De Gids. Jaargang 99

bron
De Gids. Jaargang 99. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1935

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001193501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

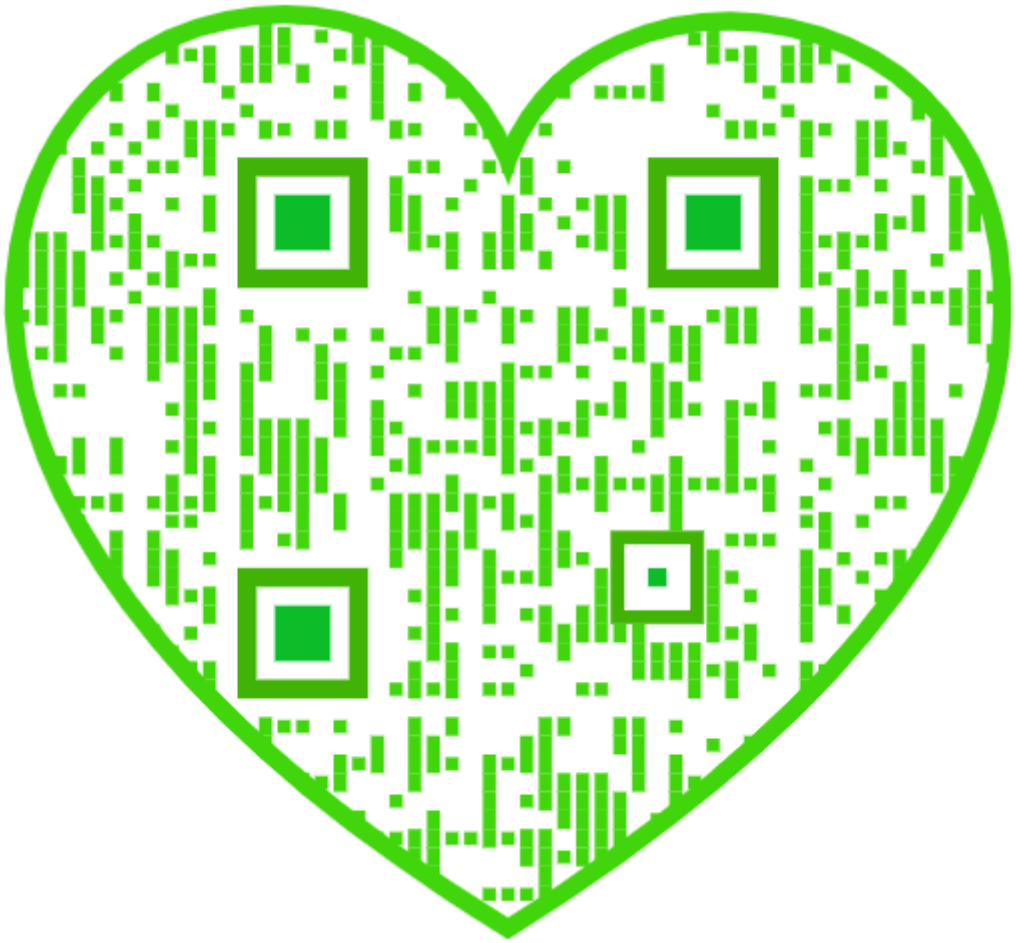

[Eerste deel]

Stemmen uit de redactie

Forensen.

- Men kan, naar het schijnt, nog steeds niet algemeen aan het denkbeeld wennen, dat het geen afkeurenswaardige handelwijze is, wanneer iemand, die in een stad een betrekking vervult, er de voorkeur aan geeft, in een dorp bij die stad te wonen. Het gemeentebestuur van Den Bosch oefent althans aandrang op de regeering uit, om Rijksambtenaren, die die voorkeur mochten bezitten, door financieele maatregelen te beletten, er ook naar te handelen. Als zij door het Rijk worden aangesteld, om in een zekere gemeente hun werk te doen, mogen zij, wordt daar geoordeeld, het salaris, dat het Rijk hun uitbetaalt, niet besteden om, zonder schade voor den dienst, in een andere gemeente van datzelfde Rijk te wonen. Welk redelijk, niet aan zeer egocentrische financieele overwegingen ontleend argument voor deze opvatting zou kunnen worden aangevoerd, bleek tot dusver niet. In ieder geval zou het echter wel het toppunt van onbillijkheid zijn, indien de regeering, gebruik makende van de macht, die zij over haar ambtenaren heeft, hen alleen aan banden ging leggen in een aangelegenheid, waarin zij, blijkens het afschaffen van de forensenbelasting, op den staatsburger in het algemeen zelfs geen pressie wil uitoefenen.

De wettelijke tijd.

- Tot hoe wonderlijke consequenties kan het streven naar een compromis al niet leiden! De landbouw heeft bezwaren (dat ze onoverkomelijk zouden zijn, bleek tot dusver nooit), om tusschen Mei en October de dagelijksche werkzaamheden een uur te vervroegen; om aan deze bezwaren tegemoet te komen, brengt men de vervroeging tot veertig minuten terug, maar men noodzaakt tegelijkertijd het geheele volk, dat juist

twintig minuten van zijn zomeravond heeft moeten afstaan, om van October tot Mei veertig minuten eerder op te staan.

Voordat de publieke opinie behoorlijk de gelegenheid had gehad te beseffen, dat ter elfder ure een aanvankelijk geheel anders luidend voorstel in den boven aangegeven zin gewijzigd was, heeft de Tweede Kamer zonder discussie of hoofdelijke stemming het wetsontwerp tot invoering van den Midden-Europeeschen Tijd aangenomen en daarmee, zooals reeds vaker, getoond, althans den onuitgesproken volkswil niet steeds te verstaan.

Want deze zaak verdiende toch waarlijk ernstiger beraad! Zomertijd doet daglicht winnen; Midden-Europeesche tijd in den winter, hoewel formeel met zomertijd gelijkwaardig, kan, omdat er niets te winnen valt, niet meer doen, dan daglicht van 's morgens naar 's middags verschuiven. Maar is daaraan behoefte? Men troost ons nu met lichte wintermiddagen. Maar worden die ten koste van donkere ochtenden begeerd? Een vroeg opgestoken lamp in de huiskamer in de donkere dagen voor Kerstmis, een verlichte winkelstraat tegen Sint Niklaas, doen verdwenen daglicht niet betreuren; maar wie heeft, als hij op koude Januarimorgens in het donker op moest staan, niet gehunkerd naar morgenzon? Is niet vervroeging van het leven in den winter dubbel verlies, zooals het in den zomer dubbele winst is?

Zoolang zonlicht nog gevoelswaarde heeft, verdienen dergelijke overwegingen ongetwijfeld een plaats naast de zakelijke argumenten van Kamers van Koophandel. Moge de Eerste Kamer beide verstaan en der regeering duidelijk maken, dat, indien ze dan met alle geweld iets in de regeling van den wettelijken tijd wil veranderen, haar eerste gedachte - Midden-Europeesche tijd in den zomer, West-Europeesche in den winter - belangrijk beter was dan de tweede.

Kunst, kunstonderwijs en nationaal gevoel.

- Wanneer in ons land een kunstwerk van eenige importantie moet worden uitgevoerd, dan ziet men dikwijls, dat een meervoudige opdracht wordt verstrekt aan erkend bekwame personen èn aan een plaatselijken ‘grootheid’, ook al staan de kundigheden van dezen laatste in hoegenaamd geen verhouding tot die der anderen. Het is de bekende concessie aan de ‘esprit-du-clocher’; de eer is dan

gered, het kost wel wat extra, doch schade wordt er niet veroorzaakt.

Erger wordt het geval, wanneer die ‘esprit’ zóó domineert, dat men van geen bekwame figuren van elders weten wil en deze weert zonder behoorlijk vooronderzoek naar de verhouding der kundigheden van de in aanmerking komende personen. Men kent de redeneering: ‘Ja, onze man is eigenlijk niet zoo goed als die of die, maar wat wilt u, we kunnen toch niet iemand van “buitenaf” nemen?’ Wie hoorde dit antwoord niet vele malen en wie zag er niet de trieste resultaten van?

Aan dat antwoord hebben we herhaaldelijk moeten denken bij vele der redactioneele en ingezonden artikelen over de benoeming van een hoogleeraar in de decoratieve en monumentale kunst te Amsterdam. ‘We kunnen toch niet iemand van buitenaf nemen!’ ‘Het nationale gevoel komt daar in dezen tijd met recht tegen in opstand’ werd aan den Minister geschreven.

Ons nationaal gevoel komt in opstand tegen deze grenzentrekkerij op het gebied van de kunst en het kunstonderwijs en wel omdat deze ‘esprit’ grievend is voor wat één onzer beste nationale eigenschappen heet te zijn. Aan die nationale deugd is Nederland veel verschuldigd en in naam van die deugd heeft o.i. bij de benoeming alleen dít te gelden: Is de ‘man van buitenaf’ inderdaad als kunstenaar en paedagoog de meerdere voor het bedoelde vak? Zoo ja, dan benoeme hem de Minister, ongeacht het geroep, dat sommige vereenigingen en redacties meenen te moeten laten hooren, over landsgrenzen en nationale eer.

Ook de B.N.A. zet de klok achteruit.

- In het bouwkundig weekblad loopt tegenwoordig een serie genummerde ‘malle gevallen’, welke als nagerecht des Zaterdags aan den naar architectonisch nieuws hongerende worden voorgezet. Voor een niet oncopieus, ‘mal geval’ ditmaal ongenummerd en in den vorm van een hors d'oeuvre zorgde de redactie in No. 47 van den afgeloopen jaargang en wel door een artikel gewijd aan Sir Giles Gilbert Scott, Hon. D.C.L., Hon. L.L.D., R.A., aan wien het Eerelidmaatschap van den Bond van Nederlandsche architecten werd toegekend ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Royal Institute of British Architects.

Hooren wij de toelichting: ‘De naam Scott is in Engeland op dezelfde manier aan het architectenberoep verbonden als bij ons de naam Cuypers.’ Blijft wat iemand als Cuypers ten onzent nu een halve eeuw geleden deed, van dezelfde waarde in *dezen* tijd? Zijn allen, ook degenen die historisch Cuypers' werk zeer wel weten te waardeeren, het er niet roerend over eens, dat de tijd voorbij is om zich te verheugen over architecten, die in ons land aan het beroep verbonden zijn zooals Cuypers? En moet, omdat er in Engeland nu nog zoo iemand gevonden wordt, die voorzitter is eener jubileerende vereeniging, deze juist eerelid worden van den B.N.A.?

Lezen wij verder: Grootvader Scott was leidend in (juister geschreven ware: lijdend aan) de neo-gothiek, en kleinzoon Scott heeft die liefde geërfd. Doch jonge Scott was toch weer anders. Noemt de redactie den grootvader ‘neo-gothiker’, de kleinzoon bouwde in ‘vrije gothiek’ en wel o.a. zijn hoofd- en levenswerk de kathedraal te Liverpool en hij werd er ridder door toen de helft klaar was.

‘Scott's hoofdwerk zal natuurlijk op verschillende wijze beoordeeld worden’ noteert de redactie verder ‘maar naast de appreciatie (bedoeld is waarschijnlijk desappreciatie; wat beteekent anders het woordje “maar”) van het werk zal er altijd plaats blijven voor bewondering voor een dergelijken architectonischen arbeid, die blijk geeft van een ontzaglijk volhardingsvermogen en trouw aan beginselen. En dat in een tijdperk, dat zulk een geweldige verandering van architectonisch inzicht meemaakt als het onze!’

Hoe is het nu; neemt hier de redactie een loopje met het bestuur, of neemt het bestuur zichzelf plus de leden in 't ootje? Een speciale koerier ging naar Engeland voor de herdenking en de overreiking van het eerediploma. Of hij begiftigd met de orde van den kouseband dan wel met die van het bad terugkwam, vermeldt de historie niet.

Het gebaar van den B.N.A. is een zielige en holle vertooning. Men geeft geen eerediploma aan iemand, die met een blunder begon, welke hij wel vol mòest houden. Men heeft niet te spreken van trouw aan beginselen bij iemand, die naast neo-gothieke kerken, neo-renaissance bibliotheken bouwt. Dit doorbouwen te Liverpool heeft niets met trouw te maken en mist alle innerlijke

waarde. Het gaat hier om een lot, misschien voor 't geweten van den ridder om een noodlot. Indien Scott 't zoo voelde, ware er iets menschelijks aan hem te eeren. Tragisch achten wij het leven van een kleinzoon, die uit vereering voor den desolaten boedel van een eens beroemden grootvader, het nu nog zijn plicht acht ‘vrij Gothiker’ te zijn. Niet tragisch, maar, op z'n minst genomen, zonderling is de handelwijze van den B.N.A. en niet au sérieux kan men den tekst nemen, waarmee de redactie deze povere ijdelheidscomedie commenteert. De B.N.A. heeft daarmede de officieele bouwkunst-klok een flink stuk achteruit gezet. Wat de toekomst onzer werkelijke bouwkunst gelukkig nauwelijks kan schaden.

Aan buitenlandsche architecten intusschen, wier hoop erop gevestigd mocht zijn ook nog eens eerelid van den B.N.A. te worden is inmiddels een deel van het recept daartoe overhandigd: men worde voorzitter eener bouwkunst-vereeniging, viere een herdenkingsfeest, negeere ‘alle geweldige verandering van architectonisch inzicht’ en keere tot grootvaders tijd terug.

De schoenmaker en zijn leest.

- Geen twijfel, of het ambt van predikant omvat méér dan het verkondigen van Gods woord alléén. Geen twijfel ook, dat de geestelijke verzorging eener gemeente sympathie voor hare nooden vereischt en de ethiek van het beroep veroordeeling van maatschappelijk euvel tot plicht stelt. Geen twijfel ten slotte, of het gezag van den geestelijken voorganger vermag dikwijls invloed ten goede te oefenen, hier, door de oogen te openen voor kwaad, dat men uit sleur was begonnen als normaal te aanvaarden, ginds door onvruchtbaar verzet tegen hardheden, die onvermijdelijk zijn, in berusting te doen verkeeren. Maar de prediker, die zich met maatschappelijke en politieke zaken inlaat, omdat zijn ambtstaak hem daartoe dringt, begeeft zich op een terrein, waarop hij gemakkelijk kan verdwalen. Zijn roeping tot getuigen, de autoriteit van zijn woord, zij zullen hem gevaarlijk worden zoodra hem behoorlijke zaakkennis en inzicht in de tekortkoming van eigen oordeel ontbreken. Wanneer predikanten lezingen houden over Russische en Amerikaansche literatuur, cursussen geven over Shakespeare of Rathenau, Lenin of Gandhi en boeken schrijven over Willem de Zwijger mogen wij

de deskundigheid hunner voorlichting in twijfel trekken, de wijze waarop hunne beunhazerij - het woord is hard maar in menig geval niet onverdiend - zich uit, blijft betrekkelijk onschadelijk. Geheel anders wordt het evenwel wanneer de predikant zich als zoodanig op maatschappelijk of politiek oorlogspad begeeft. Dan kunnen zijn onkundigheid, zijn gebrek aan zelfkennis en zelfkritiek, al spoedig ontaarden in eene onverantwoordelijkheid en misbruik van gezag, waarvoor de naam staatsgevaarlijk niet te forsch is. De oud-Minister de Geer, dien wel niemand van gebrek aan eerbied voor het predikambt zal willen verdenken, heeft onlangs gelegenheid gehad een zevental dier oppervlakkige en al te lichtvaardige dienaren van het Woord aan de kaak te stellen, en hij heeft dat gedaan op een wijze, die in correctheid en doeltreffendheid moeilijk zou kunnen worden verbeterd. Men meene echter niet, dat dit geval alleen stood. Nog onlangs is op ruime schaal een brochure verspreid, waarin tegenwoordige en gewezen ministers, leden van de rechterlijke macht en een advocaat-generaal bij een onzer Gerechtshoven op de gemeenste wijze werden uitgescholden, omdat zij naar de meening van een op één naam na anoniem ‘comité’ geen ‘recht’ hadden doen wedervaren aan een man, voor wien men als chanteur slechts verachting, als zenuwpatient slechts medelijden kan gevoelen. Zou men die brochure zelve mogen gelooven - haar inhoud gaf alle aanleiding dit *niet* te doen - dan beijveren zich voor dezen gederailleerde een aantal predikanten van allerlei richting - niet om hem moreel en geestelijk te genezen, wat loffelijk werk zoude zijn geweest, doch om hem te steunen in zijn even dwaze als onbehoorlijke aantijgingen en schelderijen tegen de bedoelde autoriteiten. En ook als de steun van zoovele predikanten al evenzeer blijkt te zijn gefantazeerd als zoovele andere beweringen van het geschrift, dan blijft toch nog altijd waar, dat het geschrift zelf verspreid wordt, zoo niet grootendeels geschreven is, door..... een predikant. Een journalist, die een dergelijk schriftuur publiceerde zou als een schender van de eer van zijn stand door al zijn collega's worden gediskwalificeerd. Kan een dienaar van Gods Woord zich zoo iets wèt permitteeren.....?

Waterscheiding

De gewone geluiden, maar als van ver, en het licht zacht aan haar gesloten oogen. Haar lichaam lag heerlijk als in wolken - had ze zich niet in een nirwana gedroomd? een melkig-witte mist, en een eentonig gezoem van de stilte? - Maar nu was ze toch helder wakker, en ze moest opstaan. Vanmiddag ging ze naar Truus in Lunteren - uiterlijk half twee wegrijden - allen tijd. Maar beneden werkte juffrouw Vos, en Martin zou ongeduldig worden en haar komen roepen. Haar houding was niet belangstellend - dat recht gestrekte lijf, en het hoofd naar den muur gekeerd. Zoo sliep ze sinds jaren - sinds ik bereid ben te sterven, dacht ze plotseling.

Misschien was er post uit Indië - Martin zei nog altijd: de mail. Het handschrift van Rie was geen twee keer hetzelfde, een vrouw van stemmingen, vermoeiend in dat afmattende klimaat. - Klaas schreef eenmaal niet meer.

Lunteren - dennen als bezems, de swiep naar omhoog. Maar misschien stond er weer ergens een huisje leeg, en dan kon ze daarom heen loopen en naar binnen gluren. Ze zag graag leege kamers, ze stelde zich voor hoe haar leven worden zou als ze buiten ging wonen. Misschien was datzelfde huisje van laatst nog te krijg, dan zou ze er met Martin over praten - een gammel tuinhekje en verregende rozen. Niets van een villa, een doodgewoon, burgerlijk huisje - maar de geur van de vochtige aarde en de stilte. Aan den overkant een berkenlaantje. En dan kon ze Truus bij zich in huis nemen, en haar beter maken. Als Truus wilde.... Ziek zijn, pijnloos en bijna ongemerkt, het had zijn bekoring, zwoel en verwarrend.

Martin kwam binnen. - Sta je niet op? er is een pakje uit Indië - ben je lui, of ziek?

- Drukwerk? vroeg ze.

- Nee, - dat geloof ik niet, - en het schrift van Klaas.

Nu legde ze haar handen boven de dekens. - Goed, ik kom.

Hij liep naar het raam. - Een mooie dag, zei hij, de mist is aan 't optrekken. Je gaat immers naar Lunteren?

Ze antwoordde niet. Een hartklopping - onbewegelijk blijven liggen. Het schrift van Klaas - en ze had gedacht het nooit meer te zullen zien. Haar hart bonsde zooals een kind in angst op een deur bonst. In meer dan twee jaar had Klaas niet geschreven. - Mevrouw H. van Olfen - Hilferink - hoe maakte hij de H? - Ze kende zijn schrift niet meer in bijzonderheden, maar het heele aanzien van de enveloppe zou ze toch onmiddellijk herkennen? - Dat hart wekte echo's in haar borst, van alle kanten klopte het.

Gelukkig, Martin ging weg, dacht natuurlijk weer aan andere dingen. Een pakje? - portretten misschien, Indisch-scherp, overduidelijk. Portretten van ongelukkige menschen in hun mooiste kleeren - galgenhumor. Of een boek. - Moet u eens lezen, moeder, dat geeft nu werkelijk goed weer.... ze ademde met open mond.... het leven van ons Europeanen - ons leven hier.

Langzaam richtte ze zich op, het ging wel. Ze moest zich nu haasten; - niet omdat ze geloofde in een brief van haar jongen - ze was voorzichtig geworden - maar ook zijn harde portret wilde ze wel zien. Hij had geen kinderen, Rie was een zwakke, ongezonde vrouw. Nu hadden ze voor de tweedemaal een meisje aangenomen - het eerste was gestorven. Een halfbloed was dit, een mooi, donker schepseltje, dat niet bij hen paste. Van het eerste meisje scheen Klaas veel te hebben gehouden.

Ze stond nu naast haar bed; - de dag is dus begonnen, dacht ze, een willekeurige dag in October, één uit de eindelooze rij. Maar beneden op de ontbijttafel zou nu dat pakje liggen. Het licht was koel en door de ijle mist gelijkmatig verspreid. Kon er nog wel één belichting zijn, waarin ze die kamer niet kende? Ze had altijd in dit huis gewoond, ze herinnerde zich de petroleumlamp, hangend in het wijde ornament van gekruld brons, de papieren roos eronder aan, kunstig gevouwen, rood, en soms groen. Die roos moest worden vernieuwd voor hij, verzadigd van petroleum, een druppel in de jus liet vallen. Haar vader en moe-

der kibbelden nooit over iets anders dan over het schoonhouden en branden van die lamp.

En nu sliep zij op de kamer van haar ouders, en vroeg zich soms af, wat haar moeder geleden zou hebben dat te vergelijken was met haar verdriet om Klaas? Maar ze vroeg het te laat, ze had nooit in die oogen gekeken om er moeders eigen leven in te zien. - De harteloosheid dus van een kind, en verweet ze Klaas iets anders? - Maar zij had van haar moeder gehouden, dat wist ze heel zeker. - Ja, zei ze, maar ik heb het pas duidelijk gevoeld na haar dood. En dus moest zij sterven, om haar kinderen de volle levensrijpheid te doen krijgen. O, goed, ze wilde wel sterven, maar nu had ze nog verdriet om Klaas.... Of moest ze zeggen: met hem? Ze kende alle teleurstellingen van zijn leven. Zoo bitter schreef hij in 't begin, en toch ook wel in hooge mate onbillijk - want was het niet of hij háar zijn mislukte huwelijk verweet?

Toch bleef ze naar zijn brieven verlangen, en iedere week schreef ze hem: Lieve jongen - onveranderd denzelfden aanhef - dat moest toch op den duur zijn als een zachte hand op zijn hoofd. Ze wist niet of hij het gevoeld had. Ziekte, tegenslag. - Rie kon niet wennen. Wat verbeeldde Rie zich? dat er meer in haar school dan juist die eene, bij uitstek vrouwelijke eigenschap van zich te kunnen aanpassen? - Als ze die niet had....

Jet wist dat ze bitter was geworden, althans in haar gevoel voor die vrouw, haar schoondochter. In haar goede oogenblikken wilde ze het niet zijn, dan schreef ze Rie soms uitvoerig, trachtte zich in die verre levens te verdiepen, - maar wist ook dat Rie haar wantrouwde. Een gevoel van wrevel en moedeloosheid overviel haar. Mocht het van haar worden geëischt dat ze zich tegenover ieder ander verstaanbaar maakte? In haar hart wist ze het antwoord. Ja, ze moest dat van zichzelf eischen. Het beteekende immers niet anders dan volgroeidheid, zijn als een boom met vruchten, en wie een vrucht aanraakt, heeft hem ook al haast geplukt. - Maar wie haar vermeed, zooals Klaas.... Zelfs op haar verjaardag had ze niets van hem gehoord. - Gelukgewenscht, ook namens Klaas - daar las ze schamper overheen. Nooit zou ze het contact met hem verbreken, maar evenmin ophouden te voelen dat er eigenlijk van geen contact sprake kon zijn.

Nu liep ze naar beneden. Martin zat nog aan de ontbijttafel.

Ze ging naar hem toe, kuste zijn kruin met het donne, grijzende haar.

- Vrouwtje, zei hij mompelend.

Dit was voor haar gevoel niet echt, het was een zich verschuilen achter een gebaar, omdat ze het pakje niet onmiddellijk dorst op te nemen. Het lag naast haar bord - nu betastte ze het met beide handen. - Staat er iets in de krant? vroeg ze op lichten toon.

- Ja, zei Martin, Tine de Groot is terug, en zal binnenkort haar vijftigste verjaardag vieren, temidden van haar vele vrienden en bewonderaars. - Hij vergeleek zijn horloge met de klok op den schoorsteenmantel. - Ik zal naar haar toe moeten.

Jet peuterde aan het touwtje. - Bedoel je: Nu al?

- Ja. Die vrouwen - zullen niet eens waarschuwen. Ik moet een eere-tentoonstelling zien te krijgen. Kan jij je herinneren wanneer Tine jarig was?

Jet keek niet op. - Alsof ik dat ooit geweten heb, zei ze.

- Tja, je hadt vriendschap met die vrouw kunnen sluiten, maar je hebt het niet gewild. Wat beteekent: binnenkort?

Ze keek vluchtig naar zijn gezicht, zag een peinzenden trek om zijn mond.

Nu lag er een schrift met een stijve kaft in haar schoot. Zou ze het al openslaan? - nog even wachten. - Een eere-tentoonstelling? vroeg ze, zou die niet al lang aan een ander zijn toegezegd?

- Een ander? waarom? Zijn toon was gespannen, kort-af. - Dit beteekent veel voor hem, dacht Jet; - Tine de Groot - hij noemde die vrouw zijn vriendin - maar had toch ook in geen jaren van haar gehoord. Ze werkte veel in het buitenland, en was dan soms plotseling terug met al haar schilderijen - koel, nuchter werk - waar bleef het?

December 1931 - schreef Klaas zóó? - een miezerig handje. ‘De laatste brief van moeder ontvangen, een vluchtige, onnadenkende brief. Waarom heeft ze weinig tijd? er zijn vierentwintig uren in een etmaal. Ons, hardwerkende menschen in de Oost, klinkt het belachelijk, dat een Hollandsche vrouw geen tijd zou hebben. Als moeder wist, wat Rie hier heeft te doen. De tijden zijn slecht, ook in Holland, maar vader houdt nog zijn bediende aan, een volle werkkracht, een mijnheer in een pak van een eerste

klasse kleermaker. Hij schijnt veel cachet aan de zaak te geven. Ik nam liever een hongerige schilder in zijn plaats, en dan iedere maand een andere.'

Ze keek op - ging Martin nog niet de kamer uit?

Hij stond bij de tafel. - Nou, zei hij, ik zal haar dan maar gaan opzoeken. Ze spande zich in om zijn gedachten te volgen.

- Weet je waar ze woont?

- Nee - Laren, Blaricum - ik kan nog eens informeeren.

- Neem je de auto? Ik moet vanmiddag naar Lunteren.

- Het spijt me, zaken gaan voor.

- Natuurlijk. De verbinding is zoo slecht - maar enfin - misschien blijf ik wel thuis. Klaas heeft een soort dagboek gestuurd, ik weet nog niet wat ik ermee moet.

- Nou, zei hij, waarschijnlijk lezen? Vertel me er morgen maar van. - Och ja, die jongen zijn we zoo'n beetje kwijt - door dat huwelijk - en toch - Hij stond aarzelend in de kamer en keek naar de deur. - Dat is geweest, moet je maar denken - ons eerste kind, en-ne.... Als hij gelukkig was, hinderde het alles niet, - maar we kunnen nu waarschijnlijk niets meer voor zijn geluk doen, - ik zou tenminste niet weten....

- Nee, zei Jet, - ik geloof ook niet dat hij ons iets verwijt. - Ze dacht aan zijn schamperen toon.

- Nou, maak een paar boterhammen voor me klaar, ik zal eens opbellen.

Meteen liep hij de kamer uit.

Jet legde het schrift neer. Ze voelde den dag vreemd bedreigd, haar hart klopte nog altijd onrustig. - Het was niet mogelijk dat de jongen een dagboek stuurde uit wraak? - omdat ze hem naar dat verre, vreemde land had laten gaan? met een onvruchtbare vrouw - omdat hij geboren was als hun kind? Een oogenblik voelde ze zich alle kracht en alle vastheid ontzinken - haar armen lagen moe in haar schoot. - Neen - neen - dacht ze, dat is niet mogelijk, ik moet rustig lezen, en hem liefhebben, en met hem lijden - meer kan ik niet.

Nu maakte ze boterhammen klaar voor Martin. Als ze eens meeging, naast hem in de auto zat en met hem praatte? Maar ze wilde op tijd bij Truus zijn.

Hij kwam weer binnen. - Woont me dat mensch in Kortenhoef.

- Hm - als ik eens meeging?

Hij trok zijn wenkbrauwen op. - Waarom? - je houdt niet van haar werk, en-ne.... ik ben op zoo'n reis liever alleen, ik denk over allerlei zakelijks, en ga nog eens een ander opzoeken ook, als het zoo uitkomt, Jesnur, bijvoorbeeld. Hè, ik moet Noothoven eens vragen, Jesnur woonde in Ankeveen.

- Rijd maar voorzichtig, zei ze, tusschen al dat water.

Hij liep naar de deur. - Nou, adi, ik ben tegen etenstijd wel thuis.

Ze zag een verlegen glimlachje om zijn mond, en begreep hoe graag hij weg wilde - niet langer praten over hun eerste kind, dat ze verloren hadden aan het leven - iets doen, de auto sturen door de drukke stad, en dan plannen maken, werken voor de zaak. Was al dat zoogenaamde werken van mannen maar middel om hun gedachten af te leiden - van huiselijke onvrede, van een economisch zieke maatschappij, van een wereld die naar oorlog en zelfvernietiting heendrong? Voor een groot deel allicht wel - en dan moest Martin maar rustig zijn gang gaan. Ze gunde hem dezen dag - zon op het water - een hartelijke ontvangst door Tine de Groot - misschien braken er morgen duizend rampen tegelijk los.

Haastig ruimde ze de ontbijtboel op en liep naar de keuken.

- Goêmorgen - het is alweer bij tienen.

Juffrouw Vos dweilde den vloer. - Morgen mevrouw, - ik kom wel klaar, want boven heb ik niet veel meer te doen. - Het werk was hun voornaamste onderwerp van gesprek, en zou dat altijd blijven. Jet ging op den keukenstoel zitten en trok haar voeten op de onderste sport. - Ik wilde u vragen: kunt u vanmiddag een uurtje komen om het eten op te warmen voor mijnheer? - ik moet uit.

- O jawel, mevrouw.

- Weet u het zeker? - ik zou ook thuis kunnen blijven, maar -

De vrouw wrong met vaste hand haar dweil uit. - Gaat u gerust; - om zes uur komen?

- Ja, - iets eerder misschien, dat de winkel nog open is.

- Mijnheer Noothoven gaat nooit te vroeg weg.

Jet glimlachte. - En u komt nooit te laat. Goed. - Ze praatten nu over het eten.

Een oogenblik later ging de deur open en mijnheer Noothoven kwam binnen. - O, goedenmorgen, mevrouw. Mag Christien even komen? Er is een Amerikaan geweest, die zijn pijp heeft uitgeklopt - hij glimlachte verontschuldigend - tegen een schilderijlijst.

Jet zette haar voeten nog een sport hooger. - En heeft hij toen die schilderij gekocht?

- Nog niet - maar ik verwacht hem terug.

- Zal ik maar even gaan, mevrouw?

- Natuurlijk. Ze dacht: dat hoef je toch niet te vragen. Ze stond op, deed een boezelaar voor en begon aardappelen te schillen. - Noothoven zei dus: Christien - kwam hij haar daardoor nader dan zij? Neen, de uiterlijke gelijkheid tusschen hen was daardoor opgeheven. Hij zou dus zeker ook haar geschiedenis kennen: ze was door haar man verlaten en had twee kinderen. - Och mevrouw, had ze gezegd, - er zijn er veel die meer praatjes hebben dan ik, en een man is daar zoo gevoelig voor. - Jet begreep het niet. De vrouw had een aandoenlijk mooi gezicht, lichtgroene oogen en een fijne, korte neus, breedvallend haar, goudachtig als jonge bruine-beukenblâren.

Ze kwam terug, maakte geen enkele opmerking over den Amerikaan, maar hervatte het afgebroken gesprek.

- Zult u vooral mee-eten? er is genoeg.

- Ik zal wel eens zien, mevrouw.

- Hoe is 't met de kinderen?

- Och, dat gaat wel. Als ik mijn moeder niet had....

- Ja, zei Jet, langgerekt en begrijpend.

- 's Nachts denk ik wel: waar moet dat naar toe, als ze sterft? zelf voel ik me altijd nog meer kind dan moeder. Dat moest niet zoo zijn, mevrouw, ik lijk flink genoeg, maar ik heb o zoo'n klein hartje. - Ze greep plotseling resoluut den dradenbezem, en liep ermee naar boven.

Jet glimlachte een beetje. Zoo'n vrouw te zijn als die oude moeder, dacht ze, pal staan, een groot, bezield lichaam hebben, gezond en taai, den heelen dag werken en 's nachts in den slaap wegzakken als een steen in het water. - Die man heeft haar dochter laten zitten? nou, Christien kan weer thuis komen, schuif an, neem een lepel, lig naast me in de bedsteê, - je vader is al lang dood.... Bleef een vrouw niet gewoonlijk alleen achter?

Juffrouw Vos kwam even groeten. Ze liep nog blootshoofds en zonder mantel over straat, voegde zichzelf zonder nadenken bij de vrouwen, die niet gezien worden. Alleen dichtbij haar huis kon ze door twee kinderen uit de verte worden herkend aan haar loop, en iedere beweging van haar hoofd en haar handen.

Jet werkte voort en voelde zich rustiger worden. Misschien zou ze het schrift van Klaas vandaag niet meer openslaan. Ook was het mogelijk, het terug te sturen met een briefje: Och, kleine jongen.... Maar dat kon ze niet doen, zonder het te hebben gelezen.

Even later legde ze het voor zich neer. ‘Januari 1932. Er zou niet veel goeds te melden zijn naar Holland, - Roosje is ziek en Rie heeft last van malaria, de toestand in huis drukt me meer dan ik kan zeggen. Een verandering ten goede behoort bij Rie wel haast tot de onmogelijkheden. Ik denk aan moeders woorden, nadat ik mijn meisje bij haar had gebracht: Maar Klaas, ze moet haar mond laten nazien. - Sindsdien loopt Rie naar den tandarts, maar haar gebit verbetert niet. En zoo is het met alles. Wat wordt er tegen sommige kinderen gezondigd, lang voor hun geboorte. Enfin, wij krijgen geen kinderen. Neen, Roosje heeft geen Indisch bloed, zooals moeder veronderstelde. Vindt ze dit te mooi voor ons? daar is eigenlijk wel iets van aan. Maar het kind in ongezond, helaas. - Ik heb me aan haar gehecht, doordat ze onmiddellijk begonnen is, mij liefde te geven. Dat is in zooverre niets bijzonders, dat ze haar liefde aan iedereen geeft - maar voor mij beteekent het meer dan voor een ander. Ik, die al vroeg geleerd heb, stug en hooghartig te zijn, omdat mijn weekheid werd bespot, thuis niet, maar op school. Of misschien was het alleen mijn angst voor spot. Ik heb eens een anderen jongen zien huilen, omdat hij werd uitgescholden voor moeders suikerpopje. Het was een kleine, dikke jongen. Hij liep naar de juffrouw van onze klas, en stopte zijn hoofd in haar rokken. De vrouw keek over hem heen een collega aan, en trok een vies gezicht. Nog weet ik met wat voor gevoel ik me van dat tafereeltje heb afgewend.

Als ik nu thuis kom, jachtig en moe, dan probeer ik aan het kind te denken, en mijn gemelijkheid valt me af. Ze ligt in de voorgalerij, die nog het koelst is. Nee, ik kan niet zeggen wat er in dit kind omgaat, ze is geduldig en verdraagzaam, zelfs tegenover Rie. - Natuurlijk heb ik nooit veel tijd, - Rie is altijd ge-

wend geweest me kleine werkjes op te dragen - een hatelijke Hollandsche gewoonte.

Het kind heeft waarschijnlijk een nierziekte, de dokter spreekt zich niet duidelijk uit, zoodat Rie's verbeelding geprikkeld blijft. We vormen geen harmonisch gezin. - Bij het afscheid aan boord, toen Rie zoo overmatig huilde, heeft moeder tegen me gezegd: Ik hoop dat alles goed zal gaan. - Er was veel twijfel in haar toon, waarschijnlijk dacht ze: ik weet zeker dat dit niet goed zal gaan. Ze heeft altijd iets tegen Rie gehad, ze vond haar ‘maar een min meisje, - en dan die leelijke mond.’ - Tony bracht me die woorden over, in dergelijke gevallen kan je op een zuster bouwen. ‘Maar een min meisje’ - het had niet scherper en korter kunnen worden uitgedrukt. Maar met dat meisje zou ik mijn verdere leven samen zijn. - Och, er is natuurlijk geen sprake van ‘keuze’. - Wij menschen worden op elkaar ingedreven, we blijven haken, en merken dat pas, als we ons op onszelf willen terugtrekken. Als ik denk aan de ‘vriendjes’ uit mijn jeugd - hoe belachelijk, dat woord. En even belachelijk, en veel navranter, wordt later dat andere woord: ‘de liefste’.

Jet liet haar handen op het schrift vallen, als moest ze die laatste woorden haastig bedekken. Het kropte in haar keel. - En toch, dacht ze, en toch is hij niet heelemaal ongelukkig. - Werktuigelijk bladerde ze weer in het schrift, las de laatst beschreven bladzijde: Lieve moeder, ik stuur u dit dagboek om iets goed te maken van die twee jaar stilzwijgen. Ik lees niet alles meer over, u zult op veel pijnlijke dingen stuiten, het is niet anders. Vernietig dit, als u het gelezen hebt, en kom er niet op terug in uw brieven. Als ik niet heel ver weg was, zou ik niet zoo openhartig durven zijn - dat is dan een voordeel van Indië. - Na niet al te langen tijd weer een gewone brief - het leven gaat voort.

Een traan gleed langs haar wang. Ze dacht: wat is dat een goed, warm gevoel - en wilde dat er meer zouden komen. Maar het bleef bij die eene, die ze bij vergissing met den rug van haar hand wegstreek.

Er werd aan de deur geklopt. - Noothoven, dacht ze, en beheerschte haar trekken. - Ja!

Het was haar broer Wim, een slanke man van even in de vijftig, met dun, grijzend haar. - Dag Jet, zei hij, hoe staat het leven?

Ze drukte zijn hand. - Zoo, ben jij in de stad? We worden oud, man.

Hij streek zich langzaam over zijn achterhoofd. - Ja, - toch kan ik vermoedelijk nog wel enkele jaren mee. Ik heb me laten onderzoeken, weet je, - ik wist niet dat een mensch zoo veel organen had.

- Zoo - en?

Wim was op een stoel tusschen de beide ramen gaan zitten en strekte zijn lange beenen vooruit. - Nou, alles in orde - ik zou mijn leven opnieuw kunnen beginnen.

Jet haalde licht haar schouders op. - Doe het, zei ze, maar reken niet meer op Truus - die heeft zich waarschijnlijk minder ontzien dan jij. - Hij was in zijn jeugd met Truus verloofd geweest.

- Ja, zei hij, ik ben eigenlijk gekomen om naar haar te vragen. Hoe heette ze ook weer, behalve Truus?

Aansteller, dacht ze.

Hij ging voort: Een gezicht vergeet ik nooit, maar een naam wel. Truus had zoo'n ernstige onderkin, en mooie, grijze oogen. Ik heb veel voor haar gevoeld, maar ik was wat ongeduldig - en ik geloof dat zij eigenlijk haar werk niet wilde opgeven, - ze was een al te geestdriftige Montessori-aanhangster. Maar nu ze niet zoo jong meer is....

- Ze is ziek, zei Jet langzaam.

Hij liet zijn hoed langs zijn gestrekte beenen glijden, en keek daar aandachtig naar. - Nou ja, ze was toch niet tuberculeus van huis uit, ze heeft het natuurlijk niet kunnen verwerken, het ongetrouwd zijn, en iederen dag heen en weer naar die school.

Jet liet hem praten. Het kwam niet bij haar op dat hij ernstige plannen kon hebben, waarin Truus zou zijn betrokken. Ze zag hem nooit meer ernstig. Hij was een man met velerlei gaven en hevige, maar zeer tijdelijke belangstelling. Hij verdiende zijn brood als ontwerper aan een meubelfabriek, en was teekenaar, schilder, film-operateur, schimmensnijder, chansonnier in zijn vrijen tijd. Zelf geloofde hij uit te blinken op ieder nieuw gebied, waar zijn gaven nog niet waren erkend, kondigde dan aan dat hij zich uitsluitend in die richting verder zou ontwikkelen, omdat niets hem nader lag en meer boeide. Had hij luchtiger over al zijn liefhebberijen gepraat, dan zou Jet hem waarschijnlijk meer

hebben begrepen dan nu, - ze hoorde den spot niet uit zijn quasi-argeloose, kinderlijke zelfverzekerdheid.

Hij informeerde naar het sanatorium in Lunteren. Was er een groote zaal, waarin hij voor alle patienten zou kunnen optreden? O, hij voelde het meest voor het internationale chanson, sidderend van leven was het, revolutionair, rauw, melancholiek, guitig, en altijd echt. Truus zou het toch prettig vinden, hem te hooren? Hoe heette ze ook weer? O ja, van Westreene. Haar daar terug te zien, onpersoonlijk - ze moest zich liefst niet los maken uit den achtergrond, dat kluwen van vrouwen met koortsoogen. Maar hij zou haar lokken, weg uit die sfeer van ziekte en overgave en gebondenheid aan het lichaam - hij was ervan overtuigd, dat ze niet ziek hoefde te zijn. Indertijd dorst ze zich niet te geven - dat begreep hij nu achteraf wel - vlucht voor de werkelijkheid in de armen van Maria Montessori.

- Onzin, zei Jet, - die werkelijkheid van jou.... maar meteen hield ze zich in, en zag niet de tinteling van zijn oogen. - Wil je een kop koffie?

- Graag. Hij gooide zijn hoed op tafel. - Ik hoorde dat Martin weg is - en je bediende nam juist een brood aan. Weet je wel dat vader geen leveranciers duldde in den winkel? alles moest voor negen uur gehaald of bezorgd worden.

Met haar rug naar hem toe zei ze: Haal jij eens versch brood vóór tienen.

- Tja - moet je oudbakken brood eten, of verhuizen.

- En wat zou jij kiezen van die twee?

- O, ik eet 's morgens havermout. Krijg je goede berichten uit Indië?

- Dank je, zei Jet, en voelde zich nog meer verstrakken, - de wendingen in het gesprek hinderden haar. - Als wij *willen* verhuizen, zei ze, dan zouden we natuurlijk genoeg redenen kunnen vinden, - maar ik hecht aan het oude huis - en het is economischer.

- Hm, dat laatste stem ik je niet onmiddellijk toe. En hoe gaat het met de zaken?

Ze haalde haar schouders op. - Ik weet het niet, er komen nu Amerikanen, die hun pijp uitkloppen tegen een schilderij, en weggaan zonder te koopen - die mannen hebben geen eergevoel.

Wim lachte even. - Is dit een geestigheid van je bediende?

Ze reikte hem een kop koffie. - O nee, mijnheer Noothoven maakt zulke grapjes niet, dat is een fijn mensch.

- Dank je. Hoe weet je dat zoo? Gaan jullie met hem om?

- Natuurlijk, - Martin waardeert hem erg, en Peter komt wel bij hem aan huis.

- En jij? - bent de vrouw van zijn superieur?

Ze keek hem misprijzend aan. - Wat wil je van me? Waarom kom je me onaangenaam zijn in mijn eigen huis?

Hij glimlachte vaag. - Wat ben je toch conventioneel, Jet, - wat beteekent in dit verband 'je eigen huis'? - Je laat je daarin misschien ook niet beleedigen? maar die muren beschermen je daartegen niet. Een hecht doortimmerd huis vrijwaart je voor regen en wind, en daarmee uit - je moet de dingen onder oogen durven zien.

Ze voelde dat hij gelijk had, maar wist niets te zeggen, dus greep ze terug naar een vorig onderwerp. - Ik zou graag buiten willen wonen, en als de zaak uitbreiding kon lijden, dan had het zin dat we hier weggingen - maar nu.... Een ander stads-huis is ook duur.

- Je zoudt het heele pand kunnen verkoopen, zei haar broer. Het bleek dat hij meermalen over die mogelijkheid had gedacht, en er plannen op had gebouwd. De firma waarvoor hij werkte, zou hier wel een zaak willen beginnen, heel modern, een enkel meubel, wat handweefwerk, een schilderij, een lamp. Hoe kaler een uitstalkast, hoe meer bekijk - Martin zou eerst opruiming kunnen houden.

Tot haar verwondering luisterde Jet zonder innerlijken tegenstand, alsof zijzelf al lang dit leven had losgelaten. Ze dacht ook aan het leege huisje in Lunteren, aan den geur van de vochtige aarde en de berken in het voorjaar. - Maar wat moet Martin beginnen zonder zijn werk? vroeg ze.

- Martin? die wordt directeur van het zaakje. Jullie woont in een luchtkasteel, en op deze plek wordt geld verdiend, - veel geld - Noothoven mag ook mee doen, - een spelletje van drie jongens. Ik zing de coupletten, die varieeren, begrijp je? de twee anderen zingen het refrein mee.

Ze haalde licht haar schouders op. - Je slaat door.

- Ja, zei hij, en dan wil ik trouwen. - Nu geef ik je nog een-

maal de kans, Jet, me te begrijpen - het is alles niet gewichtig, maar het is echt. Kijk, ik moet iemand hebben die naar me luistert - die tenminste doet alsof. Indertijd heeft Truus niet op ons huwelijk willen vooruitloopen - ze had gelijk - aan vooruitloopen verspil je je kracht. Ik heb later vrouwen ontmoet, die er onmiddellijk toe bereid waren - maar tot een huwelijk is het nooit gekomen. Nu ben ik een eenzaam man, en ik heb geen kinderen. Die zal ik ook niet meer krijgen, het is niet mijn bedoeling, een jonge vrouw te trouwen. Ik wil een vrouw van vijftig jaar, die kalm is, en niets voor zichzelf vraagt, en mijn redelijkheid waardeert. Dan zal ik ook niets voor mezelf vragen, maar haar naar de oogen zien. Begrijp je? Een vrouw die niet over liefde praat, maar die lief heeft, omdat ze zich daarbij wèl voelt. En de rust die er van haar uitgaat....

Er klonk een haastige stap in de gang, - Tony kwam binnen. Ze was een jonge vrouw met een regelmatig, mat blank gezicht en donker haar.

- Dag moeder, - oom Wim. Ik moest er eens even uit, - hoe is het hier? Ze sloeg met haar handschoenen op tafel. - Wat is deze kamer toch somber - buiten schijnt de zon - moeder, ik begrijp niet dat u hier maar steeds blijft wonen.

- Hoe weet je dat ik dat doe? vroeg Jet. Je wilt natuurlijk een kop koffie. Ze stond op en liep naar de keuken. - Een wonderlijke morgen, dacht ze, en ik heb ook nog het schrift van Klaas - er komt wel gauw een ongestoorde avond, waarop ik het kan lezen. Ik ga toch naar Lunteren, vanmiddag, ik heb het Truus beloofd, en er is rijkdom in het uitstellen. Tony was haar achterna geloopen, en deed de deur achter zich dicht. - Moeder, ik ga niet terug, - kan ik vannacht hier slapen?

Jet had de koffiemolen tusschen haar knieën geklemd; haar rechterhand, waarmee ze wilde draaien, hield ze stil. - Wat bedoel je: niet terug? Op dat oogenblik voelde ze dat er een blijdschap in haar was, die uit haar oogen straalde.

Tony leunde tegen de rechtbank, en keek niet naar haar moeder. - Frits heeft vreeselijke dingen tegen me gezegd, echt beleedigend - dat hoef ik toch niet aan te hooren. Niet alleen nu, - vroeger ook al.

- Maar kind, vroeger? voor je trouwen?

- O nee, daar heeft hij wel zalig voor opgepast.

Jet begon de koffie te malen. - Ga zoolang naar binnen, ik kom zoo, - oom Wim zit alleen.

Tony beet op haar lippen. - Dat zegt u tegen me, terwijl ik u vertel dat ik scheiden ga.... En u antwoordt niet - kan ik hier slapen? Haar stem klonk de ander onaangenaam strak en doordringend.

- Natuurlijk, zei ze, maar het is allemaal onzin. Ga naar binnen, we kunnen hier straks verder over praten. Vanmiddag moet ik naar Lunteren, - je treft het niet, voegde ze er bijna lachend aan toe.

De jonge vrouw draaide zich af. - Waar is vader?

- Naar Kortenhoef, een schilderes achterhalen, - vijftig jaar - een eere-tentoonstelling en zoo.

Tony stond een oogenblik stil. - Nou, ik ga dan maar weer, al kan ik nergens heen. Uw ironie is onverdragelijk. - Maar plotseling keek ze naar de porceleinen klok, die boven de hooge schouw hing, en naar het groote, zwart-glimmende fornuis, en dacht aan haar jeugd. Als het fornuis erg gloeide, dan was het eten haast klaar, en de klok had één rechte arm: zes uur. Ze mocht het vleesch naar binnen dragen, de geurende damp sloeg warm in haar gezicht. Rustig zei de moeder, en haalde het laatje uit de koffiemolen: We kunnen samen koffiedrinken, houd je van gebakken spiering? Die heeft dat goede mensch voor me meegebracht, juffrouw Vos. Ze heet Christien. Vraag of oom Wim blijft, dan zal hij stellig weggaan.

Tony liep tegen de dichte deur aan voor ze die opende. Ze dacht aan de woorden van Frits: Ik heb het land aan je, als je van die burgerjuffrouw-kletspraatjes houdt, - en voelde zich minder zeker van zijn tergend ongelijk.

Oom Wim had een krant opgenomen. - En? vroeg hij, valt het huwelijk mee of tegen?

- Dat zal ik nooit kunnen uitleggen aan iemand, die geen eigen ervaring van het huwelijk heeft, zei Tony, plotseling opgemonterd.

- Hm - maar is eigen ervaring niet nogal duur?

Ze keken elkaar glimlachend aan. - Ja, maar het dure, mijnheer, is in dit geval wel het beste. - U hebt zeker nooit gedurfd, oompje? Ik zal u zeggen: Het valt soms bitter tegen, - maar wat een mensch verdragen kan, valt altijd mee.

Jet kwam binnen en zette een kop koffie voor haar dochter neer. - Ik moet vanmiddag naar Lunteren, zei ze tegen haar broer, zal ik Truus van je groeten? Ze ligt daar nu al vijftien maanden, en er schijnt nog niet veel beterschap te komen.

Mijnheer Noothoven klopte, en vroeg of mevrouw iemand te woord kon staan in den winkel. Ze ging onmiddellijk. - Het spijt me dat ik u stoor, zei hij, achter haar loopend.

- O, die ochtendbezoekjes zijn niet zoo belangrijk, - maar ik geef goede koffie.

- Ja mevrouw.

Wat is hij dociel, dacht ze, - ik wou dat hij zich eens uitsprak, zooals Wim gedaan heeft - ieder mensch moet toch eens zijn belangrijkheid toonen, of liever: zijn echtheid. Ze liep op een jong meisje toe, dat met een portefeuille onder haar arm stond te wachten.

- Wel? vroeg ze.

De ander knikte verlegen schutterig, en legde de portefeuille neer. - Mag ik u mijn werk eens laten zien?

Noothoven was achter gebleven bij zijn bureau. Jet wist dat hij bijna dagelijks zulke verzoeken inwilligde en met de jonge kunstenaars afhandelde, zonder er Martin of haar bij te roepen. Waarom had hij voor dit meisje een uitzondering gemaakt?

- Het zou beter zijn als u morgen terug kwam, dan is mijn man thuis.

- O nee, morgen ben ik niet meer hier; u hoeft maar heel even te kijken, ik overschat mijn eigen werk niet, maar ik weet dat het zuiver is. - Ze hield een penteekening omhoog, de ruïne van een slot, wat naakte boomen, een bruggetje, een oude put; toen een stadsgrachtje - de binnenplaats van een hofje - een steiger met jollen, een draaimolen op een grasveld.

Ze keken zwijgend. Wat bezielt Noothoven? dacht Jet - dit is immers niets waard, volkomen machteloos werk - en toch wekte het een lichte ontroering in haar, die ze niet verklaren kon.

- Ik vrees, begon ze, dat u met deze dingen nog geen succes zult hebben, - waarschijnlijk heeft u niet kunnen geven wat u wilde. Is het uw bedoeling, met teekenen uw brood te verdienen?

- Ja, zei het meisje, snauwend van verlegenheid.

- Heeft u wel eens geprobeerd, voor reclame-doeleinden te teekenen?

- Nee, - ik voel meer voor de vrije uiting.

Jet bleef ernstig. - Maar u bent nog zoo jong. Ze wilde dat Noothoven haar te hulp zou komen, en keek even naar hem - hij boog zich over een blad papier. - Die draaimolen - ze nam de laatste teekening weer op - is misschien niet het slechtst, - stijf, houterig wel....

- Zoo'n ding *is* van hout.

- En dat magere dier - is het een hond?

- Ja - hij heeft honger. Ik heb bedoeld: de troosteloosheid van het geval - het stukgetrapte veld, en geen menschen. De menschen zijn niet kinderlijk genoeg meer voor het plezier van een draaimolen - hij brengt zijn geld niet op. - Het meisje praatte haastig en binnensmonds. - Ik probeer strak te teekenen en verantwoord - dat is niet juist mooi. Ik zou alle vooze plekken in de maatschappij willen aanwijzen - zoo'n binnenplaats van een hofje - oudere menschen kunnen daarmee dwepen - ik niet - een paar graszoden en anderhalve bloem - ik zie in alles het vreugdelooze.

- En die bootjes in het water?

- O, dat is eigenlijk niet af, hoewel.... Ik denk aan een moderne oorlogskruiser, als ik die notedopjes zie, - ze zijn als onschuldige kinderhanden, die geld geven voor zoo'n kanonnenboot. - Er was een felle blos in haar wangen gekomen, - ze sloeg plotseling de portefeuille dicht, en keek naar den wand tegenover zich. - Er is hier zooveel werk dat beter is dan het mijne, voller en poëtischer, waarschijnlijk hoor ik hier ook niet.

- Komt u later nog eens terug, zei Jet, - u moet stellig voortgaan, u hebt wel talent.

De ander stootte een klein, schamper lachje uit. - Ja mevrouw, - dag mevrouw.

Terwijl Jet haar nakeek, dacht ze: het is nog een jong kind, misschien achttien jaar, - als ze me meer tijd gegund had, zou ik misschien die laatste teekening hebben gekocht. Een eenigszins pijnlijk geval. - Ze keek weer naar Noothoven, de studeerlamp verlichtte zijn smalle wang en scherpe neus. Hij bleef volkomen rustig, blijkbaar in zichzelf gekeerd. Ze had geen tijd, met hem te praten, - bovendien.... En toch hield ze stil bij de schrijftafel. - Zag u iets van dit werk? - dan zou ik me vergist hebben.

Hij stond op. - Neemt u me niet kwalijk, ik-ke....

Er was een uitdrukking in zijn oogen die ze niet begreep.

- Mijnheer heeft me eens een oude portefeuille laten zien, en daar deed dit werk me een oogenblik aan denken, - bij alle verschillen dezelfde argelooze onmacht. Het heeft iets ontroerends, vindt u niet? - Hij had zijn hoofd gebogen, zijn handen lagen stil op het vloeiblad onder het groene licht van de lamp.

- Zoo, zei Jet, dus mijn man heeft me uitgeleverd, - weinig ridderlijk, hm? - mijn jeugd-gekrabbel. Ligt die portefeuille nog op zolder? - bij een verhuizing doe je zooiets weg, maar wij zijn nooit verhuisd. Dit schijnt *het* onderwerp van den dag te worden, mijnheer Noothoven, - mijn broer praat erover, en mijn dochter.

Hij keek op, - hun oogen ontmoeten elkaar. In de zijne was een zacht blinkend licht. Ze voelde dat ze teveel had gepraat, - noodelooze woorden.

- Neen, zei ze, we hadden iets van dit meisje moeten houden, misschien deed het u even denken aan dat andere werk, maar dit was veel beter.

- Ja, zei hij, en wat me het meest boeide, dat was het meisje zelf, daarom wilde ik dat u haar even zoudt zien.

- Hebt u ook met haar gepraat?

- Een enkel woord, meer niet.

Ze deed een stap van hem weg, en stond toen weer stil. - Ik had die draaimolen willen hebben, met die schonkige hond.

- Ja, zei hij, dat was wel het beste ding. Ik heb haar naam en adres opgeschreven.

- O gelukkig - ik heb dus niet alles bedorven.

Hij stond nog altijd voorover geleund en glimlachte. - Integendeel, u hebt haar aan 't praten gekregen, - en ik heb geluisterd. - De winkeldeur naar de gang werd geopend en Tony keek om een hoekje.

- O, zei ze, is hier verder niemand meer? Waarom komt u niet binnen, moeder?

Ze liep achter Tony aan. - Het schrift van mijn jongen, dacht ze, - en Wim, en dat vreemde meisje; - al die menschen.... ze kende nog niemand, en het eigen huis leek een doolhof.

- Je dochter, zei Wim, heeft me over het nieuwe huwelijk ingelicht. Het lijkt het meest, als ik het goed heb verstaan, op een

vriendschap tusschen kwajongens. Een soort primitieve trouw is er wel, maar het elkaar uitschelden vormt de grootste charme van de omgang. Dat maakt weerbaar en gevat, sluw meer dan sterk, - en natuurlijk is het sportief. - Houd je ook aanteekening, Tony, van de keeren dat je elkaar beentje licht, geestelijk gesproken? Staat het record op jouw naam, of op dien van je man?

Tony trok haar schouders op. - U bent heel grappig, oom, maar begrepen hebt u het *niet*. Het gaat erover, hoe je reageert op de waarheden die je elkaar zegt. Vroeger zou een vrouw in zwijm zijn gevallen, als -

- Och kind, zei Jet bruusk, wat weet jij van 'vroeger'?

De ander lachte. - Nou, ik wil wedden dat vader u gespaard heeft, liefdevol, en zoogenaamd ridderlijk, - maar wij moeten dat niet meer. - Haar stem kreeg weer den harden, drijverigen toon van een half uur geleden, en haar moeder werd opmerkzaam.

- Laatst hoorde ik van een jong vrouwtje dat tegen haar man had gezegd: 'ik maak je toch gelukkig'? Hij antwoordde met een vies gezicht: 'meid, schei uit'. - Dergelijke dingen zijn ook werkelijk niet meer om aan te hooren. -

Jet zag haar oogen vochtig blinken. - Dit is haarzelf gebeurd, dacht ze - zou Wim dat ook begrijpen? Ze keek tersluiks naar hem, zag een uitdrukking op zijn gezicht van glimlachende ontroering en voelde zich als naar hen beiden toegedragen. - Tony stond op en snoot haar neus. - Ik word al weer verkouden, zei ze.

Een oogenblik later nam Wim afscheid. Jet liep met hem mee. In de gang zei hij: Zeg maar niets aan Truus, - zoodra het me ernst is, ga ik natuurlijk naar haar toe. - Ze voelde zich niet teleurgesteld door die woorden. Het viel haar op dat ook hij den naam van Noothoven kende, - toch kwam hij haast nooit. De beide mannen raakten in gesprek over een rozenhouten kistje. Jet stond er een oogenblik bij. - Ik neem hier afscheid, zei ze toen.

In de huiskamer zag ze haar dochter bij het raam staan.

- Is oom Wim eigenlijk aardig? vroeg Tony - hij lijkt me zoo zorgvuldig oud geworden, en een beetje ingedroogd. Waarom is hij niet met tante Truus getrouwd?

- Och, zei Jet langzaam, ik denk dat ze niet van elkaar hielden.

- Hm - Tony trommelde op de ruit. - Of misschien had hij angst, - er zijn van die menschen; - ik kan dat niet goed uitstaan - laat iedereen zijn tol betalen. - Ze keek over haar schouder, en zag haar moeder een ontbijtservet over de tafel spreiden. - Eten we niet in de keuken - een hap en een snap?

Jet glimlachte. - Morgen misschien, als je werkelijk blijft - vandaag ben je mijn gast. - Tot haar verwondering begon Tony eensklaps te huilen.

- U gelooft het niet, - Frits is heusch afschuwelijk geweest - en ik kan er niet tegen.

- Och kind - ze sloeg luchtig een arm om Tony's schouders, - vind het eens niet zoo gewichtig. Straks kom je thuis en je doet of er niets gebeurd is. Ik begrijp wel zoo'n beetje wat Frits allemaal heeft gezegd; - de eene man zègt zulke dingen, en de ander dènkt ze.

Tony begon haar neus te poederen. - Ik geloof dat u een vrouw bent die alles maar aanvaardt, zonder er veel over te peinzen - maar ik kan dat niet. - Nu keek ze met zooveel aandacht in den spiegel, dat haar woorden een oogenblik werden opgeschort. Toen ging ze voort: Ik wil weten waar ik aan toe ben - ik heb mijn oogen wijd open, als er iets gebeurd, zal ik het tenminste zien aankomen.

De moeder antwoordde niet, maar ging voort met tafeldekken.

- Ik leef op een soort uitzichtspost - het tocht wel eens, maar - u zit in het dal, en ziet niets.

Jet fronste haar wenkbrauwen. - Kind, laat me nu even denken. Boter, en de spiering. - Vlug liep ze naar de keuken. - Zoo, als je nu wilt komen zitten? En wie van ons beiden is er gelukkiger?

Tony schamplachte. - Geluk is volkomen onredelijk in deze wereld. Wat u ervoor aanziet, is de kleine behagelijkheid om een zonnestraal, of een lekker kop koffie.

- Toe, bedien je.

- De moderne mensch, met gemeenschapsgevoel - Tony pakte de vischjes bij hun staart - komt aan de weeke behagelijkheid niet meer toe.

- O, geluk is onredelijk, maar het bestaat. Ik vind die spiering heerlijk, en jij?

Er werd aan de deur geklopt. - Ja! mijnheer Noothoven -

- Mevrouw, als u mijn wagen misschien gebruiken wilt, - mijnheer zei me dat u naar Lunteren moet. - Hij stond in de deuropening alsof hij om een gunst had gevraagd - om zijn mond was een bewogen trek. - Nu praatten ze even over de auto - was het vertrouwd, een vreemde wagen? Als hij haar zou kunnen brengen? maar dat was zeker onmogelijk. En vanavond in het donker terug - kwam de tijd er niet op aan?

Tony luisterde opmerkzaam. - Mag ik mee? vroeg ze, zoodra Noothoven de deur achter zich gesloten had.

- Liever niet, zei Jet, - ik rijd graag alleen.

- En u opperde dat die man zou meegaan.

- Och wel nee, we kunnen de zaak toch niet sluiten. Bovendien, - ik wil dat Truus vertrouwelijk kan zijn, als ze daaraan behoefte mocht hebben. Ze ligt in een tent, buiten, - niemand hoort ons.

- Zoo, en waarover praat u? het is natuurlijk alles onbelangrijk en toevallig - haar ziekte - de andere patienten. - Terwijl, als er een derde is, iemand zich nog wel eens moeite geeft voor een dragelijk discours. - Lach nou niet, - het is een vervelende gewoonte van u, altijd te lachen. - Maar ik ga natuurlijkniet mee.

- Goed zoo. Hier, maak dit op - vader eet schilderijen in Kortenhoef. - Ze steunde haar hoofd in haar handen, deed even haar oogen dicht. - Het liefst zou ze nu een middagslaapje doen, het schrift van Klaas onder haar kussen - maar er was geen tijd. Ze mocht ook niet te snel rijden met den wagen van Noothoven. - Gelukkig dat ze nu zijn naam altijd wist. In 't begin had ze dien niet kunnen onthouden, - ze zei weken-lang Schoonhoven - later Noteboom - hij gaf nooit blijk, daardoor te worden gehinderd. Soms had ze het gevoel, anders met hem te moeten omgaan - vriendschappelijker? maar dat kon ze niet. Ze had toch geen recht, zich in zijn leven te dringen - hij was ongetrouwd, woonde met zijn moeder samen. Dat hij hier in huis gewaardeerd werd, moest Martin hem maar toonen. - Ze hief haar hoofd op, zag dat Tony voor zich uit staarde.

- Heb je Peter de laatste dagen nog gezien? Peter was de jongste zoon, die op kamers woonde in de stad.

- Ja - wanneer? - eergisteren - hij schijnt een meisje te hebben, waarmee hij kibbelt.

- Och - Jet beheerschte zich. Niet verder vragen, zei ze

zichzelf, niet willen weten ook. Hardop zei ze: Jullie houdt blijkbaar van twist, en zijn toch *mijn* kinderen.

- Kibbelt u nooit? vroeg Tony. - Maar u krijgt misschien geen kans - mijnheer Noothoven is te verpierd, en vader is niet geinteresseerd genoeg.

- Wat beteekent verpierd, kind? Ze stond op en begon resoluut de tafel af te ruimen. - Wil je nog koffie? - ik heb niet meer, en ik moet voortmaken. Ga jij nu maar - groeten aan Frits, en zeg hem dat je wel wijzer zult worden. - Ze liep op en neer van de kamer naar de keuken, dacht aan Peter, die met een meisje kibbelde, zag hem voor zich, zijn wat vooruitspringenden mond met de dikke, vleezige lippen, zijn mooi gevormde neus, het hooge voorhoofd met het rechtopstaande, krullende haar. Lang geleden streek ze daar met haar hand doorheen, - lang geleden - nu had ze geen kinderen meer. Plotseling nam ze Tony's hoofd tusschen haar handen, en keek met een weifelenden glimlach in die heldere, lichtblauwe oogen. - Je moet het me niet kwalijk nemen, - je vindt me ongevoelig - maar ik ken je zoo goed, liefst wil je alle dingen afroomen, en de melk laat je staan. Je praat zoo veel over den modernen mensch, maar vrouwen als jij zijn er altijd geweest, ze worden bewonderd en naar de oogen gezien, maar ze krijgen harde noten te kraken.

Tony ontglipte aan haar moeders handen. - Ze worden bewonderd, klonk het in haar na - en ze voelde zich opgeheven, - alle misnoegdheid verzonk. Nu door de straten loopen, dacht ze, in de zonnige herfstlucht, en thuiskomen als overwinnaar. Ze had Frits noodig om zich tegenover hem te stellen - nooit zou ze hem loslaten.

Mijnheer Noothoven kwam zeggen dat de auto voor stond.

- Nu al? zei Jet, - ik ben nog niet klaar.

- U hebt den tijd, mevrouw, de garage is tot vannacht twaalf uur open. En wilt u eraan denken dat de auto niets waard is, vergeleken bij uw.... uw veiligheid? Ik zeg dit, omdat u eens, om een kleine aanrijding te voorkomen....

Ze viel hem in de rede. - Heeft mijn man u dat verteld? Vertelt hij u alles? en glimlachte naar hem.

Hij bleef ernstig. - Dat laatste geloof ik niet, mevrouw - maar u begrijpt me dus.

- Ziet u, zei Tony even later, terwijl ze haar mantel aantrok,

- die man is overbeschaafd, van een decadente wellevendheid - steekt erg af bij onze Oostelijke buren, en dat weet hij. Als er meer bloed in hem zat, zou hij deze zaak al lang hebben doodgeconcurreerd, - maar hij is verliefd op u, en blijft op zijn post.

Jet fronste haar wenkbrauwen. - Praat niet zoo'n onzin.

De jonge vrouw zette met zorg haar hoed op voor den spiegel. - Nou, groeten aan vader, en veel plezier onderweg; - uw leven is duizendmaal meer waard dan die auto.

Zoodra Jet alleen was, moest ze zich bezinnen: wat stond haar het eerst te doen? zich klaar maken om weg te rijden? Maar ze nam het schrift van Klaas uit haar bureautje, bladerde erin, las een bladzijde:

'Roosje is erg ziek - ik begrijp wel dat ze niet beter zal worden. O, dit tergende klimaat. Het zou niet meer helpen, als we haar nu naar boven stuurden. We hebben er natuurlijk toch over gepraat, terwijl ik vooruit wist, dat praten nutteloos was. Ik kan niet weg, en Rie durft niet alleen. "Durft niet" - hoe haalt ze het in haar hoofd? Waarom denkt ze aan alles wat er zou *kunnen* gebeuren, en niet uitsluitend aan het kind, en de poging om het te redden? Dikwijls, in den nacht, neem ik me voor, me den volgenden dag niet aan Rie te ergeren, ze mag dan doen of laten wat ze wil. Ze ligt naast me en slaapt, onrustig als een kind, dat te hartstochtelijk heeft gespeeld. Ze is altijd door onrustig, maar als ze slaapt, heb ik medelijden met haar. Dit leven is haar te moeilijk, en ze vindt nergens steun. Iederen dag staat het onbekende, het ondoorgrondelijke voor haar, en ze moet er doorheen. Ik ken al haar moeilijkheden, maar kan ze niet uit den weg ruimen. - Je wilt niet, zegt ze vaak, - je houdt niet van me. - Altijd hetzelfde verwijt, nu al sinds jaren. Denkt ze er nog iets mee te winnen? Ja, ze treft me er soms mee, want in mijn beste oogenblikken heb ik haar lief, en ik *kan* niet anders gelooven, dan dat dit blijven zal - duren zal. Mijn liefde is zoo vol erbarmen en mildheid, - ik neem haar tegen me aan, ik zeg zachte dingen. En ik ben zoo gelukkig als een mensch maar zijn kan - een overigens geslagen en veelal verbitterd mensch. Want alle bitterheid is weg, - ik voel me heel moe en klaar om te sterven, want ik weet nu dat het leven goed is. - Dan uit Rie een klacht, of een kinderachtige wensch: "als je tenminste".... en haar toon rukt me naar omlaag. Ja, als ik nu tenminste; - ik voel dat ik

altijd zal blijven tekort schieten. Opnieuw wijt ik het de omstandigheden: het leven hier is te opwindend, en de ziekte van Roosje maakt me gek.... al die hulpeloosheid, en dat lijden - dat niet te overwinnen lijden.'

Jet sloot even haar oogen. - Ik moet weg, mompelde ze, en voelde dat ze nog zou blijven. Ze bladerde verder en las: 'Vanmiddag, tegen zonsondergang, ben ik op het kerkhof geweest. Dichtbij Roosje's graf staat een prachtige oude waringin. Ik bleef erbij staan en liet de snelle duisternis over ons komen; - het donker is hier zoo geheimzinnig, - ik zag een kind in den boom, hoog, in een klein, doorzichtig huisje van takken. Het was Roosje - Ze keek naar omlaag, en knikte me toe. Ik was bang dat ze zou vallen en deed een stap naderbij. - Toen veranderde het beeld, - er zat een vrouw in den boom, een vrouw met een wijde schoot, en lange, loshangende haren. Ze hield een klein, naakt kindje vast, - dat was niet langer Roosje. De vrouw was mooier dan de mooiste Madonna, en toch dacht ik aan Rie. Als Rie moeder had kunnen worden.... Het was mijn eigen kind, dat ik zag.... Ik weet wel dat er langen tijd een reproductie in den winkel heeft gehangen naar een schilderij van Segantini: de Boom des Levens - ik weet dat ik niets nieuws heb gedroomd. Ik ben daar lang blijven staan, ik heb de moederborsten van de vrouw gezien, en als een groot geluk kwam de zekerheid in me: we zullen kinderen hebben. Maar toen ik ons huis binnenliep, - het was heel donker geworden, in de voorgallerij brandde een schemerlamp - toen kwam met een schok het leven in me terug, en ik wist dat ik op het kerkhof bijkans dood was geweest. Het leven, grauw en vol gemis....

Jet hoorde de klok tikken - het was heel stil in de kamer. Ze keek strak naar het ornament van een stoelleuning tegenover zich, en wist zich heel ver weg van haar zoon, terwijl het leven voorbij tikte. Misschien zag ze hem nooit terug. Er waren kerkhoven, ook in Indië - ze had dat nooit eerder bedacht. - En toch wist ze nu, na langen tijd, dat ze Klaas niet had verloren. - Ze wilde verder lezen, ook terugslaan, als Truus maar niet in bed lag en naar haar uitkeek.

Met het schrift onder haar arm liep ze naar boven, verkleedde zich bijna werktuigelijk. En nu eindelijk het huis uitgaan. -

- Dag mijnheer Noothoven - ik ben laat.

- Ja mevrouw - de verrassing voor uw vriendin is des te grooter; zult u niet te hard rijden?

Ze glimlachte. - Ik zal braaf zijn - en dacht: die toon tusschen ons moet altijd zoo blijven. - Hij liep mee naar buiten, gaf een enkele inlichting omtrent den wagen. Ze zei: Dank u - tot morgen - en reed weg. De bagage lag aan haar voeten. Die man was verliefd op haar, volgens Tony? Verliefd was een leelijk woord. Zoo, die wagen deed het keurig.

Albert Noothoven keerde in den winkel terug. Hij had opmerkingsgave en fantasie. Dien morgen had Christien de post op zijn bureau laten liggen en het cahier dat mevrouw van Olfen had meegenomen, herkende hij, - het was in een bruin papier gewikkeld geweest. Hij had het woord: ‘brief’ op zijn kop zien staan, en had zichzelf gezegd: de schoondochter schrijft anders. Een uur later zag hij den diepen blik van Jet's oogen, en hij herinnerde zich toen Peter's woorden: mijn broer uit Indië schrijft nooit meer. Dus nu had de jongen toch geschreven, - of misschien een soort dagboek gestuurd, - en zijn moeder zou er dagenlang van vervuld zijn. Ze zou er met hem over beginnen, waarschijnlijk morgen al - en besefte nauwelijks wat ze deed - en nog minder wat het beteekende voor hem. Zoo argeloos leefden de beste vrouwen, dacht hij.

De winkeldeur ging open en mevrouw Luipolt - de Greef kwam binnen. Zij was een schilderes van eenigen naam. Noothoven liep haar tegemoet, en moest haar teleurstellen: mijnheer van Olfen was niet thuis.

- Zoo, zei Jeanne Luipolt, en keek rond als wilde ze met één blik alles in zich opnemen. - Zijn vrouw ben ik juist tegen gekomen - in een nieuwe auto - ze wilde me niet zien. Kunt u mijnheer niet bereiken, per telefoon? Het voorstel dat ik hem te doen heb, kan ik werkelijk niet iederen dag herhalen.

- Misschien kunt u morgen terug komen, mevrouw.

- Terug komen? och nee - waarom? - ik moet werken. Is dat een dingetje van Tine de Groot?

- Ja, ik zie het; - wel aardig - een beetje.... beschroomd. Een ongetrouwde vrouw kent het volle leven niet. Waar zwerft ze tegenwoordig, weet u dat ook?

- Tine de Groot is in het land terug.

- Och zoo, - dan ga ik haar eens opzoeken. Waar woont ze?

- Dat kan ik u niet zeggen, mevrouw.

- Zoo, - is ze terug. Een hartelijke meid, - een beetje.... nou ja. Zegt u aan mijnheer van Olfen dat hij beslist morgen bij me komt. - Wat hebt u daar een aardig matje, verkoopt u zulke dingen ook al? - Ze nam een vloerkleedje op. O, dat is jute, heel aardig, modern, - ik zou het gemakkelijk kunnen namaken, maar ik heb geen tijd. Wat kost me dat lapje?

- Dat is niet te koop, het is werk van mevrouw van Olfen.

Jeanne Luipolt's belangstelling verflauwde onmiddellijk.

- Dus u weet niet waar mijnheer van Olfen is?

- Ik zal uw verzoek morgen overbrengen, mevrouw.

De schilderes fronste haar wenkbrauwen. - Mijn verzoek? Enfin, mijnheer van Olfen en ik begrijpen elkaar gewoonlijk wel. Goedenmiddag mijnheer-e-

Albert Noothoven liet haar uit.

Meteen daarop kwam de Amerikaan van dien morgen terug. - I made up my mind -

- Yes, sir.

Om klokslag zes uur stapte juffrouw Vos naar binnen. Ze begong het eten klaar te maken in de keuken, hoewel er niemand thuis was om het te nuttigen.

Martin keek uit in de dorpsstraat. Hij zat hier nu al een heele poos, dacht hij - een uur misschien? Vreemd, het maakte hem niet ongeduldig. Daarbuiten was aldoor iets te zien, meest kinderen, die uitgingen om een boodschap voor hun moeder, en dan liepen te spelen. Het heldere licht in de straat verminderde al, - de dag was bijna om. Nog voor tien uur was hij uitgereden, en nu wachtte hij op haar, - maar ze zou stellig komen. Een kastanje aan den overkant bloeide voor de tweede maal met enkele kaarsjes - de oude vrouw die hem de deur had geopend, slofte voorbij - waarschijnlijk was ze alweer vergeten, dat hij daar zat. - De juffrouw slaapt, had ze gezegd.

- Och - zou ik mogen wachten?

Ze nam hem secuur op, wierp ook een blik naar zijn auto. - Kan dat ding daar blijven staan? maakt u er alstublieft geen leven mee. - En nu eerst vroeg hij zich af of Tine ziek zou zijn? - Hij had haar nooit anders dan gezond gekend, heel die vijftien jaar van hun vriendschap. Een blijmoedige, frissche, enthou-

siaste vrouw, - dat waren de eerste indrukken, die hij van haar had gekregen. - Ze had zich laat ontwikkeld; - vóór haar dertigste jaar schilderde ze niet. Het was nooit in me opgekomen, zei ze, dat ik iets zou kunnen. Ik nam eigenlijk geen deel aan het leven, maar dat besefte ik niet - ik had ook nog nooit een man lief gehad. En ik weet zeker dat ik tot mijn dertigste jaar gegroeid ben - langer geworden; - toen ik meerderjarig werd, was ik nog maar een klein meisje.

- Slank, misschien, had hij gezegd, - niet zoo forsch als nu.

Ze schudde haar hoofd. - Het doet er niet toe, - ik weet dat de menschen me niet gelooven. - Maar ze was haar eigen leven gaan ontdekken, ze had het meer en meer in bezit genomen. Aan haar uitingsmogelijkheden leken geen grenzen te zijn - ze etste, graveerde, schilderde, - ook deed ze jarenlang veel aan muziek. - Ze exposeerde - haar werk viel op door gaafheid en helderheid - een vast maar pril talent, schreven de citici - ze moest toen 6 - á 37 jaar zijn geweest. - Daarna bleef ze teren op haar eersten roem, wat zijzelf niet zonder bitterheid ontkende. - Ja, dacht Martin, eigenlijk is dat al dien tijd zoo geweest, haar techniek ging wel vooruit, en toch groeide ze niet. De critiek zei het langzamerhand niet meer, het werd eentonig. Natuurlijk had ze de belangstelling nooit heelemaal verloren - haar werk was toch echt, en zuiver.

En hij hield van haar. - Nou ja, - liefde? Hij schokte even met zijn schouders. Altijd werd hij weer door haar bekoord. Maar ze bleef nooit lang in Holland - ze trok weg, en dan zag hij haar in geen jaren. Nooit correspondeerden ze - wat zouden ze elkaar moeten zeggen? Neen, hij wist wel zeker: als hij haar meer had kunnen zien, zou hun verhouding veel korter hebben geduurd. Dan hoorde die nu al lang tot het verleden; - tja, dat zou hem misschien liever zijn geweest? Hoe het zij - hun laatste ontmoeting lag twee jaar achter hem, - dus als hij wilde.... Ook zou hij nu weg kunnen gaan, het huis uitloopen, - heel even lawaai maken met zijn auto, dat was onvermijdelijk. - Maar weggaan was laf. - Kijk die kinderen onder de groote kastanje, - wat leken ze klein en hulpeloos; het meisje bukte zich naar een afgevallen bloesem, traag, en alsof ze bang was te vallen.

- Dus jij bent het. - Hij had Tine niet hooren binnenkomen. Haastig ging hij haar een stap tegemoet. Ja, haar groote,

warmkleurige gezicht - en toch was er iets aan haar veranderd. Grijs geworden? - hij kon het niet zien; - had ze dat haar altijd zoo gedragen?

- Hoe staat het leven? vroeg ze, en glimlachte. Wat zijn jullie er als de kippetjes bij - daarginds nam niemand notitie van me. - Kom, we zullen in het atelier gaan zitten, hoewel dat nog niet heelemaal klaar is.

Hij liep achter haar aan, ze gingen een groot, hoog vertrek binnen, waar kisten en koffers stonden temidden van enkele forsche meubelen.

- Ik heb je laten wachten, zei ze, - ik was erg moe - in de week sinds ik terug ben, heb ik veel gedaan. Hoe vind je dat ik hier woon?

Ze begonnen, nog staande, te praten. Eigenlijk vroeg ze hem niet te gaan zitten, dacht hij, ze deed alsof zijn bezoek maar heel terloops was. Ze geloofde, het te hebben getroffen in dit dorp - had hij haar huisjuffrouw gezien? een vrouw uit duizenden. Och, wilde hij even helpen, die kist open te breken? ze had daar aardige dingen in, die ze hem zou toonen. Bovenop lag een kleine portefeuille - werk van kinderen, die ze les had gegeven op een school - uit liefhebberij. Eerst teekenden ze zóó, de meester zelf kon er niets van - en dat had zich toen wel ontwikkeld onder haar leiding, niet waar? - Er gingen hem wel honderd velletjes teekenpapier door handen, en wat hem boeide, dat waren de kinderen, die Tine in een hoekje van haast ieder blad had gekrabbeld - veelal een enkelen kop, soms een hand, of de houding van het lichaam. En hij begreep de bedoeling: het verband tusschen de teekening en de physiognomie. - Soms keek ze hem vluchtig maar onderzoekend aan, en hij kreeg het gevoel, gekeurd te worden, alsof hij een vreemde voor haar was. - Met haar groote, voorzichtige handen, deed Tine de portefeuille weer dicht. Nu haalde ze werk van Fransche schilders tevoorschijn, vroeg hem een ezel bij te schuiven, en zette ieder doek neer.

- Heb je deze dingen cadeau gekregen? vroeg Martin.

- Nee, zei ze, meest geruild voor eigen werk, een enkele maal ook gekocht. Ik begin nu te verzamelen, puur uit liefde, en mijn eigen doeken moeten zooveel mogelijk het huis uit.

- Houd je niet meer van je kunst? vroeg hij glimlachend.

- O ja, maar ik wil andere menschen om me heen hebben.

Een oogenblik bleef het stil. Ze keken naar het portret van een jong meisje, een gezicht dat argeloos nieuwsgierigheid uitdrukte, vermengd met een bevreemdende teleurstelling. - Ja, zei ze, - ik ben wel een klein beetje meer van de menschen gaan houden.

Hij kon niets vragen. Zonder veel woorden bekeken ze haar kleine verzameling - een achttal doeken, meer was het nog niet. - En nu je eigen werk, zei hij op 't laatst.

Ze antwoordde: Het is te donker geworden.

De huisjuffrouw klopte: - Telefoon voor u. -

Toen Tine weg was, trok hij den ezel tusschen de beide ramen; in het groote vertrek hing nu een grijs avondlicht. Een doek dat tegen den schoorsteenmantel stond, keerde hij om, en zag een wit-gekalkten stalmuur, waartegen een paar kinderen zittend leunden. Achter den stal een rij populieren, op den voorgrond links een boerenwagen. Hij zette het schilderij op den ezel. Dit moest van haar zijn, maar dan waren haar figuren erg veel beter geworden - vaster, en toch teerder. - Een mooi ding - werkelijk mooi - jammer van dat licht. Hij bleef er toch voor staan kijken, vijf minuten, tien minuten misschien.

Ze kwam weer binnen. - Jeanne Luipolt belde me op, - hoe vindt zoo'n schepsel me uit? Ze vroeg onder anderen of jij bij me was - ik kan liegen als een engel. Ze ging op den divan zitten, die onder het hooge raam stond. - Nu vraag ik me wel af: waarom heb ik gelogen? - maar die vrouw is een intrigante. Ze keek naar het doek. - Zoo, jij vindt me ook uit, - een van de weinige dingen die ik nog heb.

- Ja, - ik vind het heel goed, zei hij - je bent stukken vooruit gegaan. - Hij ging op het andere eind van den divan zitten en bekeek haar rustig. Ze was nog altijd een mooie vrouw, haar huid was gaaf en frisch, maar hij zag nu voor het eerst dat haar blonde haar sterk was gedund.

Tine knikte vaag. - Zal ik je eens wat zeggen? - ik begin nu pas te schilderen. - Ik heb daarginds in Frankrijk een vriend gehad, een waarachtige vriend - iemand die tegen me praatte, philosophisch, weet je. Philosophie is het eenige wat ik nog noodig had - al de rest had ik sinds jaren. - Maar begrip - ze tikte op haar voorhoofd en hield haar oogen gesloten, - weten dat je kunt nadenken, logisch redeneeren, en je laten beinvloeden

door dat denken. Het heeft een ander mensch van me gemaakt, iemand met een helder voorhoofd - mooi is dat.

Het bleef een oogenblik stil.

- Ik weet nu dat ik van mezelf weg kan leven - ik kijk anders, en werk anders. Je zult hebben gezien dat mijn figuren beter zijn geworden, - en dat komt van binnen-uit. Over een jaar mag je mijn werk tentoonstellen - Jeanne Luipolt kan eerst een beurt krijgen, - ik heb geen haast.

- Goed, zei Martin.

Weer bleef het stil. Nu moet Jet anders over deze vrouw gaan denken, dacht hij. Ik zou ertoe kunnen komen, haar alles op te biechten, dat van vroeger. Ja, het is nu jaren geleden, en, wat meer zegt, het ligt voorgoed achter ons. - Een helder voorhoofd - ik zou ook een helder voorhoofd kunnen hebben. - Hij vroeg: Waarom ben je teruggekomen?

Haar donkere stem bleef zonder spot. - De philosophie legt geen banden, - en ik moet geld verdienen, - ik heb daar ongeveer alles opgemaakt.

Er groeide een vertrouwelijkheid tusschen hen, die er vroeger nooit was geweest. Zonder haast, alsof hij van de woorden genoot, vroeg hij: Verkocht je dan niets?

De duisternis nam nog toe, achter het raam hing een nevel, en op het doek was alleen de witte muur nog zichtbaar.

- O jawel, maar ik maakte geen prijzen, en dikwijls gaf ik iets weg, juist wat ikzelf goed vond. Op 't laatst heeft mijn vriend me geld gegeven, - hij was rijk, en hij hield één klein doek van me - ze gebaarde de grootte met haar handen - zoo, vijftig bij zestig ongeveer, een kind met een geitje, - Prutske, had ik het genoemd, naar het dochtertje van Stijn Streuvels - een goed ding. ‘Pourquoi Prutske?’ - maar hij vond het een aardig woord. - Hij zat soms uren bij me, terwijl ik aan 't werk was, - van hem kon ik het verdragen. - Maar toch heb ik me van hem moeten losmaken, - als ik dat niet gekund had, zou ik niets van hem hebben geleerd - begrijp je? Nu zal hij me zijn werk sturen, overdrukjes van de artikelen, die hij publiceert, en ik heb hem foto's beloofd van mijn werk.

Hij vroeg: Heb je geen portret van dien man gemaakt?

Tine schudde haar hoofd. - Neen, hij had geen aardige kop, zoo'n beetje mooi en glad - te verfijnd.

Hij kon haar groote, blanke gezicht nog duidelijk zien. - Nu moet je niet boos worden, - maar heeft hij je heusch niet ten huwelijk gevraagd?

Haar trekken bleven rustig. - Heusch niet. Bovendien, - hij had een vrouw, die woonde in Parijs, en had het geld, en de kinderen - twee volwassen dochters, die op een goede partij wachtten. Dat laatste vond mijn vriend heel normaal, maar hij wilde toch niet bij hen wonen, - en hij hield ook niet van Parijs. - Die dochters heb ik geteekend, - ze zitten op het terras van een café en spieden voorzichtig rond.

- Heb je hen ontmoet?

- Nee, alleen hun foto's gezien. Een scherp ding heb ik ervan gemaakt. - Het lijkt wel, zei hij, mijn vriend, en hij zag ook wat ik erin had gelegd: het zoeken naar buit, en het schaamteloos zichzelf aanbieden - maar het liet hem onbewogen.

- Heb je die teekening hier? vroeg Martin.

Ze antwoordde effen: - Ik heb hem verscheurd.

Nu zwegen ze. Na een oogenblik stond Martin op, maar dorst in de duistere kamer geen stap te doen. Hij wilde een paar luchtige woorden zeggen, om haar aandacht af te leiden van haar biecht, - want ze zou licht maken, en dan werd alles anders.

- Zal ik een paar kisten voor je uitpakken, - of weggaan?

- Me dunkt: weggaan, - ik moet wat eten, ik geloof dat er iets van gisteren over is, maar jou kan ik dat niet aanbieden.

Ze liep langs hem heen, draaide de lamp op. - Zoo, dus een tentoonstelling komt later; - groet je vrouw van me, - hoe is het met haar?

- Wel goed, zei hij, - dank je. Hij stak haar zijn hand toe, en nam afscheid, zonder kus, zooals vroeger, zonder omarming.

Buiten hing een lichte nevel, en de maan was aan 't opkomen. Het klokje in de auto wees hem den tijd: zeven uur. Hij nam den weg naar Hilversum - daar even opbellen, dacht hij, al is er waarschijnlijk niemand thuis. Hij voelde zich moe, en had een lichten honger. Vanmorgen was het heerlijk geweest, te rijden in de zon, het raampje aan zijn linkerhand open, waardoor de frissche wind langs hem streek. In Ankeveen had hij Jesnur opgezocht, - kranige kerel, beminnelijk en diepzinnig. En waarom gebruikte hij zoo vlot juist deze twee woorden? - Hij dacht er over na, maakte uit dat ze goed gekozen waren. Prachtig werk

maakte Jesnur, - in de auto lag een portefeuille met een dozijn etsen - dat alleen al maakte zijn dag belangrijk. Nog geen week geleden had Noothoven gezegd: Weet u dat we nog maar heel weinig van Jesnur hebben? - Noothoven zou ook blij zijn.

Gek, hij maakte nooit regelrecht plan, naar Jesnur toe te gaan, kon den man niet uitsluitend als kunstkooper benaderen, alsof hij dan zelf geen plezier zou hebben van zijn bezoek. - Nu, vandaag, was het goed geweest, vriendschappelijk, en het zakelijke kwam als terloops, bij het afscheid.

- Ik zou wel graag wat van dit werk in mijn winkel hebben.

- U zoekt maar uit, - een beetje geld kan ik ook wel gebruiken.

En hij had een behoorlijke som geboden, die met een glimlach was aanvaard. Ook Tine de Groot zou hij in 't vervolg edelmoediger behandelen - een kleinigheid aan haar verdienen, niet meer dan een kleinigheid. - Vroeger was het wel eens anders geweest, toen ze nog bij tijd en wijle zijn liefje was. - Tine de Groot, - haar naam had een nieuwen klank voor hem gekregen.

Kijk, het werd helderder, en de maan kreeg meer glans, - hij zou door willen rijden naar een veel verder gelegen Hilversum. - Maar na een bocht in den weg zag hij de radiomasten zwart en fijn tegen de lucht afsteken. Het geluid liep rondom de wereld, dat had het altijd gedaan, alleen den laatsten tijd vingen de menschen het op - totdat ze ook daar weer genoeg van zouden hebben. Als Tine wilde, dan kon ze de stem van haar vriend uit het Zuiden van Frankrijk hooren - maar ze had het noodig gevonden zich van hem los te maken, en was weg gereisd. Vrouwen hadden soms ongelooflijk veel geestkracht. - Als ik dat niet gekund had, zei ze, - zou ik niets van hem hebben geleerd. En nu? - ze was veel gevoeliger geworden, - die kinderfiguurtjes, - onsentimenteel en raak.

De eerste straten van Hilversum.

Om ruim half acht belde hij zijn huis op, en hoorde al gauw de stem van juffrouw Vos. - Ja mijnheer, ik had willen blijven tot acht uur - dat eten staat op een klein pitje. Dus u komt niet, - goed. Nee, mevrouw heeft niet gezegd hoe laat ze thuis zou zijn.

Zwaar leunde Martin in den hoek van de leeren canapé; het was op dit uur heel stil in het restaurant. Naast hem lag de map

met etsen van Jesnur - hij legde er even zijn hand bovenop, maar het verlangen, het werk weer te zien, werd niet duidelijk voelbaar. De kellner bracht hem een bord soep, en hij begon te eten. Onderwijls dacht hij aan een tentoonstelling van Tine's werk. Op het oogenblik dacht waarschijnlijk niemand, dat ze nog kon veranderen - en ze wás veranderd, - ze was kuisch geworden, ze zag de dingen met een zekeren schroom, er was weer iets van het mysterie in die kinderfiguurtjes, zelfs in de kleur van zoo'n wit-gekalkten muur. Ze zou ook niet meer lachen om de liefde .... Zoo lichtvaardig als ze zich geven kon - nooit ten volle - nooit als een geschenk. Het beteekende dus ook weinig - en dat had hij vroeger ook wel gevoeld - geweten - en juist daarom had hij maar meegespeeld, ook lichtvaardig. - Maar even reikte nu zijn gevoel naar grooter diepte. - Nee, zei hij zichzelf, geweten heb ik het niet - niet ten volle, - niet zooals nu.

Zou Jet deze dingen begrijpen? - hij geloofde van wel. - Ontrouw, zou ze waarschijnlijk zeggen. - Tja - ontrouw - maar anders dan hij het zich altijd had voorgesteld - van anderen. Nu, voor het eerst, wilde hij denken: van mezelf. Was ontrouw zóó, - zoo speelsch en toevallig? Maar toch ging het niet buiten zijn hart om, o, dat allerminst. Jet zou vragen: Hield je van haar?

- Nee, - ik hield van mezelf, ik gunde me die.... die verstrooiing. Nu is het uit. Misschien houd ik *nu* van haar, maar dan als van een vriendin, een mij verwante ziel. En nu kan ik mezelf vergeten - begrijp je dat? - Natuurlijk zou Jet het begrijpen - en ze zou geen verdriet hebben. - De laatste twee jaar had ze wel veel verdriet gehad, - om dien jongen, die nooit meer schreef. Dat moest ook uit zijn. - Was er niet dien morgen -? ja, een soort dagboek. - Vreemd, juist dezen morgen....

Dus nu waren ze over de moeilijkheden van het huwelijk heen, ze hadden om zoo te zeggen den berg beklommen - waterscheiding - Passhöhe - hoe heette dat ook? Uitzicht naar beide kanten - heel wijd, zoo voor je voeten een beetje kaal - boven de boomgrens - en daar had je uren voor geloopen, - lichtelijk teleurstellend, - maar wellicht was je ook moe.

Martin zuchtte en leunde nog meer achterover; - inderdaad voelde hij zich moe.

- Bent u klaar, mijnheer? vroeg de kellner.

- Ja, geeft u me maar koffie. - Hij kon niet meer denken. - Zou het buiten nog zoo licht zijn? - was Jet maar bij hem, dan liet hij haar rijden. Aan den kellner die terug kwam, vroeg hij: Is hier misschien iemand die me naar Amsterdam kan brengen? ik heb hier mijn eigen wagen.

De ander dacht na. - Nee, mijnheer, - ik zou niet weten -

- Ik zou den trein kunnen nemen. Nou ja, - laat maar - Dit sloeg op den onderzoekenden blik van den kellner. - Ik ben niet dronken, - een beetje lusteloos.

- Ja, mijnheer, - maar de trein is ook vermoeiend, - ik ben niet vrij, anders zou ik u graag helpen.

- Chauffeert u?

- De man knikte. - Vroeger ook een eigen wagentje gehad. - Tja -

- Tja - zei ook Martin. Het bleef een oogenblik stil.

- Even over het doode punt heenkomen, mijnheer, - moet een mensch wel vaker in zijn leven.

Martin zag dat de man over hem heen keek, den blik in zichzelf gekeerd.

- U hebt gelijk, zei hij en stond op.

Tine de Groot lag in haar bed, en keek naar het maanlicht, dat door een klein venster naar binnen viel. - Het is mooi, dacht ze, maar ik zou het niet kunnen schilderen, - het wegschemeren van het zonlicht is warmer en menschelijker dan deze volle glans. - De maan is van doorschijnend albast, een groote, ronde schaal, maar als je hem hebt laten stuk vallen, treur je er niet om. - Ze sloot haar oogen. - Nu slapen, dacht ze. Hier in Holland was ze iederen avond zoo moe, het kwam misschien door de vochtige, zware lucht - en toch wende ze al. - Martin had de verandering wel gezien in haar. - Verandering? - alles leek nog zoo wankel. Maar de dagen werden goed, de uren dat ze werken kon - dan begeerde ze ook niet anders dan dit leven - eenzaam en zonder schuilhoeken - een eerlijk leven, - maar zoo zwaar als lood. - O, niet altijd, soms voelde ze zich gedragen, en omdat ze zich liet dragen, had ze eerst alle lasten van zich afgeworpen, om maar licht te zijn, bezwaarloos en welgezind. - ‘Maakt u, o mensch, voor God steeds wel te dragen’ -

Valerius' Gedenckklank? dat zou ze morgen zingen. Claude hoorde haar graag zingen, en hij was dan zonder critiek, vond het eenvoudig-weg: mooi. - Claude. - Ze glimlachte - een vrouw van bijna vijftig jaar, die niet kan slapen, en dan een naam zegt, innig en onhoorbaar, een woord dat niet tot haar lippen komt. Maar hij, Claude, had zelfs niet geglimlacht om haar liefde, had er nooit naar gevraagd, er met geen woord op gezinspeeld - en ademde toch iederen dag in haar sfeer, rustig en gelukkig. Onbewust? - Ze had zich die vraag al dikwijls gesteld, en altijd moeten antwoorden: onmogelijk - een man van zijn ontwikkeling moest over hun omgang hebben nagedacht, moest haar gevoel hebben gepeild en gewogen, - haar liefde beter hebben gekend dan zij zelf misschien. - En ze was van hem weggereisd. Zich het oogenblik te binnen brengen waarop ze voor het eerst had gevoeld: ik moet weg gaan - dat kon haar niet gelukken. - Ik moet weg gaan. Even ernstig en licht als haar liefde, had hij deze gedachte aanvaard - en zij voelde zich naar de uitvoering toegedreven, verwonderlijk snel en zeker.

Stil, het was goed zoo, ze werd een mensch, en leerde haar leven overzien, alsof ze op een hoogvlakte stond, op een bergkam, en zag waar ze vandaan was gekomen, en hoe ze nu verder moest gaan. De weg die achter haar lag, leek niet langer dan de toekomstige - er was een evenmaat en een verwonderlijke gerustheid. Ze was op het oogenblik arm, arm aan geld - het deerde haar niet - ze was niet heel gezond meer - het verschrikte niet - in wezen was alles goed.

Nu slapen - - -

Jet boog de oprijlaan van het sanatorium in; ze had niet heel snel gereden, maar haar tocht was voorspoedig geweest. Het zal tien minuten over vieren zijn, dacht ze. Jaren geleden had ze een vrij zuiver relatief tijdsgevoel in zichzelf ontdekt, en sindsdien beproefde ze het graag. Ze bracht den wagen tot stilstand, opende al het portier, en mompelde: nu is de groote moeilijkheid: wat doe ik met het schrift? - en loste meteen de vraag op, door het tusschen haar arm en borst te klemmen. Truus zou aan haar komst twijfelen, en toch nog eenige hoop koesteren, dacht ze - het was aardig, om naar haar tent te loopen en te weten: ik kom.

Het geluid van de dorre dennenaalden onder haar voeten -

en de zon op de ruige stammetjes. Grootsch was dit bosch niet, - evenmin liefelijk. Arm en dor - maar geurend, en het strooisel maakte haar gang veerkrachtig.

Er kwam haar een zuster tegemoet, die haar al van op eenigen afstand aankeek. Naderbij gekomen zei ze: Juffrouw van Westreene is op haar kamer - en wilde doorloopen.

- Och - zei Jet - is ze minder goed?

- Dat weet ik niet.

De tweede verdieping, naar links - kamer no. 30.

Truus zat rechtop in haar bed, dat vol lag met boeken en schrijfgereedschap. Ze keek Jet een oogenblik zonder herkenning aan, zoodat die vaag en heel even teleurgesteld glimlachte, en toen toch nog het initiatief nam tot een kus.

- Kon je moeilijk weg? vroeg Truus - om eerlijk te zijn, ik heb het laatste uur niet meer aan je gedacht, het is zoo druk, en de directrice is boos, en zuster Dina zegt - - Maar daarmee wilde ik niet beginnen. Vertel jij eerst eens.

Een klokje wees kwart over vieren; - Jet legde haar mantel en hoed af.

- Ik liep naar je tent, het is mooi weer, - maar jij ligt hier, en schijnt de administratie van het heele huis te voeren. Mag ik die rommel wat opruimen? en leg dan je hoofd neer. - Meteen begon ze enkele boeken bij elkaar te pakken.

Truus zuchtte. Wat doe je weer hevig huisvrouwelijk - als je me tenminste mijn schrijfpapier laat. Ben je eigenlijk weer van de hond geschrokken? hij keft ellendig, maar volgens zuster Paula meent hij het goed. - Je ziet er een beetje verschrikt uit, vriendin.

Jet trok de dekens glad. - Nee, zei ze, maar een zuster die buiten liep, deed ook nogal hondsch. Haar vraag wilde ze uitstellen. - Truus leek haar koortsig - maar ze wist niet hoe. - Vertel jij nu eens, waarom lig je hier?

Er was een peinzende uitdrukking in die grijs-blauwe oogen. - Ik wil wel vertellen, maar zal jij luisteren? je ziet er zoo beladen uit. Wat heb je daar voor een schrift?

Jet was gaan zitten, ze klemde het schrift in haar schoot. - Een dagboek, dat Klaas me heeft gestuurd - ik ben er een beetje door ontroerd, en als ik het nu maar bij me houd, dan is alles goed. Dus dat weet je al vast - nu jij.

- Ja, waar zal ik beginnen? ik voel me heel goed, want ik heb die groote spanning uit mijn leven weggedaan. Tot nog toe heb ik beweerd: ik *moet* beter worden, want ik wil naar mijn school terug. Maar ik werd niet beter. Nu - heb ik alles laten varen - zoo maar ineens. Waarom zou ik juist naar mijn school terug gaan? - en ik zal misschien eerder genezen, als ik het minder streng eisch - begrijp je? En wat is het alles eenvoudig: ik heb me laten afkeuren - ik ga voorgoed weg van hier. Ik krijg pensioen - een klein beetje, - een week geleden leek het me nog onmogelijk, daarvan rond te komen, - maar al die tobberijen heb ik overboord gegooid (we zijn toch een zeevarend volk). - Ik houd van Zwitserland, en ik heb een heeleboel te doen, mijn eigen methodes uitwerken - opschrijven - zoo mogelijk publiceeren. Ik ben geen overtuigd Montessori-mensch meer, - ik zal ten volle van Westreene worden, - honderd procent, zeggen we tegenwoordig. Ik ben nu lang genoeg ‘volgeling’ geweest. Heb jij er ooit over nagedacht dat ieder mensch op een bepaalden leeftijd leiding moet gaan geven, wat ook zijn werk is. Vroeger werd iedere leerling eens ‘meester’ - tegenwoordig - ik weet het niet, zijn het allemaal jonge menschen, die naar zoo'n Ster-kamp in Ommen gaan om leiding te zoeken? Hoe oud waren de discipelen van Jezus? staat dat ergens in den Bijbel? Je ziet hen soms afgebeeld als rijpe mannen, maar me dunkt het moesten baardelooze jongelingen zijn. In ieder geval: ik zie nog een taak voor me. Ik zoek een dorp in Zwitserland dat me bekoort, en in een eenvoudig huis huur ik een kamer. Allereerst koop ik een bed, en dan langzamerhand het meest noodige. Ik wil aankomen met niets dan een handkoffertje - het lijkt me zoo goed, veel achter te laten - om het nieuwe begin, weet je.

Langzamerhand had ze zich weer opgericht in bed, - haar oogen straalden.

- Ik kan ernaar snakken, opnieuw te beginnen; wij menschen werken ons zoo muurvast, ook in het materieele, - maar ik ga eenvoudig mijn boeltje weggeven - ik verdeel het onder mijn vrienden. Er zijn dingen bij, waarvan ik houd, maar dat doet er niet toe. Ze lachte. - Jullie wil ik wel bezwaren met nog meer bezittingen - mezelf niet. En als de zon schijnt, lig ik buiten in het gras, en je moet niet denken dat ik heel ijverig zal zijn. O nee, ik word als de Oosterling - zoolang ik nog genoeg te eten heb,

werk ik niet. Maar die houding moet ik nog leeren - en ik zal dus allereerst de zweep moeten begraven. O Jet, je weet niet hoe'n plichtgetrouw en ijverig mensch ik ben geweest, wel dertig jaar lang. Dat zijn natuurlijk niet genoeg dienstjaren om een volledig pensioen te krijgen - maar ze hebben me toch oud gemaakt. - Nee, dat is onbillijk van me: oud ben ik nog niet, want ik heb illusies. - Er stonden plotseling tranen in haar oogen.

Jet stond op en drukte zacht tegen haar schouders. - Toe, ga weer liggen. Hun hoofden waren dicht bijeen - het was of ze iets zochten in elkaars verdonkerde oogen.

- Mag ik je wegbrengen? - meezoeken naar het dorp, en het huis waar je een kamer wilt huren? en - Ze hield op, de trekken van Truus hadden zich ontspannen. - Zeg maar niets - je gaat liever alleen - het is een avontuur, dat je niet met een ander wilt deelen. Ze ging haastig weer zitten.

Met even afgewend hoofd zei Truus: Misschien is het mijn laatste avontuur. Er kwam een zuster binnen. - Mevrouw, het is etenstijd - ik moet u wegjagen.

Ze spraken af dat Jet terug zou komen - om zeven uur had ze weer toegang.

Langzaam liep ze het hek van het sanatorium uit, glimlachte even om een bassenden hond. - Ik ben moe, dacht ze - ik zou in het bosch kunnen blijven, en lezen, maar misschien kan ik niets meer in me opnemen. Tot haar verwondering voelde ze zich eenzaam, verstooten uit dat groote huis met al die menschen. En dit landschap was niet mooi, alle boomen hadden iets gedrukts en waren stoffig tot in hun kruin. Geen wonder dat Truus weg wilde - maar zou ze beter worden in Zwitserland? of werd het een verstoppen om rustig te kunnen sterven? zooals een dier zich afzonderde van zijn troep om ongemerkt dood te gaan. Martin had eens gezegd: Truus is iemand met oer-instincten in zich - maar die hadden alle menschen. Op dit oogenblik voelde zij de neiging, op den grond te gaan liggen, en haar gezicht voorover in de dennennaalden te drukken. Ze bleef natuurlijk roerloos zitten, maar haar oogen werden vochtig. Werktuigelijk bladerde ze in het dagboek - de kleine, zwarte letters dansten voor haar blik.

- ‘Rie zal altijd een kind blijven - ze kent het streven naar geestelijke onafhankelijkheid niet. Wie heeft er toch gezegd dat

alle vrouwen van nature zwakzinnig zijn? - Het is misschien niet heelemaal juist - maar toch - -

Ik leer hier ook de Oostersche vrouw kennen - ze draagt haar buik vooruit en wiegt met haar heupen. Dat is soms mooi, van houding en gebaar - maar ook kan ik er plotseling van walgen - de fout ligt misschien bij mijzelf - het kan zijn dat mijn blik verkeerd is. - Rie wordt hier onkuisch - het is geen wonder. Maar Roosje - eigenlijk mag ik Roosje niet bij haar laten.' - De zin die daarop volgde, was doorgestreept en onleesbaar geworden.

- Onkuisch - dacht Jet, - dat schreef een man van zijn vrouw - en zij begreep het, ze nam onmiddellijk aan dat hij gelijk had.

'Rie is jaloersch op een meisje van achttien jaar, een halfbloed, die voor me typt op kantoor. Het is een groot meisje, met een gave, goud-bruine huid. Ik heb eens van haar gezegd dat ze wel bruikbaar is, en Rie heeft die woorden verkeerd opgevat. Een normale vrouw zou daar nooit toe kunnen komen - maar zijn er normale vrouwen in de tropen? - wellicht niet.'

Jet deed het schrift dicht en begon verder te gaan, nu in haar gewonen vluggen pas. De jongen is verbitterd, dacht ze, maar van mij is het leelijk dat ik zijn scherpen kijk toejuich. Ik zou willen dat hij haar los liet, - hij hoeft geen medelijden met haar te hebben. Als ze terug kwam in Holland - de gescheiden vrouw van mijn zoon - dan zou ik haar eenmaal opzoeken - daarna niet meer. - Vrouwen zijn hard voor elkaar, voegde ze erbij. En toen zag ze zichzelf daar loopen op dien stillen buitenweg, wat al te gejaagd, woorden prevelend - en plotseling voelde ze haar hoofdhuid prikkelend warm onder haar hoed. Ze lachte schamper. Misschien had ze zichzelf nog nooit een slechte vrouw gevonden - maar vandaag - - Was er eigenlijk eenige liefde in haar, voor haar naasten - wat de menschen noemden: Christelijke liefde? Ze wist het niet - kon ze zooiets aan Martin vragen? - Als er nu gauw een trein reed naar Amsterdam, dan zou ze naar huis willen gaan - maar ze had geen zekerheid dat hij er al was. Hoeveel tijd nam dat, om met Tine de Groot over een tentoonstelling te praten? Ze trok met haar schouders. Zulke dingen wist ze niet, daar had ze zich toch ook nooit mee bemoeid.

Natuurlijk zou ze haar huis kunnen opbellen. Half zes? - dan

was ze alleen zeker van mijnheer Noothoven. - Ze liep een dorpshôtelletje binnen, vroeg allereerst naar de telefoon.

- Maar het postkantoor is gesloten, mevrouw.

- O - dan niet. Ze vroeg zich af wat ze aan Noothoven had moeten zeggen - of aan Martin. Ze voelde zich moe, maar zou misschien uitrusten voor ze weer naar Truus ging. Ze moest vooral vragen wat de dokter gezegd had - of hij dadelijk bereid was geweest haar af te keuren. En hoe groot was dat pensioen, waarvan Truus moest leven? Met alle geweld zou ze aan deze dingen blijven denken, dan kon ze zich niet meer afvragen of ze een slechte vrouw was. Haar knieën trilden, maar dat zag niemand - behalve de waard misschien. Hij trachtte haar omzichtig te naderen, ze hoorde zijn aarzelenden voetstap. Waarom zat ze ook met haar gezicht in haar handen? - Nu keek ze op.

- Wenscht u misschien wat te eten, mevrouw?

- Dat is goed. Is deze klok gelijk?

- Ja mevrouw - zoo ongeveer. Hij bood haar een spijskaart aan.

De minuten kropen.

- Dat rustuur na het eten doet me altijd goed, zei Truus - maar nu praten we eerst over jou, anders zou het erbij inschieten.

Jet voelde haar mond beven. - Och, ik zou me ook kunnen laten afkeuren, voor het huwelijk bijvoorbeeld - maar - Ze probeerde nog te glimlachen.

Truus trok rimpels in haar voorhoofd. Ze was geen vrouw die ernstige waarschuwingen in den wind sloeg. - Even uithuilen? dacht ze - maar niet: te lang en te hevig - kon ik de deur maar ongemerkt op slot doen - of beter van niet?

- Hoor eens, zei ze - haal jij je ook muizenissen in je hoofd? Maar meteen strekte ze haar arm uit, en trok de ander naar zich toe. Ze voelde een natte wang tegen de hare, streelde een hoofd dat al grijs was, en dacht: we blijven altijd jong, goddank.

Jet snikte: - Nou, nou, heb ik vanmiddag teveel aandacht voor mezelf gehad? kan je me dat vergeven? En nog terwijl ze sprak, wist ze: dit was een opgekropt verdriet van jaren.

- Wil je misschien de sleutel van de deur omdraaien? maar beter is het, dat je heel rustig tegen me praat, dan zijn we hier eerder doorheen. - Heb jij erg veel tijd? - ik niet, - ik moet om acht uur gaan slapen.

Jet tilde haar hoofd op. - Ik lijk wel niet wijs, zei ze schuchter - vergeet dit maar.

- O nee, nooit - malle meid - maar je moet bij Martin uithuilen, en hem alles zeggen - dat je nog van hem houdt, en zoo (is dat moeilijk om te zeggen?) en dat hij niet altijd voor het gemak moet aannemen dat jij alles verdragen kunt en wel alleen zult verwerken. Want hij is gemakzuchtig, dat weet ik, en ik zou willen zeggen: zooals alle mannen - generaliseeren is een verrukkelijk iets.

- Schei uit, zei Jet.

- Nou ja, - jij heb natuurlijk ook schuld - je hebt al je kwetsbaarheid verborgen achter een beetje ironie. - Onmogelijk die te verbergen, heb je gedacht - en toch scheen het te lukken - en dat heeft je dan nog weer een beetje ironischer gemaakt.

Jet zat met gebogen hoofd. - Je kent het begin niet, zei ze. Het gebeurde in een zomervacantie - jij was weg. Een miskraam, terwijl mijn drie kinderen volwassen waren - een beetje belachelijk - ik heb er nooit over kunnen praten. En waarom het ons huwelijk veranderd heeft, weet ik niet - of ook wel - maar ik kan het niet zeggen.

Ze zweeg - een loomheid beving haar - het was of de vergeefsche hunkering naar teederheid, of alle gemis van de laatste jaren op haar woog. Ook Truus sprak niet - haar oogen trokken klein in het smalle gezicht. - Zijn we dan toch oud, dacht ze - geven we ons gewonnen aan het verleden, die opeenstapeling van moeiten en teleurstellingen? - Maar we moeten het onder oogen durven zien. Plotseling zei ze: Ik heb je nooit van mijn laatste liefde verteld - en dat is toch zoo'n mooi verhaal. Ze zag wel dat Jet niet luisterde, maar ging rustig voort: Het speelt zich af in dienzelfden zomer, waarop jij doelde. Toen ik terug kwam, heeft Martin me met een enkel woord ingelicht over je miskraam, - en ik heb gezwegen over de mijne. Ik maakte een wandeltocht langs de Moezel, alleen - misschien herinner je je dat.

Op een vroegen avond kwam ik bij een Gasthaus aan - een eenvoudig wit huis, met een Weinlaube aan den achterkant, en een sappig weitje ervoor. Er stroomden daar twee beekjes samen, en er was een watermolen. ‘Das plätschert so kühl,’ zegt Heine. - Ik ging het huis binnen, en vroeg om een kamer voor den

nacht. - Jammer, er was geen kamer meer vrij. Ik voelde me teleurgesteld, maar ik gooide mijn rugzak af en zuchtte zwaarder dan ik kon verantwoorden - want op een groote leeren canapé zat een man en dronk koffie, en ik verdacht hem ervan, de laatste kamer te hebben ingepikt.

Hij keek op en vroeg of ik erg moe was. - O nee, zei ik, ik ga wel verder. - Hij bood me zijn bed aan, - als hij tenminste op de canapé mocht slapen.

- Ik bedankte vriendelijk en stapte weg. Twee uur verder lag een klein dorp, daar bleef ik overnachten. En den volgenden morgen was ik niet vroeg - ik had berekend hoe laat de Duitscher kon langs komen. Natuurlijk wist ik niets van zijn route, maar hij kwam precies op tijd, en we liepen samen op.

Ze glimlachte tegen Jet. - Nu verder - nu wordt het moeilijker. Hij was aardig - heel bescheiden, en wortkarg in het begin - ik herinner me dat we alleen over het uitzicht praatten en over de bloemen aan den kant van den weg. Hij was ook leelijk - prettig, geruststellend leelijk - begrijp je? - en hij had een beschaafde stem, on-Duitsch, heelemaal niet knarsend. - We hebben een week lang samen gewandeld. Ik zal niet zeggen dat alles vlot ging tusschen ons, - juist niet, - en dat was zoo degelijk. We moesten heel wat raden van elkaar, want om alles te vertellen, daaraan is geen kunst. Nog hoor ik mezelf zeggen, na uren van nadenken en combineeren: Dus u bent waarschijnlijk philoloog? - Zijn glimlach als ik goed begrepen had, werd hoe langer hoe stralender. - Hij was professor in Bonn - en hij vroeg me ten huwelijk. Ik was heel gelukkig, en ik dacht: hij ook - maar je kunt het van een ander moeilijk weten. Toch heb ik geen enkele schaduw over zijn gezicht zien gaan.

Jet, het was een schat van een man - zoo teer en zoo wijs -

- Maar - begon Jet.

- Stil. Truus stak afwerend haar hand op. - Ik zou alles natuurlijk veel uitvoeriger kunnen vertellen - het was zoo vredig en zoo mooi, - maar ik krijg er toch plezier in, het hoe langer hoe korter te doen. Als ik erover denk - en dat doe ik nog dikwijls - dan voel ik dat ik alles zou willen samendrijven, verdichten tot één oogenblik. En dat oogenblik wordt dan van een opperste werkelijkheid, - begrijp je? - Zoo ben ik professorsvrouw in Bonn geweest - kinderen heb ik niet meer

gekregen, ik was 43 jaar; - ik miste mijn land en mijn vrienden wel, maar mijn man hield van me, en dat maakte alles goed. - Ik had - en heb nog - een groot verlangen naar liefde. Eigenlijk wist ik al heel lang - lang voor de Moezel-idylle - dat ik niet zou trouwen - bij intuïtie - en - lach niet - door de lijnen in mijn hand, - die loopen zoo verdraaid zelfstandig. - Maar ja - nu wil je weten hoe het is afgeloopen. - We kwamen in Koblenz, en zouden dienzelfden dag doorreizen naar Bonn. Ik had geen andere bagage dan mijn rugzak, dus je kunt je mijn garderobe voorstellen: een paar gekreukelde, katoenen blouses, en een wollen trui voor koudere dagen. Een hoed had ik niet, - een mutsje voor den regen, en geen andere schoenen dan die aan mijn voeten - oud, afgetrapt. En nu moest ik worden voorgesteld aan zijn moeder en een getrouwde zuster.

We zochten een drukke winkelstraat op en spraken af elkaar over een uur terug te zien voor den juwelier op den hoek. Hij wilde zich laten scheren, en ik moest allereerst een japon koopen. Hij leende me honderd mark - ik had niets meer, behalve het geld voor de terugreis, dat ik zorgvuldig apart hield. Voor een dames-modewinkel namen we afscheid - een handdruk en een blik - nog een blik - en ik heb hem nooit weer gezien.

- Wat zeg je? vroeg Jet.

- Ja - het is vreemd, en we hielden van elkaar.

Ze zweeg een oogenblik, haar oogen stonden droevig en tegelijkertijd humoristisch. - En zoo blij als ik dien winkel ben binnen gestapt, - kan je je dat voorstellen? Ik weet ook alles nog precies - ik zie het gezicht van de juffrouw die me geholpen heeft. Je komt dan plotseling voor groote spiegels te staan - ik zag er gezond en vroolijk uit - ook nogal jeugdig, verbeeldde ik me. Ik heb een grijs-blauwe jurk gekocht van shantung, een zwart hoedje en schoenen van peau-de-suède. En een koffertje om mijn oude rommel in te bergen, en zakdoeken, kousen, van allerlei. Vijf minuten voor den afgesproken tijd stond ik voor den juwelierswinkel en voelde me lichtelijk teleurgesteld dat hij er nog niet was - maar hij zou natuurlijk komen. - Hij kwam niet. Ik ben bij den juwelier naar binnen gegaan - ik heb een adresboek van Bonn ingekeken - een telefoon-gids. Zijn adres, dat ik al uit mijn hoofd kende, bleek juist te zijn. - In ben wanhopig geworden, en verontwaardigd en heel ver-

drietig. In een auto ben ik naar het station gereden en heb naar een trein geinformeerd. En heb toen op een perron heen en weer geloopen, eindeloos. Loopen denken wat ik doen moest. Eén ding stond bij me vast: Ik zou *niet* naar zijn huis in Bonn gaan. - Er reed een trein naar Holland weg, waar ik een kwartier lang in had gezeten, en op het laatste oogenblik weer was uitgestapt. - Ik ging naar het hoofdbureau van politie, vroeg of er de laatste uren een verkeersongeluk was gebeurd, of dat er iemand was verdronken in den Rijn? Ze keken me daar een beetje vreemd aan - was ik iemand kwijt? - Ja - zei ik - maar ik wilde geen naam noemen. Ze zullen gedacht hebben dat ik zijn naam niet kende. Nou, - dat leverde natuurlijk niets op. - Ik heb toen toch een trein naar Holland genomen; - mijn maag was leeg, en mijn hoofd leek te zullen barsten. O Jet, het was ellendig, en ik moest aldoor maar denken - denken. - Wat is het geweest? - Nee, nu vraag ik het niet meer - maar toen. - Langzamerhand ben ik mijn gedachten indiscreet gaan vinden - ik heb alles en alles omgewoeld wat maar bij mogelijkheid het leven van een man kan uitmaken, - totdat ik er van walgde. Hij was een goed mensch - maar hij had een geheim. Wat zal hij me dankbaar zijn geweest, dat ik nooit iets van me heb laten hooren. Tientallen brieven heb ik geschreven, maar er nooit één verstuurd. Misschien heb ik daardoor zijn herinnering aan mij gered - dat hoop ik - het was ook het laatste wat ik voor hem doen kon. Maar het was niet gemakkelijk, Jet. Weken-lang heb ik gevraagd: Waarom? - als een hardnekkig weerkeerend refrein op alles: waarom? Het is de vraag van kinderen en primitieve menschen. Ik voelde dat ik daarover heen moest, maar het kostte ongelooflijk veel inspanning - en wellicht heb ik het nog niet bereikt.

- En hij? vroeg Jet - heeft hij ook nooit geschreven? - had hij het kunnen doen?

Truus knikte. - Ja, het had gekund, en maandenlang heb ik ook hemzelf verwacht - hij zou ineens voor me staan, dacht ik, en me alles verklaren. - Maar ik heb nooit iets van hem gehoord. - Nu denk ik nog wel aan hem, maar anders - of nu pas werkelijk aan *hem*, en niet meer aan mezelf. Ik ben bang dat hij veel zal doormaken - hij was een zachtmoedig en wellicht wat overbeschaafd mensch, geen Hitler-Duitscher. Waarschijnlijk is

hij weg uit Bonn - als hij nog maar op tijd heeft kunnen gaan...

Jet dacht een oogenblik na. - Het is een onuitputtelijk onderwerp, zei ze - en toen: Zeg me één ding: Ga je naar Zwitserland om hem te zoeken?

De ander aarzelde en klemde haar smalle handen samen. - Nee, ik *wil* hem niet zoeken, maar of ik hem misschien toch vinden zal? - daar is natuurlijk heel weinig kans op, en ik ben moe van verwachting - o nee - ik steek geen hand meer uit.

- Ik wel, zei Jet een beetje bruusk en pakte de saamgevouwen handen van de zieke. Toen boog ze zich over haar heen, en kuste haar doorschijnende oogleden.

Peter liep met Nellie langs den Binnen-Amstel. Hij hield van de oude stad, het meest om het donkere, rustige water en de vele bruggen daarover heen; maar ook van de huizen, de schamele, die vaak geblindeerde, doffe vensters hadden en de breede, met een voorname stoep en blinkende ruiten. Hij wilde langzaam loopen en wat naar den hemel kijken. - Wat een heldere maan, zei hij - jammer dat al die stadslichten ook mee willen doen.

Het meisje antwoordde niet. Ze liep op dunne, hooggehakte schoentjes en verlangde naar een geasphalteerde straat en meer nog naar een besloten ruimte, een kamer met een brandende lamp. Thuis zaten nu alle kinderen om de tafel, - maar zij was weggeslopen. Kort geleden bracht ze graag de twee kleintjes naar bed - nu had ze 's avonds geen rust meer. Ze haalde haar mooiste schoentjes uit de kast - moeder zei niets. Bij het bukkend aantrekken mompelde ze: Nog even uit - een straatje om - en verbeeldde zich dat de kinderen verbaasd naar haar keken. Dan ging ze toch - haar hart bonsde. En o, als ze hem zag, - als hij haar tegemoet liep! Vanavond was zijn gezicht zoo lief, ze had in zijn armen willen kruipen....

Ze waren nu bij de Hoogesluis gekomen en sloegen rechts af. Als ze erg graag in dat groote café wilde zitten, dacht ze, - zou hij het haar dan misschien voorstellen? - maar eigenlijk gaf ze er niet veel om.

- Wat ben je stil, zei hij - vertel eens wat van thuis.

Ze schrok een beetje. - Och, wat moet ik vertellen? - Denk je nog wel eens aan wat je me beloofd hebt?

- Beloofd? vroeg hij, dadelijk geprikkeld - nee.

Ze gingen zwijgend voort. - Nou, zeg het dan - ik schijn altijd wat te beloven.

Ze voelde zich in haar recht, en toch zoo hulpeloos. Kleintjes zei ze: Ik zou jullie huis eens mogen zien, op een avond, als....

- O, is het dat? - we kunnen er wel eens langs loopen.

- Heb je de sleutel? vroeg ze week.

- Ja, - maar ik weet natuurlijk niet of mijn ouders uit zijn.

Ze liepen nu iets vlugger, als gelokt door het doel.

- Zeg, Jaap kwam vanmiddag met een teekening thuis, zoo goed - de doorsnede van een wenteltrap; - vader zei: dat zou zelfs *mij* moeite hebben gekost.

- Is Jaap de oudste?

- De oudste van de kleintjes, ja - hij is dertien, - en hij heeft een echt timmermansoog. Hij vraagt aan moeder of hij een brood mag doorsnijden - dan staat hij heel even te mikken met het groote mes, en dan snijdt hij het brood precies doormidden, op een millimeter nauwkeurig.

- Zoo - komt hij later in de zaak?

- Dat weet ik niet - Geert is er ook al in, maar die heeft geen aanleg. Gisteren zei hij dat hij conférencier wou worden - wat is dat eigenlijk? zooiets als Buziau? maar dat is een komiek.

Ze praatte voort, en Peter, die met een glimlach luisterde, voelde zich ernstig worden. Daar was het weer, haar aggressieve natuurlijkheid en belangstelling. Onontwikkeld was ze, dat beteekende onbedorven - de meeste vrouwen werden zelfs door de geringste kennis uit hun evenwicht gebracht. Een vrouw als Rie, zijn schoonzuster, wat een verknoeid wezen - maar zij, Nellie, was gaaf. Hoewel - hij wist het niet. Den eersten keer dat hij haar zag, had hij haar mooi gevonden - zelfs was hij een oogenblik geschrokken door haar schoonheid; - de tweede maal vond hij haar weinig frisch, te donker van huid en onvast van trekken. En zou haar kinderlijkheid hem blijven boeien?

Ze botste tegen hem aan. - Ik vind het zoo leuk - zijn er ook portretten van je vader en moeder? geschilderde portretten? en je hebt één getrouwde zuster, hè? net als ik.

- Ja, zei hij - nu moet je hier even wachten, dan loop ik vooruit.

Ze knikte. - Ik blijf wel voor die sigarenwinkel staan. Is jullie winkel eigenlijk al dicht? het is nog geen acht uur.

- We sluiten om zes, zei hij, en deed een paar haastige stappen. Ze hoorde hem den sleutel in het slot omdraaien en bleef recht voor zich uitkijken naar alle kleurige doosjes cigaretten en een portret van Karel I. - Als dit eens lukte.... Zou zijn huis erg prachtig zijn? Haar hart begon plotseling te bonzen en het was haar een oogenblik alsof alle sigarenkistjes wankelden.

Maar ze hoorde zijn stem alweer. - Kom dan maar - er is niemand.

Schuchter stapte ze langs hem den donkeren winkel binnen.

Als er in godsnaam niemand komt, dacht hij.

Ze kon niet veel onderscheiden, maar begreep dat ze in een groote ruimte stond. Aan den muur tegenover haar hingen zeker schilderstukken - ze zag iets wits, dat zouden bloemen kunnen zijn.

- We loopen meteen door, zei Peter - ik maak liever aan de straatkant geen licht, dan krijg je dadelijk gezeur met de particuliere veiligheidsdienst. Toe dan - hij duwde haar voort aan haar elleboog. Uit de gang viel in den achtersten hoek van den winkel een flauwe lichtschijn. - Schilderijen moet je een anderen keer maar eens zien, - of je gaat naar een museum, daar hangen ze ook. - Nou, dit is dan de huiskamer, wel gezellig bij avond.

Hij trok de overgordijnen dicht, streed tegen een gevoel van onbehagelijkheid. Belachelijk, hun huiskamer te laten zien aan Nellie - er viel niets te zien. De klok tikte en de stoelen met hun rechte ruggen stonden afwerend om de tafel. Hij vond het tafelkleed niet mooi, al heette het echt Perzisch.

- Nou, zei hij, daar hangt een portret van mijn zuster Tony ze was toen een jaar of tien; - en die jongen is Klaas - wel goede dingen, ze zijn van Beekhof.

Het meisje keek zwijgend rond - de onrust van Peter voer ook in haar, en ze dorst niets te vragen.

- Kom nou weer in de gang - daar tegenover is de deur van de salon - kijk.

Hij draaide de lichtschakelaar twee maal om; - een koperen kaarsenkroon in het midden brandde electrisch en van de hoeken uit werd de ruimte door onzichtbare plafondlampen verlicht.

- Deze kamer is grooter, maar zoo mogelijk nog donkerder overdag. De laatste jaren wordt hier wel eens een tentoonstelling gehouden bij kunstlicht - dat is een denkbeeld van Noothoven geweest.

- O, zei het meisje. Ze was nagenoeg in de deuropening blijven staan, voelde het dikke kleed onder haar voeten en keek naar den forschen marmeren schoorsteenmantel, waarop vreemde dingen stonden: een parelmoeren schelp, als een bootje, op een gouden voet - en gekleurde glazen en kannen. Dit leek werkelijk op een museum - zouden zijn vader en moeder hier wel eens zitten? - het was vreeselijk ongezellig.

Ze hoorde Peter zuchten. - En hier achter is de keuken - moet je die ook zien? - Zwijgend deed ze een stap terug in de gang. Hij sloot en opende deuren, maakte opnieuw licht. - Gelijktijdig snoven ze een geur op.

- Hm - goulasch - of zooiets.

- Uien, zei Nellie. Er kwam een wat vrijer gevoel over haar. - Die pan is nog heet, zei ze.

Hij tilde de deksel op, de damp sloeg hem tegemoet. - Heb je honger?

- Ik niet - we hebben cocoskoek gehad, dat ligt zwaar op de maag.

Hij reikte alweer naar de lichtschakelaar. - Heb je het gezien? - en boven zijn alleen slaapkamers.

Weer deed ze een stap terug in de gang - hij sloot de keukendeur. Nu is het haast voorbij, dacht ze, en voelde den drang hem te omklemmen, haar blozende gezicht tegen zijn borst te drukken. - Een warmte stroomde door haar heen, ze hief haar handen op en raakte hem aan. - Je moet niet boos zijn, maar zouden we niet kunnen trouwen? - De woorden wilden bijna niet over haar droge lippen komen. - Ik houd zooveel van je, en jij toch ook wel een beetje van mij? Nog meer boog ze haar hoofd - hij antwoordde niet. Ze voelde zijn ruige wollen pak aan haar voorhoofd, sloeg haar armen om hem heen en gaf een zwak, kreunend geluid.

- Kom, zei hij en greep haar armen - nu moet je verstandig zijn. - Ik kan niet trouwen - nog in geen jaren, en jij moet een andere man hebben, iemand die weet wat hij wil. - Hij sprak nu tegen haar alsof ze een kind was.

- Ik weet niet eens wat ik wil worden - je zoudt er last mee krijgen. En-ne - nu breng ik je naar huis, hè?

Ze beet op haar lippen en zei nauwelijks hoorbaar: Je houdt niet van me.

Hij zag haar donkere oogen in het vaal matte gezicht en voelde een zware onlust, om haar houding - haar verdriet.

- Kom, zei hij weer en deed een stap naar den winkel toe - je moet het niet erg vinden - ik deug niet voor je, en er zijn zooveel andere mannen.

- Ik wil geen ander, zei ze stug, en bleef staan.

Even trof hem haar toon, maar hij duldde geen aarzeling in zichzelf. Het is natuurlijk mijn schuld, dacht hij - ik heb haar altijd weer iets beloofd - waarom ook? - en zou ik nu aan haar moeten blijven hangen?

Hij schrok. 'Aan een vrouw blijven hangen,' - die uitdrukking had hij gebruikt als hij aan het huwelijk van Klaas dacht, en hoe onmogelijk leek het dan dat hij - hijzelf - ooit - Hij keerde zich om en pakte haar pols beet. - Kom, op straat kunnen we verder praten. - Ze liep nu mee. In den winkel draaide hij het volle licht op, trok de buitendeur wijd open. - Zoo, ik ben dadelijk bij je. - Even later was alles donker en zag hij haar afsteken tegen het schemerig licht van de straat - een jong meisje dat hij nauwelijks kende - en dat van hem hield? - Dwaas - onwerkelijk.

Hij moest vooral den sleutel tweemaal omdraaien.

De oude mevrouw Noothoven legde een patience. Tegenover haar aan de breede tafel zat haar zoon Albert, en bekeek een geïlustreerd tijdschrift. Ik begrijp niet, dacht de moeder - waarom hij zich voor de Engelsche aristocratie interesseert, maar toen zag ze even zijn vagen blik en zei zichzelf: hij denkt aan heel andere dingen - aan een vrouw, misschien. Ze wist dat er den dag lang twee vrouwen in zijn nabijheid waren - mevrouw van Olfen, en Christien Vos. De eerste had ze een enkele maal ontmoet - de tweede meende ze te kennen. Christien had een aandoenlijk mooi gezicht, kort en breed, met groene oogen - het volle haar was bleek bruin, als dof eikenhout. Ze had twee kinderen en was door haar man verlaten; - geen wonder dat een andere man over haar nadacht, haar goede kleeren zou willen geven, en een zonnig thuis. Natuurlijk moest Albert haar niet trouwen, - om de eenvoudige reden dat ze van te ver kwam, uit een andere sfeer, een andere jeugd. - Maar misschien dacht hij alleen aan die andere vrouw.

Mevrouw Noothoven speelde haar patience ten einde. Ze vroeg plotseling:

- Is er iets bijzonders gebeurd vandaag?

Albert keek niet op. - Bedoelt u in het Derde Rijk - of -?

Zijn terughouding was haar het antwoord. - Ik bedoel: in de zaak.

- O, zei hij - neen, de gewone dingen. Het bleef een oogenblik stil.

- Weet je dat er een prachtige maan is? we zouden een half uurtje langs den Amstel kunnen rijden.

Hij sloeg opnieuw een tijdschrift open. - Ik heb den wagen uitgeleend aan mevrouw van Olfen.

- O - speciaal voor vanavond, of?

- Vanmiddag al.

- Maar dan is ze nu misschien terug. De oude dame rekte haar woorden wat.

- Ik ben vandaag niet uitgeweest - dat is natuurlijk mijn eigen schuld - ik had het te druk met mijn lessen door de radio. Het wordt wat veel, maar ik weet niet wat ik zal laten schieten.

Albert hield zich een oogenblik alsof hij niet geluisterd had; - toen zei hij: Bijvoorbeeld dat praatje over kunstgeschiedenis?

Ze glimlachte. - Dan zou ik je niet kunnen vervangen als jij eens ziek wordt.

- Neen - maar dan kunt u mij oppassen.

Ze keek hem met opgetrokken wenkbrauwen aan, maar hij hield zijn hoofd gebogen. - Jou oppassen - den heelen dag trappen loopen - je denkt dat ik je slavin ben.

- Natuurlijk. En - moet ik nu op bellen en naar den wagen informeeren, omdat mijn slavin een tochtje in de maneschijn wil maken?

De moeder spitste haar fijne lippen. - Nee, je doet dat liever niet, het zou zijn alsof je mevrouw van Olfen controleert - we blijven thuis.

Er werd gebeld. - Half negen - ik weet niet wie ik op het oogenblik graag zou ontvangen.

Albert liep de kamer uit. Ze hadden veel vrienden en de meesten kwamen om hen beiden. Een enkele maal gebeurde het, dat de zoon met een bezoeker in de voorkamer ging zitten; de moeder kon dan hun gesprek niet volgen, al bleven ook de tusschendeuren

open. Ze was ervan overtuigd nooit een aanmerking te maken, hoewel ze de houding van haar zoon niet altijd begreep. Eens had Albert met Christien Vos in de voorkamer gezeten, - zij, de moeder, meende toen dat hij buitengewoon zacht praatte. - Ik moet vooral niets vragen, had ze zichzelf gezegd, ook dán niet als hij straks opstaat en de deuren tusschen ons dicht schuift. Ze ging ernaar verlangen dat hij dit doen zou - zoo graag wilde ze dat moeilijke volbrengen. Ze hoorde al zichzelf zeggen: Natuurlijk heb ik dat gekund - de jongen moet toch voor een vrouw kunnen knielen zonder dat zijn moeder het ziet. - Maar de deuren waren open gebleven.

Albert liet Peter van Olfen binnen. - Wil je moeder even groeten? dan gaan we voor zitten. Hij maakte nog meer licht en bleef op de grens van de beide kamers wachten.

- Mijnheer van Olfen, zei de oude dame - hoe maakt u het? - Nu keek ze hen beiden na; - Albert koos de stoelen als gewoonlijk, van haar afgewend. Hij zette cigaretten neer voor Peter.

- Ik ben blij dat je thuis bent, zei de jongen - ik heb het ouderlijk huis verlaten gevonden - dat prikkelt me altijd een beetje - ik kom niet zoo vaak - en - Je zoudt kunnen vragen: Hoe kan een volwassen zoon van zijn moeder blijven houden, als ze niet thuis is?

De ander glimlachte. - Je moeder riskeert veel, maar ze heeft haar vrienden. Hij vertelde wat hij wist van haar uit-zijn, voegde eraan toe: Ik hoop dat ze van den mooien avond geniet.

Peter nam een cigaret en begon traag te rooken. - De maan schijnt, bedoel je dat? onder bepaalde omstandigheden kan je dat mooi vinden, ja - de maan - en de sterren - Het bleef een oogenblik stil.

- Wat heb je veel lichten aan, - is dat ter eere van mij?

De ander bleef rustig zitten. - Nee, dat is gewoonte bij ons.

- Hm - je zoudt hier ook haast een tentoonstelling kunnen houden. - Hij keek om zich heen. - Misschien zie jij in deze kamer alleen twee wanden voor schilderijen, - je hebt van die menschen, die maar één ding weten - belichting, bijvoorbeeld, of de psychologie van Adler.

Hij kreeg geen antwoord.

- Is dat werk van Tine de Groot heusch iets? ik heb geen fidutie in vrouwelijke talenten.

- Och nee, je bent jong - en ziet de vrouw zeker uitsluitend als inspiratrice, niet als geinspireerde.

De jongen schamplachte even. - Schei uit, zeg - en toen begon hij plotseling te praten. - Je begrijpt natuurlijk, dat er een vrouw in 't spel is. Dat meisje woont in mijn buurt, ik heb een boekenkast besteld bij haar vader. Ze deed me de deur open, en ik heb haar gevraagd hoe ze heette. Waarom? tja, misschien uit stille bravour tegenover mijn moeder, die vindt dat je zoo'n meisje natuurlijk niet benadert, omdat het de dochter van een timmerman is. En ik heb haar telkens iets beloofd. Waarom? - ik weet het niet. Natuurlijk wil ik de dingen anders dan ik ze thuis geleerd heb, dat spreekt, dunkt me, vanzelf. Klaas, mijn oudste broer, is ook met een eenvoudig meisje aangekomen, uit reactie op de hooghartigheid van moeder. Maar zijn huwelijk is niet gelukkig - nu zwijgt hij, snijdt zich af van het ouderlijk huis. En moeder treurt - mijn hemel, dat moet zelfs van op dien afstand niet te verdragen zijn. - Ik heb natuurlijk wel iets geleerd door het voorbeeld van Klaas, - ik zal dus waarschijnlijk niet zoo ver gaan - maar ik haat mezelf om die voorzichtigheid. En ik gun moeder haar invloed niet, ik zou haar willen kwetsen, door dit meisje onder haar oogen te brengen. - Moeder, dit is het liefste en het beste wat ik heb kunnen vinden - maar ik zal dat niet zeggen, want het is een leugen.

Noothoven luisterde aandachtig. Hij hoorde de liefde van den jongen voor zijn moeder, en zijn verbittering ten opzichte van het leven. Eigenlijk had hij gehoopt dat Peter hierover heen was, dat hij het inzicht had gewonnen, dat verbittering uitsloot. - Je kunt natuurlijk niet met iemand omgaan, zei hij, zoolang je hem nog iets kwalijk neemt. Ik begrijp wel hoe je deze dingen voelt, je verwerpt de ironie van je moeder, omdat die je hindert, je vraagt niet naar de oorzaak ervan. Als kind heb je geen belangstelling gehad voor het leven van anderen - en je hebt je niet tijdig leeren voegen in de menschen-gemeenschap. Je bent uit huis gegaan toen je meerderjarig werd, nu woon je op kamers, maar je kunt waarschijnlijk niet tegen de eenzaamheid. Je zoudt hard willen studeeren, je hebt er den heelen dag den tijd voor, maar het lukt je niet. Jouw moeilijkheid is - hij wachtte even en boog zich wat naar voren - dat je nog niet volwassen wilt zijn.

- Hm, zei Peter langzaam - misschien heb je gelijk. - Hij

nam opnieuw een cigaret. - En, vroeg hij - hoe gaat het eigenlijk met de zaak?

Noothoven veranderde van houding - hij leunde nu achteruit in zijn stoel.

- Och, slecht natuurlijk, er is de laatste jaren niets verdiend.

- Dus we teren in.

- Ja - dat kan niet anders.

- Zoo - en vader heeft een bediende met een eigen wagen. - De luchtige toon waarop de jongen dit had willen zeggen, lukte hem niet geheel. Hij wist dat Noothoven indertijd zijn studie had moeten opgeven bij gebrek aan geld, en veel later onverwachts had geërfd.

Noothoven antwoordde niet.

Een gevoel van mislukking overviel Peter. Wat had hij hier gezocht, in dit huis met de open deuren, en daarachter de zwijgende moeder, aan wie hij telkens herinnerd werd, hij wist niet waardoor? - Hij kreeg hier nog meer het land aan zichzelf. De zaken gingen beroerd, - hij schoot niet op met zijn studie. - Hij vroeg plotseling: Schrijft Klaas nooit meer?

- Ik weet het niet, - dat zal je thuis moeten informeeren.

- Thuis - ja. Van die oude jongenskamer op zolder valt nog wel iets te maken - en ik moest eens doctorraal doen. Maar dan - daarna? Jou uit je baantje duwen? kunstgeschiedenis studeer ik wel terwijl ik op klanten wacht. Vader en moeder gaan op een villatje ergens buiten wonen, en ik trouw niet, want de zaken gaan slecht. - Ja, wat wil je? wij jonge menschen hebben geen toekomst. Hij stond op. - Nou, jij wilt waarschijnlijk nog iets nuttigs doen vanavond.

- Och nee, zei Albert, ga gerust weer zitten. Je werd nou juist mededeelzaam. Geen toekomst - is dat zooiets als geen schaduw hebben? - De telefoon-bel rinkelde. - Een oogenblik. - Hij liep langs Peter. - Met Noothoven. - Ja, mijnheer van Olfen. - Ik weet het niet, mevrouw is laat weg gegaan, tegen drie uur pas, ze blijft gewoonlijk nogal lang in Lunteren. Nee, ik zou me stellig niet ongerust maken, maar ik bel even de garage op, ja.

Peter was weer gaan zitten - de ander telefoneerde verder.

De man zonder schaduw, dacht de jongen, dat was indertijd een sprookje van Andersen, dat hij niet begreep, - waarschijnlijk

had hij geen zin voor symboliek. Natuurlijk zou hij nog wat blijven hangen - het was moeilijk, een gesprek tot een goed einde te brengen. - Geen toekomst - nou ja, hij hield niet van de studie, en hij haatte het studentenleven. Hij was op kamers gaan wonen om goed te voelen hoe zeer hij het haatte - en toen als maar mokken, als een kleine jongen. En loopen door de stad, waarvan hij hield, met een meisje dat hij onfrisch vond. Alles voor zichzelf bederven, omdat.... Hij trok met zijn schouders. - Je wilt niet volwassen worden, had Noothoven gezegd. - Vlucht in de kindsheid, hopen dat moeder medelijden zou krijgen en hem terug halen op haar schoot. Moeder *dacht* er niet aan. -

Albert legde de telefoon neer. - Zoo, praat nu maar verder, ik luister met een half oor.

- Wat is er met moeder? vroeg de jongen.

- Ik weet het niet, - ze is nog niet thuis.

- Hm - dus je maakt je ongerust - ze heeft jouw wagen. Wie dupeert ze het meest, als ze er *nu* van door gaat?

- Maak geen grapjes, zei Noothoven koel.

Het gesprek stokte. De oude dame las een zin uit haar boek met half luide stem en lachte even. - Peter doofde zijn cigaret. - Ik ga naar huis, zei hij, maar bleef nog zitten. - De veronderstelling dat mijn moeder ervan door zou gaan, vinden we belachelijk - maar waarom?

Noothoven antwoordde niet.

- Ik geloof: Uit gemakzucht. - Is het huwelijk van mijn ouders gelukkig? ik wil het niet weten. Het huwelijk van anderen moest achter een ondoordringbaren muur liggen, - maar op sexueel gebied zijn we barbaren, mannen zoowel als vrouwen. Ook de zoogenaamde 'voorlichting' van opgroeiende kinderen door de ouders is barbaarsch - schaamteloos - een dier bezondigt zich aan zooiets niet, maar wij menschen kunnen over alles praten - de vloek van onze cultuur. - Is het huwelijk van mijn ouders gelukkig? - ik *wil* dat het gelukkig zal zijn.

Noothoven haalde zijn schouders op. - Je stelt je aan als een bedorven kind. - Kom morgen maar eens hooren of je moeder veilig is thuis gekomen.

En denk eens na over haar leven - over de mogelijkheid van teleurstelling voor iemand als zij. Daarstraks heb ik gezegd: je vraagt niet naar de oorzaak van haar ironie - maar je zult daar

ook eens aan toekomen. Je gaat misschien weer thuis wonen, en zoodra je wilt, neem ik ontslag uit mijn betrekking.

Peter had een wegwerpend handgebaar. - Gut man, doe niet zoo edel - en maak het me niet te gemakkelijk - waar blijft nou je opvoedkunde?

- Ik denk eigenlijk niet aan jou, zei Noothoven rustig - het kan me niet genoeg schelen wat er van jou wordt - maar het is bijna tijd dat ik wegga. Eerst heb ik Christien Vos ten huwelijk gevraagd - nu zou ik het je moeder kunnen doen. - Kijk niet zoo vies, - dit is natuurlijk een onderwerp waarover je niet wilt hooren.

- Wie is Christien Vos?

Noothoven lichtte hem met enkele woorden in. - Ze heeft me vriendelijk en schuchter bedankt - ze wilde liever niet met een ander beginnen - wat een vrouw! Ze heeft geen man meer noodig, want ze is moeder, en haar economische toestand jaagt haar geen angst aan, omdat er altijd vrouwen gezocht zullen worden, die het vuilste werk doen.

Het bleef een oogenblik stil. - Je moeder, ging Albert voort - je moeder zou natuurlijk anders reageeren als ik haar ten huwelijk vroeg. Ze verlangt naar teederheid, om verlost te worden van haar ironie - een eindelooze teederheid, en een trouwe, altijd amoureuze vriendschap. Het is mogelijk dat ze die nog bij je vader zal gaan zoeken, als de crisis in haar leven komt, - en die kan niet lang meer uitblijven. Vanmorgen heb ik haar nog aan de teekeningen van haar jeugd herinnerd - een machtelooze poging zich te uiten, haar liefde kwijt te raken. Ook nu is ze op dood spoor.- Nou, kom morgen maar eens kijken - stel het niet meer uit, iederen dag kruipt het vuur van de ironie verder - een laag, smeulend vlammetje - een inwendige kanker.

Peter stond op. - Zeg eens eerlijk: wat ga je doen, als ik je uit je baantje licht?

De beide mannen stonden nu tegenover elkaar. - Dat weet ik niet, zei Noothoven rustig, - in ieder geval zal ik er geen drama van maken.

Hij liet Peter uit.

Een smalle grintweg door het bosch, en de heldere, volle maan aan den hemel. Jet reed vlug, de motor zoemde gelijkmatig. Ze

dacht: Ede, De Klomp, Renswoude, het is een klein beetje om, maar laat ben ik toch en ik weet niet of Martin ongerust zal zijn. Eigenlijk is alles nog goed, zoolang ik onderweg ben - maar weet ik zeker dat ik naar huis ga? - Het fijne grint ketste tegen de spatborden. - Doe niet zoo dwaas, zei ze zichzelf, - je bent een oude vrouw, en je jakkert voort in de verkeerde richting - waarom? - Neen, ze ging natuurlijk naar huis. Nu zou ze aan alle menschen om zich heen denken, die allen hun best deden om te leven - de Duitscher, van wien Truus verteld had, en Klaas.... Sommige waren in ballingschap, andere waren ziek, en toch gloeide de levensmoed in hen, zooals in Truus. - Sinds Truus weg wilde, werd ze vergeten in dat sanatorium; om negen uur stapte er een zustertje binnen. - Hé, brandt hier nog licht? - Ze hadden haastig afscheid van elkaar genomen. - Schrijf het me, als ik komen mag, daarginds. - Ja - maar ga nu. - Die zuster bleef in de kamer - het hinderde niet meer - Truus en zij hadden toch met elkaar gesproken. - Ongelooflijk dapper was Truus, en even ontroerend als Christien Vos. Die beiden hadden de echte wil tot het leven.

Ede - nu rechts af slaan, niet recht door rijden naar Wageningen, - einddoel: Amsterdam, haar eigen huis - Martin - zijn oogen. Als hij tenminste thuis was. - Niet zeuren - waar zou hij anders zijn dan thuis? een vrouw als Tine de Groot hield hem toch maar niet dadelijk vast. - Tine de Groot - een naam - nee, veel meer dan dat, als ze wilde nadenken. Een vrouw die altijd weer wegtrok, in verschillende landen van Europa had gewoond, die vocht met het leven. Voor die vrouw hoefde ze niet bang te zijn. - Bang? een kinderachtig woord - alles zou komen zooals het moest. Truus wist bij intuïtie dat ze niet zou trouwen - ze trachtte de stem van dat instinct te smoren - tevergeefs. - Zoo wist zij dat Martin op haar wachtte - ze moest dus niet zóó hard rijden, dat ze straks uit een bocht slingerde en tegen een boom botste. Liefst zou ze haar lampen dooven, en in het licht van de maan verder gaan. - 60 km? - goed, - niet vlugger meer....

Bij Amersfoort een gesloten overweg - wachten. Aan haar voeten lag nog altijd het schrift van Klaas - ze had lang niet alles gelezen. - Ze nam het op, sloeg het op goed geluk open. En las: ‘We moeten ons, hoe dan ook, met het leven verzoenen.’ - In

de verte floot een trein, lang-ademig, aanzwellend. Jet legde het schrift weer neer; de trein naderde, - stoof voorbij. - Hoe dan ook met het leven verzoenen. - Als Martin de zaak wilde wegdoen, vond ze het best. Een huis ergens buiten - bloemen kweeken - waarom niet? Ze was wel bang dat Truus niet beter zou worden - een ellendige kwaal - maar toch geen ontijdig verbroken leven - in ieder geval verzoend.

Het werd wel laat - ze zou een taxi nemen van de garage naar huis - of eerst even thuis aanrijden, en Martin gerust stellen? - Ze zou wel zien.

- Maar kind, zei Martin, staande in de open deur - ik dacht dat je nooit terug kwam.

- Nou ja, dat had ook gekund. Rijd je even mee? dan loopen we samen naar huis, het is een prachtige maannacht.

Martin aarzelde. - Ik ben moe - heb vandaag veel beleefd.

- Ik ook - maar die wagen zal toch weggebracht moeten worden.

- Kom dan zoo gauw mogelijk terug, neem een taxi. - Ze trok met haar schouders.

- Zoo je wilt - het portier sloeg al dicht. - Wacht, ik ga toch mee.

- En? vroeg hij even later, - hoe is het met Truus?

- Nou, niet zoo best.

- Och, ben je bang -

Jet antwoordde niet dadelijk. - Neen, eigenlijk ben ik *niet* bang - en ik zou haar nog kunnen benijden. - Ze vertelde het een en ander.

- Waar trap ik op? vroeg Martin, en bukte zich.

- Laat maar liggen - het schrift van Klaas.

- Dat is waar ook - wat schrijft de jongen?

- Een heeleboel - en dat we ons, hoe dan ook, met het leven moeten verzoenen.

- Hm - hadden we noodig dat te hooren?

- Blijkbaar had hij noodig het te schrijven.

Ze zwegen.

- Ik ben erg moe, zei Martin, morgen zal ik je van Tine de Groot vertellen.

- Als daar iets over te vertellen valt, doe het dan vandaag nog.

Hij keek haar van terzijde aan. Waarom maak je zoo'n haast?

- Och - daar ben ik dan toch voor thuis gekomen.

- Wát zeg je?

Ze antwoordde niet. - Wat een onzin, dacht ze - zoo gaat het immers heelemaal niet. - Zwijgend reden ze naar de garage.

Toen ze weer buiten stonden, nam hij haar arm.

- Zoo, zullen we nu als verstandige menschen praten? - Ze liepen samen voort.

- Ik wil wel, zei Jet, - maar jij doet quasi-verwonderd - verontwaardigd misschien zelfs.

- En jij doet überlegen en onkwetsbaar. - Maar ik heb vandaag een uitzicht over mijn leven gehad - heel wijd en duidelijk. Ik dacht: het is of ik de berg ben opgeklommen - daar ben ik waarschijnlijk ook zoo moe van - Passhöhe - begrijp je?

- Hm - Passhöhe is geen Hollandsch.

- Waterscheiding dan.

- Waterscheiding begrijpt ook niemand.

- Jij en ik toch wel?

- Ja - zei ze.

ELISABETH ZERNIKE

Verzen

Hoc Tempus

I

Een bittre troost, een kiemend voorgevoel
Leidt ongedelgden lust naar 't dichtbij wenkend doel
Van het eendrachtig leve' en dood verzaken
Om 't zelfvergetel opgaan in 't gewoel.

II

Bevange' in twijfel over de ophanden
Met stelligheid voorspelde wereldbranden
En ondergangen, houd ik pijl en boog
Alsnog gevechtsklaar in mijn beide handen.

III

Zoo onophoudlijk werd het eind gemeld
En 't dreigend vonnis zoo herhaald geveld,
Dat elk besef van eer en onderscheiding
Wordt uitgedoofd in noodweer en geweld.

Finis Vitae Consolatio

Het nu verouderd hart, verzadigd en ervaren,
Slaat langzaam verder met zijn laatsten moed
En houdt zich nauwlijks staande in den vloed
Der jaren.

Alleen het heimwee naar het vroegst geluk
Zingt nog zijn lied en speelt zijn parten.
Meedoogenloos en wreed speelt het de harten
In 't einde stuk.

Zomers en herfsten zijn ontkleurd. De winter
Met zijn streng regiment en bindend ijs
Sluit hart en zinnen saam. Een nieuwe wijs
Begint er.

Een nieuwe wijs van 't alleroudste lied:
Wij allen staan alleen, naakt en verloren.
Als ons 't bevel bereikt, hoore' onze ooren
De stem al niet.

Maar verder wijkend in den zwarten nacht
Gaat ons het licht op van twee diepe oogen.
In vreemd vertrouwen, tot geluk bedrogen,
Sterft elke klacht.

D.A.M. BINNENDIJK

Vier voordrachten over den huidigen stand der geschiedeniswetenschap

III
De historische idee

De strekking van het voorgaande betoog[1] scheen wel uit te loopen op het blootleggen van een reeks van zwakheden, aan de historische kennisvorming onverbrekelijk verbonden. Achtereenvolgens werd uiteengezet, dat de geschiedenis een bij uitstek inexacte wetenschap moet heeten, dat haar causaliteitsbegrip uiterst gebrekkig is, dat zij zich tegen het opstellen van wetten verzet, dat het begrip ontwikkeling in de geschiedenis slechts onder sterk voorbehoud geldig kan worden geacht, en enkel toepassing verdraagt, inzooverre men de beeldspraak van historische organismen aanvaardt.

Zien wij goed toe, dan ligt op den bodem van al deze moeilijkheden altijd weer de antinomie van een realistische of nominalistische opvatting der dingen. In hoeverre heeft men het recht, om in den eeuwigen stroom van disparate enkelvoudigheden bepaalde, bijeenhoorende groepen als wezenlijkheid, als verschijnsel af te zonderen en aan de bewerking door het intellect te onderwerpen? Met andere woorden: wat zijn in de wereld van het historische, waar ook het eenvoudigste gegeven altijd nog oneindig samengesteld is, de eenheden, de geheelheden?[2].

Zijn het de menschen, de individuen? Maar de enkele mensch blijft een oneindig samengesteld gegeven, en bovendien, de mensch als zoodanig, in zijn afgeslotenheid, is nooit historisch

1) De Gids, December 1934, blz. 233.
2) *Ganzheiten* in de Duitsche terminologie.

verschijnsel, historisch object; hij is biologische en geestelijke eenheid, maar noch in het eene noch in het andere opzicht wordt hij voorwerp der geschiedenis. Historische eenheid wordt hij slechts *in* zijn gesteldheid in het leven, *in* zijn samenhang met zijn omgeving, met zijn tijd, *in* zijn verkeer met zijn medemenschen, *in* den loop van zijn lot. Die omgeving nu is onbegrensd en onbepaalbaar.

Ons denkvermogen niettemin dwingt ons, om het onontkoombare nominalisme, dat ons ieder beeld, iedere notie altijd weer in zijn samenstellende elementen, tot het atoom toe, doet splijten en oplossen, met een even onvermijdelijk realisme aan te vullen. Wij móeten het eeuwige velerlei opvatten in geheelheden, wij móeten in den baaierd van het waarneembare afzonderen zekere samengestelde eenheden, aan welke wij namen geven en gedaante toekennen, kortom die ideeën zijn. Wij móeten abstraheeren.

Dit eenmaal gegeven zijnde, is er geen reden, bij onze afgrenzing van zulke geheelheden bij het biologisch afzonderlijke individu of bij het plaatselijk en tijdelijk volstrekt enkelvoudige feit halt te maken. Het is bekend, dat in de lagere dierenwereld voor den bioloog de grens tusschen individu en samenleving niet meer te trekken is. Op een geestelijk plan geldt ditzelfde voor den historicus. De groep, de instelling, de staat leeft zijn historisch leven samen, als een eenheid, en is als zoodanig door de historische wetenschap te beschouwen en te ontleden.

Deze rechtvaardiging van een historische ideeënleer is volstrekt onmisbaar en onontkoombaar, gelijk zij het immers evengoed is voor het dagelijksch, persoonlijk en maatschappelijk, leven. Met een consequent nominalisme kan de mensch niet leven, althans niet naar den geest. Die noodzakelijkheid van vormgeving aan de bijzonderheden van het bestaan, hetzij in heden of verleden, brengt eenige verdere consequenties mee.

De historische beschouwer ziet zich nimmer geplaatst voor het naakte, enkelvoudige feit zonder betrekking tot een wijder algemeenheid. Ook de geringste feitelijkheid heeft voor hem slechts zin, doordat zij zich in zijn geest rangschikt in een geheel van noties, waarmee zij op een of andere wijze correspondeert. Het historische feit is slechts bijzonder, inzooverre het kan worden opgenomen in een algemeener voorstelling. Othmar Spann,

die indertijd deze zaken helder heeft uiteengezet[1)], zegt terecht: ‘geschiedenis is zonder theorie niet denkbaar’. En daarmee bewijst de geschiedenis slechts opnieuw haar nauwe verwantschap met de denkvormen van het gewone leven, dat immers evenmin zonder de algemeene categorieën, waarin het verstand de verschijnselen opvat, leefbaar zou zijn.

Welke toepassingen op de historische methode vloeien nu uit deze zeer fundamenteele bespiegeling voort? - Wij trokken eerst het vermogen der historische wetenschap, om haar object, het verleden, met de werktuigen van begrip, formule en ontleding te benaderen, op allerlei wijzen in twijfel. Wij ontzegden haar zelfs het vermogen, haar voorwerp nauwkeurig te omschrijven en te bepalen. Daarna echter moesten wij constateeren, dat zij niettemin gedwongen is, voortdurend ideëele begrenzingen in haar stof aan te brengen. Hebben wij daarmee nu de historie opnieuw uitgeleverd aan de eischen van een normatieve wetenschap, die haar stof zal herleiden en beperken tot schema en formule; is zij daarmee dan toch veroordeeld, om louter sociologie te worden?

Neen. Het eigene der geschiedenis, dat haar die hooge levenswaarde geeft, die haar meer dan eenige andere wetenschap midden in het leven stelt, zal altijd juist hierin berusten, dat de geschiedenis haar stof vat en behandelt *als* gebeurtenis en niet *als* organisme[2)]. Voor den socioloog, en evenzoo voor den psycholoog, is het passen van de feiten van het geval in het begripsschema hoofdzaak, voor den historicus komt dit passen òf in het geheel niet òf slechts als bijzaak in aanmerking. Reeds de term ‘geval’ hoort niet in de historie thuis. ‘Geval’ zijn de feiten voor de psychologie, de jurisprudentie, de sociologie. Voor den historicus blijven zij steeds ‘reeks van gebeurtenissen die op een keer zijn voorgevallen’.

En - moet men er bij voegen -: die ook anders hadden kunnen uitloopen. Hier komt misschien de grond van het verschil in gezichtspunt nog duidelijker aan den dag. De socioloog enz. behandelt zijn onderwerp, alsof de uitkomst *in* de kenbare

1) Uber die Einheit von Theorie und Geschichte, in: Aus Politik und Geschichte, Gedächtnisschrift G. von Below, 1928, p. 303.
2) Vgl. CV. blz. 57.

factoren gegeven was; hij zoekt enkel naar de wijze, waarop het eindresultaat in de gegevens gedetermineerd was. De historicus daarentegen moet tegenover zijn onderwerp een indeterministisch gezichtspunt blijven innemen. Hij verplaatst zich voortdurend op een punt van het verleden, waarop de kenbare factoren nog verschillende uitkomsten schenen toe te laten. Spreekt hij van Salamis, dan is het nòg mogelijk dat de Perzen zullen winnen, spreekt hij van den staatsgreep van Brumaire, dan hangt het nóg, of Bonaparte niet smadelijk zal worden teruggewezen. Enkel door steeds open te blijven voor de erkenning der onbegrensdheid van mogelijkheden kan hij aan de volheid van het leven recht laten weervaren.

Hiermee naderen wij gaandeweg tot een zeker inzicht in de taak der historische wetenschap. De historicus tracht in de overlevering van een bepaald verleden van menschelijke samenleving zin te verstaan. Om zoodanigen zin te kunnen uitdrukken moet hij de historische verschijnselen ordenen naar de categorieën, die hem zijn wereldbeschouwing, zijn intellect, zijn cultuur verstrekken. Ik wil bij voorbaat er den nadruk op leggen (ik kom daar later op terug), dat ik hiermede niet bedoel, een relativisme te prediken, dat aan elke geschiedbeschouwing een gelijk waarheidsgehalte zou toekennen, mits zij maar beantwoordde aan de overtuiging, die haar voortbracht. Ik constateer slechts, dat het geschiedverhaal steeds afhankelijk is van de cultuur, waarin en waaruit het groeit.

De historicus dus ontwaart in de verschijnselen van het verleden zekere ideëele vormen, die hij tracht te *be*schrijven. Hij *om*schrijft ze niet als zoodanig, dat is immers de taak der sociologie, maar brengt ze in een bepaalden samenhang van eenmalig historisch verloop tot aanschouwelijke voorstelling. Wat hij ziet, zijn vormen van samenleving, van bedrijf, van godsvereering, van recht en wet, van gedachte, van kunstschepping, van uitdrukking in het woord, van staats- en volksleven, kortom van cultuur. Ieder van die vormen is een levensvorm, en derhalve steekt in iederen vorm een functie. Ook deze levens- of cultuurfuncties tracht de historicus niet schematisch tot formule te herleiden, maar in haar aanschouwelijke werking in tijd en plaats en omgeving voor oogen te brengen. De wijze waarop zij zich manifesteeren, is bijna altijd die van conflicten: strijd van wapenen,

strijd van meeningen, blijft het thema van het geschiedverhaal[1].

Het spreekt bijna van zelf, dat bij deze werkzaamheid de grenzen tusschen het historische en het sociologische standpunt van weerszijden herhaaldelijk overschreden worden. De historicus moet, om zijn beeld begrijpelijk te maken, herhaaldelijk de termen en de middelen der systematische geesteswetenschappen hanteeren. Vooral daar, waar bepaalde kanten der cultuur het object zijn, zooals voor de godsdienstgeschiedenis, voor de kunstgeschiedenis, voor de rechtsgeschiedenis, verflauwen de grenzen tusschen het beschrijvende en het formuleerende.

Nu valt ten aanzien van de ideëele eenheden of geheelheden der historische kennis nog het volgende op te merken. Zij hebben steeds betrekking op een verandering, die zich in den tijd voltrekt aan verschijnselen van samengestelden aard. Een betrekkelijk goed recht van de terminologie, die den vorm als organisme en de functie als ontwikkeling aanduidt, hebben wij thans erkend. In deze opvatting nu als organisme en ontwikkeling ligt de erkenning van een doel of een bestemdheid opgesloten. De door ons gestelde historische samenhang, product van onzen geest, heeft slechts zin, inzooverre wij daaraan een doel of laat ons zeggen een gang naar een bepaalde uitkomst toekennen[2], hetzij die uitkomst is heerlijke volmaking of verval en ondergang, hetzij dat doel is gesteld door menschelijken wil, door blinde noodzakelijkheid of door Gods voorzienigheid en voortdurende schepping.

Derhalve is de historische denkwijze altijd finaal gericht. Terwijl het verleden haar stof levert, en de blik terug is gericht, terwijl de geest zich bewust is, zelfs geen minuut van de toekomst waarlijk te kunnen voorspellen, is het niettemin de eeuwige toekomst, die dien geest beweegt[3]. De vraag der historie is altijd: waartoe, waarheen? Zij is de bij uitstek finaal ingestelde wetenschap te noemen.

Een vormenleer van de menschelijke samenleving meenden

1) R. Koebner, in een nog niet verschenen verhandeling over *Das historische Ganze*, gaat zoover, 'Parteiung' tot grondslag van alle historie te verklaren.
2) Vgl. CV. blz. 27.
3) Niet het heden, zooals Dr. Romein t.a.p. blz. 62 betoogt. Het historische denken kent geen heden.

wij derhalve de historie te mogen noemen, onder groote restrictie, met herhaalde accentueering van haar onsystematisch, beschrijvend karakter. Zoodra zij dit laatste uit het oog verliest, schiet zij haar doel voorbij. Hoe zeer hier de uiterste behoedzaamheid geboden is, zullen wij thans trachten te demonstreeren aan eenige gevaren, die de gezonde historische kennisvorming in den weg staan. Ik noem die gevaren inflatie der termen, gebruik van schablonen en anthropomorphisme. Het laatste is het belangrijkste en meest principieele, en moge dus vooropgaan[1].

Wij begonnen dit derde artikel met de erkenning van de geestelijke noodzakelijkheid van een zeker ideeënrealisme, d.w.z. dat wij, om over wereld en leven gedachten uit te drukken, eenheid en wezen moeten toekennen aan verschijnselen, die ons nominalistisch besef tot een oneindigheid van atomen en atoomfuncties zou willen oplossen. In dit realisme (in den scholastischen zin) ligt een zekere, geringe graad van anthropomorphisme, - d.w.z. het toekennen van menschvorm aan begrippen, die dat strikt genomen niet verdragen -, onvermijdelijk opgesloten. Wanneer ik zeg: ‘de maatschappij duldt niet’, of: ‘de eerlijkheid gebiedt’, druk ik mij, als men wil, anthropomorphistisch uit. Eigenlijk ook reeds, als ik zeg: ‘de regeering besluit’, ja zelfs als ik zeg: ‘de veer ontspant zich’. Dit alles behoort tot het onvermijdelijk en onmisbaar anthropomorphisme, zonder hetwelk de mogelijkheid van ons uitdrukkingsvermogen zou ophouden te bestaan.

Het is duidelijk, dat ik, wanneer ik tegen historisch anthropomorphisme waarschuw als voor een gevaar, den uitgang *-isme* neem in den zeer gewonen zin van een overmatig gebruik van zekere middelen, die in zich zelf juist of nuttig kunnen zijn. Den criticus, die mij indertijd verweet, dat ik mij zelf schuldig maakte aan het euvel, waartegen ik waarschuwde,[2] zou ik kunnen vragen, of hij mij beschuldigt van alcoholisme, omdat ik wel eens een glas wijn gebruik.

Onder historisch anthropomorphisme versta ik dus de neiging, om aan een geheel van denkbeeldigen aard handelingen of ge-

1) Vgl. CV. blz. 63 vg.

2) Dr. P.N. van Eyck in het tijdschrift *Leiding* van September 1930. Op de gewraakte plaats in *Cultuurhistorische Verkenningen* was overigens het noodige voorbehoud reeds duidelijk gemaakt.

dragingen toe te kennen, die een menschelijk bewustzijn schijnen te veronderstellen. Zooals gezegd, de taal brengt zoodanige overdrachtelijke uitdrukking voortdurend en noodzakelijkerwijs mee. Het gevaar ligt daarin, dat men op die overdracht, *metaphora*, als 't ware verder bouwt of doordraaft, en dat zoodoende uit de nauwelijks menschvormig gedachte figuur onwillekeurig een phantasma wordt, zoodat in de plaats van een wetenschappelijke voorstelling een mythologische sluipt. Dit gebeurt voortdurend daar, waar de historische voorstelling met hartstocht geladen is, hetzij politieke, sociale, religieuze hartstocht of van welken anderen aard ook. Men ziet dan een abstract begrip als ‘het Kapitalisme’ als een duivelsch wezen vol wreedheid en list, of wel men ziet ‘de Revolutie’ eerst nog als idee, maar welhaast als een levend wezen.[1)]

Van het anthropomorphisme tot de rhetorische en allegorische personificatie is het maar één stag. De rhetoriek maakt in veel gevallen in zekeren zin het anthropomorphisme onschadelijk; een forsche rhetoriek werkt als de doodskop op het fleschje vergif. Zoodra ‘de Troon’ schaduw werpt, of ‘de Revolutie’ een fakkel in de hand krijgt, en met wijd open mond over een barricade stapt, is iedereen gewaarschuwd, dat de beeldspraak aan het woord is.

Gevaarlijk is het anthropomorphisme, wanneer onder de beeldspraak de pretentie blijft bestaan, dat de figuur als philosophisch of wetenschappelijk begrip wordt gehanteerd. Dat is nooit sterker gebleken, dan door Oswald Spengler's *Untergang des Abendlandes*. De geniale combinatie, de diepte van zijn blik, de schitterende perspectieven, die hij opende, hebben de grondfout van het machtige boek niet kunnen goedmaken. Spengler onderwierp de wereldgeschiedenis aan een gewelddadig schema, waarin alles, wat aan zijn geest niet paste (bij voorbeeld het Christendom, Amerika, de Latijnsche volken) werd verwaarloosd of platgedrukt. Maar dit niet alleen, hij gaf aan zijn culturen, terwijl hij ze tyranniek hun plaats aanwees, de gedaante van menschelijke wezens, kende hun een biologisch levensproces toe, en verkrachtte daarmee de historie.[2)]

1) Dr. Romein, t.a.p. blz. 156, heeft mij slecht gelezen, als hij meent, dat ik begrippen als Kapitalisme buiten gebruik zou willen stellen. Ik waarschuwde alleen tegen ondoordacht gebruik ervan.
2) Vgl. CV. blz. 62.

Heeft echter in dezen niet het gezond historisch besef der beschaafde wereld reeds gezegevierd? Spengler's groote geest heeft zijn werking geoefend, maar wie spreekt, nu, na vijftien jaar, nog van zijn culturen, of waar, buiten Duitschland, heeft men den 'faustischen mensch' als bruikbaren historischen term aanvaard?

Nog grooter is wellicht het gevaar daar, waar een regelrecht politieke toeleg uit historische stof ideale concepties bakt, die men als 'nieuwen mythus' aanbiedt, d.w.z. als een heiligen grondslag voor het denken, dien men de goê gemeente als geloof wil opdringen. Hier wordt door een afschuwelijke verwarring van religie, mythologie en wetenschap de blik opzettelijk beneveld. Laat het historisch geweten van onzen tijd er toch voor waken, dat men niet, in naam der historie, bloeddorstige idolen opricht, die cultuur verslinden.

Doch keeren wij terug tot het rustig terrein der historische wetenschap. Ik sprak van een gevaar, dat ik inflatie der termen noemde.[1)] Ik demonstreer het terstond aan zijn treffendste voorbeeld. De term Renaissance had in de eerste helft der 19e eeuw in het historisch denken zijn plaats ingenomen ter aanduiding van een schijnbaar wel omschreven geestesbeweging, die een welbepaald tijdperk kenmerkte. In het vervolg evenwel ontdekte men, dat, ten eerste: aard, omvang en tijd van die beweging volstrekt niet nauwkeurig af te grenzen waren, ten tweede: soortgelijke bewegingen zich ook op andere tijden en plaatsen hadden voorgedaan. Nu ging men het gebruik van het woord Renaissance ongehoord uitbreiden. Men liet *de* Renaissance reeds in de 13e eeuw beginnen en tot in de 17e voortduren, men ging spreken van Karolingische renaissance en van renaissances in het algemeen. Maar daarmee had ongemerkt het woord zijn pit, zijn geur, zijn waarde verloren. Want een historische term behoudt zijn waarde slechts zoolang als hij smaakt naar een zeer bepaald historisch verleden, dat men in gemarkeerde beelden oproepen kan. Als ik Renaissance zeg, wil ik zien al wat tusschen Donatello en Titiaan ligt, maar meer niet.

Er was inflatie ingetreden in het begrip Renaissance. Deze heeft vervolgens ook de termen Gothiek en Barok getroffen,

1) Vgl. CV. blz. 66.

maar één voorbeeld moge hier volstaan, om het bestaande gevaar duidelijk te maken.

Het derde gevaar noemde ik dat van de ‘schablone’. Juist wegens haar onsystematisch en inexact karakter is de historie daaraan in hooge mate onderhevig. Zij is genoodzaakt met algemeene termen te werken, waarin zij een groot aantal verschijnselen kan omvatten. Tegelijk echter verbiedt de ongelijksoortigheid, de geselecteerde aard, de onvergelijkbaarheid en onbegrensdheid van al de bijzondere noties haar, de strikte geldigheid van die algemeene termen op de stof nauwkeurig te beproeven. En nu is de verleiding groot, om een eenmaal gevonden en bruikbaar gebleken begrip of schema als schablone aan te wenden op gegevens, die een nieuw doordenken van den samenhang, een nieuwe bijzondere qualificatie zouden hebben vereischt. Ik denk hier aan de al te vaardige toepassing van bijna al de algemeene termen, die de studie van maatschappelijke en staatkundige verschijnselen en stelsels oplevert: termen als kapitalisme, feodalisme, reactie, bourgeoisie, democratie en tallooze andere. De geschiedenis kan ze geen van alle missen, maar de historicus, wien het ernst is met een levende en betrouwbare weergave van het verleden, moet er zorgvuldig voor waken, die termen, geladen als ze zijn met sentiment en ressentiment, niet als schablone te gebruiken.

Het is hier misschien de plaats, om een enkel woord te zeggen over de waarde van het groote schema van indeeling, dat ons van Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwen tijd doet spreken.[1)]

Het Christendom, zooals het zich geënt had op den stam der klassieke beschaving, zag het wereldverloop onder het schema der elkander opvolgende Wereldrijken, waarvan het Romeinsche het laatste moest zijn. Eerst de Humanisten geven het aanzijn aan een nieuwe voorstelling van de opeenvolging der tijden, die op den duur als beginsel van indeeling der geschiedenis algemeen zou worden. Zij zagen de Oudheid in heerlijken glans; zij meen-

1) Vgl. CV. blz. 72-86. Dr. Romein, t.a.p. blz. 144. vg., ziet in mijn geringe waardeering van tijdperktermen, die ik enkel als hulpmiddelen aanvaard, een inconsequentie, en acht haar tegenstrijdig met mijn erkenning van het subjectief element der historische kennis. Dr. R. overschat evenwel de strekking van laatstgenoemde erkenning, die volstrekt niet de gelijkwaardigheid van elke historische categoriseering insluit. Ik kom daarop in het vervolg nog terug.

den haar volmaaktheid herwonnen te hebben. Een nieuwe groote tijd was voor hen aangebroken, en zij noemden nu den tijd van barbarie en duisternis, die hen van de oude heerlijkheid scheidde, *media aetas* of *medium aevum*, dat is middentijdperk, tusschentijdperk, een volslagen negatieve benaming dus. Eerst veel later, omstreeks 1700, drong de zoo geschapen trias Oudheid-Middeleeuwen-Nieuwe Tijd als schoolindeeling in de beoefening der geschiedenis door. Nu hechtte zich aan elk dezer op zich zelf louter chronologische termen een gevoelsinhoud. 'Oudheid' bleef stralen in den glans, die er van aanvang af aan verbonden was. 'Middeleeuwen' werd het woord voor wancultuur, onwetendheid en verschrikking. 'Nieuwe Tijd' beteekende verovering der Nieuwe Wereld, boekdruk, vernieuwing van godsdienst en kunst, opkomst der wetenschap en nog veel meer. Totdat de Romantiek ook aan het beeld der Middeleeuwen een glans van schoonheid en een heimwee kwam toevoegen, zoodat nu elk der drie termen de waarde had van een cultuurbegrip van positieven inhoud.

Zoodra men echter achter deze tijdsindeeling zulk een levendig perspectief zag, moest men zich er rekenschap van geven, dat de indeeling chronologisch niet voldoende opging. Het zoogenaamde einde van het West-Romeinsche Rijk in 476 beduidde evenmin een cultuurgrens als de ontdekking van Amerika en de verovering van Granada in 1492. En nu bleek de behoefte aan de eenmaal gebruikelijke termen, mèt hun positieve cultuurwaarde, sterker dan het besef van hun chronologische ongemotiveerdheid. Men ging erover strijden, en men strijdt er bij wijlen nog over, of het niet wenschelijk ware, de grens der Middeleeuwen naar 1600 te verleggen. Dit niet alleen, men ging bovendien den term Middeleeuwen, als een technisch tijdperkbegrip, toepassen op geheel andere culturen, als de Grieksche, de Indische, de Japansche.

De erkenning van het ontoereikende dier algemeene indeeling behoeft den historicus niet te beletten, de termen te blijven gebruiken. Hij weet, dat het slechts hulpmiddelen zijn. Maar het blijft een hoogst belangrijk feit, dat de geschiedenis zoozeer behoefte heeft aan termen, die een algemeenen samenhang, hoe vaag dan ook, met een markant woord aanduiden, dat een eigenlijk zinlooze benaming als Middeleeuwen een zoo bij uitstek

specifieken klank kon krijgen, een beeld kon oproepen, zoo levendig als de historie het maar te geven vermag.

Steeds weer komen wij terug op die reeks van tegenstellingen, waartusschen zich het historische denken beweegt. Streeft de historie naar het kennen van het bijzondere of van het algemeene, van aanschouwelijke voorstellingen of van begrippen, van het concrete of van het abstracte, van het eenmalige of van regelmaat door herhaling? Is haar methodisch doel de analyse of de synthese, haar voorwerp de persoon of de massa, de individueele werkingen of de collectieve?

En altijd weer neigt het historisch besef door zijn natuurlijken aanleg naar den kant van het bijzondere, van het aanschouwelijke, van het concrete, van het eenmalige, van het persoonlijke. De historische blik móet gericht blijven op de bonte gebeurtenissen zelve in hun wisselvallig verloop. Een kennis, die het gezicht op menschen en dingen *in* hun leven en beweging verliest, kan waardevol zijn, maar zij is geen historie meer.

Aan den anderen kant hebben wij reeds gezien, dat voor het historisch verstaan, evenals voor het gewone menschelijk leven, het bijzondere altijd in betrekking staat tot iets algemeens, ja zelve altijd algemeen is ten opzichte van het nog meer bijzondere. De eenmalige gebeurtenis is slechts begrijpelijk *in* den algemeenen samenhang. Voor den historielooze blijven de moord van Floris V en die der De Witt'en volkomen gelijkwaardig gemengd nieuws. Het concrete wordt slechts onderkend met de middelen der abstractie. De voorstelling en het begrip zijn geen volstrekte tegenstellingen.

Is deze polariteit van de historische kennis goed begrepen, dan wordt op een aantal vragen, die de meeningen levendig verdeeld hebben gehouden en in heftige discussies omstreden zijn, het antwoord gemakkelijk. Op al die schijnbaar elkaar uitsluitende vragen: wat is aan de orde, dit of dat? luidt steeds het antwoord: alle beide, het eene *in* het andere.

Is het de historie te doen om de kennis der bijzondere feiten of der groote verschijnselen en samenhangen? Om alle beide. *In* de bijzondere feiten erkent zij de groote samenhangen, zonder de kennis van het bijzondere geval wordt die van het algemeene verschijnsel dor en levenloos. Slechts éénmaal, in het Romein-

sche rijk, kort voor het Christendom gloorde, in duizend volstrekt eenige en onherhaalde omstandigheden leefde Caesar. Doch Caesar wordt mij eerst begrijpelijk, doordat ik hem kan vergelijken met Alexander en met Napoleon. Is het mij dan te doen óm die vergelijking, óm den veldheer-imperator als zoodanig? Als dat zoo ware, kon ik na voltrekking van mijn historisch onderzoek Caesar, Alexander en Napoleon ter zijde leggen, zooals de bioloog de resten van zijn experimenteerobject in de vuilnisbak werpt. Om de kennis van de *figuur* Caesar is het doen, in haar eenigheid, in haar ongelijkheid temidden der talloozen, in haar gelijksoortigheid met enkelen.

Reeds het inzicht in het gebrekkige der evolutievoorstelling, waarop wij vroeger wezen, brengt de noodzaak van het kennen der bijzondere feiten gebiedend mee.[1)] Want het onberekenbaar lot van den enkele, dat ook den ondergang of opgang van een wereld kan afwenden of teweegbrengen, wordt op geen enkel punt der historische kennisvorming straffeloos verwaarloosd.

Hoe luide en hoe lang heeft niet de kreet weerklonken - wij spraken er vroeger reeds van -: geeft ons niet langer helden en tyrannen, beschrijft ons geen levens van stervelingen van de wieg tot het graf, zoekt niet langer naar wat den enkele bewoog, - geeft ons het leven der massa's, hun zwoegen en lijden, hun hoop en hun waan, hun hartstocht en hun wilde daden! - Goed, maar ge zult dat alles nooit verstaan, historisch verstaan, als ge niet het beeld der enkelen ziet, die het eerst de gedachten vormden, die den moed tot de daden vatten, die waagden en wonnen, waar de velen versaagden.

De geest van den modernen tijd, met zijn nieuwe vereering voor het collectieve, met zijn haat tegen alle individualisme, heeft met groote verzekerdheid geroepen: het zijn niet de helden, de enkelen, die de geschiedenis maken, het zijn de groepen, de klassen, de volken, de rassen. Zeker, en daarmede zou het meeste gezegd zijn, indien de componenten van die groepen of volken de enkelvoudige en gelijke grootheden waren van het uitgestorte mud graankorrels, waaromtrent Heraclitus de vraag stelde: welke veroorzaakt het gedruisch van den val: de eerste, de duizendste?

1) Vgl. CV. blz. 31.

Nu let wel: Heraclitus trok *niet* de gevolgtrekking: de graankorrels doen het alle tezamen, en daarmee uit. Hij bewees juist met die vraag de logische gebrekkigheid van elk generaliseerend oordeel. Hoeveel gebrekkiger dan nog is de generaliseering daar, waar elke eenheid in het gebeuren een microcosmos is. De vraag of de individu dan wel de groep de geschiedenis maakt, is logisch onbeantwoordbaar en voor den historicus irrelevant.

Doch de zuiver methodische vraag blijft nog over. Is de taak van den historicus er een van analyse of van synthese? - Ook hier luidt het antwoord, - gelijk het overigens luiden zou voor elke wetenschap -: van beide.

Ongetwijfeld heeft de historie, misschien meer dan eenige andere wetenschap, gezondigd, en zondigt zij nog dagelijks, door een overmaat van analytischen arbeid, waarbij dikwijls elk gevoel voor den grooten samenhang in het gebeuren, en elk besef, dat er grenzen zijn aan de wetenswaardigheid van het détail, verloren schijnen te gaan.

Er gelden evenwel in dezen voor den historicus verontschuldigingen, ja rechtvaardigingen van drieërlei aard. De eerste luidt aldus. De geschiedenis is door den aard van haar stof een wetenschap, waarin de werkers genoodzaakt zijn, divergeerend te arbeiden en elkander slechts zelden te ontmoeten.[1)] Het materiaal, - wij herhalen hier vroeger al gezegde dingen -, is oneindig gevarieerd en oneindig complex. Levende kennis kan slechts verworven worden door het doordringen in het bijzondere, zonder dat hierop noodzakelijk en altijd een herleiding tot de algemeene beginselen volgt.

In de tweede plaats moet in het oog worden gehouden, wat wij ook reeds opmerkten, dat geen kennis van het bijzondere mogelijk is, zonder dat dit in het algemeene begrepen wordt. Dat wil niet zeggen, dat elke vorscher van locale historie voortdurend de wereldgeschiedenis voor oogen heeft, maar dat zijn bescheiden arbeid toch wel degelijk gericht is op een geheel van kennis, op een synthese van beperkten omvang. Hij laat ons door zijn naarstig afdalen in de détails een stad, een dorp, een gilde, een klooster, een familie zien leven in haar verleden. Trekt men nu de lijn door naar de grootere samenhangen: een

1) Vgl. CV. blz. 5.

landstreek, een volk, een staat, een continent, waar valt dan de grens tusschen het gewichtige en het curieuze? Nergens immers. Indien het gewichtig is, den staat in zijn verleden te zien, dan ook het dorp enz. Het is niet de grootte van het onderwerp, die over het gewicht van den arbeid beslist. De onderzoeker van een wereldbewegend conflict kan in de kortzichtigste analyse opgaan. Op den geest waarin de arbeid geschiedt komt het aan. Het klinkt misschien paradoxaal, maar in de geschiedenis voltrekt zich tot zekere hoogte de synthese reeds in de analyse,[1)] omdat historisch leeren-kennen in hoofdzaak is een 'gezicht-krijgen op iets', zooals men al voortgaande een landschap ontwaart.

Inmiddels is met ons argument aangaande den localen historicus een punt in het geding gebracht, dat wij tot dusver nauwelijks aanroerden, namelijk het feit, dat de historie voor den een niet hetzelfde is als voor den ander, dat reeds de keuze van het veld waarop men werkt bepaald wordt door gevoelens van aantrekking, gehechtheid, verwantschap. Ik weet wel, in iedere wetenschap specialiseert zich de beoefenaar al naar zijn voorkeur, maar in de historische belangstelling ligt die voorkeur voor een bepaald stuk verleden verankerd in tal van gevoelens, die ver buiten de zuiver wetenschappelijke aspiratie uitgaan. De verbeeldingskracht heeft er een machtig aandeel in, en nog meer het gemoed. Het is een liefde tot het verleden, een zucht om oude doode dingen te zien herrijzen in een glans van warm leven.

Hier ligt de rechtvaardiging van al dien kleinen historischen arbeid, die dagelijks in alle landen door talloozen aan een beperkt onderwerp van hun keuze wordt besteed. Volkomen ten onrechte heeft destijds Nietzsche deze aandrift naar het kleine verleden als antiquarische belangstelling minachtend verworpen. Het is een volwaardige vorm van weetlust.[2)]

Hier ligt ook het goed recht en de onmisbaarheid van den historischen dilettant. Op geen gebied van wetenschap is hij zoo nuttig en welkom als op dat van de historie, toegankelijk voor iedereen als het is.

De voorafgaande beschouwingen leiden ons nu terug naar nog één tegenstelling, die wij reeds eerder ontmoetten, maar die

1) Vgl. CV. blz. 12.
2) Vgl. CV. blz. 9.

zich nu dreigend verheft: die van het subjectief en het objectief element der geschiedbeoefening. Hebben wij, bij het beschrijven van den aard der historische werkzaamheid en kennis, niet allengs zooveel ruimte toegekend aan het subjectieve, dat daarmee de graad van zekerheid der historische wetenschap volkomen problematisch is geworden?

Dien graad van zekerheid moeten wij thans tot besluit van dit artikel nog eens goed in het oog vatten.

Vatten wij samen, wat tevoren reeds over het subjectieve element van alle historische kennis werd opgemerkt.[1)] Het ontbreekt nooit. Het werkt reeds in de vraagstelling. Al naar de vraag luidt, let men op andere feiten, legt men andere verbindingen, geeft men andere interpretaties. Elke constateering van samenhang houdt verband met een waarde, die voor het denkende subject geldt. Historische kennis, die niet haar klankbodem en haar maatstaf heeft in een persoonlijk geestes- en zieleleven, is dood en waardeloos.

Het komt er op aan, in hoeverre persoonlijke waardeering het oordeel beheerscht en kritiek toelaat. Hoe dierbaarder de eigen levensbeschouwing, hoe hartstochtelijker beleden de eigen leer, des te gemakkelijker trekt zij het historische oordeel scheef. Van onvermijdelijk subjectieve benadering der problemen tot grove vooringenomenheid en partijdigheid leidt een zacht glooiende helling.

Hoe weren wij ons, gezien deze feiten, tegen een verregaand scepticisme, dat het gansche beeld der historie voor ‘fable convenue’, voor wankele, waardelooze kennis verklaart? Misschien biedt de historie zelf troost.

Het historisch scepticisme, niet te vereenzelvigen met het algemeen philosophische scepticisme, is al een oude ziekte. Het is geenszins een product van moderne kennistheorie of kritische methode. Evenmin is het gesproten uit het oude Pyrrhonisme. Het komt, naar het schijnt, bij herhaling op, telkens wanneer een krachtige nieuwe gedachtenstrooming een tijd dwingt, zijn

1) Dr. Romein heeft, gelijk reeds hierboven opgemerkt (blz. 74), de portée van mijn erkenning van het subjectief element der historische kennisvorming overschat. De tegenstelling subjectief-objectief blijft als een antinomie het geheele probleem beheerschen. Op de miskenning van deze waarheid zijn bijna al de bezwaren, die Dr. R. tegen mijn opvattingen inbrengt, gebaseerd.

standpunt tegenover de historie opnieuw te bepalen. Het Humanisme brengt zulk een vlaag van scepticisme mee; Vives en Agrippa van Nettesheim zijn er de exponenten van; de 17e eeuw opnieuw, getuige Pierre Bayle en Fontenelle. Het doet zich voor in een fijneren en in een groveren vorm. De laatste ontkent voetstoots de echtheid der bronnen. Zoo verklaarde omstreeks 1700 de Fransche Jezuïet Jean Hardouin vrijwel de geheele klassieke overlevering, mitsgaders die der vroegere middeleeuwen, voor opzettelijk vervalscht om het Christendom te benadeelen. De fijnere vorm van scepticisme loochent niet *a priori* de echtheid der bronnen, maar ontkent de mogelijkheid van juiste weergave der feiten door de ooggetuigen of tijdgenooten. Hierop slaat de anecdote omtrent Walter Raleigh, die op het binnenplein van zijn gevangenis een tumult zich zag afspelen, vervolgens het geval hoorde beschrijven door den cipier, die hem zijn eten bracht, en toen, ontzet over de discrepantie tusschen zijn eigen waarneming en die van een anderen ooggetuige, zijn pas voltooide Wereldgeschiedenis in het vuur zou hebben geworpen.

Voor een twijfel van dezen aard is natuurlijk alle reden. Het is bekend, dat de psychologie, met name in dienst van het strafrecht, Raleigh's bevinding iederen dag door experiment verrassend kan bevestigen. Men enscèneert in een collegezaal een vooraf nauwkeurig vastgelegd tumult, en laat elk der van niets wetende aanwezigen zijn weergave van het geval opteekenen. Deze opteekeningen van ooggetuigen blijken hopeloos uiteen te loopen. De gevolgtrekking ligt voor de hand: indien de onbetrouwbaarheid van elk getuigenverhoor zoo gemakkelijk kan worden aangetoond, waar het eenvoudige gevallen uit het dagelijksch leven betreft, welk vertrouwen verdienen dan de indirecte, soms partijdige, dikwijls opgesmukte berichten omtrent het verleden? - Wie zich aldus tot grondig historisch scepticisme laat verleiden, vergeet in den regel het volgende. Vooreerst dat de moderne kritische geschiedeniswetenschap bij voorkeur haar kennis put niet uit de opzettelijk aangelegde verhalende bronnen, maar uit de directe overblijfselen, in stof of schrift, van het verleden, terwijl bovendien haar methode haar geleerd heeft, de historische getuigenissen op hun waarde nauwkeurig te beproeven. Voorts heeft het strafrechtelijk laboratorium, dat de geringe waarde van elk getuigenis bewees, ook de tegenproef geleverd.

Stelde men de tegenstrijdige getuigenissen in handen van een ervaren rechter, dan bleek deze in den regel in staat, uit de gebrekkige gegevens de juiste toedracht, zooals die te voren was vastgelegd, te reconstrueeren.

Opmerking verdient ook het volgende. Juist de hypercritische geschiedvorscher, de scepticus bij uitnemendheid, is meestal gedwongen, voor *zijn* afwijkende voorstelling der feiten zijn toevlucht te nemen tot fantastische constructies, die hem zelf van kritischen twijfel in bodemlooze lichtgeloovigheid doen vervallen.

Het gewichtigste argument echter tegen het historisch scepticisme is dit. Wie aan de mogelijkheid van juiste waarneming en overlevering ten opzichte der historie twijfelt, mag van dien twijfel zijn eigen waarneming, oordeel, combinatie en interpretatie niet uitsluiten. Hij kan dien twijfel niet beperken tot zijn historische kritiek, maar is genoodzaakt, hem ook te laten gelden ten opzichte van zijn eigen leven. Hij bespeurt dan terstond, dat hem voor allerlei verhoudingen in zijn eigen leven, die hij als volstrekt vaststaand aanneemt, het afdoende bewijs niet alleen ontbreekt, maar dat het niet te leveren is. Kortom hij ziet zich gedwongen, om met het historische scepticisme ook het algemeen philosophische te aanvaarden. Het algemeen philosophische scepticisme nu is een fraai gedachtenspel, maar men kan er niet naar leven.

Ook hier toont de historie weer haar hecht verband met het leven zelf. Wij leven, wij oordeelen, wij handelen voortdurend op evidentie, dat wil zeggen op klaarblijkelijke waarschijnlijkheid, die voor overtuiging voldoende is. En in tallooze gevallen komen wij aan de evidentie niet eens toe, maar handelen op goed vertrouwen. Evidentie is ook voor de historie de graad van zekerheid, waarover zij beschikt. De historie is bij het aannemen van evidentie strenger dan het gewone leven, want haar methode laat haar de aanvaarding op goed vertrouwen slechts in zeer beperkte mate toe.

De baseering op de authentieke documenten, de vergelijkende methode, de stelselmatige kritiek hebben het gevaar van sceptische moedeloosheid voor de historie verminderd. De nauwkeurige observatie, die door oefening en vergelijking het onechte en onbetrouwbare materiaal weet uit te scheiden, verhoogt daar-

mee tevens de waarde en zekerheid van het als echt en juist gestaafde. De geschoolde historicus voelt zich in het gebruik van zijn criteria zeker genoeg. Enkel de ongeschoolde zal nu eens geneigd zijn, flagrante vervalsching te aanvaarden, dan weer het meest authentieke te verwerpen. Het historische onderscheidingsvermogen eischt drie dingen: gezond verstand, oefening en bovenal historischen zin, dat is een hooge vorm van dat gevoel voor qualiteit, waarmee de kunstkenner een echt kunstwerk van een valsch en den eenen stijl van den anderen onderscheidt.

Een zeker historisch onderscheidingsvermogen is in onzen tijd het deel geworden van alle beschaafden. Iedereen heeft eenig gevoel voor het verschil van tijdperken, stijlen en beschavingen, kan zich naar believen indenken in de sfeer van het antieke leven, van middeleeuwen, van renaissance, van achttiende eeuw. Onze geest en onze cultuur zijn voor het historische in hooge mate geleidend geworden. Historisch denken is ons in het bloed gegaan.

Zoo komen wij op de vraag, waaraan de vierde en laatste van deze studiën gewijd zal zijn: welke is de plaats en de functie van de historische wetenschap in het leven van onzen tijd?

J. HUIZINGA

(*Slot volgt*).

De weg der werkelijke ontwikkeling

Een voorstel tot vereenvoudiging van het taalonderwijs

> Notre manie enseignante et pédantesque est toujours d'appendre aux enfants ce qu'ils apprendraient beaucoup mieux d'eux-mêmes et d'oublier ce que nous aurions pu seuls leur enseigner.
> J.J. ROUSSEAU (Emile)

Men heeft altijd gemeend, dat hetgeen waartoe het kind van nature niet in staat is, hem door het onderwijs wel zou kunnen worden 'bijgebracht'. Dat is een psychologische vergissing, die in de practijk van het onderwijs aan den dag komt door het uitblijven der resultaten, die men ervan verwacht. Maar ondanks deze teleurstellende ervaringen, ondanks den natuurlijken afweer van het kind en den tegenstand, waarop dit onderwijs moest afstuiten, heeft men er nooit toe kunnen komen deze meening los te laten.

Zoo is het ook met het Taalonderwijs. Vertrouwende op de onfeilbaarheid der gevolgde methode en van de opvattingen, waarvan men bij het samenstellen ervan is uitgegaan, heeft men verzuimd den weg te volgen van het kind, dat zelf den weg der werkelijke ontwikkeling wil gaan.

De methoden, die men volgt, komen alle hierin met elkaar overeen, dat de resultaten, die men ervan verwacht en de oefeningen, die men ter bereiking dezer resultaten ontwerpt en ook de wijze waarop ze moeten worden behandeld, worden vastgesteld, zonder dat er met de mogelijkheden der werkelijke ontwikkeling van het taalvermogen, waarvoor toch het leeren verstaan en spreken van het kind zulke waardevolle gegevens ver-

schaft, rekening wordt gehouden. Men stelt zich een zelfbedacht doel voor oogen, dat voor alle kinderen hetzelfde is, maar dat niet kan worden bereikt omdat de levende motor, die de werkelijke ontwikkeling stuwt en stuurt, bij dit onderwijs uitgeschakeld is.

Het beginsel waaraan men meent te moeten vasthouden is, dat de regels volgens welke de woorden geschreven worden, ook moeten dienen om de kinderen te lééren schrijven en dat men hiervan moet uitgaan bij het onderwijs. De regel staat niet aan het eind van den weg als resultaat van het onderwijs, maar aan het begin als onderwijs-middel. Aan dit beginsel moet dus ook elke methode, die bij dit onderwijs gebruikt wordt, beantwoorden.

Die methode nu bestaat hierin, dat de regel ‘al of niet geformuleerd’, eerst wordt behandeld en met voorbeelden wordt toegelicht, waarna dan de kinderen hem moeten ‘toepassen’.

Voor deze toepassing dienen oefeningen, waarmee de kinderen heel weinig moeite hebben, omdat zij zich heel gauw realiseeren, wat ermee moet worden gedaan: één of twee a's, een d of een t, een enkel of dubbel letterteeken enz. Het is wel een prettig en in zijn soort zelfs een dankbaar werkje, omdat ze gemakkelijk zonder fouten gemaakt kunnen worden en de klas er ook een heelen tijd rustig mee bezig gehouden kan worden.

Het bedrieglijke ervan is echter, dat deze oefening alleen in schijn het toepassen van een regel is. Voor het toepassen toch zouden in de eerste plaats de gevallen, waarop de regel betrekking heeft *onderscheiden* moeten worden van ándere, willekeurige gevallen, waarvoor de regel niet geldt. Maar dat hoeft het kind in deze oefeningen niet te doen, omdat de gevallen uitgezocht zijn en het kind dus slechts automatisch een afgesproken handeling met woorden, uitdrukkingen en zinnen behoeft uit te voeren, zonder daarbij de behoefte te gevoelen er zich rekenschap van te geven, waaróm hij dit doet. Het gevolg is dan dat bepaalde schriftbeelden, waarin de regel tot uitdrukking komt, zich bij hem fixeeren, b.v. *wordt*, *vindt*, *houdt*, *brandde*, *smeedde*, *tastte*, *praatte* e.d. en hij zonder meer aan den regel te denken andere woorden als *boord*, *woont*, *hout*, *koude*, *wijde*, *groote* e.d. ook op die opvallende manier gaat schrijven en niet begrijpt, waarom het dan fout is. Hij maakt daardoor fouten, die hij anders niet zou maken en elke nieuwe soort oefening is ook weer een nieuwe bron van fouten. De onderwijzer staat hier dan machteloos tegenover,

omdat hij, wat verzuimd is, n.l. het *onderscheiden* der gevallen, niet kan herstellen door den kinderen één-twee-drie de woordsóórten te leeren en hun duidelijk te maken voor welke woorden een regel wél en voor welke hij niet geldt.

Wel tracht men erin te voorzien door ook oefeningen te geven, waarin de gevallen gemengd voorkomen, maar door deze vermenging wordt den kinderen het eenige houvast, dat zij hadden om de oefening zonder fouten te maken weer afgenomen, zoodat zij het eene met het andere verwarren en zij zelf ook in de war raken.

Dit verschijnsel is in de onderwijzerswereld zij het niet verklaard, toch overbekend. Het is een bron van misvatting en ellende, omdat de onderwijzer, de oorzaak zoekende in de moeilijkheid der regels er een bewijs in ziet van het onvermogen der kinderen om zich met de bestaande schrijfwijze der taal vertrouwd te maken en hij dáárom op 'vereenvoudiging' aandringt, terwijl ook de kinderen, die in hun taalwerk voortdurend hun domheid gedemonstreerd vinden, aan zich zelf gaan twijfelen en erdoor ontmoedigd worden.

Het zijn deze oefeningen, die met nieuwe 'oefenstof' gedurig moeten worden herhaald, zonder dat men ooit kan zeggen ermee klaar te zijn[1)], omdat het resultaat dat men er zich van voorstelt, n.l. het *zelfstandig* toepassen van den regel er niet mee kan worden bereikt.

Een ander, nog ernstiger bezwaar tegen deze oefeningen is, dat ze 'bedacht' zijn, 'expres bedacht om z.g. zuiver schrijven te leeren.' (Prof. De Vooys). Het zijn zinnen, die in een bepaald verband wel iets konden beteekenen, maar van die beteekenis heeft men zich bij het opstellen geen rekenschap gegeven en men verlangt ook niet van het kind dat hij dit doen zal.

Uit het Prospectus van een in de 'nieuwe spelling' uitgegeven taalboek citeer ik: 'Ieder jaar (voltrekken, o.t.t. = onvolt. teg. tijd) zich weer het grote wonder in de natuur; bomen en struiken (uitbotten, o.t.t.) en alles, wat in de grond (sluimeren, v.t.t.) wor - tot nieuw leven (wekken, volt. deelw.).'

1) Ook voor de leerlingen der H.B.S. en van het Gymnasium leveren de bekende Taaloefeningen van Dr. Verdenius en die van Dr. Rijpma nog een overvloed van zulke 'oefenstof', waaraan als huiswerk menig vrij uurtje moet worden geofferd!

Het kind zou ermee gebaat kunnen zijn zich bij het lezen van deze ontboezeming, het ‘grote wonder’ eens als werkelijkheid voor te stellen, maar hij heeft daarvoor geen gelegenheid, omdat zijn aandacht in beslag genomen wordt door de toe te passen regels, waardoor de beteekenis van den zin uit zijn bewustzijn verdrongen wordt. Bovendien bestaat er geenerlei verband met den onmiddellijk voorafgaanden zin, die over het rijden met tram en auto handelt, noch met den onmiddellijk erop volgenden, die het gebruik van een zakdoek aanbeveelt bij het hoesten. Om de oefening zonder fouten te kunnen maken komt het kind er vanzelf toe van den inhoud geen notitie te nemen, zoodat hij zich dus óefent in het gedachteloos lezen, d.w.z. zónder dat hij zich hierbij de werkelijkheid voorstelt.

Dit bezwaar is ernstiger omdat deze opgedrongen oefening als dressuur ingaat tegen een andere oefening, die wel ontzaglijk veel moeilijker is, maar waaraan het kind zich toch heeft kunnen onderwerpen, omdat ze hem is opgelegd door een levende taalwet, die gebiedend voorschrijft, dat zijn woorden de *overeenstemming* moeten uitdrukken tusschen de *gedachte* en de *werkelijkheid*, die hij zelf beleeft of zich voorstelt en waarvan hij verwacht, dat wij ze ons ook als werkelijkheid zullen voorstellen, als wij naar hem luisteren. Maar déze oefening wordt door de dressuur, die met de werkelijkheid géén rekening houdt en die hem daardoor het éénige onthoudt, waaraan hij de waarheid, d.i. de juistheid van zijn woorden, kan toetsen, tegengewerkt en verlamd.

Wie nu zou meenen, dat dergelijke ‘bedachte’ oefenstof alleen maar wordt opgegeven voor het spellen, wat op de Nederlandsche scholen ook een tijdlang vrij algemeen het geval is geweest, maar wat waarlijk al erg genoeg was, omdat de spelling onmogelijk kan worden onderwezen zonder den *zin* der woorden in acht te nemen, en de *functies* in de taal te onderscheiden, die kan zich overtuigen, dat men ook speciaal voor het leeren ‘gebruiken’ van táálvormen zich bedient van oefenstof, die vroeger bekend als Stijl-oefeningen, nu in niet minder gevaarlijken vorm, maar dan onder den misleidenden titel *Stil-lezen en Stijl*[1] zoo mogelijk nog verder

1) Voor een uitvoeriger bespreking moge ik hier verwijzen naar mijn artikelen in het Tijdschr. voor Ervarings-Opvoedkunde: ‘De Woordenschat van onze kinderen. Welke waarde kan eraan worden toegekend?’ geschreven n.a. van een publicatie onder dien titel van I. van der Velde en: Het *leven* der taal van het kind bedreigd’ naar aanleiding der ‘Werkboeken voor Stil-Lezen en Stijl’ van den bekenden Nederl. paedagoog P.A. Diels, (Jaarg. 1931, bladz. 175 e.v. en bladz. 202 e.v.)

van de door het kind zelf beleefde of voorgestelde werkelijkheid afstaat, dan de reeds besproken oefeningen.

Men behoeft daartoe slechts kennis te nemen van de oefeningen, die de laatste jaren hebben gediend (en voor dat doel ook met succes maar ten koste van het kind!) om de kinderen af te richten op de admissie-examens.

Er wordt b.v. gevraagd: zoo groen als...., wat de leerling dan verder met een passend woord moet aanvullen.

Een niet op dit werk afgerichte leerling zou de wedervraag kunnen stellen, wat men bedoelt. Maar zoo moet de vraag niet worden opgevat. Het antwoord, dat hij moet geven en onthouden luidt: zoo groen als gras - afgeloopen. Het is van geen belang te zien, te weten of zich voor te stellen, wát zoo groen is als gras. De bedoeling is alleen deze uitdrukking als deel van zijn 'woordenschat' te leeren gebruiken, zooals het taalboekje, de school en het examen het eischen, n.l. zónder dat het kind moeite doet om zich voor te stellen, welke kleur groen bedóeld is of zelf te zien, welke kleur groen het *is*.

Een andere soort van deze oefeningen, eveneens dienende voor de 'oefening in het juiste! gebruik' van den 'woordenschat', bestaat hierin, dat men den leerling een reeks woorden geeft in een willekeurige volgorde, die hij dan zoo moet rangschikken, dat er 'een zin' ontstaat. B.v. bevriest - als - water - het - van - nul graden - een temperatuur. Hier moet van gemaakt worden: Als water een temperatuur heeft van nul graden, bevriest het.

Als het van belang was dezen zin te laten 'maken', zou men den leerling de wóórden, die immers als bekend worden verondersteld, niet behoeven te geven, maar wel zou men hem moeten laten zién, of hem desnoods vertéllen, wat er gebéurt bij een temperatuur van nul graden. Het zou dan blijken, dat het bij nul graden meestal niet gaat vriezen, maar dooien. De 'zin' klopt dus voor meer dan de helft niet met de werkelijkheid, is dus ónwaar, als taal onjuist, maar dat is hier geen bezwaar, omdat het kind bij deze 'oefeningen in het juist gebruiken' der woorden met de werkelijkheid geen rekening behoeft te houden.

Alle soorten van deze oefenstof kunnen hier niet worden opgesomd, maar een enkel voorbeeld moge nog dienen om te laten zien, hoe gevaarlijk met de werkelijkheid wordt omgesprongen, wanneer de leerling zich deze zou voorstellen.

De ‘zin’ luidt b.v.: ‘Op de hoek van de straat botsten twee auto's tegen elkaar. Helaas liep het ongeluk ernstig af. Een der inzittenden werd terstond gedood en kon, na verbonden te zijn, naar huis terugkeeren’.

Men denkt bij het lezen van dezen ‘zin’ wellicht aan een, zij het ongepast, grapje, men zou dan de bedoeling nog kunnen waardeeren, de school heeft een beetje humor wel noodig en het zou prachtig zijn als de kinderen op school ook de humor in de taal leerden opmerken. Maar aan humor is hier allerminst gedacht, het kind heeft niet eens gelegenheid eraan te denken, want de bedoeling is: ‘de onjuistheden te laten onderstrepen’.

Onjuistheden - het kind weet ervan mee te spreken, maar nooit zal hij er achter kunnen komen, waarom er met voorkennis ‘onjuistheden’ in een zin zijn afgedrukt en waarom hij die moet onderstrepen. Hoe zal het hem echter te (on-)pas komen als hij Piet Paaltjens' Snikken en Grimlachjes en de Gedichten van den Schoolmeester leest en deze moet verstaan niet als zoovele onjuistheden, maar als humor, d.w.z. als kostelijke, zuiver gevoelde, juist gedachte en als *werkelijkheid* beleefde dwaasheid....

Uit deze voorbeelden blijkt wel, dat het waarlijk niet is vol te houden, dat de ‘bedachte’ taal alleen maar zou dienen voor het spellen. Deze bedachte taal beheerscht het hééle taalonderwijs, en niet alleen voor het heden, maar ook zooals het voor de toekomst wordt gepropageerd. De duidelijk uitgesproken bedoeling is: het kind te oefenen in ‘het gebruiken’ van woorden, uitdrukkingen, uitdrukkingswijzen en zinnen en van een soort ‘stijl’, die hij moet *toepassen*, om ze met *zijn* taal te vermengen of ze de plaats daarvan te doen innemen. Het is een ontijdig oefenen in het gebruiken van taalvormen, waarvan het kind de beteekenis, de waarde en de kracht niet kan onderscheiden, omdat hij ze niet aan de werkelijkheid of aan datgene, wat zijn fantasie hem doet beleven, kan toetsen. Het gevolg kan slechts zijn, dat de ontwikkeling van zijn taal, door het onderwijs voortdurend en systematisch geremd en tegengewerkt, niet meer wordt gevoed en bij zijn geestelijken groei achterblijft, tenslotte tot stilstand komt en

niet meer kan dienen als het gewillig voertuig van den geest, waardoor de gedachten en gevoelens zich naar buiten openbaren, maar waaruit dan ook is te verklaren, hoe het kort, dat het kind, als hij de school doorloopen heeft, absoluut onbekwaam is zijn gedachten in een behoorlijken, bij die gedachten passenden taalvorm uit te drukken.

Men hoeft waarlijk geen ingewijde te zijn in het vak van den onderwijzer om te kunnen inzien, dat de oorzaken der slechte resultaten niet weggenomen kunnen zijn door de spelling een beetje te vereenvoudigen en het gebruik der buigings-n wat te beperken. Want de moeilijkheden der enkele of dubbele e en o, van s of sch en van de buigings-n, die toch de eenige zijn, waarin de nieuwe spelling tracht te voorzien, zijn slechts enkele van de tallooze moeilijkheden, die zich bij het spelling-onderwijs kúnnen voordoen. En ze zijn niet te vergelijken met en beteekenen niets in verhouding tot de moeilijkheden, die het kind reeds overwonnen héέft, wanneer hij ons verstaat en zelf begint te spreken en dus lang voor hij kan weten, hoe hem dit nog te pas zal kunnen komen om te leeren *spellen*.

Een kind toch blijkt, enkel door het leeren verstaan en spreken, dus vóór hij op school komt, reeds in staat te zijn tot:

1. Het onderscheiden der werkwoordelijke vormen, die op den weg der werkelijke ontwikkeling stuk voor stuk door het kind worden ingeoefend[1)], en die hij daardoor practisch ook leert toepassen en beheerschen. Immers wanneer het kind b.v. uit *loopen* en *liepen*, *loop loopt* en *liep*, *heeft*, *heb* en *hebben* of *had* en *hadden geloopen* den in zijn spreken door het verband vereischten vorm blijkt te kunnen uitkiezen, dan wil dat zeggen, dat hij in beginsel reeds de *functies* in de taal, uitgedrukt in *tijd*, *persoon* en *getal*, heeft leeren onderscheiden.
2. Hetzelfde geldt voor theoretisch betwistbare punten, waarover het kind in zijn eenvoud ónbetwistbaar de waarheid aan het licht brengt, met name het *woordgeslacht* en de *naamvalsfunctie*. *Hij*, *zij* en *het*, houdt het kind uit elkaar, zoo ook *hij* tegenover *hem*, *zij* tegenover *haar*, *ik* tegenover *mij*, *zij* (meervoud) tegen-

1) Uitvoeriger toegelicht en gedocumenteerd in: De Beteekenis der Analogie voor het Onderwijs in Taal en Spelling, uitg. J. Muusses te Purmerend.

over *ze* en *hen* of *hun*, *wij* tegenover *ons*. Zonder te kunnen zeggen ‘waarom’, of volgens welken regel, doet hij dit reeds met vrij groote zekerheid en met meer overtuiging ook, dan waarvan zelfs de Minister van Onderwijs blijk gaf, toen hij beleed slechts op gezag van zijn vroegere leermeesters zich met het gebruiken der buigingsvormen vertrouwd te hebben gemaakt, maar die zich nu door ándere leermeesters in een paar weken tijd ook weer kon laten ompraten.

3. Zelfs de modaliteit, een gezocht maar lang niet gemakkelijk onderwerp voor het Hoofdacte-examen, wordt door het kind soms reeds zelfstandig toegepast, zooals blijkt uit het volgende voorval, dat echter volstrekt niet op zich zelf staat. Mijn dochtertje vroeg mij op de wandeling, toen zij nog niet op school ging en wij over ‘het leeren’ van haar oudere zusje spraken: Vader, zou ík goed kunnen leeren? hierbij den nadruk leggende op ík. Ik antwoordde: Dat weet ik niet, dat moeten we nog ondervinden. Maar met dit antwoord deed ik tekort aan haar onberispelijk gestelde vraag. Zij had niet gevraagd: zál, maar zóu ik goed kunnen leeren. En dat zij zich dit onderscheid ook goed realiseerde, bleek uit haar terechtwijzing: neen vader, ik zei: zóu, ik bedoel: misschien. Om haar recht te doen had ik dus b.v. kunnen antwoorden: vermóedelijk wel, of: ik dénk het wel.

Een ander geval, dat mij zoo juist werd meegedeeld bewijst eveneens hoe nauw de taal van het kind zich aanpast bij de verhouding waarin het kind zich tegenover de werkelijkheid plaatst. Kinderen passen in hun spel vaak, veronderstellend, den verleden tijdsvorm toe. Zoo ook hier. Het kind betrok zijn moeder in zijn spel en zei: Nu was jij de moeder en ik het kind. Waarop de moeder, even als spelbreekster optredend, opmerkte: Ik bén toch ook je moeder. Dat was waar. Maar het kind had zich nu in een andere verhouding tegenover die werkelijkheid geplaatst en verwachtte dit nu ook van zijn moeder. Hierin werd hij teleurgesteld, waaraan hij als volgt uiting gaf: hè nee, dat is flauw.

Uit deze enkele voorbeelden, die aan ieders ervaring kunnen worden getoetst, blijkt hoever het van de waarheid af is, wanneer men beweert, dat de slechte resultaten moeten worden toegeschreven aan een verondersteld onvermogen van het kind, waaraan men tegemoet zou moeten komen door de uitdrukkingswijzen der taal te veranderen, te vergemakkelijken, in te korten of te ver-

eenvoudigen. Het is juist andersom. De kinderen kunnen dit onderwijs niet volgen, omdat hun taalvermogen, hun intelligentie en hun taalgevoeligheid hun daartoe in den weg staan.

Als men het kind zijn eigen weg laat volgen, dan blijkt dat hij opgewassen is tegen moeilijkheden, die hij bij het leeren 'spreken' zélf overwint, maar die het onderwijs hem voor het leeren 'schrijven' tot heden niet heeft kunnen helpen overwinnen. Bij het spreken toch onderscheidt het kind b.v. de vormen van het werkwoord niet alleen in bekende werkwoorden, maar hij past ook de middelen, waardoor het onderscheid wordt uitgedrukt (de uitgangen t, den, de, ten, te) zelfstandig toe op nieuwe werkwoorden. Hij 'vervoegt' dus ook werkwoorden, die nog nieuw voor hem zijn. Wel loopt hij hierbij de kans 'fouten' te maken, b.v. door een sterk werkwoord zwak te gebruiken, wat vaak voorkomt, b.v. *valde* voor *viel*, en *loopte* voor *liep*, of een onregelmatig werkwoord regelmatig te gebruiken, b.v. *gebakt* en *gemaald* voor *gebakken* en *gemalen* en *gekoopt* en *gezoekt* voor *gekocht* en *gezocht*. Maar wanneer hij merkt, dat dit niet overeenkomt met het algeméén gebruik, dan stelt hij er zich op in, om het óók anders te doen en zich bij het algemeen gebruik aan te passen. En dat merkt hij, nu hij deze woorden in *zijn* taal is gaan gebruiken ook heel gauw, omdat nieuwe woorden in zijn taal steeds zijn speciale aandacht hebben en gedurende een bepaalde periode in zijn taalleven ook door hem worden ingeoefend[1)].

Uit zichzelf doet een kind dus precies andersom als op school van hem wordt verwacht. Niet van een algemeenen regel gaat hij uit, maar van het onderscheiden der concrete gevallen, die door hun *overeenkomst* hem op het spoor brengen van een regel, dien hij toepast op andere gevallen, om ze daarna te toetsen aan het algemeen gebruik. Het kind past dus wel een regel toe, maar het is heel iets anders dan de algemeene regel, die juist dient, om er het algemeen gebruik aan te toetsen. Het is geen kennis, die erin gebracht, of die hem bijgebracht en vastgelegd wordt, maar een latent vermogen, dat als er gelegenheid voor is, vooruit-grijpt, aan het algemeen gebruik wordt getoetst en dan als het noodig blijkt, ook ánders ingesteld kan worden.

Met den groei van zijn taal verandert dus ook de regel. Het

1) Zie: 'De Beteekenis der Analogie' enz. speciaal bladz. 24.

kind vult hem aan, corrigeert hem, of vervangt hem als het noodig is door een anderen regel. Zoo leert het kind zich zelf 'het juist gebruik' der werkwoordelijke vormen, zoo leert hij zich zelf: spreken.

Het resultaat is niet voor alle kinderen hetzelfde, omdat het milieu, waaruit de taal van het kind wordt gevoed niet voor alle kinderen hetzelfde is. Maar men hoeft slechts te luisteren naar kinderen uit een milieu, waarin beschaafd Nederlandsch gesproken wordt, of naar kinderen, die in het gezin geregeld goed Nederlandsch hooren voorlezen, om overtuigd te zijn, dat de ontwikkeling van hun taal niet achterblijft bij hun geestelijken groei, maar daarmee gelijken tred houdt, wat toch het hoogste is, dat bereikt worden kán.

En wanneer men nu bedenkt, dat dit resultaat wordt verkregen, zonder uit te gaan van een of andere opvatting, maar enkel door den weg der werkelijke ontwikkeling te volgen en het volgen van dezen weg te begunstigen, dan kan men er zich over verwonderen en het betreuren, dat deze weg ook niet gevolgd wordt bij het onderwijs, waardoor het kind zijn taal moet leeren lezen en schrijven.

Zijn er omstandigheden, die het nóódig maken dezen veiligen weg voor het onderwijs niet te aanvaarden en een anderen weg in te slaan?

Veranderen de objectieve voorwaarden, waaraan de ontwikkeling der taal gebonden is, wanneer het kind moet leeren lezen en schrijven?

Om deze vraag onbevangen onder oogen te zien is het noodig alle opvattingen, waarvan men tot dusverre bij het taalonderwijs is uitgegaan, of die voor de toekomst worden aanbevolen, ter zijde te stellen.

Voor het kind bestaan er *twee talen*. De eene is de taal, die hij *spreekt* en die voor zoover hij ze beheerscht ook zijn eigendom is, een onvervreemdbaar, rijk, individueel bezit, dat hij zich door eigen inspanning heeft verworven.

De andere is de taal, die hij *hoort*. Dat is de taal van anderen, die hij kan imiteeren, zonder er zelf deel aan te hebben. Deze andere taal kan zich niet met zijn taal vermengen of haar plaats innemen. Maar wel kan zij *zijn* taal beïnvloeden. Wanneer hij ze hoort spreken en zijn belangstelling ervoor wordt gewekt, dan

luistert het kind ernaar. En voor zoover hij ze verstaat zal hij ze ook evenals zijn eigen taal, als werkelijkheid beleven.

De voorstelling nu van die werkelijkheid is voor het kind het element, dat die andere taal met zijn taal gemeen heeft, waardoor ze dezelfde beteekenis, denzelfden inhoud heeft, als wat hij in zijn taal op zijn wijze uitdrukt. Zijn taal wordt er dus door bevestigd of gecorrigeerd, maar er worden ook nieuwe uitdrukkingswijzen en nieuwe taalvormen onder zijn bereik gebracht, die, wanneer of voor zoover zijn geest er reeds ontvankelijk voor is, zijn taal kunnen voeden en den groei van zijn taal bevorderen. Dit leert de ervaring en het kan door ieder, die er acht op geeft aan de werkelijkheid worden getoetst.

De vraag is nu of die groei door het *Onderwijs* inplaats van tegengewerkt, zooals tot nog toe het geval is geweest, kan worden bestendigd en bevorderd.

De voorwaarden voor dezen groei worden bij het onderwijs ongetwijfeld in zooverre reeds gunstiger, dat de taal, die hij op school hoort in den regel van beter gehalte is, dan die van het gezin en de straat. Daar kan althans voor worden gezorgd door er bij de keuze van een onderwijzer of onderwijzeres speciaal op te letten. Een kind is daar, als hij pas op school komt zeer gevoelig en ontvankelijk voor en de ouders merken gewoonlijk al heel gauw aan zijn ‘verhalen’ hoe de onderwijzeres in de aanvangsklasse spreekt: beschaafd en zuiver van toon, of niet.

Maar het kind moet nu ook leeren *lezen*. Dat is een voor hem nog geheel nieuwe vorm van ‘verstaan’, door middel van het gedrukte woordbeeld, waarmee hij nog van het begin af moet beginnen, waarbij hij dus voorloopig een heel eind achteruit gezet wordt. Dit is echter geen bezwaar, want voor de meeste kinderen is het geen weelde, dat de taal-ontwikkeling ook nog eens in verkorte stadia van voren af aan kan worden herhaald. Het aanvankelijk lees-onderwijs biedt hiervoor de gelegenheid, wanneer hierbij niet een willekeurige ‘bedachte’ weg wordt gevolgd, maar de weg van het kind. Dat is de weg, die aansluit bij zijn op dien leeftijd reeds bestaande belangstelling voor letters en woordbeelden. Het voorziet dan in een behoefte van het kind, die men niet anders dan tot zijn nadeel kan veronachtzamen, maar waaraan men ook niet beter tegemoet kan komen, dan door die belangstelling te bevredigen, en dat is door de letters, waarvoor hij zijn

interesse toont, met hun *eigen* naam (en dus niet als ‘deelen’ van het woord) te noemen. Zijn belangstelling wordt hierdoor volkomen bevredigd en houdt ook aan tot hij merkt, dat hij ze alle kent. En dan wijst een *nieuwe* belangstelling, gericht op het *gebruik* der letters, ook den weg aan, waarop de moeilijkheden van het lezen door hem worden overwonnen. En als men dien weg volgt, dan kan men er ook zeker van zijn, dat hierin inderdaad een verkorte herhaling ligt opgesloten van den ontwikkelingsgang, dien het kind bij het leeren verstaan en spreken reeds heeft doorgemaakt. Deze herhaling nu komt het spreken en verstaan beide ten goede.

Het spreken is in den regel nog slordig, onnauwkeurig en onverzorgd. Maar bij het lezen kan er reeds van het begin af op worden gelet, dat het kind de letternamen en de woorden duidelijk, zuiver, energiek en gearticuleerd uitspreekt. Er kan ook voor worden gezorgd dat men door de keuze der leesstof, in klank en toon, rijm en rhythme aan zijn voor taal-indrukken uiterst gevoeligen geest tegemoetkomt en bevrediging schenkt.

Maar ook het verstaan kan erdoor worden bevorderd. Op grond van mijn eigen ervaring, die door de ervaring van anderen wordt bevestigd, kan ik getuigen, dat een normaal kind reeds na enkele maanden in staat is lesjes te lezen en te verstaan, die zijn taal beïnvloeden en voeden.

En wanneer het kind op dezen weg voortgaande, de moeilijkheden overwinnende, de techniek van het lezen geheel in zijn macht heeft, dan ligt behalve het taalmilieu, waarin hij verkeert, ook het ‘boek’ voor hem open als een nieuwe rijke en onuitputtelijke bron, waaruit *zijn* taal kan worden gevoed.

Het blijkt dus dat de ontwikkelingsmogelijkheden der taal van het kind zich door het onderwijs uitbreiden, zonder dat de objectieve voorwaarden, waaraan haar ontwikkeling gebonden is in wezen veranderen. En daarom zal de taal-groei van het kind ook door het onderwijs kunnen worden bestendigd en bevorderd, wanneer hierbij niet een andere weg, maar de weg der werkelijke ontwikkeling wordt gevolgd.

Maar nu de Spelling!

Dit is in verhouding tot de taal het minst belangrijke punt, maar met betrekking tot het onderwijs juist het meest belangrijke.

Dit is ook gebleken bij de spellingsdebatten in de Tweede Kamer, waar van deskundige zijde werd opgemerkt, dat de spelling de oorzaak is, waardoor het met het Taalonderwijs op de Lagere School ‘sukkelen’ is gebleven. De betrekkelijke onbelangrijkheid der aangebrachte vereenvoudigingen in aanmerking genomen is het niet aan te nemen, dat er in de toekomst aan het ‘gesukkel’ een einde zal kunnen komen, wanneer de tot dusverre gevolgde weg niet wordt verlaten[1)].

Het is daarom van bijzonder practisch belang om na te gaan of op den Weg der Werkelijke Ontwikkeling ook het Spelling-probleem, voor zoover de school erin betrokken werd, zijn oplossing zal kunnen vinden.

De spelling is een aparte moeilijkheid, omdat spelling iets anders is dan taal. Maar zij is ook te beschouwen als een voortbrengsel van het schriftelijk taal-gebrúik, een cultuur-product, dat van de taal (dat is niet enkel van den klank der woorden, maar ook van hun beteekenis en functie) afhankelijk is en daardoor ook in zéér nauw verband staat met de taal.

Dit verband is voor ieder die schrijft duidelijk, men ervaart het als onbetwistbare werkelijkheid. In de onderwijzerswereld werd het echter de laatste 20, 30 jaar door de ‘voormannen’ niet alleen ontkend, maar zelfs op fanatieke wijze bestreden. Spelling, beweerde men ‘heeft met taal geen spat te maken’. En daarom moest de spelling ook worden onderwezen ‘los van de taal’.

De onderwijzer, die zich door deze ‘opvatting’ laat leiden, vindt daarin geen oplossing voor de moeilijkheden, waarmee hij in zijn practijk dagelijks te kampen heeft. Voor hem toch zijn b.v. *was* en *wasch*, *hout* en *houd*, *word* en *wordt*, *gebeurt* en *gebeurd* ‘twee verschillende schrijfwijzen voor één en hetzelfde woord’ en hij acht zich ‘taalwetenschappelijk! niet verantwoord’ de kinderen te wijzen op het verschil in beteekenis en functie der schriftbeelden, waaruit het verschil in schrijfwijze toch alléén te verklaren

1) Uit den inhoud der reeds talrijke aankondigingen van boekjes voor de nieuwe Spelling kan worden afgeleid, dat hieraan niet wordt gedacht. Het Supplement op de Taaloefeningen van Dr. A.A. Verdenius, Hoogleeraar te Amsterdam bevat slechts oefeningen, die op dezelfde wijze zijn samengesteld en ook even ver van de werkelijkheid afstaan als de hier besproken oefeningen. Het is bestemd voor de leerlingen van H.B.S. en Gymn. maar wijkt in geen enkel opzicht af van die voor de leerlingen der Lagere School.

is. Want deze verklaring zou de erkénning van het verband tusschen taal en spelling inhouden. Naar zijn inzicht zou er aan het 'gesukkel' dan ook pas een einde kunnen komen, wanneer al die 'onverantwoorde' verschillen in de spelling werden opgeheven en hij het kind zou kunnen laten schrijven 'zooals het spreekt', d.w.z. met teekens, die de bij het spreken gehoorde klanken van een woord representeeren, zonder verder op de beteekenis en functie der woorden acht te geven. Zoolang dit 'ideaal' niet is bereikt, zal 'vereenvoudiging' het wachtwoord blijven. Vereenvoudiging in dien zin, dat elk overbodig geacht teeken zou moeten worden geschrapt. Op goede gronden mag men aannemen, dat het nooit zoo ver zal kunnen komen, maar intusschen is met de 'Spelling-Marchant' toch reeds de eerste gevaarlijke schrede in deze richting gezet. Dit is gedaan in de gewaagde veronderstelling, dat de schrijfwijze van een aantal woorden nu voor de kinderen gemakkelijker zou zijn geworden. Maar een woord wordt niet altijd gemakkelijker, wanneer men de schrijfwijze z.g. vereenvoudigt. Dit blijkt b.v. uit woorden als *mensch*, *visch*, *flesch*, *wensch* enz. die kinderen zelden fout schrijven, waarschijnlijk omdat zij, visueel ingesteld, juist in de ch het kenteeken zien, waardoor zij het woord reeds op zichzelf onmiddellijk in zijn meest gangbare beteekenis herkennen, wat vooral voor de practijk van het lezen ook als een voordeel kan worden beschouwd. Bovendien hebben psychologische onderzoekingen van den laatsten tijd (Decroly e.a.) aan het licht gebracht, dat kinderen de woorden niet opvatten als de som der letters, maar als een woordgeheel, waaraan de beteekenis verbonden is, terwijl omgekeerd het letterteeken niet als een deel van het wóórd wordt opgevat,[1)] maar als een element van het lezen, dus van de werking, zooals het werktuig een element is van het werk dat ermee verricht wordt en niet een deel van het product dat door het werk voortgebracht wordt.

Om al deze redenen is het niet waarschijnlijk, dat de groote verwachtingen, die op de nieuwe spelling gebouwd zijn, in vervulling zullen gaan. In ieder geval zal men bij het onderwijs er alsnog rekening mee moeten houden, dat in de bestaande spelling niet enkel de klank der woorden, maar ook de beteekenis en hun

1) Uitvoeriger toegelicht in het Tijdschr. v. Erv. Opv. Jrg. 1934, bladz. 45: 'De Globalisatie-Gedachte (Experiment contra Ervaring, of: daarmee in overeenstemming?)'

functie worden uitgedrukt en dat hierin ook alléén de verklaring is te vinden der schrijfwijze van al die woorden, welke bij het onderwijs moeilijkheden opleveren. Dit kan het duidelijkst worden aangetoond in de meest veranderlijke woordvormen, met name van de werkwoordelijke vormen. Men spelt *zegt* en *egt* met een g, om het levend verband uit te drukken tusschen de verwante taalvormen zegt en zeggen, egt en eggen. En zoo wordt de *d* geschreven in *vindt*, *wordt*, *houdt* enz. om hun verwantschap met *vinden*, *worden* en *houden* uit te drukken.

Nu is het gebleken, dat de taalontwikkeling van het kind hem reeds vóór hij naar school gaat, heeft geleid tot het 'vervoegen' van werkwoorden, waaruit volgt, dat hij de verwantschap tusschen de verschillende werkwoordelijke vormen i.c. *zegt* en *zeggen*, *vindt* en *vinden*, *wordt* en *worden*, *houdt* en *houden* in de táál reeds heeft leeren onderscheiden. Het kan dus voor het kind ook geen onoverkomelijke moeilijkheid meer zijn om op te merken dat en hoe deze verwantschap in het schriftbeeld wordt uitgedrukt. Bij het lezen heeft het kind daar waarschijnlijk geen erg in, maar bij het schrijven wel, omdat woorden, waarin deze verwantschap *niet* uitgedrukt is, als fout worden beschouwd.

Het kind krijgt er dus wel erg in, als hij zelf begint te schrijven. Maar dan is hij ook in staat, deze moeilijkheid zelf te overwinnen. Hij doet dit van 'ons' standpunt gezien, eerst wel glad verkeerd, omdat hij tot dusverre alleen nog maar audidief op de taal ingesteld is en daardoor uitsluitend op den klank afgaat en dus min of meer phonetisch schrijft, maar dat blijft niet zoo. Want phonetisch schrift levert ook voor het kind onoverkomelijke bezwaren op, waardoor hij het spoedig zou opgeven, maar het is gebleken, dat het een behoefte is van het kind, om zich evenals in het spreken ook in het schrijven, waarvoor de spelling hem van dienst moet zijn, bij het *algemeen gebruik* aan te passen. Ook in de spélling moet hij zich dus bij het algemeen gebruik aanpassen. Ik veroorloof mij in dit verband de aandacht te vestigen op de artikelen '*Spontane Ontwikkeling van Schrijven en Lezen*', geschreven naar aanleiding van het hoogst belangrijke ervaringsmateriaal, verstrekt door mevr. B.H. (Tijdschrift voor Ervarings-opvoedkunde, Jrg. 6, bladz. 19, 60, 92) uit welk materiaal de behoefte van het kind om zich bij de traditioneele spelling aan te passen bijzonder duidelijk aan den dag komt.

Het kind gaat dus aanvankelijk uitsluitend af op den klank. Maar in de taal, die hij copieert komen hem herhaaldelijk schriftbeelden onder de oogen, die afwijkend van de zijne, toch hetzelfde wóórd representeeren. Eén element hebben ze met elkaar gemeen, waardoor het kind ze opvat als hetzélfde woord, met dezélfde beteekenis en dezélfde functie, n.l. de voorstelling der werkelijkheid, die door deze woorden wordt gewekt en waaraan hij de beteekenis en de functie beide kan toetsen.

Wanneer dit geval zich voordoet, dan moet hij, ter bevrediging van zijn behoefte om zich bij het algemeen gebruik aan te passen, zijn woordbeeld wijzigen naar of vervangen door het andere, waarin behalve de klank ook nog ‘iets anders’ is uitgedrukt, dat nu zijn speciale aandacht heeft. Het zijn de letters, die dienen om de verwantschap der woorden uit te drukken, maar die ook dienen om zoowel het verschil als de overeenkomst in beteekenis of functie uit te drukken. Zoo zal het kind dus van geval tot geval, waarbij zoo noodig het verklarend woord van den onderwijzer hem ten dienste staat, gelegenheid hebben zich bij de traditioneele spelling aan te passen en geleidelijk door ervaring vertrouwd te worden met de bijzondere eischen en de bijzondere eigenschappen der spelling.

Dit kan echter alleen onder twee voorwaarden tot zijn recht komen. Ten eerste moet er dan bij het onderwijs voor worden gezorgd, dat het kind bij het overschrijven der ‘taal van anderen’ overvloedig woorden onder de aandacht komen, die hem bij het schrijven van zijn eigen taal als *voorbeeld* kunnen dienen. In de tweede plaats, en dat is ook het voornaamste, moet het kind ook overvloedig gelegenheid hebben zijn *eigen* taal schriftelijk te gebruiken. Het is even noodzakelijk als dat hij veel moet spreken, om goed te lééren spreken. Het is immers gebleken, dat hij alleen in zijn éigen taal de beteekenis en de functie, die de schrijfwijze der woorden bepalen, reeds onderscheiden héeft, en dáárdoor ook alleen in staat is zich van die schrijfwijze rekenschap te geven.

Maar deze laatste voorwaarde is ook nog om een andere reden van zoo groot gewicht en wel, omdat hierin een enorme *Vereenvoudiging van het Onderwijs* opgesloten ligt. Men is op school gewend aan ‘overvloed van oefenstof,’ waarin alle mogelijke spellingmoeilijkheden opgehoopt zijn. Oefeningen met 60-70 streepjes of stippeltjes, die met deetjes, teetjes, ennetjes enz.

moeten worden ingevuld zijn nog steeds zeer begeerde ‘oefenstof’. Maar wanneer het ‘oefenen’ van het kind zich zou bepalen tot het schrijven van zijn taal, dan werden ook de spellingmoeilijkheden voor hem beperkt tot het aantal dat in zijn taal voorkomt. In de taal die hij *leest* komen nog wel vele andere moeilijkheden voor, maar die komen nog niet voor zijn rekening, omdat ze dan al opgelost zijn. Men moet hem de taal, waarin deze andere moeilijkheden voorkomen wel laten *lezen* en laten *overschrijven*, men moet er, voor zoover ze onder zijn bevatting liggen ook wel zijn aandacht op vestigen en in concrete gevallen verklaren, maar men kan niet den eisch stellen, dat hij ze als de toepassing van een regel zelfstandig en bewust goed schrijft, *zoolang ze in zijn taal nog niet voorkomen*. En wanneer men dien eisch laat vallen, vervallen ook al die oefeningen met opgehoopte moeilijkheden en al die bedachte dictees, die tot dusverre hebben gediend om de kinderen ontijdig af te richten op het schrijven van taal, die zij zelf niet in staat zijn te schrijven.

Ligt hierin reeds een duidelijke aanwijzing dat op den Weg der Werkelijke Ontwikkeling ook de oplossing van het Spelling-probleem voor zoover de school erin betrokken is, kan worden gevonden, er volgt ook uit dat allerlei problemen het kind voorloopig bespaard konden blijven, spelling-problemen, maar b.v. ook het gebruik der buigings-n en de genitief-vormen, die ten onrechte in de spéllingquaestie werden betrokken. Deze toch komen in de omgangs-taal en dientengevolge ook in de taal van het kind slechts sporadisch voor. Kinderen gebruiken ze naar mijn ervaring zelden, evenmin als b.v. deftige en dichterlijke woorden, ‘staande’ uitdrukkingen, spreekwoorden, beeldspraak e.d. Het heeft daarom ook geen zin om ze in de algemeene taal af te schaffen of te besnoeien, om het den kinderen ‘gemakkelijker’ te maken. Want het kind gebruikt ze in zijn taal niet en het kan slechts verwarring geven, wanneer ze hem ontijdig worden opgedrongen. De vraag of ze moeten worden afgeschaft, een vraag die ik hier natuurlijk laat rusten, kan daarom alleen zuiver worden beoordeeld, wanneer ze wordt gesteld zonder het onderwijs erin te betrekken.

De weg der werkelijke ontwikkeling is dus ook de weg, die tot vereenvoudiging leidt, wel te verstaan: tot vereenvoudiging van het onderwijs. Maar in tegenstelling tot het gevaar, dat verbonden

is aan de vereenvoudiging van spelling- en taal-vormen houdt déze vereenvoudiging geen verarming in voor de uitdrukkings-*mogelijkheden* der taal van het kind, maar een verruiming. Immers ze tast de taal, die de taal van het kind moet vóeden, niet aan.

Men zal zeker tevreden kunnen zijn, wanneer het kind *zijn* taal in de opeenvolgende stadia van hare ontwikkeling behoorlijk, d.w.z. in den goeden taalvorm en zonder spellingfouten schrijven kan. Maar het is niet juist te veronderstellen, dat hij hiermee reeds voldoende en afdoende toegerust zou zijn voor de practijk van het maatschappelijk leven. De bijzondere plaats, die hij daar zal gaan innemen zal ook bijzondere eischen stellen aan zijn taal. En met die toekomstige bijzondere eischen kan men op school slechts *indirect* rekening houden, wanneer de weg der werkelijke ontwikkeling wordt gevolgd. Men zou hiermee echter tóch reeds ruimschoots aan die eischen der practijk tegemoet komen. Immers het ontwikkelingsproces der taal van het kind wordt niet afgesloten, wanneer hij de school heeft doorloopen. Het kind groeit tot man en tot vrouw, tot mensch. Ook geestelijk. En het is onder normale omstandigheden vanzelfsprekend, dat de ontwikkeling der taal met dien geestelijken groei gelijken tred houdt. Dat dit nu dikwijls niet het geval is, wordt algemeen als een groot tekort aan ontwikkeling beschouwd en voelt men zelf ook zijn leven lang als een hinderlijk gebrek. Maar wanneer het kind ook in de levensperiode die hij op school doorbrengt, den weg der werkelijke ontwikkeling heeft gevolgd, dan zal hij zich van dien weg niet licht weer laten verdringen. Hij zal den weg blijven volgen, en ook de bron, waaruit zijn taal wordt gevoed is dan niet opgedroogd. Hij zal er zich, vooral wanneer hij zich in het leven op zijn plaats voelt, meer dan ooit toe aangetrokken gevoelen en ze vinden in den omgang met zijn vakgenooten, in zijn vaklitteratuur en, wanneer zijn geest er ontvankelijk voor is, ook in het boek als litterair werk.

Uit deze bron gevoed zal het kind, wanneer hij de school heeft doorloopen, de uitdrukkings-mogelijkheden voor zijn eigen taal verruimd zien. Zijn taal zal zich kunnen blijven ontwikkelen en zich specialiseeren om te beantwoorden aan de bijzondere eischen, die hem voor de bijzondere plaats, die hij in het maatschappelijk leven zal innemen, worden gesteld.

Ook nog in anderen meer onmiddellijk de practijk van het onderwijs rakenden zin zal de vereenvoudiging een verruiming inhouden voor de uitdrukkingsmogelijkheden van zijn taal. Het taalonderwijs zal dan immers niet meer op zich zelf staan, maar een deel zijn van heel zijn taalleven. Het zal dus ook invloed hebben op de andere leervakken en daarvan wederkeerig den invloed ondergaan. Bij het rekenen moet het kind vragen en opgaven lezen en beantwoorden, bij geschiedenis en aardrijkskunde, het verhaal en de beschrijving volgende, zich de feiten voorstellen als werkelijkheid en ze in zijn taal als werkelijkheid weergeven. Wanneer hij hierbij zijn weg kan volgen, zal elk vak zijn geest verrijken met kennis, die ook weer bijzondere taalvormen en bijzondere uitdrukkingswijzen onder zijn bereik brengt en daardoor de verdere ontwikkeling van zijn taal bevordert.

Het is gebleken, dat het leesboek, als een nieuwe onuitputtelijke bron, waaruit de taal van het kind wordt gevoed, bij dit onderwijs een belangrijke plaats kan blijven innemen. Maar in bijzonderen zin geldt dit nu ook voor het taalboek. Om tegemoet te komen aan het aanpassings-vermogen der kinderen zal het inplaats van ‘oefenstof” ter toepassing van regels, reeksen van *voorbeelden* moeten geven, waarin 1^0 de bijzondere eigenschappen der spelling in concreten vorm voor het kind waarneembaar zijn, waarin 2^0 ook de analogie of overeenkomst der woordsoorten door de kinderen kan worden opgemerkt, en waarbij zij ook 3^0 ter onderscheiding der categorieën in de taal *geleidelijk* met de grammaticale termen, die hieraan verbonden zijn vertrouwd gemaakt kunnen worden.

Maar waar vooral op gelet zal moeten worden is, dat het inplaats van ‘bedachte’ taal zal moeten geven: taal, die om op de taal van het kind te kunnen inwerken, ver boven het niveau van zijn nog gebrekkig en onvolkomen taaltje moet liggen, maar die toch als levende taal aan zijn taal verwant is, die hij reeds verstaat of leert verstaan, d.w.z. als werkelijkheid beleeft, die ook de bijzondere taalvormen en uitdrukkingswijzen niet beperkt of besnoeid maar in al haar verscheidenheid en haar vollen rijkdom onder zijn bereik brengt en die hem ook in rhythme, klank en toon iets van de schoonheid der taal doet ervaren.

Wanneer bij het onderwijs de weg gevolgd werd, dien het kind

zelf wil gaan, dan zouden de resultaten voor een groot deel afhangen van het *individueel vermogen*, dat bij alle leerlingen lang niet hetzelfde is, zoodat ook zeer uiteenloopende resultaten konden worden verwacht. Men zou er zelfs op bedacht kunnen zijn, dat er zich kinderen met een taal-scheppend vermogen, 'dichters in den dop' onder bevinden. Men mag aan het onderwijs den eisch stellen, dat dit vermogen er niet door wordt geremd, en zeker niet, wanneer het een bijzóndere begaafdheid is, maar dat het ten volle tot zijn recht kan komen.

Men heeft altijd gemeend, dat dit bij de bestaande klassikale inrichting van het onderwijs niet mogelijk was. Maar dat is een onjuiste veronderstelling. Men kan het beter omkeeren en van meening zijn, dat het klassikaal onderwijs, waarmee men tot dusverre teleurstellende ervaringen heeft opgedaan, niet aan de verwachtingen heeft kunnen beantwoorden, omdat men er den eisch aan verbonden heeft, dat de resultaten voor alle kinderen dezelfde moeten zijn. Maar deze slechts door de 'methóde' voorgeschreven eisch is willekeurig en ongemotiveerd, niet alleen omdat de kinderen verschillen, maar ook omdat hij niet gesteld wordt door de practijk van het maatschappelijk leven. Die practijk stelt immers zelf den eisch, dat de gaven en krachten der kinderen in de grootst mogelijke *verscheidenheid* te harer beschikking worden gesteld. Het is gebleken, dat hierin wordt voorzien door den weg der werkelijke ontwikkeling te volgen. De kinderen zullen denzelfden wég volgende, ook geleid worden tot dezelfde brón, die rijkelijk voorziet in de individueele behoeften, die voor de ontwikkeling der taal van ieder kind vervuld moeten worden. De klassikale inrichting van het onderwijs zal dus geen bezwaar behoeven te zijn om dezen weg te volgen en het mogelijk te maken, dat de taal van ieder kind zich naar zijn individueele begaafdheid kan ontwikkelen en zich kan verheffen tot het niveau, dat voor zijn individueel vermogen bereikbaar is.

A. JAGER

De heksensabbath eener beschaving (Terugblik op de Venetiaansche ‘tweejaarlijksche’)

Wie zich een duidelijk denkbeeld wil vormen van den stand der hedendaagsche beeldende kunsten, kan niet beter doen dan te Venetië de ‘Biennale’ te bezoeken. Het is, of een demonisch overleg juist Venetië heeft uitgekozen tot de tweejaarlijksche exhibitie van wat in bijna alle landen van deze benauwende moderne wereld aan ‘kunst’ wordt voortgebracht.

Venetië ligt buiten die moderne wereld. Het is een eiland van oude culturen, de romaansche, de byzantijnsche, de gothische, en die der Renaissance; zij ademen er één tintelend leven aan het eeuwig-levende water. Het is één wonderlijke droom van rust en feestelijke schoonheid.

Verdiep nog uw voorbereiding en doe een gondeltocht, op een stillen, zonnigen herfstdag, over de verre watervlakten der lagune.... Het zal zijn als een ‘retraite’ in een wijd glanzende eenzaamheid zonder weergâ.

Gij meent, dat uw droom zich in Zeeland verplaatst, of tusschen de wadden en waardgronden van het Noorden. Het lijkt Zeeland, maar het is toch niet Zeeland. Zoel is de atmosfeer en goudachtig-doorschijnend, en zie, daar is een eilandje met oude cypressen rond een zéér oud klooster: San Francesco del Deserto....

Een half uur later meert uw gondel aan een stijgertje, en ge wandelt langs kleine kaden met kleine huisjes.... Is het Maassluis of Harlingen? Neen, het is Burano, waar ergens in een laag lokaal, in regelmatige rangorde op nederige bankjes geschaard, vijftig of zestig stille meisjes met de naald de ragfijnste kanten zitten te tooveren, onder het toezicht van twee oude nonnen. En

buiten, langs de kleurige kaden, zwermen de vroolijke kinderen. Waar ter wereld zijn zóóveel kinderen mogelijk als in dit gedroomd Maassluis: Burano?

Totdat eindelijk ge aanlegt aan het eiland Torcello.... Een Hollandsch weggetje langs een Hollandsch kanaal.... En daar, van God en wereld verlaten, staat de oer-oude cathedraal, gesticht in 641, voltooid in het jaar 1008. Een kale, armelijke ruimte. Er is geen stad meer, en zelfs geen dorp, er is geen bisschop, er zijn geen koorheeren; er is alleen de sjofele pastoor. Maar in de absis ronden de steenen koorbanken zich in zes rijen boven elkaar, als een antiek theater, doorsneden van een steile trap, die opvoert naar den steenen bisschopszetel, neerhurkend onder het gouden byzantijnsche mozaïek, waarin eenzaam een over-slanke, zwarte Madonna treurt, - tegenbeeld van de geweldige Christusgestalten van Monreale en Cefalù, in het verre Sicilië.

Op de thuisvaart, in het diepe goudlicht na zonsondergang, ontwaart ge een vloot van ranke galjoenen, wier spitse gele zeilen grillig met scharlakenroode en witte stukken zijn gelapt. Zijn het de Turken, die Venetië komen verrassen?

En den volgenden dag, beschouw in den vroegen morgen, in de kerk van San Zaccaria, de Madonna met vier heiligen en een musiceerenden engel, die Giovanni Bellini schilderde in 1505, toen hij vijfenzeventig jaar was, - dat wonderwerk van mystieke schoonheid, waarvan Ruskin gezegd heeft, dat dit de schoonste schildering ter wereld was. In een lichtenden droom zijn de moeder met het kind en de ernstige heiligen verloren, en aan de voeten der Madonna speelt de engel in de eeuwigheid.

Mystiek is het licht zelf van Bellini, gelijk mystiek het licht is van onzen Delftschen Vermeer, die met den Venetiaanschen meester een zeer innige verwantschap vertoont.

Doe dan een pelgrimstocht naar dat meest hooghartige en meest vitale beeldhouwwerk der renaissance, Verocchio's ruiterstandbeeld van Colleoni. Gegoten op zijn machtig stappend paard, zit met gestrekte harnasbeenen de condottière en kijkt op u neder met vernietigenden wrevel.

Of laat u roeien naar de ‘Frati’, waar Tiziaan's Madonna ten hemel vaart, terwijl in den aardschen schemer de vurige apostelen in vervaarlijke vervoering omhoogzien.

En heeft deze grootsche kunst u vastgegrepen in zijn betoovering, doe dan nog een andere bedevaart: naar Castelfranco Veneto, een uurtje sporens naar het Westen. Daar, temidden van de akkers, binnen het leege stadje, nog ommuurd van zijn roode, Gothische vestingwallen, trotsch en weerloos met hun bouwvallige torens, - bevindt zich, in de cathedraal, één enkel schilderij, dat het edelst meesterwerk is van den schoonen mensch Giorgione. Tot voor korten tijd, achter het hoogaltaar, was het moeilijk te zien. Het was ook veelvuldig overgeschilderd. Nu, in het zijlicht van een afzonderlijk ervoor gebouwde kapel, en prachtig gerestaureerd, gloeit het in heel zijn bezonken glorie.

In den warmen vooravond van een herfstdag - in de verte ziet ge een kasteel, bosschages, verwazende bergen, de zee - zit, op een hoogen troon verheven, roerloos in droevig gepeins, het slapend kindje op haar schoot, de Madonna. Een tapijtje van glanzend groen damast hangt af van het voetstuk. Goud zijn de herfstelijke boomen. Het is bladstil: het purperen vaantje, dat de geharnaste San Giorgio over den schouder rusten laat, plooit bewegeloos omneer. En San Francesco breidt de hand uit en zegt: zie, dit is de schoone waarheid.

Aldus voorbereid, gaat ge de ‘tweejaarlijksche’ zien van de moderne kunst.

Ge zijt enkele dagen gelukkig geweest in de verlossende cultuur van een tijdperk, dat toch vol heftig leven was, en niet alleen vol kleurig handelsbedrijf, doch ook vol kwaden naijver en sluipmoord en oorlog. Maar één stroom van hoogere gedachten hield de menschen en de kunstenaars bijeen, of zij in Florence eer de sierlijke lijn dan de kleur cultiveerden, in Umbrië in zoeter droomen zich verdiepten, in Ferrara en Padua een strenger schoonheid zochten, of in Venetië de lichtende atmosfeer der lagunen in hun kleurige werken gloeien deden.

Ge hebt begrepen, wat een cultuur inheeft. Ge hebt begrepen, dat zij, in al haar veelvormigheid, een éénheid is, boven den strijd dezer wereld.

Vol van dat begrip betreedt ge de ‘tweejaarlijksche’, en ge ziet, dat deze tentoonstelling den chaos vertegenwoordigt; een chaos van vormen in verval, van rauwe kleuren, luguber als de bekladsels van een kermistent; een chaos van tot wanhoop gestegen expe-

rimenteeren, om het nieuwe te vinden, dat feller dan al het andere schreeuwen zou en dat het monsterlijke van tot dusver mak zou doen lijken; - een chaos van verbijsterde intellectualiteit, die geen geloof meer heeft en geen hart. Het is de heksensabbath eener beschaving.

Doorloopt ge de twaalf zalen met de fraaie internationale portretten-tentoonstelling der negentiende eeuw, dan beseft ge het nogmaals: er is weliswaar een sterke, een hopelooze vermindering bij de jaren omstreeks 1500, toen de werken van Bellini en Giorgione ontstonden, - maar er is toch nog een éénheid. Hier is de knappe en degelijke kunst van de zelfgenoegzame eeuw der burgerlijke deftigheid en van het burgerlijk fatsoen.

En van die knappe en degelijke kunst ziet ge nog talrijke reminiscentie's, in de hedendaagsche Italiaansche zalen, in de paviljoens van Hongarije, van Engeland, en elders. Maar ook deze tamme kunst trekt ons niet langer aan.

De eigenlijke kunst van onze twintigste eeuw echter, mist èlke eenheid, tenzij dan die van den chaos, waartoe het gewetenloos individualisme voert, het volslagen gebrek aan eerbied voor het leven.

Het zijn wanstaltige lichamen, die deze schilders bij voorkeur schilderen; het zijn rulle flarden van landschappen; het zijn stillevens, die straks de beschouwers zullen doen struikelen over al de appelen en fleschjes, die van de hellende tafels door de zalen rollen; het zijn kleuren zonder innerlijken gloed, of zij vaal zijn of schel; het zijn voorstellingen zonder ziel.

En men vraagt zich af: is het wel juist, zich zoo bezorgd te maken over de toekomst ‘onzer’ cultuur? Die cultuur, voor zoover althans de kunst betreft, - die cultuur bestaat niet meer; zij ligt in het verleden.

Want dit geldt niet alleen voor de beeldende kunsten. Zijn sommige andere misschien wat minder verwilderd en verwoest, - wie denkt aan de uitspattingen en ontaardingen, die sinds meer dan veertig jaar de litteratuur en in 't bizonder de dichtkunst teisteren en ondermijnen, en vooral aan de meest moderne muziek, toon-beeld van den chaos, herkent de universeelheid van het verschijnsel.

Waarom zou het ons verwonderen? Wij leven in de eeuw van de fabelachtige opvlucht der wetenschappen; van den triomf van

het mechanische, ook in het menschelijk bestaan; en van de ‘wonderen der techniek’. - De techniek der kunstenaars heeft waarlijk geen wonder meer in....

Het is toch ook duidelijk, dat het intellect en de fantasie, die in de menschheid beschikbaar zijn, zich gedurende dezen tijd niet concentreeren kunnen op de kunst! Wie fantasie heeft, wordt geen dichter of schilder, maar de uitvinder van wat, nog geen dertig jaar geleden, een sprookje scheen; wie de toomelooze hemelbestorming in 't bloed heeft, wordt vliegenier; wie een scherp vernuft bezit, ontdekt de duizelingwekkende waarheden der nieuwste natuurkunde, of de nooit vermoede oorzaken onzer ziekten.

Wie blijven er over voor de kunst, dan wie niets te denken en niets te zeggen hebben? - Tenzij dan de groote vertwijfelden over het te loor gaan der diepere geestelijke waarden, of zij, die een nieuwe toekomst zien, en in die toekomst den nieuwen band, die in geestdrift de geesten zou kunnen vereenen.

Een zinnelooze chaos: dit is de overmachtige algemeene indruk, die deze ‘biennale’ maakt, een indruk nergens grijnzender dan in het paviljoen van Denemarken, dat één aan-de-kaak-stelling is van de zorgelooste onmacht, en van de schandelijkste oneerbiedigheid tegenover de schoonheid van het menschelijk gelaat en van de aarde; nergens grover en brutaler dan in dat van Amerika; nergens triester dan in het paviljoen van Frankrijk, waar men naast een bescheiden herdenkings-tentoonstelling van Manet, in hoofdzaak slechts verouderd raffinement vindt, of vaal verval, of schaamteloos affarisme.

Soms is het een schijnbaar onbeteekenend iets, dat veel onthult. Waar bijv. de oude schilders met fijne initialen ergens in het schilderij hun naam verstaken of stijlvol in de compositie verwerkten, acht een Dunoyer de Segonzac zijn naam zeker even belangrijk als zijn vlotgesmeerde landschappen, en, zonder zich om de stemming daarvan te bekreunen, spaart hij op een groene wei een flinke grijze lap uit, die dienen mag als naamkaart en etiquet.

In hooge mate interessant is zeker de psychologie der afdeelingen en paviljoens.

Het belangwekkendst ongetwijfeld zijn het paviljoen van Rus-

land en de afdeeling der.... futuristen, die zich thans noemen de aeropittori, de schilders der lucht. Alleen in deze beide uitersten vindt men onmiskenbaar wat overal elders al te zeer ontbreekt: den drang tot spreken.

In het paviljoen van Rusland brandt het licht der overtuiging. Welke die overtuiging zijn mag, het kan ons al of niet verontrusten. Zij ís er, en zij doet zich gelden in een kunst, die iets te zeggen heeft.

Ook in de afdeeling der Sovjets, natuurlijk, ziet men verouderde techniek, gelijk, toevallig, juist in dat portret van Lenin door den bekenden schilder Brodsky; - en men vindt er eveneens de meest rampzalige moderne probeersels.

Maar er is een kern van schilders, die iets geven, dat u bijblijft. Daar is George Ryajski met zijn 'Politieke Les', een groep jonge mannen, die in vrome aandacht luisteren naar wat een oudere kameraad hun leert. Maar vooral zijn daar die twee uitzonderlijke kunstenaars, Bogorodsky en Gherassimov.

Bogorodsky is een zeer moderne schilder, door wiens groote, synthetische vormen een warme levensadem vaart. Hij is de schilder der roode matrozen.

Even curieus als sterk, aandoenlijk rudimentair, is zijn 'Familie bij den fotograaf': vóór het grijze, dwaze fotografenachterdoek de zittende, welgezinde zeeman met zijn zuigeling op schoot, en naast hem, staande, zijn moeder, die haar oude hand op zijn schouder legt; oer-gezond werk, vol humor, en vol ernst.

Maar prachtig is een andere matroos, de matroos in de blauwgestreepte trui voor een groene zee, en die in zijn geweldige, bruine knuist voorzichtig een fijn, rood bloemetje vasthoudt. Binnen die trui ademt zijn machtig lichaam. Zijn geest is ruw en naïef tegelijk. Er is in dat doek een ruige liefde tot het leven.

Niet minder belangrijk is Gherassimov. Van een wilde schoonheid is het monumentaal geworden impressionisme van zijn 'Begrafenis van een kameraad'. In den grauwen sneeuwdag staan die rauwe kerels rond de smalle kist, waarover het purperen vaandel zinkt. De eenige helle kleur is het vermiljoenen lintje op de borst van den doode. - In dit doek is het geloof; het straalt uit felle oogen; het weerlicht in het wit van een opgestoken kling.

In merkwaardige tegenstelling tot de Russen staan Marinetti's

volgelingen, de Aeropittori: zij schilderen de zegepraal der moderne techniek. Het zijn de fantastische, bëangstigend-reusachtige insecten-vormen der vliegtuigen, die met hun blinkendstrakke wieken en stalen voorhoofden door de glanzende hemelruimten duiken.

En ziehier opnieuw: overtuiging, zekerheid, - gij moogt dan dien mechanischen triomf, die toch ook de triomf is van het stoutste menschelijk vernuft, beminnen of niet.

En ook hier drukt die zekerheid zich uit in: kunnen. Deze neofuturisten zijn de periode der probeersels te boven. De werken van Tato bijv., ‘Splendore mechanico’ geheeten, zijn van een feillooze pracht, - al heeft dan aan deze kunst meer de geest dan het hart zijn deel. Of is er in deze doorglansde doeken ook de uitdrukking van roekelooze vreugde en trots?

Verwonderlijk genoeg, blijkt uit deze expositie, hoe het fascisme, dat toch onder een groot deel der Italianen, en niet in de laatste plaats onder het volk, zulk een warm en echt enthousiasme weet te wekken, en dat soms tegenover de persoon van den Duce, tot een mystiek fanatisme kan stijgen, op het gebied der kunst meer heeft aangemoedigd dan wel bezield. Hetgeen op het eerste gezicht tégen het fascisme mocht pleiten, doch eer pleit tegen de kaste der kunstenaars, te zeer gewend aan het niets-te-zeggen-hebben en zelfs aan het niet-denken, - tenzij over technische begrippen, waarvan zij metderdaad de kracht niet meer verstaan.

In het bizonder constateer ik - en wèl bevreemdend mag dit heeten in het klassieke land van het affresco - hoe weinig in het huidig Italië, door schilders als door opdrachtgevers beseft wordt, welke mogelijkheden er zijn weggelegd, vooral in dezen tijd van staatkundige reconstructie, die later ongetwijfeld als monumentaal zal worden gezien, voor de monumentale kunst der muurschildering.

Hoogstens ziet men iets lichten van een schoon geloof in een enkel portret van een vurigen ‘avanguardista’, of in Contardo Barbieri's ‘Giorno d' adunata’, waarin met wat goeden wil te zien valt, hoe de jonge geest der kinderen zich argeloos aanvlijt aan een groot ideaal.

De kleine koning deed geen kwade keus, toen hij uit heel de tentoonstelling zich aankocht: een smaakvol grapje. Het is een

paneeltje in pastelkleurige tempera van Astolfo de Maria: een rij lage, roode huisjes met gesloten, groene luikjes, aan het blauwe water der lagune; er loopt een meisje met een hondje; en twee roze bloesemboompjes kijken over een muur, waarop geschreven staat: Evviva Mussolini....!

Ik ben er mij zeer wel bewust van, dat ‘de kunst van dezen tijd’ een phenomeen is, zóó gecompliceerd, dat degeen, die er de groote lijnen of liever, de jammerlijke lijnloosheid, van inziet, noodwendig vele alleenstaande elementen verwaarloost en vele onbillijkheden begaat. En zelfs als ik nog wijzen ga op wat mij heugelijke symptomen lijken, zich afzonderend uit een algemeenen toestand van chaotische verwarring en maniakke rhetoriek en hopeloos verval, zal ik nogmaals menigeen miskennen, die, meegesleept door de fatale eb, toch een eigen persoonlijkheid behield, en in die persoonlijkheid iets goeds bezit. Zij zijn de tallooze tusschengevallen, bij welke men, in een breeden overblik, niet stil kan staan.

Het spreekt vanzelf, dat noch de politieke geestdrift der Russen, noch de mechanische exaltatie der ‘aeropittori’ opzichzelf symptomen mogen heeten eener aanstaande nieuwe cultuur. Ik heb niet meer gedaan dan twee plekken aanwijzen in deze wereldtentoonstelling, waar een sterk leven tevens geleid had tot een sterker kunnen..

Maar eigenlijk is, wat de Russen betreft, alleen bij Bogorodsky, den schilder der roode matrozen, van een zeer moderne techniek sprake, die op den weg zou kunnen liggen naar een nieuwen bloeitijd der schilderkunst.

En Marinetti's volgelingen? - Het is zeker een bewijs van de knal-kracht van zijn leiderschap, dat hij niet minder dan vijfhonderd schilders, waaronder er een veertigtal zeer toonbaar bleken en enkele van hen voortreffelijke kunstenaars, heeft kunnen opzweepen tot deze verbazingwekkende manifestatie.

Doch het is tevens duidelijk: deze schilderkundige aviatiek is een uithoek, geen overgangsstadium tusschen twee culturen.

Een nieuw geloof, dat de menschheid in zich zou kunnen vereenen, is nog niet geboren, of, zou het al geboren zijn, niet hoog genoeg gegroeid. Maar als ik zoek naar een tegenbeeld van dat geloof; naar wàt ten slotte onze beschaving deed ondergaan

in den draaikolk van materialisme, waarin wij meer verstikken dan leven, - zoo is het misschien meest saamvattende begrip, dat ik vind: een algemeen *gebrek aan eerbied*.

En de moderne schilderkunst, met al haar brute, brutale en verdwaasde experimenten, haar 'lak' aan alle schoonheidswetten, weerspiegelt in zooverre getrouwelijk onze samenleving dat ook de schilderkunst gekenmerkt wordt door dat gebrek aan eerbied; een gebrek aan eerbied, allereerst, tegenover het leven; een gebrek aan eerbied, ook, tegenover zichzelf.

Het zal uit de walging over deze wereld moeten zijn, dat de eerste teekenen zullen opstaan van een tijd, waarin uit een eeuw van nivelleering en uit de twintig jaren rampspoed, die er het gevolg van zijn geweest, eindelijk iets geleerd zal blijken.

Of misschien zal het onbeholpener en vager toegaan. Kunstenaars zijn vaak te beter, naarmate zij minder opzettelijk tot hun beste zelfverwerkelijking komen.

Als men de achtendertig Italiaansche zalen aandachtig beschouwt, openbaart zich opnieuw een symptoom, dat mij reeds vroeger trof: hoezeer in dit land de sculptuur de meerdere werd van de schilderkunst. In de sculptuur is het plastisch impressionisme van een Medardo Rosso, dat Rodin nog inspireeren kon tot zijn geweldigen, maar te chaotischen Balzac, vrijwel geheel overwonnen.

Libero Andreotti, te vroeg verscheiden, die in zijn verrijzenden Christus van Bolzano een groot en bezield beeldhouwer zich had betoond, en wien hier een eerezaal is ingericht, blijkt in zijn van leven bloeiende bronzen bustes van een Donatelliaansche soberheid en kracht, in zijn hiëratische statuen van een archaischstatigen eenvoud.

En ook in andere beeldhouwers gevoelt men het streven naar een nieuwe synthese, een nieuwe aandacht, een nieuwe trouw, - welke men bij de Italiaansche schilders-van-nu al te zeer nog mist.

Het was mij een niet geringe vreugde, ook in het kleine, Hollandsche paviljoen, hoe onsamenhangend van inrichting ook, deze eigenschappen een enkele maal te mogen herkennen.

De imponeerende 'Schiettent' van Pyke Koch uit het Museum Boymans, de ontstellend bestiale, maar tevens monumentale

vrouwenfiguur, synthese van heel de sombere tragiek van het leven der kermismenschen, zou een waardige tegenhanger zijn van de matrozen van Bogorodsky, ware er niet het fundamenteele verschil tusschen déze wreede negatie en die positieve warmte in het gevoel der beide kunstenaars.

En vooral werd ik getroffen door het levens-vrome en strenge werk van Dick Ket, het stilleven van een ei in een geschilferd, wit-email schaaltje en een paar broodjes, - en door Röling's vrouwenportret voor den naïeven droom-achtergrond met de allicht aan De Chirico ontleende paardjes, - een portret, waarvan het gelaat en de handen zoo prachtig geschilderd zijn, dat men, niettegenstaande het zeer modern karakter van Röling's schilderij en model, tot de oude Vlamingen terug moet gaan, om er de evenwaarde van te vinden.

Hier, in elk geval, zijn weer schilders, die niet, even ruw van hand als van ziel, met een quasi-geniale schaamteloosheid zich aan het leven vergrijpen, - maar schilders, die schilderen met den schoonen ernst, hem passend, die het bestaat, dit weerloos wonder of deze onbarmhartige waarheid uit te beelden.

CAREL SCHARTEN

Florence. Nov. 1934.

Binnenlandsch overzicht

Jaarschouw
26 Dec. 1934

Vroolijk is deze Kerstmis niet. De horizon is voor Nederland niet verhelderd. Verdere bezuiniging op de weermacht, met name op de mogelijkheid van haar paraatheid, zal moeten worden afgewezen. Des te meer wekt het onrust, dat andere, mogelijke en dringend noodzakelijke maatregelen niet zijn aangevat. Het tekort op de begrooting-1934 zou worden overbrugd voor de helft door bezuinigingen. In den loop van het begrootingsjaar zijn zij in onvoldoende mate aangebracht. Daarop is bij de indiening der begrooting voor 1935 aangekondigd dat het nu meenens werd. De regeering zelve, zonder voorafgaand gepraat eener staatscommissie, zou in één ontwerp, *à prendre ou à laisser*, de bezuinigingen samenvatten die zij noodzakelijk achtte. Het mes zou er diep worden in gezet. Waar is dit ontwerp? Als de dienst-1935 er van profiteeren zal, had het reeds moeten zijn ingediend.

Ondervindt de regeering tegenwerking achter de schermen? De premier heeft den heer Aalberse geprest, vóór het scherm te treden, en hij is daarop teruggeweken.

Noodzakelijke bestanddeelen der saneering zullen moeten zijn: 1^0. eene vereenvoudiging van het verzekeringswezen; 2^0. eene onderwijsbesnoeiing; terwijl verder te voorzien blijft in den eisch van werkverruiming, niet omdat die minder millioenen vorderen zal dan thans aan ‘steun’ weggaan, maar omdat dan althans tegenwaarde wordt verkregen en krachten geoefend blijven, die men thans aan eene verweekelijking blootgesteld laat die op den duur vernietiging gaat beduiden.

Dit wat den werkloozensteun betreft. Maar de regeering

steunt niet slechts wie reeds tot werkloosheid verviel, zij tracht ook bedrijven gaande te houden wier ondergang een onafzienbare uitbreiding der werkloosheid zou gaan beteekenen. Daarbij moet vermeden worden in stand te houden wat reeds innerlijk is uitgehold; alle aandacht moet er op worden gericht, bedrijven aan het werk te houden (of te brengen) die in de toekomstige wereldeconomie (voor zoover zich deze berekenen laat) voor Nederland passen. Land- en tuinbouw vallen hier (met eenige voor het minst harer takken) noodzakelijk onder, evenals de veeteelt; maar even zeker visscherij en scheepvaart. Een van de zee afgekeerd Nederland zou afstand hebben gedaan van de historische rol waartoe het tot dusver, onder vallen en opstaan, steeds weer is teruggekeerd en waarin het zijne bestemming meende te vinden.

Nederland dient dus op zoek te zijn naar een aantal formules waarbinnen het noodzakelijk geworden beslissingen zal hebben te verwezenlijken. Van den aandrang waarmede het zoekt kan men, aan het einde van dit jaar 1934, geen hoog denkbeeld hebben. Dingen die men nu nog slechts in het groote en principieele behoorde te zien worden maar al te vaak van de kleine zijde aangevat; allerlei diensten wier overgave aan een grootsche taak noodwendig is, werken nog onder te geringe spanning. Dit moet in 1935 veranderen, of het loopt met ons land mis. En Nederland is in het wereldbestel een land waarvan het doodjammer zou zijn te moeten bekennen dat het is misgeloopen.

Neem eenige details: de onderwijsinkrimping, de werkverruiming, den steun aan de scheepvaart.

Een niet onaanzienlijk aantal openbare scholen weggeconcentreerd. Wij weenen ze geen traan na. Maar wel is het om bij te huilen, *dat het hierbij zou kunnen blijven*. Wettelijke bepalingen dwingen daartoe, verontschuldigt zich de minister. Alsof de geheele onderwijswet-de Visser niet opnieuw op stapel mocht, ja moest! De wet die, onder valsch begrepen, valsch toegepaste pacificatieleus, Nederland op zijn laagst en zijn slechtst, zijn eigenwijze partijgeest, zijn dorpskrakeel en konkellust, nu al veel te lang in staat liet openbare kassen, tot aanwijsbaar nadeel van het werkelijk onderwijsbelang, leeg te plunderen! De wijze waarop wij de groote en goede gedachte van Cort van der Linden in toepassing hebben gebracht, zou niet mogen worden

herzien nu zij voor de staatsfinanciën ruineus, en zonder baat voor de deugelijkheid van het onderwijs is gebleken? De belanghebbenden bij het bijzonder onderwijs, heet het, zullen zelf de handen ineenslaan om aan ondragelijk misbruik een einde te stellen. *Va t'en voir s'ils viennent*! Dat de minister die zijn naastliggende taak zoo luchtig schijnt op te vatten onderwijl tijd en kracht te over neemt om in spellingszaken te pontificeeren, doet afbreuk aan de gaafheid en waardigheid van het kabinet.

De werkverruiming. Tot dusver schijnt er niet veel meer dan een naam geproduceerd: het zestigmillioenenfonds. Aan welke werken van hechtheid en toekomst wordt dit eerlang besteed? Ingediende plannen moeten worden onderzocht. Natuurlijk. Maar teekent zich iets af van de *besturing* die aan een zoo belangrijke zaak ten deel zal vallen?

De scheepvaart. Ongetwijfeld is het van nóg grooter belang, deel te houden aan de vaart op Noord- dan aan die op Zuid-Amerika. Met aan te toonen dat er in het verleden beleid eener scheepvaartmaatschappij fouten zijn begaan, is men van dit vraagstuk niet af; evenmin met de verwijzing naar een *Queen Mary* die wij immers niet met goed uitzicht zouden kunnen nabouwen. De vraag behoort te wezen: is er redelijke verwachting van emplooi voor een tweede *Statendam?* Zoo ja, dan verheft zich in dit geval het locaal tot een nationaal belang van wezenlijke grootte.

Neen, over 1934 mogen wij niet tevreden zijn. 1935 zie ons allen aan het werk in bitterder ernst, in hooger eensgezindheid. De weg ligt niet, klaar en recht, voor ons uitgeteekend. Maar wij gaan verloren, als wij ophouden met de uiterste spanning der krachten hem te zoeken, en, waar noodig - en het zal noodig zijn - hem met hakmes en houweel te banen. Om het fascisme buiten de deur te houden, bestaan er geen twee manieren meer.

C.

Buitenlandsch overzicht

Luwte
26 Dec. 1934

Veelbescholden Genève bewijst zijn nut ondanks al. Het heeft de moordzaak van Marseille de tanden uitgebroken en den uitweg gewezen uit het Saarprobleem. Frankrijk werkt er toe mede dat dit bevredigend kan worden opgelost en zelfs Hitler zal naar het schijnt die bevredigende oplossing toelaten. Aan de onredelijkheid dat de regeering van Duitschland, het land dat bij onvertroebelde stemming de gereedste aanleiding heeft een voor zich gunstigen uitslag te verwachten, zich het minst ontzag onrust en argwaan in het Saarbekken te vermeerderen, schijnt, te elfder ure, een zalig uiteinde te zijn beschoren. Zonder den Volkenbond ware deze uitkomst niet bereikt, en wij prijzen ons gelukkig dat ook op onze mariniers het beroep is gedaan, tot een zoo gunstig einde mede te werken.

Januari 1935 zal nu, in zake Marseille zoowel als in zake de Saar, de mogelijkheden moeten weten te gebruiken die December 1934 geopend heeft. Handigheid en goede wil blijven daartoe noodig; maar het lijkt of zij inderdaad aanwezig zullen zijn.

En dan is er Japan, dat zijn dreigement volvoerd heeft, maar onderwijl nog twee jaren aan de niet hernieuwde afspraken gebonden blijft, en weinig op zijn gemak schijnt, nu het als eerste gevolg zijner handelwijze Amerika en Engeland elkander ziet naderen. Zal, in het door zenuwschokken beroerde Japan, éénzelfde richting twee jaar lang gevolgd kunnen blijven? Het schijnt de vraag; - en dàt het een vraag is gebleven, werkt zeker mede tot de tegenwoordige luwte, die als een verademing wordt gevoeld, maar nog best verraderlijk zou kunnen wezen. Men mag

niet ophouden te bidden voor bezadigdheid en verstand. Dit alleen is te bejuichen dat de machten van het irrationalisme *nog niet*, nog niet *bij deze gelegenheid*, hebben overwonnen. 't Geen zeggen wil, dat ook voortaan de weerstand geen oogenblik verslappen mag.

C.

Bibliographie

Prof. mr. H.W.C. Bordewijk, Grondbeginselen der economie; voornamelijk ten dienste van hoogere burgerscholen, lycea en handelsscholen. - J.B. Wolters, Groningen 1933.

Des schrijvers streven - zie zijn woord vooraf - was, met name ten dienste van het middelbaar onderwijs, in een inleidend geschrift op bevattelijke wijze de grondbeginselen der economie te behandelen ‘in aansluiting aan de groote veranderingen, welke zich in de theoretische economie den laatsten tijd hebben voltrokken.’

Dit streven van den buiten kijf geheel competenten groningschen hoogleeraar in het vak is prijselijk en juist; evenzeer juist is zijn stelling, dat er maar één economische wetenschap kan bestaan en het dus verwerpelijk is, van een liberale economie, een socialistische economie en van nog anders geëtiketteerde economieën te spreken. En men kan, als eerlijk man, deze wetenschap en haar grondbeginselen niet anders voordragen dan zooals men zelf, met eigen oogen, zoo noodig met naar vermogen afgestoften bril versterkt, deze wetenschap en deze beginselen ziet. Aldus deed Bordewijk.

Echter zijn er nu eenmaal economisten van anderen bloede dan hij, even ernstige zoekers als hij, die, elk uit zijn even eerlijke oogen en door zijn even zorgvuldig schoongehouden bril, anders waarnemen en anders concludeeren. Dezulken en hun opvattingen komen in dit boek tekort. Men kan, met Bordewijk, de subjectieve waardeleer aanhangen, maar toch meenen, dat zijn boek krachtens zijn opzet te subjectief, te weinig objectief is.

Op dit bezwaar zou ook wel weer een en ander kunnen worden geantwoord. Onder meer dit, dat een h.b.s.-boek op h.b.s.-hersenen moet zijn ingeschoten en dat op deze een, als naast elkaar bestaanbaar voorgestelde, veelheid van opvattingen verwarrend moet werken. Bordewijk nam bovendien de voorzorg, een kundig h.b.s.-leeraar over de bevattelijkheid van het geschrift voor diens leerlingen te raadplegen; het oordeel viel gunstig uit; kennelijk achtte de in den arm genomene de stoffe noch te zwaar, noch te licht voor zijn discipels, een oordeel, dat de meeste deskundige lezers wel zullen beamen.

‘Voornamelijk’ ten dienste van het middelbaar onderwijs is het boek bedoeld. Dus niet uitsluitend. Inderdaad kan worden verwacht, dat het ook wel ter hand zal worden genomen door Bordewijk's (en anderer) studenten, vooral door oud-gymnasiasten, die als zoodanig grasgroen staan tegenover de economie. Voor hen geldt evenwel het bezwaar van het objectiviteitsgemis wel degelijk.

Toch zal ook deze groep belangstellenden heel wat eruit kunnen leeren, al moet van hen méér worden gevergd dan kennis van deze grondbeginselen. Er zijn stukken in, die zij nergens beter vinden uiteengezet; laten zij zelf maar zoeken!

v.B.

Dr. Ferd. Sassen, Geschiedenis van de Nieuwere Wijsbegeerte tot Kant (Philosophische Bibliotheek). Dekker en v.d. Vegt, Nijmegen - Utrecht, 1933.

Aan welke kategorie van personen, die grondig en zelfstandig willen leeren filosofeeren, kan men eigenlijk met goed geweten de studie aanraden van die beknopte handboeken over de geschiedenis der wijsbegeerte, waarin zonder veel toelichting en kritiek de abstracte gedachtenstelsels in een kleine ruimte worden behandeld? Eerstbeginnenden die zich nog niet hebben bezig gehouden met de bijzondere vakken (analytische en synthetische logika, ethiek etc.) zullen er zoo goed als niets van begrijpen. En voor hen, die reeds verder gekomen zijn maar de fundamenteele problemen in hun gecompliceerdheid nog niet recht hebben doorzien, kan de genoemde studie gevaarlijk worden 1e doordat zij tot moedeloosheid vervallen, wanneer zij zien, hoe op het kleine aantal steeds dezelfde blijvende grondvragen van af Aristoteles tot op den dag van heden door de knapste denkers de meest uiteenloopende antwoorden zijn gegeven; 2e doordat zij, zich den inhoud van bepaalde handboeken in het geheugen prentend, maar al te gemakkelijk in het bezit komen van die soort wijsgeerige 'kennis', die door Kant, in tegenstelling tot de rationale, de 'historische' genoemd is en dan misschien - niet meer goed onderscheidend, wat zij wel en wat zij niet of slechts tot op zekere hoogte begrepen hebben - tot een oppervlakkig napraten en een aanmatigend kritiseeren verleid worden.

Intusschen, men mag zeggen wat men wil: leerboeken, waaruit wij kunnen te weten komen, welke gedachten de groote filosofen in den loop der tijden over het diepste wezen der ruimtelijke werkelijkheid en de vermogens der menschenziel hebben verkondigd, zijn nu eenmaal onontbeerlijk. Zij voorzien in dringende behoeften. In het begin heeft men ze noodig voor een voorloopige orienteering en het afleggen van propaedeutische examens. Een ook reeds ver-gevorderden kunnen ze niet missen voor het opfrisschen van hun geheugen, het nakijken van bio- en bibliografische gegevens, en zoo meer.

Nu bestaan er in ons land nog maar weinig leerboeken die de *geheele* geschiedenis der filosofie in hare vier groote tijdperken eenigszins degelijk en met de gewenschte volledigheid behandelen. Wij moeten dus den Nijmeegschen hoogleeraar voor zijn arbeid dankbaar zijn. Bij de voltooiing van het laatste (vierde deel) zal hij de Nederlandsche wijsgeerige litteratuur verrijkt hebben met een werk, dat er wezen mag. Dit derde deel is, evenals de twee vorige, wetenschappelijk op de hoogte, zorgvuldig gestileerd, en - voor zoover dat in deze materie mogelijk is - klaar en duidelijk geschreven. Het geeft, na elke paragraaf, voldoende litteratuur voor verdere studie en aan het slot een register van de besproken, of alleen maar genoemde, denkers en van die geleerden, die over hen iets belangrijks gepubliceerd hebben.

In het 'Voorwoord' zegt Dr. Sassen: 'Ik heb getracht, het werk zoo-

veel mogelijk geschikt te maken tot handboek bij het onderwijs en voor zelfstudie. Voor critiek op de hier behandelde wijsgeeren en hun theorieën kon daarom geen plaats worden afgestaan. De schrijver staat op Thomistisch standpunt, maar heeft naar best vermogen ernaar gestreefd, hun aller gedachten objectief weer te geven en aan ieder zijn volle recht toe te meten.'

Nu, dit streven is ten volle verwerkelijkt. Ook niet-Katholieke studenten zullen zijn boek met vrucht kunnen gebruiken. Over Luther en Calvijn zegt hij niets, waaraan zelfs geloovige protestanten aanstoot zouden kunnen nemen. De religieuse denkwijze en het thomistisch standpunt van den auteur merkt men alleen aan kleinigheden: aan sommige uitdrukkingen; eenigermate - maar niet hinderlijk - aan de keuze der aanbevolen studiewerken en aan het noemen of uitvoeriger bespreken van sommige (in andere kringen minder hooggestelde) denkers, zooals b.v. den Jezuiet Suarez, die in het veelgebruikte boek van Vorländer kort afgedaan wordt, hier daarentegen drie volle bladzijden toegewezen krijgt.

Tegen het woordje 'daarom' in den voorlaatsten zin van het zooeven geciteerde hebben wij eenig bezwaar. Wij zien niet in, dat nu en dan gegeven immanent-kritische (niet: religieus dogmatische) vingerwijzingen het boek voor de opgegeven doeleinden minder geschikt zouden hebben gemaakt. Nu is het een beetje droog geworden. De schrijver gaat wel wat heel ver in zijn streven naar objectiviteit. Bijna nooit raakt hij uit den plooi; bijna nergens toont hij eenige emotie, zelfs niet bij het refereeren van uitspraken en gedachtengangen, waartegen zijn heele gemoed in opstand moest komen. Altijd blijft hij even effen en strak.

Men zou verder nog kunnen opmerken, dat hij zijn geschrift aantrekkelijker, boeiender en levender had kunnen maken door het gebruiken van wat minder abstrakte, meer aanschouwelijke taal en door het nu en dan overnemen - uit de werken der behandelde filosofen zelf - van illustreerende voorbeelden, vergelijkingen of beelden. Maar, dit is ook weer waar: had hij dit laatste gedaan en zich daarbij ook nog in kritiek begeven, dan was het hem niet mogelijk geweest in een werk van dezen omvang een zoo ontzaglijk groot getal denkers (van Plethon in de 15e tot Kant in de 18e eeuw) te vermelden, kort te karakteriseeren of uitvoeriger te behandelen.

Brussel.
B.J.H. OVINK

Dr. W. Ploeg, Constantijn Huygens en de Natuurwetenschappen. Academisch Proefschrift. - Nijgh & van Ditmar, Rotterdam, 1934.

Het hierboven aangekondigde werk, waarmee de heer W. Ploeg in Juni van het afgeloopen jaar den graad van Doctor in de Wis- en Natuurkunde behaalde, is binnen betrekkelijk korten tijd reeds het tweede Leidsche proefschrift, dat over een onderwerp uit de geschiedenis van de natuurwetenschappen handelt (het eerste was de dissertatie van G. Tierie over Cornelis Drebbel in 1932). Men kan dit, met een zinswending, die reeds bezig is, tot een phrase te versteenen, verheugd begroeten als een symptoom van de ook in ons land groeiende belangstelling in de

geschiedenis der wis- en natuurkunde. Men kan zich echter ook een voorstelling trachten te maken van den toestand, die zou kunnen ontstaan, wanneer het te Leiden gegeven voorbeeld eens navolging mocht krijgen en daarin aanleiding vinden tot enkele vragen en overwegingen, die misschien minder verheugd klinken, maar waarmee de beoefening van de wetenschapsgeschiedenis wellicht meer gebaat is.

Een eerste vraag is deze, of het niet uit universitair oogpunt principieel bedenkelijk kan worden, wanneer een promovendus het proefstuk, waarmee hij zal aantoonen, welke vruchten het genoten hooger onderwijs bij hem heeft gedragen, gaat ontleenen aan een tak van wetenschap, die in dat onderwijs niet meer dan een uiterst bescheiden, ja soms nauwelijks gedulde plaats inneemt en wanneer hij dus het bewijs van vermogen tot zelfstandig wetenschappelijk werk gaat leveren op een gebied, waarop wetenschappelijke vorming hem niet of nauwelijks is ten deel gevallen. Bestaat niet eenerzijds het gevaar, dat het verband van het gekozen onderwerp en de studie, die er door bekroond zal worden, zoo los wordt, dat het bewijs van de specifieke wetenschappelijke geschooldheid, dat, zoolang we nog geen eenheid van doctoraat voor alle faculteiten hebben, van den promovendus toch zal moeten worden verlangd, er niet door wordt geleverd? En loopt de bewerker van een historisch proefschrift op het gebied van wis- en natuurkunde zelf niet anderzijds kans, dat het gemis aan voorafgaande wetenschappelijke scholing op historisch terrein de qualiteit van zijn werk ongunstig beïnvloedt?

Natuurlijk moet dadelijk worden erkend, dat geen van beide mogelijkheden zich noodzakelijk voor zal moeten doen: er zijn in de historie van de wis- en natuurkunde tal van onderwerpen aan te wijzen, waarvan de adaequate bewerking een toetssteen kan zijn niet alleen van historischen aanleg en wetenschappelijke werkmethode, maar ook van die specifieke geestesontwikkeling, die het gekozen studieterrein kenmerkt, onderwerpen dus, waarmee iemand bewijzen kan, dat hij behalve historicus ook nog mathematicus of physicus is. En wanneer één wetenschap er zich toe leent, om door amateurs uit andere faculteiten goed te worden beoefend, zonder dat zij daarop speciaal zijn voorbereid, is het wel juist de geschiedenis, omdat zij, meer dan op vooraf verworven kennis, een beroep doet op speciale historische begaafdheid, op speurzin en belangstelling. En ongetwijfeld is dus een historisch-wis- of natuurkundige dissertatie denkbaar, die, wel verre van aanleiding te geven tot bedenkingen, of zij een doctoraat in wis- en natuurkunde rechtvaardigt, er integendeel een in een wis- en natuurkunde en geschiedenis beide zou verdienen.

Tot dit ideale type nu behooren de beide recente Leidsche dissertaties niet. Beperken we ons tot de hierboven vermelde, dan moet nl. worden vastgesteld, dat de aangewezen gevaarlijke mogelijkheden hier beide tot op zekere hoogte werkelijkheid zijn geworden: men kan het werk van Dr. Ploeg doorlezen, zonder er een denkbeeld van te krijgen, welke wetenschap hij in Leiden eigenlijk heeft bestudeerd en men kan het niet uit de hand leggen, zonder het gevoel, dat zijn vermogen tot wetenschappelijk werk beter tot zijn recht zou zijn gekomen en zijn liefde tot de historie schoonere resultaten zou hebben opgeleverd, wanneer de universiteit hem, behalve in de onbekende vakken, waarin hij doctoraalexamen moet hebben gedaan, ook nog een degelijke en algemeene scholing in de wetenschapsgeschiedenis had geschonken.

Hiermee is niets onvriendelijks aan het adres van den schrijver der dissertatie bedoeld. Integendeel: Dr. Ploeg heeft, naar het mij voorkomt, van zijn onderwerp wel ongeveer datgene gemaakt, wat ervan te maken was; men kan in details met hem van opvatting verschillen, eenige onduidelijkheden en compositiefouten in het betoog betreuren en hier en daar naar een dieper doordringen in de natuurwetenschappelijke denkwijze van het tijdvak, waartoe Const. Huygens behoorde, verlangen; dit neemt echter niet weg, dat we hier een volledig, goed gedocumenteerd overzicht voor ons hebben van wat de natuurwetenschappen voor Huygens en wat hij voor de natuurwetenschappen beteekend heeft en dat het doel der opgezette studie daarmee bereikt kan worden geacht.

Hoe echter over dat doel zelf te denken? Wat ervan te zeggen, dat men te Leiden voor twee achtereenvolgende dissertaties op historisch-natuurwetenschappelijk gebied geen betere keuze heeft weten te doen dan die van twee onderwerpen, die beide aan, zoo niet buiten de grens liggen van het veld van onderzoek, waartoe de wetenschapsgeschiedenis, zoolang ze nog zoozeer in haar kinderschoenen staat, goed zal doen, zich te beperken: de studie van de ontwikkeling van het denken over de natuur in die onderzoekers, waaraan de natuurwetenschap haar ontstaan en haar groei dankt. Want, laten we het nu maar eens nuchter en omomwonden zeggen: Drebbel was een avonturier en Const. Huygens was een dilettant en de natuurwetenschap der 17e eeuw zou er niet zoo heel veel anders hebben uitgezien, wanneer de eerste alleen geëtst en de tweede alleen gedicht had. Waar er voor ernstig onderzoek van de geschiedenis van de wis- en natuurkunde nog tal van problemen voor het grijpen liggen, waar onze kennis zelfs van de meest beslissende perioden van haar verloop nog zoo fragmentarisch is, wekt de uitvoerige bestudeering van onderwerpen, die, van secundair belang zijnde, eerst aan de orde behoorden te komen, wanneer men de stof eerst in groote lijnen beheerschte, bevreemding en teleurstelling. En men kan niet nalaten, zich af te vragen, of zoo iets in een wetenschap, die ook in het universitaire onderwijs tot haar recht komt, mogelijk zou zijn geweest.

Maar kan men nu inderdaad ontkennen, dat Constantijn Huygens een belangrijke figuur in de wetenschapsgeschiedenis geweest is? Belangrijk is hij in een opzicht zeker: hij was de vader van Christiaan, dien men wel eens zijn schoonste werk heeft genoemd. Verder heeft hij zich uit liefhebberij bezig gehouden met verschillende onderwerpen, waarin Christiaan groote dingen heeft gedaan; hij heeft zijn zoon een goede opvoeding gegeven en hem al vroeg in contact gebracht met zijn wetenschappelijke relaties en hij heeft door dit alles wellicht er toe medegewerkt, hem tot de studie der natuurwetenschap te drijven. Maar heeft dit alles nu werkelijk een beslissenden invloed op de ontwikkeling van Christiaan gehad? Zou deze niet hetzelfde hebben bereikt, wanneer zijn vader een ander man was geweest? IJdele vragen! Het genie van Christiaan blijft er even wonderlijk en onbegrijpelijk om, of hij bepaalde impulsen van zijn vader heeft ontvangen of niet. En voorzoover Dr. Ploeg met zijn in de inleiding nadrukkelijk uitgesproken bewering, dat het, voor wie de rol van Constantijn in de natuurwetenschappen niet kent, onmogelijk is, te begrijpen, hoe het werk van Christiaan is ontstaan, zeggen wil, dat, voor wie die rol wel kent, dat begrijpen niet langer of althans in mindere mate onmogelijk is, veroorloof ik mij, op dit punt zeer beslist met hem van meening te verschillen.

E.J. DIJKSTERHUIS

André Breton, Point du jour. - Gallimard, Paris.

Onder de pen van Breton, een der surrealistische leiders, wisselen de beschouwende met de een directen vorm van schoonheid nastrevende boeken elkander af. Dit behoort tot de eerste categorie, die om de andere een lijst slaan en er reliëf aan geven door ze uit zich zelf te verhelderen. Naarmate de onmacht tot het scheppen van gestalten uit de ideeën stijgt, stijgt de drang naar rechtvaardiging. De theologie overwoekert het door het geloof ontruimde terrein. Op Dali, den schilder, heeft Breton het zijne overgedragen zooals Cocteau vroeger zijn drang tot verwezenlijking buiten de eigen slinkende krachten om op de doeken van Chirico kristalliseerde. Maar Chirico op zijn beurt keerde zich van het surrealisme af. Voor hem kan nu de tijd komen, de theorieën met het koude vuur, door het uitdrogen van de creatieve begaafdheid ontbonden, te verdedigen.

Breton en anderen staan op bij voorbaat prijs gegeven posten. Zij hebben aan de werkelijkheid een proces aangedaan. ‘Wij gelooven het met glans te winnen en daarom willen wij nu reeds het pathetische getuigenis van een man naar voren schuiven, die ons niets, zelfs niet zijn hoofd schijnt te redden te hebben en dit getuigenis met een bizonderen gloed omgeven.’.... ‘Misschien openen zich met Dali voor het eerst wagenwijd de vensters van den geest en zal men zich naar het valluik van den wildkleurigen hemel voelen glijden.’.... ‘Per slot van rekening hangt alles van ons vermogen tot vrijwillige hallucinatie af. Het domein van de aandacht is, wel beschouwd, datgene, waar alles, wat wij het best aan verdachte gevoelens kunnen onderhouden aan den dag komt.’.... ‘De kunst van Dali vormt een ware bedreiging. Volkomen nieuwe wezens met zichtbaar kwade oogmerken zijn zoo even op stap gegaan.’

Het automatisme van een schrift op den drempel van waken en slapen tot het vasthouden van in den droom omhoog gekomen beelden heeft het surrealisme vooral bekend gemaakt. Zij voelden zich geroepen een geestesboedel te liquideeren, waarvan af te zien in ieders belang zou zijn. Hun was de wil gemeen zich van de rest der wereld te isoleeren in den zin van zich ontwortelen en het breken van de continuïteit. De ontkenning van alle banden gaat bij Dali tot het moedwillig losschroeven van alle gewrichten, de mechanische en die der ‘verdachte gevoelens’. De waarde van dit ondernemen hangt o.a. af van de vermetelheid en het slagen door het vermogen, zekere krachten in zich op te nemen. Daarmee vervallen alle geijkte grenzen, het surrealisme heeft het ‘net als’ geschrapt: ‘een tomaat is ook een kinderballon’.

In zoo ver de werkelijkheid in de huidige sociale vormen gestalte aangenomen heeft verklaarde het ook dezen den oorlog. Zijn aanhangers begeeren den overgang van de macht uit handen der bourgeoisie in die van het proletariaat. Voor deze verwachting wenscht Breton de proefnemingen van het innerlijke leven niet te laten rusten. Geen enkel toezicht, zelfs niet het marxistische, wordt daarop geduld. En de grens tusschen het innerlijke en het andere leven wordt hier gesteld ten einde ze terstond te buiten te kunnen gaan. Als primitiefste middel biedt zich de roep naar het wonder aan. In den grond had het surrealisme geen ander doel.

Zoo komt Breton zonder overgang of liever langs holle wegen, waarvan hij alleen de landkaart kent, van een kinderlijk, voor het overige door de bonzen afgewezen communisme tot duidingen van fantasmagorieën, die voor hun nieuwen blik er van overgeleverde denkbeelden ontdane bezinning op sommige schilderijen van Picasso tot raadselachtige kleur geworden zijn.

Het is even onmogelijk, Breton op al zijn tochten te volgen, als een parelduiker na te gaan. Zijn het enkel parels, die hij meebrengt? Stellig niet. Aan de diepten ontrukt hij gelijkelijk een 'handvol schuimig wier' en edele steenen. Het wier verklaart de steenen en geeft er hun volle waarde aan. En de waarde van het duiken wordt door de stoutmoedige leerstelligheid van den duiker bepaald.

G. Ribemont Dessaignes, Monsieur Jean ou l'amour absolu. - Bernard Grasset, Paris.

Dessaignes heeft tot de medevechters voor het surrealisme behoord. In hoe ver zijn practijk aan de stellingen van Breton beantwoordt behoeft niet ontleed te worden. Zelfs in het samengaan (hoe ver?) blijven zij gescheiden.

De eenzaamheid, de drang aan zich zelf te ontsnappen, de hang naar het volstrekte zijn van zijn nieuwen roman de themata. Dit absolute, meent 'Meneer Jan', is alleen in het samen zijn met een vrouw te beleven. Hij is het negatief van den onsterfelijken Don Juan. In stee van te veroveren wordt hij slag op slag veroverd. Het boek bestaat uit de beschrijving van de netten, die hij voor haar, die zij voor hem uitzet...? Men weet het niet precies. Er is de vrees voor het ledig, die in hem behoeften schept, waardoor personen van het andere geslacht als door een noodlot aangezogen worden. Allen laten hem ledig en ontgoocheld zoodra hij ze bezit. Op het oogenblik zelf, dat de binding zich voltrekt, waarin het absolute zich vertastbaren moet, komt het, eindigheid geworden, aan zijn einde. De ijdelheid van dit verbeten pogen ligt er aan den dag en daarmee het besef van de nietigheid, tot tijd en wijle met het voorbijgaan van een nieuwe vrouw het begoochelingsapparaat weer in werking treedt.

Een blinde macht neemt beurtelings in deze vrouwen vorm aan. In ieder lokt hetzelfde geheim. Hoe ingespannener zij de zich terstond na de vereeniging openende leegte te zijnen opzichte trachten te vullen, des te griezeliger grijnst het mom van de 'liefde'.

Het bezit is hem even onmogelijk als zich weggeven. De verbittering om deze onmacht, die, onder een zekeren gezichtshoek gezien, rijkdom is, laat hij de vrouwen betalen. En dwars door deze verwarring, die niet verder gaat dan de huid, blijft het stuwen naar de zuiverheid van het onbereikbare.

De onmogelijkheid, dit verlangen met dat voor iedere al te bereikbare vrouw overeen te brengen, holt hem uit. Zijn leven bestaat uit ervaringsschijven, die zich als gramofoonplaten optassen, de eene van de andere los. Elk bezit is een verlies, iedere vrouw een middel tot het beleven

van een experiment in zich zelf. ‘Veroveringen’ vergarend, vergaart hij *spleen*. Voor deze nieuwe romantiek wankelt het wereldbeeld, voor zijn introspectie opent zich in het leven de dood.

Hij meent dien te overwinnen door de ontmoeting met Leda, vrouw geworden engel. Hij spreekt haar door de spijlen van een hek, dat den schaduwigen tuin van een verwaarloosde villa omsluit. En het hart, dat aan het hare dacht deel te hebben, wordt verscheurd als het bespeurt, dat zij de projectie van zijn eigen beeld in een ander rijk is.

‘Monsieur Jean’ wordt omlaag getrokken in de mate waarin hij de hand naar de poëzie van de dingen strekt. Van deze schamele dingen is het verhaal vol. Hetmag realistischer schijnen dan zijn vorige, de stroomlijn is dezelfde. In deze atmospheer is ontwikkeling uitgesloten. Met sympathische vitriool werd ze gedrenkt: den zinnenden blik onthult ze haar zelfkritiek. De norsche eigenzinnigheid van den schrijver heeft het zoo bedoeld. Even hardnekkig als zijn ‘held’ verijdelt hij den schoonen schijn, het *schoone schijnen*. Jean waadt in modder en deze modder droogt, steriliseerende. In geronnen modder zijn de ‘avonturen’ gebootst. Zijn vrouwen zijn bekorende noch om andere redenen begeerenswaarde buit. Liefde en haat liggen naast elkaar en deze handelsbediende glijdt naar het woord van Breton slag op slag naar het valluik van den hemel, maar, wankelend wereldbeeld, bij het glijden zelf zwaaien de dingen een halven slag om en waar hij neerploft is 't modder, welke hem althans de zekerheid bijbrengt, dat er niets lagers is en het reiken van zelf den weg naar dien rossen hemel vindt.

Emmanuel Bove, Le beau-fils. - Bernard Grasset, Paris.

Beau-fils wil in dit verband stiefzoon zeggen. Deze Jean-Noël is een voorzoon van den jong gestorven Jean-Melchior Oetlinger, die later met Annie Villemur trouwt, hem in menig, vooral sociaal, opzicht superieur. Deze vele, dicht bedrukte bladzijden krioelen van in elkaar gestrengelde families en verwikkelingen, gelaten door een doode, die voor den lezer nauwelijks heeft geleefd, maar door de onmogelijkheid van versmelting der in zijn binding vervatte, tegenstrijdige elementen aanwezig en voor de verwarringen aansprakelijk blijft. Want zijn zoon vervangt hem tot zekere hoogte in de gevoelens van Annie, welke liefde noch vriendschap heeten mogen. Het prestige van haar persoonlijkheid en omgeving ondergaat hij als een *hantise* en hij laat niet na, haar op alle manieren, zij het niet opzettelijk, te kwellen en ten laatste te ontmoedigen.

Moreel en materieel verkeert hij in benauwde en benauwende omstandigheden. Het eigenaardige van het eentonige verhaal is, dat het omtrent waarde of onwaarde van deze menschen in twijfel laat. Met de zorgvuldigste minutie ligt het oppervlak van hun en veler anderer bestaan er bloot. Allen verschijnen als poppen, bizar en geagiteerd, mechanismen zonder warmte, die in het ijle bewegen zonder dat ooit een vonk overspringt. En de notities van de kleine feitenen dalen als een motregen neer, die den stijl uitwischt. Bove, ‘geboren Rus’, schrijft een onvoldoende Fransch. De opmerking ware overbodig, als dit tekort door een surplus naar andere zijde opgewogen werd. In weerwil

van een onloochenbaar talent, wrang, soms schrijnend in de uit vele trekjes langzaam losdrijvende suggestie van door een dwingend gevoel geobsedeerde levens, is deze roman ondoorzichtig en vormloos gebleven. In dit te weinig strakke verband zijn de trekken te weinig incisief. In de orchestratie van het geheel spelen op zich zelf flitsende observaties gelijk: - dit ‘il en mouillant les ll de Villemur comme il savait que c'est l'usage dans la haute société protestante’ of: ‘elle portait ce jour-là un oeillet à son col de fourrure et les minuscules aiguilles de l'asparagus dont la fleur était entourée étaient tombées sur sa gorge’, een te zwakke rol.

H. VAN LOON

Stemmen uit de redactie

De Paleis-Raadhuis kwestie.

- Jaren geleden werd in de N.R. Courant een algemeene beschouwing gewijd aan het Paleis op den Dam, waarin, nadat gewezen was op de betrekkelijk geringe belangstelling van den gemiddelden Hollander voor bouwkunst, Neerlands ‘achtste wonder’ als monument genoemd werd, dat zich wel in algemeene belangstelling mocht verheugen. Was het al niet om zuiver bouwkundig interesse, dan was het om de ‘Paleis-Raadhuis’ kwestie, dat de aandacht voor dit bouwwerk gespannen bleef. De vraag was toentertijd weer eens in den gemeenteraad gesteld of het niet mogelijk zou zijn het bruikleen op te heffen. Aan die vraag werd onmiddellijk een tweede vastgeknoopt: Wat moet er met het gebouw, na de terugerlanging door de stad, geschieden? Weliswaar schreef indertijd Prof. Brugmans dat ‘met weinig moeite het gebouw in den oorspronkelijken luister zou zijn te herstellen’, doch dit leek de zaak wat al te simpel voorgesteld en bovendien: het raadhuis in den ouden luister hersteld zou nog niet hetzelfde zijn als: een geschikt raadhuis hebben voor dezen tijd en voor Amsterdam in den huidigen omvang!

Intusschen: ter onderzoeking van de verschillende problemen werd in December 1931 een Paleis-Raadhuis-commissie geinstalleerd en voor kort is het voorloopig verslag dier commissie verschenen. De opdracht, vanwege het gemeentebestuur verstrekt, luidde: ‘Een onderzoek in te stellen, of het Paleis op den Dam voor één of meer gemeentelijke doeleinden was bruikbaar te maken en, zoo ja, voor welk of welke.’

De Commissie splitste zich in drieën, resp. voor: het technisch onderzoek, het onderzoek naar de bruikbaarheid van het gebouw voor een doel, liggend buiten dat van huisvesting van gemeente-

bestuur en -administratie, en één voor een onderzoek naar de mogelijkheid van herstel der oorspronkelijke functie.

De conclusie der pleno-commissie is nu als volgt samen te vatten: De meest wenschelijke oplossing is deze, dat een ‘kern’ van het gemeentebestuur zich in het gebouw op den Dam zou vestigen.

Niemand zal zich de bezwaren ontveinzen, die dat voor het dagelijksch bedrijf van de gemeentelijke administratie moet meebrengen. Doch, vraagt men zich af, of men het raadhuis gaarne voor iets anders, b.v. als museum gebruikt zou willen zien, men zou onmiddellijk met een volmondig ‘neen’ antwoorden. Het geval blijft uitermate moeilijk, vooral nu Amsterdam het zich zeker niet kan veroorloven een geheel nieuw raadhuis te bouwen en het oude uitsluitend voor ontvangsten, congressen e.a. in stand te houden.

Zoo blijft dan te hopen, dat het advies van de Paleis-Raadhuiscommissie de verwezenlijking nader heeft gebracht van wat zoo velen wenschen: een herstel van het prachtige gebouw zoowel inals uitwendig en een opnemen ervan in het leven van de stad, waarvoor het eens werd gezet.

Saar-indruk.

- Twee dingen bovenal moeten de ‘neutralen’ in het Saarland midden Januari hebben getroffen en met bewondering vervuld: de zelfbeheersching der overwinnaars, vóór en na hun zege, en de moed van die leden der stembureaux, die daar openlijk het Eenheidsfront durfden vertegenwoordigen.

De gedisciplineerdheid was volmaakt.

Des Zondags: Geenerlei groet, ook niet de lichtste buiging, de zwakste knik, voor het stembureau met zijn neutralen voorzitter, uit wiens handen men zijn stembiljet ontving en wien men het ingevuld weer overhandigde, opdat hij het in de bus zou werpen. Noch bij het komen, noch bij het gaan. Slechts bij zeer enkele heel jonge stemsters kon er soms even een lachje af, als de pasfoto met het gezichtje neutraal werd vergeleken. Het geheel was van beklemmend koude correctheid.

Des Dinsdags: Het feestbetoon, dat in den ochtend tusschen acht en negen in Saarbrücken inzette met klokgelui en eensklaps in dikken mist overal uitschietende vlaggen; de straten, die vol-

liepen met een intens verheugde menigte; het bleef in dezelfde lijn van zelfbeheersching. De enkele neutralen onder deze menigte, kenbaar aan niet-meezingen, aan niet-brengen van den nationalen groet, het publiek keek door hen heen, negeerde hen met onberispelijke beleefdheid. Zij hadden hun plicht gedaan en mochten hun trein opzoeken.

Aldus de groep, die ter stembus was getrokken met een verpletterende overwinning in den zak.

Nog geen tiende van deze bleek het Eenheidsfront sterk. Aan een meerderheid in heel Saarland heeft onder deze onderling hoogst ongelijksoortige aanhangers van den status quo wel niemand geloofd, op z'n best aan eenige locale districtssuccessen. Ook deze zijn uitgebleven; de nederlaag was volkomen.

Een tweeduizend van deze mannen maakte des Zondags deel uit van de stembureaux. Hoevelen hunner zullen daar hebben gezeten de hel in het hart! Maar in uiterlijke onbewogenheid en zelfbeheersching gaven zij hun medeleden van het andere front niet het geringste toe. In zedelijken moed waren deze tot diepe nederlaag gedoemden dien dag de eersten. Dat de toekomst hen en de hunnen dreigde met lijfsgevaar en economischen ondergang, zij wisten het en met open vizier zagen zij deze dreiging naderen.

Als iets hun aanspraak geeft op menschwaardige behandeling in het Derde Rijk, dan is het, dat zij den 13den Januari zich kerels hebben betoond.

Algemeen Beschaafd.

- Niets onverkwikkelijker in de spelling-misère dan de struisvogelpolitiek, om, waar men geen oplossing van de moeilijkheden meer weet, de beslissing, die men verplicht is te geven, over te laten aan de vage abstractie, die in het vakjargon der Neerlandici met de initialen A.B. wordt aangeduid. We zien haar thans weer door minister Marchant te hulp roepen in de netelige, maar, naar het schijnt, aanvankelijk over het hoofd geziene kwestie van den lidwoordsgenitief: nu de buigings-n overal is afgeschaft, waar zij niet sexueel is, zou de meening kunnen ontstaan (en hoe zou men haar anders dan op de zoo verfoeide historische gronden kunnen weerleggen?), dat men in al die gevallen naast den accusativus ‘de’ ook wel

den genitivus ‘der’ mag schrijven; echter klinken uitdrukkingen als ‘het lidmaatschap der raad’, ‘het middelpunt der cirkel’, ‘de sterren der hemel’ en derg. zelfs den vereenvoudigers wel wat kras in het oor en dus moet het A.B.-argument dienst doen, om ons toch weer te helpen onthouden (wat binnenkort geen woordenboek meer leeren zal), dat raad, cirkel en hemel mannelijk zijn.

Dat is ten duidelijkste een erkenning van onmacht; wie regelen wil, regele goed en volledig; er mag in zake spelling geen onzekerheid overblijven en geen meeningsverschil bestaan; gevallen van twijfel moeten door de autoriteit van woordenboek of spraakkunst kunnen worden uitgemaakt. Een hervorming der spelling, waarbij deze noodzaak principieel wordt ontkend, is daardoor alleen al veroordeeld; zij verergert den chaos, dien ze wilde opheffen.

De blanke tijger

I

De post, die zijn afgelegen woonplaats niet meer dan tweemaal per week en nooit anders dan kort voor het vallen van de nacht bereikte, had hem als gewoonlijk vele dienstbrieven gebracht. Hij maakte dadelijk een omslag open, dat het merk van spoed droeg en vond een tweede met zegels gesloten brief met de aanduiding ‘geheim’. Gretig en eenigszins gespannen, vermoedend dat hij eindelijk een beslissing zou vinden in de zaak die hem zooveel moeite had gekost, verbrak hij de zegels en las.

Geërgerd gooide hij de brief neer. De regeering oordeelde de redenen, op grond waarvan hij interneering van Joesoef Banta had gevraagd, niet overtuigend. Er was bij het officieele stuk nog een kort briefje van zijn onmiddellijke chef ingesloten, tot hem persoonlijk gericht: Waarde Hoorne, hoewel ik, zooals ge weet, overtuigd ben dat de man inderdaad gevaarlijk is en behoort te worden geïnterneerd, kan ik de heeren niet geheel ongelijk geven dat zij uw argumenten te zwak achten. Er zit niets anders op dan te trachten klemmender bewijzen te verzamelen.

Hij stond op, wandelde langzaam de tuin in vóór zijn huis en bleef lange tijd staan in het snel-dalende duister van de tropennacht. Het was stil, zeer stil om hem heen. Niet meer dan een enkel krekeltje verbrak nu en dan de geluidlooze, weemoedige gelatenheid, waarmee de natuur de komst van de nacht aanaanvaardde. Zelden had Hoorne de stemming van vage droefenis gevoeld, die zooveel blanken in het tropische land bij het dalen van de nacht bevangt. Maar ditmaal besloop ook hem een zachte beklemming. De boosheid en de ergernis, die even te voren bij het vernemen van de afwijzende beslissing op zijn voorstel in hem waren opgewoeld, weken meer en meer voor een moedeloosheid, die slecht bij zijn natuur paste. Hij had het gevoel van de aan-

wezigheid van tegen hem samenspannende krachten, die ongezien bleven, die telkens terugweken als hij op ze toe wilde springen om ze bij de keel te grijpen. En hij had het gevoel alsof de regeering die hij diende hem niet van harte steunde met haar macht, alsof zij hem in de rug met koele, beleefde onverschilligheid gadesloeg. Zelfs bij zijn onmiddellijke chef, die behoorde tot de groote groep der voorzichtige nauwgezetten, zelfs bij zijn chef die zijn opvatting in deze zaak deelde, meende hij een tekort aan oprechte steun te ontwaren. Zou de beslissing zoo uitgevallen zijn indien de voorzichtige man zijn voorstellen met de inzet zijner gansche persoonlijkheid hadde ondersteund? Trachten klemmender bewijzen te verzamelen, schreef hij. Hoe zou hem dat kunnen gelukken?

Twee jaren geleden had hij de man, die Joesoef Banta heette, in een naburige ambtskring leeren kennen. Bijna onmiddellijk was bij de rechtlijnige noorderling met de rustige, blauwe oogen een weerzin gerezen tegen de gladde beweeglijkheid van deze zoon van het inheemsche volk, met zijn diepliggende, onrustige, altijdzwervende blik, die afwisselend ontwijkend en brutaal, gedwee en uitdagend scheen. Duidelijk stond hem het uiterlijk van de man voor de geest. De breede jukbeenderen en sterke kaken, maar vooral iets dat om de mond lag en de onedele wenkbrauwen, gaven aan zijn gezicht een trek van wreedheid, die veel voorkwam bij de mannen uit deze streek, en een der redenen was, dat Hoorne voor de bevolking hier, althans voor de mannen, niet die spontane genegenheid had opgevat die hij in andere gewesten van het koloniale land zoo vaak had gevoeld: een genegenheid, die verband scheen te houden met zijn groote liefde voor de natuur en voor alles wat dicht bij de natuur stond. Spoedig was hij Joesoef, die een der lagere ambten in het gewest bekleedde, gaan verdenken van verschillende duistere handelingen. Na eenige tijd had hij hem betrapt op een kastekort en misbruik van macht. De man was op zijn voorstel ontslagen. Aan de wijze waarop Joesoef Banta de mededeeling van dit ontslag ontvangen had, aan de korte doffe gloed van haat die hem uit de oogen van de man getroffen had, aan de eigenaardige klank der droge, vlug uitgestooten woorden: Goed, goed! dank U, Mijnheer! die hij had gesproken, wist Hoorne dat hij een onverzoenlijke vijand gekregen had. Korte tijd was de ontslagene nog in zijn ambtskring blijven

wonen. Er hadden een paar rooverijen plaats. Hoorne was een geboren jager, iemand met een sterk instinct voor natuurlijke vijanden en dreigende gevaren, met een sterk instinct ook voor de richting waarin hij zijn vijand of zijn prooi moest zoeken. Hij was ook een goed politieman. Onmiddellijk was hij zijn nasporing begonnen in de richting van Joesoef Banta. Maar deze had het naderende gevaar gevoeld als een kat en was snel en spoorloos uit Hoorne's ambtskring verdwenen. Niemand wist waarheen, en geruime tijd hoorde men niets van hem, totdat hij, kort nadat Hoorne naar deze afdeeling van het groote gewest was overgeplaatst, plotseling weer was opgedoken. En nu was hij de strijd tegen Hoorne en tegen het gezag der blanken begonnen met het gevaarlijkste en geduchtste wapen, waarmede zulk een strijd onder een onontwikkelde bevolking gevoerd kan worden: met de macht van het woord. Met het woord dat alles opwoelt wat er op de bodem der ziel sluimert aan lagere instincten, aan begeerte naar het bezit van anderen, aan nijd tegen bevoorrechten en hoogergestelden, aan haat tegen een ander ras. Met de macht van het woord, dat vóórspiegelt en vol verleidelijke beloften is. Met de macht van het woord, dat alle moeiten en tegenslag uit het heden ombuigt tot haat tegen het heerschende stelsel en de oude droom van een aardsch paradijs in de naaste toekomst voor de verbeelding uitspant.

Wat kon Hoorne tegen de dreigende schaduwen doen, die op deze streek altijd sneller schenen te vallen dan elders? Hij had getracht de zaak der rooverijen in zijn vorige ambtskring, die na de verdwijning van de verdachte was opgeborgen, weer aangevat te krijgen door zijn opvolger ginds. Doch elk stevig bewijsstuk ontbrak ten eenenmale. Hij was wel op de hoogte van de ondergrondsche werkzaamheid van zijn vijand, maar deze wist zich steeds op gevaarlijke oogenblikken door geoefende helpers te doen vervangen, wist steeds een schijnbaar onschuldige vorm voor zijn gedachten te kiezen wanneer dit noodig was. Zijn vijand bleek goed geschoold!

Hij werd in zijn gedachten gestoord door zijn vrouw, die zijn driejarig zoontje op de arm droeg om vader een nachtzoen te brengen. Hij kuste het kind, maar, nog in zijn moedelooze overpeinzing bevangen, liet hij het weer meenemen zonder de zoete

woordjes waarmee hij Keesje, het liefste wat hij op aarde bezat, voor het slapen gaan gewoonlijk bedacht. En toen hij het tweetal dat het huis weer binnenging nazag en hun omtrek tegen de verlichte binnengalerij zag, was het plotseling of er iets, iets waaruit zijn beklemdheid voortkwam en dat onbeduidend had geschenen en vaag, duidelijker vormen kreeg. Ja, zijn vrouw en kind, deze twee waren het, meer dan iets anders, waarom hij de afwijzende beslissing op zijn voorstel zoo wrang had gevoeld. Wat deerde hemzelf gevaar? Honderdmaal had hij het gezocht op de jacht naar groot wild. Gevaar prikkelde hem als een pittige drank. Hij was er zelfs toe gekomen de wilde varkens, die in deze streek het meest voorkomende groote wild waren, aan te schieten in plaats van door het hart of de kop te raken, alleen in de hoop aangevallen te worden. Wat zouden hem de gevaren gedeerd hebben die Joesoef om hem heen spande, zoo hij alleen geweest ware? Zijn nimmer-falende buks kon hem zoo noodig overal vergezellen, en met dit wapen, waarmede hij tien schoten zonder onderbreking achter elkaar kon lossen, voelde hij zich veilig tegenover een geheele schare van vijanden. Maar zijn vrouw en kind? De volgende dag zou hij 's morgens vroeg op dienstreis gaan; zes dagen dacht hij weg te blijven. Zouden de twee veilig zijn gedurende zijn afwezigheid? De gedachte kwam in hem op de tocht af te zeggen. Maar hij verwierp dit onmiddellijk. Het was onzinnig het gevaar, zoo dit bestond, grooter afmetingen te geven dan het uit zichzelf had. Bovendien: hij was nog geen half jaar in deze afdeeling en kende ze nog niet zooals het behoorde. Hij wist nog niet hoe hij over vele der volkshoofden moest denken; welke de besten waren, en wie hij nog had te rekenen tot die, waarvoor zijn voorganger en zijn chef hem reeds hadden gewaarschuwd. Uit ervaring wist hij hoe belangrijk het was alles door eigen aanschouwing te leeren kennen en zich zooveel en zoo geregeld mogelijk in de verschillende deelen van zijn ambtskring te laten zien. En bovenal: zijn vijand was werkzaam; het was noodzakelijk activiteit tegenover activiteit te stellen. De tocht zou juist gaan door een streek waar volgens de binnengekomen berichten de werkzaamheid van Joesoef en zijn helpers in de laatste tijd groot was: hij moest trachten zooveel mogelijk zelf alles te verkennen, de stemming te peilen, met hoofden en bevolking te spreken.

Hij ging zijn kantoor weer binnen om de overige brieven te

openen en nog zooveel mogelijk stukken vóór zijn vertrek af te doen. Weldra was hij in zijn werk verdiept.

Bij de stukken vond hij weer een ongeteekende brief, met verdraaide hand geschreven, waarin gewaarschuwd werd voor de werkzaamheid van Joesoef Banta en zijn helpers en zelfs geklaagd over de dwingelandij, die deze zich somtijds veroorloofden tegenover hen, die zich van de volksbeweging afzijdig wenschten te houden. Het was niet het eerste briefje van deze aard dat Hoorne had ontvangen. De moeilijkheid echter was, te weten te komen wie de schrijver was, die zich blijkbaar niet bloot durfde te geven. En zoo men die al vond, dan bleef nog de grootere moeilijkheid een vrij en open getuigenis te ontlokken. Maar hoe weinig dit naamlooze briefje ook mocht bijdragen tot het verkrijgen van het overtuigend bewijsmateriaal dat hij zocht, het versterkte hem toch weer in zijn overtuiging, dat achter de half-openbare gedachteverbreiding van Joesoef en de zijnen een vereeniging school van ingewijden, een kern van vastbeslotenen die tot elke daad van geweld bereid en in staat waren. Het zijn booswichten, zoo drukte de briefschrijver zich uit, die allen willen dooden die niet van hun ras en hun geloof zijn.

Ik *moet* bewijzen hebben, dacht Hoorne. Hij besloot, meer dan totdusverre van spionnen gebruik te maken om zich nauwkeurige en volledige gegevens te verschaffen. Het was een werkwijze die hij zelden en ongaarne had toegepast. Hij zond een boodschap om het districtshoofd bij zich te ontbieden, wiens woning op korte afstand van de zijne lag.

Zijn vrouw kwam hem halen voor de avondmaaltijd. Terwijl zij tegenover elkaar zaten en hij overlegde of hij haar iets vertellen zou van de gedachten die hem bezig hielden, trof hem weer de kinderlijkheid van haar wezen, van de vragende uitdrukking in haar oogen, die hem altijd weer kon ontroeren, van de aardige val van 't half kort geknipte haar langs haar ooren, en van het meisjesachtige dat om haar magere schouders was blijven hangen, die zij geneigd scheen even op te trekken. Hoe kon hij haar deelgenoot maken van zijn gedachten, zonder haar te verschrikken? Toch moet zij iets weten van wat hier gebeurt, dacht hij. Zij heeft er recht op. Zij moet weten of zij hier wil blijven, wanneer ik telkens dagen lang op tournee moet terwijl de toestand niet heele-

maal is zooals die zijn moet. En hij zocht naar een luchtige inleiding voor een ernstig gesprek.

‘Nelke.’

‘Ja?’

‘Mag ik wat water hebben?’ Zij reikte hem de karaf en hij schonk zich in. Daar hij zweeg kwam ze zelf met iets wat ze te zeggen had.

‘De tuinjongen heeft weer om verlof gevraagd.’

‘Alweer?’ vroeg hij. ‘En hij is de vorige maand pas geweest!’

‘Dat heb ik hem ook gezegd.’

‘En wat voor reden gaf hij op? Weer een gestorven familielid?’

‘Daar dorst hij blijkbaar deze keer niet mee aankomen. Maar 't was heel dringend, zei hij. En toen ik vroeg: wat is het dan, waarvoor je volstrekt naar huis moet? kwam hij met een nogal lang verhaal van een huis, dat noodzakelijk hersteld moest worden en van moeilijke onderhandelingen over de uithuwelijking van een dochter van een overleden broer, die aan zijn zorg was toevertrouwd.’

‘En wat heb je geantwoord?’

‘Ik heb gezegd, dat hij aan jou verlof moest vragen, maar dat jij 't misschien niet goed zou vinden, omdat je voor eenige dagen op reis gaat en dan liever hebt dat de bedienden hier zijn.’ En ze zag hem vragend aan.

‘Dat is ook zoo. En dat weet hij heel goed. Ik begrijp niet dat hij al weer verlof durft te vragen,’ zei hij, lichtelijk ontstemd. En dan, om de zaak af te doen: ‘Ik zal straks zelf met hem praten.’

Enkele oogenblikken aten ze zwijgend door. Toen zei hij: ‘Zeg Nelke, heb *jij* geen lust om eens met verlof te gaan?’

Eenigszins verwonderd zag ze hem aan.

‘Ik met verlof? Wat bedoel je?’

‘Wel, heel eenvoudig. Heb je geen lust om eens met Keesje ergens te gaan logeeren? Bijvoorbeeld bij de resident en zijn vrouw. Ze hebben ons uitgenoodigd om dat eens te doen.’

Het voorstel was geheel onverwacht voor haar en ze antwoordde niet dadelijk. Ze had zich, eenvoudig opgevoed als ze was, gewend aan een landelijke omgeving in 't verre vaderland, en met haar bescheiden behoefte aan geestelijke ontspanning, spoedig aan het leven van een klein plaatsje in de tropische

binnenlanden gewend. Het bestier van huis en hof; kleine, maar voor haar belangrijke pogingen om planten, bloemen en vruchten te kweeken, waarin ze veel behagen vond, en bovenal de verzorging van haar kleine jongen namen haar zoozeer in beslag dat ze eigenlijk nooit behoefte had gevoeld aan een leven van meer afwisseling en verstrooiing. Aarzelend kwam er uit:
'Ja, dat zou kunnen. Maar bedoel je dat ik alleen met Keesje ga, zonder jou?....'

'Ik zou je kunnen brengen. Ik moet zoo gauw mogelijk eens met de resident persoonlijk spreken over allerlei zaken. Maar ik ga dan dadelijk terug en jij blijft, als ze je kunnen hebben, daar een tijd logeeren.'

'Hoe lang?' vroeg ze.

'Nu, bijvoorbeeld een maand. Zoo lang als 't met goed fatsoen kan.'

'Een maand?' zei ze verbaasd. 'En jij al die tijd alleen?'

'Ik moet tòch heel veel en lang achter elkaar op tournee. Ik moet weken achtereen uit, door streken waar ik alleen te paard kan komen.

'Dat is wel meer gebeurd!' zei ze, half spottend, half pruilend.

'Dat is zoo,' gaf hij toe. 'Maar ik heb nu een groot en tijdroovend onderzoek te doen. De zaak is....'

Hij aarzelde even. Moest hij haar zeggen dat hij aan haar veiligheid moest gaan denken? Eindelijk hernam hij in antwoord op haar vragende blik:

'De zaak is.... Herinner jij je Joesoef Banta?'

'Joesoef Banta?' vroeg ze, niet wetend wie hij bedoelde en waar ze in haar herinnering moest zoeken.

'Ja, twee jaar geleden heb ik je eens iets verteld van iemand met een kastekort, die een knoeier was en die ik had geschorst en voor ontslag voorgedragen. Je hebt hem wel eens gezien en daarna gezegd: wat een ongunstig type was dat! Herinner je je dat?'

Er kwam een beeld in haar geest op....

'Ja.... Ja. Een man met diepliggende, dichtbij elkaar staande oogen....'

'Juist!' riep hij. 'Nu, die man is hier in deze afdeeling weer opgedoken. Hij broeit wat uit. Hij voert iets in 't schild tegen 't gezag. Ik heb voorgesteld hem te interneeren, maar de regeering

wil klemmender bewijzen dat hij gevaarlijk is en misdadige plannen heeft. Ik moet die bewijzen hebben. Ik moet er lang achter elkaar op uit. Ik moet veel in verschillende dorpen zijn, met allerlei hoofden en met gewone menschen praten. Kortom, ik moet zulke preciese gegevens en overtuigende bewijzen verzamelen dat ik mijn zin krijg en de man toch geïnterneerd wordt, want hij is niet te vertrouwen. En zoolang dat niet gebeurd is, is 't geen prettige gedachte voor mij dat jij hier alleen bent met het kind, terwijl ik misschien weken achtereen weg ben.

Ze had met haar kinderlijk-verbaasde oogen geluisterd, maar begreep slechts ten halve. Bedoelde hij werkelijk dat hier in zijn ambtskring iemand was die gevaarlijk was en die hij niet onschadelijk kon maken? Iemand die booze bedoelingen had en zijn wil kon weerstaan?

'Dus,' vroeg ze, 'je hebt voorgesteld hem te interneeren, maar de regeering heeft dat niet gewild?'

'Neen, tot dusver, op grond van de gegevens die ik heb verzameld, tot dusver niet.'

Dat een regeering dom kan zijn, dat kon ze begrijpen. Maar het andere, dat er iemand was, en nog wel een boosaardig mensch, die haar man niet de baas kon worden, dat was nieuw voor haar en in haar hart begreep ze het niet goed.

Hij was voor haar eenvoudig de belichaming van het begrip manlijkheid. Waar hij was voelde men zich veilig. Waar hij te zeggen had, moest het leven goed en ordelijk zijn. Ze wist, hoe vaak hij reeds in zijn vrij korte loopbaan aan veediefstal en rooverij een einde had gemaakt, smokkelaars had gepakt, knoeierij had ontdekt. Ze wist dat hij onversaagd en moedig was en een krachtig lichaam had. De gevoelens van gezonde kracht en veiligheid die van hem schenen uit te stralen werden nog verlevendigd door de verbluffende zekerheid, waarmee hij elk schietwapen, zoo geweer als pistool, hanteerde. Zij hadden wel eens last van ratten, die vooral tegen de avond in de tuin verschenen en dan wel slachtoffers maakten onder de kleine gansjes en eendjes, of onder de kuikens. Hij placht dan een zakpistooltje bij zich te steken als zij tegen de schemering wat in de tuin gingen wandelen, en als zich een rat vertoonde - meestal had zij het beest niet gauw genoeg gezien - greep hij in zijn zak en strekte de hand uit. Bijna op hetzelfde oogenblik klonk een fijne knal, - en zij herinnerde

zich niet dat het dier ooit ontkomen was. Zelfs in het zich verdichtende halfduister scheen zijn jagersblik de kleine dieren te onderscheiden en miste hij niet. Eens ontdekten zij een groene boomslang.

‘Wacht,’ zei hij, ‘die is giftig,’ en hij haalde zijn zakpistooltje. Hij mikte - het beest, dat niet dikker was dan een wandelstok, hing vele meters boven hun hoofden over een tak van een boom - en schoot.

‘Mis’ zei ze, want het dier verroerde zich niet.

‘Mis?’ zei hij ongeloovig. ‘Dat kan niet.’

Maar het dier verroerde zich niet en scheen ongedeerd.

‘Schiet nog eens,’ had ze gezegd.

Hij keek scherp omhoog en scheen op 't punt nog eens te schieten. Maar toen wees hij met de vinger naar een plek op de boomstam. Langzaam en traag waren eenige bloeddroppels omlaag gaan lekken. Het dier bleek midden door de kop geraakt en was morsdood. Het gebeurde wel eens als zij in een reiswagen of auto reden, dat hij plotseling aan haar vroeg: Wil je een mooie veer voor een hoed hebben? Of: Wil je een paar veeren aan je zuster zenden? En vóór zij nog goed wist wat er gebeurde, stond de wagen stil, was hij er uit gesprongen met zijn geweer, dat hij gewoonlijk meenam om onderweg nog wat te jagen, en er klonk een schot. Een reiger of andere mooi-geveerde vogel, die hij van ver had zien aanvliegen, stortte neer. Hij, anders heel rustig in zijn doen, was bij zulke gelegenheden in zijn bewegingen niet alleen feilloos zeker, maar ook wonderbaarlijk vlug. Het was dan of de zenuwen van zijn lichaam, magisch gehoorzamend aan zijn wil, plotseling alle samenwerkten tot bereiking van het eene doel: de dood van het dier.

Neen, in haar hart kon ze niet begrijpen dat iemand zich tegen zijn wil kon verzetten.

Het bleef eenige oogenblikken stil aan de disch. Toen zei hij, in weerklank op een plotseling opkomende gedachte en om aan het gesprek een vroolijker wending te geven:

‘Jij en Kees moesten maar met mij mee gaan als ik op tournee ga. Waarom zou jij geen paardrijden? Je hebt 't vroeger, vóórdat we Kees hadden, wel eens gedaan. En langzamerhand wordt hij groot genoeg om 't ook te leeren.’

‘Kees groot genoeg!’ wierp ze tegen.

‘Nu ja, nu nog niet. Maar al gauw is 't zoo ver dat hij best lange tochten mee kan maken. En dan moet jij ook leeren schieten, zoodatje óók kunt jagen.’

‘Ik schieten!’

‘Waarom niet? Engelsche vrouwen gaan ook wel mee op de jacht.’

‘*Ik* schieten?’ vroeg ze nogmaals, lachend, ongeloovig.

‘Waarom niet?’ vroeg hij weerom.

Ze haalde spottend de schouders op en schudde glimlachend 't hoofd. En hij voelde het ook zelf: dat zij een geweer, zelfs het lichtste, zou hanteeren - hoe weinig paste dat bij haar heele wezen! Nu hij trachtte het zich even in ernst voor te stellen, voelde hij duidelijk de volstrekte onmogelijkheid van zooiets: Nelke een geweer aanleggend en een dier neerschietend.

‘Nu,’ gaf hij toe, ‘je hoeft ook niet bepaald zelf te schieten. Maar dat je goed moet leeren rijden en veel meer met mij mee moet als ik geen al te lange tochten maak, dat meen ik!’

En hij bedacht, hoe tevreden hij zou zijn, als hij morgen deze twee menschen, deze twee kinderen waaraan zijn hart zoo hing, met zich mee zou kunnen nemen. Hij bedacht, dat hij volmaakt gelukkig zou kunnen zijn, als hij deze dingen vereenigd kon hebben: het uitrijden te paard in de heerlijke morgen, met zijn vrouw en zijn kind bij zich.

Zij hadden hun eenvoudige maaltijd beëindigd toen de huisjongen het districtshoofd aankondigde. Hoorne noodigde hem in zijn kantoor.

De man maakte een zielige indruk. Hij scheen overwerkt en terneergeslagen. Niet geboortig uit de streek zelf, geen waar volkshoofd, niet door banden des bloeds en door traditie met de bevolking verbonden, was het districtshoofd Hoorne en zijn voorgangers nooit een ware steun geweest. Hoorne besprak met hem de zaak der interneering van Joesoef Banta, de mogelijkheid om meer en stelliger gegevens te verkrijgen over de geheime bedoelingen, die achter de voorhangsels der nieuwe vereeniging en der volksverlichting scholen, de bruikbaarheid en geloofwaardigheid van enkele spionnen. Het districtshoofd sprak weinig, maakte geen tegenwerpingen en kwam met geen enkel voorstel. Hij was van een trieste gedweeheid en scheen van goeden wille. Doch hij was als een boom die van elders was overgebracht, zijn wortels

niet in de vreemde bodem had kunnen vasthechten en kwijnde. Hoorne had het gevoel: hij valt bij de eerste rukwind.

Nadat hij het districtshoofd nog groote waakzaamheid op het hart had gedrukt en had doen beloven hem onverwijld op de hoogte te stellen van elk verdacht voorval, liet hij de man heengaan en gelastte dat de tuinjongen, zoo hij nog niet sliep, vóór hem zou komen.

De tuinjongen, die uit de streek afkomstig was en reeds bij zijn voorganger tuin en paard en gevogelte verzorgd had, verscheen. Hoorne vroeg hem waarom hij, zóó spoedig na het verlof dat hij kort geleden genoten had, wéér vrij vroeg en drong er op aan de ware redenen te noemen. Hij voegde er bij, dat hij zoo noodig zou onderzoeken of de opgegeven redenen op waarheid berusten.

De tuinjongen zweeg.

'Nu,' zei Hoorne, 'spreek dan!'

'Als mijnheer het niet goed vindt....'

'Ik vind het alleen goed, als de reden, die je hebt opgegeven aan mevrouw, de onderhandelingen over 't huwlijk van 't meisje wààr is.'

De man zweeg en staarde gelaten vóór zich op de grond.

'Nu, spreek dan!'

'Als mijnheer het niet goed vindt, is het niet noodig en neem ik mijn verzoek terug.'

'Genoeg!' zei Hoorne korzelig, en beduidde de man met een hoofdbeweging, dat het onderhoud afgeloopen was.

De tuinman ging en Hoorne bleef alleen in zijn kantoor. Het korte onderhoud liet even een onaangenaam gevoel bij hem achter. Maar hij boog zich weer over zijn stukken en was spoedig in zijn werk verdiept.

Zijn vrouw kwam in zijn kantoor om iets te vragen over de kleeren die ze voor hem moest inpakken. Hij zei haar dat de tuinjongen zijn verzoek om verlof had ingetrokken.

'Zoo, weer ingetrokken? En wat was nu de eigenlijke reden dat hij weer verlof wou hebben?'

'Daar ben ik niet achter gekomen,' zei hij, voor zich uitstarend in het duister van de tropennacht, die groot en zwart achter de openstaande buitendeuren van het kantoor stond. En terwijl haar

vragende kinderoogen op hem gericht bleven, werd er een poos niet tusschen hen gesproken. Eindelijk vroeg hij:

'Ben je tevreden over zijn werk?'

'Ja. Hij gaat stil zijn gang en zegt niet veel. Ik heb altijd de indruk gekregen dat hij een goede kerel is.'

'O zeker,' beaamde hij. ''t Is alleen niet altijd gemakkelijk om achter die persoonlijke motieven en familieverhoudingen te komen....' Hij zweeg even en vervolgde dan: 'Ik wou graag dat je vanavond nog aan de resident z'n vrouw schreef over het logeeren. Ik schrijf hem ook, persoonlijk.' Hij verdiepte zich weer in zijn stukken en zij ging heen.

Rondom hem, in de huizen en op de wegen van de kleine landelijke plaats, waren alle levensteekenen van menschen verstomd. De enkele nachtgeluiden der natuur leken de afmetingen van de tropische nacht nog te vergrooten, de stilte nog te verdiepen.

Buiten klonk een zachte kuch. Weer een zacht gekuch, gevolgd door een gefluisterd: 'Heer!'

Hoorne stond op en keek. Een gedaante bewoog zich.

'Wie ben je?' vroeg Hoorne, eveneens zacht sprekend.

'Een boodschapper,' fluisterde nauw hoorbaar een man. En hij vroeg met een handbeweging verlof om binnen te mogen gaan. Hoorne duwde hem het kantoor in en deed de deuren achter zich dicht.

'Wie ben je?' herhaalde hij zijn vraag.

De man waagde het blijkbaar niet om te spreken. Hij haalde een vel papier uit een zakboekje te voorschijn en schreef daarop wat hij te zeggen had. Een volkshoofd uit zijn vorige ambtskring, met wie Hoorne vertrouwd en bevriend was geweest, deelde hem door deze boodschapper mede, dat Joesoef Banta en eenige anderen een geheime vereeniging gevormd hadden met vele vertakkingen. De geheime vereeniging, die schuil ging achter de andere, openbare van onschuldiger karakter, telde reeds vele leden. In de derde nacht na de nieuwe maan zou een opstand beginnen tot verdrijving der overheerschers en tot vestiging van een nieuw rijk van gelijkheid en rechtvaardigheid.

Hoorne stelde fluisterend nog enkele vragen. De zakelijke antwoorden die de man gaf overtuigden hem dat hier geen bedrog in 't spel was. Alles aan de man, zijn mededeelingen, zijn houding, zijn angst om beluisterd en gezien te worden, droeg het merk van

echtheid. Hij was blijkbaar verlangend weer te kunnen gaan. Hoorne vroeg zijn zakboekje en schreef daarin, tusschen andere aanteekeningen en zoo dat het niet in 't oog viel, met potlood de woorden: ‘zeer bedankt’, en liet de man gaan.

De derde nacht na de nieuwe maan. Dat was over tien dagen. Vóór dien tijd moest Joesoef gevangen genomen zijn. Hij vroeg telefonische verbinding met zijn chef aan en schreef een geheime brief waarin hij op grond van de nieuwe mededeeling de noodzakelijkheid van onverwijlde arrestatie kort betoogde. Hij voegde daaraan toe: Onmiddellijk na de gevangenneming, waartoe ik mij morgen op weg begeef, stel ik mij voor een begin te maken met een grondig onderzoek naar de geheime vereeniging en haar doeleinden. Ik ben overtuigd, dat de menschen mededeelzamer zullen zijn, zoodra zij zullen zien dat de regeering meesteres wenscht te blijven en nieuwe kroonpretendenten onschadelijk weet te maken. - Aan de resident persoonlijk schreef hij eveneens om hem op de hoogte te stellen van zijn nieuwste gegevens en de voorgenomen arrestatie. De brief eindigde: Wanneer U over zes dagen geen bericht hebt ontvangen dat Joesoef Banta gearresteerd is, verzoek ik U mijn vrouw en kind met een auto te laten afhalen en onder uw hoede te nemen.

Toen de telefoonverbinding met zijn chef tot stand was gekomen, voerde hij een gesprek, gedeeltelijk in het Fransch. Hij stelde hem op de hoogte van de stand van zaken. Het maakte hem boos dat zijn chef met een vleugje van ironie hem eraan herinnerde dat er véél van dergelijke mededeelingen binnengekomen waren, en het ergerde hem dat hij ook nu geen stellige opdracht tot gevangenneming kreeg, maar naar eigen goedvinden handelen moest indien hij niet aan de juistheid van de verkregen inlichtingen twijfelde.

Maar zijn booze stemming duurde niet lang. Hij was een man van daden en hij was een jager: het vooruitzicht, morgen misschien de moeilijkste jacht van zijn leven te beginnen had een groote bekoring voor hem. Hij ging het gevaarlijke wild in zijn schuilplaats opzoeken. Hij kon handelen! Hij voelde zich bevredigd.

Hij maakte de ijzeren geldkist open waarin hij ook zijn patronen opgeborgen hield. Ditmaal haalde hij er bijna geen patronen uit voor klein wild, maar een groot aantal van de verstdragende,

puntige kogels. Het waren de kogels waarmede hij eens de schedels van drie olifanten doorboord had, die gelijktijdig op hem aanstormden nadat hij van een kudde er één had gedood.

Nelke sliep al toen hij in de slaapkamer kwam. Hij schoof de gordijnen van het bedje opzij waarin zijn kind lag en keek lang naar het zoete wonder van lieflijkheid, dat daar in het gedempte licht als iets onwerkelijk schoons, ademhalend, lag. Het prachtige haar lag op het kussen en langs het zuivere kindervoorhoofd. Het fijne mondje, even geopend in de slaap, was van een onzegbare teederheid.

Er is op aarde niets schooners dan een slapend kind, dacht hij.

Voorzichtig kleedde hij zich uit.

II

Toen hij de volgende morgen na zijn bad de tuin achter het huis inging, kwam hem Keesje tegemoet. Hij bleef staan, opnieuw getroffen door de loutere schoonheid van dit blijde beeld: een achtergrond van groote, donkergroene boomen, een grasveld omzoomd met kleurige planten en bloemen, en het kind dat hem vroolijk tegemoet trippelde, met zijn prachtige blonde lokken die dansten in het morgenzonnelicht. Hij tilde zijn kind op en kuste het. Hoe had hij dit alles lief: de omhelzing van die armpjes; die hooge, juichende kinderstem; die levende, dansende blonde lokken!

En Kees mocht weer op het paard rijden terwijl zijn vader vlug ging ontbijten. Hoorne zag nog even om naar de kleine jongen, die trots en gelukkig op het paard zat. Het verstandige dier, dat zoo vaak een lekkere vrucht uit de hand van het kind had gekregen, stapte langzaam en voorzichtig heen en weer. En Kees riep in de inlandsche taal tegen de bediende die het dier bij de teugels leidde: ‘los! los!’

Een half uur later reed hij weg. Hij draaide zich nog een paar maal om en wuifde naar zijn vrouw, die met zijn kind op de arm hem nazag.

De tocht zou gaan door een streek die alleen te paard en te voet te bereizen was. Hij had niet meer dan twee politiedienaren bij

zich. Het land was schaars bevolkt, hij kwam slechts door enkele dorpen. Urenlang reed hij voort zonder veel menschen te zien. Soms spogen de mannen, die hij tegenkwam, op de grond. Dat was geen goed teeken.

Laat in de middag kwam hij in een dorp, waar hij overnachten moest. Na een maaltijd en een korte rust besprak hij met enkele volkshoofden allerlei dingen: eenige onafgedane politiezaken, de achterstand in de betaling der belastingen, die grooter was dan gewoonlijk, de opkomst der dienstplichtigen voor een in aanleg zijnde weg. De redenen die men opgaf voor de ongewone achterstand in de belastinginning bevredigden hem niet. De stand der gewassen en de opbrengst der oogsten schenen niet slechter dan anders, de prijzen van enkele landbouwvoortbrengselen, die de bevolking hier gewoon was te gelde te maken, waren niet lager dan vorige jaren. Tenslotte besprak hij de volksbeweging, waarvan Joesoef Banta de ziel was. Hij kreeg sterk de indruk dat bij deze hoofden met wie hij sprak, althans bij de meeste, geen ware sympathie voor de nieuwe beweging aanwezig was. Een der oudere hoofden sprak zelfs met veel afkeurende woorden over Joesoef en zijn nieuwe gedachteverbreiding, zooals een oudere van dagen wel pleegt te doen over opvattingen en handelwijzen van het jongere geslacht, die hij afkeurt. Enkele der anderen lachten soms wat over de woordenstroom van de oude heer en zijn verontwaardiging. De meesten zwegen geheel. Hoorne luisterde geduldig en stelde telkens vragen, trachtend nauwkeuriger antwoorden te ontlokken. Wat hij vernam was niet veel meer dan hij reeds wist. Hij had het gevoel dat de meeste dezer mannen iets achterhielden, dat zij over datgene waarover hij stellige gegevens wilde hebben, de geheime vereeniging en haar bedoelingen, niet wilden spreken. Niet wilden, of niet konden spreken. Niet konden, alsof zij door iets gebonden waren. Door iets.... wat was dit? Was het de band van het bloed, van het ras, van verwantschap, die hun tongen bond? Was het een geheime eed? Of was het niets anders dan vrees voor de wrekende hand van het geheime verbond, een hand die hun sterker scheen en meer nabij dan de macht van het wettig gezag? Een oogenblik, toen hij een paar donkere oogen van een der mannen, die aldoor gezwegen had, even op zich gericht zag, meende hij daarin een schemering van spot - of was het medelijden? - te ontwaren. Even overkwam

hem een vreemde en verlammende gewaarwording: wist men hier iets van de afwijzing die zijn interneerings-voorstel ondergaan had? Beschouwde men hem reeds als de verliezende partij? Neen, dat was onmogelijk; dat moest verbeelding zijn.

Het was twee uren na zonsondergang toen hij de besprekingen staakte en de hoofden huiswaarts liet gaan.

Na gegeten te hebben liep hij een smal voetpad op dat achter het passantenhuis langs de heuvels opwaarts ging. Er was geen maan, doch aan de wolkenlooze hemel schitterden de sterren, en een paar groote planeten blonken zoo helder dat hij het pad vóór zijn voeten en de vage omtrekken van boomen en huizen kon zien. Hij zette zich op een groote steen en liet zijn gedachten zwerven.

Zijn vrouw zat nu zeker alleen aan de avonddisch en zijn kleine jongen lag te slapen.

Morgen reeds hoopte hij van aangezicht tot aangezicht tegenover Joesoef Banta te staan. Het liefst zou 't hem zijn als de man hem aanviel als een gevaarlijk dier, dan kon hij zijn jagersinstinct volgen en hem onschadelijk maken....

Zijn oogen hadden zich nu geheel aan het donker gewend. Beneden zich meende hij een stuk van de weg te zien die hij morgen verder op moest naar het noorden.

Doodstil was het om hem heen. In het dorp dat beneden hem lag scheen alles reeds te rusten. Hij zag niet één lichtje daar branden. Alleen uit 't passantenhuis waar hij zelf overnachtte viel een flauwe lampeschijn naar buiten.

Daar sloeg in 't dorp een hond aan. Nog eens. Toen was 't weer stil.

Zijn vrouw was nu zeker klaar met het eten. Was ze bezig een brief te schrijven aan haar moeder en zuster, zooals ze dikwijls deed als hij eenige dagen van huis was? Hij had gemerkt dat zij dan, als instinctmatig, voor zijn afwezigheid troost zocht in lange brieven naar huis. Overdag viel haar zijn afwezigheid niet zoo zwaar, dat wist hij. Maar 's avonds, als het zoo stil was overal om haar heen en het kind sliep, 's avonds als zij niets meer te doen had, dan werd haar de lange eenzaamheid zonder hem wel eens te zwaar. Dan schreef zij naar huis.

Een boomvaren onder hem, die zijn groote ragfijne bladeren doodstil in de duistere nachtlucht uitgespreid hield, scheen even te trillen in een koelte.

Wat was dat? Gleden daar schaduwen over de weg die hij morgen langs moest? Hij meende drie gedaanten te zien.... Hij stond op en trachtte de duisternis met zijn blikken te doorboren. Doch het was maar een kort stuk van de weg dat hij van hier uit kon zien, en zoo hij al goed gekeken had, dan waren ze nu al verdwenen achter die heuvelhelling.

Hij bleef nog even doodstil staan, met ingehouden adem luisterend, waarnemend met al de gespannen zenuwen van zijn jagerslichaam. Doch er was niets te hooren. Hij ademde diep.

Op eenmaal voelde hij zich eenzaam. Het was een gewaarwording die hij niet kende. Hij voelde zich nooit eenzaam als hij buiten in de vrije natuur was, de natuur, die hij zoo machtig minde, waarin hij zich altijd thuis en veilig voelde. Wat was deze nieuwe, vreemde gewaarwording? Verlangde hij alleen naar zijn vrouw en kind, dieper en heviger dan anders? Onrustiger dan anders misschien, doordat de toestand in zijn ambtskring niet geheel en al zoo was als hij zijn moest?

In de stal bij het passantenhuis stampte zijn paard met de hoef.

Zijn vrouw en kind.... Ach als hij ze maar mee had kunnen nemen, als ze ginds onder het dak van dat huis waren, dan was alles goed. Ja, zijn vrouw moest goed leeren paardrijden en Kees ook, zoo gauw mogelijk. Hij trachtte zich voor te stellen, dat de jongen grooter was.... Eén jaar ouder, twee jaar ouder, drie, vijf, zeven jaar ouder.... Neen, hij kon het zich niet voorstellen; hij kon zich een werkelijk heldere voorstelling van het kind, zooals het zijn zou na eenige jaren, niet vormen. Vreemd dat dat zoo moeilijk was!

Langzaam daalde hij het pad af dat naar het passantenhuis leidde, om te gaan slapen.

In alle vroegte brak hij de volgende morgen op.

Zijn weg leidde nu door een dal, dat iets dichter bevolkt was. Op enkele punten werd het landschap, bij een kromming van de weg, op eenmaal tot een lieflijke sawah-vallei, schitterend in de morgenzon. Hoog in de heldere lucht klonk de kreet van een kiekendief, die statig, zonder vleugelslag, zich met zijn gezellin liet drijven tegen de morgenwind. Hoorne voelde weer de vreugde, die steeds in hem opsteeg als hij uitreed in de prachtige tropenmorgen.

In de dorpen waar hij door kwam hield hij maar kort stil. De indruk die hij kreeg was dezelfde als die van de vorige dag; de houding der mannen scheen somtijds nog duidelijk vijandiger, norscher, onwilliger. In een dorp waar hij gedurende het middaguur wat langer verbleef om te eten en om de paarden rust te gunnen, hoorde hij een paar hoofden en ook enkele gewone lieden uit. Hier werd door enkelen nog geklaagd over de druk der geldbetalingen waar de nieuwe tijd altoos weer om scheen te vragen, een druk, blijkbaar niet ontstaan ten gevolge van de grootte als wel ten gevolge van de veelheid der betalingen: betaling van belasting aan het land, betaling bij afkoop van heerendienst, betaling voor de school, betaling voor aankoop van fokvee, betaling bij het slachten van vee, betaling bij gebruik van de marktloods, betalingen aan de hoofden in het dorp.

Nadat de zon 't hoogst gestegen was en weer begon te dalen, reed Hoorne verder. Hij wilde die avond nog de groep van groote dorpen bereiken, waar Joesoef Banta moest zijn. De zon begon reeds naar de kim te neigen toen hij zijn doel begon te naderen. De lucht werd koeler van de komende nacht. Een paar maal kwam hij een groepje mannen tegen. Hij zag dat er door enkele op de grond gespogen werd. Toen hij de tweede groep mannen tegenkwam liet hij plotseling zijn paard stilhouden.

‘Waarheen?’ vroeg hij.

De mannen stonden stil en zwegen.

‘Waarheen gaan jullie?’ vroeg hij nogmaals. Zijn stem was streng.

‘Naar het zuiden,’ klonk het antwoord van een der mannen.

‘Naar welk dorp?’ vroeg hij weer.

De man noemde de naam van het laatste dorp dat hij doorgereden was. Een oogenblik kwam de gedachte in hem op de mannen te bevelen terug te keeren en hem te volgen naar de plaats waar hij heen ging. Maar hij verwierp de opwelling als zinloos en reed verder.

De schemering begon reeds te vallen toen hij de heuvelkam zag waarachter de dorpen lagen waar hij zijn vijand dacht te vinden. Eindelijk was hij daar waar de weg rondom de laatste uitlooper van de heuvelkam heenboog. Hij herkende, tegen het stervende licht van de avondhemel, de omtrekken van een boomgroep:

daarachter lag het groote dorp waar hij wezen moest en een passantenhuis zou vinden.

Wat zag hij daar in de verte, op de weg vóór hem? Het scheen weer een groep mannen, zooals hij er reeds twee tegengekomen was. Maar deze scheen iets grooter. Het was nu of de groep stilstond.... Een deel van een seconde was het of zijn jagersinstinct hem iets wilde influisteren. Hij tuurde scherp voor zich uit in de zich verdichtende schemering....

Daar klonk aan zijn rechterhand van boven een langgerekte roep, die krachtig door de groote stilte van de vallende avond galmde en als een luid waarschuwingssignaal langs hem heen schoot. Hij keek op en zag een gestalte op de rand van de uitloopende heuvel staan die hij juist omgereden was.

‘Wat riep hij?’ vroeg Hoorne aan de politieman die vlak achter hem reed.

‘Ik weet 't niet, mijnheer; ik heb 't niet verstaan.’

‘Klim vlug naar boven en probeer of je de man die geroepen heeft kunt vatten. Ik wil weten wat hij geroepen heeft en waarom hij riep.’ Het bevel was gericht tot de jongste van de mannen die hem vergezelden. ‘Vlug! Spring van je paard en naar boven, die man achterna. En breng hem bij mij in 't passantenhuis als je hem krijgen kunt.’ De agent gehoorzaamde, maar de gestalte boven op de heuvel was al lang verdwenen en Hoorne geloofde zelf niet meer dat de moeilijke vervolging in 't halfduister, met de groote voorsprong die de man had, tot iets leiden zou.

Hij wendde zijn paard weer in de richting van het dorp. Maar de groep menschen, die hij zooeven gezien had, was verdwenen.

Even, een paar seconden lang, kwam het gevoel weer op dat hem bekropen had bij het zien van de groep mannen bij 't dorp, het gevoel dat verwant was aan zijn jagersinstincten en een oogenblik rees de gedachte om terug te keeren. Maar de bestuursambtenaar in hem deed hem doorrijden.

Onmiddellijk na zijn aankomst in het passantenhuis ontbood hij de plaatselijke volkshoofden bij zich; het districtshoofd had hem opgewacht en was reeds aanwezig. Toen de hoofden verschenen, vroeg Hoorne:

‘Waar is Joesoef Banta?’

‘Ik weet het niet,’ antwoordde het dorpshoofd.

‘Hij woont hier toch? Waar is hij?’

De mannen zwegen.

‘Waar is hij?’ herhaalde het districtshoofd kregelig.

‘Ik weet het niet!’ riep het dorpshoofd onwillig.

‘Hij woonde hier toch?’ zei Hoorne weer.

‘Hij woonde hier niet,’ verdedigde het dorpshoofd zich. ‘Hij was nu eens hier, dan daar. Hij behoorde niet tot de menschen van dit dorp.’

‘Wanneer is hij 't laatst hier geweest?’ vroeg Hoorne. Het dorpshoofd aarzelde met zijn antwoord.

‘Nu?’ drong Hoorne aan.

‘Enkele dagen geleden heb ik hem gezien,’ antwoordde de ondervraagde.

Een korte poos bleef het stil. Toen vroeg Hoorne:

‘Wie waren de mannen die vandaag uit dit dorp naar het zuiden trokken?’

‘Ik weet het niet,’ luidde het antwoord. ‘Er zijn vele lieden in het dorp gekomen en vele er uit getrokken.’

Hoorne keek het dorpshoofd strak aan en vroeg:

‘Was Joesoef Banta onder de menschen die zooeven uw dorp in zuidelijke richting verlieten? Spreek de waarheid!’

‘Ik weet het niet,’ zei het hoofd, kortaf.

Hoorne meende te zien dat de huidskleur van de ondervraagde donkerder werd en had het gevoel dat hij loog.

‘Dorpshoofd,’ zei hij, en zijn stem was koud en scherp als een mes, ‘gij moet toch weten wie er op het gebied van uw dorp komen en gaan, vooral als het zulke belangrijke en invloedrijke personen zijn als Joesoef Banta, die zijn gedachten zoo openlijk verbreidt, die zooveel besprekingen met de menschen houdt en zoovele volgelingen heeft.’

‘Hij vraagt mij nooit verlof om de dingen te doen die hij wil,’ zei het hoofd. En dit was niet gelogen.

Hoorne wendde zich tot de andere hoofden en vroeg:

‘Weet geen van u waar Joesoef Banta heengegaan is?’

‘Wij weten niets,’ luidde het antwoord.

‘Hoofden,’ zei Hoorne rustig maar met een stille nadruk, ‘ik wil gaarne een vriend voor u zijn. Doch bedenkt: als gij mij misleidt zou het kunnen zijn, dat ik voor u werd als een tijger.’ En zijn hand omklemde de buks die hij kort te voren op de tafel had neergelegd en zette de kolf met een lichte slag op de planken

vloer. ‘Morgen,’ vervolgde hij, ‘zal ik met u en met de andere hoofden uit de omgeving nader over allerlei zaken spreken. Ik verwacht, dat gij mij dan beter zult kunnen antwoorden dan nu, ook op de vragen die ik u thans gesteld heb.’ En daarmee liet hij hen gaan.

Met het districtshoofd had hij nog een lang onderhoud. Hoewel dit een geheel andere persoonlijkheid was dan het districtshoofd in zijn standplaats: jonger, levendiger, welbespraakt en niet om een antwoord verlegen, voelde Hoorne toch ook bij hem het tekort aan saamhoorigheid met de bevolking. Hij voelde bij de inlandsche ambtenaar, die ver van daar was opgegroeid en tot een ander volk behoorde, het tekort aan geworteld-zijn in het leven der streek. Het jonge districtshoofd sprak veel en opgewonden en uitte tenslotte tal van klachten over de menschen uit de plaatselijke marken. Maar Hoorne voelde achter zijn vele woorden een groote onmacht tot bestiering van zijn ambtskring, ja zelfs op menig punt een grove onwetendheid van de fijnere verhoudingen en spanningen tusschen de woongroepen en geslachten van 't gebied.

De politiedienaar, die moest trachten de man te vatten die op de heuvelvoorsprong geroepen had, kwam melden dat hij daar boven niemand had kunnen vinden.

Hoorne vroeg het districtshoofd of hij een betrouwbare bode had en zond een briefje aan het districtshoofd op zijn standplaats, met de opdracht Joesoef Banta zoo hij zich mocht vertoonen, nauwkeurig te doen volgen.

Ondanks de vermoeiende rit sliep hij die nacht weinig en werd lang voor het begon te dagen wakker. Hij stond op, ging zitten in de kleine voorgalerij, en dacht over het moeilijke werk dat hem die dag wel zou wachten.

De sikkel der afnemende maan verrees in het oosten. De derde nacht na de nieuwe maan, dacht hij....

Zijn verwachting werd bewaarheid. Nog nooit was hem zijn werk zoo moeilijk gevallen als die dag.

Het begon hiermede: het plaatselijke dorpshoofd was niet aanwezig, en toen Hoorne naar de reden vroeg werd hem gezegd, dat hij naar Joesoef Banta was gaan zoeken. Hoorne meende een onderdrukt gelach om zich heen te voelen, maar hij be dwong zich.

Het onderzoek naar de eigenlijke bedoelingen van Joesoef's geheime werk was moeizaam en onvruchtbaar. De antwoorden die hij kreeg waren vaag, ontwijkend en vol tegenspraak. Hij had voortdurend de gewaarwording dat de eene helft der ondervraagden de waarheid niet zeggen wilde, de andere helft haar niet zeggen durfde. Telkens kwam ook het gevoel weer op dat hem de vorige dag reeds bekropen had, dat men hem als de verliezende partij, als een verslagen man beschouwde, wiens zijde men niet dorst te kiezen. Was het mogelijk, dat men door een schrijver op het een of andere bureau ingelicht, hier toch reeds wist dat zijn interneeringsvoorstel niet was aanvaard?

Ik zal nooit slagen, dacht Hoorne, als zij niet duidelijk zien dat ik sterker ben dan Banta.

Laat in de middag brak hij het onderzoek af. Hij was zeer vermoeid en ging na het middagmaal rusten. Maar hij sliep niet en dacht over alles na. En hij nam het besluit hier geen tijd meer te verspillen aan vruchtelooze ondervragingen, maar de volgende dag de onverpoosde jacht op Banta te beginnen. Is hij gevangen, dacht hij, en zien zij dat hij niet oppermachtig en onkwetsbaar is, dan zullen zij zeker met de verklaringen komen die ze nu verzwijgen. Het besluit Joesoef onbarmhartig te achtervolgen overal waar hij zich in zijn ambtskring dorst te vertoonen, deed zijn stemming verbeteren. Hij nam een bad en gooide zijn geweer over de schouder om zich te ontspannen met een wandeling over de heuvels en een paar schoten op het wild dat zich zou willen vertoonen.

Die avond verhoorde hij nog tezamen met het districtshoofd eenige lieden afzonderlijk. En het scheen dat hij nu iets meer geluk had. Er lekte althans langzamerhand iets uit van de dwingelandij van Banta en de zijnen.

Hij had die nacht nog maar enkele uren geslapen toen hij wakker werd door het gerucht van stemmen. De eene stem was die van de kastelein van het passantenhuis. En de andere? Was dat niet de stem van één der politiedienaren die hij op zijn standplaats achtergelaten had? Hij sprong uit zijn bed en gooide de luiken van zijn kamer open.

'Wie is daar?'

'Ik mijnheer, Padjati. Ik breng een brief van mevrouw.'

Een brief van zijn vrouw, midden in de nacht hem hier be-

zorgd.... Een loodzwaar gevoel zonk in hem neer. Hij maakte licht en las:

'Lieve Willem. Ik weet niet of ik goed doe je te schrijven, en een van de politiedienaren, die je hier achterliet, met deze brief naar je toe te zenden. Maar wat hier gebeurd is maakt me zoo van streek dat ik besloten heb het te doen. Dezelfde dag dat je vertrokken bent is de tuinman verdwenen. Om zoo gauw mogelijk een vervanger te zoeken zond ik een briefje naar het districtshoofd om te vragen of hij iemand wist. De huisjongen kwam terug met het bericht dat het districtshoofd dood was. Hij heeft zich opgehangen! Je begrijpt hoe ik schrok. Ik belde je chef op, die echter niet thuis was; hij was opgeroepen voor een conferentie met de resident. Toen heb ik met de resident getelefoneerd die mij trachtte gerust te stellen: het was bekend, zei hij, dat het districtshoofd aan zwaarmoedigheid leed. De resident vroeg naar jou. Toen ik zei dat je voor een paar dagen op tournee was voor de zaak van Joesoef Banta (was het onvoorzichtig, dat ik dat door de telefoon zei?) scheen de resident even na te denken en vroeg toen: hebt u geen lust om in een auto te stappen en met uw kleine jongen bij ons te komen logeeren? Ik zei dat wij geen auto hebben en ik onmogelijk op stel en sprong, zonder jou, kon komen. Zoo? zei hij toen. Nu mevrouwtje, als uw man u in de steek laat, dan kom ik u eens gauw halen. Rekent u daar maar op! Hij was heel aardig en ik was gerustgesteld door het gesprek. Maar nu komt het ergste, althans datgene wat voor mij het lastigste is en wat ik heelemaal niet kan verklaren. Gisteren vroeg de huisjongen zijn ontslag! Het verhaal van de redenen en familie-omstandigheden dat hij deed zal ik maar achterwege laten. Ik zei natuurlijk dat hij kon gaan als hij niet tevreden was, maar dat hij in elk geval tot het eind van de maand behoorde te blijven. En stel je voor, vanmorgen bleken hij en de kokkin verdwenen te zijn! Onze oude trouwe Aminah is dus de eenige die ik nog heb. Ze is erg verontwaardigd over de handelwijze van de anderen die weggeloopen zijn en moppert over allerlei wat onbehoorlijk is en over menschen die geen manieren kennen. Het ergste is niet dat ik bijna geen hulp heb, - ik kan nog best mijn eigen potje koken! - maar dat ik er niets van begrijp. Het is zoo stil nu om mij heen, dat het soms haast angstig is. Je ziet ook buiten op de weg haast geen menschen, althans veel minder dan anders, zoo komt het mij voor.

Toen ik de oude politieagent Padjati, die wij beiden graag mogen lijden, mijn nood klaagde, vroeg hij of het niet noodig was dat ik jou een brief schreef. Hij kon die brief zelf bezorgen zei hij, en zou zoo vlug mogelijk rijden. Ik geloof dat zijn raad goed is en nu schrijf ik terwijl hij zijn paard haalt en zich klaar maakt voor de tocht.

O lieve man, kom toch, als je kunt, gauw terug. Ik ben nooit kinderachtig of bang geweest, als je dagen lang wegbleef. Dat weet je. Maar deze keer voel ik me zoo vreeselijk verlaten zonder jou, dat ik wel zou kunnen huilen. Ik verlang onzegbaar naar je, het meeste naar je sterke armen, waarmee je me wel eens omhelsd hebt dat het pijn deed. En naar je oogen verlang ik. Ja, naar je oogen, die zoo wonderlijk rustig zijn. En ook rustgévend. Je weet, dat je oogen me dikwijls doen denken aan die van sommige boeren uit onze geboortestreek, die ook zulke rustige, blauwe oogen kunnen hebben.

Ik heb al een paar maal op 't punt gestaan de brief te eindigen, maar omdat 't nog wel een poosje zal duren voordat Padjati zijn paard gehaald heeft, schrijf ik nog maar door.

Dag lieve man!

Ik ben bijna weer heelemaal kalm geworden door 't schrijven van deze brief aan jou. Je weet niet hoe veilig iemand zich in je nabijheid voelt. Maar niemand voelt zich zóó veilig en rustig bij je als je vrouwtje.

Kom zoo gauw als je kunt terug bij Kees en je Nelke. Hij wil 't ook en doet hier, een krabbel bij. Dag vader! Dag Wim! Je vrouw Nelke.

P.S. Ik heb over 't wegblijven van de bedienden maar niet getelefoneerd aan de resident, dat vond ik een beetje te huishoudelijk en gek.'

Hoorne las de brief snel met saamgetrokken aandacht. Toen ademde hij diep en las hem nog eens. Met verwonderlijke helderheid herinnerde hij zich plotseling de waarschuwing van zijn jagersinstinct.... Hij overlegde niet lang. Tegen de politieagent zei hij dat hij goed gehandeld had, doch bedacht tegelijkertijd dat hij graag zou willen dat de betrouwbare man ginds ware tot bescherming van zijn vrouw en kind. Hij gaf de agent bevel uit te rusten en zich tot nader order met een van de andere politiedienaren, die hem op zijn tournee hadden begeleid, ter beschik-

king te stellen van het districtshoofd. Hij zelf zou onmiddellijk met de agent Roesman, die het beste paard had, naar zijn standplaats terugkeeren. Hij gelaste deze agent te wekken en te zeggen dat hij zich gereed moest maken. Toen kleedde hij zich en schreef het volgende briefje dat hij voor het districtshoofd achter liet: Ik ontvang van mijn vrouw een brief waarin staat dat uw ambtgenoot op mijn standplaats zich van het leven heeft beroofd. Dit behoeft geen onmiddellijk verband te houden met de geheime plannen van Joesoef Banta, daar, zooals wij weten, de arme man aan zwaarmoedigheid leed. Echter schrijft mijn vrouw ook dat al onze bedienden, ééne uitgezonderd, weggeloopen zijn. Ik beschouw dit als een zeer slecht teeken, niet omdat ik de bedienden zelf niet vertrouw, maar omdat er uit blijkt dat zij bang zijn voor een naderend gevaar. Ik keer zoo spoedig mogelijk terug naar mijn standplaats, waar ik nu op mijn post wil zijn. Ik laat twee agenten hier achter, die tot uw beschikking zijn. Moge de datum, de derde nacht van de nieuwe maan, die ik u toevertrouwde, juist zijn en moge het ons gegeven zijn Joesoef Banta vóór die tijd te vatten. Gij kent mijn gedachten over deze zaak. Het lijdt voor mij geen twijfel meer dat wij Banta tot elke prijs, dood of levend, moeten gevangen nemen. Al het andere is nu bijzaak geworden, bedenk dit wel! Ik gelast u dus al de krachten waarover u beschikt te gebruiken voor dit doel en verklaar hierbij de verantwoordelijkheid op mij te nemen voor alle daden die u, zelfs buiten uw ambtskring, zou moeten verrichten om dit doel, de gevangenneming van Joesoef Banta, te bereiken. Hoorne.

Een kwartier later reed hij, gevolgd door de agent Roesman, in draf langs de weg terug die hij gekomen was.

Recht aan de hemel stond het Zuiderkruis.

G. GONGGRIJP

(*Wordt vervolgd*)

Vier voordrachten over den huidigen stand der geschiedeniswetenschap

IV
De waarde der historie voor de hedendaagsche cultuur

Het thema van deze slotverhandeling moet nu luiden: wat is de plaats, die in het geestelijk en maatschappelijk leven van onzen tijd de historie inneemt, wat is de functie, die zij daarin vervult?

Is de historie in den tegenwoordigen tijd een bloeiende wetenschap te noemen? Neemt zij een eervolle plaats in in het wereldleven? Vindt zij algemeen erkenning, beroept men zich op haar, zoekt men steun bij haar? - Het antwoord op deze vragen kán niet eenvoudig zijn. Er heerscht op dit punt als op zoovele, die de cultuur betreffen, verwarring, krasse oneenigheid en tegenspraak.

De historische productie is over de geheele wereld overvloediger dan ooit. Zij onderscheidt zich van andere wetenschappelijke productie, doordat op geen ander gebied zulk een groot deel van het voortgebrachte zich richt tot een wijder publiek dan dat der vakkenners. Het is het voorrecht en de dure plicht der historie, om zich verstaanbaar te maken voor alle ontwikkelden. Elke wetenschap tracht in zekere mate naast haar enkel voor geschoolden toegankelijken arbeid ook een product voor populair gebruik te leveren. Voor de meeste blijft dit een bijproduct. Voor de historie is het een essentieel deel van haar werkzaamheid.

Voldoet zij aan dien eisch, om het algemeene cultureele bewustzijn te verhelderen? Oppervlakkig gezien ja. Het stroomt in alle landen groote geïllustreerde wereldgeschiedenissen, hand-

boeken over allerlei onderwerpen voor een groot publiek, uitgaven van mémoires, biografieën, historische feuilletons, eindelijk verklarende geschiedbeschouwingen van diepzinnigen of quasi-diepzinnigen aard, van vaak mythischen of profetischen klank. Maar dit alles te zamen is nog niet te beschouwen als het hoogste, volmaakte eindresultaat van den wetenschappelijken arbeid zelf. Al deze bonte leesstof groeit op aan de buitenzijde der historische wetenschap, in aanzienlijke mate uitgelokt door de vraag van de uitgevers. Waaraan evenwel arbeiden de tallooze vorschers, individueel of vereenigd in instituten van onderzoek en uitgave, kortom wat levert het omvangrijke technische apparaat der historische wetenschap af? Beantwoordt de voortgang van het onderzoek, het doordringen in de problemen, en de qualiteit van het voortgebrachte aan den eisch, dien de tijd aan de historische wetenschap stelt?

Hierop meenen velen een ongunstig antwoord te moeten geven. De historische wetenschap, meenen zij, verspilt haar krachten aan zich steeds ophoopende bronnenuitgaven van problematische belangrijkheid, aan de minutieuze kritiek van het detail. Zij verliest zich in eindeloos divergeerende studiën van het bijzondere en locale. Zij leeft in de illusie, dat eerst ál de stof moet zijn verzameld, geschift en toebereid, eer de groote verwerking kan beginnen, die men van haar verwacht, en tracht al haar klein gedoe als onmisbare, nuttige voorarbeid te rechtvaardigen.[1)]

Wij hebben hierboven[2)] reeds betoogd, dat de historische wetenschap uit haar aard divergeerend werkt, en dat haar onderzoek der bijzonderheden onmisbaar en volwaardig moet heeten. Met den roep: wat heeft onze beschaving aan een historische wetenschap, die het stof der archieven maalt? stemt al te gaarne een koor van oordeelaars in, die volstrekt niet weten of begrijpen, wat historische wetenschap is, die niet alleen nooit het simpelste historische onderzoek hebben verricht (van iemand die over chemie oordeelt zal men verwachten, dat hij wel eens een reageerbuisje in de hand heeft gehad), maar ook volkomen onbekend zijn met de plaats, die de echte, ernstige historische wetenschap in de cultuur van een land (Frankrijk bijvoor-

1) Vgl. C.V., blz. 1-16.
2) De Gids, Januari 1935, blz. 78.

beeld) inneemt. Wanneer zij: cultuur! roepen, meenen zij den kring van hun eigen beperkte belangstelling.

Doch het is niet alleen wegens een overmaat van vakmatig detailwerk, waarmee de wereld niet gebaat schijnt, dat velen zich van de historie afkeeren. Men betwist de waarde van historische kennis op zich zelf, ja men schrijft aan de historische gerichtheid van den geest een verderfelijken invloed toe op het leven zelf van den tijd. Wij komen hier op de tegenstelling Historisme en Anti-historisme, die onze nadere aandacht verdient.

Oudere beschavingstijdperken hebben zonder uitzondering de kennis van het verleden als iets waardevols, ja bijna geheiligds erkend. Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance, Aziatische culturen en Europeesche gaan in dit opzicht samen. De eerste die de historie als bron van echte kennis met nadruk zou verwerpen, was Descartes. Het was verklaarbaar, dat de schitterende opkomst der natuurwetenschap in de 17e eeuw een tijdlang de historie, met haar inderdaad nog gebrekkige techniek en conventioneele gedaante, in de schaduw stelde. Doch de historie laat zich niet uitdrijven[1)]. Reeds in de 18e eeuw haalt zij, zooals wij vroeger geschetst hebben[2)], die schade meer dan in. De 19e eeuw wordt die van het historisch denken bij uitnemendheid. Men wil voortaan, om een verschijnsel te verstaan, het zien in zijn oorsprong en in zijn groei. Taal, recht, volkshuishouding, staat, godsdienst, samenleving worden historisch beschouwd en historisch begrepen. Daar lag een oneindige winst voor den geest. Maar daar lagen ook groote gevaren. Wie meent dat een verschijnsel énkel historie is, énkel een verschiet van verschillende phasen, geeft het *principium individuationis* prijs, en vervalt tot onvruchtbaar relativisme.

Dat zag al in 1873 Nietzsche, toen hij zijn *Unzeitgemässe Betrachtung* ‘Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben’ schreef. Hij verwierp niet alleen het hoofdbestanddeel der historische wetenschap als waardelooze antiquarische geleerdheid, hij predikte reeds bewustzijnsvernauwing en blindheid voor al het overige als de voorwaarde om groote daden te volbrengen! - Wij zien er dagelijks de vruchten van.

De historische wetenschap ging haars weegs, en bleef haar

1) Vgl. Natuurbeeld en Historiebeeld, Neophilologus 1934, 1.
2) De Gids, Nov. 1934, blz. 122.

eminente waarde voortdurend bewijzen, haar karakter van cultureele levensbehoefte ongeschokt handhaven. Niettemin won het verzet tegen een teveel aan historie en een overspanning van haar bewijskracht veld. Het woord Historisme, als aanklacht tegen overschatting en misbruik van de historie als kenmiddel, wordt naar het schijnt in 1892 het eerst aangetroffen.[1)] De weerzin tegen het relativisme, dat daaraan onvermijdelijk verbonden scheen, deed zich steeds luider hooren. Doch eerst de wereldoorlog heeft in zijn helschen drom van gevolgen een verschijnsel meegebracht, dat zich regelrecht Antihistorisme noemt.

Thans niet bij monde van een grooten denker als Descartes, maar in een verward koor van heftige stemmen klinkt het geluid: Historia, uw tijd is voorbij! Uw kennis is waardelooze kennis. Het verleden heeft afgedaan. Weg met dien ouden rommel! Het leven eischt onze spontane krachten, onbelemmerd door den mantel der dooden, onbelast met het gewicht van oude ervaring en wijsheid, blind en onstuimig. De toekomst roept ons!

Dit moderne anti-historisme heeft Benedetto Croce ruim vier jaar geleden barbarie en verwildering genoemd[2)]. Ik geloof niet, dat de sedert verloopen jaren hem aanleiding zullen hebben gegeven, dat oordeel te matigen. Croce erkent, dat op groote keerpunten der beschaving de geest meer dan eens bewust en opzettelijk de erfenis van het verleden heeft moeten verzaken, om verder te kunnen schrijden. Doch in tegenstelling met de vroegere gevallen van zulk een breken met de historie kan hij in het hedendaagsche Anti-historisme geen dageraad van nieuwe cultuur bespeuren.

Men kan, schijnt het mij, de gevaren van een doorgevoerd historisme zeer wel toegeven, zonder daarmee in de Charybdis van een uitgesproken anti-historisme te vervallen. Ongetwijfeld is het uitsluitend aanleggen van een historischen maatstaf een doodend beginsel. Het valt niet te ontkennen: een eindweegs achter ons ligt een periode, die inderdaad alle normen en waarheden scheen te willen opbouwen uit de geschiedenis. Een

1) Meinecke in een bespreking van Karl Heussi, Die Krisis des Historismus, in Historische Zeitschrift, 149, p. 303.
2) In een voordracht Antihistorisme op het internationale congres voor philosophie te Oxford, Sept. 1930, in Duitsche vertaling van K. Vossler verschenen Hist. Zeitschrift 143, p. 457.

principieele historiseering van het geestesleven dreigde. Uit zulk een heillooze begoocheling moest een uitweg gevonden worden. Troeltsch, in zijn laatste werk *Der Historismus*, zag de mogelijkheid van die bevrijding in verschillende richting, langs den weg der redelijkheid, der religie of der aesthetische aanschouwing. Zelf voor de keus gesteld, prees hij als beter dan elk dier wegen afzonderlijk een verbinding aan van historisch denken zelf met philosophie.

Indien geschiedbeoefening relativist zou maken, zijn dan, vraagt men zich, de groote geschiedkenners van alle tijden zulke relativisten, zulke beginselloozen geweest? Een Thucydides, een Plutarchus, een Augustinus? Een Ranke, een Tocqueville, een Michelet? Immers neen.

Laat men zijn eigen geest beproeven. Staan onze historische noties onzen vasten overtuigingen in den weg? Ik geloof het niet. Ik voor mij heb de wankel makende, de sloopende werking der historie nooit ondervonden. Zich verdiepen in de historie, zou ik zeggen, is een vorm van behagen aan de wereld en van opgaan in haar beschouwing. Historie, evengoed als natuurwetenschap,[1)] geneest van egocentrisme, geneest van overschatting der belangrijkheid van het onmiddellijk omringende. Wat is beter voor den mensch dan de grenzen te zien wijken, in den tijd en in de ruimte, van zijn eigen enge persoonlijkheid, dan zich gebonden te zien aan wat voorafging en wat volgen zal? Wat is heilzamer dan de eeuwige onvolmaaktheid en de eeuwige aspiratie te zien, de beperktheid van alle menschelijk vermogen, de afhankelijkheid, ook van genie en heldendom, van hooger macht?

Wie de geschiedenis beoefent uit een spontane liefde tot het verleden, behoeft de euvelen van het historisme niet te vreezen. Hij beleeft in de historie een vorm van geestelijke vrijheid, die het hoogste is, wat hem gegeven is.

De praktijk der historische wetenschap heeft tot nu toe van den stormloop van het anti-historisme zich weinig aangetrokken. Hoogstens beweegt zulk een aanval haar, om zich van den aard en het belang van haar functie opnieuw rekenschap te geven.

Stellen wij de vraag: wat wil de historie, wat kan zij? dan is

1) Vgl. L.G.M. Baas Becking, Atheners en Boeotiërs, De Gids, 1928, III p. 103 en Gaia, Inaugureele oratie, Leiden 1931.

het noodig, ons gevoelen te bepalen ten opzichte van een antwoord, dat op die vraag reeds lang geleden gegeven is in de schematische indeeling, waaraan Ernst Bernheim meende, de historische wetenschap te kunnen onderwerpen. Het feit, dat zijn veelgebruikt *Lehrbuch der Historischen Methode* deze indeeling in wijde kringen bekend heeft gemaakt en deed aanvaarden, verplicht ons, en hier rekening mee te houden.[1)]

Bernheim dan onderscheidt, als drie opeenvolgende trappen van elkaar overtreffende waarde, de volgende vormen van geschiedbeoefening. De oudste en oorspronkelijkste is de verhalende of weergevende (referierende) geschiedenis. Uit kinderlijk behagen en nieuwsgierigheid, uit roemzucht en ter bevrediging van de behoeften der fantazie verhaalt een primitieve cultuur de groote daden der vaderen. Een ietwat verder voortgeschreden beschaving zal terwille van de herinnering op zich zelf of tot ritueele en polieke doeleinden belangrijke feiten en data opteekenen, den tekst van verdragen, de reeks van vorsten of ambtenaren enz. In dit alles, meent Bernheim, is van wetenschap nog nauwelijks sprake.

De tweede phase is die der leerzame of pragmatische geschiedenis. Hier is het er om te doen, uit de lotgevallen der voorouders en vroegeren leering te trekken voor de toekomst, leering allereerst voor den staatsman. Hier zoekt men dus naar de motieven van menschelijke handelingen, naar de oorzaken van staatkundige wisselingen. Het is het standpunt van Livius, van Tacitus, van Machiavelli.

Eerst in haar derden vorm, dien Bernheim Genetische geschiedenis noemt, neemt deze, volgens hem, wetenschappelijk karakter aan. Nu wil men weten, hoe elk historisch verschijnsel geworden is wat het is, hoe het zich in den samenhang van het gebeurde ontwikkeld heeft. Eerst de 19e eeuw, meent Bernheim, kon dit waarlijk wetenschappelijke standpunt ten volle opleveren, door haar inzicht in de voortdurende verandering van zeden en staatsvormen, door haar begrip voor den samenhang van godsdienst, recht, kunst, bedrijf als één geheel, door haar kritische behandeling der documenten.

Bernheim zelf wil de drie stadiën niet volstrekt van elkaar

1) Vgl. C.V., blz. 158.

scheiden. De jongste en volmaaktste vorm bevredigt tevens de oudere eischen van fantazie, herinnering en leering, maar maakt ze ondergeschikt. Sporen van genetische beschouwing vindt men ook reeds in de Middeleeuwen enz. - Het komt mij evenwel voor, dat de erkenning van zijn betrekkelijkheid niet in staat is, de bruikbaarheid van het schema te redden. Het drieledig schema zelf voldoet niet. De drie termen verhalend, leerzaam en genetisch vormen geen logische categorie. Zij geven slechts betrekkelijk willekeurige, accidenteele kenmerken aan, die welbeschouwd aan alle drie phasen toekomen. Alle geschiedenis is verhalend; het is haar grondtrek zelf, dat zij niet bewijst en formuleert, maar verhaalt. Alle geschiedenis is genetisch. Bernheim stelt zich hier veel te sterk op de basis van het moderne ontwikkelingsbegrip. De historisch geoccupeerde geest vraagt *altijd:* hoe is dit alles zoo geworden? vanwaar zijn wij gekomen? wat is aan ons voorafgegaan? - Of het antwoord gegeven wordt in mythe, sage, lied of in zakelijk verhaal doet niet ter zake; het product is voor de beschaving, die de vraag stelt, geschiedenis. Of het antwoord gebaseerd is op een wetenschappelijk geformuleerde leer van organisme en evolutie doet evenmin ter zake. Waar naar oorzaak gevraagd wordt, wordt naar wording gevraagd. Schreef niet Herodotus reeds, om te laten zien, ‘door welke oorzaak Grieken en Perzen krijg gevoerd hadden’? Waar verwikkeling wordt gezien, is het oog gericht op ontwikkeling[1)], om het even of men die naspeurt in het lot van enkele menschen of in den groei der gansche menschheid.

En ten slotte, en dit is het voornaamste bezwaar tegen Bernheim's schema: alle geschiedenis is leerzaam, wil leerzaam zijn, moet leerzaam zijn. Op dit punt ligt het groote misverstand, niet bij Bernheim alleen. Zeker, de oude spreuk *historia vitae magistra* heeft niet meer de naïeve, schoolsche beteekenis van voorheen. De geschiedenis dient ons niet meer als een arsenaal van leeringen en exempelen. Men vraagt haar geen ‘lessen’ meer, men meent niet meer, dat een staatsman kant en klaar zijn gedragslijn uit de geschiedenis kan halen. Men beoefent de

1) In zijn tegenstelling tot verwikkeling is ontwikkeling een volkomen gerechtvaardigde historische term. Maar het is niet de zin, waarin men van ontwikkeling van staten of instellingen spreekt, daar is de biologische meta hora aan het woord.

geschiedenis niet om haar ‘nuttigheid’, alsof zij technische perfectie en juiste handgrepen leerde. Men wil het verleden kennen. Waartoe wil men het kennen? - Er zijn er nog altijd die antwoorden: om de toekomst te voorzien. Er zijn er zeer velen, die meenen: om het heden te begrijpen. Ik voor mij ga zelfs zoo ver niet. Ik meen, dat de geschiedenis een gezicht op het verleden zelf zoekt. Maar waartoe? Het finale moment in onzen drang naar kennis láat zich niet verwaarloozen. Toch altijd tenslotte om te ‘begrijpen’. Wat? - Niet de omstandigheden en partieele mogelijkheden van het verwarde heden. Wie dat wilde volhouden, zou niet moeten terugschrikken voor de gevolgtrekking, dat hij Luther wil kennen, *teneinde* rijksbisschop Müller te verstaan, of Michel Angelo, *om* het expressionisme van 1920 te begrijpen. Neen, niet om den storm van het duistere heden is het te doen, maar om de wereld en het leven zelf, in hun eeuwige beteekenis, hun eeuwigen drang en hun eeuwige rust. Zoo heeft Jacob Burckhardt het treffend uitgedrukt: ‘Was einst Jubel und Jammer war, muss nun Erkenntnis werden, wie eigentlich auch irn Leben des Einzelnen. Damit erhält auch der Satz *historia vitae magistra* einen höheren und zugleich bescheideneren Sinn. Wir wollen durch Erfahrung nicht sowohl klug (für ein andermal) als weise (für immer) werden.’

Zoo verstaan is alle geschiedenis pragmatisch te noemen. Ieder die iets vertelt, deelt *zin* mee, geeft *inzicht*, dus *leert*, d.w.z. maakt wijzer.

Dit punt is, naar het mij voorkomt, ook misverstaan door een der klaarste en waarlijk leidendste geesten van heden, waar hij de waarde van historische kennis verwerpt en zich den vijand der historie noemt. Ik bedoel Paul Valéry.[1)] Het is voorzeker niet als woordvoerder van het rumoerige anti-historisme van den dag, dat de dichter-wijsgeer deze positie inneemt. Niemand die zijn woord kent, zal het een oogenblik gelooven. Valéry hernieuwt veeleer het strenge en sobere anti-historisme van Descartes, met wien zijn landgenoot Maurois hem immers met nadruk vergelijkt. In zijn zucht naar het klare, het exacte, het mathematisch zuivere, heeft Valéry geen plaats voor de phantasmagorieën der historie.

1) Zie diens De l'histoire, Regards sur le monde actuel, 1933, p. 63, en Le fait historique, Oeuvres, Variété, 1e vol. 1934, p. 153.

Maar hij miskent haar toch. Hem zweeft nog steeds voor oogen het beeld van de oratorische, welverzekerde Clio, die als een schooljuffrouw lessen uitdeelt en naar Fransche zede prijzen toekent, die alles verklaren kan, met een waarschuwing als moraal. - Zoo is onze Muze niet meer. Ik zie haar veeleer stil en ernstig de bloemen vergaren van de asphodelos-weide, in het land der schimmen. In een tijd, waarin, wel zeer anders dan in ons middeleeuwsch verleden, alle streven, alle wetenschap ook, is gericht op het leven, behoudt de historie een zekere gerichtheid op den dood, welke haar dicht bij de wijsbegeerte plaatst.

Ik weet het wel, de hartstocht van onzen tijd wil aan de historie andere taken opdringen. Men laat haar die serene onttrokkenheid aan het gewoel van het oogenblik niet toe. Zij zal de wenschen en de belangen hebben te dienen van hen die nu leven, en die nu heerschen of genieten willen. In drie vormen, schijnt het mij, wordt de wetenschap der geschiedenis heden ten dage geadultereerd, haar aard miskend, haar zuiverheid verduisterd. Elk dier drie vormen representeert als 't ware een overdrijving, een overspanning van één der drie momenten, die zooeven aan de orde waren: verhalen, leeren en evolutionistisch verklaren. Laat ons trachten die drie richtingen te schetsen.

Er is een school, die zich luide aandient als ‘The new history’. Het is een na-oorlogsproduct. Het komt uit Amerika, en uit Italië. Haar profeet H.E. Barnes[1)] opende den veldtocht met een luid protest tegen het analytische deel der historische werkzaamheid, tegen den nadruk op het politische, tegen het verhalend karakter der geschiedenis. Zij moet volgens Barnes zijn: exacte reconstructie van *alle* sociale gegevens in hun historischen opbouw, met de middelen van alle wetenschappen, die den mensch betreffen, en met het doel, rationeele leiding der maatschappij te bevorderen. In deze opvatting wordt de eigenlijke stof der historie, de kennis van verleden feiten, waardeloos.

Het is duidelijk, dat hier eensdeels het evolutionistisch gezichtspunt in zijn bruikbaarheid voor de historie wordt overschat, anderdeels het moment der leerzaamheid op verouderde wijze

1) H.E. Barnes, *The new history and the social sciences*, 1925. In Italië ging de beweging, in ietwat andere richting, uit van de *Nuova Rivista Storica* en haar redacteur Corrado Barbagallo, die het subjectivisme en de intuïtie ten top wil voeren.

geaccentueerd. Ook als aanval van de sociologie op de historie was de beweging niet zoo nieuw, als haar woordvoerders meenden. Een soortgelijke eisch, dat de historie zich tot sociologie moest bekeeren, was immers in Europa reeds omstreeks 1890 aan de orde geweest.

Wat er in de toekomst nog uit dezen ongetwijfeld ernstigen en wetenschappelijken impuls moge voortkomen, men kan niet zeggen, dat 'the new history' in de ongeveer tien jaren van haar werking de revolutie der wetenschap, die zij aankondigde, voltrokken heeft.

De tweede vorm van uit het lid getrokken geschiedenis overspant het, op zich zelf onmisbare, fantazie-element der geschiedenis, en representeert daarmede de overdrijving van het verhalende moment. Ik heb het oog op de zoogenaamde 'histoire romancée'.[1)] Let wel, niet op den historischen roman. De historische roman is een onberispelijk letterkundig genre. Hij put zijn stof uit de geschiedenis, geeft beelden uit een bepaald historisch verleden, maar biedt ze als louter bellettrie, zonder aanspraak om als strikte waarheid te gelden, ook al meent de auteur, dat zijn voorstelling van het historisch milieu de juiste is. De litteraire historie van heden ten dage daarentegen, - ik denk aan de versierde biografie, zooals Emil Ludwig en anderen haar schiepen -, pretendeert geschiedenis te geven, maar doet dit niet alleen met een overmaat van litteraire middelen, maar tevens (en hierop komt het aan) met een in den grond litteraire bedoeling. Het is hun niet te doen om het sobere deel der kenbare waarheid. Zij vullen het aan met verzonnen bijzonderheden van psychologischen aard, met meer *couleur locale*, dan de overlevering toelaat. Het is geparfumeerde historie.

Deze geesten kennen de resignatie in het niet-weten niet, noch den goeden smaak van het ongezegd-laten. Zij onderschatten de verbeeldingskracht van hun lezer, die hun strikjes en kwikjes wel missen kan. Men kan daartegen aanvoeren, dat de opgang van het genre toch een honger naar historische lectuur bewijst, dien de wetenschap niet heeft kunnen bevredigen. Het een en het ander is niet te ontkennen, maar de vraag blijkt gewettigd,

1) Vgl. C.V., blz. 32-48. De felle bestrijding, die dit hoofdstuk bij mijn Nederlandsche critici heeft uitgelokt, heeft mij niet van ongelijk overtuigd.

of die belangstelling in opgesmukte historie niet een verzwakking van het oordeel en een ontaarding van den smaak beduidt, een geestelijke gemakzucht van een met de film grootgebracht publiek. Een eeuw geleden las het beschaafde publiek met graagte Ranke en Macaulay. Het was zeer zeker een veel minder talrijk publiek, maar het had ongetwijfeld veel meer historischen zin, veel meer echte historische belangstelling. Het had meer tijd, meer vrije aandacht, - zal men mij zeggen. Ja, daar raken wij een der grondeuvelen van onzen tijd! Doch mijn bezwaar tegen het gelaakte genre wordt er niet anders door.

Hoe dit zij, men zal mij wel toegeven, dat de ernstige historicus aan de neiging tot litteraire aankleeding en versiering nimmer mag meedoen. Voorbeelden, dat zij dit wel deden, ontbreken helaas niet.

Veel bedenkelijker en gevaarlijker dan de ‘new history’, met haar toch hoogst eerbiedwaardige wetenschappelijke bedoeling, en dan de bellettristische historie, die haar luchtig karakter open genoeg aan den dag legt, is de derde vorm van ontaarding der historische wetenschap, dien ik historie in dienstbaarheid wil noemen. Overal rondom ons verheffen zich richtingen, die de geschiedenis misbruiken voor politieke of sociale doeleinden. Het is een teleurstellend feit, dat een eeuw van strenge wetenschap kon worden gevolgd door een tijdperk, dat bereid schijnt, elk beginsel van onbevooroordeeldheid gewillig prijs te geven. Wat valt meer te beklagen: de dwingelandij van heerschende machten, die het belijden van een voorgeschreven leer opleggen, of de vaardigheid, waarmee een nationale wetenschap zich, zonder tegenspraak tot het uiterste, tot haar nieuwe taak bekwaamt? Landen die eenmaal mee vooraan stonden in de geestelijke cultuur, zijn nu het terrein van een historie aan de ketting.

Van de 18e eeuw af tot het begin der 20ste toe had de historische wetenschap met volhardenden ijver getracht, de religieuze of politieke partijdigheid uit het geschiedenisbeeld te verwijderen. Het was moeilijk, en het slaagde zelden geheel. Wereldbeschouwing, nationale voorkeur, sociale positie bleven te sterk, om het verschil der gezichtspunten tot het mogelijke minimum te redu-

ceeren. Doch hoeveel was er omstreeks 1900 niet gewonnen sedert de dagen, dat katholieke en protestantsche historie elkander zelfs niet wilden kennen of verstaan!

In ieder geval, er was een *consensus omnium*, dat de historie onpartijdig *behoorde* te zijn, en dat, zoo niet het ideaal, dan toch een benadering daarvan bereikbaar was. De vrijheid der wetenschap, en daarmee haar hooge taak van onbevangen dienst eener voor allen geldige waarheid, zweefde als bezielende overtuiging boven de werkplaats der geesten.

En nu? - Aan alle zijden grijnst ons het spook aan van verwrongen historie, slaaf van een tijdelijk stelsel van meening en gezag. Een historie met voorgeschreven politieke of sociale strekking. Het marxisme is daarin voorgegaan. Wie durft ontkennen, dat er reden was om protest aan te teekenen tegen menige sociale eenzijdigheid en ontoelaatbare weglating in de traditioneele historie? Doch het marxisme schoot aanstonds, niet zijn eigen doel, maar dat der wetenschap voorbij. Het ontving in de leer van het historisch materialisme uit de hand van Marx en Engels zijn wereldbeschouwing en zijn wetenschapsleer. Aan deze moest voortaan de historie beantwoorden. Tot zoover deed de leer van het marxisme niet anders dan wat te voren de Kerken hadden gedaan en nog eischten. Voorloopig bleef de toepassing der leer op de historie een ideaal, dat als zoodanig zuiver kon blijven. Het internationale socialisme van vóór den wereldoorlog, levende in oppositie en verdrukking, kon, van zijn standpunt, voor de economische geschiedverklaring het goed recht van internationale geldigheid nog opvorderen in naam van zuivere wetenschap. Eerst waar het socialisme in een bepaalden vorm tot heerschappij geraakte, d.w.z. in Rusland, werd het historisch materialisme een opgelegde dwangleer, geknechte wetenschap. De sowjetgeleerden komen naar de wetenschappelijke congressen met de gaarne of ongaarne aanvaarde opdracht, om te getuigen, dat de wereld volgens Marx verloopt.

Het bewijs der onjuistheid van het historisch materialisme doet hier niet ter zake. Het is voorwaarde en uitgangspunt, en daarmee als grondslag van wetenschap veroordeeld. Men zegge niet: ge hebt immers zelf reeds eerder betoogd, dat elke historie in een bepaalde wereldbeschouwing of cultuur haar oorsprong en haar bedding heeft! - Ja, zeker, maar de onderzoeker is vrij, die

wereldbeschouwing op te geven, als zijn onderzoek haar wraakt. Het is de dwang, die doodt.

Veel erger is het geval in de landen van nationalistische overheersching. Het marxisme, hoe eenzijdig, hoe onlogisch ook naar mijn meening, pretendeert althans te zijn een voor allen en voor altijd geldige verklaring van de wereld. Het is een algemeene leer van universeele strekking. De nationalismen daarentegen stellen met volle bewustheid en harde opzettelijkheid de historie in dienst van een beperkt *belang*. Maar, zeggen zij, achter dat belang staat een opperste idee: die van een volk en een staat. Doch hoe grooten eerbied men ook hebben mag voor die begrippen volk en staat, - en de mijne is groot -, welk denkend mensch kan een conceptie, die opgesloten ligt binnen den kring van één bepaalde en beperkte verwezenlijking van een nieteeuwige en niet-universeele volkseenheid, in goede trouw verheffen tot het normgevende beginsel van het werk des geestes?

Culturen van beperkten of vernauwden blik kennen slechts een caricatuur van historie. De Griek zag al het vreemde als barbarendom, de Contrareformatie zag al het niet-katholieke als des duivels. Maar de blik van die culturen *kon* niet verder reiken. De tegenwoordige tijd toont ons culturen van opzettelijk vernauwden blik. Het was het onschatbare voorrecht van onzen tijd om te kunnen uitzien over steeds wijder verten en diepten. Wee hun, die die gave hebben versmaad. De nieuwe heerschers, die voorschrijven, dat alle heil uit het germanendom of uit het latijnendom komt, zij weten in den grond wel beter. De *wil* tot onbevangenheid en onpartijdigheid ontbreekt. Met een perfide misbruik van de moderne kennistheorie, die de onvermijdelijkheid van een subjectief element in de geesteswetenschappen heeft aangetoond, verklaren de toonaangevers der nationalistische historie subjectiviteit en intuïtie voor het uitgangspunt van historische kennis. En zoo groeit er in ons midden een geschiedschrijving, wier toon honderdmaal valscher klinkt dan de oude loftrompet, die in vroeger eeuwen de daden van zegevierende monarchen verheerlijkte.

Dit alles is in den grond anti-historisme. Het is de miskenning van wat de grondslag van alle historiekennis moet zijn: een eenvoudige waarheidsbehoefte, die aan geen andere normen dan

die van de hoogst vatbare redelijkheid en het diepst innerlijke geweten onderworpen is.

Elke echte cultuur schrijft historie ‘naar haar beste weten’. Is dat weten klein en onkritisch, dan zal ook die historie gebrekkig zijn. Maar toch zal die vage voorstelling van vroeger leven zulk een tijd dienen als historie, tot sterking van de cultuur; zij zal een levens- en een waarheidsbehoefte bevredigen. Zij zal duizendmaal hooger staan dan de wanproducten van een bewuste geschiedvervalsching, begaan met alle middelen van kritiek en methode.

‘Naar haar beste weten.’ Ons beste weten stelt hooge eischen. Wij hebben het recht niet meer, onkritisch te zijn. Wij kennen twintig culturen, oude en nieuwe, in hun variëteit en hun eigenaardigheid. Wij kennen, min of meer, zestig eeuwen van verleden menschdom. Tegen dien achtergrond moeten wij alle historie plaatsen. Alleen de wereld mag voor ons historisch geluid de klankbodem zijn. Wij kunnen den strengen eisch van de kritische methode, die ons gegeven is, van het wetenschappelijk gestaafde, niet prijsgeven, zonder het geweten van onze cultuur en van ieder denker persoonlijk te verzaken.

Ons historisch geweten nu kan enkel werken in vrijheid en in deemoed. De wetenschap dienen is een zaak van eerbied en onderwerping, maar onderwerping alleen aan het allerhoogste, niet aan tijdelijke stelsels van gezag, hoe krachtig zij zich ook beroepen op onze levendste instincten.

Niets is voor de toekomst der wetenschap zoo gevaarlijk, niets dreigt den geest van wetenschap zoozeer te verstikken, als het valsche heroïsme van onzen tijd, de moderne vorm van de opperste der hoofdzonden, *Superbia*.

Carlyle, die onder heldendom iets anders verstond dan wat een opgeblazen levensleer van heden ons pleegt voor te filmen, zag als den wezenlijksten trek van zijn helden een bijzonder diepe oprechtheid. Het zij ons gezegd.

De geschiedenis is voor ons, evengoed als de philosophie en de natuurwetenschap, een vorm van de waarheid aangaande de wereld. Haar te beoefenen is een wijze van te zoeken naar den zin van dit ons bestaan. Wij wenden ons tot het verleden uit een

waarheidsaspiratie en uit een levensbehoefte. En het is in die beide opzichten, dat de geschiedenis, meer dan de meeste wetenschappen, moet werken voor een groote schare, die haar opneemt en in haar leven verwerkt. Een geschiedeniswetenschap, die enkel zou werken voor een esoterische groep van vakgeleerden, vervult haar ware functie niet. Want het is de cultuur zelf[1)], die haar om kennis vraagt. De cultuur zelf wil en moet zich rekenschap geven van haar verleden. Het geldt van elke cultuur, ook van de meest beperkte en archaïsche. Een beschaving als de Grieksche brengt nog maar een beperkte historie voort, haar blik reikt niet ver genoeg. Die van de middeleeuwsche christenheid reikte nauwelijks verder. Eerst sedert vier eeuwen is het veld van het verleden, dat men overziet, al wijder en wijder geworden. Steeds meer tijden, beschavingen, verschijnselen zijn in onze historische bevatting opgenomen. Van steeds meer vreemds en vers moet men zich rekenschap geven.

Onze hedendaagsche wereldcultuur is meer dan ooit gedrenkt in verleden[2)]. Om zich zichzelf te begrijpen kán zij niet anders dan zich voortdurend te spiegelen in het beeldvlak van alle tijden. Het zou een misvatting zijn, te meenen, dat daarbij het recente verleden van den eigen cultuurkring van hooger en onmiddellijker belang was dan verre voortijd. Het komt mij wel eens voor, dat het overwegend belang van de allernieuwste geschiedenis gemeenlijk wordt overschat.

Zeker, het is natuurlijk, dat de stroom van publicaties over den wereldoorlog en wat eraan voorafging, voortdurend aanzwelt

1) Onder cultuur versta ik een in bepaalden tijd en plaats gerealiseerde samenwerking van gemeenschapsleven en geestelijke productie. In het gebruik van het begrip ‘cultuur’ als handeland subject ligt derhalve geen sterker graad van het door mij gewraakte anthropomorphisme dan in dat van ‘maatschappij’ of ‘samenleving’. Dit ter beantwoording van Dr. Romein t.a.p., blz. 59 ond. - Dr. R. wijst op een aantal gevallen van treffende verwantschap van mijn denkbeelden met uitingen van Max Weber. Het bevreemdt hem (blz. 67) dat ik dezen nergens noem. Ik beken met schaamte, dat Weber's werken tot de tallooze lacunes behooren, die ik mij in mijn lectuur met smart bewust ben. Ik ken hem eigenlijk slechts via Troeltsch. Des te meer mag ik mij verheugen in de overeenkomst van gedachten, door Dr. R. gesignaleerd. De zienswijze van Dr. R. (blz. 150) dat men van ‘onze’ cultuur niet meer mag spreken, ‘omdat die niet meer bestaat’, kan ik slechts verklaren uit Dr. R.'s gebondenheid aan een klassenleer.

2) Vgl. C.V., blz. 34.

en de intensieve aandacht van velen trekt. Het is immers onze eigen zaak, onze eigen geschiedenis. Maar is het eigenlijk reeds geschiedenis? Kan het reeds worden gezien op dien geestelijken afstand, waarop de allerkleinste deelen worden samengevat tot grootere verbanden? Ik betwijfel het. Het schijnt mij, dat althans de aankomende historicus, de student, voor zijn vorming tot modern cultuurmensch, meer gebaat is bij een inzicht, hoe de Europeesche staatsinstellingen in de middeleeuwen zijn ontstaan, of hoe het Romeinsche keizerrijk verviel, dan bij het omstandig verhaal van de voorgeschiedenis van den wereldoorlog.

Het is de historie te doen om afstand, om contrast, om perspectieven. Wij zoeken in het verleden niet alleen het gelijksoortige, dat aan onze eigen verhoudingen beantwoordt, maar evengoed de tegenstelling, het geheel vreemde. Juist uit die spanning van het begrip tusschen ver uiteenstaande polen wordt het historisch verstaan geboren.

De wereld te verstaan in en door het verleden, dat is de aspiratie der geschiedenis[1]. Nogmaals, niet uitsluitend om door de kennis van het verleden die van het heden te verwerven. De ware historie zoekt het verleden ook om zijn eigen beteekenis. Niet om een nuttige les voor een bepaald geval in de naaste toekomst is het te doen, maar om een standpunt in het leven. Zich rekenschap geven, wel weten, waar men staat, zijn plaats orienteeren aan punten ver uiteen in den tijd, dat is het werk van den historiekenner. In deze houding vervalt die gepostuleerde tegenstelling tusschen het verhalende, het leerzame en het verklarende, waarvan wij vroeger spraken, geheel en al.

Waar de historische aspiratie aldus wordt opgevat, verliest ook de tegenstelling tusschen geschiedvorsching en geschiedschrijving haar scheidend karakter. In beiderlei werkzaamheid wordt het doel gelijkelijk gediend. Die dienst is verhooging en verfijning van het gehalte eener cultuur. Aan de zuiverheid en den rijkdom van haar historische kennis kan men niet in de laatste plaats de waarde van een cultuur aflezen.

Onze eeuw heeft in de historie een kostbaar erfgoed van de vorige te bewaren en uit te bouwen. Zij heeft daar de middelen toe, rijker en beter dan eenige vroegere tijd. Zij heeft er de gaven

1) Vgl. C.V., blz. 162.

van verstand en inzicht toe. Moge het haar, om de beoefening der historie op peil te houden, en op nog hooger peil te brengen, niet ontbreken aan dat, wat nog onmisbaarder is dan de technische middelen en het klare verstand: aan den oprechten wil en aan den zuiveren geest.

Aanhangsel

De publicatie van deze voordrachten geeft mij aanleiding tot iets wat ik tot nu toe verzuimde, namelijk eenig verweer tegen de kritiek, die eenige jaren geleden van Nederlandsche zijde ten deel viel aan mijn bundel *Cultuurhistorische Verkenningen*. Het betreft de besprekingen door Dr. M. ter Braak in *De Stem* X. 1930. II blz. 822-839, door Dr. P.N. van Eyck in *Leiding* I. 1930. blz. 203-222, en door Dr. J. Romein in *Tijdschrift voor Geschiedenis* XLVI. 1931, blz. 56-69, 144-157. Men zegge niet, dat ik oude koeien uit de sloot haal; ik was dit verweer nog schuldig.

Mij bepalende tot de belangrijkste punten bespreek ik het eerst de bezwaren ingebracht tegen mijn proeve van een definitie van het begrip geschiedenis.[1)] Deze luidde:'Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden.' Met vorm wordt hier bedoeld uitdrukkingsvorm, gelijk op blz. 162 duidelijk te lezen staat: 'een geestelijke vorm, om de wereld in te verstaan, gelijk de wijsbegeerte er een is, de litteratuur, het recht, de natuurwetenschap.' Ik geef Dr. Romein (blz. 59) toe, dat 'geestelijke' hier desnoods had kunnen wegblijven, maar hij heeft mij niet begrepen, als hij meent, dat ik hier aan geschied*beoefening* denk; ook dit staat op blz. 162 duidelijk te lezen: het betreft de geschiedenis als geestelijk product. Dr. Van Eyck meent (blz. 204), uitgaande van dezelfde misvatting, dat 'geestelijk' hier 'redelijk' en 'vorm' veeleer 'methode' had moeten luiden. Beiden houden mij voor, dat ik het begrip 'cultuur' zelf had moeten definieeren, om het als term eener definitie te kunnen gebruiken. Het schijnt mij een onredelijke eisch: kan men soms 'volk' of 'maatschappij' exact definieeren, en zou men ze, indien niet, buiten elke defi-

1) C.V., blz. 156.

nitie willen houden? Wat ik onder cultuur versta stond bovendien, op blz. 164 bovenaan, reeds duidelijk vermeld: een ‘samenhang van inzicht en vormgeving, die ons bepaalde menschelijke groepen in ruimte en tijd als de eenheden in de wereld van den geest doet zien.’ Of wil men het eenvoudiger: een in tijd en plaats gerealiseerde samenhang van gemeenschapsleven en geestelijke productie. Daarmee is tevens gegeven, dat ik volkomen het recht had, in wijderen zin van ‘onze’ cultuur te spreken, en in engeren zin daarin verschillende samenhangen van bijzonderen aard, deelculturen, als men wil, te onderscheiden. Van het ongegronde van Dr. Van Eyck's verwijt, als zoude ik, door ‘cultuur’ als geestelijk subject te nemen, mij zelf schuldig maken aan het door mij gewraakte anthropomorphisme, heb ik hierboven[1] reeds gesproken.

Meer grond dan de genoemde bezwaren heeft de tegenwerping, mij ook door anderen tegemoetgevoerd, dat ik het begrip cultuur al te zeer overspan, door alles wat een cultuur historisch kan verstaan, haar eigen verleden te noemen. Het is inderdaad een stoute bewering, en toch zou ik haar willen handhaven, in scherp verzet tegen den uitleg, dien Dr. Van Eyck (blz. 205) van mijn woorden wil geven. Ik aanvaard de consequenties, die hij mij stelt. De oude Mexikaansche cultuur wordt een stuk van ons eigen, immers wereld-verleden, zoodra wij haar zoeken te verstaan. Doch wie deze toch waarlijk niet ongehoorde gedachte te kras vindt, zou in plaats van ‘haar verleden’ kunnen lezen ‘van het verleden, dat zij verstaat en waarop zij steunt.’

Dr. Van Eyck heeft mij opmerkzaam gemaakt op een *lapsus memoriae*. Waar ik, om het onderscheid tusschen geschiedenis en litteratuur zoo duidelijk mogelijk te doen spreken, schreef ‘dat de eerste het spel-element geheel mist’,[2] vergat ik een oogenblik mijn eigen inzichten, sedert dien uitgesproken[3], en waarop ik eerlang hoop terug te komen. Ik corrigeer derhalve: ‘bijna geheel mist.’

‘De historische sensatie’ noemde ik het als onmiddellijk gevoeld contact met het verleden, dat de geest ondergaat.[4] Dr. Ter

1) blz. 172.
2) CV. blz. 163.
3) Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur, Haarlem 1933.
4) CV. blz. 49.

Braak acht het een onhoudbaar begrip (blz. 825), Dr. Van Eyck vindt den term absurd (blz. 209), en ziet in mijn erkenning van dien bewustzijnstoestand als het eigenlijk essentieele moment van alle historiekennis een flagrante tegenspraak met mijn hooghouden eener intellectueele, wetenschappelijke methode. Aangaande de juistheid van den term heb ik een oogenblik getwijfeld, toen het bleek, dat hij zich in het Duitsch op geen enkele wijze bevredigend weergeven liet. Mij is het woord sensatie in den hier bedoelden zin gemeenzaam, sedert ik, kort na het verschijnen, Van Deyssel's opstel *Herman Gorter* (1891)[1] las. Mijn vriend Dr. C.T. van Valkenburg, wiens gezag als kenner van bewustzijnstoestanden wel niemand in twijfel trekken zal, meent, dat voor belevingen als de bedoelde het woord sensatie, overgedragen tot hooger beteekenis dan de gewone, het bruikbaarst blijft. Dat Dr. Van Eyck de hooge beteekenis, die ik aan dien bewustzijnstoestand (in zwakkere of sterkere potentie dagelijks ondergaan) hecht, niet te rijmen acht met mijn eisch van een kritisch-wetenschappelijke historie, kan ik enkel verklaren uit een meening zijnerzijds, als zoude een boven-redelijke beleving enkel bereikbaar zijn langs den weg der vrije verbeelding, en enkel kunnen uitmonden in musischen of plastischen vorm.

De felheid, waarmee mijn beoordeelaars zich gekeerd hebben tegen mijn *diatribe* over de bellettristische historieschrijving, heb ik zonder twijfel uitgelokt. Aan den toon van mijn eigen betoog was een gevoelsreactie niet vreemd, en wel die van het gewraakte genre niet te kunnen verdragen. De positieve grond van dit gevoel is, schijnt het mij, door mijn bestrijders voorbijgezien. Zij meenen, dat het hier de tegenstelling van verbeelding tegenover redelijke conclusie betreft. De *biographie romancée*, aldus Dr. Ter Braak (blz. 831-834), heeft ‘de historische verbeelding opnieuw mogelijk... gemaakt’. - Zoowaar? Ik meende, dat de verbeelding werkt bij de nuchterste voorstelling van het simpelste historische feit. En het schijnt mij, dát zij dan tot haar hoogste functie wordt geactiveerd, wanneer de schrijver den lezer al datgene van het historische leven, wat slechts de verbeelding vermag aan te vullen, enkel laat ‘vermoeden’. Met dit ‘vermoeden’ bedoel ik niet, zooals Dr. Ter Braak onbegrijpelijker-

1) Prozastukken, 1895, blz. 61.

wijs heeft gedacht, ‘met kleine, voorzichtige schokjes’ concludeeren (blz. 834), maar wat de Duitscher ‘ahnen’ noemt.

In hetgeen de historicus aldus te vermoeden geeft, wilde ik hem de beperking opleggen van niet meer te zeggen dan wat het kritisch onderzoek hem dunkt toe te laten. Kritische wetenschap noemde ik ‘de wetensvorm der moderne beschaving ten opzichte van het verleden’.[1] - ‘Hoe weet u dat?’ vraagt Dr. Ter Braak (blz. 836). - Doordat de gansche wereld het dagelijks getuigt aan een ieder, die nadenken wil, waarde neef. Ge zult het mogelijk toegeven, als wij spreken van verleden natuurverhoudingen, dus van astronomie of geologie. Ge kunt het menschelijk-historische slechts uitzonderen, na eerst uw oogen stijf dicht te hebben gedaan. Ik heb bovendien niet gezegd, dat de wetenschap onze eenige wetensvorm is. Geloof, mystiek, wijsbegeerte, litteratuur blijven evenzeer voor alle tijden wetensvormen, ‘vormen om de wereld in te verstaan’, zooals ik ze noemde.[2] Maar ze dienen u evenmin om uw gebit te laten behandelen als om een historisch gegeven te beoordeelen of te begrijpen.

Het is de *opgesierde* verbeelding, die ik in een werk, dat zich aanbiedt als geschiedvoorstelling, niet verdraag. Dit is een half aesthetisch, half ethisch bezwaar, en het laatste is het voornaamste. Ik meende duidelijk genoeg te hebben gezegd, dat het de waarheidsbehoefte was, waarop het aankwam.

Hier ligt, als ik goed zie, de grond van het misverstand dieper dan het punt in kwestie zelf. De onvermijdelijkheid van een subjectief element in elke geschiedkennis vormde een der grondslagen van mijn beschouwingen. Deze erkenning is, schijnt het, door Dr. Romein en Dr. Ter Braak opgevat, alsof daarmee elke erkenning van een objectieven waarheidsgrond der historie was opgeheven. Alsof met ons weten, dat wij tegenover het historische nooit loskomen van ons subjectief gezichtspunt, nu ook het hek van den dam was, en elke historie tot mythe werd. Zeker, ieder cultuurtijdperk verstaat de geschiedenis naar zijn eigen inzicht en maatstaven, en kan niet anders. Goethe zei het al: ‘der Herren eigner Geist.’ Het is een kolfje naar de hand van den marxist, voor wien im-

1) CV. blz. 35, blz. 165 idem ‘ten opzichte der wereld’, waarmee hier natuurlijk bedoeld de wereld in haar verschijnselen, niet in haar zijn.
2) CV. blz. 163.

mers de relativeering van het geestesproduct een bevestiging der leer moet zijn.

Hoe echter, indien onze overtuiging achter de grens van de ons toegankelijke historische kennis objectieve normen van waarheid blijft erkennen? Men behoeft zich volstrekt niet in metaphysische bespiegeling te verplaatsen, om toe te geven dat er wel degelijk een 'zoo wás het waarlijk' aangaande elken historischen samenhang, dien wij stellen, bestaat, een 'waarheid', die de beperktheid van ons kenvermogen ons belet te doorgronden, maar die ons ethisch waarheidsbesef ons verplicht en veroorlooft, na te streven. De onzekerheid van het 'wie es eigentlich gewesen' ligt niet in het 'eigentlich gewesen', maar in de onvoldoende bepaalbaarheid van het 'es', d.w.z. de historische grootheid, waarmee men te doen heeft. De wijze, waarop elk historisch denker dien arbeid van naar waarheid te streven verricht, kan hij zelf, naar zijn geweten, als goed of verkeerd beoordeelen.

De tegenstelling subjectief-objectief blijft voor de historie, in hooger mate dan voor eenige andere wetenschap, een antinomie, waarbinnen ons denken en kennen gevangen blijft.

Mijn bestrijders verwijten mij een reeks van inconsequenties en tegenstrijdigheden. Dr. Van Eyck gebruikt daarbij ietwat inquisitoriale methoden. Hij rekt, door een soort logische tortuur, uw woorden tot nooit bedoelde consequenties. Gebruikt ge ergens de tegenstelling aristocratisch-democratisch, dan zal hij aanstonds die woorden bezigen als twee planken, waartusschen hij u vastbindt, om u op zijn gemak middendoor te kunnen zagen. Ik beken gaarne, dat mijn intellectueele constitutie tegen zijn procedure niet bestand is.

Zijn het inderdaad alles tegenstrijdigheden, wat men mij verwijt? Of schijnt het den systematischen denker, op strakke formuleering uit, zoo, terwijl het in werkelijkheid slechts de onoplosbaarheden zijn, waarop alle menschelijk denken, maar het historische wellicht spoediger dan elk ander, stuit? - Naar mijn diepgewortelde overtuiging verloopt de gansche historische denkarbeid voortdurend binnen een reeks van antinomieën, waarvan daareven de eerste, die van het subjectieve en het objectieve, ter sprake kwam. Op dezelfde lijn staan (om van de groote vier, die Kant formuleerde, hier niet te spreken) de antinomie van het redelijk en het intuïtief begrijpen, die van de

nominalistische en de realistische opvatting der dingen, ja zelfs die van het aristocratische en het democratische beginsel.

'Un homme moderne, - zegt Paul Valéry -[1)], et c'est en quoi il est moderne, vit familièrement avec une quantité de contraires établis dans la pénombre de sa pensée et qui viennent tour à tour sur la scène.'

Indien mijn onsystematisch brein Dr. Van Eyck kregel maakt, ik kan het begrijpen, en erken mijn gebrek aan logische strakheid. Maar hij moest maat houden. De 'poespas', zooals hij zoo vriendelijk was mijn beschouwingen te noemen, is er in de Duitschsprekende landen, waar men toch ook over deze zaken mag meepraten, beter ingegaan dan bij hem[2)]. Waarom tegen het eind van zijn strenge kritiek (blz. 215 noot) er nog een schepje opgedaan met de verzekering, dat het met mijn begrip voor kunst niet veel gedaan is, aangezien ik dat blijkbaar maar uit de handboeken heb!

Op de laatste bladzijde van zijn kritiek komt Dr. van Eyck, in een verband, dat mij niet duidelijk is, terug op de Inleiding, die begin 1930 het tijdschrift *Leiding* geopend had. Over die Inleiding had Dr. Van Eyck liever moeten zwijgen. De redactie (ik heb niet het recht, er Dr. Van Eyck persoonlijk voor aansprakelijk te stellen) heeft destijds goedgevonden, mij in dien oproep aan het geachte publiek voor te stellen als een loochenaar van den geest. Dit op grond van één, uit haar verband gelichte zinsnede, welke luidt: 'de geestelijke stofwisseling van onzen tijd vergunt niet meer aan een periodiek, om actief te kiezen en te leiden.'[3)] Een geoorloofd pessimisme, zou ik zeggen, dat men met honderd redenen uit de organisatie van het hedendaagsche publieke leven zou kunnen staven. De redactie van *Leiding* haalde er een gansche belijdenis van een principieel materialisme uit. Dit terwijl alles wat ik ooit schreef haar van het tegendeel had moeten overtuigen. Zij beriep zich met name op de uitdrukking 'geestelijke stofwisseling'. Wie zoo iets zeggen kon moest wel het geestelijke volstrekt ontkennen! - Had de redactie noo it gehoord van de stijlfiguur *oxymoron*? Had zij werkelijk niet be-

1) Politique de l'esprit, Oeuvres, Variété, I, 1934, p. 56.
2) De opstellen in quaestie verschenen in *Wege der Kulturgeschichte*, München, 1930.
3) Leven en werk van Jan Veth, blz. 182-183.

grepen, dat de verbinding ‘geestelijke stofwisseling’ enkel zin en pointe heeft in den mond van iemand, die geest en stof *niet* verwart? - Het was een pijnlijke misgreep.[1)]

Mijn drie beoordeelaars hebben in hun besprekingen meer aandacht gewijd aan de psychologie van mijn persoon, dan mij voor de waardeschatting van mijn werk noodig schijnt. Zij hebben blijkbaar de behoefte gevoeld, een ‘geval’ te verklaren. Zij meenden in mijn geestelijken voortgang tusschen het verschijnen van *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) en *Cultuurhistorische Verkenningen* (1929) een afval waar te nemen, die hun psychologisch inzicht prikkelde. Dr. Van Eyck zag het geval, even naïef als onvriendelijk, aldus Toen H.'s *Herfsttij* verscheen, werd het door de litteraire kritiek ‘met groote ophef ingehaald’ (blz. 220). Aan haar dankte hij zijn succes (blz. 222). De vakgenooten ontvingen het ‘wantrouwend’, met ‘een voor H. zelf pijnlijke terughouding’, die ‘een zekere verdenking van on-wetenschappelijkheid moest wekken’. ‘Zijn latere optreden is door deze ervaring kennelijk bepaald geworden.’ In het vervolg accentueerde hij steeds het kritisch-wetenschappelijke, ‘aldus bedacht, de onrust der vakgenooten.... tot rust te brengen.’ Om diezelfde reden begon hij ook ‘niet alleen.... de.... pseudogeschiedenis telkens aan te vallen.... maar zelfs.... de heele literatuur bij de antihistorische krachten van deze tijd in te lijven, dat wil zeggen ook van die kant zijn positie als vakgeleerde.... te versterken.’ Op die wijze heeft hij het beste wat in hem was verzaakt.

Twijfel aan de juistheid van zijn uitleg is bij mijn geachten criticus blijkbaar niet opgekomen.

Dr. Ter Braak bouwde zijn constructie op de ietwat vreemde tegenstelling ‘dictaat en droom’, of wel, begrijpelijker, het dualisme van professor en dichter. Mijn geestelijke voortgang sedert het door hem bewonderde *Herfsttij* is de ‘triomf van het dictaat’ (blz. 824). Ik heb verzuimd, tijdig in den afgrond der

1) Toevallig kom ik de volgende zinsnede tegen bij Paul Valéry: ‘Rechercher dans quel sens la vie moderne, l'outillage obligatoire de cette vie.... peuvent modifier.... *la physiologie de notre esprit* etc.’ (Propos sur l'intelligence, l.c. p. 89). Precies hetzelfde beeld als het mijne, in een soortgelijk verband. Men ziet, ik ben in goed gezelschap.

verbeelding te springen, die voor mij openstond, mijn beste kunnen verloochend, en mijn hart verpand aan de uiterlijkheden van het academische.

Dr. Romein, ook hij, eindigt zijn zeer doordacht betoog van zakelijken aard met een bedroefd hoofdschudden. H. is ‘geworden.... tot een slooper, wiens blik tot ontwerpen, wiens kracht tot bouwen niet meer reikt’ (blz. 156). In de Lente, die op het Herfsttij had moeten volgen, is hij blijven steken. ‘Uit angst voor de democratie’ is hij ‘te zeer bevangen in de traditioneelacademische geestesrichting’, ‘in het verkeerde kamp terechtgekomen’ (blz. 150, 152). Hij heeft zich ‘in een clair-obscur teruggetrokken, alle scherp-omlijnde, strenge opvattingen prijsgevend, en daarmee het recht op het echte leiderschap verbeurd.’

Men ziet: de interpretatie is zoo gelijksoortig, dat deze overeenstemming een presumptie van juistheid moet scheppen. Mijns inziens evenwel berust die eenstemmigheid op het toepassen, door alle drie, van eenzelfde traditioneel schema, en ik vraag verlof, alsnog - misschien verzuimde ik het te lang - tegen de voorstelling verzet te mogen aanteekenen, eer zij als geapprobeerde legende in mijn necrologie en vandaar in het biografisch woordenboek belandt.

De mij toegeschreven vlucht in het academische is een fictie. Over ‘verdenking van onwetenschappelijkheid’ heb ik mij nooit druk gemaakt. Ik werk en schrijf, naar het mij gegeven wordt. Aan de Universiteit, die ik dien, en aan die, welke mij wetenschappelijk vormde, ben ik door sterke banden verbonden. De academische toestel heeft voor mij een waarde, te vergelijken met die welke de militair aan zijn beroepscode hecht: tenue en vormen, meer niet. Die waarde wordt met de jaren geringer, niet grooter, zooals de jonge luitenant trotscher is op één ster dan de generaal op vier, al blinken deze het publiek meer in de oogen.

Wat het woord ‘dictaat’ voor Dr. Ter Braak beteekent weet ik niet. Bedoelt hij er de werkzaamheid van den professor mee, dan moet ik zeggen: het meedeelen van hetgeen ik meen te begrijpen aan jongeren heb ik altijd gevoeld als een edele functie, waarin van het beste tot actie kwam, wat ik te geven had.

De mij toegeschreven afval van de verbeelding is eveneens een fictie. Men kan niet afvallen van de verbeelding, als weten en verbeelden ineenvloeien als zij voor mij altijd hebben gedaan.

Ik heb mij, nauwelijks opzettelijk, grooter soberheid opgelegd in het vorm geven aan de verbeelding, uit eerbied voor die hooge functie. Uw afgrond, Menno, was een slecht gekozen beeld. Mijn pad loopt anders dan gij denkt. - Of ik nog ooit een tweede *opus maius* zal voortbrengen? Neen, waarschijnlijk niet; ge zult wel gelijk hebben (blz. 835).[1)]

In het clair-obscur, waarin mij Romein mij zag terugtrekken, heb ik altijd geleefd. Scherp omlijnde nieuwe formules aanbieden voor oude is mijn zaak niet. Leiderschap heb ik nooit gezocht, en de vergetelheid, die hij mij waarschuwend voorhoudt, baart mij geen verschrikking. Het eenige wat ik zou begeeren is, mijn beeld niet gecalqueerd te zien door de grove schablone, waarmee mijn beoordeelaars zich beholpen hebben.

J. HUIZINGA

1) Ten onrechte meent Dr. T.B., dat ik *Herfsttij der Middeleeuwen* verloochend zou hebben. Alleen den titel heb ik wel eens berouwd.

De tijd als vierde dimensie

Een beroemd denker moet eens gezegd hebben: ‘Als men mij niet vraagt wat de tijd is, weet ik het; maar als men het mij vraagt, weet ik het niet.’ En inderdaad, de doordenking van het begrip ‘tijd’ stelt ons voor moeilijke vragen, die zeker nog niet definitief hun oplossing hebben gevonden.

Wanneer men over den tijd peinst, denkt men zeker wel in de eerste plaats aan het gestadig voortschrijden van den tijd. ‘Al het heden wordt verleden’; en het verleden is onherroepelijk voorbij, het komt niet meer terug. Alles verandert, vergaat, verdwijnt; menschen worden geboren en sterven, en alleen de herinnering aan hen blijft in deze wereld over. ‘Op den weg, dien wij betreden, staat geen voetstap, die beklijft.’

Is deze veranderlijkheid en vergankelijkheid werkelijk het laatste, dat men kan vaststellen? Is alles zonder uitzondering er aan onderworpen? Sommige wijsgeeren zeggen het. Herakleitos leerde reeds, dat ‘alles vloeit’; dat niets, volstrekt niets, hetzelfde blijft. Hij vergeleek de wereld met een vuur, dat immers ook voortdurend verandert; en waarin, zelfs als het een tijdlang stationair blijft, de materie van de vlammen geen twee oogenblikken dezelfde is. En ook andere denkers van vroegeren en lateren tijd hebben de meening verkondigd, dat de wereld feitelijk ieder oogenblik opnieuw wordt geschapen; dat het een illusie is, dat er iets blijvends, iets substantiëels zijn zou.

Wij kunnen hier ook denken aan de leer van Bergson. Volgens Bergson is de eigenlijke stof, waaruit de dingen gemaakt zijn, de *durée*. En deze ‘durée’ is niet iets onveranderlijks, maar een proces, een gebeuren, een groeien, dat Bergson ons in tal van beelden voor den geest toovert. Zij hangt samen met de ‘élan vital’, de impuls, die de wereld drijft, die voortdurend schept, telkens wat nieuws voortbrengt. Ook hier hebben wij een leer, die de *veranderlijkheid* tot het wezen der dingen verklaart.

Naast deze denkers zijn er echter, en zij zijn er altijd geweest, die juist in het *onveranderlijke* het wezen der dingen zoeken. De Eleaten leerden, dat het ware Zijn eeuwig en onveranderlijk is; de wereld der vergankelijkheid, waarin wij leven, is slechts schijn, ons door de zinnen voorgespiegeld. En ook de oude Indiërs zeiden, dat de wereld der zinnen begoocheling is, *maya*; het ware zijn is het Brahman, het Atman, dat alle begrip te boven gaat, en dat altijd en overal hetzelfde is.

Plato verkondigde, dat behalve onze wereld er ook nog is de *wereld der ideeën*. Deze wereld is buiten tijd en ruimte; zij is de ware werkelijkheid Onze wereld is slechts een afspiegeling, een onvolkomen nabootsing van die hoogere wereld. Wij zijn als gevangenen in een grot, die op de wand de schaduwen zien van de dingen daarbuiten, en die nu die schaduwen voor werkelijke dingen houden. Wanneer een van ons uit zijn gevangenis bevrijd zou worden en de heerlijkheid daarbuiten zou leeren kennen, en wanneer hij dan tot de anderen zou terugkeeren, dan zou hij geen woorden kunnen vinden om te beschrijven wat hij daarginds had gezien.

Tot deze denkers kunnen wij ook rekenen *Spinoza*. Voor hem is de ware werkelijkheid de ééne en onveranderlijke Substantie, waarvan alle dingen slechts de wisselende en voorbijgaande verschijningsvormen of ‘modi’ zijn.

***

De leer van een tijdlooze werkelijkheid werd opnieuw geformuleerd door *Immanuel Kant*. Volgens Kant is de tijd een ‘vorm van onze aanschouwing’. Krachtens de organisatie van onzen geest rangschikken wij de door ons waargenomen dingen en gebeurtenissen in den tijd; de werkelijkheid, zooals zij op zichzelf, buiten ons, bestaat, is echter tijdloos.

Het belangrijkste argument van Kant is het volgende. Wanneer de tijd iets was, dat buiten ons bestond, zou het de ervaring zijn, die ons leerde, dat alle gebeurtenissen, alle toestanden in den tijd gerangschikt zijn en in den tijd hun bepaalde plaats hebben. Maar dan zou steeds de mogelijkheid bestaan, dat straks de ervaring ons in aanraking zou brengen met een deel der werkelijkheid, dat tijdloos zou zijn of waarin een tijd zou gelden, die andere eigenschappen zou hebben dan de ons bekende. Maar wij

behoeven onze verbeeldingskracht slechts eenigszins in te spannen, om in te zien, dat zoo iets onmogelijk is. Immers, hoe zou een tijdloos deel der werkelijkheid er wel uitzien? Als iets, dat onbeweeglijk was, verstijfd, vastgevroren. Maar terwijl wij ons voorstellen, dat wij zoo iets onbeweeglijks gadeslaan, beseffen wij tevens, dat de tijd ondertusschen voortgaat en dus geenszins is weg-gedacht. Een dergelijk gedachten experiment ondernemen wij, wanneer wij ons op concrete wijze trachten voor te stellen, wat men onder 'het eeuwige leven' te verstaan heeft. Onvermijdelijk komen wij dan tot de voorstelling van een leven, dat aan minder beperkingen onderworpen is dan het onze, dat in den tijd geen einde behoeft te nemen, - maar dat zich ondertusschen wel degelijk in den tijd afspeelt. Het is uit den treure gezegd, dat de 'eeuwigheid' iets anders is dan een eindelooze tijd, en ik wil dit gaarne toegeven; maar tracht men aan het begrip 'eeuwigheid' eenige concrete beteekenis te geven, dan blijkt toch, dat de eeuwigheid alleen verwerkelijkt kan worden in den tijd, zij het in een eindeloozen tijd. Zooals Kant het uitdrukt: wij kunnen ons niet voorstellen, dat er geen tijd zou zijn.

Uit het feit, dat de tijd dus niet kan worden weg-gedacht door ons, trekt nu Kant de conclusie, dat de tijd inhaerent is aan onzen eigen geest; dat hij een vorm is, waarin *wij* de dingen rangschikken. Voor de wereld, zooals zij aan ons verschijnt, geldt dus de tijdsordening met noodzakelijkheid; de wereld, zooals zij buiten ons bestaat, bestaat daarentegen ook buiten den tijd. Deze wereld kunnen wij ons natuurlijk niet voorstellen, daar wij hiertoe ons eigen kenvermogen te buiten zouden moeten gaan.

Men kan nu met deze laatste conclusie instemmen, en toch een zekere restrictie maken. Het geheele streven der wetenschap is er op gericht, ons van onze menschelijke beperkingen te bevrijden. Voorbeelden hiervan zijn gemakkelijk te geven. Ons oog kan slechts een gedeelte der aethertrillingen waarnemen; de natuurkunde bestudeert allerlei trillingen, die sneller of langzamer geschieden dan die van het zichtbare licht. De natuurwetenschap verhaalt ons van de atomen en van de melkwegstelsels, dus van dingen, veel kleiner en veel grooter dan die, welke wij met onze zintuigen kunnen waarnemen. Onze directe ervaring omvat slechts een beperkte tijdruimte; de wetenschap houdt zich bezig met gebeurtenissen, die millioenen jaren geleden plaatsvonden.

De vraag is meer dan eens gesteld, of wij ons ook zouden kunnen bevrijden van meer fundamenteele beperkingen dan de hier genoemde. Over deze kwestie is veel van gedachten gewisseld, en de meeningen hierover loopen uiteen. In ieder geval kunnen wij echter het volgende vragen:

Als werkelijk, zooals Kant dit leert, de buiten ons bestaande werkelijkheid *tijdloos* is, zou dan niet, naarmate wij ons van onze menschelijke beperkingen ontdoen, die tijdloosheid zich op de een of andere wijze moeten verraden? Geeft werkelijk de natuurkunde in haar ontwikkeling geen aanwijzingen, dat de tijd slechts een menschelijke aanschouwingsvorm is?

Wanneer men de ontwikkeling der theoretische natuurkunde tot voor enkele jaren gadeslaat, zou men inderdaad geneigd zijn, die vraag bevestigend te beantwoorden. Wij zullen dit in het volgende toelichten.

***

De moderne theoretische natuurkunde is begonnen met de ontwikkeling der theoretische mechanica door Galilei en Newton. En een der eerste objecten, waarop deze mechanica zich richtte, was de beweging der hemellichamen. Naarmate de wiskundige moeilijkheden, die zich hierbij voordeden, door de wiskundigen der achttiende en negentiende eeuw werden overwonnen, werd de eene triomf na de andere behaald. De ontdekking van de planeet Neptunus op grond van de storingen in de beweging van Uranus zal altijd een der meest grootsche overwinningen zijn van het menschelijk denken.

En zoo vestigde zich de overtuiging, dat die wetten, waaraan de hemellichamen zoo nauwkeurig gehoorzaamden, een universeele beteekenis moesten hebben in het heelal. Ook de kleinste deeltjes der materie, de moleculen en atomen, moesten zich, zoo gevoelde men, volgens de wetten der mechanica bewegen en op elkaar werken door krachten, eenigszins analoog aan de algemeene aantrekkingskracht van Newton. Ook hier bleef het niet bij speculatie. In de kinetische gastheorie werd onderzocht, welke eigenschappen een gas zou moeten hebben, als het werkelijk uit een zwerm door elkander bewegende moleculen bestond. De resultaten werden door de ervaring volkomen bevestigd. Men slaagde er zelfs in, de snelheden en afmetingen der moleculen

te berekenen; de uitkomsten dezer berekeningen werden op allerlei wijzen getoetst en bevestigd. Sedert omstreeks 1900 is alle twijfel op dit gebied verstomd.

Nu hebben de grondformules der mechanica een eigenaardigheid, die op het eerste gezicht misschien van weinig belang schijnt, maar die zeer vergaande consequenties blijkt te hebben. De tijd komt namelijk in deze formules uitsluitend tot de *tweede macht* verheven voor. Dit heeft ten gevolge, dat, wanneer men de grootheid *t* door *-t* vervangt, de formules dezelfde blijven. En dit beteekent, dat, wanneer men zich de richting waarin een mechanisch proces met den tijd verloopt, omgekeerd denkt, de wetten der mechanica voor het nieuwe proces even goed gelden als voor het oorspronkelijke.

Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Wij denken ons een toestel, een planetarium bijv., waardoor de bewegingen der planeten om de zon aanschouwelijk worden voorgesteld. Wij laten nu dit toestel in tegengestelden zin loopen, zoodat de verschillende standen der planeten in omgekeerde volgorde op elkander volgen als in werkelijkheid het geval is. Welnu - dan leveren de wetten der mechanica ons geen enkel criterium, om deze gefingeerde beweging van de werkelijke te onderscheiden. *Beide* bewegingen zijn even goed mogelijk, en alleen de ervaring kan ons leeren, welke beweging zich in werkelijkheid afspeelt.

Wij beschouwen nu een ander voorbeeld. Ik laat een steen vallen; deze komt op de grond neer en blijft verder liggen. Vragen wij den natuurkundige, wat in werkelijkheid gebeurd is, dan zal hij het volgende antwoorden. De steen bestaat uit vele moleculen. Terwijl de steen viel, bewogen al deze moleculen zich met dezelfde snelheid naar beneden, als soldaten in het gelid. Van het oogenblik af, dat de steen op de grond blijft liggen, is deze regelmaat verstoord. Nog steeds bewegen de moleculen zich; maar thans gebeurt dit zoo, dat het eene molecuul van links naar rechts slingert, terwijl het andere van boven naar beneden trilt. Doordat deze bewegingen nu in alle mogelijke richtingen plaatsgrijpen, terwijl de moleculen door hun onderlinge aantrekking zich niet ver van elkander kunnen verwijderen, blijft de steen, als geheel genomen, in rust. En door de talrijkheid der moleculen zijn de verplaatsingen zoo gering, dat onze zintuigen ze niet kunnen waarnemen en wij de indruk krijgen, dat elke

beweging heeft opgehouden. Toch kunnen wij de onregelmatige beweging der moleculen met onze zintuigen waarnemen, nametijk als *warmte*. Na de val is de steen iets warmer geworden dan terwijl hij zich bewoog.

Beschouwen wij nu de omgekeerde beweging, die blijkens het voorafgaande volgens de wetten der mechanica even goed mogelijk is. Wij krijgen dan het volgende beeld. Een steen ligt rustig op de grond. Doordat hij een zekere temperatuur heeft, bewegen zijn moleculen zich op onregelmatige wijze in allerlei richtingen. Op een zeker oogenblik echter zijn al deze bewegingen naar boven gericht; als gevolg hiervan stijgt de steen schijnbaar vanzelf van den grond op, terwijl hij ondertusschen iets kouder geworden is. Zooals gezegd, zou zulk een gebeurtenis niet in strijd zijn met de wetten der mechanica. En zoo kunnen wij een willekeurige gebeurtenis uit het dagelijksch leven nemen, en deze zich in omgekeerde volgorde doen afspelen; als de eene volgorde niet in strijd is met de mechanica, is de tegengestelde dit evenmin.

Hoe fantastisch deze bewering ook moge schijnen, zij is niettemin door de ervaring bevestigd. Niet, dat iemand ooit een steen vanzelf van de grond heeft zien opstijgen. Maar bij kleinere voorwerpen is het effect wel degelijk waargenomen. Ruim een eeuw geleden ontdekte de Engelsche botanicus Brown, dat stuifmeelkorrels, in een vloeistof gebracht, voortdurend in beweging verkeerden. Zij dansten op en neer, heen en weer, op uiterst onregelmatige wijze. Aanvankelijk meende men, hier met een levensverschijnsel te doen te hebben; het bleek echter, dat alle mogelijke andere korreltjes dezelfde beweging vertoonden. Toen schreef men het verschijnsel toe aan storende invloeden: trillingen van de bodem, ongelijkmatige verwarming van de vloeistof, e.d. Ware dit zoo, dan moest de beweging afnemen, naarmate men zulke storingen elimineert; de ervaring leerde echter, dat de beweging van dergelijke storingen onafhankelijk is. En zoo kwam men tot de conclusie, dat de deeltjes zich juist gedragen als de steen, die wij ons zooeven voorstelden. Naarmate bij de onregelmatige beweging der moleculen in en om een deeltje op een zeker oogenblik een snelheid in een bepaalde richting overheerscht, zal het deeltje, als geheel genomen, zich in die richting bewegen. Met behulp van deze theorie kan men alle eigenaardigheden van de Brown'sche beweging verklaren.

Neemt men de deeltjes grooter en grooter, dan wordt de beweging spoedig minder en ten slotte onwaarneembaar. En ook dit is gemakkelijk te verklaren. Het essentiëele der verschijnselen, die wij thans beschouwen, bestaat blijkbaar in de overgang van een geordende beweging, waarbij een bepaalde richting overheerscht, in een ongeordende beweging, en vice versa. Nu zijn er verschillende processen, die hiermede te vergelijken zijn. Het eenvoudigste is wel het 'schudden' van een spel kaarten. Denken wij ons een spel kaarten, dat netjes gerangschikt is, en gaan wij de kaarten door elkander schudden, dan zal al spoedig elk spoor van regelmaat in de opvolging der kaarten verdwenen zijn. Gaan wij echter met schudden door, dan zal nu en dan ook een meer regelmatige opeenvolging der kaarten door een spel van het toeval optreden. Zoo is het wel eens gebeurd, dat bij het verdeelen van een goed geschud spel kaarten onder vier spelers juist elke speler slechts kaarten van één bepaalde kleur bleek te krijgen - een gebeurtenis, die natuurlijk onmiddellijk in alle couranten wereldkundig gemaakt wordt. Het overgaan van een regelmatige rangschikking der kaarten in een onregelmatige correspondeert met de overgang van een regelmatige beweging der moleculen in een onregelmatige, en omgekeerd.

Wanneer men nu een spel, uit slechts vier of vijf kaarten bestaande, door elkander schudt, zal misschien na eenige minuten de oorspronkelijke rangschikking weer optreden. Bij een spel van 52 kaarten daarentegen zal het waarschijnlijk ongeveer octillioen eeuwen duren, eer de oorspronkelijke rangschikking weer eens toevallig optreedt. Men ziet dus, dat de waarschijnlijkheid van het toevallig optreden van een bepaalde rangschikking in hooge mate afhangt van het aantal eenheden, waarmede men te doen heeft. Nu bestaan de voorwerpen, waarmede wij in het dagelijksch leven te maken hebben, uit trillioenen moleculen. Men ziet dus, hoe onwaarschijnlijk het is, dat bij de onregelmatige moleculaire beweging toevallig een zekere regelmaat zou ontstaan, en dus een steen vanzelf van de grond zou opstijgen. Bij kleinere voorwerpen, die uit minder moleculen bestaan, is de kans echter grooter, en de Brown'sche beweging leert ons, dat die kans werkelijk nu en dan verwezenlijkt wordt.

Maar nu doet zich een bezwaar voor, dat gedurende de laatste halve eeuw het onderwerp van menige discussie is geweest. Het

is uiterst onwaarschijnlijk, dat een steen opstijgt, daar dan de moleculen een geordende beweging moesten uitvoeren. Maar dan is het ook onwaarschijnlijk dat een steen valt, want ook bij een vallende steen voeren de moleculen een geordende beweging uit. Toch is dit een der meest alledaagsche gebeurtenissen, die wij kennen. En zoo komen wij voor de vraag te staan: Hoe komt het, dat zekere gebeurtenissen zich practisch nooit voordoen, terwijl andere, die volgens de mechanica precies even onwaarschijnlijk zouden zijn, zich elken dag afspelen?

Nadenkende komen wij tot de conclusie, dat wij feitelijk in een uiterst onwaarschijnlijke wereld leven. En vooral levende wezens zijn buitengewoon onwaarschijnlijke dingen; want juist bij levende wezens treden voortdurend processen op, die in een bepaalde richting verloopen.

Haar traditie getrouw, heeft de natuurkunde ook op dit gebied naar een *quantitatieve* bepaaldheid van haar uitspraken gestreefd. De waarschijnlijkheid van een bepaalde bewegingstoestand van een stelsel moleculen wordt gemeten door een grootheid, die men de *entropie* van het stelsel noemt. Deze entropie speelt o.a. een zeer belangrijke rol in de theorie der stoommachines en motoren. Dit zij even vermeld als bewijs, dat het hier niet gaat om bespiegelingen in het wilde weg, maar om begrippen, die zelfs voor de techniek onmisbaar zijn; al zijn natuurlijk de verdere consequenties vooral van philosophisch belang.

In plaats van te zeggen, dat wij in een zeer onwaarschijnlijke wereld leven, kan men dus ook zeggen, dat in ons deel van het heelal de entropie verre van haar maximumwaarde verwijderd is. Er bestaan nu *drie* antwoorden op de vraag, die hierdoor aan de orde gesteld is.

1e. Men kan er zich toe bepalen, het feit te constateeren, dat wij blijkbaar ons bevinden in een deel van het heelal, waar onwaarschijnlijke toestanden heerschen. De meeste veranderingen, die zich afspelen, zullen dan de strekking hebben, meer waarschijnlijke toestanden te doen ontstaan. Zoo kunnen wij begrijpen, dat een steen, die gevallen is, altijd blijft liggen; dat de warmte altijd van een warmer lichaam naar een kouder vloeit, enz. Ineen meer waarschijnlijke wereld zouden dergelijke processen ongeveer even vaak in de eene als in de andere richting verloopen; of, wanneer een tijdlang de eene richting overheerschte, zou daarop

een periode moeten volgen, waarin de andere richting de overhand had. Het was dan dus te verwachten, dat de oude Grieken hun leven begonnen als grijsaard en eindigden als zuigeling, daar thans het omgekeerde regel is.

2e. Men kan ook naast de mechanisch werkende krachten het bestaan aannemen van *niet-mechanische* krachten, waarop dus onze beschouwingen niet van toepassing zouden zijn. Deze krachten zouden er juist naar streven, orde en regelmaat te doen ontstaan, en dus toestanden te voorschijn te roepen, die, van een mechanistisch standpunt beschouwd, zeer onwaarschijnlijk zijn. Deze krachten zouden vooral werken in de levende wezens, daar wij juist hier het meest met geordende processen te doen hebben. Verder zouden zij een rol gespeeld hebben bij de 'schepping der wereld', of hoe men dit noemen wil, en zoo zou het te verklaren zijn, dat zulk een onwaarschijnlijk heelal is ontstaan.

Het is echter zeer moeilijk, zich een meer nauwkeurige voorstelling te vormen van den *aard* dezer niet-mechanische krachten en van hun wisselwerking met de mechanisch werkende krachten. Op het terrein der biologie, waar de niet-mechanische krachten zich dan toch het duidelijkst zouden moeten openbaren, woedt reeds tientallen van jaren de strijd tusschen de mechanisten en de vitalisten, zonder dat blijkbaar van een van beide zij den beslissende argumenten in het veld gebracht zijn. Onder deze omstandigheden doen wij wel het beste, het verloop van deze strijd als belangstellende toeschouwers gade te slaan.

3e. Er bestaat echter nog een andere verklaring, die juist voor het onderwerp, dat ons thans bezig houdt, van bij zonder belang is. Deze is de volgende.

Volgens Kant is de werkelijkheid, zooals zij buiten ons bestaat, *tijdloos*, en het is ons kenvermogen, dat de dingen, die het waarneemt, in den tijd rangschikt. Laten wij nu onderstellen, dat ons kenvermogen hierbij aldus te werk gaat, dat de meer waarschijnlijke toestanden later in den tijd komen dan de minder waarschijnlijke. Hierdoor wordt onmiddellijk verklaard, dat wij uitsluitend veranderingen waarnemen, die minder waarschijnlijke toestanden in meer waarschijnlijke doen overgaan, of die, wiskundig gesproken, de entropie doen toenemen; want de toestanden van grootere entropie komen door den aard van ons kenvermogen juist later aan de beurt, om in den tijd te verschijnen. Vandaar

ook het eigenaardige gevoel van absurditeit, dat het denkbeeld van een wereld bij ons wekt, waarin alles juist andersom zou gebeuren als in de onze.

Ook tegen deze onderstelling geldt het bezwaar, dat men op netelige kwesties stoot, als men haar in bijzonderheden wil uitwerken. En er is nu eenmaal nog een groote afstand tusschen een plausibele onderstelling en een uitgewerkte theorie, die van allerlei bijzonderheden rekenschap geeft. Wij zullen daarom hier niet langer bij blijven stilstaan, en liever tot een ander aspect van het probleem overgaan.

***

Volgens Kant is het dus onze zinnelijkheid, die de dingen en gebeurtenissen in ruimte en tijd rangschikt. Het is nu een eigenaardig verschijnsel, dat de wetenschap in sommige gevallen niet tevreden is geweest met de door onze zinnelijkheid geleverde rangschikking, maar dat zij het noodig heeft gevonden, deze grondig te corrigeeren. Vooral is dit het geval geweest in de *sterrenkunde*. Voor onze waarneming verschijnen de sterren gerangschikt aan de binnenzijde van een ontzaglijk groote bol, waarvan wij zelf het middelpunt uitmaken; de astronoom vertelt ons daarentegen, dat de sterren zich op zeer verschillende afstanden van ons bevinden. Wij zien op een zeker oogenblik een gebeurtenis aan den hemel, bijv. het oplichten van een nieuwe ster; de astronoom verzekert ons, dat de catastrophe in werkelijkheid eeuwen geleden heeft plaatsgevonden. Wij zien hier dus weer, hoe de rangschikking der dingen en gebeurtenissen in ruimte en tijd op zeer verschillende wijze gebeuren kan; een aanwijzing er voor, dat wij het zelf zijn, die deze rangschikking uitvoeren.

De uitspraken van den astronoom berusten op allerlei ingewikkelde metingen en berekeningen, en deze weer op een studie van het *licht*, dat de sterren ons toezenden: de richting, van waaruit dit licht op verschillende tijdstippen tot ons komt, de sterkte en samenstelling van dit licht. Het is dus geen wonder, dat de wetten der voortplanting van het licht voor de genoemde rangschikking van groot belang zijn. Deze wetten zijn dan ook door de physici nauwkeurig onderzocht; ik behoef hier slechts te herinneren aan de bekende proef van Michelson. De conse-

quenties van deze en andere proeven zijn door Lorentz en Einstein wiskundig onderzocht, en de resultaten zijn samengevat in de bekende relativiteitstheorie. Wat leert deze ons nu voor ons probleem?

Wij denken ons twee astronomen, A en B, die zich bevinden op twee verschillende hemellichamen, welke zich met een aanmerkelijke snelheid ten opzichte van elkander bewegen. Beiden nemen zij gebeurtenissen waar, die zich in verwijderde deelen van het heelal afspelen, en beiden berekenen op grond van hun metingen de tijdstippen, waarop deze gebeurtenissen in werkelijkheid hebben plaatsgevonden. Het zal dan blijken, dat hun uitkomsten *niet* overeenstemmen. Zoo kan bijv. A tot de conclusie komen, dat zekere gebeurtenissen gelijktijdig hebben plaatsgehad, terwijl volgens B die gebeurtenissen op verschillende tijdstippen plaatsvonden. En geen van beiden is in staat, eenige fout in zijn waarnemingen en berekeningen te ontdekken.

Dit beteekent niet, dat er geen verband zou bestaan tusschen de waarnemingen van A en B. Kent men de waarnemingen van A, benevens de snelheid van B ten opzichte van A, dan kan men hieruit afleiden, welke de waarnemingen van B moeten wezen. De 'transformatieformules', die hiertoe noodig zijn, vertoonen nu een groote overeenkomst met de formules, die in andere gevallen optreden.

Wij denken ons wederom twee sterrenkundigen, C en D, maar thans op twee verschillende plaatsen op aarde; bijv. den een te Leiden, den ander te Rome. Beiden nemen weer eenzelfde hemelverschijnsel waar. Zij zien dan weer niet precies hetzelfde. De stand van de maan aan den hemel is bijv. voor D anders dan voor C. Kent men echter den stand der beide waarnemers, benevens de waarnemingen van C, dan kan men daaruit de waarnemingen van D afleiden. Hiertoe is een bewerking noodig, die men in de wiskunde een 'coördinaten-transformatie' noemt. Welnu - juist zulk een transformatie is noodig, om in ons eerste voorbeeld uit de waarnemingen van A die van B af te leiden. Het verschil is alleen, dat in het geval van A en B ook de *tijd* in de formules optreedt - dat hij mede getransformeerd wordt.

De waarnemers C en D bevinden zich in dezelfde driedimensionale ruimte. Het verschil tusschen hen bestaat hierin, dat de richting van de *vertikaal* voor C niet dezelfde is als voor D, en

dat dus vlakken, die voor C horizontaal loopen, dit voor D niet doen. Op het voetspoor van Minkowski en Einstein kunnen wij nu het verschil tusschen A en B op analoge wijze beschrijven. Hiertoe beschouwen wij alle gebeurtenissen, die zich op alle mogelijke plaatsen en tijden afspelen, als één *vierdimensionaal* systeem. Het verschil tusschen A en B bestaat nu hierin, dat zij in dit vierdimensionale systeem de richting van verleden naar toekomst op verschillende wijze trekken, en dus de gebeurtenissen op verschillende wijze tot groepen van gelijktijdige gebeurtenissen samenvatten.

En zoo komen wij weer op het ons thans reeds bekende denkbeeld terug. Wat voor ons in ruimte en tijd is gerangschikt, verschijnt van hooger standpunt uit gezien als een vierdimensionale wereld, waarin ruimte en tijd onscheidbaar verbonden zijn. En ieder kennend bewustzijn rangschikt de elementen dezer wereld op eigen wijze in ruimte en tijd.

De beide gedachtengangen, die wij in het voorafgaande hebben gevolgd, - de eene aan de moleculairtheorie, de andere aan de relativiteitstheorie ontleend, - zijn niet met elkander in strijd, maar vullen elkaar juist aan. De relativiteitstheorie leert ons, hoe verschillende waarnemers de gebeurtenissen in ruimte en tijd rangschikken, en welke gebeurtenissen dus al of niet voor hen gelijktijdig zijn; zij leert ons echter evenmin als de gewone mechanica, welke nu de richting is naar het verleden en welke de richting naar de toekomst. Wij kunnen dus weer onderstellen, dat ons kenvermogen als richting naar de toekomst die richting kiest, waarlangs de waarschijnlijkheid der aangetroffen toestanden toeneemt.

***

In het voorafgaande hebben wij gezien, dat de natuurkunde werkelijk steun verleent aan de stelling, dat de buiten ons bestaande werkelijkheid tijdloos is, en dat het ons kenvermogen is, dat de dingen in ruimte en tijd rangschikt. Deze argumenten zouden nog versterkt worden, indien zou blijken, dat de rangschikking in ruimte en tijd nog sterker zou kunnen worden gewijzigd, dan volgens de relativiteitstheorie reeds mogelijk is. En dit schijnt werkelijk het geval te zijn.

Naar men zegt, kunnen helderzienden in sommige gevallen

dingen, die vroeger gebeurd zijn, of zelfs toekomstige gebeurtenissen, voor zich zien, alsof zij tegenwoordig waren. Wij zullen hier ons niet verdiepen in de vraag, of men dit werkelijk als bewezen moet beschouwen; evenmin zullen wij ons bezighouden met de verschillende theorieën, die men ter verklaring heeft uitgedacht. Wij zullen het onderwerp der helderziendheid alleen bespreken, voor zoover het met het door ons behandelde probleem samenhangt.

En dan is het duidelijk, dat de mogelijkheid van dergelijke visioenen zeer zeker aanvaard moet worden, indien wij inderdaad tegenover een tijdlooze werkelijkheid ziin geplaatst. Want dan kan in abnormale omstandigheden onze geest in aanraking komen met andere deelen dier werkelijkheid dan in het dagelijksche leven; met deelen der werkelijkheid, die voor een normaal werkend kenvermogen in het verleden of in de toekomst gelegen zijn. En daarmede is het voorkomen van zulke visioenen in beginsel verklaard.

Onze landgenoot Felix Ortt heeft getracht, deze theorie meer in bijzonderheden uit te werken, om aldus rekenschap te geven van sommige eigenaardigheden der genoemde visioenen. Wij zullen de theorie van Ortt hier even bespreken.

Zooals wij zagen, is volgens de relativiteitstheorie de werkelijkheid een *vierdimensionaal* systeem. De elementen van dit systeem zijn ‘gebeurtenissen’. Onder een ‘gebeurtenis’ wordt hierbij datgene verstaan, wat op een bepaalde plaats en een bepaald tijdstip geschiedt of aanwezig is. De opeenvolgende standen en toestanden van een lichaam, van zijn ontstaan tot zijn vergaan toe, vormen even zoovele ‘gebeurtenissen’. Deze laatste gebeurtenissen nu vormen in de vierdimensionale uitgebreidheid een zekere lijn, de ‘*wereldlijn*’ of ‘*tijdbaan*’ van het lichaam. De wereldlijn van ons eigen lichaam is dus opgebouwd uit oneindig vele exemplaren van dit lichaam, ieder nieuw exemplaar een moment ouder dan het voorafgaande, en zoo van de geboorte af tot den dood toe. Ons bewustzijn is op ieder tijdstip op een bepaald punt van deze wereldlijn aanwezig; het glijdt als het ware langs deze wereldlijn, van geboorte naar dood, en zoo doorleven wij ons leven, dat in de vierdimensionale wereld iets onveranderlijks en vaststaands is.

Nemen wij nu eens een veel voorkomend geval van helder-

ziendheid, de zoogenaamde *psychometrie*. De helderziende neemt een voorwerp in handen, dat aan een ander heeft toebehoord; hij beschrijft nu den eigenaar van dit voorwerp, diens lotgevallen, andere personen, waarmede hij in aanraking is gekomen, enz. De theorie van Ortt is nu, dat de psyche van de helderziende zich hierbij gedeeltelijk losmaakt van de tijdbaan van het eigen lichaam en de tijdbaan van het in handen genomen voorwerp volgt; hierlangs voortgaande, ontmoet zij de tijdbaan van den vroegeren eigenaar van het voorwerp, kan nu deze tijdbaan weer volgen, eventueel van deze weer op een nieuwe tijdbaan overgaan, enz. M.a.w. de psyche bezit het vermogen, zich door de vierdimensionale wereld te bewegen; zij moet hierbij telkens een bepaalde tijdbaan volgen, maar kan bij het snijpunt van twee tijdbanen van de eene op de andere overgaan.

Een merkwaardige toepassing heeft Ortt van zijn theorie gemaakt op het probleem der *homoeopathie*. Zooals men weet, werken de homoeopathische geneesheeren met geneesmiddelen, die zeer sterk verdund zijn, zoodat de patiënt slechts uiterst geringe hoeveelheden van het geneesmiddel naar binnen krijgt. Zoolang de verdunning binnen zekere grenzen blijft, kan men op verschillende gronden de stelling verdedigen, dat zulke minimale hoeveelheden toch een merkbare werking kunnen uitoefenen. Sommige homoeopathen gebruiken echter zoodanige verdunningen, dat in hetgeen de patiënt gebruikt naar alle waarschijnlijkheid geen enkel molecuul van het eigenlijke medicament meer aanwezig is. Toch zegt men, dat op deze wijze genezingen worden teweeggebracht. Laat ons dit even aanvaarden, en naar een mogelijke verklaring zoeken. Ortt neemt nu aan, dat het onderbewustzijn van den patiënt zich na het gebruik van het voorgeschrevene langs de tijdbaan van het geneesmiddel beweegt. Op deze weg ontmoet het de verschillende stadiën van de bereiding van het geneesmiddel; stadiën dus van verschillende verdunning van de werkzame stof. Het onderbewustzijn, dat immers ook de lichamelijke functies beheerscht, zoekt nu die verdunning uit, waarbij de geneeskrachtige werking het grootste is; vervolgens keert het naar het tegenwoordige tijdstip terug, die geneeskrachtige werking met zich mede voerende. Aldus wordt de patiënt genezen door het geneesmiddel, zooals het was op een vroeger tijdstip dan datgene, waar op het wordt ingenomen. Het

denkbeeld van zulk een physiologische ‘werking op afstand’ wordt ook door andere parapsychologische proeven aan de hand gedaan.

***

Het essentiëele van de thans besproken voorstellingen is blijkbaar het denkbeeld van een vierdimensionaal systeem, waarlangs het bewustzijn - of het onderbewustzijn - zich op verschillende wijzen bewegen kan. Deze voorstelling lijdt nu echter aan een eigenaardige tegenstrijdigheid, die wij op grond van de leer van Kant hadden kunnen verwachten.

Dit denkbeeld toch van een vierdimensionale wereld is een poging om den tijd wèg te denken. De opeenvolging in den tijd is niets anders dan opeenvolging langs een zekere richting in de vierdimensionale wereld; en deze richting kan zelfs tot op zekere hoogte willekeurig worden gekozen. Nu is het echter volgens Kant onmogelijk, den tijd wèg te denken. En dit blijkt dan ook. Immers, wanneer wij zeggen, dat het bewustzijn zich door de vierdimensionale wereld beweegt, onderstelt dit een *tijd*, waarin die beweging geschiedt. En de tijd, die wij eerst hadden meenen weg te denken, is dus opnieuw als zoodanig aanwezig.

Het denkbeeld van een vierdimensionale wereld, waarin de tijd enkel een zekere richting is, wordt echter te zeer gesteund door de uitkomsten der moderne physica - om van de parapsychologie maar te zwijgen - om het eenvoudig als tegenstrijdig te verwerpen. Wij moeten veeleer een oplossing voor deze moeilijkheid zoeken. Deze oplossing is reeds lang, op min of meer aarzelende wijze, aangeduid door verschillende denkers, o.a. den bekenden theosofischen leider Leadbeater; maar scherp geformuleerd is zij door den Engelschman *Dunne*, den schrijver van ‘An Experiment on Time’ en andere boeken.

De oplossing van Dunne komt in het kort hierop neer, dat het begrip ‘tijd’ niet, zooals men vroeger altijd meende, een enkelvoudig begrip is, maar een geheele hiërarchie van begrippen in zich sluit. Wij zullen dit nader toelichten.

De physica houdt zich bezig met den tijd, volgens welken de gebeurtenissen der anorganische wereld verloopen; den tijd, die door klokken van allerlei aard aangewezen wordt. De relativiteitstheorie toont aan, dat deze tijd beschouwd kan worden als de

vierde afmeting van het continuum, dat door de gebeurtenissen op allerlei plaatsen en tijdstippen gevormd wordt. Wanneer wij nu echter het *bewustzijn* gaan beschouwen en zich dit door het vierdimensionale continuum laten bewegen, geschiedt deze beweging niet in den oorspronkelijken tijd, maar in een nieuwen tijd, die met den eersten alleen de naam en enkele eigenschappen gemeen heeft. En wanneer wij dezen tijd weer tot een afmeting van een hoogere uitgebreidheid willen maken, is dit niet de vierde, maar de *vijfde* afmeting van het heelal.

Door deze theorie wordt tegelijk een ander bezwaar weggenomen. Het denkbeeld van een vierdimensionale wereld sluit in zich een volstrekt *determinisme*. De toekomst staat reeds thans volkomen vast, tot in alle bijzonderheden; het is alleen de inrichting van ons kenvermogen, waardoor de toekomst niet reeds thans aan ons verschijnt. Zij, die met een dergelijk determinisme vrede kunnen vinden, zullen ook het genoemde denkbeeld zonder bezwaar aanvaarden. Maar er zijn ook menschen, die met zulk een determinisme *geen* vrede kunnen vinden. Dezen houden vast aan de opvatting, dat, wanneer een mensch een besluit neemt, wanneer hij uit meerdere mogelijkheden er een uitkiest, hij hierdoor werkelijk de loop der toekomstige gebeurtenissen voor het eerst bepaalt. Ware het anders, alle nadenken, alle innerlijke strijd over de te volgen gedragslijn, zou voor hen zinloos zijn, een begoocheling der natuur, waarvan zij bedoeling en nut niet zouden vermogen in te zien.

Het gaat er dus blijkbaar om, of de toekomst al of niet reeds thans tot in alle bijzonderheden vaststaat. Het bestaan van onloochenbare voorspellingen schijnt het eerste te bewijzen. Er is echter reeds eerder door sommigen opgemerkt, dat zulke voorspellingen slechts zelden in kleine bijzonderheden afdalen en tot in bijzonderheden vervuld worden; en dan betreft het meestal gebeurtenissen, die niet zoo heel ver verwijderd zijn, en waarvan men zich dus kan voorstellen, dat er niet veel meer aan te doen is.

Dunne is juist tot zijn theorie gekomen door de studie van zekere voorspellende droomen, die hij bij zichzelf opmerkte. Hij constateerde, dat in deze droomen wel degelijk toekomstige gebeurtenissen verschenen; maar deze waren vermengd met gebeurtenissen, die later *niet* plaats vonden; en ook allerle kleine

bijzonderheden waren in den droom anders dan later in werkelijkheid. Deze waarnemingen zijn herhaald en bevestigd door den bekenden schrijver Maeterlinck.

Deze dingen worden nu juist door de theorie van Dunne verklaard. Immers, volgens deze theorie staan wij niet tegenover een vierdimensionaal systeem van gebeurtenissen, die alle zonder uitzondering *werkelijk* zijn, maar tegenover een *vijfdimensionaal* systeem van *mogelijke* gebeurtenissen. De gebeurtenissen, die in het verleden werkelijk geschied zijn of in de toekomst werkelijk zullen geschieden, vormen een vierdimensionaal deelsysteem van het vijfdimensionale systeem. In abnormale staten, zooals in den droom, komt ons kenvermogen met verschillende deelen van het vijfdimensionale systeem in aanraking; het zal daarbij nu eens gebeurtenissen waarnemen, die werkelijk zullen intreden, dan weer gebeurtenissen, waarbij dit niet het geval is, dan weer een mengsel van beide. Dit verklaart, waarom zuiver voorspellende droomen en visioenen zoo zeldzaam zijn, en waarom zooveel overgangen tusschen de werkelijk voorspellende en de zuiver willekeurige bestaan.

Maar het behoeft niet eens van te voren vast te staan, welke gebeurtenissen werkelijk zullen intreden en welke niet. De toestand wrordt misschien het beste geïlustreerd door het bekende verhaal ‘A Christmas Carol’ van Dickens. Zooals men weet, ziet in dit verhaal de gierigaard Scrooge in een visioen zijn toekomstig leven tot in de kleinste bijzonderheden voor zich, althans zooals het zal worden, als hij zijn levenswijze niet verandert. Hij slaagt er echter in, zich te bekeeren, zoodat zijn leven in werkelijkheid geheel anders verloopt.

Zoo kunnen wij ons voorstellen, dat ons bewustzijn in het algemeen een zekere baan beschrijft in de vijfdimensionale uitgebreidheid. Bepaalde gebeurtenissen liggen in het verlengde van die baan en hebben dus de meeste kans om voor ons tot werkelijkheid te worden. Op bepaalde punten is het voor ons echter mogelijk, door een wilsbesluit de richting van onze beweging te veranderen, en dus andere mogelijkheden in vervulling te doen gaan dan die oorspronkelijk de meeste kans hadden. Wij kunnen ons verder voorstellen, dat ook bij een schijnbaar plotselinge bekeering die richtingsverandering toch niet opeens geschiedt. Gebeurtenissen, die te dicht voor ons liggen, moeten dan toch in

ieder geval gepasseerd worden en dus voor ons werkelijk plaatsgrijpen. Zijn deze gebeurtenissen dan door ons zelf of door een ander in een abnormalen toestand aanschouwd, dan hebben wij een echte voorspelling.

Door deze redeneering komen wij nu echter in de noodzakelijkheid, de eenmaal gedane stap te herhalen. Die beweging in het vijfdimensionale continuum onderstelt weer een tijd, die met de twee voorafgaande tijden niet identiek is. Beschouwen wij dezen tijd weer als een afmeting, dan wordt hij dus de *zesde* afmeting van het heelal. Wij krijgen dan dus een *zesdimensionaal* continuum van meer verwijderde mogelijkheden, en wij kunnen ons weer voorstellen, dat wij in bijzondere staten een zoodanige vrijheid bezitten, dat wij onze baan in dit zesdimensionale continuum kunnen wijzigen. Hiervoor is weer een tijd noodig, die als een *zevende* afmeting kan worden beschouwd, enz. enz.

De conclusie van Dunne is dus, dat wij te doen hebben met een wereld van *oneindig vele* afmetingen. De drie eerste afmetingen worden door ons kenvermogen als de drie afmetingen der *ruimte* opgevat, de overige verschijnen tezamen als *tijd*. De physica heeft uitsluitend te maken met de eerste dezer tijd-afmetingen; in het normale menschelijke leven hebben wij met de beide eerste afmetingen te doen; de hoogere tijd-afmetingen spelen slechts een rol in bijzondere staten, waarbij de diepere lagen van onze psyche actief optreden.

Hoever ons denken en kennen echter ook doordringt, steeds zal slechts een eindig aantal tijd-afmetingen verruimtelijkt zijn; de overige zullen als ‘tijd’ blijven verschijnen. Dit is in overeenstemming met de leer van Kant, dat de tijd niet kan worden weggedacht.

De vraag rijst, of er geen wezens zouden zijn, voor welke reeds de eerste drie afmetingen der werkelijkheid alle of voor een deel als ‘tijd’ verschijnen; wezens dus, die in een ruimte van nul, een of twee afmetingen zouden leven. Volgens den Russischen denker Ouspensky is dit met sommige dieren het geval; een slak zou bijv. leven in een ééndimensionale ruimte. Wij zullen het maar aan de dierenpsychologen overlaten, deze vragen te bestudeeren.

***

Ten slotte wil ik nog wijzen op een merkwaardige consequentie der in het voorafgaande ontwikkelde opvattingen.

Wij hebben gezien, dat volgens de physica het verschil tusschen verleden en toekomst niet essentiëel is; ja, het kost eenige moeite, een reden aan te geven, waarom ons kenvermogen van twee tegengestelde richtingen de een als de richting naar het verleden, de ander als de richting naar de toekomst beschouwt. Wanneer dus de toekomst veranderlijk is, wanneer zij door onze wil kan worden gewijzigd, *dan moet hetzelfde voor het verleden gelden*.

Dit wordt duidelijker, als wij bedenken, dat de 'werkelijke' gebeurtenissen slechts een deelsysteem vormen van het continuum der gebeurtenissen, die 'misschien geschieden zullen' of die 'hadden kunnen geschieden'. Door dit continuum bewegen wij ons in een hoogeren tijd. Hierbij liggen de gebeurtenissen, die 'werkelijk zullen geschieden', vóór ons; die, welke 'werkelijk geschied zijn' liggen achter ons. Indien nu door een zekere gebeurtenis, bijv. door een menschelijk wilsbesluit, de richting van onze beweging verandert, komen andere gebeurtenissen vóór ons, maar ook andere achter ons te liggen; zoowel toekomst als verleden verandert.

Een enkele consequentie hiervan zij aangeduid. De Christelijke theologen leeren, dat wij 'met God kunnen worden verzoend'; dat 'onze zonden kunnen worden bedekt'; dat zij 'van ons kunnen worden weggedaan'. Sommigen zijn zelfs zoo ver gegaan, een 'algemeene verzoening', een 'wederoprichting aller dingen' te leeren, d.w.z. een herstel van het gansche heelal in zijn oorspronkelijke volmaaktheid, zoodat zelfs de booze geesten bekeerd en zalig zullen worden.

Zonder op de mérites van deze leeringen nader in te gaan, zou ik er alleen op willen wijzen, dat één bepaald bezwaar door onze beschouwingen weggenomen wordt. Men heeft nl. wel eens als volgt geredeneerd: 'Laat het waar zijn, dat alle smart en leed eenmaal weggenomen zullen worden; dan blijft toch de smart, die vroeger vaak onverdiend is geleden, de zonden, die in het verleden begaan zijn; deze zijn onherroepelijk en werpen een schaduw op alle toekomstige heerlijkheid'. Deze tegenwerping vervalt, daar het verleden *niet* onherroepelijk is. Veeleer kan - zij het wellicht eerst door een lange evolutie - de richting onzer beweging zóó radicaal worden gewijzigd, dat onze vroegere

smart *niet* meer door ons is geleden, onze zonden *niet* meer door ons begaan zijn; dat zij zijn gereduceerd tot bloote mogelijkheden, die ver van de werkelijkheid verwijderd zijn.

***

Het hangt dus van ons zelf af, wat in het meerdimensionale continuum 'werkelijk' en wat slechts 'mogelijk' moet worden genoemd. En dit brengt ons tot een gedachte, die ook in de moderne physica een groote rol speelt.

Het is niet waar, dat de werkelijkheid volkomen buiten en onafhankelijk van ons bestaat; dat wij haar kunnen leeren kennen, door zelf passief te blijven en ons slechts open te stellen voor de invloeden, die van buiten komen. Integendeel - waarnemen is onmogelijk zonder handelen, de werkelijkheid bestudeeren beteekent haar beïnvloeden, haar vervormen. Wat wij ten slotte leeren kennen, hangt evenzeer van ons af als van hetgeen buiten ons bestaat. En zoo kunnen wij vermoeden, dat in laatste instantie kennistheorie en ethica niet gescheiden zijn, maar nauw met elkander verbonden.

En zoo wilde ik eindigen met de geheimzinnige woorden van Paulus, waarin dit verband doorschemert, en waarin sommigen zelfs een toespeling hebben willen zien op de vierde dimensie:

'Dat gij in de liefde geworteld en gegrondvest moogt zijn,

Opdat gij in staat moogt zijn met al de heiligen te begrijpen, welke de breedte en lengte en diepte en hoogte is.'

CH. H. VAN OS

Ter elfder ure

Op school muntte Rachel uit door een prompt bevattingsvermogen, al onthield ze kwalijk de feiten der geschiedenis. Als kind reeds had zij een opmerkelijk profiel en als zij uit de hoogte neerzag op een jongen of een meisje, die haar mishaagd hadden, toonde dit profiel een zoo edele lijn, dat eens een oude kenner der schoonheid de ouders gelukkig had geprezen.

Als jong meisje ging Rachel dikwerf wandelen in de omstreken der provinciestad, waarin zij woonde, tot verwondering en vreeze van allen, die haar kenden, en die niet begrepen hoe zij het waagde de eenzaamheid van heide en bosch te trotseeren. Want telkens stonden in de gemengde berichten van het gewestelijk nieuwsblad de euveldaden vermeld, die in den omtrek door landloopers waren bedreven. Maar onbewogen bleven de kalme, bijna harde oogen van Rachel, wanneer men trachtte haar te beangstigen en zij herhaalde elken Zaterdag haar eenzame wandeling.

Zoo geviel het op een heeten zomernoen, dat Rachel, gezeten aan den zoom van het woud, met het uitzicht over de heide, de laatste verzen las van Hermann und Dorothea. En toen zeide zij zich, starend in de rosse, heetgestoofde verte, terwijl zij haar tranen vrijelijk liet biggelen over haar wangen, dat het hoogste geluk op deze aarde het zuiver genieten van geestelijke vreugden was.

En allengs, in de provinciestad met haar scheefgezakten toren, haar waag, haar munt en de vischhallen, waarin de ooievaars statig rondstapten, happend den afval, allengs werd Rachel met leede oogen aangezien. Een jong meisje, dat Dante las in het Italiaansch, dat straks Don Quichote in het Spaansch zou lezen, dat met geleerde mannen gesprekken voerde over wijsgeerige zaken, dat zes uur per dag piano studeerde, zij was de leerlinge

van Paderewski geweest, die haar een toekomst vol roem had voorspeld, dat daarenboven alleen verre wandelingen deed, terwijl oirbaar was, dat jonge meisjes van goeden huize met geleide uitgingen, dat alles was ongewoon, dat alles was nimmer voorgekomen en de oudste grootmoeders, die als kinderen nog met lollepotten ter kerke gingen, waren diep ontstemd en laakten de moeder van het vreemde meisje.

Nochtans was Rachel geenszins onvrouwelijk, zij was tuk op wereldsche geneugten, danste gaarne en gaarne nam zij deel aan de feestmalen, die van winter tot winter in het stadje gegeven werden, en uitmuntten door verzorgdheid en overdaad. Ook reed zij paard, bij voorkeur met een der artillerie-officieren, die met hun luisterrijke gouden uniformen en aristocratische manieren haar behaagzucht prikkelden, zoodat haar profiel nooit edeler, nooit Romeinscher scheen, dan wanneer zij naast een dier schitterende ruiters in fellen galop de wegen volgde, die zij den vorigen dag alleen en mijmerziek gegaan was. Maar al spoedig had zij hun ruwen aard doorgrond en, daar zij kennis meer vereerde dan krijgshaftigheid, bleef zij ongevoelig voor de bekoringen dezer prachtlievenden, waarvan zij integendeel door haar koele berekening en ongenaakbaar wezen velen verontrustte en een paar zelfs, gramstorig en weerbarstig, tot vertwijfeling en uitspattingen bracht.

Zij woonde alleen bij haar moeder, waarvan zij het eenig kind was. Haar vader, een zonderling, geleerde en kunstenaar, behoorend tot het gilde der aestheten en sceptici, een nerveuse, magere man met schamper gelaat en korten mefistofelischen grinnik, had tijdens zijn huwelijk door de geheele wereld gezworven, de ergste ontuchten geleerd en boeken gekocht, waarover hij des nachts gebogen zat in den schijn van kaarsen, die zijn fautische kamer kwalijk verlichtten, en waarvan het bezit volgens een oude wet strafbaar was. Zijn vrouw, een eenvoudige en godsdienstige natuur, had den saterblik niet opgemerkt, waarmede hij, teruggekeerd van zijn omzwervingen, zijn rijpende dochter beloerde; totdat de huisarts, tevens huisvriend het bemerkte en niet rustte, voordat hij den faun verdreven had. Deze, verbannen uit het echtelijk huis, toog opnieuw, mager en schamper, de wijde wereld in, totdat hij na jaren, verwilderd en uitzinnig, in een Indische kampong ellendig omkwam.

Na alle deze dingen verstierf het gelaat van Moeder, dat altijd stil geweest was, tot een masker van starre gelatenheid, dat nooit een glimlach meer verhelderen zou. Het scheen als bestendigde zich de druk, waaronder zij haar echtelijk leven geleden had en als was de kelder, waarin zij gesloten had gezeten, nu voor altijd dichtgemetseld. Haar streng geloof werd strenger en naar gelang zij den vrijzinnigen gedachtengang van haar dochter waarnam, volhardde zij stelliger in haar doode zwijgen. Rachel bevroedde, dat zij den vader nooit bemind en alleen gehuwd had, den aandrang volgend harer ouders, die arm waren en voor wie het huwelijk met den jongen en rijken, schoon zonderlingen man een uitkomst was. Zoo had zij haar somberen afkeer bedolven in de diepten van het zwijgend hart en geduld de saterspelen, waarmede vermoedelijk zijn boosheid haar gekweld had. Zij was onkundig, zoo was het leven, zoo was de liefde, zoo was het huwelijk en allengs verstierven de vroeger bloeiende trekken. Nu wachtte zij den dood, vervreemd van haar dochter voor altijd, gevangen en gefolterd in den kerker der herinnering.

Rachel huwde ten leste een der gouden rijders, den baron van Gericke tot Herwijnen. Zij hadden eens verpoosd nabij een landelijke herberg in de schaduw van hooge linden, die in den koelen zomerwind ruischten, terwijl de paarden hun roggebrooden maalden in den stal. Het gesprek was schertsend en wuft geweest en toen de boerin de koffie had gebracht en weer ging, boog hij zich over haar om een of andere snakerij te zeggen betreffende den schommelzieken gang der waardin. En op eens troffen hun lippen elkaar. Zij was toen doodelijk bleek geworden, terwijl hij zeer nadenkend had gezwegen. Want na dezen vluchtigen kus begrepen zij, dat zij verloofd waren.

Zij huwden; de echtgenoot gaf zijn krijgskundige loopbaan prijs en vestigde zich wederom op de havezate der voorvaderen om persoonlijk zijn goederen te beheeren en te trachten de dorre en woeste streek vruchtbaar te maken. Romantisch was het leven in dien achterhoek des winters; want de edele bewoners der naburige havezaten vermochten elkaar alleen in rappe sleden te bezoeken en niet ongevaarlijk waren dergelijke tochten, want wilde zwijnen en wolven zwierven in de dennewouden, die zich naar het Noorden strekten en waardoor een der verkeerswegen voerde.

Rachel aanvaardde haar bestemming, zij had zich laten omhelzen, en deze vluchtige kus, gewisseld bij vergissing, was voldoende gebleken om haar verderen levensloop te bepalen. Geen roemrijk leven, een duister bestaan met een man, dien zij niet liefhad, noch hij haar, al achtten zij elkaar.

Zij was veel alleen, de uitgebreide werkzaamheden der ontginning en ontbossching waren begonnen en de echtgenoot leidde tezamen met deskundigen het groote werk. Al vroeg in den morgen reed hij uit en keerde doorgaans niet, voordat de namiddag ver gevorderd was. Zoo werden in de oude zalen de diepe echo's uit hun sluimer gewekt nu de forsche klanken van een manlijk pianospel weerklonken van uur na uur en misschien betreurden de geesten dier echo's de fijne violen, het teeder fluitspel oudtijds gehoord. Zij las veel, opnieuw zich verdiepend in de geschriften van hen, die haar den zin des levens geopenbaard hadden. En als haar echtgenoot bij geval een blik wierp op de boeken, die zij las, werd zij niet gegriefd door de ironie die even over zijn wellevende trekken schampte.

In den killen herfst kwamen de groote jachten. Tumult der koppels uitzinnige honden, de schallende halali's en de roode vlammen der rijrokken, dwarrelend door de vale stilte van het herfstwoud. Rachel nam deel aan deze jachten, waarvan vooral het wilde rennen haar bedwelmde, en eens bewonderde zij hartstochtelijk, voor de eerste maal misschien, haar man, toen zij dezen gewapend met zijn hartsvanger in grammen tweekamp den ever zag verslaan.

Maar wanneer de jachten en feesten voorbij waren hervond zij, teruggekeerd, haar eenzelvigheid, haar geringschatting voor den levensgezel, die enkel vervuld was van practische belangen, al las hij des avonds in staathuishoudkundige werken, en die op zijn beurt haar een hoffelijk verholen geringschatting toonde voor de diepzinnige zaken en de rijmkonst, die voor haar als het hoogste golden. Aan tafel, waar zij doorgaans Fransch spraken onder het onbewogen gezicht van den knecht in rok, meden zij de punten, die hun over en weer belangstelling inboezemden. Soms veinsde hij belangstelling voor de boeken die zij las; dan glimlachte zij ironisch; hij echter, onverstoorbaar, genoot zijn korhoen en zijn oude Bourgogne en dronk op haar welzijn, zoodat zij verstrakte van gebelgdheid. Na tafel trok ieder zich terug in zijn eigen ver-

trekken, zij bewoonden elk een vleugel van het kasteel, en schaarscher werden de nachtelijke bezoeken van den echtgenoot aan zijn gezellin, die nimmer talrijk waren geweest.

De woonzaal, waarin zij doorgaans toefde, zag uit over een dooden vijver, waarin zwarte zwanen dreven en waarin een wrakke praam, gemeerd aan den oever, langzaam rotte in weer en wind. Aan gene zijde van den vijver strekten zich schrale akkers, terwijl een donker dennenbosch den horizon verborg. Wanneer zij van haar arbeid verpoosde, zwierven haar peinzende blikken over dit landschap, waarin geen leven omging, behalve de enkele, vage gestalten, die des zomers onder de brandende zon gebogen wroetten in de aarde. Maar de droefgeestigheid van dit uitzicht deerde haar niet; immers zij toefde op de hoogte van het denken vanwaar zij de dingen dezer wereld uit het gezichtspunt der eeuwigheid bezag.

Intusschen vorderden de uitgebreide werkzaamheden; honderden bunders weiland en bouwland waren gewonnen en vertier heerschte, waar vroeger de eenzaamheid zich uitgebreid had heinde en ver. Dorpen waren ontstaan, waarin des avonds de harmonica weerklonk. Koeien schreden statig door het gras of lagen herkauwend in de avondzon; graanvelden en hopakkers deinden in de lichte winden van morgen en avond, en schuiten met zwellende zeilen gleden over de versch gegraven vlieten. Het rustig mannelijk gelaat van den schepper dezer welvaart toonde een voldane glanzende uitdrukking, die zeker niet alleen het gevolg van het buitenleven en van de goede tafel kon zijn.

En langzamerhand meende zij op te merken, dat zijn ironieën schaarscher werden, ten leste achterwege bleven en dat de uitdrukking van zijn gezicht, wanneer hij tot haar sprak, dikwerf een bezorgde was.

Een namiddag, toen de herfstwinden rimpels streken over den dooden vijver, waarin de zwarte zwanen dreven met gedoken halzen schier alle, werd zij zich opeens bewust van een droefgeestigheid, die haar den laatsten tijd het hart meermalen had beslagen. Zij verbaasde zich hierover en herinnerde zich tevens de uitdrukking van bezorgdheid, die zij op het gelaat van haar man telkens opnieuw had waargenomen, deze laatste weken, maanden, een uitdrukking van deernis en dat voor een vrouw van haar intellect!

Toen geviel het, zij waren nu zeven jaren getrouwd, dat zij meende zwanger te zijn. Zij verzweeg dit tegenover den gade, vervolgde de straffe lezing der stugge teksten en bleef de geesten verontrusten der diepe echo's. Intusschen, de snelle dagen snelden voorbij. Eens zat zij weer in de woonzaal; opnieuw streken de rimpels over het doode water, opnieuw dreven de zwarte zwanen met gedoken halzen. Zij peinsde over haar geheim en opeens schrok zij en voer overeind; een hoos van gevoelens wervelde door haar ziel en tranen welden naar haar oogen, zij wilde opstaan, maar zonk terug in haar zetel, vreezend te bezwijmen. Bewoog het leven in haar schoot, roerde zich een heel klein lichaam? Haar man trad binnen; zijn beheerscht gezicht spiegelde een uitdrukking van de hoogste verwondering, toen hij haar befloerste oogen en verwrongen trekken zag. Hij zette zich bij haar neder, beschouwde haar rustig en gelukkig, terwijl zij weende en weende, zoo hartstochtelijk als zij nooit geweend had in haar onvrouwelijk leven.

Een zoon werd geboren, een dochter volgde en nog een zoon; en allengs overtoog een stille glans alle de oude dingen van het oud kasteel. De zuchten, die kwalijk ademden in de sombere hoeken der vertrekken werden verdreven door de lichte, geurige winden, die stoeiend omgingen door de hooge kamers en de lange gangen. En kreten weerklonken als van jonge dieren, waardoor de geesten der echo's al even aangenaam gestemd werden als door het spel der Kasteleinsche, dat nu fijn en teeder was geworden, als oudtijds de muziek van fluiten en violen.

Het trieste uitzicht over het schrale land dat zich gestrekt had tot den einder was voorbij, en Rachel vermeide zich dagelijks in de aanschouwing van het welig landschap, dat gaandeweg onder haar bewonderend oog verrezen was. Bloeiende boomgaarden, vruchtbaar akkerland, waar de zware ossen de zware ploegen trokken, een weiland voor paarden, waar ook de veulens op hooge beenen draafden en galoppeerden en waar een ezel en een muildier graasden, verpoozend van het vervoer der zware lasten. Voorts boekweitvelden, waarvan de milde zuidenwinden, wanneer zij bloeiden, de kostelijke geuren overwoeien naar de woonzaal, waarin het gezin, gelukkig tezamen, deze heerlijkheid ge-

noot. Hoeven werden gebouwd en gaarne volgde Rachel, wanneer het windstil was, den rook uit de schouwen stijgend in rechte lijn, totdat zij zich vervluchtigde in den grijzen of blauwen hemel. De koeien en hoenders van deze hofsteden voorzagen het slot en het dorp van zware melk en zuivere eieren, terwijl de trotsche Barnevelder hanen kraaiden wijd en zijd in nacht en morgen. Kalkoenen, de lachwekkende, en de waggelzieke ganzen werden gefokt en gemest voor de disschen en feesten van den langen, langen winter. Snoeken, de roofzuchtige, die met een ijzeren haak zonder aas gevangen werden en die soms den hengelaar belaagden, baarzen, die wanneer de oostenwind over de aarde streek zich verscholen hielden en niet te vangen waren, en de vreemde palingen, die tegen den herfst naar verre oceanen togen om aldaar te paren en te sterven, terwijl de jonge palingen, rijp geworden, met zekerheid den weg volgden naar de vaderlandsche kolken en plassen, alle deze visschen werden gevangen in de slooten, die het nieuwe gebied doorkruisten en bevruchtten. En Rachel had een voorliefde voor de baarzen, die met sneden roggebrood gegeten worden. Pauwen schreeuwden in de verte wanneer de regen dreigde en roomgele duiven stegen hemelhoog en vlogen wijd in het rond in ruischende vluchten alvorens terug te keeren tot haar warande. In de voorjaarsnachten schalden de nachtegalen hun gebroken, prangende liederen en elken morgen stegen de gezegende leeuwerikken zingend omhoog.

De doode vijver was nu een levendig meer geworden; de wrakke praam was reeds lang gezonken in de diepte, en niet alleen zwarte maar ook witte zwanen dreven en doken op het water, terwijl kwakende eenden, witte en bonte, rondzwommen en een paar felle woerden zich soms verhieven tot stoute vluchten. Een gondel verluchtte den vijver; de kinderen leerden roeien en zwemmen, want versch was het water door zon en regen. Des winters bonden zij hun schaatsen onder de voeten en zwierden over het ijs met makkers uit den omtrek.

De jaren gingen voorbij, de kinderen wiessen op, gezond en begaafd, fijn van bouw, fijn van snede, met natuurlijke wellevendheid; de welvaart alom nam toe. Maar de echtgenooten waren nederig genoeg om te begrijpen, dat dit geluk, deze voorspoed een uitzondering was, een voorrecht in deze jammerlijke wereld. Zij las de stugge teksten niet meer, hij had een onontgonnen

vroomheid. Zoo keerden beiden, in de volheid hunner harten, terug tot het voorvaderlijk geloof, en elken avond, alvorens ter ruste te gaan, op de knieën neergezegen, dankten zij God voor deze genade.

R. VAN GENDEREN STORT

Over het tragische

Dr. J.D. Bierens de Haan, Het Tragische, Schuld, Noodlot en Bevrijding. - Sijthoff's Uitg. Maatschappij, Leiden.

'De gemeene spreektaal, die weinig om nauwkeurige begripsbepaling geeft, is kwistig met het woord tragisch.'

Volkomen juist. Maar geldt deze opmerking eigenlijk niet evenzeer van het woord komisch? Toch schijnt een lichtvaardig gebruik van den laatsten term ons niet even sterk te hinderen. Wij nemen minder snel aanstoot, wanneer wij het alleen maar grappige of zotte komisch, dan wanneer wij het alleen maar droevige of zielige tragisch hooren noemen.

Het is alles behalve gemakkelijk uit te maken, wanneer iets ongelukkigs met recht als tragisch kan worden gequalificeerd. Ongetwijfeld, ons taalgevoel zegt ons onmiddellijk, dat wij niet van een tragisch geval mogen spreken, wanneer wij een geliefd huishondje door een auto zien verbrijzeld worden. Maar wij zijn al veel minder zeker, als wij hetzelfde ongeval zien overkomen aan den onmisbaren kostwinner van een groot gezin of aan een nog jong en veelbelovend kunstenaar. In zulk een verlegenheid voelen wij allicht de waarheid van de uitspraak: 'De term tragisch heeft van meet af aan een letterkundigen klank. - Het tragische is een begrip uit de kunstleer, al wortelt het in de levensleer. Wie het tragische noemt, ziet voor zijn geest verrijzen, niet sommige levensgevallen, maar sommige gestalten uit de letterkunde der wereld: Oidipous, Prometheus, Antigone, Hamlet, King Lear, Tasso, zooals Goethe hem uitbeeldde, Rosmer in het drama van Ibsen.'

Wie met het woord tragisch klare en vaste denkbeelden verbinden wil en zich dus in ernst afvraagt: 'wat is de oorsprong en de zin er van? Kan de laatste voldoende scherp bepaald

worden, en zoo ja, wat zijn de essentieele kenmerken van het begrip, en op welke bijzondere levensgevallen kan het dus met recht worden aangewend?' - zoo iemand zal moeten beginnen met zich kultuur- en litterairhistorisch te oriënteeren. En wel aan de kunst der Grieken. 'Het begrip tragisch is ontleend aan de tragedie, niet andersom: de tragedie een uitbeelding van het tragische. Er is niet een begrip van het tragische, dat aanleiding gaf tot het dichten van tragedies; maar er zijn tragedies gedicht en aan deze is het begrip tragisch ontsproten.'

Nu wortelt de Grieksche tragedie met de heele Grieksche kunst in een bepaalde levensintuitie en noodwendig daarmede verbonden *historisch aan alle abstrakte* (hetzij idealistische, hetzij positivistische) *natuur- en zedeleer voorafgaande* religieuze opvattingen en voorstellingen. Bij deze religieuze voorstellingen staat dan ook Dr. B.d.H. een poos stil. Hij begeeft zich in instructieve beschouwingen over de tegenstelling dionysischapollinisch, over het symbool van den stervenden God, over religieuze magie en extase, etc.

Maar deze historische oriënteering kan slechts een eerste stap zijn. Vanzelf wordt men gedrongen het gebied te betreden van dat onderdeel der wijsbegeerte, dat zich de ontwikkeling der begrippen schoon, verheven en dergelijke ten doel stelt. 'Het begrip tragisch heeft zijn plaats in de aesthetika. - Wel wijzen de aesthetische begrippen op het leven terug, maar zij zien het leven onder het aspect der *schoonheid*. In het begrip tragisch is het levensongeluk ingedacht, doch niet zonder meer. Terwijl het ongeluk stemt tot bejammering, stemt het tragische tot eerbied; het maakt stil en wekt in het gemoed een eerbiedige *bewondering*.' - 'Waarin bestaat het aesthetische in het algemeen? Immers hierin, dat de levensinhoud is overgedragen in een *beeld*. - De dichterlijke konceptie stamt niet onmiddellijkerwijze uit het levensgevoel, maar uit de behoefte aan uitbeelding.'

Intusschen, ook de inzichten, die de aesthetika schenkt, kunnen ons nog allerminst geheel bevredigen. Wie ernst maakt met het begrip schoonheid moet ook ernst maken met de begrippen: (theoretische) waarheid en (ethische) goedheid. Nu sluit het begrip goed-zijn in zich: het begrip, en tevens de *eisch* van een volmaakt zuiver willen. Men moet zich dus noodwendig

een opvatting vormen: 1^0 van de tegenstelling natuurnoodwendigheid (lot, noodlot) en geestelijke vrijheid en 2^0 van het verband tusschen lijden en schuld - individueel en collectief. En dan komt even onvermijdelijk de vraag op naar de mogelijkheid eener verlossing, en wel niet alleen van het lijden, maar ook - en misschien zelfs in de eerste plaats - van de schuld tegenover de medemenschen en eventueel tegenover een persoonlijke godheid, van wier niet-existentie men immers nooit geheel zeker zijn kan. Kortom, men geraakt in een waar labyrinth van logisch-metafysische, psychologische, ethische en religieuze problemen.

Om daaruit een uitweg te vinden, zou men voldoende zekerheid moeten hebben aangaande het wezen van den mensch. Maar hoe is hierover voldoende zekerheid te verkrijgen? Zooals bekend is, stelt Pascal de vraag (of liever: hij slaakt den uitroep): 'Wat is de mensch in de natuur?' En dan antwoordt hij (of liever: hij slaakt de verzuchting): 'Een middending tusschen het Al en het Niets.' 'De mensch is een wezen, dat evenzeer buiten staat is om alles te weten als omvan alles absoluut onwetend te zijn, een verbijsterende verbinding van grandeur en misère'. 'Zoodra hij zich roemt, verneder ik hem; zoodra hij zich vernedert, roem ik hem; en ik spreek hem altijd tegen, totdat hij begrijpt, dat hij een onbegrijpelijk wonderwezen is.'

Van dezen stand van zaken is Dr. B.d.H. - die in zijn begripsontwikkelingen zelf van Pascal uitgaat - zich natuurlijk ten volle bewust. Men zou het dus verwonderlijk kunnen vinden, dat hij het toch onderneemt ons aangaande de 'zeer ingewikkelde struktuur' van het tragische voldoende op te klaren in een uiterst beknopte - immers slechts 175 bladzijden zeer klein formaat tellende - verhandeling, waarvan bovendien nog de helft wordt in beslag genomen door letterkundig-historische beschouwingen en - overigens zeer boeiende en leerzame - besprekingen van passages uit allerlei beroemde treurspelen; wat natuurlijk ten gevolge hebben moet, dat hij in de andere helft veel meer moet beweren en constateeren, dan hij kan betoogen en verklaren.

Maar de zaak is toch niet zoo vreemd als het lijkt. In de eerste plaats namelijk richt hij zich blijkbaar tot wijsgeerig reeds geschoolde lezers. Want hij zelf zal ook wel toegeven, dat iemand, die niets weet van het verschil tusschen Begrip en Idee, aan zijn

studie niet veel, of althans niet het rechte zal kunnen hebben. Maar in de tweede plaats vooronderstelt hij even blijkbaar een vertrouwd-zijn met die mystiek-pantheistische, sterk door Spinoza en Hegel beïnfluenceerde metafysika en de daarbij behoorende levensleer, die hij zelf in tal van geschriften zoo virtuoos en litterair-boeiend heeft ontwikkeld. Het is alsof hij telkens stilzwijgend daarheen verwijst. Zoo bv. in den volgenden zin: 'Het symbool is niet gedacht als het (abstraheerend) begrip, niet voorgesteld als het ervaarbaar levensgeval; maar beide tegelijk. Het symbool *leeft*; het leeft echter in de sfeer der Idee, die geen pijn doet, en daarin ligt zijn schoonheid.'

Maar, hoe nu, wanneer de lezer deze geschriften niet kent? Hij zal noodwendig met de moeilijkste vragen blijven zitten. En wie - zooals de schrijver dezer aankondiging - tegen de grondgedachten eener pantheistische metafysika van wijsgeerigkenkritisch en religieus standpunt de allerernstigste bezwaren heeft, zal tegen vele beweringen in deze studie energiek moeten protesteeren.

In abstrakte gedachten-ontwikkelingen mag men misschien, wat betreft het attributief verbinden van sommige bijvoeglijke met sommige zelfstandige naamwoorden, niet al te precies en kieskeurig willen zijn. - Laat ons toegeven dat men kan spreken van 'religieuse waarheid' en zoo van 'den tragischen mensch' mag beweren, dat hij is 'de uitbeelder eener religieuse waarheid, de stervende god, grandeur die tot misère wordt.' Laten wij ook nog geen bezwaren maken tegen den term 'de tragische idee' met hare 'vijf aspecten' (het tragisch karakter, de tragische situatie, de tragische noodlotsmacht en het heilsverschiet) en aannemen, dat deze 'idee' zoo streng tegenover de overige kan worden afgepaald, dat het zin heeft, van Shakespeare te zeggen: 'hij is meer te vereeren als dramatisch genie dan als uitbeelder der tragische idee.'

Maar wat moeten wij aanvangen met de woordverbinding 'tragische godsdienst'? Dr. B.d.H. betoogt in een afzonderlijk hoofdstuk, dat aan het Christendom deze naam niet toekomt, dat 'het christelijk dogma' de tragische idee niet 'bereikt'. Aan de vroeger gegeven begripsbepalingen herinnerend, beweren wij dat deze uitspraak ongeveer dezen zin hebben moet 'wat er bij het hooren der woorden *bevrijding van schuld* nog heden ten

dage omgaat in het hart van een geloovig christen, kan niet onder de letterkundig-aesthetische kategorie tragisch gebracht worden.'

De schrijver tracht zijn stelling op de volgende wijze aannemelijk te maken. 'Het christendom zal vermoedelijk als esoterische religie zijn aangevangen; esoterisch, als voor een kleinen kring van ingewijden bestemd. Sommige teekenen wijzen daarop. Vooral het spreken in gelijkenissen. - Is het christendom niet aangevangen als openbare en volksmatige religie, doch als geheime leer voor de ingewijden, dan zal het als tragische religie zijn aangevangen, nl. als leer van den stervenden god en van de wijze, waarop de ingewijden met dezen in gemeenschap treden. Zoo zal het tragische kruismysterie de oorspronkelijke inhoud geweest zijn, evenals in de verwante en gelijktijdige mysteriënreligies het sterven gods het middelpunt der belijdenis uitmaakte.'

Zonder moeite herkennen wij hier de - wetenschappelijk zeer zwak staande en dan ook grondig bestreden - 'theorie' van die groep links-moderne theologen, die (zich niets aantrekkend van van wat andere, nog modernere maar van geheel andere *ervaringen* uitgaande denkers hebben in het licht gesteld) alles ter wereld - ook het goddelijke - met hun Begrip willen omvatten en zich tot taak stellen, zelfs het allerindividueelste en allerkonkreetste en dus alleronbegrijpelijkste in ons menschelijk zieleleven, psychologisch en historisch te begrijpen en te verklaren. Maar hooren wij verder.

'Doch om populaire, openbare en algemeene godsdienst te worden, verlegde het Christendom zijn oorspronkelijk akcent en liet zijn tragisch karakter varen. De nadruk werd verplaatst naar het opstandingsverhaal, zóó dat de lijdensleer te niet ging in het opstandingsgeloof. Deze akcentverschuiving naar het heilsherstel is doodelijk voor de tragische idee. Het christendom ware tragische godsdienst geweest, zoo het in zijn Paaschverhaal een heilige terughoudendheid betracht had, en ook op deze wijze had het evenals de Grieksche tragedie, de loutering en bevrijding der ziel, dekatharsis kunnen schenken. Maar populaire godsdienst vraagt dogmatische afronding en een optimistische heilsleer, waarbij het tragische niet duldbaar is.' 'Het positieve christendom met zijn Oud-Testamentischen inzet is zondereligie. Het kent slechts zedelijke schuld..... En zedelijke schuld is strafwaardigheid. Oidipous en Rosmer zijn zondaren

wat hebben ze anders verdiend? De wet vervloekt wie zondigt. de bezoldiging der zonde is de dood, leert de apostel Paulus. Welk recht kunnen Antigone en Hamlet, deze zondaars, doen gelden tegen hun verderf? Volgens de christelijke leer: geen. Slechts particuliere genade kan heil brengen, en dan slechts voor enkele uitverkorenen.' Geheel in overeenstemming hiermede is een uitlating over Luther. Deze was wel - in de 16e eeuw met haar aflaathandel - 'het zedelijk geweten der Christenheid; maar hem ontbrak de albegrijpende diepteblik der mystieken, in wier denken *het zedelijke zijn centrale plaats afstaat aan een metafysische waarheid over den mensch*.'

Zooals men bemerkt, laat Dr. B.d.H. alleen die pantheistische religiositeit als echte levenswijsheid gelden, die wij vinden: in de Oudheid bij de Stoa en het Neo-Platonisme, in de M.E. bij de hierdoor beinfluenceerde mystici (christelijke en niet-christelijke) en in den lateren tijd vooral bij Spinoza. Alleen deze religiositeit schijnt hem - en tot op zekere hoogte terecht - wetenschappelijk-theoretisch verdedigbaar. Deze is in zijn oog de eenige, die ons den moed geeft en bekwaam maakt tot eigen scheppen in wetenschap en kunst; de eenige ook, die ons in staat stelt, ons eigen zedelijk leven aesthetisch zoo 'op een afstand te zien' dat wij, door geen enghartige christelijke dogmatiek meer verontrust, *ook onze schuld als* '*heeld*' *kunnen genieten*, *ze* '*overdragende op het plan der Idee*.'

Karakteristiek is in de zooeven geciteerde, door ons gecursiveerde, passage de term (metafysische) 'waarheid'. Daarop schijnt het dus in ons leven eigenlijk aan te komen, dat wij de rechte *theoretische* attitude - want metafysika en ook aesthetika is toch onloochenbaar theorie! - leeren aannemen tegenover de diepste, *alles* (en dus ook onzen menschengeest) omvattende werkelijkheid.

Maar hierin ligt nu immers juist, kenkritisch beschouwd, de eigenlijke moeilijkheid; of wij door onze eigen geesteskrachten, aanschouwing en denken, tot het aannemen van die rechte houding in staat zijn! Is dan 'het deel' bij machte 'het geheel' te kennen, te kennen *in den strengsten zin des woords* en en er dus op de juiste wijze over te oordeelen? Het woordje 'alles' (het 'pan', in den term pantheisme) is niet zoo eenvoudig en evident als het lijkt! Juist omgekeerd: het is sedert Thales de bron

geweest van onnoemelijk veel schijnwijsheid en zelfmisleiding. Het ‘alles’ der filosofen bleek maar al te vaak zoo iets te zijn als een vierkante cirkel. - Wanneer wij menschen, (wat Pascal beweert, en trouwens ons eigen gezond verstand ons zegt) buiten staat zijn ‘alles’ te kennen, dan zullen er dus ook wel metafysische ‘waarheden’ zijn, waar wij niet bij kunnen; waarheden, die ons met al onze vermogens van theoretisch-wetenschappelijk scheppen en aesthetisch-artistiek uitbeelden, noodwendig verborgen blijven moeten.

Wij hebben echter tegenover Dr. B.d.H.'s levensleer nog een veel ernstiger bezwaar. Kan dat de rechte levenswijsheid zijn, die slechts bereikbaar is voor een kleine schaar van ‘uitverkorenen’, een élite van geestes-aristokraten? Wat moet er dan worden van die millioenen arme stakkers, die nòch den aanleg, nòch den tijd en de gelegenheid hebben tot systematisch filosofeeren en diep aesthetisch genieten!

Wij houden het hier met Kant, die het ongerijmd vindt, te verlangen ‘dat een kennis die voor alle menschen van essentieel belang is, het gewone gezond verstand te boven gaan en slechts door filosofen ontdekt worden zou.’ Tot de hier bedoelde kennis zal toch zeker ook wel behooren: de juiste beoordeeling onzer (individueele en collectieve) zedelijke schuld en van de mogelijkheid eener ‘bevrijding’ daarvan.

Maar verder: ook onder de geestelijk bevoorrechten zijn er tallooze personen, die niet zullen toegeven dat de Idee, met name de zedelijke, ‘geen pijn doet’ daar zij juist andersom door het bewustzijn van den in haar liggenden *eisch* vaak innerlijk verscheurd en tot vertwijfeling gedreven zijn. Deze, voor wie het (eenerzijds zoo heerlijke, anderzijds zoo verschrikkelijke) menschenleven niet opgaat in een ‘voorstellen’, een voorstellen van ‘bizondere gevallen’, hebben in hun zielenood allerminst genoeg aan metafysische constructies en aesthetische symbolen. En wanneer dezulken door de ‘rechtzinnig protestantsche evangelieprediking’ uit hun vertwijfeling uitgerukt en tot een nieuw leven bezield zijn, dan zullen zij over het ‘positieve christendom’ in heel andere bewoordingen spreken, dan Dr. B.d.H. dit doet. Voor hen zal ‘de Paaschroep: Christus is waarlijk opgestaan!’ nog heel wat anders beteekenen dan een ‘herinnering aan de magische godsviering van den langverleden tijd.’

Maar het is hier niet de plaats, op al deze moeilijke kwesties dieper in te gaan. Conclusie: wij kunnen deze verhandeling over het Tragische niet zoo geslaagd vinden als haar pendant, de, trouwens lang niet zoo diep grijpende, studie over den Zin van het Komische.

Brussel.
B.J.H. OVINK

Henri Leys

G. Vanzijpe, Henri Leys. (Nouvelle Société d'Editions, Bruxelles).

Het klinkt haast ongelooflijk dat er tot heden geen enkele monographie van eenigen omvang over Henri Leys bestond. Er zijn verspreide opstellen en essays, doch het is alsof geen kunsthistoricus vóór Vanzype aangetrokken werd tot een studie van grooteren aanleg. De verklaring is niet ver te zoeken. Daar is vooreerst de schaarschheid der documenten omtrent het leven van den kunstenaar, des te merkwaardiger daar het nog zoo dicht bij ons ligt, - menig Antwerpenaar herinnert zich den schilder-baron in levenden lijve (hij overleed in 1869). Ook G. Vanzype erkent de armoe aan gegevens, en heeft zich moeten behelpen met o.a. den catalogus van de veiling van Leys' bibliotheek en kunst-verzameling die pas 24 jaar na zijn dood onder den hamer kwam. Wel bevatte zij menig boek dat er later werd bijgevoegd, maar toch is het van belang te weten dat Leys historische werken van zijn tijd bezat en dat hij blijkbaar invloed moet hebben ondergaan van Motley, Sismondi, Gachard, Michelet, en voorzeker van de romans van W. Scott. Misschien is dat gebrek aan documenten den schr. toch ten goede gekomen en heeft het zelfs den vorm van zijn studie bepaald: hij hoefde zich weinig om biographische bijzonderheden te bekommeren, kon zich geheel op Leys' werk concentreeren en vatte zijn monographie op als een uitvoerig essay.

Het door de Nouvelle Société d'Editions keurig bezorgde boek is dus te goeder ure verschenen. En niet het minst om de tweede reden, die de spaarzame literatuur over Leys grondiger verklaart, nl. het discrediet der historie-schildering (in België nog slechts door enkele late epigonen van Leys beoefend), ongenade die

haren terugslag had, niet op de onaantastbare waarde van den meester, maar op het begrip van zijn werk en op zijn populariteit. Leys treft voorzeker niet door spontane overgave, door oogenblikkelijke verrukking, door vreugde die de impressies hem zouden gegeven hebben. Er bestaat bij velen - zij zijn, ook in 't buitenland, talrijker dan men denken zou - een neiging om hem zijn systematisch archaïsme te verwijten, zijn obsessie van de oudheden, zijn behoefte aan de requisiten van het atelier. En er *is* bij Leys ontegensprekelijk een dood element dat menigeen afkeerig maakt. (Eén zijner eigenaardigheden: nooit heeft deze schilder zich aangetrokken gevoeld door planten en bloemen; hij veroorlooft zich een enkele maal een dorren winterboom of een knoestigen wingerd; hij is de schilder van hout en steen, gekalkte muren, tapijten, koperwerk, folianten, vaatwerk, handbogen en buksen). Maar men vergeet daarbij al te licht dat zijn door atavisme en opvoeding bepaald en vrijwillig verkozen genre niet denkbaar is zonder de hulp van de accessoire-kamer, zonder de kennis en voorstelling van allerlei plaatselijke details. En men verliest meteen uit het oog de *manier* waarop hij het verleden met zijn romantisch-pittoreske stoffeering heeft voorgesteld. Dat men hem, zooals wij wel eens hoorden, in één adem noemt met Paul Delaroche, verraadt enkel een pover oordeel en absoluut gebrek aan inzicht in de diepe oorspronkelijkheid van Leys. Hij is en blijft vóór alles een groot historieschilder: dàt is zijn roem, maar - daarmee verbeurde hij in dezen tijd veel bewondering. Dat hij door de meeste buitenlandsche schrijvers verzwegen, of slechts heel eventjes vermeld, wordt (waaronder Meier-Graefe, die onbedaarlijke lyricus Elie Faure, en zelfs de objectieve en heel goed ingelichte Rosenthal in zijn *Peinture romantique*) bewijst een onwetendheid die niet goed te praten is bij auteurs welke door den band niet zuinig zijn met mindere grootheden! Zij die Leys onderschatten, zouden goed doen hun licht op te steken o.a. in het *Journal* van Eug. Delacroix, en bij Théophile Gautier, die den Belgischen meester waardeerden en haast zonder voorbehoud bewonderden. Wel mag men de (zeer theoretische!) vraag stellen of de kunst er misschien niet zou bij gewonnen hebben indien Leys, in plaats van zich te laten hypnotiseeren door de XVIe eeuw, het zoo eigenaardige, intens-schilderachtige, nog tooneelachtig-romantische Antwerpen en de men-

schen van zijn tijd had uitgebeeld? Zijn studies van gevels, donkere, klamme koeren, puien en trapgevels, sommige figuren, met vooraan het prestigieuze portret van zijn dochter in haar zerp-groen japon van de jaren '60 laten bevroeden hoe het vizioen van *zijn* hedendaagsch Antwerpen wel had kunnen worden.... Maar, - dat zijn slechts ijdele gissingen, en wat hij nièt gaf, dat werd met woeker geschonken door W. Linnig jr. in zijn *Antwerpsche Bruiloft*, en door het geheele oeuvre van Henri de Braekeleer.

Weinig artistieke carrieres zijn een zoo onafgebroken triomf geweest als die van Leys. Hoe vroegrijp hij was, bewijst het feit, dat hij op zijn 21ste (1836) met zijn *Moord op de Magistraten van Leuven* in het Salon te Brussel voortreffelijk figuur maakte naast de romantische grootheden van dien tijd, Wappers, de Keyser, Gallait, de Biefve. De stadzwaaiende criticus Alvin spaarde geen lof. In 1855 werd hij met goud bekroond te Parijs, en andermaal in 1867. Men weet dat hij op het einde van zijn leven door het Antwerpsch Magistraat gelast werd met de versiering van het Stadhuis der Scheldestad. Minder bekend is het, dat ook Brussel hem een gelijksoortige opdracht had gegeven voor haar Raadhuis, doch de dood verijdelde de uitvoering van dat plan. Na een zijner buitenlandsche triomphen werd hem door zijn geboortestad een gouden kroon aangeboden die thans berust in het Antwerpsch Museum. Ten slotte werd de gevierde kunstenaar tot den adelstand verheven.... Lang heeft hij niet mogen genieten van zooveel glorie: hij overleed op zijn 54ste jaar. Maar noch zijn werk, noch de studies van Fétis, H. Hymans, en Max Sulzberger vermochten te beletten dat Leys werd verwaarloosd; G. Vanzype zegt terecht dat de faam van den kunstenaar sedert zijn dood ‘betrekkelijk verbleekt’ is. Moge deze nieuwe monographie van een criticus die veel ondervinding en gezag heeft in de geschiedenis der Belgische kunst in de XIXe eeuw en die zich bijzonder heeft toegelegd op eenige Antwerpsche meesters, bijdragen tot beter begrip van den kunstenaar.

Door den band worden er in het oeuvre van Leys drie perioden onderscheiden: aanvankelijk was hij onder den invloed van de huisbakken romantiek van Ferdinand de Braekeleer, en schilderde hij anecdotische tafereelen. Een typisch specimen is de *Vlaamsche bruiloft in de XVIIe eeuw* uit het Museum van Ant-

werpen. Later zou hij Rembrandt leeren kennen wiens licht-endonker hem lang heeft beheerscht. Niet minder eigenaardig is, als specimen uit die periode, *Rubens' ontvangst in de Gilde der Kolveniers* (Mus Antwerpen), gebakken en herbakken als oud karamel en blijkbaar ten ondergang gedoemd! Ten slotte, na zijn reis in Duitschland en Bohemen, zou hij den invloed hebben ondergaan van Holbein, Dürer en Cranach, waarvan in zijn werk reminiscencies te vinden zijn (cf het groote z g. *Portret van Quinten Met-Sys*, Mus. Antwerpen). Die opeenvolgende begeesteringen hebben hem geschaad en geven een schijn van recht aan wie hem zijn gemis aan oorspronkelijkheid verwijt. *Doch daarmee wordt de diepe originaliteit van Leys geheel miskend*. Zijn ontwikkeling is gelukkig complexer geweest. Oppervlakkige gelijkenissen met het licht van Rembrandt, met de preciese figuren-teekening van Holbein doen niets af aan de rond 1855 ontbolsterde persoonlijkheid van den kunstenaar die zijn tijdgenooten heeft begeesterd, en zwaar gedrukt heeft op zijn steeds meer en meer verbleekende navolgers onder wie de vroeggestorven J. Lies en Frans Vinck zijn strekking het trouwst hebben gehuldigd. De felle eigenaardigheid van Leys zou ten overvloede in het licht gekomen zijn door een parallel, niet alleen met de nazareensche schilders Guffens en Swerts, maar ook met den door Couture, en hooger-op door Veronese en Tiepolo, geïnspireerden Anselm Feuerbach.

De wel overwogen en met piëteit geschreven monographie neemt den indruk niet weg dat schr. overhelt naar een opzettelijk finalisme in zijn levensbeschrijving. Natuurlijk heeft de uitzonderlijk gezegende levensloop van Leys daar veel toe bijgedragen. Maar wat is dat alles mooi afgebakend! De titels der hoofdstukken zijn veelzeggend: het milieu, de eerste stappen, de ontplooiïng, de apogee, de erkenning.... Ach ja, het zal wel zoo zijn.... Toch gaat men op den duur verlangen naar wat meer aarzeling, meer innerlijke strijd, meer lijden (om het groote woord te bezigen), en wat minder streng doorvoeren van vaste voornemens, wat minder stelligheid. Er moet nochtans tusschen 1855 en 1861 onzekerheid geweest zijn in het zoeken van Leys naar zijn definiteven stijl dien hij dan bereikt in de frescos van zijn eetzaal (thans in het Stadhuis van Antwerpen). Schr. heeft het trouwens naar voren gebracht doch schijnt er niet goed raad mee te weten.

Deze persoonlijke opvatting der historieschrijving doet overigens niets af aan de schitterende kwaliteiten van den auteur.

Een paar opmerkingen van meer bijzonderen aard dringen zich op. De eerste betreft de betrekking van Leys tot Rubens. Het is mogelijk dat Leys in sommige vroege romantische doeken vervolgd werd door reminiscencies aan de warmte en de lichtsiddering van Rubens en bv. in zijn *Spaansche Furie* onbewust diens kunst heeft benaderd. Maar dan moet men toegeven, dat er, behalve in die werken, in het overige van zijn oeuvre bitter weinig van Rubens' invloed te bemerken is. Leys gaat in gedachten terug naar de XVIe eeuw, naar haar kader, ook naar haar meesters en naar vroegere groote Vlamingen, naar Metsys, naar de strakke figuren van Dirk Bouts en Van der Weyden, en er hoort veel goede wil toe om in zijn oeuvre een weerklank te hooren van de XVIIe eeuw. Het kan zijn dat Leys, beter dan de Romantieken is doorgedrongen tot het begrip van Rubens, en niemand zal betwisten dat Wappers, Gallait, Slingeneyer slechts ‘bleeke nabootsers’ van Rubens waren. Maar evenals veel historici die graag een gemakkelijk loopje nemen met de Romantieken heeft Vanzype ze onderschat. Hoe oppervlakkig-uitbundig hun inspiratie ook was, toch blijft het een hunner eigenaardigheden dat zij met oprechten hartstocht gestreefd hebben naar de herleving van het rubeniaansch coloriet, en Wiertz-de-veel-bespotte heeft in zijn beste momenten meer dan één glimp van de daverende kleurenweelde van Peter-Paulus opgevangen.

Bedenkelijker is de bewering van Vanzype dat 1845 de romantische tijd van Leys zou afsluiten en dat een nieuwe tijd zou ingeluid worden met zijn *Herstel van den Katholieken eeredienst in O.L. Vr. Kerk te Antwerpen* (Museum Brussel). Deze onbegrijpelijke afbakening kan slechts ingegeven zijn door een bijzonder smal begrip van de Romantiek, bijna aldoor met afkeuring opgevat, en die schr. beperkt tot ‘de uitdrukking der frenetieke gebaren’ en ‘de van vuur en bloed zwangere atmosfeer’. De Romantiek is goddank nog wat meer! Vooreerst is Leys door zijn geest, zij het niet in de techniek der laatste jaren, aldoor innigromantisch gebleven tot het einde. Hij bleef romantisch door zijn historisme en archeologie, door zijn literaire, kronijkachtige inspiratie, door zijn systematisch zoeken naar het karakteristieke, door zijn weerstand tegen de banaliteit, door zijn exaltatie van

het collectief ideaal van het gilde-leven in feesten, proclamaties van edikten, vergaderingen in kerken, synagogen en conventen, door zijn solferachtige belichting, zijn voorliefde voor stemmige Sint-Niklaas-en-Kerstmis-intimiteit, voor besneeuwde daken, voor aartsvaderlijke interieurs, voor schemering die slechts in de Stadhuis-fresco's eenigzins opklaart. Zelfs het *Herstel van den Katholieken eeredienst* is zoo tooneelachtig mogelijk opgevat en met zijn felle contrasten van licht en donker, zijn welbestudeerde pausen der figuren, zijn melancholische atmosfeer doet het denken aan het decor van een grand opéra. En wie zou de romantiek kunnen ontkennen in werken nà 1845, in *De verdeeling van den buit* (1852), in den *Winkel van Jacob van Liesvelt* (1853), in *Nieuwjaar in Vlaanderen* (1853, - ja, tot in de fresco's der eetzaal, in de sprookjesachtige gezelligheid van dien *Winternamiddag in de XVIe eeuw*? Het is niet te ontkennen dat Leys in verband met de evolutie der schilderkunst, in zijn land èn in het buitenland, een levend anachronisme is geweest. Met fanatieken ijver heeft hij de Romantiek doorgevoerd tot bij de grens der jaren '70. Dat hij zichzelf heeft overleefd (en ook dit moet als een der oorzaken van zijn vervreemding beschouwd worden) blijkt des te duidelijker wanneer men denkt aan de rol van Courbet in de jaren '50, aan het werk van Manet rond '60, en aan hetgeen in België als realistische kunst gepresteerd werd door Joseph Stevens, Charles de Groux, Boulenger. Wat echter bijzonder typisch mag genoemd worden, (en dat punt had schr. o.i. duidelijker naar voren kunnen brengen), dat is het langzaam doorzijpelen van het realisme in zijn werk waarmede hij zijn grondige romantiek ten minste heeft getemperd. Evenals in Frankrijk, heeft ook bij Leys de figuurschildering den weg gebaand naar het realisme. Dit wordt door hem gehuldigd in de gestalten van kloeke, erentfeste, knokige, pezige burgers, van ernstige, bedaarde vrouwen met haar zware oogleden en droefgeestigen mond, zooals wij ze zien op de muren der Feestzaal van het Antwerpsch Stadhuis. Door dien tragen, behoedzamen overgang van de Romantiek naar het Realisme heeft Leys de spanne tusschen twee wereldbeschouwingen eigenaardig weten te overbruggen, en de tweede helft van zijn carrière zoekt hij die twee te vereenigen in een compromis.

Een practische chronologische lijst van Leys' werken vol-

ledigt dit hoogst verdienstelijk, en bovendien prachtig geïllustreerd, boek. Eén enkel voorbehoud dienen wij te maken voor het tweede exemplaar van *De uitgang der Mis* (1866): een lange confrontatie destijds ondernomen in het Museum van Antwerpen heeft doen besluiten dat dit niet onderteekend werk moet toegeschreven worden aan Henri de Braekeleer.

A. CORNETTE

Een nieuw deel der Huygens uitgave

Het is ruim 52 jaar geleden, dat van de Sande Bakhuyzen aan de Koninklijke Academie van Wetenschappen het voorstel deed, om de nagedachtenis van Christiaan Huygens te eeren door het tot stand brengen van een volledige editie van zijn werken en zijn briefwisseling; en er zullen binnenkort 47 jaar verstreken zijn, sedert de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, die zich op verzoek der Academie met de uitgave had belast, het eerste deel daarvan in het licht gaf. Sindsdien is in den gestadigen arbeid der opvolgende redacteuren - welker namen men op de titelbladen vergeefs zal zoeken - de rij der statige deelen gegroeid tot het achttiende, waarmede de laatste week van 1934 ons heeft verrijkt en hoewel de voltooiïng van het complete werk, dat in den vollen zin van het woord een monumentum aere perennius voor onzen grooten landgenoot zal vormen, nog vele jaren in beslag zal nemen, begint toch het einde der onderneming, die men wellicht nooit zou hebben aangedurfd, wanneer men volledig had beseft, wat er aan vast zat, in het zicht te komen.

Het is, geloof ik, nooit gewoonte geweest, dat in dit tijdschrift aan het verschijnen van een nieuw deel der Huygens-uitgave aandacht werd geschonken; het is in het algemeen in ons land nooit tot eenigszins breedere kringen doorgedrongen, hoe om de twee of drie jaar aan het nog steeds onvoltooide beeld, dat ons van Christiaan Huygens voor oogen staat, een nieuwe trek werd toegevoegd en hoe daardoor bij de ingewijden het besef van zijn beteekenis voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijk denken iederen keer is verhelderd.

Dat het zoo gegaan is, ligt in den aard van zijn werk, waarvan de waarde spontaan slechts ten volle kan worden begrepen door

hen, die tegelijkertijd voldoend wis- en natuurkundig geschoold en voldoend historisch belangstellend zijn. Maar het blijft een misstand, dat in het bewustzijn van den gemiddelden cultured ontwikkelden landgenoot nog steeds de nationale roem van Constantijn's dichterschap den internationalen luister van Christiaan's wetenschappelijk genie overstraalt en dat het noemen van zijn naam veelal slechts vage gedachten wekt aan een slingeruurwerk en een lichttheorie. Het is een misstand, die niet spoedig te verhelpen zal zijn; het korte stukje, dat hier aan de jongste vordering van de uitgave zijner werken wordt gewijd, zal er geen invloed op kunnen uitoefenen; het ongeschreven te laten, ware echter in strijd met de roeping, die dit tijdschrift, blijkens zijn fieren titel, wil vervullen; daarom moge hier in het kort iets over het nieuw verschenen deel worden meegedeeld.

De hoofdinhoud ervan wordt gevormd door het beroemde werk *Horologium Oscillatorium*, dat, voortbouwend op Galilei en Newton voorbereidend, een van de mijlpalen zou worden in de geschiedenis der mechanica en daardoor in die der wiskunde en der natuurkunde beide. Zooals de titel aanduidt, vindt dit werk zijn oorsprong in het door Huygens uitgevonden gebruik van den slinger in uurwerken, dat, van 1656 dateerend, reeds in 1658 het onderwerp van een speciaal werk, het *Horologium*, gevormd had en waarvan de practische toepassing (o.a. bij de lengtebepaling op zee) sindsdien aanhoudend voorwerp van zijn aandacht en zorg gebleven was. De wijze, waarop hij nu in 1673 in zijn hoofdwerk op het slingeruurwerk terugkomt, is kenmerkend voor den aard van zijn wetenschappelijke persoonlijkheid, die, onbegrensd belangstellend in alle natuurverschijnselen, steeds een bewonderenswaardig evenwicht tusschen theorie en empirie heeft weten te bewaren. Want in de jaren, die sedert de verschijning van het *Horologium* verstreken waren, was de practische verbetering van het uurwerk hand in hand gegaan met een diep indringende mathematische behandeling van de problemen, die het instrument stelde en de daarbij ontwikkelde theorieën bleken ook in die gevallen, waarin de practijk de toepassing harer resultaten toch op den duur weer heeft laten varen, van onschatbare waarde te zijn voor de ontwikkeling van de

wiskundige behandeling der natuurkunde. Daardoor gaat de beteekenis van het *Horologium Oscillatorium* ver uit boven wat zijn titel aankondigt; het is niet alleen een belangrijke bijdrage tot de instrumentenkunde, maar het moet, naast Galilei's *Discorsi* en Newton's *Principia*, als een standaardwerk der 17e-eeuwsche mechanica worden beschouwd.

Het is niet moeilijk in te zien, tot welke mechanische problemen de theoretische behandeling van het slingeruurwerk kon leiden. Voor de toepassing van den slinger in de regeling van den gang van een uurwerk is het essentieel, dat de slingeringen isochroon verloopen, dus dat de tijd, die aan een heen- en weergang wordt besteed, onafhankelijk is van de slingerwijdte. Die eigenschap nu bezit de beweging van den enkelvoudigen slinger (d.i. de mathematische idealiseering van een klein slingerlichaam aan een dunne staaf) slechts bij benadering voor kleine waarden van de slingerwijdte, maar zij komt, zooals Huygens in 1659 langs welhaast miraculeusen weg had ontdekt, exact toe aan de valbeweging van een stoffelijk punt langs de cycloide, d.i. de kromme lijn, die een punt van den omtrek van een over een horizontalen rechten weg eenparig rollend rad beschrijft en die men te dien einde omgekeerd in een verticaal vlak opgesteld moet denken. De slingeringen van het kleine, als stoffelijk punt te beschouwen slingerlichaam zouden dus isochroon zijn, wanneer men het kon dwingen, een cycloideboog te doorloopen en dit is, zooals Huygens in een tweede reeks van onderzoekingen vond, mogelijk op grond van een meetkundige eigenschap van deze zelfde kromme. Zij bestaat hierin, dat, wanneer men een buigzamen draad, waarvan een uiteinde bevestigd is in een punt, waar twee cycloidebogen samenkomen, zich zoo tegen den boog laat aanleggen, dat hij voortdurend gestrekt blijft, het andere uiteinde opnieuw een cycloideboog (een z.g. evolvent van den gegeven boog) beschrijft. Dit werd door Huygens aldus practisch toegepast, dat hij het buigzame bovenste gedeelte liet bewegen tusschen twee cycloidaal gebogen strooken. Die toepassing heeft zich op den duur niet gehandhaafd, maar de onderzoekingen over cycloidale valbeweging en de theorie van evoluten en evolventen, waartoe het probleem der isochrone slingeringen aanleiding had gegeven, behooren tot de groote vondsten der 17e-eeuwsche mathesis; bovendien had Huygens aan de uiteenzetting

daarvan een theoretische behandeling van de valbeweging in de verticaal laten voorafgaan, die een belangrijke stap beduidt op den door Galilei ingeslagen weg ter oplossing van het voor de geheele natuurwetenschap fundamenteele probleem van den vrijen val en waardoor de vorming van het begrippensysteem der klassieke mechanica door Newton sterk is bevorderd.

Een tweede mechanisch probleem, waartoe de beschouwing van den slinger Huygens voerde en dat hij eveneens in het *Horologium Oscillatorium* tot oplossing brengt, is dat van het slingerpunt of *centrum oscillationis* van een physischen slinger. Een werkelijke slinger bestaat niet uit het stoffelijk punt aan een draad zonder massa, dat de mathematische theorie van den enkelvoudigen slinger onderstelt, maar is een vast lichaam, dat wentelt om een horizontale as. Onder het slingerpunt hiervan verstaat men dat punt, dat, om hetzelfde ophangpunt slingerend, denzelfden slingertijd heeft als het lichaam zelf. Huygens ontwikkelt nu een algemeene theorie ter bepaling hiervan, die niet alleen waarde heeft ter bereiking van het doel, waarvoor ze is opgesteld, maar die bovendien van groote beteekenis is geweest voor de ontwikkeling van wis- en natuurkunde; ze maakt deel uit van den geleidelijken groei der integraalrekening, die zich in de 17e eeuw voltrekt; ze beduidt een belangrijke bijdrage tot de dynamica van het vaste lichaam; en ze heeft in hooge mate bijgedragen tot de opstelling van de wet van behoud van mechanisch arbeidsvermogen, die hier voor het bijzondere geval van het homogeen gedachte zwaarteveld van de aarde voor het eerst duidelijk is geformuleerd en toegepast.

Naast den volledigen tekst (met Fransche vertaling) van het *Horologium Oscillatorium*, waarvan we hiermee den inhoud in hoofdtrekken hebben geschetst, bevat het nieuwe deel nog verschillende, aan de aanteekenboeken van Huygens ontleende en hier voor het eerst gepubliceerde voorstudies van en aanvullingen op dit werk; verder polemieken, die naar aanleiding der nieuwe theorieën gevoerd zijn (waarbij vooral merkwaardig is, te zien, welke moeilijkheden een toch hoogst verdienstelijk mathematicus als Roberval nog bij de behandeling van de beschouwingen der mechanica te overwinnen had) en verscheidene andere fragmenten, die menigmaal een nieuw licht werpen op de beteekenis, die aan het werk van Huygens voor de ontwikkeling der mecha-

nica toekomt; onder meer blijkt hieruit - wat nog niet bekend was -, dat hij een algemeene theorie van de harmonische trilling heeft ontwikkeld. Overigens is het deel gevuld met een aantal stukken, die betrekking hebben op de verbetering en toepassing van het slingeruurwerk, terwijl het ten slotte de reeds lang in het vooruitzicht gestelde publicatie brengt van een onder den naam *Anecdota* (d.w.z. onuitgegeven stukken) bekende verzameling van aanteekeningen van Huygens, die uit een van de laatste jaren van zijn leven dateeren.

Het bovenstaande kan wellicht toereikend zijn, om den belangstellenden lezer eenigen indruk te geven van den inhoud van het nieuwe deel; wat het niet vermag te doen, is hem tevens de wijze van bewerking leeren kennen, die, der traditie getrouw, ook thans weer aan de uitgave een bijzondere waarde verleent. De opvolgende redacteuren der werken van Huygens hebben er namelijk altijd naar gestreefd, niet alleen zijn geschriften te publiceeren, maar ze ook door inleidingen en noten toe te lichten en van bio- en bibliographische aanteekeningen te voorzien. Het is reeds niet meer te benaderen, welk een schat van modernwetenschappelijke en historische kennis op deze wijze in de achttien dikke deelen, die we thans bezitten, is opgestapeld, maar men behoeft slechts kort in een daarvan te bladeren, om te beseffen, op hoe superieure, door geen editie van denzelfden aard geëvenaarde wijze hier de ontelbare vragen, die de wensch, om alles, wat van Huygens wordt gedrukt, zelf te begrijpen en voor anderen begrijpbaar te maken, doet rijzen, zijn behandeld.

Een bijzondere moeilijkheid vormt daarbij het sterk uiteenloopende, de veelzijdigheid van Huygens' genie weerspiegelend karakter, dat deze vragen onderling vertoonen en dat b.v. in het nieuwe deel den redacteur gedwongen heeft, zich even intens in abstract-mathematische als in zuiver technische (het uurwerk betreffende) kwesties te verdiepen, aan een groot waarnemings-materiaal aangaande den gang van uurwerken en hun gebruik op zee aandacht te schenken en netelige prioriteits-twistpunten niet te ontloopen.

Zonder hierover in finesses te treden, moge er op gewezen worden, dat het nieuwe deel op het laatstgenoemde gebied enkele merkwaardige dingen bevat; ze betreffen de kwestie van het slingeruurwerk, dat vóór Huygens door Galilei zou zijn ont-

worpen en dat door zijn zoon Vincenzio zou zijn uitgevoerd. Hierover brengt de inleiding van het *Horologium Oscillatorium* belangrijke nieuwe beschouwingen, die bovendien de verdienste hebben, dat zij in hare volstrekt on-chauvinistische en zuiverobjectieve strekking zekere minder gelukkige uitlatingen, die een vorig deel der uitgave over hetzelfde onderwerp bevatten, recht zetten. Het moge formeel wonderlijk schijnen, dat de Huygensuitgave zoodoende met zich zelf polemiseert; men kan echter niet verwachten, dat de inzichten der redacteuren, die elkaar in een tijdsverloop van een halve eeuw zijn opgevolgd, in alle opzichten met elkaar zullen overeenstemmen; het kan dus noodig zijn, om vroegere uitspraken te herzien en in het onderhavige geval was een palinodie inderdaad geboden.

Het valt niet te ontkennen, dat in dergelijke gevallen de anonymiteit, waarin de opvolgende bewerkers hun moeilijken en belangrijken arbeid hebben verricht, een bedenkelijke zijde vertoont. Dit is dan echter ook wel de eenige. Want, hiervan afgezien, is het niet een schoon gebaar van toewijding aan een grootsch doel met opzij-stellen van persoonlijke roemzucht, om in een jarenlang voortgezetten nauwgezetten en inspannenden arbeid de manuscripten van Huygens te ontcijferen, te begrijpen en te verklaren en dan het resultaat van zooveel noesten vlijt aan de wereld aan te bieden in de prachtig gedrukte deelen, die op hun titelblad alleen den naam vermelden van de Maatschappij, die de uitgave ondernam?

Moge het haar gegeven zijn, om ondanks den nood dezer tijden de hooge taak, die zij op zich heeft genomen en waarvoor zij den dank der natie verdient, te voltooien.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kroniek der Nederlandsche letteren

Vernieuwing van het proza

Albert Helman, Orkaan bij nacht.
Albert Kuyle, Jonas.
F. Bordewijk, Bint.

Een der opstellen van zijn bundeltje *Wij en de Litteratuur* (1931) wijdde Albert Helman aan de *Vernieuwing in de moderne Nederlandsche litteratuur*, en hij maakte den lezer duidelijk, dat hij deze vernieuwing niet verwacht van de dichtkunst, doch uitsluitend of ten minste hoofdzakelijk van het proza, 'de taalvorm, die het dichtste staat bij de alledaagsche mededeeling', en die deswege door den schrijver het meest geschikt wordt geacht voor een letterkunde, welke 'gericht is op de collectiviteit, zich voedt uit de collectiviteit, meer en meer is in den hoogsten, a-proletarischen zin: gemeenschapskunst'. De methodiek dier nieuwe prozakunst omschrijft Albert Helman in deze woorden:

> De moderne schrijver tracht verstandelijk te verantwoorden wat hij intuïtief ervoer; hij maakt documentaire studies, minder analytisch dan een Flaubert, maar snel, overzichtelijk, en synthetisch. Hij bestudeert het psychologische mechanisme van het alledaagsche vanuit een breeder standpunt dan Zola, omdat hij daardoor alleen de ware beteekenis van het uitzonderingsgeval begrijpt.

Mag men deze karakterschets van het moderne bij uitstek toepasselijk achten op de prozakunst van Stendhal, die, ouder dan Flaubert of Zola, met dezen gemeten kan worden, toch is het niet moeilijk, de bedoeling van Helman's stoutmoedigen eisch te begrijpen en in te zien, dat het na-oorlogsche, zoogenaamd nuchtere en critische geslacht vraagt om een uitdrukkingswijze, waarin de zakelijke juistheid van den volzin zeker zooveel be-

teekent als de sierlijke constructie. Stendhal werd dan ook een leeraar der jongere school, die slechts in haar behoefte aan snelheid en overzichtelijkheid den omhaal der documentatie ontvliedt. De synthese zoekt zij niet door middel van het samenvoegen te bereiken, zij verkiest het samen-vatten. Hoe minder woorden zij gebruikt tot het ontwerpen van een beeld, tot het schetsen eener situatie, tot het uiteenzetten van een zielkundige verwikkeling, hoe beter zij zich geslaagd acht in de vereerde synthese. Wat flitst in plaats van te glijden, zoo meent zij, beantwoordt aan den tijd van bioscoop en snelverkeer. Als eerste voorwaarde tot proza-vernieuwing stelt het jongere geslacht de rhythme-versnelling.

Nu is het merkwaardig, dat ieder schrijver zijn eigen innerlijk rhythme heeft en dat dit rhythme speciaal bij *Albert Helman* uiterst traag is. Moest men zijn werk, zijn jongste werk vooral, beoordeelen naar de wetten, welke hij zelf in menig betoog heeft gesteld, men zou het ouderwetsch en zelfs verouderd noemen. Het is, ook in zijn beste oogenblikken, niet van dezen tijd, maar het komt uit een diepte van vroeger, het draagt den adem van een atmosfeer, die niet over grootsteden hangt, het vloekt, wanneer het over een fabriek spreekt. Nooit is Helman zoo opzettelijk als bij het schetsen van moderne toestanden, nooit is hij zoo natuurlijk en zoo boeiend als wanneer hij het tijdelooze groeien en vergaan van het oerwoud beschrijft. Zijn stijl zoowel als zijn verbeelding weigeren gehoorzaamheid aan de voorschriften tot vernieuwing van de moderne Nederlandsche litteratuur. De schrijver van *Zuid-Zuid-West* geraakt op een dwaalspoor, zoodra hij tracht, den toon van het hedendaagsche Europa aan te slaan of aan te geven. Hij kan dit niet en hij zal dit nooit leeren. Hij zal er toch altijd toe gedreven worden door dezelfde neiging, die hem de laatste bladzijden van zijn eerste en beste boek deed bederven met grootspraak. Zijn pen weigert klaarblijkelijk de diensten, welke hij haar oplegt, maar hij vindt er behagen in, zichzelven voor een streng meester te houden. Zoo dwingt hij zich als een asceet tot wat hem tegenstaat, vast overtuigd, in deze zelfverloochening eenmaal het beste deel te zullen vinden. Hoe radicaler Helman modern poogt te zijn, hoe minder hij den stijl vindt, die ons treft, doch hoe steviger ook hij zichzelven bevestigt in den waan, dal hij - en hij alleen - gelijk heeft. Europa

misleidde den droomer, die hij werkelijk is, en nu overschat hij den koppigen moralist, die in hem schuilt. In duizenden droomen ontgoocheld, richt hij zijn fanatisme op de werkelijkheid. Het woord vernieuwing kreeg een lokkenden klank voor hem; hij wil vernieuwen, omwentelen, vernietigen, bouwen, en hij vergeet daarbij, dat hij alleen geroepen werd om te droomen en te vertellen, afwachtend, welke wijsheid de nacht aan droomers openbaart.

Zijn oudste boek heeft hij nooit overtroffen, het beste eruit heeft ook maar zeer fragmentarisch vervolgd in eenige novellen van den bundel *Hart zonder Land* en in de mooiste, dat wil zeggen in de beschrijvende bladzijden van zijn eersten grooteren roman *De Stille Plantage*. Hij werkte voort op de luide klanken, waarmee hij, *Zuid-Zuid-West* besluitend, zijn stem overschreeuwde. Zijn onnatuurlijke uitdaging der Nederlandsche Regeering, den schrijver van *Max Havelaar* nagevolgd, klonk jongens-achtig in 1926, toen het eerste boek van Helman verscheen, en niemand verwachtte, dat de auteur het meest zou blijven hechten aan dit zwakste houvast van zijn werk, tot de ervaring anders leerde. Helman heeft zich toen reeds, nauwelijks een twintigjarige, de vernieuwer gevoeld, die thans de maatschappij wenscht te verbeteren, haar grondslagen te zuiveren, haar wezen te veranderen. Wellicht is dit de reden, waarom hij romanschrijver werd, spijts een natuurlijke begaafdheid voor de novelle en de beschrijving. Niet de simpele zelf-overschatting van den kunstenaar, die zich in zijn eigen waardeering te hoog aanslaat, bedierf het karakter van Helman's proza, doch een aanvankelijk verholen zucht naar het apostolaat der algeheele vernieuwing. De melancholische charme van zijn stilklinkenden volzin mishaagt hem; hij wil hard en luid zijn, afschrik inboezemen bij ingedommelde burgers, en moed vertoonen. Dingen wil hij zeggen, die vóór hem niemand zeggen durfde. Hij zoekt hierin een fanatieke eerlijkheid. Hij wil de geweldige litteratuur-bolschewiek zijn, in wiens nabijheid men vreest. Maar zijn aard werkt niet mee. In wezen is hij stil. Geen jonger prozaschrijver heeft een zoo zuiver oor voor de stilte, zoodra hij de stilte beschrijft, raakt hij onmiddellijk den lezer, die dan de siddering van Helman's volzin ervaart als een dóórtrillenden schok in het gemoed. De atmosfeer van *De Stille Plantage* was in dit opzicht nog zuiver. Het boek verzwakte pas,

wanneer er gehandeld werd en het zakte dieper naarmate de handelingen feller waren. Is de titel *Orkaan bij Nacht* in dit opzicht reeds een waarschuwing, dat de auteur boven zijn macht greep, na de duizend taaie en wanordelijke bladzijden van *Waarom Niet* kon men moeilijk de vrucht van een klaar zelfbesef verwachten. De nieuwste roman van Albert Helman werd geschreven door iemand, die totaal in de war is.

Het onderwerp trekt weinig aan, het zou zelfs voor een kleine novelle nauwelijks toereikend zijn, het komt daarenboven overeen met een kort gedeelte van Helman's vorige boek, zoodat het alles danken moet aan de behandeling. Een Hollandsch ingenieur, Minne Postma, gehuwd en vader van een bijna volwassen dochter, ontmoet in Afrika een ‘alleenstaande’ vrouw, die een fabriek dirigeert, beleeft met haar een avontuur, dat in een stormnacht eindigt en keert naar huis terug met de vergulde herinnering, die het eigen huwelijksleven tot een ‘lente in den herfst’ maakt. En nu peinst de auteur, die bij herhaling, zooals hier, den hoofdpersoon tot zijn vertegenwoordiger kiest:

> ‘Ik heb nu pas ontdekt, dat er geen sprookjes zijn; dat wat ik dwaas genoeg was te verlangen in die vroegere jaren, waan is en bedeksel van verzwakte menschen in een zieke samenleving. Er is meer en beter. Sprookjes zijn voor kinderlijke geesten, voor degenen, die te klein of laf zijn om de werkelijkheid te aanvaarden. Maar de werkelijkheid te zien en in de werkelijkheid je plaats te vinden, dàt is eerst verovering en wijsheid. Leven: school der werkelijkheid. En zelfopvoeding: leeren zien wat werkelijkheid is achter alle sprookjes. Want de werkelijkheid is wonderlijker, edeler, mooier dan de beste fabels. En er zijn niet veel verhaaltjes die de schoonheid van het werkelijke ook maar van ver benaderen....’

Alinea's lang gaat het zoo door en het overtuigt den Hollandschen ingenieur, dat hij eerst nu gelukkig is in zijn gezin, omdat hij, gegaan tot de grens van zijn menschelijk vermogen, ingewijd werd in het mysterie der werkelijkheid, alleen aan dapperen ontsloten. Daar valt lang te redetwisten over den bijzonderen vorm van dapperheid, die gevraagd wordt om in Afrika verliefd te worden op een vrouw, vooral wanneer zij volop kansen biedt, zooals in dit boek het geval wil, maar het is even verloren moeite als het weergeven van den inhoud der vele bladzijden, welke Helman behoeft om zijn helden van de eerste kennismaking tot de laatste consequentie te voeren: het geheel berust op een waan en is.... een sprookje. Daarmee is dit boek het best veront-

schuldigd. Het mist de allereerste grondstoffen van een roman. De karakters zijn mergeloos, de situaties uitgemergeld, iedere verandering geeft den Hollandschen ingenieur een lange reeks gedachten in, waarvan er ons geen enkele gespaard wordt, waarvan er ons ook geen enkele boeit. De hoofdpersoon neemt het grootste gedeelte der 372 bladzijden in beslag om zichzelf te overtuigen van waarheden, die hij weten kon zonder ooit een vrouw te hebben aangezien en die hij bovendien misvormt om van een slippertje een dappere daad te maken. De vernieuwer Helman, die geen genoegen nemen wil met de oude opvattingen omtrent echtelijke liefde en die de burgerlijke huwelijkstrouw met huichelachtige lafheid gelijk stelt, verdient onze aandacht minder dan de begaafde proza-schrijver, welken hij vermoordt.

Want er is geen twijfel aan, of Helman verknoeit zijn talent, verwricht zijn natuur en verfomfraait zijn stijl ter wille van een onbeheerschte neiging om dingen, die gisteren nog leugens waren tot de waarheden van het heden te verklaren in de vaste en eerlijke overtuiging, dat dit ergens goed voor is. Al deelt men zelfs die ongemotiveerde overtuiging, men zal toch ook van oordeel zijn, dat zij beter tot haar recht komt in een geordend betoog dan in een vervelend verhaaltje van welhaast vierhonderd bladzijden. Moet het Nederlandsche proza vernieuwd worden, en moet het vernieuwd worden 'van binnen uit' (zooals dat helaas heet) dan heeft het weinig te verwachten van den vernieuwer Helman, die eerst modern en zakelijk wordt, wanneer hij alle vernieuwingsplannen vergeet om te luisteren naar de stilte, wier natuurlijke minnaar hij is. Van de ongerepte droomstilte moet zijn proza de bekoring krijgen, die het dikwijls had, aan de vernieuwings-campagne ontleent het slechts de grauwte van de theorie.

Met Albert Helman rivaliseerde *Albert Kuyle* in edelen wedstrijd, toen beiden nog droomden. 'Zakelijk' te worden was voor geen van de twee kunstbroeders een verbetering des geestes, doch de plastieker Kuyle voelde er zich behagelijker bij dan de musicus Helman. Hij had van jongsaf betere oogen en een weeldiger fantasie. Zijn uitbreiding van het Bijbelsche boek *Jonas*, tot heden wel zijn meesterwerk, al is het ook minder spontaan dan de korte novellen, gebundeld in *De Bries*, vermoeit bijkans door den rijkdom en laat zich alleen dóórlezen, omdat

de auteur er in slaagde van het begin tot het einde een zelfde strakheid van toon te bewaren.

Het is altijd moeilijk, een kort verhaal tot een langer te maken; die moeilijkheid verdubbelt, geldt ze den Bijbel. Legt men Querido's *Simson* naast het oorspronkelijke Boek, dan voelt men de weelde van woorden en kleuren eerder als een aangebrachte schade, de bekende schade van het *omnis nimium nocet*. Ook *Jonas* weerstaat de vergelijking niet, maar de zelfbeheersching door den schrijver in dit werk aan den dag gelegd, redt tenminste den toon, die behalve in een enkel preek-fragment niet schetterig wordt en vrij nauwkeurig aansluit bij de spreekwijze van den Bijbelschen auteur. Hier tegenover staat, dat Kuyle zich minder thuis voelt in de Oud-Testamentische wereld dan Querido. Hij mist den gloed der verbeelding, hij heeft er hoogstens de betrekkelijke punctualiteit van. Zijn boek wekt de gedachte, dat het moeizaam afgezwoegd is, soms zonder aandrift, maar met groote, sterke wilskracht, een hoedanigheid, die in den partijdigen schrijver van *Harten en Brood* en den loslippigen polimist van *Alarm* aangenaam verrast. Het dierbaarst zijn Kuyle de boetepreeken geweest, welke hij zijnen profeet in den mond kon leggen. Ze hebben, behalve zijn openbare instemming ook de meest karakteristieke eigenschappen van zijn persoonlijken stijl. Dat Jonas te dikwijls inslaapt om het den lezer geheel te beletten, dat zijn geschiedenis in den letterlijken zin gerekt is en dat de diepe tragiek zijner zending nog onvoldoende tot haar recht komt, moet men op rekening schuiven van Kuyle's bijzondere fantasie, die wel de tallooze details nauwkeurig waarnam, maar den man zelf nauwelijks voor zich zag. Zijn profeet is een automatisch-bewegende plaatjes-figuur, van het papier geblazen door den ademtocht des Allerhoogsten en dit zou een grove fout zijn, wanneer zulk een vizie niet haar eigen charme bezat, door Albert Kuyle klaarblijkelijk bedoeld. Jehova is de eigenlijke handelende persoon van deze vertelling, Jonas is maar een dienaar en wordt dan ook uit den treure zoo genoemd. Kuyle heeft er niet naar gestreefd, een of andere bepaalde gedachte toe te voegen aan het Jonas-verhaal, noch den profeet tot een symbolische gestalte te maken, hij heeft eenvoudig naverteld wat hem trof en dit deed hij goed. Zijn proza is gespannen, ook wanneer zijn boek niet spannend is. Wel neemt hij te vaak zijn

toevlucht tot een woordkeus en voorstellingswijze, die schijnbaar oorspronkelijk, in werkelijkheid echter gemanireerd is en op den duur een weeën bijsmaak geeft aan het krachtig geheel. Schrijft Felix Timmermans: ‘De zon was gezonken als een goudvisch’, dan ondergaat men ineens die origineele suggestie, en geniet ervan. Maar men raakt aan het nadenken en verwerpen als men bij Albert Kuyle leest:

> ‘De wolken liggen als witte vogels voorover in het zand. Zij zijn log gedronken aan dauw en Meinacht en heffen bijwijlen de goede hoofden om naar de aarde die haar weerom tot een grazige plek was en tot een overvloedige moeder.’

Zulke beeldsprakerigheid is in wezen valsch, al schijnt ze een oogenblik nog zoo frisch. Ze misleidt den vluggen lezer, maar hindert den nadenkenden. Ze geeft van het poëtische alleen een zekeren klank, niet de volheid. En dit doet betwijfelen of het heele boek wel zoo zuiver-dichterlijk is als het bij eerste, vlotte lezing lijkt. Herhaalt men de lectuur, dan verliest men veel van de aanvankelijke bekoring, al blijft er genoeg over om *Jonas* bij de beste boeken van het seizoen te tellen.

Schrijft Helman bij voorkeur een taal, die kinderlijk-duidelijk is, Kuyle bemint de verzorgde zegswijze en schaadt aan zijn kunst, wanneer hij, als in *Anno Sancto* en *Harten en Brood* het sierlijke vermijdt. Hij is misschien minder kunstenaar dan de auteur van *Zuid-Zuid-West*, maar hij is zeker meer aestheet. De behoefte aan vernieuwing, die hem evenzeer bezielt, kwelt hem veel minder. Met gemak probeert hij verschillende genres, ijverig experimenteert hij; als een slang zijn huid, verandert Kuyle zijn techniek naar den aard van het werk. Helman blijft zich gelijk, Kuyle is als een regenbui onberekenbaar, maar frisch. Valt hij in uitersten, dan is het door wansmaak, niet door drift. De fanatischer Helman geeft zich verloren aan wat hem meesleept, al zou het de hel zijn, Kuyle berekent zijn kans en waagt ontgoocheld maar zorgeloos een nieuwe. Niets in *Harten en Brood* dwong tot *Jonas*, niets in *De Bries* dwong tot *Harten en Brood*, terwijl in Helman's werk de nauwe samenhang der boeken-onderling het voortbrengsel is van een eenzelvigen innerlijken groei. Beide auteurs toonden herhaaldelijk een talent, dat vatbaar is voor grooten wasdom, ze zijn in menig opzicht aan elkaar verwant, maar de wonderlijke stilte, die invalt na sommige

volzinnen van Helman, zelfs in zijn zwakkere boeken, zal voor Albert Kuyle steeds een geheim van het schrijverschap blijven, waartoe hij niet doordringt. Zijn aard zoekt weelde, zelfs barokke weelde, in den stijl, Helman daarentegen streeft naar de soberheid der hervormers, wier woord niet meer zegt dan het bedoelt. De kansen der waarachtige zakelijkheid zijn bij Helman het gunstigst, al zal het Albert Kuyle minder moeite kosten, zich bij den stijl der nieuwe zakelijkheid sierlijker aan te passen.

Dien stijl beheerscht *F. Bordewijk* in zijn novelle *Bint*, een boekje van ter nauwernood honderd bladzijden, waarin meer gebeurtenissen worden verhaald dan in de beide romans van Albert Kuyle en Albert Helman tezamen. Bint, de held van het verhaal, is een paedagoog met een eigen opvoedkundig systeem, dat er op gericht is, de leerlingen tot krachtige maatschappelijke menschen te ontwikkelen, ongeacht of ze vatbaar zijn voor wetenschappelijke kennis. Het is een streng systeem, dat Bint toepast; hij is een hard en streng man met al de karakteristieke hebbelijkheden van een strammen schoolmeester, die er principes op na houdt en zich deswege verplicht acht aarts-ongezellig te zijn, maar tegelijkertijd met een vonkje van de genialiteit, een betere zaak waardig. Juist op deze grens tusschen het belachelijke en het grootsche is hij tragisch verschenen voor F. Bordewijk, die kans zag, de levensgeschiedenis van dezen vernieuwer te comprimeeren tot iets, dat op eerste gezicht aan tragiek-in-blik doet denken, maar dat bij nader proeving bewonderenswaardig blijkt. De taal dient in deze novelle slechts den gang-van-zaken. Zij is nuchter en kil-verantwoord, kent geen overdadige plastiek, wordt niet muzikaal, doch zegt alleen en precies wat wij hoog-noodig moeten weten. De schrijver werkt niet met metaphoren. Hij wil geen poëet zijn, maar een kruimig reporter, die u inlicht over het wezen der zaak en de rest onbesproken laat, omdat hij niet houdt van het overbodige. Hij deelt de taal-opvatting van zijn held, die in een toespraak tot de leeraren zijner school beweert:

> ‘Wij moeten de spreekwoordelijke wijdloopigheid van den Nederlander bekampen, logenstraffen. De taal van de regeering, hoog en laag, de taal van de wetten, de taal van de kranten is mij een gruwel. Ik lees geen kranten meer, omdat van de tien woorden er niet één is verantwoord. Wij misbruiken onze taal steeds roekeloozer. Wij prostitueeren haar. Prostitutie is zedenbederf. Aan zedenbederf gaat een volk onder.

> Wij zijn op de helling. Als wij ons niet weten af te werken van de helling, gaan wij onder aan onze taal, met onze taal.
> Bint zei nog:
> - Mijn buurman heeft een gramafoon met jaszplaten, negerjasz. Ik luister altijd. Het is niet mooi, het is meer. Het is hortend, verscheurd, oer. Zoo moet onze taal wezen. De welsprekendheid is dood. Wie haar opgraaft pleegt necrofilie, is psychopaath. Ik wil van mijn tijd het beste oogsten en daarmede mijn school voeden. Ik wil 'n kweek van reuzen kweeken, niet wetenschappelijk, maar maatschappelijk. Het opgroeiend geslacht zal later zeggen: "Die was van de school van Bint." Dien zullen zij gehoorzamen.'

Zoo kort en hoekig als de taal van Bint, is de gansche opbouw van zijn levensverhaal, dat wij te volgen krijgen door de oogen van leeraar De Bree, een jonge man, die zijn toekomst versmijt om zich te geven aan het ideaal van den schoolmeesterlijk zelfverzekerden en toch in zijn gemoed geschonden directeur der opvoedings-onderneming. Met krakende knapheid zette Bordewijk dit verhaal in elkaar, er mankeert niets aan en er is niets te veel. Wij zien den hoofdpersoon nauwelijks en wij kennen hem dóór en dóór met zijn roodomrande muizenoogjes van half-intellectueel en zijn sikkebaardje van levens-ernstige caricaturaliteit. Bint leeft in dit boek, in tegenstelling tot Minne Postma, die in *Orkaan bij Nacht* zichzelf overtuigt met levenlooze, maar vernieuwingszuchtige redeneersels, in tegenstelling ook tot *Jonas*, die gedurig voortgeblazen wordt zonder zijn eigen beenen te gebruiken. En toch is Bint veel minder lijfelijk aanwezig bij de situaties, welke hem betreffen. Als romanschrijver verstaat Bordewijk de groote kunst, zijn held op den achtergrond te houden en toch te doen gelden. Iedere regel draagt het merk van Bint. Er bestaat, wanneer men *Bint* leest, niet meer een mijnheer *Bordewijk*, die het schreef, er bestaat alleen Bint, zijn school, zijn systeem, waarmee hij dweept omdat hij er innerlijk mee worstelt, en waaraan hij kapot gaat. Want de novelle van Bordewijk verhaalt de verslindende macht der vernieuw-zucht, die menschenoffers eischt. Bint wil hervormen. Hij wijdt zich geheel aan die taak. Geen enkel sap des levens drinkt hij tot een ander doel. Het systeem, dat hem bezeten houdt, moet zegepralen, trots alles. Vrienden heeft hij niet, noch verlangt ze. Hartelijkheid is hem tegen de borst, hij duldt geen gevoel. Hij heeft zijn taak uit het systeem.

'- Ik verwacht na de vacantie moeilijkheden. Het is niet onmogelijk....

> Hij hield op.
> - .... het is mogelijk....
> Hij hield op.
> - .. het is waarschijnlijk, dat de leerling van Beek zelfmoord zal beproeven, misschien zal plegen. Fléau stookt allang onrust. Ik wil hem van school hebben. Ik heb geen steun van den wethouder. Fléau zijn vader is een aanzienlijk burger hier. Als van Beek sterft krijgen wij ernstig verzet. Het verzet zal ons helpen de school te zuiveren. Het zal een laatste en grondige zuivering zijn.'

Zoo gaat Bint inderdaad tot de uiterste grens van het menschelijk vermogen, waar volgens de bespiegelingen van den Hollandschen ingenieur Minne Postma het wezen der werkelijkheid geopenbaard wordt. Van Beek pléégt zelfmoord. De school wórdt gezuiverd na het ernstige verzet. Maar in Bint breekt de vernieuw-zucht. Zijn diep opgespaarde menschelijkheid, ijverig verloochend ten gunste van het systeem, stelselmatig onderdrukt in den waan, dat het ergens goed voor is, niet meer te lijken op een menschelijk mensch, gaat hem doodelijk kwellen. Dit is het einde. Hij vraagt geen vriendschap of beklag. Hij trekt zich terug.

Bint, de *Roman van een Zender* mocht ook de Spiegel der Vernieuw-zucht heeten. Dit boek is geschreven in waarlijk nieuw, oorspronkelijk proza, helder en hard, kernig en proper. Het is beklemmend door zijn a-rythmischen voortgang naar het fatale slot der vernieuwingen, waarvoor een mensch het beste van zijn leven offert. Bordewijk is ouder dan de beide erkende meesters van den nieuwen Nederlandschen prozastijl, die *Orkaan bij Nacht* en *Jonas* schreven. Hij laat zich niet verschalken tot het optimisme van Helman, noch tot de poëzie van Kuyle. Hij schrijft de dingen zoo wrang als ze zijn, wanneer zij ontdaan worden van het onveranderlijke in het leven, opgeofferd aan de zucht naar verandering. Het proza vernieuwt hij. Maar hij waarschuwt tegen de ongeneeselijke vernieuw-zucht, het dogmatisme der 'moderniteit', dat menschen vermoordt tot automaten, en ze doet breken als ze niet meer werken kunnen.

ANTON VAN DUINKERKEN

Dramatische kroniek

Klassieken, experimenten en familiestukken.

Kort na Nieuwjaarsdag worden er sinds vele jaren steeds de meeste domheden over Vondel gezegd, en het is te hopen dat het nog jaren zoo blijven mag. Want dat er nog altijd brave betweters gevonden worden die den Gijsbrecht een onspeelbaar of nagenoeg onspeelbaar stuk noemen is heel wat minder erg dan dat hun de kans daartoe niet geboden zou worden en tenslotte zeggen zij het van een stuk dat waarschijnlijk het grootste aantal opvoeringen van het Nederlandsche repertoire op zijn naam heeft, of ten naastenbij.

Het is dus met die onspeelbaarheid wel een ietwat vreemde zaak. Dat de Gijsbrecht moeilijk speelbaar is blijft een waarheid maar het ligt meer aan de spelers dan aan Vondel. Er is geen volk ter wereld dat zijn klassieke repertoire in verzen, om van het andere niet te spreken, zoozeer verwaarloost als het Nederlandsche en alle hooggeroemde nationale herleving heeft daaraan tot nu toe geen sikkepit veranderd. Dat beteekent niet alleen dat dit repertoire in vergetelheid raakt, maar het beteekent evenzeer dat de speelstijl verarmt. Er zijn steeds minder acteurs die in verzen kunnen spelen - ik zeg niet spreken, maar spelen. De sfeer van het poëtische drama wordt een gesloten wereld voor de jonge generaties en mochten er ooit weer dichters voor het tooneel gaan schrijven - het is een van de belangrijke factoren voor de armoede van het tooneel dat zij het thans niet doen - dan zou hun werk al ongeveer even onspeelbaar lijken als dat van Vondel, en men zou de spelers eerst weer tot een nieuwe speelstijl moeten opvoeden.

Royaards voedde zoo een generatie op, en men ziet zijn invloed in menigen Gijsbrechtspeler uit z'n school nog nawerken;

Charlotte Köhler heeft zich als voordraagster de vers-spreekkunst eigen gemaakt en hier en daar hoort men nog ander dichterlijk geluid. Maar het meeste van de laatste Gijsbrecht-opvoeringen wordt gesproken als rythmisch proza, en Vondel heeft voor al dèze spelers voor niets gerijmd.

Royaard's groote opvoering liet, bij al zijn kracht en vasten stijl, het verlangen naar een fellere uiterlijke bewogenheid onbevredigd. Defresne's poging meer realiteit in de opvoering te brengen, meer directe menschelijkheid te geven laat, op andere wijze, dezelfde leemte.

Stel Vondel's faam een oogenblik terzijde, en houdt u aan de stof. Het is in het hart van den Hollandschen winter, in een lang belegerde stad, waar zwaar gevochten is op de wallen en daarbuiten. Hebt ge ooit een gestalte in den Gijsbrecht gezien, behalve de traditioneel met bloed bevlekte Arent, die het koud had, verwond was, of min of meer behoeftig gekleed? Er is geen schild met een bluts, geen zwaard met een schaar, geen soldaat met een lap in zijn wapenrok. En wat men aan strijders ziet is niet dan heldenvolk en beroepssoldaten; van Amsterdamsche burgerij geen spoor. Ik weet wel dat die burgerij figuratie zou moeten zijn, maar er is plaats te over voor zulke figuratie, en ze staat in de recente opvoeringen bijvoorbeeld al terstond in de stadspoort, waardoor Gijsbrecht overigens in en uitgaat zonder dat een van zijn manschap hem eenig eerbewijs brengt.

‘Vier dagen kwartierarrest!’, heb ik een goede vriend kwaad naast mij hooren mompelen. Zeer oneerbiedig tegenover Vondel en onze vredelievende natuur. Maar in het Amsterdam van den Gijsbrecht is het geen vrede, en de soldateske heeft alevenwel meestal niet de minste discipline. Ik wil maar zeggen dat Gijsbrecht met zulk volk de stad al maanden lang kwijt was geweest voor het stuk begint.

Het stuk gaat door. De stad gaat aan puin en brandt. Heeft iemand ooit iets daarvan bespeurd, tenzij wat rood licht uit de derde hers? Alle helden blijven in de plooi gekleed. Gijsbrechts pronkvertrek blijft aangeveegd en proper als een stilleven; al wat er zich achter het tooneel afspeelt blijft daar ook rigoureus verbannen. Geen vlam, geen wind, geen kou, geen ellende van het beleg, geen haastig voorbijrennende manschap; het is alles pais en vree ten tooneele, wat de spelers ook van het tegendeel mogen

beweren. Nederland heeft een eeuw lang vrede genoten, en men ziet dat ook den Gijsbrecht aan. Ze is niet heroisch meer, maar wordt met het jaar humaner, en het valt niemand in dat heroiek en humaniteit te vereenigen zijn, en in dezen klassieken geest vereenigd zìjn.

Klassiek? Noem het met zijn groote en meesterlijke woordschilderijen liever barok. Maar geef het dan de weelderigheid daarvan, en in ieder geval dat wat onzen tijd zoozeer vreest in zijn armoede van gevoel: het pathos, de dichterlijke drift. Ik zeg niet dat de opvoering van het Amsterdamsch Tooneel die mist, maar ze heeft er niet genoeg van. Het is een respectabele opvoering. Maar die hoogst enkele maal dat men als toeschouwer een meesterwerk in verzen voor oogen krijgt moet men de scha van een seizoen inhalen; en men haalt ze niet in. Men wil meer! Men stelt hier de hoogste eischen, de ware. De Gijsbrecht is een toetssteen voor den Nederlandschen tooneelstijl.

Ze is nog altijd te weinig Nederlandsch, en nog altijd is ze in hooger stijl te denken. Ze verdraagt vele stijlen. Wil men ze realistisch: dat men ze realistisch spele. Maar dan ook in een belegerde stad, en niet met een spie en een Egmond die luidkeels converseeren onder de vijandelijke Amsterdamsche muur, maar dan ook met een werkelijk geweld voor het klooster, en een rijk en welverzorgd klooster gelijk het past, en wat meer werkelijkheid in duizend details. Wil men ze romantisch, dat men ze dan barokker spele, met meer overdaad van krijgshaftig vertoon, met meer muziek van het woord, met meer houding en vuur.

Het is merkwaardig voor het land en voor ons tooneel dat men nergens in kort bestek een overzicht vindt van de Gijsbrecht-opvattingen. Onderwerp voor een bij uitstek nuttige dissertatie. De huidige meeningsverschillen gaan over de opvatting als strijdbaar held en dien als met weerzin strijdend burgervader en mensch. Een ietwat zonderlinge tegenstelling. Een groote heroieke natuur gaat daarom nog niet met voorliefde in den strijd. De heroiek van den strijd is dat men niettegenstaande al haar beproeving toch strijdt. De heroiek van den Gijsbrecht is dat hij stug en stoer voortvecht tot het goddelijk woord hem ontslaat, bij monde van Rafael. Dat men, na Rafael's woord in van Dalsum's Gijsbrecht geen groote ommekeer kan zien, omdat die bij hem al veel eerder, met het verhaal van den bode plaats

vond, pleit voor mij tegen zijn humanistische opvatting. Hij is, nadat het goddelijk licht hem uit het klooster geleid heeft, een geslagen man. Vandaar dat men zijn verzet tegen den heer van Voren niet voor waarheid neemt. Vandaar dat zijn verzet om heen te gaan tegen Badeloch een plotselinge theatrale opzweeping wordt; dèze Gijsbrecht heeft geen engel noodig, hij volgt God's wil op de eerste vermaning. Hij strijdt niet, gelijk Mozes, zelfs tegen God, tot God spreekt. En daarmee verliest van Dalsum's gestalte de kans op de oud-testamentaire en grootere dramatische beteekenis, die Royaards, geboren strijder tegen God en duivel haar gaf. Dramatische grootheid wordt bepaald door de grootheid van het conflict. Van Dalsum's menschelijke Gijsbrecht vreest God als een gehoorzaam burger. Royaards streed tegen hem tot zijn heup ontwricht werd. Des te hooger men de opvatting van een groote dramatische rol in dien zin kan opvoeren, des te grootscher kansen biedt de rol, des te meer beteekenis krijgt ze.

De Gijsbrecht biedt die kansen. Ik erken gaarne dat het Amsterdamsch Tooneel een respectabele opvoering gaf. Maar een groote opvoering is in deze opvatting niet te bereiken, want men schakelt er den grootsten strijd, die met de goddelijke macht, in uit.

De maand heeft verder veel gebracht. Else Mauhs speelde ‘Het Adelaarsjong’. Een groote dramatische actrice - de grootste die wij hebben - met te weinig en te flauw tegenspel. Noem Rostand een pathetisch dichter - in ieder geval maakt hij, of wie hem hielp, tooneel. Er zijn situaties, opkomsten, scènes à faire. Lees ze op koud wit papier en ze klinken hol, geef ze een groote actrice in handen en ze ontroert er u mee. Tooneel is tooneel. Niet ten onrechte vreesde het leescomité van de Comédie Française eens Sarah Bernhardt als voorlezeres. Zij tooverden de tekst om, en maakte goed tooneel, niet van slechte literatuur, maar van tweederangs tooneelpoëzie vol eersterangsmogelijkheden. Die generatie is bijkans uitgestorven. Bouwmeester, zei een paradoxaal man, kon het A.B.C. zoo voordragen dat men tranen in zijn oogen kreeg. Het huidige publiek zou terstond in de gaten hebben dat het maar het A.B.C. was.

En toch. Het Amsterdamsch Tooneel heeft ‘Gele koorts’ ge-

speeld. Als er in jaren in een stuk werd opgevoerd dat minder tooneelgehalte had, ken ik dat stuk niet. Maar de stof was ongemeen interessant; laten wij het dan tooneel in brochure-vorm noemen. Een uitstekende opvoering. Het schijnt dat de toeschouwer tooneel in dezen vorm niet accepteerde. Hij verlangt dus toch het ontroerende A.B.C., en zijn brochures leest hij zelf wel thuis?

Wij hebben Holberg's ‘Don Colibrados’ gezien, of de commedia dell' arte op bezoek uit Venetië in Denemarken, en ietwat traag en vermoeid van de reis naar de provincie. Alweer: een schat van speelmogelijkheden. Maar de ‘Jonge Spelers’, evenmin als eenig ander gezelschap van onzen tijd, heeft dat vrije en franke tooneelspelerstooneel onder de knie. Het hapert in het poëtische drama en in de klucht, men is evenzeer verleerd op tooneelstelten te gaan, als elkaar af te rossen en loeren te draaien. De successen liggen ergens in de behagelijke middensfeer. In ‘De familie Kegge’ misschien, een bekwame Camera Obscuraadoptatie die Cor Hermus voor het Nieuw Schouwtooneel schreef, en die weer eens bewees hoe zulk een sfeer onze spelers ligt? In Sacha Guitry's ‘Nouveau Testament’ misschien, een glas lichte champagne in iets te lauwe glazen, dat ‘Het Masker’ ons verdienstelijk voorzette? Maar het beste in dat genre is en blijft toch wat Laseur's ensemble, het Centraal Tooneel biedt.

Sacha Guitry had eens op een avond, het was meen ik bij ‘Je t'aime’, een oud acteur van de Comédie in de zaal, een vriend van zijn grooten vader.

‘En?’ zei hij, toen het uit was. ‘Hm’ zei de oude heer van de Comédie. ‘Hoezoo?’ zei Sacha. ‘Heb ik geen prachtige troep?’

‘Jawel,’ zei de oude heer van de Comédie. ‘De beste koks van Parijs. Maar waarom laat je ze alleen water koken?’

Dat was zeer onrechtvaardig. En ook deze toespelling is dus zeer onrechtvaardig. Er was alleen mee bedoeld te zeggen dat het Centraal Tooneel voortreffelijk tooneel speelt in stukken die men eerder vergeet als de rollen die men er in zag. Het waren ‘De Oude Luitjes thuis’ - met meer dan ironie een familiestuk genoemd, waar elk lid der familie in huidige families zwaar becritiseerd zou worden over zijn levenswandel, en ‘Afkloppen’, eveneens een van die hedendaagsche tooneelspelen vol fijne

toetsen en zonder veel karakter, waarin het hedendaagsche leven zich spiegelt. En het spiegelt zich zacht. Beter tooneelspel in dit genre kan men moeilijk verlangen.

Maar het is nu eenmaal een ingekankerde opinie van diverse oude acteurs en critici dat het tooneel niet in zijn beste doen is als de tragedie in verzen en de klucht niet op hun best bediend worden, en de tooneelhistorie staat hen ter zijde. Zulke menschen zijn lastig en min of meer querulant, maar een toiletspiegel geeft toch ook de volle waarheid niet.

En men wacht met eenige spanning op de dingen die het late seizoen brengen zal. Niet minder na twee Shakespeare's: ‘Driekoningenavond’ van Saalborn, ‘Othello’ van van Dalsum. Men was bijna vergeten dat er in geen drie of vier jaar een Shakespeare in ons land werd opgevoerd....

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Buitenlandsch overzicht

De Leiders
22 Januari 1935

Dat de Saar-stemming dezen uitslag heeft gehad is een geluk. De Volkenbondsraad was in de verplichting aan een duidelijke uitspraak een even ondubbelzinnig gevolg te geven, en is deze verplichting onmiddellijk nagekomen. En bij Hitler was de eerste reactie eene hernieuwing der verzekering, dat hij Frankrijk thans geen territoriale eischen meer te stellen heeft.

Tot zoover alles goed. Thans moet blijken, of er een algemeene ontspanning zal kunnen volgen.

Laval is met Mussolini overeengekomen, deze in een bepaalde richting te zoeken, en, op eenigen afstand, heeft Engeland aan hun opzet zijn zegen gegeven.

Men wil Duitschland naar Genève teruglokken, onder voorwaarden die een verloochening van den 'Anschluss', deelneming aan een Oostelijk Locarno-pact, en hervatting der ontwapeningsconferentie inhouden, op dezen voet dat Duitschland zich, evenals alle anderen, eene algemeene bewapeningscontrôle zal laten welgevallen. Daarmede zal dan voor Duitschland het uur der gelijkgerechtigdheid zijn aangebroken, waarnaar het meermalen gezegd heeft met ongeduld te verlangen.

Deze voorstellen zullen, eer Duitschland er in toetreedt, op veel punten moeten worden verduidelijkt. Van de naleving van welke militaire bepalingen van het verdrag van Versailles zal Duitschland ontslagen zijn en welke zullen blijven gelden? Van den eisch tot blijvende demilitarisatie van den linker Rijnoever heeft Frankrijk (het is daareven nog te Genève gebleken) niet afgezien; het blijft dien noodzakelijk achten tot zijne veilig-

heid. Maar dan zal de gelijkgerechtigdheid dus nog onvolkomen blijven.

Ten aanzien van zijn Oostelijke grenzen heeft Duitschland indertijd eene geruststellende verzekering gegeven aan Polen. De zaak ziet er anders uit nu een algemeen Locarno-pact voor Oost-Europa wordt beoogd, een pact waaraan de Sowjet-regeering deel heeft en waarvan de naleving dus ook door anderen dan Polen kan worden geëischt. Ook door Roemenië bijvoorbeeld ten opzichte van Hongarije, dat zeker niet zonder meer zijne revisieidealen zal willen opgeven, en waaraan Italië, men weet niet recht in welke mate, gebonden schijnt.

Op het pad dat Laval en Mussolini willen bewandelen liggen dus nog steenen te over. Maar men moet erkennen dat de wil ze op te ruimen, althans te ontgaan, ernstiger schijnt dan tevoren, en dat eene combinatie in wording lijkt die eene oplossing van velerlei moeilijkheid zal kunnen doorzetten, althans met eenige kans op goeden uitslag beproeven. Laval en Mussolini zijn daarbij op den voorgrond getreden ten teeken dat Frankrijk en Italië er van af willen zien elkander tegen te werken en gedeeltelijk te verlammen. Engeland en Rusland sympathiseeren. Duitschland kàn dus in de hand worden genomen, maar van de wijze waarop men dit beproeft, zal veel afhangen. Er zal een buitengewone tact vereischt zijn om in deze omstandigheden de mate van eendracht die Europa niet ontberen kan te herstellen en het gevoel van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid dat ons werelddeel behoeft, te versterken en te doen zegevieren. Staatkundige ontspanning is de voorwaarde tot die gemeene verzaking aan economischen waanzin waaraan het herstel der wereld hangt. Niet slechts uit Europa wordt Europa bedreigt: ook uit de Vereenigde Staten en Oost-Azië, maar juist dáárom moet alles in het werk worden gesteld, den Europeeschen baaierd door iets wat op een kosmos lijkt, te vervangen. Een schietgebed dus voor aansterking van ‘the European mind’ bij die zich Europa's leiders achten, ja ten deele zich officiëel dien hoogen titel, die verplichtingen meebrengt, hebben toegelegd. Laat zien wat Uw voorgaan tot ons welzijn vermag!

C.

Bibliographie

Sir James Jeans, Through Space and Time. Based on the Royal Institution Lectures Christmas 1933. Cambridge, University Press, 1934. xiv en 224 blz.

Dit nieuwe boek van den ook in ons land hoog gewaardeerden Engelschen astronoom (naar we vernemen, is reeds een Hollandsche vertaling in bewerking) zal ongetwijfeld weer veler belangstelling wekken en bevredigen. Het is meer elementair van aard dan 'The new background of Science' en geeft niettemin in den loop van een gedachtenreis door aarde, lucht en hemel, langs maan, planeten, zon, sterren en nevelvlekken, een duidelijken indruk van menig verbijsterend resultaat der moderne astronomie. Dat daarbij over moeilijkheden wel eens vluchtig heen geloopen wordt, is, gezien den aard van het werk, begrijpelijk; dat dit ook reeds bij elementaire en fundamenteele astronomische begrippen gebeurt, is minder gemakkelijk te aanvaarden: dat de beweging der planeten van West naar Oost als retrograad wordt betiteld en als uitzondering wordt beschouwd, mag een lapsus zijn; dat echter gedaan wordt, alsof alleen de planeten en niet ook zon en maan die beweging bezitten, beduidt een verdoezeling van een voor den algemeenen lezer altijd moeilijk punt, waarover toch klaarheid moet bestaan. Naast dergelijke onvolledigheden vallen enkele bepaalde onjuistheden op: zoo valt vlak naast een opsomming van de teekens van den dierenriem toch moeilijk vol te houden, dat deze alle op één na namen van dieren dragen! (p. 88)

Het boek is mooi uitgevoerd en versierd met zeer talrijke en fraaie illustraties.

E.J. DIJKSTERHUIS

Dr. J. Schrijver, Leerboek der Graphologie. - N.V. Uitgevers-Maatschappij 'Kosmos'. Amsterdam; zonder jaartal. XII en 228 blz.

Mag men eerlijkheidshalve de taak op zich nemen, een boek te recenseeren, dat handelt over een gebied, waarop men zich, in den meest volstrekten zin van het woord, leek weet? Zeker niet, wanneer men onder recenseeren een kritisch beoordeelen wil verstaan van omvang en gehalte van de kennis, die de schrijver over zijn onderwerp bezit, wanneer men dus het recht wil hebben, hier hem tegen te spreken en ginds met hem in te stemmen en met hem van meening te verschillen over de keuze van de stof en het al of niet doeltreffende van zijn methode.

Echter is de deskundigheid, die daarvoor noodig is, niet de eenig denkbare voorwaarde, die men aan den steller van een referaat kan opleggen. Zij is het in het bijzonder niet bij een werk, dat zich als leerboek aankondigt en dat dus in de allereerste plaats zich richt tot wie er iets uit leeren wil; als zoodanig vraagt het immers feitelijk om beoordeeling door een onbevangen leek, die zonder vooropgezette meeningen het betoog van den schrijver op zich heeft laten inwerken.

Wanneer ik nu in den hiermee bepaalden zin van het woord een oordeel over het werk van Dr. Schrijver tracht te geven, is de eerste vraag, die ik wil stellen, deze: kan men uit dit boek de practische beoefening der graphologie leeren? Waarop het antwoord ‘neen’ moet luiden. Wat mij persoonlijk althans van herhaalde en aandachtige lezing ervan is bijgebleven, is in de allerleerste plaats een gevoel van ontzag voor het zeer gecompliceerde en hoogst subtiele stelsel van inzichten, die men moet bezitten en overwegingen, die men in het werk moet stellen, om uit iemand's handschrift iets omtrent zijn karakter op te maken en op grond daarvan een heilige angst, om mij ooit dilettantisch aan zulk een onderneming te wagen. Een tweede vraag is echter: kan men uit dit boek leeren, wat graphologie is? En daarom zou ik volmondig met ‘ja’ willen antwoorden. Aan ieder, die met de gangbare populaire skepsis tegenover de graphologie staat (ik herhaal het woord, omdat het moeilijk te zeggen valt, of men van een kunst of een wetenschap moet spreken), kan men den raad geven, zich door Dr. Schrijver te laten voorlichten en daarna zijn opinie eens te herzien. Men kan dit des te veiliger raden, omdat die voorlichting hier op zoo aangename wijze gegeven wordt. Er bestaat harmonie tusschen de royale uiterlijke verzorging, die de uitgeefster aan het werk gaf en den in den besten zin wetenschappelijken schrijftrant van den auteur, die in zijn breedrustige uiteenzettingen, in gedragen en niettemin levendigen stijl gesteld, overal boeiend weet te blijven, die hoffelijk weet te polemiseeren en die in de bescheiden en toch besliste weergave van zijn eigen opvattingen steeds den juisten kijk op den graad harer zekerheid behoudt.

Ik wil hiermee niet zeggen, dat alle eischen, die een kritische leerling aan het betoog kan stellen, steeds volledig vervuld worden. Persoonlijk heb ik b.v. in het werk een duidelijke uiteenzetting gemist van de relatie, waarin de theoretische karakterologische waardeering van bepaalde schrifteigenaardigheden tot de ervaring inzake het verband van schrift en karakter staat; weliswaar wordt op blz. 156 zeer terecht betoogd, ‘dat een empirische waarneming alleen dan als zoodanig te aanvaarden en te gebruiken is, als eenigszins vaststaat of te schatten is, dat het verband tusschen karaktertrek en schriftverschijnsel, dat de empirische waarneming vastleggen wil, in een voldoend aantal gevallen.... geconstateerd en deugdelijk gecontroleerd werd.’ Maar omgekeerd wordt men in zeer vele gevallen niet gewaar, of het door den schrijver als plausibel of vaststaand voorgestelde verband tusschen beide nu ook in een voldoend aantal gevallen empirisch is geverifieerd en zelfs niet, of dit verband nu eigenlijk min of meer intuitief en speculatief wordt geponeerd of dat het uit statistisch materiaal inductief is afgeleid. Ook heeft het soms den schijn (ik herhaal, dat dit leekenbeschouwingen zijn), of de schrijver met zich zelf in tegenspraak geraakt. Met name komt dit voor bij de waardeering van de verbindingswijzen guirlande en arcade. Op blz. 115 heet het, dat de arcade een symptoom is van een omrastering

van het ik-domein, de guirlande van een openstellen daarvan. In overeenstemming hiermee wordt op blz. 155 aan de sinistrogyre schrijfbeweging, die de guirlande voortbrengt, een centrifugale intentie toegekend, die de uitdrukking van extraversie is, terwijl de dextrogyr geschreven arcade a.s centripetaal en als symptoom van introversie wordt geduid. Plotseling (blz. 155; r. 4. v.o.) leest men dan echter over het centrifugale karakter der dextrogyrie en het centripetale der sinistrogyrie en als conclusie daarvan (waaruit tevens blijkt, dat hier niet onopzettelijk twee termen verwisseld zijn) verschijnt de sinistrogyrie als een nemende, het ik in het centrum plaatsende en dus omsluitende uitdrukkingsbeweging. Nadere verduidelijking zou hier wel zeer gewenscht zijn.

Dit echter slechts volledigheidshalve en als blijk van belangstelling. Ik vermeld ten slotte nog, dat aan het boek als bijlage een verzameling van 178 schriftvoorbeelden is toegevoegd, waarnaar in het betoog telkens verwezen wordt; de welhaast ongeloofelijke onderlinge verscheidenheid van de hier weergegeven schriftvormen is alleen al toereikend, om althans het streven der graphologie volkomen te verklaren en dus ten volle te wettigen.

E. J. DIJKSTERHUIS

Dr. M.J. Langeveld, De Psychologie der Middelbare Schoolklas. - N.V. Boekhandel W. ten Have, Amsterdam. 1934. 94 blz.

Wanneer de schrijver van dit werkje is, zooals hij zich voordoet - en ik heb niet de minste reden, daaraan te twijfelen - mag men het Lyceum te Baarn geluk wenschen met het bezit van een docent, die een zoo hooge opvatting van zijn taak heeft en een zoo sterken drang om zich rekenschap te geven van wat er zich in zijn leerlingen in de moeilijke jaren, die ze doormaken, afspeelt. Hij ziet hen blijkbaar in de allereerste plaats als jonge menschen, die hij in hun moeilijkheden, ook voor zoover ze buiten het onderwijs liggen, tracht te begrijpen en die hij bij de overwinning daarvan wil helpen en men kan het zich nauwelijks anders voorstellen, of hij heeft een loopbaan bij het onderwijs gekozen uit roeping en niet omdat hij, na afgestudeerd te zijn, toch ook leven moest. Wat zoo iemand op grond van theoretische studie en empirisch onderzoek heeft mede te deelen over de psychologische processen, die zich in het schoolleven afspelen, processen, die nog gecompliceerd worden door het feit, dat de leerlingen op school niet individueel, maar als groep optreden, verdient ongetwijfeld aandacht van allen, die middelbaar of gymnasiaal onderwijs te geven hebben. Het zal hun begrip van de menschelijke relatie, waarin zij tot hun leerlingen staan, verhelderen, ook wanneer zij noch het vermogen, noch den wensch hebben tot een zoo diep ingrijpen in het persoonlijk leven van kinderen van andere ouders, als waartoe de schrijver zich bevoegd en geroepen voelt.

Er bestaat op dit punt bij velen, die het ook heel goed meenen, een grootere terughoudendheid, dan aan Dr. Langeveld, die er niet tegen op zal zien, vertrouwelijkheid uit te lokken, waar ze niet spontaan optreedt, eigen schijnt te zijn. Die terughoudendheid kan ongetwijfeld voortkomen uit een gemis aan echte belangstelling, maar ze kan ook het gevolg zijn van huivering, om misbruik te maken van den psychi-

schen invloed, die een docent nu eenmaal zoo gemakkelijk op zijn leerlingen kan uitoefenen en van afschuw voor het dilettantisme, waartoe de practische toepassing der psychologie helaas zoo gemakkelijk voert. De schrijver zal, als ik goed zie, beide motieven kunnen begrijpen; zijn werk geeft er zoo vaak de blijken van, dat de ideeële opvatting van zijn taak hem niet belet, met beide beenen op den grond der onderwijsrealiteit te staan, dat hij ook wel zal inzien, dat het steeds maar aan enkelen gegeven zal zijn, voor hun leerlingen zooveel te zijn, als waartoe hij zelf bereid is en in staat schijnt. Intusschen, men behoeft hem niet in alles na te volgen, om toch uit zijn geschrift veel te kunnen putten, dat der behartiging waard is en het als een welkome aanwinst van de nog zoo schaarsche literatuur over de paedagogiek der Middelbare School te kunnen begroeten.

E.J. DIJKSTERHUIS

Dr. E.H. ter Kuile, De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Overijsel. Eerste Stuk: Twente. - Rijksuitgeverij 1934.

Langzaam aan schiet Monumentenzorg wat op met de beschrijving harer objecten: de Baronie van Breda, Maastricht, de Bommelerwaard, en nu Twente. Er blijft nog heel veel te doen, eer Nederland op dezen voet gecatalogiseerd zal wezen. ‘In 1930 werd een aanvang gemaakt met het opmeten en fotografeeren der (Twentsche) monumenten. Dit werk eischte veel tijd en werd eerst in 1934 voltooid’.

Sint-Plechelmus te Oldenzaal vergt er van de 155 bladzijden van dit boek een twintigtal en is op de 67 platen met 14 vertegenwoordigd. Bisschop Balderik bouwde een eerste steenen Plechelmuskerk nadat in 954 de relieken van dien sant van Odiliënberg naar Oldenzaal waren overgebracht. Van dit 10de-eeuwsch gebouw schijnt niets over, en het eerstvolgend schriftelijk gegeven is van 1450, toen de bestaande Romaansche kerk er al drie eeuwen stond. Stijlvergelijking met de Maastrichtsche Onze Lieve Vrouw en de abdijkerk van Rolduc heeft Kalf aan de eerste helft der 12de eeuw als bouwtijd doen denken, vergelijking met Nedersaksische gegevens Vermeulen (bij wien Ter Kuile zich aansluit) aan de tweede helft dier eeuw; aan den toren, die menging van laat-Romaansche met vroeg-Gothieke vormen te zien geeft, kan niet voor omstreeks 1250 zijn begonnen.

Welke lotgevallen heeft een gebouw van dergelijken ouderdom in de Nederlanden noodzakelijk doorgemaakt! Dat in 1492 de stad ‘cum bona parte templi’ verbrandde, was het ergste niet: die ‘bona pars’ blijkt zich tot de daken te hebben beperkt, en bisschop David van Bourgondië stond, ter herstelling, met aandacht, hulp en geld bij. Maar tusschen 1597 en 1674 wisselde het gebouw, van katholieken aan protestanten overgaande en omgekeerd, zevenmaal van bestemming. Koorbanken, orgels en oxaal moeten echter nog ongerept zijn geweest, toen in den fellen winter van 1794 op 1795 aftrekkende troepen der Bondgenooten drie weken lang de kerk tot hun hospitaal en paardenstal kwamen gebruiken en al het meubilair verstookten. Na hun vertrek zag de kerk er als een ruïne uit, en de hervormde gemeente richtte nu, op armoedige wijze, alleen het koor voor Naar godsdienstoefening in. Een decreet van Koning Lodewijk droeg het gebouw aan de katholieken

over; van 1891 tot 1900 werd het onder Cuypers gerestaureerd, welke restauratie van 1922 tot 1925 werd voltooid; in 1930 werd een nieuwe sacristie met verwarmingskelder aangebouwd volgens ontwerpen van een architect van Monumentenzorg.

Twickel was als adellijk huis reeds vóór 1347, toen het aan Herman van Twiclo verkocht werd, bekend maar heette toen 'hus to Eysinc'. Omstreeks 1550 heeft de toenmalige eigenaar Goossen van Raesfelt. (gehuwd met Agnes van Twiclo) het geheel herbouwd. De frontgevel is evenwel niet in zijn oorspronkelijke gedaante bewaard; de middenpartij moet, hooger opgetrokken, oorspronkelijk een meer indrukwekkend figuur hebben gemaakt. De verdubbeling van het frontgebouw aan de zijde van de binnenplaats is eerst uit den tijd der Wassenaer's (1692), en de rijk bewerkte marmeren schoorsteen die thans een der gelijkvloersche vertrekken versiert is in 1737 gemaakt voor het huis Portugal te Delft en eerst in 1897 naar Twickel overgebracht.

Het Weldam (bouwheer Johan Ripperda) is een 17e-eeuwsch specimen (1644-1645) in den voornamen stijl waarin Frederik Hendrik zijn bouwlust vierde. Harmonieus van voorkomen is ook het huis Diepenheim dat Berend Bentinck zich in 1648 bouwde.

Een gaaf staal van een 17e-eeuwsch Twentsch boerenhuis staat te Groot-Driene ('erve de Waarbeek').

De lectuur van zulk een droge lijst als deze catalogus noodzakelijk zijn moet wordt mogelijk, en zelfs aangenaam, doordat voortdurend associaties worden opgewekt. Bij Dr. ter Kuile is het werk voorzeker in voortreffelijke hand geweest.

C.

Dr. Jan Romein, De Lage Landen bij de Zee. Geïllustreerde Geschiedenis van het Nederlandsche volk van Duinkerken tot Delfzijl. - Utrecht, W. de Haan, 1934.

De illustratie instructief, de tekst (waartoe ook Mevrouw Romein-Verschoor, Dr. P.J. Bouman, Dr. O. Noordenbos, Dr. R. van Roosbroeck en Herman Vos hoofdstukken hebben bijgedragen) met zeer goede partijen in het drievierde gedeelte dat aan de beschavingsgeschiedenis gewijd is, maar weinig beter dan een marxistische kwajongensstreek in het één vierde waarmee de staatkundige geschiedenis het moet stellen. 'Deze beschavingsgeschiedenis' noemt Prof. Kernkamp in den eersten regel van zijn voorwoord het werk waarin hij terecht groote hoedanigheid erkent; ware het dan ook in den titel maar als cultuurgeschiedenis aangekondigd! Maar deze spreekt van 'geschiedenis' zonder meer. Is de eenheid die Dr. Romein beoogde, inderdaad bereikt? Daartoe had de staatkundige geschiedenis, met name van 16e eeuw en Republiek, moeten zijn *doordacht* (zij het dan door een marxist), en niet afgeroffeld. In de politieke hoofdstukken komen wonderlijke zaken voor die alleen de haast heeft kunnen laten staan. Een haast die nadat op bl. 277 Jeannin genoemd is als de Fransche gezant die overkwam voor het Bestand, op bl. 337 als zoodanig noemt Richardot; die zich almede niet herinneren wil dat men niet tegelijk pensionaris van Rotterdam en advocaat-fiscaal van Holland kan zijn (bl. 284); dat de Eerste Unie van Brussel en de Tweede in toeleg geheel verschillen

(bl. 263); dat Artois Philips den Stoute niet door den dood van Lodewijk van Male kon aankomen die het nimmer bezat (bl. 206), maar in 1384 al twintig jaar in Philips' eigen handen was uit de erfenis van Philippe de Rouvre. Een zoo belangrijke aangelegenheid als Frederik Hendrik's veldtocht van 1632 met wat er aan vast zit wordt, in een werk nog wel dat van Duinkerken tot Delfzijl wil kijken, in het geheel niet genoemd. Kleinigheden zoo men wil, maar van de soort die doen vermoeden dat Dr. Romein in dit gedeelte van zijn taak het ware pleizier niet heeft gehad.

Maar laat ik herhalen dat er, naar mijn oordeel, geen vollediger, samenhangender populaire schets der Nederlandsche beschavingsgeschiedenis bestaat dan Dr. Romein ons heeft aangeboden. Zij laat verwante proeven van anderen ver achter zich. Jammer maar dat de voorstelling van Nederlands staatkundig lotgeval vuur, gang en oorspronkelijkheid mist, en slechts de stijve leerstelligheid van den schrijver in beeld brengt.

C.

Maurice Barrès. Mes Cahiers. Tome huitième, 1909-1911. - Paris, Plon, 1934.

Hetzelfde karakter als te voren: half zakelijke agenda, half zieledagboek.

Het zijn de jaren van Barrès' campagne voor de verzekering (ondanks de scheiding) van den welstand der kerkgebouwen: ‘la grande Pitié des Eglises de France’. De enkele monumenten die als uit kunsthistorisch oogpunt belangrijk ‘geclasseerd’ waren, liepen geen gevaar: het was voor het dorpskerkje dat Barrès opkwam. ‘Ce que je veux sauver, ce n'est pas la propriété des prêtres, ni la propriété des croyants, ni la beauté de la France, c'est l'humanité toute nue.... Croyez-vous que vous n'êtes tenus envers les pauvres qu'à la culture intellectuelle?’

Het zijn ook de jaren der enquéte van Agathon en van het boek van Gaston Riou: *Aux écoutes de la France que vient*. Ook Barrès constateert: ‘Il me semble que nos jeunes gens, les meilleurs d'entre eux, à cette heure, comprennent *la majesté de l'ordre*’.... (3 Dec. 1910).

Tegen die majesteit strijdt, dat ieder op gelijken rang zich naar voren zou wenschen te dringen, en de studiebeurzen bij het publiek onderwijs hebben de strekking dit te bevorderen. ‘Ils ne désirent pas avoir des connaissances pour jouir de ces connaissances, mais pour quitter leur rang.’

Maar men zou aan het uitschrijven kunnen blijven. Die kan, neme het boek zelf ter hand. Dit deel staat bij de vorige in geen enkel opzicht achter.

C.

Mr. C. van Vollenhoven's Verspreide Geschriften. Tweede deel, Internationaal recht. - Haarlem-'s Gravenhage (Tjeenk Willink en Nijhoff), 1934.

Met verblijdenden spoed wordt deze uitgave voortgezet. Thans ontvangt men den van Vollenhoven der *Roeping van Holland*, met al de geschriften van vroegeren en van lateren datum dan 1910 die zich

daaromheen groepeeren. De lof, bij de verschijning van het eerste deel aan de wijze van uitgeven toegebracht, kan slechts worden bevestigd. Alleen zou ik meenen dat de lectuur van enkele polemische vertoogen (158 vv., 230 vv., 280 vv.) zou zijn vergemakkelijkt, indien telkens eene noot den hoofdinhoud der critiek waartegen van Vollenhoven zich richt, bekend had willen maken. Thans wordt de lezer gedwongen voor die kennis naar eene bibliotheek te loopen.

C.

G.N. Clark, M.A., The Later Stuarts, 1660-1714. - Oxford, Clarendon Press, 1934.

Van dezen in Nederland zoo gunstig bekenden auteur verwondert het niet, dat zijn werk veel meer bekendheid met Nederlandsche bronnen verraadt dan wij van Engelsche geschiedschrijvers gewoon zijn. Clark mag aan Dr. Romein ten voorbeeld worden gesteld als iemand die er in geslaagd is, staatkundige geschiedenis en beschavingsgeschiedenis tot een werkelijke eenheid te maken. Bij vergelijking met Macaulay valt het op, hoe hol in het gemeen de rhetorica is waaraan die beroemde voorganger, zijner gaaf bewust, zich zoo gaarne overgaf. Men leert hier de geschiedenis van Karel II, Jacobus II, Willem III in objectiever voorstelling dan die van Maucaulay kennen. Zeer nuttig voor een Hollander is ook de lectuur der hoofdstukken over Queen Anne; m.a.w. over den Spaanschen successiekrijg waarvan de geschiedenis ten onzent nog vrijwel verwaarloosd ligt, en die toch de periode voorstelt waarin wij bij Engeland, nog veel sneller en definitiever dan dat reeds in den tijd van Willem III het geval was, zijn achter geraakt. Intiemere kennis van dit proces is voor het begrip der geheele Republieksgeschiedenis van 1715 en vervolgens van groot belang.

C.

Winston S. Churchill, Marlborough, his Life and Times, vol. I, II. - London, Harrap and Co., 1933, 1934.

De kloeke kracht waarmede deze staatsman parlementaire met letterkundige werkzaamheid vereenigt dwingt bewondering af. Na zijn *World Crisis* dit zwaar gedocumenteerde boek over den even beruchten als beroemden voorvader dien de nazaat meent ons beter dan vorige schrijvers te kunnen doen kennen.

Beter dan Macaulay zeker. Tegen dezen begeeft zich Winston Churchill doorloopend in polemiek, en naar het mij voorkomt in de meerderheid der gevallen met goeden uitslag voor zijn held en zichzelven. Marlborough is geen voorbeeld van onbaatzuchtigheid geweest en nog andere menschelijke deugden hebben hem ontbroken; zijn biograaf erkent dit alles met ruiterlijkheid. Hij wil alleen niet, dat deswege de man dien Willem III wantrouwde en wiens vrouw het met Anna verkorf tot een zedelijk monster zal worden gemaakt. De meeste misvattingen over Marlborough komen uit verkeerd begrip van de waarde der Jacobitische historische

traditie voort, eene waarde die Winston Churchill, in hoofdstukken die een model zijn van historische critiek, ons lager leert aanslaan dan zijne voorgangers hebben gedaan.

Magistraal, van even breeden opzet als doordringende detailkennis is schrijver's voorstelling van Marlborough's veldtochten. De verrichtingen, tekortkomingen veelal, van Nederlandsche generaals komen daarbij zonder vooringenomenheid tegen onze natie ter sprake. Wat weten wij hier van die zaken, die toch een tijd betreffen waarin Nederland gedrongen werd zich te gedragen als groote militaire macht, bijzonder weinig af! Reede-Ginkel, Slangenburg, Ouwerkerk, van Goor, wat zijn het ons dan namen, en wat blijven het ons dan namen, zoo wij Wagenaar over hen opslaan? Hier voor het eerst leeren wij hunne persoonlijkheid kennen, en in hoeverre het mede de Nederlandsche politiek is geweest welke die persoonlijkheid gevormd of vervormd heeft.

De beide verschenen deelen bevatten Marlborough's levensgeschiedenis tot 1705. Ramillies, Oudenaarde en Malplaquet moeten dus nog volgen.

C.

J.L. Garvin, Life of Joseph Chamberlain, vol. III (1895-1900). - London, Macmillan, 1934.

Een periode waarin alles min of meer in de schaduw staat die twee gebeurtenissen achter- of vooruit werpen: de Jameson-inval en de Boerenoorlog.

Heeft Chamberlain den Jameson-inval gewild? Niet op het oogenblik waarop en te midden der omstandigheden waaronder hij plaats had. Hij heeft echter toegelaten niet alleen, maar bevorderd dat Jameson tot zijn sprong in staat geraakte, die niet had mogen volgen dan bij een zekeren loop van zaken te Johannesburg, die zich niet verwezenlijkt heeft. - ‘I take for granted’, seint 6 Dec. 1895 Chamberlain aan den Hoogen Commissaris, ‘that no movement will take place unless success is certain’ (bl. 63).

Heeft Chamberlain gehandeld als werktuig van Rhodes? Allerminst. Hij heeft het feit van Rhodes' invloed en van de ongemeene trekkracht van diens idealen in zijn berekeningen moeten opnemen, maar die berekeningen zelve zijn beheerscht geweest door eigen overtuiging en eigen wil.

Over het geheel handhaaft zich Garvin's werk op een hoog plan; hoogstens laat hij enkele enormiteiten zonder aanteekening passeeren; zoo op bl. 59 de bewering van Sir Hercules Robinson dat de geheele mannelijke volwassen Boerenbevolking in Transvaal geen 15.000 zielen uitmaakt en jaarlijks afneemt(!). Dit wordt beweerd op 4 Nov. 1895 wanneer het moet worden voorgesteld of een handjevol Boeren een viermaal talrijker(!) uitlanderbevolking van politieken invloed versteekt. Op bl. 452 evenwel (wij zijn hier in 1899) wordt gezegd dat de militaire kracht der Boeren niet moet worden onderschat: Transvaal en Vrijstaat bijeen sturen 50.000 man in het veld. Daar nu ten allen tijde de Boerenbevolking van den Vrijstaat geringer is geweest dan die van Transvaal, kan de bewering van Sir Hercules uit 1895 onmogelijk juist zijn. De waarheid is dat toen hij schreef, de Transvaal 226.028 blanke inwoners telde, waarvan 150.308 in het land geboren; uitlanders van alle nationaliteiten 75.720; op de weerbaarheidsrol ingeschreven Boeren ruim

25.000 (Botha, *Ontwikkeling van die Suid-Afrikaanse Republiek*, 352).

'A war with the Transvaal would certainly rouse race antagonism in the Cape Colony and leave behind it the most serious difficulties in the way of South African union.... Unless upon the utmost and clearest provocation, such a war would be extremely unpopular in this country', bericht Chamberlain aan Milner, 16 Maart 1898 (bl. 366). Milner antwoordt: 'I hope we may manage, *by a judicious combination of caution and bluff*, to worry on without discredit until we are in a better position to "round" upon them' (22 Maart 1898; bl. 370). Hier ziet men het gevaarlijk spel ingezet dat op den niet-gewenschten oorlog is uitgeloopen. Men meende het met dezen tegenstander te kunnen spelen, omdat men hem minachtte. Al spoedig na het oorlogsbegin doet Chamberlain dit niet meer. 'In Africa the two races, so admirable each of them in their own way, will now, at any rate, have learned to respect one another' (House of Commons, 5 Febr. 1900; bl. 544). Hierdoor, en hierdoor alleen, heeft deze oorlog in het eind voor de toekomst van Zuid-Afrika vrucht gedragen.

C.

David Lloyd George, War Memoirs, IV. - London, Ivor Nicholson and Watson, 1934.

De aanval op Haig en Robertson, in dit boekdeel voorkomende, is reeds vermaard. In het bijzonder wegens Passchendaele moeten de generaals het ontgelden. Passchendaele is de naam van het maanden lang volgehouden offensief van najaar 1917 ter herovering der Vlaamsche kust, een offensief waarbij vorderingen werden gemaakt in belachelijke wanverhouding tot den omvang van het doel, en die vorderingen werden betaald met het leven of de gezondheid van honderdduizenden wier krachten, volgens Lloyd George, beter op zwakkere punten van den Duitschen verdedigingsring (Italië, de Balkan, Mesopotamië, Palestina) hadden kunnen zijn ingezet. Inderdaad kan Lloyd George aantoonen dat een goed deel der stille verwijten waarmede het Britsche opperbevel in het voorjaar van 1917 het offensief van Nivelle had bejegend, toepasselijk zijn op zijn eigen Passchendaele-offensief van een half jaar later. De gesteldheid van het terrein liet vruchtbare gebruikmaking van het wapen der cavalerie, waarin de Engelschen een besliste overmacht bezaten, niet toe, en volgens Lloyd George hadden de generaals, als zij op het gemiddelde van den najaarsregenval der afgeloopen jaren hadden willen letten, dit kunnen voorzien. Hij heeft niet de macht gehad te kunnen stuiten hetgeen hij afkeurde; gedeeltelijk door te blind vertrouwen in Engeland op de onfeilbaarheid der legeraanvoering, maar gedeeltelijk ook door een stille samenzwering der militaire instanties om de burgerlijke autoriteit van juiste inlichtingen omtrent den omvang der ondervonden teleurstelling verstoken te doen blijven. En toen Caporetto kwam, en daarmede de bittere noodzaak (besluit de schrijver dit gedeelte van zijn betoog) kon opeens alles wat vroeger onmogelijk had geheeten: er kon versterking naar Italië worden gezonden, en niettemin bleef het front in Frankrijk staan. Het zou ook zijn blijven staan (verzekert hij), als men eerder van offensief in het Westen had afgezien om den vijand aan te vallen op zwak gedekte punten elders.

Dat Passchendaele een slecht voorbereid en ondanks waarschuwingen onredelijk lang volgehouden offensief is geweest zal in het licht der thans verworven feitenkennis nauwelijks bestrijding ondervinden. ‘The low-lying clayey soil, torn by shells and sodden with rain’, erkent Haig zelf in een retrospectief bericht van 25 Dec. 1917, ‘turned to a succession of vast muddy pools. The valleys of the choked and overflowing streams were speedily transformed into long stretches of bog, impassable except by a few well-defined tracks, which became marks for the enemy's artillery. To leave these tracks was to risk death by drowning’ (Robertson, *Soldiers and Statesmen*, II 255). Hierin is niets dat een kenner van het terrein Haig niet van te voren had kunnen vertellen Maar dit alles raakt de hoofdzaak van het geschil niet. Kon men op het front in het Westen zonder gevaar zich principieel tot de verdediging beperken en in alles het initiatief aan den vijand laten? Een vijand die een paar maanden later tot de krachtsontwikkeling van voorjaar 1918 in staat bleek? Hoe zou een verzwakt Engelsch front zich hebben gehouden onder een druk die het niet-verzwakte heeft doen trillen en beven? Waartegen de andere school dan weer opmerken kan dat de vijand nimmer tot de krachtsontplooiïng op één punt van 1918 in staat zou zijn geweest, als men hem elders voldoende in spanning had gehouden. Ik denk dan ook dat het debat tusschen de voorstanders der eene en der andere strategie met dit boek van Lloyd George niet besloten zal worden. Een getuigenis van het uiterste gewicht geeft hij zeker.

Het belang van het boekdeel is met dit ééne pleidooi natuurlijk niet uitgeput (bl. 2075 een curieuze memorie van Ludendorff, 14 Sept. 1917: het behoud van België hierom van zooveel gewicht, daar dan ook Nederland in de Duitsche sfeer moet vallen, waarin het zich met name behagelijk zal kunnen voelen, wanneer men er in slagen zal eene garantie voor zijn koloniaal bezit te verwerven van een met Duitschland te verbinden Japan!). Maar dat hij in het geschil met de generaals zijn wil niet heeft kunnen doorzetten, is van al Lloyd George's herinneringen aan het jaar 1917 de levendigste en de pijnlijkste gebleven.

C.

Stem uit de redactie

Oude wijn in nieuwe vaten.

- Wat is *in rebus politicis* de waarde van een woord? Wij vreezen, dat de neiging tot onderschatting dier beteekenis aanzienlijk grooter is dan die tot overdrijven, en vinden een bewijs daarvoor in de opwinding over het 'ordeningsbeginsel'. Zeker het woord is fraai, voortreffelijk gekozen zelfs. Het diskwalificeert bijna (*bijna*) zonder het te bedoelen ons huidig maatschappelijk bestel als wan-orde en schijnt een radicale verbetering daarvan te beloven. Maar toch, die veroordeeling van het heden eener- en die voorspiegeling eener 'ordelijke' toekomst anderzijds, zouden bij lange na niet die macht over ons dagblad-lezend en vergadering-bezoekend publiek kunnen uitoefen en, als de term niet vóór alles de charme bezat zijner nieuwheid. De ordening een beginsel, zoo niet van de toekomst dan toch stellig van onzen tijd, iets dat uit *ons* politiek denken is ontsproten, waarvoor *wij* hebben te strijden, dat *wij* voor het eerst in praktijk zullen brengen, ziedaar wat onze roode en zwarte hervormers er zich van voorstellen. Helaas, de waarheid is minder oorspronkelijk. Is wat men thans als gloednieuw 'ordeningsbeginsel' tracht binnen te halen wel iets anders dan wat men 140 jaar geleden onder den naam van (toen gehaat) 'gildewezen' afgeschaft heeft? En heeft niet de historie bewezen hoe de onloochenbare voordeelen van 'ordening' kunnen worden overwoekerd door de even onmiskenbare gevaren eener wetgeving, die het algemeen belang offert aan de soms schaamtelooze zelfzucht van vrijmachtig geworden groepen? Wij laten de afweging der mérites van het ordeningsprincipe zelf tegen zijn gevaren thans achterwege. Men late zich echter in geen geval door den schijn van oorspronkelijkheid verleiden. Wat de 'ordenaars' willen is terugkeer tot oude en langen tijd algemeen als verwerpelijk beschouwde instellingen. Dat men zijn oordeel,

waar noodig, herziet is niet alleen recht maar zelfs plicht van een ieder, die voor maatschappij en staatsbestel een normaal gevoel van verantwoordelijkheid koestert. Men bekenne dan echter openlijk zijn terugkeer tot het oude en stoffe niet op de nieuwheid van het versleten gewaad, waarmede men zich tooit.

De blanke tijger

III

Een paar uren reden zij, dravend waar de donkere weg recht en goed was en dan weer een tijd lang stappend. Eindelijk verrees aan hun linkerhand de maansikkel en was het pad beter te zien. Slechts nu en dan, wanneer de weg, een tweesprong of een dorp daartoe aanleiding gaf, werd een woord gewisseld. Toen de maan hooger steeg werd aan hun linkerhand de hemel bleek. Zij stegen af om hun paarden wat rust te geven maar hielden niet stil. Hoorne wilde diezelfde dag zijn standplaats bereiken.

De morgen was helder en schoon, zooals bijna altijd in deze tijd van 't jaar. Bij een kruispunt vlak bij een dorp, toen 't al licht geworden was, zagen zij de eerste menschen; eenige vrouwen die zich met haar koopwaar daar verzamelden om met kleine handel wat geld te verdienen. Hoorne keek wat zij verkochten en vond ook wat hij zocht: inlandsche suiker om aan hun paarden te geven tegen de vermoeienis. Hij kocht twee handen vol en ook wat eten voor zich en zijn geleider. En zij stegen weer op en draafden verder.

De zon stond al hoog aan de hemel en het begon warm te worden toen zij het passantenhuis bereikten waar hij op de heenreis overnacht had. Zij moesten hier de paarden wat rust geven; de dieren kregen water en voer en zij namen zelf een bad en een eenvoudig inlandsch maal. Maar na een uur hield Hoorne het niet langer uit en zij stegen weer op.

Aldoor reden zij voort. De zon was reeds voorbij haar hoogste punt en hun schaduw begon aan hun linkerhand te vallen. Het was niet meer mogelijk de paarden lange poozen te laten draven. Zij stegen telkens af van de bezweete dieren en gaven ze suiker. Hoorne keek telkens naar de stand van de zon en vroeg zijn

geleider of hij dacht dat zij het doel van hun tocht nog vóór de nacht zouden bereiken.

'Het zal al donker zijn,' meende deze.

De wensch om bij zijn vrouw en kind te zijn werd heviger in Hoorne; zijn onrust werd grooter naarmate de uren verstreken. Aan de menschen had hij niets gezien wat afweek van de vorige dagen. Alleen leek het in de dorpen die zij doorgereden waren stiller dan anders.

'Zou het mogelijk zijn in het volgende dorp een paar goede versche paarden te vinden?' vroeg hij. 'Dan kunnen we weer in draf gaan.'

'Misschien,' zei de agent, twijfelend. 'Maar met het zoeken daarnaar gaat weer tijd verloren. Onze eigen paarden dragen ons nog. Met deze vlugge stap komen wij snel vooruit.'

Hoorne stemde dit met een enkel woord toe. Maar hoe lager de zon zonk, hoe grooter zijn onrust werd. De derde nacht na de nieuwe maan, dat is over zes dagen, zei hij voor de honderdste maal in zichzelf om zich gerust te stellen.

Zij kwamen nu in de streek van zijn standplaats. Hun schaduwen waren zeer lang. Een half uur nog, dan zou de zon ondergaan. Zoo voortgaande als zij nu deden, zou het nog drie uur duren vóór hij thuis was. De derde nacht na de nieuwe maan.... Er kan nog niets gebeurd zijn, zei hij tegen zichzelf.

De zon werd een groote roode schijf en lag bijna op de kim. De westerhemel gloeide. Het land om hen heen was leeg en verlaten; geen levend wezen was te zien. Het stappen en het hijgend ademen der paarden waren de eenige geluiden. Zij reden voort.

Toen Hoorne weer opzag en naar rechts keek, was de zon verdwenen. Het onvruchtbare land was hier bedekt met struikgewas en groepen boomen. Snel verdichtte zich de schemering. Hij dreef zijn paard weer aan tot grooter spoed.

Plotseling schrok hij op. Twee groote zwarte vogels vlogen suizend over zijn hoofd, dwars over de weg. Dat gebeurde hem nooit, dat hij een vogel niet aan zag komen.... Maar hij was ook niet híér met zijn gedachten, hij was bij zijn vrouw en kind. Het werd donkerder....

De derde nacht na de nieuwe maan.... Waarom kon hij zich niet bevrijden van de greep dier vuist, die zich binnen in zijn

borst steeds vaster scheen te klemmen om zijn hart? De derde nacht na de nieuwe maan.... Het werd donker....

Donderend barstte rechts vóór hem een geweerschot en scheurde krakend door de slapende lucht. Zijn paard deed een sprong en stond stil. Achter zich hoorde hij een zwakke uitroep:

'Allah!'

Hij keek om en zag de agent van zijn paard storten; hij wist op hetzelfde oogenblik dat de kogel voor hemzelf bedoeld was. In dezelfde seconde dat hij had omgekeken was hij van zijn paard gesprongen, aan die kant waar hij door het dier gedekt werd. Zijn buks lag over de rug van zijn paard, gereed om te vuren in de richting vanwaar het schot gevallen was.

Daar barstte een tweede schot los in het struikgewas onder de donkere schaduw van lage boomen en op hetzelfde oogenblik stootte zijn paard een smartelijk gekreun uit en deed weer een sprong. En weer stond het dier, hevig trillend, stil. Zijn kop keerde zich terzijde naar zijn buik, het gebaar dat Hoorne kende van de enkele keeren dat het aan de scherpe pijnen van een koliek geleden had. Hij was weer achter zijn paard en loste drie schoten op een punt iets onder de plek waar hij meende dat hij de flauwe vuurstraal van het tweede schot gezien had. De achterpooten van zijn paard begonnen door te zakken. Hoorne knielde met het neerzijgende dier, zijn buks gereed om te vuren op elke plek waar hij een blad zag bewegen. Seconden lang bleef het stil en gebeurde er niets. Toen meende hij geritsel te hooren en het flauwe gerucht van vluchtende voeten. Hij nam een sprong over het paard, snelde eenige meters naar voren en liet zich vallen aan de kant van de weg. Toen kroop hij vooruit, de vinger aan de trekker van zijn buks, naar de plek waar geschoten was. Hij naderde steeds meer de plek, telkens doodstil liggend en luisterend. Weer hoorde hij, maar nu verder weg, het gerucht van vluchtenden. Snel ging hij gebukt vooruit en stuitte eensklaps op een vooroverliggend lichaam. Het was nog warm als van een levende. Hij hield de adem luisterend in en boorde met zijn blikken door de schaduwen onder het geboomte. Er was niets te zien. Hij keerde het lichaam van de vooroverliggende man om en streek een lucifer af. Er was een donkere vochtige plek op het baadje dat hij droeg, ter hoogte van het hart. De man ademde niet. Hoorne hield de vlam van de lucifer bij het gelaat. De oogen waren gebroken. Hij kende de

man niet. Er lag geen geweer bij de doode. Dat hebben de anderen meegenomen, dacht Hoorne. Hij luisterde nog even en keerde toen naar de plaats terug waar zijn paard lag. Het paard van de agent stond er bij en berook zijn gewonde makker. Hoorne ging naar de agent en onderzocht hem. De man was midden in de borst getroffen en dood. Hij greep even de hand van de doode. Toen ging hij naar zijn neerliggend paard en bekeek de buik van het dier. Hij vond dadelijk de wond. Het beest moest hevige pijn lijden. Hij bedacht zich niet lang, streek een laatste maal met de hand over de neus van zijn paard, haalde zijn pistool te voorschijn en schoot het dier een kogel in de slaap. Hij nam de karabijn van de agent over de schouder, vulde het magazijn van zijn eigen geweer bij en greep het nog levende paard bij de teugel. Hij gaf het dier het laatste stuk suiker dat hij had en sprong in de zadel, zijn buks vóór zich, gereed om te schieten. Hij dwong het kleine maar sterke paard tot een draf.

Door alle spanning heen, door alle angst om zijn vrouw en zijn kind heen, was er diep in zijn hart een vreemde voldoening: dat er eindelijk tegen hem werd gestreden met het wapen dat hij het best hanteerde, met het geweer!

Maar de greep van de ijzige vuist in zijn borst, de angstgreep die zijn hart omknelde, werd heviger: de derde nacht na de nieuwe maan lag nog zes dagen in 't verschiet, en hij was aangevallen! Wat zou er daar vóór hem, daar in zijn woning met zijn vrouw en kind gebeurd zijn?... Onbarmhartig dreef hij zijn paard voort.

De gedachte schoot door zijn brein, of het bericht dat hij van het hoofd uit zijn vroegere ambtskring gekregen had, opzettelijk vervalscht kon zijn? Maar hij verwierp dit onmiddellijk. Alles aan dat bericht en aan de wijze waarop hij het ontvangen had, droeg het merk van echtheid. Joesoef Banta moest om de een of andere reden het begin van de opstand vervroegd hebben. Het begin van de opstand? Waarom zou er nu reeds een begin van opstand zijn? Wat was er gebeurd? Niets anders dan dit, dat men hem uit een hinderlaag had aangevallen. Dat alleen was gebeurd. Banta, of wie dan ook, had hem willen vermoorden. En als dat gelukt was, zou dit misschien het sein tot een verdere en algemeener opstand zijn. Ja, zoo moest het zijn. Er was behalve deze aanval op hem nog niets gebeurd. Wild klampten zich zijn gedachten aan deze hoop vast.

Maar de ijzige vuist in zijn borst liet niet los.

Hij reed nu door het laatste gehucht vóór zijn standplaats. Hoewel nauwlijks twee uren na zonsondergang verstreken waren, was het gehucht zoo stil alsof het volkomen uitgestorven was. Hoorne zag niet één enkel mensch. Maar hij reed voort, voort. Het scheen een wonder dat het kleine paard hem aldoor droeg.

Eindelijk kwam hij bij de eerste huizen van zijn woonplaats. Ook hier geen mensch. De enkele lantaarns, die hier gewoonlijk boven de kruispunten der wegen brandden, waren niet opgestoken. Wat beteekende dit? Hield iedereen zich voor hem schuil? Was iedereen gevlucht? Hij reed voort. Daar was zijn huis. Het was donker.

Hij reed het voorerf op. Hij kon zien dat de deuren van zijn kantoor open stonden. Het huis zag er uit alsof het in haast verlaten was; de deuren stonden open. Een vage hoop steeg in hem op dat iemand zijn vrouw en kind had gehaald en in veiligheid gebracht. Ik kom u eens gauw halen, rekent u daar maar op, had de resident in het telefoongesprek met zijn vrouw gezegd. Hij kon weer even ademen en sprong van zijn paard.

Wat zou hij binnen vinden? Een nieuwe hinderlaag? Langzaam, met zijn blikken borend in alle richtingen, trad hij de voorgalerij van zijn woning in. Daar was niets ongewoons te zien. Hij ging de binnenkamer in. Het was hier zoo donker dat hij hoegenaamd niets kon zien. Het was doodstil in huis. Hij riep zacht: ‘Nelke!’ Hij herkende zijn eigen stem niet.

Er kwam geen antwoord. Natuurlijk niet. Zijn vrouw was gevlucht met al de anderen. Iemand had haar met een auto gehaald.

Hij streek een lucifer aan. Ook in de binnenkamer kon hij niets ongewoons ontdekken.

Hij gooide de deur van de slaapkamer wijd open, stak weer een lucifer aan en liet het licht voor zich uitvallen. Voorzichtig, aldoor de vinger aan de trekker van zijn geweer, ging hij de slaapkamer binnen. Ook daar niets. Hij ging naar de eetkamer die achter de binnenkamer lag en stak een lucifer aan....

Wat was dat? De brandende lucifer was op de grond gevallen en uitgedoofd. Hij staarde met groote oogen naar een vaag wit beeld op de grond, dat zijn netvlies getroffen had. De vuist in zijn borst klemde zich dicht met zoo'n kracht, dat de adem fluitend

door zijn keel schoot. Toen was het of zijn hart plotseling aan de vreeslijke omklemming dier vuist ontsprong en heel snel begon te tikken. Hij nam weer een lucifer, maar zijn hand, zijn ontzaglijk vaste jagershand, trilde zoo hevig, dat de lucifer niet aanging maar brak. Hij nam vier lucifers tegelijk en stak ze aan.... Een smartelijke kreet ontsnapte aan zijn keel. Op de grond lagen de lichamen van zijn vrouw, zijn kind en Aminah. Het was of een vreemd, koud bliksem-vuur van de kruin van zijn hoofd door zijn gansche lichaam langzaam naar omlaag sloeg en iets in de diepten van zijn wezen vernielde en verzengde.

Het licht der lucifers doofde uit. Duisternis....

Duisternis. Duisternis.

Hij deed een paar langzame, onzekere passen naar de plaats waar de tafel stond. Toen hij die tastte legde hij zijn buks daarop neer. De karabijn van de gedoode agent nam hij van zijn schouder en legde ook die veer. Hij stak de gasolinelamp aan. Toen wendde hij langzaam de oogen naar de plek op de vloer. Hij trad naar de lichamen van zijn geliefden, boog zich voorover en viel met zijn handen op de grond. Hij fluisterde tweemaal: ‘Nelke. Nelke.’

Het bloed had haar lichte kleed donker gekleurd, bij de plek op haar borst waar een dolk haar moest hebben doorboord en ver daaromheen.

Hij kroop naar het lichaam van zijn kind. Ook dit was doorstoken. Op de gebroken oogjes viel levenloos het licht van de lamp. En uit het kindermondje, uit het lieflijke mondje dat hij zoo vaak in de slaap had bespied, lag een donkerroode stroom van bloed. Aldoor, aldoor zag hij naar die stroom van donker bloed.

Dit scheen het allerwreedste beeld, dat de oneindige wereld in haar eindelooze voorraad van beelden voor hem geborgen hield.

En hij betastte de handen en het voorhoofd van zijn kind. Ze waren koud. Hij betastte de wangen en de oogleden van zijn vrouw. Koud. Hij nam de handen van zijn vrouw, haar handen die hij zoo lief had, in de zijne. Het was alles koud. De twee ringen, die zij droeg, waren verdwenen.

Hij stond op, ging naar het lichaam van de kindermeid en knielde ook daarbij neer. Ook haar borst was, met vier, vijf steken, doorboord. Toen kroop hij naar zijn vrouw en kind en bleef,

voorover op de knieën liggend, naar hun lijken staren....

Eindelijk begonnen de gedachten door zijn brein te druppelen, als regendroppels na de donderslag.

....Ze zijn dood; ik leef. De bliksem is ingeslagen. Het ging door mijn hoofd en mijn ruggemerg. 't Was vreeselijk, maar ik ben niet dood. Niet dood en niet gek. Iemand met zoo'n sterk lichaam als ik gaat niet dood, en wordt ook niet gek. Neen neen. Alleen ging er iets door mij been, van de kruin van mijn hoofd door mijn ruggemerg naar beneden.... En nu lig ik hier voorover op handen en voeten, als een beest, als Nebukadnezar, toen hij gras at en gek was. Als Nebukadnezar.... Maar ik eet geen gras en ik ben niet gek, dat is 't verschil. Er is altijd overeenkomst, en altijd verschil. Ik denk heel helder. Beter dan anders. Ik ben helderziend geworden...

....Hoe kom ik aan Nebukadnezar? Daar heb ik niets mee te maken! Zeker omdat ik voorover op de grond lig, en als kind gedacht heb: als Nebukadnezar gras at, moet hij op handen en voeten gekropen hebben....

....Bij mijn voorvaderen, die boeren waren, is ook dikwijls de bliksem ingeslagen. Wat deden ze dan, als alles afgebrand en vernield was? Dan bouwden ze hun hoeve weer op. Maar ik kan niet weer opbouwen. Het geluk kan men niet weer opbouwen; dat is er of het is er niet. Dat is het verschil.

....Nebukadnezar.... Nimrod. Dat begint ook met een N. Met Nebukadnezar heb ik niets te maken, maar wel met Nimrod. Ik ben ook een jager. Nimrod.... om zoo te zeggen mijn model. Ieder ding, ieder mensch heeft zijn model. Hij was een geweldig jager voor het oog des Heeren. Ik ook. Maar ik jaag niet meer op dieren. Ik jaag op menschen. Dat is het edelste wild. Ik jaag alleen op de schepselen, die naar Gods beeld geschapen zijn. Dat zal in het goddelijke plan wel niet bedoeld zijn. Maar daar is niets aan te doen. Alles wat gebeuren moet, gebeurt, onverschillig of 't in het goddelijk plan ligt, of niet. De wereld bestaat uit dingen die groeien en dingen die gedaan moeten worden. Dat is boerenwijsheid, wijsheid van uitstekend gehalte. De wereld bestaat eenvoudig uit dingen die moeten gebeuren. Zoo is het.

....Hoe barmhartig is de dood!....

....Dingen, die gebeuren moeten. Daden. Juist! Dat is de redding, dat is het eenig mogelijke. Als de hoeve van een van

mijn voorvaderen afgebrand was, dan deed hij wat gedaan moest worden.... Ik ben geen boer; ik kan niet herbouwen wat vernield is. Wat dan? Doen, toch doen. Daar liggen de lijken van mijn vrouw en kind. Die moeten dus begraven worden. Doen, doen, begraven.

....Hoe barmhartig is de dood! Jullie hebt geen pijn meer, lieve kinderen. Jullie zijn ontoegankelijk voor alle pijn. Was 't erg, die angst? Hebben jullie om mij geroepen?....

Hij klemde de kaken op elkaar en kreunde.

....Om Godswil, niet daaraan denken!....

En met bovenmenschelijke inspanning gelukte het hem zijn gedachten of te wenden van dat tooneel, dat telkens in al zijn vreeselijkheid, om krankzinnig te maken, voor zijn geestesoog dreigde op te doemen: de laatste oogenblikken van zijn geliefden.

....Doen, doen, doen!

Het was of zijn bevende, trillende wil aan zijn eigen gedachten schudde en een dreigend vizioen trachtte te versmoren.

....Doen, doen, en niet denken! Denken kan gek maken, maar doen niet. Het naaste kerkhof voor Europeanen is zestig mijlen ver. Dat is onmogelijk. Dit is een tropisch land. Snel begraven. Doen! Niet wachten, dan deins ik terug voor mijn eigen geliefden, want ik ben gezond, kerngezond. Ik ben helderziende, helderhoorend, mijn reuk is verbazend scherp, als van een dier....

Neen mannen, jullie wacht me daar op, in een hinderlaag, aan de kant van de weg. Ik zie jullie wel. Ik ben helderziende, op mijn manier. Jullie denken dat ik de weg langs zal gaan naar de standplaats van mijn chef. Jullie hebben misschien wel een brug vernield in die weg, zoodat ze mijn vrouw en kind niet snel konden bereiken. Maar dat helpt jullie niets, mannen. Ik bespring jullie van een heel andere kant, van de meest onverwachte zijde. Ik heb geen klauwen om in jullie nekken te slaan. Dat is jammer. Maar ik bespring jullie toch. Met kogels. Met Satansch-zeker treffende kogels. Ik heb ze gewaarschuwd. Ze wilden me niet gelooven, dat ik als een tijger kon worden. Maar nu zullen ze 't gewaarworden.... Een jager en een tijger, dat komt op 't zelfde neer....

....Hoe barmhartig is de dood!.... Dag Keesje! Jij wist 't wel dat ik kan jagen, hè? Keesje.... Neen, niet die naam fluisteren, ook niet in gedachten, die naam is te zoet, dan krijg ik een

floers voor de oogen. En ik kan geen floers voor de oogen gebruiken. Dan kan ik niet mikken, niet raak schieten. Niet denken, maar doen, doen. Ja, dadelijk zal ik dat bloed van je mondje vegen.... Ik zal alles doen wat gedaan moet worden. Geen floers voor de oogen! Niet denken aan die laatste oogenblikken!.. Hebben ze om mij geroepen? O God, niet daaraan denken! Niet, niet daaraan denken!....

En hij boog zijn voorhoofd diep voorover tot hij daarmee de grond raakte en drukte het tegen de vloer, de oogleden krampachtig dichtdrukkend als voor wreed en scherp bliksemlicht. Want weer dreigde het tooneel van de moord vormen aan te nemen.... Hij zag mannen.... Een man met een dolk, die met een wreede trek om de mond op zijn vrouw toekwam. Hij zag haar verbaasde, kinderlijke oogen, die zich opensperden, doodelijk verschrikt. Hij zag zijn kind, zich vastklemmend aan het kleed van de moeder. Hij voelde de dolk in zijn eigen borst dringen.... O, die pijn, die pijn! Hij kreunde en perste het hoofd hevig tegen de grond. Knarsend klemde hij de tanden op elkaar.... O, die pijn in zijn borst, zou hij die altijd moeten blijven voelen? Altijd moeten blijven voelen, tot het einde zijner dagen? Ach die pijn in de borsten van zijn geliefden.... die korte pijn.... die weldadige dood! O, die eindelooze pijn in zijn eigen hart!....

En zijn gelaat verwrong zich; zijn tanden knarsten op elkaar. Hij perste het hoofd tegen de grond, tot hij roode sterren zag en wolken, wolken....

‘Ze hebben geen angst meer en geen pijn meer, geen angst meer, geen pijn meer’, prevelde hij aldoor, als een steeds herhaald gebed.

Eindelijk hief hij 't hoofd weer op en zag om zich heen. Weer begonnen de gedachten te druppelen....

....Nebukadnezar - Nimrod - Noodlot. Dat begint telkens met een N. Maar dat heeft niets te beduiden, niets. Als ik gek was, zou ik denken dat 't iets te beteekenen had. Maar ik ben niet gek. Als de bliksem is ingeslagen, doet men de dingen, die gedaan moeten worden.... Staan mijn voorvaderen om mij heen, om hun nakomeling in het verre land, en zien ze toe of ik niet ontaard ben, of ik wel doe wat gedaan moet worden?.... Neen, natuurlijk staan ze niet om me heen. Ik lijd niet aan hallucinaties. Doen, doen....

Langzaam stond hij op en streek met de handen over zijn hoofd.

....Alles gebeurt, zooals 't gebeuren moet. Maar soms is er een fout. Wat was hier de fout? Dat ik zoo vast op het bericht van die datum vertrouwde? Dat ik er dadelijk op uitging om gevangen te nemen? Neen dat was de fout niet; dat schijnt maar zoo. De fout was dat ik niet dadelijk begrepen heb wat mijn jagersinstinct mij influisterde, toen ik die groep mannen bij het dorp zag. Dat was de fout! Telkens vervallen wij in zoo'n fout. Wij worden wel gewaarschuwd, maar wij begrijpen de waarschuwing niet. Ik ben een jager. Iedereen moet zijn bestemming volgen, gehoorzamen aan zijn ware ik en aan de stem van zijn ware ik. Voortaan zal ik dat doen. En geen fouten meer maken. Neen, ik zal niet mis schieten, dat zweer ik!

....Doen, doen.... Het spijt me, waarde chef, voortaan zult u geen dienstbrieven meer ontvangen, hoezeer u daar ook op gesteld moogt zijn. Voortaan wordt er alleen nog gehandeld....

....Doen, doen. De wereld bestaat uit dingen die gebeuren moeten. Deze keer was het een misdaad. Een moord.

'De moordenaar,' zei hij zachtjes.

En langzaam hief zijn hoofd zich op. Hij ademde. Ademde dieper. Langzaam zag hij om zich heen. Zijn kaken klemden zich opeen. Hij zag in den geest over het land dat om hem heen was, over zijn geheele ambtskring en over het land dat daarbuiten lag. Hij zag in den geest het vlakke land en de bergen. Hij zag de vloeiakkers en de droge velden, hij zag de akkers die leeg waren en de akkers waar gewassen op stonden. Hij zag de dorpen, de wegen, de huizen en wat in de huizen kon zijn. Hij zag in den geest de ravijnen en de holen in de grond, hij zag de heuvels en de berghellingen en de bergtoppen, en hij zag de wouden die daar op lagen. En hij zag in den geest een man die ergens op dat land, op die akkers, in die huizen of in die wouden moest zijn, een man die zich misschien ergens in die huizen, in die wouden, in die holen zou willen verbergen.

Toen hieven zijn armen zich omhoog als voor een machtige eed. Zijn vuisten balden zich en zijn nagels groeven zich in de palmen van zijn handen. Hij zoog de lucht in door zijn opeengeklemde tanden en hij ademde de lucht weer uit door zijn geopende mond en sprak fluisterend:

‘Joesoef Banta!’

De woorden gingen over de lijken der verslagenen, magisch, als woorden uit een dooden-gebed.

Hij nam zijn buks en hing die over de schouder, ging zijn kantoor binnen en probeerde of de telefoon werkte. Er kwam geen verbinding tot stand. Een gevoel van bevrediging kwam in hem op. Zijn paard had hij verloren; de verbindingen met de wereld waren verbroken. Hij voelde zich vrij.

Toen deed hij, zonder zich lang te bedenken, de dingen waartoe gevoel en instinct hem dreven.

De oogleden der dooden drukte hij toe, hun monden sloot hij zacht. Hij nam een handdoek met water en wischte het bloed van het gelaat en de hals van Keesje. Hij zocht een geldzakje uit een lade, knipte een lange zware lok van het kinderkopje af en borg de lok in het zakje. Hij deed daar ook de laatste brief van zijn vrouw in, die hij de vorige nacht gekregen had, en nam in zijn kantoor een pakje brieven uit de lade. Hier zocht hij één brief uit en deed ook deze in het zakje. De andere brieven verbrandde hij.

Toen nam hij het lijk van zijn vrouw op, droeg het in de tuin achter zijn huis en legde het neer onder een der groote boomen, die daar geheel achterin stonden. Het was de boom aan welks voet een klein graf lag: vele jaren geleden had een van zijn voorgangers daar zijn kind begraven. Dikwijls had hij stilgestaan bij die plek, want het kleine graf dat daar zoo alleen lag had hem ontroerd, vooral als hij zijn eigen kind zag spelen. Hij bracht ook het lijk van Keesje naar de voet van de boom.

Hij nam een spade, zette zijn buks tegen de boomstam en begon een graf te delven. Bijwijlen rustte hij even en luisterde, doch alles bleef stil.

‘De dood is barmhartig, ze hebben geen pijn meer,’ prevelde hij zachtjes. Hoewel hij vermoeid was werkte hij door want hij wilde vóór het dag werd met alles gereed zijn. Hij wilde de lijken zijner geliefden niet bij daglicht zien, ook wilde hij bij dag de tuin niet zien zonder het kind, dat zoo dikwijls op hem toegehuppeld was, met zijn krullen dransend in de morgen-zonneschijn.

Eindelijk was de grafkuil diep genoeg. Hij knielde bij het lichaam van zijn vrouw. Zijn hand gleed nog eenmaal vluchtig langs de geliefde leden en rustte op haar borsten, op haar kleine

borsten die hij zoo dikwijls gestreeld had in het lieve duister, - hoe lang leek dat geleden! Ook in hare borsten voelde hij de dood.

'Geen angst meer, en geen pijn meer', prevelde hij. 'Nelke, lieve Nelke.... geen angst meer....'

Hij nam haar op en legde haar in het graf. Toen knielde hij bij zijn kind, boog zich diep voorover en kuste het doode mondje, als wilde hij zelf daaruit de dood drinken. Hij legde zijn wang tegen de haren van zijn kind en streelde ze langzaam met de hand, voor het laatst.

'Keesje, zoete Keesje.... nooit, nooit meer pijn....'

Hij legde het kind in de arm der moeder, en was dankbaar dat het zoo donker was dat hij de doode oogen van het tweetal niet kon zien.

Hij sneed eenige groote bananenbladen af, legde die over de lijken en wierp de grafkuil snel met de aarde dicht. Een oogenblik stond hij stil en zag op naar het donkere gebladerte van de boom. Na korte tijd, dacht hij, na korte tijd zal de wind, als hij door dit loover vaart, hun streelen.... Hij ging het huis in, nam het lijk van Aminah op en legde het vóór bij de weg neer, waar men het spoedig zou moeten vinden. Nu voelde hij hoe dorstig hij was; hij dronk veel water. Daarna schreef hij in zijn kantoor een brief aan zijn chef; hij voelde dat het de laatste was. De brief was kort en niet geheel in de vorm: De opstand, waarvoor ik vreesde, is uitgebroken. De bevolking hier schijnt gevlucht. De agent Roesman, de kindermeid Aminah en mijn vrouw en kind zijn vermoord. Ik zal straffen. Hoorne. Hij maakte de brief dicht, schreef het adres en liet het aan het toeval over of hij zijn bestemming bereiken zou.

Hij nam, zijn buks aldoor onder zijn bereik houdend, een bad en trok schoone kleeren aan. Enkele kleedingstukken, een dunne wollen deken en een bus met gedroogd vleesch deed hij in een kleine reiszak en gespte die op zijn rug. Hij stak zooveel patronen bij zich als hij bergen kon. Voor het geweer van de agent wist hij geen bergplaats waar het veilig zou zijn voor zijn vijanden; hij gooide het in een vijvertje in zijn voortuin. Toen dronk hij nog eens en vulde zijn veldflesch. Hij wierp een laatste blik in de achtertuin. De dunne maansikkel was verrezen en wierp een bleeke glans over de bekende dingen. Hij wendde zich snel af, deed de deuren van het huis dicht en trad de voortuin in. Het

paard van de agent stond daar nog steeds op het grasveld, grazend zoo goed het kon. Het wachtte blijkbaar op iets. Hoorne overlegde kort of hij het paard nog gebruiken zou. Maar hij wilde volkomen vrij zijn, in zijn bewegingen zelfs niet gehinderd door een paard. Hij ontdeed het van zadel en tuig en liet het loopen. Onmiddellijk sloeg het dier de weg in naar drinkplaats en stal.

Toen ging hij, aldoor naar alle kanten spiedend, op weg. Een ander zou in zijn plaats zich verschanst hebben in zijn huis of getracht hebben, de standplaats van zijn meerdere te bereiken. Hij echter ging, zijn instinct volgend, daarheen waar hij zich veilig voelde en in zijn eigen domein, hij ging naar het vrije veld, naar de natuur. Het kleine plaatsje had hij spoedig achter zich.

Hij ging weer de weg op die hij vier dagen geleden was gegaan, maar sloeg nu weldra rechts af in noordoostelijke richting. Er was daar, een uur verder, een streek waar hij wel gejaagd had. Het was een onvruchtbaar, eenzaam gebied waar de bodem uit kalksteen bestond. In de lage heuvels die zich daar plooiden waren vele holen en grotten; een van deze, die de verbeelding der bevolking had bevolkt met booze geesten en waarin zich een kind des lands niet gauw zou wagen, was zeer groot. Hij was deze grot reeds meer dan eens binnengegaan. Daarheen ging hij, nu en dan stilstaande en zich verzekerend dat hij niet gevolgd werd. Toen hij de grot binnentrad was de dag aangebroken.

Het was in de grot wel duister maar niet overal volkomen nacht, door de vele gaten in het gewelf waardoor het licht, gezeefd door groene struiken, naar binnen viel. Het gedeelte dat hij zich tot schuilplaats gekozen had, was droog. Dóórloopend door de gangen die naar de andere zijde van de heuvelplooiing voerden, kwam men in lager en vochtiger gedeelten, waar op sommige punten het water eeuwig omlaag lekte.

Hij koos een plek, waar een paar meter boven de grond een groote nis in het gesteente zich gevormd had. Daar spreidde hij zijn deken uit en legde hij zijn reiszak af. Hij was doodelijk vermoeid, maar vóór hij zich neerlegde maakte hij de loop van zijn buks schoon.

Toen strekte hij zich uit en viel, verscheurd door vermoeienissen en meer nog door smart, in een loodzware slaap.

IV

Toen hij wakker werd voelde hij het eerste oogenblik de weldaad van de diepe, lange slaap die zijn lichaam gedronken had, maar onmiddellijk daarop sloeg door zijn denken het wreede weten, dat hij ontwaakt was in een wereld waarin zijn vrouw en kind niet bestonden. Hij stond op om de dingen te gaan doen waarvoor hij nog leefde en die, naar hij meende, nog zin konden geven aan zijn eigen overtollig bestaan. Hij luisterde en schreed langzaam naar de uitgang der grot. Door de gaten in het gewelf zag hij dat de dag ten einde neigde. Als een voorzichtig roofdier, spiedend naar alle kanten, zoo kwam hij uit zijn hol.

Op het kleine marktplein waren vele vrouwen en meisjes verzameld en ook, doch in veel geringer getale, een aantal mannen. Deze waren meerendeels volgelingen van Joesoef Banta. Zij traden, bewust van hun macht, aanmatigend op tegen de verkoopsters van eetwaar en weefsel en kramerij. Zij eischten veel en namen graag wat zij begeerden. Zij vorderden bewijzen van lidmaatschap hunner vereeniging, bewijzen van gelijkgezindheid en betaalde penningen. Weinigen dorsten openlijk tegen te spreken en te weerstaan, schoon velen groote weerzin voelden tegen de nieuwe dwingelandij, die ook al geld en goed begon te eischen. Alleen een oud vrouwtje, dat met haar kleindochtertje eetwaar verkocht, kijfde haar verontwaardiging overluid de manlijke nietsdoeners en doodvreters in 't gezicht. De bedreigingen en machtsmiddelen der nieuwe heeren schenen geen indruk op haar te maken. Daar trad een man op haar stalletje toe om haar de mond te snoeren en manieren te leeren.

Hij gelastte haar te zwijgen en vroeg naar haar naam, haar woonplaats, haar bewijzen dat zij haar cijns aan de vereeniging der mannen van de nieuwe tijd had voldaan....

Plotseling schokte zijn lichaam, hij strekte de armen uit en sloeg voorover; de knal van een geweer deed het marktgegons verstommen. Een tweede man, een derde man, een vierde man sloegen tegen de grond, evenveel keeren als er schoten vielen en zoo regelmatig, alsof ergens een helsch uurwerk des doods zijn

vreeslijk-treffende, krakende seconden over de menschen zond. Toen riep een gillende stem boven het losbrekend tumult en de stijgende jammerklachten:

'De blanke tijger!!'

En het was of dit woord 'tijger' de verlamming ophief en ruimte maakte voor de gedachte aan vlucht. De kreet werd herhaald en wederom herhaald. Niemand begreep de naam volkomen en toch scheen iedereen hem te begrijpen: men vluchtte, stoof uiteen naar alle kanten en vluchtte weer terug als dáár waar men heen vluchtte weer iemand ter aarde viel. Er heerschte een onbeschrijflijke verwarring; stalletjes, manden, vruchten, menschen, eetwaren vielen omver en tegen elkaar, en over alles heen kraakten meedoogenloos en regelmatig de moordende seconden van het helsche uurwerk des doods.

Toen allen gevlucht waren zwegen de geweerschoten. Allen? Neen, bijna allen waren gevlucht: het oude vrouwtje zat daar nog achter haar stalletje. Toen ze van haar stomme verbazing bekomen was en haar tandelooze, wijd openstaande mond weer kon bewegen, begon ze bijna onmiddellijk weer te kijven en te schimpen. Ditmaal schimpte ze op de leden harer kunne. Waarom waren die stomme wijven weggevlucht? Waarom hadden ze allerlei dingen omgegooid en hun koopwaar in de steek gelaten? De hersenlooze ganzen! De hoofden met wind gevuld in plaats van met gedachten! Men kon toch wel zien dat de blanke tijger het alleen op mannen gemunt had?

En zoo was het! Het scheen een wonder en was toch waarheid: op het marktplein lagen de lichamen van twintig mannen, de meesten dood, enkelen zieltogend.

En 't oude vrouwtje kijfde tegen haar kleindochter, die in doodelijke angst onder het stalletje gevlucht was. Ze gelastte het kind onmiddellijk te voorschijn te komen om haar grootmoeder te helpen alles wat omgevallen was en door elkaar lag weer netjes overeind te zetten en te ordenen.

Uit het struikgewas dat de steile heuvelhelling bekranste, die aan de oostzijde het marktplein begrensde, kwam een man met een buks te voorschijn en daalde de helling af. Hij bekeek de gezichten der gevallenen; degenen die voorover lagen draaide hij om. Hij scheen niet bevredigd. Toen kwam hij op 't stalletje van het oude vrouwtje toe, glimlachte even tegen het meisje, dat met

oogen van verbaasde ontzetting naar hem keek, gooide een geldstuk in de schoot van 't oudje, nam een portie eten weg die in een bananenblad gewikkeld was en verdween.

Het oudje lachte zachtjes-kakelend over de gek, die geen geld terugvroeg. Ze had een goede dag gehad en scheen bij uitzondering over de wereld der menschen tevreden. De twintig mannen die daar lagen deerden haar niets, die gingen haar niet aan.

Het meisje pochte na die tijd tegen al haar kennissen en makkertjes dat ze de blanke tijger van vlak bij had gezien en heelemaal niet bang voor hem was!

Vele mannen echter zeiden tot elkander met gedempte stem, een korte, bezorgde blik wisselend: ‘De blanke tijger valt de mannen aan.’

Hoe kwam men aan die naam: De blanke tijger? Was 't omdat kort geleden iemand tegen eenige hoofden gezegd had: als gij mij misleidt zou het kunnen zijn, dat ik voor u werd als een tijger? En was dit gezegde, met spot of met geheim ontzag, van mond tot mond gegaan? Of was 't omdat het vorige geslacht in deze streken nog de plaag van tijgers gekend had en de schrik voor het verscheurende monster nog diep in de volksziel leefde? Want soms was het wel gebeurd dat een tijger, misschien door de ervaring welk een gemakkelijke prooi de mensch kan zijn, zulk een wreede plaag werd dat een geheel dorp verhuisde. Hoe dit zij en welke ook de aanleiding tot de bijnaam geweest was: de naam was er, en hij ging als door de wind gedragen door de gansche streek.

Tegen vele mannen der landstreek woedde in die dagen de blanke tijger.

Twee landbouwers keerden, achter elkander loopend, van hun akkers naar hun dorp terug. De voorste sprak over de voordeelen die het lidmaatschap zijner vereeniging kon bieden. Plotseling klonk achter hen een luide stem:

‘Staat!’

Zij wendden zich om en zagen op twintig pas afstand een man staan, wiens hoofd en schouders boven de struiken langs het pad

uitstaken. Een koud gevoel ging hun door de leden. De man herhaalde nog eens:

'Blijft staan!' en kwam langzaam door de struiken naar hen toe. De landbouwer die voorop geloopen had dacht: de afstand is nog groot genoeg. Hij zei zachtjes:

'Vluchten!' en rende weg. Er klonk een schot. Doodelijk getroffen zeeg hij neer als een hert.

De tweede landman die was blijven staan hurkte met trillende knieën op de grond ten teeken van gehoorzaamheid. De man met het geweer naderde hem en vroeg ernstig:

'Wilt ge leven of sterven?'

'Leven, heer!'

'Spreek dan de waarheid.'

Er volgde een verhoor. Tien minuten later gingen zij - de avond begon reeds te vallen - naar de woning van iemand die méér wist dan de ondervraagde.

De volgende dag fluisterde men elkander toe: 'Wie een bevel van de blanke tijger niet opvolgt, is een kind des doods.'

Langs het smalle, slingerende pad, dat tusschen bergwand en ravijn hing, trok een groep gewapende mannen. Sommigen hadden geweren, anderen lansen en zwaarden. Toen de lange rij zich bevond in het midden van een binnenwaartsche bocht van de weg, klonk een schot en de voorste man viel neer, onmiddellijk daarop ook de tweede, de derde en de vierde. Een panische schrik schoot door de gansche troep. Enkelen schoten hun geweren in het wilde af in de richting vanwaar de schoten gevallen waren, de meesten draaiden zich om en vluchtten langs het pad terug. Maar nu werd de voorste der terugvluchtenden getroffen, en die achter hem kwam en nog een. De volgende stonden weifelend stil en wendden zich weer om, terugdeinzend voor de plek van de weg, waar de dood naar iedereen scheen te slaan.

De verwarring werd volkomen. En bijna ononderbroken vielen de schoten en vielen de mannen. Eindelijk stond niemand nog overeind op de weg. Alleen zij, die in het ravijn gesprongen waren, ontkwamen.

Er kwam een magere man met een buks te voorschijn. Hij bekeek de gezichten der gevallenen, degenen die voorover lagen

omdraaiend. Zij, die niet door het hoofd maar in de borst getroffen waren en nog leefden, kregen met een zakpistooltje een genadeschot in de slaap. De man sloeg de geweren van de gevallenen stuk, onderzocht de patronen die zij bij zich hadden en gooide de meeste in het ravijn. Hij luisterde nog naar de verre geruchten die de vluchtenden in het ravijn maakten, en verdween.

In de morgenkoelte bewerkte een landman zijn akker. Plotseling hoorde hij een stem achter zich:

'Landman!'

Hij draaide zich om en zag een magere, baardige man met een geweer. Op hetzelfde oogenblik wist hij wie dat zijn moest en hurkte onmiddellijk neer. De man met het geweer kwam langzaam naderbij tot hij vóór hem stond en vroeg zacht en ernstig:

'Wilt ge leven of sterven?'

'Leven, heer!'

'Spreek dan de waarheid. Behoort ge tot de nieuwe vereeniging?'

'Ja, heer. Ik vraag om vergiffenis....'

'Als ge slechts de waarheid spreekt, zal ik u laten leven. Behoort ge tot de gewone of tot de geheime vereeniging?'

'Tot de gewone.'

'Durft ge dat te zweren bij een heilig graf?'

'Dat durf ik!'

'Goed. Kent ge Joesoef Banta?'

'Ja, heer.'

'Weet ge waar hij nu is?'

'Neen, heer.'

De andere dacht even na, ging op een steen aan de rand van de akker zitten en zei:

'Luister goed. Ik wil dat ge naar de opstandelingen gaat en hen aanspoort om tegen mij te vechten. Zij hebben mij....'

Hij had willen zeggen: zij hebben mij alles afgenomen waardoor het leven waarde voor mij had, maar hij wist niet goed hoe hij dit in de inlandsche taal moest zeggen, en bovendien wilde hij het niet uitspreken, daarom zei hij alleen:

'Ik zoek de dood. Zeg hun dat ik de dood zoek en dat ik bijna geen kogels meer heb. Zie,' zei hij en liet de man zien dat er in

het magazijn van zijn buks maar drie patronen zaten, ‘ik ben aan mijn laatste kogels toe. Zeg aan de opstandelingen dat zij geen mànnen zijn als zij de dood van hun broeders niet wreken. Zeg hun ook, dat ik niet onkwetsbaar ben. En - luister goed! - vooral moet gij trachten Joesoef Banta te vinden en hem zeggen dat nu het uur gekomen is dat hij mijn bloed kan drinken. Dit moet ge overal waar ge komt rondstrooien: de blanke tijger heeft geen kogels meer, nu kan Banta zijn bloed drinken. Als ge dit wilt doen, zal ik u laten leven. Wilt ge, of niet?’

‘Ja heer, dat wil ik!’ zei de man.

De gedachte aan een strijd op leven en dood tusschen de blanke tijger en diens vijanden, waarbij hijzelf toeschouwer zou kunnen zijn, was plezierig en opwindend als de gedachte aan een groot hanengevecht. Bovendien was de stem van de blanke zoo zacht en dringend geweest en was er in zijn blauwe oogen zoo'n vreemde mengeling van vriendelijkheid en weemoed, dat hij een plotselinge, kinderlijke genegenheid voor hem opvatte en herhaalde:

‘Ik doe, wat u beveelt!’

‘Goed,’ zei de ander, en legde hem uit waar de plek was bij de geestengrot, waar de opstandelingen hem zouden kunnen vinden.

De man ging onmiddellijk op weg om zijn opdracht uit te voeren, een opdracht, die hem in zijn eigen oogen plotseling tot een persoon van groot gewicht maakte. Daarbij overwoog hij, dat hij eigenlijk niets waagde: werd de blanke tijger gedood, dan had hij een groote dienst bewezen aan de opstandelingen, en bleef de blanke ondanks alles toch in 't leven, dan stond hij voortaan als het ware onder zijn bescherming. Dit laatste nu, onder de bescherming staan van zoo'n magische buks als de blanke man bezat, scheen hem geen verwerpelijk denkbeeld.

En hij was vol ijver in de weer.

Geduldig als een roofdier wachtte Hoorne op de komst van zijn vijanden. Hij telde zijn scherpe patronen na en lachte grimmigvergenoegd: het waren er nog drie-en-zestig.

Hij was wel vermagerd maar voelde zich volmaakt gezond, en was vlugger en leniger dan ooit. Voornamelijk had hij geleefd van maiskolven en de sobere maaltijden die hij nu en dan

kocht van een vrouw met etenswaar. Geslapen had hij in zijn grot en soms ook in de huisjes, die de landlieden wel oprichten bij hun akker.

Hij wachtte, geduldig en begeerig, op de komst zijner vijanden.

Wat hij tot nu toe gedaan had liet een laffe smaak achter als hij er aan dacht. Hij wachtte, vurig hopend dat zijn doodsvijand zelf zou meekomen en dat hij hem dadelijk onderkennen mocht. Hij wachtte, op een plek waar hij de omgeving ver overzien kon, achter zich het vlakke, open veld met onkruid, enkele kleine steenen en hier en daar de ondiepe kuilen en plooien in de grond die hij alle kende.

En eindelijk, nadat hij twee dagen gewacht had, eindelijk kwamen zij!

Hij ging rechtop staan op een plek, waar de naderkomenden zijn gestalte duidelijk tegen de lucht afgeteekend moesten zien. Hij schatte de naderende groep op vijftig man en zag dat niet allen vuurwapens hadden. Er werden een paar schoten op hem gelost die ver over hem heen gingen. Toen begon de groep zich te verspreiden. Hij liep weg naar de kuil die hij voor zich uitgekozen had, hoorde een gejuich achter zich en was tevreden. Liggend in zijn kuil, wachtte hij de aanval af.

Vijf der moedigsten stormden, de anderen vooruit, op hem af. Nadat hij zoo snel en scherp als hij kon naar hun gezichten gekeken had, vuurde hij vijf schoten af, mikkend, om zoo snel mogelijk te kunnen schieten, op de borsten. De vijf stormloopers vielen. Onthutst stonden de anderen stil.

‘Knielen, liggen, liggen!’ riep ginds een bevelende stem in de landstaal. Hoorne had met elke zenuw van zijn gehoor naar die stem geluisterd, maar herkende haar niet. Hij schoot nog eenige keeren op degenen, die het bevel te laat of te achteloos uitvoerden en zich bloot gaven. Zoo snel mogelijk vulde hij het magazijn van zijn buks weer aan.

Zijn vijanden kropen nader. Telkens, wanneer hij een hoofd of een borst zag, mikte hij. En zelden werd zijn schot niet gevolgd door een zachte kreet of de schok van een lichaam, dat roerloos bleef liggen. Toen het bleek dat de blanke tijger nog zeer vele kogels had, kwamen de aanvallers haast niet meer vooruit. Een stem vuurde hen aan, maar de lust was niet groot. Er viel slechts nu en dan een schot.

Plotseling sprong Hoorne overeind, rende tien, twaalf meters vooruit en liet zich vallen in een kuil. Voor een paar der aanvallers was dit het sein om te vluchten. Zij kwamen niet ver. Hoorne schoot nog op een paar hoofden en een schouder die hij zag en vulde weer zijn magazijn.

Ginds scheen men een poging te willen doen om hem te omsingelen. Maar het was te laat. Hoorne was weer opgesprongen en in razende ren naar een volgende kuil gesneld. Hij was nu gevaarlijk dicht bij zijn vijanden en kreeg uit deze nieuwe ligplaats allerlei nieuwe doeleinden in 't vizier: een hoofd, een romp, een arm, een schouder, en onophoudelijk knalde zijn buks. De aanval met dit magische wapen was ook voor de moedigsten zoo verlammend, dat de strijd snel beslist was. De vlucht begon en daarmee kwamen de oogenblikken die wellicht de gevaarlijkste uit het heele gevecht waren voor Hoorne: hij wist niet wie van degenen die daar lagen hem opwachtten met een kogel. Maar de gedachte dat Joesoef Banta misschien onder die vluchtenden was beheerschte hem zoo, dat hij zich niet lang bezon. Hij ledigde zijn buks op de vluchtenden, vulde het magazijn, nam zijn pistool in de linkerhand en rende vooruit. Waar hij hier of daar terzijde van zich een verdachte beweging zag, richtte hij, met één hand de buks hanteerend. Zoo kwam hij door de strook van zijn gevallen en de nog neerliggende vijanden en rende naar de rand van de vlakte waar hij op zijn aanvallers gewacht had. En vandaar, de afstanden schattend en zorgvuldig mikkend op elke vluchtende die hij zag, zond hij nog kogel na kogel uit zijn buks. Toen de afstand elke trefkans ijdel maakte, hield hij op en keerde terug naar de plaats waar de meeste gevallenen lagen. Hij gelastte dat elke levende de handen zou opsteken. Wie het kon, deed het. Enkelen waren slechts zeer licht gewond, meer verlamd door schrik dan door wond of bloedverlies. Dat de blanke tijger niet onkwetsbaar was, bleek waarheid, want Hoorne had een vleeschwond aan de linker schouder.

Er begon nu een verhoor, dat bijna evenveel uren duurde als het gevecht minuten geduurd had. Joesoef Banta had niet aan de aanval deelgenomen; hij had hem wel goedgekeurd. Hoorne teekende sommige antwoorden, namen en woonplaatsen op. Hij liet een paar lichtgewonden gaan om hulp te halen.

Hoorne trok al zijn aandacht en krachten nu samen op zijn eene

en eigenlijke doel: Joesoef Banta. Hij volgde stelselmatig en onverpoosd het spoor van zijn vijand, die reeds vele dagen buiten Hoorne's ambtskring verbleef. Deze zou zich, na het gevecht met zijn vijanden, waarschijnlijk overal openlijk hebben kunnen vertoonen, maar hij bleef bij zijn nasporingen zooveel mogelijk in het duister. Eindelijk vond hij twee mannen die Banta's laatste schuilplaats kenden. Hij nam ze, hun de keus latend tusschen de dood of de waarheid, mee naar een heilig graf. Want een meineed, gezworen onder het heilige boek dat Allah's woord bevat, wordt gestraft op de dag des oordeels, die misschien nog zeer ver is; maar een meineed, gezworen bij het graf van een heilige, wordt reeds in dit leven gestraft en daarom gevreesd. De verklaringen over Joesoefs verblijfplaats, bij het graf van de heilige bezworen, bevestigden elkander. Hoorne ging op weg, een der beëedigden medenemend.

Joesoef Banta zat met een groep medestanders en volgelingen in de woning van een zijner helpers. Hij was dertig mijlen buiten Hoorne's ambtskring en waande zich hier veilig. Het huis van zijn gastheer was goed gesloten. Het was nacht en niemand buiten de ingewijden wist van de samenkomst. Joesoef was bezig zijn beleid te verdedigen tegen het verwijt van een der leiders, dat het onjuist was geweest dat hij het begin van de opstand een week vervroegd had. Hij verdedigde zich met veel welbespraaktheid. Daar klonk het signaal van een ingewijde die wenschte te worden binnengelaten. De gastheer stond op. Joesoef vervolgde zijn verdediging met nog andere en betere argumenten. Eensklaps klonk een luide, strenge stem:

‘Joesoef Banta!’

Doodelijk verschrikt sprong de geroepene op en zag in de schemer van het aangrenzend vertrek een magere, havelooze, baardige man.

Dezelfde stem klonk nog eens:

‘In naam van Allah!’ En onmiddellijk daarop viel een schot, dat in de besloten ruimte klonk als een donderslag.

Joesoef Banta zakte ineen. Een tweede, een derde, een vierde donderslag. Het helsche uurwerk des doods kraakte zijn seconden nog vlugger dan anders.

‘De blanke tijger!!’ Voor de laatste maal werd de naam gegild

op die wijze, met die radelooze angst. Een der aanwezigen sprong nog op de schutter toe en greep de loop van de buks. Maar bliksemsnel werd deze teruggetrokken en het schot ging af bijna in de mond van de aanvaller. Met gebarsten schedel en ver uitpuilende oogen viel hij achterover. Niet meer dan drie of vier ontkwamen door deuren en vensters.

Toen hij de straf voltrokken had boog Hoorne zich over het lichaam van Joesoef en onderzocht zijn kleeren. Hij vond wat hij zocht en stak twee ringen bij zich.

Na deze strafoefening had hij inderdaad niet meer dan drie scherpe kogels over. Maar toen de soldaten in die streek verschenen viel daar ook geen opstand meer te dempen.

G. GONGGRIJP

(*Slot volgt*)

Noordzee 1934[1)]

Een leege zee en meeuwen,
Water zonder een zeil,
De Jagersfontein is een nieuw schip
En het vaart de gemeten mijl.

Het is weer als voor honderd jaar,
Het water is dood als grauw glas,
De Noordzee is zoo verlaten
Of Holland gestorven was.
Een enkel schip heeft IJmuiden te lij,
Dat is de Jagersfontein.
Het zal jaren duren eer een nieuw schip
Van Holland in zee zal zijn.
Omdat de heeren Staten
De zee vergeten zijn,
Alhoewel veel goed goud dat naar Holland kwam
Niet langs den landweg kwam.

Het laatste nieuw schip vaart voor de kust
Van Terschelling naar Schouwenbank.
Er vaart er vooreerst geen ander meer
Van Terschelling naar Schouwenbank heen en weer,
Het land geeft stank voor dank.

Onder de groote wolken die helder zijn verlicht
Ligt de witte duin en het groene land,
Daar spant God een tent van licht,

1) Na de proeftocht van de ‘Jagersfontein’ stond er geen enkel vracht- of passagierschip meer op een Nederlandsche werf.

Hoog over Scheveningen
Waar 's Gravenhage ligt,
Daar praat men over veel dingen
In de raadszaal die daar ligt.
Maar wat men ook mag praten,
Het helpt tot nu geen zier.
Het is als voor honderd jaren,
Het laatste schip vaart hier.

De Ruyter schreef de Staten,
En men lei zijn brief te lij,
Dat het land behoefte aan schepen had,
Maar men hoorde niet wat hij zei.
Er was vee genoeg in Holland
En men vergat de zee
En het schip van staat werd een rot schip
En bleef steken in het zand.

Maar toen admiraal Tromp voor Duins lag
En de kans goed zeker leek
En toen Holland en Zeeland zijn winst zag,
Toen bouwde men bij de week!

Wat zou een land zonder ploeg zijn?
Droog en dor als het strand.
Maar een land aan zee heeft de zee tot land
En de zee wil met schepen geploegd zijn.

Die dit lied heeft geschreven,
Hij stond op de Jagersfontein.
Hij keek naar Scheveningen
En zijn hart kromp van de pijn.
Want achter Scheveningen
Ligt 's lands vergaderzaal
En ze zijn het er weer vergeten,
Gelijk zoo menigmaal,
Kooplui en koeienfokkers
En handelaars in goud,

Dat Holland een land aan het water is,
Waar de scheepmakershamer de hartslag is,
Dat Holland benauwd en armzalig is,
Wanneer het geen schepen bouwt.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Over de mogelijkheid der ontologie

Onder *ontologie* volgens de aloude definitie van Aristoteles - al komt de term bij hem niet voor - is te verstaan de leer van het zijnde, niet van dit of van dat zijnde, maar van het zijnde als zijnde, nl. voorzoover het zijnde is. Zij heeft de principes op te stellen, die voor al het zijnde gelden.

Zij zou dit kunnen doen door eerst dit, dan dat zijnde, enz. te onderzoeken, om vervolgens *inductief* op te klimmen tot datgene, dat voor *al* het zijnde geldt. Langs dezen weg is er echter geen waarborg, dat men al het zijnde doorloopt, en men zou ieder speciaal zijnde adaequaat moeten kennen om ten volle geldige conclusies te kunnen trekken.

Ons Kant herinnerende overwegen wij de mogelijkheid de gezochte principes te vinden als synthetische grondstellingen apriori, d.w.z. als principes wier inhoud en wier gelding wel niet adaequaat schouwbaar en evident zijn, maar die als voorwaarden tot de mogelijkheid van ieder zijnde aantoonbaar zijn. Kant zelf stelde dergelijke principes slechts voor speciale gebieden op, niet voor het zijnde in het algemeen, m.a.w. ten opzichte van de formeele logica deed hij niet de transcendentale vraag; maar niets belet ons, om consequenter dan Kant te zijn en in de voetsporen van Aristoteles[1)] die vraag voor het zijnde in het algemeen te stellen. Echter, ten opzichte van welke wetenschap ware deze radicale, transcendentale vraag te stellen? Dit moet een universeele wetenschap zijn; als eenige daarvoor komt dus de philosophie in aanmerking. Maar deze universeele wetenschap zoeken we toch pas, we hebben haar nog niet. We zoeken hier naar een

1) Verg. Metaphysica IV, 4, 1005a.

prima philosophia. Waaraan moeten wij die oriënteeren indien men haar transcendentaal behandelen wil? Dat gaat toch niet aan haarzelf?

Maar, zal men allicht zeggen: gij hebt niet de philosophie als ten gronde liggende wetenschap noodig, maar uit het zoo volledig mogelijk complex der het zijnde behandelende wetenschappen kan men toch het algemeen begrip der wetenschap winnen en, dit begrip analyseerende, kan men toch grondstellingen vinden, die voor iedere wetenschap en dus voor ieder zijnde gelden. Daartegen is hetzelfde bezwaar als daarstraks te maken, nl. dat wij niet over de alheid der wetenschappen beschikken, wij onze resultaten dus onmogelijk universaliteit kunnen toekennen. Ja, zal men zeggen, maar wat het begrip der wetenschap mogelijk maakt, wat voorwaarde is voor ieder wetenschappelijk denken, kan toch opgesteld worden als geldende grondslag voor ieder zijnde. Tegen deze methode heb ik twee bezwaren. Ten eerste bedrijft men op deze wijze slechts begrips*analyse*, zekere bestanddeelen van ons begrip van wetenschap worden duidelijk voor oogen gesteld. Deze begrips*analyse* kan zeer verhelderend werken, maar nooit tot de opstelling van *synthetische* grondstellingen voeren. Ten tweede: als men het begrip der wetenschap niet te zeer beperkt, vooral niet tot theoretisch weten en nog minder tot zich in theoretische oordeelen uitsprekende wetenschap, dan is toe te geven, dat wij het zijn slechts bereiken door middel van de wetenschap, maar zelfs dan heeft de philosophie dat begrip des zijns niet te aanvaarden, zooals de wetenschap het na éénmaal verwerf blind hanteert, maar zij heeft onder reflectieve belichting den weg langs welken het weten het zijn leert kennen nog eens te gaan, ten einde te zien hoe het daarbij toegaat, teneinde het zijn zoo mogelijk op heeterdaad te betrappen.

Het zijnsbesef gaat aan alle theoretisch-oordeelende wetenschappen reeds vooraf, het is reeds een aangelegenheid van het nog niet in oordeelen zich uitsprekende, voortheoretisch weten. Wij hebben ons in dat zijnsbesef, daar waar het zoo adaequaat mogelijk is, nog eens te stellen, ten einde na te gaan, hoe het zijn in ons besef voorhanden is. Dus niet is onze taak: het analyseeren van een of meer wetenschappen, die hun werk gedaan hebben, en als objectieve geest voorhanden zijn, maar al wetende het zijn

dit weten tevens reflectief te belichten, om te beschrijven, hoe wij dat zijn weten en *wat* wij ervan weten.

Wij hebben het zijn zelf te zoeken. Maar, zal men misschien zeggen: bereikt het weten het zijn wel? Waarop het antwoord is: zeker bereikt het weten het zijn, anders konden wij immers niet weten wat dat is: zijn. Er is een gnoseologische oorsprong van ons zijnsbegrip. Dien zoeken we.

In ieder zijna*de*, dat zich als zoodanig niet alleen aandient, maar die aandiening ook gestand doet, zal het zijn in zijn wezen grijpbaar moeten zijn en misschien is dit wezen in theoretische principes uitlegbaar, wat echter een tweede kwestie is. Want dat een zijnde, inzoover het dit is, in principes gegrond ligt, is zelf al een principe, dat zich eerst zou moeten waarmaken aan het wezen des zijns.

De door het voorgaande aangewezen weg is dus de volgende: Stel voor u een zijnde, dat zich werkelijk als zoodanig geeft, dus niet iets, dat alleen de *pretensie* des zijns heeft, maar dat die pretensie ook *vervult*. Gemeendheid en gegevenheid, belofte en vervulling moeten hier samenvallen. Richt u dan op het zijn zelf in dat zijnde en lees zijn wezen af.

Welk zijnde komt hiervoor nu in aanmerking? Men kan het probeeren met het in uitwendige waarneming gegevene, bv. met deze tafel. Het is echter duidelijk, dat zij, zooals zij gegeven is, alleen pretensie van zijn heeft, zij is als onmiddellijke verschijning niet van een hallucinatie te onderscheiden. Als wij er ons van vergewissen willen, of zij werkelijk is, gesteld dat het noodig is, kijken wij niet of het zijn er werkelijk inligt, maar wij gebruiken indirecte methodes (wij verifiëeren bv. onze visueele gewaarwordingen van de tafel aan onze tactueele en kinaesthetische gewaarwordingen), die nooit een absoluut criterium geven. De pretensie mist zijn vervulling.

Daarom richten wij ons tot de andere kenbron: de inwendige waarneming. Het bewustzijn, zooals het zich aan den reflectieven blik geeft, heeft niet slechts pretensie van zijn, maar vervult die pretensie ook: het geeft zich als zijnde. ‘Ik denk, dus ik ben.’ Met de Cartesische cogitatio is niet enkel denken in den engen zin van theoretisch oordeelen bedoeld, maar zij omvat ieder bewustzijnsgebeuren, bv. het nemen van een wilsbesluit. Het als werkelijkheid hierin gebeurende verglijdt onmiddellijk weer tot

nietzijn, tot herinnering aan zijn werkelijkheid; toch is er een presente werkelijkheid en deze kern vult niet één mathematisch punt, dus niets van den tijd, want een mathematisch punt is een limietbegrip, dat slechts als onaanschouwelijke meening, pretensie, constructie voor het wetenschappelijk-theoretisch-oordeelend bewustzijn van nut kan zijn, uiteraard echter geen gegevenheid kan zijn, geen element of moment van de werkelijkheid van den phaenomenalen tijd is. Het *heden* is geen mathematisch, onuitgebreid punt, maar het is een *voortstuwen de toekomst in* in éénen met een verglijden het verleden in. In dit dubbelzijdige proces is de werkelijkheid des bewustzijns ons gegeven.

Is iets slechts als object gegeven, dan kan zijn zijn er slechts als pretensie in liggen, is het slechts subject, dan kan het van zijn zijn niets weten. Het zijn van het subject is echter tegenwoordig in zijn object-zijn. Wij beschouwen hier dus iets, dat niet alleen èn subject èn object is, maar dat als object subject is. In zijn objectzijn blijft het nog subject, in zijn *voor een subject zijn* (dat is hier zijn *voor zich zelf zijn*), blijft het *op zichzelf*. Het zelfbewustzijn is antinomische verstrengeldheid van *subject* en *object*, van *opzich zelf zijn* en *voor een subject zijn*.

Het hiermee beschreven zelfbewustzijn is oorspronkelijk onreflectief, naïef zelf bewustzijn, het kan zich echter versterken tot opzettelijke zelfbezinning en alleen in die zelfbezinning kan het beschreven worden.

Wanneer wij nu dat wat zich voor de zelfbezinning uitbreidt, nader analyseeren, dan vinden wij in ons bewustzijn een centrum: het *ik*. Het ik leeft in zijn bewustzijn en weet tevens van dit de toekomst instuwende en in het verleden verglijdende leven en van zichzelf als medevoortstuwer en voortgestuwde en als centrum daarin. Zonder ik geen bewustzijn, het ik *heeft* bewustzijn: het bewustzijn is *zijn* bewustzijn, bewustzijn van het ik.

In het als zijnde gegeven gebied hebben wij nu uit dat *zijnde* het *zijn* te zoeken, teneinde zijn wezen te bepalen. De zijnswijze van het geheel, dat wij voor ons hebben is te karakteriseeren als *worden* of *werkelijkheid* in praegnanten zin, niet in den zin van *iets*, *dat wordt*, dat vergaat of ontstaat, zijn met niet zijn wisselt of omgekeerd, maar als onherleidbare zijnswijze, die in het voortstuwen ligt. Het is wel wisseling van zijn met nietzijn, maar dan met nadruk en gelet op de werkelijkheid van het *wisselen*, van

het *proces*, van het *worden*. Dit wisselen bevat dan weer ongewild en ongemerkt en onvermijdelijk de hier optredende karakteristieke zijnswijze, die dus niet in zijn en nietzijn opgaat. Dit *worden* is een complexe zijnswijze van een geheel, van welks bestanddeelen wij ook de zijnswijze kunnen nagaan, nl. van het *ik* en van het *bewustzijn*.

Het ik heeft de eigenaardigheid dat het gedurende de voortstuwing zichzelf meeneemt, met zichzelf identiek blijft, in iedere phase *geheel* aanwezig is. In de zijnswijze der enkele objectiviteit ware een dergelijke zijnswijze zonder zin. Men zal tegenwerpen: maar het dingbegrip der uiterlijke waarneming dan en het zich daaruit ontwikkeld hebbende substantiebegrip der natuurwetenschap. *Dezelfde* substantie, *hetzelfde* ding behoudt gedurende zekeren tijd ondanks alle veranderingen zijn *identiteit*. Hiertegen is op te merken, dat deze identiteit slechts als pretensie gegeven is, dat zij zich verder in den ontwikkelingsgang der natuurwetenschap afslijpt òf tot het *gelijk*blijven van een zekere hoeveelheid van een of andere grootheid (massa, energie) of tot het *gelijk*blijven van een zekere structuur (electron). Het begrip der *identiteit* is hier overbodig, teveel, dat der *gelijk*heid is voldoende. Daar komt nog bij, dat iedere volgende phase der wetenschap de substantie in iets anders, naders zoekt. Het voorwetenschappelijk dingbegrip is waarschijnlijk ontstaan door projectie naar buiten van het ikbegrip en daaruit heeft zich door afslijping van alle overbodige op de natuur der natuurwetenschap niet van toepassing blijkende momenten, o.a. het identiek blijven met zichzelf gedurende zekeren tijd, het zichzelf blijven, het substantiebegrip der natuurwetenschap ontwikkeld. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat zelfs de levenlooze natuur aan het ik verwante wezens bergt. Men denke aan de monadologie van Leibniz. Het is dan echter de taak der natuurphilosophie, niet der natuurwetenschap, dit te beslissen. Deze laatste moet krachtens haar beperkte methode deze kwestie over het hoofd zien.

Gedurende een tegenwoordige phase van voortstuwing blijft het ik met zichzelf identiek, het neemt zichzelf geheel mee, het ontheft zich in de tijdelijke voortstuwing tevens daaraan, het is in wezen *boventijdelijk*. Het is daardoor in staat den tijd (tenminste gedurende een elementaire phase van voortstuwing) na te gaan en te volgen. De tijd is aan het ik daarbij dus als realiteit

gegeven, als reëele vorm van het reëele bewustzijn. De tijd is geen schijn, geen vervalsching van een opzichzelfzijnde tijdelooze werkelijkheid, de tijdelijke wereld des bewustzijns is een reëele wereld en deze realiteit is ons present.

De boventijdelijkheid van het ik is geen van den tijd afscheidbare eeuwigheid. Zelfs wanneer het ik een kern heeft, - wat wij hier niet zullen beslissen - die onafhankelijk is van ons bewustzijn, van ons onbewuste, psychische leven en van ons lichaam, die dus onzen dood zou kunnen overleven, dan nog ligt die kern niet in een zuiver tijdeloos gebied, maar blijft noodzakelijk op de tijdelijke wereld betrokken. Zelfs voor Gods boventijdelijkheid geldt hetzelfde. Dit volgt eenvoudig uit het wezen van het *nu*: ook voor God ligt de wereldoorlog in het verleden, liggen de gebeurtenissen van het jaar 1936 in de toekomst, zit gij, lezer, nu dit artikel te lezen.

Allicht zal er aanmerking op gemaakt worden, dat de boventijdelijkheid des iks, dat de identiteit des iks gedurende zekeren tijd ons tegenwoordig is. Is het niet een veronderstelling, die misschien waarschijnlijk is, of op ethische gronden noodzakelijk, maar geen onbetwijfelbare tegenwoordigheid? Die identiteit, zal men zeggen, is slechts gegeven als pretensie van identiteit van het huidige ik met het herinnerde ik van straks, dat zelf niet meer aanwezig is. Het is primair de herinnering, die de identiteit des iks draagt en daar deze geen oorspronkelijke gegevenheid biedt, maar slechts onvervulbare pretensies (want om ze te vervullen zouden we in het verleden moeten terugkeeren), is de genoemde identiteit slechts mogelijke hypothese, misschien slechts schijn. Het antwoord daarop is: niet door de onmiddellijke herinnering, door de op zeker tijdstip aanwezige herinneringspretenties ontstaat de schijn van het voortstuwen, of liever van het voortgestuwd-zijn (want juist dat zekere mathematische tijdstip is illusie), maar het is het voortstuwen en het daarmee onverbrekelijk verbonden verglijden in het verleden zelf, dat het worden van het beleefde tot retenties niet als pretensie maar als werkelijk tegenwoordig gebeuren mogelijk maakt, en in dat voortstuwen en verglijden ligt de tegenwoordige identiteit des iks. Het zal uit deze beschrijving duidelijk zijn, dat voor de werkelijkheid van dit elementaire tijdsgebeuren de beginselen der formeele logica niet meer gelden, de werkelijkheid daar enkelzinnige bepaaldheid mist.

Wei is de veronderstelling, dat over een grooter tijdsverloop, laat ons zeggen een dag, het ik met zichzelf identiek blijft, niet onmiddellijk verifiëerbaar; echter deze veronderstelling, en zelfs haar mogelijke verwerping in bijzonder geval, krijgt pas zin, doordat in een nu-phase van het voortstuwen het ik zich met zichzelf terecht identiek weet.

Het zijn des bewustzijns is tegenover het zijn des iks *tijdelijk zijn*, een zijn, dat we ook aan de natuur toekennen, en daar zelfs buiten verband is met het boventijdelijk zijn des iks. Het zijn der natuurvoorwerpen is ons echter slechts als meening gegeven, die slechts naar mogelijkheid terecht toegevoegd wordt. Waaraan toegevoegd? Aan het *wat*, dat ons in de waarneming der natuur tegemoet treedt of dat de wetenschap ervoor in de plaats stelt.

Ons onderzoek stelde ons in plaats van voor één zijn voor drie zijns*wijzen*: *boventijdelijk zijn*, *tijdelijk zijn* en *worden* (*werkelijkheid*). Maar misschien is ons onderzoek nog niet diep genoeg gedrongen, ligt in alle drie als kern het zuivere zijn en zijn alleen alle overbodige slakken uit te smelten teneinde het zuivere zijn over te houden. Welke slakken zouden dan moeten worden uitgesmolten? Daarvoor komen in aanmerking: 1e het *nietzijn*, 2e het *wat*, dat is, waaraan het zijn slechts *toekomt*, dat dus zelf niet zijn is, maar het zijn*de*, de *essentia*, nl. in tegenstelling tot het *esse* (Thomas).

Het duidelijkst liggen deze te verwijderen slakken wel in het *tijdelijke zijn*. Dit bergt allereerst *nietzijn*, het is immers voortdurend overgang van *nietzijn* tot *zijn* en omgekeerd. Trachten wij nu het nietzijn te elimineeren, dan houden wij twee zijnswijzen over: 1e het *nu-zijn*, 2e het *gelden*. Het verleden en de toekomst immers, hoewel resp. geweest en nog niet zijnde, dus beide nietzijnde, houden en hebben reeds in de sfeer der geldigheid een zeker bestaan, een bepaalde zijnswijze, die aan den tijd ontheven is en dus voor alle tijden geldt: 1600 Slag bij Nieuwpoort. In 2100 zijn alle nu (1935) levende menschen gestorven. Dit zijn tijdeloos geldende waarheden. Ieder voor waar gehouden oordeel heeft de pretensie een dergelijke tijdelooze geldigheid te treffen.

Is nu met deze reductie de geëischte eliminatie gelukt? Is allereerst met de reductie van het tijdelijk zijn tot *nu-zijn* het nietzijn geëlimineerd? Het nu-zijn is òf een mathematisch punt,

dan vult het niets, is het nietzijn, òf het is een stroomingsphase, dan is het een werkelijk voortstuwen de toekomst in en een werkelijk verglijden het verleden in, dan is het zelf onafscheidelijk en antinomisch met nietzijn bezwangerd, het nietzijn draagt zelf tot het zijn bij.

Is in het gelden de elimineering van het nietzijn gelukt? Netzoomin. Het gelden heeft de pretensie alle zijnswijzen in zich op te nemen, alle werkelijkheid kan in de sfeer des geldens geheven worden en hetzelfde geldt van het nietzijn, ook dit wordt evengoed als inhoud, als een gelden*de*, dus als een zijn*de*, in het gelden opgenomen. Het gelden staat onverschillig tegenover de zijnswijze van wat het omvat. Daarmee is die inhoud echter niet inderdaad tot een *iets*, tot bloote *wat*heid geworden en dus ook het *nietzijn* is er niet uit verdwenen, het is slechts omvat.

De *alomvattendheid* van het gelden wordt dikwijls omuitgelegd in een *alleenheerschappij* als zijnswijze. Ten onrechte. Echter zelfs op die alomvattendheid is nogal wat aan te merken. Dit blijkt o.a., als we de vraag onder het oog zien, of niet ook het *nuzijn* tot de zijnswijze van het *gelden* teruggebracht kan worden? Dit schijnt wel zoo. Immers bv.: ‘het regent nu niet in Amsterdam’ is tijdeloos geldende waarheid, wanneer men met *nu* 3 Januari 1935, 's namiddags om 1 uur bedoelt. Beschouwen wij nu echter het oordeel: ‘het is nu 3 Januari 1935’. In dit oordeel duidt *nu* niet de 3e Januari 1935 aan, want dan zou het genoemde oordeel slechts de banaliteit uitdrukken: ‘het is op 3 Januari 1935 3 Januari 1935’ en deze banale beteekenis heeft het stellig niet. Het opnemen van het uitgedrukte als inhoud in een sfeer van tijdelooze geldigheid is hier niet gelukt, want het genoemde oordeel is slechts nu waar, morgen niet meer. Het geldende blijkt hier als zoodanig slechts waarde te houden in zijn noodzakelijke betrokkenheid op een nu-zijn, dat niet als inhoud, als gelden*de* onder de heerschappij van het gelden opneembaar is.

In de tweede plaats zou het onze taak zijn de genoemde zijnswijzen tot het zuivere zijn te zuiveren door alle *essentia*, alle *wat*, alle qualiteit (in meest uitgebreiden zin) te elimineeren.

Vooral het tijdelijke zijn bevat duidelijk qualitatieve elementen. De tijd is immers een bijzonder soort uitgebreidheid. Zoo zou men kunnen vermoeden, dat men den tijd moest elimineeren om het zuivere zijn te bereiken en ligt de veronderstelling voor de

hand, dat wij het zuivere zijn hebben in het boventijdelijke zijn van het ik. We volgen dan de voetsporen der Grieksche philosophie, ook die van de oud-Indische denkers. Voor Aristoteles bv. is slechts het zijn Gods het van alle nietzijn, tijdelijkheid en potentialiteit vrije zuivere zijn, actus purus. Echter wij hebben hierboven reeds gezien, dat het boventijdelijke zijn van het ik (en ook van God) onlosmakelijk met het tijdelijke zijn verbonden is, verder dat de tijd en de tijdelijke wereld geen schijn, maar realiteit is, niet bloote inperking van het zuivere zijn door nietzijn.

Wij maakten de opmerking, dat de tijd een bijzonder *soort* uitgebreidheid is. Men kan nu een anderen weg volgen en eischen, dat tenminste dit bijzonder soortelijke, dit qualitatieve van den tijd moet geëlimineerd worden, wil men het zijn zooveel mogelijk van qualitatieve elementen, van zijn*den* reinigen. In dezen gedachtengang verder gaande wordt de tijd dus geformaliseerd tot mathematische uitgebreidheid, tot datgene wat zij, als formeele uitgebreidheid, met de ruimte gemeen heeft. Hij wordt tot den tijd der mathematische natuurwetenschap. De inhoud van dezen tijd kan echter niet meer dezelfde zijn als die van den phaenomenalen tijd, want wordt deze laatste gevuld door zich voortstuwende qualia: leven, wilsuiting, streven, activiteit, causaliteit (in praegnanten, natuurwetenschappelijk nog onafgeslepen zin), in den eersten verbleeken deze tot *aanwezige* feiten als bloote uitgangspunten van *gelden* van wetten. De uitgevoerde afslijping was dus niet slechts een wegnemen van qualiteit maar tevens een verdwijnen van de karakteristieke zijnswijze van het *worden*. Er treden nu twee andere, niet tot elkaar terugvoerbare zijnswijzen op, *aanwezigzijn* voor de feiten en *gelden* voor hun wettelijken samenhang, waarvan de laatste volledig in het theoretisch oordeel uitdrukbaar is. Beide zijnswijzen hebben de losheid van hun *wat*, die een zuivere scheiding van *zijn* en *wat* mogelijk maakt. Ze toonen verder beide onverschilligheid ten opzichte van de kwestie, of zij *opzichzelfzijn* zijn of *voor-een-subject-zijn*. Of de constructies der natuurwetenschap opzichzelfzijn hebben of slechts voor-een-subject-zijn, is uit den aard der zaken, die zij behandeld, niet afleidbaar. Terwijl bv. een kleur uiteraard slechts secundaire qualiteit kan zijn, slechts *zijn voor een ziend subject* kan hebben en een wilsbesluit uiteraard slechts *opzichzelfzijn*, staan de constructies der natuurweten-

schap in hun karakter en hun zijnswijze onverschillig ten opzichte van dit alternatief, zij staan aan gene zijde van *realisme* en *idealisme*, zij kunnen, in de natuurphilosophie, nog zoowel een realistische als een idealistische interpretatie krijgen.

De natuurwetenschappelijke methode heeft haar vruchtbaarste veld van toepassing in de in uitwendige waarneming ons tegemoettredende, levenlooze natuur. De levenlooze natuur geeft zich niet in haar opzichzelfzijn. Zij treedt ons tegemoet als een complex van secundaire qualiteiten, gedeeltelijk formaliseerbaar tot qualiteiten, die ten opzichte van hun zijnswijze onverschillig zijn wat betreft idealiteit of realiteit (bv. visueele uitgebreidheid is formaliseerbaar tot mathematische uitgebreidheid, het vloeken en harmoniëeren van kleuren tot het aanwezig zijn van een onderscheid). Deze gegevens worden doorgolden door kategorieën, die gnoseologisch van subjectieven oorsprong zijn. Tot deze kategorieën behoort het opzichzelfzijn. Er is dus in de wijze, waarop de levenlooze natuur ons tegemoettreedt, een zeker gnoseologisch chorisme tusschen het zich objectief gevende en het zijn dat daarop wordt toegepast. Gnoseologisch is hier dus reeds voorhanden de scheiding van *wat* en *zijn*, die als eisch voor de uitzuivering van het zuivere zijn gesteld werd. De natuurwetenschap knoopt voornamelijk bij de gegevens aan, die door formaliseering hun karakter van secundaire qualiteit verloren hebben (bv. het coïncideeren van wijzer en schaalstreep), zij vervangt verder de secundaire qualiteiten door zulke, die dezelfde onverschilligheid toonen ten opzichte van realiteit en idealiteit, *aanwezige* feiten als aanknoopingspunten voor *geldende* wetten.

De vruchtbaarheid der natuurwetenschap pleit voor haar waarheid. Het is waarschijnlijk, dat een fundamenteele laag der natuur, tenminste bij benadering, de structuur heeft, die de natuurwetenschap eraan toekent. Echter op deze laag bouwen zich andere lagen op, die andere zijnswijzen eischen, zijnswijzen, die meer verwant zijn aan die van het bewustzijnsleven. Allereerst het biologische leven. In plaats van bloote uitgangspunten van wettelijke geldigheid treden hier de toekomst in werkende *strevings*centra op. En tenslotte ontwaakt in de natuur zelf het bewrustzijnsleven, wat alleen mogelijk is, indien aan de levenlooze natuur zelf reeds opzichzelfzijn toekwam. De theoretische kategorieën der levenlooze natuur zijn niet meer voldoende ter

waarneming der levende natuur. Reeds in het biologische *streven* gaat haar zijnswijze die van het *gelden* en van het bloote *aanwezigzijn* te boven. Geen complex van theoretische oordeelen vermag het innerlijk wezen van het leven te kennen, en dit geldt des te meer, waar het bewustzijnsleven, tenslotte dat van den mensch, in het beschouwde proces betrokken wordt. In de geschiedeniswetenschap bv., deze meest complexe wetenschap, die alle andere wetenschappen als hulpwetenschappen gebruikt - treden weliswaar theoretische oordeelen op, tendeele den natuurlijken ondergrond der werkelijkheid betreffende, tendeele zich spannend over het rationaal niet uitdrukbare, maar deze vormen in hun verband slechts het geraamte en de uiterlijken vorm gevende huid van het geheel, dat eerst door de levende verbeelding, door invoeling meeleven en verstaan vleesch en bloed erlangt. Het is de kennis van ons eigen leven dat wij naar buiten aanwenden om, min of meer al naar het voorwerp depotentiëerend, de natuur en wat zich daarop opbouwt te kennen. Waarbij natuurlijk niet uitgesloten is, dat een wisselwerking optreedt, die ook de kennis van eigen wezen verhoogt.

De toepassing van ons eigen zijnswijzen op iets, dat ons in uitwendige waarneming tegemoettreedt kan natuurlijk slechts *meening* zijn. Wanneer en met welk recht een dergelijke meening optreedt, zullen wij hier niet nagaan. *Tegenwoordig* zijn de ons eigen zijnswijzen slechts voor het zelfbewustzijn.

Zoo straks hebben wij reeds gezien, dat het elimineeren van alle *wat*-elementen uit de zijnswijze van het *worden* niet gelukt, dat dit daarmee zelf verdwijnt. Wij hebben nu verder na te gaan van welken aard deze eenheid van *wat* en *zijn* in het *worden* is.

Men zou kunnen meenen, dat *wat* en *zijn* onzelfstandige, correlatieve momenten zijn in onze werkelijkheid op dezelfde wijze als toonshoogte en toonsterkte dat zijn in een geluid. Trots hun *onscheidbaarheid* in de werkelijkheid blijven deze scherp *onderscheidbaar*, zoodat zij in het begrip *gescheiden* kunnen worden en in het oordeel *samengesteld*, gesynthetiseerd, bv. wanneer wij oordeelen, dat aan dien gehoorden toon van die toonshoogte die sterkte toekomt.

Was nu de verhouding tusschen *wat* en *zijn* in onze werkelijkheid dezelfde, dan ware zij in het logisch gebied des oordeels tenvolle uitdrukbaar. Adaequaat zou dan de betreffende zijns-

wijze als praedicaat op het betreffende zijn*de* als subject toegekend worden en deze toekenning ware in volkomen overeenstemming met de presente werkelijkheid. De sfeer van den logos ware een onmiddellijke adaequate uitdrukking van een in de werkelijkheid geldende verhouding. Een van zijn grondstellingen: *de scherpe onderscheidenheid van wat en zijn* ware ook in onze werkelijkheid als geldig bevonden.

Het is nl. eigenaardig, dat de besproken scherpe onderscheidenheid een der grondstellingen is van de logica van het *gelden*, waaraan het *oordeel* uitdrukking geeft, en niet alleen voor de zijnswijze van het gelden zelf maar ook voor de andere zijnswijzen, die als inhoud in het gelden*de* zijn opgenomen. Het middel daarvoor is het zijnsoordeel, dat niet aan zeker *iets* een ander *iets* toekent (S is P), maar uitdrukt, dat een zeker *iets bestaat* (S is). Wil een dergelijk oordeel zin hebben, dan mag het subject nog geen *zijn* bevatten, het mag slechts *wat*-elementen bevatten. In een dergelijk oordeel liggen *wat* en *zijn* als subject en praedicaat gescheiden en worden achteraf op elkaar betrokken. Het stelt een synthese van *wat* en *zijn* voor. In overeenstemming hiermee drukt bv. Kant zich aldus uit: 'Jeder Existenzialsatz ist synthetisch.'

Een dergelijk zijnsoordeel geeft echter niet adaequaat weer de wijze waarop *wat* en *zijn* in onze inwendige werkelijkheid verstrengeld zijn. In de voortstuwing van mijn bewustzijn, in de activiteit van het ik is niet zuiver te onderscheiden tusschen een *wezens*moment en een *zijns*moment. Het *worden* is niet alleen ons *zijn*, het is ook ons *wat*, ons *wezen*. 'Te zijn behoort zelf tot ons wezen' (Heidegger).

'Ik besta', 'Mijn wilsactiviteit bestaat' zijn oordeelen, die geen adaequate uitdrukking zijn onzer werkelijkheid. Datgene wat bestaat, zou zelf nog geen zijn mogen bevatten. Dat is echter onmogelijk. Men kan in de 'σ ύ υ δ ε σ μ ο ς' (Yorck von Wartenburg) onzes levens niet zuiver onderscheidend het wezensmoment en het zijnsmoment aanwijzen en ze dan achteraf in het theoretisch oordeelen weer samenstellen. De *syndesmos* des levens is in de *synthesis* des oordeels vervalscht.

Vergelijken wij eens met wat de scholastiek leerde. Slechts voor de eindige dingen geldt de scheiding (Thomas) of althans de onderscheiding (Duns Scotus) van *zijn* en *wat*. Gods boven-

tijdelijk *wezen* is één met zijn *zijn*. Het ontologisch argument was niets dan een in adaequaten logischen vorm brengen van het inzicht der absolute, ononderscheidbare eenheid van zijn en wezen in God, en werd daarom terecht door sommige scholastici verworpen. In de scholastiek werden echter slechts de twee uiterste mogelijkheden van verhouding van zijn en wezen gesteld, absolute ononderscheidenheid voor God, absolute onderscheidenheid voor de eindige dingen. In onze eigen werkelijkheid treffen wij echter tusschenvormen aan: in onze innerlijke werkelijkheid loopen *zijn* en *wat* antinomisch door elkaar, zonder nochtans geheel ononderscheidbaar te zijn.

Het beschreven te buiten gaan van de werkelijkheid ten opzichte van de logische sfeer van oordeel en begrip is zelf in deze sfeer uitgedrukt. Mijn resultaten staan hier in oordeelen uitgedrukt, anders dan oordeelende kan ik met mijn lezers niet in philosopheerend verkeer komen, en ook als een oordeel spreek ik uit dat de grondbeginselen der oordeelslogica, nl. der enkelzinnige bepaaldheid van begrip en oordeel, der scherpe onderscheidenheid van wat en zijn, niet deugen voor de werkelijkheid. Men zou hiertegen kunnen aanvoeren, dat een oordeel, dat de geldigheden, die een oordeel mogelijk maken, verloochent, zichzelf veroordeelt. Met die redeneering waren dan tevens de grondbeginselen, waarop alle oordeelen berust, tot voorwaarden tot de mogelijkheid der werkelijkheid begrepen. Formeele logica ware als formeele ontologie transcendentaal gerechtvaardigd.

De fout in deze redeneering is, dat zij niet inziet, dat het oordeel slechts uit te drukken heeft wat aan het oordeel als gegeven, als tegenwoordig voorafgaat en dat het tenslotte zich slechts daaraan te verifiëeren heeft. Er zijn primitievere wijzen van kennen dan oordeelen, wijzen van kennen, die niet door het oordeelen mogelijk gemaakt worden, maar omgekeerd daaraan voorafgaan. Schouwen en onderscheiden zijn nog niet oordeelen. Het is mogelijk kleuren te schouwen en te onderscheiden zonder de oordeelen te vormen: dit is groen, dit is rood, dit rood is verschillend van dat groen. Wie onderscheidt, oordeelt nog niet, dat een onderscheid aanwezig is. Wie dit laatste oordeelt is nl. niet meer alleen op het aanwezige onderscheid kennend gericht, maar op de geldende toedracht, die zich daarboven opbouwt, nl. op het aanwezigzijn van het onderscheid in quaestie. Zelfs

deze toedracht echter is niet correlatief ten opzichte van het correspondeerende oordeel, laat staan dat zij er haar bestaan of gelding aan zou danken. Aan het zelfbewustzijn is het ik en het bewustzijn tegenwoordig, dit wil nog niet zeggen dat het reeds oordeelt 'dat het ik en zijn bewustzijn aan het ik zelf tegenwoordig is'.

Natuurlijk kennen wij het zijn en het zijnde slechts, doordat zij op de een of andere manier aan ons weten (dat dus alle kenwijzen: oordeelen, schouwen, onderscheiden enz. als bijzondere gevallen onder zich heeft) tegenwoordig of gegeven zijn. Daaruit volgt ook voor dit algemeenste begrip van het weten niet, dat zij (d.w.z. het zijn en het zijnde) correlatief ten opzichte daarvan zijn, of dat dat weten hun voorwaarde zou zijn.

Wei zijn er bepaalde zijnden, die door de hun eigen aard slechts zijn voor het weten hebben, nl. alle secundaire qualiteiten: het gezichtsveld met al zijn het vullende tinten heeft slechts zijn voor een ziend, dus wetend subject. Maar ook dan is dit hun voor-een-subject-zijn zelf tenslotte opzichzelf en als zoodanig ook tegenwoordig te maken en weetbaar.

Verder liggen in het zelfbewustzijn eigenaardige kentheoretische moeilijkheden. Het daarin tegenwoordig zijnde is voor het weten dat erop gericht is, object, heeft dus ten opzichte van dit weten slechts *voor-dit-weten-zijn* en zou dus niet de zijnswijze kunnen toonen van *opzichzelfzijn*. Nochtans doet het dit: *het opzichzelfzijn is in het voor-het-subject-zijn tegenwoordig*. Weten en voorwerp blijken hier nauwer verbonden dah een logisch zich daarvan rekenschap geven vermag te begrijpen.

Deze moeilijkheid is niet voorhanden daar waar het opzichzelfzijn niet *tegenwoordig* maar slechts *gemeend* is, zooals in de uitwendige waarneming.

Het hierboven besproken verheffen van alle kennis in den vorm des oordeels heeft groote voordeelen. Slechts zoo worden groote samenhangen zichtbaar, want deze liggen in de sfeer van de geldende toedrachten. Slechts zoo is mededeeling aan anderen mogelijk.

Tegenover deze voordeelen staan echter nadeelen. Door de in het logische immanent optredende antinomieën blijkt, dat de vorm des oordeels inadaequaat is ten opzichte van de te beschrijven werkelijkheid. En verder bleken er kanten aan de

werkelijkheid, die niet in geldingsinhoud opneembaar zijn.

Neemt men in strijd met het hierboven betoogde het logische als universeelen grond en oorsprong aan, dan verbleekt het irrationale tot een begrip dat door de ratio zelf gesteld is, het wordt tot steeds verder verschuifbare, zij het ook nooit ophefbare grens der ratio. Het ding op zichzelf wordt tot idee, waarin het irrationale overwonnen gedacht wordt, geanticipeerd als rationaliteit. Wij hebben echter gezien, dat het oordeelen in onwrikbare antinomieën vastloopt, dat er verder beleefbare kanten aan de werkelijkheid zijn, die het niet bereikt, dat dus niet alleen de irrationaliteit in 't algemeen, maar dat bepaalde irrationaliteiten permanent zijn. Daarmee wordt de interpretatie van het ding op zichzelf tot idee onhoudbaar.

Bovendien blijft de kritische idealist altijd voor het probleem staan van de verhouding van het kennen in 't algemeen tot ons kennen. Men maakt zich van dit probleem niet af, door aan den eenen kant het algemeene kennen iedere zijnswijze te ontzeggen en aan den anderen kant het individueele kennen tot begrip der psychologie, tenslotte dus ook van het algemeene kennen te maken. Want hetzelfde zou met hetzelfde recht van het algemeene kennen gezegd kunnen worden: ook dit is een begrip, door het kennen zelf gesteld. Het heeft dan tenminste al voorzichzelfzijn. Voorzichzelfzijn kan echter alleen een individueel ik hebben. Dit laatste zou in de besproken theorie slechts zijn voor het kennen in 't algemeen hebben, het zou slechts daardoor gesteld object zijn, in het objectief geldingscomplex der wetenschap zijn bepaalde plaats hebbend, als individuatie op bepaalde plaats en tijd van het begrip der ikheid. Daarmee verliest het echter de het eigen zijnswijze. Het ik is meer dan individuatie van een algemeen begrip, het is niet alleen onherhaalbaar eenmalig (dat is ieder individu), het is *onvervangbaar*, het is *zichzelf*, niet opgaande in zijn qualitatieve innerlijke structuur, noch in deze saamgenomen met zijn relatie tot zijn ruimtelijke en tijdelijke omgeving.

Het hierboven bekritiseerde idealisme gaat op Kant terug, doch slechts op een zeer eenzijdige gedachtendraad in Kant. Er ligt nl. in Kant nog een breeder idealisme, waarbij de kategorieën als denk*handelingen* worden opgevat, activiteit van een transcendentalen *wil*. Bij Kant is dit idealisme alleen nog maar van toe-

passing op de natuur. Door Fichte en Schelling[1)] wordt het verder ontwikkeld en uitgebreid tot het ik zelf. De *gnoseologische* herkomst van het zijn (in het zelfbewustzijn) wordt tot *ontologischen* oorsprong. In het aanschouwen van zichzelf schept het ik zichzelf, want het is niets dan deze zelfaanschouwing, en daarin kent het zich adaequaat. In deze aanschouwing vereindigt het zich, onderscheidt zich van het niet-ik, enz.

Dit is geen idealisme van verbleekte logische geldigheden, van door een nietzijnd subject gestelde objectiviteiten, die slechts voor dat nietzijnde subject bestaan, maar van logische, realiteit scheppende handelingen. Het product der handeling met het handelen zelf heeft hier realiteit. Weliswaar wordt ook in dit idealisme de natuur afhankelijk van het ik, zij wordt door het ik voortgebracht, zij zou er niet zijn, als het ik er niet was, echter deze afhankelijkheid tast de zijnswijze niet aan, de natuur is niet allereerst *object* voor het ik, zij heeft niet de zijnswijze van *voor het ik zijn*, netzoomin als een kind, hoewel voortgebracht door zijn ouders en zonder die ouders niet bestaande, slechts de zijnswijze heeft van *voor zijn ouders zijn*. De natuur heeft in deze theorie opzichzelfzijn. In haar is het ik buiten zichzelf getreden. Zij is plaats van activiteit van het ik.

In deze theorie is niet de logos, het gelden overheerschend maar de activiteit van het ik, het logische is secundair als de wetten volgens welke die activiteit zich ontplooit. Deze wetten worden door het ik voortgebracht en overheerschen niet. Zij worden gesteld om weer te worden opgeheven.

Het is het oude probleem, reeds bij Aristoteles implicite aanwezig, over de verhouding van theos en logos, van God en rede. Bij Aristoteles vindt men naast een logisch-ontologische pyramide, die tot steeds algemeener begrippen en oordeelen opstijgt en culmineert in de kategorieën en transcendentalia en de allereerste logische grondstellingen (bv. het beginsel van tegenspraak), een axiologisch-ontologische pyramide, die langs de reeks: levenlooze natuur, plant, dier, mensch, deugdzaam mensch - philosoof - God opstijgt en waarbij iedere volgende trap de teleologische vervulling van de voorgaande is en God tenslotte

1) Op de verschillen gaan wij niet in. Wij geven slechts een korte karakteristiek, die datgene op den voorgrond stelt wat voor ons probleem van belang is.

als actus purus het einddoel, de eindelijke vervulling der geheele reeks. De toppen van *beide* pyramides zijn opperste principes der werkelijkheid en hoewel God als denken des denkens bepaald wordt, en ook in de wereld een Goddelijk, het actieve verstand werkt, dat alles uit zijn principes begrijpt, komt toch eigenlijk de verhouding dezer zoo verschillende principes niet ter sprake. Dit probleem beweegt de latere philosophic, de neo-Platonici, de scholastiek, Leibniz en eindelijk ook de na-Kantiaansche idealisten, vooral Schelling, en voert deze in verschillende periodes van hun leven tot verschillende oplossing, waarbij nu eens de theos, dan weer de logos den voorrang heeft. Bij Schelling in zijn middelste periode wordt aan geest (ik) en natuur weer een onpersoonlijk redegebied ten grondslag gelegd, dat bij Hegel tot logica wordt en dan ‘als 't ware de uitleg van God voor de schepping der wereld’ heet. Daarmee staat weer de logos op den voorgrond, een logos, die echter de kracht heeft ook buiten zichzelf te treden en de werkelijkheid voort te brengen. Dit buiten zichzelf dient echter slechts, om weer tot zichzelf terug te keeren, een terugkeer, die van te voren verzekerd is, en in den totalen kringloop definitief is. De vorm des oordeels is als zoodanig onwaar (dit is in overeenstemming met onze hierboven ontwikkelde inzichten), de partiëele synthese daarin lukt nooit geheel en voert tot hernieuwde antithese en synthese, die echter tenslotte in den totalen kringloop den syndesmos der werkelijkheid volkomen omvat. De *syndesmos* is niets dan de *totale kringloop der synthesen*. De logos is daarmee zelfgenoegzaam geworden. Daarmee in verband staat dat trots alle verwerpen van eenzijdigheden als zoodanig, de dialektische methode zelf nu als onbereflecteerde eenzijdigheid, als 't ware als een nieuwe formeele logica en formeele ontologie op hoogeren trap optreedt. Dit is op dien hoogeren trap herstel van het anders als eenzijdigheid veroordeelde ontologisme, dat de werkelijkheid in statische principes meent te kunnen ankeren. Dit is rationalisme, al erkent het tot op zekere hoogte de irratio niet alleen als grens, maar ook als doorbreking der ratio.

Het groote bezwaar in 't algemeen tegen het na-Kantiaansche idealisme is dit, dat met betrekking tot de zijnswijze en het wezen van het ik niet van een nauwkeurig phaenomenologisch onderzoek wordt uitgegaan, maar dat in geschiedkundige aanleuning

aan het oud-Grieksche denken en de scholastiek enkele wezenstrekken in het oneindige boven de ervaring uit geprojecteerd worden, andere verwaarloosd, zoodat het nu omgekeerd onmogelijk wordt de zijnswijze van het individueele ik en de werkelijkheid der vele ikken uit die van het algemeene ik af te leiden. De zijnswijze van het *worden* en de *onvervangbaarheid* van het individueele ik zijn de groote struikelblokken.

Ons resultaat kort samenvattende, is ontologie als een systeem van principes of als een methode die de werkelijkheid regeeren, onmogelijk. Wei kennen wij het zijn in zekeren zin zelf, doch slechts in kortzichtig zelfbewustzijn en zich daarop bouwende zelfbezinning. Zoodra men dit kennen in den vorm des oordeels perst, wordt het eenigszins vervalscht, zoodat een algemeene ontologie niet mogelijk is. Het ontische is in het logische niet adaequaat te vangen. Er zijn gebieden die er meer voor open staan, dan andere. Daar echter waar het zijn ons zelf tegemoettreedt, hebben wij een gebied voor ons dat ten opzichte van het logische inadaequaat is.

In plaats van één zuiver zijn leerden wij verschillende op elkaar niet terugvoerbare zijnswijzen kennen met verschillende verhouding tot hun zijn*den*. Het aantal dezer zijnswijzen is nog wel te vermeerderen. Het gaat niet aan te trachten de andere zijnswijzen uit één van hen af te leiden, of alle op één na te miskennen.

Onze afwijzing van ontologie is geen afwijzing van metaphysica. Al onze vaststellingen zijn juist van metaphysischen aard en het is alleen aan het metaphysisch contact met het zijn en het zijnde zelf te danken dat wij iets van hen weten.

R.J. KORTMULDER

Dodekanesos

Vanavond lees ik in mijn *Leidsch Dagblad:*

> Athene 11 Febr. (V.D.). De bewoners van de Dodekanesos - eilanden in de Aegeische Zee - hebben den Volkenbond verzocht een commissie van onderzoek te zenden naar het eiland Kalymnos waar verleden maand onlusten tegen het Italiaansche bewind zijn uitgebroken, zoodat op het eiland nog steeds de staat van beleg is afgekondigd en Italiaansche oorlogsschepen voor de kust liggen.

In andere Hollandsche bladen zal wel hetzelfde gestaan hebben. Wat is dat eilandje Kalymnos dat daar zoo in eens een beroep doet op den Volkenbond?

De onlusten, tegen midden Januari op dit eiland uitgebroken, staan niet op zichzelf. De heele Dodekanesos is onrustig geweest van den dag af dat hij heeft moeten gelooven, van het Italiaansche bewind niet spoedig weer bevrijd te zullen raken. Om te doen gevoelen hoe natuurlijk dit is, zal ik de geschiedenis wat hoog moeten ophalen. Maar eerst, ter inleiding, wat aardrijkskundige bijzonderheden:

Dodekanesos heet de eilandengroep die uit twaalf grootere en een aantal kleinere eilanden bestaat en gelegen is tusschen Samos ten N., de kust van Klein-Azië ten O., Kreta ten Z.W. en de Cycladen ten W. Ten N. van Kalymnos liggen in deze eilandengroep Leros en Patmos, ten Z.W. Astypalaia, ten Z. Karpathos en Kassos, ten Z.O. Rhodos, terwijl de ring gesloten wordt door Chalke, Telos, Syme, Nissyros, Kos. Dan is er nog een dertiende eiland dat vrij ver van de andere af ligt, tegen de Zuidkust van Klein-Azië aan: in de oudheid heette het Megiste en thans Kastellorizo. In het tegenwoordig (staatkundig) begrip Dodekanesos is het opgenomen daar het het lot der andere eilanden

deelt. Een lot dat Patmos onder een ander gezag heeft gesteld dan het vlakbij gelegen Samos, Astypalaia onder een ander gezag dan Thera dat op weinig zeemijlen afstands ligt. Geologisch lijkt de Dodekanesos precies op de Cycladen, Kreta en de kust van

Klein-Azië: overal heeft de Aegeïsche Zee hoog op de rotswanden dezelfde schelpen afgezet. De warme bronnen op Kos en Nissyros, het vrijwel alom voorkomen van ertsen, het abrupte rotsgesteente der bergen, die heele vulkanische natuur wijst er op dat lang geleden de Cycladen, Dodekanesos, Kreta en de kust van Klein-Azië moeten hebben samengehangen, gelijk zij in historische tijden een beschavingseenheid vormden. Zooals Sappho's en Alkaios' namen aan Lesbos, die van Herinna aan Telos, niet

minder onverbrekelijk is Hippokrates' naam aan Kos verbonden. Werd Apollo op Delos geboren, het was Rhodos waar hij onder gedaante van den kolossos werd vereerd. Tegen Troje rustte Kalymnos dertig schepen uit. Een rijke thesauros: kronen en versierselen van goud, op Kalymnos uitgegraven en die thans een sieraad van het Britsch Museum uitmaakt, legt getuigenis af hoezeer in den myceenschen tijd dit eiland in de beschaving van het oostelijk bekken der Middellandsche Zee gedeeld heeft. Tegen de Perzen heeft het zich niet kunnen wapenen daar het toentertijd in handen van koningin Artemisia was, maar aan den attischen zeebond heeft het onmiddellijk deelgenomen. In den peloponnesischen oorlog heeft het de zijde van Sparta gehouden. Aan de vloot die in den christelijken tijd de kusten van het byzantijnsche rijk tegen den zeeroof der Saracenen te beveiligen had, leverde Kalymnos dappere en bekwame zeelieden: altijd op den uitkijk, gereed om van elke nalatigheid van den vijand partij te trekken. In de tiende eeuw legden zij op hun hoogste rotsspits het byzantijnsche *kastron* aan dat nog in zijn geheel over is. De H. Apostelkerk, die onder Alexis I Comnenos door de zorgen van den zaligen Christodoulos op Kalymnos verrees, herinnert nog in menig onderdeel aan den glorieuzen tijd van haar ontstaan. Maar in 1313 namen de ridders van St. Jan, uit Jerusalem verdreven, het eiland in bezit. De bevolking haalde hen met vreugde in en beloofde zich een krachtigen bijstand tegen het dag over dag toenemend Turkengevaar, maar de ridders ontwikkelden in den strijd tegen de Turksche piraten weinig energie, en legden aan de ingezetenen zware lasten op.

Met schrik in het hart hebben de Kalymnioten den doodsstrijd van Byzantium gevolgd, en toen ‘de stad’ gevallen was beklaagden zij haar ondergang in liederen die nog thans bij feesten en bijeenkomsten worden gezongen. In 1522 stond de sultan hun eene autonomic toe waarin de onderworpenheid aan de Porte slechts in de verplichting tot het opbrengen van een jaarlijksch tribuut tot uitdrukking kwam, en onmiddellijk richtten nu de eilanders hun eigen rechtspraak en hun eigen onderwijs in. Niet hun eigen eeredienst: dit behoefde niet, want gelijk overal elders hadden de Turken ook op Kalymnos den eeredienst en het gezag van den patriarch van Konstantinopel onverlet gelaten. Het recht werd nu, onder leiding van twee demogeronten

(oudsten van het volk) door de gezamenlijke mannelijke volwassenen van het eiland toebedeeld; in zake familie- en erfrecht werden de demogeronten door leden van den clerus bijgestaan, en in het gemeentelijk bestuur door een raad van twaalven. In de scholen werd de jeugd gelijkelijk in godsdienst en in taal onderwezen, met zooveel ijver dat de Kalymnioten bij de overige Grieken den bijnaam van grammatophagen (lettervreters) kregen. In 1821 waren zij onder de eersten die tegen de Turken opstonden, hoewel zij vergelijkenderwijs in een gunstigen toestand verkeerden en dank zij den sponzenhandel een zekere mate van welvaart genoten. Maar (zooals met den geheelen Dodekanesos het geval was) diende hun opoffering tot niets: de tractaten die de Grieksche onafhankelijkheid regelden bevrijdden van alle eilanden alleen de Cycladen. - 12 Mei 1912 werd Kalymnos door de Italianen bezet; het telde toen 25.000 Grieksche inwoners, welk getal in 1934 tot 18.000 geslonken bleek.

Een smalle zeestraat slechts scheidt Kalymnos van Leros, een eiland zóó gekarteld dat het zich op de kaart als een in zee drijvend stuk kantwerk voordoet. In groote trekken komt zijn geschiedenis met die van Kalymnos overeen. Ten tijde van den Griekschen onafhankelijkheidsoorlog had Leros een rijken bisschop die de teruggaaf van zijn eiland aan de Turken zoo kwalijk verdroeg dat hij in 1838 een aanzienlijke som bij de Nationale Bank te Athene deponeerde tot stichting en onderhoud van scholen die in afwachting van beter dagen de vlam in leven konden houden. In grooten getale zijn Lerioten naar Egypte verhuisd en daar tot welvaart gekomen. Hun eiland hebben zij daarom niet vergeten: zij hebben er villa's gebouwd waar zij jaarlijks den zomer plegen door te brengen en hebben het eiland met velerlei instellingen verrijkt, waaronder twee bibliotheken van rijken en merkwaardigen inhoud. Nog om iets anders trekt Leros onder de eilanden van den Dodekanesos de aandacht: om zijn folklore. Tijdens het carnaval plegen er spotliederen te worden gezongen op bekende persoonlijkheden van het eiland en met name op de in het afgeloopen jaar gehuwde jonge paren. Verkleede kinderen komen er liedjes zingen in huizen waarbinnen men een gezelschap vereenigd weet. Niemand ergert zich over de pikante toespelingen die aan de plagerijen herinneren,

eertijds bij de Eleusinische Demeterfeesten in zwang. - Eene bijzonderheid van het erfrecht op Leros komt ook op andere eilanden van den Dodekanesos voor. Onroerende goederen vererven er van moeder op dochter, alleen de roerende op de zoons. Dit recht is uit den byzantijnschen tijd overgebleven en is aan de instandhouding eener grondbezittende aristocratie bevorderlijk geweest. De mannen in den Dodekanesos zijn meest zeevaarders en dus dikwijls van huis.[1)]

Sedert zij onder Italiaansch gezag staan hebben de Lerioten met gemengde gevoelens in hun mooie, diepe Lakki-baai (tegen welken vijand?) een vervaarlijke militaire haven zien aanleggen met ligplaats voor oorlogsschepen, reparatiewerf, vliegveld, onderaardsche munitie- en victualiemagazijnen die door geblindeerde galerijen met elkander in verbinding staan, en de meest volmaakte inrichtingen op het gebied van telegraaf, telefoon, televisie.

Van dit grimmig exterminatie-bestel op Leros is de overgang tot Patmos niet te moeilijk, geleid als zij wezen moge door de herinnering aan den discipel des Heeren Johannes, die tegen het jaar 70 onzer jaartelling op laatstgenoemd eiland de Openbaring zou geschreven hebben welke, met mengeling van schrik en hoop, de gansche middeleeuwen buiten adem hield. In de grot die Johannes bewoond zou hebben bevindt zich thans de St.-Annakapel. In de 11e eeuw moet het (zeer dorre) eiland een verlaten oord zijn geweest, dat de prior Christodoulos, een van de monniken door de Seldjukken uit Klein-Azië verdreven, aan keizer Alexis I tot wijkplaats voor hem en de zijnen verzocht. De keizer stemde toe bij gezegelde oorkonde, die vrome hand nog heden op Patmos bewaart. Christodoulos talmde niet met de stichting van een klooster (dat er als een vesting uitziet die nog altijd het stedeke aan den voet bekroont); kostbare handschriften zijn in dat klooster vermenigvuldigd, waaruit de Engelschman Clark in 1801 den Plato-codex ontvreemdde die thans tot de bezienswaardigheden van Oxford behoort. Niettemin bevat de kloosterbibliotheek nog altijd 735 handschriften en 4500 boeken,[2)] be-

1) Vgl. Michaelidis Novaros, *Autonomie judiciaire du Dodécanèse* (in het grieksch; Athene 1926).
2) Catalogus van J. Sakellion (Athene 1890).

nevens nevens een groote verzameling kostbaarheden uit den byzantijnschen tijd. In verloop van jaren is Patmos voor het strijdbare hellenisme meer en meer van gewicht geworden. Tegen het einde der 17e eeuw werd er een beroemde school tot opleiding van priesters en geleerden gevestigd die nog altijd door bijdragen van welgestelde kooplieden uit de heele Grieksche wereld onderhouden wordt. Op Patmos werd in het laatst der 18e eeuw Emmanuel Xanthos geboren, een van de drie stichters van het 'Geheim Comité' dat den opstand van heel Griekenland voorbereidde.

Astypalaia en Karpathos ga ik voorbij, hoeveel of er over hun folklore ook te zeggen zou zijn. Liever iets over het slechts 62 km^2 groote Kassos, welks kooplui in de 18e eeuw betrekkingen onderhielden met Syrië, Cyprus, Egypte, Triest, Livorno en Marseille. In 1821 namen zij aan den onafhankelijkheidsoorlog deel met 100 bewapende vaartuigen, de schrik der egyptische vloot. Eén wapenfeit in het bijzonder is de vermelding waard: in 1822 maakten zich in de baai van Damiette 4 kassische van 19 egyptische munitieschepen meester, die op het uitzeilen naar Kreta lagen ter voorziening in de behoeften van een daar opereerend turksch leger. De zegevierende Kassioten stelden hun buit in handen van de centrale grieksche oorlogsleiding, gevestigd in den Peloponnesus. Later evenwel was de egyptische vloot in de gelegenheid tot een wreed wraakbedrijf: het eiland werd overvallen en geheel uitgeplunderd; de egyptische admiraal stond versteld van de kostbaarheid der stoffen en betimmeringen, van de hoeveelheid gemunt geld, die men hem aan boord bracht. Hoe groot moet de ontgoocheling eener bevolking als die van Kassos zijn, telkens wanneer de gril van een tractaat haar de vereeniging onthoudt met een vaderland waartoe zij getoond heeft te willen behooren.

Rhodos is het grootste en tevens het schoonste der 13 eilanden. Wanneer men het nadert aan boord van een uit een haven van Griekenland vertrokken stoomschip, dat links en rechts de ontelbare eilanden van den Aegeïschen archipel achter zich liet die zich met hun kantige roode rotswanden tegen de blauwe lucht zoo scherp afteekenden, en de kleine huizengroepen

op hun hooge toppen tot in den hemel hieven, of ook wel in de van zon dronken golven zich te bewegen schenen als schildpadden wier glinsterende schaal opduikt nu eens hier dan eens dáár - aan het eind van zulk een reis doet Rhodos aan als een bestemming. Niet enkel schilderachtig, ook zoet en gul schijnt er het leven. Eene stad, in amphitheatervorm zacht oploopend. Men raadt er aanstonds eene vlakte achter, aan het eind waarvan groene heuvels oprijzen. Aan uwe linkerhand en achter u eene haag, een koor zou men bijna zeggen zoo levend schijnen zij, van lichtblauwe bergen: Klein-Azië. Op zijn vergelijkenderwijs ruime vlakte verbouwt Rhodos koren en tegen de hellingen zijner heuvels vruchten; de zeer zoete druif levert een kostelijken wijn; dichte bijenzwermen een niet minder vermaarden honig. Wanneer men aan zijn geschiedenis denkt straalt u iets lichtends voor den geest, al weet gij ook nog zoo goed u den rouw te herinneren van een groot aantal ongeluksdagen. Rhodos is een der steden die Homeros' geboorteplaats beweerden te wezen; in de oudheid gold zij (in de 5e eeuw v.C., evenals de Piraeus, door den architect Hippodamos ontworpen) voor een model van stedebouw. Hare vijf havens konden zooveel schepen bergen als er in de stad menschen woonden. Haar zee- en handelsrecht is de grondslag geweest van dat van Atheners en Romeinen.[1)] Pindaros bezingt haar athleten.[2)] Haar beeldhouwkunst deed, door durf van conceptie, den aan maat gewenden griekschen smaak versteld staan en werd beroemd tot in de buitengrieksche wereld. De colossus van Rhodos is er niet meer, en men weet zelfs niet goed hoe men zich dien moet voorstellen: een uitzinnigen droom in brons, in 296 v.C. gegoten en in 222 v.C. door een aardbeving omvergeworpen; brokken ervan werden nog in 658 n.C. door Saracenen geroofd. Maar wie Venetië bezoekt, ziet, voor den St. Marcusgevel in de hoogte geheschen, de Zonnepaarden van Rhodos staan, en in het museum te Napels legt de stierengroep door Apollonios en Tauriskos gebeeldhouwd, gelijk in het Vaticaan de ‘wagen van Rhodos’, levend getuigenis af van de onbeteugeldheid van den kunstsmaak in de eens zoo weelderige stad. Dezelfde toch weer, waar Kleoboulos zijn regel π□υ μέτ□ου

1) Grieksch perkament der 12de eeuw na C. in de Nationale Bibliotheek te Parijs, no. 1367: ‘loi maritime de Rhodes’.
2) Zevende olympische ode.

□□ιστον formuleerde; niet het minst door de contrasten die zij doet opmerken, trekt de cultuurgeschiedenis aan! Wanneer de overige grieksche kunstcentra van vermoeidheid volkomen uitgeput lijken blijft Rhodos productief, en brengt (waaraan de grieksche kunst zich nooit had willen of durven wagen) de stuiptrekkingen van physieke en zedelijke smart in beeld: de drie Rhodiërs Agessandros, Athanodoros en Polydoros scheppen, in de 1e eeuw v.C., de Laokoön-groep. Geen ander beeld kan de gedachte aan het Rhodos der oudheid voortooveren dan dat eener stad waar macht, handel, verstand, kunstzin met elkander wedijveren en elkander doordringen. Toen Demetrius Polyorcetes haar te belegeren had, kwam hij tot het inzicht: 'zulk eene stad neemt men niet' en trachtte haar bondgenootschap te winnen (305-304 v.C.). De heele oudheid door hield hare munt in de geheele bekende wereld koers.

Haar eerste groote ongeluksdag is de verovering door Cassius geweest in opdracht van Rome (43 v.C.), waar hij duizenden Rhodische beelden heen zond. Op Rhodos bleven geen kunstenaars over om er nieuwe te scheppen. Sedert hoort men van het eiland niet meer gewagen tot het Oost-Romeinsche rijk geheel zal zijn gehelleniseerd. In de 6e eeuw n.C. dekt Justinianus de koepel van zijne Hagia Sophia met uit Rhodos ontboden zeer lichte pannen, waarvan het volksgeloof beweert dat zij zich zoo maar uit de poreuze rots loswikkelen! Rhodos zou toen eene bevolking hebben gehad van 200.000 zielen en onder zijn aartsbisdom schikten zich veertien bisdommen. Evenals alle eilanden is het met de maritieme verdediging van het byzantijnsche rijk belast, achtereenvolgens tegen Perzen, Saracenen en kruisvaarders. In 1309 valt het (evenals wat later de meeste andere eilanden van den Dodekanesos) den St.-Jansridders (milites hospitales S. Joannis Hierosolymitani) ten prooi, die Saladin uit Jerusalem verdreven heeft. De ingezeten bevolking heeft het met die ridders nimmer goed kunnen vinden. Het schisma der kerken hield eene fusie tegen: orthodoxen en papisten haatten elkander doodelijk sedert de inneming van Constantinopel door de Franken (1204). Het grieksche jongemeisje (in een volksliedje) weigert volstrektelijk 'een Frank' te huwen, met wiens kleeding zij ongenadig haar spot drijft. Alleen de noodzaak eener gemeene verdediging tegen de Turken hield de beide elementen op Rhodos twee eeuwen lang

goed- of kwaadschiks bijeen. De ridders die onder aanvoering van den Franschman Foulques de Villaret voor het eiland verschenen waren vormden een bont geheel. Zij spraken niet minder dan zes talen: fransch, duitsch, portugeesch, spaansch, italiaansch en engelsch, want al die naties waren onder hen vertegenwoordigd. Zij legden geweldige versterkingen aan (waartoe zij de steenen vaak uit bestaande gebouwen braken); de muren waren in zes sectoren verdeeld, elk naar een der natiën genoemd waaruit hun orde zich samenstelde. Niets dan die groote verdedigingswerken is van hun verblijf in den Dodekanesos overgebleven: bijna geen spoor in de taal, en geen enkel in zeden en gewoonten. De krachten der orde zijn spoedig verslapt. Ook tijdens het laatste beleg dat de ridders te doorstaan hadden (in 1522) was hun grootmeester een Franschman, Villiers de l'Isle Adam, die tegen Soliman's leger de hulp der grieksche bevolking inriep. Mannen, vrouwen, kinderen zelfs weerden zich aan de zijde der ridders wat zij konden, tot eindelijk een van dezen de zaak der Christenen verried en den indringers de poort opende. Soliman stond eene capitulatie toe krachtens welke de ridders zich met hun roerende bezittingen van het eiland mochten verwijderen; acht jaren later vestigde Karel V ze op Malta. Voor de ingezetenen die zij achterlieten hadden de ridders behoud van lijf, eer en goed bedongen, maar reeds terwijl zij zich inscheepten moordden de Turken onder hunne oogen: inluiding van Rhodos' slavernij.

Vóór nu tot het vervolg van mijn verhaal over te gaan, vervolg waarin de lotgevallen van heel den Dodekanesos ongeveer dezelfde zullen blijven, moet ik nog iets van Kos vertellen: alweder een bij beoefenaars der grieksche beschavingsgeschiedenis overbekende naam. Men wijst er, op de marktplaats, nog den boom aan (een plataan van 14 m omvang) onder welks schaduw Hippokrates, de man die in de 5e eeuw v.C. zooveel zieken wist te genezen, zijn onderwijs zou hebben voorgedragen. Op 2½ km afstand ontdekte Herzog in 1901 de plek van het Asklepeion, tegelijk Asklepiostempel, gasthuis waar men met ijzerhoudende baden zieken genas, en medisch-chirurgische school (4e eeuw v.C).[1)] Het is voor Kos dat Praxiteles zijn ‘gekleede Aphrodite’

1) Herzog, *Koische Forschungen*.

gebeeldhouwd en Apelles die beroemde Anadyomene geschilderd heeft die Octavius naar Rome sleepte tegen 100 talenten schats die hij de eilanders toestond niet op te brengen.

Alle eilanden van den Dodekanesos zonder onderscheid vertoonen sporen eener prehomerische beschaving; zelfs het dertiende, Kastellorizo, zond in 1912 een myceensche gouden kroon naar het atheensch museum op. Rijke muntvondsten zijn (en worden nog alledag) op alle aan het licht gebracht: stukken van verschillend metaal en uit verschillende tijdperken, op elk eiland met daaraan in het bijzonder eigen randschrift en beeldenaar. De koning van Italië (weet men) is een hartstochtelijk numismaat. In niet mindere mate dan hij zijn honderd byzantinologen in belangstelling ontstoken voor eilanden waar men (althans eenige jaren geleden) zoo rijke overblijfselen van de schoonste tijdperken der byzantijnsche beschaving vereenigd aantrof, en in welker idioom taalkundigen klanken beluisterden die menige bijzonderheid der oude uitspraak van het grieksch verklaarden.

1522 zag den Dodekanesos bij het ottomaansche rijk ingelijfd. Rhodos en Kos, die zich tot het uiterste verdedigd hadden, ondergingen even diepe vernedering als Griekenland over het geheel, maar Patmos, Karpathos, Astypalaia, Kalymnos, Kassos, Leros, Kastellorizo, Nissyros, Syme, Telos en Chalke, die bij verdrag aan Soliman waren overgegaan, verkregen van hem zoo uitgestrekte vrijheden dat zij voortaan als de ‘bevoorrechte’ eilanden bekend stonden. Voor een jaarlijksch tribuut kochten zij zich van alle verdere turksche bemoeienis vrij, en aan het voorbeeld van Kalymnos hebben wij gezien welk gebruik zij van dit hun voorrecht wisten te maken.

Toen in 1828 de grieksche onafhankelijkheidsoorlog een einde nam, legden de beschermende mogendheden (Engeland, Frankrijk, Rusland) het grieksche gouvernement 24 vragen voor die op den staat des lands betrekking hadden, o.a. hoe talrijk de bevolking der verschillende localiteiten vóór den oorlog geweest was en hoeveel zij thans bedroeg. De gouverneur Johannes Capodistrias gaf toen voor den Dodekanesos op: 50.000 Grieken in 1821, 24.000 in 1828; meer dan de helft harer bevolking had de archipel moeten ten offer brengen! Evenwel, om Euboea, dat zich onmiddellijk bij het vasteland van Griekenland aansluit

maar nog in turksche handen was, aan Griekenland te kunnen toewijzen, gaven de beschermende mogendheden den Dodekanesos, sedert negen jaren onafhankelijk, aan Turkije terug.[1)] Op hun aanhoudend en levendig verzoek, eindelijk door de mogendheden ondersteund, kregen de eilanden in 1835 hun statuut van vóór den oorlog terug, dat thans ook tot Rhodos en Kos werd uitgebreid. In den verderen loop der 19e eeuw moest het tegen turksche neiging tot assimilatie gedurig met klem worden verdedigd. De jong-turksche omwenteling van 1908 bracht het gevaar dier assimilatie naderbij, en een bevelschrift van 1912 trekt het geheele bijzonder statuut van den Dodekanesos in. Het is evenwel op de eilanden nooit ten uitvoer gelegd: 23 April 1912 had Italië, sedert 1911 met Turkije wegens Tripolitanië in oorlog, om zijn vijand tot afstand van dat afrikaansche gebied te beter te dwingen, Astypalaia bezet, en 5 Mei 1912 landde generaal Ameglio op Rhodos. De Grieken daar zagen het onverwacht geval voor een bevrijding aan en juichten wat zij konden toen zij het kleine turksche garnizoen naar de heuvels van Psithos zagen wijken. Met alle paden bekend, wezen zij den Italianen aanstonds den weg, en weldra moet Psithos zich overgeven. Er vallen vijf dooden en dertig gewonden. Grieken en Italianen verbroederen zich. Op straat wisselt het grieksche volkslied het italiaansche af, en in de kerken heffen de pope's dankhymnen aan. Een congres van Dodekanesiërs komt op Patmos bijeen en spreekt 4 Juli 1912 de vereeniging met Griekenland uit.

Even onbeschroomd als aanstonds de Grieken voor hun verlangen uitkomen, zoo zorgvuldig bedekken aanvankelijk de Italianen het hunne. Het europeesch evenwicht (illusie die toen nog koers had) scheen zich tegen de verwezenlijking te verzetten. Engeland was niet naar zijn meening gevraagd; Frankrijk wenschte op den weg naar Syrië geen Italianen te ontmoeten. Italië scheen als te schrikken van de portée van zijn daad, tenminste Ameglio zei tot zijn officieren: ‘Italië heeft ons op een verovering uitgestuurd die niet propagandistisch was voorbereid; *vergogna per noi Italiani*!’ Lang blijft men aarzelen tusschen twee oplossingen: de eilanden aan de Turken terug te geven zoodra zij zich murw toonen ten opzichte van Afrika, of

1) Protocol der Conferentie van Londen, 1830.

de vereeniging met Griekenland te erkennen. Maar waarom eigenlijk geslepen handelsconcurrenten als de Grieken nog sterker gemaakt in het oostelijk bekken van *mare nostro*?

Plotseling moet Turkije vrede sluiten, om niet twee oorlogen aan den hals te hebben tegelijk. Bij het verdrag van Lausanne (October 1912) behoudt Italië Tripolitanië en Cyrenaica, en geeft het andere terug; maar zoolang er in de nieuwe afrikaansche bezitting nog vijandige benden onder turksch bevel rondzwerven zal het den Dodekanesos in bewaring houden. Het zal dus voor Turkije zijn dat Italië de eilanden bewaart.

De eerste overwinningen der Serviërs, Bulgaren en Grieken brachten de Dodekanesiërs in een ongelooflijke geestesvervoering. Zij zouden hebben willen doen wat de Grieken van Kreta, Chios en Samos deden, de vereeniging met het Grieksche koninkrijk hebben doorgezet en grieksche troepen geestdriftig ingehaald, - maar, de Italianen! Toch bleven zij hopen tegen hope. Verklaarde niet te Rome de minister-president Giolitti dat Italië ‘geen irredentisme wenschte te kweeken, met zijn eigen traditiën geheel in strijd’? Italiaansche couranten begonnen van het groote verleden van Rhodos op te halen. Groot wàs dat verleden, - ook italiaansch? Onder de ridders van St. Jan, het is waar, had men Italianen geteld; maar sinds wanneer verwerft een volk rechten op een land dat het - *niet* heeft weten te verdedigen? Zoo goed als de anderen hadden de Italianen in 1522 voor lijfsbehoud Rhodos verlaten!

De overwinning der Balkanvolken op Turkije werd door de natiën met ander oog dan door de diplomaten bekeken. Het italiaansche volk bleef voor den Dodekanesos, waarvan het weinig wist, nog vrij onverschillig. Geheel anders het grieksche. Athene verwachtte de aanhechting van dag tot dag; Kalymnos en vervolgens Kastellorizo spraken zich er voor uit, maar nu maakten de italiaansche bezettingstroepen gemeene zaak met de Turken om deze beweging te onderdrukken. Te Boekarest, in Juli 1913, overwogen de diplomaten: moet Adrianopel aan Griekenland komen dan mag Turkije wel wat eilanden terug hebben, en als het Epirus aan de Grieken laat, dan daarvoor nog wat eilanden meer. Altijd ruilvoorstellingen op den grondslag van het onovertroffen evenwicht! (Italië maakte toen nog deel van

het drievoudig verbond uit, en de Entente had er geen belang bij, in het Nabije Oosten een tegenstander te versterken). Tot besluit der discussiën aanvaarden de ambassadeurs een oplossing die er geene is: de zes groote mogendheden zullen over Dodekanesië beschikken zoodra Turkije het tractaat van Lausanne uitgevoerd en Tripolitanië en Cyrenaica geheel ontruimd zal hebben. Italië vierde deze uitkomst als een overwinning op de Fransche diplomatic die blijkbaar in de Middellandsche Zee niet alles meer te zeggen had; - de arme Dodekanesiërs liet zoo'n overwinning geheel onverschillig!

Sedert den vrede van Boekarest bestuurt generaal Ameglio den Dodekanesos als ware hij er tehuis. Openbare werken worden ondernomen, op Rhodos een bijkantoor der Banca di Roma geopend, de poort van het fort Johannes de Dooper in 'Poort der Italiaansche ridders' verdoopt en in die poort een inscriptie aangebracht: 'Door deze Poort der Italiaansche ridders trok 5 Mei 1912 Giovanni Ameglio, chef van de 6e speciale divisie binnen, van de gloriezon der voorvaderen overschenen.' Om die gloriezon zou Rhodos in het vuistje zijn blijven lachen - had niet het diepe leed van den inmiddels uitgebroken wereldoorlog allen lach doen verstijven. Er verschuift weer wat aan het europeesch evenwicht, - er verschuift heel veel! Italië, dat zich bij de Entente voegt, verkrijgt bij art. 8 van het geheim verdrag van Londen van 26 April 1915 den definitieven afstand van Dodekanesië in naam ten koste van Turkije, in werkelijkheid ten koste der Grieksche natie.

Aldus verzaakt, laten evenwel de Grieken hun ijver niet bekoelen. Te Athene wordt een Dodekanesisch Verbond opgericht dat bevoegde voorsprekers der grieksche belangen naar Londen en Parijs wil zenden. Eerlang klinkt Wilson's geluid hun als een stellige belofte van beter toekomst in het oor. Die belofte schijnt te worden vervuld als aan het hoofd van het italiaansche kabinet de staatsman Nitti treedt. Diens minister van buitenlandsche zaken Tittoni sluit in Juli 1919 met Venizelos een accoord waarbij Italië zich verplicht den Dodekanesos aan Griekenland te zullen overdragen, op Rhodos na dat een ruimbemeten autonomie zal genieten. Noord-Epirus en Thracië worden eveneens Griekenland toegewezen, dat eenige van zijn aanspraken in Klein-Azië aan Italië afstaat.

Mocht nu de grieksche diplomatie jubileeren? De vreugde bleek niet van duur: in 1920 wordt Nitti ten val gebracht door Giolitti die de afspraak Tittoni-Venizelos opzegt. Nieuwe pleitredenen van Griekenland te Londen en te Parijs! En waarlijk, bij het verdrag van Sèvres van 10 Augustus 1920 ziet Italië van den Dodekanesos (altijd met uitzondering van Rhodos) ten behoeve van Griekenland af. Wat Rhodos betreft, twee maanden na ratificatie van het tractaat zal het autonomie verkrijgen, en vijftien jaren later een volksstemming over zijn uiteindelijk lot beslissen.

Alwederom vreugde die om zal slaan in rouw. In 1922 lijdt Griekenland in Klein-Azië de geweldige nederlaag die het - misschien voor altijd - van de kusten van dat land terugwerpt. Aan zoo diep vernederden houdt Italië geen beloften: het zegt het verdrag van Sèvres op. Bij een tweede verdrag van Lausanne van 1923 erkent Turkije Italië in zijn bezit van Dodekanesos plus Kastellorizo; aan de Grieksche delegatie blijft niets over dan te verklaren dat voor haar het vraagstuk van den Dodekanesos onbeslist is gebleven en zij zich volle recht voorbehoudt de discussie daarover met Italië te hervatten.

Die hervatting heeft niet plaats gehad. Integendeel, in 1925 heeft Italië den Dodekanesiërs italiaansch staatsburgerschap opgedrongen. Die het maar even meende te kunnen doen is door landverhuizing aan dien dwang ontsprongen, zoodat de bevolking der eilanden opnieuw, als in het begin der 19e eeuw, een sterke vermindering heeft ondergaan.

* * *

Den reiziger, als hij op Rhodos van boord stapt, vallen terstond eenige wijdluftige gebouwen in het oog, zoo weelderig van uitvoering dat zij tegen de schamelheid der stad (die in werkelijkheid maar een groot vlek is) ten eenenmale vloeken. Het ontzaglijk gouverneurspaleis getuigt van een twijfelachtigen smaak. Het gewezen St. Jans hospitaal, gepoetst tot het nieuw lijkt, dient tot museum; tabletten in de italiaansche taal willen u daar nu uitleg geven omtrent vazen, marmers, duizend voorwerpen die zich door de opschriften zelve, zoo vaak die er op zijn aangebracht, als van griekschen oorsprong doen kennen. Langs de

kust een gloednieuwe avenue die naar een gloednieuw *hôtel des Roses* leidt waar toeristen verkeeren; een mooie nieuwe rijweg heeft den akropolis van Lindos, bijna op de overzijde van het eiland, tot eindpunt. Op één dag 'doet' een reiziger die haast heeft het Rozeneiland en vraagt zich dan 's avonds vóór het inslapen op zijn couchette allicht af wat toch die Grieken bezielt om tegen Italië te murmureeren dat hun eiland tot een tooverwereld omschiep....

Ons nu de taak een weinig dieper in de gevoelens dier bevolking door te dringen, en door de façade heen te kijken (na te hebben erkend dat zij imposant kan lijken).

Sedert het tweede verdrag van Lausanne stelt zich het imperialisme der overweldigers de volledige italianiseering der Twaalf Eilanden ten doel, en naarmate de jaren voortschrijden zijn de middelen meer verfijnd, pernicieuzer geworden.

De privilegiën waarvan de eilanden sedert 1522 onder turksch bewind het genot hadden worden niet meer ontzien. De gemeenten, zooals zij in vrijheid hare demogeronten plachten te verkiezen heeten niet meer als vanouds: *grieksche gemeente van Rhodos, Kalymnos* etc., maar: *orthodoxe gemeente*. Men herinnert zich dat die gemeenten in medewerking met de kerk het recht bedienden en haar onderwijs regelden. De Italianen hebben keikelijk van wereldlijk gezag gescheiden en van de rechtsbediening een chaos gemaakt. Het onderwijs dat de gemeenten altijd met voorliefde plachten te behartigen en dat zij sedert het midden der 19e eeuw aan het grieksche staatsonderwijs geheel gelijk hadden gemaakt, is overhoop geworpen. Het schoolprogram mag niet in het grieksch zijn opgesteld; in Griekenland gedrukte schoolboeken zijn verboden. Met inbegrip van de kleuterklasse wordt italiaansch onderwezen en voorzoover er nog grieksche boeken zijn toegelaten moeten deze op Rhodos gedrukt zijn (waar zorg kan worden gedragen dat de woorden *vaderland, Griek, Griekenland* ten strengste uitgebannen blijven). De schoolmeester die een dier woorden bij het onderwijs over zijn lippen laat wordt op staanden voet ontslagen.

Indien (door vexatiën waarop het italiaansche bewind het toelegt) een gemeente armlastig is geworden en haar school niet meer kan onderhouden, neemt de italiaansche administratie deze

onmiddellijk over en misvormt er het onderwijs zooals het haar belieft; - zij betaalt immers?

In den beginne lieten de Italianen grieksche onderwijzers, advocaten en geneesheeren in functie, omdat er geen andere waren. Tegenwoordig moet men om een der vrije beroepen uit te oefenen zijne studie te Pisa in Italië hebben volbracht, of (als men reeds volwassen en in het bezit van een grieksch diploma was) overgedaan....

De grieksche taal wordt stelselmatig vervolgd. Geen vaartuig dat een griekschen naam mag dragen, en tot in het kleinste dorp geen winkel met een grieksch uithangbord.

Geen vrijheid van gedachte meer. Briefwisseling tusschen particulieren, boeken, tijdschriften, staan onder strenge censuur. Zelfs merkwaardigerwijze het palet. Blauw is verboden omdat het de nationale kleur der Grieken is.

Het eiland Kos werd door een aardbeving getroffen, en in Griekenland werd voor de slachtoffers gecollecteerd. De milde gevers kregen hun geld door de italiaansche administratie teruggezonden.

Vreugdebetoon op 25 Maart, den nationaal-griekschen feestdag, wordt als misdaad bestraft. Eenige jongelui die den moed hadden op 25 Maart 1934 het grieksche consulaat te bezoeken, werden in hechtenis genomen; eenigen van hen zijn gegeeseld, anderen nog in het gevang, en sommigen verbannen.

Met de economische toekomst der Grieken ziet het er treurig uit. Men voert italiaansche kolonisten aan die men op door Grieken verbeurden akkergrond vestigt. Tot den handel gaan zulke verdreven grieksche landbouwers niet licht over: bij de minste overtreding wacht hen boete van ruïneerende bedoeling. Monopolistische bedrijven in handen van Italianen of Levantijnen genieten verregaande bescherming. In 1934 bleek de veeteelt tot 1/7 van den omvang van 1923 geslonken. Op Kos mogen de slachtoffers der reeds vermelde aardbeving van twee jaar geleden hun vernielde woonhuis niet met eigen hand nieuw optrekken. De italiaansche bouwonderneming tot welke zij zich wenden moeten stelt hun zulke moordende voorwaarden dat zij nu al voor den tweeden winter in de barakken zijn blijven wonen, in de eerste dagen na de ramp opgericht....

En nu de kerk. De Italianen hebben den band met het patriar-

chaat van Constantinopel - band zoo oud als de kerken zelf het waren - geslaakt, en de kerken aan de Unie verbonden. (Uniatisme is die vorm van latijnsche propaganda welke aan de proselyten eigen kerktaal en aan de priesters de kleeding waaraan zij gewend zijn nog vergunt). Men heeft de kerk van den Dodekanesos niet op eens met de Unie overvallen, maar haar eerst autonoom verklaard, en werkelijk de hand kunnen leggen op een prelaat, simpel (of eerzuchtig) genoeg om aan het hoofd dier autonome kerk de rol te spelen die van hem verlangd werd, tot zij (in December 1934) bij de Unie werd ingehaakt. De Grieken, nooit zeer tot mysticisme geneigd, zijn niettemin sterk gehecht aan den godsdienst der vaderen. Op Kalymnos kwam het tot opstand; de eilanders verklaarden de kerk 'in rouw' en willen op geenerlei wijs de Unie erkennen. Maar de Italianen schijnen voor niets te staan.

Tot heden heeft men niet vernomen dat de opstand op Kalymnos onderdrukt is. De censuur laat nagenoeg geen telegrammen door. Er is tegen de eilanders een boycott afgekondigd en tevens de staat van beleg, maar er zijn bewoners die hebben weten te ontsnappen en de buitenwereld op de hoogte brengen van wat er gebeurt. De grieksche regeering is ten uiterste voor stappen bevreesd die in het geheel der 'goede betrekkingen', voor het oogenblik met Italië onderhouden, niet passen zouden. Niettemin betoogt men te Athene. Studenten loopen er, onder grieksche vlag 'in rouw', te hoop en laten Dodekanesos leven. Een deputatie van het Dodekanesisch Verbond is naar den Volkenbond onderweg.

Wat zal men in afwachting der gebeurtenissen doen, dan wat mediteeren? Italië heeft zich, om eigen eenheid te verwerven, in de 19e eeuw onophoudelijk op een volkswil beroepen dien het nu elders smoort. Zoo iemand, dan weet de Italiaan wat het woord *irredenta* zeggen wil. In de lotsbeschikking der volken speelt het toeval mede. Grieksche eilanden als Hydra en Spetzae hebben in den onafhankelijkheidsoorlog op slag hun vrijheid bevochten dank zij de zeemacht waarover zij beschikten. De Twaalf Eilanden ook, maar zij mochten ze niet behouden. Na drie eeuwen van onderwerping en één eeuw van strijd bevinden zij zich onder de tuchtroede van een meester die bij zijn verschij-

ning voor een bevrijder doorging. Is er iets onberekenbaarders te bedenken, dan menschelijk lotgeval?

13 Februari 1935.
SOPHIA ANTONIADIS

Te raadplegen:
Annuario de la Scuola archeologica di Atene, 1914-1931.
W. Ashburner, The Rhodian Sea Law, 1909.
Blinkenberg-Kinck, Exploration archéologique de Rhodes, I-VI, 1903-1912.
O. Dapper, Description exacte des isles de l'Archipel, 1703.
Meursius, Creta, Kyprus, Rhodus, 1675.
Stephanopoli, Les Iles de l'Egée, 1912.
Vertot, Histore des Chevaliers hospitaliers, 1726.
S. Zervos, Rhodes, capitale du Dodécanèse.
Edouard Driault et Michel Lhéritier, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours.

Arbeid, ontwikkeling en ontspanning voor jeugdige werkloozen te Rotterdam

Wanneer het behoud van energie, werklust en lichamelijke geschiktheid van de duizenden jonge landgenooten, die thans geen werk kunnen vinden, een economisch, sociaal en moreel belang voor de natie van de eerste grootte is, dan mag het op zijn plaats heeten, in dit tijdschrift eenige mededeelingen te doen over wat in een der meest door de werkloosheid geteisterde steden van ons land, nl. Rotterdam, voor dit behoud geschiedt.

De ruimte ontbreekt om dit overzicht wijder op te zetten en tevens te vermelden, wat in andere plaatsen te dezen aanzien gedaan wordt. Buiten beschouwing blijft ook de tegenwoordig veelal besproken en met name door de Maatschappij voor Nijverheid en Handel aan de orde gestelde vraag, of de jeugdwerkloosheid kan worden ingeperkt door vervanging van ouderen in de bedrijven door jongeren.

De wetenschap, dat de werkloosheid voor geest en lichaam van dengene, die door deze plaag getroffen wordt, even, zoo niet meer funest is als voor de materieele omstandigheden van hem of zijn gezin, is uiteraard sterker en tot meerderen gaan spreken naar gelang de malaise aanhield en in een crisis overging. Misschien kan begin 1931 genoemd worden als het tijdstip, waaromtrent op velerlei wijzen dit gevoelen zich in daden gaat omzetten. Vele instellingen, welke op aanverwant terrein reeds werkzaam waren, als volkshuizen en volksuniversiteiten, voelen zich geroepen het brengen van ontwikkeling en ontspanning aan werkloozen te organiseeren. Daarnaast zoeken de jeugdorganisaties den jongeren werkloozen uit eigen kring en den daarmede sympathiseerenden verstrooiïng en kennis te bezorgen. In enkele plaatsen neemt ook de Gemeente dit werk rechtstreeks in handen;

in meerdere gevallen, zoo bv. te Rotterdam, beperkt zij zich echter tot het geven van vakonderwijs.

In het voorjaar van 1932 trokken zich aldus te Rotterdam verschillende organisaties het lot der werkloozen aan, zonder dat naar den leeftijd van betrokkenen een scheiding werd gemaakt.

Hoe nuttig hun arbeid ook was, er werd behoefte gevoeld aan een speciale instantie voor de jongeren. De grens werd getrokken bij de 24 jarigen. Zoo ontstond het Centraal Comité voor jongere werkloozen, waarbij zich aansloten de volkshuizen te Rotterdam, het Clubhuis 'De Arend', het Protestantsch Comité voor moreelen steun aan werkloozen', het R.K. Comité tot Ontwikkeling en Ontspanning van Werkloozen, de Amsterdamsche Maatschappij voor Jonge Mannen en de Arbeiders Jeugd Centrale. In het Comité namen voorts zitting eenige vertegenwoordigers der Bestuurdersbonden naast enkele particulieren en ambtenaren. Ondergeteekende werd verzocht als voorzitter op te treden.

Het lag in den opzet - en dat is tot heden zoo gebleven - dat de aangesloten organisaties hun werk in eigen kring zouden blijven uitoefenen, zij het onder de auspiciën van het C.C., dat naar buiten als eenheid zou optreden. Bij de Gemeente vond deze gedachte ingang, zoodat zij van 1933 af het C.C. erkende als het eenige instituut, waarmede zij voortaan zaken van ontwikkeling en ontspanning voor jongere werkloozen zou behandelen.

De Gemeenteraad, een en ander sanctioneerende, voteerde een subsidie, waarvan het Rijk een deel voor zijn rekening nam.

Van deze subsidie, zoo werd tusschen Gemeente en C.C afgesproken, mocht, afgezien van de algemeene administratieen secretariaatskosten, *f* 0,75 opgenomen worden per week per werklooze, welke aan het ontwikkelingswerk deelneemt.

Bij dit punt moet even worden stilgestaan. Het C.C. betoogde namelijk van den aanvang af, dat in de practijk ontwikkeling en ontspanning niet gescheiden kunnen worden, d.w.z. dat men de werkloozen in vele gevallen niet met ontwikkelingswerk alleen bereikt. Ontspanning moet vaak als trekpleister dienen. Trouwens: ontspanning, uitgaande onder leiding van een jeugdinstelling, geeft vaak opvoedenden, ontwikkelenden invloed. Ten slotte: waar is de grens te trekken? Waaronder vallen koorzingen, dammen, gymnastiek, enz.? Zouden de jeugdvereeni-

gingen zich alleen streng met lessen en cursussen bezig houden, dan zouden zij slechts een klein deel bereiken van hen, die thans tot hen komen. Ook moet het als winst beschouwd worden, dat een werklooze na bv. een uur boekhouding geleerd te hebben, blijft dammen of in een voetbalelftal zijn plaats gaat innemen in stede van langs de straat te slenteren.

Het geven van deze ontspanning kost echter ook geld, zoodat het wel een teleurstelling was, dat de overheid in 1933 uitdrukkelijk vaststelde, dat het geven van ontspanning niet uit de subsidie gefinancieerd mocht worden. Het C.C. was intusschen zoo gelukkig, door een gift van het Nationaal Crisis Comité, aan de behoeften op dit punt een weinig tegemoet te kunnen komen; de organisaties moesten voorts trachten uit eigen middelen het resteerende te vinden. Het C.C. heeft echter niet opgehouden op wijziging van genoemd standpunt aan te dringen, hetgeen ten slotte met succes is bekroond, doordat kortgeleden de Minister van Sociale Zaken heeft bepaald, dat uit de subsidie, naast de evengenoemde *f* 0,75 voor ontwikkeling, ook *f* 0,15 voor ontspanning per deelnemer per week mag worden uitgekeerd.

Intern trof het C.C. voor de distribute der subsidie deze regeling, dat het bedrag van *f* 0,75 slechts dan aan de aangesloten organisatie wordt uitgekeerd, wanneer het een deelnemer betreft, die 4 lessen of wat daarmede gelijk gesteld wordt, bij haar volgt. Bij minder lesbezoek wordt ook minder subsidie uitgekeerd, zoodat de organisatie geprikkeld wordt, voor zoover noodig, om de jongens gedurende een zoo groot mogelijk deel van den tijd, dien hij anders in ledigheid doorbrengt, ‘vast te houden’.

Deze uitkeeringen zijn zeer krap, wanneer het werk goed gedaan wordt: d.w z. in behoorlijke lokalen, onder voldoende leiding en met behoorlijke ‘outillage’ van leer- en spelmiddelen.

De meeste organisaties bereiken een speciaal deel der jongeren. Voor de A.M.V.J. bv. zijn de kantoorjongeren hoofdzaak. Andere vereenigingen merken, dat boekbespreking en algemeene ontwikkeling, weer andere, dat technische vakken en handarbeid aan hun bezoekers het best besteed zijn. Opgang maken altijd ook cursussen in E.H.B.O., Engelsch, Teekenen en Lichamelijke Opvoeding. Costuumnaaien en stofversieren wordt alleen door bemiddeling van de A.J.C. aan meisjes geleerd.

Wat den leeftijd der deelnemers betreft, ziet men bij vrijwel

alle vereenigingen, dat jongens van 17 tot en met 22 jaar het sterkst in aantal vertegenwoordigd zijn.

De nog jongeren kunnen blijkbaar, in verband met hun zeer lage looneischen, gemakkelijk baantjes vinden. Ook volgen sommigen nog voortgezet onderwijs en misschien zijn de jongeren minder belangstellend, omdat zij den ernst van den strijd om het bestaan niet beseffen. Merkwaardiger is het echter, dat ook in de richting van de hoogere leeftijden een daling merkbaar is. Bij enkele vereenigingen begint deze reeds na den 18-jarigen leeftijd. Vooral de ouderen hebben meer belangstellingvoor vakonderwijs. Onderricht, dat ook maar eenigszins een schoolsch karakter heeft, stoot hen af.

Begrijpelijk is, dat de lokalen en de lessen den meesten trekkracht in den winter hebben. Met September gaat de nieuwe campagne in, tegen den zomer luwt de animo.

Het hier geschetste werk groeit, maar het heeft niet dien omvang gekregen, dien het C.C. in 1932 verwachtte. Gaat men er vanuit, dat ± 10.000 jongere werkloozen, d.w.z. werkzoekenden onder 25 jaar, in deze stad rondloopen, dan kan het C.C. er niet tevreden mede zijn, dat b.v. in een der laatste weken 968 deelnemers binnen de subsidieregeling vielen. Men bedenke hierbij wel, dat de ‘interne’ subsidieregeling streng is, zoodat het totaal der ‘bereikte’ jongens op ± 2000 gesteld kan worden.

Of het niet-beantwoorden-aan-de-behoeften dan wel onbekendheid de voornaamste oorzaak van de beperktheid van het gebied is, dat de organisaties bereiken, is moeilijk uit te maken. Het een en het ander zal wel het geval zijn. Ongetwijfeld zal de ‘schuld’ ook wel bij de organisaties liggen. Een eerste vereischte is, dat iedere organisatie over minstens één leider beschikt, die zijn geheelen tijd en werklust voor dit werk ter beschikking heeft. Tact, frischheid, vindingrijkheid en het juiste mixtum van gemoedelijkheid en ordelievendheid moeten hem kenmerken. Niet mag echter uit het oog gelaten worden, dat geldgebrek meestal belet de vleugels wijd uit te slaan.

Het C.C. geeft bekendheid aan zijn werk door aanplakbiljetten, vouwblaadjes en persberichten. Dit is echter niet genoeg. Gepoogd wordt de aangesloten vereenigingen aan middelen te helpen zelf de propaganda beter ter hand te nemen dan thans geschiedt.

Met dit al is het aan het C.C. reeds spoedig duidelijk geworden, dat men er met ontwikkeling en ontspanning niet komt. Sommige werkloozen willen er heelemaal niet van weten, anderen zijn er na eenigen tijd beu van. Het ligt voor de hand, dat het één noch het ander een jongen, waar fut in zit, op den duur bevredigt.

Dit heeft het C.C. er toe gebracht, de Gemeente voor te stellen om 'werkobjecten' door jongere werkloozen te laten uitvoeren. In het einde van 1933 werden hiervoor de noodige credieten door de Gemeente, gesteund door het Rijk, toegestaan. De figuur is deze geworden, dat het C.C. 'objecten' aanwijst (uiteraard na overleg met den Dienst van Gemeentewerken) en, wanneer de overheid daaraan haar sanctie hecht, de jongens, welke aan het werk gesteld worden, oproept, instrueert, kleedt, betaalt en onder toezicht houdt. Het houdt de geheele regeling zelf in handen, waartoe een speciaal daarmede belaste, administratief en pedagogisch geschoolde leider door het C.C. is aangesteld. De technische leiding en contrôle berust echter bij Gemeentewerken.

Om zooveel mogelijk werkloozen in te schakelen is ingesteld het werken in een ochtend- en een middagploeg. Ieder van deze ploegen werkt 3½ uur per dag. Na 6 weken komen in den regel anderen aan de beurt.

Loon wordt niet uitbetaald, maar de deelnemer krijgt een zakgeld (dat kostenvergoeding genoemd moet worden). Daarnaast krijgt hij ten gebruike een overall en werkschoenen en in het schaftkwartier wordt koffie, resp. thee met brood gegeven. Dit laatste bleek noodzakelijk, omdat somtijds niet voldoende gevoede jongens het zware grondwerk niet aankonden.

Uit de overheidssubsidie mocht slechts een vergoeding van *f* 1. - p.w. betaald worden, doch het C.C. vond dit ten eenenmale onvoldoende. Het is er in geslaagd uit particulieren bron gelden te verkrijgen, welke de verhooging van het zakgeld tot *f* 1,75 en de finantiering van de bijvoeding (*f* 0,25 per man per week) mogelijk maakten.

Sinds kort heeft het Departement intusschen toegestaan, dat uit de subsidie *f* 1,50 p.w. betaald wordt. Het C.C. besloot daarop de vergoeding tot dit bedrag te verlagen, maar tevens

de mogelijkheid open te stellen, dat 6 uur per dag gewerkt wordt, in welk geval *f* 3.- p.w. uitbetaald wordt.

De afwezigheid van loon en de geringheid der vergoeding (men denke aan tramgeld, fietsbelasting, slijtage, gemis van kleine bijverdiensten, enz.) heeft in den beginne aanleiding gegeven tot pogingen van links-radicale zijde om de werkende jongens te bewegen den arbeid op te geven, waarin zij voorgaven een soort van 'vrijwilligen arbeidsdienst' naar nazimodel te zien. Hun succes is echter nihil geweest en de geest onder de jongens is in het algemeen goed te noemen.

Door den ban genomen was er een merkbaar verschil tusschen hen, die bij een jeugdvereeniging (welke dan ook) aangesloten waren en de ongeorganiseerden. De eerste vertoonden meer gevoel voor discipline en werklust, zoodat zij een nuttige kern vormden, van waaruit een goede invloed op de anderen uitging.

De keuze van werkobjecten is niet gemakkelijk. Uitgangspunt is, dat aan de vrije markt geen concurrentie gedaan moet worden en dat, wanneer uitvoering van het werk in werkverschaffing in aanmerking komt, overwogen moet worden of niet te veel ten behoeve van de jongeren aan de oudere werkloozen onttrokken wordt. Grensgevallen komen niet zelden voor, maar toch zijn er wel voorbeelden te noemen van werken, welke vooreerst noch in de vrije markt noch in de werkverschaffing tot uitvoering zouden komen, wanneer zij niet op zeer goedkoope wijze als 'werkobject' door de jongere werkloozen verwezenlijkt werden. Een aantrekkelijke zijde heeft zulk een werk vooral als het beoogt de jongeren zelf ten nut te strekken.

Het C.C. spreekt bij voortduring tegenover de gemeentelijke instanties den wensch uit, dat toch meer 'werkobjecten' zullen worden bedacht en aangewezen, en dat toch vooral spoed bij de voorbereiding daarvan zal worden gemaakt. De Gemeente moge op dit punt steeds groote diligentie betrachten.

Het eerste, inmiddels ten einde gebrachte object is geweest de aanleg van een complex sportvelden, speelplaatsen, athletiekoefenterreinen, enz. bij de zgn. Nenijtohallen. Hier werkten gedurende het geheele jaar 1934 twee ploegen van ieder 80 tot 100 jongens. Voornamelijk werd grondwerk verricht. Een ander, reeds beëindigd werk was het bouwen en inrichten van een recreatieloods ten behoeve van verdere jeugdwerken. Bin-

nenkort staat voorts beëindigd te worden de bouw van een openluchttheater voor aanvankelijk 1200 plaatsen op Dijkzicht. Evenals bij den loodsbouw konden hier jonge timmerlieden en schilders gebruikt worden, terwijl voorts zeer veel grond verzet moest worden. In uitvoering is mede de aanleg van een parktuin achter het nieuwe Museum Boymans. Hier zullen naar schatting 125 jongens, deels den geheelen dag, deels in één ploeg, gedurende een half jaar arbeiden. Nog vóór het einde van 1934 is ten slotte een begin gemaakt met den aanleg van sportvelden, een kweekerij en familietuinen (grootere volkstuintjes) in den Kralingerhout. Hier hopen wij de 200 jongens, welke er thans werken, gedurende 52 weken aan de arbeid te houden.

Voor 1935 staan nog een - niet voldoende - aantal werken op het programma, waarbij er naar gestreefd wordt gedurende het geheele jaar 1000 man aan het werk te zetten en te houden. Hiervoor is o.m. overleg gepleegd met instellingen van algemeen nut als den Bond voor Lichamelijke Opvoeding, daar het blijkt, dat zulke instellingen soms zeer nuttige plannen niet kunnen verwezenlijken, tenzij juist langs den weg, welken het C.C. heeft geopend.

Zooals uit bovenstaande mededeelingen den lezer reeds is gebleken, heeft het C.C. ten aanzien van de tewerkstelling niet alleen een toeziende en financierende rol, gelijk bij de ontwikkeling en ontspanning, op zich genomen, maar treedt ze rechtstreeks organiseerend op. Aan de werkobjecten nemen dan ook bij allerlei organisaties aangeslotenen en niet-aangeslotenen naast elkaar deel. Tot moeilijkheden heeft dit nooit geleid. Wei bleek van eenige geduchtheid bij enkele instellingen, dat de tewerkgestelden voor hun lessen en clubwerk verloren zouden gaan. Gestreefd wordt naar het tegengaan van zulk een tendenz.

In totaal namen tot dusver ± 1760 jongeren aan de werkobjecten deel. Waar het belang van het werk dit vorderde, werd de werkperiode van 6 weken verlengd. Dit kwam vrij vaak voor. Op de candidatenlijst staan alweer vele honderden namen en bij iederen oproep komt een nieuwe stroom zich aanmelden.

Naast de cursussen, de ontwikkelende ontspanning, de sport, enz. blijken de werkobjecten aan een groote behoefte te voldoen. Ook bij persoonlijk contact met de deelnemers gevoelt men, hoe vele van hen het heerlijk vonden weer eens, al is het

voor nog zulk een geringe vergoeding, de handen uit den mouw te kunnen steken en hoe zij op een verlenging van hun werktermijn gebrand waren. Zij begrijpen heel goed, dat ‘spielerei’ niet geduld wordt en billijken het, wanneer de slechte elementen verwijderd worden.

Met een enkel woord dient in herinnering gebracht te worden, dat te Rotterdam het vakonderwijs aan werkloozen door een Gemeentelijke instantie geschiedt. Dit onderwijs beoogt verdere bekwaming van reeds min of meer in een vak geschoolden en boekt zeer goede resultaten. Tusschen de Commissie voor dit vakonderwijs en het C.C. bestaat nauwe samenwerking, waarbij het C.C. niet treedt op het gebied van de cursussen, maar wél contact met de daaraan deelnemende jongeren krijgt. Het instellen van vakcursussen voor jeugdigen, ook voor hen, die nog geheel ongeschoold zijn, wordt door het C.C. gepropageerd.

Buiten bespreking blijven hier de ontspannings- en werkkampen, welke door de bij het C.C. aangesloten instellingen georganiseerd worden. Niet zelden geschiedt dit laatste in landelijk verband. De kampen vormen tijdens de zomermaanden een uitermate nuttige mogelijkheid om de werklooze jongeren voor een tijd uit den voor hen zoo triesten sleur van het alledaagsche, doellooze leven te halen. Zij verlaten daarentegen de kampen gebruind en gesterkt en met meer opgewektheid en fut dan vele cursussen hun geven kunnen.

Een bezwaar is natuurlijk, dat de kampen naar verhouding duur zijn. Het C.C. betaalt wel onder zekere omstandigheden subsidie uit voor in werkkampen verblijvende jongens, maar de grootste baten moeten van andere zij den komen. Naast het Rijk vervult hier het Nationaal Crisis Comité een nuttige rol.

Ten slotte nog iets over de kosten van al deze zaken. Gelijk gezegd, subsidieeren Rijk en Gemeente tezamen het ontwikkelings- en ontspanningswerk volgens normen, welke langzamerhand landelijke gelding hebben gekregen. De organisaties, welke het werk goed opzetten, ervaren, dat uit deze subsidie niet alle kosten bestreden kunnen worden, tenzij zij over zeer vele gratis leerkrachten beschikken. Uit eigen middelen moeten de organisaties dus het overige financieren. Dit valt den meesten steeds

moeilijker. Wel was het C.C. zoo gelukkig eenige groote bijdragen van particuliere zijden te krijgen, maar deze zijn in het bijzonder bestemd geworden voor verhooging van de uitkeering aan de tewerkgestelden en voor de verschaffing van eenige bijvoeding aan dezen. Sinds kort kan met het laatste worden volstaan. Voor het overige zijn alle kosten van de 'werkobjecten' ten laste van de overheid. Deze uitgaven bestaan eenerzijds uit de door het C.C. besteede gelden voor zakgeld, werkkleeding en schoenen, ongevallenverzekering, leiding en administratie en anderzijds uit de rechtstreeksche kosten der Gemeente voor technische leiding, materialen, enz.

Voor deze uitgaven krijgt de Gemeente echter - naast het groote voordeel van verbetering van geest en lichaam eener groep van de opgroeiende stadsjeugd - sportvelden, familietuinen, parken enz., welke ten algemeenen nutte zijn en anders in latere jaren à raison van heel wat meer kosten aangelegd zouden moeten worden.

Wanneer deze mededeelingen belangstelling hebben kunnen wekken voor de nuttige, zij het kleine middelen, waarmede de gevolgen van het groote kwaad der jeugdwerkloosheid in Rotterdam worden bestreden en wanneer zij tevens wellicht in andere Gemeenten, waar zulks nog niet geschiedt, tot navolging aanleiding geven, zal het doel van dit overzicht zijn bereikt.

K.F.O. JAMES

Portret van Frankrijk

Wladimir d'Ormesson, Qu'est-cequ'un Français? - Spes, Paris, 1934.

De experimenten van Hitler hebben op het Fransche partijen, breeder, het geestesleven hun werking niet gemist. d'Ormesson, scherpzinnig kenner van Duitschland, zegt dienaangaande: ‘in de zonderlinge tijden, die we beleven, gebeurt het, dat het geweld nog meer door de intellectueelen dan door de “pootelingen” aanbeden wordt.’ En elders: ‘ik zal de geestelijke elementen van de Duitsche revolutie niet verwaarloozen noch er ooit den draak mee steken.’ En zelfs toont hij zich ontvankelijk voor wat er in die uitbarsting ‘romantisch’ is. De schrijver haalt met opzet zoo breed mogelijk naar deze zijde uit ten einde zijn jeugdigen landgenooten met te meer klem de les te kunnen lezen, welke zich daardoor op sleeptouw lieten nemen. Want van die hooggeroemde missie begrijpt hij niet veel. ‘Het is alles vaag, dit dynamisme is nauwelijks iets anders dan opwinding.’

Met dat al erkent hij, dat er een groote spiritueele kracht schuilt in de sociale bewegingen, die Europa naar nog niet te onderscheiden lotsbeschikkingen voeren. De stoffelijke moeilijkheden hebben aan de ziel een veerkracht teruggegeven, die geroest was. Overal is de jeugd onrustig, vurig, overal zoekt ze dogma's om haar behoefte aan geloof te fixeeren. In Frankrijk heeft de vrijheid (in sommige kringen) evenmin een goede pers. Een ieder wil haar betoomen in naam van zijn eigen ideaal. d'Ormesson weet wel, dat Frankrijk in de wereld dikwijls wordt uitgemaakt voor een achterlijk land, dat door de gebeurtenissen is voorbijgestreefd, niet in staat de ingrijpende vervormingen te doorzien of een leidende rol te spelen.

De massa laat zich gemakkelijk door den schijn bedriegen. Wat in andere landen voorvalt is zeker ‘interessanter’ dan de langzame ontwikkeling van de geestelijke en andere krachten, die het

begrip Frankrijk vertegenwoordigen. Op dit plan is de interessantheid géén maatstaf, men moet de politiek niet 'romanceeren'. Dit doet wie 'agitatie voor rythme, wanorde voor den geest der scheppende verbeelding, den schijn voor de werkelijkheid, geweld voor kracht, hartstocht voor geloof neemt.'

Frankrijk heeft in de wereld een taak, geen zending te vervullen. Een taak ontvonkt geen gezamenlijke geestdrift, ze is te eenvoudig, te laag-bij-den-grond voor den gewonen man, zeker voor een naar exaltatiën en zelfopwinding hakende jeugd. Maar een taak is moeilijker te vervullen, 'want ze eischt de toepassing van die dagelijksche deugden, welke zich niet met gebaren en woorden tevreden stellen, maar een beroep doen op de diepten zelf van het innerlijk leven.' En de schrijver acht deze taak de 'geestelijke missie bij uitstek.'

Het nationalisme is een godsdienst geworden. Nationale en andere gemeenschappen hebben een vereeringsobject noodig ter aandrijving van hun geestkracht en overwinning van innerlijken weerstand. In Frankrijk neemt de bewondering van groote mannen andere vormen aan. 'Er is een Fransch evenwicht, dat bestaat uit het gemiddelde van de meest uiteenloopende stroomingen. Er is een Fransch maatgevoel, (de lofzang wordt eentonig, H.v.L.), dat zich op gelijken afstand van alle overdrijvingen houdt. Er is een 'Fransche vorm' eindelijk, want alles, wat Fransch is, haakt er vooral naar vorm aan te nemen. Daarin vooral onderscheidt zich de Fransche beschaving, dochter van Athene en Rome, van de angelsaksische, noordsche en slavische beschavingen en bepaaldelijk van de Duitsche cultuur. De Franschman oordeelt naar verhoudingen, denkt in formules. Alles, wat indruischt tegen zijn ingeboren zin voor den vorm wekt zijn wantrouwen en kritiek.'

Zoo kan bij alle individueele verschillen van een type-Franschman gesproken worden tegenover de omlijnde exemplaren van andere variëteiten der menschelijke fauna. Het Fransche volkskarakter bezit vele facetten, uit vele rassen is het samengesteld. Het is een complex als resultante van tegenstrijdige krachten, verschillend onder den gezichtshoek van bodem, klimaat, taal en voeding. d'Ormesson demonstreert het aan de drie staatslieden, die in de laatste jaartientallen hun stempel op de wereldpolitiek drukten, Clemenceau, Briand en Poincaré. In alles

uiteenloopend, konden ze nochtans alleen Franschen zijn.

Het is een oud volk, nog volstrekt niet afgeleefd, voor een groot deel wegens den gestadigen ‘inbreng’ van ander bloed. De eene vreemdeling, in Frankrijk gevestigd, assimileert zich gemakkelijker dan de andere, allen ondergaan de werking van de nieuwe omgeving. De massa is gezond, d.w.z. in evenwicht door de natuurlijke versmelting van de activiteiten, die ze bedrijft. Bij tijden roept ze om een sterk gezag, in den trant van een arbiter; in rustige jaren biedt de president van de republiek zich daartoe aan. Dit verklaart, waarom dan de hoekige karakters gemeden worden; de Franschman ducht een persoonlijk bewind. Het hoofd van staat moet de rol spelen van den koning van Engeland. Eerst als de branding hoog gaat krijgt hij een loods naast zich.

‘Frankrijk heeft niets meer te verwachten noch te begeeren. Hoe moet het dan zijn vlam voeden?’ De vraag zou gewettigd zijn als het meende, een zending te vervullen te hebben, de volvoering van een taak stelt andere eischen. De beteekenis van die taak wordt volstrekt niet altijd begrepen. De voldane wekt afgunst, wie in een verdedigende stelling staat wrevel. De beschuldigingen zijn bekend: het zou zelfzuchtig op den goudschat van de emissiebank zitten. Die beschuldigingen zijn volstrekt niet geheel ongegrond. Het mist een levende belangstelling voor wat zich menschelijk belangwekkends buiten zijn grenzen afspeelt, het reist te weinig naar lichaam en naar geest. De gemiddelde Franschman trekt zich bij aanraking met vreemdelingen te gereedelijk op het fort van zijn gezins- en groeps-isolement terug. Het wantrouwen, waarvan d'Ormesson spreekt, is een prikkeldraadversperring. Van die versperringen staan er vele in en om den ‘grooten tuin, die Frankrijk is’. ‘Laat anderen,’ schrijft hij, ‘rastrots, haat en onverzoenlijkheid vieren en hun vreugde vinden in dien dood op het slagveld, den mensch, naar het schijnt, alleen waardig, althans naar de meening van zekere overlevenden....’

Hij eindigt met een lofzang op ‘de eenvoudige en diepe deugden’, die met een vraagteeken gemerkt behoort te worden. Hij bedoelt die van het gezin, de familie, den huiselijken haard. Het is de waarheid, dat de Fransche vakman, niet de beambte erop uit is, wat hij doet goed, dat is: in de perfectie te doen. Eerbied voor de menschelijke persoonlijkheid spreekt zich ook uit in hun

‘verbondenheid aan den grond, het huis, het familiegoed’. De keerzijde van deze gehechtheid is een verdorrende zelfzucht. Provinciaalsch noemt d'Ormesson zelf die echt Fransche deugden: ‘maatgevoel, verdraagzaamheid, hoofschheid, rechtschapenheid’. De zin voor de schakeering en geestelijke hiërarchie kan erbij gevoegd worden.

Het is onnoodig er kritiek op te oefenen, de enkeling herstelt wat er aan die maatschappelijke geboden knellend en steriliseerend is. Wie daartoe de kracht mist ondergaat de straf voor dit te-kort. Daarbij denke men aan Fransche provincieplaatsen, waar de meeste romans ‘spelen’: de afgemetenheid en schraapzucht van wie daar den toon aangeven kennen geen grenzen. In hun botte onmacht of vrees, de werkelijkheid onder het oog te zien, stolt het bloed. Hun begrippen van eer en schaamte ten aanzien van den familienaam maken om iets te noemen een te sluiten huwelijk tot een transactie. De ongeschreven wet van den bruidsschat eindelijk is een plaag, die niet met een beroep op provinciaalsche deugden goedgepraat kan worden.

H. VAN LOON

Kroniek der Nederlandsche letteren

Onder het teeken van den schorpioen

E. du Perron, De Smalle Mens

‘De poëzie, het collectivisme, de critische autoriteit van Dr. Donkersloot, de kunst en de mensch van de planken, het detective-verhaal, de eer van Willem den Zwijger, onze koloniale bellettrie, Jan Engelman's Ambrosia, de figuur van den verleider, het menschelijk tekort en nog wat’ leverden aan E. du Perron de onderwerpen of de voorwendsels van persoonlijke bespiegelingen, vol door hem zelf erkende tegenstrijdigheden, die hij aanvaard wenscht te zien als ‘een vorm van leven’, en rijk aan door hemzelf erkend gif, hetwelk hij verontschuldigd wenscht te zien als een ‘tegengif’ tegen ‘de botheid, de warhoofderij, de cabotinage, de edeldoenerij, onze nationale uitverkoop van tweedehands metaphysica’. Dit alles deelt hij zelf bij voorbaat mede in een vertrouwelijk schrijven aan den dichter A. Roland Holst, dien hij ten aanhoore van het publiek tutoyeert en ‘Beste J.-’ noemt, want de vertrouwelijke brief was zóó vertrouwelijk niet, of wij krijgen er inzage van, teneinde te mogen bevestigen, dat er ‘karakter vereischt wordt om nauwgezet den strijd voor eigen waarden te voeren’ en teneinde eveneens bij voorbaat te vernemen, dat het boek *De Smalle Mens* een gereede aanleiding zijn mag ‘tot verontwaardigd opzwellen voor de toch al zoo wijde gemoederen en harten, waarvan ons land een kropgezwel heeft’. Men weet nu waar men aan toe is, indien men het boek niet bewondert! De schrijver zelf stelt het alternatief en laat niets aan den criticus over. Hij zelf omschrijft zijn eigen critische werkzaamheid als een ‘strijd voor eigen waarden’ en nog wel

een strijd, die ‘geen korrel minder karakter eischt’ dan ‘het karakter van de ook uiterlijk eenzamen, de mystiek aangelegden, de schuwe en trotsche overgevoeligen’, kortom dus een strijd, door den strijder zelf reeds vóór den eersten slag als een edelen strijd aangekondigd tegen de.... edeldoenerij van anderen.

Men kan zulke inconsequenties, en ze zijn talrijk in de critische geschriften van E. du Perron, voor lief nemen als ‘beminnelijke inconsequenties’, hiertoe gedreven door een voorkeur voor zijn meeningen of schrijfwijze, maar daar bestaat geen enkel beginsel, waarom men *verplicht* zou zijn, ze voor lief te nemen. Het is evenzeer mogelijk, ze voor doodgewone blunders te houden en erom te lachen, of de schouders op te halen. Weliswaar dreigt de auteur in dit geval met zijn persoonlijke wraak, maar die is, evenals zijn meeningen, persóónlijk en de groote vraag van zijn boek, ook voor hem zelven blijft voorloopig, door welk noodlot deze persoonlijkheid wordt beheerscht.... ‘misschien eenvoudig (door) dat van geboren te zijn onder het teeken van Mars en van den Schorpioen tezamen’.

Het begrip van het ‘persoonlijke’ en de ‘persoonlijkheid’ heeft in onze taal een merkwaardige ontwikkeling beleefd. Voorheen gold het woord als de aanduiding van een beleedigendbedoelde insinuatie, die in een discussie tusschen gentlemen vermeden wordt. ‘Persoonlijk’ te worden, was een bekentenis van zwakte tegenover de wederpartij. Het argument ‘ad hominem’ mocht men van ouds hanteeren, maar men moest den tegenstander ontzien en hem niet met ‘persoonlijkheden’ te lijf gaan. Wanneer het woord ‘persoonlijkheid’ van beteekenis veranderde en de aanduiding werd voor de geestelijke gestalte van iemand, die het wankele midden houdt tusschen een ‘groot man’ en een ‘bourgeois’, staat nog voor onderzoek open, maar er is veel te voelen voor de supposities van Mr. M. Nijhoff, dat de beteekenis-verandering zich moet hebben voorgedaan in de dagen - en zelfs in de nabijheid van Multatuli. Blindelings geschat, komt deze schrijver het eerst in aanmerking, omdat hij zijn litteraire ‘persoonlijkheid’ meer dan iemand anders heeft te danken aan zijn litteraire ‘persoonlijkheden’. Hij vocht immers ‘op den man af’, met volledige minachting der stijlfiguren, die een verouderde dialectiek, voortbrengsel eener verouderde hoofschheid, aanbevolen had aan een tijdperk, waarin slechts de ‘hoogere

klassen' zich vermaakten met twistgeschrijf. Sedert Multatuli is dit 'persoonlijke' een attribuut van den critischen prozastijl gebleven. Wat voorheen bleef voorbehouden aan het schimpdicht, werd nu in het scheldproza gezet, soms met de waarachtige aandrift van den verontwaardigde, vaker met de pleizierige verkneukeling van iemand, die een ander zoekt te plagen.

Dankt hij den lust tot het strijden voor eigen waarden aan het teeken van Mars, de strijdmethode heeft Du Perron geleerd onder het teeken van den Schorpioen en daar is geen reden om te zeggen, dat hij een slecht leerling was. Bijna driehonderd dichtbedrukte bladzijden, zwaar vermoeiend om te lezen, veraangenaamt hij in welhaast iedere alinea met een dier giftige vinnigheden, waarin hij allengs een meesterschap bereikte, dat aan àlles beter besteed ware, doch ook hierin niet geheel te loor ging. Hij dankt er zijn succes bij de vlugste lezers, en daarmede zijn reputatie aan. Door sommigen wordt hij erom geschuwd, door anderen verafschuwd. Hij amuseert, als de meeste hekelaars, er vooral diegenen mee, die hij niet aanvalt en sedert hij kennis kon nemen van de meeningen, welke over zijn persoon en werk in omloop werden gebracht, valt hij ook degenen niet aan, die hij bleek te amuseeren. Zoo ontstond er een klein verbond, dat hem rechtvaardigt te spreken in een bescheiden vermeervoudiging: 'ik - wij - de onzen'.

Vele zijner aardigheden in *De Smalle Mens* zijn geslaagd; dit is een winst na het trage en saaie boek tegen Dirk Coster. Men kan zelfs zeggen, dat in het geheel der nieuwere letterkunde deze aardigheden eenigermate onontbeerlijk zijn, zooals de beroepskankeraar een der behoudskrachten van een kegelclub heet te zijn, even onmisbaar als de verzoenende voorzitter, in casu te vergelijken met den criticus Anthonie Donker, die streeft naar objectiviteit en in het beroepsgeweten van den letterkundigen beoordeelaar gelooft tot groot vermaak van E. du Perron. Laten wij onmiddellijk toegeven, dat deze zich wel met minder amuseert! Maar zijn amusementen, zijn kleine venijnigheden, zijn stiekumme kneepjes, zijn jolige hatelijkheden en onverwachte spotlachjes breken een beetje de akelige gewoonte, hem zoo min als eenigen landgenoot vreemd, alles verschrikkelijk au sérieux te nemen, waarbij men zelven betrokken is. Een litteratuur, die voorwendsel tot grapjes zou worden, aanvaardt de Nederlander,

zeker de Hollander, niet, maar het goedkoopste boulevardblaadje te Parijs bevat zinspelingen op boektitels van Paul Valéry en anecdoten ten koste van Gide. In het algemeen schijnt onze aard dit niet te verdragen, zelfs de geslaagde parodie is zeldzaam in ons land. Leest men Du Perron met voldoende luchthartigheid, dan is hij in dit opzicht even genietelijk als een gemiddelde geestige Franschman uit de achttiende eeuw, zij het dan lang niet zoo geestig als Rivarol of Talleyrand. Het giftige, het bijtende, het heelemaal en opzettelijk niet joviale van zijn humor, verraadt echter dadelijk, dat hij niet argeloos leuk kan zijn. Hij is leuk-met-een-achtergrond en nu gaat het eigenlijk om dien achtergrond, dien uiteraard tragischen achtergrond van zijn 'persoonlijkheid', welken men moet ontdekken en eerbiedigen, vooral eerbiedigen, zooals men iederen Hollandschen schrijver eerbiedigen moet, want de litteratuur is iets eerbiedwaardigs voor ons.

De smalte van den achtergrond is hiervoor geen excuus. De smalle mensch vraagt evenveel ernstige aandacht voor die smalte als de scholasticus voor de scholastiek, de marxist voor het socialisme, de 'mary-bakereddist' voor de Christian Science. Hebben deze lieden hun 'beginsel', dat zij voor onaantastbaar houden en dat deswege prikkelend werkt op de aantastings-instincten van den criticus E. du Perron, hij zelf spreekt over 'onze *Smalle Mens*, ons individualisme' en verdraagt niet, dat dit individualisme op precies dezelfde manier een andermans aantastings-instinct in werking stelt. Als didacticus heeft hij zich een 'ander ik' aangemeten, een min of meer imaginaire 'hij' met wien geredetwist kan worden in eenzelfde overeenstemming als er heerschte tusschen Martijn en Jacop (van Maerlant), tusschen Wouter en Jan (van Boendale). Deze fachaux deuxième, die hem in zijn monologen betrapt, vraagt hem op een gegeven moment, wanneer hij nadenkt over het communisme:

> *Hij*: Hoe meer ik er over nadenk, hoe meer ik mij afvraag, wat *wij* zijn? Wij: jij en ik? Of wij: 'de onzen'? Ik heb soms het gevoel dat wij allemaal laf zijn, dat wij een heel subtiele lafheid verbergen onder onze drang naar zuiverheid, onder onze afkeer van politiek, onze liefde voor den geest, die ons een soort alibi geeft om niet te handelen.
> *Ik*: Als je het zoo ziet, kan ik je moeilijk tegenspreken. De vraag is of wij anders kunnen. Dat is ons fatsoen waarschijnlijk, het resultaat, dat onze omstandigheden van ons gemaakt hebben.

Bij zulken ernst is het moeilijk, de grapjes nog voor humor en

den ernst ‘au sérieux’ te nemen, maar hier raakt men den ‘tragischen achtergrond’, de donkere ‘smalte’ tot zéér nabij. Het wegende fatum vergalt het pleizier van het gif, als tegengif bedoeld tegen de edeldoenerij en aanverwante huichelachtigheden van anderen. Op dit wegende fatum te *durven* stooten, is een eerlijkheid, die na de jongste bekentenissen van André Gide tot het ‘Europeesche peil’ gerekend mag worden; op dit wegende fatum te *moeten* stooten is echter een bekoeling van de critische pret, die voor E. du Perron verre van aangenaam moet zijn. Het sympathieke van zijn boek ligt nochtans in dit onaangename voor hemzelf. Voor anderen onaangenaam te zijn is, bij wijze van spreken, een klein kunstje.

De werkelijke inhoud van *De Smalle Mens*, de werkelijke strijd om eigen waarden valt dan ook niet te vereenzelvigen met het betrekkelijk vermakelijke ‘tegengif’, maar bestaat uit het onderzoek naar het houvast, dat de smalte biedt. Het is een geringer houvast dan een gefixeerde wereldbeschouwing kan geven; het zal aan den ‘dogmaticus’ zelfs nauwelijks voorkomen, een houvast te zijn. Doch de ‘dogmaticus’ - van welke opvatting ook - heeft makkelijk ontkennen; daar bestaan andere menschen dan hij. Zelfs al neemt men aan, dat zij op den duur hun leer moeten vinden, van welken aard die ook weze, en dat zij anders bij voorbaat gedoemd zijn tot algeheele onbelangrijkheid voor iedereen, dan nog kost het geen moeite, in te zien, hoe zwaar het valt, niets anders dan zichzelf, niets anders dan zijn eigen smalte te bezitten. Dit is een fatum, inderdaad.

Wil men noch bij het historische, noch bij het religieuze, noch bij het sociale ‘collectivisme’ terecht, omdat men er zich niet toe geroepen gevoelt en dus eerlijker vindt, het te vermijden, dan moet men wel tevreden zijn met het kleine beetje, dat men zelf zich bewust wordt te zijn in een oogenblik van bezinning. De menschelijke natuur is ingesteld op overgave aan iets, dat haar een beteekenis geeft. Het ‘menschelijk tekort’ bestaat hierin, dat wij onszelven niet voldoen, noch ooit kunnen voldoen. Wordt men geplaagd door de overtuiging, dat alle mogelijkheden der overgave vergeefs zijn uitgeput, dan draagt men het zware lot van den smallen mensch en ook dit lot kan heldhaftig worden gedragen, te heldhaftiger misschien naar mate men stelliger vermoedt dat het nergens toe dient.

In wezen worstelt E. du Perron om dit heroïsme van den fatalist, maar hij maakt het zich noode bewust en begeeft zich liever op de bloemrijke zijpaden der kleine kibbelpartij tegen tweeden, die hij voorshands nog noodig heeft om zichzelf te bevestigen. Daar is het prettiger voor hem en voor zijn lezers. Zijn aanleg, zijn belezenheid, zijn twistlust, zijn behoefte aan compensatie voor het 'tekort', en eindelijk zijn ongeformuleerd idealisme drijven hem ertoe. Ze maken hem baldadig tot weerzinwekkend wordens toe. Hij *moet* naar Potgieter schimpen, eenvoudig omdat het anders nooit eens gedaan wordt en omdat dit hem hindert. De rustige verzekerdheid eener roemruchtige nagedachtenis, waarover geen mensch discussies begint, wordt hem een plaag. Hij zoekt er de oorzaken van in de minst groote kanten van den grooten man en in de kleinste kanten van diens bewonderaars. Gretig legt hij die kleinheden bloot, onaandachtig voor het feit, dat Potgieter ze kende, beter zelfs, dan Du Perron ze kan beschrijven, en dat hij ze met bijna pijnlijken deemoed beleed.

Als letterkundig werk is *De Smalle Mens*, dat alleen gelegenheids-geschriften bijeenhoudt, een tijdsproduct, waarvan de tijdgenoot de waarde licht overschat. Over weinige jaren zal het totaal onleesbaar zijn. In het gunstige geval onthoudt men er een bloemlezing van de leukste geestigheden uit, zoo in het genre van 'de dominee, (die) niet in één kompartiment wenscht te zitten met een dame van het tegenovergestelde bedrijf' of 'Wij weten er niets van; wij kunstenaren maar'. Het proza zelf is te weinig gespannen, te kibbelig en te overladen met allerhande aanduidingen van dingen die men weten moet en verwijzingen naar schrijvers, die men gelezen moet hebben, dan dat het lang behagen zou. Het effect der grapjes is alleen voor den tijdgenoot verrassend, de eruditie van den schrijver, ofschoon onmiskenbaar, is even ongebonden, zijn 'intelligentie' - een vandaag sterk overschatte hoedanigheid - te cerebraal, te weinig waarlijk intellectueel. Hoe ver zijn zucht naar humor hem soms uit het spoor leidt, bewijst een enkele strofe uit een spot-gedichtje, dat hij ten overvloede toelicht als 'een specimen dat het bij voordracht van alle andere wint':

> Bah! *'t leve' is van den geest*
> kijk niet zoo hypochonder.
> Al sla 'k u op uw donder,

dan ben *ik* immers 't beest,
mijnheer de kritikonder?

Hij heeft ‘angel’; hij doet alleraardigste vondsten, maar hij mist de beheersching erover, en vindt zich te gauw leuk. Weinig kieskeurig in de keuze zijner strijdmiddelen, is hij vaak smakeloos bij de uitstalling van het ‘persoonlijke’, in dubbelen zin. Niets dringt hij zoozeer op als zichzelf. Hij heeft trouwens niets anders. Dit te bekennen, moge zijn eerlijkheid uitmaken, het beneemt aan zijn stijl iedere grootheid, zelfs iedere vaart. Doch met dat al is hij edeler dan waarvoor hij gehouden wil worden. Hij coquetteert met het ignobele en speelt den cynicus, die onbewogen alles afsneert, hoewel hij hunkert naar beter. Niet in staat, het grootsche te realiseeren, dat hem en ons zou boeien, verdedigt hij zich tegen zelfverwijten door op een prikkelachtige wijze anderen te beoordeelen; geen bewondering geeft hij zonder voorbehoud. Er staat in zijn boek niet één opstel, dat geheel door geestdrift gedicteerd werd. Heeft hij een werk van Lawrence mooi gevonden, dan voegt hij aan de mededeeling hiervan een naschrift toe over een ander werk, dat hij niet bewonderen kon. Is hij diep onder den indruk van Malraux' *Condition humaine*, dan vindt hij, alvorens dit te berichten, eerst gelegenheid om te schermutselen tegen Gabriel Marcel.

De groote belangstelling, welke hij opeischt, verdient hij niet en wie ze hem gunt, maakt niet alleen zichzelf, maar ook hèm belachelijk, want een talent als het zijne verdraagt geen groote bewonderaars, al zou het er om schreeuwen. Het is echter een reëel talent, dat zoekt naar een doel. *De Smalle Mens* brengt verslag uit van dat, tot heden vruchtelooze zoeken. Wat anderen in stilte met zichzelven in het reine zouden brengen, hangt deze auteur aan de groote klok. Dit noemt men ‘eerlijk’ tegenwoordig; men zou het weleer met evenveel recht ‘onbeheerscht’ of ‘losbandig’ hebben genoemd, en men zou er zich nauwelijks voor geïnteresseerd hebben. Alleen van de grootste schrijvers werden, na hun dood, dit soort subjectieve bekentenissen en brief-vullingen gepubliceerd. Tegenwoordig is men sneller met het drukken en guller in het waardeeren. Dit verandert de appreciaties misschien voor zoo lang het duurt. Het verandert de zaak niet.

ANTON VAN DUINKERKEN

Dramatische kroniek

Over blijspel, kluchtrollen, karakterspel, en natuurlijk tooneel

Het ‘second théatre français’ heeft ons den ‘Bourgeois Gentilhomme’ van Molière gebracht, dat op verre na zijn boeiendste stuk niet is, en er in deze Odéon-opvoering niet boeiender op werd. Eén van de twee - òf men maakt er een fantastische dolle boel van, òf men geeft den heer Jourdain eenig karakter; hij kan ons een goeden avond bezorgen als hansworst of als mensch. Maar in zulk een tweedehandschen traditioneelen Molière als deze vertooning te zien gaf is hij een gemoedelijk raar heerschap, dat wij àl te dom gaan vinden. Ik herinner mij met veel meer genoegen den voorlaatsten ‘Bourgeois Gentilhomme’, die het Vlaamsch Volkstooneel onder de Meester in het Paleis speelde, en waarin men het over den zotten boeg gegooid had.

Het is met dat karakterspelen in klucht en blijspel overigens een zaak, waarover men niet gauw uitgepraat raakt. Een kluchtrol staat ver van een clowns-spel af. Een clown is geen mensch; hij doet, in grime en figuur alles om niet op een mensch te lijken. Een klucht-rol echter is een mensch in vreemde omstandigheden, en des te meer kansen de speler benut om hem een karakter te maken, des te meer lachen wij om een medemensch, hetgeen dubbel genoegelijk is, gelijk een ieder weet. Voor het blijspel gaat dat uit den aard der zaak nog meer op, en wanneer de tragische muze af en toe één oogenblik het rijk van haar komische zuster betreedt, geeft dat een stuk en een rol vaak het ware zout en leven en den toeschouwer een fijner en dieper genoegen. Daarom heeft Shakespeare zijn Malvolio als tragikomisch accent in den Driekoningenavond gezet, en speelt, wie hem alleen als dwaas speelt, hem dwaas, en daarom is Ezerman

in zijn prachtige komische drie rollen in ‘De Fakir’ bij het Nieuw Schouwtooneel zoo onweerstaanbaar komisch. Hij is als politie-agent, dokter en rechter in de eerste plaats een karakter, en vanuit dat karakter is hij komisch. Als men het anders doet - de opvoering van ‘Spektakel om Jolanthe’ door de Vereenigde Schouwspelers bracht het afschrikwekkend voorbeeld - is het mis. ‘Jolanthe’ is een stevige boerenklucht. Dikt men ze nog eens driedubbel aan en geeft men de rollen geen karakter, gelijk hier geschiedde, dan komt men in de onaangename theatrale wereld die het tegendeel van natuurlijk tooneel is: men ziet slechts tooneelspelen, en geen menschen. Daar ligt dan ook de kern van de zaak: het gaat om het spelen van menschen in de eerste plaats, en om tooneelspelen eerst in de derde; des te menschelijker men speelt, 't zij in klucht, blijspel of tragedie, des te beter speelt men.

Daar hebt ge de Viola uit Shakespeare's ‘Driekoningenavond’. In Saalborn's opvoering speelt Carla de Raet ze rank en fijn, en met iets dat meer is dan de gebruikelijke schalkschheid en vlotheid, namelijk met een paar oogenblikken melancholie. Ik herinner mij de waarachtigste Viola die ik ooit zag: Suzanne Bing, in de opvoering van Copeau. Waarom was zij nog zooveel waarachtiger dan deze Hollandsche Viola. Omdat zij menschelijker was. Want al is ‘Driekoningenavond’ dan een blijspel, en zelfs nu en dan een klucht - Viola's broer is voor zoover zij weet gestorven. Zij heeft verdriet. In dat verdriet, dat bij Shakespeare's vrouwen nooit tranenrijk, maar beheerscht en waardig is, treffen de goden haar met een tweede steek in het hart; zij raakt verliefd op den hertog, en de hertog zendt haar naar Olivia, om háár liefde voor hem te winnen. Een tragisch motief, komisch verwerkt; en het prachtige is, van deze Viola, dat haar speelschheid en geest even helder en rijk blijven, onder die driedubbele onzekerheid van verdriet, liefde en travesti. Suzanne Bing had een glimlach gevonden waaruit dit geheele leven sprak, soms, en voor een oogenblik. Ik schaam mij niet dat ik een traan gelaten heb, omdat zij zoo dapper glimlachte, midden in de zotternij van den Driekoningenavond, en dat is wat een diep begrepen menschelijkheid van een blijspel maken kan, soms, en voor een oogenblik.

Ik heb haar daar voor en daar na meestal als hupsche page

zien spelen, die om haar dooden broer geen oortje maalde, en onverhoeds met den hertog trouwde zonder dat men recht wist waarom, 't zij dan omdat het stuk op z'n eind raakte. En hoe leeg was die rol zoo, niets dan tooneelspel geworden....

Daar hebt ge Shaw's ‘Pygmalion’. Eliza Dolittle zooals Charlotte Köhler haar op den première-avond speelde was een figuur-in-vijf-bedrijven, dat wil zeggen vijf figuren, en niet één mensch. Uitstekend tooneel, vijf maal, maar niet één Eliza. Het bewijst zoowel de hachelijke waarde van een premièrecritiek, als de waarheid van dit betoog dat ik het stuk ben gaan her-zien en bij minder aangezet tooneelspelen meer gave Eliza vond. Dat is de natuurlijke groei. Zoo groeide Molière uit de klucht tot de karaktercomedie en zoo orchestreert Shakespeare zijn tragische en komische menschen tot steeds volmaakter symfonie, tot hij in de Tempest het beest Caliban en de magische mensch Prospero op een tooneel brengt en het beest niet onmenschelijk, den mensch niet zonder het animale vertoont.

Is er hooger en lager menschelijkheid op het tooneel te spelen dan in de Tempest? En is ze hoog en laag niet volkomen natuurlijk? Al spelen wij dan tegenwoordig maar één Shakespeare in de drie jaar, wij zouden hem meer kunnen lezen om de lessen te trekken die hij over tooneel geeft.

J.W.F. Werumeus Buning

Buitenlandsch overzicht

De aanstaande reis van Simon. - Italië en Abessynië. 25 Februari 1935

3 Februari: de afspraak Frankrijk-Italië wordt van een afspraak Frankrijk-Engeland gevolgd, waarvan het resultaat onmiddellijk aan Duitschland wordt medegedeeld. Engeland draagt zorg dat dit niet in den uit de eerste na-oorlogsjaren overbekenden ultimatumvorm geschiedt. Men neemt aan dat Duitschland zich zorgen maakt over dezelfde verschijnselen als de rest van de wereld, en begeerig zal zijn op voet van gelijkheid met de anderen in gedachtenwisseling te treden omtrent de keuze van middelen van redres. Bij Frankrijk, Italië, Engeland bestaat omtrent die keuze een gemeene overtuiging, die men begrijpt dat in verkeer met Duitschland alleen kan worden getoetst. Men hoopt dat Duitschland van zijne zijde zich tot dit verkeer genegen zal verklaren.

Inderdaad, de vorm van het Engelsch-Fransche communiqué was onberispelijk. Kan men over den inhoud even gunstig oordeelen?

Op de basis van de overeenstemming, reeds tusschen Frankrijk en Italië bereikt, verklaren Frankrijk en Engeland den Volkenbond te willen handhaven, de onafhankelijkheid en integriteit van Oostenrijk te willen verzekeren, en in zake ontwapening en veiligheid naar pacten te streven, die vrij tusschen alle belanghebbende partijen tot stand komen en wederzijdsche ondersteuning in Oost-Europa waarborgen (oostelijk Locarno) en ten aanzien van Midden-Europa het systeem verwezenlijken dat in het protocol van Rome werd aangekondigd (Donau-pact). Ter bevestiging der toezegging van 11 December 1932 in zake de

gelijkgerechtigdheid van Duitschland verklaart men zich bereid, de bepalingen van hoofdstuk V van het verdrag van Versailles door een algemeen ontwapenings- en veiligheidspact te vervangen; ‘een deel van de algemeene regeling zal zijn, dat Duitschland zijn plaats in den Volkenbond als actief medewerkend lid weer inneemt’. De Britsche en Fransche ministers waren onder den indruk van de bijzondere gevaren voor den vrede, die de mogelijkheid van plotselinge luchtaanvallen van een land op een ander land oplevert. Zij wenschen voorzorgsmaatregelen tegen deze gevaren te treffen door wederzijdsche regionale overeenkomsten tusschen de Locarno-staten, waarbij de onderteekenaars zich verplichten onmiddellijk den steun van hun luchtstrijdkrachten te verleenen aan elk hunner, die het slachtoffer wordt van een onuitgelokten luchtaanval van een der bij het verdrag betrokken partijen. ‘Zij hebben besloten, Italië, Duitschland en België uit te noodigen, met hen te overwegen of een dergelijke conventie niet spoedig tot stand zou kunnen komen.’ Zoodra zij de antwoorden der andere belanghebbende regeeringen zullen hebben ontvangen, zullen de regeeringen van Frankrijk en het Vereenigd Koninkrijk hunne beraadslagingen hervatten.

Overweging van de beteekenis dezer punten leidt tot de gevolgtrekking, dat niet slechts de vorm der mededeeling gelukkig was, maar ook de inhoud een ernstige poging voorstelt om de gevaren die den vrede van Europa bedreigen in onderling overleg te onderkennen en te lijf te gaan. Twee zaken trekken bovenal de aandacht: Engeland is bereid zwaardere verplichtingen dan die van Locarno op zich te nemen, en Frankrijk, in verdere afbraak van het tractaat van Versailles te berusten (waarbij echter is op te merken, dat de demilitarisatie van den Rijn niet bij het vijfde, maar bij een ander hoofdstuk van dit verdrag is voorgeschreven).

Hoe heeft nu Duitschland gereageerd?

Het voorspelde weinig goeds, dat in de Duitsche pers over hetgeen de gansche wereld bewoog, een volstrekt stilzwijgen werd in acht genomen, en de Führer voor een tijd van tien dagen alle ontvangsten aflastte. Duitschland bereidde zijn antwoord voor, zonder daarop aan de eigen natie eenigen invloed toe te laten. 16 Februari mocht de wereld vernemen wat Von Neurath ten

vorigen dage aan Sir Eric Phipps en François Poncet had te verstaan gegeven. De ‘geest van vriendschappelijk vertrouwen’, waarin Frankrijk en Engeland Duitschland zijn tegemoetgetreden, krijgt een pluimpje vooraf, maar het maakt niet den indruk dat diezelfde geest Duitschlands antwoord bezielt. Het blijft bij algemeenheden, als dat ‘de Duitsche regeering het gansche samenstel van Europeesche vraagstukken, dat haar in het Londensche communiqué wordt voorgelegd, aan een diepgaand onderzoek zal onderwerpen’; als dat ‘onderhandelingen in ruimeren kring die niet voldoende voorbereid zijn, uiteraard gevaren met zich meebrengen’. Over oostelijk Locarno, Donaupact, terugkeer tot den Volkenbond, Versailles, ontwapenings- en veiligheidspact geen woord. Enkel over de lucht-conventie. De problemen die daaromtrent kunnen rijzen (en die in het antwoord niet nader worden omschreven) wenscht de Duitsche regeering ‘in afzonderlijke besprekingen met de betrokken regeeringen’ op te helderen. Zij zou het derhalve toejuichen wanneer *de Britsche regeering* daarover met haar in directe gedachtenwisseling zou willen treden.

Een plompe poging om tusschen Engeland en Frankrijk verwijdering te brengen. Zij is niet geslaagd. Onmiddellijk is Engeland met Frankrijk overeengekomen welke houding tegenover dit antwoord moest worden aangenomen, en ook met Rusland is voeling verkregen. Te meer was tot dit laatste aanleiding gevonden in de erger dan dubbelzinnige houding, in den jongsten tijd aangenomen door Polen; - Polen, dat even vóór de Londensche reis van Flandin en Laval door Goering was bepreekt, en daarop bij monde van een officieus schrijver (den hoogleeraar Studnicki) een program van eischen publiceerde dat Praag en Moskou op de achterste beenen bracht. Polen's voorstelling van de toekomst van Oost- en Midden-Europa blijkt in te houden dat Duitschland (tegen verwezenlijking van den ‘Anschluss’, niet slechts van Oostenrijk maar ook van de duitschsprekende randen van Bohemen) met eenige concessiën van Polen ten aanzien van verkeersvergemakkelijking door den corridor de Poolsch-Duitsche quaestiën voor geliquideerd verklaart, en dat Polen zich over West-Rusland en de Oekraine ontfermt en (met Hongarije) deelneemt aan de afbraak van den Tsjechoslowaakschen staat

waarvan slechts een ‘Tsjechië’ (het midden van Bohemen) zal overblijven. Deze bom barstte onmiddellijk nadat Hitler voor niemand te spreken was geweest en de Duitsche pers had moeten doen als ware er in Europa niets aan de hand.

Nu Engelands tegenzet: Simon is bereid, de reis naar Berlijn te ondernemen, *en vervolgens naar Warschau en Moskou*. Voorwaarde voor het bezoek aan Berlijn is, dat over den *geheelen* inhoud der mededeeling van 3 Februari gesproken zal worden, en niet over de luchtconventie alleen. Berlijn - neemt met de voorwaarde genoegen!

Het komt mij voor dat Hitler, door wat hij liet geschieden, de positie van zijn land niet versterkt heeft, integendeel het Ententespook opgeroepen (nu een Entente met van den aanvang af Italië er bij). De sympathie van Polen en Hongarije te ruilen voor verlies van vertrouwen bij Engeland-Frankrijk-Italië-Rusland is voor Duitschland voorwaar geen goede koopmanschap.

Simon zal nu Hitler persoonlijk ontmoeten en alsnog den wagen in het rechte spoor zien te brengen. Het kan een historisch oogenblik worden - in den goeden of in den kwaden zin.

Frankrijk en Engeland kunnen zeker niet wenschen dat onder de bestaande omstandigheden Italië zijn grensgeschil met Abessynië op de spits drijft. Zooals reeds zoo dikwijls onder Mussolini's bewind het geval was, zijn Italië's dreigende woorden niet op slag omgezet in dreigende daden. Het geschil schijnt van aard om door den Volkenbond te kunnen en te moeten worden onderzocht, en onder gemeene pressie der omstanders bijgelegd. Dat Mussolini van Laval bij diens bezoek te Rome ‘vrije hand’ tegen Abessynië zou hebben verkregen, komt niet waarschijnlijk voor. De Fransche pers zou in dat geval, dunkt mij, ook anders gereageerd hebben dan zij gedaan heeft. De *Quotidien* heeft er op gezinspeeld dat Laval zich te Rome de handen zou hebben laten binden, maar dit orgaan heeft van den beginne af de Fransch-Italiaansche toenadering met geen goed oog aangezien en schijnt te dezen te zeer bevooroordeeld om vertrouwen te verdienen.

C.

Bibliographie

André Maurois, Sentiments et coutumes. - Bernard Grasset, Paris.

Maurois heeft verdienste als reiziger in litteratuur. Hij is van alle markten thuis en welbespraakt. Het is alles 'facilité' aan hem en opgewekte verkracht. Hij stat miden in het leven, en gezond blijkbar evenwichtig man. Hij heeft geest en een groote vaardigheid in de kunst der adaptatie. En hij doet dit alles met gratie en een glimlachende fijnheid, die menschen en dingen doorziet. Hij is, kortom, een schrander opmerker, niet uitsluitend 'in functie van' de publieke voorkeur. Maurois is waarlijk beter dan een zekere reputatie, onvergelijkelijk zuiverder dan de afgrijselijke Ludwig.

Om zich op het eenmaal ingezette peil te handhaven moet hij zich laten gaan. Bezinning en verdieping zijn hem even ver. Veeleer behoort hij tot die veelschrijvers, welke met de stomheid der verwondering slaan en die men leest, omdat het toch altijd een accent heeft, een kijk, die frisch mag heeten. Zoo neigt die verwondering soms tot bewondering om de virtuositeit van het vermogen, over alles te schrijven met het gemak van bijna praten, maar dit hard-op praten is een gespannen, levendig en zelfs tintelend causeeren.

Hij weet, a-, niet anti-deskundige, alle klippen te vermijden zonder duidelijke voorzichtigheid. Aangeboren smaak en een vingervlugge behendigheid in het hanteeren van de levenswaarden behoeden hem voor botsingen. Het is alles zoo eenvoudig zooals het daar staat. Hij is een transformator, die de fiduciaire waarden tot pasmunt herleidt, een overschakelaar, die de hooge spanningen in bruikbare electriciteit, licht en kracht, omzet. Licht en kracht, kunst en moraal, het zijn bij hem de takken van eenzelfden stroom, want Maurois ziet de kunst onder den gezichtshoek van het publiek en diens behoeften.

Hij is een moralist, die van het dagelijksche leven. Eer dan van rechten spreekt hij van plichten. De plichten van echtelieden, ouders en kinderen, vrienden, vakbroeders en stadgenooten en den plicht van het geluk heeft hij in een reeks conférences blootgelegd. De teksten zijn in dezen bundel herdrukt. Met opzet behield hij er het karakter van het gesproken ding. Tevoren had hij zich afgevraagd, hoe de menschen paars-, gezins-, staatsgewijs leven. En bij wijze van toonsleutel liet hij er het woord van Auguste Comte aan voorafgaan: 'il faut rapprocher la sagesse théorique de l'admirable sagesse pratique.'

Beide wijsheden meent Maurois te kunnen omvatten. Een nieuwe wellevensconste, een aangename leekenspiegel houdt hij den menschen voor. Over alles pakt hij uit, op alles weet hij raad gelijk de vlekken-

redactrice in zekere organen. Zijn wijsheid is zoo min eigenwijsheid als eigen wijsheid. Maurois is leek met leeken in de kunst van het leven en daar zijn toon pretentie mist weet hij te overreden als een welwillend biechtvader voor dwalende zielen, wier ‘zieligheid’ het prestige van den geestelijken adviseur mede determineeren.

Jean Guéhenno, Journal d'un homme de quarante ans. - Bernard Grasset, Paris.

De toon van dit boek doet denken aan het dagboek, dat Stijn Streuvels in het begin van den oorlog in het licht gaf. Het geweld van de dingen had hem opgeschrikt. Zijn argeloosheid kwam er rauwelings in aanraking met gebeurtenissen, op de strekking waarvan hij zich anders dan in het afgetrokkene nooit bezonnen had. Die aanraking kwam in den letterlijken zin tot stand doordat hij, bedeesd, een vinger uitstak naar een soldaat, aan wier kleeren de modder van de loopgraven nauwelijks gedroogd was. Deze was ‘er’ geweest, deze had ‘het’ beleefd. Streuvels was er niet geweest, hij zou het nooit beleven. Dwars door zijn verslagenheid van in zijn menschelijke waardigheid gekwetste, voor welke geen onderscheid van vriend of vijand bestaat, zonk een andere, bitterder verslagenheid, die van uitgestooten te zijn. Want hij behoefde geen Goethe te zijn om in te zien, dat daarmee een nieuwe wereld begon.

Guéhenno is er geweest, hij heeft het groote avontuur meegeleefd, schaamachtig en zonder dien heldenmoed, welke den soldaten, eenmaal begraven, op oorlogsgedenkteekenen nagegeven wordt. Hij bekent, alles gedaan te hebben om de huid te redden; liever ware hij erbuiten gebleven. Hij deugde niet voor het militaire handwerk, van de school voor leeraren werd hij naar het front geroepen. Opeens scheen hij iemand geworden, hoop en redder van het vaderland. Een oogwenk dreigde hij voor de innerlijke rederijkerij te zwichten. Nooit heeft zelf- en anderer bedrog van nationalistische leuzen meer vat op hem gehad.

Dit wreede zelfonderzoek getuigt van moed. Zooals vele Franschen is hij bezeten van de *hantise*, de ervaring van het eigen wezen door kunstgreep noch verdringing te laten vertroebelen. De ondervonden weerstanden worden tot kracht versmolten. Onverbiddelijk spant hij zich zelven het gericht. Rechter en partij, moet hij zich tot uiterste strengheid stijven. Zijn verantwoordelijkheden reiken over zijn volk heen; voor de andere draagt hij geen aansprakelijkheid.

Van deze houding is moedwillige eenzijdigheid onafscheidelijk. Voor hem was het volgen van de troep naar eigen zeggen het gemakkelijkst, het veiligst. Met dienstweigering zou hij de menschelijke waardigheid in eigen oog heldhaftig gered hebben. De vraag wat gebeurd ware, indien velen aan zijn kant zich door een zelfde betoovering hadden laten meesleepen stelt hij zich niet. Dit vredelievende humanisme, dit humanitarisme had den oorlog onbepaalden tijd kunnen rekken. Die van allen tegen allen, de burgeroorlog had erop kunnen volgen. Guéhenno, de ‘intellectueel’ van nederige ouders, de ontwortelde heeft zich in die gevolgen niet verdiept. Het is hem onmogelijk (wil hij niet?) denkbeelden van gevoelens te scheiden. ‘Sincérité,’ hij jaagt ze verbeten na. Wat is echt, wat voorgewend....? ‘l'excuse de l'insincérité, s'il faut lui en trouver une, c'est que le masque semble quelquefois comme de

lui-même recouvrir le visage.' Hij laat erop volgen: 'alleen de heel eenvoudige of heel groote menschen zijn zeker hun eigen dood te sterven. De anderen sterven bij nabootsing.' Met dat al heeft hij zijn vertrouwen in den mensch niet verloren. Daartoe predikt hij revolte tegen een nieuwe uitbarsting. En de laatste woorden zijn: 'non, je ne dirai pas que le ciel est vide. J'y ai senti vivre la seule éternité, l'éternité humaine. L'amour y chante toujours. S'il y chante pour d'autres désormais, cela est juste. Mais je reconnais encore la douceur de son chant. Le monde, le jour nous méprisent et nous raillent. Mais certaine force qui est en nous et contre laquelle rien ne peut rien est accordée à ta lumière.'

'Sincère' dit....? Stellig, maar ook, maar vooral van aan onnoozelheid grenzende vaagheid.

Henri Massis, Débats. - Plon, Paris.

Onder den schuilnaam Agathon heeft Massis de studeerende jeugd vóór den oorlog wakker geschud. Maurras is hem wekker en loods gebleven. Op het kompas van de Action Française met het peillood van het integrale nationalisme bleef hij varen. Hij is een geest van dogma en doctrine. Dit is een bundel polemische opstellen in aanval en verweer over politiek en litteratuur. Zijn pen beschikt over pamfletaire *verve* en alle vaagheid van demos of welke groepen ook omwikkelende leuzen is hem een gruwel. Dit stelt hem in een positie van reactie zonder behoudzucht. Zij keert zich tegen het verzet van den kritischen geest, die eer verkiest zich op de barrikade van een van alle wanen ontdaan individualisme dood te vechten dan met een ten-naaste-bij of minsten weerstand genoegen te nemen. Barrès is zijn held, Gide zijn tegenvoeter. Opbouw tegenover nihilisme? Het tweegevecht is ongelijk, want eer dan op Massis richt Gide het wapen op zich zelf. Dat zijn 'vlucht' wijder is dan die van Massis worde terloops opgemerkt. De strijders gaan van verschillende gezichtspunten uit, de floretten raken elkander niet.

Men wil den een noch den ander in het geestesleven van dezen tijd missen. In deze hermunting van alle maatstaven houden zij elkaar oogenschijnlijk in evenwicht. De een bepaalt ten deele des anderen waarde, althans die van wat Massis *réactions* noemt. In den strijd der ideeën houden zij de gisting gaande. Ze hebben voor zich zelf een antwoord gevonden op de vraag van Unamuno: wat is cultuur?, die het na ze veertig jaar onderwezen te hebben niet meer weet. Op alle punten stelt zich tegenover zijn wel doortimmerde, op daden gerichte beschouwingswijze tot staving van een beperkt stel zekerheden die van Gide, welke aanhoudend de grondslagen van de menschelijke persoonlijkheid onderwoelt en voor haar non-conformisme maar schijnbaar in de sowjetrepubliek vervulling vond.

H. VAN LOON

Klaus Mann, Flucht in den Norden, Querido-Verlag, Amsterdam.

Dit boek heeft een zeer veranderlijk gezicht. Aanvankelijk houdt men het voor een documentairen, actueelen roman, dan echter wijzigt het zich al spoedig in een liefdesgeschiedenis. Zijn die twee te scheiden,

in dit geval? Heeft Klaus Mann, te diep en te pijnlijk vervuld van de gebeurtenissen in zijn land, in wat hij over de liefde van twee menschen te schrijven had niet kunnen nalaten de actualiteit te betrekken en is zij zoodoende een toevallig, meer anorganisch element in zijn roman? Ik geloof het niet. Het verband is nauwer. De achtergrond der politieke gebeurtenissen, de vlucht van het meisje Johanna uit Duitschland, waar zij zich met radicaal revolutionaire kringen heeft ingelaten, het gevaar waarin haar naar Parijs gevluchte kameraden verkeeren door de telkens ondernomen geheime politieke reizen naar Duitschland, zijn een onmisbaar relief. Ofschoon er in den loop der geschiedenis van dien dreigenden achtergrond van Johanna's leven betrekkelijk weinig sprake is en de geschiedenis harer even heftige als plotselinge liefde het hoofdmotief blijft, schijnt mij het verband ermee toch stilzwijgend ononderbroken aanwezig. Het is alsof Klaus Mann een bruinboek of ander politiek document met wit doorschoten heeft en op die bladen zijn liefdesgeschiedenis heeft geschreven. Op de bladen dier geschiedenis staat weinig omtrent de actualiteit te lezen maar de geschiedenis ligt niettemin onscheidbaar ingebonden in het politieke document. De werking van den persoonlijken roman wordt hierdoor niet verkleind, integendeel verhoogd: Johanna's liefde krijgt door de verre dreiging der politieke gebeurtenissen en den druk van door Naar gevoelde plichten tegenover kameraden en partij een verhoogde spanning. Van begin af aan is deze liefde vergezeld van het besef van het naderend einde.

In dat opzicht heeft de titel nog een andere beteekenis. Niet alleen dat Johanna voor de omwenteling in haar land gevlucht komt naar Zweden; na de eerste periode van uitrusten en aanstonds ingetreden nieuwe verwikkeling van gevoelens door de snelle toenadering Ragnar-Johanna, volgt een tweede vlucht naar het Noorden. Een autoreis tot het uiterste Europeesche Noorden. Op dien tocht in tegengestelde richting dan waarheen haar aldoor angstig besefte plicht Johanna roept, zoeken Johanna en Ragnar onbewust het onherroepelijk naderende einde hunner liefde te ontsnappen. Het is een blinde, vergeefsche vlucht, een vlucht als van den Perzischen tuinman voor den dood, juist het einde tegemoet. Dit lyrische motief der vergankelijkheid heeft in deze ‘vlucht naar het Noorden’ een uitwerking gekregen van een draagkracht en beteekenis die het boek boven een gemiddelde liefdesgeschiedenis uitheffen.

In de detailleering echter handhaaft het boek niet aldoor onveranderd het peil van zijn eigenlijken inhoud. Ofschoon er geen bepaalde aanwijsbare inzinkingen zijn, zijn sommige gedeelten toch als het ware op een ander niveau geschreven: op dat van de meer toevallige observatie. De eigenlijke geschiedenis, een dialoog van twee harten, speelt zich af op een smal en hoog gelegen tooneel. Klaus Mann heeft echter den roman verbreed door tal van waarnemingen en herinneringen, reisbeschrijving en notities erin te verwerken. Op zichzelf zijn die verre van oninteressant maar ze leiden in hun uitvoerigheid soms af van het hier zoo dringende hoofdmotief: een liefde, en zijn hardnekkigen tegenhanger: een plicht. Het dramatisch conflict dier beide verdraagt nauwelijks de kalme en kundige, uitvoerige beschrijving van het leven op Ragnars landgoed noch de aan bijzonderheden rijke reisbeschrijving van den tocht naar het Noorden. Toch heeft Klaus Mann in de teekening der bijfiguren wel degelijk ook een kundig werk verricht. Vooral het

familieleven op het landgoed, de onderlinge betrekkingen tusschen Ragnar, zijn zuster, zijn broeder, zijn moeder zijn psychologisch zeer nauwkeurig vastgesteld en compositorisch in het romanweefsel gelukkig ingevoegd: aan Johanna's liefde tot Ragnar gaan de bruuske toenadering van Jens en de erotische verteedering van Karin vooraf. (op zichzelf is dit dubbel voorspel, bij Karin bovendien nog van ongewonen aard, op den rand van het gezochte, maar als men de mogelijkheid van dezen gang van zaken aanvaardt, is de rangschikking een compositorische vondst).

Ook door de wijze van beschrijving vertoont deze roman een veranderlijk gezicht. Op slechts enkele oogenblikken heeft hij het gejaagde type van den modernen actueelen roman, zooals die tot voor kort in Duitschland zoo veel geschreven werd. Meestal is de roman in den stijl eener episch lyrische elegie gehouden, die op sommige plaatsen door iets te lang aangehouden beschrijving naar de idylle neigt. Zoodoende wordt men soms herinnerd aan ouderwetsche romans, waarin geen aandacht genoeg kan worden besteed aan de bijzonderheden van kleeding, maaltijd enz. De wezenlijke inhoud van den roman laat een dergelijke observatorische minutieusheid eigenlijk niet toe: er zijn te groote dingen gaande om tijd te hebben op alles te letten. Maar juist als men meent met een boek van ouden stempel te doen te krijgen, zet de schrijver zich met de door niets belemmerde vrijmoedigheid van een Lawrence of Proust tot een uitvoerige beschrijving der menschelijke paring (Is daar in onze taal geen enkel goed woord voor, dat insinueert noch harteloos is? Eigenlijk is paring een prachtig woord, maar het voldoet niet, omdat het tegelijk voor aanduiding der dierlijke voortplanting dient en daardoor de bezielde nuance mist). Klaus Mann tracht hierbij naar een klassieke allure, maar het mislukt hem, hij reikt hier boven zijn kracht èn vooral beneden zijn bedoeling, door de te uitvoerige detailleering. Hoe weinig woorden had Homerus hiervoor noodig!

Bij al het wisselvallige, aan dit boek eigen, het teveel waar het strak en kort moest zijn, het tekort juist daardoor ontstaan in de concentratie op het hoofdmotief; een vergankelijke en ten doode gedoemde liefde, is de eenheid van het boek in groote trekken toch behouden gebleven: twee menschen (noch de een noch de ander overigens als persoonlijkheid zeer belangwekkend; hun liefde lijkt grooter dan zijzelf) krijgen elkaar lief, het leven hunner omgeving heeft daaraan een beurtelings belemmerend en versterkend aandeel, door hun vlucht voor het einde ontstaat de elegische grondtoon aller menschelijke ontoereikendheid en vergankelijkheid, en ingesloten is deze liefde door den niet te breken ban-kring van politieke gebeurtenissen, door welke de hoofdfiguur gedreven en gedwongen wordt. In de compositie is dat goed verbeeld door begin en einde: Johanna vlucht uit haar land, doodmoe en opgejaagd; het bericht van den dood van Bruno, haar kameraad, roept haar onverbiddelijk terug tot den uitgestelden strijd. Een menschelijk intermezzo heeft Klaus Mann, met wisselend welslagen, beschreven, in de weemoedige grondgedachte, dat al gaat men tot het einde der wereld - het in de sterren geschreven lot, het onontwijkbare ontgaat men niet. De vraag blijft alleen open: als de liefde van Johanna en Ragnar eens veel sterker geweest was, (want, is die wel zoo sterk?) had dan Ragnars positie (met een manage de raison in het verschiet) en Johanna's poli-

tieke plicht (die misschien toch de kracht van haar middelmatige karakter te boven gaat) er vat op kunnen krijgen?

ANTHONIE DONKER

Frantz Funck-Brentano, La Renaissance. - Paris, Fayard et Cie, 1935.

Dit boek stelt teleur. Niet alleen is het (op een zeer onvoldoend hoofdstuk na over Erasmus) geheel tot Frankrijk en Italië beperkt, maar ook is het in de indeeling der stof niet overzichtelijk. De hoofdfiguren der Italiaansche Renaissance komen eerst aan de beurt nadat de Fransche letteren der 16e eeuw zijn behandeld; op de Renaissancepausen volgt een boofdstuk over de Fransche kunst der 16e eeuw, en dan Savonarola! Het hoek is waarlijk zonder geraamte.

Buitengemeen zwak en onvolledig is het hoofdstuk waarmede de Hervorming het moet stellen, die geheel uit economische oorzaken wordt verklaard. Over het algemeen heeft de schrijver op de noordelijke psyche geen kijk. Dat Erasmus een ideaal van bijbelsch Christendom voor den geest heeft gestaan en door welke trekken dit zich onderscheidde, zal men bij hem niet vinden. Luther en Calvijn staan in dit boek slechts heel in de verte en als caricaturen.

Worden deze gebreken althans opgewogen door treffende juistheid van wat wordt medegedeeld omtrent het onderwerp in engeren zin? Ik kan het niet meenen. Wat Italië betreft wordt dit boek door dat van Burckhardt ver en ver overtroffen, en wat Frankrijk aangaat door correspondeerende hoofdstukken der beste moderne cultuur- en kunstgeschiedenissen in de schaduw gesteld. Wil men dit boek enkel beschouwen als een verzameling vlot geschreven feuilletons zonder pretensie van volledigheid, oorspronkelijkheid of precisie, dan heb ik tegen de qualificatie geen bezwaar.

C.

Paul Hazard, la Crise de la Conscience européenne (1680-1715). Drie deelen. - Paris, Boivin et Cie, 1935.

Geheel anders dan over Funck-Brentano kan het oordeel luiden over deze voorstelling van den geestelijken omslag (niet alleen in Frankrijk maar in geheel Europa) in het einde der 17de en in het begin der 18de eeuw. Van Bossuet naar Voltaire; een omweg alleen leidt tot Spinoza; op den rechten weg ontmoet men Malebranche, Fontenelle, Locke, Newton, Leibniz, Bayle; - ook onzen Balthazar Bekker; - ook figuren die niet zoozeer Voltaire aankondigen als wat op Voltaire is gevolgd; het hoofdstuk ‘Les Valeurs imaginatives et sensibles’ en met name de onderafdeeling daarvan getiteld ‘Ferveurs’, bleken voor mij de meest verrassende. Welke hoofdtonen in zulk een tijdperk moeten hebben geklonken kunnen wij van te voren zoowat vermoeden, maar hoe rijk en verscheiden zijn de bijtonen geweest! en Hazard heeft er een uiterst fijn oor voor.

Het volgende citaat geve een voorbeeld van Hazard's mij imponeerenden stijl:

'Qu'est-ce que l'Europe? Une pensée qui ne se contente jamais. Sans pitié pour elle-même, elle ne cesse jamais de poursuivre deux quêtes: l'une vers le bonheur; l'autre, qui lui est plus indispensable encore, et plus chère, vers la vérité. A peine a-t-elle trouvé un état qui semble répondre à cette double exigence, elle s'aperçoit, elle sait qu'elle ne tient encore, d'une prise incertaine, que le provisoire, que le relatif; et elle recommence la recherche désespérée qui fait sa gloire et son tourment....

Le mouvement de la pensée moderne se dessinerait à peu près comme it suit. A partir de la Renaissance, un besoin d'invention, une passion de découverte, une exigence critique si manifestes, qu'on peut y voir les traits dominants de la conscience de l'Europe. A partir du milieu du dix-septième siècle, environ, un arrêt provisoire; un paradoxal équilibre qui se réalise entre des éléments opposés; une conciliation que s'opère entre des forces ennemies; et cette réussite, littéralement prodigieuse: le classicisme. Vertu d'apaisement, force calme; exemple d'une sérénité consciemment atteinte par des hommes qui connaissent les passions et les doutes, comme tous les hommes, mail qui, après les troubles de l'âge précédent, aspirent à un ordre sauveur. Ce n'est pas que l'esprit d'examen soit annihilé: il persiste chez les classiques eux-mêmes, discipliné, endigue, s'appliquant jusqu' à leur dernier point de perfection les chefs-d'oeuvre qui exigent une longue patience pour devenir éternels. Il persiste chez les rebelles qui attendent leur tour, dans l'ombre. Il persiste chez ceux qui pactisent, en les minant, avec les institutions politiques et sociales dont ils profitent et qui font l'agrément de leur vie....

Aussi, dès que le classicisme cesse d'être un effort, une volonté, une adhésion réfléchie, pour se transformer en habitude et en contrainte, les tendances novatrices, toutes prêtes, reprennent-elles leur force et leur élan; et la conscience européene se remet à sa recherche éternelle....

La grande bataille d'idées a lieu avant 1700. Les audaces de l' *Aufklärung* apparaissent pâles et menues, à côté des audaces agressives du *Tractatus theologico-politicus*, à côté des audaces vertigineuses de l'*Ethique*.'

Zooals ook Voltaire de heftigheid van een Toland niet bereikt.

Leibniz is er zich bewust van geweest: *Finis saeculi novam rerum faciem aperuit* (zegt hij in zijn: Status Europae incipiente novo saeculo). Mij is geen boek bekend, waarin van deze groote geestelijke gebeurtenis een zoo indringende, alomvattende, overtuigende voorstelling wordt gegeven als dit van Hazard. Dat eigenlijk, aan tekst, maar twee deelen beslaat; het derde deel is een nuttige en rijke verzameling referentiën.

C.

Emil Ludwig, Hindenburg. - Amsterdam, Querido Verlag, 1935

Men kan zijn bezwaren tegen het genre-Ludwig volledig handhaven en toch erkennen dat hij ditmaal buitengemeen knap werk heeft gedaan. De middelmatige man wien het toeval toestaat een oogenblik sterk op de verbeelding te werken en om wien zich dan de legende weeft.... is er in de feiten van zijn presidentschap na 1925 ooit iets gebleken dat

aan de mindere gegrondheid dezer voorstelling omtrent de werkelijke beteekenis van den Hindenburg van vóór 1918 zou kunnen doen twijfelen? Na 1925 stond hem het fonds, hem wegens Tannenberg in den schoot gevallen, nog vrijwel geheel ter beschikking, en hij heeft er eenigen tijd op kunnen teren, maar het eindelijk moeten uitputten. In zijn laatste levensjaar (en al eerder) was hij niet meer dan een door anderen geëxploiteerde naam.

Ik kan niet met Ludwig instemmen wanneer hij de revolutionnairen van 1918 met minachting overlaadt, omdat zij een zoo tamme revolutie hebben gemaakt. Revolutie moest er wezen omdat de oude machten wegliepen of ineenstortten. Een 'wilde' revolutie te verlangen zou in de omstandigheden van toen beteekend hebben het bolsjewisme in te halen; mag men Ebert c.s. verwijten den bolsjewistischen staat voor Duitschland ongeschikt te hebben geacht? Het bolsjewisme nu was alleen in samenwerking met wat er van het oude Duitschland nog bestond, af te wenden, en Ebert c.s. hebben dus niets mogen of willen doen dat deze samenwerking ten eenen male onmogelijk zou hebben gemaakt. Hiervoor het oog open te houden blijkt moeilijker te zijn dan op 'Weimar' wat schimpscheuten af te vuren.

C.

Dr. Th. Metz, Mangkoe-Negaran. Analyse eines Javanischen Fürstentums. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1935.

Na een kort, maar met zorg geschreven historisch overzicht eene deels statistische deels beredeneerde voorstelling van wat de bestuurszorg over dit 'vorstenland' omvat en van het aandeel, daarin door Europeesch en door inheemsch gezag genomen; - benevens niet geringe waardeering voor de persoon van Mangkoe Negorro VII als leider (aanzienlijk medeleider althans) eener Javaansche cultuurbeweging aan welke schrijver groote beteekenis voor het heden en goede kans op grooter beteekenis voor de toekomst toeschrijft. 'Mangkoe-Negaran ist heute auf Java nicht nur ein Rech, es ist ein Begriff. Hier hat ein Eingeborener gezeigt, dass auch ein Javane in der Lage ist, ein Reich... langsam und ohne Erschütterung in den Weltverkehr einzugliedern, nicht so schnell dass Moral and Seelenruhe des Volks daran zugrunde gehen.'

De heer Metz, algemeen secretaris der Nederlandsche Kamer van Koophandel voor Duitschland in Den Haag, is met Mangkoe Negoro VII persoonlijk bekend en tevens met den oud-resident van Soerakarta J.H. Nieuwenhuys, die tevens oud-controleur van Wonogiri is, en tot dit boek een der hoofdstukken (over de rechtspraak) heeft bijgedragen. De lectuur van dit in het Duitsch geschreven werk mag zeker den Nederlander in de eerste plaats worden aanbevolen.

C.

[Tweede deel]

Stemmen uit de redactie

Zelfmoord.

- De lezing, die Oswald Spengler te Leiden in een stampvol Groot-auditorium heeft gehouden, was stellig leerzaam maar op andere wijze dan de spreker het heeft bedoeld.

De eerste les, die zijn hoorders - voor zooveel noodig - ontvingen, was, dat men van een ‘beroemden’ auteur als spreker zelden iets goeds heeft te wachten. Als de celebriteit al niet de fout begaat mondeling te herhalen wat hij tevoren schriftelijk, uitvoeriger en beter, reeds uiteengezet heeft, als hij anders gezegd, zijn gehoor al niet uitsluitend op oudbakken kost trakteert, dan gevoelt de luisteraar zich tien tegen één tóch teleurgesteld, omdat men van ‘hem’ toch ‘iets anders’ verwacht had. Zoo ook hier. Er was alle reden Spengler dankbaar te zijn, dat hij het Leidsche uur niet benut heeft om het avondland opnieuw voor onze ooren te laten vergaan, maar dat de keus van zijn onderwerp - de scheepvaart in voorhistorische tijden - door de meerderheid zijner hoorders als een gelukkige werd beschouwd, zal wel niemand durven beweren.

Er viel echter nog een tweede, ernstiger, les uit Spengler's voordracht te putten. Het boek waarmede hij zijn reputatie van diepzinnig geleerde heeft gevestigd, is gebouwd op gegevens van zóó veelzijdigen aard, dat den overbluften lezer met kennis van bescheidener omvang welhaast niet anders overblijft dan in vertrouwen op de zaakkundigheid van zijn polyhistorischen mentor den feitelijken grondslag van diens betoog als juist te aanvaarden. Trouwens, wie zou het wagen tegenover de stelligheid waarmede Spengler zijn stellingen van den meest uiteenloopenden aard pleegt te poneeren, ook maar van eenigen kritischen twijfel te doen blijken? Is niet juist de suggestie, die van Spengler's autoritaire stelligheid uitgaat, de voornaamste reden van zijn succes?

Den hoorders van den zesden Maart zijn in dit opzicht de schellen van de oogen gevallen. Spengler's apodictie overschreed hier de grenzen van wat zelfs een bewonderaar bereid is zonder kritiek te slikken en vernietigde op één slag alle vertrouwen, ook in het feitelijk fundament zijner vroegere kultuur-historische thesen. Wie meent het geboorteuur van de menschelijke taal met niet den gerinsgten twijfel overlatende zekerheid op het jaar 5000 v. Chr. te kunnen stellen, wie over het karakter van de scheepvaart in tijden, waaruit ons van geen enkel schip rechtstreeks of middellijk is gebleken, nauwkeurige, zij het dan ook tegenstrijdige mededeelingen kan doen, wie den oorsprong van de Sahara niet slechts in den tijd maar ook naar de plaats - mede in Spanje en Zuid-Frankrijk - kan bepalen, zonder voor dit alles ook maar één argument bij te brengen, die vindt bij een normaal ontwikkeld Nederlandsch publiek geen geloof meer. De reactie op zoo'n uitsprakenreeks is het plaatsen van vraagteekens eerst, het onderdrukken van lachlust of ergernis ten slotte. En die reactie werkt door, óók ten aanzien van het ondergangsboek. De ban der suggestie die van Spengler bij de lectuur van zijn hoofdwerk uitging is door zijn persoonlijk optreden verbroken en juist datgene, wat vroeger reden tot bewondering scheen, de veelzijdigheid van zijn weten, is thans aanleiding tot het stellen van de pijnlijke waag, wáár de wetenschappelijkheid ophoudt en de humbug begint.

Over 't Rokin en de ‘ronde Luthersche’.

- In Amsterdam, zoo goed als in andere steden van ons land, staat men telkens voor moeilijke problemen: het wezen van de stad wijzigt zich onder de invloed van een menigte factoren, die zich steeds gebiedender doen gelden. Overal ziet men de binnenstad tot werkcentrum, de buitenwijken tot woonkwartieren worden. Welke koopman woont nog boven zijn kantoor of onder zijn pakhuis? Dat brengt het probleem van de verbindingen van kern en ring en het daaruit zich ontwikkelende verkeer mede, waarbij wij van de snelheid der vehikels nog niet spreken.

Zoo staat men telkens voor opgaven: saneering, reguleering, afbraak van oude, opbouw van nieuwe panden, verbreeding van wegen, demping van grachten, enz. enz.

Moet voor die eischen van 't nieuwe al het oude wijken; moet het karakteristieke van een schoone oude stad verloren gaan, om derwille van autosnelheid of vluggere verbinding tusschen een trein en een vliegveld? Of moet men al het oude sparen omdat het oud is en men zich ‘de stad zonder dit of dat niet denken kan?’ ‘Natuurlijk dat laatste niet’ zeggen vele jongeren en zij smalen op ‘Hendrick de Keyserlingen’ en ‘Heemschutters’. ‘Natuurlijk 't eerste niet’ zeggen anderen en zij sputteren op nivelleering en sigarenkistenarchitectuur, op ‘fietsmeubels’ en snelheidsmaniakken.

En wat is de houding van de vroede vaderen der stad? Wie vroed is, is wijs, en wie wijs is, is niet extreem. Wie niet extreem is, laat niet iedere gracht gracht, omdat zij eens als gracht misschien schoon was, doch hij zal de oude ringgrachten van Amsterdam niet aantasten. En wie niet extreem is, zal rekening hebben te houden met de zorg van een Kerkbestuur als dat der Lutherschen in de hoofdstad, dat te kort zou schieten in zijn taak, wanneer het meer waarde zou hechten aan het aantal van hen, die buiten de kerk blijven, doch haar roemen om bouwkundige schoonheid, dan aan het aantal, dat de dienst kan bijwonen.

Zoo voelt men dan een monumentenlijst, die het gebouw der Luthersche gemeente vastlegt, hoezeer ook te verdedigen, als een luxe; en luxe kan onze tijd zich immers niet permitteeren! Van het Kerkbestuur kan men toch niet verwachten, dat het de lidmaten onder schulden gebukt zal doen gaan terwille van de redding van een stuk stadsschoon. Die redding behoort o.i. tot de taak van de gemeenschap, in casu van Amsterdam. Doch kan die zich veroorloven een gebouw te koopen, dat waarschijnlijk voor geen enkel doel geschikt te maken is?

Toch zou het zeker voor Amsterdam te betreuren zijn, wanneer de ‘ronde Luthersche’ met haar zuivere verhoudingen en haar wat nuchtere maar toch niet ongevoelige koepel uit het stadsbeeld verdween. Intusschen kan men het betoog van den advocaat van het Kerkbestuur, dat de kerk niet thuis hoort op de monumentenlijst, omdat zij slechts een copy is van ‘de ronde kerk van Rome’ (??) moeilijk onderschrijven. Waarmede niet gezegd wil of kan zijn, dat Amsterdam niet op andere gronden de Luthersche gemeente terwille moet zijn, in welken vorm dan ook.

In gevallen als het hier besprokene, zal niet een *principe* den doorslag moeten geven; het tegen elkaar afwegen van *alle* aanwezige factoren alleen zal tot een rechtvaardige beslissing kunnen leiden.

Kitsch in nood.

- Krantenlezen is in 't algemeen geen zeer opbeurende bezigheid en 's werelds loop heeft daarin de laatste jaren wel allerminst verbetering gebracht. Het voorstel door een onzer vrienden onlangs gedaan, dat beoogde een antidotum te verschaffen tot gemengde berichten, rechtzaken enz. enz. door het uitgeven van een blad, waarin alleen zonnige dagen, gelukkige huwelijken, zorgelooze en geslaagde wandeltochten en wat dies meer zij, zouden worden beschreven, mag men billijken; directie en kapitaal voor de uitgave zal men nauwelijks vinden!

Zoo moet men dan het goede, dat toch ook deze tijd brengt puren uit de berichten, die veelal tot bekendmaking daarvan niet bedoeld zijn. Ziehier een voorbeeld: Een Alma Tadema, die in 1900 voor 250 guinjes verkocht werd, wat toen voor een koopje werd gehouden, is bij Christie opnieuw geveild en heeft nu 25 pond van 7 gulden opgebracht. Boven zulk een mededeeling past eerder ‘Kitsch in nood’ dan ‘De crisis in de kunst’. Zoo verdwijnt dan tenminste ook het karakterlooze, dat, zoolang het voor waardevol werd aangezien, mede den weg naar een eerlijker en zuiverder toekomst versperde.

Urkerpolder 1936.

- De sindsdien den Lande ontvallen minister van Waterstaat teekende nog de memorie van toelichting op de ontwerp-begrooting Zuiderzeefonds 1935, waarbij twee millioen voor den noord-oost-polder waren uitgetrokken. De besteding van die som zou evenwel moeten wachten op een aannemelijk financieel werkplan, op te maken door een in te stellen ‘Dienst voor de Staatsinpolderingen in het IJsselmeer’. Over dezen Dienst echter dokterden al maar door - zoo deelde de memorie van toelichting in eenigszins andere bewoordingen mee - Financiën en Waterstaat al langer dan een jaar en konden het maar niet eens worden.

In deze rubriek werd toen (November 1934) herinnerd aan een vroegeren interim-minister van Waterstaat, die het verstond, vaart te zetten achter Waterstaats-wetsontwerpen.

De memorie van antwoord is geteekend door den premier als interim-minister van Waterstaat. Zelf verdedigen zou hij het wetsontwerp niet; de nieuwe echte minister heeft bereids zijn ambt aanvaard.

Aan Colijn's interimaat zal inmiddels vermoedelijk te danken blijven, dat er weer stuur komt in de Zuiderzee-affaire.

Al lijkt dit anders bij eerste en oppervlakkige kennismaking met de memorie van antwoord, die dan ook wel eenig misverstand heeft gewekt. Uit het wetsontwerp immers lichtte deze memorie de twee millioen. Dus geen noord-oost-polder?

Men wachte even met deze slotsom. Het is niet een stopzetting van de inpolderingen, het is een *reculer pour mieux sauter*. De twee millioen zijn vervangen door een memorie-post; reeds dit - ook de memorie zelve trouwens - wijst erop, dat het plan niet is opgegeven en dat elk oogenblik een suppletoire begrooting de twee millioen weer kan binnenloodsen.

Wanneer zal dit oogenblik aanbreken?

Met de discretie, die een staatsstuk kan sieren, vertelt de memorie, dat de Regeering niet verder wil leenen aleer de begrooting althans in hoofdzaak zal sluiten, maar zwijgt zij over de wat pijnlijke geschiedenis, in de memorie van toelichting van verleden najaar aangeroerd, van het hokkend overleg tusschen Waterstaat en Financiën.

Wèl deelt zij mede, dat men thans, blijkbaar dit wachten moede, alvast aan de reeds bestaande directies van de Zuiderzeewerken en van de Wieringermeer opdracht tot uitwerken van dit plan heeft verstrekt.

Men mag dus de slotsom trekken, dat dr. Colijn als interimminister heeft gedaan wat juist van hem te verwachten viel, heeft gedaan wat hij kon om de kar uit de modder te halen. In 1935 had van de aanvankelijk uitgetrokken twee millioen gebruik toch niet kunnen worden gemaakt, naardien het ‘plan’ (dat wachtte op den Dienst, die wachtte op het resultaat van interdepartementaal overleg) ontbrak.

Men zou nog de vraag kunnen stellen, of het strikt noodig was, de indiening van het plan te koppelen aan voorafgaande tot-

standkoming van het algemeene versoberings- of aanpassingsplan. Dit motief toch was toen de memorie van toelichting werd gesteld precies even valabel of niet-valabel als thans en is toen niet genoemd.

Maar practisch behoeft dit geenerlei verschil te maken. De Zuiderzee- en Wieringermeerdirecties kunnen van stonde af aan, naar te wachten is in een aangename samenwerking waaraan Financiën en Waterstaat zich mogen spiegelen, het plan gaan uitwerken; deze karwei kan klaar binnen bekwamen tijd en evenzoo wenscht de Regeering 'nog in dit zittingjaar' haar versoberingsplan te zien afgehandeld.

Een en ander beteekent, dat de voortzetting der inpolderingen en wel tusschen Urk en De Lemmer, voorzoover zich thans laat voorzien, zal plaats vinden in 1936.

De blanke tijger

V

Eenige dagen waren voorbijgegaan.

Hoorne had wederom uren lang doelloos gezworven. Als hij gewild had, zou hij terug hebben kunnen keeren naar zijn huis; hij zou daar, evenals trouwens overal elders in zijn ambtskring, volkomen veilig geweest zijn en men zou hem stipter gehoorzaamd hebben dan ooit tevoren. Maar hij wilde wat zijn woning geweest was niet terugzien. Hij zag vóór zich een arm inlandsch huis, dat, eenigszins afgezonderd liggend, bij een klein gehucht hoorde. Daar hij dorstig was en honger had, ging hij daarheen. Er was niemand in de woning. Hij zette zich neer en dronk de laatste, smakelooze slok water uit zijn veldflesch. Bij het huis lagen een paar bouwvelden. Ze zagen er verwaarloosd uit; een der akkers was geheel onbewerkt gebleven. Op de andere groeide het onkruid weliger dan het magere gewas. Hij staarde, bijna gedachteloos, in een vage triestheid voor zich uit.

Daar kwamen een vrouw en een klein meisje aan. Toen ze hem zagen zitten, hielden ze even, verwonderd, stil. Maar ze liepen weer door tot ze bij het huis waren. De vrouw droeg een vracht, die onwaarschijnlijk zwaar leek voor haar tengere lichaam. Het zweet droop van haar gelaat. Voorzichtig ontdeed ze zich van haar last en bleef, op de grond geknield, rusten.

‘Woon je hier?’ vroeg Hoorne.

‘Ja heer.’

‘Ben je naar de markt geweest?’

‘Ja heer.’

‘Iets verkocht?’

Met een ietwat ernstige, zorgelijke uitdrukking haalde ze haar geld te voorschijn en telde.

‘Niet veel. Dàt was er vanmorgen al: vandaag voor twaalf centen verkocht.’

‘Neen, dat is niet veel,’ stemde hij toe. ‘Heb je eetbare waar bij je? Kun je mij wat verkoopen? Laat eens kijken wat je hebt!’

Ze stalde uit wat ze had. Hij zocht er iets uit en vroeg:

‘Hoeveel kost dat?’

‘Vijf centen.’

‘Goed.’ Hij nam een zilverstukje en betaalde. Ze gaf hem kopergeld terug. Hij hield de centen in zijn hand en vroeg:

‘Heb je water voor me?’

‘Ja heer.’

Hij reikte haar zijn veldflesch:

‘Vul dit.’

Ze ging het huis in en kwam met de gevulde veldflesch terug. Hij vroeg, met een verborgen glimlach:

‘Hoeveel kost het water?’

‘Niets, heer.’

‘Hoe ver is de bron waaruit je 't water haalt?’

‘Dichtbij. Minder dan een kwartier.’

Hij at en dronk. Toen keek hij naar het meisje - het was een kind van vijf of zes jaar - en vroeg:

‘Hoe heet jij?’

Er kwam geen antwoord.

‘Nu, kun je nog niet praten? Hoe heet je?’ vroeg hij vriendelijk.

‘Antwoord dan, als mijnheer je iets vraagt!’ berispte de moeder.

‘Dasoeli,’ zei het kind.

‘Zoo, Dasoeli? Dat is een mooie naam! Ruik je net zoo lekker als de gandasoeli?’

Moeder en kind glimlachten.

‘Kom eens hier, Dasoeli. Durf je mij een hand te geven?’

Hij hield zijn hand uitgestrekt. ‘Durf je niet?’

Het kind hield zich aan het kleed van de moeder vast. Deze duwde het meisje zachtjes naar de uitgestrekte hand.

‘Dasoeli is zeker bang voor mijn rare baard, hè?’ zei hij glimlachend.

‘Geef mijnheer een hand,’ zei de moeder.

Het kind legde even haar handje in de zijne en trok het gauw

terug. Het begin van een lachje kwam over het gezichtje.

Hij keek om zich heen en vroeg:

‘Van wie zijn die velden? Van jullie?’

‘Ja heer.’

‘Ze zien er niet mooi uit, hè? Waar is je man?’

‘Die is er niet. Hij is dood.’

Hij zei even niets en vroeg toen:

‘Hoe lang al?’

‘Pas kort.’

‘Hoe lang?’

‘Tien dagen.’

Dat was de dag van het groote gevecht bij de grot, dacht hij.

‘Is hij doodgeschoten?’

‘Ja, heer.’

Hij keek haar plotseling vast en streng aan en vroeg, onverbiddelijk:

‘Door wie?’

Er kwam een verlegen, hulpeloos lachje op haar gelaat en zij antwoordde niet.

Ook hij zweeg een poos. Dan vroeg hij, vluchtig:

‘Hoe heet je?’

‘Ambi.’

Daarop vroeg hij, ernstig en zacht en meewarig, met geheel veranderde stem:

‘Ambi, wie heeft je man doodgeschoten?’

Zij zat vóór hem op de grond, in geknielde houding, zooals ze ook gezeten had toen ze haar last afgelegd had. Nu legde zij, in een eenvoudig, schoon gebaar, de vlakke handen tegen elkaar, strekte haar armen vooruit langs haar knieën en zei:

‘Het was Allah's raadsbesluit.’

‘Durf jij niet te zeggen, Ambi, dat ik je man heb gedood?’

Ze keek hem even aan en zei:

‘Ik durf het wel te zeggen, heer, maar het was toch alles Allah's wil.’ Dan voegde ze daaraan toe: ‘Als hij niet door u gedood was, zou hij door de soldaten doodgeschoten zijn.’

Hij antwoordde niet. Dat zij het Gods wil had genoemd, dat hij haar man had gedood, ontroerde hem. Het was, alsof voor 't eerst na die vreeslijke nacht, waarin hij de lijken van zijn vrouw en kind had gevonden, een zachte hand zijn hart had aangeraakt.

Hij voelde een neiging om op te staan en de hand op het hoofd van de vrouw te leggen, maar hij bleef zitten en zijn blik bleef rusten op het kind dat naast de moeder stond. De vrouw wischte nogmaals de zweetdruppels af, die wederom op haar voorhoofd waren verschenen.

‘Je bent moe, Ambi, moet je niet uitrusten?’

‘Ja heer.’ Zij deed de etenswaar, die ze had uitgestald, weer in de mand met al de onverkochte veldvruchten.

‘Heb je nog een groote voorraad in huis, genoeg tot de nieuwe oogst?’

‘Misschien is hij wel toereikend, heer.’

Ze ging het huis binnen.

‘Wel Dasoeli, hoe oud ben je? - Weet je 't niet?’

‘Neen mijnheer,’ zei het kind, wendde 't hoofd terzijde en keek het voedpad langs waar niets te zien was.

‘Kun je nog niet tellen? Ben je nog zoo klein en dom? Nou? Een, twee, drie....’

‘Vier, vijf,’ vulde 't kind aan, met een verborgen lachje.

‘Ah! zie je wel, dat je 't kunt! Zeg, Dasoeli, kom eens hier.’

Het kind deed een halve stap naar hem toe, met een schuwe blik naar zijn baard.

‘Ga eens naar binnen, en zeg aan je moeder, dat ik 't belastingbiljet wil zien.’

Het kind verdween. Een oogenblik later kwam Ambi terug, reikte hem het papier en zei, als verontschuldigend:

‘Mijn man had nog niets betaald....’

Hij bekeek het papier. De naam van de man die hij had gedood, stond er op: Moestapa. Het bedrag dat betaald moest worden, was niet groot, maar hij bezag de cijfers met ongewone belangstelling en had het gevoel, dat hij een bekende zaak van een nieuwe kant bekeek, een kant die nog nooit van zoo nabij en zoo duidelijk hem voorgehouden was. Hij gaf het papier aan Ambi terug, die er weer mee naar binnen ging.

Hoe dikwijls, overdacht hij, zou zij nog haar vrachten naar de markt moeten torsen om de belasting te kunnen betalen? En hij staarde naar de verwaarloosde akkers.

Het meisje kwam weer buiten. Haar moeder had haar gezegd om droge halmen en blaren te verzamelen, die ze noodig had om vuur aan te maken. Hij keek naar 't kind, dat op de droge akker

vlug en vlijtig al wat brandbaar was verzamelde: En hij keek naar de akker en dacht: hij zou nog een oogst van snel-rijpend gewas kunnen voortbrengen, als hij dadelijk bewerkt werd....

Toen 't kind naar binnen wou gaan met de verzamelde bos, zei Hoorne:

‘Dasoeli, waar is de hak van je vader?’

Het meisje bleef even niet-begrijpend staan, en ging toen de woning binnen. De moeder kwam met vragende blik naar buiten.

‘Ambi, waar is de hak? - Heb je geen hak in huis?’

‘Ja, heer.’ Ze bracht het gevraagde.

Hij nam het werktuig aan, en liet zijn hand over de steel glijden.

‘Dat veld moet omgespit worden.’

Hij ging naar het braakliggende stuk grond, wierp er nog een blik overheen, plantte zijn rechterbeen een eind schuin vooruit en dreef de hak in de grond. Een oogenblik later wierp hij zijn jas uit.

Ambi en haar dochtertje keken verbaasd en een beetje wantrouwig toe. Hij is niet kwaad, zei de vrouw tot zich zelve, maar ook niet heelemaal goed wijs. Een beetje onrustig maakte ze het vuur aan. Nu en dan wierp ze door de openstaande deur een blik naar die vreemde man. Wat moest ze doen? Wat moest ze zeggen? Ze deed ten slotte wat ze volgens de gewoonte des lands gedaan zou hebben als ze een arbeider in dienst had gehad, en zond Dasoeli met een kopje dampende koffie naar de werkende man. Hij nam de kop aan, ging even zitten en dronk met kleine slokjes. De koffie was smakeloos maar hij genoot de warme drank na het zware, ongewone werk als een weldaad.

Toen Ambi van haar dochtertje hoorde, dat de blanke man de koffie gedronken had, besloot ze hem, zoolang hij arbeidde op haar akker, naar de gewoonte des lands ook een bord rijst met toespijs aan te bieden, daar ze niet met geld betalen kon. Een uur later kwam Dasoelie bij hem met de boodschap:

‘De rijst is gekookt.’

Hoewel hij een paar uur tevoren nog iets genuttigd had was hij toch hongerig. Hij glimlachte en ging met haar mee. Zij aten met hun drieën. Na een poosje zei hij:

‘Weet je, Ambi, dat ik de kleinzoon van een boer ben?’

Ze keek hem ongeloovig aan en scheen niet goed te begrijpen wat hij bedoelde.

‘Geloof je niet, dat er ook blanke boeren zijn?’

Aarzelend gaf ze toe:

‘Ja, misschien.’

‘Er zijn, daar ginds in 't land der blanken, veel blanke boeren. Mijn grootvader was een boer.’

Zij dacht een oogenblik na en zei toen:

‘Had hij veel land en was hij rijk?’

‘Ja hij had veel land, tenminste meer dan jij. Maar toch niet genoeg voor al zijn kinderen, en daarom werd mijn vader geen boer en ben ik geen boer.’

Na het eten rustte hij nog wat en ging toen verder met het omspitten van het veld. De weerstand der aarde te overwinnen bevredigde hem op een wonderlijke wijze.

Pas een half uur voor zonsondergang hield hij op. Hij vroeg of daar in de buurt een riviertje of een plek was waar hij kon baden. Er was een riviertje, niet heel ver af, en Dasoeli wees hem de weg. Hij nam een bad. Toen hij daarna vermoeid van de ongewone arbeid en verfrischt door het bad, langzaam weer naar Ambi's woning wandelde, en hij daar in de late schemering de gedeeltelijk omgespitte akker zag, was het of er in zijn hart iets veranderd was. Het was als een begin van genezing.

‘Ambi,’ zei hij, ‘laat mij hier in je huis slapen, ik heb geen woning meer. Dan kan ik morgen vroeg in de koelte met het werk verder gaan.’

Na een oogenblik werd het antwoord - kwam het uit een stille, verborgen onrust? - zacht uitgesproken.

‘Zooals mijnheer wenscht.’

Hij zag haar aan.

‘Je hoeft niet bang te zijn, ik zal je geen kwaad doen. Integendeel’ - en hij glimlachte even - ‘als er roovers komen, kan ik je beschermen. Is dat waar of niet?’

‘Ja, dat is waar.’

Toen haalde hij een zilverstukje te voorschijn en gaf het haar:

‘Dit is voor het eten.’

Ze nam het aan zonder woorden, daar ze meende dat het onbeleefd zou zijn als ze weigerde het geld aan te nemen, maar ze wist niet goed meer of dit nu was zooals het behoorde of niet. Een inheemsche man die haar akker bewerkt had, zou haar natuurlijk geen geld gegeven hebben. Om iets te zeggen, en omdat

het eten dat ze hem gegeven had minder waard was dan het zilverstukje, vroeg ze:

‘Wat wenscht mijnheer morgenochtend te eten?’

‘Wat jij eet, Ambi.’

Hij zat op een bankje voor het huis en staarde naar de eerste, opkomende ster, een groote glanzende planeet. En omdat de ster zoo wonderbaar stil en schoon glansde, moest hij denken aan de donkere aard-planeet waarop hijzelf was en waarop zijn vrouw en kind niet meer leefden. De groote ster verduisterde voor zijn oogen....

Ik heb veel dieren gedood, dacht hij. Tot dusverre had ik nog geen menschen gedood. Menschen zijn de eenige dieren die tranen hebben. De eenige.... Zou Ambi ook tranen hebben?

Hij hoorde dat zij binnen iets verschoof. Ze zet zeker een slaapbank voor mij neer, dacht hij. Ze kwam weer buiten en zette zich op eenige afstand van hem neer.

Een poos werd er niet tusschen hen gesproken. De sterren aan de hemel verbleekten weer, alleen de grootste en schitterendste bleven zichtbaar, want de maan kwam op. Het was wonderlijk vredig, het zou een prachtige maannacht worden. Dasoeli, die moe was door de gang met haar moeder naar de markt, was gaan slapen.

Allerlei gedachten gingen haar door 't hoofd. Zeker was die man een halve dwaas. Een blanke man die de akker van een inlandsche vrouw ging bewerken, alsof hij een deelbouwer of een boerenknecht was, was niet heelemaal goed wijs, al had hij dan gezegd, dat zijn grootvader een boer was....

Ook hij dacht aan allerlei dingen. Hoeveel vrouwen zooals Ambi zouden er zijn? Hij maakte in gedachten met behulp van het aantal kogels dat hij bij zich had toen hij voor 't laatst zijn huis verliet, de som op van de mannen die hij doodgeschoten had. Eindelijk verbrak hij de stilte.

‘Ambi, is er in je hart geen wrok tegen mij?’

‘Neen, heer.’

‘Is dat de waarheid? Ik heb toch je man gedood. Heb je werkelijk geen wrok?’

‘Neen, heer.’

Na een oogenblik vroeg hij weer:

‘Hield je van je man?’

‘Ja, heer.’

Weer was het een korte poos stil. Toen vroeg hij:

‘Weet je waarom ik je man gedood heb?’

‘Omdat hij was opgestaan tegen de wil der Koningin.’

Hoorne knikte zachtjes. Maar tegelijkertijd tastte zijn hand onder zijn losgeknoopte jas naar het zakje, waarin de twee brieven van zijn vrouw en de haarlok van zijn kind geborgen waren. Doch hij sprak niet.

Ambi's gedachten zwierven onophoudelijk om de man, die op zoo wonderlijke wijze plotseling in haar leven verschenen was, als ietwat schuwe vogels om een rustplaats waaraan zij nog niet gewend zijn. Hij was zeker niet heelemaal goed wijs. Kwam het doordat zijn vrouw en kind vermoord waren? Hoe dit zij, als hij half verdwaasd was, was hij toch zeker een goedaardige gek; dat hij vrouwen en kinderen geen kwaad deed, wist ze al lang. En hoe meer ze hem had kunnen gadeslaan en hoe vaker ze zijn oogen had kunnen zien hoe veiliger ze zich had gevoeld. Ja, nu ze hier op vier pas afstand van hem in de vredige stilte van het maandoorschenen duister zat, had ze het gevoel, dat er een vreemde, vreemde heerlijkheid van hem uitging. Het was de bekoring der wonderbare veiligheid, die hij uitstraalde over alle menschelijke wezens die zwak en hulpbehoevend waren, en die ook zij onderging.

Eindelijk verbrak zij de stilte, stond op en zei:

‘Als mijnheer het toestaat, ga ik slapen.’

‘Goedennacht, Ambi. Sluit de deur niet. Ik ga nog even wandelen.’

Hij stond op en ging langzaam naar het nabijliggende gehucht. Daar zaten nog een paar groepjes menschen te praten in de schoone maannacht. Hij zag ook iemand die het hoofd moest zijn en die op zijn bevelen scheen te wachten. Langzaam liep hij op de man toe:

‘Goedenavond, hoofd. Is er iets bizonders?’

‘Neen, heer; er is niets bizonders.’

‘Goedenavond, hoofd.’

‘Goedenavond, heer.’

Hij wandelde langs een kleine omweg weer naar Ambi's woning terug. Er stonden vele kokospalmen op de erven en velden waarlangs hij kwam. De hooge boomen hielden, veelarmig, hun groote

bladen roerloos uitgestrekt en bewogen nauw merkbaar de lange, smalle bladvingers in de zachte, zachte koelte van de maandoorschenen nacht. En sprookjesachtig vloeiden daarboven kleine watervallen van levend zilver over de groote, donkere bladen.

Hij opende zachtjes de deur van Ambi's woning. Er brandde een nachtlichtje. Op een breede bank lagen moeder en kind naast elkander. Hij boog zich over het kind en zag het slapende gezichtje. De vrouw was nog wakker.

Hij blies het lichtje uit, ontdeed zich van zijn schoenen en bovenkleeren en strekte zich uit op een slaapbank die in de andere helft der woning stond. Hij maakte nog eens in gedachten de som op van de mannen die hij had gedood. Spoedig sliep hij in.

In het gehucht waarbij Ambi's woning stond en ook in andere dorpen zei men tegen elkander: ‘De blanke tijger heeft Ambi's veld bewerkt. Zou hij gek zijn?’

De volgende morgen nam hij, nog vóór de zon verrezen was, een bad en hervatte dadelijk zijn arbeid op de akker. Het omspitten der aarde in de frissche morgen was hem méér dan enkel verdooving voor zijn smart: het bevredigde hem als hij zijn langzaam vorderende, zichtbare arbeid overzag. Nu en dan hield hij even op en schouwde over het schoone morgenlandschap. Niet ver van hem af zag hij een heuvel, begroeid met tjemara-boomen. Het was of de plek en de boomen hem stil en zoet uit de verte lokten, en hij nam zich voor dáár te rusten, als hij zijn taak had volbracht. Maar nu bleef hij werken. - Dasoeli bracht hem een warm kop koffie, dat hem smaakte, en toen zijn schaduw bijna tot de lengte van zijn lichaam was ingekrompen, kreeg hij een bord met eten.

Die middag ging hij, toen het heet was geworden op het veld, naar de grot waar hij geslapen had en haalde de dingen die daar lagen. De volgende morgen werkte hij weer. Toen hij die dag op de bank voor de woning van Ambi van zijn arbeid uitrustte, kwamen er twee mannen naar hem toe. De eene herkende hij: het was het dorpshoofd van zijn standplaats; de andere was een net gekleede inheemsche man, die er uitzag als een ambtenaar. Deze trad op hem toe en maakte een buiging:

‘Ik ben het nieuwe districtshoofd.’

Hij stak hem de hand toe en begroette hem met een paar vrien-

delijke woorden. Een korte poos werd er niet gesproken, daarop hernam het districtshoofd:

‘Alles gaat weer zijn gewone gang.’

‘Ja,’ zei Hoorne, ‘dat heb ik gemerkt.’

Weer werd er een korte poos niet gesproken. Het districtshoofd scheen op iets te wachten. Eindelijk vroeg hij:

‘Komt u niet terug?’

Er kwam een duistere trek op Hoorne's gelaat. Hij schudde het hoofd en zei:

‘Neen, ik kom niet terug. Ik ben geen bestuursambtenaar meer.’ En toen zei hij, met vriendelijker stem en een glimlach, wijzend op de akker, die hij aan 't bewerken was: ‘U ziet, ik ben een boer geworden.’ En toen het districtshoofd zweeg en niet scheen te weten wat hij daarop antwoorden moest, stak hij hem de hand tot afscheid toe en zei: ‘Ik hoop, dat u het met mijn opvolger goed zult kunnen vinden.’

Het districtshoofd boog zich beleefd over de hem toegestoken hand en verwijderde zich.

Hoorne wierp nog een blik op het dorpshoofd, dat op eenige afstand had staan wachten. Deze verdroeg die blik niet en boog het hoofd omlaag.

Toen de beide mannen heengegaan waren, riep hij Dasoeli. Deze was nu niet bang meer voor zijn baard. Ze kwam dadelijk vlak bij hem staan. Hij nam haar kleine hand in de zijne en zei:

‘Wel, meisje, ben je niet bang meer voor mij?’

‘Neen, ik ben niet bang!’

‘Zou je 't wel prettig vinden als ik hier bleef?’

‘Ja.’

‘En zou je moeder 't goed vinden?’

Ze begreep de vraag niet goed, daar hij niet alleen een man was en een blanke man, maar iemand van wie ze wist dat hij door zijn magische buks machtiger was dan alle andere mannen. Omdat ze niet begreep antwoordde ze:

‘Ik weet 't niet.’

Hij ging weer werken op het veld van Ambi en verzorgde ook de akkers die wel beplant waren, doch waar het onkruid erg woekerde. Een paar dagen later, toen hij weer op het bankje voor de woning uitrustte, kreeg hij weer bezoek. Deze keer was het dorpshoofd van zijn standplaats de gids van twee Europeanen.

Hoorne stond op. Hij meende in een der twee een ambtgenoot te herkennen, die hij niet lang geleden eens ontmoet had. Dit bleek juist te zijn, want de bezoeker zei:

‘Mijnheer Hoorne, kent u mij nog?’ en hij noemde zijn naam. Hoorne gaf hem de hand en heette hem welkom. Zijn ambtgenoot noemde toen ook de naam van zijn metgezel. Hoorne keek hem met even gefronste wenkbrauwen aan en vroeg, ietwat spottend en een beetje scherp:

‘Is u een psychiater?’

De aangesprokene lachte kort en kreeg een kleur. Hij zei:

‘Neen. Ik ben maar een gewone dokter.’

‘Aha!’ zei Hoorne. En hij wachtte wat zijn bezoekers verder te zeggen hadden. Deze schenen een weinig verlegen. Maar zijn ambtgenoot verbrak het zwijgen en zei:

‘Wat bent u van plan te doen?’

‘Hier te blijven,’ zei Hoorne.

‘Hier?’ vroeg de ander, en wees op de plek gronds waarop zij stonden.

‘Ja, hier,’ zei Hoorne, en maakte een gebaar met de hand naar de velden, die hij bewerkt had.

Toen dacht de ander blijkbaar een oogenblik na en zei:

‘Collega, ik geloof dat ik eenigszins uw gevoelens kan begrijpen.... althans gedeeltelijk. Maar ik heb u dit te zeggen. Wat er ook gebeurd moge zijn, u moet niet denken, dat de regeering u niet zou waardeeren. Ik geloof, neen ik weet zeker, dat zij u graag onder haar ambtenaren zou blijven tellen. En wij, uw ambtgenooten, wij die weten wat hier gebeurd is, zouden er trotsch op zijn als u tot de onzen bleef behooren. Voelt u er niet voor, om weer gewoon aan 't werk te gaan, hier, of ergens anders waar geen pijnlijke herinneringen....’

Doch Hoorne schudde 't hoofd en zei:

‘Ik blijf hier. Maar niet als ambtenaar. Ik vraag mijn ontslag.’

‘Staat dat besluit vast?’

‘Ja.’

De ander keek hem meewarig-onderzoekend aan. Hij zag de groeven op zijn gezicht, zijn baard, die hem veranderd had en ouder gemaakt. Hij zag nu ook dat hij grijze haren had. Ja, hij zag, dat zijn ambtgenoot, die hij nog een jaar geleden met zoo jeugdig uiterlijk had gezien, grijzend haar had.

‘Ja, als het vast staat....’ zei hij.

‘Het staat vast,’ zei Hoorne zachtjes en staarde voor zich uit in de verte. ‘Ik heb geen spijt van wat ik gedaan heb. Maar ik vraag mijn ontslag. Ik heb het recht niet gehandhaafd. Ik heb op de menschen, die ik had moeten besturen....’ Hij had willen zeggen: gejaagd als op wilde varkens. Maar hij voelde dat hij zijn ware beweegreden had uitgesproken. Hij maakte daarom zijn zin niet af en herhaalde kort: ‘Ik vraag mijn ontslag.’

‘Ja, dan,’ zei de ander, eveneens zacht, ‘dan hebben wij hier niets meer te doen....’ Toen greep hij plotseling Hoorne's hand en drukte die: ‘Ik begrijp misschien niet alles, maar ik begrijp, geloof ik, wat u hebt doorgemaakt. Adieu!’

‘Adieu,’ zei Hoorne.

Zijn ambtgenoot draaide zich om en ging heen. De dokter boog even tot afscheid. Hoorne zag de vertrekkenden na.

Hij kreeg kort daarop nog een brief met een gezegeld papier daarbij ingesloten. Zijn ambtgenoot bood hem zijn hulp aan om voor de regeling van zijn zaken zorg te dragen. Hoorne aanvaardde dit en verzocht hem ook, zijn meubelen te doen verkoopen. Hij wilde zelf zijn huis niet terugzien en zond Ambi om enkele dingen, die hij nog wilde gebruiken, uit zijn oude woning te halen. Eenige tijd later ontving hij het besluit van zijn ontslag, dat hem eervol verleend werd. Er stond in, dat hij om zielkundige redenen ongeschikt was bevonden voor de dienst; er werd hem een klein maandelijksch bedrag toegekend. Ambi haalde dit geld geregeld van zijn standplaats. Van de opbrengst zijner meubelen kocht hij later nog twee stukken grond. Het eene was een droog bouwveld dicht bij Ambi's woning gelegen, dat vroeger door haar man was verkocht. Het andere was een vruchtbare groote akker, die aan de andere zijde van het riviertje gelegen en bevloeibaar was. Voor deze akker waarop zeer goed rijst geplant kon worden, zou Ambi steeds deelbouwers kunnen vinden, genegen om het stuk grond tegen afstand van de helft der opbrengst te bewerken. Maar zoolang Hoorne leefde, bewerkte hij de vloeiakker zelf en verheugde zich zeer, toen het teedere groen der jonge rijsthalmen de grond bedekte. Ook verbeterde en vergrootte hij, geholpen door een man uit het gehucht die hij betaalde, haar woning.

Hoorne schreef ook nog een paar brieven aan bloedverwanten in zijn gebooteland. Toen hij dit gedaan had, voelde hij zich van

de banden die hem aan zijn vorig leven bonden, bevrijd. De eenige band, die hem nog scheen te binden, was die van de pijn. Hij kon Nelke en Keesje niet vergeten.

Aldus werd hij, zonder dat er veel woorden over gesproken werden, opgenomen in het leven van Ambi en haar omgeving.

VI

Wanneer er op Ambi's akkers niets voor hem te doen viel, ging hij gaarne naar de heuvelhelling die met tjemara's begroeid was. Dan zat hij daar, soms uren lang, en overschouwde het zacht omlaag glooiende land, dat wazig werd in de verten en begrensd was door paarsig-blauwe bergen. Of hij lag achterover met gesloten oogen en luisterde naar het gesuis, dat de wind in de naaldboomen boven zijn hoofd maakte. En dat gesuis droeg zijn gedachten naar zijn geboorteland. Want het geruisch der tjemara's is, schoon minder diep van toon, als het geruisch der dennen. En dit, het geruisch der dennen, is de schoonste zang der stilte, die de wind maakt in de landen van het noorden, als in de zwijgende Augustus-maand alle vogelstemmen verstomd zijn en in de velden en de bosschen de groote weemoed heerscht, omdat de ziel van de Zomer zich langzaam losmaakt van de landen waarop hij, de warme, gelegen heeft.

Aan dit geruisch der dennen dacht hij dan, en aan de Augustusmaand, waarin hij haar blanke gestalte in het lichte zomerkleed in de schaduw had zien staan die tusschen de stammen der boomen heerschte. En aan dat onvergetelijk uur dacht hij, waarin zij in zijn armen gelegen had als een kind, toen zij hem in de oogen gezien had en háár oogen sluitende gezegd had: Wat voel ik me veilig in je armen.

En als hij dan weer dacht aan de twee menschen in wier woning hij nu leefde en voor wie hij zorgde, vloeide er wel eens een traan langs zijn magere wangen, omdat hij wist dat hij nooit, nooit zooveel van Ambi en Dasoeli zou kunnen houden als hij van Nelke en Keesje gedaan had.

Toch hield hij van Ambi en Dasoeli. Misschien van Ambi nog meer dan van haar dochtertje. Hij hield van haar om haar rechtschapenheid, om de eenvoud van haar geloof, dat haar de wederwaardigheden des levens als Gods wil deed aanvaarden. Hij hield van haar om haar plichtsbetrachting en haar rustelooze werk-

zaamheid; om de zuinigheid, waarmede zij alles bewaarde en gebruikte wat bewaard en gebruikt kon worden, en om de zware vrachten die zij telkens torste. Ja, hij kreeg groote eerbied voor haar. Hij begreep nu nog beter dan hij het vroeger reeds gedaan had, wat de vele vrouwen zooals Ambi voor het leven van het land beteekenden.

Met Dasoeli praatte hij veel, zoodat hij door haar, meer dan door iemand anders, de taal van het gewest nog beter leerde kennen. Hij van zijn kant leerde Dasoeli de letters schrijven en de woorden spellen, en ook rekenen, met vingers, met stokjes en ook met een potlood op het papier. En wanneer Dasoeli, als hij onder de tjemara's had gelegen, hem kwam halen met de boodschap dat het eten gauw klaar zou zijn, vertelde hij haar wel eens een sprookje, dat hij zich herinnerde en dat hij goed kende omdat hij het niet lang geleden door Nelke aan Keesje had hooren vertellen.

Wanneer de akkers van Ambi niet om zijn arbeid vroegen, zwierf hij ook dikwijls door de omtrek, met of zonder buks. Doch hij loste geen schot. Hij keek naar de velden en de stand der gewassen, zooals hij zoo dikwijls gedaan had toen hij nog bestuurder was. Het gebeurde dan wel dat hij een vrouw zag die arbeid op een veld verrichtte die eigenlijk te zwaar voor de krachten eener vrouw is. Dan bleef hij staan en vroeg, waarom zij daar zoo werkte? Het gebeurde dan wel dat de vrouw, opziende, antwoordde: Ik heb geen man. Hij zweeg dan even en vroeg verder, wanneer hij gestorven was en hoe. En somtijds zei hij dan: ‘Geef mij die hak,’ en bewerkte de akker. Dit waren akkers die te onvruchtbaar waren om er, in het schaarsbevolkte land, een deelbouwer voor te kunnen vinden. Op de avond van zoo'n dag bracht hij de hak terug bij de woning der vrouw en zei: ‘Het veld is gereed,’ of: ‘Morgen kom ik terug.’ Dit gebeurde verscheidene keeren.

Men zal vragen: Maakte men dan geen misbruik van zijn goedheid? Bedroog men hem niet? Doch dit gebeurde niet. De vrouwen aanvaardden het als een gelukkige beschikking van het lot, wanneer zij zoo geholpen werden. Ook was er iets in zijn houding en zijn oogen, waardoor men het niet licht gewaagd zou hebben opzettelijk zijn bijstand in te roepen, nog minder hem te misleiden.

Zoo was zijn leven gevuld met arbeid. En als hij, na de weerstand der aarde overwonnen te hebben, zich weer had opgericht en huiswaarts keerde, dan vulde de wind zijn groote longen en voelde hij geen pijn meer.

Hij was mager, gezond en sterk. Zijn oogen straalden een wonderbare rust uit. Zijn stap over de aarde was van een groote vastheid. Zijn slaap was diep en bijna droomeloos.

En de kinderen, die hij op zijn weg ontmoette, waren zeer vertrouwelijk met hem. Hij keek graag naar hen en streelde vaak met de hand over hun hoofden. Soms tilde hij een kind op en glimlachte er tegen. En als het kind dan weeromlachte drukte hij het kopje tegen zijn wang en vroeg met zachte stem, de oogen in de oneindige verte gericht: Ben jij mijn kleine, zoete jongen? Soms gebeurde het wel, dat hij zoo een klein meisje optilde en vroeg: Ben jij mijn kleine, zoete jongen? Als het meisje dan thuis vertelde wat hij gedaan had en zijn woorden herhaalde, lachte men om die woorden, omdat het een meisje was.

Eens kwam een man, die hem vroeger wel vergezeld had op de jacht, bij hem en zei dat er herten gezien waren, niet ver van het gehucht waar hij woonde. Hoorne gooide zijn buks over de schouder, zei tegen Ambi: Wil je een hertebout hebben? en ging met de man mede. Na een uur gaans kwamen zij op een plek, waar inderdaad sporen van herten waren. En na nog eenige tijd geloopen te hebben zagen zij eensklaps een hert, dat bij een beek gedronken had. Hij richtte.... maar het schot ging niet af. Hij dacht aan het dier, dat daar dood zou neerliggen, met de tong uit de bek. Hij was bevreesd, dat dit beeld hem te sterk zou herinneren aan de bloedstroom, die hij gezien had, uit de mond van zijn kind gevloeid, in die nacht. Hij keerde terug naar zijn huis zonder geschoten te hebben.

De menschen zeiden tegen elkaar: ‘De blanke tijger doodt geen dieren meer.’

Slechts met veel moeite gelukte het soms een dorpshoofd, hem over te halen om op wilde varkens te schieten, wanneer deze zich in grooten getale vertoonden en verwoestingen aanrichtten onder de veldvruchten. Er vielen dan evenveel varkens als schoten.

Wanneer de regentijd gekomen was, werd het groene kleed der aarde gewasschen en vernieuwd. De kleuren van boomen, velden en valleien blonken schoon onder de klare hemel, die doorzichtig was tot in de verste verschieten. In de morgenuren, als het nog niet regende, trokken statige, blinkend-witte wolkenstoeten hoog langs de horizonten, als groote goden-schimmen uit een verzonken wereldtijdperk.

Als Hoorne deze kleuren zag en de koele lucht dieper in zijn longen ademde, moest hij soms denken aan de lente in zijn geboorteland. En als hij dan, wanneer er geen arbeid meer op de akkers te verrichten viel, onder de tjemara's op de heuvel uitrustte, kwamen soms beelden in hem op, beelden van die kleuren in de lente die hij zoo lief had gehad, en vage beelden van gepenseelde kleuren op doeken, die hem soms getroffen hadden om hun schoonheid en omdat hij de boomen, de velden, de spiegelende wateren en de wolken zoo liefhad, die op de doeken waren weergegeven. En somtijds was het dan alsof die beelden, vage en verre en schoone, oprijzend in zijn ziel, hem heimelijk wenkten en toeriepen met woordelooze mond: keer terug tot ons, tot ons! - Doch daar hij geen kunstenaarsziel had, maar een man van daden was, hadden de beelden geen macht over zijn hart en bleef hij waar hij was.

En het gebeurde soms, als hij met gesloten oogen onder de tjemara-boomen lag en luisterde naar het gesuis van de wind in hun loof, dat de zang van de wind àndere zangen wekte in zijn ziel, los-gevluchte deelen van liederen uit het oude Westen, die de schoonste liederen ter wereld zijn. En het was of de deelen dier melodieën, als loslatende veeren van hoog voorbij vliegende vogelen, zacht neervielen dicht bij zijn hart. Ja, het was alsof de melodieën teedere vingeren uitstrekten naar zijn hart en zongen: keer weer tot ons, tot ons! - Doch daar hij geen kunstenaarsziel had, maar een man van daden was, hadden de melodieën geen macht over zijn hart en bleef hij waar hij was.

En ten laatste genas hem de wind. Ja de wind genas, al wat in zijn hart nog niet volkomen genezen was.

De wind, die de oudste zang om de aarde zingt; de wind, die de golven bouwt op de vlakte der zee en daarop de zang van het

eeuwige zeegeruisch speelt als op de snaren van een groote, groote harp; de wind die langs de toppen der bergen vaart en in de hooge wouden ruischt en zingt in het lage heidekruid; de wind die de armen legt om heuvelen en heesters en dieren en menschen; de wind, die de adem van al het levende kust en tot de adem van al wat leeft en lijdt zegt: keer terug tot mij, tot mij! - de wind genas hem volkomen.

Zijn oogen straalden van een wonderbare, diepe vrede. Hij was als iemand, over wie de dingen van het leven en de dood geen macht weer hebben. Hij was als een bevrijde.

Toen hij op een middag, in 't laatste uur voor zonsondergang, met Ambi voor haar woning zat, vroeg hij haar nog eens:

'Ambi, is er in je hart geen wrok tegen mij?'

Zij begreep de vraag nauwelijks, daar zij zoo veel van hem hield. Daarom duurde het een poos, voordat zij antwoordde:

'Neen heer, er is in mijn hart geen wrok tegen u. Er is nooit de geringste wrok in mij tegen u geweest.'

Toen vroeg hij weer:

'Weet je, Ambi, waarom ik je man gedood heb?'

'Omdat hij was opgestaan tegen de wil der Koningin.'

Hij haalde het zakje te voorschijn, dat hij op zijn borst droeg en nam er een haarlok uit. Hij liet haar de lok zien, die in het late zonnelicht iets van haar levende glans scheen te herkrijgen.

'Zie, Ambi, zóó waren de haren van mijn kind. Ik had mijn kind lief, meer dan iets ter wereld; ik had deze lokken lief, meer dan het goud der aarde. Ik had ook mijn vrouw lief. De liefde voor haar was zoo diep in mijn hart geworteld, dat ik nog altijd niet tegen jou gezegd heb: Ambi, wees mijn vrouw. Mijn vrouw en mijn kind, die ik zoo lief had, werden vermoord door een slecht mensch. En geen der mannen die er bij waren toen mijn weerlooze vrouw en kind gedood werden, heeft de arm van de moordenaar tegengehouden. Wèl hebben zij de armen vastgehouden van de inlandsche vrouw, die het leven van mijn kind wilde beschermen met haar lichaam en haar nagels uitsloeg naar de moordenaar, en die door hem met vele dolksteken doorboord werd. Geen der honderden mannen die in het dorp waren, waarin mijn vrouw en kind leefden, heeft haar beschermd. En geen der mannen die de wil deden van hem die mijn vrouw en kind doodde, heeft de

gehoorzaamheid aan hem opgezegd na de moord. Daarom heb ik zooveel mannen uit deze streek gedood, en daarom is ook jouw man gedood door mij, en niet door de soldaten.'

Hij zweeg. Toen vroeg hij nog eens, zachtjes:

'Ambi, is er geen wrok in je hart tegen mij?'

Zij had langzamerhand iets meer begrepen van de gevoelens, die in het hart van de vreemde man leefden. Zij had iets begrepen van de groote liefde, die hij voor zijn vrouw en kind moest hebben gehad. Ook had zij iets begrepen van het verband, dat er moest bestaan tusschen de akkers der weduwen die hij soms had bewerkt om niet, en de mannen die hij had gedood. En het gevoel van veiligheid, dat zij van den aanvang af in zijn bijzijn had ondergaan, was langzamerhand gegroeid tot een groote verknochtheid en trouwe liefde. Zij wist niet wat te antwoorden en deed wat zij al die tijd nog nooit gedaan had: zij hurkte vlak bij hem op de grond neer, nam zijn hand in de hare en legde haar voorhoofd tegen zijn hand. Hij trok die niet terug. Eindelijk zei hij:

'Ambi, ik wou je wat geven,' en hij maakte zijn hand zachtjes los uit de hare en gaf haar een gouden ring met een blauwe steen.

'Deze ring was van mijn vrouw.'

Zij nam de ring aan en was zeer trotsch en gelukkig met het geschenk, zoo gelukkig, dat ze het nauwelijks als een teleurstelling gevoelde, dat ze nog altijd niet zijn vrouw werd. Want zij beschouwde zich door de ring, die hij haar gegeven had, toch als waarlijk met hem verbonden als zijn vrouw.

Waarom maakte hij haar nog altijd niet tot de zijne? Want hij gevoelde soms toch wel een neiging om zijn arm om haar schouder te leggen en te zeggen: Ambi, wees nu mijn vrouw. Was het alleen om de reden die hij tegenover haar uitgesproken had? Of was het mede, omdat hij haar gelaat niet schoon vond en haar huidskleur te donker? Of was het omdat hij niet zooveel als de meeste mannen verlangde naar een vrouw? Of was er in een schuilhoek van zijn hart nog vrees voor nieuwe banden? Of was het omdat in die nacht dat hij de lijken van zijn vrouw en kind had gevonden een koude vlam door zijn gansche lichaam was heengeslagen en iets in zijn diepste wezen was vernietigd en verzengd?

Wat hiervan ware, hij maakte haar nog niet tot zijn vrouw. Doch waarschijnlijk zou dit toch gebeurd zijn als hij langer ge-

leefd had. Maar het lot was hem genadig; hij leefde niet lang meer.

Hij werd ziek, waarschijnlijk door het drinken van slecht water. De koorts wilde niet wijken en steeg hardnekkig. Ambi week niet van zijn zijde en verzorgde hem dag en nacht. Zij sprak van een blanke dokter, doch hij schudde 't hoofd. Zij sprak nog van inheemsche geneeskundigen uit de dorpen, doch hij schudde weer 't hoofd en zij durfde en wilde niet aandringen.

Tien dagen had hij ziek gelegen. De koorts gloeide verwoestend door zijn bloed. Soms scheen het dat hij ijlde en Ambi en Dasoeli niet herkende. Maar als Ambi hem weer gelaafd had met koel water sloeg hij de oogen herkennend tot haar op en dankte haar met een glimlach of een enkel woord. Voor korte poozen sliep hij dan in....

Hij was weer beter en ging op jacht. Maar terwijl hij meestal uit het lagere land de heuvels in en de berghellingen op ging om het wild te vinden, begon zijn tocht nu in de hooge, koele berglucht en daalde hij langzaam naar de vlakte af die eindeloos, zoover zijn blik reikte, onder hem uitgebreid lag, aan de kim begrensd door een hemelwand die wit scheen van warmte. Hij vulde zijn longen nog eens diep met de koele berglucht. Waar de laatste boomvarens groeiden hield hij stil. Gaarne was hij hier gebleven om langer van de koelte te genieten die soms met de bergwind op hem neerstreek, maar toen zag hij zijn grootvader die in de Bijbel las. De oude man hief het hoofd op en zag hem aan. Hij zag dat het de Openbaring was waarin hij las. Hij wist dat zijn grootvader verscheidene jaren geleden gestorven was maar verbaasde zich niet hem hier plotseling te zien. De oude man, die hij als kind zoo vaak een stuk uit de Bijbel had hooren voorlezen, gaf hem zonder woorden te gebruiken een bevel, dat luidde: Nimrod, jaag! En hij moest gehoorzamen, zooals hij als kind steeds aan de eerbiedwaardige man gehoorzaamd had, en in de heete vlakte afdalen. Hij wist dat hij daar op dieren en monsters moest jagen.

Hij daalde in de vlakte af. Hevig kwam hem de tropische hitte tegemoet. Hij dronk de laatste rest water uit zijn veldflesch en liep, uren lang, voort zonder een enkel dier te zien. Doch hij wist dat de dieren hier op deze vlakte te vinden waren en hij liep voort, aldoor.

Onbarmhartig zond de zon haar stralen op hem neer, zoo

brandend heet als hij het nog nimmer had beleefd. De lucht trilde boven de eindelooze, zacht-deinende vlakte. Zijn tong verdroogde; zijn oogen brandden in hun kassen; zijn hart zwoegde en zijn bloed gloeide in zijn aderen en suisde in zijn ooren. Zwaar en pijnlijk hing zijn buks over zijn vermoeide schouder, maar er was nog altijd geen dier te zien en hij moest voort, eindeloos voort. Het scheen of de zon stilstond boven zijn hoofd en er geen einde zou komen aan de vreeselijke dag. Hij stond stil om adem te scheppen en zag om zich heen. Het heuvelland waaruit hij was afgedaald was verdwenen. Niets dan de eindelooze vlakte om hem heen; hier en daar struiken, verzengd door de droogte, die hier ononderbroken scheen te heerschen en het kniehooge, wilde tropische gras dat de grond onvruchtbaar maakt voor eenig ander gewas. De trillende, heete lucht over dat alles heen en zijn lichaam rechtop daarin staande, elke vezel en elke droppel bloed dorstend naar lafenis. Maar hij wist dat deze nog ver, ver weg was; dat eerst de dieren moesten komen en daarna pas, achterin het boek, vloeide de zuivere rivier van het water des levens, klaar als kristal. Waar waren de dieren? Hij vreesde te zullen bezwijken indien ze zich bleven schuilhouden en ging op een kleine verhevenheid staan, hief zijn geweer op en loste een schot, om ze op te jagen. En ja, daar begon het hooge wildgras zich te bewegen, alsof een groote onzichtbare hand er doorheen streek. Een tijgerachtig dier moest dat zijn, dat snel en geruischloos in een wijde boog om hem heen sloop. En daar zag hij schaduwen bewegen achter verdroogde struiken: nog meer dieren! Hij legde aan op het golvende gras en schoot op een punt waar hij de kop van het dier vermoedde. Met een sprong schoot een koningstijger omhoog en beschreef een boog, kwam op de grond neer en hief, dof-brullend, een vervaarlijke kop tegen hem op, de geweldige tandenrijen blootleggend. Het was of hij op deze afstand, meer dan vijftig pas, de heete adem van het monster kon voelen. Hij mikte weer en schoot, midden in de grijnzende kop. Het dier sloeg, als getroffen, met de klauwen in de lucht en viel neer, maar onmiddellijk hief het zich weer op brulde hem tegen. Hij schoot weer, een-, twee-, driemaal, want hij begreep dat dit ongewone apokalyptische monsters waren, niet met een enkele kogel te dooden. Hij zag het roofdier ineenzakken. Toen hoorde hij achter zich Nelke's stem die

angstig riep: ‘Willem, schiet!’ Hij wendde zich naar links en zag geweldige wilde zwijnen aankomen, met monsterachtig vergroote koppen. Hij schoot, schoot alle kogels af die nog in zijn buks zaten. Die dieren stortten neer, maar hij voelde: ze zijn niet dood.... Weer Nelke's angstige stem: ‘Willem, schiet!’ Links van zich zag hij de olifanten, de vier die hij eens had gedood. Ze waren herleefd, vergroot tot de afmetingen van hun Afrikaansche soortgenooten, ja nog geweldiger, met bewegende ooren, die zich spookachtig uitstrekten als de vleugels van reusachtige vliegende honden. Hij wist dat hij hun aanval kon verwachten en laadde bliksemsnel het magazijn van zijn geweer, met voldoening gewaarwordend dat dit even verwonderlijk snel ging als het spookachtig herrijzen der dieren. Hij richtte.... ‘Willem, schiet!’ riep Nelke's stem. Hij zag om; de tijger was naderbij gekomen. Hij loste een reeks van schoten, wist dat hij het dier getroffen had in de kop en het hart, maar besefte tevens, dat het niet dood was. Toen hoorde hij achter zich de grond dof dreunen. Hij keerde zich om en zag de olifanten in stormloop op zich aankomen. Hij had juist nog vier kogels in zijn buks en schoot, nauwkeurig mikkend op het midden der schedels.... De dieren zonken neer. ‘Willem, schiet!’ riep Nelke weer. Links van hem maakten een paar geweldige wilde buffelstieren, reusachtig-gehoornd, zich gereed voor de aanval. Hij herlaadde en schoot.... En weer Nelke's waarschuwende stem. Hij wendde zich naar links, naar rechts, achterom, en weer om. Telkens loste hij een reeks van schoten op de aanvallende monsters, die telkens neerzegen, maar onmiddellijk daarop, wonderlijk en spookachtig herleefd, hun aanval hernieuwden. Een wilde jagerswoede, opstijgend uit de diepten van zijn natuur, beving hem, en hij zou gelukkig geweest zijn, als de vreeselijke dorst hem niet zoo gekweld en Nelke's stem niet zoo angstig geklonken had....

De loop van zijn buks werd gloeiend heet, de lucht trilde er boven en bemoeilijkte het mikken. Hij joeg de kogels zoo onbarmhartig snel door het wapen, dat de loop uitzette door de hitte en de kogels hun kracht en zuiverheid van richting verloren. Hij voelde dat hij in deze ontzaglijke strijd moest bezwijken. En de verkwikking van de zuivere rivier en het water, klaar als kristal, waarnaar hij zoo krankzinnig dorstte, scheen

eindeloos ver! En bij elke nieuwe aanval schenen de dieren iets dichter bij te komen. Als een razende schoot hij om zich heen. De klank van zijn buks onderging een tragische verandering: het knallen begon te gelijken op het gillende geblaf van een trouwe hond, die bij het roerlooze lichaam van zijn meester om hulp roept. Het was alsof ook de buks, evenals hij zelf, uit de diepte van het verscheurde lichaam wilde roepen: ik kan niet meer! De hitte werd ondragelijk. Zijn krachten begaven hem. De stooten van zijn geweer, die hij anders nauwlijks waarnam, voelde hij nu pijnlijk; ze deden zijn borst trillen. En temidden van deze vreeselijke strijd wist hij verscheidene dingen: Hij wist, dat dit alles met het laatste boek samenhing. Hij wist dat hij het bevel van zijn grootvader moest volgen en jagen tot het uiterste. Hij wist, dat hij ondanks de woede waarmede hij vocht, de dieren niet haatte. Hij wist dat hij zijn vijand haatte, de vijand die achter die monsters zich verschool, die ze telkens met de macht van zijn woord tot nieuw leven riep en op hem afzond. Hij wist dat hij met zijn buks eigenlijk die eene werkelijkheid zocht te treffen, de werkelijkheid van zijn vijand, de booze, zooals hij altijd de werkelijkheid had zoeken te vinden en te treffen: de werkelijkheid van de misdaden, van de diefstallen, van de rooverijen, van de geheime vereeniging, van de plannen van zijn vijand, die hem in zijn vrouw en kind, in zijn innigste geluk, wilde treffen.... Waar was zijn vijand?.... Hèm moest hij treffen.... Daar hoorde hij weer Nelke's stem, in doodelijke angst: ‘Willem, het kind, schiet!’ Hij wendde zich om en zag zijn kind, dat op de grond zat en figuren teekende in het zand, blijkbaar ongevoelig voor de verzengende zon en onbewust van de gevaarlijke dieren die naderden.... Totdusver was het woede geweest die hem bij het gevecht bovenal had beheerscht. Maar nu overviel hem een vreeselijke angst om zijn kind. Want de tijger trok zich samen om het te bespringen, en de slagtanden der vervaarlijke wilde zwijnen, die zich keerden naar het kind, blonken in de zon als witte dolken, en de geweldige horens der wilde buffels zag hij, op de laaggehouden koppen aanschietend langs de grond om het kind in één stoot wreed te dooden, en achter zich hoorde hij de grond dreunen onder de stormtred der woedende olifanten, die hemzelf en zijn kind gingen vermorzelen.... Hij voelde dat zijn bewustzijn hem

begaf.... Hij riep: ‘Nelke, water! Ik kan niet meer, water!’

Op eenmaal was alles veranderd. Er was geen sprake meer van een strijd op leven en dood, maar van een edel spel, van een wedstrijd. Hij wist, dat hij op de een of andere wijze het doel had getroffen, dat hij overwinnaar was. Want een heerlijke stem, verwant aan die van Nelke, maar bovenaardsch schoon, zong: Mijn Willem heeft de Roos geraakt. Het was, of de stem hem met die woorden ‘Mijn Willem’, alsof ze hem met zijn voornaam zacht wilde vertroosten, na het strenge bevel van zijn grootvader. En het woord ‘Roos’ had een wonderschoone, geheime, verheven beteekenis verkregen in het lied; het lied, dat de schoonste geestelijke melodieën, die hij ooit had gehoord, in heerlijkheid overtrof. Mijn Willem heeft de Roos geraakt, de Roos geraakt, de Roos geraakt, zong de stem. En terwijl de klanken van het lied de ruimten van zijn ziel vervulden zooals een kathedraal vervuld is van orgelspel en de tranen over zijn wangen vloeiden, daalde eindelijk de koelte van het water over zijn wezen. Hij dronk, dronk het zalige water uit een zuivere rivier....

Ambi had zijn gloeiende voorhoofd en slapen met koel water gebet en gaf hem te drinken.

‘Hebt u gedroomd?’ vroeg zij.

‘Ja,’ fluisterde hij, en hij wees haar, dat zij met het koude water ook zijn borst moest verkoelen, waar zijn hart nog altijd hamerde....

Zijn verfrischte lichaam ontspande zich een weinig. Hij lag stil en dacht aan zijn droom en wist, dat hij opgeroepen was en zijn dagen geteld waren. De gedachte verschrikte hem niet, al stemde het hem weemoedig, dat hij niet meer voor Ambi en Dasoeli zou kunnen zorgen.

‘Ambi,’ zei hij na eenige tijd en greep de hand van zijn verzorgster, ‘je moet de sawah die ik je gegeven heb nooit verkoopen of verpanden. Beloof je me dat?’

Zij beloofde het. Maar op hetzelfde oogenblik klemden zich haar handen om de zijne en zei ze zacht en dringend en met droevige hartstocht, dat hij beter moest worden....

Hij antwoordde niet maar streelde zachtjes haar hand.

Na eenige oogenblikken zei hij dat het dorpshoofd uit zijn laatste standplaats ontboden moest worden. Dasoeli bracht de

boodschap onmiddellijk over aan het hoofd van hun gehucht en ijlings werd iemand gezonden. Het dorpshoofd verscheen nog diezelfde dag. De dood was nabij.

'Dorpshoofd,' fluisterde Hoorne, 'ik wil begraven worden naast mijn vrouw en kind.'

'Het zal geschieden, heer.'

Na eenige tijd fluisterde hij weer:

'Hoofd, indien ik misdreven mocht hebben tegen eenige mannen uit uw dorp, of tegen andere mannen....'

Het dorpshoofd was iemand met een goed hart, al was hij niet zeer standvastig en niet heldhaftig van aard. Hij had zelf ook kinderen verloren en vermoedde, hoe groot de smart van de blanke man was geweest. Daarbij kwelde hem in tegenwoordigheid van deze man, die nu sterven ging, zijn vlucht uit het dorp voor de mannen van Joesoef Banta. Daarom viel hij neer en riep:

'Neen heer, neen! Gij hebt niet misdreven. Ik heb misdreven en vraag vergiffenis! Uw vrouw en kind waren op het grondgebied van mijn dorp, en ik heb ze niet beschermd!' Hij zweeg een poos en sprak toen vroom: 'Allah, de Barmhartige, schenke ons allen vergiffenis!'

Toen stak Hoorne zijn hand uit naar het dorpshoofd. Deze greep haar en boog zijn gelaat erover heen. Het was als de verzoening met de menschen, die, schoon gescheiden door ras en geloof en gedachtewereld, toch zijn ambtsbroeders waren geweest.

Hij lag eenige tijd stil. Het doodszweet parelde op zijn voorhoofd. Toen zocht zijn blik Ambi. Hij glimlachte tegen haar en knipte een paar maal met de oogen. Dan tastte zijn hand naar iets op zijn borst. Ambi begreep wat hij zocht, haalde uit het zakje de haarlok en gaf hem die tusschen de vingers. Hij hief met zijn laatste krachten de bijna machtelooze hand tegen het licht dat door de openstaande deur naar binnen viel. Zijn oogen sperden zich open. Hij zag een tuin, groote, donkere boomen, een grasperk, en een kind, dat op hem toeliep, met lokken die dansten in de morgenzonneschijn.

Het kind was schoon als een Christuskind.

Hij ademde diep en gaf den geest.

De volgende dag zou hij begraven worden. Daar de menschen

hem als een der hunnen beschouwden, zou de begrafenis bijna geheel op inheemsche wijze plaats hebben. De hoofden bespraken nog de vraag, of zijn magische buks mèt hem begraven zou worden. Het dorpshoofd van zijn laatste standplaats besliste ten slotte dat dit zou geschieden, daarbij de aloude dooden-denkbeelden van het volk huldigend.

Een oogenblik dreigde nog een scherpe strijd te ontbranden tusschen de hoofden uit het dorp zijner inwoning en die uit zijn laatste standplaats, waar hij begraven zou worden. Men betwistte elkaar het recht om de baar te dragen: niet alleen om de eer, maar ook omdat het dragen van deze doode gelukaanbrengend moest zijn. Het districtshoofd greep in en besliste dat het dragen der baar zou geschieden door de hoofden van dorp en wijken uit zijn woonplaats en door die hoofden uit zijn oude standplaats, die reeds hun ambt bekleedden toen hij daar nog bestuurder was. Twee politiedienaren zouden vóór de baar uitloopen en afwisselend het geweer dragen. De oude Padjati, die de laatste brief van zijn vrouw had overgebracht, was één van hen.

Het was namiddag. De baar stond gereed vóór Ambi's woning. Ambi en Dasoeli hadden, geholpen door andere vrouwen, bloemslingers gemaakt die over het kleed hingen dat de doode overdekte.

Zij die als dragers dienst zouden doen stonden in afwachting rond de baar. Toen alles gereed was gaf het districtshoofd, dat tegenwoordig was, het bevel:

‘Hoofden, heft de baar van uw Heer op uw schouders.’

De baar rees, tot zij lag op de schouders der mannen.

Voorop gingen de beide politiedienaren. De oude droeg het wijdvermaarde vuurwapen op de beide handen, die hij vóór de borst in opgeheven houding hield, zooals men een schaal draagt waarin zich spijzen bevinden die een vorstelijk persoon worden aangeboden. Onmiddellijk achter de baar ging het districtshoofd, daarachter liepen hoofden uit de omringende dorpen, en dan kwamen vele gewone lieden, mannen en vrouwen.

Als de gestorvene behoord had tot de geloovigen die Allah's openbaring aanhangen, zou men nu en dan de woorden der geloofsbelijdenis hebben gezegd: Er is geen God dan Allah, en Mohammed is Zijn Gezant. Doch daar hij een ongeloovige was deed men dit niet. Daar echter deed een stem zich hooren:

‘Allah is groot!’ En onmiddellijk vielen tallooze stemmen in: ‘Allah is groot! Allah is groot!’ Het was, of het nog plechtiger klonk dan de geloofsbelijdenis zelve.

De stoet ging langs de velden die hij zoo vaak bewerkt had. De mais stond hoog en schoon. Het was alsof de groote, zuivergebogen bladen met ingehouden adem en bewegingloos de doode voorbij zagen dragen.

De stoet ging langs tuinen met hooge kokospalmen. Het was of hun lange, veelvingrige bladen, waarnaar hij zoo vaak in maneschijnnachten gestaard had, als daarover de kleine watervallen van zilver vloeiden, het was of hun bladen lager neerhingen.

De stoet trok door dorpen en gehuchten. Vele menschen liepen uit om te kijken, want overal wist men: de blanke tijger wordt begraven. En men wees elkander de buks die voorop werd gedragen en zei fluisterend: ‘Dat is zijn wapen! Dat is zijn wapen!’ Velen ook, die de stoet in de verte zagen aankomen, verdwenen snel in hun huizen, kwamen terug in hun beste kleeding en sloten zich aan.

De stoet ging weer langs de akkers, en overal stonden de gewassen, de lage en de hooge gewassen, roerloos.

En een beekje kwam opzij van de weg die men ging. Zacht klagend en murmelend volgde het water een tijd lang de doode; volgde, volgde, en week eindelijk traag en onwillig af, toen het niet meer volgen kon.

Van overal, uit gehuchten en van zijpaden, kwamen de menschen en sloten zich aan bij de stoet. Honderden, honderden bloote voeten volgden de baar. En bij tusschenpoozen galmden door de namiddaglucht de woorden: ‘Allah is groot! Allah is groot!’

En daar, o daar lag eindelijk, terzij van de weg, een groot wijd veld met oostmoesson-rijstgewas. De rijst stond daar, als ware zij gezonden door de Geest van het gewas, die nu zijn schoone hofstaat had gebouwd in andere deelen der aarde; gezonden als een huldegroet aan de doode, die dit gewas meer had bemind dan eenig ander, dat de bruine menschen voedde. De rijst, waarvoor hij zoo vaak de aarde had opengelegd; de rijst, die zich tooit met gewaden van rijker kleurverscheidenheid dan eenig ander gewas, van het teerste groen tot het fijnste geel; de rijst, waarover hij zijn blik zoo gaarne had laten gaan, de rijst stond daar en groette de doode met roerloos gebogen halmen.

Daar eindelijk werden de kruinen der donkere boomen zichtbaar waaronder hij in die nacht zijn geliefden had begraven, de boomen die zoo lang op hem hadden gewacht.

Toen de stoet het erf bereikte waar de grafkuil in gereedheid lag, stond het daar zwart van de menschen. De blanke man die thans het bestuur voerde, die veel van hem gehoord had en hem ook een enkele maal ontmoette, die de brieven gelezen had die hij over de interneering van Joesoef Banta geschreven had en ook andere stukken van zijn hand, woonde de graflegging bij in ambtsgewaad.

De baar stond op eenige afstand van de grafkuil. De scheidende zon verlichtte de kruinen der boomen. Padjati hield het geweer, dat hij zoo vaak voor zijn meester had schoongemaakt, en scheen te wachten op een teeken van het districtshoofd. Deze knikte.

De oude politiedienaar hief de loop van het vuurwapen over de baar omhoog. Een ademlooze spanning beving de menigte. Men rekte de halzen om iets te zien.

'Het geweer!' fluisterde men nog snel elkander toe....

Toen viel donderend een schot. En nog een. En nog een. Tot tienmaal toe werd de avondstille lucht door een schot verscheurd. Eindelijk bleef het stil.

Een oogenblik - was het verbeelding? - scheen het of het hoorbaar was, hoe door de oneindige ruimte de verweesde kogels huilden.

Toen de laatste echoos weggestorven waren, ging een zucht van ontspanning door de menigte. 'Dat was zijn wapen! Dat was zijn wapen!' fluisterden de ver weg staanden, opgewonden, elkander toe. Door een groote ontroering scheen de menigte bevangen, toen het tot haar doordrong dat die loop zou zwijgen voor eeuwig; zwijgen voor eeuwig de mond van dat wapen, dat zij vreezend en vereerend minde.

Het districtshoofd sprak:

'Begraaft uw Heer.'

En de mannen begroeven hem met zijn magische, formidabele buks.

Die nacht lagen Ambi en Dasoeli weer als gewoonlijk naast elkaar op de slaapbank. Zij voelden zich verweesd en eindeloos

verlaten. Als de doode haar had kunnen gadeslaan, zou hij gezien hebben dat ook Ambi tranen had, ja zeer vele. Telkens schokte de slaapbank van haar ingehouden snikken.

En de vrouwen uit de streek kwamen vaak naar het graf om daarop bloemen te leggen, want het geloof verbreidde zich dat een wensch, bij het graf in stilte gebeden door een vrouw, die in nood of pijn of zwarigheid was, spoediger verhoord werd. Zoo kwam het dat de opening in de haag, die de tuin der bestuurswoning aan de achterzijde begrensde, niet dichtgroeide. En zoo kwam het dat er bijna altoos bloemen lagen op het graf van hem, die onder de mannen dier streek had gewoed als een verscheurende tijger, van de halve dwaas, die de akkers der weduwen had bewerkt om niet, van de man die zoo vaak een kind had opgetild en dan met zoo'n vreemde, zachte stem had gevraagd: Ben jij mijn kleine, zoete jongen?

G. GONGGRIJP

De raaf
door Edgar Allan Poe

Eens, in somber nachtlijk' uren, mijmrend, tobbend, moe van turen
In zoo menig vreemd en zeldzaam boekdeel vol vergeten leer,
Wijl 'k al bijna slapend nikte, plotsling was 't of iemand tikte,
Met een nagel krabbend pikte op mijn kamerdeur, en wêer.
‘Een bezoeker nog,’ zoo bromde 'k, ‘kloppend aan mijn deur, en wêer, -
Dat 's 't alléén - niet meer, niet méér’.

O, wat heugenis begint er! 't Was December, guur en winter,
Als een schim staat iedre sinter stervend in den haard mij voor.
Rustloos reikhalsde 'k naar morgen, had vergeefs gezocht te borgen
Uit lectuur respijt van zorgen, worgend zorgen om Lenoor,
Om het sterre-stralend wezen - d'eng'len heeten haar Lenoor -
Hiér voor d'eeuwigheid te loor!

En het vaag, droef ritslend deinen van mijn zijdene gordijnen
Rilt en kilt mij door 't gebeente met een schrik gekend nooit éér.
Zoo herhaal 'k, om 't bonzend kloppen van 't benarde hart te stoppen:
‘Een bezoeker die nog op en aan mijn deur is, vragend zeer
Dringend dat 'k hem toegang toesta - láát bezoek nog, op mijn eer! -
Dat zal 't zijn - niets meer, niets méér!’

't Woord werkt' op mijn geest verstalend, zoodat 'k nu niet langer dralend
Uitriep: ‘'k Smeek oprecht vergeving, U mevrouwe of mijnheer;

Maar van slaapsrigheid ik nikte, toen gij daar zoo zachtjes tikte,
't Was of slechts een nagel pikte, pikte aan mijn deur, en wêer,
Zoodat nauwlijks ik u hoorde!' - 'k Open wijd de deur dit keer....
    Daar was duisternis - niets meer!

'k Stond er, diep in 't duister lezend, mij verwonderend en vreezend,
Twijflend, droomend als geen sterv'ling dorst te droomen ooit te voor,
Maar de stilte wou niet breken, ook het duister gaf geen teeken,
't Eenig woord dat 'k hoorde spreken was 't gefluisterd woord: Lenoor.
Ik was 't die het uitsprak; d'echo murmelde terug: Lenoor!....
    't Ging in 't ledige te loor....

In de kamer weer belandend - heel mijn binnenste stond brandend -
Weldra hoorde 'k wêer een tikken, ietwat luider nu dan éér.
''k Weet al,' riep ik, 'dit is in de latten van mijn raam of blinden,
'k Wil gaan zien, ik zal het vinden; dit mysterie heeft een keer!....
Laat mijn hart dan nu toch stil zijn; dit mysterie heefteen keer! -
    't Is de wind - niets meer, niets méér!'

Open wierp ik nu de luiken, toen met fladderen en duiken
Binnenstapte 'n raaf zoo statig als in d'eeuwen van weleer;
Niet de minste buiging makend, geen moment zijn intocht stakend,
Maar alsof van hoogmoed blakend, streek hij in zijn zwartheid nêer,
Op een Pallasbuste in 't midden van de deurlijst streek hij nêer,
    Greep zich vast en zát - niets meer!

Toen werd mijn droefgeestig wezen tot een stillen lach belezen
Door het ernstig streng decorum van dat ebbenhouten heer.
'k Zei: 'Deed men uw kruin afschaven, gij zijt niet van 't slag der slaven,

Grimmig griez'le oude Rave, stammend van het Nachtlijk Meer!
Zeg mij hoe uw hooge naam is aan het Onderwereldsch Meer!'
Sprak de Rave: 'Nimmermeer!'

'k Schrok verbaasd dat zulk een huiverwekkend beest sprak, klaar en zuiver,
Schoon zijn antwoord weinig zin had, weinig duiding, beeld of leer;
Toe zal elk toch moeten geven, dat geen schepsel Gods, om 't even
Wie, ooit zitten zag en leven, boven deurlijst, balk of beer,
'n Vogel op gebeeldhouwd marmer, dat daar staat tot Pallas 'eer,
Met een naam als Nimmermeer!

Maar de Rave, zittend' eenzaam op die buste, ongemeenzaam,
Sprak dat enkle woord als streek er heel zijn zielsgeheim in neer.
Verder geen geluid ontruischt er aan 't gevederd dier, zoo duister,
Tot ik nauwlijks meer dan fluister: And're zijn ontvloden éér, -
Morgen zal ook hij mij laten, als mijn hoop vervloog weleer!
Sprak de vogel: 'Nimmermeer!'

Vreemd ontsteld bij 't bruuske breken van de stilte door dit spreken:
'Dit is zonder twijfel,' zeide 'k, ''t een'ge wat hij kent, niets meer!
't Woord eens meesters, wien rampzalig 't lot vervolgde duizendmalig,
Wreed en dringend, nimmer dralig, totdat geen refrein hem meer
Overbleef voor d'eeuw'gen klaagzang van zijn hoop en van zijn deer
Dan dit ééne: Nimmermeer!

Maar wijl nog de Raaf mijn wezen tot een glimlach hield belezen,
Rolde 'k recht een stoel, gekussend, tot voor deur en borstbeeld neer;
Dan beproefde 'k, zinkend in den fulpen zetel, te verbinden
Beeld met beeld en zoo te vinden wat dit spooksel van weleer,
Wat dit grimmig, onheilspellend, zwarte spooksel van weleer
Wilde met zijn 'Nimmermeer!'

Dus ik zat, verdiept in 't gissen, kon thans geen syllabe missen
Voor het beest wiens vuur'ge oogen brandden in mijn boezem neer;
Door mijn hersens 't raadsel deunde, wijl 'k mijn hoofd gemaklijk steunde,
Op fluweelen kussens leunde, waar het lamplicht langs gleed, teer -
Violet fluweelen kussens, waar het lamplicht langs gleed, teer,
Zij, ach! rust er nimmermeer....

Dan, mij docht, de lucht werd dichter, wierook geurde, aldoor lichter
't Vat gezwaaid door hen wier voetstap tinkt' in 't ongeziene neer.
'Stumper,' schreeuwde 'k, 'God verwent u, door zijn engelen hij kent u
Korting toe, verlossing zendt u God van heug'nis - 't felle zeer! -
Aan Lenore.... Zwelg, o zwelg nu tooverdrank voor 't brandend geer!'
Sprak de Rave: 'Nimmermeer!'

'Ong'lukspeller, deernislooze, toch profeet, 't zij beest of booze,
't Zij u de Verleider leidde of stormen stortten hier ter nêer,
Gij, berooid', maar onvervaarde, op dit woest, behekst brok aarde,
Op dit huis, het schrik-omwaarde - zeg 't me, eerlijk, o, 'k bezweer
U, is er in Gilead balsem, zeg 't me, 'k smeek u, wêer en wêer!'
Sprak de Rave: 'Nimmermeer!'

'Ong'lukspeller, deernislooze, toch profeet, 't zij beest of booze,
Bij den hemel die daar ombuigt, bij den God dien 'k met u eer,
Zeg me, 'k sterf van smart en vreeze, of, ten hemel opgerezen,
'k Eéns omvat 't geheiligd wezen, als Lenoor in 's hemels heer,
't Zeldzaam, sterre-stralend wezen - d' eng'len zingend haar ter eer!'
Sprak de Rave: 'Nimmermeer!'

‘'t Zij van uw vertrek het sein dan,’ kreet ik en sprong op in pijn dan,
‘Weg! Terug naar storm en duister van het Onderwereldsch Meer!
Laat geen zwarte wiek als teeken, dat die leugen g'uit dorst spreken!
'k Laat mijn eenzaamheid niet breken! Van het Pallasbeeld daar scheer
Wég je! Uit mijn hart je snavel, uit mijn woning trek je veer!’
Sprak de Rave: ‘Nimmermeer!’

Nooit bewoog sindsdien die gitten gier, hij zit en blijft daar zitten
Op het bleeke beeld van Pallas, waar zijn zwartheid eens streek neer;
En zijn oogen zijn als 't omen van een demon in zijn droomen,
't Lamplicht komt hem overstroomen, werpt zijn schaduw bij hem neer;
En mijn ziel wordt uit die schaduw, donker drijvend heen en wêer,
Uitgeheven, nimmermeer!

Vertaling van
HERMAN ROBBERS

Ballade van den grooten dorst

Je meurs de seuf au près de la fontaine.

Drink wijn, Rijnsch, Fransch of Spaansch, rood, geel of goud
Al smaakt het naar den hemel en violen,
't Smaakt steeds naar wat men aan dorst overhoudt.
Gode's genade zij ons dorst bevolen.
Wijn maakt ons als een kind aan 's werelds borst.
Maar dorst is alles wat men overhoudt.

Bemin, zwart, rood of blond, 't is alles dorst.
Een beek blijft klateren in een brandend woud,
De maan schijnt vorstelijk op iedere wei.
Hoeveel een mensch ook van een ander houdt,
't Is altoos een en altoos eenerlei.
Want dorst is alles wat men overhoudt.

Verdorst, omdat wie goed drinkt en bemint
Maar een ding leert, en altoos eenerlei:
Dat men altoos God als het einde vindt,
Een glas altoos te leeg, hoe vol het zij.
Geen ding ter wereld dat ons zoo benauwt:
Dat dorst is alles wat men overhoudt.
***
Francois Villon, mijn prins, bij Jezus' dorst,
Wij hebben nooit een droppel wijn vermorst.
Noch ooit bemind, of God erkend als vorst.
Wist gij den weg in 's werelds prachtig woud?
Heet is het bloed, en dor de keel als zout.
En dorst is alles wat men overhoudt.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Van drie Antwerpsche dooven

Gij zult mij niet willen gelooven
Wanneer ik het rustig vertel,
Maar ik zweer bij den hemel hierboven
En bij hier beneden de hel:
In Antwerpen waren drie dooven
Die verstaan u vandaag heel wel.

Hoort hoe dit wonder geschied is
Op een Zondag kort vóór den Advent,
Mijn oom, die een vroom Jesuïet is,
Bedreven in 't Oud Testament,
Staat u borg, dat er niets in dit lied is
Verzonnen, versierd of geschend.

Drie dooven die kwamen tezamen:
Jan Been uit het Schipperskwartier,
De Suus van den Kwaden Amen
- Zijn vader was koster in Lier -
En Nol met de matglazen ramen,
Op de Vogelenmarkt herbergier.

Zij hadden malkander gevonden
Voor 't bureel van de Kleine Gazet,
Waar zij alle drie elken dag stonden
Te lezen wat buiten gezet,
Maar omdat zij elkaar niet verstonden
Had geen op den ander gelet.

Zij bemerkten elkaar voor het eerste
Na Koning Albert zijnen dood.

De Suus - want die was de geleerdste -
Dacht: een volks-oploop komt er, en groot!
Hij duchtte 't gedrang om het zeerste
En wenkte hen: gaat op den loop!

Zij vluchtten hem na tot de kade,
Stijf hollend in éénen ruk;
Schoon er niet werd gelost of geladen
Was het hier bij het water toch druk.
In de zon op de Promenade
Zoekt menig man 's Zondags geluk.

Zij spraken geen woord, doch zij keken
Elkander, drie dooven, strak aan.
Dan behoefden zij niet veel te spreken
Om toch elkaars zin te verstaan.
De Suus gaf om twee uur een teeken:
't Is tijd om naar huis toe te gaan.

Doch het weer was zoo zacht en de Schelde
Lag zoo rimpelloos blank in de zon
Het was of een stem hun vertelde
Dat er weldra een wonder begon,
En ach, dooven genieten zoo zelden
De zachte muziek van de zon.

De Koning was dood. Alle klokken
Bimbomden dien dag in de stad.
Van den Ouden Godt tot de Dokken
Was geen klok, die geen rouwklanken had
Om ze neder te sneeuwen als vlokken
Verdriet over straat, plein en pad.

Jan Been is begonnen te zingen
Met zelzaam hoog stemgeluid:
‘Ach, wij stokdoove stervelingen,
Wij leven ons leven hier uit
Tusschen duizendenderlei schoone dingen
En wij weten niet, wat het beduidt!

Wij zien al die anderen loopen
Rondom ons, lichthoorig en blij!
Wat mogen wij meer van hen hopen
Dan een druppeltje medelij?
Bij geen dokter kunnen wij koopen
Het geluk van te hooren als zij.'

De twee anderen zagen met oogen,
Verwilderd van stomme schrik,
Hoe de zingende lippen bewogen
En ze dachten: 'zong hij of zong ik?
Want ik heb toch mijzelf niet bedrogen:
Dat lied was mijn zielseigen snik!'

Toen riep Nol opeens uit: 'Ik kan hooren!'
En de Suus verstond wat hij zei:
Jan Been wees verdwaasd naar den toren:
'Dat altijd maar bonzen doet hij!'
Niets was hun gelijk als te voren
Zij hoorden wat ik hoor of gij.

Dat ze er zéér gelukkig mee waren
Begrijpt gij, wanneer gij dit leest.
Zij waren in al hunne jaren
Nog nooit zoo tevreden geweest
En zij baden, dat God hun zou sparen
Dien klaren luist'renden geest.

Dit wonder vernamen veel lieden.
Die kwamen en spraken hen aan.
Zij moesten hun vrienden ontvlieden
Om niet in 't gedrang te vergaan,
En zij hoorden geregeld het zieden
Der stad als een angstig orkaan.

Zij hoorden het honderduit praten
Der dwazen, die overal zijn,
Het luide rumoer van de straten,
't Lawijt achter ieder gordijn.

Het geweld uit alle hoeken en gaten
Doordaverde hen als een pijn.

Zij hoorden nu alles gebeuren
Wat te voren het oog alleen zag.
Hoe scherp gillen menschen die treuren,
Hoe hard en gemeen klinkt een lach!
Hun trommelvlies dreigde te scheuren
In dien eeuwigen doemenisdag.

Bang vluchtten zij weg naar het Zuiden
En ze zijn hier niet wedergezien,
Hun angst voor de vele geluiden
Vergalde hun het leven misschien.
Ach, aan dingen, die nooit iets beduiden
Verdoen wij ons hooren en zien.

Nu behoeft gij mij niet te gelooven
Al weet ik goed, wat ik vertel,
Maar ik zweer bij den hemel hierboven
En bij hierbeneden de hel:
Het gelukkigst zijn blinden en dooven
In 's werelds luidruchtig bestel.

Wat ginds aan de Schelde geschied is
Op een Zondag kort vóór den Advent,
Zegt mijn oom, die een vroom Jesuïet is
Bevestigt het Oud Testament:
‘Welzalig de wijze, die niet is
Gehecht aan wat oor en oog kent’.

ANTON VAN DUINKERKEN

Mevrouw Dinger-Woroniawski

Nu reed ze door zijn land - al dat blinkende water en de spoorbruggen daarover heen - en vele kerktorentjes in het groen, - en een molen had ze ook gezien. Een hooge, zwarte romp, en in een klein venster brandde de avondzon, - maar de wieken waren stil, de wind was gaan liggen. Het vreemde land, zoo wijd en vlak, dat ze meende: het moet veranderen, er zal gauw iets komen - de zee misschien, - of een heuvelrug. - O, ze begreep nu wel dat Jaap haar niet genoeg had kunnen vertellen - hoe al die dorpen heetten, en wat voor kerken dat waren. - Als ze samen hier hadden kunnen reizen - maar hij was dood, - eindelijk gestorven aan zijn lange ziekte. - En ze was weer terug bij hem, aan zijn bed; - ze woonden middenin de bergen, het raam stond open, ze hoorden de koeklokken, en de lucht geurde. - Maar hij kon niet beter worden, de ziekte vrat zijn lichaam weg. Ze zag het alles weer voor zich, de kleine uitbouw waar hij lag, en het vertrouwde kamertje daar achter, de schoone witte gordijnen, ‘zoo Hollandsch netjes’, - en de hooge sparren achter het huis, - en 's winters al dat wit van de sneeuw. - In het begin van hun huwelijk hadden ze nog zooveel gewandeld samen - hij was gezond en flink toen ze hem leerde kennen. - Neen, niet heelemaal gezond - maar dan glimlachte hij naar haar en ademde met volle teugen de warme lucht in, - en ze beloofden elkaar sterk te maken. Nooit zou ze zijn eerste omhelzing vergeten, toen ze daar hoog op die kleine rotsvlakte stonden, - het was als omhelsde hij de heele wereld, die straalde van licht en leven!

Maar hij was dood.

De trein gonsde voort; - weer een brug, en veel hooge huizen - een stad. Ze las den naam: Rotterdam. Zou er niet één van zijn broers of zusters in den trein komen, - haar begroeten -

welkom heeten? Gerard en Lucie kende ze, die waren daar ginds bij hen geweest. - Ze moest zich beheerschen als ze hen zag. - Haastig stond ze op, de trein reed het station binnen. Maar nu was de doorloop vol menschen, die koffers droegen en voortschoven, en luide stemmen hadden. - Een witkiel, hoorde ze zeggen, eenige malen. Ze kende dat woord niet. - Witkiel? was het wel Nederlandsch? De laatste twee jaar had ze toch niet anders gesproken met Jaap, en hij prees haar altijd - maar sinds ze in het land zelf was, klonken de woorden anders. - Och, dat werd natuurlijk beter in Amsterdam, bij zijn familie. - Ze kon nu voor het raam staan en kijken. Enkele mannen en vrouwen hieven hun gezicht naar haar op, maar ze kende niemand. Neen, ze waren dan zeker niet gekomen. - Hoe lang zou ze bij Gerard kunnen zijn, voordat ze een kamer huurde? - enkele dagen misschien - of weken? - Zou het goed zijn bij hem - rustig? - Och, goed was het nergens meer. Ze had weg gewild uit dat Zwitsersche huis, en toch was ze daar gelukkig geweest, drie jaar van haar leven - maar dat was een heel leven, met hem - nu kon er ook niet veel geluk meer komen. - Maar troost bij zijn familie - en hulp. Jaap had nog gezegd: zoek een achterkamer, die op een tuin uitziet, en probeer dat werk van me geplaatst te krijgen - ze zullen je helpen. Maar *jij* beslist erover, je geeft het niet uit handen, je kent de taal, en niemand dan jij weet hoe ik het gewild heb. - Hij sprak dan soms zoo dringend, alsof hij vreemde inmenging vreesde - zelfs tegenstand. - Jij alleen - we hebben het samen in- en uitgeademd - jij alleen zult het schrijven. - Die schets over den berggeest, het sprookje over de blauwe bloemen in de sneeuw - het verhaal van zijn hond. - Als ze maar dorst. Nooit had ze geweifeld - maar nu, - nu niemand haar tegemoet kwam in het vreemde land, en ze de klanken toch niet alle kende, die Jaap haar had willen leeren. - Hoe was ook weer dat woord? witkeel? Ze legde haar hand aan haar strottenhoofd. Als je iets weg moest slikken, hier, van verdriet - was dat een witkeel hebben? En wist ze nog wanneer ze keel moest zeggen en wanneer hals? - Ze slikte nog eens, en ging weer zitten. Een oogenblik wilde ze in haar moedertaal denken, maar was bang dat ook die nu vreemd zou klinken. - Ze was niet gelukkig geweest in haar jeugd - maar hoe ver af lag dat alles! de harde woorden van

thuis, de onwil om elkaar het leven dragelijk te maken - de bitterheid van haar moeder. - In een vacantie - ze studeerde moderne talen - reisde ze met een oud-tante naar Zwitserland, en om haar vader te kwetsen, vroeg ze hem haar geboorte-acte.

- Wat wil je? vroeg hij schamper, - je aan den eersten den besten geven, daarginds, - en hier ben je te trotsch dan dat je een man aankijkt. - Ze zei: Ik wil het gevoel hebben, dat ik zou *kunnen* wegblijven - voorgoed - en had meteen spijt van die woorden, want er trok iets in vaders gezicht, - hij hield toch van haar, op zijn eigenzinnige manier. - Tante Sonja was gestorven in Adelboden; - er kwam een oom dien ze nauwelijks kende, om voor de begrafenis te zorgen. Hij vroeg of ze mee terug ging naar Warschau, - maar ze had Jaap ontmoet, en bleef. Jaap was *niet* de eerste de beste, - en bovendien was ze gebleven om haar studie. Ze hoorde veel talen, ze wilde ook naar dat deel van Zwitserland gaan, waar het Romaansch gesproken werd. Het denkbeeld om in Zürich verder te studeeren lokte haar, - ze zon op een middel om geld te verdienen - het geluk van onafhankelijkheid drong tot haar door. Zoo maakte ze plannen voor zichzelf alleen, en zocht Jaap's gezelschap niet. Aan twee Amerikaansche vrouwen leerde ze de beginselen en de uitspraak van het Fransch, - ze was niet langer tourist, en ontnam daardoor aan haar omgang met Jaap het oppervlakkige en tijdelijke. - Eind September, toen de Amerikanen waren vertrokken, raakte haar geld op. De hôteleigenaar vroeg, of hij haar voor het komende winter-seizoen kon engageeren voor zijn ontvangbureau, en ze vertelde haar Hollandschen vriend, dat ze die betrekking wilde aannemen, - als tenminste haar vader geld wilde sturen, zoodat ze een half semester in Züruch kon studeeren. Wat had hij ernstig naar haar geluisterd, - zijn oogen werden donker van nadenken. - Dat lijkt mij heel goed, zei hij op 't laatst, - en als uw vader geen geld stuurt, kunt u dan niet het allernoodigste in Züruch verdienen? - Ze spraken toen nog Fransch samen, een beetje moeitevol, maar eerlijk, ze beschikten niet over dien rijkdom van woorden, waarachter het gevoel kan schuil gaan. - En pas den laatsten avond voor haar vertrek vroeg hij haar te blijven - als zijn vrouw. - O, de ontroering om zijn bewogen gezicht. Ze voelde dat nu de liefde in haar ontstoken werd, vóór dien tijd was ze alleen nieuwsgierig geweest en wat

belust op sensatie. Ze nam zijn handen in de hare - hij zei: Ik heb hier misschien nog geen recht op, ik ben niet gezond, maar ik verlang zoo naar het volle en natuurlijke leven, en ik zou je zoo graag, zoo heel graag, altijd bij me hebben. - Ze had zich een liefdesverklaring wel anders gedroomd - maar dit was toch mooier en ontroerender geweest. Het sidderde binnenin haar. - Zullen we elkaar dan lief hebben? vroeg ze. - Hij antwoordde: Als we willen, zullen we het leeren.

Hij had wat geld, waarvan ze leven konden - toch nam ze nog de betrekking van bureauliste aan, - daarna kochten ze toen wat meubelen en linnengoed. - Uit Holland en Polen kwamen schaarsche gelukwenschen.

Katinka sloot haar oogen. - Ik zal er nu gauw zijn, dacht ze, en wat moet ik doen, als ze mij niet hartelijk ontvangen? Wat *kan* ik doen? - Zoo gauw mogelijk een kamer huren - altijd maar weer: me onafhankelijk maken.

Een licht gekreun ontsnapte haar.

Toos keek op de klok. - Je moet gaan, zei ze tegen haar man.

Hij bleef nog zitten. - Bel jij maar om een taxi.

Zijn broer Jan zei: Ik ga met je mee - en begon rustig zijn pijp uit te kloppen.

Toos zocht den blik van Gerda, haar schoonzuster. - Het wordt een officieele ontvangst.

Maar Gerda antwoordde niet, ze keek in het patience-spel van de oude mevrouw Dinger, haar schoonmoeder. - Hier moeder, die negen onder de tien.

Lucie, de ongetrouwde dochter, hield haar hoofd gebogen over haar breiwerk. - Wat wordt het eigenlijk? vroeg Margreet haar. - Gerard liep achteruit naar de deur, al pratend; - hij was juist een nieuw gesprek begonnen met Jan.

- Weet je wat je doen moet? vroeg zijn vrouw, en keek hem glimlachend aan.

Hij fronste zijn wenkbrauwen. - Wat bedoel je? Kom, Jap.

Jap en Jaap, dacht Lucie, - zoo was het vroeger. - Ze hief haar hoofd op. - Zeg nu niet meer Jap - maar niemand lette op haar woorden.

Toos stond tegenover Gerard. - Ik bedoel: Weet je waarop je uitgaat?

- Natuurlijk, Centraal Station - een Poolsche.

- Katinka, zei Lucie voor zich heen, - en dacht aan Jaap, de eerste van hen, die gestorven was - het gaf zoo'n zeere plek. En Toos had gelijk: Gerard deed alsof hij zijn opdracht niet besefte, - maar hij was toch een heel gevoelig mensch, hij hield zich maar zoo. Nu stond hij bij de deur in de aarzelende houding die ze zoo goed kende. - Wees lief voor haar - maar die woorden kon Lucie niet over haar lippen krijgen, temidden van al deze menschen. - En sprak ze nog wel ooit zoo rechtstreeks tot Gerard, moest niet alles over zijn vrouw gaan, terwille van de goede verstandhouding? - Nu waren de mannen weg, en zouden straks terug komen met de vrouw van Jaap. - Als jullie komt eten, had Toos gezegd, dan ben je er meteen bij - maar was het voor Katinka prettig, hen allen tegelijk te zien? Waarom hielden ze zoo weinig rekening met deze vrouw? Jan had indertijd van een ‘oorlogshuwelijk’ gesproken - was dat billijk? Hadden ze een van allen Jaap's strijd gekend? - Wisten ze wat deze vrouw voor hem geweest was? Weer nam Margreet het breiwerk in haar hand. - Wordt het een babyjurkje?

- Een manteltje. - Jij hebt haar nooit gezien, natuurlijk - ik bedoel: Jaap's vrouw.

- Neen, zei Margaret - ik kon zoo moeilijk weg, toen -

Toen hij stierf, dacht Lucie. Ik ging met Gerard naar Zwitserland, maar we konden zijn dood niet afwachten - we hebben nooit tijd, het eigen leven eischt ons op - doen we iets anders dan tekort schieten tegenover onze medemenschen?

- Ik vraag me af, zei Toos, - wat wil die vrouw eigenlijk in Holland? Jaap's werk uitgeven - hebben jullie daar eenige fidutie in? - een Poolsche vrouw en - ze trok met haar schouders - wat heeft Jaap *kunnen* schrijven? - hij studeerde voor arts. - Ze wierp een haastigen blik op haar schoonmoeder, als wilde ze vragen: kan ik verder gaan en vrij-uit spreken?

De oude mevrouw Dinger keek in haar kaartspel, maar om haar mond lag een bittere trek.

- Katinka kent heel goed Hollandsch, zei Lucie zacht.

Margreet sloeg haar arm om de stoelleuning van haar moeder. - En misschien moet iedereen zijn ‘Zauberberg’ schrijven, zei ze.

De oude vrouw schoof met blinde vingers haar spel dooreen.

- Kind, zei ze tegen Lucie, - het maakt me zoo zenuwachtig - mag ik niet naar huis gaan? - en plotseling snikte ze, hoog en piepend.

Lucie was dadelijk bij haar. - Als u wilt, moet u gaan, zei ze troostend als tegen een kind - dan kom ik wel eens met haar bij u - is dat goed?

De moeder tilde haar hoofd weer op. - Neen, zei ze - ik zal me wel vermannen - ik huil niet om die vrouw, maar om mezelf - dat ik een kind heb moeten afstaan - en dat is niet goed. - Het bleef een oogenblik stil in de groote kamer. Lucie voelde een blos naar haar wangen stijgen, omdat ze alweer haar moeder had onderschat.

- Willen jullie thee? vroeg Toos afleidend.

Gerda, de vrouw van Jan, vatte het gesprek weer op. - Jan moet haar maar helpen, zei ze, - hij kent veel uitgevers. - Maar wat is haar bedoeling? - Ze zal er toch nauwelijks iets mee verdienen.

- De markt is al overvoerd, zei Margreet. Een neef van haar man, Jules Belthoof, was schrijver en had een zwaren dobbel.

- We doen wel eens iets uit piëteit, zei de oude mevrouw, - wat we beter konden nalaten.

- Me dunkt, zei Lucie, en haar stem klonk ongewoon strak, - we kunnen hier niet over oordeelen. - Meteen drong het tot haar door dat dit een lichte poging was om revanche te nemen op haar moeder. - Jaap schreef dikwijls heel aardige brieven, voegde ze erbij.

- Erg kort, zei de moeder.

Er werd aan de deur geklopt, en de vriend des huizes, Max de Jonge, kwam binnen. - Hij nam het gezelschap in zich op, - hij zag den wat afwezigen blik van Toos. - Dames - ik geloof dat ik stoor - een vrouwenbijeenkomst - voor duurzamen vrede - of? -

- Ik heb het je verteld, zei Toos, hem tegemoet tredend, - we verwachten Jaap's vrouw. - Op dat oogenblik hoorden ze de voordeur ontsluiten. Max gaf alleen de oude mevrouw een hand. - Ik ga weer, zei hij, - en keek over zijn schouder de gang in - een ontmoeting zou niet meer zijn te vermijden? - Vóór Gerard liep een kleine, slanke vrouw in een donkeren mantel; - haar gezicht was rond en fijn van trekken. Nu ging

ze als van hand tot hand - en sprak geen woord, maar liet zich geduldig door al die vrouwen omhelzen.

- Hé, Max, zei Gerard, - mag ik even voorstellen: mijn schoonzuster, mevrouw - e - mevrouw Woro - neen, mevrouw Dinger, natuurlijk.

- De Jonge, zei Max, en boog. Pijnlijk, dacht hij. Ongemerkt wilde hij verdwijnen, maar botste bij de deur tegen Jan; - beiden stootten gevoelig hun voorhoofd.

Lucie was de eerste die sprak. - Tinka, zei ze - laat ik je mantel toch aannemen.

Katinka zag bleek, en keek met groote oogen voor zich uit.

Over het smalle, stille water de gewelfde brug, en de vlakke, breede, over de rivier, die iets meer kans had op bewogenheid. - Katinka keek graag naar het water, vooral als de zon erop scheen, of de electrische lichten erin weerspiegelden, groen en rood-achtig, in lange, weeke kronkelingen. - Nu stond ze met haar hand aan het gordijn, aarzelend om het dicht te schuiven. De kamer beviel haar, en het uitzicht kon ze niet genoeg in zich opnemen. Dikwijls zei ze zichzelf: Nu moet ik het vastleggen, om het later te weten, - en ging dan soms voort met haar gedachten: Denk ik hier niet lang te blijven? - Wat moet ik ‘later’ beginnen? Ze wist het niet, maar het leven leek tijdelijk, door al het verdriet en alle moeiten. Zich aanpassen in het vreemde land, dit keer alleen - en werken. Niet meer dat eenvoudige werk met haar man, spelenderwijs de taal te leeren uit zijn mond - het hem behagelijk maken, verplegen. - Het was nu een worstelen geworden met diezelfde taal, die ze wel is waar aan alle kanten hoorde, maar die minder tot haar hart leek te spreken, nu Jaap er niet meer was. - En of ze er goed aan had gedaan, de studie van het Fransch weer op te vatten? Ze liep college en las veel, maar soms zat ze dagen-lang te ploeteren aan een kleine novelle van Jaap, die ze niet naar haar zin gemodelleerd kon krijgen, - en om dit werk was ze naar Holland gekomen. Ze nam zich telkens voor, het als haar voornaamste taak te zien, ze legde de papieren 's avonds klaar, bovenop de Fransche boeken - maar het gebeurde dat ze ze 's morgens driftig wegschoof, en haar volle belangstelling gaf aan een moeilijk brok Oud-Fransche poëzie. De schetsen die persklaar hadden ge-

legen, waren nu of gepubliceerd, of door tijdschriften- en krantenredacties ter plaatsing aangenomen, - zonder eenigen geestdrift, koel en zakelijk. Katinka begreep dit: in hun gedrukten vorm waren ze haar tot nog toe tegengevallen. - Ze ontmoette eenzelfde teleurstelling bij Jaap's familie, zich niet uitend in scherpe woorden, eerder in een korten lach, een luchtig en toch verlegen complimentje. Ook kwam het haar voor, dat ze gemeden werd; - de beide keeren dat ze bij Jan en Gerda was aangeloopen, had Jan zich na vijf minuten verontschuldigd, en nu wachtte ze nog op een tegenbezoek van hen.

Katinka schoof het gordijn dicht en keek de kamer rond. - Ik met mijn armzalige novellen, dacht ze - nee, ze zullen niet bij me komen. 's Zondags eet ik bij een van hen, en in hun eigen huis praten ze over hun eigen belangen - dat gaat vanzelf. Lucie vraagt wel eens naar Zwitserland - moeder haalt herinneringen op aan vroeger, toen al haar kinderen thuis waren - en dat vind ik prettig - ja, dat weet ik nu plotseling - ik luister en leef dan van mezelf weg. De anderen hebben een glimlach van verteedering - maar voor mij is het geschiedenis. - Ze stond nog bij het raam, - het was of er iets in haar groeide, maar tot gedachte werd het nog niet. - Met een zucht liep ze de kamer door. - Ze wilde uitgaan om een krant te koopen, waarin mogelijk een feuilleton van Jaap stond.

Het was nu voorjaar, en sinds den laten zomer was ze hier. De oude iepen langs de gracht hadden prille blaadjes, die in den schemer tot een dunne sprei werden over de boomen, maar hier en daar door een electrische lamp vreemd schril werden belicht. - Katinka liep de rumoerige binnenstad tegemoet, enkele straten hoefde ze maar te gaan, op het Rembrandtplein was een kranten-kiosk; - maar de menschenstroom nam haar mee, het voet-geslif over het asfalt, het duistere gewirwar van stemmen, brokkelig, onharmonisch en toch boeiend. - Dit was de stad waar Jaap had geleef, totdat hij naar Zwitserland ging, - hier liep hij als student, haastig meest, en toch veel in zich opnemend, huiverig voor de lichte vrouwen, die hem in 't voorbijgaan toelonkten. Hij had haar eens gezegd: Ik wist dat ik niet sterk was, ik voelde me dikwijls moe, en dan, vooral in de lente, was het alsof die vrouwen mijn te dunne bloed wilden uitzuigen. - Ze kwam op het Muntplein, waar ze even draalde, - de

Kalverstraat lokte haar niet, ze wilde langs het Rokin loopen, maar stond in een menschenkluwen, en kon voor noch achteruit -. Een man naast haar hoorde ze zeggen: ‘Ik heb Maup op zijn achterste zolder gejaagd door’ - verder verstond ze niet. De Munttoren begon te spelen: ‘Merck toch toe sterck’ - de woorden van dat lied had Jaap haar geleerd - het klonk luid over alles heen, - maar wat die man gezegd had, begreep ze niet. - ‘Op zijn achterste zolder gejaagd’. Zou ze deze taal ooit leeren? Ze wilde zuiverder leeren spreken dan het volk, en toch met alle kracht en kleur en humor van het volk. Niet alleen om Jaap's werk te voltooien - ze wist nu wel: hij was een beginneling geweest in het schrijven - hij beheerschte den vorm niet, hij had gezocht en rondgetast. Als hij niet ziek was geworden, en zijn studie had kunnen afmaken, dan was hij waarschijnlijk nooit gaan schrijven. Maar hij voelde zijn vroegen dood, en wilde zich uiten, haastig nog over het leven praten, terwijl het hem ontglipte, - zooals een kind al zijn speelgoed zou willen omhalen, als moeder gezegd heeft: je moet naar bed. - Ze bleef staan voor een kunsthandel, en voelde de volle bewogenheid van haar ontroering. Was ze niet veel ouder geworden in die enkele maanden na Jaap's dood? Het kwam haar een oogenblik voor dat ze zijn moeder was geweest, die nu nog voortdurend zorg had over hem, alsof hij de taak die hem ontnomen was, toch tot een eind moest brengen.

Langzaam liep ze voort, steeds in gedachten; - de wind was koel en spelend om haar gezicht. Allerlei beelden trokken aan haar voorbij: ze zag Jaap naast zich loopen door een weiland vol bloemen, - ze hoorde hem zeggen: Er is een hoogere werkelijkheid dan de tastbare, - het geestelijk leven is voor den mensch het voornaamste - en daarmee brak zijn stem plotseling af. - Wat zou hij verder hebben kunnen zeggen? Het zichtbare leven was toen nog zoo goed en zoo rijk geweest - de zonnewarmte, de glans van Jaap's oogen, de druk van zijn armen om haar heen. - En had dit alles niet moeten zijn, omdat iedere gedachtenvlucht ontstijgt aan de herinnering van een aardsche werkelijkheid?

Toen ze thuis kwam, sloeg ze de krant open, las hier en daar een paar regels, zonder veel aandacht. Totdat haar blik viel op de woorden: Uit het nagelaten werk van Jacob Dinger, en ze

daarop bleef turen, denkend: nu moet ik dit stukje lezen, het zal me tegenvallen, - en dan.... - Het heette: De Reizigster. Ze las de eerste alinea mechanisch, en begon opnieuw - ze had er zich nog niet voldoende op ingesteld. Het wilde een korte karakterschets zijn van een zwervende, eenzame vrouw, niet jong meer, asthmatisch, steeds op zoek naar het gunstigste klimaat en het comfortabelste hôtel; - een vrouw die in ieder vriendelijk woord van een voorbijganger de mogelijkheid wilde zien tot vriendschap, tot iets echts en blijvends. - Katinka las het feuilleton langzaam ten einde, en schudde haar hoofd. - Neen, zei ze zichzelf, het is niet strak en suggestief genoeg, het is vol van toevallige woorden en wendingen - in werkelijkheid is zoo'n leven tragischer en schooner - en wat heeft het schrijven voor zin, als de werkelijkheid er niet door geopenbaard wordt? In dit geval: die van de rustelooze vrouw - en altijd door die van den schrijver zelf? Jaap heeft getracht zich te uiten - hij heeft het niet gekund. - Ze liet haar handen in haar schoot rusten en tuurde voor zich uit.

Toen er op haar deur geklopt werd, dacht ze dat ze heel lang zoo had gezeten, en verwonderde zich over den laten bezoeker.

Haar schoonzuster Lucie kwam binnen, en ze begreep onmiddellijk de reden van haar komst. De vrouwen kusten elkaar.

- Ik breng je een krant - maar - heb je het al gezien?

- Ja, dank je - ik ben uit geweest om er een te koopen.

Lucie ging zitten. - Juist - en ik dacht een heel rustigen avond te hebben - toen las ik dit - ik vind het wel een aardig stukje. Katinka antwoordde niet, en Lucie ging voort: Misschien het beste wat ik nog gelezen heb van Jaap. - Wat dunkt je? - Maar - het is zulk jong werk, hij heeft niet de plotselinge rijpheid gehad van den kunstenaar die vroeg moet sterven. Jan, en vooral Gerard, vinden het van hoegenaamd geen verdienste - maar dat lijkt mij een onbillijk oordeel; alleen, Jaap had den tijd noodig, en dien kreeg hij niet, helaas. - Ze wendde haar hoofd. - Nu zal ze over iets anders gaan praten, dacht Katinka, ze meent dat ik voor deze woorden ontoegankelijk ben, - tegen Gerard zal ze zeggen: Ik heb mijn best gedaan, - het lukt mij niet. - Ze zijn trotsch op hun naam, ze vinden dat ik dien misbruik - maar wie durft mij ronduit te vragen, ermee op te houden? - Ik moet terug gaan naar mijn land - hoe was ook

weer die uitdrukking, die ik niet kende? - Ik heet Woroniawski, - niet Dinger.

Ze keek Lucie aan en kon geen woorden vinden - haar blik was hulpeloos en verward - de ander zag het.

- Tinka, zei ze haastig - ik bedoel maar dit: Maak je niet teveel illusies. Jan zegt dat je geen uitgever zult vinden voor een bundel van deze schetsjes - en ik geloof ook dat je je tijd beter voor iets anders gebruiken kunt. Dit is geen bemoeizucht, maar - Waarschijnlijk ligt het Fransch je ook beter dan onze stugge taal - in dit stukje staan een paar kleine fouten - nou ja, dat doet er niet toe. - Ze lachte even. - Zie je, ikzelf beheersch de taal niet eens volkomen - ik had je andere dingen willen zeggen. Ze stond op en sloeg een arm om Katinka's schouders. - Geloof me, ik wil je helpen.

Katinka antwoordde niet, ze dacht nog aan wat die man gezegd had op het Muntplein; - als het haar weer inviel, zou dit een teeken zijn dat ze de taal kon leeren. - En onderwijl dacht ze vaag aan haar ouderlijk huis, haar moeder - en - Nu glimlachte ze plotseling. - De taal is moeilijk, zei ze - ik hoorde zoo straks iemand zeggen: ‘Ik heb Maup op zijn achterste zolder gejaagd’ - Wat beteekent dat?

Lucie ging verwonderd weer zitten. - O - e - ja, het is een uitdrukking die ik nooit zou gebruiken - je moet zoo met die dingen oppassen. Ze gaf een omschrijving, en vermeed het de ander aan te zien. - Een half uur later nam ze afscheid, ontevreden met zichzelf.

Den volgenden dag kwam Katinka niet bij Gerard en Toos. Ze schreef: ‘Wil me verontschuldigen, ik blijf vandaag liever thuis’, - en verbrak daarmee alle regelmaat van den omgang met de familie Dinger.

Twee jaar later verscheen er een kleine roman onder den titel: ‘Grillige Lente’; de schrijfster noemde zich voluit: Katinka Woroniawski. Het was de levensgeschiedenis van een jongen, die nauwelijks tot man werd. Hij onderging zijn jeugd als een ziekte, en dan plotseling weer als een niet eindigend feest, - een feest van jonge zinnen en groote, maar half begrepen beloften. In 't laatst van zijn leven koesterde hij liefde voor een vrouw, door wie hij niet werd opgemerkt, - wat de wereld noemt: een

vergeefsche liefde - maar voor hem was dit gevoel de grootste openbaring die hem te beurt viel. Hij stierf als bij toeval gedurende een influenza-epidemie, en niemand treurde meer dan oppervlakkig om hem, want hij was allen menschen vreemd gebleven. - Dit eenvoudige, tragische en toch ook levensblijde verhaal, werd gunstig ontvangen. Katinka had er een jaar aan gewerkt, onder haar Fransche studie door, en eigenlijk verwonderde het haar niet dat de eerste uitgever, dien ze het manuscript had laten lezen, het ook aanvaardde. - Het boek verscheen niet onmiddellijk, maar ze kon wachten. - Als eerste van de familie Dinger sprak ze er Toos over, toen die haar eens aantrof bij het corrigeeren van de proeven.

- Is het je dissertatie? vroeg Toos.

De ander glimlachte. - Neen, het is geen Fransch. Ze dacht even na: - Ik kan het me zelfs niet in het Fransch geschreven denken - het is een Hollandsch boek. - Ze merkte dat haar schoonzuster niet wist, wat ervan te gelooven. Nu troffen hun blikken elkaar. - Houd me niet voor den gek - is het een leerboekje voor de scholen?

Katinka schudde haar hoofd. - Je moet het op je nachtkastje leggen, ze zei, - en lezen als je niet slapen kunt - het is bed-lectuur, onzwaar, en zonder pretenties. En daarna droom je van je jeugd, en misschien zie je zelfs je broers en zusters.

- Is het dan een familie-roman?

- Neen - het is een jeugd-geschiedenis. Als het verschenen is, zal ik jullie een exemplaar brengen - en dan keer ik waarschijnlijk naar mijn land terug. - Ze keek voor zich uit, haar blik werd nu zoo afwezig, dat Toos niet verder dorst te vragen. - Van hun eerste ontmoeting af had ze zich met deze vrouw niet op haar gemak gevoeld.

Na het af scheids-diner bij Gerard, bracht Max de Jonge haar naar huis. - Wat wil je, vroeg hij, een taxi - of....?

Ze antwoordde rustig: Ik wil graag loopen, en hij kon haar toon niet misverstaan. Ze ging weg, haar gedachten waren haar misschien al vooruit, ze herinnerde zich niet meer dat hij haar een jaar geleden ten huwelijk had gevraagd - het zou nutteloos zijn, daar weer over te beginnen. Hij dacht aan hun eerste ontmoeting, toen het Gerard vreemd was geweest, haar met den

familie-naam te noemen - hij zag haar naderen door de gang, en was geneigd te denken, dat hij haar toen al lief kreeg. En zooals toen was nu haar loop en haar houding: onafhankelijk, in zichzelf gekeerd en tragisch.

- Tinka, zei hij - weet je nog? - Die buil op mijn voorhoofd, daarmee begon het - jij hebt hem me geslagen.

Ze lachte even met gesloten mond, en hij ging voort: Hoor eens - dit heb ik al zoo lang willen weten - die avond, voelde je je toen nog de vrouw van Jaap - of was je alweer - hij aarzelde een oogenblik - het Poolsche meisje?

Ze antwoordde: Ik ben altijd Katinka geweest.

- Ja - maar verder? Nu vragen de Dinger's zich af, waarom je dit boek onder je eigen naam hebt gepubliceerd - ze achten het kwetsend voor de oude mevrouw, en kwetsend voor je eigen verleden.

- Het is *mijn* boek, zei ze.

- Natuurlijk - maar Jaap was jouw man.

Ze liepen zwijgend voort. Hij dacht: Waarom zeg ik dit? Ze heeft het korte leven van dien man trachten te begrijpen, ze heef meer voor hem gedaan dan eenig ander mensch, en kon dat doen, doordat ze zichzelf was. - Hij legde zijn hand op haar arm. - Tinka, waarom ga je weg?

Ze zei peinzend: Mijn vader heeft me gevraagd terug te komen, bovendien is mijn werk hier af - zoo voel ik het tenminste.

- En is er niemand om wien je blijven wilt? Met zijn vingers omklemde hij haar arm, als wilde hij haar dwingen, stil te staan.

Maar ze liep voort. - Blijven heeft geen zin. Misschien kom ik eens terug, als jij heel dringend roept, bijvoorbeeld - maar ik geloof niet dat je dat kunt. Ik ga nu naar mijn land, om heelemaal mezelf te worden - het duurt lang, tot we volwassen zijn.

Hij vroeg naar haar familie, en haar geboortestad. Toen ze voor haar huis stonden, zei hij: Geef me tenminste je adres.

Ze glimlachte. - Dus mijn naam ken je.

- Tinka, zei hij - die naam heeft me altijd doen denken aan den toon van een triangel, of de belletjes van een tambourijn; - nu gaat de muziek weg uit mijn leven.

Ze dacht: hoe gemakkelijk laat hij me los, - en meteen daarop, terwijl ze hem een naamkaartje reikte: hoe gemakkelijk koop ik me vrij.

Maar toen ze even later in haar kamer stond en voor het laatst naar de lichten keek boven het breede en het smalle water, en de boomkruinen zag, die niet bewogen - toen zei ze zichzelf: Neen, - gemakkelijk is het niet geweest, alleen de laatste gebaren kosten geen moeite meer - het afscheid van de schoonzusters, en van Max, die zich verbeeldt mij lief te hebben. Neen, - deze jaren zijn moeilijk geweest - een vrijwillige ballingschap. Mooi zijn die lijnen van de brug, prachtig de glanzen op het donkere water. En mijn huwelijk is mij lief geweest, - en ook de strijd was mij lief; - het schrijven van dat boek - en hoe zwaar! - Stil, je hoeft er toch niet om te huilen. - Maar de tranen drupten langs haar neus. - Ze veegde ze weg, en dacht aan het weinige dat haar morgen nog restte te doen. - Haar koffers stonden klaar - een paar kleinigheden moest ze nog pakken - enkele brieven posten, haar huisjuffrouw betalen. - Haar paspoort was ook in orde - ze heette nog altijd Katinka Woroniawski....

ELISABETH ZERNIKE

Eerlijk geld

I. Materieele en geestelijke waarden

Aan verbetering der sociaal-economische verhoudingen in de wereld heeft de fransche revolutie een krachtigen nstoot gegeven.

Vóór die revolutie berustte de klassenindeeling in den Staat in de eerste plaats op het uit de historie voortgekomen, gegroeide, en welhaast onwrikbaar geworden Voorrecht. Nà de revolutie de onontkoombare historische nawerking. Onontkoombaar, vanwege het traagheidsmoment in den mensch. In de geschiedenis zijner onderlinge verhoudingen eindigt of begint niets abrupt. Ook niet door een revolutie. Maar naast die op de oude basis kwam toen toch - en in verder gaanden groei en ontwikkeling haar steeds meer overheerschend - de klassenindeeling op de basis van het mercantiele intellect. Een basis, welke vóór de revolutie natuurlijk ook, in niet-vrije ontwikkeling, bestaan had: namelijk alleen in het bereik van een kleine minderheid, en niet in elke volksgemeenschap in gelijke mate.

De veranderingen in het sociale bestel van een steeds grooter deel der aarde - welke in de eerste plaats leidden tot de vaststelling van het recht voor ieder individu op het behoud van materieele eigendomsvermeerdering, verkregen en bereikt door eigen vernuft en intellect - vormden den stimulans tot de vrije ontplooiing der menschelijke kundigheden op het gebied van wetenschap en industrie. De daardoor ingezette wisselwerking tusschen die twee wijzen van activiteit der menschen, eerst min of meer incidentieel, heel veel later eerst in volkomen systematische organisatie geheel duidelijk aan den dag komend, bracht wederzijdschen groei. Het productie-apparaat ontglipte den eenling. Steeds meer voor één zaak. Steeds voor meer zaken. Steeds meer kwam nu op den voorgrond, dat in het vervormde pro-

ductie-apparaat een scheiding gekomen was tusschen de twee daartoe noodige menschelijke waarden: de Denkkracht en de Spierkracht. Een scheiding, welke er in principe door alle tijden heen wel geweest is. Maar nooit nog op zoo'n schaal!

Laten wij trachten in te zien wat de hoofdfuncties zijn van deze in het nu geworden productie-organisme apart van elkaar ingestelde krachten.

De functie van de Denkkracht in dat organisme is niet alleen de organiseering van aanvoer en verwerking der grondstoffen tot de gewenscht wordende eindproducten, maar ook de voordeeligste tegeldemaking daarvan. Dit laatste met behulp van het mercantiele intellect. En dit leidt vanzelf tot opstapeling van materieele waarden, tot eigendomsaccumulatie, tot kapitaalvorming. De drang daartoe is inhaerent aan ons menschen. Zij valt reeds in alle primitiviteit te herkennen in den wensch naar het bezit van een schuur of een huiskelder. Zij is zelfs bij sommige diersoorten aanwezig, zij het alleen maar voor zoover het hunne natuurlijke levensbehoeften betreft. Zij is dus niet een betwistbaar voorrecht van speciale kapitaalvormers, maar zij is een onvervangbaar fundament voor ons menschen, zoolang wij waarde zullen hechten aan de materie. Zij heeft ons in staat gesteld te komen van den oermensch tot onze hedendaagsche samenleving en materieele cultuur.

De functie van de Spierkracht in het productie-organisme bepaalt zich tot min of meer volkomen-machinale arbeidslevering, met als natuurlijk gevolg op den duur lichamelijke krachtsvermindering, dus prestatie-achteruitgang.

Hetgeen bij den denkkrachtige overigens ook het geval is. Maar zijn arbeid heeft meer vanzelfsprekenderwijze reeds voordien geleid tot resultaten in vormen welke oppotbaar zijn. En, afgezien van tallooze partieele verliezen, leidden de economische en sociale omstandigheden na de fransche revolutie tot aan den grooten oorlog tot winst-over-de-geheele-lijn. Tot de vorming van Kapitaal. Overal op aarde.

De arbeid van den spierkrachtige als zoodanig is niet oppotbaar, en leidt uit zichzelf niet tot kapitaalvorming. Kon het dus in eerste instantie anders uitvallen dan het gedaan heeft? Was het niet vanzelfsprekend en volkomen natuurlijk dat de denkkrachtigen de werkgevers, de leiders werden en

dat de spierkrachtigen de werknemers werden, de arbeiders? Op zichzelf kan daartegen geen enkele bedenking bestaan, ja, is elke andere plaatsing onnatuurlijk en dus op den duur niet te handhaven, noch in de ‘kapitalistische’ landen, noch in Sovjet-Rusland.

Voeg evenwel bij deze essentialia der functies van Denkkracht en Spierkracht die van het menschelijke Egoïsme, want beide categorieën bestonden en bestaan slechts uit menschen. Helaas mag en moet dit niet uit het oog worden verloren. Want wanneer de sociale ontwikkeling van dezen stand van zaken, geboren uit de verheven gedachte der fransche revolutie: van vrij heid, gelijkheid en broederschap, in den loop der 19e eeuw geleid heeft tot wat men is gaan noemen het ‘kapitalistische’ stelsel, waarbij de kapitalisten de uitzuigers en de arbeiders de uitgezogenen heeten te zijn, dan dient men zich toch goed voor oogen te houden, dat hier van een stelsel geen sprake kan zijn, dat hiermede het zoogenaamde ‘kapitalisme’ als zoodanig niets te maken heeft, maar dat het schuldige element is: het ongebreidelde egoïsme van den mensch! Immers, of de landswetten den ‘kapitalist’ of den ‘sociaal-democraat’ of den ‘bolsjewist’ ongebreideld laten in zijn egoïsme, de resultaten doen zien dat het niet aan dit of dat stelsel ligt, maar aan het vrij gelaten menschelijk egoïsme, dat de voor een ieder geldend te maken idee: Loon naar Werken!, slechts leus blijft en geen werkelijkheid wordt.

Intusschen, zoo ontstond dan de nieuwe klassenindeeling volgens den vetten ‘Kapitalist’ en den uitgemergelden ‘Arbeider’.

Moet hier worden opgemerkt, dat de afstammelingen der kapitalisten niet uitsluitend denkkrachtigen zijn en dat die vaak voorkomen onder de afstammelingen der spierkrachtigen? Natuur en sociale economie volgen nu eenmaal niet de zelfde lijn. Evenwel, het gaat niet om familienamen, maar om begrippen. En denkkrachtigen en spierkrachtigen zullen er nog lange, lange tijden zijn, elke groep met hare eigen specifieke economische functie. Maar beide groepen bestaande uit menschen, wier onderlinge posities op grondslagen van billijkheid dienen te worden opgebouwd.

Hoe was de verdere sociale ontwikkeling? Wat was de reactie op de geleidelijk gegroeide overdrijving van het egoïsme der

Leiders, der tot 'Kapitalisten' geworden Leiders? Want in de geschiedenis der sociale verhoudingen, nationaal of internationaal, volgt steeds reactie op actie. Dit is steeds zoo geweest. En zal als correctief op verkeerde actie ook steeds zoo blijven. Inderdaad, evenals het individu, reageeren ook groepen en volksgemeenschappen op recht en onrecht; alleen het tempo is een ander. Kunnen wij menschen eigenlijk ook wel iets anders dan reageeren?

De reactie op de uitbuiting van de Spierkracht door de Denkkracht, d.w.z. de reactie op de arbeidersuitbuiting op het niveau van het ongebreidelde menschelijke egoïsme, was het Marxisme eerst, het Leninisme daarna; eerst de klassenstrijd; daarna de klassen-onderstebovenkeering. Zoo wordt het in eerste instantie reeds dadelijk duidelijk, dat men daarmede helaas niet veel boven afbraakbegrippen uit gekomen is. Intusschen is eveneens duidelijk, dat het de niet-voldoende gereglementeerde werkingen der drijfveeren van denkkrachtigen en spierkrachtigen waren, welke geleid hebben, gelijk de geschiedenis ons heeft geleerd, eerst tot de superpositie van Kapitaal boven Arbeid, daarna tot de vijandige tegenoverelkaarstelling van Arbeid en Kapitaal, eindelijk in Sovjet-Rusland tot de onderstebovenkeering en de (schijnbare) plaatsing van Arbeid boven Kapitaal. (D.w.z. het privé-kapitaal, niet dat van den algemeenen werkgever,den Staat).

De eerste vraag is nu: Had de sociaal-democratie, welke het Marxisme belijdt en tracht te verwezenlijken, op eene andere wijze dan door klassenstrijd haar doel kunnen bereiken?

Wat was haar doel?

Hare doelstelling werd bepaald door de veelal ellendige arbeiderstoestanden, welke toenmaals bestonden temidden van groeiende, en soms weliggroeiende kapitaalvormingen. Een moreele waarde van hooge beteekenis lag aan hare doelstelling ten grondslag: mededoogen met den Eenling-Arbeider die, zijn spierkracht gevende en opmakende in het productie-organisme, niet in staat was tot eigendomsaccumulatie te komen, en daardoor evenmin om weerstand te bieden aan het egoïsme der leiders en machthebbers, ja, dit in zekeren zin voedsel gevend. Maar wat de Eenling-Arbeider niet kon bereiken, dat zou weggelegd moeten wezen voor de Massa, was de redeneering. In

aaneensluiting. Gezamenlijke eigendomsaccumulatie moest worden nagestreefd. Niet als basis voor den verderen groei of ook maar voor eene verbetering van het productie-organisme. Maar als basis voor den strijd daartegen. De Arbeidersmassavorming was de leus. Voor den strijd!

De Idee-stelling was dus: Strijd! En zij leidde tot een leer, welke in strijd hare verwezenlijking zag en nastreefde. Kon het in eerste instantie eigenlijk wel anders? Historisch is het niet anders gegaan. En volgens de wet van actie en reactie zal het zeker zoo en niet anders hebben moeten wezen.

Te bedenken valt nu evenwel dat de Denkkracht, zelfs zonder daarop uit te zijn, de volksgemeenschap diende, al stelde zij daarbij de Spierkracht niet veel hooger dan een machine. Terwijl de Spierkracht door hen, die haar boven de machine wilden doen uitgaan tot een menschwaardig bestaan, geleid werd in de richting van schade-aanbrenging aan het productie-organisme en daardoor aan de volksgemeenschap.

Waarom?

Juist omdat de sociaal-democratische arbeidersstrijd den Arbeider meer materieele voordeden heeft gebracht - en daardoor ook meer moderne levensbehoeften -, is daarover de strijd ontaard. En dáárin dan ook heeft het uitsluitende gewin gelegen. In materieele waarden. Doch veel ging daarbij tegelijkertijd verloren, èn voor hem, èn voor de volksgemeenschap.

Hooge geestelijke waarden gingen in en door dien strijd te niet: arbeidzaamheid, tevredenheid, en spaarzaamheid. In hunne plaats kwamen: arbeidsschuwheid, onverzadigbaarheid en spilzucht.

En toch, niet in arbeidsschuwheid ligt het productievermogen van den Staat en van de wereld, wel in arbeidzaamheid. Niet onverzadigbaarheid kan leiden tot geluk, wel tevredenheid. En niet spilzucht vermeerdert de materieele waarden der menschheid, wel spaarzaamheid.

De tweede vraag is: En het Leninisme, het bolsjewisme?

De fransche revolutie was eene worsteling van tegen elkaar botsende gedachten-complexen, welke kwam, toen het nieuwe volgroeid was.

De russische revolutie is, na voortijdige voorpogingen, ont-

staan in een door den geweldigen schok van den grooten oorlog ondermijnd en naar west-europeesche begrippen verouderd sociaal-politiek systeem van een oost-europeesche, in menig opzicht primitieve en achterlijk gebleven volksgemeenschap. Zoo is de russische revolutie ten slotte toch voortijdig gekomen, en dus aan te zien als een onvoldragen kind. En deze omstandigheid zal ongetwijfeld invloed hebben zoowel op de historische ontwikkeling dezer revolutie als op de ten slotte uit haar blijvendvoortkomende gevolgen voor de menschheid.

Vragen wij ons af in welke richting, van sociaal-economisch standpunt bekeken, de russische revolutie zich ontwikkeld heeft, dan moet het antwoord wel luiden, dat in dit geval de reactie op het sociaal-economische stelsel van het Czarendom niet geleid heeft tot een opperste individueele vrijheid, gelijkheid, en broederschap, maar tot een nieuwe gecentraliseerde sociaal-economische Oppermacht, ditmaal evenwel uitgeschoten tot opperste trustvorming, omvattende alle activiteit, alle bedrijven van den reusachtig grooten Staat. En aan deze nieuwe Oppermacht heeten ditmaal alle verdere leden der staatsgemeenschap gelijkelijk onderworpen te zijn. Bolsjewistisch Rusland is geworden de grootste trust in de wereldgeschiedenis. Zij het ook een trust zonder aandeelen. Maar wel een supertrust, met een horizontalen zoowel als verticalen uitbouw, alle levende en materieele hulpbronnen van het russische wereldrijk omvattend, een uitbouw zoo volkomen alzijdig als tot heden nog geen enkele wereldtrust, nog geen enkel sociaal-politiek systeem, waar ook ter wereld, ooit te zien heeft gegeven. Een Supertrust met een kapitaal geheel in handen der Leiders. Niet alleen dus het bedrijfsgezag, zooals bij het ‘kapitalistische’ stelsel, maar ook het Staatsgezag. En het geheele kapitaal.

En vanwaar dit kapitaal, dat niet van bereidwillig-stortende aandeelhouders kwam? Hoe kan het antwoord hierop anders luiden dan: in eerste instantie van de vroegere bezitters, zijnde de toenmaals bestaan hebbende wereldlijke machthebbers en crediteuren; in tweede instantie van de toenmaals overgebleven bezitters, de kerkelijke machthebbers; in derde instantie van een oneconomische exploitatie en tegeldemaking van natuurlijke hulpbronnen, waarbij vooral wordt gedacht aan de tegeldemaking, evenwel op de basis van mercantiele ontwaarding, der gedurende

geologische tijdsgewrochten ontstane eenmalige delfstoffelijke oogsten van petroleum, steenkolen en erstsen, een mercantiele ontwaarding, welke nooit, nooit meer te herstellen is.

En de dividenden van deze geweldige trust; waar zijn zij gebleven?

Kan men van ‘kapitalistisch’ gezichtspunt tot een andere gevolgtrekking komen dan deze, dat de bolsjewistische supertrust der U.R.S.S. reeds driemalen haar bedrijfskapitaal heeft verloren?

En zal de wangunst tusschen de groote Mogendheden, welke tot heden geen vertrouwen hadden in deze supertrust, nu ten slotte tot gevolg hebben dat zij voor een vierde maal het bedrijfskapitaal voor haar alles-omvattend bedrijf zal kunnen verkrijgen?

En zal dit vierde bedrijfskapitaal wel dividenden te voorschijn brengen? Of ook te gronde gaan?

In één opzicht zal de opperste leiding wellicht geleerd hebben en tot meer redelijke economische inzichten gekomen zijn. Want schrok men in de Vereenigde Staten, eenmaal het meest ‘kapitalistische’ land der wereld, niet terug voor reuzenscheppingen wanneer daartoe behoefte bleek te bestaan, zonder daarbij op een vooraf vaststaande rentabiliteit te letten, hoevele reuzenscheppingen heeft de ‘URSS’ supertrust niet op haar credit, of zeggen we liever debet, staan, waarbij niet alleen het economische begrip ‘rentabiliteit’ werd vernalatigd, maar ook het economische begrip ‘noodzakelijkheid’ volkomen werd ter zijde gesteld?

Wanneer hier ietwat in den breede is ingegaan op de sociaal-economische zijde der russische revolutie, dan was dat om op één groot verschil te wijzen tusschen het economische fundament van het ‘kapitalistische’ stelsel, bestaande in het zetten van de tering naar de nering ter materieele winstverkrijging, al mogen daarop ook veelvuldige en betreurenswaardige inbreuken worden gemaakt, en dat van het bolsjewistische stelsel. Duidelijk is, dat in het laatste geval van het ontstaan van kapitaal geen sprake kan wezen en dus nog veel minder van kapitaalsgroei. Tot nog toe leverde het slechts kapitaal-tegrondegang op. Daarop kan der menschen materieele vooruitgang niet worden opgebouwd.

En zal de russische revolutie in sociaal-politiek opzicht een

nieuwe, een betere gedachte voor de menschheid brengen?

Wie kan historisch zoo ver vooruit zien om op deze vraag met zekerheid het juiste antwoord te geven?

Te vergeten is evenwel niet, dat het Bolsjewisme de reactie is op het.... Czarendom, en bovendien ontstaan is in den troebelen tijd van een zooveel vernietigenden wereldoorlog.

Welk goeds voor de menschheid zal uit zoodanige reactie te voorschijn komen en kunnen komen?

Een oplossing van het vraagstuk der op billijke en rechtschapen grondslagen op te bouwen sociaal-economische verhoudingen in de wereld, door de russische revolutie, lijkt volkomen uitgesloten.

Niet in strijd ligt de oplossing van het vraagstuk der sociale plaatsingen van de menschen. De oplossing van het vraagstuk hoe adequaat loon aan een ieder te doen toekomen naar gepresteerden arbeid, m.a.w. hoe een billijke verdeeling te verkrijgen der materieele waarden onzer aarde, naar gepresteerden lichamelijken arbeid en dat in verband met de natuurlijke samenhangen tusschen ons menschen, welke samenhangen door de Natuur en niet door de menschen zijn geschapen, de oplossing van dit groote sociaal-economische vraagstuk zal alleen gevonden kunnen worden door een objectieve bestudeering en classificatie van alle in het spel meedoende factoren in hunne onderlinge verhoudingen, en in hunne verhoudingen tot het geheel, de volksgemeenschap, den Staat. Door eene bestudeering zonder hartstocht of bevooroordeeldheid, opgewekt door verbittering of door andere booze of onjuiste, zij het begrijpelijke, reacties tegen bestaande feiten en fouten, door een bestudeering op een geestelijk hoog niveau, welke tot juiste begrippen leidt en tot eene daarop berustende Wetgeving.

Niet in de groeps- of massagewijze eigendomsaccumulatie, noch in die van enkelingen op zich zelf ligt het welvaren van den Staat; evenmin in het rukken en plukken aan zijn aanwezige goederen- en kapitaalsaccumulatie. Dus niet in hunne materieele waarden op zich zelf, noch in den strijd daarom, ligt de rijkdom en het heil der Staten.

De rijkdom van elke volksgemeenschap wordt bepaald door hare geestelijke waarden; op economisch gebied: arbeidzaamheid,

tevredenheid, spaarzaamheid. De materieele waarden zijn daarvan slechts een uiterlijke verschijningsvorm.

Voor zoover een der huidige politieke groepen, ongeacht haar momenteel historisch gewaad, deze waarden heeft onderkend, en voor zoover zij blijkt begrepen te hebben, dat niet van wederzijdsche afbraak of vernietiging, maar van wederkeerige samenwerking van Denkkracht en Spierkracht de gezonde groei van het productie-organisme afhankelijk is, zal de toekomst zijn aan dezen nieuwen gedachtengang.

Niet aan de sociaal-democratie. Noch aan het bolsjewisme. Op economisch gebied hebben die hunne waardeloosheid bewezen. En op den duur zal ook hunne politieke beteekenis verdwijnen. Niet abrupt. Evenmin als zij zich abrupt hebben gevormd. Want voorwaar, niet aan vernietiging, sociaal-democratische of bolsjewistische vernietiging, van geestelijke waarden is de toekomst! Hoezeer sociaal-democratie en bolsjewisme ook mogen hebben bijgedragen tot sociale verplaatsingen van materieele waarden.

Is hier nu een lans gebroken voor het ‘kapitalisme’? Het antwoord moet voor een ieder uit bovenstaande regels duidelijk zijn. Zeker, wanneer men de in het licht gestelde wet van reactie volgende op verkeerde actie goed begrepen heeft. Getracht is de in het geding komende factoren te doen uitkomen. En de conclusie luidt:

De toekomst in zake het productie-organisme is aan de harmonische samenwerking op den grondslag van geestelijke waarden.

Waarbij evenwel niet vergeten dient te worden, dat het weder slechts menschen zullen zijn, die de idee van samenwerking tot verwezenlijking zullen trachten te brengen.

II. Standaardwisseling en geld

Het individueel bezit, voor de dierenwereld alleen bestaande in het nest en het voedsel, is voor den primitieven mensch tot ontwikkeling gebracht door het Wapen, hetwelk geen zuiver menschelijke uitvinding was. Den mensch evenwel - als een eerste resultaat van denkkracht - eigen was het begrip van de aan te houden en de te vergrooten macht van het Wapen. Als

basis voor de accumulatie van bezit, en daardoor als voedingsbodem voor de ontwikkeling der machtsbegeerte.

Zoo lag in deze eerste vondst van den primitieven mensch ter handhaving van zijn bestaan, dank zij zijn denkkracht, het begin van zijn materieelen groei door vele eeuwen heen.

Het was met behulp van zijn eerste tot uitvinding gemaakte ontdekking, het Wapen, dat de mensch zich wist te verheffen boven het dier. En boven zijn medemensch! Het wapen bepaalde de eerste indeeling in.... niet in klassen, want verband bestond nog niet, maar wel in overheerschers en overheerschten. En geographische omstandigheden, reeds benut voor voedselvoorziening, leidden tot groepvorming. Tot de vorming van gemeenschappen. Staande tegenover elkaar. Vorming van gradaties in de gemeenschap. Op grond van persoonlijkheid, een mengsel van spier- en denkkracht. Een mengsel, waarin de denkkracht in den loop der eeuwen een steeds grootere rol is gaan spelen.

Intusschen was het noodzakelijk geworden aan het wapen den eisch te stellen van duurzaamheid en handelbaarheid. Hoeveel inspanning zal het den primitieven mensch hebben gekost een daartoe geëigende grondstof te vinden! Beter dan harde houtsoorten, dan beenderen, en andere organische stoffen.

Het was de vuursteen, welke hem bracht een Wapen-bij-uitnemendheid, maar tevens de eerste te delven stof, de eerste grondstof, welke stimuleerde tot industrieele ontwikkeling, en welke de eerste aanleiding werd tot sociale organisatie. De vuursteen was de eerste duurzame handelswaar, de eerste echte Standaard!

Duurzaamheid, kostbaarheid, handelbaarheid, onbeperkte verhandelbaarheid, want voor welken vuursteenmensch was vuursteen niet wat goud voor den modernen mensch is? Betrekkelijke lichthheid, groote verdeelbaarheid bij waarde-behoud, waren almede de eigenschappen, welke den vuursteen stempelden tot den eersten anorganischen waren-standaard. Tenminste wanneer men daaraan niet wil laten voorafgaan de organische standaardwapens van knodsenhout en van beenderen. Welke wellicht als zoodanig gebruikt zijn bij het ochtendgloren van den goederen-ruil.

Het ontstaan waarvan het gevolg was der omstandigheid, dat bij de toeneming zijner behoeften en begeerten de mensch niet

in staat bleek te zijn persoonlijk daaraan te kunnen voldoen. Lang voordat dit het geval zou zijn met de volksgemeenschappen, was de primitieve eenling niet meer ‘self supporting’. Zooals het dier nog immer is.

De vuursteen bracht den mensch eerst recht tot exploratie, tot beweging over de aarde met een bepaald, door denkkracht ontwikkeld doel, in orde hooger staand dan de verplaatsing ter verkrijging van beter en overvloediger voedsel.

Moge hij het voor dien wellicht incidenteel hebben gekend, de vuursteen bracht den in denkkracht vooruitgeganen mensch ook definitief het vuur. En daarmede den grondslag voor hernieuwden vooruitgang, welke hem een nieuwen standaard deed bereiken: den metalen standaard.

Van den organischen, via den steenen, naar den metalen standaard!

Hoe dramatisch dat alles gegaan is, kunnen wij onbesproken laten. Steeds was de Standaard in den goederenruilhandel tevens het scherpste, het meest doeltreffende Wapen. Gebruikt in de verhouding van spierkracht tot denkkracht. En daardoor den stempel verkrijgende van: het Goed-bij-uitnemendheid!

Het voorafgaande diende om te doen uitkomen hoe de mensch gedreven is geworden om bij de wederzijdsche goederen-uitwisseling, den goederen-ruilhandel, te komen tot een goed-bij-uitnemendheid. Een goed, hetwelk practisch alle eigenschappen in zich vereenigt om, niet alleen voor een korte wijle, maar blijvend, te kunnen dienen tot vaststelling der waardeeringsverhouding, niet alleen tusschen alle goederen en dat goed, maar daardoor ook tusschen alle goederen onderling.

Wanneer men dezen laatsten zin goed leest, bemerkt men onmidellijk de tegenstrijdigheid der daarin vervatte gedachten. Want hoe kan men iets wenschen en vinden dat blijvend is?

Het economisch ontwikkelingspeil van de menschheid is nooit blijvend geweest. En het sociale peil evenmin. Op grond hiervan is het zonder meer duidelijk, dat de standaard niet blijvend kòn wezen. Dat er een opeenvolging van standaards mòèst zijn. Voorhistorische eeuwen lang ging de strijd om den koperen, den bronzen en den ijzeren standaard; in historischen tijd vervulden tijdelijk en plaatselijk edele metalen en edelsteenen in

afwisseling met elkaar de rol van het goed-bij-uitnemendheid; eerst in geheel recenten tijd volgden de zilveren, de gemengde, de gouden standaard elkaar op.

De vuursteen-standaard is practisch gesproken geheel en voor goed van onze aarde verdwenen. Het economische welvaartspeil der menschheid is daaraan volkomen ontgroeid. Ternauwernood kan er plaatselijk nog sprake zijn van een standaard van onedele metalen. Het welvaartspeil op onze aarde bereikt, ook het plaatselijke minimum daarvan, op enkele economisch-onbelangrijke uitzonderingen na, doen het koper en het ijzer niet of nauwelijks meer uitkomen als goederen-bij-uitnemendheid.

De strijd tusschen alle vroeger geheerscht hebbende standaards is practisch uitgestreden. Het welvaartspeil, bereikt laten we zeggen sinds 1½ eeuw, bracht in sommige deelen der wereld de opkomst van den gouden standaard naast den zilveren. Moet de strijd tusschen den steenen en de metalen standaards vele tientallen eeuwen hebben geduurd, die tusschen den zilveren en gouden, welke vaak aanleiding gaf tot de aanneming van twee standaards tegelijkertijd, scheen reeds te zijn beslecht geheel in het voordeel van den gouden. En dit niettegenstaande de beijveringen sedert bijna 1½ eeuw der verdedigers van het bimetallisme[1]. Immers, na plaatselijke en tijdelijke weifelingen en schommelingen gedurende de 19de eeuw, volgde in de 20ste eeuw, d.w.z. tot den grooten oorlog, de vrijwel volkomen heerschappij van den gouden standaard. Want wel hingen landen met geringer welvaartspeil, als China en Britsch-Indië, nog aan den zilveren, evenwel niet meer souvereinen, standaard, maar voor een groot deel van Europa en de Vereenigde Staten, en in werkelijkheid eigenlijk voor de geheele goederen-wereld, was het goud het goed-bij-uitnemendheid geworden. Waardoor deze landen, den gouden standaard aannemende, vele andere landen, welke eigenlijk in hun welvaartspeil daaraan nog niet toe waren, ook daartoe brachten. Zij het ook onder de vormen van nog min of meer zuiveren dubbelen standaard, van hinkenden standaard en ‘gold-exchange’ standaard. Zoodat inderdaad voor de eerste maal de eenheid van het geheel, wat betreft den gouden stan-

1) Schneidt 1766, e.a. Cernuschi, 1876, die het woord het eerst gebruikte.

daard, was bereikt op onze planeet, alwaar, ook voor de eerste maal, een werkelijk wereldverkeer en een werkelijke wereld-goederenhandel hun intrede hadden gedaan.

Een groot deel der wereld, practisch gesproken de geheele wereld, was dus vóór den grooten oorlog tot de overtuiging gekomen: Goud is de beste waardemeter!

Bij deze uitspraak dient te worden stilgestaan. Omdat het een zin is zonder zin.

Men moet zich in de economische wetenschap, welke hoe langer hoe meer tot de mathematische wordt gerekend, omdat het getal er een zekere rol in speelt, voor alles duidelijk maken dat de dingen, de goederen, geen waarde hebben[1)]. Zij hebben lengte en breedte en gewicht, welke zich meten laten. Waarde kennen wij menschen, wij onberekenbare menschen, ze toe, doch zij *hebben* ze niet. Van meting van waarde kan dus geen sprake zijn, evenmin als bijv. van meting van vreugde. Van ons menschen hangt de wisselende waardeering der goederen af, al brengt ook het traagheidsmoment in ons de voorliefde voor gelijkblijvende verschuldigdheid met zich mee. Op grond waarvan we aan meting zouden kunnen gaan denken. Het eenige waartoe de mensch in staat is, is tot ruil tusschen zijne goederen naar zijne plaatselijke en tijdelijke waardeering daarvan, en door dien ruil tot eene vaststelling der hoeveelheden van de verschillende goederen, welke hij tijdelijk en plaatselijk met elkaar wenscht gelijk te stellen. Waarbij hij dan - ter vereenvoudiging - alle hoeveelheden-gelijkstellingen terugbrengt tot die met het goed-bij-uitnemendheid. En zoodoende komt tot de vorming van verschuldigdheden, dus van prijzen, waarvan de handhaving hem het gemakkelijkst valt en dus het aangenaamst is.

Zoo was het in den vuursteentijd. Zoo is het heden nog. Noch ‘waardemeters’-theorieën, noch tijdelijke ficties van vaste prijzen en in den grooten kleinhandel van eenheidsprijzen, welke zich baseeren op bepaalde menschenlijke eigenschappen, kunnen deze economische grondgedachte ondermijnen.

Goud is dus niet de beste ‘waardemeter’ Goud is het goed-bij-uitnemendheid geworden om de verhoudingen tot uitdruk-

1) Met uitzondering van de ontzettend luttele dingen welke de mensch in strikten zin van noode heeft tot zijn materieel levensbehoud.

king te brengen in de waardeering der goederen door de menschen.

Dit is geen literaire opmerking zonder meer. Maar gesteld als zuivering van gedachten-uitdrukkingswijze. Want uit onjuiste gedachten-uitdrukkingswijze, uit verkeerde nomenclatuur en classificatie der dingen, kunnen alleen verkeerde conclusies te voorschijn komen.

Intusschen is er op economisch gebied wat bijgekomen na dien ver achter ons liggenden vuursteentijd.

Sinds men een goed-bij-uitnemendheid ging gebruiken als vergelijkingsobject tusschen al de verschillende andere goederen, kwam van elk goed een bepaalde hoeveelheid in de menschelijke waardeering overeen met een bepaalde hoeveelheid, dus met een bepaald gewicht van het goed-bij-uitnemendheid. Dertig jaren geleden werden in het binnenland van China van klompen zilver, dat daar toen het goed-bij-uitnemendheid was, bepaalde hoeveelheden[1)] afgesneden, op een weegschaaltje gewogen, en dan in betaling gegeven voor bepaalde hoeveelheden van gewenscht wordende goederen of diensten. Ongetwijfeld was deze wijze van ruilhandel zeer tijdroovend.

Reeds eeuwen van te voren was dan ook een groot deel van de menschheid tot de ontdekking gekomen: ‘Time is money’. En zoo werd het Geld uitgevonden. D.w.z. bepaalde porties van het goed-bij-uitnemendheid werden bij voorbaat klaargemaakt om als ruilmiddel te kunnen worden gebruikt. Toen werd ordening een natuurlijk en onvermijdbaar gevolg.

De porties van het goed-bij-uitnemendheid kregen bepaalde, vaste afmetingen, vaststaande gewichten.

Zij werden gekenmerkt.

Schending en gewichtsvermindering werden verboden en strafbaar gesteld.

Zoo kwam de vervaardiging van het geld vanzelf aan het hoogste gezag in de volksgemeenschap.

Evenwel nog één desideratum was er; nog één vraagstuk vereischte een oplossing.

1) Was dit wellicht niet reeds de gewoonte in het alleroudste Egypte? Van het toenmalige Engeland bericht Caesar in het bijzonder het gebruik van stukken koper en ijzer van bepaald gewicht als geld.

In den vuursteentijd had dat vraagstuk niet bestaan. Want toentertijd was van elk goed en in elke gewenschte hoeveelheid zijn aequivalent in vuursteen-standaard, in vuursteen-munt, te vinden en vast te stellen. Het goed-bij-uitnemendheid was tevens het bemiddelingsgoed bij de eigenaarsverwisseling van alle andere goederen. Standaard en Munt waren één.

Sinds dien ver achter ons liggenden tijd is het aantal goederen en de variatie in de van elk goed gewenschte hoeveelheden geweldig toegenomen. Dat wisselt nu tusschen een nauwelijks weegbare hoeveelheid van het goed-bij-uitnemendheid van heden ten dage, van het standaard-goed van onze samenleving: het goud, tot groote klompen daarvan. Er is een rechtstreeksch verband tusschen het economische welvaartspeil van een volks-gemeenschap en de in de praktijk kleinst noodige porties van het goed-bij-uitnemendheid. Deze zijn, wat het goud betreft, in alle landen nauw weegbare porties. Wat te doen?

Na den voorhistorischen tijd der metalen standaards, na den tijd waarin het eene metaal het andere had vervangen, niet overal op aarde tegelijkertijd, om de eenvoudige reden dat het welvaartspeil niet overal op aarde het zelfde was, was in den historischen tijd waarin wij leven, een oplossing van genoemde moeilijkheid reeds van zelf te voorschijn gekomen. Men maakte het geld in munten van verschillende metalen. En verkreeg aldus in de plaats van de kleinst noodige porties goud, duidelijk weegbare en zichtbare porties of munten van koper, waaraan een waarde kon worden gesteld van I/x die van goud. En porties, welke in koper te groot en onhandelbaar zouden zijn, werden gemaakt van zilver, waarvan de waardeering was I/y van die voor goud.

Dit is dus wat op economisch gebied er bij is gekomen: de *scheiding* van Standaard en Munt, de scheiding tusschen het verhoudingsgoed bij de goederenwaardeering, het goed-bij-uitnemendheid, aan de eene zijde, en het bemiddelingsgoed bij den goederenruil, het geld, aan de andere zijde.

Deze oplossing kwam als gevolg van de opelkaarvolging der metalen standaards. Zij was practisch en vanzelfsprekend.

Maar zij werd spoedig niet meer op de juiste wijze begrepen. En zij was de eerste stap welke leidde tot de, in eerste instantie door de munt-wetgevers zeker niet gewilde, maar desalniette-

min door hen gelanceerde, verwarring in den ruilhandel, laatstelijk van onzen tijd. Een verwarring, welke niet bestond in den vuursteentijd, toen Standaard en Geld één waren en men bovendien het Crediet nog niet kende.

Want de goederen hier op aarde *hebben* nu eenmaal geen waarde, zooals zij wel afmetingen en gewicht hebben. Onafhankelijk van ons menschen. Die, al naar omstandigheden, waarde toekennen aan de goederen. Een steeds deinende waardeering naar veelsoortigen maatstaf. Niet meer naar de uiterst geringe reëele behoefte, maar naar de heden ten dage niet meer eindigend-schijnende uitzetting der verméénde behoeften. Naar fictie en speculatie.

En kon het dus anders dan dat x en y geen vaste getallen waren? Maar min of meer in de lucht zwevende, afhankelijk van zoovele omstandigheden?

Evenwel, waarom moesten x en y op den duur toch steeds gróóter worden bij de aanwezig geweest zijnde economische omstandigheden na de fransche revolutie? Omdat die omstandigheden ons menschen *gedwongen* hebben tot de erkenning dat het goud steeds duidelijker werd het goed-bij-uitnemendheid. M.a.w. het koper en het zilver zich steeds minder tot standaardmetaal leenden, steeds minder het goed-bij-uitnemendheid waren. En goud het steeds meer werd.

Zoo kwam het dat het zilver in een gulden niet meer in waarde gelijk stond met een tiende van het gouden tientje. En het overeenkomstige gold mutatis mutandis voor alle andere muntsoorten op aarde. Zoo kwam het dat het metalen niet-gouden geld[1)], dat ook een goed is, niet meer het goed was wat het bedoelde te wezen.

En wat geschiedde toen dit feit onwederlegbaar was geworden?

Men zou zeggen dat overal op aarde de Muntmaker, het centrale Gezag, overging tot muntaanvulling, muntzuivering.

Stellen wij als analogon een kruidenier, die tot de ontdekking

1) Het kopergeld (en alle andere soorten van geld gemaakt uit onedele metalen eveneens) speelt hierbij uit den aard der zaak in de praktijk niet zoo'n groote rol als het zilvergeld. Maar van moreel standpunt bestaat er geen reden om die twee soorten van geld (gemaakt uit het edele metaal zilver aan den eenen kant en allerlei onedele metalen aan den anderen kant) niet gelijkelijk aan te zien.

zou komen dat zijne gewichten, zij het ook niet duidelijk zichtbaar voor den oppervlakkigen beschouwer, beschadigd waren en in gewicht verminderd; hij zou het te weinig afgewogen goed toch bijpassen, op gevaar anders in discrediet te komen bij zijn klanten en de wet.

Met het geld gebeurde evenwel iets anders. Historisch was men reeds lang gekomen tot het 'betaalmiddel', dat geen geld is, het betaalmiddel van papier, het betaalmiddel dat geheel op vertrouwen berust en waaraan geen eigen intrinsieke waardeering toekomt. Men vergat dat het metalen geld voor alles een goed is, laten we zeggen het centrale goed, waaromheen alle andere aardsche goederen gegroepeerd staan, teneinde hunne waardeering onderling vereffend te zien door dat centrale goed. Hetwelk daardoor tevens 'betaalmiddel' werd.

Zoo brachten de historische omstandigheden het centrale gezag der volksgemeenschappen er toe om het geld zijn specifieke hoedanigheid van 'goed' te ontnemen of slechts in de tweede plaats te laten behouden, en het de uitsluitende of hoofdzakelijke functie op te dragen van 'betaalmiddel'. En waar het geld, de munt, buiten zijne nawijsbare schuld een andere, een mindere waarde had verkregen dan de bedoelde, wist het centrale gezag, gemachtigd door den Wetgever in de verschillende landen, er een mouw aan te passen door te verklaren dat het de feitelijke tekortkoming der aangegeven waarde van het metalen niet-gouden geld zou bijpassen door de garandeering der aangegeven goudwaarde op zich te nemen.

Het geld was geen eerlijk en zuiver goed meer; het was ten deele een schuldbekentenis geworden van den Staat jegens het individu en, met toestemming van den Staat, ook tusschen de individuen onderling. De schuldbekentenis was gedekt door het woord van den Wetgever.

En toch, ziet men niet in dat onvolwaardig metalen geld in feite een innerlijk geschonden goed geworden is voor alle leden der volksgemeenschappen? Zij weten inderdaad het geld niet anders dan voor een 'goed' aan te zien; zij zien het niet aan voor een goed, dat ten deele zuiver, ten deele een schuldbekentenis is. En is het niet vreemd dat deze innerlijke schending gesanctionneerd is geworden door dezelfde Wettenmakers, overal op aarde, die uiterlijke schending strafbaar stelden? Blijkt hieruit niet dat ook

zij in het geld toch een ‘goed’ bleven zien? Steeds evenwel al hinkende op twee gedachten? Anders zou het centrale gezag der volksgemeenschappen immers niet het aan de schuldbekentenis ontbrekende ‘goed’, daartoe gemachtigd door de verschillende wetgevers in alle landen, voor andere doeleinden hebben gebruikt. Wel is waar ten bate der eigen volksgemeenschappen zelve, welke niet inzagen dat een gedeelte van één en hetzelfde goed tweemaal verkocht werd en dat zij voor dat gedeelte te kort werden gedaan. En wordt daardoor wellicht ook verklaard waarom men zich wel, zelfs tot revoluties, heeft laten opzweepen teneinde oplossingen te forceeren voor sentiments-problemen, waarin moreele overwegingen inderdaad een groote rol spelen, maar steeds onberoerd is gebleven voor en dus onopgelost heeft gelaten één het gansche volk en alle volksgemeenschappen rakend vraagstuk, namelijk dat der verkrijging en behouding van volkomen eerlijk geld, hoewel daarin toch ook moreele overwegingen zoo'n groote rol spelen of moesten spelen?

Ziehier nu een vorm van crediet! De Staat, welke een metalen niet-gouden munt uitgeeft met te weinig metaalwaarde, zegt bij het uitgeven van elk zoodanig muntstuk of wordt verondersteld te zeggen: ‘Voor dit metalen niet-gouden munstuk kan een ieder en ten allen tijde van mij het daarop aangegeven aequivalent aan goud krijgen; daar kan een ieder vast op aan; en daar ik in dit opzicht niemand anders in den lande zoo vertrouw als mijzelf, laat ik deze belofte door niemand anders doen dan door mijzelf.’

En de bankbiljetten? Die hebben heelemaal geen intrinsieke ruilwaarde. Zij vertegenwoordigen op zich zelf niet ten deele crediet, maar voor 100%. Waarom mogen zij wel als wettig betaalmiddel worden uitgegeven door een ander dan het centrale gezag? Deze opmerking is zoo juist, dat men nu onmiddellijk ook tot de vraag komt: Waarom verplicht de Wetgever de Ciruclatiebanken wel tot dekking met goud (en zilver, beide naar hunne wereldmarktwaardeering) van het door haar uit te geven fictiegeld, de bankbiljetten?[1)] En niet het centrale

1) In Nederland volgens wettelijk voorschrift 40%, maar thans in de praktijk meer dan het dubbele, nu - overal op aarde, volstrekt niet alleen in Nederland - van de ‘goodwill’ van het Crediet niet veel is overgebleven.

gezag tot dekking met goud van het uitgegeven niet-gouden metalen geld? Is dat enkel omdat dat altijd zoo geweest is? Is het, omdat metaal hoe dan ook, waarde suggereert, terwijl papier in vergelijking daarmede zoo duidelijk waardeloosheid demonstreert? Of omdat de Wetgevers zich zooveel vertrouwen-wekkender vinden dan de Circulatiebankleiders? Zelden is het zoo duidelijk geweest als thans dat ook zij slechts menschen zijn. Vol subjectiviteit.

Waarlijk, ware men nooit aan deze vindingrijkheid toegekomen van het laten bestaan en uitgeven van niet-gouden metalen munt zonder gouddekking en daardoor dus van latent-onware munt, dan zou men economisch niet anders hebben kunnen doen dan den Keizer (wie dat ook mocht wezen) te geven wat des Keizers is, inplaats van den Kiezer te geven wat des Kiezers niet is. (Dit geldt nog niet zoo zeer voor Nederland als wel voor tal van andere landen).

En de gevolgen?

Vroegere monetaire ups en downs, overgangsstadia van vrije en niet vrije aanmunting, van muntswijzigingen, via de min of meer werkelijke fictie van vrije goud-afgifte tot het verbod daarvan en het huidige stadium van plaatselijke ongebreideld-imaginatieve monetaire proefnemingen blijven onbesproken. De verwarring is niet van gisteren. Maar zij steeg ten top bij den tumultueuzen groei der sociale en economische verhoudingen na den grooten oorlog: sociaal-democratisch beheer, bolsjewistisch beheer, duitschrepublikeinsch beheer tot de opzettelijke nulmaking der mark, linksmeerderheidsbeheer in Frankrijk, gestuit door een nationaal beheer, hetwelk de waarde van den franc voor zoover practisch mogelijk herstelt, inflatorisch beheer in Engeland tot de ondermijning der wereld-souvereiniteit als munt van het engelsche pond sterling, moedwillige losmaking in Amerika van den dollar van het goud, en in de overgebleven zoogenaamde goudlanden latente vrees voor, of hoop op een verdere voortschrijding der woordbreuk-epidemie.

Het komt hier in de eerste plaats aan op hetgeen voorkomt het essentieele te zijn. Het ging in het bovenstaande om het vinden van het deraillementspunt. De aanwezigheid waarvan bewezen wordt door alle verdere gevolgen van een doorgaan op verkeerde

rails, gevolgen waarvan men vele eertijds voor volkomen uitgesloten zou hebben gehouden. Maar is het nu niet kleinmenschelijk thans het goud verantwoordelijk te willen stellen voor een economisch wanbeheer, waartoe de scheiding van Standaard en Munt de voornaamste mogelijkheid heeft gevormd?

Pretendeert de bovenstaande ontwikkeling der economische begrippen van Standaard en Geld, gaande van den vuursteentijd tot heden ten dage, historische exactheid?

Geenszins. Want:

Wist de vuursteenmensch iets af van Munt en Standaard? Of zijne nakomelingen in de koperen, bronzen en ijzeren tijdvakken? En had daarom geen standaardwisseling plaats toen koper, brons en ijzer voor de toenmalige menschheid kostbaarder goederen bleken te zijn geworden dan vuursteen?

Waren goud en zilver, tijdelijk en plaatselijk, eerst zuiver, dan gemengd, in Egypte en Indië, voor zoover heden bekend, niet de oudste metalen, waaruit - althans tot heden geconserveerde - muntstukken werden gemaakt? Is het niet met zekerheid bekend dat koper, ijzer, zilver, goud, als goed-bij-uitnemendheid, als betaalmiddel, als geld, in den aanvang steeds tot het volle gewicht werden afgegeven? Bestond er evenwel in de ons beter bekende historische tijden niet reeds meer dan eens een oorzakelijk verband tusschen economische welvaart en zuivere munt, tusschen economischen nedergang en muntverontreiniging, in het bijzonder van goud en zilver? Waarbij dus niet meer het volle gewicht werd afgegeven?

Sinds hoe lang kan men spreken van een economische wetenschap? En zijn economische gebeurtenissen eerst ontstaan, toen men ze als zoodanig ging herkennen en bestudeeren? Niet voor de eerste maal worstelen de menschen om penibele economische omstandigheden de baas te worden, zij het wel voor de eerste maal op vrijwel de geheele aarde tegelijkertijd. En bestaan economische begrippen eerst dan wanneer zij ten volle tot het bewustzijn van de menschen zijn doorgedrongen? Zeker kunnen zij eerst dan naar hunne juiste waarde worden geclassificeerd.

De bovenstaande, retrospectief geïnterpreteerde, historische schets pretendeert dienst te doen als werkelijke, als exacte achtergrond, waartegen de huidige economische verhoudingen en om-

standigheden duidelijker moeten uitkomen. En zij pretendeert mede, dat de uit haar te voorschijn gekomen begrippen-classificatie daarom de juiste is.

Wij zijn gekomen tot het punt waar het antwoord te vinden is op de vraag: Wat beteekent standaardwisseling? Wat heeft geld daarmede te maken?

Bij den materieelen en economischen vooruitgang der menschheid beteekende elke standaardwisseling in opgaanden zin de fixeering der bereiking van een hoogeren levensstandaard. In materieelen zin. Maar ook in geestelijken. Het gemakkelijkst ziet men dit in voor chronologisch zoo ver uit elkaar gelegen standaards als de vuursteenen en de metalen. Maar het geldt eveneens, zij het minder duidelijk, voor de metalen standaards, duidelijker weer uitkomend tusschen den koperen of den ijzeren standaard eenerzijds en den gouden anderzijds, dan tusschen den zilveren en den gouden standaard.

Intusschen, ook toen vóór den grooten oorlog overal op aarde het goud als de Standaard erkend was, bestond er reeds lang een dualisme tusschen het uit verschillende metalen bestaande Geld en den Standaard. Een dualisme, dat in den vuursteentijd niet had bestaan.

Hoe komt het dat men dit niet als het voornaamste deraillementspunt begrepen en herkend heeft? Komt dit wellicht omdat men meent dat niemand tekort wordt gedaan omdat dit met allen - in eenzelfde volksgemeenschap - in dezelfde verhouding wel het geval is?

Een feit is, dat door dit dualisme het geld werd het eenige met wettelijke sanctie onzuiver gehouden goed. Onzuiverheid van elk ander goed is bij de wet strafbaar gesteld. Door het dubbelzinnige geld werden de verkwisting en het economische wanbeheer in de hand gewerkt; en mede daardoor ontstond de inflatie, d.w.z. het pseudo-crediet, het niet-gefundeerde vertrouwen, hetwelk, steeds weer opnieuw, de aanleiding wordt tot de volledige schending van vertrouwen door ten slotte standaard en geld weder geheel van elkaar te scheiden.

De inflatie bestond reeds voor den grooten oorlog. Gecamoufleerd. Zonder dien zou zij vroeg of laat vermoedelijk ook aan den dag zijn getreden. De groote oorlog heeft verhinderd haar

langer gecamoufleerd te houden. Zij trad als wereldverschijnsel voor het daglicht. Activa en passiva in het huidige wereldbestel waren uitgedrukt in gouden standaard, doch konden vereffend worden in niet door goud gedekt geld, d.w.z. in munt, waarvoor de uitgever dier munt, de Staat, geen gouddekking had. Zoolang de activa de passiva overtroffen, had de meerderheid er belang bij die au fond onware munt den schijn te laten van echtheid. Waar evenwel de passiva de activa gingen overtreffen, had de meerderheid er belang bij dien schijn te doen opheffen. En gaandeweg vond zij de eene Regeering na de andere bereid haar woord te breken in zake de inwisselbaarheid van de door haar uitgegeven munt.

Bereikt werd eene naar goudswaardeering evenredige vermindering van passiva en activa, een terugbrenging der balans van den faillieten boedel tot kleinere afmetingen, tot minder schrikaanjagende proporties. Gevolgd was de lijn van den geringsten weerstand, hier een volkomen onoprechte. De mogelijkheid hiertoe bestond, door als leugen te *kunnen* verwerkelijken wat als onwaarheid latent reeds aanwezig was.

Het crediet van den Staat, het vertrouwen tusschen volksgemeenschap en individu werd geschonden. Daardoor tevens dat tusschen de personen en de staten onderling.

Secundaire gevolgen van het verlaten van den gouden standaard, zooals het met een fraai woord heet, voor handel, industrie en politiek, blijven hier buiten beschouwing. Zij zijn vervolgverschijnselen. Zij lijken plaatselijk en tijdelijk de hoofdzaak, maar zijn het niet.

Primair is de Moraal! Hier de Moraal van het Geld!

En indien het anders ware, zouden wij dan zijn gekomen van den oermensch tot onze hedendaagsche samenleving en beschaving? Berust de door ons bereikte cultuur op woordbreuk of op eerlijkheid? De volksuitdrukking: Eerlijk duurt het langst!, heeft een dieperen zin en een meer monumentale beteekenis dan men in het dagelijksche leven bereid en gereed is te aanvaarden.

Niet in de woordbreuk, waartoe het dualisme tusschen gouden Standaard en niet-gouden Munt geleid heeft, ligt welvaren voor de menschheid, en evenmin voor een meerderheid of minderheid een duurzaam economisch welvaren.

Het welvaren der menschen en hunner volksgemeenschappen hangt af van de instandhouding, ook op zuiver geldelijk gebied, van moreele waarden. Waarop de materieele zijn ingesteld.

Het doelwit is dus niet: geld, waarvan de gaafheid schommelt naar omstandigheden en naar personen.

Het moet wezen: eerlijk geld, eens en voor goed!

Niet dus in standaardsmanipulaties, i.c. rechtschapen economische begrippen camoufleerende retrograde standaardswisseling, waartoe ongedekt en dus latent-onzuiver geld in staat stelt, of in welke andere daardoor mogelijk geworden monetaire accomodementen, ligt eene - zij het ook tijdelijk - economischen moreel aanvaardbare actie. De eenige zuivere stelling van het vraagstuk der onderlinge verhouding van Standaard en Geld is: hoe de scheiding van Standaard en Geld *onmogelijk* te maken.

En de eenige economisch- en moreel juiste oplossing is de volkomen eerlijkmaking van het Geld door de ook niet meer door menschelijke wetten te verbreken vastkoppeling daarvan aan één goed-bij-uitnemendheid. Nù, het Goud!

E.C. ABENDANON

(*Slot volgt*)

Oorsprongen of verwanten van Claes Sluter's kunst

Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis. Deel I, 1934.- 'De Sikker', Antwerpen.

Deze publicatie van het Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde der Gentsche Universiteit maakt een uitstekenden indruk. Men wordt er in onderhouden over goudsche incunabelen en brusselsche tapijtwerkers, maar verreweg het grootste gedeelte er van wordt ingenomen door zes bijdragen van den heer D. Roggen, die in de *Annales de Bourgogne*, jaargangen 1932 en '33, heeft aangetoond dat Claes Sluter afkomstig was niet uit Hattem, maar uit Haarlem en dat hij, vóór zijn dienst te Dijon, verscheiden jaren als 'steenbickelere' te Brussel verbleven heeft, vanwaar hij andere Brusselaars als medewerkers naar Dijon liet overkomen. Deze ontdekking noodzaakt tot een nieuw onderzoek naar de oorsprongen van Sluter's kunst.

Raymond Koechlin, in de *Gazette des Beaux-Arts* van 1903[1], meende tot de uitspraak gerechtigd te wezen, dat in de Zuidnederlandsche sculptuur van het einde der 14de eeuw (onmiddellijk vóór Sluter) niets dezen meester aankondigt: 'l'on ne trouve rien qui fasse prévoir le style si tranché de ce maĮtre'. Pit, op grond der overweging 'que l'on doit considérer la statuaire hollandaise comme une excroissance de l'art allemand,' hechtte groote beteekenis aan het realistisch karakter van zekere sculpturen in den dom te Mainz[2]. Maar alle bewijs ontbreekt, dat Sluter *een gevormden hollandschen stijl* naar Dijon zou hebben

1) II, 6-7.
2) *La sculpture hollandaise au musée d'Amsterdam*, p. 9-11.

overgebracht, of die dan gevormd was onder invloed der Rijnstreek of niet. Van den jongen Sluter is niets bekend dan dat hij, geboortig van Haarlem, voor het eerst als 'steenbickelere' (180ste van een met 1350 aanvangende rij)[1] is vermeld te Brussel, en men dient dus het onderzoek te hervatten der beeldhouwwerken van het einde der 14de eeuw te Brussel of onder den invloed van Brussel ontstaan. Deze taak nu heeft zich de heer Roggen gesteld, en het komt mij voor dat hij ze tot een goed (voorloopig) einde heeft gebracht.

In zijn eerste artikel bespreekt hij de altaren van Jacob de Baerze uit Dendermonde, op de buitenzijden door Melchior Broederlam uit Ieper beschilderd, die geleverd werden ingevolge een opdracht door Philips den Stoute verstrekt gedurende diens reis door Vlaanderen in December 1389 - Januari 1390. Twee altaren door den hertog bij die gelegenheid in de kapel van het kasteel te Dendermonde en in de Bijloke-abdij te Gent opgemerkt, had De Baerze getrouw na te bootsen. Daar de beide altaren te Dijon in alle opzichten één en denzelfden stijl vertoonen, vermoedt de heer Roggen dat ook de beide (thans verdwenen) voorbeelden uit het atelier van De Baerze afkomstig zijn geweest. In ieder geval hebben wij hier te doen met Vlaamsch werk, in Vlaanderen zelf uitgevoerd, op het oogenblik zelf dat Sluter te Dijon zijn bekende meesterstukken voor Champmol beitelde. Van eenige overeenkomst in stijl met die meesterstukken is geen sprake. 'De beelden en groepen van De Baerze zijn nog volledig als relief opgevat en uitgevoerd. De personages blijven vastgedrukt tegen den vergulden achtergrond; ....de fijne eginetische glimlach is conventioneel. De kloof die gaapt tusschen Broederlam en de Van Eyck's, scheidt ook De Baerze van Sluter.'[2]

De voorbeelden (of wedergaden?) van Sluter's kunst moeten niet in Vlaanderen, maar in Brabant worden gezocht. Achtereenvolgens bespreekt Roggen het altaar van Hakendover (bij Tienen), de portaalsculpturen van het Brusselsche stadhuis, de beeldhouwwerken in de St. Maartenskerk te Halle.

Hakendover kan zeker geen voorbeeld voor Sluter zijn ge-

1) J. Duverger, *De Brusselsche Steenbickeleren* (Gent 1933), bl. 39.
2) Bl. 104.

weest, want uitvoerig betoogt Roggen dat het altaar bestemd was voor het thans bestaande koor, tot welks bouw omstreeks 1425 werd besloten, en dat men in de legende van de mirakuleuze stichting van het heiligdom, opgeteekend in den jare 1432, kennelijk het voorschrift heeft te zien waarnaar de twaalf gebeeldhouwde tafereelen van het onderregister zijn uitgevoerd. Ook de haardracht der 'drie maagden' van Hakendover, die men op portretten van Van Eyck en in de Très Riches Heures de Chantilly terugvindt, wijst op het begin der 15de, niet op de 14de eeuw. De stijl wijkt geheel van De Baerze af en toont de eigenaardigheden der sculpturen van Champmol in zwakker uitdrukking. Hier is van geen voorbeeld sprake, maar van verwantschap met reeds elders uitgevoerd beeldhouwwerk.

Anders ligt het geval bij de Brusselsche portaalsculpturen.

Deze zijn anterieur aan den na 1449 opgetrokken stadhuistoren in welks portaal zij zich bevonden hebben. Bij den bouw in het midden der 15de eeuw namelijk werd het portaal gespaard van een ouderen belfroot, die tusschen 1327 en 1405 moet zijn opgericht en waarvan de beelden in laatstgenoemd jaar (blijkens een rekeningspost) werden 'schoongemaakt'. Bij de restauratie omstreeks 1860 werden de toen nog bestaande sculpturen (acht profetenbeelden en vijf gebeeldhouwde kraagsteenen) naar het Broodhuis overgebracht en aan het portaal door moderne kopieën vervangen. De kleederdracht der figuren wijst op de laatste decenniën der 14de eeuw (vermoedelijk na 1385). Sluter is te Brussel nagewezen van 1379-'80 tot einde 1384 - begin 1385; 1 Maart 1385 wordt hij voor het eerst vermeld als werkzaam te Dijon, waar men hem van toen af tot zijn dood in Januari 1406 jaar op jaar volgen kan. Dat hij de met de Dijonsche in stijl en uitvoering uiterst nauw verwante Brusselsche profetenbeelden zelf vervaardigd zou hebben schijnt dus uitgesloten. Hoe dan de nauwe verwantschap tusschen de twee beeldengroepen te verklaren?

'Is de Brusselsche groep na het vertrek van Sluter uitgevoerd door inheemsche kunstenaars die gedurende zijn verblijf te Brussel zijn invloed diep hadden ondergaan? Of heeft Klaas integendeel bij de beeldhouwers, met wie en onder wie hij te Brussel enkele jaren heeft geleefd, de kiemende en reeds knoppende en uitbottende principen leeren kennen van een ver-

nieuwenden specifiek Brabantschen stijl, dien hij zelf te Dijon tot volle rijpheid heeft gebracht aan het hoofd van een atelier, waarin juist Brusselsche beeldhouwers, vroegere werkmakkers van den meester, met een vooraanstaande rol bedeeld waren?'[1)]

De heer Roggen is een voorzichtig man. De kennis der 14de eeuwsche Brabantsche beeldhouwkunst vertoont nog te veel leemten, zegt hij, om deze vragen zoo maar met een ja of neen te beantwoorden. De eenige doelmatige methode lijkt een verdiept onderzoek der overgebleven sculpturen uit dien tijd.

Geen kerk der Nederlanden heeft haar oorspronkelijke sculpturale versiering (twaalf apostelenbeelden, en een Aanbidding der Wijzen) zoo gaaf en ongeschonden bewaard als die van Halle bij Brussel, die, nadat er jaren aan gewerkt was, 25 Februari 1410 door den bisschop van Kamerijk werd gewijd. Een der koorvensters draagt den datum 1408, het sakramenthuisje in den kooromgang den datum 1409. Met recht mag worden aangenomen, dat in dezelfde jaren ook de apostelenbeelden tot stand kwamen. 'Deze immers waren in het oorspronkelijk plan van den bouwmeester voorzien, vermits de consoles en baldakijnen, waarop en waaronder de beelden staan, in het bouwwerk doorloopen en homogeen zijn met de constructie zelf'[2)]

Verwant met Dijon zijn deze apostelbeelden 'vooral in de gelijkwaardige intensiteit van het zieleleven der personages en in de natuurgetrouwe plastische uitbeelding der sterke karakterkoppen; minder in de behandeling van plooien en gewaad, waar Sluter den meester van Hal verre voorbij streeft',[3)]immers bij hem wordt de val der drapeering door de structuur van het levende en bewegende lichaam bepaald.

De Driekoningengroep is kennelijk van andere hand dan de apostelbeelden en kan beter dan met Sluter vergeleken worden met De Baerze. Vooral bij vergelijking der Madonna met die van Sluter te Dijon springt dit in het oog.

Kunnen de Apostelbeelden afkomstig zijn van een medewerker van Sluter die uit Dijon naar Brussel zou zijn teruggekeerd? Aan dezen eisch beantwoordt Jan van Prindael die na een verblijf

1) Bl. 147.
2) Bl. 151.
3) Bl. 163.

te Dijon in 1403 weder als gezworene van het brusselsche steenbikkersambacht voorkomt. Maar mag men onderstellen dat de beelden niet uitgevoerd zijn eer het koor voltooid of bijna voltooid was, dan kan Van Prindael niet in aanmerking komen, want in 1408 was deze weder werkzaam te Dijon, en in 1409 en vervolgens te Chambéry in Savoje.

Hoe dit zij, er hebben meesters, hoogstwaarschijnlijk brusselsche, bestaan, die in de jaren na Sluter's vertrek naar Dijon te Brussel en in de omgeving in denzelfden trant als Sluter werkten, met wat minder zwier. Is nu Sluter te Brussel 'richtinggevend' of 'richtingnemend' geweest? Nog is het niet op te lossen. Gemakkelijker laat zich vaststellen, dat in de Zuidelijke Nederlanden in het eind der 14de eeuw twee richtingen tegenover elkander stonden, een traditioneele, gevolgd door De Baerze en den Driekoningenmeester van Hal, en een op nieuwe vondst uit, die, vertegenwoordigd door den profetenmeester van Brussel en den apostelenmeester van Hal, in den (nabrusselschen leertijd) naar Dijon vertrokken Noordnederlander Claes Sluter victorie vierde.

Heeft wellicht Sluter's voorganger als 'ymagier' van Philips den Stoute, Jan van Merghem (in de documenten Jean de Marville, naar den franschen naam van het stadje Merghem aan de Leie bij Hazebroek), die tegelijk beeldhouwer, ivoor- en houtsnijder was, en in 1384 een groot aantal Zuidnederlandsche kunstenaars,[1] en ook Sluter, voor den dienst te Dijon aanwierf, den stijl van zijn opvolger, die tot zijn overlijden in 1389 onder of naast hem werkte, gevormd? Het is niet uit te maken daar er van dezen eersten, reeds in 1371 door den hertog in dienst genomen 'ymagier', geen enkel stuk tot ons is gekomen. Tot de beeldhouwwerken later door Sluter uitgevoerd waren bij Marville's dood materialen aangekocht, doch niets dan onderdeden der sierbogen aan de opstaande zijden van 's hertogs grafmonument was voltooid.[2]

In den jaargang 1935 der *Gentsche Bijdragen* zal een studie 'over het atelier van Sluter' van de hand van den heer Roggen

1) Philips van Nederghem, Gielen Tailleleu, Lieven en Mant de Hane e.a. (bl. 179).
2) Bl. 196.

verschijnen. Men mag er met belangstelling naar uitzien, want wat tot dusver van hem verscheen legt getuigenis af van groote bekwaamheid, speurzin, combinatievermogen en, gewichtiger dan dit alles, fijn gevoel voor stijlonderscheiding. Hij doet, in onze gemeene moedertaal, Gent en zijne hoogeschool eer aan, en zoo dikwijls dit geschiedt verheugt zich Nederland.

H.T. COLENBRANDER

Kunst en toerisme in Nederland

Naar aanleiding van: Hans Jenny, Kunstführer der Schweiz. Ein Handbuch, unter besonderer Berücksichtigung der Baukunst (Fritz Lindner Verlag, Küssnacht am Rigi, Düsseldorf, Rom, 1934).

Dat wij, Nederlanders, een reislustig volk zijn, is naar ik meen een axioma, dat uiteraard geen nader bewijs behoeft: waar men zich buiten onze landspalen ook keert of wendt, men treft er allicht landgenooten en hoort er, waar men ze het minst verwacht, de klanken zijner moedertaal.

Maar even zeker is het, dat die tallooze Nederlanders, die in de hoofdsteden van Europa, bij wijze van zeggen, kind-in-huis zijn, en die, voorzoover zij tot de klasse der intellectueelen en kunstzinnigen behooren, geestdriftig weten te verhalen over de ontroeringen en verrukkingen die zij beleefden, niet enkel in de Invalides te Parijs, of in de St. Pauls te Londen, maar ook voor de tempels te Paestum, op den Acropolis te Athene, in de droomzalen van het Alhambra, - even zeker is het, dat al die veelbereisden onder onze landgenooten, vertrouwd met de schoonheden van Amiens en Chartres, van Rothenburg en Augsburg, in het eigen land nauwelijks iets meer te bewonderen weten, dan enkele van de meest prominente gevallen: een raadhuis te Middelburg, de Dom te Utrecht, en op zijn best nog de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

Dat er, buiten deze enkele Nederlandsche eersterangs monumenten, binnen onze grenzen schatten van dorps- en stedeschoon besloten liggen; dat er, behalve Loevestein en Brederode, nog tal van trotsche middeleeuwsche burchten onze aandacht kunnen boeien; dat een tocht langs de oude dorpskerken van Friesland en Groningen, van Limburg, Noord-Brabant of

Gelderland de kostelijkste reisgenietingen brengt, die men zich wenschen kan; dat er, tusschen Hulst in Zeeuwsch-Vlaanderen en het stadje Sloten in Friesland, nog talrijke prachtige steden en landstadjes in hun krans van grazige omwallingen wachten op onze bewondering - wij denken aan Zierikzee en Zaltbommel, aan Elburg en Hattem, aan Willemstad, Naarden, Doesburg - dit alles is slechts doorgedrongen tot een zeer beperkten kring. Slechts een kleine minderheid, ook van die intellectueele en kunstzinnige Nederlanders, die in het buitenland een artistiek toerisme plegen te beoefenen, is met den monumentenschat van het eigen land eenigermate vertrouwd.

En hoe zouden wij kunnen verlangen, dat een bezit aan schoonheid, dat wij zelf niet kennen of waardeeren, in het buitenland wel gekend en gewaardeerd zou worden?

We kunnen dan ook zeggen, dat het toerisme, dat naam mag hebben, zich voor Nederland in hoofdzaak bepaalt tot Amsterdam, Den Haag met Delft, Rotterdam en misschien Utrecht, benevens natuurlijk Marken en Volendam - zoolang dit nog duurt! - en de Donderdagsche markt te Middelburg.

Ik ben er mij volkomen van bewust, dat ik met dit alles niets nieuws of oorspronkelijks heb beweerd, dat het integendeel oude, herhaaldelijk uitgesproken klachten zijn.

Zij kwamen mij echter opnieuw voor den geest en op de lippen, toen ik dezer dagen het boekje in handen kreeg, welks titel ik boven dit opstel plaatste, een werk, dat mij weer deed beseffen, waar het te onzent eigenlijk aan hapert, en dat mij tevens het middel toonde, dat belangrijk kan bijdragen ter verbetering van een zoowel economisch als cultureel ongewenschten toestand.

***

Bij alle fundamenteel verschil, dat bestaat tusschen Nederland en Zwitserland, komen deze twee hierin overeen, dat zij kleine landen zijn, die slechts weinige kunstwerken van wereld-beteekenis bezitten. De overgroote meerderheid der toeristen die Zwitserland bezoeken, gaat er heen om bergbeklimming te beoefenen, het Alpengloeien te bewonderen, Edelweiss te plukken, of althans.... te koopen, en om er te Adelboden of te Davos de wintersport, benevens zeker Europeesch snobisme te plegen. Slechts weinigen trekken naar Genève, naar Lausanne of

naar Freiburg om daar de kathedralen te gaan bewonderen; en al mogen er wellicht velen zijn, die, gedreven door herinneringen aan Byron, het slot Chillon gaan bezoeken, zeer gering is in verhouding steeds het getal geweest van degenen, die zich buiten de platgetreden banen van het internationaal toerisme begaven om de Zwitsersche kunst op de plaats zelve te gaan zoeken en bewonderen.

Toch bezit ook Zwitserland een zeer groot aantal voortreffelijke kunstwerken op alle gebied, en zoowel uit ouden als uit nieuweren tijd, die alleszins de moeite loonen. Ook hier gold evenwel, dat gebrek aan kennis gemis aan liefde meebrengt. En de gebruikelijke reisgidsen, Baedeker, de Guide Bleu, hoe goed zij overigens zijn mogen, konden aan dit bezwaar al te weinig tegemoet komen. Immers in dergelijke eerst en vooral op de praktijk van het reizen en het verkeer ingestelde handleidingen, moeten noodzakelijk die bijzonderheden, die den intellectueelen en kunstzinnigen toerist het meeste belang inboezemen, op den achtergrond raken, zoo niet volkomen verdwijnen, tegenover de velerlei gegevens van practischen aard en de opsomming van de velerlei bezienswaardigheden met een of met twee sterretjes, die ‘men behoort gezien te hebben’. En in geen geval kunnen dergelijke itineraria den gemiddelden toerist *opwekken tot zien*; hun bestek belet een meer dan hoogstens summiere aanduiding van al dat vele dorps- en stedeschoon, welks nadrukkelijker vermelding den reiziger zou lokken tot begrijpen en genietend beschouwen.

De Zwitsersche uitgever Fritz Lindner heeft dit begrepen, en zeer juist gezien, dat het middel om hierin voor zijn land verbetering te brengen een beknopt, maar tevens zoo volledig mogelijk, en dus met kennis van zaken samengesteld handboek moest zijn van die kunstwerken, die in de eerste plaats het aspect en karakter van stad en land bepalen, dat wil dus zeggen, van voornamelijk de scheppingen der bouwkunst.

Een soort ‘monumentengids’ dus.

In den kunsthistoricus Hans Jenny vond de uitgever blijkbaar den auteur, die over de noodige bekwaamheid beschikte, om - zij het natuurlijk met steun en medewerking van deskundigen op allerlei gebied - dit werk tot een goed einde te brengen. En zoo kregen we dan dit smakelijk uitgevoerde, handige boekje,

ongeveer in het bekende Baedeker-formaat, geschikt dus om op zak te worden meegedragen, omvattend 578 (vijfhonderd acht en zeventig!) bladzijden tekst op fijn z.g. bijbelpapier, benevens 168 uitstekende afbeeldingen naar foto's van eenige der belangrijkste Zwitsersche bouwwerken, stads- en dorpsgezichten, op goed kunstdrukpapier.

Voorop gaat een algemeene cultuur- en kunsthistorische inleiding, die geheel Zwitserland door de opeenvolgende tijdperken der geschiedenis omvat, en waarin de voornaamste monumenten, van de neolithische paalwoningen te Ober-Meilen tot de St. Antoniuskerk te Bazel van Karl Moser (1927) en het Schoolen Postmuseum te Bern, van H. Klauser (1934), onder trefwoorden zijn vermeld.

Hierop volgt dan de beschrijving der monumenten volgens kantons, en wel zóó, dat elk kanton zijn eigen hoofdstuk krijgt, waarin telkens met de hoofdstad wordt begonnen. De reeks vangt aan met het kanton Graubünden, waarbij we eerst weer een beknopte kunsthistorische inleiding krijgen en daarna de beschrijving van de hoofdstad Chur en overige plaatsen; in geographische orde komen hierna de overige kantons van Noordoostelijk- en Midden-Zwitserland, en zoo verder.

In elke afzonderlijke plaats is de stof steeds op dezelfde wijze systematisch ingedeeld: Op de Romeinsche overblijfselen volgen de kerkelijke bouwwerken, in chronologische reeks; dan de profane bouwwerken, met eerst de vestingwerken, of de oudste huizen; daarna bruggen, fonteinen, standbeelden, en tenslotte een korte vermelding der musea.

De tekst besluit met registers van plaatsnamen en namen van kunstenaars, en hierachter vinden we dan de fraaie platen, die ook den in Zwitserland vrij goed georiënteerden toerist nog vele hem onbekende oorden en kunstwerken voor oogen brengen en op zichzelf reeds het verlangen opwekken, deze verholen schoonheid te gaan zien.

Hoevelen van ons zullen bij voorbeeld Saint-Ursanne kennen? En toch, wat een kostelijk geval moet dat zijn, wanneer we de platen 118 en 119 in dezen monumentengids bekijken. De tekst leert ons dan, dat Saint-Ursanne een schilderachtig stadje is in het kanton Bern aan de Doubs gelegen, ontstaan uit een in de 7e eeuw gestichte kerk van den H. Ursicinus, leerling van den

H. Columbanus. Deze kerk werd in de 12e en begin 13e eeuw verbouwd tot de tegenwoordige Stiftskerk onder bisschop Hugo von Asuel uit Bazel. Deze kerk vinden we hier dan vrij uitvoerig beschreven, zoodat ieder eenigermate ontwikkelde leek hare beteekenis kan beseffen, en, wat het voornaamste is, ter plaatse begrijpt wat hij ziet. Er is nog meer belangwekkends in Saint-Ursanne en er is nog veel meer overal elders in Zwitserland, waaraan we tot onze schade onwetend zijn voorbijgegaan, maar dat deze gids ons thans zóó duidelijk aanwijst, dat het ons een volgenden keer niet zal ontglippen.

Zoo geeft ons deze 'Kunstführer der Schweiz' dan zoowel een vrijwel volledigen beredeneerden inventaris der monumenten van geschiedenis en kunst in Zwitserland, als een beknopt maar zakelijk overzicht der Zwitsersche kunstgeschiedenis. En hij leidt er ons toe de scheppingen der Zwitsersche kunst begrijpend te gaan zien.

***

En ziehier nu, wat wij naar ik meen, ook voor ons land van noode hebben: een monumentengids, die den toerist - en waarlijk niet den buitenlander alleen! - bij den arm trekt en hem *opwekt tot zien*.

Reeds in 1930 heb ik op een jaarvergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond de wenschelijkheid geopperd van zulk een reisgids voor meer intellectueele en kunstzinnige toeristen, en ik noemde toen als voorbeeld Georg Dehio's ongeëvenaarde 'Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler', welks acht deeltjes de onmisbare makkers en gidsen zijn van ieder die Duitschland om zijn kunst wil bereizen. Maar terwijl dit werk van Dehio toch in de eerste plaats bedoeld is voor de vakmenschen, kunsthistorici en architecten, richt zich de Zwitsersche gids, door opzet en vorm, meer tot een breeder publiek van ontwikkelde, kunstzinnige toeristen, en geeft aldus een onmiddellijker voorbeeld van datgene wat wij ook voor Nederland gewenscht achten.

Gewenscht niet alleen, maar ook *mogelijk*!

Want het zwaarste voorbereidende werk, dat den grondslag voor zulk een reisgids moet leveren, de inventarisatie der monumenten, is reeds geschied en ligt vóór ons in de elf deelen

van de *Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, waarvan het laatste, voltooiende deel, de monumenten der provincie Groningen omvattend, in 1933 ter Algemeene Landsdrukkerij is verschenen.

Hierin kunnen dus de toekomstige samenstellers van een monumentengids of kunst-reisboek voor Nederland het materiaal bijeen vinden, al zal dit materiaal dan natuurlijk nog weer eens nader onderzocht, geschift en vooral ook nog eens ter plaatse gecontroleerd moeten worden. Want een handboekje onzer monumenten, gelijk wij hier bedoelen, zal toch de feitelijke gegevens op een leesbare, duidelijke, voor elken beschaafden leek bevattelijke wijze moeten voordragen, en zelfs zóó, dat de toerist, staande met zijn gids in de hand, vóór of in een bouwwerk, aansluiting vindt tusschen wat zijn blik omvat en den beschrijvenden tekst. Zoo eene levendigheid van beschrijving, die het merk der directe waarneming draagt, kan alleen verkregen worden door retoucheering van den - trouwens met andere oogmerken opgestelden - tekst der Voorloopige lijst.

Het behoeft evenwel geen betoog, dat deze arbeid, naast de hiertoe geschikte deskundige uitvoerders, ook een zekere, nog al omvangrijke outillage vereischt aan teekeningen, foto's en litteratuur. Maar ook hieraan ontbreekt het thans hier te lande gelukkig niet. Immers, dezelfde Rijkscommissie en hetzelfde Rijksbureau voor de Monumentenzorg, die de bewerking der Voorloopige lijsten bezorgden, zouden thans de samenstelling van een monumentengids, een kunst-reisboek, in den geest van het hier besproken Zwitsersche, ter hand kunnen nemen en daarmede niet alleen wetenschappelijke, maar tevens breede cultureele en toeristische belangen op uitnemende wijze dienen.

***

Had ik de eer eene plaats te bekleeden in onze Volksvertegenwoordiging, dan zou ik mij veroorloven aan Zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen de volgende vragen te stellen:

1e. Is de minister niet van oordeel, dat toerisme en vreemdelingenverkeer hier te lande in ernstige mate beperkt en geschaad worden door gemis aan voldoende bekendheid met en belangstelling in den schat der Nederlandsche monumenten?

2e. Acht de minister het niet wenschelijk, dat van Rijkswege getracht wordt hierin verbetering te brengen, met name door de samenstelling van een beknopt handboek, in den vorm van een reisgids, ter voorlichting van toeristen en studeerenden?

3e. Indien de minister de sub 1 en 2 gestelde vragen bevestigend kan beantwoorden, is hij dan bereid aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, als het hiertoe bij uitstek competente lichaam, opdracht te verstrekken zulk een reisboek of monumentengids samen te stellen, naar het voorbeeld van die welke in het buitenland zijn verschenen?

Er zijn in onze Volksvertegenwoordiging, naar ik meen, wel eens onbelangrijker vragen aan een minister voorgelegd.

FRANS VERMEULEN

De brieven van Napoleon aan Marie Louise

Een epos in brieven, in oogenschijnlijk zinlooze briefjes van een hoogmoedig, door duizenden zorgen gekwelden man aan zijn lichtzinnige, wankelbare vrouw. Deze man is opperbevelhebber en keizer, gewikkeld in een strijd op dood en leven met een wereld van vijanden, bij wie zijn schoonvader. Zijn schaduw aan het hoofd van het leger danst over Europa. Het is een uitzondering, als hij twee nachten achtereen in hetzelfde bed slaapt. Aan alle kanten wordt aan hem gerukt, een ieder heeft hem noodig, aan alles tegelijk moet hij denken. Laat hij de tegenstanders adem scheppen, Parijs gromt, er wordt gefluisterd, gemopperd, geintrigeerd. Hoe harder hij de krijgsverrichtingen voortzet en stuk voor stuk slaagt, des te sneller wast het aantal van de vijanden, des te vaster sluiten ze zich aaneen. En Napoleon vereenzelvigt in dien verbeten strijd met het lot eigen roem met dien van zijn kind, zijn vrouw en Frankrijk.

In deze worsteling van één tegen allen klampt hij zich aan Marie Louise vast. Hij prent zich in, dat zij de rots is, terwijl alles hem ontvalt en hij overal verraad gist. Hij weet, dat zij voor deze taak niet berekend is, hij ziet haar zwakten en ontoereikendheden. Hij heeft haar lief, omdat ze de moeder van zijn zoon is. Deze zoon gaat hem boven alles en iedereen. Geen brief, hoe kort ook, hoe haastig ook gekrabbeld of hij vraagt naar diens gezondheid, of de verkoudheid geweken is, of hij kuren heeft. Nooit vergeet hij een kus voor den jongen in te sluiten. Op dezen opvolger is al zijn hoop gebouwd. Marie Louise schrijft geregeld over hem, wat hij deed, wat hij zei en de trotsche vader reageert er ondanks alle beslommeringen zorgvuldig en zelfs zorgzaam op.

In alle opzichten werd zij wat hij haar maakte, zij heeft zich, zonder sterken wil, naar den zijnen gevoegd. De antwoorden

zijn onbekend; ze moeten bij een familie te Munchen berusten. Tot nu toe is maar één brief van haar gemeengoed geworden, 23 Januari 1810 van het paleis te Boeda door haar aan den jeugdvriend Pontet gericht, waarin zij het verlangen uitdrukt, dat het voorgenomen huwelijk niet doorga.

Uit deze verzameling *documents humains* treedt zij traag en ondanks gebrek aan ernst scrupuleus te voorschijn, afhankelijk en gereedelijk bereid eigen zelfstandigheid aan 's keizers welbehagen op te offeren, overtuigd, dat hij het goede met haar voor heeft en zij het door hem met aldoor wilder schokken gespeelde spel op het internationale schaakbord kan volgen noch overzien. Zij schrijft hem nagenoeg elken dag over huiselijke dingen, de gezondheid van het kind vooral en dan over de omgeving, ijdele hovelingenpraat, damesgekijf, uitvoeringen in de opera, den dierentuin, den omgang met 's keizers broer en de houding, jegens haar vader aan te nemen. Dank zij dat nooit *appuyeeren* slaat zij zich door de neteligste moeilijkheden heen. Ze aanvaardt de dingen zooals ze komen en laat ze over zich heen, zoo niet over haar kant gaan. Ze is een werktuig in Napoleon's hand en hij is haar in alles ter wille. Als aan een kind houdt elk briefje haar voor, vroolijk te zijn. Voor de rest behoeft ze niets te begrijpen. Hij deelt haar alleen mede, wat dienstig is om haar vertrouwen te schragen en haar in staat te stellen, den menschen een onbevangen gezicht te toonen, alsof voor vrees in de uitkomst van den oorlog geen aanleiding is.

Zij moet het gewone leven voortzetten en mag geen argwaan opvatten aangaande zijn ster. Al die overwinningen, waarvan de briefjes reppen, schijnen alleen bevochten om haar moed in te spreken. Het zijn bulletins van enkele cijfers, gevangenen, buit, dooden, heel veel bij de tegenstanders, aan zijn kant miniem. Dit alles door hem alleen tot stand gebracht: ik, ik, ik.... Van menschelijkheid zijn deze snorkende communiqués moedwillig gespeend. Een enkele maal vleugt er eenige deernis met de arme soldaten doorheen om de omstandigheden, waarin zij gedwongen waren te marcheeren te zwoegen en te vechten voor oogmerken, die hun onmogelijk duidelijk konden zijn.

Dat onvree hierom naar het volk kan overslaan houdt Napoleon vooral bezig. Marie Louise is tusschen beiden de schakel van haar moet het vertrouwen blijven uitgaan, dat wankel-

moedigen steunt en nieuwe hoop laat ontvonken. Heel bang wordt het hem te moede, als hij uit haar brieven leest, dat ze aan de overwinning begint te wanhopen. Deze gedachten is hem onverdragelijk. Als deze ruggesteun hem begeeft dreigt een algemeene débâcle. Alles heeft hij op dit eene gezet: Marie Louise 'in functie van' den jongen prins sparen; haar redden ter wille van den zoon; zich zelf, zijn droom, zijn drieste driften in den jongen bestendigen.

Naar mate het hem begint te schemeren, bij elke nieuwe flits, waarin de fatale ondergang vaster vorm aanneemt, bijt hij zich in deze fictie vast: de jongen moet voortzetten wat ik, door overmacht verslagen, laat liggen; zoo lang zijn handen te teer zijn om het roer te grijpen en te houden moet Marie Louise over hem waken. Maar deze wacht zelf dunkt hem te broos; met enkele betrouwbare mannen wil hij haar omringen. Wie....? Degenen, die in den tijd van glans voor hem bogen, komen in verzet uit angst door zijn ondergang meegetrokken te worden. En de keizer spant in een laatste stuip alle krachten om zich met den moed van de wanhoop door den dag aan dag nauwer snoerenden kring van vijanden en weerbarstige omstandigheden heen te slaan.

Hij leeft, zooals dat heet, op zijn zenuwen. Als één steen losraakt dondert de lawine. Van alle kanten, uit het noorden, het oosten, het zuidoosten, dreigen de legers van de bondgenooten. Zijn tactiek moet het zijn, de verbinding tusschen hen te verhinderen en ze afzonderlijk te fnuiken. Daarmee heeft hij zich een taak, te zwaar voor zijn schouders, opgelegd. De krijgsman is niet meer de oude, elken ochtend moet hij zich afvragen: houd ik het vandaag uit? Om zich naar de bekende methode van zelfsuggestie een hart onder den riem te steken, schrijft hij in elken brief: de gezondheid is goed. De krampachtige aandacht daaraan geschonken, onthult de vrees, dat aan deze bovenmenschelijke spanning een einde komt, het trillend overspannen koord kan onverwacht afknappen. Het komt voor, dat hij den heelen dag te paard blijft, sommige nachten brengt hij rijdende door. Hij heeft geen tijd den vijand af te wachten, want deze is een draak met duizend koppen. In wilde rukken vliegt hij door het land: waar hij niet is schijnt het mis te loopen, waar hij zich vertoont herleeft het élan. Hij mag den tegenstanders geen tijd

laten zich te verschansen en bij dit alles blijft zijn verlangen op vrede gericht, maar een zonder smaad of afstand van gebied. Hoe langer hij standhoudt en van de verdediging tot den aanval overgaat, des te beter vooruitzichten zou de vrede bieden!

In dit grimmige tweegevecht met een macht, die voor zijn overspannen brein uit de som van de tegengestelde krachten resulteert, wordt het middel doel. In de verworven snelheid van deze operaties kan hij niet inbinden op straffe, de eigen positie te ondergraven. In dien val zou hij het koninkje van Rome meesleuren. In die verblinding is het hem onmogelijk, de schaduw te zien, die het wereldgericht voor zich uitwerpt. En de voorzorgen, die hij neemt met het oog op de dreigende vermeestering van Parijs door de geallieerden beperken zich in hoofdzaak tot die aangaande het vertrek van vrouw en zoon, maar in brieven aan zijn broer Joseph geeft hij van meer doorzicht en oordeel des onderscheids blijk.

Zoo kinderachtig komt de correspondentie met de keizerin ons voor, dat de vraag moet opkomen naar de authenticiteit van deze documenten. Daaraan schijnt geen twijfel te mogen bestaan, hoe ver de kunst van het falsificeeren ook ga. Marie Louise heeft eenige van die briefjes aan personen uit haar kring getoond, die er afschrift van namen en ze publiceerden. Deze copieën blijken met de thans in het licht gegeven origineelen overeen te stemmen; Madelin laat zich dienaangaande met de meeste stelligheid uit.

De geweldenaar treedt er als een bezorgd, door een overmacht gekwelde man-en-vader uit te voorschijn. Het geschiedt, dat hij haar tot drie malen op één dag schrijft en in welke omstandigheden! Men leest het enkele keeren: ik ben op. Vooral tegen het einde verloopen er enkele dagen, waarin hij niet schrijft, al kan het zijn, dat sommige briefjes hun bestemming niet bereiken. Men geve zich rekenschap van de bezwaren, die de bestelling op de met troepen, gewonden, gevangenen en konvooien verstopte wegen moest ondervinden. En Napoleon van zijn kant maakt zich bitter ongerust, als hij een ganschen dag niets van haar gehoord heeft.

Deze uitingen, het is duidelijk, verschillen hemelsbreed van die, enkele jaren tevoren met Josephine gewisseld. De generaal, in Italië te velde, werd verteerd door afgunst ter wille van de

behaagzieke creoolsche. De brieven uit dien tijd gloeien van passie, ze zijn als kussen, die degene vervangen moesten, waarmee hij niet bij machte was haar tegen minnaars, ware of in zijn hevige verbeelding levend, te beschermen en aan zich te binden. Als Napoleon in 1810 met Marie Louise in aanraking komt beginnen de gevolgen van zijn levenswijs hem op te breken. Marie Louise is achttien en volgens een dier brieven 'frisch als de lente'. Bij hem treedt een vroege herfst in. De krijgsman is bang haar met zijn faam en manieren af te stooten. In zijn eerste brieven slaat hij den toon van menestreel aan. De keizersdochter kan of wil zich niet aan deze bekoring onttrekken; door in het aanbod toe te stemmen zou ze den Oostenrijkschen staat redden. Na de eerste ontmoeting schijnt ze gewonnen door hem, dien ze een half jaar tevoren den antichrist genoemd heeft. En de leeuw liet zich oogenschijnlijk door haar temmen en leiden.

Deze uitgave schijnt de stelling van hen te bevestigen, die meenen, dat zij Napoleon's krijgskundige vermogens verzwakt heeft en hij, van de zorgen om beider lot ontheven, in 1813 de campagne nog tot een goed einde had kunnen brengen. Deze stelling houdt onvoldoende rekening met Napoleons fantastische talent van zelfverdubbeling. Schrijvend aan de keizerin, weet hij zich van de rest te abstraheeren en deze enkele woorden te laden met de electriciteit, welke zij behoeft om de rol te blijven spelen die hij haar heeft toegedacht. Niets bewijst, dat hij voor haar en het kind iets gedaan of nagelaten heeft, wat de ineenstorting moest veroorzaken of zelfs versnellen. Zij vat niets van staatszaken noch van de plichten, die hem bespringen. De eerste dagen ontvalt haar: 'de Oostenrijksche prinsen hebben het niet zoo druk'. Om haar te believen moet hij wat hij voor Josephine noch Maria Walewska gedaan heeft, de 'bureau-uren' verkort hebben, op tijd voor het eten verschenen zijn, de maaltijden langer dan een kwartier gerekt en zelfs daarna nog bij haar gepoosd hebben. Met haar zette Hercules zich aan het spinnewiel.

Het handschrift bewijst de haast, waarmee deze briefjes werden opgekrabbeld. Onder geweldigen druk perste hij ze als het ware uit. De ineengewriemelde letters met nerveuse halen hollen over het papier. Hij gunt zich geen tijd de woorden af te maken. Wat wonder, dat Marie-Louise niet de moeite neemt ze te ontcijferen: een hofdame, mevrouw de Montesquiou, moet ze haar

voorlezen. Een enkelen keer, als hij haar iets van beteekenis op het hart te binden heeft gelijk den brief, haar vader te schrijven ten einde aan het pleit van de Franschen of Napoleon zelf kracht bij te zetten dwingt hij zich tot een breeder en rustiger ontplooiing van zijn stormachtige gedachten, die dan ten volle uitgeschreven op papier komen. In andere omstandigheden wemelen de epistels van spelfouten.

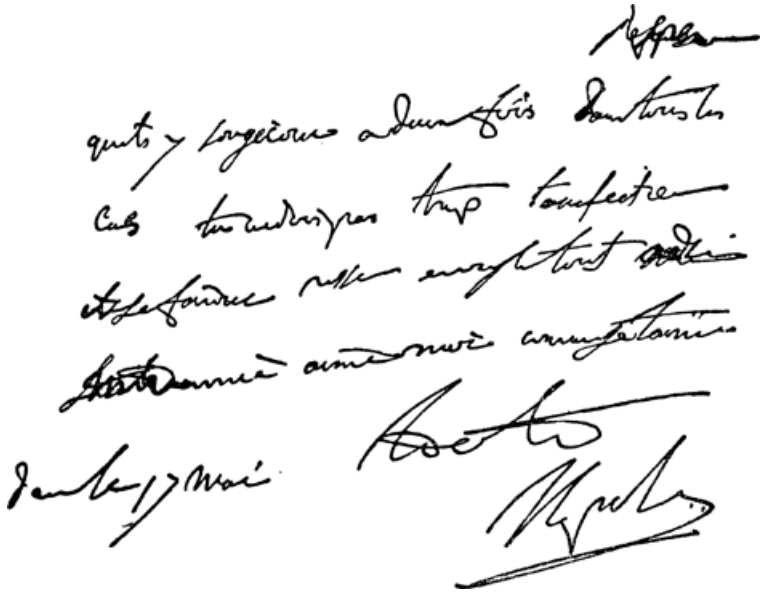

Brief uit Dresden, 17 Mei 1813:
J'espère qu'ils y songeront à deux fois. Dans tous les cas tu ne dois pas trop t'en afecter: ils se fairont rosser en règle tous. Adieu mon amie. Aime-moi comme je t'aime. Tout à toi.
Napoléon.

Men kan niet zeggen, dat dit huwelijk ongelukkig was. Beider reis naar het noorden in Mei 1810 is iets als een huwelijksreis geweest. Zij dankt dan haar vader voor het haar beschoren geluk. Dan al bereiken haar briefjes van hem, als hij zich korten tijd van haar verwijderen moet. Napoleon wordt niet moe haar goedheid te prijzen; in Josephine had hij, zij het niet met zooveel woorden, andere kwaliteiten geroemd! De tocht naar Rusland is hun eerste scheiding, tot in Duitschland begeleidt ze hem dan Aldoor blijven zijn gedachten bij haar en het koninkje. ‘Mes

affaires marchent bien', men leest het bijna in elk briefje. Den 18den September schrijft hij haar met een enkel woord over het in brand gestoken Moskou, den 24sten: '....wat, die schooier heeft zijn kinderjuffrouw niet herkend? Het is een boef.' Als de krijgskans zich tegen hem keert schijnt dit hem vooral ter wille van Marie Louise te verdrieten. Zij mag zich geen zorg maken, moet zich vertoonen en invloed ten goede op haar vader oefenen. Hij verontrust zich er over of ze na overwinningen wel last gegeven heeft de oorlogsschepen te laten pavoiseeren en vreugdeschoten te lossen. In 1813 springt zijn snelle pen zonder overgang van Metternich op de afgunst van het zoontje, den olifant in den Plantentuin en den gehoopten vrede.

Tijdens zijn afwezigheid heeft hij de keizerin tot regentes benoemd. Beroemd gebleven overwinningen en andere beslissende gebeurtenissen schieten in deze haastige correspondentie voorbij. Dooden en gewonden, marschen en veroveringen, alles alleen om haar te binden. Soms signeert hij 'je trouwe man' en dringt er bij haar op aan, van hem te houden. Dieper dringen de woorden niet. De 'personnes de marque' interesseeren haar alleen. Dat Napoleon bezweet was, dat het koud is, dat hij naar haar verlangt, deze feiten hebben onvergelijkelijk meer gewicht dan wat de soldaten hadden uit te staan. Soms in een vertrouwelijk gesprek komt hij in opstand tegen het onherroepelijke. Bij het slinken van de krachten besluipt hem afgunst met het lot van den gewonen man, die temidden van vrouw en kinderen thuis kan blijven na zijn schuld aan het vaderland betaald te hebben. Hij zit in de 'engrenage'.

De geest verliest zijn kracht, veeren roesten, hij laat zich door wanen verschalken en ziet niet meer over voor de hand liggende obstakels of gerieflijkheden heen. Moskou in brand, de vijand, die zich aan elke ernstige botsing onttrekt, de onvermijdelijke ontmoediging bij het matelooze rekken van de verbindingslijnen. Waar hij de voelhorens uitsteekt tast hij in den blinde en in deze ijle benauwenis valt de winter in. Tegen de waarschuwingen in toefde hij te lang in de stad. Hij is besluiteloos, het weer bleef lang mooi en bij dit alles de onzekerheid, de angst over den toestand in Frankrijk en de rest van Europa. Brieven hebben weken noodig om Parijs te bereiken. Op deze afstanden faalt de estafettedienst, waaraan hij de grootste zorg placht te besteden. Eindelijk

spreekt hij in een brief aan Marie Louise ervan, de winterkwartieren te betrekken.... Te laat! Het afgrijselijke epos van den terugtocht begint, de Berezina, Smolensk, alle etappen op dien lijdensweg. De keizerin mag er niets van weten. Door enkele woorden glimpt het besef, een zware tactische fout begaan te hebben. Op weg naar Wilna denkt hij erover, een koerier, den zoon van mevrouw de Montesquiou, goevernante van den kroonprins, met lossen teugel vooruit te zenden om zijn gemalin voor te bereiden. In dat gebied meent hij teerkost, iets van gerief en herstel van krachten te zullen vinden. En midlerwijl rekent hij uit: binnenkort tot dàt punt gevorderd, moet de boodschapper in plaats van 18 er nog maar 14 dagen over doen. Eindelijk vertrekt de snelle bode met opdracht eerder afgezondenen voor te komen. In deze brieven is tusschen de regels iets te lezen van wat het leger getroffen heeft.

Een oogenblik vleide hij zich met de hoop, dat Marie Louise hem een tweeden afstammeling zal schenken. Uit Dresden schrijft hij als een braaf huisvader: ‘ik heb vandaag de familie van Saksen te eten gehad. Je tante Thérèse beklaagt zich, dat je haar niet meer schrijft.’ Intusschen blijft hij doende haar aan te sporen, heur vader in bepaalde richting te bewerken, waarbij hij snoeft een miljoen man onder de wapenen te hebben en dit aantal naar believen te kunnen uitbreiden. Een enkele maal betreurt hij tegenover een ander, een Oostenrijksche aartshertogin gehuwd te hebben, maar op de teedere verhouding tot haar heeft dit geen vat en hij toont zich verheugd met elke beeltenis, die hij van haar en vooral van het zoontje ontvangt.

Het jaar 1814 opent op bittere vooruitzichten. De coalitie verklaart Frankrijk den vrede, den oorlog aan Napoleon. Vijf en twintig jaar oorlog en revolutie hebben het volk uitgemergeld. De velden liggen braak, al voorzien vrouwen in de ontbrekende krachten en het wemelt van deserteurs en weerspannigen. De belastingen komen traag binnen en zaken worden er niet van beteekenis gedaan. De staatsfondsen dalen en het eene faillissement volgt op het andere. De banken van leening raken vol zilverwerk, meubelen, zelfs lijfgoed. De geallieerden treden voor herstel van de Bourbons in het krijt, wat ook in Frankrijk door velen gewenscht wordt. Vijandelijke colonnes hebben van Bazel tot Coblenz den Rijn overschreden. Zij zetten zich op Franschen

bodem onder aanvoering van Schwartzenberg en Blücher. Te Parijs wordt met kunst- en vliegwerk het hoera-patriottisme aangewakkerd. De keizer, alvorens zich bij de troepen te voegen verbrandt in tegenwoordigheid van de keizerin en koningin Hortense zijn papieren: ‘ik zal papa Frans nog eens verslaan en ben gauw terug.’ Hij omhelst vrouw en zoon, voor het laatst.

Zoo lang de vijanden in het land staan mag Marie Louise niet naar de comedie; beter is, dat ze in de kerk van Sainte Geneviève gaat bidden. Het door de omstandigheden geboden optimisme verlaat hem niet. Koortsachtig op den grond over de kaarten gebogen, prikt hij er spelden in om de vorderingen van de legers bij te houden. Parijs leeft door in een feestelijken schijn, de slechte tijdingen gaan van mond tot mond. De zaak van de openbare gebeden preoccupeert hem. Zelf voelt hij er niets voor, hij ducht daarvan een demoraliseerende werking, maar hij erkent er geen verstand van te hebben en raadt, een ander te raadplegen. Hij is overprikkeld en het gebeurt, dat hij haar 's nachts om drie uur schrijft. De keizerin vertoont zich in het Bois de Boulogne, maar alle hoop vervliegt. Er wordt over gedacht haar naar Tours of Blois te laten uitwijken. Intusschen meldt Napoleon nu en dan overwinningen, waarvoor het kanon te Parijs dondert en boden, die de sabels van gevangen genomen generaals en dergelijke aandragen, krijgen 3.000 livres uit handen van de keizerin. De zegepralen moeten in de woorden, waarin hij ze haar beschrijft, in de couranten vermeld worden en de keizerin zit elken dag temidden van geborduurde uniformen en sierlijke vrouwen, bezig met het bereiden van pluksel.

De immer korte brieven gelijken jachttableaux, terwijl de vijandelijke legers concentrisch op Parijs aanrukken. Voor een van die gevechten wil hij in alles toestemmen om de hoofdstad te redden: ‘ik was dat offer van mijn eigenliefde aan mijn familie en mijn volk verplicht.’ In den stijgenden nood verliest hij de noodzaak van voorzichtigheid uit het oog: gelijk bij het beleg van Toulon komt hij ertoe zelf de kanonnen te richten. Daarna zakt hij ineen: ‘ik word niet meer gehoorzaamd, ze zijn niet meer bang voor me, ik moet overal tegelijk zijn.’

Eens slaapt hij bij hooge uitzondering acht uur achtereen om weer bij te komen. Als stroomopwaarts van Parijs een overwinning behaald is beveelt hij de sjako's en andere uitrustingstukken

van de tegenstanders in de Seine te gooien; ze zullen naar Parijs dobberen en daar de zege verkondigen. De keizerin spant zich zeer in om te redden wat te redden is. Een detail, of op een gravure van den 'koning van Rome', onder het volk te verspreiden, moet komen: 'ik bid God mijn vader te redden' dan wel: 'God behoede mijn vader en Frankrijk' houdt hem lang bezig. Intusschen beproeft hij Oostenrijk van Engeland en Rusland weg te trekken. De kozakken toonen zich in Frankrijk harde heeren. Mevrouw de Montesquiou maakt ruzie met de hertogin de Montebello, hofdame van de keizerin. Hij wil, dat deze zich van al zulke onaangenaamheden verre houde.

Het verlangen naar vrede neemt toe; de keizer wil er niet van hooren. Die aandrang verzwakt zijn eigen pogen, een vrede in eere te verwerven! Als er tusschen de keizerin en zijn broer Joseph misverstand rijst komt Napoleon gebiedend tusschen beiden; blijkbaar is hij jaloersch. Joseph raadt hem dringend als eenige redmiddel ten spoedigste vrede te sluiten.

Op de muren verschijnen oproepen tot lof voor de afstammelingen van Lodewijk XVI. Samenzweringen worden gesmeed. Marie Louise schrijft nu elken dag, soms meer dan eens, aan den keizer. Vier jaar na de eerste ontmoeting op de plek, waar dit voorviel, niet ver van Soissons, ontvangt hij van haar een horlogeketting ten geschenke!

De omstandigheden worden wanhopig. Dan beveelt hij Joseph zich het lot van vrouw en kind aan te trekken ingeval de vijanden naderen. Als alle tegenstand vergeefsch is moeten zij in de richting van de Loire vertrekken. 'Verlaat mijn zoon niet en denk eraan, dat ik hem liever in de Seine weet dan in de handen van Frankrijks vijanden. Het lot van Astyanax, gevangene van de Grieken, heeft me altijd het rampzaligste lot der geschiedenis geleken.' Dit zoontje wordt weldra vier jaar. Voor de uit het zuiden opstuwende vijanden begint Augereau Lyon te ontruimen en Napoleon, die bij de brug van Arcis zijn eigen leven inzet, als zijn soldaten in wanorde terugvloeien en zich de kozakken van het lijf houdt, geeft last tot den terugtocht. Maar voor zijn besef is nog niets verloren.

In den nacht van 30 Maart davert een calèche in volle vaart van Fontainebleau naar Parijs. Om acht uur in den ochtend heeft de keizer te paard Troyes verlaten. De weg is met slecht

nieuws geplaveid. Te Fontainebleau verneemt hij tot zijn verlichting, dat Marie Louise en de koning van Rome zich zuidwaarts in veiligheid hebben gesteld. Voor het eerst heeft hij het spel van de tegenpartij niet begrepen. In het kantoor van een notaris, waar hij onderkomen vond, hoorde hij de generaals met luider stemme vrede eischen en over de uiteindelijke nederlaag spreken. Caulaincourt blijft de middelaar met de vijanden. Blücher heeft den brief onderschept, waarin Napoleon Marie Louise verwittigde zich naar Saint Dizier te richten. Blücher las hem en haastte zich de geopende missieve 'aan de voeten der doorluchtige dochter van Z.M. den Keizer van Oostenrijk' te leggen. De vijanden hebben met deze kennis hun voordeel gedaan. De minister van politie verkeerde in de meening, dat de keizer altijd in cijferschrift correspondeerde.

Parijs capituleert. Napoleon is het hoofd kwijt en verzamelt zijn leger.

Het is drie uur in den ochtend van den 31sten Maart, Napoleon slaapt op zijn stoel in.

Spoedig volgt de abdicatie en de gevankelijke overbrenging naar Elba. De stilte van Marie Louise verontrust hem; tevergeefs vraagt hij naar haar en den knaap. Aan het Oostenrijksche hof begint ze hem te vergeten voor de vleitaal van Neipperg.

De laatste brief is van 28 Augustus 1814: 'ik zit hier in een soort kluizenaarswoning met uitzicht over de zee. Het verblijf is heel aangenaam. Een deel van de dagen breng ik jagende door.'

Marie Louise antwoordt niet, ze komt evenmin. Het drama is tot het laatste korte bedrijf genaderd.

H. VAN LOON

Kroniek der Nederlandsche letteren

Kinderen en dichters

Dirk Coster, Het Kind in de Poëzie

Men moet Dirk Coster bewonderen. Hij beoefent de letterkundige kritiek op een zéér vruchtbare wijze, die geheel overeenstemt met zijn persoonlijken aard en die, bij alle navolging en bestrijding, onmiskenbaar de zijne blijft. Menig scholier uit zijn critische school, den meester ontwassen, werd hem ontrouw en kreeg scherper aandacht voor de feilen dan voor de deugden van een stelsel, dat zeker nooit onaanvechtbaar was, maar dat op andere critische methoden het voordeel vertoont, de bewondering voor het dichterlijk-schoone te veredelen door een fijne kennis van den mensch en zijn intiemste reacties. Coster zoekt in alle teksten, welke voor hem liggen, een menschelijke zielsbelijdenis. Voor hem begint de mogelijkheid der letterkundige kritiek eerst daar, waar dichter en beoordeelaar elkander ontmoeten in een algemeen-humane overeenstemming des gemoeds. Die overeenstemming acht hij den eenig waren grondslag der waardeering. Zonder zulk contact lijkt het hem overbodig, zich bezig te houden met de geheimen der poëzie. Het gevolg is, dat hij weinig aandacht heeft voor cultuur-perioden, waarin de moderne mensch zich slechts moeilijk verplaatst, doch onmiddellijk de verwantschap ontwaart tusschen middeleeuwers en modernen, tusschen dichters en lezers. Daarom is hij bij uitstek geschikt voor het werk, dat hij ook het liefst schijnt te doen: het bijeenzoeken van die schatten der vroegere en hedendaagsche letterkunde, waarmede de moderne dichterlijke mensch zich het lichtst vertrouwd gevoelt. Twee uitstekende bloemlezingen dan-

ken wij aan dit streven; een derde is sinds jaren aangekondigd; als een opbeurend tusschenspel verscheen inmiddels de vorige maand zijn verzameling van gedichten, betrekking hebbend op het kind en de kinderlijke eigenschappen. Het is een verrassendrijke verzameling met talrijke vondsten en openbaringen, bondig ingeleid door den samensteller, die getracht heeft, in het kort na te gaan, hoe de verhouding van den Nederlandschen dichter tot het kind zich wijzigde in den loop der eeuwen om juist in de laatste tijden een zéér bijzondere, rijk geschakeerde verheviging der aandacht te bereiken. Coster heeft in beraad gestaan, hoe hij de stof zou indeelen: chronologisch of psychologisch en na eenige aarzeling koos hij, meer in overeenstemming met het doel der uitgave, en ook met zijn eigen critische natuur, de laatste methode, waarbij de materie werd ondergebracht in een vijftal rubrieken: I *Verlangen en geboorte*, II *Het kind*, III *Het kind in zijn spel*, IV *Het kind en God*, V *Requiem*. Uiteraard heeft zulke indeeling iets willekeurigs en laat ze gelegenheid over om in bepaalde gevallen te discussieeren of de gekozen rubriek wel de juiste mag heeten, doch het geheel van het boek wordt door deze compositie sterker en in de thans gekozen opeenvolging treffen de teksten lichter het gemoed van den lezer dan wanneer hij te maken kreeg met een strikt historische volgorde. De inleiding echter is voor een aanzienlijk gedeelte historisch en loopt vooruit op een Nijmeegsche dissertatie over *Het Kind in de Nederlandsche Letterkunde*, die eerlang het licht zal zien. Alle litterair-historische constateeringen, beweert de inleider te recht, hebben iets schematisch aan zich. Geen enkel geschiedschrijver zal dit ontkennen; geen enkel geschiedschrijver bestaat er, die niet menigmaal dit noodzakelijke schematisme voelde als een onvermijdelijke verstarring en vertelseling der levensverschijnsels, waarover hij spreekt. Maar het wil ons voorkomen, dat juist zulk een vijand van het dor-schematische, zulk een minnaar van het bloeiende leven als Dirk Coster dezen hinder zeer sterk voelt en zeer stellig ontwijkt, niet steeds ten voordeele van de helderheid in zijn betoog. Reeds toen hij de *Nederlandsche Poëzie in Honderd Verzen* toelichtte met een verhandeling, rijk aan inzicht en boeiend van structuur, trof het, hoe lichtvaardig Dirk Coster met name de Middeleeuwen behandelde als een weinig-genuanceerde periode, geheel door enkele grondgevoelens

beheerscht, die van de twaalfde tot de zestiende eeuw - en thans betrekt hij zelfs de zeventiende eeuw gedeeltelijk in dit schema - onveranderd dezelfde bleven. Het behoeft geen betoog, dat deze zienswijze buitengewoon simpel is, te simpel zelfs om juist te kunnen zijn. Valt het vaak moeilijk, de dateering van een naamloos lied uit het tijdperk vóór de Hervorming ook maar op een eeuw nauwkeurig te schatten, daar is in de middeleeuwen toch vrij wat dieper historisch perspectief dan Coster zich gewende, te ontwaren. Zoekt men in de vroeg-middeleeuwsche ridderepiek naar 'de ontroering om het kind', dan zal men weinig naar zijn gading vinden, doch in de kleurige droomsfeer van eenige Keltische romans - denk aan Parcifal! - begint reeds iets op te lichten van den gloed, wier stralen Coster zocht te verzamelen, en daar zijn oud-middeleeuwsche balladen, waarin de helden kinderen of kinderlijk jonge menschen zijn. De bruidjes en jonge edelvrouwen, de kinderlijke nonnen, maar vooral de 'twee koningskinderen' had Dirk Coster niet moeten verwaarloozen, al kan hij aanvoeren, dat de observatie van het kind als zoodanig in deze liederen zwak en vaag blijft. De middeleeuwer is herhaaldelijk begaan om het tragische lot van een kind. Hoe teeder klinkt het woord 'kint' in de ballade van het 'cleyn haveloos meysken', met den beginregel: *Ick stont op hoogen bergen*:

Maer doen hi voor dat clooster quam
Hi clopte aen den rinc.
Waer is dat ioncste nonneken
Dat hier lest wijnge ontfinc
Het is so schoonen kint.

Dat alder ioncste nonneken
En mach niet comen wt.
Si sidt al hier besloten
Ende si is Jesus bruyt
Si looft hem overluyt.

Dat alder ioncste nonneken
Ghinc voor den ruyter staen
Haer hayrken was afgescoren
Die minne was al ghedaen
Nonne cleederen had si aen.
(Hor. Belg. IX. 87)

Zulk een 'kind' nog was ook het *Fier Margrietken* uit het

Antwerpsche Liedboek, het meisje, dat op den avond van 12 September 1225 te Leuven wijn ging halen voor haar vader en door een onverlaat werd aangerand en gedood. Hij wierp haar lijk in de Dijle, maar, verhaalt de ballade, het kinderlijkje dreef tegen stroom op en kwam bij de Sint Janskapel te land, tot groote verwondering der burgerij. Het oude lied, waarin haar avontuur verhaald werd, is telkens verminkt; de herinnering eraan leeft voort in het kinder-rijmpje *Hop Marianneke*, dat echter in den Franschen tijd een heel nieuwen inhoud kreeg. Een der verbasteringen begint als volgt:

Het soude een meysken gaen om wijn
Hout u canneken vaste
Savons inde maneschijn
By nachte, by nachte
Hout u canneken proper Dianneken
Hout u canneken vaste.[1)]

In de middeleeuwen ziet Coster geen andere poëzie omtrent het kind dan Kerstpoëzie, maar reeds het vroeg-middeleeuwsche gedicht *Van den levene ons Heren* verhaalt zoo aandoenlijk over de moord op de Onnoozele Kinderen te Bethlehem en de onbekende dichter vindt daar een regel, zóó snerpend van observatie der kinderlijkheid als er weinige in de voortreffelijke anthologie van Coster voorkomen:

Tkint loech ende waende dat waer spel
Daer tkint sach blicken tscarpe sweert.
(vs. 730-731)

Het heele fragment over den kindermoord verdient in een herdruk van den bloemlezing te worden opgenomen. ‘Voor uitbreiding, in volgende drukken, is dit werk zeker vatbaar’ bekent de samensteller. Welken dienst kan zijn beoordeelaar hem dan beter bewijzen dan de historisch tekorten in zijn overigens zoo bewonderenswaardigen bundel te signaleeren? Aandacht verdienen zeker ook de verzen 889 en volgende uit *Van den Levene ons Heren*, waarin de jeugd van den Heiland geschetst wordt ter parafrase van Sint Lucas' woorden: ‘En hij was hun onderdanig’ (Luc. II. 51):

1) Johannes Koepp, Untersuchungen über das Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544 - Uitg. ‘De Sikkel’ - Antwerpen - z.j.- blz. 113. Daar vindt men ook de ballade *Ic stont op hoogen bergen*, blz. 226.

Hi dede dat hem sijn moeder hiet:
Hi ginc om borne ende nam den pot
Deten te makene, dit dede God;
Hi diende sire moeder sonder daengier
Hi haelde hout, hi maecte tvier
Hi ne was overmoedich no fier.
Sine grote duecht merct alle hier:
Hine ginc nie wt sire moeder doren,
Hine hadde orlof ghesocht te voren.
Tkint het hadde goeden sede,
Tilic het dede oetmoedichede.
Hier ane souden kinder leeren,
Si souden vader ende moeder eeren;
God hi was gheweldich heere,
Nochtan dede hi siere moeder ere,
Hi was god, het was goet recht,
Hi haette strijt ende ghevecht,
Hi minde trouwe, waerheit ende verde:
Hier was tkint der werelt herde.
Hi was oemoedich, hi en was niet bout;
Hi hadde onwaert selver ende gout;
Binnen hem en was gene overdaet,
Maer mate, trouwe ende raet.
Hi conste fransoeys, dietsch ende latijn
Ende alle talen, die nu sijn....
(vs. 889-913)

Is het nier heerlijk van naïeveteit en moralisatie, zooals de fijnzinnige dichter van dit oude meesterwerk onzer taal zich mijmerend verdiept in de wonderbaar-paradoxale jeugd van Jezus, die God was, maar voor zijn moeder den ketel ging halen, waarin het eten moest worden bereid en die Fransch, Dietsch en Latijn kende, doch de huisdeur niet verliet zonder verlof te hebben gevraagd aan Maria? Door dit fragment uit de dertiende eeuw zien wij het kind, dat Coster nauwelijks zijn aandacht waardig keurde, ofschoon ook de achttiende en negentiende eeuw het meer rechtstreeks beschreven, nl. het stoute kind. Ongeveer alle ondeugendheden, die Jezus niet vertoonde, maar die bij andere kindertjes niet bepaald zeldzaam zijn, somt de dichter hier op of geeft hij, door de schildering van de tegenovergestelde deugd te kennen. Het is werkelijk jammer, dat Coster zich voor de middeleeuwen tot eenige, zij het bijzonder schoone Kerstliederen bepaalde; daar was reeds uit de dertiende eeuw een veel rijker schakeering te vinden.

Het schema der middeleeuwen is niet zoo star of men kan zonder moeite ontwikkeling waarnemen, ook in de verhouding

tot het kind. Grootendeels blijft de belangstelling inderdaad geconcentreerd op het Kindje Jesus en het Kerstgebeuren, dat door de Bernardijnsche en Franciscaansche devotie met warm en vroom gepeins omgeven wordt, doch ook in jongere middeleeuwsche liederen treft bij herhaling de teedere smart om het treurige lot van kinderen, die vermoord of wreed behandeld zijn. Denk bijvoorbeeld aan de krachtige ballade: *Het was een kint, so cleynen kint!* Zuivere lyriek over kinderen is, buiten de Kerstlyriek, echter zeldzaam en Coster bepaalde zich bij de keuze wel erg eenzijdig tot het lyrische gedicht, met onveantwoorde veronachtzaming van de ballade, de romance, en vooral van het laatmiddeleeuwsche refereyn. Hoe pakkend wordt den omgang met kinderen geteekend door *Anna Bijns* in haar gedicht: *Sulc soect goey nachten*, al geschiedt het terloops:

> Peynst, als sij dan crijghen jonghe bracken,
> En deen roept eten en dander kacken,
> En dat sij hen snachts het hooft vol crijten....

Ook het ‘ongewenschte’ kind, in Costers bloemlezing vertegenwoordigd door een enkel gedicht van Freek van Leeuwen, was den laten middeleeuwer vooral niet onbekend. ‘*'t Quaedt datter af coomt syn bervoete kinderen*’ getuigt een overigens weinig ‘bloemleesbaar’ refereyn van Jan van Styevort, die als repraesentant der totaal verwaarloosde zestiende eeuw door Coster geraadpleegd moet worden wegens zijn Kerstlyriek met haar soms ontroerende schildering der moederweelde van Maria. Bij nadere studie zal de belangstelling van middeleeuwsche dichters voor het kind minder eenvoudig blijken dan ze in Coster's boekje wordt voorgesteld.

Vernuftig, iets te vernuftig misschien, verklaart de inleider, waarom de kindergedichten, die hem aantrokken in de Renaissance, hoofdzakelijk doodenzangen zijn. Hij ziet daarbij over het hoofd, dat een groot aantal gedichten uit de zeventiende eeuw hem heelemaal niet aantrok. Geen Nederlandsch dichter heeft zich zooveel met kinderen ingelaten als *Jacob Cats* in zijn huiselijke bespiegelingen en raadgevingen. Het is waar, dat zijn doodsche alexandrijn zelden de menschelijke vervoering bereikt, die Dirk Coster als een onmisbare voorwaarde van goede poëzie beschouwt, maar hier staat tegenover, dat hij in zijn moordend saaie verzen soms tafereeltjes schetst en situaties

typeert, die niet te versmaden vallen. In zijn *Kinder-Spel* is hij een voorlooper van Vader van Alphen; in zijn *Huwelyck* komen 'Verlangen en Geboorte', waaraan Coster toch een bijzondere afdeeling wijdde, niet van de lucht. En het is lang niet allemaal verachtelijk, wat Cats bijeen-rijmt over het moederschap. Een enkel voorbeeld moge volstaan om aan te toonen, dat nader onderzoek ook hier de moeite kan loonen met aardige vondsten. Het is gekozen uit de afdeeling *Bruyt* van den *Weg-wijzer ten Huwelyck uyt den Doolhof der Kalverliefde* en wel uit de langdradige liefdeshistorie der slonzige Rosette 'die noyt het minste werk het gantsche jaar en deed', maar die, na negen maanden blije verwachting, dan ook niet op de gebeurtenis berekend is:

> Rosette werd gequeld met koorts en droeve zucht
> En, na het diepste leed, ziet daer een kleyne vrucht;
> Geen vroedvrou, geen behulp, geen vrinden, geen gebueren,
> Geen voorraad voor het kind, geen windsels ofte lueren,
> Geen wieg, geen bakermat, geen kruid, geen kinderwijn,
> Niets dat het kraam gelijkt, *als slechts alleen de pijn*.

Terwille van dit laatste half-vers mag men den dreun van de voorgaande schildering der Hollandsche kraam-kamer vergeven: Cats had zijn goede oogenblikken, doch zijn *Kinderspel* is volmaakt onuitstaanbaar.

De volgorde '*Vondel*, *Poot* en later, tot Rococo-toon verfijnd, ten slotte ook nog *Jan Wellekens*' is chronologisch onhoudbaar. Wellekens was reeds een man, toen Post nog geboren moest worden, hij trouwde in 1699. Poot eerst in 1733. Zulk een verschrijving zal men Coster niet kwalijk nemen, doch zij bevestigt den indruk dat hij zich het historisch onderzoek niet bijster moeilijk maakte. Die indruk wordt door zijn beweringen over *Vondel* versterkt. Bij het beroemde *Constantijntje* schrijft Coster:

> Dit gaat hier in deze verzameling mede als typisch staal van volstrekte Renaissance-virtuositeit. De dood van deze zuigeling, dit vluchtige bezoekertje, ging Vondel niet zoo na!

Zelden zag men het nadeel der humanistisch-psychologische litteratuur-kritiek zoo duidelijk aangetoond! Van een vage veronderstelling maakt Coster hier een boude bewering. En op grond waarvan? Op grond van het feit, dat hij toevallig niet aan Vondel's vrouw dacht! Het overberoemde *Constantijntje* is minder een doodsklacht om het kind dan een troostwoord aan

de moeder. In de questie der aanhalingsteekens houdt Coster zich bij dit gedicht aan de veilige lezing van Verwey, niet aan de minder verdedigbare van Kalff, maar het is jammer, dat hij ook in zijn commentaar Verwey's uiteenzetting (Proza V, blz. 125) niet volgde. Met aanhalingsteekens bij Vondel kan men overigens moeite hebben. Coster bewijst het door op bladzijde 15 te spreken over ‘de groep der treurende speelgenootjes, die met haar het “zoet Fiane” zongen’ en op blz. 180 te laten drukken:

> Of zoet ‘Fiane’ zong,

zoodat hij als inleider het woordje ‘zoet’ bijvoegelijk, doch het als samensteller bijwoordelijk verstaat. Een kleinigheid ongetwijfeld, maar die ten overvloede aantoont, hoe makkelijk Dirk Coster zich deze maal, geheel vervuld van de prachtige moderne poëzie, welke hij bijeenbracht, van zijn taak als geschiedvorscher afmaakte. Hij kiest uit de achttiende eeuw nog *Dirk Smits*, zonder aandacht voor het beroemde *Roosje* van *Jacobus Bellamy* en het aandoenlijk stukje van *Pieter Nieuwland*: *Op den dood van een zesjarig kind*:

> Helaas, hij slaapt en nooit ontwaakt hij weder!
> Dat kind, zo lief, is heengegaan.
> Ik minde hem zo teder!
> 'k Sneed van zijn hoofd een lokje
> en stortte op 't lokje een traan.
>
> De dood was hem een zegen.
> Dees waereld was voor hem te boos.
> Zijn zieltje is hemelwaart gestegen!....
> 't Was schuldeloos.

Voorzeker is dit voorbeeldje van het sentimenteele geen meesterwerk, maar waarom zou men verzuimen, het naast *Van Alphen* op te nemen? Van *Tollens*, die veel over kinderen schreef, werd niets genomen, ook niet *Het gestorven weesje*, dat de lijkklacht, geen specifiek verschijnsel der zeventiende eeuw, naar de negentiende overdraagt, waar *Potgieter* haar nog eenmaal fraai zal doen opleven in *'t Was maar een weesje*, doodsklacht en aanklacht meteen. Voor het verhalende gedicht heeft Coster, als menig al te lyrisch tijdgenoot, maar weinig oor. Wij missen dan ook *De Stalboef* uit *Hofdijk's Kennemerland*. Dat ‘de wonderlijke speling der natuur, die onze onvolprezen *Schoolmeester* is, helaas geen speciaal kindergedicht geschreven’ zou hebben,

wordt gelogenstraft door een koninklijke parodie op de zedepreekjes van Vader van Alphen:

> Ik ben een zeer gelukkig kind,
> Wanneer men dit bedenkt!
> Mijn vader is mijn beste vrind,
> Die mij schier alles schenkt:
> Zijn afgedragen zomervest,
> Zijn oude broeken en de rest;
> Maar dat weet Moeders naaister 't best.... enz.

Van *Willem Kloos* ontbreekt: *O mijn gedachten*, *tript nu lief en zoetjes*. Maar daarna heeft de samensteller een volledigheid betracht, die wel niet volstrekt is - men mist b.v. *Geboorte* van *Chris de Graaff*, dat zeker niet ontbreken mocht, - maar die toch zoo rijk aan afwisselende accenten blijkt, dat men gedurig verbaasd en van de eene verrukking in de andere gebracht wordt. Enkele zeer zwakke versjes doen dezen weelderigen indruk geen schade: de moderne Nederlandsche dichtkunst heeft het kind verheerlijkt met festoenen van allerlei pracht, ze heeft het geheim der ongereptheid in het kind ontdekt, ze heeft de kinderlijke gevoelswereld doorgrond, ze heeft de doodsklacht pakkend, ja ontzettend vernieuwd. Welk een openbaring is bijvoorbeeld het malende doodsgedicht van *W. Noordster* over het verdronken kind en het ruischende oeverriet. Verscheidene dichters, die tot heden weinig opvielen, maakte Coster bekend. Hij is een liefdevol lezer, een zorgzaam verzamelaar, een boeiend inleider. Blijft zijn historisch overzicht te zeer beheerscht door het weinige, dat hij bewondert, zijn breede kennis van het hedendaagsche vergoedt wat men bij hem ontbeert aan historisch gevoel en aan zin voor het geschiedkundig-karakteristieke, het typeerend, ook enghartig-Hollandsche. Zijn werkje zal de poëzie die veel te lang een esoterisch genot was, bekend maken aan vele lezers: hij schept - en dit is geen kleine verdienste - voor de goede dichters een goed publiek. Hij volgt hierbij een aannemelijke, vaak voortreffelijke methode van litteratuur-kritiek. Het is alleen te wenschen, dat hij bij een herdruk dieper ingaat op de geschiedenis van de verhouding der Nederlandsche dichters tot het kind, want dit onderdeel onzer historie kenschetst mèt onze poëzie ook onzen volksaard. Hieraan is te weinig door Coster gedacht.

ANTON VAN DUINKERKEN

Dramatische kroniek

Shakespeare's ‘Othello’

Het valt niet licht in kort bestek de indrukken van een onbevredigenden ‘Othello’ te rechtvaardigen; men raakt hier en bij den ‘Hamlet’ het eerst in een onvruchtbaar geharrewar over opvattingen. Er zullen, van zulke rollen als Othello, Hamlet en Iago, altijd verschillende opvattingen gespeeld kunnen worden. Laat ons, om de zaak te vergemakkelijken, alleen de eisch stellen dat een Iago, en een Othello groot en werkelijk moeten zijn, en niet te zeer in debat treden over de vraag hoe zuiver en juist zij gespeeld worden.

Ter zake. Van Dalsum speelt Othello als neger, dat is dus niet als Noord-Afrikaansche Moor. Alleen daarover valt des verkiezend, reeds veel te redetwisten. De oude Engelsche traditie is voor den neger, de jongere Europeesche en Engelsche voor den moor. Het zij hoe het zij. Het gaat er meer om hoe hij dien neger Othello speelt.

Hoe gedraagt deze Othello zich, om te beginnen, in de eerste tafereelen, hoe ziet hij er uit, wie is hij, wat voel ik als toeschouwer voor hem?

Eén ding staat van te voren onwrikbaar vast: tegenover den lateren woedenden en onwaardigen Othello stelt Shakespeare in het begin een waardig en groot mensch, van hooge afkomst, door iedereen geacht. Een eenvoudige natuur, daarbij. Hoe men dezen mensch ook speelt, als men hem niet eerst waardig en hoog speelt zal niemand later zijn val kunnen meten.

Shakespeare heeft dat begin kennelijk zoo bedoeld. Hij opent met een heftig nachtelijk rumoer, waarin hij terstond den dwazen zwakkeling Rodrigo en den fellen Iago ten voeten uit teekent, beiden scheldend op den moor die Brabantio's dochter stal. Men

kan dien inzet niet te scheldend en te woest spelen, want in het tweede tafereel verschijnt Othello, de reeds belasterde, en hij is - eerste sterk tooneeleffect - geheel anders dan men het uit den mond van zijn drie tegenstanders verwachten mocht.

Met een enkel woord kalmeert hij het kabaal en doet de degens opsteken. Shakespeare, zijn latere tegenstelling voorbereidend, teekent hem hier en elders als een man, door geen krijgsgeweld of tegenslag uit zijn rust te brengen. Zijn gestalte rijst nog grooter op als hij voor den senaat komt te staan. Meesterlijke inzet van het derde tafereel, het eerste woord dat de hertog zegt is: 'Valiant Othello....' En eerst daarna verontschuldigt hij zich bij Brabantio, den gekrenkten vader: 'I did not see you; welcome, gentle signior.' Othello is groot. Brabantio is een senator.

Hoe staan de Iago, de Othello, de Brabantio van het Amsterdamsch tooneel voor ons, in deze eerste tafereelen? Shakespeare's Iago is bijkans nergens zoo fel gebekt als bij zijn eerste optreden. Hij is altijd op zijn echtst als hij in actie is. Hier bij Jules Verstraete, scheldt hij maar zoo terloops wat. Van Dalsum's Othello, in het nachtrumoer en tegenover den Venetiaanschen senaat, is meer verwaand dan waardig. Een neger, goed. Maar waarom deze low-caste neger? En zelfs, bij oogenblikken, deze verwende, brutale low caste? Men kan, als het om neger-proletariërs gaat, voor neger-proletariërs voelen. Maar Othello is er zeer zeker geen. Als Shakespeare generaal zegt bedoelt hij generaal. Wie gelooft dat van Dalsum Cyprus houden zou tegen den Turk?

Deze Othello is bovendien geschminkt op een wijze die naar een neger-masker zweemt. Ieder ander in het stuk is op normale wijze geschminkt. Is dit de man die ik mij als toeschouwer gedacht heb: een groot soldaat, die van jongs af aan in het harnas stond, of is het 'The Emperor Jones', geschminkt als negerkunstwerk, en met een lading ideeën over rassenverschil instee van een recht zwaard op zij?

Men begint zich als toeschouwer bovendien omtrent dit tijdstip af te vragen wat een Venetiaansch meisje uit de hoogste kringen als Desdemona in dézen mensch ziet, en haar voorkeur gaat te veel lijken op die uit een society-schandaal, waarin zij er, heden ten dage, met den drummer van de een of andere neger-band van door zou gaan.

Als men zoover is hangen de Othello-indrukken van een recht-

geaard toeschouwer al volkomen uit het lood. Men voelt zich niet meer thuis, bij dèzen Shakespeare. Men vindt de motieven valsch ingezet. Men wordt wrevelig en vermoeid.

Het is onmogelijk dat het aan Shakespeare ligt. Waaraan ligt het dan? Men gaat scherper opletten. Het ligt er aan dat Shakespeare nergens in zijn volle werkelijkheid recht op zijn beenen wordt gezet. Enkele details:

Lees Othello, eerste scène. Staat Iago te schreeuwen of staat hij niet te schreeuwen, 'with timorous accent and dire yell'? Of waarvan wordt Brabantio anders wakker, en acht hèm en Roderigo danig beschonken? Van dit zachte Amsterdamsche nachtrumoer? Het mocht wat. Shakespeare begint als een Jordaan-ruzie. Ten tooneele is het nog haast een serenade.

Lees Othello, tweede scène. Op een gegeven oogenblik zegt Iago: 'He's married', en Cassio, die van niets weet, vraagt: 'To who?' - Op dit oogenblik komt Othello weer op en Iago smoort zijn antwoord dus. Is de Cassio van het Amsterdamsch tooneel nieuwsgierig? Geen sikkepit. Weg realiteit. Wij spelen verder tooneel:

Lees Othello, derde scène. Desdemona verschijnt voor den senaat. Haar vader verwacht een met zwarte kunsten verleide dochter; hij ziet een franke, zelfbewuste vrouw. Vertrekt hij een spier van zijn gezicht? Niet hij. Hij wordt eerst twee teksten later ongelukkig. De regisseur heeft hem niets gezegd. Weg realiteit.

Daar ligt de haas in de peper. Van Dalsum ziet Shakespeare's werkelijkheid niet, hij ziet niet de duizend details van het eeuwige reeële leven in en tusschen de regels, die de meester vastlegt, eer hij het verteerend vuur op dien grondslag van steenharde werkelijkheid aansteekt, maar ook eerst dan.

Shakespeare geeft, in deze eerste drie tafereelen een fel gebeten Iago zonder masker; een dwaas jonkman, Rodrigo, een waardig generaal, juist op leeftijd, Othello; een toch altijd ietwat te lelieblank gespeelde Desdemona - en hij geeft de eerste angsten hoe het met dat alles zal verloopen.

Als het hier al hapert, als Iago hier al niet gevaarlijk en Othello niet waardig genoeg is, waar moet het dan heen?

Het gaat daarheen, waarheen een aantal goede acteurs een voorstelling sturen kunnen als de leiding en het inzicht ontbreekt: naar te waardeeren speelscènes, naar groote momenten zelfs,

maar niet naar de grootsche orde van een menschelijke tragedie - een botsing van karakter met karakter. Wat zal men zich vergeefsch verdiepen in de vragen over Iago en Othello, en zich het hoofd breken met Coleridge en Hazlitt en Bradley, bij een Othello die al in de eerste drie tafereelen uit het goede spoor is geraakt, en in het vierde - op de Cypersche kade - niet meer dan slecht theater is: een slecht decor met menschen er voor?

Ja, bewonderaars, van Dalsum spèèlt groote scènes. Hij speelt den moord plotseling prachtig, hij sterft edel. Willy Haak's Desdemona is zuiver, Frits van Dijk's Rodrigo is goed, Ben Royaards Cassio is wat te star voor een vriend van Bianca, maar hij staat gaaf en goed in het geheel.

Alleen, waar is Shakespeare? Waar is de hand die mij mijn keel dichtknijpt, en de pijn om deze menschelijke ellende? Men coupeert mij mijn Shakespeare, na den eersten avond daarentegen, de scène waarin Rodrigo vermoord wordt, de Bianca, de scène Cassio-Bianca-Othello-Iago in het vierde bedrijf - wat overigens in deze opvatting past, waarin Othello veel te vroeg de prooi wordt, en waarin de eerbied voor en het inzicht in Shakespeare dus wel zeer gering zijn.

Neen; als Shakespeare een eeuwige toetssteen blijft voor het tooneelspel van alle tijden, dan staan wij er na Saalborn's ‘Driekoningen avond’ en van Dalsum's ‘Othello’ wat men noemt belabberd voor. De een speelt hem grof en zwak, de ander overladen met eigen ideeën, oneerbiedig en zonder begrip; geen van beiden dient hem.

En wat heeft het voor zin onder zulke omstandigheden over Iago te spreken, en zijn altijd verkeerd begrepen koude hart? Men moet eerst de teleurstelling weer te boven komen. Men is eer geneigd met Iago te zeggen:

> Demand me nothing: what you know, you know:
> From this time on I never will speak word.

J.W.F. Werumeus Buning

N.B. Omstreeks twaalf uur nadat het doek over ‘Othello’ en de daaropvolgende huldiging viel, zag ik ‘The Lives of a Bengal Lancer’, dat maar een film is. Als scenario.... enfin het is een film-scenario. Maar welk een prachtige realiteit en

welk een doordrongenheid, in alle figuren, van datgene waarom het gaat!

Als men zóó Shakespeare spelen kon! Kort en goed: bij Othello heb ik mij geërgerd aan de kunst; bij 'The Lives of a Bengal Lancer' heb ik mijn aandoening weg moeten slikken, en nog eens weg moeten slikken.

En dan scheldt men van hoogerhand het publiek uit, dat niets vraagt dan dat gevoel in zijn keel, en er de maling aan heeft of het daarvoor naar Shakespeare of naar de film moet gaan.

De la nature avant toute chose....

Hetgeen inderdaad een vreemd citaat, maar toepasselijk, en overigens niet eens van Verlaine is.

Buitenlandsch overzicht

Ontladingen.
24 Maart 1935.

Een maand geleden leek het of de Engelsch-Fransch-Italiaansch-Russische entente zich verdichten ging en Hitler intimideerde. Zijn poging om Engeland van Frankrijk te verwijderen was op niets uitgeloopen; zijn verzoek met Simon een apartje te mogen hebben was slechts toegestaan op voorwaarden die er voor Duitschland de aardigheid aan ontnamen: er zou gesproken moeten worden over *alle* punten van het Engelsch-Fransche vredesprogram, en onmiddellijk na hun bezoek aan Berlijn zouden de Engelschen Moskou, Warschau, Praag bezoeken. En Hitler had in een en ander berust, het voor voldoening uitgevende, dat Berlijn door een kabinetsminister (Simon) zou worden aangedaan, en de andere hoofdsteden zich met den grootzegelbewaarder, Eden zouden moeten vergenoegen. De datum voor Simon's bezoek was vastgesteld: hij zou Donderdag 7 Maart naar Berlijn vertrekken en er tot Zondag 10 Maart blijven. Te Bristol verklaarde hij 4 Maart, ‘met liefde’ de reis te aanvaarden; ‘het is billijk en natuurlijk, dat na de bijeenkomsten te Rome, Parijs en Londen een soortgelijke bijeenkomst wordt gehouden te Berlijn.’ Londen was er in die dagen dicht bij, de politieke hoofdstad van Europa te schijnen. Zooeven waren Schuschnigg en Berner-Waldenegg er parool komen halen, en onder verwijzing naar dit bezoek verkondigde de spreekbuis van Masaryk en Benesj, de *Prager Presse*, dat de oplossing van het Donaubekkenprobleem ‘met reuzenschreden’ vooruit scheen te springen; ‘een breede Europeesche synthese’ was op komst, ‘een organisch geheel; een dak, waaronder ieder een onderkomen kan vinden.’

Tenzelfden dage nu dat Simon te Bristol met zooveel zelfbehagen sprak, werd, tegelijk met de oorlogsbegrooting voor het fiscale jaar 1935 - '36, aan de leden van het Lagerhuis een witboek uitgereikt, door den premier MacDonald onderteekend, die niet gezorgd had, dat daarin de regeering, naar geheiligd gebruik, aangeduid werd als 'Zijner Majesteits regeering': zij noemde zich 'de nationale regeering'; nu zullen wij nog beleven, zeiden aanstonds de critici, dat ook een aanstaand Labour Government zich in een staatsstuk Labour Government gaat noemen! Zoolang een geschrift van den; inhoud van dit witboek in de eerste plaats tot zulk een opmerking aanleiding geeft is oud-Engeland niet verloren. Juist over de vraag, hoe het zich in de wereld kan handhaven, bood de premier eenige beschouwingen aan. Door 'de tot dusver gevoerde vredespolitiek' was het leger beneden het niveau gedaald dat als minimum geëischt mag worden tot de uitoefening van zijn taak; en nu de internationale toestand 'vol gevaren' is, mocht de regeering niet langer wachten met het overgaan tot de vereischte maatregelen. 'Dit klemt te meer, daar de herwapening van Duitschland op groote schaal geschiedt. Deze herwapening is ongecontroleerd en gaat dus ongebreideld haar gang.... De jeugd wordt in Duitschland weer opgevoed in een geest van militarisme, die een gevaar voor den vrede kan beteekenen.' De opvatting dat vertrouwen op den Volkenbond voldoende zou zijn om den vrede te waarborgen en daarom aan versterking van bewapening niet meer zou behoeven te worden gedacht, is op 'zijn minst voorbarig'. Nu de Britsche regeering door haar voorbeeld andere volken niet heeft kunnen afbrengen van de overtuiging, dat sterke bewapening alleen den vrede verzekert, blijft haar niets anders over, dan 'eveneens paraat te zijn voor alle gebeurtenissen'. De regeering stelt derhalve de hoognoodige maatregelen voor. Een sterk en paraat Engelsch leger is 'een absolute noodzakelijkheid'. De oorlogsbegrooting voorziet 'in een groote uitbreiding van de verdediging tegen luchtaanvallen.' De toestand in het Verre Oosten verplicht tot het onderhouden van een 'algemeene reserve' in het Vereenigd Koninkrijk. 'De verdediging van de onschendbaarheid van *zekere gebieden* aan de overzijde van het Kanaal en de Noordzee wordt *meer en meer* een levensbelang voor Engeland. De regeering hoopt nog een regeling te kunnen

bewerken die ‘een wedstrijd in maritieme bewapening’ doet vermijden, maar in ieder geval moet ook de vloot ‘op de hoogte van den tijd’ worden gehouden.

Tegelijk een Reuter-telegram: ‘In politieke kringen te Londen acht men dit witboek van zeer veel beteekenis. Men gelooft dat de waarschuwing aan het Duitsche Rijk, welke in het document besloten ligt, *juist voor Simon's komst naar Berlijn*, daar begrepen zal worden en als bewijs moge worden opgevat van Engelands niet verslapt verzet *tegen de ongecontroleerde herbewapening van het Rijk*.’

Het was niet enkel Duitschland dat verwacht werd in het witboek een waarschuwing te lezen, maar ook Japan, dat in een onderhandeling met China den eisch had opgeworpen dat alle buitenlandsche adviseurs der Chineesche republiek door Japanners zouden worden vervangen en China zijn buitenlandsche leeningen uitsluitend in Japan zou plaatsen. Even vóór de verschijning van het witboek had de Britsche regeering dezen stap gerescontreerd met het aanbod aan Japan van het ‘haar toekomend aandeel’ in de eerstvolgende internationale leening ten behoeve van China uit te schrijven, en zij had dezen maatregel genomen in overleg met de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Zeker was er onderscheid in de wijze waarop Japan, en die waarop Duitschland werd gewaarschuwd. Japan oefende dan ook nog maar pressie op China uit *om iets te bereiken*; Duitschland oefende geen pressie meer uit om verlof tot herbewapening te *bereiken*, het was sinds lang, in het geheim, tot herbewapening *overgegaan*. Feitelijk had de Britsche regeering gewild dat Hitler ten dage vóór Simon's aankomst de boodschap zou lezen: ‘Ik weet heel goed dat gij u buiten alle contrôle herwapent en gij behoeft u niet voor te stellen dat gij debat hierover ontwijken kunt.’

Had Simon dit niet beter onder vier oogen tot Hitler kunnen zeggen? ‘Neen,’ zei men in Engeland; ‘het is eerlijker Hitler van te voren te doen weten waarop het staat. Geen verlof tot Duitsche herbewapening dan in verband met en tot belooning van Duitschlands gezeglijkheid op alle punten die wij tot verzekering van den vrede in Europa noodig keuren. Men moet dit in Duitschland begrepen hebben vóór men er onzen afgezant ontvangt.’

Inderdaad, Hitler begreep. Hij wilde niet in het geval komen te moeten onderhandelen over iets dat hij beschouwde als Duitschlands onvervankelijk recht, tegen alle bepalingen in van een verdrag dat Duitschland slechts had onderteekend in vertrouwen op de immers wreed geschonden belofte dat op de Duitsche eene algemeene ontwapening volgen zou. Niet Duitschland, de anderen het eerst hadden het verdrag verscheurd. Thans Duitschland aan te bieden van dit reeds verscheurde verdrag op zijne beurt ontslagen te worden, en dit aanbod te doen niet onvoorwaardelijk, maar als ruilobject, was meer dan Hitler noodig achtte te verdragen. Om tijd te winnen werd hij zóó heesch dat ‘op medisch advies alle bespiekingen, die voor de komende dagen vastgesteld waren, moesten worden afgezegd’. 's Avonds van den 5den Maart berichtte de Duitsche gezant te Londen dat dit ook voor het bezoek van Simon gold, waarvoor nog geen nieuwe datum kon worden vastgesteld. Men wist in Engeland dat Hitler den 4den drie uur lang op een automobieltentoonstelling had vertoefd, waar niemand van zijn heeschheid iets had bemerkt. De Britsche regeering maakte nu *bonne mine à mauvais jeu*, door ‘uitdrukking te geven aan het leedwezen waarmede zij de ongesteldheid van den rijkskanselier vernomen had, en de hoop uit te spreken op zijn spoedig herstel’. Tevens liet zij weten, in afwachting te blijven van den nieuwen datum, dien Hitler tot Simon's bezoek zou kunnen voorstellen.

Daar de grondstoffen tot Duitschlands herbewapening grootendeels uit het Britsche wereldrijk afkomstig, en de motoren voor Duitschlands militairen vliegdienst ten deele door de Britsche nijverheid geleverd waren geweest, was niemand in Engeland (noch elders) in twijfel, hoe zich de ‘allerhöchste’ keelaandoening te verklaren. In het Lagerhuis vroeg een liberaal (6 Maart): ‘is de minister bereid naar Moskou te gaan waar men niets van heeschheid bij officieele personen heeft vernomen?’ Op deze door het huis met een lachsalvo bejegende vraag gaf Sir John, die zooeven aan Lansbury had te verstaan gegeven dat hij omtrent een anderen datum voor zijn bezoek aan Hitler met de Duitsche regeering in onderhandeling was getreden, geen antwoord meer.

Den 7den Maart wordt aan Sir Eric Phipps door von Neurath

tot bescheid gegeven, ‘dat de gezondheidstoestand van den rijkskanselier in de laatste dagen niet van beteekenis veranderd is’ (eene mededeeling, met de feiten overeenkomende en niettemin voor verschillenden uitleg vatbaar, en dus, voor wie orakeltaal in het volkerenverkeer op prijs mocht stellen, een ideaal van diplomatieke opheldering); ‘waarschijnlijk zal eerst na Maandag 11 Maart te overzien zijn of het bezoek kan plaats vinden’. Deze tweede priesterspraak wordt algemeen in dezen zin begrepen, dat tegen 11 Maart een Lagerhuisdebat over het witboek is aangekondigd en Hitler eerst zien wil tot hoever de Britsche regeering daar zal achteruitwijken. Doch reeds 10 Maart bericht von Neurath aan Phipps, dat, ‘mits de rijkskanselier dan hersteld zou zijn’, het uitgestelde bezoek van Simon zou kunnen worden afgewacht tusschen den 24sten en den 30sten Maart. Doet hiermede, inplaats van Londen, Berlijn een stap terug? Men beschouwde het zoo, maar het mocht wat!

Het debat op 11 Maart leverde niet veel op. Een Labour-motie-van-afkeuring, verworpen met 424 tegen 79 stemmen, na verklaring van Baldwin (Mac Donald nam aan het debat niet deel) dat in het witboek geen woord stond dat hijzelf, Baldwin, niet reeds, onder algemeene instemming, in September 1934 had gezegd; ‘dat een duidelijk begrip de eenige effectieve inleiding is tot iedere soort bespreking’; dat, behalve die van Duitschland, ook de bewapening van Rusland en van Japan met zorg gezien werd. - Sir Austen Chamberlain: ‘Ik ben het volkomen eens met Baldwin dat men veel goed kan doen door de waarheid te zeggen. Elken potentieelen aanvaller moet aan het verstand worden gebracht dat een macht tegen hem op de been gebracht zal worden zóó verpletterend, dat hij niet de geringste kans op de overwinning heeft’.

Reeds in de week vóór 11 Maart had Goering den Britschen ambassadeur te Berlijn op de hoogte gebracht van het bestaan eener Duitsche (bij het verdrag van Versailles verboden) militaire luchtmacht die op 1 April 1935 haar publiek aanwezen zou moeten verkrijgen (den ambassadeur werd nu openlijk verklaard wat hij buiten eenigen twijfel reeds lang wist). Den 12den Maart volgde gelijke mededeeling aan de vertegenwoordigers van Frankrijk, Italië, Rusland en Polen. Naar den omvang dier nu

erkende organisatie raadt men nog; de iste der volgende maand zal misschien antwoord geven op de vraag: 1500 bombardementsvliegtuigen, of meer? - Dienzelfden 12den Maart een Fransche ministerraad, waar alle ministers zich vereenigen met een ontwerp tot dienstverlenging voor de door de abnormaal lage geboortecijfers der oorlogsjaren getroffen jaarklassen. - 13 Maart vermaan van de *Times*: sedert 1913 is het getal Britsche kruisers gedaald van 54 tot 50, dat der Japansche gestegen van 29 tot 31. - 14 Maart: indiening der Britsche begrooting van marine, 3½ millioen pond hooger dan die van vorig jaar. - 15 Maart: bij het dienstverlengingsdebat in de Fransche Kamer (ontwerp aangenomen) verklaart Flandin: 'De effectieven van het Duitsche leger zijn belangrijk toegenomen bij eenzijdig besluit, waaraan de Fransche regeering haar toestemming evenmin geeft als de Engelsche'. Thans zouden in Duitschland onmiddellijk beschikbaar zijn 480.000 man; 'volgens aan ieder bekende plannen' zou Duitschland in 1936 beschikken over 600.000 man. - 16 Maart: Hitler erkent de 480.000 man:

> I. Er wordt in Duitschland weer algemeene dienstplicht ingevoerd.
> II. Er zal een leger in vredestijd geformeerd worden van 12 legercorpsen, elk van 3 divisiën en 40.000 man per corps.
> III. De minister van oorlog heeft de verantwoordelijkheid om te zorgen dat deze troepenmacht onmiddellijk onder de wapenen zal worden geroepen.

Het is met de reactiën dezer mededeeling dat de krantenlezer zich nu eene week lang bezig heeft kunnen houden.

De wet (want eene wet komt in het nieuwe Duitschland tot stand op het oogenblik zelf dat zij wordt voorgesteld) was van een oproep 'aan het Duitsche volk' vergezeld: Duitschland was in machtsopzicht een luchtledig geweest; de Duitsche regeering stemt in met Baldwin's woorden in het Lagerhuis op 11 Maart: 'Een land dat niet bereid is de noodige voorbereidsmaatregelen te treffen tot zijn eigen verdediging zal nooit op deze wereld over macht beschikken'; zij ziet in de schepping van een Sowjetleger van 101 divisies (960.000 man vredessterkte) een element, waaraan bij de opstelling van het verdrag van Versailles door niemand kon zijn gedacht, en in de forceering van dergelijke maatregelen door andere regeeringen verdere bewijzen van de afwijking van het ontwapeningsdenkbeeld dat indertijd ge-

proclameerd is; Frankrijk keert daareven tot den tweejarigen diensttijd terug; onder deze omstandigheden is het onmogelijk de noodzakelijke maatregelen voor de veiligheid des Rijks langer uit te stellen of *zelfs maar voor de overige wereld te verbergen*. Van nu af aan is derhalve het behoeden van eer en veiligheid van het Duitsche volk weder aan de eigen kracht der Duitsche natie toevertrouwd; door het vaststellen van den omvang der Duitsche bewapening zij de kracht ontnomen aan elke bewering als zoude Duitschland naar de militaire hegemonie van Europa streven; de Duitsche regeering hernieuwt tegenover de gansche wereld de verzekering van haar besluit, nooit verder te gaan dan het behoeden van de eer en vrijheid des Rijks.

'De eerste maatregel tot liquidatie van het verdrag van Versailles' noemt de officieele 'Nachrichtendienst' deze wet; minder juist, immers de financieele clausules zijn sinds lang geliquideerd. Het is een streep door de militaire paragraaf, en verlof om deze te mogen trekken heeft Duitschland niet bij onderhandeling willen koopen. Het bericht, in den avond van den 16den te Londen ontvangen, werd zoo snel mogelijk aan Simon doorgegeven die op 'week-end' buiten Londen verbleef maar onmiddellijk terugkeerde. De Fransche regeering stelde een protest voor, door Engeland, Frankrijk en Italië gezamenlijk uit te brengen, doch in zijn bijeenkomst van Maandagochtend 18 Maart besloot het Britsche kabinet tot de indiening eener afzonderlijke nota, die, met protest aanvangende, en voorts aan het Engelsch-Fransche communiqué van 3 Februari herinnerende, en aan Duitschland's bereidverklaring van 14 Februari, dit communiqué *in zijn vollen omvang* te bespreken, informeert, of Duitschland de overkomst van Simon *tot dit doel* nog wenscht? Reeds den eigen avond van den 18den werd het bevestigend antwoord van Duitschland te Londen ontvangen. Parijs, over dezen loop van zaken ontstemd, besloot nu op eigen hand tot een aanklacht van Duitschland bij den Raad van den Volkenbond, en de voorzitter van dit lichaam, Tewfik Roesjdi Arras, heeft sedert de eerste week van April tot de behandeling aangewezen. Ook de Volkenbondsraad zal ongetwijfeld protesteeren, maar niemand verwacht dat hij iets anders zal kunnen of willen doen. Mussolini van zijn kant beantwoordt het Duitsche gebaar

met onmiddellijke liquidatie van zijn geschil met Abessynië (berusting in een eerst geweigerde arbitrage) en oproeping van de lichting 1911; hij heeft het noodzakelijk geacht, zegt hij tot zijn fascistische jeugdbonden, achter den italiaanschen vredeswil 560.000 bajonetten te stellen! Intusschen heeft Simon op 21 Maart het Lagerhuis nog eens gerustgesteld dat de jongste verklaringen der Duitsche regeering noch veiligheid, noch bewapening, noch terugkeer van Duitschland tot den Volkenbond, noch luchtoorlogsverdrag van bespreking uitsloten. 'Of de resultaten van onze reis goed of slecht zullen zijn, weten wij niet, maar in elk geval zullen zij belangrijk zijn'. Met deze wetenschap heeft het Huis het moeten doen, en hedenmorgen is Simon van Schiphol naar Berlijn gevlogen, in gezelschap van Eden, die eerst te Parijs contact is wezen zoeken met Suvich en Laval. Het trekt de aandacht, dat deze laatste op het einde dezer week in behoedzamer termen gesproken heeft dan Flandin aan het begin. De uitkomst der besprekingen van Eden met Suvich en Laval is geweest, dat, onmiddellijk na afloop der Engelsche bezoeken aan Berlijn, Moskou, Warschau en Praag ('welke bezoeken de Fransche en Italiaansche regeeringen van hun beste wenschen doen vergezellen') de ministers van buitenlandsche zaken van Engeland, Frankrijk en Italië 11 April te Stresa zullen bijeenkomen. Men vertrouwt daarbij dat Tewfik Roesjdi Arras de vergadering van den Volkenbondsraad tot na die bijeenkomst zal willen verzetten, opdat de Raad te minder verlegen zij in het kiezen der formules waartoe hij zich zal moeten bepalen.

Sauerwein, van de *Paris Soir*, die altijd alles weet, kan ons al vertellen hoe de Duitsche voorstellen aan Simon er uit zullen zien: inkrimping van het getal divisiën tot 33 en van het effectief van elk tot ten hoogste 10.000 man; afzien van een eisch tot onmiddellijke uitbreiding van zijn vloot; eene luchtmacht niet sterker dan die van de best uitgeruste westelijke mogenheid; uitstel der invoering van de dienstplichtwet tot den herfst; bereidverklaring de verlaten plaats te Genève weer in te nemen zonder voorafgaande volledige herziening van den Volkenbond....

Wij zullen zien.

Er is van de maand nog vrij wat gebeurd dat opmerkzaamheid

en onder andere omstandigheden min of meer uitvoerige aanteekening zou verdienen.

Venizelos die er niet tegen op zag (op zijn leeftijd) uit persoonlijke eerzucht een land in burgeroorlog te dompelen en er met smaad afkwam.

België dat de belga ernstig bedreigt ziet en tot de overtuiging is gekomen dat alleen een nationale regeering die nog met succes zal kunnen verdedigen (het begrip nationale regeering sluit daar, anders dan bij ons, de socialisten in).

Rusland dat een onmogelijk geworden verhouding liquideert door den Chineeschen Oosterspoorweg aan Mantsjoekwo te verkoopen.

Japan dat den tegenstand, door zijn druk op de wereldmarkten opgewekt, ontgaan wil door tersluiks zoo diep mogelijk in China door te dringen.

Maar Europa ligt ons het naast, en over Europa's lot beschikken nog altijd Europa's groote mogendheden. Door de ontladingen die hebben plaats gehad, behoeft de toestand niet noodzakelijk te zijn verergerd. Er bestaat een gif van wantrouwen dat ten slotte van sloopender werking is dan stompen boven water het kunnen wezen. Gevaren te moeten vermoeden is erger dan ze in openbaarheid tentoongesteld te vinden, zoodat men ze betasten, misschien ze fatsoeneeren kan. Moge nu maar blijken dat Simon niet alleen op reis is gegaan ‘met liefde’, maar ook met zijn volle verstand. Met zoetelijkheid, vrees ik, zou men er bij Hitler en Goering in loopen.

C.

Bibliographie

Dr. A.D. Nathans, De Opleiding van Leraren. - J.B. Wolters, Groningen-Batavia. 1935. 115 blz.

Op het gebied van opleiding van leeraren is in ons land tot dusver meer geschreven dan gedaan. Is het wonder? Ten aanzien van dit levensbelang van het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs toonde de regeering zich steeds onverschillig en de universiteiten beginnen pas terug te komen van de lang gehuldigde opvatting, dat zij geenerlei verantwoordelijkheid zouden dragen voor het maatschappelijk gebruik, dat de academisch gevormde docent van zijn wetenschappelijke vorming wil maken. Wie over deze zaak anders dachten, konden tot dusver niet veel meer doen dan plannen ontwerpen en wachten op den tijd, die daaruit daden zou zien ontstaan.

Is die tijd thans aangebroken? Optimisme ware, met het oog op het verleden, misplaatst, maar als men het boven aangekondigde werkje van Dr. Nathans leest, kan men niet ontkennen, dat er nu toch een hoopgevend begin is van verwezenlijking van denkbeelden, die men tot voor betrekkelijk korten tijd als utopisch placht te verwerpen. De schrijver, leeraar in natuurkunde aan het Stedelijk Gymnasium te Utrecht, doet verslag van zijn werkzaamheden als didactisch mentor van a.s. leeraren, die zich na verwerving van de officieele onderwijsbevoegdheid onder zijn leiding hebben gesteld, om te ontkomen aan de volstrekt onvoorbereide aanvaarding van het docentschap, die men nog vrij algemeen verantwoord acht. Hij beschrijft de theoretische voorbereiding, die hij hun gegeven heeft en de wijze, waarop hij hen langzamerhand aan het contact met de leerlingen en aan zelfstandig lesgeven heeft laten wennen. Overtuigend wordt de groote waarde in het licht gesteld, die aan deze practische oefening in het doceeren moet worden gehecht; het geheele werkje, dat ter inleiding bovendien nog een overzicht geeft van de verschillende phasen, die het vraagstuk der leeraarsopleiding ten onzent heeft doorloopen en verslag doet van den stand, waarin het nu hier en in het buitenland verkeert, werkt als een krachtig pleidooi voor een toekomst, waarin maar niet meer iedereen, die een bepaalde wetenschappelijke ontwikkeling bezit en misschien niet meer dan dat, het recht zal hebben, zich als docent op te werpen met risico voor zich zelf en grooter risico voor de Nederlandsche schooljeugd.

E.J.D.

Federigo Enriques, Signification de l'histoire de la Pensée Scientifique. - Paris. Herman, 1934. 68 blz.

De bekende Italiaansche wiskundige F. Enriques geeft in dit werkje, dat klein van omvang is, maar verrassend rijk aan inhoud, een korte samenvatting van de denkbeelden over de waarde en de methode der wetenschapsgeschiedenis, die hem hebben geleid bij het schrijven van zijn groote, in samenwerking met de Santillana ontstane *Storia del Pensiero Scientifico*, waarvan het eerste deel in den loop van 1934 het licht zag en waarvoor we hier binnenkort de aandacht zullen vragen. Zijn grondgedachte is, dat de geschiedenis van het wetenschappelijk denken, wel verre van te kunnen worden beschouwd als een óbjectieve registratie van aanwinsten van ons weten en kunnen, integendeel tot op zekere hoogte a priori moet worden geconstrueerd en dat zij in zooverre op een lijn staat met de experimenteele natuurwetenschap, welker empirische resultaten ook slechts beteekenis hebben binnen het kader der theorie, die aanleiding gaf, ze op te sporen. Dit denkbeeld is gebaseerd op het postulaat van de eenheid der menschelijke rede, dat ertoe dwingt, de dwaling te zien als noodzakelijke phase in de nooit te voltooien evolutie van het denken in zijn achtervolging van een eenige onbereikbare waarheid en het zin-looze te verklaren als een formeel residu van wat eens levend inzicht was, en dat dus den historicus der wetenschap de plicht oplegt, zich ten volle te verplaatsen in het denken van de periode, die hij bestudeert (dus niet het slechts te bezien van het vaak zoo aanmatigende 'moderne standpunt') en de mogelijkheid van het volstrekt onbegrijpelijke eenvoudig te ontkennen.

Een paradoxale opvatting als deze behoeft verdediging naar velerlei kanten, die de levendige en strijdlustige auteur haar dan ook niet onthoudt. Die verdediging valt wel wat kort uit en het duizelt den lezer wel eens, wanneer hij in enkele bladzijden met de positivistische opvatting der natuurwetenschap, met Mach's beginsel der denk-oeconomie, met Kant's theorie van de onveranderlijke vormen der zinnelijkheid, met het romantisch idealisme en met het pragmatisme ziet afrekenen. Voegt men daarbij nog, dat de schrijver zich uitspreekt over den samenhang van de ontwikkeling der wetenschap met den algemeenen cultureelen, politieken en oeconomischen toestand der maatschappij en over de verheldering van inzicht in de wijsgeerige problemen, die de wetenschapsgeschiedenis kan geven, dan zal men in ieder geval eenigen indenk hebben van den rijkdom der denkbeelden, die in dit boeiend geschreven werkje, zooal niet ten volle ontwikkeld, dan toch in groote omtrekken geschetst worden.

Het minst geslaagd van de zestien korte hoofdstukken, waarin het is verdeeld, lijkt mij de vrij scherpe aanval op de z.g. histoire objective van P. Duhem, waarmee de schrijver zijn uiteenzettingen besluit. Den eminenten Franschen historicus ervan te beschuldigen, dat hij zijn ontzagwekkend oeuvre over de ontwikkeling van de kosmologische en dynamische theorieën vanaf de oudheid tot in de 17e eeuw zou hebben verricht 'dans l'intention ferme de diminuer Galilée et de justifier, sur le terrain de l'histoire, la sentence des inquisiteurs, qui l'ont condamné', gaat m.i. de perken van het geoorloofde te buiten. Kan een Italiaan dan werkelijk niet hebben, dat men op de volmondig erkende grootheid van Galilei ook maar een tittel of jota afdingt?

E.J.D.

J. Pelseneer, Esquisse du progrès de la Pensée Mathématique. Des Primitifs au IXe Congrés international des Mathématiciens. - Paris, Hermann. 1935. 160 blz.

Het doel van dit werkje is, om zonder op de techniek van het vak in te gaan, den algemeen belangstellenden lezer een indruk te geven van de veranderingen, die het wetenschappelijk ideaal der wiskundigen in den loop der tijden heeft ondergaan en daarbij verband te leggen tusschen den aard van hun streven en het karakter der groote geestesstroomingen, die in denzelfden tijd zijn waar te nemen. De schrijver ziet, in groote stappen voortgaande, het geheele verloop gedeeld in vijf tijdvakken: het Primitieve, het Prae-Helleensche het Helleensche, het Cartesiaansche, het Moderne, waarvan het eerste feitelijk evenmin tot de historie behoort als het laatste, omdat men het alleen kan bestudeeren aan thans bestaande natuurvolken. Hij begint dan ook met de behandeling van een grootendeels nog ongepubliceerd materiaal over het getalbegrip van de Congonegers en vindt eerst in het mystieke element, dat sommige stammen daarin leggen, aansluiting aan de eigenlijke historie. Die aansluiting blijft natuurlijk vaag; ook als men wil aannemen, dat het historisch verloop van de primitieve phasen hetzelfde is geweest, als we tegenwoordig nog waarnemen, blijft er tusschen het getalbegrip van den Congoneger en het wiskundig werk van Egypte en Babyion een onoverbrugbare klove bestaan. Wat over de prae-Helleensche wiskunden gezegd wordt, is ook nog niet veel meer dan een zeer korte samenvatting van den tegenwoordigen stand van onze kennis daarvan, daarbij nogal eenzijdig Fransch georienteerd (zoo wordt b.v. naast de theorie van Thureau-Dangin over het ontstaan van het sexagesimaalstelsel bij de Sumeriers over de toch veel dieper gaande opvattingen van O. Neugebauer niet eens gesproken). Het Helleensche tijdvak geeft voor het eerst een kans, het eigenlijke doel van het werkje te verwezenlijken; of het bereikt is, lijkt de vraag; van samenhang van het karakter der wiskunde met ‘l'air du temps’ (een lievelingswensch van vele historici der wiskunde, maar van welker vervulling nog niets terecht is gekomen) wordt niet veel gezegd en de verklaring van de begrensdheid der Grieksche wiskunde bevat naast juiste opmerkingen enkele zoozeer aanvechtbare beweringen (de Grieken zouden nooit hebben ondersteld, dat het aantal termen van een reeks onbepaald kan groeien en dat oppervlakte- of volume-elementen zoo klein kunnen worden genomen, als we zelf maar willen, terwijl toch welhaast iedere bladzijde van Archimedes het tegendeel leert!), dat ook op intern-mathematisch gebied hier geen verdieping van inzicht wordt verkregen. Meer geslaagd lijkt de algemeene karakteristiek van het Cartesiaansche tijdvak met zijn adoratie voor en overschatting van de algemeene methode, met zijn neiging tot het dogmatische, het machinale en het uniforme, al kan men weer groote vraagteekens zetten bij de beschouwing van de scholastiek als bron van de herleving der wiskunde (een origineele gedachte, maar die, om au sérieux te worden genomen, toch meer adstructie zou vereischen dan de enkele zinnen, waarin de schrijver haar aannemelijk wil maken) en bij menige opmerking over Newton (de fluxierekening zou geen andere beginselen vereischen dan de eindige algebra?) en het minder moeilijk vinden dan de schrijver, om bij de wiskunde van Descartes niet aan Rabelais te denken. Ten slotte de moderne tijd: de wiskunde der 19e

en 20e eeuw, gekarakteriseerd en inverband met den tijdgeest beschouwd in 34 blz. zonder dat op den technischen kant wordt ingegaan! Is het te verwonderen, dat dit vaag blijft en oppervlakkig? Men krijgt niet veel meer te lezen dan een wel interessante selectie van uitspraken over de wiskunde van tal van bekende (weer vrijwel uitsluitend Fransche en Belgische) mathematici en hoewel de schrijver in zijn voorrede ons verbiedt, er aanmerkingen op te maken, dat zijn geschrift bijna een anthologie is, kan ik niet nalaten, dit een weinig bevredigende wijze van behandeling te vinden. Alles tezamen genomen: een werkje met een schoon, zij het wellicht utopisch doel, maar aan zijn schrijver een zoo bovenmenschelijke taak stellend, dat men zich moeilijk iemand kan voorstellen, die er niet beneden zou zijn gebleven.

E.J.D.

Prof. Dr. Hk. de Vries, Historische Studiën. II. - P. Noordhoff, Groningen-Batavia. 1934. blz.

De Amsterdamsche hoogleeraar in wiskunde, die de onder mathematici slechts sporadisch voorkomende behoefte heeft, zich in de geschiedenis van zijn wetenschap te verdiepen, verzamelt in dezen bundel een aantal historische opstellen, geschreven in den uit zijn leerboeken welbekenden bevattelijken stijl en daardoor reeds verzekerd van veler waardeering. Het belangrijkste van wat hier geboden wordt, lijken mij de verhandelingen over Möbius en Plücker, die gewoonlijk met vele mathematici uit het begin der 19e eeuw het lot deelen, dat hun werken te oud worden geacht, om er de wiskunde uit te leeren en te jong, om historisch te worden bestudeerd. De uitvoerige en heldere uiteenzetting van hun onderzoekingen vormt een welkom vervolg op de studiën over de voorloopers en grondleggers der nieuwere meetkunde, die in het in 1926 verschenen eerste deel zijn gebundeld.

Minder waardeering kan ik gevoelen voor de beschouwingen van den schrijver, die rechtstreeks of zijdelings met de Grieksche wiskunde in verband staan. Prof. de Vries heeft zich nl. blijkbaar niet de moeite gegeven om, sprekende over het werk der Grieksche mathematici, steeds terug te gaan tot de oorspronkelijke bronnen. Dit komt hierin tot uiting, dat hij, de kegelsnedenleer van Apollonios vermeldend, een reeds vroeger door Chasles geuite foutieve bewering over de voortbrenging der kegelsneden in de *Conica* herhaalt, die van een essentieele misvatting van een der meest typeerende eigenschappen van het werk van den geometer van Perga blijk geeft en die dan ook aan zijn beschouwingen op dit stuk alle waarde ontneemt. De schrijver had dit gebrek kunnen voorkomen, door kennis te nemen van een in 1926 verschenen bespreking van het eerste deel zijner *Studiën*, in welke op dezelfde fout (voorkomend in een opstel over Pascal) gewezen is.

Ik geloof in het algemeen, dat Prof. de Vries beter zou doen, de Grieksche wiskunde te laten rusten en zich op dichter bij ons liggende tijdvakken te concentreeren. Men krijgt den indruk, dat hij de taal der Hellenen niet kent (waarom ter wereld citeert hij anders Pappos in het Latijn, wat bovendien nog ten onrechte een indruk van bronnenstudie wekt) en dat hij voor het typische karakter van hun mathesis geen gevoel heeft, althans niet dat gevoel van waardeering, dat voor een

historicus der wetenschap, zooal niet onmisbaar, dan toch in ieder geval gewenscht is. Zoo komt hij op blz. 17 van zijn werk tot de verbijsterende conclusie '....dat het den Grieken uitsluitend te doen was om de naakte waarheid, maar dat, althans bij hun wetenschappelijke praestaties, het aesthetisch element geen rol speelde.' 'In tegenstelling,' gaat hij voort, 'met de gevoelens van schrijver dezes, op wien een mathematische waarheid pas dan haar volle werking en bekoring uitoefent, wanneer zij hem gepresenteerd wordt in een aesthetischen vorm; hij houdt dan ook de Grieksche geleerden voor zeer zwakke artisten.'

Ik bied weerstand aan de verleiding, den schrijver te vragen, waarvoor hij zich zelf houdt, maar ik kan niet nalaten, op te merken, dat de geesteshouding ten opzichte van het object van historisch onderzoek, die in deze zinsnede tot uiting komt, wel de meest ongeschikte is, die een historicus zich kan veroorloven: er zit te veel paedagogische ergernis in.

E.J.D.

Ludwig Goldscheider, Zeitlose Kunst - Im Phaidon-Verlag, Wien.

Er is geen 'Zeitlose Kunst'; kunst, hoe hoog ook verheven boven het gemiddelde niveau van eigen tijd, is tóch aan haar tijd gebonden en de kunstenaars, die die band ontkenden, hebben nooit werk geschapen, dat blijvend was van waarde, laat staan tot het allergrootste gerekend kon worden. Wat er wel is, dat is: kunst van lang geleden, waarvoor onze geest en ons oog momenteel weer zeer gevoelig zijn; ware die kunst tijdeloos geweest, zij zou ook een aantal generaties vóór ons in verrukking hebben gebracht en dat deed zij niet.

Tijdelooze kunst kan men ook noemen - doch men maakt dan een fout - die kunst, die men in geen velden of wegen aan een tijd vermag te binden. Doch die schijnt alleen tijdeloos en wel door de onkunde van den beschouwer. Lang heeft men inderdaad de samenhang tusschen cultuur en vorm te bestudeeren, voor en aleer men feilloos kan aangeven bij een detail van een plastiek of bij een bouwfragment: 'dat land' en 'dien tijd'. En wie kan het voor alle landen en voor alle eeuwen die achter ons liggen?

Tijdeloos kan tenslotte een kunstwerk schijnen door een zeer bijzondere fotografische opname, een zeer bijzondere belichting of een niet alledaagsche keuze van onderdeden van overigens bekende werken.

Door het afwisselend aanwezig zijn der verschillende bovengenoemde factoren vermag het boekje van de Phaidon-Verlag inderdaad een serie verrassingen aan den beschouwer te bezorgen. Vele der onderschriften zou men om hun minder gelukkige samenstelling echter gaarne gemist hebben.

P.

Kasimir Edschmid, Westdeutsche Fahrten - Societäts-Verlag, Frankfort am Main.

Zal men in het algemeen reisbeschrijvingen lezen, wanneer men een land wil gaan bezoeken of als herinnering aan een streek, die men kent,

Edschmid's werkje kan men ter hand nemen zonder een van die twee redenen en er intens van genieten. Want de charme van dit boekje ligt vooral in de taal en in de groote liefde, waarmede de verschillende landschappen beschreven zijn. Edschmid zegt in zijn woord vooraf, dat hij het landschap van zijn geboortestreek geven wil 'wie er es zuerst nur als die Zauberlandschaft der Kindheit empfand und sich im Lauf der Jahre mit den Figuren und Erlebnissen der Geschichte gefüllt hat'. De bespiegelingen zijn niet geheel zonder die bepaalde terminologie over 'Deutschtum' enz., die voor ons wat moeilijk te verwerken is, doch Edschmid beschrijft alles met de groote genegenheid van den man, die dikwijls lang en ver uit eigen land is weggeweest. Hij beseft wat zijn geboortegrond voor hem beteekent, niet alleen door jeugdherinneringen maar meer en inniger nog door wat dat Westen van Duitschland aan vernederingen, na veel hoogheid, in de geschiedenis van af de Ottonen tot den dag van heden, had te ondergaan.

Er gaat bij alle heftigheid van gebeuren, waaraan op menige bladzijde herinnerd wordt, een rust uit van dit werkje, die verkwikkend werkt op wie in een grensland alléén nog maar een twistappel van nabuurstaten vermag te zien. Ook in een grensland aan een stroom tusschen germaansch en romaansch groeien bloemen en boomen, zingen vogels.

Edschmid bewijst met zijn beschrijving, dat men geen'Einsiedler' behoeft te zijn om tot bespiegeling te geraken, geen kunsthistoricus om de dom van Bamberg, noch uitsluitend natuurkenner om plantensoorten te beschrijven. In dezen Westdeutsche Fahrten vindt men dat alles op de gelukkigste wijze vereenigd.

P.

Robert Demoulin, Les Journées de Septembre 1830 à Bruxelles et en Province. - Liège, Faculté de Philosophie et Lettres, 1934.

Eene verhandeling waarvan de lezing ook den Noordnederlander nuttig zijn kan.

'On a jugé,' zegt de schrijver, 'les événements en fonction de leurs conséquences; du côté belge, on a cru qu'une pareille victoire devait être le fait d'un soulèvement patriotique, unanime et intense; l'échec de l'expédition militaire sur Bruxelles a conduit les Hollandais aux mêmes erreurs.' Men moet de gebeurtenis naar de juiste soort bronnen beoordeelen: 'lettres, rapports écrits au moment même des combats et qui ne furent dénaturés en rien par la tournure que prirent, dans la suite, les événements.' Bronnen van dezen aard zijn door Buffin in zijne *Documents inédits sur la Révolution belge* (1910) en in zijne *Mémoires et Documents* (1912), en vervolgens door mijzelven in mijne *Gedenkstukken* (1918 - '21) in ruime mate ter beschikking gesteld, en de heer Demoulin heeft het getal nog weten aan te vullen.

Sedert den 25sten Augustus 1830 bevonden België en Holland zich in een toestand van afwachting. Het aanvankelijk straatoproer te Brussel, niet buiten medewerking van fransche agenten ontstaan, is met snelheid in een richting verloopen die de Brusselsche burgerij, welke de onmacht waarneemt van het openbaar gezag, tot gewapende onderdrukking noopt. Nu is zij in de gelegenheid eene regeering, die in haar taak te kort schoot, voorwaarden op te leggen. Op haar verlangen raadpleegt

de koning de Staten-Generaal omtrent eene administratieve scheiding, die zoowel in het Noorden als in het Zuiden voor- en tegenstanders blijkt te vinden. Zij meten, in langzaam parlementair tempo, elkanders krachten. Onderwijl staat alle werkelijke regeering over het Zuiden stil, hetgeen ten gevolge heeft dat daar extremisten opstaan tegen gematigden, die eerlang te kennen geven dat zij van dagelijksche bedreiging hopen te worden verlost. De koning hoopt nu alsnog te vermogen wat in de eerste dagen volstrekt mislukt was: een krachtvertoon te ontwikkelen dat hem de leiding teruggeeft. Tot dit doel is, nu de Prins van Oranje voorspraak der Belgen is geworden, alleen Prins Frederik beschikbaar. Men geeft hem eene macht in handen die voldoende voorkomt eene tegen zichzelf verdeelde stad te bedwingen. Maar ook nu geschiedt alles met langzaamheid. Het besluit tot ingrijpen is van den 17den September; eerst den 23sten staat de prins voor Brussel, waar elementen uit het Walenland, die in tegenstand gelooven en er toe bereid zijn, tezamenloopen, en de gematigden dermate intimideeren dat zij met gekruiste armen den uitslag afwachten. De prins, die na het forceeren der Schaerbeeksche poort aan eene militaire wandeling gelooft, stuit, zoodra hij uit het Park deboucheeren wil, op fellen tegenstand. *Hij breekt dien niet*, vergt niet het uiterste van zijn soldaten, laat toe dat zij zich in het Park zoo goed mogelijk dekken. Niemand in de stad kiest nu de partij van een aanvoerder die niet aanvoert; de revolutionairen voelen zich helden, en eindigen met het te worden. Natuurlijk is nu niet de administratieve scheiding, maar de onafhankelijkheid van België bevochten. Een voorloopig gouvernement vormt zich onmiddellijk en de provincie, waaruit nu alles wat Hollandsen soldaat of ambtenaar is wegloopt, valt bij. Ook de Vlamingen. Niet zij, maar de Walen hebben Brussel tot hoofdstad van een onafhankelijken, gecentraliseerden staat gemaakt waaraan Vlaanderen zich onderschikken moet en het aanvankelijk over het geheel zonder morren gedaan heeft.

Dit drama schijnt mij door Demoulin met onpartijdigheid voorgesteld. ‘La Révolution de 1830, ce n'est donc pas au début un soulèvement formidable. Il y a des révolutionnaires actifs, dévoués, courageux, mais à côté combien de timides, combien de grincheux, combien d'opposants!.... Dès que la victoire est acquise, le fossé qui sépare les “exaltés”, et les “modérés” se comble.... Les moyens différaient pour établir le régime qui assurerait la liberté.... Les révolutionnaires n'étaient qu'une poignée, mais une fois l'armée en retraite à Bruxelles, ils trouvent des concours nombreux. Le clergé marche à fond, intervient auprès des classes dirigeantes, fournit des ressources. La noblesse presque tout entière suit. Le mouvement devient unanime....’ Landen en volken worden alleen geregeerd door wie dit krachtig *en onafgebroken* wil; de wil der Hollandsche natie had eigenlijk sinds 1815 nauwelijks bestaan, en die van den koning was in het begin der maand September gedeemoedigd en kon, toen hij zich verheffen wilde, de organen waarvan hij zich noodzakelijk bedienen moest, niet meer bezielen.

C.

H.A.L. Fisher, A History of Europe. Vol. I, Ancient and Mediaeval. - London, Eyre and Spottiswoode, 1935.

De geschiedenis van Europa in drie deelen van matigen omvang te

willen beschrijven is een stout bestaan, maar de warden van New College te Oxford is niet de eerste de beste. Ik heb dit boek in eenen kunnen uitlezen zonder een oogenblik van verveling of moedeloosheid, met een soort egale waardeering zonder toppunten van ingenomenheid of verrassing. De 35 hoofdstukjes hebben elk een in den regel weloverwogen bestek dat nimmer met een woord te buiten wordt gegaan. Voor de aanvangen van het Christendom lijkt het mij evenwel veel te kort bemeten, en dat de ‘books which may be consulted’ tot boeken in het engelsch en fransch beperkt blijken, is bij menig hoofdstuk wat wonderlijk. Het ontbreken van een hoofdstuk over de Bourgondische heerschappij als staat-in-wording is mij eene leemte voorgekomen. De niet overladen kaartjes zijn een bescheiden, niet onwelkom hulpmiddel.

C.

Stemmen uit de redactie

Ik had een wapenbroeder...

- Het is sedert den oorlog in Duitschland min of meer gewoonte geworden, bij turnfeesten en begrafenissen het lied ‘Ich hatt' einen Kameraden...’ ten gehoore te brengen. Dat is in Duitsche spheer zeer aannemelijk: het is een goed volkslied en het was, vooral kort na den oorlog, ook wel zeer toepasselijk. De mannen, die het toen zongen, hadden werkelijk allemaal ook wapenbroeders gehad, die zij voor hun oogen om het leven hadden zien komen en misschien niet eens altijd op zoo serene wijze al het in het lied toegaat.

Wat voor Duitschland past, is volgens de opvattingen van de N.S.B. ook voor Holland geschikt. Zij heeft zich dus o.m. ook van het kameradenlied meester gemaakt en laat het bij feestelijke gelegenheden in Hollandsche vertaling uitvoeren. Dat maakt den echten Hollander al wat kregelig: Duitsche volksliederen laten zich nu eenmaal moeilijk vertalen en verdragen nog veel minder de transpositie in den Nederlandschen volksaard. Bovendien hebben de heeren van de N.S.B. nog nooit wapenbroeders naast zich zien vallen.

Maar hoe dan ook, het wordt gezongen. Bij den laatsten landdag in Amsterdam heeft het weer dienst gedaan en wel is het toen, als de dagbladen ons niet misleiden, vertolkt door een dameskoor. Dat is een gelukkige gedachte geweest: om deze vertooning kan men namelijk niet meer kregelig worden; men kan er alleen maar om lachen. Incongruentie van vertolker en zangtekst werkt nu eenmaal komisch: de bas, die Frauenliebe und -Leben zingt en het mannenkoor, dat een wiegelied neuriet, zijn er klassieke voorbeelden van; voortaan zullen wij deze rij kunnen aanvullen met de dames der N.S.B., die er om treuren, dat zij een wapenbroeder hadden.

Minimum en maximum.

- De eerste schrede ter bescherming van den architectentitel is, naar de couranten melden, gedaan en men mag er den huidigen minister van O., K. en W. erkentelijk voor zijn, dat hij een reeds zoolang slepende zaak ter hand heeft genomen.

Zal er dan nu werkelijk een begin gemaakt kunnen worden met het keeren van den vloed van wangedrochten, die sedert jaar en dag stad en land verder komen ontsieren? Het is bijna too good to be true. Trouwens wij zijn er nog lang niet en er zal nog wel heel wat water door den Rijn stroomen, voor en aleer wij bevrijd zijn van de versierde topgevels, de sierlijk gebogen daken, 't riante glas in lood, de bandjes van imitatie natuur- of echte verblend-steen, in 't kort van alles, wat voor the man of the street als kenmerk geldt voor huizen, die - zooals dat in 't afschuwelijke krantenjargon heet - ‘onder architectuur’ zijn gebouwd.

Nogmaals: hulde aan een overheid, die het laissez aller voor de bouwkunst als misplaatst heeft ingezien en voor het voeren van den architectentitel van plan is, minimum-normen te gaan stellen.

Dat het intusschen ook voor den ontwerper geboden kan blijken onder zekere maximum-normen te blijven, leeren ons enkele uitspraken en beslissingen van schoonheidscommissies en gemeentebesturen uit het Gooi.

Toont de minister inzicht en probeert hij een juisten rechtsvorm te vinden, de gemeentebesturen hebben reeds lang een recht, n.l. om bouwvergunning te weigeren, als niet aan ‘welstandseischen’ is voldaan. Doch de bedoelde Gooische instanties blijven, blijkens de gevallen Groenewegen, Rietveld en Hausbrand, ten eenen male onder de norm van redelijkheid en inzicht.

Voor hen is een bepaald ‘soort’ van ‘landelijkheid’ tot criterium geworden, waartoe men z'n project zal moeten omwerken, als het der vroeden vaderen nog niet ‘rustiek’ genoeg voorkomt.

Zoo wordt eenerzijds geholpen, anderzijds geschaad en 't blijkt eens te meer, dat waar een bepaalde bevoegdheid aanwezig is, doch begrip ontbreekt, alleen hij, die tusschen minimum en maximum in staat, of zich tot allerlei concessies laat dwingen of daartoe bereid is, als architect in sommige gemeenten van ons lieve vaderland een kans heeft.

Onderwijs in Nederlandsch.

- Wanneer minister Marchant de illusie heeft bezeten, dat hij door het tot stand brengen van een spellingswijziging en door het zenden van een rondschrijven aan hoofden van onderwijsinrichtingen, waarin op verzorging van een correct taalgebruik der leerlingen wordt aangedrongen, voorloopig genoeg heeft gedaan, om het in ons land zoo schromelijk veronachtzaamde onderwijs in de moedertaal op peil te brengen, zullen de twee brieven, die het Bestuur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde tot hem richtte en menige beschouwing, die de dagbladen in de laatste weken ter zake bevatten, hem langzamerhand wel uit den droom hebben geholpen. Is het boud om te verwachten, dat hij nu krachtig zal gaan optreden? Wat hij op het gebied van de spelling heeft gedaan, bewijst, dat hij durft ingrijpen en kan doorzetten; dat moet men erkennen, ook wanneer men met zijn beleid niet kan instemmen.

En nu staan er toch hoogere belangen op het spel! Wanneer het inderdaad waar is, dat de abiturienten van onze scholen voor M. en V.H.O. in het algemeen niet in staat zijn, hun gedachten in woord en geschrift behoorlijk uit te drukken (en bestreden werd deze bewering tot dusver niet....) dan blijkt het onderwijs een van zijn voornaamste verplichtingen niet te vervullen en dan ligt het op den weg van den Minister, voor verbetering zorg te dragen.

Die verbetering zal echter niet kunnen worden verkregen, door maar eenvoudig het aantal uren, dat in de hoogste klassen aan het Nederlandsch wordt besteed, uit te breiden, zonder dat daarmee een principieele herziening van de gevolgde methode gepaard gaat. Het is niet wel in te zien, hoe een meer intensieve beoefening der Nederlandsche letterkunde in den thans gebruikelijken trant (hoe nuttig en aangenaam zij in vele gevallen wellicht ook moge zijn) mee zal kunnen werken tot een meer correct gebruik van de grootendeels niet litteraire taal, die de overgroote meerderheid der leerlingen later voornamelijk zal bezigen. En het is evenmin aannemelijk, dat het hun ten goede zal komen, wanneer er op de (blijkens de eindexamenopgaven) nog steeds gebruikelijke wijze nog meer zal worden gedaan aan het vervaardigen van Nederlandsche opstellen. Men schijnt nog maar al te vaak te vergeten, dat het onredelijk is, van den gemiddelden

leerling het bezit van litteraire aspiratie en begaafdheid te verwachten en men volhardt nog maar al te vaak in de wonderlijke opvatting, dat men zijn vermogen tot ordelijke en duidelijke uitdrukking van gedachten zou kunnen beoordeelen door van hem te eischen, dat hij schrijft over dingen, waarover hij geen gedachten heeft of waarover hij, zonder raadpleging van bronnen, niets kan meedeelen, wat bestand is tegen zelfkritiek; zoo doende stoot men de verstandigsten tegen het hoofd.

Er kome dus inderdaad een versterking van de positie van het Nederlandsch in het onderwijs op H.B.S. en Gymnasium. Maar een hervorming tevens! Langs welken weg deze verkregen kan worden, is in het programma van de Nederlandsche Maatschappij to bevordering van Woordkunst reeds lang aangewezen en ten overvloede nog eens duidelijk uiteengezet in den Open Brief, dien Ir. D.J. Kruytbosch voor eenigen tijd aan den Minister gericht heeft. Adhaesie aan de hierin ontwikkelde beschouwingen uit te drukken, is de bedoeling van deze stem.

De zonderling van boulevard Brand-Whitlock

Aan Dr. André van Praag

I

Er hadden zich in Brussel na den grooten oorlog die in 1918 eindigde, zeer veel vreemdelingen gevestigd in de lichte heerenhuizen der lanen van Schaerbeek en Tervueren. Sommige dier lanen waren zelf nog jong of droegen nieuwe namen. Zoo was het ook met den Boulevard Brand-Whitlock, naar een Amerikaanschen gezant genoemd, die zich in den oorlog verdienstelijk had gemaakt jegens het Belgische volk. Misschien was het wel die zonderlinge naam: Boulevard Brand-Whitlock, welke den zoo bekenden en zoo onbekenden heer, die er een groot hoekhuis bewoonde, had aangetrokken. Langzamerhand waren de rijke vreemdelingen, die deze breede lanen bewoonden, met elkaar en met hun Brusselsche buren bekend geraakt. En wanneer ze elkaar ontmoetten, gebeurde het dat ze het gesprek op dien heer brachten, van wiens leven, verleden en beroep niemand eigenlijk iets wist en dien men toch zoo vaak voor zijn huis op en neer zag wandelen. Dat huis werd door een Vlaamsche weduwe en haar dochter in orde gehouden. Veel meer wist men van dien heer niet af, behalve dan dat hij een groote witte Angora-kat bezat, die soms op een vensterbank ging liggen wanneer zijn meester voor het raam verscheen. Ook wist men nog dat de eenzelvige Meester André de Vries heette.

Het hinderde den bewoners der buurhuizen dat zij zoo weinig afwisten van dien Meester André de Vries. Kleine onopgeloste raadsels drukken meer dan groote. En daarbij kwam dat de advocaat geen antipathieke onbekende was, geen onaangename zonderling. Integendeel, van een kennismaking met hem stelde men zich wat voor! Men giste dat hij misschien juist een zeer

te waardeeren man van de wereld zou kunnen zijn. Want hij keek die wereld zoo vriendelijk aan. Waarom bleef het bij dien welwillenden blik?

's Ochtends om negen uur en 's middags om twee uur en 's middags om vijf uur en 's avonds om half tien wandelde de zonderling van Boulevard Brand-Whitlock een twintig minuten voor zijn deur en de rest van den tijd sleet hij in zijn groote huis. Dokter François van Hasselt, een gynaecoloog, die in een villa woonde naast die van den zonderling, merkte op dat de bewegingen noch de blik van Mr. André de Vries blijk van innerlijke verwildering, van manieën of dergelijke dwangbuizen der persoonlijkheid gaven. ‘Monsieur de Vries, c'est un original, quoi’, zei hem zijn dienstmeisje, toen hij haar eens vroeg wat het beroep van dien mijnheer wel was. Maar François van Hasselt, die zweeg en glimlachte om den eenvoud waarmee een Brusselsche meid met gezond verstand menschen in een vakje stopte, dacht dat daarmee toch niet alles kon gezegd zijn. Zijn buurman leefde noch geheel in zichzelf en noch geheel op de buitenwereld. Daarom was het niet waarschijnlijk dat zijn evenwicht verstoord was. Van Hasselt had zeer duidelijk waargenomen, dat Meester de Vries dikwijls in zichzelf gekeerd was en zich met zijn gedachten bezighield, maar ook dat hij een anderen keer naar een voorbijgaanden wagen op twee hooge wielen keek, die getrokken werd door machtige Brabantsche knollen, achter elkaar ingespannen; en nog een ander maal had zijn blik de uitbottende kastanjeboomen, die hun blinkende knopdoppen lieten vallen, gegolden. ‘Wat men ook van hem zegt,’ beweerde Madame van Hasselt, ‘hij geeft geen aanstoot. En hij is elegant.’ Ja, dat was hij. Mr. André de Vries droeg in den winter jassen van onberispelijke coupe en 's zomers, al wandelde hij slechts op den trottoirkant voor zijn deur, zeer verschillende pakken van opvallend goede snit en aantrekkelijke stof. Maar ook in zijn élégance overdreef hij niet; van fatterigheid, uitbundige zwier, te lichte kleeren, te strenge indeeling van ochtend- en avondkleeding was bij hem niets te merken. Ook hierin kon dokter van Hasselt geen maniakale opschiklust ontdekken. Misschien een zeer bewust vasthouden aan een vroegere levenswijze, maar toch

niet zoo dat door die correctheid van toilet een vroeger leven terug gesuggereerd zou moeten worden.

II

Dr. François van Hasselt wist niet of hij het toeval of zijn eigen nieuwsgierigheid er voor danken moest dat hij eindelijk met den hem zooveel belang inboezemenden buurman in aanraking gekomen was, maar als hij het wel beschouwde hadden beide, toeval en nieuwsgierigheid, er deel aan.

Op een avond wandelde de dokter voor zijn deur om Nounou, den kleinen Brabançon, met het barsche zwarte zwijnensnoetje uit te laten, terwijl ook juist Meester André de Vries, de handen op den rug gevouwen, voor zijn huis op en neer drentelde. Toen was hun kennismaking op een eigenaardige manier tot stand gekomen. Nounou liep het voortuintje in van het huis van den zonderling en nam op het middenperkje van 't tuintje een zeer ongegeneerde houding aan. Vlug liep Dokter van Hasselt naar Meester de Vries. ‘Ik zie dat mijn hondje tegen de welvoegelijkheid zondigen wil; permitteert u?’ maar 't was al gebeurd en Nounou trippelde voldaan het tuintje uit. ‘Ik moet u namens m'n hondje m'n verontschuldiging aanbieden. Ik had 't moeten voorkomen. In het vervolg houd ik hem aan de ketting.’ - ‘Maar mijnheer, dat is toch werkelijk geen reden om mij excuus te vragen.’ Meester de Vries glimlachte. ‘Als mijn tuin een goeden invloed op de gezondheid van uw hondje kan uitoefenen, laat hem maar gerust zijn gang gaan.’ - ‘Een dwaze manier voor buren, die 't al zoo lang zijn, om kennis met elkaar te maken. Mag ik me even voorstellen? François van Hasselt.’ - ‘Heel aangenaam; De Vries! Ja, dieren zijn dikwijls heel bevorderlijk voor het verkeer van menschen onderling. Ik heb vroeger eens één van mijn beste cliënten gekregen door m'n poes die weggeloopen was. De man van de dame waar ik 'm terughaalde, was een financier, die me later tot z'n advocaat nam. Dat heeft me toen geen windeieren gelegd.’ Ze liepen samen met kleine passen het trottoir af. ‘Eigenaardig dat we nu pas kennis met elkaar maken; u woont hier al jaren.’ - ‘Och, ik leef eenigszins teruggetrokken. Uit principe, als u het zoo noemen wilt. Ik vind het

eene gezonde en aangename levenswijze. Maar een kleine onderbreking van dat régime heeft daarom des te meer bekoring.' - 'Ja, ik heb eigenlijk nooit begrepen waarom we als buren elkaar niet eens bezocht hebben. Maar ik vermoedde wel dat u op een zeker isolement gesteld was en dan zou 't van mijn kant heel onbeleefd geweest zijn om te trachten het u lastig te maken.' - 'Dat isolement is op natuurlijke wijze gekomen, beste dokter. Ik heb het me eigenlijk nooit als doel gesteld, maar ik bevind er me best bij.' - 'In uw beroep is 't anders onvermijdelijk, veel met andere menschen te verkeeren.' - 'Ik oefen 't al jaren niet meer uit.' - 'En bevalt u dat? Ik geloof dat ik de medicijnen nooit vaarwel zou kunnen zeggen.' - 'Zooiets meent men. Ik ben met hart en ziel jurist geweest. Te veel misschien. Een faculteit is een brandmerk naar mijn meening. Men raakt het niet meer kwijt. Net als het brandmerk van dwangarbeiders in 't bagno.' - 'U neemt het wel zeer pessimistisch.' - 'Tegenwoordig misschien. Ik heb jarenlang met veel ambitie gepraktizeerd!' - 'Waar, als ik vragen mag?' - 'In Amsterdam.' - 'Ah, u bent Amsterdammer!' - 'Ja, van Amsterdamsche familie. Maar ik ben in Brussel geboren. Ik heb er de eerste schooljaren gevolgd, maar in Amsterdam gestudeerd. Ik geef u inlichtingen die ik u werkelijk schuldig ben. Ik voel soms dat ik sommige buren tekort doe door ze onbeteekenende inlichtingen te onthouden, waar we allen van elkaar recht op hebben. Het is een gemis, een abnormaliteit zoo u wilt, dat ik deze nieuwsgierigheid ten opzichte van anderen niet meer bezit. Maar nu moet u me verontschuldigen dat ik naar huis ga. Ik heb een boek dat me zeer interesseert.' - 'Ik hoop dat we elkaar spoedig weer eens zullen ontmoeten!' - 'O, daar twijfel ik niet aan.' - 'Dus tot ziens.' - 'Tot ziens!'

III

Sindsdien had dokter François van Hasselt Meester André de Vries per toeval dikwijls ontmoet op het trottoir van dien stillen buitenplaats-deftigen en frisschen Boulevard Brand-Whitlock, waarachter men het drukke Brussel niet zou vermoeden. Per toeval, dat was het woord waarmee hij zijn vrouw die ont-

moetingen verklaarde en waaraan hij tegen beter weten in zelf geloofde. Maar de eetlust komt etende, en nu z'n nieuwsgierigheid een kleine bevrediging gevonden had, werd die steeds grooter, prikkelender, aangenamer eigenlijk. Een soort veroveringsbehoefte was over Dokter van Hasselt gekomen, die hem aanzette in het leven van Meester de Vries door te dringen, hem zoo te belegeren dat de advocaat hem zijn woning en ten slotte zijn geheim zou willen openbaren, als er tenminste een geheim was. En Dokter van Hasselt, een lettré, dacht onwillekeurig aan dien ouden Roman de la Rose en vond dat hij leek op den minnaar uit dat allegorische verhaal, die allerlei moeilijkheden moet overwinnen, een singel van tegenhoudende omstandigheden moet doorbreken om eindelijk de roos, of de minnares, te kunnen bereiken. En wat is zoo'n minnares anders dan een prikkelend geheim, net als de sfeer en het verleden van Meester André de Vries.

Zeer dikwijls bracht Dr. François van Hasselt als hij des avonds naast zijn buurman over 't trottoir wandelde, 't gesprek op katten. Hij was een liefhebber van dierensport en bezocht alle kattenen hondententoonstellingen. Toch was het niet uit sportliefde dat hij het gesprek steeds in die richting stuurde. Hij hoopte door zijn belangstelling voor het kattengeslacht toegang te krijgen tot het huis van den zonderling, waar de witte Angora troonde, die af en toe uit het raam van de eerste verdieping naar buiten staarde. ‘Ik voor mij zou persoonlijk niet meer zoo'n kat willen bezitten,’ zei hij op een avond tot De Vries, toen ze beiden over het trottoir wandelden. ‘Eens heb ik een prachtige blauwe Perzische gehad. Ik was zoo angstig voor 't welzijn van het dier, dat ik hem zelf verzorgde. Tenslotte heeft een huisknecht, dien ik van diefstal verdacht en daarom met een maand ontslagen had, hem vergiftigd. Ik heb daar zeer onder geleden. Het gaat me aan het hart als een schoon organisme door een andere dan een inwendige oorzaak voor zijn tijd vernietigd wordt. Zulk een dier te streelen geeft me een eigenaardig genot. Als ik uw Angora zie, komt soms weer die bijna zinnelijke behoefte naar contact met dat haar, dat vel, in me op. Dan begrijp ik Baudelaire:

> ‘Viens mon chat sur mon coeur amoureux
> Retiens la griffe de ta patte.’

Dichters weten soms zooveel meer dan wij. Het weten der

menschen is aan individuën gebonden. Met de hersenen van Baudelaire is een onvervangbaar instrument van kennis vergaan....'

Plotseling zei Meester de Vries na een korte stilte: 'Ik geloof dat u mij en m'n poes te interessant vindt. Ik ben een zeer gewone man en m'n kat is niets meer dan een mooie kat. U vindt me een zonderling en combineert mijn leven met m'n kat, u brengt me in de sfeer van Baudelaire en Edgar Allan Poe. 't Is zoo veel nuchterder en toch ook weer minder banaal-fantastisch dan u zich dat voorstelt. Het kan zijn dat ik een zonderling ben, maar geen kattenvereerend mysticus, gelooft u me. En toch staat er in een vers van Baudelaire een regel, die niet vreemd is aan m'n leven. "Je vois ma femme en esprit." Maar de motiveering ervan geldt niet voor mij, in 't geheel niet.' Ze stonden voor het hek van De Vries' woning. 'Doet u me 't genoegen, dokter, en drinkt u vanavond samen een cognac met me; ik heb een uitstekende flesch.' - 'Als ik niet onbescheiden ben, graag!' Dokter François van Hasselt had niet vermoed dat hij zoo spoedig aan zijn einddoel zou geraken. 'De Roman de la Rose nadert zijn voltooiing,' bedacht hij glimlachend, terwijl hij vóór Mr. de Vries de trap opliep, die bekleed was met een diep-rooden looper. Met een beminnelijk gebaar opende toen Mr. de Vries de kamer, die zijn woonkamer zijn moest, het vertrek met den ronden erker, waar men nu en dan de witte Angora-kat had zien liggen. Een vaag avondlicht hing nog in de kamer en liet enkele hoeken in onbestemden kleurglans uitkomen, terwijl wat hen omringde in 't donker was gehuld. De advocaat draaide het licht op en met een zekeren innerlijken schok genoot Van Hasselt bij het plotseling zien van een omgeving, die hem tot een verboden geheim was geworden. Zonder dat er iets bijzonders in deze kamer viel op te merken - de dokter gaf er zich rekenschap van dat de menschelijke verbeelding zeer primitief en weinig genuanceerd is en dat hij zich eigenlijk op een doodskop in een Faust-cabinet had voorbereid - was deze kamer toch zeer opmerkelijk. Maar pas bij nadere bezinning wist men hoe dat zoo kwam. Het vertrek was namelijk tegelijkertijd leeg en warm. Maar leeg was ook niet het woord om een zekere schaarschte aan te duiden, die het plechtig maakte. Mr. André de Vries' woonkamer was weelderig en stemmig. In het midden stond een breede

tafel, bedekt door een effen rood-bruin tapijt op het eveneens effen terrakleurige kleed, dat den vloer bedekte. Vier lage, diepe en smalle fauteuils, als wachtten zij op heeren, die ter definitieve rechtszitting bij elkaar waren gekomen, stonden voor de vier hoeken van de breede leege tafel. De muurvlakken, getapisseerd met muisgrijs fluweel, werden door geen enkel schilderij onderbroken. In den erker, alsof er de zetel van een president gereed stond, wachtte symmetrisch in het midden een bruin-roode fauteuil. En toen dokter François van Hasselt juist het vertrek wilde typeeren als een vertroetelde leegte, zag hij aan den anderen breedtewand een open mahoniehouten smalle kast in den vorm eener Friesche klok, en in een nis in het midden van die kast zetelde in teere stilte een blauw Boeddha-beeld. ‘Schematiseering en symboliseering van 't leven,’ dacht met de zelfingenomen vreugde die doktoren, psychologen en alle deskundigen bij 't herkennen smaken, dokter François van Hasselt. ‘Gaat u zitten, beste buurman.’ Mr. de Vries glimlachte allervriendelijkst, een volkomen gastheer. Toen zei hij, als vervolgde hij Van Hasselts gedachten: ‘Och nee, dat is 't toch niet. Men herkent façades! En ik geef toe: façades hebben een grootere neiging op elkaar te gaan lijken dan wat er achter ligt. Daardoor maken façades altijd iedere psychologie in de war. Maar laten we beginnen een glaasje cognac te drinken.’ Hij schelde. De dochter van zijn Vlaamsche huishoudster klopte en kwam binnen om te vragen wat haar meester verlangde. Met haar sloop ook de witte Angora-kat de kamer binnen. ‘Lucie, kom!’ De poes sprong op André's knieën en ging toen voor hem op de tafel zitten. ‘Wat een prachtig exemplaar,’ zei verrukt dokter François van Hasselt. ‘Ze heeft teer-blauwe oogen.’ - ‘Ja, Lucie is een heel, heel mooi dier. Ik heb haar van mijn huis naar hier meegenomen. We zijn goede kameraden, is 't niet, Lucie?’ De hand van den advocaat streelde het witte dier. ‘En toch, dokter, komen we elkaar nooit nader. En ik kan niets anders met Lucie doen dan naar haar te kijken. Dat is me misschien niet voldoende, maar het moet me voldoende zijn.’ François van Hasselt keek heel kalm en gemoedelijk den advocaat aan, om te verbergen dat hij blij was daar aangeland te zijn, waar hij komen wilde, hoewel hij het toch zou moeten bekoopen door de minachting voor het verwachte en ontdekte in ruil te krijgen voor den eerbied voor

het geheimzinnige. Dat was dus de plek waar André de Vries ziek en vreemd was. Maar Mr. André de Vries scheen ook deze gedachte te raden. ‘U denkt nu zeker: Eureka, beste buurman. U bent dokter. Maar ik moet u toch ongelijk geven. Er zijn menschen, ik weet dat best, die stopgezet worden. Dat zijn maniakken. Maar ik heb mezelf stopgezet, omdat ik ergens ben aangeland waar een redelijk mensch en een gevoelig mensch niet verder zou mogen gaan. Er zijn problemen die men niet mag voorbijgaan. Als men ze niet kan oplossen blijft men tenminste bij ze op wacht staan. Alleen botte menschen loopen dan met een omweg voorbij. Verstandige en gevoelige menschen, zooals ik er misschien helaas één ben, zetten zichzelf stop. Hun leven neemt dan de façade van een maniak aan! Ziet u, daar heb ik zoo straks op gedoeld.’ - ‘Heel, heel interessant,’ antwoordde nadenkend dokter François van Hasselt. ‘Maar zoudt u hebben kunnen verder gaan?’ - ‘Nee, maar gedwongen door m'n verstand en m'n gevoel, door m'n intact gebleven verstand en gevoel. Het probleem dat me bindt, bepleit de normaliteit van m'n geest.’ Er was een oogenblik zwijgen. De dokter zei toen zachtjes: ‘Ik geef toe dat u me voorloopig schaakmat gezet heeft. Ik ben in 't moeras der medicijnen, waar de grond te onzeker is om ziekte of gezondheid te kunnen constateeren.’ - ‘Laten we eerst samen een cognac nemen. Een sigaar?’ De Vries schonk het honing-gele vocht in de glaasjes en presenteerde zijn gast een groote, donkere sigaar. ‘Engelsch import.’ Ze klonken. ‘Op een spoedige oplossing van uw probleem.’ - ‘Op onze goede buurschap.’ - ‘Ja, ja, het probleem moet opgelost worden, of liever nog: in mij moet het licht dooven als in alle andere menschen. Weet u wel, dokter, dat menschenzielen me altijd aan auto's in den avond doen denken? Het licht moet er innerlijk in gedoofd zijn, anders zijn ze voor anderen en zichzelf gevaarlijk. Doordat ze hun lichten dooven heeft het den schijn of kunnen ze misschien werkelijk verder komen. U moet me maar vergeven dat ik wat veel praat. Ik heb er behoefte aan. U weet zelf hoe afgezonderd ik leef. De woorden stapelen zich dan op. Vooral bij mij, die van nature een spraakzaam en gezellig mensch was. U drinkt toch nog een cognac? U moet weten, dokter, dat ik vandaag erg vroolijk ben, omdat ik een gedenkdag vier die me lief is en zonder gevaar voor mijn vrouw en voor mij....’ -

‘Hartelijk gefeliciteerd, al wist ik niet dat u getrouwd was, beste vriend.’ - ‘Nu ja, ik ben eigenlijk gescheiden, maar we zijn voor ons gevoel toch getrouwd gebleven, voor mijn gevoel tenminste. Mijn vrouw en ik schrijven elkaar ook nog bij lange, maar zeer geregelde tusschenpoozen.’ - ‘Woont mevrouw nog in Amsterdam?’ - ‘Nee, in Den Haag! Ja, de werkelijkheid van ons huwelijk was me te gevaarlijk. Deze onwerkelijkheid kan ik nog net verdragen. Zij is voor mij zoo reëel en geeft me even veel geluk als een ander uit het altijd samen zijn met z'n vrouw put.’ De dokter keek den advocaat vragend aan. ‘O, u moet niet denken aan de zoogenaamde drukkende huwelijksbanden. Ik ben mijn vrouw altijd trouw geweest, zou het niet anders kunnen en willen. Ik heb tevergeefs getracht haar te bereiken; welk een dwaasheid zou het zijn om elders zich met nog kortere afstanden tevreden te stellen dan die ik op weg naar m'n vrouw heb afgelegd. Ja, dat alles lijkt u vreemd. Het hangt ook samen met dat wat ik u zoo net van m'n poes gezegd heb, is 't niet, Lucie?’ De advocaat streelde weer zijn witte Angora-kat. ‘Wanneer u zich wat nader zoudt willen verklaren, zoudt u me een groot genoegen doen. Dat alles lijkt me zeer interessant, vreemd, maar interessant,’ mompelde Van Hasselt. ‘Volgaarne, beste buurman. Daarvoor bent u toch hier en heb ik u meegenomen. U bent aan het punt gekomen dat u weten moet, en ik dat ik spreken moet. Door uw hartstochtelijke nieuwsgierigheid voel ik me aan u verwant. Ik kan me levendig in uw behoefte om te weten indenken. Bovendien wil ik den gedenkdag niet alleen vieren met m'n poes en dien Boeddha daar. Dat zijn geen ‘anderen’. Die hooren er teveel bij.’

IV

Mr. André de Vries legde de dijen over elkaar, trok de pantalon iets over den enkel, nam een langen, behaaglijken trek aan zijn sigaar en scheen er een even groot genoegen in te smaken zijn geschiedenis te vertellen als Dr. van Hasselt om haar aan te hooren. 't Was hem of hij lang bewaarden ouden wijn eindelijk uit den kelder mocht halen en hem genieten. ‘Misschien komt het, beste dokter, omdat ik het economisch gesproken

altijd goed heb gehad, dat ik me van m'n prilste jeugd af soms wat onbehaaglijk in het leven heb gevoeld. 't Was of er heel veel goeds en moois voor me werd uitgespreid dat voor me bestemd was en dat ik niet nemen kon. U begrijpt wel dat dit in m'n kinderjaren nog maar heel vage sensaties waren en dat ik er niets bij dacht. Wat zou een jongentje die op een heerlijk rood Deventer tapijt zit, in de kleur staart, met z'n handjes in het weefsel woelt en niet verder komt, er ook bij denken? Een kind denkt niet na en ouderen evenmin. Wie heeft er nagedacht over een veel voorkomend voorval, wat mij toch altijd heel goed is bij gebleven? Toen ik een jaar of zes was, bracht een oom me een prachtig speelgoedmolentje met echte wieken en een breeden trechter mede. O, wat was ik eerst blij met dat stukje speelgoed. Ik heb er lang naar gekeken. Ik was zoo blij met dat molentje, omdat ik het m'n nieuwe bezit waande. Blij met het vóórwerp en met het bezit. Ik was nog maar een dwaas kind. Toen ging ik er mee spelen, wat me niet nader tot het molentje bracht. Komt u nader tot iets, dokter, omdat u het laat functioneeren? Ten slotte heb ik ten einde raad, en ik verzeker u, ieder kind doet zooiets zonder het te weten ten einde raad, m'n molentje uit elkaar gehaald. Ik heb het stuk gemaakt. En toen het stuk lag, z'n schroefjes en onderdeeltjes verstrooid over een speelmatje, toen was het er nog niet meer m'n bezit door geworden en was ik het nog niet nader gekomen. Zooiets is een heel dagelijksch voorval. Een alledaagsche kindergebeurtenis, is 't niet, dokter? Ik kon niet vermoeden dat het beslissend voor heel m'n leven zou zijn. Weet u wat de herinnering aan die teleurstelling met m'n speelgoedmolentje me veel, veel later geleerd heeft? *We willen bezitten*, *maar we kunnen niet bezitten*. En zoudt u willen gelooven dat dit simpele weten, dat andere menschen niet erkennen, hoewel ze het dagelijks ondervinden, de duivel van m'n leven is geworden? Die daar,' en hij wees op het teere blauwe Boeddhabeeld, 'heeft het misschien gegist, maar hij ging te ver. Boeddha was een défaitist, dokter. Bezit is ons ideaal, dat we niet kunnen bereiken.' Dr. François van Hasselt bleef zeer oplettend luisteren, maar hij deed het als medicus, om te onderzoeken welke het idée fixe was, dat zijn buurman op den dalenden weg voorlichtte; over den inhoud van dat wat de advocaat beweerde, dacht hij minder na.

‘Er is eigenlijk geen mooier hartstocht dan die van een vrek, dokter,’ vervolgde de advocaat na een wijle. ‘Aan een vrek, een echten klassieken vrek kan u leeren dat ik de waarheid gesproken heb: ‘*Wij kunnen niet bezitten*’. Hij neemt 's avonds zijn geldkist uit een hoek van de kast, sluit zijn deur af, laat de gordijnen neer, brengt zijn kistje midden onder het licht van de lamp en laat dat lamplicht fonkelen op zijn geld. Hij draait en draait de geldstukken in zijn handen, neemt ze tusschen de vingers, hij laat ze als voedsel in den slokdarm door zijn gekokerde hand rollen, misschien likt hij aan die geldstukken en kust hij ze, hij komt ze toch niet nader. Hij moet zich als het ware voorstellen dàt hij bezit, hij bezit niet. En met al het andere wat het leven ons bieden kan, is het niet anders, beste dokter, niet met een landschap en niet met een schilderij, niet met een vrouw noch met een boek, noch met een wetenschap, zelfs niet met voedsel. We bezitten niet. We blijven den buitenkant streelen, of we slikken in en verliezen het bezit onmiddellijk nadat we er bezit van nemen. Ik ben niet voornemens om vanavond de philosophie van mijn waarheid in de breedte te behandelen, dokter, want dat zou vervelend voor u zijn. En bovendien is me die waarheid te duur te staan gekomen dan dat ik er genoeglijk over zou willen philosopheeren. Maar dat meen ik te mogen zeggen. De wereld is vooruit gekomen door onze ellende. Omdat we niet den waren weg naar het bezit weten, hebben we schijnwegen gezocht. Surrogaat-wegen. Kunst en wetenschap zijn bij voorbeeld zulke surrogaat-wegen, die voortgekomen zijn uit ons verlangen om te bezitten, diep, echt te bezitten en uit onze wanhoop om er niet toe in staat te zijn. IJdele pogingen. We kunnen niet bezitten, dokter van Hasselt. Die uitspraak, die u nu meer of minder academisch zal toeschijnen, heeft me heel veel verdriet berokkend, mijn leven verstoord. Belangrijke waarheden vindt men altijd ten koste van zichzelf. Wij zijn niet voor een groote waarheid gebouwd; wanneer we haar ontmoeten, wreekt zij zich op ons, omdat zij haar grootschheid per ongeluk aan onze nietigheid geopenbaard heeft. Als een slaaf per toeval een badende sultane ontmoet, moet hij hiervoor sterven....

V

Maar laat ik u liever wat van m'n leven vertellen. Ik zei u dan dat ik de zoon was van rijke, tevreden menschen. Mijn vader is te jong gestorven, mijn moeder, die me met de zorgvuldigste liefde heeft groot gebracht, leeft nog. Ik ontving een goede opvoeding en beschaamde de verwachting van m'n moeder niet. Ik leerde makkelijk en aandachtig. Ik was op school en later op college een geziene vriend en voelde me in m'n studeerkamer even goed thuis als op de soos of op mama's ontvangavondjes. Een bepaald ontragische jonge man. Maar ik zei u het reeds, ik had het gevoel te leven temidden van een verbloedend bestaan. En dat rijke roode bloed kon ik niet opvangen en niet tot me nemen. Als iedere jonge man had ik natuurlijk nu en dan een verhouding met een vrouw, die dan even kalm door mij verbroken werd als ik haar begonnen was. Ik leefde naast mezelf, meegaand, meedoend, beminnelijk en eigenlijk zeer treurig, want er was niets dat bleef en niets dat me tot in m'n diepte bereikte, in het makkelijk-wetenschappelijke en makkelijk-mondaine leven dat ik leidde.

Eerst toen ik drie en dertig jaar geworden was en m'n latere vrouw heb leeren kennen, is me de zin van het leven en de reden waarom het mijne zoo treurig was, geopenbaard. Toen heb ik leeren inzien dat alle menschen chimères najagen, dat zij de somnambules van hun waanbeeld zijn, want eerder komt de vrome bij God dan de verlangende bij zijn geliefde.' Mr. André de Vries zei dat plechtig en keek naar zijn Boeddha. 'Ja, toen heb ik m'n proefschrift, dat over het onderscheid tusschen het recht van eigendom en dat van bezit ging, verscheurd. Alsof er een werkelijk bezit zou bestaan! Men kan in het bezit geraken, maar niet bezitten. U ziet het, dokter, al weer de façade. Ik lijk de maniak, waar u me voor aanziet. Och ja, ik zei het u reeds. Ik heb natuurlijk verhoudingen met vrouwen gehad voor ik trouwde. Zij hebben iets meer bekoring en ook iets meer weemoed aan m'n leven geschonken. Ik ben die vrouwen nooit geheel na gekomen, zelfs Annie niet, die toch lang m'n vriendin was. Eens heeft die me aangeraden arm te worden. Toen ik me bij haar beklaagde dat ik niets als echt van me zèlf voelde, zei ze

me: ‘Om je rijk te voelen, moet je arm zijn.’ Annie was zelf heel arm geweest, voor ze naam maakte in de haute couture... Nu begrijp ik wel waarom die vrouwen en meisjes van voor m'n huwelijk me niet ongelukkig gemaakt hebben. Ik verlangde niet naar hun werkelijk bezit, en beliep geen doodloopenden weg. Om op Annie terug te komen, ze had geen gelijk. Sociale en economische verklaringen kunnen nooit anders dan oppervlakkig zijn, omdat sociologie en economie de wetenschappen van de menschelijke oppervlakte zijn. Tegenover wat de wereld ons schenken wil is iedereen rijk en ook weer arm, omdat hij den rijkdom niet bereiken kan.’

Mr. André de Vries schonk zijn buurman en zichzelf een glas cognac in. Toen stond hij op en trok de roodbruine gordijnen van zijn kamer en erker dicht. Lucie, de Angora-kat, liep met hem mede, als een levend geworden lange boomvrucht in zijn witte pluis. En toen haar meester weer was gaan zitten, sprong de kat weer op tafel en liet haar witte haren over het rood-warme tafelkleed vlokken.

‘U moet niet denken, beste buurman, dat ik u nu een vrouwengeschiedenis ga vertellen, omdat het een vrouwengeschiedenis is. Een kunstenaar zou u hetzelfde van zijn teleurstellingen om de door hem geziene wereld in bezit te krijgen, kunnen vertellen en een wetenschappelijke van zijn decepties in de wereld der principes. Waarom denkt u dat Van Gogh zich het leven genomen heeft? Omdat hij onuitsprekelijk naar de geziene wereld verlangde, haar in bezit nemen wilde, in zijn schilderkunst meende er een methode voor gevonden te hebben en merkte dat de schilderkunst er niet toe leiden kan dat men bezit neemt van de wereld. Er zijn artisten die 't dan op een andere wijze probeeren. Sarah Bernhardt bij voorbeeld, die heerlijke rustelooze vrouw! Tooneelspelen, beeldhouwen, roman-schrijven, niets hielp haar. Ieder leven, dokter, is een ijdel zoeken naar methoden om het leven te bezitten. De heele leer van Freuds libido leert niet anders. Libido is bezitsverlangen, aaneensluitingsverlangen. En altijd ijdel. Daarom verandert ze met iedereen leeftijd van methode. Freud heeft dat geconstateerd. Methoden om den mensch te doen ervaren dat hij niet kan wat hij zou willen: bezitten, één worden, in het voortdurend besef van die eenheid, die hij geniet vanuit zijn afzonderlijkheid. Alle denkers hebben

zich op een verder-gelegen schans teruggetrokken. Hier, mijn Boeddha spiegelt ons het Nirvanah voor, oplossing van het individueele in het al. Maar dat willen we niet. We willen liefde. We willen dat het andere opgaat in ons en wij in het andere en dat we toch van onszelf en van het andere bewust blijven. De hoogste liefde is dualistisch. De rust van de eenheid en het dramatische van het tegenover elkander. Dat is waar bezit. Voortdurende genotvolle realisatie dat wij het andere absorbeeren en er door geabsorbeerd worden. U ziet dat ik een epicurist van het leven ben, maar dat is iedereen. De asceet zoo goed als de epicurist in engeren zin, de kunstenaar als de geleerde, de vrome als de godloochenaar. Allen willen bezitten of bezeten worden. Zelfs Boeddha, die in zijn eigen stilte de wereld wil genieten als een waardeloosheid, die hij erkend heeft. En niemand kent de methode. Niet die op veel wegen en niet die op een enkelen weg gezocht heeft. Aan 't eind is er alleen zelfmoord of domheid. De wijze domheid van 't maar doorloopen, die mij niet is te beurt gevallen. Zoo ziet u, dokter, dat ik een idealistische epicurist ben, wanhopig omdat mijn genots- en bezitsideaal niet te verwezenlijken is, en de wereld met alles wat er in is, een onneembare vesting vol onneembare vestinkjes. En dat voelt men pas wanneer men hevig verlangt of hevig liefheeft. Dan wordt men tot een wanhopige, dan zou men uit wanhoop wijl er geen weg is, tot een verdelger of een martelaar willen worden. Als men niet als ik, ongelukkige, weet dat noch het bloed dat men vergieten zou, noch het eigen bloed dat men storten zou, van nut kan zijn. Arme Napoleon, arme Jezus Christus!'

VI

Er volgde een oogenblik van zwijgen. Dokter François van Hasselt was misschien heel graag naar zijn huis gegaan. Hij was terneergedrukt door de waarheid en de dolheid der woorden die hij gehoord had. Maar niet alleen de wellevendheid dwong hem tot blijven. Het was hem of hij die stem van Mr. André de Vries niet meer ontberen kon, of zijn buurman hem aan iedere ledemaat en over heel zijn gestalte vastgeschroefd had. Met gedempte, hartstochtelijke stem vervolgde de geplaagde man:

‘Mijn eerste openbaring kreeg ik als kind, toen ik 't molentje vernielde om het maar ten volle te kunnen bezitten. Mijn tweede openbaring was mijn huwelijk. Ik heb verdwaasd veel van mijn vrouw gehouden, dokter. Ik heb als een driftige, onstuimige hond in het dolle heengesprongen om de vrouw die me lief was.

Bijna te helder herinner ik me sommige tafereelen, innerlijke en uiterlijke, vanaf den tijd dat ik mijn vrouw voor het eerst ontmoet heb. We woonden toen in een lange, Amsterdamsche straat, de P.C. Hooftstraat. Mijn moeders ontvangkamer was heel breed en bijna vierkant. Mijn vader was begonnen die kamer te meubelen in Lodewijk den Vijftienden-stijl en ik had door verschillende aankoopen mijn vaders verzameling zoo volledig gemaakt dat onze groote lichte kamer een refuge in het verleden scheen. Ik denk nog met verteedering aan het borduursel op de crême zittingen van onze stoelen. Een oude vriendin van m'n moeder, die dien avond bij ons op bezoek zou komen, had mijn moeder gevraagd of ze een logé mocht introduceeren. Die logé was Martha Heilbron, m'n latere vrouw. Er kwamen dien avond nog enkele andere kennissen bij mijn moeder op bezoek. Ook mijn vriend, Mr. Eddy Warendorf, die eigenlijk mijn vriend was, omdat we, zooals hij 't zei: ‘beiden niet wisten waar we het zoeken moesten’, kwam als gewoonlijk den avond met mij doorbrengen. Hij placht dat zelfs te doen wanneer ik m'n moeder bleef gezelschap houden. Mijn moeders oude vriendin, mevrouw van Buren, kwam binnen. Ze heeft sindsdien in mijn herinnering een aureool om haar grijs haar, dat me vroeger een te geonduleerd kapsel leek voor zoo'n oude vrouw. Vroeger vond ik haar ook wat erg praterig en zoetelijk; nu heeft het lot haar interessant gemaakt. Ze stelde haar gast tegelijkertijd aan mij en m'n vriend Eddy Warendorf voor. Martha Heilbron kan men het beste kenschetsen door haar bewegingen, die waren licht en tevens zeer statig. Reeds bij kennismaking hebben m'n oogen met sympathie op haar gerust. Over haar verschijning lag iets rustigs en zeer oprechts. Zij was tamelijk groot. Hoewel haar gestalte slank was, en in m'n herinnering het verticale beeld zou kunnen overwegen, maakte haar zeer blank, bijna wit gezicht een breeden indruk. Dat kwam waarschijnlijk door haar lange, even gebogen wenkbrauwen en haar breede voorhoofd. Ze had weelderig-dik zwart haar. Ik vond haar na de paar woorden die we wisselden een

volkomen rustige en door aangeboren welwillendheid van zichzelf zeer zekere vrouw. En daarom, omdat ik me zeer bekoord voelde, deed ik in mijn lotsverloop een paar stappen terug. Ik wilde den indruk dien ze op me gemaakt had wat laten groeien, even genieten van het verre zijn en het toch dichtbij zijn van die sympathieke vrouw. Want ik ben werkelijk nooit verlegen geweest tegenover vrouwen. Daarvoor was m'n sexueele aanleg niet groot en niet klein genoeg en het was trouwens een van Martha's lieve eigenschappen dat ze een groote, statige dame was, bij wie een ieder zich op zijn gemak voelde, na eerste kennismaking al. Ik kan me dat ook wel verklaren. Er leefde in haar misschien veel dat ze niet wist. Maar ze hield nooit wat achter. Er zijn menschen voor wie alles vanzelfsprekend is, en anderen die zich over alles verwonderen. Martha behoorde tot de eerste, ik tot de laatste soort. Een bijna te groot verschil om met elkaar gelukkig te zijn, maar misschien een reden om heel veel van elkaar te houden. Terwijl ik met de vriendelijkheid van een definitiefongetrouwden zoon naar het gesprek van m'n moeder met mevrouw van Buren luisterde, zaten Martha en m'n vriend Warendorf tegenover elkaar en schenen heel prettig met elkaar te praten. De gast van mevrouw van Buren glimlachte staag en Warendorf, het hoofd op een hand, boog voorover en scheen zeer gevoelige dingen te vertellen. Dat spel amuseerde me meer dan dat ik me er aan ergerde. Ik zou ook m'n tijd krijgen. Bovendien had ik geen groote bewondering voor m'n vriend, die veel sprak en weinig werkte, veel verachtte en weinig doorgrond had. Maar nu, beste buurman, zie ik dit alles zoo onschuldig niet meer. 't Komt me voor dat ik bij onze eerste kennismaking Martha al heel liefhad en toen al naar een methode zocht om haar tot me te nemen. De één probeert dat door op afstand te genieten, de ander van dichtbij. Dien avond, terwijl Warendorf met de oude dames, een nichtje van me en nog enkele kennissen achter de kaarten zat, onderhield ik me met de charmante gast. Martha vertelde me dat ze het reizen moe was. Van haar vijf en twintigste jaar tot nu aan toe, ze was nu vier en dertig jaar, had ze veel gereisd, vooral in Frankrijk en Italië. Maar nu was ze toch wat moe van dat vele trekken. Het hôtelleven stemde wat eenzaam. Daarom wilde ze naar Holland terugkeeren en in Den Haag gaan wonen, waar ze ook geboren was. Ik begreep niet

dat een vrouw, zoo mooi en rijk als zij, niet aan een huwelijk dacht. Met gemakkelijke oprechtheid antwoordde ze me, dat ze den man die bij haar paste niet gevonden had. ‘Toen ik vijf en twintig jaar was, ik woonde in dien tijd met mama in Weenen, meende ik zoo'n man gevonden te hebben. Hij is helaas gestorven. Sindsdien is mama ook dood, en nu zal ik nog wel lastiger een goeden huwelijkspartner vinden dan vroeger.’ - ‘U maakt anders in 't geheel niet den indruk op mij dat u zoo'n moeilijk karakter hebt,’ zei ik. ‘O nee, maar ik ben eigenlijk een ouderwetsche vrouw, voorzichtig en wat teerhartig. M'n moeder heeft me altijd zoo verwend, dat ik na haar dood mezelf ben gaan verwennen en net als mama, me altijd afvroeg of die of die man, die me nu 't hof maakte, me later niet verdriet zou doen en ongelukkig maken, 't Is kinderachtig en ouwelijk tegelijkertijd. Maar enfin, hoeveel menschen willen hun thee niet te koud of te warm, te sterk of te slap drinken. Dan is het toch nog zoo dwaas niet dat men bezorgd is of iemands levensatmosfeer wel den vereischten graad heeft.’ Het waren eigenlijk gedachten die ik ook had kunnen denken of uitspreken. Ik zei glimlachend: ‘Lieve juffrouw Martha, u hebt gelijk dat u zoo goed op uzelf past, u bent het waard.’ Ze glimlachte even vriendelijk als ze dat tegen Eddy Warendorf gedaan had. Dat nam wel een beetje van de waarde van dien lach weg en maakte me een weinig jaloersch. Het was misschien m'n eerste kennismaking met Martha's groote gelatenheid. Ons verder gesprek liep over Italië en al spoedig over Rafaël. ‘Van alle schilders houd ik van Rafaël het meest’ zei Martha. Zijn figuren hebben dwepende oogen. Ik houd van dwepende menschen. Ik ben zelf een dweepster mijnheer de Vries gelooft u me.’ - Echt vrouwelijk toch om van Rafaël over zichzelf te gaan spreken. Maar Martha zei: Wanneer men een kunstwerk met liefde bewondert lijkt het altijd een beetje op wat men zelf had willen zijn of het verteedert iemand door hem aan het mooiste uit zijn verleden te herinneren. Het moet ons iets ouds nieuw laten zien. Ik geloof dat het vergetene dat opgewekt wordt ons nog meer ontroert dan het nieuwe. Een plant kan maar niet onmiddellijk wortels schieten mijnheer de Vries, zelfs in den besten bodem niet en onze ziel kan 't ook niet.’ Toen moest ik ononderbroken naar haar handen kijken en zou zoo graag haar pols heel teer hebben

opgericht om den rug van haar hand te kussen. En 't was begrijpelijk dokter, Martha had bewonderenswaardig lieve en vrouwelijke handen. Heel week en zacht en gevuld en effen teer-geel van kleur. Haar handen logen niet, ze gaven haar aard misschien nog beter weer dan haar gezicht. Een minnares, die nooit aan zichzelve geopenbaard werd, en een jonge moeder, die nooit kinderen heeft gehad. Arme Martha. Ze heeft zichzelf al zoo min kunnen verwerkelijken als ik m'n liefde voor haar.' - De advocaat zweeg een oogenblik, toen zei hij: Och, dien avond was ik heel gelukkig, zoo gelukkig als ik het in heel m'n leven niet geweest ben. Ik was in verteedering betooverd, dokter. Ik was verliefd. Als er ooit twee menschen voor elkaar bestemd schenen, dan waren het Martha en ik. Dat voelde ik dien eersten avond en ik geloof het nog. En juist daarom! De vlekken op het reine zijn zichtbaarder dan op het onreine. Aan het bijna volmaakte openbaart de onmogelijkheid zich het sterkst, dokter. Maar ik loop vooruit op wat ik u vertellen wil. Ik was toen alleen gelukkig en bijna smartelijk verteederd, ik wilde Martha dienen en haar rijk maken. Nederig was ik en verliefd.

VII

De weken, die op m'n ontmoeting met Martha Heilbron volgden, waren misschien de beste van m'n leven. Al m'n gedachten golden haar en wat ik met haar vroeger en dagelijksch leven in verbinding kon brengen, want ik stelde evenveel belang in haar als ik van haar hield. In die weken van m'n eerste verliefdheid was ik innerlijk kalm, juist doordat ik bewogen kon zijn, dokter, doordat m'n gevoelens vanzelf kwamen en m'n gedachten een normaal doel hadden. Ik heb u al gezegd hoe men dit verklaren kan: in bezit nemen is misschien mogelijk, permanent bezitten niet. In die weken heb ik geluk geput uit de nog onzekere toekomst van m'n liefde. Ik was tevreden dat er tusschen Martha en mij zoo'n bekoorlijke afstand was. Ik had haar lief, en dokter, er was innerlijk nog iets te doen, te verwerken, te beleven, ik was op weg naar 't bezit. Ik smaakte het hoogste geluk dat een mensch gegeven is. Daar kwam nog bij dat ik niet zoo heel zeker van Martha was. Juist doordat ze tot de van-

zelf-sprekend handelende en belevende menschen behoorde, tot die voor mij onbegrijpelijke groep van hen die kunnen tevreden zijn met wat ze krijgen en die toch hun voorkeur gehad hebben, die kunnen aanvaarden al zijn ze teleurgesteld, heb ik haar nooit kunnen begrijpen en had haar misschien daarom nog meer lief. Er zijn menschen die zich terugtrekken en tot dit soort behoor ik, zooals u ziet. Menschen die opstandig zijn. Menschen die verdrietig berusten.... En menschen die actief, blijmoedig berusten en verder gaan. Tot die laatste soort van bewonderenswaardige menschen, behoorde Martha. Begrijpt u wat een dergelijke vrouw voor een man als ik beteekenen kan?

Nu dan, ik heb u al verteld dat door een eigenaardige speling van 't lot Martha tegelijkertijd aan mij en aan m'n vriend Mr. Eddy Warendorf werd voorgesteld. Het lot had een tweelinggebeurtenis verwekt. Die zijn zeldzaam. Vanaf het oogenblik van die kennismaking heeft er als 't ware een lijn geloopen van Martha naar mij en van Martha naar Warendorf. Ik noem dat een lotsgaffel. De levensloop van twee menschen, die door een derde bepaald wordt, gaat nu steeds meer uiteenloopen, maar omdat ze vanuit één gebeurtenis ontstaan zijn, blijven die twee met elkaar in verbinding. Zoo ging het met Warendorf en mij. Toen ik Eddy één der volgende dagen sprak, merkte ik dat hij ook onder de bekoring van Martha was gekomen. Hij zei me dat hij na langen tijd aan de vrouw gewanhoopt te hebben, eindelijk een vrouw ontmoet had, die werkelijk verstand bezat dat uit de diepte kwam. Als het zich formuleerde, had het al zoo'n reis meegemaakt dat het kalm en helder was geworden. Andere vrouwen hadden alleen wat intelligentie onmiddellijk bij de hand, terwille van den omgang met mannen. Eddy Warendorf voegde er nog zeer hatelijk aan toe dat ik misschien niet begrijpen kon hoe het kwam dat een uiterlijk zoo stemmige, in haar woorden naar 't ouwelijke zweemende vrouw zoo'n indruk op hem gemaakt had. ‘Maar 't is niet om je goeden smaak in twijfel te trekken, kerel, ik zal trouwens niet vergeten dat je mij in jouw huis die groote verrassing bereid hebt.’ Ik werd jaloersch op Warendorf. Nu merkte ik duidelijk hoe hij steeds op mij had neergezien en hoe ik hem ook een beetje geminacht had. Ik was zelfs blij dat ik dat bekennen mocht en met hem zou gaan vechten. Ik ben niet strijdlustig, maar toch verlangde ik er naar

Warendorf het onderspit te laten delven. Alsof Martha niet veel te goed was voor zoo'n snob. En ik was blij me een beter jurist, een geletterder mensch te weten dan Warendorf, die zich verbeeldde meer te zijn dan ik omdat hij een schildersatelier had en z'n ontoereikendheid als jurist nog accentueerde door te demonstreeren hoe hij ook als schilder tastte zonder te grijpen. Op zichzelf onbelangrijk innerlijk gekrakeel met een rivaal. Maar 't houdt bezig, dokter. Methode, methode! Ik had iets voor en om Martha te doen. En toen mijn vriend me vertelde dat hij juffrouw Heilbron had uitgenoodigd den volgenden avond op z'n atelier de thee te gebruiken en dan samen in de stad een soupertje te nemen, nam ik me voor zijn flirt den pas af te snijden.

Nog dienzelfden middag bezocht ik met mama mevrouw van Buren en had met Martha een lang gesprek. Ook over Warendorf. Ik gedroeg me als Antonius uit Julius Caesar. Warendorf was een middelmatig student, Warendorf is een beetje zwetser omdat hij te weinig succes had.... but Brutus is an honourable man. Het spel degouteerde me zelf. ‘Ik wil 't je eerlijk zeggen, Martha.’ We waren al zoo bevriend met elkaar dat ik verlof kreeg haar te tutoyeeren. ‘Warendorf is een vriend van mij, misschien door toeval, uit lijdelijkheid. Maar hij is een voor zichzelf moeilijk mensch en niet banaal. Ik had het recht niet dat te zeggen. Maar ik was een klein beetje jaloersch op hem, omdat ik gehoord had datje morgenavond met hem samen bent. Je moet me werkelijk verontschuldigen.’ En toen zei Martha dat ze over Warendorf net zoo dacht als ik. Het scheen haar een ongelukkige jongen toe, een bekwame ongelukkige egoïst.’ Dat had ze goed ingezien. Wat zou haar echter beletten een egoïst lief te hebben? ‘Maar je moet je niet verontschuldigen; als ik hier niet zelf de vrouw in 't spel was zou ik zeggen, dat men zichzelf z'n beetje kleingeestigheid moet gunnen. Het is erg trotsch, André, om niet eens een klein mensch te durven zijn.’ Ze keek me zeer liefdevol aan. Die blik van haar is me bijgebleven. En plotseling was ik er zeker van dat ze meer van mij dan van Warendorf hield. Dat is ook zoo. Dat is nu nog het geval, nu dat ze helaas mevrouw Warendorf heet. - Ja, maar met hem had ze zeker toen meer medelijden. Tenminste dat dacht ik. Ik was een beetje de goede zoon en hij l'enfant prodigue. En al dat was maar schijnbaar. En toen ik Martha vroeg of ze met me wilde

gaan theeën, zei ze: ‘Graag’. Van de salondeur tot de gangtrap nam ik haar arm, quasi grappig-ouderwetsch galant. Ze liet me die en lachte me zacht toe door haar wijze, zwarte oogen.

VIII

En toen begon, maandenlang, de vrijage à trois, dokter. Een kat speelt met de muis omdat 't de eenige manier is, de quasimanier de muis te bezitten. U wilt dat ongelukkige oogenblikje dat hij haar opeet toch niet tellen? Zoo min als men het liefdesbezit kan identificeeren met, enfin met 't ‘moment de jouir’. U zult zeggen, ik had aan een vervelenden, kwellenden, dubbelzinnigen toestand een eind kunnen maken door Martha Heilbron ten huwelijk te vragen. Dan had ik onmiddellijk geweten wat m'n lot zou zijn. Maar dat wilde ik nu juist niet. Niet dat die toestand van jaloezie en ongeloof in Martha's liefde, ook dikwijls afgewisseld door hoop en aarzelend geluksvoorvoelen me bevredigde. Maar vagelijk voelde ik dat die staat van zaken nog het beste was wat ik te verwachten had, dat niets somberder is dan het voltooide, het voltrokkene. Misschien laat ik m'n latere ervaringen te veel meespreken in m'n bevindingen van dien tijd. U moet ook vooral niet denken dat ik meende dat het huwelijk saai zou zijn, dat ik u hier wil gaan vertellen dat iedere liefde moet sterven doordat het geheim tusschen twee menschen wordt opgeheven of dat zij verstikt wordt in gewoonte. Dat een vrouw, die men zooals het dwaze woord 't noemt, ‘bezeten’ heeft, haar charme voor ons zou verliezen. Nee, zoo dom en kinderachtig heb ik nooit over een huwelijk met Martha gedacht. En daarom berustte ik in een toestand, die Martha zelf niet zoo onwelkom scheen te zijn, dien ze in ieder geval niet wilde opheffen, misschien omdat ze het oogenblik er niet voor gekomen achtte en ze, zooals ik u al zei, tot de menschen behoorde, die konden wachten zonder ongeduld. We waren heel veel samen, wandelden, bezochten musea, spraken, musiceerden, tennisten en zochten elkaar met de oogen. Maar het verkeer met Eddy Warendorf ging ook door. Ook met hem dronk Martha thee en maakte ze tochtjes in zijn auto. Ze sprak met hem over zijn kunst en ontnuchterde zijn pessimistische meeningen. Met een zeker

wrang plezier vernam ik dan van dat verkeer tusschen haar en m'n vriend. En omdat we beiden wel wisten dat we op Martha verliefd waren, elkaar wederkeerig minderwaardig vonden, gebeurde het ook wel dat we als mannen van de wereld samen met Martha onzen vrijen tijd doorbrachten en ons in voorkomendheid voor haar uitputten. Dan beloerden we ieder gebaar, ieder woord van elkaar en ik denk dat Eddy mij een even onuitstaanbaren poseur zal gevonden hebben als ik hem. Als er een vrouw die men voor zich winnen wil, bij is, wordt immers alles pose, omdat alles bedoeling heeft.

Uit liefde, uit angst voor 't wat-dan, voor de beweginloosheid van wat definitief is, uit verlangen om het bestaande zoo lang mogelijk intact te houden, heb ik Martha niet gevraagd. Maar ik waakte er voor dat Eddy Warendorf geen voorsprong op me kreeg. En zoo ben ik ten slotte gedwongen geworden Martha te trouwen.'

Mr. André de Vries schonk den dokter nog eens bij en zonder er zich om te bekommeren dat de tijd voortschreed en het reeds laat in den avond was, drukte hij van Hasselt terneer om zijn gesprek verder te ondergaan.

'Op een avond, als om mij, den weifelaar, te hoonen, zei Eddy Warendorf, die nu plotseling een vooruitlooper, een flink wilsmensch wilde zijn, dat hij Martha ten huwelijk gevraagd had. Ze scheen zijn voorstel niet ongenegen en hij hoopte dat hij me binnenkort in zijn en Martha's huis zou kunnen ontvangen. Hij bracht mijn boozen droom onder woorden. Den volgenden morgen ging ik al vroeg naar het huis van Martha's gastvrouw. Zij zelve kwam me tegemoet. We zaten samen, ongewild, hand in hand naast elkaar. Ik vroeg haar of het waar was dat Eddy Warendorf om haar hand gevraagd had. 'Ja, dat is waar, André.' - 'En zou je hem trouwen?' - 'Misschien.' - 'Hoe zoo, misschien!' - 'Misschien kan ik zelf nog gelukkig worden, dan trouw ik hem niet.' - 'En anders?' - 'Anders lijkt het me goed om te trachten Eddy wat rust te geven.' - 'Martha, ik weet niet wat je bedoelt met dat 'zelf gelukkig worden'. Maar ik zou je willen vragen of je mijn vrouw worden wilt.' Ze drukte m'n hand. 'Dat heb ik bedoeld met het geluk, dat me misschien zou worden toebedeeld, André.' Toen zwegen

we beiden. En het was of er een groote wereld voor ons oprees.

IX

En nu komt de geschiedenis van m'n huwelijk. Het is een ongelukkig huwelijk geweest, dokter. En het had zoo mooi en zoo gelukkig kunnen zijn. Ja, u zult zeggen, als ik niet Meester André de Vries geweest was. Maar dat is toch te oppervlakkig. Als ik geen mensch geweest was! Het eigenaardige was, dat mijn ongelukkig huwelijk ieder oogenblik het hoogste en langdurigste geluk had kunnen brengen. Altijd heb ik als het ware in het ongeluk gestaan, maar onmiddellijk vóór het geluk. Dat maakte me wanhopig. M'n huwelijk was de volwassen vorm van die eenvoudige alledaagsche gebeurtenis, waar ik u van verteld heb. Als kind kreeg ik van m'n oom een molentje cadeau. Wat er nu mee te doen? Hoe me altijd te realiseeren dat het van mij was, mijn bezit? Als alle kinderen heb ik het stuk gemaakt. Maar met hoogere levensvormen kan men dit toch niet doen, dan weet men trouwens reeds dat dit óók de weg niet is. 't Is met bezit niet zoo makkelijk als ik 't indertijd geleerd heb op de colleges voor Burgerlijk Recht.' Er kwam toen een wat verdwaasd lachje van ironie en beter-weten op de lippen van den eenzamen advocaat. Maar daarna trok hij de wenkbrauwen saam en zijn aristocratisch gesneden gezicht, waarin alle deelen klein waren, behalve de groote oogen, kreeg een uitdrukking van diep lijden in de herinnering. 'Och, m'n korte verloving en de huwelijksdag zelve en zelfs de eerste maanden van saam-zijn waren mooi. Het waren dagen en maanden dat ik nog op weg was. In het land van bezit bestaan wel wegen en wel bewegingen, maar er is geen rust en geen groote plaats waar de wegen heen leiden. Ik was blij dat ik Martha naast me wist. Ik was trotsch op haar vriendelijke kalmte, die niet verhinderde dat ze een zeer moderne vrouw bleef. Ik was trotsch op haar gemoedsbeschaving. Zij is een van de weinige menschen die ik gekend heb, die zich ook met het hart goed wisten te gedragen. Ik heb werkelijk niets drukkends gevonden in wat zoo'n verloving met een vrouw als Martha, die tamelijk veel kennissen had, aan sociale verplichtingen, aan bezoeken met zich brengt. O nee, Martha met anderen

te hooren spreken, stemde me tevreden. Ik kwam er door nader tot de vrouw die ik liefhad. Ik degusteerde m'n rijkdom als een wijnliefhebber zijn ouden wijn. Ik ben geen luidruchtig man. Eerder een stil mensch. Maar dat heeft m'n geluk van het eerste huwelijksleven niet koeler gemaakt. Ik had zelfs het gevoel dat wij beiden dienaren waren van onze liefde....

Maar toen! Het is mijn diepe overtuiging dat alle vormen van vernietiging zoo goed als alle vormen van spel de ons onbekende wanhopige dwaalwegen zijn om den weg naar het bezit te verlengen, wanneer men gemerkt heeft dat het bezit zelve, als toestand van rust en van voortduring, niet bestaat. Daarom hebben in de middeleeuwen de ridders lange jaren door hun dame gediend en gingen ze voor haar op zoek naar den graal. Omweg is uitweg, de eenige! Daarom zocht Don Juan zijn geluk bij zoo heel veel vrouwen. En iedere man probeert den omweg op zijn wijze af te leggen, de een een beetje als ridder van den graal en de ander als Don Juan. Ze hebben niet erkend wat ik weet en kunnen daardoor normaler leven. Misschien zijn ze ook normaler. Ik weet 't niet, dokter. Is het erkennen en 't altijd gedenken van een onmogelijkheid abnormaal....?'

Weer zweeg de advocaat een wijle. Lucie, de Angora-poes, die vóór hem op tafel zat, scheen te slapen. Ze had haar fraaie sfinxenhouding opgegeven en lag nu plat op het roode tafelkleed, de vier pooten vooruit gestrekt, als een lijk. Dokter François van Hasselt keek naar de licht-blauwe Boeddha in zijn nis. De wijze uit het Oosten had gelijk, meer gelijk dan Mr. André de Vries, die in pijn liep te branden omdat hij een verdwaald vuurtje uit den hemel had meegenomen. Een kleine onnoozele 'Lucifer'. Ja, te grijpen en niet te kunnen loslaten, ook wanneer 't zoo'n pijn doet, was abnormaal.

'Ik ben verpletterd door de weelde van m'n leven, dokter. Zoo goed als ieder waar artist het is. In 't wilde tracht men te grijpen. vast te houden, te bergen, te bezitten, het lukt niet. Heel m'n leven heb ik de weelde die om me was niet kunnen pakken. En waarachtig niet alleen de materieele weelde, omdat ik als kind van rijke ouders ben geboren. Die materieele weelde heeft 't diepere, 't smartelijker onvermogen misschien gesymboliseerd. Wat moest ik nu doen met den rijkdom van m'n huwelijk, hoe kon ik Martha tot de mijne maken, haar in me opnemen en me

haar toch bewust blijven. Toch zoo min als een schilder het 't blauw van den hemel kan, dat hij dan maar op 't doek na-verft ‘en désespoir de cause’. In plaats van de bedriegelijkheid van het spel met allerlei heeft me de bedriegelijkheid van de destructie verlokt. Enkele maanden na m'n huwelijk was er een demon over me gekomen, die me des nachts als Martha sliep en des daags, wanneer ik op m'n kantoor werkte, toefluisterde: ‘Je hebt te weinig van je vrouw genomen, het vele gaat aan je voorbij, je kent haar nog niet, je moet dichter bij haar komen, je bent niet opgenomen in het geluk wat op je te wachten staat.’ De volkspoëzie noemt dat, dat men de kip met de gouden eieren wil slachten. Die gedachte, dat besef van Martha's ongenomen rijkdom, van alles wat overbleef, wat vermorst werd, wat onneembaar was, begon me te kwellen. Des nachts leidde het mij tot onmatigheid. Ik wil u als dokter niet in den breede over de physiologie van de liefde gaan spreken. Het hoogste genot is een zeer korte uitblussching van het eigen bewustzijn, geen bezit van de vrouw die men liefheeft. Een zelfvernietiging, een voluptueuze, kortstondige zelfmoord. Of wanneer men lager gestemd is, een mislukte diefstal aan dat wat onvervreemdbaar is. Die wilde nachten onderging Martha zonder dat er verwijt of zorg of verwondering in haar oogen, haar stem te bekennen viel. ‘Zooals je bent is het goed en natuurlijk, en ik begrijp dat het zoo moet zijn.’ Dat was de kern van Martha's wezen; het gaf richting aan haar gedrag jegens andere menschen. Het was de tegenstelling van mijn denken en handelen. Maar die nachten, en de leelijke wijze waarop ik een kiesche vrouw gebruikte en misbruikte, waren werkelijk niet de barste beproevingen die haar en mij opgelegd waren. Het zal u nu voorkomen, dokter, of ik u een ziektegeschiedenis vertel. Misschien is het dat ook. Maar het is ook een liefdesgeschiedenis. En het is vooral het misbaar dat een ongelukkig mensch maakt als hij tegenover de onmogelijkheid staat. Er is een tijd gekomen dat ik mij, om Martha meer, dieper bij me te hebben, om mijn liefde beter te beseffen, om haar al was het dan in schijn, voortdurend te bezitten, jaloersch op haar gemaakt heb. Een groote jaloezie is ook niets dan een wanhopige methode tot constant bezitsbesef, bezitsgevoel. En niet bezit in lagen zin, als verhouding van meester tot voorwerp. Bezit in hoogsten zin. Er kwam een tijd dat ik op mijn kantoor

geen rust meer vinden kon. Uit de diepte van m'n ziel dook als het ware het bevel op: ‘Word toch jaloersch op Martha, verdenk haar, anders is de weg tot haar voorgoed voor je versperd; anders wordt de deur van je liefde gesloten en kan je haar heelemaal niet meer naderen.’ O, dat afschuwelijke ‘men moet iets doen’. Men moet iets doen met z'n leven om te weten dat men leeft, men moet iets doen met z'n liefde om te beseffen dat men liefheeft, men moet iets doen met z'n bezit om te gevoelen dat men bezit. Die daar,’ en hij wees op den blauwen Boeddha, die, het voorhoofd pijnlijk van in stand gehouden evenwicht, voor zich uit en naar beneden staarde, ‘heeft het omgekeerde geprobeerd. Die houdt zichzelf in rust en meent dat daarom de wereld, de liefde, het bezit niet zou bestaan. Maar het onbereikbare is er toch, is 't niet, Lucie?’ Zijn bleeke vingers streelden het vlokkige haar van de Angora-kat. ‘De druiven zijn zuur, Chakja Moenie.’ De advocaat lachte zuurzoet en richtte een weemoedigen blik op zijn Boeddha. ‘Ja, men moet iets met zijn liefde doen om te weten dat men liefheeft, men moet altijd weer in bezit nemen om bezit te beseffen. Zoo verklaar ik het dat die periode van ongemotiveerde jaloezie in m'n leven gekomen is. Zelfs 's ochtends verzuimde ik soms naar de Rechtbank te gaan en liet m'n zaken aan een jongen man, die ter opleiding bij me werkte, over. Dan wilde ik weten of Martha in mijn afwezigheid ook heeren zou ontvangen of met hen telephoneerde, hoewel er niet de minste reden was om dat aan te nemen. Ik dacht daarbij vooral aan m'n vriend Warendorf. Heel eigenlijk was er echter geen waarheid en geen waarschijnlijkheid in m'n jaloezie. Zelf voelde ik dat vaag. Ik wist dat mijn ijverzucht en argwaan m'n eigen maaksel waren, dat ik me eigenlijk wanhopig op die wijze met Martha bezighield. Maar m'n jaloezie bestond en liet me geen rust. 's Middags bezocht ik m'n kantoor in 't geheel niet meer. Mijn zaken leden er onder en meer dan één cliënt beklaagde zich dat hij mijnheer zelf nooit meer te spreken kreeg. Ik was echter steeds bij Martha en was weer ten opzichte van haar in een toestand van hartstocht geraakt, die me de leegte van m'n onmogelijkheid tot werkelijke en volkomen vereeniging niet meer deed beseffen. De hartstocht op zichzelf is mijns inziens een bedwelmingsmiddel om hen die te veel verlangen en te behoeftig zijn naar de kern van wat ze beminnen, te verhinderen

de onmogelijkheid tot bezit in te zien. Ik zat naast en tegenover Martha en staarde haar aan, wantrouwend en liefdevol en dacht me in, hoe het zijn zou als ze nog dienzelfden morgen woorden van liefde met een ander zou gewisseld hebben. Mijn keel was dan toegeknepen van weemoedige ontroering, van medelijden met mijzelf en, merkwaardig genoeg, ook van medelijden met m'n vrouw. Martha deed of ze van mijn vreemd gedrag en van m'n aanwezigheid op uren, dat ik toch op mijn bureau moest zijn niets merkte. En als ik haar zonder een woord te zeggen, wantrouwend en verdrietig aanzag, beantwoordde ze mijn blik met een uitdrukking van vertrouwelijkheid en vriendschap. Die blik zei me dan: 'Je bent op de plaats waar ik je ook verwachtte; heerlijk dat je er bent.' In heel m'n huwelijksleven heb ik met m'n vrouw over alles gepraat, behalve over onze eigen verhouding en over de schichtige, pijnigende beelden, die die verhouding in m'n geest aannam. Misschien heeft Martha ook wel veel over mij en over onze verhouding nagedacht en heeft ze zelfs veel vermoed van wat er in me omging. Ze heeft er echter nooit iets van gezegd. Naast haar, bij haar, leefde ik in een wereld van onwerkelijkheid. Ik dacht me in hoe ik me gedragen zou wanneer ik haar met een ander betrapt zou hebben, hoe ik dan verder eenzaam en om haar treurend zou door-leven, misschien ook wel zelfmoord zou plegen. Ja, het gebeurde wel tijdens een boottochtje, terwijl ik met haar praatte over de bekoorlijkheid van het Noordhollandsche oeverlandschap, dat ik in me zelf bedacht hoe lang het zou duren voor ik zinken zou, wanneer ik over boord gesprongen was. Want Martha had al een blik gewisseld met een knap zee-officier, tegen wiens lichamelijke charmes en doortastend optreden ik toch niet zou ópkunnen. Martha zou zeggen dat ze het op de plaats waar we zaten wat te tochtig vond. Ik zou haar dan laten gaan en doen alsof ik haar geloofde. En achter een kajuitdeur zou de officier zijn arm om de leest van m'n vrouw slaan. Dan zou ik me verdrinken. 'Ja, we zullen wel gauw in IJmuiden zijn, Martha,' zei ik hardop, antwoordend op een vraag die ze me stelde en fantaseerde verder dat ik me niet verdrinken zou, om van verre Martha's nieuw geluk te kunnen gaslaan en den nieuwen minnaar als het ware tot mijn instrument te maken, waardoor ik me toch aan Martha kon blijven voeden.

Och dokter, al die fantasieën, al m'n denkbeeldig en werkelijk lijden van die jaren zijn op zichzelf niet zoo belangrijk en ook niet zoo triest. Het waren methoden, meer of minder gelukkige methoden om het bezit van m'n vrouw te realiseeren, om me bezig te houden met haar. - Kijk, mijn Boeddha hier doet hetzelfde. Met zijn meditaties over de onwerkelijkheid van ieder leven en alle verschijnselen tracht hij de wereld evenzoo te forceeren, als wij met onze methoden, die ons alleen in schijn de illusie geven te bezitten. Fantasie of meditatie, handeling of geforceerde rust, alles is niets dan het gebaar van onze wanhoop. *De te bezitten wereld is bestaand en onbereikbaar*! Wij hebben ongelijk en ook mijn wijze Boeddha.

Mijn jaloezie heeft me misschien een maand of vijf, zes, door het leven heengeholpen en toen is ze gaan liggen, zooals ze gekomen was. Ik wist zeer wel dat Martha me niet bedroog en dat ze ook niet naar anderen verlangde en ik was er haar dankbaar voor, ondanks een dwaas gevoel dat ook af en toe in me opkwam: 'Had ze me toch maar bedrogen, misschien had ze me gered en m'n liefde vrije baan gegeven.' Maar dat was ook nooit m'n diepste overtuiging. 'Ik ben niet te helpen en Martha zou het ook op geen enkele wijze gekund hebben.' Het molentje van m'n jeugd zou ik nooit bezeten hebben, nooit m'n vreugde er aan hebben kunnen bewaren, nooit bezit van een denkbeeld, een weten, tot een werkelijkheid hebben kunnen maken. Of ik er mee gespeeld, er naar gekeken, er van gedroomd of het vernield zou hebben. En zoo min als ik toen wat hout en metaal, dat vorm en kleur had, in me op kon nemen, zou ik het 't vleesch en de ziel van de vrouw, het onzichtbare en bekorende van haar persoonlijkheid kunnen doen.

Toen ik op een middag wat vroeg naar huis kwam, was werkelijk Eddy Warendorf bij Martha op bezoek. Schijnbaar hadden ze zeer geanimeerd met elkander gesproken. De theekopjes stonden nog half gevuld voor hen. En de cigaret van m'n vrouw brandde, zoo nonchalant hield ze hem vast, een gaatje in een fijn kanten kleedje, dat hun tafeltje bedekte. Martha had dit kleedje van m'n moeder ten geschenke ontvangen. Warendorf groette me vriendelijk, maar kortaf. Hij wilde zich de moeite niet nemen om me te verhelen dat mijn vrouw voor hem de belangrijkste was. Hij wreekte zich zoo op mij, want hij wist dat ik voor Martha

de hoofdpersoon bleef. Ik ging misschien opzettelijk wat ver van hen af zitten, en ik genoot mistroostig van hun saamzijn. Ik heb er over nagedacht hoe het kwam dat ik nadien meestal met voldoening Warendorf met m'n vrouw saamzag. Masochisme van de ziel was mijn gevoel niet, want ik smaakte de melancholie van hun saamzijn alleen, wanneer ik als derde aanwezig was; wanneer Martha me op m'n kantoor opbelde om me te zeggen dat ze met Warendorf ging theeën, dan kwam er slechts een troosteloos verdriet over mij. Maar ik denk dat ik me toen in 'de artistieke schans' teruggetrokken heb. Willem van Zutphen, een schilder dien ik als vrijgezel dikwijls trof, zei me eens dat een landschap pas bekoring voor hem kreeg, wanneer hij het naschilderde. Ziet u, dokter, wanneer men afstand gedaan heeft van het verlangen en van de hoop om het werkelijke te bezitten, komt de liefde voor het afbeeldsel, voor de illusie van het werkelijke. En die groeit weleens zoo hoog, ook al omdat het een gewoonte geworden is, dat men de bezitsmethode, die ik de illusionaire of de artistieke noem, boven het bezit zelf gaat stellen. Met Warendorf samen zag ik m'n vrouw als het ware van op een afstand. In dat beeld was Warendorf m'n substituut. Ik kan u niet zeggen hoeveel spel er bij dit alles kwam. Ik wist dat Warendorf Martha's minnaar niet was, maar in m'n zielsroman riep ik hem hiertoe uit. Ik vermoedde soms dat Martha om mijnentwille met Warendorf saam was, omdat ze alles wat in me om ging, meebeleefde en me helpen wilde. Ik heb u gezegd dat spel en destructie de twee groote wanhoopsdaden zijn, die de menschen tot hun dienst hebben om hun onbekwaamheid tot bezit voor henzelf te verbergen. Ik heb dit aan lichaam en ziel ondervonden. Ik zou er onder geleden hebben wanneer ik zeker wist dat Warendorf de minnaar van m'n vrouw geworden was. Want ik hield van m'n onzekerheid, van den toestand, dien ik zelf in de hand gewerkt had. Ik bleef in staat om, wanneer ik angstig vermoedde dat mijn vriend me nu wel in 't hart van m'n vrouw verdrongen had, mezelf tegen te spreken. Ik genoot wanneer ik het maar wilde, de vreugde die een mensch, die een kwaden droom heeft gehad, ondervindt wanneer hij ontwaakt. En ik zou Eddy Warendorf in dien tijd moeilijk hebben kunnen missen. Ik liet hem veel met m'n vrouw saamzijn. Ik gaf Warendorf als het ware den voorsprong. Want ik wist dat ik sterker was en de match ten

allen tijde kon winnen. Ik betrok m'n vrouw in een spel om me haar als waardevol bezit steeds te kunnen verwezenlijken. We staan hier voor een heel moeilijk raadsel van het leven, dokter. Wordt de werkelijkheid pas werkelijk, wanneer we haar tot een verbeelding maken, of verliest ze dan juist haar realiteit?'

X

Dokter François van Hasselt, die een wijle met zijn slaap geworsteld had, voelde dat daarna zijn denken helderder geworden was en zijn aandacht steeds grooter. Dat maniakale slachtoffer van een idée fixe plaatste hem voor een heel belangrijk vraagstuk, dat hem tot nu toe ontgaan was. Hij nam zich voor er eens het oordeel van zijn vriend Dr. Samuel Derenne, den neuroloog, over te vragen. Wat doet de verbeelding met de werkelijkheid? Realiseert zij die of misvormt zij haar? De advocaat zweeg een wijle en ging zich een glas water inschenken. Toen vervolgde hij: 'Daarom heeft Warendorf me een kwaden dienst bewezen toen hij ons huis ging mijden. Wanneer men verstrikt raakt in de onmogelijkheden van het leven wordt men egoïst, dokter. Het kwam niet bij me op den armen kerel te beklagen, dien ik feitelijk om mijnentwille aan een Tantaluskwelling had blootgesteld en die nu onverrichterzake weg kon gaan. Ik schaamde me er zelfs niet voor dat ik maanden lang m'n vrouw òf aan een verleiding, die ze met alle kracht bezweren moest, had blootgesteld, òf aan een voortdurende beleediging, die ze om mijnentwille onderging. Ik voelde me tezamen met m'n vrouw alleen gelaten en onbekwaam dit alleen-zijn te vullen.

Wat ik ga zeggen zult u dwaas vinden. Ik hield tè veel van haar. Ik wist geen middel meer om mijn liefde te realiseeren. Mij stonden de bezweringsmethoden, die ons een passie verleent, niet ten dienste. De reddende koorts van den hartstocht kwam me niet helpen. Men gevoelt geen hartstocht voor zijn eigen vrouw. Zij is steeds aanwezig en haar bezit is niet bedreigd. Toen kwam er langzamerhand een onheilspellende, gevaarlijke, dreigende leegte in mij, een leegte, die mij angstig maakte voor mijzelf. Ik heb Martha van dien innerlijken toestand, dien ik tegelijkertijd onrust en stilstand zou kunnen noemen, nooit wat

laten merken. O nee, ik trachtte steeds haar ‘ideal husband’ te zijn. We gingen samen veel op bezoek, dineerden in de stad, bespraken het courantennieuws, we gingen naar theater en waren gelukkig met elkaars tegenwoordigheid. Maar wat moet er een verschil tusschen ons diepst levensgevoel zijn geweest. Martha voelde zich allicht rustig en tevreden met het bijzijn en de liefde van een man, die haar werkelijk ‘adoreerde’. Maar mijn geluk was er zich van bewust dat het beslopen werd. Ik had het gevoel dat ik wat me het liefste was, niet goed vasthield. Een stem in me zei: ‘Nu moet je je voorgoed van je geluk, je bezit, van wat er in de persoonlijkheid van je vrouw voor je gereed ligt, vergewissen, anders is het te laat!’ Na zooveel jaren kan ik mijn leven overzien, dokter. De gevaarlijke periode was toen aangebroken, dat in mij de drang ontstond om mijn bezit te beseffen door het te verwoesten. Het was me niet meer gegeven dit te doen door het tot een voorwerp van spel te maken. Ik kan me geen gebeurtenis, geen tijdstip herinneren, dat ik me er voor het eerst van bewust werd, dat men misschien in verwonding en dood tot zijn bezit kan doordringen. Uit m'n angsten, uit m'n zielsleegte die maanden geduurd had, aangekondigd door de hartkloppingen die ik voelde, zelfs wanneer ik schijnbaar vredig en vol liefde voor Martha met haar samen was, steeg toen als een satan langzamerhand dit denkbeeld op. Niet meer dan een denkbeeld was het. Maar toen het eenmaal in me leefde, verliet het me niet meer. Voor dit innerlijk beeld voelde ik dat m'n hals toegeknepen werd van angst. Ik was een beschaafd, vredelievend man geweest. Ik kon zulke gruwelijke gedachten niet dragen en zeker niet als het ging over de vrouw die ik liefhad. Soms heb ik wel gedacht dat de persoonlijkheid van Martha, haar dienstwilligheid en zelf-zekerheid, haar harmonische zielsbouw me geprikkeld hebben. Misschien besloop me daarom de wensch een geestelijk geheel, dat te mooi was, te verbreken, om te zien welk geheim er achter wachtte. Menschen zijn dienaren van de harmonie als er chaos is en van den chaos als er harmonie heerscht. Maar nee. Met de persoonlijkheid van Martha hadden die afschuwelijke gedachten weinig te maken, zoo weinig als ik in m'n kinderjaren het molentje vernielde, omdat het een molentje was. Ik wilde niet gelooven dat het eens werkelijk zou kunnen gebeuren dat ik Martha iets zou aandoen uit dorst naar haar wezen. De

angst die ik voor m'n gedachten had, de afschuw die ik er voor voelde, maakten me nog ongelukkiger dan die gedachte zelve. Ik kon dergelijke wreede mogelijkheden niet in m'n zieleleven bergen. Maar als men eenmaal met het kwaad is ingeënt, ontwaart men het overal en als men het elders ziet, raakt men er aan gewend. Ook voor de gewoonte was ik bang. Ik wilde niet aan m'n gedachten wennen. Ik wilde niet merken dat ik langzamerhand dat, wat men lustmoord noemt, begrijpelijk ging vinden, dat ik het bij m'n levensinzicht inlijfde. Ik kan niet aannemen dat er in menschen een primitieve lust tot moord en bloed vergieten leeft. Maar primitieven en teruggevallenen kunnen misschien niet op andere wijze in bezit nemen, en meenen dat ze aan den halsslagader van den ander tot bezit geraken. Allerlei sombere gevallen van sadisme en van moord in wellust, die ik uit de jurisdictie kende, begon ik met ziekelijke belangstelling te onderzoeken, een paar bekende processen, die ze met zich gesleept hadden, te herlezen. En steeds meer bleek het me dat de mensch geen verwoester is uit lust, maar een verwoester uit wanhoop; dat de destructie van wat ze liefhebben en van de geliefde, de laatste uitweg is, de gevaarlijke dwaalweg ook, om den verwoeden mensch te doen gelooven dat hij toch nu tot het centrale van wat hij zijn bezit waant, definitief is doorgedrongen, dat hij het eeuwig besef en de rust van zijn bezitstoestand geschapen heeft. Mijn heele persoonlijkheid kwam in opstand tegen de logica van wat ik langzamerhand mijn ‘bezitstheorie’ was gaan noemen. Al meende ik nu logisch de sadistische en moordlustige geneugten van de menschen te kunnen verklaren als wanhoopsdaden, die de onmogelijkheid tot bezit moesten verbloemen, toch nam dit mijn afschuw van dergelijke daden niet weg. Ik zou bijna zeggen dat Martha me heiliger werd, naarmate die gedachten tot klaarder vorm kwamen en zich in fantasiebeelden konden omzetten. Overdag, wanneer ik met Martha samen was, aan tafel, als m'n blik haar volle en zoo fraai gevormde armen, haar strakke borst, haar gevulden hals, haar breed lief gezicht raakte, werden mijn gedachten onmiddellijk aangesloten op het kwelbeeld, dat in het middelpunt van mijn zieleven gekomen was. Door de meest uit elkaar loopende invallen en gewaarwordingen werd het plotseling geprikkeld en satanisch groot schoot het naar voren. ‘Zou je nog meer van Martha kunnen

nemen, zou je je liefde voor haar nog weelderiger voelen als je....' O nee, zulke gedachten moest ik afsnijden. Heel dikwijls ook gelukte het me, te beseffen dat ik nooit tot zulke afschuw-wekkendheden in staat zou zijn. Maar dan dacht ik: 'Nu zouden er menschen zijn, die hun tanden in dien heerlijken hals zouden zetten om ten volle te ontvangen wat ze op geen wijze, niet in aanbidding en niet in 't saamzijn kunnen verwerkelijken. En dan kwamen me soms de menschen voor den geest, van wie ik me uit die beroemde processen een denkbeeld gevormd had. Hoewel ik nu een verklaring voor hun wreedheid gevonden had, verfoeide ik ze nog meer dan vroeger, omdat ze me nader gekomen waren. Wel een jaar lang heb ik zoo moeten doorleven. Een jaar lang heb ik rondgeloopen met de angst dat ik de vrouw die me 't liefst was en juist daarom, zou kunnen vermoorden. Nee, dat is te grof. Ik heb geweten dat ik Martha nooit de lichtste krenking zou kunnen aandoen, maar ik wist ook dat ik gedoemd was er aldoor aan te moeten denken, op welke wijze ik Martha zou kunnen vermoorden, om tot mijn bezit te kunnen komen en voor m'n liefde een uitweg te hebben. O, dokter, dat vervloekte gedachtenknoopsel knelde me zelf. Ik voelde me er door vernederd, en ik nam het me streng kwalijk, dat ik met Martha op zulk een wijze durfde saam te leven. En toch was ik trotsch dat ik de waarheid gevonden had omtrent de al-eindelijke bezitsmethode. Maar nee, ook toen aarzelde ik en begon het in me te schemeren dat destructie een even groot en bedriegelijk surrogaat voor het onkenbare en onmogelijke, dat we bezit noemen, is, als spel, als kunst, als aanbidding....

Ja, als dokter kunt u begrijpen hoe het verschrikkelijke onderwerp van m'n aandacht op m'n leven ging inwerken. Ten slotte worden waarheden ziektebronnen. Met mijn slaap was het voorbij. Des nachts werden mijn gedachten nog dwingender en helderder dan overdag. Of dat dacht ik tenminste. U weet wel dat in haar eigen atmosfeer de nachtelijke gedachte zich helderder waant dan die van den dag. Dan lag ik, m'n hoofd op m'n armen gesteund, Martha te bekijken. Ik verlangde naar haar, ik had medelijden met haar om haar rust en haar schoonheid, omdat die door mijn gedachten zoo schandelijk geschonden werden. Vooral haar hals lokte mij, alsof daar de plaats was waar men moorden en nemen moest. Geen oogenblik is in die nachten het misdadig bevel bij

me opgekomen: ‘nu moet ik het doen’, maar met duivelsche plaagzucht zei ik tot mezelf: ‘Nu zou je 't kunnen doen en dan haar oogen er bij kussen.’ En ik schrok van die stem, die niet die van m'n persoonlijkheid was, maar van iets wat weinig werd omschreven: de verbeelding van de logica. Wild als de verbeelding, koud en recht en wreed als de logica. Soms maakte ik half spottend en angstig met m'n handen de gebaren der vernietiging. Met m'n kalme handen. En dan werd ik dol bij de gedachte dat er misschien toch realiteit en gevaar school in wat ik eigenlijk als spel en spot beschouwde. Gedwongen spel en gedwongen spot. Zou het ooit de kracht over mij kunnen winnen? Zou de verbeelding van wat ik zou kunnen doen, misschien toch de voorbode zijn van wat ik zou gaan doen? Gij doktoren, kent de grens tusschen normaliteit en krankzinnigheid bij anderen niet. Maar stel u eens den toestand van een man voor, die voor zichzelf bang is dat hij zonder zijn wil over die onbekende grens geduwd zal worden en dat dan zijn lieve vrouw er het slachtoffer van zou kunnen zijn. In dien toestand was ik gekomen. Toen vond ik de kracht tot me zelf te zeggen: ‘zoo mag het niet verder gaan. Het is beter afstand van je vrouw te doen dan haar in zulk een fantasie te betrekken.’ En ik kocht me een revolver. Niet voor Martha, maar voor mij.

XI

Dokter François van Hasselt was zoo geboeid nu door dit verslag van een ziektebeeld, dat hij tot zijn verwondering merkte, hoe hij de nagels van zijn vingers in de eigen dijen kneep, en, hoe niet alleen de medicus in hem gewekt was, maar de rechter die met strenge hand den gevaarlijken gek wilde binden en straffen. Zijn borst was beklemd van maatschappelijke verontwaardiging. Hij haalde diep adem en hervond toen zijn kalmte. Hij glimlachte even, omdat hij er naar verlangd had den zonderling tegenover hem te straffen. Op dit oogenblik glimlachte ook de eenzame advocaat.

‘Welnu, beste buurman, ik heb m'n revolver wel gekocht, maar hij is niet noodig geweest. Een eenvoudig kind heeft me den weg geleerd en me getoond dat ik niet alleen was, en dat ik

niet alleen geen gek was, maar zelfs iemand die de waarheid meer van nabij had onderscheiden dan menig ander.

Wij gingen om met 't gezin van een oud studievriend van mij, Mr. van Gelder, die bij de rechterlijke macht carrière had gemaakt De Van Gelders hadden een heel aanminnig kind, een meisje van vijf jaar, bevallig en vriendelijk, Elly! Iedereen, die 't kindje kende, voelde zich tot haar aangetrokken. En dat was in 't bijzonder het geval met een dienstmeisje, dat al een jaar of twee bij hen diende en van wie mevrouw ons altijd veel goeds vertelde. Het meisje behartigde de huishouding of die van haar zelf was. ‘Enfin, een meisje zooals er tegenwoordig bijna niet meer te vinden zijn,’ zei mevrouw van Gelder in haar huishoudelijke opgetogenheid tegen Martha. ‘En ze is zoo goed voor Elly. Dol is ze op dat kind.’ De wereld is met een zonderling net van levenstrefpunten overspannen, dokter. Op een avond toen ik met het plan rondliep een eind aan mijn leven te maken en ik innerlijk al een brief opstelde aan mijn vriend Warendorf, om dien te verzoeken over Martha te waken - ik kende toch z'n liefde voor m'n vrouw - wanneer ik er niet meer zijn zou, ging ik met Martha op bezoek bij de Van Gelders. Een heel gewone, huiselijke visite-avond. We waren verwonderd in plaats van Diena, het model-meisje van mevrouw van Gelder, een ander dienstmeisje met den bowl met vruchtensla te zien binnenkomen. Martha's eerste vraag was natuurlijk waarom Diena niet bediende. Mevrouw van Gelder kreeg een kleur, omdat een meisje waarop ze zoo trotsch geweest was, haar trots beschaamd had. En toen zei ze: ‘Ja, moet je toch eens hooren. Ze is weggegaan om Elly.... !’ Toen werd ons een briefje getoond, waarin dat meisje, met wat onbeholpen hand had neergeschreven, dat ze genoodzaakt was plotseling te vertrekken. Ze hield zoo veel van Elly, dat ze er geen uitweg meer mee wist en dat ze plotseling bang geworden was dat ze het kind wat aan zou doen. Mevrouw moest haar maar vergeven dat ze zonder opgezegd te hebben, was weggeloopen.’

Dokter van Hasselt ademde op, nu de advocaat kalmer verder sprak en de hartstocht uit zijn woorden scheen geweken. ‘Ziet u, buurman, dat was de vingerwijzing van het lot. Op dát oogenblik begreep ik met intuitieve zekerheid dat iedere destructie een dwaalmethode is van het altijd ongestilde en nooit te verwerke-

lijken bezitsverlangen. En ten tweede, dat ik doen moest als dit goede, eenvoudige kind, en,' - de advocaat wees met de hand naar het groote blauwe beeld - 'als deze Oostersche wijze daar: weggaan! In de zekerheid van m'n besluit heb ik nog een week gewacht en een week ben ik gelukkig geweest omdat ik Martha in teederheid kon zien en gedenken. Toen ben ik weggegaan. Eerst heb ik m'n vrouw geschreven dat ik me in een zielstoestand voelde, wraarin ik het samenleven met anderen en vooral met menschen, die me lief waren, niet verdragen kon. Want ik was bang dat Martha in haar medelijden naar me toe zou reizen en dat de kwellingen opnieuw zouden aanvangen, misschien langs weer een anderen weg. Van hier uit schreef ik Martha opzettelijk kalme en tevreden brieven, om haar te doen gevoelen dat ik zonder haar ook zeer rustig leven kon. Na een jaar ried ik haar aan scheiding aan te vragen.' De advocaat haalde diep adem en zei toen ironisch en neerslachtig: 'Martha is nu sinds enkele jaren de vrouw van Eddy Warendorf, en ik....' Hij liet plotseling het hoofd even hangen. 'Ik "speel" weer en houd me met haar bezig.' De handen van den advocaat streelden zachtkens het haar van Lucie, de Angora-kat. 'Lucie is Martha's stedehoudster hier.... Haar schoonheid kan ik ook niet bereiken, al is ze aanwezig. M'n poes houdt me gezelschap, omdat ik Boeddha niet heelemaal gelooven wil. 't Is goed om afstand te doen, maar 't is niet goed om de wereld te verachten.' Mr. André de Vries zuchtte: 'Nee, Martha is heel lief en heel mooi, al is ze ook een bron van pijn.'

Liefhebbend keek hij naar den blauwen Boeddha en naar de nu op tafel slapende kat. 'Het is vandaag Martha's verjaardag, beste buurman. Ik moest over haar en over m'n ideeën spreken. 't Spijt me dat ik 't wat laat heb gemaakt.' Toen hief hij z'n glas op. 'Kom, laten we nu eens op haar klinken....!'

Amsterdam-Soest-Amsterdam 29 Juli 1934

SIEGERIED E. VAN PRAAG

Zomernacht

Heerlijk is het, na het zengen
Van den dag - in zomernachten -
Zijn gevoelens, zijn gedachten
In een vers tot rust te brengen!

Niets kan meer den dichter storen;
Nergens is geluid, slechts geuren.
't Is zoo stil, dat hij 't gebeuren
Op een ster zou kunnen hooren.

Zelfs de tijd schijnt niet meer te ijlen.
Zomernachten doen hem rijpen,
Doen hem het geluk begrijpen,
Op deze aarde te verwijlen!

J.J. VAN GEUNS

Starting all over again

Niet om de droomen, die ook ik vergeefsch heb moeten droomen
en om de woorden niet door mij daaraan verdaan,
noch om de herfst, die over deze landen is gekomen
met slaande regens, nevel, werveling van blaên,
maar om het overnieuw en allengsaan meesleepend stroomen
des bloeds, waartegen hier geen weerstand kan bestaan,
ben ik bevreesd om nog eenmaal te worden opgenomen
in dezen staat, die harten in evenmaat laat slaan.

Maar 't bonzen van het bloed kent hier geen mededoogen
en ook haar handen niet, vervuld van teederheid,
noch hare mond, begeerlijk, warm, bereid,
en onweerstaanbaar als de helle brand der oogen,
die stervelingen noopt tot duurzaam onvermogen
èn hen schatplichtig maakt in alle eeuwigheid.

JAN CAMPERT

Na de verhuizing

Wat raken mij nog kring of kroeg
in deze nieuwe kamer?
het uitzicht is hier ruim genoeg
voor harts beheerscht gehamer.

het water tusschen boomen ligt
zoo helder in het vergezicht
der Zaterdaagsche kade,
dat ik niet weet - niet weten wil - van schade

de lucht drinkt vogels in hun vlucht
en wolken in hun zwijgzaam drijven -
het najaar nadert met niet meer gerucht,
maar het zal langer blijven....
24-9-'34
HALBO C. KOOL

Eerlijk geld

III. Bolsjewisme en crediet

Zij zijn er altijd geweest. Als de tegenstellingen der gesteldheden van het mijn en dijn. Schijnbaar eenerzijds een politiek-economisch, anderzijds een economisch-financieel begrip, en dus niet in zuivere tegenstelling te plaatsen. In hun diepste wezen evenwel niets anders dan, zooals gezegd, de anti's in zake het mijn-en-dijn begrip. Het eene woord eerst na den grooten oorlog tot algemeen besef geworden en nu hier geschift en vastgehouden als aanduiding van een bepaalde geestesgesteldheid, al trad daarbij credietwaardigheidsophouding uit reaal-politieken zin tijdelijk te voorschijn; het andere onveranderd van naam gebleven, helaas niet in zijn geestelijke en moreele waarde.

In den tijd der primitieve Menschheid was het ‘gelijk oversteken’. Nu ook nog vaak. In dien ouden tijd, in den tijd van het gelijktijdig oversteken der geruilde goederen, zooals het onder primitieve volksstammen ook heden ten dage nog plaats vindt, was het Crediet als economische factor, nog niet uitgevonden.

Toen kwam het standaard-goed, het goed-bij-uitnemendheid, waaraan bij den ruil der goederen de rol van waardeeringsmiddel werd toevertrouwd en toegekend.

Toen kwam de munt, eerst gemaakt uit het goed-bij-uitnemendheid, later daaruit maar tevens uit verouderde goederen-bij-uitnemendheid, welke het dus niet meer waren, ten slotte voornamelijk uit deze laatste. De munt werd wettelijk-geldig ruilvereffeningsmiddel, d.w.z. geld, betaalmiddel.

De economische ontwikkeling der menschheid bracht de onhoudbaarheid met zich mede van het beginsel van ‘gelijk oversteken’.

Om te beginnen al in materieelen zin. De begrippen crediet

en waarborg begonnen te dagen. Daarbij leidde het betaalmiddel tot nauwkeuriger te stellen goederenwaardeering en afrekening, maar ook.... tot uitstel van afrekening. Zoo werd men van meer dan ééne zijde gedreven tot de uitvinding van het economische Crediet, het vertrouwen in de nadere totstandkoming van voorloopig uitgestelde afrekeningen.

Een groote geestelijke waarde was gevonden. Helaas vóór dat de menschheid daaraan toe was in moreel en sociaal niveau. Waarborg voor de handhaving van het Crediet, van het Vertrouwen, was dan ook noodig en werd bij de wet gesteld. Maar desniettegenstaande werd het geschonden door de plaatsing van het recht van den sterkste boven dat, uit het crediet voortgekomen.

In dezen stand van zaken bracht de fransche revolutie verbetering. Op de basis van de 'Rechten van den Mensch' kwam voor alle personen in den Staat de volkomen gelijkstelling van het 'mijn' en het 'dijn'. Daardoor kreeg de instelling van het Crediet een nieuwen impuls. Zij werd rechtsgrond der regelingen tusschen crediteuren en debiteuren, ongeacht hunne maatschappelijke positie. Want bij de voor alle individuen en groepen of groepeeringen geldende wetten stelden de Wetgevers, als mandatarissen der volksgemeenschappen, den moreelen waardeaanslag van het Crediet vast. Waarborg voor de handhaving van het Crediet bleef noodig, maar werd eveneens door het Staatsgezag wettelijk geregeld in geldigheid voor een ieder en onder alle omstandigheden. Ook voor het Staatsgezag zelve!

Een hoog begrip, een geestelijke waarde van immense beteekenis, een rotsgrond voor verderen opbouw niet alleen van de wereldeconomie maar ook van de beschaving zelve, was nu, door de fransche revolutie gezuiverd, hecht en universeel-geldend vastgelegd. Op hare algemeene en algeheele geldigheid was geen enkele uitzondering, geen enkele vermindering, toelaatbaar of zelfs maar denkbaar. Het begrip 'Crediet' stond in volmaakte loutering in de gedachten-wereld.

Elk rechtgeaard individu, elke rechtgeaarde groep van personen, in welken vorm ook, kon daar nu, bij volkomen wederzijdsche rechtsgelijkheid, naar leven, en in het zetten van de tering naar de nering, in de volkomen eerbiediging van het mijn en dijn, de geruststelling en de gemoedsrust vinden om te handelen voor zijn eigen en aller anderer heil.

Evenwel, de dezen heilstaat ontbindende factoren waren er reeds. Niet bij wijze van volgens de bestaande wetten strafbare uitzonderingen. Maar door de ongebondenheid van het Staatsgezag. De millioenenhoofdige eenheid, de Staat, had hare organen om haar toezicht uit te strekken over elke eenheid binnen haar verband, maar zelve stelde zij zich buiten en boven de Wet van het Crediet. Reeds vóór den grooten oorlog waren er in vele landen niet-sluitende begrootingen. Reeds vóór den grooten oorlog namen Regeeringen, gemachtigd door hare Wetgevers, loopjes met het crediet, het Staatscrediet. Toen reeds waren verschillende volksgemeenschappen onmachtig en onwillig om hunne leiders te dwingen bij de publieke financiën de tering naar de nering te zetten. En werd er geleend op hoop van zegen. Doch die zegen bleef meermalen uit. Weshalve op die slecht beheerde volksgemeenschappen dan ook uit de hoogte werd neergezien. Zij waren toen in de minderheid. En de meerderheid stond op een nog wat hooger niveau. Vanwaar zij kon neerzien op die minderheid, alwaar reeds vóór den grooten oorlog het economische en financieele vertrouwen in en het crediet van den Staat in de knoei was geraakt. En toch, eene navolging daarvan deed zich helaas reeds vrijwel overal waarnemen. Zij het ook onduidelijk. Immers, reeds toen leed het Crediet - niet naar zijn classiek begrip, doch wel in het gebruik dat men er van maakte - overal aan inflatie, aan onreëele uitdijing, aan misvorming. In tallooze tijdelijke en plaatselijke wisselingen; dus niet overal tegelijk! En dáárom gecamoufleerd.

Inderdaad, niet-sluitende jaarafrekeningen van elke collectiviteit leidden ook toen reeds tot inflatie. De ongedekte metalen niet-gouden munt beteekende inflatie. Zij het ook minder duidelijk dan die van ongedekt papieren geld. De te snelle economische groei van nieuwe landen met hunne aangeboord wordende maagdelijke welvaartsbronnen, bestormd door het teveel aan individuen der oude landen, gaf voedsel aan inflatie. In de steeds ongebreidelder wordende industrieele ontwikkeling lag de kiem van nieuwe inflatie. Het gevolg van de verkwisting van zoovele multimillionnairs in ‘kapitalistische’ maatschappijen gaf aanleiding tot inflatie. Aan de eigendomsaccumulatie der Denkkrachtigen ontleenden de denkkrachtige leiders der Spierkrachtigen de rechtsvorming voor hunne inflatie. Ook voor den

oorlog bestond de sociaal-democratische inflatie reeds in embryo.

Zoo was de ondermijning van het mijn-en-dijn begrip, zooals het volgens het Crediet-begrip dient te wezen, in aanleg reeds aanwezig. De ondermijning door de nog ongestelde, nog ongedefinieerde antithese daarvan. Doch tot volle ontplooiing en openbaarheid kwam zij ditmaal door den geest van het Bolsjewisme. Zeker niet voor de eerste maal vond zoodanige gebeurtenis plaats in de geschiedenis der Menschheid. Maar wel voor den eersten keer op zoo'n schaal!

Inderdaad, reeds vóór den grooten oorlog was het een niet te loochenen feit, dat het Crediet nog geen onwrikbare moreele waarde voor de menschheid was geworden in de wereld der werkelijkheden.

Die oorlog kon niet langer duren dan drie maanden, gelijk men vóór en bij het begin zeide. Waarin men volkomen gelijk had. Zooveel begrip van het Crediet had een ieder inderdaad. Zoodat hij na afloop van dien tijd ook werkelijk had moeten eindigen. Niet 'faute de combattants'. Maar uit eerbied voor het Crediet![1)]

Evenwel, de oorlog werd voortgezet. Engeland zeide: Ter handhaving der internationale verdragen betreffende kleine mogendheden. Frankrijk zeide: Voor de idee der Vrijheid in de wereld. Duitschland zeide: Voor de verbreking van den vrijheidbenemenden insluitingsgordel. Amerika zeide, bij monde van zijn hoofdleider: Ter bescherming van nationale minderheden. Enz. Inderdaad mooie en verheven leuzen! Waarbij men echter een leelijk ding bedekt hield: de Ontrouw aan het Crediet. Ditmaal zoo flagrant. Of was men zich dat wellicht niet bewust?

Zoo werd de oorlog voortgezet, omdat de stopzetting ervan niet mogelijk was. Vanwege de historische fataliteit van het geval.

Daarom heeft de groote oorlog versneld en overrompelend gebracht wat anders ook gekomen zou zijn. Wellicht ten slotte ook in overrompeling. Immers, ook de voortzetting van den oorlog - toen het 'Crediet' aan elke verdere oneconomische actie een einde had moeten maken, waar men reeds moest gaan *dwingen* tot vertrouwen in het crediet der volksgemeenschappen

1) Weleer was de krijgsoverste genoodzaakt den krijg te staken wanneer de krijgskas leeg was.

- geschiedde in zekeren zin te goeder trouw. Al was het in dit geval niet meer dan de goede trouw van den speculant, die vastbesloten is alle schulden af te doen wanneer hij gewonnen zal hebben. Dat was de economische tragiek van het geval.

Vele geestelijke waarden zijn in den grooten oorlog in het gedrang geraakt. Op economisch gebied het Crediet. Hetwelk ten slotte in en door den grooten oorlog te gronde ging.

Toen kwam het Anti-Crediet, het Bolsjewisme, in scherpe duidelijkheid te voorschijn. Het Anti-Crediet, dat, gecamoufleerd, reeds zoo lang aanwezig was geweest. Want inderdaad, historisch komt niets abrupt. En eindigt niets abrupt. Het is steeds opnieuw: in het heden ligt het verleden, in het nu, wat worden zal!

Instede dat een ieder, na een zoovele materieele waarden verdelgd hebbenden krijg, zeide: 'Nu in alles en overal - overal, omdat ook in het niet-oorlog-gevoerd-hebbende deel der wereld het Crediet vernield was -, zoo zuinig mogelijk, totdat het Vertrouwen weder volkomen gezuiverd is', deed men juist het omgekeerde.

Het Bolsjewisme vierde hoogtij. In politieken zin moge het bosjewisme wezen wat het wil, in economisch opzicht is het de geest van het Anti-Crediet, de onderstebovenzetting van het mijn-en-dijn volgens de leerstelling van het Crediet en het Vertrouwen. En het was die geest welke nu hoogtij vierde, overal in de wereld. Openlijk in Rusland. Min of meer gecamoufleerd overal elders.

Inderdaad, zoo heel veel werkte mede om de vicieuze cirkelbeweging, ingezet door deze bolsjewistische anti-crediet-bevlieging der menschheid, voort te zetten; met name:

1e. een ontwrichting der sociale en economische verhoudingen, waaruit revolutievrees groeide, aanleiding gevend tot sociale hervormingen-moge-kosten-wat-het-wil;
2e. een geweldige materieele vooruitgang, waartoe de materieele noodzakelijkheden van den wereldoorlog de spoorslag waren geweest;
3e. een snelle oploop van loonen, tengevolge eener systeemlooze herstelbedrijvigheid;
4e. een niet minder snelle oploop van prijzen der ontbeerd

geweest zijnde en daarna bovenmatig begeerd wordende goederen;

5e. daardoor een versnelde omloop van het geld, waardoor zijn waardeering wel moest verminderen; m.a.w. een economisch volkomen ongezonde omloop van geld, hetwelk bovendien toenam in feitelijke onwaarheid;

6e. en dit alles weder prikkelend tot een economisch geheel ongerijmde opdrijving der voortbrenging van goederen.

Inderdaad, ook zoo heel velen werkten mede aan dezen gang van zaken. Industrieelen en bankiers, economen en staatslieden, schenen de juiste notie van het crediet te zijn kwijtgeraakt. Ging er iets verloren in dezen wedloop in zaken, ook wanneer men schulden maakte, steeds grootere schulden? Het was toch slechts een verplaatsing van waarden, zoo redeneerde men. Op grootere schaal dan men tot dusverre gewend was geweest. Dat was alles. En, waar de wereldzaken bleven loopen bij zoo'n ondoorgrondelijk uitstel van zoo'n fenomenaal groote afrekening, kwam men in allen ernst tot de leerstelling: hoe meer stuk, hoe meer werk, en dus hoe meer welvaart! Zij werd de werkhypothese van economen en bankiers, van industrieelen en financiers. De oorlog had zoovele materieele waarden vernield. Dus was de gouden eeuw aangebroken!

En aldus ving de tijd aan van het moderne economische alchemisme. Niet alleen, zooals vroeger, was het een enkele diep-denkende alchemist, die trachtte goud te maken uit onedel metaal. Maar nu gold dit voor een ieder. De grooten der aarde gingen voor; de kleinen, in tot dusverre ongekende hoeveelheden, volgden.

Men herstelde oorlogsverliezen, en dacht dat het goud zou komen van de economisch uitgeputte overwonnenen.

Men leefde in gouden droomen bij de gedachte dat de in goud bedongen oorlogswinsten in goud zouden binnenkomen van de economisch niet minder uitgeputte overwinnaars.

Men maakte sociale en andere kostbare wetten, en decreteerde dat de belastingopbrenger daar goed voor was.

Men verhoogde loonen in industrie en landbouw, en dacht dat de consument dan des te beter betalen kon, maar op de verhouding tusschen loon en arbeidsprestatie werd geen acht geslagen.

Men verhoogde de productie, omdat men aannam dat het débouché daardoor alleen reeds grooter zou worden.

Men verschafte betalingsvergemakkelijkingen tot grondslag van grootere-winst-making. En grootere winst gaf weer voedsel aan hooger loon, hoogere belasting, grootere sociale mogelijkheden.

Men plaatste leeningen zonder de noodige waarborgen, want de rijkdom der natuurlijke en commercieele hulpbronnen was te duidelijk zichtbaar.

Men ontwikkelde, daar het met loonsverhoogingen alleen niet ging, welvaartspeilverhooging door een grenzenloos onmatige en door geen wetten gebreidelde speculatie op de Beurs. In alles en nog wat. Waarbij elk laatste spoor van reëel verband tusschen debiteur en crediteur te loor ging.

Onmatig opgezweepte en gestegen materieele begeerte bracht millioenen en millioenen kleinen tot steeds uitgebreider, maar 'au fond' onbevredigd latende aankoopen. Het koopvermogen van millioenen en millioenen menschen werd op alle mogelijke wijzen gekweekt, omdat men meende daarmede ook steeds meer den kooplust te kunnen aanwakkeren. Men vergat evenwel dat deze laatste meer samenhangt met de koopnoodzakelijkheid, welke men onmogelijk zonder eind kan opdrijven. Zeker niet voor voedselbehoeften.

En bij dit alles viel met het 'Crediet' ongelooflijk veel te doen. De bestaan hebbende wetten ter zijner eerbiediging bleken heusch te zijn verouderd.

Het was zoo duidelijk, dat goud te maken was uit alles en door allen. Mits in het groot. Wie dacht er, zooals vroeger, nog over om het uit onedel metaal te maken?

In dezen bolsjewistischen waan, waarin het mijn-en-dijn-begrip tot volkomen onherkenbaar wordens toe verdoezeld werd, verloor men eerst recht uit het oog, dat de goederen geen waarde *hebben*, dat wij menschen alleen maar daaraan waarde kunnen toekennen. Evenwel alleen zoolang wij daartoe in staat zijn. Op den grondslag van het Crediet: het vertrouwen op en de totstandkoming van de definitieve afdoening der uitgestelde afrekening. Niet op den grondslag van het Anti-Crediet, de vernietiging van de onafgedane 'clearing'.

Toen kwam de 'krach'! Natuurlijk moest hij komen. Even

mathematisch vanzelfsprekend als de ondeugdelijkheid is van het economisch alchemisme.

Welke reden zou er anders wezen om het levenspeil der menschheid zonder eenige reëele basis niet nog tienmaal grooter te maken dan zij vlak voor den 'krach' scheen? Welke reden zou er anders zijn om de 'train-de-vie' van een land als bijv. Spanje niet onmiddellijk net zoo groot te maken als die van Engeland? Om niet te spreken van de opheffing van den levensstandaard van een land als China in een handomslag tot dien van de Vereenigde Staten?

Er is nu eenmaal in de economische ontwikkeling van onze menschenmaatschappijen slechts een tempo mogelijk, hetwelk verband houdt met reëele begrippen van crediet, niet met bolsjewistische waandenkbeelden daarvan. En, al werd dat zoo niet begrepen, bolsjewistisch ook alweer was de meening de aangebroken depressie, welke de zuivering moest brengen van de door het Anti-Crediet aangebrachte economische vervalschingen van het Crediet, te kunnen bezweren met de voortzetting van economisch onnoodige productie- en consumptie-stimulansen. In werkelijke beteekenis ging dit nog een stap verder dan het beginsel van: 'Breek!' om hernieuwde productie noodig te maken. Al trachtte men het goed te praten met beschouwingen over 'koopkracht' (lees 'koopvermogen')[1].

En waartoe heeft daarna de 'krach' geleid?

Men zou denken allerwegen tot een zorgvuldige en objectieve bestudeering van alle daartoe aanleiding gegeven hebbende factoren. Toch is dit niet het geval. En wel, omdat men haar nog steeds blijft aanzien voor een booze speling van het noodlot. Voor een geweldige 'kapitalistische' manipulatie. Voor een donkere wolk in de na den grooten oorlog definitief ontstane gouden-eeuw-atmosfeer. Welke ditmaal wel extra lang blijft hangen. Maar op haar beurt te verwijderen zal zijn. Of zich zelf wel zal verwijderen.

Hoe? Ja, hoe?

1) Het begrip, dat met het woord 'koopkracht' bedoeld wordt, heeft niets te maken met het begrip 'kracht'. In het fransch spreekt men dan ook van 'pouvoir d'achat'. Niet van 'force d'achat'. Heeft dit germanisme reeds een onvervreemdbaar burgerrecht ten onzent verkregen? Of is het nog mogelijk het te vervangen door het woord 'koopvermogen?' Men spreekt ook van 'hefvermogen'.

Wel, het eenvoudigst en gemakkelijkst door de fout te zoeken bij en de schuld te geven aan den buurman. En door zich zelve te trachten te helpen ten koste van den buurman. Door het niet nakomen zijner verplichtingen. In de eerste plaats op monetair gebied.

Zoo kwam men van zelf tot autarkie. Uit gebrek aan vertrouwen in het Vertrouwen, het wederzijds opnieuw te fundeeren Crediet, en uit gebrek aan vertrouwen in eigen kracht daartoe.

Steeds hooger werden de beschermend: muren om het eigen land. In werkelijkheid en in de eerste plaats uit vrees voor en ter afwering van de van buiten komende ondermijningsmogelijkheden van het eigen restantje crediet, waardoor niet meer te ontkomen zou zijn aan de openbaarmaking van de onwaarachtigheid van het nationale geld.

Geestelijke waarden bléven verwaarloosd. De denkkracht bléef in dienst der Onrechtschapenheid.

De internationale strijd met de ongedekte muntstelsels was begonnen. Gecamoufleerd eerst. Daarna brak hij, nadat Engeland en de van de engelsche munt door hunne muntstelsels of handelsbelangen direct of indirect afhankelijke landen hunne beloften, dat geld en goud identiek zouden zijn en blijven, hadden verbroken, openlijk uit, toen ook de Vereenigde Staten dien zelfden kant uitgingen.

Realiseert men het zich wel hoe zeer onze beschaving reeds met vernietiging wordt bedreigd, waar groote Staatsgemeenschappen, de grootste onzer aarde, zich niet ontzien, niet alleen om ter wille der lijn van geringsten weerstand, de latente onwaarachtigheid van hun munt te gaan gebruiken om hun woord te *kunnen* breken, maar bovendien om elkaar daarmede economisch en financieel te bekampen?

Het is de climax in de toepassing van het bolsjewistische Anti-Crediet.

En wat zal de volgende toer wezen in dezen vicieuzen cirkel?

De verdere vervalsching van het zilvergeld? De ondermijning van dat geld door papierinflatie? Er zijn er die om dit laatste vragen.

Een deelneming van nog meer Staten aan dezen onwaardigsten van alle oorlogen? Er zijn er die daarin het eenige heil zien; misschien vermeenen zij hun eigen heil. Velen zijn er zoo.

Ziet men dan niet in, dat geen verfoeilijker wapen ooit in de geschiedenis der Menschheid gebruikt en op zoo groote schaal gesanctionneerd werd als dit: de onwaarachtigheid van het betaalmiddel, ontstaan als gevolg van het dualisme tusschen gouden Standaard en niet-gouden Munt? En zulks ter wille van het Anti-Crediet. Van het *niet*-voldoen van hetgeen men schuldig is.

Zal men bijtijds den afgrond zien?

En trachten, het koste wat het wil, de inflatie, als uitvloeisel van het Anti-Crediet, de tot nu toe ontstane geweldige inflatie, te comprimeeren, hoe groot de weerstand ook moge wezen, totdat weder bereikt zal zijn de eenig-juiste en economisch-veilige basis van het Crediet? Van het reëele, het ware Crediet, dat van de tering tot de nering, dat van het zuivere mijn-en-dijn, dat van de plaatsing van reëele waarde tegenover reëele waarde, het eerlijke, het gouden Crediet? Dat niet aan een of ander politiek stelsel inhaerent of daarvan afhankelijk is. Dat geen deformatie, welke ook, ondergaat. Dat in volle loutering en souvereiniteit gewaarborgd wordt door het Staatsgezag. En waaraan een ieder onderworpen is. In de eerste plaats het Staatsgezag zelve.

Niet bij een bolsjewistische onderstebovenwerping of een ontwrichting van het mijn-en-dijn kan het ware Crediet blijven bestaan, en de daarvan afhankelijke ware en duurzame welvaart.

Het Crediet kan zich alleen handhaven bij een rechtschapen begrip en instandhouding van het mijn-en-dijn, geldende evenzeer tusschen individuen onderling als tusschen hen en hunne volksgemeenschappen, en mede tusschen volks- en staatsgemeenschappen onderling.

Het Crediet, de grondslag, niet alleen van de Welvaart, maar ook van de Beschaving!

IV. De schuldige

Wanneer men heden ten dage gekomen is tot een staat van zaken, welke verre van bevredigend is voor alle individuen, voor alle groepen en groepeeringen, voor alle volks- en staatsgemeenschappen, en een catastrophe schijnt te bevatten voor de geheele

wereld, dan is het geen wonder dat de belangstelling voor dien slechten gang van zaken algemeen is geworden. En van vele zijden naar schuldigen wordt gezocht en oplossingen aan de hand gedaan worden.

Daar zijn de revalorisanten van het zilver. Die niet intien dat alles zijn tijd heeft of gehad heeft. Wie zou het nog economisch vinden over te gaan tot de wederindienststelling van de trekschuit? De tijd van het zilver als standaard lijkt wellicht niet zoo ver achter ons; in zoo'n groot land als China vindt men ze beide nog. Evenwel, gelijk de trekschuit practisch heeft afgedaan als personen-transportmiddel, is het zilver geen standaard in den goederenhandel. Want, ook al ware de welvaartsvernietiging inderdaad van dien aard geweest, zelfs in het meest welvarende land der wereld, dat het welvaartspeil allerwege gedaald was tot dat waaraan vróéger een zilveren standaard zou hebben beantwoord, zoodat dat peil niet meer concordeeren zou met den gouden standaard, dan zou daar nú toch geen afstand meer van kunnen worden gedaan. Immers, dat goud het goed-bij-uitnemendheid is geworden, is niet het gevolg van een gefingeerde of een geforceerde, en dus ondermijnbare waardetoekenning door kleinere of grootere groepen van ons menschen, zooals bij het zilver. Maar een gevolg van het feit dat er voor ons menschen, zóó, als wij zijn, hier op aarde geen ander goed is dat zoo zeer alle eigenschappen in zich vereenigt om in economischen zin voor den wereldhandel te zijn het goed-bij-uitnemendheid. D.w.z. op het oogenblik. Maar tevens voor een thans niet te schatten tijdsverloop. Al moge er ook een cardinale eigenschap aan ontbreken. Namelijk die der genoegzame verdeelbaarheid. Want hoe zal men in goud afwegen de hoeveelheid welke een goedswaardeering weergeeft overeenkomende met die van een onderdeel van een cent? Om van de totmuntmaking van zoo'n minieme hoeveelheid heelemaal niet te spreken.

Niet het goud is te kort geschoten in zijne natuurlijke eigenschappen om voor ons menschen de rol te kunnen blijven vervullen van het beste goederen-waardeeringsmiddel (misschien zouden plotselinge zeer aanzienlijke vondsten van rijke goudertsafzettingen hierin op den duur verandering kunnen brengen), maar het economische wanbeheer van ons menschen heeft gemaakt dat er tijdelijk en plaatselijk gewin (een eenzijdig, immo-

reel, wijl vertrouwen-schendend gewin) kan zijn in het gedeeltelijk opgeven van dezen ‘waardemeter’. Een gewin, dat op den duur moet uitloopen op een groot, op een ontzettend verlies.

Niet het goud is te kort geschoten in de economische diensten, welke dit goed ons menschen van nature kan verleenen, maar wij menschen hebben de huidige penibele economische aanwezigheden geschapen door onze onjuiste en onwetenschappelijke economische handelingen, neme men ook aan, dat zij veelal niet tegen bewust beter weten in verricht zijn.

Dat wellicht eenmaal platina[1)] of radium of iets anders het goed-bij-uitnemendheid in economischen zin voor den wereldgoederenhandel zal worden, behoeft niet als een absolute onmogelijkheid ter zijde te worden geschoven. Maar evenzeer geldt, dat deze vraag heden ten dage van hoegenaamd geen practisch belang is. Evenmin als in den tijd van den koperen of ijzeren standaard de vraag zou zijn geweest, of wellicht eenmaal het goud het goed-bij-uitnemendheid zou kunnen worden. Nú is het dat. En zilver heeft zijn tijd gehad. Evenals ijzer, koper, vuursteen. Zij het minder lang geleden.

Door dwang, hoe machtig ook ondersteund, door tegennatuurlijke maatregelen, valt niets te bereiken voor een reëel welvaartsherstel over de geheele lijn. En zelfs een plaatselijk en tijdelijk welvaartsherstel zal op den duur blijken te duur te zijn geforceerd. Hetgeen evenmin economisch is.

Daar zijn de goederenmunt-bepleiters!

Dat zijn de cubisten en futuristen onder de monetaire economen. Zij ontzeggen aan de goederen hunne natuurlijke eigenschappen, gelegen in afmeting en gewicht, en aan de menschen hunne karakteristiek van wisselende waardeeringen der goederen. Zij willen den eisch verdoezelen, dat een portie-eenheid van een bepaald goed, welk men daarvoor ook aanneemt, gekozen als waarde-onderkenningsobject in den goederenhandel, nu eenmaal een vaste omlijning dient te hebben. In maat of gewicht. Ook zij miskennen het feit dat goud thans het goed-bij-uitnemendheid is. Niet te vervangen door een bijeenvoeging van *n* andere goederen. Zóó, als futuristen en cubisten voor bijv. een mensch willen laten doorgaan wat noch mensch noch dier noch iets anders is,

1) De platina-munt van Rusland handhaafde zich slechts van 1828 tot 1845.

zoo willen zij van het ongedekte en daarom tot latent-onwaar goed geworden geld maken een monetair gedrocht.

Door hun dwang, hoe artistiek ook van opzet, valt evenmin iets te bereiken in zake reëel welvaartsherstel.

Moet hier nog worden gesproken over de laatstelijk in het bijzonder in Nederland ontstane vereeniging der voorstanders van waardevast geld? Zoo menschelijk-sympathiek het denkbeeld van waardevast geld ook moge schijnen, van economisch standpunt is deze gedachte zoo tyranniek, dat hare voortspruiting duidelijk is niet uit de positieve maar uit de negatieve zienswijzen, tot welke de psychologische wetenschap, welke de economie voor ons menschen is, ons kan leiden. Voorzeker speelt het getal en de vastheid daarvan een rol in die wetenschap, maar dan alleen in positieven, in eerlijk-vrijen zin, niet in negatieven, gemakzuchtig-tyrannieken zin.

Daar zijn de animisten onder de economen. Die zeggen: het goud zal dit doen; de goederen moeten dat doen; het zilver heeft wat anders te doen.

Toch is de economie geen animistische wetenschap. Want al zijn er vele menschen die hun hart verpand hebben aan goud of wier geest vereenzelvigd is met materieele goederen, goud en goederen zijn en blijven levenlooze dingen, welke in werkelijkheid niets doen. En nog veel minder iets volgens mathematische wetten. Slechts wij onberekenbare menschen handelen met deze levenlooze dingen. Onder verschillende omstandigheden door de meesten onzer - lang niet altijd dezelfden -, naar wisselende inzichten - lang niet altijd met dezelfde wisseling -, van eigen belang en eigen voordeel. Begrepen zoo goed en zoo kwaad als het gaat. En heel vaak gezien als anderer nadeel. Maar hoe meer heden ten dage het egoïsme, in orgieën opgezweept, den boventoon voert en de goederen tot levende marionetten tracht te maken, hoe hopeloozer in de wereld de kans zal zijn op welvaartsherstel!

Daar zijn de belastingverzwaringspropagandisten. Voor hen ligt het heil in belasting op elk aanvatbaar object en op iedere daarvoor in aanmerking komende persoon, groep of groepeering van personen. En na de instelling van een steeds grooter aantal soorten belasting in de opvoering daarvan. Hun leus is: ‘Men kan het geld niet halen waar het niet is’.

Hoe dient het begrip ‘belasting’ in den modernen Staat te

worden geclassificeerd? Daarop moet de vraag volgen welk gebruik men van dit instituut maakt? En daarna dient verduidelijkt te worden dat het nog wel een anderen kant heeft dan alleen den utilitairen: hoe ver men er mede gaan kan.

Het instituut der belasting heeft gedurende alle tijden der menschelijke geschiedenis bestaan. Zij het onder verschillende benamingen. Omdat dit instituut gegroeid is, even goed als dit met de menschen-maatschappijen zelve het geval is geweest. Zijn origine is maar even recenter dan de ontdekking van het eerste wapen. Zoodra de eene mensch dat beter leerde hanteeren dan de andere, werd het instituut der belasting uitgevonden. Toen reeds moest zij als vergoeding voor ware of denkbeeldige, in elk geval min of meer imponderabele, diensten gaan van den minder naar den sterker bewapende, welke die vergoeding begeerde of voor zich noodig achtte.

Hoe men dezen oorsprong van huidig-moreel standpunt ook moge aanzien, in zijn kern is het aldus gebleven, niettegenstaande den groei welke ook dit instituut heeft medegemaakt gedurende vele eeuwen en onder zeer veelvuldige, in eindresultaat zich opwaarts ontwikkeld hebbende sociale verhoudingen. Sinds dien ver achter ons liggenden dag heeft elk bestaan hebbend gezag de voldoening geeischt der vergoeding welke het had vastgesteld. Ongure elementen waren de belasting-opleggers in ongeordende of weinig geordende menschelijke samenlevingen. Souvereine potentaten waren het in meer geordende; de moderne wetgevers in onze moderne, in democratischen zin georganiseerde volksgemeenschappen. Eerst naar persoonlijke willekeur vastgesteld, later bij ongeschreven of geschreven wetten geregeld; eerst aangewend tot uitsluitend eigenbelang, later in het belang van kleinere of grootere groepen, ten slotte bedoeld ten bate der geheele volksgemeenschap; de grondslag van het instituut der belasting bleef immer het recht van den sterkste tot eene eenzijdig vast te stellen transactie.

Mede het verzet tegen misdadige willekeur, mede de afkeer van het wanbeheer van souvereine potentaten met de publieke middelen, zijn factoren geweest, welke hebben geleid tot de historisch voortschrijdende omzetting van de vroeger bestaan hebbende sociale gemeenschappen tot de democratische staatsbestellen van heden ten dage.

Helaas, een economisch berispelijk beheer behoort in de verschillende staatsgebieden nog niet tot de historie. En een economisch berispelijk beleid met het instituut der belasting evenmin. Moge dat dan ook al niet meer gevoerd worden door een eenhoofdigen despoot. Immers, juist in het imponderabele der geleverde of te leveren diensten eenerzijds en de eenzijdige vaststelling van het bedongen loon anderzijds, heeft de mogelijkheid gelegen van het misbruik van dit instituut, zoo lang het ons menschen heugt. Nog maar in een enkel land tracht men dit misbruik te beknotten door het volksreferendum. Hoewel er toch op dient te worden gewezen, dat ook meerderheid en economische billijkheid niet immer hand aan hand gaan.

Waarom is door alle eeuwen heen bij den belastingopbrenger geweest bereidwilligheid en verzet?

Bereidwilligheid, omdat aan het: voor wat hoort wat! de redelijkheid niet kon worden ontzegd. Verzet, wanneer het vastgestelde loon voor de imponderabele diensten te ver afweek van de meest toegevende redelijkheid.

Het is duidelijk dat ook in de moderne volksgemeenschap het instituut der belasting niet alleen niet gemist kan worden, maar volkomen op zijn plaats is. Want nogmaals: Voor wat hoort wat! De instandhouding en gestadige ontwikkeling van onze moderngeorganiseerde volksgemeenschappen stelt eischen, grootere en hoogere dan voor de vroegere, meer primitieve, gegolden hebben. Aan die eischen heeft het Staatsbestuur te voldoen. De Staat levert den ingezetenen diensten. Grootendeels imponderabele diensten. Imponderabel min of meer voor het Geheel. Zeker voor den Eenling. Maar hij moet er toch toe in staat worden gesteld door eene adequate honoreering.

Doch nu komt men aldra in het strijdperk waar Economie en Moraal tegenover elkaar worden geplaatst. Eigenlijk net zooals het altijd geweest is. Zij het ook dat heden ten dage alle gegevens zijn uitgegroeid tot bijna onherkenbaar wordens toe in vergelijking met de vroeger bestaan hebbende.

Welke diensten zijn werkelijk noodig, welke zijn vermeend? Welk loon komt den uitvoerders dier diensten gerechterwijze toe?

Wie zal de totaal-honoreering voor den Staat opbrengen?

Ziehier een drietal vragen. Wie zal ze met absolute zekerheid beantwoorden?

Niemand.

Dus wisselt hun aspect naar de omstandigheden. Hoe is dit aspect thans geworden?

Wanneer een Staat geld wenscht, leidt belastingverzwaring om te beginnen zeker langs de lijn van geringsten weerstand en tevens de meest gereede lijn tot bereiking van dat doel. Aan de volksvertegenwoordigingen komt het goed recht toe om hare remmende werking te doen gelden, opdat de wensch van den Staat naar geld, steeds naar meer geld, economisch te verantwoorden zij, en dus ook zijne bevrediging inderdaad economisch mogelijk blijve. Evenwel, de laatste jaren, na den grooten oorlog, geschiedde juist het omgekeerde, ging aanmoediging en zelfs initiatief van haar uit; en drongen in vele Staten de volksvertegenwoordigingen zelve de Staatsleiding altijd verder af van economisch juiste grondslagen.

De diensten van den Staat zijn òf ten bate van allen òf ten bate van sommigen. Natuurlijk groeien zij, in omvang en aantal. Maar men kan dien groei ook forceeren. Daarbij de betaling voor die diensten steeds meer opleggend aan anderen dan die er van profiteeren. Verontschuldiging en billijking worden gezocht bij de stelling, dat die sommigen het noodig hebben zonder in staat te zijn er voor te betalen. Zoodat die anderen het wel moeten doen. Redelijkheid en menschelijke billijkheidszin kunnen niet nalaten regelend te willen ingrijpen.

Maar op welke basis?

Op die van den politieken dwang? Naar de eene of de andere zijde?

Of op die der rechtschapenheid?

Immers, de door de democratie vastgestelde wettelijke voorschriften bepalen het verloop van den groei der maatschappelijke organismen, der Staten op onze aarde, en daarmede hunne vruchten, hunne uitkomsten.

Die uitkomsten wijzen harerzijds op de feilen en tekortkomingen in de Staatswetten.

Zuivering daarvan wordt op den duur telkenmale weder opnieuw een imperatieve eisch. Die zuivering wordt mede verkregen door rechtschapening der wettenmakers.

Maar economisch-onverdedigbaar is het om van het belastingsinstituut eenvoudig een overhevelingsdito te maken door te

nemen van hen die op grond der eenmaal bestaande landswetten eigendom accumuleerden - zij het met behulp van het niet-wettelijk gebreidelde, maar niet aan een bepaald sociaal niveau gebonden, menschelijke egoïsme -, om te kunnen geven aan hun die daarin ten achter bleven. Alsof een dergelijke hergroepeering van eigendommen economisch, billijk en redelijk zoude zijn. Met behulp van wetten te nemen, omdat men zich gedrongen voelt om te nemen teneinde te kunnen geven ter voorkoming van revolutie of erger, verlies van crediet. Te nemen daar waar het is, eenvoudig omdat het niet genomen kan worden daar waar het niet is. En steeds meer, omdat, bij een bovendien steeds meer oneconomisch uitdijend beheer, in het huishouden van den Staat verkwisting norm is geworden, wijl het begrip van het moeten zetten van de tering naar de nering op de aarde, waarop wij nu eenmaal leven, ter zijde wordt gesteld ter wille van de verwezenlijking eener mathematisch gedachte billijkheidsvoorstelling.

En moreel-onaanvaardbaar blijft het eveneens, om het instituut der belasting onder dezen sociaal-democratischen of bolsjewistischen druk te gebruiken, neen te misbruiken, om geld en goed eenvoudig te nemen daar waar het gekomen is. Bij gedeelten. Of alles tegelijk. Omdat daarmede is weggenomen het levenssap der wetgeving voor den groei der maatschappelijke samenleving. Want wie garandeert de sociaal-democratische en de bolsjewistische Wetgevers dat hunne voorschriften en de op grond daarvan gegroeide maatschappelijke organismen op den duur wel leven en voortgaanden groei zullen kunnen vinden zonder kwade vruchten af te werpen?

Men dient te leeren inzien, dat te hooge aanslag van loon, hetzij voor den ‘kapitalist’, hetzij voor den arbeider, hetzij voor den Staat, economisch niet te verantwoorden is. En dat redres van een verkeerden loonaanslag op het eene terrein wel verkregen kan worden door wetszuivering, ware, rechtschapen wetszuivering, waartoe de Moraal moge drijven, maar niet door dien op een ander terrein ook foutief te gaan maken. Dat is geen wetszuivering! En bovendien strijdt het tegen de Economie.

Niet te ontkennen valt dat het instituut der belasting heden ten dage weder geheel ontaard is. Juist dóórdat het de vraag is geworden hoe men kan voortgaan met door wetgevers gesanctionneerde belastingverzwaringen. En het niet meer de vraag is ge-

bleven een behoorlijk loon te erlangen voor de impronderabele diensten van den Staat, welke werkelijk van noode zijn, en niet door ficties steeds verder worden uitgebreid.

Zoo kan dan ook uit de onder den druk der politieke verhoudingen tot stand gekomen en *niet* op zuiver-economische gronden gebaseerde belastingverzwaring - gelijk, op een heel enkele uitzondering na, de staatshuishoudingen van souvereine potentaten evenmin op economische grondslagen berust hebben - alleen nedergang van het welvaartspeil voortkomen. Maar opgang niet!

Op vele plaatsen der aarde is men eindelijk bijna zoo ver dit alles in te zien: dat geen duurzaam welvaartsherstel kan voortkomen uit economisch-onwaardige of zelfs maar economisch-onjuiste handelingen. Welke dan ook.

De ‘men’ tot in hoogste instantie.

De ‘men’, die de Schuldige is!

De ‘men’, die uit de volksgemeenschappen zelve, gebouwd op democratischen grondslag, opgetrokken op de bais van de ‘Rechten van den Mensch’, als hoogste staatsinstituut te voorschijn is gekomen, de veelhoofdige democratische Wetgever. Heden ten dage een bijna overal op aarde zich moderniseerend instituut. Hetwelk overigens bestaan heeft misschien reeds voor de komst van den Mensch hier op aarde. Want bestaan wetgeving en wetgevers ook niet in de dierenwereld? Bestaat wetgeving niet overal in de Natuur? Daar gelden de eeuwige onveranderlijke wetten. Maar voor ons menschen geeft het peil onzer beschaving en onzer daarvan afhankelijke welvaart den maatstaf aan van de moreele waarde der wetten, waaronder wij handelen en leven. En de groei van onze menschelijke wetgeving wordt geestelijk gevoed uit onze hoogste doelstelling van het menschenleven hier op aarde. Is de Wetgever dan ook niet door alle tijden heen bedoeld en gesteld als het hoogste menschelijk Instituut? En is het niet daarom dat rechtschapening van den menschelijken wetgever steeds is nagestreefd door den mensch?

En wanneer nu overal op onze planeet malaise en misère heerscht, aan wie anders is dan in laatste instantie de Schuld dan aan de menschelijke wetgevers? De menschelijke wetgevers, die in hunne democratische veelhoofdigheid voortgekomen zijn

uit de menschen zelf, uit de historisch en geographisch gevormde menschen-maatschappijen.

Mogen zij bedenken:

Niet in handelingen, geinspireerd door den wensch om te handelen langs lijnen van geringsten weerstand ligt de oplossing der wereldmoeilijkheden.

Niet in verdere geldinflatie; niet in economische oorlogen met in latente onwaarachtigheid gehouden muntstelsels en met alle daaraan verbonden en eventueel nog uit te denken gevolgen; niet in alle mogelijke en voorheen voor onmogelijk geachte manipulaties met goud en goederen; niet in voortgaande verkwisting ter bereiking eener mathematisch gedachte billijkheid, of in welke andere verkwisting ook, ligt de mogelijkheid tot welvaartsherstel.

De oplossing van de economische wereld-puzzle, waarvoor ondeugdelijk beheer vóór en slecht beheer nà den grooten oorlog onze generatie geplaatst heeft, kan uitsluitend en alleen worden gevonden door de Rechtschapenheid van den Wetgever. Gedacht en gezien, hetzij als veelhoofdige, hetzij als eenhoofdige. Niet daarin ligt het criterium. Wél in de rechtschapenheid. Welke hij, de Wetgever, terecht van alle volksgemeenschapsleden eischt. En waarin hij in elk opzicht heeft voor te gaan.

Is dit practisch uitvoerbaar? Of ook alweer een utopie? Menschen zijn menschen. En rechtschapenheid? Daar behoort meer toe dan ministerieel verantwoordelijkheidsbesef, maar dan ridderlijke klassebeschermingsgeest, meer dan voorwaardelijke politieke of economische goedgezindheid, meer dan denkkracht alleen.

Daar hoort moed toe, in de eerste plaats om zich zelf te herzien, zoo al niet in elk opzicht, dan ten minste zoo volkomen mogelijk op economisch gebied ten bate van het Vertrouwen!

Want, hoe men het wendt of keert, welke monetaire en economische theorieën men ook aanhangt, slechts hierin ligt de mogelijkheid tot het werkelijke herstel en tot de geleidelijke verhooging van het welvaartspeil op onze aarde.

In het herstel van het Vertrouwen, in de weder loutering van het Crediet!

Door den Wetgever!

V. Desiderata

Het eerste desideratum, waarvan niemand de billijkheid kan betwisten, is te streven naar de *onmogelijkheid* om Geld en Standaard van elkaar te scheiden. Ter wille van de definitieve opheffing der latente onwaarachtigheid van het metalen niet-gouden geld der volksgemeenschappen. Hetgeen bereikt moet worden door de schepping eener onaantastbare dekking door het goed-bij-uitnemendheid, het goud[1]. Niet door de dekking met behulp van de economische potentialiteit der volksgemeenschap. Of door steun op een wrikbaar, op en neer gaand Staatscrediet. Noch door het breekbare (zooals de ervaring ons geleerd heeft) woord van het Staatsgezag. Ook niet door eenig ander goed of andere goederen. Maar door Goud!

En deze gouddekking is een object, waarover de Wetgever *niet* kan beschikken. Immers, dat goud is een onvervreemdbaar deel der wettelijk vastgestelde Munt voor de geheele Volksgemeenschap. M.a.w. een onvervreemdbaar deel van het gezamenlijke metalen niet-gouden geldbezit van die gemeenschap als ééngeheel. Inderdaad, hier houdt het recht, zelfs der meerderheid, op. Ook de meerderheid in de Wetgevende Macht der volksgemeenschappen mag zich *niet* het recht toeëigenen om - om welke reden ook - ellen goed voor meters goed in geldsoorten uit te geven, zonder tegelijkertijd de ontbrekende maat, in hare eventueele wisseling, als onvervreemdbaar tegoed voor de geheele volksgemeenschap intact in bewaring te houden.

Munt te fabriceeren uit het ruwe metaal is het goed recht en de plicht van het volksgemeenschapsgezag ten bate van het algemeen. Niemand is daar meer en beter toe aangewezen. De fabricagekosten komen vanzelfsprekenderwijze voor rekening der volksgemeenschap in haar geheel. Maar aan het fabricaat zonder meer een andere waarde toe te kennen dan de werkelijke, van het fabricaat een schuldbekentenis te maken, welke ten deele op ongedekt crediet berust, en dat aan de schuldbekentenis ontbrekende deel te gebruiken voor den aankoop van andere goe-

1) Het is duidelijk dat hier eene andere schepping wordt voorgestaan dan die van een op-utiliteitsgronden-manoeuvreerbaar ondersteuningsfonds voor gedevalueerde valuta.

deren of diensten, is *niet* het recht van het Staatsgezag. Is niemands recht.

Dat men het desalniettemin overal op aarde blijft doen, moge historisch te verklaren zijn, maar is op geen enkele economischredelijke basis goed te praten. Men moet de heden nog kracht van wet hebbende onbillijkheid van het recht van den sterkste in dit opzicht, of wil men liever zeggen van het gewoonterecht, gaan inzien.

Zonder eene *onaantastbare* gouddekking van het door den Staat uitgegeven niet-gouden metalen geld, is elke stabiliseering daarvan slechts een tijdelijk compromis, niet op reëelen grondslag gesloten, en hetwelk door hernieuwde verkwisting of andersoortige verstoring van het economische evenwicht weer te niet wordt gedaan. Het geld blijft een latent-onwaarachtig goed. Ook in tijd van vrede. Ook in tijden van voorspoed.

Te streven naar vaste prijzen voor goederen of naar een vast koopvermogen (niet 'koopkracht') van het geld op een aarde, waar nu eenmaal tegenover elkaar staan menschen, die zijn zooals zij zijn, en goederen, welke geen waarde hebben, maar waaraan de menschen alleen maar waarde kunnen toekennen op grond der wisselwerkingen tusschen binnen hen heerschende begeerten en buiten hen aanwezige omstandigheden, staat gelijk met het zoeken naar de kwadratuur van den cirkel.

Maar bij de verhouding, welke er bestaat tusschen geld en goederen, moet het streven naar de volkomen eerlijkmaking van het geld, het eenige wettelijk latent-oneerlijk-gehouden goed, richtsnoer zijn tot de daadwerkelijke verwezenlijking eener moreel-monetaire grondgedachte.

Tot ons economisch en monetair rechtsbewustzijn moet het doordringen, dat aantasting van het gouden deel van het niet-gouden metalen geld door het Staats- of eenig ander Gezag, ontvreemding is, bedreven aan de volksgemeenschap. En dit, opdat het onwaardige gesol met het geld eens en voor goed uit zij.

Het tweede desideratum, waarvan niemand de billijkheid kan betwijfelen, is het zetten van de tering naar de nering in de huishouding van den Staat, met hoeveel moeite dat ook gepaard moge gaan, en tevens volgens op rechtschapenheid berustende principes.

Wie zal beweren dat dit een gemakkelijke taak is? Maar wie zal kunnen volhouden dat in hare moeilijkheid een rechtsgrond is gelegen voor eene, zij het ook gewettigde, oplossing, welke onrechtschapen is? Wat voor den Eenling geldt, geldt voor den Staat.

Het wordt tijd dat de Denkkracht, in de eerste plaats die van den Wetgever, in dienst worde gesteld van Samenleving en Samenwerking, en dat elke op verstoring of vernietiging daarvan gerichte denkkracht strafbaar worde gesteld. In het belang van het Geheel.

Bij de regeling van het zetten van de tering naar de nering heeft de volksgemeenschapswetgever de billijkheid te betrachten in drieërlei opzicht: in de bescherming der belangen van het geheel der eigen volksgemeenschap tegen de vermeende of werkelijke aanvallen daarop door andere volksgemeenschappen; in de belangenbescherming van personen en groepen in de eigen volksgemeenschap zelve; en eindelijk in de bescherming der belangen van de toekomstige volksgemeenschap.

Ziehier in de eerste beide opzichten al dadelijk een grond voor een belangenstrijd in den eigen Staat. Want wat in het eene opzicht te veel geofferd wordt ten bate van het geheel, veroorzaakt een tekort voor de in het andere opzicht te stellen eischen voor een deel van het geheel. Daarmede zijn we aangeland in het strijdperk van Denkkrachtigen en Spierkrachtigen. Welke twee groepen min of meer samengaan in de mate waarop het gevaar van buiten ophoudt potentieel te zijn en reëel gaat worden. Maar waarvan de sterk uiteenloopende billijkheidsopvattingen oorzaak tot hernieuwden strijd worden, zoodra de potentialiteit van dat gevaar weder in latenten vorm is gekomen. En inderdaad, hoe hier een rechtsnorm aan te nemen, waar de souvereiniteitsverhoudingen tusschen de volksgemeenschappen op aarde nog geen super-souvereinen Wetgever, nog geen super-souverein Gezag, hebben gevonden dat regelend ingrijpen kan? De vaststelling der verzekeringspremie, uit te geven voor de volksgemeenschap tegen dreiging van buiten, blijft empirisch en afhankelijk van persoonlijke en tijdelijke taxatie.

Blijft de binnenlandsche belangenstrijd. Over de tot publiek eigendom te maken penningen. In de slechting van welken strijd de volksgemeenschapswetgever de billijkheid niet alleen kan maar

ook moet dienen. Vooruitzien móét worden nagestreefd. Het 'après moi le déluge' moet volkomen gebannen worden en blijven uit het gemoed der wettenmakers. Teneinde te helpen voorkomen dat achteraf getracht wordt oude onbillijkheden te vereffenen met nieuwe onbillijkheden.

Aan de eene zijde een wettelijke regeling tegen 'kapitalistische' excessen en uitbuiting, ter voorkoming van een ongebreidelde persoonlijke of groepsgewijze eigendomsaccumulatie. Evenwel niet op den grondslag van loonsterugneming.

Aan de andere zijde een behoorlijke renumeratie van den Arbeider. Te veel wordt hier dadelijk geschermd met de leus: Een menschwaardig bestaan voor den Arbeider! Waarbij dan de menschwaardigheid geplant wordt op het levenspeil, geinspireerd door den 'Kapitalist'. In de eerste plaats door de Sociaal-Democratie. Terwijl zij het juist is, die er op wijst dat een te groot deel der door het productie-organisme behaalde winst wordt toebedeeld aan den 'Kapitalist'. En zij dus zou moeten concludeeren tot een principieel bescheidener levenspeil dan dat hetwelk te danken (of te wijten) is aan de ongebreideldheid van het 'kapitalistische' stelsel. Want hoe zouden anders zoovele wonderen der techniek, zoovele weeldegoederen, zijn tot stand gekomen? Uit welker totstandkoming, juist in en door volksgemeenschappen met 'kapitalistische' excessen, zeker geen rechtsgrond is te halen voor eene toekenning daarvan aan ieder individu der volksgemeenschap. Dewelke men juist van die excessen wil trachten te bevrijden. Al moge de wensch tot die universeele toekenning verklaarbaar zijn bij een uitsluitend materieele opvatting van wat men noemt een menschwaardig bestaan. En toch: niet uit de kweeking van begeerten, van niet te bevredigen begeerten, dus van ontevredenheid, komt welvaren en welvaart te voorschijn.

Blijft het moeilijke vraagstuk der behoorlijke renumeratie van den Arbeider. Maar dan ook in samenhang met behoorlijke arbeidsprestatie. Hoe dit laatste wettelijk te regelen? Immers, na het stellen van wetten tegenover het namaken en dus vervalschen van geld en tegenover geknoei met goederen, kan de wettelijke vrijlating van het gespijbel in kwantiteit en kwaliteit der arbeidsprestatie de billijkheidsgedachte niet bevredigen. Zelfs in Sovjet-Rusland heeft men dit moeilijke vraagstuk nog

niet weten op te lossen. En tracht men met belooningen en straffen, strenge straffen, te bereiken, wat in de 'kapitalistische' Staten alleen met belooning, niet met bestraffing mag worden nagestreefd. Doch heden ten dage is arbeidsuitbuiting te veel omgeslagen tot propagandeering en groei van arbeidsschuwheid, ja zelfs tot wettelijk ondersteunde verkleining der efficiency van den Arbeider. Behalve in Sovjet-Rusland! En ook een arbeidsstakingsrecht van den arbeidsonwillige bestaat daar niet, terwijl overal elders, waar dat wettelijk wèl is toegelaten, daartegenover niet eens een wettelijk onaantastbaar arbeidsvrijheidsrecht voor den arbeidswillige bestaat.

Inderdaad, noch de eenling-werkgever, noch de groep-werkgever, noch de Staat-werkgever, is gebaat en tevreden met ondeugdelijken arbeid in kwantiteit en kwaliteit. Evenmin als men dat is met geschonden geld of ondeugdelijk goed. Men wordt ongaarne te kort gedaan, in het een niet minder dan in het ander. Bovendien is het geknoei met arbeidslevering op zijn minst economisch even fataal als dat met geld of goed.

Maar geld en goed zijn levenlooze dingen, waarvan de deugdelijkheid objectief kan worden beoordeeld. Zij het ook niet altijd even gemakkelijk, aangezien wij menschen de beoordeelaars zijn. De arbeid der Spierkrachtigen komt van levende wezens, in verreweg de meeste gevallen van menschen. Objectieve beoordeeling van hunne arbeidsprestatie is wel zeer moeilijk. Daarbij komt de moeilijkheid van de voor het herstel der arbeidsondeugdelijkheid benoodigde rechtsprocedure. Welke evenmin eigenmachtig mag wezen als welke andere ook. Al is deze moeilijkheid opgeheven in den Staat, waarin alleen de Staat werkgever is, waar bedrijfsgezag en staatsgezag in één hand zijn.

En toch, ook niet in de overneming van de productietaak van den eenling, of van de groep ligt de taak van den volksgemeenschapsleider (al is zij voor sommige onderdeden toelaatbaar), want er is op zich zelf geen enkele reden waarom hij die taak beter zou verrichten. En vele redenen zijn er om de uitvoering, zeker op den duur, slechter te doen geschieden. Terwijl toch het verkieselijkst blijft een wettelijk georganiseerde uitgroei der individueele krachten, welke elkaar, juist op grond eener adequate wetgeving, niet alleen niet moeten kunnen schaden, maar elkaar wederkeerig zouden moeten steunen en opbouwen.

De taak van den volksgemeenschapsleider, van den veelhoofdigen wetgever, ligt in de gezamenlijke en gemeenschappelijke vaststelling van bepalingen, waarbij een ieder en allen zooveel vrijheid gegeven en zooveel vrijheid ontnomen wordt, als in het belang is van een ieder en van allen. En, aldus doende, economische billijkheid uit te banen voor een ieder en voor allen. Naar de Idee: Loon naar Werken!

De rechtsgedachte kan slechts worden gediend door een rechtschapen toewijzing van loon aan de Denkkrachtigen en aan de Spierkrachtigen.

Waarna de eigendomsaccumulatie individueel vrij blijve.

Maar niet in het ontnemen of wettelijk afhandig maken van op grond der landswetten verkegen eigendom ligt rechtschapenheid, al moge dit voor den Wetgever de gemakkelijkste weg wezen. En: onrechtschapenheid van personen in den Staat komt zeer ongelegen; onrechtschapenheid van groepen is nog ondragelijker; maar onrechtschapenheid van den Wetgever, m.a.w. van den volksgemeenschapsleider op moreel gebied, is volkomen onduldbaar, hoe moeilijk de hem opgedragen billijke regeling ook moge wezen. Wijl zij leidt tot demoraliseering der geheele volksgemeenschap.

Ziehier nogmaals dus een besluit, hetwelk elke volksgemeenschap voor zich zelve kan en moet nemen: het zetten van de tering naar de nering bij de beslechting van den strijd tusschen Spierkrachtigen en Denkkrachtigen op de basis der billijkheid, het tot stand brengen eener harmonische samenwerking. Want toch niet immer kan men, zooals feitelijk tot heden steeds het geval is geweest, doorgaan het op een verwoestende oplaaiing der Spierkracht te laten aankomen en dan het oude woord te laten gelden: ‘Ben ik mijn broeders hoeder?’ En strijd en vernietiging te laten rechten. En er zich bij neer te leggen dat doodslag en revolutie de eenige manieren zijn om desiderata te verwezenlijken op den grondslag van uitgroeiende billijkheidsgedachten.

Het inzicht dat dit de minst economische manier is, bestaat ongetwijfeld reeds in voldoende mate. Al heeft dit inzicht tot nog toe voor alles slechts vrees opgewekt. En wij weten het: vrees is een slechte raadgeefster!

Zoo zien wij ten slotte in deze materie de taak van den Wet-

gever voor ons oprijzen. Een taak, te vervullen in vooruitziende rechtschapenheid. En zonder vrees! Want zoo alleen kan de volksgemeenschap komen tot een betere toekomst.

Er is nog een derde opzicht in hetwelk de volksgemeenschap in haar geheel het zetten van de tering naar de nering heeft te betrachten. Namelijk ten opzichte der nakomelingschap. Dit betreft den aanleg van grootere of kleinere kunstwerken, welke het tegenwoordige geslacht voor zich noodig oordeelt, maar waarvan de volledige betaling veel te vaak wordt uitgesteld tot twee of drie generaties verder. Eenvoudig omdat men aanneemt dat die tweede of derde generatie er dezelfde waarde aan zal toekennen als de onze.

Ook denke men in dit verband aan bedrijven, in het bijzonder bijv. aan de nationale spoorwegbedrijven met hunne fantastisch luxueuze omlijstingen, met hun inderdaad volkomen-oneconomisch gebruik van het materieel, en met hun zeer onvoldoende efficiency der levende werkkrachten. M.a.w. valt hier - in de eerste plaats ten bate der nakomelingschap - het vraagstuk op te lossen der reëel-economische aanpassing van deze door de tegenwoordige generatie nog steeds te haren gerieve gewenschte bedrijfsapparaten-in-hun-geheel aan hun bedrijfsdoel. In Zwitserland - om één voorbeeld te noemen - rust op het sinds 1896 nationale bedrijf der spoorwegen, bij een spoorwegnet-omvang van ruim 3000 km, een schuld van drie milliard franken. Dit is een groot bedrag voor een wissel, getrokken op de nakomelingschap.

Snellere en *volledige* afbetaling van goederen, waaraan onze generatie waarde toekent, en welke wij daarom tot stand wenschen te brengen, maar waarvan de waarde voor de tweede of derde generatie na ons door ons onmogelijk kan worden bepaald, is dus eveneens eisch van billijkheid. M.a.w. het nalaten van ongemotiveerde beschikkingen over de beurs van onze nakomelingschap. Door het nalaten van het doen van uitgaven, welke wij binnen beperkten tijd niet ten volle kunnen voldoen.

En zoo treedt een volgend desideratum op den voorgrond. Geen verkwisting der publieke middelen! Maar daarnevens ook de uitschakeling van de verkwisting, in zoo mogelijk elken vorm,

als socialen factor, m.a.w. de wettelijke beperking der door het individu en door de groep bedreven verkwisting.

Ziehier een bij uitstek moeilijke materie. Evenwel te regelen in elken Staat binnenskamers. Met volkomen ontbering der medewerking van buiten.

Het schijnt een onduldbaar ingrijpen in de souvereine eigendomsrechten van het individu. Maar het is ook niet meer dan een schijn. Met welke uitspraak de moeilijkheid eener rechtschapen wettelijke regeling niet is opgeheven, maar evenmin als utopie kan en mag worden ter zijde gezet.

De verkwisting brengt de ondermijning van het Crediet.

De knotting der verkwisting is economisch van te groot belang voor het algemeen om haar wettelijk onaangeroerd en deze materie onafgedaan te laten.

In uitersten eenvoud gezegd, komt het hierop neer. Een geldstuk, tweemaal omgekeerd - zooals men dat zegt - eer men het uitgeeft, behoudt zijne waarde. Niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk. Geld, waarmede gesmeten wordt, verliest zijn waarde. In letterlijke economische beteekenis. En hetzelfde geldt voor elk ander goed. Dit is een economische wet, welke zal blijven bestaan zoo lang de menschen waarde zullen blijven toekennen aan de goederen. En daarom zal zoo lang ook spaarzaamheid steeds een der pijlers blijven, waarop de volksgemeenschapswelvaart veilig rust, al moge ook een te trage omloop van geld en goederen den groei der welvaart belemmeren, ja tegenhouden.

Verkwisting van den eenling brengt nadeelige gevolgen voor hem of zijne familie. Onder-curateele-stelling staat reeds wettelijk vast.

Verkwisting van groepen heeft wijdere nadeelige gevolgen. Beheersontneming is reeds wettelijk geregeld.

Verkwisting door een ieder en door allen brengt schijnbaar een soort welvaart voort, maar leidt in werkelijkheid tot algeheele economische uitputting. In geenen deele tot ware, d.i. economische welvaart.

Zooveel mogelijk dient de Wetgever preventief, ook in dit opzicht, economisch juiste begrippen uit te banen. Door voorbeeld en aanmoediging. Maar ook door wetten.

Waarom kan men wel antiwoekerwetten maken? En zou-

den dan antiverkwistingswetten een onmogelijkheid zijn?

Waarom zijn antidobbel-wetten wel mogelijk, en zouden antispeculatiewetten niet kunnen worden gemaakt en gehandhaafd?

Waarom kan men wel tot wetten komen ter verkleining, ja zelfs ter tenietdoening van het persoonlijk eigendom? En niet tot zulke, welke economische willekeur met persoonlijk eigendom, welke het geheel schaadt, zullen kunnen fnuiken?

Voorwaar, handel in, ruil van, roerende en onroerende goederen is noodig, en moet dus in zekeren zin vrij blijven. Maar ook hier kan ongebreidelde vrijheid niet worden goed gepraat, is zij economisch niet te verantwoorden, en dient zij wettelijk geordend te worden. In de eerste plaats uit eerbied voor het Crediet.

Want - om in dit verband één algemeen voorkomend economisch dwaalbegrip te preciseeren - wat blijft er over van deze geestelijke waarde van den eersten rang bij een ongebreidelde fondsen- en goederenspeculatie, zooals die aanwezig was voor den 'krach'? En gelijk zij gereed staat tot hernieuwde ontwikkeling te komen, zoodra zij daartoe kans krijgt of ziet?

Welk waar economisch belang werd daarmede ooit gediend? Zal daardoor ooit gediend zijn? Wie zal kunnen volhouden dat eenig reëel economisch algemeen belang in het gedrang zou raken bij de ontzegging aan een ieder, niet-koopman, om te koopen wat hij niet noodig heeft, anders dan tegen volledige contante betaling? D.w.z. het verleenen van economisch-onnut crediet, al moge dat van sommige ge winzuchtige zijden nog zoo gaarne worden nagestreefd, wettelijk onmogelijk te maken.

Te lang reeds wachtte de Wetgever, op een enkele uitzondering na, om ook in dit opzicht economische orde te stellen in eigen huis, teneinde almede economische wanorde te helpen voorkomen.

En dan blijft als laatste, niet-geringste, desideratum de ordening der bestaande economische wanorde in de verhoudingen van alle landen onderling, het eigen land inbegrepen.

Helaas! Dan reikt in het eigen huis eventueel alreeds bereikte economische rechtschapenheid niet ver genoeg. Hier is iedere volksgemeenschap afhankelijk van het in het buurland bereikte. Waaruit evenwel geen rechtsgrond valt te putten voor afwij-

king van eigen bereikte rechtschapenheid. Hier kan voor den volksgemeenschapsleider een conflict ontstaan tusschen den wensch maatregelen te treffen tot afdoende economische bescherming der eigen volksgemeenschap en den eisch daarbij niet af te wijken van zijne rechtschapenheid.

Moge hij dan nimmer uit het oog verliezen dat niet de grootte van de te verwerven materieele waarden het gewin voor de eigen volksgemeenschap bepaalt, maar wel de handhaving van geestelijke waarden. Ook in een wereld, waar het tegendeel werkelijkheid schijnt te zijn geworden.

Maar ook daartoe behoort moed, dien elke Wetgever moge putten, niet alleen uit de geestelijke krachten der eigen volksgemeenschap, maar bovenal uit zijne verzekerdheid, dat op den duur toch de triomf zal wezen niet aan de afwijkingen maar wel aan de handhaving der rechtschapenheid!

Vraag: Zal alles nu mooi en goed worden op economisch en sociaal gebied wanneer aan bovenstaande desiderata zal zijn voldaan? Rijst wellicht het verwijt dat te veel de nadruk werd gelegd op een zoo weinig vaststaand begrip als dat der rechtschapenheid? Vooral in economischen zin zoo weinig vaststaand?

Zijn hier alleen maar theoretische beschouwingen ten beste gegeven? En valt daaruit voor het sociale, politieke en commercieele leven der werkelijkheid niets te verwezenlijken? Is het practischer te handelen volgens de opvatting: ‘den wind behouden wij, maar de storm dient bezworen’?

Het antwoord luidt: in het heden ligt het verleden, in het nu, wat worden zal.

E.C. Abendanon

Prae-Helleensche wiskunde

De historici der wiskunde hebben de phasen van het mathematisch denken, die door de culturen van Babylon en Egypte worden vertegenwoordigd, van oudsher beschouwd met een aandacht, die dieper gefundeerd is dan in een op zich zelf begrijpelijk en gewettigd verlangen, het peil te leeren kennen, waartoe zich in historisch zoo belangwekkende tijdvakken het grondvermogen van den menschelijken geest, maat en getal toe te passen op de verschijnselen der buitenwereld, had ontwikkeld. Wat zij van de navorsching van de mathematische productie dier perioden nog meer vragen, komt tot uiting in den samenvattenden naam, die den titel van dit opstel vormt: de Grieken hebben er zelf zoo vaak den nadruk op gelegd, dat hun eigen wiskunde, die de voedingsbodem zou worden voor den sterken bloei, die het mathematisch denken in de West-Europeesche beschaving te wachten stond, op haar beurt wortelt in de cultuur van het Oosten, dat het historisch onderzoek onmogelijk bij Thales of Pythagoras als bij een begin halt kan houden, maar zich onafwijsbaar voor de vraag gesteld ziet, op welke grondslagen de oudste Helleensche mathematici reeds hebben kunnen voortbouwen; de term prae-Helleensch is daardoor meer dan een practische tijdsbepaling; hij drukt den wezenlijken samenhang uit, waarin de bij eerste beschouwing wellicht onbelangrijk schijnende wiskundige voortbrengselen van tijden, die veertig eeuwen achter ons liggen, door bemiddeling der Grieksche wetenschap met ons eigen denken staan; hij is de directe uiting van het besef, dat het gekozen gebied van historisch onderzoek, wel verre van een in den tijd geïsoleerd verschijnsel te vormen, dat, zonder merkbare nawerking verloopen, slechts van enkele historiomanen de belangstelling zou vermogen te prikkelen, integendeel een schakel vormt in de geleidelijke ontwikkeling van het menschelijk denken,

welker reconstructie de wetenschapsgeschiedenis, hoezeer ook overtuigd van het aprioristisch karakter van deze hare doelstelling, met een onuitdoofbaar vuur blijft nastreven.

Langen tijd scheen nu echter dat streven juist daar, waar het de prae-helleensche wiskunde betrof, tot onvruchtbaarheid gedoemd te zullen blijven; het beschikbare materiaal was uiterst fragmentarisch; de bewerking ervan bood onoverkomelijk lijkende moeilijkheden; slechts weinige kenners der Oostersche culturen voelden zich tot het onderzoek van mathematische teksten aangetrokken. En men kon maar al te duidelijk waarnemen, dat de toch zoo volkomen gewettigde mathematisch-historische belangstelling, al naar den aard der bezitters, wegkwijnde in een geresigneerde skepsis over de mogelijkheid, nog eens ooit dit onherroepelijk aan onze kennis onttrokken verleden tot nieuw leven te wekken, òf (en dit in het bijzonder, waar het de Aegyptische wiskunde betrof) omsloeg in een alle perken te buiten gaande neiging, door phantasterij aan te vullen, wat de exacte historie nu eenmaal niet scheen te kunnen leveren.

In dezen onbevredigenden toestand is nu echter in den loop van de laatst verstreken tien jaren wel een onmiskenbare wijziging gekomen: er is veel en goed werk gedaan, om het schaarsche materiaal, dat reeds ter beschikking stond, in een vorm te brengen, waarin het ook door wiskundigen, die de Oostersche talen niet machtig zijn, kan worden bestudeerd; talrijke nieuwe bronnen zijn toegankelijk gemaakt en onderzocht en hoewel onze kennis van het geheele gebied natuurlijk in nog veel hoogere mate fragmentarisch blijft, dan ze in het geval der reeds zooveel langer beoefende (en niettemin nog slechts zoo onvolledig gekende) Grieksche wiskunde is, kan men thans toch reeds trachten, enkele groote lijnen van het beeld, dat zich aan het vormen is, weer te geven en ziet men de richtingen, waarin het onderzoek voorloopig verder zal hebben te gaan, zich reeds afteekenen.

In dit artikel zal een poging worden gedaan, om op een voor niet-mathematici bevattelijke wijze iets mee te deelen over de resultaten, waartoe de historici in hun studie der Babylonische wiskunde zijn gekomen. Mathematische beschouwingen zullen daarbij uiteraard niet vermeden kunnen worden; ze zullen echter slechts begrippen en methoden betreffen, die in onzen tijd reeds op een zeer matig ontwikkelingspeil, zooal niet helder doorzien,

dan toch vlot toegepast plegen te worden; er zal veel gesproken worden over tellen en rekenen en wat er nog verder bij te pas komt, zal technisch het niveau van een tegenwoordige Middelbare School niet te boven gaan. Er wordt daarbij gehoopt, dat de te behandelen onderwerpen ook om hun wiskundigen inhoud eenigszins de belangstelling zullen kunnen boeien en dat ze daardoor zullen kunnen bijdragen tot bestrijding van het onder niet speciaal wiskundig geschoolden (die gewoonlijk niet beseffen, hoe hoog hun eigen mathematische ontwikkeling, historisch beschouwd, staat) zoo wijd verspreide misverstand, dat alle wiskundige beschouwingen onherroepelijk uit den kring van hun belangstelling, hoe wijd deze anders ook moge zijn, uitgesloten behooren te blijven. Het streven naar begrijpelijkheid voor den algemeenen lezer dwingt natuurlijk wel tot verzwijging van menige opmerking, die voor mathematisch meer ontwikkelden de vermelding waard zou zijn, terwijl de aard dezer publicatie ook de doorloopende opgave der gebruikte bronnen niet toelaat. Wie op een van deze beide punten echter meer volledige informatie wenscht, vindt een aan de hoogste eischen voldoende uiteenzetting van den huidigen stand van het onderzoek in de verschillende geschriften van den Duitschen (thans in Denemarken werkzamen) historicus der wiskunde Otto Neugebauer, die, steunend op een merkwaardige combinatie van diep mathematisch inzicht met volkomen beheersching der in aanmerking komende Oostersche talen, meer dan iemand anders tot de navorsching der prae-Helleensche wiskunde heeft bijgedragen. Voorzoover het tegendeel niet vermeld wordt, zijn alle in het volgende voorkomende mededeelingen van feitelijken aard over de Babylonische wiskunde aan zijn werken ontleend[1].

De term ‘Babylonische wiskunde’ is een door de practijk geijkte verzamelnaam voor een zeer langdurige mathematische productie, waarvan de documenten vanuit den tijd vóór Hammurapi, dus voor ca. 2000 v. Chr. tot in dien der Seleukiden (dus tot

1) De onderzoekingen van Neugebauer worden samengevat in zijn *Vorlesungen über Geschichte der antiken mathematischen Wissenschaften*. Berlin (Springer) waarvan Deel I, dat de prae-Helleensche wiskunden behandelt, in 1934 verschenen is.

ca. 200 v. Chr.) reiken. Van die documenten staat het oudste (een in Senkereh gevonden, in het Louvre bewaarde en door F. Thureau-Dangin[1)] uit de eerste Babylonische dynastie gedateerde tekst) mee op het hoogste niveau, dat we in de geheele onderzochte periode aantreffen en dit getuigt reeds van het bestaan van een rekentechniek, die zoover ontwikkeld is en zoo sterk geformaliseerd, dat zij niet anders dan als vrucht van een lange voorafgaande ontwikkeling kan worden begrepen. Het staat dan ook wel vast, dat de beoefening der z.g. Babylonische wiskunde zich tot in veel dieper liggende tijdvakken uitstrekt en dat we ook op mathematisch gebied de grondslagen van de cultuur van Mesopotamië te zoeken hebben bij de Sumeriërs, de oorspronkelijke bewoners van het Zuidelijk gedeelte van het Tweestroomenland, die in de eerste helft van het derde millennium met de meer Noordelijk wonende Semietische stammen (gewoonlijk als Akkadiërs aangeduid) tot één volk zijn vereenigd, waarin op geestelijk gebied hun invloed overheerschend is gebleven. Het lijkt dus niet overdreven, wanneer men den geheelen duur van het tijdvak der Babylonische wiskunde op meer dan vijf en twintig eeuwen stelt. Dat wekt wellicht twijfel aan het doeltreffende der samenvatting; practisch wordt dit bezwaar echter nauwelijks gevoeld. De prae-Helleensche wiskunde vertoont nl. in hare beide voornaamste uitingen, de Babylonische en de Aegyptische, eenzelfde zeer opvallend karakter van conservatisme, van behoud van stijl en van niveau. Vergelijking van de oudste en de jongste beschikbare teksten bewijst, dat van een ontwikkeling van het mathematisch denken in de talrijke eeuwen, die er tusschen liggen, ternauwernood sprake is geweest; men kan daardoor voorloopig althans met groote veiligheid tijdvakken als één geheel beschouwen, die langer hebben geduurd dan de periode, die van Euclides tot aan onze dagen reikt en men behoeft zich er weinig aan te storen, dat de meeste teksten niet de minste mogelijkheid van dateering bieden.

De teksten, waaruit men de Babylonische wiskunde kan leeren kennen, zijn ontcijferd op tafeltjes of prismata van gedroogde of

1) De hier en verder aan Thureau-Dangin ontleende mededeelingen komen voor in zijn samenvattend werkje *Esquisse d'une histoire du système sexagésimal*. Paris (Geuthner) 1932.

gebakken klei, die met het z.g. spijkerschrift beschreven zijn. Dit spijkerschrift, dat ook van Sumerischen oorsprong is, schijnt in het midden van het vierde millennium nog een zuiver ideographisch schrift te zijn geweest, waarin dus de gebruikte teekens werkelijk voorstellingen waren van de aangeduide objecten. Deze voorstellingen zijn toen langzamerhand meer schematisch van aard geworden en wel in dien zin, dat alle omtrekken ten slotte werden opgelost in systemen van cuneiforme, d.z. wigvormige inscripties. Het oorspronkelijke picturale karakter is ten slotte geheel verloren gegaan, toen het Sumerische schrift door de Akkadiërs is overgenomen; er was nu nog slechts een stelsel van symbolen over, die alle uit verschillende combinaties van twee teekens bestonden en die op conventioneele wijze de verschillende Sumerische woorden aanduidden. Zij bleven dus weliswaar afbeeldingen der aan te duiden objecten, dus ideogrammen, maar ze waren dit niet meer in den picturalen, maar slechts in den mathematischen zin van het woord, die geen gelijkenis tusschen het afgebeelde ding en het beeld impliceert.

Daar de Sumerische woorden voor een groot gedeelte monosyllabisch waren, volgde uit het conventioneele karakter der afbeelding voor de Akkadiërs de mogelijkheid, de Sumerische woordteekens als phonogrammen of klankteekens in een syllabisch schrift te gebruiken. Het teeken, dat b.v. het Sumerische woord *ka* aangaf, kon dienen om den klank *ka* uit te drukken, waar deze als bestanddeel van een Akkadisch woord voorkwam, zonder dat het iets ter zake deed, dat *ka* in het Sumerisch ‘mond’ aanduidde. Het is het beginsel, dat thans nog schertsenderwijs in den rebus wordt toegepast, wanneer men b.v. de lettercombinatie ‘den’ door een teekening van een denneboom aangeeft. Een andere mogelijkheid was echter, dat de Akkadiërs, een teeken ziende, dat in het als geleerdentaal voortlevend en tot op zekere hoogte met het Latijn in de Europeesche cultuur vergelijkbare Sumerisch ‘mond’ beduidde, dit in de uitspraak door het Akkadische woord voor mond weergaven, zoodat het dan toch weer als ideogram fungeerde. Voegt men hier nog bij, dat hetzelfde teeken, dat ‘mond’ beduidde, in het Sumerisch nog allerlei andere daarmee samenhangende begrippen (tand, spreken, woord enz.) kon voorstellen, die natuurlijk alle weer door verschillende klanken werden uitgedrukt en waarvoor ook weer

verschillende Akkadische woorden bestonden, dan heeft men eenigen indruk van de groote complicatie van het verkregen schriftsysteem en van de ontzaglijke moeilijkheden, die te overwinnen zijn geweest, voordat men het spijkerschrift heeft kunnen ontcijferen.

We zullen op deze dingen niet ingaan; het was echter noodig, er een weinig van te zeggen, omdat, zooals nog blijken zal, het geschetste gebruik van het Sumerische schrift in alle tijden der Babylonische wiskunde van groote beteekenis is gebleven voor de vorming van de terminologie en van de symboliek der wiskunde.

We gaan thans over tot de wijze, waarop in de Babylonische wiskunde de getallen (onder welk woord we in het volgende, behoudens vermelding van het tegendeel, uitsluitend de natuurlijke getallen een, twee, drie enz. zullen verstaan) in woord en symbool werden uitgedrukt, dus tot de behandeling van teltaal en cijferschrift.

We zullen daarbij niet trachten, het getalbegrip, dat aan deze uitdrukkingswijzen ten grondslag ligt, met mathematische exactheid te bepalen; de Babyloniërs hebben het woord getal blijkbaar gebruikt in denzelfden zin, waarin het ook thans nog in het onwiskundig spraakgebruik voorkomt en het zou ook niet wel mogelijk zijn, dien zin nauwkeurig te omschrijven, zonder hem mathematisch te preciseeren, maar daardoor ook te veranderen. Het is dus voldoende vast te stellen, dat zij een abstract systeem van telwoorden hebben bezeten, van klanken dus, die bij het opvolgend aanwijzen van de elementen der te tellen verzameling in vaste volgorde werden uitgesproken en waarvan het laatst opgenoemde het aantal dier elementen (dat in de taal nog wel homonym met getal zal zijn geweest, zooals dit zelfs in het Grieksch nog het geval is) bepaalde en dat zij die telwoorden symbolisch, d.w.z. zonder ze voluit als woorden te schrijven, hebben kunnen weergeven door getalteekens, bestaande uit combinaties van een beperkt aantal grondvormen, die met hetzelfde recht als de grondvormen 0, 1, 2 .... 9, waaruit wij tegenwoordig onze getalteekens samenstellen, cijfers mogen heeten. In het bezit van zulk een (nog nader te omschrijven) teltaal en zulk een cijferschrift openbaart zich (op twee verschillende wijzen, daar het cijferschrift hier evenmin als elders een directe af-

beelding van de teltaal is) een ordening in de getallenverzameling, die mathematisch reeds op een zeer hoog peil van ontwikkeling van het getalbegrip wijst. Van de meer primitieve phasen, die de ontwikkeling heeft doorloopen, zooals ze tot uiting komen in het tellen met telklassen (waarbij het van den aard der getelde objecten afhangt, welke telwoorden men gebruikt) of in het gebruik van lichaamsgetallen (waarin de achtereenvolgens bij het tellen aangewezen voorwerpen wederzijds ondubbelzinnig aan bepaalde punten van het lichaam worden toegevoegd en dus het telinstrument nog in concreto gegeven is) zijn we hier reeds zeer ver verwijderd. De getallenrij wordt ook, hoewel nog niet bewust als eindeloos gezien, practisch reeds als onbegrensd gebruikt en reeds zijn er de geledingen in aangebracht, die het mogelijk maken, het aantal elementen van een uitgebreide verzameling van eenheden gemakkelijk te overzien en uit te drukken en die eerst het recht geven van een getallensysteem te spreken.

We moeten nu, om den eigen aard van het Babylonische getallensysteem duidelijk te kunnen aangeven, nog enkele algemeene beschouwingen over het ordenen van de getallenverzameling houden. Voor zulk een ordening komen in de phase van ontwikkeling der wiskunde, waarmee we hier te maken hebben, twee verschillende middelen in aanmerking, die men kan onderscheiden als de methode der telbundels en die der teltrappen[1]. De eerste bestaat hierin, dat men van de verzameling der te tellen eenheden telkens bepaalde onderling gelijke bundels afsplitst en telkens na voltooiïng van zulk een bundel van voren af aan gaat tellen. De verkregen bundels kunnen dan volgens hetzelfde beginsel opnieuw tot bundels van hoogere orde worden samengenomen. Van dit betrekkelijk primitieve ordeningsmiddel wordt nog tegenwoordig veelvuldig gebruik gemaakt: bij het tellen van geld b.v. bundelt men centen en dubbeltjes in tientallen, kwartjes in viertallen; het zal iedereen gemakkelijk vallen, dit voorbeeld met tal van andere te vermeerderen. Het ken-

1) Men vindt een duidelijke behandeling van deze begrippen en van alle verdere bijzonderheden, die in de historische ontwikkeling van teltalen en cijferschriften zijn op te merken, in Karl Menninger, *Zahlwort und Ziffer*. *Aus der Kulturgeschichte unserer Zahlsprache*, *unserer Zahlschrift und des Rechenbretts*. Breslau (Hirt) 1934.

merkende van de methode (die slechts de kennis van een zeer beperkte teltaal vereischt) is, dat de bundels van dezelfde orde als het ware naast elkaar en niet achter of boven elkaar worden gezien.

De tweede methode, die der teltrappen, bestaat hierin, dat men bij het tellen de onbegrensde rij der natuurlijke getallen ononderbroken blijft doorloopen, maar daarbij zekere rustpunten aanneemt, van waaruit het tellen in dezen zin van het woord opnieuw kan beginnen, dat men tot aan het bereiken van het volgende rustpunt telkens slechts behoeft te zeggen, hoeveel men nu meer heeft dan bij het (doorloopend te vermelden, en alleen bij voldoend vertrouwen op het geheugen te verzwijgen) vorige. Zóó tellend (na twintig een-en-twintig enz. totdat dertig weer een rustpunt vormt) ziet men de opvolgende getallen als de treden van een trappenstelsel, dat men bestijgt: zes-en-dertig ligt hooger of komt later dan een-en-twintig.

Gaan we nu na, hoe deze wijze van ordening b.v. in ons eigen getallensysteem tot uiting komt, dan vinden we, beginnend bij de trede één (die we de nulde rusttrede noemen) de treden der eerste orde een, twee .... negen, die samen de eerste trap vormen; met tien (de eerste rusttrede) begint de tweede trap, die tot aan honderd reikt en waarop we de treden der tweede orde tien, twintig .... negentig aantreffen, welker onderlinge afstanden telkens door een herhaling van de eerste trap op steeds hooger niveau worden overbrugd. Van honderd (de tweede rusttrede) leidt de derde trap, bestaande uit de honderdtallen van één- tot en met negenhonderd als treden der derde orde mèt de tweede trappen, die ze verbinden, naar de derde rusttrede duizend en zoo steeds voort.

Zuiver wiskundig beschouwd kan de methode der teltrappen natuurlijk worden toegepast op allerlei wijzen, die met de oudere der telbundels geenerlei samenhang vertoonen. Men zou b.v. twee rusttreden zoo dicht bij elkaar kunnen aannemen, dat men slechts een deel van een vorige trap noodig had, om ze te verbinden en men zou ook de hoogere rusttreden zoover uit elkaar kunnen nemen, dat er achteraf nog treden van lagere orde moesten worden bijgemaakt, om ze met elkaar in samenhang te brengen. Van zulk een willekeur is historisch niets te bemerken; de getalsystemen zijn niet wetenschappelijk geconstrueerd, maar

in de practijk van het leven gegroeid en wel heeft zich de methode der teltrappen geleidelijk uit die der telbundels ontwikkeld. Het blijkt namelijk, dat de rusttreden, die de methode der teltrappen aanneemt, telkens bepaald zijn door bundeling van de telkens juist voorafgaande rusttrede; zoo worden tien tientallen tot honderd gebundeld, tien honderdtallen tot duizend enz.

Dat het zoo inderdaad gegaan is, kan taalhistorisch op overvloedige wijze worden aangetoond door den oorsprong van de namen der rusttreden (de grondtelwoorden) na te gaan; we zullen hierover echter niet verder spreken en ook niet ingaan op het verschijnsel, dat in de namen van verschillende ordetreden vaak andere bundelingswijzen voortleven, dan die ten slotte de overheerschende werd. We beperken ons dus verder tot de beschouwing van een tot volledige ontwikkeling gekomen getrapt telwoordensysteem en duiden verder een getallenverzameling, waarvan de ordening door zulk een teltaal wordt uitgedrukt, met den traditioneelen naam talstelsel aan.

Het kenmerkende van een talstelsel bestaat blijkbaar in de keuze der rusttreden en wel is het geheele stelsel morphologisch bepaald door de vastlegging van de eerste rusttrede (de nulde is altijd één) en van de wet, volgens welke daaruit de volgende rusttreden worden gevormd. Het is nu een bekend feit, dat in alle historische talstelsels het getal tien als eerste rusttrede fungeert. Weliswaar blijkt in sommige talen uit den bouw der telwoorden voor zes, zeven enz. als vijf-en-een, vijf-en-twee enz., dat daarin oorspronkelijk vijf de rol heeft vervuld, die tien later zou overnemen; blijkbaar heeft echter het natuurlijke telinstrument, dat we in de vingers van onze twee handen hebben, overal tot de suprematie van het totale vingertal als eerste rustpunt bij het tellen geleid.

In de overgroote meerderheid der gevallen zijn nu als volgende rusttreden de opvolgende machten van de eerste, die dan meer speciaal het grondtal of de basis van het talstelsel heet, gekozen. Die keuze leidt tot het ons allen van jongs af vertrouwde z.g. decimale stelsel, waarnaast alleen in mathematische onderzoekingen andere talstelsels worden beschouwd, waarin de basis tien door een andere is vervangen, maar die verder op dezelfde wijze gebouwd zijn. Historisch is nu echter de overeenstemming van verschillende volkeren over dezen verderen opbouw niet zoo

volkomen geweest als bij de keuze van de eerste rusttrede. Zoo vertoont het getallensysteem der Maya de eigenschap, dat na het passeeren van tien eerst op de wijze van het decimale stelsel wordt doorgeteld tot twintig, maar dat men dan twintig zelf en de opvolgende machten daarvan als rusttreden aanneemt, zoodat b.v. 100, 120 enz. als vijfmaal-twintig, zesmaal-twintig enz. worden aangeduid en eerst bij 400 een nieuw grondtelwoord optreedt.

Een andere afwijking van de groote meerderheid en wel een, die op de ontwikkeling der rekentechniek een sterken, tot in onzen tijd voortwerkenden invloed heeft uitgeoefend, vinden we in het talstelsel der Sumeriers en daardoor in de geheele Babylonische wiskunde; zij vormt zelfs een van de voorname redenen van de belangstelling, die aan die wiskunde wordt gewijd.

In dit talstelsel wordt nl. als tweede rusttrede niet honderd, maar zestig aangenomen; voor de volgende rusttreden worden dan echter niet (wat een analogon van het Maya-stelsel zou hebben opgeleverd) alleen de opvolgende machten van zestig genomen, maar, daarmee afwisselend, ook de tienvouden dier machten. Men krijgt dus als rusttreden, van de nulde af gerekend, (dus overeenkomend met onze rij één, tien, honderd, duizend enz.) de getallen, die worden aangeduid door geš (1), u (10), geš of gešta (60), geš-u (10.60), šar (60^2), šar-u (10.60^2), šar-gal (60^3): In dit stelsel volgt dus op een eerste trap, die negen treden der eerste orde bevat, een tweede, die slechts vijf treden der tweede orde heeft, dan een derde met weer negen treden der derde orde enz. Om het in onze taal weer te geven, zou men dus, na gewoon te hebben geteld tot en met negen-en-vijftig, zestig (of een nieuw daarvoor ingevoerd grondtelwoord) zóó moeten beschouwen, als wij het honderd doen, dus via zestig-en tien, zestig-en-twintig enz. door moeten tellen tot tweezestig (120) enz. om op negenzestig-en-negen-en-vijftig een nieuw grondtelwoord voor 600 te laten volgen. Bij het doordringen van de Sumerische cultuur in de Akkadische schijnt dit systeem in het practische leven zijn zuiverheid weldra te hebben ingeboet; in inscripties uit den tijd der Akkadische dynastie vindt men althans een soort compromis tusschen het Sumerische en het decimale stelsel, waarin de rusttreden van de tweede af decimaal uit de vorige zijn afgeleid; het zijn dus 1, 10, 60 (šuššu), 600 (nêr) enz.[1],

1) Deze termen hebben, met šar voor 3600 aanleiding gegeven tot de Grieksche vormen σ□σσος ν□□ος en σά□ος.

terwijl daarnaast nog Akkadische telwoorden voor 100 (me) en 1000 (lim) voorkomen. Wel bleef men voor 70, 80 en 90 zestigen-tien, zestig-en-twintig, zestig-en-dertig zeggen; het Sumerische systeem bleef dus in dit opzicht op een analoge wijze voortleven als thans nog in het Fransch de telwoorden, waarvoor het systeem de namen septante, octante en nonante eischt, de herinnering aan een oud gebruik van twintig als rusttrede of aan een bundeling in twintigtallen bewaren.

Terwijl echter het Sumerische stelsel in het dagelijksche leven langzamerhand afsleet, bewaarde het zijn volle zuiverheid in de toepassing, die het bij de wiskundigen vond en waarmee we ons nu verder uitsluitend zullen bezig houden.

Het is in de geschiedenis der wiskunde gangbaar spraakgebruik, het Sumerische getallensysteem als een sexagesimaal of zestigtallig stelsel aan te duiden. Het zal den lezer van de bovenstaande beschouwingen echter duidelijk zijn, dat deze benaming, die den indruk wekt, als zoude zestig inplaats van tien als eerste rusttrede fungeeren, onvolledig en misleidend is. In een sexagesimaal talstelsel zouden ten eerste alle getallen van 1 tot en met 59 door grondtelwoorden moeten worden aangeduid en zouden bovendien uitsluitend de opvolgende machten van 60 (dus niet tevens de tienvouden daarvan) als rusttreden moeten voorkomen. Het is duidelijk, dat het Sumerische stelsel feitelijk twee grondtallen bezit, zestig èn tien, waarvan het eerste praevaleert in de vorming der rusttreden van de tweede af (die steeds òf machten van 60 zijn of tienvouden daarvan, maar nooit machten van 10), maar waarvan het tweede niet gemist kan worden, omdat de eerste en de tweede trap decimaal gebouwd zijn. We hebben dus te maken met een gemengd talstelsel, waarvan zestig de hoofden tien de nevenbasis kan heeten. Het is gewenscht, dit in het oog te houden, wanneer we ons verder in overeenstemming met het spraakgebruik van den term ‘sexagesimaal stelsel’ zullen bedienen.

We hebben ons tot dusver beperkt tot het systeem der natuurlijke getallen; het eigen karakter, dat de Babylonische wiskunde bij de constructie daarvan vertoont, openbaart zich echter in niet mindere mate bij de invoering van en het werken met breuken. Het blijkt nl., dat de Sumeriërs de beide bases van hun

talstelsel, zestig en tien, ook hebben toegepast, om de breukdeelen van de eenheid systematisch aan te duiden en dat zij daardoor tot een harmonie van opvatting in de weergave van geheele en gebroken getallen zijn gekomen, die zich in het decimale stelsel eerst omstreeks 1600 na Chr. en dan nog in veel mindere volkomenheid zou laten verwezenlijken. De opvolgende treden 1, 10, 60 van het talstelsel nl. in omgekeerde richting doorloopend, verdeelen zij de eenheid in zes deelen (šuš), die elk weer uit tien deelen (gin) bestaan. De eenheid (geš) wordt dus gelijk aan 60 gin en de rij gin-šuš-geš vertoont dezelfde structuur als de opvolgende treden geš-u-gešta.

De moderne lezer, die met de kronkelpaden, waarlangs zich het wiskundige denken heeft ontwikkeld, in het algemeen niet vertrouwd is, zal wellicht geneigd zijn, dit niet zoo heel merkwaardig te vinden. Dat het in werkelijkheid hoogst merkwaardig is, kan alleen beseft worden, wanneer men eerst een volledig overzicht heeft van de groote moeilijkheden, die het breukbegrip aan de oude volkeren in den weg heeft gelegd en die o.m. in de Aegyptische wiskunde in krassen vorm aan het licht komen. We kunnen hierop thans niet uitvoerig ingaan en volstaan dus met op twee punten te wijzen, die geschikt zijn, de waardeering voor de Sumerische opvatting te voeden. Het eerste is dit, dat de Sumeriërs blijk geven, het algemeene breukbegrip (*m/n* als *m n*^{e} deelen van de eenheid) te bezitten en in hun notatie tot uiting te brengen, terwijl b.v. de Aegyptenaren (ook al wil men volhouden, dat zij hetzelfde begrip wel hebben gekend) zich toch altijd genoodzaakt hebben gezien, alle breuken als sommen van stambreuken (d.z. breuken van de gedaante *1/n*) te schrijven. Het tweede echter bestaat hierin, dat de indeeling van geš in 60 gin en 6 šuš, die eigenlijk beduidt, dat men den systematischen trappenbouw beneden de nulde rusttrede voortzet, het mogelijk maakt, veel meer breukdeelen van de eenheid als veelvouden van 1 gin te schrijven, dan men, toen men eeuwen later hetzelfde denkbeeld in de z.g. tiendeelige breuken ging toepassen, voor het decimale stelsel doen kon. Voor ⅔, ½, ⅓, ¼, □, □, 1/12 kan men opv. 40, 30, 20, 15, 12, 10 en 5 gin schrijven, terwijl slechts twee ervan als tienden en slechts drie als honderdsten te schrijven zijn. We zien hier reeds iets van de voornaamste reden, waarom

de keuze van zestig als hoofdbasis zoo gelukkig moet worden geacht, zoodra het getallensysteem tot breuken moet worden uitgebreid: zestig is door drie deelbaar en tien is het niet. De deelbaarheidseigenschappen van de basis van een talstelsel bepalen den omvang der mogelijkheid, het op het breuksysteem toe te passen. Dat die toepassing, eenmaal begonnen, even onbegrensd is als de vorming van steeds grootere geheele getallen, is duidelijk. Het Sumerische stelsel heeft haar dan ook even goed voortgezet als wij het doen in het decimale: aan de trap, die van gin tot geš leidt, gaat een andere vooraf, die 1/60 gin als uitgangspunt heeft.

In het voorafgaande hebben we uitsluitend over de wijze gesproken, waarop de structuur van het Sumerische talstelsel zich in de teltaal openbaart. Van grootere beteekenis echter dan de vraag, hoe men getallen uitspreekt, is het, hoe men ze symbolisch schrijft. We zullen dus thans over het Sumerische cijferschrift moeten berichten.

Daarover valt uit alles, wat we over de teltaal zeiden, niets af te leiden. Zooals we reeds terloops opmerkten, bestaat immers tusschen het woordsysteem, waarmee men getallen mondeling uitdrukt en het symbolenstelsel, waardoor men ze schriftelijk weergeeft, geenerlei noodzakelijke en ondubbelzinnige samenhang: ze hebben zich onafhankelijk van elkaar ontwikkeld en het cijferschrift behoeft geen afbeelding van de teltaal te zijn. Ook tusschen getallenstelsel en cijferschrift bestaat geen ondubbelzinnige relatie: wij bedienen ons b.v. van hetzelfde decimale talstelsel als de Grieken en de Romeinen; onze telwoorden zijn, met niet-essentieele afwijkingen, zoo gebouwd als de hunne en toch wordt hetzelfde getal, dat wij door 2357 aanduiden, in het Grieksch als βτνζ geschreven (waarin τ niet het symbool voor 3 en ν niet dat voor 5 is[1]) en in het Latijn als MMCCCLVII; bij identiteit van talstelsel en isomorphie van teltaal dus drie toto genere verschillende cijferschriften.

Het mag algemeen bekend worden geacht, in welke mate het thans algemeen gebruikelijke Indo-Arabische cijferschrift, waarin het teeken 2357 thuis hoort, boven de twee andere hier toegepaste stelsels uitmunt. Het geeft met een aantal cijfers, dat gelijk is aan de basis van het talstelsel, dus in het practische rekenen tien,

1) β beduidt 2000, τ 300, ν 50 en ζ 7.

alle getallen kort en overzichtelijk weer; in het Grieksche stelsel, waar iedere trede van de eerste drie orden, benevens de vierde grondtrede door een afzonderlijke letter wordt aangeduid, moet men daarentegen de beteekenis van 28 teekens uit elkaar onderhouden en dan ontmoet men boven 10.000 toch al moeilijkheden; over de beperktheid en onoverzichtelijkheid van het Romeinsche cijferschrift ten slotte behoeft geen woord verloren te worden.

Het Indo-Arabische cijferschrift dankt zijn groote verdiensten aan het denkbeeld, eenzelfde cijfer, al naar de plaats, waarop het staat, telkens eenzelfde veelvoud van een andere rusttrede van het stelsel te laten aanwijzen en wel zoo, dat het een veelvoud van de$(n\text{-}1)^e$ rusttrede aanduidt, als het op de n^e plaats, van rechts naar links gerekend, staat. De gedachte, die aan dit z.g. positiestelsel ten grondslag ligt, kan pas ten volle verwezenlijkt worden, door de invoering van het symbool 0 voor het ontbreken van veelvouden van een bepaalde rusttrede; de invoering van dit symbool - een daad van verstrekkende beteekenis voor de ontwikkeling der moderne rekentechniek - beduidt dan ook wel de meest belangrijke bijdrage, die Indië, voorzoover we thans weten, aan den groei der mathesis heeft geschonken.

Het denkbeeld zelf namelijk, de waarde, die een cijfer aanduidt, afhankelijk te stellen van de plaats, die het inneemt, is wellicht in het geheel geen origineele Indische vondst geweest; op dit denkbeeld is nl. reeds vóór 2000 v. Chr. het cijferschrift der Sumeriërs gebaseerd geweest en het is - hoewel nog niet bewijsbaar - geenszins uitgesloten, dat het vanuit Babylonië naar Indië is doorgedrongen, om vandaar via Arabië in Europa te belanden. Inderdaad wordt in het Sumerische cijferschrift gebruik gemaakt van het positiebeginsel: hetzelfde symbool, dat 1 aanduidt, kan, op een andere plaats 60 aangeven of 60^2 enz.; het teeken voor 10 kan ook 10.60, 10.60^2 beduiden.

Hiermee wil echter weer niet gezegd zijn, dat de Babylonische wiskunde reeds over een volledig positiesysteem zou hebben beschikt; daarvoor ontbrak haar het onmisbare bestanddeel, dat wij, zooals bleek, aan de Indiërs te danken hebben, het symbool 0. Om duidelijk te maken, hoe dit alles met elkaar te rijmen is, schetsen we thans eerst de structuur van het Babylonische cijfersysteem.

Er is dan ten eerste een symbool voor één, een enkel streepje.

De getallen van één tot en met negen worden geschreven, door dit teeken zoo vaak te zetten, als het getal aangeeft. Inplaats van tien als tien eenen te schrijven, voert men een nieuw teeken in, waarvan de vorm niet ter zake doet en dat we daarom, waar we het noodig hebben, ter vermijding van typographische moeilijkheden wel door de letter *i* kunnen aanduiden. Alle getallen van tien tot en met negen en vijftig worden nu geschreven door zoo vaak *i* te zetten, als het getal tienvouden bevat en zoovaak 1 als het daarnaast nog eenheden heeft. Men moet dus telkens de waarden van alle naast elkaar staande getalteekens optellen; zij zijn geschreven in z.g. additieve iuxtapositie.

Dan brengt de nieuwe rusttrede zestig de groote verrassing; men schrijft hiervoor weer 1 en kan dan tot en met 599 ieder getal uitdrukken door eerst zooveel eenen te schrijven, als er zestigvouden in begrepen zijn, dan zooveel maal *i*, als er daarna nog tienvouden zijn en ten slotte nog een aantal eenen voor de resteerende eenheden. 600 wordt dan weer als *i* geschreven en zoo voort.

In dit systeem zijn blijkbaar op wonderlijke wijze meer primitieve en meer kunstig-mathematische denkbeelden vermengd; het primitieve bestaat in het herhalen van eenzelfde symbool tot het aantal weer te geven eenheden of tienvouden bereikt is; dit is het bekende verschijnsel, dat de bundeling in het cijferschrift blijft voortleven, als het getallensysteem reeds volgens de trappenmethode geordend is; men ontmoet het in precies denzelfden vorm bij de Aegyptenaren en (vermengd met een bundeling in vijven) bij de Romeinen; de Grieken hebben het niet en in het Indo-Arabische stelsel is het door de toepassing der positiegedachte vanaf de eerste rusttrede vanzelf overbodig geworden; het kunstig-mathematische echter wordt opgeleverd door de waarlijk geniale gedachte, om zestig, die een nieuwe rusttrede is, als een nieuwe 1 te schrijven.

Om helder de beteekenis van deze gedachte te toonen, zullen we eerst niet op de meer primitieve schrijfwijze der getallen van 2 tot en met 59 letten; we geven deze dus weer in Indo-Arabische symbolen, die we ter voorkoming van vergissingen door verticale strepen afscheiden. Op grond van deze afspraak kunnen we dan de Sumerische schrijfwijze in moderne symbolen adaequaat uitdrukken. Voor 128 schrijven we 2|8, voor 1296, d.i. 21.60 + 36 vinden we 21|36. Nauwkeuriger, maar minder overzichtelijk zou

dit getal kunnen worden weergegeven door de schrijfwijze *ii*1*iii*111111.

Hoe echter, wanneer er eenheden van een bepaalde orde ontbreken? Het lijkt voor de hand liggend, om, wat er niet is, ook niet te schrijven: de voorstelling van 30 als *iii* drukt vanzelf uit, dat er geen eenheden meer bijkomen. Schrijft men nu echter 120 als 2, nl. twee zestigvouden en houdt men dan op, dan staan er twee eenheden en wat dus met het z.g. gezonde verstand in overeenstemming was, blijkt, zooals zoovaak, toch juist niet mathematisch bruikbaar te zijn. Hier voelen we de behoefte aan het symbool 0; in het Indo-Arabische stelsel beduidt de 2 in 200 hetzelfde als in 234, nl. tweehonderd en wel omdat ze staat op de derde plaats van rechts, maar we zien die plaats in het eerste geval pas, als we door de nullen aangeven, dat de 1e en de 2e plaats leeg zijn.

De Sumerische mathematici, die het positiesysteem hebben gevormd en de Babylonische, die het hebben overgenomen, zijn op dit denkbeeld niet gekomen; ze hebben wel een symbool, dat het ontbreken van veelvouden van een bepaalde rusttrede in het midden van een getalteeken aangeeft en dat men dus door 0 zou kunnen weergeven, maar ze schrijven dit nooit aan het einde van het teeken. Het fatale gevolg is, dat men ook nooit weten kan, of 2 eigenlijk twee beduidt of 2.60 of 2.60^2 enz. Het staat vast, dat in 2|2 de eerste 2 een waarde uitdrukt, die 60 maal zoo groot is als wat de tweede 2 voorstelt: de relatieve positiewaarde der verschillende cijfers is dus bepaald; de absolute, wegens het ontbreken van het symbool 0 aan het eind, niet.

Voor het practische rekenen is dat natuurlijk wel een hindernis geweest, maar een, die men met eenige oplettendheid wel te boven heeft kunnen komen. Men gaf zeer waarschijnlijk de waarde van de aanvankelijk optredende grootheden in woorden aan en hield dan verder de orde van grootte der in de berekening nieuw bepaalde getallen in het oog. Men zei er dus b.v. bij, dat 15 en 32 resp. vijftien en twee-en-dertig beduidden; vond men dan door vermenigvuldiging van deze twee factoren het product 8, dan moest men onthouden, dat dit 8.60 beduidde.

Stond dus in dit opzicht het Babylonische stelsel bij het Indo-Arabische achter, zoo vertoont het daarentegen een zeer aanzienlijken voorsprong, wanneer het gaat om de symbolische

weergave van breuken. Het blijkt namelijk, dat de Sumeriërs hierbij een inzicht hebben bezeten, dat de Indiërs en de Arabieren hebben gemist en dat pas de West-Europeesche mathematici van de 16e eeuw (Simon Stevin is de eerste geweest, die het met volle bewustheid heeft toegepast en ook bij hem is de juiste vorm nog niet geheel bereikt) hebben verworven, en wel het inzicht, dat het systeem der positieschrijfwijze kan worden uitgebreid tot die breuken, die een macht van het grondtal van het stelsel als noemer hebben. Voor het decimale stelsel is deze gedachte natuurlijk heden ten dage elementair geworden; echter drukt de terminologie, waarvan men zich bij haar toepassing bedient, geenszins het essentieele van het denkbeeld uit. Men spreekt van tiendeelige breuken in tegenstelling tot gewone breuken, alsof het een bijzonder soort breuken was, die niet onder de gewone viel en men zegt niet, dat het uitsluitend aankomt op de symbolische weergave van breuken, die een macht van tien tot noemer hebben volgens het systeem der positieschrijfwijze; we zullen daarom in het volgende de schrijfwijze van onze tiendeelige breuken als de positieschrijfwijze aanduiden en dus voor tien- of g-deelige breuken positioneele breuken zeggen. Met behulp van dezen term kan nu als onvergankelijke verdienste van het Sumerische cijferschrift worden opgegeven, dat daarin vóór 2000 v. Chr. reeds het denkbeeld, om breuken positioneel te schrijven is opgevat en tot volledige ontwikkeling is gebracht; Babylonië is Europa hierin minstens 3600 jaar voor geweest.

Na wat wij boven over de deelbaarheidseigenschappen van de basis zestig gezegd hebben, zal het nu onmiddellijk duidelijk zijn, dat dit denkbeeld in het Babylonische stelsel noodzakelijk veel vruchtbaarder moest zijn dan het in het decimale ooit zou kunnen worden. Van de breuken met noemer beneden tien laten zich slechts die met de noemers 2, 4, of 5 in het decimale stelsel positioneel schrijven, omdat slechts deze getallen geen andere priemfactoren hebben dan het grondtal van het stelsel; van dezelfde breuken zijn alleen die met noemer 7 niet eindig positioneel te schrijven in het sexagesimale stelsel; van alle andere bevat de basis 60 alle priemfactoren.

Evenmin als bij de toepassing van het positiesysteem op de schrijfwijze van geheele getallen is het den Sumeriërs echter bij

de breuknotatie gegeven geweest, de volmaaktheid te bereiken. Mèt de nul ontbreekt hun nl. die andere groote vondst op het gebied der cijfersymboliek, het positiekomma (of -punt), dat men in het decimale stelsel wel het decimaalteeken noemt en dat ons duidelijk maakt, dat in 0,2 de 2 twee tienden beduidt. Daardoor komen zij op het gebied van breuken ook slechts tot aanduiding der relatieve positiewaarden; ze schrijven ⅔, ½, ⅓, ¼, □, □, ⅛, 1/9, 1/10 opv. als 40, 30, 20, 15, 12, 10, 7|30 6|40 en 6, zonder dat men er aan zien kan, dat 30 niet dertig en 7|30 b.v. geen 450 beduidt. Bij het practische rekenen zal men zich over deze moeilijkheid op de boven voor geheele getallen geschetste wijze hebben moeten heenzetten.

Volledigheidshalve wijzen we er hier nog op, dat een ander punt, waarop het Sumerische positiestelsel bij het Indo-Arabische achterstaat, natuurlijk wordt gevormd door de boven ter wille van de overzichtelijkheid eerst nog ter zijde gelaten schrijfwijze van de getallen van 1 tot en met 59, die berust op het denkbeeld der additieve iuxtapositie. Dit heeft tengevolge, dat de verschillende plaatsen van het volledige getalteeken niet, zooals in het Indo-Arabische schrift steeds door één cijfer worden ingenomen, maar dat ze telkens een groep van teekens bevatten, waarvan het aantal tot veertien kan stijgen.

Om in het volgende ook positiebreuken kort en overzichtelijk te kunnen weergeven, breiden we de boven gemaakte afspraak over het aanduiden der getallen in dier voege uit, dat we ons zoowel van de nul als van het positiekomma zullen bedienen. We schrijven dus b.v. 0,18|42 voor $18/60 + 42/60^2$ enz. Ook zullen we de nul aan het eind van een getalteeken gebruiken, dus b.v. 12|0 voor 720 schrijven.

Ten slotte zijn we nu in staat, nauwkeurig alle eigenschappen van het getallensysteem en het cijferschrift der Babylonische wiskunde te omschrijven: een gemengd talstelsel met zestig als hoofd- en tien als nevenbasis wordt symbolisch weergegeven in een positiestelsel met relatieve positiewaarde, dat ook toegepast wordt op de notatie van breuken, waarvan de noemer geen andere priemfactoren bevat dan 2, 3 en 5; dit cijferschrift maakt gebruik van twee cijfers, resp. een en tien aanduidend, die voor het uitdrukken van de verschillende plaatsen der positioneel te lezen getalteekens in additieve iuxtapositie worden geschreven.

We zouden thans, nu we kennis hebben gemaakt met het rekeninstrument der Babyloniërs en met het cijferschrift, waardoor het wordt uitgebeeld, kunnen overgaan tot de uiteenzetting van het wiskundig werk, dat zij er mee hebben verricht. Zoodoende zouden wij echter een der meest dringende vragen, waartoe de studie van hun wiskunde aanleiding geeft, onbesproken laten en wel deze, of het nog nader te verklaren is, dat zij alleen onder alle volkeren een zoo merkwaardig getallensysteem als het z.g. sexagesimale hebben gevormd en dat zij bovendien daarvoor reeds zoo vroeg de positieschrijfwijze hebben ingevoerd. We zullen daarom, voordat we ons overzicht voortzetten, enkele beschouwingen aan deze vraag wijden.

De eerste theorieën over het ontstaan van het sexagesimale stelsel zijn van zeer veel ouderen datum, dan men op grond van het recente karakter van onze meer volledige kennis der Babylonische wiskunde zou vermoeden. Hierin ligt niets verwonderlijks, wanneer men slechts bedenkt, dat de sexagesimale uitdrukkingswijze van breuken door de Grieksche astronomen is overgenomen en dat ze door hun toedoen zich waarschijnlijk wel voor altijd in de wiskunde voor bepaalde doeleinden heeft ingeburgerd. Dat wij thans nog b.v. den graad in zestig minuten en de minuut in zestig seconden indeelen, is een nawerking van de Babylonische traditie, waarvan we echter weer afwijken door de symbolen °, ′ en ″ te gebruiken, die feitelijk een opgeven der positieschrijfwijze beduiden en door met tiende deelen van seconden te rekenen. Reeds de Grieksche commentatoren hebben zich verdiept in de motieven der sexagesimale breukaanduiding en de oudste theorie daarover (die op de gunstige deelbaarheidseigenschappen van de basis zestig steunt) dateert dan ook reeds van Theoon van Alexandria (4e eeuw na Chr.), die haar geeft in zijn theorie op de *Megale Syntaxis* van Ptolemaios.

We zullen hier niet treden in een opsomming en bespreking van de talrijke verklaringspogingen, die sindsdien van het verschijnsel zijn gegeven; voor het grootste gedeelte zijn ze onhoudbaar gebleken en tegenwoordig gaat het eigenlijk nog slechts om twee mogelijkheden van opvatting, waarvan de eene door F. Thureau-Dangin en de andere door O. Neugebauer verdedigd wordt.

Beide theorieën hebben dit gemeen, dat zij nauw verband leggen tusschen het sexagesimale getallensysteem en de eigen-

aardigheden van de Babylonische stelsels van maten en gewichten (aldus de gangbare term in onze taal, die wij echter, daar gewichten toch ook maten zijn, door maatstelsels zullen vervangen). Het blijkt nl. dat de gebruikelijke eenheden voor lengten, oppervlakten en gewichten niet zelden onderling door dezelfde verhoudingsgetallen 1 : 10 : 60 verbonden zijn als de rusttreden van het getallenstelsel. Men kan de beide bedoelde theorieën nu in groote trekken aldus onderscheiden, dat Thureau-Dangin hierin een gevolg, Neugebauer daarentegen de oorzaak van het sexagesimale stelsel vindt.

Neugebauer beroept er zich op, dat in de meer primitieve phasen der metrologie voor grootheden van dezelfde soort, maar verschillende orde van grootte voor elk dier orden individueele maatstelsels kunnen voorkomen, die nog niet in onderlingen samenhang zijn gebracht. Men meet b.v. kleine lengten met handbreedten, grootere met ellen of met voeten, nog grootere met uren gaans, zonder dat men er zich in verdiept, hoeveel handbreedten b.v. een afstand van een uur gaans bevat. Naast elk van die afzonderlijke eenheden komen hare kleine veelvouden voor èn de meest voor de hand liggende z.g. natuurlijke breukdeelen ½, ⅔, ⅓, misschien ook ¼ en ¾. Er vormen zich zoo geïsoleerde kernen van maten. In de verdere ontwikkeling van de metrologie zal dat isolement natuurlijk verbroken worden en zal de behoefte ontstaan, de eenheden van verschillende kernen in elkaar uit te drukken. We zullen niet ingaan op de groote verscheidenheid van de verschijnselen, die zich daarbij kunnen voordoen; voor ons doel is het voldoende, om met Neugebauer te onderstellen, *a*) dat de behoefte aan een zoodanige aaneenschakeling en daardoor systematiseering van de Babylonische maten is ontstaan in een tijd, waarin (zooals in het vierde millennium het geval blijkt te zijn geweest) het getallenstelsel zich op de natuurlijke decimale basis nog niet zoover had ontwikkeld, dat honderd, de bundel van tien tientallen, reeds als een rusttrede voor verdere tellingen werd beschouwd, en *b*) dat een der meest gebruikelijke maatstelsels (waarschijnlijk het gewicht- en tevens geldsysteem Šekel-Mina-Talent) toevallig de verhouding 1 : 60 voor opvolgende eenheden vertoonde of met kleine wijzigingen daartoe te vervormen was. Bij die verhouding konden de natuurlijke breukdeelen van elke hoogere eenheid door geheele veel-

vouden van de voorafgaande worden uitgedrukt, wat het rekenen natuurlijk sterk vergemakkelijkte. Daar nu in zoo vroege perioden, als waarover we thans spreken, alle rekenen natuurlijk een rekenen met benoemde getallen geweest is, kan men zich voorstellen, dat men ook bij andere maatsoorten de gunstige deelbaarheidseigenschappen van 60 min of meer kunstmatig toepasbaar heeft gemaakt. In dit verband verdient het merkwaardige feit de aandacht, dat, terwijl de Aegyptische el zeven handbreedten en elke handbreedte vier vingerbreedten mat, welke getallen blijkbaar ongeveer de natuurlijke verhouding der als maat gebruikte lichaamsdeelen uitdrukken, de Babylonische el verdeeld is in dertig vingerbreedten, de helft van zestig.

Het is nu denkbaar, dat op de beschreven wijze het getal zestig een zoo sterken invloed op het zich ontwikkelende getallenstelsel heeft uitgeoefend, dat men ook bij het uitdrukken van getallen in het algemeen zestig als een nieuwe, een groote, eenheid is gaan beschouwen. Deze onderstelling is in overeenstemming met het feit, dat in teksten uit perioden, waarin van zuiver wiskundige beschouwingen nog geen sprake is, maar waarin men natuurlijk wel eens getallen moet schrijven, zestig wordt voorgesteld door het symbool voor één (dat destijds nog niet wigvormig is) vergroot neer te schrijven. Kwam daar nu nog een natuurlijk en onvermijdelijk slijtproces van de notatie bij, dan was het nog maar een stap, om tot een symbool voor zestig te komen, dat van dat voor één heelemaal niet meer te onderscheiden was. Dan had men echter meteen een positieschrijfwijze, dus juist datgene, wat we als opvallend kenmerk van het Babylonische cijferschrift hebben leeren kennen.

De theorie van Neugebauer gaat veel dieper dan uit de boven gegeven korte schets blijkt en ze verklaart veel meer dingen (vooral op het uiterst gecompliceerde gebied der Babylonische metrologie) dan we vermeld hebben; het meegedeelde zal echter toereikend zijn, om althans in beginsel te begrijpen, hoe hij in één samenvattende beschouwing - en hierin ligt de groote kracht van zijn theorie - de beide opvallende eigenaardigheden der Babylonische rekentechniek, het gebruik van zestig als basis van het talstelsel èn de positieschrijfwijze, verklaart.

Over de theorie van Thureau-Dangin kunnen we hierna kort zijn. Zooals reeds werd opgemerkt, verklaart deze de sexage-

simale structuur van verschillende Babylonische maatstelsels uit de bewuste toepassing van het reeds voltooide sexagesimale getallensysteem op de metrologie, in overeenstemming met het beginsel *Erst Zählen*, *dann Messen*, waarmee Kewitsch in 1904 verschillende oudere theorieën, die deze volgorde hadden omgekeerd, op gelukkige wijze heeft bestreden. Men moet er zich echter wel voor hoeden, dat beginsel te overspannen; het is waar, dat men moet kunnen tellen, voor men kan gaan meten, maar men heeft historisch niet met meten kunnen wachten, totdat een getallensysteem tot volledige ontwikkeling was gekomen; veeleer is die ontwikkeling door het doen van metingen en het rekenen met maatgetallen bevorderd en heeft ze omgekeerd weer het meten beïnvloed. Men kan deze beide processen niet in een tijdvolgorde plaatsen. Wanneer dus Thureau-Dangin het herhaalde malen onbetwijfelbaar noemt, dat de verhouding 1 : 60 van verschillende maateenheden aan het sexagesimale stelsel is ontleend, dan schuilt hierin reeds een petitio principii.

Om nu het sexagesimale stelsel zelf te verklaren, beroept Thureau-Dangin zich op de veelvuldig vastgestelde neiging bij het tellen en meten, om het getal zes als nieuwe eenheid aan te nemen, dus te bundelen in zestallen, welke neiging hij weer afleidt uit het feit, dat zes niet alleen door twee, maar ook door drie deelbaar is, zoodat alle natuurlijke breukdeelen van den bundel geheele veelvouden van de eenheid worden. Dat zes zich niettemin nooit als basis van een talstelsel heeft kunnen doorzetten, is gemakkelijk te begrijpen uit de natuurlijke overheersching van het bundeltal tien. De invloed van zes zou zich nu echter bij de Sumeriërs hierin hebben geopenbaard, dat zij tientallen in zessen bundelden, wat tot de eenheid zestig voerde. Over het positioneele karakter van het cijferschrift spreekt hij niet.

Het verdient opmerking, dat de beide geschetste theorieën als diepste verklaringsgrond de gunstige deelbaarheidseigenschappen van zes of zestig aanvoeren, aldus voortbouwend op de opvatting, die we reeds in de oudheid aantroffen. Mathematisch beschouwd ligt hierin ook ongetwijfeld de eigenlijke oorzaak van het succes, dat het sexagesimale stelsel te wachten stond en van de taaiheid, waarmee het zich althans ten deele door de eeuwen heen heeft weten te handhaven.

E.J. DIJKSTERHUIS

(*Wordt vervolgd*)

Vlaanderen en Italië

Naar aanleiding van: dr. G.J. Hoogewerff, Vlaamsche Kunsten Italiaansche Renaissance.

Wanneer boven deze bespreking ‘Vlaanderen en Italië’ gezet wordt en niet ‘Italië en Vlaanderen’, dan geschiedt dat in welbewuste navolging van de door dr. Hoogewerff gekozen titel voor zijn laatste boek, waarin van het Noorden wordt uitgegaan en waarin het verband wordt onderzocht tusschen de Vlaamsche Kunst en de Italiaansche Renaissance in de twee eeuwen, die liggen tusschen omtrent 1425 en 1625. De titel is, dunkt ons, met omzichtigheid gekozen; zou zij ‘Vlaamsche en Italiaansche Renaissance’ hebben geluid, er zouden dadelijk, en terecht, stemmen zijn opgegaan of men dat ééne woord ‘renaissance’ gelijkelijk voor beide landen kan gebruiken en of het voor Vlaanderen te bezigen is voor alles wat tusschen Jan van Eyck en de directe voorloopers van Rubens aan schilderkunst ontstond. Is het al moeilijk voor Italië met den term van Wedergeboorte tot een eenigszins welomlijnd begrip en bepaalde tijdsbegrenzingen te komen, voor de landen buiten Italië wordt het nog veel moeilijker. Men vergelijke voor Italië de aanvangsdata, zooals die door een Gebhart of een Thode worden aangenomen met het algemeen aanvaarde begin der vijftiende eeuw. Of men zie hoe Gregorovius zijn ‘Rom im Mittelalter’ eerst met de ‘Sacco’ van 1527 laat eindigen. Voor Spanje, de welhaast klassieke geboortegrond der Contra-Reformatie, met figuren als de H. Theresa en Ignatius van Loyola, laat dr. Geers de Renaissance maar liefst tot Karel II doorloopen.

Ook voor N.W. Europa is een afbakening moeilijk en niet zonder noodwendige willekeur, zoowel voor wat het begin als voor wat het einde betreft.

Niemand zal het Prof. Huizinga of Prof. Vermeylen kunnen nadragen, dat zij de overgang van de Middeleeuwen naar den nieuweren tijd niet terdege hebben bestudeerd en toch komen beide hoogleeraren tot een uiteenloopende plaatsing van figuren als de Van Eycken en hun tijdgenooten. Zoo deed dan dr. Hoogewerff wijs, van Vlaamsche 'Kunst' te spreken, het aan den lezer overlatend - zoo hij daartoe behoefte mocht gevoelen - bepaalde figuren van een stijl-etiquet te voorzien.

In het boek werd intusschen iets anders en iets beters gedaan, dan het opstellen van een theorie en het persen van historische feiten in het keurslijf daarvan. Dat stemt tot erkentelijkheid, gezien vooral de vele werken, waarin de auteurs uiteenzetten 'hoe alles geheel anders is dan men vroeger geloofde' en 'op oude zaken een geheel nieuw en verbijsterend licht geworpen wordt'. Dat geschiedt in de studie van dr. Hoogewerff niet, doch men vindt er zeer veel in, dat, aan 'specialisten' mogelijk bekend, voor belangstellende niet-vaklieden ongetwijfeld nieuw is.

Vooral de eerste hoofdstukken geven een contact aan tusschen de Vlaamsche schilderkunst en Italië, dat zeker verrassend is, voor wie dat thema niet speciaal bestudeerde. Ook leert het boek inzien hoe groot in Italië de waardeering voor de Vlamingen der vijftiende eeuw was, iets waarover men - behoudens in verband met het Portinari-altaar - slechts weinig hoort spreken. Het accent ligt bij de meeste beschrijvingen aldus: In Italië ontwikkelt zich de schilderkunst practisch buiten eenige Europeesche invloed om; deze Italiaansche kunst, deze 'Renaissance' straalt uit over de rest van Europa, waarin de Middeleeuwen stervende zijn en doet er gaandeweg landseigen 'Renaissancen' ontstaan.

Dat dr. Hoogewerff zonder dit proces te ontkennen, het aspect ervan verrijkt, door te doen gevoelen, hoe allereerst van een wisselwerking moet worden gesproken en bovendien hoe bepaalde onderdeden der Italiaansche kunst - het Florentijnsche, het Romeinsche, het manieristische, het Venetiaansch barokke - op Vlaanderen hebben ingewerkt, dat is o.i. de groote verdienste van deze studie.

De eerlijkheid gebiedt echter, bij alle waardeering ook een aantal bezwaren te noemen, bezwaren, die men ten deele zeker als 'défauts des qualités' zal kunnen bestempelen. Wij zeiden

hierboven reeds: dr. Hoogewerff geeft feiten. Het komt ons voor, dat er iets te veel van een archivaris in den schrijver schuilt; niet te veel van den archivaris tegenover den kunstkenner, maar tegenover den schrijver. Reeds de inhoudsopgave, waarbij wij de stof verdeeld zien in elf omtrent even lange hoofdstukken, waarvan de meesten twee of drie kunstenaars behandelen, wijst daarop. Hoeveel plastischer, hoeveel duidelijker ware hier voor den lezer geweest een scheiding, die desnoods te scherp, desnoods dan ook in het voorbericht verontschuldigend verklaard, de stof zou hebben verdeeld in b.v.: 'Wisselwerking ten tijde der vroege Italiaansche Renaissance' - 'de Invloed op Vlaanderen door de Italiaansche late Renaissance en het Manierisme' - 'de Invloed van het Italië der Contra-Reformatie op de voorloopers van de Vlaamsche barok'. Door de stof aldus in grooter trekken samen te vatten, zonder nochtans een onderverdeeling weg te laten, zou o.i. het geheel aan overzichtelijkheid zeer hebben gewonnen en minder hebben geleden aan een zekere egaalheid.

Samenvattende inleidingen en conclusies hadden er dan het kroniekmatige aan kunnen ontnemen. Ook beperking ten opzichte van mededeelingen over locale situaties, anecdoten, enz. (als over Frans Floris en zijn hoovaardig wijf), vallend buiten de groote lijn, die toch aan den opzet ten grondslag ligt, zou het werk ten goede zijn gekomen.

Er zijn overigens fijne en rake opmerkingen in, vooral in de latere hoofdstukken, doch zij liggen wat verloren tusschen de opsomming. Ik denk hier b.v. aan de beschrijving van Mabuse's Madonna in Praag, aan de wijze, waarop dr. Hoogewerff ons Pieter Coeck van Aelst doet zien en Lambert Lombard en Frans Floris en hun werk, of aan de korte, doch rake karakteristiek van Breughel en diens verhouding tot Italië.

Leerzaam, niet alleen om den tijd der Romanisten te begrijpen - doch ook voor onzen eigen tijd - zijn opmerkingen als deze: '.... Het is dom om te beweren, dat de Nederlandsche kunstenaars in het algemeen en de Brabantsche in het bijzonder, omstreeks 1550 "geheel zouden hebben opgehouden zichzelf te zijn" en dat door hun misdadige toeleg "de nationale kunst zou zijn ontaard". De geheele West-Europeesche wereld was onder Italiaanschen invloed gewijzigd, had andere ideeën en andere gewoonten gekregen. De groeibodem der gansche beschaving

was een andere geworden en die groeibodem bevinden wij waarlijk niet karig! Hadden dan die Brabantsche en Vlaamsche en Hollandsche schilders van dien tijdgeest verstoken moeten blijven? Hoe hadden zij het - desgewenscht - *kunnen* doen? Hoe *kunnen* planten op den ouden groeibodem blijven gedijen, als de gesteldheid van het klimaat ten eenenmale verandert?' '....Zoo geschiedde het ook - onafwendbaar - met de kunstvormen.... (waarbij natuurlijk) niet terstond evenwaardige producten werden verkregen....; toch, na twee generaties, leidde (het) tot een ongekend maximum van uitdrukkingsmogelijkheid' (Rubens)

Waar dr. Hoogerwerff wil laten voelen, hoe, na de Italiaansche Renaissance - die een kunst was eigenlijk alleen voor de geestelijke aristocratie - de Barok weer sprak tot het hart van alle standen, daar ook is zijn omschrijving raak, al zal men de woordenkeus niet altijd even gelukkig kunnen vinden.

'Het Barok nu, waarvoor de genoemde eigenschappen, beurtelings of tezamen, als uiterlijke kenmerken attributief zijn, terwijl het *tevens* diepe innerlijke waarden bezit, kan daarom zoo geheel de geesten beheerschen, wijl het zoowel van de meest verheven, godvruchtige en ideeële zijde benaderd kan worden, als op de meest ruwe en vulgaire wijze kan worden genoten. Waar de een in vrome vervoering geraakt, kan de ander zwelgen in een lust, die geen ooit liederlijk zal noemen. De religieus bezonnene is aangegrepen, huivert, staat verdeemoedigd, gloeit van heilige geestdrift; de ongelikte voelt zich aangenaam geschokt.... Dit is kunst.... *ook*, en naar hij meent: *juist* voor hem!'

Wat de schrijver ons echter in hoofdzaak geeft is: een schat van gegevens over, voor een groot deel, minder bekende stukken van overigens bekende figuren. Door die aanvullingen komen ons die schilders, graveurs, tapijtwevers enz. zooveel completer voor den geest te staan. Wat de schrijver ons onthoudt - wij zeiden het reeds hierboven - dat is een plastisch beeld.

Ook de wijze van uitgeven werkt dat wat droge aspect in de hand. Het gebruik of van noten, voor de bijzaken, of van aanteekeningen achterin of het gebruik van twee lettertypen had veel kunnen bijdragen tot het overzichtelijker maken van de stof. Men zal ons kunnen tegenwerpen, dat 'Vlaamsche kunst en Italiaansche Renaissance' toch geen roman is; een aanhef (met Jan van Eyck) en een apotheose (met den jongen Rubens), zij

zouden hier den lezer toch waarlijk niet als opzettelijkheden zijn voorgekomen! Nu sterft het boek uit in het elfde hoofdstuk over ‘Brabantsche en Vlaamsche meesters in Italië gevestigd gedurende de tweede helft der 16de eeuw’, dat als een aanhang aandoet, en alléén in dezen laatsten zin eenige climax vindt: ‘Vaenius en Van Noort “verklaren” Rubens evenmin als Rembrandt door Van Swanenburg en Lastman verklaard wordt. Men heeft in beide gevallen te maken met een zich opnieuw bewust worden van de Nederlandsche school, die uit de enge vaarwaters van het italianiseerend Romanisme in opener zee geraakt, met volle zeilen hoopvol bij haar nieuwen koers volhardt.’

Ten slotte moeten wij nog de Inleiding bespreken; de bezwaren tegen ‘Wat men onder “Renaissance” heeft te verstaan’, kunnen niet ongenoemd blijven. Was de schrijver in de middelste en latere hoofdstukken het gelukkigst, men krijgt den indruk, dat hij tegen het slot vermoeid en bij het begin nog niet op dreef was. Zoo zonderling als het ‘heeft te verstaan’ aandoet, zoo zonderling is het, dat in die Inleiding in 't geheel den naam van Burckhardt niet voorkomt, doch alleen wordt voortgebouwd op deze definitie van J.A. Symonds (1875): ‘Het woord Renaissance.. wij gebruiken het om den geheelen overgang aan te duiden van de Middeleeuwen tot de Moderne Wereld’. Dan noteert dr. Hoogewerff, in aansluiting weer op Symonds: ‘Het is verkeerd te spreken van een “tijdvak der Renaissance”, zooals wel geschiedt (o.a. door den schrijver zelf in zijn titel), de wedergeboorte van den geest kan zich *altoos* (cursiveering in den tekst) voltrekken.’ Jawel, dat kan, maar daarom gebeurt het nog niet. Moet men nu altijd wannèer het gebeurt van Renaissance spreken, of mag men die ééne bewuste keer, dat het, allereerst in Italië gebeurde, nièt van Renaissance spreken? Nuttelooze discussie; dat woord verdwijnt niet meer en zal aan dien bepaalden tijd gebonden blijven, zoo goed als ‘Middeleeuwen’ aan den tijd ervóór en ‘Contra-Reformatie’ aan den tijd erna.

Ook over de tegenstelling van het ‘realisme’ van de Middeleeuwsche kunst en de Renaissance-kunst is de schrijver o.i. zeer onduidelijk. Men zie b.v.: ‘... de kunst (der Renaissance) experimenteert in(?) de werkelijkheid, ter wille van de “ware schoonheid[1)], van de waarheid der schoonheid. Materialistisch

1) Er bestaat geen ‘ware schoonheid’ en ook geen ‘waarheid van schoonheid’.

van aanleg is zij echter geenszins.[1] De ideëele strekking en de roeping naar "hooger", welke haar meer nog dan de middeleeuwsche kunst eigen is, (??) behoedt haar daarvoor.' En op blz. 15: 'Voorts moet er op gewezen worden, dat de Renaissance als beweging nooit ongedaan is gemaakt, noch ook is afgesloten.... Wij zijn nog steeds menschen der Renaissance en hebben als zoodanig een taak te vervullen. Wij kunnen ons aan de Renaissance niet onttrekken. Ware het mogelijk, wij zouden ophouden menschen van "onze" (aanhalingsteekens van den schrijver) beschaving te zijn. Moge de Wedergeboorte nimmer door een dood worden gevolgd: te groote cultureele schatten zouden er verloren gaan!'

Hier spreekt de minnaar uit Villiers' Vera. Dagelijks wordt door den grijzen bediende voor twee personen gedekt, worden twee fauteuils bij den haard geschoven, voor twee de slaapkamer in gereedheid gebracht. Want voor d'Athol leeft de lang gestorven Vera. Zoo doet zich dr. Hoogewerff de levenstafel dekken, voor zich en de Renaissance en blijft zoo 'leven' in 'onze' beschaving. Als deze woorden geen phrasen zijn, doch een waan, die werkelijk wordt gekoesterd, dan blijkt ook het te lang en te innig verkeeren met verleden schoonheid niet zonder gevaar voor zuiverheid van inzicht en van rede en de waarschuwing gelegd in Scheffler's Epiloog van zijn boek over Italië komt ons, na jaren, weer levendig voor den geest.[2]

Wijzen wij nòg op enkele uitingen: 'Sedert de Renaissance is het moeilijker om een goed christen te zijn dan voorheen (bedoeld is: dan daarvoor). Een ding vooral is hem - den Renaissancemensch - gemakkelijker geworden: het verdolen. Wat brengt dit mee? Dat veel grooter is de verantwoordelijkheid. Veel bezwaarlijker is het tegenwoordig (bedoeld is: te dien tijde) om een tamelijk goed leermeester te zijn dan ten tijde van Bernaert van Clairvaux een geducht kruisridder!' en elders: 'De drijfkracht, waardoor dit kon geschieden, was die eener nieuwe bezieling, zij draagt wat Rubens' geestesrichting aangaat, ten onrechte (??) den naam van *contra*-reformatie. In waarheid

1) Doch illusionistisch wel; waarom dit duidelijke woord vermeden?
2) Te meer verwondert men zich over zulke uitlatingen, als men terugdenkt naar de waarschuwende stem van den schrijver, die elders om inzicht roept tot hen, die niets van een 'nieuw klimaat' begrijpen.

zijn die statige werken de uitdrukking in schoonheid van de voltrokken hervorming *binnen* de Roomsch-Katholieke Kerk.' Alsof de contra-reformatie als cultureele beweging, als geesteshouding alléén maar slaat op de terugveroverde kettersche gedeelten van Europa, waarin dan bovendien Rubens juist thuisbehoort.

Moge een herdruk van de hoogst belangrijke stof, die dr. Hoogewerff samenbracht spoedig kunnen volgen, zonder de ontsierende eerste vijftien bladzijden, die een oogenblik aan den lezer den moed ontnemen door te zetten, en die zoo heel veel *minder* doen verwachten, dan deze bijdrage tot 'de Wetenschappelijke bibliotheek' *inderdaad* geeft.

J.H. PLANTENGA

Kroniek der Nederlandsche letteren

Undique carmina sonant

Jan H. Eekhout, Gilgamesj, Soemerisch-Babylonisch epos.
J.H. Blok, De Boodschap van Lao-Tze.
C. van Dijk, Tao, Universeel Bewustzijn.
Willem de Mérode, XXX Psalmen
Jaap van Gelderen, Horatius' Zangen.
Elisabeth Reitsma en Jan H. Eekhout, Witte Muziek.
Jan H. Eekhout, Osmaansche Strofen.

In de strijdvraag om 'Babel und Bibel' kreeg het oude, Sumerische *Gilgamesj-epos* een beteekenis, waarvoor zich archeologen en exegeten zeer warm konden maken, maar die in geen geval de eigenlijke beteekenis van het dichtwerk was. Men beschouwde de vondst allereerst als 'tekst' en kwam slechts later tot het nuchtere besef, dat zelfs het oudste gedicht altijd nog iets meer dient te zijn dan een onderwerp van professorale oneenigheden. Het ware pleizier van de poëzie ligt niet in de ruzie, welke men erover maken kan, hoezeer dit helaas bij de dichters zelf zoowel als bij hun verklaarders tot gebruik ontaardde. Over den man, die in de twintigste eeuw vóór Christus' geboorte, tijdens de regeering van den Babylonischen koning Hammurabi (1955-1913) met spijkerschrift op steenen tafelen griftte wat hem bezielde, weten wij feitelijk niets. Men zou hem onze tegenvoeterin-tijdsorde kunnen noemen. Ook is het heelemaal niet zeker, dat hij de schrijver van het Gilgamesj-epos was. 'Reeds in het derde millenium vóór Christus,' zegt Prof. dr. Joh. de Groot, 'zong men bij de Soemeriërs, naar de opgravingen in het Oosten bewijzen, van den schoonen en sterken held Gilgamesj, die verre, wonderlijke reizen maakte en bijna het eeuwige leven wist te veroveren. Deze stof is door de Babyloniërs, een zeer begaafd

volk, dat al vierduizend jaar geleden een hoogen trap van beschaving bereikt had, overgenomen en verwerkt.'

Dat het verhaal in vele opzichten overeenkomt met episoden uit den Bijbel, kan ons bij de beoordeeling onverschillig laten; het heeft voor de letterkundige kritiek geen verdere consequenties dan het even merkwaardige feit, dat het Gilgamesj-epos ook sterk overeenkomt met het Indiaansche *Lied van Hiawatha*, door *Longfellow* bewerkt en door *E.J. Koppeschaar*, na *Guido Gezelle* (waarom nog?) vertaald. De oudste overleveringen der menschheid zijn betrekkelijk eenvormig en vaag, zooals de oudste herinneringen der menschen afzonderlijk zijn. De vraag is hier niet, in hoeverre die gegevens kloppen met elkander, maar in hoeverre ze den kunstenaar vervoerden tot een krachtige uitbeelding. Zoo beschouwd, zijn er in het *Gilgamesj-epos* twee trekken uiterst opmerkelijk: de algemeene menschelijkheid van de inspiratie en de buitengewone plastiek van de dichterlijke zeggingskracht. Dit gedicht is omtrent vierduizend jaar oud, op zijn jongst!, en het brengt geen enkel gevoel onder woorden, dat ons vreemd of onbegrijpelijk zou zijn. Het moge wezen, dat de letterlijke vertaler, wiens tekst *Jan H. Eekhout* gebruikte, een enkele maal de duistere plaatsen interpreteerde in de richting eener meer moderne gevoeligheid, wij hebben den plicht, aan te nemen, dat de man geen bedrieger was. En dan wijken alle geheimzinnigheden voor dit geweldig-klare feit: onze tegenvoeters-in-tijdsorde dachten en voelden als wij, ze hadden eenzelfde opvatting over den moed, de vriendschap, de liefde, de grondbegrippen der menschelijkheid. Ze werden door deze opvattingen bovendien, zooals wij, in hun edelste oogenblikken begeesterd en dan zongen zij. Hun taal kreeg een anderen vorm dan den alledaagschen, hun woorden schikten zich naar de duistere wetten van bloed- en adem-beweging. En ze hadden de zonderlinge behoefte, dit vast te leggen. Zij noteerden, als wij, het oogenblik der ontroering, gedreven door de onverklaarbare behoefte naar vereeuwiging, die ons heden nog kwelt. Hun materie was primitief, doch betrouwbaar: ze griftten op steen.

Onder hen is de man geweest, wiens genialiteit zich alleen bij die van Homerus laat vergelijken, de eigenlijke dichter van het Gilgamesj-epos. Want meesterwerken kruipen niet uit losse teksten bij elkaar. Ze worden geordend door een klaar en schep-

pend vernuft. Dit handelt wetmatig, maar elk gedicht heeft zijn eigen innerlijke wet. Er bestaat geen schema der genialiteit, er bestaan slechts afdoende getuigenissen van.

In de ‘twaalf tafelen’ van het Gilgamesj-epos laten zich drie gedeelten onderscheiden. Het eerste deel verhaalt, hoe Gilgamesj, de held, het beestmensch Enkidoe tot zijn vriendschap tuchtigt. Het tweede, meer idyllische gedeelte behandelt de avonturen der beide gezellen tot den dood van Enkidoe. Het derde, mystische deel, schildert de zwerftocht van den held naar het eeuwige leven. In dit laatste deel staat het beroemde zond-vloed fragment. Het geheel wordt beheerscht door een hooge, redelijk-verantwoorde idee van den heldenmoed:

> Eén derde is mensch in den held, twee derde in hun godheid.

De held bedwingt door zijn rede de oerkracht van Enkidoe. Hij is strijdvaardig, doch niet roekeloos. Hij leeft en handelt doelbewust, de waarde zijner daden bepalend naar het doel, dat hij nastreeft. Zijn kracht is geweldig, maar wordt door zijn wijsheid opgewogen. Hij raast niet. Hij overlegt. Overweldigen hem de oergevoelens van vreugde en smart, dan geeft hij zich niet zinneloos over. Zijn juichkreet en zijn klacht dringen door naar de oorzaak van de ervaring. Ze stellen hem voor de benauwende problemen van het zijn:

> Vriend, die mijn bloed was en ziel en harte tezamen,
> Der steppe panter, Enkidoe, - vriend, die 't bestond dat
> Den Berg der Goôn wij betraden, Choembaba doodden, en troffen
> Tallooze leeuwen, - ach, vriend, ook hem achterhaalde
> Des menschen noodlot.... Zes dagen, zes nachten weende ik
> Om 't sterf'lijk lichaam eens Mensch-Gods. Smart scheurt de ziel mij.
> Daarom doorzwerf ik de steppen, ijl tot de verten.
> Hoe kan wegschreien ik 't leed, dat eindloos mij foltert?
> Hoe kan stomzwijgen ik 't leed, dat maatloos mij martelt?....
> Mijn broeder: aarde wierd hij. Mijn broeder werd aarde....
> Zal dan ook ik eenmaal worden stilte en aarde -
> En nimmer opstaan....? - Ach, aarde en stilte voor immer?

Vertoont de vertaling een zekere stroefheid, vooral veroorzaakt door het groot teveel aan samentrekkingen, afkappingen en inkortingen, het lichtelijk Vlaamsch-getint Nederlandsch van den Zeeuwsch-Vlaamschen dichter *Eekhout* blijkt sterk genoeg om de elementaire gevoelens van dit meesterwerk althans op aanvaardbare wijze onder woorden te brengen, en dit is geen

geringe lof. Wanneer een gedicht vierduizend jaar oud is, ontleent het geen waarde meer aan eenige ‘couleur locale’ of iets van dien aard. De schichtige levendigheid van de vers-beweging zooals de eerste hoorder die waarnam, verdwijnt voor een statische rust. De zenuwen van het vers verstrakken zich in deze groote verstarring. Zelfs als wij klassieken lezen uit onze eigen zeventiende eeuw, hóóren wij die al heel anders dan de tijdgenoot van den maker. Dit is geen quaestie van taal-geluid, maar van de innerlijke harmonie der dichtkunst. Nu is het aan Eekhout gelukt, het oude epos, zij het op tweede-handsche manier, te herscheppen tot een hedendaagsch Nederlandsch dichtstuk, dat eenerzijds volkomen verstaanbaar is voor den modernen mensch en anderzijds den toon voert van het overgeleverde. Hij heeft niet naar oorspronkelijke of aanpassende zegswijzen gestreefd. Hij gaf weer, wat hij vond. Met zijn eigen middelen zou deze dichter nooit iets kunnen vervaardigen, dat ook maar in de verte naar het *Gilgamesj-epos* geleek, doch hij nam ieder middel van het gedicht-zelf te baat en schreef zoo-doende regelen, die in een oorspronkelijk gedicht zouden misstaan, die hier echter volkomen op hun plaats zijn, omdat zij de suggestie der overlevering ondersteunen:

> Der aarde woningen: eenmaal storten in puin zij.
> Der aarde banden: zij worden eenmaal verbroken.
> Tusschen twee minnenden grijnst, onzichtbaar, Doods demon.
> Eindig is het ebben der stroomen, eindig het vloeden,
> Begroet de vogel Koelikoe eeuwig-een-voorjaar?
> Aanschouwt de vogel Kirippa eeuwig het zonlicht?
> Niets is bestendig, o vorst, sinds d' aanvang der tijden.
> Het gelaat der slapenden: draagt dit het masker des doods niet?
> Wanneer de wachters der Wereld-der-zielen een menschkind
> Oopnen de poort op de zon, vergaadren de goôn des
> Zuidlijken hemels saâm met der schimmen Gebiedster
> Mammetoe, stellend zijn aardlot, onwederroep'lijk.
> Eindig is 't leven der aarde, eindloos het doodsuur.

Wie goed vertalen wil, en dichterlijk vertalen, moet tusschen afhankelijkheid en persoonlijke aandrift een moeilijk midden houden. Trouw aan den stijl van den ander, heeft hij een eigen stijl te scheppen. Hierin is Eekhout, zoover men dit zonder kennis van den grondtekst beoordeelen kan, bevredigend geslaagd.

Dit resultaat bereikten noch *J.H. Blok*, noch *C. van Dijk* in hun, kort na elkander verschenen vertalingen van den *Tao* of

Tau Teh Tsjing, het wijsheidsboek van den Chineeschen denker Lao-Tse. Men behoeft - met mij - zoomin een karakter Chineesch als een letter van het spijkerschrift te verstaan, om dit te kunnen voelen. Wanneer de heer *Blok* ons ernstig, namens de Chineesche wijsbegeerte voorhoudt:

> Onvolledig wordt volkomen.
> Gebogen wordt recht.
> Hol wordt vol.
> Versleten wordt nieuw
> Weinig wordt: verkrijgen.
> Veel wordt: verdolen.

dan kan het den een meer, den ander minder moeite kosten door te dringen tot de gewijde beteekenis van dit taal-phenomeen, maar dan bereikt Blok zeker niet een voldoende Nederlandsch aequivalent voor wat er staat bij den waarschijnlijk kortaangebonden Chinees. Hij volgt te letterlijk een tekst, die omschrijving behoeft, dan dat hij van de oorspronkelijke aandoening méér dan alleen het raadselachtige handhaven kan. Wanneer daarentegen de heer *Van Dijk* een fragment der aangehaalde wijsheid als volgt omdicht:

> Draad, geknoopt aan draad,
> Zoo wordt doek geweven,
> Als men 't weefsel schaadt,
> Moet 't geheel begeven

dan is dit even leelijk als het verstaanbaar is. De beide *Tao*vertalers vullen elkander aan bij de levering van het voorbeeld: hoe het niet moet. De een, die blijkens zijn alleraardigste inleiding niet alleen behoorlijk kan schrijven, maar ook een geestige proza-vertaling van Chineesche anecdoten kon vervaardigen, houdt zich zoozeer aan den letter, dat hij van den geest niets overlaat, tenzij bij ongeval. De ander dringt een inspiratie, welke hij bij De Génestet leende, aan den Chineeschem philosoof op en ontziet zich niet, voor wijsheid neer te schrijven:

> Een feestdag en een lentenacht,
> De lucht is vol mystiek.
> De menschheid, die om 't ‘wonder’ lacht,
> Laaft zich aan romantiek.

Wat hiervoor werkelijk bij *Lao-Tse* staat, is met de andere vertaling in de hand niet na te gaan, maar op dezelfde plaats onge-

veer heeft de heer *Blok* een tekst, die, toevallig, poëtischer is dan alle poëzie des heeren *Van Dijk*:

> Alle menschen stralen van lust, als wie zich vergast aan het stieroffer, als wie in de lente terrassen bestijgt.
> Ik alleen lig stil en heb nog geen teeken gegeven, als een klein kindje, dat nog niet geglimlacht heeft.

Valt de vertaler *Blok* in de neiging, het diepzinnige te zoeken in het duistere, de vertaler *Van Dijk* geeft toe aan den typeerend-Nederlandschen lust, alles veel knusser en gezelliger te maken dan de grondtekst het toestaat te zijn. In dit opzicht is de *Horatius*vertaling van *Jaap van Gelderen* welhaast een uiterste. Met volledige beschikking over een rijm-virtuositeit en maat-vaardigheid, zooals men ze zelden ontmoet, heeft deze vertaler zich er op toegelegd, Horatius van al zijn waardigheid te ontdoen, om hem toch maar toegankelijk te maken tot het Hollandsch intellect. Hij heeft daar zelfs een theorie over, die tot op zekere hoogte aannemelijk klinkt. In de dichtkunst, als in elke andere, hangt alles echter af van de practijk. Wie bij de vertaling der klassieken tot oubollig-wordens toe het zwaarwichtige vreest, bewijst slechts, dat hij het zware niet aankan. Horatius valt niet hupsch te maken. De man is weldra tweeduizend jaar dood. Men schendt den balsem der tijden, indien men verstorven aderen opent. Het werk van Horatius is afgesloten, afgerond en in zichzelf volkomen. Tegen dit proces verzet zich alleen het misverstand, tot zijn schade. Bij *Jaap van Gelderen* wordt de Latijnsche dichter een zwakkere *Greshoff*, die ‘gewone woorden’ gebruikt, en koorddanst op hun spanningen. Het *Solvitur sacris hiems* verandert in:

> De wrede winter ligt geweekt
> bij lieve keer van lente en zoeltje,
> En rad en hefboom, touw en speek
> hergeven 't schip aan golf en koeltje.
>
> Nu heeft het vee de stallen zat,
> de landman 't haardvuur, en van blad
> en velden is d' eentoon'ge, lome,
> witte rijpwa weggenomen.

Drie adjectieven voor één zelfstandig naamwoord heeft Horatius nooit noodig gehad! Dat, met zijn natuur-schildering, ook zijn wijsheid geweld lijdt onder de streving, haar wat ‘leven-

diger' te maken, bewijze de vergelijking van een enkele strofe, die ik hier kies, omdat ook *Antonides* haar vertaalde, en in den goeden toon. Het is de aanvangsstrofe van de ode aan Sallustius Crispus, de tweede van het Tweede Boek:

> Nullus argento color est avaris
> abdito terris, inimice lamnae
> Crispe Sallusti, nisi temperato
> Splendeat usu.

Van Gelderen breidt dit praegnante couplet tot zes Hollandsche regels uit:

> Het zilver heeft kleur niet noch glans,
> in gierige gaten verdoken,
> het blinkt pas - niet Crispus? - als 't danst:
>
> ge haat het in baren en hopen,
> als matig gebruik het niet glad
> en glimmend poetst om het te slopen.

Afgezien van het belachelijk-zwakke 'slopen', dat alleen omwille van het rijm werd toegevoegd aan wat er stond, is de helft der Nederlandsche woorden volmaakt overbodig. *Antonides van der Goes* vertaalt deze zelfde strofe veel nauwkeuriger, veel mooier en veel korter:

> Sallust, die schatten haet,
> Van gierigaerts begraven onder d'aerde,
> Het silver heeft geen waerde,
> Indien 't geen gloed ontvangt door een gebruik naar maet.

Ook hier is alleen het gewone gebruikswoord opgenomen in het onversierde vers-geheel, maar de vertaler streefde naar een gedragenheid van den klank, die hem bij de wedergave van een klassiek meesterwerk gepast leek. De gemoedelijke omgang met Horatius is ons ontzegd; men kan de wet der scheidende tijden niet vertrouwelijk forceeren. Het zoogenaamde 'nader brengen tot de ziel' door stijl-aanpassing is een experiment, waaraan men de Ouden niet mag opofferen. Blijven zij dan een gesloten boek voor degenen, die hen slechts verknoeid genieten kunnen: des te beter. Ze zijn er niet om op straat te worden gezongen, zelfs niet al zouden ze daar eenmaal voor hebben gewerkt. De straten zijn te veel veranderd, begrijpt ge.

En toch is een goede vertaling de weergave van een oorspron-

kelijke, menschelijke ziels-aandoening, die voor alle tijden verstaanbaar blijft, omdat het hart onveranderlijk is. *Willem de Mérode* vertaalde een dertigtal *Psalmen* en achter die Hollandsche verzen ziet men ineens den koning oprijzen, die ze eenmaal zong in het Hebreeuwsch (of wat wij gemakshalve zoo noemen). Ze zijn tot slijtens toe vertaald, deze liederen van hulpbehoevenden Godsnood. Ze zijn vermoedelijk verminkt, geschonden en gerestaureerd zooals geen andere litteratuur het ooit was. Er is een korst van commentaren op gegroeid. Door liturgie en kerkzang werden zij in elks geheugen gefixeerd tot boven-persoonlijke teksten. Men denkt aan geen dichter meer, als men ze hoort; men denkt in het gunstigste geval aan God en aan zichzelven. Iedere regel is toegepast; de letterlijke zin werd door den toepasselijken menigmaal geheel verdrongen. De werkwoord-tijden zijn in de war geraakt, de beeldspraak is van een stoutmoedigheid, die de fantazie van de meesten der psalmzangers nauwelijks achterhaalt, het gevoel is geheel gestabiliseerd. En ziet: een dichter rangschikt de bekende woorden eenigszins anders; geeft er een bepaalde toonhoogte aan, en herhaalt, schijnbaar kunsteloos, wat ieder duizendmaal hoorde. Hij maakt het niet nieuw, hij experimenteert er niet mee; hij geeft eenvoudig en tamelijk tekst-getrouw weer, maar opeens zien wij David zelf, zijn wij getuigen van het drama zijner ziel en herkennen wij hem, want de ontmoeting met den dichter is voor elk mensch een herkenning. Daar is geen *hoe* en geen *waarom* bij dezen eenvoud, daar is alleen de evidentie van het dichterschap. In den Horatius van Jaap van Gelderen gelooft niemand. Horatius was ànders, al zouden er twintig bewijzen aan te voren zijn, dat Jaap van Gelderen hem theoretisch zuiver benadert door vrije rhythmen en oolijke rijmen te bedenken. De David van Willem de Mérode is David, de dagelijks door schorre kelen en oneerbiedige raffelaars geschonden Psalmist, onschendbaar in zijn smart, zijn boete en zijn alles te hulp roepende vervoeringen van vreugd. De stem openbaart hem. Wij hóóren David, als wij Willem de Mérode lezen, maar lezen wij *Horatius' Zangen*, zoo hooren wij Jaap van Gelderen - met tegenzin.

Het ‘nader brengen van zielen’ heeft het echtpaar Eekhout-Reitsma betracht in den bundel *Witte Muziek*, *Mystische Lyriek der Indische Middeleeuwen*, waarin een paar zuivere strofen ver-

drinken in een stroom van gemeenplaatsen en verheven chinoiserieën. Telkens wordt Eekhout aangetrokken naar de weergave van het grootere-dan-hij-zelf. Hij vertaalt uit behoefte aan zelf-overstijging en aan verzinking in het waarlijk diepe. Dit is geen bewijs van groote poëtische zelfstandigheid, al behoeft het eene dit andere niet uit te sluiten. Eekhout verlustigt zich in rare vondsten uit het Oosten. Hij heeft *Li-tai-pe* en andere Chineesche dichters vertaald, is leerling geweest van *Omer-Kayaam*, vertaalde het *Gilgamesj-epos*, maar hij fixeerde zich niet bij den geest van een dier dichters. Hij zocht verder, dieper, intiemer, door zucht naar zelfbevrijding gedreven. Zijn taal werd aetherisch. De forschheid van het *Gilgamesj-epos* ruilde hij tegen de speculatieve insinuaties van een onvolgbare verzonkenheid in het Aleene:

> Dus is het Alles:
> Des hoogsten Brahmans spel, des Brahmans hoogste spel.
> Alles Govinda, alles Govinda.
>
> Namdev spreekt:
> De ziel van alle dingen zingt
> Eenzelfde eeuwige melodie:
> Alles Govinda, alles Govinda.

In het Middeleeuwsch-Indisch moet dit zwaar-mystiek zijn, maar in het Hollandsch laat het zich niet vriendelijk qualificeeren hoezeer men het reëele talent van Eekhout overigens kan bewonderen. Men zou de diepzinnige woorden willen verstaan, maar ze herhalen alleen, dat alles: alles is en alles is Krishna, bijgenaamd Govinda. Hierin een reden tot ontroering te vinden, lijkt mij ver gezocht. Zeer zeker kan dezelfde gedachte, hoewel aan onzen landaard geheel vreemd, ook in onze taal pakkend worden uitgedrukt. Poëzie is in wezen onbederfelijk, ze wordt door onvermogen echter ontdaan van haar wezen. Wat er ook in het Indisch sta, het zal omruischt zijn door de geheimzinnige stilte, die na de aangehaalde regels vergeet in te vallen om plaats te laten voor een schaterlach. Men kan dezen mystischen bundel willekeurig opslaan om van hetzelfde onvermogen tot wedergave der oorspronkelijke aandoening het bewijs te vinden:

> Hoort, wat Kabir zegt:
> Komt mede, o Dharma Dâs,
> Ter sterrengetooide zaal,
> Daar troont de hoogste Heerscher.

Voor *Elisabeth Reitsma* en *Jan H. Eekhout* hebben de vele eigennamen wellicht een huiveringwekkenden bijklank. Men mag aannemen, dat zij zich 'inwerkten' in de Middeleeuwsch-Indische mystiek en onder de bekoring kwamen van haar rustige verzonkenheid in het Eene, waar zijn en niet-zijn in elkaar vervloeien. Om een gedicht te vertalen, is het echter niet genoeg, dat men in staat geraakte, den oorspronkelijken tekst te doorvoelen. Men moet voor den geest van dien tekst een vorm vinden, die den Nederlander aanspreken kan als poëzie. Hierin slaagden zij niet. Zij hebben hun emotie niet verwerkt. Vermoedelijk was de vertaling te 'heet van den naald', misschien ook gebruikten zij een zwakken tusschen-tekst, want het is allengs meer gebruikelijk, dat gedichten worden overgebracht uit een taal, waarin zij niet geschreven zijn. Dit schaadt natuurlijk. Wie Hafis of Firdusi, zonder kennis hunner moederspraak, leest in het Duitsch of Fransch en dan het gelezene ontroerd gaat weergeven, stelt zich aan het gevaar bloot, een geheel verfletst beeld van het origineel te ontwerpen.

Zoo bewerkte *Jan Eekhout* eenige teksten uit de Osmaansche poëzie naar de vertalingen van *Joseph von Hammer-Purstgall*, den geschiedschrijver dezer dichtkunst. Von Hammer-Purstgall overleed in 1856, twintig jaar na de uitgave zijner vierdeelige '*Gefschichte der Osmanischen Dichtkunst*', die thans dus een eeuw oud is. Voor de vertalingen is dit niet zonder invloed. Duitsch uit 1835 over te brengen in Nederlandsch van 1935 eischt reeds een dubbele 'instelling'; hoeveel te moeilijker wordt de situatie, wanneer dit honderdjarige Duitsch weer den geest besluit van nòg ouder Osmaansch. Vertalen is dan niet alleen overbrengen in het spraakgebruik van een ander land, maar ook van een anderen tijd. Toch mag men de oudheid niet schenden. Denk u in, dat iemand zich er toe zette, de inspiraties van *Da Costa* te transponeeren in de taal van *Slauerhoff*. Het idee zelfs schrikt af. Toch staat de vertaler van vroegere gedichten voor een soortgelijke taak, en hij mag zich zoo min onttrekken aan eerbied voor den geest van het oude als aan toeleg op de hedendaagsche taalkunst tenzij hij zich voorneemt, wat meestal mislukt, archaïseerend te werken en b.v. Middeleeuwsche Indische mystiek over te zetten in Middel-Nederlandsch.

Voor de verduitschte Osmaansche poëzie komt daar nog bij,

dat Eekhout zelf erkent: ‘De poëzie der Osmanen kan niet bogen op bizondere oorspronkelijkheid. Zij is vrijwel nergens typisch Turksch, doch betoont zich, zoowel naar vorm en inhoud als naar bezieling, van de groote dichtkunst der Perziërs en Arabieren afhankelijk.’ Vertaald epigonisme nog eens vertalen, lijkt mij een bezigheid, die de kans op een krachtige bezieling vrijwel uitsluit.

De *Osmaansche Strofen* hebben dan ook alleen de charme van het curieuze. Hun grondgedachte is samen te vatten in een regel van *Kemal Oemmi*, een dichter uit de vijftiende eeuw na Christus:

> De wereld is een oude karavaanserail.

In de drinkliederen, die deze Mohammedanen, den Korân ten spijt, vervaardigen, vereenigt zich een wijze melancholie met een bezonken wereld-aanvaarding. Bijna zonder uitzondering blijken deze dichters overgevoelig voor de idee der vergankelijkheid. Hun Godsbegrip is door een gedurigen doods-angst verduisterd en *Saifi, de Zwakke*, laat op zijn grafzerk den voorbijganger waarschuwen, dat hij niet juichend opvoer ten paradijze, doch ‘viel tot stof uiteen’. Liefde is schroeiende hartstocht voor deze Oosterlingen, doch zij vreezen dit verteerende vuur. De ondertoon van hun mijmerende wereldbeschouwing, klinkt nimmer vroolijk. Ze kennen alleen het stille geluk der verzonkenheid. De dichter *Rewani* schrijft op zijn eigen zerk:

> Hier rust Rewani, eens der verzen vorst;
> Hij dronk den kelk des doods in dronken dorst,
> Toen sprak God 't heilig eindrijm van zijn leven,
> Zwijmelend zonk de ziel aan Mahmed's borst.

Alleen deze zwijmel der overgave, een duizeling van alles vernietigende rust, kennen de Turksche dichters als vreugde; de rest wordt hun door de nagedachte vergald. Ze voelen de dadendrift niet van den Westerling, ze missen er ten minste in hun poëzie zoowel het getuigenis als de toon van.

Gilgamesj' doodsklacht om Enkidoe is de uitdrukking van een natuurlijken angst voor het niets, in de doodsvrees der Indiërs en Mohammedanen, die Eekhout vertaalde, aarzelt het verlangen naar vernietiging. Het komt mij voor, dat de Nederlandsche dichter, door deze aarzeling getroffen, haar nochtans niet tot persoonlijke ervaring wist te verwerken. Daarom hoort men bij de lezing dezer vertalingen het oorspronkelijke *lied* niet.

Het verslapte tot wel-gevoegd, verstaanbaar, soms sierlijk Nederlandsch zonder wortelen. De *Rubayat*-bewerkingen van *J.H. Leopold*, de *Oostersche kwattrijnen* en *Klassieken-vertalingen* van *Dr. P.C. Boutens* vullen als het ware den rechtstreeks geïnspireerden arbeid dezer dichters aan door in de openbaring eener innige verwantschap, iets te openbaren van hun personaliteit. Ook bij Jan Eekhout voelt men herhaaldelijk contact tusschen vertalingen en eigen lyriek; de aandrift schijnt echter van anderen aard. Hij zoekt zich te fixeeren, doch maakt in werkelijkheid den indruk, zijn dichtergaven te verstrooien over velden, die voor zijn gewas te ruim zijn. Hij blijft echter vrij van de zucht tot genoegelijke aanpassing der groote lyriek van elders bij het bevattingsvermogen van den burgerman, en hij raakt menigmaal de trilling van het origineel, die dan doortrilt in het Nederlandsche gemoed.

Vertalen is niet het maken van Nederlandsche verzen met buitenlandsche teksten voor zich; het veronderstelt allereerst een verwantschap met het vreemde en is in de schoonste gevallen een hartelijk blijk van zulke verwantschap. Dit mist men volkomen in den ‘verhollandschten’ Horatius van Jaap van Gelderen, men zoekt het meestal vergeefs bij C. van Dijk in zijn Tao, men vindt het in vrij hooge mate, wanneer men de bewerking leest, die Jan H. Eekhout vervaardigde van het Gilgamesj-epos, en Willem de Mérode van de Psalmen.

ANTON VAN DUINKERKEN

Dramatische kroniek

Shakespeare, Bredero en Else Mauhs

Het schijnt dat wij dit seizoen weinig vreugde aan Shakespeare mogen beleven: bijkans twaalf en een half jaar na Royaards' opvoering van het Winteravondsprookje heeft het Hamburgsche Thalia-Theater het thans in den Amsterdamschen Stadsschouwburg en elders gespeeld, en het leek mij een uiterst zwakke voorstelling.

Niemand zal ‘The Winter's Tale’ tot Shakespeare's dankbaarste of grootste dramatische werk rekenen, en wat men ook beweren mag: ten tooneele maakt het op den hedendaagschen toeschouwer, met zijn intermezzo, zijn herlevend standbeeld en zijn fantastische verspringing van realisme naar romantiek geen bijster sterken indruk. Misschien zal men het, voor onzen tijd, van den beginne af meer als een sprookje moeten spelen dan èn Royaards, èn de Hamburgers het deden, minder in den beginne als een plechtig drama van jaloezie, en later als een niets dan luchtig landelijk spel; meer als het verhaal van een boozen koning en zijn als door een wonder geredde dochter.

Men zou het wel gaarne eens zien van een troep als de ‘Compagnie des Quinze’, een van de weinige, die men in het hedendaagsche Europa nog zulke hachelijke tooneel-poëzie zou durven toevertrouwen....

Hetzij dat het op de een of de andere wijze vertoond wordt - Shakespeare was een te groot tooneelschrijver dan dat hij zijn Leontes zoo hals over kop en redeloos witgloeiend boosaardig zou laten zijn als de Hamburger hem ons vertoonde.

Eer men zich in den tekst afvraagt ‘What means Sicilia?’ en koning Leontes waarlijk tot razernij raakt, heeft hij, in een van die prachtige snelle karakterteekeningen die slechts Shakespeare

zoo flitsend en scherp kan schrijven, al de phases van argwaan tot woede doorloopen.

Leontes is geen dolleman van den aanvang af: wij voelen nu eenmaal ten tooneele niets voor koningen die niets dan dollemannen zijn, tenzij in draken, en hoe zou men bij zulk een koning de blijvende aanhankelijkheid van een franke en edele vrouw als Hermione verklaren, of wel in zijn lateren inkeer geloof en genoegen scheppen?

Neen, hij is hoogstens een heete natuur, fel en snel in daden, maar ook fel en diep in berouw.

Of meent men dat Shakespeare - die zijn Othello eerst groot geteekend heeft, en hem dan met groote zorg stap voor stap als slachtoffer van de invretende ziekte der jaloezie teekent, om hem tenslotte, als hij zich daar door den moord op Desdemona van verlost heeft, wederom in al zijn grootheid te laten zien - ons hier, in een later en rijper en rustiger werk alleen een jaloerschen wildeman zal voorzetten?

Wie het lust, leze er de tweede scène van ‘The Winters Tale’ eens op na: en als hij in dat kort bestek niet de meesterlijke stijging, tempering en nieuwe stijging der hartstocht in Leontes' karakter ontdekt, verstaat hij de kunst van Shakespeare te lezen niet.

De Hamburger speler was nagenoeg van de eerste minuut af een en al woede, hij was dus Leontes niet. Wat wonder, zijn regisseur had hem, door den tekst te besnoeien, weinig kans op de prachtige schakeering gelaten die hier mogelijk is. Zoo plofte hij later ook neer in een vaag en onovertuigend berouw; zijn Hermione was, wel verre van een kordate, zuivere en sterke vrouw te zijn, een ietwat halfzachte, lijdzame en edel-zachtmoedige verschijning - een vrouw waarmee de vurige Sicilië het geen maand zou hebben uitgehouden, stel dat hij haar getrouwd had - en zoo ging het met ‘The Winters Tale’ als met ‘Othello’: toen het eerste bedrijf was afgeloopen stonden de fundamenten al schots en scheef, en had men de beste hoop verloren.

Er was dan nog kans op een vroolijk schaapscheerfeest. Maar de beer, die te verontschuldigen is omdat er nu eenmaal staat: ‘Exit, pursued by a Beare’, had, als ik mij wel herinner electrische lichtjes in zijn oogen en kwam nog eens extra terug omdat hij zoo een aardig effect maakte, en de Autolycus als Berlijnsche

gladde jongen paste volkomen in de een of andere ‘Dreigroschen-oper’, dat wil zeggen niet in Shakespeare, en daarna wachtte men dan maar af hoe de zaak verder verloopen zou.

Royaards' ‘Winteravond-sprookje’ was zeer zeker niet een van zijn sterkste Shakespeare-opvoeringen; maar ze stond, twaalf jaar geleden, verre boven deze vertooning. Overigens gaf ook een later blijspel, ‘Ehe in Dosen’, geen anderen algemeenen indruk dan dezen: grof, vlot, en van weinig belang.

De gezamenlijke Nederlandsche gezelschappen hebben het, bij de driehonderdvijftigste herdenking van Bredero's geboortedag tot niet anders gebracht dan dat een kleine, meest in de provincie optredende troep ‘De Jonge Spelers’ ze beschaamde, en ‘De Klucht van de Koe’ en ‘Symen’ speelde in den Amsterdamschen Stadsschouwburg, waar men overigens ook lange pijpen rookte en koek at, om de zaak meer glorie bij te zetten, in de pauze.

Men roeide, ten tooneele, met de riemen die men had, en Bredero handhaafde zich ook zoo voor een zaal die zich best vermaakte. Als.... dacht men, en niet als verwijt aan wie er op het tooneel stonden, hier eens vijf, zes, zeven van onze beste acteurs gestaan hadden....

Maar van die vijf, zes, zeven, speelde er een in Lochem, een in Breda, twee in Middelharnis en de rest in Enschede of Maastricht, en dat was de toestand van het Nederlandsche tooneel, en de officieele Bredero-hulde, in den jare 1935. -

Kort daarna zag men Else Mauhs, met het gezelschap ‘Het Masker’, in Bernstein's ‘Espoir’. Een welgemaakt Fransch stuk, maar welk een actrice! Men hoort soms zeggen dat zij te technisch en geraffineerd tooneelspeelt. De drommel hale wie het zegt. Zij speelt groot en klassiek tooneel, zelfs in Bernstein.

Mevrouw Mann-Bouwmeester was toch geen dwaas, toen zij haar den ring schonk, die haar tot onze eerste actrice stempelde, al was zij dat sinds lang! Maar haar spel is zuiver, zeker, en nooit sentimenteel; het doet den toeschouwer geen concessies, het bespeelt hem niet met overgevoelige uitbarstingen of valsch pathos, het is dan voor wie het zoo zien wil, misschien koel. En aan wie er dan in Nederland meer begrip van tooneelspelen mag hebben

dan mevrouw Mann-Bouwmeester en Else Mauhs - dat geldt u, eigenwijze toeschouwer - zou men willen vragen, wat zij meer wenschen dan zulk een rol?

Else Mauhs is van nature tragedienne. Men heeft haar ons nooit in de tragedies laten zien die haar toekomen. 'Espoir' is geen tragedie, het is eenvoudig de geschiedenis van een vrouw van dezen tijd, die een 'grande dame' is, een gelegenheidshuwelijk doet, egoïstisch en tragisch oud wordt en op een goeden avond dat alles tot in al haar vezels beseft en berouwt. De tekst gaat, schijnt mij, nauwelijks boven het burgerlijke geval. Zooals Else Mauhs haar speelt wordt deze vrouw echter, onfeilbaar en meedoogenloos geteekend in ieder detail, van uit haar alledaagschheid tragisch.

En hoe, vraagt men zich af, had zij dan anders moeten leven?

Haar spel, zuiver en goed gesteund door Ko Arnoldi als haar echtgenoot, gaat het stuk ver te boven, zonder het geweld aan te doen. Wanneer men zich de beste rollen van het jaar herinnert ziet men deze, met een ongewone scherpte, scène na scène, tot in de kleinste bijzonderheden.

Het oog is de beste criticus: wat men daarna ook over die scènes redekavelt is van minder belang, de tooneelindrukken die het oog het scherpst bewaart zijn de diepste geweest. En men kan den hedendaagschen toeschouwer niet beter vragen dan zich eens rekenschap te geven van wat hij zich herinnert, en van wat hij aan herinnering nog zièt.

Wat hij zich herinnert aan gevoelsindrukken: dat is meestal vrij vaag; het is persoonlijk en voorbijgaand, en niet vrij van mode en stemming. Maar zijn oog is wijzer dan hij. Laat hij zich eens rekenschap geven van wat hij nog het scherpst zièt, uit de laatste jaren! En hij ziet, ongetwijfeld, in de eerste plaats Else Mauhs, en daarna wat er in onze tooneelhistorie verder van belang is. En indien hij zijn oog niet als eerste rechter erkent maar begint te redeneeren om het te bestrijden en te verongelijken is hij geen goed tooneeltoeschouwer....

J.W.F. Werumeus Buning

Binnenlandsch overzicht

Statenverkiezingen
24 April 1935

De Mussen-partij heeft aanhang van rechts en van links verworven, maar van links het meest. Rechtsche dissidenten zijn meer de zijde van christelijke en van katholieke democratie uitgegaan. Sociaal-democratie en R.-K. Staatspartij hebben betrekkelijk weinig geleden. De communisten boeken vooruitgang. Het zwaarst getroffen zijn liberalen, vrijzinnig-democraten en anti-revolutionnairen. Mussert komt, met 39 Statenleden, de liberalen vooruit. Achter de regeering-Colijn blijken nog slechts 57% van de kiezers te staan; haar behoud is nog alleen in de oneenigheid der 43% gelegen. Zij heeft nog altijd haar bezuinigingsontwerp niet ingediend, maar het is nu elken dag te verwachten. Zij is gestraft grootendeels voor wat zij niet helpen kon, maar toch ook zeker een weinig voor wat zij helpen kon: haar te langzaam tempo.

Gunstig was in de verschijnselen der maand alleen Trip's geslaagde verdediging van den gulden, en de geringe aandrang uit het publiek om België's voorbeeld te volgen. Maar Rotterdam candidaat geworden voor extra-steun. Droevig, maar onvermijdelijk.

C.

Buitenlandsch overzicht

Incidit in Scyllam....
24 April 1935.

Het is nu sinds lang bekend welke eischen Hitler in het onderhoud te Berlijn voor Duitschlands terugkeer naar Genève heeft gesteld: leger van 550.000 man vredessterkte, geen erkenning van de onveranderlijkheid der oostelijke grenzen, wijziging van de grens met Tsjecho-Slowakije, onafhankelijkheid van Oostenrijk in dezen zin dat het vrijheid hebbe zich bij het Duitsche Rijk te voegen; teruggave van koloniën; entente met Engeland.

Sir John is van Hitler's oprechtheid zeer geschrokken, en Engeland moet nu aanzien hoe de wereld den verkeerden weg op gaat. Frankrijk en Rusland naderen elkander meer en meer. Geen oostelijk Locarno? Dan maar wat ouderwetsche alliantiepolitiek in de plaats; Laval zal er voor naar Moskou gaan.

Over Stresa verluidde niet veel, maar wat daar gebeurd was werd duidelijk te Genève, De Fransche ontwerp-resolutie bleek scherper dan verwacht was en werd niet commissoriaal gemaakt, maar (met onthouding van Denemarken) onmiddellijk aangenomen. Een vuist zetten kan Genève wel; namelijk nadat anderen hetzelfde hebben gedaan, die met de vuist ook slaan kunnen....

Macdonald en Simon zijn tot de politiek der intimidatie bekeerd. Dat is het groote feit van de maand; zij zijn overtuigd geraakt dat met Hitler niet te praten valt. Men moet hem den voet zóó dwars zetten dat hij zich bezint; andere taal verstaat hij niet. De Britsche ambassadeur te Berlijn heeft een standje opgeloopen in dergelijke termen, dat Londen er niet op wenscht te antwoorden. Berlijn is volkomen geïsoleerd; en hoezeer men het betreuren mag, men kan niet zeggen dat het onnatuurlijk is. Die van Europa

belangrijke concessiën had kunnen krijgen en dan de zaak bruskeert, moet de gevolgen dragen.

Hongarije, Bulgarije, Oostenrijk vragen nu ook herbewapening; men zal er begin Juni over confereeren. Nieuwste bericht: ‘Turkije eischt het recht op, de Dardanellen ter wille van zijn veiligheid weder te versterken, en is overtuigd dat niemand het dit hoogste recht van zelfverdediging bestrijden kan.’

Naar den afgrond?

België gedevalueerd ter wille van de niet-liquide banken. Een andere verklaring is niet beproefd, bij de stellige wetenschap dat zij niet te vinden was.

C.

Bibliographie

Henri Troyat, Faux jour, - Pion, Paris.

De Jean, die dit verhaal geacht wordt geschreven te hebben, zag zijn vader aanvankelijk in een niet aan de werkelijkheid beantwoordend licht. Zijn neiging tot idealiseeren en het herscheppen van zijn vader tot een object, waaromheen zijn bewonderingsbehoefte zich zou kunnen kristalliseeren, stelde hem in een 'valschen dag'. Deze vader is een groteske dwaas, een sociale en geestelijke non-valeur, speelbal van de enkele nietsnutten uit zijn omgeving, die op hem parasiteeren, een wormstekig zakenman, die zich verslingert aan begoochelingen van winsten, waarvan nooit iets komt, een bluffer en een ongelukkige, wien het vermogen ontzegd bleef zich zelf te zien en de ontoereikendheid van zijn krachten te meten.

Deernis voor den zwakke brengt Jean nader tot dengene, die hem eerst met zijn handels-reizigersvaardigheid had meegesleept en dien hij later, toen hem de oogen geopend waren, afstootte. Zoo eindigt dit verhaal in een verzoenend accoord, een evenwicht van ontbonden krachten, en de schrijver is te prijzen om de helderziendheid, waarmee hij ze blootlegde. Hij reageert daarmee tegen de vooropgezette verbondenheid van vader en zoon, tegen schijn en zelfbedrog, want de zoon is geneigd zich te verhoovaardigen in en door de vermeende grootheid van den vader en deze kan zich vleien met wat hij in den zoon verdienstelijks meent te ontdekken. Maar deze toeleg tot onbekommerde *sincérité*, die uit angst voor zelfverblinding alle andere gewaarwordingen onderdrukt, wordt tot een kramp en zelfamputatie en ontlaadt zich schoksgewijs aan het einde, dat een oplossing is.

Als de vader tot een vod in de modder geworden is drukt Jean hem aan zijn hart. En het verhaal, een grisaille, welke tragi-komische avonturen Guillaume ook doorleve, waarin hij zijn zoon meesleept, eindigt zooals het begonnen is, met het gelaten accent van dat de dingen komen gelijk ze komen moeten en deze Guillaume, triste sire, bleeke hansworst, het eigen lot meebracht.

Van den jonkman, die zich Troyat noemt en een Russisch-Armeenschen naam draagt, onlangs naar het heet tot Franschman genaturaliseerd, is dit een eersteling. En deze roman is zoo rijk en tegelijk zoo sober, de toets is zoo vast, het vermogen tot doorgronden zoo indringend, dat men hem nauwelijks een belofte durft noemen. Heeft Troyat hiermee niet reeds zijn talent verschreven....? Men zou willen weten, wat in deze elementen rechtstreeks uit hem zelf is.

De atmospheer is zeker Russisch, Guillaume is zeker een noordelijke Tartarin. Men overziet het verhaal in de herinnering als een droge-

naaldets, verscholen gevoeligheid en teruggehouden humor, welke als de schrijver dien toegelaten had, de gespannenheid van de lenige taal verzwakt zou hebben, want zulke levens zijn alleen te leven en te beschrijven, indien het afstand nemen, dat de humor onderstelt, vermeden wordt. Maar daarmee dreigt een ander gevaar, dat van verdorring, en hieraan is Troyat niet ontgaan. Wie dit verhaal naast een van Van Oudshoorn legt, wordt zich dit gemis bewust. Men wenscht rondom dit kleine gebeuren meer ruimte, de speling van een levensgevoel, dat er een achtergrond aan spannen en het doorlichten zou, waarmee deze voorvallen vlietende zouden worden, zonder dat de greep van de gevoelige hand, die ze grift, verslappen mag.

Paul Eluard, La rose publique, - Gallimard, Paris.

Eduard is een der voorvechters van het surrealisme geweest; van de groep bleef hij wellicht het dichtst bij den oorsprong. Dit is een bundel raadseltjes in versvorm, heel vrije en natuurlijk niet rijmende verzen. Een uiting van nihilisme in litteratuur, vormloos en grillig. Verschietende complexen als in een kaleidoskoop, onvolgroeide gestalten van menschen en dingen, wonderlijke wezens en onvoldragen gezichten, die van den droom? De ijle branding, die de eilanden van den slaap van de open zee scheidt en daaraan verbindt. Eilanden zijn deze.... gedichten, om ze maar zoo te noemen, verhevelingen boven den spiegel van het bewustzijn, invallen, die zich schier tegelijkertijd uitstorten, misgeboorten van een zich aan alle controle onttrekkend verzonken gebied. Een Atlantis van het verwarde brein, disparate wrakstukken van een verloren wereld, waar het kenvermogen faalt en de gewaarwordingen een eigen kompas behoeven.

‘Tranquilles objets familiers, nous descendrons dans une mine héroique Nous en tirerons les verrous Nous avons fermé les volets Les arbres ne s'élèveront plus On ne fouillera plus la terre On ne nous déterrera pas il n'y a plus de profondeurs ni de surfaces.’

Eluard deelt dezen tekst zonder leesteekens in ongelijke regels in. Hij versplintert de zinnen naar het rythme, waarmee de beelden, die geen vergelijkingen zijn, eenmaal aan de buitenlucht blootgesteld, uiteenspatten en vergenoegt zich een ander maal met de ‘aanteekening’:

‘Des kilomètres de secondes à rechercher la mort exacte.’

Van deze ‘grenspoëzie’, die in zand geschreven schijnt, maar zoo, dat de volgende golf ze, reeds hard geworden, overvloeit en een zoeker, aren later deze bizarre teekens vindend, er de boodschap van een ander geslacht, een ander eiland in meent te herkennen zonder den zin te kunnen ontcijferen, blijft een gevoel van vermoeienis over:

‘De tout ce que j'ai dit de moi que reste-t-il J'ai conservé de faux trésors dans des armoires vides Un navire inutile joint mon enfance à mon ennui Mes jeux à la fatigue Un départ à mes chimères.’

Scherven van eenzaamheids- en vertwijfelings-uitstorting.

Maurice Paléologue, Guillaume II et Nicolas II, - Plon, Paris.

In het mozaiek van de geschriften, die zich bezig houden met de verantwoordelijkheden voor het uitbreken van den oorlog, schikt zich deze

studie van wie gedurende den oorlog ambassadeur van Frankrijk te Sint Petersburg was. In die functie heeft hij naar eigen zeggen vertrouwelijke gesprekken met den tsaar gevoerd. Deze nam daarbij ten aanzien van zijn Duitschen neef geen blad voor den mond. Wilhelm was Nicolaas in vele opzichten de baas. Toen de tsaar 2 November 1894 den troon besteeg was Wilhelm 35 jaar en al zeven jaren keizer. Op grond van dit overwicht spaarde de keizer den heerscher over alle Ruslanden zijn raad niet. Paléologue kan dienaangaande weinig nieuws te berde brengen; de in dit boek afgedrukte brieven zijn wel bekend. Al staan de sympathieën van den schrijver aan den kant van Nicolaas, hij spaart hem maar tot zekere hoogte, noch ziet hij de kwaliteiten van den ex-keizer voorbij. Hij legt vooral diens streven bloot Rusland van Frankrijk weg te trekken.

Het kon niet Paléologue's bedoeling zijn een volledig geschiedverhaal van die jaren te schrijven. De ernstige gebeurtenissen, die toen voorvielen en zich in een oorlog moesten toespitsen, worden door de oogen van de hoogste machthebbers gezien. Zij zagen, wat ze wilden en wat vleiers en andere belanghebbenden hen lieten zien. Naast Wilhelm rijst de bedenkelijke figuur van Eulenburg en over de gestalte van den vermoorden tsaar valt de schaduw van Raspoetin, zooals Alexander III den invloed van een anderen monnik, Jan van Kroonstad, had ondergaan. De sluwe Eulenburg van zijn kant zou zijn meester in de geheimen van kabbala en andere tooverkunsten hebben ingewijd.

Zoo waren er tusschen beide vorsten bij verschillen punten van overeenkomst. Wilhelm noemde zich zelf een willig werktuig in Gods hand; het begrip van Nicolaas aangaande de absolute macht was instinctiever en natuurlijker en tegenover de vraagstukken van judaïsme en Islam, om iets te noemen, stonden ze geheel verschillend. Wilhelm legde voor beide groepen een duidelijke, natuurlijk op politieke overwegingen steunende voorliefde aan den dag. Paléologue verwijt, in verband met de ontwikkeling der dingen na den op Frans Ferdinand gepleegden moord, Wilhelm de Wilhelmstrasse in tegenstelling met de door Bismarck gelaten lessen niet geremd te hebben in haar verblinding voor het Balkangevaar en de persoonlijke begeerten der Habsburgers.

Boeiend, zij het oncontroleerbaar, ofschoon psychologisch verantwoord en op voldoenden afstand van de ‘histoire romancée’, is het relaas over de fameuze ontmoeting bij Bjorkö, waar de keizer den tsaar gebiologeerd en hem het bondgenootschappelijk verdrag zou ontwrongen hebben, dat de alliantie met Frankrijk verried en waarop Nicolaas op aandrang van de verantwoordelijke mannen moest terugkomen. De evolutie van de Europeesche politiek maakt deze dingen actueel. Rusland is opnieuw in het continentale spel getreden. Opnieuw werd het een militaire mogendheid van den eersten rang. Sowjet- of een door een alleenheerscher geregeerde staat, het jaagt dezelfde buitenlandsche belangen na. De door gemeenschappelijk gevaar ontketende stroomen vinden de beddingen van voor-oorlogsche militaire verdragen. Opnieuw spant het tusschen Rusland en Japan. Paléologue schenkt vooral aandacht aan den druk, door Wilhelm op den tsaar geoefend om hem in dien oorlog te drijven en, later, om de krijgsverrichtingen voort te zetten. ‘Aarzel niet je forten aan Weichsel en Njemen te ontmantelen.’

En een ernstige klacht tegen Wilhelm is, dat hij niets deed om het

leven van den Tsaar te redden, toen deze door de sowjets gevangen genomen was, en dat de keizer zich na 16 Juli 1918 van elk protest onthield.

H.v. L.

J. Kuypers en Dr. Th. de Ronde (Met medewerking van Dr. J.G. M. Moormann en D. Wouters), Onze Litteratuur in Beeld. - De Sikkel, Antwerpen - N.V.P. Noordhoff, Groningen.

Dit boek is een heel aardige verrassing. ‘Onze bedoeling, zegt de inleiding, was de ontwikkelingsgang van de literatuur levendig en treffend voor te stellen aan de hand van een aantal portretten, afbeeldingen van handschriften, miniaturen, titelbladen, illustraties e.d. Aldus wordt de geschiedenis van de letterkunde een levend geheel dat in volkomen aanschouwelijkheid voor ons oprijst’. Een ruime keus van documenten werd ontleend aan de geschiedenis, de boekenwereld, de beeldende kunsten. En aldus hebben de verzamelaars hun doel bereikt, door de eeuwen heen onzen volksaard uit de veelheid der verschijnselen naar voren te brengen. Een boek dus dat de gestalten en de gebeurtenissen van de Nederlandsche beschavingsgeschiedenis waarachtig levend voor onze oogen stelt. Een lijvig commentaar licht de illustraties toe, en het geheel bestrijkt de Middeleeuwen, de Renaissance en de moderne tijd tot heden, en zelfs Friesland en de Zuid-Afrikaansche letteren zijn niet vergeten. Met documenten uit zeer verschillende tijdperken tegenover elkaar te stellen hebben de auteurs jong en levendig werk verricht. Zoo zien wij illustraties van Gustaaf van de Woestijne en van Fokko Mees voor Reinaert de Vos in het hoofdstuk der Middeleeuwen, en ook tooneelen uit moderne vertooningen van *Mariken van Nieumeghen* en *Lanseloet van Denemarken* naast oude houtsneden en manuscripten van het abele spel. Er zijn afbeeldingen van kerken, kasteelen, binnenhuizen, schilderijen van Breughel en Frans Hals, binnenzichten uit raadhuizen en museums, schouwburgen, en tot zelfs de aardsvaderlijke trein van Brussel op Mechelen van 1835. Wij kunnen niet anders dan hier een greep te doen uit die menigvuldige en zoo belangwekkende illustraties. Laat ons eens zien naar de Vlaamsche Romantiek. Aandoenlijk is daar het eerste nummer van *Vlaemsch België*, het eerste Vlaamsen dagblad van 1844, met Conscience's *Graef Hugo van Craenhove* als feuilleton. Er zijn typische titelbladen uit die tijd, o.m. van Theodoor van Rijswijck's *Eigenaerdige Verhalen* (1837). Maar vooral de portretten zijn kostelijk, en geven een merkwaardigen retrospectieven kijk op al de pionniers der Vlaamsche Beweging. Het jeugdportret van Jan van Beers met zijn jonge bruid, thans in het Museum van Letterkunde te Antwerpen, is een meesterstuk van zoete Schubertiaansche romantiek. Typisch ook het portret van Rosalie en Virginie Loveling dat moet zijn uit de jaren '50. Naast de meest gevulgarisserde portretten zijn er ook minder bekende beeltenissen zooals dat van Gezelle rond 1860 en dat der broeders Verriest in het jaar 1858. Een groote verrassing is een jeugdportret van Max Rooses, pikzwart als een carbonaro. In de moderne letteren zal men dankbaar zijn voor de beeltenis van veel typische figuren, waaronder een portret in ijzerdraad van

F. Toussaint, een geestige schets van Maurice Roelants door Tytgat, een bijžonder geslaagde Marnix Gijsen door Albert Servaes met dit sympathiek commentaar van het slachtoffer: ‘Harde les van moraal: zoo ernstig, zoo degelijk, zoo wijs en vroom heeft een goede vriend mij willen zien. Dwaas, lichtzinnig, onwijs en onvroom ben je. Lijk op je portret, jongen!’ De geschilderde portretten van Walschap met een Schillerkraag en van Lode Zielens zijn minder geslaagd. Maar de kroon spant de groep van de stichters van *Van Nu en Straks*: Van Langendonck die er uitziet als een detectieve der jaren '90 (dienst van Lépine), Vermeylen als een jonge rabbijn, Cyriel Buysse met zijn knevel en zijn hoedje als eere-voorzitter van de Moedige Wielrijders van Nevele, en Emmanuel de Bom, jong en uitdagend met een antiek lorgnet en een monumentale das.

In een volgende uitgave, die wij aan de opstellers van harte gunnen, zouden wij ook de portretten willen zien van Victor dela Montagne (onbegrijpelijk dat men dien vergat)!, Mej. Belpaire, André de Ridder, Paul Kenis, Eug. de Bock, Dr. G. Schamelhout (onvermoeibaar strijder voor Vlaamsche cultuur en steunpilaar van *Van Nu en Straks*!) Jan van Rijswijck zoon, de groote volksredenaar en, - waarom niet? - de drie van den Rütli-eed: Louis Franck, F. van Cauwelaert en Kamiel Huysmans! De auteurs bezigen in hun commentariën de nieuwe spelling, waarbij zij echter m.i. te ver gegaan zijn door teksten van Conscience, Tony Bergmann e.a. in die schrijfwijze weer te geven. Om logisch te zijn hadden zij dan hetzelfde moeten doen met een brief van Betje Wolff. De photographische illustraties zijn voortreffelijk. Twee errata: het gezicht op Antwerpen (hoofdstuk III, pl. 4) is niet van 1555; het moet geschilderd zijn tusschen 1518 en 1540 toen op O.L. Vrouwe toren de uurplaat is aangebracht die op het schilderij nog niet te zien is. Ernstiger vergissing: in hoofdstuk IV, pl. 9 wordt een portret van Cornelis Tromp (door een in 1647 geboren schilder) voor een Maarten Tromp gegeven!

A.C.

Stemmen uit de redactie

Periculum in mora.

- Dat Rotterdam Antwerpen als mededingster in den strijd om de Rijnvrachten niet kan verdrijven mag voor onze havenstad jammer zijn, ieder weldenkend mensch zal het feit zonder zinloos klagen aanvaarden. Den Rotterdammer wordt dit bovendien nog vergemakkelijkt door het besef van den onloochenbaren natuurlijken voorsprong, die zijn stad op Antwerpen als Rijnhaven bezit. Die voorsprong - directe ligging aan den Rijn en korter en gemakkelijker verbinding met de zee - zal zich ten slotte uiten in een lageren vrachtprijs of hoogere winstmarge bij zeewaarts vervoer over den Waterweg in stede van over de zgn. tusschenwateren en de Schelde. Geen wonder dan ook, dat Antwerpen poogt dit verschil zoo gering mogelijk te doen zijn. Tot zooverre over en weer geenerlei reden tot beklag.

Een eenigszins ander aanzien verkrijgt het Antwerpsche streven tot vergrooting van haar aandeel in het Rijnvervoer evenwel wanneer men de daartoe gebezigde middelen beschouwt. Dat de havengelden, in beide steden autonoom vastgesteld, in Antwerpen belangrijk lager zijn dan in Rotterdam, kan nog als een maatregel van geoorloofde concurrentie worden gebillijkt, dat van de dubbele devaluatie van den Belgischen franc wordt misbruik gemaakt om de conventioneel vastgelegde loodsgelden over Antwerpen een fractie te doen bedragen van die over Rotterdam valt al moeilijker goed te praten, doch de instelling, in 1932, der Rijnvaartpremies voor vervoer van verschillende producten, wanneer dit vervoer over Antwerpen plaats vindt, kan onmogelijk anders dan als onduldbare poging tot dumping worden gewaardeerd. Nederlandsche reactie hierop, door compenseerende premies bij vervoer over Rotterdam, is hier niet alleen alleszins gerechtvaardigd, zij is als herstel van kunstmatig

verstoord evenwicht voor het behoud van den Rotterdamschen Rijnhandel bovendien dringend geboden. Van Rotterdamsche zijde is daarop dan ook - terecht - met veel klem bij onze Regeering aangedrongen, tot nu toe echter zonder resultaat. De Regeering delibereert en laat inmiddels het Nederlandsch Saguntum vergaan. Waarom dit uitstellen van een maatregel die, reeds veel eerder gepast, thans, na de jongste devaluatie van de Belgische munt, even onvermijdelijk als spoedeischend is geworden? Maakt de Minister van Financiën bezwaren tegen den nieuwen last, die de toe te kennen compensatie-premies op 's Rijks schatkist ongetwijfeld zullen leggen? Het is, gezien de enorme belangen, die hier op het spel staan, haast ondenkbaar. Vreest men dan soms Belgische tegenweer in den vorm eener verhooging der Antwerpsche premies? Ook dit klinkt nauwelijks aannemelijk. Niet dat Antwerpen er niet reeds mede heeft gedreigd, maar de poging tot intimidatie was té duidelijk, en de redeneering té averechtsch om dit dreigement ernstig te kunnen nemen. Door de devaluatie van den Belgischen franc, zoo wordt ons uit Antwerpen voorgehouden, is de stimuleerende werking der Belgische premies, die natuurlijk in francs zijn bepaald, voor buitenlandsche inladers aanzienlijk verminderd (Over het evenredig voordeel, gelegen in de nu relatief lagere loods- en havengelden, glijdt Antwerpen argeloos heen). Dus dreigt ernstig gevaar voor de Antwerpsche Rijnvracht en is verhooging van de premie dwingend geboden. Toch is België bereid daartoe voorloopig niet over te gaan *tenzij*.... ja tenzij een maatregel van Nederlandsche zijde het ‘evenwicht’ nog verder komt verstoren. Het lijkt ons uitgesloten, dat een dergelijk potsierlijk betoog in den Haag eenigen indruk zoude kunnen maken. Wij wenschen geen protectie van Rotterdam boven Antwerpen, doch slechts herstel van de natuurlijke concurrentie-verhoudingen. En dit herstel is slechts te bereiken òf door afschaffing van de Belgische premies en egalizeering der loodsgelden òf (op een kunstmatig niveau) door een Nederlandschen compenseerenden toeslag. Het eerste is ons liever en voor beide landen minder kostbaar, maar wij mogen niet schroomen, als België dien‘terugkeer tot de natuur’ niet aanvaardt, onverwijld tot kunstmatig herstel van het natuurlijk evenwicht onze toevlucht te nemen.

Versobering of Hervorming?

- Voorzoover het bezuinigingsontwerp de kosten van het onderwijs wil verlagen door vermindering van het aantal scholen, beperking van subsidies, verlaging van salarissen, opheffing van leerstoelen of concentratie van opleidingen, kan men er moeilijk bezwaren van principieelen aard tegen aanvoeren. Er zal waarschijnlijk veel te loor gaan, wat iedereen graag behouden had gezien; er zullen wellicht maatregelen worden genomen, die beter achterwege hadden kunnen blijven en andere worden nagelaten, die doeltreffender zouden zijn geweest; menigeen zal zich teleurgesteld kunnen gevoelen of in zijn bestaan bedreigd; echter zal niemand, die het hoofd koel houdt en de zaken ook dan nog objectief kan bekijken, wanneer ze hem zelf aangaan, zich verantwoord kunnen gevoelen, op deze gronden de regeering tegen te werken, nu zij op het stuk van bezuiniging doet, wat ze steeds beloofd heeft en wat velen reeds eerder van haar hadden verwacht.

De toestand wordt echter anders, wanneer men in het bezuinigingsontwerp regelingen aantreft, die, terwijl ze slechts in een verwijderd en onzeker verband met de nagestreefde vermindering van openbare uitgaven staan, een wezenlijk ingrijpen in de organisatie van het onderwijs beduiden. Zoo iets komt voor: de voorstellen tot reorganisatie van het H.B.S.-onderwijs, die culmineeren in de mogelijkheid van een verlicht eindexamen en van het stellen van zekere minimum-eischen voor bepaalde studierichtingen, zijn er sprekende voorbeelden van.

Tegenover zulke bepalingen neemt de staatsburgerlijke bereidwilligheid en offervaardigheid een einde. Want dit is geen eerlijk spel meer. Men kan over de bedoelde voorstellen zelf denken, zooals men wil, maar voor- en tegenstanders zullen moeten erkennen, dat interne onderwijskwesties van vrij ingrijpenden aard niet kunnen en mogen geregeld worden als onderdeel van een alle diensttakken omvattend bezuinigingsvoorstel. Het is uitgesloten, dat de volksvertegenwoordiging aan de nieuw ontworpen regelingen de aandacht zal wijden, die ze verdienen en die ze zouden hebben genoten, wanneer ze als bestanddeel van een wet op het M. en V.H.O. aan de orde waren gesteld. Het staat dus te vreezen, dat onder den dekmantel der bezuiniging dingen zullen worden binnengeloodst, waarvan men (mede in verband met de zeer onduidelijke toelichting, die er op gegeven

wordt) de draagwijdte in het geheel niet kan overzien en waarin tal van verrassingen verborgen kunnen liggen. Tegen deze handelwijze lijkt protest gerechtvaardigd. Het Ministerie van Onderwijs doe van tweeën een: op het bestaande onderwijssysteem bezuinigen of nieuwe vormen scheppen; maar het vermomme zijn hervormingen niet als versoberingen.

Discrediet der Deskundigheid.

- Onomwonden stelde Verwey in zijn toespraak over *Het lezen en schatten van gedichten* het discrediet der hedendaagsche letterkundige kritiek vast, volgens zijn meening het gevolg van een tekort in aandacht. ‘Of men het verleden beschouwt of het heden ordent of de toekomst voorbereidt, achter al dat werk moet altijd een aandacht staan, die zichzelf geen achteloosheid vergeeft, die geen oppervlakkigheid duldt, die zich onvoorwaardelijk weggeeft aan zijn onderwerp en zijn doel.’ Gegeven deze onmisbare aandacht, kan er echter een letterkundige kritiek ontstaan, die de academische voorstelling der Nederlandsche traditie gunstig beïnvloedt en voor onderdeelen zelfs afdoend verandert. ‘Een frons van Potgieter was voldoende om de plaats van Cats, een spot van Multatuli om die van Bilderdijk te wijzigen.’

Is de heden daagscheletterkundige kritiekbij het lezende publiek in discrediet, het ligt minder aan de onderlinge tegenstrijdigheid der meeningen van verschillende beoordeelaars, dunkt ons, dan aan de omstandigheid, dat de lezer geen samenhang ziet tusschen het oordeel van den criticus over één bepaald boek en het oordeel van denzelfden criticus over de Nederlandsche traditie in haar geheel. De moderne beoordeelaar stelt zijn ‘persoonlijkheid’ tot norm; Verwey liet niet na, te glimlachen, toen hij terloops hierover sprak. De ‘persoonlijkheid’ confronteert zich met een andere ‘persoonlijkheid’, het overblijfsel aan objectiviteit kan niet gering genoeg zijn. Tusschen den academicus en den litterator is in ons land, behalve de natuurlijke tegenstelling, waarvan het verschillende doel der twee de oorzaak is, nog een kunstmatige tegenstelling ontstaan door de fictie, dat alle geleerdheid onder alle omstandigheden aan de bezieling van een criticus zou schaden. Wetenschap wordt als een zerk op de inspiratie beschouwd. Vandaar de overschatting der zoogenaamde ‘waarden

van onzen tijd', de onderschatting van het historische, dat algemeen als het onherroepelijk voorbije geldt. Ons beperkt taalgebied dwingt tot een betreurenswaardige zuinigheid in het uitgeven en herdrukken van klassieke schrijvers, maar dat Vondel, Bilderdijk en Breeroo achtereenvolgens werden herdacht zonder dat eenige criticus der jongere richting meer dan een vluchtig en beroepsmatig dagbladartikel aan een hunner wijdde, zonder dat ook een enkel uitgever moeite deed, een werk of werkje van dezen aard in zijn fonds te bekomen, wijst op een 'discrediet der deskundigheid' in de kringen, waar men zich voor 'levende litteratuur' interesseert. Dit discrediet veroorzaakt wel mede het andere, waarop Verwey wees. Zoolang de criticus zich tevreden stelt met een gebrekkige, onstelselmatige eruditie, is hij tot aandachts-ziekte, die Verwey bij hem waarnam, als het ware gepraedisponeerd. Men kan aardige dingen over Marsman schrijven zonder Maerlant te hebben gelezen en men kan Slauerhoff karakteriseeren zonder ooit Vondel te hebben opgeslagen, men schrijft dan echter langs de litteratuur heen, maakt er in het beste geval litteratuur bij, maar verwachte geen academisch -, zelfs geen particulier crediet. Dit wordt alleen gegeven als er een zekere cultureele solventie verzekerd kan worden. Hier schort het te zeer aan.

Marchant's verweer.

- De heer Marchant heeft de behoefte gevoeld, zich onverwijld te verweren tegen al den laster, die in verband met zijn overgang tot de R.K. Kerk over hem is uitgestort en tegen al de verwijten, waarmee men hem overstelpt, omdat hij zijn bekeering zoo lang geheim hield. Het is geen erg indrukwekkend geschrift, waarin hij het doet. Het is niet vrij van contradicties en het draagt in menig duistere zinswending (kan men iets onduidelijker uitdrukken, dan in de passage over de verborgen qualiteiten op blz. 11 geschiedt?) de sporen van de haast, waarmee het in elkaar is gezet. Het is wat al te vol van het traditioneele enthousiasme van den renegaat: de schrijver is overtuigd, dat in het kerkgenootschap, waarin hij nu is opgenomen, een absolute toewijding en zelfverloochening bestaat en eenzelfde opofferende liefde jegens elken medemensch en hij kan slechts medelijden gevoelen met ieder, die nog ronddoolt

in de duisternis. En ten slotte zijn de argumenten, die de gevolgde handelwijze moeten verdedigen, toch wel heel weinig overtuigend. Als men klaar is met de lectuur, weet men zelfs niet recht, waarom de heer Marchant nu eigenlijk geen minister meer is; als men hem bij zijn woord neemt, is hij afgetreden als minister, omdat hij heen is gegaan uit den Vrijzinnig Democratischen Bond en is hij reeds hierom heengegaan uit den Bond, omdat hij het niet in overeenstemming achtte met de beginselen van de Partij, dat men informeerde naar zijn geloof; het schijnt dus, dat hij even goed als minister zou zijn afgetreden,wanneer hij niet Katholiek was geworden en de heeren Joekes en Kranenburg hem niettemin hadden gevraagd, of hij het was.

Veel uitwerking zal dit geschrift wel niet hebben. Wie den heer Marchant voor een eerlijk man houdt, heeft hem nooit ignotele motieven toegedicht en wie hem van leelijke dingen verdacht heeft, zal dit wel blijven doen. Hoogstens zal men zeggen, dat hij de Katholieken dan toch zeker wel onbewust bevoordeeld heeft, want met deze restrictie mag men tegenwoordig iedereen allerlei slechts in de schoenen schuiven.

Overigens kan men den heer Marchant slechts erom bewonderen, dat hij den moed heeft gehad, van meening te veranderen; men wordt nu eenmaal meer algemeen gerespecteerd, wanneer men eenmaal aanvaarde beginselen, zij het ook zonder zelfcritiek, door dik en dun heen blijft vasthouden, dan wanneer men voortdurend bereid blijkt, zijn vroegere opvattingen te herzien en, zoo noodig, te verwerpen.

Waarom die verwerping in dit geval zoo laat gekomen is, blijft echter weer raadselachtig. Leven de Katholieken (zooals op blz. 29 te lezen staat) werkelijk zoo geisoleerd in onze maatschappij, dat een uit den studietijd dateerende neiging tot hun wereldbeschouwing eerst door de ambtelijke relaties van de laatste jaren tot voldoende ontwikkeling kon komen? Moet men werkelijk een ministerszetel bestijgen, om de poort te ontwaren, die de Kerk steeds voor haar afgedwaalde schapen open houdt?

Spellingwee.

- De voorstanders van de spelling-Marchant volharden in het negeeren van de moeilijkheden, die de kunstmatige afschaffing van het woordgeslacht in het leven heeft

geroepen en schieten daarbij op niet onvermakelijke wijze hun doel voorbij. Jarenlang hebben de vereenvoudigers ons voorgehouden, hoe dwaas het toch was, te schrijven, dat men op *den* en tegelijkertijd te zeggen, dat men op *de* stoel zat. Wat er nu echter van te denken, wanneer men een hooggeleerden vereenvoudigenden linguist, een door hem zelf opgesteld geschrift voorlezend, duidelijk 'op *den* duur' hoort zeggen, terwijl hij 'op *de* duur' geschreven heeft? Geraken de vereenvoudigers nu zelf in de slavernij van den regel, die zij altijd zoo hebben verfoeid? Zij schrijven braaf 'in de avond' en, als ze bij het onderwijs betrokken zijn, zullen ze in staat zijn, het iemand als fout aan te rekenen, wanneer hij 'in den avond' heeft geschreven. Wanneer ze echter met beschaafde intonatie het woord voeren, zal men ze nooit anders dan 'in den avond' hooren zeggen.

Intusschen schrijven de leerlingen van onze middelbare scholen met steeds sterkere consequentie over het middelpunt der cirkel en de hoogte der driehoek en nog geen vereenvoudiger heeft kunnen uitleggen, wat men hiertegen zou kunnen doen. Tenzij hij zich beriep op den dooddoener van het Algemeen Beschaafd.

Prinses Turandot
Een chinoiserie in vijf acten
Vrij bewerkt naar het tragi-comische sprookje van Carlo Gozzi[1)]
door Jan Engelman

PERSONEN:

KALAF.
ALTOEM, keizer van China.
TIMOER, koning van Astrakan.
BARACH, gouverneur van Kalaf.
DE PRINS VAN SAMARKAND.
ISMAEL, gouverneur van den Prins van Samarkand.
LAO PEI, mandarijn en kanselier van China.
JAN KLAASSEN, secretaris van Altoem.
PING, opper-eunuch.
PONG, gouverneur der pages.
DOCTOREN.

1) >Venetiaansch schrijver (1720-1806), voor zoover ik kon nagaan de eerste die het sprookje van Turandot voor het tooneel bewerkte. Hij was een berooid edelman, die aanvankelijk aan den kost trachtte te komen door als ruiterofficier in Dalmatië te dienen, doch later hanteerde hij de pen en ging o.a. met vinnige satiren Goldoni te lijf. Hij verweet Goldoni verwaarloozing van de volkskracht in den schouwburg en streefde naar een veredeling van de Venetiaansche Comedia dell' arte. De fantastische, romantische aard van zijn stukken hebben in hun tijd Goethe en Schiller bekoord. De laatste bewerkte Turandot in een blanke-verzen-vertaling, waarbij Von Weber muziek schreef. Puccini componeerde een Turandot op een tekst in drie bedrijven van Giuseppi Adami en Renato Simoni. Ook Karl Volmüller schreef een Turandot, waarbij Busoni muziek componeerde. Ik koos den vorm van een speelsche ‘chinoiserie’ en volgde in de groote lijnen de handeling van Gozzi's tragi-comedie. Deze Nederlandsche bewerking werd door het Groningsche Studenten Corps Vindicat Atque Polit opgevoerd op 19 en 21 October 1934, als uitgesteld lustrumspel. E.

PERSONEN:
PRINSES TURANDOT.
ADELMA.
ZELIMA.
SCHIRINA, vrouw van Barach.
EEN PAGE.
PALEISWACHTERS, EUNUCHEN, BEULEN, MANDARIJNEN, NEGERS.

Eerste acte

Voor den met porcelein versierden muur van Peking, die zich op den achtergrond bevindt. In het verschiet de stad. In het midden van het bovenste gedeelte van den muur is een opening, waardoor men het bovenlijf aan de buitenstaanden kan vertoonen. Daaronder bevindt zich, op een verhooging, een reusachtige gong. Op den muur zijn palen gezet, waaraan de schedels en de afgehouwen hoofden van terdoodgebrachten zijn bevestigd. Het voorplan is een plein. Links en rechts een rondboog van een galerij. Door den rondboog ziet men een logement. Als het doek wordt gehaald gaat de zon met rossen gloed onder. Bij de gong staat de mandarijn Lao Pei en slaat er driemaal op. Iets lager, onbewegelijk op een rij, de paleiswachters. Links en rechts uit de galerij en via de trap over het voetlicht stroomt het volk van Peking toe, waaronder Barach.

Eerste tafereel

De mandarijn Lao Pei, Barach, het Volk

HET VOLK:

(in koor)

Ho zje wang tze!
Ho zje wang tze!
Turandot! Turandot!
Vliegen der arenden
Weedom der barenden
Heil Turandot!
Heil Turandot!

BARACH:

(in Perzische kleeding, rechts op het voorplein)

O duistre vrouw! O nacht van onheil en tempeesten!
Wie zal uw prooi zijn en de prooi dier zwarte geesten?

HET VOLK:

(in koor)

Vliegen der arenden
Weedom der barenden
Heil Turandot!
Heil Turandot!

LAO PEI:

Hoort, volk van Peking, Turandot is bloesemrein, maar huwen zal zij en den man gegeven zijn in wien verstand en liefde's waanzin niet meer strijden.

BARACH:

Het raadselspel, het zinloos dooden, zinloos lijden!

LAO PEI:

Wie tot haar vragen zonder feil den sleutel vindt verwerft een keizerskroon en wordt voor goed bemind.

Den prins van Samarkand, lichtzinnig, zag ik falen: hij sterft door beulshand, eer de maangodin zal dalen.

HET VOLK:

(in koor)

Zijn euvelmoed, zijn hoon!
Een bijlslag zij het loon!
Pu-Tin-Pao, nimmer heul!
Pu-Tin-Pao, roept den beul!

Tweede tafereel

Dezelfden. De Prins van Samarkand
Beulsknechten verschijnen boven voor de opening met den prins van Samarkand, gansch in het wit. Het volk dringt op. De paleiswacht verspert den weg. Gedrang, tumult, hulpgeroep.

HET VOLK:
Pu-tin-Pao, nimmer heul!
Pu-tin-Pao, roept den beul!
Ziet den prins van Samarkand!
Geen genade! Wreekt het land!
De zon ziet rood!
De dood is groot!
Heil Turandot!
Heil Turandot!

BARACH:
Het volk is wreed, maar wreeder Turandot's geweld.
De prins is schoon en draagt zijn noodlot als een held.
Zoo zou ook Kalaf, trof het lot hem, zijn gestorven
voor uwe schoonheid, Turandot, zoo diep bedorven.
Wien koningsbloed met felheid door de aadren raast
verdraagt geen neerlaag en zijn blinde jeugd maakt haast.

HET VOLK:
Pu-tin-Pao, zweven der arenden
Pu-tin-Pao, weedom der barenden
Pu-tin-Pao, nimmer heul!
Pu-tin-Pao, roept den beul!
Ziet den prins van Samarkand!
Geen genade! Wreekt het land!
De zon ziet rood!
De dood is groot!
Heil Turandot!
Heil Turandot!

De prins van Samarkand wordt weggevoerd. Ook Lao Pei gaat heen, na driemaal op de gong geslagen te hebben. De paleiswacht drijft het volk uiteen. Barach blijft rechts onder de galerij achter. In de verte steeds flauwer het tumult. De maan komt op. Zachte fluitmelodie.

BARACH:
Wat ook verandert, 't volk blijft eender door de eeuwen:
het zal om brood en spelen altoos blijven schreeuwen.
Ik kan 't niet aanzien, dat men offert voor gespuis
het bloed van prinsen, ik wil vluchten in mijn huis
het leeg rumoer en in Schirina's zachte armen
vergeten wat ik zag door liefde en erbarmen.

(gaat naar links)

Maar wat is dat? Wie komt zoo laat mijn drempel af?
Een jongeling rank en schoon, met reiszak en met staf.

Derde tafereel

Barach en Kalaf

KALAF:

(gekleed als Tartaar, komt uit het logement links achter de galerij. Speelt op het voorplan).

Den goden dank! Ik kreeg hier meer dan ik kon wenschen.
Zoo heeft ook Peking, bij Chineezen, goede menschen.

BARACH:
Bedriegt de maan mij?

(hij kijkt Kalaf scherp aan en treedt nader)

Kalaf!! Prins! Maar leeft gij dan?

KALAF:
Ik duizel.... Barach. Gij? En niet te Astrakan?

(zij omhelzen elkaar)

Doch zwijg, ik bid u, mijn verrader zal niet slapen
en vinden wie ontkwam de woede der Satrapen.
Wat bracht u hier?

BARACH:
De gunst der goden, neem ik aan.
Herinner u den dag, van jammer volgedaan,
toen onder Astrakan's geduchte vestingwallen
ons leger deinsde, met uw keurkorps en vazallen.
'k Zag den tiran van Teflis woeden, hoog te paard,
geweldig om zich houwen met zijn suizend zwaard
en wie niet omkwam vlieden, in paniek verspreiden.
Ik vluchtte mee, gewond, ik kon mijn paard nog rijden
tot in de oorlogsstad, waar een kornet mij zag
en schreiend riep: gij waart gebleven in den slag,
mèt koning Timoer, onzen koning, uwen dapp'ren vader.
'k Reed spoorslags naar 't paleis - de vijand kwam al nader -
om koningin Elmaze, op dat wreed gerucht,
voorzichtig aan te manen tot een snelle vlucht.
Helaas! Zij was al heen. 'k Hield alles nu verloren,
'k zei Astrakan vaarwel, ik gaf mijn paard de sporen, -
den vijand op mijn hiel, zwierf ik van stad tot stad,
verschooierd als een man die huis noch have had.
Verkleed als Pers ontwaarde in eindlijk Pekings tinnen,
ik vond er arbeid, brood, plezier en mag er zelfs beminnen:
een koopmansvrouw, die, pas haar echtvriend in het graf,
mij, mèt haar hart, de leiding van haar zaken gaf.
Ik heet hier Hassan, kan de vroegre glorie niet vergeten,
maar schik mij, omderwille van mijn leven en het eten.
Hoe geef ik van mijn vreugde en ontroering blijk,
Prins Kalaf, dien ik waande in het schimmenrijk?

KALAF:
Stil, noem mijn naam niet, zelfs de muren hebben ooren!
Toen wij bij Astrakan het groot gevecht verloren
zijn vader, moeder en ikzelf in haast gegaan -

de kroonschat bij ons en met boerenkleeren aan -
't gebergte in. O Barach, wie schetst ons ontberen!
Hoe bitter kan de kans ook voor een koning keeren.
Diep in den Kaukasus, in onze looverhut,
zijn wij een nacht tot op het hemd toe uitgeschud
door roovers. Ach, ik moest bij 't liederlijkste jouwen
voor 't eerst, na mijn geboort', mijn moeder naakt aanschouwen.
Men liet ons 't leven, maar ook hitte, honger, dorst
die pijnigt als een lemmet in d'ontbloote borst.
Door goden en door menschen om het zeerst verlaten,
hoor 'k mijn doorluchte ouders over zelfmoord praten;
ik zie mij, eindlijk aangeland in Jaïks steê,
de hand ophouden aan de deur van een moskee.
Totdat de vorst van Teflis, die weer bij geruchte
uit Jaïk hiervan hoorde, ons ook dáár deed vluchten.
Men zòcht ons, dingend naar den uitgeloofden prijs:
ziedaar d'onttroonde koningen opnieuw op reis.
Wij zwierven voort, tot in het land der Karasanen,
ik diende koning Keicobad, het meest met tranen
heb ik als tuinman bloemen in zijn hof besproeid.
Maar eens, o wonder, toen ik doodelijk vermoeid
terneer lag in mijn tent, zag door het koele doomen
des blauwen avonds ik prinses Adelma komen.
Dien nacht vond daar een zwerver laafnis voor zijn dorst:
't was in een meisjesschoot en aan een prille borst.
Maar tè kortstondig, lacie, 'k hoorde een noodklok kleppen
den dag nadien, 'k zag bataljons van ruiters reppen
in wolken stof en voetvolk waap'nen tot den kruin.
't Rumoer vervulde al de lanen van mijn tuin.
‘De Mantsjoes zijn in 't land’, zoo klonken wilde kreten.
Zij wònnen! 't Was wéér vluchten, achternagezaten
door woeste benden werd Adelma niet ontzien....

BARACH:

Afschuwelijk! En wat geschiedde u nadien?

KALAF:

Ik kwam in Berlas, met mijn vader en mijn moeder,
ik had géén keuze, werd een eerzaam geitenhoeder,
en eindlijk liep de wind naar beter streken om.
Terwijl mijn beesten graasden stoof de kleurge drom

van 's keizers jachtstoet door geploegde najaarskluiten,
verloor den lievlingssperwer, dien ik wist te fluiten
en aanstonds terugbracht naar het keizerlijke hof.
'k Beviel den heerscher, die mij ophief uit het stof,
mijn ouders deed verzorgen in zijn hospitalen,
voor mij een paard, een beurs en kleederen liet halen.
'k Dacht: nu of nooit, kom, ga ik met mijn ster alleen!
In één galop reed ik van daar naar Peking heen.
'k Wil onder valschen naam in Altoems leger vechten,
tot 'k op mijn beurt den schurk van Teflis weet te knechten.
De stad is vol als voor een groot godsdienstig feest,
maar in dàt huis daar ben ik onderdak geweest,

(hij wijst naar de herberg links)

verzorgd door eene vrouw, zoo welbespraakt als vriendlijk,
goed in haar vleesch en proper, zij het niet aanzienlijk.

BARACH:
In gindsche herberg? O Prins Kalaf, welk een eer!
Het is *mijn* huis, de vrouw Schirina, *ik* haar heer

(buiging).

KALAF:
Is 't waar? Mijn compliment, gij hebt wel goed gekozen,
zij is charmant en frisch als dauw op morgenrozen.
Maar kom, behoed door 't duister wil ik stadwaarts gaan
en mij straks scharen onder keizerlijke vaan.

BARACH:
Neen Prins, blijf hier, gij zoudt wat gruwelijks aanschouwen,
een plaag des lands....

KALAF:
Kan ik niet op mijn zwaard vertrouwen?

BARACH:
Maar hebt gij nimmer dan van Turandot gehoord,
des keizers dochter, die niet deinst voor prinsenmoord,
voor niet dan meisjesgrillen heldenbloed laat vloeien?

KALAF:
Met fabels van het plebs kan ik mijn geest niet moeien.

BARACH:
't Is bittre waarheid, Kalaf, want een valsch godin
schiep haar, bij 't schoonste lijf, wreed als een tijgerin.
Tuk op haar maagdom, is zij een dier vrije vrouwen
die 't êelst en eerbaarst koningskind niet willen trouwen.
Bezeten van een vreemden, onverklaarbren haat,
schuwt zij de seks des mans als was dat giftig kwaad.
Haar vader draagt den last van die vergroeide lente,

want hij kreeg oorlog met de wulpsche pretendenten,
versloeg hen weliswaar, maar had toch zijn bekomst
van 't nutteloos bedrijf en eindlijk, niet het domst,
heeft hij aan Turandot....

KALAF:
Ik weet het, toegegeven
een man te huwen of de kansen op zijn leven
- ik ben hier kort, maar hofnieuws is als wind zoo snel -
te binden aan den uitslag van een raadselspel.
De pretendenten, die op Turandot verlieven,
staan aan haar grillen bloot als moordenaars en dieven.
Zij geeft hun, in den divan, haar drie puzzles op:
wie goed raadt wordt haar man, wie niet verliest zijn kop.

BARACH:
Precies, toen Altoem aarzelde te accepteeren
heeft zij hem, met een list, bekrachtiging doen zweren.
‘Geen mensch,’ sprak Turandot, ‘riskeert zoo groot gevaar.’

(op de afgesneden koppen wijzend)

Maar zie, wat hangt daar zoo luguber bij elkaar?
Kunt gij, bij dezen aanblik, het verhaal ontkennen?

KALAF:
't Is waar, de hartstocht doet den man zijn dood toerennen.

BARACH:
Zij is tè schoon, de waanzin grijpt de minnaars aan
die slechts een oogenblik haar beeltnis gadeslaan.

(tromgeroffel)

Hoor hoe men trommels roert, het bloed stolt mij in d'aadren:
de beul heeft wéér een prins vergaderd tot zijn vaadren.
't Was die van Samarkand, 't zag hem te middag gaan,
zoo trots, zoo fier bepluimd, met bruiloftskleeren aan.

KALAF:
Ik vat niet hoe Natuur dit wezen kon verwekken.

BARACH:
Schirina's dochter dient in Turandot's vertrekken -
bij haar verhalen ril ik, krijgsman, tot het been:
zij is een monster, dat als hemelkind verscheen.
Zie, daar is Ismaël, de dienaar van den doode....

Vierde tafereel

De vorigen, Ismaël

ISMAËL:

(binnenstormend van rechts, met een miniatuur aan een gouden ketting in de hand)

O zwarte dag! O onheil groot! En ik de bode....
Mijn prins! Mijn prins! Wie wreekt uw jonkheid en uw bloed?

BARACH:
Waarom bestreedt gij niet des jonglings overmoed?

ISMAËL:
Geen woorden konden dit, sinds men hem gaf in handen
't portret van Turandot.

(Hij toont het miniatuur)

Ik zag zijn oogen branden
totdat de bijl zijn hoofd deed vallen van het blok.

(hij werpt het miniatuur weg)

Vaarwel, 'k doe zelf wat nu de beul aan hem voltrok.

(hij snelt heen)

Vijfde tafereel

Barach en Kalaf

BARACH:
Gij ziet de rampen die een vrouwengril verwekken.

KALAF:
Maakt dan de schilderkunst de mannen hier tot gekken?

(hij beurt het miniatuur op en glimlacht spottend)

'k Wil zien wat nu tot mij die doode beeltnis zegt.

(minachtend)

Kom, lach prinses, ik ben uw dienaar en uw knecht!

BARACH:

(tracht hem het kijken te beletten)

Prins, beter is het de Medusa te aanschouwen
dan deze monsterlijke onder 's werelds vrouwen.

KALAF:
Als 'k dwaas verliefd werd, heb ik zèlf het vuur gedoofd.
Mij heeft nog nooit een vrouw van het verstand beroofd.

(hij bekijkt het miniatuur en is gefascineerd)

Mijn God, dit zou het ijs der Poolzee zelfs ontdooien:
ze is schooner dan de schoone Helena van Troje.

BARACH:

(vergeefs trachtend het miniatuur te bemachtigen)

Prins, prins, geef hier, vergiftig niet uw kostbaar bloed:
gij gaat met open oog uw onheil tegemoet.

KALAF:

(in verrukking)

Hoe zou in zooveel lieflijkheid
een hart vol boosheid kunnen wonen?
Hier ligt een hemel uitgespreid,
hier wil God zelf de schoonheid kronen.

O meisje, prille violet
en lichte lelie van de dalen,
gij overstraalt het zilvren net
der maan en rooft de zon haar stralen.

Uw wangen zacht als rozeblad,
uw oogen blinkend als safieren,
uw mondkoraal, uw zwarte schat
van haren die zoo duister zwieren

zijn alle weelde die ik ken
en 't uiterst eind van mijn begeeren.
Er is geen lied, er is geen pen
die uw aanminnigheid kan eeren.

De felste jager schiet het wild
niet dieper in de weeke flanken
dan gij mij, die uw borsten tilt
als bloemen aan bewogen ranken.

O bundel myrrhe, druiventros,
o wijnstok, boomgaard, jonge hinde,
ontbind mij, maak mijn stomheid los,
mijn hemelgeest, mijn welbeminde!

BARACH:

(moedeloos)

Zoo heeft de tooverban dier vrouw ook hèm gevangen.
O Venus, welk een noodlot begeleidt uw gangen!

KALAF:
Hoor, Barach, zeg tot niemand wie ik ben of waar
mijn wieg stond, ik beproef mijn kans, - neen, geen misbaar!
Mijn ster gaat stijgen, 'k wil het drietal raadsels hooren.
Oprechte liefde heeft nog nooit het pleit verloren,
zij inspireert, zij heft de sluiers van het lot
en maakt den mensch wat minder ongelijk aan God.
'k Zal, mèt de schoonste vrouw, een keizerrijk verwerven.
Zoo niet, mijn leven was niet meer dan treurend derven;
'k waar liever dood, ik leg mijn leven willig af
en tuimel, zonder wrok, als minnaar in het graf.
Moet Turandot ook in den divan zèlf verschijnen?

BARACH:
Dat zal zij.

(tromgeroffel dichterbij)

Maar kan *dit* uw moed niet ondermijnen?

(De beul verschijnt boven voor de opening met het afgesneden hoofd van den prins van Samarkand, door een witten tulband gedekt en plant het op een paal. Fakkellicht).

KALAF:

(onbewogen)

Zóó dient te sterven wien in Turandots presentie
het minnevuur niet opwekt tot intelligentie.

(muziek)

'k Voel in mijn hart de zekerheid gestadig groeien.
Ik *wil* haar minnen en mijn leven zal weer bloeien.
Ik zal mijn ouders gaan herstellen in hun eer
en heerschen over China als genadig heer.
Adieu, 't is tijd, ik ga een nieuw bestaan beginnen.
Heb dank voor uwe trouw, dit is de tijd der minne.

BARACH:

(grijpt zijn arm)

Verwijl, ik bid u! Hé, Schirina, kom eens hier!
Schirina!!

Zesde tafereel

Dezelfden, Schirina

BARACH:
Help mij, want alleen bezwijk ik schier.
Die vreemdeling, door Turandots portret 't aanschouwen,
is gansch begoocheld en hij denkt haar reeds te trouwen.
Vertel den arme, welk afschuwlijk lot hem wacht.

SCHIRINA:
Wie heeft dien vreemd'ling Turandot's portret gebracht?

BARACH:
Hij kreeg 't bij toeval, maar ik smeek je, laat hem blijven.

SCHIRINA:

(de knieën van Kalaf omvattend)

Mijnheer, denkt gij, zoo jong, reeds zelfmoord te bedrijven?

KALAF:
Schirina lief en zorgzaam, mijn besluit staat vast:
'k troon weldra in 't paleis, gij en uw man zijt gast.
Neem deze beurs, ik kan haar inhoud voortaan missen.
Bid God voor mij, dat Hij goedgunstig zal beslissen.

(hij vertrekt naar rechts. De muziek houdt op)

Zevende tafereel

Barach en Schirina

SCHIRINA:

(haar oogen afvegend)

Hassan, was deze jongeman u niet bekend?

BARACH:

(peinzend)

't Is daarom dat ik zoo bevreesd ben voor het end.

SCHIRIRA:
Waar ligt zijn vaderland en hoe zijn zijne namen?

BARACH:
Nieuwsgierig? Zei ik niet van eeuwigheid tot amen,
dat d'eerste deugd der vrouw is haar bescheidenheid?

(wijst op de beurs)

Geef 't goud aan d'armen en bid om barmhartigheid!

(Barach en Schirina hopen naar het logement)
DOEK

Tweede acte

De groote zaal van den divan. Op den achtergrond een terras en de tuinen van het paleis. Rechts de troon van den keizer. Links een groote sofa.

Eerste tafereel

(Als het gordijn opgaat ziet men de zwarte eunuchen, die druk onder elkaar babbelen. Ping verschijnt op het terras, een zweep in de hand).

PING:

(de zweep zwaaiend)

Is hier niets anders te doen dan te klappen als eksters? Jullie zijn tenslotte toch geen vrouwen? Vooruit, aan 't werk, luiaards, boevenpak! Jullie daar, veegt het terras! - en jullie, legt de tapijten! Jij, lange, moet den keizerlijken troon afstoffen en de tabouretten der doctoren netjes naast elkaar zetten. Jij, kleine, schik de kussens op de sofa van mijn vereerde prinses.

PONG:

(van het terras komend)

Bonjour, heer Ping. Ik groet den eminenten chef der eunuchen zéér!

PING:

Bonjour, heer Pong. Waarom zoo goed gemutst?

PONG:

Ik heb een voortreffelijke bami gegeten, benevens een dozijntje zwaluwnesten, en een restje Falernerwijn van den Italiaanschen gezant uitgedronken. Maar wat is hier te doen?

PING:

Wij maken de zaal van den divan gereed voor de vergadering. Er is weer een jonge blaaskaak verschenen, die zich inbeeldt dat hij prinses Turandot kan veroveren en haar drie raadsels in een handomdraai zal oplossen.

PONG:

Wat zeg je? En het is nog geen dag geleden dat er een zijn hoofd op het blok legde onder de oogen der prinses. Staat dat molentje dan nooit stil?

PING:

(handen wrijvend)

Neen, God zij dank. De zaken gaan goed.

PONG:
Maar heb jij dan plezier in zoo'n afschuwelijk bloedbad?

PING:
Waarom zou ik niet? lederen keer als de prinses zich van zoo'n ongeduldig vrijer heeft ontdaan, overlaadt zij mij met geschenken en vriendelijkheden. Zooveel koppen, zooveel feestjes!

PONG:
Schaam jij je niet, zoo iets onmenschelijks te zeggen?

PING:
Ben je mal! Roepen *wij* die saletjonkers hier? Zij loopen om het paleis als jonge honden. Een walgelijk gezicht en 't is hun eigen schuld als zij niet meer thuis komen.

PONG:
Foei! Het schijnt dat je even weinig hart hebt als....

PING:
Wat bedoel je?

PONG:
Noem het maar fraai, aan die jongemannen raadseltjes op te geven en ze de hoofden af te snijden als rietpluimen wanneer ze blijven steken.

PING:
Een uitstekend systeem om schoon schip te maken. Zou jij soms willen, dat de prinses die avonturiers uitzond om reuzen te verslaan, draken te bevechten, het dansende water, den zingenden boom of de lamp van Aladin te zoeken? Dat zou een veel te langdurige geschiedenis worden, mannetje, en niet goed zijn voor de gemoedsrust van de prinses. Met de raadseltjes zijn we van die heeren in een paar minuten af. En prinses Turandot stelt haar vragen zóó goed, dat niemand ter wereld ze in éénen beantwoordt.

PONG:
Ik gruw als fatsoenlijk man van die wreedheid. Turandot moest huwen, zooals iedere normale vrouw, al was het alleen maar om haar voortreffelijken vader, onzen geëerbiedigden meester

(muts af)

, tevreden te stellen.

PING:
Absoluut niet, zoolang zij maagd blijft is zij vrij, het huwelijk maakt haar tot slavin. Zij kent de mannen. Trouwt zij, dan sluit haar heer en meester haar op in het sérail en gaat zich buitenshuis amuseeren. Het huwelijk is een onduldbare last en hoe onsmakelijk zijn de plichten ervan!

PONG:
De druiven zijn zuur....

PING:
Niet zuurder dan de vruchten van het huwelijk. Bekijk jezelf maar eens.

PONG:
Dat kan *ik* zonder blozen doen. Maar ben jij soms in een bloemkool op de wereld gekomen?

PING:
Mijn moeder is nooit getrouwd geweest.

PONG:
Compliment, bastaard!

PING:
Uitnemend gevormd, in ieder geval.

PONG:
Ik moet zeggen, dat je niet kieskeurig bent.

PING:
En bemoei je nu maar met je eigen zaken. Voed je pages op, als je er kans toe ziet, en probeer ze niet te bederven voor hun heele leven.

PONG:

(dreigend)

Wat wou jij beweren, verminkte vlerk?

PING:
Houd je mond, lichtmis!

PONG:
Zeg dat nòg eens....

PING:
Morgenochtend graag.... Silentium! Daar is Zijne Keizerlijke Majesteit.

(De eunuchen hebben ondertusschen de orders van Ping uitgevoerd).

Tweede tafereel

(Militaire marsch. De lijfgarde verschijnt, gevolgd door de Doctoren, Jan Klaassen en Lao Pei. Dan verschijnt Altoem. Ping, Pong en de eunuchen knielen en gaan heen. De garde in het achterplan, de doctoren rondom den troon).

ALTOEM:
Wanneer wijkt deze booze droom toch van ons allen?
Zie, nauwlijks is de Prins van Samarkand gevallen,
of, dingend naar eenzelfden dood en treurig lot,
snelt weer een vuur'ge jongling naar ons hooge slot.
Ik, die Laotse lees, en zelfs geen vlieg kan schaden,
moet door een list van Turandot mijn hof doen baden
in stroomen bloeds, voor wat de wetten van natuur
niet overtreedt, maar bij een dochter, overstuur
van slechtbegrepen kuischheid, weerzin schijnt te wekken.
Vervloekt de dag die m'in dit avontuur deed trekken!
Vervloekt mijn argloosheid, mijn vreeselijke eed,
waarmee zij mij eens bond en nóg te binden weet.
Vervloekt de schoonheid die mijn zaad eens heeft geschapen.
Hoe red ik mij? Wie helpt mij eindlijk aan een wapen?
Ik geef den doctor, die hier de formule kent,
een jaar vacantie, met verdubbeld tractement.

JAN KLAASSEN:
Wij zijn, o Sire, door uw droefenis bewogen.
Nog nimmer werd een vader zóó gehaaid bedrogen.
Bij ons in Amsterdam, 't is zonde da 'k het zeg,

kan men met zulke meisjes beter overweg.
In 't algemeen zijn wij er zuiniger met koppen,
wij laten preutsche vrouwen zelf haar boontjes doppen
en mansvolk dat verliefd wordt enkel op een prent,
dat is in Holland so wie so al onbekend.
Men wil bij ons het vleesch, en minder graag de beenen,
wie 'n kat koopt in den zak, heeft naderhand te weenen.
Een beetje stuurmanskunst, wat water in den wijn,
zoo vin je 't overal, van Cats tot Asselijn.
't Gevluchte juffertje, dat wil ons beter lijken -
en Reinier Adriaensz, die liet zijn liefde blijken,
zoo duidelijk als zedig, aan de onderdeur:
de beste plaats voor maneschijn en rozengeur,
en minstens beter dan uw fraai schavot beklimmen
om te verhuizen naar de ratten en de schimmen.
Voor dat ik hier kwam in uw rijk, zoo wijd beroemd,
en door Uw Hoogheid secretaris werd benoemd,

(buiging)

was China mij bekend door dure theeserviezen
en poeder dat mij deed de kouwe koorts verliezen.
Maar in de verste verte had ik nooit gedacht,
dat men hier koningszoontjes als konijnen slacht.
Wij hebben weliswaar Van Oldenbarnevelde,
en Jan en Kees de Wit - God zegene die helden! -

(neemt zijn muts af)

een weinig aan het staatsbelang geconformeerd,
maar dat was politiek en heeft geen mensch gedeerd.
Wanneer ik op den Dam van Turandot zou reppen,
was 't antwoord wis en vast: ‘Zeg, denk je maân te neppen?’
En aan de Jodebree, Jordaan of Kromme Kaai
riep men: ‘Zoo'n jepperneus! De gooser maok behaai.’
Maar om nou kort te gaan en niet te veel te zeggen:
u kunt met zoo'n portret nog heel wat eer in leggen.

ALTOEM:
Jan Klaassen gij spreekt wijs, het is een triest geval.
Lao Pei, is de prins en pretendent er al?

LAO PEI:
Ja sire, tot uw dienst, hij 's in de nevenzalen
en blaakt van ongeduld, opdat men hem komt halen.
Ook hij is jong en schoon, de glans van zijn gelaat
verlicht elk nobel mensch die hem maar gadeslaat.

ALTOEM:
O noodlot! welk een ramp, zoo'n man te zien onthoofden.
Bracht men de offers reeds, die ik zoo straks beloofde,
opdat de goden staan den armen jongling bij?

JAN KLAASSEN:
Uw wil is uitgevoerd.

(terzijde)

Een reuzenslagerij!

(tot Altoem)

God Tjen kreeg in persoon driehonderd vette ossen.
De Zon is ook voorzien, driehonderd fiere rossen
zag ik, toen Gij mij riep, al bij haar tempel staan.
Driehonderd varkens gaan geduldig naar de Maan.

ALTOEM:
Dat men den armen knaap dan voor mijn troon geleide:
'k probeer alsnog hem van zijn waanzin te bevrijden.

(Op een teeken van Jan Klaassen gaat een der wachters heen om Kalaf te halen).

Gij doctors, zet u schrap, en laat mij niet alleen,
als ik niet verder kan en uitbreek in geween.

JAN KLAASSEN:
Uw eloquentie, Sire, zult gij haar verspillen aan heetgebakerden die graag ad patres willen?

(Altoem gaat zuchtend op den troon zitten)

LAO PEI:

(tot Jan Klaassen)

Ik heb een voorgevoel dat deze knaap niet faalt:
hij heeft twee oogen waar een ferm verstand uit straalt.

JAN KLAASSEN:

(tot Lao Pei)

Maar lieve vriend, keekt gij te diep in uw bourgogne?
De raadsels van die slang, van dat doortrapt carogne,
zijn waarlijk van een veel te uitgelezen soort:
dit wordt weer katjesspel en eindigt met een moord.

Derde tafereel

De vorigen, Kalaf

(Binnengeleid door een wachter treedt Kalaf de zaal in en knielt voor den troon des Keizers).

ALTOEM:
Sta op, jonkman!

(Tot Lao Pei)

Gij hebt de waarheid gesproken, hij boezemt genegenheid in en het is vreeselijk, te bedenken dat hij zijn dood tegemoet gaat.

(tot Kalaf)

Jonge vreemdeling, uit welk land zijt gij gekomen en wie was uw vader?

KALAF:
Majesteit, vergun mij op deze vraag het antwoord schuldig te blijven.

ALTOEM:
Hoezoo? Gij kunt toch niet naar de hand mijner dochter dingen, zonder dat ik uwe afkomst ken.

KALAF:
Wees gerust, majesteit! Ik ben van koninklijken bloede. Wat er ook gebeure, of ik win of verlies, met de plaats mijner geboorte zal ik u niet onbekend laten als mijn lot is beslist. Bovendien, er *is* iemand in Peking die de waarheid van mijn woord zal kunnen bevestigen. Maar thans nog niet, bid ik u.

ALTOEM:
Al goed. Wij stemmen toe. U ziende en u hoorende kan men er trouwens niet aan twijfelen, dat aan uw wieg een vorst en vorstin hebben gestaan. Sommigen worden als heerschers geboren, anderen als slaven. Nimmer verloochent zich het goede leeuwenmerg. Maar daarom juist zult gij begrijpen in welken toestand ik verkeer. Als gij de raadsels van prinses Turandot *niet* oplost, zal ik, door mijn eed gebonden, verplicht zijn u ter dood te laten brengen. Nimmer zou ik die smart te boven komen. En hoe zou ik het morren des volks tot bedaren moeten brengen? Vandaag juicht het, op de aankondiging van een nieuw wreed schouwspel, morgen, als het u gezien heeft, keert het als een windvaan en staat tegen mij op. O, ik smeek u, om der wille van mijn grijsheid, zie af van uw heilloos voornemen!

KALAF:
Majesteit, ik ben diep geroerd door uwe goedheid. Alleen om ù te behagen zou ik gaarne vertrekken. Maar de drift van mijn hart is te sterk, de ster van mijn hoop te glanzend. Is het ùwe schuld, dat de schoonheid van uw gezegend kind in de harten der mannen een onbluschbaren brand ontsteekt? Als ik Turandot niet win, is het leven mij zonder waarde. De nacht der vergetelheid, of het licht van Turandot, - een tusschenweg bestaat er voor mij niet. Een bijlslag duurt maar kort.

JAN KLAASSEN:
Maar mijn beste mijnheer, gebruik toch uw verstand. Beter ten halven gekeerd, dan ten heelen gedwaald. Heeft u aan de stadspoort die kleine tentoonstelling van afgesneden hoofden niet gezien? Hoe kan het u in Godesnaam

aanlokken deze expositie met de tegenwoordigheid van uw fraaie exemplaar op te luisteren? Prinses Turandot weet raadseltjes op te geven waarmee de beroemdste sterrenwichelaars en planeetlezers, de knapste Jezuïeten en fakirs, de meest gewiekste advocaten, zaakwaarnemers en piskijkers, mitsgaders de best gerenommeerde werksters met ei en koffiedik in hun maag zitten. Zelfs Koning Salomo zou geen licht zien in haar duistere vragen. En houdt gij u voor knapper dan al die uitgeslapen deskundigen? Denkt u soms dat het raadseltjes zijn uit de Zondagskrant, met een griffel en een sponzendoos voor de goede oplossing? De prinses is strijdvaardig als een Penthesileia, die in mijn geboortestreek Kenau Hasselaar werd genoemd. Volg den raad des keizers, jongeman. Doet gij het niet, dan staat uw hoofd op dit oogenblik niet vaster dan een bouwvallige schoorsteen in een vliegenden Westerstorm.

KALAF:
Verspil geen moeite, vriend. 't Moet lang geleden zijn dat ùw hart door een pijl van Amor werd getroffen. Ik ben zoozeer gekwetst van binnen als gij gezapig zijt. Turandot zal ik bezitten of mijn naam is geen.... Laten wij het kort maken.

LAO PEI:
Voorzichtigheid is de moeder van de porceleinkast, jongeling, en porcelein is ons lichaam in de kast van het universum. ‘Qui casse les pots les paie’, zegt de Fransche gezant als mijn geëerbiedigde meesteres weer iemand over de eeuwige heuvelen laat verdwijnen. Zijne Majesteit de Keizer heeft drie honderd ossen geofferd aan God Tjen, drie honderd paarden aan de Zon en drie honderd varkens aan de Maan? Zoudt gij hem, het hemelsche rijk en onze aloude religie willen beschamen? Er zijn vele schoone vrouwen op de wereld....

KALAF:
Turandot! Turandot! Waar ik mij wend, waar ik mij keer, zij is in mijn gedachten....

ALTOEM:
Welnu dan, als ook de moeite van mijn ervaren raadslieden vergeefs is, draag dan zelf de verantwoordelijkheid voor uwen overmoed! Men roepe de prinses.

(Een wachter gaat heen en keert spoedig terug)

. Hoe verheugd zal zij zijn, opnieuw te triomfeeren over de oude wet.

KALAF:

Edele doctoren van den divan, beoordeelt mij mild. Het is geen laakbare lichtzinnigheid die mij drijft, maar de drang van iets onvermijdelijks stuwt mij voort. Ik voel mij als een hert, dat moegejaagd en aangeschoten in de struiken ligt en slechts leven kan door een streeling van de hand die het verwondde. - Goede geesten, die rondzwiert in den blauwen aether, bevrucht mij! Ik beken u de zwakheid van mijn ziel, maar mijn hart vloeit over van liefde, als een bijenkorf van honing. Maakt mijn oogen helder, opdat ik de ware schoonheid onderkenne van zinsbegoocheling. Ik ben bereid.

(Kalaf naar het voorplan rechts).

Vierde tafereel

(Triomfmarsch. Gedurende de muziek dalen van het terras af: Ping, gewapend met een zwaard en gevolgd door zijn eunuchen. Adelma en Zelima gesluierd. Zelima draagt een gouden blad waarop zich gesloten enveloppen bevinden. De mannen knielen en de vrouwen buigen voor Altoem. De eunuchen stellen zich onder aanvoering van Ping in den achtergrond op, Adelma en Zelima naast de sofa. Dan treedt Turandot binnen, gesluierd, en in een prachtig gewaad, waarvan de sleep door een zwarte page wordt gedragen. Na een buiging voor Altoem te hebben gemaakt zet zij zich neder op de sofa. De page neemt van Zelima het gouden blad aan en verdeelt de enveloppen onder de Doctoren, Jan Klaassen en Lao Pei, waarna hij aan de voeten van Turandot gaat zitten. De page kan een travestis zijn. Als de marsch is geëindigd nadert Kalaf tot het midden van de zaal en begroet in diepen eerbied knielend de prinses).

Vijfde tafereel

Turandot, Adelma, Zelima, Kalaf, Altoem, Jan Klaassen, Lao Pei, Ping, de Page, wachters, eunuchen en doctoren.

TURANDOT:

Is dit de prins die voor mijn vragen niet zal vreezen? Kan 't lot der andren niet zijn hoogen moed genezen?

ALTOEM:

Mijn kind, behaag de goden, neem hem tot uw man: volg de natuur, opdat uw vader aadmen kan!

TURANDOT:
Wie kuisch en sterk wil zijn moet altoos zich bevrijden
van zwakheid die bestaat in menschlijk medelijden.

(tot Zelima)

't Was mij nog nooit zoo vreemd te moede, Zélima:
'k voel mededoogen, als ik hèm daar gadesla.

ZELIMA:
Prinses, wat is er beter dan het Hart behagen?
Voelt gij die stille stem, zoo stel hem simple vragen.

TURANDOT:
Wat zegt gij, spotten met mijn maagdom en mijn eer?
Mijn wilsbesluit staat vast en duldt geen tegenweer.

ADELMA:

(die intusschen Kalaf steeds aangestaard heeft terzijde)

Gerechte hemel, 't is de dienaar van mijn vader!
Hoe komt hij mij, hoe kom ik hem, mijn minnaar nader?
Ik wist, het wàs geen slavenbloed dat eens bezat,
dien zaalgen nacht, het kind van koning Keicobad.

TURANDOT:

(tot Kalaf)

Men wil mij dikwijls, prins, van wreeden lust betichten.
U zeg ik, wat ik doe, laat ik de goden richten
met zooveel witte rust als bergen in de sneeuw.
Ik bèn niet wreed, maar slechts de eerste van mijn eeuw
die recht en vrijheid vraagt voor mij en alle vrouwen.
Zie om u heen, is 't niet een dolhuis, 't blinde trouwen
van maagden aan den vreemdeling, die, onbemind,
zijn vleesch verheugt en dan de bruid, onmondig kind,
laat wachten, bergen en bewaken als zijn slaven?
De dieren zonder juk die in de weide draven
zijn meer dan wij, geschondenen en zonder zin,
die toeven achter tralies lijdzaam als mannin.
De mannen kregen kracht als hun geduchte wapen,
maar God, rechtvaardig, heeft mij met verstand geschapen
dat om hun overmoed, hun brute will'keur lacht
en vechten zal in Azië voor mijn geslacht.
Naar al wat kostbaar is strekt ieder man zijn handen:
voor hem is alle lust, voor andren zijn de banden.
Zoo leelijk, lomp en geestloos kan de man niet zijn,
of hij ontvangt de vreugd en laat zijn vrouw de pijn.
Wanneer ik schoon ben moet die schoonheid vrijuit stralen,

wanneer ik wijs, geen wijsheid onbenut verschalen.
Ik wil de leer van valsche philosophen kwijt
en tart hen allen - met mijn minderwaardigheid.

KALAF:

(tot zichzelf)

Mijn God, hoe zou bij dit pleidooi ik ooit bedaren?
Wat majesteit van geest, wat adel van gebaren!
O goud-beslagen stem, uw adem van muziek
drijft mij de sterren door op Broos' lichte wiek.

(tot Turandot)

Godin, indien ik wilde, 'k zou niet kùnnen wijken,
niet voor Atlantis, Ophir, duizend koninkrijken!
Hier ben ik, speel uw spel, 't is goed, 't is welgedaan:
ik zal u winnen of zal zonder klacht vergaan.

ZELIMA:

(tot Turandot)

Prinses, die man bemint u, laat hem niet verderven.

ADELMA:

(terzijde)

Mijn held, mijn koene lief, kon ik in ùw plaats sterven.
Om hem te redden rest alleen geduld en list.

(tot Turandot)

Prinses, denk aan uw eer, nooit heeft uw proef gemist!

TURANDOT:

(tot zichzelf)

't Is vreemd, hij is de eerste die mij weet te roeren,
maar 'k houd mij in, geen oogenlust zal mij vervoeren.

(tot Kalaf)

Wilt gij volharden bij uw roekeloos besluit?

ALTOEM:

(tot Kalaf)

Ten lesten male: trek u terug, het kost uw huid.

KALAF:

Neen! De prinses, of niet te dragen is mij 't leven.

ALTOEM:

Dan niet gedraald. Helaas, ik heb mijn woord gegeven.

(Muziek en sourdine. Jan Klaassen haalt een perkamentrol te voorschijn, kust die eerbiedig en overhandigt haar aan Lao Pei, die knielt als hij haar in ontvangst neemt. Lao Pei staat op en ontrolt het perkament. De muziek houdt op).

LAO PEI:

(plechtig)

Wij Altoem, bij de genade des hemels keizer van China, hebben goedgevonden en verstaan, doen te weten, dat ieder koningszoon de hand kan vragen van onze

beminde dochter Turandot, mits hij bereid zij in den divan, ten aanhoore der hooggeleerde heeren doctoren, drie raadsels op te lossen welke de prinses hem zal opgeven. Wanneer eenig koningszoon deze vragen zonder feil weet te beantwoorden, zal prinses Turandot hem gegeven zijn als echtgenoote, volgens alle de gebruiken geldende in het Hemelsche Rijk. Indien hij echter faalt, 't en ware het in één der drie vraagstukken, zoo zal hij worden onthoofd door onzen scherprechter en zijn stoffelijk overschot aan de openbare schande prijsgegeven. Voor het aangezicht van Confucius zweren wij, Altoem, keizer, dat wij, zonder aanzien des persoons en zonder weekheid des harten, dit ons decreet zullen laten uitvoeren, stiptelijk en letterlijk, overeenkomstig zijnen inhoud. Brengt offers voor Zijne Majesteit den Keizer en voor het welzijn des vaderlands!

Gegeven te Peking in het jaar van de Rat
ALTOEM
keizer van het Hemelsche Rijk

(De muziek zet weer in. Lao Pei rolt het perkament op, kust het en overhandigt het aan Jan Klaassen, die het geknield in ontvangst neemt en het aan den keizer reikt. De muziek houdt op).

ALTOEM:

(tot zichzelf)

Noodlottige wet, die mijn geweten kwelt.

(Met de hand op het perkament)

Ik zweer voor het aangezicht van Confucius, dat ik dit decreet zal doen uitvoeren.

(Stilte. Turandot verheft zich langzaam van haar zetel. De doctoren, Jan Klaassen en Lao Pei openen hunne enveloppen en halen daar de oplossing der raadsels uit. Aller blikken richten zich op Kalaf en de Prinses. Muziek en sourdine).

TURANDOT:

(op doceerenden toon tot Kalaf)

Wat blinkt er meer dan diamant
en overtreft topaas in gloed?
Wat straalt zoo hel in ieder land,
op vorstelijk paleis en goed
niet meerder dan op 't arm gehucht?
Wat richt den krijger in den slag
en maakt zijn vijand meê geducht?
Wat is ook hier, op dezen dag?

(De muziek houdt op)

KALAF:
Prinses, uw vraag is niet onklaar
en mijn geluk schijnt zeer nabij.
Want wat wordt ieder mensch gewaar
en wat maakt ieder stervling blij
wanneer het straalt op dorp en stad,
op akkerveld en waterbron?
Wat leidt den krijger op zijn pad?
Wat richt zijn vijand?.... 't Is de zon.

JAN KLAASSEN:
Geraden!

LAO PEI:
Wat een kraan!

DE DOCTOREN:

(in koor)

Voorwaar, het is de zon!

ALTOEM:
Mijn hart schept moed. De hemel hielp hem, dat hij 't won.

ZELIMA:
Geluk den jongling!

ADELMA:

(terzijde)

Dat hem Turandot ontglippe!

TURANDOT:

(tot zichzelf)

Niet aarzlen!

(tot Kalaf)

Hoor het
tweede raadsel van mijn lippen.

(Muziek en sourdine. Op doceerenden toon)

Er is een oude wonderboom
die ieder menscheleven voedt.
Met tak en twijgen, als in droom,
beschut hij alles aan zijn voet.
Zijn bladerkrans is wit en zwart,
hij groeit onmerkbaar, doch zeer snel,
hij sterft en bloeit, maar zonder smart.

Wat is die boom? Bedenk u wel!

(De muziek houdt op).

KALAF:
De oude, oude wonderboom
die ieder menschenleven voedt,
die tak en twijgen, als in droom,
het dolend hart beschutten doet,
die blaadren telt in zwart en wit,
die sterft en groeit onmerkbaar zacht,
die nimmer zonder stuwkracht zit -
dat is het jaar, met dag en nacht.

LAO PEI:
Een Daniël. De prins schiet midden in de roos.

JAN KLAASSEN:
Bij Huig de Groot, hij is een echte bolleboos.

DE DOCTOREN:
Ja waarlijk, 't is het jaar!

ALTOEM:
Wat mag dien knaap bezielen?

ZELIMA:
Zoo zat geen sterveling Fortuna op de hielen.

ADELMA:

(terzijde)

Mijn kans verslechtert

(tot Turandot)

't Wordt uw nederlaag, prinses.

TURANDOT:

(moeilijk haar toorn bedwingend, terzijde)

't Zal niet gebeuren, liever dood dan minnares!

(tot Kalaf)

Verheug u niet te snel. Gij straalt, waar ik slechts haat zie.
Geef 't op! Ik laat u gaan en schenk grootmoedig gratie.

KALAF:
Uw haat verdriet mij zeer, maar vreezen doe ik niet.

TURANDOT:
Gij weigert? Goed, mijn derde raadsel, 't eind van 't lied.

(Muziek en sourdine)

Waar siert de keizerlijke kroon
een stad die steeds op stelten staat,
een volk dat vrij en rijk en vroom
de zee bevaart, bedwingt, ontgaat?

(De muziek houdt op. Turandot doet plotseling haar sluier af).

Bezie mij, prins, gij die zoo raast.
Beef niet, die zoo van liefde brandt
en antwoordt, want de beul heeft haast.
Noem mij die stad, en noem dat land.

KALAF:

(Als gehypnotiseerd door de schoonheid van de prinses)

O wonder! Glans des hemels! Hoe zal ik u prijzen?

ALTOEM:

Mijn zoon, bezin u, 't gaat om *aardsche* paradijzen.

ZELIMA:

(terzijde)

Nu vrees ik voor het eind.

ADELMA:

(terzijde)

Nu krijgt mijn hart weer lucht, wanneer hij mis raadt zorgt mijn list wel voor een vlucht.

LAO PEI:

(terzijde)

Nooit zag ik zooveel spanning in het hof mijns heeren.

JAN KLAASSEN:

(voor zich heen)

De lust bekruipt mij, dezen knaap eens te souffleeren.

TURANDOT:

(tot Kalaf)

Waar blijft gij? 'k Gaf u 't raadsel, geef mij uw bescheid.

KALAF:

(tot Turandot)

Prinses, slechts uwe schoonheid heeft mij afgeleid.
Ziehier: het keizerlijke loon
der stad die steeds op stelten gaat,
dat is de zwaar-vergulde kroon
die op den Westertoren staat.
Het is de stad van Amsterdam -
en Holland dat het water slaat,
dat worstelde en steeds ontkwam:
de zee bevaart, bedwingt, ontgaat....

JAN KLAASSEN:

(tot Kalaf)

Hoera! Hou zee! Kom aan mijn hart, je hebt gewonnen.

(omhelst hem)

DE DOCTOREN:

(in koor)

't Is formidabel! Nog zóó jong en zóó bezonnen.
Drie raadsels zijn gegeven,
maar hij heeft zonder beven
het duister opgeheven.
Men schenke hem het leven
en Turandot
en Turandot
en Turandot!

(Beweging onder de dienaren)

JAN KLAASSEN:

Vivat de prins!

DE DIENAREN:

(in koor)

Vivat de prins!

LAO PEI:
Een Salomon!

JAN KLAASSEN:
Vivat de prins!

DE DIENAREN:
Vivat de prins!

LAO PEI:
Die alles won!

(Fanfares. Turandot valt in zwijm op de sofa. Zelima en Adelma schieten ter hulp).

ZELIMA:

(tot Turandot)

Schep moed, prinses!

ADELMA:

(terzijde)

Voor mij is, lacie, 't al verloren.

ALTOEM:
Kom in mijn armen, prins! 't Lot heeft u uitverkoren.

TURANDOT:

(tot zichzelf gekomen, gaat tusschen haar vader en Kalaf staan).

Neen vader, wacht, ik had dit keer te weinig tijd
en heb mijn raadsels onvoldoende voorbereid.

ALTOEM:
Eén zwakheid was genoeg, te lang moest ik reeds gruwen:
gij hebt uw eigen zin, gij zult den prins dus huwen.

JAN KLAASSEN:
Zoo hoort het, majesteit, het vaderlijk gezag
is d'allereerste wet of 't schip gaat overstag.
Wat dunkt U Lao Pei, was deze zitting geldig?

LAO PEI:
De wet is rigoureus, het recht zij algeweldig.
Wat denken de doctoren van den Raad?

DE DOCTOREN:

(in koor)

Dat hier geen uitvlucht of bezwaar meer baat.
Drie raadsels zijn gegeven,
maar hij heeft zonder beven
het duister opgeheven.
Men schenke hem het leven
en Turandot
en Turandot
en Turandot!

ALTOEM:
Zoo laat ons dan in optocht naar den tempel tijgen en voor de priesterschaar verbreek'
de prins zijn zwijgen.

TURANDOT:

(vertwijfeld aan de voeten van Altoem)

Och vader, spaar mij deze schande, dit verdriet.
't Wil alles voor u wezen, maar verlang dìt niet.
Laat mij nog éénmaal strijden voor het maagdlijk leven,
nog éénmaal wagen en hem nieuwe raadsels geven.

ALTOEM:
Ik verg uw onderwerping en gehoorzaamheid.

KALAF:

(tot Turandot)

Sta op, prinses, ik kan niet aanzien dat gij lijdt.

(tot Altoem)

Vergun mij, Sire, uw geduldigheid te vragen.
Mijn liefde is mateloos, ik zou mijn leven wagen
wel duizend keer, opdat dit schoone vrouwenoog
zich niet verdonkere, opdat de zachte boog

van hare schoudertjes niet schokken zal in snikken.
Als God beschikken kan, wat zal de mensch dan wikken?
Zijn schepsel hier is al wat ik op aard behoef.
Zoo onderwerp ik mij met liefde een nieuwe proef.

(tot Turandot)

Prinses, 'k verzoek u morgen weder af te dalen,
op 't zelfde uur, naar deze plaats en in dees zalen
mij aan te hooren als ik u eerbiedig vraag:
'Wie is de Koningszoon, die menig hinderlaag -
verjaagd uit zijnen staat, met vader en met moeder,
wier grijsheid hij steeds eerde en bijstond als een hoeder -
te boven kwam met moed en plots'ling de fortuin,
die zijn verstand herwon, zag nederslaan tot puin?
Die zijn geluk nabij zag, maar niet kòn aanvaarden
geluk waarin zijn liefste liefde niet wil aarden?'
Als gij zijn naam raadt, geef mijn hoofd dan aan de bijl:
raadt gij hem niet, zoo schenk mij in uw armen heil.

TURANDOT:

(geroerd)

Prins, edelmoedig zijt gij, 'k heb het aangenomen.

ALTOEM:
Nooit zag ik iemand zóó lichtzinnig in zijn droomen!

(tot Kalaf)

Maar gij verlangt het zelf, zoo zij dus mijn besluit,
dat ik het pact aanvaard - maar gij gaat veilig uit
wanneer z' uw naam onthult. Ik zal u laten rijden
de grenzen over en geen bloedvergieten lijden.

(Herhaling van de marsch. Turandot vertrekt, gevolgd door haar page, door Zelima en Adelma. Daarna Altoem, Kalaf, Jan Klaassen en Lao Pei, vervolgens al de figuranten, terwijl het gordijn zakt).

JAN ENGELMAN

(Slot volgt)

Ballade van kapitein Joos de Decker

Later genoemd De Vliegende Hollander

I

Van voor Tessel vaart er een goed schip,
De Anna Maria Katrijn,
Een witte meeuw op haar bramstengtop;
Naar Indië gaat de Maria Katrijn,
Joos de Decker is haar kapitein.

De Decker staat op zijn zwarte brug
En daar staat hij dag en nacht,
Een witte meeuw schreeuwt voor den boeg,
De Decker hoort bij dag en nacht
Hoe Anna Maria lacht.

Een witte meeuw zwerft het schip na,
Voor Duinkerken en Lands End.
Joos de Decker vloekt zoo voor als na
Het uur dat hij Anna heeft ontmoet,
Dat hij Anna heeft gekend.

Hij voer thuis, hij had een goed klein huis
En de wind was goed geweest.
De wind was te goed voor hem geweest,
In zijn eigen huis vond hij een feest,
Zijn vrouw was niet alleen.

De Decker was toen al een oud man,
Maar zijn hart had hij nooit gegeven,
Al was hij grijs met veertig jaar,
Dan aan Anna Maria Katrijn, zijn schip,
En Anna Maria, zijn leven.

Hij stond in de deur, hij zag dat feest,
Hij was nooit zoo koud geweest.
Niet toen hij de Noord om was geweest,
Niet toen lange Jan hem bijna had,
Had hij het zoo koud gehad.

De jonge man liet zijn armen los
Van Anna Maria's hals.
Haar oogen werden zwart en smal,
Zij verloor twee mannen op één nacht,
Dat had zij niet gedacht.

De Decker ging een stap op zij,
Toen was zijn kracht gedaan. Hij zei:
Verdoemd de wind die God mij gaf
Die waait over mijn graf. Zij zei:
Kom bij me, met een lach.

Eer dat ik binnenkom, zei hij,
In je godverlaten bed,
Al zie ik die witte lakens wel,
Valt de hemel voor mijn part in de hel,
Vaarwel, neem dan hem, zei hij.

En verdoemd, zei hij, de wind die waait
Van Christus tot op heden.
Een anker is maar een stom ding,
Maar als een hart ten anker ging
En 't breekt, dan breekt God's vrede.

Zij had drie kinderen van hem
Maar hij was zoo lang van huis.
Twee jonge borsten worden heet
En zwaar, als er geen man van weet,
Hij was twee jaar van huis.

Verdoemd zei hij, tot den oordeelsdag
Zal je zijn, Anna Katrijn,
Verdoemd zal de wind in mijn zeilen zijn,
Verdoemd de Anna Maria Katrijn,
Verdoemd dat ik je zag.

Tesseler zand is mul en zwaar
En de maan is smal en vervloekt,
Voor een zeeman die zijn schip weer zoekt
En ter kooi moet en zijn vrouw vervloekt,
Als hij dacht te slapen bij haar.

Des morgens vroeg, 't was nauwelijks dag
Kwam hem een sloep langszij.
Daar zat Anna Maria Katrijn zelf in
Met drie kinderen aan haar zij.
Maar geen kind kwam er uit die sloep aan boord,
Wees vervloekt, was al wat hij zei.

II

Joos de Decker was een goed kaptein.
Hij werd een wildeman.
Hij tartte God om zijn kracht te zien,
Hij waagde er schip en scheepsvolk an.
En God liet het geschîen.

Bloed is licht en helder en het zingt
Als de wind in het tuig bij nacht.
Bloed is zwaar en donker en het dwingt,
Als het is verraden, als geen ding dwingt,
Het dwingt bij dag en nacht.

En God die alle dingen weet
Gaf hem altijd goeden wind
Want Joos de Decker deed hem leed
En hij liet hem spelen als een kind,
Met zijn wrok en zijn haat, en de wind.

En zoo zag men de Anna Maria Katrijn
Onder vol zeil om kaap Hoop Verloren,
In een week dat er twee verdwenen zijn
En drie hun tuig verloren.
En Joos de Decker stond op de brug
Zoo dronken als een zwijn.

III

Maar hij had de bijbel in zijn kajuit,
Daarin las hij menigmaal,
En wel voornamelijk Jona en Job,
Die las hij zevenmaal uit.
Toen stond hij eens op een avond op,
En smeet ze te stuurboord uit.

God speelt met mij, zei hij. Hij lacht,
Hij gunt mij geen kwade wind,
Er is onrecht genoeg gedaan, zei hij,
Waarom krijg ik geen tegenwind
Als Job beproeving vindt?

En toen hij door straat Soenda kwam,
Voer hem die walvisch voorbij,
En de windhoos viel uit een heldere lucht,
't Werd tijd, zei hij, dat er spel in kwam,
Zet alle lijzeil bij!

Ben ik geen Jona en geen Job,
Toch heet ik Joos de Decker;
Zet de vlieger voor en achter op
En laat God en een goed kapitein
Eens eerlijk vijand zijn!

Maar het scheen zijn woord werd niet gehoord,
Zij zetten ook dat zeil bij.
God kwam de Decker nog niet aan boord,
De bui joeg over Java voort,
En 't kwaad weer lag te lij.

De Decker had een harde kop
Wat hij eenmaal wist, dat wist hij.
Hij schreef het heele boek Job weer op,
Al werd het wat anders, zooals hij het zei,
En het korte boek Jona daarbij.

In Batavia liep zijn yolk hem voort,
Maar daar had hij maling an.
Er was menig man die thuiszeilen wou
Want ieder heeft onrust of een vrouw,
En een stuurman kreeg hij ook.

Hij zeilde fortuinlijk tot kaap Hoop Verloren,
Tot waar hij zijn bijbel verloor,
Maar daar kreeg hij Gods wind recht van voren,
Daar lag hij een maand op zijn ezelsooren,
En menig schip kwam hem voorbij.

Daar leít dan de Anna Maria Katrijn,
Met de Decker zelf aan het stuur.
Ik wil liever voor goed gaan monsteren bij God,
Dan één uur op de Anna Katrijn,
Dan bij de Decker één uur.

Zoo zeilde hem de ‘Fortuyn’ voorbij,
De ‘Neptunus’ en ‘'t Roode Paerdt’,
De ‘Batavia’ en de ‘Ackeley’,
En het schip ‘d' Hemelvaert’,
De ‘Amsterdam’, de ‘Jacatra’
En het jacht ‘de Koopvaardij’.

IV

Wat die negen schepen daar zagen
Was een schip dat in bliksemlicht,
Met witte masten en zeilen
Stil op het water ligt.
Maar hèn joegen de vlagen.

Toen zei Joos de Decker den bootsman
Die hem niet ontrouw kon zijn:
Een mensch is een kind in Gods hand.
En die bootsman nam zijn muts of
En zei: Da's waar, kapitein.

Als u evenwel Gods grootheid
Wat eerder recht had gedaan,
Zou de wind nou voor ons doorstaan
En dat zou een stuk beter zijn.
Want al is u kaptein of geen kaptein
In 't end gaan wij er aan.

Ik ben van heel mijn leven twee maal geaffronteerd,
Zei de Decker, door Anna Maria,
En dat ik hier wordt gepasseerd.
Laat God hier dan maar stuurman zijn!
Zoo verging de Maria Katrijn.

Maar zoo dreef zij nog drie dagen,
Wit van het bliksemlicht,
Totdat zij op de plaats kwam
Waar dat boek Jona ligt!
En allen die dat zagen,
Zagen een grooter licht.

V

De ‘Fortuyn’ kwam aan in Holland
En de ‘Ackeley’ kwam te ree,
Ieder wist wat hij gevloekt had,
Maar niet wat hij later zei:
Een mensch is een kind in Gods hand.

Men zei het aan Anna Maria,
Die stil leefde in haar schand.
En ze zei: Ik krijg hem nooit weerom,
Dat hij mij vervloekte, daar maal ik niet om,
Hij lei het spel in Gods hand.

Maar al is hij een zondaar,
En ik maar een weduwvrouw,
Wij zullen elkander wel weerzien,
Want mijn hart was hem trouw,
Al wegen de jaren ook zwaar.

De jaren zijn vervlogen,
De harten zijn gelijk.
De golven gaan even hooge
En God regeert zijn rijk,
Als had er niets bewogen.

Het was drie jaren later,
De ‘Fortuyn’ lag om kaap Verloren,
Dat een uitkijker licht in zijn oogen kreeg
En riep, al scheen de einder leeg,
De Decker, recht vooruit!

Het was een zee die blak stil was
En een nacht met zooveel sterren
Dat de zee den hemel een spiegel was.
Zag die uitkijk scheepslicht of sterren
En of het de Decker was?

Wat gaat er voorbij, te loever en lij,
Als hemel en zee zoo verlicht is
En als het dan eensklaps zoo slecht zicht is,
Of Gods hand speelt met een lichten mist
Tusschen licht te loever en lij?

Een mist, een licht, een schip? God weet
Wat er ons daar passeert.
Er is menige klip niet genoteerd
En kwader dan alles wat er passeert,
Is de zeeman een schip in den mist.

Verdoemd de Decker, die zijn hart
Inzette tegen God?
Neen, hij kende God en Jona en Job,
Er zat een meeuw op zijn bramzeiltop,
En hij had een goed zeemanshart.

Maar menigeen kent God minder dan hij
Omdat hij nooit met hem streed,
En zoo zag menigeen in den mist
Als de angst van zijn hart, te loever of lij
Dat schip met zeilen breed.

En als men dat schip thans niet meer ziet,
Overal waar Gods wind waait,
Is het ook omdat in zoo menig hart
De vlam wel smeult, maar zelden laait,
Als in Joos de Decker zijn hart.

Hij leit vergeten en vergaan,
Drie mijl Oost van kaap Hoop Verloren
Hij verzoop waar hij Gods boek gooide in zee,
En wij, wat doen wij daar dan wel mee?
Wij hebben meer verloren.

Witte meeuw, die van den bramstengtop
Regelrecht vliegt in den hemel op,
Leer ons die oude legende
Van zee en mist en het menschenhart,
Joos de Decker heeft eens God getart
En zoo menig zeeman herkende
De oude wereld van strijd met God;
Bij Joos de Decker zijn harde lot!
Leer ons Job en Jona lezen
Opdat wij God beter vreezen
En ons lot zij Jacobs lot.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Amsterdam in Bredero's tijd

Het korte leven van Gerbrand Adriaensz. Bredero (1585-1618) valt samen met een tijdperk, waarin de stad Amsterdam na vele jaren van kwijnen een plotselingen en snellen opbloei beleeft. Hoe groot de bevolking in dien tijd was, is niet met zekerheid te zeggen, al hebben de onderzoekingen der laatste jaren in dit vraagstuk wel eenige meerdere klaarheid gebracht. Het aantal inwoners, dat in 1567 tot ongeveer 27.000 à 30.000 was gestegen, is in de moeilijke zeventiger jaren - toen de Amsterdamsche stadsregeering, tot groot nadeel van den handel, met hardnekkigheid de Spaansche zijde hield - waarschijnlijk vrij sterk verminderd. De Alteratie (1578) opende een periode van economischen vooruitgang en van toeneming der bevolking. Evenwel is de immigratie in de eerste jaren na de Alteratie nog lang niet zoo groot geweest, als deze na den val van Antwerpen zou worden. Tot 1620 heeft elk nieuw vijfjarig tijdvak een grooter aantal nieuwe poorters gebracht. Er bestaan dus goede gronden om de bevolking van Amsterdam omstreeks 1585 op niet veel meer dan 30.000 zielen te schatten. Men vergelijke daarmee de uitkomst van de in 1622 gehouden telling, die 105.000 inwoners noemt, welk getal waarschijnlijk nog iets te laag is! In 37 jaren tijds is de bevolking van Amsterdam dus drie en een half maal zoo groot geworden. Aangezien in dien tijd - en nog zeer lang daarna - in de steden de sterfte gewoonlijk grooter was dan de geboorte, wijst deze toeneming op een enorme immigratie. In 1622 was Amsterdam de eenige waarlijk groote stad van Holland geworden, die een plaats als Rotterdam met nog geen 20.000 en zelfs steden als Haarlem en Leiden met resp. 39.455 en 44.745 inwoners verre achter zich liet.

De wijken, die buiten de nog uit de vorige eeuw dateerende ommuring lagen, hadden zich na de Alteratie snel uitgebreid.

Het was juist in Bredero's geboortejaar, dat de Amsterdammers aanvingen met het sloopen der oude muren en poorten, welke uitlegging in 1593 door een tweede werd gevolgd. Spoedig bleek ook deze onvoldoende te zijn. In 1612 werd een begin gemaakt met de uitvoering van het grootsche uitbreidingsplan van Oetgens, waardoor de stad met den aanleg van meerdere concentrische grachten op den duur dien eigenaardigen halvemaanvorm zou verkrijgen, dien zij tot ruim een halve eeuw geleden heeft behouden.

De eerste decenniën der zeventiende eeuw moeten wel een goede tijd zijn geweest voor het bouwbedrijf te Amsterdam. Nieuwe wijken verrezen als uit den grond en overal weerklonk het geklop en gehamer der bouwvakarbeiders. Van een tekort aan timmerlieden en metselaars, zooals in Leiden en elders bij stadsuitbreidingen wel is voorgekomen, blijkt voor Amsterdam echter niets. Een architect als Hendrick de Keyser kreeg volop gelegenheid zijn gaven te ontplooien: de Oost-Indische Compagnie had behoefte aan een monumentaal gebouw, de stad zelf aan een nieuw tuighuis en de handel aan een beursgebouw, terwijl de Zuider- en de Westerkerk moesten voorzien in de behoefte aan gebouwen voor den Protestantschen eeredienst.

Een echo van die bouwbedrijvigheid hooren we in de Klucht van de Koe[1)], als de boer en de gauwdief in den vroegen morgen langs den Amsteldijk stadwaarts wandelen:

> Hoe heerlijck doet de stad hem op, met al die nieuwe huysen!
>
> .....Hoe fray siet men de Zuyderkerck,
> Die witte steenen toren; 't is wel een treflijck werk!
> Hoe flickert de son met weerlichtend geschimmer
> op die verglaasde daken en op dat nuw getimmer!

Talrijke vreemdelingen vestigen zich in deze periode in Amsterdam, aangelokt door de kansen, die de opkomende wereldhandel biedt.

Tot hen behooren de Portugeesche Joden, wier komst evenwel later heeft plaats gehad dan vroeger werd aangenomen. In de laatste jaren der zestiende eeuw zijn zij nog weinig talrijk, doch omstreeks 1610 is hun aantal reeds tot eenige honderden per-

1) Het eerst gespeeld en gedrukt in 1612. Een jaar tevoren was de Zuiderkerk voltooid.

sonen aangegroeid. Langzamerhand komen zij dan ook in den handel - vooral wat het verkeer met Brazilië, Portugal en Spanje betreft - meer op den voorgrond, al moet men hun economische beteekenis in Bredero's tijd niet overschatten. Tusschen 1610 en. 1620 is het aantal Portugeesch-Joodsche kooplieden te Amsterdam sterk toegenomen. Het is dan ook wel eenigszins te verwonderen, dat Bredero aan dit eigenaardige en pittoreske element der Amsterdamsche bevolking, dat in een nieuwe wijk aan de Oude Zijde was gaan wonen, zoo weinig aandacht heeft geschonken. Slechts een enkele plaats is in zijn vele werken aan te wijzen, waar hij de Portugeezen noemt. Deze is in het derde bedrijf van Het Moortje te vinden, waar eenige op den Dam samengekomen jonge lieden een ‘ring’ vormen ‘gelijck de Portegijsen’, hetgeen er op duidt, dat men in Bredero's tijd vaak druk pratende Portugeesch-Joodsche handelaars op het voornaamste plein der stad in een kring bijeen zag staan.

Meer aandacht heeft de dichter aan de Vlamingen, Brabanders en Walen gewijd, die zich sinds de onderwerping der Zuidelijke Nederlanden door Parma in zoo grooten getale in het Noorden hebben gevestigd. Het totale aantal der Zuid-Nederlanders, die toen in Amsterdam zijn komen wonen, is moeilijk te schatten. Dat het zeer groot is geweest, blijkt echter zoowel uit de belangrijke gegevens, welke dr. Leonie van Nierop aan de ondertrouw-registers heeft ontleend, als uit de door mij bewerkte statistieken der nieuwe poorters[1]. Hoewel vele nieuwe inwoners er niet toe overgingen het poorterschap te koopen, is het toch niet zonder belang de samenstelling van het groote getal der nieuwe poorters uit dien tijd te ontleden. Het is treffend te zien welk een sprong het Zuid-Nederlandsch percentage maakt na den val van Antwerpen. Het klimt dan plotseling van 13.2 in de periode 1580-1584 tot 44.2 in het tijdperk 1585-1589, om daarna regelmatig weer te dalen, hoewel de absolute cijfers belangrijk blijven.

Van de kooplieden onder de nieuwe poorters vormen de Zuid-Nederlanders meer dan de helft. Het zijn grootendeels Antwerpenaars. In zijn bekende studie ‘Fin de siècle’ heeft mr. S.

1) Leonie van Nierop, De *bruidegoms van Amsterdam*, Tijdschrift v. Geschiedenis, 49e jg. (1934). - J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van bedrijfsleven en gildewezen van Amsterdam*, I en II. Rijks Geschiedk. Publicatiën, M. Nijhoff.

Muller de beteekenis van de Zuid-Nederlandsche immigratie voor de opkomst van den Amsterdamschen wereldhandel wel eenigszins overdreven voorgesteld. De Amsterdamsche kooplieden waren omstreeks 1585 reeds stellig niet meer zulke eenvoudige schippers en winkeliers, als Muller hen voorstelt. In 't bijzonder voor den graanhandel was Amsterdam reeds sinds lang een belangrijk centrum. Onder de oprichters der groote handelscompagnieën treft men zoowel oud-Amsterdammers als Antwerpsche immigranten aan. Evenwel is het een feit, dat zelfs onder de voornaamste kooplieden verscheidene Zuid-Nederlanders voorkwamen. Van een wereldmarkt als Antwerpen had Amsterdam nog veel te leeren. De kennis en ervaring van de talrijke Antwerpsche kooplieden, die zich te Amsterdam hebben gevestigd, zijn ongetwijfeld aan den handel van hun nieuwe woonplaats ten goede gekomen.

Natuurlijk bevonden zich onder deze Antwerpenaars niet zelden berooide opsnijders en lichtvaardige bankroetiers, die zich ‘Joffers en Monseurs’ noemden, al hadden ze ‘geen penning in de beurs’. Van deze soort heeft Bredero in den Spaanschen Brabander het type geteekend. Doch er waren er ook vele bij, die tot een betere soort behoorden. Verscheidene Zuid-Nederlandsche Amsterdammers hebben grootsche ondernemingen op touw gezet. Men denke aan mannen als Isaac Lemaire, Dirck van Os, Jan Jansz. Carel, Balthazar Coymans, Anthonio van Zurck, Nicolaas Sohier, Marcus de Vogelaer, Louis de Geer en Elias Trip. Van de 320 voornaamste rekeninghouders der Wisselbank waren omstreeks 1610 meer dan de helft uit het Zuiden afkomstig. Nog in 1631 was ruim een derde deel der gefortuneerde Amsterdammer van Zuid-Nederlandsche afkomst.

In 't bijzonder trof men onder de lakenkoopers vele Antwerpenaars aan. In het gemeente-archief van Antwerpen berust een memorie uit het jaar 1610, waarin de verplaatsing naar het Noorden van den lakenhandel, met de daarmede verbonden bedrijven der ververij en lakenbereiding, ten zeerste wordt betreurd.

Eveneens is op industrieel gebied de Zuid-Nederlandsche invloed van groote beteekenis geweest. Het is algemeen bekend, dat zoowel de suikerraffinaderij als de diamantindustrie van Antwerpen naar Amsterdam is overgebracht. Doch eveneens

waren vele tapijtwevers, borduurwerkers, beeldhouwers, goudsmeden, balansmakers, gouddraadtrekkers en leerbewerkers uit het Zuiden afkomstig. In de zijde- en fluweelweverij was het Waalsche element overheerschend; het aantal Fransch-gekleurde namen was dan ook zeer groot bij de beoefenaars van dit bedrijf, die voornamelijk in het ‘nieuwe werck’ (de Jordaan) woonden.

Ook onder de intellectueelen was het Zuid-Nederlandsche element vertegenwoordigd. Vele schoolmeesters, notarissen, dokters en dominé's waren uit het Zuiden afkomstig. Van de predikanten is Petrus Plancius de meest bekende, doch ook Joannes Lemaire en Martinus Lydius en eveneens Waalsche dominé's als Hochedé en Jean Taffin zijn mannen van beteekenis geweest. Onder de schilders zijn Cornelis van der Voort, Isaac van Coninxloo en Francisco Badens - Bredero's leermeester in de schilderkunst - te noemen.

Naar aanleiding der Zuid-Nederlandsche immigratie schreef Muller: ‘Twee volken waren destijds besloten binnen Amstels wallen, die elkaar niet verdroegen en elkaar gadesloegen van uit vijandige kampen, - menschen van verschillenden landaard, van geheel verschillende beschaving ook, die niet *konden* samenleven. De Zuid-Nederlanders vereenigden zich tot machtige compagnieën, imponeerend door de grootsche ondernemingsgeest der handelsvorsten; zij sloten zich op in hunne Waalsche kerken en in hunne Vlaamsche rederijkerskamers, die neerzagen op hare concurrenten, de ‘Oude Kamers’, waar de burgerlijke Amsterdammers nog den toon gaven.’ Voorts constateert Muller dat de Zuid-Nederlanders zich op een afstand hielden en onder elkander trouwden en dat de ingeboren Amsterdammers zich wreekten door de indringers buiten de regeering te houden.

Deze schildering is veel te sterk gekleurd, doch een kern van waarheid bevat zij ongetwijfeld wel. Het verschil in aard gaf menigmaal aanleiding tot wrijving. Uit de huwelijksregisters blijkt, dat de Zuid-Nederlanders inderdaad meestal onderling trouwden. Terecht beroept de schrijver zich op den Spaanschen Brabander, waarin Bredero de spot drijft - al is deze spot van een vrij goedaardig karakter - met de levendigheid, de zwierige manieren en de pronkzucht der Zuid-Nederlanders en waarin ook uitingen van een zekere jalouzie over het voortrekken van vreemdelingen boven ‘burgerskynderen’ voorkomen. Zoowel

uit het stuk zelf als uit de voorrede (en uit die van Het Moortje) blijkt, dat Bredero van den invloed der Brabanders en Walen ook gevaar duchtte voor de zuiverheid der Nederlandsche taal, die hem zoozeer ter harte ging. Van het ‘lebbige’ Brabantsch, het ‘geckelijck geschockiert’ Antwerpsch met zijn vele bastaardwoorden had hij blijkbaar een grooten afkeer. Men denke hierbij ook aan Roemer Visscher's vermaning tot de ‘meyskens van de courtosye’ om niet te slaafs de Brabantsche mode na te volgen.

Uit dergelijke vermaningen blijkt echter tevens, dat men zich den afstand tusschen de beide voornaamste elementen der Amsterdamsche bevolking niet al te groot moet voorstellen. Er bestond veel gemeenschappelijks en er heeft op den duur dan ook een assimilatie plaats gevonden. Anders dan de Joden zijn de Zuid-Nederlanders met de overige bevolking versmolten. Vele latere regentenfamilies zijn van zuidelijke origine. Het leven van Bredero zelf getuigt van het vriendschappelijk contact, dat veelal bestond. Zijn leermeester Badens en zijn boezemvriend Quina waren immers beiden geboren Antwerpenaars. Tot degenen, voor wie hij bruiloftsgedichten vervaardigde, behoorden Gilbert de Flines, Pierre Benoyt, Anna de Marez en Daniel Vorsten.[1)] Ook met Carel van Mander was hij bevriend.

Herhaaldelijk maakt Bredero melding van lieden, die uit Westphalen, Ditmarschen, Embden en andere naburige streken en steden van Duitschland afkomstig zijn en die hij veelal minachtend als ‘moffen, poepen en knoeten’ aanduidt. Inderdaad blijkt zoowel uit de poorterboeken als uit de huwelijk-registers, dat er ook een vrije sterke Duitsche immigratie is geweest. Deze muntte echter meer uit door de kwantiteit dan door de kwaliteit. Van de groote kooplieden uit Bredero's tijd waren slechts enkele van Duitsch origine. Daarentegen trof men onder droogscheerders, lakenbereiders, bombazijnwevers, schoenmakers, kleermakers en varensgezellen tamelijk veel Duitschers aan.

Amsterdam is in den aanvang der zeventiende eeuw niet meer de gemoedelijke provinciestad van vroeger met haar geringe

1) Zoon van den uit Lier afkomstige kaardemaker Hans Vorsten, die in de Warmoesstraat woonde.

verschillen in welstand. Er bestaat nu een grootere differentiatie. Aan den top van de sociale pyramide staan de kooplieden, die den buitenlandschen groothandel uitoefenen. Tot hen behooren de meeste regenten, die in dezen tijd nog geen afzonderlijke klasse vormen, zooals later het geval zal zijn. Een geographische arbeidsverdeeling bestaat nog slechts in kiem; of het den handel op Rusland, op de Oostzee, op Frankrijk, Spanje of Brazilië betreft, het zijn nagenoeg altijd weer dezelfde namen die men daarbij ontmoet. De groote kooplieden zijn tevens reeders, assuradeurs, wisselhandelaars en op hun tijd ook bankiers. Er bestaan nog slechts enkele groote, blijvende vennootschappen als de Oost-Indische en Noordsche Compagnieën. Wel worden telkens voor bepaalde ondernemingen losse, tijdelijke compagnieën gevormd, zoodat een koopman tegelijk aan verschillende ondernemingen kan participeeren.

Van den koopmanszoon Ritsart vertelt Bredero ons in Het Moortje, hoe goed deze weet om te gaan met wissels, assignaties, obligaties, cognossementen en convooibiljetten en hoeveel verstand hij van boekhouding heeft.

> Staagh was hy op de brugh by de negocianten
> Of op een komparisy by zyn participanten
> Van zyn Westersche of van zyn Cypersche vaart,
> Hy rabatteert[1)] in kontanct tegens acht en een quaart.
> Hy wist stracx op een prick wat dit 's jaars con beloopen,
> Hy verstondt hem (te besucht!) op acksjen te koopen,
> En hy verassureert licht een heel schip met goet!
> Noch heeft hy ('t is vreemt) niet eens gebanckeroedt.

Hierop volgt een tirade tegen de bankroetiers, die men in hun deuren behoorde op te hangen. In plaats daarvan verkrijgen zij vaak brieven van cessie (surséance van betaling), waardoor zij tegen hun schuldeischers beveiligd zijn. Ook in den Spaanschen Brabander - en eveneens in de voorrede tot dat stuk - laat de dichter zich op scherpe wijze uit over de ‘moetwillige’ bankroetiers, die op lichtvaardige wijze schulden maken om, als het mis gaat, zich in Kuilenburg of Vianen - de bekende vrijplaatsen - in veiligheid te stellen. Eveneens wordt in de Klucht van de Koe, die reeds van 1612 dateert, afgegeven op de ‘banckeroetiers, die 't so byster en grof de mienteman

1) Rabatteeren is het geven van korting bij contante betaling. De uitdrukking komt in notarieele acten zeer vaak voor.

ontstelen en om een haverstro eens haes-op na Kuylenburgh spelen.'

Inderdaad kwamen in Bredero's tijd vele faillissementen voor. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de dichter bij het schrijven dezer passage onder andere ook gedacht heeft aan hetgeen zich in de jaren 1609 en 1610 op de Amsterdamsche beurs in den actiënhandel heeft afgespeeld. In het gegeven citaat wordt immers van Ritsart gezegd, dat hij al te veel werk maakt van het koopen van actiën. In 1609 had Isaac Lemaire met acht andere kooplieden een baisse-speculatie in de aandeelen der Oost-Indische Compagnie op touw gezet. De speculatie is mislukt. De verbittering tegen Lemaire, wien men ook zijn onderhandelingen met Hendrik IV over de oprichting van een Fransche Oost-Indische Compagnie verweet, was zoo groot, dat hij het in 1611 geraden vond Amsterdam te verlaten en zich te Egmond te vestigen. Verscheidene van de bentgenooten, o.a. Jacques Damman, Lemaire's schoonzoon, en Reinier Lems, de 'boeckhouder' van het consortium - beide Antwerpenaars - gingen failliet. Er kwam nog bij, dat eenige der samenzweerders zich aan frauduleuze handelingen hadden schuldig gemaakt, terwijl andere zich niet hadden ontzien om op het bericht, dat eenige Oost-Indiëvaarders bij Tessel in gevaar verkeerden, in de Doelen een roemer wijns te drinken op het ongeluk der Compagnie. Ten aanzien van deze zaak mag men inderdaad van trouwelooze bankroetiers spreken.

Bredero had trouwens nog een andere, meer persoonlijke reden om op bankroetiers gebeten te zijn. Zijn vader, Adriaen Cornelisz. in Brederode, was 'medestander' geweest van Philips Adriaensz. Texel bij het pachten van verscheidene imposten. Dit is blijkbaar geen voordeelige onderneming geweest. Bij het eindigen der pacht bleek Texel 'fugitif uut dezer stede vertrocken' te zijn, zoodat Adriaen Cornelisz. alleen het geleden verlies heeft moeten dragen, zooals hij in een acte van 31 December 1613 (notaris Palm Mathijsz.) verklaart op verzoek van een anderen impostpachter, die zich ook over Texel te beklagen heeft.

Het is bekend, dat de Amsterdamsche kooplieden in hun jacht op winst niet altijd even kieskeurig waren wat de middelen betreft. De koopman Lambert uit Het Moortje zegt, dat er

reeders zijn, die schepen uitzenden ‘vol botter, kaes en broot, oock ketings, koegels, kruyt’ om die waren aan de Duinkerker kapers te verkoopen, waarmee zij groote winst behalen; ‘so krijght men tien voor ien’. Ook komt in dat stuk een toespeling voor op den slavenhandel: ‘hier zijn der in de stadt die sulcken handel drijven in Farnabock’ (Fernambuco in Brazilië).

In den aanvang der 17e eeuw is de groothandel te Amsterdam reeds een bedrijf, waarmede groote kapitalen gemoeid zijn. Dirck en Hendrick van Os werken met een bedrijfskapitaal van 350.000 gulden. Sommigen gelukt het om in korten tijd een aanzienlijk fortuin te verwerven. Talrijk zijn de voorbeelden van lieden van zeer eenvoudige afkomst, die spoedig rijk en aanzienlijk worden. Men denke slechts aan Hooft, Witsen, Overlander, Huydecooper, Banning Kok en andere regenten.

Het in den handel gewonnen geld wordt vaak voor een belangrijk deel in grondbezit belegd. Lemaire koopt land van den graaf van Egmond. Dirck van Os en Jacob Poppen behooren tot de voornaamste ingelanden van de Beemster. Jacob Huydecooper verwerft in 1610 grondbezit te Maarseveen. In dit verband worde er aan herinnerd, dat de rijke koopman Lambert een hofstede en land bezit te Sloten benevens een boomgaard buiten de Regulierspoort. Daarentegen zijn in Bredero's werken geen toespelingen te vinden op de in zijn tijd reeds duidelijk merkbare neiging der kooplieden en regenten om fraaie titels te verwerven.

Het handelskapitaal oefent ook invloed uit op de industrie. Het zijn dikwijls kooplieden, die het initiatief nemen tot de vestiging van nieuwe industrieele bedrijven. Jan Jansz. Carel laat in 1601 op den Kloveniersburgwal het groote ‘Glashuis’ bouwen, dat een sieraad van de stad wordt. De leiding van het bedrijf draagt hij op aan zijn schoonzoon Jan Hendriksz. Soop, die bekwame spiegelmakers en glasblazers uit Venetië laat komen. In deze onderneming werken ongeveer tachtig arbeiders; het is dus inderdaad een grootbedrijf. In 1613 krijgt Soop een concurrent. In dat jaar bouwt n.l. Abraham van Tongerloo - een Vlaming - een tweede glasblazerij ter plaatse van de oude Regulierspoort. Van het stadsbestuur verkrijgt hij een aanzienlijk renteloos voorschot, waarvoor hij de verplichting op zich neemt om, behalve geschoolde glasblazers, nog vijftig

werkloozen, die door de Burgemeesters zullen worden aangewezen, te werk te stellen.

Op een stapelmarkt, als Amsterdam in dien tijd is, zijn steeds groote voorraden van allerlei grondstoffen aanwezig; het ligt voor de hand deze een zekere bewerking te doen ondergaan en ze pas daarna, veredeld en in waarde verhoogd, weder uit te voeren. Een belangrijk deel van de Amsterdamsche nijverheid draagt dan ook in mindere of meerdere mate het karakter van veredelingsbedrijf. Dat geldt niet alleen voor de oud-Amsterdamsche olieslagerij en zeepziederij, doch eveneens voor de sinds kort uit Antwerpen overgebrachte suikerraffinaderij. Hoewel het aantal arbeiders per onderneming niet meer dan 10 à 20 bedraagt, mag de suikerraffinaderij toch als een kapitalistisch bedrijf worden beschouwd, aangezien het een vrij aanzienlijk kapitaal vereischt. Voor de vele bewerkingen, die het product moet ondergaan, is een groot gebouw noodig, terwijl de lange duur van het productie-proces tot het houden van groote voorraden dwingt. Acten uit de jaren 1618 en 1619 bewijzen, dat ook toen reeds een suikerraffinaderij een groot en kostbaar gebouw was.

Hetzelfde geldt voor de bierbrouwerij. In 1612 koopt Claes van Buyl de brouwerij 't Duifgen op de Lastage - met mouterij en woonhuis - voor *f* 20.000, welk bedrag voor dien tijd zeker aanzienlijk mag heeten. Hoewel het Amsterdamsche bier niet zoo'n bijzondere reputatie geniet als dat van Haarlem en Delft, bestaan in den aanvang der 17e eeuw te Amsterdam toch ongeveer vijftien brouwerijen, die niet alleen voor de plaatselijke consumptie werken maar ook veel scheepsbier produceeren. Tot de twaalf brouwers, die in 1617 gezamelijk een rosmolen voor het malen van hun brouwkoren oprichten, behoort ook Jan Andriesz, eigenaar van de in Het Moortje genoemde brouwerij 't Jerusalems Cruys op de O.Z. Voorburgwal.

Het is een wijdverbreide dwaling, dat Amsterdam in de 17e eeuw een belangrijke textielindustrie heeft gehad. Inderdaad hebben in de jaren 1614-1616 verscheidene van Aken en elders afkomstige drapeniers en wolwevers zich te Amsterdam gevestigd, waarbij zij van stadswege een geldelijke ondersteuning genoten. Een voormalige kloosterkapel werd tot lakenhal ingericht en naar Leidsch model werd een uitvoerig reglement voor

de nieuwe industrie uitgevaardigd. De leiding dezer draperie berustte bij Cornelis van Tongerloo[1] - een broeder van den bovengenoemden Abraham - en eenige andere kooplieden, die tesamen een compagnie hadden gevormd, waaraan de stad een belangrijke subsidie toezegde. Het resultaat heeft echter niet aan de verwachtingen beantwoord. Eveneens mislukte een poging om de saaiweverij te vestigen. In de havenstad Amsterdam was de loonstandaard blijkbaar hooger dan in binnensteden als Leiden, Delft en Gouda. Slechts het weeldebedrijf der zijdeweverij kon zich, in bescheiden omvang, te Amsterdam handhaven.

Maar hoe komt 't dan, zal men vragen, dat in de historische literatuur de legende van een bloeiende Amsterdamsche textielindustrie zoo verbreid is? Dat is waarschijnlijk toe te schrijven aan een onjuiste opvatting van den term lakenbereiding. Inderdaad heeft de lakenbereiding te Amsterdam gebloeid, doch dit bedrijf omvat slechts het droogscheren, bereiden en apprêteeren der stoffen, nadat deze reeds geweven en gevold zijn. Voornamelijk Engelsch laken werd, ongeverfd en onbereid, in groote hoeveelheid ingevoerd. Daardoor konden de lakenververij en de lakenbereiding te Amsterdam een groote vlucht nemen. Wegens de verontreiniging der grachten heeft het stadsbestuur bij de uitbreiding der stad voor de lakenververij een bepaalde wijk achter den Kloveniersburgwal aangewezen. Door Bredero word deze wijk gewoonlijk de Ververijen genoemd. In die buurt is ook het Staalhof gevestigd, waar de staalmeesters zetelen, die met het toezicht op de ververs zijn belast.

De diamantindustrie is in Bredero's tijd uit Antwerpen overgebracht. Reeds zijn dan enkele Joden in dit vak, dat buiten gildeverband opgroeit, werkzaam, hoewel de Christenen toch nog de groote meerderheid der slijpers vormen. In de kleine werkplaatsen, die zich in de woningen der diamantbewerkers - soms op zolder - bevinden, worden de molens door vrouwen in beweging gebracht. Als werkgevers fungeeren de juweliers, die in den aanvang der 17e eeuw te Amsterdam reeds vrij talrijk zijn. Evenals de zijdeweverij is de diamantbewerking dus geen

1) De wijnverlater Jan van Tongerloo, die met Hilgond, een zuster van Bredero, trouwde, stond blijkbaar niet in verwantschap met deze voorname familie.

zelfstandig ambacht doch een kapitalistische huisindustrie.

Naast de ‘upper ten’ van aanzienlijke kooplieden en regenten treft men in het zeventiende-eeuwsche Amsterdam een breeden middenstand aan van lieden, die niet onvermogend zijn doch ook niet rijk kunnen worden genoemd. Hiertoe behooren o.a. de talrijke grossiers, die de goederen inslaan bij de importeurs om ze weder te verkoopen aan de détailhandelaars in de kleinere steden of op het platteland. Later, in de 18e eeuw, gaat men deze categorie als de *tweede hand* betitelen.

In dit verband moeten in de eerste plaats de lakenkoopers genoemd worden, die te Amsterdam zeer talrijk zijn. Na den val van Antwerpen heeft de lakenhandel zich sterk uitgebreid. Reeds in 1592 wordt Amsterdam in een keur, waarbij een college van tarra-meesters wordt ingesteld, beschreven als ‘een plaetse, daer de meeste handelinge van laeckenen werdt gedreven’. Vooral de Nieuwendijk wemelt van lakenkooperswinkels. Rembrandt's Schuttersoptocht beeldt de compagnie af van de wijk, waartoe een deel van den Nieuwendijk en van het Water (Damrak) behoort; het is dan ook geen toeval, dat de beide sergeants en meerdere schutters lakenkoopers zijn! De Amsterdamsche lakenkoopers zijn in hoofdzaak grossiers, al hebben sommige hunner ook den détailverkoop niet versmaad. Er zijn onder hen vele Antwerpenaars; namen als Balthazar Jacott, Guillaume de Bray, Balthasar Luls en Guillaume de Mourcourt verraden een zuidelijke afkomst. De Amsterdamsche lakenkoopers verhandelen voornamelijk Engelsche en andere buitenlandsche stoffen, al treft men onder hun voorraden ook wel inlandsch laken aan. De import van Engelsch laken berust te Amsterdam voornamelijk in handen der Interlopers, Engelsche kooplieden, die naast de Merchants Adventurers staan, wier stapel te Middelburg is gevestigd. Tot deze lakenimporteurs behoort de bekende John Webster. De lakenkoopers controleeren ook een deel van het productieproces; het verven en bereiden geschiedt veelal voor hun rekening. Verscheidene lakenkoopers zijn vermogend, al is hun rijkdom niet te vergelijken met dien der aanzienlijke groothandelaars en regenten.

De zijdelakenkoopers vormen een afzonderlijke groep. Zij wonen bij voorkeur in de Warmoesstraat. Tot hen behoort

Gilbert de Flines, voor wien Bredero een bruiloftsgedicht heeft vervaardigd. De zijdelakenhandel is ook het bedrijf, waarin Vondel en verscheidene van zijn familieleden en vrienden werkzaam zijn.

Ook de wijnkoopers vormen te Amsterdam een talrijke en welvarende groep van grossiers. Zij worden in de keuren steeds scherp onderscheiden eenerzijds van de kooplieden, die over zee wijn importeeren, en anderzijds van de wijntappers. Om ontduiking van den impost tegen te gaan is het tappen hun zelfs ten strengste verboden. - Met de wijnkoopers zijn de bierbeschooiers te vergelijken, al is hun sociale positie minder aanzienlijk. Ook zij zijn grossiers doch soms min of meer afhankelijk van de brouwers. Aan de bierbeschooiers is het tappen verboden om dezelfde reden, als ten aanzien van de wijnkoopers is vermeld. Naast het Delftsche is vooral het Engelsche bier in trek. In den Sp. Brabander wordt als een belangrijk nieuws verteld ‘datter goet excellent Engels bier is ghekomen’.

Ondanks het scherp toezicht van de belastingpachters en hun ‘medestanders’ (deelgenooten), die er telkens - veelal vergezeld van een notaris en van gerechtsdienaren - op uit gaan om de overtreders te bekeuren, is de ontduiking van de wijn- en bier-imposten en accijnzen aan de orde van den dag. Vooral met de wijnkoopers, die een eed op de nakoming van de belastingordonnantie moeten afleggen, hebben de pachters voortdurend geschillen en moeilijkheden. De vader van Bredero weet er van mede te praten, want sinds omstreeks 1604 is hij bij de pacht van den wijnimpost betrokken. Geen wonder, dat in de werken van den zoon herhaaldelijk verontwaardiging over de ontduiking van imposten en accijnzen tot uiting komt. In Het Moortje is sprake van sluikers, die leeren flesschen van zestien mengelen halen bij wijnkoopers ‘die (God wouws) beëdicht zijn’, terwijl het in den Spaanschen Brabander heet:

> Daar zijn wijnkoopers die oock setten een ghelach,
> En draghen stoutelijck een heele nacht en dach:
> En hadden sommighe haar handen recht ghehouwen,
> Sy souwen in so kort gheen groote huysen bouwen.

Tot den middenstand behooren ook de talrijke houtkoopers, in wier ‘houttuinen’ - naast de N.Z. houttuinen aan het Y, die men reeds op de kaart van Cornelis Anthonisz ziet, heeft sinds kort ook de Oude Zijde een reeks houttuinen gekregen -

velerlei houtsoorten zijn opgestapeld. Evenals de wijnkoopers laten zij den overzeeschen import aan de groote kooplieden over. Het bestek van dit artikel laat niet toe om alle groepen van grossiers te behandelen, doch de zuivelkoopers en de vlaskoopers mogen niet onvermeld blijven en evenmin de haringkoopers, die veelal tevens eigenaars van haringpakkerijen zijn. Aan laatstgenoemd bedrijf moet in 1617 worden toegestaan om ook op Zondag de door de buizen aangevoerde haring te pekelen en te pakken, aangezien dit ook in andere steden geoorloofd is.

Eenige sporten lager op den maatschappelijken ladder staat de kleine burgerij, die grootendeels uit ambachtslieden bestaat. Deze kleinburgers zijn zeer talrijk. In een tijd, waarin het kapitalistisch grootbedrijf in de industrie nog slechts uitzondering is, bestrijkt het ambacht nog een groot terrein. Anders dan men geneigd zou zijn te vermoeden, breidt te Amsterdam in Bredero's tijd het gildewezen zich uit. In 1579 ontstaat het St. Lucasgilde, terwijl ook de scheepstimmerlieden, vroeger leden van het buitenlandvaardersgilde, een afzonderlijke organisatie gaan vormen. Tegen het einde der 16e eeuw zijn ook de goud- en zilversmeden talrijk genoeg geworden om een eigen gilde te vormen. In 1613 scheiden de bontwerkers zich van de appelkoopers af, terwijl al eerder de scheiding tusschen de vleeschhouwers en de vischverkoopers zich had voltrokken. In 1621 ontstaan de gilden der hoedemakers, kleinkramers en bierbeschooiers.

In zijn gedenkschriften deelt de bekende burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft mede, dat er in zijn jeugd - dus omstreeks 1560 - in Amsterdam nog slechts twee boekverkoopers waren. Daarentegen wonen in den aanvang der zeventiende eeuw op het Water, in de Warmoesstraat, bij de beurs en elders talrijke boek- en kaartverkoopers, die veelal tevens uitgevers en drukkers zijn. Tot hen behooren Willem Jansz. Blaeu, tevens cartograaf, Cornelis Claesz., uitgever van reisverhalen, en Cornelis Lodewijck van der Plasse, de uitgever van Bredero's werken. Zij zijn leden van het St. Lucasgilde; pas in 1662 zal een afzonderlijk boekverkoopersgilde ontstaan.

Voor zoover de belangen van den groothandel niet worden geschaad, is de stedelijke regeering van protectie niet afkeerig.

De bakkers worden beschermd tegen concurrentie van de brooden beschuitbakkers van Wormer en Jisp. Ten behoeve van de binnenlandsvaarders wordt aan de binnenschippers van elders verboden om te Amsterdam vracht te komen zoeken. Zelfs de kunstschilders genieten bescherming. In den gildebrief van het St. Lucasgilde was bepaald, dat buiten de drie jaarmarkten vreemdelingen te Amsterdam geen schilderijen mochten verkoopen. Om dit verbod te ontduiken worden veilingen georganiseerd, waarop vele uit Antwerpen afkomstige schilderijen worden verkocht. In 1608 richt het St. Lucasgilde zich met een adres tot het stadsbestuur, waarin het zich over deze concurrentie beklaagt. Het gilde beroept zich niet alleen op het belang der Amsterdamsche schilders maar ook op dat der burgers, aangezien deze ‘door den banck weynich kennisse van schilderyen hebben’ en zich copieën en ‘slechte leerkinderwerck’ in de handen laten stoppen. Het stadsbestuur verhoort deze bede en vaardigt een keur uit, waarbij het houden van dergelijke veilingen, zonder uitdrukkelijk verlof van Burgemeesters, wordt verboden. In 1613 blijkt het noodig te zijn deze keur nogmaals af te kondigen. Indien Bredero als schilder succes heeft gehad en veel werk heeft verkocht - er is wel reden om dit te betwijfelen! - heeft hij dus ook van het lokale protectionisme geprofiteerd.

In de kringen der ambachtslieden bestaan vrij groote verschillen in welstand. De beoefenaars van een weeldebedrijf als de goud- en zilversmederij zijn blijkbaar welvarender dan vele andere handwerkers. Ook timmerlieden, metselaars en steenhouwers hebben in dezen tijd van groote bedrijvigheid in het bouwvak - toen er bovendien nog geen aannemers bestonden - dikwijls geld kunnen oversparen.

Bij de arbeidersklasse bestaat volstrekt geen gelijkheid in arbeidsvoorwaarden. De haven- en transportarbeiders - korendragers, korenmeters, waagdragers, bierdragers, slepers en schuitenvoerders - hebben blijkbaar een vrij goed bestaan. Zij zijn in gilden vereenigd, die evenals de gilden der ambachtslieden over fondsen beschikken, waaruit in geval van ziekte uitkeeringen worden gedaan. Bij de waagdragers, pakkers (pakhuisarbeiders) en opslagers van potasch - soms ook bij de schuitenvoerders - bestaat bovendien de eigenaardige instelling der veemen. Een

veem is een groep van vier of vijf arbeiders - wat de waagdragers betreft kenbaar aan vorm of kleur van hun hoofddeksel - die voor gemeenschappelijke rekening werken. Gewoonlijk hebben de veembroeders een kelder in de buurt van den Dam, waar zij samenkomen en waar altijd iemand aanwezig is om de orders der kooplieden in ontvangst te nemen. De verscheidenheid in kleur van de hoeden en mutsen der waagdragers verleent aan de bedrijvigheid op den Dam, waar zich de waag bevindt, een schilderachtigen aanblik. De lezer zal zich herinneren, dat Jerolimo door Robbeknol aan de schuldeischers laat zeggen:

> Hij is met zijn makelaars in 't packhuys om sijn balen te wegen,
> Hy teyckent se elck op haer nomber, met sijn eygen merck,
> Want hy het al de blauwhoeden en klapmutsen in 't werck,
> Met een deel Vlaminghen van packers en andere uytheemeche opslagers.
> Wil jy gaan jy meught, ick ga boven by de verschieters en korendragers.

Naast deze georganiseerde arbeiders der beschutte bedrijven zijn minder welvarende groepen aan te wijzen. Verdient een geschoolde glasblazer meestal een gulden per dag benevens de kost, daarnevens zijn in een glasblazerij spiegelslijpers en andere niet- of mindergeschoolde arbeiders werkzaam, die niet meer dan acht stuivers ontvangen. De vijftig werkloozen, die Abraham van Tongerloo op verzoek van de Burgemeesters te werk stelt, verdienen slechts zes stuivers per dag benevens vrij bier! Bijzonder slecht betaald worden de te Amsterdam zoo talrijke matrozen en andere schepelingen.

De droogscheerdersknechts vormen één der weinige arbeidsgroepen, die in de zeventiende eeuw een hardnekkigen strijd voor lotsverbetering voeren. Zij verdienen omstreeks 1607 een loon van 14 stuivers per dag (of ruim vier gulden per week) bij een werktijd van twaalf uur. Daarover ontevreden, scholen zij samen op de Oude Brug - van ouds een arbeidsbeurs - en loopen zij de werkplaatsen af om werkwilligen over te halen of te dwingen het werk te staken. Sommige ‘winkels’ worden door hen ‘vuyl verclaert’, d.w.z. geboycot. Reeds in 1607 wordt door het stadsbestuur het ‘courten’ (vergaderen) en complotteeren der droogscheerdersgasten verboden. In 1618 is er wederom strijd in dit bedrijf. Het stadsbestuur treedt als bemiddelaar op en verhoogt het loon met een stuiver per dag.

Evenwel duurt in de lakenbereiding de sociale strijd de geheele 17e eeuw voort. In dit bedrijf wordt ook vaak des Zondags gewerkt. In 1604 klaagt ds. Plancius er in de vergadering van den Kerkeraad over, dat de lakenbereiders zich niet storen aan het gebod van heiliging van den Sabbath.

Evenals de waag- en korendragers houden ook de droogscheerders en de verversknechts van een goeden dronk, zooals trouwens bij de hoogere klassen in niet mindere mate het geval is. In den Spaanschen Brabander wordt van een bierdrinker gezegd, dat hij ‘mette droochscheerders om de goetkoop in slopjes en in steechjes’ gaat, waar zich clandestiene kroegen bevinden.

Ten aanzien van de haven- en transportarbeiders zijn er zoowel in de werken van Bredero als in de kluchten van Breughel en andere auteurs vele uitingen, die op ruwheid en ongebondenheid wijzen. Van den koopmanszoon Writsert wordt in het Moortje verhaald:

> Want van sijn vijftien of sestien jaer, so raeckten hy op het wilt
> Door sijn bierdragers, waagdragers, korendragers daer hy me uyt ree,
> Die lierden hem alle schellemery als hy slechts de witten uyt dee,
> En spuelden 't Heerschap.

Evenwel bewijst de inhoud der bovengenoemde veemcontracten, dat er onder deze arbeiders ook vele waren, die een zeer geregeld familieleven leidden.

Men zou geneigd zijn te denken, dat in zoo'n bloeiende stad, als Amsterdam toen was, geen armoede bestond. Het tegendeel was echter het geval. Van alle kanten stroomden werkloozen en vluchtelingen naar Amsterdam in de hoop daar werk te zullen vinden. Die verwachting werd lang niet altijd vervuld. Daardoor vormde de armenzorg een moeilijk probleem. Van ouds verleenden de Huiszittenmeesters alleen gedurende den winter ondersteuning aan de armen door uitdeelingen in natura (brood, boter, turf enz.) Dit systeem bleek echter in verband met de nu heerschende permanente werkloosheid niet voldoende te zijn en daarom werden in 1613 de Aalmoezeniers ingesteld. De middelen van dit college werden ten deele door het houden van schaalcollecten verkregen. Evenals van de Huiszittenmeesters - die bestaan bleven - waren ook van de Aalmoezeniers eenige

met de armenzorg van de Nieuwe en andere met die van de Oude Zijde belast. Ook de bedeeling vanwege de Aalmoezeniers geschiedde geheel of grootendeels in natura. De armen ontvingen loodjes, waarvoor ze bij de kantoren der Aalmoezeniers, die in de beide hoofdkerken waren gevestigd, eetwaren konden halen.

In den Spaanschen Brabander vraagt de ééne spinster aan de andere: ‘Elsje Kals, heb je nou een lootjen van de Ouwe of Nieuwe Kerck? d'Alemosseniers dielen se 's weex wat uyt voor de arme luytjes’. Hierop volgt een uitweiding over de particuliere weldadigheid. De menschen zijn niet zoo goedgeefsch meer als vroeger. Wie vroeger guldens gaf, maakt er zich nu met duiten af. ‘Trouwen 't is nou een duere tijdt, 't mach er so niet af, kijck alle dingh is duur’. Deze passage bevestigt het ook uit andere gegevens bekende feit, dat in Bredero's tijd de prijzen snel stegen. Ook Het Moortje bevat een toespelling op de prijsstijging; de oude Geertruy vertelt immers omstandig hoe goedkoop alles in haar jeugd was, toen men twintig eieren voor een stuiver kreeg.

Omstreeks 1611 zijn er volgens Pontanus niet minder dan 2511 bedeelde gezinnen in Amsterdam. Het meerendeel der ondersteunden bestaat uit vreemdelingen. Van de armmeesters der Nieuwe Zijde heeft Pontanus vernomen, dat van de 1611 door hen bedeelde gezinnen nauwelijks 200 Hollandsche zijn. Met eenige overdrijving heet het in den Spaanschen Brabander:

> .... onder alle, die de Huyssitten hier spysen,
> En sul dy gheen twintich burgerskynderen wysen,
> Haar hart is haar te groot.

In Bredero's tijd zijn te Amsterdam - eerst in 1597 en daarna in 1613 - strenge keuren uitgevaardigd tegen het euvel der bedelende ambachtskinderen. Leerlingen, die door ouders of andere bloedverwanten tegen vergoeding bij een ambachtsman in de leer werden gedaan, werden behoorlijk gehuisvest en van spijs en drank voorzien. Doch in tijden van oorlogsverwildering kwamen blijkbaar tal van verlaten kinderen de poorten der steden binnen. Deze waren goedkoope arbeidskrachten, die door de handwerksmeesters veelal onder het mom van leerlingschap werden uitgebuit. Het euvel kwam vroeger ook wel eens voor. Reeds in een Amsterdamsche verordening van 1551 wordt van

bedelende ambachtskinderen melding gemaakt, terwijl in Utrecht al in 1539 aan de metselaars en leidekkers verboden moest worden om hun leerjongens uit bedelen te sturen. Maar tegen het einde der 16e eeuw schijnt het kwaad veel grootere afmetingen te hebben aangenomen. Met verontwaardiging constateert de keur van 1597, dat de meesters ‘dickwils twee, vier, ses ende meer ambachtskinderen opneemen, die zy veele jaren lopende houden ende meer gebruycken tot slaven als tot ambachten te leeren ende t' onderwysen naer behooren, latende d'onderhout derselver tot laste van de gemeente...’ Aan de meesters wordt nu de verplichting opgelegd om dergelijke leerlingen van spijs, drank en kleeding te voorzien, terwijl de het vorige jaar aangestelde Gecommitteerde opzieners der armen met het toezicht worden belast. In de groote keur op de bedelarij van 1613 worden deze voorschriften herhaald en wordt het toezicht overgedragen aan de Aalmoezeniers. Een Utrechtsche verordening van 1609 heeft dezelfde strekking. Met de verbetering van den economischen toestand is op den duur het verschijnsel der bedelende leerlingen van zelf verdwenen.

Het waren niet alleen verlaten kinderen, die bedelden. De omvang van de bedelarij was in den aanvang der 17^{e} eeuw zoo groot geworden, dat de daardoor aan de burgerij veroorzaakte overlast in een keur van 1614 ‘ondragelijk’ wordt genoemd. Onder de landloopers, die het platteland en de steden van Holland onveilig maakten, bevonden zich vele vreemdelingen. Het aantal diefstallen nam hand over hand toe. Ter uitvoering van een plakkaat der Staten van Holland heeft Amsterdam in 1597 een keur uitgevaardigd, waarbij de bovengenoemde Opzieners der armen worden aangesteld, die belast worden met het wegzenden van vreemde bedelaars. Zij konden echter ook aan personen, die daarvoor in de termen kwamen, verlof geven om te bedelen.

Bij de reeds genoemde keur van 1613 wordt het bedelen echter geheel verboden. Vreemde landloopers kunnen, evenals vroeger, in de Beyert - tehuis voor onbehuisden met 50 bedden, onderdeel van het gasthuis - gedurende drie dagen nachtverblijf en voedsel krijgen, doch het bedelen is hun niet meer toegestaan. De provoosten der Aalmoezeniers worden met de handhaving van het bedelverbod belast. De bedelaar, die op heeterdaad

wordt betrapt, wordt twee weken in het Tuchthuis opgesloten. Bij de uitoefening van hun taak worden de provoosten dikwijls belemmerd door het opdringende straatpubliek, dat partij trekt voor de bedelaars. Reeds een jaar na de uitvaardiging der keur blijkt het noodig om de belemmering der provoosten strafbaar te stellen. Ook het *geven* van aalmoezen is verboden. Uit een keur van 1617 blijkt, dat er medelijdende menschen zijn, die de landloopers binnen roepen om hun iets te geven, hetgeen nu ook ten strengste verboden wordt. De ‘rechte armen’ kunnen zich tot de Aalmoezeniers wenden, die hun na onderzoek ondersteuning zullen geven, mits zij sinds drie jaren in de stad woonachtig zijn.

De keur tegen de bedelarij, die Bredero in den Spaanschen Brabander van de pui van het stadhuis laat afkondigen, is samengeflanst uit verschillende artikelen van de groote verordening van 1613, terwijl de waarschuwing tegen het molesteeren van de provoosten aan de keur van 1614 is ontleend. Sommige passages - o.a. die over den ‘toeloop der stercke luye ledichgangeren’, onder welke zich verspieders, dieven en roovers verschuilen - zijn woordelijk aan de echte ordonnantie ontleend. Ook Bredero's keur belooft onderstand aan de ‘rechte armen’.

Uit het voorgaande volgt, dat Bredero niet fantaseert maar een aanschouwelijke voorstelling der werkelijkheid geeft in de hier volgende passage:

> .... Maer Moffen, Poep en Knoet,
> Dat zijn troggelaers tot bedelen opghevoet;
> Dat bewijst de Rietvinck, en noch de ouwe Wael uyt,
> Maer die Haerlemmerdijck, o bloedt! die levert ael uyt:
> Wat woont daer een ghesnor van volck van wijt en sijt,
> Daer is nauwlijcx een dach dat mer niet vecht en smijt.
> Wat comter Vrydaachs een gherit ter poort indringhen
> Van revelduytsche en van vreemde hommelingen,
> Al ghesonde wyven, met besieckte doeken om,
> By hiele vaendels vol, doch met een stille trom,
> De Nieuwendijck langes, en voort door alle straten,
> Het volck is hier goedt gheefs, 't blijckt an haer karitaten.
> Elck werpt zijn aelmoes wech, want is 't niet van 't mal,
> Dat men lieden gheeft die 't verkaatsen met de bal,
> Sundaaghs 's morgens voor de poort, of daer yewers buyten?
> Of verdobb'len met rabouwen en met guyten?

Het geld wordt verbrast in de buitenkroegen aan den Overtoom, in Sloterdijk en bij het voormalige Karthuizerklooster.

De ongebondenheid van het bedelvolk geeft aanleiding tot ‘moort en dieverij’, tot ‘bloetstortingh en dootslagen’. Toch trekt het publiek nog partij voor de schavuiten!

> .... En worden se ghevat
> Van schoutendienaars of soldaten van de stadt,
> En raken sy in 't gat, so sullen de viswyven
> Dit eerloose volck noch voorspreken en voorschryven,
> Of 't recht dat wort door 't gelt geblindoeckt en verdreyt,
> Door den yver van haar sotte barmherticheyt.

De schrijver juicht dus de door de overheid tegen de bedelarij genomen maatregelen zonder eenige reserve toe. Als oorzaak der landlooperij ziet hij slechts luiheid. Pontanus peilt dieper, als hij zegt, dat het meerendeel der behoeftigen bestaat uit ‘Fransoysen, Walen, Brabanders, Vlaminghen, Vriesen, Eemdenaers, Enghelsche, Westphaalsche, Ditmarse, Eydersteetse ende andere uutlandische natiën, *uut haer landt door de oorloghe ende andere nootsakelicheyt ghedreven*’.[1)] Wel stelt Bredero de vraag: ‘Als men de armen dus sou overal versenden, werwaerts so souden sy in 't leste dan beënden?’ Maar dan volgt het nietszeggende antwoord: ‘Daar laat ick haer voorsien’.

Bredero was geen Thomas More, die de maatschappelijke oorzaken der armoede wist op te sporen. Met de vraag, of de ‘stercke luye ledichgangeren’ inderdaad werk zouden kunnen vinden, heeft hij zich het hoofd niet gebroken.

In Bredero's werken zijn vele plaatsen, waar de sexueele ongebondenheid van het toenmalige Amsterdam met onverbloemd realisme wordt weergegeven. De studie van keuren en notarieele acten toont aan, dat de prostitutie in de van vreemde immigranten en bezoekers overvolle havenstad inderdaad zeer uitgebreid was. De ‘kufjes’, ‘kotjes’ en ‘bordeelen’, de ‘haertjes’, ‘snollen’ en ‘coppelaersters’ waren in de werkelijkheid even talrijk als in Bredero's tooneelspelen. De syphilis was een verbreide ziekte. Een scherp contrast met de losheid van zeden, zooals die uit de kluchten en de documenten blijkt, vormt de rigoureuse opvatting der calvinistische predikanten; bij het doorbladeren der Kerkeraadsnotulen stuit men telkens op berispingen der lidmaten wegens het dansen bij bruiloften en andere onschuldige vermaken. Wie geneigd is zich daaraan te

1) Cursiveering van mij.

ergeren, bedenke, dat het calvinisme waarschijnlijk een nuttige maatschappelijke functie heeft vervuld door het breidelen van de wildheid en de overschuimende levenskracht der van heinde en verre samengestroomde Amsterdamsche bevolking. Evenwel moet men zich het effect der boetpredikaties niet al te groot voorstellen!

In Bredero's werken weerspiegelt zich het leven van het Amsterdamsche volk in al zijn geledingen. In Het Moortje wordt zoowel de ijverige koopman op zijn kantoor en op de beurs geschetst als de rijke koopmanszoon, die het door zijn vader verdiende geld verkwist. Men heeft wel betoogd, dat deze laatste figuur niet Amsterdamsch is. Wie dat meent, maakt zich echter schuldig aan een ongeoorloofde idealiseering van de Hollanders uit de ‘gouden’ eeuw. De ‘wittebroodskinderen’ durfden zich veel te veroorloven. De klacht der stad in het Amsterdams Klaaghliedt is niet ongegrond:

> Hoe dick was ick benauwt
> In die donkere nachten,
> Wanneer mijn kinders brachten
> Haar gelt onsinnich deur....

De rijke jongelui genoten het leven met volle teugen. Dat beperkte zich volstrekt niet tot het houden van zeiljachten, waarvan o.a. in de Klucht van de Koe melding wordt gemaakt. Er bestaat een acte[1)], waarin een bakkersvrouw met een overvloed van schilderachtige scheldwoorden vertelt, hoe royaal de wittebroodskinderen zijn tegenover de getrouwde vrouwen uit den middenstand, met welke zij betrekkingen onderhouden. Wanneer Pieter, de zoon van Roemer Visscher, den 19en December 1623 in het holst van den nacht met een paar vrienden eenigszins aangeschoten van een feest komt en bij de Liesdelsbrug eenige wijnverlatersknechts ontmoet, die een wijnvoorraad bewaken, ranselt hij er plotseling zonder reden op los en brengt één van de mannen een ernstige hoofdwond toe.

De scène (in Het Moortje) van de jongelui uit gegoede kringen, die op den Dam er over disputeeren, hoe zij zich het best zullen vermaken, treft door levenswaarheid. Zullen zij de Rede-

1) De in de volgende bladzijden geciteerde acten zijn alle ontleend aan het tweede deel van mijn *Bronnen*.

rijkers gaan zien spelen? Neen, de Hollanders zijn te stijf, zoo geheel anders als de losse en levendige Engelsche tooneelspelers. Beurtelings doen zij voorstellen: de een wil naar de vrouwen gaan, de ander een rit te paard den Singel om maken, een derde wil naar de Kaatsbaan, totdat men het er over eens wordt een luisterrijk feestmaal te organiseeren. Writsart, die in de Doelen kind in huis is, zal daar het mooiste zaaltje reserveeren en een fijn diner bestellen. Elders in hetzelfde stuk vindt men een beschrijving van de vele toosten en dronken, die bij zoo'n gelegenheid plegen te worden gehouden. ‘O die gesontheyt van Sijne Excellentie, o die weet wat’, verzucht Frederick.

Wat de belangstelling der Amsterdammers voor de Engelsche tooneelspelers betreft, worde vermeld, dat eind October 1623 vier herbergiers en tappers buiten de St. Anthonispoort in een notarieele acte als de oorzaak van hun slechte nering aanwijzen ‘het speelen van de Engelsche commedianten in den ban van Diemen, van Kermisse af geduert hebbende’. Het is bekend, dat ook tijdens Bredero's leven meermalen Engelsche tooneelspelers Amsterdam hebben bezocht.

In het verhaal van de praatlustige Geertrui, de oude min, die zoo genoegelijk uitweidt over den ouden tijd, toen alles nog zoo goedkoop was, en over de smulpartijen in een burgergezin met Kerstmis en Driekoningen, komt een opsomming voor van de geschenken, die de kinderen met Sinterklaas in hun schoen plachten te vinden. Het is een pikante bijzonderheid, dat kort voordat Bredero deze lofrede op het Sint Nicolaasfeest schreef - in een tijd dus, toen de Calvinisten het stadhuis beheerschten - een keur was uitgevaardigd, waarin het staan met kramen op den Dam en elders op St. Nicolaasavond verboden werd. Men maakt aan de kinderen wijs - zegt de keur - dat de geschenken van St. Nicolaas komen en dat onderhoudt bij de jeugd het geloof aan de ‘oude pauselycke superstitieuse fabelen’! De keur is den 5en December 1613 uitgevaardigd en is in 1620, 1621 en 1626 telkens opnieuw afgekondigd. Later hoort men er niet meer van. Het stadsbestuur schijnt toen den strijd tegen Sint Nicolaas gestaakt te hebben!

Het best is Bredero op dreef, wanneer hij het eenvoudige volk beschrijft. Hij had blijkbaar veel gevoel voor volkshumor en voor de kernachtige uitingen van ongecompliceerde gevoelens.

Hij onthield en verwerkte de teekenachtige uitdrukkingen, die hij bij kroegscènes en op zijn zwerftochten over de markten of onder de boeren buiten de stad hoorde. Het mag overbodig heeten uit te weiden over de marktwandeling van Kackerlack, de geestige dialogen tusschen Jerolimo en den nuchteren Amsterdamschen straatjongen of over de door levenswaarheid treffende scènes van de spinsters, vlasters, snollen en straatjongens. De lezer zal zich herinneren, dat in den Sp. Brabander de gedupeerde huisheer een notaris haalt om den inboedel van Jerolimo te beschrijven. Bredero noemt hem Johannes Pilorus en laat hem tot zijn klerk zeggen:

> Wy selle met de pachters en peyler van de wynen gaan peylen,
> Volch jy mijn freytjes en schickelijck by de straat,
> Want het staat wel, dat een goet notaris parmantich gaat.

Bij zijn uitgave van het stuk teekent Prinsen aan, dat in 't eind der 16e eeuw een notaris van dien naam te Amsterdam heeft geleefd. Men verkrijgt echter nog meer inzicht in het karakter en de wijze van opvoering der toenmalige kluchtspelen, wanneer men weet, dat de notaris Jan Jansz. Pilorius nog leefde en zich nog steeds deftig en ‘parmantich’, vergezeld van zijn klerk, door Amsterdam's straten voortbewoog in de dagen, toen de Spaansche Brabander werd opgevoerd.

Zelfs bestaat er een acte uit het jaar 1616, die het relaas geeft van een inspectietocht, welke Pilorius met de pachters van den bierimpost onderneemt. Het bezoek geldt den waard in De drie Coningen op het Raampad buiten de St. Anthonispoort. Het is een warme Pinksterdag. Bij het peilen breken de pachters drie biertonnen open. Wanneer zij aanstalten maken om op die wijze door te gaan, protesteeren de waard en zijn vrouw uit vrees, dat het bier zal bederven. Hierop trekt een der pachters de vrouw de kap van het hoofd en sleurt haar bij de haren door de kelder, terwijl een andere pachter als een dolleman met een grooten ‘opsteecker’ (dolk) zwaait en steekt, zoodat twee personen worden gewond. Als een der aanwezigen tot Pilorius en een pachter zegt: ‘mannen, siet wat ghy doet, ghy sijt in een stad van rechten’, krijgt hij als belooning voor deze aanmaning tot kalmte een steek met de dolk in zijn hand. De dienstmaagd ‘valt van haerselve in onmacht’. Er wordt gesmeten met glazen, potten en pannen. De klanten loopen weg zonder te

betalen. - Een tafreel waard om door Bredero te worden beschreven!

Bredero en andere auteurs maken vaak melding van aubades. In Het Moortje zegt de koopmanszoon Ritsert, dat hij vaak de stadsspeellieden voor de deur van Moyaal heeft laten spelen. In verband hiermede is de acte interessant, waarin eenige aanzienlijke jongelieden verklaren, dat zij in den Nieuwjaarsnacht van 1616 aan de weduwe Hellemans een aubade hebben gebracht. Terwijl zij ‘met de luyte voor de deure van de weduwe Hellemans speelende’ waren, zijn zij door een aantal dronken lakenverversknechts aangevallen en met steenen geworpen. Een getuige heeft een der aanvallers hooren zeggen: ‘com, laet ons daerop cappen’. Met meeneming van den mantel van een der jongelieden zijn de verversgasten naar een bierkelder getrokken. De wacht van de St. Anthonispoort moest er aan te pas komen om den gekaapten mantel weer in handen van den eigenaar te stellen.

In een bekend gedicht beschrijft Bredero, hoe hij op een Sint Jansdag buiten de poort wagens vol pretmakers naar Haarlem ziet rijden. Het is niet de élite van de stad; er zijn zelfs ‘heele waghens met hoeren’ bij. De voerlui maken goede zaken en laten niemand in hun wagens toe dan voor ‘ghedrongen gelt’; Bredero laat zich echter niet afzetten en gaat ‘rusten in 't groen gheschildert veld’. Van uit zijn ‘begraselt rijck’ aanschouwt de dichter de dravende ‘gladde’ paarden, de met zweepen kletterende voerlieden en de rumoerige passagiers. Hij mijmert over de dwaasheid van deze Amsterdammers om naar Haarlem te gaan; ‘het schijnt wy komen pracchen[1)] der droogers[2)] speek of ham’. In een volgend couplet vermaant hij de ‘broetsche lieden’ om in hun eigen stad te blijven schransen en bierdrinken. De dichter vervolgt dan:

> Ghewoonten en landtszeden
> Heeft u te seer verleyt:
> Ey luistert na de reden,
> Betoomt u sinlijckheyt:
> Vertoeft, een luttel beydt,
> Wilt my hier in gherieven,
> Bestelt my dese brieven
> By *Jaap Haas majesteyt*.

1) Bedelen.
2) Scheldnaam voor de Haarlemmers.

Het is tot dusverre niet gelukt om uit te vinden wie met Jaap Haas bedoeld wordt. Mij komt het niet onwaarschijnlijk voor, dat Bredero hier zinspeelt op de herberg van Jaap Hannes, die even buiten de stad aan den Zeeburgerdijk was gelegen. De uitspanning van Jaap Hannes was zeer bekend; het ging daar dikwijls wild toe. Passagierende zeelieden trokken bij voorkeur naar Jaap Hannes. Een interessante acte van 12 Aug. 1619 verhaalt van een vechtpartij tusschen eenige dronken zeelieden in de genoemde herberg, waarbij een marsklimmer een messteek in de buik had gekregen. De scheepsbarbier, die inderhaast uit de stad was gehaald, heeft verzuimd de wonde tijdig te verbinden, zoodat de darmen wel ‘een kintshoet vol’ uit de buik puilen. Door dit verzuim is de toestand van den gekwetste zoozeer verergerd, dat deze is overleden. Voor zijn dood heeft hij den dader vergiffenis geschonken.

In dergelijke acten, die kroegscènes weergeven, komen vaak teekenachtige uitdrukkingen voor, als b.v. die van een vrouw, die in een paroxisme van woede verklaart, dat zij ‘duysent duivels’ wil indrinken!

Uit het voorgaande blijkt wel, dat notarieele acten in velerlei opzicht kunnen strekken zoowel tot aanvulling als tot verklaring van Bredero's schildering van het volksleven. Ook voor taalkundigen is de kennisneming van dergelijke acten niet zonder belang, omdat daarin dikwijls uitroepen en gesprekken woordelijk worden weergegeven. Men maakte in de 17e eeuw veel vaker van de diensten van een notaris gebruik dan tegenwoordig, hetgeen o.a. met het toen zoo gebrekkige onderzoek in rechtszaken in verband stond. Vele acten behelzen getuigenverklaringen, bestemd om aan een rechtbank te worden overgelegd. Daardoor vormen de notarieele archieven een zeer belangrijke bron voor de kennis der maatschappelijke verhoudingen.

Moet men Bredero beschouwen als den typischen vertegenwoordiger van de kleine burgerij in de literatuur? Deze door dr. J.A.N. Knuttel verdedigde stelling is m.i. aan twijfel onderhevig. Onder kleine burgerij pleegt men in 't bijzonder de zelfstandige ambachtslieden en winkeliers te verstaan. Inderdaad was de oude Bredero oorspronkelijk schoenmaker, doch na 1596

wordt hij nooit meer als zoodanig aangeduid. Uit tal van documenten blijkt, dat hij zich op den duur steeds meer is gaan bezighouden met het pachten van imposten. In een acte van 29 Aug. 1624 verklaart hij sinds twintig jaren te hebben deelgenomen aan de pacht van den wijnimpost. Het is best mogelijk, dat de verhuizing uit de Nes naar de O.Z. Voorburgwal bij de Varkenssluis (1602) het moment is geweest, waarop de oude Bredero de schoenmakerij aan kant heeft gedaan. De belastingpachters en hun medestanders hadden het druk genoeg met het innen der imposten en het tegengaan der smokkelarij. Ongetwijfeld waren de pachters van imposten en accijnzen volstrekt geen voorname of beschaafde menschen, maar indien zij nog tot de kleine burgerij te rekenen zijn, dan toch tot de hoogste laag daarvan. Ook de welstand van het gezin Bredero schijnt grooter te zijn geweest dan men van kleinburgers zou verwachten. De omgangskring van den dichter bestond waarschijnlijk voornamelijk uit letterkundigen, schilders en andere intellectueelen. Typisch kleinburgerlijk was het milieu van Bredero dus niet, al was het ook allerminst aristocratisch.

In zijn nog steeds lezenswaardige biographie van den dichter heeft Jan ten Brink echter den ouden Bredero al te hoog in stand verheven. In den tweeden druk (1888), waarin hij nieuwe vondsten van De Roever mededeelt, rangschikt hij Adriaen Cornelisz. onder de notabelen der stad! Impostpachters en gewezen schoenmakers behoorden evenwel in het Amsterdam der 17e eeuw nooit tot de notabelen. De vergissing van Ten Brink berust op de onjuiste opvatting, dat de oude Bredero ‘officier der Handboogschutters’ is geweest. De Roever had n.l. een teekening naar een verloren schuttersstuk gevonden, waar Adriaen Cornelisz. op voorkomt. Bij een beschouwing dezer teekening, die tegenwoordig in het gemeente-archief van Amsterdam berust, blijkt echter dat het stuk geen afbeelding is der Handboogschutters - die in dien tijd (1603) niet meer bestonden - maar van de compagnie der wijk, waarin Bredero woonde, van de in 1580 gereorganiseerde en op moderne wijze bewapende schutterij. Voorts blijkt, dat Adriaen Cornelisz. niet tot de drie officieren behoorde; hij was gewoon schutter of hoogstens sergeant. Dat de zoon later - ongetwijfeld bij dezelfde compagnie - tot vaandrig werd gekozen, was dus inderdaad een bijzondere onder-

scheiding, welke hij, zooals uit een bekend gedicht blijkt, ten zeerste op prijs heeft gesteld.

Ook het werk van den dichter is niet specifiek kleinburgerlijk. Afkeer van lichtvaardige bankroetiers is niet - zooals Knuttel meent - uitsluitend in de kringen der ambachtslieden en winkeliers te vinden! De soliede Amsterdamsche handelsbourgeoisie dacht over bankroetiers niet anders. - Het gaat m.i. te ver om uit een enkele passage af te leiden, dat Bredero door een gevoel van jalouzie tegenover de vreemdelingen beheerscht werd. Ook dit sentiment is trouwens niet alleen bij kleinburgers te vinden.

Van een typischen kleinburger uit het toenmalige Amsterdam zou men een dogmatisch-calvinistische levensbeschouwing verwachten. Daar is echter bij Bredero geen sprake van; zelfs in zijn religieuse gedichten is van leerstellig calvinisme niets te bespeuren. Met dr. Samuel Coster behoorde hij tot de oprichters der Nederduytsche Academie, die voor de calvinistische predikanten steeds een steen des aanstoots is geweest.

Uit de ‘Rede aen de Latijnsch-geleerde’, die aan Het Moortje voorafgaat, blijkt, dat Bredero, ondanks het gemis van een klassieke opvoeding, als dichter zich niet de mindere van anderen voelt; hij wil het stuk van Terentius in de Amsterdamsche taal en op Amsterdamsche wijze weergeven. Treedt hij daarmede nu op als ‘een vrij bewust vertegenwoordiger’ van een bepaalde maatschappelijke klasse? Dat is toch wel een zeer overdreven voorstelling der feiten.

Nog minder aanvaardbaar is de verklaring van het feit, dat Bredero in zijn genre geen talentvolle navolgers heeft gehad, uit de vermindering in aanzien en invloed der kleine burgerij tegenover een zich afsluitende heerschende klasse. De sociale differentiatie is op den duur ongetwijfeld grooter geworden, doch dit feit is op zichzelf toch niet voldoende om een vermindering van kunstgevoel en kunstliefde bij de kleine burgerij aannemelijk te maken. Bovendien is de politieke invloed der kleine burgerij te Amsterdam ook voor en tijdens Bredero zeer gering geweest. De regenten hebben de ambachtsgilden steeds onder den duim gehouden. De voorstelling van een fiere kleine burgerij, die van een heerschende tot een onderdrukte klasse zou zijn geworden, onmachtig tot het voortbrengen van groote literatuur, is voor Amsterdam onhoudbaar.

Afwijzing van dergelijke stoute hypotheses behoeft evenwel niet te leiden tot ontkenning van den invloed van het milieu op den dichter en zijn werk. Het blijft een verdienste van Knuttel tegenover de eenzijdige psychologische verklaring den invloed van het milieu op Bredero's werk te hebben opgemerkt. Bredero stond door zijn afkomst veel dichter bij de kleinburgers, arbeiders en boeren dan andere letterkundigen van zijn tijd. Het verschil tusschen Hooft en Bredero is niet alleen psychologisch maar ook maatschappelijk gefundeerd. Zoowel door zijn milieu als door zijn aanleg was Bredero voorbestemd om een werkelijke volksdichter te worden. Bij de herdenking op 2 April j.l. in den Amsterdamschen Stadsschouwburg zijn de toeschouwers wederom getroffen door Bredero's woordkunst en rijkdom van taal, door de levendigheid van zijn dialogen en door het diep gevoel van zijn lyrische gedichten. Behalve artistieke waarde hebben zijn werken echter ook groote beteekenis als schildering van het volksleven van het vroeg-zeventiende-eeuwsche Amsterdam.

J.G. VAN DILLEN

Prae-Helleensche wiskunde

II

Na onze uitweiding over het ontstaan van het sexagesimale stelsel keeren we thans terug tot de bespreking van de z.g. mathematische teksten, waaruit wij onze kennis der Babylonische wiskunde putten. Deze zijn in hoofdzaak in twee soorten te onderscheiden: die van de eerste soort bevatten tafels, bestaande uit twee kolommen, waarin men bij ieder getal van de eerste kolom een getal in de tweede vindt, dat met het eerste in een nader te onderzoeken samenhang staat; in die van de tweede soort worden, veelal met behulp van deze tafels, vraagstukken van verschillenden aard door berekening opgelost.

De vondst der tafelteksten (waarvan tot dusver ca. 200 exemplaren bekend zijn) heeft de Assyriologen in een soortgelijke situatie gebracht als waarin een latere generatie, die de resten van onze Europeesche cultuur zou opgraven, zich geplaatst zou zien bij het vinden van een groot aantal logarithmentafels zonder eenige aanduiding van gebruikswijze en doel. Men is echter, vooral dank zij de onderzoekingen van Neugebauer reeds ver in de verklaring ervan gevorderd; de bereikte resultaten kunnen als volgt worden samengevat:

Een groot aantal tafels leert bij ieder getal van de eerste kolom in de tweede kolom een ander getal kennen, dat daarmede in een door het woord *igi* uitgedrukte relatie staat; we zullen ze daarom *igi*-tafels noemen. Men leest dus b.v. *igi* 2 = 30, *igi* 3 = 20 enz. Welke die relatie is, laat zich uit de woordbeteekenis van *igi*, dat eigenlijk oog beduidt, niet afleiden; zooals bij mathematische termini in den regel het geval is, moet de wiskundige beteekenis worden opgespoord met behulp van het gebruik, dat ervan gemaakt wordt. Het is echter al spoedig gebleken, dat de

igi-tafels in de tweede kolom de omgekeerde of reciproke waarden van de getallen der eerste kolom, in positioneelen breukvorm geschreven, opgeven. *Igi* 3 = 20 beduidt dus ⅓ = 0,20; dat dit inderdaad de bedoeling is, blijkt nog daaruit, dat in vele gevallen op den voorafgaanden regel inplaats van *igi* 2 = 30 in woorden te lezen staat: *zijn helft* (nl. van 1) *is* 30, terwijl daaraan nog weer de mededeeling voorafgaat, dat *zijn* ⅔ *deel* 40 bedraagt[1)], wat blijkbaar beduidt, dat ⅔ = 0,40. De *igi-tafels* kunnen natuurlijk achter getallen als 7 en 11, die een priemfactor bezitten, welke niet in 60 voorkomt en waarvan de reciproken dus niet als (eindige) positioneele breuken te schrijven zijn, geen waarde opgeven; zulke getallen worden òf weggelaten òf van de mededeeling *igi-nu*, waarin *nu* een negatie aanduidt, voorzien.[2)]

Naast de besproken tafels voor reciproke waarden heeft men nu een groot aantal tafels gevonden, waarin telkens uit een bepaald getal, dat we het grondtal van de tafel zullen noemen, en elk der getallen 1, 2... 19, 20, 30, 40 en 50, door een bewerking, die met *a-rá* wordt aangeduid, een derde getal wordt gevonden; we zullen ze verder als *ara*-tafels betitelen. Het blijkt al spoedig, dat dit producttafels zijn, ingericht op de wijze, die men tegenwoordig nog vaak in tafels voor de logarithmen van de goniometrische functies aantreft in de z.g. hulptafeltjes, die de interpolatie moeten vergemakkelijken. Men vindt er dus de producten van het grondtal met elk der boven opgegeven getallen in en bepaalt daaruit dan door optelling gemakkelijk het product van het grondtal met elk ander getal tusschen 1 en 59. Bij nadere be-

1) Dat de tafels, die dus verder sexagesimale schrijfwijzen van de stambreuken ½, ⅓ enz. geven, met ⅔ beginnen, is een uitvloeisel van het bekende feit, dat bij het ontstaan van het breukbegrip de breuk ⅔ een der oudste vormen geweest is; zij wordt steeds op een rij gesteld met de stambreuken.

2) Tot welke wonderlijk phantastische beschouwingen ook de Babylonische wiskunde (zij het dan ook in mindere mate dan de Aegyptische) aanleiding heeft gegeven, kan uit dit eene voorbeeld blijken, dat Hilprecht getracht heeft, de absolute onbepaaldheid van de positioneele schrijfwijze weg te interpreteeren, door alle getallen principieel als geheel te beschouwen en ze bovendien in verband te brengen met het z.g. Platonische getal $60^4 = 12960000$. Hij leest daarom voor *igi* 2 in plaats van 0,30 de waarde 6480000 ($= 30.60^3$). (O. Neugebauer, *Ueber die Rolle der Tabellentexte in der babylonischen Mathematik* (Det Kgl. Danske Vidensk. Selskap. Math. Sys. Medd. XII, 13 (1934). Sep. blz. 5.

schouwing blijkt nu echter, dat de *ara*-tafels niet in dezen zin als producttafels kunnen worden opgevat, dat ze een compleet stel tafels van vermenigvuldiging zouden bevatten. In dat geval toch zou men mogen verwachten, dat ook de grondtallen alle waarden van 1 tot 59 of tenminste de boven weergegeven selectie daaruit zouden doorloopen; echter zijn er samenhangende (op één tablet vereenigde) systemen van *ara*-tafels bekend, waarin dat geenszins het geval is; de rij de grondtallen blijkt hier te beginnen met 1|15; 1|20; 1|30; 1|40; 2; en te eindigen met 40; 44|26|40; 45; 49; 50. Door vergelijking met een *igi*-tafel blijkt, dat hierin al deze grondtallen in de tweede kolom voorkomen en dat het dus sexagesimale omschrijvingen van stambreuken zijn; men vindt er 1|15 als reciproke waarde van 48 (d.w.z. 1/48 = 0,1|15), zoo ook 1|20 bij 45 enz., terwijl b.v. 44|26|40 met behoorlijk gekozen positiewaarde (nl. 0,0|44|26|40) het reciproke van 1|21 (dus van 81) blijkt te zijn.

Het is nu wel duidelijk, dat er tusschen de *igi*- en de *ara*-tafels verband bestaat; door ze beide te gebruiken, kan men nl. alle echte breuken, die een noemer hebben met geen andere priemfactoren dan 2,3 of 5, sexagesimaal schrijven.

Wordt dit b.v. verlangd voor 53/81, dan zoekt men eerst in een *igi*-tafel op, dat 1/81 = 44|26|40, waarna de *ara*-tafel het 53-voud hiervan opgeeft als 39|15|33|20. Met inachtname van de juiste positiewaarde beduidt dit:

$53/81=39/60+15/60^2+33/60^3+20/60^4$

Het analogon in onze rekenkunde zou een stel tafels zijn, waarvan de eene van alle stambreuken (voorzoover mogelijk) de decimale uitdrukking opgaf (b.v. 1/64 = 0,015625) en de andere de producten daarvan met alle getallen beneden 100 leerde kennen, zoodat men er dus b.v. in kon vinden, dat 37/64 = 0,578125.

Dat de *igi*- en *ara*-tafels werkelijk systematisch voor het omschreven doel gebruikt zijn, blijkt hieruit, dat de *ara*-tafels, wanneer ze geisoleerd op een tablet voorkomen, aan het slot een verwijzing naar de nu volgende tafel bevatten, terwijl ze daar, waar ze op één tablet gecombineerd staan, door een *igi*-tafel worden voorafgegaan. Men heeft ze blijkbaar goed hanteerbaar

kunnen maken: er is een volledige tafel bekend, die op een oppervlakte van 21 bij 28 cm de *ara*-tafels voor 38 grondtallen bevat en waarop men dus, hoogstens met behulp van een optelling, 59.38 = 2242 sexagesimale schrijfwijzen van gewone breuken kan vinden.

Uit een mathematisch-historisch oogpunt is het samenstellen van deze *igi*- en *ara*-tafels een uiterst belangwekkend verschijnsel. Het cijferen met breuken is in de geheele oudheid en tot voorbij de middeleeuwen altijd een zoo groot struikelblok voor de rekenkunde geweest en het heeft zoo ontzaglijk veel moeite gekost, hierin helderheid van inzicht en bruikbaarheid van notatie te bereiken, dat de wijze, waarop zich de oude Babylonische rekenmeesters in deze gered hebben, wel zeer hooge bewondering verdient. In sterke tegenstelling tot de gelijktijdige Aegyptische wiskunde is voor hen het rekenen met breuken niet langer een probleem, maar een hulpmiddel bij de oplossing van vraagstukken. Dat verklaart en rechtvaardigt het aanleggen van tafels, die in staat stellen tot machinale uitvoering van principieel begrepen bewerkingen.

Daar komt nog bij, dat zij met hun tafels nog veel meer hebben kunnen doen, dan we tot nu toe hebben leeren inzien en wel hangt dit verdere gebruik samen met een eigenschap van hun positiestelsel, die bij oppervlakkige beschouwing niets anders dan een gebrek schijnt te zijn, nl. de onbepaaldheid van de absolute positiewaarde. Als men in een *igi*-tafel naast elkaar de waarden 32 en 1|52|30 opgegeven vindt, dan kan men onder 32 evengoed 32.60^n verstaan (*n* geheel) als twee-en-dertig en het reciproke van dat getal wordt evengoed door 1|52|30 uitgedrukt, mits men slechts 1 als $1/60^n + 1$ leest. Evenzoo bij de *ara*-tafels. De hierin opgegeven producten zijn oorspronkelijk wel bedoeld geweest als sexagesimaal geschreven echte breuken, maar men kan het ze niet aanzien en ze kunnen dus evengoed worden opgevat als geheele getallen, die veelvouden zijn van het product van het grondtal en een macht van 60. Neugebauer heeft nu kunnen aantoonen, dat de tafels inderdaad als algemeene product-tafels (en in combinatie met *igi*-tafels als algemeene quotienttafels) gebruikt zijn[1)]; als zoodanig zijn zij blijkbaar

1) Het is duidelijk, dat zij hiertoe eenige uitbreiding moesten ondergaan; zoo was een *ara*-tafel noodig voor het grondtal 7, dat natuurlijk niet als sexagesimale ontwikkeling van een stambreuk kon optreden. Het gebruik van tafels voor bewerkingen met getallen, die slechts op factoren 60^n na bepaald zijn, vindt een analogon in het rekenen met logarithmentafels, waarin men mantissen vindt van getallen, die slechts op factoren 10^n na bepaald zijn.

krachtige hulpmiddelen geweest bij de waarschijnlijk zeer omvangrijke berekeningen, die de Babyloniers zoowel in zuiver mathematische als in astronomische problemen hebben moeten uitvoeren.

Hoever zich dit meer algemeene gebruik der tafels eigenlijk heeft uitgestrekt, kunnen wij weliswaar nog niet overzien, maar uit de reeds ontcijferde teksten blijkt wel, dat men met de samenstelling althans van *igi*-tafels zeer ver gegaan is; er is b.v. uit den Seleukidentijd een omvangrijke tekst bewaard, waarin men reciproke waarden vindt van getallen, die tot zes plaatsen gaan, terwijl sommige van die reciproken er zeventien bevatten. Een bescheiden voorbeeld is *igi* 1|1|30|33|45 58|31|39|35|l8|31|6|40

Vat men in het eerste getal 45 als vijf-en-veertig op, dan beduidt het eerste cijfer 1 de waarde 60^4, terwijl 40 in het tweede getal de waarde $40/60^{12}$ voorstelt.

Naast de vermelde *igi*- en *ara*-tafels kent men nog tafels voor de quadraten van alle getallen van 1 tot 60, die ook in omgekeerde lezing als vierkantsworteltafels aangelegd zijn; men kent er ook voor derde wortels en het is blijkbaar slechts toeval, dat er nog geen voor derde machten gevonden zijn. Wel bekend zijn nl. tafels, die voor alle getallen n van 1 tot 60 de som van de tweede en de derde macht, dus $n^2 + n^3$ opgeven, b.v. $26^2 + 26^3 = 5|4|12$ (d.w.z. 18252); deze zijn natuurlijk aangelegd voor een bepaald rekendoel, dat we nog zullen leeren kennen.

Na aldus een indruk te hebben gegeven van de tafels, die den Babylonischen rekenaars bij de oplossing hunner problemen ter beschikking stonden, zullen we nu in het kort iets mededeelen over aard en behandelingswijze dier problemen zelf, zooals de tot dusver ontcijferde wiskundige teksten die doen kennen. Volledigheid kan daarbij uiteraard niet worden betracht. We beperken ons dus tot enkele typen van vraagstukken, waarvan de interpretatie werkelijke nieuwe inzichten in de prae-Helleensche wiskunde heeft verschaft. Dat beduidt, dat we de berekeningen aan meetkundige figuren, die ten doel hebben, onbekende

lengten, oppervlakten of inhouden te vinden, met stilzwijgen voorbij zullen gaan. Hierbij zijn weliswaar merkwaardige dingen aan het licht gekomen, maar toch geene, die men niet redelijkerwijze altijd al had kunnen verwachten; het heeft steeds voor de hand gelegen te vermoeden, dat aan de Grieksche pogingen, om de logische structuur der meetkunde bloot te leggen een lange periode van ontwikkeling van elementair-geometrische inzichten is voorafgegaan, waarin men meer op het vinden van oplossingen van vraagstukken bedacht was, dan dat men aandacht schonk aan den onderlingen samenhang der toegepaste eigenschappen. Dat vermoeden is nu ten volle bevestigd door de ontdekking van planimetrische en stereometrische berekeningen, minstens dateerend uit het tweede millennium, waarin van gelijkvormigheids-beschouwingen gebruik wordt gemaakt, de stelling van Pythagoras wordt toegepast, eenvoudige uitdrukkingen voor oppervlakten en volumina bekend blijken. Het eigenlijk verrassende ligt daarbij in den omvang en de complicatie der opgeloste problemen: vraagstukken, die tot vijf lineaire of quadratische vergelijkingen in vijf onbekenden aanleiding geven, zijn geen zeldzaamheid; het is duidelijk, dat bij de uitvoering der vereischte berekeningen de *igi*- en *ara*-tafels goede diensten zullen hebben kunnen bewijzen. Een bijzondere vermelding verdient nog het feit, dat voor de rationale benadering van irrationale vierkantswortels, die bij toepassing van de stelling van Pythagoras optreden, een methode voorkomt, die uit de Grieksche wiskunde reeds bekend was, maar die nu ook ineens van zeer veel ouderen datum blijkt te zijn.

We zullen dit alles laten rusten, omdat er naast deze dingen zooveel andere aan het licht zijn gekomen, waarvan niemand ooit het bestaan heeft kunnen vermoeden. Het is nl. gebleken - om het resultaat maar vast kort samen te vatten - dat de Babylonische wiskunde als haar meest typeerende kenmerk een zoover doorgevoerde ontwikkeling van algebraische methoden vertoont, dat eerst door de Italiaansche algebra der 16e eeuw een hiermee gelijkwaardig peil zou worden bereikt.

Deze uitspraak vereischt eenige verduidelijking in verband met een tegenwoordig wijdverspreid misverstand over de wijze, waarop het woord algebra in historisch-mathematische beschouwingen wordt gebruikt. Men stelt zich nl. vaak voor, dat men van algebra

alleen kan spreken in den zin van wat in de geschiedenis der wiskunde letter-algebra heet en wat aan ieder ontwikkeld mensch van onzen tijd als leervak uit zijn schooljaren bekend is. Die letter-algebra, waarin de optredende grootheden door letters worden voorgesteld, vertegenwoordigt echter een betrekkelijk late (uit de 17e eeuw dateerende) ontwikkelingsphase van een vak, dat, zoo men op andere, door de historici meer wezenlijk geachte kenmerken let, reeds ettelijke eeuwen eerder heeft bestaan. Die kenmerken zijn er in hoofdzaak twee: het eerste, dat er samenhangen worden geformuleerd tusschen verschillende grootheden en operaties daarmee worden uitgevoerd, die van de toevallige getalwaarden dier grootheden onafhankelijk zijn; het tweede, dat men onbekende grootheden op denzelfden voet als bekende in zulke formeele samenhangen opneemt en aan zulke formeele operaties onderwerpt. Men gaat, om een voorbeeld te noemen, volgens deze opvatting algebraïsch te werk, wanneer men zegt, dat de som van een aantal opvolgende termen van een rekenkundige reeks gelijk is aan het product van dat aantal en het gemiddelde van de twee uiterste termen, zelfs indien men zich aan een getallenvoorbeeld (maar dan op een wijze, die van de waarden der neergeschreven getallen onafhankelijk is) van de juistheid van deze uitspraak heeft overtuigd; en men verlaat het terrein der algebra evenmin, wanneer men bij een vierkantsvergelijking, die getallen tot coëfficienten heeft en waarin de onbekende door een woord wordt uitgedrukt, in woorden een methode omschrijft, waardoor uit de coëfficienten de waarde der onbekende kan worden bepaald. Het essentieele kenmerk der algebra is dus te zoeken in de mogelijkheid van den algemeenen regel, van de formule en het doet daarbij in eersten aanleg niet ter zake, of men die formule in woorden omschrijft of in letters weergeeft of in een mengeling van beide uitdrukt, dus of men, om een gangbare terminologie te gebruiken, rhetorisch, symbolisch of syncopisch te werk gaat.

Beschouwen we nu, na deze verduidelijking van het historischmathematisch gebruik van den term algebra, de teksten der Babylonische wiskunde, dan vinden we daarin telkens reeksen van analoog gebouwde, in getallen geformuleerde opgaven, die volgens vaste algemeene regels worden opgelost. Enkele voorbeelden: er zijn twee teksten bekend, die samen tien opgaven

van de volgende soort bevatten: van elk van twee korenvelden is de opbrengst per oppervlakteeenheid bekend; wanneer bovendien de totale opbrengst en de totale oppervlakte (O) gegeven zijn, vraagt men, hoe groot die velden zijn. De berekening van deze twee onbekenden geschiedt nu telkens volgens een vast schema, dat punt voor punt klopt met een algemeene algebraïsche oplossing, die het probleem toelaat (hierin bestaande, dat men de onbekende oppervlakten $1/2O \pm x$ stelt). Zeer veelvuldig treden vraagstukken op, waarin tusschen twee onbekenden, welker product 1 bedraagt, een lineaire betrekking gegeven is; onveranderlijk wordt dit probleem door invoering van nieuwe onbekenden herleid tot den normaalvorm: twee getallen te berekenen, als gegeven zijn product en som of verschil; en dit wordt dan volgens een vaste, niet expliciet vermelde, maar uit de oplossing af te lezen rekenwijze behandeld.

Het algebraïsche karakter van deze wiskunde wordt nog hierdoor geaccentueerd, dat ook waar in de opgaven woorden voorkomen, die b.v. een geometrische beteekenis hebben, aan die beteekenis geenerlei aandacht wordt gewijd. Er zijn b.v. talrijke vraagstukken, waarin een ‘lengte’ en een ‘breedte’ worden gevraagd, terwijl er ook sprake is van een ‘oppervlakte’. Dat klinkt heel reëel meetkundig. Echter wordt heel rustig de lengte bij de oppervlakte opgeteld en worden twee oppervlakten met elkaar vermenigvuldigd, wat meetkundig niets meer beduidt. Den Griekschen wiskundigen was zoo iets, wanneer het eens voorkwam (Heroon doet het wel eens) een gruwel; zij vatten de gebruikte termen zuiver meetkundig op en zagen in de veronachtzaming der dimensies niets dan een elementaire fout. Voor de Babyloniers hadden in dergelijke vraagstukken de woorden ‘lengte’ en ‘breedte’ reeds lang hun meetkundige beteekenis verloren; zij waren geworden tot even conventioneele aanduidingen voor twee onbekenden, als het in de letter-algebra de symbolen x en y zijn en ‘oppervlakte’ is eenvoudig synoniem met ‘product’.

In vele gevallen voeren de vraagstukken over lengte en breedte tot biquadratische vergelijkingen, die ook weer volgens een vast schema worden opgelost. Er is b.v. een serie van 55 problemen bekend, waarin telkens het product der twee onbekenden gegeven is èn de som of het verschil van de vierkanten van twee lineaire

uitdrukkingen in de onbekenden. Zij leiden alle tot eenzelfde biquadratische vergelijking en zijn dus blijkbaar als oefenvoorbeelden in elkaar gezet, door van de oplossing uit te gaan. Een tweede merkwaardig voorbeeld van een dergelijke, aan een schoolboek herinnerende echte vraagstukkenverzameling heeft men in een reeks van veertien genummerde tabletten, die in afmetingen van 9,5 bij 6,5 tot 11,5 bij 8,5 cm elk 40 à 60 opgaven van verwante soorten zonder volledige uitvoering der berekeningen bevatten; in het geheel heeft men hier dus een collectie van ca. 700 vraagstukken. Het ziet er dus wel naar uit, dat er bij de Babyloniers reeds een intens onderwijs in wiskunde moet hebben bestaan.

Met al deze tamelijk verbluffende onthullingen is de rij der verrassingen, waarvoor de onderzoekingen van Neugebauer ons plaatsen, nog geenszins uitgeput. Er is nog een geheele klasse van problemen, die hij als transcendent in den oorspronkelijken zin van het woord (= quod vires algebrae transcendit) betitelt, problemen dus, waarbij het niet gelukt, een algemeene oplossingsmethode algebraïsch te formuleeren, maar waarbij men niettemin met andere hulpmiddelen tot een oplossing komt. Hiertoe behooren o.a. vergelijkingen van den derden graad, die zich laten herleiden tot den vorm $x^3 + x^2 = c$ en waar dan zonder toelichting de oplossing bij wordt geschreven. Dat zou onbegrijpelijk zijn, wanneer niet, zooals boven reeds bleek, tabellen waren gevonden voor de berekening van $n^3 + n^2$ bij de opvolgende waarden van n. Hiervan blijkt nu het gebruik: men gaat na, of er een waarde van n in de tafel voorkomt, waarbij aan de bovenstaande betrekking voldaan wordt. Het is nog niet bekend, of men, wanneer zulk een waarde van n niet te vinden was, ook tot interpolatie zijn toevlucht heeft genomen.

Zooals uit dit voorbeeld duidelijk blijkt, is men voor het begrijpen zoowel van de manier, waarop dergelijke problemen worden opgelost als van het doel, dat met het aanleggen van bepaalde tafels is nagestreefd, afhankelijk van het toeval, of men opgaven-teksten en tafel-teksten vindt, die op de beschreven wijze bij elkaar passen. In andere gevallen is dat nog niet gelukt; zoo weet men nog niet zeker, hoe de Babyloniers te werk kunnen zijn gegaan bij de oplossing van de algemeene vergelijking van

den derden graad, die in twee gevallen is aangetroffen[1)] en het is ook nog onbekend, hoe zij geslaagd zijn in de behandeling van een probleem op het gebied van samengestelde interestrekening, waarbij uit de gegeven waarden van begin- en eindkapitaal en van rentevoet het aantal perioden van vijf jaar (waarover telkens enkelvoudige interest à 20% per jaar wordt berekend) gevonden moet worden, gedurende welke het kapitaal op interest heeft gestaan. Dit probleem toch vereischt òf een logarithmen- òf een rentetafel. Tafels voor de exponentieele functie (de opvolgende machten van bepaalde geheele getallen bevattend) zijn bekend; hebben deze wellicht in omgekeerde lezing een rol gespeeld bij vraagstukken als het gestelde?

Zooals men ziet, blijft er nog veel te vragen over en de verdere ontcijfering der wiskundige teksten kan nog heel wat verrassingen opleveren. Thans staat echter reeds vast, dat de opgedane inzichten over het sterk algebraïsch karakter der Babylonische wiskunde als een bezit van blijvende waarde in onze kennis van de historische ontwikkeling van het mathematische denken zullen blijven voortleven. Daardoor is de historische gezichtskring, waarbinnen tot dusver de Arabische algebra als oudste phase voorkwam (terwijl hoogstens Diophantos als voorlooper daarvan werd beschouwd) reeds ontzaglijk verruimd. Het loont daarom wel de moeite, iets dieper in te gaan op de omstandigheden, die het ontstaan eener algebra bij de Babyloniers bevorderd kunnen hebben.

We knoopen daartoe aan bij de boven gemaakte opmerking, dat voor de beoefening eener algebra het gebruik van symbolen ter aanduiding van de onderling verbonden grootheden en van de bewerkingen die erop worden toegepast, niet principieel noodig is, om haar thans aan te vullen in dezen zin, dat het voor een doeltreffende uitvoering van algebraïsche operaties toch wel zeer wenschelijk en, zoodra er eenigszins gecompliceerde berekeningen optreden, practisch onmisbaar is, een symboolschrift in te voeren. De gewoonte der Grieken, alles altijd voluit in woorden te zeggen, heeft hun ongetwijfeld den weg tot de algebra sterk bemoeilijkt en wie ooit na elkaar algebraïsche verhandelingen

1) De belangstellende lezer kan hierover nog raadplegen: Kurt Vogel, *Kubische Gleichungen bei den Babyloniern?* Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss. 1934. p. 87-94.

uit de 15 of 16e en uit de 17e eeuw gelezen heeft, zal uit ervaring de sterke verheldering en vereenvoudiging kennen, die de thans wellicht onbelangrijk schijnende invoering van enkele teekens, waar men voordien woorden gebruikte, heeft teweeg gebracht. De zaak stond nu bij de Babyloniers zoo, dat het boven behandelde gebruik van Sumerische ideogrammen, dus van geisoleerde symbolen ter aanduiding van bepaalde begrippen, hun als het ware een passende symboliek voor wiskundige redeneeringen kant en klaar aanbood, waardoor hun als geschenk in den schoot werd gelegd, wat andere volkeren in moeizamen arbeid hebben moeten veroveren.

Het is over het algemeen bekend, dat in Akkadische teksten het syllabische schrift, waarin de Sumerische teekens als phonogrammen optraden en het ideographische, waarin zij woorden beduidden, voortdurend willekeurig met elkaar afwisselen. In het bijzonder heeft zich nu in wiskundige verhandelingen de gewoonte ingeburgerd (blijkbaar een duidelijke aanwijzing, dat de wiskundige redeneeringen zelf van Sumerischen oorsprong waren), om de optredende grootheden en de bewerkingen, die er op werden toegepast, ideographisch te schrijven. Het gevolg hiervan is, dat men, wanneer men slechts dat beperkte aantal ideogrammen kent, dat voor de voorstelling van mathematische termen gebruikt wordt, men een wiskundigen tekst vaak beter onmiddellijk kan overbrengen in de schrijfwijze van onze symbolische algebra, dan hem in woorden te vertalen; hoe de gebruikte teekens in het Akkadisch hebben geheeten, doet daarbij eigenlijk niets ter zake; men leest in vele gevallen de mathematische teksten der Babyloniers op dezelfde wijze, waarop men hedendaagsch wis- of scheikundige wijs wordt uit een wetenschappelijke verhandeling, die geschreven is in een taal, die hij niet kent.

Het is in dit verband interessant te vernemen, dat, voorzoover men thans den ouderdom der teksten kan beoordeelen, de jongere in het algemeen sterker ideographisch geschreven zijn dan de oudere; men ging dus blijkbaar hoe langer hoe meer de wiskundige redeneeringen in teekens weergeven, een verschijnsel, dat ook in latere perioden der wiskunde en wel niet het minst in onzen eigen tijd valt waar te nemen. Er komen dan verhandelingen tot stand, waarvan de uitdrukkingswijze met een gesproken taal

niets meer te maken heeft en voor welker ontcijfering de kennis van zulk een taal dan ook niet meer noodig is.

Aan het eind van de uiteenzetting der Babylonische wiskunde gekomen, keeren we terug tot de vraag, die, naar we in de inleidende beschouwingen van dit opstel opmerkten, niet in de laatste plaats de huidige belangstelling in toch zoo ver achter ons liggende phasen van de ontwikkeling der wiskunde motiveert, de vraag nl., in hoeverre de mathematische cultuur, waarvan de spijkerschriftteksten getuigen, invloed kan hebben gehad op de beoefening van de wiskunde bij de Grieken, dus op het ontstaan van die wiskundige gedachtenscheppingen, waarvan wij ons nog steeds de directe erfgenamen weten. Veel meer dan die vraag stellen, kunnen wij helaas niet, want voor haar beantwoording ontbreekt vrijwel alle materiaal. Het is natuurlijk aan den eenen kant alleszins aannemelijk, dat een volk als de Hellenen, dat in zoo velerlei relaties tot het Oosten stond en waarin de beoefening der wis- en natuurkunde haar begin juist daar genomen heeft, waar die relaties het allerlevendigst moesten zijn, nl. op de kust van Klein Azië, wel kennis heeft moeten nemen van de methoden en resultaten van de Babylonische wetenschap, maar het valt aan den anderen kant evenmin te ontkennen, dat van eenzelfde sterke beinvloeding als hun astronomie, naar den laatsten tijd steeds meer blijkt[1)], daarvan heeft ondergaan, op het gebied der wiskunde zeer weinig te bespeuren valt. Een autochthone ontwikkeling der Grieksche wiskunde moge historisch weinig waarschijnlijk zijn, logisch denkbaar is ze zeer zeker; het zou, oeconomisch en geographisch gesproken, vreemd zijn, indien de Grieken niets van de Babyloniers hadden geleerd, maar het is een feit, dat er wel heel weinig van te merken valt, dat ze het gedaan hebben[2)]. Voor een groot deel zou dit natuurlijk wel kunnen liggen aan de intense voorliefde voor het abstractlogische, die de Grieksche wiskunde kenmerkt en die er o.m.

1) Men vindt hierover nadere bijzonderheden in het artikel van J.K. Fotheringham, *The indebtedness of Greek to Chaldaean Astronomy*. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik. Abt. B. Studien. II (1932), 28-44.
2) Men bespeurt van Babylonische invloeden feitelijk alleen iets in de astronomie, waar de cirkel in 360 deelen verdeeld wordt en waar met sexagesimale breuken gewerkt wordt èn in de benadering van irrationale vierkantswortels.

toe leidde, de practische toepasbaarheid van wiskundige redeneeringen als een onwezenlijke bijkomstigheid te beschouwen en in verband daarmee de rekenkunde, voorzoover ze rekentechniek was en geen getallentheorie, als een banausisch bedrijf te beschouwen, dat geen plaats in de zuivere mathesis waardig werd gekeurd; voor een ander deel aan de suprematie, die het meetkundig denken, ook in de behandeling van arithmetische vragen, steeds heeft uitgeoefend en aan de daarmee samenhangende geringe ontwikkeling van een mathematische symboliek; mogelijk is ook, dat in den tijd, waarin de relaties met de Babyloniers tot kennismaking met hun wiskunde begonnen te leiden, teltaal en cijferschrift der Hellenen zich reeds te zeer langs eigen wegen hadden ontwikkeld, om nog een assimilatie van een vreemde rekentechniek, die zoo sterk aan de eigenschappen van een ander talstelsel en een ander cijferschrift gebonden was, mogelijk te maken en dat tengevolge van den nauwen samenhang van de Babylonische algebra met de positie van het Sumerisch in de geschreven taal ook van overname van algebraïsche methoden niets gekomen is.

Dit zijn echter niet meer dan gissingen en nog wel gissingen over een hypothetisch verschijnsel; ze zouden eerst eenige reëele beteekenis verkrijgen, wanneer het vaststond, dat de omstandigheden ooit de assimilatie van Oostersche wiskundige kennis door Grieksche geleerden mogelijk hebben gemaakt en dat deze toen niet tot stand is gekomen. Voorzoover onze kennis thans reikt, moeten we ons echter reeds op dit punt van een uitspraak onthouden en daarmee verliezen alle pogingen, om den samenhang tusschen Grieksche en Babylonische wiskunde te schetsen of het ontbreken van zulk een samenhang te verklaren, hun fundament.

De toekomst zal moeten leeren, of dit alles nog eens ooit zal worden opgehelderd; mocht dit niet geschieden, dan zal echter de bestudeering der Babylonische wiskunde nog geenszins haar bestaansrecht in de wetenschapsgeschiedenis verliezen; zij onthult in de laatste jaren zoo sterke intrinsieke mathematische waarden van de cultuur, die zij leert kennen, dat zij steeds meer haar doel in zich zelve vinden kan.

E.J. DIJKSTERHUIS

(*Slot volgt*)

Jacques Rivière

Jacques Rivière, Florence, roman. - R.A. Corréa, Paris.

Ziehier het laatste uit de letterkundige nalatenschap van Rivière, verschenen na de andere posthume werken, na A la trace de Dieu, na de Correspondance met Claudel en de prachtige met Alain Fournier, na Quelques progrès dans l'étude du coeur humain, De la foi, de briefwisseling met Artaud, Le Français, Carnet de guerre, Pour et contre une société des nations, Rimbaud en Moralisme et Littérature.

Tien jaren zijn verstreken sinds zijn omgeving moest leeren zonder hem te leven. Zijn omgeving, dat zijn allen, die woord voor woord hem lezen met die spitse, tegelijk zware en lichte aandacht, welke zijn werken vorderen, om het even of zij het spoor van God in het afgetrokkene of in de tastbaarheden zoeken. Met geen schrijver of het moest Gide zijn, een zijner meesters, heeft de lezer dat levende, persoonlijke contact, met geen enkelen wellicht treedt hij in een zoo vibreerende tweespraak. Rivière trekt er hem niet in, hij opent zich in alles, wat hij schrijft, want dit schrijven was een op den toon der bezinning gestemd spreken, waarvan de klank samentrilde met de bewegingen van dit onrustige en nochtans heldere hart. Elk schrijven was hem een uit-elkander-zetting met zich zelf, een ‘studie van het menschelijke hart’. En in de talrijke brieven, sinds de jeugd met gelijken en meesters gewisseld, confronteerde hij zich aan waarden, in litteratuur, schilderkunst en zedeleer gevonden en waarvoor hij de maatstaven indirect vaak aan boeken ontleende. Hij was een moralist in den Franschen zin van het woord, geen zedemeester, een geweten, dat, strevend naar waarachtigheid, in het leven God zocht en daarbij gedragen werd door een geloof boven dogma, dat in de *Sincérit é envers soi-même* zijn reden van bestaan en adelsbrief vond.

Dit alles bleef zonder ‘gietnaad’ of ‘helling’, want Jacques Rivière was een kunstenaar met het woord of liever van den zin en begaafd met het als een seismograaf zoo zuivere vermogen tot het opsporen en aanduiden van de trillingen en constructiefouten in eigen en anderer aanleg en wat daarvan in deze orde van denkbeelden de vruchten zijn. Maar deze frenesie in den strijd tegen zelfbedrog, de striktheid van het zich zelf in de hand houden, de weigerachtigheid tegenover de lagen van de zinnen, beletten hem niet, Pierre in *Florence* te laten opteekenen: ‘son vice, c'est bien la sensation’.

De gewaarwording heeft dit korte, bloeiende, innerlijk bewogen, naar het uiterlijk koele leven gericht. Voor haar verraad was hij op zijn hoede. In die enkele jaren vond hij nauwelijks tijd zich uit te schrijven. Het is geen aanmatiging, Pierre met den schrijver te vereenzelvigen. Hij gaf zich, argeloos ontwapend, weinig moeite dit te verbergen. Hij zelf moest erkennen: ik ben geen romancier. Het ontbrak hem daartoe aan verbeelding en het vermogen tot het scheppen van gestalten en van ruimte om de figuren heen. Zijn zin voor de werkelijkheid ontsprong te dicht bij het centrale punt van het bewustzijn, dat, schouwende, zich zelf slechts innerlijk ervaart. Want evenals zijn andere geschriften is dit een introspectie.

Voor den oppervlakkige een minnehistorie van een lichtzinnige vrouw, haast enkel lichaam, een man, minnaars en Pierre, ‘amant de coeur’, is dit een zielsbelijdenis van een ras geknotte verrukking, die zich door de intensiteit zelf van wat Rivière niet aarzelt *chair* te noemen, verdiept tot een stroomen, waardoor het gansche wezen in beweging komt en als het ware klinkende wordt. En in dit bittere feest, waar de kaarsen, nauwelijks ontstoken, walmen, na de korte zoetheid, die den smaak van asch laat, verheelt Pierre zich niet de bedwelming, zij het ‘une froi de ivresse’ noch zijn poovere figuur in een wereldsche omgeving, waaraan hij zich stoot, die hem uitstoot. Wel past hij zich naar het uiterlijk met vast beleid aan te midden van mededingers’, die het in zoo ver van hem winnen, dat hun, door Florence waargenomen, te-kort haar door het ‘over den band spelen’ *à plomb* houden, terwijl zijn ‘actief’, door haar met een tot liefde gaande bewondering aangehangen, haar andere oogenblikken kregel stemt, wijl het haar heur ‘passief’ laat gevoelen.

Pierre weet dit en kan noch wil het veranderen. Uit de hoogte van zijn schrandere nederigheid is dit een bitter en ernstig spel, waarin zelfs het liegen, dat hij voor het eerst doet, vergeven wordt. En de veelvuldige geschakeerdheid dezer gewaarwordingen belet hem niet, moedig in te hollen op ‘l'obstacle que formaient en lui le goût de s'exprimer toujours justement et ce doute systématique qu'il laissait planer sur la réalité de ses sentiments’.

Op zijn doodsbed heeft hij met zijn vrouw over de uitgave van dit en de andere werken gesproken. Florence bleef onvoltooid. In 1923 en '24 heeft hij eraan gewerkt. Met dezen roman zat hij in, want Rivière wilde niet, dat men erbij aan hem zou denken. Vooral wilde hij dien niet als de laatste uitdrukking van zijn wezen laten gelden. Ten slotte stemde hij erin toe, dat hij veel later na de rest het licht zou zien. Isabella heeft zich hieraan gehouden. Men begrijpt de pijn, die het haar kostte, dit werk aan zich te ontscheuren, niet alleen, omdat Jacques nog veel aan den vorm gewerkt zou hebben. Met de andere, met zijn roman *Aimée* had hij desgelijks gedaan. Als zij hem dien niet ontrukt had zou hij aan het herschrijven gebleven zijn met alle, daaraan verbonden risico's.

Naar de zienswijze van de weduwe is Florence een letterkundige oefening geweest, waarop hij rekende om de maat van zijn kunstenaarschap te geven. Deze opmerking worde met voorbehoud aanvaard. In beginsel is er geen onderscheid tusschen dit en de andere geschriften. Dat hij hier zich in ongekende vrijmoedigheid tot het beschrijven van zinsgenot liet verleiden heeft met zijn kunstenaarschap niet te doen. Rivière was te zeer uit één stuk om het eene element van andere te kunnen of willen scheiden. Wel kan het verwonderen dat hij dit na de andere, anders gerichte werken schreef. De verklaring zal te zoeken zijn in de striktheid zelf, waarmee hij tot dan toe de vervoeringen moedwillig had gebroken op de innerlijke weerstanden, waaraan zijn geestelijke drift haar spanning dankte en zonder welke hij doof, blind en stom bleef.

Voor zijn bewustzijn was de uiting niet van de gewaarwording zoo min als deze van de bezinning gescheiden. Op wat er in de laatste religieus was heeft de weduwe den nadruk gelegd. Zij beging daarmee een zelfde misvatting als de andere Isabelle, de zuster van Rimbaud. Florence moest, meent zij, op een ‘om-

mekeer' van Pierre eindigen. Men begrijpt, dat ommekeer hier met inkeer gelijk staat en wat inkeer in dit verband beduidt. Maar van inkeer tot bekeering is een stap, dien Rivière naar allen schijn niet gezet zou hebben. Zijn evolutie verwringend, hoe ook te goeder trouw, bewijst ze hem geen dienst. Het geloof van Jacques was er niet minder vurig om al wil het niet in een door haar kant en klaar meegedragen vat gerakeld worden. Voor het overige kan ze waarheid spreken, als ze zegt, dat de definitieve Florence misschien de zesde geweest zou zijn, gelijk de eerste versie van Aimée, in 1916 in krijgsgevangenschap voltooid, moeilijk en log, niet haalt bij de vederlichte, in 1922 gepubliceerd.

In Florence heeft hij den weerstand van technische moeilijkheden gezocht. Deze materie 'lag hem niet', maar het is dwaasheid dit een roman te noemen. Een novelle is het evenmin, wel een uitermate boeiende (in weerwil van het onvoldoende uit de woorden komen) glanzende zelfontleding, waarin de verheerlijking van de gewaarwording zich aan de belangeloosheid van den Godzoeker huwt, zij het anders dan Isabelle bedoelde.

Ten slotte moet zijn nagedachtenis in bescherming genomen worden tegen de uiting van de weduwe: 'si la dernière oeuvre de Jacques, telle qu'elle est restée, n'ajoute rien à notre admiration littéraire....' Is het haar hiermee ernst?.... In het onderbewustzijn heeft zij het kunstenaarschap verward met het zich gedurende korten tijd, tot zekere hoogte zelfs als experiment, laten meetrekken door een explosie van de zinnen, te heviger naar mate ze langer onderdrukt bleven. Immers wemelt Florence van prachtige trekjes als: 'le moteur fait son doux récit profond'. Voor Isabelle daarentegen betrof het in laatste instantie den strijd, dien Gide en Claudel om dit bij alle vastheid van koers geslingerde hart streden, de eerste onwillens en dientengevolge met des te grooter nadruk. Tusschen beiden meende Rivière stervend de verzoening gevonden te hebben in Valéry, aan wien zijn laatste woorden gewijd waren, wellicht: 'le vent se léve, il faut tenter de vivre', die hij voor in Florence schreef?....

H. VAN LOON

Kroniek der Nederlandsche letteren

Albert Verwey

Het Lachende Raadsel

Opmerkelijk is het, dat de latere dichtbundels van Albert Verwey elkander naar inhoud en vorm, naar samenstelling en indeeling zoo innig verwant zijn, terwijl toch iedere bundel een gesloten geheel vormt, waaruit zich zonder schade geen enkel onderdeel laat verplaatsen. Met wijs beleid staan de verzen gerangschikt, met groote liefde werden de strofen afgewisseld, de maten gevarieerd. De tonen verglijden met bewust-geregelde nuancen in elkander. Het volgende gevoel wordt telkens door het voorafgegane ingeleid en voorbereid. De gedichten volgen elkander op in een onverbrekelijke orde, die wellicht grootendeels met de orde van 's dichters geestelijke ontwikkeling overeen stemt, maar toch te voren zóó bedacht schijnt als ze in werkelijkheid door tijd of toeval uitviel. Zelfs de gestorven vrienden hebben hun vaste plaats in dit meesterlijk volgehouden schema. Ze waren, om zoo te zeggen, noodig op de bladzijden, waarop zij herdacht worden, omdat het spel van aardschheid en eeuwigheid in Verwey's gedachtengang hier deze rust behoefde. De dichter kon een persoonlijke ervaring niet missen, die hem dwingen zou, zijn houding te bepalen tegenover het gemis van vriendschap, de zekerheid van sterven, de idee van voortbestaan, die ieder doodsbed wekt. Het leven gaf hem die ervaring. Het is altijd de kracht van Verwey geweest en het is nog zijn kracht, dat hij zulke ervaringen op het juiste oogenblik wist te verwerken. In de schijnbaar onbewogen geleidelijkheid van zijn gedachtengang brengt dit de spanning eener innerlijke dramatiek. Zijn boeken worden, wat hij ze wenscht: belijdenissen van het leven.

In àl zijn latere gedichten bepaalt Albert Verwey een per-

soonlijke houding. Soms doet hij dit rechtstreeks, soms ook door middel van een pakkend, meestal zeer eenvoudig zinnebeeld. De moeilijkheid, die menigeen van het genieten zijner gedichten afhoudt, ligt maar voor een klein gedeelte in de eigenaardige taalconstructies van zijn poëzie, waarbij men wel eens aan den opzet tot speelsch experimenteeren denkt. Zoo leest men b.v. in den bundel *Het Lachende Raadsel:*

> Kussen; zei hij, kussen wilde ik
> Ene die mijn mond niet *mede*
> En haar lichaam tegen 't mijne
> *Vlijde* en liet niet af van *vleien*,
> Tot wij beide elkaar vergaten....

Dat ‘mede’ hier een vervoegings-vorm van het werkwoord (ver)mijden is valt, evenals de tegenstelling tusschen ‘vlijen’ en ‘vleien’ in den vierden regel, eerst bij nauwgezette lezing op. Verwey dwingt, zelf nauwgezet, op zulke wijze vaak zijn lezer tot opmerkzaamheid. In een ander gedicht schrijft hij:

> Dat schone woorden,
> Dat fier gebaar,
> Mij diep bekoorden,
> *Ken* ik als waar.

De volzin is zeer eenvoudig, wanneer men bedacht is op de beteekenis, die het werkwoord ‘kennen’ in de klassieke Nederlandsche poëzie herhaaldelijk heeft, de beteekenis n.l. van ‘erkennen’. Maar de bouw van deze strofe, en het eigengereide, hoewel verantwoorde, gebruik van een verouderd werkwoord, dwingen opnieuw tot de opmerkzaamheid, zonder welke Verwey zich niet wil laten lezen. Toch is dit niet de eigenlijke ‘moeilijkheid’ zijner dichtkunst. Zijn taal is in het algemeen niet duister. Eerst door de beslotenheid zijner gevoelswereld worden zijn bundels ontoegankelijk voor het breedere publiek. Verwey spreekt gedurig over zichzelven, bepaalt gedurig zijn houding en vraagt toch niet allereerst als lyricus belangstelling voor zijn strikt persoonlijke vreugden en smarten. Hij maakt ook zijn eigen gestalte tot een zinnebeeld. Hij is de dichter van een symbolistisch individualisme, hetwelk in de eigen gemoeds- en geesteservaringen speurt naar datgene, waardoor ze, persoonlijk gekenmerkt, toch aan de persoonlijkheid ontstijgen en toebehooren aan het heelal der menschelijke ziel. Het eerste gedicht uit zijn

bundel *De Maker* was *Een Ontmoeting met Willem Bilderdijk*. In dit gedicht bekent Verwey:

> Ik wilde een mensch zijn. Al mijn paradijzen
> Lagen op aarde en tusschen mond en mond
> Ging dat verruklijk prijzen en misprijzen
>
> Dat duizendtonig mij tot luistren bond.
> Duizend en nochtans één. Kon ik dat daadlijk
> En vormvol spreken dat ik oovral vond
>
> Aan één toon binden, 't schrijven van dat smaadlijk
> Wen-beeld ontdoen, zoodat het, zelf een spraak
> De heele mensch deed zien, zielnaakt en aadlijk!
>
> Mijn hoofd zonk op mijn handen toen de taak
> Mijn brein bezwaarde; want *ik zag te zeker*
> *Dat deze mensch ikzelf' moest zijn....*

In de middeleeuwen hebben Arabische wijsgeeren zich voorgesteld, dat er een algemeene menschenziel bestond, een *anima universalis*, van volstrekt boven-persoonlijk karakter. De individueele ziel zou van deze *anima universalis* niet meer dan een teeken zijn, men mag welhaast zeggen reen signaal. Op een verwante wijze voelt Verwey zijn particuliere gemoedsbewegingen als aanduidingen van een strooming, die alle menschen beroert, en waaraan de mensch zich nimmer onttrekt. Deze opvatting rijpte in hem tot een dichterlijke vizie, welke als zoodanig haar houdbaarheid bewees. Zijn schoonheidsleer werd door die vizie ingegeven. Zijn meening over de functie van het dichterschap hangt er intiem mee samen. Wat hij leeraart over de verbeelding en de bezieling zou geen zin hebben, indien men niet mocht aannemen, dat de dichterlijke inspiratie werkelijk het teeken en signaal is van de ‘beweging’, die door de menschheid vaart en die, hoe raadselachtig ook in zichzelve, ontraadseld wordt door de helderheid van den dichtvorm.

De beteekenis van den individueelen mensch zoekt Verwey in den droom van dezen mensch. De droom is het ontmoetingsgebied der menschen onderling. Door de werkelijkheid in tijd en ruimte, in bestaansvoorwaarden en groepeeringen van elkander gescheiden, zijn alle menschen elkander nabij in den droom.

De droom zoekt vorm in de taal en de taal verbindt de gescheidenen. In de taal leveren zij het gemeenzame bezit, waaraan

ieder persoonlijk deel heeft, aan elkander uit. Hieraan herkennen wij elkander. Vandaar de hooge opvatting, welke Verwey heeft over het taal-eigene als kostbaarste zielebezit van een volk, vandaar ook, dat hij zoo groote waarde toekent aan het dichterlijke ver-talen, een bijzondere, meer afhankelijke vorm van het dichterlijke ver-beelden. Ook dit ver-beelden is geen volmaakt onafhankelijke functie. De verbeelder, de maker, is gebonden. Hij is vrijer en schooner, naarmate hij vaster gebonden is aan den oorsprong der dichterlijke inspiratie, de algemeene menschenziel, moeder van de persoonlijke bezieling. Reeds het *Titelgedicht* van den nieuwsten bundel belijdt dit inzicht:

> Ik had de wereld van mijn tijd verlaten
> En dwaalde in 't landschap tusschen kloof en zon
> Toen in me opnieuw het spel van klank en maten,
> Het stromen van de inwendige taal begon.
>
> Het lokken van een ziel in kinderogen,
> Van een gestorven dromer 't zangrig lied,
> En de avondrust, hebben mijn hart bewogen
> Nog eens te zien, wat wereld ik verliet.
>
> Mijn vrijheid voegde zich naar haar beperking
> En vond die schoon. Ik zag me als zulk een kracht
> Die grensde en bond. Ik juichte om de versterking
> Van 't schijnbaar kleine, tot triomf gebracht.
>
> Heb ik dan 't wereldkluwen nu ontwonden?
> O neen. Maar toonde als lachend raadsel aan:
> Dat schoonst en vrijst zijn, wie het vast gebonden
> De wereldwindingen ten einde gaan.

Drie motto's ontleend aan Spinoza, en geplaatst boven de drie onderscheiden afdeelingen van den bundel bevestigen nader de idee van deze gebondenheid: de geest is, om tot zelfkennis te geraken, gebonden aan de zintuigelijke ervaring; de zekerheid omtrent goed en kwaad is gebonden aan den geest; de ware aard der dingen tenslotte is gebonden aan hun wezen, zooals de Godheid dit omsluit.

Binnen dit streng getrokken Spinozistische kader ontwikkelt zich volkomen vrij het spel der gemoedsaandoeningen, maar het heeft nu een beteekenis, waardoor het van verder-strekkend belang werd dan de individualiteit, die deze aandoeningen ondergaat. Verwey heeft in deze wijsgeerige verbreeding en symbolis-

tische uitbreiding de kans gezien, trouw te blijven aan de aesthetische beginselen van de Tachtiger Beweging en toch een kunstleer en een dichterleven op te bouwen, die veel dieper contact vinden met het algemeene menschelijke leven dan een emotioneel individualisme uit zichzelve theoretisch veroorlooft. Men vraagt zich onwillekeurig wel eens af, of deze dichter zijn gaven zelfs niet vrijer en meerzijdig zou hebben ontplooid, indien hij de Tachtiger Beweging nooit gekend had. Ze heeft hem niet meer dan een grondslag geboden, die hij overal had kunnen vinden, waar hij in de gelegenheid geweest ware, te spreken van ‘mijn tijd’. Wat hem in de omwenteling van 1880 het meest boeit, is eigenlijk niet datgene, dat bij iedereen als kenmerk de dichterschool van *De Nieuwe Gids* geldt: de argelooze verrukking der zinnen, en de ontdekking der Nederlandsche taal als middel tot rechtstreeksche, welluidende weergave van die verrukking. Wat hem het meest boeit, is het karakter van ‘beweging’ - niet toevallig noemde hij zijn eigen tijdschrift *De Beweging* - waardoor de Tachtiger School gebonden is aan veel breeder stroomingen in de moderne menschheid. Ook Gorter en Van Eeden zijn hierdoor aangegrepen, maar in een anderen zin. Zij ontwikkelden zich in de richting der maatschappelijke evolutie en zochten de concrete verwerkelijking van den schoonheidsdroom in de practische samenleving. Verwey miste hun felle aandrift en wierp zich niet ontstuimig op de daadwerkelijke uitvoering van schoonheidsidealen in stad en staat. Hij zocht den zin van de verrukking. Voor hem werd de beweging van Tachtig een openbaringsvorm van het eeuwige proces der gemoedsaandoeningen, die den geest tot zelfkennis voeren. Van alle tachtigers is hij tot in zijn jongste werk het vaakst geïnspireerd door werkelijke, historische gebeurtenissen, maar de kronieken van ‘zijn tijd’, welke ze hem ingaven, vertoonen nauwelijks een maatschappelijke of zedelijke strekking; ze bepalen in den algemeenen zin een houding. Typeerend is in dit opzicht reeds het sonnet *Aan Zola*, *na zijn toespraak tot de Jury*, op 23 Februari 1898, dat men vindt in den bundel *Het Brandende Braambosch:*

> Uw woorden kwamen mijn gedacht ontdooien,
> En 't oog, waarmee de dichter waarheid ziet
> Werd klaar, toen 't scheen of duisters sluierplooien
> Weken en 't leugloos licht u helder liet.

Want wel kan elk zijn zelf in 't werk vermooien -
Dichter of schrijver in verhaal of lied -
Maar schoon 'k uw beeld bespiegelde in die tooien,
Zoo na als nu, Zola, kwaamt gij mij niet.

Uw zachtre stem, als die van den beschroomden
Die vreest dat men zijn waarheid niet verstaat, -
Uw stellger woord, als dier die wakend droomden
Dat Recht iets aardsch is dat niet ondergaat, -
Zij deden me u nu kennen en gelooven.
Een woord van 't hart gaat àl verstand te boven.

Zulk een gedicht kiest partij, maar het gaat verder. Het maakt een algemeene gevolgtrekking, die in elke omstandigheid gelden kan als de verantwoording eener keuze. Het verheft een incident tot een symbool. Het stijgt uit de geschiedenis op tot den geest der geschiedenis. Clio en Calliope zijn muzen. Zij leeren een bezield begrip der feiten. Ook wanneer hij historische of reëele gebeurtenissen interpreteert, blijft Albert Verwey ‘een dichter en der Muzen zoon’, dit beteekent voor hem een ‘ver-beelder’ der werkelijkheid. Op deze wijze bezong hij in *Dagen en Daden* den Transvaalschen Oorlog, in *Het Zwaardjaar* den Wereldoorlog, en doorleefde hij de persoonlijke ervaringen, die ten grondslag liggen aan den bundel *Uit lage landen bij de zee*. Het is niet zijn bedoeling, deze gebeurtenissen naar hun uitwerking te beoordeelen, maar ze naar hun wezen te beschouwen, men zou kunnen zeggen: *sub specie aeternitatis*. Gebonden aan de aarde, aan het leven, aan den tijd, waarvan het gedurig getuigenis aflegt, is het dichterschap van Albert Verwey anderzijds gebonden aan deze eeuwigheid, de ‘idee’ der dingen, hun wezenlijke beteekenis, hun waarde voor ‘den droom’.

In de verheerlijking van dezen ‘droom’ toont Verwey zich in *Het Lachende Raadsel* een groot en levenskrachtig dichter. Alleen het feit reeds, dat iemand op zijn gevordenden leeftijd een bundel kan samenstellen vol van zoo lichte, lentegeluidenvoerende gezangen als dit nieuwste boek, bewijst, hoe sterk het tijdelooze karakter van den droom hem ontheft aan de benauwende voorwaarden van het leven. Dit is te merkwaardiger, omdat bij herhaling de nuchterheid van Verwey het droombeeld moedwillig breekt, bijvoorbeeld in het overigens zoo rijke sonnet *De Droom van Aart van der Leeuw:*

Wanneer de hemel vol wordt van gezang
En 't lied op lied het lied te boven stijgen,
Dan zullen alle laag're liedren zwijgen
En is een eind aan onze donkre drang.

Dan plaagt ons langer niet het wreed verlang
Dat naar een eindloosheid ons hart deed hijgen,
Omdat wij hoopten eindlijk te verkrijgen
Een kracht en vrede zonder overgang.

Gedroomd verblijf waar zielen zielen vinden,
En niets verganklijks langer aan ons kleeft,
Hoe kostbaar zijt ge *schoon ge niet bestaat*.

Het is toch zo dat waar we ons moeizaam vinden
Door 't vele schone dat nochtans vergaat,
De droom verschijnt als dat wat waarlijk leeft.

De laatste regel der eerste terzine is leelijk, en storend. Ze ontneemt aan den droom juist datgene, waardoor een droom een hoogere, meer algemeene werkelijkheid kan zijn, de samenhang namelijk met mogelijkheden, die in de ons bekende werkelijkheid niet gerealiseerd werden, maar die er nochtans onmiskenbaar zijn. De bruuske ontkenning van het persoonlijke voortbestaan der menschelijke ziel in een ander leven omsluiert Verwey dan ook in de gedichtengroep *De Boodschap*, waarmede hij den cyclus *Bij den dood van een vriend* opent. Daar antwoordt de schim van den vriend:

Gij mensen dwingt ons zaalgen zó te zijn
Als gij ons zien wilt.

Maar voor den doode heeft de aarde niet allen zin verloren:

Ik had de wereld
Lief als de stof waarin ik werkte, ik voelde
Mij geen gevangene, wist van nood noch logen,
Kende geen waarheid dan die 't zintuig zag.
De wereld zal als ik zijn. Als ik gans
Ontlichaamd, zielloos, zwerf door de ongemeten
Afgronden van 't heelal, weet ik uw aarde
De mijne: ik ben haar: al wie haar bewonen
Zijn van mijn afkomst en ik lach en heers.

Dit is de ‘droom van Aart van der Leeuw’, volgehouden, en met grond, door een anderen vriend, Stefan George, die, ‘aardsch’ als Verwey, geen geloof in een hemel aanvaardt. *Het Lachende Raadsel* wordt besloten met een fraai gedicht, waarin

Verwey nog eens de grondgedachten van den bundel zingenderwijze samenvat, en dit gedicht, *De Bekoring*, eindigt eveneens met de verwachting, dat de Droom het Lichaam overleven zal na den dood:

> Als ik dan aanstonds, in mijzelf verscholen,
> U laat, dan weet ik dat ik in u blijf.
> Mensen als ik ben doen hun hartbloed dolen
> Door u, en gij blijft na, mijn waarlijk Lijf.
>
> Gij zult het lichaam zijn, dat niet zal sterven,
> 't Lichaamlijk, het zintuigelijk Heelal,
> En nooit zult gij de levende ogen derven
> Die lachen om uw schijnbare verval.

Zoo is de droom van dezen dichter méér zelfs dan het leven: de hoogste bekroning ervan en de uiterste zin. Geen enkele zintuigelijke ervaring is waardeloos, omdat uit deze ervaringen de Droom, die voortbestaat, het voedsel ter eeuwigheid puurt. De aarde zelf wordt paradijs, wordt het 'gedroomd verblijf, waar zielen zielen vinden en niets vergankelijks langer aan ons kleeft.'

De kunst is voor Verwey het 'afbeeldsel van zijn droom' in de taal. Hij wijdt een breedstroomend, welgemaakt gedicht aan *De Genius:*

> De Genius van de taal, in 't Paradijs geboren
> Waarheen onze oudste droom ons eerst geluk verlegt.

De verheerlijking van den droom is dus indirect een verheerlijking van het kunstenaarschap, dat aardsche *Levensfeest*, dat voor Verwey de hemelsche eeuwigheid vervangt en het gemis ervan vergoedt. Weinige Nederlandsche dichters hebben zoo vaak en in zoo verscheiden vormen het kunstenaarschap verheerlijkt als Albert Verwey. Men zou hem den poëet van het dichterschap kunnen noemen. Dit is hem meer dan eens - en wel eens scherp - verweten. In zijn proefschrift over *De Episode van de Vernieuwing onzer poëzie* schrijft *Anthonie Donker*:

> 'Zelf erkent hij hoe hij steeds opgaat in zijn houding en dáárin eerst zichzelf schoon bevindt, zijn dichterschap dus hooger stelt dan zijn mensch-zijn, en al zijn daden en gedachten gelijk maakt aan den schijn, dien hij daarin het schoonst vond. Eerst in de schijngestalten van het dichterschap waant hij zich groot. Dit is de alleronvruchtbaarste opvatting van het kunstenaarschap. Hij slaat het leven over en gaat in

> de poëzie op als in een op zichzelf bestaande schoonheid. Voor hem is de poëzie geen levensfunctie, geen voortzetting van leven in het woord, maar een spel waarin het leven door zijn macht en willekeur schooner gestalten aanneemt. En hijzelf is van dat spel het middelpunt, speler en speelbal tegelijk. Dit is de poëzie van '80 in haar onvruchtbaarsten vorm, het individualisme in den slechtsten zin van het woord. Hier wordt de schoonheid een ziellooze abstractie, die de dichter aanbidt omdat hij zelf haar schiep' (blz. 134).

Het oordeel van *Frans Coenen* in diens *Studiën van de Tachtiger Beweging* is niet vriendelijker:

> 'Indien men de lange reeks zijner gedichten in achtereenvolgende bundels overdenkt, meent men wel te begrijpen wat Verwey, niet zoozeer bereikt, als wel gewenscht heeft. Een Dichter-Kunstenaar wilde hij zijn, in nauwe verbinding met het goddelijke, die, uit zijn hoogte klaar en meedoogend neerziende op het aardsch gewriemel, dit optief in de schoonheid van zijn gedicht. Een al-begrijper en medevoeler ook met het geringste, zich zelf in deemoed gevende zelfs aan den onaanzienlijksten aardschen arbeid, wijl hij zich niet minder aardling dan hemeling gevoelde. Vandaar dan ook zijn overtuiging, dat den Dichter, als middelaar tusschen het menschelijke en het goddelijke, eigenlijk een centrale positie toekomt in de maatschappij, wijl hij alleen de allesbegrijpende liefde bezit en hem de richting bekend is, waarheen het zich al bewegen moet' (blz. 206-207).

Al zijn er zeker teksten in het uitgebreide oeuvre van Verwey, die de interpretatie van beide scherpzinnige critici rechtvaardigen, hun vonnis veronachtzaamt toch te zeer de opvatting van dezen dichter over het wezen der kunst. Er is trouwens een evidente tegenstelling tusschen beider motiveeringen. *Anthonie Donker* ziet nauwelijks om naar het middelaarschap, waarop *Frans Coenen* den vollen nadruk legt en *Frans Coenen* heeft geen aandacht voor wat *Anthonie Donker* de 'schijngestalten van het kunstenaarschap' noemt. Voor Verwey zijn dit geen schijngestalten, maar openbaringen van het universeele leven in het particuliere gemoed. Hij ziet zich ook niet als verheven middelaar, maar als deelhebbend getuige 'de dienaar en de zegger van het Leven'. Dit algemeene Leven maakt zich kenbaar in de individueele inspiratie, die den bezielde bindt en tegelijkertijd bevrijdt. Ze bindt hem aan de essentie, ze bevrijdt hem uit het incidenteele. Ze maakt het geval tot symbool en de ervaring tot signaal. Het kunstenaarschap is voor Verwey dan ook de bezielde verbeelding van het ervarene of het 'afbeeldsel van zijn droom'. Door het wezenlijke te openbaren, bepaalt de dichter, in deze opvatting, zijn houding tegenover het ding of het feit. Zoo beleeft

Verwey de Oranje-herdenking van 24 April 1933 in het gedicht *De Wimpel*, op deze wijze bepaalt hij in den cyclus *De Nieuwe Straat* zijn houding tegenover nationaal-socialisme en communisme, die hij gelijkelijk afwijst, maar die hij niet als vergeefsche openbaringen van de universeele beweging beschouwt:

> Toch zal uw beider storm en dwang,
> Duren ze ook niet, niet zonder baat
> Verlopen langs de rechte straat
> Van uw geestdriftige gevang.
>
> Storm voort, strijd voort, ik zie eerlang
> Na wat nu scheidt een beter staat,
> Een bond, waarin gij ondergaat
> En opleeft met verhoogde drang.

Het Kluwen van de Wereld wordt door de dichter niet ontwonden, maar hij leert het zien.

> De wereld is dat deel van het bestaande
> Waar zich de sterveling vergist. Hij zoekt
> Daarna de kluis van de Eenzame, - en hij vindt?
> Een niet verdwaalde. Een man die altijd weet
> Dat waar hij is 't heelal zijn middelpunt,
> Het hart zijn wijkplaats heeft.
>
> Uitgang is er niet,
> Totdat die kranke komt bij de eigen kluis,
> Nederig en gebroken, en verhaalt
> Nu 't nieuwe dwalen. En dan wijst hem stil
> De ziener, die nu groot schijnt en niet lacht,
> Eerst naar de sterren en dan naar het hart
> En leert hem 't kluwen van de wereld zien.

Het gedicht, waarvan dit de begin- en de slotregels zijn, en dat de afdeeling *Beperkingen* besluit, is noch het mooiste, noch het helderste uit *Het Lachende Raadsel*, maar het geeft in zijn eigenaardige verbeelding van den Eenzame een verklaring, die tot goed begrip van het geheel gewenscht is. De weinig aantrekkelijke schildering van den zwijgenden weter, die alleen met het mysterieuze gebaar van een Oosterschen waarzegger eerst naar den sterrenhemel en dan zijn hart wijst om het verband tusschen het macrocosmische en het microcosmische gebeuren aan te toonen, is een dier willekeurige duisterheden, waardoor de poëzie van Albert Verwey wel eens den indruk wekt van ‘verstand, dat voor gevoel wil doorgaan’. Vooral in de figuratie

vertoont Verwey die opzettelijkheid. Hij zoekt aanhoudend naar gestalte-beelding, maar hij is van nature geen figuurschilder. Eerst door hen te laten spreken plaatst hij doorgaans de gestalten helder voor de fantazie. Hun woorden geven hem de contouren, die de schilder uiterst vaag liet. Een uitzondering hierop maken in dezen bundel alleen de ‘stille vromen’ van het sonnet *Devotio Moderna*:

> Verheven waren ook die stille vromen
> Die bij hun arbeid aan getouw of boek,
> Bij landwerk, of bij kranken op bezoek,
> Trachtten hun Voorbeeld naderbij te komen.
>
> Zij leerden daaglijks driften te betomen
> En raagden 't stof uit iedre donkre hoek,
> En nooit werd van hun lippen klacht of vloek
> Om 't onvermijdelijke leed vernomen....

Waar de zinnebeelden geen personen zijn, doch dingen, is de verbeelding soms te nuchter, zooals in *Bolletuinen* of te weinig verrassend, zooals in *Dijkbreuk*; bij de weergave van persoonlijke gemoedsaandoeningen is niet zelden de conclusie te rationeel. *Novalis* vroeg om een *fantastica*, die voor de poëzie zou zijn, wat de *logica* is voor de wijsbegeerte; bij Verwey ziet men te vaak en te gemakkelijk de laatste in de functie van de eerste treden. Wie zijn werk gespannen leest, verademt, als de dichter een oogenblik den schematischen opzet vergeet en een eenvoudig vers schrijft, dat niets met de theorie over droom, verbeelding, taal, en kunst te maken heeft en dat ook geen motto's van Spinoza behoeft. Zulk een verademing gunt het gedicht, getiteld *Altijd het eerste*, dat niet naar den diepsten zin der werkelijkheden boort en waarbij men de windingen van het wereldkluwen missen kan, maar dat charme heeft:

> ‘Rustloze jagers van dromen en vlinders,
> Verzen-zoekende vinders
> Maakt het wat uit,
> Of ge na 't vatten van duizend gezangen
> Nu nog het duizend en eerste zult vangen
> In uw geluid?’
>
> Waren het duizend? Ons, als de drang ons beheerste,
> Viel het tellen nooit licht,
> Wij zochten altijd het veerste en teerste,
> Altijd het eerste,
> Altijd het nooit nog gevonden gedicht.

Wat Albert Verwey in een leven van bewonderenswaardige toewijding en schier onuitputtelijke werkkracht over het wezen en de idee van het dichterschap aan het licht bracht, is geenszins onbelangrijk en verdient de aandacht der nakomelingschap te blijven bezighouden, maar het verliest al zijn zwaarwichtig belang bij de argelooze welluidendheid en speelsche volkomenheid van zulk een klein, goed lied.

ANTON VAN DUINKERKEN

Binnenlandsch overzicht

Het versoberingsontwerp
23 Mei 1935

De memorie van toelichting der eindelijk verschenen wetsvoordracht ‘ter verlaging van de openbare uitgaven’ spreekt hartige taal. De regeering wenscht ‘op de minst pijnlijke wijze de overheidshuishouding sneller dan thans geschiedt te doen aanpassen aan de gewijzigde bestaansvoorwaarden, waaronder het Nederlandsche volk, naar het zich laat aanzien voor langen tijd, zal moeten leven.’ Zij acht dit noodzakelijk omdat de reserves der volkshuishouding in steeds sneller tempo worden opgeteerd. De scheepvaart kan zich niet handhaven, onze land- en tuinbouwproducten vinden geen buitenlandschen afzet meer, onze nijverheid verliest de indische markt. Slechts ‘verachtelijke demagogie’ kan de regeering verwijten dat zij niet in staat is gebleken het aangezicht der wereld te veranderen. De belastingen hebben de grens der maximale opbrengst overschreden en geven een sterk afnemende inkomst voor de schatkist te zien; de uitgaven stijgen door het opkomen van telkens nieuwe behoeften nog altijd. Het tekort over het begrootingsjaar 1935 laat zich op *f* 73 millioen berekenen; met alle voorbehoud van de mogelijkheid van ongunstiger uitslag is voor 1936 een tekort van *f* 75 millioen te voorzien. De regeering stelt maatregelen voor die *f* 97 millioen zouden doen besparen, zoodat zij wetten in uitzicht durft stellen (in te dienen na aanneming van het tegenwoordig wetsontwerp) tot verlaging van eenige der in de tegenwoordige omstandigheden meest schadelijk te achten belastingen met ruim 20 millioen. ‘Op versnelling van het aanpassingsproces is de aandacht der regeering voortdurend gevestigd.’

In de versobering van 97 millioen zijn betrokken de door-

werking van reeds vroeger genomen bezuinigingsmaatregelen met 10 millioen, eene vermindering van het spoorwegtekort met 10 millioen, vermindering van Rijkssalarissen en -loonen, pensioenen en wachtgelden met 15 millioen, besparing op de diverse begrootingshoofdstukken met 62 millioen (bovenaan staan sociale zaken met 17, waterstaat met ruim 14, onderwijs met 14 millioen). De besparing op sociale zaken wordt in hoofdzaak verkregen door een nieuwe financiering der (te vereenigen) invaliditeits- en ouderdomsfondsen, die op onderwijs door maatregelen die voornamelijk het lager onderwijs treffen. Opheffing eener Rijksuniversiteit of van faculteiten wordt niet voorgesteld.

De Tweede Kamer is met het onderzoek begonnen. Onderwijl heerscht over het geheel stilte. Angstwekkende stilte, waaronder verrassingen worden voorbereid? Wij kunnen het niet gelooven. De verrassingen zouden moeten komen van sociaaldemocratische en katholieke zijde. Bij geen van beide groepen is de aanpassingsleus populair, maar hier houdt de overeenstemming vrijwel op. Wij vermoeden niet dat de heer Aalberse zich bij den heer Albarda zal willen aansluiten. In gemeenschap met hem kan hij afbreken, maar niet regeeren.

De Kamer heeft den duren plicht, ernstig onderzoek (met name de veranderde verzekeringsfinanciering heeft bedenking gewekt) met snelle afdoening te vereenigen. Dat is niet gemakkelijk, maar geen van allen hebben wij het tegenwoordig gemakkelijk. De regeering allerminst. Zij zal het *fortiter in re* zachtzinnig, maar beslist hebben toe te passen. Het verdwijnen van minister Marchant behoeft daarbij geen nadeel te zijn. Aan zachtzinnigheid toonde hij van den aanvang af gebrek te hebben, en onlangs ook aan beslissing.

De zeescheepvaartssteun is ingediend (met terugwerkende kracht tot 1 Januari 1935), en de incongruentie van het dulden van België's bevoordeeling van Antwerpen door maatregelen die wij sedert lang hadden moeten navolgen zal een einde nemen. Wij hebben een welgezinde maar in sommige opzichten wat sloome regeering. Heugelijk dat zij in den pas schijnt te komen.

C.

Buitenlandsch overzicht

Abessynië - Reis van Laval - Rede van Hitler
23 Mei 1935

Het heeft in de afgeloopen maand niet ontbroken aan teekenen van een prijselijke zorg bij Frankrijk en Engeland, den Volkenbond en de belangen waarvoor hij staat zooveel in eere te houden als de omstandigheden nog even toelaten. Bij Duitschland moest de lust worden opgewekt wederom tot den Bond toe te treden, en daartoe scheen dienstig den indruk levendig te houden dat dit lichaam niet tot volslagen nuttelоosheid was vervallen. Engeland heeft hiertoe het zijne gedaan bij de behandeling der Italiaansch-Abessynische kwestie, en Frankrijk bij de redactie zijner overeenkomst met Rusland. Genève moet blijven gelden als de plaats waar zaken worden gedaan.

In April had Italië zich bereid verklaard eene verzoeningsprocedure te aanvaarden ten einde zijn geschil met Abessynië te doen oplossen. Desniettemin ging het met zijn oorlogstoebereidselen voort, zich beroepende op wapenzendingen die naar Addis Abeba zouden hebben plaats gehad en op mobilisatiemaatregelen die door de Abessynische regeering zouden zijn getroffen. De aanmerkelijke afstand tusschen de havens in het moederland en die in Italiaansch Oost-Afrika zou het raadzaam maken met voorziening tegen overval niet langer te talmen. Het heette ‘geen fascistische stijl’, te beschikken over krachten en daar bij gelegenheid geen gebruik van te maken.

Waartoe? Om de Abessijnsche regeering aan het verstand te brengen dat in haar land nog halfbarbaarsche toestanden heerschen? Zij is er van overtuigd en toont loffelijken ijver er verbetering in te brengen. Het staat een Europeeschen nabuur niet

wel aan, dit te miskennen, en al te veel misbaar te maken over een opgeworpen grensgeschil dat zich door de methoden van Genève zeer wel zou laten slechten.

Artikel 5 van het Italiaansch-Abessijnsche vriendschapsverdrag van 1928 voorziet in de benoeming eener arbitragecommissie. De Abessijnsche regeering had na kennisneming der aanbeveling van den Volkenbondsraad aan Italië den 10den Mei tot de gelijktijdige benoeming van arbiters voorgesteld; Italië vermeed, op dit voorstel te antwoorden. Abessynië ontkent, mobilisatiemaatregelen te hebben genomen. Het wenscht neutrale arbiters, terwijl Italië twee Italianen naast twee Abessyniërs wil stellen.

In deze omstandigheden hebben Engeland en Frankrijk zich herinnerd dat een verdrag van 1906 Italië tot overleg met hen beiden inzake Abessynië verplicht. Een terzijdestellen dezer verplichting, waarschuwde de *Times*, 'zou de vriendschap tusschen Engeland en Italië zeer ernstig op de proef stellen.' Sir Eric Drummond, de Britsche gezant te Rome werd naar Londen ontboden. De Abessijnsche regeering heeft onderwijl een Fransch en een Amerikaansch jurist tot de arbitragecommissie aangewezen. Zal Mussolini zich intoomen? Engeland dringt er sterk op aan, in de zekerheid dat het aanzien van den Volkenbond er mede gemoeid is.

Frankrijk heeft zorg gedragen zijn overeenkomst met Rusland zóó in te richten dat deze voor verdere deelneming open blijft en niet in werking kan treden eer de Volkenbondsraad geadviseerd is. Aan het bezoek van Laval te Moskou was een bezoek aan Warschau voorafgegaan waar beproefd is (niet zonder succes naar het schijnt), Polen voor de 'collectieve' politiek terug te winnen.

Heeft Hitler in zijn rede van 21 Mei deze politiek ook aanvaard? Hij heeft met twee stemmen gesproken. Een die het applaus najaagde (en verkreeg) van het binnenland; één die het buitenland desondanks tot toegefelijkheid wilde belezen. Het binnenland moest hooren dat de wereld thans lijdt aan 'de manie van collective veiligheid en samenwerking'; dat zijn woord 'meer beteekent dan tien geteekende verdragen'; het buitenland, dat de Duitsche regeering 'niettemin bereid is aan een stelsel van collectieve samenwerking deel te nemen', waarbij echter met een

minimum moet worden begonnen, ‘in plaats van de samenwerking door een onvervulbaar maximum te laten mislukken’. Dit minimum schijnt zich dan samen te stellen uit non-agressieverdragen met de buren en deelneming aan een luchtvaartpact. Duitschland is alsnog bereid in zijn wapening de beperking toe te passen waartoe ook anderen zullen willen overgaan. Het beperken van de luchtmacht bijvoorbeeld tot gelijkheid met andere Westersche mogenheden maakt ten allen tijde het vaststellen mogelijk van een ander getal. ‘De Duitsche regeering koestert het oprechte voornemen alles te doen om met het Britsche volk betrekkingen te bereiken die een herhaling van den eenigen strijd, tot dusver tusschen beide naties gevoerd, voorgoed verijdelen zullen’. Het gebruik van strijdmiddelen ‘die meer dood en vernietiging zullen brengen aan de burgerbevolking dan aan de soldaten’ kan worden verboden of althans beperkt ‘tot het wezenlijk oorlogstooneel’. Begrenzing van kalibersterkte der scheepsartillerie en zelfs afschaffing van duikbooten kunnen in overweging komen. Inmenging in de aangelegenheden van andere staten moet worden onmogelijk gemaakt. ‘Onze grondwet stelt ons in staat den oorlog ten allen tijde te bannen’. Hitler leeft in de overtuiging ‘dat niet de ondergang van het avondland voor de deur staat, maar zijn herstel mogelijk is.’

De reactie der Engelsche regeering (op wier bijval Hitler voor de tweede maal zoo voelbaar een beroep heeft gedaan) is al bekend. Met 340 tegen 52 stemmen heeft het Lagerhuis de door de Labour-partij ingediende motie tot vermindering van de defensie-uitgaven verworpen, na herinnering door Baldwin, dat om de pariteit met Duitschland te bereiken, het Britsche rijk zijn vliegtuigen van 850 tot 1500 zal moeten opvoeren. ‘Er zijn ook lichtpunten in de rede van Hitler’, erkende hij. Maar het woord waarop Engeland wachtte: ‘ik keer tot den Volkenbond terug’, heeft Hitler niet gesproken: eerst moet de Volkenbond, door zich van Versailles los te maken, naar hem komen. Eigenlijk bevatte zijn zeer nerveuse rede geen lichtpunten, maar lichtflitsen, wat niet hetzelfde is. Op zijn best kan men zeggen dat er voorshands geen reden is, Hitler los te laten. Hij moet tot rede worden bekeerd, en in het streven daartoe heeft Europa in de finantieele ontreddering, waarin de herbewapening Duitschland zoo duide-

lijk gebracht heeft wellicht den besten bondgenoot. Duitschland heeft zich kunnen wapenen, maar het kan minder goed dan anderen losslaan. Daartoe toch over te gaan zou slechts een daad van vertijwfeling kunnen wezen, vertwijfeling waartoe Duitschland geen grond heeft.

C.

Bibliographie

J.G. Crowther, British Scientists of the 19th Century. - London. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. 1935. xii en 332 blz.

Dit werk bevat studies over de vijf meest representatieve figuren in de beoefening van physica en chemie in het Engeland der 19e eeuw: Davy, Faraday, Joule, W. Thomson (Lord Kelvin) en Maxwell. Het is een zeer ongewoon boek: het geeft nl. niet alleen de biographie van de behandelde onderzoekers en een breed opgevatte uiteenzetting van hun wetenschappelijk werk, maar het bevat ook uitvoerige beschouwingen over hun sociologische beteekenis, met name over den samenhang, die er volgens den schrijver bestaat tusschen hun verschijnen en de sociaaloeconomische structuur van de Britsche samenleving der 19e eeuw. Dit maakt het werk lezenswaard voor veel breedere kringen dan die, waarin men aandacht voor de geschiedenis der moderne natuurwetenschap als zoodanig mag verwachten; het richt zich evenzeer tot allen, wier cultuurhistorische belangstelling uitgaat naar den invloed, dien de natuurwetenschap in de 19e eeuw op het maatschappelijk leven heeft uitgeoefend, doordat ze de snelle ontwikkeling der industrie met haar verstrekkende sociale en oeconomische gevolgen mogelijk maakte.

Het is er echter verre van, dat het aan de tweede categorie van lezers met evenveel gerustheid zou kunnen worden aangeraden als aan de eerste; dezen toch zullen er een met waarlijk ruimen blik op de algemeene historie der physica geschreven schets in vinden van de plaats, die aan de vijf groote Engelschen in de ontwikkeling der 19e-eeuwsche natuurwetenschap toekomt; genen echter, die in vele gevallen over het natuurwetenschappelijk aspect der behandelde vraagstukken geen zelfstandig oordeel zullen kunnen vellen, zullen in de meest wonderlijke misvattingen over het ontstaan en de draagwijdte van natuurwetenschappelijke ontdekkingen kunnen vervallen, wanneer zij zich door de met groote stelligheid voorgedragen, hoogst doctrinaire Marxistische beschouwingen van den schrijver mochten laten imponeeren. We volstaan met één staaltje uit vele (blz. 131): waarom gevoelt de hedendaagsche beoefenaar der natuurwetenschap voor Joule wel respect, maar geen enthousiasme? Antwoord: The comprehensive human imagination could not be nourished by Joule's discoveries because they sprang from poisoned social sources. They arose out of studies of engines that had been appropriated to the creation of private wealth instead of an increase of human dignity.

Men kan uit dit citaat reeds eenigszins het vaak aan het phantastische grenzende vermogen tot overdrijving opmaken, dat den schrijver eigen

is en die door een sterke neiging tot generaliseeren en opsporen van verrassende samenhangen tusschen de meest uiteenloopende verschijnselen wordt begeleid. De gewrongen vergelijkingen van Davy met Balzac, van Faraday met Tolstoi en van Kelvin met Leonardo da Vinci, de toespelingen op het verband van wetenschappelijke genialiteit en sexueele abnormaliteit, van dissentersgeest en voorliefde voor experimenteel onderzoek, zijn weer slechts enkele voorbeelden uit vele, die aantoonen, hoe gevaarlijk dit boek zou kunnen worden in handen van lezers, die niet met de noodige kritische gezindheid tegenover psychologische en historische speculatie gewapend zijn.

E.J.D.

Jacques Bainville, La troisième République, 1870-1935. - Paris, Fayard at Cie, 1935.

Bainville, wiens reactionnaire sympathieën volkomen onverdacht zijn, blijkt eigenlijk van oordeel dat het met de derde Republiek nogal schikt. Door monarchisten die zich verhinderd vonden de monarchie in te voeren in 1875 bewerktuigd, heeft zij zich nooit dan voorbijgaand aan radicalisme bezondigd, en steeds meer voor de leus dan in werkelijkheid. Hervormingen? ‘Tout le monde en veut; personne n'en accepte aucune. Car il n'en est pas qui ne touche à quelque situation acquise et nulle situation acquise ne consent à se sacrifier.’

Het is dan ook minder logisch dat de schrijver, om een slot te hebben, Livius vertaalt, en spreekt van tijden ‘où nous ne pouvons souffrir ni nos vices ni leurs remèdes.’ Immers nergens heeft hij duidelijk gemaakt wat hijzelf als een remedium zou beschouwen. Dat van Doumergue kan hij er nauwelijks voor houden, zoo sceptisch spreekt hij er over.

Als korte samenvatting van de geschiedenis der derde Republiek heeft dit boek met het troostelooze slotwoord geen geringer verdienste dan indertijd Bainville's *Histoire de France* voor een langer verleden. De *Histoire de France* eindigde evenwel heel anders: met een lofzang op ‘les classes moyennes, la grande force du pays, qui s'y reconstituent toujours en peu de temps’, en op Frankrijk zelf: ‘après toutes ses convulsions, elle ne tarde pas à renaître à l'ordre et à l'autorité dont elle a le goût naturel et l'instinct.’

Is er tusschen 1926 en 1935 in Frankrijk zóóveel veranderd? Bainville schijnt het, met zijn nieuwe slotwoord, te willen zeggen, maar nog eens, hij heeft het ons niet duidelijk gemaakt.

C.

[Derde deel]

Stemmen uit de redactie

De Hooge Veluwe.

- De reactie der publieke meening is soms zelfs voor den landgenoot onbegrijpelijk. Zoo in het geval van de ‘Hooge Veluwe’. Wanneer twee menschen er hun levensideaal van hebben gemaakt een kunstverzameling van Europeesche beteekenis en een natuurreservaat, dat in Nederland zijn gelijke niet heeft, te construeeren en voor de gemeenschap te behouden, zou men meenen dankbaarheid en lof voor hun grootsch initiatief te mogen verwachten. Het tegendeel is het geval geweest. Benepen vasthouden aan de eenmaal als axioma gestelde onvereenigbaarheid van gemeenschapszin en kapitalisme, in zielige achterdocht tegen wat een ‘afvallige’ minister besloot en - wellicht - de teleurstelling van wie van de mislukking van het plan verwezenlijking van eigen ideeën gehoopt had, hebben tegen de volkomen onbaatzuchtige transactie, die het jarenlang gekoesterde denkbeeld der stichters werkelijkheid deed worden, met name in de socialistische pers, een hetze ontketend, waarover een partij, die den gedoctoreerden natuurminnaar Henri Polak tot hare leiders rekent, zich had behooren te schamen. De Regeering heeft, door volledige openlegging van gegevens, het hare gedaan aan deze laffe achterklap, dit dwaas en ergerlijk insinueeren, een einde te maken. Moge zij daarin volledig zijn geslaagd, opdat het Nederlandsch publiek thans eindelijk beseffe, welk een kostbaar goed het verkreeg en zich afvragen, of dengenen, wier onzelfzuchtige plannen aldus, zij het op andere wijze dan zij het zich hadden gedroomd, tot uitvoering kwamen, niet veeleer de dankbare hulde van tegenwoordige en latere geslachten dan zinlooze verdachtmakingen van een kankerende pers toekomt.

Astrologie en aviatiek.

- De K.L.M., in de toekomst een groote ontwikkeling der luchtvaart verwachtend, zorgt voor den

aanwas van haar bemanningen door jaarlijks tien jongelieden in de gelegenheid te stellen, een opleiding tot piloot te ontvangen. Aan hen, die voor deze opleiding in aanmerking wenschen te komen (het zijn er velen, want de aviatiek vervult elk jeugdig gemoed en op dit terrein wenkt althans nog toekomst) worden hooge eischen gesteld. Zij worden onderzocht op kennis, op karaktereigenschappen en op lichamelijke gesteldheid en, om nog grootere zekerheid te hebben, dat men de ware Jacobs uitzoekt, worden bovendien de hulpmiddelen der moderne psychotechniek te hulp geroepen.

Wie meenen zou, dat al deze selectiemiddelen reeds een afdoenden waarborg voor een juiste keuze zouden scheppen, onderschat de nauwgezetheid, waarmee de adviseurs der K.L.M. te werk gaan. De wetenschappelijke examinator, de menschenkenner, de arts en de test-leider mogen iemand nog zoo geschikt achten om tot vliegtuigbestuurder te worden opgeleid, hun oordeel heeft nog niet de volle waarde, zoolang het niet door een meer bovenaardsch getuigenis wordt gesteund: het Utrechtsche bureau, waaraan het test-onderzoek der candidaten is opgedragen, meent althans, dat naast de menschelijke oordeelen der vier geraadpleegde instanties dat der sterren moet worden gevraagd en dat eerst de horoscoop de uitgebrachte testimonia tot een betrouwbaar geheel aanvult.

Het bericht, dat op deze wijze de astrologie een woordje zal hebben mee te spreken bij de keuze onzer toekomstige piloten, zal ongetwijfeld alom in den lande met voldoening vernomen zijn. Men geeft zich ten slotte toch maar over, als men in een vliegtuig stapt en het is geen prettig gevoel zich te moeten toevertrouwen aan een ongehoroscopiseerden bestuurder. Men kan maar niet weten, onder welk een ongelukkig gesternte deze Icarus misschien geboren is en op welk ongelegen oogenblik zich de pernicieuse invloed van maan en planeten kan doen gelden. Is het dan niet een geruststelling, dat de aviateurs der toekomst althans ook astrologisch betrouwbaar zullen zijn?

En intusschen moet men van de thans fungeerende piloten, die zoo maar zonder stellaire sanctie hun taak zijn gaan vervullen, maar het beste hopen.

Prinses Turandot

Derde acte

(Een tuin met weelderigen plantengroei. Rechts een bordes met een deur die naar de vertrekken van Turandot leidt. Links een paviljoen, dat Kalaf tot verblijfplaats is aangewezen. Namiddagzon.

Eerste tafereel

ADELMA:

(staande tusschen de struiken, met halve stem)

Zoo groeit mijn liefde tot een doem,
omdat mijn hart te veel bemint.
Als ik zijn naam met fluistren noem:
het eenig antwoord geeft de wind.

Ik ben alleen - en zonder zin,
geborgen in dit zwijgen groot,
lijd ik de schichten van een min
die uitziet op verlies en dood.

Want die mij minde jaagt een waan
en die *hij* liefheeft doet hèm smaad:
ik word gemaaid als gelend graan
met felle zeisen van mijn haat.

O Turandot, die lijden doet,
wat geeft uw hoogmoed voor gewin?
Gij drijft een vlam door koningsbloed -
kortstondig, want ik ben slavin.

Kon ik haar bijten tot het rif,
de smalle hand die mij kastijdt!
Kon ik met dolken en vergif
verdelgen die ik zoo benijd!

Verdriet en schaamte dek ik toe
als zij mijn held en heil'ge schendt,
ontsteld, ontkracht en eindloos moe,
want ik moet blijven tot het end -

ik, die zijn naam met fluistren noem
en zacht wil schreien als een kind.
Zoo groeit gij, liefde, tot een doem,
wanneer het hart te veel bemint!

(Turandot en Zelima verschijnen op het bordes. Adelma verbergt zich)

Tweede tafereel

Turandot, Zélima, later Adelma

TURANDOT:
O spijt! O schaamte! - en voor mij, die nimmer boog!

ZÉLIMA:
Men schaamt zich voor geen prins, zoo liefdevol als hoog.

TURANDOT:
O, kwel mij niet, zijn aanblik deed mij gansch verwarren.
Wat was dit voor gevoel, als stond ik onder starren
en ademde de geuren van een rozenbed?
Nog nimmer heeft een man, een minnaar mij belet
met klaar verstand alleen den eigen weg te kiezen,
maar bij *zijn* aanblik was ik zeker te verliezen
en stierf mijn zelfgevoel gelijk een avondgloor.
De faam van zijn triomf snelt alle landen door,
- maar nòg is 't tijd, nog kan ik wagen, kan ik winnen:
ik *wil* hem haten, die mij aanspoort tot beminnen.
‘Wie is de koningszoon,’ zoo luidde zijne vraag,
‘Wie is de koningszoon, die menig hinderlaag -
verjaagd uit zijnen staat, met vader en met moeder,

wier grijsheid hij steeds eerde en bijstond als een hoeder -
te boven kwam met moed en plotsling de fortuin,
die zijn verstand herwon, zag nederslaan tot puin?
Die zijn geluk nabij zag, maar niet kòn aanvaarden
geluk waarin zijn liefste liefde niet wil aarden?'
Hij is het zelf, dat is zoo helder als kristal:
o, vond ik 't wezen, dat hem kent en noemen zal!

ZÉLIMA:
Prinses, ook ùwe rozenwang gaat eens verbleeken:
aanvaard het huwlijk, vóór het leven u zal breken!

ADELMA:

(te voorschijn komend)

Uw raad, o Zélima, is raad van een slavin,
hij voegt niet voor den hoogen geest van een vorstin.

(tot Turandot)

Prinses, ik hoorde 't volk reeds spotten met uw falen,
het wacht zijn kans om ware grootheid neer te halen.
Het is tot edelmoedigheid niet recht bekwaam:
u rest alleen, te vinden 's prinsen waren naam,
om paal en perk te stellen aan dit blind verguizen.
Er moet, zoo zei hij, hier in Peking iemand huizen
die kent zijn naam, de streek waar hij ter wereld kwam:
zoek naar dat schepsel en neem weer wat men u nam.

TURANDOT:
Adelma, al mijn rijkdom zou ik gaarne geven
als ik dien man maar vond en redde 't maagd'lijk leven.

ZÉLIMA:
Prinses, den eenling zoeken in die groote stad
valt zwaarder dan in 't veld 't vierdeelig klaverblad
en als het volk van deze pogingen zou hooren,
't zou luider lachen, hoonen, morren dan te voren.
Tot heden had het eerbied voor uw scherpen geest,
't is zeker dat het in uw zoeken zwakheid leest.

ADELMA:
Och kom, gij slaagt, als Zélima maar weet te zwijgen...

ZÉLIMA:
Gij wordt beleedigend, Adelma, doch uw dreigen
zal mij niet voeren van het koninklijke pad
dat ook slavinnen kunnen wandlen bij 't debat.
Ik heb u, meesteres, in eerbied willen wijzen
wat er in 't huwelijk aan schoonheid valt te prijzen.
Maar zal ik spreken van der liefde ambrozijn,
wanneer uw walg en weerzin onverwinlijk zijn?

Hoor wat mijn moeder mij vertelde in vertrouwen:
Schirina, op wier waarheidsliefde ik kan bouwen.
Zij heeft den prins in onze herberg gelogeerd:
mijn tweede vader, Hassan, die ons goed beheert,
kent hem al jaren lang, hij wist zijn deugd te roemen.
Wilt gij dat ik hem, met méér list, eens ondervraag?

TURANDOT:
O Zélima, dit is de redding! Méér dan graag!

ADELMA:

(zuinig)

't Is niet onmooglijk, dat hier kansen zijn gelegen,
maar wees voorzichtig, want gij hebt zijn argwaan tegen.
Een man, gewaarschuwd, valt bij 't woordenspel niet mee,
bewaakt zijn lippen en telt ongeveer voor twee.
Maar ik hoor stemmen, laat ons binnen overwegen....

(geleund op Zélima's arm gaat Turandot haar vertrekken binnen)

ADELMA:

(langzaam volgend)

O liefde maak mij sterk, en schenk mij eindlijk zegen!

Derde tafereel

Kalaf en Barach

KALAF:
Gij alleen kent mijn naam in Peking. Lang is het geleden dat ik mijn vaderland verliet en elkeen waant mij dood. Hoe zou ik iets hebben te vreezen.

BARACH:
Hoogheid, men moet altijd rekening houden met de kwade kansen van het lot. Gij hebt een groote onvoorzichtigheid begaan. Na alles in de waagschaal te hebben gesteld om de vrouw van uw droomen en een keizerrijk te winnen, hebt gij, in overmaat van goedheid en onbegrijpelijke zwakheid, met één slag al uwe aanspraken prijs gegeven.

KALAF:
Barach, gij hadt zelf de wanhoop en de smart van Turandot moeten zien, van deze goede engel, die voor mij het leven zelf is, om het medelijden te begrijpen dat mij overweldigde. Wie weet of haar hart door mijn vrijwilligen afstand niet werd getroffen! Liefde is wat anders dan een afgedwongen bezit.

BARACH:

Ik vrees, Hoogheid, dat gij een ijdele hoop koestert.

KALAF:
Maar de prinses kàn mij niet ontgaan, Barach. Gij hebt toch mijn verzoek geëerbiedigd en mijn naam aan niemand genoemd, zelfs niet aan Schirina?

BARACH:
Ik heb gezwegen, zooals een man betaamt, en toch, ondanks alles voel ik een vage vrees, een dreiging, verraad....

Vierde tafereel

(Dezelfden, Jan Klaassen, Lao Pei, Pong, Wachters)

JAN KLAASSEN:

(als hij Kalaf ziet)

Daar is hij eindelijk. Voor den duivel, waar waart gij toch gebleven?

LAO PEI:

(op Barach wijzend)

Ja, met wien waart gij daar in zoo vertrouwelijke kortswijl bezig?

KALAF:
Die man is mij onbekend. Ik ontmoette hem in de tuinen van het paleis en vroeg hem inlichtingen over de stad Peking en de zeden des lands.

LAO PEI:
Hm! Vergun mij u te zeggen, Hoogheid, dat uw geest een weinig lichtzinnig is. Ik meende dit reeds op te merken in den divan. Uw gedrag jegens prinses Turandot was uiterst origineel.

JAN KLAASSEN:
Laten wij daarover zwijgen. Gedane zaken nemen geen keer. Maar gij loopt gevaar, arme jongen, want de weg naar de hel is met goede voornemens geplaveid. Als *wij* niet een oogje in 't zeil houden loopt gij in de val.

(tot Barach)

Wat jou betreft, ouwe snorrebaard, ik zou je raden de beenen te nemen.

(tot Kalaf)

En wilt u zoo vriendelijk zijn dáárheen te gaan

(wijst naar links)

in het paviljoen dat men voor u in gereedheid heeft gebracht.

(tot Pong)

Gij met uw pages, moet de omgeving bewaken. In het donker zijn alle katjes grauw en er zou er wel eens eentje op den gekamerden kater af kunnen komen. Dat niemand hier binnentrede, zoo luidt de wil des keizers. Tienduizend van kruin tot zool gewapende soldaten zullen de wacht betrekken rondom het paleis.

(tot Kalaf)

Mijn zoon, Zijne Majesteit verkeert in groote zorg over u. De keizer heeft het goed met u voor en zou zijn verdriet niet aan kunnen, als gij niet

zijn schoonzoon werd. Om te verhinderen dat u eenig onheil overkome, wil hij, dat gij tot morgen zijn gevangene blijft. Wij, hovelingen, hebben met de scherpzinnigheid die ons eigen is begrepen, dat de prins, wiens naam Turandot heeft te raden, niemand anders kan zijn dan gij zelf. Alles zou dus verloren zijn als men uw naam uitvischte. In Godes naam, zorg dat hij niet over uw lippen komt.

(den arm van Kalaf nemend)

Evenwel, als gij héél zacht spreekt, kunt gij hem wel toevertrouwen aan uw ouden vriend Jan Klaassen, die zeer vereerd zou zijn met uw vertrouwen en hem zal verzwijgen als een halsmisdaad, die hij zelf had bedreven. Wat dunkt u?

KALAF:
Ik bewonder uw diplomatie. Maar wat zou de keizer er wel van zeggen, als hij u thans kon hooren?

JAN KLAASSEN:
Bravo, het was maar een voorproefje. Ik constateer met vreugde, dat men u niet gemakkelijk geheimen uit den mond trekt.

LAO PEI:

(aan Kalaf's kiel trekkend)

Hoogheid, ik beoefen de heraldische wetenschap en brand van verlangen om uw wapen te kennen. Als gij mij de eer aandoet het te beschrij ven, zal ik zwijgen als een zeespiegel in een labberwind.

KALAF:
Morgen zult gij het weten, o voortreffelijk rijksgroote.

LAO PEI:
Prachtig Hoogheid. Gij zijt fameus. Ik haat de babbelaars.

JAN KLAASSEN:
De avond valt over de Haarlemmerhout. Het is tijd om u terug te trekken.

(tot Barach)

En jij, zou je nu eindelijk niet eens opstappen en een beetje gaan promeneeren waar je hoort? De markt lijkt me jouw domein, een paleistuin is geen pantoffelparade,

(tot Pong)

Pong, doe uw plicht. Uw edel hoofd staat op het spel.

PONG:
Mijn hoofd is mijn eigen hoofd en ik zal zorgen dat het staan blijft.

JAN KLAASSEN:

(tot Kalaf)

Goedenavond, Hoogheid. En vooral

(vinger op den mond)

Sst! Sst!

(hij verdwijnt naar links)

.

LAO PEI:
Ik groet u, Hoogheid. Wees voorzichtig,

(vinger op den mond)

Sst! Sst!

(Barach aankijkend)

Een onbetrouwbaar

heerschap, maar enfin....

(hij gaat eveneens links af. Op een teeken van Pong marcheeren de wachters naar het paviljoen).

KALAF:

(tot Barach)

Vaarwel, trouwe vriend. Wij zullen elkander spoedig weerzien.

BARACH:

Hoogheid, ik ben geheel tot uw dienst....

PONG:

(hen scheidend)

Genoeg plichtplegingen. Hoogheid, ik verzoek u mij te volgen.

(Barach loopt naar het achterplan en wenkt nog een stil vaarwel aan Kalaf. Pong gaat naar het paviljoen en Kalaf volgt hem, omgeven door de wachters. Als Pong reeds in het paviljoen verdwijnt komt Timoer, als bedelaar gekleed, in het achterplan op).

Vijfde tafereel

Barach. Timoer

TIMOER:

(zijn zoon ziende temidden van de wachters)

Mijn zoon temidden van soldaten. Achtervolgen de vijanden hem dan tot hier toe?

(naar de deur van het paviljoen strompelend, die door de wachters is gesloten)

Kalaf! Kalaf!

BARACH:

(toesnellend en Timoer ruw vast grijpend)

Zwijg, vermaledijde schooier, of ik steek je een ponjaard tusschen de ribben. Wie ben je? Waar kom je vandaan? Hoe weet je den naam dien je rondschreeuwt?

TIMOER:

(hem herkennend)

Barach, herkent gij uw koning niet? Moet gij hem beleedigen en met moord bedreigen?

BARACH:

(verrast)

Koning Timoer!

TIMOER:

Ja, Timoer!

BARACH:

Sire, vergeef mij.

(knielt en kust zijn hand)

Wie zou u herkennen in deze trieste kleedij? Maar hoe komt gij te Peking? Heeft koningin Elmaze u vergezeld?

TIMOER:

(somber)

Zij is niet meer in het ondermaansche. De ballingschap heeft haar krachten ondermijnd en de aarde is over haar gesloten.

BARACH:
Welk een ramp! Mijn koningin....

TIMOER:
Alleen achtergebleven, besloot ik mijn zoon te gaan zoeken. Hier vond ik hem, maar helaas, temidden van soldaten, die zonder twijfel opdracht hebben hem te dooden.

BARACH:
Neen, Sire, gij vergist u. Misschien zal hij morgen de gelukkigste der stervelingen zijn. Maar bij alles ter wereld, verzwijg zijn naam. Turandot, de dochter van keizer Altoem zoekt dien te ontdekken. Komt zij hem te weten, dan is de prins verloren. Alleen voor *zijn* welzijn, bedreigde ik u met dit lemmet. Hopen wij dat men u niet gehoord heeft. Weet echter, dat mijn naam hier Hassan is en geen Barach.

TIMOER:
Maar wat heeft dit alles te beteekenen?

BARACH:
Sire, onder mijn dak zal ik u de gansche historie vertellen. De muren hebben hier ooren. Laat ons gaan. Maar wie zie ik daar? Wel voor den duivel, Schirina!

Zesde tafereel

Dezelfden, Schirina, van het bordes komend

BARACH:
Vrouw, wat doet gij in dit paleis?

SCHIRINA:

(opgewekt)

Ik heb een beetje met mijn dochter gepraat en eens geïnformeerd of prinses Turandot zich al getroost heeft over haar nederlaag en tot het huwelijk heeft besloten.

BARACH:
Altijd weer die verwenschte babbelzucht en nieuwsgierigheid. Heb je soms aan Zélima gezegd, dat de pretendent der prinses in onze herberg heeft gelogeerd en dat ik hem van vroeger ken?

SCHIRINA:
En wat zou het voor kwaad kunnen als ik dat deed?

BARACH:
Antwoord!

SCHIRINA:

Ja, ik heb het gezegd. Zij heeft mij zelfs den naam van den jongeman gevraagd en ik heb beloofd dien aan jou te vragen.

BARACH:

Groote hemel, barmhartigheid! Je drijft ons in het grootste gevaar. Wij moeten onmiddellijk de stad verlaten

en op snelle paarden vluchten. Er is geen tijd te verliezen.

(Zij willen gaan naar het achterplan. De deur op het bordes vliegt open)

Maar het is al te laat. Stil, geen argwaan wekken. Daar is Ping en zijn afschuwelijke eunuchen.

(tot Schirina)

Neem dien grijsaard mee en verberg je zoo ver mogelijk hier vandaan. Ik zal Ping aan de praat houden.

(Ping verschijnt en bekijkt hen).

SCHIRINA:
Maar ik begrijp er niets van....

BARACH:
Geen gepraat, gehoorzaam.

(hij duwt Timoer en Schirina in de richting van het achterplan)

.

Zevende tafereel

Dezelfden, Ping en zes Eunuchen
(Gedurende de voorgaande tafereelen is het langzaam duister geworden. De maan komt op en overgiet de tuinen met een blauwen schijn).

PING:

>(luid)

Halt daar ginder! Blijft staan!

(Timoer en Schirina doen eenige stappen terug. Barach komt naar Ping toe die naar het midden van de scene is geloopen. De eunuchen volgen hem).

BARACH:

(tot Ping)

Heeft de prinses u uitgezonden om een zekeren Hassan te zoeken?

PING:
Juist, dat heeft zij.

BARACH:

Ik ben dien gij zoekt en ik ben bereid u te volgen.

PING:

Zoo zoo vriend, gij vergeet dat het overschrijden van den drempel van haar vertrekken aan iederen man is verboden. Ik heb opdracht daarbinnen zelfs de vliegen en muggen van het mannelijk geslacht te dooden. De prinses zal zelve verschijnen om met u te spreken. Wees niet bevreesd, zij wil u een voortreffelijk voorstel doen en het hangt slechts van u af, of gij rijk als Croesus zult worden.

(Tijdens dezen dialoog trachten Timoer en Schirina zich stil te verwijderen).

PING:

(die het bemerkt)

Hela, daar. Ik heb jullie gezegd om stil te staan.

(tot Barach)

Wie is die grijsaard in dat lompenpak?

BARACH:
Het is mij niet bekend.

PING:
En die vrouw?

BARACH:

(zenuwachtig)

Ik ken haar niet. Maar laten wij voortgang maken. Noodig uw meesteres uit hier te verschijnen.

PING:
Een beetje geduld, mijn waarde. 't Is vreemd.... ik zou zeggen....

(hij nadert Schirina, die het hoofd wil afwenden en kijkt haar in het gezicht)

O zoo.

(op sarcastischen toon tot Barach)

En gij kent die vrouw niet? Maar is dat niet uw eigen duifje, de bekoorlijke Schirina? Ik meen haar verscheidene malen in het vertrek van Zélima te hebben gezien. Waarom die leugens? Hier schuilt een adder onder het gras.

(tot de eunuchen)

Arresteert die menschen.

(de eunuchen grijpen Barach en Timoer vast)

Men kan nooit voorzichtig genoeg zijn.

(tot twee eunuchen die op het bordes gebleven zijn)

En jullie, gaat aan de prinses zeggen, dat Hassan zich hier bevindt en tot haar beschikking is.

(de twee verdwijnen in de vertrekken van Turandot).

SCHIRINA:

(tot Ping)

Maar wat heeft mijn man gedaan dat gij hem zoo behandelt?

PING:
Stilte, beleedig het gezag niet!

BARACH:

(bitter tot Schirina)

Ziedaar nu, vrouw, het resultaat van uw nieuwsgierigheid. Geslacht van Eva, de wereld zou een paradijs zijn als wij het zonder u konden stellen.

Achtste tafereel

Denzelfden, Turandot, Adelma, de page, twee zwarte slaven, vier eunuchen met fakkels. (Turandot komt uit haar vertrekken, vergezeld door Adelma. Daarna komen de eunuchen, de page en de zwarte slaven. Het tooneel wordt iets meer verlicht. De page draagt een gouden schaal gevuld met goud en edelsteenen. De zwarte slaven hebben koorden en zweepen in de hand).

TURANDOT:

(tot Ping)

Waar is nu Hassan?

PING:

(op Hassan wijzend)

Het is déze man, prinses, Hij wilde vluchten, maar ik riep van het bordes

dat hij dees grijsaard, en die vrouw daar, moesten blijven.
Ik liet ze vangen en wat bij elkander drijven.
Noch d'een, noch d'ander is aan Hassan onbekend:
zelfs is Schirina

(wijst op haar)

hem als huisvrouw goed gewend.

TURANDOT:
't Is wel.

(tot de negers)

Ontdoet dien Hassan spoedig van zijn kleeren
en bindt hem aan die zuil, hij heeft ons iets te leeren.

(de negers ontblooten Barach het bovenlijf en binden hem aan de zuil).

Den grijsaard krijg ik straks, dat lijdt nog even tijd.

(tot Barach)

Men zegt, gij kent den prins, die zoo stoutmoedig vrijt.

BARACH:
Ik ken hem.

TURANDOT:
God zij dank, zoo laat zijn namen hooren
en al die kostbaarheid

(zij wijst op de schaal)

, dit goud hier, geel als koren,
die fonkelende steenen zijn uw eigendom.
Maar als gij weigert en uw lippen blijven stom,
dan zullen zweepen met metaalgepunte riemen
uw weerloos vleesch bestrijken en tot bloeden striemen.

BARACH:

(koelbloedig)

Prinses, doe wat gij wilt, want Hassan is niet laf
en nimmer breekt hij 't woord, dat hij vrijwillig gaf.

TURANDOT:

(spelend met de edelsteenen)

Hier zijn ze, paarlen, diamanten en robijnen,
zie hoe ze blinken als de maan ze komt beschijnen.

BARACH:
Voor mij zijn uwe schatten waardeloos als slijk.

TURANDOT:

(de zweepen toonend)

Maar er zijn goedgesneden zweepen in mijn rijk.
Wilt gij ze aaiend in uw dappre lenden voelen?
Wellicht dat zij die warmen, maar uw moed bekoelen.

BARACH:
Uw aanbod is niet vriendlijk, maar ik houd mijn mond,
al word ik door uw zweepen tot het been gewond.

TURANDOT:
Is dat uw laatste woord?

BARACH:
Zoo is het, puik der vrouwen!

TURANDOT:
Voort slaven, doet uw plicht, het zal hem snel berouwen!

(zijgeeselen hem)

DE NEGERS:

(in koor)

Feller dan de geeselriemen
kan geen tak of twijg u striemen.
Laat ons woeden:
gij zult bloeden.
Vlan! Vlan!
fiere man
Vlan! Vlan!
buig u dan.

SCHIRINA:

(schreeuwend van ontsteltenis)

Houdt op, hij zal wel spreken!

TURANDOT:

(tot Barach)

Is uw moed nog groot?

BARACH:
Nooit zal ik hem verraden, al beult gij mij dood.

TURANDOT:

(woedend)

Slaat! Slaat dien koppigaard! Hij zàl den naam vertellen!

TIMOER:

(tot Turandot)

Prinses, genade, zie de zweepen hem ontvellen!

DE NEGERS:

(geeselend)

Feller dan de geeselriemen
kan geen tak of twijg u striemen.
Laat ons woeden:
gij zult bloeden.
Vlan! Vlan!

fiere man
Vlan! Vlan!
buig u dan.

SCHIRINA:
Mijn man, mijn man! Laat met die zweepen van hem af!
Hij hijgt, hij bloedt, bezwijkt, gij helpt hem in het graf.

(zij wil op hem toesnellen. Ping en de eunuchen houden haar tegen)

TURANDOT:

(spottend)

Een sterke man, die zooveel liefde weet te telen
verdraagt zijn lot en kan een enkel stootje velen.

DE NEGERS:

(herhalen hun spreekkoor, geeselend).

TIMOER:
Het bloed gaat stroomen en hij krimpt van felle pijn.

(tot Barach)

O vriend, laat mij u redden, moet dit waarlijk zijn?....

BARACH:

(tot Timoer)

Denk, grijsaard, aan mijn woorden en blijf zwijgen!

TURANDOT:

(verrast zich tot Timoer wendend)

Hoe, moet ik buiten Hassan nog een ander dreigen?
Wat is dit? Zijt gij dezen man niet onbekend?

TIMOER:

(verward)

Hij kent mij, doch hij vreest dat ik geheimen schendt.

TURANDOT:
Geheimen schenden? Zoudt gij 's prinsen naam óók weten?

BARACH:
Zwijg grijsaard! Sta mij bij, Heer, 'k word vaneengereten!

TURANDOT:

(tot Timoer)

Let niet op hem. Geef antwoord, weet ook gij den naam?
Zoo spreek dan toch....

TIMOER:
Prinses, wilt gij nog grooter blaam?

TURANDOT:
Geen uitvlucht! Geef mij antwoord! 'k Laat mij niet misleiden.

TIMOER:
Ik weet hem, maar ik smeek u, laat ons dit vermijden.

TURANDOT:
Voor 't laatst, zult gij nu openbaren wat u past?

(als Timoer blijft zwijgen)

Weerbarstig blijft de grijskop. Mannen, bindt hem vast!

(de negers binden Timoer aan een andere zuil)

BARACH:

(tot Turandot)

Gij kunt *mij* doodslaan, Turandot, maar wil hèm sparen:
hebt gij geen eerbied voor de grijsheid van zijn haren?

TURANDOT:
Hij kan zichzelven redden door een enkel woord.

TIMOER:
Ik *zal* het spreken, als gij *dit* verzoek verhoort:
schenk hèm het leven

(wijst met een hoofdneiging Barach aan)

èn den prins dien ik zal noemen:
beloof het plechtig en men zal uw naam nog roemen!

TURANDOT:
Ik zweer het, bij Confucius, naar oud gebruik.

BARACH:

(tot Timoer)

Maar zwijg toch, smeek ik u, zij lokt u in de fuik....

(tot Turandot)

Er is één uitweg, Turandot, - als alle vrouwen
kunt gij bedaren door een eerlijk man te trouwen.
Als gij den prins huwt en dit plechtig voor mij zweert,
hem weldoet en naar staat en stand zijn liefde eert, -
wilt gij dien grijsaard en mijzelf het leven geven
en zorgen dat wij voor geen beul of kerker beven,
dàn zeg ik u den naam dien gij zoo wild begeert....

TURANDOT:
Zwijg, waaghals, 't is te veel, zóó werd ik nooit onteerd!

BARACH:

(bitter)

Ik wist het, uwe wreedheid kent geen grens of palen.

(tot Timoer)

Nu ziet gij wie zij is en hoe een vrouw kan dalen.

TURANDOT:
Maar gij zult beiden boeten voor uw euvelmoed.

BARACH:
Gij moogt mij geeslen en doen baden in mijn bloed:
een man zal u bewijzen dat een vrouw moet wijken,
al was zij Salome en wandelde op lijken.

TIMOER:

(hartstochtelijk)

Ook *ik* wil voor u sterven, prins, mijn lieve zoon:
ik vind u weder, met uw moeder, voor Gods' troon!

TURANDOT:
Zijn zoon? Wat kan dit wezen? Is die man zijn vader?

(tot Timoer)

Zijt gij dus koning? Spreek toch en verklaar u nader!

TIMOER:

Ja, ik ben koning, maar uw daad blijft even wreed.

DE EUNUCHEN:

(in koor)

Een koning wil zij geeslen!

DE ZWARTE SLAVEN:

(in koor)

Wist zij wat zij deed?

ALLE TOESCHOUWERS:

(in koor)

Een koning onder beedlaarsmom!
Een koning aan de schandkolom!
Dit eindigt tot uw schade.
O Turandot, genade!

(bis)

TURANDOT:

(heftig bewogen)

Een koning? En vernederd in zóó veel ellende?
Dit mag niet zijn. 'k Vermink mijzelf door hém te schenden.
Mijn God, die razernij en woede in 't publiek
bij vriendschap, vaderliefde, groot en heroïek!
Zij blijven zwijgen, zullen zwijgende bezwijken.
En áls ik doorga, wàt beginnen met twee lijken?

Negende tafereel

Dezelfden. Zélima

ZÉLIMA:

(opkomend uit het achterplan rechts)

Prinses, de keizer is in aantocht, en komt hierheen om u te zoeken.

ADELMA:

(tot Turandot)

Laat snel die twee verzetplegers verwijderen. Als uw vader hen zag en vernam wat hier is geschied....

TURANDOT:
Gij hebt gelijk.

(tot Ping)

Breng Hassan en dien grijsaard in een der onderaardsche gewelven van het paleis en laat hen streng bewaken. Vrees mijn ongenade als zij ontsnappen.

(een paar eunuchen binden Hassan en Timoer los en brengen hen, onder commando van Ping weg, links achterplan)

Adelma, nu ben ik verloren.

(Zij gaat op het bordes zitten)

ADELMA:
Nog niet, prinses. Wat schatten en geweld ons niet konden geven kan de list ons verschaffen.

(op de schaal met kostbaarheden wijzend)

Vertrouw mij dezen schat toe. Ik zal er de schildwachten mee omkoopen, die den prins bewaken. Als ik er in slaag tot hem door te dringen weet ik zeker, dat ik u vrij zal maken en uw nederlaag zal doen verkeeren in schitterenden triomf.

TURANDOT:

Vleit gij mij niet met vergeefsche hoop?

ADELMA:

Neen, ik ben zeker van mijn zaak. Zélima en Schirina, volgt mij, u beiden heb ik noodig.

(tot Schirina, die nog snikt en zich willoos laat leiden)

Kom met mij mee, ook met jouw man zal het beter afloopen dan je denkt.

TURANDOT:

Zélima en Schirina, voegt u naar haar wensch.

(tot Adelma)

O lieve vriendin, ik vertrouw mijn belang geheel aan u toe.

(Adelma vertrekt rechts door de deur van het vrouwenvertrek, gevolgd door Zélima en Schirina, de zwarte slaven en den page, die de schaal draagt).

Turandot op het bordes. De eunuchen met hun fakkels

TURANDOT:

(met halve stem)

Hier sta ik, en daar staan de starren:
kon ik mijn eigen hart ontwarren
mij voegen naar een wil, een stem -
ik gaf mij over, zonder rem.

Wat vrouwen doen wil ik vermijden:
ik kan de nederlaag niet lijden,
die weekheid, tusschen lust en pijn,
van oogen die deemoedig zijn

door 't minziek spel van blanke leden
en hunkren, eeuwig ontevreden,
van handen, tastend langs den wand
naar ver en onbereikbaar land.

Ben ik uitzonderlijk geschapen?
Of zoek ik zinloos naar een wapen
voor drift die zich als trots vermomt
en onbedwingbaar nader komt?

Toen hij mij aanzag was er breken
en storm in mij, maar ook een smeeken
om zachtheid en het stil gevoel
van zwerven zonder drang of doel.

Wat noemt men haten? Wat is minnen?
Ik beef, ik weet niet te beginnen
wat een verborgen, speelziek god
verlangt met schrikkelijk gebod.

Hier sta ik en daar staan de starren:
kon ik mijn eigen hart ontwarren,
mij voegen naar een wil, een stem -
ik gaf mij over, zonder rem.

Elfde tafereel

Dezelfden, Altoem, Jan Klaassen, Lao Pei

(De Keizer, Jan Klaasen en Lao Pei komen op van het achterplan, links)

ALTOEM:

(een brief in de hand, sprekend tot zichzelf)

Zoo ontving dan eindelijk de tiran van Teflis het verdiende loon voor zijn misdaden. Overwonnen en gedood, welk een geluk voor Azië! Maar wie had ooit gedacht dat prins Kalaf, de zoon van Timoer, in mijne hoofdstad zou vluchten en zich verlieven zou op Turandot. O Voorzienigheid, Uwe besluiten zijn ondoorgrondelijk!

JAN KLAASSEN:

(tot Lao Pei)

Wat mag Zijne Majesteit daar bij zichzelven mompelen?

LAO PEI:

Zijne Majesteit heeft een geheime missive ontvangen en ik vermoed dat het iets zeer gewichtigs is.

ALTOEM:

(tot Turandot)

Kind, al uwe pogingen zijn vergeefsch Gij zult den naam van den prins niet ontdekken. Mij is hij echter reeds bekend.

(den brief toonend)

Dit schrijven, mij gebracht door een koerier, dien ik tot morgen streng zal laten bewaken, heeft mij den naam genoemd.

(Hij bemerkt, dat Jan Klaassen en Lao Pei hem beluisteren en op een teeken van zijn hand verwijderen zij zich in den tuin)

. De prins die u bemint is erfgenaam van een ver verwijderd koninkrijk. Het is onmogelijk, dat gij zijn naam te weten komt. Ik verzoek u dus, u niet bloot te stellen

aan een nieuw echec temidden van den divan. Uw nederlaag is zeker en het volk zal u eens te meer met verwenschingen overladen.

TURANDOT:

Vader, heb dank voor uwen raad, maar ik houd vast aan mijn besluit.

ALTOEM:

Nog altijd even verdwaasd? Zeg mij eerlijk, kent gij den naam van den prins?

TURANDOT:

Waarom zoudt gij u daar zorg over maken?

ALTOEM:

Antwoord mij oprecht, Turandot. Mocht gij werkelijk weten hoe hij heet, dan zou ik hem laten meedeelen, dat zijn hoop vergeefsch is en hem over de grenzen laten geleiden. Daarna zou ik het gerucht laten verspreiden dat gij uw tegenstander overwonnen hebt, maar dat gij, geroerd door zijn smart, niet hebt gewild dat hij in het publiek zijn nederlaag onderging. Deze edelmoedigheid zou zeker de onrust en de haat van mijn onderdanen verminderen.

TURANDOT:

Vader, ik heb zelf te veel geleden om geen voldoening te eischen.

ALTOEM:

Maar waarom wilt gij toch dien jongeman vernietigen, wiens eenige misdaad is, dat hij u lief heeft? Uwe hardheid brengt mij in verzet, maar nog één ding wil ik probeeren. Ik zal u zijn naam noemen, als gij belooft hem te huwen na van uw triomf genoten te hebben. Aldus wordt uw hoogmoed bevredigd en vervult gij toch mijn liefsten wensch.

TURANDOT:

(terzijde)

Zóóveel aandrang bewijst alleen hoezeer men mijn kans om te winnen vreest. En wie zegt mij dat mijn vader niet met den prins samen dat plan heeft uitgedacht? Neen, ik vertrouw op Adelma.

(tot Altoem)

Ik heb mijn besluit genomen, vader. Laat uwe doctoren aantreden, ik zal voor hen met opgerichten hoofde en zonder beven verschijnen.

ALTOEM:

(verontwaardigd)

Het zij zoo, hardnekkige. Maar weet dat al uw smeeken vergeefsch zal zijn als gij het onderspit delft. Mijn priesters zullen u onmiddellijk in den echt verbinden en ik zal mij er in verlustigen dat er nog middelen zijn om een kind te dwingen, dat zóó heeft gehandeld tegen den wil haars vaders, tegen haar eigen geluk en tegen de charitas.

DOEK

Vierde acte

(Het vertrek van Kalaf. Een groot bed met veel kussens in het midden. Een klein tafeltje naast het bed. De scène wordt verlicht door een enkele hanglamp).

Eerste tafereel

Kalaf. Pong

PONG:
Hoogheid, als ik u niet reeds duizendmaal deze kamer op en neer heb zien loopen, laat ik mij hangen. Alleen het kijken ernaar doet mij sterven van slaap. Lokt u het bed niet aan om wat te dutten?

KALAF:
De nacht is eindeloos, maar de emoties gunnen mij geen rust. Wat u betreft, gij kunt wel gaan.

PONG:
Heb dank voor uwe goedheid. Maar voor ik vertrek, vergun mij dringend u aan te bevelen, niet te babbelen met de spoken die hier misschien mochten rondwaren.

KALAF:
Hoezoo? Spoken?

PONG:
Ja Hoogheid, hoe zal ik u dat uitleggen? Gij weet, dat de keizer mij onder doodsbedreiging verboden heeft, wie dan ook tot u te laten doordringen. De man is het hoofd, maar de vrouw is de nek waar het hoofd op draait. Turandot, begrijpt u? Ik zit gekneld tusschen Zijne Majesteit en de prinses als tusschen aambeeld en hamer. Noch den een, noch de ander zou ik willen mishagen. En bovendien, ik ben maar een ambtenaar met poovere gage, die aan zijn ouden dag moet denken en er steeds op uit moet wezen met kleine steekpenningen de toekomst te verzekeren.

KALAF:
Zeg mij, loopt mijn leven hier gevaar?

PONG:
Volstrekt niet, Hoogheid. U zit hier om zoo te zeggen als een jood in Abrahams schoot. Maar vergeet niet, iedereen brandt van verlangen om uw naam te kennen. Het zou kunnen zijn dat dezen nacht feëen, meerminnen, aardmannetjes en alraunen door list of tooverij binnendrongen

en u deden zeggen wat u moet verzwijgen. Ben ik duidelijk genoeg? Ik herhaal u, dat ik maar een slecht betaald ambtenaar ben. U moet mij niet kwalijk nemen.

KALAF:
Kijk, kijk! Ik begin u te begrijpen. Ik zal op mijn hoede zijn.

PONG:
En vooral niet zeggen, Hoogheid, dat ik u heb gewaarschuwd.

KALAF:
Reken op mijn zwijgzaamheid.

PONG:
Eerbiedige dank, Hoogheid. Ik laat u thans alleen,

(een volle beurs te voorschijn halend, terzijde)

Zeker, zeker, ik had je niet aan moeten nemen, smerig gelletje. Maar hoe schoon heb je geblonken in den maneschijn! De glans van het goud, dat is als het kietelen van een meisje. Er zijn mannen die er tegen kunnen, maar niet iedereen is van hout gemaakt en de ware wijsgeer eet wat hem lekker smaakt. Aanbiddelijke schijven!

(Hij kust de beurs en verdwijnt)

.

KALAF:
Spoken? Ik zal maar afwachten. Ik ben reeds zóó dicht bij den dood geweest, dat de gansche bevolking van de hel mij geen schrik meer aan kan jagen. Ik wil trachten te slapen,

(hijgaat te bed)

.

Tweede tafereel

Kalaf. Schirina (Schirina, verkleed als paleiswachter komt op van links).

SCHIRINA:

(terzijde)

Geweldig klopt mijn hart.

(den schouder van Kalaf aanrakend)

Hoogheid!

KALAF:

(opspringend)

Wie is daar? Wat wilt gij?

SCHIRINA:

Ik ben Schirina, de vrouw van Hassan. Dank zij dit uniform, geleend van een paleiswachter, kon ik tot u doordringen. Ik moet u spreken, maar ik ril van angst....

KALAF:

Wees kalm, Schirina. Van mij hebt gij niets te vreezen. Wat is er gebeurd?

SCHIRINA:

Helaas, alleen droeve tijdingen kan ik u melden. Turandot heeft ontdekt dat mijn man u kende en toen hij weigerde uw naam te noemen heeft zij hem laten opsluiten

in de onderaardsche gewelven van het paleis. Zijn leven is in gevaar, want hij zou liever sterven dan u verraden.

KALAF:
Dierbare Hassan! O wreede Turandot!

SCHIRINA:
Bovendien is uw vader te Peking aangekomen, die gebogen gaat onder zijn smart.... Zijn arme vrouw....

KALAF:
Is er wat met mijn moeder? O spreek, is zij dood?

SCHIRINA:
Ja, Hoogheid, gestorven als gevolg van de geleden ontberingen.

KALAF:
(weenend) Mijn arme, arme moedertje!

SCHIRINA:
Maar dat is nog niet alles. Uw vader, vernemend dat Altoem u gevangen houdt, werd door wanhoop overmeesterd. In de verbeelding, dat uw laatste uur geslagen was, heeft hij zich het leven willen benemen. Ik verzekerde hem, dat gij buiten gevaar waart, maar ik kon hem niet overtuigen. Toen heb ik hem moeten beloven, hem een paar woorden op schrift te zullen bezorgen, van uwe hand en met uw naam er onder. Dat zou hem gerust stellen omtrent uw lot en alleen daarom ben ik hier.

KALAF:

(tot zichzelf)

Mijn vader te Peking en hij wil zich dooden!?

(tot Schirina)

Bedrieg je mij niet, Schirina?

SCHIRINA:
Als ik u wat voorlieg, moge de aarde mij verslinden. Maar laten wij geen tijd verliezen, men zou ons kunnen overvallen. Hier is inkt, een pen en papier,

(zij haalt de voorwerpen uit haar zak en legt ze op het tafeltje)

Een paar regels schrift zullen uw vader weerhouden van zijn heilloos voornemen.

KALAF:
Geef hier.

(Schirina geeft hem het schrijfgereedschap. Kalaf gaat rechtop zitten, maar denkt dan na)

Mijn handteekening....

(wild de pen wegwerpend)

Wat doe ik?

Schirina, dit had ik niet achter u gezocht. Moet de vrouw van Hassan mij verraden? Schaam u en ga heen. Zeg tegen mijn vader, dat hij een geheime audiëntie bij den keizer aanvraagt.

SCHIRINA:

U verraden? Hoogheid, waarvan beschuldigt gij mij? Maar ik ga al heen en zal uw boodschap zorgvuldig over-

brengen,

(heengaand)

Adelma is slim, maar hier zit haar partij,

(zij verdwijnt links, op hetzelfde moment kijken Zélima en Adelma rechts naar binnen)

.

KALAF:
Dit was het dus, wat Pong, met waardigheid omgekocht, onder spoken verstond en wat hem tot voorzichtigheid deed manen,

(voortgeduwd door Adelma staat Zélima plotseling voor Kalaf)

Maar wat nu? Weer een goed geproportionneerd fantoom.

Derde tafeereel

Kalaf. Zélima

ZÉLIMA:
Prins, Turandot, wier slavin ik ben, zend mij tot u om u een blijde tijding te brengen.

KALAF:
Ik zou den hemel prijzen als het waar was, maar ik ben een beetje ongeloovig.

ZÉLIMA:
Turandot bemint u! De avondvrede deed haar klaarder in haar hart schouwen en zij ontdekte, hoe dicht naast de haat de liefde is gelegen.

(Kalaf haalt de schouders op)

Wat ik u zeg is de zuivere waarheid.

KALAF:
Hebt gij mij anders niets te zeggen?

ZÉLIMA:
Neen, Hoogheid, tenzij het volgende: de prinses vreest zeer, morgen opnieuw de nederlaag te lijden. Zij is uiterst gevoelig voor de strenge blikken der doctoren en het spotlachen van het volk.

KALAF:
Wat belet haar, mij te huwen zonder die vertooning?

ZÉLIMA:

Het zou een groote vernedering voor haar zijn, wanneer men rondvertelde, dat zij de tweede zitting van den divan niet durfde te laten doorgaan. Eerbiedig hare hooghartigheid, des te meer zal zij u beminnen. Vertrouw mij den naam toe, dien zij moet raden en tevreden met haar schijnbare triomf zal zij uw liefde beantwoorden.

KALAF:

Dat klinkt allemaal zeer aanlokkelijk. Maar durft gij een eed te zweren, dat Turandot zal doen wat zij zegt?

ZÉLIMA:

(aarzelend)

Een eed? Hoogheid, waartoe....

KALAF:

Ik zie het al, gij krabbelt terug. Keer weer naar uwe meesteres, schoone nimf. Het is niet verstandig voor jonge meisjes om bij nacht en ontij te gaan wandelen. Zeg aan de prinses dat ik weiger, niet om haar te grieven, maar om mijn kans niet te verspelen haar morgen voor het altaar te leiden.

ZÉLIMA:

(beschaamd)

Ik meende het goed met u, Hoogheid,

(zij gaat rechts af)

KALAF:

(alleen)

Mijzelf kan ik niets wijsmaken: de woorden van Schirina vervullen mij met onrust. Heeft zij waarheid gesproken? Is mijn moeder werkelijk dood en wil mijn vader de hand aan zichzelf slaan? O, kwam er toch een einde aan dien afschuwelijken twijfel! Ik voel mij uitgeput. Maar laat ik moed scheppen, over een uur zal het morgenrood den horizon verlichten. O goede Morpheus, neem mij in uw armen!

(Hij legt zich neer en zegt met halve stem)

:

Slaap, leg u op mijn oogen!
Barmhartig is uw logen
en heel de wereld zinkt.

Gij, almacht van den hoogen,
voor Wien de sterren bogen
en 't hemelhof weerklinkt,

wieg mij in uwe armen
en schenk mij uw erbarmen
tot weer de morgen blinkt.

De gloed van uw ontfarmen
zal eeuwiglijk verwarmen
den mensch, hoezeer verminkt.

Reeds voel ik op mijn oogen
slaap's zachte, zachte logen
en heel de wereld zinkt.....

(hij sluimert)

Vierde tafereel

(Een gordijn van licht gaas voor de tooneelopening. Ballet van den Beul, Kalaf, aardmannetjes en alraunen. Muziek).

Vijfde tafereel

Kalaf. Adelma

(Het gazen gordijn wordt opgetrokken. Kalaf weer op het bed. Adelma van rechts op. Zij sluiert zich en loopt op de teenen achter het bed om, kijkend of Kalaf slaapt).

ADELMA:
Hij slaapt. Schoon is hij, zijn oogschelpen zijn als duiven, zijn mond is licht geopend en rood als koraal uit de diepzee. Hij glimlacht.... Hoe kom ik achter zijn naam?

(zij loopt naar het voorplan)

Slechts één middel blijft mij over, om hem te ontrukken aan Turandot: met hem vluchten. Zwaar zal het mij vallen hem daartoe te bewegen, maar ik moet het probeeren. Venus, schenk mij uw lieftalligheid en verleidingskunst! Mijn hart jaagt, mijn adem hijgt....

(Kalaf aanstoot end)

Prins.... Prins!

KALAF:
Wie is daar? Zal men mij dan nimmer met rust laten?

(hij richt zich op)

Zijt gij door Turandot gezonden om naar mijn geheim te vragen?

ADELMA:
Neen, Hoogheid, ik ben gekomen voor uw heil en om u aan een groot gevaar te laten ontsnappen.

KALAF:
Woorden en beweringen, altijd opnieuw. Ook de uwe klinken mij te listig.

ADELMA:
Als er iemand is die u vertrouwen moet inboezemen ben ik het. Ik gaf u reeds vroeger het bewijs van mijn toewijding.

KALAF:
Gij? Maar ik ken u niet!

ADELMA:
Kijk mij eens goed aan.

KALAF:
Edel is uw gelaat, het is waar. De sluier kan dat niet verbergen. Uw gebaar zou dat van een prinses kunnen zijn, maar uw kleeding is die van een slavin. Zag ik u niet

aan de zijde van Turandot, in den divan? Als gij voor het nederig beroep van kamervrouw niet geboren zijt, moet uw lot hard wezen.

ADELMA:

Uw medelijden treft mij. Ik zou het kunnen aanvaarden als een antwoord op het medelijden dat ik u betoonde, dien zaligen nacht in den tuin van koning Keicobad.... Herinnert gij u niet?

(zij trekt haar sluier weg)

KALAF:
Prinses Adelma!?

ADELMA:
Ja, ik ben het.

(zij gaat op het bed zitten)

Dochter van een vorst en hier slavin.

KALAF:
Ik waande u dood.

ADELMA:
Misschien zou de dood milder zijn geweest dan mijn lot hier.

KALAF:
Maar hoe komt gij in Turandot's dienst?

ADELMA:

(half schreiend)

Een van mijn broeders verliefde eveneens op haar. Zij gaf hem haar raadsels op, hij faalde en stierf op het schavot. Dientengevolge verklaarde mijn vader Altoem den oorlog. Maar ons leger verloor, ons huis werd uitgemoord. Ik alleen werd gespaard en aan Turandot als slavin gegeven. Kunt gij begrijpen hoe ik die vrouw haat?

KALAF:
Ja, ik begrijp uw lijden. Maar was de passie van uw broeder niet de oorzaak?

ADELMA:
Gij verontschuldigt Turandot? De liefde maakt u zelve blind. Ik kan wel verzwijgen wat ik verder had te zeggen.

KALAF:
Waarom?

ADELMA:
Gij zoudt mij niet gelooven. Gij zoudt denken dat ik u een valstrik wil bereiden, gelijk Schirina.

KALAF:
Neen Adelma, spreek. Wat is het gevaar dat mij bedreigt?

ADELMA:
Ik durf niet....

KALAF:
Laat mij niet in die afschuwelijke onzekerheid.

ADELMA:

(terzijde)

Het is een leugen om bestwil,

(tot Kalaf)

Welnu dan, Turandot die gij zoo vereert, heeft, blind van woede om haar zekeren nederlaag, bevel gegeven u te dooden.

KALAF:
Mij vermoorden?

ADELMA:
Bij het krieken van den dag, als Pong u komt roepen om uw toilet te maken voor de vergadering van den divan, zullen twintig eunuchen, verborgen in dien duisteren gang

(zij wijst naar links)

u met hun ponjaarden doorsteken. Voor Turandot is geen gruweldaad te erg.

KALAF:
Maar hoe is dat mogelijk? De keizer heeft toch last gegeven, dat men voor mijn leven in zou staan?

ADELMA:
Turandot kent de macht van het goud.

KALAF:
Vervloekt avontuur! Is de hel hier dan losgebroken?

(moedeloos in de kussens leunend)

Ziedaar Kalaf,.... ondanks overwinning, edelmoedigheid en voorzichtigheid zal uw eigen afgod u vernietigen.

ADELMA:

(verrast terzijde)

Wat hoor ik daar?

KALAF:
Verjaagd uit mijn vaderland. Honger, dorst, vernedering. De oogen van mijn moeder zullen door mij niet gesloten worden en u zal ik nimmer weerzien, Timoer, mijn vader, mijn koning!

(hij snikt wanhopig)

ADELMA:

(terzijde)

In zijn smart heeft hij zich verraden. Uw geheim is niet langer geheim, Kalaf. Krijg *ik* u niet, dan zal ik toch zorgen dat Turandot u niet heeft.

KALAF:

(zich oprichtend)

Weg die lafheid! Wie kan de wangunst van het lot ontgaan? Alles is verloren. Ik ben bereid te sterven.

ADELMA:
Neen, prins. Ik weet een middel om u te redden en juist daarom ben ik tot u gekomen.

KALAF:
Wat zoudt gij kunnen doen?

ADELMA:
Langs dien uitgang daar

(zij wijst naar rechts)

, waar ik de schildwachten heb omgekocht, komen wij in een onderaardsche gang. Aan het einde daarvan staan vertrouwde mannen met sterke paarden gereed. Wij zullen vluchten naar het land der Karasanen. In de paleistuinen vinden wij een schat dien mijn vader daar begroef. Wij bergen het goud in onze zadeltasschen en snellen voort, tot wij komen in een streek waar wij onbekend, maar in kalmte en geluk kunnen leven. *Dit* is uw kans, dit is ònze kans!

KALAF:

Heb dank voor uw edelmoedig aanbod prinses. Maar onmogelijk kan ik er gebruik van maken. O, denk niet dat ik ondankbaar ben. Altijd zal de herinnering aan de dochter van koning Keicobad mij met genegenheid vervullen. Maar het leven staat niet stil en de verrukking van een liefde

herhaalt zich niet. Snel zelf de vrijheid tegemoet die u wenkt. Ik heb hier op aarde geen hoop meer en een snelle ondergang zal mij lief zijn.

ADELMA:

De smart verwart u. Het leven geneest en heelt vaak snel. Kom, neem mijn hand!

KALAF:

Neen, ik zal niet vertrekken.

ADELMA:

Maar denk toch aan de wandaad die Turandot heeft bevolen.

KALAF:

Zij is meesteres van mijn hart, van mijn lichaam en van mijn verstand. Niets ter wereld zal haar daaruit verdrijven.

ADELMA:

De tijd zal u doen vergeten. Met al mijn zorg, met al mijn teederheid zal ik de wonde helen die u werd geslagen. Iedere seconde die gij laat verloopen kan u noodlottig worden. Kom toch, ik smeek het u....

KALAF:

Neen, Adelma, ik behoor mij-zelf niet meer toe....

ADELMA:

(in hoogste bewogenheid)

Lieveling, kom, nooit heeft een vrouw zich zóó vernederd.... *(moedeloos en bitter)* Blijf dan prins! En is het uw verlangen, verwacht den dood waaraan ik u wilde ontrukken,

(weggaand, terzijde)

Ik heb mijn doel niet bereikt, maar gelukkig, ik kan mij wreken. Gij zult mij leeren kennen, Kalaf....

(rechts af)

KALAF:

(alleen)

Welk een nacht! Welk een verschrikking!

(op het bed zittend)

Ik wist dat ik den toorn van Turandot zou opwekken door te weigeren mijn naam te noemen. Maar nooit, neen nooit had ik kunnen denken dat zij, haar woord brekend en alleen om haar ijdelheid, mij zou laten vermoorden.

(Verre trompetten weerklinken)

Hoor, de trompetten die den zonsopgang aankondigen. God zij geloofd, er komt een einde aan mijn strijd met den doodsengel.

Vijfde tafereel

Kalaf. Pong

PONG:

(komend van links)

Hoogheid, het is tijd om op te staan.

KALAF:
Ik ben gereed te sterven.

PONG:

Wie praat er nu van sterven?.... Kom, maak u gereed voor den divan. Wij moeten ons haasten, want ik zag den keizer reeds bezig zich te kleeden en zijn baard te verven.

KALAF:

Uw veinzen is niet noodig. Ik weet alles. Men make haast met mijn terechtstelling!

PONG:

Maar voor den duivel, wat praat u toch? Er is geen sprake van een terechtstelling.

(terzijde)

Het schijnt dat die lastige vrouwen hem zóó bestookt hebben dat hij er getroebleerd van is geworden.

(tot Kalaf)

Kom, prins, wij zullen gaan.

(Hij opent de gordijnspleet links en spreekt tot de wacht)

Presenteert geweer! Eerbewijs voor den prins, volgens bevel van Zijne Majesteit!

(Tromgeroffel en fanfares. Pong vertrekt en Kalaf volgt hem aarzelend)
DOEK

Vijfde bedrijf

Zelfde décor van het tweede bedrijf. Op het terras, tusschen twee comforen, een altaar, versierd met witte bloemen, waarop een afgodsbeeld.

Eerste tafereel

Altoem, Jan Klaassen, Lao Pei, Kalaf, Pong, de doctoren, twee priesters, paleiswachters.

(Als het gordijn opgaat zit de keizer op zijn troon en spreekt met Jan Klaassen en Lao Pei. De doctoren zijn reeds op hun tabouretten gezeten. De twee priesters en de lijfwacht aan weerszijden van het altaar. Pong komt binnen, gevolgd door Kalaf, die bleek is en zeer ontdaan).

ALTOEM:

(op gedempten toon)

Dat is dus afgesproken, Jan Klaassen en gij Lao Pei, wij zullen trachten den armen jongen een hart onder den riem te steken.

KALAF:

Zonder aanslag op mijn leven heb ik de gangen doorloopen. Bij iederen stap verwachtte ik de wiekslag des doods.

Maar niets is gebeurd van wat ik vreesde. Wat mag de oorzaak zijn? Zou Adelma mij wat hebben voorgelogen?

Of heeft Turandot mijn naam ontdekt en - zeker van haar triomf - haar bevel om mij te vermoorden ingetrokken? In ieder geval, ik heb haar voorgoed verloren.... Bittere ellende, ik zal u niet overleven.

ALTOEM:

Wat zijt gij ontroerd, mijn zoon. Tracht u te kalmeeren, uw beproeving zal weldra ten einde zijn en ik heb goede tijding voor u. Jan Klaassen en Lao Pei brachten mij dezen nacht niet minder dan drie boodschappen van mijn dochter.

Zij bezwoer mij niet alleen haar een tweede nederlaag in den divan te besparen, maar bovendien haar te bewaren voor een huwelijk met u. Twijfelt gij nu nog aan haar verlies? Er is geen reden tot ongerustheid.

JAN KLAASSEN:

Het is waar, Hoogheid, tweemaal ben ik dezen nacht de vertrouwde der prinses geweest. Eerst liet zij mij roepen te middernacht. In alle haast heb ik mij gekleed en ik werd toegelaten tot haar terras. Een ijskoude wind bewoog de boomtoppen, ik huiverde onder mijn kimono en mijn neus geleek op dien van een baanveger bij den elfstedentocht. Ik ril nog als ik er aan denk. Maar wat mij zeer verheugde was, dat ik Turandot aantrof, badend in tranen en bevend als een espeblad van misère. Haar moed zit aan den buitenkant, zij dient te worden geregeerd, gelijk iedere vrouw. Zij vroeg mij, haren vader, onzen geëerbiedigden keizer, te verzoeken haar te sparen. Ik heb een diplomatengezicht gezet en schreed heen, achtervolgd door hare smeekbeden. Andermaal liet zij mij roepen, te drie uur in den nacht. Zoo waar ik hier sta, zij wierp zich voor mijn voeten neder en verzocht mij om raad.... Ik had moeite om niet in verwijten uit te barsten, hulde mij in mijn mantel en ben vertrokken, zoo waardig als mij mogelijk was.

LAO PEI:

En ik, Hoogheid, ben te vijf uur in den nacht door de prinses ontboden. De horizon vertoonde reeds een vleug van daglicht en de eerste hanen kraaiden in de verte. Een half uur hield zij mij af van de gebeden, waarmede ik de nachtelijke duisternis pleeg te doorwaken. Ook mij smeekte zij om voorspraak bij haren doorluchtigen vader. Hare

jammerklachten waren onbeschrijfelijk en als zij *mijn* dochter was geweest....

(maakt een beweging met de hand)

.

ALTOEM:

Genoeg. Prinses Turandot laat zich wachten, *(tot Kalaf)* Ik zal haar laten gebieden hier te verschijnen en mocht zij weigeren, dan zend ik mijn lijfwacht.... O, hoe zwaar wegen de plichten van een keizer, die tevens vader is. Miljoenen onderdanen, die ik niet ken, zijn makkelijker te regeeren dan een kind, dat van den hemel werd afgesmeekt.

(De eerste maten van een treurmarsch. Altoem en Kalaf zijn verrast en toonen ongerustheid. Jan Klaassen en Lao Pei gaan naar het terras en kijken naar den stoet die nadert).

JAN KLAASSEN:

(terugkomend)

Sire, daar nadert uw dochter, de prinses. Haar blikken drukken de diepste verslagenheid uit.

ALTOEM:

Het treft mij diep. Maar wie zal betreuren, dat zij een weinig lijdt voor al het leed dat zij aanricht?

KALAF:

Ondanks alles ben ik degene die het betreurt. Nu zij weder in aantocht is, overheerscht mijn liefde elk ander gevoel. Zij legert zich in mijn hart, als avondvrede in de tuinen, na een onweer.

LAO PEI:

(terugkomend)

De stoet nadert met zooveel treurnis, als werd er een lijk uitgedragen.

Tweede tafereel

Dezelfden, Turandot, Adelma, Zélima, Ping, de page en de eunuchen

(Op de tonen van den treurmarsch naderen Ping, de eunuchen, Adelma, Zélima, Turandot en haar page. Hetzelfde ceremonieel als in de tweede acte. Alle binnenkomenden schijnen bedrukt en hopen met het hoofd omlaag. Op haar sofa gezeten ziet Turandot het altaar en de priesters en doet alsof zij schrikt. Als de marsch is geeindigd richt zij zich tot Kalaf die haar eerbiedig groet).

TURANDOT:

Hier sta ik voor u, prins, gij ziet mijn droef gezicht, vermoeid van denken, vorschen tot het morgenlicht. De nacht heeft wanhoop en geen uitkomst mij geschonken: mijn lied ging hoog, mijn melodie is uitgeklonken.

KALAF:
Prinses, zaagt gij een weinig in mijn arme hart,
gij vondt er vreugde niet, maar leed om uwe smart.
'k Heb alle staten van de liefde nu doorloopen:
zij is een groote pijn, wat heb ik nog te hopen?

ALTOEM:
Geen meegevoel, mijn zoon, bezin u op uw recht!
De kansen zijn gekeerd en hoogmoed wordt geknecht.

TURANDOT:

(tot den keizer, op gansch anderen toon)

Zóó snel toch niet, papa, ik heb nog iets vergeten:
men zal den dag niet voor den avond vruchtbaar heeten.

(tot Kalaf):

'k Heb diep gedacht op uwe prinselijke vraag:
'Wie is de koningszoon, die menig hinderlaag -
verjaagd uit zijnen staat, met vader en met moeder
wier grijsheid hij steeds eerde en bijstond als een hoeder -
te boven kwam met moed en plots'ling de fortuin,
die zijn verstand herwon, zag nederslaan tot puin?
Die zijn geluk nabij zag, maar niet kòn aanvaarden
geluk waarin zijn liefste liefde niet wil aarden?'

(zich oprichtend)

Hoor toe, de stem die in mij woont gaf goeden raad:
Gij zijt het, Kalaf, zoon van Timoer, die daar staat.

(groote beroering in den divan)

KALAF:

(als vernietigd)

Mijn God, verloren!

ALTOEM:
Hel en duivel, 't is verraden!

JAN KLAASSEN:
Wie dàt gedaan heeft, moest men villen, levend braden!

LAO PEI:
't Is satanswerk, hier staat het klaarst vernuft bij stil.

KALAF:
O schikgodin, het is verloren door uw wil....

DE DOCTOREN:
Wat nu te doen, wat nu te zeggen?
Wij moeten rustig overleggen.

WACHTERS EN ANDER VOLK:

(allen tezamen)

Wie kan haar wederstreven?
Nu heeft zij zonder beven
het duister opgeheven.
Verloren is zijn leven.

(bis)

TURANDOT:

(tot Zélima)

Gewonnen, Zélima, maar 'k voel mij als gebroken,
zoo arm en uitgeput, van allen troost verstoken.
Ik weet het, gansch mijn wezen smeekt alleen om hèm....

ZÉLIMA:

Prinses, beken het, schenk uw liefde zonder rem!

DE DOCTOREN:

Wat nu te doen, wat nu te raden?
Hoe doornig zijn des rechters paden!

WACHTERS EN ANDER VOLK:

Wie kan haar wederstreven?
Nu heeft zij zonder beven
het duister opgeheven.
Verloren is zijn leven.

(bis)

ADELMA:

Beslissend oogenblik, mijn lot gaat zich voltrekken....

KALAF:

Geen tijd verloren, 'k wil geen medelij verwekken....

(tot Turandot)

Uw wreedheid heersche en uw schoone naam zij groot,
maar grooter liefde die niet aarzelt voor den dood....

(hij trekt zijn ponjaard en wil zich doorsteken)

TURANDOT:

(zijn arm grijpend)

Neen, Kalaf.

ADELMA:

Kalaf!

ALTOEM:

(zich van zijn zetel verheffend)

Grijpt hem, want hij is van zinnen!

(Wachters snellen toe)

KALAF:

(schudt ze af)

Laat los, geen waanzin drijft mij, maar die stem van binnen...

(tot Turandot)

Prinses, alleen te leven waar' mijn *grootste* straf.
Adieu, heersch over China, en bespot mijn graf....

(wil zich doorsteken)

TURANDOT:

(houdt zijn hand tegen)

Neen, Kalaf! Hoor mij! Gij moet leven, leven, léven!
Ik heb u lief, bemin mij, wil mij alles geven,
wat fiere mannen aan beminde vrouwen doen....

KALAF:

Waar ben ik? Droom ik? - Turandot....

JAN KLAASSEN:

(terzijde)

Wat is hij groen!
Een vrouw blijft vrouw, 'k vergat het zelf, ik ben een kuiken.

TURANDOT:

(aan Kalaf's borst)

Doe weg dien ponjaard en omhels mij, laat mij duiken
tot in uw ziel, vervul mij met uw gloed, uw geest!

KALAF:

(zijn mes wegbergend en haar omhelzend)

O Turandot, ik duizel, maar mijn hart geneest.

ADELMA:

(terzijde)

Afschuwelijk, die kwelling.... Ik alleen moet lijden.

KALAF:
Welk wonder is geschied? Hoe liet gij af van strijden?

TURANDOT:
Ik was het zelf niet, die uw naam geraden heeft.
Herinner u den angstnacht dien gij hebt doorleefd;
hoe gij, Adelma in 't vertrek, van uwe lippen
het diep geheim in koorts en wanhoop deed ontglippen.
Maar toen ik wist, waarnaar mijn trots en hartstocht vroeg,
viel alles van mij af wat ik zoo blindlings joeg.
Zóó breekt het morgenrood de diepe duisternissen:
ik wist, ik had u lief, en alles kon ik missen
wat buiten u, wat buiten mij op aard bestond,
bij úw omhelzing en de kussen van uw mond.

(zij geeft een teeken aan een der eunuchen, die heen gaat)

KALAF:
O hemelsch kind, wie kan die late weelde roemen?
Gelijk de avonddauw op zon-geschroeide bloemen
valt uw bekentenis in mijne hunkerziel.

ALTOEM:

(van zijn troon afkomend)

Zoo is het wijs en goed - zoo loopt het groote wiel

dat de geslachten drijft en doet de kindren erven
de ouderlijke kracht. Ik kan in vrede sterven.

ADELMA:
Leef, Kalaf, lang met Turandot, uw bruid.
Prinses, gij wint het spel, voor mij is alles uit.
Gij waart mijn vijandin, wat ik u deed beginnen:
't was enkel om dien prins, dien 'k lang reeds mocht beminnen.
Mijn liefde is hopeloos, mijn oogen ween ik rood,
voorbij is alles en ik hunker naar den dood.

TURANDOT:
Adelma... ik begrijp... laat mij den Prins als man.
U maak ik vrij en schenk u 't land van Khoraçan.

ALTOEM:
Zoo zij het, wees dan vrij en ga met fierheid henen.

ADELMA:
Gij roert mij, majesteit, ik kan niet blijven weenen.

(omhelst de knieën des keizers)

LAO PEI:

(zacht tot Jan Klaassen)

Een schoon ontwaken uit een gruwelijken droom.

JAN KLAASSEN:

(tot Lao Pei)

Wie had zooiets verwacht? 't Is boter tot den bôom.

LAO PEI:
Dat wordt een bruiloft, man, met trommels en met fluiten.

JAN KLAASSEN:
En over negen maanden: muisjes op beschuiten.

Derde tafereel

De vorigen, Timoer, Barach

(Timoer en Barach komen verwonderd van het terras, begeleid door den eunuch die hen kwam roepen. Barach in witte verbanden).

TIMOER:
Wie roept mij, gansch in lompen, voor het keizershof?

BARACH:
Wie mij, die rustig sliep in het gevang'nis-stof?

TURANDOT:

(aan de voeten van Timoer en Barach)

Ik was het, Timoer, Barach, die u zéér deed lijden.
Vergiffenis! Ik wil in 't openbaar belijden
dat blinde wreedheid, die mij àl te willig vond,
uw vadermin en dienaarstrouw onduldbaar schond.

TIMOER:
Gij, Turandot, die ik van bloeddorst heb zien zieden?
Wat gaat mij aan? Wat heeft dit schouwspel te bedieden?

KALAF:
Nu heeft de liefde 't fiere keizerskind verward.
Ik bid u, vader, wees grootmoedig en niet hard.

TURANDOT:
Vergeef de woede, die mij zonder wil deed razen.
Ik smeek het u, om Kalaf, en ook om Elmaze....

ALTOEM:

(Timoer met een diepe buiging begroetend)

Ik groet u, vader van een prins zoo schoon en koen
Een ouder weet niet altijd wat zijn kindren doen,
maar één ding kunt gij, zooals ik vertrouwend, winnen:

dat onze kinderen elkander teer beminnen.
Geef ons uw zoon, dan geef ik hem een dubbelrijk
en Turandot - de vorst van Teflis is een lijk.

(Geeft hem den brief)

TIMOER:

(vluchtig den brief doorlezend)

Gerechte hemel, wil mij met uw licht versterken!
Wie kan zooveel geluk en nieuws opeens verwerken?
Ik ben een oud, door tè veel leed gebogen man,
maar 'k wist: nooit duurzaam is 't geweld van een tiran.
Nu heb ik, majesteit, niets beters meer te wenschen.
Ik doe uw wensch, ik zegen Peking's eedle menschen
en Turandot, dat zweer ik bij de goede gôon,
aanvaard ik gaarne als de lievling van mijn zoon.

(omhelst Turandot en Kalaf tegelijk. Altoem en Barach voegen zich er bij. Accolade van Jan Klaassen met Lao Pei, van Ping en Pong, etc. etc. Allen de neuzen tegen elkaar. Triomfmarsch uit de tweede acte. De priesters ontsteken de comforen. Muziek tot het eind).

DOCTOREN EN AL HET VOLK:
Geen haat meer en geen prinsenbloed.
De liefde is het hoogste goed.
De liefde is van alle dingen,
waar men het heiligst van moet zingen.
Heil Kalaf! *bis*
Heil Turandot! *bis*

JAN KLAASSEN:

(vlak voor het voetlicht)

Dit was het sprookje der prinses
die mannen legde onder 't mes,
hun koppen ophing bij de haren
wijl zij te leeg van hersens waren.

Doch zie, er kwam een flinke vent
die volhield tot het happy-end
en naar den aard van ware helden
de oude status quo herstelde.

En gaat nu allemaal naar huis,
want de prinses blijft niet meer kuisch:
één doffer was zoo fraai geschapen,
dat hij de duif vermocht te kapen.

Ook liefde heeft haar eigen eisch:
wie op zijn beurt wacht handelt wijs -
dat haat in liefde kan verkeeren
heeft ons tooneelspel willen leeren

en verder was 't een niemandal
tot voorbereiding van het bal.
Behaagde 't u, zoo wilt ons eeren,
door hartelijk applaudisseeren.

DOEK Einde van het vijfde en laatste bedrijf

JAN ENGELMAN

Ballade van den merel

Mijn God, gij die de wereld vol van bloemen
En zon en licht en vreugde hebt gemaakt,
En mij om u dit alles op te noemen,
Of ook het water tot de lippen raakt, -
Is het omdat wie in een cel gezeten
De zwaluw met meer heimwee nestelen ziet,
En dat alleen wie daar zijn brood moet eten
Met muizen deelt, tot troost in zijn verdriet?
Is het daarom, dat als de ploeg den akker
Ge mij verscheurt, en houdt mij altijd wakker,
En zendt mij, als het raam des morgens blinkt
Den merel, die zijn lied al eeuwen zingt?

Mijn God, gij hebt het alles zelf geschapen,
Vuur, bloemen, vogels, wijnrank en de vrouw;
Waarom, terwijl ik niets dan zacht wou slapen,
Houdt gij mij als een beest in 't halstertouw?
Waarom sta ik ter markt voor ieders oordeel,
Waar ieder mij van iedere kant beziet,
En zingt de merel, zonder leed of voordeel
Wat hij van u weet, en de menschen niet?
Zoovelen hebben niets van u gevonden!
Ik, en de vogels die u loven konden,
Waarom geeft gij òns deze wereld niet.
Waarom vergeeft gij ons de wereld niet?

Mijn God, gij die de vlinders en de vrouwen
Gemaakt hebt, en het blauw vergeet-mij-niet,
Ik zocht u daarin, moet mij dàt berouwen?
Ik zocht toch enkel maar een beter lied.

Die zongen, 't scheen mij dat zij weinig prezen,
Ik heb uw dichters voor en na gelezen,
Ik zag naar hen, en zag uw rechters niet.
En ik zal altijd als de merels wezen,
Alleen, een veilig nest, dat ken ik niet.
Ik ben van zelf de wereld ingevlogen
Ik heb gezocht, en ik ben vaak bedrogen,
Alleen, waarom dat was, ik weet het niet,

Tenzij dat ons geslacht, van hen die zingen,
Ter wereld altijd als de merel is
Zingend en stervend, en de stervelingen
Voorzingend hoe dat niets en alles is.
Wat komt een dichter meer of minder er op aan,
Gij hebt profeten in het vuur doen staan.
Gelijk het vuur loeit en de hagel slaat,
Gelijk de sneeuw daalt en de maaier gaat
Gelijk de wereld zon en steenen is
Zoo gij, die licht zijt, en zijt duisternis
Als ik iets was, een merel was ik u.
Het gaat voorbij; 't is beter dicht bij u.

Zwarte prins merel op den groenen stam,
Wat weet gij dat de wereld nimmer leert,
Tenzij dat uit uw keel de nieuwe vlam
Iederen dag een nieuwe wereld eert?
Al is het dan, dat God, die alles schiep
Ons vroeger dan de anderen wakker riep
En sneller dan de anderen doet sterven,
Wie eenmaal tusschen lelien sliep
En Gods naam zoo vol vreugde riep
Als ik in mijns liefs armen
Wat hoeft die nog erbarmen?
Die kan de wereld derven. -

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Prae-Helleensche wiskunde

III

Waar Grieksche schrijvers zich over den oorsprong der wiskunde uitlaten of den levensloop van hare beoefenaren beschrijven, noemen zij als voedingsbodem en leerschool vaker en nadrukkelijker nog Aegypte dan Babylon. Dat leidt er toe, om onder de prae-Helleensche wiskunden naast de Babylonische ook de Aegyptische te rangschikken en dus de in het voorafgaande beproefde schets van de Oostersche bronnen, waaruit de eerste Grieksche mathematici voor hun eigen scheppingen mogelijk hebben geput, aan te vullen met een beschrijving van wat zij in Aegypte hebben kunnen leeren.

Als inleiding berichten we eerst over de documenten, waaraan de huidige kennis der Aegyptische wiskunde is ontleend en over de uitdrukkingswijzen, waarvan zij zich bedient.

Er bestaat een merkwaardig contrast tusschen de groote verscheidenheid van de spijkerschriftteksten, waardoor we over de Babylonische wiskunde worden ingelicht en het zeer beperkte aantal papyri, waaruit we de Aegyptische leeren kennen. Practisch gesproken, kan men zich tot twee bepalen, die resp. bekend staan als de papyrus-Rhind (verder vaak als R aan te duiden) en de papyrus van Moskou of papyrus-Golenischeff (verder als M te citeeren). De eerste, die genoemd wordt naar den Engelschman A. Henry Rhind, die haar in 1858 te Thebe kocht, is een rol van ca. 5,5 m lengte en 32 cm hoogte; zij bevindt zich voor het grootste gedeelte in het British Museum te Londen, terwijl de meest belangrijke van de ontbrekende fragmenten in het bezit zijn van de New York Historical Society; de tweede, die door den Aegyptoloog W.S. Golenischeff omstreeks 1893 verworven

werd, is sedert 1912 in het Museum voor Schoone Kunsten te Moskou; zij is even lang als R, maar slechts 8 cm hoog.

Van beide documenten bestaan uitmuntende moderne edities; bij het schrijven van dit opstel is gebruik gemaakt van de Amerikaansche uitgave van R, die door den kanselier van de Brown University, Arnold Buffum Chace, verzorgd is[1)] en van de Duitsche editie van M, die door den Russischen geleerde W.W. Struve is bewerkt[2)].

De twee papyri zijn, voorzoover we weten, beide afkomstig uit het Middelste Rijk (dus van ca. 2000 v. Chr.), hoewel R pas neergeschreven is onder de regeering van 'A-user-Rê' uit de Hyksos-dynastie, ca. 1650 v. Chr.[3)]. In welken tijd de mathematische problemen, die erin worden behandeld, het eerst zijn gesteld en opgelost, is onmogelijk te zeggen; echter zijn dergelijke dateeringskwesties voor de kennis van de Aegyptische wiskunde al even weinig belangrijk als ze dat in het geval van de Babylonische wiskunde waren; de methoden en problemen, die R en M bevatten, verschillen niet noemenswaard van wat we in papyri uit den Griekschen tijd vinden en we kunnen dus weer met gerustheid ook over de Aegyptische wiskunde, al strekt ze zich dan ook over meer dan twintig eeuwen uit, als over een enkel onveranderlijk gebied van kennis spreken.

Hoewel we in dit opstel verder niet in zullen gaan op de taal, waarin de mathematische redeneeringen der papyri zijn uitge-

1) *The Rhind Mathematical Papyrus*. British Museum 10057 and 10058. In two volumes. Volume I. *Free translation and commentary by* Arnold Buffum Chace with the assistance of Henry Parker Manning. *Bibliography of Egyptian Mathematics* by Raymond Clare Archibald. Volume II. *Photographs*, *Transcription*, *Transliteration*, *Literal Translation* by Arnold Buffum Chace, Ludlow Bull, Henry Parker Manning. *Bibliography of Egyptian and Babylonian Mathematics* by Raymond Clare Archibald. Mathematical Association of America. Oberlin, Ohio, U.S.A. 1927. 1929.

2) *Mathematischer Papyrus des Staatlichen Museums der Schönen Künste in Moskau*. Herausgegeben und kommentiert von W.W. Struve unter Benutzung einer hieroglyphischen Transkription von B.A. Turajeff. Quellen und Studiën zur Geschichte der Mathematik. Abt. A. Quellen. Band I. Berlin, Julius Springer, 1930.

3) De schrijver A'h-mosè (ook wel Ahmes genaamd) zegt, dat zijn werk lijkt op oude geschriften, gemaakt in den tijd van den koning van Boven- en Reneden Aegypte, Ne-ma'et-Rê'. Dit is koning Amen-em-hêt III, die van 1849 tot 1801 regeerde.

drukt en op het systeem van hare schriftelijke weergave, zal het toch goed zijn, hierover enkele opmerkingen van algemeenen aard te maken, omdat eerst daardoor voldoende kan worden verduidelijkt, in hoeverre de geciteerde edities den inhoud der Aegyptische geschriften toegankelijk maken[1].

Het oudste schriftsysteem der Aegyptenaren, waarvan wij kennis dragen, bestaat uit de z.g. hieroglyphen; men kan deze in hoofdzaak omschrijven als teekens, die, oorspronkelijk bedoeld als ideogrammen, dus als picturale afbeeldingen van de aan te duiden voorwerpen, later door toepassing van het rebusprincipe ook zijn gebruikt voor de schriftelijke weergave van woorden, die dezelfde consonantengroep bevatten[2] als het afgebeelde ding en ten slotte zijn geworden tot graphische symbolen voor bepaalde letters of lettercombinaties in abstracto. Op den duur zijn deze hieroglyphen bijna alleen toegepast voor inscripties op gewijde gebouwen, aan welk gebruik de Grieksche naam, waarmee ze thans worden genoemd, ontleend is (van? □ε□ó□ = heilig; γλύ□ω = graveeren). In het practische gebruik op papyri heeft zich nl. een afgekorte en cursieve schriftvorm ontwikkeld, die als het hieratische (d.i. priesterlijke) schrift bekend staat en die men als een soort stenographie kan opvatten. In dit hieratische

1) Voor een meer uitvoerige behandeling van Aegyptische taal en Aegyptisch schrift in verband met de lectuur van den papyrus R moge verwezen worden naar een artikel van schrijver dezes: *Drie Problemen uit de Aegyptische Wiskunde*, Euclides VIII (1931-'32), 49-74. Men vindt daar ook nog verdere literatuuropgaven.

2) De Aegyptische taal heeft met andere Semitische talen de eigenschap gemeen, dat de woordstammen bestaan uit combinaties van consonanten en dat grammaticale flecties en geringe wijzigingen in beteekenis voornamelijk worden weergegeven door veranderingen in de inwendige vocalen; daardoor kon het consonant-skelet van een woord als het wezenlijke bestanddeel ervan gevoeld worden, waaruit de voor ons taalgevoel zoo wonderlijk schijnende gewoonte kon voortkomen, die het Egyptisch met het Phoenicisch, het Hebreeuwsch en het Arabisch gemeen heeft, namelijk, dat slechts de consonanten van een woord worden opgeschreven, terwijl de vocaliseering aan den lezer wordt overgelaten. Het behoeft wel geen betoog, hoezeer deze gewoonte de ontwikkeling van het hieroglyphensysteem in de hand heeft gewerkt. Met het oog op enkele in dit opstel te vermelden Egyptische termen moge nog worden opgemerkt, dat de tegenwoordige Egyptologie de in consonanten weergegeven termen gewoonlijk vocaliseert met behulp van vocalen *e*, terwijl voor enkele klanken zonder algemeen bekend modern aequivalent *a* wordt gezegd en enkele half-vocalen als *i* en *u* worden uitgesproken.

schrift nu zijn de papyri R en M beide vervaardigd; de geciteerde edities bevatten echter, naast photographische reproducties van den tekst, een transcriptie daarvan in hieroglyphische symbolen en, voorzoover R betreft, een transliteratie, d.w.z. een weergave van de hieroglyphen in moderne consonantteekens, benevens een letterlijke vertaling. Men kan daardoor reeds met een zeer oppervlakkige kennis van Egyptische taal en Egyptisch schrift nauwkeurig nagaan, hoe alle redeneeringen en berekeningen in het origineel eruit zien; natuurlijk moet men echter, als niet-Egyptoloog, blijven vertrouwen op de juistheid der hieroglyphische transcriptie.

Thans overgaande tot ons eigenlijk onderwerp, bespreken we eerst in het kort de notatie en de techniek der Aegyptische rekenkunde. Hieraan ligt een decimaal getallenstelsel ten grondslag, waarvan de schriftelijke weergave, analoog aan wat bij letters het geval is, zoowel door een hieroglyphisch als door een daaruit door kortschrift afgeleid hieratisch cijfersysteem kan geschieden. Het hieroglyphisch cijferschrift, waartoe we ons verder beperken, weerspiegelt in zuiveren vorm de achtereenvolgende bundelingen, die we in onze inleidende beschouwingen (blz. 215 seq.) als eerste ordeningen van een getallenstelsel leerden kennen. Tot en met negen worden de getallen dus niet, zooals wij dat thans gewend zijn, weergegeven met individueele teekens, waarvan men stuk voor stuk de beteekenis moet leeren, maar door een streepje, dat de eenheid aangeeft, zoo vaak te herhalen, als het aan te duiden getal eenheden bevat. Inplaats van tien zulke streepjes schrijft men dan echter één nieuw teeken (dat waarschijnlijk een kniehalster voor vee voorstelt), om een bundel van tien eenheden uit te drukken en herhaalt dit zoo vaak als er tientallen in het uit te drukken getal voorkomen. Tien tientallen worden tot een bundel van honderd (afgebeeld door een maatsnoer, dat wellicht honderd ellen bevat heeft) samengevat en zoo voortgaande vindt men telkens nieuwe individueele teekens voor de machten van tien tot en met millioen[1]. De getallen worden dus steeds weergegeven volgens de methode der additieve iuxtapositie, die de Babyloniërs slechts beneden zestig toepasten:

1) De teekens voor 10{su4}, 10{su5} en 10{su6} verdwijnen in omgekeerde volgorde geleidelijk weer sedert het Nieuwe Rijk (ca. 1500 v. Chr.) en worden tot onbepaalde veelheidsaanduidingen.

men moet de teekens voor de opvolgende machten van tien kennen en telt dan uit, hoeveel er van elk staan. Het is het systeem dat iedereen thans nog in het Romeinsche cijferschrift kent; daar is het echter nog weer gecompliceerd door het optreden van bundeling in vijven.

De beschreven eigenschap van het Egyptische cijferschrift heeft blijkbaar in hooge mate de techniek van het rekenen, voorzoover het de geheele getallen betreft, mede bepaald; de meest opvallende karaktertrek daarvan kan namelijk worden uitgedrukt door hetzelfde woord additief, dat de schrijfwijze der getallen kenmerkt. Dit is in de eerste plaats zoo te verstaan, dat de bewerking van het optellen in een der twee beteekenissen, die men aan dit woord kan hechten, nl. het tellen van het aantal elementen eener verzameling, die door vereeniging van twee reeds getelde verzamelingen is ontstaan[1)], haar directe schriftelijke uitdrukking vindt in het vereenigen van de cijfersymbolen der op te tellen getallen, gevolgd door nieuwe bundelingen, waar men tien gelijksoortige teekens aantreft. Terwijl dus bij ons een kind eerst (b.v. door vereeniging van een verzameling van zes en een van zeven elementen) moet ondervinden, dat zes en zeven samen dertien is en dan daarnaast moet leeren, dat men voor 6 + 7 ook 13 schrijven kan (dus een symbool, dat niet door combinatie van een 6 en een 7 is ontstaan), vallen voor den Aegyptischen rekenaar de bewerking van het optellen van 6 en 7 en het schrijven van het resultaat van deze optelling (op één bundeling na) samen.

Additief kan men echter zijn rekenwijze nog in een tweede opzicht noemen en wel hierin, dat hij zich in veel hoogere mate dan bij verdergaande ontwikkeling der rekentechniek het geval is geworden, ervan bewust is, dat van de vier hoofdbewerkingen der rekenkunde de optelling de eigenlijk fundamenteele en eenige zelfstandige is, omdat uit haar de aftrekking door omkeering en de vermenigvuldiging door herhaling ontstaat, terwijl de deeling weer als omkeering van de vermenigvuldiging wordt verkregen. In de Egyptische rekenkunde worden nu al deze bewerkingen inderdaad nog als varianten der optelling gevoeld. Wanneer wij b.v. vragen: ‘hoeveel is dertien min zeven?’, zal de Egyptenaar

1) De andere beteekenis is: het doortellen vanaf het getal, dat als eerste term in de optelling fungeert tot aan het oogenblik, dat men zooveel nieuwe getallen heeft opgenoemd, als de tweede term aangeeft.

die vraag formuleeren, zooals men haar thans nog aan kinderen stelt: ‘Wat moet men bij zeven optellen, om dertien te krijgen?’ of korter: ‘zeven plus hoeveel is dertien?’. Zevenmaal acht voelt hij nog duidelijk als acht + acht + acht + acht + acht + acht + acht, en de opgave, om vierentwintig door zes te deelen, beduidt voor hem niet anders dan de vraag, hoeveel termen men in de som zes + zes + enz. nemen moet, om vierentwintig als uitkomst te krijgen.

De hiermede omschreven additieve opvatting der hoofdbewerkingen wordt nu echter tot op zekere hoogte gewijzigd door een tweede fundamenteele eigenaardigheid der Egyptische rekentechniek, die men haar dyadisch karakter kan noemen. Dit bestaat hierin, dat, als een eerste stap op den weg naar een autonomen vermenigvuldigingsalgorithmus (die op de kennis van de z.g. tafels van vermenigvuldiging zal berusten) de verdubbeling als een zelfstandige bewerking wordt ingevoerd en toegepast. Wanneer men b.v. moet uitrekenen, hoeveel dertien maal acht is, bepaalt men toch niet door herhaalde optelling de som van dertien termen acht, maar men vormt door opvolgende verdubbeling uit 8 het tweevoud 16, het viervoud 32, het achtvoud 64, om vervolgens, opmerkend, dat 13 = 8 + 4 + 1, het dertienvoud van acht als 64 + 32 + 8 = 104 te vinden.

Volgens denzelfden gedachtengang worden nu opgaande deelingen uitgevoerd: de vraag b.v., die wij zouden formuleeren als: ‘deel 117 door 9’, wordt gesteld als ‘tel, te beginnen met 9, zoolang 9 op, tot men 117 vindt’, (letterlijk: ‘werk op 9 voor het vinden van 117’) en opgelost met de dyadische rekenwijze, door onder 9, telkens verdubbelend, de getallen 18, 36, 72 neer te schrijven en nu uit het feit, dat 117 = 72 + 36 + 9 is, af te leiden, dat het gevraagde aantal (een term voor quotiënt ontbreekt uiteraard) 8 + 4 + 1, dus 13 bedraagt.

Het dyadisch karakter der Egyptische rekenwijze zal practisch hierin tot uiting zijn gekomen, dat de rekenaar geen tafels van vermenigvuldiging behoefde te kennen, maar wel bij voorkeur van allerlei getallen vlot het dubbele moest kunnen noemen.

We merken - met voorbijgaan van tal van andere details - nog op, dat de regelmaat van het dyadische rekenschema niet zelden wordt onderbroken door het optreden van een dekadisch element: de vermenigvuldiging van een getal met tien wordt

namelijk onmiddellijk uitgevoerd en niet vervangen door optelling van het achtvoud en het tweevoud van het getal. Dit hangt natuurlijk samen met het bundelkarakter van het cijferschrift: om een getal met tien te vermenigvuldigen, heeft men slechts ieder bundelteeken (inclusief het eenheidsteeken zelf) door het daarop in waardegrootte volgende te vervangen. In verband hiermee wordt nu b.v. ook vermenigvuldiging van een getal met veertien uitgevoerd door optelling van het tienvoud en het viervoud.

Het zal onmiddellijk duidelijk zijn, dat, zoodra er met breuken moet worden gerekend, het dyadisch karakter der rekenkunde niet langer zuiver gehandhaafd kan blijven en dat dus de halveering, hoewel ze als zelfstandige bewerking fungeert, hier niet even sterk op den voorgrond zal treden, als de verdubbeling dat bij bewerkingen op natuurlijke getallen doet: immers het is wel mogelijk, om ieder natuurlijk getal te schrijven als som van getallen uit de rij de opvolgende machten van 2, nl. 1, 2, 4, 8...., en dus vermenigvuldiging met een getal uit te voeren door optelling van veelvouden met factoren uit deze rij, maar men kan niet iedere echte breuk als som van getallen uit de naar beneden voortgezette rij ½, ¼, ⅛ enz. opvatten en het nemen van het zevende deel van een getal kan dus niet door een optelling van door voortgezette halveering ontstane breukdeelen daarvan worden vervangen. Men ziet dan ook in het rekenen met breuken naast de deelen ½, ¼, ⅛ enz. van een getal ook vaak ⅓ en ⅔ daarvan optreden, waarbij zich nog deze eigenaardigheid voordoet, dat men, om van een getal het derde deel te vormen, eerst het twee-derde deel neemt en dit vervolgens halveert. Hiermede is echter nog niet gezegd, dat dit ook de werkelijke volgorde der bewerkingen was: voorzoover men op grond van de bewaard gebleven berekeningen kan oordeelen, waren de Egyptenaren best in staat, om zuiver conventioneele redenen aan de volgorde ⅔, ⅓ te blijven vasthouden, wanneer ze maar eenmaal om een of andere reden (die ons onbekend is) traditioneel was geworden. Ten slotte uit zich de invloed van de basis tien van het getallenstelsel ook hier weer in het veelvuldig rekenen met het breukdeel 1/10 van een getal, waaruit door verdubbeling dan weer het vijfde deel ontstaat.

Om het meegedeelde met enkele voorbeelden te kunnen toelichten en daarbij de werkwijze van den Egyptischen rekenaar in

ons cijferschrift zoo nauwkeurig mogelijk weer te geven, schrijven we verder voor de breuk 1/*n* het symbool □*n*; het streepje is dan de afbeelding van een hieroglyphisch teeken, dat in het Egyptische cijferschrift boven het teeken voor *n* wordt geplaatst, om het omgekeerde van dit getal uit te drukken. Verder schrijven we ⅔ als □3. We voeren nu uit de deelingen 19 :8; 16 : 3 en 4 : 15; of, Egyptisch gesproken, we werken resp. op 8, 3 en 15, om 19, 16 en 4 te krijgen.

19 : 8	**16 : 3**	**4 : 15**
1 8	1 3	1 15
2 16	2 6	□10 1 + □2
□2 4	4 12	□5 3
□4 2	□3 2	□15 1
□8 1	□3 1	
———	———	———
Quotiënt 2+□4+□8	Quotiënt 5+□3	Quotiënt □5+□15

In deze voorbeelden komt nu tevens al de eigenaardigheid tot uiting, die wel in de allereerste plaats het karakter van de Egyptische breukenrekening bepaalt en die men het woord stambreukpostulaat pleegt aan te duiden. Zij komt hierop neer, dat, met uitzondering van de breuk □3, op welker speciale positie we reeds vroeger opmerkzaam maakten, geen andere breuksymbolen werden gebruikt dan die voor stambreuken. Teekens, correspondeerend met ons □ of ⅞ zijn er dus niet; alle optredende breukteekens zijn □3, □2, □3, □4, enz. In overeenstemming hiermee vonden we boven voor 19 : 8 niet 23/8 maar 2 + □4 + □8 en terwijl wij voor □ + 1/15 allicht 4/15 zouden schrijven, beschouwt de Egyptenaar □5 + □15 als de zoover mogelijk herleide uitkomst van de deeling 4 : 15.

We zullen nu trachten, de consequenties voor het rekenen met breuken, waartoe het stambreukpostulaat heeft geleid, en die wel het meest belangwekkende beduiden, wat de Egyptische wiskunde, uit historisch oogpunt beschouwd, bevat, nader te verduidelijken. Daartoe moeten we den lezer echter eerst in kennis brengen met het onmisbare hulpmiddel, dat den Egyptischen rekenaar ter beschikking heeft gestaan in den vorm van een tafel,

waarin hij voor alle stambreuken tot en met □101 het tweevoud in stambreukontwikkeling kon opzoeken. Deze tafel, die men de 2 : *n* tafel pleegt te noemen, bevat uiteraard slechts oneven getallen *n* (het dubbele van □2*k* is immers □*k*). Zij begint met voor *n* = 5 de waarde □3 + □15 op te geven (wat dus zeggen wil: □ = ⅓ + 1/15), bevat dan b.v. voor *n* = 13 de waarde □8+□52+□104, voor *n* = 29 de waarde □24 + □58 + □174 + □232 en eindigt met bij 101 te vermelden □202+□303+□606. Sedert de eerste publicatie van den papyrus R heeft zich reeds een omvangrijke literatuur over de wijze van berekening van deze tafel gevormd; we zullen daar niet op ingaan[1)], maar alleen bij de verdere bespreking van het rekenen met breuken de tafel als hulpmiddel aanvaarden.

We ontleenen nu als voorbeeld aan het 33e probleem van R (voortaan als R 33 te schrijven), de opgave, om 37 te deelen door 1 + □3 + □2 + □7, wat dus in eersten aanleg beduidt, dat men, van deze laatste uitdrukking uitgaande, zoolang de achtereenvolgende tweevouden moet nemen, dat men door optelling van een deel daarvan zoo dicht mogelijk bij 37 komt. Men vindt nu door verdubbeling uit 1+□2 de waarde 3, uit □3 zonder tafel 1+□3, uit □7 met de tafel □4+□28 en komt dus op

4 + □3 + □4 + □28.

Opnieuw verdubbelend, vindt men met behulp van den regel □3 + □2 = 1 + □6

9 + □6 + □14

waaruit onmiddellijk

18 + □3 + □7

en, weer de tafel gebruikend, 36 + □3 + □4 + □28.

We hebben dus 16 als quotiënt gevonden, maar houden een rest over, die nu als som van breukdeelen van 1 + □3 + □2 + □7 moet worden uitgedrukt. Op deze plaats treden nu de z.g. hulp-

1) De belangstellende lezer zij verwezen naar de reeds vaker geciteerde *Vorlesungen* van Neugebauer en naar Kurt Vogel, *Die Grundlagen der ägyptischen Mathematik in ihrem Zusammenhange mit der* 2 : *n Tabelle des Papyrus Rhind*. München 1929.

getallen in actie, die men in de papyri rood geschreven vindt en die naast de 2 : *n* tafel een tweede onmisbaar instrument van de Egyptische breukenrekening vormen. In ons voorbeeld komt het hierop neer, dat men □42 als een nieuwe eenheid invoert en nu den deeler 1 + □3 + □2 + □7 als 42 + 28 + 21 + 6 = 97 schrijft. In dezelfde eenheid vindt men nu voor □3 + □4 + □28 (het breukgedeelte van het 16-voud van den deeler) de waarde 28 + 10 + □2 + 1 + □2 = 40 en constateert dus, dat de rest, noodig om hieruit de ééne oorspronkelijke eenheid te krijgen, die de verkregen 36 tot 37 zal aanvullen, twee nieuwe eenheden bedraagt. Men moet dus nu nog 2 door 97 deelen, maar vindt hiervoor in de tafel direct □56 + □679 + □776. Het verlangde quotiënt is dus
16 + □56 + □679 + □776.

Men kan aan dit eene voorbeeld reeds zien, tot wel een merkwaardigen algorithmus het stambreukpostulaat de Aegyptische rekenkunde heeft geleid en men zal zonder moeite kunnen begrijpen, hoe de meer nauwkeurige analyse van deze methode de historici der wiskunde voor tal van problemen heeft gesteld, die we hier stilzwijgend voorbijgaan. De vraag, die daarbij steeds met de grootste levendigheid is besproken, is deze, of de Egyptenaren nu eigenlijk geen andere breuken dan stambreuken hebben gekend of dat ze het algemeene breukbegrip wel hebben bezeten en in mondelinge berekeningen hebben gebruikt, maar daarvoor geen notatie hebben ontwikkeld. Bij aandachtige beschouwing van het meegedeelde voorbeeld voelt men zich geneigd, tusschen deze beide extreme opvattingen een middenweg te kiezen: de invoering der hulpgetallen is (althans in dit geval) ongetwijfeld aequivalent met de herleiding van een aantal stambreuken tot algemeene breuken met gemeenschappelijken noemer (i.c. □3=28/42 enz.) en in zooverre kan men van bekendheid met het algemeene breukbegrip (28/42 in de beteekenis van 28 42e deelen van de eenheid) spreken. Voor het rekenen met zulke algemeene breuken is echter geen enkele methode ontwikkeld; slechts stambreuken en geheele getallen kunnen worden uitgedrukt en aan de bewerkingen der rekenkunde worden onderworpen). De Egyptenaar heeft dus ongetwijfeld kunnen *zeggen*, dat het dubbele van één-negen-en-twintigste twee negen-en-twintigsten bedraagt, maar

hij is niet in staat geweest, deze grootheid door een symbool weer te geven en nog veel minder, er mee te rekenen. Het dyadisch karakter van zijn rekenwijze dwong hem, om 2/29 niet als □29+□29 te laten staan, maar er (wat, oppervlakkig beschouwd, een minder eenvoudige uitdrukking is) □24+□58+□174+□232 voor in de plaats te zetten. Deze uitdrukking kon hij nl. opnieuw verdubbelen tot □12 + □29 + □87 + □116 en hij zou niets verder gekomen zijn, door hiervoor □29 + □29 + □29 + □29 te schrijven.

Hoewel in het bovenstaande nog lang niet alle bijzonderheden van de Egyptische rekentechniek ter sprake zijn gekomen, zal de lezer toch wellicht reeds een toereikenden indruk hebben gekregen van den geheel eigen aard der toegepaste methoden, die volstrekt niets gemeen hebben met wat in denzelfden tijd in de Babylonische cultuurgebieden de gangbare rekenwijzen waren. We kunnen dus nu overgaan tot een kenschets van de problemen, die in de papyri worden gesteld en opgelost. De informaties, die M en R daarover geven, loopen onderling weinig uiteen en we ontleenen onze voorbeelden dus aan beide zonder onderscheid.

Het valt dadelijk op, dat men telkens veel opgaven met analoge structuur ontmoet, zoodat men ze in slechts betrekkelijk weinig typen alle kan samenvatten. We vermelden als eerste soort de veel besproken groep der *aha*-vraagstukken, die vroeger veelal als *hau*-berekeningen bekend stonden. Dit zijn eigenlijk niet anders dan lineaire vergelijkingen met een onbekende, waarvan de oplossing, wat het wezen der zaak betreft, niet anders verloopt dan in onzen tijd nog in de lagere klassen der Middelbare School wordt geleerd. De onbekende wordt aangeduid door den terminus '*h*', die men tot *aha* vocaliseert[1)] en waaraan de problemen hun naam ontleenen. Zij speelt geheel dezelfde rol als de 'lengte' bij de Babyloniërs, als de *res* of *cosa* van de algebra der Middeleeuwen en als de *x* in onzen tijd. Het woord beduidt zoo iets als hoeveelheid, maar heeft zich geheel als technische term voor de te berekenen grootheid ingeburgerd. Om een voorbeeld van een *aha*-vraagstuk te geven, vertalen we het probleem R 33:

Een grootheid, twee derde ervan, de helft en zijn zevende deel eraan toegevoegd, wordt 37.

1) *hau* is een oudere vocaliseering.

Dit beduidt, dat een grootheid *x* moet worden bepaald, die voldoet aan $x + \frac{2}{3} x + \frac{1}{2} x + 1/7 x = 37$.

Het probleem wordt opgelost door 1 + □3 + □2 + □7 zoolang te vermenigvuldigen dat er 37 komt; hoe dit wordt uitgevoerd, is boven reeds gebleken. Het antwoord bleek te zijn

16 + □56 + □679 + □776

Wij zouden tegenwoordig niet anders te werk gaan, maar alleen een anderen breukalgorithmus en een andere breuknotatie toepassen; het resultaat zou dan geschreven kunnen worden als 162/97.

Blijkens het gekozen voorbeeld, dat typeerend is voor de geheele soort, gaat het hier nog om zuiver technische opgaven, die als cijferoefening worden gesteld. Naast deze staan nu verschillende z.g. ingekleede vraagstukken, die min of meer reëele aangelegenheden uit het dagelijksch leven betreffen. Een belangrijke groep hiervan wordt gevormd door de z.g. *psw*-vraagstukken (gevocaliseerd als *pesu* of *pefsu*), die op de bereiding van brood of bier betrekking hebben. Men verstaat onder de *psw* van een bepaalde soort brood of bier het getal, dat aangeeft, hoeveel brooden kunnen worden gebakken of hoeveel kruiken bier worden bereid uit een *hekat* graan[1]; blijkbaar is dus de *psw* omgekeerd evenredig met het graangehalte, dus met de qualiteit van het product. In de gestelde opgaven moet nu in het eenvoudigste geval telkens een van de drie grootheden gebruikte hoeveelheid graan, aantal gebakken brooden of gebrouwen kruiken bier en de *psw* berekend worden, als de andere twee gegeven zijn; complicaties kunnen optreden, doordat de *psw* gegeven is voor een *hekat* boven-Egyptisch koren, terwijl de bereiding van het brood of het bier plaats heeft uit een andere graansoort, die daartoe in een zekere qualiteitsrelatie staat. In andere gevallen moet een hoeveelheid brood van bepaalde *psw* geruild worden tegen een of meer aantallen brooden van andere *psw*. Zoo verlangt de opgave R 76, om 1000 brooden van *psw* 10 te vervangen door gelijke aantallen brooden van *psw* 20 en 30; de bedoeling is, dat de totaal gebruikte hoeveelheid graan dezelfde blijft. Men heeft hier het oudste voorbeeld van een probleemsoort, die vele eeuwen

1) 1 *hekat* is een volumemaat voor graan, waarvan de grootte tusschen 4 en 5,4 liter moet hebben gelegen.

lang de wiskundigen heeft bezig gehouden en waarmee thans nog de schooljeugd in het wiskundig denken wordt geoefend: de tegenwoordig gangbare inkleeding spreekt over werklieden, die samen een werk verrichten of een vat, dat door meer dan een kraan kan leegloopen.

Bij de lectuur van de papyri R en M wordt men vaker getroffen door de analogie van de daar gestelde opgaven met wat men in de Middeleeuwen in werken over rekenkunde en in onzen tijd in schoolboeken aantreft; voorbeelden van het laatste zijn de vraagstukken over verdeeling van een gegeven aantal brooden onder een gegeven aantal menschen, zoodat de aandeelen, die ieder krijgt, onderling bepaalde verhoudingen vertoonen of een rekenkundige reeks vormen of iets dergelijks; van het eerste doet zich in R een merkwaardig geval voor, waar men in opgave 79 de volgende laconieke opsomming aantreft: 7 *huizen*, 49 *katten*, 343 *muizen*, 2401 *korenaren*, 16 807 *hekat's*. Totaal 19 607. De berekening komt blijkbaar neer op de bepaling van de som van de eerste vijf termen van de meetkundige reeks $7,7^2$ enz. Om aan het vraagstuk een beteekenis te kunnen hechten, kan men onderstellen, dat er sprake is van zeven huizen, in elk waarvan zeven katten wonen, die elk zeven muizen dooden; elk dier muizen zou, zoo zij in leven ware gebleven, zeven korenaren hebben opgegeten, terwijl uit elke korenaar anders zeven *hekat* graan zouden hebben kunnen groeien. Men zou nu verwachten, dat de steller der opgave verlangt te weten, hoeveel graan door toedoen der muizen voor verderf is bewaard; in plaats daarvan wordt de absurde berekening gemaakt van de som van alle huizen, katten, muizen, korenaren en *hekat's* graan.

Een volkomen analoog vraagstuk treft men nu aan in het befaamde *Liber Abbaci* van den Pisaanschen wiskundige Fibonacci (Leonard van Pisa), dat in 1202 verscheen. Hier handelt het over zeven oude vrouwen, die naar Rome gaan en die ten slotte bij zakken, die ze dragen, brooden, die in die zakken zitten, messen, die in die brooden steken enz. worden opgeteld; men vindt het opnieuw in een Vlaamsch cijferboek van 1569 en in het Engelsche kinderversje *As I was going to St. Ives I met a man with seven wives* worden nog steeds de meest heterogene zevenvouden op de wijze van den papyrus Rhind met elkaar in verbinding gebracht; onmiskenbaar is bij dit alles natuurlijk de magische bekoring van

het getal zeven, die reeds den schrijver van R de oogen deed sluiten voor de reëele beteekenis van zijn berekening.

Tal van vraagstukken handelen over de herleiding van volumina tot andere eenheden; het gaat hierbij speciaal om de herleiding op elkaar van twee stelsels onderdeden van de *hekat*; deze wordt namelijk eenerzijds ingedeeld in 10 *hînu* en 320 *ro*; anderzijds echter worden er door voortgezette halveering de breukdeelen ½, ¼....1/64 van gevormd, die bekend staan als de *Horus-oog*-detlen en die door een speciale notatie worden aangeduid. Naam en notatie zijn beide van mythologischen oorsprong: het Uzat-oog of oog van Horus was nl. in een gevecht met Seth in stukken gerukt, waarvan er zes zijn teruggevonden; hiervan stelt het linkerwit de breuk ½ voor, de pupil ¼, de wenkbrauw ⅛ enz.; de genoemde breuken worden nu aangegeven door teekens, die de bedoelde oogdeelen afbeelden. Men kan nu vragen, allerlei combinaties van *Horus-oog*-deelen, eventueel aangevuld met een aantal *ro*'s of gewone breukdeelen daarvan in de *hînu* of in de *hekat* zelf uit te drukken. Dit leidt tot relaties als de volgende (□4 + □16 + □64) *hekat*[1)] + (1 + □3) *ro* = (3 + □3) *hînu* = □3 *hekat*.

Naast de meegedeelde vraagstukken, die men in onzen tijd bij het rekenen of de algebra zou indeelen, staan andere, die men thans onder de meetkunde zou rangschikken; voor den Egyptenaar bestaan dergelijke verdeelingen nog niet. De schrijvers van de papyri toonen bekendheid met uitdrukkingen voor de oppervlakte van driehoek, rechthoek en trapezium en gebruiken een benaderingsformule voor de oppervlakte van een willekeurigen vierhoek; zij bepalen de oppervlakte van den cirkel als functie van den diameter *d* door het vierkant van 8/9 *d* te nemen, wat neerkomt op een benadering van het getal π, die, decimaal geschreven, 3, 1605.... bedraagt. Met behulp hiervan wordt dan ook b.v. de inhoud van een cylindrisch graanreservoir gevonden.

Een ander type van meetkundige vraagstukken heeft betrekking op pyramiden; hierin gaat het steeds om een grootheid, die door den term *skd* (gewoonlijk gevocaliseerd als *seked*) wordt aangegeven en die een verband legt tusschen de hoogte van het lichaam en de ribbe van het (quadratische) grondvlak. Men heeft

1) Geschreven te denken in *Horus-oog*-notatie.

aanvankelijk over de beteekenis van deze grootheid in het onzekere verkeerd; wat ze beduidt, kan echter niet twijfelachtig zijn, wanneer men (in R 56) voor een pyramide, waarvan de hoogte 250 el bedraagt en de grondvlaksribbe 360 el, haar waarde ziet bepalen door deeling van 250 op 180[1]. Wij noemen het verkregen quotiënt thans den cotangens van den hoek, die een opstaand zijvlak met het grondvlak maakt; de Egyptische rekenaar, die de uitkomst opgeeft als (□2 + □5 + □50) el, of na omrekening op handpalmen (1 el = 7 palmen) als (5 + □25) palm, zal dit hebben kunnen omschrijven als terugsprong van den hellenden pyramidewand per el verticale stijging.

De meegedeelde voorbeelden zijn toereikend, om een algemeenen indruk te krijgen van het wiskundig peil, waarop de papyrus R, die toch nog steeds het hoofddocument blijft, geheel en de papyrus M grootendeels staat. Dat peil is, zooals men ziet, uiterst bescheiden: het gaat algebraïsch niet uit boven de lineaire vergelijking met één onbekende en meetkundig niet boven een elementaire vormleer. Van bekendheid met vierkantsvergelijkingen of met de stelling van Pythagoras (om twee onderwerpen te noemen, die de Babylonische wiskunde in denzelfden tijd reeds beheerscht) blijkt niets[2].

Nu heeft echter de publicatie van den papyrus M in enkele opzichten wel weer een hoogeren dunk gegeven van de praestaties, waartoe de Egyptische wiskunde in staat is geweest. Men vindt hierin nl. (M 14) een berekening van den inhoud van een afgeknotte pyramide, waarvan grond- en bovenvlak vierkanten zijn. Uit de ribbelengten $a = 4$ en $b = 2$ van deze vierkanten en den afstand $h = 6$ van hun beide vlakken wordt de inhoud gevonden door de som $16 + 4 + 8$ te vermenigvuldigen met □3.6, wat blijkbaar neerkomt op de toepassing van de formule

1) Men zal wellicht vragen, hoe men hierover ooit in het onzekere heeft kunnen verkeeren. Dat ligt echter daaraan, dat men niet zeker wist, of de *ukha-tebet*, die 360 el bedraagt, de ribbe of den diagonaal van het grondvlak beduidde. In het laatste geval zou de *seked* de helling van een opstaande ribbe bepalen; het is echter op zichzelf al onwaarschijnlijk, dat men deze zou zijn gaan berekenen; men kon bij het bouwen met haar niets beginnen en met den terugsprong per el verticale stijging alles.

2) Men heeft lang gemeend, de bekendheid met de stelling van Pythagoras te kunnen afleiden uit een uitlating van Demokritos over de Egyptische harpedonapten; deze interpretatie is echter onhoudbaar gebleken.

⅓ h ($a^2 + b^2 + ab$) welke uitdrukking inderdaad den inhoud van het bedoelde lichaam voorstelt.

Een tijd lang heeft het verder zeker geleken, dat M ook nog (M 10) een berekening zou bevatten van de oppervlakte van een halven bol, waarin het beroemde resultaat van Archimedes, dat deze oppervlakte het dubbele is van die van een grooten cirkel, zou worden gebruikt. In dezen zin is nl. door Struve een berekening van den inhoud van een als 'korf' betiteld lichaam geïnterpreteerd, waarin, met behulp van de boven vermelde benadering voor π, uit een in getalwaarde gegeven grootheid t de uitdrukking ½ π t^2 wordt gevormd; wanneer t hier den diameter van een bol voorstelt, geeft deze uitdrukking inderdaad de halve oppervlakte aan. Wanneer het vast was komen te staan, dat deze interpretatie juist was, zou dat ten gevolge hebben gehad, dat we onze opvattingen over het peil der Egyptische wiskunde nog in vrij wat ingrijpender mate hadden moeten wijzigen dan door het bekend worden van de berekening van den inhoud van een afgeknotte pyramide noodzakelijk is geworden; dit zou dan tevens tot een moeilijk op te lossen conflict met de in de papyri overal elders opgedane indrukken hebben geleid. Een latere discussie van het probleem M 10 door den Egyptoloog T.E. Peet heeft het echter onwaarschijnlijk doen voorkomen, dat men inderdaad het recht zou hebben, de kennis van de uitdrukking voor de oppervlakte van den halven bol bij den schrijver van M aanwezig te onderstellen; volgens zijn interpretatie, die van philologische zijde boven die van Struve wordt gesteld, heeft nl. de berekening niet betrekking op een halven bol, maar op de helft van een cylinder, verkregen door dit lichaam te snijden door een vlak, dat de as en een diameter van het grondvlak bevat. De uitdrukking ½ π t^2 zou dan moeten worden beschouwd als het product van den halven omtrek van een cirkel met diameter t èn een hoogte t, die aan den diameter gelijk is, dus als halve oppervlakte van een cylindermantel. Ook is het niet onmogelijk, dat men te doen heeft met een vrij ruwe benaderingsformule voor de oppervlakte van een koepelvormigen zolder.

De geheele kwestie, op welker details we hier niet kunnen ingaan, heeft nog weer eens met bijzondere duidelijkheid de groote moeilijkheden in het licht gesteld, die aan de interpretatie van de

Egyptische mathematische teksten, die zeer beknopt geformuleerd zijn en waarin allerlei termen voorkomen, welker beteekenis gewoonlijk alleen uit het verloop der bewerking kan worden opgemaakt, verbonden zijn.

We kunnen thans, na voltooiing van ons overzicht van de twee belangrijkste mathematische papyri, ten aanzien van de Egyptische wiskunde opnieuw de vraag stellen, die we naar aanleiding van de Babylonische onbeantwoord hebben moeten laten, de vraag namelijk naar de historische beteekenis van de hier aangetroffen mathematische kennis als bron voor de beoefening van de wiskunde bij de Grieken. De situatie blijkt dan in hoofdzaak dezelfde te zijn als voorheen: de bron zelf is weliswaar minder rijk, maar de directe getuigenissen, dat er uit geput is, zijn daarentegen veelvuldiger en nadrukkelijker; en opnieuw kan men de opmerking maken, dat, indien de Grieksche mathematici al iets van de Egyptische hebben geleerd, er toch maar heel weinig van te merken valt, zoodat, bij hun eigen werk voor de ontwikkeling der wiskunde vergeleken, een eventueele bijdrage van Egyptische leermeesters in het niet schijnt te zullen vallen.

Deze conclusie pleegt nu echter gewoonlijk een veel sterkere oppositie te ontmoeten dan wanneer men haar ten aanzien van de Babyloniërs trekt en wel voornamelijk op grond van de wijd verspreide en diepgewortelde overtuiging van het bestaan van een geheime wetenschap der Egyptische priesters, waarin slechts enkele buitenstaanders (waaronder dan wellicht Thales, Pythagoras en later Plato) zouden zijn ingewijd; van die wetenschap zouden verder de pyramiden door menige metrische bijzonderheid en door verscheidene verborgen uitdrukkingen van astronomische samenhangen een even zwijgend als onweerlegbaar getuigenis afleggen. Vergeleken met die ware Egyptische wijsheid zouden papyri als R en M slechts volslagen onbelangrijke schrifturen zijn, oefenschriften van leerlingen of elementaire rekenboeken, maar niet de ware documenten, waarop men een oordeel over de Egyptische wiskunde zou mogen baseeren[1].

1) Evenals bij de relatie met Babylon het geval was, blijkt van een Egyptischen invloed weer het meest in de toegepaste wiskunde, dus in het gebied, waarvoor de Grieksche mathematici de geringste belangstelling aan den dag leggen: de logistica der Grieken toont namelijk vaak een opvallende voorliefde voor stambreuken en voor de berekening van oppervlakten worden niet zelden Egyptische benaderingsformules toegepast.

We zullen op de eindelooze controversen, waartoe deze beschouwingswijze aanleiding pleegt te geven, hier niet ingaan. Wat er over de Egyptische priesterwijsheid en het stomme getuigenis der pyramiden te berde is gebracht, behoort namelijk thuis in een spheer, die zoozeer verschilt van die, waarin de wetenschappelijke Egyptologen hun moeilijk werk verrichten, dat men als het ware incommensurabele grootheden zou gaan vergelijken, wanneer men de schaarsche, maar exacte resultaten, waartoe de arbeid van mannen als Peet, Chace, Struve, Neugebauer en Vogel heeft geleid, in samenhang zou trachten te brengen met de even overvloedige als onbetrouwbare vondsten en inzichten, die de beschouwing der pyramiden steeds opnieuw bij occult aangelegde personen pleegt op te wekken.

Of die beschouwing dan nooit eens iets te voorschijn zou kunnen brengen, dat den toets eener wetenschappelijke kritiek zou kunnen doorstaan? Het ware gevaarlijk, de mogelijkheid hiervan bij voorbaat uit te sluiten. Met zekerheid kan echter wel worden gezegd, dat zij tot op dit oogenblik aan de historie der wiskunde nog niets heeft gegeven, dat bij de reconstructie van de wiskunde der Egyptenaren zou kunnen worden gebruikt.

E.J. DIJKSTERHUIS

Ignazio Guidi
31 Juli 1844-18 April 1935

Wanneer straks in de laatste week van September van dit jaar het XIXde internationale orientalistencongres (het XVIIIde werd, zooals men zich herinneren zal, in 1931 te Leiden gehouden) zal dagen, dan zal bij de bezoekers zeker de indruk verlevendigd worden van den ongemeenen bloei, waarin de Oostersche studiën zich thans in Italië, en met name in de hoofdstad, verheugen. Men kan nauwelijks één tak der wetenschappen van het Oosten noemen, die in dezen bloei niet deelt, maar men mag toch wel zeggen, dat het Arabisch en de Islaamwetenschap boven alle uit schitteren, en dat het tegenwoordige Italië in zijn arbeid op dit gebied door geen land ter wereld overtroffen, misschien zelfs niet geëvenaard wordt. De *Rivista degli Studi Orientali*, orgaan der *Scuola Orientale nella R. Università di Roma*, het op geheel eenige wijze al het politieke en cultureele gebeuren in de Mohammedaansche wereld van onzen tijd resumeerende maandschrift *Oriente Moderno* dat door het *Istituto per l'Oriente* uitgegeven wordt, de talrijke andere orienteerende publicaties van dit Instituut, de vele andere standaardwerken, waarmee de Italiaansche pers der laatste zeventig jaren onze Oostersche litteratuur verrijkt heeft, mogen zich laten zien naast het beste, dat door andere landen werd bijgedragen. Aan en rondom de universiteit van Rome werkt, vooral op het gebied van Arabië en den Islaam, eene gansche schare van begaafde mannen en vrouwen met evenveel ijver als scherpzinnigheid in alle richtingen voort.

Dit is niet altijd zoo geweest. In de eerste helft der negentiende eeuw, en nog wel iets later, scheen het orientalisme in Italië ingeslapen. Wel waren er enkelen,die zich met vrucht met een of

ander onderdeel der Arabische wetenschappen bezighielden - wij behoeven slechts den naam van Michele Amari in herinnering te brengen - en wel ontbrak het te Rome nooit aan geleerden uit het Oosten, vooral Maronieten, die door de Propaganda of andere godsdienstige instellingen naar de Eeuwige Stad getrokken, maar wier belangstelling zich gemeenlijk tot het kerkelijke terrein bepaalde, maar daarmee is dan ook alles gezegd. Van de vurige zucht naar kennis van het heden en verleden der Oostersche volken, die het tegenwoordige Italië bezielt, was destijds zelfs geen kiem te ontdekken.

De vijftigste verjaardag van het Koninkrijk Italië (1911), die tot de verschijning van velerlei gedenkschriften aanleiding gaf, deed bij de orientalisten van Rome het plan rijpen om een deel (het Vde) der bovengenoemde *Rivista* te wijden aan eene opsomming der orientalistische studiën, die van het jaar 1861 tot 1911 in Italië het licht gezien hadden. Verschillende omstandigheden vertraagden de uitwerking van dit plan, dat veler samenwerking eischte, zoodat de eene helft van dit deel in 1913, de tweede eerst in 1927 verscheen. Wie zich van den reusachtigen vooruitgang der Oostersche studiën in Italië overtuigen wil, kan in dit boekdeel vinden, wat hij noodig heeft, en na 1911 is het tempo dezer ontwikkeling nog aanzienlijk toegenomen.

Natuurlijk hebben verschillende oorzaken samengewerkt om deze heugelijke beweging der geesten tot stand te brengen. Terecht wordt in Deel V der *Rivista* op de gelukkige werking der éénwording van Italië en op de daarmee samenhangende toeneming der betrekkingen van Italië met verschillende Oostersche landen gewezen. Politieke eenheid en macht, nationalisme kunnen echter weliswaar vroeger niet bestaande mogelijkheden van cultuurontwikkeling scheppen, zij kunnen evenzeer, dit leert ons de ervaring van onzen tijd maar al te duidelijk, een begaafd volk in de ontwikkeling zijner beschaving belemmeren. Wat zij stellig niet kunnen, dat is eene phalanx van geleerden van den eersten rang het aanzijn schenken, van mannen en vrouwen, die hun leven met vreugde wijden aan de beoefening eener wetenschap. Daartoe zijn noodig menschen met bijzondere begaafdheid en bezield met eene geestdrift van internationaal karakter, al moge

dat algemeen-menschelijke enthousiasme nationale gevoelens geenszins uitsluiten.

Nu heb ik de tegenspraak van geen Italiaan en van geen orientalist buiten Italië te vreezen, wanneer ik het uitspreek, dat al die verdienstelijke geleerden op het gebied van het Arabisch en andere Semietische talen en den Islaam, op wier bezit Rome zich thans beroemen kan, direct of indirect geestelijke afstammelingen zijn van den man, wiens naam boven dit opstel staat en die ons onlangs op bijna eenennegentigjarigen leeftijd is ontvallen.

Guidi behoorde nog, zij het dan als jongere(!), tot die eerbiedwaardige generatie van orientalisten, die ons door hun voorbeeld geleerd hebben, dat men door volhardende studie in handschriften en boeken zeer ver kan doordringen in de kennis van het leven en de psyche der Oostersche volken. Noemen wij van hen slechts onze Dozy en De Goeje, in Engeland Wright, in Frankrijk menig leerling van De Sacy, en, *last not least*, den grooten Nöldeke. Zij hadden allen dezen negatieven trek met elkander gemeen, dat zij zonder ooit een Oostersch land betreden te hebben, onze kennis van vele Oostersche volken op onvergelijkelijke wijze hebben verrijkt. In onzen tijd wordt eene reis naar, en zoo mogelijk een eenigszins langdurig verblijf in het Oosten voor den orientalist als bijna onontbeerlijk beschouwd, en inderdaad moet erkend worden, dat zulke reizen, mits verstandig voorbereid, groot voordeel kunnen opleveren; er is ook een gevaar aan verbonden, daar lang niet ieder reizend orientalist een goed waarnemer is, terwijl zijne omgeving zoo licht geneigd is, hem gezag toe te kennen omdat hij ‘er geweest is’.

Guidi bevond zich te dezen aanzien op de grens. Op vijfentwintigjarigen leeftijd heeft hij eene korte reis gemaakt naar Malta, Egypte, Palestina, Damascus en Constantinopel, en op vierenzestigjarigen leeftijd heeft hij (1908-.09) aan de toen pas opgerichte universiteit van Caïro in het Arabisch over de geographie, de litteratuur en de oude geschiedenis van Arabië een reeks voordrachten gehouden, waarvan later ook een verkorte, keurige Fransche redactie in druk verschenen is. Ik geloof te mogen zeggen, dat al de tallooze studiën, die van Guidi's hand verschenen zijn, zonder deze beide reizen dezelfde gedaante zouden hebben verkregen, waarin zij zich thans vertoonen. Hij bleef, evenals zijn zooeven genoemde, enkele jaren oudere vak-

genooten en vrienden, zijn gansche leven in den besten zin des woords een kamergeleerde.

Toen de laatste dier voorgangers en vrienden van Guidi, Theodor Nöldeke (25 December 1930) overleden was, vond de bekende geleerde Giuseppe Gabrieli in de omstandigheid, dat Guidi als zevenentachtigjarige nu wel de oudste der beroemde Europeesche orientalisten was, aanleiding om hem als '*un grande orientalista vivente*' in een warm geschreven artikel in de *Nuova Antologia* (1 September 1931) te huldigen. Aan dit artikel dank ik de kennis van menige bijzonderheid uit Guidi's leven, en door schriftelijke mededeeling van menige andere heeft mijn vriend Prof. G. Lévi Della Vida te Rome, die gedurende dertien jaren den leerstoel van Guidi heeft ingenomen, mij aan zich verplicht.

Ignazio Guidi zag het levenslicht als een der vele kinderen van een hooggeplaatst ambtenaar (Intendant-Generaal der Finantiën) van den Kerkdijken Staat en genoot een zorgvuldige opvoeding onder leiding der Jezuieten. Zijn in hoofdzaak classieke opleiding vulde hij al dadelijk aan door ernstiger studie van het Grieksch dan destijds te Rome in zwang was. Zóó vertrouwd was hij met de classieke litteratuur, dat hem later, gedurende een vacature aan de universiteit van 1886 tot 1889, tusschen de perioden van Comparetti en Piccolomini, het onderwijs in dit vak werd opgedragen. Hij vervulde deze opdracht o.a. door het geven van een college over Aeschylus' Agamemnon, dat algemeen geprezen werd. Horatius en Catullus kende hij nagenoeg uit het hoofd. Reeds in zijn jongelingsjaren scheen hij de roeping te gevoelen om de leemte, die zijn vaderland ten aanzien der Oostersche studiën vertoonde, naar vermogen te helpen aanvullen. Hij verzuimde daarbij niet, van elke gelegenheid gebruik te maken, die het toenmalige Rome bood om van dragers van een of andere Oostersche traditie iets te leeren: zoo van den Oostenrijkschen Pater Zingerle, een middelmatig beoefenaar van het Syrisch, van den hem zeer bevrienden Maroniet Gabriel Cardahi en andere Maronietische geestelijken; maar critischen zin en algemeene belangstelling konden zulke twijfelachtige gidsen hem niet bijbrengen. Die schenen hem inderdaad aangeboren te zijn, want reeds van 1871 af heeft hij Arabische teksten en weldra ook critische studiën gepubliceerd, die zonder uitzondering blijk geven,

dat hij zich op grammatisch, historisch en litterarisch gebied de hoogste eischen stelde en daaraan wist te voldoen. Het duurde niet lang, of Guidi stond mede in de voorste rij der Arabisten van Europa, en spoedig vond hij gelegenheden om met al de hem eigen bescheidenheid te toonen, dat geene der Semietische talen en litteraturen hem vreemd was, en dat hij over de meeste met gezag mocht medespreken. Zelfs van de Assyriologie heeft hij, waar het pas gaf, nota genomen, maar van verdieping daarin hield hem, evenals al zijn hierboven genoemde tijdgenooten, een zekere angst voor de onbetrouwbaarheid der resultaten en voor de bokkesprongen van vele toenmalige beoefenaren dier ontcijferingswetenschap terug.

Het klinkt bijna ongeloofelijk, en toch is het volkomen waar: Guidi heeft zichzelf als autodidact, zij het dan met gretig gebruik van alle hulpmiddelen, die hij in zijn omgeving vond, weten te vormen tot een onberispelijk philoloog, tot een critisch linguist, tot een smaakvol litterator in de door hem beoefende Semietische en nog enkele andere Oostersche talen. Een voorbeeld moge een denkbeeld geven van de zwarigheden, die hij bij het bewandelen dier kronkelpaden vaak te overwinnen had.

De Oosterlingen, die hem behulpzaam waren in zijn streven om hun taal te leeren, hadden alle hun kennis opgedaan volgens de middeleeuwsche Arabisch-Mohammedaansche methode, die in haar vaderland eerst in onze dagen begint voor een meer rationeele paedagogiek plaats te maken. Die oude methode stelt aan het geheugen eischen, waaraan een modern gevormd brein niet meer in staat is te voldoen. De leerling begint de studie van ieder vak met het van buiten leeren van een gezaghebbenden tekst, die, hoewel soms vrij uitvoerig, toch in zulk een lapidaarstijl vervat is, dat de beginner er weinig of niets van begrijpt. Dikwijls trachtte men, aan dit bezwaar tegemoet te komen door den tekst in rijm- en maatvorm te gieten, waardoor wel het inprenten gemakkelijker werd, maar waarbij anderzijds de eischen der prosodie de gewrongenheid en onverstaanbaarheid der zinnen nog verhoogden. Wie den tekst van buiten kende, ging tot het onder leiding bestudeeren van een commentaar over; eerst daardoor werd hem de bedoeling van de gegeven regels of stellingen klaar, en, geraakt de student later eens in het onzekere omtrent

een deel van het geleerde, dan behoeft hij slechts de onuitwischbaar in zijn geheugen geprente, ter zake dienende stukken van zijn tekst te herhalen om zich allicht daarbij te herinneren, wat de commentaar hem geleerd heeft.

Zoo heeft men voor de beginners in de Arabische spraakkunst o.a. een berijmd leerboek in duizend verzen, de *Alfijjah* (duizendtal) van *Ibn Malik*, waarop tal van commentaren geschreven zijn. De Oosterling, die op deze wijze de Arabische spraakkunst geleerd heeft, trekt den neus op voor een Europeesch geleerde, die een Europeesch grammatisch handboek gebruikt en door lectuur van teksten getracht heeft aan te vullen, wat zulk een handboek niet geven kan. Guidi voegde zich naar de eischen zijner gidsen door niet alleen de *Alfijjah*, maar bovendien een groot aantal bewijsplaatsen, zoogenaamde 'getuigenissen' uit oude Arabische dichters van buiten te leeren, die de commentaren voor de juistheid der gestelde regels plegen aan te voeren. Die oude leermethode is natuurlijk zeer tijdroovend, en zij geeft niets van het onbevangen, dieper inzicht ih de taal, dat de moderne philoloog wil verkrijgen. Dit inzicht wist Guidi zichzelf te verschaffen, en het tijdverlies werd bij hem beperkt door zijn enorme geheugen.

Eigenlijke colleges in Oostersche philologie heeft hij slechts gedurende een verblijf van twee à drie maanden te Parijs gevolgd aan de *Ecole des Langues Orientales Vivantes*, toen hij drieëntwintig jaar oud was. Zijn algemeene philologische zin zocht en vond echter wel opbouwing door zijn verkeer in enkele buitenlandsche wetenschappelijke instituten te Rome, al waren deze aan andere dan Oostersche wetenschappen gewijd; vooral het Duitsche Archaeologische Instituut bekleedde daaronder een voorname plaats. Vergaderd werd onder de auspiciën van den Hertog Michelangelo Caetani de Sermoneta, grootvader van den welbekenden Leone Caetani, Principe de Teano, die later als Maecenas en zelfstandig beoefenaar der wetenschap tal van reuzenwerken (de *Annali del Islam*, de *Chronographia Islamica* enz.) voorbereidde en begon, waarvan zich vooruit liet berekenen, dat vele generaties noodig zouden zijn om ze te voltooien; die eindelijk naar overzeesche landen verhuisde, na al zijn wetenschappelijke bouwstoffen als 'Stichting Caetani' aan de Accademia dei Lincei toevertrouwd te hebben. De daarstraks genoemde groot-

vader Michelangelo had een geleerde dochter, de Gravin Ersilia Caetani Lovatelli, die ik in 1910 als lid der Accademia (een onderscheiding, die haar neef Leone nog niet deelachtig was geworden) te Rome aantrof. Zij was bekend om haar actieve belangstelling in de archaeologie en om haar keurigen Latijnschen stijl. Aan Guidi dankte zij haar kennis van.... het Sanskrit!

De veelvuldige aanrakingen van Guidi met de internationale wetenschappelijke kringen, die Rome herbergde, dienden niet slechts tot scherping van den critischen zin, waarmee hij dan zijn Oostersch materiaal verwerkte, zij schonken hem tevens de gretig door hem gebruikte gelegenheid tot grondige beoefening van vele talen: hij sprak en schreef correct de door ons zoogenoemde ‘drie moderne talen’, het Russisch, en bovendien het Arabisch, het Amharisch (modern-Abessinisch), en gedurende zeker tijdperk ook het Turksch en Perzisch, en hij las zonder moeite verscheidene andere Europeesche talen, waaronder het Nederlandsch.

Hoeveel tijd en talent Guidi nu ook aan nagenoeg al de andere Semietische talen heeft besteed, het Arabisch heeft toch ook bij hem wel steeds de centrale plaats bekleed. Destemeer kan het verwonderen, dat hij nooit aan de universiteit van Rome een leeropdracht in het Arabisch heeft vervuld. Dit kwam zóó. Kort na den val van de wereldlijke macht des Pausen werd de leerstoel in het Arabisch vacant. De toenmalige Minister van Onderwijs, Amari, aarzelde geen oogenblik, dit professoraat aan Guidi aan te bieden, maar zijn vader stond nog te vreemd tegenover het nieuwe régime om de aanvaarding van dit ambt goed te keuren, en misschien had Ignazio ook zelf zijn gemoedsbezwaren daartegen; nu werd Schiaparelli benoemd, en deze heeft die functie meer dan veertig jaren bekleed, om in 1922 opgevolgd te worden door Michelangelo Guidi, den zoon van Ignazio, wiens wetenschappelijke verdiensten den naam zijns vader tot eere strekken. Ignazio was toen reeds driejaren emeritus, daar hij in 1919 den 75-jarigen leeftijd, destijds te Rome den fatalen termijn, bereikt had.

Ignazio bekleedde dan van 1873 tot 1896 het ambt van conservator van het numismatisch kabinet der Vaticaansche bibliotheek, en maakte zich verdienstelijk door nauwkeurige catalogiseering

van oud-Romeinsche munten, natuurlijk zonder de voortzetting zijner zoo schitterend begonnen Oostersche studiën daarbij in het gedrang te laten komen. In 1876 liet hij zijn bezwaren tegen de politieke omwenteling in zijn vaderland varen, en volgde zijn benoeming' eerst tot lector, daarna (1878) tot buitengewoon hoogleeraar in het 'Hebreeuwsch en de vergelijkende Semietische taalstudie' aan de Koninklijke Universiteit; in 1885 werd dit professoraat in een gewoon omgezet, en kreeg Guidi bovendien een leeropdracht in de talen en de geschiedenis van Abessinië.

Men denke allerminst, dat Guidi's hartelijke aansluiting bij het nieuwe vaderland de beteekenis had van een breuk met zijn oude herinneringen. Hij is zijn leven lang vroom Katholiek gebleven, zij het zonder een zweem van onverdraagzaamheid en zonder politieken bijsmaak; de bijzondere zegen, dien de Heilige Vader hem vóór zijn sterven deed toekomen, zegt in dit opzicht genoeg. Hij bleef steeds op den meest vriendschappelijken voet met de mannen van het Vaticaan verkeeren, en de privilegiën, die hij aan de Vaticaansche bibliotheek genoot, hebben hem heel wat arbeid gekost. Vele orientalisten van Europa hadden voor hun studiën behoefte aan de raadpleging van Vaticaansche handschriften, en niet zelden ging hun verlangen uit naar het bezit van afschriften van daar bewaarde codices of gedeelten ervan. In de beste jaren van Guidi's leven had men het in het gebruik van de photografie voor de reproductie van teksten nog lang niet zoover gebracht als nu, en algemeen bekend was Guidi's nimmer falende bereidwilligheid om vakgenoten bij hunne nasporingen behulpzaam te zijn. Het zeldzaam groote aantal der door Guidi beheerschte Oostersche talen had een bedenkelijken invloed op het door de aanvragen om inlichting bestreken gebied, en Guidi hield er niet van, afwijzend te beschikken. Men kreeg vaak den indruk, dat deze man de gave bezat om zijn voor arbeid beschikbaren tijd te verdubbelen.

De staatkundige arena telde Guidi slechts onder hare belangstellende toeschouwers; hij zou zich niet hebben laten bewegen, zich daarin te begeven, en in zijn hart kan hij moeilijk iets anders dan pacifistische neigingen gekoesterd hebben. Meer dan eens schreef hij mij gedurende den wereldoorlog over het groote leed, dat de onmogelijkheid van gedachtenwisseling met zoovele be-

vriende vakgenooten hem berokkende, en verzocht hij mij, vooral zijn hartelijke groeten aan Nöldeke over te brengen. Toch was hij, hoewel iedere soort van felheid hem vreemd bleef, een goed vaderlander, en zijn ongemeen breede opvatting der hem in 1885 betreffende de geschiedenis en de talen van Abessinië opgedragen taak was van evenveel belang voor den toenemenden invloed van Italië in Afrika als voor de algemeene wetenschap van het Oosten. Aan zijn onvermoeiden arbeid op dit gebied danken wij een lange reeks van uitnemende tekstuitgaven met vertaling, van speciale studiën en handboeken, die de geheele staats- en kerkgeschiedenis en de litteratuur van het oude en van het nieuwe Abessinië omvatten; zijn spraakkunst van het Amharisch (nieuw-Abessinisch) verscheen in tal van uitgaven, zijn Amharisch-Italiaansch woordenboek draagt het jaartal 1901, en nu, na zijn dood, staat ons daarvan nog een zeer vermeerderde uitgaaf te wachten.

Voor de geschiedenis der Oostersche Christelijke kerken en haar litteraturen toonde hij van ouds een levendige belangstelling. Met de kerkvaders der verschillende Syrische sekten was hij geheel vertrouwd, maar, waar dit noodig scheen, zag hij ook tegen de studie van een niet-Semietische letterkunde, zooals de Armenische, niet op. Waar nu de Abessinische (monophysietische) kerk de dochter is van de Koptische, sprak het van zelf, dat hij ook de Koptische taal en letterkunde ging beoefenen. En Guidi deed niets ten halve: deze studie gaf hem niet alleen aanleiding tot het schrijven van een aantal geschriften op Koptischkerkhistorisch gebied, maar ook tot het samenstellen van een zeer geprezen Koptische spraakkunst.

Deze geestelijke verovering van geheel Abessinië door éénen man brengt ons de vreeselijke nederlaag in herinnering, die het Abessinische leger in 1896 bij Adua den Italiaanschen troepen toebracht, een vernedering, welker naweeën zich wellicht in het huidige Italiaansch-Abessinische conflict nog doen gevoelen. Het tractaat van Uccialli van 1889, dat de betrekkingen tusschen beide staten zou regelen, gaf door een niet onbelangrijk verschil tusschen den Italiaanschen en den Abessinischen tekst de hoofdaanleiding tot het verlies van zoovele Italiaansche menschenlevens: in het Italiaansch stond er, dat Abessinië voor de regeling

zijner betrekkingen met andere staten *moest*, in het Amharisch, dat het *kon* gebruik maken van de tusschenkomst van Italië. Men had aan Buitenlandsche Zaken verzuimd, de vertaling van den Italiaanschen tekst door een competent philoloog te laten onderzoeken, en men ging hiertoe eerst over, toen het geschil reeds een hoogte had bereikt, die een vreedzame oplossing uitsloot, ofschoon Guidi, sedert eenige jaren officieel belast met de studie der talen en der geschiedenis van Abessinië, in de onmiddellijke nabijheid van het Departement woonde! Wanneer men dus aan onze regeering wel eens verwijt, dat zij nu en dan - in het verleden natuurlijk - door het niet-inwinnen of het in den wind slaan van deskundig advies de tijdige oplossing van moeilijkheden gemist heeft, dan kan zij eenigen, zij het zwakken troost ontleenen aan de geschiedenis van het tractaat van Uccialli en den veldslag van Adua: wij zijn de eenigen niet!

Men denke nu vooral niet, dat die betreurenswaardige nalatigheid uit iets anders dan ambtelijke onbenulligheid voortsproot, dat zij bijv. iets te maken had met gebrek aan waardeering van Guidi als geleerde in zijn vaderland. Zoowel in Italië als in de geleerde wereld daarbuiten heeft Guidi zijn gansche leven lang nooit iets anders dan warme bewondering ondervonden. Zijn zeldzame bescheidenheid en zijn beminnelijke aard sloten het ontstaan van onvriendelijke verhoudingen om zoo te zeggen uit. Van staatkundigen en godsdienstigen strijd hield hij zich verre, en zijn wetenschappelijke studiën gaven nooit aanleiding tot polemiek. Rustig en onvermoeid werkte hij voort, zoolang het dag was, nooit geprikkeld door eenigen vorm van eerzucht. Zijn veelzijdige talenten brachten hem echter van zelf op hooge plaatsen. De meeste Italiaansche en buitenlandsche akademiën en Oostersche genootschappen waren begeerig naar de onderscheiding, hem onder haar leden te mogen tellen, tientallen jaren was hij secretaris van de Accademia dei Lincei en vertegenwoordigde hij deze en zijn vaderland bij internationale samenkomsten; in 1914 werd hij tot Senator van het Koninkrijk Italië benoemd.

Guidi was met lijf en ziel Romein. De bibliographie zijner geschriften op Semietisch gebied tot 1911 (in het hierboven aangehaalde Vde deel der *Rivista*) bevat een paar honderd nummers met nog een tiental, die zich op het gebied der Koptische taal

en letterkunde bewegen; zij zou nog met minstens een twintigtal sindsdien verschenen studiën aan te vullen zijn. De archaeologie van zijn vaderland, en inzonderheid van Rome had echter ook steeds zijn volle aandacht. Hij verkeerde zeer intiem met den beroemden archeoloog G.B. de Rossi, en hij liet zich geen resultaat der door dezen en anderen geleide opgravingen ontgaan. Reeds in 1885 maakte hij zich als beoefenaar der geschiedenis van de Eeuwige Stad bekend door een mededeeling in het Duitsche Archaeologische Instituut, waarin hij den oorsprong van den naam Rome op ingenieuze wijze behandelde. In 1878 en 1884 vertaalde hij de beschrijvingen van Rome, zooals die gegeven zijn eensdeels in den Syrischen tekst eener aan Zacharias Rhetor toegeschreven Kerkgeschiedenis, anderdeels in de werken van eenige beroemde Arabische geographen.

Van de in de Christelijke en Mohammedaansche wereld wijd verbreide legende der ‘Zeven Slapers (van Efesus)’ verzamelde hij een aantal tot dusver niet bekende Oostersche (Koptische Syrische, Ethiopische, Armenische) redacties, die hij critisch uitgaf en vertaalde, en 15 jaren later behandelde hij de geheele geschiedenis van dit verhaal synthetisch in de bekende ‘*Encyclopedia of religion and ethics*’ van Hastings. Ook andere wetenschappelijke encyclopedieën bevatten, altijd even voortreffelijke, bijdragen van Guidi's hand.

In weerwil van deze schier duizelingwekkende veelzijdigheid, waarbij ik nog verzuimd heb van Guidi's zeer ernstige beoefening van het Hebreeuwsch gewag te maken, heeft men in hem van het begin van zijn optreden af bovenal den grootsten Arabist van Italië, een van de grootsten der wereld en den vader der met steeds grooter glans omgeven Arabistenschool van Rome gezien. Geen wonder, dat De Goeje, toen hij het groote werk der uitgave van Tabari's Annalen ondernam, beslag legde op de hulp van een zoo vaardig medewerker: 760 gedrukte bladzijden druk van dit classieke historiewerk zijn aan de critische bewerking van Guidi te danken. Alles bijeen genomen, behoeft men het misschien niet eens te betreuren, dat de leerstoel in het Arabisch, toen die hem aangeboden werd, om persoonlijke redenen niet door hem is aanvaard. Achteraf is althans gebleken, dat hij die aanvaarding niet noodig had om in de studie der Arabische taal

en letterkunde en in de geschiedenis der Mohammedaansche volken het hoogste te bereiken, dat in een menschenleeftijd te bereiken is. Al de andere bovengenoemde onderwerpen zouden op Guidi als professor in het Arabisch dezelfde aantrekkingskracht uitgeoefend hebben, die hem als professor in het Hebreeuwsch en de vergelijkende Semietische taalkunde bewoog tot het geven van het vele en kostbare, dat hij gaf en waarvan wij niets zouden willen missen.

De studiën van Guidi vertoonden alle, zoowel door de keuze der onderwerpen als door de wijze van behandeling, het stempel zijner persoonlijkheid. Hij was vervuld van afkeer, van angst zou men bijna kunnen zeggen, van al wat zweemde naar hypothetische, subjectieve pogingen tot oplossing van problemen. Men heeft wel eens gezegd, dat deze op religieus gebied zoo onverdeeld geloovige man positivistisch, ja bijna sceptisch ingesteld was ten opzichte van alle vraagstukken, die zich op het wijde gebied van het wetenschappelijk onderzoek voordoen. Hier hield hij zich angstvallig aan de nasporing van zooveel mogelijk feiten en van hun onderling, voorzichtig waargenomen verband, en bleef verre van alle onderstellingen en constructies, die meer fantastisch aangelegde vakgenooten dikwijls met talent, door combinatie van mogelijkheden wisten op te bouwen. Deze karaktertrek van Guidi was ook stellig de voornaamste oorzaak van zijn spoedige afscheid, na korte beoefening, van de Assyriologie. Nöldeke placht te zeggen, als om zijn eigene eveneens afzijdige houding in deze te verontschuldigen: ‘ik ben nu eenmaal geen ontcijferaar’. Noch voor hem, noch voor Guidi was hiermee de werkelijke reden der onthouding zuiver aangeduid. Beiden hebben zich, waar het Punische, Nabateesche, oud-Arabische inscripties gold, als ontcijferaars van den eersten rang doen kennen; Guidi heeft zelfs in 1928 nog een grammatische handleiding voor de alleen epigraphisch bekende oude taal van Zuid-Arabië geschreven, waarvan te Caïro een Arabische bewerking werd gedrukt.. Het was het sterk hypothetisch karakter der methode van de oudere Assyriologen, dat beide beroemde orientalisten van deelneming aan hunnen arbeid afschrikte. Hadden zij hoop gehad, dat methodisch werken hier binnen afzienbaren tijd resultaten zou leveren, die philologisch aan de door hen gestelde eischen voldeden, dan zouden de aan het aanleeren van het spijkerschrift

verbonden bezwaren noch Guidi, noch Nöldeke van medewerking aan het ‘ontcijferen’ hebben afgehouden.

Nöldeke was evenmin als zijn vriend Guidi een liefhebber van hypothesen; toch geloof ik, dat Guidi's angst om den vasten bodem der feiten te verlaten en om daarbovenuit in het luchtruim te gaan zweven de sterkste was. Deze negatieve eigenschap verzekert aan de meeste zijner wetenschappelijke werken een blijvende waarde. De lezer bevindt zich altijd midden in de werkelijkheid der feiten op taal-, letter- en geschiedkundig gebied. Hij gevoelt bij elken stap, dat zijn gids zich ertoe bepaalt, het werkelijk bestaande voor hem te onthullen, en het aan hemzelf overlaat, desverlangd zijn voorstelling door reflectie aan te vullen.

Eén bijna beroemd geworden verhandeling van Guidi, niet groot van omvang maar rijk van inhoud, maakt op den daareven gestelden regel in zekeren zin een uitzondering; in zekeren zin, want waar zij de anders door hem zoo streng inachtgenomen grenzen even overschrijdt, is de auteur er dadelijk bij om den lezer als het ware tegen een gevaar te waarschuwen. Zij draagt den titel: ‘*Della sede primitiva dei populi Semitici*’ en werd in de verhandelingen van Maart 1879 der *Reale Accademia dei Lincei* uitgegeven. De auteur had toen den 35-jarigen leeftijd bijna bereikt, en men kon van hem getuigen, dat de Semietische taalwetenschap voor hem geen geheimen meer had.

Zooals men weet, pleegt men sinds het einde der 18de eeuw onder den naam Semieten een groep volken samen te vatten, die in taal, zeden en traditie zooveel met elkaar en in onderscheiding van andere volken gemeen hebben, dat men niet twijfelen kan of eenmaal, in een voor ons historisch niet meer bereikbare oudheid, moeten zij een éénheid hebben gevormd. Het zijn de Assyriërs en Babyloniërs, de Oost- en West-Arameërs, de Kanaänieten (Hebreeën en Pheniciërs), de Noord- en Zuid-Arabieren en de Abessiniërs. Mogen zij vroeger tot een nog grootere volkengroep behoord hebben, er moet dan een tijd gekomen zijn waarin omstandigheden hen noopten, zich als Semieten van de overigen af te scheiden en zich een land tot woonplaats te kiezen waar zij samenbleven totdat de nieuwe verdeeling inzette, die allengs het aanzijn gaf aan de zooeven opgesomde, ons uit de geschiedenis bekende volken. Welk land is dat geweest? De ant-

woorden der geleerden op deze vraag liepen nog al sterk uiteen.

Zooveel staat vast, dat men zonder hypothese dit probleem niet vermag op te lossen; het zoeken naar vaststaande feiten laat hier in den steek. Geografische, klimatologische, ethnographische en linguistische argumenten deden dan ook mannen van erkende bevoegdheid besluiten, den een, dat de oorspronkelijke gemeenschappelijke woonplaats der Semietische volken gezocht moest worden in Afrika, den ander met even groote stelligheid zijn stem uitbrengen voor Arabië, derden partij kiezen voor Babylonië. De geheele geschiedenis dezer zoo belangrijke menschengroep zou ongetwijfeld zeer veel duidelijker worden, indien het gelukte, die '*sede primitiva*' met zekerheid te bepalen. Guidi meende, dat men op dit punt tot een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kon geraken door, zonder de geographische en ethnographische gegevens in het minst te verwaarloozen en steeds lettend op hetgeen de oudste oorkonden der menschelijke geschiedenis ons leeren, aan de vergelijking der talen de hoofdrol bij het onderzoek toe te kennen. Met zijn alomvattende kennis der Semietische talen stelde hij nu vast, welke woorden alle Semieten gemeen hadden ter aanduiding van geographische en klimatologische begrippen, welke dieren, planten en mineralen bij hen dezelfde namen droegen, welke woorden ter aanduiding van spijzen en dranken, wapens en gebouwen, welke werkwoorden, die de belangrijkste verrichtingen en functies der menschen beteekenen, gemeen-Semietisch waren. Ook allerlei woorden, die betrekkingen tusschen de menschen onderling of tusschen menschen en goden te kennen geven, werden vergeleken, en Guidi kwam voor zich tot de stellige overtuiging, dat de Semieten, alvorens zich in de ons bekende volkseenheden te splitsen, gezamenlijk in Babylonië moesten hebben gewoond.

Toch wijst hij, alvorens zijn uiteenzetting te beginnen op de bijzondere moeilijkheid en onzekerheid van dit onderwerp in verband met het ontbreken van elke soort van monument, van ieder direct gegeven, en stelt hij voorop, dat men bij de behandeling van dergelijke quaesties zich nooit moet voorstellen verder te komen dan tot een kleineren of grooteren graad van waarschijnlijkheid. Te zijner verontschuldiging citeert hij de spreuk van Baco: '*citius emergit veritas ex errore quam ex confusione*'. En aan het eind van zijn onderzoek gekomen zegt hij nogmaals: 'De

in de voorafgaande hoofdstukken neergelegde beschouwingen brengen mij tot de overtuiging, ik zeg niet met zekerheid, die in zulke quaesties onbereikbaar is, maar met groote waarschijnlijkheid, dat Noord- en Zuid-Arabieren, Hebreeën en Arameeërs eenmaal vereenigd het beneden-stroomgebied van de Eufraat en de Tigris bewoond hebben'.

Adhuc sub judice lis est. De bekende biograaf van Mohammed en geograaf van Arabië Sprenger achtte het denkbeeld der emigratie van een menschengroep uit een min of meer gecultiveerd land naar het steriele Arabische schiereiland, dat nooit genoeg voedsel voor zijn bevolking gehad heeft, te ongerijmd om er een oogenblik bij stil te staan. Hij vergeleek Arabië bij een steeds met kokend vocht gevulden ketel, die nu en dan, vooral wanneer de Noordelijke buren het deksel niet wisten vast te houden, overkookte en een deel zijner bevolking naar meer door de natuur gezegende streken uitdreef. Hij voegde daarbij het vaak verdedigde, maar even vaak betwiste argument van de oorspronkelijkheid der Arabische taal en zeden, vergeleken met die van alle andere Semietische volken, en kwam zoo tot de conclusie, dat alle Semieten oorspronkelijk Arabieren waren geweest. Onze De Goeje sloot zich in zijn dies-rede zonder nadere argumenten bij het betoog van Sprenger aan. De groote historicus van den Islaam, Guidi's jongere landgenoot Leone Caetani ontwikkelde een zeer hypothetische historische en praehistorische geographie van het Arabische schiereiland en kwam langs andere wegen dan Sprenger tot dezelfde conclusie. Ook de voor Afrika opteerenden hebben hun stelling nog niet opgegeven. Fouten of ongerijmdheden heeft men echter in Guidi's betoog niet kunnen aanwijzen, en, hoe men ook over den sprong van de feiten naar de hypothese moge denken, nog steeds blijft deze classieke verhandeling de moeite der bestudeering waard. Zij vormt allerminst een jeugdige onbezonnenheid, over welke Guidi zich op lateren leeftijd zou hebben moeten schamen.

Intusschen moet dit vraagstuk in Guidi's geest wel een geheel bijzondere plaats hebben ingenomen om hem tot dezen, voor hem zoo ongewonen sprong te bewegen. Noch vóór noch na dien tijd heeft hij zijn lezers ook maar een oogenblik gebracht buiten het gebied dier steeds door hem nagestreefde '*certezza*', op welker

ontbreken in dit geval hij in zijn verhandeling telkens weer den nadruk legt.

Van polemiek was Guidi minstens even afkeerig als van hypothesen. Naast die ééne hypothetische verhandeling zou ik niet in staat zijn, ook maar één strijdschrift te plaatsen, dat uit zijn pen gevloeid is. Vele bijzonderheden uit zijn private leven zijn mij niet bekend, maar al hetgeen men daarvan uit de verte vernam, gaf den indruk, dat het rustig en gelukkig verliep. Hij zag zich als grijsaard omringd door een betrekkelijk groot aantal voortreffelijke mannen en vrouwen, waaronder een eigen zoon, die bezig waren, zijn werk in verschillende richting op bewonderenswaardige wijze voort te zetten. Wij sluiten ons van ganscher harte aan bij hun eerbiedigen afscheidsgroet aan den laatsten vertegenwoordiger eener generatie van uitnemende orientalisten!

C. SNOUCK HURGRONJE

Devaluatie

> Inzonderheid op het gebied van het Muntwezen is de mensch van nature geneigd tot alle kwaad.
> N.G. PIERSON in 1887

In den jaargang 1881 van dit tijdschrift komt een artikel getiteld De Muntkwestie van Prof. Mr. N.G. Pierson voor, dat de belangstelling van lezers van dezen tijd verdient. Het is leerzaam, want het spreekt over moeilijkheden in het geldverkeer, die doen denken aan de bezwaren, die we in deze crisis-jaren ondervinden. De tijden waren toen ook niet gemakkelijk. Men worstelde tegen een opkomende crisis op landbouwgebied, die, zooals we thans weten, lang zou duren; men streed tegelijkertijd over de basis, waarop het geldwezen, dat gedesorganiseerd was, gefundeerd behoorde te worden. Men had aanhangers van den zuiveren gouden, van den zilveren en van den dubbelen standaard. Men miste, als we bij het heden mogen vergelijken, de voorstanders van het geld zonder metalen fundament en men had het ruilverkeer gebaseerd op grondstoffen-paketten nog niet uitgevonden. Er waren wel landen, die niet bij machte waren een duur metaal als basis voor hun munt in gepantserde kluizen op te slaan, en die dus met ongedekt papiergeld werkten (Oostenrijk, Rusland); deze streefden echter naar verbetering. Er waren zilver- en goudlanden, men kende in Amerika de partij der inflationisten en evenals thans heerschte in het internationaal geldverkeer een ware chaos.

Groot was de vreugde van Pierson over het samenroepen, op verlangen van Amerika, van de Parijsche Muntconferentie in 1878. Wel bleef Duitschland weg, maar alle andere Staten van eenige beteekenis waren aanwezig. Het resultaat van de vergaderingen was echter bedroevend. Grooter gemeenplaatsen, dan

de besluiten behelzen, zegt Pierson, zijn op het gebied van het Muntwezen nooit verkondigd.

Toch achtte de optimistische schrijver de samenkomst van groote beteekenis, omdat ze de muntkwestie verhief tot een vraagstuk van internationaal belang, welks oplossing door samenwerking van alle beschaafde landen moest worden beproefd. Ze toonde aan welk een band van solidariteit door de verbetering der vervoermiddelen en de daaruit geboren uitbreiding van het handelsverkeer tusschen de beschaafde naties van deze aarde werd gelegd. Officieel werd uitgesproken, door een publieke daad werd bevestigd, dat een groot volk zijn muntwezen niet eigendunkelijk kan regelen, zonder gevolgen te veroorzaken, die voor de anderen schadelijk kunnen zijn.

Met dat groote volk doelde Pierson op Duitschland, dat in 1873 zonder overleg met andere landen te plegen, was overgegaan tot den gouden standaard. De vrije aanmunting van zilver werd verboden, zilver werd in groote hoeveelheden ontmunt en het metaal op de markt gegooid, waardoor een prijsdaling, die door andere oorzaken dreigde, werd verscherpt. Landen, die nog vrije aanmunting van goud en zilver toelieten, werden met het goedkoope zilver overstroomd; het goud werd uitgedreven, waardoor ze gedwongen werden hun muntwezen te herzien, wat hierop neerkwam, dat ook zij nog alleen aanmunting van goud toelieten.

Een snelle, lang aanhoudende daling van den zilverprijs zette in, die moeilijkheden veroorzaakte in de zilverlanden.

De zelfstandige daad van Duitschland gaf aanleiding tot een waren chaos op het gebied van het Muntwezen, en de geschiedenis leverde hier het bewijs, dat het in het algemeen belang noodig is, dat de leidende landen op het gebied van den wereldhandel overleg plegen omtrent vraagstukken het geldwezen betreffende, daar ze anders gevaar loopen een algemeene desorganisatie van het ruilverkeer te veroorzaken.

Ruim vijftig jaren zijn verloopen sinds de conferentie in Parijs; de wereld is de lessen der geschiedenis vergeten en ze toont zich niets wijzer dan weleer. Thans wordt door bijna alle landen met hun valuta geknoeid met de bedoeling daardoor zekere voordeden te bedingen, die door anderen worden betaald; men leeft in den waan, dat het mogelijk is door op onverhoedsche manier mede-aardbewoners te benadeelen welvarender te worden

en men schuwt overleg, omdat het resultaat van elk gezond onderhandelen een offer eischt van alle partijen tot voordeel van iedereen. Intusschen keert de oude welvaart niet terug. Op den bodem der ellende strijden alle beschaafde landen een meedogenloozen vernietigings-oorlog; wanhoopsmaatregelen volgen elkaar op, men mist den tijd om een oogenblik adem te scheppen, om na te gaan, wat gebeuren moet om uit de voortdurende misère te komen. Dwaze denkbeelden overheerschen en komen tot uiting bij besprekingen, die zoo nu en dan tusschen partijen worden gevoerd. Pierson klaagde over gemeenplaatsen; wat zouden wij gelukkig zijn als die alleen de notulen van internationale conferenties vulden.

Toch schept de wanhoop langzamerhand eenige bezinning. Men is het nog over geen enkel onderwerp eens, niet over de oorzaken van de crisis, niet over het terrein, waarop ze eigenlijk woedt, niet over de middelen waarmede men haar bestrijden moet, maar over één punt begint eenstemmigheid te heerschen. Het wordt weifelend erkend, dat geen herstel mogelijk is, als de onoverkomelijke hindernissen aan het ruilverkeer in den weg gelegd niet worden opgeruimd. Men heeft langen tijd in de praktijk van de handelspolitiek de stelling zien verdedigen, dat welvaart alleen mogelijk is bij grooten uitvoer. Men streefde vooral naar actieve handelsbalansen, bevorderde den uitvoer, belemmerde den invoer; geleidelijk echter dringt het nu door dat uitvoer niet alleen-zaligmakend is, dat er verband bestaat tusschen in- en uitvoer, zoodat men niet export kan bevorderen zonder op den duur grooteren import uit te lokken. Deze verheldering der geesten is een overwinning door den nood der tijden bevochten, doch ze geeft nog geen aanleiding tot een politiek, die met de wetenschap in overeenstemming is. Nog gaat men overal voort den uitvoer te stimuleeren, den invoer te bemoeilijken. Men spant nog steeds alle krachten in om den invoer zoo duur, den uitvoer zoo goedkoop mogelijk te maken; zoo noodig geschiedt dit door invoerrechten en uitvoerpremies.

Het moet een ieder, die over het probleem doordenkt, duidelijk worden, dat een land dat tracht steeds duur te koopen en goedkoop te verkoopen, verarmt, en dat de beschaafde wereld, die nu al vele jaren dit systeem ijverig toepast haar welvaart moet zien verminderen. Deze theorie is haast tè eenvoudig om indruk

te maken, ze heeft echter op vele in gewikkelde theorieën vóór, dat ze door de praktijk bevestigd wordt.

We mogen als axioma's, waarop we onze volgende beschouwingen willen bouwen, aannemen:

1. dat de wereld tot herstel uit den heerschenden nood behoefte heeft aan een ruimer ruilverkeer;
2. dat het zinloos is voort te gaan met verlies-latende uitvoeren en het opdrijven van de prijzen der goederen, die men wil koopen;
3. dat er verband is tusschen den in- en uitvoer van een land, zoodat men onmogelijk den import steeds kan verminderen zonder den export te benadeelen;
4. dat de invoer voor elk land belangrijker is dan de uitvoer, daar de eerste ons de goederen brengt, waaraan we behoefte hebben, de laatste slechts dient tot betaling.

Verschillende redenen hebben er de landen toe gebracht jarenlang in strijd met bovenstaande axioma's te handelen. Het zou onbillijk zijn te ontkennen, dat er argumenten voor de averechtsche politiek werden aangevoerd, die haar eenigszins begrijpelijk maakten; deze waren echter steeds gericht op de onmiddellijke bestrijding van bestaande ongewenschte toestanden en daardoor kortzichtig. Ze wijdden b.v. alleen aandacht aan werkloosheid in een bepaalde branche, trachtten die te bestrijden en verloren de verder-reikende gevolgen uit het oog. Het spreekt vanzelf dat zeer vaak de getroffen maatregelen benadeeling voor andere landen beteekenden, waardoor ze veelal repressailles uitlokten. Zoo ontbrandde langzamerhand de funeste strijd van allen tegen allen, waarin alle redelijkheid uit het oog werd verloren. Men zocht naar steeds geraffineerdere middelen om te doen, wat men wist dat verkeerd was, n.l. de belemmering van het onderling verkeer. Aanvankelijk waren de wapenen: invoerrechten en uitvoerpremies, weldra volgden contingenteeringen, tenslotte trachtte men door valuta-manipulaties te bereiken, wat andere methoden niet tot stand brengen konden.

De verlaging van de waarde van de munt werkt invoer-belemmerend en uitvoer-bevorderend, ze is als het ware tegelijk invoerrecht en uitvoerpremie. Dat is voor velen de groote aantrekkelijkheid en wonder boven wonder zelfs voor theoretici, die steeds in woord en geschrift den klassieken vrijhandel hebben verdedigd.

Er wordt hier natuurlijk niet gesproken van de landen, die na den oorlog bankroet zijn gegaan en die door de intense verarming niet in staat waren hun verplichtingen na te komen. Voor hen was de devaluatie een accoord na het failissement, waartegen men alleen het bezwaar in brengen kan dat er geen curator was, die voor de eerlijke afwikkeling der zaken waakte en dat de crediteuren geen woord meespreken konden in de regeling, die het faillissement beëindigde.

Hier wordt alleen gedacht aan de landen, die hun munt devalueerden als handelspolitieke maatregel, geheel vrijwillig of zoogenaamd gedwongen door de omstandigheden. Dit 'zoogenaamd' doelt op het feit, dat het niet voldoende is te wijzen op sterke goudonttrekkingen, om daarmede aan te toonen, dat de macht tot handhaving van de munt wordt ondermijnd, maar dat een land tevens moet bewijzen alle maatregelen te hebben genomen om dien uitwaartschen goudstroom te stoppen.

De devaluaties, die in de laatste jaren tot zulke hevige beroeringen aanleiding hebben gegeven, die van Engeland, Amerika en België, waren vrijwillig; door geen dezer landen werden de noodige maatregelen genomen om meester van den toestand te blijven. Men meende in die landen door devaluatie voordeden te kunnen behalen op de andere landen, die trouw bleven aan het goud. Hoe zou Pierson oordeelen over deze landen, die door eigendunkelijk optreden den chaotischen toestand schiepen en verergerden, waarin we thans leven? Wat zou hij zeggen over de beschaving van de landen, die ruim 50 jaren geleden de muntkwestie tot een vraagstuk verhieven, dat door internationale samenwerking moet worden opgelost?

Pierson heet verouderd, en is helaas door vele economen vergeten. Dit is geen reden om niet nadrukkelijk vast te stellen, dat hij gelijk had en dat we dit in de huidige periode van ernstige onrust moeten bedenken. Het is de plicht van de regeeringen van alle landen, die betrokken zijn bij den wereldhandel, ertoe mede te werken dat zoo spoedig mogelijk aangestuurd wordt op een oplossing van het probleem, dat het herstel van de welvaart belemmert. Men moet tot elken prijs terug uit de heidensche verwarring tot een gezond geldverkeer.

Is het daarvoor noodig dat Nederland de goudwaarde van zijn

munt wijzigt? Thans kan de vraag, die de gemoederen in ons land verontrust, zóó gesteld worden; eenigen tijd geleden had ze anders moeten luiden. Toen toch vond de meening, dat het goud als standaard geheel vervallen moest ernstigen aanhang en werd door aanhangers van deze leer gewezen op de paradox, 'dat een geldeenheid stabiel wordt genoemd, die in voortdurend wisselende waardeverhouding staat tot alle goederen en diensten in het economisch verkeer en slechts waardevast is ten opzichte van een goed, dat vrijwel niet in den handel is, dat men als men het koopen kan niet verlangt en als men het verlangt niet kan koopen.' Zij, die deze opvatting verkondigden, wenschten een 'managed currency', die een basis zou vinden in een goederenindexcijfer. Het is echter gebleken, dat geen land op den duur een geldeenheid aandurft, die niet op één of ander goed is gefundeerd. Landen, die devalueerden, keerden voor een deel onmiddellijk of na eenigen tijd naar het goud terug, alleen de sterling-groep en Japan hebben dezen stap nog niet gedaan, doch kondigden reeds aan, dat ze op het tijdstip dat hun daartoe gelegen komt tot het goud weer zullen keeren. De politiek van het land, dat deze groep leidt, Engeland, toont duidelijk aan dat het goud als standaard-metaal niet voorgoed gebannen blijven zal. Het is dus overbodig op de vraag in te gaan of het onder de omstandigheden, waarin we op dit aardsche tranendal moeten leven, mogelijk is het geld te baseeren op een, zoo weinig houvast biedende basis als een indexcijfer, ook al zou men theoretisch vermogen te verklaren, dat men op deze wijze alleen een waarachtig waardevast geld zou kunnen scheppen.

Een metalen standaard wordt door alle landen erkend als de eenig mogelijke. Sommige landen houden nog vast aan het zilver; er is in sommige kringen verlangen naar den dubbelen standaard van goud en zilver, meestal echter geeft men aan goud alleen de voorkeur.

Het is geen gewaagde veronderstelling, dat voorloopig de gouden standaard door de voornaamste landen weer zal worden aanvaard, vandaar dat het probleem, dat om bespreking vraagt, in den aanvang van deze paragraaf zoo eenvoudig werd gesteld.

De voorstanders van devaluatie wijzen gaarne op de sterke opleving in de landen, die tot verlaging van de waarde van hun munt overgingen. Als we aannemen, dat ze zich hierin niet ver-

gissen, dan zou dit feit op zichzelf geen argument zijn. Men kan zonder twijfel door monetaire maatregelen leven in de brouwerij brengen, werkloozen van de straat halen, doch dit zegt nog niet dat men daardoor uiteindelijk in een betere positie komen zal. Men denke slechts aan de inflatie-perioden, die ruim 10 jaar geleden eenige landen tegronde richtten, om tot de erkenning te komen, dat een kunstmatige opleving gevolgd kan worden door een geweldige inzinking. Bovendien staat niet vast, dat de devaluatie de oorzaak van de thans zoo gaarne gesignaleerde opleving is. Eenige voorbeelden kunnen dezen twijfel verduidelijken. Amerika nam vele maatregelen tegelijkertijd, - wie zegt nu dat juist die devaluatie aan het vervallen economische leven nieuwe krachten gaf? Wie zou verder durven beweren dat dit groote land door de moeilijkheden heen is en dat het er beter voor staat dan ons land? Engeland ging van den vrijhandel over tot bescherming, sloot de Ottawa-overeenkomst en devalueerde. Pleit het vóór de devaluatie, dat verscheidene industrieën nog geweldige invoerrechten noodig hebben om in stand te kunnen blijven? Zouden de vrijhandelaren, die onder de devaluisten gevonden worden, uit den opbloei, die zij meenen in Engeland te constateeren tot protectionisten worden? Zuid-Afrika is ook een dankbaar voorbeeld. Zou dit goud-produceerend land waarlijk zijn opkomst aan de muntverzwakking te danken hebben? Het lijkt onmogelijk, dat er velen zijn die dit gelooven! En Zweden? Speelt in den opbloei van Zweden de gelukkige(?) factor dat er zoo'n vraag naar oorlogsmateriaal, dat door dit land wordt voortgebracht, is, niet een belangrijke rol? Dan komt nog Denemarken! Dit arme land devalueerde iets verder dan de andere sterling-lotgenooten, en is het daardoor tot welvaart gekomen? Zou Holland, dat niet devalueerde, zijn positie met die van Denemarken willen ruilen? Men wijst gaarne op den toenemenden uitvoer van de landen, die tot muntverzwakking overgingen, maar vergeet daarbij, dat export alleen zin heeft als hij winst laat. En door de felle concurrentie, door de valuta manipulaties en door export-premies wordt op vrijwel alle uitvoeren verloren. De waanzin dezer tijden spreekt wel het duidelijkst uit het feit, dat de consumenten alleen die producten goedkoop kunnen verwerven, die van buiten komen en die niet in het eigen land worden gemaakt. - ‘Eigen fabrikaat’ is tot een vloek geworden,

want het beteekent dat men dit eigen product goedkoop naar de buren ziet gaan en het zelf duur moet betalen.

De voordeden, gewonnen door de landen, die heil zochten in devaluatie zijn wel zeer problematiek. Ja, hoort men zeggen, maar het gaat òns toch wel *buitengewoon* slecht. Als dit zoo is, wat voor twijfel vatbaar blijft, dan mag men niet uit het oog verliezen, dat vele factoren medewerken om ons den druk der tijden zwaar te doen voelen. Allereerst de economische débacle van onze Oosterburen! - daarna het protectionisme van Engeland, tenslotte het stoppen van een der bronnen van onze welvaart: Nederlandsch-Indië. Wij zijn een volk, dat dicht opeen gedrongen leeft op een klein gebied, waar in vergelijking met andere landen steeds ruim genoten werd van het goede der aarde. We hadden een belangrijk aandeel in den wereldhandel en deze is sterk getroffen door de belemmeringen, die hem in den weg werden gelegd. Wij kunnen niet op het niveau blijven leven, dat we bereikt hadden, als het ruilverkeer tot minimale proporties wordt terug gebracht. Een zoo dicht bevolkt land kan niet in welvaart bestaan in een autarkische wereld. En aan de autarkie verandert een devaluatie niets.

Wat verwacht men dan toch van een verlaging van de waarde van ons geld? Men kijkt vooral naar Engeland. Dat is het Paradijs, waarnaar de devaluisten smachten. Toch is de rol, die door dit land gespeeld werd, niet verheffend. In September 1931 verliet het den gouden standaard en veroorzaakte daarmede een geweldige verscherping van de crisis. 1932 is wel het donkerste jaar geweest, dat we aanschouwd hebben. Het pond zocht echter geen vast punt, doch zakte voortdurend verder weg en thans valt nog niet te voorspellen, waar het op den duur heen zal gaan. De onrust, waarin we, in deze dagen van moeilijkheden in de goudlanden, verkeeren, weerspiegelt zich in de schommelingen van het pond, dat daardoor in vergelijking tot de munten, die nog of weder op goud staan, is gestegen. De Engelsche regeering laat door één harer scheppingen, het Equalisation Fund, wanneer dit haar gunstig voorkomt, in de valutamarkten ingrijpen en drijft een grootschen handel in geld en goud. Het is niet onmogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat ze hieraan verdient; de politiek, die ze volgt, is echter onbegrijpelijk. Het is mogelijk, dat het groote fonds gebruikt werd om mede te werken aan de aanvallen, die het

goudblok de laatste maanden had te doorstaan, het kan echter ook dat zoo nu en dan ingegrepen werd om te voorkomen dat het pond te hoog steeg, dus ter bescherming van de goud-valuta's. Toch moet volgens de uitlatingen van den Engelschen minister Chamberlain het verlangen van de Britsche regeering zijn, dat de goudlanden hun standpunt verlaten en overgaan tot besnoeiing van de muntwaarde. Deze eisch is raadselachtig. De Engelsche regeering is van meening, dat 'aanpassing' zonder devaluatie onmogelijk is en maakt zich bezorgd over de voortgezette deflatie in de goudlanden. Ze vergeet echter, dat de deflatie minder diep zal behoeven te gaan, als een einde wordt gemaakt aan de onzekerheid op de valuta-markt. Daardoor toch zou een verbetering van het internationaal verkeer mogelijk worden, en men is het er over eens, dat alleen daardoor een algemeene opleving kan worden bereikt.

Typeerend voor de heerschende verwarring is, dat vanuit Engeland waarschuwende klanken tot België werden gericht voor het geval dit land na de toegepaste devalutatie zijn exporten zou vergrooten. En toch wordt van Frankrijk, Zwitserland en Nederland geëischt, dat ze de waarde van franc en gulden zullen verlagen. Wat ziet het Britsche rijk daar voor voordeden in? Is een devaluatie van franc en gulden practisch niet hetzelfde als een verhooging van de waarde van het pond? Waartoe diende echter de depreciatie van sterling, als deze thans door de politiek van Frankrijk, Nederland en Zwitserland weer voor een deel teniet zou moeten worden gedaan? Dit is één der vele onoplosbare problemen.

Is Engeland 'te ver' aangepast? Dat zou een oplossing kunnen zijn, maar ieder ingewijde weet wel dat dit niet zoo is. Een onvervalscht Hollandsch devaluist Prof. Dr. G.M. Verrijn Stuart, schrijft in de Economist van April 1935, dat Engeland nog met zooveel interne aanpassingsproblemen opgescheept zit. Engeland is dus na vier jaren van devaluatie nog op geen stukken na door het aanpassingsproces heen; was dan de funeste monetaire politiek, die zooveel ellende veroorzaakte ook maar voor 1% verantwoord? Hierop pleegt men te antwoorden dat de nadeden van die politiek niet aan Engelsche zijde werden geleden. In dit verband herleze men den 'verouder den' Pierson. Deze zag helder in, dat geen land op den duur tot welvaart komen kan, als

het maatregelen neemt, waardoor het de internationale samenwerking verstoort, omdat het daardoor een algemeene verarming oproept, waarvan het zelf den weerslag moet ervaren.

Welke voordeden ziet men in die veel omstreden devaluatie, dat men haar zoo hartstochtelijk in ons Vaderland propageert? Wat verwacht men van de nieuwe wanorde, die zal ontstaan als het goudblok onder de herhaalde aanvallen van belanghebbenden zou bezwijken?

Allereerst hoopt men, dat de export-bedrijven belangrijke voordeden van een devaluatie zullen genieten, waardoor onze uitvoeren zouden kunnen toenemen en wederom winsten met onzen export zouden kunnen worden behaald.

Nemen we aan dat de omstandigheden verder ongewijzigd zouden blijven, dan zouden door een verlaging van de waarde van onze munt de goederen, welke we in het buitenland moeten koopen in prijs stijgen, zoodat onze debiteuren onze vorderingen met minder goederen zouden kunnen voldoen. Dit zou een direct verlies beteekenen. Onze schulden, die voor het grootste deel in buitenlandsche valuta luiden, zouden met dezelfde hoeveelheid goederen betaald kunnen worden, waarmede echter meer guldens gemoeid zouden zijn. Waar we crediteuren-natie zijn zou de afwikkeling van de balans van schulden en vorderingen zonder twijfel nadeelig zijn.

Invoergoederen zouden duurder worden. Waar wij vele grondstoffen moeten importeeren, zouden dus de binnenlandsche prijzen van de meeste producten oploopen. Het is bezwaarlijk vooruit te zeggen hoeveel, hieromtrent loopen de meeningen uiteen. Deze prijsstijging zou onmiddellijk gevoeld worden door allen, die van een vast inkomen moeten leven, practisch zou ze de beteekenis hebben van een loonsverlaging.

Nu is die loonsverlaging het doel van hen, die middels devaluatie het exportbedrijf willen verlevendigen, want zij betoogen terecht dat doordat de loonen, uitgedrukt in buitenlandsche valuta, zouden dalen, de prijzen, die op de wereldmarkten genoteerd zouden moeten worden, lager zouden kunnen zijn. In zeer vele gevallen verlangen belanghebbenden dan ook niet anders dan een verlaging van de loonen, die volgens hun meening op de tegenwoordige basis te hoog liggen. Voor zoover dit het geval is, verdient rechtstreeksche loonsverlaging verreweg de voorkeur,

vooral omdat men daardoor juist diè loonen treffen kan, die onze concurrentie-kracht verlammen, terwijl de loonen, die reeds aangepast zijn, ongewijzigd kunnen blijven. Door devaluatie bereikt men een hoogst onbillijke en veelal ongemotiveerde aantasting van den loonstandaard. Het is daarom zoo onbegrijpelijk dat verschillende vakvereeniging-leiders, die zich zóó scherp tegen loonsverlaging plegen te verzetten, voorstanders van devaluatie zijn. Men mag hier niet over het hoofd zien, dat vele loonen al tot minimale proporties zijn teruggebracht en dat de arbeiders veelal bereid zijn gevonden zoover te gaan als voor de instandhouding van bepaalde bedrijven noodig was. Zouden deze arbeiders nu door een devaluatie getroffen moeten worden, omdat de werkers in beschutte bedrijven weigeren zich iets aan te trekken van de heerschende misère?

Stelt men zich intusschen de voordeden in het exportbedrijf niet àl te rooskleurig voor? In sommige gevallen zal bij een matige devaluatie ons aanbod op de wereldmarkt tot loonende prijzen worden opgenomen, als de exporteurs althans niet hun prijs met de volle verlaging van de geldwaarde zouden verhoogen. Dit laatste mogen we natuurlijk wel aannemen. Zou dan echter het buitenland ook bereid zijn meerdere goederen te aanvaarden? Hetgeen we gezien hebben na de devaluatie van de Belga geeft in dat opzicht niet veel hoop. Worden we thans niet telkens nog gewaarschuwd, dat onze invoeren in bepaalde landen te groot zijn? Liet Engeland nog niet pas een waarschuwend woord los naar aanleiding van onzen eieren-uitvoer? Onze groote klant in het Westen zal stellig niet meer plaats voor onze goederen inruimen, zoolang daar de tegenwoordige mentaliteit blijft heerschen. En de groote kooper aan onze Ooster grenzen? Over dezen behoeven we niet te spreken, want het wordt met den dag duidelijker dat onze uitvoer naar Duitschland niet alleen voor geen uitbreiding vatbaar is, maar dat hij stellig ingekrompen zal moeten worden. Hier zijn onze prijzen thans reeds op een hooger basis gebracht, doch wat geeft ons dit als de betalingen niet binnen komen?

Natuurlijk blijft de mogelijkheid voor voordeden, die we zouden behalen op markten, waar we met andere Westersche naties moeten wedijveren. Dit zijn er niet veel, want de meeste koloniale gebieden zijn door preferentieele overeenkomsten met hun moederland verbonden, en in talrijke zelfstandige landen speelt de

prijs geen rol, doch moet bij elke transactie een compensatieprobleem worden opgelost.

Het is niet waarschijnlijk, dat onze uitvoer kwantitatief belangrijke voordeden aan een devaluatie zou ontleenen, dus blijft de toestand zóó dat we in goud uitgedrukt minder voor onzen uitvoer zouden ontvangen, dus goedkooper dan thans zouden gaan verkoopen, terwijl we onze importen in goud uitgedrukt, even duur zouden betalen. We zouden hierdoor zoowel in goud als in nieuwe guldens nadeelig uit zijn, daar onze invoeren noodzakelijk onze uitvoeren zullen moeten overtreffen, teneinde betaling op onze oude uitstaande vorderingen te krijgen.

Sommige devaluisten verwachten gouden bergen voor de scheepvaart. Men hoort vaak verkondigen, dat onze scheepvaart bezwijkt aan de te hooge lasten, waaronder al weer de loonen de voornaamste factor zijn. In het driemaandelijksch overzicht van de Amsterdamsche Bank van April 1935 geeft de heer C.J.P. Zaalberg een overzicht van de loonen in de scheepvaart voor de verschillende landen. Daaruit blijkt, dat de hoogte der loonen geen verband houdt met het al of niet handhaven van den gouden standaard, al zijn dan ook de Hollandsche loonen het hoogst. Ze verhouden zich als volgt:

	Matroos	Stoker
Holland	£ 10.16. 3	£ 11. 7.-
Duitschland	£ 8. 5. 8	£ 8.12.-
Groot Brittannië	£ 8. 2.-	8.12.-
Italië	£ 8. 1.-	8.10. 8
Zweden	£ 7.16. 8	£ 7.16. 8
België	£ 7.16. 2	£ 8. 8. 5
Frankrijk	£ 7.14. 2	£ 8. 7. 5
Noorwegen	£ 7. 4. 9	£ 7. 9. 9
Denemarken	£ 7. 1. 1	£ 7. 4. 8
Griekenland	£ 4.16. -	£ 5. 6.-
Finland	£ 3.17. 2	£ 4.-. 3
Spanje	£ 3.13. 8	£ 4. 1.11
Japan	£ 2. 5.-	£ 2. 5.-

Zonder twijfel zullen onze loonen zich verder moeten aanpassen, doch er is geen hoop dat we op welke manier ook in de lagere helft van bovenstaand staatje terecht zullen komen. Tegen zulke uiterst goedkoope landen te concurreeren is alleen mogelijk

door scherper rationalisatie en betere organisatie, dan die landen bereiken kunnen.

Opvallend is dat de loonen van Groot-Britannië na een devalutatie van ongeveer 41% zoo weinig met die van Holland verschillen. De groote moeilijkheden in de scheepvaart worden niet veroorzaakt door de te hooge waarde van onze munt, maar door een te groot wereld-tonnage en door een moordend subsidiestelsel, dat scheepvaart-maatschappijen in andere landen in de gelegenheid stelt haar bedrijf te voeren ten laste van de belastingbetalende burgers.

Koesteren we dus weinig verwachting van de werking van de devaluatie als export-premie, nog minder voordeel zien we in de werking als beschermend invoerrecht. Het zou ons land als zoodanig zeer groote nadeelen bezorgen daar het ook de vele producten zou treffen, die we niet zelf produceeren kunnen. Voor de voortbrengselen van onzen landbouw en veeteelt zou bij het enorme verschil tusschen den wereldmarktprijs en den binnenlandschen prijs een verlaging van onze muntwaarde met 50% zelfs geen uitkomst brengen. Het zou misschien den binnenlandschen afzet van eenige industrieën door de verlaging van de loonen steunen, maar dan moeten we aannemen, dat geen beweging voor loonsverhooging inzetten zou.

In dit betoog is van de veronderstelling uitgegaan, dat in het buitenland niets zou veranderen, dus dat alle andere valuta's op peil zouden blijven. Wie durft echter voorspellen dat bij een ineenstorting van het goudblok Amerika den dollar zal handhaven, dat het Sterlingblok alle bewegingen onbewogen zal aanzien? Bestaat niet veel eerder het gevaar, dat een ware wedloop in het devalueeren aan zou vangen? dat verschillende zwakkere landen de vaart niet meer zouden kunnen beheerschen en op het nulpunt terecht zouden komen?

Voor den buitenlandschen handel vermogen we in het verlaten van den gouden standaard geen belangrijke voordeden te zien, we meenen echter dat directe verliezen voor onze natie in haar geheel aanwijsbaar zijn, dat een onrechtvaardige, willekeurige verdeeling van voor- en nadeelen over het Nederlandsche volk zou plaats hebben, dat een nog chaotischer toestand dan we thans reeds meemaken op de valutamarkten zou gaan heerschen.

De voorstanders van devaluatie verwachten dat het den schul-

denaren gemakkelijker zal vallen de zware last van rente en aflossing te dragen. Dit kan alleen opgaan als de winsten aanmerkelijk zouden stijgen, d.w.z. als de verkoopprijzen sneller omhoog zouden gaan dan de kostprijzen. Voor zoover grondstoffen uit het buitenland betrokken moeten worden, zou een prijsverhooging noodzakelijk zijn, doch deze verhooging zou niet het volle devaluatie-percentage bedragen daar de andere kosten onveranderd zouden blijven. Bij een verlaging van de waarde van onze munt met b.v. 25%, zou dus een verhooging van misschien 10% voldoende zijn. Om meer winst te maken zou daar dan nog iets opgezet moeten worden, zoodat de marktprijs c.a. 12% omhoog zou gaan. Bleef alles in het land gelijk dan zouden de koopers zich in het verbruik van dit product moeten matigen, daar hun inkomen niet met de prijsstijging zou zijn meegegaan, was het inkomen der koopers zoodanig gestegen dat ze zich de weelde van een aankoop konden veroorloven, dan zou dit wijzen op een algemeene loonsverhooging, die echter weer invloed op den prijs zou hebben gehad.

Hier zitten we in den vicieusen cirkel waar geen uitkomen aan is, als - men de zaak door manipulaties met de munt wil redden. Voor ons land bestaat alleen uitkomst als we wederom in staat worden gesteld zoo ruim mogelijk in het buitenland te koopen, wat we noodig hebben en als het buitenland daarvoor onze goederen en diensten in betaling nemen wil. Met onze dichte bevolking kunnen we op ons grondgebied niet autarkisch leven, des te dichter we de autarkie naderen, des te armer zullen we zijn.

Vele bedrijven, die thans gebukt gaan onder zware schulden, worden door de Regeering gesteund en zijn daardoor in staat het hoofd boven water te houden. Zouden de binnenlandsche prijzen door devaluatie omhoog gaan, wat het geval zou zijn daar de importprijzen zouden stijgen, dan zou de steun iets kunnen verminderen, maar stellig niet achterwege kunnen blijven en een pijnlijke aanpassing zou toch nog te doorworstelen blijven.

Men vergeet bij de behandeling van dit argument voor devaluatie gewoonlijk, dat de aanpassing op velerlei gebied al een heer eind gevorderd is. Groot is het aantal hypotheken, waarvoor een regeling is getroffen of die zijn afgewikkeld. Het is natuurlijk ongelukkig als een met schulden overbelaste boer zijn eigendom ziet executeeren, toch mag men niet vergeten dat zoo'n executie

een vorm van aanpassing is. De boerderij blijft als productieapparaat bestaan, ze wordt echter ontdaan van de schuld, die haar het bestaan onmogelijk maakte. De boer zal vermoedelijk van vrijen boer pachter moeten worden, de crediteur zal een deel van zijn aan het bedrijf geleende geld afschrijven.

Devaluisten verwachten veelal een stijging van de waarde van vaste eigendommen. Deze is alleen mogelijk, wanneer de opbrengst van die eigendommen grooter gaat worden, d.w.z. als het boerenbedrijf weer zonder steun rendabel wordt, als de huren omhoog gaan, etc. Het gezonde Hollandsche boerenbedrijf moet een deel van zijn product kunnen exporteeren, en om dit met winst te doen zullen de prijzen door een matige devaluatie onmogelijk hoog genoeg kunnen worden opgedreven, zooals boven is uiteengezet. Redding voor het *geheele* bedrijf is alleen te verwachten van een vrijer ruilverkeer, dat plaats maken moet voor de thans heerschende autarkie. Het ongezonde Hollandsche boerenbedrijf teelt producten, die zonder zwaren steun niet rendabel meer voortgebracht kunnen worden, omdat andere gebieden in deze wereld ze onder gunstiger omstandigheden kunnen teelen, o.a. suiker en tarwe. Deze bedrijven kunnen door devaluatie natuurlijk nimmer tot economisch verantwoorde producenten worden gemaakt.

Devaluisten zijn van meening, dat de staats- en gemeentebegrootingen na devaluatie gemakkelijker sluitend gemaakt zullen kunnen worden, dat de ondragelijke last van rente en aflossingen zal verminderen. Dit is mogelijk als devaluatie werkelijk een algemeene opleving zal veroorzaken, zoodat de belastingen ruimer zullen gaan vloeien. Waar we hierin niet gelooven, kunnen we op dit gebied geen voordeel in een muntverzwakking zien. Natuurlijk zou de regeering een transactie à la België kunnen verrichten door beslag te leggen op de goudwinsten, die de circulatiebank zou maken door verlaging van het goudgehalte van het tiengulden-stuk. Deze winsten zouden voor aflossing van schulden kunnen gebruikt worden. Begeeft men zich hier niet op een zeer gevaarlijk terrein? Als men een dergelijke manipulatie als juist erkent, geeft men de Regeering een middel in handen om telkens, wanneer ze door slechte financiering zou zijn vastgeloopen, de muntwaarde te verlagen en daardoor uit een impasse te geraken.

Deze methode lijkt wel zeer bedenkelijk op den Middeleeuwschen muntsnoei.

Nu hoort men vaak verkondigen, dat de geldschieters in het algemeen geen recht hebben om dezelfde hoeveelheid goud terug te ontvangen, die ze indertijd hebben uitgeleend, omdat ze door de sterke prijsdaling thans voor dat goud veel meer goederen en diensten kunnen koopen, dan mogelijk was toen de leening tot stand kwam. Deze theorie zou, veronderstellende, dat ze juist is, alleen kunnen gelden voor zeer oude schulden, en die bestaan er niet veel. Juist de laatste jaren zijn vrijwel alle schulden vernieuwd, omdat de rentedaling daartoe aanleiding gaf, en het verschil in koopkracht van het goud zal sindsdien niet heel sterk veranderd zijn. Zou men echter deze theorie toepassen, dan zou men op den duur naar het nulpunt afzakken, want de houding van de maatschappij is tegenover de spaarders-crediteuren allerminst welwillend, men mag dus niet verwachten, dat bij een algemeene prijsstijging de goudwaarde van onze munt verhoogd zal worden. We zouden dus met de verlaagde munt genoegen nemen tot een nieuwe depressie aanleiding tot een verdere besnoeiing geven zou en dat zou zoo doorgaan tot het goudgehalte vrijwel nihil zou zijn geworden.

De mensch heeft nu eenmaal een zeer stevig houvast noodig. Daarom omgordt hij zich met een harnas van wetten en daarin vindt hij den steun dien hij behoeft. Erkent men de zelf ontworpen regelingen niet meer, dan zakt men weg in wanorde, waaruit niets dan ellende voortkomen kan.

Haast nog krachtiger dan voor Nederland klinkt de devaluatiepropaganda voor Nederlandsch-Indië. Daar meent men dat de hooge waarde van den gulden een groote hindernis is in den concurrentie-strijd tegen de omliggende koloniën, die genieten van een op lager peil teruggebracht muntwezen. Dit probleem is in Indië niet nieuw. Boven dit artikel staat een motto, dat getrokken is uit een verhandeling van Pierson, getiteld ‘Het Indische Muntwezen en de belangen der planters’, geschreven naar aanleiding van de bezwaren, die in Indië werden gevoeld tegen den overgang naar den gouden standaard, terwijl Britsch-Indië het zilver getrouw bleef. Pierson bestreed den Indischen aandrang voor den terugkeer tot het zilver en weersprak dat Britsch-Indië profiteerde van onzen hoogwaardigen Indischen gulden.

De geschiedenis heeft onzen Hollandschen econoom volkomen in het gelijk gesteld. Ons Indië heeft met haar zwaren gulden Britsch-Indië op het gebied der cultures ver achter zich gelaten en in later jaren is men in Britsch-Indië op de zilverpolitiek terug gekomen door de Rupee aan het gouden pond vast te koppelen. Men zag dus blijkbaar daar meer voordeden in een stabiele, zware munt dan in een zwevende valuta.

In moeilijke tijden is men zoo gemakkelijk geneigd den weg van den minsten weerstand te betreden en het was in de tachtiger jaren verleidelijk om door verlaging van de waarde van den gulden te probeeren de loonen van de Inlanders te verlagen. Ook thans zou men gaarne die poging doen. Zou het echter baten, waar de aanpassing in Indië zoo volkomen is geweest? Het is ondenkbaar dat daar de loonen op hetzelfde peil zouden kunnen blijven, als door devaluatie de importgoederen in prijs werden verhoogd. Het is voor de cultures al in hooge mate verontrustend, dat de aanpassing wordt doorkruisd door allerlei maatregelen, die de kosten van levensonderhoud doen stijgen: invoerverboden, contingenteeringen ten bate van het Moederland, hooge invoerrechten, etc.

Het blijkt dat Indië zich thans op het sterk verlaagde niveau begint te ontwikkelen, zou men nu waarlijk voor het geheele land voordeden bedingen door mee te gaan doen aan de valutaverlagingen?

Dit te bestrijden zou beteekenen in herhalingen te vervallen.

Een enkel woord mag gewijd worden aan de zwaarst getroffen cultuur die van de suiker. Verwacht men dat de grenzen ergens wijder open gesteld zullen worden, als onze toch al goedkoope suiker tot nog lageren prijs op de wereldmarkt zou worden aangeboden? Veeleer is te verwachten dat een algemeen verzet tegen deze ‘dumping’ - men weet toch dat ‘dumping’ tegenwoordig beteekent dat een ander doet, wat men zelf steeds gedaan heeft - zou ontstaan en dat Britsch-Indië en andere landen nog sterker bescherming zouden krijgen.

Men meent dat de Indische schuldenlast na devaluatie lichter te dragen zou zijn. Dit wijst erop, dat men door de devaluatie een algemeene langdurige opleving zou verwachten, wat op boven uiteengezette motieven wordt bestreden. Zou de Indische gulden alleen devalueeren, dan zou de schuldenlast, die in Nederlandsche

guldens luidt, veel en veel zwaarder worden, devalueeren de beide valuta's in dezelfde verhouding dan zou er niets gewonnen zijn, gingen beide hun eigen weg, dan zou waarschijnlijk de Indische gulden verder dalen dan de Hollandsche, wat alweer tot opvoering van rente en aflossing zou leiden.

Onze Regeering heeft voor het Nederlandsche Rijk den moeilijken weg der deflatie gekozen. Ze heeft afstand gedaan van het onzekere, onbillijke en uit zedelijk oogpunt kwalijk te verdedigen systeem der muntverzwakking. Moge Haar politiek Haar in staat stellen de zware taak te vervullen, dan zal uiteindelijk blijken, dat de rechte weg de juiste is en dat de kronkelpaden, waarop den minsten weerstand gevonden wordt, afleiden van het groote doel, dat Algemeene Welvaart is.

Den Haag, 6 Juni 1935.

TH. LIGTHART

De veranderde wereld

I
De ‘crisis’

Crisis: de toestand, die ons steeds omgeeft, die denken en handelen beheerscht, het abnormale dat normaal is geworden. Maar wat is de beteekenis der crisis? Crisis - van wat?

Drieërlei antwoord wordt hierop gegeven. Sommigen houden de huidige ontwrichting nog steeds voor een ekonomische crisis - ernstiger en langduriger, maar in wezen toch niet verschillend van vroegere ekonomische crises, die ook heftig konden zijn. De oorzaak wordt dan gewoonlijk gezocht bij net geldwezen. Na dezen tijd van inzinking wordt weer een herstel verwacht van een ‘normalen’ toestand - waarmede bedoeld wordt de toestand zooals die vroeger was, behoudens zekere verschuivingen in ekonomische verhoudingen.

Een andere opvatting hecht meer waarde aan de blijvende veranderingen, die zich in de ekonomische structuur der wereld hebben voorgedaan. Waarmede in hoofdzaak gedoeld wordt op de industrialisatie van overzeesche gebieden, vooral van Japan. West-Europa was vroeger producent voor de geheele wereld; het exporteerde fabrikaten en voerde grondstoffen en granen in. Het heeft thans zijn vroegere afzetgebied voor een groot deel verloren en ondervindt daarvan integendeel de concurrentie. Om de dichtbevolkte West-Europeesche landen een bestaan mogelijk te maken en de onmisbare importen te kunnen betalen, moeten thans nieuwe afzetgebieden gevonden worden. Dit zal alleen mogelijk zijn op aanzienlijk minder gunstige voorwaarden, omdat de vroegere behoefte aan Europeesche producten elders ter wereld, althans in de vroegere mate, niet meer bestaat. Zoodat

uitvoer slechts in geringer omvang en tegen minder voordeeligen ruilvoet zal mogelijk zijn, en de productie meer op voorziening in eigen behoeften gericht zal moeten worden. Dat beteekent blijvende inperking van export-industrie, van handel en scheepvaart; minder winstgevende productie en verlaging van levenspeil; en dus blijvende verarming, wellicht blijvende werkloosheid voor groote groepen. Dus: ingrijpende veranderingen in de geheele ekonomische structuur.

Een derde opvatting, de vorige omvattend, is van verdere strekking. Volgens deze komt de crisis voort uit veranderingen die zich overal in het ekonomisch en maatschappelijk leven hebben voltrokken, is de ekonomische crisis een deel van de crisis waarin het geheele maatschappelijk leven verkeert en die dit uit zichzelf heeft voorgebracht. In het ekonomische vindt zij haar meest concrete en voelbare uiting; vooral door middel van het ekonomische dringt zij tot veranderingen in het maatschappelijk leven. Maar haar wezen ligt dieper; de huidige menschheid wordt in vitaler deelen dan alleen in haar ekonomische belangen getroffen. Er heerscht een crisis niet slechts in de ekonomische structuur, maar in de structuur der geheele maatschappij. En, eveneens, in de kultuur, waarin het maatschapplijk leven zijn geestelijken inhoud vindt. De crisis is dan de wijze waarop de diepingrijpende veranderingen, die zich in maatschappij en kultuur voltrekken, tot ons bewustzijn doordringen, de wijze waarop wij gedwongen worden onze gewoonten, opvattingen en verhoudingen aan te passen aan de gewijzigde maatschappelijke levensvoorwaarden.

Het is weliswaar moeilijk, in zekeren zin onmogelijk, voor den tijdgenoot om zich een juist begrip te vormen van de beteekenis van het historisch gebeuren, dat hij meemaakt. Hij staat er midden in en kent alleen dat gedeelte, dat voorbij is, zonder daarvan de consequenties te kunnen overzien. En zelfs dit kent hij nog slechts gedeeltelijk: zijn standpunt laat sommige gebeurtenissen zien in een toevallige vergrooting, andere in een even toevallige verkleining. Zijn waarnemingskring is begrensd. Alleen de tijd kan het juiste perspectief geven, dat de afzonderlijke gebeurtenissen laat zien in hun onderlinge verhouding en in de werkelijke beteekenis die zij voor het totaal gebeuren hebben. Deze moeilijkheid om het onderlinge verband te zien en de

beteekenis van het afzonderlijke gebeuren daarin, heeft steeds begrip voor het gebeuren van den eigen tijd moeilijk of onmogelijk gemaakt.

Maar juist in dit opzicht onderscheidt het huidige gebeuren zich van het vroegere - en hierin toont zich tegelijk een gevolg van de verandering der maatschappelijke structuur - dat er een directer verband is gegroeid tusschen de afzonderlijke gebeurtenissen en handelingen. Alle gebeuren heeft minder dan vroeger een partieele, tot een enkel gebied beperkte beteekenis, maar het werkt in wijden kring door, zoowel over andere geografische gebieden als in andere gebieden van het maatschappelijk leven. Wij zien een nauw wederzijdsch verband tusschen reeksen gebeurtenissen op ekonomisch gebied, op sociaal gebied, op politiek gebied, op het gebied der technische ontwikkeling, op dat der maatschappelijke moraal; we zien een nauw verband tusschen allerlei gebeurtenissen in verschillende landen en streken ter wereld. Het maatschappelijk leven vormt zich in toenemende mate om van een aantal afzonderlijke levensuitingen tot een veelzijdig samenhangend gebeuren. Dit schept de mogelijkheid meer inzicht in dezen samenhang te verkrijgen, en vandaar in de beteekenis van het huidige gebeuren.

Doch ook dan nog zou de mogelijkheid van inzicht uiterst beperkt zijn, wanneer de ‘crisis’ iets geheel nieuws over de wereld zou hebben gebracht en de continuïteit in de ontwikkeling daarmee zou zijn afgebroken. Doch iedere toestand ontwikkelt zich uit een vroegere, en het gebeuren der crisis is de consequentie van een ontwikkeling die daartoe leidde. Reeds lang tevoren waren overal op het gebied van maatschappij en kultuur veranderingen op te merken, van wier verre strekking men zich waarschijnlijk daarom te weinig rekening gaf, omdat ieder gebied op zichzelf beschouwd werd, waardoor de achtergrond dier veranderingen verborgen bleef. Pas deze tijd dwingt ons naar dien achtergrond te zoeken, omdat de praktijk van het maatschappelijk leven den samenhang tusschen het gebeuren op de verschillende levensgebieden tot zichtbare en voelbare realiteit maakt. De maatschappij verdicht zich en krijgt een werkelijkheid, die zij tevoren schijnbaar niet, en zeker niet in deze mate, bezat.

Die zij schijnbaar niet bezat. Doch achter dezen schijn, die

niet alleen allerlei gebieden van maatschappelijk leven en allerlei maatschappelijke groepen, maar ook het individueele leven en handelen als zelfstandig en onafhankelijk kon doen voorkomen, bestond toch een netwerk van wederzijdsche afhankelijkheden en invloeden, van algemeen geldende en algemeen aanvaarde waarden, tradities, opvattingen, instellingen, regels, die de maatschappij tot een geheel maakten; en speciaal, in het algemeene verband der grootere maatschappij, de volkeren, georganiseerd in een staat, gebonden door eenzelfde taal, gevormd door eenzelfde geschiedenis; terwijl in die volkeren weer verschillende groote en kleine groepen, gebonden door gelijke belangen, gelijke kultuur, traditie, godsdienst, enz. in bijzondere mate een geheel vormden. Zoo is de maatschappij te allen tijde een collectiviteit, doch dit collectieve karakter treedt meer of minder op den voorgrond, naar gelang maatschappelijke factoren meer tot individueel handelen, dan wel meer tot handelen in onderling verband dwingen; het geldt in verschillende mate voor de verschillende maatschappelijke groepen, die in verschillende maatschappelijke omstandigheden leven, en wier leden zich op grond daarvan sterker als vrije individuen, of als deelen eener collectiviteit gevoelen.

In dezen tijd - de tijd sedert den oorlog - treedt, met de toegenomen en nog steeds toenemende onderlinge afhankelijkheid en gebondenheid, het collectieve karakter der maatschappij op den voorgrond; in de laatste jaren in zoo sterke mate, dat het tempo der ontwikkeling een maatschappelijke revolutie heeft gebracht; de ontwikkeling der mentaliteit, van begrip en van moraal, bleef hierbij ten achter. Al zal zeker niet alles blijvend zijn, wat thans geschiedt, de veronderstelling dat dit alles een ‘tijdelijk’ karakter zou hebben, en over eenige jaren weer ongedaan zou worden gemaakt, in ongegrond. Een dergelijke opvatting berust meer op een wensch, of op een nog steeds verspreid 18e eeuwsch geloof aan een ‘natuurlijke’ maatschappelijke orde - die dan de individualistische, liberale zou zijn - als op een analyse van het feitelijke maatschappelijke gebeuren. Deze opvatting berust bovendien gewoonlijk op een tot het ekonomisch terrein beperkte blik, welk terrein als afzonderlijke werkelijkheid gezien wordt, beheerscht door bepaalde, onveranderlijke menschelijke instincten of neigingen. Een opvatting, die zeker in

dezen tijd tot misvatting geworden is, en berust op (aan de 18e eeuwsche filosofie ontleende) hypothesen, die noch psychologisch, noch sociologisch, noch ekonomisch houdbaar zijn.

Zooals er een verband is tusschen alle verschillende maatschappelijke levensuitingen, die tezamen het maatschappelijk leven vormen, zoo is ook het ekonomische een deel van het maatschappelijk leven, in alle opzichten nauw daarmede verwant, beïnvloed door allerlei niet-ekonomische factoren en omgekeerd deze beïnvloedend. Bijna alle handelen en gebeuren in de maatschappij heeft ekonomische en niet-ekonomische zijden; ekonomisch is het, voor zoover het in kwantitatieve, in geld uitdrukbare waarde-verhoudingen staat. Maar zelfs het specifiek ekonomische gebied: dat van de productie en de distributie van goederen, is afhankelijk van tal van niet-ekonomische omstandigheden: ontwikkeling, beschaving, behoeften, mode en gewoonten; sociale en politieke verhoudingen, geestelijke en psychische eigenschappen, traditie, moraal, wetgeving, opvoeding en afkomst - alles oefent invloed uit op het ekonomisch leven, dat in vorm en inhoud voor een groot deel hierdoor bepaald wordt. Omgekeerd vinden bijna alle maatschappelijke handelingen en verhoudingen ook in ekonomische verhoudingen uitdrukking, en in het bijzonder daarin een begrenzing van hun mogelijkheden. Ekonomische middelen dienen om niet-ekonomische doeleinden te bereiken, en omgekeerd worden niet-ekonomische middelen gebruikt om ekonomische voordeden te behalen. Zoo is dus het ekonomische nauw verwant met het geheele maatschappelijk leven; het is een bepaald aspect daarvan, en tegelijk met dit afhankelijk van al die factoren die tezamen de concrete maatschappelijke situatie vormen. Evenals het overige maatschappelijk leven berust ook het ekonomisch leven, naar vanzelf spreekt, op eenige algemeene biologische, psychische, geestelijke eigenschappen van den mensch; doch de wijze waarop deze zich uiten en vorm krijgen in de maatschappij is, als alle maatschappelijk leven, historisch bepaald, product der kultuur. Het ekonomische op zichzelf bestaat slechts in de abstracte theorie, die onmisbaar is voor begrip van het ekonomische element, maar die voor de werkelijkheid niet richtinggevend kan zijn; die zelfs van de maatschappelijke werkelijkheid geen begrip kan geven, omdat deze gevormd wordt door een complex van factoren, waarvan het

ekonomische slechts een deel is en waarvan de ekonomische theorie bewust abstraheert. Evenals het leven van den enkelen mensch is ook het leven van de maatschappij niet de som van een aantal naast elkaar liggende, zelfstandige levensuitingen, maar één allesomvattend, in levensgrond en in levensuitingen samenhangend gedifferentieerd geheel.

De veranderingen die wij thans beleven zijn dan ook niet beperkt tot het ekonomische en politieke gebied. Noch zijn zij uitsluitend van den laatsten tijd, noch een gevolg van den oorlog, die plotseling in een 'normale' maatschappelijke orde een verstoring zou hebben gebracht. Eerder was ook de oorlog een gevolg van een proces van maatschappelijke veranderingen die zich reeds lang te voren hadden aangekondigd, welk proces door den oorlog versneld is. Reeds langen tijd voltrokken zich diep ingrijpende veranderingen op het ruimere gebied van het sociale leven: de opkomst van een sterk toegenomen arbeidersbevolking, die in het voor-oorlogsche tijdperk geleidelijk haar maatschappelijke positie veroverde, met de gevolgen daarvan: de invloed van de vakbeweging, het algemeen kiesrecht, de sociale wetgeving, de overwegende beteekenis der arbeidsverhoudingen en arbeidersorganisaties in het ekonomische en het politieke leven. Mede ten gevolge hiervan begon de geleidelijke wederzijdsche doordringing van staat en ekonomisch leven. Op verdere veranderingen in het maatschappelijk leven: de groei der steden, het toegenomen verkeer, enz. komen we nader terug. Tegelijk vonden op het geheele gebied der kultuur wijzigingen plaats, die ook daar in allerlei opzichten een omwenteling beteekenden, of aankondigden: op het gebied van religie en kerk, van moraal en traditie, op het gebied van natuurwetenschappen en kultuur-wetenschappen, op het gebied der kunst. Veranderingen dus in voelen en denken, in weten en kunnen, in handelen en leven, die allen tezamen de 18e en 19e eeuwsche kultuur en samenleving in den grond hebben aangetast. Daarmee gepaard ging een wijziging in internationale verhoudingen, een verandering van de plaats die Europa in de 19e eeuw in de wereld had ingenomen.

De vraag dringt zich op wat de oorzaak is van al deze veranderingen - maar dit zou de vraag zijn naar de oorzaak van de geschiedenis en van het maatschappelijk leven. Want verandering,

ontwikkeling, is een uiting van het leven, van het maatschappelijk leven evenzeer als van het individueele; leven is veranderen, anders worden. De vraag naar de oorzaak daarvan leidt tot de filosofie. De grond van alle leven is gelegen in den geest, omdat alleen de geest leven is en levend maakt. Maar de geest zweeft niet los boven de wereld: hij verwerkelijkt zich in de stof, die daardoor tot leven wordt. Leven is samenhang en wisselwerking tusschen geest en materie, tusschen spontane scheppende kracht en materieele levensvoorwaarden. Dit geldt ook voor het leven der maatschappij. Niet echter in dien zin dat een afzonderlijk gebied als geest, een ander als materie zou kunnen worden aangewezen. Ook het geestelijke (dat in de kultuur vorm krijgt) is weer gebonden aan materieele voorwaarden: klimaat en geografische ligging, ras en volksaard, technische ontwikkeling en ekonomische verhoudingen; omgekeerd bestaat ook het materieele niet zonder geest: wetenschap, moraal, logisch denken, taal, enz. zijn voorwaarden voor vormgeving en gebruik van de materie. Niets leeft alleen uit geest, niets geheel zonder geest. De geest zij verondersteld bij de beschouwing van verhoudingen en ontwikkeling van maatschappelijk leven; het kan daarbij alleen gaan om den concreten inhoud, dien degeest krijgt als norm, idee, ideaal; en om het organisme van maatschappelijke verwerkelijking dat normen en ideeën in zekere mate in het maatschappelijk leven doet gelden en vorm geeft, maar ook omgekeerd vormend op hen inwerkt.

Massa en mechaniseering

Twee ontwikkelingsreeksen hebben, ongeveer sinds het begin der 19e eeuw, in nauwsten onderlingen samenhang, het maatschappelijk leven geleidelijk ingrijpend gewijzigd: de vermeerdering der bevolking en de technische ontwikkeling. De eerste beteekende een verandering in het substraat der maatschappij, de tweede in haar bewerktuiging. Tezamen hebben zij de maatschappelijke situatie grondig veranderd, de innerlijke structuur der maatschappij evenzeer als haar uiterlijk aspect; de materieele levensvoorwaarden evenzeer als den geest.

Toen omstreeks 1800 Malthus zijn pessimistisch geluid liet hooren ten aanzien van de gevolgen van een te snellen bevolkings-

aanwas, was de bevolking van Europa gegroeid tot 187 millioen inwoners. In 1930 had het er 500 millioen. Het had bovendien Noord-Amerika gevuld; de Vereenigde Staten telden in 1800 5 millioen, in 1930 123 millioen inwoners. De bevolking van ons land groeide in ongeveer een eeuw van 2½ tot 8 millioen. En nog steeds groeien de massa's aan, ondanks dalende geboortecijfers; aan het einde van ieder jaar telt Nederland 100.000 inwoners meer dan aan het begin.

De technische ontwikkeling is niet in cijfers uit te drukken. De productiviteit per arbeider is verhonderd- of verduizendvoudigd. Wat kort geleden nog fantasie was, is thans mogelijk, en de grenzen van het technisch kunnen zijn niet te voorzien. De technische ontwikkeling heeft de wereld zoozeer doortrokken, dat ons geheele leven daarop gebouwd en daarvan afhankelijk is. De mechaniseering waartoe zij leidde, beheerscht de maatschappij.

De groei der bevolking heeft de maatschappij een massaal karakter gegeven en, hier meer, daar minder sterk, aan de samenleving het stempel van groote-stadscivilisatie opgedrukt. Uiterlijk spreekt dit het sterkst uit den voortdurenden groei der groote steden, die onophoudelijk met nieuwe massale woningblokken verder uitdijen en hun invloedssfeer uitbreiden ver over het land. En uit het massale verkeer, dat wel de voornaamste maatschappelijke functie schijnt te zijn geworden; het vult de groote verkeerswegen en wringt zich door te nauw geworden straten; wegen en verkeersmiddelen zijn op spitsuren overvuld. De massa vult en vormt de maatschappij. In alles geeft ‘het publiek’ den toon aan; en het publiek is de naar koopkracht, naar stand, naar soorten van vermaak gedifferentieerde massa.

Dit zijn niet slechts kwantitatieve veranderingen - het is vooral een verandering in kwaliteit. De groote-stadsmensch, die thans de maatschappij beheerscht, is, zooals Ortega y Gasset beschreef, massa-mensch geworden. Zijn leven maakt niet meer deel uit van het leven van een concrete gemeenschap, waarvan hij zich lid weet; hij is een, van organische binding losgemaakt, atoom in de massa. Zijn levenzekerheid bestaat niet meer in persoonlijke overtuiging en persoonlijke verhoudingen, nog minder in religie en kerk; zijn levenszekerheid is massaal, kwantitatief, materieel; gegrond op zijn deel-zijn van de massa en op een blind

vertrouwen in de werking van het mechanisme, dat hem de noodige materieele goederen moet verschaffen, en waar tegenover hij zich bovenal van zijn rechten bewust is, die zijn organisatie zoo noodig voor hem verdedigt. De massa-mensch leeft in en door de massa. Wanneer de massale betoovering die het maatschappelijk leven voortdurend op hem legt, plotseling zou wegvallen, zou hij wezenloos alleen staan. Het onpersoonlijke massale is tot zijn wezen geworden. Hij kan niet meer buiten de massale suggestie: de suggestie die uitgaat van reclame en afleiding, van courant en organisatie, van politieke leiders en demagogen. De massa is door haar feitelijke aanwezigheid en door den invloed dien zij in kultureel, in ekonomisch en politiek opzicht uitoefent, een element van overheerschende beteekenis in het maatschappelijk leven geworden. Zij is een bij uitstek onpersoonlijke macht.

De opkomst der massa is onafscheidelijk verbonden aan de andere even onpersoonlijke macht, die thans, tezamen met het massale, de maatschappij beheerscht: de mechaniseering. De mechaniseering is een bijzondere vorm van de bewerktuiging der maatschappij. Het niet-mechanische werktuig van den handwerker is geheel afhankelijk van den mensch die er mede werkt. Met het mechanische apparaat is een omgekeerde afhankelijkheid ontstaan: ook dit is afhankelijk van den mensch die ermede werkt, maar tegelijk is deze laatste afhankelijk van de eigen werking, van het eigen rhythme van het mechanisme. Hij stelt het mechanisme in werking; maar, eenmaal in werking, is hij er aan gebonden. Een van de eerste mechanische apparaten, die algemeen toepassing vonden, was het uurwerk; dit maakte een rationeele tijdsindeeling mogelijk, onafhankelijk van zon en jaargetijde of toeval; en geleidelijk meer werd het leven beheerscht door het rationeele rhytme dat de klok er aan gaf. De mensch, die met zijn machine werkt, is afhankelijk van het rhytme, van de werking en de eischen dezer machine; afhankelijk van de voorwaarden van technischen, psychischen en ekonomischen aard, die dit meebrengt.

Zoo beteekent de mechaniseering dat het middel, waarmede de handelende mensch arbeidt, een eigen werkelijkheid, een eigen machtigheid krijgt. En naarmate het middel meer beteekenis krijgt voor de bereiking van het doel en meer onmisbaar wordt,

groeit deze eigen machtigheid, en daarmede de afhankelijkheid van den mensch van het middel dat hij schiep. Zoo wordt de moderne maatschappij, waar de grootindustrie een onmisbare bestaansvoorwaarde is geworden, beheerscht door de eischen die het industrieele apparaat stelt om te kunnen functionneeren, en waaraan de maatschappij genoodzaakt is zich aan te passen. Hier voltrok zich het lot van ieder naar buiten gericht handelen: de mensch die zijn wil uit en vorm geeft door woorden of daden, schept daardoor een objectieve werkelijkheid, een macht die objectieve gelding krijgt en waaraan hij is gebonden. Dit geschiedt in het groot in de maatschappij: zij is gebonden aan wat zij zelf heeft voortgebracht.

De techniek, en de mechaniseering waartoe deze leidt, is een product van den geest, dat tot stand kwam toen de maatschappelijke situatie daartoe drong en toepassing van het mechanische middel in grooten omvang mogelijk maakte. Thans is de geest gebonden aan haar product en wordt de maatschappij beheerscht door de mechaniseering die zij schiep.

De werking der mechaniseering is deze, dat daardoor de mensch wordt losgemaakt van de beperking van eigen kunnen en van den directen band met het voorwerp dat hij bewerkt. De industrialiseering (de mechaniseering in het groot) beteekent verder het verbreken van de banden waarmede hij oorspronkelijk gebonden is aan de natuur en aan een concrete gemeenschap; hij wordt in een nieuwe wereld geplaatst, die hij bewust heeft te vormen, waarin hij zich opnieuw moet oriënteeren en waarin hij voor nieuwe vraagstukken wordt gezet, die hij niet kan oplossen met de opvattingen en normen, gewoonten en moraal, die hij uit een vroegere periode heeft meegekregen. En in deze nieuwe wereld beschikt hij over onbeperkte machten, doch zonder de leidende, bindende krachten dezer normen, gemeenschap en traditie.

In plaats van de gebondenheid aan eigen beperkte krachten en kennis, de gebondenheid aan de natuur, die een natuurlijke levensbasis schept en beperkingen en afhankelijkheid als natuurlijke levensvoorwaarden doet aanvaarden, de gebondenheid aan traditie en geloof, doet de mechaniseering een rationalistische mentaliteit groeien, gericht op door geen bindingen meer beperkt eigenbelang, of op beheersching van het mechanisme, gegrond op een geloof in de onbeperkte mogelijkheden die dit biedt.

De industrialiseering verbrak de gemeenschap waarin de mensch leefde in stad of dorp en landstreek, die vroeger leven en arbeid van den enkeling omvatte en binding gaf, die draagster was van traditie en kultuur. Een steeds intensiever verkeer hief de isolatie en zelfstandigheid dezer kleinere levensgemeenschappen op en verbond de enkelingen op allerlei wijzen met elders gelegen belangen. In plaats van innerlijke, concentreerende binding kwamen uiterlijke, divergeerende relaties. De industrieele ontwikkeling berustte op dit verkeer, dat aanvoer van grondstoffen en vervoer van fabrikaten, dat marktberichten en handel mogelijk maakte. Maar bovendien op de bewegelijkheid van menschen, die van het platteland getrokken werden naar de industrieele centra, en daar een massale arbeidersbevolking vormden en een kleine burgerij, die indirect van de industrie leeft. Automobiel en vliegmachine bevorderen deze bewegelijkheid in het groot. Pers en telefoon, radio en bioscoop plaatsten op geestelijk gebied den mensch in een geheel nieuwe wereld en noodzaken hem voortdurend tot nieuwe oriëntatie - of maken iedere oriëntatie aan een vaste richting onmogelijk. Zij leggen beslag op de geesten doordat voortdurend het laatste nieuws en het massale gerucht van de geheele wereld, de politieke meeningen en de demagogie van partijen, de suggestie der reclame en de alledaagsche banaliteit van het maatschappelijk leven het bewustzijn binnendringen; ongeordend en niet gezuiverd door den tijd. Drongen vroeger gebeurtenissen en meeningsuitingen slechts geleidelijk door, omdat de middelen tot volledige en directe verspreiding ontbraken, waardoor bij de verspreiding slechts datgene overbleef wat werkelijk belang had - thans moet de individu onophoudelijk zelf oordeelen en kiezen uit de onmatige hoeveelheid berichten en opvattingen, theorieën, meeningen en suggesties die van alle kanten en voortdurend zich aan hem opdringen. Waar de overgroote meerderheid, die vroeger niet tot oordeelen genoodzaakt werd, thans evenmin daartoe in staat is, blijft als eenige uitkomst over dat de enkeling zich verlaat op het oordeel van zijn groep, van zijn organisatie, van zijn partij. Waarmee de voorwaarde geschapen is tot massale suggestie. Door de mechanische apparatuur van pers en radio, door het middel der organisatie (die in wezen niet ‘organisch’ is, maar een mechanisch middel tot beheersching der massa) wordt deze

voorwaarde tot werkelijkheid, en worden de massale machten actief, die thans onze maatschappij en kultuur bedreigen.

Massa en mechanisatie laten, bij de velen over wie zij hun macht uitstrekken, geen plaats meer voor een eigen persoonlijk leven, voor ontwikkeling der persoonlijkheid. Maar zij vullen de maatschappij met onpersoonlijke machten. Het ekonomisch leven heeft de massa noodig als consument; producenten en handelaars strijden om de koopkracht van 'het publiek'. Met het ontzaglijke apparaat der reclame moet het publiek psychisch beheerscht worden; afbetalings- en andere systemen zijn middelen in dezen onophoudelijken concurrentiestrijd om het publiek. Wie streeft naar politieke macht, moet den kwantitatieven invloed van de massa kunnen leiden. Steeds meer is het daarvoor noodig de massa te beheerschen; wie dit wil, blijkt grove middelen noodig te hebben. Niet door redelijke overwegingen, maar door gevoelens wordt zij beheerscht. Leuzen en symbolen, die spreken tot het massale sentiment, zijn van beteekenis. Het wekken van haatgevoelens is eerste vereischte, want vooral het negatieve verbindt de massa; in het negatieve ligt haar macht en groeit zij tot eenheid; wanneer haar gesuggereerd kan worden dat zij bedreigd wordt - in haar bestaan, maar vooral in haar hooge idealen - door booze machten buiten haar, is zij gemakkelijk tot eenheid te organiseeren. Of die booze macht een buitenlandsche vijand is, of wel een binnenlandsche: kapitalisten, werkgevers en 'bourgeois', of wel marxisten, de 'demo-liberale' partijen of de joden, is van minder belang, mits er maar een groep is op welke de negatieve gevoelens kunnen worden afgereageerd. De tegenstelling van belangen en van kultuur in de maatschappij biedt steeds gelegenheid voor deze negatieve instelling. En de algemeene verarming en ekonomische ontwrichting die groote groepen in hun bestaan bedreigt, geeft daartoe in het bijzonder thans ruimschoots gelegenheid.

Dat het massale en onpersoonlijke karakter der maatschappij zoozeer overheerschend is geworden, is geen gevolg van den groei der bevolking alleen. Een dicht bevolkte maatschappij van handwerkers en landbouwers - gesteld dat deze mogelijk ware - zou dit karakter niet gehad hebben, maar zou een meer individualistisch en persoonlijk karakter hebben behouden. Het onpersoonlijke is in het bijzonder het gevolg der mechaniseering.

Arbeid en bestaansmogelijkheid worden niet meer door persoonlijke verhoudingen, maar door het onpersoonlijke mechanisme beheerscht.

Hierdoor werden de banden van persoonlijke gemeenschap, die steeds ook op gemeenschap van arbeid berustten, vervangen door onpersoonlijke relaties, die op ekonomische verhoudingen en belangen berustten. Hoever de maatschappelijke gevolgen daarvan reiken, blijkt o.m. ten aanzien van het gezin. Het gezin was vroeger ook een werkgemeenschap; het voorzag voor een veel grooter deel dan thans in de eigen behoeften: door voedselvoorziening en voedselbereiding, het vervaardigen van stoffen en kleeding, door deelname in het handwerk van den man. Doordat thans niet alleen het werk van den man naar buiten is verlegd, maar ook het grootste deel der andere functies, en bijna alles gereed voor het gebruik wordt gekocht, terwijl georganiseerde diensten of mechanische hulpmiddelen het overblijvende werk verlichten en opvoeding en ontspanning grootendeels buiten het gezin plaats vinden, is de beteekenis van het gezin een andere geworden: het berust of wel meer op innerlijke gemeenschap, of wel op ekonomische afhankelijkheid en conventie. Dit heeft de vrouw in het maatschappelijk leven een geheel nieuwe plaats gegeven, en daardoor weer het vraagstuk der werkgelegenheid verscherpt. Maar vooral zijn hierdoor de banden van het gezin losser geworden, hetgeen in de verandering van moraal en van maatschappelijke verhoudingen een uiterst belangrijke factor is geworden. De vormende en bindende persoonlijke krachten van het gezinsleven zijn hierdoor verzwakt.

Het onpersoonlijke element komt het sterkst tot uiting in het industrieele grootbedrijf, waar de collectieve arbeid beheerscht wordt door het onpersoonlijke beginsel van zoo groot mogelijke rationaliteit - ‘efficiency’ - en voor persoonlijke verhoudingen nauwelijks meer plaats is. De arbeid heeft zich te richten naar de eischen der mechanische installatie. De enkeling is afhankelijk van de onderneming, deze weer van de twee onpersoonlijke machten die steeds over haar bestaan beslissen: het geïnvesteerde kapitaal, dat rendeeren moet, en de markt, waarvan prijzen en loonen, inkomens en werkgelegenheid afhangen.

De steeds verdergaande mechaniseering van productie en verkeer vereischte groote kapitalen voor den aanleg van steeds

omvangrijker en kostbaarder wordende mechanische installaties. Dit ging, met de risico's die dit meebracht, de kapitaalkracht van enkelingen te boven. De industrialiseering beteekende dus: concentratie van kapitaal in den onpersoonlijken collectieven vorm van bezit der naamlooze vennootschap. Tegelijk bracht zij van overal - vooral van het land - arbeidskrachten tezamen die collectief werken. Doch deze arbeidersmassa werd niet alleen in den arbeid aan collectieven arbeid gewend, haar geheele leven kreeg een collectief karakter. In de arbeidersbuurten der steden kreeg het leven het stempel der collectiviteit; voor verschil in levensgewoonten bestond weinig mogelijkheid en gezamenlijk was men afhankelijk van hetzelfde lot. Alleen collectief konden, in de organisatie, de ekonomische en sociale belangen der arbeiders verdedigd worden, en alleen door onderwerping van persoonlijke belangen aan het algemeene (onpersoonlijke) belang der organisatie, stond men sterk. Die elementen, die het leven een eigen individualistisch stempel kunnen geven: individueele, verantwoordelijke arbeid; bezit als datgene wat individueele levensruimte geeft en van anderen onderscheidt; opvoeding en ontwikkeling, traditie en kultuur - dit alles is niet het deel der massa. Haar levenshouding was collectief, en daarmee moest haar bewustzijn, op grond van haar maatschappelijke situatie, ook overwegend collectief gericht zijn. En waar de grond van dit collectivisme gelegen was in de mechanische, rationeele belangenorganisatie der fabriek, moest dit bewustzijn ook in de politiek zich wel richten op den wil tot een collectivistische mechanische ordening der maatschappij. De levens- en arbeidsverhoudingen der fabriek, de belangenorganisatie der vakbeweging werden in het groot geprojecteerd in de maatschappij; kapitalisme en liberalisme werden gezien als de storende invloeden van tegengestelde, individualistische belangen, die overwonnen moesten worden om een rationeele orde te verwerkelijken. Dit was vooral de geest van het socialisme - al werd deze ook in een periode van democratische ontwikkeling geleidelijk wel met andere elementen doortrokken.

Deze rationalistische mechanistische mentaliteit, en vooral de praktijk waartoe deze leidde, heeft thans een reactie gewekt bij andere maatschappelijke groepen, die, bij den groeienden maatschappelijken nood, zich verdrukt gevoelen tusschen de arbei-

dersmassa eenerzijds, de bezittende en leidende kringen anderzijds - tusschen het groot-kapitaal en het vacuum van bezitloosheid en werkloosheid, waarheen zij zich steeds meer gedrongen voelen. Het nationaal-socialisme is de massa-macht waarmede vooral groepen uit den middenstand zich verzetten tegen ‘marxisme’ en ‘liberalisme’, die geen van beide voor haar uitkomst brengen; in geen van beide kunnen zij vertrouwen stellen: wat zij marxisme noemen, heeft al te eenzijdig de arbeidersbelangen behartigd en heeft daarbij te zeer geestelijke en nationale waarden geminacht; het liberalisme is te zeer op een andere maatschappelijke groep ingesteld en heeft te weinig begrip getoond voor het veranderen der maatschappelijke situatie. Deze veranderde maatschappelijke en ekonomische situatie vindt in het nationaalsocialisme een extreme, primitieve massa-uiting. En al is de huidige ekonomische nood ook de directe aanleiding tot dit proces en tot de grof-demagogische vormen waarin het zich voltrekt - het is zeker toch meer dan een tijdelijk ‘crisisverschijnsel’, het is een stadium in het voortgaande proces van massa-vorming en massa-organisatie, dat begonnen is bij het industrieele proletariaat maar, bij toenemen der bevolking en voortgaande mechaniseering, noodwendig verder moest gaan. Het is een gevolg van de groeiende concentratie en mechaniseering van het grootbedrijf, ook in den handel, die de levensruimte voor de, eveneens in aantal sterk gegroeide, middenstandsgroepen, steeds kleiner dreigt te maken. Een gevolg tevens van de overbevolking van de groepen intellectueelen en ‘hoofdarbeiders’, voor wie de maatschappij geen plaats meer biedt. Dit teveel was reeds een vraagstuk lang vóór de ‘crisis’. Tot maatschappelijke macht wordt het geactiveerd door den huidigen nood. Het is de reactie van groepen die, maatschappelijk of kultureel, tot den kleineren middenstand behooren, op overbevolking en mechaniseering. Vooral door dezen bedreigden - en in het bijzonder in dezen tijd met werkloosheid en ondergang bedreigden - middenstand wordt het nationaal-socialisme, ook geestelijk, gevoed.

J. Bierens de Haan

(*Slot volgt*)

Binnenlandsch overzicht

Het voorloopig verslag.
24 Juni 1935

Minister Steenberghe aan de voorkeur der grootst mogelijke meerderheid van het Kabinet voor andere redmiddelen dan devaluatie geofferd. En dan het voorloopig verslag over het versoberingsontwerp verschenen. De ‘eenzijdige aanpassingspolitiek’ van de regeering heeft het noodige moeten hooren. Maar het ‘schema voor constructieve actieve welvaartpolitiek’, dat op het anathema volgt, is bijzonder vaag uitgevallen. Als dit moet voorstellen waartoe katholieken zich met sociaal-democraten zouden kunnen vereenigen, zal men, bij zijn eventueelen val, Dr. Colijn heete tranen mogen naweenen. Maar wie weet of wij ze niet sparen mogen....

En wanneer nu de behandeling? Juli? Augustus? Het zal in ieder geval op het nippertje zijn. Zóó zijn onze manieren.

C.

Buitenlandsch overzicht

Abessynië. - Japan. - Nieuwe regeeringen in Frankrijk en Engeland. - Vlootbesprekingen.
24 Juni 1935

Inzake Abessynië zullen de scheidsrechters nu morgen in Den Haag bijeenkomen, na een maand die vol dreigementen van Mussolini geweest is, en van coquetterieën zijnerzijds, om, nu Engeland zoo lastig is, het dan maar liever met Duitschland te probeeren; guiterijen waaronder Engeland koel blijft. ‘Niemand,’ aldus de Duce in de Italiaansche Kamer op 25 Mei, ‘mag zich overgeven aan den waan, dat men uit Abessynië in geval van Europeesche moeilijkheden een bedreiging tegen Italië zou kunnen smeden. Wij zijn bereid elke verantwoordelijkheid op ons te nemen.’ Zoo spreekt men voor de galerij. De Europeesche moeilijkheden rekenen in de eerste plaats anderen tot hun jachtveld; zij boden aan zich met Mussolini te verstaan; deze scheen daartoe aanvankelijk bereid, maar wierp bijna aanstonds roet in het eten door te eischen dat die anderen hem nu in een avontuur steunen zouden dat met Europeesche moeilijkheden niets hoegenaamd te maken heeft. Van tijd tot tijd doet Mussolini of hij een Europeesch staatsman is en het lukt hem dan waarlijk bijna als zoodanig figuur te maken, maar het is altijd maar voor kort. Hij schudt den Italiaan en zijn ‘sacro egoismo’ niet uit.

De Japansche militaire bedrijvigheid in Noord-China is de afgeloopen maand groot geweest. De *Daily Telegraph* meende reeds te mogen aankondigen dat Japan voorhad eerlang een protectoraat over Noord-China te proclameeren, Peking en Tientsin inbegrepen. De gedemilitariseerde zône langs de grens van

Mantsjoekwo zou worden uitgebreid tot het geheele gebied ten Noorden van de Gele Rivier, zoodat Peking en Tientsin bij eventueele moeilijkheden door Japansche troepen zouden moeten worden 'beschermd'. Klachten van den Chineeschen gezant te Tokio werden met het antwoord bejegend, dat China direct bij de Japansche legerautoriteiten in Kwantoeng moet onderhandelen. Het effectief der Japansche troepen in Noord-China werd verdubbeld. De Japansche minister-president wees in een kabinetszitting 'op de volledige overeenstemming van opvatting tusschen de autoriteiten van oorlog, vloot en buitenlandsche zaken' (zoo intimiteert men een toch al angstig en onzeker buitenland). De *Toestand*-schrijver der *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (avondblad van 12 Juni) vertroost ons met de opmerking 'dat een imperialistisch Japan, dat in China de diepste verbittering weet te wekken, veel minder gevaarlijk is dan een imperialistisch Japan, dat de vriendschap der Chineezen weet te winnen.' Hoe zulk een Japan er uit zou moeten zien is voorloopig nog een raadsel; geen enkele der gedaanten waarin Japan ons voor en na verschenen is schijnt aan den eisch te voldoen.

Tot nu toe is de voorspelling van de *Daily Telegraph* niet in vervulling gegaan, maar wat niet is kan komen. De *richting* der Japansche politiek in Noord-China is door het blad ongetwijfeld volkomen juist gekenschetst.

Frankrijk heeft zich de weelde van eenige ministerieele crisissen veroorloofd. De groote kunst schijnt daar nu te zijn zich achteraf te houden zoolang de onderlinge strijd moordend is en dan het juiste oogenblik te kiezen, waarop men vermoedelijk een zóóveelsten 'redder' zal laten begaan. Ditmaal heeft Laval den prijs getrokken. Het parlement is naar huis, en nu loopen de zaken weer voor een poosje en vraagt men zich af, wáárover ook weer al het misbaar is geweest....

In Engeland een in kalmte voltrokken regeeringswisseling waarvan niemand heeft opgezien. Baldwin premier, en Sir John Simon aan buitenlandsche zaken vervangen door Sir Samuel Hoare, met Eden naast zich als 'reisminister'. Hij is die functie met een reis naar Parijs begonnen, waar Laval gelegenheid moest worden gegeven stoom af te laten wegens het feit dat Engeland,

zonder Frankrijk erin te kennen, tot afbraak der maritieme bepalingen van Versailles heeft medegewerkt.

'Ernstiger en belangrijker dan al onze interne aangelegenheden,' aldus Baldwin in eene radiorede op 8 Juni, 'is het probleem van de nationale veiligheid en den wereldvrede. Een nieuwe oorlog zou heel Europa in een toestand van chaos en ruine dompelen, waaruit het zich nooit meer zou kunnen verheffen.... De nieuwe regeering wil komen tot collectieve zekerheid voor allen.'

Duitschland heeft het van belang geacht te onderzoeken in hoeverre de status dien het zichzelf 18 Maart heeft toegekend door anderen aanvaard wordt ondanks de resolutie van Genève, en is daartoe met Engeland, en met de vlootsterkte, begonnen.

De vloot waarover Duitschland onderhandeling aanbiedt bestaat nog niet; het leger waarover Duitschland niet onderhandelen wil bestaat wèl. Er was dus nog een elasticiteit, een mogelijkheid van geven en nemen, die veroorzaakt heeft dat men het inderdaad eens is geworden op den grondslag dat aan Duitschland 35% van de tonnenmaat der 'British Commonwealth of Nations' wrordt toegestaan. De verhouding zal gelden voor elke categorie op zichzelf, doch voor duikbooten zal het verhoudingscijfer 45% zijn, zonder dat de geheele tonnenmaat daardoor boven 35% stijgt.

Men zou niet weten te zeggen of de Fransche pers meer terughoudend was dan spijtig. 'Men zal nu misschien vernemen', zeide zuurzoet de *Temps*, 'hoe de Engelsche regeering zich voorstelt de politiek der collectieve veiligheid, waaraan zij verklaard heeft altijd trouw te willen blijven, overeen te kunnen brengen met de methoden die zij met dit Duitsch - Engelsch accoord heeft ingeleid.' Na afloop der eerste onderhandeling tusschen Eden en Laval, op den 21sten Juni gevoerd, bepaalde Laval zich tot de verzekering, 'dat hij het Fransche voorbehoud had herhaald'; den volgenden dag zeide hij: 'Eden en ik zijn overeengekomen in nauwe samenwerking den vrede op te zullen bouwen door bevordering der collectieve veiligheid.' Hebben die twee dus de solidariteit hersteld? Nu is Eden naar Rome, waar vermoedelijk op herstel der eensgezindheid een zwaarder wijs zal gaan.... En dan keert Eden bij Laval terug, 't geen doet vermoeden dat de eendracht te Parijs nog wat moet worden bij-

geschaafd. Stresa schijnt in de Europeesche politiek niet het laatste woord te zullen mogen blijven.

26 Juni.

- Rome zegt na Eden's bezoek, ‘dat er slechts twee oplossingen mogelijk zijn: òf Abessynië verklaart zich accoord met een mandaat of een protectoraat, òf Italië onderneemt een veroveringsveldtocht.’

Zou zóóveel zijn toegestaan om Italië aan de Engelsche zijde te krijgen in het geschil met Parijs? Eerder is te gelooven dat, zooals de *Times* schrijft, ‘Eden bepaalde voorstellen heeft gedaan die door Mussolini onaannemelijk zijn geacht’.

En de Fransche kamercommissie voor marine die constateert dat, na het Duitsch-Engelsch vlootaccoord, het verdrag van Washington niet meer van kracht is.

Eden is een bekwaam man, maar deze ééne reis heeft Engeland stellig niet gebracht waar het wezen wilde.

C.

Bibliographie

D.C. Somervell, The reign of King George the Fifth. - London, Faber and Faber 1935.

Een boek van ruim vijfhonderd bladzijden, aan de regeering van George V gewijd, en waarin zijn persoon toch maar een bescheiden plaats beslaat. De koning is hier bovenal periode.

Toen hij Eduard VII opvolgde, had Asquith zijn resolutiën in zake den strijd met de Lords in de Commons doen aannemen, maar nog geen waarborg gevraagd dat een daarop berustende wet door de Lords, desnoods na toepassing van het koninklijk recht tot beschrijving van een genoegzaam aantal nieuwe leden, zou worden aangenomen. Men weet dat onder de nieuwe regeering die waarborg door Asquith is verkregen, en dat daarop de Lords het hoofd in den schoot hebben gelegd. Parliament Bill en Home Rule voor Ierland werden de hoofdschotels op den disch; de afdoening van den laatstgenoemden maatregel werd door de rebellie van Ulster verhinderd. De behandeling dezer stof door Somervell biedt nog niet veel merkwaardigs, meer die van den wereldoorlog, maar meest van al die van de jaren, op den wereldoorlog gevolgd.

Dat Engeland het oorlogvoeren op de schaal van 1914-1918 eerst heeft moeten leeren is een erkenning die niemand meer verrassen kan; evenmin kan dit het door Somervell nogmaals geleverde bewijs, in welke mate Engeland zich in het karakter der Russische omwenteling aanvankelijk heeft vergist. Ten slotte bleef alleen de hoop op Amerika over.

Daarmede is de periode bereikt waarvoor dit boek zijn werkelijk belang begint te krijgen. Acht maanden vóór het einde van den oorlog is Wilson van meening dat de Volkenbond niet te grootsch moet worden opgezet, daar anders de Amerikaansche Senaat hem nooit zal willen bekrachtigen; eerst met het onverwacht groot succes der interventie van nazomer en herfst 1918 begint bij hem ‘the illusion of omnipotence’ (bl. 236). ‘The average Englishman’ liet begaan, ‘partly by reason of his natural indolence and partly because his experience of constitutions nearer home had taught him that they never worked in practice in anything like the way in which what has been put on paper seemed to imply’ (bl. 237).

Te vroeg desinteresseert zich Engeland van Europa; het heeft met Sinn Fein, met Indië, met Egypte, met de Dominions de handen vol. Een aanloop tot protectie mislukt en leidt tot de proefneming met een Labour-kabinet dat slechts leeft zoolang de liberalen het willen laten zitten. Zij prefereeren welhaast een conservatieve regeering die haar voorkeur voor protectie intoomt. Intusschen zijn, na liquidatie van het

Engeland ongevallige Roer-avontuur, in Frankrijk en Duitschland regeeringen opgetreden die met elkander hopen te kunnen werken en gaarne zien dat Engeland zich als derde aansluit; Sir Austen Chamberlain vormt met Briand en Stresemann nu inderdaad een driemanschap dat Locarno tot stand brengt en de toetreding van Duitschland tot den Volkenbond voorbereidt. Stresemann's 'Erfüllung' blijkt echter schijn; de Dawes-annuïteiten worden door Duitschland alleen voldaan zoolang Amerika bereid blijft ze eerst aan Duitschland te leenen, hetgeen zeggen wil juist zoo lang als Amerika zelf niet in moeilijkheden is geraakt. 'These loans ware short-term loans used for long-term purposes' (bl. 442).

Dit moest vastloopen, daar Amerika niet gezind bleek betaling aan te nemen in den eenigen vorm waarin Europa betalen kon: in goederen en diensten. De prijzen daalden, en de last van alle rentebetaling drukte daardoor te zwaarder.

Toen de wereldcrisis uitbrak bevond zich Engeland midden in de proefneming met een tweede arbeiderskabinet. Het struikelde over de noodzaak van bezuinigingen die het zelf (of liever de Trade Unions Council die zijn lot in handen had) niet verkoos aan te brengen. Daarna keerde Engeland tot de 'nationale' kabinetten waarvan het tijdens den wereldoorlog de proef genomen had, terug. Dat van MacDonald heeft zich voorzeker aanvankelijk voorgenomen, het pond sterling op zijn goudbasis te handhaven: 'The National Government had been formed in view of the run upon the gold reserves', erkent Somervell, maar hij vervolgt: 'yet the country had, after all, gone off gold' (bl. 449). Dit is een wat vreemde uitdrukking, alsof het land dit doen kon buiten de regeering om. De City heeft de regeering medegesleept en deze het land. Dat ernstige gevolgen voor Engeland zijn uitgebleven, beteekent niet dat Nederland zich, vier jaren later, aan dezelfde proefneming zou kunnen wagen.

Zonder een hoogen graad van voortreffelijkheid te bereiken, is dit boek toch wel een degelijke aanvulling onzer kennis. Het is geschreven uit een breeden historischen zin en door partijleuzen wordt men er niet in gehinderd.

C.

Dr. Math. Rutten, De lyriek van Karel van de Woestijne. - Karel van de Woestijne Genootschap, Brussel 1935.

Te bescheiden heeft schr. dit boek een poging genoemd om tot het innerlijk wezen van den dichter door te dringen: in deze meest omvangrijke studie tot nog toe over Van de Woestijne verschenen, heeft hij het wezen van den grooten lyricus door ontleding heel dicht benaderd. Men zal hem niet kunnen verwijten dat hij niet voldoende met zijn onderwerp was ingenomen: met den iever van de jeugd en de eerzucht van een doctorandus heeft hij het poëtisch oeuvre met methode chronologisch onderzocht, en tot in de fijnste nuances de inzichten des dichters doorgrond. Dat hij zich niet door zijn analyse heeft laten beheerschen en het wezen van den dichter ook synthetisch heeft beschouwd, blijkt uit het laatste hoofdstuk over 'De persoonlijkheid van Karel van de Woestijne', dat uitmunt door helderheid en bondigheid, en dat m.i. definitief is. Er

is nochtans in de karakteriseering van 's dichters woord als ‘renaissancistisch en in vele gevallen uitgesproken barok’ (p. 277) nog een tamelijk sterk vleugje van O. Spengler te bespeuren waartegen ik schr. meen te mogen waarschuwen. Hij gelieve even te denken aan de kunst van Du Bellay of Ronsard: Renaissance beteekent niet per se ‘overladenheid, zwoelheid, ingewikkeldheid, schittering en praal’, en wij doen goed dat veel-omvademend begrip niet te verwarren met den transcendentalen uitlooper der Barok, en nog minder met de particuliere eigenschappen van het Gongorisme. De term Renaissance lijkt mij tegenwoordig te vaak oppervlakkig en, op het voorbeeld van Spengler, in vrij ongunstigen zin te worden misbruikt. Ik moet hier even wijzen op de subtiele analyse van de kinderziel des dichters. De bladzijden waar de moreele achtergrond suggestief is afgeteekend, bewijzen weer eens welk een vreemd kind V.d.W. moet zijn geweest. En ik vrees dat geen enkele verklaring van dien aard is om het raadsel van zijn vroege geestesgesteldheid op te lossen. Daar is bv. het gevoel van die ‘beangstigende’ veiligheid in het ouderlijke huis, dat een goed deel van zijn emotief leven schijnt te hebben bepaald. (De angst heeft de dichter o.a. in *Paidia* subtiel beschreven, - onze gedachten gingen hierbij vergelijkenderwijs naar de romantische oude-huizen-melancholie in Fr. Huch's *Mao*, in Mann' *Tonio Kròger*, naar sommige bladzijden van Rilke). De scherpe observatie der zielsgebeurtenissen van zijn derde jaar, waar de dichter zelf zijn behagen in onbedaarlijk verdriet, de overdrijving van zijn smart, en zijn zelfgenoegzaamheid ontdekt en belijdt, verraadt ook wellust in de smart die men gemakkelijk als morbied verschijnsel zou kunnen verklaren en die de volle maat geeft van zijn egocentrisch leven. Zoodra diepere menschelijkheid zich ontwikkelt, ontstaat die tweespalt tusschen gebrek aan en verlangen naar evenwicht, tusschen het rein geestelijk schouwen en de zinnelijkheid die nimmer wordt beschouwd als een weldaad, als een milden zegen of een bron van blijde vervoering, maar uitsluitend als een pijnlijke doemenis des lijfs waarvan *De Modderen Man* de jammerlijke ellende belijdt.

Toch is er aan studies van dit soort een bezwaar verbonden dat duidelijk wordt wanneer men den slot-indruk overweegt, nl. dat er ondanks grondigheid en uitdieping toch iets van de veelomvattende levensharmonie des dichters verloren gaat. Ik geef toe dat de tragiek bij V.d.W., de eeuwige weifeling tusschen God-en-lijf in zijn leven het overwicht had. Maar ten gunste van díen V.d.W. die, ik herhaal het, de diepste was en wellicht de eenige die in de verslyriek dringend naar voren komt, wordt de andere eenigszins verduisterd. Janus had immers een dubbel voorhoofd? Met dien anderen V.d.W. bedoel ik den onuitputtelijken humorist, den speelschen ironist uit de kronijken van de N.R.C. den schrijver van *Afwijkingen*, sommige bladzijden in *Beginselen der Chemie*, vooral *De leemen Torens*, en voor wie hem gekend heeft, den genialen steeds zoo gevatten, levenslustigen mensch uit den dagelijkschen omgang. Dezelfde eenzijdigheid bemerken wij in de beschrijvingen van het van de Woestijniaansch midden bij uitnemendheid, Gent. Uit de inleidende studie van Dr. Rutten blijkt hoe moeilijk het is, haren invloed op V.d.W. nauwkeurig te bepalen. Volgens schr. moet de tweespalt tusschen den dichter en de stad enorm geweest zijn, en over-, wegend in zijn kinderjaren, tot hij het ten slotte niet meer kon uithouden en Gent verliet. Van kindsbeen af is er bij den zoo vroeg rijpen dichter

een sterke neiging om de tragiek dier stad fel te accentueeren, opvatting die later nog werd aangekweekt door het donker fatalisme van Emile Verhaeren waartegenover wij nu al wat vreemd staan. (En hoe betrekkelijk alles is! V.d.W. was nu niet bepaald een 'toerist' en kende van onze aarde weinig meer dan Brussel en de drie zustersteden. Had hij de sloppen van East End gezien, en de sinistere sinteltuintjes van Denmark Hill, hij zou zijn vaderstad hebben bezongen om haar Vergiliaansche landelijkheid). V.d.W. heeft een voorkeur voor stervende tuinen, melaatsche muren, watertrappen die geniepig nooden naar het zwarte klotsen daar benëen, vizioenen van hospitalen, fabrieksstegen en rasphuizen, die hij heeft vastgelegd in zijn opstellen over Minne en van Rysselberghe, vizioenen die in de Gentsche lyriek een nieuw stadium beteekenen tegenover het triestig, burgerlijk milieu in Virginie Loveling's novellen van trouwen-en-scheiden. Men zou geneigd zijn hem te verwijten dat het àndere Gent geen indruk op hem heeft gemaakt: Gent met zijn ouderwetsche herbergen, zijn peperkoekbakkerijen, geheimzinnige winkels van granen en zaden, antieke pakhuizen en kaden vol aardige tonnetjes, degelijke patriarchale stad waarvan een intieme provinciale gezelligheid uitgaat. Gelukkig zijn er *De leemen Torens* - passim! Misschien stond V.d.W. in den grond toch niet zoo vijandig tegenover een stad die hem om zooveel diepe levenservaring lief moest zijn, en, was er bij hem een werkelijke nood om zich eenzaam te bewegen in zijn 'schemerwereld', dan moet de oorzaak van die afzondering elders te zoeken zijn.

Het laatste woord over V.d.W. is nog lang niet gezegd. Intusschen heeft Dr. Rutten hem, met grondige kennis van zijn werk, zoodanig toegelicht, dat wij den indruk krijgen hem beter te leeren begrijpen, althans zooverre wij bij machte zijn om ons met dezen eenzamen mensch en, wat men er ook moge van zeggen, moeielijken dichter, te vereenzelvigen.

A.C.

F.V. Toussaint van Boelaere, Turren. - De Sikkel, Antwerpen.

Na omzwervingen in Spanje en Peru, is Toussaint nu teruggekeerd tot de Vlaamsche boeren, niet om ze te toonen in landelijk minnespel, maar in veel complexer en mysterieuzer gedoe. Turren, of de Duivel gefopt. Want daar komt het, ten minste in schijn, op neer. Folkloristen zullen u zeggen dat hier een oud thema is bewerkt: de zielekoop door den Duivel die een taak zal uitvoeren vóor den dageraad; maar de dag wordt te vroeg aangekondigd door den haan die door een list aan 't kraaien gaat. In die oude kruik heeft Toussaint nieuwen koppigen wijn geschonken, aan het volksverhaal een eigenaardige wending gegeven en het verrijkt door een diepere beteekenis. Ik zal Toussaint niet navertellen: de lezer moet geheel onder den indruk komen van het vreemd verhaal dat gesteld is in kloeke, veerkrachtige, soepele taal. Er is hier een waarnemer, een dichter en een denker aan 't woord die realiteit en verdichtsel heeft versmolten tot een geheimzinnige eenheid waarover de lezer lang nadenkt. Toussaint beschrijft een vreemde menschheid. De personages hebben iets onwezenlijks, het is alsof zij zich bewegen in een droom. Wij zien er een machtigen boer, eenzamen werker levend in afzondering op zijn pachthof 'waar kollebloem noch winde tot bloei

komt, noch een roos in den tuin', heerscher over dienstbaren, dieren en alaam, over het zaad en den oogst, schrijdend over zijn eindelooze velden, angstig om 't bergen van den oogst die als een geweldige zee over zijn landouwen golft; zijn zoon Turren visscher en wildstrooper, die snoeren maakt van eierenschelpen en niet deugt voor werk, 'alles fantasie' voor zijn vader; een zwager van den boer, weggeloopen priester die altijd door met ganzepen den boom des Levens teekent, - en heet daarbij Lancelot.... Boer Ter Haeren maakt akkoord met den Duivel die belooft op een nacht een schuur te bouwen. En zoo gebeurt het, maar de ziel van den boer wordt gered door den begrijpenden doeniets Turren, die den haan nadoet. Door dat volksverhaal is een thema van liefde geweven: Turren weifelt tusschen het reine, argelooze Marieken en een onbekende vrouw, Dwina, 'die huppelende geit' waarvan hij na verzoeking zich afwendt, gered door zijn innig hangen naar zuivere vrijheid. Het verhaal is vol zeldzame schoonheid. Er is o.m. een majestueuze beschrijving van den oogst en van het oogst-feest dat doet denken aan het daverend vizioen van Rubens' *Kermis*. Toch is er nog iets meer dan het complexe verhaal, de rare typen en de subtiele stijlschoonheden: het is alsof die noodlottige boer, die mysterieuze Lancelot, de reddende Turren, de beide vrouwen, primitieve symbolen zijn van panisch landelijk leven, van ingeworteld bijgeloof, van aarts-vaderlijke gehechtheid aan den grond, natuurdrift, geestelijke liefde. Zóo ten minste heb ik het begrepen en denk op die wijze de onderbewuste inzichten te mogen bepalen die Toussaint hebben gedreven tot het saamstellen van dat subtiel verhaal, waarmee hij m.i. de volle maat van zijn tegelijk sterke en precieuse kunst heeft gegeven.

A.C.

F.V. Toussaint van Boelaere, Heroondas Mimiamben. - L.J. Krijn, Brussel.

De appreciatie van deze vertaling laat ik over aan de taalkundigen, doch te oordeelen naar de levendigheid en de familiaire vlotheid van den Vlaamschen tekst lijkt het mij dat de overzetting uit het Grieksch wel heel goed moet zijn. Het is trouwens geen proefstuk van Toussaint, hij verzekert ons dat hij zich sedert jaren op dit werkje van den dichter uit Koos heeft toegelegd, met het oog op de vertooningen door 'de Gezellen van den Poppenspele' een marionnetten-theater dat evenals het zoo lieflijke *Petit Théâtre* van Louis Piérard tot het vooroorlogsch verleden behoort. De Vlaamsche dialogen van Toussaint, waar hij zelfs kleine orthographische vrijheden neemt die den indruk van de spreektaal goed weergeven, zijn vlug en veerkrachtig en staan niet ten achter bij Tailhade's vertaling van den *Satyricon*, - en die kende de zelfkanten van de antieke samenleving en wist hoe zij in modernen toonaard moesten worden weergegeven! De dialogen en tooneeltjes van Heroondas spelen tusschen een lustig volkje van koppelaarsters, bordeelwaarden en dames die behooren 'tot die soort welke de moderne mensch enkel bi appetite familiair begroet' zooals Toussaint voorzichtig zegt. 'Voor Heroondas is naakte waarheid opperste schoonheid. Hij dacht en was overtuigd dat geen twee wegen openstaan, de waarheid moet naakt blijven zooals zij uit den put is gerezen - of moet terug den put in'. Eén

klein dialoog maakt uitzondering, het typisch tooneeltje van een moeder die haar zoon bij den schoolmeester komt aanklagen; het is trouwens niet minder levendig dan de andere. Alle figuren zijn pees en zenuw. De meest kiesche onderwerpen o.a. het vertrouwelijk gesprek van twee dwaze maagden over een intieme liefhebberij, zijn behandeld met de sereniteit van de Grieksche wijsgeeren, en men krijgt lust om auteur èn vertaler, naar 't voorbeeld van Justus Lipsius, te noemen auctores purissimae impuritatis. Toussaint zegt nog in de inleiding: 'Het zijn trilbeelden, zoo nauwkeurig, zoo hard, zoo droog, zoo houterig zijn deze tafereelen weergegeven'. Onder het lezen dacht ik aan zekere Grieksche vazen met zeer vrije en precieze teekeningen, zwart op rooden grond die ik zag in een museum te Berlijn, en ook aan de onovertroffen oorspronkelijke *Mimes* van Marcel Schwob, die hem werden geïnspireerd door dien ouden deugniet van Heroondas.

A.C.

Dr. R. Roemans, Analytische bibliographie van en over Prof. Aug. Vermeylen. - N.V. Uitgeversfirma v/h Vanderpoorten & Co., Gent.

Dit is het derde nummer in de reeks der *Analytische Bibliographieën van Vlaamsche schrijvers*. 'Geen Vlaamsch schrijver, zegt F. Toussaint in de inleiding, verdiende zoozeer als Gust Vermeylen nog binst zijn leven te worden vereerd met dit soort intellectueel standbeeld dat een 'van en over-' bibliographie is.... Gedegen goud is het proza van August Vermeylen, met egalen gloed, egale diepte van toon; met een soort vrees voor plotse schittering, voor een onverhoeds opduiken van hartstochtelijken klank, en steeds met de vastheid en de vastberadenheid van wie overweegt en begrijpt, overlegt en beslist, bewust van zijn doel, zijn wetenschap en zijn wil'. Daarmee is Vermeylen nog eens magnifiek getypeerd. Ik noemde eens Dr. Roemans de vleeschwording der bibliographie. Ook in dit werk heeft hij weer overvloedig zijn ongemeenen aanleg op dat gebied bewezen. Prof. Vermeylen wordt er langs alle kanten bekeken. Zijn werk als letterkundige, hoogleeraar, kunstcriticus, politicus, polemist, en aldoor eersterangs denker is tot in de kleinste geschriften opgesomd en zijn veelzijdig oeuvre geclasseerd volgens verschillende methoden. Het kon niet anders of bij een dergelijke uitpluizing zou de hyper-bibliograaf het brengen tot een boek van 300 blz. Maar het ongelooflijke is dat hij zulk een inventaris leesbaar weet te maken. Wat daar toe bijdraagt is b.v. de beknopte inhoud van elk van Vermeylen's geschriften, gerangschikt volgens chronologische orde. Dr. Roemans heeft ons daarmee een grooten dienst bewezen, en zijn benijdenswaardig werk getuigt niet alleen van geduld en zelfverloochening, maar ook van literaire kennis en oordeelkunde. Hij heeft méer gelezen dan de titels, en behoort waarschijnlijk tot de beste kenners van de Vermeylen-literatuur, - dat is geen kleinigheid.

A.C.

Arthur Eddington, New Pathways in Science. Messenger Lectures 1934. - Cambridge, University Press, 1935. X en 333 blz.

Het is omstreeks zeven jaar geleden, dat de Engelsche astronoom en mathematisch-physicus Eddington naast zijn reeds lang gevestigde re-

putatie als vruchtbaar wetenschappelijk onderzoeker door zijn ook in ons land veel gelezen en terecht bewonderde werken *Stars and Atoms* (1927) en *The Nature of the Physical World* (1928) den naam veroverde van voortreffelijk vertolker van de denkwijzen en resultaten der moderne natuurwetenschap in algemeen verstaanbare taal. Nadien zijn nog enkele kleinere werkjes van zijn hand verschenen: *Science and the unseen World* (1929) behandelde het in onzen tijd tengevolge van zoo menige principieele wijziging in de grondslagen van het wetenschappelijk denken tot nieuwe actualiteit gekomen probleem van de onderlinge verhouding van religie en wetenschap. *The expanding Universe* (1933) bracht de vrucht van nieuwe ontdekkingen over den bouw van het heelal binnen het bereik van de velen, die, hoewel zelf niet in staat de ontwikkeling van de astronomie van nabij te blijven volgen, niettemin steeds zijn blijven voortleven onder de sterke bekoring, die zij eenmaal daarvan ondergingen. Men kan het werk, dat de schrijver door deze geschriften heeft verricht, uit algemeen cultureel oogpunt niet hoog genoeg waardeeren en niet voldoende bewonderen. De moderne natuurwetenschap bedient zich van een taal, die nog slechts voor een uiterst klein gedeelte van het ontwikkelde en belangstellende publiek verstaanbaar is en ze komt tegelijkertijd tot resultaten, die om hun algemeene beteekenis voor het menschelijk denken datzelfde publiek meer dan ooit aangaan. Het ideaal van een wijsgeerig verantwoord wereldbeeld, dat zijn grondslag zou vinden in wat de bijzondere wetenschappen, elk op eigen terrein, leeren, wordt steeds sterker begeerd, maar wijkt tengevolge van de onvermijde lijke specialiseering der afzonderlijke vakken, steeds sterker achteruit. Meer dan ooit is er behoefte aan de synthetische geesten, die, terwijl ze het hunne bijdragen tot den vooruitgang van hun eigen wetenschap, den lust en het vermogen bezitten en weten te behouden, om voor een ruimeren kring dan die der vakgenooten van de denkbeelden, die op dit oogenblik het wetenschappelijk denken beheerschen, de algemeen menschelijke beteekenis te verduidelijken. En er is wel niemand, die deze behoefte op zoo voortreffelijke wijze weet te vervullen, als Eddington dat, dank zij den sterk wijsgeerigen inslag van zijn denken en een zeer bijzonder schrijverstalent, vermag.

Van al zijn uitmuntende hoedanigheden komt thans het boven aangekondigde boek een nieuw en zoo mogelijk nog versterkt getuigenis afleggen. De schrijver geeft er den inhoud in weer van een reeks lezingen, die hij in 1934 aan de Cornell University heeft gehouden, aangevuld met een korte samenvatting van de jongste resultaten der atoomtheorie en een hoofdstuk over intra-atomaire energie. Hij heeft er niet naar gestreefd, een systematische inleiding te geven tot het huidige wetenschappelijk denken; de keuze van de stof is voornamelijk bepaald door eigen belangstelling en eigen werkzaamheid; dit geeft aan het boek een sterk persoonlijk en boeiend karakter.

Die eigen belangstelling gaat in hooge mate uit naar de consequenties, die voor het algemeene wijsgeerige denken voortvloeien uit het feit, dat in de grondslagen der physica de wetten van streng causaal type vervangen zijn door wetten van statistischen aard. Hieruit volgt namelijk, dat het determinisme niet langer als fundament der natuurwetenschap kan worden beschouwd. Op het hoofdstuk *The decline of Determinism*, waarin dit wordt betoogd, volgt in *Indeterminacy and Quantum Theory* een nader onderzoek van den aard van het indeterminisme, dat in het

tegenwoordige wereldbeeld der physica wordt aanvaard en een beschouwing van het begrip der waarschijnlijkheid, dat thans aan dat beeld ten grondslag wordt gelegd.

De hierna volgende vier hoofdstukken zijn aan astronomie gewijd. De schrijver behandelt hier de moderne denkbeelden over de constitutie der sterren en den invloed, dien zij van de jongste ontdekkingen op het gebied van atoombouw (voornamelijk van de vondst van het positron) hebben ondergaan. In kortere samenvatting dan in *The expanding Universe* wordt hierna het probleem van het uitdijend heelal behandeld.

Opnieuw wordt hierna het standpunt gewijzigd; in een hoofdstuk over de fundamenteele natuurconstanten betreedt de schrijver een gebied van theoretische speculatie, waarop hij zich in de laatste jaren zelf voornamelijk heeft bewogen, terwijl daarna een korte schets van de rol der groepentheorie in de moderne physica de onverwachte beteekenis, die hier, zooals reeds zoo vaak, de zuiver mathematische begripsvorming voor de theoretische natuurwetenschap bleek te bezitten, in beginsel wordt verduidelijkt.

In een laatste hoofdstuk, *Criticisms and Controversies*, toont de schrijver zich in zijn volle polemische kracht, waar hij op verschillende kritieken reageert, waartoe zijn denkbeelden reeds vroeger aanleiding hebben gegeven. Het boek beduidt een onschatbare aanwinst van de niet technische (het woord populair wekte hier volkomen verkeerde voorstellingen) literatuur over de moderne natuurwetenschap. Wie het leest, herleest en overdenkt, zal zich door de wetenschap en de wijsheid van den schrijver verrijkt gevoelen; en als toegift vol waarde vallen hem daarbij dan de uitingen van den kostelijken humor te beurt, die telkens het boeiende, maar inspannende betoog verlevendigt en verlicht.

E.J.D.

Ferdinand Scheminzky, Die Welt des Schalies. - Verlag ‘Das Bergland-Buch’. Graz. Salzburg, Wien. Berlin. Leipzig. 1935. 744 blz. 166 afb. in den tekst. 17 tabellen. 56 platen.

De ontwikkeling van radio en geluidsfilm en het toenemende gebruik van de grammophoon hebben in de laatste jaren in breede kringen belangstelling opgewekt in acoustische verschijnselen. Dat is een belangstelling in een natuurwetenschappelijk onderwerp, die nu eens niet, zooals zoo vaak onvermijdelijk is, gedoemd zal behoeven te blijven tot een slechts oppervlakkige en daardoor tot geestelijke verdieping weinig bijdragende bevrediging. De techniek der acoustiek is betrekkelijk eenvoudig, haar begrippen en methoden zijn voor een aanzienlijker deel in niet-mathematische taal te behandelen dan bij de meeste onderwerpen der physica het geval is en hare toepassingen zijn zoo veelvuldig dat ze bij iedereen wel voor een groot deel binnen het onopzettelijke ervaringsgebied vallen. Het is daardoor mogelijk, om over acoustische onderwerpen met wetenschappelijke grondigheid en eerlijkheid te schrijven en toch begrijpelijk te blijven voor ieder, die een normale schoolloopbaan achter zich heeft en die zich op enkele plaatsen eenige moeite wil getroosten, om zich met wat nieuwe eenheden vertrouwd te maken (de decibel is trouwens voor den radioluisteraar tegenwoordig uit anderen hoofde reeds een bekende klank).

Deze mogelijkheid is op voortreffelijke wijze verwezenlijkt in het omvangrijke, mooi uitgevoerde en daarbij verrassend goedkoope werk (de prijs bedraagt slechts 8 Mark) van den Weenschen physioloog Scheminzky, die in zijn vaderland bekendheid geniet als radio-spreker over acoustische verschijnselen.

Het boek bestaat uit vier deelen: in het eerste, *Schall und Schall-empfindung*, worden de fundamenteele begrippen (hoogte, sterkte en klank van tonen, resoneeren, meetrillen, interfereeren en derg.) behandeld en wordt uitvoerig gesproken over de moderne methoden van waarneming, opteekening en versterking van geluidstrillingen. In het tweede, *Schallerzeuger*, komen alle muziekinstrumenten aan de orde en de geluidsvoortbrenging bij mensch en dier; het derde, *Das Hören*, behandelt bouw en werking van het menschelijk oor en het hooren van dieren, terwijl het vierde, *Electroacustik*, de electrische weergave, versterking en analyse van geluidstrillingen behandelt, de muziekinstrumenten met electrische geluidsopwekking, de geluidsfilm en de radio (van acoustisch standpunt, dus zonder radiotechnische bijzonderheden).

Het werd is rijk geïllustreerd en aangenaam geschreven. Men kan het warm aanbevelen aan ieder, die ook maar eenige belangstelling voor geluidsvragen bezit. In het bijzonder lijkt het van groote waarde voor physici en biologen (vooral als ze werkzaam zijn bij het onderwijs) en voor musici met interesse voor den physischen kant van hun werkzaamheid. Zij zullen er allen veel nieuwe dingen in vinden en veel nieuwe inzichten over reeds lang bekende verschijnselen.

E.J.D.

André Malraux, Le temps du mépris. - Gallimard, Paris 1935.

In Duitschland is een communist, Kassner geheeten, gevangen genomen en in een donker cachot gesloten, maar men kent zijn ware identiteit niet. In dezen lichaams- en zielsnood slaat hij als het ware van zich zelven los en bij den angst voor ontdekking met als fataal gevolg de doodsstraf voegt zich die voor waanzin bij de volstrekte onmogelijkheid zich bezig te houden of zelfs iets te zien. Tegen deze hinderlaag rekken zich al zijn krachten. Hallucinaire vizioenen bespringen hem in de onmacht, dag van nacht, uur van uur te onderscheiden. Elk besef van de werkelijkheid begeeft hem en de eenige draad, die hem aan de wereld bindt, is het hooren en zoo mogelijk beantwoorden van klopseinen van buren door middel van een morse-stelsel. Maar de spanning om ze te grijpen en het contact te onderhouden verergert de benauwenis en als door een wonder komt hij vrij. Een ander, Kassner genaamd, is in hechtenis genomen en wie naar waarheid zoo heet wordt vrijgelaten.

Het wedervarene vervolgt hem in de vrijheid. Het is hem niet gegeven, zijn verantwoordelijkheden los te haken, zoodra hij het huis verliet, waar hij een medegedetineerde had hooren neerknuppelen. Deze vrijheid zal maar van korten duur zijn. Terstond zegt hij te Praag zijn vrouw, weer spoedig naar Duitschland te moeten. Deze verbondenheid over de grenzen van de individualiteit heen is ook den schrijver eigen. Voor Malraux is schrijven een middel van aanval en verweer. Het stijlprobleem stelt zich hem uitsluitend in functie van een solidariteit, welke, in geen sociale of politieke ideologie te vangen, broederschap is. Hierop

als masker tegen zelfzucht, welke vorm deze ook aanneme, is zijn geestkracht gespannen. Zijn kunst is er een van hoogspanning, die de vermogens en instincten tot de hoogste potentie opvoert. In deze paroxysmen wordt de ware heldhaftigheid bereikt.

Aan het oproepen van deze atmospheer maakt hij ze welbewust dienstbaar. Zij onderstelt het besef van de menschelijke waardigheid als springveer. Dit als een, den dragers onbewuste grootheid in hen te wekken is zijn doel. 'La dignité seule pouvait être opposée à la douleur.' Dit leed, dat pijn is, slaat uit wat Kassner en anderen lijden op hem neer. Het is moeilijk, zegt hij in de voorrede, een mensch te zijn. Men moet kiezen tusschen wat de enkelingen bevruchtend verbindt en wat hen, evenzeer voedend, uiteenhoudt. Dit voedsel dwingt hen, zich zelf te scheppen. Deze drang naar zelfvorming stoot op wreedheid, bloed en dood. Van deze machten moet het makkerschap het winnen. De pijn, hiervan onafscheidelijk, drijft naar de verwerping van valschen schijn, met welke verloochening de mensch welbewust met het geweten der gemeenschap aansluiting vindt.

De individueele tegenstellingen vallen m.a.w. weg. Een roman te schrijven heeft Malraux zich hiermee ontzegd, zijn verhaal werd er te belangwekkender door. Het doet, precies berekend en zelfs tot zekere hoogte in het afgetrokkene, al verstaat hij de kunst van het impressionistisch schrijven, een worp naar het bijna onmogelijke, en wel het spiegelen van deze collectieve verantwoordelijkheden in de ziel van Kassner. Zeker appelleert het niet op onze deernis voor hem als individu of lotgenooten; de eischen van een totalitair nationalisme zijn Malraux daartoe te helder bekend. Ter verzoening van die oogenschijnlijke tegenstelling koos hij den vorm van wat terecht een symphonie genoemd is. Vele themata en motieven strengelen er zich dooreen, maar op de plans van de bezinning, want het rythme van Malraux is niet muzikaal.

Deze Kassner worstelt met het heelal, op het klinken waarvan zijn conscientie medetrilt gelijk zij er haar rythme aan meedeelt. De geestelijke schema's herleiden de buitenwereld tot een nieuwe tastbaarheid en deze herschepping stelt aan verbeelding, wil en stijl ongewone eischen.

Aragon, Les cloches de Bâle. - Denoël et Steele. Paris.

Aragon paradeert als revolutionnair schrijver. Hij is een dergenen, blijkbaar de voorman, die van het surrealisme tot het communisme gekomen is. Eer dan te Parijs heeft hij te Moskou zijn klimaat gevonden. Hij zwoer het kapitalisme een onverzoenlijk lijkenden of zich voordoenden haat toe en brak met medestanders, die zich minder ver verkozen te laten meesleepen. De pen is zijn wapen en hij doopt ze in gal, die van het sarcasme. Maar zijn kritiek van menschen en verhoudingen reikt niet tot de daaraan beantwoordende felheid en vele woorden heeft hij noodig om de boog te spannen, vanwaar de pijlen geschoten kunnen worden. Doch de overvloed aan zinnen breekt de spanning en de onmacht, voor deze agressieve houding den vereischten puntigen en bijtenden vorm te vinden, valt op den schrijver terug en verlamt den aanloop.

De korte golf, als een korte zweep door dezen hoon, die geen hoon wordt, gevorderd, vervloeit in een veel te breede bedding, waarin het

'verhaal' op zijn beurt verdrinkt. Die verzonnen personaadgiën, wat hun wedervaart en wat zij anderen aandoen, het kan niemand iets schelen, want nergens werden zij uitgediept noch van binnen uit tot leven gewekt en geloofwaardig of overtuigend gemaakt. Het is één grisaille en een gemelijk mokken, de zure toon van het komt er alles niets op aan, verwant aan dien van Giraudoux, maar zonder diens speelschen glans en glimlachende skepsis. Want de spot mislukt Aragon en hoe meer hij zich inspant om woorden te vergaren, des te vaster prent hij den lezer in, dat het woorden blijven. Ten slotte geeft hij er den brui van en vinden we den polemist, die hij is of wil zijn, en we lezen op bladzij 417 dat in 1912 te Bazel het internationale congres tegen den oorlog moest gehouden worden, over daar behaalde socialistische successen en van 190 millionnairs. De toon wordt dan die van een slecht politiek traktaat en het einde is een verzoenend accoord en een loflied op wijlen Clara Zetkin, 'de vrouw van morgen, neen, de vrouw van vandaag, hier begint de nieuwe romance, die van de ware liefde'. En deze vrouw zal nader door Aragon bezongen worden.

Jean Giono, Que ma joie demeure. - Grasset, Paris. 1935.

Giono heeft zich op boereromans gespecialiseerd, met hem gaan we telkens weer naar de hooge Provence en de lage Alpen. Deze aarde, die menschen en dieren ziet hij met dichterlijk oog. Giono is een verlaat romanticus in dat, niet als zoodanig, maar zeker niet als slavernij ervaren paradijs. Zijn gemoeddstaat is die van een aan de wereld en haar aanrakingen ontrukte. De enkele figuren, die door zijn verhalen dwalen, behoeven zich voor veldwachter noch anderen dwang van wet en verbod in acht te nemen. En de schrijver bindt zich geen oogkleppen aan ten einde aan die knevelarij en vrees ervoor te ontgaan: in zijn wereldbeeld, een andere wereld dan die van u en mij, is hiervoor geen plaats.

Men zou herademen, als hij in staat ware dit niet zien van de dingen gelijk ze zijn, dezen aandrift tot het schouwen te rechtvaardigen door het te verdiepen en te verruimen op een plan, waar de transfiguratie een nieuwe, schoone werkelijkheid zou worden. Daarin is Giono niet geslaagd. Om die reden is dit hoog grijpende boek dat zich als roman aandient, een mislukt meesterwerk. Het materiaal is er om er iets bizonders, wellicht iets verhevens van te maken, maar gemis aan innerlijke tucht verlamde den schrijver in de mate, waarin het hem den breidel losliet.

Een vormlooze klomp, in vele opzichten een misgeboorte, is eruit ontstaan. Met dat al kan men niet zeggen, dat Giono het doodgeschreven heeft. Er klopt in dezen overvloed aan woorden, die armelijk blijft, iets van het groote, trage rythme van de natuur. Het begint zoo mooi, zij het al iets te mooi: 'les étoiles avaient éclaté comme de l'herbe. Elles étaient en touffes avec des racines d'or, épanouies, enfoncées dans les ténèbres, et qui soulevaient des mottes luisantes de nuit.' Onder de sterren, temidden van de kruiden en het rijzige gewas speelt zich het effen avontuur van de beesten, bergen, regen, sneeuw en menschen af. Op den eenvoud van aller samenleven is zijn aandacht gespannen. De simpele zielen sidderen met den zang van de verre bronnen mee. Oude waarheden doen zich open, maar zie dan, hoe hij de beschrijving van

deze landelijke bekoringen met de overdaad van geveinsde naieveteit als met guirlanden omhangt!

Als een panisch feest moet hij dit breede fresco ontworpen en uitgevoerd hebben. Dit epische verhaal, lange gesprekken van woord en wederwoord, moest tot iets als een Odyssee worden. In die verhalen der oudheid is alles waarheid in verdichtsel, direct, want zakelijk en op den man af, handeling kortom - schuwen we dit woord niet -, gang, beweging en door beweging bewogenheid. De geuren van de aarde en de zee drijven op die groote rythmen mee, onbedoeld, want geboren uit andere lagen van een nauwelijks tot zelfbewustzijn gekomen besef. Die schrijvers communieerden met de geesten van de aarde, dieren en seizoenen.

Deze Bobi verschijnt als een wonderdoener, genezer van de lepra, die onverbruikte liefdekracht of liefdesverlangen is. Hij is toovenaar, acrobaat en belover van geluk, die onvree zaait en zich overal door een groot hert laat volgen. Vreemde profeet, om wien een vrouw tot wanhoop komt, in een staat van onschuld, die tot onnoozelheid wordt, daar Giono evenmin bij machte is, deze atmospheer in beide beteekenissen van het woord voor den lezer te verdichten als Bobi om dit ideaal van makkerschap te verwezenlijken. Maar deze tegenslag ontspruit alleen uit gemis aan weerstand, wat aan het verhaal zijn reden van bestaan ontneemt. En wie het ten einde leest vraagt zich af, wat Giono eigenlijk met die vreugde bedoelde. Gemeenschappelijk geluk....?

Edith Thomas, Sept-Sorts. - Gallimard, Paris 1935.

Na het opmerkelijke debuut met *L'Homme criminel* en vooral *La mort de Marie* is deze boereroman een nedergang. De eerste twee novellen waren in den trant van een verinnerlijkte miniatuur. Talent en gegeven dekten elkaar althans in het in de tweede plaats genoemde volkomen. Het waren novellen, beperkt in ruimte en tijd en zoo gearrangeerd, dat het introspectieve vermogen, de ijle broosheid van de zielsontvouwing, bloeiender dan ontleding, daar het gemoed van de beschrevenen zich uit zich zelf voor dit zinnende zien opende - er op hun gaafst uit te voorschijn traden.

Met *Sept-Sorts* heeft Edith Thomas hooger en wijder gegrepen. De hand gleed langs het rauwe vlak af. Wat in de eerste boeken gaaf en intuïtief in een haar vertrouwden bodem boorde vloeit hier over vele menschen en hun lotgevallen uit. Sept-Sorts is de naam van het gehucht, waarin zij deze kleine voorvallen van aantrekking en afstooting ving. De beschrijving van zulke levens in de vereenzaming van de natuur onder hooge hemels stelt andere eischen. Haar dichterlijke zin voor de schakeering reikte niet daartoe.

Wat in dit boek slaagde is het evoceeren van wat de zin van de dingen heeten mag, welke de menschen omringen. Al dadelijk de aanhef: ‘dans la brume, tremblent, la tête en bas, des maisons le long, d'une route, et l'eau de la rivière ne bruit pas.... Les derniers dahlias de l'année, déjà, se fanent sous l'automne.’ Trek voor trek suggereert de spitse pen die nauwe wereld, behoedzaam om met eenen niet een anderen uit te wisschen of van zijn, hem alleen eigen waarde te berooven. ‘Chaque jour, les peupliers du marais tendent un peu plus leurs branches. Sous leur

poussée, Sept-Sorts se couche, crucifié sur deux routes.' Dat is te kunstig ineengezet, te opzichtig gezegd. En de naar ruimte hakende bezinning dwaalt af: 'des autos roulent, venant d'ailleurs: on sait qu'autour le monde existe, qu'on en vient et qu'on y retourne et que la route y va.'

Op de onvoldoende geïndividualiseerde bewoners wordt hetzelfde procedee toegepast: 'un peu de mensonge fait de vanité (het betreft een landelijk minnespel). Puis quelques baisers en préface: on ne sait jamais où en est l'autre.'

De reflexen van de schrijfster blijven los van het gebeuren als gruis van edele steenen, dat hier misstaat en de onmacht van een schematische, te weinig naar aarde en versch brood geurende taal doet beseffen.

André Tardieu, Sur la pente. - Flammarion, Paris 1935.

De geboren polemist en geharnaste strijder heeft zich onder zijn azuren tent teruggetrokken. De pijl van den tegenstander wist de kwetsbare hiel te kerven: wie in Frankrijks politieke leven niet op eenigerlei wijs zich tot de linkerzij bekent sluit zich uit. Zijn onverzoenlijke afkeer van het altijd wankele samengaan van radicaal en socialist belette hem niet, eenige malen, met de formatie van een kabinet belast, er radicalen leiders den toegang te openen. Andere keeren werkte hij als gewoon minister met hen in een regeering van bestand samen.

De daarmee verworven ervaringen stemmen hem bitter; niets stuit hem feller tegen de borst dan onvruchtbaarheid en gebrek aan klaarte. In de breede, op wijsgeerigen grondslag steunende, althans uit de hoogte geziene voorrede tot dezen bundel teksten van door hem over uiteenloopende onderwerpen in en buiten de Kamer, niet als minister, uitgesproken redevoeringen heeft hij zich voor het vervolg vastgelegd: nooit zal hij meer in zoo'n combinatie treden noch *a fortiori* er een samenstellen.

De Scharfmacher grifte daarmee de grenzen en stelde het vraagstuk principieel. Op vele manieren was hij in staat achter de schermen te kijken; op beslissende posten in heete gevechten heeft hij zijn land verdedigd. Na aan het front zijn plicht vervuld te hebben werd hij door Clemenceau aan het bewind geroepen. Met kiesche opdrachten, o.a. in Amerika en bij de opstelling van het vredesverdrag, is hij belast. Zijn verantwoordelijkheden ging hij niet uit den weg, men heeft veeleer den indruk, dat hij ze zocht.

Tardieu is een der meest gehate mannen in het openbare leven van de republiek. Hij paradeert er als *enfant terrible*, dat zich niet aan de regels van het spel houdt. In het streven, de eigen begripshuishouding te ordenen en anderen zoo mogelijk tot zelfverheldering te brengen, schijnt hij de kaarten in de war te gooien. Deze zelfstandigheid, die zich in dwarse tegenstelling met anderer zoeken naar historische steunpunten niet om precedenten bekommert, maakt de wederpartij dol. Zij heeft daaraan onvoldoende houvast en beschuldigt hem van gemeenen toeleg tegen republiek en democratie. Tardieu verkneukelt zich in dezen weeren tegenstand, welke als de muur in het baskische kaatsspel hem de gelegenheid opent, zich op volle kracht te toonen. In een menschelijk begrijpelijken drang naar overcompensatie daagt hij tot verzet uit; de

tegenspraak ontlokt aan zijn instrument zijn meest virtuoselijke klanken. Hoe harder hij bestookt wordt, des te stijver stelt hij zich schrap.

Dit alles betreft den buitenkant van zijn actie. Dat hij antipathiek is, wat verwonderlijks? Voor de rust in Europa is het heilzaam, dat hij buiten-af ging. Wacht hij er zijn beurt? Hij heeft zich in zijn openbare leven zoo strak gebonden, ofschoon hij nu oogenschijnlijk de handen vrijhoudt, dat, mocht het huidige regeerstelsel inzinken, op hem in de eerste plaats een beroep te verwachten zou zijn om orde te scheppen en te redden, wat van het publieke apparaat nog te redden ware. Of dit oogenblik spoedig, of het nog zal komen in omstandigheden, die de mogelijkheid van een herstel door Tardieu niet voorbij geijld zijn, niemand weet het. Zelfs kan men zich afvragen of hij zelf het hoopt of vreest.

Den moed van zijn overtuiging moet men hem nageven. Hij speelt open kaart en bij tijden ‘op het publiek’. Het spreekt van zelf, dat deze retrospectieve van zijn meeningen over vraagstukken van den dag, zij het ten deele die van gisteren, met oordeel des onderscheids en kennis van de door anderen daarop afgestraalde lichten moet gelezen worden. Hij is het met Doumergue eens, dat met het vigeerende parlementaire systeem niets te bereiken is. Frankrijk, meent hij, glijdt op deze helling naar omlaag. Daartegen beveelt hij aan herstel van de rechten van het uitvoerende gezag en het knotten van electorale olygarchieën. Het is onmogelijk de grondwet van 1875 onverkort te handhaven. Wie anders denkt roept een gewelddaad op, want dat stelsel is de caricatuur van republiek en democratie. Het politieke vraagstuk is z.i. een moreel vraagstuk, de bizondere of groeps-belangen moeten voor die van het gemeenebest wijken en dat hij deze dingen als een dilemma stelt, is *pour le besoin de sa cause* aanvaardbaar, al voegde hij 19 December 1933 in de Kamer Fabry toe: ‘het leven bestaat niet uit dilemma's.’

H. VAN LOON

Stemmen uit de redactie

Donker uitzicht.

- Een land, reeds geteisterd door een economische wereld-crisis waarvan het ruim zijn deel ontving, gelegen in een ontredderde wereld waarin de brandstof ligt opgetast, verdraagt een politieke crisis slecht.

Elk weet, dat de hand, die nu nog het stuurrad vasthoudt, dit straks moet loslaten en overgeven. Stond er een sterke politieke combinatie tot overneming gereed, zij zou zich hebben te reppen, want het land heeft recht op een stevig bewind, kan ongewisheid niet verdragen. De jammerlijke waarheid is echter, dat deze sterke en parate combinatie in velden noch wegen te bekennen valt.

Het land hàd een stevig bewind. Dit bewind evenwel was in een enkel belangrijk opzicht beneden zijn taak gebleven en juist dit kan het noodlottig zijn geworden. Indien eenzelfde voortvarendheid, als ten slotte met de bezuiniging betracht, betoond was met het ontwerpen alvast van nieuwe werken en hiermee ons volk het besef was bijgebracht, dat zijn werkloos deel voorzoover maar eenigszins mogelijk aan den arbeid zou worden gezet in plaats van aan stempelen en hand ophouden, het kabinet zou in den lande sterkere sympathie hebben behouden en aan grommende oppositie den wind uit de zeilen hebben genomen.

Het gedrag der oppositie, die zoo opvallend getrennt marschierte, dat zijzelve voor het vereint schlagen wel bang leek, is hiermee nochtans in geenen deele vergoelijkt. 's Lands belang eischte, het zittend kabinet zijn kans te gunnen. Was immers thans Colijn geslaagd, een eerlang sluitende begrooting zou het vertrouwen in binnen- en buitenland hebben geschraagd. Daarna ware te spreken geweest over het vaste-lasten-ontwerp; aldus het

verstandig advies-De Geer. En dan ware - zij het wat laat, maar zooals thans de zaken staan kan toch niemand het vlugger doen - aan te pakken geweest al dat werk, waarvan dubbel nut is te wachten: het onmiddellijke van het nieuw geschapene zelf en het middellijke, waarlijk niet kleiner, dat duizenden en duizenden zouden worden losgerukt en opgeheven uit het omlaaghalend beschouwen van lediggang en bedeeling als normalen staat des levens.

Dit hadden Colijn en de zijnen ons kunnen bezorgen. Het is hun belet. Belet door een combinatie, die nauwlijks zoo mag heeten en wier voornaamste samenstellende groepen beide op één punt van het dringendst belang niet weten wat zij willen, innerlijk verdeeld als elke harer is over de vraag der devaluatie.

Het uitzicht is beneveld en voorzoover het doorkijk geeft staren wij in een duistere rede.

Theorie en Praktijk.

- Getrouwe lezers van Fransche dagbladen, die zich, als bijv. de 'Temps', een critische behandeling der internationale politiek van den dag plegen te veroorloven, hebben in de laatste weken alle reden gehad zich van verbazing de oogen uit te wrijven. Jarenlang was hun als hoogste wijsheid verkondigd, dat de vrede in de wereld vóór alles berustte op de veiligheid der bezitters, d.w.z. op het zoo mogelijk voorkomen en anders bestrijden van elke poging tot wijziging van den politieken status quo langs anderen dan vreedzamen weg. Artikel 16 van het Volkenbondshandvest, dat over de middelen tot bestrijding van dergelijke rustverstoringen handelt, en die bestrijding door een economischen boycot van den ordebreker tot plicht - let wel: tot *plicht* - stelt, ging den veiligheids-begeerigen Franschen begrijpelijkerwijs nog lang niet ver genoeg. Pers en Regeering hebben zich gelijkelijk beijverd om de beteugeling van internationaal onrecht ook door militaire dwangmiddelen internationaal te 'organiseeren', d.w.z. de overigen staten als plicht te doen aanvaarden. Een aantal tweezijdige verdragen - in wezen niet verschillend van wat vóór den oorlog als een alliantie placht te worden gequalificeerd - werden als eerste pogingen tot een dergelijke allen omvattende

organisatie der militaire sancties gerechtvaardigd. Voorstellen tot nadere *collectieve* regeling van het vraagstuk volgden elkander tusschen 1922 (Plan-Requin) en 1932 (Fransche voorstellen ter ontwapeningsconferentie) met bijna eentonigen regelmaat op. Zij allen - behalve Locarno (1925) - stuitten echter af op anderer, met name Engelsch, verzet, doch den Franschen aandrang scheen zulks niet te verflauwen. Dat de reeds bestaande plicht tot economische bestrijding van den aanvaller noch in den strijd tusschen China en Japan, noch in den oorlog tusschen Bolivia en Paraguay nagekomen werd - iets dat men of moest erkennen, of slechts met een combinatie van 'juridical niceties' (alias uitvluchten) kon trachten weg te praten - scheen de veiligheidstheoretici evenmin te verontrusten. Het theorema keerde althans in de kolommen van den 'Temps' met onverminderde frequentie en in ongewijzigden vorm terug. Tot Juli 1935. Toen geschiedde er iets onverwachts - of moeten wij zeggen: toen geschiedde het reeds lang verwachte? In het vooruitzicht van een mogelijken Italiaanschen aanval op Abessynië in strijd met de regelen van het Volkenbondsverdrag, stelde Engeland voor den plicht tot economischen boycot ditmaal eens niet als een vodje papier te beschouwen, doch in daadwerkelijke toepassing te brengen. Gejuich in de Fransche gelederen? Niets daarvan. Het Engelsche voorstel was hoogst onvoorzichtig, bracht het bestaan van den Volkenbond in gevaar en kon zelfs geen oogenblik in ernstige overweging worden genomen. Natuurlijk, want het beramen van gemeenschappelijke acties tegen een ongevaarlijken kleinen staat of een gevreesden politieken tegenstander is geheel iets anders dan wanneer zoo'n plan tegen een machtigen vriend en bondgenoot is gericht.

Wie zou den Franschen ongelijk durven geven? Geen twijfel of een juist politiek besef bepaalde hun afwijzende houding. Maar laat men dan ook ruiterlijk bekennen: internationale sancties worden alléén toegepast als de staten, die zich als de 'politie-agenten' van de wereld opwerpen, daarbij voldoende belang meenen te hebben. Niet op *voortbouwen* aan art. 16 van het Volkenbondspact, doch op *verloochening* of - op zijn best - herziening van een in al te naief optimisme aanvaarde, te ver gaande, sanctie-verplichting, is de werkelijke internationale

politiek gericht. Dat wascht al het water van het Lac Leman niet meer uit, en dat kan voor wie oogen heeft en in de geschiedenis lezen wíl, al de inkt, waarover de Fransche pers beschikt, niet meer onleesbaar maken.

Nog eens: de Stadhuisplannen voor 's Gravenhage.

- Het is ruim een jaar geleden, dat te dezer plaatse belangstelling gevraagd werd voor de ontwerpen voor een nieuw stadhuis te 's Gravenhage. Nu melden de couranten een mogelijke verdere stap in de richting van verwezelijking. Noemden wij het in onze vorige beschouwing zeer zeker geen overbodige luxe, wanneer de gemeentediensten der residentie in één nieuw gebouw bijeengebracht zouden worden, het stadsbestuur heeft uit te maken of de bouw wenschelijk dan wel onvermijdelijk mag heeten en bovendien moet worden afgewogen in hoeverre het uit te geven geld ook aan ‘steun’ zou verdwijnen in een tijd even lang als den bouwduur en aan een gelijk aantal vakarbeiders als voor dien bouw noodig is.

Om dat laatste uit te werken moet de gemeenteraad over meer gegevens beschikken dan over een algemeen ontwerp alleen. Doch wil hij die meerdere gegevens hebben, dan moet weer eerst komen vast te staan, welk plan men tenslotte wil uitvoeren. Hierover nu heeft de commissie van het Stadhuisvraagstuk zich uitgesproken en wel door, na beschouwing opnieuw, het plan Luthmann, dat ook door de jury was uitverkoren, aan te bevelen ter nadere uitwerking.

Wanneer zoo stap voor stap het ontwerp van Luthmann tot uitvoering zou geraken, dan, meenen wij, ware dat verblijdend zoo voor den Haag als voor ons geheele land.

Beperking, geboden door de schraalheid der finantiën, zal het werk van Luthmann niet schaden; versobering eer dan verrijking kan zijn werk, vooral voor wat betreft het ‘representatieve gedeelte’, ten goede komen. Ook, of juist, na belangrijke inperking, kan het ontwerp van Luthmann tot iets zeer zuivers gloeien. Armoede, schreven wij elders, kan de huidige bouwkunst ten zegen zijn, tenminste als een gevoelige geest het werk beheerscht. En dat Luthmann tot de beste, gevoeligste archi-

tecten van ons land behoort, daarvan zijn wij reeds lang overtuigd.

Een anti-nationaal wetsontwerp.

- Toen in het najaar van 1934 de Tweede Kamer het wetsontwerp tot invoering van den Midden-europeeschen tijd had aangenomen, was er velerlei reden tot verbazing. Verbazing over de procedure: de Minister verandert tijdens de behandeling diametraal de strekking van zijn ontwerp, en legt het, zonder dat de Raad van State opnieuw wordt gehoord, aan de Kamer voor. De Kamer neemt het zonder discussie of stemming aan! Was de maatregel zoo voortreffelijk, of zoo onbelangrijk? Naar allen schijn geen van beide. De onoverkomelijke bezwaren kwamen terstond van alle kanten los. Het is niet noodig, ze hier uitvoerig te herhalen. Zij zijn van drieërlei aard: 1. het economische bezwaar: de beurs zou voortaan niet meer op tijd de berichten uit Londen en New York ontvangen; 2. het menschelijke bezwaar: de Minister wil het voortaan in den winter eerst om half negen licht laten worden; 3. het politiek-geografische bezwaar: men verklaart ons tot Midden-Europa! - Sliep de Kamer? Zij wist toch wel, dat wij geen Midden-Europa zijn. Misschien ook wel, dat er een heele litteratuur bestaat, die Nederland, België en Zwitserland bij een begrip Midden-Europa inlijft. Deze stelling toe te geven, op welke wijze dan ook, zou een volstrekt anti-nationale en niet ongevaarlijke daad zijn.

Het is ongeloofelijk, dat de Minister, voor dit alles gewaarschuwd, zijn snuggere vondst bij de Eerste Kamer blijft aanbevelen. Wat steekt er achter? Het bekende bezwaar van den boerenstand tegen den zomertijd? Maar dan is het boerenbedrog, immers invoering van een verkapten zomertijd. - Laat ons van het gezond verstand en den nationalen zin der Eerste Kamer het beste hopen!

Dagbladkritiek.

- Voor de meeste menschen, die dagbladen uitgeven of anderszins verzorgen, schijnen de lezers van de kunstrubriek een soort gesublimeerde halve-garen, die zeker naar be-

hoefte bediend moeten worden, maar die nu eenmaal moeilijk onder één hoedje te vangen zijn, en dan ook als lastige klanten worden geminacht en ontzien. Men bezet de kunstredacties met recensenten, liefst 'van naam', geeft dezen heeren een passende vrijheid, en als het dan wat bar wordt, bemoeit men zich even met de lastige aangelegenheid en stelt hooghartig vast dat geen dagblad-rubriek 'in haar oordeelvelling zooveel aanstoot veroorzaakt en zooveel wrijving doet ontstaan als die der kunst'. De reden heeft men bij de hand. Wij ontleenen haar deze maal aan *De Journalist*, het officieel orgaan van den Nederlandschen Journalistenkring, doch ze praetendeert daar niet de geringste oorspronkelijkheid en zou het ook niet kunnen. Deze reden is dan: 'dat een oordeel over een kunstpraestatie, in welken vorm deze zich dan ook vertoont, altijd *subjectief* is en niet aan bepaalde normen gebonden, dus daaraan ook niet kan worden getoetst. Die normen - zoo vervolgt de redacteur van het orgaan - heeft men elders wel: in de staatkunde, in de sport, in de wetenschap.'

Hiermede is de situatie verklaard en de heeren kunstbeoordeelaars, de subjectivistische buitenbeentjes van het homogene dagbladbedrijf mogen voortgaan, hun meeningen te lanceeren. Die worden toch maar aangezien voor wat ze zijn: 'niet aan bepaalde normen gebonden'.

Maar de politiek! Daar heeft de krant haar normen voor! Bij dit al moet het opvallen, dat de meeningen der verscheidene dagbladen minder uiteenloopen omtrent den heer Boutens dan omtrent den heer Colijn en vaster gestabiliseerd zijn betreffende de handelwijze van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, gevestigd te Leiden, dan betreffende het Parlement! De redacteur van *De Journalist* neemt 'groote hilariteit bij het publiek' waar, indien de meening van 'criticus nummer een' botst tegen de meening van 'criticus nummer twee', maar aangaande een verzenbundel loopen de meeningen niet sterker uiteen dan aangaande een verkiezingsrede. Iemand, die den heer Mussert bewondert, is omtrent den heer Albarda, dank weze de vaste normen, critisch gestemd, naar het dan heet! De normen der staatkundige kritiek zijn zeker niet vaster dan die der kunstkritiek, maar ze heeten richtinggevend voor den geest van het blad, terwijl de aesthetische normen, gelukkig, voor verantwoording blijven van den man, die ze gebruikt en die dan ook niet

anoniem schrijft. Partijdigheid, in de politiek een voorwaarde, wordt in de kunstkritiek een euvel geacht, omdat het parti pris, van den kunstredacteur aan een persoonlijk inzicht beantwoordt. Het laatste heet dan *subjectief*, en daarmede is de zaak aan kant.

Zoo denkt de redacteur van het orgaan van den Nederlandschen Journalistenkring erover, en zoo denkt er elk rechtgeaard courantier over. De meeningsverschillen over kunst-aangelegenheden zijn echter in werkelijkheid noch verwonderlijker, noch belachelijker, noch minder verantwoord dan de meeningsverschillen over de politiek of over welke andere zaak ter wereld. Ze bewijzen niets tegen de kunstkritiek en niets tegen de kunst. Door hen voor te stellen als uitvloeisels van een afschrikwekkend 'subjectivisme', geeft men alleen te kennen, dat men er het fijne niet van begrijpt. Wat ook niet van iedereen gevraagd kan worden. Alleen is een tekort aan begrip en slechte grondslag voor een te veel aan argumentatie!

Renegaat.

- In het Juli-nummer van den loopenden jaargang van Roeping spreekt de heer van Oldenburg Ermke er zijn verontwaardiging over uit, dat in een der Stemmen uit de Redactie, die hier in Juni verschenen, de heer Marchant als renegaat wordt aangeduid. Hij vindt dit een grof en dom scheldwoord; hij noemt de stem, die het uitsprak, zelfs liberaal, wat een nog erger veroordeeling schijnt in te houden dan elk der andere berispende adjectieven.

Of er voor zoo felle verontwaardiging inderdaad voldoende gronden bestaan, kan blijkbaar niet worden uitgemaakt, door het woord, dat den inzender kwetste, etymologisch te beschouwen of door in een woordenboek een objectieve omschrijving van zijn beteekenis op te zoeken; het gaat hier uitsluitend om de gevoelswaarde, die het in Katholieke kringen heeft. Wanneer het nu daar inderdaad een ongunstige beteekenis heeft, wanneer het meer doet, dan het feit vaststellen, dat iemand de geloofsovertuiging, die hij tot dusver beleed, heeft opgegeven, dan heeft de schrijver recht op zijn ergernis en de steller der Stem de plicht die ergernis weg te nemen.

Wat hij gaarne doet: de geheele strekking van zijn beschouwing - het kan geen aandachtigen lezer ontgaan zijn - sloot immers

iederen opzet om te kwetsen uit en niets heeft hem verder gelegen dan de booze bedoeling, die men tot zijn verbazing achter zijn woorden blijkt te hebben gezocht.

Wanneer het mogelijk ware, het geschrevene alsnog te wijzigen, zou hij renegaat door bekeerling vervangen; nu het eenmaal onherroepelijk is gefixeerd, sta hier voor deze daad de volledige bereidwilligheid.

Standaarduitspraak.

- Het streven, om te komen tot een vaststelling van een standaard-uitspraak voor het hedendaagsche beschaafde Nederlandsch heeft door een bijeenkomst te Amsterdam onder leiding van den Inspecteur van het M.O. Bolkestein vastere vormen aangenomen. De plannen, die daar zijn ontwikkeld en toegelicht - vastlegging van een voorloopige norm op grammophoonplaten; beoordeeling daarvan door een liefst groot aantal als deskundig te beschouwen personen; daarna zoo mogelijk definitieve vaststelling van wat naar algemeen gedeeld inzicht als norm kan gelden - lijken principieel juist en practisch niet onuitvoerbaar en het is dus niet langer utopisch, om te verwachten, dat wij voor het gesproken Nederlandsch binnen afzienbaren tijd aan den veel misbruikten term Algemeen Beschaafd de exacte beteekenis zullen kunnen hechten, waarnaar men, voorzoover het de geschreven taal betreft, nog maar steeds vergeefs vraagt.

Het is natuurlijk mogelijk, dat de te overwinnen moeilijkheden grooter zullen zijn dan men thans denkt, maar welk een winst schuilt er niet reeds in de opvatting van het voornemen! Dat in dezen tijd, waarin het schrijf-maar-raak- en praat-maar-raak-systeem onbekommerd wordt aanbevolen door velen, die zich geroepen moesten achten, de taal te behoeden tegen individualistische willekeur en waarin de aandachtige hanteering van zekere vaste vormen van schriftelijke uitdrukking al evenzeer als een fossiel ideaal pleegt te worden beschouwd als de verzorging van de uiterlijke welsprekendheid, de behoefte wordt gevoeld om te getuigen, dat er toch nog altijd zekere normen van taalgebruik bestaan, die men niet straffeloos kan - althans behoorde te kunnen - veronachtzamen en een poging wordt gedaan, om

dat getuigenis in een daad om te zetten, is een verheugend en bemoedigend verschijnsel. Moge het navolging vinden op de vele gebieden, waarop het die behoeft: in de omgrenzing van den woordenschat, in de vastlegging van de woordbeteekenis, in de herbevestiging van veel, wat in de schrijftaal door de jongste spellingswijziging op losse schroeven is komen te staan.

Overigens zal men goed doen, zich voorloopig geen illusies te maken over de practische uitwerking van het nagestreefde doel. De gemiddelde Nederlander houdt in het algemeen al niet van normen en voorschriften, maar hij is er wel het allerminst van gediend, wanneer het zijn taal betreft. Hij wil praten, zooals hem dat het best uitkomt en wanneer een ander hem zoo ongeveer begrijpt, is hij al lang tevreden. Hoe het klinkt, laat hem koud en even onbekommerd als hij des Zondags de natuur bevuilt met de sporen van zijn genoegens, bezoedelt hij voortdurend den tuin der taal met slordige uitspraak, onzuiver woordgebruik en toepassing van valsche metaphoren. Op zijn spontane medewerking hope men dus niet.

En de taalkundigen? Leeft onder hen niet in bedenkelijke mate de neiging, om juist al te veel aandacht te schenken en al te veel waarde te hechten aan de afwijkingen van de norm, die door landaard en maatschappelijk milieu worden veroorzaakt? Bestaat niet vaak het streven, om, wat niet meer behoorde te zijn dan een belangrijk studieobject voor vakgeleerden, zelf tot een soort van norm te verheffen en het nog meer als wenschelijkheid dan als feitelijkheid te beschouwen, dat ieder maar spreekt, zooals hem dat van nature het gemakkelijkst afgaat?

Hierin schuilt gevaar. Men gevoele zich vrijelijk verteederd door het kernachtige dialect van den boer achter de ploeg en de sappige woordenkeus van de vrouw achter de vischkar, mits men maar niet vergete, dat voor de beschaafde samenleving het dialect iets is, dat overwonnen moet worden en het accent, dat er de neerslag en herinnering van is, evenzeer. Voor wie die overwinning behalen wil, zal het van groot belang kunnen zijn, dat objectief wordt vastgelegd, wat op dit oogenblik als optimum van uitspraak te beschouwen is en de grammophoon zal aan haar vele verdiensten voor de cultuur een nieuwe hebben toe-

gevoegd, wanneer het gelukt zal zijn, haar daarvoor dienst te laten doen.

Een Tegenstem.

- Zal de standaard-uitspraak van de Nederlandsche taal, indien zij waarlijk en effectief is vastgelegd, een einde maken aan wat men zich voorstelt als een betreurenswaardige verwildering? Het is te gelooven noch te hopen. De ietwat vlotte normen van het heerschend 'algemeen beschaafd' vertoonen juist die aantrekkelijke wisselvalligheid, waardoor de rivier-oever zich onderscheidt van den kanaal-boord. Geen mensch vergist zich op de vraag, waar het land ophoudt en waar het water begint, al is dit punt niet geometrisch vastgesteld. Wanneer de gemiddelde Nederlander in het algemeen niet houdt van normen en voorschriften, beteekent dit nog geenszins, dat hij als de hoofdige boer door het water zal waden. Hij kan in zijn afschuw wel eens gelijk hebben. Waarom zou de standaard-uitspraak beter zijn dan deze standaard-uitspreker? Indien men er op gesteld is, den menschen vrijheid van overtuiging te gunnen, mag men hun a fortiori vrijheid van uitspraak toekennen. In de meeste gevallen zullen zij spontaan het gemiddelde zoeken uit behoefte aan de grootst mogelijke verstaanbaarheid, zich voor de binnenkamer rechten voorbehoudend, die men niet moet probeeren, per grammofoonplaat te schenden. Is hun liefde voor de taal te gering, de dwang tot een bepaalde uitspraak zal die liefde niet verhoogen! Men houdt niet méér van een kanaal dan van een rivier. Zoo zal men ook zijn moedertaal boven zijn grammofoontaal blijven stellen.

Onderwijsproblemen.

- Het is lang een Nederlandsch axioma geweest, dat ons land, waar het dan ook in te kort mocht schieten, de vergelijking met het buitenland glansrijk kon doorstaan, wat de organisatie en het resultaat van het onderwijs betrof. Voor wie dat axioma nog mocht aanvaarden, kan het heilzaam zijn, kennis te nemen van de rapporten, die de besprekingen van de dezer dagen te Genève bijeenkomende vierde internationale onderwijsconferentie hebben helpen voorbereiden en op grond van de gegevens, die daarin over vrijwel alle landen der wereld

verzameld zijn, de vergelijking, van welks gunstigen uitslag men zich zoo vast overtuigd voelt, werkelijk in te stellen. Het staat te vreezen, dat men zich teleurgesteld zal zien. Wat b.v. over de opleiding van den leeraar bij het Middelbaar of Voorbereidend Hooger Onderwijs bekend is geworden, toont aan, dat wij, wat dezen toch zoo belangrijken factor van een waarlijk doeltreffende organisatie betreft, wel ongeveer achteraan staan in de rij; er zijn weinig landen meer, waar men meent, dat men iemand tot docent kan vormen, door hem niets anders te laten doen dan de wetenschap bestudeeren, welker beginselen hij te doceeren zal hebben en waar men het nog aandurft, jongelieden met een zekere mate van wetenschappelijke vorming maar zonder eenige practische ervaring in het lesgeven, op hoop van zegen voor een klasse te plaatsen.

Ook wat over de werkzaamheid van den Onderwijsraad (een instelling, die in niet minder dan 35 landen blijkt voor te komen) wordt meegedeeld, is voor ons niet zoo heel prettig. Men krijgt den indruk, dat de Raad in vele landen werkelijk dat integreerende deel der onderwijsorganisatie uitmaakt, dat hij bij ons had moeten zijn, maar nooit geworden is en dat dus de departementen daar blijkbaar beter dan bij ons partij weten te trekken van de ambtelijke samenwerking met personen, die practisch in het onderwijs werkzaam zijn of het althans door jarenlange ervaring kennen.

Men zal inderdaad niet tegen kunnen spreken, dat de Onderwijsraad in ons land op paedagogisch en didactisch terrein te weinig te doen krijgt (en wellicht ook te weinig gebruik maakt van zijn recht, den Minister eigener beweging van advies te dienen). Het Ministerie van Onderwijs, dat zelf uitsluitend voor administratieve doeleinden is geoutilleerd, schijnt de bestudeering van de talrijke problemen, die zich in de ontwikkeling van het onderwijs voortdurend voordoen, liever over te laten aan het gelukkig nog steeds levende initiatief van vereenigingen en particulieren, dan haar op te dragen aan het orgaan, dat daarvoor door den wetgever in het leven is geroepen en dat in zijn huidige inrichting wellicht niet dadelijk in staat zou zijn, die taak te vervullen, maar toch door reorganisatie ongetwijfeld daartoe in staat zou kunnen worden gesteld.

Het is een goede gedachte geweest van het Hoofdbestuur van

de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, om in een adres aan den Minister, waarin op een wetenschappelijk behoorlijk gefundeerde regeling van ons onderwijs wordt aangedrongen, op de wenschelijkheid van een nauwere samenwerking van Departement en Onderwijsraad te wijzen. De problemen, die om oplossing vragen, zijn groot in aantal en moeilijk van oplossing; de tot dusver gevolgde methode van behandeling heeft haar onvermogen nu langzamerhand duidelijk gedemonstreerd; er is alle aanleiding, het eens met een andere te probeeren.

Het verhaal van een schipbreukeling op de Javazee, 1751

9 Februari 1751 leed het compagnieschip Cleverskerk, op weg van Batavia naar Macassar, schipbreuk op de riffen bij de Karimoendjawa eilanden.

Deze eilanden, 25 in getal, ten noorden van Semarang, waren destijds onbewoond. Het bergachtige hoofdeiland Groot Karimoen heet in het reisverhaal ‘Crimon Java’, ‘een hoog groot eijland’.

Het schip voer uit met 178 koppen, nl.: 141 Europeanen, 18 ‘Mooren’ (d.z. Mohammedaanse inlanders) en 19 slaven. In de storm werd het totaal vernield; 32 man vonden de dood in de golven; 3 manschappen stierven van uitputting. Eerst na twee maanden kwam een deel der overlevenden op de plaats van bestemming.

De schrijver van het ‘kort relaas’, Gijsbertus Finjee - hij tekent zich later Finjé -, geboren te Utrecht in 1729, maakte als neef van de Majoor Weerman de overtocht mee.

Van af 1762 was hij boekhouder in dienst van ‘de Edele Compagnie’ te Batavia, alwaar hij in 1773 overleed.[1)]

In de hier volgende kopie zijn de vele hoofdletters door kleine letters vervangen. Ook is ter wille van de duidelijkheid de interpunktie iets gewijzigd. Zinsbouw en spelling zijn onveranderd. Ter opheldering heb ik gemeend enige noten te moeten toevoegen.

J.A. DAMAN

KORT RELAAS der ontmoetinge van den verongelukten bodem Cleverskerk, van Batavia na Maccassar gedestineert, en gecom-

1) De naam Finjé leeft in Utrecht nog voort in de firmanaam van de handel in wijnen en gedistilleerd ‘Finjé-stadskelder’.

mandeert door den Capitain ter Zee, Willem 't Hoen, opgemaakt door den ondergeteekende, met aanwijsinge, hoe den selven met een gedeelte der scheepelingen, de wall van Maccassar bereijkt heeft.

Op Zaturdagh den 6en Februarij A^{o} 1751 gingen wij des s'morgens aan boord, dien dagh dreeven wij maar aff tot buijten de soogenaamde mantel off rheede, op

Sondagh den 7en dito gingen wij met dien bodem onder zeijl en hadden een voorspoedige wind, op

Maandagh den 8en dito sagen wij den bergh Cheribon, en Tengall, en peijlden deselve, doen resolveerde den Capt: end' verdere Scheepsoverheeden, om benoorden Crimon Java[1)] heen te loopen, op

Dinsdagh den 9en dito des s'nagts in d' hondewagt, omtrent de klokke een uur, soo wierd ik wakker door de sware reegen en wind, ik opstaande, ende ging na omlaag ind' cajuijt om te zien, off neeff en nigt Weerman[2)] wakker waren, zoo vroeg nigt aan mijn, hoe datte wij daar al meede stonden, ik haar antwoordende, ende seijde, als dat 'er geen swarigheijd is, of 't zij dat wij op een clip off riff zeijlden, maar de wind is niet men dall, weest dog soo bang niet, ende nigt Weerman zeijde teegens mijn, ja neeff Finjee, off jij dat zegd off niet, wij kreijgen een ongeluk. Daar op maakten nigt Weerman haar man wakker, met te seggen: staat dog op het is zulk swaar weer; waar op neeff Weerman opstond, en na boven ging, en ontwaarde, dat 'er een stijve coelte woeij en sterk regende.

Neeff Weerman vragende aan den Capt: 't Hoen, hoe staan wij daar meede, mijn dunkt het is sulk swaar weer, en UE: heeft nog soo veel seijlen bij, die mijn ten andwoord gaff, daar is geen swarigheijd, ik weet dat mijn touwerk, en ronthouten goed zijn, ik kan nog wel met bramzeijls zeijlen.

1) Crimon Java = Groot Karimoen.
2) Neef Weerman is majoor. ‘De Majoor of 't Hoofd der krijgs-magt van Indiën’ (François Valentijn (1656-1727) Oud en Nieuw Oost-Indiën IV blz. 244). ‘Hoofd der marine was een equipage-meester, hoofd der krijgsmacht een majoor (het teekent den geest eener koopmansregeering, dat beiden in rang volgden op de opperkooplieden van het kasteel’) S. Kalff. Uit Oud en Nieuw Oost-Indië 1894 blz. 8).

Den Capt: had een keteltje met koffy laaten kooken, en zij gingen sitten, om een kopje te drinken. Na dat zij koffy gedronken hadde, vroeg den Capt: aan neeff Weerman, sullen wy een soopje neemen voor de kouw, neeff Weerman daar op antwoorde, ik sal eerst eens na mijn vrouw gaan, en zeggen haar dat zij niet bevreest hoefft te zijn, vermits UE: der geen swarigheijd in ziet.

Daar op neeff Weerman na zijn vrouw ging, en haar zulks gezegt hebbende, die mijn ten antwoord gaff, Laat den Capt: praaten wat hij wil, het leijd op mijn leeden, dat wij een ongeluk sullen krijgen, ik heb soo een band om mijn hert, het welk niet veel goeds en betekend. Daar op seyde neeff Weerman, weest dog soo bang niet, ik sal nog eens na boven gaan, om te keijken, sijnde omtrent de klokke halff twee uuren.

Neeff Weerman boven koomende, vroeg den Capt: weder, sullen wij nu een soopje drinken, waar op antwoorde van ja. Wij hadden soo dra het soopje niet gedronken, off wij voelden, en hoorden, met een groot geruijs, een stootinge, dat wij op een riff, off zandplaat, waren gezeijld, en daar wij ook ten eersten bot vast op bleeven sitten. Daar op sprong neeff Weerman na om laag, niet anders denkende, als dat zijn vrouw door d'sware schrik in onmagt soude leggen.

Maar nigt Weerman en ik, quamen neeff Weerman al te gemoet, en nigt seyde, heb ik het uw niet gezegt, dat wij een ongeluk soude kreijgen?

Daar op wij te samen na boven gaande, boven koomende, hoorende wij niet anders, als droevig gekerm, jammer en elend, en kreegen elke reijse met d' rollings van d'sware zee, sulke vreeselijke stooten, dat het was, off met ijder stoot het schip uijt malkanderen soude barsten.

Den Capt: d' luijtenants, en verdere zee officieren deden haar best, om 't schip van 't riff off zandplaat te krijgen, maar alles was te vergeefs.

Nigt Weerman vraagde aan den Capt: hoe staan wij der dog bij, den Capt: antwoorde, slegt, het schip is weg, maar ik zal mijn best doen, dat wij ons leeven redden, en dat de verdere zielen ook gered worden, en kom ik ter aff, dan zal uw 'er ook aff koomen.

Daar op liet den Capt: de schuijt uijtsetten, en voorts sloeg

men ook de handen aan 't werk, om d' barkas[1)] buijten boord te kreijgen. Wat zij al daar meede wurmde, offte niet, sij konde deselve niet buijten boord kreijgen, daar en boven raakten 'er een stuk canon los, waardoor het volk van het touwerk affliepen, om niet door het selve verplettert te worden, d' naarheijd en verslagentheijd, die 'er doen in 't schip was, is niet uijt te spreeken.

Daar en boven de vreeselijke stootinge die wij nog telkens kreegen, en in 't minste geen hoop meer siende van uijtkomsten, om ons leeven te redden.

Ik met neeff en nigt Weerman, hadden onse zielen al opgeoffert tot God, vermits wij alle oogenblik dagten in de zee te moeten versmooren.

Den Capt: de verslagentheijd siende, sprong in de kuijl[2)], daar doen al water in was, en moedigde het volk aan, en zij kreegen ook seer spoedig het stuk canon weder vast.

En doen ging al het volk weder aan 't werk, om d' barkas buijten boord te kreijgen.

Nigt Weerman was seer verlangende om eens te weeten hoe laat het was, vermits ons de teijd soo lang viel; ik dat hoorende, sprong om laag, om ind' cajuijt te gaan, om neeff Weerman zijn goud oorlogie te kreijgen, want ik had het zien hangen agter d' deur van d' cajuijt en bragte het selve boven bij neeff en nigt Weerman. Zoo voelde neeff Weerman met zijn vinger aan d' wijser, hoe laat het was, sijnde omtrent 4 uuren; en hadde ik d' sleutel van nigt Weerman haar lessenaar gehad, dan soude ik nog wel voor drie duijsend rijxdaalders aan juweelen konnen geborgen hebben, maar wij dagte niet meer aan geld off goed, maar wij offerde onse ziele op tot God in den hemel, denkende niet anders off het schip soude van malkanderen scheuren, door d' sware wind stootinge. Zoo wilde het geval, als dat het schip door een sware stoot aan stuurboordzeijde wat over zakte, waardoor d'barkas teegens stuurboord zeijde vreeselijk aansloeg tot 3 a 4 keeren toe, dat men niet anders dagte off daar soude geen stuk aan heel blijven, het welk ons hert nog meerder deet benouwen, maar God gaff eijndelijk, dat het schip nog meer aan stuurboord zeij overviel, zoo dat thoen omtrend 5 uuren na gis-

1) Een barkas is in het algemeen een zeer grote sloep. In deze barkas redden zich 132 mensen. In de schuit konden hoogstens 14 man.
2) In de kuil, een laag gedeelte van het dek, stond het geschut.

singe moet geweest zijn dat d'barkas buijten boord quam, end' Capt: zulks ziende riep los met alle man, waardoor 3 a 4 menschen aan 't spill door de windboomen zijn dood geslagen, en verscheijden gequest.

Soo draa d' barkas in 't water quam, haakten zig tot ons geluk beyde de takels te gelijk van selffs uijt. Het volk ziende dat d' barkas buijten boord was, sprongen met alle man daar in. Den Capt: quam bij ons loopen, en seijden, nu is het teijd, dat je ind'barkas komt, neeff en nigt Weerman die op een kist saaten, die vast geschort was, aan bakboords zeij, stingen op om in d'barkas te gaan, sloegen sijlieden door het swaar stampen, en slingeren van 't schip teegens het dek aan, dat ze teegens stuurboords zeij weder opdraaijden.

Neeff en nigt Weerman wederom opstaande ende siende overhoort te koomen, haakte nigt Weerman hare onderrok vast. Neeff Weerman sulks siende scheurden den selven los, waar door zij beijden sus off zoo op d'kop overboord hadden geschooten, vermits neeff Weerman d'ballans quijt was, door het vast houden van zijn vrouw, maar greep ten allen geluk een touw, daar neeff Weerman hem aan vast hielt.

Den Capt: aan 't volk toeroepende helpt de juffrouw in d' barkas, en soo draa mijn nigt in d'barkas was, sprong neeff Weerman, en ik 'er ook in; d'barkas wierd inmediaat affgeset en tot ons ongeluk was 'er geen roer aan, soo dat 'er met een riem moeste gestuurt werde.

Eventjes van het schip aff zijnde, kreegen wij drie sware zeën over d'barkas heen, dog de laaste was soo swaar, dat wij dagten, daar bij te moeten nedersinken, te meer om dat d'barkas wel halff vol waterwas. Een ijder ging aan 't uijthoosen, met hoeden en putzen, om 't water daar weder uijt te kreijgen. Kort na dato sagen wij den Capt: met d' schuijt vol volk, ons voorbij roeijen, na een klijn eijlandje, het welk rontom in reeven, en klippen lag; eenige minuten na dato, sagen wij, dat alle de masten genoegsaam te gelijk overhoort vielen, uijtgezondert de boegspriet.

Bij bovengemeld eijlandje gekoomen zijnde, hetwelk na gissinge een meijle waters van 't schip was, quam den Capt: quam ons te gemoet die het volk dat ind' schuijt was, aan land gezet had om ons ook aan land te helpen, vermits d' barkas niet door de klippen off reeven, digt bij het eijland

koste koomen; wij lieten onse dreg vallen, en den Capt: nam ons bij klijne parthijtjes in d'schuijt, en bragte ons op gemeld eijlandje, alwaar wij ons van eeten, drinken, en van alles ontbloot vonden.

Wij sagen als dat 'er op dit eijlandje menschen waren geweest, aan eenige affgebrookene hutten, die van bamboesen waren gemaakt geweest. Omtrend een groot halff uur op het eijlandje geweest te hebben, ging neeff en nigt Weerman met d' Capt: aan strand, den Capt: seijde, wilde den hemel dat het weer wat bedaarde, en dat de zee slegtede[1], dan soude ik voort na boord gaan, om te zien off ik Compagnies gelt kist, en wat provisie voor ons, daar nog uijt konde kreijgen, en is het mogelijk ook nog wel eenige goederen van ons.

Wij soo staande te praaten en ziende na het schip soo sagen wij, als dat de boegspriet weg sakte tot onder water.

Wij saagen ook als dat de vlag van agtere op d' campangie was opgeheesen, en kort na dato sakte deselve voor over; schielijk daar op, sagen wij de vlag op een vrak staan, het welk bij het schip dreeff, wij presumeerde als dat het de campangie moeste zijn, die in 't geheel was affgeslagen, vermits 'er de vlaggestok, met de vlag daarop stond, wij waren vast van gedagten, dat daar nog wel menschen souden op zijn geweest; voorts daar op sagen wij, als dat de zee in 't geheel over het schip heen sloeg, als over een blinde klip.

Wij konden geen menschen bekennen op het vrak, door dien het vrak schuijns van ons aff, na een ander eijland dreeff. Doen het vrak digt bij voorengen: eijland was gedreeven, doen was de vlag schielijk uijt onsgezigt, niet weetende off zij door menschen gestreeken, off weg gewaaijt waar, dog het vrak bleeff drijven, met de vlaggestok daar op.

Wij hadden ook graag met d' schuijt, na het vrak toegegaan, om te zien, off'er ook menschen op mogten zijn, om deselve te redden, maar vermits het teegens de wind, en stroom aan was, beneevens de sware brandings van de zee, soo dorsten wij het niet wagen, uijt vrees om d' schuijt te sullen verliesen.

Soo bij aldien wij d'schuijt verlooren hadde, soo soude wij op het eijlandje hebben moeten sterven, omdat d'barkas al wat ver in zee lag voor d' dregh.

1) Slechten, effenen, kalm worden.

Wij gezien hebbende, als dat het schip in 't geheel weg was, doen was ook alle onse hoop en troost verlooren, om iets uijt het selve te kunnen kreijgen, doen was goed raad duur. Voor eerst gingen wij heen en monsterde het volk, en bevonden te zijn 123 Europeesen, 7 Mooren[1)], en 16 slaven van neeff Weerman, zijnde te samen 146 coppen.

En misten 1 stuurman, 17 Europeesen, 11 Mooren, en 3 slaven, te samen 32 coppen, die op het schip gebleeven zijn.

Wij maakten ons ten eersten hutten, soo goed wij konden, en tot ons geluk was 'er 1 soldaat die nog een tonteldoos, en vuurslag hadde, waar door wij aan vuur geraakten, het welk ons wel te pas quam, vermits wij door en door nat en steijff van de koude waren.

Wij sogten het eijlandje gauw rond om te zien, off 'er mond kost, en vers water te vinden was, maar vonden geen ander kost, als wat klijne schulpjes die wij uijt het sand moesten krabbelen, en een soort van groente genaamt demato, die wij in zee water moesten kooken, vermits wij geen vers water en vonden, en op de reeven vonden wij eenige klipkousen[2)], hetwelk alles een droevige kost voor ons was.

Doen beslooten wij, om des anderen daags s'morgens de schuijt, na een ander eijland toe te senden, om te zien off daar ook mond kost en vers water te vinden waar, 't welk een halff meijl waters van ons lag. Des anderen daags zijnde op Woensdagh den 10en dito is den Capt: selffs met d'schuijt na bovengem: eijland gegaan, in die tussen teijd, waren wij genoegsaam alle van den dorst versmagt. Soo seijde wij teegens het volk, laat ons eens probeeren om een put te maaken, om te zien off wij vers water mogte vinden, eenige die ons genoegsaam bespottende van sulks te proponeeren, seggende, wat water sullen wij hier dog, uijt het sand haalen, dat rontom in zee leijd. Neeff en nigt Weerman,

1) De Mohammedanen in Oost-Indië werden Moren genoemd. ‘De tweede Godsdienst, hier bekent, is de Moorsche, of Mohhammedaansche’. (François Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën I 378*b*).

2) Klipkousen, porseleinslakken, Porcellanae majores. Rumphius noemt ze Kliphoorns en Likhoorntjes (D'Amboinsche Rariteitkamer, 1705. blz. 113), Valentijn spreekt van Klip-Kous of Lik-Hoorn. (Oud en Nieuw Oost-Indiën III, blz. 530 1724-'26.) Bij N. Mansvelt, Kaapsch-Hollandsch Idioticon 1884 lezen we: ‘Klipkous, een eenschalig, eetbaar zeeschelpdier’. *Kous* heeft hier de ongewone betekenis van *vulva*.

en ik, verder opgaande na d' hoek van't eijlandje om te zien, off den Capt: met d' schuijt nog niet weder te rug quam, den Capt: niet ziende keerden wederom, in die tussen teijd, waren der eenige van d' zeevarende aan 't graven gegaan, met schulpen, om een put te maken, waar in zij vers water bevonden, tot verwonderinge en blijdschap van ons alle, vermits de put maar een stap off thien van de strand off was. -

Wij maakten 'er inmediaat nog twee putten bij, om dat al het volk te drinken konde krijgen, teegens den middag quam den Capt: met d' schuijt wederom, en seijde niet anders gevonden te hebben, op dat eijland, als ook eenige affgebrookene bamboese hutten, en een put met vers water, en ons ook nog meede gebt. hebbende 1 bosje off twee onreijpe pisangs, en eenige lemmetjes[1)] met betuijging verders niet anders van mond kost gevonden te hebben.

Den Capt: verwonderde zig, hoe het mogelijk konde weesen, op zoo een klijn eijlandje als dat wij daar vers water gevonden hadden, vermits het soo digt rontom in zee lag. -

Des s'nademiddags quam aan 't eijlandje een leedig kruijt vatje op strand spoelen, dierselver teijd, vond den schiemans maat een stuk spek op 't strand, daar hij ons ook een stukje van meede deelde, hetwelk ons rauw delicaat smaakten, vermits wij ons geen teijd gaven, om het te kooken off te braden, kort daar na vonden wij een legger[2)] met vers water, die ook aan 't strand opgespoeld was, teegens den avond sagen wij een hoog groot eijland, presumeerende voor vast, dat daar wel menschen souden opwoonen, off mond kost te kreijgen zijn, soo beslooten wij, om dat wij het hier niet langer konnen houden, door het gebrek van mondkost om na bovengem: eijland te gaan, met d' barkas en schuijt, hetwelk na gissinge een meijl off agt waters van ons lag, en dewijl wij geen zeijlen hadden, tot d' barkas off schuijt, soo vonden wij goed om d' kleetjes van neeff Weerman zijne meijden[3)] te nemen, om daar een zeijl van te maken tot d' barkas,

1) Lemmetje, ook wel limmetje, een kleine ronde citroen (citrus limetta). In Zuid-Afrika: lemmetjie. ‘Lemoen Nipis of de dunschillige limoen anders een Limmetje genaamd, welkers zap om zyn aangenaam zuur in veel spyzen gebruikt werd.’ (Valentijn III, blz. 190, 1726).
2) Legger, een groot watervat aan boord van schepen.
3) ‘Meyden of slavinnen’ (Valentijn IV. 29).

stellende sulks voort in 't werk, en wapenden ons ijder met een aangescherpte stok off bamboes, om ons te kunnen verweeren, als wij altemets quaad volk op dat eijland mogten aantreffen, op.

Donderdagh den 11en dito des s'morgens scheepten wij het volk in d' barkas, en omtrend agt uuren, gingen wij onder zeijl, vooreerst boegseerden d' Capt: neeff en nigt Weerman, 1 stuurman en 10 persoonen met d' schuijt d' barkas voort, tot boven de reeven en klippen, siende als dat d' barkas, soo sterk konde seijlen, als sijlieden met d' schuijt konde roeijen, zoo lieten zij het touw van d' barkas los, en roeijden doen met d' schuijt wat voor uijt, om te zien, off 'er ook klippen off te reeven mogte weesen, om ons in d' barkas bij teijds te konnen waarschouwen.

Wij passeerde verscheijde klijne eijlandjes, en sagen ook een vrak leggen, in een brandinge op een riff, daar ook een stok op stond, en gelooffden als dat, dat vrak was, dat wij hadden sien dreijven, met de vlag daar op.

Des s'nademiddags, omtrend 4 uuren, quamen wij op voorgem: eijland met d' schuijt, en barkas alwaar wij ook eenige affgebrookene hutten vonden en twee putten met vers water, liepen ten eersten een stuk weegs het eijland door, maar vonden tot ons leetweesen geen menschen, en alsoo weijnig leevens middelen, als op het eerstgem: eijland, sloegen voorts wederom de handen aan 't werk, om hutten te maaken, en onse mondkost was genoegsaam niets als klipkousen.

En des s'nagts daar op hadden wij droevig swaar weer, van reegen, weerligt, donder, en swaare wind, en onse hutten waren soo digt, als off wij onder den blooten hemel stonden, en als wij wat woude gaan leggen, moesten wij soo op de grond in d' nattigheijd gaan nederleggen.

Vrijdagh den 12en dito, des s'morgens vroeg klaarden het weer op, en sagen van verre een lange streek lands, waar uijt wij vast stelden dat, dat de vaste kust Java moeste zijn.

Digte bij en teegens ons over, lag ook een mooij groot eijland, alwaar stokken op stonden, als off'er vissers woonden, den Capt: ging met de schuijt na evengenoemd eijland, daar geen menschen nog leevensmiddelen vindende, roeijde verder agterom het eijland, daar wij op waren, en niets anders van leevens middelen vindende en meede brengende, als al wederom klipkousen, en een frang-

agtige vrugt, daar men niet anders als de schel van konde eeten, het welk nog al een groote verfrissinge voor ons waar, den Capt: teegens ons seijde, wat raad nu, het volk begint soo swak te worden, dat zij van flauwte genoegsaam niet meer roeijen kunnen, ik sal genoodsaakt zijn, eer het volk nog swakker word, om met de schuijt de vaste wall van Java op te soeken, wagten wij langer, dan sal het volk in 't geheel niet meer roeijen kunnen, dierhalven sullen wij moeten resolveeren, off ons leeven hier eijndigen, nigt Weerman seijde daarop, teegens den Capt: als uwe gaat, dan gaan wij meede, het volk sulks hoorende, seijden gaat de Majoor end' Capt: met d' schuijt weg, dan gaan wij ook, off souden wij ook alle daar bij nedersinken.

Doen seijde neeff Weerman teegens het volk, het welk al oproerig begon te worden, menschen laat den Capt: maar gaan, ik sal bij uw blijven, doen seijde al het volk, dat ze dan te vreeden waren, als neeff Weerman maar bij haar bleeff.

Nigt Weerman sijde daar op, ik gaan met d' schuijt, ik kan het hier niet langer houden, en zoude uw hier blijven, en mijn verlaaten, dat zoude onredelijk zijn, het welk neeff Weerman ook al het volk voorstelde, en versekerende haar op parool, dat zoo bij aldien wij het geluk hadden om de vaste wall, van Java te vinden, dat wij als dan, ten eersten soude vaartuijgen derwaarts senden met proviant om jeluij aff te haalen.

En haar voorstellende, dat ze ja wel zagen dat men in soo een slegt weer, en holle zee, soo veel volks niet in d' barkas konde, off dorste vertrouwen, uijt vreese van alle te verongelukken, doen stonden sij het eijndelijk en ten laasten toe, dat wij van haar mogte vertrekken.

Daar op maakten wij voorts het zeijl van d' barkas tot d' schuijt klaar; ik vraagde aan den Capt: off ik ook met d' schuijt meede mogte gaan, vermits neeff en nigt Weerman meede ging, maar d' Capt: gaff mijn ten andwoord, neen, jij kan niet meede gaan, want ik kan geen volk meer in d' schuijt bergen, zoo dat ik daar op dat eijland moeste blijven, met alle die andere zielen; des s'nagts omtrend de klokke 1 uur, zijnde op

Zaturdagh den 13en dito, zoo vertrok d' Capt: neeff en nigt Weerman, 1 stuurman, 1 boodsman, 1 timmerman, 1 quartiermeester, en 7 matroosen, met d' schuijt van ons aff, sonder compas off caart ende beloofde ons, bij behoude vaart, zoo gauw

sij de vaste wall hadde, en op Comps. contoir quamen, dat zij ons ten eersten zoude vaartuijgen met leevens middelen toesenden, om ons te laten affhaalen. Indien teijd storff de kuijper, die genoegsaam van honger en dorst versmagt was; tussen den 14 en 15 dito, zijnde tussen de

Sondag en d' Maandagh, en nagt, hebben wij droevig swaar weer gehad, met reegen, donder, weerligt en sware storm wind, dagte dat hemel en aarde soude vergaan, ja sulke sware donderslage dat selffs de boome voor ons ter nedersloegen, dog nog sonder ongeluk overgedreven; op

Dingsdagh den 16en dito, soo gingen wij des s'morgens aan 't strand om eens uijt te keijken, off daar vaartuijgen aankwamen, maar wij sagen geen vaartuijgen tot ons leed weesen, dagtende niet anders als dat d' schuijt met de zielen daar in, soude verongelukt zijn, te meer zulks vast stellende, om dat wij den 4 dag na 't vertrek nog geen vaartuijgen sagen opdagen; dierhalven resolveerde wij om met d' barkas het ook onder Gods zeegen te wagen, de vaste wall van Java op te soeken, te meer omdat wij geen mondkost off klipkousen meer koste vinden op gem: eijland, maar wij hadden geen zeijl op d' barkas, wat raad nu, wij trokken onse onderbroeken uijt en gaven die aan de meijden van neeff en nigt Weerman om die aan te trekken, en wij name hare kleetjes, en maakten daar weder een zeijl van tot d' barkas, en zoo vertrokken wij des anderen daags, zijnde

op Woensdagh den 17en dito des agteren middags omtrend de klokke 4 uure, gingen wij weder onder zeijl, uijtgenoome 1 soldaat, en 1 matroos, die teegens ons seijde, dat ze niet mee woude gaan, vermits d' Capt: neeff en nigt Weerman gezeijd hadde, dat ze ons zoude vaartuijgen toesenden, om ons aff te halen, zoo dat die daar gebleven zijn, op dat eijland, en na dat wij met 129 zielen in d' barkas zijn onder zeijl gegaan, des nagts omtrent de klokke twaalff uuren, is 'er een jong matroos overleeden, dewelke wij ook maar aanstonds 't doode lighaam overboord setten; des anderen daags, zijnde

op Donderdagh den 18en dito, met zonsopgang zagen wij den berg van Jappara[1]. Des s'middags omtrend elff uuren quamen wij na veel suk-

1) Het Moeria-gebergte.

kelens met seijle en roeijen, schuijns over d' duijvels klip, off Poelemandelica[1], en zagen daar een sloep aankoomen zeijlen, dagten dat het een sloep was, om ons aff te komen haalen, doen streeken wij ons zeijltje, en lieten ons maar drijven, en doen hij digt bij ons was, doe stak hij over, na een andere plaats, doen haalde wij ons zeijl weder op, en zeijlden langs de wall heen, en sagen daar met honderden van buffels, off wilde koebeesten, aan 't strand loopen, dagte dat daar wel een negerije zouw weesen.

Ende wij quamen daar bij een uijtsteekende hoek, alwaar wij ook agter liepen, ende sagen daar twee klijne vaartuijgjes leggen, en doe lieten wij onse barkas op d' modder loopen en gingen aan d' wall, zijnde omtrend 5 uuren des agtere middags, ende wij gingen na die vaartuijgjes toe, en zoo als wij quamen, doe gingen zij onder zeijl, en hoe dat wij riepen op zijn Maleijds, off op zijn Javaans, sij woude na ons niet hooren.

Ondertussen sogte wij op dat eijland, off ter ook huijsen waren, off levens middelen, maar vonden der niets anders als vers water.

Maar wij sagen daar ook eenige spooren staan van teijgers, wilde buffels, off koebeesten, en wilde verkens, dorstende ons niet aan d' wall te vertrouwen, vermits het al donker wierd, maar wij gingen die nagt in d' barkas sitten, en pleegden te samen raad onder ons, wat wij des anderen daags soude beginnen, offte doen. Wij beslooten onder ons, om met zons opgang weder aan d' wall te gaan, om te soeken, off wij daar digte bij een negerije konde vinden; des anderen daags zijnde op

Vrijdagh den 19 dito, gingen wij met zons opgang weder aan d' wall, en liepen dat eijland doorkruijsen; daar wij maar een pat, off spoor sagen, gingen wij al landwaarts in, en moesten tot over onse middel door het water loopen, maar en vonden niets, zoodat wij ongetroost weder heene gingen na 't strand. Zijnde na gissinge de klokke 9 uuren, zagen wij weder prouwen off vissersvaartuigen aankomen, en kreegen een klijn prouwetje off knooijtje[2] bij ons, dewelke een visser was.

Vragende aan hem op zijn Maleijds, off ter niet een negerije,

1) Poeloe Mandalika, een eilandje nabij de kust van de residentie Japara-Rembang.
2) Knooijtje, kanootje ‘een Praeuw of Canotje’ (F. Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën, I, blz. 6).

off een Compagnies cantoir digte bij was, hij ons antwoordende, ende zeijde, als dat 'er een negerije digte bij was, waarop d' luijtenants in 't vaartuijgje gingen sitten, en voer met hem mee, na d' negerije, ende beloofde ons, ten eersten vaartuijgen met provisie toe te senden 't welk maar twee meijlen water van ons aff lag.

Des agteren middags de klokke om 4 uuren kreegen wij twee vaartuijgen, die met gekookte reijst en soute visjes versien waren, om ons aff te halen, tot groote blijdschap, en verheuginge van ons alle gelijk UEd: wel denken kan, en wij zijn met deselve ten eersten onder zeijl gegaan, en quamen om halff ses op d' negerije genaamt Tajo[1], op dewelke niet anders ware als inlanders, wij gingen na 't huijs van 't opperhooft genaamt Cedema, die ons heerlijk onthaalde, genoegsaam off 't een Europees was, en verhaalde ons als dat op den 14en deser maand d' Capt:, d' majoor en sijn vrouw, 1 stuurman, 1 boodsman, 1 timmerman, 1 quartiermeester, en 7 matroosen, met een schuijt daar waren aan komen landen.

En als dat die hem het ongeluk verhaalt hadde van den ongelukkigen bodem Cleverskerk.

Voormelde Cedema zijn vrouw heeft een citse cabaij, en een kleetje aan d' Heer Majoor zijn vrouw geleend gehad; vermits dat d'juffrouw zoo naakt en nat was, en had niet anders aan gehad, als een slave kleetje, een nagt cabaij en een blauwe lakense rok van haar neeff Finjee.

Den voornoemden Cedema seijde ons, als dat ze op dien selffde dag na Joana[2] waren vertrokken, 't welkeen Compagnies Cantoir is.

Wij zijn des nagts daar bij voorsz: Cedema gebleeven om ons daar wat uijt te rusten, vermits wij in geen elff dagen, reijst off visch hadden gegeten, niets anders als van die klipkousen, en bladeren van d' boomen, en ook in alle de teijd amper niet droog geweest, en ook niet geslapen te hebben, en soo swak, dat wij niet meer konde gaan; des anderen daags zijnde op

Zaturdagh den 20en dito, zoo sijn wij met drie vaartuijgen na Joana vertrokken, alwaar wij ook des agtere middags te drie uuren sijn aangeland, en begaven ons na het huijs van den ondercoopman Meerman, die daar als Resident leijd, en maakten onse

1) Tajoe.
2) Djoewana.

aankomst bekent, en daar vindende den gesaghebber Dirk Holland, commandeerende het schip Eijndhoeff, 't welk daar ter rheede lag om houtwerken in te nemen beneffens de predicant Vedder, die ook g'destineert waren na Maccassar te gaan.

Den Resident verhaalde ons als dat de Captain, d' heer Majoor en zijn vrouw, 1 stuurman, 1 boodsman, 1 timmerman, 1 quartiermeester, en 7 matroosen op den 14 dito in een goede welstand waren aangeland.

Dewelke des anderen daags sijnde den 15en dito al vaartuijgen met provisie na ons toe gesonden hadde, beneffens die stuurman, end' boodsman, die met haar lieden daar op Joana waren gekomen.

En ook een brieff na den Resident van Jappara hadden gesonden, om ook vaartuijgen met levensmiddelen na ons toe te senden, vermits zij bevreest waren, dat d' eerstgem: vaartuijgen, de reijs niet mogte krijgen, door dien het in de wint en heel buijig weer was.

Den heer Resident Meerman, verhaalde ons ook, als dat d' Capt:, d' heer Majoor Weerman en sijn vrouw, den timmerman, en d' quartiermeester, op den 16en dito vertrokken zijn, met twee vaartuijgen binnen door na Samarangh[1)], alwaar wij ook ten eersten een brieff hebben na toegesonden, om onse aankomst op Joana bekent te maaken.

Den bovengemelden Resident, end' Gesaghebber van 't schip Eijndhoeff Dirk Holland, end' verdere scheepsvrienden van dien bodem, gaven ons eenige verschooninge, ende bleven daar bij den Resident, tot dat het voormelde schip zijn ladinge in had, alwaar wij op Donderdagh den 4 Maart van Joana zijn onder zeijl gegaan na Rembangh, en quamen des agteren middags om 4 uuren, op desselffs rheede.

Omtrent 5 a halff 6 uuren quam 'er nog een schip ter rheede genaamt Meervliet, waar op commandeerende den gesaghebber Roos, koomende van Samarangh, alwaar neeff en nigt Weerman op was, ik dat ziende, ging met d'schuijt na dien bodem toe, alwaar wij malkanderen nog in een reedlijke welstand verwellekomde.

Doen gingen wij met d'schuijt te samen na d'wall en begaven ons bij den Resident en ondercoopman Coertse, alwaar wij ook

1) Vermoedelijk de rivier van Joana op tot Damak, daarna de rivier van Damak af en verder langs de kust.

den heer oppercoopman Lambertus Lepeltak vonden, die als tweede na Maccassar stond te gaan.

op Maandagh den 8en dito gingen wij gesamentlijk van Rembangh met het schip Eijndhoeff weder onder zeijl en vervorderde onse reijse na Maccassar, alwaar wij op Zaturdagh den 3en April zijn aangeland.

Maccassar den 30en Septemb: 1751.

Gs. FINJEE

Dit onderstaande is van neeff en nigt Weerman 't welk haar wedervaren is, na dat zij lieden met d' schuijt van ons zijn weg gegaan.

Op Zaturdagh, den 13 Februarij a^{o} 1751. s'nagts omtrent een uur ging den captain, 1 stuerman, 1 bootsman, 1 timmerman, 1 quartiermeester, 7 matrosen, neef en nigt Weerman met de schuijt onder zeijl sonder roer daeraan, moetende met een riem stueren, en dat sonder compass of caart, vermits het doen redelijk weer was en de ligte maan tot haar dienst hadden, maar; tegens 4 uuren in de morgenstond kregen sij een stijve koelte met regen en een hooggaande zee. Met sons opgang sagen sij een hogen berg, daer sij op toe zeijlden, en s'namiddaags quamen sij na veel suckelens wegens zeijlen en roeijen bij een kleijn eijlandje, hetwelk een meijl waters na gissing van de vaste wall lag. Sij setten het doen regt op de vaste wall aan, en quamen om 4 uuren s'namiddags aan de wall, en haalden de schuijt op strand, verders liepen sij een stuk weegs het land door, maar; in 't geheel geen mondkost of bladen vindende, die zij konde eeten, maar sagen veele voetstappen van wilde gediertens in 't sand staan, dierhalven vonden sij niet raadsaam om die nagt daer te vernagten, te meer omdat sij geen vuer hadden, resolveerden sij weder om langs de wall verder te gaan om te sien of sij dog niet ijvers levens middelen mogten vinden.

De schuijt weder met veel moeijte van land, en door de brandings heene geset hebbende, gingen sij wederom onder zeijl. Omtrent de kloek half ses uren, kregen sij so een sware buij, van regen, wind en donder, dat haar zeijltje scheurden en strijken moeste, en de regen sloeg hun zodanig in 't gesigt, alsof sij met

hagelsteenen gegoijt wierden, ja het was selfs so verre dat den stuerman, bootsman en verdere schuijts-volk al seijden, wij moeten maar door de brandings heen op de wall lopen, of wij sullen hier haast onse laatste tijt gehad hebben. Den captain seijde daerop: ziet wat ghij doet, waagt ghij u leven, ik dan ook, ghij kond voor vaast versekert sijn dat de schuijt weg is, als wij het op de wall setten, en ik geloof niet, dat er een van ons zal levendig afkomen, maar; het zoude beter sijn om dieper in zee te steken, om de sware rollings en brandings te ontgaan, wij willen hopen, dat wij ja nog wel eens een hoek sulle vinden, daar wij konnen agter lopen om van de zee en wind bevreijd te sijn. Daerop staken sij ook dieper in zee, kregen doen somtijts ook nog wel veel water in, maar; niet halv so veel als thoen sij in de rollings en brandings waren.

Na dat sij nog een tijt lang droevig gesuckelt hadden met roeijen, zeijlen en water hosen, sagen sij eijndelijk een hoek daer sij agter liepen, niet ver van haar sagen sij twee vaartuijgen leggen, alwaar sij haar immediaat na toe begaven, en vonden op deselve Javanen, het eerst dat sij vroegen, was, of sij ook reijst en viss hadden voor geld en goede woorden, die haar antwoorden van ja; den captain, stuerman, neef en nigt Weerman, gingen ten eersten op de vaartuijgen over, alwaar sij een pot met reijst op het vuer vonden staan, die een weinigje meer als halv gaar was. Sij versogten aan dat volk dat sij haar de reijst so als hij was uijt de pot mogten geven, waarop sij ook een weijnigje op een wannetje deden, en gaven het over aan mijn nigt. Den captain seijde tegens mijn nigt: Eij juffrouw laat mijn dog eens proeven, mijn nigt hem het wannetje toereijkende, om daer een weinigje van af te nemen, het schuijts volk dat overboord lag, tasten so gretig toe, dat sij 'er geen koorntje van mede kreeg, hetwelk haar de tranen uijt de oogen deed barsten.

Immediaat wierd thoen meerder reijst gekookt, en visjes op de koolen gebraden, daar sij thoen wel haar portie van mede kreeg.

Sij weet niet als dat sij van haar leven smakelijker gegeten heeft als dien tijt. Zij seijden haar dat sij ook arrak op het vaartuijg hadden, als sij een soopje wilde drinken, hetwelk haar bijsonder wel quam, door dien sij door nat en genoegsaem stijf van koude waren door het langduerig sitten in de schuijt.

Sij bleven dien nagt op de vaartuijgen. Den captain en het ander volk sliepen als of sij dood waren, mijn neef en nigt waren op 't achteronder, 't welk met een lap-zeijl doek was afgeschoten, dog zij kosten niet slapen, dat mogelijk tot haar gluk is geweest. Te weten:

Doen sij op gemelde vaartuijgen quamen, sagen sij daer niet meer op ijder vaartuijg als een inlander 4 à 5. Ontrent middernagt sijnde, waren der wel 10 à 12 inlanders, of Javanen op, alle gewapent met pieken en critzen.

Of sulks nu is geschied uijt vrees voor haar, of om haar quaat te doen, kunnen sij niet seggen.

s' Morgens sijnde op Sondag den 14 febr. betaalden sij het volk op de vaartuijgen voor het genotene van eenig geld, dat den scheepstimmerman daer nog had van afgebragt, en aan den captain geleend had, gingen doen verders na de negorij Tajo bij den Cedema of hooft van de negorij die haar heerlijk onthaalde, genoegsaam of het een Europees was, sijn vrouw leende selfs een chitse cabaij, en een kleedje aan mijn nigt, omdat sij niet anders aan haar lichaam hadde, als een slavekleedje en een rok van mijn.

Den voornoemde Cedema haar ongeluk verhaald hebbende, en waaromtrent het schip gebleven was, wiste haar te seggen: als dat het op de reeven van de kleijne eijlanden, die ter zijde van Crimon Java leggen gebleven waar, en het grote eijland, daer sij het resteerende volk gelaten hadden dat de naam Crimon Java[1)] waar, en dat sig daerin somerstijden niet anders ophielden als zee-rovers, weggelopen slaven en ander quaat volk, ook wel somtijds vissers en tripangsoekers, die daer in menigte op de reeven sijn, alsmede op de kleijne eijlanden, en daer sij gisteren aan de wall, onder den berg waren geweest, dat, dat de berg van Jappara was, en het kleine eijlandje, dat daertegens over lag, was genaamt d' duijvelsklip of Poele Mandelica.

Verders vroegen sij aan voormelde Cedema of hier niet digte bij een Compagnies comptoir lag, die haar van ja antwoorden, dat Joana hier niet verre vandaan lag; sij seijden dat sij daer graag na toe woude wesen, en of hij haar geen vaartuijgen konde geven, om haar na Joana te brengen, waerop hij ook ten eersten twee

1) Groot Karimoen, ‘Kiriman Java’ (Valentijn, IV. blz. 149).

vaartuijgen liet klaar maken, die haar aldaer gebracht hebben, alwaer sij tegens den avond quamen, en daer den onder-coopman Meerman als Resident vonden leggen, benevens den oppercoopman Lambertus Lepeltak, die als tweede na Macassar stond te gaan, alsmede den predicant Vedder, en den gesaghebber Dirk Holland, commandeerende het schip Eijndhoef, 't welk daer ter rheede lag, om houtwercken in te neemen voor Macassar.

Sij maakten bekend aan bovengem: heeren, hoe ongeluckig sij met het schip Cleverskerk ware geweest van hetselve te verliesen, en dat sij op het eijland Crimon Java nog gelaten hadde 132 zielen en sij versochten aanstonds aan den Resident, dat hij ten eersten vaartuijgen met levensmiddelen derwaerts gelief de te senden, om de daer geblevene zielen van daan te laten halen, waerop hij ook imediaat vaartuijgen liet klaar maken, en des anderen daags morgens zijnde op Maandag den 15 dito ook weg sond, beneffens 1 stuerman en 1 boodsman, die mede op den ongeluckigen bodem ware geweest.

Sij sonden ook een brief na den Resident van Jappara om ool vaartuijgen derwaards te senden, vermits sij bevreest waren, dat de eerstgem. vaartuijgen de reijse niet mogte krijgen, doordien het in de wind en heel travatig[1)] weer was; in tussen tijt gaven haar de bovengem: heeren eenige verschoninge.

Op Dingsdag den 16 dito gingen sij s' morgens met den Captain beneffens den timmerman en een quartiermeester met 2 vaartuijgen binnen door na Samarangh, alwaer sij na veel suckelens op die droevige vaartuijgen op Sondagh den 21 dito daeraanvolgende zijn aangeland en haar arrivement aan mevrouw Gouverneurse Van Hohendorff en aan d' heer Ravallet beneffens sijn beminde en verdere vrienden bekent gemaakt, dewelke haar droevig gevall verstaan hebbende, haar met veel liefde, toegenegentheid, en alle plaisir aandeden, haar daerenboven met de noodsakelijke benqodigtheeden te hebben voorsien om hare reise te kunnen vervorderen, met 't schip Eijndhoef na Macassar gelijk

1) Travatig, met korte hevige windvlagen en stortregens: ‘een sterke Travaad uit den Zuyd-Oosten met regen, blixem en donder’ (F. Valentijn, IV, 2, blz. 149), ‘Een travado komt gewonelijk zoo haestigh op, dat men genen tijt heeft om de zeilen in te nemen, en onstaet wel driemael in een uur.’ (Joan Nieuhofs Gedenkwaerdige Zee en Lantreize door de voornaemste Landschappen van West en Oost Indiën. I. blz. 5. 1682).

de heer Ravallet haar voort ook aanried om sulks te doen.

Op Dingsdag den 23 dito kreeg neef en nigt een brief van den Resident van Joana, als dat op den 20 dito het overige volk van 't verongeluckte schip daer waren aangeland, uijtgesondert twee man die sich op het eijland Crimon Java verstoken hebben, en dat 'er drie man waren overleeden, hetwelk haar kragtig verheugden, vermits sij hun alle al hadden deurgeschreven, omdat sij al tijdinge hadden gekregen, dat de gesondene vaartuijgen de reijs niet hebben kunnen krijgen door het sware weer en tegenwind.

Op Donderdag den 25 dito s' morgens bij haar vertreck vandaer, seijde d' heer Ravallet tegens mijn neef Weerman, also dat hij een brief gekregen had van den agtbare heer Gouverneur Van Hohendorff, als dat sijn WelEdele het gluk hadde gehad van de vijanden te slaan.

Sij waren ook so geauw de revier niet uijt of men hoorde het canon tot Victorie afschieten rondom Samarangh. Vervolgens quamen sij op het schip Meervliet, alwaer den gesachhebber Roos op commandeerde, om daermede na Rembangh over te gaan.

Op Sondag den 28 dito quamen sij op Jappara bij den coopman en Resident Van den Briel, en vonden aldaer de capitains ter zee Andries Zink en Van Houten, die daer ook met hare schepen ter rheede lagen.

Op Dingsdag den 2 Maart vervorderden sij hare reise na Rembangh, alwaer sij op Donderdag den 4 dito ter rheede quamen, genoegsaam tegelijk met het schip Eijndhoef, t'welk van Joana was gekomen.

Op Rembangh vindende bij den Resident Coertse den heer Lepeltak, den predicant Vedder, beneffens de verdere vrienden van 't schip Eijndhoef.

Op Maandag den 8 dito gingen sij gesamentlijk van Rembangh na boord, en vonden aldaer 71 coppen die mede op het schip Cleverskerk waren geweest, en vervoorderde verder hare reise na Macassar, alwaer sij door Gods goedheid en genade op Saturdag den 3 April tegens den avond sijn aangeland.

Macassar den 30 September a^{o} 1751.

Gs. FINJEE

Twee verzen

Rimboe

Ik leefde lang op de verlaten plaatsen
Waar blanken niet dan noodgedwongen komen
Aan smalle oeverzoom van breede stroomen
Die niet dan 't groen van 't woudgewelf weerkaatsen.

Als hoofd van een kolonie van melaatschen
Heb ik een zwarte nymph tot vrouw genomen
Loop haast niet meer maar rijd soms in mijn droomen
Veerkrachtig met een friesche faem op schaatsen.

Er is hier niets meer dat mijn leven stoort
Hetzij de plaag van mieren en muskieten
En soms de vage haat aan 't vaderland,

Spijt dat ik onheil stichtte maar geen brand
Dat ik gemarteld heb en niet gemoord
Maar verder kan ik 't leven zeer genieten.

Vroegdienst

Daar de geloovigen 't te rekklijk namen
Heeft dominé een vroegdienst ingesteld
Voor zes uur zijn ze om Hem mèt Hem samen,
Bij 't huiswaarts gaan staat nog de dauw op 't veld.

't Is kil, men komt niet gaarne maar hij telt
Zijn kudde na en wee hen die niet kwamen!
(Vaak kan notaris ook met zacht geweld
Aan pacht of huur herinn'rend meevermanen).

Ook moet het uit zijn met de warme stoven
Men zette voet toch op de vaste zerk!
De preek slaat gloed uit hen die recht gelooven
En stelt aan de aardsche lusten paal en perk.

Hij ziet de kudde bibbren, maakt zich sterk,
Dat hij de Zondagochtendzonde keerde.
Voor dag en dauw galmt door de grauwe kerk
De lof en dank der gepredestineerden.

J. SLAUERHOFF

Voorjaar

De lente nadert en daarmee de lieve droomen;
het licht blinkt op het koel en vochtig gras.
Ik meen hieraan kan toch geen sterveling ontkomen,
alles wordt weer gelijk het altijd was.

De paarlemoeren lucht, de broze wiegel-twijgen
en na den regen het geuren van den grond,
de luwe voorjaarswind en het verrukte stijgen
der sterren aan het doorzichtig hemelrond.

Men kan zich daaromtrent bezwaarlijk meer vergissen,
want het ontvanklijk hart kent zijn bestemden tijd.
Het heeft een winter lang de warmte moeten missen,
waarnaar het hunkert, en het weet zich thans bereid.

JAN CAMPERT

Het wezen der ziel

1. De ziel geen natuur, geen geest en geen substantie, maar werkelijkheid

Deze beschouwing over het wezen der ziel moet ik beginnen met de stelling, dat de ziel geen 'wezen' is, niet een zelfstandig bestaand iets dat men beschrijven kan, maar een werkelijkheid of iets als een wet[1)], welke door of in het ik wordt gesteld. Een beschouwing over het wezen der ziel kan niet anders zijn dan een onderzoek, hoe deze wet wordt gesteld en hoe zij werkt.

Het komt op hetzelfde neer, merkt Aristoteles op in zijn verhandeling over de ziel[2)], of men uitgaat van het bizondere en van de eigenschappen komt tot het wezen, dan wel van uit het wezen de eigenschappen verklaart. De uitkomst moet immers zijn een samenhangend geheel, waarin wezen en eigenschappen, theorie en verschijning in relevante verhouding staan, zodat het wezen zich in de eigenschappen blijkt te ontplooien, en de eigenschappen of uitingen rekenschap afleggen van het wezen. Niettemin, en dit is ook Aristoteles niet geheel ontgaan, wordt de interpretatie der verschijnselen sterk beïnvloed door de reeds gevestigde opvatting omtrent het geheel. Dit maakt een onvermijdelijke moeilijkheid uit, wanneer men nadenkt over de ziel, en reeds in het opduiken van deze moeilijkheid ligt indirekt een bewijs, dat de ziel in haar geheel niet behoort tot de natuur. De kennis der natuur kan zich empirisch ten volle ontwikkelen, die der ziel behoeft een wijsgerigen grondslag.

De interpretatie der verschijnselen van de levenloze natuur is,

1) De term 'wet' wordt in dit stuk gebruikt als beeld in den zin van staatkundige wet of zedelijke norm, dus niet in den zin van natuurkundige wet.
2) 402 b 17 - 403 a 2.

niet in haar historische betrekkelijkheid, doch naar heur beginsel enkelvoudig. Die verschijnselen worden immers herleid tot homogene formules, en ook de ontwrichting van een oud eigendom der natuurwetenschap, de kauzaliteit of bepaalbaarheid, heeft daar geen verandering in gebracht. Wanneer de moderne fysika leert[1] dat de bepaalbaarheid van ieder fysisch punt altans van twee faktoren afhankelijk is, de plaats van het deeltje en de golfbeweging, en dat de bepaalbaarheid van den enen faktor omgekeerd evenredig is aan die van den anderen, zodat de bepaalbaarheid van het punt zelve in één formule principieel onmogelijk blijkt, dan blijft toch het beginsel van een homogeen beeld, van een homogeen schema gehandhaafd, ja dat beginsel manifesteert zich juist in deze eigenaardige impasse: de natuurkunde loopt uit op gelijksoortige faktoren, welke ten aanzien van elkaar een vast verband vormen.

In de wetenschap der levende natuur wordt dit beginsel niet doorbroken. In zijn klassificerend systeem gaat Cuvier uit[2] van enkele simpele onderscheidingen, 'wezenlijke' kentekenen, op grond van welke hij de natuurlijke typen logisch rangschikt volgens het beginsel der subordinatie. Ook in haar overige vragen, fysiologie en leeftrant, voortplanting en erfelijkheid, richt de biologie zich naar gelijkvormige beginselen: zij herleidt de verschijnselen tot kongruente of homogene formules, tot een samenhang van aktie en reaktie, kortom tot automatische reeksen.

Toch is er een kenmerkend verschil tussen biologie en fysika. De mechanische vrijheid, welke in de levenloze natuur onbeperkt is, vindt door de ontwikkeling van het leven haar inperking. Bij het levende heerst het beginsel der gebondenheid. De cel brengt alleen die mogelijkheden tot uiting, welke passen bij het organisch geheel; m.a.w. de cel regelt haar groei naar de eisen van het geheel, en dwingt in haar kontakt met de andere cellen een aanzienlijk deel van haar eigen mogelijkheden automatisch terug. Door een kwetsuur van het organisme kunnen die mogelijkheden weer ruimte tot groei verkrijgen. 'De groei,' zegt H.J. Jordan[3],

1) Louis de Broglie, De crisis van het determinisme in de natuurkunde, Wetenschappelijke Bladen Juni 1934, naar een voordracht gehouden voor het Institut des Hautes Etudes de Belgique te Brussel.
2) cf. Erich Jaensch, Grundformen menschlichen Seins, 1929, p. 4-6.
3) Encycl. Handboek v.h. moderne denken, II 1931, p. 510-511.

‘berust op wisselwerking tussen alle cellen. Het organisme is een in zich gesloten geheel, dat voor zichzelf zorgt en voor zichzelf bestaat.’

In de levenloze natuur heerst het beginsel van het mechanische: men kan haar verschijnselen ontleden of herleiden tot een open keten van gebeurtenissen, welke in elkaar grijpen volgens konstante regels, onpersoonlijk, steeds gelijk. Hier vindt men geen groei, slechts herhaling, steeds weer hetzelfde spel van kracht en tegenkracht. In de levende natuur heerst het beginsel van het automatische. De automaat is degeen die naar een vast plan werkt en altijd weer hetzelfde plan. De processen der levende uatuur worden betrokken op een middelpunt, op de eenheid van het organisme, en vormen daardoor een gesloten keten, wier gedrag bepaald wordt door de eisen van het geheel. De krachten van het leven zijn koncentrisch en gezamenlijk op eenzelfde doel gericht, zij het niet opzettelijk; het organisme is een groei of ontplooiïng volgens een bepaald schema.

Voor de waarneming vormen leven en ziel een onverbrekelijk verband. Dat heeft men al spoedig beseft, en in de geschiedenis van het denken vindt men een breden, nooit verzanden stroom, welke de leer van de ziel wil vastkoppelen aan de leer van het leven. ‘Seele ist Leben,’ zegt Carl Haeberlin[1]: ‘wir können, je tiefer wir in jedem der Bereiche Seele und Leben eindringen, um so weniger ein Gebiet mehr finden in dem diese beide sich nicht völlig decken.’

In dien stroom zijn in hoofdzaak twee kleuren te onderkennen: een donkere, zware, welke een principieel verschil tussen levensleer en zielsleer loochent, en een lichte, beweeglijke, welke de psychologie wel als een kennis van het levende opvat, haar dus als een onderdeel der biologie beschouwt, doch haar, in dat grote gebied der biologie, toch een eigen areaal toekent. Beide richtingen moet ik verwerpen.

De donkere stroom erkent geen wezensverschil tussen ziel en leven. De ziel, het zieleleven ziet men hier als een levensverschijnsel, dat zich van de overige levensprocessen slechts onderscheidt door een grotere komplikatie. Het psychische leven zou een automatisch leven zijn, maar uiterst ingewikkeld. Nu is niet

1) Aerztliche Seelenkunde, 1928.

de inwikkeling het kenmerkende van de ziel, maar juist de uitwikkeling of ontwikkeling. Waar de inwikkeling ophoudt en de loswikkeling begint, begint het psychische. En zo is ook zijn voortgang: het driftleven is naar verhouding het meest ingewikkeld en verward, een kluwen. De zenuwen staan ook aan het driftleven ten dienste; het is derhalve niet te verwonderen, dat de zenuwen hersenprocessen voor den fysioloog het meest ingewikkeld zijn. Doch de voortgang van het psychische heeft een tegengestelde richting: hij is geen komplikatie, maar explikatie, ontvouwing. Het is veeleer zo, dat de inwikkeling, welke in de levenloze natuur verborgen blijft, in het fysiologische openbaar wordt en daarmee haar hoogtepunt bereikt; de lichamelijke groei van cel tot individu is dat openbaar worden der inwikkeling en tevens haar maximum, een poging tot 'ontwikkeling' welke automatisch, d.i. tot zichzelf beperkt blijft. Hiermede is tevens een wezensverschil tussen het psychische en het fysiologische aangeduid.

De lichtere stroom zoekt het eigene van de ziel daar, wanneer het organisme als geheel naar buiten optreedt. Nu kenmerkt de ziel zich meer door naar binnen ordenen, dan door naar buiten optreden; wat naar buiten optreedt is de mens, het dier, kortom het bezielde individu; de ziel echter stelt, eist, werkt, leidt, en lijdt, maar verwerkt aktief; zij is als een kracht (men denke bij 'kracht' niet aan een of ander zelfstandig wezen), als 'n kracht welke voortstuwt en trekt. De mens is de ziel niet, maar de mens wordt gedreven door zijn ziel.

Een dergelijke terminologie wordt door de aanhangers van die gesublimeerde biologische psychologie verworpen. Zij zien dan het spook opdoemen van een ziel als geestelijke substantie of astraal lichaam, zoals de primitieve voorstelling en kerkelijke godsdiensten leren. 'Wij hebben de geborneerde en foute gelijkstelling van psyche met bewustzijn en geest weer laten vallen,' schrijft A.J. Westerman Holstijn.[1)] 'De psychologie is (speciaal door de psychoanalyse) weer 'levensleer', en geen bewustzijnsof geestesleer meer. De psyche der psychologen is een empirischbiologisch induktief begrip. Men vertale psychologie dan ook niet meer door zielkunde.'

Hier dan doen wij aan de zielkunde. Men kan overigens een

1) Encyclop. Handboek sub voce Psyche.

groot deel der geciteerde reeks opvattingen onderschrijven; men kan Westerman Holstijn ook daarin gelijk geven, dat het wenselijk ware den term ‘psychologie’ uitsluitend voor de biologisch georiënteerde psychologie te gebruiken (al doet men daarmee de taal geweld aan); hetgeen echter niet meer dan een vrome wens is, reeds doordat beide beschouwingswijzen schier onontwarbaar dooreenlopen, zozeer dat zelfs Westerman Holstijn het, altans in zijn wensen, niet zonder het vrome of mythische kan doen; hetgeen ook blijkt uit zijn slotsom, dat een zielkunde geen bestaansrecht meer heeft.

De zielkunde, welke Westerman Holstijn zo hooghartig verwerpt, berust op de onmiddellijke ervaring. Op grond van onze waarneming onderstellen wij, dat het levende en het pyschische onverbrekelijk samenhangen; de ervaring echter leert niets van dien samenhang, want wie niet leeft ervaart niets, zodat hier elke vergelijkingsmogelijkheid ontbreekt.

De onmiddellijke ervaring verkondigt dat de ziel is een zelfstandige, regelende, scheppende kracht die het lichaam beheerst. Bezweringen zijn ouder dan de reflexie over de waarneming. Uit deze oer-ervaring ontwikkelt zich, in verband met een hang naar onsterfelijkheid, de voorstelling van de ziel als aetherische essentie, als een bovennatuurlijke, serene gestalte, welke Westerman Holstijn terecht verwerpt. Doch daarmee is men niet klaar. Men mag die onmiddellijke ervaring niet afschepen.

Indien noch het levende, noch de zielesubstantie als uitgangspunt voldoet, d.w.z. tot een bevredigend begrip van de ziel leidt, zal men een uitgangspunt moeten zoeken dat het levende en de zielekracht niet ontkent, doch samenvat in één begripsverband, in een geheel van begripsontwikkeling, waarin dat levende en die zielekracht de ieder toekomende geldigheid verkrijgen.

De ziel is een werkelijkheid. Ik poneer dat zonder meer, zonder bewijs; het uitgangspunt is niet bewijsbaar, het rechtvaardigt zich in zijn ontwikkeling. De ziel is een werkelijkheid, en onder werkelijkheid versta ik datgene dat zich gelden laat. Werkelijkheden zijn het schone, het ware, een (zedelijke) wet; het schone geldt ook in een onschone omgeving; het ware geldt ook als wij onwaarheid spreken; de wet geldt ook als zij wordt overtreden. Welnu, de ziel is iets als het schone of als een wet; zij is iets als het koninkrijk der hemelen, waarvan gezegd wordt dat het niet

hier is of ginds maar in ulieden, dat het geen plaats heeft, geen reëel gebied, maar een eis stelt. En zoals het schone zich vertoont in het schone ding, zo vertoont de ziel zich in het levend lichaam.

Men vereenzelvige werkelijkheid niet met realiteit. De term 'realiteit' komt van res, ding, en heeft betrekking op de realia, de bestaande dingen. Wanneer men het koninkrijk der hemelen fixeert, zoals de meeste godsdiensten doen, wordt het een realiteit; wanneer men de ziel fixeert, wordt zij een realiteit, een substantie, een wezen dat te zijner tijd in dat koninkrijk der hemelen of zijn tegenwereld, de hel, een woning zal vinden. Ook voor de biologen zoals Westerman Holstijn is de ziel een realiteit, een 'verschijnsel' dat men waarnemen en beschrijven kan. Zij zien de kerk aan voor haar bouwmeester. Niet het objekt of ding is de ziel, maar het subjekt, de maker. De ziel is dan ook evenmin 'geest' in den zin van het objektieve.

De ziel is ook geen essentie. Ook de schoonheid is geen essentie. Voor de onmiddellijke, d.i. spontane, ondoordachte opvatting van den kunstenaar zal de schoonheid de essentie zijn van de schone vaas, doch bij nadenken blijkt dit niet vol te houden. De essentie of het wezenlijke is een wezen, een realiteit welke de vaas bekleedt, als ge de schoonheid wilt, het lichaam doortrekt, als ge denkt aan de ziel, dus alweer een op zichzelf bestaand iets, een fixatie, een vastlegging. Neen zo is de schoonheid niet; zij is een kenvorm: de geest stelt het schone als idee of norm, en kent of herkent daardoor de vaas als schoon. Er is geen andere werkelijkheid dan geestelijke werkelijkheid, of denkwerkelijkheid, zo men wil.

Zoals de schoonheid niet bestaat, niet een wezen is maar zich (in den geest wel te verstaan) als wet stelt, en zo de vaas schoon maakt; zoals een zedelijke wet rechtvaardig maakt; zo maakt de ziel het lichaam, van oudsher een 'vaas' genoemd, tot een levend en bezield lichaam, tot een mens.

2. De ziel als struktuur

Het uitgangspunt zij dus, dat de ziel niet is een natuurverschijnsel, en evenmin een substantie, een min of meer zelfstandig en duurzaam wezen, maar iets als een kracht, welke zich in het zieleleven, de inhouden der ziel, verwerkelijkt. Men moet zich

nu afvragen, hoe het met de inhouden der ziel is gesteld. De inhouden zijn de onmiddellijke ervaringen: gewaarwordingen van kleuren of geluiden, begeerten naar bezit en macht, gevoelens van pijn en genot zijn de meest eenvoudige. Aan dergelijke ervaringen kan in de taal slechts op één wijze uitdrukking worden gegeven: ik voel pijn, ik zie rood. Verder dan dit konstatéren van de ervaring kan men niet gaan, zonder het psychische, die onmiddellijke ervaring zelve, los te laten. Het nadenken over pijn is niet het voelen van pijn; in de beschrijving van pijn wordt deze als verschijnsel gezien, het gevoel van pijn is echter geen verschijnsel maar een ervaring. Wanneer ik iemand pijnlijk zijn gezicht zie vertrekken, kan ik konkluderen tot pijn, maar ik heb niet de ervaring van pijn, tenzij misschien uit medegevoel, doch de bij den ander waargenomen en de zelf gevoelde pijn zijn heel iets anders. Pijn is ook niet een lichamelijke kwetsuur, en wanneer men deze de ‘oorzaak’ van de pijn noemt, spreekt men in een ondoordachte metafoor; men kan met evenveel of meer recht den status van de ziel de oorzaak noemen van het pijngevoel, dat ook mogelijk is zonder kwetsuur, maar niet zonder ziel.

Het oer-feit van de ziel is de onmiddellijke ervaring, welke als beschreven ervaring geen onmiddellijke ervaring en dus niet psychisch meer is. Het psychische is alleen zegbaar: ik zie rood. In deze uitspraak wordt de ervaring betrokken op een ik. In een andere uitspraak: ik voel genot, wordt een andere ervaring betrokken op datzelfde ik. En zo gaat het met iedere ervaring. Alle ervaringen, alle psychische inhouden zijn betrokken op een ik.

De ziel blijkt dus te zijn samengesteld uit een groot aantal verschillende ervaringen, welke alle betrokken zijn op een centrum. De ervaring zelve, het hebben van een ervaring, noemt men bewustzijn. De ervaringen staan op zichzelf, hebben onderling geen kontakt. Wanneer ik mij in den vinger snijd, voel ik pijn en zie ik bloed, maar tussen het bloed-zien en het pijn-voelen bestaat geen rechtstreeks kontakt, geen kontakt buiten het ik om. Iedere ervaring is een kwaliteit en heeft iets onaantastbaars, iets onherleidbaars. Rood-zien is niet een vorm van blauw-zien, maar roodis rood-zien en blauw-zien is blauw-zien; er bestaat tussen deze twee geen trait d'union, geen vergelijkbaarheid. Samenvattend kan men dus formuleren: het grondfeit der ziel is het bewustzijn, d.i. het hebben van onmiddellijke ervaringen; deze ervaringen

zijn onherleidbare kwaliteiten, welke slechts daarin overeenstemmen, dat zij enkel mogelijk zijn, of zich vormen, in verband met eenzelfde centrum, een ‘ik’. Niet het oor hoort, niet de neus ruikt, maar ik hoor en ik ruik.

Deze betrekking tussen het vele der ervaringen en het éne ik is intussen meer dan een formele relatie, zoals de verhouding tussen het middelpunt en den omtrek van een cirkel. Dat blijkt het duidelijkst bij het beschouwen van samengestelde psychische processen, zoals de herinnering. In de her-innering treedt het ik kiezend en oordelend op. Het ik blijkt nu niet slechts het punt, waarmee de ervaring (ook de herinnering is een onmiddellijke ervaring) in verband staat, doch een aktief, vormend principe, dat, zich bezinnend, de herinnering schept. Hetzelfde blijkt reeds bij de gewaarwording het geval te zijn, zodra men zich rekenschap geeft van den invloed der aandacht. De aandacht is geen ervaring, geen psychische inhoud, maar een zich richten van het ik, en deze aandacht bepaalt in belangrijke mate de gewaarwording. Wanneer wij aandachtig proeven, smaakt het anders, niet alleen feller maar ook anders dan wanneer we zonder aandacht proeven.

Uit herinnering en aandacht blijkt, dat het ik zich kan richten. Het is niet een passief middelpunt; iets gewaarworden is niet een automatisch proces, zoals spijsvertering of ademhaling. Vooral bij het denken is dit evident: het ik kan het denken willekeurig richten, het lukt niet altijd, maar het kàn. Uit deze overwegingen volgt, dat de verhouding tussen het ik en de ervaringen niet is een samenstel, niet een figuur, maar een struktuur.

Figuur of schema, en struktuur komen hierin overeen, dat bij beide een veelheid wordt samengevat tot een geheel. In een figuur als een driehoek wordt een veelheid van lijnen samengevat tot een eenheid, den driehoek. Daarmee is het afgelopen. Men kan den driehoek groter of kleiner, recht of scheef maken: het blijft een driehoek, er zit geen ontwikkelingsmogelijkheid in, d.w.z. de verhouding tussen de drie lijnen en het geheel of het middelpunt is konstant en wederkerig; men kan evengoed zeggen dat de drie lijnen het middelpunt (of het geheel) beheersen, als dat het middelpunt de drie lijnen beheerst. Het geheel gaat op in de samenstellende delen.

Struktuur is een wijder begrip. Zij is een opbouw, een ontwik-

keling. Denk u een bouwwerk. Ieder onderdeel bepaalt mede het geheel, heeft betrekking op het geheel, en omgekeerd bepaalt het geheel ieder onderdeel. Het raam van de kerk bepaalt de kerk, en de kerk maakt het raam tot een kerkraam. Zo is het ook bij de figuur: de cirkelomtrek bepaalt het middelpunt, en dat middelpunt maakt de gebogen lijn tot een cirkelomtrek. Doch struktuur is meer. Zij is scheppend. In het struktureel verband roept het middelpunt het onderdeel naar een hogere orde. De strukturele funktie van het kerkraam is, mede kerk te zijn, de kerk te verheerlijken en daardoor zichzelf te verheerlijken, boven zichzelf uit te stijgen. Hier is de verhouding niet omkeerbaar, niet een statisch heen-en-weer of over-en-weer, maar dynamisch, voortgaand.

In dezen zin is de ziel een struktuur. Het ik roept de gewaarwording toe: ge zijt meer dan gewaarwording-alléén; in de aandacht, en in de herinnering of bezinning wordt ge omhoog geheven in een ordening. Dat is de voortgang in de ontwikkeling van de ziel als struktuur.

3. De ziel als karakter

Ook de verhouding tussen ziel en lichaam dient men te zien in een struktureel, niet in een oorzakelijk verband, en ook niet als identiteit. Wanneer men zich hier indenkt, in deze strukturele gedachte, kan men ook den dieperen zin verstaan van de zegswijze, dat het lichaam de ziel verheerlijkt of een tempel Gods is. Men heeft het lichaam wel eens ‘gestolde gedachte’ genoemd. Al het gedachte stolt; de woorden der taal, de ‘gevestigde meningen’, de overtuigingen, de dogma's: het zijn alle gestolde gedachten. Nu zijn gestolde gedachten er niet om in een museum te worden gezet, maar om te worden gebruikt door den levenden geest, en zo kan men het lichaam ook noemen het werktuig van de ziel, of de ziel de meester van het lichaam.

Men zegge niet, dat de ziel meester van het lichaam *is*. Verre van dien. Maar de ziel *behoort* meester van het lichaam te zijn. De ziel roept het lichaam op, zoals de bezinning de gewaarwording oproept, tot een taak: de ziel te ontwikkelen, d.i. haar te verheerlijken, want de ontwikkeling der ziel is haar verheerlijking. Het

meesterschap van de ziel over het lichaam is een soortmuzikaliteit.

De verhouding tussen lichaam en ziel wordt persoonlijk zeer verschillend ervaren. De volgende uitingen van een sportlievend student zijn een typisch voorbeeld ervan, hoe deze verhouding kan gevoeld worden als een dooreenstrengeling, waarbij de ziel de leiding heeft[1]: 'Mit der körperlichen Kraft, aber auch schon mit der körperlichen Anspannung wächst die seelische Kraft in einem erstaunlichen Masse. Aber nicht nur die Einwirkung des Körpers auf das Seelische, auch der umgekehrte Einfluss des Seelischen auf das Körperliche ist bei mir sehr gross. Ich ermüde bei geistiger Arbeit auch körperlich stark. - Das Wesen des Sports liegt in dem sinnlichen Uebergehen von Seele und Körper. Was mich auf den Sportplatz treibt, ist nicht der Drang, die Gesundheit zu fördern oder Kraft zu gewinnen und zu entfalten; es ist auch nicht körperlicher Bewegungsdrang, sondern rein seelischer Drang.'

De invloed van den geest op het lichaam, zoals men zich gewoonlijk uitdrukt, wordt door bijna niemand ontkend, al geeft men hiervoor uiteenlopende verklaringen. Ik denk in dit verband ook aan eurythmie en 'Heileurythmie' en verwanten, waarbij de ziel telkens het lichaam tot haar werktuig maakt, het lichaam 'formeert', kan men zeggen. Voor de medische diagnose en de therapie zijn deze gedachten van grote betekenis. Het is een strijdvraag, of, en hoe, men onderscheid moet maken tussen somatische (lichamelijke) en psychische, of liever tussen somatogene en psychogene aandoeningen, tussen 'zenuwziekten' en 'zielsziekten'. In sommige kringen wordt het bestaan van eigenlijke (psychogene) zielsziekten ontkend. Men kan de zielsziekte definiëren als een struktuurfout. Het lichaam is geen struktuur, maar een schema, een zielsziekte kan nooit lichamelijk zijn, maar wel zich, als neurose nl., op het lichaam wreken. 'Neurose is een aandoening van de ziel zich uitende door middel van het vegetatief zenuwstelsel in een functiestoring. Zij is niet gelocaliseerd, doch vrij, d.w.z. niet gebonden aan anatomische begrenzingen, en kan zich derhalve nu eens hier, dan daar in het lichaam manifesteeren.'[2] Omgekeerd kan een lichamelijke aandoening (een

1) Jaensch, Grundformen, p. 314-315.
2) C.L. van Steeden, Freud's dwaling betreffende de oorzaak van neurose, 1934, 20 p.

vergiftiging, aantasting door bakteriën) de ontwikkeling der ziel remmen, ja onmogelijk maken.

In deze ontwikkeling der ziel wordt een eis gesteld. In het begin noemde ik de ziel zo iets als schoonheid. Schoonheid nu is het voldoen aan een eis, het gericht-zijn op de idee van het schone. Op soortgelijke wijze doet zich in de struktuur van de ziel een eis gelden, de eis der ontwikkeling of verwerkelijking van de ziel. Het lichaam is niet een dood ding, een weerstand zonder meer, het is ingericht op de ontwikkeling van de ziel en wordt door haar gericht op haar eigen ontwikkeling.

Deze ontwikkeling leidt, in haar persoonlijke ontvouwing, tot een vorm. Struktuur is een algemeen, vorm een persoonlijk begrip. Iedere persoon bezit een eigen struktuurvorm. Dat is zijn karakter.

Het karakter is de vaste binding aan de eisen der ziel. Voornamelijk wordt hierbij aan ethische eisen gedacht: zelfstandigheid, standvastigheid, betrouwbaarheid. De mens van karakter is als een rots. De vage verre roepstem van de ziel is hier gekristallizeerd tot een helder geluid. Men kent nu zijn weg.

Iedere vorm is een eenzijdigheid. Dat geldt ook van het karakter. Het zijn, zoals ik opmerkte, voornamelijk zedelijke eisen welke hier den toon aangeven. De stem der schoonheid wordt zelden of sekundair op het karakter betrokken; wanneer men spreekt van een ‘mooi’ karakter, wordt dit meestal verstaan zoals ‘een mooie daad’, dus ethisch; overigens kan ook een ethische struktuurvorm als schoon worden gezien, doch ook dan blijft het vormgehalte zelf ethisch.[1)] Ook de wetenschappelijkheid als zodanig stelt men buiten het karakter.

De eerste vorm van de ziel blijkt een zedelijke vorm te zijn. Dit is noodzakelijk, daar het zedelijke het handelen richt. De ziel, als persoonlijke ziel, staat in de wereld en moet zich handelend ontwikkelen. De mens gaat te gronde, indien hij niet handelt; de eerste konkrete eis van de ziel is: handel zó.

Het is derhalve geen toeval, dat de eerste vorm van de ziel, het karakter, zedelijk is. Maar een vorm is niet slechts een eenzijdigheid, ook een verstarring. Het karakter kulmineert in de

1) Zegt men dat een esthetisch produkt ('n schilderij) ‘karakter’ heeft, dan bedoelt men de strengheid der kompositie, of men gebruikt het woord verkeerd.

standvastigheid. De zedelijke eisen zijn hier onwrikbaar vastgelegd. Het is een gehoorzamen. Het karakter is in wezen heteronoom. Het vrije beschikkingsrecht is den mens ontnomen: de zedelijke wet staat daar, onverzettelijk.

4. De ziel als Eroos

Wie is het die de kluisters van het karakter verbreekt? Het is Eroos. Daar waait een wind door de ziel die als lentewind de knoppen ontluiken doet, maar ook als stormwind de bomen kan ontwortelen: Eroos de wekker, en de vernieler.

De ziel heeft een andere roeping dan om gevormde of bevroren struktuur, d.i. karakter te zijn. Het struktuurbegrip zelf verzet zich daartegen. De ziel kan zich als doorgangsfaze kristallizeren, zoals in het kerkgebouw het raam en de andere onderdelen worden vastgelegd; dat is slechts middel tot verwerkelijking, geen doel. Het verlangen naar dat doel, naar die volle verwerkelijking, de trekkracht of stuwkracht, heet Eroos.

Het oer-feit der ziel noemde ik de onmiddellijke ervaring, en ik wees er op, dat men reeds bij de eenvoudigste ervaring, de gewaarwording, in haar betrekking tot het ik twee momenten onderscheiden kan: een statisch moment, de onvermijdelijkheid dezer relatie, en een dynamisch moment, het zich richten van het ik. De ziel is een roepstem en het ik richt zich daarnaar; in het karakter wordt die stem vastgelegd als een voorlopige afsluiting. Doch daarmee is de roepstem niet verstomd, de ziel niet verwerkelijkt; een ontwikkeling immers, een struktuur kan nooit worden afgesloten met een definitief stelsel. De drang naar verwerkelijking blijft bestaan en breekt bij iedere vormverstijving met nieuwe kracht door. Die drang, dat verlangen naar verwerkelijking van wat de ziel voorstelt als ideaal, is Eroos.

Eroos is een soort willen, maar hij wil geen bezit en geen macht. Hij strekt de handen uit naar het onbereikbare, niet om het te bezitten maar om het na te jagen. Het bezit is het karakter; Eroos is de kunstenaar. Hij verwerkelijkt het doel dat de ziel stelt door een vorm te scheppen, welke dat ideaal ‘bedoelt’, maar niet is, welke wijst naar het doel en als het ware een brug vormt tussen het zo-zijnde, dat de gewaarwording als zodanig representeert, en hetgeen behoort te zijn, het ideaal. ‘Die Ver-

nunft als ästhetische stellt die Kräfte der gestaltenden Phantasie in den Dienst der Aufgabe, das Seinsollende zu vergegenwärtigen in einem Seienden als seinem Symbol, oder das Seiende, durch eine ihm gleichsam angedichtete neue Bedeutung, wie zum Seinsollenden zu erheben.'[1)]

Niet het schone begeert Eroos, zegt Plato,[2)] maar verwekking en baring in het schone, en in zijn zielemythe[3)] vergelijkt hij de ziel met het tezaamgegroeide vermogen van een gevleugeld span en zijn menner. Der goden paarden en menners zijn zelve goed en van goede afkomst, vermengd echter zijn aard en afkomst bij de mensen. Ten eerste immers moet bij ons het tweespan gemènd worden, vervolgens is van de paarden het éne edel en van edele afkomst, het andere tegenovergesteld. Bij ons moet het mennen dus bezwaarlijk en lastig zijn. Veel nu en heerlijk zijn binnen den hemel de verschieten en ommegangen, die het geslacht der zalige goden doorwandelt, en altijd volgen wie willen en kunnen. Als de goden zich nu ter spijziging naar het feestmaal begeven, trekken zij tegen het steile binnengewelf des hemels ten top, waarlangs hun wagens, gelijkmatig getrokken en licht bestuurbaar, gemakkelijk vorderen. Maar de anderen, de mensen die mede optrekken, moeizaam; want het paard dat aan slechtheid deelheeft drukt zwaar naar de aarde, als het door den menner niet goed getucht is, waaruit voor de ziel de uiterste moeite voortkomt. Wie den god het best volgt en nabootst, heft het hoofd omhoog in de buitenste stede en volbrengt mede den ommegang, doch verontrust door de paarden en nauwelijks de waarheid aanschouwend. Een andere ziel echter stijgt en zinkt, en ziet door het dwingen der paarden het ene wel, het andere niet. En al de overige streven wel gretig naar wat daarboven is, maar onmachtig worden zij in het rond gedreven, elkander trappend en stotend, zodat bij velen de vleugels geknakt worden.

Tot zover Plato's mythe, waarin dezelfde gedachte wordt verzinnebeeld: Eroos drijft omhoog, van het bestaande, de zware aarde, weg, maar telkens weer trekt die zware aarde hem terug.

1) Paul Natorp, Allgemeine Psychologie in Leitsätzen, 2. Aufl. 1910, p. 64.
2) Symposium 206 b.
3) Phaedrus 246 vv., vertaling grotendeels naar Van Eyck.

5. De ziel als persoonlijkheid

De erotische mens - Goethe en Napoleon zijn twee grootse historische voorbeelden - vormt een zekere tegenstelling tot het karakter. Hij is de jager op het onbereikbare. Napoleon rent met zijn legers de wereld door, één spasma. Niets is goed in het Europa dat hij vindt, alles moet anders worden, alles wordt omgeworpen en nieuw opgebouwd, met een geweldig gebaar wijst hij hoe het behoort. En wat bereikt hij? Niets! spot Metternich, de lege mens die noch erotisch noch een karakter is, maar zijn ziel verzaakt. Maar was het Napoleon erom te doen, iets te bereiken, een definitieve regeling tot stand te brengen? Kon hij leven in een vasten vorm? Welneen! Hij heeft er in overvloed gelegenheid toe gehad, maar hij heeft het niet gewild. Een mens als hij kòn geen genoegen nemen met het bestaande: hij joeg voort, geroepen door zijn ideaal, en al zijn daden, al zijn scheppingen zijn symbolen of wegwijzers naar dat ideaal. 'J'ai toujours cherché le merveilleux', heeft hij gezegd.[1)]

Dit geldt, zij het op andere wijze, ook van Goethe. Kentekenend is een brief over den zeventienjarigen student Goethe van een studiegenoot[2)]: 'Goethe ist immer noch der stolze Phantast, der er war, als ich herkam. Wenn du ihn nur sähst, du würdest entweder vor Zorn rasend werden, oder vor Lachen bersten müssen. Er ist bei seinem Stolze auch ein Stutzer, und alle seine Kleider, so schön sie sind, sind von einem so närrischen Gout, der ihn auf der ganzen Akademie auszeichnet. Doch dieses ist ihm alles einerlei, man mag ihm seine Torheit vorhalten, soviel man will. Sein ganzes Dichten und Trachten ist nur seiner gnädigen Fräulein und sich selbst zu gefallen. Er macht sich in allen Gesellschaften mehr lächerlich als angenehm. Einen Gang hat er angenommen, der ganz unerträglich ist!' Ook hier reeds in het dagelijks gedrag een zich richten niet naar het konventionele, het nu eenmaal zo bestaande, doch naar een idee van een beter zijn, en een voortdurend pogen dat betere te verwerkelijken. Ook hier ieder gebaar een groteske verwerping van de wereld, een los breken uit de vaste regelmaat.

Het erotische heeft ook iets demonisch. Of liever het wòrdt

1) Friedrich Gundolf, Goethe, 1920, p. 55.
2) Gundolf p. 57.

demonisch, wanneer het aan zichzelf overgelaten blijft. Dat is het geval bij Napoleon. Het is of het ideaal Eroos grijnzend toeroept: Ge vangt me toch niet! - en alsof Eroos, die nooit kan rusten of berusten, dan razend wordt. Zolang Faust aan Mefistofeles gebonden blijft, stort hij zich in het avontuur.

Eroos moet zich bezinnen op zijn waanzin. Als vormscheppend, of beter als gestalte-scheppend beginsel is hij wet-scheppend. Ook bij de vorming van het karakter werkt Eroos mede: men dient de gesteldheden der ziel niet te zien als opeenvolgende stadia of fazen, als de verdiepingen van een huis, het 'huis der ziel', een hogere laag boven een lagere; dat is het biologisch aspekt, hetwelk aan den buitenkant blijft, slechts een schema geeft. Men dient die gesteldheden te zien als een strukturele ontwikkeling, als de ontvouwing van een beginsel: van den aanvang af doet alles mede; maar in een bepaalde gesteldheid overheerst een bepaalde groep momenten. In het karakter is Eroos onderworpen aan den vasten regel. Bij de erotische mens herneemt hij zijn geboorterecht: telkens opnieuw en uit eigen kracht de gestalte te vormen, welke het symbool is van zijn ideaal. Maar als onbewust zoeker naar die werkelijkheid is hij een zwerveling, een bohémien. Als bewuste inspanning, het ideaal in een zinnebeeld te verwerkelijken, wordt hij tot voltooier.

De ziel voltooit zich in de persoonlijkheid. Men denke bij 'voltooiïng' niet aan het definitieve, het gerealiseerde of voleindigde. Aan een opstel, een brief, een schilderij kan men de 'laatste' hand leggen, altans voorzover het een ding is dat men maakt; persoonlijkheid is ontvouwing als proces. Het doel is hier geen einddoel; het doel is zich verwerkelijken, een taak, een plicht, een roeping, een ideaal, om het even, dat zijn termen met verschillende emotionele accenten en ieder kieze voor zich den term die hem past, mits men begrijpe dat het een autonome spanning betreft, een zich spannen, een innerlijke ordening niet tot ordelijkheid maar als zich ordenende, beweeglijke funktie.

In de persoonlijkheid wordt de ziel wet-stellend. Zij stelt zichzelf de wet niet als gefixeerden regel, als konkreet voorschrift hoe men in bepaalde gevallen handelen moet of te denken heeft, maar als methodisch beginsel. Voor de persoonlijkheid is de wet een methode, een gang, en voor de methode is iedere fixatie, ieder

vast punt een voorlopig en tijdelijk hulpmiddel, een uitgangspunt voor ontvouwing.

De grond der ziel, zagen we, is de innerlijke ervaring, en bij iedere ervaring kan men twee momenten of polen onderscheiden: het ervarene, en het ik. De ervaring of gewaarwording is niet anders dan de betrekking tussen deze twee polen, die een struktuur vormen: hun verhouding is niet omkeerbaar, doch gericht op de wijze van die tussen dienaar en meester. In de aandacht, in de herinnering, in het denken roept het ik, of wil men de ziel door het ik, de gewaarwording, de innerlijke ervaring ter verantwoording. Het denkend ik is niet slechts een vergelijkend ik (het vergelijken blijft beperkt tot de gesteldheid der betrekking tussen ik en objekt), maar ook een waarderend ik. Belangstelling is een voorkeur; het ik als richtend moment is normstellend. De eis dien het ik uit naam van de ziel, of de ziel door of in het ik stelt, is de verwerkelijking van de ziel, d.i. het tot ontwikkeling brengen van de mogelijkheden, welke in deze grond-gesteldheid ineengevouwen liggen. In deze ontvouwing wordt het ik zich de ziel bewust als struktuur, karakter, Eroos en persoonlijkheid; d.w.z. de innerlijke ervaring, het oordelen en het willen, beseft of ervaart de grond-verhouding tussen ik en objekt telkens in een veelzijdiger, meer ontwikkeld verband. De reflexie, d.i. de terugbuiging van het denken naar zichzelf, ontdekt of begrijpt in de psychologie deze ontwikkeling of verwerkelijking der ziel als begripsontwikkeling. Een persoonlijkheid zijn, en het wezen der persoonlijkheid als struktuur begrijpen, is niet hetzelfde; maar dat begrijpen is ook geheel iets anders dan het beschrijven of zich indenken. Het wezen der ziel ligt niet in de persoonlijkheid als verschijnsel of schijn, maar als begrip - van waar uit dan het verschijnsel kan ‘begrepen’ worden.

De innerlijke ervaring bevat, zoals gezegd, reeds in haar eenvoudigsten vorm een tweeheid: een zo-zijn, en een behoren. De ontwikkeling van de ziel is de ontwikkeling van deze tweeheid, het telkens veelzijdiger ervaren van deze tweeheid. Met die tweeheid korrespondéren groepen van wetenschappen, d.i. objektivéringen van ziele-inhouden; in dien zin zijn alle wetenschappen gegrond op de ervaring. Met het zo-zijn korrespondeert de natuurwetenschap; met het behoren de ethika. Deze twee momenten blijven niet onverbonden naast elkaar: het be-

horen richt zich met zijn eisen tot het zijn en tracht het zijn te maken tot wat het behoort te zijn. Daarin ligt het esthetische.

Deze objektivéringen maken, voorzover zij objekten zijn (woorden, gedachten, stelsels, godsdiensten), evengoed deel uit van de ervaarbaarheden of 'verschijnselen', als de oorspronkelijke natuur, als kleur, geluid en geur; voorzoover zij werkzaamheden zijn van den geest, worden zij ervaren. Ten aanzien van al deze ervaringen geldt telkens weer de vraag naar de verhouding tussen zijn en werkelijkheid, het zo-zijn en het behoren. De ontwikkeling der ziel als struktuur, karakter, Eroos en persoonlijkheid is de beantwoording van deze vraag. In de struktuur worden beide polen zonder onderzoek, soms ook zonder onderscheid, soms als tegenstelling aanvaard en beseft. Door het karakter wordt het behoren voor het eerst als primair, als leidend beginsel gesteld en daarmee vastgesteld. Eroos tracht onbewust een overbrugging tot stand te brengen tussen het bestaande en het ideaal; de persoonlijkheid schouwt deze overbrugging en de beide polen als eindeloos proces van verwerkelijking, als een konstante of liever buiten tijdsverband werkende dynamische spanning. De struktuur kenmerkt zich door vergelijking of gelijkmaking; het karakter door de daad; Eroos door het zoeken; de persoonlijkheid door de beheersing. In concreto: tegenover het landschap - het schone landschap - staat de struktuurgesteldheid der ziel met een zekere blijmoedige verwondering; het karakter kritisch, met eisen van strenge lijnen; Eroos met verrukte adoratie; de persoonlijkheid schouwend en zich bezinnend.

Aan de poort der persoonlijkheid staat de tragiek. De spanning tussen bestaan en ideaal, door Eroos, den zoeker naar geluk, verbloemd en gekleed in schoonheid, wordt ondraaglijk zodra zij bewust wordt ervaren, daar zij wezenlijk, noodzakelijk, en niet op te heffen is. In deze spanning zie ik de kiem van het tragische. Tragiek is niet de demonische grijns van Mefistofeles, den gezel van Eroos; ook niet de teleurstelling van Eroos wanneer hij mis schiet. Het tragische ligt in de schuld, die wij dragen buiten onze schuld, doordat wij, in onze betrekkelijkheid, in ons zo-zijn, een absoluten eis stellen van heiligheid. De teleurstelling van Eroos is als een huilend kind; hij gelooft het niet, zal het morgen weer proberen; de bewuste, vrije aanvaar-

ding van het tragische maakt tot persoonlijkheid. In deze spanning tòch kunnen leven, is leven als persoonlijkheid.

De persoonlijkheid draagt daartoe een masker. Tragiek stalt men niet op de straten uit; dat geldt voor ons allen. Als persoon, als masker staan wij in de wereld. Wij maskéren het persoonlijke of innerlijke, naar buiten doende of dit aan de persoon gelijk ware, doch streven er naar persoonlijkheid, d.i. voltooide innerlijkheid te worden.

6. Vrijheid; symboliek; religie

In de persoonlijkheid openbaart zich de ziel als voltooiïng, niet als het voltooide, doch als samenvatting van het statische en het dynamische, van bestaan en werkelijkheid. Deze samenvatting is de verwerkelijking der ziel, en in deze samenvatting, in deze voltooiïng beleeft de ziel zichzelf als vrijheid.

Vrijheid, innerlijke of voltooide vrijheid, is zelfbepaling. Aanvankelijk vertoont de vrijheid zich uitwendig, als het door invloeden of machten van buiten niet gehinderd worden, zich naar eigen aard of eigenschappen te gedragen. In de levenloze natuur is deze vrijheid volkomen of nagenoeg volkomen: het element ‘goud’ gedraagt zich steeds als ‘goud’, kan noch gedwongen worden dit na te laten, noch zich anders te gedragen. Ons gewone, ondoordachte spraakgebruik geeft aan den term ‘vrijheid’ meestal deze betekenis (of altans een betekenis waarin deze kant overweegt) ook met betrekking tot menselijke verhoudingen, en dat sticht in opvoeding, sociale utopie en politiek heel wat onheil. Een hond, een duif, een kind vrij laten, betekent aan zichzelf overlaten, zonder ketting, zonder opsluiting in een gareel van regels, zodat de vrijgelatene zich kan gedragen naar eigen aard of toevalligheid. Dat gaat bij de wilde dieren buiten, maar reeds niet meer bij de huisdieren, laat staan bij kinderen, die door zulk een vrijlating als wilde dieren worden. Opvoeders met wat meer werkelijkheidszin zeggen dan ook: men kan de kinderen slechts ten dele vrijlaten; maar als men vraagt welk deel, krijgt men geen antwoord. Deze vrijheid is een feitelijke toestand, een zo-zijn: de hond ligt aan de ketting of hij is ‘vrij’, en in dezen zin is de mens nooit vrij, ook niet het ‘vrijgelaten’ kind, maar gebonden door lichaam, omgeving, civilisatie en kultuur.

Reeds in de levende natuur trouwens wordt de vrijheid gebonden. De groei, ik wees er al op, is een inperking der vrijheid: de cel ontwikkelt niet zo-maar heur eigen mogelijkheden, maar dringt alles terug wat niet past in het organisch geheel. Voor het levend organisme als individu geldt hetzelfde: reeds het lichaam bindt aan een plaats. De meeste dieren kunnen voorts getemd worden en kunsten leren, en wel beter naarmate zij verder af staan van de planten. Naarmate de ontwikkeling voortschrijdt, wordt de mechanische vrijheid meer beperkt. Bij den mens als geestelijk wezen heeft zij geen zin meer: voor hem geldt de geestelijke vrijheid.

De vrijheid is aanvankelijk mechanische vrijheid, en moet bij het levende onderduiken in gebondenheid, om in de ziel als geestelijke vrijheid te herrijzen. De geestelijke vrijheid, voortaan kortweg de vrijheid, kondigt zich reeds aan in dien eenvoudigsten vorm van het oer-feit der ziel, de gewaarwording. Als aandacht treedt het ik richtend op, d.i. kiezend, autonoom. Deze autonomie of zelfbepaling is het beginsel der vrijheid.

Deze vrijheid is niet een bezit, maar een streven. De mechanische vrijheid of bewegingsvrijheid is een bezit, dat kan worden toegekend of ontnomen: wie zijn been breekt, of wordt opgesloten, is in zijn bewegingsvrijheid belemmerd, maar zijn ziel blijft vrij. Gedachten, zegt men, zijn vrij, alle censuur ten spijt. Dit is niet op te vatten als een feitelijke toestand, doch als een vermogen: de mens kan zich bezinnen, en kiezen. Ook het dier kan kiezen, de vogel kiest een plaats voor haar nest, maar het dier kiest steeds in hetzelfde schema. Eerst bij den mens wordt de vrijheid verwerkelijkt. Milieu en aanleg kunnen op de reële verschijning van deze vrijheid invloed uitoefenen: het vermogen, het beginsel blijft daardoor onaangetast.

Op de vrijheid berust ook de autonomie van het denken. De betrekking tussen het ik en de enkele gewaarwording is niets dan deze enkele betrekking; de betrekking van het ik tot meerdere gewaarwordingen is een vergelijken van die gewaarwordingen. Dit vergelijken, in den grond een gelijk-maken, is een autonome handeling van het ik, dat daartoe principes, kategorieën, criteria opstelt. Daarin ligt de grond van het a priori der natuurwetenschap. In de betrekking tussen het ik en de vele ervaringen wordt ten tweede een waardering openbaar, een axiologisch of hiërar-

chisch schiften: het ervaarde wordt niet zonder meer aanvaard, het zou beter moeten zijn. Daarin ligt de grond van het a priori der ethika. Deze overweging leidt ook tot de volgende konklusie: in de vrijheid blijkt de ziel scheppend te zijn. Uit niets, of uit zichzelf, schept zij een wereld van ideeën.

In de verschillende gesteldheden der ziel wordt de vrijheid op verschillende wijzen ervaren, die alle dezelfde noodwendigheid en blijvende geldigheid, en ook hun negatieve zijde bezitten. De ziel als struktuur beseft de vrijheid als mogelijkheid of vermogen; het karakter voelt haar als een toevertrouwd pand, waarvoor men verantwoordelijk is en dat een taak oplegt; Eroos als een goddelijke gave, negatief als losbandigheid; de persoonlijkheid als religie.

Het probleem der persoonlijkheid is, de spanning tussen het zo-zijnde en de idee, tussen wereld en God aktief te kunnen verdragen. Deze vraag, deze eis is naar zijn wezen religieus. Religie is binding, een zich binden, d.i. een zichzelf als nu-eenmaal-zo-zijnde, als verschijnsel, binden aan God. De religieuse mens beseft het heilige als bestemming van het zijnde, van de wereld, en tegelijk de wereld als onheilig, die twee niet naast of na elkaar, doch in elkaar, tijd- en ruimteloos. Het religieuse zoekt niet, zoals Eroos, deze tweespalt te overbruggen; het beleeft deze tweespalt in haar ondoorgrondelijke noodwendigheid en bevrijdt zich daardoor van de wereld. Niet door de wereld als het aparte te zien en haar te verwerpen, maar door haar te schouwen als symbool. Als vrijheid beschikt de ziel over zichzelf, wordt zij zichzelf; in de symboliek heft zij de wereld op naar het eeuwige; in de religie bindt zij God en wereld samen. Zo blijkt de religie niet een derde moment náást vrijheid en symboliek, maar een overkoepeling. In de religieuse vrijheid, welke door het tragische heen is gegaan en het menselijk lot beseft als bestemming, komt de ziel tot voltooiïng.

***

Ik heb getracht het wezen der ziel te ontwikkelen als struktuur, karakter, Eroos, persoonlijkheid en vrijheid. Deze gesteldheden zijn geen opeenvolgende fazen, geen verschijningsvormen in een oorzakelijk of chronologisch verband, maar wijzen van bewustwording of zelfverwerkelijking. In deze bewustwording blijkt de

ziel de samentrekking van den kosmos, en zijn uitgangspunt. Zij ontvangt de wereld in de zintuigen, en schept haar als wetmatigheid; zij ontvangt haar God, en schept haar God. In het uitgangspunt ligt alles saamgevouwen[1)], haar ontwikkeling is de ontvouwing daarvan. Deze zelfontvouwing of zelfverwerkelijking wordt beheerst door de spanning tussen wereld en idee, zoals zij in de onmiddellijke ervaring wordt beseft. Tot slot wil ik nog eens terugkeren tot Plato's mythe: de ziel is het saamgegroeide span gevleugelde paarden, waarvan het ene naar de aarde, het andere naar den hemel trekt. Aristoteles heeft den zin van dit beeld op een meer heldere, doordachte wijze uitgedrukt: de ziel vormt den overgang tussen natuur en geest.

De ziel, zelf tijd- en ruimteloos, ligt gespannen tussen tijd en eeuwigheid. Zij is het brandpunt, waarin tijd en eeuwigheid elkaar ontmoeten.

P. VAN SCHILFGAARDE

1) Aristoteles: ψνχη τα οντα πωσ εστιν.

Thorbecke's geschiedphilosophisch jeugdwerk

‘Bewaarheidt zich de geschiedenis nu vooral als eene fakkel des tegenwoordigen levens, hare dienst blijft niet onvergolden. Want uit hetgeen wij beleven, daagt een verrassend licht op over het gansche tafereel der laatste veertig jaren.’

Zoo ziet Thorbecke de geschiedenis. Hecht en innig is bij hem het verband tusschen verleden en heden, tusschen wetenschap en tegenwoordig leven. De geschiedenis geeft voorlichting voor het heden en omgekeerd doet het zelfondervondene in het tegenwoordig het verleden heviger beleven en dieper begrijpen. Deze wederzijdsche doordringing maakt de geschiedenis eerst recht tot een levend volksbezit. Dit actueel, pragmatisch karakter van Thorbeckes geschiedschrijving verheft haar boven philologie en kennis der antiquiteiten. Hij neemt zijn werk volkomen ernstig en is steeds bij de kernproblemen van het nationale leven. Hier stelt hij zijn vragen, gaat er recht op af en geeft zijn beslissende antwoorden. Nergens stuit men op een mededeeling, die in het betoog niet onmisbaar is. Niet dat zijn kennis gering is, hij kan juist zoo schrijven, omdat hij uit een zeer rijke kennis put; alleen, hij pronkt er niet mee. En zoo heeft hij bladzijden geschreven, die door zijn op het essentieele gerichte doordenken zijner gegevens veel werk van latere over meer en betere bronnen beschikkende schrijvers beschamen.

Waar aldus de geschiedenis voor Thorbecke een der strijdperken was, waarin hij den innerlijken strijd, die zijn tijd hem oplegde, uitvocht, waar zijn staatkundig denken zich aan historische problemen omhoogworstelde, daar belooft de lectuur zijner werken dubbele vrucht: inzicht in het verhaalde gebeuren en inzicht in zijn denkbeelden over staat en staatkunde.

Over Thorbecke's politieke richting bestaan uiteenloopende meeningen. Mr. S. van Houten schreef in 1872 zijn brochure

over ‘De Staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke’ om aan te toonen, dat Thorbecke nooit liberaal was geweest. Andere schrijvers uit de jaren 70 betoogen, dat hij tot 1830 antirevolutionair, althans conservatief was.[1)] Jongere schrijvers meenen bewijzen van zijn latere gezindheid ook in zijn geschriften van voor 1830 te vinden en pogen aan te toonen, dat hij zichzelf steeds gelijk gebleven is, daarbij echter het gematigd karakter van zijn liberalisme beklemtoonend.

De meening van van Houten kunnen we terzijde laten: deze berust op een onjuist gebruik der termen. Hij noemt liberaal degenen, die de meest consequente toepassing van het beginsel der volkssouvereiniteit wenschen en omschrijft dit als de erkenning van den belanghebbende als hoogsten en eenigen beoordeelaar van hetgeen hem dienstig is. Van staatsmanswijsheid moet deze optimist niets hebben: ‘de behoeften des levens, uitgedrukt in den volkswensch, wijzen den weg veel beter dan het verstand en de berekeningen van eenig individu’. Hij wenscht een zoo consequent mogelijk toegepaste autonomie der gemeenten en gewesten naar het voorbeeld der Communards. Zoo termen nog een beteekenis hebben, moet men van Houten hier democraat noemen en niet liberaal. Hier ontbreekt het voor de liberalen kenmerkende gezichtspunt van den rechtsstaat. ‘Is het alleen de vraag, wat het volk of de meerderheid wil, dan vervalt de vraag naar hetgeen regt, waar, goed en uitvoerbaar is. Met het feit eener verklaring van den wil des volks is alles beslist’, schreef Thorbecke in zijn Narede. Had hij het in zijn jeugd als taak beschouwd het Jacobinisme te bestrijden, in zijn ouderdom zag hij zich tegenover denzelfden vijand geplaatst.

Blijft de vraag of Thorbecke in zijn jeugd conservatief geweest is. Zoo gesteld bevat de vraag een element van politieke polemiek. Vragen wij dus naar de ontwikkeling van Thorbeckes denkbeelden en gezindheid in het algemeen en wat ons hiertoe zijn historische geschriften leeren. Een volledig antwoord zullen zij niet geven; maar bij een man, die ons zoo bijzonder lief is als Thorbecke, is alles ons welkom, dat ons nader brengt tot zijn persoonlijkheid en zijn inwendigen strijd.

1) Dit was vooral naar aanleiding van Groens publicatie van de Brieven van Thorbecke 1830-32. Amsterdam 1873. Zie hierover het leerrijke artikel van B.D.H. Tellegen in ‘De Nederlandsche Spectator’ van 1873 p. 220 en 229.

In 1820 ging Thorbecke, 22 jaar oud, gepromoveerd in de klassieke letteren, met een beurs naar Duitschland voor een studiereis van twee jaren. Daarna bleef hij er nog twee jaar als privaat-docent te Giessen en Göttingen. Dit verblijf was voor hem een geestelijke onderdompeling.

Wat was er omstreeks 1820 gaande in Duitschland? De liberale historiographie der 19e eeuw, en op haar spoor de meeste beschrijvingen hier te lande, zien het gebeuren dier jaren te eenvoudig. Het nieuwe, frissche geestelijk leven meenen zij te vinden uitsluitend bij de nationaal en revolutionair gezinde jeugd, bij de studenten, die in 1817 op de Wartburg hun algemeen-Duitsche Burschenschaft hadden opgericht; Metternichs sombere reactie echter zette door de besluiten van Karlsbad en Weenen dit opbruisende leven den domper op. Herinnert Gij het U niet zoo? Thorbecke moet het dan ongelukkig getroffen hebben, dat hij zijn reis niet vóór 1820 ondernam; hij kwam juist te laat en in een gemuilkorfde wetenschapswereld! Deze beschrijvingen echter geven den toestand onvolledig en daardoor onjuist weer, gelijk zij trouwens ook doen met het voorafgaande tijdperk, dat van Napoleons veroveringsoorlogen. Men begrijpt dit nl. verkeerd, wanneer men, naar het uiterlijk, alle gebeurtenissen terugleidt tot de teugellooze heerschzucht van den tyran.

Den geheelen strijd der restauratiejaren te schetsen is niet mogelijk in het bestek van dit opstel. Wel kunnen wij pogen te benaderen waarover de strijd ging.

De 17e eeuw had nog alles van theologisch standpunt bezien; zij begrensde de geschiedenis tusschen Schepping en Jongste Gericht. De gedachte van ontwikkeling en groei ontbrak. Deze gedachte was ook vreemd aan de Verlichting der 18e eeuw, die door haar zuiver verstandelijke beschouwingswijze al het nieuwe en de verandering in de geschiedenis zag als uitgedacht door bepaalde personen met bepaalde bedoelingen: het recht hield men voor het maaksel van wijze wetgevers en, bij de overheerschende anti-kerkelijke richting, de godsdiensten voor het listig bedenksel van heerschzuchtige priesters. De Verlichting heeft zich echter niet vooral geschiedverklaring ten doel gesteld; zij keek in de eerste plaats vooruit en mondde uit in de groote Revolutie, de titanische poging om heel het leven van mensch, volk en menschheid te overweldigen en te dwingen naar de

regelen van het verstand, dat zich als doel stelde het scheppen van geluk hier op aarde. Dit was de inhoud van den strijd, die nu ontbrandde.

Tot het einde toe heeft Frankrijk, met inzet van geheel zichzelf en van al zijn krachten, onder de machtige leiding van zijn Keizer gestreden voor de grootsche conceptie van een wereldrijk, dat alle volken, van tyrannie en ongelijkheid bevrijd, in heilaanbrengende broederschap zou vereenigen en hun allen vrede en geluk zou brengen. En zijn krampachtige greep heeft dit ideaal eerst losgelaten, toen het verslagen en zieltogend neerlag en nog juist de resten van zijn nationaal bestaan kon bijeengaren.

Terwijl nu het Engelsche, het Spaansche, het Russische volk deze conceptie bestreden als iets vijandigs, iets buiten henzelf, dat zij afweerden, is het Duitsche volk er doorheen gemoeten. Het heeft evenals het Fransche het geloof gekend in Napoleons universeel rijk, dat het menschheidsgeluk voor goed zou vestigen, maar uit de onbewuste diepten van de volksziel is het verzet omhooggeweld en losgebroken. Hier zijn nieuwe krachten gewekt en nieuwe inhouden bewust geworden en uit den smeltkroes van leed en strijd is een nieuwe mensch te voorschijn gekomen. Deze daad is de geboorte van het Duitsche volk; het werkte zich door de van buiten gekomen gedachtenwereld omhoog en won nieuwe vergezichten. De geheele 19e eeuw is noodig geweest om de geestelijke winsten te verwerken, die uit dezen strijd zijn voortgekomen, die bij deze diepteboringen werden ontgonnen.[1)]

Men ontdekte de persoonlijkheid, niet alleen van het individu, ook van het volk. Ook het rationalisme kent het individualisme, maar hier heeft dit iets schabloneachtigs; alleen naar hun verstand beoordeeld hebben de menschen, bij alle ongelijkheid, iets gelijksoortigs. Men ontdekte, dat er meer was dan het verstand en dat logisch uitgedachte systemen niet bij alle volken passen. Na de verstandelijke zelfoverschatting bracht de teleurstelling deemoed; men boog zich weer voor het ongekende. De nederlaag der Franschen had tengevolge, dat alle instellingen, die door de

1) Deze geheele geestelijke strijd echter is buiten het Nederlandsche volk omgegaan. Er kwam niet de minste bewustwording van eigen aard of traditie. 1813 bracht slechts voortzetting van den vereerden, maar oneigen Napoleontischen staat - onder Oranje.

Franschen ten Oosten van den Rijn in het leven waren geroepen werden weggevaagd. Men begon iets ervan te begrijpen, dat ieder volk aan zijn eigen aard trouw moest blijven, dat slechts duurzaam was hetgeen daarbij paste, dat men niet van buitenaf kon ingrijpen om zijn instellingen naar uitheemsch model te vervormen. En daarmee stond men voor een groote ontdekking; want hoe kwamen dan de volken aan hun instellingen? Alle deze, taal, staat, recht, kunst, zeden, worden niet uitgedacht, zij ontwikkelen zich, zij groeien; het historische wordingsproces werd ontdekt, de autochthone groei. En waaruit kwam die groei voort, uit welk scheppend principe? Uit welken stam bloeide die kleurenrijkdom op? Uit de persoonlijkheid van het volk, uit den *volksgeest*. Slechts wat hieruit voortkwam had blijvend vermogen, paste bij het volk.

Het is duidelijk, dat hierin iets zit van Herder en Rousseau. Deze behooren evenzeer aan de 19e als aan de 18e eeuw.

Weldra vond men het beeld, dat die gedachte van een krachtens eigen inwendigen aanleg zich ontwikkelend geheel veraanschouwelijkte: *het organisme*.[1)] Men zag de volken als een organisch geheel. Een organisme groeit krachtens een inwendige onzichtbare wet; de eigen aard der op elkaar gelijkende zaden wordt zichtbaar aan den groei. De wording der instellingen van een volk zag men als een *organischen groei*. En het helpt niet of men een beuketak aan een eik bevestigt: die past niet in het *organisch geheel*. En gelijk een organisme leden of deelen heeft, zoo zag men ook leden in het nationale bestaan: standen, corporaties, individuen; en deze allen waren *organisch verbonden*.

Het is niet met een blik te overzien wat voor onbekende terreinen zich door deze ontdekking openden. De taal bv. was gegroeid en groeide nog steeds en met dit inzicht deed de moderne taalwetenschap haar intrede. De taal gaf zelfs een vrij gaaf voorbeeld (ziet men van de ontleeningen af) van in eigen kiem gezetelden groei. De historische rechtsschool oogstte het nieuwe inzicht op het gebied des rechts. Savigny en Eichhorn zagen dat het recht niet door wetgevers was uitgedacht, maar dat het was gegroeid in nauw verband met de overige instellingen van een volk, met de overige voortbrengselen van den volksgeest.

1) Over den samenhang van de begrippen ontwikkeling en organisme zie J. Huizinga, Gids Dec. 1934 p. 248.

Maar vooral de geschiedenis verrijkte zich. Voor het eerst zag men de verschillende uitingen van een volk als vormend één geheel; zij moesten alle met elkaar in verband gebracht worden; de eene geest moest benaderd, die alles doorademde; het streven werd gericht op een synthetischen bouw van de algemeene geschiedenis eens volks. Veel werd in het nationale kader geplaatst en gezien als uiting van het bloedwarme leven van het volk, wat men vroeger beschouwd had als zich afspelend in een universeel, algemeen menschelijk, maar vrij kleurloos 'rijk des geestes'. Maar vooral: de wet der ontwikkeling was gevonden. Het nieuwe, de veranderingen waren geen eigenmachtige scheppingen van het brein van den enkeling; er was geen naast en na elkaar van willekeurigheden; het snoer van den volksgeest verbond alles tot één geheel in den tijd. Terwijl nam de omvang der geschiedenis toe, naarmate men aan meer objecten groei, dat is geschiedenis, begon waar te nemen.

Hiermee was een geschiedbeschouwing gevonden, die een grooten vooruitgang beteekende ten opzichte van die der 18e eeuw. Daarnaast waren er krasse eenzijdigheden (die trouwens den hedendaagschen lezer vanzelf in het oog vallen). Maar ook door de vragen, die zij openliet, werkte zij bevruchtend. Waaruit kwamen b.v. bij de stabiliteit van den zichzelf steeds gelijkblijvenden volksgeest de veranderingen voort, die men in al hun bontheid in het geschiedverloop waarnam? En wanneer de leer van den volksgeest niet alleen een geschiedbeschouwing, maar ook een politieke levensopvatting was, en dat was ze in hooge mate, ja in de eerste plaats, dan had ze een groot gebrek; zij opende den menschen geen uitzicht. Waar ging het heen met de geschiedenis? Tot nu toe had men daar voorstellingen van gehad: de 17e eeuw dacht eschatologisch, de Verlichting koesterde haar humaniteitsideaal en sprak van de opvoeding daartoe. De romantische volksgeestdoctrine echter miste ieder dynamisch element, deed de menschen niet streven, deed ze slechts letten op de tot nu toe tot uiting gekomen functies van den volksgeest en maakte ze als de vrouw van Loth, die omzag en versteende. De plaats van het toekomstideaal werd ingenomen door het gedroomd verleden van de Middeleeuwen, die men, in dwaling, voor een tijd van zuiverder en minder van buiten beïnvloede werking van den volksgeest hield. Velen waren er die, quie-

tistisch, het voor de hoogste wijsheid hielden alles zoo angstvallig mogelijk bij het oude en aan de stille werking van den volksgeest over te laten. Gingen zij niet zoo ver, bij de verklaring van Middeleeuwsch volkslied en epos voor den volksgeest den dichter uit te schakelen? Hoe meer zij den volksgeest opvatten als iets buiten henzelf, zonder hun toedoen zich verwerkelijkend, des te rustiger konden zij het hoofd erop te slapen leggen.

Hier greep de jonge Thorbecke in om den mensch zijn taak als factor van historische ontwikkeling aan te wijzen en hem zijn verantwoordelijkheid weer te geven. Hij deed dit in zijn eerste geschrift van algemeene beteekenis: Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte. Ein Schreiben an Herrn Hofrath K.F. Eichhorn in Göttingen. 49 blz. 1824.

Men begrijpt dit werk slechts, wanneer men, zooals hierboven is geschied, zijn plaats in de toenmalige discussie heeft bepaald en zich tevens een overzicht heeft verschaft over den geheelen gang van het betoog. Eerst dan krijgt men antwoord op de vraag: wat wil de schrijver, wat is de daad, die hij met het schrijven verricht? Degenen, die over dit geschrift handelen[1)], hebben dit niet of onvolledig gedaan. Zij doen slechts grepen uit den inhoud en daar Thorbecke afwisselend bestaande meeningen weergeeft en het zijne daarvan zegt, grijpen zij wel eens mis en halen passages aan, die voor Thorbecke niet kenmerkend zijn.

Allereerst is dus noodig een overzicht van het geheel van het betoog. Beproeven wij een inhoudsopgave. I. p. 1-11 geeft de schrijver een uiteenzetting van de organische theorie, zooals hij die bij andere schrijvers aantrof; hij vlecht echter al meteen p. 8-9 een kritische opmerking in. II. p. 12-23 geeft hij een aanvulling dezer theorie door aan het individu zijn plaats in het organisme aan te wijzen. III. p. 23-27 volgt de uiteenzetting van een universalistische leer, die de geheele menschheid als organisme-in-wording ziet. IV. p. 27-39 geeft Thorbecke een

1) Het zijn: *J.A. Levy*, Johan Rudolph Thorbecke. 1876 (zeer leerrijk) p. 24. *H.*T. *Colenbrander*, De Jeugd van Thorbecke (1906) in Historie en Leven II p. III. *I.J. Brugmans*, Thorbecke als geschiedenisphilosoof in Historische Opstellen opgedragen aan Prof. Dr. H. Brugmans. 1929. p. 206. *L.W.G. Scholten*, Thorbecke en de vrijheid van onderwijs tot 1848. (1928) p. 152. *R. Kranenburg*, Studiën over Recht en Staat 2e dr. (1926) p. 182.

verdere uitwerking van de organische leer met betrekking tot het individueele. V. p. 40-49 toont hij, dat op de vragen, die zich hierbij voordoen, de universalistische theorie geen antwoord, dat zij de geschiedkennis geen voorlichting geeft.

Thorbecke begint nu de organische leer aldus te omschrijven, dat zij de geschiedenis ziet als 'ein in einem Ganzen sich erzeugendes und begrenzendes zeitliches Leben', of wel als 'ein ganzes sein Leben organisch in der Zeit bildendes Wesen'. Maar wat is organisch? Onze kennis over het organische in de natuur kunnen wij niet zoo maar toepassen op de geschiedenis en de analogie schijnt de meest verleidelijke handelwijze. In de natuur nu nemen wij groei waar, de gestalte van een volgende periode komt voort uit die der vorige. Passen we deze waarneming bij analogie toe op de geschiedenis, dan hebben wij voor de historische wetmatigheid het principe gevonden van een inwendige, van binnen uit werkende noodzakelijkheid, die niets toelaat, dat van buiten af wordt aangebracht en met betrekking tot het geheel toevallig is. De groei in de geschiedenis is volstrekt autonoom, niet beïnvloedbaar van buiten. Hiermee is voor onze geschiedkennis alle willekeur uitgesloten; er komt wetmatigheid en haar ware vrijheid is verzekerd, d.w.z. voor de verklaring van historische feiten behoeft de geschiedwetenschap niet tot gegevens buiten haar terrein haar toevlucht te nemen; zij behoeft niet leentjebuur bij andere wetenschappen te spelen.

De consequentie van deze beschouwing is dan verder, dat de menschelijke vrijheid van willen wordt opgeheven. Want moet men de ontwikkeling in al haar deelen opvatten als *in het geheel* veroorzaakt, dan kan de enkeling niet zelfstandig handelend in de geschiedenis ingrijpen; zelfs alle tegelijk konden, als ze een gemeenschappelijken wil tot uitdrukking brachten, dit niet eens doen: het geheel is boven de deelen en in deze niet oplosbaar.

Nu gaat onze philosooph specialiseeren: de organische beschouwingswijze heeft alleen zin, als ze wordt toegepast op een in de geschiedenis optredend geheel, b.v. een natie en men kan haar met name toepassen op den staat en het recht en alle andere instellingen, die alle teruggaan op het aan de natie eigen scheppend beginsel en als organische deelen zich zelfwerkzaam, in harmonie met het geheel verder vormen en den kiem van verderen groei in zich dragen. Het bestaande, volgt hieruit, moet

behouden blijven om het nieuwe te kunnen opleveren; voorwaarde voor de ontwikkeling van het mannenlichaam is het behoud en de groei van het kinderlichaam.

Hieruit wordt op het gebied des rechts de slotsom getrokken, dat er voor een volk geen andere bron van recht is dan het bestaande recht zelf, want dat recht kan niet anders voortkomen dan uit het eigenaardige der natie en dit kan niet anders gekend worden dan uit het verleden. Maar, werpt dan Thorbecke in, is het niet willekeurig om alleen het verleden te nemen als bron voor de kennis van dit wezenlijke en eigenaardige? Geeft dit hiervan een getrouwer beeld dan een toekomstig tijdvak?[1)]

Zeer terecht merkt hij op, dat, terwijl men het organisch karakter der geschiedenis in de grootste onbepaaldheid vermeldt, men zich aldus toch, door het normatiefverklaren van het verleden voor de toekomst, tot een voorbarige bepaaldheid laat verleiden. Hij gevoelt, dat den mensch hier banden en klemmen worden aangelegd, zijn vrijheid opgeheven, zijn verantwoordelijkheid hem ontnomen, zijn blik naar achteren gericht wordt. Hier begint hij zijn eigen betoog. Hoe bant hij de verstarring? Hoe geeft hij den mensch ruimte, armslag? Hoe geeft hij de organische theorie de noodige soepelheid? Hij zal eenige opmerkingen maken over datgene, waardoor de geschiedenis nu juist geschiedenis is, d.w.z. hij stelt de vraag, waardoor de veranderingen veroorzaakt worden, een vraag - we zagen het reeds -, die komen moest.

Het geheel, zoo redeneert hij nu, gaat boven de eigenaardigheid van de verschillende tijdperken uit, maar vertoont zich in ieder tijdvak verschillend. Hoe ontstaan die verschillen, als het toch hetzelfde wezen blijft? Hoe kan iets hetzelfde zijn en toch veranderen?

1) Hier polemiseert Thorbecke o.a. tegen die romantici, die zich steeds op de Middeleeuwen beriepen, daar zij meenden, dat de instellingen van dien tijd den stempel van den volksgeest het zuiverst droegen. In dit verband poneert hij alvast, vooruitgrijpend op zijn verder betoog, dat men bij het verder vormen van het recht zich steeds bewust moet blijven van de organisch-historische ontstaanswijze van het recht; eerst zoo neemt men den zin en levenskiem van het geheel in zich op en krijgt de bevoegdheid het wezenlijke van zijn volk voor zijn tijdvak verder te vormen. Hieruit ziet men van hoe groote beteekenis Thorbecke de geschiedenisstudie moest achten: deze was bepaald essentieel voor het volksleven; zonder haar was geen gezonde verdere ontwikkeling mogelijk.

Het organisch geheel is niet statisch; het bestaat niet als iets voltooids, het leeft onder de wet van het worden. Ieder tijdvak geeft gestalte aan iets, dat essentieel is in het geheel, aan een bestanddeel ervan. Niet alleen naar zijn bouw, zooals die zich vertoont op een bepaald oogenblik, is een organisch geheel in deelen verdeeld, ook naar den tijd. In ieder tijdvak toont het geheel iets nieuws. Het geheel omspant evenzeer alle levensperioden als alle individueele ontwikkeling in zijn boezem. Is het geheel volledig begrepen in het verleden, dan heeft het zijn levensgang afgesloten en kan geen toekomstig leven meer voortbrengen.

Ook zoo heeft het beeld iets stars; het komt er voor ons nu vooral op aan, hoe Thorbecke in zijn afschuw van ieder determinisme het verder uitwerkt. Ieder tijdperk, betoogt hij nu, heeft op *eigen* wijze deel aan het geheel; het vormt binnen de grenzen van het geheel in een bijzonderen toestand wederom een geheel en doet dit *naar de mate van zijn levenskracht*,[1)] zich aansluitend aan en in levend verkeer met het voorafgaande. Levend is dit verkeer, omdat het latere niet door het vorige volkomen bepaald is, maar een eigen bepalend vermogen heeft, waardoor het anders wordt dan het vorige. Men kan dus niet zeggen, dat al het binnen het geheel wordende leven door het geheel bepaald is: dan zou den deelen geen eigen bestaan toekomen. Niets is onderhevig aan bepaling van buiten af, wat niet op zijn beurt zelf bepaalt. Het geheel wordt dus verschillend bepaald door het verschillende leven der deelen. In een bepaald tijdperk is dus het geheel niet als iets voltooids aanwezig; ook zweeft het niet als iets blijvends boven de tijdvakken: het *wordt* in levende wisselwerking met alle perioden van zijn levensloop, en het *wordt* niet alleen in de deelen, maar ook als geheel.

Bij groot en diepgaand verschil is er gemeenschap tusschen deze denkbeelden en de beschouwingen van Hegel in de inleiding op zijn Geschiedenis der philosophie. Deze stelt hier de vraag: hoe kan de waarachtige gedachte, die op zich zelf is en eeuwig, een geschiedenis hebben; zij is immers niet tot verandering in staat. Hij antwoordt: de verschillende philosophieën

1) Hier wordt ruimte gemaakt voor de mogelijkheid, dat deze levenskracht te kort schiet, waardoor een bepaald tijdperk en dus een bepaald deel van het historisch geheel niet tot zijn recht komt.

bevatten de idee ieder in een eigenaardige vorm. Nu moet men niet zeggen: de idee is de hoofdzaak, de vormen zijn onverschillig. ‘Es kommt aber allerdings auf sie an: diese Formen sind nichts Anderes, als die ursprünglichen Unterschiede der Idee selbst, die nur in ihnen ist, was sie ist; sie sind ihr also wesentlich und machen den Inhalt der Idee aus, der, indem er sich auseinanderlegt, damit zur Form geworden ist. Die Mannigfaltigkeit der Bestimmungen, die hier erscheint, ist aber nicht unbestimmt, sondern notwendig; die Formen integrieren sich zur ganzen Form. Es sind die Bestimmungen der ursprünglichen Idee, die zusammen das Bild des Ganzen ausmachen.’ De verschillende philosophieën zijn niet ondergegaan, niet weerlegd; alle zijn als momenten van een geheel affirmatief in de philosophie behouden en opgenomen. ‘Wesentlich ist es nun die Natur der Idee, sich zu entwickeln und nur durch die Entwickelung sich zu erf assen, - zu werden, was sie ist.’

Ook hier wordt het ‘na elkaar’ geponeerd als ‘met elkaar deel van een geheel’. Door dezen greep verkreeg Hegel een dynamisch wereldbeeld; er komt ontwikkeling, geschiedenis; het tijdmoment wordt ingelascht. Om hetzelfde is het Thorbecke te doen. Is hij door Hegel beïnvloed? Onmogelijk is dit niet. Hegels Geschichte der Philosophie is eerst na zijn dood uitgegeven; hij las het werk echter als college sinds 1805/6. Thorbecke was in den winter van 1820 op 21 te Berlijn. Vooralsnog ontbreken ons de biographische gegevens. Een afzonderlijk philosophiehistorisch onderzoek schijnt noodig. Dit zou ook rekening moeten houden met Thorbeckes brief aan Tieck.[1)] Ook de inleiding op zijn Bedenkingen aangaande het Regt en den Staat biedt aanknoopingspunten, b.v.: ‘Hetgeen tegengesteld is, is daarom niet tegenstrijdig; en de ware historische beschouwing... zal verschillende inzigten, die de individus, elk voor zich, als algenoegzaam, als uitsluitend en onverzoenbaar vervolgden, welligt als elkander aanvullende, als deelen van één hooger verband, doen voorkomen.’[2)]

Nu hij door de groote mate van zelfstandigheid der tijdperken als deelen van het geheel zijn geschiedbeeld grootelijks verruimd heeft, richt Thorbecke zijn blik op den afzonderlijken mensch.

1) Gids 1897 I p. 526. Colenbrander, op. cit. p. 124.
2) p. XXX.

Wij zullen voor de duidelijkheid samenvatten, wat hij hierover in het tweede en vierde deel van zijn betoog zegt, daar hij zich hier telkens herhaalt.

Het individueele is primair. Nooit zien wij een 'mensch-überhaupt' geboren worden. Zijn individueele wezen is niet het product van *worden*, het *is*, *bestaat*, vóór allen tijdelijken samenhang, buiten en boven iedere ontplooiing in den tijd; het stamt uit een hoogere orde. De geschiedenis vangt er nu mee aan, hoe het individu aan datgene wat het *is*, in den tijd vorm en gestalte geeft. In ieder individu nu zijn twee elementen: datgene, waarnaar het enkeling is en datgene, waarnaar het lid is van het geheel van zijn volk. Het eerste is rijker, levensvoller, hooger geïndividualiseerd. Ieder is dus niet van het organisme des geheels slechts een 'lid-überhaupt', maar een eigen lid, bepaald en van alle andere verschillend. Dit individualisme is verwant aan dat van Humboldt[1)] en verschilt hemelsbreed van wat wij noemden het schabloneachtige individualisme van verlichting en democratie.

Is aldus het individu primair, de natie organiseert zich nu als geheel, voorzoover de individuen, dragers der gemeenschappelijke nationale eigenaardigheid, aan deze gestalte geven. Dit heeft plaats op een bepaalden tijd en hiermee begint de geschiedenis de gedachte van het geheel te denken. Dit optreden van het geheel in de geschiedenis moet men niet verwarren met het bewust worden van de eigen aard van het geheel door de individuen; het kan dank zij de gemeenschappelijke taal, zeden, verdediging aan dit laatste lang voorafgaan.

Is het geheel er, dan werkt het op de individuen in met zijn boven het individueele verheven kracht. Het geheel bestaat wel is waar in vele enkelingen, is echter juist daardoor een kracht buiten deze allen. Hoe werkt nu het geheel? Buiten allen, als de volksgeest der quietistische romantici? Tegen deze opvatting keert zich Thorbecke uitdrukkelijk.[2)] Het geheel, betoogt hij, leeft slechts in de individuen en zijn *worden* bestaat in de be-

1) Zie hierover F. Meinecke, Weltbürgertum und Nationalstaat. I. Buch. 3. Kap.

2) p. 34. Kenmerkend is dat Thorbecke het geheele woord volksgeest vermijdt en een rijkdom van omschrijvingen bezigt, die veel minder persoonlijk zijn: 'jenes wesentliche Moment des Ganzen der eigenthümlichen Lebensentfaltung', 'Lebenskeim', 'das Ursprüngliche und Wesentliche jenes Geschichtswesens'.

palingen, die het op dezen uitoefent en van dezen ondergaat. ‘Es wird sonach jede historische Bildung erst dadurch, dass sich ihr gegenüber, neben, unter und über ihr, ein andres Daseyn als andres behauptet’.

In deze beschouwing veranderen het geheel en zijn instellingen niet uit zich zelf. Dat het bestaande niet aan zich zelf gelijk blijft, komt blijkbaar doordat het steeds op anderen inwerkt en van dezen steeds andere reacties ondervindt. Hier ontbreekt het gezichtspunt, dat buiten toedoen van den mensch in het bestaande veranderingen of behoeften ontstaan, die ingrijpen van den mensch, hoe dit dan ook moge uitvallen, noodig maken. Waar Thorbecke den oorsprong der veranderingen zoekt, blijkt als hij de plaats van den mensch behandelt.

De mensch leeft niet slechts in het volk, maar meer speciaal in een bijzonderen toestand ervan; hij leeft op de grens van twee tijdvakken en behoort zoo èn aan verleden èn aan toekomst. Hij ondergaat de reeds bepaalde inwerking van het bestaande, maar heeft ook zijn eigen leven te leven; hij moet het bestaande, het zelfstandig ontwikkelend, aan het volgend geslacht overleveren, maar ook spontaan in wisselwerking met het geheel en wat daarin vervat is, nieuwe dingen voortbrengen. Zoo is de mensch een wezenlijk lid en element der ontwikkeling, eenerzijds binnen het geheel geboren, anderzijds de geboorte van nieuwe levensbepalingen voor het geheel in zich dragend. Dit is de bepalende en voortbrengende werkzaamheid van den mensch. Deze staat echter in wisselwerking met de inwerking, die van het geheel uitgaat en van al het individueele, dat zich rondom den mensch bevindt en hierdoor komt uit een handeling van een enkeling steeds iets anders voort, dan bedoeld was, ja een uitsluitend op eigen belang gerichte daad kan moment zijn in het behouden van het geheel. Ook kan hierdoor de geheele ontwikkeling van het individu als het ware worden omgebogen. Het kan zijn, dat een mensch de eischen van zijn eigen ontwikkeling en diegenen, die de ontwikkeling van het geheel juist hem stelt, kan verzoenen, maar dat kan ook niet het geval zijn. Er zijn historische personen aan te wijzen, die wel verricht hebben wat hun tijd en groep van hen verlangde, maar niet aan de ontwikkeling van hun eigen wezen trouw bleven. Ook het omgekeerde kan voorkomen: dat iets dat voor het geheel noodig was ongedaan blijft, omdat het

individu, van hetwelk het geheel de verrichting kon verwachten, deze taak niet op zich nam. Daar het geheel volstrekt niet gelijk te stellen is met de deelen of hun meerderheid, kan het zijn dat slechts in één mensch de vormende kracht leeft, die het geheel behoeft; hij staat dan hooger dan de menigte, maar het kan zijn, dat hij tegen onverstand en verdorvenheid het onderspit delft.

Ieder geslacht treedt aldus de geschiedenis binnen met een eigen 'Thätigkeit der Gestaltung'; deze is verschillend van die van alle vorigen maar sluit zich organisch aan deze aan. Zij treft tegenover zich aan het bestaande als iets eigens, dat reageert. Twee elementen zijn er dus: de vormende kracht en het bestaande; beide zijn onmisbaar. Daarom kan het op twee wijzen misgaan: een geslacht kan de beteekenis van het overgeleverde miskennen en zich beschouwen als de onverdeelde beheerscher van het geheel en schepper van een nieuwe orde. Dit brengt ontreddering; (toch zou het de wet niet breken volgens welke dit alles 'innerhalb eines Höheren' geschiedt). Even verkeerd is het, als een geslacht zijn vormende taak verzaakt en het bestaande onveranderd handhaaft. Behoud en verandering moeten samengaan. Over de tweede mogelijkheid nl. dat een aantal geslachten nalaten het hunne te doen, geeft Thorbecke nog een eigenaardige uitweiding. In dit geval, betoogt hij, is de wisselwerking tusschen het bestaande en den scheppingsdrang der geslachten langen tijd achterwege gebleven. Vat nu een geslacht zijn vormende werkzaamheid weer op, dan is er weer wisselwerking, maar geen normale, want deze generatie oefent inwerking op en ondergaat die van iets bestaands welks vorming door een kloof van vele jaren van haar gescheiden is. Zij staat nu voor een moeilijke taak, want zij moet behalve het hare, ook vormen hetgeen vorigen hadden moeten vormen. Dit is een irreeele gedachte. Thorbecke speelt hier met het denkbeeld (inhaerent trouwens aan de organische beschouwing) van een normale geschiedenis, een geschiedenis van het 'had moeten', die, los van de feitelijke geschiedenis, voor deze normatieve waarde heeft en bij achterstand door deze kan worden 'ingehaald'. Hier ontbreekt het gezichtspunt, dat het nalaten van iets dat op een tijdstip noodig is, het geheele verdere geschiedverloop ombuigt; later verricht, is het iets anders, vooral wanneer het van buiten komt en geschiedt onder invloed van anderen, die hun oogenblikken wel hebben verstaan.

In de hier gegeven samenvatting heeft men de kern van Thorbeckes gedachte over den mensch en zijn plaats in het geheel. Zij is hier losgepeld uit het harde, ondoordringbare theoretische omhulsel, dat ons zoo weinig aanspreekt. In Nederland teruggekeerd heeft hij zelf dit omhulsel weggeworpen. Hij dacht ook aan zijn Duitsche brochure, toen hij later schreef: 'Terwijl in Duitschland eene abstracte, subjectieve, bespiegelende werkzaamheid op zich zelve blijven en met de wereld, die zij schept, zich vergenoegen kan, vinden wij ons, ingevolge van ons natuurlijk, zedelijk en staatkundig zamenstel, steeds onder den invloed van het zinnelijke, uitwendige, objectieve, van maatschappij en practijk.'

Maar de gedachte, in dienst waarvan hij zijn eersteling schreef, tot wier verdediging hij als jeugdig strijder zich in het perk wierp, die gedachte is hem steeds blijven bezielen. Men zie de volgende gedachte uit zijn rede over Slingelandt. Men herkent alles; maar is het niet alsof zij, losgemaakt van het stroeve stramien der organologische theorie, waarin zij gewerkt was, meer leven en kleur heeft gekregen en meer waarheid, in raker uitdrukking voor ons staat?

'Geen leeftijd kan zonder schade buiten verandering blijven; geen toestand of hij tracht steeds in een anderen over te gaan. Dit toch is de wet en als het ware de stoffe van het leven, dat wij den eindeloos rijken aanleg, door de Godheid aan den mensch vooral geschonken, niet in éénen vorm, maar in een groote verscheidenheid van elkander opvolgende vormen ontvouwen. Blijven wij staan binnen hetgeen wij van onze voorouders ontvingen; doen wij zelve niets; verzetten wij ons tegen tijdige verbetering; dan komt, in de plaats van verbetering, omkeer van zaken. Ieder tijdvak heeft zijn eigen beginsel van beweging; laat men dat slapen, dan ontstaat in het volgend tijdvak verwarring van beweging. Gestadige aaneenschakeling wordt niet door werkeloosheid, maar door gestadige schepping onderhouden. Een onafgebroken drijven, dat als een onheil verwenscht wordt door hen, die, liever dan zelve voort te brengen, in het vroeger voortgebrachte willen berusten. Tegen hunne traagheid zien wij telkens die mannen van verheven karakter en geest strijden, van wie men doorgaans, min juist naar ik meen, zegt dat zij hunnen tijd voor zijn. Juist in hen, die oorspronkelijk en voort-

varend waren, leefde en werkte de eigenaardige kracht van hunnen tijd, die bij hunne tijdgenooten lag te sluimeren'.[1)]

Thätigkeit der Gestaltung, Energie der Bildung, Energie der Bestimmung, Eigen beginsel van beweging, Gestadige schepping, Onafgebroken drijven. Hij wordt niet moede steeds nieuwe uitdrukkingen te vinden voor de gedachte, die de grondtoon vormt van zijn geschiedbeschouwing, van heel zijn leven. Dit is de parel, die we vonden bij onze onderdompeling in zijn organische theorie en die, ontsloten, zijn later werk doorlicht. Het nationale leven marcheert niet vanzelf. Wakende en denkende hoofden, schragende schouders zijn noodig en groote brandende harten, die den polsslag van heel het nationale leven aandrijven, moedige mannen, die het zelfstandige, zich zelf bepalende leven aandurven, en niet van buiten hun wetten willen ontvangen. Voorvoelde hij in zijn Duitschen tijd reeds de bittere toepassing, die deze gedachte zou vinden bij zijn latere studie van 's lands historie? Hoorde hij het zichzelf reeds zeggen voor een academisch publiek? 'Het is ongelooflijk, hoorders, hoe vele en hoe groote onderwerpen aldus nagelaten werden'. -

Nog een andere conclusie trekt onze aandacht. Nadat hij de plaats van het individu heeft bepaald, redeneert Thorbecke verder: de geschiedenis speelt zich dus af, doordat binnen het geheel in alle individuen beginpunten van gebeuren zijn. Er heeft een duizendvoudige doorkruising en wisselwerking plaats. Wie zich hiervan doordringt zal den bouw dezer wereld wonderbaarder vinden 'als die unausbleibliche Dürftigkeit der menschlichen Forschung mit ihrer tausendfachen Beschränkung auf Ahnung und Vermuthung'. En de conclusie luidt: de geschiedenis onttrekt zich aan iedere algemeene bepaling en verklaring; d.w.z. wij moeten niet de geschiedenis naderen beladen met eigengemaakte begrippen; het vaststellen van hetgeen werkelijk gebeurd is, moet voorgaan. Wij zagen reeds, dat hij de 'voorbarige bepaaldheid' verwierp, waaraan zich de dwepers met de Middeleeuwen schuldig maakten. Nog een andere gaat nu ook overboord, nog wel een der hoofdmomenten der organische leer: diegene volgens welke een volk wordt beschouwd als geheel op zich zelf staand en afgezonderd uit den organischen samenhang

1) Historische Schetsen, p. 66.

met het overige historische leven. Wel blijft Thorbecke steeds in den abstracten en deductieven denktrant, maar waar hij een vooroordeel bespeurt ruimt hij het op; met dezelfde middelen, waarmee ze zijn opgericht haalt hij ze neer om een onbelemmerd uitzicht op de wondere werkelijkheid te krijgen. Langs abstracten weg zoekt zijn geest het concrete. Ook in zijn Duitschen tijd dus gevoelde hij zich al vreemd tegenover een bespiegelende werkzaamheid, die 'op zichzelve blijven en met de wereld, die zij schept, zich vergenoegen kan'. En niet zonder opzet bewaarde hij voor zijn slotzin den raad aan de historici om op hun terrein dadelijk aan het werk te gaan en niet te wachten tot de philosophie haar antwoorden gereed heeft op de zich hierbij voordoende vragen.

Kort kunnen wij zijn over het derde en vijfde gedeelte van Thorbeckes brochure. Naar I.J. Brugmans heeft vastgesteld behandelt Thorbecke hier het werk van zijn vriend Krause getiteld Urbild der Menschheit van 1811.[1)] De geschiedenis bestaat volgens dezen philosooph uit de ontwikkeling der menschheid tot een organisme, waarin de volksgroepen der werelddeelen hun plaats als zelfstandige deelen zouden innemen; hierin weer de volken, de stammen, de families, tenslotte de individuen. Deze ontwikkeling moet plaats hebben in harmonie met God, de rede, de natuur en dus volgens de ideeën van deugd, recht, vroomheid en schoonheid, de oerwezenlijke vormen van het Zijn. Al het lagere in die organisatie moet zich eerst zelfstandig en naar eigen aard ontwikkelen (hieruit komt al het slechte en gebrekkige voort, dat de geschiedenis tot nu toe te zien geeft) en eerst daarna zich vrijwillig vereenigen. Eerst in die vereeniging, als deel van het hooger geheel, vindt het lagere zijn voleindiging. Hoe meer op alle trappen het individueele zich ontwikkeld heeft, des te rijker en schooner zal het geheel zijn, dat alles in harmonie oplost. Krause meende te kunnen zien hoever de ontwikkeling naar dit menschheidsideaal was voortgeschreden, zonder historische en andere detailkennis; zoo kent

1) Urbild beteekent in Krauses eigengemaakte terminologie idee, 'Sollbegriff' of postulaat. *J.E. Erdmann*, Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie. III. abt. 3. Band. p. 353.

en herkent men een gezicht aan de trekken zonder kennis der anatomie. De menschheid was, meende hij, in haar rijpende jeugd blijkens de stichting (in 1811) van de eerste Europeesche statenbond. Krause had dus blijkbaar geloof in Napoleons universalistisch streven, maakte de organische leer eraan dienstbaar en hechtte er zijn philosophische sanctie aan.

Thorbecke kon deze speculatie in den wereldvergeten zwaai harer vlucht niet volgen.[1)] Hij prijst, dat zij uitgaat van het individueele. Als echter Krause gelooft, dat ieder individu eerst als lid van het hooger geheel zijn voleindiging vindt, meent Thorbecke, dat *deze* voltooiïng onvolledig is en op zijn hoogst algemeen-menschelijke elementen kan betreffen, niet het striktindividueele, het levensvolle en eigenaardige. Verder werpt hij in, dat zoolang de philosophie niets doet dan de menigvuldigheid der historische verschijning te vergelijken met de hoogste ideeën van recht, van het goede, het ware, het schoone, of met de meest algemeene wetten van het organische leven, of met een troostrijk en hoopvol begrip van ontwikkeling tot iets beters, zij aan de geschiedkennis geen voorlichting of inzicht brengt. Niet zoodanige toetsing is de taak der geschiedenis, maar inzicht te geven in 'het eigenaardige eeuwig wezenlijke van het wezen, dat als wordend geheel zich in den tijd ontvouwt', of, zooals hij het later eleganter zegt: 'het eigen levensbeginsel van dat geheel te doen spreken'.[2)]

Hij heeft nog een bezwaar tegen dit universalistisch idealisme. Iemand die als hij er zoo op uit is om op alle tijden en plaatsen, overal waar het zich voordoet, het individueele leven op heeterdaad te betrappen, kan deze finaliseering van heel de geschiedenis niet verdragen. Hij zegt het zoo: iedere periode is er niet alleen ter voorbereiding van gindsche Gouden Eeuw maar om der wille van zich zelf en van haar eigen levensbepaling; met haar scheidt een eigengeaard leven voor altijd uit de geschiedenis. Dit is de gedachte, waaraan later Ranke in zijn eerste voordracht 'Uber die Epochen der neueren Geschichte' machtige uitdrukking zou geven. Het zou een onrechtvaardigheid der Godheid zijn, zegt hij daar, indien de vooruitgang zoo was, dat

1) Eigenaardig is, dat hij er niet op wijst, dat de statenbond van 1811 is uiteengegaan in.... 1812.
2) p. 42. Historische Schetsen p. 18.

slechts één generatie volkomen zou zijn en iedere vorige in alle opzichten door de volgende werd overtroffen. Zoo'n als 't ware gemediatiseerde generatie zou beteekenis hebben niet om haarszelfs wil, maar slechts als trap voor de volgende en zou niet in onmiddellijke betrekking tot het goddelijke staan. 'Ich aber behaupte: jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, und ihr Wert beruht gar nicht auf dem was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem eigenen Selbst.'[1)]

Vatten wij samen wat deze eersteling ons heeft geleerd.

Allereerst vinden we hierin reeds den knappen stylist, die ons uit later tijd zoo waard is. Wat zegt Ge van dit geestige beeld? 'Man hat gesagt, ein Geschichtswesen sey ein *werdendes* Ganze; und so ist es ohne Zweifel; aber wie und nach welchem Gesetz der Entfaltung, ist die Frage, deren Beantwortung wohl manchen Schatten verjagen müsste, der noch über diesem Felde der Untersuchung liegt, und den der Forscher so lange mit seinem eignen vermehrt, als er, während es noch nicht *über* ihm hell geworden, nur bei eignem mitgebrachten Lichte sieht.'[2)]

Maar vooral: wij hebben den grondslag leeren kennen, waarop zich Thorbeckes geheele verdere ontwikkeling heeft voltrokken. Die grondslag wordt gevormd allereerst door zijn individualisme. Groot is zijn liefde en eerbied voor de rijke verscheidenheid die het onuitputtelijke leven steeds en overal ten toon spreidt. Wijd open stelt hij zich voor de wondere wereld buiten hem en zoo wordt hij tot den realist, die het leven, waarin hij geplaatst is, volkomen ernstig neemt. Zijn individualisme heeft echter een hoog zedelijk gehalte, want het individueele is er niet om zich vrij uit te leven, maar heeft zijn plaats als deel van het geheel te bekleeden. Wij kennen echter de zorg waarmee hij deze plaats zoo ruim mogelijk uitpaalt: het is een zelfstandige plaats en het geheel beklemt de deelen niet. Des te grooter wordt ieders verantwoordelijkheid. Tot dit alles helpt hem zijn sterk kritische geest, die hem onverbiddelijk alle vooroordeelen doet opruimen,

1) I.J. Brugmans, die in dit verband deze plaats aanhaalt, geeft geen gelukkige vertaling. Ranke gebruikt hier termen uit het staatsrecht van het Duitsche Rijk. Tegenover gemediatiseerd staat 'reichsunmittelbar', d.w.z. onmiddellijke betrekking hebbend tot Rijk en Keizer.

2) p. 11

waardoor de mensch vrijwillig zijn mogelijkheden beperkt. Daar het individueele ook naar den tijd zich steeds verschillend vertoont, leeft sterk in hem het besef, dat verandering de groote levenswet is en moet zijn. Het individueele bespeurt hij daarbij niet alleen in de individuen, ook in de groepen en eenheden waarin zij zijn samengevoegd. Ook het geheel heeft zoo zijn rechten, ook hier moet het individueele zichzelf trouw en voor ontaarding behoed blijven.

Welke politieke richting moeten wij Thorbecke op grond van dit alles toekennen? Wij hebben hier voor ons een ruim kader, zoo ruim, dat er voor alle richtingen plaats is. Het zal van de situatie afhangen welk front zijn individualisme zal kiezen. Twee richtingen slechts worden a limine uitgesloten: het starre conservatisme, dat geen enkele verandering duldt en het jacobinisme met de democratie van het getal. Om dit laatste is er plaats voor een antirevolutionair en zeker voor een conservatief in den, noemen wij het, toryaanschen zin, want het geheel heeft zijn eigen karakter en eigen rechten; aan het wezenlijke in de traditie mag niet getornd worden. Zelfs voor een reactionair, want mocht een revolutie dit wezenlijke hebben aangetast, dan kan herstel noodig zijn. Ja voor een prediker der dictatuur, want het kan zijn dat de vormende kracht, die het geheel behoeft, slechts in één man leeft. Toch is er ook ruimte voor een revolutionair, want een revolutie kan plaats hebben ‘innerhalb eines Höheren,’. Niet minder voor den liberaal, die de individueele vrijheid haar ordening in den rechtsstaat geeft. Volgt den liberaal echter als zijn schaduw de democraat niet?

Zeer ruim is dus Thorbeckes kader, en daardoor heeft het deze groote deugd, dat er, bij alle aandrijvende en bezielende kracht, die er in woont, niets in is dat hem belet, datgene te doen, wat het oogenblik eischt. Daardoor kon hij het liberalisme ‘naar 's lands gelegenheid verduitschen’ en zijn vaderland bevrijden uit den volkomen vastgeloopen toestand, waarin het in 1848 geraakt was. En nieuw uitzicht openen.

J.B. MANGER JR.

Justus van Effen en Zweden

Gedurende de laatste twintig jaar is er in het oordeel over Justus van Effen veel veranderd. De ongunstige meening van toongevende critici als Sayous en Texte is herzien; ongetwijfeld was van Effen ‘a writer of distinction as well as an international literary figure of importance’[1]. Het volgend opstel wil, op grond eener bijzondere studie, deze uitspraak bevestigen.

I

De Koninklijke Bibliotheek te Stockholm bezit twee duodecimo's: *Le Misantrope* I-II (La Haye 1712-'13) en *La Bagatelle* (Amsterdam 1718-'19), die aan koningin Ulrika Eleonora, de zuster van Karel XII van Zweden, hebben toebehoord. Dat de koningin deze weekblaadjes van van Effen ook gelezen heeft, blijkt uit haar met krachtige hand aangebrachte zijstrepen. Op de eerste bladzijde van beide boeken staat in haar handschrift de aanteekening: ‘Ce livre est écrit d'un Cavallier d'Utrecht en Hollande, nommé von Eff, étant du service du prince Charle de Hessen-Philipsdahl.’ In den zomer van 1719 heeft deze prins een reis naar Zweden gemaakt om zijn neef Frederik van Hessen te bezoeken, Ulrika Eleonora's gemaal, die in 1720 tot koning is verkozen. Van Effen vergezelde den prins op deze reis, en beschreef die in eene *Relation d'un voyage de Hollande en Suède, contenue en quelques lettres de l'auteur du Misantrope*, welke voor de eerste maal in de tweede uitgave van den *Misantrope*, van 1726, is afgedrukt.

De aanteekening der koningin bewijst dat van Effen te Stockholm zijne anonymiteit heeft afgelegd; men mag het er voor houden dat hij haar zelf zijne boekjes heeft aangeboden. Hij vertelt ook dat hij bij zijn vertrek een gedenkpenning van haar ontving,

1) W.B. Pienaar, English influence in dutch Literature (1929), bl. 83

die bij gelegenheid van haar kroning geslagen was. Ulrika Eleonora is in zijne voorstelling een sympathieke figuur, een vrouw van hoofsche zeden.

Van Effen's reisbeschrijving heeft letterkundige waarde. Door een tijdgenoot is deze er aan ontzegd: het journaal zou zijn ‘une nouvelle preuve du peu d'apitude qu'il avoit pour le stile enjoué qu'il y affecta’[1]. Inderdaad gaat vroolijkheid van Effen niet wel af; maar de reisbeschrijving heeft andere verdiensten. Verwer, in zijn biografie[2], stelde haar hoog en geeft er een uitvoerig verslag van. Van Effen heeft niet in de eerste plaats willen amuseeren. Men kan op het journaal de woorden toepassen uit de voorrede der eerste fransche vertaling van Defoe's *Robinson Crusoe*: ‘L'ouvrage dont il s'agit ici, n'est pas seulement un tableau des différentes aventures de Robinson Crusoe. C'est encore une histoire des différentes situations de son esprit, et des révolutions qui sont arrivées dans son coeur’ (waarschijnlijk is die Robinson-vertaling van van Effen's hand). Ook in de *Relation* wil hij, naar hij te kennen geeft, niet slechts de uiterlijke reisgevallen mededeelen, maar ook ‘des sentiments et des réflexions qu'elles ont excité dans mon âme.’ De reisbeschrijving moet een psychologisch document zijn; ja elke letterproeve moet dat wezen. ‘Vous savez’, zegt hij, ‘que les impressions, que les objets font sur nous, dépendent extrèmement de l'assiette de notre âme, et que cette assiette donne pour ainsi dire la forme à ces impressions.’ De betrekking tusschen ziel en omgeving kan echter ook eene andere zijn. Wanneer van Effen door de bosschen van Småland reist wordt hij droefgeestig, maar die droefgeestigheid klaart op wanneer hij de liefelijke vlakten van Östergötland heeft bereikt. In 1719 is een dergelijke reactie nog geen gewoon literatuurverschijnsel.

Het zijn bijzonderheden van dezen aard die van Effen's journaal belang bijzetten voor den algemeenen lezer. De Zweed in het bijzonder waardeert het als cultuurhistorisch document.

Van Effen's verblijf in Zweden heeft geen twee volle maanden geduurd. De reizigers kwamen in het begin van Augustus 1719 te Stockholm aan en zijn in de laatste dagen van September

1) Bibl. franç. t. XXV.
2) Holl. Speet, tweede druk I (Amsterdam 1756).

weer vertrokken. Die korte tijd heeft voor van Effen volstaan om van het toenmalige Zweden een in vele opzichten treffend beeld te ontwerpen. Hij is een scherp waarnemer niet alleen, maar heeft ook met lieden verkeerd, die het land goed kenden. De gebeurtenissen die hij vermeldt zijn, voor zoover men ze controleeren kan, juist weergegeven; zijn kijk op den staatkundigen toestand na den dood van Karel XII is mede in hoofdzaak juist. De geschiedenis van Zweden is hem geen onbekend terrein; wat hij van Zweden en de zweedsche verhoudingen vertelt heeft een sterk realistisch karakter.

Hij had zich zeker een andere voorstelling van het land gemaakt dan de uitkomst bevestigde. Het leek sterk verarmd, maakte een primitieven indruk; de hongersnood stond er voor de deur. De oorlogen van Karel XII hadden veel verwoest. Van Effen ontmoet nauwelijks een man tusschen de 20 en 40 jaar die geen soldaat is. De postiljons zijn òf grijsaards òf kinderen, ja, tot van Effen's niet geringe verbazing, dikwijls jonge meisjes. Hij kan bijna niet gelooven in het land te zijn waar eenmaal de Goten te huis waren, ‘dont autrefois les terribles peuplades inondèrent l'univers, et en conquirent une grande partie, toujours soutenues par de nouvelles armées, qui se succédoient les unes aux autres, comme les ondes de la mer.’

Het moderne historisch onderzoek acht de opvatting als zou Zweden in dien tijd in diepe ellende hebben verkeerd, overdreven. Het land maakte een moeilijke periode door maar was niet geheel en al verarmd; het heeft zich snel weder opgericht. Van Effen kwam uit het welvarende Holland en de vergelijking viel natuurlijk niet in het voordeel van Zweden uit. Men kan hem ook niet kwalijk nemen dat hij niet wist dat in Zweden postiljonsdiensten, in den regel door oude lieden of kinderen werden vervuld; ook later is dit nog het geval geweest. Van Effen's beoordeeling van wat hij zag moge niet altijd geheel juist zijn, de beschrijving zelve is het zonder twijfel.

Het zweedsche landschap beschrijft hij niet uitvoerig, en dertig jaar vóór Rousseau kan men dit ook niet anders verwachten. Zijn ideaal is blijkbaar het welverzorgde landschap van zijn vaderland geweest. Het vlakke Schonen noemt hij een goed, vruchtbaar land. De steenachtige bosschen van Småland daarentegen boeien hem slechts voor een oogenblik; spoedig wordt hij dat

grillige landschap moede; het is eene onherbergzame woestenij, een land waar niets groeit. Heel iets anders dan de korenvelden van Östergötland die blakeren in de zon, en waartusschen dicht opeengedrongen de witte dorpskerkjes zich verheffen; scherp teekent in de ochtendzon de krans der omringende bergen zich af. Een goed land weer; voor de schoonheid van Småland had hij geen oog gehad.

De zweedsche provinciesteden vindt van Effen erbarmelijk, *des trous*. Kleine geldersche stadjes zelfs houden het er tegen uit. Armoedige hutten is al wat men er ziet, behalve dan de kerken en koningssloten, over wier weelde deze wereldling en republikein lichtelijk het hoofd schudt.

De hoofdstad bevalt hem wel, hoewel alles er zeer duur is en hij er veel ellende meent te bespeuren. Stockholm is een groote, welgebouwde, volkrijke stad. Het aantal kerken en fraaie huizen, die men paleizen zou willen noemen, is er aanzienlijk. Het meest interesseert hem het koninklijk slot, dat nog onvoltooid is. Laten de omstandigheden eenmaal de voltooiing toe, dan zal het een van Europa's wonderen worden. Nu ga ik u de stad nader beschrijven, zegt hij, maar hij breekt die beschrijving af wanneer hij aan het arsenaal komt. Daar worden de bebloede kleederen vertoond waarin Gustaaf Adolf en Karel XII den dood vonden. Over Karel XII in het bijzonder wordt van Effen uitvoerig; in menschen stelt hij meer belang dan in voorwerpen.

Toch behelst de *Relation* ook voor ethnografen wel stof. Bijvoorbeeld de kleine lage houten wagentjes met één bank, waarop tot zijn verwondering zijn vorstelijke medepassagier en hij de reis door Zweden volbrengen moesten. Er was geen spijker, geen enkel ijzeren beslag aan te bekennen. Zij werden door kleine, onbeslagen, onvermoeibare paardjes getrokken. Met de zindelijkheid stond het in Zweden niet te best. De herbergen laten in dit opzicht te wenschen over; ook is er moeilijk goed eten te krijgen. Aan het harde brood wil hij zijn tanden liever niet wagen. Om het in melk te weeken schoot de tijd te kort, want dat zou niet lukken binnen de acht-en-veertig uur! Hij weet ook te vertellen hoe men dit brood bakt; zoover strekt zijn nieuwsgierigheid zich uit.

De entrée in Zweden was avontuurlijk geweest. Het schip dat

de reizigers van Warnemünde overzette werd door russische oorlogsschepen tegen de kust van Schonen aan den grond gejaagd. Inwoners konden het gezelschap redden: oude magere mannen (geen er van scheen jonger dan 60 jaar te zijn) met lange witte baarden, levendigen blik, blinkend witte tanden, hoog van statuur. ‘Tout cela accompagné d'un air grave m'inspiroit pour eux une profonde vénération; on les auroit pris pour une troupe de patriarches, ou d'anciens philosophes’. Eenige van de aangezichten komen hem bekend voor; hij meent er trekken van beroemde Grieken en Romeinen in terug te vinden. Bij deze eerste ontmoeting vat hij een diep respect voor de zweedsche natie op; misschien is de voorstelling hier een weinig gekleurd met die van de oude Goten. Maar spoedig merkt hij op dat ook in dit land de typen verschillen. Hij deelt de Zweden in twee groepen in: die soldaat zijn geweest en die deze levensschool niet doorloopen hebben. Het verschil springt in het oog. De oud-soldaten zijn levendig van aard; het is niet moeilijk, met hun in gesprek te komen. De anderen zijn dom en stug; hun iets te vragen is niet genoeg; men moet ze dreigen, zoo niet slaan. Deze omstandigheid geeft van Effen aanleiding tot een uitweiding, hoe pijnlijk het een met rede begaafd, humaan mensch moet voorkomen, den medemensch als een dier te moeten behandelen. Maar de bewoners vertoonen de eigenschappen der omringende natuur. Die van Östergötland zijn vroolijker dan de anderen. Zijn opmerking dat die van Småland toch ook wel tevreden (*content*) schijnen, wekt de vergenoegde belangstelling van den zweedschen lezer, immers de Smålanders zijn om hun zelfgenoegzaamheid in heel Zweden vermaard. Heeft van Effen met zijn opmerking iets dergelijks bedoeld, dan is hij zonder twijfel een goed beoordeelaar der volksziel geweest.

Wanneer hij er aan toe is zijn oordeel over de Zweden samen te vatten, valt dit niet onwelwillend uit. Hoewel zij onderdrukt zijn, wat, zegt hij, gewoonlijk aan het karakter schade doet, zijn de Zweden niettemin een trouwhartig, rechtschapen slag van volk. Men hoort niet van roovers spreken en ziet er geen galgen. Aan hun geestelijken bewijzen de Zweden een onbegrensden eerbied (van Effen acht dit een vooroordeel). Zij zijn goed gevormd en hebben een aangenaam uiterlijk, in het bijzonder de jeugd, die met haar blonde haar en open oog aan amoretten

doet denken. Over de vrouwen daarentegen is hij niet goed te spreken. Zij zien er minder goed uit dan de mannen en zijn niet proper. Aan het hof evenwel verkeeren vrouwen die hij bewonderd heeft; twee hofdames, de gravinnen Stenbock en de la Gardie, met name. Ook de soldaten van het garnizoen heeft van Effen te Stockholm bewonderd. Er is geen volk op de wereld, zegt hij, dat beter dan de Zweden moeite en ontbering verdraagt.

Van Effen verzekert dat hij aan het Zweedsche hof zeer goed is ontvangen; trouwens, voegt hij er aan toe, ik wist er de houding te bewaren van een edelman. Wat hij hierover mededeelt schijnt ons van minder belang, opgevuld als het is met chliché's en phrasen. Men is in den rouw om het overlijden van den vorigen koning Karel XII, die de gansche hofwereld nog overschaduwt. Zijn raadselachtig wezen boeit van Effen in sterke mate; de aan den koning gewijde bladzijden zijn wellicht de belangwekkendste van het gansche journaal. Zij schilderen, naar den smaak van den tijd, een *caractère*; maar het is toch een geïndividualiseerd portret, dat beproeft Karel XII zielkundig te verklaren. Tegelijk doen deze bladzijden de gedachtenwereld kennen van den schrijver. Karel wordt voor hem eene aanleiding tot moraliseerende beschouwing, een toonbeeld van de noodzakelijkheid van ware verlichting, van een radicalen omkeer in de voorstelling die de wereld zich maken moge van den ‘held’.

Reeds in den *Misantrope*[1)] had van Effen zijn denkbeelden aangaande heldenvereering zeer geprononceerd voorgedragen. Men pleegt de groote veroveraars, *les héros*, in weerwil van hun wreedheid en misdaden tot in de wolken te verheffen. Hoe onredelijk het zij, toch bewonderen ook redelijke wezens deze helden wier handelingen met alle humaniteit spotten. De gewone opvatting van eer en moed is door en door valsch; menschenwet in strijd met Christenwet. De menschenwet, de ‘wet van eer’, moet veranderd worden. ‘Les conquérans incapables de réflexion’, die met het ware welzijn van hun land geen rekening houden, zijn erger dan het bloeddorstigste dier. Een dier wordt door zijn honger verontschuldigd en zijn bloeddorstigheid houdt met den honger op. De veroveraar daarentegen verzadigt zich nooit.

1) II, 3.

Gedurende de tweede helft voor het minst van den Noordschen oorlog is Karel XII voor van Effen zulk een veroveraar geweest. Dat hij het is kunnen worden moet een gevolg zijn van gebrekkige opvoeding. ‘Le courage et une certaine constance inflexible étoient comme la baze de ce caractère’, zegt van Effen, en haalt dan tot bewijs een paar voorvallen uit 's konings kinderjaren aan. Deze op zichzelf voortreffelijke eigenschappen, dapperheid, standvastigheid, had eene goede opvoeding met verstandelijke ontwikkeling en zin voor gerechtigheid en menschenwaarde moeten weten te vereenigen. ‘Oui, Charles XII brave et ferme au delà de l'imagination auroit été l'admiration et les délices de son siècle et de la postérité la plus reculée, si enrichi d'idées justes sur le véritable but de la royauté, sur la nature du vrai héroisme, sur la dignité de l'homme supérieure à la dignité royale, il n'eût fait briller la valeur et la constance sinon dans les routes qu'un bon coeur et un esprit juste lui eussent indiquées’. De ideale menschelijke hoedanigheden zijn voor van Effen ‘un bon coeur et un esprit juste’, en de koning moet een mensch onder menschen zijn. Van Effen is een der voorloopers van de ‘verlichting’, dat komt hier gelijk overal in zijne geschriften aan den dag. Waarschijnlijk is reeds bij het leven van Karel XII de oppositie in Zweden voor opvattingen als deze toegankelijk geweest, en is van Effen's voorstelling van den koning hem door lieden die hij aan het hof van Ulrika Eleonora ontmoette, ingegeven.

Bezien wij deze voorstelling nog wat nader. Inplaats van hem een verstandige opvoeding te geven had men den jongen vorst Alexander den Groote tot voorbeeld gesteld, zoodat hij van kindsbeen af slechts van overwinningen en veroveringen droomde. Zijn eerste wapensucces versterkte zijn zelfvertrouwen en hij sloot geen voordeeligen vrede toen hij dit - volgens van Effen - had kunnen doen. Hij wordt een door bloed wadend veroveraar. ‘Mais le *Héros* n'a pas ici les succez du *Roy qui défend sa patrie*.’

Wanneer het ongeluk hem achterhaalt beschouwt hij dit als een grievend onrecht der Voorzienigheid. ‘Elle ne fait qu'aigrir son courage, et que prêter de nouvelles forces à sa fermeté; il faudra bien que les destinées plient devant lui, car certainement il ne pliera pas devant les destinées.’ Daaraan gaat hij te gronde, en laat een verarmd land, een berooid volk achter. Niet bewuste

wreedheid, valsch eerbejag was daar schuld aan. In dienst der valsch begrepen eer heeft hij zich eene zelfbeheersching opgelegd die bewonderenswaardig zou zijn wanneer zij tot edeler doel ware aangewend. Voor van Effen wordt Karel eene tragische figuur, offer eener kracht die hij niet in toom wist te houden.

Historisch juist is deze voorstelling niet. Het raadsel Karel XII laat zich niet zoo schematisch oplossen. Toch heeft van Effen's werk groote beteekenis als vermoedelijk het eerste geschrift waarin Karel uit het gezichtspunt der humaniteit beoordeeld is. Velen hebben dat na van Effen gedaan, maar geen met dezelfde scherpte en consequentie.

Ook van den gehaten minister van Karel XII, von Görtz, heeft van Effen het portret geteekend. Een paar maanden vóór van Effen's aankomst te Stockholm had von Görtz daar het schavot beklommen. Zijn doodvonnis had hem tot een atheïst verklaard die slechts eigen voordeel najoeg, en een geesel was geweest voor Zweden. Van Effen houdt dit vonnis voor rechtvaardig. Wel zegt hij menschen ontmoet te hebben die het onrecht noemden iemand te straffen die slechts zijn koning gehoorzaamd had, maar hij is het niet met hen eens. Ieder mensch heeft zijn eigen verantwoordelijkheid en mag zich niet tot het willoos werktuig van een ander mensch verlagen. Hij wijst op de verantwoordelijkheid der ministers in Engeland. Overigens houdt hij het er voor dat Görtz en niet de koning de eigenlijke boosdoener is geweest, en dat zijne euveldaden volstonden om twintig ministers te doen onthoofden. Van Effen toont zich hier geheel en al door het officieele zweedsche oordeel van zijn tijd geïnspireerd. Het nageslacht oordeelt anders. Om aan een voorbeeld te toonen hoever de schurkerij van Görtz wel ging haalt van Effen zijn voorstel aan dat de ingezetenen declaratie zullen doen van hunne inkomsten. Het nageslacht rekent dit Görtz en Karel eerder tot verdienste aan.

Zoowel van Effen als de prins van Hessen-Philipsthal zijn niet afkeerig geweest van het denkbeeld, in Zweden emplooi te zoeken. De omstandigheden waren niet gunstig: ‘La Suède étoit lasse des étrangers, et elle n'avoit pas tort. Leur donner des emplois dans ces conjonctures eût été imprudent.’ Van Effen schijnt het zich gemakkelijk te getroosten dat hij naar Holland terug moet keeren. Van Zweedsch standpunt is het feit te beklagen: hij

zou de letterkundige ontwikkeling van Zweden hebben versneld. Zooals het was heeft hij toch al een belangrijken invloed op de zweedsche literatuur uitgeoefend.

II

Over literatuur en cultuur van Zweden zegt van Effen in zijn reisbeschrijving niets hoegenaamd. Vermoedelijk is hij met personen die zich daarvoor interesseerden, in Zweden niet in aanraking gekomen. Persoonlijk heeft hij daardoor ook geen invloed op de zweedsche beschaving gehad, voor zoover namelijk toegankelijke bronnen ons in staat stellen over zoo iets een oordeel te vellen. Maar zijn boeken, in het bijzonder *Le Mistantrope*, schijnen in Zweden veel lezers te hebben gevonden, en het is niet moeilijk te bewijzen dat zij hun spoor in de zweedsche letteren hebben nagelaten.

De nieuwe geestesrichting die in de spectatoriale vertoogen haar uitdrukking vond, kwam uit Engeland. Onder degenen die haar over het vasteland verbreid hebben (de engelsche origineelen las men daar niet) is van Effen een der ijverigsten geweest, en het is jammer dat zijn grootere navolger Voltaire hem zoo geheel overschaduwd heeft. Diens *Lettres Philosophiques* zijn door een merkwaardig opstel over de engelsche letteren voorafgegaan, *Dissertation sur la poésie angloise*, dat in het *Journal Littéraire* van 1717 verscheen en naar alle waarschijnlijkheid van Effen tot auteur heeft[1]. Zijn eigen weekblaadjes zijn van den nieuwen geest geheel doortrokken. Het beste is zeker *Le Misantrope*, en juist dit heeft de zweedsche letterkunde sterk beïnvloed. Het zou belangwekkend zijn, na te gaan welke verbreiding het geschrift elders in Europa heeft gehad.

De eerste navolging in het zweedsch is van 1730, van een jong ambtenaar, Carl Carlsson: *Then sedolärande Mercurius* (de moraliseerende Mercurius). Zij bevat in hoofdzaak vertalingen, de meeste naar het engelsch, maar ook vijf vertoogen van van Effen heeft Carlsson uit den *Misantrope* vertaald. Hij noemt van Effen niet bij name (‘voor kort las ik een zeer beroemd schrijver, die ook zijn moraliseerende vertoogen gebundeld heeft’), en het heeft lang geduurd eer de zweedsche literatuurhistorici hem herkend hebben.

1) Pienaar, bl. 212.

Then sedolärande Mercurius was een voorlooper; eerst *Then svenska Argus* (1732-'34) maakt in de zweedsche letteren époque. De schrijver, Olov Dalin (1708-'63), alwederom een jong ambtenaar, dankt aan dit werk grooten letterkundigen roem en een snellen opgang in zijn carrière. Hij is de eerste zweedsche auteur die de nieuwe geestesrichting geheel tot de zijne heeft gemaakt; een typisch vertegenwoordiger van de vroege 'verlichting'. Heelemaal geen zelfstandige geest, maar een geniaal transponent van vreemde voorbeelden. Heel zijn oeuvre: epos, drama, lyriek, is bijna zonder uitzondering naar den vreemde gevolgd. *Then svenska Argus* die door gedurfdheid van taal en realistische milieu- en menschenschildering in zoo hooge mate een nationaal-zweedsche kleur draagt, berust toch voor het overgroote deel op navolging. Nooit op vertaling zonder meer; eerder op het overnemen van bijzonderheden of denkbeelden, die hij tot zijn doel gebruiken kan. De lijst van schrijvers bij wie hij aldus in de schuld staat is heel lang. Dat hij vooral spectatoriale vertoogen plundert is natuurlijk. Al vroeg heeft het onderzoek ontleeningen aan *Spectator*, *Tatler*, *Guardian* en *Der Patriot* (Hamburg) vastgesteld, maar langer heeft het geduurd eer men die aan van Effen ontdekte. Zij zijn toch zeer talrijk: niet minder dan 23 nummers van den *Argus* zijn afhankelijk van *Le Misantrope*[1].

In een zijner nummers stelt Dalin een zweedschen *petitmaître* voor, op eene wijs die lang gegolden heeft voor een model van zweedsch realisme; maar het is realisme van van Effen! Dalin volgt hem bijna woordelijk; zeker wel omdat van Effen's voorstelling haast zonder meer op zweedsche verhoudingen paste, die meer met hollandsche dan met engelsche overeenkwamen. Een engelsche *coxcomb* is wat anders dan een hollandsche of zweedsche *petit-maître*.

Soms is het maar een détail dat voor Dalin belang heeft. *Misantrope* I: 2 laat een officier zijn opwachting maken bij een *femme savante*, die niet luisteren wil tenzij men haar op uitdrukkingen uit de natuurkunde tracteert. Een vriend raadt den aanbidder, een goeden voorraad van zulke uitdrukkingen - hij zegt ze hem vóór - op snippers papier te schrijven, die hij dan bij zijn dame te pas brengen moet. Dalin vraagt in een *Argus*-

1) Martin Lamm. Olof Dalin (diss. Uppsala 1908).

nummer hoe men het aan moet leggen om een beroemd dokter te worden, en laat zich ten antwoord geven dat men daartoe niet beter kan doen dan alle staande uitdrukkingen uit natuur- en scheikunde en medische wetenschap van buiten te leeren. De optelling die nu volgt is bijna woordelijk die van van Effen. In zulk een geval komt het denkbeeld er minder dan de vorm op aan; maar Dalin heeft ook nummers van *Le Misantrope* gebruikt die juist voor de ontwikkeling der denkbeelden bijzonder belang hebben.

De rede, 'la raison', is voor van Effen poolster van alle daad. In het maatschappelijk leven komt allerlei voor dat tegen de rede strijdt; het komt er nu voor den moralist op aan, dit onredelijke te lijf te gaan. Deze neiging hebben alle spectatoriale vertoogen gemeen, maar in den *Misantrope* spreekt zij al heel sterk. Van Effen is vóór alles *raisonneur*; phantasie heeft hij in het geheel niet. Dalin nu behandelt in zijn *Argus* de macht van de gewoonte welke boven die van het nadenken uitgaat, en sluit zich daarbij ten nauwste bij een nummer van *Le Misantrope* aan waarin van Effen hetzelfde onderwerp bespreekt. De menschen geven wel toe dat de rede oppermachtig zijn moet, maar in het practische leven verzaken zij deze grondstelling. Van Effen toont dit aan in een geheele rij van voorbeelden, en Dalin neemt ze alle over zooals hij het den heelen gedachtengang doet, dien hij overigens aankleedt in sprookjesgewaad: het dienstmeisje Geowonte is koningin Rede te slim af.

Drie nummers van *Le Misantrope* (II: 48, 50, 52) behelzen van Effen's opvoedingsprogram; drie nummers van den *Argus* volgen van Effen in hoofdzaak na. Het zijn zeer radicale opvattingen waarmede het zweedsche publiek daarin kennis maakt, en zij ontmoetten tegenspraak, in het bijzonder die inzake de verhouding van het kind tot den godsdienst. In overeenstemming met van Effen zegt Dalin dat het kind niet moet gelooven op gezag, maar zich door redeneering eene godsdienstige overtuiging eigen maken. Men mag een kind niet noodzaken iets te gelooven dat het niet met de rede vatten kan. 'Laat het kind aan onderscheiden ketterij over tot het zich door de rede laat overtuigen. Zoo iets schaadt niet; het kind moet den godsdienst zoeken, en niet de godsdienst het kind. Men mag het kind niet langs mechanischen weg tot een Christen maken'. Deze denkbeelden ont-

leent Dalin aan den *Misantrope*, maar liet ze varen toen hij er om aangevallen werd. Ook zijn andere denkbeelden inzake opvoeding zijn van van Effen, die hem schijnt te hebben medegesleurd verder dan hij zelf wilde. Zijn opvattingen zijn niet zoo doordacht en consequent als die van den voorganger, die voor geen uiterste terugwijkt. In religiosis is Dalin (die trouwens met de censuur te rekenen heeft) minder geavanceerd geweest dan van Effen.

Ook de humanitaire denkbeelden van den *Misantrope* vinden in den *Argus* hare wederpartij. Voor van Effen beduidt de oorlog slechts waanzin, en in een nummer dat de oorzaken behandelt die de menschen tot den oorlog verlokken, noemt hij de soldaten ‘ceux qui se font un emploi de tuer leur prochain’. Dalin neemt deze definitie woordelijk over, hoewel hij den oorlog niet zoo scherp als van Effen veroordeelt. Hij schijnt ook hier door zijn voorbeeld te zijn medegesleurd.

De letterkundige overtuigingen van van Effen hebben Dalin almede bekoord. In de groote strijdvraag van den tijd, *la querelle des anciens et des modernes*, had van Effen zeer beslist voor de modernen partij gekozen; hij wordt daarin door Dalin gevolgd. Men heeft kunnen aantoonen dat hij St. Hyacinthe's geestigen aanval op de commentatoren der klassieke schrijvers, *Le chef d' oeuvre d'un inconnu*, gebruikt heeft, maar hij volgt evenzeer van Effen. Deze beklaagt zich in den *Misantrope* over zijn drukker, die een aantal dwaze zetfouten heeft begaan. Waren deze eens in een werk van een klassiek schrijver ingeslopen, hoe zouden de commentatoren er zich uit hebben gered? Dalin neemt de boutade over.

‘Jusqu'à quel point est-il permis de porter la satyre?’ vraagt van Effen in *Le Misantrope*[1]. Eene voor de moralisten steeds actueele vraag, die moeilijk te beantwoorden is. Van Effen komt in verzet tegen de onbarmhartige, persoonlijke kritiek van Boileau: de kritiek moet zaken aantasten, geen personen. Maar voor de moreele kritiek is het bijzonder moeilijk dit voorschrift op te volgen: die van het kwaad afschrikken wil, moet het wel voorstellen zooals het zich in individuen voordoet; dit wordt noodzakelijk een schilderen naar het levend model. Men behoort dan echter het individu dat tot model gediend heeft onherkenbaar te maken, anders schaadt de satire meer dan zij nut doet. Dalin

1) II, 34.

herhaalt dit een en ander, maar maakt daarbij tusschen letterkundige kritiek en zedegisping geen onderscheid; vermoedelijk heeft hij van Effen op dit punt niet goed begrepen. In een later werk van 1736 erkent hij dat de satire licht in blaam tegen een persoon overgaat, maar zij heeft zooveel nut in zichzelf, zegt hij, dat men dit nadeel in den koop moet nemen.

A priori is het waarschijnlijk dat Dalin zich zulke stof uit den *Misantrope* heeft toegeëigend die hem behaagde en die zich op zweedsche verhoudingen liet toepassen. Het omvangrijkst zijn de ontleeningen op het gebied van letterkundige strijdvragen, opvoeding en godsdienst. Van Effen is radicaler dan de engelsche moralisten en zijn gemoed is niet het hunne. De naam reeds van zijn tijdschrift heeft in dit verband zijn beteekenis. Van Effen mist de optimistisch-harmonische opvatting van het menschenbestaan die men gemeenlijk in de spectatoriale geschriften aantreft. Hoewel het moeilijk valt de persoonlijkheid van Dalin uit zijn werk op te maken is het waarschijnlijk dat hij een getemperd pessimist is geweest evenals van Effen. Men heeft wel beweerd dat hij den *Misantrope* zoo heeft durven plunderen omdat dit blaadje in Zweden weinig bekend was, maar deze meening houdt geen stand. De *Mercurius* noemt van Effen een zeer beroemd auteur, en erkent zijn materiaal uit de beroemdste buitenlandsche weekschriften te hebben samengelezen. Dalin's ingenomenheid met van Effen is niet geringer geweest dan die van Carlsson, en zoo dikwijls hij van Effen's radicalisme tempert zal de preventieve invloed der censuur hier niet vreemd aan zijn geweest.

Niet van Effen's eigen spectatoriale geschriften alleen hebben de zweedsche letteren beïnvloed, ook zijn omvangrijke werkzaamheid als vertaler heeft dit gedaan. Hij heeft *The Guardian* vertaald, Shaftesbury, Defoe, Swift en Mandeville; - een geheele reeks van werken die van groote beteekenis zijn geworden voor de cultuur van Europa. Voor Zweden is dit nog niet voldoende aangetoond. Men heeft den invloed der engelsche literatuur op de zweedsche wel erkend, maar zich niet met de vraag bemoeid hoe zij in Zweden bekend is geworden. Niet langs directen weg, maar uit vertalingen in het fransch. Dalin bijvoorbeeld heeft stellig geen engelsch verstaan. In een van zijn be-

roemdste nummers verhaalt hij de geschiedenis van Zweden in allegorischen vorm. De vier standen worden daarbij als vier broeders voorgesteld die nu eens in twist, dan weer in vrede met elkander leven. Deze allegorie heeft veel navolging gevonden en er is een genre uit ontstaan, de historisch-politische sage, die een paar decennia gebloeid heeft. Het bekendste product van dit genre is Dalin's Sage van het Paard (1740): het paard is Zweden, de koningen zijn de ruiters. Men heeft ontdekt dat Dalin zijn voorbeeld heeft gehad in Swift's *Tale of a Tub*, maar niet, dat hij dit voorbeeld slechts voor oogen heeft gehad in van Effen's *Histoire d'un tonneau*.

A tale of a tub is dikwijls nagevolgd in Engeland, maar in overig Europa naar het schijnt alleen in Zweden. Van Effen nu heeft aan zijn vertaling van Swift die van een later in Engeland verschenen apokryphen tekst toegevoegd, en juist in dit gedeelte komen allegoriën voor die men wèl bij Dalin maar niet bij Swift terugvindt. Het is bewezen, dat Dalin een exemplaar der *Histoire d'un tonneau* bezeten heeft. Ook van Effen's vertaling van *The Guardian* is door Dalin gebruikt (voor de inleiding der Sage van het Paard). Van Effen maakt in die vertaling een fout die Dalin herhaalt.

Het belangwekkendste bij van Effen's vertalingen zijn de voorredenen die hij er zelf aan toevoegt. Men ziet er uit waardoor de werken die hij vertaalt hem getroffen hebben. Uit die bij de *Histoire d'un tonneau* blijkt dat *A tale of a tub* in Engeland voor gevaarlijk gold; maar van Effen prijst in Swift een man der verlichting. In zweedsche bibliotheken der achttiende eeuw is blijkens de catalogi de *Histoire d'un tonneau* een veel voorkomend boek geweest.

Ook *Le Misantrope* is in Zweden lang populair gebleven. In een handleiding tot het recht gebruik van den franschen en zweedschen stijl, in 1738 door een taalleeraar te Stockholm uitgegeven, komt eene boekenlijst voor: ‘La bibliothèque d'un jeune seigneur, très essentiel à lui former le beau caractère de l'homme d'esprit’. Twee spectaroriale geschriften worden er in genoemd: *The Spectator* (in fransche vertaling) onder de rubriek *Rhétorique*, en van Effen's *Misantrope* onder de rubriek *Morale*; en deze indeeling is zeker geen toeval.

Nog in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft men van

Effen gelezen. In *Åbo tidningar* (1771) treft men vertalingen uit *Le Misantrope* aan; in *Stockholmsposten* (1779) uit *Le Misantrope* en *La Bagatelle* (van den dichter J.H. Kellgren). *Misantrope* II: 24, waar van Effen over oorlog en adel te spreken komt, vult een paar nummers van *Stockholmsposten*. Kellgren, type van den ‘man der verlichting’ als hij was, heeft blijkbaar van Effen nog actueel gevonden.

Uppsala
ERIK HÖRNSTRÖM

De veranderde wereld

II
Ekonomische veranderingen

In de maatschappelijke ontwikkeling spelen ekonomische invloeden een overwegende rol. Veranderingen die zich in eenig opzicht voltrekken, worden pas dwingend en algemeen, wanneer zij zich verwerkelijken in veranderingen in ekonomische verhoudingen. Men behoeft nog niet de stelling van Marx te onderschrijven, die in haar algemeenheid en eenzijdigheid zeker niet juist is: dat de productieverhoudingen het bewustzijn van den mensch en daarmee zijn geheele sociale, politieke en geestelijke leven zouden bepalen, om toch den grooten invloed te erkennen dien zij uitoefenen. De plaats die de arbeider in het productieproces inneemt, moet een bepaald stempel drukken op zijn bewustzijn en zijn geheele leven. Van het industrieele grootbedrijf moet een invloed in collectivistische richting uitgaan. De landbouwer daarentegen, die alleen zijn werk heeft te doen en daarbij staat tegenover de natuur, de handwerker die alleen een product voortbrengt, de intellectueele werker die zelfstandig en aangewezen op eigen inzicht een taak te vervullen heeft - zij moeten individualistisch zijn ingesteld. De industrialisatie versterkt dus de collectivistische tendenzen in de maatschappij. Het kleine particuliere bedrijf van den baas met enkele knechten beteekent individualisme. Het grootbedrijf met duizenden arbeiders, met millioenen kapitaal, in den vorm van een naamlooze vennootschap, beteekent collectivisme. Dat daarbij de leiding steeds over een zekere mate van vrijheid moet kunnen beschikken, verandert hieraan niets: collectieve vormen stellen aan de leiding hooger eischen dan de eenvoudiger individualistische.

Doch de ekonomische invloeden zijn niet beperkt tot de invloeden die van de productieverhoudingen op de daarbij direct betrokkenen uitgaan. Zoowel de bevolkingsvermeerdering als de mechaniseering hebben ekonomische gevolgen in veel wijder kring.

De snelle groei der bevolking werd door de industrieele ontwikkeling mogelijk gemaakt; deze verschafte werkgelegenheid in het grootbedrijf, en schiep de mogelijkheid granen en grondstoffen van overzeesche gebieden te importeeren, en arbeidsproducten te exporteeren. Omgekeerd dwong weer de groeiende bevolking tot verdere industrialisatie. Zoo groeide in West-Europa een massale bevolking en een industrie die gebaseerd was op den export van bepaalde massaproducten naar andere werelddeelen, terwijl de welvaart die deze verschafte een levendige goederenruil tusschen de Europeesche landen onderling bevorderde. Doch behalve fabrikaten exporteerde Europa ook kapitaal, Westersche menschen en Westerschen geest. Het schiep daarmede de voorwaarden tot industrialisatie van die overzeesche gebieden, die tot nu toe slechts grondstoffen leverden en producten kochten. Een groeiende bevolking zocht ook daar werkgelegenheid, ondernemende geesten zagen ook daar kans op winstgevende productie. Zoo groeide en groeit daar thans een industrie, evenals een eeuw tevoren in Europa geschiedde. Een voorsprong, dien Europa nog heeft in ervaring en technische kennis, kan grootendeels worden ingehaald. De overige wereld heeft Europa als leverancier van eenvoudige massaproducten niet meer noodig; het zal in de toekomst alleen nog producten van hooge kwaliteit kunnen uitvoeren. Hetgeen een andere industrieele instelling vereischt, en minder werkgelegenheid zal bieden aan een ongeschoolde massa.

Doch in de Europeesche landen groeide de bevolking en daarmede de industrie, die haar werkgelegenheid moest verschaffen. De groei van industrie en productiviteit voltrok zich in veel sneller tempo dan de groei der bevolking, daar de steeds verder gaande rationaliseering de productiviteit per hoofd aanzienlijk vergrootte. Alleen voortdurende uitbreiding der industrie kon werkgelegenheid blijven verschaffen. Daartoe was een evenredige opvoering van export noodig. Maar tegelijk maakte de technische ontwikkeling ieder land minder afhankelijk van den invoer van

allerlei fabrikaten, die men zelf ging voortbrengen. Invoer van grondstoffen werd gestimuleerd, invoer van fabrikaten - hetgeen van de andere zijde bezien beteekent: de uitvoer - werd meer en meer belemmerd. Toen door het steeds verder inkrimpen van de vroeger zoo winstgevende overzeesche afzetgebieden het eenzijdig op export gerichte productie-apparaat overal veel te groot werd, drong het teveel aan productiecapaciteit er toe om in andere landen nieuwe afzetgebieden te zoeken tegen iederen prijs, die minder verlies bracht dan het stopzetten der productie. Dit leidde eenerzijds tot een kunstmatige bevordering van uitvoer met alle middelen, zelfs die van devaluatie; anderzijds tot een algemeene belemmering van invoer, tot bescherming van de toch reeds bedreigde werkgelegenheid in eigen land.

Zoo is de export, die de ekonomische basis was waarop de bevolking zich tot nu toe in steeds sneller tempo kon uitbreiden, voor een groot deel weggevallen. Dit weegt bijzonder zwaar voor ons land, dat door zijn geografische ligging in het bijzonder op internationaal verkeer was ingesteld en welks welvaart vooral daarop berustte. Groote deelen van het bedrijfsleven liggen stil of werken met verlies; een aanzienlijk deel der bevolking is, als werkloos, te veel. Wij noemen dit ‘de crisis’ en meenen daarmede de werkloosheid verklaard te hebben. In werkelijkheid is het een ander woord voor hetzelfde verschijnsel: dat de ontwikkeling van het ekonomisch leven er toe geleid heeft dat een gedeelte der bevolking te veel is. En alle maatregelen die de verschillende staten thans nemen om dit verschijnsel binnen hun grenzen te bestrijden, verscherpen er tezamen de gevolgen van. Een deel van de wereld - vooral Europa en Japan - is overbevolkt; andere deelen ondervinden mede de ontwrichtende gevolgen daarvan.

Overbevolkt is uiteraard een relatief begrip: in verhouding tot de ekonomische mogelijkheden. Deze mogelijkheden worden voor een groot deel bepaald door het buitenland: de bestaansbasis van ieder volk was en is voor een deel gelegen buiten zijn grenzen. Met het gedeeltelijk wegvallen daarvan valt ook de bestaansmogelijkheid voor een deel der bevolking weg - tenzij het mogelijk zou zijn door een volkomen andere ekonomische orde een nieuwe bestaansbasis in het eigen land te scheppen. Dat dit wegvallen voor een aanzienlijk deel definitief is, behoeft niet be-

twijfeld te worden: het opkomen der buiten-Europeesche landen, waaraan Europa zijn vroegere wereldhegemonie steeds meer moet afstaan, de industrialisatie der geheele wereld, ook der Europeesche landen, het groeiende nationalisme als ordenend beginsel, zijn feiten van wereldhistorische beteekenis. Deze dwingen tot een andere ekonomische ordening. Theoretisch - dat wil zeggen: wanneer men abstraheert van zekere psychologische, sociologische factoren die in werkelijkheid de samenleving beheerschen - is een dergelijke andere orde, waarin ieder volk in grooter mate dan thans in eigen behoefte voorziet en daarbij grooter welvaart geniet dan in de huidige op concurrentie gerichte orde, wellicht mogelijk. De veranderde wereld, waarin wij moeten leven, zal ons daartoe ook wel dwingen, op straffe van ondergang. Het is alleen de vraag of de huidige menschheid in staat is zich zoo ver en zoo snel aan te passen aan de gewijzigde verhoudingen, dat dit reeds ten goede zou kunnen komen aan de massa van hen, die thans werkloos is. De weg daartoe is nog niet gevonden, en de meeste maatregelen, zoowel die in werkelijkheid genomen als die door de massapartijen aangeprezen worden, lijken de strekking te hebben de bestaansmogelijkheid van dat deel dat te veel is, verder te ondermijnen: die maatregelen die ten doel hebben door aanpassing en bezuiniging het nog werkende deel van het ekonomisch leven weer op een basis van ekonomisch mogelijke verhoudingen te brengen, elimineeren hieruit steeds meer en steeds definitiever al die overtollige arbeidskrachten die als te veel de kosten verhoogen en daardoor de aanpassing tegenhouden; die maatregelen daarentegen, die tot doel hebben de lasten over het geheele ekonomische leven te verdeelen, en de werkloozen op staatskosten onproductief werk te verschaffen - hetzij door ze werken te laten uitvoeren, die de kosten niet opbrengen, hetzij door hen in het groot te werk te stellen aan bewapening - verarmen volk en bedrijfsleven verder, en maken de mogelijkheid om op den duur het teveel te kunnen onderhouden nog geringer. Tot nu toe schijnt de ontwikkeling meer in deze richting te gaan dan in die van het scheppen van nieuwe bestaansmogelijkheid.

Terwijl vroegere ekonomen, op het voetspoor van Malthus, geloovend in een onveranderlijke natuurlijke ekonomische orde, van oordeel waren dat deze orde ‘vanzelf’ het teveel aan bevolking zou doen verdwijnen (zooals vroeger door voedseltekort

en epidemieën ook inderdaad geschiedde), zien wij thans dat dit teveel aan bevolking, tezamen met de mechaniseering - die de overbevolking mogelijk maakte - eerst dwingt tot wijziging der ekonomische orde. In een maatschappij, waar organisatie en Staatsbemoeiing reeds ver waren voortgeschreden, waar het leven van ieder kind en bijna ieder mensch met zorg beschermd wordt, zijn plotseling groote groepen ontstaan, die bij het geldende ekonomische bestel niet meer in eigen onderhoud kunnen voorzien. Dat de Staat deze aan eigen lot zou overlaten zou natuurlijk een volkomen onmogelijkheid zijn geweest; overheidshulp, op kleine schaal begonnen, lag hier geheel in de lijn der ontwikkeling en was onvermijdelijk. Doch de consequenties daarvan worden gewoonlijk voorbijgezien. Op den Staat rust thans de verantwoordelijkheid voor het bestaan van groote groepen der bevolking en van groote deelen van het bedrijfsleven, die zonder staatshulp moeten ten onder gaan: landbouw eerst, nu scheepvaart, straks een groeiend aantal industrieën. Op den Staat rust de verantwoordelijkheid voor een leger werkloozen. Werkloozensteun is hier op den duur niet meer mogelijk; alleen productieve werkverschaffing kan uitkomst geven, d.w.z. het verschaffen van werk, dat de kosten opbrengt, dat ‘rendeert’. Dit beteekent, dat de Staat een actief deel heeft te nemen in de leiding van het productieproces. De nood dringt tot overleg en samenwerking, vrijwillig en gedwongen. Naast concurrentie en rendement komen als maatstaven van productie: werkgelegenheid en, waar in- en uitvoer verminderen, voorziening in de behoeften van het volk. Waar de speelruimte voor allen verkleind is, moeten allen inschikken. Dit eischt een zekere mate van centrale regeling en centrale macht, waar vroeger individueele vrijheid gold.

Maar ook op andere wijze wordt de band tusschen Staat en bedrijfsleven steeds hechter gesmeed. De ondersteuning van bevolkings- en bedrijfsgroepen, de bewuste regeling van wat vroeger vrij was, brengt ongekende uitgaven mee, die als even ongekende lasten vooral drukken op het bedrijfsleven, de bron van wat vroeger welvaart heette. Doch wanneer deze lasten zoover gaan dat ze de bron doen opdrogen, wordt de basis van ons bestaan nog verder ondermijnd. Deze belasting brengt dus mee de consequentie, dat de Staat zich verder met het ekonomisch leven bemoeit, dat alles onderzocht, geregistreerd en geregeld

wordt, om met zoo weinig mogelijk onbillijkheid en nadeel zoo groot mogelijke bedragen van alle particuliere kassen naar de centrale kas te kunnen overhevelen.

De eischen van de centrale kas zijn een belangrijke factor in het ekonomisch leven geworden; zij beteekenen een versterking van den greep van den Staat op het bedrijfsleven, dat hierdoor in zijn hart geraakt wordt en onderworpen aan het Staatsbelang. De invloed dien het budget van den Staat op het ekonomisch leven van het volk heeft gekregen (ook de waarde van de munt, en daardoor de waarde van alle individueele ekonomische en financieele verhoudingen hangt daarvan af), is van de grootste beteekenis voor de gewijzigde plaats van den Staat in de maatschappij, voor de ontwikkeling in de richting van gebondenheid, collectivisme en centralisatie.

Een zeer groote stap in deze richting is de staatsbemoeiing met den buitenlandschen handel. De groeiende afhankelijkheid van buitenlandsche ekonomische invloeden, de wensch de eigen bevolking en het industrieele apparaat dat deze werkgelegenheid moest verschaffen, daartegen te beschermen, leidden overal, geleidelijk, tot een steeds verder gaand staatsingrijpen. Vrije handel met het buitenland bestaat reeds lang niet meer. Uitvoer en invoer zijn gebonden aan vastgestelde quoten, en bovendien geschiedt reeds een gedeelte van het betalingsverkeer door middel van staatsorganen. Handels- en betalingsmogelijkheden worden door voortdurende onderhandelingen tusschen de staten geregeld, die daartoe de talrijke verschillende en tegenstrijdige belangen tusschen industrie, landbouw, handel en scheepvaart moeten afwegen en daarover beslissen. De ontwikkeling lijkt steeds verder te gaan in de richting van een verrekeningsverkeer tusschen afzonderlijke landen, door middel van de organen van den Staat, met behulp van de daaraan ondergeschikte organen van het bedrijfsleven.

Zoo is, met de groeiende bevolking, en vooral met de groeiende mechaniseering, ook de vrijhandel bezweken; zelfs als ideaal. De vrijhandelsgedachte stamde uit den tijd dat Europa uit andere werelddeelen granen en grondstoffen invoerde, in ruil voor fabrikaten; in die wereld was vrijhandel het van zelf sprekende Europeesche belang. In de veranderde wereld, waar alle landen lijden aan hypertrofievan hun industrieele export-apparaat en trachten

fabrikaten uit te voeren naar landen die deze niet wenschen, heeft vrijhandel geen zin meer; hij zou niet meer zijn een logische ruil tusschen grondstoffen en fabrikaten, of tusschen verschillende nationale producten, maar een strijd op leven en dood tusschen de sterkste ekonomische belangengroepen. In plaats van vrijhandel is de beheersching van den invoer door de Overheid, door middel van tarieven en contingenteeringen gekomen, wier doel is de nadeelige gevolgen der concurrentie te weren en de gunstige te behouden.

Deze steeds verdergaande bemoeiing van den Staat met het ekonomisch leven wordt al te gemakkelijk verklaard met een verwijzing naar 'de crisis'; omgekeerd kan men evengoed de crisis uit dit ingrijpen verklaren, dat reeds lang tevoren plaats vond. De grond ervan ligt in de omstandigheid, dat het ekonomisch leven, aan zichzelf overgelaten, aan groote groepen der bevolking geen bestaanszekerheid meer bood, zoodat deze groepen door middel van de politiek voor hun belangen opkwamen, en de Staat hen niet aan zichzelf kon overlaten. De kern dezer ontwikkeling lag reeds besloten in de eerste sociale wetgeving waarmede de Staat in het bedrijfsleven, in de eerste protectionistische maatregelen, waarmede hij in het internationale ruilverkeer ingreep.

Is dit ingrijpen van den Staat de oorzaak van de ontwrichting van het ekonomisch leven, zooals de individualistische, liberale ekonomische theorie het voorstelt - of is omgekeerd het geleidelijk toenemende ingrijpen van den Staat, dat thans in de 'crisis' culmineert, het onvermijdelijk gevolg geweest van een ontwrichting die het ekonomisch leven uit zichzelf voortbracht? Is de eerste veronderstelling juist, dan zou alleen een zoo spoedig mogelijk zich terugtrekken van den Staat het herstel kunnen brengen; in het tweede geval zou daarentegen het staatsingrijpen als een blijvenden toestand beschouwd en beter georganiseerd moeten worden.

De liberale ekonomische theorie beweert, dat het ekonomisch leven, aan zichzelf overgelaten en dus gevrijwaard voor machtsinvloeden van den Staat, uit zichzelf automatisch een evenwichtstoestand voortbrengt, die aan ieder enkeling en daardoor aan de geheele samenleving, de grootst mogelijke welvaart verzekert, doordat ieder individu beloond wordt overeenkomstig de eko-

nomische waarde die zijn prestatie voor de maatschappij heeft. Deze evenwichtstoestand en deze maximale welvaart zouden tot stand komen doordat ieder individu, vrij gelaten, vrij handelend, steeds zijn voordeel zoekt, en dus steeds zoo zal reageeren op de situatie waarin hij verkeert, dat zijn handelen voor hem het grootst mogelijk ekonomische nut zal opbrengen. Waar allen zoo doen, moet ook voor allen - dat is: voor de maatschappij, die immers de som van alle individuen is - het grootst mogelijk ekonomische nut het resultaat zijn. De voorwaarde is alleen: dat de individu vrij is tot handelen en door zelfverantwoordelijkheid tot zelf handelen gedwongen is.

Deze theorie is geheel en al ontleend aan de klassieke ekonomische theorieën van het begin der negentiende eeuw. Zij paste bij de ekonomische werkelijkheid van toen, maar geldt niet meer - althans niet zonder ingrijpende herziening - voor de maatschappij van thans. Honderd jaar geleden (de tijd waaraan de bedoelde ekonomen hun theorieën ontleenen) was in veel grootere mate dan thans het ekonomisch leven - dat was: voortbrenging en handel - een afzonderlijk bedrijf, los van het verdere maatschappelijk leven. Thans is het geheele maatschappelijk leven bij het ekonomische betrokken, en is dit laatste een onderdeel van alle maatschappelijk handelen; er is een veelzijdig ekonomisch verband gegroeid dat het geheele maatschappelijk leven doortrokken heeft. Dat verder de maatschappij niet meer dan de som van alle individuen zou zijn, kon geloofd worden in een tijd, toen werkelijk het maatschappelijk leven in hoofdzaak beheerscht werd door een beperkt aantal individuen, die tezamen de maatschappelijke elite vormden; toen de maatschappelijke situatie aan de samenleving nog een volkomen individualistisch karakter gaf, en men bovendien nog geen begrip had voor de collectieve krachten die de maatschappij, en de menschen in haar, vormen. Thans treden het collectieve karakter van de maatschappij en de boven-individueele, onpersoonlijke krachten veel te sterk op den voorgrond om nog aan deze individualistische opvatting te kunnen vasthouden.

De groei der bevolking, en vooral de mechaniseering, hebben ook in zuiver ekonomisch opzicht een radicale wijziging teweeggebracht. Bovenbedoelde theorie berust op de veronderstelling, dat de individu zelf, persoonlijk en vrij, handelt, en daardoor ter-

stond zelf kan reageeren op de situatie waarin hij verkeert, zoodat het ekonomisch leven een uiterst bewegelijk geheel zou zijn, zich, door dit individueele handelen, voortdurend aanpassend aan de wijzigingen die zich onophoudelijk voltrekken. Doch deze idylle hoort thuis in de achttiende eeuw. De werkelijkheid in het moderne massale geïndustrialiseerde bedrijfsleven is een andere geworden.

Hier zijn geen directe verhoudingen meer tusschen den enkeling en de 'markt' die de ekonomische waarde van zijn praestatie bepaalt. De handwerker, het kleinbedrijf dat voor een bepaalden kring van klanten, voor een concrete, zichtbare bekende markt voortbracht, kon direct reageeren op veranderingen, die zich in den kooplust of koopkracht van die klanten voordeden. De industrieele onderneming, die thans het ekonomisch leven beheerscht, brengt massaproducten voort voor een onzichtbare, wijd verspreide markt. Zij doet dit door de samenwerking van een rationeel georganiseerde collectiviteit van arbeiders met machines. Geen van beide elementen maakt een directe reactie op gewijzigde marktverhoudingen thans nog mogelijk. De arbeidsvoorwaarden zijn collectief en voor langen duur geregeld. Hun karakter van: element van productiekosten, is op den achtergrond gedrongen door hun andere zijde: basis van het levenspeil der arbeidersbevolking. De groeiende welvaart van de thans afgeloopen periode maakte niet slechts stabiliteit, maar zelfs een voortdurende geleidelijke verhooging van dit levenspeil mogelijk; hetgeen beteekent: verstarring van het kosten-element.

De productie is verder gebonden aan het mechanische apparaat: geaccumuleerde, vastgelegde productiekracht; en tevens geïnvesteerd kapitaal, dat rendeeren moet. Om te kunnen rendeeren moet deze vastgelegde productiekracht zoo volledig mogelijk benut worden; beperking der productie zou beteekenen verhooging der productiekosten per product. Hierdoor heeft een directe reactie op dalende marktprijzen door beperking der productie, zooals de klassieke ekonomie deze, voor haar tijd terecht, veronderstelde, niet meer plaats. En zelfs kan bij verliesbrengende prijzen doorwerken minder nadeel brengen dan stopzetten der productie; zoolang bij doorwerken de variabele kosten (loonen, grondstoffen, enz.) nog verdiend kunnen worden. Het kapitaal rendeert in geen van beide gevallen meer; het winst-

gevend bedrijf begint zelfs met het af te schrijven. Het gevolg is, dat het marktmechanisme van vrije aanpassing niet meer werkt; de 'markt', dat is het ekonomisch leven, wordt zoozeer ontwricht, dat de minst sterke ondernemingen op den duur moeten uitvallen, en allen verlies lijden.

Waar dus in deze verhoudingen de concurrentie niet meer is het reguleerend beginsel der klassieke ekonomie, maar ook een strijd op leven en dood tusschen gemechaniseerde grootbedrijven, die streven naar marktbeheersching, zijn andere methoden noodig om de productie te regelen. Deze bestaan in de eerste plaats in pogingen van ondernemers om in onderling overleg, kartelvorming, concernvorming, de productie te regelen en daarmede tezamen de markt te beheerschen; een partieele 'ordening', een 'Planwirtschaft' door belanghebbenden op een bepaald gebied, nationaal en internationaal. Hetgeen leidt tot medewerking van den Staat met zijn tariefpolitiek. Maar ook tot verdere 'ordening': iedere poging van een groep om door organisatie de eigen belangen te behartigen, heeft de tendens nadeelen op andere groepen af te wentelen, en dwingt dus die andere groepen om zich eveneens door organisatie daartegen te beschermen. De 'ordening' van ondernemingen leidt tot ordening van bedrijfsgroepen, van deelen van ekonomisch leven door belanghebbenden; dit leidt onvermijdelijk tot verdere ordening op die gebieden, die eerst nog vrij bleven. En, waar groepsbelangen ten koste van andere belangen dreigen te gaan overheerschen, kan ten slotte de Staat niet afzijdig blijven. De rationaliseering van het bedrijfsleven, eenmaal in gang, kan noch bij de grenzen der individueele onderneming, noch bij die van enkele bedrijfsgroepen ophouden. Naarmate zij algemeener wordt, verliest zij particulier karakter en wordt staatsbelang.

De groeiende samenhang. Centrale beheersching

Het is niet op ekonomisch gebied alleen dat meer centrale regeling noodzakelijk is geworden. Het ekonomische hangt nauw samen met andere maatschappelijke gebieden. Naarmate deze samenhang sterker wordt, is het minder mogelijk ieder gebied als een zelfstandig geheel te beschouwen.

De mechaniseering deed dezen samenhang groeien daar zij,

waar zij wordt toegepast, een vergrooting beteekent van de werkingssfeer van het menschelijk handelen; en waar het menschelijk handelen steeds mede bepaald wordt door de maatschappelijke verhoudingen, beteekent zij tevens een uitbreiding van de invloedssfeer van die verhoudingen. Dikwijls bijna tot in het oneindige - zoover althans de oneindigheid dezer wereld reikt. Dit beteekent dat de maatschappij gegroeid is in een stadium van interdependentie, van wederzijdsche onderlinge afhankelijkheid zoowel tusschen de verschillende landen en werelddeelen als tusschen de verschillende gebieden van maatschappelijk leven in hetzelfde volk.

Deze interdependentie uit zich het duidelijkst op ekonomisch gebied, omdat in de maatschappij alles zich in ekonomische verhoudingen omzet, en daardoor in onderling verband staat. Het ekonomische is de algemeene noemer waartoe de maatschappij alles herleidt: alle arbeid en handelen, voortbrengselen en rijkdommen vinden, van hun kwalitatieve beteekenis ontdaan, in kwantitatieve waardeverhoudingen uitdrukking, worden daardoor vergelijkbaar en onderling afhankelijk. De mechaniseering heeft door alle invloedssferen met elkaar in aanraking te brengen, tevens deze algemeene ekonomische waardeering en verbondenheid oneindig vergroot. Zij verbindt zoowel provincies als werelddeelen. Sociale en politieke, agrarische en industrieele, ekonomische en financieele verhoudingen in Azië, Amerika, Europa beïnvloeden elkaar en hebben overal op ekonomisch gebied gevolgen, die dieper ingrijpen, naarmate de mechaniseering de invloeden van bestaande verhoudingen en veranderingen in omvang vergrooten en verder doen reiken. Gingen in de vorige eeuw deze invloeden uit van West-Europa naar de overige werelddeelen, thans keeren zij in versterkte mate terug en maken hier de gevolgen voelbaar van de industrialiseering van overzeesche gebieden. De ekonomische verhoudingen beïnvloeden niet alleen het politieke en sociale, maar evenzeer het geheele kultureele leven. Omgekeerd geeft de politiek een andere richting aan het ekonomisch leven, heeft de wetenschap, door de technische ontwikkeling, dit geheel gewijzigd, terwijl kultureele mogelijkheden en sociale levensvormen door de techniek bepaald worden en de nieuwe verkeersmogelijkheden vraagstukken geschapen hebben die alle maatschappelijke levensgebieden raken

Alles hangt samen met alles. De maatschappij groeit, in een tot nu toe ongekende mate, tot eenheid, tot collectiviteit.

Deze interdependentie noodzaakt steeds meer tot centrale regeling van het geheel. In het individualistische tijdperk der vorige eeuw was een dergelijke regeling niet noodig, omdat de maatschappelijke orde automatisch tot stand kwam, binnen de door het recht gestelde grenzen. Waar de speelruimte voor ieder nog groot was, waar de - in omvang nog geringe - massa maatschappelijk niet gold en geen invloed had, waar het leven traditioneel gebonden was en persoonlijke, individueele handelingen het maatschappelijk leven beheerschten, kon de Staat volstaan met het beschermen van de vrijheid van zijn burgers door in algemeene rechtsregels hun vrijheden aan grenzen te binden. Waar thans overwegend collectieve ekonomische belangen en onpersoonlijke machten het maatschappelijk leven beheerschen, is een regeling van individueele vrijheden niet meer voldoende, omdat de machten en werkingen die thans vrijheid en bestaan kunnen bedreigen, op geheel ander gebied liggen. Een bescherming van collectieve belangen (waarvan de sociale wetgeving het eerste voorbeeld was) leidt tot een onderling afwegen en een bewuste regeling dier belangen. Hetgeen weer leidt tot een centrale beheersching van het ekonomisch leven. Dit kan geschieden door een verdere beperking van de vrijheid van handelen van individuen en collectiviteiten (vennootschappen, organisaties, ondernemingen, enz.) door dwingende regels, door het opleggen van financieele lasten en het verbinden daarvan aan bepaalde handelingen, en door een direct actief ingrijpen van den Staat in het ekonomisch leven doordat organen van den Staat zelf daaraan in grooter of kleiner omvang deelnemen (staatsbedrijven, verkeersondernemingen, aanleg van verkeerswegen, enz.).

Zoo zijn de voorwaarden, waarop een liberale maatschappij met liberale politiek steunde, vervallen. Deze voorwaarden waren: een individualistische orde, waarin het individu vrij en op eigen verantwoordelijkheid kon handelen, met een beperkte werkingssfeer en groote speelruimte; de daardoor gegeven mogelijkheid van automatische aanpassing; het ontbreken van een actief geworden, naar macht strevende bevolkingsmassa; tenslotte een stijgende ekonomische conjunctuur, die individueele inspanning loonend

maakt, en levensruimte verschaft. Deze situatie is gewijzigd. Bevolkingsverdichting en massa, mechanisatie en de daaruit voortspruitende wederzijdsche doordringing en afhankelijkheid, aanraking en wrijving, hebben de maatschappij tot een collectiviteit omgevormd, waarin de spontane automatische aanpassing en zelfreguleering in hooge mate vervangen zijn door verstarring en organisatie; waarin onpersoonlijke machten overwegen, en die in haar collectieve verhoudingen: ekonomische en politieke, binnenlandsche en buitenlandsche, regeling, organisatie, bewuste beheersching behoeft. De moeilijker wordende strijd om het bestaan, de verminderende kansen op welvaart hebben reeds sedert lang, en steeds meer, tot aaneensluiting gedrongen. De afnemende welvaart, de verarming en de voor groote groepen dreigende nood dwingen thans in snel tempo tot verdere collectiveering.

Dit stelt de geheele maatschappij voor het probleem van de leiding. Wat vroeger automatisch geschiedde door de onbewuste samenwerking van duizenden individuen, die in hun in dividueele vrijheid terstond reageerden op de verhoudingen waarin zij geplaatst werden en dus ook op elkaars handelingen, waardoor een wonderlijke automatische orde tot stand kwam, moet nu voor een groot deel door enkele leidende personen bewust tot stand gebracht worden. ‘Van zelf’ gaat de maatschappij niet meer; ‘van zelf’ zou eerder chaos dreigen door de vele punten van wrijving, door de collectieve en massale machten die allen naar ekonomische en politieke macht strevend, steeds de tendens hebben om tegen elkaar te botsen.

De regelende taak, die de Staat altijd heeft gehad, is met de mechaniseering en den groei der bevolking mee gegroeid. Het onpersoonlijk en collectief worden der maatschappij beteekent een centralisatie van leidende, organiseerende, beslissende bevoegdheid op een klein aantal verantwoordelijke plaatsen. Naarmate de maatschappij meer onpersoonlijk wordt, neemt de beteekenis van de leidende persoonlijkheden toe. De ontwikkeling van de naaste toekomst zal er vooral van afhangen of er voldoende personen zijn in staat om de zoo verantwoordelijke en zoo zware leidersposten te bezetten; en of het maatschappelijk-politieke organisme deze personen naar voren zal brengen, of wel diegenen die door demagogische massabeheersching naar macht streven. Dat hier ernstige gevaren dreigen, behoeft niet betwijfeld te

worden. De noodzaak van centrale beheersching brengt mede de onvermijdelijkheid van bureaucratie, de mogelijkheid van beheersching door belangengroepen en massapartijen, van corruptie; brengt tenslotte mede de mogelijkheid van onbeheerschbaarheid.

De centrale beheersching moet uiteraard een rationeele zijn. Het industrieele ekonomische apparaat, uiterst ingewikkeld en gevoelig, van allerlei factoren en invloeden afhankelijk, verdraagt alleen een rationeele leiding. Voorzoover het geleid kan worden: tenslotte zijn individueele reacties, individueele leiders-capaciteiten, natuurlijke krachten en verhoudingen beslissend. Ook de maatschappelijke verhoudingen, met hun velerlei tegengestelde belangen en gevoelens, punten van wrijving en stof tot strijd, verdragen op den duur alleen een rationeele beheersching.

Maar bevolkingsgroei en mechaniseering, die een rationeele beheersching noodzakelijk maken, hebben tegelijk irrationeele massale krachten actief gemaakt. Massavorming en overbevolking, de ekonomische en geestelijke ontwrichting ten gevolge van een wijziging in ekonomische en maatschappelijke verhoudingen in een zoo snel tempo dat aanpassing niet mogelijk was, bedreigen een rationeele beheersching en een rationeele machtsvorming. Massapartijen strijden om politieke macht tot beheersching van het ekonomisch apparaat, om dit aan hun belangen ondergeschikt te maken. Dit geschiedt zoowel door democratische massapartijen als door anti-democratische massabewegingen. De anti-democratische bewegingen zijn uiteraard het gevaarlijkst, omdat zij streven naar een macht die niet meer berust op een compromis tusschen verschillende groepen van belangen en overtuigingen, maar op de kwantitatieve macht en het fysieke geweld van één massa-partij, die ten doel heeft een andersgezinde minderheid of meerderheid in het volk niet meer tot gelding te laten komen, dus te onderdrukken. Iedere op de massa berustende macht is afhankelijk van de eenmaal gewekte massale instincten waarop een appèl is gedaan om de massa te winnen en te beheerschen; en van het fysieke geweld, dat onvermijdelijk is om de oppositie, aan welke de gelegenheid om zich te doen gelden wordt ontnomen, te bedwingen - en tevens om de eigen massa in bedwang te houden, zoodra blijkt dat de werkelijkheid der maatschappij minder eenvoudig en minder in het belang dier massa kneedbaar

is dan de vele gemakkelijke beloften, de frases en leuzen het hadden voorgesteld.

De massa als georganiseerde maatschappelijke macht is slechts bijeen te brengen en te houden op grond van een negatieve instelling van de verschillende groepen en individuen die haar vormen; massavorming en massabeheersching beteekent het actief maken van negatieve krachten; en de huidige maatschappelijke situatie biedt daartoe alle gelegenheid; de geestelijke en de ekonomische ontwrichting ondermijnen de traditioneele levensvormen en levensinhouden: wie met alle middelen voor zijn bestaan moet strijden, wie de maatschappelijke orde als bedreiging gevoelt, wie als werklooze daarbuiten is gestooten, staat hulpeloos met zijn vroegere oriëntatie, zijn levensordening, zijn opvattingen en gewoonten, zonder daarvoor nieuwe levensinhoud en taak te krijgen. Hier heeft een uiterlijke en innerlijke ontwrichting plaats, waarvan, in het groot, niet alleen tendenzen tot omvorming der maatschappij, maar vooral ook tot ondermijning en tot barbariseering der samenleving uitgaan.

Hier schuilt het grootste gevaar. Massagroei en mechaniseering hebben de spontane kultureele krachten verzwakt. Niet alleen allerlei belangen zijn van elkaar afhankelijk geworden en kunnen niet meer zelfstandig geregeld worden, ook overtuigingen, gewoonten, zeden, die voortleefden in de betrekkelijke beslotenheid van verschillende maatschappelijke groepen, in een eigen maatschappelijke omgeving, nauw verbonden met speciale belangen van groep of streek, verliezen hun eigen leven en worden verdrongen door de algemeene kultuurloosheid der ekonomisch-mechanische stadscivilisatie. Dit beteekent een verzwakking der scheppende levenskracht van individuen en groepen; een verminderd bewustzijn van verantwoordelijkheid voor eigen leven, zoowel materieel als geestelijk; een verminderde zelfstandigheid en mogelijkheid om zichzelf te redden en het leven te vormen, een verzwakking van kultuur en een toegenomen afhankelijkheid, materieel en geestelijk, van de collectiviteit waarvan men deel is, met haar ekonomisch-mechanische structuur; maar ook met haar psychische, mogelijk kultuurvormende, maar in werkelijkheid vooral kultuurbedreigende, barbariseerende invloeden.

In de centrale beheersching van het maatschappelijk-ekonomisch leven door den Staat, worden die krachten actief die in

werkelijkheid in maatschappelijk leven en kultuur de sterkste zijn. De strijd tusschen de belangen van verschillende groepen, tusschen massale instincten en rationeele beheersching, tusschen destructieve machten en constructieve kultureele krachten, wordt tenslotte in de politiek en in den strijd om de macht in den Staat uitgevochten. De Staat heeft het monopolie van fysiek geweld, en om de beheersching van dit fysieke geweld gaat tenslotte de strijd, omdat zonder deze geen macht, zedelijk of barbaarsch, kultuurvormend of kultuurdoodend, zich kan doen gelden. Politieke strijd is strijd om deze macht; in dezen tijd van ontwrichting komt dat in sterker mate naar voren dan in tijden van rustiger ontwikkeling. De noodzaak van centrale beheersching noopt dus tevens tot versterking van centrale macht, die die beheersching moet mogelijk maken.

In de eerste plaats door het uitoefenen van staatscontrôle over de middelen waarmede de massa bereikt en bewerkt kan worden, vooral: pers, radio en bioscoop; reeds de taak van den Staat om de publieke orde en de goede zeden te beschermen leidt, met deze nieuwe mogelijkheden van verspreiding van gedachten, tot uitbreiding van zijn functie. De kritiek op de geldende Staatsorde, door deze middelen in het groot mogelijk, kan niet meer onbeperkt worden toegelaten. Doch tevens geeft de noodzaak van beheersching thans een veel grooter beteekenis aan de geweldmiddelen, vooral waar de mechaniseering dezer geweldmiddelen aan een kleine groep die daarover beschikt groote macht kan geven en verstoring der orde terstond noodlottige gevolgen kan hebben. De beheersching en uitrusting van het militaire apparaat krijgt thans grooter beteekenis bij de handhaving der orde, die te rekenen heeft met het massale streven naar macht van groote groepen, aan welke door hun leiders wordt voorgehouden dat een andere orde zou kunnen verschaffen wat de huidige niet kan: arbeid en voldoende middelen tot levensonderhoud voor allen.

Het maatschappelijk leven is tenslotte maar in beperkte mate beheerschbaar. De beheersching kan slechts grenzen stellen en in beperkte mate leiding geven aan de levenskrachten die spontaan uit het maatschappelijk leven voortkomen. Voorwaarde voor een dergelijke beheersching op den bodem van betrekkelijke vrijheid (democratie), is dat een meerderheid in het volk bereid is tot een samenwerking en compromis, tot een aanvaarding van de onvermij-

delijkebeperktheid van mogelijkheden eenerzijds, tot het brengen van offers en het lenigen van nood, zooveel mogelijk, anderzijds; en dat deze meerderheid voldoende macht heeft om destructieve minderheidsmachten te overwinnen. Blijkt vrijwillige samenwerking en compromis niet mogelijk; zou een combinatie van in hun bestaan bedreigde groepen, die tezamen een aanzienlijke macht kunnen uitoefenen, eischen stellen die onvervulbaar zijn, dan zou de maatschappij met zachtere middelen onbeheerschbaar blijken, en zou nog slechts de mogelijkheid open staan dat een minderheid, die de macht heeft weten te veroveren, met fysiek geweld op dictatoriale wijze de situatie beheerscht. Maar ook hiervan kan het einde zijn: onbeheerschbaarheid.

Het leven, en zeker het gecompliceerde, veelvuldige maatschappelijk leven, is slechts in beperkte mate beheerschbaar: wij steunen geheel op traditie, gewoonte, moraal, kennis - op alle krachten die het heden hebben opgebouwd, en op welke wij slechts geleidelijk kunnen voortbouwen. Tot nieuwen bouw zijn wij niet in staat; de maatschappij is geen rationeele constructie, maar historisch product; zij berust niet op logisch uitdenkbare verhoudingen, maar op het meest irrationeele van alle werkelijkheid: de ziel van den mensch.

Wij teren, zoowel geestelijk als ekonomisch, in deze jaren op een in vroeger tijden verworven bezit. Het is de vraag hoe lang dit nog zal reiken, of het bijtijds met nieuw verworven bezit, geestelijk en ekonomisch, zal worden aangevuld. Wanneer dit niet bijtijds mocht geschieden, zal het de vraag zijn hoever een maatschappij, gewend aan een hoogen levensstandaard, een verarmingsproces kan doorstaan; in het bijzonder of een moderne maatschappij, ingericht en gewend om met alle kunstmiddelen leven in stand te houden en te verzorgen, zal kunnen verdragen dat een teveel uit haar midden wordt uitgestooten en aan langzame verwording en ondergang prijsgegeven - nog afgezien van de schending van humaniteit die dat zou beteekenen.

Het zijn niet alleen ontbindende en dreigende machten die thans werken; verandering en nood maken ook constructieve krachten actief. De ontbindende krachten zijn vooral de vruchten van een tijdperk van vervlakkend materialisme, van een mechaniseering die ook de diepste levenskrachten raakte en allen levens-

inhoud dreigde ondergeschikt te maken aan belangen. De huidige ontwrichting is tevens een reactie daarop. Tegenover een mechanische levensbeschouwing groeit begrip voor de organische structuur van alle leven, ook der maatschappij. De noodzaak van een psychologisch begrijpen is doorgedrongen, en daarmede het bewustzijn dat niet alleen de mensch maar aangepast en ondergeschikt moet worden aan de eischen van ekonomische belangen, maar dat ook deze ekonomische belangen en maatschappelijke verhoudingen waar mogelijk moeten worden aangepast aan de eischen die de psychische en geestelijke structuur van den mensch stelt. Dit op zichzelf zou al een revolutie en ontwrichting beteekenen: een vernieuwing van maatschappelijke orde. De hier werkzame krachten konden pas tot uiting komen door den materieelennood, die, eveneens, een gevolg was van het vastloopen van de negentiende eeuwsche ontwikkeling: deze biedt, noch op geestelijk, noch op materieel gebied, meer de levenszekerheid die de mensch behoeft. Alleen de materieele nood kan dwingen tot verandering en aanpassing, die zich geleidelijk voltrekt en, ook op ekonomisch gebied, weer betere perspectieven kan gaan openen - zij het ook niet voor allen. Zooals de vorige eeuw bracht de natuurwetenschap en de beheersching van de natuurkrachten, als levensvoorwaarde der groeiende maatschappij, dwingt de situatie waarin wij thans verkeeren tot begrip van het maatschappelijk leven en van de krachten die daarin werken, tot sociologisch begrip en tot beheersching der sociale krachten. Omdat, wanneer wij deze krachten (zich vooral uitend in de mechaniseering met haar ekonomische werking, in de massa met haar politieke werking) niet zouden kunnen beheerschen, zij, onbeheerschbaar geworden, boven onze macht uitgroeien en de samenleving zouden vernietigen. Wij kunnen ons alleen met andere methoden in deze gewijzigde situatie redden. Tastend en strijdend, blind en ontworteld, zoekt de menschheid thans naar deze nieuwe methoden en nieuwe vormen, die haar weer de macht moeten geven over de maatschappij, die zij met de methoden en vormen van een vroeger tijdperk niet meer beheerschen kan. Zal zij haar doel bereiken?

De internationale verhoudingen

De toekomst van onze wereld wordt bovenal beheerscht door

de vraag: oorlog of vrede. De maatschappelijke spanningen zijn het gevaarlijkst in de verhoudingen tusschen de staten. Hier staan souvereine machten tegenover elkaar, uiterst gevoelig voor hun nationale eer. Hier kan, tenslotte, alleen de machtspositie beslissen. Zou hier 'een laatste woord' gesproken moeten worden, dan kan dat alleen door fysiek geweld geschieden.

Ook de verhouding tusschen de staten is gewijzigd door de mechaniseering, door de groeiende interdependentie. Zij zijn gedwongen tot internationale samenwerking en organisatie op ieder gebied; vroeger behoefde daaraan niet gedacht te worden, of voldeed een souvereine beslissing. Zij hebben praktisch voor een groot deel hun onafhankelijkheid verloren, zoowel in ekonomisch als in politiek opzicht. Al tracht iedere Staat zoo lang en zoo ver mogelijk den schijn van onafhankelijkheid op te houden, de erkenning van het tegendeel komt toch tot uiting in het onophoudelijk zoeken naar samenwerking, de voortdurende besprekingen en conferenties die sinds Versailles tevergeefs trachten naar een regeling der internationale verhoudingen. De contrasten in belangen en kultuur, de massale sentimenten en de partijpolitiek, die in hetzelfde volk de samenwerking reeds bemoeilijken, maken deze tusschen verschillende Staten bijna onmogelijk - en juist de nauwere aanraking met de vele wrijvingspunten die deze meebrengt, en het bewustzijn van de groeiende afhankelijkheid, prikkelt tot verzet daartegen en versterkt nationale gevoelens. De grootere eenheid naar binnen beteekent verscherping van tegenstelling naar buiten; integratie gaat gepaard met differentiatie.

Maar tenslotte is deze samenwerking tusschen Staten niet alleen afhankelijk van gevoelens, noch van goeden wil en zedelijke krachten. Alleen de noodzaak die uit een gewijzigde maatschappelijke situatie voortkomt kan er tenslotte toe leiden, dat de weerstanden die individuen, groepen en volkeren ondervinden, niet meer tot het gebruiken van fysiek geweld leiden, maar tot rationeeler vormen van strijd; in de internationale verhoudingen: het aanwenden van politieke en ekonomische machtsinvloeden, met weliswaar op den achtergrond de bedreiging met geweld, maar op den voorgrond het overleg. De afstand tusschen achtergrond en voorgrond kan op den duur grooter worden. Tot gebruik der geweldmiddelen zal dan geen toevlucht meer worden genomen, wanneer de verantwoordelijke leidende kringen zich

bewust zijn, dat dit geen bevrediging meer kan geven aan nationale gevoelens en nationale doeleinden, maar slechts algemeene, geheele vernietiging kan brengen. Niet uit een algemeene welwillendheid kan blijvende vrede voortkomen, maar alleen uit het bewustzijn van de onmogelijkheid om zonder zelfvernietiging oorlog (d.w.z. tusschen Europeesche Staten) te ontketenen.

Dit vereischt echter in dezen tijd van, uit verandering voortkomende, spanningen, een rationeele beheersching van het volk met voldoende kracht en autoriteit om paradoxen te doen aanvaarden; de huidige dictaturen moeten, om hun machtspositie te bevestigen, om de centrale beheersching van een geheel volk mogelijk te maken, om de divergeerende machten in het volk tot een eenheid samen te smeden, om binnenlandsche spanningen af te reageeren op het buitenland, juist op de nationale sentimenten voortdurend een beroep doen en de tegenstelling met het buitenland accentueeren; zij moeten ook in den politieken strijd met andere landen op sterke nationale gevoelens kunnen bouwen en een geweldapparaat op den achtergrond hebben om hun politiek kracht bij te zetten. Zij moeten echter, in het bewustzijn dat oorlog met de huidige gemechaniseerde geweldmiddelen wederzijdsche vernietiging en volslagen ondergang beteekent, hun volkeren zoodanig beheerschen, dat zij de bedreiging met geweld op den achtergrond houden en de uitbarsting voorkomen kunnen. Het voortdurende onderlinge diplomatieke overleg moet steeds de grenzen duidelijk maken tot welke men wederzijds met eischen en daden kan gaan in de gegeven machtsverhoudingen. Het gaat bij alle groote Staten thans om een versterking dezer machtsverhoudingen, en een vermijden van oorlog. Het is vooral de mechaniseering der geweldmiddelen, bovenal de uitrusting der luchtvloot, die deze machtsverhoudingen bepaalt.

Dit beteekent waarschijnlijk, dat wij verkeeren in het stadium van de bewuste organisatie van den vrede. ‘Van zelf’ is de vrede evenmin meer mogelijk als de maatschappelijke orde in den Staat. ‘Van zelf’ zou eerder een oorlogstoestand ontstaan. Het veelvuldige internationale verkeer, de talrijke internationale belangen geven voortdurend aanleiding tot wrijving, leiden telkens tot belangentegenstellingen, die alleen door overleg en organisatie kunnen worden geregeld. En bovendien ligt het mechanische oorlogsapparaat steeds gereed; één bevel is voldoende om het in

werking te brengen, en voortdurende beheersching is noodig om het niet uit zichzelf ergens in een uithoek als gevolg van een locale spanning en een steeds latent aanwezige emotionaliteit tot uitbarsting te doen komen. De mechaniseering heeft in internationaal opzicht door de veel grooter mogelijkheden van verkeer van goederen, personen, berichten, gedachten, met de wederzijdsche aanraking de mogelijkheden van wrijving in het oneindige vergroot; tegelijk heeft zij den normalen toestand van vrede, die er vroeger was zoolang een leger niet was gemobiliseerd, vervangen door een permanenten latenten oorlogstoestand, doordat het oorlogsmechanisme steeds paraat en effectief moet zijn. Dit brengt mede de noodzaak om den vrede bewust te organiseeren - een geheel nieuwe toestand die sinds den grooten oorlog ontstaan is. Dat deze organisatie het allermoeilijkste is wat de menschheid te volbrengen heeft, en dat iedere Staat tracht zijn machtspositie zooveel mogelijk te versterken om bij dit proces van organisatie een zoo gunstig mogelijke positie te kunnen innemen, spreekt van zelf. Iedere Staat, die zijn machtspositie op eenig gebied nog meent te kunnen versterken, speelt daarbij dubbel spel: eenerzijds dwingt zijn eigenbelang hem mede te werken aan een definitieve organisatie van den vrede; doch tegelijk zal hij deze trachten te verschuiven, totdat zijn machtspositie sterker zal zijn geworden.

Het in gang zijnde proces van organisatie van den vrede kan zich op zijn best langzaam en geleidelijk consolideeren. De tendens tot consolidatie, sinds 1918 werkzaam, zal pas dan de tegenovergestelde tendens tot voortdurende verstoring van evenwicht overwinnen, wanneer op een beperkt gebied - Europa - alle leidende Staten het oogenblik gekomen achten dat zij door verdere versterking van hun machtspositie en verschuiving van definitieve regelingen geen voordeden meer behalen kunnen, maar wel grooter gevaren voor zichzelf oproepen. Het is mogelijk dat de ekonomische nood in deze richting sterker zou gaan dringen. Dan zal een basis verkregen zijn voor een organisatie van den vrede in Europa, die steeds een dynamisch proces van regeling van belangentegenstellingen en wrijvingen, van geleidelijk in elkaar groeien zal zijn.

De organisatie van den vrede, van de politieke en ekonomische

verhoudingen tusschen de Staten zal, evenals de organisatie van de ekonomische verhoudingen binnen den Staat, pas dan mogelijk zijn, wanneer het bewustzijn doordringt dat in deze veranderde wereld ieder belang nog slechts kan behartigd en verzekerd worden als deel van een grooter belang. Individueele belangen als deel van groepsbelangen; groepsbelangen als deel van het algemeen belang van het volk; de belangen van een volk als deel van de algemeener belangen die een groep van volkeren gemeen hebben die door geografische ligging en kultureele ontwikkeling op elkaar zijn aangewezen. En tenslotte - in een verre toekomst - deze belangen weer als deel van een wereldbond van Staten, een werkelijke Volkerenbond.

Dat de huidige ontwrichting harden nood en de uiterste gevaren meebrengt, beteekent niet dat zij niet een noodwendig en vruchtbaar stadium kan zijn in deze verdere ontwikkeling van de samenleving.

J. BIERENS DE HAAN

Stemmen van schrijvers

Het te Parijs gehouden schrijverscongres beoogde herstel van wat tegenwoordig eenheidsfront heet in plaats van het tirailleursgewijze uitzwermen ter verdediging, aldus de niet van grootspraak verlaten uitdrukking, van de cultuur. Uit alle landen waren er gekomen. Na wat de bladen gemeld hebben is het onnoodig namen te noemen. Er waren er, wier tegenwoordigheid in dit milieu verbaasde, en anderen, wier wegblijven nog meer te denken kon geven, als men zich niet voorhield, dat dit een eerste experiment en zelfs een hachelijk avontuur mocht heeten en zij, die, niet door omstandigheden teruggehouden, er sympathiek tegenover stonden, er de voorkeur aan konden geven zich eerst strekking, richting en resultaten te laten afteekenen alvorens aan deze beweging het gezag van hun naam te leenen.

In ons land moet men moeite gehad hebben een of meer vertegenwoordigers te vinden. Zoo iemand, dan ware mevrouw Henriette Roland Holst er op haar plaats geweest. Maar mevrouw Holst, naar het heet door ziekte gekweld, zou niet geantwoord hebben. Aan van Schendel was mede, blijkbaar in de eerste plaats, gedacht, maar deze liberaal in den hoogen zin van het woord moet het voorstel na rijp beraad afgewezen hebben. Dr. Menno ter Braak is zeker representatief voor de vrijheidsliefde van het gros der Nederlandsche intelligentsia. Hij heeft op het congres het woord gevoerd en zijn met zorg opgestelde rede van heldere en strenge dialectiek kwam in de as van de organisatie te liggen. Ze keerde zich met klem tegen de knotting van de letterkundige gedachte, welke aan gene zijde van de oostgrens wordt toegepast en liet zich niet door een, van anderen begrijpelijken, drang naar zelfbehoud in het tegenovergestelde front dringen. Ze bepaalde zich in hoofdzaak tot een omschrijving van het vrijheidsbegrip en stelde libertas als beschavingsgoed tegen-

over die als algemeene opvatting. Vrijheid, aldus Ter Braak, beduidt altijd verzet, want zij is van een dynamische levensconceptie onafscheidelijk.

Op deze wijze kan het congres een uitgangspunt blijken. In elk geval heeft het de schrijvers verplicht de plaats te bepalen, waar ze zich in de stormen van het oogenblik bevinden en waarheen ze koers zetten. Een algemeene confrontatie van inzichten en vergezichten is het geworden. Hoe meer verscheidenheid deze standpunten boden, des te belangwekkender werd het, ze tegenover elkaar te hooren stellen. Botsingen bleven nagenoeg uit, al kon men af en toe meenen, dat een loodzekering doorbrandde. Het geval Serge, socialistisch schrijver, die in de sowjetrepubliek moeilijkheden had en voor wiens, als verschijnsel te beschouwen, lot de ware vrijheidszucht van enkele edele geesten gelijk Duhamel in het geweer gekomen was, hing als een onweerswolk boven dit concilie. Per slot van rekening sloeg de bliksem niet in.

Aan leiding en publiek komt daarvoor de eer toe. Het is bekend, dat deze uitwisseling van gedachten openbaar was. Van het begin tot het einde is ze door een talrijk auditorium gespannen aangehoord. Dit publiek had op de tribune plaats genomen, vanwaar het de gedelegeerden op het hoofd zag. Luidsprekers in en buiten de zaal verspreidden het gesprokene. Het vervolgde u door de gangen, in de aangrenzende lokalen, aan het buffet, over de trappen en in de hal en wie er argeloos binnenkwam werd van meet af omruischt door groote stemmen, welke die van Gide, Heinrich Mann, Barbusse, Aldous Huxley of Malraux konden zijn.

Het publiek bestond bijna uitsluitend uit jonge menschen van beide geslachten. Als het ware alle talen van de wereld werden tusschen hen gesproken. Van Parijs zou dit niets gehad hebben, zoo men zich niet tegelijkertijd voorhield, dat Montparnasse in Parijs ligt. Maar het zou misleiding zijn, deze felle ooren en oogen te vereenzelvigen met het nachtelijke zoemen, dat in die koffiehuizen uit de in alle opzichten bonte menigte stijgt. In de zaal van het congres zaten veel jonge arbeiders, die op verheldering moesten hopen. En deze hoorders, meer, want vuriger dan belangstellenden, hebben zich zonder uiterlijken dwang een straffer discipline opgelegd dan den bezoekers van politieke meetings mogelijk is. Dank zij hun innerlijke beschaving is deze ruil van

geestelijke waarden op hoog peil gebleven, geen enkel oogenblik daalde de toon tot meetinggerucht.

Het congres dankte zijn beteekenis aan de waarde van de schrijvers, die er waren of betuigingen van instemming gezonden hadden. Dit waren Gorky en Romain Rolland. Onder beider bescherming was het gesteld, beiden hadden boodschappen van aanmoediging gezonden, waarvan de voorlezing ongewone geestdrift ontvonkte. Inderdaad deden zich onder deze hooge koepel in de smoorhitte van honderden, meerendeels opgewonden menschen oogenblikken van aangrijpende eensgezindheid voor. Hoe ver deze eenparigheid gaat moge nader onderzocht worden. Dat deze jonge mannen en vrouwen, en de laatsten waren bij uitstek talrijk, tot deze laaiende blijken van geestdrift in staat waren mocht een teeken zijn, waard met nadruk vermeld te worden.

Men behoefde geen skepticus te zijn om zich af te vragen, wat deze menschen gelezen hebben van de auteurs, die ze toejuichten en die hun begrippen voorhielden, waaromtrent zij, aan zich zelf en die werken overgelaten, zeker niet in deze mate met zich zelf tot klaarheid gekomen zouden zijn. In het driftige applaus was dit ongetwijfeld een belangrijk element: de tevredenheid met zich zelf, nagenoeg ongemerkt tot gevolgtrekkingen te komen, die ze met zoo groote en zuivere figuren bleken te deelen. Wat hen instinctief tegen het fascisme, voor velen een woord als een vogelverschrikker, opzet vonden zij in veelal fraaie en diepzinnige woorden gerechtvaardigd. Zij warmden zich aan dezen roem en het moest hun tot voldoening strekken te bemerken, dat zij denkbeelden koesteren, welke het gemeengoed van de meesters zijn.

Voor èèn maal waren vele schrijvers zonder *gêne* bijeen, want wat tot een gedwongenheid in de houding aanleiding had kunnen geven was verdisconteerd. De dragers van de groote en minder groote namen zaten er in functie van de gemeenschap, krachtens welke ze bij machte geweest waren de boeken samen te stellen, op grond waarvan ze hun plaats aan dit front konden opeischen. En daar deze gemeenschappen in het raam van de nationale grenzen een strijdbare minderheids-positie innemen en in de bekende gevallen zelfs door de landen, waartoe ze behoorden, werden uitgestooten kwamen deze schrijvers aan den vleugel te vechten voor een idee, stellig niet voor allen gelijk, maar die in het fascisme gelijkelijk haar doodsvijand vindt.

Dit eerste congres is er een van verheldering en afbakening van verantwoordelijkheden geweest. De vraag is gewettigd, of dit *chimney sweeping* naar de leer van Freud onder de leus en met het doel van verklaring de verwarring niet verergerd heeft. Na deze theoretische analysen is de samenvatting vooralsnog uitgebleven. Het ware onbillijk daar den organisatoren een verwijt van te maken; zij hadden vogels van zoo verscheiden pluimage in één hok te vangen. Eieren van de meest uiteenloopende kleur en smaak zijn er uitgebroed. Een ieder was geneigd voor het eigen standje op te komen. Egon Erwin Kisch wond zich op over den nood, die op Ceylon vooral bij de kinderen heerscht, anderen hieven met doorzichtig oogmerk een lofzang op de bewoners van een primitief gebleven gebied aan; de een bepleitte het goed recht van de reportage, anderen wilden zelfs den schijn vermijden, deze massa naar den mond te praten door met nadruk vast te houden aan wat de gloed van hun jeugd en manbaarheid geweest is. Ze onthielden er zich zoo veel mogelijk van elkander aan te vallen, waardoor de vertoogen naast elkaar kwamen te staan, oogenschijnlijk los van elkander en daardoor nutteloos, inderdaad een basis van documentatie voor volgende samenkomsten.

De Sowjetschrijvers namen ten congresse een bizondere positie in. Zij waren, plat gezegd, de goudhaantjes van het gezelschap. Zij paradeerden als voorbeelden, aan wie anderen zich mochten spiegelen, daar zij tot hun volk een stabiele verhouding gevonden hebben, welke ter bevruchting van de kunstdrift heilzaam zou zijn. Over wat daar al dan niet mag geschreven worden hebben ze niet gesproken en omtrent hun boeken was het onmogelijk, een oordeel te geven; daarvoor waren we niet gekomen. We wilden hen zien en hooren en verder toonde Gide den moed rondborstig te zeggen, dat de omwenteling in Rusland nog geen meesterwerken gedragen heeft en het onvoldoende is, zich van motieven van burgeroorlog en strijd voor de ‘verworvenheden’ der revolutie te blijven bedienen. Voor de beloften van deze geestelijke reconstructie denken hij en anderen er niet aan, het verleden prijs te geven en het bij herhaling noemen van Rabelais, Racine en Spinoza was meer dan een saluut van erkentelijkheid. Want Gide, Huxley en anderen beseften wel het gevaar voor de zuiverheid van den geest, het subtiele begrippenspel uit te dragen

voor een forum, waarvan niet verwacht mag worden, dat het de regels van dit spel kent, laat staan eerbiedigt. Zoo was het een daad van eenvoudig zelfbehoud, bij de onbekendheid met den omvang van den weerklank het punt van uitgang scherp te stellen en de rechtschapenheid, de *sincérité* van den kunstenaar bij voorbaat te beschermen. En al was dit congres op de toekomst gericht, het mocht niet ondienstig heeten den hoorders voor te houden, dat ze niet zonder kennis van het verleden te begrijpen is en na de verwarring van de slooping litteratuur van het geluk der reconstructie in vollen zin kan leven.

Onder een bepaalden gezichtshoek gezien, ontsproot het aan een crisis van onmacht. Tal van schrijvers bevinden zich in een toestand van verlamming. Zij werden ontworteld in een wereld, die hen niet verstaat en die zij niet doorzien. Ze zijn geen leiders meer en wenschen geen ge- of misleiden te zijn. Zij kwamen voor een schrijnend conflict van plichten te staan. Zelfs met de landen, die hen uitstieten, is het hun onmogelijk de verbondenheid te verbreken. Ze werden zwervers en tot voor kort zou Heinrich Mann niet geloofd hebben, spoedig geroepen te zullen worden tot het opwerpen van een dam ter verdediging van de cultuur.

Wie, van elke politieke voorliefde of economische voorkeur afgescheiden, de evolutie van de dingen in Duitschland beziet kan er niet gerust op zijn. Het geestelijke leven dreigt er neergedrukt te worden tot het peil, waarvan het door tegenstrijdige driften geslingerde, arme Spaansche volk zich al jaren tevergeefs in een telkens geknotte vlucht tracht te verheffen.

Zoo hebben deze schrijvers in een *élan*, dat pleit voor den moed van hun overtuiging, op een blootgesteld punt de wacht betrokken. Wie wil bezie dit met ironisch oog: iets als een kruistocht zal niemand ervan verwachten, maar hun stemmen hebben als een stormklok geklonken. De breuk tusschen twee tijdperken is ermee geteekend. Door kleur te bekennen scheidden zij zich van de met wit of groen laken gedekte tafels van de internationale Penclub. De inrichters van het congres hebben zich wel gewacht, deze den oorlog aan te zeggen; voor beide genootschappen is plaats. De jongste eedgenooten zetten, of ze willen of niet, koers op het Russische kompas. Om te beginnen behooren ze zich de vraag voor te leggen, die Julien Benda helder formu-

leerde als: moet de levensbeschouwing van de sowjets als een breuk mèt dan wel een verlengde, wellicht zelfs een verruiming of verdieping vàn die der westelijke wereld beschouwd worden? Van communistische zijde is erop geantwoord, dat het geen pas geeft, zich in dit dilemma te laten vangen. Waarop Benda onverstoorbaar repliceerde, dat hij tot groote hoogte met dit antwoord genoegen kan nemen, mits de andere partij erkenne, dat bij haar de nadruk op de splitsing ligt.

Van deze samenkomsten is Gide de ziel en de drijfkracht geweest. Dit schouw- en hoorspel zou men onrecht doen met het pikant te noemen; zijn vaste stem heeft het congres gedragen en er vorm aan gegeven. Hij mocht er het paradepaard en de vlag van heeten; dat anderen hem naar voren schoven spreekt van zelf. Het is een boeiend schouwspel hem op deze helling te volgen. De communistische partij, ten congresse door Paul Vaillant Couturier vertegenwoordigd, heeft uit zijn bereidheid tot daden, die woorden zijn, terstond een verrassende en zelfs opzienbarende conclusie getrokken: hem werd in de gemeente onder den rook van Parijs, waarvan de genoemde communistische leider burgemeester is, Villejuif, opgedragen een naar Maxim Gorky genoemden verkeersweg met een enkel woord, vooral met zijn verschijnen te openen....

Het slagen - indien van slagen kan gesproken worden - van het congres was aan de volhardende geestkracht, de belangelooze toewijding, de warme welsprekendheid van Malraux, door Jean Richard Bloch ondersteund, te danken. Wel kon men zich in het aangezicht van Benda, den philosooph, afvragen of de *clercs* met deze.... exhibitie geen *trahison* begingen. Gide was het weer, wiens vertoog zoo 'n requisitoir bij voorbaat wilde ontzenuwen. De huidige beschaving is leugenachtig en kunstmatig, decreteerde hij, ter staving van welke uitspraak hij zich op een begaafd essayist van rechts, Thierry Maulnier, beriep. Om aan deze verleugening te ontkomen zou niet anders overblijven dan zich bij het strijdende proletariaat te laten indeelen. Openhartig sprak Gide ter verdediging van dit besluit en van de hindernissen, die zich tot nu toe aan het treffen daarvan in den weg stelden, over zijn bourgeois-afkomst en de daarin besloten.... voordeelen. Daartegen bekende hij zich gelijkelijk tot communisme en individualisme, want het communisme schept z.i. de eenige moge-

lijkheid tot ontplooiing van de persoonlijkheid in de lijst der gemeenschap. In Frankrijk hebben de laatste jaren meer jonge schrijvers deze conclusie getrokken, maar Maulnier bleef het antwoord niet schuldig. Met de gewraakte valschheid in de tegenwoordige beschaving had hij, kort gezegd, bedoeld wat de natuur van de cultuur onderscheidt. Dit antwoord was onbevredigend en in dit stelling nemen van Gide is een grootheid, die na het heroïsche individualisme van zijn jeugd en rijpe jaren tot een andere heldhaftigheid gekomen is.

Aragon heeft een terug naar het realisme bepleit en anderen kwamen op voor erkenning van Zola zonder daarmee op hun bewondering voor de tragedies uit de XVIIde eeuw inbreuk te laten maken. Meer dan één hield den aanwezigen voor, hoe te moeten schrijven: het zij een daad en deze een protest. Propaganda voor een chronische revolutie gelijk romantische beeldstormers verlangen....?

Ten slotte blijft de vraag: is het geestelijke aan het economische, het economische aan het geestelijke ondergeschikt? Het is natuurlijk onmogelijk daar met een enkel woord bescheid op te geven, even onmogelijk als het geestelijke bezit te verarmen door de levende traditie weg te snoeien en de grenzen voor dit soort invoer te sluiten. En op de vraag naar de taak van het letterkundige kunstwerk, bewijzen of suggereeren, is maar één antwoord mogelijk: het laatste.

H. VAN LOON

Parabel van macht en schoonheid

Het is duidelijk aan Gottfried Benn's Kunst und Macht (u.b. Deutsche Verlagsantalt, Stuttgart) te merken dat dit boek onder den (in-)druk van den nieuwen Duitschen staatsvorm geschreven is. Voor een groot deel is het apologie, van het Derde Rijk eenerzijds, maar veel meer anderzijds van den schrijver zelf, van zijn afkomst, van zijn werk, van het expressionisme. Voorzoover het zelfverdediging is, ware het ongeschreven gebleven, als de nieuwe politieke constellatie er niet toe gedrongen had. Benn moet het als expressionist en individualist moeilijk gehad hebben zich als schrijver in het nieuwe Duitschland te handhaven, zelf geeft hij voorbeelden van de op hem gedane aanvallen. Zijn geheele staat van dienst als schrijver, medicus en militair komt eraan te pas, zelfs heeft hij bladzijden noodig om het gerucht te bestrijden van zijn half-joodsche afkomst: alsof dat oneervol ware geweest; van een denker als Benn had men in dit opzicht meer onafhankelijkheid verwacht. Hij zet zijn afstamming van Protestantsche predikanten uitvoerig uiteen, en, daar ook dat geen onverdeelde aanbeveling schijnt te bevatten, somt hij de groote geesten op die uit de pastorie voortkwamen: Burckhardt, Nietzsche, Van Gogh, Hermann Bang, Björnson, Selma Lagerlöff, Dilthey, Mommsen, Wundt, Ostwald, Schweitzer, een opsomming waarnaar men overigens in Duitschland moge luisteren.

Maar ook aangaande de positieve belijdenis, die Benn's grootendeels apologetisch geschrift bevat, blijft men zich de vraag stellen, of hij dit alles geschreven en juist zóó geschreven zou hebben, wanneer niet de eischen eener dictatoriale ideologie hem den weg gewezen hadden. Het voordeel daarvan is, dat de schrijver zich van thans in de verdrukking rakende denkbeelden en cultuurwaarden des te scherper rekenschap gegeven heeft,

en men moet erkennen, dat hij, na zoo moeilijk de aansluiting bij de nieuwe geestesrichting in zijn land gevonden te hebben, meermalen niet zonder moed onafhankelijke denkbeelden verdedigt en niet meer courante beginselen hooghoudt. Zijn boek is een der weinige belangrijke geschriften, welke de laatste jaren in Duitschland verschenen zijn, schuilgaande in een overvloed van surnumeraire romans en essays vol nationalistische phraseologie. Kunst en macht heet het eerste essay, waarnaar ook het boek genoemd is. De verhouding van die beide, andersgezegd van persoonlijkheid en staat, is juist in Duitschland bij zonder problematisch. Het is niet te verwonderen, dat Benn naar een voorbeeld van convergentie van kunst en staat in de geschiedenis heeft gezocht. Hij vindt dit in de antieke cultuur, de Dorische wereld, een levensstijl, waarin de vormen van kunst en macht nauw samenhingen. Het voorbeeld lijkt hem beurtelings ter waarschuwing en ter rechtvaardiging te dienen. Er staat vrijwel geen woord van toepassing op hedendaagsche toestanden in dat essay, toch lijkt het stilzwijgend den lezer voortdurend ter toepassing overgelaten.

Op zichzelf is het een uitermate boeiende karakteristiek der antieke cultuur, verwant aan het door Spengler hiervan ontworpen beeld en misschien niet geheel buiten dat voorbeeld om ontstaan, of ook rechtstreeks teruggaand op Nietzsche. Het is een schets in groote, forsche trekken, rijk aan verrassende samenvattingen en perspectieven. Benn's snelle stijl, vol ellipsen (herinnering aan zijn expressionistische afkomst!) verhoogt de levendigheid ervan. Merkwaardig is deze karakteristiek van de hand van een zoo onhelleenschen geest, zoozeer het tegendeel van een apollinisch kunstenaar, als Benn. Zijn stijl is hier echter duidelijk en beeldend, wat niet overal zoo is: dikwijls vervalt hij in een vage, mythologische hoogdravendheid, waarbij men niet meer zeker is, of zijn bedoeling hem zelf geheel duidelijk is, meermalen offert hij aan een algemeene phraseologie waar hij buiten kan: volkhaft, rassenmässig ed., ergens citeert hij Rosenbergs woorden over den ‘aesthetischen Willen’, dat is dan ‘dieser *deutsche* Wille, der im Kunstwerk eine Welt aufrichtet und eine überwindet, *formend* überwindet’, waarbij men eenigszins onthutst ervan kennis neemt dat dit blijkbaar alleen in Duitsche kunst het geval is; een uitspraak, offerend aan de

actueele rassenmanie, een tegenhanger van Goebbels bekende uitspraak over een andere gemonopoliseerde eigenschap: ‘Deutscher sein heisst eine Sache tun um seiner selbst Willen.’ Wat Benn schrijft behoort tot het oorspronkelijkste dat de Duitsche litteratuur van thans bezit, ook hij offert echter nu en dan aan vulgariseeringen zooals men ze bij Thomas Mann op geen enkele bladzij zal aantreffen.

Benn vermijdt in zijn karakteristiek der Dorische cultuur een vervagende verheerlijking van het oude Hellas, als waaraan zich de gangbare voorstelling pleegt schuldig te maken. Een hard, sterk en streng machtsproduct laat hij zien, wreedheid, gewelddadigheid, verraad, uiterste ongelijkheid (In Athene vier slaven op één vrij man!, volslagen rechteloosheid van den slaaf, een toestand waartegen Plato noch Aristoteles bezwaar had), soberheid, stijl. Benn verhult noch vermooit. En hij ontveinst niet onder den indruk dezer wereld te zijn, waarin geweld en stijl, kunst en macht zoo zonder contrast, als keerzijden van dezelfde sterke raseenheid samengaan. Uit zijn essays spreekt bewondering voor het schoon en wreed phenomeen dezer cultuur, die tegelijk onverbiddelijk imperium en tot aan het volmaakte gestyleerde schoonheid is. Een bewondering als voor de schoonheid van een tijger, een schoonheid die niet te weerleggen is, tenzij - maar ook dan niet meer, de verslagene heeft altijd ongelijk - men erdoor verscheurd wordt. De antieke wereld was niet goed, maar zij was schoon in de schier volmaakte lichamelijkheid van staat en stijl, macht en kunst. De avondlandsch-christelijke categorie van goed en kwaad erop toe te passen ware een verwringing van haar wezen. Een andere zaak is het echter, of men zich zulk een wereld wenscht en ten voorbeeld kiest. Het betreurend, dat een eenzijdige vergeestelijking onze Westersche cultuur (de sport ten spijt, zelfs al zijn de Olympische loopers van Los Angeles sneller dan die van Marathon, wat, meen ik, nooit vastgesteld is) de harmonische samenwerking en gelijkwaardigheid van lichaam en geest heeft doen veronachtzamen (de neurose van den geest vond haar tegenhanger in de sportmanie!), houden wij in vele opzichten de verheerlijkte Helleensche wereld toch voor een bedrieglijke wenschdroom.

Gottfried Benn maakt echter meer den indruk op een schitterenden tegenhanger, door de wereld vrijwel onvoorwaardelijk

aanvaard, van het nieuwe Duitschland te willen wijzen. Het is of hij, in geestdrift over zulk een imposant samengaan van kunst en macht, van gesloten, harde levensstijl en schoonheid, *Duitschland* een rijk van zooveel schoonheid bij zulk een machtsconcentratie voor oogen wil stellen, *de wereld* op zulk een hard imperium bij zoo glorieuse schoonheid wijzen wil, en de vereeniging dier beide bovenal bewondert. Zoo doet zijn op zichzelf zeer lezenswaardige karakteristiek der Dorische cultuur buitendien vooral pragmatisch dienst. Herhaaldelijk is het of men naast zijn kenschetsen een onzichtbare parallel getrokken ziet. Zoo, waar hij schrijft: 'Es gab nur eine einzige Moral, die hiess nach innen gerichtet: der Staat, und nach aussen der Sieg'. Zoo in zijn interessante karakteristiek der Spartaansche moraal. Er is sprake van het antifeminisme, van de knapenliefde: 'damit der Held beim Mann bleibt, die Liebe der Kriegszüge, solche Paare standen wie ein Wall und fielen.' In revolutionnaire cohorten is de mannenliefde, simplistisch enkel als zedelijk verval gebrandmerkt, buitendien *tactiek*, allerminst toeval: door de vrouw erbuiten te houden, wordt de eenheid der troep en de geheimhouding verzekerd, door de liefde anders te richten de dapperheid aangewakkerd. Slechts vrees voor de uiterste consequentie weerhield de germaansche volksbeweging, waarin onverbloemd heidensche tendenzen leven, van de rechtvaardiging van ook dit organisch verschijnsel der militaire kastevorming. Op het critieke (en gunstige) oogenblik liet men dit bindend middel met geveinsde zedelijke verontwaardiging over de zoo plotseling ontdekte misstanden vallen, voor de moeders diensde men terug, zooals men reeds eenmaal voor de vrouw capituleerde: de Duitsche vrouw rookt, de Parijsche mode bleef den toon aangeven. Het is gemakkelijker, aan mannen zijn wil op te leggen dan aan vrouwen: daarom is de eenige kans op productieve bestrijding van den oorlog het verzet der vrouwen, maar die staan altijd het eerst tot bekransen en aanvuren klaar evenals zij bij stierengevechten het meest in vuur raken. De vrouwelijkspartaansche tegenhanger van het mannelijk-spartaansche militairisme ware een geboortestaking. Het leven niet beschikbaar stellen tot ontijdige en onredelijke vernietiging.

Benn wijst op het helleensche sykophantendom, op de verklikkers; hij herinnert eraan, dat in Athene het burgerrecht allen

ontnomen werd die niet-atheensche ouders hadden, 10 procent der burgerij werd geschrapt, hun eigendom geconfiskeerd om land en vermogen te concentreeren, ‘also radikaler Rassismus’. Naarmate men verder leest, wacht men in toenemende spanning af, of de schrijver het Dorisch masker zal afnemen en zijn bedoeling onthullen. Tweemaal vindt hij inderdaad den moed hiertoe; kort voor het einde: ‘Wir sehen die Zeichen der modernen Oeffentlichkeit, des modernen Staates, der modernen Macht. Man kann nicht sagen, dass ist weit ab, Antike. Keineswegs!’ En nogmaals: ‘Wir sind mitten drin in unseren eigenen politischen Prinzipien.’

De eerste uitspraak volgt op den voet de sykophanten, de tweede de nationale volksfeesten.

Ook citeert hij Plato: ‘In den Staat soll man nur den Teil von der Dichtkunst aufnehmen, der Gesänge an die Götter und Loblieder auf treffliche Männer hervorbringt.’ Hij sluit zich aan bij Nietzsche's denkbeelden over de macht en wijst erop, dat macht cultuur bevordert. ‘Der Staat, die Macht reinigt das Individuum, macht es kunstfähig.’ Ver is Benn hier afgedreven van zijn herkomst, het individualisme en expressionisme dat hij in dit boek toch niet verloochenen wil. Reeds verwachten wij hem de kunst als staatsdienares te zien proclameeren. Maar dan verzuimt hij niet tot zichzelf terug te komen. Hij doet den stap terug tot zijn eigenlijke ‘Heimat’: ‘aber übergehen in die Kunst, das kann die Macht nie. Die Kunst bleibt für sich die einsame hohe Welt. Sie bleibt eigengesetzlich und drückt nichts als sich selber aus.’ Tenslotte is de kunst in zijn oogen toch meer dan de staat, meer dan de macht. Zelfs zijn Dorisch voorbeeld kan hem niet weerhouden van het inzicht, dat er een onveranderlijk soortelijk verschil tusschen beide bestaat, en zelfs meer dan dat: een tegenstelling. In het laatste, autobiografische, essay, Lebensweg eines Intellektualisten, geeft hij blijk het wezen des kunstenaars ten volle te beseffen, hij stelt er vast, dat de kunst in zeer vele gevallen op asocialen, zoo niet anti-socialen oorsprong teruggaat. Zij is veelal moerasbloem, plantage noch plantsoen. Van apollinische kunst zou men met Shelley kunnen gelooven dat zij in de schepping eener ideëele harmonie volmaaktste cultuurvorm en essentieele wereldgeschiedenis is, van de dionysische en demonische kunst (die veelvuldiger is dan de apolli-

nische) geldt dat het genie een ziekte is, ‘Blut und Boden des Schöpferischen’ zijn veelal anomalieën, schizofrenie, paralytica, alcoholisme, neurose, homosexualiteit. Boven dezen oorsprong, die zoo zelden ‘rausch- und giftfrei’ is, verrijst de kunst: ‘makellos, ewig, Blüte und Schimmer der Welt.’ Benn is diep doordrongen van al het ‘Schmerzliche und Zarte, das um diese Weiten liegt, das öffentlich zweideutige und menschlich Vergebliche, das sie umlagert. Es ist dies eine Erkenntnis, und es ergibt sich aus ihr, dass der Kunstträger in Person irgendwo hervortreten oder mitreden nicht solle, - ‘unter Menschen war er als Mensch unmöglich’ - seltsames Wort von Nietzsche über Heraklit - das gilt für ihn.’ De kunstenaar Benn keert ondanks zijn dorische utopie (was er, overigens, één dictatuur ooit zoo rigoureus als de ideale gemeenschep van More's Utopia?) van het huwelijk van kunst en macht tot zijn eigen eenzaamheid terug. Maar waar de staat geestelijke en lichamelijke afwijkingen met sterilisatie tegengaat, zal daar plaats en vrijheid worden gelaten voor een even voortreffelijke en gevaarlijke afwijking als de kunst in de meeste gevallen blijft? Plato sloot de dichters buiten zijn staat. Gossaert kende hun het recht van den paria toe, eerbewijs en vonnis tegelijk. Hoe echter zal een Benn, die den ‘Anschluss’ bij den totalen staat gevonden heeft, de kunst die hij toch niet verloochenen kan en die hij in dien staat evenzeer als antithese beseft, binnen die strenge perken houden? Het huwelijk van kunst en macht, dat hij voor mogelijk houdt, kan in de meeste gevallen niet gesloten worden of niet gehandhaafd wegens onwil, ontucht en ontrouw der bruid, die, - de kunst is een geboren hetaere -, aan het burgerlijk en staatkundig huwelijk ten allen tijde in panischen triomf ontsnappen zal naar de wildste bosschen en eenzaamste revieren. Zelfs de trouwste en oprechtste zorgen eener Reichskulturkammer kunnen haar niet aan de voortreffelijkst ingerichte dienstwoning binden, en lang voor het staatspensioen ontsterft zij het heden in den schoonen, vroegen dood der onsterfelijkheid. Benn is de autonomie der kunst blijven erkennen en het slot van zijn essay over de antieke cultuur is tenslotte een apotheose der kunst, die ook in zijn oogen hoogere macht is dan de staat. ‘Wir sehen das Dorertum unter dem Schutz seines Soldatentums die griechische Kunstausübung einordnen in den Staat und ihre Prinzipien über ganz Griechenland tragen, - und

dieser Beitrag der Macht ist ungeheuer (hier maakt Benn zijn afscheidsreverence voor de macht, maar wendt zich nadien dan ook beslist en doelbewust om) - aber dass sie überhaupt da war, dass sie diese Entwicklung nehmen konnte, das war natürlich eine Tatsache der Rasse, der Art, der freispielenden Gene (men lette op de climax der zich van het voorgeschrevene bevrijdende terminologie!), das war als Ganzes der so ungeheuerliche Ausbruch eines neuen menschlichen Elementes, dass man es nur als absolut, eigengesetzlich, selbstentzündet ansehen kann, durch nichts hervorgerufen, durch keine Götter und durch keine Macht.' Kunst is meer dan natuur, meer dan macht, meer dan het politieke (de beide laatste immers leven nog in dichte nabijheid hunner natuurlijke oorsprong). De Dorische zuil is meer dan natuur, meer dan uitdrukking van politieken of religieusen wil, zij is stijl, schepping, vorm, aesthetisch phaenomeen, 'Abstraktion, vertieftes Leben, Geist.' Ook Benn gelooft niet, dat in de kunst in laatste instantie eenige uiterlijkheid van welken aard ook bestaat. Hij gelooft 'an die Normen der Schönheit, die wie die Gebote eines Gottes sind, die im Geschaffenen das Ewige bewahren.'

Het is te begrijpen, dat Benn na dit alles met de kunst in de nieuwe aera niet goed weg meer weet. Hij is nergens zoo vaag en pathetisch, als waar hij het over de toekomst, hetzij van samenleving of kunst, heeft. Daar verdwaalt hij in historisch-mythologische profetieën (in zijn terminologie komt dan vooral de 'überschwengliche' expressionist voor den dag); maar moet niet George Elliot gezegd hebben, dat profetieën de noodelooste vorm van dwaling zijn! Er schiet voor Benn weinig anders over dan de kunst te elimineeren en zich met den anderen vorm, waarin hij de chaos der natuur bestreden en overwonnen ziet, tevreden te stellen: het ras. Twee wetgevende, vormende machten die zich in Europa tegen het leven als chaos hebben verheven Gottfried noemt Benn: het ras en de kunst. Wat Benn in een nieuwe aera ziet komen noemt hij 'den Geist des imperativen Weltbildes.'

Het is (ook hem) niet geheel duidelijk wat wij daaronder te verstaan hebben. In het essay over de Dorische cultuur spreekt hij nog met Nietzsche van de kunst als het aesthetisch phaenomeen dat zijn en wereld eeuwig rechtvaardigt, noemt hij haar

met Novalis ‘progressive Anthropologie’. In het stuk over het expressionisme, dat het werk zijner eigen generatie (als voorbereiding) rechtvaardigt, ziet hij het einde van het individualisme nabij (‘aus einem ungeheures Felssturz muss sich erst ein neuer Boden kämpfen’). Voor wat nu gaat komen, is het oude woord kunst niet meer bruikbaar, meent hij, blijkbaar eischt een nieuwe phase der progressieve anthropologie ook nieuwe namen. Het expressionisme was dan de laatste kunst van Europa (zoo verzekert zich elk op zijn wijze een zoo glorieus mogelijke aftocht, een Spengler, een Benn!). Bij Aeschylus begint de kunst, ‘dann sind 2000 Jahre auf Kunst angelegt, nun ist sie wieder zu Ende. Was jetzt beginnt, was jetzt anhebt, wird nicht mehr Kunst sein, es ist mehr, es ist weniger. Wenn ich im folgenden noch von Kunst spreche, meine ich ein vergangenes Phänomen.’ Een soortelijk nieuw geslacht is in opkomst, profeteert hij, niet minder dan ‘Züchtung der Ueberrassen, der solaren Eliten, für eine halb magische, halb dorische Welt.’ Reeds ziet hij dit nieuwe geslacht verschijnen: ‘Ein Geschlecht: Geist und Tat, transzendenter Realismus (?) oder heroischer Nihilismus (?), die Male der individualistische tragischen Aera sind nicht ganz zu löschen, doch als Ganzes mehr in Glück gebettet als wir, das Individuum geschlossen, weniger faustisch als allgemein.’ Benn is hier zoo in de verten van profetische mystiek en mythologie vooruitgeijld, dat wij hem niet meer vermogen noch wenschen te volgen. Hier herinneren wij ons opnieuw die vreemdsoortige, ondoordringbare germaansche mystiek, aan het naburige volk bij tal van andere eigenschappen en talenten eigen, hier worden wij weer gewaar, dat wij, ofschoon Friezen als de Noord-Duitsche kustbewoners, Franken als die hoogerop langs den Rijn wonen en Saksen als zij die het plat-Duitsch spreken, niettemin van een historisch gansch anders geworden germanendom zijn. Intusschen heeft zich het probleem der verhouding van kunst en macht, dat ons zoozeer bezighoudt, in de nevelen van een nieuwe godenschemering opgelost, een oplossing waarmee wij niet tevreden kunnen zijn. Dit nieuwe schoonheidsritueel eener toekomstige gemeenschap kunnen wij in het beste geval slechts op gelijken lijn stellen met Gorters toekomstmuziek van den geest der nieuwe menschheid, het in een visioen geziene nieuwe geslacht: ‘Vanuit een nieuwe wereld treedt -’. Stijl, tucht, vorm

mogen de grondslagen zijn der nieuwe wereld die Benn verwacht, de vereeniging van kunst en staat biedt nog geen enkele waarborg op een gelukkig en duurzaam huwelijk. Ook Benn kan die vereeniging alleen met behulp eener toekomstspeculatie en een voorspelde wijziging van het karakter der kunst gelijk wij haar kennen, dus niet zonder halsbrekende profetische toeren aannemelijk maken. Hij noemt in zijn rede op Marinetti (waarin veel gelegenheidsphraseologie in den weg staat) deze vereeniging de geboorte van een centaur. Wij teekenen hierbij aan, dat de centaur een mythologisch wezen is.

Wij concludeeren, dat Gottfried Benn door omstandigheden buiten zijn eigen geestelijke ontwikkeling, namelijk door de staatkundige verandering in zijn land, niet alleen tot de apologie van zichzelve en zijn werk, maar ook in zijn positieve beschouwingen over het wezen en de toekomst der kunst op door hem onvoorziene wegen gedreven is. Zijn neiging tot mystiek en mythologie kwam hem daarbij te hulp en te pas, de richting dier mythologie werd echter van buiten af bepaald.

Hij ontwijkt een allerneteligst probleem in een allerneveligste toekomst. Uiteraard verloochent hij zijn wenschdroom dan ook herhaaldelijk. Waar hij zich met het heden bezighoudt en zich zijn eigen kunstenaarschap herinnert, raakt hij weer telkens den bodem der werkelijkheid. Dan erkent hij, dat de kunst een verbijzondering is instêe eener veralgemeening en ‘dass der Weg der Kunst zum Volke nicht immer der direkte einer unmittelbaren Aufnahme der Vision von der Allgemeinheit sein kann.’ Daarvan is met name zijn rede op Stefan George doordrongen, welke een uitnemende karakteristiek van diens dichterschap en persoonlijkheid bevat. Deze rede is bij uitstek een verdediging der kunst. Misschien ware hij aangaande verhouding van kunst en macht op een ander spoor gekomen dan de heirbaan van staatswege die hij thans betreedt, indien hij zich er rekenschap van hadde gegeven, dat de beide grootste dichters der Duitsche cultuur het land verlieten op het oogenblik, dat de kunst van overheidswege met den (totalen) staat werd vereenzelvigd: Thomas Mann en Stefan George. In het besef van de zelfvervulling in eigen inzicht en schepping, geest en vorm, die de onontkoombare roeping van elken kunstenaar is, haalt hij immers Georges uitspraak aan, ‘dass in der Kunst nichts, was der

Oeffentlichkeit entgegenkomme, auch nur den allergeringsten Wert habe.' George's wachtwoord was: 'Des Sehers Wort ist wenigen gemeinsam.'

In deze rede nu op den grootsten Duitscher dichter der laatste halve eeuw geeft Benn zelf een prachtige apologie der autonome kunst: kunst als 'Wille zur Form (men lette op de variant!), dat is niet aestheticisme noch intellectualisme noch formalisme maar hoogste geloof aan een 'Geistiges Weltbild, das über der Natur und der Geschichte steht.' Daar beseft hij ook dat de kunst niet voor het volk is, doch, hoe verdienstelijk op een lager plan volksuniversiteiten en een organisatie als Kraft durch Freude mogen zijn, alleen, in het beste geval, zonder gevaar voor vulgariseering, het volk voor de kunst kan worden opgeëischt, indien het al bij machte is de hoogste en eenzaamste tournooien om Vorm, om waarheid en schoonheid, die in de stof uitgevochten worden, te aanschouwen en er de culminatie der cultuur in te (h)erkennen. Want al moge elke wezenssoort op haar eigen wijze volkomen zijn, hetzij bloem of dier, gesteente of gesternte, en al moge de mensch het op zijn wijze zelden of nooit zijn, zijn wijze van volkomenheid ware alleen te vervullen door zijn wezenlijkste eigenschap en vermogen, door den geest. In den strijd om dezen vorm, die een gevecht van het eindige om het eeuwige is, heeft de geest, telkenmale hij zich in een menschelijk genie zoo ver buiten de beschreven departementen van belangen en plichten waagt, den staat reeds lang en ver en zonder omzien achter zich gelaten.

Uitgaande van de figuur van Stefan George breekt Benn dan aan het eind zijner rede opnieuw zijn tenten op om de richting in te slaan zijner historische-mythologische toekomstdroomen en profetieën eener 'männlich solaren Kultur'.

De utopie zij hem gegund, om de gedroomde idylle (ja, een *idylle*, zij het dan van een harder hemelsblauw dan de meeste!) van kunst en macht, van staat en genie te redden - tenopzichte van heden en werkelijkheid heeft hij echter niet anders gedaan dan, na een reeks verdedigingen, te beginnen bij zichzelve, eindelijk opnieuw en tegen wil en dank een verdediging te geven van de autonomie der kunst. Waarvoor hij echter strijdt zal den omstanders nog minder bewust zijn geworden dan hemzelve, want op het schild voert hij het embleem van een nieuw geestelijk

imperialisme, van een kruising van kunst en macht, de balk in het schild is echter in den stormloop nauwelijks te onderscheiden en de ridder zelf onder het neergeslagen vizier niet te herkennen. Misschien zou hij, indien hij het opsloeg, het strijdperk moeten verlaten. Vrijwillig of gedwongen.

ANTHONIE DONKER

Kroniek der Nederlandsche letteren

Herman Gorter over de groote dichters

I

Herman Gorter heeft zijn boek over de groote dichters wel voltooid, maar niet afgewerkt. Er ontbreekt geen enkel hoofdstuk aan. Al zijn meeningen, voorzoover die noodig waren om de bewijsvoering te verantwoorden, staan er in opgeteekend. Maar in onderdeden blijft het werk schetsmatig, de compositie is zeer wankel, de stijl miste den laatsten toets, herhalingen, hoewel kenmerkend voor den aandrang, waarmede de schrijver zijn inzicht verdedigt, komen toch talrijker voor dan hij bij nader verzorging zou hebben goedgekeurd. De lijn, die door het betoog loopt, is altijd recht, niet altijd strak genoeg. Nergens blijkt de auteur verward, soms echter plaatst hij uitweidingen, die niet in de juiste verhouding staan tot het hoofdstuk, waarin hij ze opnam. Dit is in het bijzonder het geval met de digressies over Catullus en Horatius in het opstel betreffende Vergilius en met een zeer fraaie karakteristiek van Rembrandt in de studie over Vondel, in mindere mate met de bladzijden aangaande Rousseau, die een flink stuk van de Goethe-beschouwing beslaan. Dat juist deze hoofdstukken het meest onafgewerkt bleven, hangt wellicht samen met een zekere geslotenheid van den Latijnschen geest, die aan Gorter eigen moet geweest zijn. Hij onderschat het Romaansche en speciaal het Vergiliaansche karakter van een deel der klassieke Europeesche letterkunde niet systematisch, maar spontaan. Bij zijn andere waardebepalingen heeft de systematiek tenminste een veel grooter beteekenis. Zijn boek is de eerste groote poging, die ooit werd ondernomen, om de wereld-poëzie

historisch te rangschikken volgens de beginselen van een consequent Marxisme. Men kan een waagstuk van dien aard a priori afkeuren, maar het dwingt eerbied af. Het boek van Gorter is met al zijn fouten een bewonderenswaardig werk, dat heusch niet alleen boeit doordat het herhaaldelijk prikkelt tot verzet, en dat ook voor degenen, die het schema misplaatst achten, waar Gorter het toepaste, voldoende rijke leerstof biedt om althans tot voorzichtigheid te manen waar het niet tot opgetogenheid dwingt. Voorzoover het handelt over de maatschappelijke voorwaarden tot ontluiking der groote dichtkunst, kan men het zelfs grootendeels aanvaarden zonder met den schrijver in te stemmen in de overtuiging, dat deze voorwaarden de beslissende beteekenis van conditiones sine qua non zouden hebben. Gorter heeft de dichterlijke inspiratie van haar geheimzinnigheid willen ontdoen door haar sociologisch te verklaren; hij is zoomin geslaagd als anderen, die hetzelfde probeerden met een metaphysisch of psychologisch schematisme, maar hij heeft niet minder dan dezen bijgedragen tot de verheldering van vele raadselachtigheden. Een verwaarloosd of veronachtzaamd aspect van de litteratuurstudie heeft hij fel-eenzijdig belicht met den gloed van een brandende overtuiging, die hem geen twijfel en geen humor toeliet. De volstrekte verzekerdheid, waarmede hij zijn inzichten als leerstukken verkondigt en de apocalyptische ernst, waarmede hij in zijn Marxistische geschiedbeschouwing voedsel zoekt voor de toekomstverwachting van zijn proletariërs-chiliasme verdragen nauwelijks den scepsis, waarmede men zijn verhandelingen leest. Het is, of men iets heiligs schendt, indien men hem niet op zijn woord gelooft. Dit te kunnen bereiken, dankte Gorter aan een hoedanigheid, die hij op objectiever geschiedschrijvers vóór heeft. Hij blijft tot in het meest verstarde schematisme en groot lyrisch dichter, die zonder aarzeling schrijven kan:

> ‘De communistische poëzie zal èn de feodale èn de burgerlijke poëzie, èn Homerus, èn Aschylus èn Dante overtreffen, omdat de strijd van het proletariaat een grooter, verhevener strijd is dan die van adel en bourgeoisie, en omdat haar einddoel, de bevrijding der menschheid hooger is.’ (blz. 218).

Zijn laatste en diepste verantwoording is dan ook in wezen lyrisch. Hij beroept zich uiteindelijk op ‘de zekerheid van een hart dat tegenover poëzie nooit heeft gedwaald’ (blz. 450) en

vindt die zekerheid pas later bevestigd door ‘het verstand, dat van Marx heeft geleerd, waardoor poëzie wordt’. In den *Terugblik* herhaalt hij dit beroep:

> ‘Er zijn menschen die in de muziek het absolute gehoor hebben.
> Dikwijls heb ik gedacht dat de natuur - de voor mij niet alleen almachtige, maar ook de algoede - mij het absolute gehoor in de poëzie had gegeven.
>
> Ik zeg dit niet uit hoogmoed. Te goed weet ik dat wij allen alles hebben van de natuur en van de maatschappij. Hoovaardij, dit weetik zeker, is mij verre, zeer verre.
> Ik zeg het, omdat ik mij herinner, omdat ik weet, dat ik als heel jong kind reeds - ik las de groote klassieke schrijvers al heel, heel jong, zonder nog iets te weten van hoe poëzie ontstaat - alleen door het gevoel, het gehoor, het juiste oordeel had over poëzie. Precies hetzelfde als ik nu heb. Ik hoorde toen al, wat schoon was. Nooit heb ik mijn oordeel over Homerus, Milton, Shakespeare, Vondel, Goethe behoeven te wijzigen, noch over een der lateren. Ik geloof dat de natuur mij dat volkomen schoonheidsgehoor, het schoonheidsgevoel, het juiste gevoel voor het hooren en schatten van gewaarwordingen, ontroeringen en hartstochten in poëzie heeft gegeven.
>
> Welnu, ik geloof, dat het daarmee, voor hen, die dit bezitten, mogelijk is te hóóren dat deze poëzie die ik heb behandeld, geheel en al op de ontwikkeling van den arbeid berust.
> Men hoort dat de poëzie van Aischylus en Sophocles berust op den slavenarbeid.
> Men hoort dat de poëzie van Dante berust op den gildenarbeid en op lijfeigenschap.
> Men hoort den wereldhandel en de opkomende manufactuur in Shakespeare en Milton.
> Men hoort de grootindustrie in Shelley.
> Men hoort de vrijheid die de arbeid geeft.
> Men hoort de schoonheid’ (blz. 475-476).

Deze lyriek is aangrijpend, maar ze is individualistisch. Het is de lyriek van een dichter der tachtiger school, die achter de allerindividueelste expressie ineens de allersociaalste emotie is gaan hooren, maar die desondanks zichzelf bleef, zooals de groote Herman Gorter inderdaad zichzelf is gebleven van het oogenblik dat hij de *Mei* dichtte, en wellicht van geruimen tijd daarvoor, tot het oogenblik van zijn dood. Het is niet waar, dat hij zich dichterlijk verarmde door rijker te worden aan overtuiging. De waarheid is, dat zijn dichterschap, zich werpend op objecten, die niet voor dichterlijk werden erkend, een worsteling beginnen moest, van welker tragiek hij zich voldoende bewust was, want beschouwde hij de natuurpoëzie en de liefdespoëzie later op een zeer bijzondere wijze, aan de communistische poëzie voorspelde

hij, ook in dit onafgewerkte boek, een stralende, al het voorgaande hoog overstralende toekomst, *die ze echter nu nog niet bereiken kon*. Ze bleef zijn ideaal, toen hij voelde, het andere te hebben verwerkelijkt:

> 'De gevoelige dichter, die zijn eigen emoties, zijn stemmingen, de dingen, die hem doen ontroeren, zijn hartstochten, liefde, haat en verlangen voelt, kan zich objectiveeren in de natuur. In waarheid bezingt hij dan, als hij de natuur afbeeldt, zich zelven; het lijkt of hij de natuur bezingt. Dit is de uitweg dien de poëzie vindt in tijden, dat de liefde voor de gemeenschap, door de klassen en hun verhoudingen is afgesloten, of waarin de gemeenschap bestaat uit individuen die op deze wijze op zich zelf zijn teruggedreven. En omdat in de burgerlijke maatschappij, die geheel en al op het voordeel van het individu is ingericht, dit zoo dikwijls gebeurt, daarom is de zoogenaamde natuurpoëzie, die de gewaarwordingen en ontroeringen van den dichter schildert in natuurbeelden, een zoo gewone, zoo veel voorkomende vorm van poëzie bij de burgerij'.... (blz. 312).

Een voetnoot geeft ten overvloede van deze onpersoonlijke theorie de wel zéér persoonlijke toepassing:

> 'Ik herinner mij, dat ik als kind een ontzaglijke, onbegrensde liefde had voor de menschen. Vol vertrouwen en geloof. Ik herinner me ook, hoe ik ze niet kon uiten, geen weg zag. Geen wonder ook; in mijn jeugd ontstond de groote industrie, de groote bank, de groote handel in Holland. Elk individu, elk kind reeds, werd afgescheurd van de oude banden van gezin, kleinbedrijf, dorp, stad, provincie; op elk gebied openbaarde zich dat individualisme. Hoe zou daar een kind, een knaap, een jongeling een weg vinden voor zijn liefde voor de gemeenschap? Hoe zou hij beantwoording van die liefde vinden? Dat was onmogelijk.
> Ik herinner mij de vreeselijke gevoelens die dat gaf. Hoe ik psychisch, moreel, geestelijk geheel uit mijn evenwicht geraakte. Reusachtige drang van binnem, geen beantwoording van buiten.
> Ik herinner mij hoe ik mij op de natuur wierp. In háár alles zag en trachtte te zien, vond, meende te vinden, wat ik miste. En hoe dat, althans gedeeltelijk, hielp, soelaas gaf.
> Maar wezenlijk genezen ben ik eerst toen ik de werkelijke gemeenschap, het socialisme, het communisme vond. De natuur was maar een plaatsvervangster, een surrogaat' (blz. 312, noot).

De geslachtsdrift is weliswaar 'een zeer sterke drift, in vele menschen de sterkste', (blz. 25), maar:

> 'Het is een echt verschijnsel van dezen tijd, nu het kapitalisme door het communisme wordt bedreigd, om de liefde voor de gemeenschap, die in dezen tijd onverbiddelijk tot het communisme moet voeren, te negeeren en alleen te zien de geslachtsliefde - in deze samenleving liefde voor het persoonlijk, individueel genot - en de kracht daarvan te overdrijven. De

beteekenis der liefde voor de gemeenschap, de menschheid, is oneindig grooter dan die der sexueele liefde' (blz. 311, noot).

Zoo geeft Herman Gorter van zijn eigen dichterschap uit den tijd van *Mei* en de *Verzen* een verklaring, die de meest ontroerende uitdrukkingen van zijn gemoed en vermogen classificeert tot grensgevallen in een ontwikkelings-geschiedenis, welke zich langs en door hem voltrok. Toen hij het socialisme leerde kennen, zou hij eerst de vervulling hebben gevonden van wat in zijn natuur open stond voor het leven. Omdat zijn verhandeling over de groote dichters gedeeltelijk op zijn eigen lyrisme berust en den aard heeft van een vurig geloofsgetuigenis, is het niet zonder beteekenis, hoe hij zelf zijn dichterschap en zijn groei beoordeelde. Hij zag dit anders dan vele van zijn bewonderaars. Voor hem was het niet op de eerste plaats een dichterschap van de onophoudelijke zinsverrukking, maar een dichterschap van den onaflaatbaren strijd, dus ook niet op de eerste plaats het dichterschap van een tachtiger, die, evenals Verwey, doch in andere richting, een breeder grondslag vond voor de individueele ontroering, maar het dichterschap van een socialist, wiens maatschappelijk bewustzijn verschillende stadia van verheldering doormaakte, alvorens de definitieve drijfkracht te ervaren, die hem zette tot het schrijven van *Pan*, van *De Arbeidsraad* en van dit onafgewerkte prozaboek, waarin de tachtiger aesthetiek volstrekt verloochend, maar de tachtiger psychologie niet geheel overwonnen werd. Wat men zoo vaak de tragiek van Gorter's dichterschap heeft genoemd, het conflict namelijk tusschen de zinsverrukking van den dichter en de consequentiedrift van den theoreticus, wordt in dit werk beleden en gezuiverd. Hij heeft den moed gehad, tot het uiterste te gaan, en wie hem critisch volgt, kan het alleen met grooten eerbied doen. Elke vergissing in dit boek is immers een misstap op een nooit gebaanden weg. Maar alles, wat de schrijver openbaart en verheldert, is ook zuivere winst voor de cultuurgeschiedenis.

II

De leer, welke Gorter met groote bewijskracht verdedigt, houdt in, dat ieder dichter de vertegenwoordiger is van de maatschappelijke klasse, waartoe hij behoort en dat de kracht dier vertegenwoordiging - gegeven eenmaal het dichterlijke vormvermogen - bepaald wordt door de kracht van de klasse in de

oogenblikkelijke phase van haar strijd om de macht. Het gunstigst oogenblik voor de ontluiking van het groote dichterschap zou dan zijn het oogenblik, waarop de klasse, nog niet geheel uitgestreden, de overwinning voor oogen ziet of reeds grootendeels behaalde. Is de dichter in dit opzicht gedetermineerd door de omstandigheden, in de keuze zijner klasse is hij, volgens Gorters inzicht, tot op zekere hoogte vrij. Zoo zou John Milton een minder beduidend dichter zijn geworden, hadde hij de partij gekozen van Karel I tegen Cromwell, zoo zou Vondel méér beteekend hebben, indien hij zich gesteld had aan de zijde van de kleine zeventiende eeuwsche burgerij, inplaats van de Amsterdamsche patriciërsklasse te verkiezen. Gorter ziet, althans onder de groote dichters, geen uitzondering op deze wet, die voor zijn dialectisch materialisme het voorkomen vertoont van een onverbiddelijke natuurwet, wier werking men kan waarnemen en eenigszins bevorderen, maar niet kan weerhouden. In het leven en werk van de groote dichters neemt dus het maatschappelijk lot van de menschheid zijn loop, die na den beslissenden eindstrijd van de proletariërsklasse tegen het grootkapitalisme uitmonden zal in de gelukszee van het onverstoorbaar zegepralend communisme.

Wil men deze leer toetsen, dan dient men zich allereerst af te vragen, in hoeverre zij verdedigbaar zou blijven, indien men het begrip ‘klasse’ verving door bijvoorbeeld het begrip ‘natie’ of het begrip ‘godsdienstige gezindheid’. Gorter stelt namelijk voorop: ‘De juiste geschiedschrijving gaat van de economie uit’ (blz. 61). Kon men met hetzelfde recht vooropstellen, dat de juiste geschiedschrijving uitgaat van de nationaliteit of van de theologie, dan ware daarmede niet de ondeugdelijkheid van Gorter's systematiek, doch wel de barre eenzijdigheid van zijn bewijsvoering aangetoond.

Den dichter te beschouwen als vertegenwoordiger zijner natie, is zeker niet nieuw. Het is de grondslag van iedere nationale litteratuurgeschiedenis. Gorter, die de ‘vaderlandsche geschiedenis’ der Grieken, Romeinen, Italianen, Engelschen, Nederlanders, Duitschers en Franschen, geheel vereenzelvigt met de geschiedenis van den klassenstrijd in hunne naties en die haar, tot in de meest subtiele feiten afhankelijk stelt van economische factoren, verwaarloost uiteraard de nationale vertegenwoordiging

der dichters ten gunste van de sociale. Niettemin bewijst hij zijdelings, dat de grootste dichters werkten op een oogenblik, waarop hun vaderland, nog niet geheel tot rust gekomen, een belangrijke overwinning voor oogen zag, of reeds gedeeltelijk behaalde. Wat hij dus uitsluitend sociaal interpreteert, laat zich ook nationaal verklaren, indien men aannemen kan, dat de nationale samenhorigheid een even hechte gemeenschap vormt als de sociale samenhorigheid, m.a.w., dat de vaderlandsliefde den mensch niet minder elgen is dan de liefde tot zijn maatschappelijke klasse. Nu is het niet moeilijk, het bewijs hiertoe te vinden bij de dichters-zelf, die Gorter behandelt. De liefde tot de gemeenschap, die hen ongetwijfeld bezielde, sprak zich minstens even vaak uit in den vorm van liefde tot de landsgemeenschap als in den vorm van liefde tot de klassegemeenschap.

Ook in de godsdienstgeschiedenis zijn het keerpunten, waarop de groote dichters hebben gearbeid. Gorter zelf is wederom de eerste, die dit aantoont, maar in een vernuftig betoog (blz. 221-244) stelt hij de godsdienstige overtuiging afhankelijk van den sociaaleconomischen toestand en laat hij de metaphysica gehoorzamen aan de schommelingen van het handelsverkeer. Van iederen dichter, dien hij behandelt, bespreekt hij, tenminste terloops, de verhouding tot de Godheid en het is niet moeilijk, deze verhouding te situeeren in de godsdienstige historie van Europa. Wel zal in dit geval de gevolgtrekking soms afwijken van de door Gorter gemaakte. In het bijzonder voor wat Vondel betreft, is de godsdienstige ontwikkeling in klaarblijkelijke tegenstelling tot de maatschappelijke evolutie, welke Groter schetst, maar het is ook duidelijk, dat voor den dichter van de heerlijkheid van het patricisch Amsterdam, èn van de *Heerlyckheit der Kercke* de godsdienstige geloofsgemeenschap sterker de liefde tot de menschheid inspireerde dan het maatschappelijk klasse-bewustzijn. Gewrongen in de schematiek van Gorter's overzicht, lijdt deze dichter dan ook het grootste geweld. Temeer, omdat hij bovendien de dupe wordt van Gorter's betrekkelijke geslotenheid voor den Latijnschen geest, die in het dichtwerk van den Vergiliaanschbezielden Vondel vaak overheerscht.

Door vervangbaar te zijn, is een schema niet ondeugdelijk. Het verliest er alleen het exclusief karakter door, dat Herman Gorter aan zijn schema toegekend wil zien. Hij ziet niets anders

dan den klassenstrijd, die het optreden der groote dichters bepaalt, terwijl de vervangbaarheid van het schema veronderstelt, dat de klasseverhouding slechts een mede-bepalende factor is in een samenwerkende reeks, waarin men dan naar inzicht of smaak een zekere rangorde kan onderscheiden, doch deze onderscheiding ook kan overlaten aan.... de groote dichters zelf. Dit heeft Gorter vrijwel volkomen verzuimd. Telkens moet hij aan het 'onbewuste' van zijn figuren eigenschappen opdringen, welke zich in hun bewustzijn geenszins openbaarden. Hun vaderlandsche- en godsdienstige gevoeligheden moet hij herleiden tot klasse-symptomen, ongeacht of zij hiervan gediend zouden zijn. Reeds in het begin van zijn boek geeft hij toe, dat hij handelt over verschijnselen, waarvan de dichters zelf nauwelijks eenige notie hadden.

> 'De burgerlijke dichters, ook de allergrootsten, allen, die wij hier zullen behandelen, van Sappho, Simonides, Aischylus af, over Dante, Shakespeare, Milton, Vondel en Goethe heen tot Shelley en Perk toe, weten niet, dat hun poëzie op den materieelen, maatschappelijken arbeid berust. De burgerklasse, vooral de handeldrijvende en haar dichters, arbeiden zelf niet. Andere klassen, slaven, landbouwers, matrozen, werken voor hen. Op dien arbeid steunt hun leven. En ook hun poëzie. *Maar zij weten het niet*.
> De burgerklasse en haar dichters, niet stoffelijk werkend, leven slechts geestelijk. Zij weten niet, dat dit geestelijk leven op stoffelijken arbeid van anderen berust en beschouwen het geestelijk leven, dus ook hun kunst, als los, als vrij. Voor hen is het geestelijk leven het eenig bestaande' (blz. 41).

Toch beoordeelt Gorter zijn helden naar hetgeen zij onwetend deden en schrijft hij achteraf aan Vondel voor, hoe deze in de maatschappij van Holland's gouden eeuw had moeten kiezen tusschen de verscheiden klassen, toch maakt hij Milton tot een verheven dichter op gronden, die de puritein met diepen afschuw zou hebben vermeden. Ergens erkent hij:

> 'In het algemeen ontbreekt nog aan het Marxisme een beschouwing van de psychische factoren' (blz. 222).

Zijn eigen werk toont de grootste nadeelen van dit gemis, in de willekeurigheid, waarmede het zielsbewegingen van dichters onderwerpt aan de systematiek van de economisten, rechtstreeks tegen de bewuste bedoelingen van die dichters in. Het is de grootste fout van Gorter, dat hij gedurig het 'geestelijk leven', hoewel voor zijn helden 'het eenig bestaande', tracht te ver-

klaren uit stoffelijke oorzaken zonder verdere aandacht voor den aard van de ‘geestelijkheid’. Den geest beschouwend als product, verwaarloost hij, hem te beschouwen als zelfstandigheid. Zoo komt hij tot slordigheden, die herhaaldelijk bewijzen, hoe weinig waarde hij eigenlijk hecht aan den inhoud van het geestelijk leven zijner dichters, dus juist aan datgene, waar het hunzelven blijkbaar om te doen was. Dat Dante ‘met den vrijen wil geen weg wist’ (blz. 39) en dat hij de meest geschikte figuren voor zijn poëzie putte ‘uit het Testament’ (blz. 111) kan door het eenvoudigste onderzoek worden herzien. Van Shakespeare te schrijven op blz. 208: ‘Hij dweept alleen met de werkelijkheid. Deze is hem genoeg. Er is niets anders’, en op blz. 215: ‘Hij geeft niets om de werkelijkheid. Hij geeft alleen om zijn droom ervan’ is eveneens het bewijs leveren, dat men weinig aandacht heeft voor den aard van Shakespeare's realisme. Van Milton te beweren, dat hij in *Paradise Lost* ‘de ideeën der uiterst linksche burgerij weergegeven en haar revolutie tegen het absolutisme afgebeeld’ heeft (blz. 257), zou in Milton's eigen gedachtengang het tegenovergestelde beteekenen van wat Gorter er mede bedoelt. Gorter sluit zich namelijk aan bij het inzicht van den dichter Dryden, dat Satan de eigenlijke held van Miltons dichtwerk zou zijn, maar hij interpreteert dit inzicht zóó, dat *Paradise Lost*, immers ‘de verheerlijking van Cromwell's strijd tegen Karel I’ (blz. 266) een verheerlijking zou worden van Satan. Niets is meer strijdig met den opzet van dit werk. Gorter heeft het beseft en daarom getracht, de tegenstrijdigheden te verzoenen. Hij schrijft: ‘*Paradise Lost* heeft twee kanten, het verkondigt de geloofsleer en.... de revolutie zelve’ (blz. 265). De puriteinsche geloofsleer zou dan het gevolg zijn van de revolutie der toenmalige middelklasse tegen den katholieken godsdienst van het middeleeuwsche feodalisme, terwijl de opstand van Satan tegen God, waarbij de sympathie van Milton uitgaat naar Satan, ofschoon zijn dogmatiek zich aan de zijde van den Allerhoogsten schaart, dan uitgebeeld zou worden ter verheerlijking van de revolutie als zoodanig, de ‘absolute revolutie’ dus. Dat Vondels *Lucifer* niet met deze al te vernuftige interpretatietechniek wordt behandeld, dankt de Nederlandsche dichter uitsluitend aan de omstandigheid, gehouden te worden voor ‘een tamme, zwakke slaaf der regentenklasse’ (blz. 338), wiens ‘innerlijke,

zedelijke kracht, oppervlakkig, niet diep', maar 'traditioneelen conventioneel-christelijk' is (blz. 351). Zijn Lucifer staat dan ook als figuur 'oneindig' lager dan de Satan van Milton. Veronderstel, dat het juist is, dan nog is er geen reden om aan het 'geestelijk leven' van den eenen dichter een bepaalde 'inhoud' te geven en het daarnaar, tegen 's dichters bewuste bedoelingen in, te verheerlijken, terwijl men het geestelijk leven van den ander niet van zulk een ongewenschten inhoud voorziet en het deswege als inhoudloos, of slap, verwerpt.

In de vergelijking tusschen Milton en Vondel toont Gorter zich als theoreticus het zwakst, omdat hij op de voorwerpen der vergelijking niet dezelfde methode toepast, doch willekeurig het epos van Milton voorziet van een nieuwen 'zin' en het drama van Vondel veroordeelt, zonder op den 'zin' ook maar eenige acht te slaan. Zijn gansche Vondel-beschouwing lijdt er onder, dat hij Vondel's overgang tot het katholicisme 'uit gemakzucht' verklaart (blz. 349) en dat hij in Vondels fel verzet tegen den heerschenden staatsgodsdienst geen heldenmoed ontwaren kan, omdat die staatsgodsdienst, het calvinisme, hem een heldhaftige religie toeschijnt. Hij vertoont het principieele gemis der partijdigen, den held alleen aan zijn eigen kant te kunnen zien en in de zeventiende eeuw is het calvinisme 'zijn kant'. Het karakter van Vondel miskent hij dan ook, zooals een pamflettist het doen zou, uit aperte, oncritische en ondichterlijke partijdigheid. Hetzelfde geldt in mindere mate voor Goethe, dien hij uit karakterloosheid partij doet kiezen tegen de aanvankelijk bewonderde Fransche revolutie. Moed bij een reactionnair is voor Gorter even ondenkbaar als baatzucht bij een communist. Al wat reactie is (of schijnt), heet lafheid; al wat de wereldheerschappij van het communisme bevorderen kan, acht hij aan zielenadel ontsproten. Het is onder die voorwaarden begrijpelijk, dat hij weinig nauwgezet te werk gaat bij het ontleden van het 'geestelijk leven' der burgerlijke dichters, maar die voorwaarden zijn voor den geschiedenis-beoefenaar niet acceptabel. Dat Gorter ze aanvaardde, kwam dan ook allerminst voort uit zijn historischen zin. Het hing ten nauwste samen met zijn materialistisch-chiliastisch toekomstrijk, waarin hij zich bij voorbaat opstelt om gericht te houden over het verleden.

III

De uitgave van *De Groote Dichters* werd bezorgd door Jenne Clinge Doornbos en Ant. Pannekoek. Ze zeggen in hun voorwoord:

> 'Voor twee groepen vooral schreef Gorter: voor de revolutionnaire arbeiders, die wel nog niet zelf de groote dichters kennen, maar die uit deze uiteenzetting de macht van de wetenschap van Marx, de grootschheid van hun levensbeschouwing leeren kennen; en voor de vele kunstenaars en intellectueelen, die met hem de grooten der wereldlitteratuur bewonderen, en aan wie hier nieuw inzicht in de bron van hun schoonheid wordt geboden.'

Zelden zal een boek geschreven zijn met twee zoo verschillende bedoelingen, zelden ook slaagde een schrijver erin, een onderwerp van dezen aard te behandelen op een wijze, die zoowel den arbeider als den intellectueel bevredigen kan. Hoe het boek in laatste redactie worden moest, kan men slechts gissen. Zooals het, onafgewerkt, voor ons ligt, voldoet het aan geen der beide gestelde eischen volledig. Voor dengene, die met het werk der groote dichters nog heelemaal niet vertrouwd is, zegt het veel te weinig over den aard van dit werk. Soms geeft het zeer summier de inhoudsopgave van een meesterwerk, meestal veronderstelt het vele gegevens bekend. Waar Chaucer b.v. over schrijft, zal den arbeider in het geheel niet duidelijk worden, het vlotte vonnis over *Faust* moet hem eerder verbazen dan overtuigen, indien hij niet blindelings de autoriteit van Gorter aanvaardt. Voor dengene, die in de meesterwerken der Europeesche litteratuur behoorlijk belezen is, bevat het betoog te veel herhalingen, legt de auteur te vaak denzelfden nadruk en is er te veel willekeurigheid in de behandeling van de onderwerpen. Zoo dreigt dit boek een handleiding te worden voor de intellectueele middelklasse, die, gewoon zich een leeraar te kiezen, Gorter's opstellen zal lezen en verwerken als een interessanten cursus uit de volksuniversiteit. Zij zullen de meest bedrogenen zijn, want aan hùn verwachtingen beantwoordt dit geschrift het minst en zij zijn niet allen in staat, dit te beseffen. Het waarachtigst genot en het grootste nut zullen degenen putten uit dit werk, die Herman Gorter kennen en bewonderen en die dit boek weten te lezen als een boek van hem, om al zijn fouten en om al zijn deugden erin weer te vinden met de liefde, waarmede men ook de ge-

breken van een bewonderden schrijver graag in zijn boeken ontmoet.

Zij zullen allereerst genieten van Gorters opgetogenheid, dat diepste kenmerk van zijn wezen. Hij was de zanger en de verwachter van het geluk. Zijn communisme is minder een honger naar gerechtigheid dan een dorst naar geluk. Hij heeft geloofd in het geluk en dit geloof bij alle persoonlijke en maatschappelijke ontgoocheling bewaard. De stralende geluksverwachting beheerscht ook weer dit nieuwe boek. Het juicht ervan. Het wordt er onredelijk door. Maar het is ervan vervuld als een landschap van zon. Naast die kinderlijk-blije verwachting van een betere wereld, vertoont dit boek de opgetogenheid van Gorter over het werk der groote dichters. Het leert hem kennen als bewonderaar. Het bewijst opnieuw, hoezeer hij de dichter van de zinsverrukking geweest en gebleven is. Wat hij het mooist vindt, wat hij het opgetogenst aanhaalt, is geen sociale strijdlitteratuur, het is de verliefde lyriek van Sappho, het morgengebed van Adam en Eva uit den vijfden zang van *Paradise Lost*, de opdracht van *De Rerum Natura* aan Venus, den *Wyckzangh* van Vondel, *Epipsychidion* van Shelley. Zijn poëzie-gehoor was zuiver genoeg om hem zichzelf te doen vergeten.

De stijl van zijn boek is meestal zeer eenvoudig, als de stijl van zijn lyriek. Hij heeft voorkeur voor het gewone woord, de alledaagsche zinswending, de teekenachtige beeldspraak. In het betoog is hij streng, tot het grimmige toe. Hij redeneert zooals een hamer slaat, met regelmatig kloppen op dezelfde punten. Hij hamert zijn theorie in den geest. Polemiseeren doet hij zelden. Bij uitzondering geeft hij de meening van andere critici zeer verkort weer en dan weerspreekt hij die kortaf. Hij is de dogmatisch overtuigde apologeet, die geen tegenspraak duldt. Zijn zaak staat voor hem vast en wat er niet mee overeenkomt, miskent hij zonder bedenking. Hooghartig handelt hij over zaken, die aan anderen heilig zijn. Zijn eigen zaak is hem te heilig dan dat hij anderen kan toestaan een heilige zaak te hebben op eigen gelegenheid. Hij is niet tolerant. Hij is consequent. Het stelsel van Marx, en niets daarbuiten, verklaart hem de geschiedenis, het heden en de toekomst. Hij acht die verklaring volledig en uitsluitend. Geen verschijnsel mag er aan ontsnappen, of het wordt tot de orde geroepen. Dit is de eenige orde. Daarbuiten

heerscht wanorde. De groote Europeesche poëzie was feodaal of burgerlijk. Ze was wanordelijk. Ze moet geordend worden. Hier is het systeem. Het eenige. Ieder ander systeem is tot mislukking gedoemd. Gorter decreteert aan de geschiedenis, hoe ze geloopen moest zijn, en aan de dichters, hoe ze geschreven moesten hebben. Hij doet het met volle overtuiging, met mannelijke kracht, met profetische waardigheid. Hij legt zijn tucht op aan de feiten. Geen toeval gedoogt hij. Geen raadsel verdraagt hij. Geen gril kan hij dulden. Alles is opzet van de natuurkracht, die naar den heilstaat stuwt. Gorter is de puritein van het communisme. Nooit is het hem zuiver genoeg. 'Lenin, die een tijdlang scheen te zijn de bevrijder van het proletariaat en de stichter van het Communisme, is inderdaad de bevrijder der boeren en de stichter van het moderne Russische kapitalisme' (blz. 256). In starre consequentie-drift handhaaft Gorter, tegen de feiten, zijn droom. De feiten moeten hém gehoorzamen, zich voegen naar de onverbiddellijkheid van zijn wet. Eerst dan zal de wereld verrukkelijk zijn. Eerst dan zal de dichtkunst ontstaan, waartegen hij geen bedenking heeft, de dichtkunst, waarvoor Homerus verre zal wijken....

Zulk idealisme lijkt monomanie, het is eerder mystiek. Gorter zoekt een Rijk en deszelfs gerechtigheid, vertrouwende, dat al het overige zal worden toegeworpen. Dit is niet het Rijk Gods, maar het is er aan verwant, zooals de overtuiging verwant is aan het geloof. In Gorter huldigt men onder de lezing van zijn laatste boek vooral den geloovige. Hij is in zijn verrukkingen en in zijn orde-drift het naast verwant aan den Vondel, dien hij verafschuwt, aan den geloovigen Vondel. Bij dezelfde onverwrikbaarheid vertoont hij dezelfde begeestering, bij dezelfde hamerende zekerheid dezelfde glorieuse verwachting. Hij ziet wat anderen niet zien, want hij ziet met de oogen des geloofs. Waar voor anderen het ondoordringbaar geheim is van de dichterlijke inspiratie, daar is voor hem de stralende verzekering van een gelukkig hiernamaals.

In dit geloof is Gorter gróót. Hoe critisch men zijn boek ook leest, hoe vaak en hoe fel men ook zijn uitspraken bestrijdt, door zijn geloof wordt men herhaaldelijk en diep getroffen. Dit geloof staart slechts één richting in; het is echter niet blind. Wat Gorter openbaart over de groote dichters, heeft voor de wetenschap wel

degelijk waarde. Ontdaan van zijn partijdige eenzijdigheid is het wetenschappelijk juist. De sociale verhoudingen scheppen een zeer belangrijken factor der cultuurgeschiedenis, die naast andere factoren, als de nationale- en de religieuse verhoudingen, ten volle de bestudeering verdient. Vóór Gorter nam men dit aan, Gorter tóónde het aan.

Een boek als het zijne wordt echter door de wetenschappelijke bruikbaarmaking geschonden naar het wezen. Het is een *Génie du Communisme*, even bezielend, even onbruikbaar en even machtig als het boek van Chateaubriand. De Nederlandsche letteren zijn arm aan zulke boeken. Doch wie ze schrijven kunnen, onderscheiden zich door gaven, die de natuur ook zelden verleent.

ANTON VAN DUINKERKEN

Binnenlandsch overzicht

Cort van der Linden
15 Juli J935

De overleden staatsman is er groot op gegaan, dat hij bij het uitbreken van den wereldoorlog de toebereidselen tot een grondwetsherziening, die algemeen mannenkiesrecht, de mogelijkheid van vrouwenkiesrecht, en de onderwijspacificatie brengen moest, niet heeft doen staken. Hij had voorzien, zeide hij eens in een interview, dat op de oorlogsperiode revolutiegevaar moest volgen, en wilde de revolutie vóór blijven. Door de grondwetsherziening - 1917 werd de aanleiding tot revolutie tijdig weggenomen.

Eén ding staat dan toch wel geheel en al buiten deze consideratiën: de evenredige vertegenwoordiging, waartoe Cort van der Linden 13 November 1913 een staatscommissie-Oppenheim instelde, die 24 Mei 1914 verslag uitbracht. Dat er in November '18 in Nederland revolutie zou zijn uitgebroken als de grondwetsherziening van het vorige jaar eens geen evenredige vertegenwoordiging had voorgeschreven, zou kwalijk zijn vol te houden.

Huizinga, in de herziene uitgave van *Nederlands Geestesmerk*, noemt de leer waaruit de evenredige vertegenwoordiging voortsproot de ultra-rationeele. Het is niet te loochenen dat Cort van der Linden daarin bevangen is geweest met alle markante Nederlanders van zijn tijd, van Houten uitgezonderd. Ondanks deze (genereuse) vergissing, ja misschien wel mede omdat hij er zich aan overgeven kon, zal men zich Cort van der Linden blijven herinneren. Hij kon zich boven de Nederlandsche partijen plaatsen en is nadat hij dit eenmaal gedaan had, eigenlijk nooit meer tot hun peil teruggezonken. Staatslieden van wie men dit zeggen kan hebben wij nooit te veel.

C.

Buitenlandsch overzicht

Abessynië. - Frankrijk en Engeland. - Oostenrijk. - Buiten-Mongolië. 12 Juli 1935

Te Rome heeft Mussolini, bij Eden's 26 Juni geëindigd bezoek, voor Italië het recht opgeëischt, Abessynië te ‘beschaven’. Dit woord kan naar alles ruiken, ook naar kruitdamp. Mussolini bleek van meening dat hij voort kan gaan zijn volledige medewerking te verleenen aan het organiseeren van de collectieve veiligheid in Europa, en tegelijk een militaire actie voeren tegen een niet-Europeesch lid van den Volkenbond. Hij wenscht in Abessynië een positie zooals Frankrijk in Marokko heeft verworven. Een Engelsch voorstel, door Eden overgebracht, dat door afstand der haven van Zeila aan Abessynië deze staat te beter in de gelegenheid zou worden gesteld elders aan Italië concessies te doen, werd door Mussolini verworpen.

Naar aanleiding dezer toezegging der Engelsche regeering had den 8sten Juli in het Lagerhuis een debat plaats. Waren Abessynië in verband met dezen beoogden gebiedsafstand eischen gesteld? Ja, antwoordde Sir Samuel Hoare: dat in het af te stane gebied geen slavenhandel, in welken vorm ook, zou worden geduld.

Gelijke voorwaarde is Abessynië in 1923 gesteld, toen het tot den Volkenbond werd toegelaten. Een Volkenbondscommissie eenigen tijd geleden ingesteld om aard en omvang van den slavenhandel te onderzoeken heeft bevonden dat er ongetwijfeld nog slavenhandel in Abessynië bestaat; de regeering had er tal van maatregelen tegen genomen, doch tevens aan de commissie moeten mededeelen waarom die niet voldoende waren geweest.

De bezwaren die de bestrijding van een door de traditie ge-

heiligd euvel in een land met één spoorweg en uitgestrekte woestijngebieden moet ondervinden kunnen inderdaad niet gering zijn. De Volkenbondscommissie, vaststellende dat de regeering niet is geslaagd, heeft tevens moeten erkennen dat zij haar best heeft gedaan.

De negus heeft, onder beroep op het Kellogg-pact, Amerika verzocht, tusschenbeide te komen. Het antwoord van Cordell Hull is niet direct weigerend, maar indirect wel. Het spreekt de hoop uit, dat de arbitrale instelling, die zich met het geschil bezighoudt, een bevredigende oplossing zal weten te vinden. Eene hoop die men reeds niet meer voeden kan: sedert Cordell Hull dit schreef, zijn de Scheveningsche besprekingen vastgeloopen, op een wijze die duidelijk aantoont dat Mussolini nimmer een andere uitkomst heeft beoogd. - Den loden Juli heeft de Britsche rijksregeering de vertegenwoordigers der Dominions op de hoogte gesteld en hun meening gevraagd over de te voeren staatkunde.

De Fransche beschouwingen naar aanleiding van Engeland's échec geven toe aan een nauwelijks gemaskerd leedvermaak. Het is betreurenswaardig, zegt de *Temps*, dat Engeland zich zoo laat zijn verplichting tot het nakomen van internationale verdragen herinnert, nadat het daareven met Duitschland een overeenkomst had gesloten die de schending van het 5de hoofdstuk van het verdrag van Versailles bevestigt. De Volkenbond zou een uittreden van Italië niet overleven. Wie derhalve, gelijk Engeland, stelselmatig den Volkenbond tegen Italië opzet, vernielt het eenige ter wereld bestaande vredesinstituut. - Het *Journal* toont zich ingenomen met het ontwijkend antwoord van Cordell Hull: ‘een wijze les, aan Londen gegeven. Washington denkt evenals Parijs, dat de politiek van economische sancties even gevaarlijk als onverstandig is. Wat zij in beweging brengt zijn houten sabeltjes en pistooltjes van stroo.’

Betoogen die uit Franschen mond kunnen verwonderen. In het geval van Duitschland is Frankrijk van het inroepen van sancties indertijd niet afkeerig geweest, dachten wij....

De Osotenrijksche Nationale Raad heeft den 10den Juli het ontwerp tot afschaffing van het verbod van verblijf voor leden

van de familie Habsburg binnen de grenzen van de republiek, en tot teruggave van het grootste deel hunner onroerende bezittingen, met algemeene stemmen aangenomen.

De binnenlandsche omstandigheden in Oostenrijk zijn voor de restauratie gunstig. De republikeinen hebben hun populariteit onherroepelijk verspeeld. De nationaal-socialisten zijn gedisqualificeerd door hun misdaden en het Europeesche oordeel daarover. Het tegenwoordig bewind mist alle vastheid. Maar zullen de talrijke burgerlijke elementen die in terugkeer tot de traditie het eenig heil voor Oostenrijk gelegen achten hun wil kunnen doorzetten? De Kleine Entente (waarmede Frankrijk rekening moet houden) verzet zich zoo hevig als ooit, en Duitschland niet minder. Terugkeer van het huis Habsburg, zegt de *Angriff*, zou den 'Anschluss' verhinderen en oorlog beteekenen. De steun zou van Italië moeten komen. Maar Mussolini heeft thans een ander ding aan de hand en wil zijn vijand van gisteren, Zuid-Slavië, den voet niet dwars zetten....

Buiten-Mongolië is een gebied dat Ruslands belangstelling in sterke mate is gaan aantrekken, sedert het Mantsjoerije opgegeven heeft. De grenswacht van 200.000 man, die Rusland in Siberië onderhoudt, is in de eerste plaats bestemd, om druk op Buiten-Mongolië uit te oefenen. Maar in den jongsten tijd krijgt, ook dáár, Rusland concurrentie van Japan. Volgens Russische berichten zou Japan toegang voor een militair agent hebben geëischt die de beschikking over een eigen telegraaflijn zou moeten hebben en, met gewaarborgde veiligheid, overal zou moeten kunnen rondreizen. Japan publiceert nu plotseling op sensationeele manier een bericht, volgens 't welk de belangrijke stad Oeliassoetai, tot straf dat zij zich in 1933 van Buiten-Mongolië had afgescheiden, door een beschermeling der Russen, den gouverneur der Chineesche provincie Sinkiang, uit de lucht zou zijn gebombardeerd, waarbij 1000 dooden zouden zijn gevallen. Sinkiang is de westelijkste provincie van het Chineesche Rijk, en staat geheel onder Russischen invloed.

Tusschen afgevaardigden van Mantsjoekwo en van Buiten-Mongolië, erkent nu de Japansche pers, is onlangs over het aanknoopen van diplomatieke en commercieele betrekkingen (en militaire, voegt Rusland er bij) onderhandeld, maar Buiten-

Mongolië heeft het aanzoek van Mantsjoekwo verworpen ‘wegens zijn bijzondere betrekkingen met Rusland’. Reeds vasten voet in Sinkiang hebbende zou Rusland nu ook Oeliassoetai begeeren om dit met Buiten-Mongolië te hereenigen en dan Sinkiang en Buiten-Mongolië in vaste verbinding te brengen.

Oeliassoetai ligt ver in het binnenland, veel te ver dan dat Japan zich daar ooit zou doen gelden. Maar het kan beproeven het oostelijker te doen en wil daartoe alvast tegen Rusland stemming maken. De *Prawda* spreekt van de ‘gulzigheid’ der Japansche militaristen, die wel eens bezig konden zijn, ‘hun nek te gaan breken’. De methoden van Russen en Japanners geven elkander weinig toe.

Wat zijn wij in eenige maanden van Stresa ver afgedreven. Italië, Engeland, Rusland volgen eigen wegen; van een eenheidsfront tegen Duitschland is geen spoor. Met haar bekende resolutie schijnt Genève alle energie te hebben uitgeput. Het is misschien niet kwaad dat Hitler tijd heeft gekregen om na te denken. Hij houdt zich merkwaardig stil tegenwoordig. Gunstig of ongunstig teeken? Ik houd het voor gunstig, dat de theorie der ‘Einkreisung’ in de tegenwoordige omstandigheden weinig voedsel kan vinden.

C.

Bibliographie

Dr. Coenraad Beyers, Die Kaapse Patriotte, 1779-1791. - Kaapstad, Juta en Co. (voorrede gedagteekend October) 1929.

Er mankeert iets aan den Nederlandschen of aan den Afrikaanschen boekhandel (of aan beide), dat een geschrift van dezen rang hier jaren lang onbekend kon blijven. Dr. Beyers heeft in zijn reeds in 1926 te Stellenbosch verdedigd proefschrift, dat hij eerst in 1929 heeft doen drukken, en waartoe behalve aan de Kaap ook studies in Nederland werden gemaakt, een goede samenvatting gegeven van het verloop der Kaapsch-patriotsche beweging, en daarin gegevens te pas gebracht over de betrekkingen van de Kaapsche vijanden der O.I.C. tot bekende patriotten in Nederland, o.a. tot Van Pallandt van Zuythem en Van der Capellen van de Marsch, bij wie de Kaapsche burgerafgevaardigden Roos, Redelinghuys en Bresler in Februari 1786 de belangen van den ‘zoozeer gehaten en vervolgden Burgerstaat’ aan de Kaap aanbevelen. Belangrijk is ook wat schrijver mededeelt omtrent de voorouders van Piet Retief. ‘Die Retiefs was aktiewe deelnemers aan die burgerbeweginge, soos blijk uit die ondertekening van verskeie dokumente in verband daarmee..... Originele handtekeninge van Jacobus, François, Petrus en Daniël Retief, die vader en drie ooms respektieflik van Piet Retief, kom voor op die dokument van Maart-April 1785, waarbij 94 “Burgerkollegiante” borgteken vir die som van ongeveer 50.000 guldens in verband met die stuur van die twede deputasie naar Nederland’ (bl. 166).

Staat de beweging via den opstand van Graaff-Reinet en Swellendam in 1795 met den Grooten Trek in verband, zij heeft aan de Kaap zelve een voorlooper gehad in den strijd tegen gouverneur Willem Adriaan van der Stel. ‘Die Kaapse memorialiste van 1779 bring die gebeurde van 1706 lewendig in herinnering’ (bl. 140).

Ten onrechte hebben Watermeyer en Theal het anonieme werkje *L'Afrique hollandaise* (1783) aan een Kapenaar toegeschreven. De auteur François Bernard was in Nederland gevestigd, waar Barend Jacob Artoys, een der leden van de eerste Kaapsche burgerdeputatie, die zich in 1780 te Leiden liet inschrijven en daar in 1785 in de rechten is gepromoveerd, de vertaling bezorgde (bl. 88, 144).

Dr. Beyers, die thans aan het archief te Pretoria is geplaatst, doet zich in dit werk als een zorgvuldig onderzoeker kennen.

C.

Dr. Hendrik Riemens, Het Amortisatie-Syndicaat. - Amsterdam, Paris, 1935.

Dit Amsterdamsche proefschrift vult op gelukkige wijze een leemte in onze kennis aan. De archieven der instelling, die er zich van 1822 tot 1830 toe heeft moeten leenen 's konings beheer der nationale financiën ondoorgrondelijk te maken voor de Staten-Generaal, zijn sedert 1919 toegankelijk, maar schrijver is de eerste die er op af is gegaan. De onwettigheid der meeste operatiën van het A.S., steeds vermoed, is door hem buiten twijfel gesteld. Een der zonderlingste is geweest de leening op de domeinen van 100 millioen (1824), terwijl het geheele domeinbezit geschat was op slechts 56 millioen. De bedoeling was kennelijk het A.S. tot beursspeculaties in nationale schuld in de gelegenheid te stellen; ‘hiermede zou een der voornaamste doeleinden, waarmede het Syndicaat in werkelijkheid was opgericht, zijn verwezenlijkt.’ In strijd met het in de wet neergelegd beginsel, waarbij aan een leening maximaal ter grootte van de waarde der te veilen domeinen was gedacht. De Permanente Commissie heeft bezwaren maar stelt deze terzijde, ‘geleid door het ontzag hetgeen het aan den dag gelegd verlangen des Konings ons moest inboezemen, en niet minder door de innerlijke overtuiging, dat de ontwerpen van Z.M., met eene meer uitgebreide kennis van zaken en in verband met andere ons onbekende omstandigheden en uitzigten daargesteld, even daarom meer doeltreffend en uitvoerlijk zijn dan de onze’ (bl. 122).

Ex uno disce omnes. - Gevolg: ‘als een stuurloos schip is het A.S. in de jaren 1825-1830 gedreven in de richting, waar de financieele nooden van het oogenblik het heen trokken’ (bl. 139). Ook zonder den Belgischen opstand ware de zaak spaak geloopen (bl. 197).

Na October 1830 speelt het A.S. in de Nederlandsche financiën nog slechts een bescheiden rol: het bereidt zijn eigen opheffing voor. Schrijver spreekt het harde maar goed gestaafde eindoordeel: ‘Nooit vormde de som, die voor amortisatie werd aangewezen, het overschot van de ontvangsten boven de uitgaven’ (bl. 237).

Het is Willem I op zijn allerdonkerst.

C.

Dr. W. Verkade, Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van J.R. Thorbecke. - Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1935.

Leidsch proefschrift dat, onder de hoofden: Staat en individu, Staatsinrichting, Hoogere en lagere rechtsgemeenschap, Volks- en staatshuishouding, Staat en cultuur, Staat en godsdienst, de staatkundige denkbeelden van Thorbecke in een beredeneerd overzicht rangschikt. Het is een door volledigheid nuttig boek, zonder gedeelten die buiten het kader treden. Het is den schrijver te doen geweest om bruikbaarheid, niet om oorspronkelijkheid. Men is er thans eindelijk aan toe, uit Thorbecke's particuliere nalatenschap eene uitgave voor te bereiden. Voor een nieuwe biografie, zegt terecht de schrijver, ware in afwachting dier bronnenpublicatie thans geen plaats. Hij beperkt zich tot een karakterschets van weinig bladzijden, en gaat dan aanstonds tot zijn denkbeelden-analyse over, waarin een systematische, geen chronologische orde is

betracht. De herdruk, als bijlage I, van *Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte* is welkom.

C.

J.H. Duveen, Kunstschatten en intrige - P.N. van Kampen en Zn. Amsterdam 1935.

Ruim vijfentwintig jaar gelden reisde ik dagelijks heen en weer tusschen twee steden in ons land. Eens in de week, als 't markdag was in de kleinste der plaatsen, was de coupé meestal met handelaars gevuld. Zij sjacherden op de heenreis, aan 't perron, op de markt, weer aan 't perron en op de terugreis. Ik herinner mij nog, hoe eens, bij 't binnenrijden van den trein de eene handelaar den ander een zak met bloemkool verkoopen wilde en de zaak van de tweeëntwintig kooien nog voor 't instappen wilde afsluiten. De kooper echter treuzelde, wachtte,stapte in....en telde in de coupé rustig na. Het waren éénentwintig koolen. Al naar de geaardheid beschouwden de omzittenden het geval en achtten het bedrog of handigheid. En de kooper? Hij was van 't hout, waaruit ook de andere partij was gesneden; hij waardeerde de poging tot ‘gochem’ zijn; hij was alleen nog ‘gochemer’ geweest.

Het boek van Duveen zal waarschijnlijk 't meest gewaardeerd kunnen worden door hen, die van ‘hetzelfde hout’ zijn. Amusant en onderhoudend is het ongetwijfeld; het is doorspekt met anecdotes en aardige wetenswaardigheden. Het is zeer vlot geschreven en goed geïllustreerd. Het is bovendien van een naïve oprechtheid. Wie wereldkundig maakt hoe hij, weliswaar verrukt van schoone voorwerpen, in de sfeer van die voorwerpen niet na kan laten ‘gochem’ of ‘nog gochemer’ te zijn en de herinnering daaraan opdraagt ‘to my life's inspiration, ESTHER’, bewijst bepaalde handelingen onder een gezichtshoek te zien, die zeer velen zeker niet zullen kunnen waardeeren. Een bijdrage tot appreciatie van zijn ras, vormt het boek van Duveen ongetwijfeld niet, al moet erkend worden dat, zijn deze verhalen historisch, adel en volk, ariërs en niet-ariërs, door alle eeuwen heen, in de kunsthandel wel aan elkaar gewaagd zijn geweest.

P.

C.S. Maks, Salomon de Caus (1576-1626). Academisch Proefschrift (Leiden). - Parijs, 1935.

Die Zahlentheorie ist nützlich, moet Gordan eens gezegd hebben, weil man nämlich mit ihr promovieren kann. Hetzelfde schijnt men tegenwoordig te Leiden van de geschiedenis der natuurkunde te vinden: binnen enkele jaren heeft de faculteit van Wis- en Natuurkunde nu reeds voor de derde maal op een historische dissertatie den doctorsgraad verleend. De onbevangen buitenstaander zou werkelijk kunnen gaan meenen, dat de wetenschapsgeschiedenis bezig was, de plaats in het Universitaire Onderwijs te veroveren, waarop zij recht heeft. Waarom deze conclusie onjuist is, waarom men zelfs van het standpunt van de serieuse beoefening van de geschiedenis der Wis- en Natuurkunde bezwaar moet maken tegen de neiging, haar als wetenschap te miskennen en tegelijk als proefschriftenbron te aanvaarden, werd hier bij een analoge gelegenheid, nl. in een bespreking van de dissertatie van Dr. W. Ploeg (Januari 1935; pag. 121) reeds uitvoerig uiteengezet. Al het toen gezegde zou hier mutatis mutandis kunnen worden herhaald: er is weer geen spoor van eenigen samenhang tusschen het in

dit proefschrift behandelde onderwerp en de door de bewerkster volbrachte academische studie en de keuze der stof getuigt in nog veel sterkere mate dan de vorige maal van gemis aan inzicht, welke gebieden uit de natuurwetenschap nu eigenlijk om historische behandeling vragen en welke haar volkomen kunnen ontberen.

Salomon de Caus is een ingenieur en architect in het begin der 17e eeuw, die in dienst van verschillende vorstelijke personen technische installaties heeft aangelegd en die enkele boeken over mechanische en andere natuurwetenschappelijke onderwerpen heeft geschreven; dat zijn werkzaamheid eenige beteekenis zou hebben gehad voor de ontwikkeling der physica is nooit gebleken en de studie van Mej. Maks heeft aan dien indruk niets veranderd. Men blijft zich dan ook afvragen, waaraan deze schrijver eigenlijk de eer te danken heeft gehad, in onzen tijd tot onderwerp van een academisch proefschrift te worden gekozen en men kan niet nalaten, het een beetje zonde te vinden, dat de schrijfster zooveel moeite en tijd heeft besteed, om zijn uiterlijke levensomstandigheden aan het licht te brengen en zooveel keurige teekeningen van zijn toestellen (die grootendeels ook bij Heroon te vinden zijn) te vervaardigen. Tenzij men natuurlijk op het practische resultaat let: dasz man mit ihm promovieren kann.

Voor het geval echter, dat de Caus wel voldoende beteekenis zou hebben gehad, om als onderwerp van een hedendaagsche historische studie te worden gekozen (in het feit, dat hij al driehonderd jaar dood is, ligt die beteekenis niet), kan men nog betwijfelen, of de schrijfster wel de aangewezen persoon zou zijn geweest, om zulk een studie te volbrengen. Van eenige bijzondere competentie of begaafdheid tot historisch werk blijkt uit haar geschrift niets; zij is er niet in geslaagd, de vele feiten, die zij verzamelde, tot een leesbaar geheel te verwerken en nog minder gelukte het haar, den lezer een voldoenden indruk te geven van het wetenschappelijk milieu, waarin zich de werkzaamheid van de Caus afspeelde. De enkele oppervlakkig heden, die onder den laconieken titel La Science ± 1600 worden meegedeeld, kunnen daarvoor althans zeer zeker niet dienen. En toch blijft het juist een eerste vereischte voor een historisch-wetenschappelijk onderzoek, den historischen achtergrond van het beschouwde tijdvak uitvoerig te schilderen; hoe zal men iemands werk beoordeelen, als men niet in details weet, hoe men dacht en wat men wist, toen hij het verrichtte?

Op kritiek in onderdeden kan hier moeilijk worden ingegaan. Enkele bijzonder opmerkelijke dingen mogen echter even worden vermeld, blz. 37: L'enseigement aux universités était toujours sous l'influence d'Aristote. La physique d'Aristote avait une méthode tout à fait différente. Verschillend waarvan? blz. 39: Celui-ci (Archimède) a donné les deux lois suivantes: 1. Un corps plongé sous l'eau perd autant de poids que celui du volume de l'eau déplacé par le corps. 2? De lezer mag er naar raden. blz. 3. En suite il étudiait la géométrie et il puisait ses connaissances principalement dans les six premiers livres d'Euclide... Constantin Huygens aussi étudiait les six premiers livres d'Euclide. C'est un curieux symptôme de cette époque. Merkwaardigheden van dit soort had de schrijfster wel meer kunnen opmerken: de Caus reisde over zee naar Engeland; Constantijn Huygens reisde ook over zee naar Engeland.

Dit proefschrift is dus opnieuw geen verheugend ‘symptoom van

de ook in ons land groeiende belangstelling in de geschiedenis der Wisen Natuurkunde', zooals de phrase luidt. Het kan er eerder toe bijdragen, om de toch al zoo geringe waardeering, die de wetenschapsgeschiedenis in veler oordeel geniet, nog te schaden. Men kan dan ook niet nalaten, de verzuchting te slaken, dat de Faculteit van Wis- en Natuurkunde te Leiden, zoo het haar werkelijk er om te doen is, de studie van de historie te bevorderen, goed zou doen aan de proefschriften, die zij op dit gebied aanvaardt, wat hoogere eischen van belangrijkheid en wetenschappelijkheid te stellen.

E.J.D.

Stemmen uit de redactie

Niet opgeloste crisis.

- Of met het feitelijk aanblijven van Colijn en de zijnen de kabinetscrisis is opgelost in meer dan voorloopigen en bloot formeelen zin, kan eerst blijken nadat de Kamer, die het conflict, zij het daartoe uitgedaagd, in het leven riep, zal zijn bijeengekomen en door spreken of welsprekend zwijgen haar houding jegens het Kabinet zal hebben bepaald.

Colijn staat sterker dan tevoren nu Aalberse's poging, een parlementair kabinet te vormen, voor ieders oogen is mislukt. Verbazen kon deze mislukking niet; enkel in het negatieve immers was de het kabinet vijandige Kamermeerderheid eensgezind.

Het belang van deze positie-verbetering voor het bewind, dat bleef, mag niet worden onderschat; een oppositie, waarvan zonneklaar is gebleken, dat zij wèl weet, waarop neen te zeggen, maar niet, waarop ja, ziet ieder als verzwakt.

Dit alles echter neemt niet weg, dat, tenzij de oppositie duidelijk inbindt, het kabinet op deze Tweede Kamer thans zoomin als in Juli kan rekenen. Het is aangebleven uit zwakte van de tegenpartij. Niet uit eigen kracht en in zooverre staat het niet sterker dan tevoren.

Het land behoeft rust, heeft de premier in een voortreffelijke rede gezegd. Zeker, maar dit ook in de beteekenis van de rustige, wel-overwogen daad en voor deze behoeft ook een extra-parlementair kabinet de medewerking van het parlement. Dat het hiervan volmaakt onzeker was, noopte tot de ontslag-aanvraag. Is er nu in dit opzicht ook maar iets veranderd?

Zoolang dit niet blijkt, blijven de wolken hangen.

De terugkomst van de ontslagvragers heeft voorloopig nut gesticht, in onze inwendige verhoudingen en in die tot den vreemde beide.

Maar deze voorloopige winst heeft bezegeling van noode. Colijn's radio-rede, aan alle prikkeling van den pas verslagen tegenstander gespeend, heeft den weg hiertoe wijd opengezet. Doch deze weg dient nu te worden betreden door dezelfde groepen, wier gezamenlijke onwil en onmacht ons staatkundig leven pas met verlamming hebben bedreigd.

Het verlossend woord moet thans uit de Kamer komen. Welke staatsman zal hier de goede leiding geven?

Het Kabinet en de Spelling.

- Wie bij het luisteren naar de wijze redevoering, waarmee Minister Colijn zich op 2 Augustus j.l. tot het Nederlandsche volk richtte, aandacht heeft geschonken aan den vorm, waarin de spreker zijn beschouwingen kleedde, zal niet hebben kunnen nalaten, op te merken, hoe natuurlijk in een verzorgd gebruik van de taal, zooals men hier te hooren kreeg, de correcte toepassing van buigingsuitgangen en pronominale aanduidingen nog steeds klinkt. Dubbel verwonderlijk was het dan echter te bedenken, dat hier de leider van hetzelfde kabinet aan het woord was, dat heeft toegelaten, dat een zijner leden onder het mom van een *spellings*wijziging een verandering in de bij het onderwijs te gebruiken *taal* heeft voorgeschreven, waarbij practisch alle vormen, die hier zoo duidelijk tot hun recht kwamen, als versleten overblijfselen uit vroegere perioden werden afgeschaft. Demonstreerde de spreker ons niet nog eens ten overvloede ad aures, hoe volkomen onverantwoord het geweest is, de afschaffing van het onderscheid tusschen mannelijk en vrouwelijk genus met wijzigingen in de schriftelijke weergave van zekere klanken in een adem te noemen en den eersten maatregel op gelijken voet met den tweeden als spellingshervorming in te voeren? Men kon niet hooren, of de minister van een h*oo*gere of van een hogere macht sprak, of hij van een ei*s* of van een ei*sch* gewaagde, maar men kon er onmogelijk aan twijfelen, of hij sprak van de*n* krachtige*n* steun, aan de*n* akkerbouw verleend en over het lot van de*n* gulden; na het woord bodemcultuur zei hij duidelijk *haar*, niet *zijn* (of *z'n*) en, over industrieën sprekende, had hij het zelfs (o schrik der taalvervlakkers) over *derzelver* afzetmogelijkheden.

Zijn dit nieuwe of origineele opmerkingen? Allerminst, maar

het is helaas noodig, dat ze telkens weer herhaald worden, omdat men over het algemeen maar al te zeer geneigd is, zich nu maar langzamerhand neer te leggen bij het welslagen van het attentaat, dat de heer Marchant tijdens zijn ministerschap op de Nederlandsche taal heeft gepleegd. Dat is verkeerd, zoowel van voorals van tegenstanders van een correcte handhaving van de aanduiding der genera, zoowel van hen, die een onderscheid tusschen de ongedwongen spreekwijze van het dagelijksch leven en de taal van een redevoering of van de schriftelijke weergave van gedachten in stand wenschen te houden als van wie het willen verdoezelen. Want beide categorieën zullen toch moeten erkennen, dat dit kwesties zijn, die diep ingrijpen in het leven der taal en dat het daarom niet aangaat, dat een minister van onderwijs zich het recht toeëigent, om op grond van zijn persoonlijke en nog wel van een zeer recente meeningswijziging dateerende opvattingen in zulke zaken voor het geheele volk een beslissing te nemen.

Of is berusting inderdaad onvermijdelijk? De rede van Minister Colijn geeft aanleiding, om het tegendeel te hopen. ‘Want dit Kabinet, dat een nieuw Kabinet is, al zitten de vorige Ministers er allen in -, dit Kabinet’ .... heeft niet zijn goedkeuring gehecht aan de maatregelen, die een vroegere minister in zake het taalgebruik bij het onderwijs heeft genomen en er is niets, dat het behoeft te beletten, die maatregelen in te trekken en het geheele probleem nog eens in een meer waardige spheer van overleg en argumentatie, dan waarmee de heer Marchant het placht te omgeven, onder oogen te zien.

Mascagni en Modern.

- Als heel kleine jongen voor 't eerst naar een opera meegenomen, hoorde ik Mascagni's Cavalleria Rusticana; op dienzelfden avond gaf men ook Paljas. Van dat eerste bezoek is mij o.a. bijgebleven, dat er een levend ezeltje op het tooneel kwam. In welke van de twee stukken is mij ontschoten, maar aan dat grauwtje en z'n spreekwoordelijk sobere intelligentie moest ik denken bij het lezen van het interview, dat Mascagni aan eenige Hongaarsche journalisten had toegestaan. De oude heer, die bijkans een halve eeuw geleden, eens een aardig werkje heeft gemaakt en daarna nooit meer één noot van belang heeft geschreven, meent nu in Hongarije te moeten gaan

vertellen, waar het aan schort en dat al het moderne foei leelijk is. Groote oorlogen en omwentelingen hadden steeds een opleving in de muziek ten gevolge, orakelt hij, doch na de wereldoorlog liep dit mis. Duitsche en Nederlandsche School na 1648, Fransche in 1800 of Pruisische na 1870? Macagni babbelt door: Leelijk, heel leelijk is de moderne kunst. Ook tegen de moderne bouwkunst gaat hij te keer.

Het dagblad, dat zonder commentaar deze wijsheid overneemt uit de Hongaarsche kranten, staat anders tegenover de nieuwe architectuur; heeft het niet onlangs mededeeling gedaan over ‘een bouwwerk, dat bij alle modernisme geenszins weerzin wekte?’

De intelligente lezer weet, met Oscar Wilde, dat iedere kritiek een vorm van autobiografie is. Tegenover eenvoudiger lezers echter hebben couranten meenen wij, een taak te vervullen, waaraan opvoedend gehalte niet ontbreekt. ‘De krant schreef toch....’ hoe vaak hoort men dat niet! Daarom: praat Mascagni, men drukke het niet en drukt men het elders, men vertale het niet. Komt de krant niet vol, dan is er toch altijd nog zetsel, om te stoppen met het onderschrift: ‘reeds in een vorige oplage verschenen.’

Mascagni is toch waarlijk van te oude en te onbelangrijke oplage, om nog te herdrukken.

Het schot

Uit den ademloos heeten tropennacht, uit de zwarte, loerende oerwoudstilte rondom het bivak, over het juist geroepen: ‘Werda?!!’ van den schildwacht heen, spatte een roodvonkend schot los, scherp, kort, uitdagend:

Pè-tèkk!!

Het geluid sloeg tegen den hoogen, woest begroeiden bergkam, die uit de vormlooze, beklemmende duisternis oprees als een stugge, dichte, onverbiddelijke schaduwwand. De echo verdubbelde het prompt: pè-tèkk! - tèkk!! En herhaalde onmiddellijk, maar reeds heel in de verte, als een wegijlende, vluchtende spookstem: ‘èk!.... èk....’

In den met prikkeldraad omspannen rechthoek van het bivak doofden op slag de lichten. Uit het schildwachthokje viel een lichaam met een smak voorover op den grond. Het doode lichaam van den inlandsche sergeant Darmo, die juist werd afgelost, juist het ‘Werda?!’ had geroepen. Het zwaaide en plofte neer, loodzwaar, bijna op den aflossenden inlandschen korporaal Toegono, dien het wachtwoord in de keel bleef steken.

Dit alles gebeurde in dezelfde seconde.

Genadeloos vlug. Onherroepelijk onverwacht. Adembenemend onwaarschijnlijk. Een roode ster, die vlak boven de aarde uitéén spatte, een lichaam, dat op slag dood neerviel en waaruit de ziel omhoog schoot als een plotseling bevrijde schim, wegsprong naar de vormelooze donkerte, met een laatsten schreeuw wegijlde en wègechoënd oploste in het heelal en in de eeuwigheid.

De stilte herstelde zich. De duisternis herstelde zich. Het leek of er niets gebeurd was. In de duisternis stond korporaal Toegono één seconde bevangen door een vreemde duizeling van onzekerheid. In deze seconde wist hij zoo gauw niet, wat er gebeude, hij wist niet, of hij op dit moment stierf door dit schot, of dat

een vijand uit een hinderlaag zich nú op hem stortte. In deze seconde drukte de ijzeren greep van spanning het wachtwoord in zijn keel fijn. Maar de volgende seconde al herstelde hij zich. Tegelijk met de stilte, tegelijk met de duisternis. Hij dook inéén als een geoefend jager of als een veelgejaagd wild. Hij begreep, dat Darmo door het verraderlijke schot was getroffen, hij begreep, dat er elk oogenblik een tweede schot kon ontbranden uit de heuvels, die bedekt lagen achter den nacht, en de reactie op dit alles schoot met heftige elasticiteit in hem los, hij bukte zich, nam het lichaam van Darmo met een zwaai over zijn sterke, gespierde schouders, zeulde zich in het wachthokje en zette haastig het lijk half overeind tegen den achterwand. Dan, zijn éérste aandacht voor den sluipmoordenaar, spiedde hij met kromgebogen schouders en felle samengeknepen oogen in de duisternis. Zijn trommelvliezen spanden zich begeerig naar het geringste gerucht. Zijn neusvleugels trilden en hij proefde elken ademtocht, die onmiddellijk droogde in zijn mond.

Maar er gebeurde niets. Er was niets. Nacht. Donkerte. Stilte.

Er kon één vijand zijn, daar buiten het prikkeldraad. Er konden er ook duizend zijn. Maar misschien was er niet één meer. Het land, dat van deze vijand was, hield hen bedekt en beschermd, zij doemden er uit op en gleden er in weg als de nevel, dien de aarde uitwasemt en weer inzuigt.

Het liefste zou Toegono nu zijn soldatenlaarzen uitgetrokken hebben, op roofdierzachte, bloote voeten door de duisternis gegleden zijn, naar buiten, voorbij de omheining in het meer van duisternis, waar alleen zijn instincten hem den weg zouden wijzen. Maar hij wist, dat hij op post moest blijven. Hij wist, dat direct de commandant van de wacht zou komen en als hij afwezig was, zou hij bestraft worden. Niet die straf vreesde hij, maar het gevolg van die straf en hij had een diepe, verborgen, oude hartewensch.... Hij zuchtte.

Hij tastte naar het lichaam achter hem, zocht den pols, voelde dien. Stilte. Hij liet de hand los, ze gleed onbestuurd neer. Hij tastte over het bovenlijf, onderwijl de werking van zijn zintuigen splitsend, strak en ademloos oplettend naar buiten, gespannen zoekend en luisterend naar een levensteeken bij den doode. Hij knoopte de uniformjas los, stak zijn hand naar binnen. Op hartshoogte. Hij hield zijn adem in, voelde naar den hartslag. Stilte.

Alleen iets lauw warms en kleverigs. Bloed. Haastig trok hij zijn hand terug, wreef zijn vingers tegen elkaar, rook er aan. Zoete, kleverige lucht. Bloed.

Hartschot. - Goed geraakt! Bij toeval.... Een kogel uitgezonden in het duister van den nacht. Precies op de seconde dat de schildwacht zich naar buiten boog om te vragen: 'Werda?!!'.... Toeval. Noodlot. Een kogel van het noodlot. Praedestinatie.

Korporaal Toegono ging overeind staan. Hij was klein en breed. Hij had een donkerbruine huid. Korporaal Toegono was een Bantammer, zijn geboorteland lag aan den Westkant van Java. Korporaal Toegono was hartstochtelijk, strijdlustig, fel en hevig. Maar nu stond hij daar, roerloos in den greep van de discipline, het geweer rustte op de kolf naast zijn voeten. Hij rook de kille staallucht van den geweerloop. Hij tuurde in de donkerte. In den doodstillen nacht, die nog een uur zou duren tot zonsopgang. Er was geen enkele ster. Er sjirpten een paar krekels, een stil en rythmisch suizend geluid. Hij hoorde zijn eigen adem. En de ijzige roerloosheid van den doode achter hem.

Darmo.

Giftig speurde Toegono in de donkere grot vóór hem, alsof hij daaruit den aanvaller opeischte. Den Atjeher. Een lid van de kleine benden, die het gewest dan hier, dan daar telkens en overal onveilig maakten en terroriseerden met hun sluipmoordenden guerillakrijg. Kleine groepen opstandigen, die zich onder leiding van een bendehoofd verzetten tegen het hollandsche gezag. Maar niet dáárom speurde Toegono zoo gespannen, zoo wellustig, zoo bloeddorstig en wraakgierig. Als hij in den donkeren nacht, in dit uur voor zonsopgang speurde naar een Atjeher, dan zocht hij niet den vijand van de Kompenie, niet den taai opstandigen bewoner van dit gewest, dat zich hardnekkig en arglistig bleef verzetten tegen deze blanke, vreemde overheersching; dan zocht hij niet den samenzweerder, die de pacificatie van dit gewest in den weg stond....

Pacificatie!

Ja, Toegono was in dienst van de pacificatie! Maar pacifist was Toegono niet. Toegono was een Bantammer. Geslachten lang had in Toegono's voorouders als eerste gedachte, de gedachte aan de dolk geleefd. En als Toegono in den zwarten nacht

speurde naar den atjehschen vijand en wist, dat hij speurde naar een fieren, strijdlustigen, onknechtbaren bruinen kerel, - bruin als hijzelf, Mohammedaan als hijzelf, Oosterling als hijzelf, - dan zocht hij hij niet naar den rebel tegen het nederlandsche gouvernement, maar eenvoudig naar den ánderen man, die strijdbaar en strijdlustig was, een prachtige rivaal in het prachtig gevecht, dat voor mannen als Toegono de waardigste en manlijkste wijze is om dit aardsche bestaan te slijten.

Als Toegono haat voelde tegen den Atjeher, dan was dit alleen de haat, die noodig is als motief voor het wapen. Dan was het de haat, die al geslachten lang in zijn bloed lag, en eeuwen lang, voordat hij ooit een Atjeher had gezien. Het was de haat, die niet anders is, dan de wellust van het dooden, dan de drift van het zegevieren, dan de heete woede van het eigen, onbeheerschte zelf, dit alles, dat zich geslachten lang had botgevierd in eigen dorp, in eigen stam: man over man, mensch over mensch.

Zoo was Toegono's liefde voor de Kompenie, de liefde voor den strijd. En Toegono's trouw aan de Kompenie was de trouw aan een eeuwenoud verlangen naar bloed en gevaar. Het nederlandsche gezag was voor Toegono de groote impressario van het opwindenste, glorierijkste en avontuurlijkste spel, dat een echte man zich wenschen kan: de krijg. En daarom had korporaal Toegono als vurigste wensch: geplaatst te worden bij de marechaussees, het keurkorps van dapperen uit blank en bruin,die naar de zwaarste karweien werden gestuurd, in het heetste gevecht werden gezonden, de meeste gelegenheid kregen voor het directe handgemeen met den klewang, voor het spel met den grootsten inzet, het volslagenste verlies en de hoogste winst. Toegono hield niet van de karabijn, dat vreemde uitheemsche wapen, dat hem eigenlijk niet meer was dan een gereedschap, een zielloos mechaniek; Toegono hield niet van uit een onoverzichtbare verte een willekeurig slachtoffer te maken, maar wèl om den klewang in zijn hand te voelen en zich met dat scherpe slagzwaard, dat levend wordt in je hand, dat bloed en ziel krijgt in den strijd, en waarvan het staal mééleeft met elke bliksemsnelle buiging en wending van je spieren, om zich daarmee in het heetste gevecht te mogen storten, man tegen man, tien mannen tegen één, één man tegen tien, wisselend met het wisselend noodlot, dat door Allah be-

paald wordt... een grootsch spel van behendigheid en moed, van onmiddellijk gevaar, van nabijën, manlijken dood, van doen sterven onder je eigen hand of desnoods van sterven onder de hand van den ander. - Maar niet zóó, zooals Darmo: het Werda?!! geven, een stap doen, niets te weten, niets te voelen, dan even zwaaien en dood neerploffen; vallen als slachtoffer, zonder de kans gehad te hebben zelf een slachtoffer te maken, vallen als de bedotte verliezer, die van het spel werd buitengesloten, vallen als de, wat belachelijke, ongeluksvogel van het toeval, vermoord te worden en niet te weten door wien en niet te weten, dát je sterft.

Nee, - dacht Toegono en voelde weer het weemoedig verlangen zijn lastige, krakende laarzen uit te mogen trekken, zijn geweer weg te mogen werpen en met een kleine, kromme kris in de buiging van zijn hand op onhoorbare voeten weg te mogen sluipen naar een eigen, privé avontuur. Maar meteen dacht hij aan zijn hartewensch en wist, dat het eigen avontuur onmogelijk was; hij wist, dat hij zich moest beheerschen en afzien van de onmiddellijke opwinding: het spel had andere regels gekregen, de regels van de Kompenie. En korporaal Toegono wist de regels van de Kompenie te apprecieeren, want de Kompenie kroonde deze regels met aanlokkelijke prijzen: sterren en strepen en medailles en plaatsing bij de marechaussees, waar het bloedige spel, in verhevigden vorm weer raakte aan het spel van vroeger: waar hartstocht tegen hartstocht en roes tegen roes werd uitgevierd. De emotie om de verste en breekbaarste spanningen was in Toegono door overerving vangeslachten her geworden tot een fijngeslepen instinct, vatbaar voor de geringste nuancen en daarom kon hij op dit moment berusten in uitstel van de opwinding: éénmaal, misschien zou hij toch plaatsing bij de marechaussees krijgen. Alleen langs den weg van den geboren hasardeur, die het geduld heeft het kansspel tot zijn hoogste voltooiing te laten uitgroeien, kon korporaal Toegono gehoorzamen aan discipline en subordinatie, die hem in wezen vreemd waren en niet anders dan vreemd konden zijn.

Korporaal Toegono beheerschte de opwinding, die trillend door zijn zenuwen kroop en met een koude rilling in zijn ruggemerg stak. En zonder overgang dacht hij aan Sadinah, de vrouw van Darmo, die haar man nu met koffie en rijst opwachtte en hem dood thuis kreeg.

Toen, opééns, bewoog zich iets in het donker.

‘Werda?!’

‘Merdoe!’ - Het wachtwoord.

Geruisch. Stappen.

Toegono sloeg aan.

‘Korporaal Toegono?’

‘Saja toewan litnan.’

‘Heb jij Darmo afgelost?’

‘Saja toewan litnan. Maar Darmo is dood. Zooeven dat schot....’

‘Dood?’

‘Saja toewan litnan. Hij ligt hier achter me.’

Een seconde bleef de commandant van de wacht zwijgen. Toen viel er een kernachtige, hollandsche vloek in de stilte: ‘Wel godverdomme!’

‘Ik stuur direct menschen om het lijk te halen.’

Toegono salueerde. De commandant verdween in het donker. Even later kwamen ze Darmo halen. En dan bleef het verder stil.

Het liep tegen den ochtend. Op dezen ochtend zou Darmo begraven worden. Op het kleine kerkhof achter het bivak. Allemaal lagen ze daar, de kameraden, die vielen na zoo'n schot uit den nacht of die zwaar gewond van patrouille uit de bosschen teruggebracht werden en alleen nog terug kwamen om te sterven.

En Sadinah...., dacht korporaal Toegono. Misschien kon hij haar tot vrouw nemen. Hij had geen vrouw, momenteel. En zonder man mocht Sadinah niet in het bivak blijven. Ze zou natuurlijk willen blijven. Waar zou ze anders heen? Ze was niet jong meer. En buitendien soldatenvrouw. Die vinden geen plaats meer in de gewone maatschappij. Kazernevrouw - tangsivrouw - en bordeelmeid.... daartusschen werd geen groot verschil gemaakt in de gewone maatschappij.

Hij bedwong zijn gedachten. Hij moest opletten. En hij stond daar: de kolf aan zijn voeten, de loop naast zijn gezicht. Hij was een goed schildwacht, hij wist, dat hij niet inslapen mocht. Hij had op wacht gestaan nog in de tijden van Van Heutsz, den grooten generaal en de groote generaal had de origineele gewoonte de schildwachten met een lucifer te inspecteeren: als de schildwacht bij zijn nadering het wachtwoord niet vroeg, maar stokstijf en stom bleef staan, streek de groote generaal een lucifer af

en hield het vlammetje voor het gezicht van den schildwacht. Als de schildwacht sliep, blies de groote generaal zwijgend den lucifer uit en stak hem onmiddellijk in den neus van den slapenden schildwacht. Dat was geniaal gevonden van den grooten generaal, want ten eerste was de slapende schildwacht op dezelfde seconde klaar wakker en ten tweede zorgde hij er voor, dat het hem geen tweeden keer overkwam, want onder de manschappen was niemand belachelijker, dan een schildwacht met een brandblaar van een heeten luciferkop in zijn neus. Sindsdien was de groote generaal, Gouverneur-Generaal geworden op Batavia, en sindsdien was hij ook reeds teruggekeerd naar Holland - naar de Negeri Blanda - maar zijn paedagogische remedie overleefde nog steeds zijn afwezigheid en korporaal Toegono hoorde nog altijd tot de beste schildwachten, evenals alle andere schildwachten uit de paedagogische school van Van Heutsz, hetgeen een bewijs is voor zijn genialiteit.

Zoo stond Toegono klaar wakker en spiedend op wacht. Het uur ging voorbij. De duisternis werd dunner, het begon te schemeren. De bodem wasemde vochtige neveldampen uit, van den schemerigen hemel sloeg vocht neer, er hing een witte mistbank over den grond. In het bivak kraaide een haan. Een tweede. In het bivak loeide het rund, dat straks geslacht zou worden. Eenmaal in de drie dagen toog de fourier er op uit om het slachtrund te koopen, gewoonlijk was het een oude koe, soms bij toeval een jonge stier, maar de fourier, die geinfecteerd was met aanleg voor boekhouden en dus een eigenzinnig en konsekwent man was, noemde het rund stelselmatig en halsstarrig: os. Dit dier werd dan afgemaakt door een sergeant, die ook groote vaardigheid bezat in het neerhouwen van Atjehers.

Het begon dag te worden. In de kampong blafte een hond.

Er werd reveille geblazen: Toe-toeteritoetoe-ti.... Ti-toe! Ti! toeoe!!

Vage vormen doken op. De rechthoek van het bivaksterrein, begrensd door de rivier, omheind door dubbel prikkeldraad. Het wachthuis aan den ingang. De manschapsbarakken op palen, bruine, langwerpige woonloodsen uit bamboe en vlechtwerk, gedekt met grijsbruin palmblad. De houten officierswoningen.

Daar lag het bivak aan den voet van de heuvels, in de heete kaalgekapte kustvlakte, door moeras en struikgewas gescheiden

van het smalle strand en de zee. Daar lag het als een rechthoekige schietschijf, een prachtig doelwit voor den vijand, die 's nachts uit den beboschten bergrand langs de heuvels omlaag sloop en achter de dekking van nachtelijke duisternis zijn kogels blindelings in den omheinden rechthoek afvuurde. Dat was natuurlijk onedel van den vijand, want deze streek werd geacht onderworpen en welgezind te zijn, zoodat het bivak eigenlijk gerust op een schietschijf mocht lijken, zonder onvoorwaardelijk als zoodanig te moeten fungeeren.

Over het bivakterrein slenterden nu gestalten. Kouwelijk in een sarong gehuld; met opgetrokken schouders en iets van weerzin tegen noodzakelijke en door de natuur opgedwongen vroegochtendlijke bezigheden, slenterden zij naar den rivierkant, daalden de helling af en verdwenen in den afgrond, waar de stroom vloeide. Daar hurkten zij neer en gehoorzaamden aan de stem der natuur.

Toegono zag hen gaan en moest denken aan den grooten generaal, die ook wel eens, evenals deze inlanders, gehoorzaam en ootmoedig in den vroegen ochtend naar den rivierkant wandelde, omdat zelfs de grootste en geniaalste generaal onderworpen blijft aan de natuur. Het is echter waar, dat de groote generaal niet in een sarong, maar in een gebatikten slaapbroek en een witte kabaai en niet rillend en tegenstribbelend, maar kloek en gedisciplineerd naar de rivier stapte, als immer in de gerechtvaardigde overtuiging van zijn eigenwaarde, want geëscorteerd door vijf of zes gewapende soldaten, die plichtsgetrouw en gesubordineerd een gesloten kring vormden om hun neergehurkten grooten generaal, dien zij met stalen ernst behoedden in dit oogenblik van zwakte en overgave aan de natuur.

Ook Toegono dacht op dit moment in vollen ernst aan den grooten generaal en dit feit is misschien een nog grooter bewijs voor zijn genialiteit, want het is velen gegeven om zwak en natuurlijk te zijn, en historische vermaardheid te verwerven, maar slechts zeer weinigen, om daarbij ook de achting en bewondering van de direct ondergeschikten te behouden. Men moet een waarlijk groot man zijn om zijn natuurlijkste zwakheden met het volmaakste zelfvertrouwen en de rustigste vanzelfsprekendheid te durven begaan in aanwezigheid van zijn gesubordineerden. Hoe groot en vrij moet de man zijn, die zijn ondergeschikten zelfs

dwingt bij het begaan van een dagelijksche natuurlijke zwakheid tegenwoordig te zijn en dezen daad te beschermen met hun lichaam en hun wapen. Dit te kunnen doen zonder schaamte, zonder angst, zonder twijfel, met het volle behoud van superieuriteit en waardigheidsbesef is alleen een waarlijk sterken, waarlijk vrijen mensch en in den eerlijksten zin van het woord genomen, waarlijken heerscher gegeven. Dit te volbrengen rechtvaardigt een overheerscher volkomen.

Zienderoogen lichtte de dag aan. Bij den horizont groeide een rosse, heette gloed, de zon dook uit de gladde zee op, alsof ze achter een grooten, grijsblauwen spiegel omhoog gleed. De laatste nevels losten op en de hitte werd onmiddellijk zoo groot, dat de vocht tezamen met de nevels verdwenen was. Een roode, warme gloed straalde over de vlakke, grillig ingekeepte kust, die met een smalle strandstrook langs de zee lag en telkens naar binnen bochtte in trechterachtige, moerassige kreken, begroeid met struikgewas, dat spookachtig vreemd en doodstil stond in het spokig doodstille, slijkerige brakwater, een griezelig verlaten of nog niet bevolkte doodsche oerwereld van water en slijk en vettige planten en waarin toch leven was: milliarden microben en miasmen, milliarden cellen die heimlijk zich voortteelden in het van broeienden zonnegloed overrijpe, in ontbinding rottende moeras, waar zij zwollen en kiemden, aan elkaar vastklampten en zich weer splitsten, en in het roerlooze water uit het vergiftigde slib opborrelden en tusschen de doodstil staande stengels en vertakkingen en ademlooze blaren langzaam en zwaar opdampten, vochtig en vettig, stinkend en zwoel, geheimnisvol, onverdelgbaar, schadelijk, maar genadeloos en zegevierend, door de bestiering en bescherming van een onbegrijpelijke Almacht, groeiend en woekerend van eerste kiem naar verder voltooiïng en volgenden vorm, onverklaarbaar, onzichtbaar, maar overal voelbaar aanwezig in de bewegingloze atmosfeer, die dicht en vuil, onverdragelijk en huiveringwekkend over het moeras hing als de dichte en vuile, onverdragelijke, huiveringwekkende wasem van bedorvenheid over een ontbindend lichaam. En toch was er leven. Ternauwernood hoorbaar, een gerucht, dat als ontsnapte aan den dikken, breiïgen bodem, die onder het ondoorzichtbare water gevangen lag. Een leguaan zeker of een krokodil, die door het slijk glijdend, het zonlicht, de warmte tegemoet slierde.

Over dit doodstille water, in heete, amechtige nachten gleed soms de prauw van een zeeroover de kreek binnen. Een lang, smal vaartuig en zwart, iets als een boom en toch geen boom meer, en een paar zwijgende, haastige, heimlijke kerels, die als schimmen over het watervlak bewogen, en onvindbaar verdwenen, opgeslokt werden door moeras en duisternis, die hen dan andermaal weer - onbegrijpelijk - uitspuwden naar de zee.

De warmte werd met de minuut heviger, het was de schrale, adembenemende, bedwelmende hitte van moeraskust en tropische oceaan. In de schaduwlooze, naakte, kaalgekapte vlakte was het bivak weerloos uitgeleverd aan deze hitte. De rails van den stoomtram naar Kotta Radjah, de hoofdplaats, lagen metalig te glimmen; twee lange, evenwijdige, blank-stalen lijnen, die den eenigen uitweg leken uit deze hel. Schelwit was de smalle weg naar de marktplaats en de atjehsche kampong: paalhutten in een sterke omheining van gedoomde bamboe. Een onderworpen kampong, een loyaal dorp. Zoogenaamd. Maar achter het dubbele prikkeldraad en achter de gedoomde bamboeheg slaan de bewoners elkaar wantrouwig gade: de vrede-bewakende, orde bewarende, pacificatie beoogende militaire bezetting van de hollandsche Kompenie en de onderworpen, loyale, vriendschappelijk gezinde atjehsche dorpelingen. Op de marktplaats ontmoeten zij elkaar: soldatenvrouwen koopen daar van dorpsvrouwen. De bivaksfourier koopt er het driedagelijksche rund, dat als os geboekt wordt. Er wordt melk geleverd en eieren. Maar om zes uur 's avonds gaat de poort van het bivak dicht. De wachten worden verdubbeld bij het invallen van de duisternis.

En als het geheel donker is wordt het bivak beschoten.

Niemand weet door wie. Het is iets nieuws van de laatste paar weken. Plotseling begonnen en hardnekkig doorgezet. Onbegrijpelijk. Toekoe Moedin, het atjehsch Hoofd is goedgezind. Hij is altijd genegen met den bivakcommandant te beraadslagen wie de geheimzinnige nachtelijke scherpschutters mogen zijn. Toekoe Moedin is altijd bijzonder hoffelijk. In zijn sluw en scherp-intelligent arabisch gezicht is nooit de minste schaduw. Er valt niets op Toekoe Moedin aan te merken. Hoogstens, dat hij nooit een rechtstreeksch antwoord geeft, nooit iets weet, nooit iets ontdekt. Er is een woord, dat wel haast versleten moet

zijn door het vele gebruik, dat Toekoe Moedin er van maakt. Dat woord is: ‘Misschien.’ Het is een hoffelijk woord, dat aan alle partijen gelijk geeft; het is een dubbelzinnig woord, dat alle vermoedens ondersteunt en tegelijk ondergraaft; het is het woord, dat om zes uur de bivakpoort doet sluiten, het is het woord, waarachter de sluipmoordenaars van den nacht zich verbergen.

Ja, dit woord dekt de kleine benden, als zij heimlijk komen fourageeren in het dorp. Als zij er ‘misschien’ komen fourageeren, want ergens vandaan moeten zij toch levensmiddelen krijgen. Het oerwoud levert niets: geen vruchten, geen wild.

Achter de kampong valt de weg uiteen in voetpaden. Naar de kust. Naar het binnenland. Langs klapperboomen en rijstvelden. En verder door naar verre dorpen. Smalle menschensporen in het groote landschap, dat heel laag begint, van de zee af, een gloeiend heete moeraskust, die zich heft en voortgolft, helling in helling, heuvel naar heuvel, lichtgroene, heete aarden golven, hooger en hooger, tot eindelijk het land overeind staat in het stug, ontoegankelijk gebergte, donkergroen, zwaar begroeid met voorhistorische wildernis, gespleten in diepe ravijnen, grillig gescheiden in bergruggen, en toch geheimzinnig één, een ruige, donkere wand met enkele steile toppen.

Haast onbetreden nog van menschenvoeten.

Haast ondoorvorscht door menschenoogen.

Het uur was voorbij.

‘Werda?!’

‘Merdoe.’

Aflossing van de wacht. Korporaal Toegono stapte uit het schildwachthokje. De beide wachten salueerden elkaar.

Voor het huis van den commandant van de wacht kwamen Toegono's zware, krakende stappen tot een plotselingen stilstand, met een klap sloegen zijn laarzen tegen elkaar, mechanisch hoekig salueerde hij.

‘Iets te melden, korporaal?’

‘Alleen het neerschieten van den fuselier Darmo, commandant. Verder was alles rustig.’

‘Goed korporaal.’

Het saluut. Korporaal Toegono marcheert weg. Naar de barakken. Niet naar de barakken voor mannen, maar naar de

loods van de manschappen, die vrouw en familie hebben. Het is een langwerpige loods op palen, als een langwerpige, bruine gevlochten doos. Er zijn verschillende uitgangen, lage deurtjes met een houten trapje van een paar treden. Hij gaat een van die trapjes op, stoot de kleine deur open.

Nu is hij binnen. Een lange, smalle ruimte, schemerdonker, koel en toch bedompt. Bruine, gevlochten wanden, een naakte planken vloer, die zwiept onder zijn dreunende stappen. Twee dozijn slaaptafels op een rij - een blad op twee schragen - een mat er op, een opgeslagen klamboe er boven. Dat muskietengordijn is de eenige omwanding van elke familie, elk echtpaar. Man en vrouw slapen op de tafel, de kinderen er onder. Langs de wanden zijn bamboestellages voor de kleedingkisten. Hier en daar een petroleumlamp.

Er heerscht vroeg-ochtend-stemming. Soldaten, half gekleed, in blauwe uniformbroek en een openhangend hemd zitten op een hoek van hun slaaptafel, rooken, drinken koffie, eten rijst of een broodje, poetsen leerwerk, knoopen, geweren.... Hier en daar, op of onder een slaapbank ligt een sluimerend kind. Vrouwen en kinderen loopen door elkaar, naakte bruine kinderen, met strak gespannen rijstbuiken, een geschoren hoofd en een lok grof haar tusschen de oogen, bruine vrouwen met uitpuilenden zwangeren buik of met een kind aan de borst; vrouwen, die eetgerei opruimen of een vettige slaapmat naar buiten dragen. Hier en daar is een sarong opgehangen als een hangmat, daar schommelt een klein bundeltje in, een pasgeboren kind, stijf ingewikkeld in een reep doek, het roodbruine gezichtje besmeerd met natgemaakte witte kalk. Hier en daar zit een vrouw 'r haar te kammen, lang, zwart, van olie glimmend haar. Er is gepraat, stemgezoem, kindergekrijsch, een schelle kijfstem van een scheldende moeder, een hooge, hysterische vrouwelach. Iemand gaapt luid op met een langen uithaal. Het ruikt er naar koffie, naar petroleum, naar tabak, naar klapperolie, naar kleine kinderen, naar soldatenlaarzen, naar zweet en leer, naar smeervet, naar verbruikte nachtlucht.

Op een van de slaaptafels ligt het lijk van Darmo, toegedekt met een sarong. Er naast, op den grond hurkt Sadinah. Zij is de eenige vrouw, die niets te doen heeft. Zij zit daar gehurkt en staart voor zich uit. Met groote open oogen. Haar zwarte haar-

wrong hangt slordig en half los op haar rug, haar baadje is gescheurd en laat haar bovenlijf vóór bloot. Dat zijn de eenige uiterlijke teekenen van smart en rouw over den gesneuvelden man. Toegono kijkt even naar haar. Hij weet: vanochtend, heel in de vroegte, toen ze hem binnenbrachten, heeft ze jammerend aan 'r haren gerukt, heeft ze haar baadje losgescheurd. Ze hebben het deurtje opengestooten, het lijk binnengedragen. In den benauwden, door nachtlampjes volgewalmden, dichten schemer is opeens ontsteltenis gevaren. De mannen zijn slaperig opgeschrikt, vrouwen zijn gaan gillen, kinderen begonnen te huilen. Toen heeft Sadinah het uitgejammerd, geklaagd, gegild als een bezetene, de duivel is een oogenblik in haar gevaren, ze heeft in haar arm gebeten, met haar vuisten op haar eigen hoofd gebeukt. Tot een van de mannen haar met een kort en hard woord tot bezinning bracht.

Nu is het voorbij. Hij is dood. Een ziel mag men niet beklagen, zegt de Mohammedaansche leer. Nu zit ze daar stil neergehurkt. Zwijgend. Met groote, wezenlooze oogen, die geen tranen meer mogen hebben. Het is voorbij. Straks wordt hij begraven. Ze is soldatenvrouw, Sadinah, tangsivrouw, kazernevrouw. Bivakvrouw. Ze is niet jong meer. In de kazerne zou ze niet veel waarde meer hebben. Maar hier, in het bivak nog wel. Tien jaren al slijt ze haar leven achter den rechthoek van prikkeldraad, nu eens hier, dan weer daar. Het maakt geen verschil: wáár. De rechthoek is overal hetzelfde: prikkeldraad, de barakken, de officiershuizen, het bureau, het fouragemagazijn. Het kerkhof. Zesmaal heeft zij dit al meegemaakt: het maal bereiden en op den man wachten en dan dragen ze hem dood of stervend binnen of hij komt heelemaal niet terug.... hij trekt mee op patrouille en het oerbosch slokt hem op, hij gaat mee op expeditie en een klewanghouw velt hem neer, hij helpt mee een benteng bestormen, met een schot in de borst, met een afgekapten arm, leeggebloed dragen ze hem in een tandoe aan en hij sterft onder haar blik.... En de rijst wordt voor de kippen uitgestrooid en de koffie giet zij buiten over de bruinroode, aangestampte aarde uit. Er is wel direct den volgenden dag een andere man, of soms al denzelfden dag, een andere man. De brits blijft nooit langer dan vierentwintig uur onbezet. En de koffie zou ook wel vierentwintig uur goed blijven. Maar Sadinah heeft zich een eigen

bijgeloof gemaakt: de nieuwe man moet niet eten van de rijst en niet drinken van de koffie, die voor een ander was bereid. Dat brengt hem ongeluk, tjilaka.... Daarmee tracht Sadinah het noodlot af te wenden en de voorzienigheid te paaien. Maar het noodlot laat zich niet zoo gemakkelijk afkoopen en de voorzienigheid vergeet wel eens een offer. Er zijn zooveel menschen in nood en doodsgevaar. En zoo komt het tjilaka dan toch. Darmo is de zevende....

Toegono is naar de brits gestapt. Hij tilt even de sarong op. En iets, heel binnen in hem, schrikt nu toch misschien even van het gelaat van den dooden vriend, dat hij nog niet zóó heeft gezien. Olijfgroen is het bruine gezicht van Darmo geworden. De mond hangt iets open, alsof die opengebleven is bij de a van het Werda?! Onder de oogleden uit glipt een vreemde, starende blik: alsof de wachthoudende turende blik plotseling op iets gestuit is en tot zichzelf inkeerde; gestuit op den dood en ingekeerd tot het eeuwige.

Zwijgend kijkt korporaal Toegono op dit doode gezicht van zijn kameraad neer. Zwijgend blijft hij kijken op dien verstarden, glazigen blik van de doode oogen en den verstarden a van den dooden mond. En plotseling is het hem of hij daar alleen is met dezen doode, gescheiden van al de anderen, die er niets van weten hoe deze dood gebeurde. Hij is alleen met den doode, zooals zij samen alleen waren, toen hij viel. Hij is alleen met dezen doode, wiens noodlot hij rood heeft zien opspatten uit de nachtzwarte duisternis en wiens ziel hij heeft hooren wegijlen in de eeuwigheid. En nu is het hem of deze oogen en deze mond hem iets vragen of zeggen of opdragen: iets, dat opeens afgeknapt is en nog verder gedragen moest worden. Het wachtwoord. Het overdragen van de wacht.

Maar Toegono begrijpt dit anders: Wraak!

Deze moord moet gewroken worden. Darmo's doode oogen vragen om bloedwraak. Het slachtoffer van Darmo moet het slachtoffer van Toegono worden. De vijand van Darmo moet de vijand van Toegono zijn. Deze vijand is ook de vijand van de Kompenie en de Kompenie zal dit alles ook maar niet zóó accepteeren. Nee - denkt Darmo gerustgesteld - zóóiets accepteert de Kompenie niet en hij voelt een verheugde, trotsche liefde voor de Kompenie, die eerstdaags een patrouille zal uit-

zendend om dezen vijand op te sporen en onschadelijk te maken. Dit weet Toegono uit ondervinding. En terwijl hij daar zwijgend staat naast den slaapbank van zijn gevallen kameraad, begint er een heimelijke koorts in zijn binnenste te gloeien. Onwillekeurig heft hij zijn rechterhand. Onwilkeurig, in gedachten, voelt hij daarin het heerlijke wapen: de klewang! Dat zoo begeerlijke, ontzettende wapen, dat de Kompenie handig genoeg geweest is om van den vijand over te nemen: het korte, atjehsche zwaard met het slaggewicht vóórin, dat met één suizenden slag een schedel splijt, een kop van den romp slaat, met één sidderend blanken houw, als een bliksemflits, hand en voet en schouder van het lijf kan klieven.

En vreemd verwart nu de koorts in Toegono's bloed toch weer zijn gevoelens. Als dampen en nevels stijgen ze in zijn binnenste op, in- en doorelkaar warrelend en vervloeiend. Daarachter zinkt de gestalte van Darmo weg, vergroeit en vermengt zich met al het vage en gestaltelooze van Toegono's voelen en weten, dat tenslotte alleen maar weer dien éénen, oerouden vorm benadert: de strijd, de krijg, het achterna jagen en uitdagen van den rivaal in het emotievolle avontuur. Dat avontuur, dat bestaat uit honderd onderdeden: veldtochten, die hij en Darmo hebben meegemaakt, nachtelijke sluiptochten langs rijstvelden en kampongs, door rivieren en ravijnen; bestormingen en overvallen van bentengs, verbitterde gevechten aan den ingang van een vijandelijk dorp. Het borrelt en gist in Toegono's denken, hij hoort in gedachten het tot een krankzinnig fanatieken storm gillend aanzwellende: Lah-il-Allah! Lah-il-Allah!! Lah-il-Allah, lah-il-Allah!!! van de Atjehers en er voert een huivering door zijn zenuwen, Lah-il-Allah!!.... de aanroep van den Mohammedaan, en hijzèlf is Mohammedaan.... Lah-il-Allah!!.... de aanroep van den bruinen onderworpene, en hijzèlf is een bruine onderworpene.... Lah-il-Allah!.... de aanroep in het gebed, dat ook zijn gebed is, nog heden.... Lah-il-Allah!! de strijdkreet, die éénmaal, nog niet zoo zéér lang geleden ook op *zijn* eiland is losgebarsten tegen dezelfde Kompenie.... Er voert een huivering door zijn zenuwen, alsof een heel oude herinnering door hem heenleeft; een zóó oude herinnering, dat zij alleen nog maar vage onrust is in zijn zenuwcellen en nu plotseling vorm aannemend, overglijdt in een on-

rustig verlangen naar een anderen strijdkreet, den woesten en bloeddorstigen strijdkreet van de marechaussees, die niet meer Allah aanroepen, maar zichzelf in het dreigende, door henzelf verbasterde woord: ‘Manisé! Manisé!!’ - En zoo vermengt zich en vergroeit Toegono's voelen, diep binnen in hem, onduidelijk en half geweten en toch met den elementairen, heeten hartstocht, die behoedzaam is overgeleid van het Lah-il-Allah der voorouders in het Manisé! van den grooten impressario.

Hevig staat het meedogenlooze spel in zijn bloed op. Heet voelt hij de strijd in zich woelen, overval in een gloeiend, van zon doorstoofd alang-alang veld: hitte uitstoomende zee van meterhoog gras, boven hun hoofd de zengende zonnetent met den verblindend brandenden zonnebol; opduikende bruine lijven, die het blanke staal boven hun hoofd zwaaien en zich door het hooge gras storten, Allah aanroepend, hun God en in hun God zichzelf verdedigend tegen den blanken overheerscher, neerstortend voor een kogelregen, die rood en vernietigend over hen neerslaat, en toch weer opspringend, duizendvoudig en onverdelgbaar, tot de marechaussees worden losgelaten, bruine en blanke duivels, die met hetzelfde wapen zich storten door het snijdende, tropische prairiegras, zwaaiend met het flitsend staal en schreeuwend hun uitdagenden, waanzinnig-moedigen schreeuw over de bloedige, kokende graszee naar den moordend zengenden hemel: ‘Manisé!! Manisé!! Manisé!!!’

Zwijgend staat daar Toegono naast den doode. Niets teekent zich in zijn trekken van den vulkaan, die onder dat masker gist en kookt. Hij slaat den sarong over het roerlooze, olijfgroene gezicht, over de vragende, verglaasde oogen en den geopenden mond, waaruit hij het wachtwoord heeft overgenomen. Ontzettend stil ligt daar de gestalte, die niet meer Mensch is, alleen nog vorm, doodstille, onbewegelijke, gebluschte vorm onder den gebloemden lendendoek.

Er beweegt iets naast den slaapbank. Sadinah is begonnen heur haarwrong weer te knoopen. Korporaal Toegono laat zijn blik naar haar overglijden. Hij kijkt neer op het strakke gezicht van Sadinah, die niet meer jong is, maar een van de weinige vrouwen is in het bivak en de eenige, die momenteel geen man heeft. Van haar gezicht, dat al rimpels en groeven draagt, glijdt

zijn blik naar haar opengescheurd baadje en haar bloote, bruine borsten. Haar borsten zijn minder oud dan haar gezicht. En zij kookt de rijst prachtig droog, zij kookt de rijst tot groote, volle, haast doorzichtige korrels, die als langwerpige parels en geheel los van elkaar zijn. De koffie, die zij maakt is geurig en zij is zuinig. Ze is ook bezadigd genoeg om, als haar man op patrouille is, zijn terugkomst rustig af te wachten, zij kijkt in den tusschentijd nooit naar andere mannen om. Het is waar, dat zij onvruchtbaar is. Maar daardoor is haar man óók haar kind. Zij verwacht hem steeds en verzorgt hem voortdurend, in haar leven is haar man de eerste, het voornaamste, alles.

Toegono staat daar een tijdlang. Dan zegt hij eindelijk, als slotsom van een moeilijken gedachtegang:

'Darmo wordt straks begraven.'

Sadinah knikt.

'Zonder man mag je niet in het bivak blijven.'

'Dat weet ik,' zegt Sadinah stil en trekt met plotseling gewekt schaamtegevoel haar baadje over haar bloote borsten.

'Wil je mijn vrouw zijn?'

Sadinah knikt.

Ze heeft nauwelijks opgekeken. Een man is een man. Een soldaat is een soldaat. De een valt. De ander neemt zijn plaats in. - Zoo is het leven - denkt Sadinah - en als je geen kind hebt, wat heb je dan ánders dan een man. Zij heeft dit alles al tien jaar en al zes maal doorgemaakt. Darmo is de zevende.

Zoo wordt korporaal Toegono de achtste man van Sadinah. Hij zal wel een goede man zijn. Hij dobbelt niet. Hij is ook niet meer zoo heel jong. Als hij een eigen vrouw heeft, geeft hij geen geld uit op andere vrouwen. Misschien is hij eindelijk de laatste man. De man, waarmee zij samen rustig oud kan worden, waarmee zij éens, misschien over niet al te langen tijd, samen ergens in een stillen kampong kan wonen, samen van zijn pensioentje en haar vaardigheid, samen met hun gezamenlijke herinneringen aan kazerne en bivak.

Er is een zwijgen gevallen na hun schaarsche woorden. Om hen heen rumoeren de anderen. Er is gezang, kindergehuil, gerammel met blikken eetgerei, hier en daar een woord, een lach,

een uitroep. Door de dunne gevlochten wanden begint de hitte van den nieuwen dag door te dringen. Er is hier en daar een deurtje open, een rechthoekige opening, waarachter het schelle, witte zonlicht staat.

Over een uur wordt Darmo begraven.

M.H. SZÉKELY-LULOFS

Er is een kind gestorven

I

Er is een kind gestorven; waarom het mijne niet? zijn moeder had het toegedekt, een uur daarna werd het gewekt, maar niet door haar. zij wist het niet, en niemand weet hoe het is teruggegleden. het kon niet praten en het sliep, en ook de engel: toen hij diep voorover boog, heeft hij verrast gezwegen. zoo kan het mijne gaan, misschien vannacht, en niemand kan het zeggen. ik kan waken, het naast mij leggen, maar over de stilte hebben wij geen macht. wij hebben niets: mijn eigen, bange leven, het is genoeg, meer dan genoeg, wanneer ik denk, dat morgen vroeg mijn kind tusschen de engelen kan zweven. dan moet ik blij zijn. heb ik dan verdriet? ik ben vol van verwondering, tot waanzin toe, en zing een dwaas gebed: o God, het mijne niet -

II

Want voor een kind is het verschil nog klein: het heeft hier niets om zich aan vast te houden, geen woord, geen grens, en onze zorgen zouden hem niets dan een vervreemden zijn,

diefstal en schennis, als wij niet verstaan hoe, diep in den nacht, het moet ontvluchten langs wegen, die wij tot den dood toe duchten: droomlooze slaap, in licht verloren gaan. maar in den morgen kan het weer beginnen, sterker dan wij: het duister liet geen spoor. het zweefde tusschen dood en leven door den schemer van ons doode leven binnen.

III

Wij zijn veel zwakker, want het is geen droom. vroeger, het wakker liggen en het wachten op het eerste teeken, het eerste zachte verborgen roepen uit den diepen stroom, begin van bewegen, wonderlijk nabij over alle verten van het vrouwenleven, en toch verscholen en zichzelf gebleven, nog niet te naderen voor haar en mij. nu loopt het door mijn huis en lacht. er is geen sterker werkelijkheid dan deze, vol van eeuwigheid: niets van den droom, niets van den nacht.

IV

Daarom weet ik niet wat het is: je plotseling niet meer te vinden, overal zoeken, slaan tegen blinde muren, vallen in duisternis, opstaan weer, schreeuwen, overal omsingeld door angst en verraad, door pijn, die geen adem laat en nooit minderen zal.

ik weet het niet, ik wil het niet, het is duizendmaal meer dan ikzelf, eindeloos, een waanzinnig gewelf van vuur, dat krimpt en vonken schiet overal door mij heen; geen plek aan mij is niet geschroeid, als een dier heb ik geloeid en nog ben ik niet gek, want niets kan ik vergeten, en ik wil het ook niet, ik wil, dat je me ziet, je moet alles weten.

V

Niet in bloemen word je opgenomen en ook het jonge gras zal er niet zijn, geen helder water zal er stroomen, de zon mag nog geen schemer zijn. je vader zal er ook niet komen, misschien je moeder, maar de pijn laat haar geen rust van slaap en droomen: zij waakt waar je eens groot zou zijn. maar van dit al blijft geen gemis: er is een kleine plek waar je kunt spelen en waaromheen Gods licht zoo zuiver is, dat engelen soms met je komen deelen. zeg dan: het is niet noodig, maar de velen die achterbleven, wachten op vergiffenis.

VI

Dit licht werpt bittere schaduw af, die sluipt waar ook hun handen streelen. het bed, dat zij nog samen deelen, is iederen nacht opnieuw je graf.

je ligt dan tusschen hen, misschien kan je nog slapen, alles is weer goed, je slaapt, de rust ontbindt hun bloed, zij durven weer elkander zien - één oogenblik -, het is voorbij, hun lichaam ligt verlamd en wacht totdat je weer bent weggebracht, tusschen hen door; zij gaan op zij -

VII

God zelf is ook een kind geweest: Hij wint wat wij hebben verloren. en Hij is Vader, daarom hooren wij al wat ons nog bevreest: hoe het langzaam wordt herboren, in nieuwe pijnen, klaar en hoog en fonkelend licht: een regenboog, want niets van ons gaat verloren, het leeft, altijd, in een verbond, dieper dan wij kunnen weten, en niets van ons wordt vergeten, daarom zegelt Zijn hand onze mond. - God zelf is ook een kind geweest: Hij stierf, niet oud nog, voor het leven, dat alleen kinderen wordt gegeven en dat ons, om de kinderen, geneest. GABRIËL SMIT

De beteekenis van Karl Jaspers

In het jaar 1799 (hetzelfde jaar, waarin Schleiermacher's ‘Reden über die Religion’ aan een groot deel der negentiendeeuwsche gedachten den weg gingen wijzen) schreef Herder zijn ‘Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft’, laatste uiting van een van zijn kant zeer heftige, van die van Kant kalm superieure polemiek. In die polemiek botsen twee werelden, die van de critiek en die van den mythos, die van het begrip en die van het beeld. Herder had geleerd de taal te begrijpen als levende mythos, die in zich de wereld besluit. Hij had zich opgemaakt om die te ontdekken en hij had de geschiedenis gevonden. Die had hij niet tot begrippen kunnen verwerken en hij had daartoe ook niet den minsten aandrang gevoeld; hij had haar aanschouwd in een grootsch vizioen, dat zoowel het ontstaan der hemellichamen als de geboorte en het leven der menschheid omvatte. Natuur en geschiedenis wilde hij niet scheiden. En hij behoefde dat ook niet te doen, daar centrum en sleutel van alle gebeuren voor hem immers de mensch was. Zoo schreef hij een anthropologie van den kosmos of, als men wil, een cosmologie van den mensch. Sleutel van den kosmos is de mensch door zijn vermogen tot ‘verstehen’: dat is begrijpen, maar zonder ‘begrip’. Kant noemt het terecht begrijpen door den ‘Blick’. En de critische wijsgeer verzet zich hoffelijk, doch beslist tegen het vizioen van den dichter, de ‘Erkenntniskritiker dem Erkenntnisdichter gegenüber’, zooals Kühnemann het uitdrukt. De psychologische ontwikkelingsgeschiedenis van het denken, zooals die zich spiegelt in de ontwikkeling der taal, bewijst immers niets voor de logische geldigheid der begrippen als waarheid. Bij Herder vindt Kant een ‘universales Verstehen’ zonder critiek, zonder de mogelijkheid tot waardebepaling, die eerst het recht geeft van geschiedenis te spreken. Die waardebepaling is immers eerst

mogelijk door de onderscheiding van natuur en vrijheid, door de zedelijke beslissing, die geschiedenis maakt. - Voor Herder echter is Kant een blinde en doove, die den mensch niet begrijpt als een geheel, doch hem uiteenrukt in een reeks vermogens, die ontleedt wat één is en buiten het eigenlijke leven staat. De critische philosoof tracht de onmiddellijke zekerheid, die van religieuzen aard is, - een zekerheid in God - te vervangen door methodische zekerheid. Daarmede doodt hij het leven. - Wanneer dan Jean Paul als Herder's paladijn naar Weimar komt, deelt hij hartstochtelijk in deze polemiek en richt verwijt op verwijt tegen Kant en de kille titanen van Weimar, Schiller en ook Goethe, die meenen, zelfs in de kunst, naast en boven het leven te kunnen staan, op een afstand, en het onbevooroordeeld te kunnen beschouwen in plaats van het te leven in het heden.

In deze tegenstellingen van het einde der achttiende eeuw ligt in nuce de gansche ontwikkeling van de negentiende en het begin van de twintigste. In de lijn van Kant: het duitsche idealisme, waarin de critische losmaking van het actueel zijn zich tot een metaphysica voltooide. Maar ook de natuurwetenschap en de al verder gaande scheiding van vermogens en kenwijzen, tot ons huidig geraffineerd specialistendom toe. In de lijn van Herder: de Romantiek met haar Wanderlust in het grenzenlooze, maar ook met haar ontwikkeling en verfijning van het ‘Verstehen’, dat de moderne geschiedenis en philologie eerst mogelijk maakte, een verstaan op grond van het mensch-zijn, dat door den grooten naam van Wilhelm Dilthey het rijkst en vruchtbaarst wordt vertegenwoordigd.

Een ander element bleef liggen: dat van het Zijn zelf, als Existentie, als buiten zich zelf tredend en daarin zich zelf verstaand Zijn, het Zijn zelf als kengrond. Wèl waren er de grooten, die terzijde stonden: Kierkegaard en Nietzsche. Maar wijsbegeerte en vakwetenschap gingen aan hen voorbij. Kierkegaard was onbekend, Nietzsche gold als ‘dichter’ en had daarmede voor de wetenschap afgedaan. Eerst in onzen tijd zijn beide in de hoogste mate actueel. Geen wijsgeerige, psychologische, literairhistorische, psychiatrische, theologische verhandeling, of men treft ze er een van beiden in aan, meestal allebei. En zij heerschen. Hun protest tegen de levensvreemde theorie wordt gehoord en ver-

staan; in allerlei stroomingen, in de grove, derderijksche politieke, zoowel als in de verfijnde poëzie van Stefan George, in de duistere natuurmystiek van Ludwig Klages zoowel als in de Existentie-philosophie van een Heidegger en Jaspers vindt het een min of meer wèl luidenden echo.

De tegenstelling van het einde der achttiende eeuw vinden wij ook, en geheel, bij Jaspers, die van alle genoemden het sterkst èn 'Kant' èn 'Herder' vertegenwoordigt, beide namen als typen genomen. 'Verstehend' psycholoog èn philosoof van de zedelijke beslissing. Man van liberale traditie, vriend van Max Weber[1)], gaat hij uit van de achting voor den ander, ook wanneer hij dien niet kan begrijpen, zich daardoor onderscheidend van Heidegger, die anderen leert hoe de dingen zijn en moeten zijn. De vrijheid van Kant is ook zijn norm. Maar tevens staat hij in de traditie, die van het persoonlijke Zijn uitgaat en, met Kierkegaard, van oordeel is, dat het er weinig op aan komt iets te meenen, maar alles, iets te zijn. In Jaspers vloeien de beide groote stroomen, die de geheele negentiende eeuw vervulden, samen: 'Kant' en 'Herder', - en de laatste, zoowel als symbool van het begrijpen der werkelijkheid, als van de 'existentie', die in Kierkegaard en Nietzsche eerst in haar volle beteekenis aan den dag trad.

Existentie, dat is het laatste, niet meer objectiveerbare zijn van den mensch. Kierkegaard stempelde den term in verzet tegen Hegel, den systematicus, die, volgens hem, is als iemand, die een paleis bouwt, om er dan naast te gaan zitten. Kierkegaard wil er in wonen, er in existeeren. Aan toeschouwen heeft hij niet genoeg. Hij weigert, met Hegel, de existentie eerst tot een vorm van het zijnde te reduceeren om dien dan in de eenheid van het begrip op te lossen. Wie wil weten, wat water is, moet er in springen. Men kan niet eens naar de werkelijkheid gaan kijken en er vervolgens een theorie over opbouwen. De mensch staat niet boven of naast de werkelijkheid, maar midden er in; hij is niet de toeschouwer, doch de meemaker. Dat is ook zijn positie als denkend mensch; denken is geen contemplatie, doch zijn. Wie meent iets

1) En auteur van een boek over hem: Max Weber. Deutsches Wesen im politischen Denken, im Forschen und Philosophieren. Oldenburg, Gerh. Stalling.

van het leven te verstaan, moet er in zijn en van daar uit spreken. Hier vinden wij dus de twee dingen, vanwaar wij bij Herder uitgingen: begrijpen en existeeren, Dilthey en Kierkegaard.

De nadruk ligt bij Jaspers echter ongetwijfeld op den laatsten naam. Dat hangt nog met iets anders samen, nl. met de opvatting der geschiedenis. Van historisch besef in onzen zin is eigenlijk eerst sprake sedert het Christendom aan de historie een vast middelpunt gaf in het Heil; geschiedenis werd verstaanbaar als Heilsgeschiedenis. Van het in Christus geschonken heil uit kon men afstand meten en zin duiden. En wel in eschatologischen zin. Het historisch perspectief lag in den eindtijd, in het Koninkrijk Gods, welks uiteindelijke verwezenlijking aan het verwarde aardsche gebeuren eerst zin en doel gaf. Door de Aufklärung werd dit alles twijfelachtig. Maar er kwam iets voor in de plaats, dat formeel van dezelfde structuur was. Het Koninkrijk Gods werd als einddoel vervangen door den vooruitgang naar een betere wereld. Over dien vooruitgang spreekt het achttiende- en negentiendeeuwsche humanisme in alle toonaarden. Het geloof in den vooruitgang is een soort gesaecularizeerde christelijke toekomstverwachting. Het actueel gebeuren ontleent zijn zin aan de verwachting van betere toestanden, betere maatschappij, betere menschen. Het Marxisme is van dit geloof de laatste groote vertegenwoordiger. Thans zijn zeer velen ook hier aan gaan twijfelen. Dilthey wijdde een lang leven aan het verstaan der historische gegevens. Maar tegelijk schreef Nietzsche zijn 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben'. En thans gelooft bijna niemand meer aan den vooruitgang. In de oorzaken daarvan zullen wij ons hier niet verdiepen. Maar veelbeteekenend is, niet slechts, dat woorden als 'Die Weltgeschichte ist das Weltgericht' ons tegenwoordig op de lippen besterven, doch ook, dat in de wetenschap zelve termen als 'voorlooper', 'voorbereiding' enz. hoe langer hoe minder worden gehoord. Kon een vorige generatie de muzikale vormen van Bach nog als een 'voorbereiding' van die van Beethoven beschouwen en zijn orkest als een 'voorlooper' van dat van Berlioz, thans komt men van dergelijke perspectieven algemeen terug, en niet alleen op het gebied der muziekgeschiedenis. 'Perspectief' is er voor onzen tijd al zeer weinig. Er is geen toekomst in verband waarmede wij ons ons werken kunnen denken. De mensch wordt sterker dan ooit ge-

dwongen zich op zichzelf in zijn oogenblikkelijke situatie te bezinnen. Wie is hij, en wat beteekent het feit, dàt hij is?

Op deze vragen wil de existentie-philosophie een antwoord geven. Vooral Heidegger en Jaspers. De laatste heeft thans onze voorkeur, omdat hij het meest 'existentieel' is, d.w.z. mèt ons wil gaan staan in onze situatie en mèt ons wil trachten te komen tot wat hij, met een karakteristieke uitdrukking, 'Existenzerhellung' noemt.

Wij ontmoeten hem eerst als psychiater-psycholoog, als schrijver van een zeer bekend geworden 'Allgemeine Psychopathologie' (eerste druk van 1913), waarin tal van methodische gezichtpunten voorkomen, die voor ieder wetenschappelijk streven van belang zijn.

Hoewel hier van existentie-philosophie nog geen sprake is, vinden wij toch reeds de gedachtensfeer, waarin onze inleidende opmerkingen ons hebben gebracht. Psychopathologie en psychologie kunnen niet worden gescheiden, daar het in beide gaat om den *mensch*; in de eerste niet om ziekten in abstracto, doch om zieke menschen. Dit mensch-zijn, ziek of gezond, kan alleen worden gekend doordat het zich uitdrukt in vormen, die wij moeten begrijpen, zelfs wanneer ons dat zeer moeilijk zou vallen, zooals in sommige geestesziekten. Hier richt Jaspers zich principieel tegen Freud, die psychische verschijnselen tracht te verklaren uit het buiten-bewuste, uit de niet bewuste drift. Dat is, volgens hem, mythologie van de slechtste soort. Even sterk echter gaan zijn bezwaren tegen een andere 'mythologie', die hij 'Gehirnmythologie' noemt, en die, met Wernike, het psychische verschijnsel wil 'verklaren' als gevolg van een verschijnsel in de hersenen. Jaspers ziet in beide mythologieën pogingen om aan den eisch tot begrijpen van den mensch te ontkomen, - pogingen, die uitloopen op een willekeurige metaphysica, die even onbewijsbaar is als haar tegengestelde.

Hiertegenover plaatst Jaspers het 'Verstehen'; men kan verschijnselen *causaal verklaren* door objectieve aaneenschakeling van verscheidene elementen tot regelmatigheden op grond van herhaalde ervaring. Maar men kan ook *genetisch begrijpen*, zich verplaatsen in een situatie en 'verstehen wie Seelisches aus Seelischem hervorgeht'. Op het terrein van het psychische is

alleen het laatste mogelijk en kunnen wij van oorzaken feitelijk niet spreken, doch slechts van ‘auslösende Veranlassung’. Ik kan verklaren waarom in een bepaalde situatie de donder rolt; maar ik moet begrijpen, waarom in een bepaalde situatie een mensch zich boos maakt. Natuurlijk valt er aan het laatste ook wel causaal te verklaren, maar dan blijft het begrijpen nog over. Het causaal verklaren is quantitatief, het begrijpen qualitatief. Gaat men met het psychische quantitatief te werk, dan gaat het verloren. Op het begrijpen kan men niet, zooals op het verklaren, een theorie of formule bouwen. Men kan slechts ideale typen aanduiden (Max Weber), die nergens precies zoo in de werkelijkheid voorkomen, maar een bepaalde structuur van begrijpen beteekenen. Het causale verklaren kent geen grenzen. Het begrijpen heeft die overal, - de ervaring van elk psycholoog of historicus. Een onbekend natuurverschijnsel moet worden ingeschakeld in de formule; een nieuw historisch gegeven moet worden begrepen om in een bepaald verband te kunnen worden geplaatst. Men moet m.a.w. een zwerfsteen anders behandelen, dan een hunebed. Dit stelt aan den man van de begrijpende wetenschap zware eischen. Hoe sterker, rijper persoonlijkheid hij is, des te meer zal hij begrijpen. De enkel-maar-geleerde begrijpt nog niets. ‘So erlebt es jeder Psychologe bei sich selbst dass sich sein seelisches Leben zunehmend erhellt, dass Unbemerktes ihm bewusst wird, und dass er nie an die letzte Grenze gelangt.’

Hier kijkt, zonder den naam, het existentie-begrip reeds even om den hoek. Maar in hoofdzaak hebben wij hier toch de houding van de zg. beschrijvende psychologie of phaenomenologie uit de school van Dilthey. Toch kan men ook deze houding, welke Jaspers het zuiverst bij de philosophische essayisten vindt: Montaigne, Pascal, Larochefoucauld, Nietzsche, Kierkegaard - nimmer los van het eigen beleven denken. Wetenschap is hier niet een beschouwen van het leven van buitenaf, doch een beschrijven van binnen uit. Men kan dit natuurlijk omdraaien en zeggen, dat het begrijpen der levensverschijnselen eigenlijk een experiment is, dat de mensch met zich zelf verricht, zooals ten onzent Heymans en Van der Hoop zeiden. Of men kan de begrijpelijke samenhangen zooveel mogelijk reduceeren tot datgene wat er causaal aan te verklaren is of althans verklaard zou kunnen worden, zooals Freud deed. Maar het feit, dat men zelf de mensch

is, dien men onderzoekt, komt daarbij in het gedrang. Zooals Chesterton ergens zegt: 'A man can understand a great deal of anthropology merely by being a man. He is himself the animal which he studies.'

Dichter bij het centrum van Jaspers' werk komen wij met zijn 'Psychologie der Weltanschauungen' (2e druk 1922), een groot en niet gemakkelijk leesbaar werk, waarin een poging wordt gedaan tot begrijpen der wereldbeschouwing op grond van de geestelijke houding van hem, die haar aanhangt. Maar J. Stenzel, die onlangs in het tijdschrift Logos (1933) een voortreffelijk artikel aan Jaspers wijdde, merkt terecht op, dat deze psychologie 'verhüllt philosophisch' is, een ontvouwing van den wijsgeerigen inhoud der psychologie. De verschillende mogelijkheden van wereldbeschouwing worden ons getoond als even zoovele *wijzen om in de wereld te zijn*. De 'wereldbeschouwer' is dus eigenlijk géén 'beschouwer', die een meening ten beste geeft, doch een mensch, die zich op bepaalde wijze tot de wereld verhoudt en voor die verhouding de juiste uitdrukking zoekt.

Dat is dus even goed een psychologie van de denkers als van hun denken. De denker bevindt zich ergens tusschen twee werelden, de empirische en de intelligibele. Zijn existeeren is een *grenssituatie* tusschen wat is en wat moet zijn, wat men vindt en wat men daarvan denken moet. Vanuit deze, volgens Kant geteekende situatie kan de denker drie wegen inslaan. De eerste weg is die van het Scepticisme, uitloopend op Nihilisme. Hij geeft dan elke gedachte aan waarde, zin, wenschelijkheid van het bestaan op. 's Werelds beloop is een aaneenschakeling van gebeurtenissen, die noch op zichzelf noch als geheel een bepaalden zin hebben, waarin men niets 'goed' kan noemen tegenover 'kwaad', mooi tegenover leelijk, waar tegenover onwaar. Een volstrekt nihilistische houding komt alleen in psychosen voor; zij *is* eigenlijk psychose, daar zij het zijn in de wereld belet, het leven ondermijnt. Maar zij is daarom niet minder reëel. Ook de psychotische mensch is mensch. En talrijk zijn de benaderingen van deze levenshouding. - De tweede mogelijkheid is, dat de mensch een 'Halt im Begrenzten' zoekt. Hij blijft dan maar bij dit of dat, bij een dogmatische of politieke geldigheid, die hij vindt, onder de leuze: waar blijf je anders! Hij vindt dan geen huis, doch een 'Gehäuse', een schuilhut. Hij wil geborgen zijn,

zonder zelf zich iets te veroveren. Dit is de grenssituatie, waarin verre de meeste menschen verkeeren. Jaspers wendt, om deze levenshouding te onderkennen, het criterium der ‘echtheid’ of ‘onechtheid’ aan. - Ten slotte is er de derde mogelijkheid van den ‘Halt in Unendlichen’: de vrije mensch, naar de norm van Kant, die een oneindige taak voor zich ziet. Zijn vrijheid is niet een voltooid bezit, doch een besef, dat toeneemt naarmate zijn beslissingen uit dieper lagen van de persoonlijkheid voortkomen. Ook hier vinden wij dus het ‘existentieele’: de mensch leeft van beslissing tot beslissing, niet beschouwend, maar handelend. Kant's leer van de ‘praktische Vernunft’ verschijnt hier in een nieuw licht. De mensch aanvaardt de ‘grenssituatie’, maar breekt zich, handelend, baan in een ‘andere wereld’. Jaspers' eigenaardig transcendentie-begrip kijkt hier reeds om den hoek. ‘Die Ungeistigkeit kann sich objektiv sicher in absoluten Gehäusen fühlen. Der Geist kann in der Angst der Bewegung nur kraft des Glaubens existieren’. Het woord ‘geloof’ moet hier niet in christelijken zin worden verstaan, doch als aanduiding van de relatie tot den zin, de waarde van het leven.

Ook hier is evenwicht tusschen existentie en verstaan. De existentie an sich, het leven, is onbereikbaar. De mystiek doet een poging om het te vatten door te trachten de ‘Subjekt-Objekt-Spaltung’ op te heffen. Maar zij kan die poging niet doorvoeren; ten slotte moet ook zij spreken, begrijpen, zij het in ‘Paradoxie des Ausdrucks' (een van Jaspers' mooiste psychologische analyses). Spreken moet ook het onuitsprekelijke.

Jaspers' existentieele houding treedt tegenover onzen tijd aan den dag als een fel protest. In een soort ‘bezwaren tegen den geest der eeuw’ gaf hij als 1000ste (jubileum-)deeltje der Sammlung Göschen, een scherpe critiek op onzen tijd als geheel (Die geistige Situation der Zeit). Het algemeen wijsgeerig gezichtspunt wordt hier tot in actueele bizonderheden uitgewerkt. Wie beproeft onzen tijd te meten aan boventijdelijken norm, zal terstond bemerken, dat deze zich van alle andere vervlogen tijden onderscheidt door het feit, dat de mensch, zooals Jaspers zegt, voor de tweede maal de natuur doorbroken heeft, een feit, niet minder gewichtig dan de uitvinding der eerste werktuigen. Beteekende deze een poging om de natuur dienstbaar te maken, thans wordt de mogelijkheid zichtbaar, dat de planeet, waarop wij

wonen, verandert in één enkele fabriek tot verwerking van stoffen en krachten. De wereld wordt, sedert 'onze tijd' begon, met den dag meer apparaat.

Dat heeft geweldige gevolgen. Onze periode van massaproductie en -reproductie, van verkeer, radio, krant en bioscoop heeft van het wonderlijke ding, dat de wereld tot nu toe was, iets alledaagsch gemaakt, waar de aardigheid al bijna af is - 'Nichts ist fern, geheim, wunderbar'. In deze wereld, die iedereen kent, is de houding der verbazing (zij moge dan ontzetting of wel blijde verrassing zijn) vervangen door die van de zakelijkheid. Spreken en peinzen zijn niet in trek: men wil de feiten constateeren en dan aanpakken. Zoo goed, maar ook zoo vlug mogelijk. Het handelen is heftig, maar kort. Het heeft zijn dieperen zin, zijn perspectief verloren. Het is niet langer een schakel in een menschheidsdaad. 'Wat de mensch doen kan, is op korten termijn.' Het menschzijn wordt tot het algemeenste gereduceerd: presteeren en genieten. Wie veel presteert, geniet ook veel. Dus streeft men naar 'top-prestaties'. Aan den anderen kant worden arbeid en genot zorgvuldig gescheiden. Men werkt om te kunnen leven en genieten.

Zoo verliest het bestaan zijn bizonder karakter. Het menschzijn wordt volslagen genivelleerd, tot de leeftijden toe. De jeugdige, leistungsfähige mensch is het ideaal. Ouden kunnen er niet meer zijn. Er is geen bizonderheid van taal, kleeding, manieren meer. Alles is voor allen hetzelfde en het moet eenvoudig zijn, omdat het door allen moet worden gehanteerd. Mode, krantentaal, zeden - alles is uniform tot in de uithoeken der wereld, die immers geen uithoeken meer heeft. En dat het niveau waartoe alles gestandaardizeerd wordt, dat der middelmatigheid is, verbaast en verontrust weinigen.

De mensch heeft, terwijl hij zich op deze wijze een 'universales Daseinsapparat' aanschaft, zijn 'wereld' verloren. De elementen daarvan zijn hem uit de hand geslagen. De zekerste grondslag van het leven in de wereld: het leven in het huis, d.w.z. het leven, dat rust in de liefde, waarmede de eene mensch zich in onvoorwaardelijke trouw aan den anderen bindt, is in gevaar. Het huis wordt kazerne en slaapplaats, de liefde erotische roes, de trouw is in strijd met de zakelijkheid en den 'korten termijn'. De onveiligheid, die de aldus los geslagen mensch wel bespeuren moet,

wordt opgewogen door de veiligheden van het apparaat. De hygiene rekt het leven en dokters zeggen tot het laatst, dat het zoo erg niet is. De levens- en doodsangst moeten vergeten worden.

Ook de opvoeding schiet tekort. In plaats van het sapere aude treedt de eisch van uniforme schoolkennis. En achter het failliet der opvoeding staat de déconfiture der cultuur. Tot nu toe is in het Westen beschaving slechts tot stand gekomen door het Humanisme. De classieke vorming wordt thans echter door de massa hoogstens nog geduld. Een aequivalent is niet gevonden. In het algemeen beteekent beschaving hoe langer hoe minder vorming der persoonlijkheid. Men leest vlug om spoedig ergens achter te komen en spoedig weer te kunnen vergeten. Wel is 'geschiedenis' in de mode; gedenkdagen zijn nog nimmer in zoo grooten getale gevierd als thans en de plicht tot het bewaren van de resten van het verleden is een der weinige, die algemeen erkend worden. Maar de historische belangstelling van ons geslacht heeft een museumluchtje. 'Een nieuwe jeugd eigent zich het verworvene niet langer toe; het is alsof de handen van den mensch den oogst van het verleden niet vatten kunnen.' - In de kunst lijdt juist het edelste. - En de wetenschap ondervindt de schade van het feit, dat vele 'onderzoekers' wel knappe vakmenschen, maar in hun innerlijk *geen* onderzoekers zijn, geen waarlijk wijzen. Bij het publiek vindt men eenerzijds een bijgeloovigen eerbied voor 'de wetenschap', anderzijds een even bijgeloovig vertrouwen op den kwakzalver. Beide soorten bijgeloof zijn nauw verwant.

Veel van deze critiek kan men samenvatten in de uitspraak, dat onzen tijd den *gelooffloozen* mensch heeft voortgebracht. Het religieuze geloof is al te vaak slechts troost of gewoonte, te zelden levensenergie. Het humanistisch geloof, het idealisme, is te gronde gericht door de vakphilosofen, die Kierkegaard en Nietzsche tot hun schade hebben miskend. 'Tegenwoordig schijnt de gelooffloosheid in breeden stroom het bij den tijd behoorende te zijn.' Zoo is het begrijpelijk, dat velen worden aangetrokken door de leuze: terug van den geest naar de drift des lichaams! Van den bewusten wil naar het herleven der aarde. Met psychoanalyse rechtvaardigt men zijn instincten, met anthropologie de vermeende superioriteit van zijn ras. Scherp oordeelt Jaspers: 'Marxisme, psychoanalyse en rassentheorie zijn

heden ten dage de meest verbreide maskeeringen van den mensch. Het rechtuit brutale in haten en prijzen, zooals het met het massa-bestaan tot heerschappij is gekomen, vindt daarin zijn uitdrukking: in het Marxisme de wijze, waarop de massa gemeenschap wil; in de psychoanalyse hoe zij alleen levensbevrediging zoekt; in de rassentheorie op welke wijze zij beter dan anderen zou willen zijn.'

Het kan ons niet verbazen, dat Jaspers tegenover dit alles met bijna profetischen nadruk wijst op de noodzakelijkheid, dat in dezen orkaan de mensch zichzelf blijft en zijn besef van het nietmechanizeerbare scherpt. Een nieuwe adel moet worden gevormd uit menschen, die geleerd hebben in vrijheid zich zelf te binden. Drie dingen zijn daartoe noodig: eerbied, concentratie in den wil tot arbeid en exclusivisme in de geslachtelijke liefde. De onzelfstandige massamensch tracht in onzen tijd elke heerschappij van den mensch over zichzelf te vernietigen, den eisch van God te verkrachten. Het 'existentieele plebejerdom' dreigt ons allen. Daartegenover kan alleen de adel stand houden, het 'philosophische leven' van wie 'in de waarheid van een geloof staat'. Wat geschieden zal weet niemand, maar de levende mensch zal het door zijn leven moeten zeggen. Wie er over schrijft, kan slechts de taak hebben den mensch *aan zichzelf te herinneren*.

De existentie is dus niet iets in zichzelf. Zij kan iets worden. Op zichzelf kan zij ook 'existentieel plebejerdom' zijn. Zij wordt eerst iets, wanneer de mensch in zijn grenssituatie zich zichzelven herinnert en een besluit neemt. Ook in het onbewuste rijk van de Groote Moeder, zooals Klages dat schildert, is existentie. Ook in de in practijk omgezette rassenleer van het Derde Rijk is herinnering van den mensch aan zich zelven en beslissing, 'Entscheidung'. Maar de existentie is daar de gegeven, niet de mogelijke existentie, de beslissing wordt genomen op grond van wat is, niet op grond van wat moet zijn. Hier trekt Jaspers de door Kant gegeven lijnen forsch door. Mogelijke existentie, beslissing op grond van wat moet zijn, wat wil dàt zeggen? Het antwoord vinden wij in de groote 'Philosophie' in drie deelen (1932).

Dit werk is wel systematisch, doch geen systeem. Jaspers' philosofeeren is een gesprek; slechts mèt den ander kan hij vinden wat hij is en wat hij moet; philosophie is alleen mogelijk in 'exis-

tentieele communicatie'. Wij raken hier den band tusschen wetenschap en practijk, de verhouding van leermeester tot leerling, van zielzorger tot gemeentelid, wetenschap in actie. Het verbaast ons niet, dat Jaspers in de eerste plaats denkt aan de verhouding van den arts tot den patient. Alleen met elkander kunnen zij de genezing vinden. Mèt elkander alleen vindt men zichzelf. Men herinnert elkander aan zijn bestemming met een soort appèl. Niemand kan een ander de waarheid of zelfs maar een inzicht geven. Maar men kan een mensch brengen tot het punt, waarop hij kiezen, beslissen moet. Weer ontmoeten wij den Kant van de 'praktische Vernunft', van het primaat der vrijheid. - De mensch verkeert in een bepaalde situatie. Dat is een alledaagsche waarheid. Maar het is heilzaam haar de noodige aandacht te schenken. Want deze waarheid wil zeggen, dat de mensch niet ergens in een vliegtuig boven de dingen zweeft, maar dat hij er midden in leeft en er deel aan heeft. De historicus bij voorbeeld kan de geschiedenis niet schrijven alsof hij die van een soort Eifeltoren overzag; dergelijke torens bouwde men te Babel. Hij moet schrijven vanuit zijn situatie, dus bv. vanuit het stukje West-Europa, dat Nederland heet (in Groningen weer een beetje anders dan in Leiden), in het jaar 1935, en wel in de maand April. Die situatie is een grenssituatie tusschen de empirische en de intelligibele wereld, tusschen feit en zin, Da-sein en waarde. Zonder zin en waarde kan geen geschiedenis worden geschreven. Want dan is de soldaat op wacht even belangrijk als Napoleon, de journalist van het Zondagsblad even gewichtig als Goethe. De historicus moet dus beslissen, handelen. Hij moet bijvoorbeeld verklaren, dat Willem van Oranje een hoogst belangrijke figuur is en Graaf Leicester niet. Met die handeling doorbreekt hij zijn grenssituatie, hij 'stösst vor' in het rijk der waarden, van den zin.

Wat wij hier aan het voorbeeld van den historicus trachtten duidelijk te maken, geldt nu, volgens Jaspers, van het handelen in het algemeen. Het duidelijkst is het op het terrein van het zedelijke, dat eigenlijk geen terrein is, omdat elke handeling zedelijk of onzedelijk bepaald is. Ik moet handelen; ik beslis: dit doe ik, want het is goed; dat laat ik, want het is verkeerd. Maar deze 'doorbraak' is tevens een mislukking en een terugvallen. Zij gaat gepaard met een gevoel van angst, ja, met een besef van

schuld. De mensch, die naar zijn wezen niet van deze wereld is, merkt voortdurend, dat hij op de grens leeft, dat hij niet uit zijn situatie kan. En er toch uit moèt. Verwerkelijkt wordt de hem hiermee gegeven taak alleen 'im Scheitern', in de gestadige mislukking, die zich openbaart als schuld en dood.

'Mein Philosophieren hält sich für wahr, in dem Masse als es Kommunikation fördert.' 'Der Mensch kann sich nicht über den Menschen stellen; an ihn kommt nur, wer ihm auf gleichem Niveau begegnet; er kann ihn nicht lehren, was er soll, aber mit ihm finden was er will und ist. 'Hier spreekt de arts. Maar ook de zielzorger. Wij herkennen religieuze motieven: de achtergrond van Jaspers' gansche denken is de spanning tusschen tijd en eeuwigheid. Maar het is niet theologisch bedoeld. Bij Jaspers' grooten leermeester, Kierkegaard, treedt in de spanning der beide werelden het geloof aan den dag. Bij Jaspers heet dit anders: *transcendeer end zijn*.

Het gezichtspunt komt natuurlijk van Kant, niet van Dilthey; van den Kant, die zich niet bekommerde om de Kritik historischer Vernunft, maar om de scheiding van twee werelden en de mogelijkheid uit de situatie der eene deel te hebben aan de andere. Die andere noemt Kant met den bekenden term 'Ding an sich'. In het object beteekent dit, volgens Jaspers, 'die letzte Objektivität des Gegenständlichen', voor ons onbereikbaar. In het subject is het 'die letzte Subjektivität des Selbstbewusstseins', d.w.z. de vrijheid van de beslissing, het vermogen tot de zedelijke daad. Men kan deze laatste subjectiviteit louter kencritisch behandelen en komt dan tot een 'Bewusstsein überhaupt'. Maar dat is niet voldoende. Men moet kunnen handelen: 'Selbsteinsatz in einer konkreten Situation'. Het gaat niet om een theoretische positie, een principe, maar om de daad. Het gaat m.a.w. om het vinden van het eigen Ik, dat in de negentiende eeuw al te vaak enkel psychologisch werd beschouwd. Het gaat om handelen vanuit de existentie. In het 'Scheitern' van ook de beste daad beleeft de mensch zijn ware Ik, vindt hij - in schuld en onvermogen - zichzelf.

Transcendentie is hier dus meer dan een speculatief begrip. Het is reëele actie, verder-gaan, ja, in de vuurlinie gaan. De mensch, die zich bewust is dat hij *in* de wereld is en wel in *zijn* eigen, concrete wereld, in zijn situatie, beproeft daaruit te komen,

iets anders te doen dan te leven ‘naar de eischen des tijds’ (hier is het verband met de tijd-critiek in het Göschen-deeltje heel duidelijk). Dat mislukt, maar het feit, dat hij het probeert, dat zijn existentie niet slechts factisch is, doch ‘mögliche Existenz’, herinnert hem aan zijn ware zelf.

Hiermede is de gang van Jaspers' betoog gegeven: *a*) ‘Philosophische Weltorientierung’, de vraag: *waar* ben ik? het zijn als object. *b*) ‘Existenzerhellung’, de vraag: *wie* ben ik? het zijn als subject. *c*) *wat* is en moet zijn? de metaphysica, het ‘Sein an sich’. Existentie is niet eene gegevenheid, maar een steeds terugwijkend èn steeds reëel doel. De spanning blijft, tusschen tijd en eeuwigheid, tusschen eenzaamheid en communicatie, tusschen afhankelijkheid en vrijheid. In die spanning loopt de weg van den mensch. Men heeft dien wel een soort van wijsgeerigen heilsweg genoemd. Maar hij is niet continu. Men schrijdt niet in één vlak voort. Van het Object-zijn tot het Subject-zijn tot het ‘Ansich-sein’, van wereld tot Ik tot God, is telkens een sprong noodig. En bij elken sprong een nieuwe impuls: *a*) de wereld moet onderzocht worden om te zien wat zijn is; *b*) op mij komt het aan; *c*) ik kan God zoeken. De beteekenis van deze sprongen is, dat het niet noodzakelijk, ook niet denk-noodzakelijk is om van *a* tot *b* tot *c* voort te schrijden. Men kan ook blijven staan. Het verschil met de huidige existentie-philosophie van Klages ligt hierin, dat deze *c*) de groote ziekte der menschheid acht en via *b*) naar *a*) wil terugkeeren, waar hij de ‘Mütter des Seins’ meent te vinden. Het verschil met de existentie-philosophie van Heidegger is, dat deze bij *a*) en *b*) blijft, dat bij hem de ‘andere wereld’ ontbreekt en de transcendentie ‘innerweltlich’ is. Het verschil met de existentie-opvatting van Kierkegaard en die van alle theologie ligt daarin, dat daar het laatste inzicht niet is: ik kan God zoeken, doch: God zoekt mij.

Intusschen mogen wij geen oogenblik vergeten, dat wij in de grenssituatie blijven. ‘Dasein ist Medium möglicher Existenz’. Aan ons interimair zijn worden wij telkens herinnerd door de beide groote feiten van ons bestaan: ‘schuldig-werden-müssen’ en ‘sterbenmüssen’, in één woord ‘scheitern’. Daarom kan Jaspers' metaphysica geen metaphysica zijn in den ouden, voorkantiaanschen zin. De grond van alle wetenschap, in den zin van rekenschap, die de mensch zich van het geheel der werkelijkheid

tracht te geven, is van metaphysischen aard. Maar dat beteekent geenszins, dat een stelsel kan worden aanvaard; het is immers gebleken, dat deze stelsels ook niet anders waren dan mythen in theoretisch gewaad, of gebiedsoverschrijdingen van bepaalde soorten van wetenschap. De metaphysica, die Jaspers bedoelt, is actief, meer drang dan stelsel, de drang nl. om door te dringen tot de grenzen van het weten en daar, transcendeerend, te komen tot werkelijk zijn. Met dezen drang zoekt 'Existenz auf dem Wege über grenzenlose Weltorientierung durch das Daseiende zum Sein zu kommen, aus dem nie gestillten Verlangen, das Daseiende als die Chiffren des Seins zu lesen'. Wetenschap is hier dus noch speculatie noch abstractie, maar een phase in het tot zichzelf komen van den mensch, 'nicht ein blosses Wissen *von etwas*, sondern ein *Sichselbstfinden in der Welt*'.

Waar alles op aan komt, is, dat het Da-sein de verschijning is van iets anders, een 'chiffre', die men moet lezen. De 'chiffren' zijn echter nimmer begrippen, die in een theoretisch verband passen. Van die 'chiffren' weet natuurlijk de religie, die Jaspers geenszins afwijst. Hij zelf echter wenscht te blijven 'im schmalen Bereich zwischen Wissenschaft und Religion', in de Philosophie, het philosophisch leven, dat de eenige mogelijkheid biedt om 'im Scheitern das Sein zu erfahren'. Men kan deze philosphie dan ook gesaecularizeerde theologie noemen, en dan zeker Theologia Crucis. Maar zij is dan toch met opzet saeculier. Over het rijk der transcendentie, over God kan slechts negatief worden gesproken. Het geloof is geloof zonder openbaring. Het Bekeert u, dat Jaspers laat hooren, is een roep om zich tot zichzelf te bekeeren.

En de distantie van den mensch tot zichzelf is inderdaad schrikwekkend geworden. In de natuurwetenschap, zelfs in de geneeskunde, werd de mensch hoe langer hoe meer een object van experiment, een analyseerbaar product. In de techniek handelen wij allen zonder te handelen, doen wij iets met onszelven, zooals wij ook iets met doode dingen doen. En Klages, èn Heidegger, èn Jaspers ontleenen aan Kierkegaard den eisch der herhaling: het moet nog eens, en dan anders. Klages echter ziet deze herhaling als wedergeboorte uit den schoot der natuur, terugkeer tot het onbewust leven. Heidegger ziet haar als een cirkel, langs welken de mensch, van zichzelf uitgaande, tot zichzelf terugkeert. Jaspers

ziet de herhaling als een vrijwording. Alle drie betrekken den dood, in tegenstelling tot het Idealisme der negentiende eeuw, zeer nauw in hun vizie. Sein ist Sein zum Tode. Maar bij Jaspers blijkt in de mislukking van den dood een nieuwe mogelijkheid. Daarom is hij wel zeer actueel. Wij zagen hoe 's menschen houvast met de verbleeking der christelijke eschatologie, daarna van den Fortschrittsglaube, steeds meer wegvalt. Nihilisme dreigt. Jaspers opent een nieuw perspectief 'durch gläubige Bekümmerung um die ewige Seligkeit als ein in seiner unerbittlichen Transzendenz unerreichbares Ziel.' De theoloog kan, wanneer ik op mij zelven mag afgaan, in deze Bekümmerung niet anders zien dan een terugkeer van het europeesch denken tot de theologie. Maar die terugkeer verloopt evenmin continu als Jaspers' transcendentie. En intusschen kan Jaspers ons helpen om uit de mislukking van onze cultuur, uit de ineenzakking van onze geestelijke houding, weer te komen tot het bescheiden besef, dat wij geplaatst zijn in een situatie met den dood als grens, en tot de fiere verzekerdheid van den mensch, die zich geroepen weet tot een daad, die een taak is.

De Senaat der groningsche Universiteit heeft, niet in de laatste plaats hierom, den heidelbergschen philosoof verzocht in de maand Maart van dit jaar een reeks Aula-voordrachten te houden. Deze voordrachten, die een nadere ontwikkeling van sommige hoofdgedachten en een voortzetting van zijn philosopheeren bevatten, heeft Jaspers zoo juist als nr. 1 van de Aula-voordrachten der Rijksuniversiteit te Groningen doen verschijnen.[1)] Mogen zij velen een juister en volledige beeld van zijn denken geven dan deze bladzijden hebben kunnen doen.

1) Vernunt und Existenz, Groningen, J.B. Wolters, 1935.

G. VAN DER LEEUW

De christusidee in de Russische schilderkunst der negentiende eeuw

> ‘De hoogste roeping van den Rus is het onthullen van den Russischen Christus.’
> DOSTOJEWSKIJ.

De scheppende energie van den Russischen geest openbaart zich het duidelijkst in de Russische litteratuur. Het Russische dichtwerk is niet alleen de poëtische incarnatie van de Russische ziel, maar het is tegelijkertijd een getuigenis, dat eenig in zijn soort is van dat zoeken naar het absolute, hetwelk het diepste wezen van den Russischen geest bepaalt.

Het zou echter verkeerd zijn om in de Russische letterkunde de eenige bron voor de kennis van den Russischen mensch te zien.

Er is nog een ander gebied, waarop zich de scheppende energie van de Russische ziel openbaart: de schilderkunst.

De negentiende-eeuwsche Russische schilderkunst is aan den West-Europeaan zoo goed als onbekend. Als een loutere nabootsing van de gelijktijdige West-Europeesche kunstvormen wordt zij dikwijls geringschattend afgemaakt. Voorzeker, als geheel gezien, heeft de nieuw-Russische schilderkunst in den loop van de 19e eeuw dezelfde ontwikkelingsphasen doorgemaakt als de Duitsche of de Fransche. Niettegenstaande alle invloeden, die zij vanuit het Westen onderging, heeft de Russische schilderkunst echter steeds haar nationaal karakter bewaard, doordat zij met behulp van de pas verkregen West-Europeesche techniek, de Russische natuur, de Russische wereldbeschouwing en den Russischen geest tot een geheel eigen kunstuiting bracht.

In de eerste plaats beteekent de schilderkunst voor den Rus iets anders van voor den West-Europeaan. De vorm op zichzelf wordt hier - in tegenstelling met de West-Europeesche kunstbeschouwing - min of meer als irrelevant gevoeld. De ideëninhoud (soderzjanij) komt hun werkelijker, belangrijker voor dan de vorm. De gedachteninhoud van een schilderij verandert met den tijd, doch het doel blijft steeds hetzelfde, namelijk: door de schilderij op onherroepelijke wijze een probleem op te lossen, door kleur en vorm iets te verkondigen, dat de ziel kan verheffen en het geweten kan wakker schudden. Met andere woorden: de Russische schilderkunst is in de eerste plaats een religieus en ethisch phaenomeen, en eerst in de tweede plaats een vraagstuk van den vorm. Daarin ligt haar kracht maar tegelijkertijd ook haar zwakheid. Het instinctief verlangen naar het absolute, naar de waarheid - Prawda - leidt tot het verwaarlozen van den vorm. De typische afdwalingen en ontsporingen van de voornaamste Russische schilders zijn de gevolgen van deze beschouwing. *In naam van de Prawda* - onverschillig of deze Prawda in religieuze of sociaal-ethische beteekenis is opgevat - wordt de schoone vorm opgeofferd. Evenals de letterkunde van de 19e eeuw roept ook de Russische schilderkunst van Iwanofw tot Wroebel op tot de offerdaad van zelfverloochening, die door het brengen van een absolute oplossing in hun scheppingen wordt gerechtvaardigd.

Het woord Prawda heeft in de Russische taal tweeërlei beteekenis. Prawda kan - zooals hierboven gezegd werd - waarheid beteekenen, die een totaliteitseisch opwerpt, maar Prawda kan ook waarachtigheid, als wil tot objectiviteit beteekenen. En daarin openbaart zich de tweede wezenstrek van de nieuwe Russische schilderkunst, dat zij met haar geheelen ideeëninhoud steunt op de vaste grondslagen van het menschelijk Zijn. In het licht van dit ‘religieus’ realisme krijgt de strijd tegen het ‘pseudo-klassieke’ academisme een diepere beteekenis.

In dezen strijd openbaart zich de religieuze en ethische grondtendentie van de Russische schilderkunst, van den organischen drang van den Russischen geest naar objectiviteit. Dit religieus realisme van den Russischen geest maakt het onmogelijk om zich van de realiteit los te maken en op te gaan in een denkbeeldige wereld.

In de religieuze schilderkunst van de 19e eeuw vindt dit met alle macht zoeken naar de waarheid zijn uitdrukking.

De groote religieuze schilders van Rusland beschouwen zich als dienaren van de Christusidee. Als kunstenaars voelen zij verplichting tegenover de naasten en zoeken daarom steeds aansluiting bij de gemeenschap. Maar hun tragiek ligt daarin, dat zij deze vurig begeerde aansluiting niet vinden. Hun geïsoleerdzijn is niet alleen geworteld in hun persoonlijkheid, maar wordt veeleer bepaald door den geestestoestand van den tijd. Want de religieuze schilderkunst is in de 19e eeuw vaderlandloos, en niet meer, zooals het in het oude Rusland het geval was, onafscheidelijk met het volksgeheel verbonden. De revolutionaire daad van Peter den Groote, het geweldige vereuropeïseeren van Rusland, verwierp al het andere: het voorvaderlijke geloof, de antiek-Byzantijnsche overlevering van de kerk, alles, wat de oude kunstsymboliek aan onvergankelijke scheppingen had voortgebracht, werd in rijks- en kerkban gedaan. De Europeesche invloed overstroomde Rusland. De nieuwe cultuur, die in Rusland naar boven kwam, was van staatswege ingevoerd uit het Westen en was de cultuur van de hoogere adellijke kringen; zij was Fransch, epikuristisch en rationalistisch-atheïstisch. Voor de ontwikkeling van een religieuze schilderkunst ontbrak in de Russische ‘Dixhuitième’ iedere voorwaarde. Staat en maatschappij - geheel onder den invloed staande van de Fransche cultuur - stelden nieuwe opgaven aan de kunst: de kunst moest strelen, aan het oog zinnelijk-schilderachtige bekoring bezorgen, en de barokke ruimte door oogenmisleiding opsieren.

In bewuste tegenstelling met de hofcultuur van de Barok en het Rococo ontplooit zich in het laatste kwart van de 18e eeuw het Russische Academisme met zijn koud abstract pseudoclassicisme, dat de onmiddellijkheid van het organischnatuurlijke doodde. Daarom was de titanische inspanning van een enkeling noodig om uit het religieuze vacuum van het heroïek-heidensche classicisme een nieuwe religieuze schilderkunst in het leven te roepen. Dit gevoelde Alexander Iwanow als zijn levenstaak (1806-1858), door welker omvang hij echter verpletterd zou worden.

Op zijn 24e jaar komt Iwanow te Rome. Achter hem ligt het onwerkelijke Petersburg met zijn grijzen hemel, met de geheele

armzaligheid van zijn leerjaren, met zijn academisch drillen. De waardigheid en statigheid van de Eeuwige Stad - deze grootsche versteening van de menschelijke geschiedenis - overweldigen hem, den stillen zoon van het Noorden. De bescheiden stilte van de schilderachtige straten, de lieftalligheid en vroolijkheid van haar bevolking, de eeuwig bloeiende natuur onder den eeuwig blauwen hemel betooveren hem. Voor het klassieke schoonheidsideaal van een Apollo van de Belvèdère verbleekt het mild-zachte gelaat van den Heiland, dat hij, de geloovige, in zich droeg. Cornelius en Thorwaldsen neemt hij zich ten voorbeeld. Maar nog meer voelt hij zich aangetrokken tot de vrome broeders van San Isidoro. Hun strenge plichtsbetrachting, hun deemoedige monniksgezindheid, hun kinderlijke godsdienstigheid stemmen overeen met zijn natuur. Zooals de Arme Ridder van Poesjkin doet hij afstand van wereld en minne en aanvaardt als levenstaak: het in één enkele schilderij veelzijdig uitbeelden der heilsboodschap.

Het onderwerp hiervoor vindt hij in den tekst uit het Evangelie van Johannes over het verschijnen van den Heiland voor het volk: ‘Zie het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt’; deze woorden worden voor hem tot uitgangspunt van een achten-twintigjarigen strijd.

Iwanow was geen visionair. Hij kon alleen datgene uitbeelden, waarvan hij zich in den geest een volkomen idee had gevormd. Om deze idee te belichamen, had hij de levende natuuraanschouwing noodig. In de Petersburgsche Academie kon hij deze niet vinden. Daar heerschte de abstracte geest van het ver van de natuur staande classicistische idealisme. Men merkt nog in het eerste stuk ‘Noli me tangere’, dat hij te Rome schilderde, hoe onzelfstandig en onzeker de toen negenentwintigjarige schilder was. Het meeste berust hier op nabootsing. Het beeldtype van de schilderij ontleent hij aan Giotto, zijn Christusfiguur aan Thorwaldsen, en in de knielende Magdalena merkt men reminicenzen van het Italiaansche Cinquecento. Reeds toen was hij bezig met het ontwerp voor zijn kolossale schilderij, dat een nieuw tijdperk in de geheele religieuze kunst zou moeten inluiden. Hij vertrouwt niet op zijn verbeelding en legt zijn ontwerp voor aan zijn naaste vrienden. Thorwaldsen raadt hem, den Dooper een kruis in de hand te geven, Overbeck om de figuur

van den Dooper liever en profiel te nemen, Cornelius, het landschap te beperken ten voordeele van den figurenopbouw. Iwanow volgt al deze raadgevingen op. Niet minder dan 24 maal heeft hij daarna de compositie van zijn stuk veranderd. ‘In een historisch schilderstuk moet het landschap historisch zijn’, dat was een stelling, die hij op de Academie had geleerd. Waar zou hij in Italië het dorre woestijnlandschap van Palestina vinden? De Pontijnsche moerassen, de Sabijnsche en Albaneesche bergen moesten dit vervangen. Hij schilderde duizende landschapstudies. En hier vond hij, die tot zien was geboren, zichzelf. De meest opvallende eigenschap van zijn talrijke landschapstudies is de zuivere onmiddellijkheid van aanschouwing. De bladen zijn zonder reflexie ontstaan, enkel door het oogenblik van een onbevangen overgave tot waarnemen. De onmiddellijkheid van deze aanschouwing is zoo levendig, dat men in deze studies Iwanow een voorlooper van het Pleinairisme zou kunnen noemen.

Zijn schilderij moest echter, meende Iwanow, de drager van objectieve, niet van persoonlijke uitdrukkingswaarden zijn; het moest historisch-getrouw de toedracht schilderen, het proces van de bekeering van den mensch tot Christus. Daarom ging hij archaeologie studeeren, zocht het Ghetto-kwartier van Rome en Livorno op om Joodsche typen te bestudeeren, ging naar de kerken om de menschen gade te slaan gedurende het gebed. En moest, zooals Gogolj schrijft, ‘ten slotte erkennen, dat dit alles veel te krachteloos en onmachtig was en in zijn ziel niet de volle idee van hetgeen hij noodig had, kon wekken.’

Waar had hij inderdaad modellen voor de figuren van den Heiland en Johannes den Dooper kunnen vinden?

In zijn ‘Briefwisseling met mijn Vriend’ heeft Gogolj, die evenals Iwanow met innig verlangen het gelaat van den Heiland zocht, dezen smartelijken zielstoestand van zijn vriend geschilderd. ‘Iwanow heeft vurig gebeden tot God, dat Hij hem de volledige bekeering deelachtig moge doen worden, zonder welke het hem nooit zou gelukken, deze op het doek uit te beelden. Hij heeft stille tranen vergoten en Hem aangeroepen, dat Hij hem de kracht zou verleenen om de idee, die Hij hem zelf had ingegeven, uit te voeren. Iwanow heeft God aangeroepen, opdat Hij de koude en flauwhartigheid waaraan heden velen van de

edelsten en besten lijden, in het vuur van Zijn genade zou doen wegsmelten en tot asch verbranden en hem vervullen met de bezieling, die hem de kracht zou verleenen, deze bekeering zoo uit te beelden, dat ook de niet-Christen in ontroering en aandoening voor zijn schilderstuk zou staan....'

Voor den Heiland vond Iwanow het prototype in de Byzantijnsche mozaïeken van Palermo en Monreale. Veel moeilijker was het voor hem om een voorbeeld voor den Johannes, de hoofdfiguur van zijn schilderij te vinden, dat deemoed en fanatieke offervaardigheid, vurig geloof en machtigen wil belichaamde. Niet van de natuur, maar van de antieken ging Iwanow nu uit. Hij kwam op de zonderlinge gedachte om het klassieke schoone uiterlijk van den Apollo van de Belvedère met de Christelijke pneuma van een Byzantijnschen Christus tot een eenheid samen te smelten, en door dit combineeren gezicht en gestalte van den profeet in de woestijn te vormen. 'Dertig maal heeft hij den kop van Apollo gecopiëerd en zoo dikwijls met een door hem in Palermo ontdekten Byzantijnschen Christus vergeleken, totdat uit de samensmelting van beide gezichten het gelaat van Johannes den Dooper ontstond.' (Joergenjew).

Wat was ten slotte de uitkomst van zijn bijna vijfentwintigjarigen arbeid?

Wij laten hier Gogolj, zijn boezemvriend, over het schilderij aan het woord:

'Het stuk stelt de woestijn aan den oever van de Jordaan voor. Op den voorgrond staat de figuur van Johannes den Dooper, die predikt tot het verzamelde volk en in naam van dengene, dien nog niemand heeft gezien, doopt. Hij is omringd door een menigte naakte menschen of door menschen, die bezig zijn zich aan- of uit te kleeden; die uit het water komen of op het punt staan om in het water te gaan. Onder deze menschen bevinden zich de toekomstige discipelen van den Heiland zelf. Allen luisteren vol innerlijke spanning naar de redevoering van den profeet, als wilde men ieder woord van zijn lippen lezen; de gezichten weerspiegelen de meest verschillende gevoelens: een gedeelte van de aanwezigen is reeds overtuigd, anderen zijn bijna overgehaald, een derde gedeelte weifelt nog. Nog weer anderen staan berouwvol en boetvaardig met gebogen hoofd. Er zijn er ook onder, wien men aanziet dat de harde korst van

gevoelloosheid, die om hun hart ligt, nog niet is gebarsten. En terwijl nu allen door zoo verschillende gemoedsbewegingen zijn aangegrepen, verschijnt Hij, in wiens naam de doop bereids werd toegediend, in de verte, en dit is het eigenlijke hoogtepunt van het schilderstuk. De kunstenaar heeft het oogenblik gekozen, waarop de voorlooper van Christus met den vinger op den Heiland wijst en de woorden spreekt: 'zie het lam Gods, dat de zonden der wereld wegneemt.' De geheele menigte houdt zonder haar gelaatsuitdrukking te veranderen, haar oogen op den aangeduide gevestigd en richt al haar gedachten op dengene, op wien de profeet wijst. Bij de vroegere uitdrukking, die nog niet van de gezichten is verdwenen, komt nu nog een andere, die een afspiegeling is van den nieuwen indruk. De gezichten van de uitverkorenen, die geheel vooraan staan, zijn met den glans van een wonderbaarlijk licht overtogen, terwijl de anderen nog hun best doen om tot den zin der onbegrepen woorden door te dringen en niet kunnen vatten, hoe een enkeling alle zonden van de wereld op zich kan nemen; terwijl derden twijfelend hun hoofd schudden, als wilden zij zeggen: hoe zou er uit Nazareth een profeet kunnen komen! Christus echter schrijdt, in hemelsche rust en als uit een wonderbare verte, met langzamen en vasten tred op de menschen toe.'

Gogolj heeft in het stuk van Iwanow veel gelegd, wat hij zelf met zijn geestesoog zag. Hij zag alleen de grootheid, de zwakheden van het doek zag hij over het hoofd. Want het is aan Iwanow, ondanks zijn vurige pogingen niet gelukt om de bovenzinnelijke idee tot een duidelijke en onmiddellijke voorstelling te brengen. Wij zien een opgewonden verzameling naakte menschen, naar welke zich een uitgeteerde figuur met een krachtig gebaar wendt. Wij zoeken naar de reden van deze opwinding en bespeuren na lang zoeken geheel op den achtergrond de, in optische verkleining gegeven, gestalte van den nadertredenden Christus. Tusschen Johannes den Dooper en de hoofdfiguur van het stuk, den Heiland, vindt men geen innerlijken samenhang. Iwanow wilde de werkelijkheid weergeven, zooals zij was, volkomen levensgetrouw. Maar zijn driehonderd voorstudies getuigen, dat zulk een werkelijkheid in het geheel niet bestaat, en ook nooit bestaan heeft. 'Denn das Wesen der Dinge ist dem Menschen unzugänglich und er fasst Natur nur so auf, wie sie

sich, nach dem sie durch sein Gefühle hindurch gegangen ist, in seiner Idee spiegelt.'

Iwanow had allereerst meer vertrouwd op zijn idee dan op de werkelijkheid, maar in den loop van zijn werk verbleekte deze idee. 'Het leven van Christus' van David Fr. Strauss, waarin hij de beantwoording van de hem kwellende religieuze vragen zocht, gaf aan zijn geloof den doodsteek. 'Zonder geloof religieuze stukken te schilderen,' schreef hij in 1846, 'is onzedelijk, ja belachelijk.'

En toch kon hij zijn idee niet loslaten zonder geheel en al ontrouw te worden aan zichzelf. Zoo wilde hij, nadat hij zijn schilderij had voltooid, zich wijden aan een nieuwe taak: de geschiedenis van het Joodsche volk en het leven van den Heiland in een beeldenreeks weergeven, die den geest van de profetische voorspellingen zou moeten openbaren. De nagelaten 247 bladen getuigen van een ongebroken vormingskracht. Klassieke opvatting en levende natuur vullen hier elkander aan. Hij laat aan zijn fantasie den vrijen loop. Het onbereikbare, onstoffelijke licht kiest hij als uitdrukkingsmiddel, een licht, dat lichtend en verlichtend zweeft in het donker en de plechtige engelenfiguren in den heiligen nacht omhult. Dit uitbeelden van een kunstvisioen, zooals zijn 'Heilige Nacht', 'De Opwekking van Lazarus', 'De Droom van Jacob', 'De Dans om het gouden Kalf' behooren ongetwijfeld tot de meest grootsche scheppingen van de Russische religieuze kunst. Hier bevrijdt hij zichzelf volkomen van de leugenachtige aesthetiek van het Academisme, waaronder hij bijna was bezweken.

Wanneer hij eindelijk terugkeert te Petersburg zijn zijn dagen geteld. Zes weken na zijn terugkeer rukt de cholera hem weg.

De tragiek van Iwanow ligt niet in de uiterlijke omstandigheden, maar in de tweespalt tusschen zijn wil en zijn begaafdheid. Hij wilde hetgeen onvereenigbaar was, vereenigen, een bovenzinnelijke idee door een realistischen vorm uitbeelden en de beeldidee van een iconostasis met levende realistische aanschouwing van de natuur vereenigen. Van de geestelijke conceptie der godsvoorstelling leidde geen weg naar aardschwording en vermenschelijking. Daarom slingerde hij tusschen abstract Academisme en realistische natuurbeschouwing.

De nieuwe tijd verlangde naar nieuwe kunst. Hijzelf karakteri-

seerde zijn werk als verouderd. Hij voelde zich nutteloos en vaderlandloos in Rusland, waar geheel nieuwe ideeën en stroomingen waren doorgedrongen. Een ‘Umwertung aller Werten’ begon. De materialistische wereldbeschouwing brak zich baan in de intellectueele kringen. Zij uitte zich in radikale verwerping en ontkenning van alle zielspotenties, ja eigenlijk van alle cultuurgoed. Kunst was onzin, een overblijfsel uit de kinderjaren van de menschheid; het was doelloos, zich met dergelijke beuzelarijen bezig te houden - dat was de heerschende meening van de met ideeën behepte realisten.

‘Het met ideeën behepte realisme’ van omtrent 1860, 1870 was in wezen ongodsdienstig. De toenmalige geestesrichting, waarin de vragen van den dag de overhand hadden, stond vijandig tegenover alles wat mystisch en transcendent was. Voor den ‘Westerling’ en den radikaal-democratischen ‘Raznotsjinets’ beteekende godsdienst hetzelfde als reactie en obscurantendom. Godsdienstige vragen verloren hun aantrekkingskracht en de figuur van Christus verbleekte. De bronnen van de religieuze kunst schenen opgedroogd te zijn. Doch omtrent 1870 werd er langzamerhand een verandering in de opvattingen merkbaar, maar eerst de ineenstorting van de radikale, sociaalrevolutionnaire beweging leidde tot de doorbraak van de nationaal-godsdienstige krachten, waarvan het sterker worden samenviel met de politieke reactie. Door Pobjedonostesw en Katkow, de woordvoerders van de officieele conservatieve elementen, kreeg de nationaal-reactionnaire ideologie voor goed haar stempel. Onder den voortdurenden druk van den politiestaat verstarde het geestelijke leven. De ‘Sturm und Drang’ van het voorafgaande tijdperk verliep en werd meer innerlijk. Zoo ontstonden het ethisch individualisme van Tolstoy en de mystische philosophie van Solowjow, deze lichtcentra, die den ‘nacht over Rusland’ verhelderden. En achter hen stonden Dostojewskij en Gogolj. Ommekeer werd inkeer. In het fanatiek de waarheid zoeken van Tolstoj, in het religieusphilospisch schouwen van Solowjow, in de eenvoudige vroomheid van Les Kow, in Dostojewskij's wil tot godsdienstige rechtvaardiging van het leven openbaarde zich de geest van een nieuw tijdperk, dat vervuld was ‘van het vurig verlangen naar het

gelaat van Christus', van dat verlangen, dat, volgens Dostojewskij 'het Russische volk bezielt en heiligt.'

Tegenover deze groote geesteshelden kon de Russische schilderkunst niets gelijkwaardigs stellen. Het was voor haar niet weggelegd om den Russischen Christus op een algemeen geldige manier te onthullen. De tragiek van de voornaamste Russische schilders van de tweede helft der 19e eeuw lag hierin, dat zij weliswaar het gelaat van Christus aanschouwden, maar niet in staat waren, aan hun visioen vorm te geven. Het visioen verdween, loste zich op in een overvloed van gestalten. De oorzaak van dit tragisch tekort schieten moet in de eerste plaats gezocht worden in het gebrek aan een bepaalde vormtraditie, die aanspraak op algemeene geldigheid kon maken. Het breken met alle overlevering, het minachten, ja verachten van het verleden, dat het geslacht van 1860 kenmerkte, moest zich wreken in de religieuze kunst. De eerbiedwaardige Byzantijnsche vormtraditie gold voor verouderd en levenloos; de sleutel tot haar innerlijke geestelijke schoonheid scheen verloren gegaan. Zoo moest dan iedere religieuze schilder om zoo te zeggen van voren af beginnen en zijn eigen vorm door smartelijk zoeken eerst veroveren. Dit leidde noodzakelijkerwijze tot een individualistische willekeur, zoowel met betrekking tot de vormgeving als ook ten opzichte van de interpretatie van de heilsboodschap van Christus. En zoo staat het scheppen van Gay in de tweede helft van de 19e eeuw in het teeken van strijd tusschen ideeëninhoud en kunstvorm, tusschen waarheid en schoonheid. Want voor hem was 'de schoonheid van Christus een geestelijke schoonheid'; voor hem scheen het geestelijke het wezenlijke en de vergankelijke vorm irrelevant te zijn. Hij streefde er naar om deze geestelijke schoonheid door een 'levenden' vorm van eigen tijd aanschouwelijk voor te stellen. In dit zoeken staat Gay niet alleen. De stichter van de 'School der Rondtrekkenden' Kramskoj, had reeds met zijn 'Christus in de Woestijn' een poging gedaan om den Heiland uit de bovenzinnelijke wereld in de sfeer van het aardsche omlaag te halen en hem tot drager van zijn persoonlijke godsdienstige en psychische ervaringen te maken. Zijn Christus is niet de Verlosser, maar veeleer een zinnebeeld van den Russischen intellectueel, die niet weet of hij rechts of links zal gaan. Een zielsconterfeitsel van Kramskoj zelf misschien, het belicha-

men van het innerlijke conflict, dat hem gedurende zijn geheele leven kwelde. Nicolaj Gay was een geheel andere persoonlijkheid, wiens geheele problematiek en diepte slechts door weinigen van zijn tijdgenooten werd erkend. De mensch in hem was meer dualistisch dan de kunstenaar. 'Hij was een verwonderlijk rein, zacht kind, boordevol liefde voor alles en voor een ieder.' (Tolstoj). Maar niettegenstaande zijn genialiteit en zijn zielsdiepte, heeft hij zijn diepste kunstideeën slechts in ruwe schetsen nagelaten. (Rjepin). De eigenlijke reden van het schipbreuk lijden van zijn werk lag voornamelijk in de tragische tweespalt tusschen zijn willen en zijn kunnen. Hij was meer waarheidszoeker dan kunstenaar. Daardoor was de vorm voor hem - en daarin kwam hij met vele Russische kunstenaars overeen - nooit hoofddoel, doch altijd slechts middel om de door hem erkende waarheid te verkondigen. Deze waarheid openbaarde zich aan hem in de leer van Christus. En zoo voelde hij zijn godsdienstig willen als een moeten. Dit gedreven worden, deze fanatieke overgave aan een enkel doel maakte hem tot den geestelijken broeder van Iwanow. Zoowel Gay als ook Iwanow waren fanatieke waarheidszoekers; zij zagen in de leer van Christus den eenigen grondslag en rechtvaardiging van hun scheppen, dat tot de godsdienstige opwekking van den mensch moest dienen.

Nicolaj Gay vond eerst laat zichzelf. De jaren op de Universiteit te Kiëw en Petersburg, de daarop volgende zeven studiejaren aan de Academie, waren eerder geschikt om het 'levende' in hem te bedelven dan te wekken. Eerst in Italië, waar hij Iwanow ontmoette, vond hij de noodige atmosfeer voor zijn verderen groei. De groote Italiaansche traditie beïnvloedde hem niet. Van den beginne af zocht hij naar een uitdrukkingsvorm van zijn Ik, dien hij als 'levenden' vorm aanduidde. Eerst na jarenlang zoeken, aan het eind van zijn leven, zou hij deze vinden. Reeds in zijn werk als beginneling, 'het Avondmaal', brak Gay bewust met de gewone traditie. De groote horizontale tafellijn, die de compositie van het Avondmaal vooral in de Renaissance bepaalt, is hier weggelaten. De tafel is op den achtergrond geschoven, en overdwars in de ruimte geplaatst. Christus vormt niet zooals tot nu toe gebruikelijk was, het middelpunt; zijn figuur beslaat de linkerhelft van de schilderij. Diep in zichzelf verzonken, voorvoelende het onvermijdelijke,

het schoone hoofd leunend op de hand, ligt de Verlosser op een rustbank. Juist heeft hij het woord gesproken: ‘wat gij doet, doe het haastelijk.’

De beide lievelingsapostelen Johannes en Petrus zijn opgesprongen. Hun schaduwen, die door het flikkerende licht van de lamp worden geprojecteerd op de achterwand, groeien tot spookachtige gestalten. De overige discipelen, samengepakt tot een dichte groep, vormen den achtergrond. Eenzaam en afzonderlijk, met zijn rug naar de anderen, staat rechts vooraan de donkere figuur van Judas, die zijn mantel omslaat.

Het schilderij maakt een tweeslachtigen indruk. Gay schijnt te slingeren tusschen een plastisch-statuarischen uitbeeldingsstijl en een religieus-historisch genre. Door het Caravaggiëske licht, dat de figuren vormt, geeft hij aan het moment een ingehouden spanning, en zoekt hij de eeuwigheidswaarde van dit gebeuren te doen uitkomen. Maar door het minutieuze schilderen van het historisch milieu, door het psychologiseeren van de dramatische gebeurtenis wordt het Avondmaal een historisch-menschelijk voorval. Dit aardsch worden van een metaphysisch proces voelde vooral Dostojewskij als onaanvaardbaar. ‘Daar zit Christus. Maar is het wel Christus? Deze misschien zeer goedhartige jonge man, die diep bedroefd is over het vervreemden van Judas, die er bij staat en zijn mantel omslaat om met zijn aanwijzing naar de overheid te Snellen. Het is echter niet de Christus, dien wij kennen. Waar blijven de volgende achttien eeuwen van het Christendom? Hoe kon uit den gewonen strijd van deze zoo gewone menschen, die zich verzameld hadden voor hun avondeten, iets zoo reusachtigs ontstaan? Hier wordt niets verklaard, hier ontbreekt de historische juistheid van het genrebeeld, hier is alles onwaar.’

Hetgeen Dostojewskij op dit stuk had aan te merken, deze aardschwording van Christus, was juist overeenkomstig het bewustzijn van dien tijd. En zoo wekten ‘De Boden van de Opstanding’ en ‘De Hof van Gethsemane’ met de spookachtige lichtverschijning van Christus, die over de slapende wachters wegglijdt, een nog grootere bevreemding. Wanneer Gay ‘tred wilde houden met den tijd’, dan moest hij een andere richting inslaan. Hij werd historieschilder. ‘Het Verhoor van den Tsarewitsj Alexej te Petersburg’ (1872), ‘Catharina aan het Graf

van Elizabeth', 'Poesjkin te Michajlowskoje' brachten hem waardeering en roem, maar bevredigden hem, den waarheidszoeker, niet. Hij erkende destijds, 'dat hij van voren af aan moest beginnen, om de uitdrukkingskracht van Giotto of van Cimabue te bereiken.' De taak, waaraan hij zich ging wijden, was het 'versterken van zijn verbeeldingskracht'. Hij trok zich terug in de eenzaamheid van een dorp om daar de noodige loutering te ondergaan. Er volgden vier jaren van zoeken en worstelen. Zijn 'Barmhartigheid', die algemeen hoon verwekte, vernietigde hij zelf. Steeds meer zonk hij weg 'in de wereld, waarin Gogolj en Dostojewskij zich hadden begeven.' Hij trachtte den grooten vorm door zelfverdieping en door ascetische levenswijze te verwerven. Toen kwam de verlossing, door de kennismaking met Tolstoj, die aan den 46-jarigen schilder 'den zin van het leven openbaarde.'

'Toen de zin van het leven mij werd geopenbaard, schrok ik. Ontzetting greep mij aan, toen ik inzag waar ik was. En iedere minuut, ieder oogenblik groeit in mij het licht, de klaarheid, zonder welke ik niet meer kan leven. En daarin is zulk een geluk, dat ik zonder dit gevoel niet zoo kalm, niet zoo wijs zou kunnen zijn.'

Tolstoj wakkerde in Gay de sluimerende scheppende krachten aan, hij gaf richting aan zijn arbeid. Tot het einde van zijn leven stond Gay onder de betoovering van deze buitengewone persoonlijkheid.

'Ik hoop, lieve vriend,' schreef Gay aan Tolstoj, 'dat ik tot de plaats kan komen, waar gij staat. Ik zal het niet opgeven, niet achterblijven en ik geloof, dat God mij zal bijstaan.' Eerst thans voelde hij grond onder de voeten, eerst thans kreeg zijn leven en werken een hoogere beteekenis. In het Evangelie vond hij niet alleen de onuitputtelijke bron voor de inspiratie, maar ook het antwoord op alle vragen, die hem tot nu toe zoo hadden gepijnigd. 'In dit boek is alles, wat de mensch noodig heeft.' Hetgeen voor Tolstoj niet was weggelegd, het volkomen evenwicht tusschen levensbeschouwing en vormgeving aan het leven, verwezenlijkte Gay. Hij werd pottebakker en vond in het afstand doen van elke comfort, in het werk op het veld en in het atelier, zichzelf. In onafgebroken, koortsachtig scheppen verliepen de laatste jaren van zijn leven, verhelderd en geheiligd

door den omgang met den ouden Tolstoj, die in hem ‘een Mont-Blanc onder mierenhoopen’, den grootsten schilder niet alleen van Rusland, maar van Europa zag. In een brief aan Tretjakow, den beroemden beschermer van de Russische kunst gaf Tolstoj zijn meening als volgt te kennen: ‘De tegenwoordige kunst kan bogen op vele uitstekende technici, maar op bijna geen kunstenaars, die beschikken over een idee.’ Gay behoorde, volgens Tolstoj, tot de uitverkorenen. ‘Hij heeft een idee en omdat hij door een idee bezeten is, luidt zijn schilderkunst een nieuw tijdperk in.’ Gay had voor zijn levend geloof den eenig mogelijken adaequaten vorm gevonden. Hij had ‘geen icoon-Christus, maar den levenden Christus’ geschonken aan de wereld. Daarin bestond de geweldige beteekenis van Gay's werk voor de Russische, ja voor de Europeesche schilderkunst.

Zooals men weet had Tolstoj weinig begrip van de ‘techniek’. Den vorm liet hij in de kunst alleen als drager van een idee gelden. Hierin stemde hij volkomen overeen met Gay, die de formeel-lichamelijke schoonheid verwierp en alleen den vorm als drager van het geestelijke aanvaardt. De kunstbeschouwing van de beide vrienden was in hoofdzaak identiek. De zielen doen ontgloeien, de menschen wakker schudden en tot bezinning en inkeer brengen, de kunst bevrijden uit de bedompte atmosfeer van het aesthetisch snobisme, uit de tendentieuze realiteitsschilderkunst en haar weer voeren tot haar hooge, oorspronkelijke doel, dat was de vurige wensch van Gay. Ieder stuk moest de kloof tusschen het ‘ideëel-ik en het reëel-ik openbaren en den beschouwer vleugels geven om tot zelfvolmaking te komen.’

Het ideëel-ik was belichaamd in Christus, het reëel-ik verdicht zich bij Gay allengs tot de figuur van den zondaar. De stof ontleent hij aan het Evangelie om zijn innerlijke wereld uit te beelden. Aldus wordt het beeld een zinnebeeld van zijn zoekende, naar verlossing dorstende ziel. Zoo moeten zijn lijdensvoorstellingen worden beschouwd als het zichtbaar maken van zijn religieuze existentie.

‘Christus met zijn discipelen in den Hof van Gethsemane’, een nachtstuk (1889), waarop door vage figuren de beklemmende stilte van den zuidelijken maannacht is weergegeven, heeft de eenzaamheid van Christus tot motief. Eenzaam staat Christus voor het huis, waar juist het avondmaal heeft plaats gevonden.

Argeloos en onbezorgd pratend dalen de discipelen de trappen af. Alleen Johannes tuurt in den nacht.

Gay neigt tot een verscherping van de dramatische situatie, die dikwijls theatraal aandoet. Het gaat er voor hem om, in het doek een uitdrukking van zijn religieuze ervaring te vinden en het algemeen menschelijke van de evangelische handeling van het oogenblik sterk te doen uitkomen. Zijn evangelievoorstellingen kunnen daarom niet als historisch getrouw worden gewaardeerd. Het streven om de innerlijke zielstoestanden tot elken prijs in een schilderstuk weer te geven, doet dikwijls afbreuk aan de duidelijkheid van den opbouw van het schilderij. Alleen in één stuk 'Wat is waarheid' (1890) is het hem gelukt om de antinomie, die ten grondslag ligt aan de ontmoeting van Christus met Pilatus in een klaren vorm uit te drukken en op te voeren tot monumentalen eenvoud. Muren, grondvlak en deur vormen hier de ruimtelijke ensceneering, waarin deze ontmoeting plaats vindt. De spanning in de ruimtewerking berust hier in de eerste plaats op het het diagonaal tegenover elkaar plaatsen van de hel verlichte figuur, op den rug gezien, van den voldaan glimlachenden, goed verzorgden patriciër en de ascetische gestalte van den Heiland, die in een geheimzinnig duister is gehuld. Materialisme en idealisme, sceptisch verstand en mystiek geloof, wijsheid van deze wereld en waarheid, die niet van deze wereld is, staan hier in onverzoenlijke tegenstelling tegenover elkaar. De idee van dit buitengemeene stuk, dat door de regeering werd verboden, greep Tolstoj aan met de macht van een kunstopenbaring. 'Zoo was de situatie destijds,' schreef hij aan Tretjakow, 'en deze toestand herhaalt zich millioenvoudig, waar maar de leer van de waarheid met de vertegenwoordigers van deze wereld in aanraking komt. En omdat het historisch juist is, omdat het overeenkomstig is met de waarheid en overeenstemt met den tijd, grijpt het een ieder, die nog een hart heeft in het hart. En deze verhouding tot het Christendom vormt een eigen tijdperk in de kunst.'

De kunst van Gay is in wezen pathetisch, dat wil zeggen zij is een kunst, die het lijden uitbeeldt. De zelfgenoegzame vreugde over een invallende of verzonnen idee kent hij niet. Hij schept lijdend, terwijl hij zich vereenzelvigt met den lijdenden 'held'. Zijn scheppen is een soort exorcisme, een uitbanning van het booze.

Het verraad van Judas neemt hij tot onderwerp om met het vraagstuk van het geweten tot klaarheid te komen. Ofschoon de ideeën van Renan en Strauss sterken indruk op hem maakten, bleef toch Tolstoj, 'het geweten van Rusland', steeds zijn inspirator. 'Judas is een echte verrader,' schrijft hij aan Tolstoj, 'hij kan noch met Christus zijn, noch hem loslaten. Zichzelf heeft hij voor altijd uitgestooten. Hij is reeds innerlijk dood. Er blijft hem maar één ding over: sterven.' Zoo beeldt Gay hem in zijn 'geweten' uit. Eenzaam en verlaten staat hij in den blauwen maannacht en kijkt de groep van de wegsnellende krijgsknechten na, die Christus wegvoeren. Zijn figuur met mantel, op den rug gezien, is de belichaming van versaagdheid en radeloosheid. Zoo wordt de verbeeldingskracht van Gay bevrucht door zijn innerlijk gevoelsleven. Het uitbundige in zijn laatste stukken wekt den indruk van iets ziekelijks. Het pathetische nadert dicht de grens, waar het dreigt te ontaarden in het overspannene. Maar zijn ervaring, zij moge in haar uitdrukking nog zoo verward zijn, is volgens haar wezen, gezond, diep en echt. 'Ik kan in mijn zoeken naar het hoogste niet stilhouden.' Zijn beeldfantazie cirkelt sedert langen tijd om één gedachte: den dood van den Verlosser op Golgotha uit te beelden. Van 1884 tot zijn dood werkt hij koortsachtig aan het zichtbaarmaken van zijn visioen. Het zich verdiepen in de tragedie van Golgotha gaat tot een volkomen vergeten van zichzelf. Tallooze malen wordt het doek overgeschilderd en opnieuw begonnen. Menigmaal stijgt zijn extase tot hallucinatie. Dan ontwaart hij de schaduw van den in de lucht zwevenden Christus, die den gelukzalig glimlachenden moordenaar omarmt. Hij valt van het eene uiterste in het andere. Nu eens verlaat hij zich op zijn fantasie, dan weer wil hij de kruisiging zuiver naar de natuur weergeven. De figuren van den gekruisigde en van de moordenaars worden naar de natuur bestudeerd. Eindelijk schijnt hij den vurig begeerden 'levenden vorm' te hebben gevonden. De mededeeling van Tolstoj, die hem op de voorstelling van een Zweedschen schilder opmerkzaam maakt, die de gekruisigden niet hangend, maar staande tegen het kruis had voorgesteld, brengt Gay in een ontzaglijke opwinding. Nu wordt de dramatische situatie duidelijk. Christus sterft aan het kruis. Naast hem staat, aan het kruis gebonden, de moordenaar en keert zijn pijnlijk verwrongen

gezicht in zielsnood naar hem toe. ‘Zoo juist heeft hij Christus lief gekregen, voor de eerste maal in zijn leven is de zin van de liefde voor hem opgegaan, en nu verliest hij het dierbaarste, Christus, die het leven in hem heeft doen ontgloeien, de liefde en de waarheid. Deze schrik, dit leed vindt in den storm zijn uitdrukking, die zandwolken opjaagt en de aarde met den hemel tot één geheel aaneensluit. De duisternis schuift naderbij om alles in nacht te hullen.

Het schilderstuk moet bij den toeschouwer het verlangen wakker roepen om zich evenzoo te willen volmaken als de berouwvolle moordenaar dat doet.’

Gay plaatst alleen twee figuren gebonden aan het kruis. Den tweeden moordenaar laat hij weg, omdat hij van oordeel is, dat dit de uitdrukkingskracht van het schilderstuk slechts zou verzwakken. Het gelukt hem echter niet het gezicht van den stervenden Heiland op natuurgetrouwe wijze weer te geven. Totdat hij bij het lijk staande van zijn vrouw, in haar zoo juist verbleekte trekken datgene vindt, dat hij zoekt, den levenden vorm. Het voorhoofd, de mond, reeds verstijfd door den dood en alleen in de fijn getrokken neusvleugels de laatste trilling van het ontvloden leven. Zoo poogt hij in het gelaat van den moordenaar uit te drukken wat hij zelf zou hebben geleden, als hij in diens plaats was geweest. ‘Ik heb deze ellende en deze wanhoop beleefd, toen Anitsjka stierf en wilde het in het gezicht van den moordenaar uitdrukken.’

Ja, hij gaat nog verder en vereenzelvigt zich met den moordenaar. ‘Doordat ik den toestand van den roover beleefde, omdat ik er zelf een ben, beleefde ik zijn dood, dat wil zeggen, zijn sterven tot de laatste minuut, en toen vond ik zijn aanschijn.’

Het schilderij wekte een storm van verontwaardiging. ‘Zonder eenige kunst,’ ‘een slachterij’, dat waren de uitdrukkingen van de toonaangevende kringen. Het stuk werd verboden. In de herhaling van 1893 (Genève) beeldt hij het gebeuren nog realistischer uit.

Sedert Iwanow heeft geen enkele Russische kunstenaar zoo ontzettend geworsteld om vorm te geven aan zijn godsdienstige belevingen. De tragiek van Iwanow bestaat daarin, dat hij den idealistischen vorm van een verkeerd begrepen Nazarenerdom

met de realistische manier van uitbeelden wil samensmelten tot een eenheid, en dat hij zijn geloof door rationalistisch uitrafelen ondermijnt. De tragiek van Gay ligt daarin, dat zijn visioen machtiger is dan de uitdrukkingsmiddelen, die hem ten dienste staan. Hij zoekt steeds den levenden vorm. Hij vindt deze eindelijk - zoo scheen het hem - in het naturalisme. En toen openbaarde zich in zijn geheele tragische grootheid de onmogelijkheid om het werkelijk beleven van God, dat hem geheel en al vervulde, in den naturalistischen vorm te vangen. In het vuur van zijn geloof vergaat die levende vorm, de waarheid verkracht de schoonheid. Aldus offert hij den kunstvorm op aan den 'levenden vorm'.

Het bijzondere treedt bij hem op den achtergrond voor het algemeene, het zuiver persoonlijke wil hij tot den rang van het algemeene verheffen; daarom mist zijn kunst stijl. Het onberekenbare opbruisen van het godsdienstige gemoed moet in een psychisch gemotiveerden vorm worden gebracht, en een bepaald gebeuren tot een over het tijdelijke heenreikende algemeenheid; het bijzondere moet door het hoogere worden vervangen waarbij geest en lichaam in elkaar overgaan.

Dit inzicht zal de richting wijzen aan Wasnetsow, die in den Byzantijnschen vorm het geestelijk-lichamelijke voorbeeld vindt. 'Als orthodox en geloovig Rus kon ik niet anders dan aan God den Heer een kaars van een kopeke wijden. Misschien is de kaars van grove was, maar ik wijd ze van harte.' Zoo kenschetst Wasnetsow zijn werk in de Wladimir kathedraal te Kiëw, die de algemeene verbazing en bewondering van zijn tijdgenooten opwekte. De versiering met schilderwerk van de nieuwe kathedraal van Wladimir, waaraan behalve Wasnetzow nog een reeks andere schilders (waaronder Nesterow en Wroebel) deelnamen, was in de jaren omtrent tachtig een eersterangs bebeurtenis op kunstgebied. Hier moest het versterkte nationale gevoel zijn volmaakte uitdrukking vinden, hier moest door de synthese van het oud-Byzantijnsche model en van de nieuwe manier van zien een volmaakte kunsteenheid worden bereikt. Inderdaad: het Byzantijnsche voorbeeld geeft aan het geheel stijl en vastheid. In den geest van den Byzantijnschen orna-

mentalen stijl wordt de beschildering van de kathedraal aangebracht. Wasnetsow bezit den moed om motieven van de oud-Christelijke mozaïeken van Ravenna met die van de Siciliaansche kerken samen te smelten. Op een fond van goud spreidt hij een schitterende kleurenpracht ten toon, waarin 'het samenspel van diep groen met licht en donker blauw het grondaccoord vormt, waar zich de heldere boventonen van roze, rood, paarsch en geel bij aansluiten. Zoo is de kleurschaal hier rijker en de algeheele indruk helderder en lichter, zooals de Russische opvatting dat wil.' (Wulff). Maar Wasnetsow wil meer dan alleen het verrijken van het palet. Aangespoord door studie streeft hij er naar om de heilsboodschap van Christus in nationaal-religieuzen geest te verzinnelijken. Deze synthese bereikt hij niet. Weliswaar getuigen enkele voorstellingen van een voortreffelijk kunnen en van een hartstochtelijke overgave aan de stof; weliswaar is de indruk van de Moeder Gods in de absis en van het godsbeeld van den Pantocrator in den koepel geweldig; maar de meeste voorstellingen zijn gewild en ver verwijderd van de verheven idealiteit van de Byzantijnsche modellen. Het is geen eenheid, niet vanuit een enkelen gezichtshoek bekeken. De vele historische tooneelen, zooals 'De Doop van het Russische volk in den Dnjepr', of 'De Doop van Wladimir' zijn historische voorstellingen, vermengd met nationaal-Russische elementen. Zij staan echter in geenerlei verband met den monumentalen tweedimensionalen stijl van de andere voorstellingen. Men behoeft slechts de figuren van de kerkvaders van Wasnetsow met die uit de oude Sophia-kathedraal te vergelijken om, niettegenstaande de directe navolging, het ontzaglijke onderscheid op te merken. Bij Wasnetsow tintelend leven en illusionistische ruimtelijke lichamelijkheid, sterk levende natuur en stoute individualiseering; in de Sophia-kathedraal figuren van buitengemeene kracht, waarvan het wezen in de sfeer van het geestelijke ligt. Het nieuwe, dat Wasnetsow in de traditioneele wijze van compositie en de iconografische typen legt, wordt door zijn tijdgenooten bijna als een openbaring van het nationaal-orthodoxe gevoeld. Dit nieuwe bestaat in de actie, in het psychologiseeren van de handeling, en in het nationale individualiseeren van de heiligefiguren. De sterke beweging in de profetenfiguren van het Oude Testament, het onstuimige

gebaar van de Moeder Gods, de geestesvervoering der vier Evangelisten, dat alles is grootsch opgezet en uitgebeeld, maar heeft met het wezen van de oud-Russische kunst weinig gemeen. En zoo wordt - wat zeer teekenend is - zijn God de Vader met dien van Michelangelo, zijn 'Het laatste Oordeel' met dat van Signorelli vergeleken. Zijn beelddramatiek, de onstuimige beweging van zijn figuren, de dikwijls zoetelijke schoonheid van de vrouwelijke heiligen hebben inderdaad met de Byzantijnsche kunst weinig te maken.

De plechtige ontroering van de 'pneumatische' figuren van de oud-Russische kunst wordt hier door een lichamelijk-psychische opwinding vervangen, de strengheid van de symbolieke beeldspraak door naturalistische elementen verslapt. In plaats van rust, symbool en geest van de oud-Russische monumentale kunst, stelt Wasnetsow bewogenheid, ruimteillusie en naturalisme. Zoo haalt hij als het ware het goddelijke omlaag naar de aarde, doordat hij het bovenaardsche aanschouwelijk voorstelt met de middelen van een illusionistische, dicht bij de natuur staande, uitbeelding van de werkelijkheid. Hij neemt het vormhulsel van de Byzantijnsche kunst over en vult dit met nationalen inhoud. Niettegenstaande alle gebreken in zijn religieuze manier van uitbeelden was Wasnetsow de eerste, die den moed bezat om weer de oud-Russische monumentale traditie als uitgangspunt te nemen en zijn composities aan den kerkdienst en de liturgie aan te passen. Al berust ook de rhythmiek van zijn beeldreeksen niet altijd op de vaste verhoudingen, die de muzikale harmonie van de oud-Russische liturgie kenmerken, toch bevat zijn uitbeelding den geestelijken inhoud van het orthodoxe geloof. Hij was de eerste, die het wezen van de monumentale schilderkunst erkende, en die de religieuze kunst niet als een particuliere zaak maar als een aangelegenheid van de volksgemeenschap gevoelde.

Voor een van zijn jongere medewerkers aan de beschildering van de Wladimir-kerk, Nesterow was het weggelegd om de Russische religieuze schilderkunst met nieuwe waarden te verrijken.

In tegenstelling tot den epicus Wasnetsow was Nesterow lyricus. Zijn kunstwil concentreert zich op het zichtbaar maken

van de meest geheimzinnige roerselen van de God aanschouwende en ervarende ziel. Aan geen anderen Russischen schilder van de 19e eeuw was het vergund, zoo diep in het wezen van de Russische volksvroomheid door te dringen en dit uit te beelden. Dit Russische wezen berust op den tweeklank van Natuur en God. De ontroerende, bescheidene, ootmoedig stille Russische natuur en in haar de deemoedige, duldende, hulpeloos lijdende Russische mensch:

> Diese dürftige Umgebung,
> Dieses Leben voll Beschwerde -
> Land der duldenden Ergebung,
> Land der Russen, Heimaterde!
> (TJOETTSJEW; vert, van Friedrich Fiedler)

Gedurende zijn omzwervingen door Noord-Rusland gaat het geheim van het deemoedige en geloovige volksbestaan voor hem open, waarin zich het mysterie van den scheppenden en verlossenden God openbaart. Hij put uit de bron van zijn ervaringen. Zijn geloovige houding wordt door herinneringen uit zijn kindsheid versterkt. De oude priester van zijn vaderstad Oefa, de steeds vroolijke en deemoedige vader Sergius, hebben in zijn ziel den dorst naar de ontvangenis van al wat schoon is gewekt. De dood van zijn jonge vrouw in het kraambed wekt in hem de krachten voor het godsdienstig schouwen. Bij de monniken van het beroemde klooster Solowetskij aan de Witte Zee ervaart hij de onaangetaste werkelijkheid van het godsdienstig bestaan. Deze ervaringen vormen hem. ‘Het was altijd mijn vurige wensch,’ schreef hij, ‘om in mijn schilderstukken zoo duidelijk mogelijk mijn eigen gevoel, mijn geloof, mijn aandoening uit te drukken en in de natuur datgene te vinden, wat in mij bezieling en ontroering, leed en vreugde opriep.’

Hij is eerst leerling van Perow, doorloopt later de Academie te Petersburg en geraakt in den ban van de Byzantijnsche kunst. Maar al spoedig ziet hij in, dat de strenge en geestelijke Byzantijnsche stijl slechts ten deele als voorbeeld van de moderne religieuze schilderkunst kan dienen. Hem zweeft het ideaal van Roebljow, van Oesjakow en van de oude Siëneezen voor den geest, ‘die in hun kunst de menschen vormden tot een gebed en hen tot diepen inkeer brachten.’

De Byzantijnsche stijl lijkt hem te verheven, te bovenaardsch en daarom niet geschikt om het innerlijke zielsverlangen van den hedendaagschen mensch te stillen.' Weliswaar tracht hij eerst in de Wladimir-kathedraal te Kiëw en later te Abbas Toeman (Kaukasus) en Moskou (in de Maria-en-Marthastichting) zijn talent in dienst van de monumentale kerkelijke schilderkunst te stellen, maar zijn religieuze stukken bereiken ondanks coloristische fijnheid en schoonheid in bepaalde figuren, nergens de evenmaat en den aangrijpenden ernst van de oud-Russische modellen. Zijn Christustype is koud en officieel, zijn Moeder Gods te zoetelijk, bij zijn heiligen ontwaart men niets van het bovenaardsche en van het geloofsvuur van de Byzantijnsche heiligen.

Kenmerkend in dit opzicht is zijn groote schilderij 'Het heilige Rusland', dat destijds ontzaglijk opzien baarde. Hier wil Nesterow het innig verbondenzijn van het Russische volk met Christus, en de diepe religieusiteit van den Russischen boer uitdrukken. Hij wil de overgave van hen, die belast en beladen zijn en hun bereidzijn tegenover God uitbeelden. En hij schildert een wonderbaar sneeuwlandschap, troosteloos en oneindig, dat links door een kluizenaarswoning wordt afgesloten. Hieruit treedt de verheven Heiland met als gevolg de drie Russische volksheiligen, Nicolaas, George en Elias, de pelgrims en bedevaartgangers tegemoet. De knielende en staande figuren, de ouden van dagen en de kinderen, de vrouwen en dwazen in Christus zijn met godsdienstig beleven vervuld; zij zijn gezien als de onmiddellijke schepsels van God. Maar tusschen deze wereld van jammer en geloovigheid rechts en de godswereld links gaapt een niet te overbruggen kloof. De ideale figuren van den Heiland en van zijn gevolg staan in geenerlei verbinding met de vertegenwoordigers van het heilige Rusland. Inplaats van een godsdienstig schouwspel, ziet men nuchter geschilderde ideaalfiguren in officieel-kerkelijken stijl, nog uitgewerkt bovendien in de richting van het overgevoelige, sentimenteele.

Slechts waar zijn persoonlijk beleven opgaat in de godsdienstige totaliteit van het volk, bereikt Nesterow uitbeeldingen, die door geen ander zijn bereikt.

Zoo wordt hij de schilder van de devotie, van het doordrongen zijn van alle levensvormen der religieuze existentie, waarin het

wezen van de Russische volksvroomheid zich openbaart. Zijn schilderkunst moet ‘kunst van mededeeling en bezinning’ zijn. ‘Men moet er naar streven, dat een religieus kunstwerk den biddenden mensch geen seconde alleen laat. Het moet het groote en verhevene, dat de godsdienst inhoudt, stil en bezielend bevatten.’

Uit de meeste religieuze stukken van Nesterow stralen inderdaad deze stilte en bezieling. Hetzij hij de monniken, die opgaan tot het morgengebed, of het visioen van den onschuldig vermoorden tsarewitsj Demetrius in een lentelandschap schildert, hetzij hij den heiligen Sergius of het afknippen der haren van de nonnen voorstelt, wel beschouwd vervormt zich alles bij hem tot een gebed. Hij schildert niet God en niet de godswereld, maar ‘hoe de mensch, de eenzame mensch bidt, de nabijheid van den kinderlijk goeden mensch tot God.’ ‘Niet het liturgische gebed, niet het canonieke, maar het oerpersoonlijke gebed, dat uit den concreten toestand is ontstaan. Het visioen komt tot het volk en onthult het den zin van de wereld, hervormt zich tot een legende en leeft verder als een nieuwe krachtbron van godsdienstige verheffing. Het geloovige volk voelt zich in de nauwste verbondenheid met hoogere bovenaardsche wezens. En het heilige is verbonden met de natuur. De natuur veronderstelt de genade.’ De genade, Charis, beteekent ook gratie en liefelijkheid, beteekent ook transfiguratie. Zoo schildert hij het vizioen van den knaap Bartholomeus. Een boschrijk landschap, vol betoovering, vrome stemming en stilte. Boomen, weiden, hoogten, zij hebben elk hun eigen beteekenis, maar tegelijkertijd een andere. Alles lijkt gewijd te worden door de tegenwoordigheid van God. In het midden een tengere jongensfiguur, de handen gevouwen, stil en als geboeid starend in de ruimte, waarin een donkere rijzige figuur in monnikspij zich afteekent. Iedere afzonderlijke vorm is hier een godsdienstige waarde, doorweven van de meest teedere religieuze lyriek. De algeheele klank van diepe godsdienstige overpeinzing spreekt nog sterker uit de twee stukken, die gewijd zijn aan den heiligen Sergius. Temidden van een bergweide staat zalig glimlachend een jongeling, een gestalte van groote mildheid, aan zijn voeten rust vreedzaam een beer.

‘Alle schepping predikt ons de liefde Gods,’ deze woorden

van het oude Russische gebed schijnt de schilder als uitgangspunt genomen te hebben.

Voor Nesterow evenals voor Tichon Zadonskij is ‘de natuur een schrijn met een geestelijken schat’. Dit liefderijk brengen van de natuur binnen de godsdienstige ervaring is het kenmerk van de kunst van Nesterow. In bezieldheid en ontroerende innigheid overtreft het doek van den heiligen Sergius zeker al het andere. Hier vindt de eenheid van de stemming in de eenheid van den beeldvorm haar uitdrukking. Sergius, de tijdgenoot van den heiligen Franciscus, de meest volmaakte figuur van de oud-Russische vroomheid, staat hier temidden van een bloeiend lentelandschap, eenzaam en in gedachten verzonken, voor ons. Zijn ascetische gestalte drukt deemoed, zachtheid en bereidheid uit. Natuur en geest, landschap en mensch zijn hier geplaatst in het licht van de eeuwigheid en toch geworteld in den eigen grond van Moeder Aarde. Gelukzalig staat de heilige voor ons als realiteit tusschen het zijn van de schilderkunst - de natuur - en het zijn van zuiver geest - de engelen - als belichaming van de religieuze existentie.

Voor een tijdgenoot van Wasnetsow en Nesterow was het weggelegd om aan de religieuze schilderkunst in Rusland nieuwe banen te wijzen: Michael Wroebel.

Michael Wroebel is een van de sterkste, maar tevens een van de meest problematische figuren van de nieuwe Russische kunst. In de veelzijdigheid van zijn scheppen herinnert hij aan de uomini universali van de Renaissance; hij was schilder en graphicus, beeldhouwer en architect, hij schiep fantastische tooneeldecoraties en buitengemeen glasschilderwerk. Niettegenstaande zijn uitnemende voortbrengselen op al deze gebieden was hij toch niet in staat, zich op te werken tot de ‘klassieke’ klaarheid waarnaar hij verlangde, en den vorm te vinden, die beantwoordde aan zijn wezen.

Slechts eenmaal in den loop van zijn onrustig leven was het hem vergund, al was het ook niet het gelaat van Christus te aanschouwen, dan toch aan den geest van het Oostersche Christendom een nieuwere vorm te geven. In 1884 krijgt hij opdracht om mede te werken aan de restauratie in de kerk van den heiligen Cyrillus te Kiëw. Hier opent zich voor hem de weg tot de mo-

numentale schilderkunst. Met verwonderlijke intuïtie doorvoelt hij het wezen van de Byzantijnsche kunst. Aan de Byzantijnsche schilderkunst is het begrip van het relief vreemd. Alles hangt er van af om met behulp van ornamentale verdeeling van de vormen het effect van het muurvlak te verhoogen. Hij, die tot nu toe Raphael als den ‘schepper van leven-ademende composities’ vereerde, wordt nu leerling van de Byzantijnsche meesters. En van leerling wordt hij spoedig zelf meester. Zijn fresco's in de kerk van den H. Cyrillus getuigen niet alleen van een innig doorvoelen van den geestesvorm van de oud-Russische, respectievelijk Byzantijnsche, monumentale schilderkunst, maar ook van een scheppende hervorming hiervan. In het koorgewelf van de kerk schildert hij de Uitstorting van den Heiligen Geest. In een halven cirkel zitten om de staande Moeder Gods de apostelen. Van den top van het koorgewelf dalen als waren het vangarmen de stralen van den heiligen geest op hem neer. Uit hun karige, ingehouden gebaren blijkt het medegesleept zijn in het goddelijke schouwspel, het bevend ontvangen van de genade, die de geconcentreerde strengheid van de ascetische gezichten lijkt te doorlichten.

De monumentale schilderstukken van Wroebel in het Cyrillusklooster staan, zooals reeds werd gezegd, in het teeken der Byzantijnsche modellen. Maar al moge ook zijn, als door een stormwind aangegrepen, engel met het labarum in het baptisterium herinneren aan die van het Laatste Oordeel in Torcello, en al moge ook zijn monumentale Beweening van Christus aan de oude fresco's van het klooster Spasso-Mirozjskij doen denken, toch kan hier van een slaafsche navolging geen sprake zijn. Dank zij zijn geniale intuïtie herschiep hij de oude modellen tot nieuwe zelfstandige vormen.

Reeds in deze vroege periode van zijn scheppen lijdt de kunstenaar aan zielslabiliteit. Zijn brieven getuigen van een bijna ziekelijke neiging tot tobben, tot verlammende zelfanalyse. Nu eens is hij vervuld van zijn zending, dan weer wanhoopt hij aan zichzelf en aan de wereld. Uit deze innerlijke verdeeldheid redt hem in de eerste plaats een reis naar Italië. Venetië, het wonder van San Marco, de groote Venetianen, en boven alles Carpaccio en Bellini brengen hem in ontroering en verrukking. Verrijkt keert hij terug naar Kiëw, waar juist de werkzaamheden aan de

beschildering van de nieuwe Wladimir-kerk aan den gang zijn.

Met de innige hoop hieraan deel te kunnen nemen, begint hij met vurigen ijver te werken en ontwerpt de cartons, die tot het meest volmaakte behooren, wat de Russische religieuze schilderkunst in de 19e eeuw heeft voortgebracht.

Zoo ontstond 'de Opstanding', die eenig in zijn soort is: voor een breed, wit kruis op zwart-blauwen achtergrond verheft zich de figuur van den opgestanen Christus. De lijkwade valt van hem af. De steil omhoog rijzende gestalte, stralend in een geel lichtschijnsel, staande op een hoogte met kristallen bloemen, wordt geflankeerd door twee engelen in lila-blauwe gewaden. Aan hun voeten hurken, door de zwaarte van hun lichamelijkheid op den grond geduwd, twee slapende wachters. De opaliseerende kleuren vloeien in elkaar, worden door het mystieke licht opgezogen, en maken het geheimzinnige gebeuren geloofwaardig. In 'de Opstanding' bereikt de schildersymboliek van Wroebel haar hoogtepunt. Maar nu ondervindt Wroebel een bittere teleurstelling: noch deze ontwerpen, noch zijn trilogie uit het leven van Christus, waarin hij den Heiland met zichzelf alleen dacht uit te beelden, worden aangenomen. Zoo blijft alles slechts ontwerp, onvoltooide schets. In de kathedraal van den H. Wladimir krijgt hij tenslotte alleen het gewelf van het zijschip met ornamentale bloemen te versieren. Deze muur van 700 vierkante meter oppervlak, met de fantastische bloemversiering, is naast de Byzantijnsche decoratieschilderkunst van Wasnetsow zeker het voornaamste werk van de Russische ornamentiek der 19e eeuw.

Wroebel had muurvlakte noodig om aan de visioenen, die zijn ziel vervulden, vorm te kunnen geven. Als eerste erkende hij, dat alleen een heilige kunst, die wortelde in een hiërarchisch rechtgeloovige traditie, de Russische religieuze schilderkunst van het juk van het Academisme en naturalisme kon bevrijden. De muurschilderingen van Wroebel in de Cyrillus-kerk, zijn 'Uitstorting van den Heiligen Geest', zijn 'Pietà' zijn twee engelen in de altaarruimte, behooren tot zijn beste scheppingen; zij zijn zeker het voortreffelijkste werk, dat de Russische religieuze schilderkunst van de 19e eeuw heeft voortgebracht.

Deze cosmopoliet van Poolsche afkomst had het artistieke en religieuze erfgoed van het Russische volk, door het medium

van zijn geest gewijzigd, een nieuwe ideeëninhoud gegeven en daardoor het levend zijn geopenbaard van een canon dat men reeds lang voor verstard en verbleekt gehouden had.

Het met alle macht zoeken naar de beeltenis van Christus in de Russische schilderkunst van de 19e eeuw openbaart de werkelijke trekken van de Russische godsdienstigheid en is tegelijkertijd een afspiegeling van de verdeeldheid en onzekerheid van het menschelijke bestaan, en de behoefte om zich aan het ideale beeld van den Christus opnieuw te oriënteeren.

De afbeeldingen van Christus door de groote Russische schilders zijn belijdenissen en getuigenissen van menschen, die smartelijk zoeken naar den Heiland en die het onzichtbare trachten zichtbaar te maken, doch onder den last van deze taak bezwijken. Ondanks hun innig verlangen naar het gelaat van Christus, ondanks hun vurige pogingen om 'den Russischen Christus te onthullen', kunnen de hier vermelde werken niet geacht worden van blijvende beteekenis te zijn. Zij zijn vormen van uitdrukking van het persoonlijk geloof en belijdenissen van bepaalde religieuze kunstenaars. Iwanow, Kramskoj, Gay en Wroebel schiepen door een heilig moeten, maar het was hun niet gegeven om den vleeschgeworden Logos in menschelijke gestalte te vereeuwigen. Aldus kon elk van hen van zichzelf zeggen, hetgeen eens Simeon, de nieuwe theoloog, zei over zijn smachtend verlangen naar Christus:

'Ik kijk en kijk rondom mij heen, of ik Hem kan aanschouwen naar wien mijn verlangen uitgaat. Maar Hij onttrekt zich als het ware aan mijn blik, Hij wil zich niet aan mij toonen.'

De diepere grond van hun tekortschieten lag niet in hun nietkunnen, doch veeleer in de geestelijk-godsdienstige situatie van de 19e eeuw, die een algemeen erkende Christus-vroomheid niet bezat, ja waaraan het geloof aan een bovenaardsch doel, een godsdienstige norm, geheel ontbrak.

In de atmosfeer van ongodsdienstigheid en antigodsdienstigheid kon geen Christusbeeld ontstaan, waarin men de absolute norm verwerkelijkt kon zien. De sacramenteel-eucharistische Heiland bevredigde niet meer. Men ging uit om een historischen Jezus te vinden. Men dacht, dat Jezus Christus meer kon worden voor onzen tijd, wanneer hij levend, als mensch in onze mensch-

heid binnentrad. Men trachtte het heden in het verleden te leggen. Men elimineerde het goddelijke in Christus; men poogde eigen gevoelens in zijn gelaat te leggen en een Zoon des Menschen af te beelden, die het geheele menschdom omvatte. Hoe meer men echter Christus vermenschelijkte, des te twijfelachtiger werd zijn gedaante. Hoe meer men de traditioneele vormen verbrak, des te krachteloozer werd zijn beeld. Ook waar Wasnetsow en Nesterow het godmenschelijke trachtten te redden door regelrechte aanknooping aan de overlevering en de liturgische kunst, vermochten zij het gevaar van psychologiseeren niet te ontgaan.

De laatste oorzaak van het tekort schieten, die niet afhangt van tijd en plaats, ligt zeker in de onmogelijkheid om het Woord, dat Vleesch wordt, uit te beelden, en in de paradoxie van de verschijning van den Heiland.

'Ik ken geen enkele voorstelling, die mij zou kunnen bevredigen,' schreef Wladimir Solowjow. 'Ik neem aan, dat zoo iets ook niet mogelijk is, omdat Christus de individueele, eenige en daarom op anderen niet gelijkende belichaming van het wezen van het goede is.'

En toch: uit de werken van de Russische religieuze schilderkunst van de 19e eeuw treedt de eeuwig levende Christus ons tegemoet zooals Hij gespiegeld is in de individueel verschillende kunstenaarszielen; doch meer dan de belichaming van het wezen van het goede, gaven zij van den Christus niet.

ALFRED HACKEL

Chios

Wie, bezield met het zuiverste streven naar onpartijdigheid, de geschiedenis schrijft van het land dat hem boven alles lief is, zal, zonder dat men zijn goede trouw in twijfel trekt, slechts met zeker voorbehoud geloof vinden. En was het vaderland eeuwen lang onderworpen aan een zelfde vijand, dan zal ook de welwillendste criticus gaan zoeken naar het onvindbare midden waarin men beweert dat de waarheid ligt.

Zulk een overtuiging zal, naar ik vermoed, de heer Philip P. Argentis er toe geleid hebben zijn studies over de geschiedenis van Chios[1)] zo goed als geheel te grondvesten op gelijktijdige diplomatische dokumenten, die hij in extenso meedeelt. De schrijver is een afstammeling van de 'Seigneurs de l'île', gelijk onze gezant te Konstantinopel, Jhr. Gaspar Testa, in 1822 de aristocratie van Chios noemde. Zijn betovergrootvader werd met ongeveer tachtig andere gijzelaars door de Turken opgehangen. Een onverschillig beoordelaar van wat is geschied, kan noch wil hij zijn, maar zijn streven naar onpartijdigheid is zeer ernstig en hij wenst het te bevestigen door zijn methode. Eerst verbonden aan de diplomatie van zijn vaderland, wijdt hij tans zijn leven aan de geschiedenis van het eiland Chios sedert de verovering door vreemde meesters (1346, heerschappij der Genuezen). Elk der tot heden, in niet chronologische orde, verschenen delen, behelst

1) *The Massacres of Chios*, described in contemporary diplomatic reports, edited with an introduction by Philip P. Argenti, John Lane, the Bodley Head L.t.d., 1932; *The Expedition of colonel Fabvier to Chios*, 1933; *Chius liberata* or the occupation of Chios by the Greeks in 1912 and *Chios during the great war*, 1933); *The expedition* of the Florentines to Chios (1599), 1933. Alleen van het eerste werk heb ik hier de titel volledig afgeschreven, de overige zijn op dezelfde wijze bij dezelfde maatschappij uitgegeven en gedrukt door de University Press te Oxford, in de bekende voortreffelijke vorm.

een als *Introduction* betiteld verhaal van de behandelde gebeurtenis; de overige, veel grotere, ruimte wordt ingenomen door dokumenten ontleend aan de Rijksarchieven van Engeland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Nederland, enz. Naar die stukken verwijst elk oordeel, in de *Introduction* uitgesproken.

Uit de overvloed van het behandelde wenste ik de aandacht van de Gidslezers te vestigen op enkele episodes waarvan biezonderheden worden meegedeeld die, naar ik meen, tot heden in de grote geschiedbeschrijvingen (b.v.K. Paparrigopoulos', *Geschiedenis van het Helleense Volk*, zes dln. gr. 8^0, Athene, 1925) niet vermeld, en in geen geval op zulk een wijze gestaafd zijn.

Het eiland Chios, in 1566 door de Turken op de Genuezen veroverd, heeft onder de nieuwe heersers geen wreed lot geleden - als men ter zijde laat het voor elk volk met een roemrijk verleden ondragelijk gemis van de vrijheid. Onder toezicht van de Porte was de regering in handen van de Grieken, die wel een jaarlijkse schatting moesten opbrengen, een bepaald getal matrozen behoorden te leveren voor de vloot en bij bezoeken van aanzienlijke autoriteiten rijke geschenken dienden aan te bieden, maar verder ongemoeid bleven. En in den regel konden lastige verplichtingen afgekocht worden. Onze landgenoot De Bruyn, die in 1692 Chios bezocht, noemt het eiland ‘het Paradijs van geheel Griekenland’; in zijn beschrijving weidt hij uit over het vrolijke leven der Grieken die er een vrijheid genieten als op geen ‘ander eiland onder de heerschappij der Turken. d'Inwoonders leeven er na hun welgevallen, betaalende jaarlijks slechts hun tribuut’. Hij prijst de vruchtbaarheid van hun velden, ‘schoone Tuinen.... en Wijngaarden, meestendeels vercierd met zeer vermaaklijke Speelhuizen’, maar bovenal de weelderigekledij der vrouwen; de vrouwen zijn ‘hier schoon, blank, meestendeels blond van hair, vrolijk van aart en vol bevalligheid; tot zo verre dat ik moet bekennen nergens vrouw-volk gezien te hebben, 't geen zich zo aangenaam in het oog vertoond’[1]. De

1) C. de Bruyn, *Reizen door de vermaardste Deelen van Klein-Asia*, *de eylanden Scio*, *Rhodus*, *Cyprus enz..... verrijkt met meer als* 200 *kopere Kunstplaaten*,.... *alles door den Autheur zelfs na het leven afgeteekend*, Delft, 1698. Het fraaie portret van de schrijver, naar een schilderij van Kneller, maakt begrijpelijk dat hij onder de schilders te Rome Adonis werd genoemd. Verklaart dit de grote vriendelijkheid der vrouwen van Chios?

rijkdom door De Bruijn vermeld steeg nog aanzienlijk door uitgebreide handel in de achttiende en negentiende eeuw.

Tot in de lente van 1822 dacht in deze rustige, welvarende maatschappij niemand aan oorlog; een half jaar later was alle rijkdom verdwenen, de bevolking voor drie vierden gevlucht, weggevoerd of vermoord, de stad en de meeste dorpen verwoest. Wat was de oorzaak van dit alles? Dat waren, volgens Argentis, twee drieste daden geweest, waarvan de eerste een onverantwoordelijk dwaze en met lafhartigheid eindigende overval was, de tweede een meesterstuk van heldenmoed en beleid; beide daden werden door de ongelukkige bewoners van Chios geboet. Een avonturier die zich prins noemde, zekere Logothetis, wist op 't zuidelijker gelegen Samos een bende van 1400 man te verenigen om aan Chios een op die wijze nooit begeerde vrijheid te brengen. Zij bereikten het eiland, versloegen de zwakke Turkse bezetting en plunderden de bezittingen der Turkse inwoners - en van sommige Grieken. Buit was hun begeren. Hun vaderlandse leuzen hadden natuurlijk invloed op een deel der inwoners, maar van algemeen verzet tegen het bestaande régime was geen sprake. Onjuist was ook de bewering van een Napolitaanse zaakgelastigde dat schandelijke afpersing door de Turken de oorzaak was van alles; rapporten van andere neutralen getuigen daartegen. Had de Porte geluisterd naar de waarschuwing van de Engelse gezant te Konstantinopel, die reeds in December 1821 had doen weten dat op Samos iets werd beraamd, dan zou versterking van het garnizoen of het zenden van een paar oorlogsschepen alles hebben voorkomen. Nu kon de dolle poging van Logothetis doorgaan, die alleen kans van slagen had gehad, indien een Griekse vloot gemeenschap met het vasteland kon verhinderen: een smalle zeestraat, ruim twee mijlen breed, scheidt Chios van Klein-Azië. - De plundering duurde niet lang. Weldra zetten Turkse schepen een troepenmacht aan land, waarvoor Logothetis en zijn mannen de vlucht namen zonder een schot te lossen. Aan de Westzijde van het eiland vonden zij schepen die hen in veiligheid brachten.

Aan de overwal stonden reeds de soldaten gereed die op het teken wachtten om de tuchtiging te beginnen. De Turkse goeverneur van 't eiland, Vajid Pasja, liet de 28ste Maart, na een kort bombardement van de vloot, de Aziaten los op de stad. ‘Elke be-

woner van Chios verdient de dood', was zijn kort bevel, waaraan men stipt gevolg gaf. Talloze Chioten werden weggevoerd en als slaven verkocht, de huizen binnen en buiten de stad stak men in brand en de Pasja kon twee ladingen hoofden en afgesneden oren naar Konstantinopel zenden. Onze gezant aldaar verklaarde ze gezien te hebben; andere ladingen volgden. De weerloze, ongewapende inwoners konden voor een deel naar 't gebergte of naar een haven aan de Westzijde vluchten. Tachtig van de aanzienlijksten waren in de citadel als gijzelaars opgesloten; aan hen beloofde de Pasja vrijheid en, waarschijnlijk, staking van de plundering, indien zij twee millioen piasters, ongeveer £ 20.000, zouden storten. Zij verklaarden zich daartoe bereid, mits men hun een uitstel toestond van zes maanden om de zware som bijeen te brengen. Maar 't onmogelijke werd geëist, onmiddellijke betaling. De zesde Mei hing men de gijzelaars aan de bomen van een groot plein op; het waren bijna allen mannen van hoge leeftijd.

Enkele weken van betrekkelijke rust volgden. Toen geschiedde de tweede daad die voor Chios noodlottig was, al kwam deze aan de algemene zaak ten goede. De achttiende Junie slaagde Kanáris er in met twee branders ongemerkt tussen de Turkse schepen te komen; het gelukte hem een er van met enterhaken vast te leggen aan het vlaggeschip; hij wist een lont bij de kruitkamer te brengen en daarop in een kleine zeilboot te verdwijnen. Een vreselijke ontploffing volgde en weldra stond het schip in vlammen; twee duizend schepelingen, verenigd op het admiraalschip om het einde van de Turkse vastenmaand te vieren, kwamen om het leven, onder hen de admiraal. De andere schepen waren vóór alles er op bedacht het brandende vlaggeschip te vermijden.

'Als toen, schrijft Graaf de Hochepied, onze Consul te Smyrna, aan de gezant, Jhr. Testa, de Griekse vloot in de zeestraat van Chios was verschenen, had men in de grote verbijstering die er heerste alle schepen kunnen verbranden.' Voor Chios had de stoutmoedige daad van Kanáris slechts een hernieuwing op nog groter schaal van het bloedbad ten gevolge.

De grote zuidelijke vlakte van het eiland was nog niet verwoest. Daar bevinden zich de z.g. Mastixdorpen, met de uitgebreide aanplantingen die reeds toen de gehele Levant voorzagen van de beroemde hars die, opgelost in alkohol, het geliefde apéritif, de

masticha, levert; ook als kauwgom (reeds door De Bruyn vermeld) en als bestanddeel van reukwerk, is de mastix een belangrijk handelsartikel. De verbitterde Turken vernielden en vermoordden tans ook hier alles wat platgebrand of gedood kon worden. Cijfers kunnen het best aantonen hoe spoedig een centrum van stoffelijke, en ook geestelijke, welvaart tot een ruïne kan worden. In één jaar was de bevolking van 120 000 zielen tot 30 000 gedaald.

Er kwam ten slotte rust, niet alleen omdat er weinig meer te plunderen viel. De 21 Mastixdorpen waren een bron van inkomsten, toegekend aan Prinses Esma, een zuster van de Sultan; natuurlijk was zij ontstemd over het verlies dat zij leed. Maar meer dan over het verloren gaan van haar apanage was de Sultana verontwaardigd over de wreedheden die bedreven waren en over het aanbod dat men haar deed om zestig slaven uit de buit te ontvangen. De Engelse gezant schreef aan zijn Minister van Buitenlandse Zaken, Markies van Londonderry, dat door haar invloed het verkopen van Chioten op de slavenmarkt te Konstantinopel ophield, dat zij zelfs zorg droeg voor 't terugbrengen, op haar kosten, van vele reeds naar Turkije weggevoerde slachtoffers en dat zij ten slotte bewerkt had dat de aanstichter van de gruwelen, Vajid Pasja, in ballingschap werd gezonden, een straf die, naar hij meende, wel met erger zou eindigen.[1)]

Hoe veel slachtoffers er ook waren gevallen of als slaven verkocht, uitgestorven was het eiland niet. Het is opmerkelijk dat reeds enige jaren na de ramp zelfs het weder opbouwen of herstellen - natuurlijk op zeer bescheiden schaal - kon beginnen. Het wordt gedeeltelijk verklaard door de gewoonte van Chios' energieke kooplieden om hun zoons buitenslands te zenden, ten einde daar bijkantoren van hun handelshuizen te stichten. Reeds in de achttiende eeuw, trof men zulke succursalen in de grote steden van Europa, o.a. te Amsterdam, aan. Hierdoor wordt het begrijpelijk dat de als gijzelaars opgesloten en later vermoorde ‘Seigneurs de l'île’ bijna alle hoogbejaard waren. Een voorbeeld, jonger van datum, levert van hetzelfde zo eren vermelde gebruik de geschiedenis van het vermaarde handelshuis Rallis, in 1818 opgericht door drie gebroeders, zonen van een in de zestiende

1) Dezelfde gezant getuigt dat ook ‘the better class’ der Turken niet schroomden heftig uit te varen tegen de onnodige wreedheid.

eeuw op Chios gevestigde tak van het Byzantijnse geslacht. In de loop van de negentiende en de twintigste eeuw heeft het zich, steeds onder leiding van dezelfde dynastie, uitgebreid tot een machtig, velerlei handel drijvend lichaam met hoofdkantoren te Liverpool, Bombay, Calcutta en Karatchi en meer dan honderd bijkantoren en agentschappen in de Oude en de Nieuwe Wereld.

De vaderlandsliefde der Grieken neemt *in partibus* eer toe dan af. Wie niet, na gemaakt fortuin, in 't land van hun geboorte terugkeren, blijven altijd bereid om bij nationale rampen met grote sommen te helpen. Zo ging het ook na 1822.

En tans de gevolgen van al die ellende! Van grote betekenis voor Griekenland waren die in Europa en Amerika. In de eerste plaats nam in alle landen die vrijheid genoten of er naar verlangden het Philhellenisme in omvang en kracht toe. De romantiek maakte er zich van meester en verheerlijkte de Grieken, die men vereenzelvigde met de helden der Oudheid, even onkritisch beoordeeld als hun naneven. In Duitsland dweepte men met de nakomelingen van Homerus; in Frankrijk begon Victor Hugo zijn *Orientales*; Byron bracht Engeland in beweging en ging in 1823 zelf meestrijden. Ook in ons land bleef men niet achter. Niet de vermaardste, maar een der merkwaardigste Philhellenen van ons jonge koninkrijk was de Weduwe van de hoogleraar Wyttenbach: zijn nichtje Gallien. Op haar buitentje te Oegstgeest had zij een liefelijke droom, die zij ons wel heeft willen meedelen als inleiding op haar *Symposiaques ou Propos de table*, Parijs, Renouard 1923. Terwijl zij rustte onder een plataan - zo als dat betaamt aan iemand die Plato[1)] wil navolgen - hoorde zij een geheimzinnige stem, die haar vergunde een hartewens uit te spreken. Zonder bedenken of twijfelen kwam over haar lippen de bede: ‘La liberté des Hellènes’. En daarbij liet zij het niet, zij zond ook geld aan de opstandelingen.

De indruk door de ramp van Chios gemaakt, bleek diep en duurzaam te zijn. Toen, in 1879, Bikelas zijn roman Loukis Laras uitgaf, werd het boek spoedig na het verschijnen in bijna alle talen van Europa overgebracht, in de onze door Dr. D. Burger, de rector van Amersfoort. In de vorm van een autobiographie verhaalt het de gebeurtenissen van 1822. In mijn

1) Men zie de ook nu nog uit den treure aangehaalde plaats uit zijn *Phaedrus*, p. 229 A.

studententijd gold het als eerste kennismaking met de voor 't overige zo goed als onbekende letterkunde der moderne Grieken.

Hoe hoog intussen de macht van de publieke opinie, versterkt door de geestdrift van grote dichters en philologen, dient geschat te worden, men mag niet vergeten dat niet alleen de kreet van afschuw over de daders en van medelijden met de slachtoffers de grote mogendheden steeds meer tegen de Turken in verzet deed komen. Sultana Emsa was immers niet de enige die materiële schade ondervond door de vernietiging van Chios' rijkdom. Reeds in de eerste zomermaand van 1822 meldde de Engelse consul te Smyrna aan de Sekretaris van de Levant Company te Londen dat, door het insolvabel worden van vele rijke Chioten, Engelse handelaars grote verliezen hadden geleden, die zij verlangden dat de Porte hun zou vergoeden. Onze gezant schatte, in een brief aan Minister van Nagell tot Ampsen, dat Nederlandse lakenkopers in Smyrna een schade van £ 10.000 hadden belopen ten gevolge van het op Chios gebeurde.

De toestand werd in de volgende jaren door de toeneming van kaapvaart, zeeoorlog of zeeroof - wie kan in dit geval zuiver onderscheiden? - steeds dreigender. De handel had vrede, in elk geval orde nodig. De kracht van deze ekonomische factor in het proces dat tot volkomen bevrijding van Griekenland heeft geleid, blijkt het best uit de uitvoerige bewijsstukken (zij beslaan 367 bladzijden) door Argentis bijeengebracht in het boek dat tot onderwerp heeft kolonel Fabvier's mislukte poging om (in 1827) Chios te veroveren.

De oorlog nam voor Griekenland een zeer gevaarlijke wending toen in 1825 de Pasja van Egypte de Sultan te hulp kwam. Misolonghi viel in 1826, de Peloponnesus raakte meer en meer in de macht van de Egyptische troepen; behalve in Nauplia en (tot 1827) in Athene, waren er geen geregelde garnizoenen in Griekenland aanwezig. Maar op zee was het anders. De talrijke kleine schepen der Grieken - men bedenke dat zelfs 't onaanzienlijke Kasos er vijftig bezat - konden wel niet aan de Egyptische vloot de verbinding met de Peloponnesus ontnemen, doch zij waren wel bij machte om de gehele archipel onveilig te maken voor handel en verkeer. De uitslag van de strijd kon men nog niet voorspellen, maar wel, en met stelligheid, de vernietiging van de gehele handel op de Levant.

Zo kwamen dan, door verschillende motieven bewogen, de bevelvoerende admiraals der Engelse, Franse en Russische vloten er toe om bij de Porte op een wapenstilstand aan te dringen; zij wilden aan hun verzoek kracht bij zetten door een ‘vredelievende blokkade’. Op een soortgelijke inmenging van vreemden had de Sultan reeds vroeger geantwoord met de niet onbegrijpelijke opmerking dat 't bedwingen van opstandige onderdanen hem alleen aanging. Daarbij steunde hem Oostenrijk; Metternich vreesde dat Rusland van een verzwakt Turkije gebruik zou maken om vrije doorgang van de Zwarte naar de Middellandse Zee te verkrijgen; en bovendien: hulp aan opstandelingen betekende ontrouw aan de beginselen der Heilige Alliantie! - De vloten lagen intussen op antwoord te wachten vóór de brede baai van Navarino, waarin die der Turken was opgesteld. Toen de Porte bleef zwijgen en dralen, werd de ‘vredelievende blokkade’ tot een zeeslag die de zeemacht van Turkije vernietigde (20 Okt. 1827). De wapenstilstand werd afgedwongen.

Het wekt herinneringen aan hetgeen wij vernamen gedurende en na de wereldoorlog, wanneer wij biezonderheden lezen over de grote en kleine geschillen tussen de verbonden mogendheden of van de moeilijkheden ondervonden bij de hulp aan de nog niet tot een militaire eenheid ontwikkelde Griekse strijders. De expeditie van Fabvier mislukte, deels door een te veel aan ongeregelde en een te kort aan geregelde troepen, voor een ander deel door de moed en de bekwaamheid der Turkse verdedigers.

Eerst vijf en tachtig jaren later, in 1912, slaagde de bevrijding van Chios. Ditmaal geschiedde de aanval door een Grieks leger dat in de Balkanoorlog zijn deugdelijkheid had bewezen en gesteund werd door een vloot die hulp uit Konstantinopel afsneed. Toch viel de verovering niet gemakkelijk, wederom door de moed en het beleid van de Turkse bevelhebber, tans Zichy Bey, die bij tijds in het gebergte zeer sterke stellingen had voorbereid en ingenomen; van overgeven wilde hij niet horen. Aan Venizelos, toen een ongeduldige Minister van Oorlog, rapporteert de Griekse Generaal Delagrammatikos dat er geen toegang is tot de bezette hoogvlakte dan langs smalle voetpaden door weinigen tegen een grote overmacht te verdedigen. ‘En deze mannen strijden als de Afrikaners hebben gedaan’[1]. Toch werd eindelijk

1) μάχονται σύστημα Μπόε□ς.

de vijand ingesloten en moest hij zich overgeven. De Turkse inwoners dachten aan 1822 en waren niet gerust. Maar onder dodelijke stilte van de toegestroomde burgerij marcheerden de Turken door de stad naar de schepen die hen zouden wegvoeren. Aan geen enkele Turkse inwoner was enig leed gedaan. De indrukwekkende stilte was een edele wraakneming van de nakomelingen der slachtoffers van bijna een eeuw geleden.

Gelijk reeds gezegd is, bedoelt de heer Argentis geen doorlopende geschiedenis van Chios te schrijven, maar bepaalde gebeurtenissen te behandelen die hem biezonder hebben getroffen. Zo heeft hij ons ook een duidelijk beeld gegeven van de expeditie in 1599 door Florence ondernomen tegen het Turkse Chios; zij eindigde met een volslagen nederlaag der aanvallers.

Nog vernam ik van de schrijver dat hij weldra zal uitgeven *The occupation of Chios by the Venetians* (1694); hij stelt zich voor daarna de verovering door de Genuezen (1346) en vervolgens het in bezit nemen door de Turken (1566) te schetsen, alles op grond van officiële, gelijktijdige dokumenten. Door talrijke kaarten en afbeeldingen, waaronder verschillende inedita, worden zijn boeken verlevendigd, maar wat er de hoogste waarde aan geeft is zeker wel zijn methode, die ons vertrouwen doet stellen in zijn oordeel en tevens tal van belangrijke gegevens over de levenswijze der Chioten in de 18e en 19e eeuw aan het licht brengt; ook de jongste lotgevallen komen ter sprake. Daarvan wil ik nog alleen in herinnering brengen dat in 1922 het eiland de eerste schok opving van de Griekse nederlaag in Klein-Azië, gevolgd door een volksverdrijving, waardoor het ongelukkige Hellas een millioen vluchtelingen te herbergen kreeg. Dat het, ten koste van de grootste opofferingen, er in is geslaagd zulk een plotselinge aanwas van de bevolking te redden van de hongersnood en voor een groot deel tot werkzame leden van de natie te maken, verdient ons aller bewondering.

Wassenaar.
D.C. HESSELING

De dateering van drie oude Hollandsche burchten

Van de dagen van Hadrianus Junius tot onzen tijd hebben vele oudheidminnaars en geschiedkundigen zich bezig gehouden met den burcht van Leiden, en verschillende stellingen verkondigd aangaande oorsprong en beteekenis van dit monument. Verwonderlijk is zulks niet. Midden in een der oudste steden van Holland een vrij hooge heuvel, bekroond door een ronden weermuur, ziedaar een zeldzaam geval, dat moeilijk kon nalaten historisch aangelegde menschen te boeien en tot onderzoek te prikkelen. Wanneer hier nog bijkomt, dat men in Leiden het Lugdunum Batavorum der klassieke geschiedschrijvers heeft willen zien, is de belangstelling, die men aan den Leidschen burcht heeft gewijd, dubbel verklaarbaar. Zoo is de Leidsche burcht dan van ouds een troetelkind der vaderlandsche archaeologie.

Eigenaardig mag het heeten, dat in de litteratuur van eenige eeuwen nooit de aandacht is gevestigd op de overeenkomst van dezen burcht met een ander verdedigingswerk uit overouden tijd, namelijk het slot Teilingen. Wel genoot dit door zijn grooter afgelegenheid en het ontbreken van Romeinsche associaties nooit een faam als zijn Leidsche nabuur, maar toch heeft ook Teilingen sinds de zestiende eeuw in den roep van romantischen ouderdom gestaan en verscheiden pennen tot schrijven bewogen. Hiertoe heeft zeker in niet geringe mate bijgedragen, dat Jacoba van Beijeren er heeft gewoond en is gestorven, de vorstin, die haar naam heeft gegeven aan de ‘Jacobakannetjes‘, welke men uit Teilingens slotgracht opdiepte.

Veel minder dan de beide voorgaande is de derde ronde burcht, die wij hier wenschen te behandelen, bekend: die van Oostvoorne, waar eveneens herinneringen aan ‘Vrouw Jacob’

aan zijn verbonden. Sinds een eeuw ongeveer was van deze trouwens niets meer te zien dan een omgrachte heuvel bij het dorp van dien naam. Eerst toen de gemeente in 1934 tot werkverschaffing in dezen heuvel ontgravingen liet uitvoeren, ontdekte men hier een verdedigingswerk, dat door zijn ronden aanleg sterk aan Teilingen, en, door zijn ligging op een heuvel, nog meer aan den Leidschen burcht herinnert.

Dat wij er ons toe hebben gezet de dateering van deze drie burchten aan een nieuw onderzoek te onderwerpen, is een gevolg van onze meening, dat voorgaande onderzoekingen niet tot bevredigende resultaten hebben geleid. Te verwonderen zijn gebrekkige resultaten geenszins; de gegevens zijn zoo schaarsch, dat het wel steeds onmogelijk zal zijn den tijd, waarin deze burchten werden gesticht, nauwkeurig te bepalen. Toch zijn wij van oordeel, dat lang niet alle middelen, om tot dit doel te geraken, zijn uitgeput. Wanneer de historische wetenschap en de oudheidkunde samenwerken, kan er nog zeker iets worden bereikt.

Het is verre van ons te pretendeeren, dat wij thans de oplossing van het dateeringsvraagstuk kunnen geven. Wij meenen evenwel goed te doen met onze zienswijze hier te ontwikkelen, al was het alleen maar om de zaak weer eens aan de orde te stellen en tot tegenspraak te prikkelen. Wij hopen dan ook van harte, dat de historici en oudheidkundigen het niet beneden zich zullen achten hun goed- of afkeuring over onze redeneeringen te kennen te geven.

Alvorens tot algemeener beschouwingen over te gaan, dienen wij van elk der drie burchten een korte beschrijving, voor zoover ter zake dienende, te geven.

De burcht van Leiden, gelegen op de Westelijke punt van een eiland, de Waard, hetwelk door twee Rijnarmen wordt gevormd, bestaat uit een door menschenhand opgeworpen heuvel van omtrent 12 M. hoogte, waarvan de platte top wordt omgeven door een ringmuur. Tegen de binnenzijde van dezen muur rust op pijlers of beeren, die door bogen zijn verbonden, een weergang. De middellijn van den onregelmatigen cirkel, dien de ringmuur omsluit, wisselt tusschen 34,50 M. en 36,20 M. Een gedeelte van den muur en de pijlers is opgetrokken van tufsteen, overigens bestaat het materiaal uit baksteen, waarvan, voor

zoover oud, de formaten 31/33 × 15/16 × 9 c.M. bedragen.

Bij ontgravingen, die onder leiding van Dr. J.H. Holwerda in 1923 in den burchtheuvel zijn verricht, is gebleken, dat deze heuvel oorspronkelijk lager is geweest, en aanvankelijk voor vreedzame bewoning moet hebben gediend.[1] Later is men tot ophooging overgegaan en heeft men op den top een burcht gebouwd. Binnen den huidigen ringmuur werden de sporen aangetroffen van fundamentgreppels, die waarschijnlijk hebben behoord tot twee muren, ongeveer concentrisch met den huidigen ringmuur, en van onderscheidenlijk 22 en 11 M. middellijn. In kort bestek weergegeven komt Holwerda's conclusie hierop neer, dat in de 10de eeuw een vluchtheuvel is opgeworpen, die in omstreeks 1000 werd verhoogd, en waarop toen een burcht verrees, die later, wellicht na de krijgsbedrijven van 1203 en 1204, door den huidigen werd vervangen. De Romeinsche oorsprong dient naar het rijk der fabelen te worden verwezen. Tenslotte zij nog vermeld, dat bij vroegere ontgravingen een blok metselwerk voor een der bogen van den weergang werd ontdekt, waarvan de bestemming onzeker is.[2]

De ringmuur van den moerasburcht Teilingen is evenals die van Leiden van een weergang op bogen voorzien, en vertoont daarmee treffende overeenkomst. De middellijn bedraagt omtrent 35,50 M. Tegen en op den ringmuur verheft zich een groot torenachtig woongebouw, waarvan vloeren en bekapping sinds lang zijn verdwenen. Deze toren is, naar onze overtuiging, een latere toevoeging, daar wij in zijn zijmuren nog duidelijk de anders gerichte pijlers van den omgang meenen te onder kennen. De kelderverdieping was, naar uit de aanwezige overblijfselen valt op te maken, met kruisribgewelven overdekt, die veel gelijkenis hebben gehad met de oudste keldergewelven onder de Groote Zaal in Den Haag. Ter plaatse waar thans in de ommuring een bres bestaat, bevond zich vroeger een rechthoekig poortgebouw, dat op oude afbeeldingen nog in welstand is weergegeven, en waarvan onlangs de grondvesten zijn teruggevonden, bij de ontgravingen, die door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg

1) Oudheidk. Meded. uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden 1924, blz. 51 en Leidsch Jaarboekje 1923/'24 blz. 10.
2) Zie de verdienstelijke studie van den Leidschen gemeentearchitect Knuttel in Bouwkundig Tijdschrift 1890, blz. 35 vlg.

zijn uitgevoerd. Van den ronden traptoren, die naast het poortgebouw een weinig buiten den ringmuur uitsprong, is nog een groot deel bewaard. Al deze gebouwen zijn van baksteen opgetrokken, waarvan de formaten voor den ringmuur 29/33,5 × 14/16 × 8 c.M., en voor den woontoren 29/30 × 14/15 × 8c.M. bedragen. Vóór den ingang lag een voorplein met verschillende gebouwen en een voorpoort.

De burcht van Oostvoorne vertoont vrij aanzienlijke afwijkingen van de eerstgenoemde twee. Evenals te Leiden verheffen de muren zich op een door menschenhand opgeworpen heuvel, die door een gracht is omringd. Tegen den verdedigingsmuur, die een zeer onregelmatig rond beloop heeft, zijn de pijlers, die den weergang droegen, geheel zonder verband opgemetseld. In den muur, en eveneens zonder verband daarmee opgetrokken, verrijzen de overblijfselen van vier torens, en wel van een zwaren vierkanten poorttoren, aan de overzijde een lichteren vierkanten toren, en tusschen deze in lichte halfronde torens. Ongeveer in het midden van het burchtplein ligt de onderbouw van een bijzonder zwaren donjon, van welks keldergewelf alleen de aanzetten van muraalbogen zijn bewaard. Het gebruikte materiaal is uitsluitend baksteen van de volgende formaten:

ringmuur	25/31 × 13/15 × 6/8
pijlers tegen den ringmuur	27/28 × 13/14 × 7
poorttoren	28/30 × 13/14 × ⅞
kleine vierkante toren	28/30 × 12/14 × ⅞
zuidelijke ronde toren	29/31 × 14/15 × ⅞
noordelijke ronde toren	27/30 × 11/15 × 6/8
donjon	30/31 × 15 × 8

Buiten dezen burcht lagen verschillende woongebouwen, die door een buitenringmuur werden omsloten. Er zijn eenige afbeeldingen uit de 18de eeuw bekend, die nog aanzienlijke overblijfselen van een en ander weergeven, onder meer den poorttoren met vier uitgekraagde hoektorentjes.

Laat ons nu eens zien, hoe het tot nu toe staat met de dateeringen.

Gelijk wij al vermeldden, meent Holwerda, dat de ringmuur van den Leidschen burcht na de krijgsbedrijven van de jaren 1203 en 1204 zal zijn herbouwd. De voornaamste, zoo niet de

eenige grond voor deze dateering is Holwerda's onderstelling, dat baksteenbouw niet ouder kan zijn dan omstreeks 1200. Deze onderstelling is onhoudbaar gebleken (zie blz. 368). Overigens kan worden opgemerkt, dat er weinig reden is aan te nemen, dat de burcht in genoemde jaren ernstig is beschadigd, en in 1206 als bestaand wordt genoemd.

Met Teilingen is het een ingewikkelde zaak. Edelen met den naam ‘van Teilingen’ komen sinds 1143 voor. De regelmatige stamreeks van de oudste heeren van Teilingen neemt een aanvang met heer Willem, dien men het eerst in 1198 vermeld vindt. Zijn nakomelingen behielden het rechte leen tot het bij den dood van een anderen heer Willem, die geen wettigen zoon naliet, in 1283 aan de graaflijkheid verviel.

Doordat later onder Warmond een plaats voorkomt, die als ‘Oud-Teilingen’ wordt aangeduid, hebben vele onderzoekers al sinds eenige eeuwen ondersteld, dat het oorspronkelijk slot der heeren van Teilingen aldaar moet worden gezocht, en dat zij naderhand een nieuw slot, eveneens Teilingen geheeten, onder Voorhout zouden hebben gesticht. Terloops zij opgemerkt, dat de naam ‘Nieuw-Teilingen’ voor dit laatste een bedenksel is van gemelde onderzoekers, en in oude bronnen nooit voorkomt. Geleerden als Robert Fruin (de oude) en P.J. Blok hebben deze onderstelling overgenomen, en tot uitgangspunt voor een dateering gemaakt. Zij vereenzelvigden het Oud-Teilingen onder Warmond met zeker niet nader aangeduid ‘Steenhuis’, dat heer Dirk van Teilingen in 1276 aan Floris van Henegouwen opdroeg, waarna het in een jongere linie van zijn geslacht overging, en maakten de gevolgtrekking, dat heer Dirk hiermede zijn oorspronkelijk stamslot opgaf om zich te vestigen op een moderner en grootscher kasteel, dat hij onder Voorhout zou hebben doen bouwen. Het tegenwoordige Teilingen zou dan omstreeks 1275 zijn gesticht.[1)] Algemeen aanvaard is deze theorie geenszins, en zij is categorisch verworpen door Dr. H. Obreen[2)].

Laatstelijk is de dateering van Teilingen en den burcht van Leiden behandeld door Dr. J. Kalf in een voordracht, op 12 Februari 1934 voor de Koninklijke Academie te Amsterdam gehouden. Uitgegeven is deze voordracht niet, zoodat wij slechts

1) Zie over een en ander: Leidsch Jaarboekje 1905, blz. 103.
2) Nederl. Leeuw 1926, blz. 289, 1927, blz. 10, 39.

gebruik kunnen maken van het persuittreksel van den auteur. Hieraan ontleenen wij, dat Kalf in tegenstelling met hetgeen wij hierboven opmerkten, den ringmuur en den toren van Teilingen voor het werk van één bouwperiode houdt. De ringmuren van beide burchten vertoonen verder zooveel overeenkomstigs, ‘dat men niet ontkomt aan den indruk, dat beide forten door denzelfden meesters zijn gebouwd.’ ‘Voor de meening van Knuttel en Holwerda, dat de Leidsche burcht in 1203 gebouwd is, nadat een andere burcht ter plaatse was verwoest, ziet spreker geen enkel argument, daar de eenige betrouwbare getuige veeleer verhaalt, dat hij zonder noemenswaardigen tegenstand is overgegeven. De oudere burcht moet elders hebben gelegen. Op oudheidkundige gronden is spreker van meening, dat de Leidsche burcht niet ouder dan van omstreeks 1150 kan zijn, Teylingen niet jonger dan omstreeks 1250.’ Vervolgens gaat Kalf na, wie belang kan hebben gehad bij de stichting van de burchten van Leiden en Teilingen tusschen 1150 en 1250, en meent, dat dit niemand anders kan zijn dan graaf Willem I, die den bouw zou hebben ondernomen als verdediging tegen den bisschop van Utrecht, en wel tusschen 1206, verdrag van Brugge, en het jaar 1217, toen hij ter kruisvaart ging.

Wij meenen ons hier te moeten beperken tot de opmerking, dat wij ons tot ons leedwezen met het betoog van den heer Kalf op eenige voorname punten moeilijk kunnen vereenigen.

Met een dateering van Oostvoorne hebben geen schrijvers zich bij ons weten opgehouden. De heer Kalf sprak in meer gemelde voordracht de meening uit, dat deze burcht met de beide bovengenoemde één verdedigingsstelsel heeft uitgemaakt, en gericht was tegen invallen der Vlamingen, die gemeene zaak met den bisschop plachten te maken.

Wanneer wij thans ons eigen onderzoek aanvangen, zullen wij ons in de eerste plaats afvragen, of er overeenkomstige ronde burchten bestaan, omtrent wier ouderdom iets bekend is, in de tweede plaats, of het materiaal, waaruit de burchten zijn opgetrokken, een termijn stelt, en in de derde plaats zullen wij nagaan, welke gevolgtrekkingen zijn te maken uit de aardrijkskundige ligging en uit geschiedkundige feiten.

Voor vergelijking met ons drietal wenschen wij ons te bepalen tot ronde burchten met steenen ringmuren, en aardwerken

buiten beschouwing te laten. De eerste, waarnaar dan onze gedachten uitgaan, is het ‘rondeel’ van Heemskerk, sinds de 17de eeuw als Marquette bekend. Dit merkwaardig monument is omstreeks 1800 gesloopt, maar zijn gedaante is uit verscheiden afbeeldingen bekend. Het was een ronde ringmuur, die door een gracht was omgeven. Van een weergang op bogen is, voor zooveel wij weten, niets bekend[1]. Helaas staat omtrent den ouderdom in het geheel niets vast, en zoo brengt ons deze vergelijking niets verder. Een ander voorbeeld is de kern van het slot van Wouw, bij Bergen-op-Zoom, welks grondslagen onlangs bij afgravingen aan het licht zijn gekomen, en vanwege het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werden opgemeten. Deze kern werd gevormd door een nagenoeg cirkelvormigen ringmuur van ongeveer 39 M. middellijn, opgetrokken van baksteen (formaat 28,5 × 14 × 7). Tegen de buitenzijde van den ringmuur vond men de fundeering van een zwaren vierkanten toren; een blijkbaar latere ronde toren stond niet ver van daar. Binnen den ringmuur lagen overblijfselen van vele gebouwen, en daarbuiten trof men een later verdedigingsstelsel aan van vijf door een aarden wal verbonden torens. Helaas is ook omtrent de stichting van dit slot, voor zoover wij kunnen nagaan, niets bekend. Hetzelfde geldt voor het kasteel Horn bij Roermond, welks burchtplein gedeeltelijk door een zwaren weermuur van gekromd beloop wordt omgeven[2]. Zoo zouden wij kunnen doorgaan, en wijzen op de uit oude afbeeldingen bekende nagenoeg ronde kasteelen als Groot-Poelgeest en ter Does, beide niet ver van Leiden aan den Rijn gelegen. Van al deze sloten is echter te weinig bekend, dan dat zij ons verder zouden kunnen helpen.

De eenige versterking in ons land, die ons houvast geeft, is de burcht op Montferland, die door Dr. J.H. Holwerda is onderzocht[3]. Hier bleek op den rand van het heuvelplateau een steenen ringmuur te hebben gestaan, waarvan nog geringe overblijfselen werden aangetroffen. Holwerda meent op overtuigende gronden dezen burcht voor een werk uit de 10de eeuw te mogen houden, dat in de 11de eeuw werd verlaten en verviel.

1) Nederlandsche Kasteelen III, blz. 151.
2) Nederlandsche Kasteelen, III, blz. 101.
3) Oudheidk. Mededeelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, 1920, blz. XLI.

Wanneer wij niet schuwen een weinig over de grenzen van ons koninkrijk te kijken, treft ons, dat het Gravensteen te Gent naast onmiskenbare verschillen ook merkwaardige overeenkomst vertoont met onze ronde burchten. Ook hier een vrijwel ronde ringmuur, maar nu geheel van natuursteen opgebouwd en voorzien van beeren aan de buitenzijde, die halfronde torentjes dragen. In het midden een zware donjon en andere, latere gebouwen; in den muur een poortgebouw, dat op zichzelf een kasteel vormt. Boven den ingang bevindt zich een steen, waarop vermeld staat dat graaf Philips van den Elzas dit 'castellum' in 1180 deed bouwen. Een geheel nieuw kasteel bouwde hij naar het schijnt niet, want de donjon moet veel ouder zijn en dagteekent gedeeltelijk wellicht nog uit de 10de eeuw. Is met dit 'castellum' misschien alleen het poortgebouw (châtelet) bedoeld?

Van den grafelijken burcht van Brugge is sinds lang niets meer over dan de naam. Wij hebben er echter een bijzonder merkwaardige beschrijving van uit het jaar 1127. De muur, die waarschijnlijk wel ongeveer een cirkel zal hebben gevormd, was bijzonder hoog, een meter of vijftien, en met 'propugnacula' versterkt, waaronder ongetwijfeld torens moeten worden verstaan zooals de muur van het Gentsche Gravensteen die heeft.[1)] Binnen den ringmuur stonden de kerk en abdijgebouwen van St. Donaas en het huis van den graaf met zijn toren.

Zeer treffend is een vergelijking, vooral van de burcht van Leiden, met een viertal ronde versterkingen in Cornwall, nl. de 'keeps' van Totnes, Launceston, Trematon en Restormel, die kortelings zijn gepubliceerd[2)]. Zij bestaan voornamelijk uit ronde verdedigingsmuren van onderscheidenlijk 22, 17,50, 20 en 33 M. middellijn aan den rand van heuvelplateaux. Binnen de 'keep' van Totnes zijn geen sporen van andere bouwwerken voorhanden, in die van Launceston is later een ronde toren opgetrokken, in die van Trematon en Restormel zijn overblijfselen van woongebouwen nog aanwezig. De burchten Totnes, Launceston en Trematon worden in 1086 al vermeld. Er schijnt veel voor te zeggen te zijn, dat de huidige 'keeps' kort na de 'Con-

1) Pirenne, Historie du Meurtre de Charles le Bon par Galbert de Bruges, o.a. blz. 61.
2) Archaeologia 1933 blz. 203. Reeds Pleyte heeft op de overeenkomst met Trematon gewezen.

quest' van 1066 zijn gebouwd, maar volstrekte zekerheid, of zij uit dien tijd dagteekenen, ontbreekt. De muren zijn in alle vier gevallen geheel van natuursteen opgetrokken.

Zoo zien we dan dat een reeks vergelijkbare burchten dagteekent uit het tijdperk tusschen de 10de eeuw en 1180.

Wat het materiaal aangaat, hebben we al opgemerkt, dat de muren van Oostvoorne en Teilingen geheel uit baksteen bestaan, en die van Leiden gedeeltelijk uit tufsteen en baksteen. Zij behooren dus tot de periode dat baksteen een gebruikelijk bouwmateriaal was. Vroeger nam men aan, dat die periode omstreeks 1200 zou zijn begonnen. De onjuistheid van deze meening is evenwel duidelijk aangetoond en het begin van de baksteenperiode wordt thans geruimen tijd vroeger geplaatst.[1)] De oudste vermelding van het gebruik van baksteen in de Nederlanden is bij mijn weten te vinden in het bovengenoemde verhaal van Galbert over de gebeurtenissen bij den moord op Karel de Goede in 1127. Deze vertelt namelijk, dat de kerk van St. Donatiaan destijds niet in brand kon worden gestoken, omdat men vroeger (olim) na een brand, die de daken had verteerd, gewelven had aangebracht van aarden potten en baksteenen.[2)] Omstreeks 1100 moet baksteen dus in Vlaanderen gebruikt zijn.

Nu wordt het tijd de zaak van aardrijkskundigen en historischen kant te gaan bekijken.

De beteekenis van den Leidschen burcht komt bijzonder duidelijk naar voren door zijn ligging op de Westelijke punt van het eiland, de Waard, in den Rijn. Deze ligging heeft zoowel in defensieven als in offensieven zin alleen reden tegen een vijand, die uit het Westen wordt verwacht. Alleen toch tegenover een vijand uit het Westen kon de burcht het bezetten van de Waard bemoeilijken of verhinderen, en daarmede een algeheele omsingeling. Evenzoo was hij bij uitstek geschikt een vijand, die uit die richting kwam, het opvaren van de rivier te beletten.

Teilingens plaats is niet zoo overtuigend verklaarbaar. Het lag in een moeras, terzijde van den weg over de strook binnenduinen, die langs de plassen een verbinding vormde tusschen Kennemer-

1) F.A.J. Vermeulen, Handboek d. Ned. Bouwkunst I, blz. 268.
2) Galbert, uitg. Pirenne, blz. 60: 'ex ollis et lateribus', al aangehaald door Herman Flesche in Belgische Kunstdenkmäler I, blz. 87 noot.

land en Rijnland. Men zal zich niet moeten voorstellen, dat men uit dit slot dezen weg over het zand kon bestrijken. Het zal veeleer gediend hebben, om een plaatselijk machthebber tot een vast punt te dienen, waar hij zich in tijden van nood kon handhaven. Iets dergelijks geldt naar ons inzicht voor den burcht van Oostvoorne, die zeker niet zal zijn gebouwd om een verkeersweg te beheerschen. De Maasmond lag toch ongetwijfeld niet onder het bereik van deze vesting, en zoo zal ook deze als een centrum van plaatselijk gezag moeten worden beschouwd.

Is nu de strategische ligging van de drie burchten ook te verklaren uit historische toestanden? Naar ons inzicht is dit zeker het geval, en de sleutel tot een verklaring levert Leiden.

Gelijk wij betoogden moet de burcht van Leiden zijn gebouwd ter verdediging van den Rijnstreek tegen invallen uit het Westen. Was daar behoefte aan, toen Rijnland deel uitmaakte van het graafschap Holland? Dit lijkt ons weinig aannemelijk. De Noormannen-invallen toch waren al lang afgeloopen toen de Leidsche burcht verrees. Maar Rijnland is niet altijd Hollandsch geweest, het heeft ook aan de bisschoppen van Utrecht toebehoord, die het, na een tijdelijk verlies, in 1054 terugkregen en tot een eind in de 12de eeuw behielden. Wij weten, dat gedurende deze periode geenszins voortdurende vrede heerschte tusschen graaf en bisschop. Rijnland, ingeklemd tusschen de landen van den graaf, diende derhalve verdedigd te kunnen worden, vooral aan de Westzijde, waar de rivierstreek raakt aan de binnenduinen en dus voor invallen bloot ligt. Oostelijk daarvan werd de Rijnstreek door de venen beschermd.

Weten wij nu iets van de wijze, waarop de bisschop zijn macht in Rijnland uitoefende? Niet heel veel, maar toch iets.

In een oorkonde van bisschop Burchard uit 1108[1)] komt onder de getuigen voor zekere ‘Adelwinus de Ledene cum filiis suis’, Adelwijn van Leiden met zijn zoons, een naamgenoot, misschien wel de vader, van Alwinus, die in 1156 als burggraaf wordt vermeld.

Op Adelwijn van Leiden volgt ‘Dudo de Furneholt’ oftewel Dudo van Voorhout. Beiden waren blijkens de getuigenrij vrije leenmannen van den bisschop van Utrecht, en dus had de

1) Oorkb. van Holl. en Zeel. I no. 99.

bisschop, gelijk Opperman opmerkt, in Rijnland twee heerlijkheden, Leiden en Voorhout, ingesteld.[1] Dit is voor ons bijzonder belangwekkend, omdat Teilingen onder het ambacht van Voorhout lag, en ook nu tot de gemeente Voorhout behoort. Maar bedoelde oorkonde vermeldt nog een derden getuige, die ons interesseert. Vóór Adelwijn staat namelijk 'Hugo de Vorne', oftewel Hugo van Voorne, die trouwens nog in hetzelfde jaar onder de 'laici liberi' in een andere oorkonde van bisschop Burchard voorkomt.[2]

Zoo ontmoeten wij dan in 1108 drie aanzienlijke heeren, die van den bisschop de leenen Leiden, Voorhout en Voorne houden, drie vooruitgeschoven posten van het Utrechtsche Sticht.

Ook al wisten wij niets van de burchten van Oostvoorne, Leiden en Teilingen, dan nog moesten wij onderstellen, dat genoemde heeren in hun van vele zijden bedreigde gebieden, een verdedigbaar steunpunt zullen hebben gehad. Hun landen lagen vrijwel open voor den Hollandschen graaf. Hadden zij niet zulk een vast punt, waar zij zich konden terugtrekken, dan liepen zij kans bij den eersten den besten inval smadelijk te worden verjaagd. Wij behoeven echter nu niet meer te zoeken naar de plaats, waar die versterkingen kunnen gelegen hebben, want in elk der drie heerlijkheden kennen wij een burcht van overouden datum, drie burchten, die van één type zijn. Is het dan een al te gewaagde stelling, wanneer wij in de burchten Oost-Voorne, Leiden en Teilingen de zetels willen zien van welke Hugo van Voorne, Adelwijn van Leiden en Dudo van Voorhout in 1108 hun landen beheerschten?

Zeker, dat is een àl te gewaagde stelling, zoolang met de mogelijkheid rekening moet worden gehouden, dat de drie burchten, die wij thans kennen, de opvolgers zijn van nog oudere verdedigingswerken. Zijn het Voorne, het Leiden en het Teilingen van thans dezelfde als het Voorne, het Leiden en het Teilingen van 1108? Wij gelooven dit te kunnen bevestigen.

Het onderzoek van den burchtheuvel te Oostvoorne heeft tot nu toe met vrij groote zekerheid uitgewezen, dat de ruïne, die er thans op staat, de eerste en de eenige is geweest, en de zeer gron-

1) O. Oppermann. Die Grafschaft Holland und das Reich, blz. 23. Zie ook H. Obreen in de Ned. Leeuw 1928, blz. 294.
2) Oorkb. no. 101.

dige ontgravingen, die op Teilingen hebben plaats gehad, hebben niets aan den dag gebracht, dat op een ouderen burcht kan wijzen. Maar Leiden dan? Zijn daar niet, zooals wij boven beschreven, oude fundeeringgreppels aangetroffen?

Ongetwijfeld, er zijn daar fundeeringsgreppels gevonden, die waarschijnlijk afkomstig zijn van een zeer oud bouwwerk. Maar van een burcht, ouder dan den tegenwoordigen, kunnen zij niet afkomstig zijn; zij kunnen op zijn hoogst behoord hebben tot gebouwen van denzelfden ouderdom. Dit leert de doorsnede, die Holwerda maakte van zijn ontgravingen. De muren, waarvan bedoelde fundamentgreppels afkomstig zijn, waren gegrondvest op dezelfde gele kleilaag als de huidige ringmuur, zij verrezen op hetzelfde plateau. Zou een middeleeuwsch bouwmeester ooit tusschen de helling van den burchtheuvel en den verdedigingsmuur een breed terras hebben gelaten, waarop de belegeraar gemakkelijk zijn ladders en machines kon opstellen? Neen, hij bouwde zijn muur aan de helling. De bewuste fundamentgreppels hebben dus niet tot een weermuur behoord. Aangezien ook verder geen sporen van verdedigingswerken zijn aangetroffen, moeten wij aannemen, dat de huidige ringmuur de eerste en eenige is geweest.

Zoo zijn wij dan tot onze gevolgtrekking gekomen, dat de burchten van Oostvoorne, Leiden en Teilingen, zooals wij die kennen, dagteekenen uit de periode tusschen 1054 en 1108. Men versta ons goed, wij willen niet beweren, dat de nog bestaande muren in hun geheel tot dien tijd teruggaan. In de eerste plaats moet men rekening houden met wijzigingen en toevoegingen. Zoo is de woontoren van Teilingen een latere toevoeging, zoo zijn het misschien de torens van Oostvoorne gedeeltelijk of geheel. Ook heeft men natuurlijk sinds een reeks van eeuwen herstellingen uitgevoerd, die gedeeltelijk wel vernieuwingen kunnen zijn geweest, en die wij thans niet of bezwaarlijk als zoodanig vermogen te onderscheiden. Maar ons betoog geldt ook uitsluitend het algemeen karakter en de hoofdvormen. Het zou ons een bijzonder genoegen doen, wanneer wij er in mochten zijn geslaagd aangaande deze meer licht te hebben verspreid.

E.H. TER KUILE

Bouwkunst en foto's van bouwkunst op de Brusselsche tentoonstelling

Men kan over de Brusselsche tentoonstelling opmerkingen van zeer verschillende geaardheid hooren. Druk, verwarrend, vermoeiend, oorverdoovend, door de overal verspreidde loud-speakermuziek en de strijkjes, die Paljas, Tannhäuser en Hongaarsche dansen tegen elkaar opjagen. Dat is het oordeel van sommigen. Anderen zeggen: grootsch van opzet, imponeerend bewijs van initiatief, gedurfd, vooral voor de kleinere landen, die zich toch in het concert der grooteren doen hooren.

Er steekt in al die opmerkingen wat waars.

Ook de waarheid omtrent het uiterlijk aspect, waarover wij het hier in 't kort willen hebben, ligt in 't midden tusschen de uitersten van veroordeeling en bewondering. Voor den bouwkundige, voor den binnenhuisarchitect, voor den ontwerper en samensteller van stands en etalages is er in ieder geval zeer veel op te merken en te leeren.

Allereerst dit: met de z.g. landelijke imitaties, de ‘Zwitsersche boerderij’ en het ‘Volendammer huis’ heeft men gelukkig gebroken. We tellen hier ‘Oud-Brussel’ niet mee, dat kan men overslaan, of het beschouwen als een toegiftje voor wie meent bij een potteken geuzenlambiek wat te moeten pallieteren.

Doch bij de eigenlijke gebouwen is er vrijwel één streven: het groote ongebroken vlak, een duidelijke cubische uitdrukking en een dankbaar aanvaarden van wat men met nieuwe materialen vermag. Daar is natuurlijk verschil van financiën, waarover men beschikte, en daarmede houdt allicht ook het gekozen materiaal verband, waarvan zich het ééne veel beter hield dan het andere.

Naast dat eenvormige streven zijn er natuurlijk toch uiteenloopende opvattingen waar te nemen en nu is het interessant om

een vergelijking te maken tusschen de representatieve gebouwen der verschillende landen en dat vergelijken te herhalen bij de fotografieën van bouwkundige werken van den laatsten tijd, door diezelfde landen ingezonden.

Wat men dan constateeren kan is dit: het zijn België zelf, Frankrijk en Engeland, die zich, behoudens in enkele loffelijke gevallen, nog maar niet los kunnen maken van het oude en als zij een groote constructie opzetten, die nog met ‘architectuur’ meenen te moeten ‘bekleeden’.

Zoo werd het hoofdgebouw van de tentoonstelling, machtige overspanning op drie-scharnier-spanten, een onding door den ‘gevel met moderne profielen’ en de ‘symbolieke figuren’ in Namensche steen. Dito de twee permanente gebouwen links en rechts daarvan, die men hoofdzakelijk van terzijde ziet, maar die niettemin een ‘pijlerfaçade’ voorgeplakt kregen.

En toch kàn België het. Dat ziet men aan het voortreffelijke ‘textiel-gebouw’.

Doch het zijn Tsjecho-Slowakije, Denemarken, Zweden, Nederland, Finland en het nu kleine Oostenrijk, die o.i. de beste paviljoens ontworpen hebben.

In vele opzichten is ook het Palazzo del Littorio interessant, wonderlijk en wat bruut staat het daar. De stad Rome zette er een imitatie ‘barok-villa’ naast.

Wat men zeggen kan van de paviljoens laat zich herhalen over de bouwkundige foto's der verschillende landen. Ons land schittert hierbij helaas door afwezigheid: het exposeeren van de foto's min of meer in de open lucht, in cabinetten, die zonder glasafsluiting op een binnenplaats uitkomen, moet de Nederlanders hebben doen besluiten van inzenden af te zien.

Zooals bij de tentoonstellingsgebouwtjes, neemt ook hier Tsjecho-Slowakije één der eerste plaatsen in. Zoo prachtig als oud Praag is, zoo prachtig is ook nieuw Praag en zijn ook vele der eerst onlangs ontstane gebouwen en staddeelen elders in dat jonge land.

Van de Scandinavische staten zijn de expositie-paviljoens zeker belangrijker dan de bouwwerken, waarvan foto's waren ingezonden. We zien opnieuw de nu wel gekende onderdeelen van het stadhuis van Stockholm, de bekende technische hoogeschool van Lallerstedt, de anachronistische reuzenkerk van Klint te

Grundtvig en het classicistische hoofdbureau van politie in Denemarken's hoofdstad, waarin het, volgens de Kopenhagers, onverschillig is, of men al dan niet veroordeeld wordt, omdat men toch eerst na een paar jaar den weg eruit terug vindt.

Heerlijk frisch, eenvoudig en sterk is veel van het werk van Zwitserland, niet het minst de nieuwere houtbouwvormen.

Er is inderdaad wel een ‘Umwertung aller architektonischen Werten’ gaande; wie voor het nieuwe openstaat, de jeugd der bouwkunst met haar fouten maar ook met haar beloften voor de toekomst kan meebeleven, die zal bij honderden van deze foto's intens genieten en met een blijden glimlach zien, hoe zelfs in Engeland nu ook een geslacht aan het groeien is, dat eindelijk zonder ‘antiek’ vermag te werken.

Zelfs een paleis zonder ‘antiek’ is in een serie prachtige foto's vertegenwoordigd, doch dat is natuurlijk nog niet uit Engeland. Het is van den Ataturk. Kent men hier Clemens Holzmeisters nieuwe paleis voor hem in Ankara en de vele voortreffelijke administratiebureaux van het jonge Turkije?

Doch komen we op de tentoonstelling terug en wel lieft.... 's avonds. Want het element dat op de expositie het meeste effect oplevert is: het licht. De verlichting, direct, indirect, half-direct, scherp, gedempt, gecombineerd, dóórstralend, dwars of haaks-gericht, is hier tot een geheel nieuw beeldende, vormgevende factor geworden. Daarmee wordt weer een mogelijkheid gesuggereerd, een nieuw element voor de toekomst. Buys en Lürsen gaven al één vorm in het ‘Volhardings’ -gebouw te 's Gravenhage; Brussel toont een menigte van mogelijkheden in een ‘tijdelijke stad’. Wat kan daarvan worden overgenomen en verwerkt tot permanente oplossingen?

Zoo suggereert de Brusselsche expositie meer, dan zij direct op bouwkundig gebied geeft, doch wat zij doet voelen en aan beloften inhoudt is verblijdend: nieuwe mogelijkheden en een in zéér vele landen gelijk gericht streven, dat opnieuw het volslagen gebrek aan inzicht doet gevoelen bij één onzer grootste dagbladen, dat onlangs schreef: ‘internationale wetenschap is iets geheel anders dan internationale kunst: aan de eerste komt het internationale ten goede, de laatste verliest erbij....’ Arme gothiek, hebben wij toen al gedacht, arme barok....!

Nog enkele opmerkingen tenslotte over een andere ‘interna-

tionale uiting', die geen 'kunst' heet te zijn: de fotografie. In een ongeloofelijk gering aantal jaren heeft deze nieuwe vlakbeeldende uitdrukkingsvorm zijn bestaansrecht bewezen, al doen vele foto's zeer wel gevoelen, dat men met het procédé van ontwikkelen, afdrukken enz. heel wat verder is, dan met het begrip, omtrent wat de camera eigenlijk vermag.

Intusschen: in meer dan één paviljoen wordt met foto en fotomontage visueel duidelijk gemaakt, wat met het woord bij geen benadering zoo suggestief zou werken.

De beeld-spraak, oudste vorm misschien van communicatie, herneemt voor een deel weer haar rechten. Wij zullen er geen analphabeten door worden en evenmin zal het tot oppervlakkigheid behoeven te leiden (wat wel beweerd wordt).

Nu zich alle tempi versnellen, nu de wereld zoo klein is geworden door de nieuwe verkeers- en berichtgevingsmethoden, moet men door een snellere wijze dan door lezen kunnen overzien, waarvan men langer en dieper nota wil nemen. Voortreffelijk is daartoe de beeldcommunicatie.

Nieuwe vormmogelijkheden, nieuwe verlichtingsmogelijkheden, nieuwe vlakbeeldende mogelijkheden, ziedaar de factoren die zich voor de toekomstige twee- en drie-dimensionale uitdrukkingswijzen niet meer laten wegcijferen. Door de Brusselsche tentoonstelling wordt dat opnieuw en met stelligheid bewezen.

J.H. PLANTENGA

Vermeer en Rembrandt

Naar aanleiding van de tentoonstellingen in Rotterdam en Amsterdam.

> ‘There is no history of human happiness. Of wars plagues, and calamities; of crimes, conquests, and adventures; of enactments; of voyages, inventions, and discoveries; of these the pages of historians are full. But of the immense, silent, intangible life behind these resounding efforts and events, how little, after all, they tell us! And yet, if there is no written history, there *is* a record of human happiness, or rather of something intenser than happiness: of human joy; that record is man's art.’
> LAURENCE BINYON, ‘The spirit of man in Asian art.’

Onlangs werd ik bijzonder getroffen door deze woorden van den fijnzinnigen Engelschen schrijver. Nauwelijks ergens zijn deze méér van toepassing dan voor de beide groote kunstenaars, bij wier werk ik hier even wilde verwijlen. En dat, hoe verschillend naar geaardheid en temperament beiden ook mogen zijn. Beiden exponenten van een merkwaardigen ontwikkelingsgang in onze schilderkunst, stijgen zij toch ver uit boven allerlei uiterlijk misschien verwante tijdgenooten, dank zij de kracht van hun geniale persoonlijkheid.

Het is voor het kennen van een kunstenaar en een periode altijd de moeite waard, iets te weten van de stroomingen, waaruit zij zijn voortgekomen. En de ontwikkelingsgang vóór en omstreeks 1600, waaruit onze 17de eeuwsche kunst ontstond, is merkwaardig genoeg, óók doordat deze op zoo geheel andere dingen aanstuurde, dan in de 17e eeuw zelf nagestreefd werden.

In de eerste plaats was het streven der kunstenaars van de 16e eeuw erop gericht, allerlei technische problemen op te

lossen en allerlei moeilijkheden te overwinnen, die zich voordeden, nu men zich begon te interesseeren voor dingen als perspectief, anatomie e.d. Tot nog toe had een wetenschappelijk interesse daarin ontbroken; opgaven van dien aard waren zoo goed en zoo kwaad als het ging opgelost, want de belangstelling was op heel andere dingen gericht geweest, dan op zuiver formeele problemen. Het spreekt van zelf, dat de kunst van Italië, die immers kort tevoren voor dergelijke experimenten gestaan had, een belangrijke, ja strikt noodzakelijk geachte bron van inspiratie werd en dat land zèlf het Mekka voor allen, wier ideaal uitging naar een ‘welstandighe’ weergave der figuur en een juiste plaatsing van deze in de ruimte.

Maar om het oplossen van technische problemen en het experimenteeren ging het niet alleen! Merkwaardig is in dat opzicht het leerdicht van Carel van Mander, omstreeks 1600 een der drie directeuren van de Haarlemsche schilders-academie. Voor houding, voor beweging, voor groepeering, compositie en kleur geeft hij voorschriften, daarbij echter zelf grif toegevend, dat de idealen, zooals hij (en zooals men) zich die voorstelde, zeer zeker niet overeenkwamen met de natuur. Deze toch moest in zekeren zin gecorrigeerd worden. Van Mander geeft dit b.v. met even zoo vele woorden toe, als hij bij zijn voorschrift voor de ‘contrapost’-figuur zegt:

> ‘Natuerlijck siet men in staende postueren
> T'hooft gemeynelijcken ghekeert te wesen
> Soo den voet gherecht is; noch salmen speuren,
> Dat 't Lijf hem altijt wil schicken en reuren
> Nae 't weynden des hoofts, als steunsel van dezen:
> Maer dit wordt in de stellinghe gepresen
> Werckelijcker, nae Actitudens orden,
> 't Hooft elders als 't Lichaem geweynt te worden.’

Via de nabootsing der natuur was men dus nu gekomen tot een idealiseering; een idealiseering met typisch decoratieve bedoelingen ook. Nu ontstond dat ballet-achtige bewegen en samenstellen van menschen en groepen, waarbij de kleur een sterk decoratieve - en daarnaast ook verduidelijkende functie had. Het witachtige der vrouwenlichamen, sterk onderscheiden van de roodbruine mannen, maakt ook een gecompliceerd samenstel

van figuren direct te ontwarren voor het oog. Tevens leverde deze golvende dooreenstrengeling van elk naar eigen aard gekleurde figuren een merkwaardige vlakversiering op.

Het spreekt van zelf dat zulk een idealiseerende kunst gaarne heroische onderwerpen koos. De Olympus is troef! Maaltijden van goden, samenzijn van goden, verschijningen van goden, allen correct bewegend naar de inzichten van den tijd, uitgebalanceerd van houding, acteerend voor het publiek, wèl bewust van diens bijval. Maar ook Adam en Eva (b.v. bij Cornelis van Haarlem) worden operazangers, die juist een bravoure-duet beëindigen, en hetzelfde geldt van gewijde voorstellingen uit het nieuwe testament; ja zelfs, hoewel misschien in mindere mate, is iets van dit 'opera-element' te vinden in de betrekkelijk schaarsche voorstellingen uit het dagelijksch leven.

En het landschap, dat toch door zijn speciale geaardheid méér dan iets anders tot zuiver picturale 'stemmings-effecten' aanleiding zou moeten geven - het landschap is evenzeer door een heroisch-romantische bril bekeken. Stemming in den lateren zin van het woord, n.l. atmospheer, wil men niet; wèl vertellen: vertellen over een juist voorbijen orkaan, die een eeuwen ouden eik geveld heeft; over geheimzinnig wie-weet-wat-al verbergend geboomte ter weerszijden; over een roofoverval of het lot van Midas. Vertellen wil het van vreemde, niet bestaande landen met zonderlinge rotsformaties en wonderlijk licht.... Maar ook hier dient de kleur toch vooral het decoratieve effect eenerzijds, de verduidelijking anderzijds, waar toch immers de verschillende, achter elkaar schuivende plans elk in geheel anderen toon gehouden zijn: donker op den voorgrond, lichtere kleuren op de middenplans, blauw, onwezenlijk blauw, voor de verten....

Wat deze duidelijkheid betreft - nergens verloochent zich het streven daarnaar. Wanneer b.v. - om nog even een geheel ander gebied aan te roeren - verschillende Utrechtsche meesters omstreeks 1600 (Terbruggen, Honthorst e.a.) zich sterk naar Caravaggio richtend, ook op sprekende effecten van schelle belichting en duistere schaduwen aansturen, dan blijft ook in de donkerste partijen toch de vorm steeds zichtbaar; nimmer lost zich deze in de omgevende duisternis op.

In onzen tijd is deze kunst van 'manieristen en romanisten'

lang scherp bekritiseerd. Men zag slechts het leege, het àl te gemakkelijke, het rhetorische zonder werkelijke diepte. Maar juist dat uitsluitend gericht zijn op zuiver formeele dingen was voor de Nederlandsche kunstenaars een voortreffelijke scholing. En daarnaast zijn toch de figuren, afzonderlijk of als een golvende keten aaneengerijd, van een vreemde bekoring....

Wat de critici zeer zeker aanvoelden: dat de rhetorische woordenkeus en het pathetische gebaar, ja zelfs het idealiseeren zonder meer, feitelijk importartikelen waren, die met den eigen aard van ons volk al bitter weinig strookten, dàt bewees de 17e eeuw. Technisch had men nu de mogelijkheid voor weergave van den vrij bewegenden mensch verworven. Daarmede uitgerust kon men geheel naar eigen aard gaan werken.

En de ommekeer ontstaat. Het veelvuldige, het verdeelde, het veelkleurige verdwijnt langzaam aan ten gunste van eenheid, van binding, van atmosfeer. Het groote gebaar wordt het teedere gebaar, het rhetorische pathos tot een schier schuchter bewegen, het spelen naar buiten tot een rustig zijn, onbewust van - en zeker niet begeerig naar applaudiseerende toeschouwers. Het intieme, het innige, dat ook in de 15e eeuw de Nederlandsche meesters gekenmerkt had bij hun religieuze onderwerpen, keert in de 17e, in een geheel andere samenleving met andere opvattingen en ander geloof, toch weer.

En als soms des kunstenaars zin uitgaat naar het vroolijke, dan schatert hij er ongebonden op los en legt geen banden op aan zijn meest wat grof en primitief gevoel voor humor en boertigheid.

Maar vooral hebben we hier toch dat stille genieten van de schoone verschijning der dingen. Buiten wordt de trom geroerd, troepen en schepen vertrekken, men sluit wapenstilstand of vrede; oorlogen breken uit; partijen vóór en partijen tegen gaan elkaar in het binnenland fel te lijf; rijkdommen worden verzameld en verspild; ontdekkingen brengen nieuwe kennis en nieuwe landen; prinsen, legeraanvoerders rijzen en vallen; verraders worden openlijk terecht gesteld.... Buiten speelt zich heel dat bonte, rijk geschakeerde, drukke, felbewogen leven af van onzen ‘gouden eeuw’.... Binnen, in de schaduwrijke stilte van een kleine woning, gaat voor den schilder het wonder open van het leven door een enkele zonnestraal, door de koele hardheid

van een mat-glanzende parel, door de fluweelige zachtheid van een teere huid, door de wondere brekingen van het licht in een koperen kan of een brokkelig brood.... Ontroerd hebben hem op een wandeling het fijn gekartelde silhouet van zijn vaderstad tegen een klare lucht, of de schaduwplekken die de vlietende wolken over de bezonde weiden trokken. En ook wanneer hij, als Jan Steen, lachend in het bonte leven kijkt en lachend, soms even sarkastisch, alles wat hem lachwekkend lijkt noteert, dan komt toch dat verliefd-zijn in de schoonheid der dingen om hun schoone verschijning zelve, telkens weer voor den dag in het zorgvuldig uitwerken van een detail: een kruikje, een vrucht, even òpglanzend in het licht.

Het hoogste bereikte in deze richting mèt Terborch zeker Jan Vermeer. Het weinige dat we van zijn leven weten: zijn huwelijk op 21-jarigen leeftijd met Catharina Bolnes, zijn kinderschaar, zijn voortdurende geldzorgen, wellicht door langzaam werken en te groote vrijgevigheid, - dit weinige geeft ons niets naders over zijn persoon en wezen. Maar welk een dóór en dóór harmonisch mensch blijkt hij ons uit zijn werk! Met verwonderde, blijde oogen moet hij in de wereld hebben gestaan, gelukkig met een zonnestraal op de roode daken van zijn stad of binnen de blanke muren van zijn woning, met de trillende lichtspeling in een glas, dàn ineens weer met de zatte kleurenweelde van een warmgetint Oostersch tapijt en de glimplekken van zijn lap goudleer, die meer dan eens op zijn werken terugkeert. Een stemming van harmonie, van volkomen vrede heerscht in zijn kamers, omweeft er de enkele stille gestalten. Het anecdotische element, het verhaaltje, dat velen nog niet missen kunnen en door de koopers zeker gaarne gevraagd werd, ontbreekt bij hem welhaast geheel. Maar des te warmer is een blauw, een geel, òpgestippeld met lichtplekken om hoogste intensiteit van kleur te bereiken, in een techniek, die hèm alleen behoort en eerst twee eeuwen later, om andere redenen en anders toegepast, zal terugkeeren.

Voor hem eischen Bijbel en mythologie geen wijdsch vertoon van eigen kennis, geen welsprekend geluid, geen hoofsch gebaar....

Stil tesamen op schaduwrijke plek, in warmkleurige gewaden zit Diana met haar gezelinnen (Mauritshuis, niet op de Rotterdamsche tentoonstelling). En ook het bezoek van Christus

bij Maria en Martha (Edinburgh, thans te Rotterdam) is een stil samenzijn, waarin de wat korte arm van Christus, de nog niet gelukte oplossing van diens haast al te barok, - bijna lijkt het laat-Gothisch - geplooid blauw kleed nog de ongeoefende hand van den begaafden beginneling verraadt. En de Magdalena onder het kruis (coll. Fawkes, Otley), te Rotterdam aan hem toegeschreven (het laatste woord is hierover zeker nog niet gezegd), is in elk geval in den geest met hem verwant door het stil-peinzend neerzitten, zonder uiterlijk vertoon van innerlijken smart. Ook de liefdevolle zorg, waarmee dat heel-niet-mooie vrouwengelaat van het Budapester portret behandeld is, die rust en dat nergens poseeren of mooi-willen-doen, is zeker in zijn geest, ook al mag soms eens twijfel rijzen of we hier met een eigenhandig werk te doen hebben.

Bij nader toezien ontdekten we dan in Vermeer bovendien een brillant compositeur, evenwichtig het vlak verdeelend door juiste afsnijding der figuren en plaatsing van het bijwerk (b.v. de diagonaal in het melkmeisje); een virtuoos stoffenschilder, een smaakvol en sober colorist (zijn ‘symphonieën in blauw’: het lezende meisje uit Amsterdam en de jonge vrouw aan het venster uit New-York). We kunnen eenige Italiaansche invloeden vaststellen. Vóór atlles blijft hij echter toch de stille poëet, bescheiden en gelukkig met de schoonheid die ook het geringste object door kleur en belichting hem bood.

Vermeer en Rembrandt - twee tegenstellingen: de lyricus tegenover den man die àlles tegelijk is: lyrisch èn dramatisch, teeder èn heftig, simpel èn pathetisch; nu eens pretentieloos noteerend een vlugge impressie van een landschap of van een der verwanten, zittend in de eigen woning, dàn voor den spiegel bestudeerend eigen grimassen, en elders weer werkend met groote massa's, geheel nieuwe evocaties gevend van oude, welbekende thema's, ze herscheppend als een meesterlijk regisseur, ze beschijnend met fantastische lichtbundels zooals deze eerst in onzen tijd, bij tooneel of film, met onze technische middelen ook werkelijk te realiseeren zouden zijn.

Een jong, onstuimig begin met barokke, exuberante levenslust, met vertoon van luxe, op het rhetorische af (het dubbelportret met Saskia te Dresden, niet op de tentoonstelling). Hij geniet van

een maskerade, waarbij zijn naaste omgeving in steeds andere kleedij de hoofdrol speelt. Verrukt is hij met eigen zwierigheid, met de gratie van de aangebeden jonge vrouw, graag omhangen met goud en juweelen, omgeven met àl de schatten van nabij en van verre, die aangebracht werden in de koopstad Amsterdam en saamgegaard in Rembrandt's rijke woning. We weten van zijn exquisen smaak, we kennen zijn prachtige verzamelingen uit dorre notarislijsten, opgemaakt in tijden, toen het met den voorspoed was gedaan.... Barok en eigengereid, minder toegevend aan de wenschen van cliënten, dan men van een jong, succesvol schilder denken zou (zijn herrie met Diego d'Andrade over het portret van diens dochter, dat volgens den vader niet geleek), maakt hij van een schuttersopdracht - ‘de Nachtwacht’ - een origineel geval. Met fantastisch licht toovert hij over de mannen en laat vele, zeker onbelangrijke tronies half in 't duister. Maar .... ieder conterfeitsel was met klinkende munt betaald! En hoogst ontevreden zijn de brave schutters over zooveel bizarre originaliteit.

Daarnaast vinden we toch ook al in dien tijd een plots getroffen zijn door een houding, door een landschapsbeeld en een snel noteeren daarvan in vlugge schets.

Zijn Bijbeltafereelen, geëtst of geschilderd, zijn in die jaren vol van beweging, met groote menigten, geleed door het licht. Nergens echter vinden wij iets van het gladde acteeren der 16d-eeuwsche meesters. Zijn menschen zijn a.h.w. die van eigen tijd, en omgeving; daardoor toch simpeler van gebaar en meer aansprekend, dieper gevoeld.

Wanneer dan later zijn stijl verstilt, dieper wordt en inniger, dan ontstaan die zoo geheel doorvoelde Christusfiguren (de ‘honderd-guldensprent’ of de ‘Emmaüsgangers’ (1648) uit het Louvre, thans te Amsterdam). Hier is geen geïdealiseerde, geen ‘mooie’, fraai acteerende Christus, naar het schoonheidsideaal der Renaissance, maar een Mensch van oneindige goedheid, eenvoudig zijn weg gaande tusschen de medemenschen, hen helpend en steunend en troostend en genezend, en bijna onbewust van het goddelijk licht dat zijn hoofd omstraalt. De vroeger telkens zoo gaarne gebruikte accessoires van Oostersche tulbanden, kromzwaarden en exotische helmen, worden nauwelijks meer gebezigd. Het gebeurde is den kunstenaar zóó nabij, het is zóó

doorleefd en werkelijk, dat het geen verfraaiing behoeft.

Elders, als steeds meer de zorgen dreigen, zoekt hij bevrijding in landschapsbeelden, soms symbolisch, eigen onrust daarin neerleggend. In 1643, het jaar na den dood van Saskia, ontstond zoo de ets ‘de drie boomen’: een drama van dreiging door opeengepakte donderwolken tegenover de bloeiende, zich schier van geen gevaar bewuste natuur.

Als Mozes in woede en wanhoop de steenen tafelen der wet aan stukken slaat (uit Berlijn), dan herkennen wij in diens geplaagd gelaat de trekken van Rembrandt - en we lezen het jaartal 1659: toen àl wanhopiger Rembrandt's positie in de wereld werd en hij menigmaal den drang gevoeld moet hebben uit te barsten en te breken met alle waanwijsheid en wanbegrip.

Maar ook van stil geluk, onbegrepen door de buitenwereld, spreken dan zijn werken. Hoeveel liefde ligt niet in de pretentielooze portretten van Hendrickje Stoffels, de eenvoudige Noord-Hollandsche boerendochter, die zich met zooveel toewijding aan de zorgen voor den verouderenden, steeds eenzameren man gegeven heeft.

Is een poëtischer portret denkbaar dan de fijne, glimlachende Nicolaes Bruyning (uit Cassel), die wel tot Rembrandt's intiemeren kring behoord moet hebben?

Vadertrots en teedere observatie spreken uit de portretten van Titus; zoo het prachtige stuk uit Weenen van den lezenden (of zingenden) knaap, met de even geopenden mond, terwijl het licht hem langs de krullende haren en de slapen strijkt. En aandoenlijk is de teerheid van den niet-sterken knaap in het prachtige schilderij Titus als monnik (1660), dat kort geleden uit Russisch bezit in dat van het Rijksmuseum is overgegaan.

En dan Rembrandt's latere zelfportretten! Vóór alles heeft me dat van 1659 getroffen (eigendom van de Mellon-trust, Washington). In géén reproductie komt dit stuk ook maar eenigszins tot zijn recht. Hier is een berusting bereikt, een diepte, een àlgoedheid, een àl-begrijpen.... Hier valt de omgeving van een tentoonstelling met al haar ‘Drum und Dran’ eenvoudig weg; hier voelen wij dat geheimzinnige wonder: het genie.

FR. VAN THIENEN

Parabel der Vrijheid

De belangrijkste werken, die tegenwoordig in het nieuwe Duitsche Rijk verschijnen, hebben dikwijls iets weg van palimpsesten. Men moet de oppervlakkige tekst ervan, die in de termen, leuzen en slagwoorden is vervat van de thans opgeld doende theorieën over ras en staat (een code waarvan zelfs een A.B.C. in den handel is, geschreven door den romancier en jurist Carl Haensel), voorzichtig wegschuren om de oorspronkelijke bedoeling ervan aan het licht te brengen. Een voorbeeld van zulk een 'palimpsest' is Gottfried Benn's Kunst und Macht.

Des te meer is men verrast een nieuw werk te ontmoeten, dat geheel en al in de taal zijner bedoeling is geschreven, zonder poging welhaast om deze in de terminologie van het staatkundig getotaliseerde denken te vertalen. Het werk, waarvan de schrijver, Dr. Ulrich Noack, zich deze vrijheid veroorlooft, blijft daarin trouw aan zijn onderwerp, dat immers niets minder dan de vrijheid zelve behandelt. In '*Geschichtswissenschaft und Wahrheit*'[1] geeft Dr. Noack na een diepgaand en uiterst zorgvuldig onderzoek der zeer verspreide geschriften van *Sir John Dalberg-Acton* een ongemeen heldere en belangwekkende samenvatting der denkbeelden van dezen geschiedenisfilosoof, Engelschman doch van moederszijde van Duitschen bloede (1844-1902), dien hij in den tweeden titel van zijn boek den historicus der vrijheid noemt.

De titel is vrijmoedig en het gansche boek ademt den geest der vrijheid, die, met het indrukwekkende beeld van zulk een onkreukbaar denker als Lord Acton voor oogen, de eenige wijze is waarop over dezen door niets dan zijn waarheidszin geleiden en door niets of niemand ooit weerhouden pionier der geestelijke en zedelijke vrijheid geschreven kan worden. Dr. Noack betoont zich daarin een waardig en moedig leerling van Acton. Het is hem

1) Uitgave Gerard Schulte - Bulmke Verlag, Frankfurt A.M.

steeds en uitsluitend om waarheid en om het wezen der dingen te doen, een vertaling daarvan in de code der geestelijke conjunctuur in zijn land, ware bij zulk een zuivere en wezenlijke doelstelling als de zijne reeds te opportunistisch geweest en hadde afbreuk gedaan aan de waardigheid zijner zaak. Dr. Noack heeft dit ruiterlijk versmaad. Daarmee stelt hij de toelaatbaarheid van zijn boek voor de heerschende opvattingen in Duitschland in de waagschaal. Dat echter heeft hij ervoor over gehad, en hij zal zich bewust geweest zijn, dat hier iets gewaagd moest maar ook kon worden. Een historisch wetenschappelijk werk over een denker wiens levenswerk tot de vorige eeuw behoort (men verbaast zich erover, als men zich hiervan rekenschap geeft), het ligt buiten het geestelijk bereik der geestdrijvers, wier fanatisme de absolute maar van hun demagogie zoo uitermate afhankelijke machthebbers in Duitschland telkens weer tot geestelijke vrijheidsbeperking van den bedenkelijksten aard noopt. En het misschien hier en daar ervoor klaarliggend verwijt van ‘liberalisme’ verdient dit werk, dat onvergelijkelijk meer omspant dan een kil en opportuun rationalisme en utilarisme, allerminst. Het heeft daarom een goede kans den banvloek te ontgaan. De helderheid en waardigheid der formuleering, de integriteit der intentie draagt daartoe bij, de moedige oprechtheid van dit voorname werk kan zelfs geen tegenstander van eenigen geestelijken rang ontgaan. En de geheele gezindheid ervan, zoowel als de grondige wetenschappelijke methodiek (wederom een Acton waardig) bevestigen het positieve Duitscherschap van den schrijver, die ten overvloede - zijn eenige concessie - in de vier bladzijden aan het slot een bliksemafleider tegen ketterjagerij en misverstand heeft opgericht.

In 1927 maakte de leider van het Quaker-College Woodbrooke, H.C. Wood, den schrijver op Lord Acton opmerkzaam. Een dier toevalligheden, waarin men, gedachtig aan wat Hegel noemde de list der idee, geneigd zou zijn een dieperen zin te zien. Een jong historicus vond daarin een taak, die voor zijn leven beslissend werd. Een ontzaggelijk werk van ordening viel te verrichten om de geestelijke figuur van Lord Acton niet alleen uit zijn verzamelde studies en brieven maar ook uit de ontelbare verstrooide tijdschriftartikelen en uit de verspreide notities in duidelijke lijnen, geconcentreerd en verhelderd, te doen verrijzen. Met on-

uitputtelijk geduld en toegewijde zorg heeft de schrijver dezen arbeid verricht, waarbij nog de conscientieuse vertaling van de tallooze citaten gevoegd werd. Uit zulk een voorbeeldigen arbeid blijkt hoezeer zich de schrijver Lord Actons postulaat der zelfverloochening van den historicus tot werkelijkheid heeft gemaakt. Die zelfverloochening verdient des te meer erkenning naarmate men gewaar wordt, hoe de schrijver zich terwille der zuivere vorming van Actons geestelijk beeld steeds op den achtergrond houdt, zoodat zijn eigen helder en onafhankelijk denkerschap ons eerst bewust wordt door de voortreffelijke wijze waarop hij een synthese vermag te geven van eens anders levenswerk. Deze voorname bescheidenheid is een onmisbare eigenschap voor den wetenschappelijken en critischen denker: ja, voor alle critiek, die hetzij tegenover geestverwanten of tegenstanders ten volle toegerust wil zijn en gefundeerd op het onbevooroordeeld en zorgvuldigst onderzoek, is deze terughouding onontbeerlijk. Ook alle bestrijding dient van het objectieve onderzoek uit te gaan, waarmee de criticus zich eerst het volle recht der subjectieve bestrijding waarborgt. Al te vaak echter ontmoet men in de historische en litteraire critiek een subjectivistische aanmatiging, die het object ervan verwaarloost en zonder weergeving, onderzoek of toetsing der andere aanstonds bij voorbaat de eigen opvatting opdringt. Dit verschijnsel der subjectivistische critiek is te vergelijken met het gedrag van menschen, die dadelijk wanneer een ander hun iets meedeelt over zichzelf beginnen te praten. Van het tegendeel dezer ook in geschrifte veel verbreide houding is een werk als dit, dat bij alle terughouding, en objectiviteit van aandacht en onderzoek de persoonlijkheid des schrijvers allerminst elimineert, integendeel waardiger en krachtiger tot uitdrukking brengt, een voorbeeld dat men zich tot standaard maken kan. Het omvangrijke en diepzinnige werk dat voor ons ligt, is nog slechts het eerste deel van Dr. Noack's synthese van Actons geschriften. Een tweede en derde deel moeten nog volgen over Katholizität und Geistesfreihteit en over Politik und Ethik; het laatste deel zal ongetwijfeld het precairst zijn. Dit echter is juist het door den tijd verhoogd belang dezer studie, dat zij in eigen land ‘unzeitgemass’ is.

In een anderen tijd werd dit boek begonnen, in een anderen tijd voltooid. Ware er sinds 1927 in Duitschland niets veranderd,

het boek over Acton zou een belangrijke bijdrage geweest zijn tot de geschiedenisfilosofie, verduidelijkt verheft zich daarin Lord Actons stem uit de negentiende eeuw om nogmaals zijn gezaghebbend en niet te veronachtzamen woord te spreken in de discussie der denkers over den zin der geschiedenis en de taak der geschiedeniswetenschap. De omstandigheden echter brengen het boek uit de studeerkamer in het strijdperk der politiek - zij het door weinigen opgemerkt, wat te hopen is, opdat het ongestoord zijn werk kunne doen en niet ontijdig op brandstapel of index gesmoord worde. - Van de wetenschap en de filosofie, in welker dienst het werd geschreven, wordt dit boek door de omstandigheden tot daad geëmancipeerd, *tot scheppende en beschermende cultuurfunctie geroepen*.

De moeilijke staatkundige omstandigheden, waaronder een werk van zoo onafhankelijke geestkracht moest tot stand komen, konden de tact waarmee dit werd gedaan niet anders dan verhoogen en verfijnen. Het boek heeft onder die omstandigheden niet geleden, door concessies, maar juist gewonnen aan exactheid en bezonnenheid. De schrijver moet zich bewust geweest zijn, dat hij van de waarheden die hem bij het begin van zijn werk nog gevestigd konden schijnen vrijwel niets meer als bekend en ondiscutabel vooropstellen kon. Met de zorgvuldigste en scherpzinnigste overredingskracht moest hij geheel bij het begin beginnen, en beginselen en methode der geschiedenis in het bijzonder en van het vrije denken in het algemeen uit de historie der Duitsche wetenschap en filosofie zelf in het geweer roepen. Zoodoende is dit boek behalve een synthese van een grootsche gedachtenconceptie ook een *parabel* geworden, waarvan de toepassing den aandachtigen lezer niet kan ontgaan, een *spiegel* waarin alleen de onwillige niet zal herkennen wat hem wordt voorgehouden, een *vermaning* waarvan de duidelijkheid even moedig als noodzakelijk mag heeten.

'Die Geistes- und Seelenfreiheit, die sich an keine zufällige Einflüsse bindet, macht den Inhalt der Ehre des deutschen wissenschaftlichen Forschers und Lehrers aus,' stelt hij voorop. De Duitsche wetenschap is daarvan inderdaad het illusterst voorbeeld. Aan dit voorbeeld vast te houden, het mag wel waarlijk met vol recht tot de Duitsche eer worden gerekend, hier zeker minder lichtvaardig aangeroepen dan tegenwoordig zoo vaak en

gemakkelijk ten behoeve van allerlei aangelegenheden geschiedt. Hieraan vasthouden is bij uitstek te plicht van den hedendaagschen denker en geleerde, die zoo goed als anderen voor zijn zaak in het harnas heeft te staan. In een zoo nijpende machts-periode als het in een revolutieproces verkeerende Duitschland thans doormaakt (waarbij men waarlijk niet meer van zelfs 'sekundäre Freiheiten' en 'freiheitliche Autorität' kan spreken), is de denker meer dan ooit een man van de geestelijke daad en heeft hij in het harnas te staan voor de vrijheidsidee. Thans wordt de humanist genoodzaakt te toonen wat hij waard is: of hij slechts kamergeleerde is of strijder voor ideeën, *afzijdige partijlooze* of *strijdbare onpartijdige*, voor wien het alleen om wezen en waarheid der dingen gaat, ongeacht de daaromtrent bestaande wenschen en opgelegde eischen. De hedendaagsche humanist wordt, wederom, uit zijn peinzende afzondering, geroepen tot de militie van den geest. Zal hij als Erasmus, de deur sluiten wanneer Ulrich von Hutten door zijn vervolgers bedreigd bij hem aanklopt? Of door alle stadiën der vervolging en onderdrukking zijn trouw bewaren, met het voorbeeld van Thomas More voor oogen die den eindpaal dezer stadiën op het schavot bereikte? De weerbaarheid van den humanist is thans het alternatief zijner beginselen, die zonder deze waardeloos zouden zijn en te gronde zullen gaan. Den denkers van dezen tijd is het pijnlijke maar stalende voorrecht beschoren hun 'smalle menschelijkheid' te handhaven, met den standaard der opperste cultuurwaarde, de vrijheid, temidden der dom opdringende massa's. *Nu de* '*Wille zur Macht*' *geen theorie meer is*, *zij ook de* '*Wille zur Wahrheit*' *het niet langer*. Het loon, voor een werk als Dr. Noack verrichtte, dat vroeger aan eer en ambt met zekerheid geoogst ware, moge kleiner zijn geworden dan vroegere verwachting gewettigd had, het belang ervan is des te grooter geworden. Nog een andere omstandigheid verhoogt dit belang. Op een oogenblik waarop het cultureel verband tusschen Engeland en Duitschland, door rasverwantschap geschraagd, dringend beseft dient te worden om de zaak der Europeesche cultuur te redden en te evolueeren, die op een gelukkige vermenging van antiek-christelijke en germaansche elementen is gefundeerd en thans door een wig van pangermanisme gespleten dreigt te worden, wijst een Duitsch historicus op Lord Acton, die zulk een gelukkige vermenging in

persona is geweest. Daarom is de uitvoering der ‘unvollendete Symphonie’ van Lord Actons cultuurbemiddelend streven en denken, zooals zij hier door Dr. Noack meesterlijk en volkomen in diens geest wordt gedirigeerd, een daad van onmiddellijk en practisch belang, een strategisch moment in de voorbereiding op komende beslissingen. Dr. Noack zegt niet te weinig, wanneer hij van den geschiedenisfilosoof, dien hij hier als getuige en vermaner oproept, verklaart: ‘*Er ist auch Vorläufer kommender Geisteskampfe, in denen es um die Zukunft des Christentums gekt*.’

Lord Acton is een der zeldzame kampioenen der christelijke idee, waarop de geschiedenis kan wijzen. Als geschiedenisfilosoof is hij voor alles *christelijk*: niet in theologischen of metafysischen zin zoozeer, doch *in den meest menschelijken zin* van het woord. Niet dogmatisch, als Katholiek, maar bovenal ethisch legt hij aan de geschiedenis en haar beoordeeling beide de hoogste zedelijke norm aan, overeenkomstig het wezen van het Christendom. *Het geweten*, dat *de uiterst mogelijke vrijheid* op aarde representeert, is zijn *uitsluitende maatstaf zoowel voor het historische denken*, *de geschiedeniswetenschap*, *als voor het historische handelen*, *de politiek*. Daarin is zijn conceptie grootsch en bij alle verstrooiing van het, nu saamgelezen, materiaal, van een vaste interne eenheid. Het vrijheidsbegrip, waarvan zoo ontelbare lezingen bestaan, krijgt hier zijn eenvoudigsten en verhevensten zin, door de Christelijke imperatief eraan verleend: vrijheid is geen mechanistisch-liberalistische eisch maar een religieus-zedelijke roeping.

De historische denker en de zedelijk-religieuse persoonlijkheid, die Lord Acton vereenigt, versterken elkander wederkeerig: de norm der uiterste oprechtheid is het zedelijk fundament en de wetenschappelijke waarborg der historische methode, de onkreukbare historische methode weerhoudt den ethicus, die zijn werkelijkheidszin ten volle handhaaft, de geschiedenis ter bewijsvoering van zijn zedelijke normen aan te halen; daarvoor weet Lord Acton te goed wat geschiedenis is, en hoe verschrikkelijk haar inhoud. Het is meer dan enkele zelfironie, als Acton dit recept schrijft: ‘Advice to persons about to write history - Don 't.’ Hij weet maar al te goed, dat men de geschiedenis allerminst tot een verhaal met de apotheose van het recht kan ombui-

gen. Maar de zedelijke norm blijft hij onverminderd handhaven zoowel ter beoordeeling van het verleden als in het postulaat ten aanzien der toekomst. Hier zou men, om nogmaals een veel misbruikte term bij uitzondering met recht te gebruiken, van een heroisch quia absurdum mogen spreken.

In de historische methode stelt Acton voorop het beginsel der zelfverloochenende, der onbaatzuchtige onverschilligheid ten opzichte van alle consequenties van het onderzoek. De historicus heeft zich staande te houden tegenover alle verzoekingen die uitgaan van het vaderland, de klasse, de kerk, de universiteit, de partij, autoriteit, talent, vriendschap. De eerbaarste dezer invloeden zijn de gevaarlijkste! Het eenige 'patriotisme' van den historicus is de oprechtheid. 'Truth is the only merit that gives dignity and worth to history.' Het zijn grondgedachten, waarover zich geen enkele historicus, die zich zijn taak en verantwoording bewust is, verwonderen zal. Maar zij kunnen niet vaak genoeg herhaald en niet scherp genoeg ingeprent worden. Elk zoogenaamd historisch werk, dat met een tendenz geschreven is, niet om wille van het weten maar voor een uiterlijk politiek momentaan doel, is van de waardigheid van werkelijke geschiedschrijving verstoken. Een maxime, die men als toetssteen zou moeten aanleggen bij de beoordeeling van demagogische werken als Mein Kampf en Der Mythus des 20en Jahrhunderts, waarvan het eerste trouwens reeds lang niet meer als beschouwende litteratuur kan gelden, doch als manifest en programma moet worden opgevat en als schakel in een politieke actie gezien. Als geschiedenis en geschiedenisbeschouwing zijn zij onbruikbaar, tenzij wederom voor den critischen historicus, voor het overige staan ze in actieven politieken dienst, zoogoed als redevoeringen en maatregelen. Waar zij echter trachten historisch onhoudbare mythen ter beïnvloeding van het toekomstig geschieden in het geschiedenisbeeld van het verleden in te voegen, zijn zij een samenzwering tegen de waarheid. Latere historici zullen de handen vol hebben aan de drogmythen van de 14 jaren marxistisch bewind, van het ritueele slachten en de protocollen van Zion, van de 'heldische nordische Rasse' en de 'Rassenreinheit' e.a.

In een tijd van flodderige (biografische) geschiedschrijving van de zijde der litteratoren en van tendentieuse politieke geschiedschrijving der demagogen moet opnieuw de volle nadruk

vallen op *de ethiek der wetenschap*, *het waarheidsprincipe dat de vrijheid tot voorwaarde heeft en waarbuiten de wetenschap zelf niet bestaat*. Lord Acton, en bij middel van hem Dr. Noack, hebben daarbij den steun der illusterste getuigen uit Duitschland zelf. Men staat het sterkst waar men Duitschland aan zichzelve in herinnering kan brengen, waar men aan de ethiek der eigen Duitsche historische wetenschap kan manen. De *integriteit der historische methode heeft Lord Acton bij de Duitsche historici geleerd*; wat hij daar gevonden had aan strikt wetenschappelijk bronnenonderzoek en methodische geesteshouding was voor de veel minder gefundeerde Engelsche geschiedschrijving van richting gevend belang. Van den voortreffelijke leerling van Ranke en Döllinger *keert de maning aan deze beginselen thans uit Engeland naar Duitschland terug*. De historicus schrijft om de waarheid te zeggen die hij vindt, niet om de waarheden te bewijzen die hij gelooft. Nergens zoozeer als in Duitschland, roemt Lord Acton, werden de waardigheid, vrijheid en autoriteit der wetenschap erkend en geëerbiedigd als in Duitschland. Daar was de wetenschap bij uitstek gebonden aan haar eigen alternatieven, onderzoek en waarachtigheidszin, vrij van voorschrift en vooroordeel, nevenoogmerken en belemmeringen. Alle geschiedschrijving, die niet belangeloos is, is onbelangrijk. De volle nadruk valt daarom bij Lord Acton op de *beginselen* der methode. Welk een uiterste conscientieusheid, welk een karaktervastheid, voorzichtigheid, volharding en onderscheidingsvermogen zijn er noodig om uit de moeizaam en aandachtig verzamelde en geschifte gegevens eindelijk het historische beeld te vormen, dat wetenschappelijk verantwoord is. Hoe uiterst fijn is dit weefsel en van welk een verregaande grofheid daarnaast de dilettantische en demagogische zoogenaamde geschiedschrijving, waar een deel der hedendaagsche litteratuur en vele der actueele politieke tendenzgeschriften cultuur en wetenschap mee bastaardeeren. Het verzamelen der gegevens, het vaststellen hunner authenticiteit, het zeven van het ruwe materiaal, het aanvullen van het ontbrekende, het onderscheiden van het verkregene, het bewaren van het evenwicht tusschen de kennis van het materiaal en het oordeel over de waarde ervan, het geduld, de discipline, de energie daartoe noodig, de onderdrukking van door de objectieve feiten niet bevestigde en gewettigde wenschen, opvattingen en systeemneigingen, het bewaren

van den afstand tot de feitenmassa, de plicht om de zich voordoende problemen van alle kanten te bezien teneinde tegenover elke polemische aanval te kunnen standhouden en ook van dwalingen de gedeeltelijke juistheid in het oog te houden, eindelijk de moeilijkheid de gevonden waarheid te handhaven en ingang te doen vinden bij hen die het gevondene anders wenschen dan het is, deze geheele historisch-wetenschappelijke arbeid is niet bestaanbaar zonder de onkreukbare oprechtheid, de 'Grund- und Eckstein der Historie.'

De ethiek der historische methode, die bestaansvoorwaarde en wezenlijk element der geschiedeniswetenschap is, stelt Lord Acton in staat tot belangrijke en vruchtbare critiek op vele historici en geschiedenisfilosofen. Het belangrijkst en het interessantst is de critiek op Hegel 'die feiten in theorieën veranderde', op Ranke, wiens leerling hij zich niettemin noemt (hun verschil ligt niet in de methode maar in de beoordeeling der geschiedenis, waarin Ranke neutraal bleef), op de ondeskundige geschiedschrijving van Macaulay en Carlyle. Des te dieper treft zijn critiek bij voorbaat de in den tegenwoordigen tijd hand over hand toenemende dilettantistische en politiek-demagogische geschiedenisbeoefening. Wederom wordt hier een spiegel voorgehouden aan de hedendaagsche staatsvoogdij over de wetenschap: Acton maant aan de onontbeerlijke 'Fähigkeit, sich von den Kämpfen und Bestrebungen des vorübergehenden Augenblicks fernzuhalten'. Als hij verklaart: 'Unsere heilgsten und uneigennützigsten Ueberzeugungen sollten ihre Gestalt annehmen in den stillen Luftschichten über dem Tumult und dem Sturm des aktiven Lebens', bedoelt hij daarmee allerminst een al te voorzichtige neutraliteit aan te bevelen. Juist deze acht hij een tekort bij Ranke. Het is beter streng voor zijn vrienden dan zacht voor zijn vijanden te zijn, is een zijner stelregels.

Evenals de historische methode is bij Lord Acton het historisch oordeel, dat de historicus volgens hem niet achterwege mag laten, bepaald door de volstrekte ethische norm; ook hier legt hij den maatstaf aan van het geweten, zonder iets van het reëele weten over de geschiedkundige feitelijkheid te verzachten, in een stelsel op te vangen of door een optimistische vooruitgangsgedachte te willen steriliseeren. De quarantaine der geschiedenis is bij hem een observatie door het ethisch oordeel, geen ontluizing der ge-

schiedenis noch een, immers altijd onvoldoende, heelkunde. Hij laat de geschiedenis voor wat zij onherroepelijk is. Zijn ethiek heeft de beteekenis en de kracht van het aanleggen van een onvoorwaardelijken maatstaf ter beoordeeling der geschiedenis, hij verandert noch verbuigt er echter iets aan. De moreele kracht echter van zulk een oordeel, even onkreukbaar als de methode, onverbiddelijk en onveranderlijk en bij alle realistische ontgoocheling tot geen indifferent pessimisme of relativisme vervallend maar het zedelijke oordeel dwars tegen de geschiedkundige feiten, *die hij hun volle demonische kracht laat*, volhoudend, is van een paradoxale (God, idee, zin des levens, geweten zijn immers de onverwoestbare paradoxen in 's werelds zinloosheid, verdorvenheid en verwarring) en noodzakelijke scheppende beteekenis te midden der hardste feitelijkheid.[1)] Het fundament van dit zedelijk oordeel, van den norm van het geweten is bij Lord Acton het Christendom. De religie waarvan deze zedelijke norm afstamt is echter niet haar conditio sine qua non: óók waar géén metafysische bevestiging in het geloof voor deze norm aanwezig is, kan zij van kracht blijven in de erkenning der grondcategorieën van goed en kwaad, moord, verraad en leugen, waaromtrent geen onzekerheid bestaan kan. *Ook voor den humanist is de zedelijke norm*, *naast het methodisch realisme*, *instrument en imperatief bij de beoordeeling der geschiedenis*. De religieuse motiveering ervan doet daartoe niet ter zake: geschiedenis houdt zich met het leven bezig, de religie met den dood, luidt een diepzinnig woord van Lord Acton. De vergoddelijking van het geweten is onnoodig om de fundamenteele aanwezigheid ervan te motiveeren, evenmin als het onderzoek naar het historische ontstaan van het geweten een relativeering ervan ten gevolge moet hebben. *In wezen be-*

1) Dit paradoxale wezen der vrijheid beseft ook Ter Braak, wanneer hij haar als oppositie definieert. Het verschil tusschen de zedelijke idealiteit waarheen het geweten wijst en de miserabele werkelijkheid brengt den mensch die zich naar dit geweten richt vanzelf en voortdurend in staat van oppositie. Ter Braaks dynamische onafhankelijkheid heeft echter geen inhoud, zij bestaat als vluchtende schaduw bij de gratie van al wat zich vastzet. Haar vaagheid kan deze opvatting en houding alleen kwijt raken door zich tot oppositie te constitueeren maar daarbij raakt zij ook haar onafhankelijkheid kwijt. Zij put niet uit zichzelf maar ziet zich gedwongen tot de omkeering aller zich voordoende onvrijheden. Vrijheid is aldus de op haar hoofd staande onvrijheid. Zij grenst aan contramine en zal zich tenslotte moeilijk kunnen vrijhouden van querulantendom.

staat in de ethische beoordeeling geen noemenswaardig verschil van meening: er is een haast onafgebroken *verloochening* van het ethisch oordeel in de wereld gaande maar er bestaat zoogoed als geen doordachte en gefundeerde *ontkenning* ervan. Raskolnikow weerlegt zichzelf. In ons land staat toevallig het veelvuldig voorkomen van een moraliseerende kwezelarij aan de ruiterlijke erkenning van het onontkoombare ethische oordeel dikwijls in den weg, men is bang voor dit zeer eenvoudig en essentieel beginsel, omdat men het verwisselt en verwart met de braafheid en houdt zich gemakshalve dan maar aan deze uiterst oppervlakkige interpretatie der ethiek, welke immers in waarlijken zin niet dan essentialiteit, 'Wesenhaftigkeit' is. De ethiek van het geschiedkundig oordeel is niets dan de essentieele waardeering uit hoofde van het geweten over het historisch geschiede en geschiedende.

Van het grootste belang tegenover de actualiteit is wederom de onvoorwaardelijke handhaving van het zedelijk oordeel ten aanzien van vele belangrijke en zich steeds herhalende historische verschijnselen. Ook hier wordt de spiegel der waarheid opgehouden, een waarheid met het geweten identiek en door het intellect - deze struisvogelmaag - niet zonder resten te verteren, zelfs al heet men Pilatus en beschikt over alle sceptische middelen!

Het in het geweten alleen aan zichzelf gebonden zedelijk oordeel voert tot zeer onafhankelijke denkbeelden. Daar zijn de beschouwingen over de slechtheid van den staatsman. Dit oordeel steunt op de stelling, dat de autoriteit slechts op eerbiediging kan staat maken in een mate die in gelijke verhouding staat tot haar eigen eerbiediging der waarheid. Dr. Noack constateert, dat Lord Acton hiermee ook den staat den weg wijst tot vereeuwiging in het geweten der natie. Politiek blijft voor hem, bij alle kennis der realiteit, een ideale, ethische zaak, hoe weinig zij er ook aan beantwoordt. De slechtheid van den staatsman nu betreft niet zijn individueele persoon maar geldt inzooverre hij exponent eener machtsidee is. De machtsmoraal is, stelt Acton vast, bijna altijd lager dan de moraal der algemeenheid. Acton beseft, welk gevaar van geestelijke vereenzaming hij op zich neemt, als hij vaststelt, dat bij de beoordeeling van menschen en dingen de ethiek voorgaat op het dogma, de politiek, de nationaliteit. Ons oordeel over mannen, partijen en stelsels wordt bepaald door het laagste

punt, door den ‘laagsten waterstand’. Zonder dit nulpunt, als hetwelk men, moord' aanneemt, ontvalt elke maatstaf en verliest het oordeel over corruptie, leugen en verraad tegenover eigen land en partij zijn kracht, moraliteit en geschiedenis storten dan ineen. Het nulpunt fundeert Acton met de niet te ontwrichten stelling: ‘Er is niets absoluut wezenlijks behalve het leven. Daarom is het leven het oerheilige’. De hedendaagsche politieke zeden hebben niet minder dan de oorlog den eerbied voor het leven zeer ondermijnd: zoowel voor het communisme als voor het nationaal-socialisme maakt het leven van den tegenstander geen aanspraak op eerbiediging. Open uw geest niet, zegt Lord Acton, voor de influistering der drogleer, dat het minder slecht is menschen wegens hun politiek te vermoorden dan wegens hun religie of hun geld, of dat de moed, die daad te volvoeren, erger is dan de lafheid haar te verontschuldigen. De gedachte aan onmiddellijke actualiteit, de veemmoorden, de concentratiekampen, het telegram van Beuthen is hier niet te onderdrukken. De individueele slechtheid van den staatsman, hetzij napoleontisch tyran of fascistisch dictator, is in den regel veel kleiner dan de zedelijke verontwaardiging, in het bijzonder van politieke tegenstanders, haar pleegt voor te stellen; zij is echter als consequentie der slechtheid, die in het wezen der realistische politiek is besloten, ten opzichte van den zedelijken norm veel grooter dan de apologetische voorstanders en de verontwaardigde tegenstanders beide kunnen inzien. Ook hier handhaaft Lord Acton de hoogste norm en *blijft getrouw aan het zedelijk tegenwicht dat het geweten tegenover de werkelijkheid te allen tijde te stellen heeft*, *ook dan nog waar zij zich de noodwendigheid der slechte*, *eindige handeling der politiek bewust is*.

Evenals de individueele slechtheid van den staatsman in werkelijkheid niet overeenstemt met de voorstelling die de oppositie daarvan heeft, beantwoordt zijn individueele goedheid niet in het minst aan de heroische, profetische en messianistische voorstellingen der vereerders. De groote man is kleiner dan zijn officieele gestalte, dat is niet alleen de uitkomst zelfs der bewonderende Eckemans, Ludwigs en valets de chambre maar ook die van den zedelijken beoordeelaar, die de particuliere kleinheid niet in mindering brengt van een groote idee of levenswerk. Overmaat van heldenvereering komt uit een soort van intellectueel infan-

tilisme voort, meent Lord Acton. De jeugdlectuur en het geschiedenisonderwijs aan de jeugd doen nog verontschuldigbare concessies aan den aard dier jeugd. *Maar wat bij de jeugd anticipeerend verlangen tot grootsche zelfverwezenlijking is*, *wordt bij den volwassene armzalige compensatie van eigen tekort*. Zoowel tegenover de historisch-critische methode als tegenover het historisch-zedelijk oordeel blijkt de heldenvereering Lord Acton onhoudbaar. Zoomin als het succes een zedelijke rechtvaardiging inhoudt, evenmin is de capaciteit tot heerschen en veroveren een symbool van geestelijke kracht en superioriteit. Acton protesteert tegen deze opportunistische these, waarbij men het recht tot partijgenoot der feiten maakt. Hij is geen fantast, die een apotheose van het recht in de geschiedenis zoekt te forceeren, doch hij handhaaft het recht als haar maatstaf. Interessant is in dit verband de objectieve opmerking, dat de 'kriegerische Rassen', die zich voor eeuwen op den voorgrond drongen, door de arbeidende, de handeldrijvende rassen werden verdrongen.

Van pragmatische beteekenis tegenover de actualiteit is ook hetgeen Lord Acton vaststelt omtrent het belang van het universeele naast en boven het nationale: 'Ieder vraagstuk van belang omvat vele landen'. Het is onvruchtbaar de ontwikkeling van het geschieden binnen de beslotenheid van een enkele nationaliteit te volgen. 'Een rede van Antigone, een enkele zin van Socrates, enkele regels ingemetseld op een rots voor den Tweeden Punischen oorlog, de sporen van een stil en toch profetisch volk, dat aan de Doode Zee leefde en bij de verwoesting van Jerusalem omkwam, raken ons leven meer dan de voorvaderlijke wijsheid van barbaren, die hun varkens met hercynische eikels voedden.'

De stelling over het primaat van den geest in de geschiedenis, welke door ideeën beheerscht wordt, zal in het hedendaagsche Duitschland misschien niet aanstonds op verzet stooten, omdat ook het nationaal-socialisme in de eerste plaats als een wereldbeschouwing, meer nog dan als een politieke richting wil gelden. De idee der heerschappij van ras en bloed moge als zoodanig dan ook een idee zijn, haar inhoud echter komt neer op verwerping der opvatting, dat de geschiedenis door ideeën wordt beheerscht en stelt er het krasse materialisme van het heerschend bloed voor in de plaats. Lord Acton wijst er met nadruk op, hoezeer het beeld der geschiedenis perspectivisch verduidelijkt wordt, wan-

neer men de leidende ideëen ziet, welke de Nederlandsche, de Engelsche, de Fransche revolutie hebben beheerscht. ‘Wij beginnen licht te zien in de aera van Cromwell, als wij weten, wat een Calvinist bedoelde en wat een Arminiaan, een Presbyteriaan en een Independent, een Baptist en een Sociniaan. Het zou ons meer licht verschaffen, als iemand instêe van de onafgebroken kringloop van geweld en zwakheid, dwaasheid en misdaad de werking liet zien van het oorspronkelijk materiaal, waarmee de Fransche revolutie werd gevoed, de verschillende stelsels, die de drie Constituanten scheidden en de verschillende constituties beheerschten: het natuurrecht van de 18e eeuw, de Amerikaansche rechten van den mensch, Engelsche parlementaire instellingen, het abstracte constitutionalisme van Montesqieu, Voltaires humanitaire wet, protestantsche tolerantie, jansenistische theorieën over kerk en staat, de perfektibiliteit der Encyclopedisten, het Whiggisme van Holbach, Rousseau's democratic, Turgots nationaaleconomie etc., want het is niet voldoende te spreken van Mirabeau's laagheid, van Lodewijks zwakheid, Marats wildheid en het duistere fanatisme van Robespierre. Wat wij willen weten is, waarom de oude wereld, die zoo lang bestaan had, te gronde ging, hoe de leer der gelijkheid de overhand kreeg en hoe zij de beginselen der constitutie, van rechtspraak, volksrecht, vertegenwoordiging, eigendom en godsdienst wijzigde.’ Evenzoo zou men ten aanzien der hedendaagsche Duitsche revolutie verder moeten zien dan zelfs de zeer effectieve factoren der vernedering van Versailles en der, voor Duitschland door het verliezen van den oorlog en een te snelle overgang tot een democratische regeering bijzonder sterk voelbare gevolgen van de algemeene malaise in de wereld, maar zijn gedachten moeten voortzetten tot dat machtig complement van wat wij van oudsher als Duitsche cultuur en wezen beschouwd hebben (zijn muziek, zijn wetenschap, zijn philosofie, zijn literatuur) doch - Dr. van Ravesteyn wees hier reeds met nadruk op - dat wij steeds verwaarloosd hebben omdat wij het niet begrepen en het niemand buiten Duitschland interesseerde tot het zich vehement aan ons opdrong: de Duitsche mystiek der heilige volksidee, het geloof aan Duitschland (zelfs de symptomen in de litteratuur plachten wij over het hoofd te zien, van Kleist tot George), dat nu in de leer van ras, bloed en bodem de ideologische maar vooral suggestieve grondslag moet

vormen voor de sociaal-economische en staatkundige veranderingen welke er zich voltrekken met de rigoureusheid van een niets ontziende 'Realpolitik', die alweer uit deze Duitsche mystiek haar volledige rechtvaardiging meent te putten.

Het vrijheidsbegrip schijnt reeds beperkt te worden door de vele interpretaties, die ervan bestaan. En niet alleen waren de oprechte vrienden der vrijheid te allen tijde schaarsch, de vrijheid is ook vaak genoeg het voorwendsel voor misdaad geweest. In alle tijden is de ontwikkeling van het vrijheidsbegrip in het nauw gebracht door de natuurlijke vijanden ervan en er zijn tijden geweest, dat volkeren 'in den voortdurenden strijd om het bestaan van alle begrip der politiek beroofd hun geboorterecht voor een schotel linzen hebben verkocht, zonder te beseffen welken schat zij prijsgaven'!

Lord Acton verdiept en intensiveert het begrip der vrijheid in zijn denkbaar maximum: de volstrekte imperatief van het geweten, dat van al het andere ter wereld onafhankelijk maakt. Deze vrijheid maakt zijn onderzoek der geschiedenis en zijn oordeel erover onvertroebeld en onbelemmerd. Zijn begrip van geschiedkundige waarheid heeft door het aanleggen van den ethischen norm van het geweten niet slechts een methodisch objectieven maar ook een zedelijk oordeelenden inhoud. Het richt zich niet alleen naar het verleden door de juistheid der feiten vast te stellen, maar in het oordeel over de zedelijke juistheid handhaaft het ook ten opzichte der toekomst den nooit prijs te geven, altijd prijsgegeven maatstaf. Het voegt aan de theoretische wetenschappelijke objectiviteit de practische objectiviteit van den zedelijken imperatief toe, die men de hoogere wetenschap van het geweten zou mogen noemen. De etymologische verwantschap van *wetenschap* en *geweten* wijst reeds op beider innerlijke relatie, beide immers bedoelen een binnen aardsche grenzen zoo volstrekt mogelijk *weten* en trachten zich uitsluitend daaraan te houden. Bij Lord Acton vereenigen zich een empirische strekking en een transcendente, die daar de Christelijke geloofsinhoud er wel de bodem maar niet de voorwaarde van is (Acton is uit hoofde zijner zedelijke overtuiging alleen al het geweten getrouw) ook immanent genoemd kan worden en ten voorbeeld worden genomen ook door wie niet uit hoofde der Christelijke geloovigheid het geweten als maatstaf der dingen eerbiedigt. In zijn geschiedenisbeschou-

wing houdt zich Acton niet slechts als Ranke aan een onomstootelijke feitelijkheid maar handhaaft ook den maatstaf der onomstootelijke gerechtigheid, die in haar klaarsten en onmiddellijksten eenvoud door geen relativisme met goed gevolg geheel op losse schroeven kan worden gezet.

Acton ziet den weg naar het macchiavellisme ingeslagen zoodra men zegt, 'dat het openbare leven geen zaak der ethiek is, dat er geen geldige regel voor recht en onrecht bestaat, dat mannen naar hun tijd moeten worden beoordeeld, dat de zedewet met de lengtegraad wisselt.' Het laatste is trouwens in wezen slechts met de formeele zedewet het geval, vragen en verschillen als bijv. polygaam of monogaam stelsel, geisha-beginsel ed. raken tenslotte het fundament niet). Geweten, verantwoordelijkheid en vrijheid stelt Acton in de eerste plaats als eisch aan de leidende mannen, die door talent en kracht boven hun medemenschen en hun tijd gesteld zijn. Hij beoordeelt hen naar den onafhankelijken maatstaf van het zedelijk geweten: in den zin daarvan heeft afgescheiden van alle ongegronde heldenvereering de afzonderlijke persoonlijkheid in de geschiedenis haar zelfstandige waarde en heeft elke groote historische persoonlijkheid haar onvergelijkelijke en onmiskenbare beteekenis. Deze absolute ethiek voert tot een besliste afwijzing van verscheidene sociologieën, waaronder de absolute staatsgedachte uiteraard ook valt. Het ethisch individualisme is het eenige ware tegenwicht, dat tegenover het historisch en sociologisch materialisme houdbaar is. Het standpunt vergt den moed der vrijheid. Het is een zaak van werkelijke grootheid, zegt Acton, te weten hoè men alléén staat en valt en zijn leven lang tegen den vloed des tijds in de trouw aan het geweten handhaaft. Dit geweten is hoogste vrijheid en hoogste cultuurgoed. Vrijheid is, in dezen engere opvattingen omsluitenden en sublimeerenden zin geen van zelfsprekend resultaat van een voltooid vooruitgangsproces, maar immanente inhoud, houding, postulaat, stuwkracht en richtsnoer. Zij is meer dan de uiterlijke teekenen waaraan zij te herkennen valt, als volksvertegenwoordiging, afschaffing der slavernij, drukpersvrijheid. De verzekering dezer vrijheid - maar hoe eenzaam in de wereld en verdrongen - houdt alle vorige in.

Als historicus zoowel in de methode als in het oordeel uitsluitend gebonden aan het geweten, ten opzichte van alle levensver-

schijnselen in verleden, heden en toekomst aan dezen moeilijksten aller maatstaven getrouw, en, naar men moet aannemen zijn eigen *levensvorm* - bouwstuk der persoonlijkheid uit haar natuurlijke gegevens, in beginsel alle deelen des levens omvattend! - ook ver strekkend naar dezen maatstaf ingericht hebbende, representeert Lord Acton in zijn levens- en geschiedenisbeschouwing de uiterste vrijheid die voor den eindigen mensch bereikbaar is.

ANTHONIE DONKER

Een Italiaansch werk over wetenschapsgeschiedenis

F. Enriques e G. de Santillana, Storia del Pensiero Scientifico. Vol. I. Il Mondo antico. - Bologna, Nicolo Zanichelli. 1934.

Het zal misschien wat bloemrijk en hoogdravend klinken, wanneer men het in het Hollandsch vertaalt, maar er is geen beter middel ter kennismaking met de bedoelingen van de groote *Storia del Pensiero Scientifico*, welker eerste deel we hier bij den Nederlandschen lezer inleiden, dan in enkele passages uit de magistraal geschreven *Introduzione* de schrijvers zelf aan het woord te laten.

> 'De Wetenschap, die de grootste triomphen viert in het maatschappelijk leven van onzen tijd, is voor velen niet langer poëzie en licht des geestes. Gezocht of gevreesd middel tot verovering van rijkdom en macht, ijzeren wet van een nieuwe slavernij der machine, heeft zij haar waarde als waarheid verloren, om werktuig van heerschappij te worden... De wijsbegeerte stemt met deze verbreide opvatting overeen in een kritiek, die de strekking heeft, het wetenschappelijk kennen te ontwaarden in vergelijking met andere middelen van kennis of inzicht. Wat is tenslotte de Wetenschap?, zoo vraagt men: een speciale werkzaamheid van het menschelijk intellect, waaraan een plaats moet worden aangewezen in de hierarchie van de vormen des geestes; - de Natuur?: een schijnbeeld, waarin de gedachte zich zelve spiegelt; - de methode?: een spelregel, die het geluk heeft, in het practische handelen uit te komen...
> Intusschen kwijnt het geloof in de Wetenschap weg, ook in de geesten van haar eigen werkers. Opgesloten in de indeeling der bijzondere vakken, van elkaar gescheiden en geïsoleerd door de verscheidenheid der talen, als middeleeuwsche krijgers in ijzeren harnassen, bezitten zij, bezit althans het grootste deel hunner, nog slechts zelden de visie op de eenheid van werkplan. Wat zij zoeken, is niet langer de waarheid; het zijn brokstukken van de waarheid, waarin men bezwaarlijk iets volstrekts kan beweren te vinden. Wel bewaart nog steeds het heiligste der heiligen het idool der ervaring. Maar waar is de Galileische proefneming, het Godsoordeel, waarin de universeele rede de bedriegelijke schijnsels der realiteit tegemoet treedt? Bewaakt in den tempel der

koningen, onttrekt zij zich aan de geregelde vereering der geloovigen, die in haar plaats menigvuldige technieken te zien krijgen. Ervaringen met kolven en retorten, met balansen en rekenlinealen, met galvanometers of spectroscopen en zoo voort, schouwspelen, die onverschillig laten, wie er de resultaten onpartijdig van registreert. Ver van dit alles ligt de ervaring van het menschelijk hart.
Tot wie nu echter de menschelijke beteekenis zoekt van het begrip der wetenschap, richten wij de uitnoodiging van Ugo Foscolo: 'Italianen, ik wek u op tot de historie.' Tot alle ontwikkelden in het algemeen en in het bijzonder tot de philosophen en beoefenaren der wetenschap gaat deze oproep in gelijke mate; zij is van kracht zoowel aan deze als aan gene zijde van de Alpen, maar in ons land wordt ze versterkt door meer levende herinneringen en tradities.
Om te waardeeren, wat de wetenschap is, richte men zijn aandacht niet in abstracto op de logische systemen, die haar leerstellingen samenvatten, maar op de werkelijke ontwikkeling der ideeën. Wordt zij zoo ingekleed, dan zal het voor ieder duidelijk worden, wat het wetenschappelijk denken beduidt voor den vooruitgang der beschaving, die te gronde zou moeten gaan, als de wetenschap onderging; te gronde, niet zoozeer ten gevolge van de noodzakelijke vernietiging der technische cultuur, dan wel wegens den terugkeer van de onwetendheid en de dwaasheid, die de kenmerken waren van verleden barbaarsche tijden.
Pragmatisten en materialisten, die de wetenschap afleiden uit de oeconomie en er daardoor een monster van maken zonder ziel, zullen voor hun verbaasde oogen de artistieke en religieuse motieven zien verschijnen van de wetenschappelijke navorsching, die immers, lang voordat zij zich richtte op practische toepassingen, *theorie* was, d.w.z. belangeloos beschouwen der natuur, poëtische schepping van geesten, die geloofden in een redelijke wereldorde.
Wijsgeeren, vrienden der ideeën, zullen het plan, waarnaar zij de ontwikkeling van het denken trachten op te bouwen, moeten herzien, omdat - in de Europeesche geschiedenis - die ontwikkeling voor een groot deel motief en vorm aan het wetenschappelijk denken ontleende; daardoor blijft de eigenlijke beteekenis der philosophische stelsels, hun ontstaan en hun afwisseling in de cultuur, onbegrijpelijk voor wie vreemd blijft aan den geest der wetenschap.'

Tot zoover de schrijvers, die hierna nog uitvoerig van hun opvattingen omtrent doel, waarde en methode der wetenschapsgeschiedenis rekenschap geven, voordat zij het eerste boek van hun groote werk met een hoofdstuk over de vroegste stadia van de Helleensche beschaving openen. Voor wie met de hedendaagsche historische literatuur der wis- en natuurkunde vertrouwd is, zullen hun overwegingen niet vreemd klinken, al zal men ze nergens zoo nadrukkelijk uitgesproken kunnen vinden als hier en zoo consequent beleden. Steeds weer leggen de meest vooraanstaande beoefenaren van de geschiedenis der wetenschappen (men kan aan Pierre Duhem denken of aan George Sarton) er den

nadruk op, dat hun werkzaamheid voor hen meer beteekent dan de bevrediging van een op zichzelf begrijpelijke belangstelling in het verleden, die echter, zoo ze geen dieper liggende bestaansrechten bezat, niet meer zou doen dan het aantal vakken, waarin de wetenschap is uiteengevallen, nog weer met een te vermeerderen en waarvoor men dan ook nauwelijks waardeering in breederen kring zou mogen vragen of verwachten; telkens weer betoogen zij, dat zij de historie beoefenen, omdat zij daarvan een beter inzicht verwachten in de functie, die het wetenschappelijk denken in de algemeene ontwikkeling van de menschelijke beschaving vervuld heeft en nog vervult en omdat zij in haar een tegenwicht zien tegen het uiteenvallen van wat eens een ondeelbare kenniseenheid was in talrijke streng van elkaar gescheiden gebieden, waarvan de gemiddelde geleerde met inspanning van alle krachten telkens nog maar weer een klein onderdeel werkelijk kan blijven beheerschen.

Men kan van deze beide overwegingen de eerste met volkomen overtuiging aanvaarden, zonder zich daarom bij de tweede van twijfelende vragen geheel vrij te voelen. Want inderdaad: vertrouwdheid met de geschiedenis van een bepaalden tak der wis- en natuurkunde verhoogt niet alleen de waardeering voor en het inzicht in menige wetenschappelijke ontdekking, die door langdurige toepassing triviaal scheen te zijn geworden, verdiept dus niet alleen het begrip van de fundamenten, waarop de moderne ontwikkeling rust, maar doet ook beter de algemeene historische beteekenis begrijpen, die het beschouwde vak in de ontwikkeling der cultuur heeft uitgeoefend. Of echter de vakspecialiseering, die een even onmogelijk te ontkennen als te ontkomen euvel van de wetenschapsbeoefening van onzen tijd is, in eenigszins belangrijke mate ongedaan zal kunnen worden gemaakt door de studie van de gemeenschappelijke geschiedenis van al de thans zoo streng gescheiden gebieden, is een andere vraag: in de historische phasen van ieder vak liggen de wortels van zijn tegenwoordige gedaante; voor de juiste waardeering van die vroegere perioden in het licht der moderne inzichten is vóór alles een zekere mate van vertrouwdheid met de hedendaagsche ontwikkeling noodig (heeft b.v. niet eerst de wiskunde van de laatste decennia de oogen geopend voor de principieele waarden van het mathematisch denken der Grieken?); het is te voorzien, dat de

gebiedsindeelingen van onzen tijd zich dus spoedig naar beneden in de beoefening van de historie zullen voortzetten.

Intusschen: het ideaal van een alle takken omvattende natuurwetenschap, die terzelfder tijd ook nog philosophie is - Descartes en Leibniz zijn wellicht de laatsten geweest, die het hebben verwezenlijkt - is niet minder schoon, omdat men vreest, het utopisch te moeten noemen en een poging als die van de schrijvers der *Storia*, om het in onzen tijd althans nog retrospectief voor vroegere perioden in vervulling te doen gaan, kan zonder voorbehoud worden toegejuicht.

Het zal na het bovenstaande reeds in beginsel duidelijk zijn geworden, welke taak de schrijvers zich in het eerste deel van hun werk, dat over de antieke wereld handelt, hebben gesteld; het gaat om niets minder dan een volledige uiteenzetting van wat Grieken en Romeinen in den zoo ruim mogelijk opgevatten duur hunner beschavingsperiode op de gebieden, die we thans als wijsbegeerte, wiskunde, astronomie, geographie, geodaesie, physica, chemie, zoölogie, botanie, medicijnen en techniek onderscheiden, tot stand hebben gebracht, waarbij er steeds voor gezorgd wordt, dat op alle samenhangen, die tusschen deze ook toen om practische redenen weldra al afzonderlijke behandelde onderwerpen bestonden, steeds het volle licht valt.

Er is onder die samenhangen één, die aan F. Enriques de gelegenheid geeft, zijn reeds eerder in verspreide bijdragen ontwikkelde inzichten over de ontwikkeling van het Grieksche denken nu eens in volledige samenvatting uiteen te zetten. Zij bestaat in het nauwe verband, dat hij met de meeste moderne historici der wiskunde op het voetspoor van hun aller leermeester Paul Tannery ziet tusschen de philosophemen der Eleatische school en het ontstaan van de zuivere, d.w.z. met behulp van het denken alleen, dus met uitsluiting van alle stoffelijke hulpmiddelen en empirische methoden behandelde mathesis.

Volgens deze theorie zou het ‘zijnde’, waarover de Eleaten zooveel spreken, eigenlijk niets anders beduiden dan de z.g. volle ruimte of uitgebreide materie, die zij in tegenstelling tot de school van Pythagoras als substraat van de waargenomen ruimtelijke en materieele verschijnselen aannamen en waarmee zij de opvatting van Descartes, dat het eenige wezenlijke kenmerk der materie in haar uitgebreidheid bestaat, zouden hebben geanticipeerd. Op

deze zienswijze voortbouwend geeft Enriques thans een consequent doorgevoerde interpretatie van het leerdicht *Over de Natuur* van Parmenides als verdediging of verduidelijking van de rationale beschouwingswijze der geometrische entiteiten (het punt zonder deelen, de lijn als breedtelooze lengte enz.).

Naar aanleiding van het betoog, dat hij te dezer zake houdt en waarop we hier bezwaarlijk kunnen ingaan, bevat de *Introduzione* nog een opmerking van methodischen aard, die voor het juiste begrip van het werk van belang kan zijn. De schrijvers leggen er daar den nadruk op, dat de wetenschapsgeschiedenis, opgevat als streven tot het werkelijk begrijpen van de opvolgende phasen van het zich ontwikkelende wetenschappelijke denken nooit uitsluitend zal kunnen bestaan in het verzamelen en vergelijken van teksten en mededeelingen, maar dat zij integendeel van den historicus een constructieven arbeid vergt. Dit moet zoo worden verstaan, dat men zich niet er mee tevreden kan stellen met aan te hooren, wat een klassieke auteur heeft mede te deelen, in de hoop, dat daardoor de beteekenis van zijn woorden vanzelf duidelijk zal worden, maar dat men hem integendeel vaak tegemoet moet treden met een vooropgezet denkbeeld over de strekking van zijn redeneering. Deze opvatting wordt gecompleteerd door wat Enriques het postulaat van de eenheid der menschelijke rede noemt en door zijn voornemen, om het schijnbaar zinnelooze, dat geen redelijke interpretatie toelaat, althans psychologisch begrijpelijk te maken door er de misvorming van een eertijds zinvollen gedachtengang in te herkennen.

Men zal dus, om twee voorbeelden te noemen, niet kunnen volstaan met te registreeren, dat de Pythagoraeërs als grondslag van hun systeem de uitspraak ‘de dingen zijn getallen’ stelden of dat Anaximander het *apeiron* als primitieve substantie aannam en daarbij nalaten, deze voor ons aanvankelijk nietszeggende beweringen zoo te interpreteeren, dat wij den gedachtengang, waaruit ze voortvloeiden, mee kunnen denken. Het postulaat der eenheid sluit namelijk uit, dat, wat voor een Helleenschen denker van de 6e eeuw zin had, voor ons niet meer begrijpelijk zou zijn en de historicus, die niet kan laten zien, wat het dan wel beteekend heeft, schiet in zijn taak te kort. Om dat doel te bereiken, moet echter een verstandsfunctie in werking treden, die zeer nauw verwant is met de werking van het intellect bij de toepassing der

empirisch-inductieve methode in de studie der natuurverschijnselen. Ook daar kan niet worden volstaan met het zuiver receptieve verzamelen en ordenen van ervaringen in de hoop, dat daaruit vanzelf een inzicht zal ontstaan; er wordt van den onderzoeker een zelfstandige activiteit verlangd bij de opstelling van hypothesen, die, als axiomata fungeerend, aanleiding geven tot deductieve afleiding van conclusies, waarmee de waargenomen feiten overeen blijken te stemmen. Wie echter - in het klein - een tekst wil interpreteeren of - in het groot - een denker of school van denkers wil begrijpen, zal niet anders te werk kunnen gaan; ook hij moet hypothesen vormen, dus tot op zekere hoogte a priori redeneeren en dan afwachten, of de tekst, dien hij moet verklaren of het leersysteem, dat hij wil doorzien, bij zijn onderstellingen passen. En evenals een natuurwetenschappelijke hypothese eerst haar waarde en vruchtbaarheid bewijst, wanneer ze feiten kan verklaren, die niet mede aanleiding hadden gegeven tot haar opstelling en in nog hoogere mate, wanneer ze nog onbekende feiten kan voorspellen, die dan werkelijk blijken te bestaan, zoo wint ook de hypothese ter interpretatie van een denksysteem aan waarschijnlijkheid, wanneer met haar hulp tot dusver onbegrepen uitlatingen verstaanbaar kunnen worden gemaakt en men ze met de andere tot een samenhangend geheel blijkt te kunnen samenvatten. Hier houdt echter de analogie ook op: tot de toetsing van een gedane voorspelling door een opzettelijk daartoe ingesteld experiment bezit de wetenschapsgeschiedenis geen tegenhanger; men kan aan de natuur vragen stellen en haar tot antwoorden dwingen, maar de verstreken tijd blijft zwijgen.

In dezen zin moet, naar het ons voorkomt, het devies *costruire la storia*, dat Enriques aanheft, worden begrepen. Hij voegt er aan toe, dat hij het niet zoozeer uitspreekt voor philosophen en historici in engeren zin dan wel voor wis- en natuurkundigen, omdat dezen juist ten onrechte vaak meenen, dat de geschiedenis hunner wetenschappen een zuiver receptieve, verzamelende en ordenende werkzaamheid is. Toch kan het wellicht ook tegenover beoordeelaars van het werk uit de eerstgenoemde categorieën zijn nut hebben, op de analogie tusschen de methodiek der wetenschapsgeschiedenis en die der empirische natuurwetenschap te wijzen. Zooals nl. bij de laatste het criterium ter beoor-

deeling van de waarde eener hypothese uitsluitend hierin mag bestaan, of zij waargenomen feiten kan verklaren en den weg tot ontdekking van nieuwe feiten kan wijzen, en zij dus niet mag worden afgewezen op grond van onwaarschijnlijkheid of strijdigheid met overgeleverde opvattingen, mag ook bij de hypothetische interpretatie van een klassieken auteur alleen worden nagegaan, of de voorgestelde verklaring de uitlatingen, naar aanleiding waarvan zij wordt aangeboden, inderdaad zinvol maakt en of zij in staat blijkt, teksten, die tot haar opstelling niet mede aanleiding gaven, in samenhang met de andere te begrijpen. Men mag dus, om op een boven aangehaald voorbeeld terug te komen, voor het geval, dat de mathematische interpretatie van de Eleatische philosophemen inderdaad daarvan een redelijk sluitend geheel blijkt te kunnen maken, niet bovendien nog eens het bewijs verlangen, dat de Eleaten werkelijk met het 'zijnde' de ruimte (of de materie) bedoelden en dat het werkelijk hun doel was, de Pythagoraeische opvattingen over de ruimte en de materie te bestrijden.

Zooals reeds werd opgemerkt, kan hier op de vraag, of de door Enriques voorgestelde vertolking inderdaad alles praesteert, wat hij er van verwacht, niet dieper worden ingegaan; voorloopig lijken de moeilijkheden, zoowel van mathematischen als van taalkundigen aard, nog grooter, dan hij het wil doen voorkomen.

Het spreekt wel vanzelf, dat het aangekondigde werk, waarin de Grieksche wetenschap in haar volle uitgebreidheid wordt behandeld en waarin dus van het geheele moderne wetenschappelijke denken de wortels worden blootgelegd en onderzocht, nog op tallooze andere punten aanleiding zou kunnen geven tot een deels instemmende, deels kritiseerende bespreking. Het bovenstaande moge echter toereikend zijn, om belangstelling te wekken voor een onderneming van hooge wetenschappelijke en algemeen cultureele waarde, waarvan de beteekenis voor de beoefening van de wetenschapsgeschiedenis nog nauwelijks is te overzien.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kroniek der Nederlandsche letteren

De richting der moderne prozakunst

W.L.M.E. van Leeuwen, Naturalisme en Romantiek, Proza en Kritiek in Nederland sinds 1880.

Een critische verhandeling over de nieuwste Nederlandsche prozakunst, die tevens dienst moet doen als leerboek voor scholen van middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, en waarbij wellicht ook nog gedacht is aan de eischen voor de hoofdacte en het examen middelbaar-Nederlandsch, zou nog zoo kwaad niet uitgevallen zijn, moest men haar alleen een onmiskenbare tweeslachtigheid van opzet en uitwerking verwijten; het nieuwste geschrift van W.L.M.E. van Leeuwen, leeraar aan het gemeentelyceum te Enschede en recensent aan een Twentsch blad, vertoont zulke tweeslachtigheid zeer zeker. Maar al had deze schrijver, desnoods in den stijl der volksuniversiteit, een critisch overzicht geleverd en hiervan vervolgens een adaptie *ad usum delphini* in het licht gegeven, dan zou tegen dit tweetal nieuwe boeken nog het hoofdbezwaar zijn in te brengen, daar de letterkundige ontwikkeling door den schrijver slechts gevolgd wordt op wegen, welke hem tevoren bekend waren, en waarin hij weinig kronkels toelaat. De titel *Naturalisme en Romantiek* stelt namelijk een alternatief. Alle schrijvers moeten het een of het ander kiezen, indien niet de tijdgeest geacht mag worden, de keuze reeds te voren te bepalen, wat volgens de inzichten van den heer Van Leeuwen toch voor een belangrijk deel het geval moet zijn, want hij ziet in de beide termen van zijn *entweder-oder* niet slechts het resultaat van persoonlijke voorkeur of geaardheid, doch ook van de mede-

bepalende tijdsfactoren, zoodat b.v. Lodewijk van Deyssel tot de naturalisten behoort met de geheele school van 1880, terwijl Dr. Menno ter Braak vriendschappelijk wordt ingedeeld bij de 'overwegend romantische schrijvers' van de jongere generatie. Er waren redenen om ook een averechtsche indeeling goed te praten, dunkt ons. Wat is in werkelijkheid het geval? Als knap docent en belangstellend beoordeelaar heeft de schrijver de methodiek van het ezelsbruggetje, zoo vruchtbaar bij het onderwijs, met al te groote gemak in dienst gesteld van de litteraire kritiek, met het gevolg, dat hij levendige karakteristiekjes van moderne schrijvers samenstelt uit allerhande actueele gegevens, doch den waren aard van hun auteurschap stelselmatig onderbrengt in categorieën, overeenkomstig een der beide termen van zijn weinig uitzichtrijk dilemma. Iedereen moet dan maar naturalist of romanticus zijn. Een derde mogelijkheid is er niet. Hoogstens mag men een stadium van overgang met eenige kleurschakeering onderscheiden, omdat de absolute naturalist en de absolute romanticus uiteraard zeldzaam zijn. Bij een zoo eenvoudig schema is een omschrijving der begrippen niet minder overbodig dan ze overeenkomstig de loopende opvattingen zal uitvallen.

In de litteratuur-paedagogische geschriften van W.L.M.E. van Leeuwen is het alternatief, dat hij aan de moderne prozakunst met zoo straffe hand oplegt, geen nieuwtje. Reeds in zijn oudste boek van dien aard, getiteld *Natuur en Dichter*, *een monographie ter afsluiting van het literatuuronderwijs*, staat op een der eerste bladzijden te lezen:

> De realist is, of tracht althans te zijn: objectief; - de werkelijkheid, i.c. de natuur is er eerst, en dàn de dichter. De expressionist is altijd subjectief: zijn ziel is er eerst, en deze kàn zich uitdrukken in beelden, aan de natuur ontleend. Deze twee stroomingen nu: realisme en expressionisme zijn steeds aanwezig geweest in de kunst. En zij waren steeds beide aanwezig, al was in de afzonderlijke cultuur en cultuurperioden steeds één van beide de sterkste. Welke der twee richtingen de overheerschende was, stond altijd in nauw verband met de aard van een volk of de aard van een tijdvak. In tijden van sterke gehechtheid aan het aardsche leven en bij volkeren, die het stoffelijke hoog stelden, bloeide het realisme. In tijden van verlangen naar het hemelsche, bij volkeren, die op de ziel, op het eeuwige, op God het oog gericht hielden, was de kunst expressionistisch. Globaal gesproken kan men de kunst der Egyptenaren expressionistisch noemen, die der Grieken en Romeinen realistisch, de middeleeuwsche kunst weer expressionistisch, de kunst van de Renaissance realistisch; de Romantiek brengt opnieuw het expressionisme; het Naturalisme daarna is - de naam zegt het -

> realistisch; in de laatste decenniën is een Neo-Romantiek, een nieuw expressionisme, aanwijsbaar. De kunst is in dit opzicht de spiegel van de cultuur, die zich op analoge wijze uit in de wijsbegeerte en wetenschap. En die geheele cultuur vloeit voort uit de ontwikkelingsgang van de menschheid, die *misschien* gedeeltelijk te verklaren is uit de zich wijzigende stoffelijke bestaansvoorwaarden.

Zooals het hier wordt voorgesteld, is dit schema een eenvoudig en bescheiden hulpmiddel ter classificeering van cultuurverschijnselen; het houdt rekening met vele factoren en is in dit opzicht rijker dan bijvoorbeeld het marxistische schema van Herman Gorter, toegepast in *De Groote Dichters*; het verlangt echter van nature een behandeling der historie in ruwe trekken en groote lijnen, omdat de meer verfijnde detailleering van het cultuurleven uiteraard ontsnapt aan de mogelijkheid om er 'globaal' over te spreken. Globaal kan men de kunst der Renaissance overwegend realistisch noemen, maar zoodra het er om gaat, Tasso te onderscheiden van Petrarca, Corneille van Racine, Pascal van Montaigne, Revius van Hooft, blijkt de aandacht voor het hemelsche en de gehechtheid aan het aardsche leven, zoomede de opvatting omtrent beider verhouding, al dadelijk zoo rijk geïndividualiseerd, dat het moeilijk wordt, nog een zoo simpel ezelsbruggetje te bewandelen en niet in alle genoemden een sterke expressionistische tendenz te ontdekken, die van het oorspronkelijk Renaissancerealisme weinig bestanddeelen ongeschonden laat. Alleen als men zéér algemeen mag samenvatten, of, zooals Van Leeuwen het noemt, zeer 'globaal mag spreken' heeft het schema een goede kans. Bij het onderwijs mag men dit vaak. Het is noodzakelijk, den leerling allereerst de groote, elementaire onderscheidingen bij te brengen. Maar bij de kritiek is aandacht voor de nuance nooit overbodig en ze wordt hooger noodig, naarmate men meer verwante verschijnselen in onderling verband te beoordeelen en te onderscheiden heeft. Deze taak heeft Van Leeuwen zich gesteld in *Naturalisme en Romantiek*. Hij spreekt over de Nederlandsche prozakunst van de laatste vijftig jaren, ongetwijfeld een boeiend onderwerp, maar dat met globale beschouwingen nauwelijks benaderd en zeker niet uitgeput wordt. Deze prozakunst, in de Nederlandsche nationale litteratuurgeschiedenis reeds niet meer dan het onderdeel van een tijdperk, is in de algemeene cultuurhistorie, waaraan Egyptenaren en middeleeuwers te pas komen, slechts het detail van een decoratie en vraagt dan ook om

de loupe, niet om den verrekijker, dien wij den schrijver zoo handig zagen richten. Toch heeft hij gemeend, te kunnen volstaan met het gekozen instrument, en nauwelijks zette hij zich tot schrijven of hij hernam de geliefkoosde gedachte, dat het geestelijke groeiproces twee richtingen heeft, die hij thans niet realistisch en expressionistisch, maar naturalistisch en romantisch noemt:

> De naturalist is overwegend verstandelijk; zijn aandacht is gericht op de werkelijkheid der stoffelijke, afzonderlijke 'dingen' om hem heen. Hij aanvaardt de bestaande wereld, welke hij langs redelijke wegen meent te kunnen beheersen en veranderen; hij is liberaal en democratisch op politiek gebied en staat maatschappelijke verbeteringen voor langs evolutionaire weg. Hij is aesthetisch en aanschouwt en geniet van de uiterlijke schoonheid der dingen met een materialistische, sensualistische vreugde. Hij is irreligieus en individualist. Als litterator is hij descriptief: hij beschrijft de dingen om hem heen; daar de dingen en hun voorstellingen hem beheersen, overheerst in zijn stijl: het *woord* daar hij de dingen scherp en tastbaar wil weergeven komt hij tot *woordkunst*. Zijn betoogtrant is wetenschappelijk, dus sceptisch en objectief; dus is hij als kunstcriticus ook objectief.
> De romanticus is overwegend gevoelig; de realiteit en de observatie daarvan acht hij gering, vergeleken bij zijn intuïtie; hij aanvaardt de wereld nimmer passief, doch steeds actief. Politiek is hij revolutionair of antirevolutionair; maatschappelijk streeft hij naar een utopische geluksstaat, hetzij gebouwd op naastenliefde of wel op dictatuur; tenzij hij verlangt naar een opheffing van alle maatschappelijke banden. Hij is idealist en staat tegenover het leven niet aesthetisch, maar ethisch: oordelend en lijdend. De stoffelijke schoonheid is hem niet genoeg; hij zoekt de grote persoonlijkheid, de ziel, of wel wijsheid, of God. Als litterator is hij constructief, d.w.z. de dingen zullen in zijn werk niet los naast elkaar beschreven worden, doch in een innerlijk verband worden gesteld. De zin der dingen overheerst, dat is taalkundig: de *zin* wordt belangrijker geacht, dan het afzonderlijke woord. Voor woordkunst is dus bij hem geen plaats. Zijn betoogtrant is speculatief, dus overtuigd en subjectief; als kunstcriticus is hij subjectief.
> Hoewel beide geestesrichtingen in alle tijden tegenwoordig waren, toch overheerste steeds één van beide; de perioden waarin de twee stromingen tot botsing komen zijn het heftigst bewogen. Men kan de middeleeuwen overwegend romantisch noemen, de renaissance-eeuwen en de 'Aufklärung' zijn naturalistisch. De kentering omstreeks de 15e eeuw is dan ook een tijd van conflicten. Aan het eind van de achttiende eeuw, wanneer gevoel en verstand, fantasie en werkelijkheid, heftig in botsing komen, herneemt het romantische zijn rechten.

Zoolang de litterair-historische tijdperken zich willig lenen tot een overzicht, is deze onderscheiding heel wel bruikbaar, zoodra de litteraire verschijnselen echter vragen om in-zicht, blijkt ze even gebrekkig als elk ander stelsel, dat het bewegende leven

onder een hoedje wil vangen. De schrijver is te weinig virtuoos om zijn schema te kunnen volhouden, wanneer het hem tot paradoxen dwingt en zoo demonstreert hij eigenlijk alleen de onhoudbaarheid van elk schematisch apriorisme tegenover de levende werkelijkheid. Dit zou geen demonstratie van belang mogen heeten, werd niet de schooljeugd voortijdig betrokken in letterkundige debatten, die bij den heer Van Leeuwen het karakter van veldslagen in het luchtledige krijgen, en werd niet de historische realiteit bij herhaling verminkt ter wille van het alternatief, waaraan met alle geweld moet worden gehoorzaamd door prozaschrijvers, wien het volkomen onverschillig laat, of ze al dan niet passen in een der beide vakjes van den vakgeleerde.

Weliswaar belooft de schrijver in een *Voorwoord aan de leeraren* zich te zullen onthouden van een waarde-oordeel en kan men ook nauwelijks tot zijn voorkeur voor de romantische of de naturalistische richting besluiten, maar wanneer hij vlak daarop zijn critische normen stelt en, met overbodige hoofdletters aankondigt: ‘alleen de Meesters mochten een plaats in dit werk hebben, niet de Leerlingen’, waarbij hij het recht tot onderscheiding tusschen meesters en leerlingen aan de publieke opinie ontzegt, is hij al zoover aan het critiseeren, dat men omtrent zijn smaak tot even grondige gevolgtrekkingen kan geraken als omtrent zijn systematiek, overigens ten gunste van dien smaak, want de bloemlezing bevat menig bewijs van een gevoelig onderscheidingsvermogen. Het schort dezen schrijver noch als paedagoog noch als beoordeelaar van menschen en boeken aan hoedanigheden, het schort hem echter aan realiteitsbesef in de geschiedbeschouwing en aan ruimte van geest. Ook schiet zijn zakelijke kennis te kort waar zijn beperktheid zich het hardst laat gelden, namelijk bij de beoordeeling van het godsdienstig element in de dichterlijke inspiratie. In vroeger werk wist hij dit beter te waardeeren. Maar zijn betrekkelijk geringe oorspronkelijkheid noopte hem steeds tot een ruime aandacht voor de uitspraken van andere critici en onder invloed van verscheidene litteraire verschuivingen der laatste jaren verlegde hij klaarblijkelijk zijn vertrouwen van de redactie van *De Stem* naar de redactie van *Forum*, waarbij de ethica in aanzien verloor wat het moderne ‘persoonlijkheids’-besef op zijn winstzijde kreeg. Te weinig zelfstandig om zelf de verschijnselen rustig waar te nemen, kijkt de schrijver door den

bril van Menno ter Braak, maar hij mist diens noodzakelijk ‘tweede gezicht’, het geenszins ongewenscht complement van een zeer karakteristieke zienswijze. Hij heeft bij zijn Meester méér geleerd dan letterkundige kritiek:

> Ter Braak is een genadeloos denker, voor wien geen heilige huisjes bestaan, daar ieder heilig huisje op een dogma is gebouwd. Dit is althans zo voor den Denker: voor den Heilige is het denken onmachtig tegenover zijn geloof. Zo kwamen steeds uit de denkers de ketters, uit de heiligen de ketterjagers voort.... en tenslotte uit de denkers wederom de jagers op de ketterjagers. Met een fanatieke ijver, in wezen identiek aan die der ketterjagers, maar precies op het tegengestelde gericht, sloopt Ter Braak de tempels in de loop der eeuwen door de scheppende verbeelding opgetrokken en door haar tegendeel, de verstarrende conventie in stand gehouden: Geloof, Recht, Burgerlijkheid, Huwelijk, Schoonheid. In ongeschokt vertrouwen op de waarde van het menselijk denken, met een vlijmscherpe logica, een hartstochtelijke speurzin, een ondoofbare vitaliteit, ontmaskert Ter Braak de vele schijn-waarheden waarmee de mens genoegen neemt, daar zij hem steunen en het leven mogelijk maken.

Dat hij zich, door zoo te schrijven en nà te denken, schuldig maakt aan eenzelfde populariseering of verburgerlijking van een fel-oorspronkelijk inzicht als aan ieder aanhanger van welke dogmatiek dan ook door hem verweten wordt, schijnt Van Leeuwen niet te voelen, maar of de paedagoog wel zoo spoedig tot schijnwaarheid verklaren mag al datgene wat Ter Braak bestrijdt of bestreed, terwijl hij voor waarheid laat doorgaan het uiterst begrensde dogmatisme van zijn eigen litterair-historisch schema, blijft onderhevig aan een vroolijk twijfeltje! Eigenlijk is het toch belachelijk, dat men het Geloof, het Recht en al die andere ‘Victoriaansche vooroordeelen’ als ficties verwerpt, indien men zich het genoegen gunt, het Naturalisme en de Romantiek voor werkelijkheden te houden. Natuurlijk maakt men dan een uitzondering voor het geloof van den heilige, het recht van den verdrukte, in tegenstelling tot het geloof van den geloovige en het recht van den rechter, maar dat dit laatste aan dat eerste een geldigen bestaansgrond ontleent, is een consideratie, welke men voordeeliger verzuimt.

In het bijzonder de beschouwing van W.L.M.E. van Leeuwen over de ontwikkeling der letterkundige kritiek na 1880 lijdt onder de baldadige verdraaiing der termen subjectief en objectief naar de beteekenis, welke ze verwerven moeten om in het schema te voegen. Een tekort aan belezenheid in de tijdschriften van con-

fessioneele groepen is bovendien voor Van Leeuwen aanleiding, zijn karakteristiek van deze groepeeringen te gronden op betrekkelijk toevallige uitspraken, waartegenover betere te kiezen waren, die hem en zijn lezers een juister inzicht konden bieden. Verscheidene malen geeft hij hier voorstellingen van zaken, zoozeer in strijd met de eenvoudige waarheid, dat de gedachte aan kwaadaardigen opzet tot miskenning van het confessioneele element in de cultuurbeschouwing welhaast onvermijdelijk is. Afrekeningen met het Christendom zijn op papier altijd makkelijker dan in het leven; op het papier van een schoolboek dient men zich dit gemak niet zoo laatdunkend te veroorloven als W.L.M.E. van Leeuwen gepast schijnt te achten. Met name is het minder moeilijk, katholicisme en aesthetica te verzoenen, dan deze schrijver het voorstelt zonder van een der twee voldoende te weten. Hij doet, alsof hij precies op de hoogte is van wat de Kerk aan de kunstenaars vraagt en biedt, maar dat ook dit onderdeel voor een ietwat psychologischer beschouwing in aanmerking komt dan hij eraan besteedt, zal voor iedereen duidelijk zijn, die zich een oogenblik realiseert, dat de schoonheidsliefde van den Nederlander een ouder erfstuk is dan de critische objectiviteit der Beweging van 1880 of de voorgewende neoromantiek van Dr. Menno ter Braak! Het is merkwaardig, dat men er zoo weinig moeite mee heeft, de religieuse dogmatiek van de kerk op te offeren, indien men zoo slecht geschiedenis kan schrijven zonder zijn toevlucht te nemen tot een schema, dat in botte verstarring en inquisitorische beperking der geestelijke bewegingsvrijheid zijn weerga zoekt. Een novelle van Albert Kuyle heet ‘afstootend van dogmatiek’, terwijl ze met geen enkel katholiek of ander geloofspunt rechtstreeks uitstaande heeft, maar eenvoudig een incident weergeeft, dat door zijn onbeheerschbare onverwachtheid aan de contôle van ieder schema ontsnapt, doch het afstootende van een indeeling der moderne prozaschrijvers, waarbij het jaartal hen naar naturalisme of romantiek dringt, wordt zelfs niet beseft. Deze onbescheidenheid tegenover zijn onderwerp was vreemd, of tenminste niet hinderlijk in het vorig werk van W.L.M.E. van Leeuwen, dat minder pretentieus werd opgediend, doch smakelijker bleek. Thans voelt men overal den leerling, die meester wil spelen, omdat hij meent, de tooverformule goed verstaan te hebben.

Het onderwijs in de letterkundige geschiedenis van Nederland werd langen tijd beheerscht door klassicistische en enghartig-Hollandsche opvattingen. Voor de hoofdzakelijk Zuid-Nederlandsche middeleeuwen en voor de levende letterkunde van den dag had men weinig aandacht. Een dorre opsomming van de noodzakelijkste namen opende en sloot het schoolboek. Alleen het middenstuk kende grootheden van Marnix tot Ten Kate. Dit soort boeken was saai; slechts een gevoelig geleerde als Prof. C.G.N. de Vooys wist er, in zijn nog altijd prijzenswaardige *Historische Schets van de Nederlandsche Letterkunde voor schoolgebruik en hoofdakte-studie* iets van te maken, dat tenminste doelmatig was en aan de eischen der aesthetische waardeering recht liet wedervaren. Potgieter en Huet, eenigermate herzien door Verwey, leverden hem de voornaamste beoordeelings-normen, hij hield er zich aan zonder zijn eigen gevoelens over allerlei verschijnselen en verschijningen op te dringen aan de studeerenden. Dat het boekje op den duur, ofschoon het klaarblijkelijk onmisbaar bleef, de leeraren niet algemeen bevredigde, lag hoofdzakelijk aan de behoefte naar zoogenaamde levende litteratuurstudie, waarbij vooral de organische ontwikkeling der litteratuurhistorie in richtingen en stroomingen kon worden aangetoond en speciaal de eigentijdsche letterkunde als het actueel levende voor bestudeering in aanmerking kon worden gebracht. Onder de tachtiger suggestie, als zou met het verleden definitief gebroken zijn, begon men de theorie te verkondigen, dat de lectuur van moderne schrijvers het eigenlijke doel van de letterkundige geschiedenis als leervak is. Voor zulk een theorie is natuurlijk iets te zeggen, zooals voor de meeste theorieën, maar dit is dan ook alles, wat men er van zeggen kan! De nieuwere schrijvers kregen nu ruimer plaats in de schoolboeken en al spoedig begon de docent zich te bemoeien met wat er omging in de zoogenaamd levende litteratuur en zijn leerlingen spoorwijs te maken tusschen hun tijdgenooten. De gemiddelde leeftijd der litteraire debutanten daalde van het zeven-en-twintigste jaar naar het zeventiende; de gemiddelde historiekennis der critici in tijdschrift en dagblad verminderde nog aanzienlijk; het onderscheid tusschen ‘levende letterkunde’ en litterairhistorische wetenschap werd tot vijandschap verscherpt; de geschiedenis-leeraar der letterkunde begon zich, tot schade van het onderwijs, als een zelfstandig criticus te

gedragen. Zou men de Vaderlandsche geschiedenis beperken tot het behandelen van cabinetscrississen en tabakswetten, accijnsverlagingen en debatten over het parlementaire stelsel of het hoofdstuk over Napoleon uit de Algemeene Geschiedenis inkorten tot een critisch wissewasje om de laatste schooljaren te wijden aan Hitler, den Negus Negusti en de Japansche expansie, een ieder ergerde zich, maar de litteratuurgeschiedenis gaat ons volk zoo weinig ter harte, dat het er genoegen mee neemt, wanneer de leeraar zijn jongens prettig bezig houdt over Slauerhoff en Marsman, liever dan hen het bestaan onaangenaam te maken met Justus van Effen en Hieronymus van Alphen, die toch allang dood zijn. Dit domme vooroordeel der moderniteit moest zich ten slotte wreken op een letterkunde-leeraar. Het koos er den heer Van Leeuwen toe uit. Bijna vierhonderd bladzijden van een compres gedrukt schoolboek besteedt hij aan de uiteenzetting van de modernste proza-vernieuwing, na een even dik schoolboek te hebben gewijd aan *De Nederlandsche Dichtkunst sinds* 1880, tezamen ruim zevenhonderd bladzijden over nog geen zestig jaar der letterkundige geschiedenis. Men schikt er zich in, omdat de Nederlanders toch geen gevoel voor litteraire traditie heeten te bezitten! Vondel kan vergeten, Potgieter geïgnoreerd worden, als den knapen maar bijgebracht is, dat Ter Braak vandaag het nieuwste nieuwtje is, zooals Coster tien jaar geleden het was en.... iemand anders het over tien jaar zal zijn, als er weer andere jongens op de schoolbanken zitten en als de huidige scholieren, in zaken gegaan, toch geen letter meer lezen.

Men mag vast overtuigd zijn, dat W.L.M.E. van Leeuwen de goede meening heeft, zijn jeugdigen lezers *liefde* voor de Nederlandsche letterkunde bij te brengen. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat hij de eigenwijsheid streelt op een manier, die het gevoel van een zekere voldoening meebrengt. Maar het is even zeker, dat hij juist het definitieve beetje kwaad sticht, waarop nog gewacht werd om het letterkundig onderwijs heelemaal tot een paskwil te maken. Reeds nu verheffen schrijvers er zich op, Vondel vervelend en Potgieter onleesbaar te vinden, Perk een schoolmeester en Van Deyssel een aanstel. De leeraar acht zich geavanceerd, als hij deze onbenulligheden herhaalt, liever dan *Lucifer*, *Florence*, de *Mathilde-cyclus* en *Over Litteratuur* met zijn leerlingen - desnoods critisch, doch aandachtig - te ontleden.

Elke scholier leert lachen om Bilderdijk en Feith; maar de pracht van *Granida* ontgaat hem; hij stelt zich met het makkelijker *Fregatschip* tevreden, dat zeker een mooi boek is en ten volle verdient op het schoolregister te blijven, maar dat uit de aandacht verdrongen zal worden met alle schoone boeken, indien het niet opgenomen wordt in een levende traditie. Men beschermt de levenden slecht, als men de dooden vergeet.

Ten behoeve zijner leerlingen aan het Koninklijk athenaeum te Brugge en voorts ‘ten dienste van athenaea, gymnasien en bijzondere gestichten van opvoeding’ stelde P. van Genabeth ruim honderd jaar geleden een overzichtelijke bloemlezing samen uit het moderne proza van zijn eigen tijd. Zijn oogmerk was zeer reëel. Hij meende n.l. ‘dat bij de toenemende beoefening der Vaderlandsche taal- en letteren in de Zuidelijke provinciën van het koninkrijk der Nederlanden, het eene behoefte was geworden om de studeerende jeugd zulke werken in handen te geven, welke den lust en den ijver gaande houden; en in haar, eindelijk, dat vuur doen ontsteken, waaruit de liefde tot het vaderland haren oorsprong neemt.’ In die behoefte voorzag hij. Hij deed het uitstekend, tenminste naar den smaak zijns tijds. De stof deelde hij in naar didactische categorieën; de beste prozaschrijvers vertegenwoordigde hij ruim. Het waren Messchaert, Lublink, J.M. Schrant, Petronella Moens, Adriaan Loosjes, Van der Palm, P. van Hemert, M.C. van Hall, H. Klijn, N. Swart, C.J. van Assen....

Dit zegt misschien iets over de zucht om aan de ‘levende’ litteratuur den voorrang te gunnen. Maar de Belgische Opstand zou alleen uit dat boek verklaard kunnen worden! Welk een litteratuur! Iedere tijd heeft zijn eenzijdigheden, maar moet op den volgende wachten om erover te kunnen lachen. Van Genabeth was door even geode bedoelingen bezield en nam zich zelf evenzeer au sérieux als W.L.M.E. van Leeuwen; ook hij liet slechts de Meesters en niet de Leerlingen toe, maar de toevallige bladzijde welke hij aan de *Historiën* van Hooft ontleende, is nòg de beste van zijn boek, dat er (op nog geen tien na) evenveel telt als de bloemlezing van W.L.M.E. van Leeuwen. En het valt op, dat Adriaan Loosjes veel ‘naturalistischer’ is van de meer ‘romantische’ Petronella Moens!

De richting van de moderne Nederlandsche prozakunst wordt

niet beheerscht door een schema, waarmee men over eeuwen heen kan kijken en wat Van Leeuwen ons erover vertelt, is alleen voorbestemd om in het onmiddellijk volgend tijdperk den lachlucht op te wekken. Dat het vandaag tot ernst stemt, komt alleen door de schade, die het doet aan den historischen zin en aan het gevoel voor verhoudingen, twee voorwaarden van den goeden smaak.

ANTON VAN DUINKERKEN

Bibliographie

J.J. Vriend, Nieuwere Architectuur - N.V. 'Kosmos', Amsterdam 1935.

Wanneer ik, zoo kort na het verschijnen van de 'Nieuwere Architectuur' van J.J. Vriend, daarover een beknopte beschouwing geef, dan doe ik dat met het voornemen, later in een andere rubriek nog eens nader op het boek te wijzen. Ik wil nu echter in de 'bibliographie' reeds gaarne mijn warme sympathie uitspreken voor de wijze, waarop hier in een kort bestek een zeer moeilijke stof is samengevat.

Bij het ontvangen van een boek als dit, waarin een 240 illustraties op bijna 140 bladzijden zijn bijeengebracht, bladert men onwillekeurig, om een eersten indruk te krijgen, de pagina's door 'om de plaatjes'. Van dat bladeren kwam ik al direct tot een regelmatig bekijken en zelden of nooit zag ik een serie zóó juist gekozen en juist in opvolging geplaatste of tegenover elkaar gestelde foto's van de bouw-kundige uitingen der 19de en 20ste eeuw. Die nieuwe ervaring lokte tot een zoo spoedig mogelijk lezen en ook de tekst stelde niet teleur.

Wanneer de schrijver in zijn Voorwoord zegt, dat de 'jongeren hun licht opsteken, waar het hun goed dunkt' dan beaam ik dat uit eigen ervaring en dan vul ik dat gaarne aan met dit oordeel: laat die jongeren gerust hun licht opsteken bij dezen schrijver; zijn boek is naar den geest en naar den vorm een uistekende gids voor hen, zoogoed als voor menige oudere.

Ik wil hier niet bladzijde voor bladzijde nagaan, noch een opsomming neerschrijven van de hoofdstukken. Welhaast ieder, die in het onderwerp belang stelt kan zich de uitgaaf veroorloven, die dit boekje tot zijn eigendom maakt en zich zoo onriënteeren over de bouwkundige bespiegelingen vanaf het begin der 19de eeuw tot heden, over de onuitgevoerde ontwerpen en over het zichtbare resultaat in de verschillende landen van Europa. Wanneer wij toch enkele opmerkingen maken, dan is het alleen om er toe mede te werken, dat een mogelijke tweede druk ook een verbeterde druk wordt.

In het Voorwoord spreekt de schr. van 'werken, waaraan de maatstaf der absolute schoonheid kan worden aangelegd'. De heer Vriend weet intusschen zeer wel - dat bewijst de rest van zijn tekst - dat er geen 'absolute schoonheid' en dus ook geen 'maatstaf' daarvoor bestaat. Hij is hier even (en nog eens op blz. 19) de slaaf, als zoovele anderen, van een denkwijze van nog slechts gedeeltelijk uitgestorven generaties, die den waan der 'absolute schoonheid' met een of andere academische aesthetica-paplepel hebben binnengekregen. Na het Edict van Milaan

werd het Christendom in openbare uitoefening toegestaan, staatsgodsdienst werd het echter toen nog niet (p. 33). De Romeinsche 'flat'- bouw, afgebeeld op p. 76 is niet uit Pompeï (waar deze bouwwijze inderdaad niet bestond) maar uit Ostia, en bovendien geen straat maar de binnenplaats van een huizenblok (zie Leopold: Leerschool v.d. Spade). Het romaansche kruisgewelf ontstond, in tegenstelling tot het romeinsche, niet uit de doorsnijding van twee tongewelven (p. 24); het is 'domvormig' en heeft geen elliptische doch een halfcirkelvormige diagonaal. Bij het schoorstelsel van de gothiek (p. 27) kan men de 'luchtboog' niet onvermeld laten. 'De simpele verhoudingen op handelsgebied' evolueeren lang voor de overgang van de Middeleeuwen naar de Renaissance; (p. 34) van een verdwijnen van die 'simpelheid' op dat tijdstip kan men moeilijk spreken. Daarvoor was er na den oudsten wissel, die men kent (1200: van Marseille getrokken op Messina) te veel gebeurd op dat gebied. Op blz. 36 lezen wij: ....in Frankrijk.... viel het tijdperk der Renaissance samen met de regeeringsperiode der Fransche koningen.' De schr. zelf zal dezen zin gaarne willen schrappen of wijzigen. Ook het romaansch, de gothiek de barok en het rococo vielen samen met koningsregeeringen en wel in Frankrijk met Fransche koningen. Dat men er de stijlen - de Franschman spreekt zelfs van '*les* styles renaissances' - naar de vorsten noemt is genoeg te betreuren; hoeveel fouten worden er niet door gemaakt. Wie toch nader bouwdata met regeeringsjaren heeft vergeleken weet dat heel veel mooi 'Lodewijk XV' onder Lodewijk XIV en heel veel beroemd en waschecht 'Lodewijk XVI' (men denke aan het Petit Trianon aan de S. Sulpice en het Pantheon) onder Lodewijk XV gebouwd werd.

Ziehier een goed half dozijn opmerkingen, een goed half dozijn vraagteekens in de marge gezet, waartegenover tientallen van strepen bij opmerkingenen vergelijkingen, die troffen door juistheid, klaarheid en.... bezadigdheid. Daarbij komt nog, dat de schr. zich o.i. alleen maar oneffenheden te verwijten heeft in het korte historische gedeelte tot aan de 19de eeuw. Vanaf dat moment raakt hij steeds beter op dreef en is, naar wij meenen, ook 't best gedocumenteerd. Slechts één draad in de kluwen der 19de eeuwsche bouwkundige opvattingen heb ik gemist. En die noode. Ik bedoel die welke uitgaat van de vernieuwing der landelijke traditie uit de Biedermeyertijd door Tessenow (Hellerau enz.) en die ten onzent over Prof. Grandpré Molière loopt naar enkele zeer begaafde jongeren.

Intusschen is dat dan ook de eenige opmerking, die wij zouden willen maken op dàt deel van den tekst dat het hoofdbestanddeel vormt van dit voortreffelijke werkje, waarop, naar wij hopen, veler verdiende aandacht zal vallen.

J.H.P.

Ramon Fernandez, Les violents. - Gallimard, Paris.

'Croyez-vous que nos contemporains soient mûrs pour ces vies intenses où l'on se donne à fond, et pourquoi? Croyez-vous que notre personne soit si importante qu'il faille détruire pour la sauver?'

En iets vroeger deze bekentenis van de heldin: 'nous avons été pris

dans un tourbillon. A partir d'un certain soir, la communication entre nous a été coupée. Nous ne pouvions plus éviter le pire.'

En de raisonneur, wien dit werd toevertrouwd, trekt de volgende slotsom: 'c'est cela, croyez-moi, le fond de l'affaire: une crise de colère et de violence, avec un résultat monstrueusement disproportionné.'

Fernandez is uit de school van Gide en wijlen Jacques Rivière: filosoof, moralist, schrijver met een laat gewekte, felle sociale belangstelling. Het 'slechte geweten van dezen tijd' is in hem tot uitbarsting gekomen. Door recente massale reflexen tot den rand van het communisme gedreven, heeft hij in tegenstelling met zijn meester de grens niet overschreden.

Deze roman, gevolgd op Le pari en met voorbehoud als een vervolg hierop te beschouwen, kan als rechtvaardiging hiervoor gelden. Ramon Fernandez is een man van de bezinning. Op dit plan, synthese van gedachte en verbeelding, beide gelijkelijk onkreukbaar, wil hij de ervaringen tot het uiterste doorleven. In deze dingen is hij de vleesch geworden scrupule, van een zorgvuldigheid, die, het tegendeel van angstvallig, zich zelf een spoorslag is en in dit hollen naar een crisis de eenige kans tot oplossing verbeidt. Want na de versplintering door het stuk denkende brein grijpt de vormkracht van den kunstenaar in hem de stukken weer bijeen en voegt ze tot een nieuw geheel, breed en al te uitvoerig in Le pari, in krap bestek tezamengeperst in *Les violents*. Op dit plan, dat perspectieven opent en licht tegen schaduw afweegt, moeten de elementen van zelf weer op hun plaats komen in het onderlinge verband.

Deze heftigheid is de drang, het leven tot den bodem te doorproeven. Dat onderstelt een spanning van den wil en eene van de ontvankelijkheid. Het zinnende, wroetende verstand weegt op tegen de sensitiviteit van de intuïtie. De wijsgeerig geschoolde rede stroomt uit en kleedt zich in het kunstenaarschap met huid, bloed en zenuwen. Wat anders ijl zou blijven krijgt er intensiteit, en de enkelingen, waarin deze driften in het kruisvuur van aantrekking en afstooting gestalte aannemen, affirmeeren zich inzoover ze zich te buiten gaan. De vraag, of de persoonlijkheid zoo belangrijk is, dat ze, wil ze gered wezen, zich verbrijzelen moet, stelt zich hun niet. Ze zijn de gedrevenen op een vlagen, dat van buiten deze gemeenschap is. Ze ademen op dezen heeten adem; zijn onverbiddelijkheid jaagt hen voort en houdt hen op de been. Deze storm biedt hun de eenige voorwaarde om tot zich zelf te komen en, dezen in den rug, draven ze tot het einde. Het einde is de zelfvernietiging, daar tusschen hen de verbindingen gebroken werden. Zich en d'ander brekend, weten ze zich onmachtig in de hand van een ontploffingsvermogen, dat ze moedwillig uit zich zelve wekten.

Dit 'ergste' weten Robert en Pauline niet te vermijden. Pauline blijft in leven na zich in een verblind en vruchteloos te weer stellen tegen de aangeboren of overgenomen verfijningen van een beschavingsvorm, die als de burgerlijke te omschrijven is, aan een schoon man-dier, den communist Riquet, arbeider in de fabriek van Robert, haar echtgenoot, weggeschonken te hebben en na de wanhoopsdaad terstond hem ontvlucht te zijn. En Robert sterft door het schot van dezen Riquet, welke hem papieren van een anderen industrieel ontstal ten behoeve van de partij-propaganda, welke compromitteerende papieren hij Robert weer verkoopen wilde, waarbij deze den werkman zoo makkelijk laat begaan dat deze moord zelfmoord nabijkomt.

Erger dan een van de gewone, makkelijk te rubriceeren huwelijksconflicten scheidde Robert en Pauline. Pauline voelt zich onweerhoudbaar tot het communisme aangetrokken. Zij verwijt Robert met zijn laten deelen van de arbeiders in de winst een lapmiddel toe te passen, dat de propaganda in haar geest en daarmee de uitstralingskracht van haar persoonlijkheid moet knotten. Deze tegenstelling - strijd van instinct eer dan van belang, een vraag naar moed en karakterkracht, zij het ten koste van nauwer inzicht en ruimer begrip - smeult onder al hun doen en praten. Bij elk appuyeeren wordt de grond hun heet onder de voeten. Elk uitwisselen van indrukken, ook over het geringste, waarbij het waaksche wantrouwen zich bits en bevend om de houding van de goevernante ten aanzien van beider kind kristalliseert, wordt tot een risico met onafzienbare gevolgen, ‘een crisis van toorn en heftigheid’, waarvan de uitslag inderdaad met de feiten, die de crisis uitlokten, in monsterachtige wanverhouding staat.

Deze vreeselijke voorvallen werden in een kort verhaal tezamengekrompen. Den auteur lustte het niet, van zijn bedrevenheid in detailbeschrijvingen te getuigen. In Les violents gaat hij recht op het wezen aan. De technische onmacht, die er blootligt, ontspruit uit een te-veel. Het roman schrijven ligt Fernandez evenmin als het Rivière lag of het Gide ligt. Ze missen daartoe de beweging van een grooten stijl of de argeloosheid van dengene, die aan een verhaal als verhaal genot vindt. Evenals in den vorigen roman beproeft hij dat tekort te dekken met een overvloed aan technische bizonderheden aangaande de motorfietsen, die Robert produceert. Dit en de lange gesprekken over de sociaaloeconomische bemoeienissen blijven te schril, te theoretisch, want in den gang noch den toon van den roman opgenomen.

Zoo geeft de lezing van dit, uit impressionnistisch oogpunt veelszins bewonderenswaardige boek geen onverdeeld genot. Eer dan een roman bleef het erts en grondstof voor meer dan één roman. Enkele schema's voor nader uit te werken composities heeft Ramon Fernandez in deze geladen bladen gedragen. En het is niet te voorzien, dat hij er ooit in zal slagen wat hierin krampachtig, overspannen en geremd is uit te vieren in een maatgang, die, wellicht gedragen, het explosieve van deze driften overwonnen heeft.

Jean Cocteau, Portraits-souvenirs (1900-1914) illustrés par l'auteur. - Grasset, Paris.

Onder portrait-souvenir verstaat de kermisgast de vriendelijke horreur van een scherm in grijzen, dat een boot, fiets, auto of zelfs vliegtuig voorstelt met een gat, waardoor de te fotografeeren persoon het hoofd steekt. Barok en precies, bizar en satyriek, speelsch, maar met dartele verteedering fotografeerde Cocteau zijn herinneringen tot dit portrettenalbum. Herinneringen aan de jeugd en daardoor betooverend, aan de kunstenaars en andere representatieve persoonlijkheden, met wie hij in aanraking kwam en die invloed op hem oefenden, aan zonderlinge vrouwen van talent vooral. En deze souvenirs bracht hij ook met de pen in beeld op de hem eigen wijze, wreed en teeder en van een doordringende oneerbiedigheid, waarvan de uitdrukking zich door geen enkelen ‘naam’ weerhouden laat.

Aan Cocteau is alles springlevend, in den trant van het *enfant terrible*, dat, al lang tot de jaren des onderscheids gekomen, kind bleef. Deze herinneringen schreef hij voor wie kind gebleven zijn en het is niet moeilijk op te merken, dat tusschen de beelden, die op deze gevoelige plaat gegrift bleven van om en bij het zesde jaar, voornamelijk in het toiletvertrek van zijn moeder met het felle gas en hoe vader en moeder Wagner gingen hooren, en die van later geen breuk is. Want de ouderen, eerst de clowns, die beroeps-amuseurs, naderhand de anderen, wien hij amusement, zij het van andere orde, vroeg, bleef hij zien met de oogen van een kind, onverbiddelijk, want door geen voorgewend overwicht van de wijs te brengen, maar met dien ondergrond van het verlangen als zij te worden, zeker van zich zelf, althans van een gespeelde zekerheid.

Inzoover het leven van Cocteau spel is is het gespeelde ernst. Aan de eerlijkheid van deze attitude doet dit niets af. Het is al te oppervlakkig zich met een snier omtrent blague of narcicisme van hem af te maken. Cocteau heeft de schaamachtigheid van zijn innerlijke wezen. Deze zedigheid dost zich gaarne in de bonte lappen van een Arlequinade. Geheel van zijn tijd heeft hij willen zijn. Degene, die zich bij een aangenomen teeken Jean teekent zooals middeleeuwsche schilders deden, verscheen als gangmaker voor de Russische balletten, dat blinkende moment van een op synthese gerichte, de wereld omspannende kunstontwikkeling. Aanvuurder, zoo niet aanvoerder was hij van de muzikale *Zes* en zijn betrekking tot Satie, Stravinsky en Picasso, om dezen alleen te noemen, is bekend.

Over deze gestalten, die zijn bewondering hadden en zijn leven hielpen richten, spreekt hij niet. In andere, dieper tastende geschriften heeft hij het gedaan; zijn monographie over Picasso bleef in de herinnering een juweel. In deze souvenirs spiegelt hij zich in anderen. Hij schrikt er niet voor terug het zinnetje te schrijven: ‘certes, mesdames, le truc c'est l'art.’ Niemand late zich door deze blague verschalken. Cocteau heeft bewezen beter te weten. In dit boek toont hij zich Narcissus, blij en verontrust, geslingerd tusschen zijn behoefte, uit vrees voor zelfbedrog zich zelf aan de eigen jeugd confronteerend, de bonte en kostbare vlinders van die in den geest levend gebleven figuren op te prikken, en het heimwee naar een verloren paradijs of het beklemmende besef van den dood, die achter den spiegel gereed staat. Het wonder voltrekt zich door introspectie en ruggelings gaat hij de feeërieën van het verleden in.

Hij zoekt ‘tout ce qui singularise un être, le premier symbole des forces sauvages qui nous habitent, que la machine sociale essaye de tuer en nous et qui, par delà le bien et le mal, manoeuvrent les individus dont l'exemple nous console de vivre’. Zoo werd dit luchtige, uitnemend geschreven boek een daad van zelfbehoud, die alleen in volkomen oprechtheid te volbrengen was, nonchalant en in de zuivere hiërarchie der geesteswaarden doortrokken van een eerbied, welke met de aangeduide oneerbiedigheid niet in strijd komt, maar zich daaraan staaft, wijl ze op verschillende plans liggen. En deze eerbied bij onontwijkbare kritiek spreekt zich in de karakteromtrekken van keizerin Eugenie en Anna de Noailles het prachtigst uit.

Paul Morand, Rond-Point des Champs-Elysées. - Grasset, Paris.

Dit is een verzameling kronieken over alles, waarvan de meeste in de Figaro moeten verschenen zijn. Aan den naam van het plein, waar deze courant gevestigd is, is de verzameltitel ontleend. Het is behalve de persoonlijkheid van den schrijver het eenige snoer, dat ze bindt. In zoover het parels zijn, zijn het zulke van een vlugge observatie, met behendige vingers in enkele toetsen uit de grondstof gesneden, zóó, dat de deugden hiervan het best tot hun recht komen. 'Sentences ou maximes morales' van zuiver journalistiek water, want Morand, de reizende diplomaat van den jongsten stempel, die van de verplaatsing om de verplaatsing, menschen- en dierenkenner, is een moralist ondanks zich zelf. Oogenschijnlijk en zelfs uitdagend zonder vooroordeel, zich de zwakten van den Franschman in den vreemde bewust, beproeft hij zich voor de buiten het eigen land heerschende stroomingen beschikbaar te houden.

Een bewegelijke schranderheid, een virtuoos gemak van aanpassing en een onverstoorbare zin voor wat er kleurig, pakkend en mal in menschen en dingen buiten de grenzen is maken het hem blijkbaar mogelijk, zulke uitgewerkte epigrammen uit de mouw te schudden. Ze zijn puntig, maar niet puntig genoeg; hij heeft geest, maar niet van besten huize; hij verstaat de kunst een anecdote te vertellen, maar die geladen vormkracht, welke elke tot een arabeske, als bij het schaatsen rijden in het ijs gesneden, zou kunnen maken ontbreekt hem. Hij is niet zonder opzettelijkheden en dit vertoon van wereldsch dandyschap is zonder edele allure. Kortom, hem lezend of herlezend, - wat in het raam van een blad erdoor kan blijkt vaak hol, indien het de eer van een herdruk in boekvorm waardig is gekeurd - denkt men aan wat hij had kunnen zijn en wat hij niet is. Want zelfs, de eischen van den krantelezer indachtig, niet hoog mikkend, schiet hij doorgaans te kort ondanks de fijne opmerkingen over kattepsychologie en de bekoring van reizen zonder geld.

H.v.L.

Karl Robert Popp, Jakob Böhme und Isaac Newton. - S. Hirzel, Leipzig 1935. XII en 97 blz.

De vraag of en, zoo ja, in hoeverre Newton in zijn mechanische theorieën en de toepassing daarvan op de astronomie onder invloed heeft gestaan van den Duitschen mysticus Böhme, is reeds in de 18e eeuw opgeworpen en met nadruk bevestigend beantwoord. William Law verzekert, in 1752 sprekende over the three great laws of matter and motion, that the illustrious Sir Isaac Newton ploughed with Behmen's (i.e. Böhme's) heifer, when he brought forth the discovery of them. Ongeveer terzelfder tijd wijst Oetinger in Duitschland op de sterke overeenstemming, die hij tusschen de gedachten van Newton en Böhme meent op te merken en sindsdien wordt de bewering van den nauwen samenhang tusschen beider werken telkens weer vernomen. In de 19e eeuw was men om begrijpelijke redenen niet erg geneigd, er veel aandacht te schenken; tegenwoordig denkt men anders over dergelijke kwesties; men beschouwt thans de sterke neigingen tot mysticisme, die de schepper der *Principia* vertoonde en die zich zoowel in zijn speculatief-

theologische beschouwingen als in zijn alchemistische studiën openbaarden, niet zoozeer meer als symptomen van seniele aftakeling (ze dateeren trouwens uit zijn bloeitijd) dan wel als belangrijke gegevens ter reconstructie van een persoonlijkheid, die men door het medium van de 18e eeuwsche natuurbeschouwing heen maar al te lang van niet meer dan één zijde (de exact-mathematische) heeft beschouwd en (niet zelden) misverstaan. Zoo kan een studie als van Dr. Popp thans ook bij beoefenaren van wis- en natuurkunde aandacht trekken, terwijl ze enkele decennia geleden door hen wellicht nauwelijks zou zijn opgemerkt.

De schrijver geeft eerst een korte uiteenzetting van leven en leer van Böhme, behandelt dan den invloed, dien de Philosophus Teutonicus reeds voor Newton's tijd in Engeland heeft uitgeoefend (waarbij vooral aandacht wordt gewijd aan Henry More, wiens werking Newton zeker heeft ondergaan), schetst vervolgens in groote trekken Newton's leven en zijn voornaamste ontdekkingen en geeft dan een overzicht van de verschillende schrijvers, die er in meerdere of mindere mate van overtuigd zijn, dat de ideeën, die in de *Principia* worden ontwikkeld, wat het wezen der zaak betreft, eigenlijk (voor wie het verstaan kan) reeds alle door Böhme zijn uitgesproken. Een vijfde hoofdstuk geeft ten slotte zijn eigen kijk op het probleem weer, die, met vermijding van enkele wat al te krasse overdrijvingen, in beginsel met dien van Law of van Oetinger overeenstemt.

Dr. Popp is er ongetwijfeld in geslaagd, een groote hoeveelheid belangrijk historisch materiaal bijeen te brengen en overzichtelijk samen te vatten. Men zou echter wel wenschen, dat men zijn speurzin en degelijkheid zijn kritiseerende en onderscheidende vermogens gelijken tred hadden gehouden. Men zou dan wellicht twee dingen weten, waarover men nu geheel in het onzekere blijft verkeeren: 1) hoe de schrijver er over denkt, wanneer de door hem geciteerde auteurs de leer van Newton samenvatten in termen, die twijfel wekken, of zij zich wel voldoende in de *Principia* hebben verdiept (zoo omschrijft b.v. Law de fundamenteele eigenschappen van Newton's systeem als attraction, equal resistance(?) en orbicular motion of the planets, terwijl zijn biograaf Walton ze als attraction, repulsion en circulation formuleert). 2) Of de bewering van een beinvloeding van Newton door Böhme nu eigenlijk betrekking heeft op: *a*) de *Leges Motus*, die aan het eerste boek der *Principia* voorafgaan en waarin de grondslag van de klassieke mechanica wordt gelegd; *b*) de gravitatietheorie, die de bewegingen der planeten aan de wetten der aardsche mechanica onderwerpt; *c*) de poging tot verklaring van de gravitatie op mechanischen grondslag; *d*) de mogelijkheid van haar metaphysische fundeering. Zoolang hierover geen zekerheid bestaat (en schrijver dezes heeft haar ondanks herhaalde lezing niet kunnen verkrijgen) en zoolang bovendien niet duidelijk de passages van Böhme, waarin men de gronddenkbeelden van Newton's theorieën uitgesproken meent te zien, naast de stellingen uit de *Principia* of de beschouwingen uit de *Optica* of de correspondentie, die men ermee in verband brengt, worden afgedrukt, blijft de conclusie, dat het religieuse irrationalisme van Böhme de bron zou vormen, waaruit het natuurwetenschappelijk rationalisme is voortgevloeid, niet meer dan wat ze tot dusver geweest is: een even interessant als onbewezen vermoeden.

E.J.D.

Publications du Bureau International d'Education. No. 40: La formation professionnelle du personnel enseignant secondaire. No. 41: Les conseils de l'Instruction publique. No. 42: La formation professionnelle du personnel enseignant primaire. - Genève 1935.

Deze publicaties, waarin men de rapporten aantreft, die de vierde internationale onderwijsconferentie hebben helpen voorbereiden, bevatten van vrijwel alle landen ter wereld de officieele opgaven van de gegevens inzake opleiding van leeraren, positie en werkwijze van de onderwijsraden en vorming van onderwijzers, voorafgegaan door overzichtelijke samenvattingen van wat de vergelijkende studie der afzonderlijke verslagen kan leeren. Zij stellen daardoor den lezer in staat, zich in enkele oogenblikken te orienteeren over de oplossingen, die men in verschillende landen heeft gevonden voor onderwijsproblemen, die ook ten onzent steeds meer de aandacht trekken en steeds dringender om behandeling vragen.

Dat ons land, vooral wat de leeraarsopleiding betreft, geen al te schitterend figuur maakt, werd in het Augustusnummer van dezen jaargang reeds door een Stem uit de Redactie uitgesproken. Ter aanvulling daarvan moge hier nog iets gezegd worden over de mededeelingen zelf, die op grond van de beantwoording van de door het Bureau International gestelde vragen door het Ministerie van Onderwijs in de eerste der boven geciteerde publicaties over ons land worden gedaan. Men kan nl. vragen, of die mededeelingen wel zoo duidelijk zijn en wel zoo goed strooken met de realiteit, als men in een dergelijke op officieele gegevens berustend rapport zou mogen verwachten. Zoo vindt men b.v. op blz. 161 onder het hoofd Etudes Universitaires mede de opleiding langs den weg der Middelbare Acten vermeld, wat, ondanks het feit, dat in sommige gevallen deze opleiding aan een Universiteit kan worden genoten, toch misleidend werkt. Van onderwijsbevoegdheid van ingenieurs en officieren wordt niet gerept. In een tabel op 18 seq., waarin men voor alle landen den duur der wetenschappelijke studie voor het leeraarsambt vindt opgegeven benevens den titel of graad, die aan de verwerving van de bevoegdheid verbonden is, kan men lezen, dat in ons land daarvoor een thèse de doctorat (dus een dissertatie) noodig is en dat de studie vier jaar duurt. De eerste mededeeling is onjuist; de tweede kan hoogstens in een zeer grauwe theorie worden volgehouden.

E.J.D.

[Vierde deel]

Stemmen uit de redactie

Steeds weer de spelling.

- Het bericht in de dagbladen, dat de wethouder van onderwijs in Den Haag opdracht heeft gegeven tot de samenstelling van een handleiding, met behulp waarvan de leerlingen van lagere en middelbare scholen de spelling, die hun op last der regeering is aangeleerd, weer zullen kunnen afleeren, omdat de practijk van het leven (ook op regeeringsbureaux) niet gediend blijkt van de ingevoerde wijzigingen, werpt nog eens weer een fel licht op den onhoudbaren toestand, die door het ingrijpen van den heer Marchant in de schrijfwijze der Nederlandsche taal (was het niet bedoeld als middel tot ordening van een chaos?) in het leven is geroepen.

Niet voor de eerste maal kan hier worden gevraagd, of de regeering zich nog niet geroepen voelt, het spellingvraagstuk opnieuw ter hand te nemen. Het is langzamerhand wel gebleken, dat men ten onrechte op een geleidelijk doordringen der nieuwe regels in het algemeene gebruik heeft gehoopt; het ware verkeerd, thans toch maar in die verwachting te blijven volharden. Het eenige middel tot verbetering kan gelegen zijn in de instelling van een spelling-commissie op breeden grondslag (bestaande uit taalkundigen van verschillende richtingen èn vertegenwoordigers van het practische leven), die opdracht krijgt, een compromis te ontwerpen (op meer kan men niet hopen), dat een redelijke kans heeft tot aanvaarding in ruimen kring.

Wanneer de regeering zich dan met de leidende organen der publieke meeningsuiting (in het bijzonder met redacteuren en uitgevers van dagbladen en tijdschriften) weet te verstaan over een gezamenlijke onverwijlde en consequente invoering der vastgestelde regels, kan men verwachten, dat er nog eens op het ge-

bied van de spelling der Nederlandsche taal meer geregelde toestanden zullen gaan heerschen, dan we nu reeds enkele tientallen jaren hebben meegemaakt en dat er in het bijzonder een einde zal komen aan den chaos, die sedert de jongste poging tot hervorming eerst recht is ingetreden.

Madame de Pompadour[1)]

Deel I - Reinette

I

De waard van het kleine café, dat La Tourterelle heette, trok den mond wat in, om zijn buurvrouw, de banketbakkersweduwe, zijn spot en zijn minachting te laten zien voor het schouwspel, waarvoor ze toch beiden hun toonbank verlaten hadden. Voor één der hooge huizen aan de overzijde van de smalle Rue de Richelieu stond een lichte statiekoets in den vorm van een zacht welvende gondel. De karos was bespannen met een viertal paarden, twee aan twee in 't gelid, en op de plaats achter de karosserie hielden zich met zeer strakke gezichten twee palfreniers staande. De waard verliet den drempel van zijn deur, naderde de weduwe en zei: ‘Die is ook niet van 'r man. Ik moet eens kijken wat 'r op dat wapen te zien is.’ De weduwe lachte en toonde een gehavenden mond. ‘D'r zal een visch op staan.’ - ‘Nee, een hand in een ander z'n beurs,’ verbeterde de waard. Toen zei hij plechtig: ‘Dat is nou de lijkkoets van haar eer.’ - ‘Daar is 't nog zoo ongemakkelijk niet in,’ antwoordde de weduwe coquet. ‘Daar komt ze,’ riep de waard. ‘Ze verdient 'r weelde makkelijker dan ik m'n stuk brood, la Poisson.’ Voorafgegaan door een lakei in groen fluweelen broek en groene justaucorps, verliet de dame, die de liefde van haar nederige buren niet had weten te wekken, haar huis; een jong meisje volgde haar op den voet. De waard mompelde hoorbaar: ‘rotte visch.’ De dame glimlachte een wijle, maar het meisje keek strak voor zich, een blos van woede steeg haar naar het gezicht. Toen ze in de weekte der kussens tegenover elkaar zaten en de koetsier de paarden de zweep gegeven had, zei de dame: ‘Nu wonen er zooveel rijke menschen in de buurt; ze zien dagelijks hun koetsen.

1) Deze roman zal in boekvorm bij Em. Querido's U.M., Amsterdam, verschijnen.

Maar ons alleen misgunnen ze 't. 't Volk kan niet hebben dat je rijk wòrdt, wel dat je rijk bènt.' Het meisje zweeg. Het was haar moeilijk beleedigingen te verdragen. Ze was er aan gewend dat men haar toelachte en ze haatte alles wat schaduw bracht over haar kleine leven. 'Trek je van dat gepraat van een paar jaloersche armoedzaaiers niets aan, Reinette. 't Wordt vandaag een goede dag. Je papa komt terug en hij brengt natuurlijk een zak met speelgoed voor je mee. Kijk mij eens aan! Als ik het gewild zou hebben, had ik heel gemakkelijk een ongelukkige vrouw kunnen zijn. Er is genoeg in m'n leven voor gebeurd. Maar ik heb gelukkig willen zijn, en ik ben 't geworden. Een mooie vrouw moet gelukkig zijn. Men wil toch wát aan zijn schoonheid hebben. Maar kijk me nu toch eens aan, Reinette!' Ze stutte met haar hand de kin van het meisje. 'Ze zullen je in je leven wel eens meer leelijke woorden naroepen, kind, omdat je zoo veel van je mama hebt meegekregen. Laat ze schelden. Beter dat ze je benijden, dan je beklagen.'

Madame Madeleine Poisson de la Motte leunde behagelijk in de weeke kussens van haar koets, die zacht karmijnrood waren, en bestikt met smalle gouden palmmotieven. Ze voelde zich innig tevreden met zichzelf en haar mooie dochtertje; een gezonde Parijsche burgeres, hoe rijk ze ook was! Ze maakte zich geen zorg. Haar kind leek even vroolijk als de moeder; wanneer Reinette lachte, kon geen mensch zich weerhouden in dien blijden kinderlach te deelen, maar toch.... de vroolijkheid van Reinette was minder eerlijk dan de hare. 't Is maar waar je op let! Haarkleine vriendin schonk te veel aandacht aan wat nu niet zoo klopt in 't leven, aan allerlei dingen waar Madame Poisson veel liever en ook heel gemakkelijk aan voorbij zag. Dat kind mijmerde nu waarachtig nog over de kwade woorden van de vrouw en dien vent aan den overkant, 't Werd onbehagelijk.

Het dochtertje scheen te merken dat haar moeder zich niet op haar gemak begon te gevoelen. Ze lachte Madame vriendelijk toe, vast besloten zelf een eind te maken aan haar onprettige stemming. Voorover leunend keek ze uit het portierraampje en zag dat de koets niet den weg genomen had, waaraan ze gewoon was. Meestal reden ze door de elegante straten van Parijs, langs de voorname huizen van de Rue St. Honoré of rolden over de Pont-Royal om in den Faubourg St. Germain bezoeken te brengen bij

de rijke vrienden van haar oom, den pachter Lenormant de Tournehem. Daar zag ze de schoonste karossen rijden en kon ze de toiletten van heeren en dames bewonderen, die dit gaarne toelieten. Men ontmoette er fraaie chaises à porteur, en als men maar oplettend was, kon men, binnen in die door bedienden aan achter- en voorkant voortgedragen harpvormige koetsjes, beroemde dames ontwaren. Mama noemde haar namen van hooge mannen en vrouwen, die ze thuis nooit had mogen begroeten. Allen droegen ze titels: ridder, baron, markies, graaf en hertog, le Duc de Penthièvre; Madame de Montmorency; Madame la comtesse du Rhure; le Chevalier d'Autun! Reinette trachtte al die lange, deftige namen goed te onthouden, en het uiterlijk dier aristocraten en de wijze van groeten, de koetsen en lakeien die bij hen hoorden, in haar gedachten te bewaren. Reinette bestudeert het hof, Reinette ‘se fait une science de la cour’, zei haar dan oom de Tournehem, die van al de groote vrienden, die het kind luidruchtig bewonderden, het meest van het meisje hield. De joviale heer sloeg zich van pret met de handen op de dijen, wanneer Reinette hem vroeg wie de dame was die de kinderen van den Duc de Chartres begeleidde, wanneer ze van de Tuilerieën naar Versailles reden. 't Was vermakelijk hoe dat dochtertje van François Poisson, een goeden kerel, maar die niet tot de élite van het land behoorde, haar groote oogen opsloeg naar den Faubourg St. Germain en verder nog naar Versailles, waar de jonge Louis XV, nadat hij zijn eerste jeugd in Parijs had doorgebracht, weer even statig troonde als wijlen zijn plechtige overgrootvader.

Nu echter reed de koets met het edele viertal, drie vossen en een schimmel van het Percheron-ras, door straten die te smal waren om de trotsche breedte van Madame Poissons karos een waardigen toegang te bieden. Het ging dan ook slechts langzaam voorwaarts. Binnen de beperkte ruimte die hem gegeven was, moest de koetsier nog telkens uitwijken naar links of naar rechts, om te verhinderen dat een of ander uithangbord, dat aan een lange staaf gestoken, boven den weg bengelde, zijn koets beschadigde of hem den steek van 't hoofd sloeg. Een bezemkoopman, die met zijn waren behangen, zijn eentonigen kreet met regelmatige tusschenpoozen liet hooren, moest zich vlug in een openstaanden cour redden, opdat de wielen van de koets niet in

't voorbijgaan de schort van bezems, die om zijn lichaam bengelde, vermalen zou. Reinette hield niet van die lawaaiige volksstraten. Het oorverdoovend geschreeuw van al die kooplui, die voor hun winkels of langs de huizen uitbrulden wat ze aan te bieden hadden, stemde haar mistroostig. Wolken voor de zon. De kleine Jeanne Antoinette Poisson had heel veel noodig om zich tevreden te voelen....

Moeizaam steeg de koets, en bewoog zich wat vrijer toen de paarden haar op de Place de la Victoire in de open ruimte getrokken hadden. Maar weldra werden ze weer door een nieuwe smalle, eindelooze straat opgenomen. Voor alle winkels stonden uitstallingen van waren, die soms niet eens die, welke in den winkel zelf verkocht werden, waren. Want de vogelkoopman, wiens kleurig bezit in kleine hokjes gerangschikt, Reinette's blikken aantrok, had de schoonheid van die ‘canaris’ en ‘bengalis’ ontsierd door de ruimte voor zijn zaak aan een oestervrouw te verhuren. Voor den winkel van die ‘oiseleur’ moest de koets stilhouden, wijl een scharesliep weigerde den straatweg te ontruimen. Reinette streek met een zakdoekje, waarin haar initialen reeds met sierlijke letters geborduurd waren, over haar hooge voorhoofd. Het deed pijn. Om maar niet meer te zien wat er op straat gebeurde, leunde ze diep achterover in de beslotenheid van haar moeders karos en sloot de oogen. ‘Herken je die straat niet, Reinette?’ vroeg haar haar moeder. ‘Och nee!’ - ‘Je bent er geboren, kind. Rue de Cléry.’ Madame Poisson glimlachte even. ‘In die jaren ging 't je vader beter en ons allen slechter.’ Ze nam Reinette's hand. ‘Ben je niet blij datje papa ons komt opzoeken? Die goede François, ik verlang er naar hem terug te zien. Hij kan schreeuwen dat 't in 't Palais Royal te hooren is. Tenminste als hij een goede bui heeft.’ - ‘Waar gaan we eigenlijk naar toe, mama?’ - ‘Och, dat zal je wel zien. De kant van Belleville op. Ik ken daar een vrouw, die wat van de toekomst afweet en nu je papa terugkomt, dat begrijp je, ben ik nieuwsgierig....’ De bebouwde kom van Parijs was verlaten, de koets worstelde nu met de modder van een ongeplaveiden rijweg, waar zelfs twee dagen van zon en droogte het zware baggerslijk niet hadden kunnen harden. Op kleine afstanden stond hier en daar een buitenhuisje. 't Waren de eerwaardige woninkjes van den een of anderen niet te wereldschen magistraat, die hier uit-

rustte van de drukte van 't ‘Parlement’, dat in die jaren rondom 1730 maar niet tot kalmte kon komen. Bij één van die huisjes gaf Madame Poisson haar koetsier een teeken. De koets stond stil. De palfreniers hielpen dame en kind uitstijgen. Maar voor de brij van mest en modder, die den weg bedekte, schrokken de verwenden terug. Toen namen de palfreniers moeder en dochtertje in de armen en droegen ze tot het nederige deurtje, waarvan de woning hun doel was. Madame Poisson leunde behagelijker in de armen van den knecht, die haar torste, dan Reinette. Ze betraden een lage en donkere gang. De leegte was vol van stank, een dwalm van uien, ammonia en ontlasting. De vrouw en het meisje hielden de zakdoeken voor den neus. ‘Venez-ici, venez-ici, mes belles dames.’ Er werd een deur geopend en een lange, zeer gebogen vrouw, wier eene hand op een stok leunde, stond voor de deur van 't kamertje. Reinette bekeek nieuwsgierig en eerst met tegenzin degene, die hen riep. Maar heksachtig zag de vrouw er niet uit, wel zeer flodderig. Haar breede rok was donkergroen en glanzend paars was haar lijfje, dat naar dames-façon door zwarte linten van voren was toegeknoopt. Losse paarse strikken waaierden aan haar manchetten, kraag en schouders. Ze droeg valsch haar in roodblonde wilde krullen, waarover ze niet het stemmige mutsje der burgeressen leggen wilde, uit een gevoel van decorum voor haar stand van bohémienne. Haar gezicht was week en hangerig, met gele plekken van ouderdom, een vervallen vrouw, die eens had willen meetellen. - Nadat de eene plichtpleging na de andere van haar lippen gegleden was, strekte ze den romp en keek de dames, die ze ‘mes belles princesses’ genoemd had, en die nu in haar lichter kamertje getreden waren, ook eens aan. Haar oogen opende ze wijd, en haar mond deed het de oogen na. Haar tong streek toen langs het rimpelige vel boven de bovenlip, beschreef een krul en kroop weer in haar mond. ‘Tiens, tiens! Dat doet me genoegen. Ga zitten, ga zitten. De mooie Madame Poisson. En wie is dat lieve kind? Uw dochtertje? Ga ook zitten, schat. Wat een schoonheid. Net haar mama. Nou, met die dochter wensch ik haar moeder geluk.’ Madame Poisson was in den rieten stoel van de oude vrouw gaan zitten en sloeg de beenen over elkaar. Ze voelde zich thuis. Jeanne Antoinette hield haar rug op een afstand van de leuning en speelde nerveus met een waaiertje, waarop aapjes geschilderd waren, die zich spiegelden.

‘Ja, Madame Lebon, onze Jeanne is groot geworden. Haar papa is heel trotsch op haar. 't Is ons koninginnetje. We noemen haar Reinette....’ - ‘Hoe gaat 't met die goeie mijnheer Poisson? Als alle mannen zoo royaal waren als hij, was 't voor de vrouwen een plezier om te leven.’ - ‘Voor de mooie vrouwen, Madame Lebon, voor de mooie vrouwen. U weet dat Poisson moeilijkheden gehad heeft. Jaren lang heeft hij in 't buitenland rondgezworven omdat zijn vijanden allerlei slechts van hem verteld hebben. Hij was te slim, hij behartigde de zaken van ons koninkje te goed, hij moest weg. Enfin, dat is verleden. François komt terug. Hij vindt een gezellig huis. Veel vrienden van hem die ook mijn vrienden zijn. U begrijpt me wel, beste Madame Lebon. U kent de wereld al langer dan vandaag.... En nu kom ik eens bij u. U moet me vertellen hoe 't verder gaan zal.’

De handen van Madame Lebon aaiden trillend den rand van de tafel. Een zoetige glimlach week niet van haar gezicht en haar dikke lippen ontsloten zich herhaalde malen en sprongen dan weer naar elkaar toe, om door het tongpuntje weer te worden gescheiden. ‘O, de toekomst. Alle dames komen bij me om de goede toekomst te hooren. Ik kan alleen maar wat zien als 't vriendinnen van me zijn. U bent een oude kennis van me, Madame Poisson, u verdient dat u een goed leven hebt. U bent nooit zuinig geweest, voor mij niet en voor uw lieve vrienden niet. U behoeft u niet ongerust te maken, schat. De zaak wordt op dezelfde voet voortgezet. Kom, laat ik eens beter kijken.’ Uit een la trok ze een stel kaarten, waarvan de randen vettig zwart waren. Ze liet Madame er negen uittrekken, sorteerde ze toen in waaiervorm, keek aandachtig naar hun volgorde. ‘Dat komt goed, hoor. Ik zie een mooie meneer die heel veel van u houdt.... 't Is één van de veertig!’ Madame Poisson glimlachte. Iedereen wist dat ze al jarenlang in zeer intieme verhouding met Monsieur Lenormant de Tournehem leefde en dat die één der veertig machtige belastingpachters was. Waarom zou Madame Lebon het niet weten? ‘Wat u hebt, houdt u, lieve Madame. Dat komt zoo'n mooie vrouw ook toe. En 't wordt nog steeds beter. Ik zie steeds meer zon!’ De tastende lange armen van Madame Lebon strekten zich nu ver over de tafel uit als zoekende slangen. Toen greep haar hand die van Jeanne Antoinette, die schuin tegenover haar zat aan den zelfden tafelhoek. Het meisje wilde de hand terug-

trekken. Maar ze ontmoette den blik van haar moeder, liefhebbend, vroolijk, spottend. De even geruststellend gespitste lippen van Madame Poisson zeiden haar dochtertje: ‘Laat haar begaan’. En Jeanne Antoinette, alsof ze plotseling ouder en ervaren geworden was, brak haar eigen tegenstand. Hooghartig-gedwee liet ze haar kleine, fraaie handje in de lange, weeke hand van de waarzegster rusten. Het scheen dat de slappe Madame Lebon ditmaal werkelijk in lichte trance geraakte. Ze wist tenminste later niet dat haar andere hand met de beweging van een maaier al haar kaarten van de tafel schoof. Ze vielen op den stoffigen grond. Madame Lebons voorhoofd trok gerimpeld samen en haar oogen sloten zich. Toen werd de glimlach van haar oud gezicht nog weeker, zoeter en williger. ‘Ze is een goed kind voor haar moeder. Een mooi kind, een heerlijk kind. C'est un vrai morceau de roi. Een koningshapje.’ Nu aaide Madame Lebon de hand van het meisje. Toen stond ze op en ging achter Reinette staan en streelde haar haren, of het een altaarkleedje was. ‘Jeanne Antoinette is mooi,’ klonk het nadenkend. ‘Ik zie haar trotsch in een stoel zitten. Maar 't is geen stoel, het is een troon. Ik zie.... een man. Een heel mooie man. Een koning. Grand Dieu, het is onze koning....’ Het kind draaide zich half om en hief haar gezicht vragend en toch zelfbewust naar de gebogen vrouw, die achter haar stond. Madame Lebon opende weer de oogen. ‘Ik weet het, nu weet ik het,’ zei ze, of ze teruggekomen was uit andere gewesten met een schat dien ze er gevonden had. ‘Ons kindje wordt de geliefde van de grootste koning, van Louis zelf.’

Madame Poisson scheen niet verwonderd, toen de waarzegster zulk een ongehoorde toekomst verkondigd had. En de gedachte dat een burgermeisje een vorstelijke favorite zou worden, was toch oorspronkelijk genoeg. Ze glimlachte welwillend en vergenoegd, als bedankte zij een galant heer voor een fraai geschenk, dat haar toekwam. Woord voor woord had het kleine meisje die onverwachte toekomstverkondiging in zich opgenomen; ze ontving haar plechtiger dan haar moeder en keek Madame Lebon aan met een merkwaardige uitdrukking van ootmoed en van trots, een uitdrukking, die scheen te zeggen dat zij zich nederig voelde tegenover haar eigen grootheid. Madame Lebon echter verviel weer in den stroomenden nietszeggenden woordenvloed, waarmee ze Madeleine Poisson en haar dochtertje ontvangen had.

Misschien had ze werkelijk in trance gesproken en herinnerde zij zich niet meer welk een zonderlinge verkondiging ze had geuit. Maar ook was het mogelijk dat ze haar woorden wilde uitvegen, want voor een gewone vrouw is het gevaarlijk zich zoo dicht bij den koning te wagen. ‘Nu kan ik werkelijk niets meer vertellen, lieve mevrouw; nu weet ik niets meer. Och, wat wij weten is zoo heel veel niet. De menschen overdrijven zoo. Maar we staan natuurlijk altijd tot de beschikking van mooie dames, die willen hooren of ze wel zullen krijgen wat haar toekomt. Met ons kindje zult u eer inleggen. Die zal nog eens de vrouw zijn van een edelman. Is 't niet, lief kind? Als je maar zoo vriendelijk wordt als mama. Ik heb 't gisteren nog tot een achternicht van Mijnheer Bourret gezegd. Alles goed en wel, zoo royaal als de vrouw van François Poisson is er geen dame in heel Parijs.’ En Madeleine Poisson de la Motte, die haar geld even makkelijk uitgaf als ze het kreeg, stelde de verwachtingen van Madame Lebon niet teleur. Sterker en onverschilliger dan haar dochtertje kon zij den kus, dien haar de waarzegster op de hand drukte, blijmoedig verdragen. Reinette rilde, toen de dikke weeke lippen van Lebon haar handje beroerden. En toch verdroeg ze de aanraking. Waarom ze zich niet aan haar ontroering overgaf, dat wist ze niet.

Nadenkend zaten de groote vrouw en de kleine tegenover elkaar in de karos, die het morsige Belleville verliet en de smalle, vervuilde eerste straten van Parijs weer binnenreed, waar de koets zonder schuld onbeschaamd werd en modderspatten op de bas de chausses van de zich langs haar wringende voorbijgangers klopte, alsof het haar taak was een zwarte room over het hobbelige plaveisel van Parijs te slaan. Madame Poisson, in wie geen schim van preutschheid stak, sloeg haar arm om Jeanne Antoinette en zei tot de negenjarige: ‘Daar heb ik wat moois van je gehoord, Reinette. Als dat waar is, mag je wel zorgen datje goed leert en goed uit je oogen kijkt. Het leek me eerst wat erg ongewoon, maar, enfin, mogelijk is het. Madame de Maintenon zou gewild hebben dat ze zoo'n gezichtje als 't jouwe naar de koning kon keeren. En toch is ze machtiger dan Louis quatorze geworden. Wie weet wat er voor jou is weggelegd, als je maar altijd weet watje wilt....’ - ‘Ik vond 't een griezelige vrouw, die Lebon, maar ook wel lief. 't Kan best zijn dat ze heel mooi was, toen ze

jouw leeftijd had, moeder.’ En voor 't eerst lachte ze, een vroolijken helderen kinderlach. ‘Hè, 't is net of ik een moeilijk werkje af heb. Nu voel ik me zoo blij. Ik vind 't heerlijk dat papa vanavond komt. Hij heeft me altijd zoo lief geschreven.’ - ‘Die goeie François,’ zei weer verteederd Madame Poisson. ‘Hij zal opzien van z'n dochtertje. Weet je, Reinette, dat je niets op hem lijkt? Niet van binnen en niet van buiten. Je bent net je mama. Bij je vader lijk je op een pekineesje naast een mâtin beige. Groote, zware honden spelen graag met boudoir-toutous... En ze zijn er voorzichtiger mee dan met hun eigen barsche snuit. Papa zal er van opzien als hij in ons huis komt. 't Ziet er alles mooier uit dan toen hij wegging. Foei, daar moet ik niet meer aan denken... dat was midden in de nacht. Maar nu is alles voorbij. Hij zal die goeie oom Tournehem wel dankbaar zijn....’ - ‘Jean heeft gezegd dat als papa niet gevlucht was, de beul hem zou hebben opgehangen!’ - ‘Och kind, denk niet over zulke dingen na! 't Is waar. Als je grooter bent, zal oom Duverney je wel eens vertellen, waarom ze zoo boos op je vader waren. Dat zijn allemaal moeilijke zaken. Hooge financiën. Ik heb zelf geen hoofd om dat alles te begrijpen.....Kijk, we zijn al bijna weer thuis.’

De karos van Madame Poisson de la Motte reed langzaam de Rue de Richelieu weer in, waar zeer veel aanzienlijke dames en heeren woonden, die voor de familie Poisson even zeer hun neus optrokken als dat de kleine burgerstand deed. - Een financiersfamilie, men moest met z'n tijd meegaan, 't was nog aanvaardbaar; maar een bankroetiersfamilie! Met zulke lieden om te gaan had geen zin. En toch fluisterde men dat de ongenade, waarin de kliek der gebroeders Pâris, na de smadelijke verbanning van hun vriendin, Madame de Prie, was gevallen, had uitgewerkt en dat Versailles al weer den blik sloeg op de twee overgebleven broers, Pâris de Montmartel en Pâris-Duverney, zonder wie Frankrijks financiën het op den duur toch niet konden stellen. En als eenmaal die Pâris als wakende engelen boven de schatkist zouden prijken, kon het wel gebeuren dat hun verdachte handlanger Poisson ook weer z'n gretige vingers in 's lands inkomsten mocht slaan. Overigens had hij een opvallend mooie vrouw en een charmant dochtertje, dat in ieder geval van Madàme was. Zoo wachtte de Rue de Richelieu maar liever eens af....

Toen ze hun woning ingingen door de hoofddeur, die niet op de straat, maar op den fraaien met gladde steenen geplaveiden cour uitkwam, hadden moeder en dochter de verrukkelijke en voor haar beiden noodzakelijke sensatie, dat ze een feestelijk huis betraden. Alle kaarsen van de kroon der vestibule, die ze betraden, waren al ontstoken. De fraaie applique in den vorm van twee elkaar omstrengelende bladeren, die even voor de trap haar licht liet vallen op de witte marmeren steenen, welke aan beide zijden van den traplooper uitstaken, brandde reeds haar drie kaarsen. En van boven, waar de hall uitkwam op de ontvangsalons van Madame Poisson, hoorden de moeder en het meisje een warm, levendig geluid van menschenstemmen. ‘Charles is er al,’ zei Madame Poisson voor zich zelve. Charles Lenormant de Tournehem wachtte haar op aan de fraai gesmede leuning van het trapportaal; de gulden randen, die het groen geschilderd smeedwerk afteekenden, glansden vroolijk in de van alle kanten afgeschoten kaarsen-stralen. De belastingpachter hield haar staande, kuste haar op den mond en tilde de kleine Reinette de hoogte in, tot haar wangetjes voor z'n lippen waren gebracht en hij ook haar kon kussen. Blijde tevredenheid lag op z'n bruin, gul gezicht, lachte in zijn vroolijke bruine oogen. Hij kon 't niet helpen, de rijke pachter Lenormant de Tournehem, dat hij zich zoo innig behagelijk voelde in z'n koekoeksbestaan. Gehuwd was hij niet, maar bij God en z'n engelen, hij had z'n Madeleine Poisson lief of hij gisteren met 'r voor mijnheer den Pastoor getrouwd was, en die twee lieve kinderen, Jeanne Antoinette en Abel verwarmden z'n hart als dat van een vader. In de kletsende kringen van Parijs fluisterde men dat Reinette ook werkelijk zijn kindje was, maar 't scheen hem op grond van berekeningen toe, dat dit niet wel mogelijk kon zijn. En hij geloofde er ook niets van dat collega Pâris-de-Montmartel, de baas van François Poisson, Reinette's peetoompje, de maker van haar levensdagen kon zijn. Dwaasheid! Reinette was het meesterwerk van François Poisson. Maar in ieder geval een ‘enfant de la finance,’ en een eer voor de geldbeheerende kringen. Je kon in Versailles haar evenbeeld zoeken. Wat een schat! Nu, in haar lichtroze japonneke, het rokje een koepel met twee zijpaviljoentjes, zag ze er weer uit als het bruidsmeisje van een fee. Ja, waarachtig, hij werd er poëtisch door gestemd als hij zich in dat lieve kind vermeide, dat nu zijn linker-

arm had genomen, terwijl Madeleine aan zijn rechterarm door de salons wandelde en haar al aanwezige gasten begroette. Tournehem was bijna stemmig van tevredenheid. Hij had toch maar de mooiste vrouw van heel Parijs. Madeleine Poisson was de lenigste en molligste en bovendien de geestigste brunette, die een fermier général zich maar wenschen kon. Onverholen bewonderde hij haar hooge gestalte, haar ronde, appelfrissche armen, haar fraaie borstwelving, den kleinen voet, de charmante wijze waarop ze zich bewoog. Hij voelde zich geen jaloersche minnaar. Lenormant de Tournehem was tevreden dat haar man, die arme François van avond eindelijk weer thuiskwam en zich ook eens in z'n mooie vrouw en z'n twee lieve kinderen zou kunnen verlustigen. Dien kerel kwam het toe. En François Poisson zou niet lastig zijn. Hij was een zakenman, een financier van 't oude slag, die eens in gezelschap brutaalweg had durven beweren, dat bij hem de portefeuille voor alles ging, en de corsages pas daarna kwamen. Tournehem liep in het huis dat hij voor z'n maîtres gekocht had, in die kamers die hij naar haar smaak voor haar had laten meubileeren, nog gelukkiger rond dan een echtgenoot het zou gedaan hebben. Er lag meer toovercharme over dit alles dan over een huwelijk. Hij was de goede genius van dit gezin, had Madeleine met haar twee kinderen midden in de weelde gezet, liet ze in een droom leven. En hij zou ze laten droomen tot 't eind van z'n dagen. De toekomst van die twee kinderen was gemaakt. Hij dacht nu al na over een goed huwelijk voor z'n Reinette van negen jaar en over een carrière voor dat krummeltje van een Abel, die pas vijf was, maar bliksems pienter.

Het mannelijk geslacht was in het salon van Madeleine Poisson de la Motte talrijker vertegenwoordigd dan de vrouwen. De kleine Reinette zelve wist best hoe dat zoo kwam. Haar moeder gold als een van de mooiste vrouwen van Parijs en dat trekt heeren altijd aan. Zelfs heel deftige heeren, die in Versailles hun entrées hadden, als president Hénault, aarzelden niet mama het het hof te maken. Maar de dames! Mama had haar eens gezegd: ‘Zie je Reinette, de vrouwen die heel graag hier zouden komen, wil ik niet ontvangen, en de vrouwen die ik graag bij me zou zien, willen niet met ons omgaan.’ Dat deed die kleine Reinette verdriet, want ze kon aanvaarden noch begrijpen dat er menschen zouden zijn, die het niet heerlijk vonden met haar mama en haar

te mogen verkeeren.... Ze was toch overal de eerste, Reinette, het koninginnetje! Madeleine Poisson, in haar zinnelijkheid van geadoreerde coquette, treurde niet over deze samenstelling van haar wereldsche leven. Zij kon de dames missen. Mannenconversatie was boeiender, vleiender, prikkelender.... Maar Reinette, het meisje, had niet van haar mama die onbevangen en directe levenswijze geërfd; zij zou ook graag deftige dames, die fraai en smaakvol gekleed waren, in hun huis zien verkeeren en naar de wijze willen luisteren, waarop ze spraken. Ze verwachtte dat haar taal weer anders zou zijn dan die van mama. ‘Reinette kan niets missen,’ zei haar moeder. En dat was waar. Zelfs wanneer ze heel veel reden had om gelukkig te zijn, dacht ze nog aan wat leeg gebleven was.

Crébillon, de tooneelschrijver, had het meisje op schoot genomen. 't Was niet alleen zijn klein vriendinnetje, maar ook zijn leerling. Hij was het, die haar nu reeds Molière had leeren lezen, en 't mocht jammer genoemd worden dat de menschen niet wisten hoe blij en kwiek ze een soubrette-rol voordroeg. En 't inzicht van dat kind! Ze begreep de liefde en de jalousie van een Raciniaansche heldin beter dan hijzelf. Crébillon hield van haar teer en verfijnd aandachtig gezichtje, dat aanstekelijk vroolijk zijn kon en soms zeer ernstig, en dat verwonderlijk veel gemoedsnuances liet gissen. Hij was een man in de kracht van zijn leven, gevierd als Corneille's directe opvolger, maar niets schonk hem zoo veel vreugde als de hartelijkheid van een vriendenkring als deze, en de aanvalligheid van een kind. Duclos, de galante mémoirenschrijver, nam glimlachend het tweetal waar en zei tot Madame Poisson: ‘Ik wed dat Crébillon nu droomt dat uw dochtertje door slechte roovers overvallen en gebonden wordt en dat hij de degen boven hun hoofden zwaait en het onschuldige kind verlost.’ Madeleine glimlachte. ‘Ja, is 't niet merkwaardig, dat de goedaardigste man van heel Parijs altijd van de verschrikkelijkste misdaden droomt?’ - ‘Er steekt een Don Quichotte in onze Crébillon, mevrouw. Als hij zich niet geneerde, zou hij ook te uwer eer tegen windmolens vechten. En ik ben van meening dat inderdaad 't onderwerp van z'n vereering de grootste folies wettigt.’ Lachend keek ze den ondeugenden salonschrijver aan. ‘Vleier, ik durf niet eens boos te antwoorden, anders ben ik morgen nog de hoofdpersoon van een ‘Nouvelles mémoires de la comtesse met drie sterretjes....’

Geen der gasten van Madame Poisson was zoo omringd door bezoekers, die door hem wilden worden opgemerkt, als een der laatst gekomenen, Reinette's peetoom, Pâris de Montmartel. De oogleden wat gezonken, zat de zeer rijke heer vermoeid in een ongewoon diepen fauteuil en gaf met vriendelijke toonlooze woorden, die niets zegden, antwoord aan hen, die eens nadere inlichtingen wilden inwinnen over een nieuwe directe belasting, van welker invoering werd gesproken en die zelfs de geestelijkheid niet sparen zou. ‘De contrôleur général is er de man niet naar om maatregelen ten halve door te voeren,’ antwoordde Montmartel op de vraag van een jongen eerzuchtigen abt, die veel belangstelling voor economische zaken had, ‘maar anderzijds lijkt het me niet dat kardinaal Fleury zich nieuwe moeilijkheden met de hooge geestelijkheid op de hals zal willen halen...’ Degenen die Montmartel omringden, keken elkaar aan. De oude wilde niets loslaten. ‘Maar heeren, laten we van avond om Gods wil geen financiën bespreken. Dat zijn we ons zelf als financiers verschuldigd en niet het minst aan onze lieve gastvrouw.’ Montmartel sloot de oogen. Zijn leven was zoo bewogen geweest, dat hij de deelen er van niet meer met elkaar in overeenstemming kon brengen. Een leven als Frankrijk zelf, onoverzichtelijk. Hier bergen, daar dalen, vlakten, rivieren, de eindelooze zee. Wat had de Comte de Sampigny, de baron de Dagouville nog te maken met het zoontje van een dorpswaard uit Moirans in 't Dauphineesche, dat hij eens geweest was. Het leek hem of al zijn collega's dichter bij hun oorsprong gebleven waren dan hij, die zich niet anders voelen kon dan als een oude vorst, hoe nederig en werkelijkheidsgetrouw hij ook wenschte te zijn. Voor zich zelve leefde hij niet meer. Alleen nog anderen boeiden hem, en dat gezin van zijn helper Poisson in 't bijzonder. Met een zekere moeite stond hij op en spande zijn zwaren buik. Toen liep hij op zijn petekind toe. ‘Kom Reinette, je moet ons eens iets voorzingen.’ Liefdevol rustte zijn hand op 't hoofd van het kind. De charme van Jeanne was een weinig hun aller trots - en ook Pâris de Montmartel kon niet verhelpen dat hij met een zeker plezier dit meisje zoo bevallig op zag groeien, als er geene te vinden was onder de dochters van Frankrijks aristocratie. Van alle kanten kwamen de aanmoedigingen. En niet uit beleefdheid en vriendelijkheid voor de gastvrouw. De rijke, verwende mannen,

die daar tezaam waren, verheugden zich op de dansjes en liedjes van de kleine Jeanne Poisson, die hun smaak beter wist te voldoen dan menig zangeresje en danseresje van de Opéra. ‘Het is merkwaardig hoe dat kleine kind groote menschen begrijpt en ze voor zich inneemt,’ zei Duclos, die als een zeer fijn opmerker gold. ‘Misschien beter dan dat haar moeder de toon van de goede wereld vat,’ fluisterde de oude Fontenelle hem toe. ‘Ik weet niet wat me meer aanstaat, de onbevangenheid van de volwassen vrouw of de tact van dat kind.’ Madame zette zich aan de piano en toen zong Jeanne zonder schroom, met de bevalligheid van een begaafde actrice, die een elegant kind wil uitbeelden, een paar bergerettes. Zacht maar zeer duidelijk was haar stem. En Duclos trof weer de waarheid, toen hij den ouden Fontenelle toefluisterde: ‘Die kleine Jeanne wordt nog eens een volleerde salondame. Je merkt nu al dat het er haar meer om te doen is een gezelschap aangenaam te zijn, dan de een of de ander te behagen. Ze wordt nog een waardige opvolgster van onze oude Tencin.’ Het gezelschap, dat juist door den blijden zang van de kleine Mademoiselle Poisson in goede stemming gekomen was, mededeelzaam en welwillend jegens elkander, hoorde plotseling een wild gedruisch in de vestibule. Even later verscheen, lenig en krachtig, François Poisson, een groote kerel, met rood gezicht en uitpuilende pleziermakersoogen, in den kring, die zich om z'n dochtertje had gevormd. De teruggekomen man straalde en schaterde van blijdschap, nu hij zoo ‘met den neus in de boter viel’. Hij sloeg met z'n krachtige handen de oude bekenden op schouders en ruggen, tot hij doorgedrongen was tot zijn vrouw, die hij, als een boerenjongen zijn meid, om 't middel greep en klappende kussen op de wangen drukte. ‘Hij speelt comedie die oude vos,’ zei Duclos tot den zeer eleganten pachter De la Popelinière. ‘Hij kan niet anders dan een slecht opgevoede lomperd zijn; en hij meent dat daarin iets origineels steekt en maakt er een rol van.’ Inderdaad, al die luidruchtigheid en dolheid verstomde plotseling toen François Poisson zijn dochtertje zag. Hij hief het kind, waar hij hartstochtelijk naar verlangd had, in de hoogte en fluisterde schor: ‘Reinette, Reinette.’ Beide armen sloeg het meisje om den ruwen mannennek. Crébillon, die er bij stond, zelf vlug verteederd, zag hoe de oogen van den onbehouwen geld-agent vochtig werden. Toen ging père Poisson zitten,

maar z'n kind nam hij tusschen de knieën en zijn zware hand week niet meer van haar schouder. Wat z'n vrouw deed moest ze zelf weten en hij kon dat prachtige wijf geen ongelijk geven dat ze zich in zijn lange afwezigheid een prettig leven had opgebouwd, en dat met 'r charmes gekocht had; maar over z'n kind had hij gewaakt; hij had niet alleen brieven naar z'n vrouw en naar de kleine Jeanne geschreven, maar naar beproefde vrienden en verwanten opdat deze een oogje in het zeil zouden houden en er wakers zouden zijn over de opvoeding van z'n dochtertje. 'Wat een prachtstuk, wat een prachtstuk,' mompelde hij. En in stilte vierde hij achter de luidruchtige geestdrift over zijn terugkeer, zijn vreugde over het weerzien van zijn Jeanne. Even later wandelde hij gearmd door de salons met den naïef-tevreden oom Charles de Tournehem, aan wien hij zijn fortuin te danken had. De goede man, die hem dit 'hôtel' in de Rue de Richelieu in zijn afwezigheid had ingericht! François Poisson, die al eenige glazen koppigen wijn gedronken had, was geroerd van zooveel hartelijkheid. Heel dikwijls onderbraken de beide heeren hun gesprek om elkaar te omarmen en op de dikke ruggen te kloppen, terwijl hun van vriendschap gedempte stemmen elkaar bewogen 'mon cher François', 'mon cher Charles' toeriepen. Rondom bespotte hen het gezelschap en zelfs Madeleine Poisson de la Motte kon een glimlach niet onderdrukken over de roerende liefde tusschen haar man en haar minnaar en schalks zei ze tot Duclos: 'Voor mij hebben ze beiden geen aandacht meer...'

Pas laat in den avond waren de genoodigden rondom het zeer overvloedige souper vereenigd. Poisson hield van een royale, goede sier, dat wist zijn vrouw. Een keur van vischsoorten was al verorberd. Nu wachtte het nog in de boter sissend gevogelte: poularden, kalkoenen, eenden, kapoenen en smakelijke duifjes. Een koningsmaal. François Poisson, half dronken, hief het glas en bracht een toast uit op zijn trouwen vriend de Tournehem, die tijdens zijn lange afwezigheid zoo goed voor zijn vrouw geweest was. Ook den heer Thianges gedacht hij, die hem uit Hamburg naar Parijs had teruggevoerd. Maar hij snikte, toen hij van zijn lieve vrouw sprak, die hem tijdens zijn reizen in den vreemde trouw had bijgestaan en acht jaar van haar leven gebruikt had om den kardinaal de Fleury, den premier, en al die heeren van

Versailles te bewijzen dat François Poisson voor den duivel geen dief was; nee, een doodeerlijke kerel, die geld en goed voor den koning en de natie had overgehad. Pâris de Montmartel, de best ingelichte van het gezelschap, die zich zekere gefingeerde rekeningen, door François Poisson uitgeschreven om bepaalde nooit gedane leveranties vast te stellen, herinnerde, vond zijn agent wel wat overdreven en meende dat de waarheid in het midden lag. De brave Poisson was te goed voor de galg waartoe hij veroordeeld was, maar kon ook geen aanspraak maken op nationale verdienste. Toch dronk de oude, deftige financier zijn luidruchtigen agent toe. Hij en zijn broer Pâris-Duverney, die tot zijn groote spijt niet aanwezig had kunnen zijn om den terugkeer van hun trouwen François te vieren, konden niet genoeg de aanhankelijkheid en de zakelijke, ferme doortastendheid van hun medewerker roemen. Meer dan anderen had het hun verdroten, dat ze den schranderen vriend zoo lang hadden moeten missen. Zijn broers en hij hadden meegeleefd, toen hij jaren lang als een banneling buiten zijn geliefd Frankrijk had moeten zwerven, waar zijn hart en denken steeds gebleven was. Maar in zijn huis had Pâris de Montmartel een warmen haard gevonden, waar de droefenis van zijn weduwnaarsleven van hem week. Zijn ouderdom verzonk er voor de rijpe charmes van zijn vriendin Madeleine en voor de aanminnigheid van zijn petekind Reinette, het meisje dat hem zoo lief was als zijn eigen zoon, en dat hij zoo God het wilde, als een der toekomstige vorstinnen van het Parijsche leven beschouwde. ‘Welnu dan, beste vrienden en vriendinnen, ik verzoek u allen om met mij te drinken op haar, die een beetje ons aller kind is, omdat haar lieftalligheid ons aller hart tot vader- en moederharten gemaakt heeft, op onze kleine Reinette.’ Geestdriftig verhieven zich de gasten van hun stoelen, als hadden ze op dat woord gewacht. En allen, 't zij grove geldmakers, 't zij zatte financiers, blasé litteratoren of cynische mondains, ze klonken hartelijk en eenstemmig op het meisje, dat de ongekroonde koningin was van dit samenzijn en door de hoofden van den derden stand werd opgevoed, zooals het koningskind Joas door de priesters in den tempel van Jerusalem.

Op dit late uur lag de kleine Jeanne Antoinette Poisson in haar bedje, dat aan drie kanten door damasten gordijnen was afge-

sloten van de nachtelijke kamer, die door een blaker, welke twee kaarsen droeg, genoeg verlicht werd om het kind den angst voor het donker te ontnemen en te weinig, dat de ziel van den nacht niet tot haar zou kunnen komen. Reinette was nog wakker; de oogen staarden op het donker van de hoeken tusschen den baldakijn en zijn gordijnen. Op dit uur was weer langzamerhand de plechtige stemming van dien middag over haar gekomen, toen Madame Lebon haar die wonderlijk voorspelling had gedaan, dat zij eens de geliefde des konings worden zou. Het kind aanvaardde volkomen die toekomst, die men haar had voorgespiegeld. Ze verlangde naar statie en schoonheid, naar sierlijkheid en deftigheid, naar de geheimen der aristocratische wereld, naar den verborgen schat, die er moest schuilen in de sfeer van hen en haar, die de groote namen droegen, welke zij zoo dikwijls voor zichzelve uitsprak. Als zij de geliefde des konings zou worden, zouden ook al die wenschen, die vagelijk in haar leefden, in vervulling gaan. Dan zou het leven voor altijd zoo mooi zijn als een groot theaterspel en er zouden geen plaatsen in haar bestaan openblijven, van waaruit een andere wereld haar bewijzen zou dat de hare niet waar was. Dit droomde op kinderlijke wijze de kleine Mademoiselle Poisson, wier ziel bevangen was door angst voor dagelijkschen ernst en levenskarigheid en door verlangen naar een wereld, die door weelderige schermen zou zijn afgesloten van de boosaardige, die ze giste. Dieper, inniger, verzonk het denken van de kleine Jeanne Antoinette Poisson. Haar gezichtje vleide ze aan tegen de wangen van den weergekomen vader, dien ze liefhad om zijn jovialiteit. Toch vergat ze niet dat voor een winkel waar bengalis in hun liefste blauwe toiletjes en kardinalen met kwieke roode kuifjes op en neer trippelden, mosselen en oesters der zee te sterven en te stinken lagen. Zij echter wandelde met kalme passen voor een groote volière, die heel hoog boven de orangerie van Versailles verrees. Duizenden bengalis en papegaaien vlogen door die ijle ruimte en laag op de groene glad geschoren sparren zaten zeer statig pauwen. In hun staarten straalden de juweelen, die ze van China meegebracht hadden voor de geliefde des konings.

II

‘Madame Poisson de la Motte, Mademoiselle Poisson’, kondigde de lakei-deurbewaker aan. Het was een zeer deftige lakei, wiens welvarend lichaam zijn ronding toonde in een donkergroene rok, met lussen afgezet, zwaar en geel alsof ze stuifmeel droegen. Het was dan ook de voetknecht die de gasten aankondigde, in de statige salon van mevrouw Geoffrin. En Madame Geoffrin, een burger dame, was ernstiger, degelijker en vormelijker dan vele frivole, hooggekapte, hoogstemmige poppetjes van adellijk bloed. Ongedwongen liepen de dames Poisson, die mevrouw Geoffrin in 't bijzijn van anderen ‘mijn schoonheden’ durfde te noemen, het groote stemmige vertrek binnen. Meubelen, behang, lusters en schilderijen getuigden er van de macht van rijkdom, maar van afkeer tegen overdaad. 't Leek wel of Madame Geoffrin er audientie gaf. Maar aan heel hooge personagiën, die de vorstin na waren en allen recht hadden op zeer comfortabele zetels. Madame's jeugdportret, door Nattier geschilderd, waaop ze den arm pathetisch uitstrekte, regeerde over een der muren; de beeltenis van Polens koning, Stanislaus-Auguste, dien Madame Geoffrin haar pleegzoon noemde, bewaakte den kant van den huiselijken haard. De dames Poisson bogen voor de statige Madame Geoffrin, die zich opzettelijk ouder kleedde dan haar leeftijd, om te toonen dat het er haar om te doen was over menschen en niet meer over harten te regeeren. Ze bedankten Madame allerhartelijkst voor haar uitnoodiging, die ze als een groote eer beschouwden en hun liefste wenschen meer dan vervulden. Madame Geoffrin waaierde met haar hand die complimenten weg. Ze was blij dat de dames aan haar uitnoodiging gehoor hadden gegeven. Zij zelve had helaas aan schoonheid, zwier en élégance haar vrienden niets te bieden, en achtte zich gelukkig dat Madeleine en haar dochter die belangrijke taak wilden overnemen. Glimlachjes werden gewisseld. Ze moesten eens weten, die twee, dacht mevrouw Geoffrin, hoeveel uren ik met m'n kuische dochter heb moeten kibbelen om gedaan te krijgen dat Madame Poisson de la Motte met haar dochter mocht meegevraagd worden! Achtenswaardiger vrouw dan Madame Geoffrin bestond er in heel de ‘monde’ niet. Maar juist daarom was ze

niet zoo spoedig bang zich te compromitteeren. En schalks had ze haar dochter toegevoegd dat ze zich zelfs eenigermate verplicht voelde tegenover Madame Poisson, omdat die enkele van haar vrienden zoo gelukkig gemaakt had. Dergelijke taal beviel Madame de la Ferté-Imbault, de dochter van Madame Geoffrin, in 't geheel niet. Zij was dol op grapjes, maar ze mochten niets met dàt te maken hebben. En dàt was juist dat, waarin haar tijd bijzonder veel belang stelde.

Moeder en dochter, Madame Geoffrin en Madame de la Ferté-Imbault leefden altijd in zekere spanning. Zelfs als ze andere bezigheid gevonden hadden, wierpen ze nog een steelschen blik op elkander en onder een aangename causerie vonden ze de gelegenheid zich aan elkaar te ergeren. De dochter bleef eerbiedig en geen ander kreeg van haar te hooren, hoe ze over mama dacht. Maar Madame Geoffrin, met de ongegeneerdheid van een oudere, lichtte al haar vrienden erover in, dat ze haar dochter een lastpost vond met wie ze nu eenmaal samen moest wonen.' Ze is in alles overdreven, behalve in gezond verstand en dochterlijke gevoelens.' Beide vrouwen waren tuk op menschelijke protectoraten, en daardoor zaten ze elkaar dwars. Daar had je 't nu al! Madame de la Ferté-Imbault had zich van die jonge Jeanne Poisson meester gemaakt, die toch Geoffrins gast was. En zoo grof. Ze had eenvoudig Jeanne's moeder den rug toegedraaid, de dochter een arm gegeven en haar naar een vensterbank gevoerd, alsof ze zeggen wilde 'met de oude heb ik niets te maken, jou kan ik gebruiken.' Madame Geoffrin ergerde zich. Die jonge vrouwen van tegenwoordig! De fatsoenlijke zijn nog onuitstaanbaarder dan de onfatsoenlijke. Madame de la Ferté-Imbault echter wilde juist accentueeren dat Madame Poisson tegen haar wil geinviteerd was, terwijl ze de negentienjarige Jeanne als haar persoonlijk invitétje beschouwde. Op Jeanne viel niets te zeggen, over haar werd niet gefluisterd, en Madame la Marquise wenschte dat men goed begrijpen zou dat het niet den stand van de Poissons was die haar tot afstand dwong, maar de reputatie van Madeleine. Nu had ze haar handen om Jeanne's polsjes geknepen en terwijl ze bij iedere dringend-uitnoodigend woord de armen van de jongedame, of het pompen waren, op en neer trok, zei ze: En nu moogt u ons werkelijk niet laten smachten, m'n waarde. Nu mòet

u voor ons zingen. Ik heb m'n vrienden zooveel van uw talenten verteld dat u me persoonlijk zoudt beschaamd maken als u een mondje dat gemaakt is om zich te openen, gesloten houdt. U moet, u moet, u moet. En anders laat ik u openlijk tot de gierigste van alle jonge vrouwen uitroepen. Foei, wat is er voor een vrouw leelijker dan gierigheid!'

Jeanne beloofde met een glimlachje alles wat de markiezin de la Ferté-Imbault maar verlangde. Haar groote oogen hadden een uitdrukking van lieftalligheid en meisjesachtige onderworpenheid. Over haar gelaat lag een geraffineerde zoetheid als de smaak van een kunstige pâtisserie. 'Natuurlijk alles wat u wilt, lieve markiezin, 't is een al te nietige betaling voor de heerlijke uren die ik in uw kring al doorgebracht heb en nog heel dikwijls hoop door te brengen.' Onderwijl schoof haar voetje in 't grauwzilverig satijnen muiltje nerveus over den grond. Jeanne was boos. Natuurlijk, ze sprak de waarheid. Ze was tevreden dat ze haar entrée had in een zoo illuuster salon als dat van Madame Geoffrin. Hoeveel moeite had het haar niet gekost! En ze wist ook dat ze die gunst alleen aan haar bekoorlijk uiterlijk te danken had en aan haar mondaine talenten. Een 'amuseuse', die zingen, musiceeren, dansen, glimlachen, minaudeeren moest om de eer te verdienen met deftige lieden te mogen spreken. Maar 't was vervelend om altijd de mindere te moeten zijn, zich als een begunstigde te moeten voelen. Wat was ze minder dan de anderen? Enfin, ze beschouwde 't als een leerschool. En inderdaad, gedurende één middag bij Madame Geoffrin kon men meer leeren wat goede vormen en beschaafde conversatie waren dan tijdens heel een leven in 't huis van Madame Poisson. 'Maar dan moet ik toch even ook uw moeder om verlof gaan vragen,' zei Jeanne, die de lastige Ferté-Imbault wenschte kwijt te zijn en zich bij 't gezelschap voegen wilde. Men stelde haar aan enkele onbekenden voor. 'U bent een raffinée du salon, Madame,' riep président Hénault Madame Geoffrin toe, terwijl hij Jeanne's hand kuste: 'U inviteert maar weinig van uwe seksegenooten, maar als u het eens doet, dan ook direct de schoonste zelve.' Jeanne bloosde onder 't rouge en lachte den president vriendelijk toe. Nu was het orchest van complimenten ingeleid. De heeren Nivernais, Suard, Saint-Florens, Burigny wierpen ze haar om het hardst toe. 'Iets meer dan mag,' dacht Jeanne. Madame Geoffrin

permitteert haar gasten wat vrijpostiger met mij om te gaan dan met dames van stand.

Enkele oogenblikken later reeds zat Jeanne aan 't clavecimbel en zong een paar melodieën van Rameau die ze zelf begeleidde. Onder de leiding van Jélyotte, den beroemden zanger van de opéra, was haar talent gekweekt en verfijnd. Ze zong en speelde en zocht naar effect, maar juist het bescheiden effectvolle dat zoo kenmerkend was voor Jeanne's aard, maakte haar voordracht natuurlijk. Er waren dan ook niet veel gasten in Madame Geoffrins salon die zoo weinig muzikalen zin hadden dat ze uit beleefdheid zwegen. De meesten luisterden verrukt naar die zuivere, vleiende stem. Ze waren geheel afgesneden van de aangename discussies die ze nog even te voren gevoerd hadden. Men applaudisseerde en toen Jeanne haar tabouretje verlaten had, stonden de meeste heeren op en aan hun stem hoorde de jonge vrouw wel dat ze hen werkelijk bekoord had. Haar gezichtje bedankte hen voor den indruk dien ze had mogen maken. Maar een oogenblik later was die blijde stemming verdwenen. Wat voor voldoening schonk het haar dat die schutterige Madame de la Ferté-Imbault den arm om haar schouder sloeg om haar nog eens goed als haar protégé te laten uitkomen. Ze had er natuurlijk behoefte aan menschen en meeningen voor zich te veroveren, ze had de conquête lief. Maar 't was niet alles. Ze verlangde naar die vanzelfsprekende consideratie, waarvan mevrouw Geoffrin en haar dochter genoten. Ze wilde zelf een kring hebben, in aanzien zijn, als een gevestigde persoonlijkheid en geen om gunstjes bedelend dametje. Die bittere gedachten zouden misschien in 't geheel niet bij haar opgekomen zijn als ze niet plotseling had opgemerkt dat terwijl rondom haar de heeren zich verdrongen, en Madame Geoffrin over een of ander ernstig onderwerp keuvelde met den ouden Fontenelle, haar moeder, als een man, alleen bij 't raam stond en naar de lantaarns daarbuiten staarde. Ja, als een célibataire, dacht Jeanne. Het stemde haar niet opgewekter dat er spoedig een eind gemaakt werd aan Madeleine Poisson's isolement. De galante hertog van Nivernais was ongemerkt opgestaan en stond een oogenblik daarna in zeer opgeruimd gesprek met Madeleine. Jeanne kon haar aandacht slechts met moeite bij haar

flirtation met den nog altijd zoo vleienden Hénault bepalen. Want ze hoorde Madeleine's vroolijk-schorre stem te hard lachen, natuurlijk om gekruide galanterieën die Duvernois een andere vrouw, niet den eersten keer den beste, durfde te debiteeren. Hij was op de hoogte van wat men tot die hem gisteren nog onbekende dame zeggen kon. Jeanne had een pijnlijk-nauwkeurig gevoel voor salon-verhoudingen. Haar zilverig satijnen muiltje wreef weer onrustig over 't tapijt. Daarvoor werden ze gevraagd. Zij om met 'r jeugd en talenten oudere heeren te bekoren en mama... voor nog gewaagder spel.

Toen ze naar huis reden, beladen met dank en met complimenten en Jeanne met de dringende uitnoodiging nu niet meer zoo lang op zich te laten wachten, een uitnoodiging die als per ongeluk alleen tot háár gericht was, was haar stemming er niet beter op geworden. Ze was boos op mama en boos op zichzelf, omdat ze wrevel gevoelde jegens de vrouw die haar van allen het liefst was. Wat had het haar geen moeite gekost om een middag als deze, die een ellendige geworden was, te veroveren. Madame de Tencin, Jeanne's oude vriendin, een onafhankelijke vrouw zonder vooroordeelen, had al haar invloed moeten aanwenden dat Jeanne eindelijk in de beroemde salon van de Rue St. Honoré zou worden uitgenoodigd. Jeanne had zich in den beginne willens en wetens vernederd, zich onder protectoraat van Madame Geoffrin gesteld, en de oudere dame bijna uitdrukkelijk gezegd dat ze in haar kring goede manieren en beschaafde omgangsvormen wilde leeren. Een vrouw die er komen wil, moet zich kunnen vernederen. Maar ze was een familiedochter. Op den duur kon ze het niet verdragen als jonge dame alleen te worden geinviteerd, terwijl men mama thuisliet. Dat men mama eindelijk had meegevraagd, was haar grootste zegepraal. Wat was ervan geworden! Madeleine Poisson bleef voor die menschen een vrouw die men niet ontvangt, een ‘femme galante’, goed voor de geheime amusementen der heeren! Maar Madeleine trok zich van die beuzelarijen niets aan. Ze had zich geamuseerd met de gewaagdheden van den hertog van Duvernois. - ‘Wat wil je toch kind; op mijn leeftijd doet 't meer plezier te merken dat je als vrouw nog meetelt dan dat er strijkages voor je eerbiedwaardigheid gemaakt worden. Ik heb me geamuseerd en lekker gesnoept. Waar haalt die oude toch die heerlijke noisette gebakjes vandaan? Het ijs

was ook uitstekend. Ik kan me begrijpen dat haar soupertjes exquis moeten zijn.'

Een wijle later zaten Jeanne en haar moeder in de groote salon die ten halve verlicht was, tegenover elkaar. Er lag een groote be hagelijkheid over dit saamzijn van twee vrouwen die elkaar zoo liefhadden en zoo goed begrepen, in het stille en toch intense uur van den jongen avond. Slechts de kaarsen van één kandelaber waren ontstoken, en lieten hun licht vallen op het muurschilderij dat het trumeau boven de deur vulde; een jachtstuk van Desportes! Groote, bruingevlekte witte brakken stonden met gestrekte voorpooten, de zwarte dijen gespannen voor een wild zwijn, op wiens donkere, stugge vacht dikke bloeddroppels gestold waren. Jeanne's blik vestigde zich op dit doek zonder het te willen en dan weer staarde ze naar de donker gelaten hoeken van 't salon waar de avond bewogen scheen en lichtvlagen door het donker trokken. Madeleine nam de hand van haar dochter. 'Je moet je niet door onbeduidende voorvallen zoo laten ontstemmen, kind,' zei ze op haar opgeruimden toon. 'Jouw tijd komt ook. En eerder dan je denkt. Ik heb juist een briefje van oom Charles gevonden. Hij komt vanavond hier. En hij brengt z'n neef mee! Wanneer je eenmaal Madame Le Normant d'Etioles zult zijn, wordt alles anders. Dan ben je zelf een groote dame en ontvangt wie jij wil.' Jeanne schudde 't hoofd. 'Monsieur d'Etioles zal me nooit trouwen. Zijn ouders zullen zich altijd tegen een huwelijk verzetten. Waarom zou 't opeens anders worden? Ik ben maar juffrouw Poisson....' - 'Ja, ik weet 't; je bent de dochter van een papa die in een onzuiver proces gewikkeld was, en van een mama, die maar zoo zoo is....' - 'Och mama, zeg dat toch niet. U weet dat ik niets kwaads op jullie kan hooren.' - 'En als ik je nu zeg, Jeanne, dat 't in orde komt. Oom Tournehem brengt zijn neef vanavond niet voor niets mee. Die heeft dat huwelijk nu eenmaal in zijn hoofd gezet; denk je dat hij zich door z'n broer laat dwarsboomen? Hij heeft de argumenten, kind.' Met haar vingers maakte ze een beweging of ze geld telde. - Toen vulden Jeanne's groote oogen zich met tranen. 'Huil je daarom, kind?' vroeg haar haar moeder zacht. 'Och nee, ik huil niet meer. Ik wilde 't zelf zoo. 't Is meer dan ik verwachtte. Maar 't is bitter.

Ik moet nog blij zijn dat die Le Normant me trouwen wil, omdat hij van stand is; zijn vader is trésorier général des monnaies, 't klinkt goed. Ik breng niets mee, geen geld, geen naam, wat attracties die men zich ook koopen kan bij de eerste de beste danseuse van de opéra. 't Is dwaas dat ik me er druk om maak. Wat komt 't er op aan wie ik trouw. Als ik m'n positie maar wat verbeter. Madame de Tencin heeft gelijk: om rijker te worden, moet men wat kunnen opgeven.' Ze zuchtte. 'Je hoeft niets op te geven,' zei haar moeder op fluisterenden, indringenden toon en schoof haar stoel nog dichter bij die van haar dochter.

'Denk je dan dat dit huwelijk mij bevredigt? Ik heb beter voor je gedroomd dan dat onoogelijke kereltje met z'n kersversche adel en zijn van trots barstende ouwe lui. Maar we moeten oom Charles ook een pleizier doen. Hij is altijd zoo goed voor je geweest en we zijn hem zooveel verschuldigd.' Ze zweeg, stond op en legde haar zwaren, amoureuzen arm om den schouder van haar slanke dochter. - ''t Is toch niet voor altijd kind. *Ik* heb nog niets opgegeven. Ik denk nog iederen avond voordat ik slapen ga, aan de voorspelling van Madame Lebon. Ik bid ervoor dat 't zoo komen zal. En ik geloof, ik weet dat 't gebeuren zal. Dat huwelijk is maar een voorspel, Jeanne. Je schrikt toch niet voor een voorspel terug. Je komt nog in Versailles.' Jeanne's oogen die zeer wonderlijk waren, vol uitdrukking, of ze droeve of blijde gevoelens weergaven, werden nu weer vroolijk. 'U hebt gelijk, mama, 't zal een stap voorwaarts zijn.' - 'Zoo mag ik je hooren spreken, Jeanne. Niets is voor altijd. Een flinke vrouw weet dat iedere misstap goed te maken is.' - 'Een fatsoenlijke zoo goed als een onfatsoenlijke misstap is 't niet, mama?' zei ze glimlachend en keek Madeleine veelbeteekenend aan. - 'Je bent een ondeugd!' En in moedertrots kuste Madame Poisson de wangen van de toekomstige bruid. Daarna belde ze om den eersten huisknecht. Hij kwam binnen en ontstak de kaarsen van de groote middenluchter en van de appliques die hun gulden takken en gewijen uit de muren opstaken. De lichtstralen schoten in de salon en mengden zich in een trillend teer lichtmeer dat in het vertrek schommelde als water in een bokaal. Een portret van Charles Le Normant de Tournehem, als wist het dat zijn beeld de schepper van al die weelde rondom was, stond in gloed in de tot avondleven gewekte salon. Jeanne verliet haar plaats en zette

zich aan het clavecimbel van zeer zacht rozenhout, waarin lichte gulden randlijnen waren ingelegd. Ze speelde met haar opmerkelijk schoone hand, die ze onwillekeurig bekeek, een klankenserie uit de compositie van Rameau die ze dien middag bij Madame Geoffrin gezongen had. Ze verzonk in die muziek wier liefelijkheid haar troostte over de moeilijkheid van het leven en over haar eigen practische gedachten. Ze hoorde zelfs de heeren die plotseling achter haar stonden, niet binnenkomen en schrok even van hun uitbundig klappen. Toen staakte ze 't spel en blij, van alles een elegante scène te kunnen maken, stond ze op en maakte een diepe révérence voor haar vader, voor haar broer Abel en den goeden oom de Tournehem. ‘Laten we gaan zitten, vrienden, we hebben ernstige zaken te bespreken,’ zei de pachter, wiens stem echter niet ernstig was, en trilde van ingehouden pret. Hij had 't voor elkaar gekregen. Zijn neefje zou trouwen met de dochter van Madeleine, en z'n broer en schoonzuster die een jaar lang bezwaren op bezwaren gestapeld hadden, waren nu meer in hun schik dan hijzelf als dat kon.

‘We hebben niet veel tijd, jongens, want straks komen de bruigom en nog andere gasten, en ik heb honger als een wolf. Over een half uur moeten we aan tafel.’

Madeleine en Jeanne namen plaats op de roze, weeke kussens van een breede, lage canapé. Tournehem en François Poisson achter een tafeltje dat er voor stond, en Abel stond naast z'n vader. ‘En nu m'n beste vrienden, hier is het contract dat m'n broer gemaakt heeft. Als je belieft. De oude oom heeft 't zoo geschikt dat 't jonge paar jaarlijks over veertigduizend francs te beschikken heeft. 's Winters zijn jullie mijn gasten, in 't hotel de Gesvres. 's Zomers wordt er op Etioles gewoond. Vijf lakeien tot mijnheer en mevrouws beschikking en gezien de deplorabele zeden van de tijd heb ik er nog een clausuletje bij laten zetten voor 't geval mijnheer en mevrouw het niet met elkaar kunnen vinden en ieder hun kant uitgaan. Ook dan kunnen jullie leven. François heeft 't contract al eens ingekeken. Hier Madeleine, lees 't eens, en jij ook Jeanne. Ik geloof dat jullie tevreden kunnen zijn, en dat ik op iedere wang een zoen verdien.’ De pachter wreef zich in de handen van blijdschap dat één van zijn liefste wenschen, Reinette tot ware familie van hem te maken, in vervulling was gegaan. Madeleine en Jeanne die beiden van rechten

en financiën weinig verstand hadden, maar als het moest het zakelijke de aandacht schonken die het verdiende, lazen clausule na clausule zeer nauwlettend. De moeder proestte in haar zakdoekje toen ze allerlei bezittingen vermeld zag die de bruid ten huwelijk zou meebrengen. ‘Waar halen we dat vandaan, Charles?’ - ‘O, dat komt terecht. Ik moet toch de eer van m'n officieuse familie tegen m'n deftige familie ophouden.’ - ‘Nu, succes ermee,’ riep met z'n denderende stem vader Poisson. Ik vind dat die schelm van een d'Etioles er goed bij vaart. Sakkerloot, een meid als Jeanne, aan wie we zooveel geld besteed hebben.’ Men gaf François Poisson geen antwoord. Allen lachten en hij zelf stemde erin mee. ‘Dus dat is in orde, jongens,’ riep Le Normant de Tournehem. Jeanne, je zult vanavond m'n neefje toch geen blauwtje laten loopen. Jeanne glimlachte. ‘Ik zou 't niet kunnen, oom. Hij heeft de onbetaalbare verdienste uw neef te zijn.’ - ‘En hij zorgt wel voor de liefde,’ riep François, en lachte om z'n eigen grap. - ‘Oh, de liefde!’ Madeleine Poisson floot wat verachtelijk tusschen de tanden. ‘'t Is je eerste stap in de groote wereld, Jeanne, een mariage de raison,’ merkte Tournehem met een glimlach op. Ik ben me er bewust van dat m'n neef aan gratie minder te geven heeft dan jij. Ik heb daarom zoo goed mogelijk 't verschil trachten te effenen. En jij kwajongen, wat zeg jij ervan datje zuster spoedig de burchtvrouw van d'Etioles zal zijn?’ Abel Poisson haalde de schouders op. ‘'t Valt me tegen van haar,’ zei hij zachtjes. Jeanne, anders spoedig geprikkeld, wanneer men het waagde een aanmerking te maken op iets wat haar persoon of haar gedrag betrof, keek nu haar broer wat vragend aan, maar haar blik was warm en vol liefde.

Een uur later zat het gezelschap in de kleine eetzaal aan een zeer goed souper. Er waren weinig gasten, maar van de beste. Pâris de Montmartel en zijn broer Pâris-Duverney waren aanwezig en ook Crébillon, die zijn schelm van een zoon meegebracht had, omdat Madeleine het gezelschap van den jongen auteur die zulke ondeugende romans schreef, op prijs stelde. Naast Jeanne zat een jonge man van kleine gestalte, wiens mond en neus het minst gesoigneerd van zijn uiterlijk waren, want z'n fijn kanten jabot en z'n welriekend gepoederd pruikje zaten onberispelijk. Zijn toekomstige vrouw die de kunst verstond overal

het goede in te zien, wanneer ze van den nood een deugd moest maken, roemde in gedachte den smaak van haar toekomstigen man. Comédienne uit innerlijke noodzaak, begaafd met aanpassingsvermogen aan omstandigheden, speelde zij de jonge gelukkige. Af en toe keek ze den toekomstigen man met een vagen vriendelijken blik aan en wendde dan haar oogen weer af en staarde voor zich uit. Haar broer Abel die deze amoureuze manoeuvres zag en wist wat ze waard waren, ergerde er zich aan, tot roodwordens toe. Hoe teeder en kiesch had Jeanne op den wat verlegen vraag van den jongen man of zij hem de eer wilde aandoen hem de hand, die haar ouders hem toegezegd hadden, te geven, geantwoord dat zij dit heel graag doen wilde, omdat haar ouders en mijnheer Le Normant de Tournehem dit graag zouden zien. Ze bediende nu zelve den toekomstige en ving een gesprek met hem aan over het kasteel d'Etioles waar ze zouden gaan wonen. Zij trachtte den jongen man op zijn gemak te brengen. Hij was verlegen, omdat zij mooi was en er reeds een mondainen roep van haar uitging. Ze merkte ook dat Le Normant die nog niet wist hoe met haar om te gaan, naar haar verlangde. ‘d'Etioles is heerlijk gelegen. En 't is er niet te stil. De koning jaagt dikwijls bij ons in de buurt, dat brengt afwisseling,’ zei hij opgetogen, blij zijn verlegenheid kwijt te zijn. Jeanne's oogen zagen hem toen zeer teeder aan. Een dankbare glimlach lag op haar lippen. ‘De koning! Dan zal 't wel heel mooi zijn in de buurt van d'Etioles.’ En een golf van voldoening trok door haar heen, nu ze haar eerste ontrouw beleefde.

Maar toen het souper geëindigd was met een ijsgerecht, dat beter van smaak was dan de te enthousiaste toespraak die François Poisson tot zijn schoonzoon richtte, en waarin hij een aantal jaren op de toekomstige familiariteit vooruitliep, merkte Jeanne toch dat men zichzelve weinig kan voorgoochelen. Zij voelde zich niet tevreden, al somde zij alle voordeden aan haar toekomstig huwelijk verbonden, en alle goede eigenschappen van mijnheer Le Normant d'Etioles voor zichzelve op, en al speelde ze voor de anderen de toekomstige bruid. Ze moest het zich bekennen, de blijdschap over vervulde wenschen was veel minder sterk dan de weemoed om het niet bereikte. En och, dat was het ergste niet. Het verkeerd bereikte, de bittere bijmenging die geen succes tot een werkelijke vreugde laat worden. Maar Jeanne's stemmingen

versprongen al evenzoo van kleur en wezen als haar oogen, over wier tint haar vrienden twistten omdat ze nu eens van een puur blauw schenen en soms van een grijze wijsheid. Ze kon de zelfbekoring nooit weerstaan als ze haar verleidelijkheid voor anderen merkte. De vroolijke stemming van haar moeder die de arm van den jongen Crébillon genomen had, blij zoo'n schandaal-succesnummer mee te troonen, de jovialiteit van papa die Montmartel over 's lands politiek inlichtte, de crême koffiekopjes van Pontaux-Choux-porcelein, die reeds op de tafeltjes gereed stonden, de prachtig gulden stiksels van de nu toegetrokken gordijnen die palmen uit de tropen voorstelden als een pleiziertuin voor apen en schoone steltloopers, dat alles en de verteederde complimenten van haar ouden vriend Crébillon père maakten haar weer lichtgelukkig, een stemming onwezenlijk als tintelend edel glas. ‘Zegt u nu eens wat u zelf voor uw beste werk houdt, cher maître,’ vroeg Montmartel den gevierden Crébillon père. ‘Ik weet 't niet, m'n vriend, in ieder geval niet die kwajongen daar!’ En Crébillon fils boog voor vaders compliment en de aanwezigen lachten hartelijk. De jonge Le Normant vond dat hij bij z'n schoonouders in een amusante kring was verzeild geraakt, die heel wat aantrekkelijker was dan het stijve, magistratenmilieu van thuis. ‘Zeg Jeanne, u moet me beloven, dat u me die aardige vrienden mee aanbrengt; die Crébillons zijn allervermakelijkst. - ‘Oh je krijgt nog veel meer artiesten van me cadeau,’ zei ze glimlachend. ‘Voltaire is m'n particuliere vriend, en Gay en Jélyotte en de oude Fontenelle. We stichten nog onze eigen académie, lieve vriend. Of ben je bang voor zooveel mannen thuis?’ - ‘O, nee,’ zei hij overmoedig. - ‘Dat hoeft ook niet. Ik ken ze allemaal te lang dan dat ze nog verleidelijk zouden zijn. - Weet je beste jongen dat ik nog nooit in m'n leven op een ander verliefd ben geweest. Ja toch! Maar dat is op de koning. En voor die tel ik niet mee....’ Jeanne had beslist wat te veel gedronken. Ze was bijna zoo luidruchtig als mama geworden die hoorbaar voor allen den jongen Crébillon over het choquantste van zijn boeken ondervroeg, de geschiedenis eener ‘sopha’.

Plotseling kreeg Jeanne een dolle lust om het gezelschap in den steek te laten en alleen te zijn. Ze trok haar arm onder dien van den verloofde weg, kneep in spottende coquetterie den wat verbluften Le Normant in de wang en liep de kamer uit. Met

langzame schreden ging ze naar haar slaapvertrek. Ze hield van dat Japansche kamertje, dat haar droomenkamer, haar denkboudoirtje was. Ze nam zich voor in alle omstandigheden van haar leven zulk een Oostersch kabinetje voor zichzelve te handhaven. Ze hield van het kleine, schokkende, ingehouden gebaar van Japansche kunst. Van de gladde volmaaktheid van 't lak, met die scherpe gulden lijntjes, die tezamen draagstoelen of heilige bergen, kraanvogels of zwaardvechters in schimmenbeeld brachten. Er school iets zeer warms en tevens iets afgemetens in de kunst van dat verre Oosten, bestudeerdheid en natuurlijkheid. 't Deed haar goed. Ze zou haar vertrek bijna in denzelfden vorm terug willen hebben op dat kasteeltje van Etioles. Wat was 't heerlijk om zich na heel dien langen dag even te bezinnen vòòr ze weer verder ging. Bezinning is goed voor de ziel, de stemming en voor de politiek. Het was eigenlijk dom geweest, dat zij tegen die verloving had opgezien. Le Normant d'Etioles was een zeer beschaafd jongmensch. Over zijn kleine, wat ongevormde gestalte moest ze maar niet nadenken. Wat kwam het er op aan, wat kwam haar man er eigenlijk op aan.... Jeanne opende een lade van haar groen-gelakte commode, die de edele rondingen van een viool had. Ze zette een portret voor zich waar ze wat droomerig naar staarde. Het was een aquarel dat Lodewijk den Vijftiende voorstelde, naar een schilderij van Nattier. Wonderlijk zacht keken haar oogen naar het beeld van den koning, nu in volle rijpheid van zijn wasdom. Men zei, dat hij de mooiste man van het land was. Zijn hooghartig verfijnd gezicht herinnerde aan dat van Lodewijk den Veertiende. Het was schooner, ondoorgrondelijker en sensueeler. Weemoedig glimlachte Jeanne tegen het koningsportret. Ze aanbad het of meende het te aanbidden. Ze verafgoodde in Louis XV den man en den koning in één zelfden dienst. Wat donker was zijn blik, dien hij vanaf dit portret op de onbekende wierp. Maar of Lodewijk ooit weten zou, welke gevoelens ze hem toedroeg? Zij was te vroeg of te laat gekomen. Iedereen wist hoe hartstochtelijk veel de koning van zijn maîtres, Madame de Châteauroux hield. Jeanne keek aandachtig naar de trekken van Lodewijk den Vijftiende. En misschien toch, wie weet. Was ze niet op den goeden weg? Haar huwelijk met d'Etioles zou haar niet in den weg staan, haar eerder kunnen helpen. 't Huwelijk gaf haar den stand, waar ze naar verlangd had. Met

een ‘stand’ bereikte men wat. Als ze maar eenmaal Madame Le Normant d'Etioles zou zijn. Ja, dat kasteel van Le Normant d'Etioles. Het lag dicht bij Choisy. De koning bezocht dat slot dikwijls. Men zei, dat hij er veel wenschte te verbouwen om er zijn comfort te vinden. Men ging naar Choisy voor de groote jacht. Jeanne's stemming werd steeds beter. Nu maakte het vooruitzicht van haar huwelijk haar zelfs gelukkig. Er zat loop, er zat vooruitgang in! Maar ze had haar afwezigheid wel wat overdreven. Die jonge d'Etioles en de gasten zouden niet weten waar ze bleef. Jeanne lachte tegen het portret van Lodewijk den Vijftiende, maar niet meer spottend en ook niet weemoedig. Als een meisje van haar leeftijd trippelde ze vlug de trappen af, liep glimlachend naar ieder die haar blik ontmoette, tusschen de aanwezigen door en ging naar den jongen Charles-Guillaume, wiens arm ze ongedwongen nam. ‘Lang laten wachten. Ik was je toch wat melancholieke gedachtetjes, misschien wel een traan schuldig.’ Hij maakte een galante opmerking over Jeanne's afwezigheid die hem de vreugde van haar tweede entrée geschonken had. ‘Ben je gelukkig?’ vroeg ze onwillekeurig als een waarlijk verliefd meisje en drukte zijn arm. Haar oogen schenen nu heel blauw en liefdevol. ‘O ja,’ zei de jonge man. ‘En jij?’ Ze wendde haar blik nu van hem af, lachte, keek in de verte en in de toekomst. ‘Oui, mon chéri, heel gelukkig.’ Haar vreugde werd licht overschaduwd door wat spot met hem en zichzelve. Jeanne Antoinette Poisson bleef zich altijd van iets meer bewust dan van haar gevoelens van het oogenblik.

SIEGFRIED E. VAN PRAAG

(*Wordt vervolgd*)

Ballade van het berouw

Ik heb zoo menigmaal berouw Versmoord, en 't maar op een accoord Gegooid, met God en d' erven. Al wist ik ook maar al te wel Dat men met zulk een kinderspel Niet klaar is om te sterven. Zoo leerde ik goed: wie dit versmoort, Het woekert dieper in hem voort Het brandt hem in zijns harten grond Als zout brandt in een wond. Het kwaad straft met zijn eigen staat, Daarvan is geen genezen Dan enkel dit wrang bitter kruid Berouw, dat drijft het ons weer uit En doet het ons meer vreezen. Zijn zonde heeft een iedereen En ieder doet zijn kwaad. Maar wie berouwen buiten sluit Het brandt hem in zijns harten grond Als zout brandt in een wond.

Of men zich zelven nog zoo schaadt Dat is het ergste niet. Maar als men aan een ander ziet Hoe hem ons kwaad brengt tot verdriet, Dan kent men eerst het kwaad. Dat men het liefste wat men heeft Besmet, en van zijn ziekte geeft Die men verbergt en haat, Dat brandt tot in des harten grond Als zout brandt in een wond. Gij, die de wereld levend houdt Met bitter kruid en brandend zout, Ge ontslaat ons niet van zonden, Maar leert ons met den smaak van 't kwaad Waaruit het goed berouw bestaat; Dit hebben wij gevonden: Men leert eerst uit berouw dat leeft Wat of Gij aan de wereld geeft Die kent haar kwaad in 's harten grond Als zout brandt in een wond.
J.W.F. WERUMEUS BUNING

Verzen

Dood, immer waart gij mij een vriend....

Dood, immer waart gij mij een vriend, Mijn leven was met u verweven, En u van verre en dichtbij ziend Had ik mij reeds aan u gegeven. Wel zonder droefenis of hoovaardij, Maar 'k weet mij méér dan dit kort leven. Snel gaan de dagen van het bloed voorbij, Verstroomend in uw wijdheid worden wij ontheven. En nu, nochtans, o dood, o dood - Uw aanzicht is mij dreigender verschenen. Twee kinderen zijn gesproten uit mijn schoot, Hun kleine handen voeren me van u henen. 'k Sta op een tweesprong, schreiende niet - Alleen weemoedig, want uw zoete rust Was dieper in het hart dan 't diepst verdriet, Verhevener en sterker dan àl lust. - Maar als ik oogen zie als bloemen open, Vol van 't vertrouwen dat de kinderen schenken, Aan wie zich geven zonder iets te hopen - Is het of ik een nieuw licht zie wenken. Laat mij in evenwicht en zonder vreezen, Rustende een wijl in dit, mijn aardsch gebied, Door deze vreugde zal ik later wezen, Heel recht en blij als mij God's engel ziet.

'k Geef nu aan God zijn vaste maat, 'k Wil dralen niet, noch te zeer snellen. Dood,
gij die pralend aan den einder staat Wil mij niet lokken, noch te zeer ontstellen!

Terugblik

Eens was ik de vrouw die daar liep
Achter het kind, dat in zijn kussens sliep.
Die eene kleine hand, die als een vlinder zweeft,
Als of het van de aarde nog geen zwaarte heeft....

Wanneer ik naar die vrouw nu toe wil gaan
Zie ik zon en sterren rond haar henen staan.
Aarde en hemel worden haar gegeven,
In de omhulling van dit kleine leven....

O lentezacht, o engelzacht gezicht!
Werelden zijn in deze vrouw ontwricht,
Hemelrijken zijn opgerezen,
In de glans van dit nieuwe wezen.

Zonnespiegel

Heldere zon, uw lange
Zingen doordringt ons hart.
Uw lichtend vuur, in diepste gangen
Verteert de smart.

Wat zijt gij méér dan licht
En vuur en heldere bron?
Gij zijt als pool tot ons gericht,
Opdat de mensch zichzelf verwon.

Uw licht is meer dan licht,
Dieper dan gouden schijn;
Wij zullen, voor uw glans gezwicht,
Ten slotte zalig zijn -

Want waar uw helderste geduld
Ons gansch doordringt,
Daar is het of een engelenkoor
Ons wakker zingt.

En wij staan sprakeloos in uw geheim:
Dat eeuwiglijk uw vuur blijft gloeien
Ook waar uw stralen niet meer vloeien,
Zoodat wij zelve zonnekrachten kunnen zijn.

Eeuwig heimwee

De boomen staan zoo donker in den avond
Mijn hart is - als een late vogel - bang.
Het heeft zich aan d'oneindigheid gehavend
En keert nu weder zonder avondzang.

Als kind reeds kende ik een vreemd verlangen
Om één te wezen met het avondrood,
Om met de sterren in de lucht te hangen,
En lief te hebben, verder dan den dood.

En toen zich 't hart het andere hart verkoor,
Heeft het van plaats noch duur zijn deel geweten
Het gaf aan d'ingeschapen droom gehoor.
Het heeft zich met de Goden zelf gemeten.

De Goden - machtig in hun heerlijkheid
Deelen zich mee aan 't fluisteren der winden.
Zij weten - door inwendig licht geleid,
Geliefde zielen wakende te vinden....

Maar wij zijn menschen en wij zijn bestemd
Om in ons lichaam trouwelijk weêr te keeren.
Al hebben wij der hemelen lust gekend,
Nòg mogen wij aan 's hemels kust niet meren.

En wederom is deze ziel gedaald -
Een moede vogel tusschen avondboomen.
Zij heeft haar tol aan d'eindeloosheid betaald,
Maar voelt hoe 't heimwee door dringt in haar droomen.

JO DE WIT

De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten

Herhaaldelijk is de vraag opgeworpen naar de verhouding tussen de gedichten die Leopold onder de titel ‘Oostersch’ gepubliceerd heeft en de originelen, die er aan ten grondslag liggen. Dat een aantal van die gedichten vertalingen waren, viel niet te betwijfelen. In de eerste plaats waren er de groepen kwatrijnen naar Omar Khayyâm, voorkomend aan het slot van de eerste bundel (onder het neutrale opschrift ‘Uit de Rubaijat’, d.i. uit de kwatrijnen, dus zonder de naam van den Perzischen dichter) en in de tweede bundel (p. 79-84). Dan was er de uitgave van ‘Oostersch’ (in de tweede bundel ‘Oostersch I’), welke in 1922 in een oplage van 70 exemplaren bij de Kunera-Pers van J.F. van Royen verschenen is, en waarvan de titel luidt: ‘Oostersch. Verzen naar Perzische en Arabische dichters door J.H. Leopold’. In de inhoud van dit bundeltje worden nauwkeurig de namen van de Perzische en Arabische dichters aan wie de gedichten ontleend zijn, genoemd. Leopold heeft in de door hem zelf nog gedeeltelijk voorbereide Tweede Bundel deze aanwijzingen weer weggelaten; waarom, laat zich slechts gissen. Waarschijnlijk geschiedde het op grond van zijn overtuiging, dat men in een bundel poëzie alles moet vermijden wat de aandacht van de gedichten zelf af kan leiden, het motief dat hem ook met opschriften uiterst spaarzaam deed zijn en dat hem in zijn eerste bundel zelfs de nummers, waarmee vele gedichten in de Nieuwe Gids aangeduid waren geweest, heeft doen schrappen.

P.N. van Eyck, die door zijn bekendheid met Leopolds handschriften waarschijnlijk beter dan enig ander in staat is iets met zekerheid te weten omtrent de bronnen van den dichter, heeft in zijn artikel over Leopold in Groot-Nederland (1927) het

vermoeden uitgesproken, dat in de vijf gedichten van Oostersch I (eerste bundel) alleen Oosterse motieven zijn gebruikt; de andere Oosterse verzen heeft hij ‘zonder onderscheid min of meer getrouwe bewerkingen van Oostersche origineelen’ genoemd.

De vraag hóé Leopold vertaalde, eist echter nog een nadere beantwoording. In hoeverre was hij, al vertalende, toch nog oorspronkelijk? Was het origineel hem slechts uitgangspunt voor een eigen gedicht, of volgde hij het op den voet; vertaalde hij fragmenten, hele gedichten, of gebruikte hij enkel motieven?

Teneinde mezelf op deze punten wat meer zekerheid te verschaffen, heb ik een aantal van Leopolds originelen teruggezocht. Het vergelijkingsmateriaal dat ik op die wijze verkreeg, is bij lange na niet volledig - het zal naar ruwe schatting ongeveer de helft van Leopolds Oosterse poëzie omvatten - maar toch voldoende in omvang en schakering om een beeld te geven van de wijze waarop Leopold vertaalde. In het volgende nu worden een aantal van de door den dichter gebruikte voorbeelden, die voor de kennis van zijn vertaaltrant bizonder instructief zijn, bijeengebracht, ten einde ook anderen, die deze bronnen nog niet uit eigen onderzoek mochten kennen, in de gelegenheid te stellen zich door vergelijking met de bewerkingen (die om de vergelijking te vergemakkelijken naast de originelen worden aangehaald) een indruk te vormen van Leopold als bewerker van Oosterse gedichten.

Wat bij het onderzoek naar Leopolds bronnen de eenvoudigste opgave leek - het vaststellen van de door den dichter gebruikte Omar Khayyâm-bewerkingen - bleek in werkelijkheid reeds niet geringe moeilijkheden op te leveren. Er bestaan immers van Omar Khayyâms kwatrijnen talloze, onderling sterk uiteenlopende uitgaven in verschillende talen en voor een nauwkeurige vergelijking was het niet voldoende naast de vertaling van Leopold een willekeurige andere bewerking te leggen, maar moest bepaaldelijk de aan die vertaling ten grondslag liggende tekst worden opgezocht. (Ter loops zij opgemerkt, dat van een vertalen naar oorspronkelijke Perzische of Arabische teksten mij nergens iets gebleken is). Het is echter ten slotte mogelijk ge-

weest de grondteksten voor de beide hier bedoelde reeksen kwatrijnen met zekerheid vast te stellen. Voor de eerste reeks, die uit de eerste bundel, was het de 500 kwatrijnen bevattende uitgave van E.H. Whinfield (Londen, 1883; 2e druk ‘corrected and enlarged’ 1901; ik gebruik de laatstgenoemde druk). Twee van de dertig kwatrijnen heb ik echter in deze uitgave niet teruggevonden; het zijn de nummers XV en XXVI. Onzekerheid bestaat ten aanzien van XXV, dat men kan vergelijken met Whinfield nr. 156, waarvan het echter nog vrij ver afstaat. De door Leopold nagevolgde kwatrijnen zijn, in de volgorde waarin ze bij Leopold voorkomen, in de uitgave van Whinfield de nummers: 25 (motto), 62, 104, 352, 33, 432, 32, 105, 123, 393, 150, 508, 258, 3, 242, ?, 57, 312, 2, 300, 171, 118, 40, 364, 221, 156, ?, 480, 82, 173.

Hier volgen enkele voorbeelden:

25 25 Ah! Wheel of heaven to tyranny inclined,
'Twas e'er your wont to show yourself unkind,
And, cruel earth, if they should cleave your breast,
What store of buried jewels they would find!

Motto. O wereldrad, hartvochtige despoot,
vermorzelend tot ondergang en dood!
en aarde, ach, hoe ongeteld kleinood
bevat uw ondoorgronde moederschoot!

62 62. Yon turf, fringing the margent of the stream,
As down upon a cherub's lip might seem,
Or growth from dust of buried tulip cheeks;
Tread not that turf with scorn, or light esteem!

I. Het eerste groeien aan den waterkant
hoe wel herkent het zinnende verstand
dons van een cherublip daarin en waas
van kinderwangen in de jonge plant.

104 104. Where ruddy tulips grow and roses red,
Know that a mighty monarch's blood was shed;
And where the violet rears her purple tuft,
Be sure some black-moled girl doth rest her head.

II. Waar lila tulpen, rozen rood ontsproten,
daar is bij wijlen koningsbloed gevloten
en onder donkere violen ligt
een vrouwenhoofd, in zijn zwart haar besloten.

352 352. Quoth rose, ‘I am the Yusuf flower, I swear,
For in my mouth rich golden gems I bear:’
I said, ‘Show me another proof.’ Quoth she,
‘Behold this blood-stained vesture that I wear!’

III. ‘Ik ben de Joessoefbloem[1]; mijn goudmond laat
u het juweel zien van mijn hoogen staat’
fluistert de roos, en ik: ‘geef nog een teeken.’
‘in bloed gedompeld is mijn prachtgewaad.’

Ziehier het vaak aangehaalde laatste kwatrijn van deze reeks:

173 173. I passed away, while men to folly clung,
And of my precious pearls not one was strung;
Ah fools! there died with me a thousand truths
Which never have been told and never sung.

XXIX. Ik scheidde; onverstand was allerwegen,
van al mijn parels werd niet één geregen.
De dwazen! honderd dingen, nooit beseft
en nooit bereikt, zijn in mij doodgezwegen.

Tenslotte nog een voorbeeld, waarbij Leopold zich grotere afwijkingen veroorloofd heeft:

57 57. Bring wine! my heart with dancing spirits teems,
Wake! fortune's waking is as fleeting dreams;
Quicksilver-like our days are swift of foot,
And youthful fires subside like torrent streams.

XVI. O droomend hart, kies u een nieuw vertier
in vrouwenwang en purpren eglantier;
licht als kwikzilver vlieten onze dagen,
de pracht der jeugd zinkt als een bergrivier.

Zover gaat hij echter zelden. Bij vergelijking blijkt dat Leopolds kwatrijnen, die op zichzelf sublieme gedichten geworden zijn, de in de grondtekst uitgesproken gedachten tamelijk nauwkeurig weergeven, hoewel zij in het algemeen iets vrijere vertalingen zijn dan de kwatrijnen van ‘Soefisch’, die straks ter sprake zullen komen, en dan de kwatrijnen naar Omar Khayyâm van ‘Oostersch II’.

Leopolds voorbeeld voor de vertalingen van deze reeks was de uitgave van Claude Anet en Mirza Muhammad, ‘Les 144

1) In een gedicht van Sa'di wordt de roos vergeleken met Jozef (Joessoef) en de morgenwind met Suleicha (de vrouw van Potiphar), die Jozefs hemd verscheurt.

quatrains d'Omar Khayyam' (Parijs 1920), een uitgave die vooral merkwaardig is omdat hierin aan Omar Khayyâm slechts een betrekkelijk gering aantal kwatrijnen wordt toegeschreven, en wel uitsluitend zulke, waaruit een volkomen on-mystieke en a-religieuse, slechts aardse genietingen erkennende levenshouding spreekt. Ziehier hoe deze verzamelaars de denkbeelden van Omar menen te kunnen samenvatten:

> Omar Khayyam pratique, en toute sérénité d'âme, 'l'indifférence à la foi et au doute'. Ni l'étude, ni le raisonnement, ni l'intuition ne peuvent nous éclairer, et l'impuissance est égale de ceux qui par la science ou par la religion espèrent résoudre l'énigme de ce monde. Nous n'atteignons à aucune vérité et il n'est pas de bonheur ou de châtiment supraterrestre. Entre les deux néants qui la limitent, la vie n'est que le temps d'une respiration. Sachons en tirer des joies précaires. Le vin, l'amour des femmes et des adolescents mortels, le vent frais du matin, les roses à peine écloses, voilà la seule réalité de nos jours qui passent comme un songe. Après l'Ecclésiaste il nous répète de cent façcons 'Tout est vanité et poursuite du vent' mais il ajoute: 'Réjouis-toi dans le présent: c'est là le but de la vie.''

De natuurlijk niet toevallige keuze van juist deze serie kwatrijnen ter vertaling is voor de psychologie van Leopold, die toch ook andere Omar Khayyâm-uitgaven kende hoogst opmerkelijk. Spreekt er niet instemming uit, in deze laatste jaren van zijn leven (de vertalingen naar dit boekje van eind 1920 dateren op zijn vroegst van 1921), met de visie van Claude Anet en Mirza Muhammad op de levenshouding van Omar Khayyâm, en meer dan dat: met de zo geziene levenshouding zelf? De Omar Khayyâm dien Leopold zelf met bewondering getekend had in zijn artikel van 1906 was groter, dieper; weliswaar evenmin een mysticus, maar zeker niet de genotzuchtige ontkenner die in deze verzameling aan het woord is.

Over de kwaliteit van Leopolds vertalingen ook van deze reeks zou men slechts in termen van de hoogste lof kunnen spreken. De Franse uitgevers, die zelf proza-bewerkingen gaven, uiten in hun inleiding twijfel aan de mogelijkheid van een vertaling in versvorm. 'C'est en vain que des écrivains occidentaux ont essayé de mettre en vers anglais ou français les quatrains de Khayyam. Les lois impitoyables de notre rythmique les ont entraînés loin du texte et, voulant trouver des grâces poétiques équivalentes à celles du poème persan, ils ont dans l'aventure laissé perdre des beautés en échange desquelles ils ont peu à

nous offrir.' Zulk een verwijt zou men Leopold niet kunnen maken. Hij is er in geslaagd het Franse proza over te brengen in de vorm die hij in navolging van Whinfield reeds gebruikt had, die van het metrische en volgens het Oosterse schema rijmende kwatrijn, maar er bovendien inderdaad echte gedichten van te maken, zonder zich van de Franse tekst noemenswaard te verwijderen. Opgeofferd heeft hij slechts éénmaal, in een nog nader te noemen geval, iets van enige betekenis. Uit de volgende voorbeelden kan men zich een denkbeeld vormen van de nauwgezetheid en de schoonheid van zijn bewerkingen:

1 1. Ma loi est le vin et la belle humeur; - ma religion, l'indifférence à la foi et au doute. - J'ai demandé à ma fiancée qui est le monde: 'Quelle dot veux-tu?' - Elle m'a dit: 'Ton coeur joyeux est ma dot.'

I. Wijn en een vroolijk wezen zijn mijn wet;
Mijn godsdienst, dat ik op geen godsdienst let;
de wereld is mijn bruid; wat wil ze als gift?
'op uw blij hart heb ik mijn zin gezet.'

2 2. As-tu vu le monde? Tout ce que tu y as vu n'est rien. - Ce que tu as dit, ce que tu as entendu n'est rien. - Si tu as parcouru les sept climats, ce n'est rien. - Si tu est resté seul à méditer dans ta maison, ce n'est rien.

II. Gezien of niet de wereld, om het even; het is niets.
wat gij gehoord, gezegd hebt of geschreven: het is niets.
gereisd door de klimaten alle zeven: het is niets.
tot studie en bespiegeling thuis gebleven: het is niets.

5 5. Ceux qui étaient les pôles de la science - et dans l'assemblé des sages brillaient comme des phares, - ils n'ont su trouver leur chemin dans la nuit sombre. - Chacun d'eux a balbutié un conte, puis s'est endormi.

XXIV. Zij, die Poolstarren waren ongebluschten
en vuurbaak op der wijsheid verre kusten,
in doodsnacht konden zij hun weg niet vinden,
elk stamelde een verhaal en ging ter ruste.

Wil men een voorbeeld van een iets vrijere vertaling, dan vergelijke men het kwatrijn nr. VIII met de oorspronkelijke tekst:

75 75. Ce passage dans le monde sans vin et sans échanson, ce n'est rien. - Sans le chant doux de la flûte de l'Irak, ce n'est rien. - A ce que je vois, entre les choses de ce monde, - seules ont prix la joie et la fête. Le reste n'est rien.

VIII. De wereld is een buidel vol verdriets
zonder den wijn, de zang des Irakriets;
alleen verheuging is wat waarde heeft,
festijn en blijdschap de rest is niets.

Men ziet dat de afwijkingen nog niet heel veel te betekenen hebben. Waarschijnlijk heeft Leopold een herhaling van het in II reeds gebruikte 'refrein': *het is niets*, willen vermijden. Reeds in IV koos hij voor het Franse *ce n'est rien* de vraag *Wat is het?*

Het enige kwatrijn waarin Leopold zich een duidelijke wijziging van de zin veroorloofd heeft (het kwatrijn waarop hierboven gedoeld werd), is nr. XVII, waarvan de tweede helft nauwkeurig vertaald is, maar waarvan de eerste twee verzen niet veel overeenkomst vertonen met de Franse tekst. Men oordele zelf:

92 92. Ce monde est pareil à un vase renversé - sous lequel agonisent les sages. - Regarde l'amitié qui unit la cruche à la coupe, - lèvre sur lèvre, et le sang coule de l'une à l'autre.

XVII. De wereld is een tooverend belover,
voorspiegelaar en straks een valsche roover;
zie dan de vriendschap tusschen kan en glas,
die lip op lip zijn en het bloed vloeit over.

Leopold vertaalde uit de verzameling kwatrijnen van Claude Anet en Mirza Muhammad de volgende nummers (in de volgorde waarin ze bij Leopold voorkomen): 1, 2, 4, 6, 13, 14, 46, 75, 87, 26, 21, 104, 45, 64, 41, 76, 92, 81, 102, 91, 61, 85, 117, 5.

De 'Soefische' kwatrijnen, voorkomend in de tweede bundel (p. 49-56), zijn bewerkt naar de Franse vertalingen van Perzische kwatrijnen in 'La Roseraie du Savoir, choix de quatrains mystiques, traduits par Hocéyne-Azad' (E.J. Brill, Leiden 1906). Van de nrs. XIV en XV, waarvan in de editie-Van Royen de Perzische auteurs niet genoemd worden (hiervan 'zijn de auteurs niet bekend', zegt de inhoud), heb ik de originelen niet teruggevonden. De andere zijn in Leopolds Tweede Bundel opgenomen in de volgorde waarin zij bij Hocéyne-Azad voorkomen. De kwatrijnen I-XXXI (XIV en XV dus uitgezonderd) dragen in de Franse tekst de nummers: 38, 41, 46, 50, 62, 68, 123, 126, 174, 175, 177, 178, 185, 263, 355, 371, 376, 387, 389, 398, 404, 405, 415, 417, 446, 453, 463. Het kwatrijn dat bij Leopold cursief gedrukt en zonder nummer, bij wijze van motto dus, vooropstaat, is nr. 57.

Ook de Soefische kwatrijnen zijn niet alleen zeer treffende gedichten, maar ook zeer bewonderenswaardige vertalingen, waarin vrijwel geen nuance van de Franse prozatekst is verloren gegaan. De verkorting ten opzichte van het origineel, noodzakelijk voor de samenvatting in vier versregels, moest hier vaak nog iets sterker zijn dan bij de vertalingen naar Claude Anet en Mirza Muhammad, omdat Hocéyne-Azad, die eveneens een proza-bewerking van Omar Khayyâm gaf, zich meestal wat uitvoeriger uitdrukt. Vandaar de uiterst gedrongen vorm van deze kwatrijnen, bereikt in het algemeen door weglating van ieder overtollig woord (‘ils ont vécu quelque temps, puis finalement ils sont morts’ wordt bij Leopold: ‘zij leefden, stierven’, - kwatrijn XXI), en in het bizonder door het gebruik van beknopte zinsvormen zonder persoonsvorm van het werkwoord, waar het Frans volledige zinnen heeft (b.v. in VI, XXVI, XXX).

Ter vergelijking weer enkele voorbeelden:

57 57. Seigneur! qu'il est doux de rire sans (ouvrir) la bouche. Sans le secours des yeux, de considérer les créatures du monde.
Assieds-toi et voyage, car il est excessivement agréable de parcourir la terre sans se fatiguer les pieds! (Afzal).

Motto. O zoetheid van te lachen zonder mond
en zonder oogen te bezien het wereldrond!
Zit stil en reis; o zoetheid van een tocht
zonder vermoeidheid, zonder voetenwond!

38 38. En cherchant le secret de ce ciel au mouvement circulaire, notre tête a beaucoup tourné comme le compas.
Ce corps semblable à une aiguille a été brisé à la tache; (mais) hélas! nous ne sommes pas parvenus à débrouiller eet écheveau!
(Razi uit Nisjapoer).

I. Om 's hemels cirkelenden loop te raden
keerde ons hoofdcompas naar alle graden;
ons lichaam is gebroken als een naald
in het ontraaflen van dit streng van draden.

41 41. O toi qui es un exemplaire du livre divin; toi qui es le miroir de la souveraine beauté!
Rien de ce qui existe au monde n'est hors de toi; demande (ce que tu désires) à toi-même, car tu es tout ce que tu veux être!
(Afzal).

II. Gij, van het Goddelijk geschrift een exemplaar,
van Hoogste schoonheid een weerspiegelaar,
wat is, is al in u, vraag aan u zelven
uw wenschen, hun vervulling ook is daar.

Een voorbeeld van een iets vrijere vertaling, waarbij Leopold de slotherhalingen heeft weggelaten:

55 55. Sur la page de l'existence, comme la plume, *nous passons*; après y avoir tracé l'expression de nos chagrins, *nous passons*.
Dans cet orageux océan qui est sans limites, pareils aux flots consécutifs, l'un après l'autre, *nous passons*! (Fikri uit Chorasan).

V. Over het blad des levens als een stift
schrijven wij angstig onzer zorgen schrift,
in deze oeverloozen oceaan
verlaten golven in verloren drift.

Ziehier ten slotte het om zijn bewogen klank zo beroemde laatste kwatrijn:

463 463. O Seigneur, ne laisse point dans mon coeur de place pour d'autres que toi; ne laisse pas dans mes yeux la poussière des désirs.
Je l'ai dit, je l'ai dit: Je ne suis capable de rien. Pitié, pitié, ne m'abandonne pas à moi-même! (Aboe-Saïd).

XXXI. Kom tot mij, tot mijn hart, dat trilt als loover,
vaag weg den angst en al zijn voorgetoover;
ik zeg, ik zeg U, ik weersta niet meer,
o God, laat mij niet aan mijzelven over!

De bewogenheid, die reeds een eigenschap van het oorspronkelijke blijkt te zijn, is door Leopold nog sterk verhevigd. Vooral echter het angstmotief (‘den angst en al zijn voorgetoover’), dat door Leopold onafhankelijk van het origineel is ingevoerd, verleent dit kwatrijn het zeer persoonlijke accent dat het van de gehele verdere reeks onderscheidt.

Ook aan een andere bundel proza-vertalingen van Hocéyne-Azad heeft Leopold verschillende gedichten voor Oostersch I en II ontleend, te weten: *Mijn boom heeft kweeën tegen ooft* (Verzen II, p. 35), *Waar werd van zulk een wijzen geest vernomen* (II, p. 65), *Laatste wil van Alexander* (II, p. 40), *Zalig de ziel*, *die aan een medeziel enz*. (II, p. 75), *O kostelijke keuken* (id.), *Legt gij niet door het loon van uwe vruchten* (id.) en ten dele ook: *Jezus die door de wereld ging* (II, p. 44). De originelen hiervan vindt men in de bundel van Hocéyne-Azad resp. op p. 75, id. noot, p. 110, p. 154 noot, id., p. 156 noot en p. 20. De belangrijkste van deze gedichten laat ik hier weer tezamen met de Franse voorbeelden volgen. Daar is ten eerste het fraaie *Mijn*

boom heeft kweeën tegen ooft, naar een gedicht van Selmân, waarvan de Franse bewerking getiteld is *La fuite des jours*.

L'arbe de ma vie produit maintenant des coings au lieu de pommes; après avoir atteint le sommet, voici que je descends la pente.
Le plus clair de ma vie a été comporté par le Temps, il ne m'en reste plus qu'une gorgée, et encore c'est de la lie!
La jeunesse est un printemps et la vieillesse un hiver, mais non pas l'hiver qui est suivi d'un nouveau printemps.
Où sont ces adolescents dans toute la fraîcheur de la jeunesse? Où sont ces vierges avec leurs parures nuptiales? Ils ont porté leurs tentes sous la terre!
Et maintenant que le zéphyr printanier a déchiré le volle de la terre,
La fleur de l'amandier, comme une belle au corps délicat et argenté, a sorti la tête de sa cachette de bois.
La violette est comme l'extrémité des cheveux musqués de la bienaimée, que le Temps aurait séparés de l'amie.
Je pense que le lis est un enfant des fées, noble et doué d'une haute éloquence.
II possède bien une langue, mais il ne lui est pas permis de nous parler du mystère éternel!....

Leopolds tekst:

Mijn boom heeft kweeën tegen ooft,
dat glanzend was en honingzoet,
De top is over en het pad
ligt afwaarts voerend voor mijn voet.

Gedronken is wat van den wijn
de klare opperbloesem is,
Er rest mij nu nog ééne slok,
een slok, die niets dan droesem is.

Een lichte lente is de jeugd,
een winter is de ouderdom,
Maar is een winter zonder meer
en brengt geen nieuwe lent' weerom.

Waar zijn de vrienden van voorheen
in fleur en frischheid hunner jaren?
Waar zijn de bruiden met de krans
en de juweelen in de haren?

Onder de aarde hebben ze al
hun tent gebracht en heengebeurd
En nu de zefir spelend heeft
de winterwa vaneengescheurd,

Nu tilt de eerste amandelbloem
een hoofdje popelend en stout,
Een tenger, zilvren vrouwenlijf
te voorschijn uit het doodkisthout.

En de violen zijn een lok
van zwart en muskusgeurend haar,
Dat viel, o liefste, liefste, en zeeg
onder der dagen valsche schaar.

Ik meen, de lelie is een kind,
een feeënkind en opgeleid
Tot hooge kieschheid van gevoel
en adel van welsprekendheid.

Zij heeft een gouden mond en toch,
zij mag het zwijgen niet verbreken
En van haar peinzensgrond en van
het eeuwige mysterie spreken.

Men ziet dat Leopold, hoewel hier niet aan een zo benauwend bestek gebonden als bij de kwatrijnen, toch zijn voorbeeld, waarop hij de dichterlijke vorm vóór heeft, op de voet volgt. Ik behoef niet te wijzen op de vele schoonheden van geluid en uitdrukkingswijze in zijn gedicht, waarin men, als men niet beter wist, waarschijnlijk geen vertaling zou vermoeden. Karakteristiek zijn een paar zeer persoonlijke invoegingen: de uitroep ‘o liefste, liefste’, die aan de zevende strofe een diep bewogen klank heeft verleend, welke het oorspronkelijk niet in die mate bezit en waarin men de plotseling doorbrekende ontroering om een eigen herinnering meent te horen, en het voor Leopold bizonder typische ‘haar peinzensgrond’.

Interessant is ook de vergelijking van het bekende gedicht *Laatste Wil van Alexander* met zijn voorbeeld:

Dernières volontés d'Alexandre.

A l'instant où je roulerai dans la vile boîte, laissez passer mes deux mains hors de la bière;
Afin que quand, sortant du palais, j'avancerai sur la route, tous ceux qui m'apercevront soient édifiés par mon cas,
Et, favorisé par le ciel couleur de turquoise, s'étant rendu maître de l'univers entier;
Pouvant dire: ‘J'ai par la vigueur de mon bras contraint le monde à verser toutes ses richesses dans ma balance!’
Après tant de travaux, est parti les mains vides, laissant tout cet or et ces innombrables joyaux!
Dites tout cela, afin que la multitude des spectateurs contemple ce jour d'impuissance et de dénûment;
Qu'ils chassent de leur coeur la passion des richesses; et qu'ils gémissent, non pas sur ma perte, mais sur leur propre sort.
(Emîr Choesraw).

Laatste wil van alexander.

Dan, als ik tuimel in de kist
   doodsoverwonnen en bezweken,
laat mijn twee handen zijn ontbloot
   en uit de baar naar buiten steken.

Dat, als ik het paleis verlaat
   en langs den grooten weg mij richt,
een elk mijn schamelte ontwaar'
   en worde door mijn lot gesticht.

Hoe zulk een, die veroverd had
   van aarde-oppervlak tot aan
de helle hoogten van gebergt',
   de diepten van den Oceaan,

Die des turkooizen hemels vriend
   en onbeperkte gunsteling
de verste grens van het heelal
   in zijn grootmeesterschap omving,

En zeggen kon: mijn stalen arm
   noopt de bevolkte wereld gansch,
dat hij zijn opgebrachten cijns
   uitstorten moet in mijn balans,

Ziet aan! hij maakte zooveel zorg
   en moeite en zooveel schats te schande
en is verloochend door zijn geld
   en heengegaan met leege handen!

Zegt overluid dit al, opdat
   de drom der saamgeschoolde velen,
elk naar zijn rang in dezen dag
   van onmacht en berooidheid deele.

Dat zij den kittel van het goud,
   het veile, in hun ziel verslaan
en zuchten om hun eigen lot
   en niet om mijn verloren gaan.

Ook deze vertaling blijkt, afgezien van de omzetting in dichtvorm, het origineel nauwgezet te volgen. Er zijn enkele dichterlijke omschrijvingen en uitweidingen, zoals ‘doodsoverwonnen en bezweken’, ‘een elk mijn schamelte ontwaar'’, ‘de helle hoogten van gebergt’, waarvoor geen parallelen in het oorspronkelijke zijn aan te wijzen; wijzigingen in de zin of weglatingen zijn er echter niet. Zelfs de lange, gecompliceerde

periode, die van Leopold had kunnen zijn, met de enigszins onverwachte wending: ‘Zegt overluid dit al’, is uit het Frans overgenomen; hier is de zinsconstructie alleen iets logischer, want tot het eind toe bepaald door het werkwoord *considèrent* (‘qu'ils considèrent comment un glorieux conquérant tel que moi.... après tant de travaux est parti les mains vides’), terwijl bij Leopold de met ‘hoe zulk een’ beginnende constructie syntactisch niet opgelost wordt. Storend is dit laatste echter niet; wat spanning en climax betreft wint Leopolds zin met het nadrukkelijk onderbrekende ‘Ziet aan!’ het zelfs van het Franse voorbeeld.

Het gedicht *Jezus*, *die door de wereld ging* (II, p. 44) is een bekend gedicht van Nizâmi, waarvan een Franse vertaling, zoals in het voorgaande reeds is opgemerkt, ook voorkomt in ‘L'Aube de l'Espérance’. Er is echter reden om aan te nemen dat Leopold niet alleen naar deze Franse tekst vertaalde, maar ook naar de Duitse bewerking van Von Hammer, die hij waarschijnlijk gekend heeft uit de aantekeningen bij de Westöstlicher Divan van Goethe, waarin het gedicht in zijn geheel geciteerd wordt.[1)] Leopold kende en bewonderde de Westöstlicher Divan, zoals uit een artikel van Johan Huijts blijkt[2)], en maakte er ook voor een ander, nog te bespreken gedicht gebruik van. Ziehier het gedicht van Leopold met de Duitsche tekst, zoals die in de Westöstlicher Divan voorkomt (de oorspronkelijke tekst van Von Hammer vertoont kleine afwijkingen):

Herr Jesus, der die Welt durchwandert,
Ging einst an einem Markt vorbei.
Ein toter Hund lag auf dem Wege,
Geschleppet vor des Hauses Thor.
Ein Haufe stand ums Aas umher
Wie Geier sich um Äser sammeln.
Der eine sprach: ‘Mir wird das Hirn
Von dem Gestank ganz ausgelöscht’.
Der andre sprach: ‘Was braucht es viel!
Der Gräber Auswurf bringt nur Unglück.’
So sang ein jeder seine Weise,
Des toten Hundes Leib zu schmähen.
Als nun an Jesus kam die Reih',
Sprach ohne Schmäh'n er guten Sinns,

1) Der Westöstlicher Divan, Noten und Abhandlungen, cap ‘Allgemeines’.
2) De Witte Mier 1926, p. 418.

Er sprach aus gütiger Natur:
‘Die Zähne sind wie Perlen weiss!’
Dies Wort macht' den Umstehenden,
Durchglühten Muscheln ähnlich, heiss.

Tekst van Leopold:

Jezus, die door de wereld ging,
was in een landstad aangekomen
en had zijn ongemerkten weg
over het marktplein heen genomen.

En zag een hond stroef als een wolf,
plat op de steenen, onbewogen,
wiens leven heengeweken was,
wiens Jozef uit de put getogen.

En om het kreng verrot en vocht
stonden de menschen stil en keken
en waren bits: een gierenzwerm,
die op een aas is neergestreken.

En een: de walg van dit gezicht
benevelt en verwart het hoofd
met troebelingen als een kaars
roetwalmend door de wind gedoofd.

Een ander: van dit gistend vod
en vuil het eenigste gewin
is duisternissen voor het oog
en schrik en afschuw voor den zin.

Zoo zong een ieder daar zijn lied
maar allen in denzelfden toon
En overstelpten met verwijt
en spraken bitterheid en hoon.

Jezus zag naar het liggend dier
en sprak en zeide enkel dit
en was beschamende rondom:
de tanden zijn als paarlen wit.

De vertaling sluit zeer nauw bij het Duitse gedicht aan, heeft echter een aantal details meer, die erop wijzen dat Leopold ook de Franse tekst van Hocéyne-Azad geraadpleegd heeft. Aan deze tekst zijn ontleend de wendingen: *de walg van dit gezicht* enz. (Frans: ‘L'horreur de ce spectacle obscurcit le cerveau et le trouble, comme un souffle éteignant une bougie.’), *van dit gistend vod* enz. (Fr.: ‘Pour tout profit, il n'y a (en ceci) que les

ténèbres des yeux, et l'effroi du coeur.'), *allen in denzelfden toon* (Fr.: 'Chacun chanta un air sur la même gamme.'), *en overstelpten met verwijt* enz. (Fr.: 'Et accabla de duretés le corps du chien mort.').

Ook voor de merkwaardige uitdrukking: *wiens Jozef uit de put getogen*, vindt men het voorbeeld en de verklaring bij Hocéyne-Azad: 'Il remarqua que la vie était sortie de son corps, comme Joseph du puits'. En in een noot: 'Littéral.: "....son Joseph était sorti du puits". L'âme, ou la vie, se trouve ainsi comparée à Joseph.' Opmerkelijk is, dat Leopold de voorkeur gegeven heeft aan de lezing van de noot, d.w.z. aan de meest oorspronkelijke vorm van het beeld die in de vóór hem liggende tekst te vinden was.

Dat Leopold echter inderdaad ook de Duitse, en niet alleen de Franse tekst gebruikt heeft, blijkt vooral uit het slot van zijn vertaling. De Franse tekst eindigt als volgt:

> Lorsque à son tour Jésus prit la parole, il passa sur les défauts, pour ne s'occuper que des qualités.
> II dit: 'Parmi les ornements qui se trouvent sur l'édifice de ce corps, voici des dents dont la blancheur surpasse celle des perles.'
> Ne considère point les défauts des autres et tes bonnes actions; plonge plutôt tes regards en toi-même, et vois tes propres défauts.
> Le jour où tu prends en main le miroir, humilie-toi; ne sois pas admirateur de toi-même.
> Ne va pas te parer comme le printemps, si tu ne veux exciter la convoitise de la Fortune maligne.

Van deze hele moraliserende slotbeschouwing vindt men bij Leopold niets; omgekeerd mist men in de Franse tekst iedere aanduiding van een beschaamdheid van de omstanders, die in het gedicht van Von Hammer door de vergelijking met 'durchglühten Muschel' (door Goethe bewonderd, maar door Leopold wijselijk weggelaten) wordt weergegeven. De prachtig-kernachtige regel 'Die Zähne sind wie Perlen weiss' heeft Leopold echter letterlijk overgenomen en door verplaatsing naar het slot nog verhoogd effect gegeven. Hoe zou hij de indruk daarvan verzwakt hebben, indien hij hierna nog een moralisatie in de geest van de bovenaangehaalde Franse regels had laten volgen. In het algemeen is dit gedicht een goed voorbeeld van het overleg waarmee Leopold soms een vertaling opbouwde uit elementen aan verschillende versies van eenzelfde origineel ontleend; hoever

het resultaat het onmiddellijk voorbeeld kan overtreffen blijkt, wanneer men met Leopolds gedicht de stuntelige bewerking van Von Hammer vergelijkt.

Het gedicht *Ik zag met pronk en kostbaarheden* (II, p. 43) is, zoals de uitgave van Van Royen vermeldde, een vertaling naar een gedicht van Sa'di. Goethe heeft hetzelfde motief gebruikt voor een gedicht uit zijn Westöstlicher Divan, Buch der Parabeln nr. 5, dat ik hier naast Leopolds bewerking laat volgen:

Ich sah mit Staunen und Vergnügen
Eine Pfauenfeder im Koran liegen.
'Wilkommen an dem heil'gen Platz,
Der Erdgebilde höchster Schatz!
An dir, wie an des Himmels Sternen,
Ist Gottes Grösse im Kleinen zu lernen,
Dass er, der Weiten überblickt,
Sein Auge hier hat aufgedrückt,
Und so den leichten Flaum geschmückt,
Dass Könige kaum unternahmen,
Die Pracht des Vogels nachzuahmen.
Bescheiden freue dich des Ruhms!
So bist du wert des Heiligtums.

Ik zag met pronk en kostbaarheden
en een hooghartig oogopslaan
een pauweveer in den quoraan;
de groen en rosse strengen gleden
over den tekst, het wuft verguld
had al de bladzij opgevuld
en midden in de soeren lag
de blauwe spiegel en zijn lonken
de strakke verzen overblonken
lichtzinnig spelend met den dag
en bont juweel en wulpsch azuur
had op de letteren beslag
en overschaduwde de schriftuur.

En ik: dat op het heilig boek,
dat op de regels heet bewogen
om al wat zij behelzen mogen
van God's belofte en Godes vloek,
de onbezonnen dartelheid
zijn loozen tooi heeft uitgespreid,
dat het gebodwoord van den Heer
het bed is van een vogelveer!

En zij: laat af van aan te klagen.
Schoonheid is tyranniek gezind
en zelfgerecht en voert bewind
naar eigen wil en welbehagen!

Van het oorspronkelijke, dat voorkomt in Sa'di's "Rozenhof", kan de vertaling van Olearius een indruk geven[1]:

> Ich sagte zu einer schönen Pfawen Feder, welche ich im Alkoran zwischen den Blettern liegend fand: Woher kompt dir solche Hoheit, dass du in so herrlichem Buche liegest? Diese antwortete mir gleichsamb: Wer schöne ist, hat allezeit mehr denn ein hässlicher einen freyen Fuss zu setzen wo er wil, und niemandes Hand ziehet ihn leicht zurücke'.

Leopold heeft van Sa'di's korte spreuk een vrij lang gedicht gemaakt en we hebben hier dus eens een voorbeeld van een zeer vrije vertaling. De overeenkomst in klank en rhythme tussen zijn beginregel en die van Goethe is zo opvallend, dat men kan aannemen, dat hij van Goethe's gedicht is uitgegaan[2]. In tegenstelling tot Goethe' die tot iets heel anders is gekomen, heeft Leopold de geest van het origineel bewaard. Treffend zijn het sterk uitwerken van wat er visueel was aan het oorspronkelijke beeld, de bijna hartstochtelijke verontwaardiging die Leopold heeft gebracht in de woorden van den 'aanklager', waardoor de tegenstelling tussen het 'heilig boek' en de 'loozen tooi' te scherper uitkomt, en de nadrukkelijkheid waarmee hier de onafhankelijkheid van de Schoonheid verzekerd wordt.

Zeer merkwaardig is de herkomst van de kleine gedichten *Mijn oogen vroegen* (II, p. 37) en *Vreemd*, *dat een zelfde huis bevat ons beiden* (II, p. 38). Ze staan in de editie-Van Royen op naam van Ibrâhîm ibn al-Mahdî. De originelen waarnaar deze gedichten bewerkt zijn (van vertalen kan men ditmaal zeer bepaaldelijk niet spreken), zijn te vinden in een boekje van G. van Vloten, getiteld 'Oostersche Schetsen en Vertalingen' (Amsterdam 1900), waar ze voorkomen in het verhaal 'Een avontuur van Ibrahim ibn al-Mahdi' (p. 144). Ibrahim ibn al-Mahdi is daar zelf aan het woord en vertelt hoe hij eens, op slinkse wijze een huis in Bagdad binnengedrongen zijnde, een schone vrouw enige liederen heeft horen zingen die hem

1) Adam Olearius. Persianischer Rosenthal (von) Schich Saadi (1654). Van de vele Rosarium-vertalingen citeer ik deze, omdat het een van de oudste en bekendste is en omdat hij ook wordt aangehaald in de Westöstlicher Divan.
2) Natuurlijk kan hij daarnaast een of andere Rozenhof-vertaling gebruikt hebben. Ook de overeenkomst in metrum (4-voetige jambische verzen) wijst op verwantschap met het gedicht van Goethe.

hevig ontroerden. Van de drie geciteerde zangen nu, blijkt Leopold er twee bijna letterlijk te hebben overgenomen. Men vergelijke slechts:

> (Prozatekst van G. van Vloten).
> Met mijn oogen vroeg ik: Kent gij mijn liefde nog? en zij wonk terug:
> Ik heb uw trouw bewaard. Met opzet gaf ik van geen liefde open blijken
> en zij ontweek dit eveneens met opzet.
> Vreemd dat één huis ons beiden bevat en wij niet alleen durven zijn, noch
> spreken. Behalve oogen, die van liefde klagen en zuchten afgebroken, als
> uit vuur gestegen en lippen stamelend en brauwen knikkend en oogleên
> brekende en handen groetend.

De tekst van Leopold:

> Mijn oogen vroegen: wordt ik nog aanvaard?
> zij wenkte weer: ik heb uw trouw bewaard.
> - Met opzet werd mijn liefde niet beleden. -
> Met opzet ook is dit door mij vermeden.
>
> Vreemd, dat een zelfde huis bevat ons beiden
> en toch, wij durven ons niet af te scheiden,
> wij durven niet alleen zijn, niet te spreken
> dan lippen bevend, die niet open breken,
> begonnen klagen, wenkende oogentroost,
> gloed van een wang, die om zijn blozen bloost,
> handen, die groeten, blikken van verzwegen
> ontroerd zijn, zuchten als uit vuur gestegen.

Het kan een ogenblik bevreemden dat Leopold de regels op p. 37 en 38, met zo geringe wijzigingen aan Van Vloten ontleend, in een bundel eigen werk heeft opgenomen zonder zijn direct voorbeeld te noemen. Leopold veroorloofde zich nu eenmaal grote vrijheden tegenover zijn voorbeelden, maar de vraag rijst toch of hij zich in dit geval niet bewoog op de grens van het plagiaat. Men moet echter rekening houden met de mogelijkheid dat Van Vloten, die met Leopold bevriend schijnt te zijn geweest, van diens bewerkingen af heeft geweten, ja, hem zelf deze liedjes in proza ter bewerking heeft gegeven, zoals hij het ook met het nog te noemen verhaal van Maân ibn Zaida heeft gedaan. En bovendien, zijn de wijzigingen waarvan ik sprak, eigenlijk wel zo gering? Heeft Leopold ook dít proza niet door zijn poëtische bewerking als het ware in een andere taal overgebracht, al bleef hij zich ten dele van dezelfde bewoordingen bedienen? Een verrukkelijke formulering als ‘gloed van een wang die om zijn blo-

zen bloost' is zelfs volkomen onafhankelijk van den voorganger ontstaan.

Erg groot is intussen de betekenis van deze beide gedichtjes voor het oeuvre van Leopold niet. Wel sluiten zij wat huninhoud betreft zich daar voortreffelijk bij aan; de schuchtere, niet of nauwelijks beleden liefde, waarvan hier sprake is, ontmoeten we herhaaldelijk in het werk van dezen dichter. Dit moet dan ook de reden geweest zijn, waarom Leopold zich tot het bewerken van deze stof aangetrokken gevoeld heeft; ook hier: de persoonlijke betekenis die het Oosterse gedicht voor hem kreeg door de verwantschap met het eigen werk, met de eigen gevoels- en gedachtenwereld. Men lette b.v. op de treffende overeenkomst die er in menig opzicht bestaat tussen gedichten als 'Vreemd, dat een zelfde huis bevat ons beiden' en 'Wij doen elkander zeer' uit de eerste bundel.

Van Vloten was het ook, zoals boven reeds werd aangeduid, die Leopold een vertaling verschaft heeft van het Oosterse gedicht *Maân ibn Zaida*, waarvan de poëtische bewerking voorkomt in Oostersch II (tweede bundel, p. 76). De kennis van dit feit dank ik aan mededelingen van prof. dr. Albert Verwey, aan wien Van Vloten indertijd eveneens een exemplaar van zijn (niet uitgegeven) vertaling van dit gedicht had doen toekomen. Prof. Verwey was zo welwillend deze tekst, die hij nog in zijn bezit had, en die zonder enige twijfel ook Leopolds uitgangspunt is geweest, voor publicatie beschikbaar te stellen. Hij volgt hier, met Leopolds bewerking:

> HET VERHAAL VAN MÀÄN IBN ZÀIDA
> (uit het Ketàbal Aghàni, deel IX, blz. 42 en vlg.).
> Màän ibn Zàida had de legers der zonen van Omejja tegen de zonen van Abbas aangevoerd en dapper gestreden; daarom stelde de Kalief Almanzoer een prijs op zijn hoofd en werd hij ijverig achtervolgd tot de zonnehitte zijn gezicht verschroeide en zijn baard uitviel. Toen trok hij een grofwollen opperkleed aan en zette zich op een snelle kameel, om in de woestijn van Basra een schuilplaats te zoeken.
> Toen ik de Harbpoort (te Basra) uit was, zoo vertelde Màän later, volgde mij een neger die met een zwaard omgord was; ik was de wacht reeds voorbij, toen hij mijn kameel bij den toom greep en haar dwong neer te knielen; daarop legde hij de hand op mij en gaf op mijn vraag: wat wilt gij? ten antwoord: De vorst der geloovigen laat u zoeken.
> 'Wie ben ik dan, dat mij de vorst der geloovigen zou laten zoeken?'

‘Màän ibn Zàida.’
‘O gij, vrees Allah, wat heb ik met Màän gemeen?’
‘Het baat u niets; bij Allah, ik ken hem beter dan gij.’
‘Indien het dan zoo is, zie hier een edelsteen dien ik bij mij draag: hij zal u vele malen den prijs opbrengen dien Almanzoer op mijn hoofd stelde; neem hem en vergiet mijn bloed niet door mij uit te leveren.’
‘Geef hem hier.’
Toen haalde ik den steen voor hem uit en hij bekeek dien een oogenblik en zeide: Gij schat zijn waarde niet te hoog, maar ik neem hem niet aan, voor ik u iets gevraagd heb; als gij daarop goed antwoordt laat ik u vrij.
‘Spreek.’
‘Men zegt van u dat gij zeer vrijgevig zijt; zeg mij, hebt gij ooit al wat gij bezat weggeschonken?’
‘Neen.’
‘De helft?’
‘Neen.’
‘Een derde?’
‘Neen.’
Hij vroeg door tot hij aan een tiende kwam, toen schaamde ik mij en antwoordde: ik meen dat ik dat wel gedaan heb. Toen zeide hij: ik geloof van niet; bij Allah, ik ben een gewoon voetsoldaat en dit is een steen die vele duizenden denaren waard is, ik schenk hem u en ik schenk u aan uzelven en aan uw mildheid waarvan de menschen gewagen, opdat gij weten moogt dat nog iemand milder is dan gij, dan zult gij in 't vervolg uzelf niet meer bewonderen en terwijl gij wat ge doet geringschat, voor geen daad van edelmoedigheid meer staan blijven.
Met deze woorden wierp hij den karbonkel in mijn schoot, liet den toom los en ging heen. Bij Allah, riep ik, gij hebt mij tot schande gebracht, voorwaar het vergieten van mijn bloed is mij lichter dan dit. Neem terug wat gij mij geschonken hebt, ik geef er niet meer om.
Maar hij riep lachend: Wilt gij mij dan nog op deze zelfde plaats tot leugenaar maken; neen, ik neem hem niet; ik neem nooit betaling voor een goede daad.
Daarop ging hij weg en bij Allah, toen ik weer begenadigd was en tot eer gekomen, liet ik hem opsporen en gaf aan wie hem zochten wat zij maar wilden, maar ik hoorde nooit meer van hem: het was of hem de aarde had opgeslikt.

(Tekst van Leopold):
Maân ibn Zaida had een groot land
bestuurd als leengoed van de Omejjaden,
maar toen de heerschappij aan het geslacht
der Abbasiden kwam en in den strijd
tegen de overweldigers hij zich ten zeerste
had onderscheiden, moest hij vluchten; hij verhaalt:

Een groote som had Al Mansoer gesteld

voor ieder, die mij tot hem voeren wilde,
en door zijn mannen werd ik nagezet
en opgespoord des nachts en in den middag,
totdat de zon mijn aangezicht verschroeid,
mijn wangen in hun vel gerimpeld had.

Ik trok een mantel aan uit wol geweven
en een kameel besteeg ik, want ik wilde
naar de woestijn gaan en aldaar verblijven.
Maar toen ik Bagdad uittrok door de Harbpoort,
zag ik, hoe achter mij een neger volgde
gescheurd van kleed en haveloozen kaftan
met aan de zij een kromzwaard aangegord.
En als de poortwacht ik was langsgegaan,
had hij mij ingehaald en trok den toom
en dwong den buigenden kameel tot knielen.
Hij greep mijn hand en als ik vroeg: ‘wat gij?’
antwoordde hij: ‘gij zijt verbeurd verklaard,
verbannen door den Heerscher der geloovigen.’
‘Wie ben ik, dat men mij vervolgen zou?’
‘Gij zijt Maân ibn Zaida.’ Toen zei ik:
‘O, man, vrees God den Machtigen, want wat
heb ik gemeen met Maân?’ ‘Loochen niet;
ik ken u immers beter, dan gij zelve.’
Toen sprak ik, want ik zag, het was hem ernst:
‘hier is een duur juweelstuk uit mijn kleeding,
dat dubbel zooveel waard is als de prijs,
die Al Mansoer op mij heeft uitgezet;
neem dit en wees de schuld niet van mijn dood.’
En hij ‘geef hier.’ Ik gaf dan en een wijle
bekeek hij het en zei: ‘ja inderdaad,
gij hebt mij niet bedrogen in zijn waarde;
toch neem ik het niet aan, voordat ik u
naar iets gevraagd hebt; als gij dat naar waarheid
beantwoord hebt, laat ik u vrij.’ ‘Spreek op.’
‘In Bagdad, in Arabië verhaalt
men veel van uw vrijgevigheid; zeg thans
hebt gij wel eens aan vreemden weggeschonken
al uw vermogen?’ ‘Neen.’ ‘De helft dan?’ ‘Neen.’
‘Een derde?’ Weder zei ik neen, totdat
hij eindlijk aan een tiende was gekomen;
toen schaamde ik mij en zei ik: ‘ja, zooveel
heb ik wel eens gegeven aan mijn naaste.’
‘Dat is geen mildheid; want, bij God,
ik ben een voetknecht maar en mijn soldij
van Al Mansoer is maandelijks twintig dirhem
en deze steen hier is wel vele duizend
denaren waard; ik schenk hem u, ik schenk
uw leven en ik spaar u voor uw mildheid,
die wordt geprezen in Arabië,
opdat gij weten moogt, dat er ter wereld
nog iemand is, die milder is dan gij;
opdat ge u op uw daden niet beroemt,
maar ze gering schat in uw verder leven
en eed'ler deugden te verwerven tracht.’
Toen vierde hij den toom en wierp de teugels
mij in den schoot en ging. Ik riep hem na:
‘o gij, gij hebt mij smaad gebracht en schande

en liever ware 't mij, zoo gij mijn bloed
vergoten hadt! neem, wat gij hebt gegeven,
neem, want het heeft voor mij geen waarde meer!'
Maar hij, hij lachte en zeide: 'wilt gij dan
tot leugens maken, wat ik heb gezegd? Neen waarlijk,
ik neem uw edelsteen niet en zal nimmer
een prijs aanvaarden voor gedane daad!'
Toen ging hij, wat zijns weegs was en bij God,
ik heb hem dikwijls laten zoeken, later
toen ik hersteld was in mijn vroegere eer,
en ieder, die hem tot mij brengen kon,
heb ik beloofd, al wat hij vragen wilde;
maar nimmer hoorde ik meer iets van hem,
het was, als had de aarde hem verzwolgen.

Deze tekst komt voor in een brief van G. van Vloten aan Albert Verwey van 23 Dec. 1890. De veronderstelling ligt voor de hand dat ook Leopold omstreeks dezelfde tijd de vertaling van Van Vloten ontvangen heeft en dat zijn bewerking daarvan dus dateert uit de vroegste periode van zijn dichterlijke werkzaamheid. Er staan mij echter niet voldoende gegevens ten dienste om hierover iets met zekerheid te kunnen zeggen. Deze bewerking van Leopold staat, dunkt mij, op een minder hoog peil dan zijn andere, waarschijnlijk latere, is althans in veel geringer mate een zelfstandig gedicht geworden. Leopold heeft er zich vrijwel toe bepaald in Van Vlotens prozatekst de betrekkelijk geringe wijzigingen aan te brengen, noodzakelijk om hem in 10-syllabige, jambische versregels te kunnen verdelen. Het rijm, dat een sterker ingrijpen zou hebben vereist, heeft hij vermeden. Enige punten die bij vergelijking de aandacht trekken, wil ik hier onderstrepen.

Leopold voert Maân ibn Zaida eerder sprekend in, nl. onmiddellijk bij de aanvang van zijn gedicht. De daaraan voorafgaande zes regels zijn niet meer dan een verklarende inleiding, die klaarblijkelijk niet als poëzie bedoeld is. Immers noch door rijm, noch door metrum of gelijk syllabental (slechts regel 2, 3 en 4 kunnen als jambische vijfvoetige verzen gelezen worden), noch - wat de doorslag geeft - door de toon onderscheiden deze regels zich van proza. Dat ze door de druk als verzen gekenmerkt worden, heeft mij dan ook altijd bevreemd en herhaaldelijk in mij de vraag gewekt of hier niet een vergissing van de verzorgers van deze posthume uitgave, nl. een onjuiste interpretatie van Leopolds manuscript (wellicht in de hand gewerkt door het

metrische karakter van de genoemde middenregels), in het spel is. Over de wijzigingen in de tekst, die Leopold heeft aangebracht, zullen de oordelen wel uiteenlopen. Sommige schijnen volkomen willekeurig (b.v. ‘Bagdad’, in plaats van ‘Basra’), sommige lijken mij persoonlijk geen verbeteringen: ‘mijn wangen in hun vel gerimpeld had’ is minder treffend dan ‘en zijn baard uitviel’; ‘een grofwollen opperkleed’ (als vermomming) is tekenender dan ‘een mantel uit wol geweven’. In de meeste gevallen echter is de waarde van de verandering m.i. onmiskenbaar. Leopold voegde verschillende karakteriserende, plastische of psychologisch verklarende details toe: ‘gescheurd van kleed en haveloozen kaftan’ (de armoede van den neger onderlijnd, waardoor zijn onbaatzuchtigheid vervolgens des te sterker spreekt), ‘den *buigenden* kameel’, ‘want ik zag, het was hem ernst’. Hij verving het slappe ‘ik geloof van niet’ door de krachtige, emphatische uitroep ‘dat is geen mildheid’; het in enigszins ongewone betekenis gebruikte ‘liet ik hem opsporen’ (*opsporen* impliceert meestal *vinden*) door het duidelijker ‘ik heb hem dikwijls laten zoeken’; het inderdaad afschuwlijke ‘opgeslikt’ door ‘verzwolgen’, en bracht daarmee evenveel verbeteringen aan. In het algemeen meen ik wel te mogen zeggen dat het verhaal van Maân ibn Zaida in de meer gedragen stijl van Leopolds metrische bewerking sterker indruk maakt dan in het eenvoudige proza van Van Vloten. Het zou evenwel dwaas zijn uit het oog te verliezen dat datgene, waaraan dit gedicht in de allereerste plaats zijn waarde ontleent, Leopold niet als verdienste kan worden aangerekend, daar het in de inhoud van het oorspronkelijke verhaal zelf gelegen is.

Een aantal gedichten uit Oostersch II (tweede bundel) zijn bewerkingen naar den Arabische dichter Abu 'l-'Alá Ahmad ibn 'Abdallah al-Ma'arrí, een figuur, tot wie Leopold zich in de laatste jaren van zijn leven bizonder sterk aangetrokken moet hebben gevoeld. R.A. Nicholson, die veel werk van hem in het Engels vertaald heeft, zegt van hem in de voorrede tot zijn bloemlezing uit de Luzúmiyyát, Ma'arrí's belangrijkste bundel: ‘Proud, sensitive, and suspicious, doubly imprisoned by blindness and seclusion, a misanthropic and world-weary old

man - that is the character which his poems give of him,'[1] - een karakterizering, die, als men 'blindness' door 'doofheid' vervangt, voor een groot deel op Leopold zelf van toepassing is. Nicholson beschrijft al-Ma'arí verder als een groot dichter, maar bovendien als een belangrijk denker, als een van die weinige groten, waarvan Leopold gezegd heeft, dat zij 'de kracht hebben bezeten om tot de uiterste consequenties van de rede en van het determinisme door te denken'.[2]

De door Leopold vertaalde gedichten komen alle in de genoemde bloemlezing voor; Leopold heeft ze echter waarschijnlijk niet hieruit geput, maar uit een iets latere bundel, waarin Nicholson een keus uit zijn vorige bloemlezing opnieuw heeft opgenomen, en die Leopold ook voor andere vertalingen gebruikt heeft.[3] Niet van al de bedoelde gedichten behoeven de Engelse teksten hier te worden opgenomen. Ten aanzien van de gedichten *Leg in uw hand mijn hand* (Verzen II, p. 59) en *Omgang met menschen*, *nabuurschap* (II, p. 61) kan worden volstaan met de opmerking dat het zeer getrouwe vertalingen zijn. De Engelse originelen, in hetzelfde langademige, 14-syllabige vers geschreven, maar als gedicht heel wat minder dan Leopolds navolgingen, vindt men in Translations of Eastern poetry and prose op p. 106 en 107.

Voor vergelijking is van meer belang het gedicht *Vereer den zon om strakgespannen schijn*, dat in Verzen II staat op p. 63. Ziehier de beide teksten:

> Feel shame in presence of the daily sun,
> The moon of night, and shining troops untold
> Of stars which in the sky their courses hold
> By Allah's leave, nor fails them breath to run.
>
> Vereer den zon om strakgespannen schijn,
> de maan met licht en donker, zonder tanen
> de sterren, die hun lange hemelbanen
> omgaan en nimmer achter adem zijn.

De enige vrijheid in de vertaling (behalve het begrijpelijke weglaten van 'By Allah's leave') bestaat hierin dat *Feel shame in presence of the sun* geworden is *Vereer de zon*; de gedachte die in beide gevallen op de achtergrond staat, is dezelfde.

1) R.A. Nicholson, Studies in Islamic Poetry, Cambridge 1921, p. 49.
2) J.H. Leopold, Omar Khayyam, Spectator 1906, p. 84.
3) R.A. Nicholson, Translations of Eastern poetry and prose, Cambridge 1922.

De Engelse strofe[1)] is de eerste van een langer gedicht, waarvan de laatste strofe Leopold als voorbeeld gediend heeft voor een gedichtje, dat men in de tweede bundel op p. 75 vindt, tezamen met andere kleine gedichten van ongeveer gelijke strekking:

> Give the poor man who comes to thee a dole,
> Scant though it be, nor frown away thy guest,
> But raise for him a flame of ruddy crest
> That frolics in the darkness like a foal!
>
> Geef aalmoes aan den arme en veracht
> den zoon des wegs niet, die er tot u kwam,
> maar stook den haard en lok een rosse vlam,
> die als een veulen dartelt in den nacht.

We hebben hier dus te doen met het merkwaardige geval dat Leopold enkele fragmenten uit een gedicht vertaalde en als afzonderlijke gedichten in zijn werk opnam. Iets dergelijks geldt voor *Christenen*, *Joden*, *Parsen*, *Moslemin* (II, p. 64), dat de vertaling is van de laatste der twee strofen waaruit het oorspronkelijke gedicht bestaat:

> They all err - Moslems, Christians, Jews and Magians;
> Two make humanity's universal sect:
> One man intelligent without religion,
> And one religious without intellect.
>
> Christenen, Joden, Parsen, Moslemin,
> zij dolen allen; voor wie toe wil zien,
> vervalt de gansche menschheid slechts in tweeën,
> twee soorten enkel worden er ontdekt:
> intelligente menschen zonder vroomheid
> en vrome menschen zonder intellect.

Het origineel[2)] is dus iets beknopter dan de vertaling, die 6 regels telt en wel wat ontsierd wordt door het vierde vers, dat nietszeggend is en na het derde slechts een slappe herhaling vormt.

Een voorbeeld van een zo vrije bewerking, dat men nauwelijks meer van een vertaling kan spreken, is het gedicht *Des werelds vuil is uitgestort*, dat hier volgt met zijn inspiratiebron[3)]:

1) Translations of Eastern poetry and prose, p. 114.
2) Translations of Eastern poetry and prose, p. 110.
3) Leopold II, p. 62, Nicholson t.a.p. p. 116.

The worlds abounding filth is shot
O'er all its creatures, all its kinds;
The evil taint even she hath got
Whose loom for her a living finds,
And tyrant-ridden people moan
No worse injustice than their own.

Des werelds vuil is uitgestort
op alle schepselen; het wordt
gespild, gesprenkeld rijkelijk
op hoog en laag gelijkelijk
en de geringste is besmeurd;
de onverzorgde weduwvrouw,
die van haar poover weefgetouw
een schraal en karig dagloon beurt,
zij wordt gehekeld en verscheurd
en des bemorsens waard gekeurd.
Wie is gerecht en kan bestaan?
Van alle wezens wijd en zijd
is in verguizingslust en nijd
het menschdom bovenaan.

Het Engelse gedicht is niet meer dan de aanleiding geweest tot het Nederlandse, dat slechts de eerste regel (letterlijk en met behoud van het rhythme) en een enkel motief (het weefgetouw dat een bestaan verschaft) overgenomen heeft. Hoe volkomen moeten de sombere woorden van al-Ma'arrí vertolkt hebben wat de Leopold van deze jaren zelf in het gemoed omdroeg, dat ze in hem zulk een weerklank van bitterheid en mensenhaat wisten te wekken als spreekt uit de niet vertaalde, maar eerst in het Nederlandse gedicht verschijnende slotregels!

Een ander voorbeeld van een bij de bewerking door Leopold sterk uitgebreid gedicht is *Mijn hart neemt velerlei gestalten aan* (II, p. 67), dat eveneens aan Nicholsons bundel Translations of Eastern poetry and prose ontleend is. Het origineel is een gedicht van den uit Murcia in Spanje geboortigen Arabischen dichter Ibnu 'l-'Arabí (1165-1240). De Engelse bewerking, die slechts 6 regels telt (Leopolds gedicht heeft er 17!), vindt men bij Nicholson op p. 148.

Zeer letterlijk vertaald is daarentegen het gedicht *O, dat de bloemen onzer jeugd het hoofd weer gingen beuren* (II, p. 58), waarvan ik de Engelse tekst, die begint *Oh, that Youth's flower anew might lift its head*, evenmin in zijn geheel zal aanhalen.[1)]

1) Men zie Nicholson t.a.p. p. 24.

Het oorspronkelijke is van den Arabischen dichter Jamíl[1)] uit ongeveer de 7e eeuw, van wien verhaald wordt dat hem tot op hoge leeftijd een hartstochtelijke liefde bond aan Buthaina. Men kan het motief ook vinden in een van de gedichten uit Goethes Westöstlicher Divan (III, 1, 11):

> Liebend im Alter sah
> Dschemil auf Boteina.

De veronderstelling is, meen ik, niet te gewaagd, dat Leopold het gedicht vertaald heeft, omdat de inhoud nauwkeurig beantwoordde aan de werkelijkheid van zijn eigen gemoedsleven. Zo kan het Nederlandse gedicht, hoewel een bijna slaafse navolging, worden opgevat als een persoonlijke belijdenis van Leopold zelf, waarbij alleen de naam Buthaina en de daarmee verbonden associaties de herinnering aan het Oosterse liefdegeval van dertien eeuwen her oproepen om aan dat van den modernen dichter een zeker reliëf te verlenen.

Op deze plaats moet verder behandeld worden het volgende gedichtje, waarvan het origineel teruggaat op den Perzischen dichter Omara:

> Ik wil gaan schuilen in mijn eigen woorden,
> onzichtbaar zijn in mijn verliefd gedicht,
> dat ik haar mond mag kussen als wellicht
> zij zingt en over open lippenboorden
> de sylben komen van des onverhoorden
> verlangens sidderende zielsbericht.[2)]

Ook hiervan komt nl. een bewerking voor in de genoemde bundel van Nicholson en wel als onderdeel van een anecdote in deze vorm (p. 188):

> I'll hide myself within my song of love,
> That I may kiss thee when thou singest it.

Leopold kan deze regels echter ook elders gelezen hebben, want men vindt ze in Perzische litteratuurgeschiedenissen en bloemlezingen herhaaldelijk geciteerd. De vergelijking van verschillende parallelplaatsen maakt het waarschijnlijk, dat het gedicht van Leopold een tamelijk vrije bewerking is, waarin een uitdrukking als ‘des onverhoorden verlangens sidderende ziels-

1) Engelse transscriptie van de naam.
2) Verzen II, p. 68.

bericht', zo typisch voor den Nederlandsen dichter, wel volkomen onafhankelijk van het voorbeeld zal zijn ontstaan.

Ten slotte kan men ook voor de vier gedichten op p. 42 van Verzen II, *Wat brengt gij mede uit de looverlanen* enz., vergelijkingsmateriaal in de genoemde bundel van Nicholson vinden, en wel op p. 157. Het oorspronkelijke is van Sa'di, zoals reeds uit de inhoud van de editie-Van Royen bekend was, en is een deel van de inleiding tot diens Gulistán (Rozenhof). Daar er talloze vertalingen van dit werk bestaan, is het niet zeker dat Leopold juist die van Nicholson heeft gebruikt. *Waarschijnlijk* is dat wel, omdat Nicholsons bloemlezing precies het fragment geeft dat ook Leopold vertaald heeft. Bij vergelijking blijkt dat Leopold de volgorde van de onderdelen waaruit dit fragment bestaat, veranderd heeft. Het eerste stuk, dat een tamelijk nauwkeurige vertaling is en toch een wonderlijk-gaaf en echt Leopoldiaans gedicht geworden, staat in het oorspronkelijke op de tweede plaats. De Engelse en de Nederlandse tekst luiden als volgt:

> A certain mystic had bowed his head in holy meditation and plunged deep in the sea of divine vision. When he came back to himself, one of his companions said pleasantly, 'What gift dost thou bring to us from the garden where thou hast been?' He answered, 'It was in my mind, when I saw the rosebush, to fill my skirt with roses and bring them home to you, but their perfume so enravished me that my skirt slipped from my hand.'

> Wat brengt gij mede uit de looverlanen
> des mijmerens, uit de ontloken pracht
> van uw extase en de opgegane
> hemelsche bloei, wat hebt gij meegebracht? -
>
> Ik had met rozen, met een rooden buit
> van geurenden gevuld mijn tabberdslippen,
> maar zoo bedwelmend ademden zij uit:
> ik liet de zoomen uit mijn handen glippen.

Hier is voor de gedachte die drie van de vier gedichten beheerst, de gedachte dat de diepste mystische ervaring niet onder woorden te brengen is, wel het fraaiste beeld gevonden. Het beeld dat dezelfde gedachte in IV weerspiegelt, is bij Leopold zozeer van alles wat naar commentaar zweemt ontdaan, dat het voor wie het gedicht niet in zijn oorspronkelijke samenhang met de andere mystieke gedichten kent, niet gemakkelijk zal

vallen de werkelijke bedoeling eruit af te lezen. De vergelijking met de Engelse tekst is interessant:

> O nightingale, learn of the moth to love,
> That shrivels in the flame without a sigh.
>
> O nachtegaal, die roept en jubelt uit
> zijn vol geluk, de zoete ijdeltuit:
> de nachtmot kwam haar martel vlam omzweven,
> zonk af zieltogend en is stom gebleven.

II en III, die op zichzelf staande goede gedichten geworden zijn, verhouden zich zeer vrij tegenover de overeenkomstige passages bij Nicholson (en in andere Gulistán-vertalingen). Van het verband tussen de verschillende fragmenten, dat reeds in het oorspronkelijke zeer zwak was, is bij de gewijzigde volgorde niets meer te bespeuren.

Over één gedicht ten slotte nog een enkele opmerking. Het op p. 46 (tweede bundel) voorkomende '*Ik ben de waarheid*' enz. wordt in de uitgave van Van Royen een gedicht van Mansoêr al-Hallâdj genoemd. Dit kan niet juist zijn. Het is een gedicht dat op hem betrekking heeft. De Perzische mysticus Mansoêr 'de wolkaarder' (al-Hallâdj) werd wegens ketterij gevangen genomen en in 922 in Bagdad ter dood gebracht. Men verweet hem vooral zijn extatische uitroep: 'Ana 'l-Haqq', d.i. 'Ik ben God' (of: 'de ware werkelijkheid', 'de waarheid'). Over dit bekende voorbeeld van volkomen zelf-deïficatie is o.a. uitvoerig geschreven door R.A. Nicholson[1]; de legende waarop het gedicht van Leopold berust, vermeldt hij echter niet. Waarschijnlijk moeten we de bron van Leopold zoeken in een gedicht van Hafis, die volgens Browne[2] van Hallâdj gezegd heeft:

> My blood would write 'I am the True One' on the ground,
> If thou wert to hang me, like Mansúr, on the cross to-night.

Misschien zijn het deze regels die Leopold geïnspireerd hebben tot het gedicht:

> 'Ik ben de waarheid!' en na steeniging
> en stilgeworden zijn van stem en leven.
> kroop het gemarmerd bloed bijeen en had
> 'ik ben de waarheid' op den grond geschreven.

1) B.v. The Mystics of Islam (Cambridge 1914), p. 149 vlg. en Studies in Islamic Mysticisme (1921), p. 79, enz.
2) Edw. G. Browne, A literary History of Persia, dl. I, p. 361, London, 1st ed. 1908).

Mogelijk echter heeft hij nog een andere versie van de legende onder ogen gehad, die minder sterk afwijkt van wat het gedicht bij hem geworden is, dan de regels die men bij Browne vindt.

Het zou voorbarig zijn uit het tot nu toe gevondene algemene conclusies omtrent Leopold als vertaler te willen afleiden. Enkele indrukken laten zich echter wel reeds samenvatten. Uit alles blijkt dat niet wat gewoonlijk bij het vertalen als doel voorzit: het bekend maken van fraaie of karakteristieke vreemde teksten door ze over te brengen in de eigen taal, Leopold heeft bewogen tot het bewerken van Oosterse gedichten. Uit zijn lectuur van vertaalde Perzische en Arabische poëzie koos hij teksten, waarin hij een gedachteninhoud gereed vond liggen, die uitdrukking gaf aan wat in hemzelf omging, of die hij als poëtisch motief op zichzelf belangrijk achtte (dit laatste zal b.v. het geval geweest zijn bij het verhaal van Maân ibn Zaida). Die inhoud, die stof in het Nederlands een schone vorm te geven, daarop richtte het dichterschap van Leopold, dat blijkbaar aan oorspronkelijkheid van vinding een minder grote waarde hechtte, zijn gehele wonderbaarlijke vermogen.

Zijn vertaalwijze heeft dus alles behalve een objectief en wetenschappelijk karakter, in tegenstelling tot die van een Nicholson, wien het er wél om te doen is de kennis en de waardering van de oude Oosterse poëzie te bevorderen. Van enig systeem in de keuze van de voorbeelden is daarom bij Leopold geen sprake. De oorspronkelijke dichters interesseerden hem zo weinig, dat hij het zelfs niet nodig achtte hun namen te vermelden (hij heeft er zich sterk tegen verzet dat het in de afzonderlijke uitgave van Oostersch I wèl geschiedde). Oriëntalisten zullen waarschijnlijk op talrijke plaatsen in deze vertalingen kunnen wijzen, waar de oorspronkelijke zin of de mystieke bedoeling van de Oosterse gedichten niet zuiver en onvertroebeld worden weerspiegeld, maar de vraag naar de verhouding van de Nederlandse gedichten tot de Perzische en Arabische originelen is in de grond zonder betekenis.

Even min als Leopold het nodig vond zijn voorbeelden met name te noemen, even weinig achtte hij zich gebonden de teksten die hij voor zich had, te ‘eerbiedigen’. Hij nam integendeel daartegenover een volstrekt autocratische houding in. Niet altijd

vertaalde hij hele gedichten; hij beperkte zich soms tot enkele strofen of fragmenten, de volgorde van die fragmenten wijzigde hij desnoods naar willekeur; fragmenten van verschillende dichters, die oorspronkelijk natuurlijk niets met elkaar te maken hadden, bracht hij soms in één verband te zamen (b.v. II, p. 75). Niet zelden bovendien leverde de vreemde tekst hem alleen de inspiratie voor een geheel nieuw en eigen gedicht, waarin slechts algemene trekken en enkele regels aan het origineel herinneren (b.v. 'Ik zag met pronk en kostbaarheden', 'Des werelds vuil is uitgestort' enz.) Het gedicht of - vaker nog - het stuk proza dat eenmaal voor Leopold bizondere, persoonlijke betekenis had gekregen en inspiratiebron voor hem geworden was, werd als het ware zijn geestelijk eigendom, dat hij, naar eigen goeddunken, kon uitbreiden, wijzigen en zelfs, wanneer het hem niet schoon genoeg was, verbeteren. Wie hem van deze opvatting een verwijt zou willen maken, worde herinnerd aan Leopolds eigen krachtige woorden:

> Schoonheid is tyranniek gezind
> en zelfgerecht en voert bewind
> naar eigen wil en welbehagen!

En wat schoonheid betreft is hij er inderdaad bijna altijd - althans voor zover de hier gepubliceerde of genoemde teksten toelaten dat te beoordelen - in geslaagd zijn onmiddellijke voorbeelden te overtreffen. Voor wie dit bedenkt en het zeer vrije karakter van sommige vertalingen in aanmerking neemt, zal het duidelijk zijn dat ook de 'Oosterse' gedichten in de eerste plaats gedichten van Leopold mogen heten, en dat men ze, althans ten dele en tot op zekere hoogte, bij de beoordeling geen andere maatstaf behoeft aan te leggen dan het oorspronkelijke werk van den dichter, waarmee ze ook naar den inhoud geen tegenstelling vormen.

Tot op zekere hoogte. De restrictie is noodzakelijk, immers er zijn bij deze gedichten, zoals uit de in het voorgaande gegeven voorbeelden blijkt, naast zeer vrije bewerkingen, ook verscheidene vrijwel letterlijke vertalingen (ik herinner aan de kwatrijnen, een gedicht als 'Laatste Wil van Alexander' enz.). Men zou bezwaarlijk kunnen volhouden dat het voor een juiste waardering geen verschil uitmaakt of de belangrijke stof van zulke gedichten

al of niet eigen vinding is. Het spreekt vanzelf dat de bewondering voor het werk van Leopold zich in dit laatste geval zal moeten bepalen tot wat zijn persoonlijk aandeel is: de inderdaad meesterlijke wijze van vertalen. Ik herinner me dat indertijd een criticus in Leopolds tweede bundel in het bizonder prees het verhaal van Maân ibn Zaida en de slotregel van het gedicht 'Jezus, die door de wereld ging'. We hebben gezien hoe het juist in deze gevallen met de oorspronkelijkheid staat. Hier blijkt het belang van een onderzoek naar Leopolds bronnen. Eerst wanneer men al zijn voorbeelden kent, zal men kunnen komen tot een zuiverder appreciatie van het heterogene werk dat onder de titel 'Oostersch' is tezamengebracht. Ook indien duidelijk zou worden dat we van sommige gedichten, niet de intrinsieke waarde, maar de betekenis voor Leopolds oeuvre te hoog hebben aangeslagen, omdat ze, hoe schoon ook opzichzelf, woordelijke navolgingen zijn, blijft dit oeuvre in onze ogen onaangetast. Leopold is een te belangrijke figuur dan dat hij onze bewondering niet zou kunnen missen op een enkel punt, waar die bewondering inderdaad niet hém in de eerste plaats toekomt.

JAN HULSKER

Naschrift. Dit artikel was reeds lang geschreven en gezet, toen de uitgave van Leopolds verzamelde verzen door dr. P.N. van Eyck verscheen, zodat van dit bewonderenswaardige werk geen gebruik kon worden gemaakt en voor Leopolds gedichten naar een oudere uitgave moest worden verwezen. Veel concrete gegevens zouden er overigens niet aan kunnen zijn ontleend, daar dr. P.N. van Eyck in zijn toelichting weliswaar blijk geeft van Leopolds bronnen veel af te weten, maar zich hieromtrent opnieuw tot enige vage aanduidingen bepaalt. Slechts een enkele aantekening bevat een mededeling die, als bevestiging van een in het bovenstaand artikel uitgesproken vermoeden en als een aanvulling daarop, hier vermeld dient te worden: 'M a â n i b n Z a i d a is de zo letterlijk mogelijk gehouden overzetting in versmaat van een L. 7 Dec. 1889 door zijn vriend Gerlof van Vloten toegezonden prozaverhaaltje uit het Arabisch.' (p. 351).

J.H.

Het onderwijs in de moedertaal op de middelbare school

Gedurende de laatste maanden verheugt zich het moedertaalonderwijs op de M.S. in een zeer bijzondere belangstelling. Langen tijd is het mode geweest het hoofd te schudden over de lagere school en haar resultaten. Thans schijnt de wind uit een anderen hoek te gaan waaien en krijgt het middelbaar onderwijs een beurt. Ik zeg dit eenigszins ironisch, omdat ik overtuigd ben dat een aantal klagers eenvoudig meeschreeuwen in het groote koor, zonder dat ze voldoende op de hoogte zijn van den stand der feiten. Men meene toch volstrekt niet dat allen die wel eens bijzitter zijn geweest op een eind-examen en als zoodanig opstellen hebben helpen nazien, daarmee dadelijk het recht hebben verworven zich een oordeel aan te matigen over het onderwijs in het Nederlandsch op de M.S.

Als men sommige uitingen leest, zou men tot de gevolgtrekking kunnen komen dat het volkomen hopeloos staat met dat onderwijs en er feitelijk zoo goed als geen leerlingen, die behoorlijk Nederlandsch kunnen schrijven, de M.S. verlaten. Ik meen dat deze gevolgtrekking onjuist zou zijn, omdat in werkelijkheid de fouten wat vergroot worden, waarmee ik vanzelf erken dat er fouten bestaan.

Het is mijn doel in de volgende bladzijden na te gaan voor hoeverre de klachten reden van bestaan hebben en wat er kan gedaan worden om den toestand te verbeteren.

Men herinnert zich het adres van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde aan den minister van onderwijs. De opstellers van dit adres zeggen ronduit: ‘Zoekt men naar de oorzaak van dit betreurenswaardig verschijnsel (het “doorwoekerend taalbederf”) dan kan men kwalijk tot een ander resultaat komen, dan dat de fout moet liggen bij het onderwijs zelf, daar immers

het behoorlijk zich in de eigen taal uitdrukken een kunst is, die in andere landen wel blijkt te kunnen worden geleerd en die ook niet boven het bevattingsvermogen van den gemiddelden Nederlander liggen zal.'

Uit de rest van het adres blijkt dan dat de klagers de fout niet zoozeer zoeken bij den leeraar in het Nederlandsch, maar vooral in de weinige uren die voor dit vak op den rooster zijn uitgetrokken en in de geringe aandacht die de leeraren voor de andere vakken aan het gebruik der moedertaal schenken. En al zegt het adres: 'het is noodzakelijk dat met krachtige hand wordt ingegrepen om hieraan (het taalbederf nl.) een einde te maken,' een weg tot verbetering wordt niet aangegeven. Ik vermoed dat dit uit bescheidenheid tegenover den bewindsman is nagelaten, maar het blijft m.i. toch eenigszins te bejammeren dat zij die zoo goed weten wat er aan het onderwijs ontbreekt, niet tevens hun gedachten kenbaar maakten aangaande de middelen om de fouten te herstellen.

Het lag voor de hand dat een andere groep van menschen, nl. de leeraren in levende talen, zich de bovengenoemde uiting zou aantrekken. De reactie er op kwam dan ook prompt in een adres van hun kant, waarin ze beweren dat, 'zelfs al zou een nauwkeurige vergelijking van vroegere en tegenwoordige onderwijsresultaten bewijzen dat er inderdaad achteruitgang valt te constateeren, de schuld daarvan niet aan de leeraren mag geweten worden.'

Zij geven dan, zooals van zelf spreekt, de oorzaken aan die volgens hun meening verantwoordelijk zijn voor den al of niet bestaanden achteruitgang. Deze zijn in hoofdzaak van drieërlei aard: 1. het leerlingenmateriaal is achteruitgegaan; 2. de klassen zijn te groot geworden en de leeraren hebben te veel lesuren gekregen; 3. er is te weinig geld voor leesboeken.

Het komt mij voor dat ook hier de waarheid in het midden ligt en dat in het bijzonder het derde punt niet bijzonder sterk is, wat ik hieronder nader hoop aan te toonen.

Behalve deze lichamen hebben ook nog bijzondere personen in artikelen, ingezonden stukken en open brieven over dit onderwerp hun meening te kennen gegeven. Onder hen noem ik inzonderheid Ir. D.J. Kruytbosch en Jan Greshoff.

Beiden zoeken o.a. verbetering in een vermeerdering van het

aantal lesuren voor Nederlandsch. Greshoff neemt in zijn artikel tevens de gelegenheid te baat om zich tegenover den oud-inspecteur Dr. G.H. Coops te stellen, ‘die honderd minuten Nederlandsch meer dan genoeg vindt.’

Ziehier in enkele trekken het terrein geschetst. Het zij mij vergund thans mijn eigen meening naast het bovenvermelde te stellen.

In de eerste plaats moet men, om goed te kunnen begrijpen hoe in sommige opzichten de M.S. te kort schiet, de L.S. niet geheel buiten beschouwing laten. Waar een te kort wordt opgemerkt bij het voortgezet onderwijs, is dit vaak voor een deel reeds vroeger ontstaan. Men is op de L.S. op te grooten voet gaan leven. Er is een tijd geweest dat men zich bij het onderwijs aldaar vooral toelegde op de drie vakken die de kern van al het geleerde vormden en die de Engelschen zoo typeerend the three R's (Reading, Writing and Rithmetic) noemen. Wie op de L.S. goed had leeren schrijven, lezen en rekenen, was tevreden, want al het andere werd als bijzaak beschouwd.

Langzamerhand is echter onder invloed van den 19den eeuwschen fetisch-dienst der ‘algemeene ontwikkeling’ een streven ontstaan om allerlei andere vakken de school binnen te smokkelen. Het volkskind mocht immers niet verstoken blijven van de zegeningen der wetenschap die de verlichte tijden ons hadden gebracht. En onder dat mom werden allerlei oppervlakkige, quasi-wetenschappelijke ‘kort-begrippen’ van alles en nog wat aan de stumperdjes voorgezet, die gedachteloos leerden napraten en die met evenveel genoegen zouden beweerd hebben dat de zon om de aarde draait als het omgekeerde.

De grondfout van dit alles zat in het wanbegrip dat de school voor het kind moest lezen en van dit gelezene een klaargemaakt aftreksel diende te geven, alsof niet de eenig juiste weg om wetenschap te verzamelen is zelf te leeren lezen. Slechts hij die dit heeft geleerd, kan op wetenschappelijke verkenning uitgaan, ja sterker nog: alleen hij zàl dit ook doen, bij de rest is de belangstelling voor de leerstof doodgestoven.

We zien thans echter een kentering komen. In 1934 droeg de gemeente Utrecht aan één van haar inspecteurs, den oud-wethouder Van der Hoeven, op o.a. het onderwijs in het Nederlandsch en het lezen eens goed na te gaan. Hij heeft zich eerst deze vraag

gesteld: ‘Kunnen de leerlingen in de hoogste klasse der lagere school *lezen*?’

De uitkomsten van zijn onderzoek waren alles behalve gunstig. Boekengeleerdheid en napraterij bemerkte hij genoeg, maar verstandig en begrijpend lezen zelden. De volgende stap was te gaan zoeken naar een methode, waarbij het geïndividualiseerde leesonderwijs de beste vruchten zou voortbrengen. Want het wordt hoe langer hoe duidelijker dat het voor iedereen veel belangrijker is te leeren *hoe* men iets te weten kan komen dan het paraat te hebben, daar in het laatste geval men steeds voor groote leemten zal moeten blijven staan. Dit nu moet dan ook het doel worden van alle leesonderwijs: wijzen en wegen leeren om tot kennis te komen, niet in de eerste plaats die kennis zelf.

In het Onderwijs-verslag is door de Inspecteurs van het L.O. reeds herhaaldelijk op deze grondfout gewezen. Mijn gevolgtrekking is dat men op dit gebied naar de oude paden terug moet en dat lezen in alle klassen hoofdzaak moet worden.

Dit voor zoover het de L.S. betreft. Op de waarde van het lezen voor den leerling van de M.S. kom ik later nog terug.

Het zal geen betoog behoeven dat inzonderheid voor hen, aan wie de lagere school eindonderwijs geeft, het van het hoogste belang is dat ze leeren lezen. Geen grooter goed kan de school hun in het leven meegeven.

Nu is de toestand op vele scholen echter zoo, dat er in een bepaalde klasse een aantal kinderen zitten die geen voortgezet onderwijs zullen genieten, terwijl daarnaast een kleiner getal is dat dit wel zal krijgen. En daaruit ontstaat nu een conflict, ik ben zelfs geneigd te beweren: een onnatuurlijk conflict.

Wat toch is het geval? De middelbare school meent nog altijd door middel van een onderzoek naar de parate kennis te kunnen uitmaken wie van de leerlingen der L.S. het meest geschikt zijn om haar muren binnen te treden. Dat onderzoek nu is zoo ingericht dat er speciaal voor moet worden gedrild.

Een nuchter beoordeelaar van den toestand zou zeggen: ‘Wat is er nu belangrijker dan dat een kind goed heeft leeren lezen; dit komt immers te pas zoowel bij wiskunde als bij geschiedenis, bij aardrijkskunde als bij het onderwijs in de talen. En hij zou m.i. gelijk hebben. Evenwel, de autoriteiten die de wetten maken, hebben anders geoordeeld en een examen ingesteld dat een

schoone gelegenheid biedt aan den dommen leerling om door de mazen van het net te glippen.

Het schriftelijk toelatingsonderzoek voor Nederlandsch moet, volgens voorschrift, bestaan uit 1. een opstel, gemaakt naar aanleiding van een éénmaal voorgelezen en éénmaal verteld verhaal; 2. een zinsontleding; 3. een woordontleding; 4. een speloefening.

Er is niet bepaald verboden om nog ander werk op te geven, maar het spreekt vanzelf, dat men in het algemeen zich tot deze vier proeven van ‘bekwaamheid’ bepaalt, daar de tijd besteed aan het onderzoek naar kennis van het Nederlandsch toch al onevenredig lang is in vergelijking met dien voor de andere vakken. Waar een enkele maal nog werk wordt opgegeven behalve deze 4 rubrieken kan dit echter over 't algemeen niet zoo'n overwegenden invloed hebben dat het eindresultaat er merkbaar door veranderd wordt.

Wat ontbreekt er nu aan dit onderzoek? Wanneer een leerling een verhaal ééns heeft hooren voorlezen en ééns vertellen, dan moethij al heel dom zijn, indien hij niet een aantal uitdrukkingen en zinswendingen onthoudt. Hoe zeer dat het geval is, blijkt vaak bij het nazien. Men ontdekt dan dat soms uitdrukkingen klakkeloos zijn opgeschreven zonder dat de schrijver zelfs maar in de verste verte bevroedt wat ze beteekenen. Men komt dus uit dit deel van het examen al heel weinig te weten omtrent de werkelijke vaardigheid in het gebruik van de moedertaal bij den candidaat. Nog erger is dit bij de andere oefeningen. Ontleden kan men iedereen leeren, als men maar genoeg het pompsysteem toepast en zelfs is dit het geval met de spelling. Dat dit meestal niet voldoende wordt gedaan ten opzichte van deze laatste, doet hier natuurlijk niets ter zake.

Uit het bovenstaande volgt dat men dus gemakkelijk kan slagen voor het Nederlandsch bij het toelatings-examen, terwijl men toch in het gebruik van de moedertaal buitengewoon onhandig is. Het mondeling examen speelt m.i. een zeer ondergeschikte rol, daar wegens het groote aantal candidaten de tijd, dien men aan ieder geven kan, te kort is om tot een juist oordeel te komen.

Maar aan den anderen kant vereischt het van den opleider voor dit examen buitengewoon veel tijd om zijn pupillen klaar te drillen, zoodat er voor ontwikkelend lezen weinig tijd overblijft.

Dit nu noem ik een onnatuurlijk conflict tusschen gewone L.S. en opleidingsschool. Indien het toelatingsexamen, of liever de toelating, want het examen lacht mij niet bijzonder aan, beter geregeld ware, dan zou er volstrekt geen bezwaar tegen behoeven te bestaan om alle leerlingen, onverschillig of ze voortgezet onderwijs zouden ontvangen of niet, in dezelfde klasse te plaatsen. Tegenwoordig is het haast een dringende eisch geworden, hen te splitsen in gewone klassen en opleidingsklassen, ... indien ruimte en gelegenheid dit toelaten.

We krijgen dus, ten gevolge van dit geheel verkeerde stelsel, al dadelijk in de lagere klassen der M.S. een aantal leerlingen, waar we weinig of niets mee kunnen aanvangen. Want de groote klacht is dat ze hun leerboeken voor de verschillende vakken eenvoudig niet kunnen lezen. Hieruit volgt dat ieder klein onderdeeltje van de leerstof, alvorens het kan opgegeven worden, woordelijk moet worden gelezen en toegelicht. Het spreekt vanzelf dat dit onmogelijk is vol te houden, hoe men zich ook inspant. Immers als dit werd gedaan, dan zou iedere les, in welk vak ook, voor een groot deel worden tot een les in Nederlandsch. En hoe zeer we gesteld zijn op een goed kennen van onze moedertaal, dit kunnen we niet goedkeuren, daar de andere vakken toch ook hun eigen eischen stellen.

Het gevolg van dit niet kunnen lezen is dat er geregeld jaar najaar 25% of meer der leerlingen van de eerste klassen niet bevorderd kan worden.

Het gebrek aan begrip van het geschreven woord wordt gaandeweg erger, naarmate de voorgelegde stof in moeilijkheid toeneemt, zoodat in de volgende klassen het percentage afgewezenen nog steeds onrustbarend is.

***

Maar laten we over dit euvel niet verder doorgaan. Een andere wijze van toelating is dringend noodzakelijk. Zoolang deze er echter niet is, hebben we te rekenen met de bestaande omstandigheden en moeten we dus zien wat we in den gegeven toestand voor verbeteringen kunnen aanbrengen. Alvorens over te gaan tot het bespreken der eigenlijke leerstof, zal ik stellig goed doen te overwegen of er omstandigheden zijn die misschien het verwerken er van op ongunstige wijze beïnvloeden. En dan dringt zich in

deze dagen vooral de gedachte aan geestelijke tucht aan ons op.

Niemand kan leeren goed te schrijven zonder eerst goed geleerd te hebben om zuiver te denken. En dit zuiver denken kan alleen plaats hebben door een geest, die zichzelf meester is, die aan behoorlijke zelftucht gewend is. Deze nu kan voor een belangrijk deel geleerd worden door het voorbeeld. Wanneer de ouders tevreden zijn met de helft van hun plicht te doen, wanneer de moeder het huisgezin verwaarloost en de vader voortdurend toont geen liefde voor zijn dagelijkschen arbeid te hebben, dan kan het niet anders of de invloed daarvan moet op de kinderen werken. Ook zij leeren dan te probeeren om met een minimum van inspanning een maximum van schijnresultaten te behalen.

Als de moeder geregeld bridge-clubs naloopt of zich verbeeldt dat ze nuttiger werk kan doen in het politieke dan in het huiselijke leven, is er groot gevaar dat ze zich eenvoudig schuldig maakt aan plichtsverzuim in het oog der kinderen. Want deze zien ontzaglijk scherp en hooren veel meer dan men wel eens aanneemt. Bovendien ook op dit gebied geldt: 'Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.' Het is veel moeilijker een aantal kleine naastbijliggende plichten te vervullen dan aan een groote, verweg zijnde en ingebeelde roeping gehoor te geven.

Het gezin moet den bodem vormen van den geestelijken groei der kinderen. Het moet een vredige wijkplaats zijn voor hen, als zij willen vluchten uit den wervelenden draaikolk der wereld.

Als men op een heeten, brandend-heeten zomerdag door de straten van een Italiaansche stad doolt, kan het zoo weldadig aandoen plotseling een klein poortje door te gaan en zich verplaatst te vinden in de middeleeuwsche rust van een kloostertuin. De gejaagd voortijlende en schreeuwende Zuiderlingen zijn opeens verdwenen en men leeft binnen enkele seconden in een andere wereld, in een sfeer van zelfinkeer en zalige overpeinzing.

Zie, deze sfeer moet er ook in het leven van een kind zijn. Dan alleen kan het rustig zich geven aan het ordenen van zijn gedachten. En voor elke nauwkeurige uiting is een voorafgaande juiste ordening een onmisbare voorwaarde.

Waar de taak deze omgeving te scheppen, hetzij door sterfgeval, hetzij door nog bedroevender oorzaken op de schouders der moeder alleen rust, wordt ze wel uiterst zwaar, maar dit neemt niet weg dat ze met den grootsten ernst moet nagestreefd worden.

Want van alle zijden wordt aan het kind getrokken. Vereenigingen, jeugdbonden, bijeenkomsten, zij allen werken mee om den geest van den niet-volwassene iets gespletens te doen krijgen, tenzij de leiding in zeer bekwame handen berust.

Maar wij leven in een gevaarlijken tijd. Eenige jaren geleden zou men het bespottelijk hebben gevonden, indien onze 14- en 15-jarigen zich hadden ontpopt als aanhangers eener bepaalde politieke richting. Thans ziet men zelfs op de schoolbanken zulke jongelui verschijnen met het draagteeken der in ons land zoo talrijke richtingen op hun jeugdige borsten gehecht. We hebben 14-jarige fascisten, 13-jarige communisten en wie weet of ik zelfs den leeftijd niet nog te hoog stel. Ik heb althans in tweede klassen der M.S. al jongelui ontmoet die onder hun makkers hevig propaganda maakten voor een bepaalde richting.

Deze kinderen hebben het hoogste woord en de alleringewikkeldste levensraadselen zijn voor hen geen vraagstukken meer. Zij critiseeren hoog en laag, de autoriteiten bij voorkeur, want dat stáát. Indien nu de ouders hen in dit opzicht aanmoedigen, is het dan een wonder dat deze jongelui hoogst oppervlakkig worden en niet meer in staat zijn een zuivere redeneering te volgen of te houden?

En staat het niet als een paal boven water dat zij ook nooit goed zullen leeren schrijven? Want daarvoor is noodig zelfcritiek, grondige kennis en bescheidenheid. Waar deze alle drie ontbreken, krijgen we niets anders dan verward gebazel en gepraat zonder slot of zin.

Uit de critiek die zich van alle zijden op ons onderwijs in het Nederlandsch richt, is dit juist de grootste en gegrondste grief. En ik moet toestemmen dat in zooverre deze critiek gelijk heeft, als ze haar pijlen op onze jeugd richt. Of het daarom juist is om te verklaren dat men kwalijk tot een ander resultaat kan komen, daar de fout moet liggen bij het onderwijs zelf, is een vraagstuk dat nader onder de oogen gezien dient te worden.

***

Laten we elkaar goed verstaan. Het zij verre van mij te beweren dat het onderwijs in het Nederlandsch op de M.S. aan ideale eischen voldoet. Integendeel, ik zal hieronder zelf op dit onderwijs heftige critiek uitoefenen, maar ik meende even in de aller-

eerste plaats te mogen vaststellen dat het niet aangaat om àlle schuld op het onderricht te werpen. Dit getuigt van een onjuisten blik op verhoudingen. Doch even onjuist zou het zijn, feiten die volkomen vaststaan te negeeren, voor zoover zij een kijk geven op leemten in de kennis onzer leerlingen.

Ik wijs er eerst op dat men niet veel waarde mag hechten aan staaltjes van onwetendheid bij studenten, die van tijd tot tijd worden gepubliceerd, vooral in den groentijd. Dan heeft men weer een aantal doodelijk-ontstelde provinciaaltjes onder zeer abnormale omstandigheden in het strikvragennetje gevangen en haast zich de min of meer komische antwoorden aan de stad en de wereld bekend te maken. Men vergeet echter dat tal van deze antwoorden worden gegeven om grappig te wezen en omdat het nu eenmaal de rol des groens (of der groen) is dommer te schijnen dan zijn of haar rechters en tevens dat er toch ook heel wat andere verzachtende omstandigheden kunnen aangevoerd worden.

Maar er zijn inderdaad krasse staaltjes van onwetendheid en onhandigheid. Een hoogleeraar verhaalde eenigen tijd geleden hoe zijn secretaresse (een jongedame met einddiploma 5-jarige H.B.S.) den naam Stresemann niet kon spellen, omdat ze dien nog nooit had gezien of zelfs gehoord. De professoren uit Delft vertellen dat vele studenten de grootst mogelijke moeite hebben om een eenvoudig rapport op te stellen. Zoo weinig beheerschen ze hun taal. Zelfs is het eenigen tijd geleden voorgekomen dat een van hen een rapport terugkreeg met het verzoek dit in een leesbaren stijl en behoorlijke spelling over te zetten, hetgeen dan ook geschiedde, zij het niet door den student in kwestie, dan toch door zijn vroegeren onderwijzer.

Wat de spelling betreft, behoeven we op dit oogenblik niets te zeggen. De zonderlingste vermenging van stelsels heeft plaats, waarbij het den jongen taalkundige wel eens gaat duizelen. Dat echter iemand een brief schrijft met den aanhef ‘Hooggeachte Proffessor’ of ‘Hooggeleerden Heer’ of dat een chemicus, die ‘zelfs in de studentenwereld een leidende rol speelt’ den naam van zijn eigen studievak aldus spelt: ‘Schijkunde’ moest stellig onder de voedsterlingen eener Hoogeschool niet voorkomen.

Ik aarzel niet zulke dingen en de hierboven genoemde tekortkomingen op de rekening van het verkeerde onderwijs te schrij-

ven. Maar men generaliseere niet. Ofschoon er een geest van verdwazing heerscht op het gebied van het onderricht in de moedertaal, meene men niet dat allen zonder onderscheid hieraan lijden. Het schijnt me zelfs toe dat er een kentering komt en dat hoe langer hoe meer leeraren gaan inzien dat er een diepgaand onderscheid is en moet zijn tusschen middelbaar en universitair onderwijs. Nog dezer dagen heeft de oud-inspecteur van het M.O., Dr. Coops, hierover zeer behartigenswaardige woorden geschreven. Men zou haast wenschen dat hij een paar jaar eerder deze meeningen had kenbaar gemaakt. Dit zou ongetwijfeld een uiterst heilzamen invloed kunnen gehad hebben, vooral op jonge leeraren. Een m.i. te ver gedreven neutraliteit in zijn positie als inspecteur heeft hem er toe gebracht eerst nu meeningen over Dalton-onderwijs en taalonderwijs te publiceeren, die klinken als een bazuin welke geen onzeker geluid geeft. Uit den toon blijkt duidelijk dat deze dingen hem al lang op het hart lagen. Welnu, ook hij heeft thans met den meesten nadruk gewaarschuwd tegen het universiteitje-spelen op de M.S.

Ik geloof dat, voor zoover ons middelbaar onderwijs een blaam treft, we hier precies in het hart van het vraagstuk zijn gekomen. Want er is nog niemand die een voldoend antwoord heeft gegeven op de vraag hoe het komt, dat in vroeger jaren, toen we evenveel uren wijdden aan het onderwijs in het Nederlandsch op de M.S., de resultaten zooveel beter schijnen geweest te zijn. Immers de klachten dagteekenen eerst van den laatsten tijd. Ik hoop hier het verlangde antwoord te geven, natuurlijk naar zuiver persoonlijk inzicht.

Er wordt te veel tijd verkwist aan het leeren van allerlei dingen die voor den ontwikkelden leek niet de minste waarde hebben, al mogen zij voor dengene, die taal en letterkunde gaat studeeren, van veel belang zijn. Maar hier hebben we alweer de grondfout van ons Middelbaar Onderwijs: algemeene ontwikkeling beteekent dat iedereen alles moet leeren en paraat hebben. Laten we deze fout allereerst nagaan in ons spraakkunstonderwijs.

Prof. Dr. G.S. Overdiep schreef een ‘Moderne Nederlandsche Grammatica’ voor Gymnasia, H.B.S. en Kweekscholen alsmede voor zelfstandige studie’. Dit boek van 290 dichtbedrukte octavo bladzijden heeft, volgens den titel, de pretentie aan te geven wat onze leerlingen der M.S. aan spraakkunst van hun

eigen taal noodig hebben. Een paar termen haal ik aan om te laten zien, wat deze schrijver geschikte kost vindt voor onze 12- tot 16-jarigen (in de hoogste twee klassen is uit den aard der zaak geen tijd meer voor spraakkunst-onderwijs): dipodisch rhythme, het iteratieve, het duratieve en het intensieve aspect, een Marinistische stijl, de explicatieve genetief (hij onderscheidt namelijk nog een half dozijn andere genetieven), de absolute superlatief of elatief, de prohibitieve konjunctief, concessieve modaliteit, prolepsis, retardeerende parenthesis, asyndetisch verband, enz.

En daar het natuurlijk bij de ontwikkeling van de genoemde 12- à 16-jarigen behoort, ingewijd te worden in de geheimen der phonetiek, geeft hij hun de volgende heldere verklaring mee op hun levensweg:

> De *l*, een alveolare éénzijdige, soms ook dubbelzijdige, spirant, meestal stemhebbend; *eindigend* als een zwak gearticuleerde explosief.
> De *r* is òf een *reeks* van *dentale* explosieven, of van uvulare explosieven (gebrouwde R). Vooraan in een woord is het getal ‘slagen’ van de ‘r’ heel klein.

Het heele boek staat vol met dergelijke geleerdheid, die ongetwijfeld uitstekend is voor de Universiteit, maar meent men nu toch in alle ernst dat we de leerlingen onzer Middelbare School een dienst bewijzen door ze dit als een deel van het onderwijs in het Nederlandsch voor te zetten?

Het gaat mijn verstand te boven.

Naast dit werk bestaat er een ander van hetzelfde gehalte. Ik bedoel ‘Een nieuwe Nederlandsche Spraakkunst’ door Dr. J. van Ham en Dr. S. Hofker. Ik wil aan de waarde van dit boek niets afdoen, mits het gebruikt wordt waar het thuis behoort - op de Universiteit. Ik wil zelfs verder gaan en aannemen dat De Nieuwe Taalgids volstrekt niet overdrijft als ze in een beoordeeling schrijft: ‘Er waait inderdaad een frisse wind door dit boek. De hoofdstukjes over Het gebaar, De klank, Het schrift, Accent, ritme, tempo, melodie, Interpunktie, zijn goed doordacht en helder geschreven. Men voelt hierachter een levend taalonderwijs, en waardeert het talent van mededeling.’

Maar ik vraag wederom: ‘Hoort stof van dezen aard op onze M.S. thuis?’

Het boek bestaat uit 3 deelen, respectievelijk voor de eerste, tweede en derde klasse. In het eerste deel (126 octavo bladzijden)

worden onze 12 à 13-jarigen op 22 bladzijden ingelicht omtrent de fonetiek, met gebruikmaking van termen als gepalatiseerd, regressieve assimilatie, gelabialiseerd, prothesis, epenthesis, paragoge, nasalen, explosieven, diftongen (zoo!), oralen, enz. En verder over accent, rhythme, tempo, emphase, proclisis, enclisis, natuurlijk met grafische voorstellingen van accenten. In de volgende klasse (13- à 14-jarigen) leeren ze een en ander over Germaansch en Indogermaansch en krijgen 20 bladzijden proeven van Frankische tongvallen (die in 't algemeen genomen leeraar noch leerling kennen), dan komen 23 bladzijden proeven van Saksische en Friesche dialecten (waarvan weer hetzelfde geldt als van de Frankische tongvallen). Verder heeft het boek het dan over taalgeografie, sociale taalkringen en woorden ontleend aan ik weet niet hoeveel talen (Hebreeuwsch en bargoensch zijn zelfs niet vergeten). Natuurlijk staan er kaarten in van ‘het Westgermaansche taalgebied in de middeleeuwen en later’, de Friesche, Frankische en Saksische groepen in Groot-Nederland, vooral met vermelding van Uerdingen en Benrath, omdat over deze plaatsen in de taalgeografie wat te zeggen valt en last not least een kaart, waaruit de leerlingen te weten kunnen komen ‘hoe men in Limburg en Oost-N.-Brabant een vlinder noemt’. Dit deel telt 178 bladzijden, waarvan er ongeveer 65 gewijd zijn aan proeven van dialecten, zoowel Zuid- als Noordnederlandsche, samen ruim een dozijn, die natuurlijk door geen enkelen leeraar alle behoorlijk kunnen uitgesproken worden. Vervolgens krijgen het Nederlandsch van Zuid-Afrika, Oost- en West-Indië een groote beurt en daarna volgt een lijvig hoofdstuk over Taalgeografie dat besluit met vragen als de volgende:

> Zoek op kaart 2 en in § 10 wat de Middelfrankische of Hoogduitsche klankverschuiving is. Hoe heet de grens daarvan?
> Is een deel van die linie op ons kaartje zichtbaar?
> Hoe heeten de andere isoglossen op dit kaartje?
> Wat is het Mich-kwartier?
> Waar luidt de Nederlandsche *k* nu in alle woorden werkelijk *k*?
> Zoek het gebied van fles tegenover fleš.
> Spreek de beginklank der volgende woorden uit:
> *a*. ten W. van de Panninger zijlinie;
> *b*. tusschen de Panninger zijlinie en de Panninger linie;
> *c*. ten O. van de Panninger linie:
> Staat, stappen, schotel, snoer, slim, sleepen, schat, schelm, smijten, schrijven, scheppen, smaak, zwak, stelen, scheiden.

Daarna volgen nog ruim 8 bladzijden over groeptalen.

Het is misschien wenschelijk er even aan te herinneren dat dit leerstof is voor 13- à 14-jarigen.[1)]

***

Om den lezer niet te vermoeien spreek ik over het derde deel niet verder. Het zal hem, meen ik duidelijk zijn geworden, hoe de zaken hier op hun kop worden gezet. Dingen die men in een hoogste klasse wellicht even zou kunnen aanroeren, worden in dit werk als hoofdschotel van het spraakkunst-onderwijs voorgezet aan kinderen die ternauwernood een zin zonder grove spelfouten kunnen schrijven en zeker nog niet het minste begrip hebben van goed stellen.

Nu meene men niet dat dit boek weinig gebruikt wordt. Integendeel. Sedert zijn verschijning in 1925 is er vrij regelmatig elke twee jaar een nieuwe druk noodig geweest.

Ik noem nog een ander geval van eigenaardig taalonderwijs. Een paar jaar geleden kreeg ik in mijn tweede klasse een leerling van een school in een onzer grootste steden. Toen ik hem een opstelletje liet maken, was dit zoo ontzettend slecht van vorm, inhoud en spelling dat ik vroeg, wat hij in de eerste klasse in de lesuren voor de Nederlandsche taal had gedaan en hoe zijn cijfer voor dat vak bepaald was (Dit was namelijk voldoende). De jongen had les gehad van een man van naam, een bekend publicist. Ik kreeg dit verbijsterende antwoord: ‘Mijnheer behandelde de geschiedenis der Nederlandsche taal, schriftelijk werk heb ik nog nooit gehad en mijn cijfers werden bepaald naar de antwoorden, gegeven op de vragen omtrent de geschiedenis van de taal. Een boek werd niet gebruikt, *alles werd gedicteerd*.

Dit maakte mijn nieuwsgierigheid gaande en ik vroeg het dictaat ter inzage. De jongen bleek wat dit betrof, me volkomen juist te hebben ingelicht, want het schrift wemelde van de grofste spelfouten. Maar het was grondig opgezet. Het Onze Vader in het Gotisch noch een stuk uit den Reynaert ontbraken er in.

Een collega kreeg kort daarna in zijn tweede klasse een pupil van denzelfden leeraar en deed, zonder dat hij iets van mijn bevin-

1) Dezen zomer verscheen er een samenvatting der 3 deelen onder den titel ‘Beknopte Nederlandse Spraakkunst’. Mijn bezwaren hiertegen zijn in hoofdzaak dezelfde, want al is de fonetiek door de fonologie vervangen, toch bleven tal van dialectproeven en taalkaartjes en ook de aangehaalde vragen staan.

dingen afwist, precies dezelfde ervaringen op. Er was dus aan de juistheid der gegevens moeilijk meer te twijfelen.

Een ander voorbeeld. Een oud-leeraar vertelde me het volgende: Hij kwam als gecommitteerde in een onzer kleine steden. Op het eind-examen bleken de opstellen ontzaglijk slecht, zoodat hij zich genoodzaakt zag, wat de leeraar met 7 en 8 had getaxeerd, met 2 en 3 te waardeeren. Bij navraag kwam uit dat de leerlingen gedurende de vijf jaar dat ze op school waren geweest, nooit één opstel hadden gemaakt. Maar dank zij het onvolprezen school-examen, brachten ze het toch nog tot een 5 of 6 als eindcijfer, daar nog steeds om het karakter van dit onderzoek te bewaren, een groote invloed wordt toegekend aan de cijfers van den leeraar op rapport en examen.

Een andere gecommitteerde, een man die meende dat het al heel loffelijk was, indien een candidaat gewoon behoorlijk Nederlandsch schreef, had de grootste moeite om een enthousiast-hoog cijfer van den examinator omlaag te drukken, daar een candidaat, die een opstel maakte over ‘De autobus’ zijn ‘ziel zoo had uitgesproken’ door te schrijven dat het trijp van de zitbanken der autobus een ‘mitersche’ kleur had. Zoo'n geweldige originaliteit diende beloond te worden.

Een leeraar schreef eenigen tijd geleden in een onderwijsblad een ingezonden stuk, waarin hij de L.S. van voorlichting wenschte te dienen en waarschuwde de onderwijzers om toch vooral te vermijden de training in ‘echte dictee-woorden’ als onmiddellijk, bruisen en ruischen ('t was nog in den voor-Marchantschen tijd), nochtans en althans enz. Verder gaf hij dezen raad: ‘En naamvallen, geslacht van zelfstandige naamwoorden - hierover zwijge men als het graf!’

Deze zelfde leeraar laat echter op zijn lesuren voor het Nederlandsch aan de school, waar hij werkzaam is, zijn leerlingen zich oefenen in het maken van verzen!’

Ziedaar eenige staaltjes van de opvatting, die sommige leeraren hebben over het onderwijs in de moedertaal. Om dictees lachen ze en opstellen zijn alleen goed als zij ‘uit de ziel komen’, alsof het leven daarnaar vraagt, wanneer iemand een rapport moet schrijven. En onderzoek eens, hoeveel eindexamen-candidaten een behoorlijken brief kunnen opstellen, zoowel wat den uiterlijken vorm betreft als wat den inhoud aangaat. Ge zult versteld

staan over het resultaat. Ik heb epistels in handen gehad met Waarde heer (de student schrijft aan zijn professor), Hoogedelachtbare Heer (een leerling aan zijn rector), Geachte Burgemeester en Wethouders, en dit alles van leerlingen der hoogste klassen of van geslaagden voor het eind-examen.

***

Uit het voorafgaande is voldoende duidelijk geworden, naar ik meen, dat ik er niet aan denk de klachten over het Nederlandsch onzer jonge studenten te weerspreken. Die klachten zijn voor een groot deel gegrond, mits men niet generaliseere.

Doch tevens volgt uit mijn redeneering dat ik niet in de eerste plaats verbetering zoek in een vermeerdering van het aantal lesuren. Al verdubbelde men dat, dan zouden degenen die les geven op de bovengeschetste wijzen daar toch niet bijzonder veel van profiteeren, want ze zouden immers op den verkeerden weg voortgaan.

In veler methode moet een grondige verandering komen. Men moet leeren inzien dat er een uitstekende grondslag moet liggen van woordbegrip, spelling en stijlgevoel, voor men met allerlei geleerdheid aankomt, die ten slotte toch geen andere rol speelt dan dat ze tot verfraaiing van het hoofdgebouw dient.

De leeraren die met souvereine minachting neerzien op de zoogenaamde stijlboekjes moeten leeren dat het toch uiterst noodzakelijk is met de kinderen allerlei spreekwijzen en zinswendingen te behandelen in leergesprekken om te onderzoeken of de woorden in hun verschillende schakeeringen hun bekend zijn. Ik weet wel dat het ideaal zou wezen om dozijnen boeken met de leerlingen aandachtig door te lezen. Maar daarvoor ontbreekt de tijd. En de z.g. ‘stijloefeningen’ moeten den dienst doen van geconcentreerd voedsel.

De verstandige en geoefende leeraar voelt zelf wel, hoever hij met een bepaalde klasse daarin gaan kan en zal stellig het met aandacht lezen van voortbrengselen onzer letterkunde niet verwaarloozen.

Controleert hij de woordkennis der leerlingen niet voldoende en staat hij eenvoudig maar te doceeren, dan loopt hij groote kans dat hun woordgebruik beneden peil raakt. Want men vergete niet dat een kind van 12 tot 15 jaar slechts zeer kort zijn aandacht kan

gespannen houden en dat er dus op iedere leesles voor velen van hen heel wat verloren gaat, tenzij men ze door voortdurende contrôle dwingt zich tot het uiterste in te spannen.

Tot welke zonderlinge dingen deze halve aandacht voert, merkt men het best, wanneer men onverwachts een proefwerk opgeeft dat betrekking heeft op woorden die in een leesles voorkwamen of zelfs op woorden die speciaal door bespreking onder de aandacht der kinderen werden gebracht.

Ziehier eenige bewijzen. De gestelde opgave was: door een zin duidelijk te maken, hoe een woord gebruikt kan worden (tweede en derde klasse der M.S.). Het cursief gedrukte duidt het opgegeven woord aan.

De soldaten verzamelden zich op de *gemeenplaats*.
De doodkist werd *vernageld*.
De som geld die hij besteedde om zijn schulden te betalen, werd *oploopend*.

De lessen die hij heeft moeten leeren, zijn bij hem *ingeworteld*.
De jongen had zijn voet verstuikt en nu liep hij met een *kreeftengang*.
Wegens zijn *hoovaardig* optreden bij dat ongeluk is hem een medaille toegekend.
Die man heeft een *kreeftengang*, dat komt omdat hij zoo dik is.
Iemand die op een examen zit, even rustig als thuis, is gelukkig, maar voor *andersdenkenden* is dit niet zoo.
Als er een tentoonstelling in onze stad is, is dit niet *onverdienstelijk* voor de winkeliers.
Hij had al 5 glazen melk op; hij scheen *onverkwikkelijk*.
De ruiten waren door het *opkomende geslacht* vernield.
Toen de jongen zijn vader brutaal aankeek, wierp deze hem een *profetischen* blik toe.
Hij legde den vinger op de *wondeplek* door hem te troosten met den dood van zijn kind.
Men *jaagt* hem verschillende rekeningen *na*, tot hij ze eindelijk zal betalen.

Jan probeerde den nieuwen jongen *de spits af te bijten*, maar al gauw bleek dat Kees knapper was dan Jan.
Hij *kortwiekte* zijn vriend na zijn behaalden roem door hem te zeggen dat hij oneerlijk was geweest.
Het was regenachtig, daarom gingen we niet uit, maar *bij uiterste wilsbeschikking* besloten we toch te gaan.
De levensmiddelen zijn *ongenaakbaar*, daar alles naar Duitschland gaat.

Ik zou tallooze andere voorbeelden kunnen geven. Maar blijkt uit deze niet genoegzaam dat er in onze lagere klassen nog wel wat anders te doen is dan taalgeografie, phonetiek en geschiedenis der Nederlandsche taal te behandelen

Daarnaast hebben we de aandacht te vestigen op veel voorkomende stijlfouten. Ik doe een greep uit door mij verbeterde opstellen.

> Hij zeide niet in staat te zijn de verdiensten van den heer G. te kunnen schetsen.
> De eischen des tijds verlangen dat men minstens twee of drie talen dient te kennen.
> Hij ontdeed zich van zijn schoenen en zijn overjas, waardoor het hem mogelijk werd te kunnen zwemmen.
> Hij vroeg verlof in het Engelsch te mogen spreken.
> Na hard gewerkt te hebben, nadert de zoo lang verbeide vacantie. Door een raam kijkend, verliest de natuur veel van haar bekoring. Om den Kerstboom zittend, worden de Kerstverhalen weer verteld. Thuisgekomen is de kachel al aan.
> Na een poosje gepraat te hebben werd het varken voor *f* 50 verkocht.
> Na eenigen tijd gewandeld te hebben komt de trein binnen.
> Goed en wel in den trein gezeten, kwamen de broodjes voor den dag. Met de weemoedige gedachte hier in tien jaar niet weer te komen, voerde de trein ons weg.
> Ze had het vaste voornemen Claartje, zoo gauw het diner geëindigd was, ernstig ter rede te zullen stellen. (Jo v. Ammers-Küller 'De Opstandigen').
>
> Na ongeveer een half uur in auto's gezeten te hebben, wordt op kameelen de tocht door de woestijn voortgezet. (Prof. R. Casimir).

De fouten van dezen aard zijn zeer talrijk. Ik voegde er de laatste zinnen bij om te doen zien dat goede schrijvers zich in dit opzicht ook nog wel eens vergaloppeeren.

Dit alles geldt nog slechts voor de kunst van een goeden volzin te bouwen. Het spreekt vanzelf dat voor het maken van een behoorlijk opstel nog heel wat meer noodig is. Ik denk hier aan een logische indeeling van de stof, een goede opeenvolging der onderdeelen en een vermijding van herhalingen.

Om dit alles te bereiken is het noodig dat geregeld opstellen worden gemaakt *in de klasse*. Ik weet dat dit bezwaren heeft, daar men geen uitstekend werk kan verwachten op dit gebied in een lesperiode van drie kwartier, maar indien men de opstellen thuis laat maken, heeft men nooit de zekerheid dat alles eigen werk is. En dit is toch een eerste vereischte. Laat daarom de inhoud wat minder zijn, een leerling moet in één lesuur kunnen toonen wat hij presteert. Dan volgt het zwaarste deel van onze taak: het klassikaal bespreken van de gemaakte fouten. Dit kan alleen dáár goed geschieden, waar een volmaakte orde heerscht. Is deze voorwaarde niet aanwezig, dan wordt dit uur een voortdurend gevecht tusschen leeraar en leerling.

Wie als Dr. J. Luning Prak in zijn brochure ‘Weg....!.... met de nieuwe spelling!’ durft te schrijven: ‘Het is dan ook een onweerlegbaar feit dat de leerlingen van die Nederlandsche leeraren, die voortdurend wanorde hebben, zich later in niets onderscheiden van andere abituriënten’, toont daardoor alleen dat hij wil meepraten over een zaak die hem volkomen onbekend is.

Bovendien heeft het maken van opstellen in de klasse dit voordeel dat de leerling moet bewijzen snel zijn gedachten over een onderwerp te kunnen verzamelen en neerschrijven. Indien het opstel thuis wordt gemaakt, is dit element van improvisatie geheel afwezig. Ik meen dat het voor het latere leven van groot belang is, wanneer een leerling zich in deze kunst heeft geoefend.

Michaël Gold verhaalt in zijn roman: ‘Joden zonder geld’ dat in zijn geboorteplaats de gewoonte bestond om jongens die men wilde leeren zwemmen, op zekeren keer plotseling in 't water te duwen om te zien of ze er alleen uit konden krabbelen. Zoo moet het met het schrijven ook gaan. Onze leerlingen moeten leeren zich te redden.

Dat samenwerking van school en huis hier uiterst noodzakelijk is, behoeft geen betoog. Wij bemerken het maar al te wel, wanneer we leerlingen krijgen uit een kring, waar het geestelijk peil zeer laag is of waar een dialect wordt gesproken. Ik geef toe dat deze factoren moeilijk te verwijderen zijn. Maar wel dient het huis op de hoogte te worden gehouden van elk stuk onvoldoend werk voor Nederlandsch. Er heerscht een soort van stilzwijgende meening dat onze moedertaal van veel minder beteekenis is dan wis- en natuurkunde bij voorbeeld. Hier moeten we tegen op komen door elk stuk onvoldoend werk mee te geven en te eischen dat het, geteekend door een der ouders, terugkomt. Men voedt daarmede ook hen op, die de handteekening plaatsen.

***

Uit al het bovenstaande is duidelijk genoeg geworden dat ik mij ten opzichte van het onderwijs in het goed gebruik van de moedertaal niet al te ongerust maak, mits er nieuwe (of liever oude) banen worden ingeslagen. Zelfs niet, indien het aantal uren voor dit vak niet wordt uitgebreid. Wanneer dan ook de andere leeraren aan een school de handen ineenslaan om een verzorgde

wijze van uitdrukking te eischen, geloof ik dat het spoedig minder somber zal staan dan velen meenen.

Een andere vraag, die ik opzettelijk tot dusverre ter zijde liet, is die omtrent het onderwijs in de letterkunde. Ik mag er in dit verband trouwens wel even op wijzen dat alle klachten eenstemmig zijn ten opzichte van het slechte schrijven van onze taal terwijl, voor zoover mij bekend is, niemand zich ernstig beklaagde over het gebrek aan kennis van of inzicht in de geschiedenis en het wezen onzer letterkunde.

Dit is trouwens ook geen wonder. Want bewust of onbewust richt zich de klacht op de leemten die zich in het dagelijksche leven voordoen.

En als we even nadenken, moeten we wel tot de gevolgtrekking komen dat zich daar zelden de gelegenheid voordoet om zijn grootere of kleinere ontwikkeling op het gebied der letteren te toonen, althans lang niet zoo vaak als zijn gebrek aan een goeden stijl.

Men meene echter niet dat ik dit gedeelte van het onderwijs minder hoog aansla. Doch wel geloof ik dat de M.S., naar het beginsel van Thorbecke, zich moet richten naar en allereerst moet aansturen op de eischen van de practijk. Alle specialiseering blijve verre. De school is een voorbereidingsinstituut voor allerlei richtingen en ze blijve dat.

Wat nu het onderwijs in de letterkunde betreft, meen ik te mogen vaststellen, door mijn schoolpractijk aan een Lyceum, dat er een geweldig onderscheid is tusschen datgene wat men in een H.B.S.-klasse en wat men in een Gymnasium-klasse kan bereiken.

Voor goed letterkundig onderwijs is in de eerste plaats contact noodig tusschen leeraar en leerling. Ik zie wel kans om ieder kind een draaglijk stuk proza te leeren schrijven, maar wanneer literair gevoel ontbreekt bij een klasse heb ik onder mijn lessen altijd het gevoel dat ik daar op rotsen ploeg en ik zie volstrekt geen kans om zoo'n klasse ook maar eenigszins geestdriftig te maken voor letterkundig schoon.

Hieruit volgt dat ik in sommige klassen de letterkunde min of meer moet behandelen als b.v. de vaderlandsche geschiedenis. Ik tracht oorzaak en gevolg aan te toonen, maar kom daar zelden tot een geheel doen meeleven in het letterkundige voortbrengsel.

In zulke klassen verlang ik dan ook volstrekt niet naar meer uren voor Nederlandsch.

Anders staat de zaak, wanneer ik een a-klasse heb die literair gevoel heeft. Dan betreur ik het vaak dat deze leerlingen ook in de 5de klasse nog les hebben in natuur- en scheikunde en biologie, vakken welke in de zesde klasse geheel worden losgelaten. Ik weet dat dit voor velen verloren tijd is. Bij of kort na hun eindexamen weten ze er niets meer van en het zou mij veel logischer toelijken, indien men in de 4de klasse een afgerond geheel gaf van deze vakken, geheel gericht op de practijk van het leven. Dan zou het geleerde een basis hebben en daardoor waarde krijgen. Indien deze uren in de 5de klasse aan het Nederlandsch werden geschonken zou dit voor onze toekomstige studenten een belangrijke winst beteekenen.

Er zou dan ook meer gedaan kunnen worden aan het voor de vuist spreken, een kunst die in ons land nog veel te weinig beoefend wordt en die ongetwijfeld kan aangeleerd worden. Ik meen dat onze toekomstige advocaten en predikanten, om maar twee groepen te noemen, daar heel wat meer aan zouden hebben dan aan een zekere kennis van natuur- en scheikunde en biologie, die toch in de gegeven omstandigheden weer zeer snel vervliegt.

Ten slotte zou de *richting* van het examen, in het bijzonder der H.B.S., ook opvoedend kunnen werken. Zoolang men onderwerpen voor opstellen geeft, die vanzelf tot een bakerpraatje leiden, zal het onderwijs ook min of meer deze richting blijven houden.

In 1933 gaf men o.a.: ‘De jeugdherberg’ en ‘Laat niet als dank voor 't aangenaam verpoozen, den eigenaar van 't bosch de schillen en de doozen’. In 1934 o.a.: ‘Onze vacantietocht wordt voorbereid’. Dit jaar: ‘Mijn tuin in winter en zomer’ en ‘Een concert in de open lucht’.

Ik aarzel niet deze onderwerpen volkomen ongeschikt te noemen. Het is den leerlingen niet kwalijk te nemen dat ze de lijn van den minsten weerstand kiezen. Het gevolg van zulk een opgave is dat meestal meer dan de helft onzer candidaten zulk een onderwerp ‘behandelt’ en dat we een zouteloos praatje te lezen krijgen, waar we, indien taal en stijl niet te slecht zijn, nog een voldoend cijfer voor moeten geven ook, aangezien we er zelf niet veel beters van zouden hebben kunnen maken. In geen van de ons om-

ringende groote landen zou men er aan denken om de kennis van de moedertaal bij achttienjarigen te toetsen aan zulk een opgave.

Ik begrijp niet, waarom men hier te lande telkens weer in dit euvel vervalt, te meer waar de onderwerpen voor Staats-Examen en Gymnasium meestal van een veel juister inzicht getuigen.

Het lijkt mij toe dat ik thans tot de volgende conclusie mag komen. Het is niet in de eerste plaats noodig meer uren te wijden aan het vak Nederlandsch, maar wel is het wenschelijk dat in vele scholen de methode grondig wordt herzien. Inderdaad zijn de resultaten van het onderwijs hier en daar vrij droevig, maar daarvan is die verkeerde methode de schuld. Men generaliseere dus niet, doch trachte te ontdekken, waar de gebruikte leerwijze wel tot goede resultaten leidt en spanne zich in om deze zooveel mogelijk uniform te maken in geheel ons land.

Wanneer men dat doet, twijfel ik er niet aan of spoedig zullen de klachten over de slechte resultaten van ons onderwijs in het Nederlandsch tot het verleden behooren.

Want inderdaad beginnen deze op dit oogenblik onder een soort van psychische besmetting te lijden. Immers, Jan en alleman slaat op dat aambeeld en het merkwaardigste is wel dat er onder deze smeden nog al vaak een voorkomt die liever zich stil moest houden, want zijn eigen taal en stijl bewijzen maar al te duidelijk dat hij zelf nog wel eens op de schoolbanken mocht gaan zitten.

Ik wensch hier geen namen te noemen, maar ieder die met aandacht de klachten heeft gelezen, zal het met mij eens wezen.

Ik kan het niet helpen dat zulke gevallen voor mij een eenigszins kluchtigen kant hebben.

En ten slotte zou ik er nog gaarne op wijzen dat degene die het meest klaagt over de ellendige resultaten van het onderwijs in het Nederlandsch, de Universiteit, zelf niet geheel vrij uitgaat. Er wordt binnen haar muren te weinig tijd besteed aan het schriftelijk gebruik der moedertaal. Men heeft een zeer geringe waarborg dat een aanstaand leeraar, die zijn doctoraal examen heeft afgelegd, in staat zal zijn behoorlijk contrôle uit te oefenen op het werk zijner leerlingen. Iemand die zelf niet uiterst nauwgezet is in zijn wijze van uitdrukking, kan moeilijk hierop bij een ander toezien.

Ik meen dat het wel degelijk noodig is om vrij geregeld èn van a.s. candidaten èn van a.s. doctorandi schriftelijke bewijzen van bekwaamheid in het juiste gebruik der moedertaal te vragen. De stof daarvoor kan gemakkelijk genoeg in onderdeden van hun vak gevonden worden. De heel enkele scriptie die thans wordt geëischt, is in dit opzicht geen waarborg.

Als deze gewoonte werd ingevoerd zou ze ook een sterken preventieven invloed kunnen hebben. Want degenen, die er belang bij hebben, zich goed te kunnen uitdrukken, zouden ongetwijfeld veel meer zelfcritiek gaan toepassen en aangezien deze de grondslag moet zijn van critiek op anderen, zou stellig ook daardoor het onderwijs op de middelbare school vanzelf op een hooger peil komen te staan.

Ik hoop dat de bovenstaande opmerkingen ter harte genomen zullen worden door degenen, wien ze aangaan, want critiek in de ruimte geeft weinig. Nauwkeurig omlijnde aanwijzing van verkeerdheden kan helpen, mits de personen, op wie de critiek gericht is, er niet hooghartig aan voorbijgaan.

F.C. DOMINICUS

Eenige opmerkingen over wezen en ontwikkeling der bouwkunst en over de nieuwe musea in Den Haag en Rotterdam.[1)]

> Alles Wissen ist geschichtliches Wissen.
> Stile erfaszt nur, wer hellhörig ist für die
> Innensprache der Formen und Dinge....

In de acht weken, die liggen tusschen midden Mei en midden Juli van dit jaar, is Nederland twee musea rijker geworden en collecties, die lang reeds op ruimer huisvesting wachtten, konden daardoor eindelijk in haar geheel geëxposeerd worden.

Gezien den nood der tijden stemt dat zeker tot verheuging. ‘Het is een arm volk, dat van het materiëele alleen wil leven,’ aldus de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bij de opening van het museum Boymans. Goddank; zóó arm is ons volk nog niet. Daar zijn nog velen, zéér velen zelfs, die vol energie werken aan de verwezenlijking van ideëele plannen, welke tenslotte aan honderden en nog eens honderden dien geestelijken steun en verrijking geven, die men juist in tijden als deze zoozeer van noode heeft.

Zoo kan er dan terecht vreugde zijn en wel allereerst bij degenen in wier brein de ideeën geboren werden en die deze ideeën tot verwezenlijking zagen komen en bij hen, die de plannen ontwierpen of nader uitwerkten. Verheuging was er ook bij de genoodigden op de openingsavonden en bij de bezoekers, die deel mochten uitmaken van de eerste rondgangen. Uiteraard waren dat veelal dezelfde personen in den Haag en eenige weken later in Rotterdam. Vergelijken tusschen wat in beide

1) Zie voor afbeeldingen: J.J. Vriend, Nieuwere architectuur. 1935. - J. Gratama, Dr. H.P. Berlage. 1925. - Hilbesheimer, Internationale Neue Baukunst. - Van Lochem, Bouwen. 1932 en de betreffende nummers van het Bouwkundig Weekblad.

steden was gewrocht bleef zoo, vanzelfsprekend, niet uit. De meeste collega's op 't gebied van het museumwezen en ook het meerendeel der aanwezige bouwkundigen echter, wezen a-priori elke beschouwing van dien aard van de hand. Voor een vergelijken waren - zoo zeiden zij - de collecties te verschillend, was ook de geaardheid der beide tweemanschappen ‘Van Gelder - Berlage’ en ‘Hannema - Van der Steur’ te zeer uiteenloopend.

Er was ongetwijfeld veel, dat sympathiek aandeed in dat afwijzen van vergelijken door vakgenooten; men kon zich getroffen voelen door den wil tot wederzijds waardeeren. De andere bezoekers echter gaven zich, voor zoover wij konden constateeren, wel degelijk aan vergelijken over en reden om dat niet te doen lijkt in eerste instantie ook inderdaad niet aanwezig. In beide steden toch stond men voor bouwprogramma's, die, hoe verschillend ook in omvang, als type van een absolute gelijkheid waren. Van beide collecties vormde het schilderijenbezit de kern. Verder hadden beide musea een aantal sculpturen te bergen, een grootere ceramiek-collectie en een kleinere van kunstnijverheidsvoorwerpen. Voor den Haag werd daaraan nog de collectie Scheurleer van muziekinstrumenten toegevoegd, benevens het penningcabinet. In beide bouwprogramma's waren zalen opgenomen voor studie (prentencabinet- en bibliotheekruimte) en lezingzalen, terwijl ook de kamers voor directie en administratie en de ruimten voor de technische installaties niet veel uiteenliepen.

Daarbij kwam nog de groote overeenkomst der situaties: zoowel in den Haag als in Rotterdam kregen de architecten de beschikking over terreinen, vrij van directe aansluiting aan gesloten bebouwing en in een omgeving, die weliswaar nadere aanplant vroeg, doch in de onmiddelijke nabijheid reeds mooi oud hout bezat.

Hoe konden desniettemin, in éénzelfden tijd, in twee steden zóó dicht bijeen, zóó verschillende gebouwen ontstaan, waar toch ook de beide tweemanschappen er wel allerminst op uit waren ‘iets geheel anders als de ander’ te maken?

Het overdenken van die vraag was de aanleiding tot de hierondervolgende beschouwingen, waarbij allereerst over wezen en ontwikkeling en het zien van bouwkunst iets gezegd zal wor-

den, om daarna, op de musea terugkomend, op andere wijze, dan men gemeenlijk hoort doen, de vraag over ‘mooier’ of ‘leelijker’ te beantwoorden.

Wie over een bouwwerk een oordeel wil vellen, heeft zich allereerst rekenschap te geven van het wezen der bouwkunst. Wij kunnen dat wezen wellicht het best benaderen, door bij de drie uitingen der z.g. beeldende kunst, schilderkunst, beeldhouwkunst en bouwkunst, allereerst op het aantal hunner dimensies te wijzen. Wij zien dan dat de schilderkunst zich in twee dimensies beweegt, al wordt bij haar de derde veelal langs den weg der illusie voorgesteld. De beeldhouwkunst heeft drie dimensies; iedere sculptuur, ook het relief, heeft hoogte, breedte en diepte. Ook de bouwkunst heeft drie dimensies, doch bovendien een dubbel-attribuut: n.1. ‘ruimtevorm’ en ‘plastische vorm’. Het meer gedifferentiëerde bouwwerk heeft een samengaan van één enkele plastische vorm met een veelheid van ruimtevormen[1].

Eerst wanneer men de verhouding van plastische vorm en ruimtevormen, de onderlinge verhoudingen der laatsten, zoo wat afmetingen als lichtsterkte betreft en hun onderlinge samenhang en dat alles in afhankelijkheid van bouwprogramma, van constructie en van materiaal heeft afgewogen, kan men zeggen over het wezen der bouwkunst te hebben nagedacht. Wil men een definitie: ‘bouwkunst is de driedimensionale kunst, waarin ruimtevorm en plastische vorm, in harmonische eenheid, ondergeschikt zijn aan het programma van eischen.’

Hoevelen, liever.... hoe weinigen hebben het bovenstaande verwerkt en gaan, met deze overdenkingen steeds paraat in hun geest, een bouwwerk bezien en beoordeelen?[2]

1) Neemt men de stedenbouw erbij, dan vormen bepaalde deelen van de plastische vorm, de gevels, wederom de afsluitingen - in straten en op pleinen - van de ‘stedenbouwkundige ruimtevormen’, welke echter door het ontbreken eener bovenafsluiting onvolledig zijn.
2) Een treffend voorbeeld van in het openbaar beleden gebrek aan bouwkundig begrip vindt men op blz. 9 van het boekje: ‘Hoe men in Leiden een stadhuis ging bouwen’. Wij lezen daarin: ‘....ik beweer tegen alle getheoretiseer in deze in, dat de voortreffelijkheid van een plattegrond vooral op papier, dat is dus de overzichtelijkheid en duidelijkheid daarvan en de goede plaatsing der onderdeden, vooral een verdienste van practischen aard is en ik weet zeer wel, dat zij, door de proporties en lijnen van het gebouw *naar buiten* (curs. van ons) te bepalen, dat ook voor het aesthetische kan zijn.’ Wanneer een kleurenblinde niet schrijft over schilderkunst, waarom schrijft dan iemand, zoo gansch gespeend van inzicht in het wezen der bouwkunst, daarover?

Verschaffen wij ons nu een zoo wijd mogelijken blik. Ook dat gaat niet zonder een vooronderzoek en wel een tweeledig. Allereerst n.l. hebben wij ons rekenschap te geven van onze wijze van zien en vervolgens van ons standpunt ten opzichte van de ontwikkelingsgang der bouwkunst.

Theoretisch kan men zich drie wijzen van zien denken[1]: het 'absolute subjectieve zien', dat is het zien als van het kind, een stadium intusschen, waarboven ook de meeste volwassenen niet uitkomen; het 'absolute objectieve zien', het standpunt, dat Taine eischt[2], wanneer hij schrijft: 'un critique sait maintenant, que son goût personnel n'a pas de valeur, qu'il doit faire abstraction de son tempérament, de ses inclinations.... etc. etc'; en ten slotte het 'bewuste subjectieve zien' waarin beide vorige stadia zijn voorondersteld en opgeheven. Het is het stadium, waarbij een volgroeider inzicht de erkenning heeft gebracht van de mogelijkheid eener slechts betrekkelijke objectiviteit. Als Wilhelm Hausenstein vol bewondering over de Aegineten schrijft, dan erkent hij[3]: '....Indem wir so sprechen, verlassen wir den neutralen Standpunkt deskriptiver Kunstgeschichte. Das ist nun einmal so: *wir selber sind festgelegt*, und während wir uns über den speziëllen Geschmack der Zeiten zu erheben wähnen, reiszt uns die Not unserer eigenen Zeit mit fort.... Der grosze Gedanke objectiv zu sein, ist im Grunde immer der subjectieve Ehrgeiz einer Person oder einer Zeit. Wir brauchen uns dessen nicht zu schämen. Das ist unser Schicksal.'

Wie kent ook niet Faust's antwoord, wanneer zijn famulus spreekt over den 'Geist der Zeiten'? 'Was Ihr den Geist der Zeiten heiszt, das ist im Grund der Herren eigner Geist, in dem die Zeiten sich bespiegeln!'

Als het absoluut subjectieve zien kinderlijk en het absoluut

1) De hier volgende opmerkingen slaan natuurlijk niet alleen op het zien van bouwkunst, doch aan de bouwkunt ontleenen wij kortheidshalve hoofdzakelijk onze voorbeelden.
2) H. Taine, Philosophie de l'art.
3) Wilh. Hausenstein, Der Körper des Menschen in der Geschichte der Kunst.

objectieve zien onmogelijk is, omdat wij ‘selber festgelegt sind’, dan rest als alleen aanvaardbaar het derde stadium, waarin wij ons het inzicht hebben verworven, hóé en waardóór wij gebonden zijn; het ruimste inzicht, dat o.i. mogelijk is.

Ter verkrijging van dat inzicht in de geaardheid onzer ‘gebondenheid’ valt nu weer allereerst te bedenken, dat schoonheid geen eigenschap van de dingen is. Bij schoonheid gaat het altijd om de object-subject tegenstelling; geen schoonheid bestaat als zoodanig[1]. Geen schoonheid wordt ervaren zonder een aanschouwer, die op zijn wijze op de vormen van het kunstwerk reageert.

Deze zoo vanzelfsprekende overdenking, die toch voor zoovele menschen groote moeilijkheden meebrengt, ja, die door velen voor iets ongehoords wordt uitgemaakt, behoeft allerminst pessimistisch te stemmen. Wie erbij blijft stilstaan komt niet verder dan de gaarne gebruikte zegswijze, dat ‘over smaak niet te twisten valt.’ Bij overdenking en doordenking echter vallen in de ontwikkeling der kunstperioden en der waardeeringen wetmatigheden waar te nemen, die richtsnoer kunnen zijn en die ons het wezen onzer gebondenheid zeer duidelijk openbaren.

Die wetmatigheden zijn te vinden in de groote kunsthistorische perioden en in de phasen van die perioden. Er loopen tusschen deze breede historische golven, lichtere en zwaardere rimpelingen[2], waarop wij nog nader terugkomen. Doch allereerst boeien ons de groote tijden en hun phasen, die, voor wat de kunstgeschiedenis betreft, gemeenlijk met de woorden: primitieve tijd, bloeitijd, vervaltijd ofwel als de tijden van onvolmaaktheid, volmaaktheid en decadentie worden bestempeld. Beide zegswijzen gaan mank aan een vooropgezette appreciatie voor de middelste phase. Spreken wij liever van: vroegtijd, middentijd en laattijd.

Blijven wij, ter wille van de noodzakelijke beperking, uitsluitend bij de bouwkunst, dan laten zich uit honderden voorbeelden b.v. de volgende werken noemen:

1) ‘Geen waarde zonder waardeering. Waarde opzichzelf komt niet voor.’ (Bolland, Spreuken: 607, 2^0 boek).
2) Voor de laatste deceniën besproken door Broder Christiansen in zijn boekje: ‘Das Gesicht unserer Zeit.’

Basilica v. Paestum	- Parthenon, Athene	- Tempels Baälbec en Petra
Kerk te Vignory, H-Marne	- N. Dame, Parijs	- S. Trinité, Vendôme
S. Spirito, Rome	- S. Susanna, Rome	- S. Maria d. Pace, Rome

Een zoeken naar het voldoen aan een nieuw bouwprogramma, met nieuwe constructiewijzen, nieuwe uitdrukkingsvormen; een opnieuw tasten naar een harmonie tusschen ruimtevorm (resp. vormen) en plastische vorm, ziedaar telkens het begin. Het gaat eerst om een 'kunnen', nog nauwelijks om 'kunst', en het eindigt met een teveel aan kunnen. Telkens na het begin, een gelijke ontwikkeling: na het ongedifferentiëerde, het primaire, het gespannen evenwicht tusschen eisch en kunnen en ten slotte, met een technische over-beheersching, het spelende, waarbij het bijzondere het algemeene overwoekert en de primaire opzet achter een profusie van decoratieve verbijzonderingen nauwelijks meer te herkennen is.

En van het grootste belang is het nu te onderkennen, dat er een zóó groote overeenkomst is in de in het schema boven elkaar gelegen phasen, dat men voor deze terecht van 'gelijke aandachtshoudingen' kan spreken[1].

Waar nu alle schoonheidsbeleven, alle waardeeren voortkomt uit de tweeheid object-subject, daar spreekt het vanzelf, dat, waar niet alleen ieder groot kunstwerk tot een bepaalde phase behoort, doch ook ieder beschouwer tijdens een bepaalde phase geboren wordt, diens waardeering voor het kunstwerk door de onderlinge ligging der phasen gepraedestineerd is. Beschouwer en kunstwerk zijn *wel* of *niet* uit een 'gelijke-aandachts'-phase. Ziedaar het feit, waardoor iedere beoordeeling a-priori in hoofdzaak is vastgelegd;[2] aan die gebondenheid kan zich niemand onttrekken:

> Wie an dem Tag, der dich der Welt verliehen,
> Die Sonne stand zum Grusze der Planeten
> Bist alsobald und fort und fort gediehen
> Nach dem Gesetz, wonach du angetreten....

1) Dr. A. Pit, Aesthetische Ontwikkeling. Hausenstein spreekt van 'praedestinierte Wahlverwandtschaften' (Körper des M.p. 313).

2) Wij ontkennen natuurlijk niet de mogelijkheid van een 'omschakelen' op een andere 'aandachtshouding'; dat is voor den historicus niet alleen mogelijk doch noodzakelijk. Echter is die historicus geen kamergeleerde maar een levend mensch, dan zal ook hij de meeste 'Anklang' hebben met zijn 'gelijke' phase.

Wil men voorbeelden, het historisch materiaal is bijkans ongelimiteerd en de negen hierboven aangegeven werken kan men uitbreiden met honderden en honderden voorbeelden, ontleend aan bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst. Zij zijn allen onder te brengen in groepen van analoge werken uit gelijke aandachtshoudingen, waarbij enkele ontstonden door een bewust teruggrijpen der makers, doch meerdere in volmaakte onbewustheid, ja bij een volmaakte onwetendheid omtrent voorafgegane tijden. Men vergelijke om ook enkele voorbeelden buiten het terrein der bouwkunst te nemen, vroege crucifixen met archaïsche Apollo-figuren, het portail-royal van Chartres, of de beelden van Corbeil met vroeg-attische vaasschilderingen, Duitsche baroksculpturen met koppen uit den tijd van Pergamon of houtsnijwerk als de boom van Jesse te Xanten met Hellenistische vaascomposities.

De vraag dringt zich op: waar staan wij nu? Wederom in een ‘eerste’ phase of tenminste in den overgang daarheen. Daaraan kan, meenen wij, hoe moeilijk het ook moge zijn objectief over eigen tijd te oordeelen, wel bezwaarlijk getwijfeld worden. Uit een overigens zeer wel te begrijpen benauwenis, wordt dat plaatsbepalend onderzoek door velen, wier liefde nog zoozeer uitgaat naar de uitloopers der laatstverloopen phase, maar liever niet gedaan. Doch gaandeweg is het vermijden van dat onderzoek niet meer mogelijk en wel in hoofdzaak door de oeconomische zijde van de ‘crisis’. Gaat het in de wereld inderdaad om een crisis, d.w.z. om iets, waarna de oude toestanden, hersteld, zullen terugkeeren? Meer bevoegden ontkennen het toch dagelijks op grond van hun onderzoek[1)] der feitelijke en psychologische, oeconomische en politieke, mechanische en moreele factoren. Aldus o.a. Donker in de bespreking van Gründel's ‘Sendung der jungen Generation’, een boek waarin het onderzoek dier factoren in dienst gesteld wordt van een wederopbouw uit vernieuwde gezindheid[2)]. Een ‘Untergang des Abendlandes’ is toch ook geen verdwijnen. Maar wel is het een radicaal veranderen en waar de vraag werd gesteld: ‘gaat onze beschaving

1) Zie o.a. Bierens de Haan, Veranderde wereld, in de Juli en Aug. afleveringen van de Gids. Zie ook: rede van Dr. Colijn, enz. enz.
2) Zie de Gids 1934.

ten onder?'[1] daar zou men met de wedervraag kunnen antwoorden: welke beschaving ging niet ten onder? Doch dat wedervragen met de troostende wetenschap, dat geen beschaving plotseling noch ook algeheel ten gronde ging. In het nieuwe blijft toch steeds een deel van het oude verwerkt al zal daar, waar het gaat om de overgang tusschen de slotphase eener afgeloopen en de beginphase eener nieuwe periode, de breuk het felst, de negatie van 't voorafgaande het heftigst zijn[2].

Tegenover de 'Spätgeborenen' staan echter gelukkig de velen, die ter wereld komen met een aandachtshouding welke 'gestemd' is op een 'vroegtijd'. Het zijn dezen, die zouden ten ondergaan, hadden zij zich moeten voegen naar de illusies der vorigen. Zij zien de toekomst vol mogelijkheden, al is ook voor hen het leven niet licht.

Hij, die tracht de ontwikkeling historisch te zien, kan dezen tijd aanvaarden als den stervenstijd eener oude en den geboortetijd eener nieuwe kunst en zoo de tegenstrijdigste verschijnselen en de heftigste botsingen begrijpen. Hij zal het zonder moeite kunnen aanvaarden, wanneer hij een vasthouden aan oude opvattingen op allerlei gebieden der beeldende kunst, zoowel wat betreft de vormgeving, als ten opzichte van de technische procédé's ziet, naast een onderzoeken en beproeven van nieuwe constructie's en vormen, waarvan het aesthetisch gehalte, gemeten met de vroegere maatstaven van weinig of geen belang is.

Zeer lang kan de overgangstijd tusschen een laatste phase en een volgende eerste duren; zoo ook nu. En in dien overgangstijd zijn weer belangrijke gebeurtenissen aan te wijzen, welke veelal jaren vroeger zich afspeelden, dan zelfs de vakman dikwijls in gedachteloosheid aanneemt. Het is hier de plaats niet, daarop dieper in te gaan. Genoeg zij het erop te wijzen, dat in de groote chaos der laatstverstreken anderhalve eeuw de romantiek al zijn woordje meesprak in de jaren, dat de theoreticus Winckelmann met zijn waan der 'absolute schoonheid' de wereld

1) Prof. Huizinga, Tafelrede in de 'Groote Club', Amsterdam.
2) Prof. Huizinga schrijft in zijn 'Vier voordrachten over den huidigen stand der geschiedeniswetenschap' op blz. 161 van den loopenden jaargang van de Gids: 'Croce erkent, dat op groote keerpunten der beschaving de geest meer dan eens bewust en opzettelijk de erfenis van het verleden heeft moeten verzaken, om verder te kunnen schrijden'

op een dwaalspoor bracht[1)] en dat in den tijd der vol-ont-wikkelde romantiek reeds de eerste ijzerconstructie werd geconcipieerd[2)]. Het zijn, in het groote gebeuren, de kleinere rimpelingen; Broder Christiansen heeft die der laatste vijftig jaren geanalyseerd in zijn reeds genoemde werkje: 'Das Gesicht unserer Zeit'. Christiansen noemt de door hem beschouwde stijlen[3)] 'Vorgestern-' 'Gestern-' en 'Heute-Stil', en uit deze drie wordt de 'Morgen-Stil' afgeleid met mindere of meerdere waarschijnlijkheid.

Wat nu beteekenen bepaalde bouwmeesters en bepaalde bouwwerken der afgeloopen halve eeuw in het 'kortegolfschema' van Christiansen en wat mogelijk in het 'langegolfschema' der groote culturenontwikkeling? Willen de bouwwerken wijzen naar de toekomst, dan zullen zij den arbeid moeten zijn van een, die positief, onsentimenteel en onbezwaard door verouderde 'aesthetica,' zijn geest gericht heeft eer op een pogen, een 'kunnen' dan op 'kunst'[4)], eer ook op het elementaire dan op het voldragene. Onder dezulken rekenen wij Brinkman en Van der Vlugt, Buys en Lürsen, Duiker (†), Groenewegen, Van Iterson, Rietveld, Van Ravesteyn, Van Tijen, enz.

Doch het werk van velen hunner was niet mogelijk zonder de groote buitenlanders, constructeurs en architecten, en in ons land misschien niet zonder Dudok, doch zeker niet zonder.... Berlage. Deze 'Heute'-menschen zijn ondenkbaar zonder het 'Vorgestern' dat moest vrijmaken en het 'Gestern' dat weer 'Bejahung' moest brengen. Nu kan het 'Heute' het 'Können und die feste Wirklichkeit' verwerven, *op alle drie kan de toekomst doorwerken*.

1) René Lanson, Le goût du moyen-âge en France au XVIII siècle.
2) Crystal Palace van J. Paxton, 1851.
3) Het woord 'Stil' wordt door Christiansen voor een veel korter moment genomen, dan wij het gebruikt hebben. Toch ware het onjuist hier 'Stil' door 'mode' te vertalen. De tijd van het impressionisme noemt Chr. 'Vorgestern', van het expressionisme 'Gestern', van de nieuwe zakelijkheid 'Heute'.
4) Wie met 'Heute' voelt, schrijft Christiansen, schaamt er zich niet voor, dat het 'kunnen' hem meer is dan de 'kunst', omdat hij weet dat het eerste aan het tweede *moet* voorafgaan. Bei 'H' gilt einzig das Greifbare, das Meszbare, das 'Könnbare' (blz. 21). Doch ook in het 'H' ligt reeds een stuk 'M' en bovendien nóg een stuk 'G'.

Wel tot de diepste diepte was voor een vijftig jaar de bouwkunst vervallen, wel jammerlijk zag het er ook nog na Cuypers' streven in ons land uit. Aan een vrijmaken was men nog nauwelijks, aan het geloof in de mogelijkheid van een nieuwen vormwil was men nog in 't geheel niet toe.

Toen kwam Berlage.

Zal de geschiedenis aan hem een eerepalm toereiken? Is het zijn verdienste den bouwkundigen chaos te hebben stopgezet? Beteekent zijn arbeid een moment in het wereld-kunstgebeuren, of was het slechts een rimpeling in den zin van Christiansen's korte ontwikkelings-phasen?

Laat ons bedenken, dat voor een groot moment de tijden eerst tot rijpheid gekomen moeten zijn. Dat die rijpheid er was, toen Berlage in de kracht zijner jaren was, is *niet* zijn verdienste, doch dat hij uit honderden en duizenden *die rijpheid besefte en toen ook besefte*, *wat zijn taak was*, dat zal zijn onuitwischbare grootheid blijven. Dat in Berlage het begripsvermogen grooter was dan het creatieve vermogen, doet daaraan niets af.

'Es dichtet in mir' erkende Goethe. 'In mij werd klaarheid' zal Berlage zich beleden hebben in de jaren tusschen zijn eerste ontwerp en het uitvoeringsproject voor de beurs (1885-1898). Een ontzaglijke geestesarbeid moet daar door dien eenen mensch verricht zijn. Een dam werd opgeworpen tegen den stroom van wanproducten, die in den vorm van eindeloos herhaalde stijlimitaties zonder uitzondering alle steden van de oude- en de nieuwe wereld radicaal bedierf. *Door Berlage werd de dalende beweging gestuit*, *de stijgende lijn kon beginnen*. De kracht daartoe ontleende Berlage aan het herstellen van het primaire, van de idee. '*Het her-stellen van de idee*,' in deze enkele woorden ligt heel Berlage's grootheid, ligt het feit, dat er überhaupt weer van de mogelijkheid eener nieuwe bouwkunst gesproken kàn worden. In dit teeken ontstonden Berlage's beste werken, zijn beurs, zijn diamantwerkersbond, zijn oudere verzekeringsgebouwen. Hoe werden zij en worden zij nog gesmaad. Doch wie van die smaders begrijpt, wat Berlage zich bewust had gemaakt? Karig om het verworven geestesgoed aan anderen over te dragen was de bouwmeester zeker niet, doch wie in de wereld op kunstgebied op het nieuwe afgeeft, behoort in 't algemeen

niet tot de categorie, die zich den tijd gunt tot ingespannen luisteren en aandachtsvol overdenken.

Had Berlage de idee her-steld, het verwerkelijken van die idee moest hij doen in de materialen, die hem ten dienste stonden. En die waren omtrent 1900 grootendeels nog de oude[1]. Eerst na genoemde werken ontwikkelde zich, in ongehoord korten tijd, de constructiemogelijkheden met staal en gewapend beton. En nu ontstond door dat tempo en de daarmee gepaard gaande nieuwe mogelijkheden, nog tijdens het leven van Berlage, wat wij voelen als het conflict, waaraan noch hij, noch wie dan ook in zijn plaats, had kunnen ontkomen. Binnen het kader der vernieuwingsgeest toch wezen nu de nieuwe constructiewijzen naar een gansch andere vormgeving. Toen moest de reeds oudgeworden bouwmeester kiezen: ‘handhaven de eens met zooveel geestesmoed veroverde werkwijze’ of ‘nog eens om’? Het was een keuze, waarbij geen der twee oplossingen redding had vermogen te brengen. Het eerste: blijven bouwen alléén in baksteen, als bij de beurs, wilde Berlage, de altijd nog vitale, niet; het laatste zou ook aan een nog sterker figuur op zijn leeftijd nauwelijks gelukt zijn. En zoo koos Berlage, die eens een daad van de eerste grootte verricht had, die eens van de vooze imitatie tot het zuivere idee-stellen gekomen was.... het compromis. ‘Neues entsteht, wenn ein neues Lebensgefühl aufkommt, und stark genug ist seinen adäquaten Form zu finden’[2]. Hoe was het ‘Lebensgefühl’ echter al weer veranderd sedert Berlage dertig, veertig jaar oud was. Ware hij blijven staan, hij zou, als nu Kropholler, een aantal knappe, doch anachronistische werken hebben gegeven. Doch daarvoor begreep Berlage te zeer het stroomende in alles! Echter, de nieuwe visie, geboren uit een spontane houding tegenover de nieuwe materialen en constructiemogelijkheden, 't gewapend beton, het staal, het glas en het ongebroken vlak, kon Berlage, als zestig-jarige niet meer verwerven. De werken uit zijn laatste jaren spiegelen dat conflict en het Haagsche Museum spiegelt het wel in den meest schrijnenden vorm.

1) Men vergelijke dit met het nieuwe willen in de vlakbeeldende kunsten: de stillevens met hoogen horizont en kort verdwijnpuntsafstand en de beweging in 't futurisme, beide vóór den tijd van camera-instelling en filmbeeld.
2) Christiansen.

In dit laatste groote werk wilde Berlage, deze waarheidszoeker, deze mensch die meer verkondiger feitelijk dan schepper was, nog eens zijn oude waarachtigheidsleuzen doen weerklinken. Doch wie tweemaal hetzelfde doet, doet niét hetzelfde. De waarheid van 1900 was in 1935 niét meer van waarde. Het afkappen eener vooze renaissance-imitatie was in 1900 een daad; een herhaling in 1935 werd een onoplosbaar conflict. Wij geven hier uitteraard geen analyse; wij gaan hier niet in op de ruimtevormen, hun verhoudingen en onderling verband, noch ook op den plastischen vorm en zijn details. Evenmin op de ondersteuningsafmetingen, de overkragingen en console-vormen, de verhouding van deuren en ramen van roostertraceeringen en glas in lood, van betegelingen en lettervormen, waaraan het bovengezegde te demonstreeren ware.

Eens ook was het een daad om kleur te geven, waar men zich tevoren slechts met tinten - en dan wel liefst met groezelig bruin, groezelig grijs of groezelig groen - had vergenoegd. Ook dat werd door Berlage anders doch daarna.... weer anders. Ook daarin herhaalt het Haagsche Museum 1900 met hardgeel, hardrood enz. en met demonstratief voegwerk tot schade van vele ruimten.

Met dat al is het Haagsche Museum een eenheid, ruimtevorm en plastische vorm zijn door één geest beheerscht.

En nu Rotterdam? Bij museum Boymans is alles aangenamer, zeer zeker. Doch men bedenke dit: er zijn ook onder de gevoeligste composities van de romantici werken, die gaver en welluidender zijn dan bepaalde stukken van den laten Beethoven. Waarmede noch Schumann, noch Chopin, noch Mendelsohn grooter zijn dan Beethoven. Zoo is Boymans ook geen.... beurs, al is het inderdaad heel wat welluidender dan den Haag.

Doch in Rotterdam vallen ruimtevorm en plastische vorm uiteen. Gelukkig echter ligt het beste deel daar, waar bij bouwkunst de hoofdzaak ligt: bij de ruimtevormen. Zij bezitten de vanzelfsprekendheid, die den Haag zoozeer mist. Langs vanzelfgevonden weg gaat men over de nauwelijks bemerkte trappen van zaal tot zaal, zonder loopen en terugloopen. Hier weer tinten, geen kleuren, maar anders dan vroeger. Blank, te blank voor sommigen, doch dat laat zich, als 't noodig mocht blijken, gemakkelijk verhelpen.

Had Van der Steur zeer zeker veel gebouwd, wat goed is, maar niet meer; kon men bij de vele aquarellen van het voorontwerp nog beducht zijn voor des architecten gevaarlijke ‘decoratieve vlotheid’, met groote beheersching werd hier ten slotte een zuiverheid in het inwendige bereikt, die vrijwel unaniem gevoeld en geprezen wordt. Inderdaad, het inwendige van dit museum is prachtig.

Het bleef, helaas, bij de ruimtevormen. De plastische vorm vermocht de bouwmeester niet tot gelijke zuiverheid op te voeren. Bij 't Boymans museum hoort men, bij monde van Van der Steur, Charles Garnier spreken, de architect van de Opera in Parijs, die zeide: ‘c'est l'architect qui fait le bâtiment, c'est le temps qui le parfait,’ vertaald voor Rotterdam aldus: ‘Door de keuze der materialen is gezorgd, dat het gebouw kan ‘patineeren’ en de kleuren van den ouderdom verdraagt. Daarom: beproefde natuursteensoorten en het onvolprezen vaderlandsche baksteenproduct....’ Van der Steur echter weet zoo goed als ieder van zijn vakgenooten, dat men nog niet tot het gepleisterde vlak, dat inderdaad in z'n tegenwoordige samenstelling tegen ons klimaat niet bestand is, behoeft over te gaan, om een ongebroken gevelvlak te krijgen. Ook met bepaalde ‘vaderlandsche’ baksteen, op een bepaalde manier verwerkt (zie Dudok) had hij een uitwendige wand kunnen krijgen in harmonie met het inwendige. Of hij den geheelen plastischen vorm den geest van het inwendige had kunnen geven? Wie zal het zeggen. Nu deed Ostberg zijn invloed gelden: na Friedhoff, voor Enschede en Bremer, voor Maastricht, werd van der Steur voor Rotterdam door Stockholm beïnvloed.

Zijn in den Haag plastische vorm en ruimtevormen met elkander in overeenstemming, niet aldus de ruimtevormen en de collectie. Daartegenover staat bij de disharmonie van 't uiten inwendige te Rotterdam, de harmonie van ruimtevormen, collectie en expositiewijze. Hier moet in niet te overtreffen eensgezindheid langs vasten lijn en door twee menschen met een gelijkgerichten sterken wil zijn samengewerkt.

Komen wij nu, na al het gezegde, op ons punt van uitgang terug. Hoe konden tegelijkertijd twee zoozeer verschillende bouwwerken ontstaan en wat heeft men te antwoorden, als men

ons met een ‘mooier’ of ‘leelijker’ voor de beide werken stelt? Voor het geven van een *redelijk* antwoord kon o.i. geen der hierboven neergeschreven beschouwingen gemist worden. Wat bouwkunst is, heeft men zich allereerst duidelijk te maken voor men erover oordeelt; evenzoo hoe de bouwkundige idee zich in perioden met analoge groeiphasen verwerkelijkt. Dan hoe wij, beschouwers, zelve gebonden zijn en hoe daardoor, tenminste voor werken, die historisch geworden zijn, a-priori ons oordeel vastligt. Tenslotte, hoe tusschen het einde eener groote historische periode en de eerste phase eener nieuwe, werken ontstaan en menschen leven, die óf nog bij de oude òf reeds bij de nieuwe aandachtshouding behooren en hoe bovendien ook de kortere golven van ‘Vorgestern’, ‘Gestern’, ‘Heute’ en ‘Morgen’ hun rol spelen en hun stempel drukken op zaken en personen op zóó verscheidene wijze, dat daardoor verschil op allerlei gebied, dus ook op dat der bouwkunst begrijpelijk wordt.

Met een ‘mooier’ of ‘leelijker’ als antwoord, kan geen ernstig bespreker zich van zijn taak ontslagen achten. Bovendien, de geestelijke waarde van Berlage's beste woorden en daden komt ons te groot voor, dan dat wij ons tegenover de felle kritiek op zijn arbeid, zoo goed als tegenover het toomeloos dweep en daarmee niet verplicht zouden gevoelen, tenminste een poging te wagen tot het zuiver stellen van deze figuur, die c.i. door twee categoriën wordt misteekend.

Berlage zal zijn vaste plaats krijgen in de groote ontwikkelingsgeschiedenis der bouwkunst, ondanks zijn latere werken, ondanks ook het Haagsche Gemeentemuseum. En in Rotterdam zal men, om der wille van de prachtige ruimtevormen van het museum Boymans en de daarin zoo harmonisch passende kerncollectie, nog jarenlang dankbaar kunnen zijn.

J.H. PLANTENGA

De vondsten uit den Romeinschen tijd in Zuid-Holland

Aan de Vliet op de hoeve Arentsburg onder Voorburg werden door Reuvens in 1829 opgravingen gedaan, die een uitgestrekte Romeinsche nederzetting aan het licht brachten. Hij dacht bezig te zijn op een plek, gelegen aan den zuidelijken weg, die op de bekende Peutinger kaart aangegeven is. Men was nl. vroeger stellig er van overtuigd, dat Leiden Lugdunum had geheeten om de overeenstemming in de namen, en dus moesten plaatsen zuidelijk daarvan liggende, aan bedoelden weg gezocht worden. Reuvens meende daarom Forum Hadriani gevonden te hebben en dat paste ook erg goed bij den tegenwoordigen naam Voorburg.

Fruin, Pleyte en Blok ontkenden echter dat Lugdunum en Leiden bij elkaar behoorden en inderdaad is die overeenkomst in de namen slechts schijnbaar, want Lugdunum beduidt 'veste van Lug', terwijl Leiden beteekent 'aan de weteringen'[1]. Zoodoende was Holwerda, die een kleine eeuw later het onderzoek van Reuvens voortzette, ontslagen van dat blok aan het been en kon hij vrij kiezen welken naam hij aan de opgegravene nederzetting wilde geven. Hij dacht er Praetorium Agrippinae in te mogen zien, hetgeen hij grondde op de volgende reden: De eenige plaats in Holland, waar belangrijke Romeinsche overblijfselen gevonden zijn, wordt dan geïdentificeerd met de eenige plaats in onze streken, die op de Peutinger kaart is geteekend met een figuurtje van grooter aanzien dan zelfs dat van Nijmegen[2].

Hoewel niet allen het met Holwerda eens waren omtrent de belangrijkheid, uitgedrukt door het bewuste figuurtje[3], werd

1) Blok, Een Hollandsche stad in de M.E., 2e dr., blz. 7.
2) Holwerda, Nederlands vroegste geschiedenis, 1e dr., blz. 146.
3) B.v. Desjardins en Miller houden het blauw voor water van een badhuis (Itineraria Romana, p. XLIV en XLV).

toch, onder den indruk van zijn groote prestaties, het denkbeeld vrijwel algemeen aangenomen. Slechts enkelen bleven van een andere gedachte, o.a. Blok en Byvanck. De eerste in verband met zijn meening omtrent de ligging van Lugdunum, dat hij zocht op de plaats van den Brittenburg[1], waaruit noodzakelijkerwijze volgde, dat Praetorium Agrippinae een weinig oostelijker daarvan gezet moest worden, omdat de afstand van Lugdunum tot P.A. op de kaart is aangegeven als te zijn 2 Gallische mijlen of 4,4 K.M. ten O. De laatste sloot zich niet aan bij Holwerda, omdat hij een andere voorstelling had van deze kwestie, voornamelijk om hetgeen men moet verstaan onder een praetorium en onder een forum. En inderdaad gaat men zulks na, dan lijkt het buitengesloten om bij Arentsburg iets anders te zoeken dan Forum Hadriani. Een *praetorium* was nl. een groot gebouw, waar voorname personen hun intrek namen als zij op dienstreizen waren; - dat zou niet zóóveel overblijfselen nalaten als bij Arentsburg zijn gevonden. Wel is dit het geval als er een *forum* was geweest. Zoo werd de plaats genoemd, waar de bewoners uit de omliggende dorpen ter markt gingen, en waar zij dus allicht ook beraadslaagden; het werd zoodoende het centrum in die buurt. Byvanck schrijft verder: 'Ik acht het vrij wel zeker, dat deze nederzetting met Forum Hadriani op de kaart werd aangeduid, daar wij door een inscriptie weten, dat F.H. de voornaamste plaats was in Zuid-Holland'[2].

Dit forum droeg dus den naam van Hadrianus, die op tal van plaatsen een burgerlijk bestuur heeft ingesteld, en hier was dus een nederzetting, die 'groot genoeg was om als bestuurszetel te dienen in een streek, die van de eigenlijke hoofdstad van het land der Bataven, Nijmegen, tamelijk ver verwijderd lag'[3]. Byvanck identificeert dus wat, volgens de historie, de voornaamste plaats in Zuid-Holland was, met de voornaamste ruïnen, aldaar ge-

1) Holwerda ziet in den Brittenburg een M.E. bouwwerk; de Romeinsche voorwerpen, die op naam van den Brittenburg staan, houdt hij voor aangevoerd of valsch. Vgl. in Nijhoff's Bijdr., jg. 1909 de verschillende art. van Holwerda en Blok; ook Oudh. Meded., jg. 1927 en Nijhoff's Bijdr., jg. 1928 en 1929.
2) Byvanck, Tekst wetensch. kaart, blz. 37; Byvanck, Forum Hadriani et Praet. Agrippinae: Mnemosyne, jg. 1918, p. 98.
3) Schoo, Het oude middelpunt van Holland tusschen Maas en Rijn: Tijdschr. Aardr. Gen., jg. 1931, blz. 416.

vonden. Volgt men nu de gewoonlijk aangenomen voorstelling, dat Forum Hadriani lag tusschen Flenum en Lugdunum, dan kan daar hoogstens een knik in de wegstreep zijn geweest; - hoogstens, want al is er op die plaats een gat in de kaart, er is stellig geen ruimte voor een figuurtje. Wel geeft de kaart aan Forum Hadriani dus niet zulk een mooi teekeningetje als aan Praetorium Agrippinae, maar dit is volstrekt geen bewijs, dat het laatste een grootere of voornamere plaats is geweest; Vechten, dat wij immers kennen als een handelshaven van den eersten rang, is ook slechts aangeduid door een knik!

Tusschen de denkbeelden van Byvanck en van Holwerda deed Schoo een bemiddelingsvoorstel, - althans bemiddelend wat Forum Hadriani en Praetorium Agrippinae betreft. Hij meende, dat beide namen bij dezelfde plaats behoord zouden hebben, waardoor tevens verklaard was, waarom er geen afstandscijfer bij Forum Hadriani staat[1]. Stellig zou deze scherpzinnige vinding nog aannemelijker lijken, als het gelukte meer dergelijke dubbele benamingen op de Peutinger kaart op te sporen. Maar er is toch m.i. een bezwaar tegen Schoo's voorstel, nl. het ontbreken in de omgeving van Arentsburg, op een afstand van twee leugae, van een ruïnenveld, groot genoeg om daar aan Lugdunum te mogen denken. En dat zou toch zoo moeten zijn als F.H. en P.A. twee namen voor dezelfde ruïnen te Arentsburg waren geweest! Want aan die getallen voor de afstanden meen ik groote waarde te moeten toekennen, waarover straks meer.

Daar nu Holwerda de toekenning van een naam aan Arentsburg baseert op het voorkomen op een onbetrouwbare kaart van een figuurtje, waarvan de beteekenis niet door alle kenners gelijk geacht wordt aan die, door hem verondersteld; daar ook tegen Schoo's meening bezwaren bestaan, terwijl Byvanck steunt op de toestanden, - zoo kan de keuze m.i. niet moeilijk zijn: ik althans ga met Byvanck mee, zoo lang geen grooter ruïnenveld in Zuid-Holland is gevonden dan dat van Arentsburg.

Wie Praetorium Agrippinae op Arentsburg plaatst, moet natuurlijk in ongeveer westelijke richting wel Lugdunum zoeken: Holwerda dacht aan de Waalsdorpsche vlakte en Schoo meende Petit-Sint-Hubert als de plek te kunnen aanwijzen, omdat dáár

1) Schoo, t.a.p., blz. 639.

twee oude wegen elkaar sneden, zooals Pabon zich datvoorstelde.[1] Maar er werden in dien omtrek weliswaar vele vondsten gedaan, doch zij waren veel te gering in aantal en veel te verspreid om aan een grootere nederzetting te mogen denken.[2] Schoo verdedigde zich hiertegen op de volgende wijze: 'Onder plaats zullen wij daarbij echter niet aan een gesloten dorpsbewoning moeten denken, maar veeleer aan aparte hoeven en kleinere woningcentra, die waarschijnlijk dichter bijeen gelegen hebben aan de wegen, maar overigens verspreid zullen zijn geweest over het tegenwoordige Haagsche grondgebied.' Hij wilde dan, dat onder Lugdunum te verstaan zou zijn: 'in de eerste plaats de hoogte, die het middelpunt was van Holland, een soort navel des lands, zooals die ook elders hebben bestaan; in de tweede plaats in ruimeren zin de verspreide bewoning, die hier dichter opeengedrongen, ginds verder uiteengelegen in wijderen kring dit middelpunt heeft omgeven. Lugdunum of het Kijkduin zal als hart van een grootere landstreek allicht ook het verzameloord zijn geweest van dat gedeelte van het Bataafsche volk, dat het eigenlijke Holland bewoonde. Daarvoor diende in zekeren zin de centrale ligging en daarom was het ook middelpunt der wegen'[3].

Maar, zou ik willen vragen, wat geeft ons toch het recht om Lugdunum te verdenken, zich te hebben schuldig gemaakt aan een zoodanige afwijking van het gewone, hier te lande voorkomende type? Goed beschouwd is hetgeen Schoo geeft, toch niets anders dan een zeer gelukkig gevonden verklaring van het gemis eener geconcentreerde vondst van vele Romeinsche overblijfselen, als het uitgemaakt was, dat Lugdunum op Haagsch grondgebied geplaatst *moest* worden. Doch dat is geenszins het geval! Want niet alleen is het volstrekt niet zeker, dat Arentsburg Praet. Agrippinae is geweest, maar ook de oudheid van Pabon's wegen vond felle bestrijding[4]; en daarmede wordt het gewicht

1) Pabon, Ligt Lugdunum Batavorum onder de duinen bij 's Gravenhage: Die Haghe, jg. 1925/27, blz. 9.
2) Beelaerts van Blokland, Germaansche en Romeinsche oudheden in de duinstreek ben. 's Gravenhage: Die Haghe, jg. 1925/27, blz. 286, 288.
3) Schoo, t.a.p. blz. 650.
4) Fockema Andreae, Naar aanleiding der jongste exploratie van Lugdunum: Tijdschr. Aardr. Gen., jg. 1931, blz. 870.

in den Romeinschen tijd van het snijpunt bij Petit-St.-Hubert van twijfelachtige waarde. Het bleek dus wel, dat de meeningen van Pabon, waarop Schoo steunde, niet onaanvechtbaar waren en Lugdunum volstrekt niet met zekerheid in de omstreken van 's-Gravenhage gezocht moest worden.

Een opgegraven nederzetting bij Ockenburg onder Loosduinen moet ik eveneens afwijzen, hoewel die anders wel geschikt lijkt om voor Lugdunum gehouden te worden.[1]. Deze nederzetting ligt nl. niet op den juisten afstand van Arentsburg; zelfs in rechte lijn gemeten is die minstens 4 leugae in plaats van 2![2]

Omgekeerd dan Holwerda en Schoo, zou ik deze stelling willen opwerpen: Omdat er op den afstand van 2 leugae van elkaar in de omstreken van Den Haag en Voorburg geen twee flinke plaatsen uit den Romeinschen tijd zijn aan te wijzen, ontken ik dat aldaar Praetorium Agrippinae en Lugdunum gelegen kunnen hebben! Ik maak dus de ligging van deze plaatsen geheel afhankelijk van het afstandscijfer dat de Peutinger kaart geeft, en inderdaad meen ik aan die getallen de grootste waarde te mogen toekennen, zoo lang zij niet gelogenstraft worden door een besliste aanwijzing, dat zij onjuist zijn. En zulks is, althans voor de genoemde afstanden, tot nog toe niet gebeurd.

Hoeveel feilen op die Peutinger kaart ook gevonden mogen worden, toch is het duidelijk, dat men aan de cijfers meer heeft dan aan veel der andere voorstellingen. Terecht wijst immers Blok er op, dat de monniken, die telkens weer de kaart overteekenden, nog het best vertrouwd waren met de Romeinsche cijfers.[3] En al is er eens een getal weggelaten, zooals waarschijnlijk bij Forum Hadriani, daarom zijn de andere nog niet onjuist, want het kan veel gemakkelijker gebeuren, dat iemand op zulk een groote kaart, een getal geheel weglaat dan dat hij het foutief overneemt. Ja, al was het bewezen, dat er wel eens een cijfer onjuist is, dan

1) Holwerda legde daar in 1930 een groot complex woningen bloot, dat omgeven was geweest door een muur van palissaden en aarde, en een opvallende gelijkenis vertoonde met hetgeen de Bataafsche woerden in de Betuwe opleverden.
2) En een weg in rechte lijn van Arentsburg naar Ockenburg is in den Romeinschen tijd onwaarschijnlijk, want een oude weg kan daar niet geloopen hebben, zooals blijkt uit de grensscheidingen van de perceelen in die streek.
3) Blok, Brittenburg: Nijhoff's Bijdragen, jg. 1909, blz. 278. Ook Miller denkt er zoo over: T.a.p., p. XLVIII.

nog zou het verkeerd zijn, daarom alle andere te veroordeelen. Want daarbij is vooral niet te vergeten, dat er aan de getallen, die de afstanden aangeven op reiskaarten en in reisboeken, veel meer waarde gehecht moet worden dan aan andere, b.v. aan die, welke Ptolemaeus voor zijn breedte- en lengtegraden opgeeft!

Als Holwerda dus in den 2den druk van zijn 'Vroegste Geschiedenis'[1] de gegevens van de Peutinger kaart voor vrijwel onbruikbaar verklaart, dan dient daarbij m.i. voor de getallen een uitzondering gemaakt te worden. Welken tijd die kaart ook moge voorstellen, de afstanden tusschen de verschillende plaatsen is natuurlijk gelijk gebleven, en al zullen de nederzettingen in de 400 jaren van de Romeinsche heerschappij haar op- en ondergang hebben gekend, er is toch een tijd geweest, waarin Lugdunum en Praetorium Agrippinae flinke plaatsen waren, die daarmee overeenstemmende overblijfselen in den grond hebben achtergelaten. Zoodat ik maar wil zeggen, dat met Holwerda's wantrouwen niet kan bestreden worden mijn stelling: Omdat in de omstreken van Den Haag-Voorburg geen twee flinke Romeinsche plaatsen zijn gevonden op een afstand van ±4½ K.M. van elkaar, kan dáár noch Praetorium Agrippinae, noch Lugdunum gelegen hebben.

Geheel anders dan Holwerda en Schoo staat Byvanck tegenover de kwestie van de opsporing van Lugdunum! Uitgaande van zijn denkbeeld, dat men Arentsburg voor Forum Hadriani moet houden, zou men van uit die plek kunnen gaan meten, indien op de Tabula het afstandscijfer van Forum Hadriani tot Lugdunum niet ontbrak! Daarom zou ik willen rekenen van af de andere vastgestelde plaats in deze streken, n.l. Alfen, dat wel zonder twijfel Albinianae is geweest. Voorbij Albinianae is het eerste station Matilo, thans Roomburg; van hier zou men kunnen gaan langs het kanaal van Corbulo (de Vliet) of langs den Rijn. Maar bij het eerste is niets opgegraven tot Arentsburg toe, terwijl er toch op dien weg een paar stations op de kaart zijn aangegeven, n.l. Praetorium Agrippinae en Lugdunum; daarentegen vinden wij langs den Rijn telkens op de gegeven afstanden, overblijfselen, die zich best leenen om er de genoemde plaatsen mee te identificeeren. Praet. Agrippinae wordt dan

1) Blz. 203.

Torenvliet, oost van Valkenburg, Lugdunum wordt Klein-Duin bij Katwijk-aan-Zee[1].

Wij krijgen dus dit schema:

	Peutinger-kaart	**In rechte lijn**	**Byvanck[2]**
Albinianae-Matilo (Alfen-Roomburg)	5 leugae = 11 km	10 km	12½ km
Matilo-Praet. Agripp. (Roomburg-Torenvl.)	3 leugae = 6.6 km	6 km	7½ km
Praet. Agr.-Lugdunum (Torenvliet-Katwijk)	2 leugae = 4.4 km	4 km	3½ km

Hierbij dient opgemerkt te worden, dat: 1e, de afstanden langs den weg natuurlijk iets grooter worden dan die in rechte lijn gemeten zijn; 2e, Byvanck niet neemt Roomburg-Torenvliet maar Roomburg-Valkenburg, welk dorp iets westelijker ligt dan Torenvliet, waardoor de afstand Roomburg-volgend station iets grooter wordt, die tot Katwijk iets kleiner; 3e, daar de opgaven van de Peutinger kaart alleen geheele leugae geven en gedeelten verwaarloosd zijn, heeft men een speling van ½ leuga meer en een ½ leuga minder, dus van ± 2 K.M. Dit in aanmerking nemende, meen ik te mogen zeggen, dat de afstanden uitnemend met elkaar kloppen! Intusschen is het jammer, dat het afstandscijfer van Forum Hadriani tot Lugdunum op de Tabula ontbreekt; men zou anders met nog meer zekerheid kunnen spreken door controleering van den afstand Arentsburg-Katwijk!

In het geding over de ligging van Lugdunum werd ook gebracht door Huizinga de Romeinsche mijlpaal bij Monster gevonden. Uitgaande van de praemisse, dat de paal gevonden is op

1) Byvanck schrijft over deze nederzettingen, dat Lugdunum is ‘wellicht de Romeinsche nederzetting, waarvan overblijfsels onder den Brittenburg zijn gevonden’, en Praetorium Agrippinae misschien te Valkenburg, Matilo bij Roomburg, terwijl verder nu wel algemeen aangenomen is, dat Albinianae te Alfen is thuis te brengen (Excerpta Romana, p. 544, 545; vgl. ook Tekst wetensch. kaart, blz. 21 en 34, waar hij echter Katwijk noemt als Lugdunum). Ptolemaeus, de aardrijkskundige uit 't midden der 2e eeuw n.C., legt Lugdunum niet precies aan den Rijnmond, maar wel dicht er bij, en dus zou hem Klein-Duin wel bevallen; niemand neemt echter veel notitie van hem voor die ligging: Blok b.v. noemt hem ‘tastbaar onjuist’ (Leidsch. Jb. 1904, blz. 3). Remouchamps (Oudh. Meded. N.R., IX; De Brittenburg: De Telegraaf 24 April 1927) vond te Torenvliet zooveel Rom. aardewerk, als men slechts bij castella pleegt te vinden, en ook het profiel van een vestinggracht (Holwerda, Vroegste geschiedenis, 2e dr., blz. 190).

2) Byvanck, Excerpta Romana, p. 544.

de oorspronkelijke standplaats, trekt hij een cirkel met Monster als middelpunt en met een straal van XII leugae om zoodoende de plaats te bepalen, waar Lugdunum zou hebben kunnen liggen. Omdat het getal op zulk een steen vermeld nooit den afstand aangeeft tusschen twee willekeurige plaatsen, maar altijd dien tusschen de standplaats en de hoofdstad van de civitas of een andere voorname nederzetting, waar een groote weg begon, denkt hij[1] nl. dat het getal betrekking had op den afstand van de vindplaats tot Lugdunum. De hoofdstad Nijmegen ligt natuurlijk veel te ver van Monster om aan XII mijlen te mogen denken, daarom neemt hij Lugdunum, dat hij wil beschouwd zien als te zijn een caput viae. Uit de vermelding in het Itinerarium Antonini als caput Germaniarum zou men kunnen afleiden, dat het, evenals Lyon, het caput Galliarum, ook een caput viae zou zijn geweest[2]. Maar Blok wilde daar nooit aan en beschouwde het als de uiterste punt van Germanië[3].

Ook wijzen de letters[4] van den steen niet op Lugdunum, en Huizinga moet dus het volgende daarover in het midden brengen: 1e, Lugdunum kan ook onder een anderen naam bekend hebben gestaan; 2e, de blijkbaar onbekwame steenhouwer heeft fouten kunnen maken; 3e, wegens 'het niet uitgedrukt zijn van het uitgangspunt' is het niet uitgesloten door die letters, dat de afstandsbepaling toch Lugdunum geldt[5].

Byvanck denkt er anders over en vermoedt, dat die XII mijlen niet heenwijzen naar Lugdunum, doch naar de voornaamste plaats in de buurt, nl. Forum Hadriani, en maakt dan uit de letters AM(osa) a(d) F(orum) C(anninefatium), waarbij Forum Canninefatium de naam is voor de nederzetting, die elders Forum Hadriani heet. Hij werpt echter deze vernuftige oplossing zelf omver door te vermelden, dat er weliswaar enkele Romeinsche mijlpalen bestaan met rivieren of den Oceaan als eindpunt, maar dat dit eigenlijk gedenksteenen zijn, die den aanleg van een ge-

1) Huizinga, t.a.p., blz. 376 en 383.
2) Huizinga, t.a.p., blz. 377.
3) Hij zag er in 'het bovenste (s.v.v.) uiteinde van de provinciën Germania superior en inferior' (Nijhoff's Bijdr., jg. 1909, blz. 358).
4) Wat betreft de namen der plaatsen, waarop het getal XII betrekking kan gehad hebben, heeft men rekening te houden met de volgende, daarbij ingegrifte letters: A M Λ F C, vgl. Huizinga, t.a.p., blz. 370. De Λ moet waarschijnlijk een A zijn.
5) Huizinga, t.a.p., blz. 379.

heelen weg door den een of anderen keizer memoreeren. De aanduiding van den afstand betreft dan dien geheelen weg en het opschrift draagt meer het karakter van een stichtingsoorkonde dan van een wegwijzer[1]. Zoo schijnt het dus weinig waarschijnlijk, dat de Maas het uitgangspunt is geweest!

Schoo wil uit de letters lezen: A M(osa) a(d) F(orum) (et) C(astra), dus: 'Van de Maas tot Forum en Legerplaats', en ziet, in overeenstemming met zijn denkbeeld, dat Forum Hadriani en Praetorium Agrippinae twee namen voor dezelfde plaats zijn, in Forum het eerstgenoemde, en in Castra het tweede[2]. Evenwel hierbij geldt toch hetzelfde bezwaar, waarmee Byvanck zijn eigen lezing verwierp, nl. dat als uitgangspunt een rivier genoemd zou zijn?

Op geen van deze manieren is zoodoende eigenlijk iets bereikt! Nu nemen echter alle drie aan, dat de steen op de oorspronkelijke standplaats gevonden is en juist dit meen ik te moeten betwijfelen. Huizinga schrijft daarover[3]: 'Immers, hetzij men aan een roding van duin- of geestgrond of aan een ingepolderd terrein denkt, in den onontgonnen bodem kan de steen bezwaarlijk zijn terecht gekomen, wanneer daar niet zijn oorspronkelijke standplaats is geweest' Ik zou de opmerking willen maken of het vinden in onontgonnen grond niet omgekeerd een bewijs is, dat de steen daar *niet* door de Romeinen is geplaatst! Zouden zij een afstandswijzer hebben gezet op een woeste plek, of zouden zij dat gedaan hebben bij hunne sterkten of bij de inheemsche nederzettingen? Toch zeker niet op een terrein, waar niemand kwam? En hoe gemakkelijk is het zich voor te stellen, dat zulk een paal terecht is gekomen b.v. in een later ingepolderde streek! Het oude materiaal werd immers telkens weer gebruikt o.a. voor huizenbouw; welnu, kan dan niet de steen vervoerd zijn met een schuit, die verongelukte op een of andere plas in de buurt van Monster, of op den Maastak, die geloopen moet hebben van Heymond over Monster naar Ter Heyde[4]? Huizinga noemt toch zelf 'een (later) ingepolderd terrein'?

1) Byvanck, Tekst wetenschappel. kaart, blz. 24; Mnemosyne, t.a.p., jg. 1918, p. 98, 99; Huizinga, t.a.p., blz. 380.
2) Schoo, t.a.p., blz. 419.
3) Huizinga, t.a.p., blz. 375.
4) Beekman, Tekst wetenschapp. kaart: Nederl. vóór 1300, II, Holland ten Z. van het IJ, blz. 28.

Als mijne meening, dat de steen niet gevonden is op de oorspronkelijke standplaats, de juiste is, dan zou de opvallende overeenkomst van het aantal mijlen op den steen en op de Peutinger kaart bij Flenum de aandacht verdienen! Mocht het worden aangenomen, dat dit getal XII van steen en kaart op denzelfden weg betrekking had, en heeft de paal dus bij Flenum gestaan, dan ware er een verklaring der letters te geven, waarbij slechts bij één letter aan een fout van den onkundigen steenhouwer gedacht behoeft te worden, nl. bij de M, die een F of FL had moeten zijn. Mijn lezing zou zijn: A F(leno) A(d) F(orum) C(anninefatium), dus: Van Flenum tot Forum der Canninefaten. Dit Forum Canninefatium neem ik dus over van Byvanck, want Schoo's tegenwerping dienaangaande kan ik niet deelen. Deze meent, dat het onwaarschijnlijk is als zou vlak bij een Bataafsche nederzetting, d.i. Lugdunum, een Canninefaatsche gelegen hebben[1]; doch zulks is juist nog heden dikwijls het geval, waar volksstammen naast of door elkaar wonen, en hier, in het westen van het Bataafsche eiland, woonden ook Canninefaten, zooals Tacitus mededeelt.

Het is nu verder wel eigenaardig, dat gemeten over Heymond, waar de Corbulo-gracht in de Maas mondde, de afstand van Vlaardingen tot Voorburg ongeveer 12 leugae of 26½ K.M. is! Voor hen, die in Flenum Vlaardingen hebben willen zien, zal het opschrift van den mijlpaal, op bovenvermelde wijze verklaard, stellig een bewijs te meer zijn voor de juistheid van Byvanck's vermoeden in zake Arentsburg en daarmee voor de ligging van van Lugdunum en Praet. Agrippinae aan den Rijn.

Summa summarum noem ik dan ook de voorstelling van Byvanck de meest aannemelijke; maar zekerheid daaromtrent zal eerst verkregen zijn wanneer het gelukt inscripties te vinden als in Fectio en Albiobola. De veilige weg om een rectificatie te ontgaan, is dus wel die Holwerda bewandelt, waar hij, in de tweede uitgave van zijn Nederlands vroegste geschiedenis, schrijft: ‘wij moeten berusten in de naamloosheid onzer Romeinsche nederzettingen, tevreden, dat ons de geschiedenis der Romeinsche occupatie zelf steeds duidelijker voor oogen is komen te staan/rs

H. HETTEMA JR.

1) Schoo, t.a.p., blz. 419.

De zending van Liman von Sanders

Het internationale rumoer, dat van November 1913 - Januari 1914 ontstond rond de kwestie van de Duitse militaire missie naar Turkije, heeft reeds meer dan eens de aandacht der historici getrokken. Sidney B. Fay[1)] en Bernadotte Schmitt[2)] hebben er een plaats aan ingeruimd in hun bekende werken over de oorzaken van de wereldoorlog, Robert I. Kerner heeft er in de Slavonic Review een opstel aan gewijd[3)], terwijl Hans Herzfeld in de Berliner Monatshefte 1933 de hele zaak nog weer eens aan een speciaal onderzoek heeft onderworpen[4)], om van de vele andere plaatsen, waar deze kwestie meer of minder uitvoerig wordt besproken nu maar te zwijgen. Hoe is deze grote belangstelling te verklaren? Mij dunkt hieruit, dat de zaak van de Duitse militaire missie zo door en door typisch is voor de internationale verhoudingen in Europa aan de vooravond van de wereldoorlog. In de behandeling van deze zaak door de grote mogendheden vinden we alle karakteristieke trekken der toenmalige politiek terug: de verdeling van Europa in twee kampen, het alles overheersende wantrouwen, dat ook de bondgenoten onderling niet voorbij gaat, het precaire probleem van Turkije en de vraag van de erfenis van den ‘zieken man’, de wankele Duitse politiek, die daardoor de schijn wekt van uitdagend te zijn, Ruslands aspiraties in de richting van de Zeeëngten, het streven van deze mogendheid,

1) Sidney B. Fay, The origins of the Worldwar I New-York 1929, blz. 498 vlg.
2) Bernadotte E. Schmitt, The coming of the war I New-York-London 1930, blz. 88 vlg.
3) Robert I. Kerner, The mission of Liman of Sanders in: Slavonic Review VI (1927), blz. 12 vlg., 344 vlg., 543 vlg.; VII (1928) blz. 90 vlg.
4) Hans Herzfeld, Die Limankrise und die Politik der Grossmächte in der Jahreswende 1913-1914 in: Berliner Monatshefte XI (1933), blz. 837 vlg., 973 vlg.

gesecondeerd door Frankrijk, om de Triple Entente nauwer aan te halen, Grey's tegemoetkomende politiek tegenover deze pogingen van Frankrijk en Rusland, waarbij hij aan de andere kant toch ook Duitsland niet geheel voor het hoofd wenst te stoten, Sasonov's nerveuse geprikkeldheid, die hem steeds doet vrezen dat de oppositie in eigen land hem zal verwijten niet voldoende de sterke man te zijn, ophitsende perscampagnes en de vraag, wie nu eigenlijk Duitsland regeert, de verantwoordelijke ministers of de niet verantwoordelijke militaire kliek. Dit typische dezer episode heeft ook mij tot een bestudering ervan gelokt. Ik ben mij daarbij bewust geweest, dat het bronnenmateriaal nog niet geheel volledig is, omdat de Franse en de Engelse documentendelen over deze tijd nog niet zijn verschenen. Als een overwegend bezwaar beschouw ik dit echter daarom niet, omdat de al gepubliceerde documenten ons de politiek van deze beide landen reeds zo duidelijk doen kennen, dat grote verrassingen toch wel uitgesloten mogen worden geacht.

Van wie is het initiatief voor de komst der Duitse militaire missie uitgegaan? Liman von Sanders[1)] meent van het Duitse gezantschap. De Duitse diplomaat Rosen[2)] beschouwt den Duitsen militairen attaché Von Strempel als de auctor intellectualis van dit plan. Daartegenover spreken de mémoires van de Turkse staatslieden Izzet[3)] en Djemal[4)] Pacha van een Turks initiatief en wel van den leider der toenmalige regering Mahmoed Schewket Pacha[5)], terwijl de chef van de Oostenrijkse generale staf, veldmaarschalk Conrad, zeker meent te weten, dat de idee ervan afkomstig is van den gewezen Turksen gezant in Parijs Munir Pacha[6)]. Van de historici, die zich hiermee hebben beziggehouden, staan de drie reeds genoemde Amerikanen op het standpunt, dat de Duitse politiek met de militaire missie een

1) Liman von Sanders, Fünf Jahre Türkei, Berlin 1920, blz. 12 en 25/26.
2) Fr. Rosen, Aus einem diplomatischen Wanderleben II, Berlin 1931, blz. 178.
3) Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha, Leipzig 1927, blz. 225 vlg.
4) Ahmed Djemal Pascha, Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes, München 1922, blz. 67 vlg.
5) Izzet Pacha critiseert dit initiatief tamelijk scherp.
6) Feldmarschall Conrad, Aus meiner Dienstzeit III, blz. 40.

soort van offensieve stoot in de richting van Turkije gedaan heeft[1]; Herzfeld acht de opvatting der Amerikanen ten enenmale onjuist en verklaart de missie als een van de pogingen van Mahmoed Schewket om Turkije uit de vertwijfeld schijnende positie van 1913 te redden. Thimme, die in de Grosse Politik de verschillende opvattingen naast elkaar stelt, schrijft voorzichtig, dat voor Liman's opvatting over het initiatief van het Duitse gezantschap in de Duitse documenten geen bewijs te vinden is[2]. Dit laatste is zeker juist. Het sluit echter een initiatief van den Duitsen gezant Von Wangenheim allerminst uit. Mij dunkt, dat we de positieve mededeling van Liman, de enige insider tenslotte, die hoegenaamd geen reden had om de zaak later anders voor te stellen, niet lichtvaardig op zij mogen schuiven. Een dergelijk initiatief van Duitse kant is trouwens ook zo begrijpelijk. Er moest dit land toch heel veel aan gelegen zijn, dat de instructie van het Turkse leger in Duitse handen bleef. Al te veel werd reeds de critiek gehoord, dat de Turkse nederlagen in de Balkanoorlog te wijten waren aan de onvoldoende prestaties der Duitse instructeurs. Geen beter middel om deze critiek te loochenstraffen - en ook om de wapenleveranties niet van Krupp naar Creusot te doen overgaan[3] - dan de continuatie van deze Duitse instructiearbeid, zelfs nog op bredere basis. Deze gedachte moest wel bij Wangenheim opkomen[4] en kwam zij eenmaal bij hem op, dan was deze energieke en buitengewoon invloedrijke gezant[5] er ook wel de man naar om bij de Turkse machthebbers

1) Het verst gaat in deze richting wel Kerner, die in de missie het begin ziet van een politiek, die er op uit was Turkije bijna geheel onder Duitse invloed te brengen.
2) Gr. Pol. 38, blz. 194 noot: ‘Die später mehrfach auftauchende, auch von Liman von Sanders übernommene Version, Wangenheim habe selbst der Pforte den Gedanken souffliert, die türkische Armee mittels einer deutschen Militärmission nach dem Muster der Mission Eydoux zu reorganisieren, findet in den deutschen Akten keine Grundlage’.
3) Vgl. Gr. Pol. 38, blz. 211.
4) Gr. Pol. 38, no. 15440 ‘Meines (d.i. Wangenheim) Erachtens würde die Berufung eines deutschen Generals alle Stimmen, welche die deutschen Reformer für die türkischen Niederlagen verantwortlich machen, zum Schweigen bringen’.
5) Vgl. het oordeel van den Oostenrijksen gezant Pallavicini:’...und die Stellung, die Baron Wangenheim hier einnimmt, ist eine ebenso starke wie jene war, die seinerzeit Baron Marschall inne hatte. Unter allen Botschaftern ist er zweiffellos derjenige, der bei der Pforte am meisten durchsetzen kann.’ Oe-U.A. VII no. 8531, blz. 241. De Amerikaanse gezant Morgenthau noemde Wangenheim ‘un super-Allemand’. ‘Le pangermanisme animait toutes ses actions’) schrijft Morgenthau in zijn mémoires, waar hij Pallavicini ‘le jouet de W.’ noemt (geciteerd bij J. Ancel, Manuel historique de la Question d'Orient, Paris 1923, blz. 255).

tastbare resultaten te bereiken. Dat hij zich overigens tot eenvoudig souffleren beperkt kan hebben, de rest aan Mahmoed Schewket overlatend, wie zal dit ontkennen?

Tenslotte is deze kwestie van het initiatief ook niet van zo overwegend belang; hoofdzaak is, dat de Duitse en Turkse belangen in deze parallel bleken te lopen. Wangenheim zelf was dan ook in principe direct een groot voorstander van het plan, gelijk zijn eerste depêches bewijzen[1]. In één daarvan[2] ziet hij de Duitse militaire missie niet alleen als een geschikt tegenwicht tegen de Engelse invloed in Turkije, maar verder nog als hèt middel om Turkije te beheersen. Hoewel Keizer Wilhelm blijkens zijn kanttekeningen deze opvatting niet geheel blijkt te delen, mogen we toch vaststellen, dat Wangenheim in de missie meer zag dan alleen een onschuldige aanknoping aan het verleden, dat hij haar integendeel beschouwde als een bizonder belangrijke machtsfactor voor de toekomst[3] en zijn uiteenzettingen zullen zeker niet zonder invloed geweest zijn op zijn chefs in het Auswärtige Amt. In elk geval geven de woorden van Wangenheim iets meer te kennen dan wat volgens Herzfeld het uitsluitende richtsnoer van de Duitse politiek was: het zo lang mogelijk instandhouden van Turkije[4].

1) Gr. Pol. 38, No. 15439 en 15440.
2) Gr. Pol. 38, 15439.
3) In een gesprek, dat W. met den Oostenrijksen gezant Pallavicini voerde, liet hij zich ook nog uit, dat Duitsland zich door de militaire missie bij een eventueel verval van Turkije ook nog een reeds onder Duitse leiding staand en goed georganiseerd Anatolisch leger verzekerde. Vgl. Oe-U.A. VII, no. 9068 en blz. 631 noot d.
4) Wanneer Herzfeld blz. 840 zich hierbij beroept op Gr. Pol. 38, no. 15317 van 31 Mei 1913 ‘die Weisung Jagows an Lichnowsky, mit der das Auswärtige Amt auf Wangenheims Vorschläge einging’, dan wekt hij in dubbel opzicht een verkeerde indruk. Vooreerst heeft dit document helemaal niet het karakter van een ingaan op Wangenheims voorstellen, maar het bevat de aanwijzing, dat de Duitse regering gaarne met de Engelse voeling zou nemen over de toekomst van Turkije en wel in behoudende zin (dit naar aanleiding van een brief van den Engelsen gezant in Berlijn Goschen!) en ten tweede wordt hierin wel degelijk met nadruk gestipuleerd, dat Duitsland bij een verval van Turkije niet, zoals Herzfeld het vagelijk zegt, alleen vreest voor ‘Verlust der türkischen Position,’ maar ook zeer reële stukken van dit Turkse rijk zou opeisen. Op dit laatste slaat dan ook de bij Herzfeld zo onschuldig aandoende zin: ‘Ein leerausgehen würde für uns ein zweites Marokko sein’.

In Mei 1913 diende de Turkse regering officiëel bij den Duitsen Keizer het verzoek in om een generaal voor het Turkse leger, die ongeveer de positie van generaal Eydoux in Griekenland zou innemen[1]. Vereisten zouden voor dezen functionaris moeten zijn: een militaire kracht van de eerste rang met speciale ervaring in het werk van de generale staf van een legercorps en een vast karakter. 'Sprach-und Landkenntnis' - schrijft Wangenheim - 'nicht unbedingterforderlich, da in der Person des Majors Von Strempel eine in den lokalen Verhältnissen voll erfahrene Hilfskraft ihm zur Seite gestellt werden könnte.'

Reeds in Juni was het gelukt een geschikte candidaat te vinden in Generalleutnant Liman von Sanders, commandeur van de 22e divisie te Kassei, 'eine elegante militärische Erscheinung, von gewandten Formen und militärisch vielseitig gebildet'[2]. De onderhandelingen over de aan Liman toe te kennen positie en bevoegdheden zijn vervolgens in Constantinopel gevoerd, waarbij de militaire attaché Von Strempel uit de aard der zaak een leidende rol gespeeld heeft. Van enige invloed hierop door het Auswärtige Amt geoefend is in de documenten niets te vinden, alleen blijkt Jagow op 20 September kennis te hebben van een concept-overeenkomst, waarin overigens nog geen sprake is van Liman's commando over het te vormen modelcorps, het eerste Turkse legercorps in Constantinopel, hèt punt uit het verdrag dus, dat aanleiding zou worden tot de internationale opwinding[3]. Kennelijk is deze gewichtige bepaling dus eerst na 20 September ter sprake gebracht. Van welke kant? Naar mijn mening van Duits-militaire zijde, immers van deze kant wordt er later steeds weer op gewezen, dat dit commando uit militairtechnisch oogpunt noodzakelijk was[4]. Heeft het Auswärtige

1) Gr. Pol. 38, no. 15440.
2) Gr. Pol. 38, no. 15441.
3) Gr. Pol. 38, no. 15444.
4) Vgl. de optekening van Von Strempel, Gr. Pol. 38, no. 15449; Bethmann-Hollweg aan Kokovzov, Gr. Pol. 38, no. 15455; Liman von Sanders, t.a.p., blz. 14; Oe-U.A. VII, no. 9069. De Oostenrijkse militaire attaché Pomiankowski critiseerde scherp de hele opzet van de missie en speciaal de te grote bevoegdheden van Liman, waarop hij liet volgen: 'Allerdings wäre jedoch dann die Stellung des Generalstabschefs des Missionschefs überflüssig gewesen und hätte somit auch Oberstleutnant Von Strempel nicht die Möglichkeit erhalten noch drei Jahre in der Türkei zuzubringen' (Oe-U.A. VII, no. 9211, blz. 747).

Amt geen kennis gekregen van deze belangrijke toevoeging? Uit de documenten blijkt daarvan niets, zodat Thimme zelfs kan beweren, dat het Amt de officiële tekst van het op 27 November getekende verdrag pas 8 Januari heeft leren kennen[1]. Daartegenover staat echter Limans bewering, dat uit het verdrag alles is uitgelaten, waartegen de staatssecretaris bezwaren had[2]. In ieder geval heeft Wangenheim deze bepaling wel gekend, ja wat meer is, hij beweerde later, dat hij er van het begin af aan bezwaren tegen gehad heeft[3]. Maar heeft hij dan zijn chefs in Berlijn niet op de hoogte gebracht? Dat lijkt toch al heel weinig waarschijnlijk! Hoe dit nu ook verder moge zijn, één ding is zeker, dat de moeilijkheden van het Auswärtige Amt in de komende maanden voor een groot gedeelte te verklaren zijn uit de omstandigheid, dat aan de diplomatieke voorbereiding van de zending Liman eigenlijk alles ontbroken heeft[4]. Het maakt zelfs de indruk, dat de verantwoordelijke Duitse staatslieden er zich niet behoorlijk rekenschap van gegeven hebben, dat aan de zending ooit een politieke betekenis kon worden toegekend, daarbij kalmweg over het hoofd ziende, dat alles wat Constantinopel betrof voor Rusland in die tijd toch een politieke betekenis van de eerste rang moest hebben. Wat deze mogendheid meer speciaal betreft, hebben Bethmann-Hollweg c.s. blijkbaar ook daarom geen moeilijkheden verwacht, omdat de Czaar op de hem door Keizer Wilhelm in Mei te Berlijn gedane mededeling[5] over de

1) Gr. Pol. 38, blz. 213 noot.
2) Mühlmann, Deutschland und die Türkei 1913/1914 in Polit. Wissenschaft. Heft 7 Berlin-Grünewald 1929, blz. 9 noot 1.
3) Gr. Pol. 38, no. 15493 en 15499.
4) Heeft Wangenheim dit gevoeld en heeft hij daarom misschien op 2 en 5 Nov. in het diepste geheim mededeling van het weldra te sluiten verdrag gedaan aan zijn Russischen collega Von Giers? (Zie: Herzfeld, t.a.p. blz. 843 en Gr. Pol. 38, no. 15474). Er blijft trouwens toch iets vreemds in deze vertrouwelijkheid van Wangenheim, waarvan hij zijn regering kennelijk niet op de hoogte heeft gebracht. Zomin als hij haar mededeelde, dat Von Giers direct ernstige bezwaren had tegen de Duitse plannen.
5) Ter gelegenheid van diens bezoek aan Berlijn voor de bijwoning van het huwelijk van Keizer Wilhelm's dochter.

zending van Duitse instructeurs naar Turkije toestemmend had gereageerd, terwijl ook Sasonov, aan wien deze mededeling toch overgebracht moest zijn, naar de Duitse heren reden hadden te verwachten, sindsdien geen bezwaren had doen horen. Zij zagen daarbij echter volkomen over het hoofd, dat Keizer Wilhelm's mededeling in Mei uit de aard der zaak nog slechts een zeer algemene was geweest en dat de Russen geen reden hadden om daaruit op te maken, dat de nieuwe positie van Liman en de zijnen wat anders zou zijn dan een voortzetting van die van Von der Goltz[1].

Uit dit voor politieke leiders van een grote mogendheid waarlijk weinig complimenteuse gebrek aan inzicht in deze kwestie kan men dan verder ook verklaren, dat bij de openhartige en volgens beide partijen zeer bevredigende gesprekken, die Sasonov op 22 October te Berlijn met verschillende Duitse staatslieden over de Balkankwestie[2] had, de zending Liman met geen woord genoemd is. De Duitsers zagen in deze zending geen probleem en beschouwden het feit, dat Sasonov van zijn kant er niet over begon als een bevestiging van hun vermoeden, dat van Russische kant hier geen bezwaren tegen bestonden. Hinc illae lacrimae! Want toen Sasonov in begin November door Von Giers kennis kreeg van de details van Liman's positie[3], schreef hij het zwijgen der Duitse heren bij zijn bezoek aan Berlijn toe aan arglist, achtte hij zich door hen om de tuin geleid. Bij zijn terugkeer uit de Duitse hoofdstad had hij hoog opgegeven van de ontvangen gunstige indrukken en nu moest hij dit ervaren[4]! Uit deze

1) Bethmann-Hollweg stelde in zijn gesprek met Kokovzov, waarover later meer, de zaak toch ook niet geheel juist voor, toen hij zeide: 'Unsere Militärmission sei nicht nur lediglich die Fortsetzung einer alten Einrichtung, an der Russland niemals Anstoss genommen habe....' (Gr. Pol. 38, no. 15450 blz. 215). Deze onware verklaring - van Duitse kant had men voor Liman juist nadrukkelijk een andere positie geëist dan Von der Goltz had gehad, om zijn arbeid effectiever te doen zijn - moest het Russische wantrouwen versterken.
2) Gr. Pol. 36, no. 14193 en 38, no. 15398; Stieve, Iswolski und der Weltkrieg III, no. 1104; Oe-U.A. VII, no. 8906 en 8927.
3) Vgl. hiervóór blz. 123, noot 4.
4) 'Der Minister hatte dem Kaiser Nicolaus berichtet, welch ausgezeichneten Eindruck er von seinen vertrauensvollen Unterredungen mit Euer Excellenz und dem Herrn Unterstaatssekretär gehabt habe. Seine Majestät wäre äusserst befriedigt darüber gewesen. Um so überraschender sei die Nachricht aus Konstantinopel gekommen. Der Kaiser habe ihm vorwurfsvoll gesagt: 'et vos impressions de Berlin!'. Bericht van den Duitsen zaakgelastigde Von Lucius d.d. 17 Nov. 1913, Gr. Pol. 38, no. 15448.

persoonlijke gevoeligheid voor het hem aangedane affront, uit gekwetste ijdelheid, moet dan ook m.i. voor een gedeelte de felle hardnekkigheid verklaard worden, waarmee Sasonov deze kwestie behandeld heeft[1]. Voor een gedeelte. Want ook afgezien hiervan was deze zaak voor Rusland van bijzondere betekenis. De Balkan was ook na de vrede van Boekarest het tegendeel van rustig. Er dreigde een nieuwe oorlog tussen Griekenland en Turkije, dat al dan niet door Bulgarije gesteund zou worden. De nieuwe Bulgaarse regering gold als anti-Russisch, Koning Ferdinand bevond zich in Oostenrijk op een vacantiereis, die veel had van een vlucht; er liepen wilde geruchten over zijn aftreden. Oostenrijk oefende scherpe pressie op Servië in zake de ontruiming van Albanië, welke pressie zelfs het karakter van een ultimatum aannam. Italië trad scherp op tegen Griekenland. Al deze dingen verontrustten reeds den Russischen minister van buitenlandse zaken en nu kwam daar de zending Liman nog bij, die de Russische politiek op zijn meest gevoelige plek, Constantinopel en de Zeeengten, raakte! Het is haast onbegrijpelijk, dat de Duitse politici niet hebben ingezien, dat Rusland hiertegen opkomen *moest*, en toch is het zo, want als ze een botsing verwacht hadden, dan zouden zij zich beter hebben geprepareerd.

Nu gaf Zimmermann op de eerste vraag om inlichtingen van Russische kant een antwoord, dat al van heel weinig tact getuigde: nadat hij eerst zijn twijfel had uitgesproken aan de mogelijkheid, dat een Duitse militaire missie in Turkije überhaupt veel succes zou kunnen boeken, nadat hij verder betoogd had, dat Rusland evenveel belang moest hebben bij de instandhouding van Turkije als Duitsland, verschool hij zich ten opzichte van de cardinale kwestie achter zijn onwetendheid en schreef: ‘wir glauben daher, dass auch Russland die uns gegenüber *etwa* hervortretenden türkischen Wünsche nach Stationierung der Militärmission gerade in Konstantinopel nur begrüssen könnte’[2]. Sasonov, die in de onwetendheid der Duitse diplomaten geen moment geloofde, zag in dit antwoord slechts een voortzetting van het be-

1) Dit schijnt ook de mening van Von Giers geweest te zijn, vgl. Gr. Pol. 38, no. 15474.
2) Gr. Pol. 38, no. 15446.

drog van October en in de geciteerde passus slechts een hoon. Zijn toon werd nu onmiddellijk veel scherper. Onomwonden verklaarde hij aan den Duitsen zaakgelastigde, dat hij de hele Duitse militaire arbeid in Turkije altijd al ongaarne gezien had, laat staan dan nog de feitelijke bezetting van Constantinopel door een Duits legercorps[1].

In Berlijn begonnen de heren nu toch in te zien, dat zij zich op een diplomatieke strijd moesten voorbereiden. De argumenten daarvoor zijn hun toen in hoofdzaak aan de hand gedaan door majoor Von Strempel, die met het oog op de totstandkoming van het verdrag naar Berlijn geroepen was. Deze wees hun op het volgende[2]: 1e von der Goltz c.s. hadden reeds in Constantinopel geresideerd, alzo zou het verblijf van Liman aldaar geen novum zijn; 2e de Turkse vloot werd gecommandeerd door een Engelsman, de gendarmerie door een Fransman en daartegen heeft Rusland geen enkel bezwaar gemaakt; 3e Sasonov's opvatting, dat de Duitse missie de Jong-Turkse grootheidswaan zou versterken is ridicuul; 4e de keuze is op het eerste legercorps te Constantinopel gevallen, omdat het daardoor alleen mogelijk was het onmisbare contact te hebben met de militaire scholen. Vooral de onder ten 2e en ten 4e genoemde motieven keren in de Duitse argumentatie der volgende weken steeds weer terug.

Het Auswärtige Amt had direct gelegenheid de deugdelijkheid der nieuwgeleverde wapens te beproeven. Want van 17 tot 20 November vertoefde de Russische minister-president Kokovzov in Berlijn en natuurlijk vormde de Russische ontevredenheid over de zending-Liman een van de hoofdschotels der besprekingen, die deze met den Kanselier en den Keizer had. Kokovzov liet zich naar de vorm heel wat gematigder uit dan Sasonov gedaan had, maar verlangde in wezen toch precies hetzelfde: stationnering van het modelcorps onder Duits commando op een andere plaats dan Constantinopel. De Keizer en Bethmann toonden zich beiden door de gang van zaken zeer verrast, de Kanselier zette zijn Russischen collega het Duitse standpunt uiteen en trachtte hem te kalmeren, zonder echter tot concessies aan het Russische standpunt te neigen[3]. De Keizer beloofde Kokovzov, dat hij de

1) Gr. Pol. 38, no. 15448.
2) Gr. Pol. 38, no. 15449.
3) Gr. Pol. 38, no. 15450.

mogelijkheid van een verplaatsing van de zetel der missie naar Adrianopel, die de Russische minister voorsloeg, nog nader zou overwegen, en Bethmann sloot zich aarzelend bij deze keizerlijke concessie aan[1]. Hoewel deze feitelijk niets om het lijf had en Bethmann, naar het schijnt, bovendien nog verklaard had, dat hij er geen tastbaar resultaat van verwachtte[2], schijnt Sasonov uit de berichten uit Berlijn geconcludeerd te hebben, dat er alle reden tot optimisme was. Delcassé meldde tenminste al op 21 November uit Petersburg, dat Duitsland afzag van het commando over het eerste legercorps en dat de bevoegdheden van Liman ingekrompen zouden worden[3]. Groot was dan ook Sasonov's desillusie, toen hem uit een gesprek met den Duitsen zaakgelastigde op 22 November duidelijk werd, dat hij zich volkomen vergist had. Opnieuw achtte hij zich door Berlijn bedrogen, zijn stemming sloeg om naar pessimisme, hij deelde althans aan Delcassé mee, dat zijn betrekkingen met Berlijn slecht werden. Er bestaan in Berlijn twee soorten politiek - aldus zou hij zich uitgelaten hebben - ‘celle du chancelier et celle de la Cour et du monde militaire. C'est cette dernière, qui prévaut[4].’ En toen hij zich zo pessimistisch uitliet, wist hij nog niet eens, dat diezelfde 23e November Jagow de machtiging van den Keizer kreeg om Sasonov mede te delen, dat geen verandering in de plannen meer mogelijk was; alleen zou de chef van de Duitse missie worden gemachtigd ‘an Ort und Stelle nochmals eingehend zu prüfen, ob eine Verlegung seiner Residenz nach Adrianopel oder Smyrna sich ermöglichen lasse’[5]. Berlijn zette nu door. De 27e werd het verdrag door Liman ondertekend, Bethmann berichtte op diezelfde datum in een particulier schrijven aan Kokovzov, dat wijziging niet mogelijk was gebleken[6]. Van een toegeven van Duitsland in deze zaak scheen verder geen sprake.

Zo vatte ook Sasonov het op en hij richtte zijn verdere politiek daarnaar in. Nu de Russisch-Duitse besprekingen geen resultaat hadden opgeleverd, besloot hij pressie te gaan oefenen op Turkije

1) Gr. Pol. 38, no. 15451.
2) Gr. Pol. 38, no. 15454.
3) Les Affaires balkaniques III, no. 136.
4) Les Affaires balkaniques III, no. 140.
5) Gr. Pol. 38, no. 15452.
6) Gr. Pol. 38, no. 15455.

en dit wel liefst gezamenlijk met Frankrijk en Engeland. Van de onvoorwaardelijke steun van Frankrijk mocht hij zich verzekerd achten; had niet minister Pichon den Turksen gezant reeds op 22 November op de ernst van deze kwestie gewezen, ja zelfs als eerste de mogelijkheid geopperd, dat andere mogendheden nu compensaties van morele of politieke aard zouden eisen[1]. Van Engelands houding in deze was Sasonov minder zeker en daarom wilde hij zich daarvan zo spoedig mogelijk vergewissen. Dientengevolge richtte hij op 25 November aan Parijs en Londen de vraag, of beide regeringen er zich bij konden neerleggen, dat in Constantinopel één mogendheid een zo bevoorrechte positie ging innemen en of de leden van de Triple-Entente niet goed zouden doen in een gezamenlijke stap de Turkse regering er op te wijzen, dat zich hierdoor voor de andere mogendheden de kwestie van gelijkwaardige compensaties zou voordoen[2]. Minister Pichon deelde blijkens een schrijven aan Paul Cambon[3] volkomen de opvatting van zijn Russischen collega over de kwestie-Liman. Hij verklaarde zich dan ook voor de gewenste gezamenlijke nota aan de Porte, die z.i. het beste door Grey geformuleerd zou kunnen worden, en hij verwachtte een nuttig effect van deze stap, vooral wanneer die met de nodige voorzichtigheid ten opzichte van Duitsland zou worden ondernomen[4]. Volgde Frankrijk dus onvoorwaardelijk de Russische politiek, minder eenvoudig was het voor de Engelse regering om haar positie te kiezen. Want wel lag Sir Edward Grey de Ententepolitiek na aan het hart, maar dat hield toch allerminst in, dat hij de Russen door dik en dun wenste te volgen. En zeker niet in een kwestie, het Nabije Oosten betreffende. Bovendien waren de Engelsen bezig met de Turkse regering te onderhandelen over een belangrijk verdrag - het betrof hier de zaak, dat de in Constantinopel te bouwen schepen in het dok te Ismid op stapel gezet zouden worden, terwijl artil-

1) Les Affaires balkaniques III, no. 137.
2) Von Siebert, Graf Benckendorffs Diplomatischer Schriftwechsel III, no. 980.
3) Les Affaires balkaniques III, no. 152.
4) Wanneer Herzfeld t.a.p. blz. 854 over dit stuk schrijft: ‘Die Klausel, dass der Schritt in Konstantinopel mit Mass und Vorsicht geschehen solle, ist gegen die hemmungslose Schärfe des ganzen Tones ohne Bedeutung’, dan is dit meer het oordeel van een partijman dan van een historicus.

lerie, pantserplaten e.d. in Engeland besteld moesten worden - en Grey zal weinig lust gehad hebben de totstandkoming van deze lucratieve overeenkomst te vertragen of zelfs totaal te verhinderen door terwille van Rusland een pressie op Turkije te gaan oefenen. In de door Frankrijk en Rusland te berde gebrachte compensaties, die van Turkije te vorderen zouden zijn, had Grey helemaal geen trek. Deze zouden z.i. gelijk staan met de beginnende verdeling van Turkije en daarvoor deinsde de Engelse politiek op dat moment terug. Anderzijds begreep hij, dat Rusland een Duits commando in Constantinopel moeilijk kon dulden. Daarom scheen het Grey aanvankelijk het beste toe, dat Sasonov zijn vriendschappelijke onderhandelingen in Berlijn zou voortzetten om een wijziging van Liman's bevoegdheden te verkrijgen. Zo schreef hij althans op 27 November[1]. Na die dag echter moet het hem duidelijk geworden zijn, dat van Duitsland direct geen concessies meer te wachten waren en naderde hij dus sterk het Russische standpunt. Hij was bereid toe te stemmen in een identieke stap - dus geen gezamenlijke stap - van de leden der Triple-Entente en formuleerde daarvoor een nota. Merkwaardigerwijze heeft Sasonov deze zwenking van de Engelse regering in zijn richting niet onmiddellijk benut. Mogelijk heeft hij gehoopt - zoals Herzfeld beweert[2] - dat de Duitse regering onder de indruk van de komende stap van de Triple-Entente, waarover reeds in de pers werd gesproken, toch nog tot concessies bereid zou zijn. Zeker ook is zijn actie vertraagd door de val van het Franse ministerie Barthou-Pichon op 2 December, daar hij eerst de gezindheid van Pichon's opvolger aan de Quai d'Orsay moest afwachten. Hij onderbrak dus zijn actie op 4 December, getuige zijn aanwijzing aan Iswolski om de voorgenomen stap in Constantinopel voorlopig tegen te houden[3]. Aan den Duitsen zaakgelastigde Lucius deelde hij mede, dat hij, enigszins gerustgesteld door de Duitse toezegging, dat de zaak nogmaals onderzocht zou worden, nog geen stappen in Constantinopel gedaan had, noch doen zou, zolang het laatste woord in deze kwestie niet gesproken was[4]. Hij had bij dit gesprek nog geen

1) Stieve t.a.p., blz. 359 vlg.
2) Herzfeld t.a.p., blz. 851.
3) Bewijsplaatsen bij Herzfeld t.a.p., blz. 850 noot 30.
4) Gr. Pol. 38, no. 15466.

kennis gekregen van het iradé, waarin de benoeming van Liman definitief werd afgekondigd[1]. In de afkondiging hiervan op 4 December zag hij opnieuw een Duits bedrog, een schending van de herhaalde Duitse beloften, van zijn standpunt niet geheel ten onrechte[2].

Onmiddellijk besloot hij nu zijn stilgelegde actie te hervatten en op 7 December ging een schrijven naar Parijs en Londen, waarin hij voorstelde thans tot de gezamenlijke stap in Constantinopel over te gaan met een nota, die hoofdzakelijk naar de formulering van Grey opgesteld was. Zo hij zich voorgesteld had, dat deze zaak nu spoedig voortgang kon hebben, dan zag hij zich bedrogen. Want inmiddels was de Engelse regering op haar politiek van een paar dagen tevoren teruggekomen. In de eerste plaats was n.l. het bovenbesproken Armstrongverdrag op 3 December ondertekend en de Engelse staatslieden moeten begrepen hebben - zoals Wangenheim het begreep[3] - dat de daardoor verkregen positie het hun niet gemakkelijker maakte tegen de bevoegdheden van de Duitse missie te protesteren. En in de tweede plaats, wat nog belangrijker is, de Duitse regering was haar offensief in Londen begonnen door te wijzen op de frappante overeenkomsten tussen de positie van den Duitsen bevelvoerenden generaal Liman en den Engelsen bevelvoerenden admiraal Limpus. Dit inderdaad handig gekozen argument, dat op de Engelse regering en vooral op Grey zelf een grote indruk gemaakt heeft, gelijk insiders als Nicolson en Buchanan bevestigen[4], heeft de actie van Sasonov beslissend verhinderd. Grey wilde nu van Sasonov's nota niets meer weten, hij was tot geen andere stap meer te bewegen dan tot een identieke mondelinge vraag om inlichtingen der drie gezanten in Constantinopel naar de inhoud van het bewuste iradé[5]. Van deze opvatting was hij ook in de komende dagen niet meer af te brengen en daarmee was Sasonov een desillusie rijker geworden. Dat Frankrijk onvoorwaardelijk bereid was geweest op het Russische voorstel in te gaan vermocht de pil niet eens te vergulden. Want Sasonov's actie was mislukt! Hij liet zich diep teleurgesteld uit over de Engelse politiek, hij sprak

1) Gr. Pol. 38, no's 15464 en 15465; Oe-U.A. VII, no. 9048.
2) Gr. Pol. 38, no. 15470.
3) Gr. Pol. 38, blz. 232-233 noot.
4) Vgl. Herzfeld, t.a.p., blz. 856 en noot 46 aldaar.
5) Siebert t.a.p. III, no. 983; Herzfeld t.a.p., blz. 857 noot 47.

zelfs van een organisch gebrek in de Triple-Entente[1)] en eindigde met toe te stemmen in het Engelse voorstel, waarvan hij geen effect verwachtte, ja, dat hij eerder als schadelijk dan als nuttig beschouwde[2)]. Inderdaad had de stap in Constantinopel, die op 13 December plaats vond, geen effect; de Turkse Groot-Vizier wees de heren erop, dat het hier een uitsluitend intern-Turkse aangelegenheid betrof en verklaarde zich louter uit beleefdheid bereid hun over enige dagen nog nadere vertrouwelijke inlichtingen te geven[3)].

De dag na deze stap der drie gezanten arriveerde de Duitse missie in Constantinopel. Met volle eerbewijzen werd zij aan het station ontvangen, alleen van de Duitse ambassade was niemand aanwezig. Volgens Liman was deze opvallende afwezigheid een gevolg van de veranderde gezindheid van Wangenheim, die niet langer een voorstander van de Duitse missie was[4)]. De Duitse gezant zelf echter had reeds tevoren aan zijn chefs bericht, dat de Groot-Vizier hem gevraagd had Liman c.s. niet onder zijn hoede te nemen, teneinde het zuiver intern-Turkse karakter van de missie te onderstrepen[5)]. Voor Limans opvatting is in elk geval dit te zeggen, dat Wangenheim sinds enige dagen weer aan het onderhandelen was over een wijziging in de bevoegdheden van de missie. De Russische gezant Von Giers n.l. had evenals zijn chef de nutteloosheid van de stap der drie gezanten ingezien. Vandaar, dat hij op 10 December reeds weer voeling had gezocht met zijn Duitsen collega Wangenheim, waartoe hij de bemiddeling van den Oostenrijksen gezant had ingeroepen[6)]. Hij verzocht hem Wangenheims oordeel te vragen over de volgende twee mogelijkheden: 1e verplaatsing van het corpscommando naar Adrianopel of wel 2e Liman blijft chef van de Duitsche missie

1) Siebert t.a.p. III, no. 991.
2) Siebert t.a.p., III no. 987.
3) Gr. Pol. 38, no. 15481 en 15484; Oe-U-A. VII, no. 9093. Keizer Wilhelm concludeerde uit het Russisch-Engelse meningsverschil reeds blijkens zijn kanttekening bij Gr. Pol. 38, no. 15480: ‘dann kann ja der Groszvesir ruhig grob werden’. Een paar dagen later oordeelde hij den Groot-Vizier een ridderorde waardig, vgl. kanttekening bij Gr. Pol. 38 no. 15489.
4) Liman von Sanders t.a.p., blz. 12.
5) Gr. Pol. 38, no. 15461.
6) Oe-U.A. VII, no. 9086.

met zetel te Constantinopel, maar dan zonder corpscommando[1]. Met andere woorden, Von Giers sloeg opnieuw de weg van directe onderhandelingen met Duitsland in, een weg, die Grey trouwens ook steeds als de meest wenselijke had aangeraden. En bij Wangenheim vond hij inderdaad direct gehoor. De Duitse gezant toch toonde zich in de komende weken een steeds overtuigder voorstander van een oplossing, die Rusland zou kunnen bevredigen en hij heeft door zijn volhardend volhouden ook zijn chefs in de Wilhelmstrasse van de noodzakelijkheid om zo'n oplossing te vinden weten te overtuigen. Daarbij heeft hij zich, afgezien van algemene politieke overwegingen, ook zeker laten leiden door het feit, dat de Duitse missie - en speciaal Liman - bij de Turkse autoriteiten op vele moeilijkheden was gestuit[2]. Door geen bezwaren liet hij zich terughouden, noch door generaal Liman, die niet achter de rug van de Turken om wenste te handelen, noch door de Turkse regering, die van geen wijken wilde weten. Noch ook door de weinig soepele houding, die Sasonov aannam. Immers zodra Wangenheim besprekingen tussen den Russischen en den Duitsen militairen attaché op gang had weten te brengen en Von Giers de Duitse voorstellen aannemelijk oordeelde, stuitte de zaak telkens weer af op de eis van Sasonov, dat een oplossing op zeer korte termijn moest worden gevonden. Met een regeling, die eerst over een paar maanden zou ingaan, wat men van Duitse kant wenste om alle schijn van wijken onder pressie ook voor de Turken te vermijden, wilde Sasonov beslist geen genoegen nemen, waarbij hij zich aldoor maar weer beriep op de hevige aanvallen, waaraan hij in Doemakringen en in de pers blootstond. Dat het hem ernst was met dit argument mogen we bij Sasonov en zijn nerveuse gevoeligheid voor binnenlandse kritiek zeker aannemen; hij zag daarbij echter volkomen over het hoofd, dat zijn heftig aandringen de zaak ook voor de Duitse regering tegenover de Duitse publieke opinie eveneens steeds meer tot een prestigekwestie maakte. Wangenheim, die in het eigen kamp toch al moeilijkheden genoeg te overwinnen had, waarschuwde zijn

1) Herzfeld t.a.p., blz. 858 en noot 52 aldaar.
2) Vgl. hierover o.a. het uitvoerige bericht van den Oostenrijksen militairen-attaché Pomiankowski in Oe-U-A. VII, no. 9211, die er trouwens ook reeds tevoren, in Oe-U.A. VII, no. 9069 bijlage, melding van gemaakt had.

collega Von Giers dringend voor het verder stellen van termijnen en voor nieuwe pressie door middel van de pers; in dit verband maakte hij later zelfs een vergelijking met de Spaanse troonopvolgingskwestie van 1870[1]. Een waarschuwing, die aan duidelijkheid niets te wensen overliet. Ondertussen besloot Wangenheim om zijn verlof in Berlijn te gaan benutten om van zijn chefs een aannemelijke regeling los te krijgen.

Sasonov, die in de Duitse tegenzin tegen een oplossing op korte termijn een manoeuvre meende te zien om tijd te winnen, d.w.z. om intussen het Turkse leger stevig in Duitse handen te krijgen, besloot nu de zaak te forceren. Als zodanig toch mag men zijn nieuwe plan van actie opvatten. Hij wenste, dat de Triple-Entente een gemeenschappelijke druk op Berlijn zou oefenen om vervolgens voor het geval, dat de Duitse regering een ontwijkend antwoord mocht geven, over te gaan tot een nieuwe en nu krachtdadige stap in Constantinopel[2]. Welke dwangmiddelen ten opzichte van Turkije hij daarbij in het oog gevat had: financiële boycot, de verschijning van een Russisch oorlogsschip voor Constantinopel, de tijdelijke bezetting van Smyrna of Beyroet, allemaal middelen, die in de komende dagen geopperd zijn, moge hier in het midden blijven. Want dit plan van Sasonov, dat direct de risico van een Europese oorlog kon meebrengen - men ziet welk een betekenis deze zaak voor Rusland en voor Sasonov gekregen had - is volkomen afgestuit op de pertinente weigering van Grey om zich op deze wijze voor de Russische wagen te laten spannen[3]. Trouwens ook in Frankrijk zag men vol onbehagen de Russen deze koers inslaan; al gaf men daar den bondgenoot geen direct weigerend antwoord op zijn voorstellen, men zag ze met vreugde door Londen torpederen.

1) Nl. in Berlijn tegen Sverbejev, den Russischen gezant aldaar. Overigens is het niet onaardig hier op te merken, dat Wangenheim deze vergelijking met 1870 niet van zichzelf heeft, maar dat zij, naar W. zelf in Gr. Pol. 38, no. 15492 meedeelt, al eerder gebruikt was door den Engelsen gezant in Constantinopel, Mallet, die haar tegenover zijn eigen regering gebezigd had.
2) Herzfeld t.a.p., blz. 976.
3) Grey had inmiddels ook definitief het plan opgegeven, dat hem van Russische kant gesuggereerd was, om door verandering in de positie van Admiraal Limpus de Duitse regering de terugtocht inzake de militaire missie gemakkelijker te maken, hoewel hij er aanvankelijk wel voor gevoeld had, daar hem gebleken was, dat deze oplossing door de Duitse regering nu juist allerminst begeerd werd. Voor de afwijzende houding van de Engelse regering ten aanzien van Sasonov's verstrekkende plannen zie de noten bij Herzfeld t.a.p., blz. 977-979.

Inmiddels had Wangenheim in Berlijn de gewenste oplossing weten te bereiken. Generaal Liman zou in rang verhoogd en wel tot generaal der cavalerie benoemd worden. Hieruit zou volgen, dat de Turkse regering hem de maarschalksrang zou moeten geven en met die nieuwe rang zou het commando over het eerste legercorps onverenigbaar zijn[1]. Bij de nieuwjaarsreceptie van het corps diplomatique deelden Bethmann en Jagow reeds aan den Russischen gezant mede, dat zij hoop hadden op een bevredigende oplossing[2]. Het enige, waar het nu nog om ging, was de termijn. De Duitse regering wenste zich niet te laten haasten. Maar ook deze moeilijkheid werd nu nog uit de weg geruimd. De 3e Januari n.l. trad Izzet Pacha als minister van oorlog af en de naam van zijn opvolger, Enver Bey, klonk heel Europa, niet het minst ook Duitsland, onaangenaam in de oren[3]. De Duitse regering, die grote moeilijkheden voor de militaire missie voorzag, Liman zelf, die direct in diverse conflicten met Enver Bey raakte, waren thans voor een spoedige oplossing te vinden[4]. De zaakgelastigde in Constantinopel, Von Mutius, drong met het oog op de Turkse onberekenbaarheid aan op een bespoediging van Limans promotie[5]. En de 10e Januari was ook de Turkse regering zelf voor het plan gewonnen[6].

Zo was de kwestie-Liman dus van de baan! Alleen liet de Duitse regering tot half Januari na om de Russische preciese mededelingen te doen over de gevonden oplossing. Uit dit verzuim blijkt ten duidelijkste, dat men in Berlijn toch eigenlijk niet het ware begrip had van de betekenis, die deze kwestie voor de Russische politiek had, en ook niet van de manier, waarop men een man van de geaardheid van Sasonov moest behandelen. Door het uitblijven van nadere precisering bleef de Russische minister nerveus en wantrouwend. In welke mate, toont het bekende memorandum van zijn hand aan den Czaar van 5 Januari 1914,

1) Gr. Pol. 38, no. 15509.
2) Les Affaires balkaniques III, no. 167.
3) Gr. Pol. 38, no. 15514.
4) Gr. Pol. 38, no. 15515.
5) Gr. Pol. 38, no. 15516.
6) Gr. Pol. 38, no. 15518.

waarin hij de naar zijn mening te volgen politiek uitstippelde. Geen terugwijken voor Duitsland, maar aaneengesloten optreden van de Triple-Entente is de idee, die aan dit van sterk pessimisme, van hevig wantrouwen tegen Duitsland en van twijfel aan de vastheid van de Triple-Entente getuigende memorandum ten grondslag ligt. Hij is zich bewust, dat de voorgestane politiek binnen zeer korte tijd tot een oorlog met Duitsland zal kunnen leiden, meent echter, dat deze niet het noodzakelijk gevolg ervan behoeft te zijn[1]. Sasonov's collega's in de ministerraad zijn hem op deze weg niet gevolgd. Op de bekende conferentie van 13 Januari 1914 zegevierde het meer gematigde standpunt van minister-president Kokovzov[2].

Twee dagen daarna kwam de benoeming van Liman tot generaal der cavalerie definitief af[3], en de 16e Januari volgde het iradé van zijn promotie tot Turks maarschalk. De verlichting in de Europese kabinetten was algemeen, de Czaar en Kokovzov toonden zich uiterst tevreden, Von Giers was trots op zijn aandeel in het succes[4]. Voor Sasonov was het gevonden compromis eigenlijk nog geen voldoend éclatante overwinning van de Russische politiek, hij bepaalde er zich toe tegenover den Duitsen gezant 'die Hoffnung auszudrücken, dass der Zwischenfall nunmehr erledigt sei'[5]. Hem bleef de aanwezigheid van de Duitse militaire missie in Turkije een doorn in het oog! Dat blijkt duidelijk uit zijn nieuwe poging om nu ook het Duitse commando over de in Scutari gestationneerde divisie te doen verdwijnen, een poging, die niet de instemming had van Von Giers, bij wiens oordeel de Czaar zich trouwens aansloot, en die dan ook na een besliste afwijzing door Bethmann niet verder is voortgezet.[6]

C.D.J. BRANDT

1) Herzfeld t.a.p., blz. 982-983; Brandenburg, Von Bismarck zum Weltkrieg, blz. 410 en noot 12 aldaar.
2) Stieve t.a.p. Kommentarband, blz. 234-246.
3) Gr. Pol. 38, no. 15521.
4) Gr. Pol. 38, no. 15522 en 15523; Oe-U.A. VII, no. 9210.
5) Gr. Pol. 38, no. 15523.
6) Herzfeld t.a.p. blz. 987 en noot 77 aldaar. Wanneer Herzfeld de Scutarikwestie 'ein Rückzuggefecht Sasonows' noemt, dan onderschat hij toch m.i. sterk het feit, dat Rusland wel degelijk in de zaak-Liman een overwinning had behaald. Als een Russische overwinning beschouwde ook Pallavicini de afloop, vgl. Oe-U.A. VII, no. 9195.

Kroniek der Nederlandsche letteren

Dagboekhouders betrapt

Dr. G. Kalff Jr., Het Dietsche Dagboek

Een bewonderenswaardig geduld in dienst van een doordringende weetgierigheid bracht dr. G. Kalff Jr. tot het voltooien van een verhandeling over de dagboeken, in den loop der eeuwen door Nederlanders of stamverwanten om allerlei redenen aangelegd. Dit onderwerp is in den gezichtskring van den geschiedschrijver der letteren betrekkelijk nieuw. Een stelselmatige samenvatting van de beschikbare gegevens bestond zelfs nog niet, doch al maakt het werk des heeren Kalff geen aanspraak op volstrekte volledigheid, zijn razende leeslust verzekert ons, dat hem weinig belangrijks ontging. Over dagboeken door Nederlanders was tevoren ook weinig geschreven. De vader van den auteur mag gelden als de verdienstelijkste belangsteller in de nog ongeordende, toch zoo boeiende stof. Hij was het, die van menig Dietsch dagboek de cultuurbeteekenis en de kunstwaarde het eerst of het zuiverst aanvoelde. Een eerbiedwaardig verlangen, dit voorbeeld van zijns vaders goeden smaak te volgen, zal ongetwijfeld den heer Kalff gesterkt hebben bij een arbeid, die nog ruim wat meer tijd en inspanning vergt dan het afgeleverde resultaat doet vermoeden. Van zijn volhardings-vermogen werd zeker meer gevraagd dan er geboden werd aan zijn bewondering. Een boek met groote ontdekkingen is het zijne niet; het is echter een boek met vele, waaronder aangename, verrassingen.

De behoefte, zich te verdiepen in het opengelegde gemoedsleven van verschillende menschen, teneinde hierdoor te komen tot nader inzicht in het wezen van den mensch, en zelfs in zekere

mate de lust om den geheimen schrijver bij zijn bezigheid op de vingers te kijken, teneinde het pleizier te beleven eener prikkelachtige vergelijking van andermans gevoelswijze met eigen smaak, waren den schrijver zoomin vreemd als de wensch, een onbeoefend onderdeel der vaderlandsche letteren grondig te onderzoeken. Zoo kreeg zijn geschrift vanzelf het dubbele karakter van een studie, die meteen een confrontatie is. Mede hierdoor wijkt het prettig af van soortgelijke, doch minder persoonlijke verhandelingen.

Wat ons bij veel bewonderenswaardigs het meest ontgoochelt in het resultaat, is de betrekkelijke geringe overeenkomst tusschen titel en boek. Onwillekeurig verwacht men uit de samenvattende beoordeeling van het Dietsche dagboek een samenvattende gevolgtrekking aangaande den Dietschen mensch. Diens nationale trekken hoopt men verduidelijkt en onderscheiden te zien, in tegenstelling tot wat buitenlandsche dagboekhouders aan eigenaardigs vertoonen. Klaarblijkelijk wilde de heer Kalff zooveel niet met zijn titel in het vooruitzicht stellen. Het was lastig, de stof nauwkeurig te bepalen, omdat verscheidene Nederlanders dagboek hielden in vreemde landen en in vreemde talen, terwijl er geboren vreemdelingen geweest zijn, die hun dagelijksche aanteekeningen geheel of ten deele op Nederlandschen bodem schreven. De schrijver zocht dus een norm van Nederlanderschap en achtte den meest geschikten grondslag tot onderscheiding aanwezig in de Dietsche stamverwantschap. Vandaar de te veel belovende titel. Een kenschetsing van het Dietsche karakter bleef vrijwel achterwege. In de vluchtige vergelijking met buitenlandsche dagboekhouders worden eenige Nederlanders als de minderen aangemerkt zonder opgave van algemeene redenen tot zulke ongelijkwaardigheid. Wel beroept de auteur zich in een nabeschouwing op een uitspraak van Dirk Coster betreffende het gebrek aan belangstelling voor het *Ik* bij Nederlandsche litteratoren, maar hij polemiseert tegen deze uitlating, zooals trouwens tegen ongeveer alle uitlatingen, welke hij aanhaalt. Het kost hem meer zelfoverwinning dan waartoe hij bij machte is, anderen zich te doen verheugen in het ongestoord bezit eener eigene meening; des te meer hindert het soms, dat hij voor zichzelven op dit bezit geregeld en nadrukkelijk aanspraak maakt. Bescheidenheid is niet het sieraad, waarbij zijn stijl den passenden tooi zocht.

Vermoeit zijn boek door onophoudelijk gekibbel en beknibbel, het is onderhoudend door een gemoedelijken omgang met den lezer, die zich aldra bij den heer Kalff tehuis gevoelt als bij een aanvechtbaren, maar nauwelijks onderbreekbaren prater, vol wonderlijke wetenschap en overdreven kwistig met die kennis. Een humor, soms verslappend tot flauwiteit, doch meestal paraat en gewiekst, een polemiseerlust, vaak ergerlijk door overbodigheid, maar altijd prikkelend door het persoonlijk accent, een voorstelling van zaken, wel eens scherp door gevestigde inzichten beïnvloed, echter nooit vaag of waterig, zijn de levendigste kenmerken van den stijl, waarin de heer Kalff zich uitdrukt. Herhaaldelijk onderbreekt hij zijn betoog (liefst in zinsneden tusschen haakjes) om terloops zijn meening los te laten. Hij is daarbij verbluffend gauw met zijn oordeel klaar en formuleert het zoo particulier, dat zijn studie-werk over Nederlandsche dagboeken zelf eenigszins den aard van een diarium kreeg, vluchtig geïmproviseerd in den rand van een gedegen rapport. De personen, wier arbeid hij behandelt, beschouwt hij eerst uit een algemeen geschiedkundigen gezichthoek, maar nauwelijks heeft hij een regel van hen aangehaald, of hij geeft er een vlot commentaar op, dat ingegeven werd door een onmiskenbare hoogachting voor zijn eigen beginselen of gevoelens. Hij voelt het gevaar, in pedanterie te zullen vervallen en waarschuwt zich er hoorbaar tegen, wat niet verzekert, dat hij het inderdaad steeds vermeed; anderszijds bekent hij openhartig, door aanstellerij en pedanterie bijzonder gehinderd te worden. Graag tikt hij dagboekhouders op hun vingers en al moge men instemmen met zijn algemeene conclusie: ‘Het dagboek is symptoom van geschokt zelfgevoel’, zijn aandacht voor den schok en voor het zelf mocht wat breeder plaats ruimen aan de aandacht voor het gevoel. ‘Ik voor mij,’, zegt hij, en deze expressie is hem lief:

> Ik voor mij houd sentimentaliteit, onverschillig uit welke eeuw, altijd voor een bewijs van kwaad geweten (blz. 102).

Het komt ons nochtans voor, dat ook hier het argumentum ex autoritate zijn gewone zwakheid bewijst. Ieder dagboek van andere dan strikt zakelijke strekking, belijdt naast zelfgevoel ook gevoel. Den aard van zulk gevoel te bepalen, had de eerste taak van den auteur mogen zijn. Hij heeft meer aandacht voor het zelfgevoel. Tot in het pijnlijke ontrafelt hij de persoonlijke ont-

goochelingen van Gijsbert Karel van Hogendorp, Willem de Clercq en Frederik van Eeden en inplaats van begrijpende deelneming vertoont hij de neiging tot gispende ironie. Gaarne vergelijkt dr. Kalff het dagboek bij een biecht. Hij weze verzekerd dat hij voor biechtvader eene hoedanigheid mist: het noodige besef van deelgenootschap in de menschelijke zwakheid. Te hoog verheft hij zich boven de zondaars uit zelfgevoel, die hij op heeterdaad betrapt, zoodat hij vaak onwillekeurig onze genegenheid van zich afstoot naar de zijde der gelaakten. In het bijzonder als het Frederik van Eeden geldt, herinnert hij ons aan de omstandigheid, dat men lichter een grootheidsdroom kan ontrafelen dan tenminste voor een goed deel realiseeren en het wil ons nog altijd voorkomen, dat Frederik van Eeden dit laatste deed, terwijl zijn criticus zich met al te klaar blijkend genoegen bepaalde tot het eerste. Volgens zijn eigen methode aan een persoonlijk onderzoek onderworpen zou de schrijver van *Het Dietsche Dagboek* een minder prettigen indruk wekken dan zijn goedmoedige causeertoon bedoelt.

Dit alles, en wellicht een beetje geprikkeldheid over bepaalde uitvallen zijnerzijds, neemt ons in tegen dr. G. Kalff Jr., wiens arbeidslust wij overigens niet minder benijden dan wij zijn arbeidskracht bewonderen. Zelfs de minst gunstige beoordeeling van zijn jongste werk zal altijd nog een aanbeveling zijn, want de lectuur ervan is even leerrijk als verbluffend. Men verdrage den bluf, waar die hindert, als voorwaarde tot de wetenschap, in de overtuiging, dat de schrijver zich erger beproevingen moest getroosten dan hij den lezer oplegt. Want in het algemeen is het Dietsche dagboek vervelend. Langdradigheid, zelfs landerigheid, schijnen frequenter dan fleurige mededeelzaamheid; daarenboven zwijgen de dagboekhouders menigmaal op oogenblikken, waarop men hen het liefst zou hooren, en praten zij onbehouwen door over zaken, die het beluisteren niet loonen. Een klacht, herhaaldelijk door dr. Kalff uitgesproken, betreft de slordigheid, de onvolledigheid of de willekeurigheid van den vorm, waarin een gedeelte dezer werken gepubliceerd werd. Maakt hij zich overdreven druk om de vaak ook overdreven zorg voor de openbare eerbaarheid bij de tekst-publicisten, hij wijst met het volste recht op een tekort aan eerbied, waardoor menig dagboek verminkt of zelfs aan een ongewenschte vergetelheid geofferd is. Ons taal-

gebied is helaas te beperkt dan dat voor een serie-uitgave van de belangrijkste nog slechts gedeeltelijk bekende teksten voldoende koopkrachtige belangstelling aanwezig verondersteld kan worden, toch ware het nuttig, dat een taalkundig en historisch geannoteerde bloemlezing uit de beste dagboeken het licht zag. Want hoe verder men leest in het boek des heeren Kalff, hoe duidelijker men gaat beseffen, dat de Nederlandsche mensch een eigen openbaringsvorm voor gemoedsgeheimen heeft. Het is heusch niet alleen de bijzondere belangstelling van den onderzoeker, die in dezen openbaringsvorm het gewetens-conflict op den voorgrond schuift. Uit zijn boek wordt overduidelijk, dat de gemiddelde Nederlandsche dagboekhouder veel last ondervindt van zijn conscientie. Dit kan de reden worden tot een ongezond en belachelijk piekeren over onbeduidende scrupules, vaak geeft het niet minder aanleiding tot een forsche eerlijkheid. Waar zich het een met het ander verweeft, ontstaat wel het zuiverste type van den Nederlandschen dagboekhouder. Een scherp realisme van het waarnemingsvermogen vereenigt zich bij dezen gaarne met een betrekkelijk vaag, doch angstig idealisme in het algemeen levensbesef. Als ontwerper van tafereeltjes toont hij een gevoel voor humor, dat hij als overdenker van de menschelijke lotsbestemming ten eenen male ontbeert. Het intelligentie-peil is bij den aandrang tot dag-boekerij klaarblijkelijk niet van groote beteekenis: onder de Dietschers, die dagboeken hielden is de overeenstemming van gevoel grooter dan de overeenkomst in verstand. Wel schijnt een constante beoefening der wetenschap den aandrang te verminderen; de schrijver constateert, dat bij geleerden de behoefte zeldzaam is. Waar ze bevredigd werd, geschiedde dit meestal zakelijk als een verslag van proeven of ontdekkingen. Dat militairen en zeekapiteins integendeel nogal talrijk zijn, komt wel voort uit hun gewoonte, zakelijk te rapporteeren en journaal te houden. Het belangrijkst contingent levert echter de gegoede, vrome burgerstand. Dat families met kunstenaars en politici hieronder uitmunten als dagboek-houders, wordt eenigermate beperkt door de zekerheid, dat zulke families ook grooter waarde aan beschreven papier toekennen. Er is uiteraard veel verloren geraakt, of te goed opgeborgen, wat voorloopig hetzelfde resultaat geeft.

Eenige détails uit de studie van Dr. Kalff verdienen nadere

aandacht. De dagboekhouder, meent hij, is overwegend jong - wat ook wel uitkomt - daarentegen is de autobiograaf steeds oud (blz. 2). Op dezelfde bladzijde noemt hij Tolstoi, die jeugdig debuteerde als autobiograaf, en van wien hij ten onrechte zegt: 'Tolstoi schreef overdadige dagboeken en een enkel retrospectief fragment'. Indien hij niet een zeer bijzondere meening heeft over retrospectieve fragmenten, zal hij hiertoe toch de jeugd- en jongelingsherinneringen, wellicht de Sebastopol-novellen, zeker de Biecht, de Opteekeningen van een grondbezitter, mogelijk de novelle 'Luzern' willen rekenen, al is in de laatste het persoonlijk ervarings-gegeven artistiek geobjectiveerd. Tolstoi is trouwens niet de eenige jonge autobiograaf; men denke aan Andersen, en meerderen, die althans de volstrektheid van Kalff's uitspraak, practisch weerleggen. Het merkwaardige is echter, dat in het algemeen de jeugdige autobiografen hun eigen levens-verhaal samengesteld uit jeugdervaringen, in een objectieven vorm onderbrengen. De roman met het autobiografische element wordt, in tegenstelling tot de strikte autobiografie, meestal geschreven vóórdat men oud is.

Treffend acht Dr. Kalff het terecht, dat Van Hogendorp blijkens zijn dagboek de romantische bekoring der zee ondergaat - 'wellicht als eerste Nederlander, want de goudeneeuwers leefden en vochten op den oceaan, maar aanschouwden hem nooit'. Zeker aanschouwden zij hem nooit romantisch. Vergissen wij ons echter, indien wij deze romantische bekoring voelen in de volgende regels uit den *Lofzang* (1790) van Feith, acht jaar ouder dan de bedoelde notitie (1798) van Gijsbert Karel van Hogendorp:

> Tallooze golven gaan
> Op de ongemeten baan
> In de onafzienbre rij
> Mij rollende voorbij.
> Onwillig volg ik dra
> Een van de ontelbren na;
> Maar eer ik met haar spoê
> Rukt reeds een tweede toe;
> Zij grijpt haar ongestoord,
> Verzwelgt haar, en rolt voort,
> En nog terwijl ik staar,
> Die op haar beurt weer stort,
> En weer verzwolgen wordt.

Mijn blik vermoeit en zwicht,
En voor mijn mat gesigt
Vermengd van lieverleê
Zich aarde en lucht en zee.
Mijn oog daalt vruchtloos neer,
Het vindt geen rustpunt meer;
'k Zie niets dan golfgewoel,
Dan maatloos golfgewoel,
En loutre oneindigheid
Ligt voor mij uitgespreid.

Dan rijst aan 's hemels trans
Met goddelijken glans
Het talloos sterrenheer
En spiegelt zich in 't meer.

In deze verzen wordt de zee toch wel aanschouwd! Ze verdienen ruimer aandacht dan ze gewoonlijk genieten, al durven wij niet verzekeren, dat ze de éérste Nederlandsche romantische zee-impressie weergeven. Wat het onderscheid tusschen religieuze- en sociale ethiek betreft, achten wij ons ten opzichte van Feith nog steeds gerechtigd tot conclusies van denzelfden aard als dr. Kalff zich op blz. 102 ten opzichte van Willem de Clercq veroorloofd, al stemmen wij toe, dat van Feith zoo min als van een ander door de litteraire kritiek het offer kan worden geëischt van zijn persoonlijk vermogen. Zijn maatschappelijke welgesteldheid in een crisis-tijd hinderde hem in geweten, omdat hij het schrille constrast zag tusschen zichzelf en den arme. *Het Dagboek mijner goede Werken* verheelt dit niet. Toch is het naar onze opvatting een onvoldoende weerlegging van Pierson's ‘heiligen’-vereering jegens De Clercq, te zeggen: ‘maar de man was toch gehuwd en vader! hij was toch secretaris van ons machtigste handelslichaam!’, gelijk dr. Kalff doet op blz. 105. Wat wij in den op blz. 56 gewraakten passus over Feith schreven, komt in elk geval sterk overeen met wat dr. Kalff op blz. 109 aan de Réveil-mannen verwijt omtrent ‘de huichelarij van hun klasse’. Onbillijk als menige uitval tegen christelijken bij dr. Kalff is de aardigheid op blz. 115 over Groen, die na een preek van professor van der Palm te hebben bewonderd bij zijn ouders wafels met madeira gebruikte en vervolgens den Zondag sleet in gezelschap van Henriëtte Elout en freule Aschbek ‘twee allerliefste meisjes’. In deze genoegens steekt niets, dat de volgende schamperheid rechtvaardigen zou:

> Het wekt geen verwondering, dat dit Christendom, dat zoowel wafels met madeira, als allerliefste meisjes weet te waardeeren, tot op den dag van heden aantrekkelijk is gebleven, doch wel, dat men dezerzijds aan de communisten hun aardsche hechtenissen zoo scherp verwijt. Niet woorden, doch daden kenmerken ons.

Ware dit laatste zinnetje de wedergave der volle waarheid, een onderzoek naar het dagboek zou nauwelijks zin hebben! Dr. Kalff kenmerkt zichzelf gedurig met woorden en wel speciaal met bitse of prikkelachtige woorden aan het adres van prof. Van Ginneken (blz. 7) De Gids (12) Gisbert Brom (14-15) Jan te Winkel (27 en 95), Potgieter (29), de uitgevers van Huygens Jr. (36), de 'Tartuffes' (39), Fruin (75) dogma-verafgoders en dogmaversmaders (95), prof. Blok (95), W. de Clercq (102 vlgd), prof. Gerretson (106), de bescheidenen en zakelijken (112), Menno ter Braak (118), Frans Erens (146), Van Eeden (passim), diens 'geloofsgenooten' (147), de lezers van de Haagsche Post (172), de schrijvers van katholieke boeken (177), de jonge auteurs (191), Marsman (191). Dit lijstje praetendeert geen volledigheid, maar zal misschien volstaan om aan te toonen, dat de schrijver van *Het Dietsche Dagboek* de gelegenheid van een wetenschappelijk onderzoek gaarne te baat neemt tot het luchten van gemoedsbezwaren. Zijn stijl zou erg winnen, indien hij zulke bezwaren leerde beheerschen. Ze gunnen hem namelijk de rust niet, welke hij voor de studie behoeft, noch de kalmte, die zijn betoog overtuigend zou maken. Had hij wat meer over zijn onderwerp en wat minder over zijn ergernis medegedeeld, men kon hem dankbaarder zijn. Nu is zijn werk onmisbaar, doch geenszins onverbeterbaar. Het levert de gegevens tot een breeder essay, waarin de ontwikkelingsgeschiedenis van het genre gevolgd wordt in verband met de geschiedenis van het gemoedsleven der Nederlanders. Om deze historie te schrijven, moet men minder bevooroordeeld zijn tegen iedereen, behalve zichzelven, minder gesloten voor gevoeligheden welke men niet deelen kan en minder angstig, dat men door geestdrift te toonen, zich een mindere bekennen zou. Dr. Kalff deed verdienstelijk werk, maar had zijn werk verdienstelijker kunnen doen.

ANTON VAN DUINKERKEN

Bibliographie

Mr. Dr. G. van den Bergh, Aarde en Wereld in Ruimte en Tijd. Een uiteenzetting voor iedereen. - N.V. Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij, Amsterdam. 1934. 344 blz.

Wanneer een enthousiast beoefenaar der astronomie, die altijd met veel aandacht naar den hemel heeft gekeken en die zorg heeft gedragen, de ontwikkeling van het vak voortdurend te blijven volgen, naast belangstelling en helder inzicht ook nog den animus docendi bezit, is het geen wonder, dat hij, na aanvankelijke aarzeling, zwicht (en gaarne zwicht) voor den aandrang, op hem uitgeoefend, om nu eens zoo bevattelijk, dat letterlijk iedereen het moet begrijpen, den huidigen stand van onze kennis der hemelverschijnselen uiteen te zetten.

Zoo is de heer van den Bergh er dan ook toe gekomen, het fraaie boek te schrijven, waarvoor we hier de aandacht vragen: een levendige en heldere verhandeling over sterrenkunde, die, bij de eenvoudigste verschijnselen beginnend, tot de nieuwste resultaten van de moderne wetenschap opklimt en die in haar bevattelijken, onderhoudenden en toch nooit tot banaliteit vervallenden schrijftrant een goed specimen van populair-wetenschappelijke lectuur mag heeten.

Men kan zich volkomen voorstellen, dat boeken als dit geschreven worden. Wat minder gemakkelijk te begrijpen valt, is, dat ze ook gelezen worden of liever, door wie ze gelezen worden. Bestaan er heusch menschen, die beantwoorden aan het lezersbeeld, dat den schrijver voor den geest heeft gezweefd, menschen, die niets weten en aan wie toch alles duidelijk kan worden gemaakt? Waaraan op blz. 93 nog uitvoerig moet worden uitgelegd, dat de inhouden van twee bollen zich verhouden als de derde machten hunner stralen (en dat r^3 r maal r maal r beduidt) en die toch aan het eind van het boek eenig begrip zullen hebben van de relativiteitstheorie en van de leer van het uitdijend heelal? Is een geestelijk groeiproces in dit tempo werkelijk denkbaar?

Het is een bekend bezwaar tegen populariseering van wetenschap, dat in deze vragen wordt uitgesproken. De lectuur doet er meer rijzen. Men ontkomt b.v. niet aan den indruk, dat de schrijver de zaken wel eens wat al te eenvoudig wil voorstellen en dat hij daardoor de moeilijkheden wel eens meer verdoezelt dan verheldert (zoo b.v. op blz. 94 de redeneering over het verband van zwaartekracht en slingertijd); men kan ook niet nalaten, op te merken, dat de reëele denkmoeilijkheden, die in een begrip verborgen liggen, niet kunnen worden weggetooverd, door het gebruik van aanhalingsteekens (de schrijver spreekt over ‘middelpuntvliedende kracht’); men kan zich soms verbazen over de

verhelderende werking, die van stoffelijke modellen verwacht wordt (een curieus voorbeeld hiervan vindt men op blz. 66 seq., waar ter verklaring van de jaargetijden in een kamer met behulp van zagen en timmeren, een mechaniek en een lamp, een model van de beweging van de aarde om de zon wordt opgebouwd, terwijl er de nadruk op wordt gelegd, dat men dit alles niet werkelijk moet doen, maar in gedachten; zou het niet gemakkelijker zijn, zich twee bollen voor te stellen dan een stoffelijk model van die bollen?); en men voelt zich ook vaak geneigd tot de verzuchting, hoe moeilijk eenvoudige wiskundige redeneeringen toch kunnen lijken, als men met alle geweld iedere toepassing van wiskundig teekenschrift wil vermijden (dit schijnt een conditio sine qua non voor populariteit te zijn).

Zoo kan men veel vragen en twijfelen. Maar op de waarde van het boek dingt men daarmee toch eigenlijk heelemaal niet af. De schrijver had, als hij een motto boven zijn werk had willen zetten, iets kunnen kiezen in den trant van Beethoven's opschrift op de Missa Solemnis: Vom Herzen; möge es wieder zum Herzen gehen. Want inderdaad; dit boek is uit bezieling geboren en wanneer het ook maar op een enkeling iets overbrengt van den geest, waarin het werd geschreven, zal het zijn doel hebben bereikt en zijn waarde hebben bewezen ondanks alle theoretische tegenwerpingen.

E.J.D.

Stemmen uit de redactie

Werkloos Intellect.

- De nu reeds met honderden te tellen en jaarlijks met tientallen aangroeiende schare van jonge menschen met volledige bevoegdheid voor het geven van Middelbaar Onderwijs, voor wie aan onze scholen geen plaats is en in jaren geen plaats komt, beduidt voor onze maatschappij een probleem van weliswaar geringeren omvang dan door de werkloosheid onder de arbeidersklasse gevormd wordt, maar van niet minder benauwend karakter. In zekeren zin zelfs benauwender: de werklooze intellectueel, die na een studie van ettelijke jaren moet ondervinden, dat de samenleving aan zijn kennis en zijn werkkracht geen behoefte heeft, deelt immers niet in de materieele verzorging, die den arbeider van overheidswege toevalt en wanneer hij niet bij familie onderdak kan vinden, dreigt voor hem niet zelden naast den geestelijken nood van zijn toestand het onmiddellijke stoffelijk tekort.

Men zou het onder deze omstandigheden redelijk mogen achten, indien de Regeering alles deed, wat zij kon, om de tewerkstelling van jonge intellectueelen te bevorderen. Dat dit niet steeds het geval is, kan blijken uit het volgende voorbeeld:

Aan een R.H.B.S. is een betrekking van eenige lesuren te vervullen, waarvoor volledig universitair bevoegde leerkrachten in overmaat ter beschikking staan en die voor één van hen een uitmuntende gelegenheid zou kunnen zijn, om practische onderwijservaring op te doen. Het Ministerie bevordert, dat deze betrekking wordt opgedragen aan een juist op wachtgeld gesteld docent. Deze komt daardoor weliswaar weder in het bezit van zijn volledig oorspronkelijk salaris, maar dit kost het Rijk enkele honderden guldens minder dan wanneer men een pas beginnend

docent had aangesteld. Op dezen grond worden de doctorandi, die er naar hunkeren, eindelijk eens aan het werk te kunnen gaan, teleurgesteld en komt de wachtgelder tegen zeer onvolledige arbeidspraestatie in het genot van het salaris, dat hij tot dusver voor volledig werk had ontvangen.

Men mag vragen, of zulk een regeling niet van kortzichtigheid getuigt en of zij niet, indien zij vaker wordt toegepast, tot zeer ongewenschte toestanden zal kunnen leiden.

Het is natuurlijk alleszins redelijk, dat men, wanneer een volledige betrekking vervuld moet worden, in de eerste plaats op wachtgeld gestelden in aanmerking laat komen. Wanneer men er echter een gewoonte van gaat maken, hun ook de kleine aanvullende betrekkingen op te dragen, maakt men het niet alleen voor de jongeren steeds moeilijker, het begin van een loopbaan bij het onderwijs te vinden, maar, terwijl men hen dwingt, het neerdrukkende bestaan van den overbodige voort te zetten, verbittert men hen bovendien door het besef, dat op de plaats, waarop zij meenden, recht te hebben, een oudere in ongewoon gunstige omstandigheden werkzaam is.

Het Kronos-complex.

- Het is wellicht nog geen gebruikelijke term in het Freud-jargon, maar het zou er een kunnen worden, als men eens regeeringen op denzelfden voet als individuen aan psycho-analyse onderwierp en dan het Nederlandsche Ministerie van Onderwijs als studie-object koos. Want inderdaad: de neiging, bij voorkeur eigen kroost te verslinden of althans te mutileeren, komt in dit organisme onmiskenbaar tot uiting. Zoo houdt het in het thans bij de Tweede Kamer aanhangige wetsontwerp tot verlaging van de openbare uitgaven voor het onderwijs hardnekkig vast aan het voornemen, om Rijks Hoogere Burgerscholen met 5-jarigen cursus door het wegnemen van de hoogste twee klassen van levenskracht en bestaansrecht te berooven, terwijl voor gemeente- en bijzondere scholen een dergelijke maatregel niet wordt voorgesteld. Kronos vertrouwt weliswaar, dat zijn voorbeeld navolging zal vinden bij gemeenteen schoolbesturen, maar de ervaring, opgedaan in de periode, toen hij tegen de openbare lagere scholen woedde en het bijzon-

der onderwijs aanspoorde, hetzelfde lot aan eigen instellingen te doen ondergaan, wettigt dat vertrouwen niet.

Zal men hem nu laten begaan? Het Voorloopig Verslag, waarmee de Tweede Kamer het wetsontwerp heeft beantwoord, getuigt van veel kritiek, maar aan den anderen kant dringt de noodzaak van bezuiniging te sterk, dan dat men zou mogen verwachten, dat dit punt tot verwerping van het geheele ontwerp zou leiden.

Wijs zou Kronos daarom handelen, als hij zijn neigingen zelf bedwong, van de verminking van eigen kroost afzag en, wanneer de nood der tijden werkelijk slachtoffers eischt, zorg droeg, dat ze niet alleen vallen in zijn geslacht.

De Tijd.

- Wij zijn in het algemeen op het stuk van prijs en lof minder uitbundig dan wanneer er te klagen valt; men kan er echter van overtuigd zijn, dat op den ochtend, waarop de dagbladen het bericht brachten, dat de Eerste Kamer het wetsontwerp tot invoering van den Middel-Europeeschen Tijd had verworpen, er een zucht van verlichting is gegaan door breede kringen van ons volk; velen zullen - en niet voor het eerst - hebben beseft, welk een kostbaren waarborg tegen overijlde parlementaire beslissingen wij in ons twee-kamer-stelsel bezitten en menigeen zal er wellicht vol verbazing aan hebben teruggedacht, dat er eens stemmen hebben kunnen opgaan, die dit stelsel wilden bestrijden met de bewering, dat de Eerste Kamer slechts een overbodige doublure van de Tweede zou vormen.

De M.E.T. is dus van de baan. Mogen wij hopen, dat thans eindelijk de zomertijd ons duurzaam en onaantastbaar bezit zal zijn? Geheel gegrond lijkt deze hoop nog niet Het vorige kabinet was er nu eenmaal erg op gesteld, naast de vele problemen, die dringend om behandeling riepen, de twee vraagstukken van tijd en spelling, die een onverwijlde oplossing nog wel konden ontberen, aan de orde te stellen en de banden, die het tegenwoordige kabinet aan het vorige verbinden, zijn nauw genoeg, om de vrees te wettigen, dat het van plan zal zijn, het vroegere tijd-beleid met evenveel consequentie voort te zetten, als het dat met het vroegere spelling-beleid heeft gedaan.

Laten we ons gelukkig prijzen, dat we op het gebied van den tijd niet even sterk van de persoonlijke willekeur van één minister afhangen als dat, blijkens pijnlijke ondervinding, op het gebied van de spelling het geval is. Men zal ons althans geen nieuwe tijdregeling kunnen opdringen, door haar voor het onderwijs voor te schrijven.

Madame de Pompadour

Deel I - Reinette

III

Madame Le Normant d'Etioles liep rusteloos op en neer over het kiezel van de allee, die naar het bordes van haar kasteel leidde. Ze voelde zich opgewonden, een blos brak door, die zelfs op haar gepoederde wangen zichtbaar werd. Anderen merkten het niet wanneer die schichtige nervositeit over haar kwam. Zij kon zich beheerschen. Nerveus-zijn was een voorrecht, dat zij zich alleen toestond, wanneer ze alleen was. Nu en dan bleef ze staan. Haar gedachten waren plotseling afgeknapt. Vond ze de verbinding weer of kreeg ze een nieuwen inval, dan liep ze haastig door. Een schoone Russische windhond, Moujik, volgde haar, langzaam, schommelend als een roofdier na gestilden honger. Jeanne voelde in de atmosfeer, dat er weer een belangrijke dag voor haar zou komen, een dag dien ze beschouwde als een beurt, die goed of slecht zou kunnen uitvallen. O, ze had zulke dagen lief en ze was ook bang voor ze. Wanneer ze lang uitbleven, waren ze het voorwerp van haar hartstochtelijke wenschen. Maar als ze voorbij waren, keerde ze tot haar rust terug en hoopte dat deze nog lang duren zou. Het was de koning, die haar de groote, bewogen dagen bracht, welke haar betooverden en afgemat achterlieten. Vandaag merkte ze weer aan den aard der buitenstilte, dat Louis in de buurt was, misschien op Choisy en dat hij zou uitrijden en ze hem tegemoet moest gaan. Ze merkte dat niet met haar zinnen, maar met haar ziel. En die verscherpte haar gehoor, haar reuk, haar oogen. Tusschen haar vingers drukte ze onrustig het blad van een hulstboompje, waar ze voor stil stond en leek op een speelster, die op weg is naar de roulette, op een alchimist, die beweging waarneemt in zijn retort.

In de verte hoorde Madame d'Etioles het schallen van een hoorn en een vreemdsoortig aaneengesloten en grillig geluid, dat hondengeblaf zou kunnen zijn. Ze wist nu, wat ze doen moest. Van allerlei kleine plannen, die ze voor den dag gemaakt had, deed ze onmiddellijk afstand. Geen vrije, geestige causerieën met Voltaire. Geen musiceeren met Jélyotte, den opera-zanger, geen wandelingetjes met den duc de Nivernais langs haar volières. Mama moest haar gasten maar bezighouden. Ze liep in vluggen tred de oprijlaan terug, de terrassen over, naar haar slaapvertrek, dat op de zuidzijde lag, van waaruit ze in de verte het bosch van Sénart zag liggen. Ze was gehaast of een dierbaar rendez-vous haar te wachten stond. 't Zou ook een rendez-vous worden, maar alleen, met zich zelve! Ze belde. Virginie, de femme de chambre, kwam binnen. ‘Jacht, vandaag!’ zei blij en trotsch Madame d'Etioles. ‘Wenscht mevrouw een rose of een blauwe fee te zijn?’ vroeg haar lachend het kamermeisje, de confidente van haar zwak. ‘Rose, Virginie, rose.’ Terwijl de chambrière haar van kleed deed wisselen, dacht ze na over den zin van een charmante en zonderlinge gewoonte, die er geweest was, voor dat ze met zichzelf te rade had kunnen gaan. Voor den koning wilde ze ‘la dame bleue’ of ‘la dame rose’ zijn. Het was heel verstandig van haar geweest, want dwaas zou ze gehandeld hebben, wanneer ze met haar welvoorziene garderobe had willen pronken en die trotsche lieden van Versailles in altijd andere gestalte tegemoet zou zijn getrokken. Men zou zich haar niet herinnerd hebben. En nu! In de joyeuse en toch wat feeëriek-geheimzinnige afwisseling van haar verschijning als de dame in 't blauw of de dame in 't rose moest ze op den duur opvallen en men zou de herinnering aan haar bewaren. Een lumineus denkbeeld, haar ingegeven en niet overdacht. Dat zijn de beste. En haar sierlijke en vermetele list had vrucht gedragen. Ze wist dat van neef Binet, die kamerknecht bij den kroonprins was. Men begon in Versailles te spreken over ‘cette petite d'Etioles’. En wanneer jaloersche dames den neus optrokken voor die ‘caillette de Paris’, die burgerlijke aanstelster, glimlachte de koning zeer welwillend. Men had haar dit verteld. Waarom die glimlach? Om de doorzichtige domheid van de dames of om de herinnering aan een lichte verschijning, die als een fee het jachtrumoer en den groenen ernst van het woud brak met den glimlach van haar ontmoeting.

Weldra was de breede rok over het baleinen panier gegleden. Op het zacht-rose fond glansden, een weinig meer karmijnrood, smalle geborduurde veeren als bladeren van varens. Over het corsage lag een bovenkleed van dezelfde stof. Vier-vleugelige rose linten als vlinders op haar borst regen het dicht. Virginie poederde de licht-bruine zacht geonduleerde haren, waarop ze schuin een hoedje plaatste, dat als een triomfantelijke vogel even maar haar hoofd aanraakte. ‘Zeg Sylvestre dat hij inspant!’

Voor één der ramen van het kasteel van Etioles stond de kleine echtgenoot van Madame en keek naar den kant, waar de stallen lagen. Voltaire, een tengere man, hield hem gezelschap en tikte in vluggen tact met de vingerknokkels op de ruiten. ‘U hebt reden u de gelukkigste van alle stervelingen te noemen, mijnheer d'Etioles. U hebt de schoonste vogel gevangen en u weet dat u haar gerust de vlucht kunt geven, ze komt weer terug.’ - ‘Zeer vleiend, mijnheer de Voltaire. Ondertusschen vind ik het vervelend, wanneer m'n vrouw haar jachtbevliegingen krijgt. Zonder Jeanne is m'n huis leeg! En ik heb de kracht niet om al die schoone geesten, die zij hier verzameld heeft, waardig bezig te houde. Bijvoorbeeld u. Wanneer zij er niet is, en u of Montesquieu zijn onze gasten, voel ik me een dief. Ik houd iets vast, dat niet voor me bestemd is -’ - ‘Ik wed dat het wild vandaag een goeden dag heeft,’ zei Voltaire. ‘Als de stoet van zijne majesteit onze charmante d'Etioles ziet, vergeten de heeren het hert. Kijk, daar gaat ze. Zou men niet zeggen Venus, als Artemis vermomd?’ Voltaire was de meester der vleiers. Maar hij kon ook ernstig zijn. Jeanne d'Etioles was als de lichte verzen, waarvan hij zooveel hield. Een godin, heel bereikbaar voor stervelingen. Mythologie ten dienste van elegante dichters.

In een phaéton, een azuur-blauw koetsje op vier wielen, bespannen met twee appelschimmels, die ze zelf mende, reed ze nu triomfantelijk zwierig de verte in, haar hoedje even uitdagendonoverwinnelijk als de pluim op de baret van een ridderlijk don Juan. Ze hield de gespannen leidsels in de gehandschoende hand, leidde haar koetsje langs donkere, doorploegde velden naar den kant van het forêt de Sénart, luisterend naar de klanken van de jacht, die scherper en scherper werden; hoorns, honden en ja, wanneer ze goed luisterde, af en toe het hinniken van een on-

rustig paard. Door een breede elken laan reed ze het bosch in, naar een open plek die ze kende, omdat daar gewoonlijk een plaats van aflossing en bijvoeging voor de meutes was. Madame. d'Etioles was een dier slotvrouwen der omgeving, die verlof hadden 's konings stoet van op een afstand te volgen. Maar van haar, hoewel begunstigde, toch zeer nederige positie wilde ze een triomf maken, grooter dan die van de dames, welke de koning tot zijn jacht had uitgenoodigd. Een verschijning, niets dan dat zou ze zijn, die in den rijkdom van haar eigen sfeer rondstoeide om het geregelde jachtbedrijf, even verheven boven de regelmatigen als de meeuwen die om het zeiljacht zwerven, er eens gebruik van maken en het dan weer in natuurlijk sans-gêne verlaten. Ze zou den koning heel vluchtig kussen door haar opdoemen en haar blik. Maar dien lichten verren kus zou hij niet vergeten. 't Moest hem als een aanraking met de chimère zijn. En wie loopt haar niet na? Wie denkt niet in zijn droomerige uren aan de belofte, die men bang is te verzuimen?

Tot drie uur in den nacht had het intieme souper in 't kasteel van Choisy geduurd. Men kon merken, dat de dames naar rust gingen verlangen. Louis XV, geamuseerd, zag ze worstelen tegen de vermoeienis, om toch maar geestig en opgewekt te kunnen blijven. Maar de een na de ander verstrakte van slaap. ‘De kaarsen dooven,’ fluisterde hem de hertog de Richelieu toe. ‘Het wordt tijd, dat we ze weer elders doen ontbranden.’ - ‘Zeg liever dat de bloemen zich sluiten,’ schertste de koning poëtischgalant. Er was veel goede wijn gedronken en men had ongedwongen van het talrijke gebraad gegeten, bevrijd van 't toezicht der knechten, die, nadat ze de schotels voor de gasten hadden neergezet, weer vertrokken waren. Louis XV merkte met genoegen, dat zijn favorite, Marie Anne, duchesse de Châteauroux, ondanks het late uur het flinkst bleef en de brutale galanterieën van haar oom Richelieu het vroolijkst beantwoordde. Terwijl hij haar bewonderend aanzag, kneep hij Madame's dikke en gezellige zuster, Madame de Lauraguais in de armen, teneinde haar wakker te maken, opdat ze op haar hoede kon blijven in het gezelschap van zulke ondernemende mannen als de duc de Richelieu en de hertog van Ayen.

De koning had dien verderen nacht in de armen van zijn vrien-

din doorgebracht. Zijn hoofd op de hand van Madame de Châteauroux was Louis ingeslapen, terwijl zij met trots en liefde dien verfijnden, verveelden, zinnelijken mannenkop bekeek en zich voornam een man en een koning van hem te maken en zichzelf door het volk te laten bejubelen als de vrouw, die vorst en land gered had. Ze verlangde naar daden en was blij met haar gevaarlijke, compromitteerende waardigheid. De lippen even geopend, sliep ze in. En die twee hoofden naast elkaar vertoonden zelfs in ruste dat de zielen der slapenden niet op dezelfde wijze tegenover het leven stonden. De trekken van den man keerden zich van iets af, die van de vrouw straalden iets tegemoet.

Louis XV had vast, maar niet lang geslapen en reeds in den vroegen morgen wekte hij z'n gezellin. Wanneer hij te Choisy of te Fontainebleau was, wilde hij zich geen dag het jachtgenot ontzeggen. Hij zou het niet kunnen, zich heel zulk een dag onrustig voelen. Niets maakte hem verdrietiger en boozer dan afstand te doen van een bereikbaar genoegen. De hertogin voelde zich nog wat moede, hoewel ze het den koning niet bekennen wilde. Maar zijn oogen, die zeer scherp keken, namen dit waar. En ofschoon hij zichzelve uitgerust voelde, zijn gezondheid en onvermoeibaarheid speurde als iets dat hem aangeboden werd, dat hem tot genieten lokte, nam hij zich voor dien dag den jachtstoet in koets te volgen om zijn vriendin gezelschap te houden en haar niet te verleiden zelf te paard te stijgen. Men moet zijn egoïsme temperen, een compromis vinden. Louis ontwaakte steeds tevreden, wanneer dat niet in Versailles plaats vond. Die troostelooze langdradigheid van het officieele vertoon, dat hij zeer noodzakelijk vond, maar hem toch drukte, ontweek hij in zijn kleine kasteelen, waar hij alleen vergezeld werd door hen, die hij er zelf toe uitnoodigde. Hij opende nu de deuren van het frontbalcon der eerste verdieping, zijn slaapkamer lag juist boven de groote eetzaal, en snoof de goede lucht van den herfst op. Met een langen bekoorden blik keek Louis naar de kastanjes van de groote laan, wier bladeren stijf en volgezogen schenen, heel donker nu en de elegante gulden omrandingen hadden aangenomen, die het begin van hun dood is. Hij luisterde naar het blaffen van zijn meute; hij herkende het hooge gekef van den jongen reu Agile, één van zijn Engelsche jachthonden. O, dat kondigde tenminste levensvulling aan, een dag, die beloofde hem te boeien. Vanaf zijn balcon zag

hij de knechten met de aangelijnde speurhonden vertrekken. Aan de achterzijde van 't kleine slot klonk het dolle geblaf van zijn brakken en windhonden en van de Normandiërs, die nu uit de kooien werden gelaten. Het kon een mooie dag worden. Men had hem bestemd om het groote mannelijke edelhert neer te leggen, dat een vorig maal door een fout van de piqueurs, die de honden op een ander dier geleid hadden, verloren gegaan was. Hij keerde zich om, drukte een kus op den schouder van de hertogin, die hem speelsch ontsnapte en een fichu om hoofd en bovenlijf geslagen, door een deur in den achterwand der kamer het voor anderen ontoegankelijke trapje zocht, dat haar naar 't eigen vertrekje leidde, waar haar femme de chambre wachtte. Lebel, de kamerknecht was discreet binnengekomen en reikte den koning die glimlachend en peinzend Madame de Châteauroux nazag, een blauw fluweelen vest en een effen jas van dezelfde kleur.

Anderhalf uur later stapte de koning in een smalle karos, die vier zitplaatsen telde. De koets werd getrokken door zes paarden en reed langzaam voorwaarts om de ruiters gelegenheid te geven zich rondom hem te scharen. Naast Louis had de hertogin de Châteauroux plaats genomen, tegenover haar een begunstigde vriendin, de hertogin de Chevreuse. De hondenknechten, de tweemaal gekrulde hoorns om den hals, brachten de mondstukken tusschen de lippen en de klanken, die op den koning als wekkende wijn werkten, weerklonken. De honden, door hun piqueurs onder appèl gehouden, blaften van jachtverlangen, de roode tongen hingen reeds trillend buiten de bekken. Met een zinnelijke vreugde in hun schoonheid en geweld keek de koning naar zijn dieren. Hij was beter op de hoogte van zijn meutes dan edellieden, die al hun tijd aan de jacht konden wijden; hij kende de zijne stuk voor stuk. Met zijn neef de Conti, een jager bij Gods genade, die stapvoets naast 's konings koets reed, sprak hij over Fransche en Engelsche rassen. De prins kon maar geen afstand doen van het zware Fransche type. En ook de koning had zijn heerlijke zware Fransche honden lief. Hij wist het, de Engelsche liepen vlugger. Een stoet van ruiters kon hen zelfs niet bijhouden. Maar de stem van de Engelsche was zoo hoog en zwak. Het zware bassen van de Fransche honden, waar de bosschen van Sénart, van

Fontainebleau, van Compiègne en Rambouillet van weerklonken, zwaar als de jachtgronden in de herfstmaanden, konden de koning en zijn genooten niet missen. Dat was de stem van de jacht zelve. d'Yauville, 's konings opperjachtmeester en Frankrijks beste kenner van de hertenjacht sprak in afwachting van de piqueurs, die het rapport zouden komen uitbrengen, over de pogingen van den hertog van Bourbon, die een nieuw ras kweekte uit de honden van Saintonge en de zwarte Saint-Huberts. De oogen van den koning waren wijd, open en verlangend. Gretig nam hij het heete geblaf van de nog aangekoppelde dieren, die heftig aan de lussen trokken en de piqueurs in looppas brachten, in zich op. Hun persende en krimpende flanken wekten in hem dezelfde roes, die gladde naakte vrouwenlichamen hem schonken, en het leven tot een spel van dartele kracht en schoonen vorm maakten. Jacht en vrouwen hervormden den zwaarmoedigen christelijken zondaar tot een Griek. Rondom hem blonk alles van de overdaad des levens. De blijde licht-blauwe jachtuniform des konings werd door alle heeren gedragen en slechts hun bruine rijlaarzen braken het teere bleu van hun jassen. De vrouwen, wuivende struisveeren achterwaarts over den hoedrand, de blauwe manteltjes met zilveren knoopen gesloten over de breede welvende naakte halzen, waren allen een mogelijkheid voor Louis' vreugde. Hoe schuchter hij zich wist, enkele woorden zouden voldoende zijn, opdat ze hem tegemoet traden. Terwijl hij de oogleden liet zakken en z'n blik op zij en naar voren over den stoet gleed, liet hij zich door ze lokken als bood men hem een doos aan met zeldzame vruchten, gebet in zachte bloem- en schuttende boombladeren. D'Yauville gaf zijn paard de sporen en reed vlug vooruit. Het struikgewas in de verte week vaneen, en een lijnknecht, zijn hond aan het touw, verscheen op den breeden weg van de open laan. De jagers haastten zich naar voren, hielden de teugels in, en temidden der aandachtig luisterende ruiters en amazones, bracht de knecht rapport uit. Er was geen twijfel aan. Zijn hond had het spoor van een oud hert gevonden, dat volgens hem hetzelfde moest zijn als de kerel, die hem de vorige week ontsnapt was. Hij had het terrein waarbinnen het dier zich bevond, kunnen bepalen en laten omsingelen. Op d'Yauville's strenge vraag beschreef de piqueur, een der beste en geoefendste, die de opperjachtmeester in zijn dienst had, het spoor dat hij had gevonden,

de zware ronde hertenteenen, de versleten hakken, den korten beenstand. Een vergissing was uitgesloten. Triomfantelijk haalde hij uit den rand van zijn harden steek een ring van uitwerpselen, om alle kenners te bewijzen dat het inderdaad een oud edelhert zou zijn, dat men ging lichten. D'Yauville, de capitaine des chasses had vertrouwen in zijn verslag en luisterde glimlachend naar enkele heeren die het beter meenden te weten. 't Waren edelen, en 't was hun recht 't hoogste woord te voeren. Maar gelijk hadden die met autoriteit en klem redeneerende saletjonkers niet. Hij gaf den piqueurs bevel de honden los te koppelen. De hoorns werden geblazen en in vaart stortte de stoet zich in de richting der door den lijn-knecht getrokken ‘enceinte’. Brutaal hoorngeschal, elkaar als golven opvolgende en overspoelende blaf-attaques der honden verminkten toen de rust van het bosch, en drongen door tot in zijn stilste en meest ongebaande paden, waar over de dorre blaren behoedzaam een vos naar hazen speurde en eekhoorns, staart over den rug, naar eikels zochten. De heeren en dames reden alleen of zij aan zij, al naar hun temperament. Men volgde een boschpad, aan welks eenen kant zich een weide uitstrekte, waarover in zachten gordijnval wat herftsnevel hing. Kraaien betrippelden deftig den groenen bodem, op zoek naar de eerste larven. Aan den anderen kant werden de hooge, harsige dennen en de blinkende berkenstammen verbonden door grimmig plichtsgetrouw akkermaalshout, een dicht kreupelgewas, welks geheimen de honden steeds van den goeden weg aflokte, wanneer niet de piqueurs hen herhaaldelijk met hun roep in bedwang hielden. In de verte klonken de kreten van den speurhonddrijver, wiens eentonig ‘valet après, veleci aller’ zijn dier tot aandacht bij het hertenspoor moest dwingen.

Briges, de onweerstaanbare, zooals de dames van Versailles hem noemden, leidde zijn paard naast dat van den hertog van Nivernais. ‘Ik ben benieuwd of we Reinette weer zullen zien verschijnen,’ riep hij vroolijk den hertog toe. ‘Men zegt dat u dat beter dan wie ook kunt weten,’ antwoordde Nivernais lachend. ‘Ik beken dat ik graag zou willen dat de menschen gelijk hadden, beste vriend. Maar helaas, ik heb alle reden om Madame d'Etioles van wreedheid te beschuldigen.’ - ‘Ze is charmant en haar man een perfecte gastheer,’ merkte de hertog op. ‘Maar hij bezit meer dan waar hij recht op heeft. En hij ziet het gevaarlijke van

zijn positie niet in. Vorige week heeft hij me nog gezegd, dat zijn vrouw de trouwste burchtvrouw van de heele omgeving is. Ze fluistert hem iederen avond voor hij slapen gaat in 't oor, dat geen man haar van haar huwelijkstrouw kan afbrengen, behalve dan de koning.... En die goede Le Normant begrijpt niet wat er aan ernst in die scherts steekt.' - 'Ja, Madame Le Normant vertelt openlijk dat ze op Louis verliefd is, en niemand gelooft haar. Toch durf ik te wedden, dat het haar ernst is. 't Voorhoofd van 'r man begint al hard te worden. Horentjes groeien nog vlugger bij echtgenooten van mooie dames dan op de rozenstokjes van de herten....' De drijvers bliezen tweemaal op den hoorn. Er kwam versnelling in den stap der paarden. Wilder nog hijgden de honden en de gesprekken staakten. 'Het schijnt dat 't wild gelicht is,' riep Duvernais. De piqueurs joegen achter de honden aan. De stoet in vol galop volgde de opgewonden dierenbende. Paarden briesten van 't genot in de felle beweging door het roestige, hartig dampende herfstbosch, waarin af en toe de sombere roep van een hert weerklonk, die voor de tweede maal in den herfst door de onrust der bronst bezocht werd. Bij een open plek aan den westkant van het bosch, niet ver van kasteel d'Etioles werd de pleisterplaats bereikt, waar wachters waren opgesteld. Ze ontkoppelden nieuwe honden, die zich bloeddronken met de andere mengden en hen weldra vóór kwamen. Eindelijk, terwijl de hoorns verdubbelden in triomfgeschal, zag men in de verte een bruine gedaante over een licht beboschten heuvel de hoogte in schieten. De mannen bogen de bovenlijven, drukten de hooge laarzen tegen de rondingen der paardenlichamen en renden naar voren. Hun staartpruikjes gingen vroolijk op en neer onder de zwarte steken. De degens klopten de maat op hun in rijbroek gesnoerde dijen. De oogen van den koning, wiens koets, een weinig achter den stoet, toch vlug naar voren schoot, werden grooter. Een druk, die zelden zijn oogleden verliet, week nu van hem. Hij moest zich geweld aandoen, om rustig in zijn karos te blijven. Waarom was hij nu niet te paard. Hij zou in vlugheid met de anderen willen wedijveren onder de oogen van de bevoorrechte vrouwen van zijn hof. Op de jacht kon hij haar verblinden, goed maken wat hij in conversatie, die hem soms zoo moeilijk viel, tekort schoot. Hij was verplicht voor haar te schitteren, omdat ze hem bewonderden en dubbel begeerden, wijl hij de vorst

en ook de schoonste van allen was. ‘Zoo vluchten op 't oogenblik ook onze schepen, sire,’ zei plotseling de hertogin de Châteauroux. ‘En de Engelsche matrozen zullen zich rijk maken met de Fransche buit; ze zullen in de ingewanden van ons rijk woelen als straks de honden in de hertenbuik.’ Louis keek op, pijnlijk getroffen door de vrouw, die hem er aan herinnerde, dat hij koning was. De Châteauroux sprak de waarheid, al had ze zulke literaire woorden niet van zichzelve, maar ze waarschijnlijk ontleend aan een geniepig-opruienden brief van die heks De Tencin. Louis kon het einde van zoo'n brief van Madame de Tencin vermoeden. ‘Een sterk man als mijn broer aan 't hoofd van den staat,’ et cetera, et cetera. Maar de pijl trof doel. Terwijl hij uit jagen ging, roofden de Engelschen in de koloniën en sneden den Franschen in Canada en in Louisiana den pas af, konkelden in Indië met inlandsche vorsten en van den Franschen kant verdroeg men dat alles en liet de eigen onderdanen zonder steun. ‘Frankrijk zelf is groot genoeg,’ placht de vorst tot verontschuldiging aan te voeren. Louis schaamde zich. Hij wist alles wat in zijn rijk gebeurde, voorzag het einde beter dan zijn ministers, maar bij voorbaat gaf hij het op. Hoe kon hij maatregelen nemen, waarvan toch niemand van tevoren weet of ze doeltreffend zouden zijn. Mijn God, waarom was het leven zoo gecompliceerd en mocht men zich niet verschansen in wat amusement!

De drijvers hadden eer van hun werk; achter den heuvel stortte nu het zware hert in donkere pracht, herrezen na de vermoeienissen van de uitputtende bronst, een open vlakte binnen en de voorpooten in de lucht geworpen, ijlde het naar voren. ‘Het zal ons vandaag niet ontgaan,’ riep de hertog van Richelieu; ‘òf we leggen hem nog hier neer òf hij gaat 't water in, ten zuiden van Melun.’ De hertog van Duras meende te bemerken, dat het dier sporen van vermoeidheid vertoonde. ‘Na de jacht van vier dagen geleden was dat niet te verwonderen.’ De driftige honden, de groote witte chiens greffiers, die men chiens du roi noemde, joegen vooraan en zagen reeds het hert in hun bereik. Het nabij zijn van den buit verhevigde hun begeeren en hun krachten. In gestrekten draf, de borsten bijna langs den grond schurend, renden zij achter het wild, wiens adem opdampte in de harsige herfstlucht. De neusgaten van het dier snoven wild en onder de oogen openden zich de roode kliergaten. Het naar achteren gebogen

gewei leek te steunen op den borsteligen rug. De hoorns onderbraken hun doodsfanfare geen oogenblik. De honden blaften als bezeten geesten. De knechten gilden, de leibandpiqueurs riepen ‘à route; à lui, allez après, l'ami, l'ami’ en het hert voelde de tanden van een vooruitschietenden brak aan den achterpoot. De paarden snelden over de vlakte, dampend van hitte, de korte staarten sloegen wild over de billen, de hoeven wierpen graszoden de lucht in. De oogen van de mannen puilden uit van vervolgingslust, de tongen der wat achtergebleven dames bevochtigden hun lippen. Harten klopten. Ze haatten het hert omdat het nog niet terneer lag. En in gestrekten draf reed de koets van den koning achter den stoet, terwijl Louis schijnbaar behagelijk in de kussens leunde en z'n vingers in onbewust tastverlangen over zijn jas streken, waar toch geen jachtmes te vinden was. ‘Hij is verloren,’ mompelde hij tenslotte, zijn eigen roes opheffend. ‘Die schurk zal ons niet een tweede maal om den tuin leiden.’ En men zag het dier, te vermoeid voor verdediging, behangen door honden, als een cadaver door vliegen bestookt. Ze sprongen hem naar de ooren, beten hem in den baard, in de voorpooten, trokken hem op de knieën. De zwarte oogen van het dier toonden nu het dooraderde wit van het vlies; 't was of het een doodsgordijn over zijn wereld neerliet. Dik bloed siepelde over de donkere haarborstels aan den sterken hals, alleen de pooten trokken en schopten nog als een wanhopige achterhoede van een verslagen macht. Het ‘hallali’ was gekomen! De opperjachtmeester trok het groote, plechtige jachtmes en sneed den gevallen bok de kniepees door. Daarna stak hij hem het mes in den schouder. De hoorns bliezen de triomffanfare, de afwezige koningin van Frankrijk gewijd. De jagers jubelden, de dames reden naderbij, nu weer meesteres over zich zelve, geen oogenblik hun wil vergetend den heer en den meester te behagen. Het afgeschoten stuk wild, waarvan de honden verjaagd waren, werd geopend. En de meute kreeg zijn belooning, mocht den begeerigen muil tweemaal in het heete lichaam van het donkere boschdier dompelen. Men steeg uit de koets, en van de paarden. Knechten brachten groote manden naderbij. Louis had ditmaal te kennen gegeven met zijn gasten tezamen een déjeuner sur l'herbe te willen genieten.

De koning had plaats genomen in een breeden fauteuil, dien

men op een kleine oneffenheid van den grond had neergezet en praatte over jacht met den hertog van Richelieu, die zich op een kleed van aaneengenaaide reeënhuiden had uitgestrekt. ‘Men moet voorloopig de hertenjacht laten varen,’ zei de koning. ‘Dit is al de tiende rijpe bok, die we in één maand hebben afgeschoten. Duras is daarbij de vorige week zoo dom geweest een groen dier neer te leggen, dat veel voor de teelt beloofde. Als we de bosschen hier in de streek niet van wild ontvolken willen, moeten we 't voorloopig wat lager zoeken,’ - ‘Of wat hooger,’ zei de hertog, en wees naar vier reigers, die in drie rijen, één voor en één achter, twee in 't midden over de landen vlogen, de pooten gestrekt onder de smalle grauw-blauwe lichamen. De hertogin de Châteauroux, die Louis niet gaarne alleen liet, behalve wanneer hij in gezelschap van haar oom Richelieu vertoefde, bij wie haar belangen veilig waren, sprak op eenigen afstand met den hertog van Nivernais. Juist toen stoof van uit een klein boschje midden in het vlakke land, dat uitkwam op een lange dun begroeide populierenlaan, een licht koetsje, dat de vaart inhield en als een vlinder over een bloemenperk langs het jachtgezelschap reed. De koning, verrast door de sierlijkheid van den phaéton en de behendigheid van de slanke bestuurster, die bevallig en sterk, recht achter haar paarden stond, keek op en ontmoette den dartelen blik van een in roze gewaad gekleede jonge vrouw. 't Was dezelfde, die zoo dikwijls zijn jachtgebied doorkruiste. Lang en vragend keek ze den koning aan, totdat zijn blik lachte en hij zeer koninklijk zijn hoofd liet zinken. Toen pas vereerde ze hem met een kort knikje, vlug als een coquet oogwenkje en in onmiddellijke vaart reed ze weg. ‘Wie is die lieve jonge vrouw toch?’ vroeg nadenkend Louis den hertog van Richelieu, ofschoon hij zeer goed wist wie de boschnimf, die om zijn jachten stoeide, was, en hij wanneer hij aan haar dacht, zich afvroeg of ze ditmaal een blauwe vlinder of een roze bloem zou zijn. ‘Oh, een juffrouw d'Etioles. Ze woont hier in de buurt,’ zei opzettelijk verveeld en neerbuigend Richelieu. ‘Een caillette, wat ordinair, die de verdienste heeft aardig comédie te spelen.’ - ‘Zoo-zoo,’ zei kalm de koning en stond op om zijn geliefde Châteauroux te verzoeken met hem samen te eten. Zijn honger was groot. Louis' vingers krulden zachtkens de dolle haartjes, die zich uit haar hooge witte kapsel losgemaakt hadden. Hij liefkoosde in 't bijzonder zijn maîtresses, wanneer hij aan

andere vrouwen dacht. Hoe had hij niet de armen van Madame de Mailly gestreeld terwijl zijn oogen zich sloten, omdat het beeld van Madame de Châteauroux voor hem verrees. De duchesse de Châteauroux kende 's konings verleden te goed. Ze dacht aan de woorden waarmee Madame de Mailly, haar zuster, haar gevloekt had toen ze haar uit Louis' liefde en huis had weggejaagd. Die kleine d'Etioles vergalde haar dag. De jonge hertogin, oud in haar denken door den druk van de te groote verovering, die ze had bevochten, fronste pijnlijk de wenkbrauwen. Toen verjoeg ze haar sombere gedachten. Wie was zoo sterk als zij?

Het was nog gemakkelijker de belangen des lands en zijn alleringewikkeldste administratie te kennen dan het hart van den koning van Frankrijk. Welgemoed keuvelde Louis met de hertogin de Châteauroux en sprak zijn voldaanheid er over uit dat het hert, dat hen getart had, eindelijk was neergelegd. Hij onderhield haar over de aantrekkelijkheden, die de patrijzenjacht op die op groot wild vóór had en vroeg of zij begrijpen kon, waarom de dauphin zijn hart aan de wolvenjacht verpand had. Louis' moede oogleden dekten dikwijls den zwraren blik van zijn donkere oogen; maar hij scheen zich ditmaal moeite te geven die vermoeidheid te overwinnen en keek zijn bevallige vriendin vriendelijk aan. Madame de Châteauroux vertrouwde hem niet. Haar voeten trappelden driftig op den bodem van de karos. Waar dacht hij nu aan? Wat had hij in den zin? Misschien was zijn aandacht wel bij die Parijsche burgerjuffrouw, die weer haar dag in onrust deed verloopen. Louis kon zich beheerschen als niemand anders, nog beter veinzen dan zijn leermeester de Fleury, die hem had opgevoed en hem de strategie van de broeders van de Compagnie van Jezus had bijgebracht. Zelfs zij, die den koning meende te kennen, was niet bij machte de oogenblikken aan te geven, dat er een kloof tusschen zijn woorden en zijn denken bestond. Ze had den koning niet lang genoeg laten wachten, en zich hem nog te vlug gegeven. Maar zooiets laat zich goedmaken. Ze zou een paar dagen boudeeren. Haar slaapkamer werd gesloten, daar kon hij op rekenen! Die koninklijke huichelachtigheid kwam zoo weinig met haar aard overeen en maakte haar doldriftig. Juist nu Louis haar zoo voorkomend op de hoogte bracht van zijn ideeën over jacht, zou ze hem kunnen slaan. Hij stak den draak met haar. Zijn

lust, die was wel eerlijk. Maar hij wreekte met een zeker cynisme, dat hij aan zijn genegenheid voor een vrouw mengde, de vernedering die hij gevoelde omdat zijn lichaam haar noodig had. Hij was mooi, mysterieus, begeerenswaard. In den langen tijd dat ze hem op haar had laten wachten, had ze den koning, dien haar eerzucht had opgeëischt, ook liefgekregen. Was dat nu haar straf of haar belooning? Op hetzelfde oogenblik dat ze meende naar eigen willekeur den koning te kunnen ontvangen of op een afstand te houden, voelde ze dat die vrijheid voor haar niet meer bestond. Ze was overwonnen in haar eigen overwinning.

Nu de jachtdrift gestild was, reed de stoet rustig huiswaarts. De verzadigde honden, de koppen grondwaarts gebogen, de spitse, dikke staarten medezwiepend op de huppelende maat van de gladde witte achterlijven, omgaven de paarden der ruiters zonder hen naar de pooten te happen. Men bewonderde het Engelsche ras van Richelieu's zwarten hengst; men was nog niet gewoon aan de gespierde magerte van dat paardentype, dat het in hardloopen tegen een hert kan opnemen. De naast elkaar rijdende dames en heeren spraken over velerlei onderwerpen en zonder voorkeur; ze babbelden met geringe kennis van zaken over Dupleix's operaties in Indië en over Engelands kansen voor een landing in Frankrijk. Maar of de koningin Madame de Châteauroux als dienstdoende hofdame zou toelaten en of de koning zijn vrouw tot die vernedering dwingen zou, was een even belangrijk en zeker boeiender onderwerp van gesprek. Af en toe verhieven de jachtknechten den hoorn en bliezen de koninklijke fanfare, die in de ziel van vele burchtvrouwen in den omtrek een heerlijke onrust eweegbracht. De stoet trok over vlakke, groene landen, waar nu en dan een haas als een aardgeest opwipte en verdween, terwijl de hondenknechten slechts met moeite hun dieren konden verhinderen het tergende wild te achtervolgen. Toen ging de grond weer stijgen over heuveltjes, waar de Fransche populier tenger en hoog mee knikte met den wind. Men bereikte door een donkeren dwarsweg, waar plechtige beuken dicht bij elkaar stonden en de koetsiers des konings hun stuurkunst van pas kwam, de groote, breede kastanjelaan van het forêt de Sénart. De karos des konings reed wat langzamer dan het de ruiters deden. Juist toen het eerste van zijn zes paarden den grooten weg betreden had, reed de azuurblauwe koets van de speelsche onbekende van daar straks

weer voor de blikken van den koning. Hoog opgericht stond Madame d'Etioles in haar phaéton, de gespannen leidsels in de hand. Ze keek glimlachend voor zich uit en toen de koning meende dat die bekoorlijke coquette hem ditmaal geen blik zou waardig keuren, wendde ze plotseling het hoofd, keek een wijle schuinachter zich en knikte den monarch vriendelijk toe. Louis, 't was bijna onmerkbaar, groette, bekoord, goedkeurend en vermanend, of ze een overmoedig meisje was. Madame de Châteauroux, die naast den vorst zat, sloot van ergernis de oogen. Maar haar vriendin, de hertogin de Chevreuse, die zich half omgedraaid had om de fee van het Sénart-woud eens goed te kunnen beschouwen, zei in haar onschuld, dat Madame d'Etioles er ditmaal allercharmantst uitzag. Plotseling slaakte ze een onderdrukten kreet en met een vaalwit gezicht leunde ze achterover in de rugkussens van de karos. De koning schrok en gebood zijn koetsiers stil te houden. ‘Ziet u niet dat uw vriendin is flauwgevallen?’ vroeg hij scherp Madame de Châteauroux. - ‘Och, dat gebeurt haar wel eens meer. Ze zal wel dadelijk weer bijkomen’ antwoordde hem lachend zijn maîtresse, die met alle kracht haar scherpen hak op den gelikdoornden teen van Madame de Chevreuse geduwd had en zoo die domme dame tot zwijgen dwong.

Voordat Madame Le Normant d'Etioles haar salons weer betrad, reikte een bediende haar een briefje over. Een jongen in jachtcostuum had het even tevoren gebracht, zei haar de ondervraagde knecht. Ze wilde het onmiddellijk openscheuren, maar bedwong zich en ging naar boven, naar haar boudoir. Aarzelend sneed ze 't briefje open en las:

> Madame,
> Men verzoekt U in het vervolg er van af te zien het jachtgenoegen van den koning op onbehoorlijke wijze te verstoren. Er zal voor gezorgd worden dat U en Uw vriendinnen in de toekomst de terreinen van den koning zullen eerbiedigen. Ik raad U in Uw bestwil aan af te zien van listen, die doorzichtig, en gedragingen, die onbetamelijk zijn.
> Met hoogachting,
> ANNE MARIE DE TOURNELLE
> hertogin van Châteauroux.

Reinette's tranen vielen langzaam op dit briefje. Van hoogerhand was er ongunstig over haar beslist en opstandigheid zou

baten noch passen. Wat was ze dom geweest, dat ze een dollen droom voor den dageraad der werkelijkheid had aangezien. Madame de Châteauroux had haar gestraft, als een klein kind. Vlug trok ze de handjes terug, waarop ze den tik verdiend had. De groote feestelijkheid was verstoord.

IV

Madame de Tencin glimlachte zelf, wanneer ze in den spiegel keek. Dik, geel, oud, vet, geen kracht om haar rug stram te houden, om 'r beenen te spannen, terwijl ze innerlijk een stalen veer bleef. En dan vroeger! Een scherp gezichtje, een aschblond hoofdje, stille blauwe oogen, die een ieder bedrogen, een halsje zoo dun als een bloemsteeltje. Zoo had het nonnetje van St. Fleury er uitgezien, dat in 't klooster reeds galante rendezvous had gegeven, en dat toen losgebroken was en de maatschappij had bestormd. Mon Dieu, wie kon haar minnaars opsommen. Dat liep tusschen de tien en de honderd. Ze was er zelf te oud voor om ze na te tellen, had trouwens ernstiger werk te doen. Van geen van hen had ze gehouden. Altijd was haar doel een praktisch resultaat geweest: macht, geld. En ze had dat beetje plezier, waarvoor een vrouw niet ongevoelig is, pardessus le marché genomen. Ze betreurde haar leven niet. Nu had ze een niet te onderschatten kapitaaltje, invloed, vriendschap. En een aangename woning op den Boulevard St. Honoré vanwaar ze een altijd afwisselend uitzicht op straat genoot en kon zien wie er bij haar vroegere leerling in salonkunst, Madame Geoffrin, in en uit reden. Madame, nog in morgenkleeding, slorpte een kopje chocolade, ze was bekend voor de goede cacao, die ze zelf zette, toen haar een briefje van Madame d'Etioles gebracht werd die haar uitnoodigde enkele dagen bij haar te komen doorbrengen. Jeanne scheen dringend behoefte aan haar gezelschap te hebben. Het haar nog gepapillotteerd, de voeten in paars leeren muiltjes, schoof ze meer dan ze liep naar een laag mollig fauteuiltje, dat in haar erker stond. Ze las het briefje van haar jonge vriendin, en las het nog eens. Toen glimlachte ze. Ze hield van Jeanne Le Normant d'Etioles. Haar genegenheid was mannelijk. Ze zag wat in de kleine bourgeoise. Die vrouw zou wat kunnen bereiken als salondame en misschien meer nog. Heel haar leven had Madame

de Tencin goed spel gespeeld, ze was nog druk aan 't werk zelfs, maar een goede partner bewonderde ze, al bracht het nieuwe geslacht niet zulke onverschrokken, van iedere sentimentaliteit gespeende typen voort als bij voorbeeld zij of haar vriend de Richelieu. Madame de Tencin nam een slokje en liet Marivaux, den dichter, die net werd aangediend, melden, dat ze nu niet te spreken was. Werk gaat voor vermaak! Natuurlijk zou ze aan de uitnoodiging van haar jonge vriendin gehoor geven. Ze was zelfs blij, dat Jeanne haar vóór was geweest. Anders had ze zelf iets van zich moeten laten hooren. De tijd was drachtig aan toekomst. Haar politiek inzicht, de brieven, die ze uit zeer verschillende kringen ontving, zeiden haar dat zeer duidelijk. En als Madame de Châteauroux, wier gunst ze zich met zeer veel moeilijkheden had weten te veroveren, eens vallen zou, als de rechtzinnige omgeving van den kroonprins, met wien ze door haar broer, den kardinaal, ook verbonden was, eens zou zegevieren, werd het hoog tijd zich aan een mogelijke plaatsvervangster vast te klampen. Want aan Louis' braafheid geloofde ze niet. Die kon zoo min tegen een leeg bed als zij tegen een leege maag. Wanneer de Châteauroux zou worden weggestuurd, zouden de candidaten niet op zich laten wachten. Daar had je Madame de Rohan, daar had je die jonge Forcalquier, en God weet hoeveel deftige dames, die zooals Penelope op haar trouw, op haar ontrouw wachtten. Maar van al die vrouwen had ze minder te verwachten dan van die bourgeoise. Madame d'Etioles had zich nu eenmaal in 't hoofd gezet dat ze onontbeerlijk voor 's konings heil was. 't Kon zijn. Jeanne was er de vrouw naar, door te zetten wat ze wilde. Stijfhoofdigheid met charme samen is een kracht, die men goed doet niet te onderschatten. Ze behoorde tot de deugden der vrouw, die Madame de Tencin in haar ‘secret du succès’ had genoteerd. Jeanne d'Etioles mocht men op dit netelige oogenblik niet uit het oog verliezen. Ze had nu reeds haar ongevormde partij, die zou optreden, zoodra ze de staf in handen nam. De haute finance, de gebroeder Pâris, Bourret, Popelinière, Savalette stonden achter haar, behalve nog die blaffende philosophenbende. 't Zou moeilijk zijn te laveeren tusschen haar rechtzinnige vrienden van de Compagnie van Jezus en die godloochenaars. Maar wat moest, dat moest. Ze had er genoeg van een bijpersoon te blijven. En zoolang haar broer de bisschop, minister

zonder portefeuille was, zou dat het geval zijn. Leve een krachtig Frankrijk, met een gewiekst mensch als de kardinaal de Tencin tot premier en misschien die kleine Poisson.... Ze wierp een vluchtigen blik op 't portret van haar vriend Paus Benedictus den veertiende, dien ze de petites chroniques van Parijs stuurde, en wiens welwillendeheid ze nu inriep, en belde om haar femme de chambre.

Met haar eigen karos liet Jeanne de oude nationale koppelaarster, zooals ze Madame de Tencin bij wijlen noemde, halen. Ze wist nu dat men een koets niet met vier paarden bespannen moet, dat dit niet aristocratisch is, wijl het eenvoud noch overdaad toont. Twee of zes! En met zes prachtige, zwarte Normandiërs voor de gondel-karos, was Madame de Tencin, jichtig, moeilijk van beweging en traag in het zich verplaatsen, naar het kasteel van d'Etioles gebracht, waar haar oude vriend Fontenelle den gastheer, die haar verwelkomde, begeleidde. Jeanne, steunend op den arm van Crébillon, kwam haar beroemden gast op den drempel van den salon tegemoet, bood haar een zeer diepen fauteuil aan met verlengd zitstuk en verhoogde armleuningen, waar de dame zich in moest schuiven en er zich omsloten kon wanen als een langwerpig sieraad in zijn étui. Toen de heeren, die het oude monument van liefde en liefdeloosheid bezichtigen wilden, naar de biljartzaal gegaan waren, schoof Jeanne haar stoel tegenover dien van de meesteres der politieke vrouwen. De oogen der twee dames schitterden elkaar tegen. Ze voelden elkaars opwinding. Was het niet of er een tafel tusschen twee speelsters stond en de kaarten nu geschud werden? De werking van haar dragende lichaam verhinderde Jeanne zichzelve te zijn; ze kon de vriendelijke statigheid, die ze in haar houding had aangekweekt, niet terugvinden. Alsof ze zwanger was van den koning en strijden wilde om den vader van haar kind, zoo vocht ze in gedachten om het bezit van den vreemden vorst. Maar haar hooge zwangerschap wekte geen gevoelens van medelijden in het gemoed van de oude Tencin. Die bemerkte slechts in innerlijken spot, hoe haar gastvrouw door haar toestand beheerscht werd en niet genoeg stuur over zichzelve bezat. Ze gaf er Madame Le Normant een afkeuring voor. Meer dan eens had ze zelf gedragen, kinderen in de wereld gezet, zoo vrij als een visch kuit schiet, zelfs d'Alem-

bert, die naam maakte, was een kind dat ze gebaard had. Maar nog nooit had zulk een tijdelijke toestand, zulk een minder aangename toevalligheid haar gedrag, haar houding, haar denkwijze beinvloed. Met een dom, een te direct ‘Eh bien,’ vroeg haar de zwangere vrouw of er nieuws van den koning en den oorlog was. Malicieus kneep Tencin haar oogen een korte wijle dicht, hoewel ze niet van plan was berichten achter te houden; nu de politiek haar niet voorschreef dit te doen, was ze een klein beetje ijdel de best ingelichte te zijn en direct te kunnen ‘bedienen’. Zij alleen stond in ijlcorrespondentie met haar vriend Richelieu, van wien ze zoo veel hield, dat ze een van zijn kinderen opvoedde. Ze keek Jeanne Antoinette onderzoekend en lang aan en sprak toen plotseling zeer vlug, alsof ze haar gastvrouw met hagel wilde beschieten. ‘Natuurlijk, m'n waarde. Ik weet helaas een nieuwtje, dat morgen iedereen zal weten. De koning is in Metz ziek geworden. En hoewel men 't beste hoopt, is 't niet zonder gevaar. Richelieu en de Châteauroux zijn bij hem. La Peyronie houdt de andere doktoren van Louis af. En je weet wel dat Châteauroux op hem vertrouwen kan. Het volk mort, de prinsen zijn boos. Niemand gunt die arme hertogin 't recht om tenminste voor 's konings bed te zitten. 't Kan nog een gekke geschiedenis voor onze trotsche Madame de Tournelle worden. Morgen breekt de storm los, dan weet heel Frankrijk het geheim, dat nu alleen de koningin en d'Argenson kennen; behalve Madame de Tencin. 't Is voor ons te hopen, lieve vriendin, dat Louis zijn ziekte gauw te boven komt, maar 't laat zich zeer ernstig aanzien, al houden Richelieu en de hertogin in Metz het tegendeel vol.’ Toen de oude dame had uitgesproken en haar gastvrouw haar niet om nadere inlichtingen vroeg, zooals ze dit verwacht had, werd ze onrustig en trachtte met haar jichtige beenen en armen uit haar te comfortabele ligging los te komen en zich af te duwen van de haar gevangen houdende molligheid. Toen zag ze tot haar schrik, dat de oogen van Madame Le Normant gesloten waren en haar hoofd borstwaarts vooroverboog. Reinette ademde zwaar en moeilijk. Het scheen dat ze in onmacht was gevallen. Madame de Tencin, eindelijk op de been gekomen, klapte in de weeke handjes. Een lakei, die aan de deur stond, liep naderbij en weldra snelde ook Crébillon toe en de oude Fontenelle, die toonen wilde, dat hij nog hard loopen kon. Anderen volgden en hielden zich bezorgd

bezig met de burchtvrouw van Château d'Etioles. Doch Madame de Tencin keerde zich af van hen, die de gastvrouw omringden en haar met reukwater besprenkelden. De oogen wijd open van verwondering, mompelde ze: ‘Ze schijnt van Louis te houden.’ Toen schudde Madame de Tencin het hoofd. En dàt was een leerling van haar. Nee, voor zoo dom had ze Jeanne Poisson niet aangezien. Ze knikte tevreden haar eigen beeld toe. Ze zou geen opvolgster hebben. Met haar was 'n menschenras geboren en bij God, het zou met haar sterven ook. ‘Tant pis pour les forts’ ....en ze glimlachte: ‘tant mieux pour les faibles et les sots.’

Maar Jeanne wist haar zwakke gezondheid steeds weer te bemeesteren. Ze nam het zichzelve niet kwalijk, dat haar hart gevoelig was, doch oordeelde dat haar gezond verstand tot taak had het te bedwingen. En reeds dien avond merkte Madame de Tencin, eigenlijk tot haar vreugde, want ze was geen ijdele dwaas, die een ander haar glorie niet gunde, dat de zwangere vrouw het verraad van haar hart en haar lichaam teboven was gekomen. Terwijl in den behagelijken, warmen salon de gastheer met den ouden Fontenelle kaart speelde, vormde zich schijnbaar onwillekeurig een politieke cenakel om den Engelschen haard, waarvan de vlammen een wild schijnsel wierpen op den ook rood-vlammend marmeren schoorsteenmantel. De Tencin had in lang niet zoo van het leven genoten. Tegenover twee oude, machtige vrienden, Jeanne's beschermers, de gebroeders Pâris, gezeten, was ze in 't element van haar dadenleven en keek af en toe spottend naar hen, die zich met de speeltafel vergenoegden. De vrouw, die dien middag in zwijm gevallen was, omdat ze had vernomen dat een man van wien ze meende te houden, naar 't graf toegleed, zat zeer gratielijk tegenover haar aangenomen oom de Montmartel en glimlachte zelve over de politieke belangstelling van haar nog ongeboren kindje, dat zich dien middag zoo onloochenbaar bemoeid had met de verwikkelingen des lands. Madame de Tencin, wier stem en wier gebaren zoo rad waren, dat ze niet meer bij haar gezicht en haar lichaam pasten, redeneerde met den gloed, dien hoog politiek spel in haar ontstak. Ze beweerde dat ze van best ingelichte zijde vernomen had, dat de stand van zaken voor de hertogin de Châteauroux niet gunstig was. ‘Wanneer, wat God

geve, onze vorst z'n ziekte, die we niet mogen onderschatten, te boven komt, zal hij haar niet durven handhaven tegen den wil van de priesters, die dan pas echt zijn crediteurs geworden zijn en met Gods schuldbrief rondloopen. Ik zeg 't jullie ronduit: het spijt mij. Die hertogin was me nooit antipathiek. Maar ik acht het dwaas me teveel bezig te houden met een heden, dat morgen al verleden zijn kan. Als onze duchesse een plaatsvervangster moet hebben, dan zoo vlug mogelijk. We weten allen wie de candidate is die daarvoor in aanmerking komt. Ze is voor haar taak berekend, ze heeft er 't hardst voor gewerkt, ze verdient het, niet Jeanne?' Even keek de oude koppelaarster in de richting van haar gastheer, die kalm zijn kaarten sorteerde. Ze glimlachte tegen Jeanne, die ook een glimlachje niet kon bedwingen, en legde haar vinger op den mond. 'We kunnen niets doen, dan een overzicht over de toestand trachten te krijgen,' zei op z'n kalme, wat plechtige wijze Jean Pâris de Montmartel. Hij begreep die felheid van de oude Tencin, de dadendrang van zijn broer niet meer. Hij had de zekerheid gekregen van den man, die voelt dat hij in alles zal betrokken worden, zonder dat hij er zich moeite voor hoeft te geven. Hij wachtte op niets, men wachtte op hem. Pâris-Duverney, de jongste van het viertal der financieele grootvorsten, vroeg Madame de Tencin of zij haar vriend, den hertog de Richelieu ook zoo openlijk durfde te bekennen, dat ze al naar een opvolgster voor de Châteauroux, 's mans nicht, omkeek. Hij was als zij bezeten door dorst naar macht, maar het heimelijke gekonkel, het wisselspel met vriendjes, dat de oude speelde, ergerde hem. Ook rook ze hem, ondanks haar zedeloos verleden te veel naar het klooster en naar haar purperen broer, den huichelachtigen kardinaal. 'Natuurlijk niet, beste jongen. De Châteauroux hangt nog maar aan één draadje en dat is Richelieu. Met zijn tweeën, wat ik nu zeg, blijft onder ons, moeten ze in Metz tegen de ministers, de prinsen van den bloede, de priesters en heel het volk vechten. 't Is een fraaie geschiedenis. Louis ligt dood-ziek en om hem heen kibbelen ze om z'n ziel. Richelieu en de hertogin jagen alle anderen van zijn bed weg. En de anderen willen bij 't bed komen om den koning in te fluisteren, dat hij de dames de Châteauroux en de Lauraguais moet wegjagen, vóór hij zijn vrij-entrée tot Gods eerste salon kan krijgen. De bisschop van Soissons dreigt met hel en

verdoemenis als Louis zich niet bijtijds bekeert, en Louis siddert. Maar hij is nog altijd begeerig. De hertogin is een spijs, die hem zoo goed smaakt. En wanneer hij beter wordt, dan kan Monseigneur Fitz-James hem niet de bekoorlijkheden bieden, waarover Madame de Châteauroux beschikt. Arme Louis. Als hij, wat God verhoede, sterven zou, wil hij zoo graag naar de hemel. En als hij gespaard blijft, zoo graag weer naar de slaapkamer van de duchesse. Een doodzieke man laten die schurken roulette spelen!' - 'Ik geloof niet dat Louis Madame de Châteauroux zal wegjagen. Mocht hij het doen, dan staat m'n huis tot haar beschikking. Zij is trotsch, heerschzuchtig, maar niet valsch,' zei Pâris-Duverney hard. 'Ik zal die vrouw nooit in de steek laten.' Allen zwegen. Toen voegde hij er aan toe: 'Ik bedoel als vrouw, als particulier. De favoriete heeft schromelijk gefaald. Het is een ijdele dwaasheid van haar geweest, naar dat front te trekken. Daarmee heeft ze het volk beleedigd en het tegen den koning ingenomen. Het is m'n meening dat het gedaan moet zijn met de adellijke vriendinnen. Die hooge dames kennen niets, weten niets, begrijpen niets. En ze splitsen onmiddellijk de overige adel in twee kampen. Wanneer er werkelijk verandering komt, moeten we er voor waken, dat er geen Noailles of Rohan of weet ik wie op de plaats van de zusters de Nesle wordt geplaatst.' Pâris-Duverney wierp een blik op Jeanne, die weer even lachte. Er volgde een algemeen zwijgen. Ze voelden allen, dat ze het er over eens waren, dat de tijd rijp was om samen Madame Le Normant d'Etioles te steunen in haar zoo diep-ingeworteld verlangen. Maar of ze daarom een werkelijke groep vormden? Nooit zouden de gebroeders Pâris er in toestemmen, dat een zoo onbetrouwbaar man als de kardinaal de Tencin eerste minister van Frankrijk werd. Zij wilden slechts dat de trotsche ministers Maurepas en d'Argenson in bedwang zouden worden gehouden door een vrouw uit hun eigen kamp. Wie was daarvoor geschikter dan hun petekind? Ze dachten beiden aan haar kindernaampje: Reinette. Als koninginnetje van Frankrijk zou Jeanne op de aan verantwoordelijkheid gewende schouders van Jean de Montmartel het lot van Frankrijks welvaart kunnen leggen en Duverney laten beslissen over oorlog en vrede. Dat op 't oogenblik die Tencin met haar wijde invloedssfeer van nut kon zijn, leed geen twijfel. 'Maar ze is ten slotte toch een vrouw,' dacht ironisch de jongste

der gebroeders Pâris. ‘We geven haar de glans van de macht. Glans is schijn. Zij zal er mee tevreden zijn.’ Jeanne Antoinette voelde weer de bewegingen van haar kind in haar gezwollen lijf, vouwde de handen over de bijna voldragen vrucht en dacht aan den koning. Ondanks haar zeer philosophische opvoeding bad ze in stilte voor het behoud van den man, dien zij had lief gekregen, omdat men hem haar aangewezen had.

Dien nacht sliep Madame de Tencin zelfs niet de vier uren dat Morpheus gemeenlijk medelijden met haar had. Haar gedachten liepen vlug en vlijtig door elkaar en langs elkaar als mieren over hun grond en wilden naar niet wegkruipen naar het donkere onderbewuste. Ze waren bij den koning in Metz, die tusschen dood en leven dobberde en niet kiezen kon tusschen deze en gene wereld. Zouden Richelieu en Madame de Châteauroux al overwonnen zijn? Zou de koning al om zijn biechtvader geroepen en pater Pérusseau den aftocht van de bijzit geëischt hebben, alvorens den koning aflaat van zijn zonden te geven? Dan was er geen minuut meer te verliezen. Dan moest er gewerkt worden. Bij den devoten kroonprins, wanneer de koning sterven zou! Maar als de koning niet zou sterven en de hertogin was reeds verjaagd?.... Dan was die kleine Jeanne de aangewezen vrouw om den vorst plezier te geven. Hoe er van te profiteeren? Het legerbeheer onder contrôle van den oorlogsleverancier Pâris-Duverney stellen. Dat was toch z'n verlangen. Maurepas en vooral d'Argenson, de ministers, van de baan. En de kardinaal, 'r broer, eindelijk de feitelijke meester van Frankrijk. Zij zou achter haar geliefden broer staan. Haar mond aan zijn oor. Zijn oor aan haar mond. Jammer, jammer, dat Pâris-Duverney zich altijd wat op een afstand hield. Menschen, die zooveel meegemaakt hadden als zij en de financier moesten elkaar daarom eigenlijk al waardeeren. Zij had zich aan Law rijk gemaakt. In de hitte van het système had ze zelf een vennootschap gesticht in de Rue Quincampoix. De gebroeders Pâris hadden den onfortuinlijken Brit laten vallen. 't Was hun goed recht geweest. Beiden hadden ze de ontberingen van de gevangenis, de woede van hoonend gepeupel gekend. Pâris-Duverney, omdat hij van malversatie was beschuldigd, zij om een nu vergeten liefdesgeschiedenis: Een minnaar, die zich in haar huis had dood geschoten en haar in zijn

testament beschuldigd had, omdat ze zich papieren, die hij haar in bewaring had gegeven, had toegeëigend. Zij voelde sympathie voor Pâris-Duverney. Hij was een durfal van het oude slag. Maar ze geloofde niet, dat hij die gevoelens deelde. Om 'r uiterlijk hoefde hij 'r ook niet meer lief te hebben. Het verleden van haar en haar broer zat haar in den weg. Daar kwam 't door. Ondanks haar talrijke vrienden waren er nog veel meer menschen, die ze niet voor zich kon winnen. Dwazen! Alsof ze niet een heel andere vrouw geworden was. Een kalme romancière, een ervaren femme de lettres, die waarlijk nog slechts met de gaven van den geest verleiden kon. En haar broer zelve? Als ze hem niet iederen dag van haar energie meegaf, had hij het hof al lang ontvlucht. Terwijl zij bouwen wilde, dacht hij aan niets anders dan aan sloopen. Madame de Tencin zuchtte. De man voor wien ze leefde, boog door onder haar liefde, onder haar eerzucht, en zou, als haar armen hem niet vasthielden, het liefst naar Lyon, naar z'n diocese reizen. Hij wilde van zijn rust genieten. Domme jongen. Alsof hij zelf niet het blijst van allen zou zijn, wanneer z'n zuster, o, eens was ze zelfs zijn geliefde geweest, hem tot eersten minister maken zou. Ze streek de hand over het onrustige voorhoofd. Hoe al die tegenstrijdige belangen te verzoenen ten voordeele van haar broer? Als het haar lukte, zou het de kroon op haar werk zijn. Misschien was ze voorbarig. Misschien hadden daar in Metz Richelieu en Madame de Châteauroux reeds getriompheerd over de heeren, die de machtige favorite uit het zadel wilden lichten. Dan zou ze het tweetal aan hun beloften herinneren. Met haar dikke handen wreef de oude dame zich over de oogen. Zij kon geen rust vinden. Ze haatte den nacht. Ze haatte iederen tijd, die den rusteloozen gang van het aardsche gebeuren scheen te vertragen en haar tot werkeloosheid drong. Ze duwde zich met de armen op en liet zich in haar zwaarte uit het bed glijden. Ze trachtte het oude lijf te spannen en iets van haar geest in haar spieren terug te voelen. Maar het lichaam bleef zwak. Toen schoof ze, steunend op de leuning, een stoel vooruit en bereikte zoo een fauteuil, waarin ze zich liet neervallen. In gedachten stelde ze een brief aan den hertog van Richelieu op.

De oude dame had nog niet het eerste hapje van het kunstig gedraaide broodje, dat men haar ter ontbijt had gebracht, in den

mond gestoken, of er werd aan haar kamerdeur geklopt en een brief, haar per ijlbode toegezonden, werd haar overhandigd. Ze herkende het handschrift van Richelieu's secretaris en verbrak haastig het zegel. Voordat ze woord voor woord den brief las, keek ze naar het begin en naar het einde. Ze schrok. De beslissing was gevallen. De hertogin de Châteauroux was weggejaagd. Nu zou ze wel onmiddellijk naar beneden willen gaan en zich onstuimig aansluiten bij Jeanne, voordat een andere haar in verdienste en toewijding vóór kon zijn. Het verzetten van de bakens, zoo moeilijk voor velen, was voor Madame de Tencin een werkgenot. Maar ze moest voor haar eigen voorbarigheid oppassen. Die was altijd het zwakke punt van haar politiek geweest. Een temperamentskwestie. De oude premier, Fleury, zoo kalm, zoo priesterlijk-voorzichtig, had haar steeds voor die eigenschap gewaarschuwd, met woordjes of hij er een kind bij aan de ooren trok. Na het gulzig happen komt het savoureeren, dacht Madame de Tencin glimlachend. Ze las, en haar oude oogen werden steeds jeugdiger door den glans van het meebeleven. Richelieu meldde haar op z'n spontane wijze z'n eigen nederlaag en die van zijn nicht, de Châteauroux.

'Het was al laat in den middag van den 8sten Augustus,' zoo schreef hij, 'dat mijn nicht niet langer de onzekerheid dragen kon. Ze wilde weten wat Pater Pérusseau eischen zou, wanneer de koning om absolutie vroeg. Ik geloof dat die kleine, dorre pater nog nooit zoo innig door een vrouw is aangepakt als toen. We hadden hem in een kamertje gelokt, dat achter de ziekenkamer van den koning lag. Toen de hertogin met hem saam was, ben ik weggegaan. Maar achter de deur was het gesprek zoo duidelijk te hooren als binnen. Madame de Châteauroux was de wanhoop nabij. Ze sjorde dien armen Pérusseau van den eenen hoek van de kamer naar den anderen. Ze wilde z'n kaken met tangen uit elkaar klemmen. En je weet hoe die Jezuïet ze op elkaar drukt. Ik heb haar hem wel vier maal hooren vragen wat hij doen zou, ingeval de koning om aflaat en om de sacrementen vroeg. En hij antwoordde met uitvluchten, een Molinist waardig: "Maar mevrouw, wind u toch niet zoo op. U schaadt uw gezondheid. U moet u niet zoo door angst laten meesleepen. Het is nog zoo ver niet. De koning denkt nog niet aan zulke laatste maatregelen." - En haar gillende stem ertusschen: "Ik wil weten wat u eischen

zal, als de koning gebiecht heeft.” En hij weer met z'n dunne lippen: “Ja, mevrouw, dat kan ik u toch onmogelijk meedeelen, dat hangt toch af van wat de koning me zou biechten. Maar zoover is 't nog niet.” - “Ik wil weten of u me zult laten wegjagen!” - “Maar mevrouw, hoe zou ik!” - “U hebt 't recht niet me langer te martelen. Bent u van plan me openlijk als een slet de deur uit te jagen?” En toen hoorde ik z'n droog zoetig stemmetje zeggen: “Maak u toch niet zoo bezorgd, mevrouw, ik weet niet eens in welke verhouding u tot Zijne Majesteit staat.” Mijn nicht werd een Roxane[1]. Ik hoorde haar met vorstelijken durf uitroepen: “Dan zal ik het u zeggen. De koning is mijn minnaar. Weet u het nu? Wat zult u doen? Ik eisch van u, dat u mij in stilte, heimelijk zult laten vertrekken. U moogt me niet aan de smaad van het gepeupel blootstellen. Dat bent u de koning verschuldigd.” - “Mevrouw, mijn plicht wordt me door m'n gelofte gedicteerd. Ik geloof dat u zich alles te erg voorstelt.” Ik keek door het sleutelgat en zag dat het patertje heel handig naar achteren schoof om met z'n heiligen rug de deur open te duwen en te ontglippen. Ik was hem voor, drukte de deur terug en greep hem bij de schouders, terwijl mijn nicht zich voor dien uitgedroogden olijfboom op de knieën wierp en om zijn clementie smeekte. Ik schudde hem door elkaar, ik riep hem toe dat het onchristelijk was een vrouw zoo te martelen en zich te verkneukelen in haar vernedering. Ik voegde waarachtig mijn smeekbeden bij die van de hertogin, maar bij God, mijn hand trilde van verlangen om hem eens m'n degen tusschen z'n oude ribben te duwen. Op dat oogenblik hoorden we plotseling hoe de koning het uitgilde: “Ik sterf, ik sterf. De biecht, père Pérusseau, de biecht.” - Ja, m'n waarde vriendin, toen was alles verloren. Voorloopig tenminste. Voorgoed verloren is een begrip dat ik niet ken. Op den drempel van 's konings kamer stonden zijn booze neven, de prinsen van den bloede, in groot ornaat van ijdelheid, te wachten op hun prerogatief om een beetje te mogen zien sterven. Ze keken me aan met rollende oogen van woede en minachting, vooral Bouillon. En de bisschop van Soissons, star als de doodsengel, zwaaide met 't kruis, waarmee hij me 't liefst allerchristelijkst had afgerost. “De koning wenscht alleen te blijven,” riep hij en herinnerde zich niet meer dat ik premier

1) Sultane, hoofdfiguur uit Racine's treurspel ‘Bajazet’.

gentil-homme du roi was. Toen moesten de heeren prinsen en de officieren van de kroon zich wel in hun antichambre terugtrekken. Ik deed het in de mijne en troostte m'n arme nicht, die trilde als een zieke windhond. De koning bleef alleen met den pater. Als die maar rustig geslapen heeft na alle prikkelende verhaaltjes, die Louis hem zal hebben opgedischt. Een half uur later gaan de deuren open. Alles is klaar om te sterven. Op de tafel bij 't bed van Louis ligt een wit kleedje. Een crucifix is al tusschen twee kaarsen geplaatst. En Fitz-James, de bisschop, neemt het opperbevel op zich. Ik hoor nog z'n snerpende stem door de kamer roepen: "De koning beveelt de dames de Châteauroux en de Lauraguais om onmiddellijk zijn woning te verlaten." Ik heb de arme hertogin, die huilde als de overspelige vrouw uit den bijbel, naar haar koets gebracht. Haar zuster hield zich flinker, maar ze had ook niet zooveel te verliezen. Toen ik terugkwam, ranselden de knechten van Penthièvre de mijne af en Bouillon gaf dien armen dokter la Peyronie een muilpeer, omdat hij hunne hoogheden zoo lang verhinderd had den koning met hun saaie conversatie te vermoorden. Ondertusschen was Louis bediend, maar niet gestorven. Ik zou willen dat hij er weer bovenop kwam. Al was het maar om te zien hoe vlug hij het koud krijgt in zijn boetekleed. Ik heb vandaag gehoord dat bij Châlons de koets van m'n nichten gemolesteerd is. Het volk heeft modder naar binnen gesmeten. Bij Bar-le-Duc moeten de boeren gedreigd hebben "de hoer van den koning" te vermoorden. Het is een fraaie geschiedenis, maar ik geef de hoop niet op. Louis is voorbarig geweest. Vanmorgen fluisterden de heeren doktoren dat de ziekte een keer nam. En dan sta ik voor Louis' standvastigheid in. Niet in de devotie. Maar in de "luxure", zooals Fitz-James zijn onschuldige vermaakjes noemt. De koningin is op weg naar Metz. De kroonprins naar Châlons. En die arme vrouw, voor wie de heilige Vader zelf nog toegeeflijk zou geweest zijn, naar Parijs. Voorloopig heb ik de heeren stom verbaasd. Ze dachten dat ik in een hoekje zou gaan staan en m'n oogen neerslaan. Maar ik blijf bij m'n eerepost. 's Konings spuugbak ressorteert onder mij. Maak je niet ongerust, beste vriendin, de slimmen en de sterken overwinnen tenslotte toch en zoodra de koning weer z'n ooren open zet, zal ik er een aanbevelinkje voor je schurk van een broer in fluisteren....'

Charmant, charmant. Dat is taal die men niet meer schrijft. Een optreden dat nergens meer te vinden is, dacht Madame de Tencin, die zich in haar jeugd teruggeplaatst zag, in de dagen der régence. Maar alles goed en wel, ze was niet zoo hoopvol gestemd als haar vriend. De koning was nog niet gered en Madame de Châteauroux had afgedaan. Nooit zou Louis haar durven terugnemen voor de oogen van het vertoornde volk en van de strenge geestelijkheid. Ze meende dat ze zich op 't oogenblik op een belangrijker plaats bevond dan de hertog van Richelieu in Metz. Als haar flair haar niet bedroog, kwam er iets heel nieuws. De derde stand wilde ook eens wat van zijn macht en zijn geld profiteeren. Parijs ging Versailles terug veroveren en ze hadden een lokvogeltje, waar Louis naar luisteren zou, als hij op den goeden weg der genezing verder ging.

Toen Madame de Tencin eindelijk in staat was voor het illustere gezelschap, in Château d'Etioles vergaard, te verschijnen, en dat duurde lang, want de oude dame hielp zich het liefst zelf en maakte het haar bedienden niet lastig, merkte ze tot haar verwondering, dat de gastvrouw niet aanwezig was. Madame's mama vertelde haar op den zachten toon, waarmede vrouwen met elkaar over vrouwelijke zaken spreken, dat de doktoren het beter geoordeeld hadden, dat haar dochter het bed zou houden. Er hadden zich teekenen voorgedaan, die deden vermoeden.... enfin.... Maar Madame de Tencin vond een bevalling nu zoo heel belangrijk niet en dacht reeds aan wat anders. Haar alles-opmerkende oogjes merkten de afwezigheid van Pâris-Duverney. ‘En uw broer?’ vroeg ze Pâris de Montmartel. ‘Ik had me voorgenomen me de heele dag met hem en niemand anders bezig te houden.’ Jean de Montmartel, die nutteloos heimelijk gedoe minachtte, antwoordde kalmpjes, dat zijn broer plotseling was afgereisd. Hij had bericht gekregen, dat de hertogin de Châteauroux Metz had verlaten en was nu naar zijn buiten Plaisance vertrokken, om dit in gereedheid te laten brengen ter ontvangst van de duchesse, die hij zijn gastvrijheid wilde aanbieden. ‘Hij is een cavalier, van wien ze in Versailles kunnen leeren,’ oordeelde de oude dame en dacht, dat de financier net als zij dubbel spel ging spelen en voorloopig de vertrekkende dame zoo goed als de aanspraak makende te vriend wilde

houden. ‘Wat zegt u er van mijnheer de Voltaire?’ vroeg ze den naderbijkomenden auteur, die er in een groen fluweel costuum zeer beminnelijk uitzag. ‘De oude galanterie française is nog niet dood.’ - ‘U hebt geholpen de traditie levendig te houden, Madame! Hoeveel jaren hebt u onze jonge lieden niet de kunsten van de oude galanterie bijgebracht!’ Voltaire grinnikte, zijn blijde, breede mond trok over z'n smalle gepoederde wangen. Een scherpe opmerking aan het adres van iemand die hij haatte, terug te dringen, was hem niet mogelijk. En die Jezuïetentante had hem al tweemaal uit de Académie gehouden en de candidatuur van Marivaux doorgezet. Mijnheer de Fontenelle wilde juist zijn krasheid in het gesprek betrekken, hij was al om zeven uur op geweest en had een wandeling in den tuin gemaakt, waarvan niemand nog iets gezegd had, toen een kamermeisje Madame de Tencin vroeg, of zij even bij mevrouw wilde komen. Overgalant haastten Fontenelle en Voltaire zich de dame onder de okselen omhoog te hijschen om haar nog eens aan haar leeftijd te herinneren. Woedend dat ze dien steun inderdaad kon gebruiken, vroeg ze Crébillon of hij haar naar de kamer van Madame wilde geleiden. ‘Voltaire's tong en Fontenelle's beenen struikelen te dikwijls,.’ Statig en zwaar schreed ze weg aan den arm van den treurspelschrijver.

Madame de Tencin werd een kamer binnengebracht, waarin reeds de ernst heerschte van het beslissende uur. De gastvrouw lag in barensweeën op haar bed. Naast haar stond haar moeder, wit van angst. Slechts Jeanne's steunen vulde de wachtende stilte. Af en toe maakte het schuifelen van voeten, het bewegen van voorwerpen, de gedemptheid van het vertrek nog somberder. D'Etioles, de echtgenoot, de trekken vertrokken van onrust, trachtte zijn aandacht af te leiden en keek uit het raam over een beplante allee van zijn buiten. Dokter Quesnay, de armsmouwen opgestroopt, kwam op Madame de Tencin toe en zei met zijn harde stem en boersch accent: ‘Ze heeft om u gevraagd. Ik begrijp niet wat een vrouw in zoo'n uur anders te doen heeft dan aan haar kind te denken. Zij spreekt alleen over de koning en beweert dat u wat van zijn toestand weet. Ik heb nog nooit zooiets meegemaakt.’ Toen liet hij zijn stem wat zakken. ‘Ze werkt niet mee. Ze heeft 'r aandacht elders en voelt 'r weeën niet

genoeg. Anders zou ze wel wat meer bij 'r kind zijn, pardieu. Ik wist er niets anders op dan u te laten roepen. Ze heeft al driemaal naar u gevraagd. Maar denk er om, u bent een vrouw van ervaring. Kwaad nieuws is in haar toestand vergif.' Madeleine Poisson drukte Madame de Tencin zwijgend de hand en geleidde haar naar 't hoofdeinde van 't bed, waarop Jeanne haar kind ter wereld wilde brengen. 'Hier is Madame al, kind.' De jonge vrouw lachte flauwtjes. Ze richtte zich half op en vroeg met zachte stem, maar zoo duidelijk, dat Madame de Tencin haar woorden hooren kon: 'Hoe is 't met de koning? Spreek eerlijk. Leeft hij of is hij....' De oude vrouw haalde even, bijna onzichtbaar de schouders op. Toen vond ze het après tout niet onprettig, dat ze toevallig met goed nieuws geladen was. 'Je kan gerust zijn, m'n kind! De koning is aan de betere hand.' Een zucht van verlichting, een glimlach van geluk beantwoordde haar.... 'En je weet nog niet alles: De Châteauroux is weggejaagd!' Daarna stond de oude dame op en riep om Crébillon. In 't voorbijgaan zei ze tot Quesnay: 'Die vrouw bevalt van een mooi kind. Ik heb 'r een drankje gegeven, dat geen dokter kan namaken.' Quesnay vertrok minachtend den mond. Hij was een rechtschapen man, die Madame de Tencin's verleden kende en het verafschuwde. Maar als medicus mocht hij slechts de belangen van zijn patiënten laten gelden. Toen hij met zijn ervaren oogen het gelaat van Jeanne Le Normant d'Etioles bezag, was hij verwonderd over de groote verandering, die hij er in waarnam. Het was of die vrouw nu pas den wil had om moeder te worden. En in den loop van dien dag baarde ze in zielsrust een dochtertje.

SIEGFRIED E. VAN PRAAG

(*Wordt vervolgd*)

Verzen

De boeren

1.

Op tafel het zwarte brood gelegd.
De honger is onze laatste knecht.

Op de velden de tarwe rijpt.
Vertwijfelde hand die de sikkel grijpt.

In onze schuren het hooi dat broeit,
zorg die de slaap als een nachtlicht doorgloeit.

Onze overvloed is onze ondergang.
De tijden zijn somber. Hoe lang, hoe lang?

Wij zetten de tanden in het brood:
voor ons deze tijden, voor ons deze nood!

Maar wij bidden tot onzen god
voor onze kindren een beter lot.

2.

Over de stervende hoeven staart
het stroeve gelaat van God met de baard.

If winter comes

De storm viel in de tuin, nu strekt het blad
enkel wat naakte nerven in de morgen -
het oud en grauw verhaal van alle kleine zorgen
die ik met honderde anderen heb gehad.

De koude sterren trekken in het duister
van de novembernacht mijn horoscoop,
ik hoor in slaap het loos verward gefluister
van een met honderden gedeelde hoop.

De steden gloeien na kortstondige dagen
koortsig onder de witte winterval -
daar wandel ik en droom bij vreemde vlagen
zoals de honderden waarmee ik dood gaan zal.

TITIA VAN APELDOORN

De geestelijke dominant in de hedendaagsche wijsbegeerte[1)]

De monographieën gewijd aan de hedendaagsche wijsbegeerte zijn reeds buitengewoon talrijk en wekken bij alwie zich aan de studie onzer geestelijke omgeving begeeft, niet onverdeelde gevoelens op. Want er heerscht ontegenzeggelijk een merkwaardige eensgezindheid in de uiteenzetting van de gedachtenstroomingen, die, alle samen, den wezenlijken inhoud van het tegenwoordig denken uitmaken; maar deze eensgezindheid gaat gepaard - en dat is de keerzijde van het beeld - met een hopelooze verdeeldheid van het oogenblik af, dat de auteurs zich wagen aan de expositie van het geestelijke hoofdmoment, dat het leidende beginsel moet zijn van het groote dialectische spel der menigvuldige synthesen, die de XXe eeuw aan den einder van de philosophie heeft zien verrijzen. En toch dient erkend, dat deze dominent het criterium moet wezen van den nieuwen levensstijl en van den nieuwen denkstijl, indien het waar is, zooals alle geschiedschrijvers der tegenwoordige wijsbegeerte veronderstellen, dat de XXe eeuw een nieuw tijdperk opent in de ontwikkeling van het Westersche geestesleven.

Ik heb me eveneens bezondigd aan een klein boekje over dat onderwerp, dat in den loop van het vorig jaar van de pers is gekomen[2)]. Ik heb daar, in tegenstelling met de gewoonte der wijsgeeren, een zeer nederigen toon laten hooren, en voelde me daartoe genoopt door de overweging, dat toch alleen een historische afstand, zoo groot dat wij een fragment geschiedenis als een geheel kunnen overschouwen, ernstig rekenschap kan afleggen over de positieve aspecten eener geestesperiode, terwijl wij, die wat betreft de philosophie van de 20e eeuw nog altijd

1) Voordracht gehouden aan de Universiteit te Leiden op 29 Jan. 1935.
2) Stroomingen in de hedendaagsche Wijsbegeerte. Brussel, 1934.

gevangen zijn in de beweging zelf, onmogelijk kunnen prospecteeren waar de tijd heenspoedt. Want van een wijsgeerige geschiedenis wordt toch gevraagd, dat zij geen niet te verantwoorden profetie wezen zou, maar integendeel een wetenschappelijk te verantwoorden visie behelze van een werkelijke gegevenheid. Nochtans was ik tijdens de voorbereiding van bedoeld boekje van oordeel, dat hetzelfde niet gezegd kan worden betreffende de negatieve strekkingen die in onze philosophie tot uiting komen, omdat de ervaring, die ons in deze meer hoeft te leiden dan de theorie, ons allen nog dagelijks leert, dat de mensch in het algemeen veel vlugger besef krijgt van de motieven waartegen moet worden opgetreden, dan wel een positief inzicht in de nieuwe drijfkracht die naar de toekomst heenwijst én in de uiteindelijke finaliteit, die de nieuwe ideologische richtlijnen tot een systeem moet samenbinden. Eerst wanneer onze tijd als een afgesloten geheel zal kunnen overzien worden en een architectonisch gestructureerd verleden zal wezen, zullen de komende geslachten voldoende beseffen, welke de essentie is geweest van het rustelooze bewegen, dat wij op dit oogenblik meemaken. Ik heb dan ook in aansluiting daarbij van de negatieve aspecten de spil van mijn kort exposé onzer hedendaagsche wijsbegeerte gemaakt, en nu zou ik in deze enkele woorden al de ontkenningen, die het geestesleven van onzen tijd kenschetsen, terug willen brengen tot een grootste gemeene deeler, die ik ‘de geestelijke dominant in de hedendaagsche wijsbegeerte’ noem, kortheidshalve in de titel verzwijgende, dat het uitsluitend gaat over de negatieve dominant.

Om het begrip te vergemakkelijken is het misschien goed vooraf mede te deelen waar ik dat negatieve hoofdmoment ga zoeken, namelijk in de tegenstelling van het hedendaagsche denken tot de geest en tot de grondleggende ideeënsyntagmen van de Cartesiaansche leer. Ik geef grif toe, dat het thema, op deze wijze geformuleerd, verwondering kan wekken. Want, in vergelijking met het lot beschoren aan tal van andere denkers uit het verleden, wordt er heden ten dage zeer weinig over - hetzij voor, hetzij tegen - Descartes gesproken. In dat opzicht speelt Descartes niet de rol van de ‘Deus absconditus’ uit de brieven van Paulus, van de Godheid die aangebeden werd ofschoon onbekend, maar speelt hij de rol van de verborgen daemon, tegen

wien, onder de hoede van een vrij streng incognito en van een zeer geslaagde anonimiteit wordt gestreden.

Ons wordt van alle windstreken uit als een dogma verkondigd, dat wij, naar het woord van P. Wust, in de philosophie van de XXe eeuw één groote renaissance moeten zien van de metaphysica. Dat is waar. De uitdrukking: renaissance van de metaphysica komt me echter dubbelzinnig voor. Immers in de geschiedenis van de philosophie wordt de metaphysica gelijk gesteld met de ontologie, en dat wil zeggen met de navorsching van het zijn en van de zijnsvoorwaardelijkheid in hun meest algemeenen omvang. In de meer moderne beteekenis van het woord beteekent metaphysica veeleer een wereld- en een levensbeschouwing, of met andere woorden de navorsching van de bovenzinnelijke grondslagen van wereld en leven. En als wij nu scherp toekijken rondom ons, kan niet worden betwijfeld, dat de renaissance van de metaphysica slechts plaats grijpt in de laatste beteekenis van het woord en van de zaak. Want de talrijkste, en tevens ook de werfkrachtigste stroomingen van het hedendaagsche denken, zooals, om er maar enkele ten titel van steekproef te noemen, de geesteswetenschap, de levensphilosophie, de waardenphilosophie, het bergsonisme, enz. zijn juist gekenmerkt door den simultanen afkeer welke zij vertoonen èn voor het positivisme èn voor de ontologie. Doch stellig is het waar, dat op het keerpunt van de XXe eeuw een metaphysisch tijdperk is begonnen, als wij daardoor in de eerste plaats maar verstaan een sterke reactie tegen het criteriologische exclusivisme van de moderne wijsbegeerte, en in de tweede plaats een bijna critieklooze hervatting van die positieve disciplines, welke door de criteriologie of de kennisleer drie eeuwen lang in de schaduw waren gesteld.

Welnu, het imperialisme van de kennisleer in de laatste drie eeuwen van het denken is het legaat van Descartes' ommekeer in de rangordening van de philosophische vraagstukken. Het ‘je pense, donc je suis’ hangt als een staatsiebaldakijn boven de moderne geestesgeschiedenis in haar geheel, en het volstaat feitelijk dat wij dit woord accuraat begrijpen om te erkennen hoe de volheid van de Westersche wijsbegeerte gepraefigureerd lag in dezen geboortekreet van de moderne tijden. Het ‘ik’, het subject of de ‘je’ van Descartes is niet een mensch zooals hij

bestaat, omtooid met geheel zijn levende, concrete wezenheid. Het is integendeel een extract daaruit, namelijk het zuivere denken of het abstracte bewustzijn. En tusschen den mensch als concreet, levend wezen beschouwd, dus als gij en ik aan den eenen kant, en de buitenwereld aan den anderen kant, heeft Descartes een wig gedreven, een 'tertium medium', namelijk dat abstracte denken en de noodzakelijke doorgang van de realiteit door de structuur van het abstracte denken en van het bewustzijn. Dat gaf noodzakelijker wijze aanleiding tot een nieuwe serieering van de problemen. Want uit de inschakeling van het denken als derde term vloeit onmiddellijk voort, dat de realiteit slechts realiteit kan zijn voor den mensch voor zoover - en in de mate waarin - hij er in aanraking mede komt, of ze kent. Hoe zij is buiten den greep van het bewustzijn, dat wekt de belangstelling van de philosophie niet meer, want zij is een zuiver kennis-object, zooals de mensch een zuiver kennissubject is geworden.

Er is echter nog meer. Het nauwkeurig verstaan van datzelfde 'je pense' verplicht er ons toe in te zien, hoe het ontologisch-objectivistisch standpunt, dat Oudheid en Middeleeuwen hadden ingenomen, wijken moest voor een immer intenser wordend rationalisme, van zoodra de wijsbegeerte het slagwoord van Descartes aan de spits van het denken had gebracht. Uitsluitend voorwerp van rechtstreeksche evidentie en derhalve eenige volstrekte gegevenheid, waarvan wij dienen uit te gaan in elk philosophisch onderzoek, is het denken, en door het feit zelf kan het objectieve, in den zin van realiteits-conformeering, zonder bemiddelende factoren niet meer worden aangevoeld, doch slechts zuiver negatief, als datgene wat niet het denken is, worden bepaald. Slechts de analyse van den geest kan ons de wetmatige structuur van het denken aan de hand doen, en die rationeele structuur, die wij in den geest ontdekken, moet het voorbeeld zijn voor alle realiteit, die voor den geest op eenigerlei waarde aanspraak maken wil. In de realiteit, hoe zij op zich zelf ook moge wezen, is slechts datgene van waarde, en zulks beteekent van kennis-waarde, wat door de structuur van den geest kan geassimileerd worden, wat deelachtig kan worden gemaakt aan het 'clare et distincte' -criterium, wat rationeel doorschouwbaar is. Zulks bracht voor Descartes in eigen persoon mede, dat de

werkelijkheid reeds een gedeelte van hare oorspronkelijke gegevenheid heeft moeten inboeten, maar dat zij toch nog één deel inbrengt in de kennis, namelijk het zuiver quantitatieve, omdat het quantitatieve het eenig rationaliseerbare deel van de stof is. Maar zulks bracht niet minder mede, naarmate de verfijning in de analytica van het denken stijgende ging, dat het subjectieve aandeel in afmeting winnen zal; dat, bij Kant bij voorbeeld, alle vormbepaaldheid, die eertijds beschouwd werd als de wezenlijke bestaansvorm van de dingen zelf, nu wordt toegemeten aan de efficientie van subjectieve denkfuncties, terwijl naderhand in het idealisme van een Hegel zelfs die minimale medewerking van de realiteit zal worden omgebogen tot een oorspronkelijk poneeren, tot eene 'Setzung' door den geest zelf.

De rationaliseering van het object en van de werkelijkheid moet tevens het vertrouwen wijzigen dat de mensch heeft in zijn kenniswereld. Het beroep op de natuurlijke evidentie was, in aansluiting bij de naïeve conceptie der dingen in Oudheid en Middeleeuwen, ruimschoots toereikend, terwijl van Descartes af een strengere garantie moet worden geëischt. 'Clair et distinct' luidde het criterium der waarheid bij Descartes. Deze woorden hebben stellig nog iets gemeens met het toenmalige klaarblijkendheidscriterium of evidentie, maar het 'clair et distinct' zelf is slechts een fragment dat ingeschakeld is in een meer omvattend garantieproces, namelijk in de methode. Die methode was voor Descartes de wiskundige. Zij is het niet gebleven. Kant zette ze om in een transcendentale. Maar dat doet niets af van het feit, dat èn Descartes in de XVIIe, èn Kant in de XVIIIe èn het positivisme in de XIXe eeuw in de methode de groote garantiefactor zijn blijven zien voor alle waarheid en voor alle zekerheid, nu dat het naieve getuigenis van het intellect zelf door bemiddeling van het evidentiegevoel onontvankelijk was verklaard en in de rechtsbedeeling van het denken was gewraakt.

En wij verstaan meteen ook de groote paradox waarvan de moderne philosophie zich bedient als van een sleutel voor de ontvouwing van het metaphysisch mysterie. Velen hebben zich voorzeker geërgerd gevoeld door Kant's formuleering: het subjectieve is de grondslag en de eenige verrechtvaardigbare motiveering van het objectieve. En nochtans dat kon niet anders

dan zoo wezen, want het lag reeds ‘in nuce’ opgesloten in de frontverandering die Descartes uitvoerde in het wijsgeerig denken. Ofschoon minder duidelijk uitgesproken dan later geschieden zal, is ook Descartes overtuigd, dat de wetmatigheid van het subjectief denken de werkelijkheid desnoods geweld aandoet, ten einde ze in de denkwereld in te lijven. Van hem kan evenwel nog gezegd worden, dat het denken de structuur der zijnsorde alleen beheerscht door hare exemplariteit, maar later, bij Kant en bij Hegel, is de groote transcendentale paradox vanzelfsprekend, want het waarachtig objectieve wordt in hunne oogen door de oorspronkelijke vormen van het denken zelf geconstitueerd. Objecten verliezen hun karakter van ‘Dinge an sich’; zij zijn wetmatige eenheden, die door middel van zintuigelijke en verstandelijke functies uit een irrationeelen ervaringsstroom verwezenlijkt worden.

Ook de psychologische weerklank van die Cartesiaansche leer moest de oriënteering der moderne wijsbegeerte naar de kennisleer komen versterken. De rationalistische conceptie van de mensch als een zuiver denk-subject, ten eerste door de herleiding van de ziel - l'âme - tot één van hare vermogens, het denken, en ten tweede door de herleiding van alle zielsverschijnselen tot het eene ‘cogitare’, leidde de moderne psychologie de wegen van het intellectualisme op. Ik zeg de wegen van het intellectualisme, niet alleen in dezen zin, dat de psychologie uitsluitend een bewustzijnspsychologie of een denkpsychologie wordt, maar bovendien ook in dezen anderen zin, dat alle zielsverschijnselen, van welken aard zij ook mogen wezen, als zooveel bewustzijnsverschijnselen onderhoorig worden gemaakt aan de rationeele denkwetmatigheid. Een dergelijke strekking ging van Descartes over op de natuur-philosophie en op de biologie. Menig geschiedschrijver van de wijsbegeerte stond erover verbaasd dat Descartes heeft kunnen zeggen ‘la matière est l'étendue’, dat hij het wezen van de stof in de uitgestrektheid legde. Maar elke andere conceptie van de stof zou ons bij hem veeleer moeten verbazen. Ter wille van het criterium ‘clair et distinct’ is alleen dat deel van de stof bevatbaar voor het verstand, dat door de wetmatige structuur van het denken kan achterhaald en geassimileerd worden. Dat deel bestaat slechts uit hetgeen wij in wiskundige constructie kunnen uitdrukken, want de wis-

kundige methode, vergeten wij het niet, was de garantie van alle waarheid en van alle zekerheid, uitgenomen voor de onmiddellijke evidenties van het denken zelf. Welnu, een stof die zou uitgerust zijn met ‘sui generis’-qualiteiten, een stof waarvan de verschijnselen metterdaad een qualitatieve orde zouden vertegenwoordigen, kan niet wiskundig bepaald worden. Slechts wanneer de quantiteit het caracteristicum is van de stof, wordt deze assimileerbaar voor het geometrische, helaas ook voor het geometriseerende denken van den mensch. Bijgevolg heerscht in de stof de wiskundige noodzakelijkheid, de meest volkomen, de hoogste vorm in de voorafbepaaldheid der verschijnselen. Zoo werd de wereld een theater van strenge wettelijkheid, al moest ook, om dat te verkrijgen, de uitwendigheid van de natuur worden opgeofferd aan de rationaliseerende strekking van de Cartesiaansche gezindheid.

Hetzelfde proces zien wij in de biologie verschijnen. De ziel was eertijds het levensbeginsel, het spiritueele fluidum waardoor alle levensuitingen zich specifiek onderscheiden van de zuivere mechanische beweging der stoffelijke zelfstandigheid. Nu echter is de ziel identiek geworden met het denken, met het bewustzijn alleen. Het leven is neergehaald tot den rang van de stof, en nevens het mechanicisme van de stof is het mechanicisme van het leven komen te staan. Ook het levensgebied is een fragment uit die ontzettende mechanische orde welke alles in zich omvat wat niet het denken is. In het leven heerscht dezelfde quantitatieve gebondenheid, hetzelfde qualitatief pauperisme, dezelfde reductie tot uitgestrektheid en beweging als in de physische ‘regio’. Nergens komt dat duidelijker aan het licht dan in Descartes' theorie van de ‘bêtes-machines’. Het vegetatieve en dierlijke leven, en in den mensch het niet rationeele deel van het leven, is fundamenteel een speciale ondersoort uit de eene groote geslachtelijke realiteit stof. Hetgeen Descartes terloops heeft geleerd over het neigingsleven bij den mensch is leerrijk, want het leert op overtuigende wijze hoever een groote idee kan gaan bij een groot man, wanneer hij zich uitsluitelijk laat leiden door de ijzeren wettelijkheid van het logisch doorredeneeren. Evenzeer als de physica, is de biologie van Descartes de triomf geworden van het abstractieve denken, dat boven alle gegevenheid, boven alle interesse-centra, boven alle

levenservaring uit, alleen de taal van het intellect wil hooren. En daar deze levens-paradox de hoogste openbaring was van den Cartesiaanschen geest die in het positivisme van de XIXe eeuw een laatste maal in zijn volle koelheid en in zijn volle verstandelijkheid is opgerezen, moet het geensins verwonderen dat zij het het eerste trefpunt is geworden, waartegen de critiek van XXe eeuw is komen aanloopen en waarvan zij is uitgegaan in het geleidelijke, maar ten slotte toch volledig geworden neerhalen van Descartes' gezindheid.

In het positivisme bekampt de nieuwste wijsbegeerte onzer XXe eeuw de Cartesiaansche strekking, omdat hierin de verantwoordelijkheid van Descartes voor dat alles ruchtbaar was geworden. Vooral in Frankrijk is zulks duidelijk waarneembaar. De Fransche wetenschapscritiek, waarbij wij de namen vermelden van Henri Poincaré, Emile Boutroux, Pierre Duhem, en zooveel anderen, reageerde in eerste instantie tegen het materialisme, den laten uitlooper van de ‘Cours de philosophie positive’ van Auguste Comte, doch legde sterk den nadruk op het feit dat het rationalisme van Descartes verantwoordelijk was voor de ontwikkeling van de positivistische wetenschaps-methodologie tot een materialistische metaphysica. Zij hield de wetenschap als redmiddel voor, de wegen van het rationalisme te verlaten. Poincaré bijvoorbeeld bestrijdt de uitsluitelijkheid van het ‘clair et distinct’-criterium. Aan den grondslag van alle wetenschap, met inbegrip van de wiskunde, liggen geen laatste oordeelen met axiomatische evidentie, leert hij, maar integendeel postulaten, die, daar zij noch evident noch bewijsbaar zijn, hunne geldigheid eenvoudig hebben te danken aan de omstandigheid dat zij bruikbaar blijken te zijn voor de realiseering van een enkelzinnig natuursysteem. Daarmede is de rationalistische fundeering van de wetenschap verbroken, evenals het pragmatisme ze te gelijker tijd verbreekt door het aanwenden van het criterium der nuttigheid, dat ermede verwant is. Boutroux was nog roekeloozer in zijn anti-Cartesiaansche wetenschapsleer. Hij bekampte het dogma van de herleidbaarheid van de stof tot quantiteit. Hij bevestigde dat de stof niet tot op den bodem mechanisch bepaald kan zijn en dat aan den grondslag van de stoffelijke zelfstandigheid een minimale spontaneïteit als hare waarachtige wezenheid dient erkend. Het is zonder meer klaar

hoe door zulk materie-volontarisme opgeruimd wordt met Descartes' quantificeering van de stof. Op dezelfde wijze wordt de positivo-Cartesiaansche biologie hardnekkig en niet zonder succes bestreden. Zij leefde voor het laatst op in de veel gelezen werken van Haeckel en in het boek van Schulz met den zoo kenschetsenden titel: Die Machinentheorie des Lebens. Ik zal dat biologisch duel niet trachten te schetsen. Het is misschien voldoende even te wijzen op de school van Bonn met Reinke en op figuren als E. Becher. De biologie staat, wanneer wij van bijzonderheden afzien, op het vitalistische standpunt, dat een Hans Driesch met taaie kracht en groote feitenkennis heeft ingenomen. Levensverschijnselen worden niet doorschouwbaar door middel van een zuiver mechanische bepaaldheid, maar eerst dan wanneer zij verbonden worden met een organische structuur, die zelf geleid wordt door een beginsel van finalistischen, en niet van mechanischen aard. Noch de algemeene biologie, noch de dierpsychologie deelen in Descartes' reductie van het leven tot een stofmachine en zelfs daar waar niet uitdrukkelijk beroep wordt gedaan op een finalisme volgens ouden stijl, nemen wij toch de verwijdering der geesten waar van alle quantificeering van het leven.

Deze frontverandering, uitgevoerd in de levensleer en in de natuurphilosophie van de XXe eeuw wijst uit zichzelf op dieper liggende oorzaken en op verder strekkende gronden. Willen wij, om het kort te maken, de huidige aanschouwing der dingen duidelijk afgrenzen tegenover het Cartesiaansche voorkomen der moderne wijsbegeerte, dan dienen wij ons af te vragen of Descartes' beginsel niet uit de leidende stelling is gestooten die het drie eeuwen door op onbesproken wijze heeft bekleed. Dat beginsel was de mensch of het subject, maar beide gereduceerd tot hun rationeel en intellectueel extract, het bewustzijn of het denken. En van dat bewustzijn leidde de mensch geheel zijn denken af over de wereld, over zich zelf, over God. Welnu, wanneer wij de nieuwste wijsbegeerte voor onze oogen laten gaan als een défilé van vaak heterogene en onherleidbare stroomingen, dan merken wij op dat het subject ten slotte nog immer aan de spits van het denken is gebleven, maar dat het ditmaal beschouwd wordt onder een totaal gewijzigd prisma. Het Cartesiaansche subject beteekende de geweldadige isoleering, de

brutale sequestratie van het rationeele en van het bewustzijn, met verontachtzaming van al de overige componenten van den menschelijken geest. De tegenwoordige wijsbegeerte gaat uit van het subject als anthropologisch geheel, als mensch. Het subject van alle zijns-denken en van alle levensbezinning is niet langer de abstracte rationaliteit of het wetmatige intellect, maar het is de mensch als het verzamelbegrip van geheel onze levensen geestespersoonlijkheid. Die mensch is uitgegroeid tot de nieuwe talisman, die ons binnenvoert in het wezen van de dingen en in de geheime diepten van ons kennen en handelen.

Wanneer Rickert en Windelband over het norm- of waardensubject spreken, hebben zij niet meer het zuiver logisch subject op het oog. De mensch in de geesteswetenschap, de mensch van Dilthey en Simmel staat niet gelijk met ‘la pensée’ van Descartes, die, via hare begrippelijke wetmatigheid, de realiteit ofwel afleidt, ofwel construeert, maar is integendeel de geest, die stellig mede begrijpt het logische, wetmatige intellectskennen, maar die niettemin ook de irrationeele zijnsfranje omvat, waarin ons innigste beleven en ons meest directe bevatten verloopt. Ook Nietzsche, Klages, Spengler, Keyserling wantrouwen de rationalistische reductie van den mensch tot een denkmachine en het groote levenswerk van Bergson bestaat juist in het voortdurend hameren op de waarheid, dat mensch en verstand geen onderling omzetbare grootheden zijn, doch dat het verstand slechts als een secundaire levensuiting van den geest moet beschouwd worden. Opposities als deze tusschen ‘l'esprit géométrique’ en ‘l'esprit de finesse’, tusschen de ‘animus’ en de ‘anima’ in het litteraire duel Claudel - Valery en Henri Brémond, tusschen ‘Geist’ en ‘Seele’ zooals in den titel van Klages' hoofdwerk, wijzen alle op de anti-Cartesiaansche africhting van de huidige levensaanschouwing.

Het aloverheerschende imperialisme van de kennisleer in de moderne tijden had voor uitgangspunt de erkenning, dat realiteit en verstand twee aan elkander geopponeerde en voor elkander vreemde orden vertegenwoordigen. Het groote probleem dat een oplossing vraagt is alsdan ook: hoe de brug slaan tusschen beide? Hoe de orde van de realiteit uitbeelden door de orde van het verstand? Van heel wat breeder vertrouwen, en misschien ook van heel wat grootere naïviteit getuigt onze XXe eeuw. De

radicale vervreemding tusschen realiteit en mensch wordt beschouwd als een willekeurig postulaat van het moderne rationalisme. Realiteit en mensch zijn fundamenteel wezensgelijk en de rechtstreeksche penetratie van de werkelijkheid door den mensch is het zuiverste teeken dezer oorspronkelijke verwantschap. Den lezer is zeker de volontaristische strekking bekend, die in Duitschland, in Frankrijk en in de Anglo-Amerikaansche landen is doorgebroken. Het wils- en spontaneïteitsmotief speelt vanaf Schopenhauer tot aan Nietzsche, vanaf Maine de Biran tot aan Bergson, vanaf William James tot aan John Laird de rol van universeele wezenskern aller dingen. Stof en geest zijn geen wezensvreemde zelfstandigheden meer. Beide worden bewogen door eenzelfde stuwkracht, analoog met den menschelijken wil, door dezelfde spontaneïteit, waarvan de menschelijke vrijheid de bloem is. Het waarachtige philosophische vraagstuk kan alsdan niet langer de vraag blijven naar de overbrugging van twee met elkander onvergelijkbare oevers en de centrale wetenschap niet langer de kennistheorie, want met de erkenning van de wezenseenheid der dingen vervalt het groote mysterieuze dat aan de kennis kleeft, en door die eenheid is dan ook het trefwoord gevonden, dat als een 'Sésame, ouvretoi' de realiteit open stelt voor onze geestelijke speuring.

Ook in de kennis-agenten is een andere hierachie gekomen. De vervreemding tusschen realiteit en mensch was het resultaat van het rationalisme. Het kennistheoretisch grondprobleem was het gevolg van het exponeeren van het abstraheerende, begrippelijke verstand als de eenige speur-agent van den geest. Als conceptueel orgaan was het verstand een wig, gedreven tusschen wereld en mensch. In deze termen echter gesteld, moet het kennistheoretische grondvraagstuk zonder oplossing blijven, en moet het bijgevolg een pseudo-probleem genoemd worden, Het denken vormt de noodzakelijke tusschenschakel tusschen de wereld en den mensch. Als motief van overbrugging, *moet* het denken participeeren aan de realiteit *en* aan den mensch, en ter wille van de radicale vervreemding tusschen beide in het rationalistische schema *kan* het aan beide niet participeeren. En tevens kan ook geen beroep meer gedaan worden op het rationalistisch wisselstuk van de evidentie, namelijk op de methode, vermits de tegenwoordige wijsbegeerte door de erkenning van

het postulatieve wezen der laatste methode-elementen deze rechtstreeks verbindt met een irrationeele finaliteit. Daarom juist wordt het verstand tegenwoordig uit zijn stelling van waarachtige kennisagent gebannen. Stellig, het wordt gehandhaafd in zijn functie van organiseerende, schematiseerende activiteit van begrippen en verschijnselen, maar als penetratievermogen van de waarachtige realiteit wordt het in de schaduw gesteld. In de plaats daarvan treedt de intuïtie op. Men kan deze intuïtie allerlei namen geven; men kan ze allerlei qualiteiten toedichten. Men mag ze met Bergson ‘une sympathie intellectuelle’ noemen, met Dilthey eene ‘Erlebnis’, met de phaenomenologie en met de nieuwe, realistische richtingen in de Scholastiek ‘intellectueele intuïtie’ noemen. Fundamenteel duiden al deze benamingen dezelfde kenkracht en dezelfde mededeeling van de werkelijkheid aan. Nergens vinden wij deze intuïtie op het oude standpunt der ‘perceptio’ of van de sensualistischabstractieve afbeelding van de dingen staan. Integendeel, zij is de directe vatting van de dingen, waaruit de kennis-critische opponeering van subject en object verdwenen is. Zij is de rechtstreeksche aanvoeling en de door niets belemmerde noch bemiddelde penetratie van mensch en wereld. Het rationalisme verliest zijn aantrekkingskracht van het oogenblik af dat alles, zijnswereld, mensch en God, door een zelfde ‘fiat’ worden omschreven en dat bijgevolg de directe vatting niet tot de kennis van het bewustzijn alleen beperkt is zooals bij Descartes, maar uitgebreid kan worden over geheel de realiteit. De suprematie van de intuïtie in de hedendaagsche wijsbegeerte is te wijten aan de ontgoocheling die het Cartesiaansch rationalisme heeft gebracht. De mensch is erdoor ontgoocheld geworden ter wille van het pauperisme, waartoe het abstraheerende, conceptueele denken de realiteit veroordeelt, wanneer het slechts het rationeele, dit wil zeggen het vormelijke en het algemeene in de dingen als vatbaar voor kennis beschouwt.

Daarmede staan wij midden in de derde antinomie tusschen Descartes en de XXe eeuw. Het rationalisme is van huize uit formalistisch. Alleen op voorwaarde dat de realiteit herleid wordt tot een algemeene, wetmatige, formeele structuur is zij omzetbaar in wetenschappelijke begrippen en is zij voor het intellect doorschouwbaar. Houden wij ons stel physico-metaphysische

begrippen voor ident met de werkelijkheid, dan krijgen wij het geraamte, het winterpanorama van de realiteit. Want deze laatste is geen 'regio' van Platonische ideeën, maar een theater van onoverschouwbare verscheidenheid. De stoffelijke wereld der ervaring is geen geometrie, alle Cartesianisme ten spijt. Zij is een wereld van vorm, van kleur en van klank, dat wil zeggen van qualitatieve bijzonderheden, die, alle samen, als één stel klaviertoetsen samenvloeien in de eigenaardige, zeer composiete muziek der ervaring. De rationalistische wetenschap beteekent de versteening, de verstarring, de misvorming en de verarming van de realiteit door hare enge, levenlooze, inhoudslooze en schematische begripsmatigheid. Met den val van het rationalisme valt nu ook het respect dat twintig eeuwen wijsbegeerte hebben gekoesterd voor het vormelijke, en breekt het tijdstip door, dat opnieuw de inhoud, de bijzonderheid, de verscheidenheid, de eigenaard, de qualiteit in het brandpunt van de belangstelling komen te staan. Ik weet wel, dat alles gebeurt onder zeer verschillend etiquette. De afkeer voor het rationalistische formalisme vertolken N. Hartmann en M. Scheler in de moraal door eene 'Inhaltsethik', die niet alleen de ethische vorm of het plichtbewustzijn, maar tevens den positieven waardeninhoud van het zedelijk leven ontleedt. De phaenomenologie vervangt de eene, traditioneele ontologie door een reeks ontologieën waarvan elke een 'ontologische regio', een duidelijk afgebakend zijnsgebied in zijn onherleidbare gegevenheid beschrijft en zoodoende de realiteit niet over een en denzelfden rationalistisch-formalistischen kam wil scheren. De anthropologie vecht niet om het restaureeren van het levens*begrip*, maar wel om het accuraat weergeven van levensaspecten en levensvormen. Dilthey en Simmel zoeken noch een historisch formalisme noch een historische wetmatigheid te poneeren, wel geestestypes in hunne eigen structuur te veraanschouwelijken. Biologie zoekt levenszin in plaats van levenswet.

Die verschuiving brengt een nieuwen maatstaf in het kenleven aan. De vroegere maatstaf was het wezen der dingen, de aanzijnsvorm van de dingen zelf. Daar streefde de mensch naar uit al de kracht van zijn intellect. Nu echter het intellect tot een tweeder handsch en tot een tweede rangs vermogen in den mensch is neergehaald, en dat het in den echten zin van het woord voor

den concreet-levenden mensch een levensmiddel is geworden, vinden wij de dingen anders beoordeeld in hunne verhouding tot ons. De mensch liet zich beheerschen door het wezen en het bestaan van de realiteit. Zijn rol was een zuiver afbeeldende rol, en wanneer de mensch, zooals het in de natuurwetenschap, en vooral in de techniek vaak gebeurde, zijn meesterschap over de natuur wilde vestigen, geschiedde zulks in trouwe onderworpenheid en in makke gehoorzaamheid aan de zijnsnormen van de natuur. Nu echter zoekt men iets anders in de dingen. De mensch heeft zich gesteld aan de spits van het denken. Hij is maatstaf geworden. Zijn groot-geldigheid noemt hij geest, om deze te onderscheiden van het intellect. Zijn normeerenden regel noemt hij cultuur. Alles, ook de realiteit, dient den geest en dient de cultuur. Daarom stelt de philosophie het voor alsof de dingen een ‘zin’ en een ‘beteekenis’ insluiten, met andere woorden alsof ze een oorspronkelijk afgerichtzijn op den geest en op de cultuur manifesteeren; een zin en een beteekenis, wel niet in hun autonoom bestaan, maar dan toch in het contact dat de mensch met hen onderhoudt. Wat de hedendaagsche wijsbegeerte van de realiteit wil vernemen is niet: wat is zij? noch: hoe is zij? Integendeel: wat beteekent zij en wat voor zin heeft zij voor den geest en voor de cultuur? Descartes' rationalisme stelde het subject aan de spits van het denken als het noodzakelijk kanaal van alle kennis. Het subject bekleedt nog dezelfde plaats, doch in sterk gewijzigde beteekenis. Het subject gebiedt niet meer over de realiteit in den zin van de vraag: kan mijn verstand het wezen van de dingen kennen? Maar het gebiedt langs een andere vraag om: wat beteekenen de dingen voor mijn geestesleven of voor mijn leven kortweg? Dat deze zin-vraag de specifieke, philosophische vraag van den dag is geworden, moet ik niet nader verklaren noch betoogen. De lezer is voldoende bekend met de literatuur om hier zelf een parenthesis te vullen met een reeks groot en goedklinkende namen uit onze wijsbeerige omgeving. Trouwens, vergissing is uitgesloten, want zoo universeel is de vraag geworden, dat niemand er zich aan onttrekken kan.

Ik zeide reeds vroeger: de mensch is opnieuw mensch geworden, nadat hij drie eeuwen, en misschien veel langer nog, intellect en bewustzijn was geweest. Dank zij die herwonnen anthropologische grondaanschouwing concentreert zich het

denken voortaan rond den geest en rond de cultuur. Daarbij bepaalt zich het resultaat echter niet. Want ook in de psychologie komt daardoor een nieuwe orde tot stand. De traditioneele dogmatische en de experimenteele psychologie analyseerden de bewustzijnsstructuur zooals zij in hare wetmatigheid identiek is bij alle psychische individuen. Wanneer nu het nieuwe menschbegrip als vertrekpunt wordt genomen, erkent de psychologie van meet af aan een groot aantal differentieele gegevenheden, die niet tot het rationeel-ééne, maar tot het verscheidene en tot het typische inleiden. Terwijl de algemeene psychologie aanstuurt op het vastleggen van het bewustzijnsleven door universeele wetmatigheden, zint de differentieele psychologie in tegenstelling daarmede op het scherp onderscheiden van bijzondere psychische structuren en erkent zij er bijzondere wetten en generieke verschillen voor. De descriptieve psychologie van Dilthey en Spranger, de levensphilosophie van een James, een Groos en een Müller-Freienfels, de psychoanalyse, de personalistische psychologie van W. Stern, de 'Gestaltspsychologie' van Köhier en Koffka, de eidetische psychologie van Jaensch, en bovendien en niet het minst de characterologie van een Utitz, een Lessing, een Klages en de psychopathologie van een Jaspers vormen alle de nevenproducten van parallelle richtingen in de ontwikkeling van de irrationalistische philosophie onzer dagen.

De neovitalistische biologie gaf den toon aan en den eersten stoot, want door hare bemiddeling verdween de exemplariteit van de stricte natuurwetmatigheid voor de ontleding van het psychisch leven. De irrationeele philosophie bovendien met haren zin voor concreetheid en eenmaligheid verleerde de psychologie het opsporen af van een alomtegenwoordige werkelijkheid van den abstracten geest, om met de ervaring van cultuur-, leven- en geesteswetenschap te streven naar de scherpe afzondering van psychische zin-types. Terwijl de anti-positivistische strekking de ondergang meebracht van de associationistische zielsconceptie, volgens dewelke zij het totaal of de som is van elementaire eenheden, tot een geheel verbonden dank zij een schematische wetmatigheid van efficienten aard, toonde de levens- en geestesphilosophie den weg naar een daaraan tegengestelde visie van het geestelijke geheel. Dit laatste is geen asso-

ciatief samengekoppeld aggregaat, doch een organische ganschheid, die zin en richting ontvangt uit de handen van een teleologisch beginsel. Ook hier naakt het einde van de moderne rationaliseering van het psychisch leven, roeit de psychologie tegen den stroom der Cartesiaansche traditie in en bereidt zij de descriptie voor van een levens-nabije zakelijkheid, die ook de psychologie samen met de philosophie buiten het spoor van de koele, abstracte verstandelijkheid van de vorige eeuw zal voeren.

In een cursus over de wijsbegeerte die ik in den loop van dezen winter voor het Belgisch Nationaal Radio-instituut heb gehouden, vatte ik de negatieve instanties onzer hedendaagsche wijsbegeerte samen onder de drie hoofddingen van ontologievijandigheid, anti-rationalisme en systeemloosheid. Tot hiertoe had ik het per slot van rekening slechts over het anti-rationalisme waardoor een geestesallure opdaagde die tegen de Cartesiaansche ingesteld was. Mij blijft nog over zeer kort rekenschap te geven over de andere twee. Metaphysica en ontologie heb ik in het bovenstaande onderscheiden eenerzijds als bovenzinnelijke wereld- en levensfundeering, en anderzijds als algemeene zijnsleer. Die laatste vormde de essentie van de Europeesche wijsbegeerte in het verleden. In de opeenvolgende phasen van het Westersche denken zijn cosmos, God en subject elkander opgevolgd als de hoogste organisatiebeginselen van de zijnsorde, en uitsluitend met het doel de zijnsorde te verklaren werden zij ter hulp geroepen. Philosophie was immer de zijnsstructuur van de wereld, en ook de mensch was slechts één onder de tallooze objecten dezer zijnsorde. Doch het restaureeren van het mensch-begrip op het keerpunt van onze eeuw bracht een anthropocentrisme tot stand van onvergelijkelijken omvang. Alles wentelt om den mensch. In plaats van de zijnsorde, staan geest, cultuur en leven aan de leiding, alle objectspheren die zich buiten de zijnsorde, maar binnen de menschenorde bevinden. Terwijl de mensch in de vroegere wijsbegeerte een deel van de zijnsorde was en als zoodanig bestudeerd werd, is veeleer de zijnsorde zelf nu een deel van de menschenorde geworden, omdat slechts de zin, de beteekenis en de waarde dezer orde voor den geest, de cultuur en het leven van den mensch tot de waarachtig nieuwe problematiek behooren. Deze interesseverschuiving is derhalve een bewijs te meer hoe een latente antinomie met den denk-

habitus van Descartes ook dit aspect van de spiritualiteit der XXe eeuw verklaren kan.

Hetzelfde kan worden gezegd van de systeemloosheid in deze spiritualiteit. Deze eigenschap is altoos een uiting van geestelijke verbrokenheid. Elk systeem, wat ook zijn innerlijke waarde moge wezen, is een teeken van kracht en van geestelijk optimisme, systeemloosheid een teeken van geestesmoeheid en van zielsanemie. Talloos nochtans zijn de denkers die van allen systeemvorm afstand hebben gedaan; meer nog, die de systeemloosheid zelfs tot het ideaal van het denken hebben verheven. Men denke hier slechts aan het meteoorachtige van een Simmel, de indrukwekkendste vertegenwoordiger op dat gebied, maar Nietzsche, Spengler, James, zelfs Bergson en tal van anderen hebben niet minder den classieken systeemvorm afgezworen. Die systeemloosheid bergt in zich een groot wantrouwen. Veelal verwerpt men de mogelijkheid eener volstrekt-geldige, unieke philosophie of levensbeschouwing en verdeelt men de geesteswereld in een aantal types, waaraan een voor anderen ontoegankelijke wereldbeschouwing beantwoordt. De philosophie is in dat geval geen systeem meer met universeele geldigheid. Zij is het plagiaat van een geestelijk wezen, het plagiaat van een ziel.

De dissonantische toon, die wij in het huidige denken kunnen vernemen, vindt daarin zijn oorzaak. Naar harmonie en evenwicht streefde het Westen onder de hoede en onder het geleide van de cosmos, van God en van de rationaliteit. Aan den grondslag van het denken liggen heden ten dage de dissonantie, de verscheurdheid, de tegenstrijdigheid. Dilthey's, Simme's en Spranger's veelheid aan onontwijkbare geestesstructuren bijvoorbeeld verloochent alle uitzicht op geestelijke eenheid onder de menschen. De africhting van het speculatieve denken op cultuur en leven brengt de spanning en de dissonantie, die toch altijd de essentie van het leven in dit ondermaansche uitmaken, over naar de eens van het leven onafhankelijk gemaakte en daarom zuiver gewaande regionen van het denken. De zelfheerlijkheid van het denken, de autonomie van de rede zijn vergaan, en de gegeven feitelijkheid van psychologie en leven is overgebracht naar de ideale orde van den geest. De levenstragiek, het levenspessimisme, het ervaringsnoodlot zijn geen

feiten gebleven; het zijn idealen geworden die wezensmatig bij het denken behooren.

En ook voor de illusie van de moderne wijsbegeerte in haar streven naar universalistische eenheid en naar universeel gelden wordt Descartes verantwoordelijk gesteld. Terwille van zijn rationalistische imperatieven is het systeem bij de moderne wijsgeeren dat geworden wat eertijds de realiteit was. Het systeem vervangt de realiteit, omdat deze slechts bestaat voor den mensch in haar rationeel houvast. Doch de erkenning dat alle realiteitsgegeven - rationeel of niet - gelijkwaardig is, de zin voor bijzonderheid, verscheidenheid en qualitatieve bepaaldheid maken den systeemvorm onmogelijk, omdat slechts het rationeele en het tot rationaliteit gebrachte in een systeem kunnen worden ondergebracht. En daarom is benevens de inhoud van de hedendaagsche wijsbegeerte ook haar liefste uitwendige vorm een anoniem protest tegen het rationalistisch idealisme van een Descartes.

En zoo krijgt mijn bewering van bij den aanvang, meen ik, een zin. Er wordt weinig over Descartes gesproken. Er wordt zeer weinig tegen Descartes gestreden. Maar uit geheel haar wezen streeft de XXe eeuw naar den afbraak van de Cartesiaansche dogmatiek. Al hare wezenstrekken verraden een andere inspiratie, een anderen mensch, een andere ziel. Ik beweer niet dat het teeken van grootheid voor ons is het rationalisme der moderne wijsbegeerte over boord te hebben gegooid. Ik onthoud me wetens en willens van elk waarde-oordeel dienaangaande. Dat de tegenwoordige wijsbegeerte met zulk een energieken zwaai de geestelijke dominanten van de moderne ziel en van de Cartesiaansche spiritualiteit van zich heeft afgeworpen, kan men, naar mijn gevoelen, niet tegenspreken. Dat de wijsbegeerte der XXe eeuw aan de antipode staat van Descartes' machtig-mooien droom is een onontkoombaar noodlot.

Ik weet het, met dat alles is niets bepaald nopens de toekomstmogelijkheden der hedendaagsche wijsbegeerte. Ook prospecties van dezen aard vinden wij kwistig gestrooid in de literatuur. Ik wil er mij beslist van onthouden. Duidelijk is het, dat de denken de geesteshabitus, die de machtige persoonlijkheid van den Fransch-Hollandschen eenzame de wijsbegeerte en de wetenschap voor een drietal eeuwen heeft ingeprent niet langer het

cristallisatiepunt der cultuur is. Doch den vakkundige is het even duidelijk, dat de nieuwe geluiden slechts unisono opstijgen, wanneer het er om gaat zich te verheffen tegen den rationalistischen adem der moderne geestesgeschiedenis. Is het waar dat wij er in slaagden de grootste gemeene deeler van al de negatieve instanties onzer wijsbegeerte te achterhalen, toch is het, naar ons gevoelen, vergeefsche moeite, denzelfden deeler te willen nasporen voor de positieve instanties. Deze immers loopen sterk uiteen en hoe ver wij het ook brengen in de anatomie van het tegenwoordige denkleven, het centrale gewricht dat alles samenbindt tot één organisme en tot één levensstijl verschijnt niet aan den einder van het speurende oog. Deze conclusie is zeker negatief; sceptisch echter is zij niet, want zij beteekent geen verzaking aan den geest, zelfs niet aan den tijd. Immers aan alle perioden is hetzelfde phenomeen eigen geweest. Om zich heen kijken met een minimum van vooroordeelen, en waar het kan, eenige richtende lijnen ontdekken in de roerigheid van het oogenblikkelijke leven is misschien een opdracht groot genoeg voor een voorzichtige bezinning en voor de instandhouding van het persoonlijke geestespatrimonium van den wijsgeer.

H.J. De Vleeschauwer,
Hoogleeraar te Gent.

Crisisleed en moderne economische politiek in Nederlandsch-Indië

In de 20 jaar, welke aan deze crisis zijn voorafgegaan, kenmerkte de Indische politiek zich door een steeds verder gaanden uitbouw van het regeeringsapparaat en een toenemende verzorging van de belangen der inheemschen; op de zwakke fundamenten van een zeer kwetsbaar economisch bestel, nl. op de welvaart van den bovenbouw der Indische gemeenschap, werd een gebouw in Westerschen trant opgetrokken, dat bij aantasting van die grondslagen moest wankelen.

Op alle gebieden, op dat van het onderwijs, het belastingwezen, de arbeidsinspectie, het gevangeniswezen, den havenbouw, den wegenaanleg, den opsporingsdienst, de landbouwvoorlichting, de volkshuisvesting, de volksgezondheid etc. stegen de kosten; het aantal ambtenaren nam gestadig toe en daarmede tevens een groep uitgaven, welke een inelastisch karakter hadden.

Ondanks het feit, dat overwegend de Westersche bovenbouw in ruime mate de middelen verschafte om die politiek te kunnen voeren, werd toch niet voorkomen, dat de Indische staatsschuld zeer aanzienlijk toenam: van ruim 93 millioen in 1912 tot bijna 1.030 millioen op 1 Januari 1930. Hieruit reeds blijkt, dat de toenemende overheidsbemoeiing tot een sterkere uitzetting der uitgaven leidde dan de ontvangsten gedoogden. Een enkel cijfer ter illustratie: de zuivere gewone landsuitgaven stegen van 138 millioen in 1910 tot 582 in 1921 om daarna via 401 millioen in 1924 wederom de 500 te passeeren.

Ongetwijfeld, vele der maatregelen zijn voor de inheemsche bevolking van groot nut geweest en hebben op haar omstandigheden een gunstigen invloed gehad, hoewel talrijke naast voor-

deelen ook groote gevaren medebrachten; wij denken dan allereerst aan het onderwijs met zijn ‘bekroning’ in het hooger onderwijs, doch ook aan andere nieuwigheden, welke niet meer aan behoeften voldeden, doch zuiver luxe werden.

Zoolang het bedrijfsleven, dank zij behoorlijke revenuen, een dankbaar object voor belasting bleef, ging alles vlot; de overheids-ontvangsten bleven hoog en de credietwaardigheid, welke die overheid op grond van dat bedrijfsleven genoot, voorkwam, dat men zich op de te verwachten ontvangsten behoefde in te stellen. Wel onderbrak de crisis in de eerste helft der jaren twintig wederom, na de moeilijke oorlogsjaren, tijdelijk de ontwikkeling, doch al spoedig herrees bij de overheid, evenals in het particuliere, de gedachte aan een niet-eindigende welvaart en het uitgaven-niveau van beide categorieën werd uitgezet, terwijl uitbreidingen in het groot-landbouwbedrijf den schijn nog versterkten.

Doch reeds spoedig kwam hieraan een einde; de wereldconjunctuur sloeg om, waartoe tal van factoren, zoowel op het gebied der voortbrenging zelf als daarbuiten gelegen, medewerkten, en Indië's in hoofdzaak agrarische gemeenschap ondervond daarvan in scherpe mate den weerslag.

Onvoorbereid kwam Indië te staan voor een crisis, welke de voornaamste bronnen van welvaart ernstig aantastte; de suiker, rubber, koffie, thee en andere producten zagen zich geplaatst voor een verscherping der prijsdaling, welke voor sommige reeds vroeger was aangevangen en de terugslag was hevig. In het particuliere realiseerde men zich reeds spoedig, dat scherp ingegrepen moest worden en steeds meer bezuinigingen werden ingevoerd, steeds meer van het bestaande werd afgesneden; ontslagen van Europeesche en Inlandsche werkkrachten waren aan de orde van den dag, ondernemingen werden gesloten en vaak aan verwildering prijsgegeven en waar eertijds de mensch het oerbosch in geordende aanplantingen had herschapen, hernam thans de rimboe haar rechten.

De ontslagen onder de Europeesche werkkrachten deden het voor den Westerling onder de tropenzon zoo enerveerende en sloopende probleem van gedwongen niets-doen ontstaan en vernietigden niet alleen de schoone droomen van de toekomst, doch riepen voor velen de dreiging voor zich en het gezin van de

kampong als toekomstige verblijfplaats op. Ondersteuning van overheidswege aan werkeloozen was en is in Indië nog onbekend en de particuliere hulp, aanvankelijk ongeorganiseerd, later georganiseerd in een centraal en plaatselijke steuncomité's, sterk gesubsidieerd door bedrijfsleven en overheid, moest trachten in den ergsten nood te voorzien. Dank zij deze hulp, dank zij de uitkeeringen, welke de werkgevers in heel veel gevallen aan ontslagen of op wachtgeld geplaatste employés gaven, dank zij ook het prachtige werk van de Amsterdamsche maatschappij voor Jongemannen (A.M.V.J.), het Leger des Heils, de Indische Maatschappij voor Individueele Werkverschaffing e.a. kon voor talloozen het ergste physiek en moreel worden voorkomen. Velen keerden naar Nederland terug, doch veel meer bleven in Indië tengevolge van het misplaatste optimisme, dat het wel weer spoedig anders zou worden; talrijken vonden intusschen in den kleinen landbouw - waaraan voor den Europeaan in de tropen groote bezwaren zijn verbonden - doch ook in nog bescheidener werkkring een middel om het hoofd boven water te houden, terwijl ook de regelmatige mutaties onder het werkzaam gebleven personeel tot wederopneming in het bedrijf leidden. Nog steeds blijft een aanzienlijk offer der gemeenschap noodig om de zeer talrijke nog niet herplaatsten en de jongeren voor ondergang te behoeden. Ondanks deze afvloeiingen en die door repatriëering waren er, blijkens de onlangs ingediende Memorie van Toelichting op de aanvullende begrooting voor het Kantoor van Arbeid, toch nog meer dan 12.500 werkelooze Europeanen, waarvan 2.000 oudere en 4.000 jongere volwaardig geacht worden. Niet alleen dus ligt hier een vraag voor werkeloosheidsbestrijding, doch ook een van armenzorg, beide in absoluten zin evenwel nog van geringen omvang.

Doch niet alleen en niet allereerst voor den westerling en den vreemden-oosterling deed de kentering in het getij zich gelden; ook de inheemsche maatschappij werd er zwaar door getroffen. De daling in ruilwaarde van de bevolkingsproducten deed overal de inkomsten scherp dalen, later zelfs soms tot een niveau waarop de voortbrenging grootendeels werd gestaakt. In de buitengewesten veroorzaakte dit voor de inlandsche bevolking, voor zoover deze op den uitvoer was ingesteld, moei-

lijke problemen, doch op den duur maakte hier de overvloed van grond wijziging of aanvulling in de voortbrenging mogelijk. De inlandsche gemeenschap van het dichtbevolkte Java evenwel ondervond den invloed ook op andere wijze. Ontslag van arbeiders dwong honderdduizenden op de desa terug te vallen; door teruggave van gronden door het westersch grootbedrijf, door loonsverlagingen, door mindere vraag naar en belooning voor producten en diensten namen de inkomsten der bevolking sterk af en het ergste moest worden gevreesd. Doch nadat de herinneringen aan vroegere, welvarender tijden, waaronder zelfs poesaka's, waren gerealiseerd en nadat ook andere mogelijkheden tot credietverkrijging waren uitgeput, waardoor tevens echter de moeilijkste periode was overbrugd, bleek, dat ook op andere wijze naar een aanpassing was gestreefd; niet alleen door verlaging van het levensniveau, doch ook door uitbreiding van den aanplant van voedselgewassen - zoowel padi als kedelee, mais, cassave e.a. - en intensificatie van de voortbrenging. Door de gedwongen inkrimping van de suikercultuur kwamen groote uitgestrektheden vruchtbare gronden voor de bevolking vrij. Naast de opbrengst van den spaarpot, het *erf*, welks beteekenis voor de bevolking, speciaal in de achter ons liggende moeilijke jaren, niet hoog genoeg kan worden aangeslagen, schiep voorts ook de scherpe daling van den rijstprijs en de voor de westersche industrie moordende, voor de bevolking evenwel buitengewoon gelukkige Japansche concurrentie de mogelijkheid de vereischte aanpassing te vinden. En daarbij ging het steeds meer in de richting van een streven naar individueele zelfgenoegzaamheid, waarbij slechts het - steeds in omvang afnemende - noodige tegen het overbodige, al dan niet via het geld, werd geruild. Wij hebben hier kunnen waarnemen hoe de collectieve welvaartsvermindering in de desa met behulp van de uitbreiding van de gesloten primitieve productenhuishouding en dank zij de prijsverlaging voor van buitenaf te betrekken goederen heeft geleid tot een nieuwen toestand, voor welken de halve stuiver van Mühlenfeld het symbool is geworden, doch mogen tevens niet vergeten, dat deze aanpassing, deze elasticiteit van de inlandsche maatschappij, met een groote verarming gepaard is gegaan.

Behalve plaatselijk, ontstond er op Java onder de inheemsche

bevolking geen werkeloosheidsvraagstuk; de eenige honderdduizenden verdwenen in de tientallen millioenen en slechts hier en daar, waar, zooals in sommige overbevolkte ex-suikerstreken, op Madoera, en in Bantam moeilijkheden dreigden te ontstaan, moest steun door uitdeeling van gratis rijst en geld alsmede door reliefwerk (irrigatiewerken, wegenaanleg etc.) worden geboden, hetgeen allereerst en overwegend door de overheid, in geringere mate ook door het bedrijfsleven geschiedde. Gelukkig bleven der bevolking misoogsten op groote schaal in de voedselgewassen bespaard.

Deze terugkeer tot individueele zelfgenoegzaamheid, tot een direct voorzien in een zoo groot mogelijk deel der eigen gevoelde behoeften[1] - niet alleen voeding, ook in geringe mate weefsels -, de prijsdaling der via het ruilverkeer te betrekken goederen, gepaard aan de mildheid van het klimaat, maakten het mogelijk, dat die millioenenbevolking van Java gespaard bleef voor een der ergste gevolgen van de crisis, de werkeloosheid op groote schaal, zooals wij die in westersche landen kennen; zij bespaarden de overheid tevens groote bedragen, aangezien zij het mogelijk maakten de hulp tot incidenteele maatregelen te beperken. En tenslotte, zij maakten een zeer aanzienlijke vermindering mogelijk van de loonen, welke het grootlandbouwbedrijf aan zijn arbeiders op Java moet betalen, en redde daardoor een deel van Indië's welvaartsbronnen.

Het streven van het Gouvernement om uit overbevolkte streken van Java een deel der bevolking naar de buitengewesten te doen emigreeren, waarbij beoogd wordt dat zij in een zoo groot mogelijk deel der eigen behoeften zal voorzien, verdient zeker toejuiching, doch hoe aanzienlijk deze emigratie op zichzelf ook is (naar de Lampongs en Benkoelen ongeveer 40.000) en hoezeer zij tot plaatselijke verlichting der moeilijkheden leidt, op de millioenenmassa heeft zij natuurlijk weinig invloed.

Crisis in het agrarisch grootbedrijf beteekende moeilijkheden, speciaal finantiëele, voor de overheid. Het bleek noodig de ontvangsten zooveel mogelijk op peil te houden en de uitgaven te

1) De toeneming van het geoogste areaal op Java en Madoera bedroeg in 1934 voor den inlandschen landbouw, behalve de inlandsche tabak, ten opzichte van de periode 1923/1932, volgens de laatste taxatie 393.000 ha (Jaaroverzicht 1934 van het Economisch Weekblad).

verminderen. Dan begint de verhooging van bestaande en invoering van nieuwe lasten welke, ondanks den omvang dien zij in de achter ons liggende jaren reeds heeft verkregen en nog verder neemt, niet heeft kunnen verhinderen, dat de ontvangsten voortdurend zijn gedaald.

Zag de Regeering de crisis aanvankelijk als een tijdelijk verschijnsel en werden de bezuinigingen van dit gezichtspunt uit beschouwd, allengs begreep men dat het noodig was het budget sterk te besnoeien ten einde er een kern van te kunnen behouden. Veel van wat in de jaren van weleer werd opgebouwd, moest worden afgebroken en daarbij wreekte zich het vroeger gevoerde beheer, want groote posten der landsbegrooting (salarissen, pensioenen, renten en aflossingen) waren niet alleen inelastisch, doch hadden zelfs de strekking toe te nemen. Het gelukte niet een sluitend budget te krijgen en de staatsschuld nam wederom toe, tot meer dan 1.500 millioen; Indië kan thans niet ter kapitaalmarkt verschijnen dan wanneer Nederland een garantie verstrekt. Men moet eerbied hebben voor dezen Gouverneur-Generaal en dezen Minister van Koloniën die in luttele jaren een zoo inelastisch budget als dat van Ned.-Indië met meer dan 200 millioen tot een niveau van 293 millioen voor de zuivere gewone uitgaven wisten te doen dalen. Een belangrijke kern, kon worden behouden. Conversie en gewijzigde financiering der pensioensen maritieme lasten droegen daartoe bij, doch dit vermindert den eerbied niet.

Evenwel, zien wij goed, dan is het leed nog niet geleden; er is nog geen evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven bereikt; in de toekomst zal naar een verdere verlaging van uitgaven moeten worden gestreefd, omdat de volkshuishouding thans veel te zwaar belast is en voorkomen dient te worden, dat er in plaats van kapitaals-toevloeiing verdere kapitaalsvernietiging of -wegvloeiing zal plaats hebben, waarmede in een internationaal beleggingsgebied zeker rekening moet worden gehouden. Er zal moeten worden gestreefd naar een harmonisch geheel op verlaagd niveau. Waar dat zal liggen, is nog niet te zien, doch in ieder geval moet het mogelijk zijn, in de betere jaren een reserve te vormen, waaruit in de magere jaren tekorten kunnen worden bestreden.

En door de overheid èn door het bedrijfsleven is in luttele

jaren gestreefd naar het voorkomen van een debâcle, doch ook naar het vermijden van een sleepende ziekte; wel realiseerde zich de eerste in den aanvang niet hoe groot de moeilijkheden waren en hoe zwaar het bedrijfsleven werd aangetast - van welk gebrek aan inzicht de wijziging der koelie-ordonnantie, met het in-uitzicht-stellen van een geleidelijke afschaffing der poenale sanctie, de wijzigingen en uitbreiding der 'assistentenregeling' en de regeling van het arbeidscontract, het nog in de archieven berustend ontwerp-Ongevallenwet sprekende voorbeelden zijn - doch toen het besef doordrong hoe diep het bedrijfsleven er het mes moest inzetten, toen de overheid steeds meer aan den lijve ging gevoelen hoe moeilijk de toestand was, toen kwam ook de medewerking, o.a. in den vorm van hulp tot instandhouding der proefstations (crisis-cultuur-centrales), de restrictieregelingen, een soepele regeling der canon- en belastinginning, e.a.

Veel van wat jaren van opbouw had gekost, werd in luttele jaren vernietigd teneinde voor een kern bestaansmogelijkheid te houden; het meest sprekend in dit opzicht is wel de suiker, eens welvaart brengend in groote deelen van Java, thans ingekrompen tot een weinig belangrijken tak van nijverheid; millioenen en millioenen in de fabrieken gestoken, zijn verloren; doch ook op andere gebieden moest veel afgesneden worden: talrijke bergcultuur-ondernemingen werden gesloten, faillissement of liquidatie deed bekende namen uit Indië's economische leven verdwijnen, het prestige van den westerling werd geknakt door den toestand, waarin sommige Europeanen, buiten hun wil, geraakten. Het groote doel echter, een groote kern te behouden van een bedrijfsleven, toegerust met een voorlichtingsdienst en een medische verzorging, welke tot de beste in de wereld kunnen worden gerekend, is bereikt. De positie van dit eenzijdige agrarisch bedrijfsleven echter was nog verre van rooskleurig, en de overheid voelde zich dan ook tot een steeds verder gaand ingrijpen gedwongen.

Het was met verhooging der invoerrechten begonnen, zonder eenige andere bedoeling dan de inkomsten der overheid te versterken. Nederlandsch-Indië had een zuiver fiscaal tarief: vrijheid van grondstoffen, 6 % op productiemiddelen, 10 % op algemeene verbruiks- en 12 % op luxe-artikelen. Uiteraard

beteekent elke last op geimporteerde goederen, welke niet door een binnenlandsche heffing wordt gecompenseerd, een zekere bescherming voor de binnenlandsche vervaardigers dier goederen, doch in casu was zij van te geringen omvang dan dat hier van bescherming kon worden gesproken. In den loop der laatste jaren werden op de invoerrechten niet alleen 50 crisisopcenten geheven, doch werden bovendien de heffingen op algemeene verbruiks- en op luxe-goederen globaal gebracht op 12 en 20 %. Reeds hier spreekt een streven tot aanmoediging van de productie dezer goederen binnenslands, temeer omdat daarnaast de heffing der opcenten gehandhaafd bleef. Wel moet hier de nood der schatkist als voornaamste oorzaak worden genoemd, doch dat de gedachte aan verandering van koers hieraan ook niet vreemd was, bleek niet alleen uit de gedachtenwisseling in den Volksraad in den loop der jaren, doch ook uit het meer consequent toepassen van de vrijstelling der grondstoffen, o.a. ruwe katoen.

Was tot 1932 de overheidsbemoeiing, behoudens voor de tin - waarbij het Gouvernement zelf zeer belanghebbend is - practisch uitsluitend te zien als sociale en hygiënische bemoeiing, het jaar 1932 toont reeds de eerste symptomen van de komende verandering. Ondanks heftige tegenkanting van een groep belanghebbenden wordt de N.I.V.A.S.-regeling (suiker) aangenomen, waardoor een instituut tot stand kwam, dat ten doel heeft de bevordering van een regelmatigen verkoop der suikervoorraden en van een rationalisatie van de voortbrenging.

Reeds het volgend jaar vroegen en verkregen de thee-producenten, nadat tusschen de ondernemers van Britsch-Indië, Ceylon en Nederlandsch-Indië terzake overeenstemming was bereikt, een restrictie, welke een regeling van den uitvoer behelsde en de mogelijkheid van aanplant practisch te niet deed.

1933 bracht nog andere uiterst gewichtige regelingen: de crisis-invoer- en de crisis-uitvoer-ordonnanties, welke het mogelijk maakten bij Regeeringsverordening tijdelijk, in afwachting van langs den gebruikelijken weg te nemen maatregelen, den invoer, resp. uitvoer van bepaalde goederen te verbieden of te beperken.

De eerste stap daartoe was reeds eerder gezet: in de groote rijstoogsten in Burma, Siam en Indo-China, den toestand in de suiker-cultuur en het daardoor vrijgekomen aantal werkkrachten, alsmede in den val van het £ en de daling der internationale

graanprijzen en het daardoor ontstane gevaar van een verdere ineenstorting van het Indische rijstprijsniveau vond het Gouvernement in Maart 1933 aanleiding de rijstinvoer-ordonnantie in te dienen en af te kondigen, welke de strekking heeft den invoer van buitenlandsche rijst in Indië geheel of ten deele te verhinderen. Daardoor werd het Indische prijsverloop onafhankelijk van het prijsverloop elders. Aanvankelijk leidde het invoerverbod tot groote speculaties en een prijsstijging, doch door ruime invoerlicentiën werd deze beweging gestuit en trad wederom een prijsdaling in.

De rijst is een volksbelang bij uitnemendheid (hoewel in de laatste jaren haar beteekenis in het menu van den Inlander afneemt). In 1933 en 1934 werden op Java en Madoera resp. 314.000 en 417.000 ha meer met sawahpadi en padigogorantja beplant dan gemiddeld in de periode 1923/32, en ook de oogst van 1933 was grooter dan dat gemiddelde. Een stijging, resp. een hoog-houden van de rijstprijzen brengt voordeel aan hen, die de rijst voor de markt verbouwen, doch de veel grootere groepen van rijstconsumenten kunnen hiervan slechts nadeel ondervinden. Het Gouvernement heeft het van tijd tot tijd, ook in 1934, nuttig geacht voor bepaalde gebieden den invoer, speciaal in de patjeklik-periode[1)], toe te staan, daarmede tevens, ten nadeele der rijstpellerijen, ingrijpende in het normale prijsverloop. Ook geeft het, ter stimuleering van het interinsulair verkeer, bij afscheep van in Indië geoogste rijst naar bepaalde gebieden premies (voor 1935 b.v. *f* -,50 per 100 kg bruto-afscheepgewicht voor afscheep naar de Wester-Afdeeling van Borneo, de Molukken en een gedeelte van Menado) en heeft het vrijen invoer van een zeker kwantum rijst in het moederland bedongen (voor 1935 20.000 ton).

Een verdere stap van overheidsbemoeiing, in verband met de rijst, was het besluit zelf als inkooper in het buitenland op te treden en de gekochte rijst dan tegen vastgestelde prijzen aan den handel te verkoopen; een vervoer-ordonnantie dient om het profiteeren van prijsverschillen door intergewestelijk transport te voorkomen.

Evenals voor rijst werd een invoerregeling getroffen voor de

1) De periode vóór het afkomen van den nieuwen oogst.

kedelee en de daarmee samenhangende producten soja en taotjo, producten, welke zich zoowel bij voortbrenging als verbruik in groote belangstelling bij de inlandsche maatschappij mogen verheugen.

Met de rijstregeling was de eerste stap gezet op het pad, dat zou blijken te leiden naar doelbewuste bescherming van de binnenlandsche markt ten behoeve van het eigen bedrijfsleven, van nationalistische in plaats van internationalistische economische politiek in Indië. Het had en heeft daarvoor het voorbeeld van nagenoeg alle landen in Europa, waar contingenteeringen schering en inslag zijn. Overal ging de deur voor den invoer steeds verder toe en Indië begon dit voorbeeld te volgen, eerst voor cement, ter verbetering van de positie van de Padangsche cementindustrie in het kartel, daarna voor bier in flesschen ander dan stout, ter bescherming van de Indische brouwerijen tegen de Japansche concurrentie. Deze laatste contingenteeringsregeling heeft ook voor de handelspolitiek beteekenis, omdat zij voorschriften bevat omtrent de landen van oorsprong en hun aandeel in den invoer (als basis geldt die van 1932) en omdat daarin voor het eerst bepaald wordt, dat alleen die importeurs vergunning krijgen, die ook in 1931 bier hadden geimporteerd. In tal van gevallen wordt de handel gedwongen nieuwe buitenlandsche relaties te zoeken teneinde zijn licenties geheel te kunnen gebruiken, indien het contingent uit het gebruikelijk land van invoer is uitgeput.

Van bier naar textiel, het was voor het Gouvernement slechts één stap. Aanvankelijk al weer om de inheemsche bedrijven tegen de buitenlandsche, speciaal de Japansche, concurrentie te beschermen werd de invoer van bontgeweven sarongs en loeriks gecontingenteerd, waarbij gepoogd werd de prijzen van de eenvoudigste weefsels - eerste levensbehoeften - zoo min mogelijk te beïnvloeden door een ruimen invoer toe te laten, dus ook het consumentenbelang te beschermen. Spoedig volgden - en thans ter behartiging van de belangen van bepaalde leverende landen (i.c. Nederland) en een bepaalde groep van importeurs - verdere contingenteeringen op textielgebied nl. die van gebleekte stoffen (cambrics, shirtings etc.), waarbij de idéé der tegenprestatie een rol van beteekenis ging spelen. Nederland verklaarde zich bereid, toen de Indische maïsoogst te over-

vloedig dreigde te worden, deze, via de tarwe-centrale, preferentiëel te behandelen, een besluit, dat later ook tot rijst, copra, palmolie en onlangs tot rotan en pitriet werd uitgebreid, waartegenover het eveneens bepaalde bevoorrechtingen verkreeg, ook voor katoenen en molton dekens en gemoltonneerde katoenen spreien (soldatendekens). Hier treffen wij aan de ook in het Westen bekende compensatie-idée.

Na deze volgden nieuwe contigenteeringen waarvan wij nog vermelden die van huishoudelijk aardewerk en porcelein van oostpannen - gietijzeren braadpannen - en die op het gebied der kunstmeststoffen en electrische gloeilampen.

In de contingenteeringspolitiek[1)] komt steeds meer de bedoeling tot uiting de eigen nijverheid te beschermen en te bevorderen en tevens het denkbeeld van bescherming van de belangen der landen-afnemers tegen de Japansche penetratie.

Met Japan werden in 1934 onderhandelingen over een handelsverdrag gevoerd. Deze hebben niet tot een resultaat geleid en ook de reis van den Directeur van E.Z. onlangs naar het land der Rijzende Zon heeft nog geen tastbaar gevolg gehad. Toen in 1934 de onderhandelingen met Japan werden gestaakt werd wederom een schrede gezet op het in Europa en Amerika thans zoo geliefde gebied der ordening: de bedrijfreglementeerings-ordonnantie werd door den Volksraad aangenomen waardoor het uitoefenen en ook het uitbreiden van een bedrijf in bepaalde bedrijfstakken thans afhankelijk kan worden gesteld van een vergunning van overheidswege; de toepassing is in 1935 reeds begonnen voor de melkerijen in het regentschap Bandoeng, de veembedrijven, de drukkerijen met een capaciteit van meer dan 300 m^2 per uur, terwijl andere bedrijfstakken nog in onderzoek zijn en de rijstpellerijen reeds om toepasselijkheidsverklaring hebben verzocht.

Doch niet alleen werd het bestaande tegen het nieuwe - weer het Japansche - gevaar beschermd, nog verder ging de overheid door in bepaalde gevallen zelfs ‘ieder het zijne’ te geven: de importlicentieërings-ordonnantie, reeds toegepast op textiel-

1) Vgl. hierover de bijdragen in de Jaaroverzichten 1933 en 1934 van het Economisch Weekblad en Mr. D.J. Hulshoff Pol ‘De tegenwoordige economische politiek van Nederlandsch-Indië’ in Economisch Statistische Berichten van 9 Januari 1935.

gebied, glas, geëmailleerd huishoudgerei, rijwielen en onderdeden, messenmakerswerk, tandenborstels en petroleumlampen, maakte een verdeeling van den invoer van overheidswege tusschen een aantal daarvoor in aanmerking komende importeurs mogelijk.

Een zeer belangrijke phase voor Indië trad in, toen Nederland - met een passieve, dus aan Indië tegenovergestelde handelsbalans - ook het overzeesche deel van het Rijk in de onderhandelingen over handelsverdragen ging betrekken en - door den nood gedwongen - aan de clearing deed deelnemen. Hier werd een begin gemaakt met een imperiale politiek, zij het dan ook, dat binnen dit imperium de van algemeen standpunt zonderlingste verschijnselen zich voordoen; wij denken hierbij aan het suikervraagstuk, aan de maatregelen in Nederland ten behoeve van de aardappelmeel- en olie-industrie ten nadeele van Indië's tapioca-meel- en veekoekenindustrieën.

Vermelden wij tenslotte nog, dat voor een der belangrijkste producten, de rubber, niet alleen de uitvoer, doch ook, via limiteering der voorraden, de productie, mede ter uitvoering van een internationale regeling, aan banden werd gelegd, terwijl de aanplant verboden werd, dan hebben wij hiermede in groote lijnen de ontwikkeling geschetst.

De uitvoerverboden toch, welke bestaan voor diverse soorten plantmateriaal (suikerriet, kapok, thee, rubber, kina etc.) zijn niet zoozeer als een afzonderlijke groep, doch eerder als een noodzakelijke aanvulling - ter voorkoming van nieuwe outsiders en ter bescherming van den kweekerseigendom - te beschouwen, terwijl in de suiker-invoerordonnantie een aanvulling der suikerregeling kan worden gezien.

Onlangs heeft de Directeur van Economische Zaken betoogd, dat in Indië het economisch leven nog onder een crisis gebukt gaat; wij willen daartegenover de vraag plaatsen of er niet veeleer sprake is van het bereiken van een nieuw evenwicht op lager niveau. Deze vraag te stellen is zeker niet haar zonder meer te beantwoorden. Thans een prognose voor de toekomst te stellen is uiterst moeilijk: Indië's economische ontwikkeling hangt nauw met het wereldgebeuren samen en zal dit blijven doen. Er zijn evenwel, naar wij meenen, verschillende factoren, welke er wel eens op konden wijzen, dat Indië zoo al niet op, dan toch

zeer dicht bij het evenwicht op lager peil is gekomen. Verschillende factoren wijzen op een stabilisatie; wij denken hier voor de inlandsche maatschappij aan het blijvend terugloopen en thans zelfs weer een zekere toeneming van de leeningen bij pandhuizen en desa-banken, aan den achteruitgang van den landrente-achterstand - waartoe ook ongetwijfeld de gedeeltelijke kwijtschelding heeft bijgedragen -, aan het zich terugtrekken op de primitieve productenhuishouding met intensiever gebruik van den grond en daarnaast toch de sterk gevorderde saneering der oude-schuldpositie, aan het vrijwel constant blijven, zelfs een zekere stijging van het loonniveau, aan het - zeker door de beschermende maatregelen beïnvloede - ophouden van den teruggang van de aanvragen van nieuw crediet, aan de kleine toeneming in 1934 van het aantal Mekka-gangers tenslotte. Ook voor de westersche gemeenschap schijnt ons een zekere stabiliteit te zijn bereikt; de betere resultaten van het groot-landbouwbedrijf met de hier en daar gegeven salarisverhoogingen en, ondanks de verzwaarde lasten, de uitingen in diverse jaarverslagen van Indische maatschappijen, de doorkomende reorganisaties, de positie van de handelsbalans, het zijn factoren, die o.i. dubbel voorzichtig moeten maken bij het trekken van conclusies. Ongetwijfeld, de ontwikkeling in Nederlandsch-Indië blijft nog steeds tamelijk heterogeen, doch juist dit op zichzelf kon wel eens een sterke aanwijzing zijn, dat het stabilisatie-niveau is bereikt.

Ons inzicht zou minder optimistisch zijn dan dat van den Directeur van Economische Zaken voor zoover het de toekomst aangaat. Verwacht hij, dat na de inzinking wederom een opleving zal volgen, wij zijn geneigd aan te nemen, dat de welvaart zich op het bestaande niveau zal stabiliseeren en dat de periodes van ups en downs zich boven en beneden het tegenwoordige peil zullen bewegen.

***

Om de beteekenis van de vele genomen maatregelen te beoordeelen, moet men vóór alles de structuur voor oogen houden der gemeenschap, voor welke zij moeten dienen. Ook in ons land, in overig Europa en in Amerika zijn in het economisch leven

ingrijpende maatregelen aan de orde van den dag, doch hun beteekenis is lang niet overal dezelfde.

In tegenstelling tot ons land, tot de Vereenigde Staten en de meeste West-Europeesche landen, waar het industriëele karakter overheerscht of nagenoeg van dezelfde beteekenis is als het agrarische, is Indië een van nature en volledig agrarisch land. Niet alleen, dat de inheemsche gemeenschap overwegend van en door den bodem in haar levensonderhoud voorziet, doch ook bij den westerschen bovenbouw staat de landbouw, in den vorm der cultures, verreweg bovenaan. Toegegeven moet worden, dat in 1934 niet een der cultuurgewassen, doch de aardoliën en andere mineralen de voornaamste plaats in den uitvoer hebben ingenomen, doch indien de landbouw-exportgewassen tezamen worden genomen, dan vormen deze meer dan de helft van de totale waarde van den Indischen uitvoer tegen de petroleum ruim 18 en tin en tin-erts ruim 6 %. Juist in de handelsbalans komt nog zoo sprekend het eenzijdige karakter der Indische volkshuishouding tot uiting. Het gevolg van deze structuur is een diep gaande invloed van het wel en wee van den landbouw op de geheele volkshuishouding, welke zich nog temeer doet gevoelen, omdat èn aardolie èn tin slechts plaatselijke beteekenis hebben en haar directe waarde voor de inheemsche gemeenschap slechts gering is. De agrarische bedrijven daarentegen, dicht over Java en minder dicht in de buitengewesten verspreid, staan in nauw verband met de inlandsche wereld, welke hun de arbeidskracht, den grond en de producten levert. De Inlander is zoowel direct als indirect, indien hij zich niet zuiver tot een voorziening in eigen behoeften wil beperken, van den grooten landbouw of van de mogelijkheid zijn eigen agrarische producten te exporteeren in overwegende mate afhankelijk. Hier ligt dan ook de oorzaak, dat toen de agrarische producten - als groothandelsartikelen extra scherp - den terugslag in 1929/30 kregen te dragen, de inlandsche wereld van deze kentering dadelijk den weerslag ondervond. Door de wijze van haar verweer werd zij tevens deels en in toenemende mate uitgeschakeld als consumente en juist zij, de massa, vormt voor de consumptie den grooten factor. Door de prijsdaling der producten daalde de totale uitvoer van Nederlandsch-Indië, doch tegelijk nam de consumptieve kracht af, hetgeen, naast prijs-

daling der geimporteerde goederen en een kleineren invoer van productieve goederen, tot een daling van den totalen invoer, dus van de passiefzijde der handelsbalans, leidde.

Niet alleen de inlandsche wereld, ook de overheid, de in Indië gevestigde industrieën, het transport-, het bankwezen en de handel zijn in hooge mate van de ontwikkeling van de voornaamste bron van welvaart afhankelijk; hun welvaart is afgeleide welvaart.

Nog in een ander opzicht is Indië ten nauwste betrokken bij den landbouw; teneinde de verplichtingen na te komen, die het als een land, arm aan leidenden arbeid en kapitaal, jegens het buitenland moest aangaan, is het noodzakelijk, dat de uitvoer een saldo laat, waaruit die schulden kunnen worden gekweten.

Het Indische productie-apparaat is dus sterk eenzijdig en tot uitvoer gedwongen. Toen er arbeidskracht overbodig werd, trok deze zich, voor zoover tot de inlandsche maatschappij behoorend, terug in de desa en wij hoorden er eigenlijk betrekkelijk weinig van. Men teerde in wat vroeger bespaard werd, men leefde zuiniger, doch een probleem van werkloosheid op groote schaal, zooals dat elders zich openbaarde, bleef onder de Inlanders op Java, dank zij het terugvallen op desa en bodem, onbekend, ondanks het feit, dat die gemeenschap reeds daarvóór *arm* was (gering grondbezit per hoofd, ontbreken kapitaalreserve). Voor den intellectueelen Inlander stond het probleem meer zooals voor Westerling en Indo; bij hem bestond die band met den grond niet en kwam het werkloosheidsvraagstuk wel aan de orde, doch niet, zooals in het Westen, als een prominent probleem.

***

Gaat men de groepen van maatregelen na, dan vraagt allereerst die de aandacht, welke erop gericht is de bestaande structuur te wijzigen, en (om de woorden van den Minister van Koloniën te gebruiken) een overgang van een agrarische naar een agrarisch-industriëele gemeenschap te doen plaats vinden.

Elke contingenteering op zichzelf beperkt reeds door de vaststelling van maxima den invoer en kan voorts door begunstiging

van bepaalde landen van herkomst tot een verdere bemoeilijking resp. beperking leiden.

Ook in westersche landen vindt zij thans op ruime schaal toepassing, doch daar liggen de omstandigheden geheel anders. Welke ook de oorzaken van deze crisis mogen zijn, vast staat, dat als gevolgen in alle industriëel geörienteerde landen zijn waar te nemen een teveel aan productie-capaciteit en een teveel aan arbeidskrachten. In westersche landen nu, en speciaal in die, welke vooral of mede industriëel georiënteerd zijn, is de geheele maatschappij practisch opgenomen in het ruilverkeer en moeten practisch allen dus hun behoeften aan voeding, kleeding en woning overwegend dekken op de markt, behoeften voorts, die tengevolge van het klimaat veel grooter zijn dan die in oostersche landen. In het Westen bracht de crisis die legers van werkloozen, die het vraagstuk der arbeidsgelegenheid, dat ook in jaren van voorspoed bestond, thans acuut maakten. Terugkeer tot den bodem was niet mogelijk, het behoeftenniveau was veel hooger en bevatte meer producten van industriëele herkomst, zoodat de redeneering tegenover het buitenland kon zijn: ‘Wilt of kunt gij die bepaalde producten van mij niet meer gebruiken en zoudt gij daardoor een deel mijner producenten tot lediggang dwingen, dan zoudt gij tevens mijn consumptiekracht aantasten en dan acht ik mij gedwongen om mijn producenten, welke tevens mijn consumenten zijn, aan den slag te houden door hen die producten te laten vervaardigen, welke vroeger van u werden ontboden. Bovendien acht ik het, omdat ik toch al zooveel werkloosheid heb, voordeeliger die en die producten in den vervolge zelf te laten fabriceeren. Mijn kapitaalreserve is groot genoeg om mij de luxe te veroorloven de daartoe benoodigde productie-capaciteit te scheppen, en dan zullen weliswaar de consumenten van die bepaalde producten zich een grooter offer moeten getroosten, doch ik acht de hierdoor ontstane schade kleiner dan die, welke door werkloosheid (stoffelijke en geestelijke) zou ontstaan.’ Door (want daarop komt toenemende protectie, contingenteering etc. neer) een eigen afgesloten economische eenheid te maken, welke samenvalt met de belangensfeer, en daarbij zooveel mogelijk te streven naar zelfgenoegzaamheid, met ruil van het overbodige tegen het noodzakelijke, waarbij voor het overbodige niet de kostprijs,

doch slechts de differentiëele kosten behoeven te worden bedongen, kan men er in westersche landen, bij acceptatie van aanzienlijke kapitaalsvernietiging, door vervanging van de eene industrie door de andere, door opvoering van de bedrijvigheid in landbouw en industrie, waarbij de eene de andere weer tijdelijk stimuleert, naar streven om allen handen werk te geven en daardoor de ongunstige conjunctuur de baas te worden. Of men daarin zal slagen, hangt er geheel van af in hoeverre men het proces van den kringloop van productie en consumptie in eigen hand kan houden en proportioneel kan ontwikkelen; is het niet mogelijk zich van de andere economische eenheden essentiëel onafhankelijk te maken, dan zal een al dan niet slagen geheel of goeddeels afhangen van de ontwikkeling elders; doch ook, verbreken andere momenten de proportionaliteit - de ontwikkeling der techniek, sterke rijkdomsverschuivingen, wijziging in de verhouding tusschen het uitsluitend consumeerende deel en de totale bevolking - dan zullen nieuwe moeilijkheden ontstaan.

Dit streven naar zelfgenoegzaamheid zien wij duidelijk in Rusland, de Vereenigde Staten en Duitschland, minder duidelijk, doch toch waarneembaar, ook elders waar de voorwaarden ertoe aanwezig zijn. Veelal zijn ook experimenten met de valuta, om de vastgeloopen machine weer op gang te brengen en zich bij den uitvoer een voordeel te verschaffen, middel voor het bereiken van het doel.

Geheel anders echter ligt het probleem in Indië: daar geen groote groep van werkloozen bij den uitvoerenden arbeid, aangewezen om door loondienst of overheidssteun in het leven te blijven; daar geen uitsluitend ingesteld zijn op, doch zelfs een terugtrekken uit het ruilverkeer, daar geen hoog behoefteniveau voor de massa met blijvende groote behoeften aan woning en kleeding en voeding, welke ter markt moeten worden gedekt, daar geen mogelijkheid groote vrijliggende kapitalen elders te investeeren onder aanvaarding van kapitaalverliezen, doch integendeel noodzakelijkheid van aanvoer van het kapitaal van elders (invoer van goederen) en terugbetaling van kapitaalsverliezen, voor zoover dit mogelijk is. Voor de groote massa kwam en bleef de individueele zelfgenoegzaamheid - individueel als dorpsgemeenschap - met den ruil van het overbodige tegen het noodzakelijke. Dus wat elders in het groot nagestreefd

wordt, ontstond hier in het klein met succes, omdat het behoeftenniveau zooveel lager, de economische ontwikkeling zooveel minder is.

***

Het ingrijpen van de overheid in den invoer door vaststelling van maxima van bepaalde goederen had in den aanvang ten doel paal en perk te stellen aan den invoer van Japansche - en dan speciaal textiel - goederen, omdat deze aan de inlandsche nijverheid groote schade berokkende. Ten onrechte geschiedde dit o.i. De verarmde Inlander had behoefte aan die goedkoope artikelen, speciaal voor zijn kleeding. Even onjuist achten wij voor ons, *in die gemeenschap*, het ingrijpen op de rijstmarkt. Beide groepen van maatregelen hebben slechts tot gevolg een duurder maken van het levensonderhoud en dan speciaal van het levensonderhoud voor die groepen, welke zich uit een minimum-inkomen moeten bedruipen. Daar kan het niveau van bevrediging niet verder teruggebracht worden door afstand te doen van een deel der gekochte goederen, zoodat elke verhooging van de kosten van een nog gebruikt wordend goed beteekent achteruitgang der bevredigingsmogelijkheid (vervanging van cambrics door greys) en tenslotte een noodzakelijke verhooging van het minimum; voor groepen, die boven het minimum verdienen, zooals in het Westen de meerderheid, beteekent een dergelijke verhooging van kosten van bepaalde goederen dat van iets afstand moet worden gedaan, voor de massa op Java, met de zeer gedaalde koopkracht, beteekent het verminderde vraag en verhooging van het minimum.

Terwijl de constellatie op de markten van Indië's voornaamste uitvoerproducten het noodzakelijk maakt de kosten tot het uiterste te reduceeren, teneinde het bestaan der bedrijven in stand te kunnen houden en de toekomstige welvaart van de samenleving, zij het op bescheidener niveau, te kunnen handhaven, werden hier maatregelen, weliswaar ten behoeve van bepaalde en ongetwijfeld op zichzelf belangrijke groepen, genomen, welke o.i. de samenleving als geheel niet dienden. De feiten bewijzen dit ook; de toestand van het bedrijfsleven als geheel is hoewel hier en daar een kleine opleving in de prijzen gelegenheid geeft even adem te scheppen, nog zeker niet in zijn geheel

op een niveau gekomen, dat bevredigend mag heeten, en toch zetten zich de loonsverhoogingen reeds door en worden voor den Inlander, in tegenstelling tot den Europeaan, de kosten van levensonderhoud hooger[1)], getuige b.v. de kosten van voeding voor de inheemsche bevolking, waarvan het indexcijfer, gebaseerd op 1913, in de December-maanden van 1932, 1933 en 1934 resp. bedroeg 68, 56 en 67.

Niet alleen de contingenteering, reeds de fiscaal noodzakelijke verhooging der invoerrechten werkte belemmerend op den invoer en leidde ertoe een probleem wederom in de algemeene belangstelling te trekken, de industrialisatie. Hadden de maatregelen eerst ten doel den nood der schatkist te helpen lenigen, daarna bestaande belangen te beschermen tegen wat - ten onrechte - als tijdelijke dumping werd beschouwd, allengs verandert het beeld en wel degelijk schuilt achter de later genomen maatregelen het denkbeeld, mede te werken tot een industrialisatie van Indië. Nog onlangs constateerde de Directeur van Economische Zaken in het 'Nederlandsch-Indisch Fabrikaat'-nummer van 'De Indische Post' dat wanneer de particuliere pogingen tot het stichten van nieuwe industrieën gebaseerd zijn op een grondige kennis en begrip van de gewijzigde economische verhoudingen en daarbij tevens zooveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van in Nederlandsch-Indië aanwezige grondstoffen, hoogere en lagere werkkrachten, organisaties voor vervoer en distributie, de toekomst met wat meer vertrouwen mag worden tegemoet gezien, ook door hem, die zich, zooals Mr. Hart zelf, noch een industrialisatie van Nederlandsch-Indië op groote schaal voorspiegelt, noch van de rentabiliteit van een inderdaad zeer wel mogelijke flinke uitbreiding van serieus industriëel initiatief gouden bergen verwacht.

Aldus de Directeur van Economische Zaken. In het afgeloopen jaar heeft de invoerbelemmering steeds grooter omvang aangenomen, heeft zijn departement een steeds grootere plaats verkregen en steeds meer ambtenaren geëngageerd en de industrialisatie, gesteund door de overheid - mogelijkheid van vrijstelling van invoerrecht voor productiemiddelen, uitloven van prijzen voor oprichting van fabrieken - wordt reeds werkelijk-

1) Vgl. ook verschillende bijdragen in het Jaaroverzicht 1934 van het 'Economisch Weekblad'.

heid: een zeepfabriek, twee verffabrieken, een rijwiel-, een mineraalwater-, een chocolade-, een aardewerk- en een rubberbandenfabriek zijn reeds naast een aantal weverijen opgericht; een lucifers- en een textielfabriek, benevens een groote machinale weverij en een fabriek voor gecondenseerde melk zijn in voorbereiding, terwijl ook het aantal kleinbedrijven gestadig toeneemt. In de handelsbalans over 1934 krijgt het streven dan ook reeds vorm door een toeneming van den invoer van ijzer, ijzerlegeeringen en machines, zoowel relatief als in absolute cijfers.

Wij moeten goed begrijpen wat industrialisatie wil zeggen: verstaat men eronder het doen oprichten van bepaalde industrieën, welke ook zonder bizondere steunmaatregelen een redelijke basis hebben, dan is het eigenlijk geen probleem, want dan moet zij op den duur toch komen en heeft een reden van bestaan; doch schuilt daarachter de bedoeling van een agrarisch-industriëele gemeenschap te maken, dan dient te worden nagegaan of Indië aan die industrieën mogelijkheden biedt en of het algemeen belang ermee gebaat is. Bij de toenemende nationalistische stroomingen dient wel goed voor oogen te worden gehouden, dat alleen dan een industrie bestaansmogelijkheden zal hebben, indien zij zich kan baseeren op een nationale markt; bij de moderne ontwikkeling der techniek wordt de industrie steeds meer, binnen de grenzen der proportionaliteit van de bedrijfshuishoudingen, naar zoo groot mogelijke eenheden gedreven en hoe grooter de eenheden des te meer wordt onafgebroken voortbrenging in groote hoeveelheden vereischt. Dit maakt noodig, dat er een massa bestaat, welke voor de consumptie van die productie, ook op den duur, zorgt, en bij de tegenwoordige internationale verhoudingen moet die massa binnen de economische eenheid bestaan. Hiermede staat en valt thans de mogelijkheid van industrialisatie. En, behoudens voor enkele textielproducten voor de inheemsche bevolking, kunnen wij in Indië die bevredigende massa slechts sporadisch waarnemen. Ver uit elkaar gelegen centra van consumptie, (echter met hooge transportkosten) bestaan, doch de bevolking in haar geheel komt niet als consumente voor een algemeene industrie in aanmerking. Geen millioenenbasis, doch slechts enkele honderdduizenden. En het is niet toevallig, of monopolie-

misbruik - een woord, gebruikt ondanks de vrachtautoconcurrentie, welke men ook in Indië poogt te beteugelen - dat de transportkosten zoo hoog zijn; integendeel, zij moeten wel hoog zijn door het gebrek aan voldoende retourvracht, gevolg van de eenzijdige structuur niet alleen, doch ook van het ontbreken, in de centra van afvoer, van een producten-uit-hetruilverkeer-consumeerende *gemeenschap*.

En juist door dit ontbreken ontvalt, naar het ons voorkomt, aan het industrialisatie-proces 'quand même' elke behoorlijke basis en moet het teruggebracht worden tot wat ook in normale omstandigheden zich aan industrie zou hebben kunnen ontwikkelen.

Massa-werkloosheid bestaat in Indië niet en, zien wij het goed, dan wordt onder deze omstandigheden het industrialisatievraagstuk niet een probleem van wat wordt verkregen, doch *van wat wordt prijsgegeven*. Prijsgegeven zou worden het bezit van een prachtig geoutilleerd, economisch werkend en economisch gerechtvaardigd apparaat; industrialisatie toch moet gepaard gaan met steeds verder gaande bescherming, dus belemmering van den invoer, hetgeen automatisch belemmering van den uitvoer beteekent, alsmede verhooging van den prijs der beschermde producten, dus verhooging van de kosten voor het agrarisch bedrijf en ook langs dien weg belemmering van den uitvoer.

Omdat in Indië het grootste deel der gemeenschap niet of slechts zeer ten deele in het ruilverkeer is opgenomen, ontbreekt daar de basis voor een kunstmatige industrialisatie, en elke stap in deze richting beteekent bemoeilijking van den uitvoer onder gelijktijdige vermindering van het welvaartspeil, hetgeen aan de industrialisatie de basis ontneemt.

Ongetwijfeld, het indexcijfer der kosten van voeding voor het Europeesch gezin beweegt zich nog steeds in dalende richting en is, gebaseerd op de prijzen van 1913, van 163 in 1930 tot 93 over 1934 teruggeloopen, waarbij in 1934/35 een voortdurende daling van 99 in Januari 1934 tot 87 in Februari 1935 plaats had, doch Maart jl. gaf een stijging tot 88 te zien. De index der kleinhandelsprijzen toont gedurende de laatste maanden van 1934 geen verandering, doch dat prijsstijgingen verwacht worden, blijkt wel uit den stap, dien het Gouvernement thans wederom

gaat zetten op het gebied der ordening, nl. de ordonnantie inzake de handelscontrôle, welke o.a. zal dienen tot het tegengaan van prijsopdrijving. Alweer een stap in westerschen trant in een oostersch gebied, waarvan het resultaat voor de inheemsche gemeenschap, voor zoover deze op het ruilverkeer is ingesteld, moet worden betwijfeld; wettelijk de economisch-zwakkere te beschermen is op zichzelf reeds buitengewoon moeilijk, doch des te moeilijker daar, waar het ruilproces zich buiten elke contrôle afspeelt.

Bovendien brengt industrialisatie nog een gevaar met zich, omdat op gebieden, waar voor de massa gewerkt kan worden - textiel! - zij in concurrentie met het inlandsche bedrijf zal treden en dit grootendeels uitschakelen en daarmede dus in werkelijkheid het werkloosheidsprobleem zal te voorschijn roepen.

***

De betalingsbalans van Indië bevat naast een, in 1934 na jaren voor het eerst weer gestegen, actief handelssaldo, als overig actief slechts te verwaarloozen posten. Aan de passiefzijde staan de posten, die wijzen op Indië's armoede aan kapitaal (dividenden en handelswinsten, interest en aflossing op schulden) en leidenden arbeid (directiekosten en tantièmes, passagekosten, uitgaven voor verlofgangers en delegaties, en pensioenen), welke tezamen het overgroote deel van het actief der balans verbruiken.

Dit nu is een buitengewoon gewichtig punt, vooral in verband met het denkbeeld der compensatie tusschen Indië en het buitenland. In Indië's structuur valt ons, bij vergelijking met elders, een belangrijk verschil op, nl. dat de categorie consumenten in verhouding tot het produceerende gedeelte veel geringer is. Pensioengerechtigden gaan in den regel hun pensioen in het moederland verteren; de overwegende meerderheid der directies van Indische ondernemingen met hun stafpersoneel geven wel hun productieve krachten, doch niet de consumptieve aan de Indische gemeenschap; het overgroote deel dergenen, die in Indië een deel van hun vermogen hebben belegd en daarvan in den vorm van dividend en rente hun inkomen ontvangen, verteren die ontvangsten niet in het land, dat hun deze verschaft, doch elders. Hier ligt dus voor Nederland, en voor andere in

een gelijk geval verkeerende landen, een noodzakelijkheid tot acceptatie van goederen. Juist waar tegenwoordig de compensatie-gedachte zoo op den voorgrond wordt gebracht is het goed op deze, in dit geval zeer belangrijke ‘onzichtbare compensatie’ te wijzen; inderdaad ook ‘compensatie’, nl. van ‘gebruik van arbeids- en kapitaaldienst’ tegen ‘goederen’.

Ook de positie van schuldenaar, die zijn schulden wil afdoen, dwingt tot uitvoer, en elke belemmering om deze goederen te ontvangen, zal op den duur moeten leiden tot stagnatie in de vereffening. Wel kan tijdelijk een deficit met goud betaald worden, doch het behoeft geen betoog, dat, waar de passiefzijde - zooals in 1934 - ongeveer 280 millioen gulden bedroeg, een goudvoorraad als die van de Javasche Bank ad 113½ millioen (per ult. 1934) benevens een eigen productie van enkele millioenen, slechts zeer korten tijd een zoodanige verrekening zou toestaan.

Voor Indië is dus uitvoer een noodzaak, doch uitvoer met zoo laag mogelijke kosten, want ook andere agrarische gebieden met een of meer dezelfde producten hebben schulden aan het Westen te voldoen en zou er een stadium komen, dat de schuldeischer-staten vrijwillig een deel der vorderingen zouden abandonneeren, dan zouden hiervoor de minst voordeelige in aanmerking komen. Men kan nu wel meenen, dat indien Indië's schulden geannuleerd zouden worden, dit een voordeel voor Indië zou zijn, doch in wezen is dit een foutieve gedachtengang, omdat met die annuleering tevens zou ophouden de productieve bezigheid, zonder dat er waarden uit het abandonneeren voortkomen; juist delging door productie geeft arbeid, kwijtschelding integendeel, doet in een land dat het product niet zelf kan consumeeren en bij inkrimpende debouchés, de bedrijvigheid afnemen. Juist in deze opzichten bestaat er tusschen Nederland en Indië zoo'n nauwe band, dat met elke preferentiëele behandeling van Nederlandsche producten, waardoor Indische in het gedrang komen, andere Nederlandsche belangen geschaad worden.

Het moet mogelijk blijven, dat Indië zoo veel mogelijk goederen aanvaardt. De maatregelen, welke met betrekking tot den invoer worden genomen, werken belemmerend; en nu moge in het Jaaroverzicht 1934 van het ‘Economisch Weekblad’ een

der schrijvers wel de meening of beter de verwachting koesteren, dat de zelf gefabriceerde goederen door andere bij den invoer zullen worden vervangen, die verwachting is wel buitengemeen optimistisch als wij daarnaast lezen, dat de koopkracht der inheemsche bevolking in 1934 geenszins verbeterd is, waaronder de importhandel - wiens grootste consumente die bevolking is - sterk leed.

Alleen in die maatregelen kan voordeel gezien worden, welke de strekking hebben het bestaande economisch gemotiveerde te handhaven, zeker niet in die welke iets nieuws willen lanceeren zonder acht te slaan op het economisch gemotiveerde. Wij denken in dit verband aan de vermoedelijk komende verdediging van de Nederlandsche vlag in Indische wateren, een maatregel, die zeker rechtvaardiging vindt in de bestaande verhoudingen, en waarbij voor Nederland ook voor de toekomst een nationaal belang betrokken is.

Is dit het standpunt, dat *Nederlandsch*-Indië Nederlandsch moet blijven, dan kunnen ook andere maatregelen gerechtvaardigd zijn, mits men nauwkeurig overwege of ingrijpen niet juist Nederlandsch belang kan schaden.

Van den invoer komen wij thans tot den uitvoer. De theeen rubberrestricties, welke in internationaal overleg tot stand zijn gekomen, zijn geen succes gebleken en het is te betwijfelen of zij het op den duur zullen worden. Hoe gevaarlijk het streven naar ordening is, blijkt hier wel: in de hoop om door kleineren uitvoer een hoogere totale opbrengst te ontvangen, bindt men zich internationaal en geeft daarmee dus de mogelijkheid prijs - haar, zooals vooral bij de thee, aan de ‘outsiders’ latende - om met consumptielanden tot overeenstemming te komen.

In het kader van de tegenwoordige handelspolitiek passen o.i. dergelijke afspraken niet, waarbij men zich internationaal bindt en zijn producenten in een ongunstiger positie voor de voortbrenging brengt, zonder dat genezing van het kwaad - de overproductie - plaats heeft. Ook de suikerregeling heeft, naar het ons voorkomt, weinig ten goede uitgericht, doch door de suiker-invoerregeling is althans het gebrek aan logica ongedaan gemaakt, dat bij de thee nog bestaat (vrij toestaan van invoer, binden van den uitvoer).

De ordening in de kina - door de kina-aanplant-en-uitvoer-

restrictie - heeft ten doel uitbreiding van aanplant en uitvoer van kina te voorkomen en daarmee de positie van een bestaande groep te handhaven; haar werkingssfeer ligt op binnenlandsch gebied.

Hoe ver de ordeningsgedachte reeds is doorgedrongen in de Indische Regeeringsbureau's en hoe daarbij het economisch inzicht op den achtergrond dreigt te worden gedrongen, toont de onlangs afgekondigde kapok-belangen-ordonnantie, welke ten doel heeft door licentieëring van den uitvoer te komen o.a. tot een verbetering van de prijsvorming, een bevordering van verbruik en uitvoer, dus tot een meer systematische bevordering van den afzet.

Indien men nu voor oogen houdt hoe juist de moeilijkheden in de consumptielanden en de toenemende beteekenis van andere productie-gebieden en van surrogaten de groote handicap vormen, staat men verbaasd over zulke doelstellingen - naast andere, welke op het gebied der binnenlandsche ordening liggen - en over zulk optimisme. Het willen opdragen van verkoopfuncties aan een ambtenaar, den Regeeringscommissaris voor de kina, toont mede een gebrek aan waardeering, van ambtenaarszijde, voor wat particulieren verrichten.

De derde groep maatregelen, die welke interventie in het binnenland beoogen, ontstond eveneens uit een drang naar bescherming tegen Japansche concurrentie. Ook deze ordening leidt tot verstarring van het economisch leven, tot een handhaving van het bestaande zonder aan jonge, frissche energie een kans te geven. Waartoe dit zal kunnen leiden, indien niet tijdig de koers wordt gewijzigd, de gildentijd is er geweest om ons dit voor oogen te stellen. Ongetwijfeld kan ook hier het nationale element, waarop wij zooeven hebben gewezen, een rol spelen.

Het groote gevaar van overheidsingrijpen, het doen ontstaan van een verstarring in het bedrijfsleven en een minder economische behoeftenbevrediging, is voor Indië dubbel gevaarlijk, niet alleen voor den uitvoer, doch ook omdat dit ingrijpen medebrengt een omvangrijk apparaat der overheid met veel ambtenaren, terwijl, indien de voorteekenen niet bedriegen, Indië juist op het gebied van overheidszorg in de toekomst naar verdere versobering zal moeten streven.

De ordening levert het gevaar op van verstarring, doch ook

dat van prijsstijging door de uitschakeling van het concurrentierisico. En dan, de maatstaf voor beoordeeling of ingrijpen noodig is, is op zichzelf reeds moeilijk, doch nog moeilijker lijkt ons het volgende stadium, nl. te beslissen of een nieuw bedrijf mag worden gevestigd of een bestaand bedrijf uitgebreid. Niet de eischen van het bedrijf zelf - goedkoopere voortbrenging door betere proportionaliteit - doch de uiteraard subjectieve kijk op het algemeen belang van degenen, aan wie het advies en de beslissing zijn opgedragen, gaat hier een rol van doorslaggevende beteekenis spelen met alle gevaren daaraan verbonden.

Wij spreken van het gevaar van prijsstijging - waartegen thans ook reeds wettelijke maatregelen zijn ontworpen - doch nauw hiermede verbonden is dat van een tegenhouden van het volgen van een prijsdaling op de wereldmarkt, een natuurlijke tendens in een geordenden bedrijfstak.

Nederlandsch-Indië zal o.i. in de toekomst slechts dan haar plaats kunnen handhaven en verbeteren, indien de blik *naar buiten* gericht blijft en indien gestreefd wordt naar een aanpassing aan het komende en niet naar een aan het bestaande; voorbije tijden, voorbije winsten kunnen geen maatstaf zijn, tenzij men (o.i. zonder grond), terugkeer van het oude welvaartsniveau verwacht.

J.F. HACCOÛ

Waarom werd de Nederduytsche academie gesticht?

De vraag: waarom werd de Nederduytsche Academie gesticht? is al vele malen beantwoord. De bekende toneeldeskundige A.C. Loffelt, wiens Shakespeare-studiën nog altijd de moeite van het lezen waard zijn, meende dat er verschil van richting te konstateren was: Rodenburg vertegenwoordigde het didactische realisme, Bredero-Coster het ruwe en platte realisme, terwijl deze zich bovendien invloed zochten te verwerven op aangelegenheden van Kerk en Staat. 'De richting der Akademisten was een klassieke, geschoeid op Amsterdamschrealistische geest.'[1] Jonckbloet geloofde, dat de oorzaak gelegen was in onderlinge twist, haat en afgunst; elk wilde de baas spelen, niemand luisterde naar de Overheid, niemand nam genoegen met de rol, die hem in de te vertonen stukken werd toebedeeld.[2] Kollewijn voelt wel wat voor deze mening, 'maar daaraan hechte men (toch) niet te veel gewicht': wijdde Rodenburgh geen waarderende woorden aan Costers Academie in 1619? 'De stichting der Academie is evenmin een gevolg geweest van verschil van letterkundige richting tusschen Coster en Rodenburgh, als van twist en haat der Kameristen onderling.... (Coster) wilde eene vereeniging stichten, die beter dan een op ouderwetsche wijze ingerichte kamer zou voldoen aan de eischen van den tijd. Een academie voor kunsten en wetenschappen wilde hij tot stand brengen, waar het onderwijs zou worden gegeven in *de Nederlandsche taal*.'[3] Kalff was het er in zijn *Literatuur en Tooneel te Amsterdam in de Zeventiende Eeuw* mee eens, dat het niet hoofdzakelijk was het uitvechten

1) *De Gids* 1874, III, p. 106.
2) *Gesch. der Nederl letterk.* [3] Derde dl. 107 e.v.
3) *Theodore Rodenburg en Lope de Vega*. De Gids 1891, III, 333 e.v.

van een persoonlijke strijd: om de voortdurende en onverkwikkelijke ruzies trokken de talentvolle leden zich wel terug, maar zij waren bovendien ontevreden over de geest der Kamer. Zij wilden: ontwikkeling. Ook na het staken van het academisch onderwijs bleef het 'het bolwerk eener in geestelijk opzicht mondig geworden burgerij, die de met zooveel moeite verworven vrijheid van gelooven, denken en spreken wilde handhaven; die door middel van tooneel en drukpers invloed wilde oefenen op den gang van zaken.'[1] In zijn grote *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* bleef Kalff deze mening trouw, al legde hij toen wel iets meer de nadruk, dunkt me, op de onderlinge nijd. (dl. IV, p. 60 e.v.). Buitenrust Hettema wijdde een aparte studie aan *Coster's eerste Nederduitsche Academie*[2]; volgens dezen geleerde staat de Academie in principiële en bewuste anthitese tot de kerkelijk-calvinistisch gezinde Leidse universiteit. 'Hier geen wetenschap in dienst van de "Godtheydt". In deze eerste Nederlandse Vrije Universiteit zou men Apollo en de Negen Muzen vereren op voorbeeld van Athene.' De verhouding tussen Academie en Eglentier was dan ook niet zo slecht. Worp-Sterck spreken geen bepaalde opinie uit, al blijkt uit hun woorden wel, dat zij achter de stichting der Academie een bepaalde bedoeling zien. 'Zij kozen dien naam (Academie), omdat het niet alleen hun doel was drama's op te voeren en verzen te dichten, maar ook om, in navolging van de Academies in vele Italiaansche steden, de wetenschap te populariseeren door voordrachten in de landstaal, waar Spieghel en de zijnen vroeger reeds op hadden aangedrongen. Die voordrachten zouden worden gehouden over wiskunde, Hebreeuwsch, geschiedenis en Grieksche wijsbegeerte. De "Duytsche Academie" zou dus een soort volksuniversiteit zijn.'[3] Van Hamel zoekt het antwoord op bovenstaande vraag in 'een verschil van meening over de bruikbaarheid der kunstwetten.' Coster c.s. waren voor een streng handhaven dezer wetten, zoals o.a. blijkt uit de voorrede van diens *Isabella* van 1619; Rodenburg c.s. waren in dat opzicht meer vrijzinnig. Rodenburg wil bovendien 'leren' en

1) Haarlem, 1895, p. 11.
2) *De Gids* 1911, II, p. 452-487.
3) *Geschiedenis van den A'damschen schouwburg* 1496-1772, *uitgegeven met aanvulling tot* 1872 door Dr. J.F.M. Sterck, A'dam 1920, p. 42.

in zijn *Borstwering* levert hij dan ook een ethische verdediging van het toneel, speciaal van het blijspel. Vooral na de splitsing voelen beide partijen blijkbaar behoefte aan formulering hunner meningen, zoals duidelijk blijkt uit het polemische karakter van vele voorredenen[1]. Volgens Te Winkel 'gingen Hooft, Coster en Brederode zwanger van grootscher plannen', en werd daarom de Academie gesticht[2]. 'Het was een poging van Coster en de zijnen (waaronder Hooft en Brederode op den voorgrond traden) om het ideaal van Spieghel te verwezenlijken: het volk in de landstaal van de wetenschap te doen genieten, of m.a.w. de wetenschap te populariseeren'. Ook voor Prof. Prinsen zijn niet de twisten onderling de eerste aanleiding geweest tot het stichten der Academie. 'Zij is bedoeld als antithese tot de Leidsche universiteit, een navolging van de Italiaansche Academies, die in dienst der Renaissance stonden. Coster moet getracht hebben te stichten een kweekplaats van wetenschap en kunst buiten allen slafelijken dwang van de godsdienst, een wetenschap in Libertijnschen of toch minstens in Arminiaanschen geest'[3].

De vraag dient m.i. scherper geredigeerd: in hoeverre was de stichting der Academie een verschijnsel van de Nieuwe Tijd, in hoeverre was zij een gevolg van persoonlijke twisten? Wat woog bij de stichting het zwaarst: de behoefte een nieuw instituut te stichten, dat aan nieuwere eisen voldeed, - in tegenstelling tot de oude instituten der Rederijkers en het moderne, dat door toedoen van Prins Willem te Leiden verrezen was -, of de behoefte zich los te maken van personen, die men om hun karakter mijden wilde? Was het zakelijke element doorslaggevend, of het persoonlijke? Ik stel de vraag met opzet zó, omdat m.i. met de beschikbare gegevens nooit òf tot het ene óf tot het andere kan worden geconcludeerd; men kan niet zeggen, dat een dezer elementen de uitsluitende oorzaak of aanleiding was; daarover bestaat trouwens weinig verschil van mening. Wel is er verschil van opinie als het gaat over de kwestie: of het zakelijke of het persoonlijke element doorslaggevend was.

Men weet, dat het niet aan pogingen heeft ontbroken, om aan

1) *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieen over litteratuur in Nederland, 's Gravenhage*, 1918, p. 124, 135, 195 en passim.
2) *Ontwikkelingsgang*, I, 1908, p. 464.
3) *Handboek*, 1920, p. 216.

deze twisten een einde te stellen. De bekendste is die van Hooft: hij stelde o.a. voor de leden der Kamer te splitsen in ‘stemmaetighe en stemmeloose’: de laatste zullen doen wat hun aangewezen wordt: ‘zingen, spelen, schilderen, beeldhouwen oft anders’[1]. Ook Johan ten Grotenhuys, hoofdofficier, schijnt in het belang der Kamer gewerkt te hebben; via dezen wilde Hooft de machtige arm van de magistratuur voor reorganisatie der Kamer gebruiken. Daarover schreef Hooft hem een brief, die ongedateerd is, maar klaarblijkelijk betrekking heeft op de ‘Schick’, door Hooft opgesteld ‘9 Martio Ao 1613. Op den huize te Muiden.’ Hooft schrijft aldus:

> Erentfeste, hoochgeleerde, voorsienige, seer bescheidene Heere,
> Onderrecht sijnde van de goede genegenheit uwer E. om de verflaeuwende oeffening der poesye te helpen verquicken, ende haer Camere in Amsterdam enen steun te strecken; daer benevens versocht wordende om oock 't mijne daertoe te doen; zoo coom ick uwer E. bedancken van den yver tot noch bewesen, en bidden om den selven mitsgaders handt aen te houden, dat de herschicking, by d'eerlijcksten van dat gezelschap aengeheven, ter eeren ende wenschelijcken einde gedijen moge. Waer aen ick luttel twijffels slae, indien 't U.E. gelieft daer naer te beiden, dat den onnutten en ongebondenen, die alleene tegens de geregeltheit schoorvoeten, wt naeme der H. Magistraeten belast werde, op boete van geweldt, haer der Camere te onthouden, ter tijdt toe desselfs overheden hen ander wete doen. Sonder dit can ik der stede en den armen niet beters als 't verlies van dit cieraedt en genot toeleggen. Maer zoo der broederschap de jonste geworden magh, zy sal met alle behoorlijckheit 'tallen stonden werden erkent, en UE. naem den Hollantschen musen,
> *si qua est ea gloria*,
> eeuwelijck in 't hart leggen. Met welken toeverlaet,
> *Erentfeste, hoochgeleerde, voorsienige*,
> *seer bescheidene Heere*,
> ick nevens eer en dienstbiedenis UE. den Almoghenden in schut en scherm bevelen sal.[2]

Hooft zag dus toen blijkbaar geen ander redmiddel meer, dan de ‘onnutten en ongebondenen’ door de sterke politionele arm uit de Kamere doen zetten, en te houden. Deze ‘onnutten en ongebondenen’, wat misdeden zij? Zij ‘schoorvoeten tegens de geregeltheit’. Het is in deze geest, dat Bredero spreekt in zijn vers, dat hij in 1616 ‘den Broeders In Liefde Bloeijende’ toezond:

1) *Schick van de dichtschool ‘In Liefde Bloeyende’ en ‘Keuren’. Hoofts Brieven* I, p. 411-417.
2) *Hoofts Brieven* I, 33.

Wanneer men nu verkiest, siet men te samen rotten
Het stoffe van de Maats, een deel neuswijse Sotten....

En deze mannen zijn het ook, die stelselmatig de anderen tegenwerken als die wat schoons voor den dag willen brengen:

Want brengt men hier wat schoons, iets vermaarts of wat goets,
Het wert schendich verlamt van dees waan-wijse bloets:
Dit wraackgoet, dit uytschodt, dees onwetende Buffels.

Bredero spreekt de hoop uit dat

Campen, Lambert, Hooft en Samuel sal 't geschil,
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil.

We weten dat het anders gelopen is! Ook voor Bredero lag dus de oorzaak bij een groep onwilligen, die.... zich verzetten tegen popularisatie van de wetenschap? Of tegen een herinrichting der Kamer in de trant der Italiaanse Academies? Het blijkt nergens![1] We moeten niet vergeten, dat de formuleringen der verschillen tussen beide groepen, althans in de scherpe vorm waarin we misschien een onderscheid kunnen herkennen als Buitenrust Hettema het b.v. aangaf, *achteraf* zijn gegeven! Zo b.v. dooi Coster in de voorrede van *Isabella* (1618). Het is toch wel een heel merkwaardig feit, dat een zo principieel verschil als tussen Coster c.s. en Rodenburg c.s. bewust heet te bestaan, door geen dezer personen tot uiting is gebracht vóór de stichting der Academie, Dat betekent niet, dat ik zou willen beweren, dat de verschillen, zoals die door verschillende geleerden zijn geformuleerd niet bestonden; maar het betekent wel, dat dit zakelijke element in de strijd tussen beide partijen zodanig verdrongen of althans minder bewust was, zodat er geen behoefte noch lust noch inzicht bestond tot een scherpe afbakening van beider standpunten.

Nog eens: er bestonden zakelijke verschillen. Ik lees dat b.v. ook in een *Antwoordt op de acht voorghestelde vraghen vande Amsterdamsche Academy*, *Eerst gheweest Brabantsche Camer*, *maer dien naem verlatende uyt haet om dat de Brabanders zijn Liefhebbers vande Religie ende sy vande Goude Vryheit*, *dat is te segghen duldinghe van Dwael-gheesten ende misverstanden*[2].

1) Ook niet - en dat is een punt van gewicht - uit Hoofts *Schick* en *Keuren*. Vgl. *Hoofts Brieven* I, 411-418.
2) Penon, *Hist. en bibliogr. besch. van Vondels Hekeldichten*, 1873, p. 189-190.

Maar toch meen ik dat een en ander tot de conclusie zal moeten leiden, dat de persoonlijke tegenstellingen zwaarder wogen dan de zakelijke. Na de scheiding heeft men behoefte gevoeld om de oorzaken daarvan te formuleren en toen heeft men getracht deze te omschrijven. Overigens bleek ook nu weer, hoe weinig althans de behoefte bestond aan een Kamer in Costers geest, want al heel spoedig is juist dat, wat het nieuwe was, van het program verdwenen en werd de Duytsche Academie een rederijkerskamer, met min of meer moderne ideeën op literair terrein. - Ik ben intussen zo gelukkig geweest beslag te kunnen leggen op een onbekend en voor deze historie zeer gewichtig document, nl.:

A 1. Reden Over De Oneenicheyt der Rymers onses tijdts en Vaderlandts.

Ghestelt By een Lief-hebber der selver hoochloffelijcker Konste.
'tAmsterdam, In 't Jaer ons Heeren/ M. DC. XVIII.[1)]
A 2. Reden over de Oneenicheyt der Rymers onses tijdt en Vaderlandts.
DE LOFFELIJCKE LATIJNSCHE DICHT-SCHRIJVER *Ovidius Naso* (waerde Leser) verhaelt op een plaetse/ alwaer hij zijn leven beschrijft onder andere dese veerskens:

Et petere Aoniae suadebant tuta sorores
Otia, iudicio semper amata meo.
Temporis illius colui, fovique poëtas:
Qoutque aderant vates, rebar adesse deos.
Saepe suas volucres legit mihi grandior aevo,
Quaeque nocet serpens, quae iuvat herba, Macer.
Saepe suos solitus recitare Propertius ignes:
Iure sodalitio qui mihi iunctus erat.
Ponticus heroo, Battus quoque clarus iambo,
Dulcia convictus membra fuere mei.
Et tenuit nostras numerosus Horatius aures:
Dum ferit Ausonia carmina culta Lyra.
Virgilium vidi tantum; nee avara Tibullo
Tempus amicitiae fata dedere meae.
Successor fuit hic tibi Galle: Propertius illi:
Quartus ab his serie temporis ipse fui.
Utque ego maiores, sic me coluere minores:
Notaque non tardè facta Thaleia mea est.

Met de welcke hy betoont en aenwijst/ hoe minnich en minnelijck/ hoe lieffelijck en lieftalich/ hoe vrundelijck en vriendthouwende de Rymers zyne tijdt-ghenooten onder malkanderen hebben gheweest/ en hoe eendrachtelijck sy (noch nijt/ noch haet/ noch eensydicheydt kennende) gheleeft hebben. Als ick/ dese in mijn gedachten over-

1) No. 1178 van de Bibliotheca Thysiana. Signatuur A 1 t/m A 4. De afkortingen heb ik opgelost.

wegende/ my onghelooffelijcken seer vermaeckte/ en wenschte dat de Rymers onser eeuwe (de welcke het/ leyder! soo verre al ree met haere oneenicheyt hebben ghebracht/ dat het de Son te openbaer/ een yeder inde mont/ ende allen vromen verstandigen te laet is) mede in alsulcker liefde en eenicheyt mogh en leven en wandelen; hebben my de zelve aenghedreven ende gheprickelt dese mijn onwaerdige Reden vande Oneenicheyt der Rymers onses tijdts en Vaderlandts te stichten. Maer op dat ick verhoede het berispen van die/ die ick misschien met de waerheyt op haer seer taste; hebbe ick my vooral te ontledighen ende te suyveren van alle eensydigheydt. 'tWelck ick doe/ sprekende volmondich en vrymoedich voor dat lieffelijcke gheslachte van *Iupiter*, dat sy my nemmermeer nae desen en behoeven gunstich te zijn/ indien ick in desen meer op d'eene als d'ander zyde helle/ ende alle dit niet buyten alle eensydicheyt/ uyt loutere liefde en onvervalschte genegentheyt tot die Goddelijcke Conste uyt en roepe. Nu treede ick voort. De Rymer van *Sulmo* haelt hier op verscheyden loffelijcke vermaerde Dichters/ der welcker een deel noch/ door haer soo lieffelijcke als loffelijcke rijm-geschriften ons/ hare al te vreemde naekomelinghen/ zijn bekendt gheworden. Voorwaer onse eeuw' en Vaderlandt en soude niet min vruchtbaer gheweest zijn van voortreffelijcke mannen/ gilde-broeders van die Goddelijcke neeringhe: Ten waer (helaes!) het nydighe nootgeval ons al te haest uyt onse minnelijcke omhelsinge hadde ontruckt die lieve twee uytmuntende lichten/ *D.V. Coornhert*, ende *H.L. Spieghel*.[1)] Maer ghy/ o hongherighe Doodt! zijt ghy nu

1) In hetzelfde jaar 1618 verscheen een pamflet *Den Arminiaensche Dreckwaghen Gheheel Naer het leven afghebeelt ghelijck de Letters binnen uytwijsen sullen. Ghedruckt tot Amsterdam op de Beurs.* 1618. Het is het 5e pamflet uit *Kerkelijke Verschillen Zedert Ao* 1607 *XXII*, berustend in de U.B. te Groningen. Op de titelpagina staat een wagen waarop verschillende 'Arminianen' zitten o.a. Coornhert. In het bijbehorende gedicht wordt van hem gezegd:
H. t' Is eender *Volkert zoon* der Staten Secretaris
Een die wel roemen mach oft menich niet en waent/
Die voor *Armini* leer de weghen heeft ghebaent.
En g'lijck men den Poeets mach noemen *Homeristen*,
Zoo machmen *d'Arminiaens* recht noemen *Coornhertisten*.
Of gh'lijck een sooch-kint suyght zijn voetsel uyt de mem/
Zoo is hij hun de borst/ sy hebbent al uyt hem.
Ach *Coorenhert*! ghy waert een goeden dichter/
Maer voor Gods Kerck/ helaes/ een al te quaden stichter!
Ghy schreeft/ en dreeft/ my dunckt/ t' is wel een sot gheraes/
Dat Adam voor den val was eenen grooten dwaes.
O werelt-wijse-man! o Vrye-wille-drijver!
O teghen Christi Kerck een al te bitt'ren schryver!
Die Godts voor-ordeningh en eeuwighe besluyt/
Soo Goddeloos beschimpt als ghy se qualick duyt.
Ghy die het rechte wit voorsichtelijk wilt treffen,
Met dese uwe leer/ om groot'lijcx te verheffen
U eyghen Vrye-kracht dat ghy Gods wil en wet
Volkomelijck volbrenght/ oprechtelijck en net.
Sult met al u bedrijf/ ghekijf/ eynd'lijck ten lesten/
Soo varen gh'lijck ghy voert met u Paepsche requesten.

versadet/ nu ghy die twee waerde mannen met een leckere gulsicheydt verslonden/ en ons hare ghewenschte ommegangh te ghenieten belet hebt? Souden 't dynen gierigen rop gheen mindere ghedaen hebben? Dat is een beklaechlijcke sake. Evenwel noch soude het droevigher zijn gehweest/ indien ghy die macht die ghy op de vaten/ daer die edele zielen in handen gewoont/ oock op hare namen haddet ghehadt en te werck ghestelt. Namen segghe ick/ die by ons noch onse naeneven niet en sullen verduystert worden/ so lange ons Vaderlandt haere tale sal behouden. Maer ick verloope my te seer in 't droevigh schreyen/ een eenighe versachtinge van hertsweer. Laet ons komen tot onse voorghenomen stoffe. Om bequamelijck te spreken ende te handelen vande oneenicheyt vande Rymers/ is/ mynes bedunckens/ 'tbest en 'tnoodichst aen te wysen de te weeg'-brenghende oorsake en 'teynde der selver: Waer uyt klaerlijck dan sal blijcken en openbaer worden de sake selfs/ te weten: Wat sy inderdaedt sy. Wat sal ick stellen voor de te weeg'-brenghende oorsake/ of moeder der oneenicheyt? De nae-yveringhe? Gheensins. Die is daar toe te eel. Dese wort in alle oeffeningen/ als van konsten/ wapenen/ en derghelijcke/ den leerlinghen der selver vande Leer-meesters ten hooghsten aenghepresen/ als een vande voornaemste trappen om tot den top der wetenschappen te gheraken. Wat dan? Niet anders als de blaeuwe en magre hertvreetster de Nydicheyt. Deze heeft een deel vande Rijm-schryvers onse tijdt-ghenooten so seer beseten/ dat sy/ noch op schande/ noch op schade siende/ die haer daer uyt te verwachten staet/ alleene soecken haer mede-broeders te onder-drucken. Ey/ wat segge ick Rymers? Die naem is haer te eel en waerdigh. Sy betoonen dat met hare eyghen wercken. Wat wercken? Te smaden/ te schenden/ te lasteren/ en derghelijcke wercken/ die (God betert) al te openbaer zijn. Betoonen zy 't niet? Dat late ick mynen *Naso* oordelen/ de welcke alsulcke wercken in gheen Rymer toe en laet. Alle goede konsten/ seyt hy/ daer de Rijmkonste onghetwijffelt het hooft van is/ maken den mensch sachtsinnich en minnelijck van zeden. Alsoo verde dan/ als die gene/ die sonder oorsaeck/ behalve bysonderen haet/ die ghene/ die sy behoorden te eeren/ lasteren/ Alsoo verre/ segghe ick als d'alsulcke van goede en menschelijcke zeden zijn verscheyden: Alsoo wijt/ jae wyder zijn sy afgedwaelt van het ampt van een recht Rijm-schryver. Eenen rechten Rymer zijn zyne sinnen daer toe te sacht/ dat hij op yemandt soo onmatich soude woeden/ en zijn ghemoedt te eel om een met laster en schelt-woorden aen te vechten/ die hem soo kleyn niet en wil achten/ dat hy hem met ghelijcke wapenen/ en teghens hem bysonder verweere. 't Is om te lachen. Ghylieden wilt edel zijn gheacht/ en ghy en betracht het metter daedt in ghener maten. Wat eer sult ghy doch van dit anvechten verkryghen? Machick 't segghen? Even soo grooten eer als de vuyle Wolven en Beyren ghenieten/ voor datse een doodt lichaem/ of eener die hem niet en verweert bestryden. De edele en moedighe Leeuw en sal sulcke niet doen/ ten sy dat hy van onmatigen en onghemeenen honger werde gedreven. Lieve Leser/ slaet eens rechtvaerdighe ooghen op de sake/ om met my te oordeelen/ of de alsulcke met sodanich doent

Ghy haelden voor u moeyt/ en voor u schrijven schant/

die onvolpryselijcke konste geen kleynicheyt aen en doen. De huydendaechsche kramers soecken wel die ghene die met haer-lieden van eender neering zijn/ met beter koop te gheven/ en eenes anders waren te laken/ ondersteeck te doen/ en haer

voordeel te verhinderen. Maer betaemt dat te doen die winst van eere soecken door de Goddelijcke neering der Rymery? Voorwaer alsoo verre als dese neeringe d'anderen te boven gaet/ also vele minder betaemt desen alsulck bedrijf/ als dien. Sy lieden willen mee eere soecken/ jae meenende selfs wel te hebben: Maer onder-tusschen sal 't schijnbare ondergang zijn/ die haer boven 'thooft hangt. Dat seydt haere hovaerdighe overdwaesheyt en opgheblasen gheest/ een wisse voorbode vanden aenstaenden val. Hoe schadelijck dat hen-lieden sal zijn dese hoochdraventheyt en hoochmoet/ dat sal ick/ buyten het ghemeene spreeckwoort: *De hoochmoet komt voor den val*, leeren met een of twee ghelijckenissen. 'tEn is al gheen gout datter blinckt/ en al gheen wijsheyt datter voor ghehouden wort. De nederige spriet ontvliet het ghevaer der Wintersche stormwinden/ dat de top-seylen neder of inden grondt slaet. Den onervaren Lantman laet den boom in 't wilde wassen/ sich selven vele goedts belovende/ als hy siet dat de selve haere tacken wijdt ende breedt uytspreyden: Daer den vernuftighen en kloecken met het snoey-mes bedwingt de al te geyle en weeldighe looten/ die den stamme hare nootwendige sap en voetsel ontsuyghen en ontrecken: Waer door hy gheniet ghewenschte vruchten/ die den onvernuftighen moet derven.

Noch eene ghelijckenisse moet ick by-brenghen/ die my dunckt soo wel de saeck over een te komen. Een onbedreven Ridder beschrydet een welbereeden Peert. Desen sal het met onaerdich rennen/ loopen/ draven/ jaghen en springhen (in welcke wiltwayicheydt hy zijn lust en vermaken heeft) soo verre brenghen, dat het beest/ dat te voren niet als zedich ryden ghewent was/ ten minsten van vermoeytheyd. daer heen sal storten/ soo hy 't niet de ruggh' in/ of den hals af en rijtt Een wel gheleert Ruyter beschrijt weder een onafgherechten hengst: die bestiert het wijsselijcken/ acht niet alsulcke korte vreughde/ gheeft het/ middelmaet houdende/ den toom noch te ruym noch te kort/ denckende: te ruym dat struyckelt vaeck/ en al te kort leyt achter. Op welcker wyse hy maeckt/ dat het zyne noch eenen ghestadighen trat blijft houdende/ als des anders alreede asemloos af-ghereden ter aerden neder leydt. Maer dencke ick oockdat de waerheydt te spreken vanden bestraften selden bedanckt wort? Neen ick. Alsoo soude ick my alsoo licht ondanck en achterdocht van eensydicheyt/ als danck op den halse halen. Daeromme wil ick dit staken/ en komen tot het tweede lit van myne reden/ te weten: het eynde vande oneenicheydt/ dat is: Wat sy sal eyndelijck te weghe brenghen. Waer toe vele woorden? Yeder vernuftighe sal met my bekennen en oordeelen/ dat sy/ soo gheen gantsche vernietinghe/ ten minsten kleynachtinghe/ jae verachtinghe van die onvollovelijcke konste sal veroorsaken. Het welck een bedroefde saeck soude zijn voor alle konst-lievende herten. Hieromme ist dat u/ *Amsterdamsche Rymers*, ghebeden wort van een kleyn konstenaer/ maer een groot liefhebber/ dat ghy lieden die schadelijcke Oneenicheyt/ waer door die edele oeffeninghe licht mocht ten val komen/ soeckt te dooden en te verdonckeren. Weet ghy van gheen Oneenicheydt? Ick salse u nae mijn kleyn vermoghen wysen. Den eenen sondicht met reuckeloos en onbedacht te zijn in 't ghene dat den anderen al te stijfkoppich onderhout.

Ghelijck in het tweespal vande rechte Nederlantsche tale te ghebruyeken. d'Eene denckt niet eens daerom/ dat hy de selve met eenighe uytheemsche woorden be-

smet: En d'andere zyde soeckt der selver suyverheyt al te stijf-koppich/
sich aen een stroo storende (soomen daer mede in 't goede kan misbeuren)
te onderhouden. Eyscht ghy wech en wyse? Ick hebse ghevonden.
Naedemael ghylieden in ghevoelen soo verde van malkanderen zijt
ghescheyden/ leert u selven kennen/ ende malkanderen verstaen/ 'twelcke
mijns oordeels den besten wech middel is om tot de Eendracht ende Vrede
te gheraken. Dan sult ghy meerder zijn *In Liefd' Bloeyende* als oyt
voorheenen. Het welcke buyten alle twyfel alle konst-lievende herten
wenschen/ gelijck het boven allen wenscht
d'eene zyde niet meer als d'ander zyde toeghedane liefhebber der
loffelijcker Rijm-konste
Pac. Am.
Vindt qui patitur.

Wat blijkt uit dit pamflet? Voor dezen schrijver ligt *de* oorzaak in de *Nijdicheyt*. Het is natuurlijk van het grootste gewicht te kunnen vaststellen, wie de schrijver is. Met zekerheid weten we alleen, dat hij schrijft in Hoofts trant: ‘Met/ de welcke hy betoont en aenwijst/ hoe minnich en minnelijck/ hoe liefelijck en lieftalich/ hoe vrundelijck en vriendthouwende de Rijmers.... hebben gheweest.’

Hij noemde zich een ‘kleyn konstenaer maar groot lieffhebber’; hij neemt een neutrale houding aan, maar.... wijst toch één groep der rijmschrijvers aan als diegenen, die zich niet van Nijdicheit onthielden; bovendien toont hij zich een warm vereerder van Spieghel en Coornhert. Tweemaal zegt hij, dat hij niet van hekelen houdt; éenmaal haalt hij een versregel van Hooft aan (*Gerard V.* vs 1737), of is dit een algemeen in gebruik zijnd gezegde geweest? Als zakelijk voorbeeld, waarin de Nijdicheit zich uitte, noemt hij het purisme: sommigen zijn in dit opzicht te exclusief, anderen daarentegen betonen zich te laks in de strijd tegen de vreemde woorden!

Aldus verschijnt de schrijver voor ons als een middenman; iemand die Spieghel en Coornhert hoogschat en dus humanistisch gezind; iemand die de kunst liefheeft en ook wel eens beoefent, waarbij de Muider Drost hem bepaaldelijk heeft beinvloed; vooral iemand, ten slotte, die meent dat alleen de Nijdicheit de oorzaak is der twisten, en die daarom een poging wil doen tot pacificatie der geesten. Wie is deze schrijver? Zijn zinspreuk is niet bekend dan van personen, die onmogelijk de samensteller van dit geschrift kunnen zijn. Van Doorninck geeft op: Joachim van der Putte en Matthijs van de Merwede; maar dezen

komen niet in aanmerking: de laatste leefde nog in 1677 en was in 1618 nog te jong om een dergelijk geschrift samen te stellen, en wijs is hij zelfs nooit geworden; de eerste stierf reeds in 1581.

Was het een spreuk voor deze gelegenheid aangenomen? Ik heb de verschillende in aanmerking komende personen in het Amsterdam van die dagen nagegaan, en geloof dat Johan ten Grotenhuys het meeste kans maakt om de auteur van dit merkwaardig geschrift te zijn. Hij immers heeft bewezen zich voor de Kamer te interesseren; met hem heeft Hooft contact gezocht om de reorganisatie door te zetten; hij was een aanzienlijk en ontwikkeld man, die de kunsten beminde; hij behoorde tot de richting der Libertijnen. Maar.... het is slechts een vermoeden: deze gegevens zijn volstrekt onvoldoende om een veilige conclusie te trekken.

Is het nu niet zeer merkwaardig, dat deze man, die blijkbaar een insider was, in het geheel niet spreekt over de bedoelingen, die aan Coster c.s. in onze tijd zijn toegeschreven?

Mij dunkt, dat het geval parallel loopt met dat van de stichting van het *Nil*, al moet ik er aanstonds bijvoegen, dat de vergelijking niet geheel opgaat, wijl de krachten die de Academie stichtten niet geaffronteerd mogen worden door een vergelijking met de krachten die het Nil vormden. Maar overigens.... welke treffende overeenkomsten! Ook hier veel persoonlijke twisten - tussen Dr. Lodewijk Meijer en Mr. Joan Blasius -; ook hier een stichting met een half-wetenschappelijk, half-literair karakter; ook hier treedt het wetenschappelijke karakter tamelijk spoedig op de achtergrond[1)].

Het komt mij voor, dat - indien de aan Coster c.s. toegeschreven bedoelingen zo bewust in hen geleefd hadden - wij daarvan iets zouden moeten lezen in de geschriften van hen, die Costers richting nastonden; zeer zeker was er verschil; maar opvallend is weer, dat men zo goed als nooit daarvan iets hoort *voor* de splitsing; eerst *daarna* voelde men blijkbaar de behoefte het onderscheid te formuleren: eerste vereiste wanneer een strijd geleverd wordt op het terrein des geestes! Uit de geschriften van *voor* de scheiding zien wij vrijwel uitsluitend 't persoonlijke element aan het licht treden. Bovendien zien wij het meest-

1) Kalff IV, 548, e.v.

sprekende verschil tussen Eglentier en Academie spoedig verwazen en verdwijnen. Daarom zou ik willen concluderen: de grootste stoot tot stichting der Academie werd gegeven door krachten uit persoonlijke geschillen geboren; datgene wat hen zakelijk scheidde, was het bezit van een kleine minderheid, die zich dit bezit niet eens helder bewust was.

De mening van den ouden Jonckbloet, ietwat aangepast aan die van Buitenrust Hettema, lijkt mij de juiste.

Hulst

JOS. J. GIELEN

Christiaan Huygens en Frankrijk

Henri L. Brugmans, Le Séjour de Christian Huygens á Paris et ses relations avec les milieux scientifiques français, suivi de son Journal de Voyage à Paris et à Londres. - Paris, Librairie E. Droz. 1935. 200 bladzijden.

De correspondentie van Christiaan Huygens, ongeveer 3000 brieven, verzameld en door uitvoerige aanteekeningen toegelicht in de eerste tien deelen van de monumentale editie zijner *Oeuvres Complètes*[1] vormt een bron van kennis van het wetenschappelijk leven der zeventiende eeuw, waarvan de biographie, die het groote werk te zijner tijd zal besluiten, eerst den vollen rijkdom zal kunnen toonen, maar waaruit inmiddels in binnen- en buitenland reeds op ruime schaal wordt geput door ieder, die op eenigerlei wijze met de geschiedenis der wis- en natuurkunde in aanraking komt. In het bijzonder heeft zij steeds in sterke mate de aandacht getrokken van de Fransche historici, die zich met de studie van de wetenschappelijke cultuur der zeventiende eeuw bezighouden en die, niet ten onrechte, een deel van den roem, die hun land zich in dat tijdvak heeft verworven, baseeren op het werk van den Hollandschen geleerde, die er langen tijd een werkkring en gedurende zijn geheele leven een bron van inspiratie vond.

Tot dusver ontbrak echter nog steeds een volledige samenvatting van de vele beschikbare gegevens over de betrekkingen, die Huygens met de Fransche wetenschappelijke kringen van zijn tijd heeft onderhouden en over den invloed, dien zijn werk van die betrekkingen heeft ondergaan. Tot op zekere hoogte wordt deze leemte thans aangevuld door het hierboven geciteerde proefschrift, waarop onze landgenoot Henri Brugmans te Parijs

1) *Oeuvres Complètes de Christiaan Huygens*, publiées par la Société hollandaise des Sciences. La Haye, 1888 - heden. 18 vol.

den titel van Docteur ès-Lettres verwierf. Zooals de titel uitdrukt, stelt het werk zich in hoofdzaak ten doel, het verblijf van Huygens te Parijs te onderzoeken; daarnaast schetst het echter in groote lijnen al de banden, die hem, van zijn kinderjaren tot zijn dood, aan Frankrijk hebben gebonden, terwijl het als kostelijke toegift, die tevens een rijke bron van informatie vormt, de eerste publicatie brengt van zijn twee, in de groote editie nog niet verschenen reisdagboeken: het uitvoerige *Reys-verhael*, waarin hij zijn indrukken van een oponthoud in Parijs en in Londen in 1660-'61 heeft genoteerd en een korter tweede journaal, dat aan zijn Engelsche reis in 1663 gewijd is.

Daar het werk van Dr. Brugmans een belangrijke bijdrage beduidt tot de nog onvolledige kennis van de uiterlijke levensomstandigheden van den grootsten wis- en natuurkundige, dien de geschiedenis van ons land kent, moge hier een kritische bespreking van zijn studie een plaats vinden.

Het is niet overdreven te zeggen, dat de banden tusschen Frankrijk en Christiaan Huygens dateeren uit zijn prille jeugd; nauw contact met de Fransche cultuur behoorde immers tot de tradities van zijn geslacht[1)]: de, zoowel politiek als literair sterk Fransch gerichte neigingen van vader Constantijn, zijn vriendschap met Descartes, de relaties, die hij met verschillende Parijsche geleerden en kunstenaars onderhield, moeten Christiaan van jongsaf hebben geleerd, de Fransche beschaving als een ideaal te vereeren; hij ontving een opvoeding, die voor alles op beheersching der Fransche taal en vertrouwdheid met Fransche kunst en Fransche omgangsvormen gericht was; en toen zijn jeugdige genialiteit hem op zeventienjarigen leeftijd er toe leidde, een wetenschappelijke correspondentie met den Parijschen Minoriet Mersenne aan te knoopen, zag hij zich rechtstreeks aangesloten aan het centrum van de levendige gedachtenwisseling, die de eerste geleerden van Frankrijk over wis- en natuurkundige onderwerpen voerden.

1) Over tradities der familie Huygens gesproken: kan men zeggen (wat de schrijver op blz. 5 doet), dat, toen Christiaan de Oude in 1578 als secretaris in dienst trad van Willem den Zwijger, hij zich aan diens persoon hechtte, 'fidèle à une tradition de famille'? Wordt hier de term traditie op de toekomst toegepast of beschikt de schrijver over nog onbekende gegevens betreffende de oudere leden der familie?

Dr. Brugmans verhaalt over deze jeugdjaren in twee inleidende hoofdstukken, waarvan het eerste over de periode van 1629 (het geboortejaar) tot 1649 (voltooiïng der academische studie) handelt. We zien Christiaan, vijftien jaar oud, het huis aan het Plein te 's Gravenhage verlaten om zijn studie in de rechten te Leiden te beginnen; daar voelt hij zich al dadelijk gegrepen door de wiskunde, en, wat zijn natuurphilosophische opvattingen betreft, binnen getrokken in de spheer van het Cartesianisme, die hij, hoe sterk hij later ook in concrete physische kwesties van den meester zal afwijken, in beginsel nooit meer zal verlaten. Hij volgt de colleges van Van Schooten, een der eerste adepten der jonge Cartesiaansche mathesis; hij bestudeert het *Discours de la Méthode* met de physische *Essays*, die er de toetssteen van zijn en hij maakt de heftige meeningsverschillen mee, die de nieuwe philosophie aan de Hollandsche Universiteiten uitlokte. Reeds trekt zijn mathematische begaafdheid de aandacht van zijn onmiddellijke docenten niet alleen, maar ook van den indirecten leermeester, dien hij in Descartes bezat en wanneer hij in 1646 de Universiteit van Leiden verwisselt voor de Illustre School te Breda, verbaast hij ook daar door de rijpheid van zijn geest en den omvang van zijn kennis. *Aetate juvenis sed virtute senex*, noemt hen de Bredasche hoogleeraar Dauber en *ad magna natum*.

Alvorens de levensgeschiedenis te vervolgen, gaat de schrijver in zijn tweede hoofdstuk in op de persoonlijke betrekkingen, die Christiaan in zijn jeugd met Descartes en Mersenne heeft onderhouden; hij doet het op dezelfde aangename en onderhoudende wijze, waarop hij over de jeugdjaren in het algemeen verteld heeft; toch begint men hier reeds een zekere leemte in het verhaal te voelen, die zich in de volgende hoofdstukken nog sterker voelbaar zal maken, een leemte, waarvan men den schrijver redelijkerwijs geen verwijt kan maken, maar die toch in zooverre afbreuk doet aan de waarde van wat hij tot stand bracht, dat ze telkens de gedachte wekt aan wat dit had kunnen zijn. Zij bestaat hierin, dat in dit boek het leven van den mathematicus en physicus Huygens wordt bestudeerd door iemand, die vrijwel vreemd blijkt te staan tegenover de takken van wetenschap, waaraan dit leven gewijd was. Dat dwingt hem, voortdurend min of meer aan de oppervlakte der uitwendige feiten te blijven; het belet hem, duidelijk te doen uitkomen, welke beteekenis de reizen en ontmoetingen,

die hier zoo minutieus worden beschreven, voor de geestelijke ontwikkeling der wereld hebben gehad; het ontneemt hem telkens weer de gelegenheid, zijn verhaal te verlevendigen en te verdiepen door nader op den inhoud van een brief in te gaan, nauwkeuriger over het onderwerp van een bijeenkomst te berichten.

Zoo hier in het verslag van de correspondentie met Mersenne. Hoeveel rijker wordt niet het beeld, dat we van den jongen Christiaan krijgen, wanneer we hem op 28 October 1646 (hij was toen dus zeventien) een eenvoudige redeneering zien ontwikkelen, waaruit duidelijk de ongerijmdheid blijkt van een geheele klasse van valwetten, die de geleerde, maar niet altijd even kritische Minoriet als principieel gelijkwaardig met die van Galilei had beschouwd[1)]. Wanneer dan binnen een maand de geniale onderzoekingen over de kettinglijn volgen[2)], waarin reeds in den statischen vorm het axioma der minimale zwaartepuntshoogte wordt toegepast, dat, dynamisch gegeneraliseerd, eenmaal tot een der machtigste hulpmiddelen van zijn mechanische onderzoekingen zal worden, kunnen we meevoelen, wat we bij Dr. B. slechts vernemen, dat Mersenne (die hier wel een zeer scherpen blik toont voor toekomstige grootheid) telkens weer den naam van Christiaan Huygens met dien van Archimedes (in dien tijd in nog heel andere mate dan voor ons de wiskundige bij uitnemendheid) in één adem noemt en daarmee aan Constantijn de betiteling ‘mon jeune Archimède’ suggereert, waarvan hij zich voortaan vol vadertrots zal bedienen.

Dat Dr. Brugmans zich, ongetwijfeld tot zijn eigen leedwezen, overal de winst heeft moeten laten ontgaan, die het gebruik maken van mogelijkheden als deze had kunnen opleveren, kan men hem, zooals gezegd, niet verwijten; men kan het echter wel een weinig betreuren, dat hij zijn ijver en speurzin nu juist aan een onderwerp als dit heeft gewijd; het lijkt eenigszins op het geval van iemand, die het leven van een componist gaat beschrijven, zonder veel begrip van muziek te hebben; het zal ook hem ongetwijfeld mogelijk zijn, de feiten te registreeren, maar het staat te vreezen, dat men menigmaal aan de nuance van het betoog zal voelen, dat hij toch niet het volle inzicht in de ware grootheid van zijn held bezit.

1) *Oeuvres* I, p. 24 seq.
2) *Oeuvres* I, p. 34 seq.

Dat voelt men ook hier; en niet alleen door wat niet gezegd wordt. Want men kan, over Christiaan Huygens schrijvende, nu eenmaal niet steeds vermijden, zijn wetenschappelijke verrichtingen met name in het verhaal te betrekken en dan wreekt zich het gemis aan volle vertrouwdheid met wat hij deed, in het uitspreken van halve onjuistheden of aanvechtbare beweringen. Wanneer de schrijver b.v. meedeelt (pag. 37), dat Huygens op 26 December 1656 'la formule' van het slingeruurwerk vond, dan valt het moeilijk daaraan eenigen zin te verbinden; hij maakte toen (het was trouwens op den 25en[1]), naar hij zelf meedeelt, het eerste model van zijn uitvinding; de mathematische theorie is van lateren datum. En wanneer bij de bespreking van de betrekking van Huygens tot Blaise Pascal gezegd wordt (pag. 42), dat zij beiden gekenmerkt werden door 'une même méthode dans les recherches', dan wordt daar een historisch-mathematische stelling geponeerd, waarvan het bewijs of zelfs maar de toelichting den schrijver nog wel eenige moeilijkheden zou opleveren; het is, zonder diepgaande kennis van beider (en anderer) mathematisch werk, niet mogelijk in te zien, in welk opzicht de methoden van Huygens met die van Pascal meer verwant zijn dan met die van Fermat of van Roberval; en mèt die kennis misschien ook wel niet.

We zijn intusschen reeds vooruit geloopen op den geregelden gang van het verhaal. De eerste reis naar Parijs heeft plaats gehad (Juli - December 1655). Christiaan heeft de eerste overweldigende indrukken van het groote cultuurcentrum opgedaan en het eerste persoonlijke contact met de Fransche geleerde wereld gevestigd. Als hij, te vroeg naar zijn zin, vertrekt, neemt hij de overtuiging mee van de inspireerende werking, die de Fransche hoofdstad op hem kan hebben en het voornemen, er terug te keeren.

Als hij aan dat voornemen gevolg kan geven (October 1660 - Maart 1661), neemt hij er reeds een geheel andere plaats in dan bij zijn eerste bezoek. Hij is niet langer een veelbelovend jongeling, wiens ware grootheid slechts door enkele ingewijden wordt beseft, maar hij heeft zich door zijn astronomische ontdekkingen

1) *Oeuvres* II, p. 109; brief aan Ism. Boulliau van 26 Dec. 1657: il y eust hier un an justement que je fis le premier modelle de cette sorte d'horologes.

en door de uitvinding van het slingeruurwerk reeds een Europeesche vermaardheid verworven en de wetenschappelijke kringen, waarin zijn vondsten waren meegedeeld en besproken, verwachten hem met ongeduld.

Het meest levendig is de belangstelling wel in het genootschap van beoefenaren en liefhebbers van wiskunde en natuurwetenschappen (tout ce qu'il y a d'illustre en scauoir soit Philosophique soit Mathematique a Paris, zooals Chapelain[1] schrijft), die zich wekelijks bij Habert de Montmor plachten te verzamelen en waarin men een voorlooper kan zien van de latere Académie des Sciences. Huygens verschijnt er geregeld en zijn aanwezigheid brengt nieuw leven in de Assemblée, die na een twist van den gastheer met den heftigen en om zijn onbeschoftheid beruchten wiskundige Roberval aan het kwijnen was geraakt[2]. Ook in andere wetenschappelijke milieux en in de salons van verscheidene geleerde dames is hij een gaarne geziene gast.

De werkzaamheid van al deze studiekringen is een treffend symptoom van de intense belangstelling in natuurwetenschappelijke kwesties, die het geestelijk leven der zeventiende eeuw hoe langer hoe meer begon te kenmerken. Misschien zou daarom een iets dieper gaande bespreking van wat hierover in de briefwisseling van Huygens en in het *Reys-verhael* te vinden is, wel gerechtvaardigd zijn geweest. Men krijgt nu den indruk, dat Dr. Brugmans, voornamelijk afgaande op enkele kritische opmerkingen van Huygens over discussies, die hij er heeft meegemaakt, de beteekenis van de bijeenkomsten bij Montmor eenigszins onderschat. Zij waren vooreerst van ruimere strekking, dan hij (op blz. 46) vermeldt. Volgens het reglement, dat opgenomen is in den uitvoerigen brief, dien S. de Sorbière op 1 Februari 1658 aan Thomas Hobbes over de oprichting der Assemblée schreef[3] (en die aan de aandacht van Dr. B. ontsnapt schijnt te zijn), bestond zij uit personen, ‘curieuses des choses naturelles, de la Medecine, des Mathematiques, des Arts liberaux et des Mechaniques’ en uit de brieven van Huygens blijkt wel, dat er op al deze gebieden ook inderdaad gewerkt is. Het was tenslotte toch ook niemand minder dan Desargues, die de discussie over de vraag

1) *Oeuvres* II, p. 143.
2) *Oeuvres* II, p. 287.
3) *Oeuvres* IV, p. 513 seq.

an punctum geometricum sit ens revera existens, waarvan het verloop Huygens ergerde, inleidde; de anatoom Pecquet deelde er zijn theorieën over voedseltransport in het lichaam mee en de wijze, waarop Michon (alias l'abbé Bourdelot, later lijfarts van Christina van Zweden) er over jicht sprak, wekte ook Huygens' bewondering op.

Op physisch gebied stond natuurlijk de kwestie van den luchtdruk en van de mogelijkheid van een vacuum, waarop de experimenten van Torricelli en Pascal de aandacht hadden gevestigd, in het middelpunt der belangstelling. Dr. Brugmans deelt over dit onderwerp wel iets mee, maar is daarbij (blz. 46) het slachtoffer van een misverstand geworden: Jacques Rohault zou bij Montmor de zwaarte der lucht hebben aangetoond ‘à l'aide de petits tuyaux en verre’. Dat is physisch natuurlijk zeer raadselachtig. Leest men er echter het *Reys-verhael* op na, dan blijkt de ware toedracht van de zaak anders te zijn: Rohault heeft op 13 November 1660 bij zichzelf aan huis als bewijs voor de zwaarte der lucht de proef van Torricelli vertoond, terwijl hij op 7 December d.a.v. bij Montmor de ‘experiences de l'eau qui monte dans les petits tuyaux’ heeft uitgevoerd, die uit proeven over capillaire opstijging bestonden. Dr. B. heeft de berichten over deze twee experimenten ten onrechte tot één mededeeling versmolten[1)].

Men moet echter opnieuw niet vergeten, dat het hoofddoel en daarmee ook de eigenlijke verdienste van zijn werk niet ligt in de bespreking van de natuurwetenschappelijke onderzoekingen van Huygens en anderen, maar in de verheldering van de uitwendige feiten van zijn leven. Een voorname plaats in dien arbeid wordt ingenomen door de uitgave en annoteering van het boven reeds herhaaldelijk vermelde *Reys-verhael*, dat een der voornaamste bronnen voor de kennis van het tweede verblijf van Huygens te Parijs vormt. Dit dagboek is namelijk allerminst gemakkelijke en onderhoudende lectuur; het is zeer laconiek gesteld en het bevat een overstelpende hoeveelheid namen van personen, waarvan de

1) Op zich zelf beschouwd, zou een mededeeling over een experiment over capillariteit in verband met den luchtdruk nog niet zoo vreemd zijn, omdat men het feit, dat water in een wijde buis lager staat dan in een daarmee communiceerende nauwe wel trachtte te verklaren door de grootere kracht, die de lucht op het vloeistofoppervlak in het wijde been uitoefent.

ontmoeting wordt gememoreerd. Het moet een verre van lichte taak zijn geweest, al die namen te identificeeren en in noten van de noodige biographische aanteekeningen te voorzien. Door die taak te vervullen, heeft de schrijver het werk van allen, die zich van de uitwendige omstandigheden van Huygens' leven op de hoogte willen stellen, in niet geringe mate verlicht en zich daardoor indirect voor de studie van zijn persoonlijkheid een groote verdienste verworven.

In de voortzetting der levensbeschrijving volgt nu de periode, waarin de plannen van Colbert tot oprichting van een Académie des Sciences tot rijpheid komen en waarin de onderhandelingen over een vaste positie, te Parijs voor Huygens te scheppen, beginnen, die in 1666 tot zijn vertrek uit Holland hebben geleid. Zeventien jaren lang met herhaalde onderbrekingen wegens ziekte heeft hij te Parijs vertoefd, fraai gehuisvest in de Bibliothèque du Roi en in het genot van een ruime jaarwedde en in die zeventien jaren is hij een sieraad der Parijsche Academie geweest door het werk, dat hij in haar zittingen verrichtte en door de eigen onderzoekingen, die hij in dien tijd deed of publiceerde. Dr. Brugmans heeft ook voor dit tijdvak alle gegevens, die de correspondentie bevat (o.a. over de eenigszins moeilijke positie, die Huygens tijdens den oorlog met de Nederlanden in den dienst van Lodewijk XIV innam) en die hij in andere, minder gemakkelijk toegankelijke bronnen heeft weten op te sporen, met zorg verzameld en tot een goed gecomponeerd geheel verwerkt.

In 1683 eindigt op een wijze, die Colbert's opvolger Louvois tot eeuwige schande zal blijven strekken, de betrekking van Huygens tot het Fransche hof. Slechts door briefwisseling met vrienden en bewonderaars, die hij te Parijs achterliet, blijft hij nog in contact met het land, dat hem eens zoo gretig had verwelkomd en waaraan hij zoo veel had geschonken. De twaalf jaren, die nog volgden, waren de somberste van zijn leven; vaak gekweld door ziekte en vol ergernis over de ruwe wijze, waarop de onverdraagzaamheid van het nieuwe Fransche regime hem van een positie, die hem lief was, had beroofd, nadert hij tot zijn in heel de beschaafde wereld betreurden dood. Uit wetenschappelijk oogpunt is ook dit laatste tijdvak nog van groote beteekenis: de uitvoerige correspondentie, die hij met Leibniz voerde, zal, zoo zij eenmaal systematisch wordt bestudeerd, zeker een nieuw licht werpen op

de ontwikkeling van de wiskunde in het eind der zeventiende eeuw; van het *Traité de la Lumière*, dat hij in 1690 deed verschijnen, kent men alom de onvergankelijke waarde; het na zijn dood gepubliceerde geschrift *Kosmotheoros* biedt de gelegenheid tot kennismaking met zijn kosmologische en religieuse opvattingen en vormt daardoor een belangrijke aanvulling van zijn zuiver natuurwetenschappelijk werk.

Dr. Brugmans spreekt over den *Kosmotheoros* slechts zeer kort en laat de mathematisch-physische onderzoekingen weer geheel rusten. Hij doet echter verslag van de kortstondige betrekking, die Huygens met Pierre Bayle heeft onderhouden, van zijn briefwisseling met den Franschen abbé Huet en van de philosophische en religieuse onderwerpen, waarover hij met Leibniz discusieerde en weet zoo ook in dit laatste hoofdstuk nog een welkome bijdrage tot de kennis van zijn leven te geven.

We zouden hier van het boek afscheid kunnen nemen, wanneer het niet noodig was, nog enkele kritische opmerkingen te maken over zekere technische punten der bewerking. Zij betreffen in de allereerste plaats de wijze, waarop Dr. Brugmans de in zijn werk natuurlijk in grooten getale voorkomende citaten uit de briefwisseling van Huygens pleegt weer te geven. Dit geschiedt op twee manieren: in kleine letter met spatieregel aan begin en eind, wanneer ze den tekst van het verhaal onderbreken, en tusschen aanhalingsteekens, wanneer ze in den tekst zijn opgenomen. Het blijkt nu, dat de citaten van de tweede soort in vele gevallen heelemaal geen citaten zijn, maar vrije paraphrasen van den oorspronkelijken passus.

Enkele voorbeelden zullen voldoende zijn, om te laten zien, hoe vrij die omschrijvingen wel zijn:

Op 20 Mei 1656 schrijft Pierre de Carcavy aan Huygens[1]:

> J'ay crú, Monsieur que ie deuois.... mesnager cette occasion pour uous faire paroistre une partie de l'estime que ie faits de uostre merite, et la premiere connoissance m'en ayant esté donnee il y a longtems par le feu Pere Mersenne, qui me fist uoir quelques unes de uos belles speculations ie commençay dez lors a uous honnorer et a rendre les respects qui sont deus a uostre vertu.

Dr. Brugmans geeft dit op blz. 22 met gebruik van de teekens « »

1) *Oeuvres* I, p. 418.

weer, door mee te deelen, dat Carcavy schrijft «qu'il avait commencé à l'honorer et à lui rendre les respects qui lui étaient dus, quand Mersenne lui communiquait ses belles spéculations».

Thévenot schrijft op 18 September 1665 aan Huygens[1]:

> Ie fais mon conte que nous vous possederons bien tot icy. Imagines uous Monsieur quelle plaisir ce doit estre a vne personne qui souhaitoit autrefois qu'on ne uous en laissat point sortir.

welke uitlating door Dr. Brugmans wordt aangehaald in een bericht, dat onder hen, die in 1661 Huygens het welkom te Parijs toeriepen, ook Thévenot behoorde, qui «d'avance fait son compte des joies que sa présence va lui procurer». (blz. 65)

Deze wijze van citeeren (met vrije omzetting van oratio recta in oratio obliqua en onbekommerde wijziging van pronomina) wordt in het geheele boek consequent toegepast; het is een uitzondering, wanneer een in den tekst ingelascht citaat correct is. De schrijver meent blijkbaar volkomen te goeder trouw, dat deze manier van doen geoorloofd is. Dat mag ons echter niet weerhouden, er ernstig bezwaar tegen te maken. De teekens « » of ‘ ’ (hoezeer ze tegenwoordig ook allerwege plegen te worden misbruikt, om slordig woordgebruik te bemantelen) zijn *aanhalings*teekens; ze duiden aan, dat er woorden van een ander worden aangehaald en ze leggen den gebruiker dus de strenge verplichting op, dat aanhalen te doen in de uiterste exactheid zonder tittel of jota aan het geschrevene te veranderen.

Voor tittels en jota's heeft Dr. Brugmans echter blijkbaar niet het minste respect. In de klein gedrukte citaten, die, op talrijke slordigheidsfouten na, wel woordelijk met den tekst der brieven overeenstemmen, veroorlooft hij zich althans, sterke wijzigingen in de spelling aan te brengen. Of daarbij een systeem is gevolgd en, zoo ja, welk, blijft een raadsel; wat er staat, houdt tusschen de spelling van het origineel en de hedendaagsche Fransche orthographie een moeilijk te omschrijven midden.

En ten slotte wordt de indruk van nonchalance, dien dit alles opwekt, nog versterkt door een waarlijk te ver gaande (en door een beroep op den drukfoutendaemon onmogelijk te verontschuldigen) slordigheid in de vermelding der bewijsplaatsen: als men de Huygens-uitgave ter controle raadpleegt, stuit men tel-

1) *Oeuvres* V, p. 488.

kens weer op onjuiste vermelding van deel, briefnummer of datum.

Dit alles overwegende, kan men het boek niet wegleggen, zonder zich verbaasd af te vragen, hoe iemand, die zich de toch waarlijk niet geringe moeite heeft getroost, een belangrijke studie als deze te ondernemen en te volbrengen, zoozeer te kort kon schieten in de vervulling van de simpele plicht der exactheid en hoe hij daardoor zijn werk kon berooven van het wellicht schoonste kenmerk van wetenschappelijke productie: de betrouwbaarheid.

E.J. DIJKSTERHUIS

Bij den dood van Vallette

Waardig in verscholenheid is dit leven geweest, een dienen van wat, als een roeping ontvangen en ervaren, slechts door belangeloosheid een vervulling van elken dag, elke minuut mocht blijken.

Als een genade was de litteratuur over den jongen Alfred gekomen. Nooit werd van hem de notitie genomen, die bij zijn onverwachte sterven tot uiting kwam. Er is toen herinnerd aan zijn anders gerichte opleiding. Vallette moest electricien worden en voor de eerste benzine-motoren had zijn jeugd zich ontvlamd. Hij moet er belangstelling voor gehouden hebben. De preciesheid bij de fantazie, de toewijding in ambachtelijke zuiverheid bij het geduldige streven naar ontwikkeling van wat een ongerept gebleven blik, die het zich verwonderen niet verleerde, als een wonder bleef zien, droeg hij in den nieuwen eeredienst over.

Het kan geen toeval zijn, dat lectuur van Flaubert hem oogen en geest opende. Bij onvergelijkelijk zwakkere begaafheid had hij diens onkreukbare zintuig voor de pure taal, diens robuuste opvatting van de hoogheid der *chose littéraire*. Zijn eenige roman, *Le Vierge*, deed, werk van een nagenoeg onbekende, aan Flaubert denken. Na het verschijnen liet hij het scheppende schrijven aan Rachilde, zijn vrouw, over. Haar tintelende geest en vrijpostige wezen moesten in de uiterlijk muffe atmospheer van den *Mercure* een tocht maken, waarvan bladen konden omwaaien zonder aan den geest iets te veranderen.

Die van Flaubert heeft zijn leven gericht. Door hem heen werd hij verzamelpunt van de schrijvende jongeren tegen 1890. Van een school kon niet gesproken worden, al zetelde Moréas er als oostersche prins. Ook prosateurs behoorden tot de groep en anderen, die elkander plachten te verscheuren, maar zich door Vallette lieten temmen en tot een ‘elftal’ scharen, uit wier beurs het luttel aantal penningen te voorschijn sprong, voor het op-

zetten van de onderneming benoodigd. En wat dit strijdbare idealisme van den beginne af kenmerkte, een onderneming is het niet geworden. Maar dank zij de gedesinteresseerdheid van stichting en beheer is ze tot welvaart gekomen. De daaruit geboren uitgeverij geldt voor een der bloeiendste van Frankrijk en het tijdschrift zelf is niet dood, al werd het dommelend. Want Vallette, 'monsieur Vallette' gelijk hij voor den kring behalve de naaste ingewijden bleef, verkoos geen adaptatie bij den geest van den tijd, welke hij als concessie zou verafschuwd hebben.

Uit zijn oogpunt gezien, is de twee keer per maand verschijnende *Mercure* op peil gebleven. Zijn niet aflatende belangstelling gold de actueele rubrieken, meer dan de helft van de aflevering. Naar deze beknopte encyclopedie van de geestesgebeurtenissen gedurende de afgeloopen weken over de wereld ging zijn zorg. De poezie stond bovenaan, maar alle takken van wetenschap en kunst bloeiden om beurt, vaak tegelijkertijd. Af en toe hebben zich Nederlandsche stemmen in dat koor gemengd, maar van een duurzame medewerking was geen sprake.

Met het symbolisme opgekomen, had de *Mercure* met het symbolisme kunnen ondergaan. Het zou dwaasheid zijn te ontkennen, dat ze deerlijk achter was gekomen. Te veel dor hout kwam meer en meer den bloei van de andere takken belemmeren. Vallette schreef er zelf nauwelijks in, al wilde het toeval, dat het laatste nummer, waarvan de samenstelling nog door zijn handen kon gaan, ter inleiding eenige woorden van den directeur bevat, gewijd aan de nagedachtenis van Rémy de Gourmont, aan wien het gewijd werd.

Het is niet alleen voor het Fransche geestesleven van beteekenis, dat Georges Duhamel in den directorialen stoel komt te zitten. Deze stoel, waarin generaties Vallette, rustig, helder en werkzaam, hebben aangetroffen, behoeft niet alleen vernieuwing. Van het intellectueele meubilair moge ook een en ander aan kant worden gezet en opgefrischt. Duhamel vertegenwoordigt in het geslacht, dat thans de middaghoogte van kunnen en willen bereikt heeft, het humanisme in zijn zuiversten, want evenwichtigsten vorm. Deze zoon van Ile de France heeft van dit klimaat den zin van de *mesure*, iets anders dan gematigdheid, meegekregen. Met de leiding van den *Mercure* komt hij op een nieuwen waarneempost. Zijn voorganger had er al een venster op de

wereldlitteratuur geopend, Nietzsche bijvoorbeeld. Reizende door de wereld heeft Duhamel zijn 'Franschdom' geschraagd. Deze reislust ontsproot aan den geesteshonger van een fijn verhemelte. Zich over de grenzen verplaatsen was hem een zich vernieuwen door zelfverdieping, een confrontatie aan zich zelf door de toetsing van in jaren van bevruchtende bezinning verworven waarden. Zich voor andere talen, andere gezindheden openstellend, verrijkte hij de eigen bagage, welke aan de wereld weg te schenken daarmee een des te hoogere waarde kreeg.

Zoo is het voor de verdediging van elementaire goederen een voorrecht, dat met deze benoeming een nieuw blokhuis in die linie verrees, al zal niemand de uitstralingskracht van benoeming noch blokhuis overschatten. Want wat een verdere toekomst ook berge, voorshands, voor hoe langen tijd? is de in Duhamel vleesch geworden geest door de gebeurtenissen voorbijgestreefd. Maar juist daarom is het verblijdend, dat hij het offer van de aanneming der benoeming aan eigen arbeid bracht en deze vlam blijft branden in wat als het conservatorium-element van een tijdschrift gelijk het zijne kan worden aangemerkt. Te ordenen heeft Duhamel zich van het begin zijner loopbaan af ten doel gesteld, het klaren van een geest, waarvan hij de boodschap tot over den oceaan bracht. Wat alles niet belet, dat sommige teekenen van den tijd, hoe zeer verwerpelijk op zich zelf, hem voorbijgaan en hij hierop reageert met een geprikkeldheid, die, de beperktheid van een onloochenbaar talent ter zij gelaten, een andere beperktheid, die van den rusteloos bedrijvigen geest, des te beslissender teekent, daar zijn talent aan dien geest zijn waarde dankt.

H. VAN LOON

Buitenlandsch overzicht

Abessynië
24 Oct. 1935

Toen Engeland 22 Juli verklaarde, vast besloten te zijn het Italiaansch-Abessijnsch conflict streng naar Volkenbondsregelen te zullen behandelen, schrok men daarvan te Parijs, waar men bezorgde blikken op Duitschland wierp. De Volkenbondsraad besloot in zijn 31 Juli aangevangen vergadering, de te Scheveningen vastgeloopen arbitrage te doen voortzetten, en zelf den 4den September rapport te verwachten. Intusschen zouden ook Engeland, Frankrijk en Italië kunnen onderhandelen op grondslag van hun verdrag van 1906. Den 15den Augustus begonnen deze besprekingen te Parijs. Het bleek dat Italië (dat intusschen was blijven mobiliseeren) aan politieke eischen vasthield, terwijl Engeland het slechts economische concessies had toegedacht. 22 Augustus begon daarop Engeland de mogelijkheid van sancties te overwegen. 30 Augustus hield Mussolini zijn troepenschouw.

Veel stof was inmiddels opgewaaid doordat een Engelsch onderdaan Rickett, voor een Amerikaansche maatschappij, rechten tot petroleumontginning van den negus bleek te hebben verkregen. Een manoeuvre om Mussolini tot nadenken te brengen over wat hij ging bestaan? Een paar dagen lang was dit de uitleg, doch de Engelsche regeering bleek met de zaak niets te maken te hebben, en raadde den negus de concessie op te schorten.

Te Genève werd, begin September, besloten het geheele complex der Italiaansch-Abessijnsche betrekkingen te doen onderzoeken ten einde een vreedzame oplossing voor te bereiden. Italië onthield zich ostentatief en liet zijn troepenverschepingen

voortgaan. Hierop liep den 10den September de Engelsche Kanaalvloot uit naar de Middellandsche Zee.

Even later riep Hitler den Rijksdag bijeen, maar het bleek slechts om het hakenkruis als officieele vlag en verscherpte maatregelen tegen de Joden te doen te zijn geweest. Wat in Duitschland reeds bereikt was, gaf hij te kennen, moest niet door internationale conflicten in gevaar worden gebracht.

Engeland had nu nagenoeg de geheele 'Home Fleet' in de Middellandsche Zee ondergebracht, en begon te informeeren of Frankrijk niet, zij het met bescheidener middelen, aan een demonstratie daar zou willen mededoen? Frankrijk liet eenigen tijd verloopen en antwoordde toen, dat het niet alleen te water, maar ook te lande en bij de luchtmacht zou willen samenwerken.

Nadat Italië zich voldoende versterkt achtte om een inval te wagen, gaf het (22 September) eindelijk te kennen waarop zijn eischen nederkwamen: ontwapening van den negus (door Italiaansche militairen te bewerkstelligen); administratieve raadslieden aan te wijzen niet door den Volkenbond, maar door Italië; afstand van een strook die Eritrea in verbinding zou brengen met Italiaansch Somaliland. De voorstellen van Genève bleven daar ver beneden: organisatie der politie door buitenlandsche specialisten, toezicht op de Staatsuitgaven, clausule van economische gelijkheid, gemengde rechtspraak tusschen Abessyniërs en vreemdelingen. Den 2den October sprak Mussolini op de Piazza Venezia de menigte toe: economische sancties zou hij bejegenen met zelfbeheersching, tegenover militaire maatregelen echter militaire maatregelen stellen, oorlogsdaden beantwoorden met oorlogsdaden. 'O, dat uw krachtige en onwankelbare beslissing den hemel vervulle'. Tegelijk werd van twee zijden: Eritrea en Italiaansch Somaliland, de Abessijnsche grens overschreden. Den 6den October werd Adoea genomen; den 13den Aksoem.

Nu kwam, voor eenige dagen ten minste, Genève met kracht in werking. Wapenembargo tegen Italië verordend; dat tegen Abessynië opgeheven. Financieele sancties aangenomen (onder onthouding van Oostenrijk en Hongarije). Eene subcommissie voor economische sancties vereenigde zich met een invoerverbod voor Italiaansche goederen. Maar hiermede hield de eensgezindheid op. Laval poogde te bemiddelen op den grondslag van op-

houding van het Italiaansch offensief (de Bono blijft in de stellingen die hij thans bezet heeft); de provinciën Harrar en Ogaden worden aan Italië afgestaan; de rest van Abessynië onder internationaal regiem, met overwicht van Italië. ‘Wie was de vurigste voorstander van het stelsel van collectieve veiligheid? Frankrijk!’ (*Daily Herald* van 16 October). Maar Mussolini nam de voorstellen niet eens aan....

Zal, nu Frankrijk onbetrouwbaar schijnt, Engeland voet bij stuk houden? ‘Er is nog tijd tot ademen’, zeide, 22 Oct. in het Lagerhuis, Sir Samuel Hoare. Men rekent er in Italië vast op, dat men een belangrijk deel van zijn eischen zal ingewilligd krijgen. Te Adis Abeba is in de jongste dagen het vertrouwen in den Volkenbond verminderd. En Philippe Barrès, in den *Matin*, spreekt er voldoening over uit, dat het Italiaansch-Abessijnsch conflict niet meer schijnt te zullen leiden tot eene ramp voor Europa. ‘De bespottelijke inzet van Abessynië zou een oorlog onvergeeflijk maken.’

Woorden voorwaar, die niet doen vermoeden dat Mussolini zijn trekken thuis zal krijgen.

C.

Bibliographie

Mathematische Keilschrift-Texte, herausgegeven und bearbeitet von O. Neugebauer. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik. Abt. A. Quellen. Band III. - Berlin, Julius Springer. 1935. Erster Teil. Texte. X en 516 blz. Zweiter Teil. Register, Glossar, Nachträge, Tafeln. 64 blz. en 69 tafels.

Eindelijk ligt dan als verwezenlijking van een jarenlang in onuitputtelijke werkkracht nagestreefd ideaal de lang aangekondigde en door velen met spanning verbeide volledige publicatie van alle tot dusver opgespoorde mathematische spijkerschriftteksten voor ons en de studie der Babylonische wiskunde heeft daardoor een fundament gekregen, dat haar door het onderzoek van iedere andere ontwikkelingsphase van de mathesis kan worden benijd. Al de verrassende resultaten, die in de laatst verstreken jaren aan het licht zijn gekomen en waarvan het eerste deel van Neugebauer's *Vorlesungen über Geschichte der antiken mathematischen Wissenschaften* (Berlin, Springer, 1935) de boeiende samenvatting gaf, vinden hier hun streng wetenschappelijke fundeering en er opent zich een nieuw en wijd veld van historische studie voor allen, die het ontstaan der wiskunde tot in de oudste tijden, waarover documenten ter beschikking staan, trachten te vervolgen.

De wijze, waarop de bewerker zijn taak heeft verricht, voldoet - het is welhaast overbodig, het nog te zeggen - aan de hoogst denkbare eischen van exactheid. Men vindt van elken tekst in Deel I de transcriptie en de letterlijke vertaling, waarna dan een uitvoerige commentaar de dikwijls nog zeer gewenschte verduidelijking geeft en de talrijke kwesties behandelt, waartoe de behandelde problemen voeren. Deel II geeft dan ook weer van elken tekst (met uitzondering van de tafelteksten) òf de photographie òf de autographie òf beide. Men kan daardoor, ook zonder noemenswaarde studie van de Oostersche talen te hebben gemaakt, aan de hand van transcriptie en vertaling tot in details den loop der berekeningen volgen en de gegeven verklaringen controleeren.

Dat die verklaringen nog niet overal alle raadselen ophelderen, weet Prof. Neugebauer natuurlijk beter dan wie ook; er zijn inderdaad nog verschillende berekeningen, waarvan probleemstelling en terminologie nog in vele opzichten duister zijn. Zooals de schrijver echter terecht in zijn Voorrede opmerkt, mag dit ons niet doen vergeten, hoe veel thans reeds wel volkomen duidelijk is en welk een stevig fundament voor ons begrip van de geschiedenis der antieke wiskunde door de bestudeering der spijkerschriftteksten is verkregen.

Onder de namen van hen, aan wie dit resultaat te danken is, werd die van Neugebauer reeds lang met eere genoemd; na de publicatie van dit groote verzamelwerk zal hij echter ongetwijfeld voor goed in de geschiedenis van de ontdekking der oude Oostersche cultuur blijven voortleven.

E.J.D.

Egmont Colerus, Vom Einmaleins zum Integral. Mathematik für Jedermann. - Paul Zsolnay Verlag, Berlin-Wien-Leipzig. 1935. 404 blz.

De ondertitel van dit boek zal, naar ik vrees, aan het succes ervan in den weg staan. 'Jedermann' heeft gewoonlijk een heiligen afschuw van de mathesis en er zullen nog altijd wel heel wat mathematici zijn, die niet kunnen gelooven, dat een boek de echte 'Mathematik' kan bevatten, als iedereen het moet kunnen lezen.

Beide categorieën hebben intusschen ongelijk. Wel beschouwd is er geen enkele wetenschap, die er zich zoozeer toe leent, om aan een belangstellenden leek te worden uitgelegd als juist de zuivere wiskunde. Zij vereischt geen voorkennis, geen ervaring, geen waarnemingen, geen experimenten, geen stoffelijke hulpmiddelen. Ze verlangt niets anders dan aandacht en geduld en het vermogen, een eenigszins lange reeks van op zichzelf uiterst eenvoudige gevolgtrekkingen te overzien en als een geheel te begrijpen. Er is niet de minste reden, om aan te nemen, waarom deze eigenschappen niet zouden voorkomen bij menschen, die toevallig in hun jeugd geen wiskunde hebben geleerd of die er op zoodanige wijze in zijn onderwezen, dat zij toen de bekoring er niet van voelden en de waarde ervan niet beseften.

Wiskunde zou dus eigenlijk het leekenvak bij uitnemendheid kunnen en moeten zijn en algemeen begrijpelijke uiteenzettingen zou men op haar terrein eerder moeten verwachten dan op de zooveel moeilijker gebieden van astronomie, atoomphysica en radiotechniek, waarop ze zoo veelvuldig verschijnen. Blijkbaar zijn er dus remmende invloeden werkzaam, die haar waardeering in den weg staan.

Welke dat zijn, is moeilijk volledig te omschrijven, maar wel is het gemakkelijk, er enkele aan te wijzen: van den kant van den leek is er vaak het op school gewekte misverstand aangaande doel en wezen van het vak, dat nog maar al te veelvuldig als τέχνη wordt onderwezen, terwijl het een □πιστήμη is; van de zijde van den vakman werkt de in mathematische kringen niet ongebruikelijke geleerden-hoovaardij belemmerend; de vergaande ontwikkeling van symbolische uitdrukkingsmiddelen levert een bezwaar op, dat van het vak zelf afkomstig is.

In ieder geval: de wiskunde, deze wonderlijke schepping van den menschelijken geest, blijft het eigendom van een kleine categorie van ingewijden en het is geen ongewoon verschijnsel, wanneer menschen, die overigens groote belangstelling en waardeering voor iedere zuiver geestelijke activiteit kunnen gevoelen, ten aanzien van haar een standpunt innemen, dat op zijn best van onverschilligheid getuigt.

Wanneer in dit alles nog eens ooit verandering zal komen, zal het moeten zijn door het werk van menschen als Egmont Colerus, die met helder inzicht in de wiskunde schrijverstalent en met beide leerdrift combineeren. Want inderdaad, zijn titel zegt niet te veel: hij kan ieder-

een, die hem volgen wil, vanaf de allersimpelste kennis tot het begrip van ‘het teeken van d'almachtige integraal’ (om met Dèr Mouw te spreken) brengen en men moet al een zeer critisch aangelegd mathematicus zijn, om niet te willen erkennen, dat wat hier in zulk een onderhoudenden vorm geboden wordt, toch echte mathesis is.

E.J.D.

Stem uit de redactie

Paedagogiek of Didactiek?

- Het voornemen der regeering, ‘bijzondere aandacht’ te wijden ‘aan de organisatorische en paedagogische vragen inzake het onderwijs, voorzoover deze op het terrein der overheid liggen’, heeft, blijkens het Voorloopig Verslag, waarmee de Tweede Kamer het 6e Hoofdstuk der Rijksbegrooting voor 1936 heeft beantwoord, bij verscheidene leden de huivering opgewekt, die hen pleegt te overvallen, wanneer zij ook maar de schim van een mogelijkheid zien, dat aan het heilig huis der onderwijsvrijheid door overheidsdrang of overheidsdwang zou kunnen worden geraakt. Bij paedagogische vragen - aldus hun gedachtengang - spelen steeds principieele kwesties een rol en daarom behoort de Overheid zich zooveel mogelijk van inmenging op dit gebied te onthouden.

Het doet niet zeer sympathiek aan, dat op een, naar erkend moet worden, eenigszins duistere aankondiging van een voornemen tot maatregelen, die het onderwijs betreffen, inplaats van met een vraag naar de juiste bedoeling onmiddellijk wordt gereageerd met een uiting van schrik en wantrouwen. Kon men werkelijk niet eerst eens afwachten, totdat de door anderen gevraagde nadere inlichtingen waren ontvangen en moest men nu ook bij dit onderwerp van meet af aan de principieele verdeeldheid op den voorgrond plaatsen, die zulk een rampzalig kenmerk van het Nederlandsche onderwijs vormt?

Het is toch in ieder geval zeer goed denkbaar, dat de maatregelen, waarvan in de Troonrede sprake was, voornamelijk betrekking zullen hebben op de didactiek van het onderwijs en dat zij als zoodanig verre zullen blijven van alle beginselkwesties, die de term paedagogiek blijkbaar onmiddellijk in het bewustzijn roept. Het is met name te verwachten, dat er eindelijk eens een begin zal worden gemaakt met de verzorging van de opleiding

der leeraren bij het M. en V.H.O. en dat daardoor de reeds lang in breede kringen gekoesterde wensch in vervulling zal gaan, dat zij niet dan na een behoorlijke voorbereiding hun moeilijken en verantwoordelijken werkkring zullen mogen aanvaarden.

Bij de regeling van deze materie zal nu echter ongetwijfeld de tegenstelling tusschen Openbaar en Bijzonder Onderwijs eens geen storenden invloed behoeven uit te oefenen. Er liggen immers reeds sedert ettelijke jaren uitvoerige plannen voor de leeraars-opleiding klaar, die door een zeer veelzijdig samengestelde commissie onder leiding van wijlen Prof. B. Sijmons zijn ontworpen en die van alle in die commissie vertegenwoordigde richtingen de instemming hebben kunnen verwerven.

Het is te hopen, dat de regeering zich bij de uitwerking van haar denkbeelden het bestaan van deze plannen zal herinneren en dat zij bij de indiening van haar voorstellen op dit stuk althans bij de Kamer een meer tegemoetkomende houding zal aantreffen dan thans uit het huiverend wantrouwen van verscheidene leden spreekt.

Madame de Pompadour

Deel II - ‘Un morceau de roi’

I

Louis, zijn beenen over elkaar geslagen, mijmerde, tevreden dat hij alleen was, in zijn smalle bibliotheek. Zijn donkere blik, die van uit het venster in het vage zwierf, waar de cour des cerfs onder hem lag, richtte zich nu op zijn boekenkasten. Op de binnenhof werd de lucht al stiller en dunner; de zonneblinking was verdwenen op die plaats tusschen vier hooge grijze muren, die toch reeds zoo weinig hemelkracht kon vergaren. Groote hertenkoppen van grauw-rood terracotta staken uit de muren, die de cour des cerfs omringden. De koning had het meerendeel van zijn privévertrekken rondom die binnenplaats laten aanleggen, en ze als cellen genesteld in het oude, plechtige lichaam van Versailles, dat afmetingen had van een grootte, die Lodewijk den Vijftiende niet aangenaam aandeden. Zijn voorganger, de Zonnekoning, was een man, die het breede panorama had bemind, en hij voelde zich het gelukkigst in schuilhoeken. Hier tartte hij de openbaarheid van het koningschap, dat zijn natuur kwetste en deed hij zich tegoed aan zich zelve, terwijl hij daar beneden aan de voorzijde van het kasteel de opvolger bleef van den Zonnekoning, dien hij vereerde en aan wiens orde en bouw hij niets zou willen veranderen.

Louis staarde afwezig naar de boekenruggen van zijn bibliotheek, die hem in hun ongebruikte stilte meer boeiden dan dat hij ze las. Een ijverig lezer was Louis niet, literatuur prikkelde hem meer dan ze hem bekoorde. Wetenschap was hem liever. Maar vooral occulte verschijnselen, zaken die gegist maar niet geweten kunnen worden, wekten zijn belangstelling. De koning

strekte de beenen vooruit en sloot de oogen. Zijn gedachten werden al heel spoedig door zijn zinnen beïnvloed. Hij herzag de gebaren en hoorde weer de stemmen der vrouwen die hem omringden. Ze kenden zijn zwak, die vrouwen van het hof, en wisten hoe het verlangen naar haar in hem leefde, hoe hij bij haar kon vinden waar zijn ziel naar zocht, den tijdelijken dood, de uitblussching van het leven in wellust. Moede en benauwd werd het den koning te moede. Hij had zorg voor zijn onderdanen, hij leefde in Frankrijk temidden van zijn volk. Maar hij scheen betooverd. Nog in een andere wereld moest hij leven, die hem gevangen hield als Circé het Odysseus deed. Het was de wereld der vrouwen. Hij was er een God, en de speelsche naaktheid van armen, beenen, borsten en monden omlokte hem en met ieder gebaar en iederen kus werden hem een duizend en één nacht van liefdesvreugden verteld. Louis was geen gelukkig man. Gaarne zou hij sterk, onomkoopbaar, onafhankelijk geweest zijn. Maar hij was zwak en wist dat hij altijd weer zwak zou zijn. Iederen dag meer verweekte en vervloeide wat hem zoo lief was: zijn onafhankelijkheid. Nu was er weer een offensief geopend. De koning glimlachte. Dat offensief was gevaarlijker dan de krijgsverrichtingen der Oostenrijkers, Engelschen en Hollanders tezamen. Het offensief van de vrouwen. Het was begonnen onmiddellijk na den gruwelijken dood van Madame de Châteauroux, die gestorven was, even nadat zij hem vergiffenis geschonken had, omdat hij haar had weggezonden van zijn ziekbed, dat zijn doodsbed scheen te worden. Niemand wilde gedenken hoe hij die vrouw had liefgehad en om haar rouwde. Met haar was zijn vreugde gestorven. Maar de dames van het hof wierpen hem hun blikken en hun woorden toe, toonden op prikkelende wijze de rondingen van hun beenen, maakten hun lach tot lok. Familieleden, echtgenooten. zelfs vaders en moeders schoven vrouwen en meisjes naar voren, opdat hij ze maar zou opmerken. Voor geld en macht scheen geen heiligheid te bestaan. Fraai was de menschelijke natuur niet en hierin verschilden de standen niet veel van elkaar. Niet alleen de vrouwen van het hof boeleerden om de positie van koningsmaîtres, om de vacature van de hertogin de Châteauroux. De koning had eens een woord laten vallen: het was misschien niet gewenscht, dat een vorst zich zijn vriendin in hofkringen koos. En op welke wijze dat nu weer geschied was,

weldra fluisterde men in de kringen der burgerij, dat de koning zich een burgerdochter zocht. Op openbare feesten en op promenades waar hij langs zou trekken, op de wegen van Parijs naar Versailles tooiden zich nu de dochters en vrouwen van rijke magistraten en kooplieden met kleeding, die wedijverde met die der adellijke dames en haar aangezette oogen schitterden als haar juweelen om hem uit te noodigen. Zijn huis was het openste van heel Frankrijk, ieder hoofd gluurde om de deur van den mensch, die het meest behoefte aan verborgenheid had. Welk een spot van het noodlot. En hij, die al die plannen, al dat kuipen rondom zijn karakterzwak doorzag, werd er door geboeid en spelend moest hij toelaten dat men met hem speelde.

Lebel, de kamerknecht, kwam de kaarsen plaatsen in de schemerige boekengalerij. Het feestelijke, warme licht bracht het stervend vertrekje tot leven, kronkelde als goudband over de boiserieën en het tapijt en over de boeken, waar het de gulden lettertjes op de ruggen van fraai gebonden werken deed ontwaken. Ook de ziel van den koning werd verblijd door dat vloeiende goud van het licht. Ook hij ontwaakte tot nieuw leven. Zijn dagen waren rhythmisch, daalden af langs de trappen van bitterheid en melancholie, tot hij door de nevelen van een valen dood omringd was en klommen dan weer op, tot hij feestelijk werd als een luchter.

Lebel vroeg den koning belet voor collega Binet, den kamerknecht van den kroonprins. ‘Laat hem maar komen,’ zei de koning zacht. Innerlijk kreeg hij een lichten schok. Binet, dat bracht hem in verbinding met dat mooie dametje, die Madame d'Etioles. Zijn lippen vertrokken. Wat kan een man, die in het leven de onmogelijkheid van groote verrassingen erkend heeft, beter doen dan er aan mee te werken, dat men hem kleine verrassinkjes bereidt. Charmante vrouw, die Madame d'Etioles. Een prachtige taille, soepel en toch hoog. Jarenlang speelde ze reeds om hem heen. Die arme duchesse de Châteauroux was er zelfs jaloersch op geworden. Het oorlogsspel van een vrouw kan men evenzoo apprecieeren als men van zijn eigen listen geniet. Madame d'Etioles wekte meer zijn nieuwsgierigheid dan dat hij naar haar verlangde. Ze was hem sympathiek door haar vasthoudendheid en doordat ze met geest en zwier rondom hem

vlinderde. Niet met de plompheid van andere vrouwen. Men zei dat z'n garde-officier de Bridge haar minnaar was. Een goede smaak. Bridge had hem veel goeds van haar verteld. Duras en Nivernais roemden haar salon, haar zang, haar theaterspel. 't Scheen werkelijk dat er tegenwoordig in de burgerij meer talent te vinden was dan aan 't hof.

Binet werd binnengeleid, maakte zijn buiging en naderde den koning. ‘Ik heb vernomen dat je me wat te zeggen hebt, m'n vriend.’ - ‘Ja Sire, zoo is het!’ Met de oogen noodigde Louis Binet tot spreken uit. ‘Mijn nicht toeft op 't oogenblik te Versailles. Zij heeft me haar groot en eerbiedig verlangen te kennen gegeven om u te spreken. Madame Le Normant d'Etioles meent het haar man verschuldigd te zijn u persoonlijk om de gunst te smeeken hem een vrijkomende pacht, waarop hij reeds lang 't oog gericht heeft, te verleenen. Het betreft....’ - ‘'t Is goed vriend. Daar zal ik 't wel met je mooie nicht over hebben. Zeg haar dat ik haar morgen om elf uur ontvangen zal, in 't particulier natuurlijk. Breng Lebel op de hoogte.’ Binet dankte en Louis, zonder een woord te spreken, betuigde met een minzamen blik Binet zijn tevredenheid.

Het groote koningskasteel, met de twee haar flankeerende gevels, kwam in het gezicht. Het was van hieruit, dat het wijde Frankrijk bestuurd werd. Uit de honderden ramen en raampjes van het zich altijd weer uitbreidende slot tuurden bedienden, hovelingen en de vorst naar de drie avenuen, die van Parijs, van Sceaux en van St. Cloud, om te zien wie er zou komen vanuit het vaste land van Frankrijk en wat voor nieuwe gebeurtenissen de komenden zouden melden of door hun komst laten gissen. De eilandbewoners van Versailles zagen ondanks hun verfijnde tafels door al die ramen en raampjes reikhalzend uit, vooral over de verre Avenue de Paris om zich te voeden met het leven dat hun gebracht zou worden van uit het altijd overkokend en overschuimende Parijs.

Nog voor de koets van Madame Le Normant d'Etioles langs 's konings stallen de cour royale was opgereden, hadden veel oogen de bezoekster waargenomen. Een lakei kwam naar buiten, beduidde Jeanne's koetsier, dat hij naar de andere zijde van het plein moest sturen, een ander deed door een alleen door den

koetsier waargenomen teeken de karos stoppen; een bediende noodigde haar uit door een onopvallend glazen deurtje naar binnen te gaan, en voor ze het wist was haar neef Binet aan haar zijde en leidde haar over een smal wenteltrapje, naar een bovenverdieping. Hij vertelde haar, dat de koning volgens hem zeer gunstig jegens haar gestemd scheen. De slimme man, die Jeanne's bedrijf giste, wilde van het doel van haar bezoek niets anders weten, dan wat men weten mocht. En voor zij dit oponthoud goed verwerkelijkt had, kwam collega Lebel. Terwijl Jeanne zich er op had voorbereid zeer lang te moeten wachten en daarna een tocht langs vele gangen over talrijke trappen, door kamers en antichambres te moeten maken, zei Lebel eenvoudig: ‘Eh bien Madame, u gelieve me te volgen,’ schoof een gordijn opzij, dat mevrouw Le Normant d'Etioles voor een kastafsluiting had aangezien en Reinette bevond zich in ‘grand particulier’ tegenover den koning van Frankrijk.

Op dit oogenblik was de geheele Madame Le Normant d'Etioles tot haar beschikking: een vrouw, die haar eigen schoonheid kende, een coquette, die wist waarmee men mannen kan inpalmen, ieder naar zijn aard en stemming van het oogenblik; misschien wat meer galante vrouw dan andere dames, wier moeder geen Madeleine Poisson geweest was, misschien slechts evenveel courtisane als iedere veroveringslustige vrouw. En nog meer dan dat. Een actrice met liefde in haar vak. Ze voelde verrassing, ontsteldheid, blijdschap. En ze speelde die gevoelens in schoonen vorm. Even week ze terug, boog in diepe, ootmoedige révérence, verrees uit haar nederigheid, vormde een verwijtend, gegeneerd trekje met den linkermondhoek. Toen lachten haar oogen. ‘En mevrouw...’ - ‘O Sire, u hebt me aan 't schrikken gemaakt Ik had me alles zoo heel anders gedacht. Laat me even me zelf worden.... Kijk, er zijn oogenblikken van heel groot geluk in een menschenleven. Maar als men zoo'n oogenblik over twee jaar verwacht, en 't is er plotseling aan den avond van een dag, die een dag was zooals gisteren, dan zou men kunnen huilen en lachen.’ De koning vond die woorden wel aardig, maar wat te mooi.

Hij had echter nog niet uitgesproken of Madame Le Normant d'Etioles had dit ook reeds bedacht: ‘Heb nooit meer geest dan hij met wie je spreekt’, zei Madame de Tencin. ‘En u bent een

nicht van Binet. Hoe komt dat zoo! Waren zijn moeder en de uwe zusters?' vroeg kalmpjes Louis. - 'Nee, Sire, Binet is door m'n huwelijk een neef van me geworden.' - 'Hoe maakt het uw man? Hij is familie van mijnheer Tournehem, is 't niet? Een zeer verdienstelijk man. Mijnheer de Tournehem heeft m'n schilderijenverzameling met enkele uitstekende aankoopen verrijkt. Men heeft me de reden van uw komst verteld, mevrouw, en ik meen dat ik u op uw verzoek geen weigerend antwoord zal kunnen geven. Gaat u zitten.' De koning zag met welgevallen het bevallige gebaar, waarmee Jeanne tegenover hem plaats nam, nederig maar met de zwier van haar schoonheid en haar jaren. 'Weet u dat ik verheugd ben in de gelegenheid te zijn de fee van het forêt de Sénart terug te zien?' -'O Sire!' -'Ja, ik vergeet niet. Men heeft me gezegd dat u veel leest. Ik zeer weinig. Daardoor heb ik veel gelegenheid om te onthouden....' Louis stond op, boog zich licht over Jeanne Antoinette, die coquet en verliefd het hoofd naar hem omrichtte. Toen aaide hij haar wangen. 'U hebt hier heel wat dames, die u niet kennen, jaloersch gemaakt.' De koning liet haar kin op zijn handen rusten. 'En weet u dat die dames gelijk hebben?' Zijn warm geworden droge lippen drukte hij op de hare. Jeanne nam zijn mond in een hartstochtelijken kus. Toen legde Louis zijn hand om haar middel, deed haar opstaan en drukte de slanke vrouw tegen het lichaam. Daarna verwijdde hij even zijn omstrengeling en vroeg zacht en zeer galant: 'Wanneer wilt u me gelukkig maken?' Jeanne sloeg de oogen neer. Toen zei ze: 'Ik ben uw nederige dienares, Sire. Ik kan niet anders, want ik heb u liefgehad, toen ik nog op de banken van de kloosterschool zat. Ik ben niets dan een oude overwinning.' Stil wendde zij zich af. De koning meende dat ze huilde. Vrouwentranen stemden hem, wanneer hij nog niet aan ze gewend was, zeer week. 'Ik maak u toch niet bedroefd, Madame?' - 'Oh nee! Maar ik dacht aan m'n man en m'n kind. Ik wil het u bekennen, sire. Ik heb m'n man niet lief, ik acht hem. Ik heb hem getrouwd om dichter bij u te kunnen zijn. Hij woont op d'Etioles en Etioles is niet ver van Choisy. Maar het doet me pijn hem ongelukkig te maken. Ik vrees dat ik een geregeld en schoon bestaan verstoren ga.' Jeanne deed een schrede naar Louis, toonde hem een ontroerd, gelukkig en toch door lichte smart bewogen gezicht en zei: 'Mag ik tot mezelf zeggen dat dit om

uwentwille gebeuren zal, Sire?' De koning was zelf bewogen. Haar gevoel voor hem scheen eerlijk. Het vervolg van een oogenspel tijdens een jachtpartij. Toen leefde die arme Châteauroux nog. Hij dacht aan den gekneusden voet van de duchesse de Chevreuse. Louis was ontroerder dan hij het had kunnen voorzien. Zij, die zijn amoureus verleden teniet wilde doen, was ook de vrouw die er het meest bij aansloot. De bloem van de bourgeoisie van zijn land! Haar geur was goed. Louis was te nadenkend geworden om nu veel te verlangen; hij wenschte die zeer afzonderlijke flirt, die begonnen was in 't bosch van Sénart, te vervolgen. Hij nam Jeanne's zakdoekje en droogde haar oogen, die hem dankbaar, verliefd en toch coquet aanzagen. 'U weet dat er Vrijdagavond een gecostumeerd feest in Versailles is, lieve mevrouw. Mag ik dan op u rekenen?' - 'Natuurlijk, maar hoe zult u me herkennen, Sire?' - 'Aan iets dat me aan 't woud herinneren zal! En u mij, mevrouw?' - 'O, dat zal m'n hart me zeggen.' Lieve bourgeoise, dacht hij. 'Nee, op een vrouwenhart vertrouw ik niet. Ik zal u aan onze tuinen herinneren.' Louis ging zitten en Jeanne nam de houding aan, die past bij een eindigende audiëntie. 'Uw verzoek is ingewilligd, zeg dat uw echtgenoot. A bientôt, Madame!' Jeanne keek hem aan, lang genoeg om hem te bewijzen dat zij zich herinnerde. Met wat diepe stem zei ze: 'Ik dank u, Sire.' En weer onwezenlijk vlug bevond ze zich een drie minuten later in haar rose karos.

Versailles vierde feest. Naar twee kanten wees de Fransche hoftraditie! De koning was de ongenaakbare God, die troonde hoog boven zijn volk en dien men van verre bekeek zooals men naar een tempelbeeld staart, dat slechts de priesters mogen benaderen. De koning was ook het hoofd van de stam, de vertegenwoordiger van de groep, die eens zijn gelijken waren. Men had dagen aangewezen, dat men hem zeer nabij mocht komen, dat zijn huis minder van hem was, dan de hut van den kolenbrander, en zijn slot de feestzaal van zijn stam. Het bal costumé, dat Versailles dien avond en nacht geven zou, was er voor heel het volk. Men vierde het huwelijk van den kroonprins met een Spaansche prinses. Het hof moest Spanje zulk een oplettendheid bewijzen, want toen Lodewijk de Vijftiende een kind was, had men te zijnen behoeve een prinsesje uit Spanje laten komen en toen

men haast had dat er Fransche prinsen verwekt zouden worden, het te jonge kind weer weggestuurd. Frankrijk maakte gracielijk dat verzuim tegen de galanterie weer goed, men vierde alom feest, nu de twee katholieke hoven elkander weer vereerden met glimlach en révérence en ter gelegenheid daarvan zou Versailles door het nieuwsgierige Parijs overstroomd worden. De stand, waarvan de bevoorrechtsten reeds uit den grond gekropen waren, en de kleineren zich juist loswroetten, de derde stand, trok op naar Versailles om zijn nieuwsgierigheid bot te vieren aan den glans en de weelde van een wereld, waarvan men met graagte sprak zonder haar goed te kennen. Vooral de vrouwen van dien stand hadden zich op dat uitstapje verheugd; ze waren gevleid in 't weten dat de koning ook op haar begeerige blikken wierp, aangenaam geprikkeld door wat men vernomen had van 's konings galanterieën, en wat verhit door de gedachte geregeerd te worden door een vorst, die leefde voor de vreugden, welke hem de zwakke sekse schonk.

Het deftige kasteel was over heel zijn gevel in sidderend warm licht gezet en van verre reeds verrees het op zijn hooggelegen plaats, verrukkelijk van beloften en wazig-stemmig als een slot uit een sage. Dichterbij gekomen zag men hoe steen teer als een weefsel worden kan; over de rose middenklinkers lag de kleur van een beschenen menschenlichaam, en die als even door wijn betipte vlakken werden stil en avondlijk omsloten door grauwe natuursteen. In den steeds zich verdichtenden avond dansten de lichten van reeksen van rijtuigen, die naast elkander over de Avenue de Paris schoven; er waren zelfs gehuurde fiacres onder hen, maar de meesten statievolle koetsen van machtigen adel en nog machtiger, in overvloed van geld gesticuleerende bourgeoisie, die ook reeds wapens boven de portieren harer karossen had aangebracht. Calèches, waarvan de karosserie een ontzaglijk warm vogelnest scheen, wier zacht-gebogen bodem op wiegende stangen rustte; calèches zoo smal als een chaise à porteur, waarin een heer en dame gebed waren als twee oorhangers in een bijoux- doosje; koetsen voor groot gezelschap en elegante ‘diables’, halfkoetsen als Neptunus-troontjes, reden aan om Versailles met een toevalsgezelschap te bevolken. Een koningsfeest is niet alleen een plaats van vermaak, het is een speelzaal, een ontzagwekkende hasard-tafel, waar het verleden geschud en

uitgewischt wordt en de binnenlandsche en zelfs buitenlandsche politiek een nieuwe teekening zal kunnen krijgen. Voor een ieder lag er een niet of een lot gereed, het politieke en het privé-leven van alle Franschen wachtte op een nieuw dessin. En tusschen de koetsen, ook voor hen uit, reden de ruiters, het sierkleed omgeven door lange zwarte en roode mantels, den steekhoed diep over de oogen. Heeren te voet, door knechten gevolgd, onherkenbaar in den avond in hun wijde gewaden, trachtten tusschen ruiters en voertuigen te Versailles te komen en van hun incognito te profiteeren om meer zichzelf te kunnen zijn. Bij de uitgangen van de plechtige Escalier de marbre en bij de Cour de la Chapelle verdrong zich de steeds wassende stroom der ongenoode en toch welkome gasten van Frankrijks koning. De heeren en dames, zwarte maskertjes tot op den neuswortel, de oogen tintelend van voorpret en ondernemingsgeest, ontdeden zich van de wuivendwijde mantels en beloerden, belachten, begeerden reeds elkaar, zooals ze daar in de buitenissigheid van hun fantasiegestalten voor elkander stonden. Menig travesti vertelde: ik vind me zóó het mooist, zóó meen ik eigenlijk te zijn. In een wolk van exotisme liepen er magistratenvrouwen als operaherderinnen, financiersters als sultanen, chef-modisten als Chineesche mandarijnengades, saletjonkers als Turken, leden van het Parlement als zeeroovers en luchtige geestelijken als Apollonen rond. En terwijl men zich vergastte aan de blijde verrassingen der costuums, aan de tinteling van lichte kleuren, en lachte om wat men giste, en feestelijk was omdat men op een feest was aangeland, zooals men gewijd is in een kerk, werden ze toch allen gestuwd door de orkanen van liefdesen machtslust. De ernst van den hartstocht bediende zich van dit uitgelaten spel. Het land, de geschiedenis, de menschen moesten misschien wat verder komen.

Men duwde de deurwachters weg, men begaf zich in het aquarium van licht, in de lokkende, tintelende, doorwarmde feestruimte, waarin redding te vinden was tegen avond, dood, monotonie en bezinning. Van twee kanten stortte zich de menschenvloed van hen die ook mee mochten doen, die rechten gekregen hadden, die uit die rechten hun macht afleidden, in de zonnegangen der feestzalen. Iedere hoogere stand die een lagere

in huis roept, geeft een bedelaarsmaal. De praalkamers van Versailles, de salon de Vénus, de salon de Diane, de salon de Mars waren gevuld met onherkenbaren, edellieden of 'roturiers', die, nu ze maskers droegen, niet van elkaar te onderscheiden waren, want hebzucht is hebzucht. Ze sloegen zich plaatsen vrij in de menschenkoek die saamgebakken was voor de buffetten, ze sneden zich machtige brokken taart en gevogelte af van den op schotels opgestapelden voorraad, of maakten, al hadden ze geen honger, van het 'meer dan een ander' hun afgod, die hen in eigen oogen of in die van hun dames kon onderscheiden. Met hun buit werkten zij zich los uit de buffet-belegeraars, doch zoodra hun bewegingen weer zichtbaar werden, liepen ze zeer losjes met elegante passen en lieten, wanneer 't costuum zich er toe leende, hun kuiten bewonderen. Eén ieder ging een wolkje van zelfvoldaanheid voortuit. Er waren geen stoelen genoeg voor die zeven, acht honderd profijtlustigen, die het feest bestormd hadden en van de zacht-belegde vloeren der 'appartements de parade' maakte men toen een stuk natuur. De mannen en de jonge vrouwen strekten zich op den grond uit of hurkten neer; ouderen spreidden de beenen en leunden met den rug tegen den wand. Er vormden zich karavanen van roezige feestvierders, dol van pret, verlangend naar steeds heviger genoegens. Ze brachten, blij, dat ze zich misdragen mochten, met de vingers koek en taart, pastei, visch en gevogelte naar den mond. De koonen gloeiden, de lippen glansden, champagne en bourgogne deed de harten bonzen en verlangen van man naar vrouw, van vrouw naar man zweefde over hun brutaler wordende woorden en gebaren, want de zielen en de lichamen tot barstens toe gespannen door voedsel, woorden, licht en geluid, wilden de expansie die op dit uur alleen de sekse hun nog kon geven. Menige mond werd met den handrug afgewischt, menige hand gedroogd aan de kostbare zij en het fluweel der travestis. Dan sprongen de lenigen op, trokken de dames die dit wilden in de hoogte, legden hun handen om haar onder het gewaad weelderig-gespannen zijden en ruggen, gaven en zochten aanrakingen, die het hart nog heviger deden kloppen en voerden hun dames ten dans. In de groote galerij, de Galerie des Glaces, vierde het feest hoogtij. Laag zweefden de gedachten, de verlangens van de menschen onder het hooge gewelf der Galerie, onder de geweldige plafondschilderingen van

Lebrun, die zijn statigen Zonnekoning er in geëerd had, en die nu even ver uit den gezichtskring verdwenen waren als de ziel van dien plechtigen tijd. Van uit talrijke luchters, van muurkaarsenhouders en van zelf als vlammen gekronkelde toortsdragers steeg het licht op; de ontsmeltende kaarsen veredelden tot zachtschommelende lichtbronnen, die zich mengden in een gemeenschappelijk stroomgebied. Tientallen van hooge muurspiegels herhaalden dat sidderende, weeke spel der lichtjes in hun gladde, passieve onbewogenheid. Hier hadden de dames op amphithéatergewijs geplaatste vouwstoeltjes plaats genomen, en ze dronken uit glazen, die vrienden, gevonden hofmakers en bevallige pages haar reikten. In het midden der zaal kwamen en gingen de gecostumeerden, die nog bleven zoeken, alles in oogenschouw wilden nemen, of onder een masker naar een gelijkenis zochten. En men was niet preutsch. Menige vrouw lichtte het fluweelen maskertje, wanneer ze zeer vragend, smeekend of uitdagend werd aangezien door een reeds ongemaskerd heer, die er onoverwinnelijk uitzag of in wien men een man van stand en invloed herkende. Al lagen er geen munten op den grond en zwierven er geen certificaten over stoelen en tafels, de handen waren gespannen om ze te grijpen, want vormloos zweefden ambten, tractements-verhoogingen, munten, genotsbeloften over het spel der ontmoetingen, der zich vormende verhoudingen tusschen deze saamgekomen menschen.

Jeanne Antoinette Le Normant d'Etioles stond voor een der groote ramen, die uitzagen op het nu dat het Februari was, in kilte en nacht gehulde ontbladerde park, waar ze vagelijk de marmeren beelden van de eerelaan als witte vormlooze schimmen meende te ontdekken. Zij was rustiger dan andere dames, die het feest bezochten. Want zelfs een prinses de Rohan, die verteerd werd van verlangen om den gevaarlijken, meest zichtbaren en angstig wankelen troon, die nu was leeggekomen, te bezetten, kende het wachtwoord niet, dat Jeanne Antoinette alleen bezat: ‘Ik zal u herinneren aan m'n tuinen.’ Onbekommerd sprak ze met den galanten abt de Bernis, die scherpzinnige kleine versjes maakte. Bernis, een vriend, een oprecht bewonderaar van haar wereldsche talenten, was in het geheim en had voor zichzelf vastgesteld, dat de koning, voordat hij het slachtoffer van de een of andere avonturierster worden zou, onder den invloed moest

komen van zulk een bekwame dame als Reinette, een gastvrouw aan wie hij vele genoegelijke conversaties en niet genoeg te prijzen maaltijden dankte. ‘De koning laat lang op zich wachten,’ zei ze glimlachend, blij met haar innerlijke rust. ‘Zijn toilet baart hem zeker bijzondere zorg van avond.’ - Bernis lachte en keek naar de jonge vrouw, die getooid was als Diana, de jachtgodin. ‘Hij moet de pijlen van Diana trotseeren om aan die van Venus te kunnen sterven, lieve vriendin.’ Maar Jeanne Antoinette, die meende als eene van de velen te gelden en zich verheugde dat niemand nog haar geheim kende, vergiste zich. Men nadert Versailles, dat galante roof-slot op den heuvel, niet zonder er te worden binnengetrokken en buit gemaakt. ‘Dat is zij,’ fluisterde de Ridge in de ooren van een in wijden burnoe gecostumeerden heer. ‘Die dame daar bij 't raam met de boog van Diana om de schouders en de pijlkoker op zij?’ - ‘Zoo is 't beste vriend, dat is onze kleine d'Etioles.’ En nog dien zelfden nacht noteerde de hertog van Luynes in zijn dagboek, dat onder de gasten van 't bal zich ook een zekere Madame d'Etioles bevond, over wier verhouding tot den koning iets werd gefluisterd.

Plotseling werden twee hooge glazen deuren, die men voor even onbeweeglijke paneelen als de vaste der indrukwekkend lange zaal zou gehouden hebben, geopend. In looppas kwamen acht gedaanten de zaal in, die een kegelvormig groen fluweelen gewaad droegen, een kap van glanzig donker groen over het hoofd geslagen. Het scheen wel dat acht geschoren sparretjes en taxisboompjes uit den Versailles-tuin, uit hun plantenslaap gewekt door al dat feestrumoer, bezield waren geworden en naar boven getrippeld. En ofschoon natuurlijk een ieder wist dat deze gedaanten getravesteerde menschen waren, behielden ze toch iets van plantengeheimzinnigheid. Een juichende menigte omringde en bejubelde die origineelen, wier oogen donkere bessen tusschen 't boomkruintje schenen. Maar er verscholen zich ondernemende mannen in die levende struikjes. Ze lieten zich niet leiden, ze schoten uit, verdeelden zich, versneden saamscholende groepjes en snelden heen en weer door de zaal om de vogels te trekken, die ze noodig hadden. ‘Hooge edelen,’ zei men tot elkaar. ‘De prins van Conti met zijn kornuiten. Nee, de koning is er zelf bij.’ - ‘Zeg me, ben je Louis?’ fluisterde een onder-

nemende magistrate, Madame de Portail, die zich door een der bezielde sparretjes had laten meesleepen naar een kamerke, waarvan de deur zich sloot, voor ze wist dat ze 't ook zoo gewild had. ‘Misschien, mijn schoone,’ zei zacht de mannenstem, die zeer innemend en bourbonnesk klonk. Hij is het, hij is het, juichte het in Madame Portail, die door 's mans vrijmoedigheid er nu zeker van was dat Louis haar had uitverkoren. Maar toen ze nadat ze den roover een vorstelijk geschenk had gegeven en zeer dikwijls zijn lippen gekust had, vroeg: ‘Beken nu wie je bent mijn stoute verleider’, leidde hij haar uit 't half donker van 't kamerke, nam haar hand, trok haar mede, en toen ze in het licht van den salon de l'oeil de boeuf stonden, lichtte hij vlug den kap....

De arme Madame Portail zag met ontzetting dat zij schuldig was aan landsverraad en een ander dan Louis de prerogatieven van het koningschap had verleend.

‘Ik had u temidden van dertig herkend,’ fluisterde Jeanne den taxisboom toe, wiens hoofdtakken plotseling armen werden toen hij haar ontwaarde, echte armen, die haar naar de richting wisten te leiden, waar hij haar vangen wilde. ‘De tuin en het woud hebben elkaar ontmoet,’ zei hij lachend. ‘Kom!’ Juist op een plaats waar een hoflakei stond, opende de vorst in travestie een deur en leidde Jeanne door een smal gangetje. In jongensachtige ondeugendheid legde hij beide handen om haar zijden en de kap naar achteren werpend, bewees hij haar dat hij in tête à tête een ongehinderd minnaar wilde zijn. Hij volgde haar over een nog smaller wenteltrapje dan ze den eersten keer betreden had, hij leidde haar, half naast, half achter haar schrijdend, door een nog lager en nauwer, warm getapisseerd gangetje dan dat van de eerste etage. Toen toonde hij Jeanne een van de meest indiscrete sleutels van 't kasteel, passend op honderd deuren en nog meer en bracht haar in een door vier torchères, die allen vijf kaarsen droegen, verlicht boudoirtje, waarvan het houtwerk zacht-blauw geschilderd was. De man en de vrouw keken elkaar lachend aan. Ze waren beiden zeer mooi in den rijkdom van hun fantastische kleeren. Een nachtegaaltje van bruine zijde zong op een groen twijgje, dat dwars over Jeanne's corsage liep. Ze geleek op een jachtgodin op vlindervangst, op een Artemis van Boucher, ondanks haar krijgshaftigen helm, dien ze nu trouwens had afgezet en haar

pijlkoker, dien ze op een guéridon neerlegde. ‘Niet meer noodig is 't niet!’ - ‘En mevrouw?’ - ‘O, m'n man is heel gelukkig met de pacht, hij is u zeer dankbaar.’ Louis was in een overmoedige nachtstemming. ‘Ik hoop hem nog dankbaarder te maken.’ Ze pruilde. ‘Ondeugd!’ Het feest, de zwierende menschen beneden hadden haar ernst weggeveegd, het haar onmogelijk gemaakt de verwezenlijking, die in dit oogenblik gebracht werd, te doorvoelen. Louis sloeg zijn armen om haar rijzige gestalte. En toen vroeg hij haar met klanklooze stem of ze hem nu gelukkig wilde maken. Op dat oogenblik had Jeanne medelijden met zich zelve. Ze wilde zoo graag blijven die ze was. Het spel zou ophouden. Het spel dat haar gelukkig maakte, de vreugde van woord en tooi en droom. Maar Jeanne was een verstandige vrouw, de dochter van Madeleine Poisson, die haar heel veel over liefde en mannen had verteld. Ze zou niet weigeren. Den mond geopend, de oogen gesluierd, steunde ze 't hoofd op de borst van den koning. Toen liet ze zich door Louis ontkleeden en veinsde hartstocht in oogenblikken, dat zij zich zeer treurig voelde. Pas toen Louis haar dankte voor haar gave en haar liefkoosde, kwam haar tevredenheid terug. Ze keek hem lang in de oogen. Een fantastisch kind en een moederlijke toeschouwster der liefde. Maar ze mocht zich niet overgeven aan haar stemming, niet haar teleurstelling dóór proeven en zich niet laten overrompelen door haar angst voor haar zinnelijke onmacht. Een koningsliefde te veroveren en te bestendigen is een zware taak. Ze wilde niet zich zelve zijn en beseffen hoeveel sombers ze in een kwartier geleerd had omtrent zich en den koning. Ze moest de situatie uitbuiten. Louis was zeer galant en dankte haar voor haar gave. Jeanne huilde zacht en toen hij met vragenden blik haar hoofd oplichtte, zei ze dat hij haar die banale tranen maar moest vergeven. Ze was bang voor de hardheid van het leven. ‘Mijn man zal woedende scènes maken. Hij zal me het huis uitjagen en me mijn kind ontnemen. Ik kan er niet tegen. Ik ben banger voor ruwheid dan voor de dood.’ Ze was teer en verwend, een serrekind, dat heel de beminnelijkheid en de frivole kunst van den tijd noodig had om zich prettig te voelen in een wereld, waar het achter de ruiten toch altijd koud was en stormde.

Louis streelde Jeanne's schouders en iets van de genegenheid en bezorgdheid van haar ouders en vrienden voelde hij ook.

Misschien werd Louis wel getroffen door den afstand tusschen haar stemmingen. Hij kende haar vroolijk, uitgelaten, coquet, tartend: de fee van het forêt de Sénart. Nu was ze treurig, bijna tragisch, hulpeloos in haar groote schoonheid. Hij keek naar haar hooge gestalte, haar slankheid, haar teere, wat lange hals, die bijna kuisch oprees uit haar gevulde, maar bescheiden aristocratische schouders. Louis was geen afgestompte man. Hij voelde vagelijk dat die vrouw, met haar zelfverzekerdheid en haar savoir-faire, wat onwennig in het leven stond. Hij had medelijden met haar, die hij zoo juist, omdat zij nu eenmaal bij de hand geweest was, had genomen. ‘Maak u niet ongerust, mevrouw. Ik kan niet alleen aanvaarden, maar ook beschermen. Wanneer uw man zich u niet waardig toont, zal ik u niet vergeten.’ - ‘O, dank u, dank u.’ Toen bedacht ze dat ze al te veel van Louis' egoïsme gevergd had. Haar doel was bereikt. En plotseling weer luchtig en coquet geworden riep ze hem toe: ‘Mag ik u vragen, of u me terug wilt brengen van waar u me vandaan gehaald hebt; u bent verplicht er voor te zorgen dat ik nog wat te eten krijg en een danser vind. 't Is een beetje uw schuld als ik te laat kom.’

II

Weer eens had Frankrijk zijn koning bejubeld. Het volk wilde niets liever dan den charmanten, geheimzinnigen vorst liefhebben en op de lippen van velen kwam weer de naam, dien men hem na zijn genezing gegeven had, Louis le bien-aimé, Lodewijk den beminde. Want al keurde men zijn losbandige leven af, ten opzichte van den sierlijksten vorst dien het land bezeten had, was heel het volk een vrouw.

Lodewijk, vrouwelijk-verveeld, kwijnend-mat als een amoureuze, die het heeft opgegeven, leek slechts mannelijk in zijn onstilbaar verlangen naar het vrouwelijke. Maar hij had zijn onderdanen nu getoond dat zijn mannelijke kracht zich niet uitputte in boudoir-jacht, zich niet alleen verloor in de bedwelming van kussen op naakte vrouwenschouders. Hij was een krijgsman, die zijn overgrootvader, den Zonnekoning, overtroffen had. De overwinning, die hij door inzicht en onverschrokkenheid persoonlijk op Engelschen en Oostenrijkers te Fontenoy had bevochten, hij

en zijn onstuimige oorlogsheld, Maurits van Saksen, was als een roes over het volk gekomen. De provincie en het als een zee binnen zijn grenzen klotsende Parijs hadden hem bejubeld. Feest na feest had men den overwinnaar van Fontenoy aangeboden en de lauweren, die men hem reikte, waren geparfumeerd in capiteuze liefdesgeuren. Als na zijn genezing te Metz, vanwaar hij eens Madame de Châteauroux had weggejaagd, hadden de gewijde klokken der kathedralen de getrouwen opgeroepen om God te danken voor het heil van 't land en den gezegenden koning. En ook in de kerken had Louis het hoofd gebogen, even dof bekoord door God en onderworpen aan Zijn wil, als hij het was aan den bonzenden roep van zijn bloed, wanneer de liefde tot hem sprak.

Maar de koning liet zijn onderdanen den tijd niet om hem lief te hebben, om zich een blijvend en aanbiddelijk beeld van hem te vormen.

Pas was hij met zijn maison du roi weer te Versailles aangekomen, of een nieuw schandaal hield de talrijke bewoners van het koningskasteel bezig en de berichten, gelijk de voorloopers van een overstrooming, siepelden door naar 't nabije Parijs, de sensatiebrouwerij van heel Frankrijk. Versailles was overigens niet ontevreden, dat het reden tot ontevredenheid had. Het brak de monotonie van het hofleven. Verontwaardiging herschonk den menschen het genot van hun temperament. En verontwaardigd was men, dat de pas zoo bejubelde, verheerlijkte koning, dien men de liefde van heel het volk had aangeboden, weer een van zijn onverwachte streken had uitgehaald. Tegen iedere goede gewoonte in had hij een dametje uit de burgerij, een grisette van Parijs naar Versailles laten komen, haar naar men zei appartementen laten inrichten in het centrale gedeelte van het slot; en in plaats het te laten bij een liefdesavontuurtje, dat men den koning zou kunnen vergeven, liep het hardnekkig gerucht, dat hij de dame in den adelstand had laten opnemen en haar, o schande, officieel aan hem en de koningin zou laten voorstellen, een vernedering voor heel het hof en alle buitenlandsche gezanten. Over dit nieuwtje sprak men in alles kamerkes en antichambres van Versailles, in de keukens zoo goed als in den grooten wachtsalon, de ‘l'oeil de boeuf’, in de vertrekken der hofdames als in de alcôves der femmes de chambre, die er achter lagen, vanaf de

kelders tot in de overvolle dakvertrekjes, de ‘nids à rats’ van het bevolkte kasteel. En misschien was de adel nog niet zoo verontwaardigd over het feit, dat de koning tegen iedere gewoonte in zich een maîtresse uit de Parijsche burgerij gekozen had, en hun vrouwen en dochters was voorbijgegaan, als het volk der dienstdoenden, lakeien, koks, tuinlieden en kamerjuffers. Men ondermijnde hun respect voor stand en dat namen ze den koning kwalijk. Heel hoog en heel laag was men het best ingelicht over wat er eigenlijk was voorgevallen en nog gebeuren zou. Wie wist het juiste er van? Misschien slechts Lebel, 's konings kamerknecht. En naast hem Louis' premier gentil'homme, de Hertog van Gèvres. Alles wat daar tusschen lag, giste slechts en discussieerde over vage gegevens. Men wist dat er een vreemde vrouw in 't slot verscholen was. Maar waar ze huisde, daarvan was men niet zeker.

Zelfs Frankrijks koningin Marie Leczinska wist er het juiste niet van. In 't late middaguur zat ze in den grooten, donker-blauwen stoel van haar officieele slaap- en ontvangkamer, naast den zwaar-marmeren schoorsteen. Ze was stemmig gekleed, zooals gewoonlijk, sinds ze in haar hart rouwde om de verloren liefde van haar man, om haar gestorven kinderen, en om de vijf prinsesjes, die ver van haar, opgevoed werden in de kloosterschool van Fontevrault. Haar décolleté en de mouwen van haar diep en droef-roode japon waren met bruin bont afgezet. Ze had het spoedig koud en beschutte zich graag: haar lichaam in warme kleeren, haar ziel in de beslotenheid van haar geloof, haar leventje in de kleine cabinetjes achter haar officieele appartementen. Het leven had haar toegeeflijk gestemd. Hoe meer verdriet ze ondervond, hoe minder ze boos was op het lot. De slagen, die men haar toebracht, maakten haar weeker, en ofschoon ze scherpzinnig genoeg was om de leelijke bedoelingen van de menschen te doorzien en het verschil tusschen wat men zei en wat men dacht haar meer dan eens ironisch deed glimlachen was ze niet boos op haar hovelingen en verontschuldigde ze hen. Als ze God van dichterbij hadden aanschouwd, zouden ze wel beter zijn. Nu wist ze wel waarom haar kamer nog gevulder was dan gewoonlijk. Men wilde zien hoe het groote nieuws haar stemde. Zelfs zij, die op haar hand waren, zooals ze dat zelve noemden,

waren nieuwsgierig naar haar verdriet. 't Was op zichzelf ook wel iets merkwaardigs voor een vrouw, te weten, dat ergens in het slot een nieuwe woont, een geliefde van haar man. Arme hovelingen, ze zouden niet merken wat de koningin van die gebeurtenis dacht! Haar verdriet was zoo groot en egaal, dat nieuwe aanleiding er in ten onderging zonder zichtbare sporen achter te laten.

Ze richtte het woord tot haar intiemste vriendin onder de hofdames, de hertogin de Luynes en vertelde dat ze heel den middag ijverig geschilderd had. ‘Ik wil niet dat m'n kinderen van elkaar vervreemd zullen raken,’ zei ze op haar gelijkmatigen toon. ‘Ik heb een copie van 't portret van Adelaïde gemaakt en stuur 't naar haar zusters. Maar ze had nog niet uitgesproken toen Maurepas, de minister van marine, de gunsteling zoowel van Louis als van Marie zich voor den stoel van de koningin en de tabouretjes van haar hofdames posteerde. ‘Dus 't is beslist dat onze pas vergulde markiezin de volgende week aan zijne Majesteiten zeer officieel wordt voorgesteld,’ zei hij wat uitdagend. ‘Inderdaad, mijnheer,’ antwoordde Marie Leczinska droogjes, en om het gesprek af te breken en voor de zooveelste maal te getuigen dat zij niet aan het hoofd van een partij stond noch wilde staan, voegde ze er aan toe: ‘De koning heeft het zoo besloten.’ Maurepas, die voelde dat zijn vermetelheid niet van pas kwam, maakte een buiging en ging terug tot de groep der staande hovelingen. De oude hertogin de Luynes keek de koningin lang en bedroefd aan en haar hand lichtte ze even op, maar ze dorst die van Marie Leczinska niet te grijpen. Pauvre amie, wilden haar lippen fluisteren. De koningin haalde licht de schouders op. Ze prevelde voor zich uit, maar om door de hertogin gehoord te worden: ‘Wat komt het er op aan, die of een ander.’ Toen richtte ze het woord tot een nieuwen hoveling, die moeite deed in de gunst te komen. Het was haar plicht, haar door God opgelegd, een schijnleven in stand te houden, dat waarschijnlijk noodzakelijk was op aarde. Maar in haar bruine oogen was veel verdriet bestendigd; ze was koningin, niet bij de gratie van de liefde van haar man, maar krachtens een eens gesloten contract. Misschien ware het beter geweest als ze het eenvoudige arme prinsesje gebleven was, niets dan de dochter van den goeden, armen ex-koning van Polen, in wiens huis burgerlijke

deugden betracht werden en de familieliefde der eenvoudigen leefde. Maar zoo mocht ze niet denken. Dat ware opstandig. God had haar uitverkoren om koningin van Frankrijk te zijn en ze trachtte met haar geringe macht te woekeren om waar ze kon menschentranen te drogen. Ze mocht niet morren. Ze had zich ook aan 't hof enkele werkelijke vrienden weten te maken, en zich een eigen leven temidden van 't drukkende paradebestaan kunnen reserveeren. Ze verlangde op dit officieele uur van bezoek naar de rustige bekoring van straks, met 'r trouwe vrienden, in 'r eigen cabinet. Helaas, haar man, de koning, stond het verst van haar intiemen kring!

Hoog in 't middenslot van Versailles, aan den kant die uitkijkt op het zonnelooze noorden, zat Jeanne Le Normant d'Etioles, sinds kort Madame de Pompadour, en staarde droomerig uit het raam over de nu stille, mat-lichte paden van het noorderterras, over de al wat bruinende laan van oude kastanjes, over de starre hartstochtelijke gebaren van bronzen en grijs-marmeren beelden, en hechtte zich als gewoonlijk op het knielende statuet van de kuische Venus, een beeldje van wonderlijk teere lijn, van stille angstige wellust. Ze voelde zich alleen. Haar nicht, de gravin d'Estrades, die men met haar tezamen in een der hofkoetsen heimelijk naar Versailles bracht, was voor een wijle weggegaan. Zij wachtte op de komst van den koning. Ze wilde niet ongelukkig zijn, ver van haar eigen kring. Een vrouw die zoo onbegrijpelijk veel bereikt had als zij, mocht dat niet. Haar moeders stoutste wenschen waren overtroffen. En toch! Ze lachte wat weemoedig. In haar geluk zou waarschijnlijk altijd wat ongeluk schuilen. Ze had bereikt wat ze zelf gewild had. Ze bezat haar appartement in Versailles. Maar het was zoo stil, zoo angstwekkend stil. Het rumoer van het bevolkte slot drong slechts tot haar door als vaag geruisch. 't Was om te rillen. Wat kan men in zoo'n onmetelijk slot verloren zijn, bedreigd en verloren. Dat mocht zoo niet blijven. Ze had gezelschap, gezelligheid, openbaarheid noodig. Ze glimlachte. Dat zou komen ook. De volgende week misschien al zou de dag aanbreken, dat ze niet meer een verborgene in Versailles hoefde te zijn. De koning zelf wilde dat men zijn maîtresse zou aanvaarden. Zijn schuchterheid en zijn plezier in 't geheimzinnige waren verzadigd. Louis' trots noch

zijn gemakzucht gedoogden dat hij de vrouw, die hem boeide, langer verborgen hield. Ze keek aandachtig voor zich uit. Of dat haar geluk zou zijn? Vermoedelijk zocht ze niet naar haar geluk, maar naar wat anders. En plotseling stond de koning tegenover haar. Als een kat in de kamer, zoo stil was hij ineens aanwezig. ‘Alleen?’ vroeg hij. Ze overmeesterde haar melancholie. ‘Nee, jij was al aanwezig, beste vriend.‘ Hij glimlachte flauwtjes. Hij hield wel van die kunstige complimenten van zijn Pompadour, al geloofde hij ze niet. Ze was opgestaan en sloeg haar armen om zijn hals, maar hij leidde haar weer terug naar haar stoeltje voor het raam en ging naast haar staan, zijn hand op haar schouder. ‘Ik ben vandaag voor je aan het werk geweest, ma chère. Je officieele dag is op Dinsdag vastgesteld. Courage. Ik reken erop eer met je in te leggen, belle Pompadour.’ - ‘O, ik dank je. Ik weet dat je je veel moeite voor me gegeven hebt.’

Louis trok een verveeld gezicht, hij wilde daar niet over spreken. Inderdaad had hij overal stil verzet gevoeld. Maar was het al niet genoeg dat hij in regeeringszaken te dikwijls naar anderen luisterde. In zijn eigen leven wenschte hij heer en meester te zijn.’ De oude Princesse de Conti wil je chaperonneeren.’ - ‘Wilde zij? Een echte Prinses!’ -‘En of. Je moet Versailles nog leeren kennen, Jeanne. Die Conti loert op een maarschalkspost voor haar zoon.’ Louis' lippen vertrokken minachtend. Wat gaf hij om het fatsoen van zijn verontwaardigde hovelingen. Dat was het gemakkelijkst te koop. ‘En heb je nog berichten van huis gekregen?’ - ‘O ja, Charles is wanhopig’ zei ze lachend en haalde met een coquet gebaartje een briefje uit haar corsage dat zij den vorst toonde. Hij ontvouwde het langzaam en las woorden van groote wanhoop. De arme echtgenoot schreef dat hij den dag vervloekte waarop hij Jeanne had leeren kennen. Waarom had ze hem gelukkig gemaakt om hem daarna in de diepste ellende te storten? In zijn leege huis doolde hij rond als een dier in zijn kooi. Hij wist niet of hij verlangde naar het bloed of naar de kussen van zijn vrouw. Ze moest bedenken dat in den toestand waarin hij verkeerde het leven niets meer voor hem beteekende en hij voor geen wraak zou terugdeinzen. Kalm vouwde de koning het epistel weer dicht en keek Jeanne lang aan. Ze lachte valsch en overdreven. ‘Wat zeg je van zoo'n liefde?’ Maar Lodewijk de Vijftiende hield van gevoelsdecorum. - ‘Ik merk dat uw echt-

genoot een achtenswaardig man is, mevrouw.' Een glimlachje van beschaming kwam haar op de lippen. Ze merkte dat ze verkeerd gespeeld had en boog het hoofd. Men gaat niet zoover dat men den eenen man het hart van den ander toewerpt. Maar ze was vrouw. Jeanne kreeg tranen in de oogen. 'Alles voor jou,' fluisterde ze. 'Overigens hoef je je niet bang te maken, m'n lieve vriendin. Je oom de Tournehem heeft op mijn verlangen mijnheer Le Normand d'Etioles op inspectie gestuurd naar Dauphiné. Dat is heel ver van Versailles, Jeanne.' Ze droogde haar tranen. 'Arme Charles, ik hoop van harte dat er daar dames zijn die hem spoedig zullen troosten.' De koning verliet haar kamer zoo stil als hij gekomen was en weer bleef ze alleen achter en droomde verliefd van haar vorst. Wat was hij goed en voorkomend. De oplettendste minnaar die een vrouw zich wenschen kon en daarbij de koning van Frankrijk. Wonderlijk was het, als in een sprookje. Even huiverde ze. Wat zou men niet kunnen verliezen aan een man die zooveel wist te geven. Vrouwengestalten doken voor haar op. Verjaagde favorieten. De hartstochtelijke Madame de Mailly, de laatdunkende Duchesse de Châteauroux. Weg, die beelden. Maar ze bleven en dwongen haar zelfs nu reeds tot groote voorzichtigheid en eeuwige omzichtigheid. Ze verbeeldde zich dat ze haar geluk ten volle beleefde, maar de arme Jeanne durfde dit niet. Ze ging maar spelen met haar herinneringen, met den mooien naam dien Louis haar gegeven had: Marquise de Pompadour. Een bijou was het. Ze vergat dat de oude Tencin, die intrigante, met haar medeweten den koning op dat opkoopbare markiezaat in het Zuiden had attent gemaakt. Die naam werd alleen nog maar gedragen door een lui pastoortje dat zijn mis door zijn knecht liet opdragen, maar wat klonk het mooi: Marquise de Pompadour. Als rood fluweel deed het aan. Het bolde wellustig onder de aanraking. Marquise de Pompadour! Met dien naam zou ze beroemd worden, zou ze in de geschiedenis een plaats krijgen. Dichters zouden haar bezingen. Voltaire was al de eerste geweest en ook Bernis. God, wat was ze eerzuchtig! Het was haar toch niet om een plaats in de geschiedenis te doen geweest maar om één in het hart van haar grooten vriend.

Versailles bereidde zich met leedvermaak voor op dien langverbeiden dag waarop de koning de officieuze voorrechten der

adellijke dames openlijk zou hoonen en de brutale hoovaardigheid van een burgerjuffrouw zou kronen. O, men wist al zooveel slechts van die inpertinente dame dat men er zich voor haar het ergste, voor het publiek het beste van voorstelde. Iedereen wilde zien, wilde meebeleven, wilde zijn stem mengen aan het algemeene hoongelach dat de komst en de aftocht van de opgedirkte grisette zou begeleiden. Want men was ervan overtuigd dat men niet voorzichtig met die belachelijke Pompadour, die rotte visch, die Poisson in het juweelenkistje van het markiezaat hoefde om te gaan. Een ‘passade’ van den koning! En men kon uit de wijze waarop een princesse de Robeck, een Madame de Rohan, een gravin de Lamarck uitdagende blikken naar het eigen portret dat de groote penantspiegels haar voorhielden, wierpen, aflezen dat de dames voelden hoe ze slechts even geduld moesten hebben om met den druk van haar naam, haar hofkennis en haar schoonheid die Bestiole, dat diertje te verpletteren. De hoogwaardigheids-bekleeders hadden hun best gedaan, Maurepas, de minister van marine aan het hoofd. In zijn vindingrijk brein was het opgekomen om Madame d'Etioles, la Bestiole, het insectje, het luisje te noemen dat men met een wipje van den vinger verwijdert. Maar al trok Versailles een lange neus tegen de pretentieuze markiezin van de vorige maand, Madame de Pompadour had het nog niet gezien. Ze wierp het een coquette en lieftallige glimlach toe, even zeker te behagen als ze dit als kindje geweest was in de salons van Mama en als burchtvrouw op château d'Etioles. Omringd door haar vriendinnen en haar personeel paste ze voor de zooveelste maal de statiejapon die ze dien avond dragen zou. Met korte, zware slagen klopte haar hart in haar borst, ze moest dien dag de gunst van het hof maar vooral die van de koningin verwerven. Ze was er niet zoo heel zeker van of de vorstin en haar kinderen haar met warmte zouden ontvangen. Ze moest zich tooien met lieftalligheid maar als het mis zou gaan, zich pantseren met onverschilligheid. Zenuwachtig trapte zij met de kleine voet op het zachte tapijt van haar Japansch boudoirtje. O, was die ceremonie maar reeds achter den rug. Juist dat wachten was zoo drukkend. Ze stond nu in haar lange, gracieuze gedaante voor de smalle muurspiegel van haar kabinet die haar zich zelf ten voeten uit liet zien: Van af het witte muiltje dat haar kleine voetje in spierkrachtige fraaie buiging kleedde tot het in spiralen opklimmend

als door zilverstrooisel bepoederde hooge kapsel. In de golfdalen van heur haar waren diamanten sieraden gestoken. Teerwitte strikken sloten haar corsage af, mouwen van Brusselsche kant openden zich over haar gevulde maar tengere armen. Haar vingers, muzikaal en vleezig, zooals Boucher ze schilderde, droegen een paar machtige ringen. Haar teint was teer als de vrucht van een jonge lente. En ze lachte tegen haar eigen beeld en ondervroeg het met een blik om te weten of ze zichzelf gelooven mocht.

Bij het voortschrijden van den middag, werd de stemming in dat appartement van Versailles' bovenste verdieping, de oude kamers waarin ook Madame de Châteauroux haar uren van hartstocht en eerzucht beleefd had, koortsiger en koortsiger. Er moest nog zooveel gebeuren. Het kleinste verzuim kon een catastrophe worden. O, dat die goudsmid, die Ferrandon er nog niet was, die Madame den armband met platinatusschenschakels brengen zou! En hoewel ze nog niet zeker wist of ze zich dien avond van de Chineesche waaier, waarop het leeuwenhondje zijn golvend geelbruin lichaampje vertoonde, zou bedienen, - ze bezat een keurcollectie van Oostersche waaiers - stemde het haar zenuwachtig dat haar leverancier de Lichtenberg dit voorwerp nog niet gebracht had. Als ze op het laatste oogenblik juist hierop haar keus zou laten vallen? Ieder effect dat niet bereikt werd, kon een onherstelbaar verlies worden. De oogen van Louis waren kritisch. Zijn vertrouwelingen zouden hem aanmerkingen op haar toilet influisteren, haar met een andere vrouw vergelijken die mooier, interessanter was. Wee, als zij z'n moede oogen niet kon bekoren. Ze was ertoe veroordeeld eeuwige charme te bezitten.

Maar alle kleine angsten bleken ten slotte ijdel te zijn geweest. Armband en waaier werden nog gebracht. Madame du Hausset vond den tijd om een diamanten sikkel in Jeanne's haar te plaatsen. De hofkapper Dagé was ten slotte toch teruggekomen om te zien of zijn capilair kunstwerk geen schade had geleden. De groote angst was echter niet geweken en wijder en wijder geworden in de borst van de vrouw die juist één gevoel nog nooit gekend had: angst voor een wereldsche entrée. De vrouwelijke Henri IV was in haar verdwenen. Ze had niet slechts meer te winnen maar ook te verliezen. En in haar ontstond een vreemde

behoefte om zich te beschutten, te beveiligen, om een vesting te bouwen om haar leven. Juist nu echter moest ze het vrije veld in. Koortsig rilde ze in haar fragiel toiletharnas waaraan geen onbeheerscht gebaar iets mocht verstoren. Nog eens overdacht ze vluchtig hoe ze zich gedragen wilde en wat ze zeggen zou tegen de vorstelijke personen die ze dien dag moest ontmoeten. Nu al was ze bezwaard en vermoeid door al de aanduidingen en wenken die ze zichzelf in den loop van de laatste dagen had gegeven. O, ze te vergeten, er uit te stappen als een genezen mensch uit een klam bed. Wat was het moeilijk om een nieuwelinge aan het hof te zijn! Maar goddank, daar kwam eindelijk Madame de La Chau-Montauban die haar zou begeleiden. Ze mocht haar voet op de eerste trede zetten.

Madame de La Chau-Montauban behandelde de markiezin met gepaste vriendelijkheid, ze maakte haar zooveel complimenten als dit moest, maar niet meer dan dat. Men mocht weten dat ze haar taak niet con-amore uitvoerde. En zoo leidde ze de markiezin de Pompadour naar beneden naar de vertrekken van de hertogin de Luynes, de eerste hofdame der koningin. Jeanne wist niet dat Marie Leczinska's dame d'honneur uit medelijden met haar koningin een reis naar Dampierres had uitgesteld. De oude duchesse had begrepen hoe zeer Marie juist nu haar genegenheid zou noodig hebben. Het hart van de deftige, oude hofdame was van verontwaardiging vervuld jegens de indringster die haar vorstin pijn ging doen. Maar toen Jeanne's begeleidster haar aan de hertogin voorstelde en deze de nieuwe favorite had uitgenoodigd te gaan zitten, doofde er iets in haar gevoelens. Ze zag de onrust in de ademhaling van de jonge vrouw. Madame de Pompadour was misschien tegen haar wil te gedistingeerd om door ware distinctie niet bekoord te worden. Op zachten toon zei ze de hertogin de Luynes dat ze zich haar positie zeer wel bewust was, maar haar gedrag werd bepaald door den wil des konings. Het was haar liefste wensch dat Madame la Duchesse haar tot voorspraak mocht zijn bij de koningin die ze vereeren en dienen wilde met alles wat in haar vermogen lag. Madame de Luynes die zich andere taal van koninklijke favoriten herinnerde, zei niet onwelwillend dat zulke gevoelens mevrouw de Markiezin tot eer strekten. Men had haar belasterd. Haar schoonheid was grooter, haar accent beschaafder dan men het had doen voor-

komen. ‘U moet niet bevreesd zijn, mevrouw. De koningin is een waarachtige Christen vrouw. Zij beoordeelt de menschen volgens haar eigen inzicht en ervaring en niet naar hooren zeggen. Haar hart neigt meer tot verontschuldiging dan tot veroordeeling.’ Toen keek ze droevig voor zich en daarna wierp ze een verwijtenden blik op Madame de Pompadour die de oogen neersloeg. Ontroerd en ontdaan verliet Jeanne, na haar buiging gemaakt te hebben, het vertrek, waar ze voor het eerst kennis gemaakt had met wat er in Frankrijk aan waren adel was overgebleven. En vanuit de smalle, kleine gangen liepen enkele dames en heeren naar de overvolle officieele appartementen om de wachtenden te melden dat de ‘caillette’ op bezoek geweest was bij de hertogin de Luynes, die haar de waarheid had gezegd.

Een wijle later werd de verwachting der hovelingen bevredigd. De statie- en wachtzalen van het slot, de Galerie de l'Oeil de boeuf, de antichambres der vorsten waren gevuld met heeren en dames in kleurige, rijkbestikte, ruischende gala-costuums. Wanneer de stoffen der toiletten langs elkaar streken, leek het of die gesierde menschen sidderden van wellustige eigendunk als paradeerende luxeduiven. Af en toe werd de massa der wachtenden verbroken door den één of anderen seigneur die over de ‘grandes entrées’ beschikte en zich naar de chambre du roi spoedde, welke onmiddellijk uitkwam op het cabinet du conseil, waar Madame de Pompadour officieeler wijze zou voorgesteld worden aan hem die ze officieus reeds zoo intiem moest kennen. Madame de Rohan die met de jonge, elegante Madame de Forcalquier de l'Oeil de boeuf verliet en de chambre de parade betrad, merkte juist wat malicieus op dat juffrouw Poisson zeker nog op de versche visch wachtte die ze den koning wilde offreeren, toen achter haar het rumoer verstomde. De dames draaiden zich om en schaarden zich aan den kant. Het lange perk van weelderige, bloemkleurige menschen schoof in twee rijen uiteen, verbroken door de komst van vier dames die haastig naar voren liepen. Voorop trok de prinses de Conti. Ze had haar ouderdom weggeschminkt en zich twee blossen als tomaten op de oranje-gele wangen geteekend. Achter haar schreed haar dame d'honneur, gevolgd door de dikke, in haar keurslijf en panier als een on-

rustige kompasnaald richtingzoekende Madame d'Estrades en de statige, rijzige Madame de Pompadour. Haar parfums bleven een wijle hangen waar zij voorbij gekomen waren. Lang genoeg om als te zwaar, te ordinair gekwalificeerd te worden. Madame de Pompadours wat rijke diamanten tooi, betaald met voorschotten van Pâris de Montmartel, wekte de verontwaardiging van een oude dame die met minister Maurepas in gesprek was. 'De gekleurdste vlinders sterven echter nog denzelfden avond, Madame. Geen zorg,' zei de minister tot de gechokeerde douairière. Toen fluisterde hij haar in het oor: 'Zoolang ik minister blijf, heeft Louis altijd maar kort lief.' Daarna week hij met een buiging en een glimlach opzij en liet de hooggekleurde dames-ambassade het cabinet du roi betreden. Madame de Conti vroeg of ze de eer mocht hebben den vorst de Markiezin de Pompadour voor te stellen. De koning knikte met het hoofd maar sprak geen woord. Hij wist dat de stilte van allen hem beluisterde. Een nerveuze onzekerheid maakte zich van hem meester. Toen sloot hij de oogen en zelfs het toilet van zijn geliefde zag hij niet aan. Haastig, geagiteerd door het weten dat zij op dit oogenblik allerlei voorschriften vergat, maakte Madame de Pompadour haar révérences, kuste de hand van haar minnaar, mompelde, terwijl een blos haar naar de wangen steeg en het zweet onder haar schmink perelde, een opmerking van eerbied en verliet in achterwaartsche richting het cabinet du conseil, gevolgd door haar begeleidsters.

Het moeilijkste moest nog komen. De nerveuze, opgejaagde vrouw die uit veel blikken weinig vriendelijke gevoelens gelezen had en die haar ooren niet had kunnen sluiten voor kwaadaardige opmerkingen welke toevallig met wat luide stem, juist wanneer ze langs een groepje hovelingen kwam, gemaakt werden, had het gevoel alsof haar triomftocht een lijdensweg was die ze geheel moest beloopen, al viel ze en wondde ze haar knieën. Nu moest ze aan de vorstin voorgesteld worden, aan de vrouw met wier man ze leefde, voor heel het volk. Door een paar gangen achter de galerie des glaces bereikte ze de chambre de la reine. Helaas, ze was geen hertogin, die over de zoo begeerde 'honneurs' beschikte. Geen eeredame der vorstin zou haar komen halen en aan de hand tot aan de fauteuil van Maria Lesczinska voeren. Men betrad het zeer gevulde vertrek. Allen die er maar recht op hadden, waren aanwezig, om te zien op welke wijze de koningin haar

verdriet en de favorite haar onbeschaamdheid zou openbaren. Tot in de Parijsche café's toe was die beruchte, aanstaande confrontatie van de vorstin met de maîtres besproken. Madame de Flavacourt had koningin Marie zelfs verteld wat men in Parijs verwachtte dat zij tot die Pompadour zou zeggen. Enkele woorden over haar toilet, met kille lippen gepreveld, en daarmee uit!

Een ruischen kondigde de zijden gewaden der vier op hofcampagne uitgetrokken dames aan. Een nog merkwaardiger ruischen het overgaan van de gesprekken en bewegingen tot de stilte voor het schouwspel. Weer maakte Madame de Pompadour, die met moeite een weinig zekerheid teruggevonden had, haar drie révérences, één aan de deur van het vertrek, één in het midden, en één vlak voor de koningin. Men stelde haar voor. Waardig, niet onvriendelijk, slechts onmerkbaar beoordeelend, keek Maria Lesczinska met haar meisjesoogen de nieuwe aan en toen vroeg ze haar of ze in den laatsten tijd Madame de Saissac nog gesproken had. De vorstin had die dame, een vriendin van de Markiezin, naar haar ter oore was gekomen, in Parijs getroffen.

De hovelingen, de allen aanwezige twaalf hofdames, geloofden hun ooren niet. Wat veel woorden! Wat een onverwachte welwillendheid. Jeanne de Pompadour was zoo ontroerd door die oproeping van iets dat haar en de vorstin verbinden kon, dat haar de tranen in de oogen kwamen. Ze knielde neer en stamelde dat ze slechts één wensch had: die om de koningin te dienen. Maar ze zei het zoo nerveus dat de aanwezigen noch zelfs de koningin haar woorden duidelijk hoorden. Toen wilde ze haar rechter handschoen uittrekken, want de etiquette eischte dat ze den zoom van den rok der koningin met naakte hand zou nemen om hem te kussen. Maar de handschoen gaf niet mee. De geagiteerde vingers van de op de proef gestelde vrouw rukten zenuwachtig aan de zijde en terwijl een onderdrukt gelach in de kamer opklonk, brak haar schoone bracelet. En de schakels van de armband vielen op het tapijt van het vorstelijk vertrek. De audientie was ten einde. Weer achterwaarts, o hoe moeilijk was het nu om met de voet het goede gebaar te maken, waardoor men niet in de stof van de eigen sleep verward raakte en vallen zou, verliet de ‘marquise’ het vertrek van haar vorstin.

Een wijle daarna vertrokken ook vele aanwezigen om aan hun mannen en minnaars de geschiedenis van den gebroken armband van Madame de Pompadour te gaan vertellen.

SIEGFRIED E. VAN PRAAG
(Wordt vervolgd)

Nieuwe Coplas[1)]

Tot voorspel:

Er zijn anjelieren waarvan men den geur nimmer vergeet en anjelieren die men na een dag verflenst wegwerpt. En toch kost elk bosje in Spanje maar twee stuiver. Zoo is het met de coplas, men krijgt er een paar dozijn te hooren voor bijna niets, de een blijft leven in het gehoor, de ander vergeet men voorgoed.

Er zijn in Spanje sinds eeuwen tienduizenden van deze korte verzen gemaakt en gezongen, twee, drie, vier, vijf regels lang, meest stuk voor stuk op zich zelf staande, soms in een kleine reeks bijeenbehoorend - dat zijn dan meestal die, waarin twee copla-zingers een wedstrijd hielden of een ruzie uitvochten over een haarlint. Want de coplas worden nog steeds gezongen; niet in deftige gelegenheden, maar in een dorpskroegje en ergens aan den havenkant. Een goede copla reist nog altijd Spanje rond, en de slechte zijn eendagsvliegen.

Het veelal geïmproviseerde karakter van de copla, die al naar het valt een liefdesliedje, een serenade, een hatelijkheid op rijm of een ruziezoekend vers is, of de woorden voor een danswijs, of het marschlied voor een revolutie - ik heb daarmee een paar befaamde tangos en La Cucaracha genoemd - brengt mee dat men niet àl te angstvallig op den vorm let; de eerste eisch die men aan een copla stelt is veeleer dat hij ‘zout’ is. ‘Sal’. Een vrijwel onvertaalbaar woord, tenzij men het onvertaald laat, en het neemt voor wat het is: iets dat zilt, pittig en droog op de tong smaakt. Het tegenovergestelde van zoet.

Hendrik de Vries is bij mijn weten de eerste Nederlandsche dichter geweest die in zijn ‘Spaansche verzen’ en ‘Coplas’ -

1) Uit een dit voorjaar bij Em. Querido's U.M. te verschijnen bundel coplas ‘Voor twee stuiver anjelieren’.

twee van de beste en te weinig bekende verzenbundels der laatste jaren - deze poezie van goed hard en mannelijk allooi op grooter schaal in ons land bekend heeft gemaakt, en van de noodige toelichting voorzien. Maar Jac. van Looy was al verliefd op deze kleine Spaansche anjelieren. Lees er 'Een tango' in 'Proza' maar eens op na, geschreven lang voor dat iemand in Europa wist wat een tango en een copla was.

Overigens spreekt een copla voor zichzelf, als hij goed is. Hij is meestal trotsch, eigenzinnig en bitter, realistisch en weerbarstig, de helft is verzwegen, en zelden of nooit is hij dichterlijk in den zin dat er met mooie woorden mooie gevoelens uitgedrukt worden. Hij behoort voor alles droog als een goede manzanilla, hard als een vuursteen en echt als goud te zijn. En als het kan moet hij een onverwachte wending hebben, als een goede stier.

De helden van Homerus scholden elkaar op rijm uit, en de Jordaners doen het nog heden ten dage, als ze op dreef zijn. Het zij verre van mij de oude familieverwantschap van den copla-zinger met den meester om wien zeven steden streden - toen hij dood was - en een bewoner van de derde Goudsbloemdwarsstraat te willen verdedigen of vastleggen; laat ik dan zeggen dat een copla een vorm van Spaansche volkspoezie is, een uiting van de onsterfelijke menschelijke behoefte elkander zoo kort en zoo bondig mogelijk en op rijm de waarheid te zeggen, of ze aangenaam is of niet. Vandaar dan ook dat de motieven der coplas vaak zoo oud als de wereld zijn.

De onderhavige coplas zijn ten deele zuiver Spaansch, ten deele naar Spaansche motieven, ten deele van eigen makelij. Zij zijn, het schijnt noodig dat te zeggen, geen poging om 'volkspoezie' te schrijven - de waanzin! - ze zijn louter uit pleizier, speelschheid, kwaadaardigheid, ruzie, verrukking, en de behoefte aan een paar hartige woorden gemaakt, naar Spaansch model, naar oude motieven, en naar eigen inval.

Overigens is alle inleiding tot poezie uit den booze; maar men stemt een guitaar voor men begint te spelen, en zegt ook in het kleinste havenkroegje van Grau volgens goede gewoonte den toehoorders eerst waarover het gaat. Wat er aan poezie van overblijft, op een avond copla-zing en, is bof. En om dan te beginnen zegt men:

Pronto, que toc ar? Kom op met de muziek.

I

Een copla is heet als vuur Ze duurt maar drie seconden Zoo kort als de steek van een mes En wie ze maakt draagt de wonde. * De liefde is een duel Waarin een van de twee niet schiet. Als ik val, begrijp dat dan wel, Maar waarschijnlijk begrijp je het niet. * Je kunt kiezen tusschen veel mannen En dat wat mij tot coplas drijft Je kiest natuurlijk de anderen, Dat is wat in een copla blijft. * Ik heb een vrouw gekend Die was gek op mooie woorden Weet je hoe dat liep in het end? Dat ze niets dan vloeken hoorde! *

Een jonge vrouw zonder hart Wordt een oude vrouw zonder vrienden. Jij hebt nog net de kans Om te weten wat je verdiende. * Soms is de rivier zoo dor Dat de honden er in spelen, Soms is ze blinkend en vol; Jij blijft je toch vervelen. * Geef mij een oude guitaar Die al haast vermoeid van muziek is En geef mij een vrouw die niet van mij houdt Dan komt er een copla vol zout. * Ik schopte tegen een steen Omdat ik zooveel van je lij Toen zei die steen tegen mij Het was hier dat je vader je moeder zei Wil jij een kind van mij? *

Ik zei: mijn hart is je dankbaar Dat ik coplas voor je gemaakt heb. Zij zei, en keek mij niet aan: Bedank eerst God, en dan mij maar. * Dat geklets over kunst en leven Komt altijd hier op neer: Een vogel zingt in een boom, En wie van de twee is meer? * Toen God de eerste zigeuner schiep Speelde Gabriël de guitaar Vandaar, als een zigeuner speelt Dan luistert God er naar. * Een man die goed kan praten Vindt altijd een vrouw haar oor, Hij zal haar altijd verlaten Hij heeft niet genoeg aan een oor *

Als ik al eens een andere had Als een andere bloem in mijn knoopsgat Verandert dat dan een zier Dat ik liefst draag de anjelier? * Een man is als een hengst Hij moet vrij kunnen draven en weien Als een merrie net zoo doet Dan kan hij haar niet lijen * Dat je hard bent als een steen Dat zal mij nooit berouwen Staal slaat vuur uit steen En de rest zijn halve vrouwen * Een vrouw is als een gedicht Daarvan hoeft men maar een ding te weten Het is goed of het is slecht En de slechte moet men vergeten.

Een copla is een gek ding Het is beter dan een vrouw Weet je nou waarom ik zing Ofschoon ik van je hou? * Twee vrouwen heb ik gekend De een was blond en slecht De ander was zwart en licht, Ze wilden beiden een kind. * Ik keek naar je toen je sliep Als een kind van zeven jaren Toen ik je wakker riep Dee ik zonde op voor zeven jaren. * Spreek tegen een vrouw uit het leven Niet met al te groote verachting Zij was ook liever zuiver gebleven Zij had er ook liever maar ééne, En uw zuster heeft ook twee beenen. *

Als ik diep in je oogen kijk Zie ik de duisternis, Waarmee God sinds hij de wereld schiep Nog altijd bezig is. * Ze zeggen wel zeeman wees wijzer Als je aanlegt en als het nacht is, Maar na drie maand hard hout en ijzer Verlang je naar iets dat zacht is. * Als je zoo blijft doorgaan met zoeken Komt er ook nog eens een dag Dat je God zelf zult vervloeken Omdat je mij niet meer zag. * God weet hoe wij nog leven Ik legde jouw hart op de pijnbank Nu trap jij het bloed uit mijn hart Als de boer wijn uit de wijnrank. *

Wanneer ik lig in mijn doodszweet Kom dan, en zit aan mijn hoofdeind En kijk zoo in mijn oogen Dat ik te sterven vergeet. * De toren waartoe God u bouwt Heeft tot steenlagen dagen en nachten Tot cement geluk en verdriet Tot traptreden leed en vragen En het dak bouwt niet gij, maar de dood. * Ja, ik ken al mijn gebreken Maar ik heb Gods vuur en zout Onder iedere andere man zijn deken Weet je best dat je niet van hem houdt. * Ik heb nog net drie druppels inkt Ik weet hoe de wereld stinkt Ik wou er mee schrijven in letters van goud Hoeveel ik van de wereld houd. *

Ik stond op de vogelenmarkt, Sijsjes, parkietjes en pietjes. Die beesten zingen voor God En voor wie zing ik mijn liedjes? * Ik stond naar den hemel te kijken Die was vuur, violet en geel God geeft al zijn goud aan den hemel Nooit krijgt een mensch zijn deel. * Vier dingen bereikt geen mensch, Een ster, de diepte der zee, De engel van de dood, En het diepst van een vrouweschoot. * Een copla is een zucht Van wie te trotsch is te zuchten Ben je trotsch dat ik je dat zeg? Mij heb je niet hooren zuchten! *

Ik hield midden in een copla op Want je sliep met bloote borsten God had het mij
nooit vergeven Als ik zoo mijn tijd vermorste. * Begrijp goed, een copla is meer
Dan ik kan zijn in je armen Wij verlangen beiden meer Vraag God maar om erbarmen!
J.W.F. WERUMEUS BUNING

Griekenland in Oegstgeest

Vroeger kenden allen die te Leiden studeerden, en van wandelen hielden, in het aangrenzende dorp Oegstgeest het plekje waar een eenvoudige zuil, met het opschrift *D. Wyttenbach*, *Civis Bernas*, het graf aanwijst van Wyttenbach, de laatste der vier grote Leidse classici uit de achttiende eeuw. Die gedenksteen werd opgericht door zijn nicht Jeanne Gallien, meer dan twintig jaren de bestuurster van zijn huishouding en in de laatste driejaren van zijn leven (dus van 1817-1820) tevens zijn echtgenote. De zuil met het omgevende plantsoen is tans het enige overblijfsel van het buitenverblijf *D'Hoge Boom* (gelijk het hek vermeldt), dat in 1807 Wyttenbach tot zomer en winterwoning werd, toen door het springen van een kruitschip zijn huis aan het Rapenburg te Leiden onbewoonbaar was geworden.

Op welke eigenaardige wijze men in dit suburbanum dweepte met de Griekse Oudheid, leert men kennen uit een vijftal boekjes[1)] door de bewoonster geschreven.

Mej. Gallien, in 1774 te Hanau, een bekende wijkplaats van réfugiés, geboren, was de dochter van een lector in de Franse taal en van Wyttenbach's oudste zuster. In haar jeugd logeerde zij dikwels te Parijs; ook later bezocht zij het meer dan eens. Al was Hollands voor haar ongetwijfeld de taal van het dagelijks verkeer, het is in dit geval begrijpelijk dat zij, gelijk vele tijdgenoten, zelfs van zuiver Nederlandse afkomst, op schrift zich liefst van het Frans bediende. Haar kennis van Frans en Duits,

1) De titels van deze boekjes, alle kl. 8° (10,5 × 17) zijn, in chronologische volgorde: *Théagène* par Mlle Gallien, Parijs, 1815 (93 blz.); *Banquet de Léontis*, par Mme Wyttenbach, née G...., Parijs, 1817 (196 blz.); *Histoire de ma petite chienne Hermione*, par Mme Wyttenbach, née G...., Parijs, 1820 (110 blz.); (Symposiaques ou Propos de Table), par Mme Wyttenbach, née G...., Parijs, 1823 (166 blz.); *Alexis*, par Mme Wyttenbach, née G...., Parijs, 1823 (103 blz.).

maar ook van Latijn en Grieks, haar talenten als schrijfster en als huisvrouw zijn door mannen van aanzien hoog geprezen. Prof. Hofman Peerlkamp, later haar executeur-testamentair, schreef een brief vol lof aan Friedrich Creuzer, die hem afdrukte[1] en ook zelf, in de voorrede der uitgave van Plotinus' de Pulchritudine, gewaagt van haar 'singulare ingenium,' haar liefde voor Homerus, Plato, Plutarchus en Vergilius, en tevens van haar bescheidenheid en geestigheid; zij is 'hoewel degelijk Latijn kennende en op weg om het Grieks geheel in zich op te nemen, geen blauwkous die het huishouden verwaarloost'[2]. Creuzer schreef dit nadat hij, in 1809, enige maanden in Leiden had vertoefd[3] en sedert met haar en haar oom in een drukke briefwisseling was getreden, die eerst met haar dood (in 1830) eindigde. De studie van het Grieks heeft zij ook na het sterven van Wyttenbach voortgezet en, naar het oordeel van Creuzer, met zo goede uitslag dat op zijn voordracht de Universiteit te Marburg haar in 1827 tot doctor honoris causa promoveerde. Veel sterker nog dan Creuzer drukt de bekende Utrechtse hoogleraar Ph. van Heusde zich uit, die, in een Latijnse brief van dankbetuiging voor haar *Sympostaques*, dus in 1823, 10 jaar na Creuzer, haar verzekert dat hij Plato meende te lezen, in de schrijfster diens Diotima (zie hierachter, blz. 306) terugvond en ten slotte de overtuiging uitspreekt dat onder de mensen van deze tijd, niemand meer op de besten der Grieken gelijkt dan zij. In een andere brief belooft hij haar spoedig zijn Platonica te zullen zenden[4]. Wij zouden naar soortgelijk getuigenis van

1) Zie deel I van Creuzer's *Deutsche Schriften*, Leipzig 1848, getiteld *Aus dem Leben eines alten Professors*, blz. 88.
2) Plotinus, *Liber de Pulchritudine*, Heidelberg, 1814, blz. XXXVI.
3) Over Creuzer's verblijf te Leiden en de oorzaak van het niet aanvaarden van zijn benoeming tot hoogleeraar aldaar, zie men de studie van Dr. E. Slijper, *Het professoraat van F. Creuzer te Leiden in* 1809 (*Oud-Holland* XXIV, 1906/7, afl.4). De schr. raadpleegde vele inedita. Van dezelfde hand is een biographie van Wyttenbach, gevolgd door een schets van het leven zijner nicht geplaatst in het *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek* I, kol. 1591-1595; kol 15/16.
4) Deze brief en verschillende andere (b.v. de laatste brief van Creuzer) aan mevr. W. gericht, berusten tans op de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Het was mij vergund deze bescheiden op de Leidse Bibliotheek te gebruiken, waarvoor ik hier mijn welgemeende dank betuig.

Wyttenbachs biograaf Mahne en naar dat van Wyttenbach zelf kunnen verwijzen[1].

De boekjes door Mevr. Wyttenbach geschreven, zijn alle dialogen, Platonische dialogen, een zeer oude litteraire vorm, die tot op onze tijd navolging heeft gevonden en waarvan een oudere, beroemde tijdgenoot van de schrijfster, Frans Hemsterhuis, zich bediend heeft tot het uitdrukken van zijn wijsgerig inzicht, dat vooral op Duitse denkers grote invloed heeft gehad[2]. Ook Hemsterhuis schreef in het Frans. Maar noch met Plato, noch met Hemsterhuis kan 't werk van Mevr. Wyttenbach in de verte vergeleken worden. De lof van haar bewonderaars acht ik, wat haar talenten als Helleniste en filosofe betreft, schromelijk overdreven. Mij herinneren de geschriften van Mevr. Wyttenbach meer aan het gekeuvel van Plutarchus in zijn *Gastmaal der Zeven Wijzen*, in zijn *Symposiaca*, zijn *Huwelijksvoorschriften* en dergel., dan aan de diepzinnigheid van Plato of Hemsterhuis. De laatste tracht de onnatuurlijkheid van de repristinatie te verminderen door de onderstelling dat hij een onbekend gebleven handschrift heeft teruggevonden[3], bij Mevr. Wyttenbach denken we aan een maskerade of toneelvoorstelling.

Immers in haar dialogen treden, vermomd met Griekse namen, de Hollandse en enkele buitenlandse gasten op die dikwels de gastvrije woning te Oegstgeest bezochten en er soupeerden. Théagène is Wyttenbach, Cleobuline[4] zijn nicht, later zijn vrouw; Critobule heet de Leidse dokter (later hoogleraar) Paradijs; Charmide is te Oegstgeest de naam van Friedrich Creuzer, Cléa die van diens vrouw; Léontis noemt men een te Parijs wonende vriendin van Cléobuline, een schrijfster als zij. In het *Banquet de Léontis* worden, als op een 'Tableau de la troupe' de ware namen der spelers genoemd, voor zo ver deze dat gedoogden. - Dat vergrieksen van moderne namen was een stokpaardje

1) Mahne, *Vita Wyttenbachii*, 1823, blz. 232. - *Philomathia* III, blz. 287.
2) Men zie de voortreffelijke dissertatie van Dr. L. Brummel, *Frans Hemsterhuis*, Haarlem, 1925 (328 blz.).
3) Brummel, o.l., blz. 230 vlg.
4) Waarom juist deze namen gekozen werden, blijft meestal verborgen, maar Cléobuline - erkent men - is ontleend aan een plaats uit Plutarchus' *Septem Sapientum Convivium* (ed. Wyttenbach, blz. 148 D van de *Moralia*). Daar is sprake van een geleerde en beroemde vrouw Eumetis, 'door haar vader gewoonlijk Cleobulina genoemd.'

van Wyttenbach, half spel, half ernst als gevolg van zijn classicisme. In een lange, Griekse brief aan zijn leerling en vriend Baron F.G. van Lynden[1] slaat hij de vertaling voor van namen als Mahne, Sluiter enz. Zijn eigen naam 'barbaarser dan heel Scythië er een opleverde' acht hij onvertaalbaar, maar Perizonius in plaats van Voorbroek vindt hij een navolgingswaardig voorbeeld van het procédé. Aan het einde van zijn brieven geeft hij soms als zijn adres op: Enhypselodendro = Huize de Hoge Boom.

De ondertitel 'Propos de table' van een der dialogen, n.1. van haar *Symposiaques*, omschrijft de inhoud van vier der vijf gesprekken. De gasten worden ons met overdreven vormelijkheid voorgesteld, b.v.: 'Critobule, médecin, fils d'Asclépiade, Théagène, fils d'Hermias, Cléobuline, fille d'Hermotime' enz. Gewoonlijk benoemt men een 'symposiarque,' die met een ongemotiveerde, nimmer ironische, deftigheid, aan een der gasten het woord geeft: 'Fils de Cléonide, ...je te charge de les honorer (n.1. les hommes vertueux) par quelque discours qui se rapporte surtout à nos amis absents'[2]. Bij het eindigen van de bijeenkomst zegt dit klassieke gezelschap met woorden van Vergilius (Aeneïs II, 8/9) dat het tijd is om te gaan slapen: 'déjà la nuit humide descend du haut des cieux et nous invite au sommeil'[3]. Het gelukkig leven van Cléobuline met Théagène wordt dankbaar erkend door een ander citaat van Vergilius: 'un Dieu m'a procuré ce tranquille bonheur' (blijkbaar ontleend aan *Ecl.* I, 6)[4]. Men drinkt, zeer klassiek, wijn met water, of precieuser gezegd: 'Dionysos tempéré par les Naïades'; de wijngod heeft eens een ontmoeting gehad met Pherousa, volgens deze tekst een bronnimf, en sedert bestaat er een onverbreekbaar verband tussen water en wijn.

Talrijk zijn in de dialogen herinneringen aan Plato, b.v. aan de *Phaedrus* (het beeld der ongelijksoortige paarden), aan de *Phaedo* (de persoonlijke onsterfelijkheid) en vooral aan het

1) Zie over hem *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek* VII, kol. 803. De brief is opgenomen in J. Th. Bergman, *Supplementa.... ad.... elogium.... Hemsterhusii*, *Ruhnkenii*, *Wyttenbachii*, Leiden, 1874, blz. 110-113.
2) *Symposiaques*, blz. 2.
3) *Théagène*, blz. 93.
4) *Banquet de Léontis*, blz. 64.

Symposion (de vertelling van Aristophanes en bovenal de figuur van Diotima[1)], de profetes die aan Sokrates iets van het wezen der Liefde onthulde). De Liefde of Venus (Griekse en Latijnse namen worden als hetzelfde betekenend gebruikt) vormt dan ook bij voorkeur het onderwerp van het gesprek, maar er is alleen sprake van Venus Urania, de hemelse godin wier 'ichoor' (het Godenbloed volgens Homerus) niet onderworpen is aan de hete koorts der aardse, als een noodzakelijk kwaad voorgestelde, Venus[2)]. Jupiter is verontwaardigd over de boosheid van mensen en Goden; hij dreigt met tirannie, doch dan komt Venus, ziet hem vriendelijk aan, drukt zijn hand en zie, de Jupiter Tonans wordt zacht en welwillend. Dat alles bewerkt Venus Urania, verzekert men ons, en geen andere dan zij[3)].

Ondanks al deze klassieke geleerdheid is het duidelijk dat wat het gezelschap vóór alles bezighoudt, de gedachten en voorstellingen zijn die men met een verzamelwoord de 'Verlichting der 18e eeuw' pleegt te noemen. Théagène - die als Daniel Wyttenbach hoogleraar was geweest aan het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam - laakt de aanbidders van Goden die zij zich denken als 'des tyrans impitoyables', en men hoort in zijn woorden een veroordeling van het 'decretum horribile'[4)]. Elders betoogt Théagène dat alle godsdiensten 'ne sont que des rivières qui jailissent d'une même source, de la religion éternelle et immuable, de ce sentiment inné en nous que Dieu est notre père'. Als Nathan der Weise prijst hij godsdienst boven verdeeldheid van geloof. Nog veel moderner klinkt het wanneer deze Griek de weelde afkeurt der rijken, vooral in meubels en vaatwerk (porselein); kostbare tijd, heet het, wordt verbeuzeld aan sport en wedstrijden, die op dit 'souper travesti' 'les jeux Olympiques' genoemd worden. De schrijfster is zelf ongetwijfeld aan het woord wanneer voor de ontwikkeling der vrouw wordt gepleit. Zij doet dat door Sparta te verheffen boven Athene, waar Plutus als hoofdgod en Apollo door wulpse

1) Creuzer en van Heusde hebben mevr. Wyttenbach met haar vergeleken, gelijk F. Hemsterhuis zo zijn vriendin, prinses Gallitzin, noemde. Het was een gebruikelijke benaming voor vereerde vrouwen. Zie Brummel, o.l. blz. 147, 173.
2) *Banquet de Léontis*, blz. 97.
3) *Théagène*, blz. 87-72.
4) *Théagène*, blz. 10; ook *Alexis*, blz. 23 en vlg.

bruiloftsdichters wordt vereerd. In Athene baren de vrouwen geen kinderen meer, maar poppen; in Sparta zijn zij moeders van een krachtig en fier kroost, omdat zij zelf vrijheid kennen[1]. - Aan emancipatie in de zin van sociale gelijkstelling met de man moet men daarbij niet denken, veeleer aan gelegenheid tot ontwikkeling en dan, als in Xenophon's Oeconomicus, onder leiding van een oudere en wijzere man.

Hoe is Jeanne Gallien aan haar kennis en aan haar verlichte denkbeelden gekomen? Indien men aan haar die vraag had gesteld, zou zij stellig geantwoord hebben: ‘alles wat ik weet heb ik te danken aan mijn oom, later mijn man, aan Daniel Wyttenbach’. Onverpoosd zingt zij zijn lof, bij zijn leven en na zijn dood. Haar leven was een en al dankbaarheid en toewijding. De dialoog *Symposiaques* begint aldus: ‘Aux Mânes de Théagène. Mânes sacrés, je vous offre un hommage digne de vous.’ De vorm waarin zij haar gevoelens uitdrukt mogen wij gekunsteld vinden, haar volkomen oprechtheid lijdt geen twijfel. Die invloed van Wyttenbach blijkt bij alle onderwerpen die haar lief zijn; ik geloof zelfs dat diens ingenomenheid met Plutarchus' *Conjugalia Praecepta*[2] haar bevestigd heeft in haar verlangen om steeds de leiding van haar oom te volgen.

Toch is niet alles bij haar een echo van Wyttenbach. Ook bekendheid met het werk van Frans Hemsterhuis kan men, meen ik, bij haar aantonen. Het duidelijkste voorbeeld daarvan zie ik in het hierboven vermelde verhaal van Venus' verzachtende invloed op Jupiter Tonans[3]. Ook de plaatsen waar de liefde omschreven wordt als ‘le désir d'union’ en waar men over de mogelijkheid van volmaakt worden der mensheid spreekt, doen denken aan Hemsterhuis, al zal zij zijn filosofie misschien niet goed begrepen

1) *Théagène*, blz. 76-80.
2) In zijn aantekeningen op dit geschrift (deel VI, blz. 425 van zijn uitgave des *Moralia*) vindt hij die anekdotes en verhaaltjes zo lief, dat volgens hem men zich geen beter boekje voor jonggehuwden kan denken. De wonderlijke, als argument dienende vergelijking die de Griekse tekst (I, blz. 145 D) te lezen geeft, zal een strijder voor de rechten der vrouw 't hoofd doen schudden.
3) In deel II, blz. 127 der *Oeuvres philosophiques*, ed. L.S.P. Meyboom, Leeuwarden, 1846, vindt men het in veel schoner vorm en dieper van betekenis. Dat het thema in de Middeleeuwen aanleiding gaf tot zuiver Kristelijke verhalen blijkt uit exempelen opgenomen in C.G.N. de Vooys, *Middelnederl. Legenden en Exempelen*, den Haag, 1900, blz. 72-74.

hebben, en zijn afkeer van elke belijdenis niet hebben aanvaard[1]. Intussen, een vraagstuk als de ‘perfectibilité’, gelijk men zeide, is in die tijd zo veel besproken - met spot of in ernst - dat men aarzelt bij ontlening aan een bepaalde voorganger te denken.

In een boekje dat nog niet behandeld is komt - gelijk in haar brieven - de persoonlijkheid van Mevr. Wyttenbach veel zuiverder uit. Haar *Histoire de ma petite chienne Hermione*, volgens het voorbericht reeds in 1808 begonnen, maar in 1820 uitgegeven, is stellig haar oorspronkelijkste werk. Het hondje Hermione begint, geheel onverwacht, te spreken; 't heeft behoefte zijn levensgeschiedenis te vertellen en, daar het dat 't liefst in 't Grieks zou doen, vraagt het aan zijn meesteres of zij die taal verstaat, 't Antwoord is: ‘Oui, mais fais comme si je ne l'entendais pas, et parle moi français’. Zo geschiedt. Hermione was eens een Grieks meisje, opgevoed door rijke pleegouders die haar zo verwenden en zo weinig lieten leren, dat zij alleen aan 't bevredigen van haar ijdelheid denkt. Als die pleegouders gestorven zijn is zij brodeloos; in haar onderhoud kan zij niet voorzien en wegens haar ijdelheid en spilzucht heeft geen man haar tot zijn vrouw begeerd. Nu wordt zij de ‘vriendin’ van één, weldra van velen. En wanneer zij als courtisane heeft afgedaan, zinkt zij nog dieper en ontvangt zij zulke meisjes in haar woning. Maar dit ellendig bedrijf kan zij geen jaar volhouden. Verlossing komt eindelijk door Apollo, die haar, als straf voor haar ijdelheid, tot een hondje maakt; zij zal dat blijven tot zij van haar ondeugd genezen is. Zo ver zal 't echter nooit komen: 't hondeleven bij een goede meesteres bevalt haar beter dan opnieuw te hebben ‘l'enveloppe humaine, cause de vices et de malheurs.’

In dit verhaal is niets te bespeuren van de nuffige deftigheid der Grieksdoende vrienden te Oegstgeest. Binnen perken van welvoegelijkheid worden de dingen bij hun naam genoemd en de grap van het liefst Griekssprekende hondje toont gevoel voor humor, getuigt tevens van bescheidenheid: Mevr. Wyttenbach wil niet dat men haar kennis van het Grieks, vooral van het gesproken Grieks, te hoog aanslaat en zij is eerlijk genoeg om, in een aantekening, te erkennen dat zij vraag en antwoord aan

1) Zie Brummel, o.l. blz. 240. Creuzer (*Aus dem Leben eines alten Professors*, blz. 88 noot) verzekert dat zij geenszins een ‘heidin’ was, maar in hetzelfde geloof stierf als Wyttenbach.

Molière heeft ontleend. Het hondje kan ook ondeugend zijn; het laat (blz. 77) Mercurius aan Jupiter verwijten dat, als hij soms tot de aarde afdaalt, hij zich alleen bezig houdt met de vrouwen. Maar vrouwen, al schimpen de mannen op haar, zijn kuis en Jupiter is een bedrieger en moet dat zijn. 'Jamais', zegt Mercurius, 'les femmes se prêteroient à tes désirs divins, si tu ne les trompais sous diverses formes.' Dat 'désirs divins' vergoedt veel van de al te zware ernst der andere gesprekken. Ook hier is het hoofdmotief van het verhaal een pleidooi voor de ontwikkeling van de vrouw en het gispen van de ijdelheid der (quasi Atheense) dames, die meer over hebben voor een spiegel dan voor de mooie uitgave van Homerus door Pisistratus; zulk een boek, heet het, leent men liever van zijn buurman.

Het is opmerkelijk dat alleen in de aantekeningen bij *dit* boek vertalingen (steeds Franse) van klassieke schrijvers worden genoemd[1]. Heeft de schrijfster aan een ander publiek gedacht, en begrepen dat zij alleen propaganda kon maken indien zij geen kennis van oude talen onderstelde? In elk geval maakt zij zich hier los van het toneelspelen, al laat zij enkele schermen staan.

Ook de *Alexis*, opgedragen door 'Cléobuline à Coray, Hellène, ami de sa patrie', is een gesprek dat niet door vermomde Hollanders wordt gehouden. Drie Grieken, met Byzantijnse namen (Alexi(o)s), Nicéphore, Lascaris) en een Turk (Ibrahim) hebben, na de val van Konstantinopel in 1453, de wijk genomen naar Delos. Zij worden bevriende buren en, daar zij alle vier toonbeelden zijn van verdraagzaamheid en breedte van blik, kunnen zij, in twee bijeenkomsten, met wederzijdse waardering de punten van verschil en overeenkomst tussen de Islaam en het Kristendom bespreken. Niets stoort hun vrede en vriendschap; met eerbied aangehoord door Ibrahim en twee der Grieken, draagt Alexis ten slotte de hymne aan Zeus van de Stoïcijn Cleanthes[2] voor,.... in de vertaling van de Bougainville.

Het onderwerp, eenheid van godsdienst bij verdeeldheid van geloof, is reeds in andere werkjes behandeld; de belangrijkheid

1) Genoemd worden de vertalingen van Dacier, Massieu en Ricard (blz. 35, 46, 73, 76, 91, 96, 97).

2) Het gedicht vindt men in *Stoicorum veterum fragm*. ed. ab Arnim, I, fragm. 35. Het is in onze taal overgebracht door Bilderdijk in *Verspreide Gedichten* I (1809), blz. 91, maar, naar hij zelf erkent, niet uit de oorspronkelijke tekst, doch uit de vertaling van de Bougainville.

van deze proeve ligt in de opmerkingen over het latere Griekenland, zo als de schrijfster zich dat voorstelde. Wij leren er de opvattingen der meeste Philhellenen gedurende de vrijheidsoorlog der Grieken uit kennen en hun onvermogen om in Hellas iets goeds of schoons te zien dat niet ontleend is aan de Oudheid. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw heeft deze eenzijdigheid, en de daarbij aansluitende nabootsing van het verleden, de bloei van de Griekse beschaving ernstig belemmerd.

De vrienden die zich op Delos hebben teruggetrokken zijn slecht te spreken over Konstantinopel; voor het wonder der Byzantijnse bouwkunst, de onvergelijkelijke H. Sophia, hebben zij niet veel meer dan minachting. Op blz. 39 en vlg. lezen wij: ‘Cette basilique, lourde et surchargée d'ornements est semblable à une femme qui, sur le déclin de l'âge, veut imiter par le fard et la parure la fraîcheur de la jeunesse. Tout dans eet édifice prouve la décadence du bon goût. Rien de classique dans l'ordre des colonnes....’ etc. Dit is nog niet genoeg; ‘De H. Sophia werd bewonderd gedurende de eeuwen van barbaarsheid, en, *vergeleken met wat sedert overal gebouwd is*[1)], zal 't een model van sierlijkheid zijn, maar als eens de schone kunsten herleven, gelijk de fenix uit zijn as, zal het Parthenon aan de wereld zijn *onveranderlijke wetten*[1)] van evenmaat voorschrijven’. Hoe zal Mevr. Wyttenbach zich er over verheugd hebben dat nog bij haar leven men te Parijs de Madeleine bouwende was in de vorm van een Griekse tempel!

In de aantekeningen wordt het oordeel over wat niet klassiek is nog eens onderstreept. ‘De Turken hebben op de muren (der H. Sophia) de afbeeldingen die de Moslim niet in een moskee dulden onzichtbaar gemaakt, maar wat er van overgebleven is, doet het verlies niet betreuren’. Zo luidt het oordeel over de schitterende mozaïekversiering. Nog feller is het hekelen van Kristelijke kerken met ‘de reuk van mensen die verbrand werden omdat zij niet de mening van een godsdienstige sekte wilden aanvaarden, kerken waarvan we de grafgewelven ontvluchten wegens de verpestende lijklucht’ (blz. 86). Dat gaat alles veel verder dan de sterkste bladzijden van Gibbon's *Decline and Fall of the Roman Empire*.

Hoe is het mogelijk dat wie gelooft aan zulk een onafgebroken

1) Gekursiveerd door mij, D.C.H.

1) Gekursiveerd door mij, D.C.H.

periode van toenemend verval gedurende 17 of 18 eeuwen, nog iets durft hopen van 't nageslacht der Grieken? En dat deed Cléobuline, want zij steunde de strijdende nakomelingen, niet met woorden, maar met geld. Haar boek draagt zij op aan Koraïs[1], de eenzame, geestelijke strijder te Parijs, en zij wil hem de opbrengst van haar *Symposiaques* zenden ten bate van zijn ongelukkige landgenoten; maar nog voor zij de afrekening van haar uitgever ontvangen heeft, stuurt zij hem 1230 francs, later nog eens 550 piasters[2]; zij zou meer gegeven hebben als zij niet kort te voren buiten haar schuld 11000 gulden verloren had. Die mildheid schijnt in strijd te zijn met haar geringschatting van al het niet-klassieke. Maar het classicisme behoorde tot de requisieten van het Philhellenisme te Oegstgeest en berustte op onwetendheid: wat wist zij van de H. Sophia? Toch is zij oprecht als zij, wanneer haar in een droom een hartewens wordt toegezegd, zonder aarzeling uitroept: 'La liberté des Hellènes'[3], en zij is het evenzeer als zij getuigt altijd met haar gedachten in Griekenland te hebben geleefd. Hoe zij tot op het laatst van haar leven van Plato vervuld bleef, blijkt uit een brief veertien dagen voor haar dood aan Creuzer geschreven[4]; daarin drukt zij, aan een pijnlijke ziekte lijdend, haar verlangen naar het einde uit door de woorden: 'lang laat het schip uit Delos op zich wachten' (een zinspeling op Plato's *Phaedo* p. 57 A, B). Toen het land en het volk dat zij liefhad in gevaar verkeerde, vergat haar emotionele natuur de tegenstelling tussen klassiek en hedendaags.

De Grieken hebben haar hulp hoog gewaardeerd. Op voordracht van Koraïs is zij in 1829 tot lid benoemd van de *Société hellénique pour la propagation des lumières en Grèce*[5]. Koraïs schreef haar een hartelijke brief om haar te bedanken voor haar giften, met aan het slot een vaderlijke raad om voor haar gezondheid te zorgen. Het verheugt hem, de te Montpellier gepromoveerde doctor medicinae, dat zij dit doet 'sans en charger les

1) Over hem veroorloof ik mij te verwijzen naar mijn *Uit de geschiedenis der studie van het Nieuwgrieks*, Haarlem, 1933, blz. 17-21.
2) Bewijzen van goede ontvangst in Griekenland vindt men in brieven berustend op de Bibliotheek te Amsterdam (P, 55, 59a, 59b).
3) Zie *Symposiaques*, Voorbericht ('proème').
4) Creuzer, *Aus dem Leben eines alten Professors*, blz. 88.
5) Zie brief op de Bibliotheek te Amsterdam (P, 61).

médecins; pour les sages la meilleure médecine est le régime'[1]. Als een bewijs van Griekse erkentelijkheid mag men ook beschouwen de vertaling van haar *Alexis* in het Grieks, voorafgegaan door een inleiding waarin wordt vermeld hoe zij aan Koraïs schreef dat zij de rechten van zijn vaderland tevens de rechten achtte van de mensheid en van haar eigen land[2].

Van de niet talrijke, mij bekende, brieven door Mevr. Wyttenbach geschreven, wil ik voor twee nog enige ogenblikken de aandacht verzoeken. De ene dateert van 1810, en is, in het Latijn, gericht aan de intieme vriend van haar oom, aan Jeronimo de Bosch, met ere bekend als uitgever van de *Anthologia graeca*[3]. Dit schrijven van de toen 36-jarige Jeanne Gallien heeft iets kinderlijks, haast onbeholpens. Zij bedankt voor een haar toegezonden tekening en vertelt dan als een braaf meisje aan een vriendelijke oude heer hoe 't met haar studie van het Latijn staat. Zij is weer teruggekeerd tot Nepos, wiens aantrekkelijkheid en eenvoud zij vooral liefheeft. Verder deelt zij mee dat zij de *Ars poetica* van Horatius, diens Ode *Beatus ille* en een episode uit Vergilius' *Georgica* uit het hoofd heeft geleerd. De kinderlijkheid van deze brief moet men voor een groot deel toeschrijven aan het gebruik van het Latijn, dat zij, blijkens een paar kleinigheden, in elk geval toen niet met gemak schreef, maar men leert er ook uit kennen de eenvoudige, zeer leergierige, volstrekt niet pedante jonge vrouw die zich alleen op feestdagen in de Griekse maskeradeplunje stak.

De tweede brief waarop ik doelde is van later dagtekening, van 28 November 1824[4]. Daarin spreekt veel duidelijker de vrolijke, ondanks veel getob door eigen ziekten en door het verplegen van haar oom en echtgenoot, altijd jong gebleven schrijfster der geschiedenis van haar hondje. De brief is gericht aan een iets oudere vriendin uit haar jeugd, de dochter van Ruhnkenius, in

1) Brieven aan mevr. W. op de Biblioth. Amstel. no. 52b.
2) 'O' *Αλεξις τ□ς φιλέλληνος χήρας Βντεμβαχίον, μεταφραο□είς άπότήν Γαλλι□ήν γλ□σσαν*, Parijs, 1823. De vertaler tekent zich *Φ Φ*. - Een Duitse vertaling van haar *Banquet de Léontis*, zag 't licht te Ulm in 1821.
3) Deze brief toonde mij mijn vriend Prof. Dr. S.G. de Vries, die hem bewaart in een bundel, bevattende de korrespondentie tussen D. Wyttenbach en Jer. de Bosch.
4) Hij bevindt zich op de bibliotheek te Leiden onder de brieven van Wyttenbach en zijn vrouw, waar hij gemerkt is *Bat. P.L.*, no. 1493.

Parijs wonende als weduwe van de Franse chirurg Le Canteur, reeds in Leiden een van haar bewonderaars. Hier is geen spoor van klassiek vertoon te vinden. Men zou het een ‘gezellige’ meisjesbrief kunnen noemen, als men niet wist, van de schrijfster zelf, dat zij 50 jaar was. Zij begint met belangstellend te vragen naar de gezondheid van Mevr. Le Canteur en haar zoon Adolphe, waarna ze van haar eigen leven vertelt: dat men twee van haar boekjes gaat herdrukken, dat zij, nu weldra 51 jaar, in bijna een geheel jaar niet te Leiden is geweest, maar zich bepaald heeft tot wandelingen op haar buitentje, die door haar rhumatiek ‘des promenades de limaçon’ zijn geworden. En dan komen de nieuwtjes in overvloed! Hoe 't gaat met haar buurvrouw in de zomermaanden ‘Mevr. Lelyveld, du Hooyegraft’, en met tal van andere Leidse kennissen en vriendinnen; men heeft de 3de Oktober, de 250ste verjaardag van ‘la vraie liberté Batave of Leyden ontzet’ gevierd met een ‘enthousiasme sans égal’: uitdeling van haring en brood, schitterende illuminatie. Prof. te Water is gestorven, de stichter van het fonds voor weduwen van professoren, dat haar, buiten haar staatspensioen van 1000 gulden, een toelage van jaarlijks *f* 300 doet genieten. Dit herinnert haar er aan dat zij ook dat voordeel te danken heeft aan Wyttenbach, wiens naam zij dagelijks zegent[1)]. Andermaal volgen Leidse nieuwtjes en praatjes, o.a. de vraag waaraan de grote sommen zijn besteed, die na de ramp van 1807 toegezonden zijn uit ‘les trois parties du monde....[2)]’. Maar ik meen te kunnen volstaan met dit een en ander uit deze brief over alles en nog wat.

De persoonlijkheid van Mevr. Wyttenbach verdient m.i. enige aandacht omdat in haar verschillende tegenstellingen, eigen aan

1) In 1817 trouwde Wyttenbach, reeds half blind en steeds sukkelend, zijn nicht en verzorgster ten einde haar het weduwenpensioen te verzekeren; hij vreesde dat zijn nalatenschap niet voldoende zou blijken om haar onbezorgd achter te laten. Hij had de zaak te somber ingezien, Zijn weduwe, eenvoudig levende, kon mild blijven. In 1828, dus een jaar na haar promotie h.c., schonk zij aan de Universiteit te Marburg *f* 2000 als ‘Beneficien-Fond für brave und dürftige Studirende’ (zie Brieven aan haar op de Bibliotheek te Amster:am, P. 48). Hierover ook *Creuzer, Aus dem Leben eines alten Professors*, blz. 85 en Mahne, *Vita Wyttenbachii*, 2e druk, blz. 216 en vlg.
2) Zij bedoelt Europa, Oost- en West-Indië.

haar tijd en haar tweede vaderland, biezonder duidelijk uitkomen. Ik noem er drie.

Het pseudo-deftige, stijve classicisme van haar dialogen strijdt met haar levendige, vooruitstrevende geest, gelijk de Latijnse brief aan de Bosch strijdt met haar levensgeschiedenis van het hondje en met haar schrijven aan Mevr. Le Canteur. De eenvoud van haar aard kon zich het onmiskenbaarst in die twee laatste geschriften openbaren doordat haar moedertaal, het Frans - anders dan het Nederlands - reeds sedert meer dan een eeuw verouderde woorden en Latiniserende archaïsmen vermeed.

Zij verkondigt denkbeelden aan wijsgeren uit de 18e eeuw ontleend en kiest tot woordvoerders zeer onhelleense Grieken.

Het aantrekkelijkst is haar inkonsekwentie wanneer zij afgeeft op al wat in Hellas na de Oudheid tot stand kwam, en tegelijk de nazaten van die ontaarde Byzantijnen met haar geld en haar bemoedigende wensen steunt[1].

Wassenaar
D.C. HESSELING

1) Bij het nazien van de proef kan ik nog een paar biezonderheden vermelden die ik dank aan de vriendelijkheid van Prof. Mr. D. van Blom en van Dr. J.J. de Gelder. De eerste, administrateur van het Pensioenfonds voor weduwen van professoren, deelt mij mede dat, blijkens notulen uit het archief, Mevr. Wyttenbach zich wel *Jeanette* noemde, maar naar haar doopceel heette *Daniel, Jeanne Gallien*. Haar oom was dus ook haar peter. Dr. de Gelder vestigde mijn aandacht op een door Daiwaille (1786-1850) goed getekend portret van Mevr. W. Deze tekening in zwart en rood krijt toonde mij het zachte, innemende gelaat van een, naar schatting, veertigjarige vrouw. Aan de glimlach om de half geopende mond herkende ik de schrijfster der levensgeschiedenis van haar hondje.

Marnix en Rabelais

Voor de meeste Nederlanders is Marnix de schrijver van de Biënkorf, de psalmvertalingen, de staatsman, de verdediger van Antwerpen, de raadsman en vriend van de Zwijger. Zijn franse geschriften zijn veel minder bekend. En toch, Marnix is een der belangrijkste Zuidnederlandse auteurs in de franse taal, door zijn Apologieën en vooral door zijn Tableau des différends de la religion. In de Revue des Etudes rabelaisiennes (tome IV, 1909) wekte Pirenne indertijd tot studie van het Tableau op, tot studie van ‘le seul grand écrivain de langue française que les Pays-Bas aient produit au XVIe siècle’.

Hetzelfde jaar verscheen het proefschrift van G. Oosterhof: La Vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son ‘Tableau des différens de la religion’. Edgar Quinet was in 1854 begonnen vernieuwde aandacht te vragen voor de figuur van Marnix en zijn franse werk, in Fondation de la république des Provinces-Unies. Marnix de Sainte-Aldegonde, gevolgd door een uitgave van zijn CEuvres, in samenwerking met Van Meenen en Lacroix.

Toch, ondanks die geschriften, heeft m.i. Marnix nog niet de plaats verworven die hem toekomt in beschrijvingen van de franse letterkunde.

Lanson, die uitvoerig spreekt over andere frans-schrijvende Zuid-Nederlanders, de Coster, Verhaeren, Maeterlinck, zwijgt over Marnix; Bédier en Hazard noemen in hun grote litteratuurgeschiedenis slechts met een enkel woord zijn ‘pamphlet truculent et haut en couleur’.

Niet alleen in het Tableau toont Marnix zich een voortreffelijk frans schrijver, ook in wat men zijn Apologieën zou kunnen noemen: zijn Response à un libelle fameux, in 1579 geschreven ter verdediging van Oranje en hemzelf, zijn Brief recit de l'estat de la ville d'Anvers, over de verdediging van Antwerpen, de

Response apologétique aan het eind van zijn leven als verweerschrift gepubliceerd tegen een aanval op hem gedaan, in verband met zijn optreden tegen wie hij de Geestdrijvers noemde, Libertijnen, Anabaptisten, Nicolaïeten, en voor wie hij boeten en lichamelijke straffen voorstelde.

Van deze drie Apologieën zijn de beide eerste de sterkste. We zien daarin Marnix in al de kracht van zijn talent als polemicus: sober, fier, sarcastisch. De edelen die zich gebogen hebben voor de spaanse overmacht, die de knechten van Spanje zijn geworden, vergelijkt hij in Response à un libelle fameux met de gezellen van Odysseus, die veranderd werden in zwijnen. Zo ondergaan ook de schrijvers van het libel tegen Oranje en zijn vrienden knuppelslagen en drinken ze uit de spaanse trog.

Welsprekend schildert Marnix het lot van degenen die luisteren naar de raad van hem die vrede met Spanje predikt: ‘Car je vous prie, mon beau discoureur, quelle paix ou asseurance avez vous mesme avec l'Espagnol? sinon que pour un temps vous vous courbez soubs sa gaule pour manger vostre saoul de ses glands; jusques à ce que le reste du haras estant reduit en son estable, il ait loisir de vous mener à la boucherie? Le feu Seigneur et Conte d'Egmont Seigneur accomply en toutes vertus, si ces caresses Espagnoles ne l'eussent à la fin fait esgarer, promist à Monsieur le Prince d'Oranges et à Messieurs les feus Admiral de Hornes et Conte de Hoogstraten toute asseurance, paix, repos et prosperité s'ils se vouloient venir à Bruxelles rendre entre les mains du duc d'Alve, comme il avoit fait. L'un le creut: Les aultres furent plus advisez. Mais la paix qu'il avoit promise aux aultres luy fust si mal asseurée, qu'il la paya de sa teste.’[1)]

Een der treffendste gedeelten van het verhaal waarin Marnix zijn beleid tijdens het beleg van Antwerpen schildert, is dat waarin hij de geweldige moeilijkheden samenvat waarmede hij te kampen had: ‘là où il y avoit une si grande multitude d'habitans, la plus part marchands ou artisans, desnuez de tout trafficque, privez de toute manifaicture, destituez de toutes commoditez et moyens de vivre, et mesmes en une si grande diversité d'humeurs et d'opinions, si grande licence populaire, si confuse anarchie, si grand nombre de commandeurs et la plus part du tout

1) OEuvres de Ph. de Marnix. Écrits politiques et historiques, Bruxelles, 1859, p. 65.

inexperts à la guerre, avec si peu d'auctorité, si peu de moiens d'argent, si extrême nécessité de vivres, si peu de forces et de navires et de soldats, et de mattelots, si peu d'apparence de secours et sans aucun appuy, ny de Roy, ny de Prince que ce fust, ny mesme de gens de guerre au dedans de la ville, et ce encor après avoir faict si grands et si extrêmes devoirs à la maintenir, tant au regard de la police que du faict des armes, par eau et par terre, sans m'avoir espargné en aucun travail, ni péril qui se soit présenté.'[1].

De derde apologie is veel uitvoeriger, dikwijls langdradig, zonder de gespierdheid van de eerste. Men voelt dat het Marnix moeilijk valt zijn onverdraagzaamheid te verdedigen.

Het is verwonderlijk dat hij, de tweetalige, in het Nederlands en het Frans beide, zulk een oorspronkelijkheid toont, in beide idiomen naast de beste auteurs van zijn tijd moet genoemd worden.

Albert Elkan zegt terecht in het eerste - en helaas enige deel - van zijn Marnix-biografie: 'Dasz Grenzleute zwei Sprachen beherrschen ist nicht Seltenes, selten aber ist, dasz sie ein Gefühl für die Reinheit jedes Idioms behalten, dasz sie beide Sprachen künstlerisch handhaben.'

Het is mijn bedoeling het Tableau hier uitsluitend uit stijl- en taalkundig oogpunt te behandelen, en de ideeën ervan, de antikatholiciteit, geheel buiten beschouwing te laten, de invloed van Rabelais op Marnix te bespreken, en een enkel woord te zeggen over het verband tussen Biënkorf en Tableau.

Dat verband bestaat. Het Tableau is een in het Frans geschreven uitgebreide Biënkorf. Geest en vorm vertonen sprekende overeenkomst.

De vraag is evenwel of het Tableau reeds in den beginne, in de tijd van de vervaardiging van de Biënkorf, ontstaan is, m.a.w. of er een franse tekst van de Biënkorf bestaan heeft.

Van 1559 tot 1561 studeerde Marnix met zijn broeder aan de Académie de Calvin te Genève, jaren die van buitengewone invloed zijn geweest op zijn vorming, op zijn godsdienstig inzicht. Daarna heeft hij in stilte geleefd tot 1565, jaren niet van politieke, doch van ijverige, vruchtbare theologische en geschiedkundige

1) OEuvres de Ph. de Marnix. Écrits politiques et historiques, Bruxelles, 1859, p. 273.

studieën, waarin misschien reeds de Biënkorf werd voorbereid.

Volgens P.P.M. Alberdingk Thijm - De Vroolijke historie van Ph. van Marnix en zijne vrienden (1876) - zouden de Biënkorf, en het Tableau, reeds in Genève gemaakt zijn, met behulp van geloofsgenoten, Beza en anderen.

'Den Bijenkorf, zegt Thijm, is een werk zoo vol geleerdheid van velerlei aard, dat het, naar allen schijn, onmogelijk door eenen jongen man in weinige jaren geschreven kan wezen.' Doch Marnix was in 1569 31 jaar, toen zijn werk verscheen, en wij wezen op zijn rustige, stille jaren, na zijn verblijf in Genève!

'Wij voegen - aldus Thijm - hier nog bij, dat het werk vol is van aanhalingen uit grieksche en latijnsche kerkvaders, uit de werken der rabbijnen en uit een groot aantal latere schriften van allerlei aard. Een 21-jarige jongeling kan *onmogelijk*, in een jaar of vijf, zoo velerlei talen aangeleerd, en deze uitgebreide schrijvers hebben gelezen, om er op genoemde wijze gebruik van te maken. Het werk was voorbereid, ja, wellicht was het *Tableau* geheel geschreven, toen Marnix van Genève terug kwam. Nadat hij zijne Philippotte had gehuwd, en terwijl hij "onder 't kruis" zat, wakkerde hij "ten baet den coninc van Spangien", jonge edellieden tot verzet tegen de overheid aan, herbergde de hagepreekers en bewerkte den *Byencorf* naar het Fransch.

Er is geen twijfel aan, of het *Tableau* was opgesteld, toen Marnix den *Byencorf* schreef.'

De bewering van Thijm dat het Tableau door de Geneefse geleerden zou zijn gemaakt, en die door niets bewezen wordt, is *niet* door Oosterhof in zijn proefschrift overgenomen, doch wèl de overtuiging dat er oorspronkelijk een franse Biënkorf is geweest, waarnaar de hollandse bewerkt is. Ook Van Toorenenbergen was vroeger reeds die overtuiging toegedaan.

Het Tableau bestaat uit twee gedeelten. Het eerste, in 1599 verschenen, is door de auteur geheel persklaar gemaakt, het is volkomen àf, tekst en noten; het tweede gedeelte, van 1601, is door een onbekende uit de nagelaten manuscripten, die nog in ordeloze toestand verkeerden, bewerkt.

Terecht merkt Van Toorenenbergen op, dat de uitvoerige bestrijding bij Marnix, in het eerste gedeelte, van de Disputationes de controversis fidei van Bellarmino, die in 1581, 1582 en 1592 verschenen, en van de dogmatische Lessen van Panigarola, die in

1582 het licht zagen, er voldoende op wijst dat die talrijke bladzijden altans niet in Genève zijn gemaakt tijdens Marnix' verblijf aldaar.

De bewering dat er een franse Biënkorf is geweest, waaruit de nederlandse vertaald is, staaft Van Toorenenbergen vooral met het feit, dat het tweede niet zelf door Marnix uitgegeven gedeelte allerlei fragmenten bevat, die moeten dateren uit de tijd van de Biënkorf. Zo wordt aan het eind van het tweede gedeelte, 'De uytlegginghe des Byencorfs der H. Roomscher Kercken' weer in franse vorm teruggevonden. Dat Marnix zich in het Tableau ook weder richt ot de 'Epistre aux desvoyés de la Foy' van Gentianus Hervet, groot-vicaris van Noyon en Orleans, dat dateert van 1566 en dat als uitgangspunt werd genomen voor zijn hekelend geschrift van 1569 - dus zo vele jaren vroeger -, is voor Van Toorenenbergen een bewijs dat er een oorspronkelijke franse tekst moet zijn geweest, die later werd uitgebreid tot het Tableau, en waarnaar de Biënkorf vertaald werd.

Ook Oosterhof gelooft dat, legt stukken van het Tableau naast overeenkomstige gedeelten van de Biënkorf, en merkt op dat in het Tableau gehele zinnen of passages het stempel dragen van een oorspronkelijkheid, die zij niet in het nederlandse werk hebben. 'Le style entraînant et bariolé, zegt hij, les images hardies, la langue pittoresque qui caractérisent les meilleures parties de l'ouvrage français ne se retrouvent pas dans le néerlandais, d'un style plus flasque et monotone.'

Zo is er in de Biënkorf sprake van beelden van Santen en Santinnen. De heiligen.... een yegelijck met sijn beste, als met ossen, schapen, lammeren, eselen, peerden, swijnen, draken, wilde swijnen, zijnde oock verselschapt met allerley soorten van schoone vrouwen, rustich ende cierlijck toeghemaeckt, als daer zijn de lieve vrouwe van vreuchden enz. enz. Dat 'zijnde oock verselschapt met allerley soorten van schoone vrouwen, rustich ende cierlijck toeghemaeckt' komt overeen met de volgende tirade in het Frans: 'entremeslés comme en un ballet ou festin, de toutes sortes de Dames bien parees, bien frisees, et tant mignonnement godronnees, tant dorees, tant argentees, azurees, diaprees, et mirlificquees en toutes les sortes et façons, que la lubricité et luxure humaine a peu excogiter.' (Tableau, tome II, 22, in OEuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde, Bruxelles, 1857).

Niemand zal geloven, zegt Oosterhof, dat die franse zin een uitbreiding is van de nederlandse.

Waarom niet? zou ik durven vragen. Wie gewoon is uit het Nederlands in het Frans te vertalen, weet dat het soms noodzakelijk is aan de nuchtere, sobere hollandse zegswijze enige franse zwier en sierlijkheid te geven. Het is dus heel goed mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat de eenvoudige nederlandse zin eerder ontstaan is.

Ook Van Toorenenbergen haalt vergelijkend overeenkomstige fragmenten van Biënkorf en Tableau aan, om te konstateren dat de nederlandse tekst korter en matter is, en.... daarom secundair moet zijn[1].

'Al hadde hij schoon alle de texten der Schrift ende des gantschen Bijbels aen zijner sijden, de text en kan hem niet gehelpen sonder de glosen, hij is een doot man, ja al hadde hij noch duysent levenden in de kist liggende. Soo verre ymmers als hij in der h. Inquisitiën handen comt, hij moeter aenstaen, het is verloren ghecalt.' Dat luidt in het Frans: 'Et eut il tous les textes de l'Escriture, et toutes les Bibles imprimées à Genève et en toute l'Allemaigne, tant en Hebrieu qu'en Grec, Latin et François de son costé, il est homme mort, voire quand il auroit mille vies en coffre; en cas qu'il touche és mains de S. Inquisition je me recommande, c'est fait de luy, on a beau prier pour luy, il faut qu'il soit bruslé, tenaillé, noyé, epautré, démembré, exenteré, fricassé, grillé, carbonnadé, escartelé et crucifié, et plus *si vellet Sancta Mater Ecclesia*.'

Is het niet zonderling dat Marnix opzettelijk in het nederlands die kleurigheid, als ze in de oorspronkelijke franse tekst bestond, bij de vertaling heeft weggelaten? Maar is hij dan op andere plaatsen van de Biënkorf zo bang voor schilderachtig koloriet of uitbundigheid? Volstrekt niet.

In tegenstelling met Oosterhof vindt Wille[2] juist dat het Tableau uit literair oogpunt ver achter staat bij het oorspronkelijke nederlandse werk: 'Stijl en taal zijn gemaniereerd. *Hier* heeft Marnix kunstwerk naar Fransche mode willen geven, dáár gaf

1) In: Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en kerkelijke geschriften. Derde deel.
2) Marnix' Byencorf (1919).

hij zijn natuurlijken, rijken aanleg den vrijen loop.’ Dat klinkt heel anders dan het ‘slap en eentonig’ van Oosterhof.

Wille gelooft dat Marnix reeds vóór 1572 een franse vertaling heeft gemaakt met enige kleine toevoegingen; ‘deze is - om welke reden dan ook - blijven liggen, tot hij een twintig jaar later een uitvoerige en radicale omwerking begon; deze kwam voor drie kwart klaar; de rest is van de eerste Fransche vertaling. De na Marnix' dood uitgegeven, ietwat uitgebreide Byencorf, is niet naar het Tableau, als de uitgever beweerde, maar eer naar de oude vertaling vermeerderd.’

De opvatting van Wille lijkt me niet onaannemelijk, in zoverre altans dat - zo er een allereerste franse tekst bestaan heeft -, deze een vertaling was van de nederlandse tekst. Doch, is die primitieve franse tekst er ooit geweest?

't Is heel wel mogelijk dat Marnix de nederlandse tekst van de Biënkorf is gaan vertalen en vergroten, toen hij meende dat het noodzakelijk was in wijder kring in het Frans zijn anti-papistische ideeën te verbreiden, in het eind van de zestiende eeuw, toen in Frankrijk bij de hugenoten, door de afval van Hendrik van Navarre, de geloofsijver verslapte, en toen de Italianen Bellarmino en Pangarola als geduchte verdedigers van het katholicisme waren opgetreden. De oude strijd, tegen Hervet gevoerd, werd toen opnieuw door hem opgevat, doch uitvoeriger werd zijn bestrijding, met rabelaisiaanse vergelijkingen en woordvormingen.

De zestiende eeuw is in hoge mate de eeuw van de satire, op politiek, godsdienstig en sociaal gebied, en in dat opzicht óók een voortzetting van de middeleeuwen. Allen, ook de strengste kalvinisten, waren overtuigd dat spot veroorloofd is bij het behandelen van godsdienstige onderwerpen, dat het vrij staat zijn vijanden te bestrijden met een lach om hun dwaasheid. Evenals Pascal later het gebruik van het wapen van de spot zou verdedigen in zijn Lettres Provinciales, zo deed Pierre Viret, de strijdlustige hervormer, de vriend van Farel, het in zijn Disputations chrestiennes (1544): ‘....mais je voudrais bien aussi qu'ils (nl. de ernstige theologen) eussent la consideration que la parole de Dieu n'est pas tellement severe qu'elle n'ait ses ironies, farceries, jeux honnestes, brocards et dictons à sa gravité et majesté.’ Dat was ook de mening van Henri Estienne, die een Apologie pour Herodote schreef (1566), een verdediging van Herodotus, die

een voortdurende schertsende satire is van de katholieke kerk en de geestelijkheid. Dat was ook de opinie van Marnix.

Deze haalt als voorbeelden van hen die streden met het wapen van hoon, sarcasme, bespotting de profeet Elia aan, en Paulus, en de eerste kerkvaders, Clemens, Tertullianus, Lactantius, Augustinus, die kerkvaders, ‘qui monstrent au doigt, que là où il n'y a point d'espoir de remedier le mal, et que l'on voit que il gangreneroit le reste du corps, il y faut appliquer le cautere d'opprobre et de mocquerie, pour les faire avoir honte de leur impudence et audace par trop effrontee, ou pour le moins pour en desgouster les autres, qui se laissent abuser,’ wat de hollandse vertaler van Marnix' boek, B.N. (Bodel Nijenhuis?) aldus weergeeft: ‘ende wysen ghelijck als metten vingher aen, datmen daer, daer gheen hope en is vande schade te heelen, ende datmen merckt dattet de reste vant lichaem vercankeren soude, het brandtyser van schande en verspottinge toe voegen moet, om hun van hun onbeschaemtheydt, en van hun te grove stoutigheydt te doen schamen, oft ten minsten om de andere te verleeden die sich bedriegen laten.’[1)]

Vivet en Estienne hebben invloed uitgeoefend op Marnix, die als stylist evenwel ver boven die beiden staat, doch veel meer draagt overal het posthume boek van Marnix, de sporen van een bewonderend omgaan met Rabelais, evenals dat het geval was met zijn geloofsgenoot Agrippa d'Aubigné.

Door twee dingen heeft Marnix zich aangetrokken gevoeld tot Rabelais: door diens hekelen van de katholieke kerk en de scholastiek, waar deze zich in dienst stelde van de verdediging van het katholicisme, en door de taal van Rabelais, die wonderbaarlijke taalrijkdom, waaruit tientallen vertellers en polemisten gedurende de zestiende eeuw en later geput hebben.

Evenals d'Aubigné zal hij Rabelais, terwille van die vijandigheid jegens Rome en terwille van zijn komische taalkracht, zijn epicuristische levensopvatting, die hem door Genève zo kwalijk werd genomen, gaarne vergeven hebben. Calvijn heeft waarschijnlijk Rabelais, die eerst sympathie voor de hervormers, de

1) Tafereel der Religionsverschillen door Philips van Marnix, Heere van S. Aldegonde, overgeset uyt den Fransoyse in nederduytsche tale, door B.N. T' Amstelredam, by Jan Everaertsz Cloppenborch boeckvercooper opt water in den grooten Bijbel, 1601.

‘Évangéliques’, had gevoeld, voor een gevaarlijke vrijdenker gehouden, vooral na diens schildering van de abdij van Thélème, en nadat Antoine Fumée hem, Calvijn, gewaarschuwd had voor de vrijgeesterij van de humanisten.

In 1544 begon Calvijn zijn aanvallen op Rabelais, in zijn verhandeling Excuses aux Nicodémites. Daarin spreekt hij van ‘Lucianiques et Epicuriens, c'est-à-dire tous contempteurs de Dieu qui font semblant d'adherer à la parolle, et dedans leurs coeurs s'en moquent.’ Wie met die adepten van Lucianus en Epicurus bedoeld worden is duidelijk. 't Zijn vooral Rabelais en Bonaventure des Périers, auteur van het Cymbalum mundi, die ook, vijf jaar later, bestraft werden in Calvijn's De scandalis: personen die, na het Evangelie genoten te hebben, door verblinding getroffen zijn.

Op de aanval van Calvijn en op die van de monnik Gabriel de Puy-Herbaut, die de afschuwelijkste scheldwoorden tegen Rabelais uitbraakte, antwoordde deze in zijn Vierde Boek, waar hij zowel ‘les enragés Putherbe’ als ‘les démoniacles Calvin, imposteurs de Genève,’ tot de monsters rekent, die Antiphysie, de Tegennatuurlijkheid, heeft voortgebracht.

Vooral de toevoegingen die men in latere edities van de Biënkorf vindt, tonen Marnix' omgang - geestelijke omgang - met de schrijver van Gargantua en Pantagruel.

De Biënkorf zegt: ‘Ja, sietmen oock niet openlijck dat de H. Roomsche Kercke (die het lant van Africa gelijck zijnde, altijt vruchtbaar van nieuwe seltsame ende wanschape gedierten) noch heel onlancks wonderlijcke heijlichheyt gevonden heeft aan de nieuwe ende te vooren onghehoorde orde der Jesuiten?’ Die vruchtbaarheid van Afrika, in het brengen van nieuwe, zeldzame dingen, roemt reeds Rabelais. De koning van Numidië zond een monsterachtige merrie aan Pantagruel ten geschenke (I, 16), ‘comme assez savez que Afrique apporte tousjours quelque chose de nouveau.’ En in Boek V, 3: ‘Afrique, dist Pantagruel, est coustumiere de toujours choses produire nouvelles et monstrueuses.’

Ergens somt Marnix verschillende heiligen op, glorieuse santen, zogenaamd, doch eigenlijk zeer obscure, waaraan de ketters toch moeten geloven: Sint Lieven, S. Gommer, S. Rombolt, S. Goele, S. Job te Wesemale, S. Joost in Vlaenderen, en - later toege-

voegd - S. Fiacre, S. Milion, S. Cilene, S. Eutrope, S. Barbel, S. Nitouche, S. Mesmes van Chinon, S. Clouane, van wie er enige aan Rabelais zijn ontleend. Als broeder Jan zijn klooster verdedigt, horen we die heiligen in doodsangst aanroepen door zijn neergeslagen vijanden.

Miserere jusques à *vitulos*,' vinden we bij Rabelais, d.w.z. de 51ste boetpsalm Davids tot het laatste woord 'varren', jonge stieren. 'Dan zullen zij varren offeren op uw altaar.' Bij hun zelftuchtiging zeiden de monniken deze psalm in zijn geheel op, *ad vitulos*. In het Derde boek (hoofdstuk 23) zegt iemand tot een monnik, die hem bedrogen heeft: 'Et si jamais je te peux tenir en nostre chapitre à Myrebeau, tu auras du *Miserere* jusques à *vitulos*.' Evenzo Marnix: 'Sy en willen niet gecapittelt worden, ende het *Miserere* ontfanghen, tot aan *vitulos* toe.'

Wij denken ook aan Rabelais' grove woordvervorming van pauselijke 'decretales' tot 'decrotoueres' (in verband met 'crotte', drek), als we bij Marnix aantreffen: 'drecketen ende drecketalen' of 'dreckedick ende drecketalen'.[1)]

Het Tableau is de arbeid van een geleerde en een taalkunstenaar. We staan verbijsterd over de belezenheid van deze polemicus, zijn kennis van de Bijbel, Kerkvaders, besluiten van Concilies en Pausen. De zestiende eeuw heeft onder de bestrijders van de katholieke kerk weinigen gekend die zo volkomen in de geschiedenis daarvan waren doorgedrongen. Hebreeuwse, griekse, latijnse teksten bestudeerde hij in het oorspronkelijk.

Als satire is het boek niet geheel geslaagd. De vorm ervan is te gezocht. Evenals de Biënkorf is het een schijnbare verdediging van de katholieke godsdienst, een voortdurende uiteenzetting daarvan door een belijder. Doch deze verdediging is te onnozel, omdat we telkens Marnix' sarcastische stem horen in de woorden die de belijder gebruikt, terwijl zelfs nu en dan de apologetische toon geheel wordt losgelaten.

Pascals ironie is in zijn Provinciales veel fijner. De 'bon Père', die hartstochtelijk de jezuïetenmoraal verdedigt, overtuigd van de voortreffelijkheid ervan, is kostelijk in zijn goedvolgehouden naïeveteit.

De voortdurend sarcastische of spottende toon geeft aan

1) Genoemde voorbeelden zijn met andere te vermeerderen. Ook Wille, Marnix' Byencorf, geeft er enige (blz. 50 en 51).

Marnix' satire iets zwaars of vervelends, al kan men telkens gedeelten ervan waarderen. Erasmus en Rabelais zijn oneindig afwisselender en boeiender.

De Biënkorf is over het algemeen minder zwaar van vorm en inhoud. Er was veel gebeurd in de dertig jaren, die beide boeken van elkaar scheiden. Hoe veel had Marnix niet zelf geleden, hoe hevig waren de vervolgingen geweest, zijn dierbare meester en vriend had hij zien vermoorden. Geen wonder dat de toon van zijn Tableau luchtiger is dan die van de Biënkorf.

Sainéan zegt in zijn boek over L'Influence et la réputation de Rabelais, van Marnix' Tableau: ‘Le Tableau de Marnix est à coup sûr le plus vivant des pamphlets du XVIe siècle’; hij noemt Marnix: ‘un écrivain de race’. Lenient, in zijn uitstekend werk La Satire en France au seizième siècle, heeft het Tableau gekarakteriseerd als 't laatste bedrijf van het grote theologische drama van de zestiende eeuw: ‘De zotheid had er de proloog voor geschreven met de lichte hand van een Erasmus; zij schreef er de epiloog van met de onverbiddelijke veder van Marnix.’

Inderdaad, hij is onverbiddelijk, Marnix, onverbiddelijk ook in zijn stijl, die de procédés van Rabelais overdrijft, de opsommingen, de ‘calembours’, de burleske woordvormingen en -*ver*-vormingen, de koddige en fantastische samenstellingen.

‘Pamphlet amer et souvent grossier,’ zegt Lenient.

Om Panigarola en Bellarmino te bestrijden, op spottende toon, schept Marnix een taal die de lach zal moeten opwekken, en dat waarschijnlijk deed bij de Calvinisten van de zestiende eeuw, doch het nu niet meer doet, altans niet bij de onpartijdige lezer die ‘au-dessus de la mêlée’ tracht te staan.

Daarvoor verdraait hij woorden, geeft een lachwekkende vorm aan die een eerwaarde betekenis hebben voor de gelovige katholiek; daarvoor bedenkt hij de zotste geleerde termen; daarvoor laat hij in duizelende rijen reeksen van woorden voor onze verbaasde ogen defileren. Daarvoor put hij uit zijn kennis van jacht, krijgskunde, dieren- en plantenwereld, volksleven, muziek, tafelgeneugten, alle mogelijke direkt tot de verbeelding sprekende vergelijkingen en beelden.

Evenals in de Biëncorf ontleent Marnix gaarne allerlei vergelijkingen aan de natuurlijke, sappige volkstaal, en ontmoeten we, in zijn werk, het dagelijks leven van huis en natuur. Bezwaren

tegen de stelling dat de paus de enige erfgenaam en opvolger van Petrus zou zijn, leidt hij aldus in: ‘Quelque fin poullet, qui n'auroit ne morve ne pepie, et ne seroit toutesfois du poulaillier de saincte mere Eglise Romaine, pourroit ici nous venir donner une fascheuse becquetade, et pioler en son langage de poullet, disant[1)]....’

Panagarola, die trots is enige bijbelplaatsen gevonden te hebben tot staving van zijn beweringen, wordt met een haan vergeleken, die gierstekorrels heeft weten te bemachtigen: ‘Et là dessus, comme un cocq qui sur son fumier a rencontré force grains de millet, et s'esgaiant entre ses poules, se debat les aesles, il se chante luy mesme le triomphe, criant par ironie son coquelico.’[2)]

Zo wordt Roberto Bellarmino met een zwoegende mestkever vergeleken: ‘N'est il pas un plaisant maistre Robin, quand il se gehenne et travaille ne plus ne moins qu'un escarbot à ammonceler pilules de merde, pour monstrer que l'Escriture ne nous peut servir de doctrine de salut, sans les traditions du Pape de Rome?’[3)]

Drukkers worden ironisch genoemd: ‘nostre vrai rabat-joie, et l'unique gresle de nos vignes’,[4)] en de gewaden van prelaten laat Marnix blinken als een pas gepoetste ketel: ‘aornés de quinze sortes d'ornements et d'habits divers, à fin de representer les quinze degrés de vertus, dont ils resplendissent comme le cul d'une chaudiere tout nouvellement fourbie’.[5)].

Zeer veelvuldig, en dat is begrijpelijk, zijn de uitdrukkingen in verband met het paardrijden en de jacht. Ze bewijzen de grote bekendheid van Marnix daarmede.

Als hij Bellarmino laat zeggen dat de Kerk niets kan doen dat niet in overeenstemming is met de wil van Christus, dat - aldus interpreteert Marnix - de handelingen van de vrouw het richtsnoer zijn van de wil van de echtgenoot, trekt hij deze conclusie: ‘On peut doncques bien hardiment avaller la bonne hacquenée et la laisser bondir à travers champs: Croyés qu'elle fera de gentilles patarades. Et si le chemin qu'elle tient, n'est

1) OEuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Tableau des différends de la religion, Bruxelles, 1857, tome I, 143.
2) I, 290.
3) II, 228.
4) I, 367.
5) I, 328.

conforme à la carriere que son maitre lui a prescrite, le vicaire picqueur trouvera moien de marquer une autre carriere conforme aux dedestours de la bonne beste et faire à croire au maitre que c'est celle que luy mesme luy a prescrite.'[1)]

Bellarmino - aldus Marnix - zoekt allerlei uitvluchten en spitsvondigheden, als hij royaal moet antwoorden op de vraag of de Kerk dwaalt, als zij ingaat tegen het uitdrukkelijke woord van God. Dan gaat hij zijn taal verfraaien: 'il va pindarisant, damasquinant et pourfilant son langage,' dan verstopt hij zich - als een konijn - in drie verschillende gaten, en gooit vandaar uit zand in de ogen van de goede katholieken: 'il va connillant par trois divers trous, qui tous ensemble vienent respondre sur une mesme taniere, et propose trois themes ou maximes.'[2)]

De Jezuïeten, de 'Loiolites', zijn de brakken, de jachthonden, die de pausen zich hebben aangeschaft om de vorsten te vangen: 'Et par ainsi les bons Peres de Rome, par le moien de ceste sottecité ont assorti leur chenil d'un nombre d'exeellens bracques Espagnols, et chiens de sang, pour chasser et prendre au filet de la conscience les Rois et Princes, qui au faict de la Religion vont ordinairement le grand chemin des vaches'.[3)]

De bewegelijke en steeds werkzame geest van Panigarola wordt vergeleken met de oren van een haas: 'Ce grand maistre Raminnagrobis Frere François Panigarolle, qui a l'esprit remuant, et tousiours à l'erte, comme les aureilles d'un lievre gisant en forme'....[4)]

Marnix, de politicus, de geleerde, de dichter, was ook krijgsman. Wie bij Strada, Bentivoglio, Mertens, in diens geschiedenis der stad Antwerpen, Quinet, leest wat hij als strateeg bedacht en ondernam in zijn worsteling met de geweldige Parma, - zijn gedwarsboomde inundatieplannen, zijn uitvallen, zijn aanval op de brug over de Schelde - kan niet anders dan bewondering voor hem gevoelen ook in dit opzicht.

We moeten onwillekeurig aan diè Marnix denken, als we door zijn Tableau verspreid allerlei woorden en gezegden vinden, die aan de krijgskunst ontleend zijn.

1) I, 338.
2) I, 299.
3) II, 67.
4) II, 294.

De bewijzen die Bellarmino bijeenbrengt, bestaan uit zeven compagnieën: ‘il vous assemble sept compagnies, bien complettes de bons et braves arguments, tous armés et embastonnés à l'usage des vieux Lansquenets.’[1)]

Een uitbundige opsomming van kloosterorden laat hij volgen door een reeks van ridders en tempelieren; ze zijn de ‘cavalerie’ van het leger van monniken en nonnen, de ‘bendes d'ordonnance de force bons et vaillans hommes d'armes et chevaux legers, accompagnés de leurs Capitaines et guidons.’[2)]

Bladzijden lang speelt hij oorlogje, met tientallen militaire termen, in een hoofdstuk[3)], waarin hij de onderlinge tegenspraak van decreten en canons tracht aan te tonen, en het laatste woord in de betekenis van ‘kanonnen’ gebruikt. Dat hele fragment wemelt van oorlogswerktuigen, verdedigingswerken en krijgsbewegingen: coleuvrine, basilicq, fauconneau, enclouer, esventer, moineaux, barbacanes, petarts, boudins, saucisses.

‘Ten cortsten gheseyt, - aldus de voortreffelijke vertaling -, daer en is noch Canon, noch kartouwe, noch dobbel kartouwe, noch Basiliscus, noch slingheslanghe, noch eenigh ander grof gheschut, hoeverre dattet reyken magh, hoe swaer het laeyt, jae al schootet 150 pondt ysers, dat de H. Moeder de kercke bangh gat kan maken, nademaal dat zy dusent middelen heeft, oft om die te vernaghelen oft te doen verdwynen, oftwel hun treffen onnut te maecken, wanneer noodt is, overmitds dat zyse, ghelijck wy ghesien hebben, niet alleenlijck gemaeckt, ghegoten, en te peerde gestelt heeft: maar zij heeft oock absolute gebot over alle de kanoniers, deselve in haer besoldingh onderhoudende.’

We behoeven niet aan invloed van een berijmd pamflet: Satyres chrestiennes de la cuisine papale (1560), van Pierre Viret, te denken, wanneer we in Marnix' werk zoveel culinaire termen aantreffen. Hij was immers Zuidnederlander, uit het land waar de kookkunst een belangrijker plaats in het leven inneemt dan hier, uit het land van Lamme Goedzak en Pallieter.

Vandaar bij Marnix een ‘sauce Robert’ (Roberto Pangarola), vandaar de gehoorzaamheid aan de paus gekarakteriseerd als ‘la principalle broche qui faict tourner le rost et fumer la cuisine’,

1) I, 300.
2) II, 75.
3) Hoofdstuk IV van III.

vandaar de ‘belles carbonnades, fricassees et capirottades[1]’, gedoopt in een ‘grasse soupe Iacopine on Cordeliere’, en die niet anders dan de smakelijke glosen zijn, waarmede kunstige koks uitspraken van de Kerkvaders die niet naar de smaak van de Kerk zijn, voorzien.

Wat de stijl van het Tableau betreft, deze is zeer gevarieerd, geheel in overeenstemming met de aard van het onderwerp dat Marnix behandelt.

Ziehier b.v. een plotselinge uitbarsting van vreugde bij zijn katholiek, als deze zich voorstelt hoe het zou zijn als Christus zich duidelijker dan het geval is had uitgesproken over zijn opvolging door de Pausen. Hier danst het proza van Marnix als het ware een Indianenkrijgsdans om de paal waaraan het bleekgezicht gebonden is:

‘O que nous serions haut crestés comme cocqs, et gorgiasement huppés comme duppes des marres![2] O que nous tiendrions chapitre provincial à gogo[3], et charpenterions ces Huguenauts et Calvinistes, comme busches de bois! Croiés que nous les pendrions à doubles potences et les bruslerions à quatruples feux de joye: Nous emploierions tous nos Iacopins et Iesuites: et leurs mirlifiques couteaux, dagues et bouettes à poison trotteroient en campagne, pour en faire Catholiques depesches.’[4] (I, 346).

Sterk beeldend is Marnix ook dikwels in die bladzijden waar hij door een overvloed van voorbeelden indruk wil maken, zoals in de bonte opsomming van priesterkleren en de kleuren daarvan: ‘Tant de sortes de beguins, de chapperons, de coqueluchons, de ceintures, de frocqs, de cordes, cordelettes, cordelieres et cordons, de surpellis, chasubles, albes, amicts, aulmuces, mappules[5], colobes[6], Dalmaticques, Planetes, mitres, fanons[7], nacques[8], estolles, et autres harnacheures et masquerades,

1) Capirottade, of cabirotade, volgens Sainéan (La langue de Rabelais) geitegebraad.
2) Weeldrig gekuifd als moerashoppen.
3) Naar hartelust.
4) Afmaking, uit de weg ruiming.
5) Doek waarmee de ciborie wordt bedekt.
6) Tunica met korte mouwen, die de dalmatica is geworden.
7) Slip van bisschopsmuts.
8) Goudlaken, brocaat.

toutes bigarrees en mille diverses façons....' De opsomming gaat nog voort gedurende vele regels. (II, 77).

Die gevarieerdheid van stijl toont zich ook in de afwisseling van de burleske of ironiserende gedeelten met ernstiger betogen, waarin Marnix zich eveneens een meester toont, b.v. in die verhandeling over de Schrift vergeleken met kompas, winkelhaak en liniaal (II, 133 e.v.). Bellarmino heeft gezegd dat Kerk en Schrift gelijk zijn aan magistraat en wet, loods en kompas, architect en winkelhaak, werkman en liniaal. De wet vermag niets zonder de magistraat, evenmin als de liniaal, of het kompas iets vermogen zonder de hand van de meester of de stuurman.

Het is voor Marnix een gelegenheid om, zonder enige ironie, de lof te zingen van genoemde werktuigen, waarvan de juistheid niet afhangt van de hand die ze bestuurt. 'Et voilà pourquoi tousjours le cogneu et le certain peut estre la reigle et la mesure de l'incogneu et de l'incertain.... Et en cecy la main ou l'habilité de celuy qui manie les pois, nombres ou mesures cogneues, ne leur apporte aucune vertu ou propriété, pour les rendre reigles ou mesures, plus qu'elles n'ont de leur nature.... Or il en est tout de mesme de l'Escriture, laquelle contenant la declaration de la volonté de Dieu, peut et doibt tousjours servir de reigle infallible à l'Eglise et à tous les membres d'icelle pour apprendre si leurs actions, leur foy et leur doctrine se conforme à ceste volonté de Dieu ou non.'

Schakeringen ook in de verschillende onderdelen van een betoog. Ik denk aan de uitvoerige beschouwing over de Kerkvaders, wier uitspraken niet door de Kerk worden aanvaard, als die haar niet aanstaan (II, 265). Als ze de Kerk behagen, hoort men niet anders roepen dan: 'Peres, Peres, Place, Place... Il faut entendre l'Escriture selon l'exposition des Peres!' Doch wanneer Augustinus de predestinatie verkondigt, de zwakheid en het verderf van de menselijke wil enz., dan.... en, voor de aardigheid, citeer ik de vertaling: 'dan treckense de steert tusschen de beenen ghelijck eenen hondt die bij Marten cluppel ten bankette gheweest is en seggen: Voorwaer, S. Augustijn is oock een mensche gheweest. Hij heeft moghen dwalen; zijn schriften en zijn gheenen ongetwijfelden regel der waerheydt....'

Telkens noemt nu Marnix een bewering der Kerkvaders die

in strijd is met wat door de Kerk is aangenomen, en telkens eindigt hij met een andere uitdrukking om de verwerping daarvan weer te geven.

Als Ambrosius dit of dat beweert.... ‘dan ist: God wilse voor ongeval beschermen die wel sien ende niet en hooren; zij schudden de ooren als waterhonden die van eenen duijckeler te jagen comen ende segghen dat desen steen in hun lieder hof niet geworphen en is....’

Wat nu de invloed van Rabelais op het Tableau betreft, moet in de eerste plaats gewezen worden op allerlei stijleigenaardigheden, die Marnix overneemt, de grotesk-fantastische wijze de dingen voor te stellen, en op de woordvormingen en -vervormingen - ik noemde die reeds - die een komisch effect willen teweegbrengen.

Als, in het Derde Boek, Panurge en zijn vrienden de kamer van Raminagrobis verlaten hebben, die hun vertelde dat hij veelkleurige beesten van zijn bed verjaagd heeft, zegt Panurge: ‘Je croy, par la vertus Dieu, qu'il est hereticque, ou je me donne au Diable. Il mesdit des bons peres mendians Cordeliers et Jacobins, qui sont les deux hemisspheres de la Christianté, et par la gyrognomonique circumbilivagination desquelz, comme par deux filopendoles coelivages, tout l'antonomatic matagrabilisme de l'Eclise Romaine, soy sententе emburelucoquée d'aucun baragouinage d'erreur ou de heresie, homocentricalement se tremousse.’

Als een bewijs hoezeer Marnix de burleske woordcreatie van Rabelais overneemt en overdrijft, citeer ik hier een passage uit zijn Tableau (II, 257), waarin hij zegt, dat volgens Bellarmino en Panigarola, het ware geloof niet beperkt is tussen de grenzen van de Schrift, doch gegrondvest is op een mystieke openbaring. Doch wáár, aldus Marnix, is die mystieke openbaring te vinden? En toch is dat het voornaamste rad van de molen, dat de wenteling voortbrengt van de roomse ketel.... ‘la maistresse roue qui tourne le moulin, et fait que la gyrognomonique circonvolubilipaternoterisation de la digne marmite catholicoquinopapalle Romaine.... heteroclitocentricalement trepignante.... son cours parachève.’

‘Gyrognomonique’ van *gyrus*, cirkel, kring, en *gnomonicus*,

van *gnomon*, zonnewijzer, vinden we ook bij Rabelais; zijn ‘trémousse’ vinden we terug in 't ‘trépignante’ van Marnix; doch Rabelais' ‘circumbilivagination’, van ‘circumbilivaginer’ (*circa umbilicum vagari*, om de navel ronddraaien, met toespeling op *vagina*), wordt bij Marnix ‘circonvolubilipaternoterisation’, waarin ook ‘patenôtre’, paternoster, verwerkt is, terwijl hijzelf creëert ‘catholicoquinopapalle’ - coquin, schurk! - en ‘heterolictocentricalement’.

Veelvuldig zijn bij Marnix de woordvervormingen, waarvan de zestiende eeuw zoveel hield: ‘cluniversité’ (men denke aan de invloed van Cluny op de Sorbonne) en ‘luneversité’, voor ‘université’, de ‘Jesuvuides’, ‘tropfologique’ voor ‘tropologique’, ‘fatstulté’ (uit ‘fat’, dwaas en *stultus*, onnozel, ‘sa sainteté sangdipsime’ (van grieks *dipsa*, dorst) voor ‘sanctissime’, ‘argue-menterie’ voor ‘argumenterie’, ‘sottecité’ voor ‘société’ (de Jésus), ‘bordelier’ voor ‘cordelier’.

Gaarne speelt hij met gelijkluidende klanken. Die alliterererende klinkklank is voor hem een geliefd stijleffekt: ‘Ce moine moniant estoit demonialement amoureux de nostre Dame en peincture’ (II, 54). Op een andere plaats beweert hij dat zekere argumenten moeten zijn: ‘papables, palpables en patibulables’. (I, 73).

Doch ook directe invloed, zich openbarend in woordelijke of bijna woordelijke overname van Rabelais valt voortdurend te konstateren, veel meer dan vermoed of aangetoond werd.

Oosterhof geeft in zijn boek reeds veel voorbeelden, doch hij onderscheidt niet altijd juist wat Marnix aan Rabelais, van wat hij aan anderen ontleent, Viret of Estienne b.v.

Sainéan onderscheidde beter in de studie die hij wijdde aan Marnix' taal en kwam tot de konkluzie: ‘L'oeuvre de Marnix est la production la plus considérable de la polémique religieuse du temps, en même temps que le plus vaste témoignage de l'influence absorbante de Rabelais.’

De onderzoekingen van Sainéan heb ik voortgezet, en daarbij vooral de aan Rabelais ontleende woorden in hun zinsverband bekeken. Uitstekende diensten hebben mij bij dat onderzoek bewezen de aantekeningen die een Rabelais-kenner, de bewerker van de voortreffelijke Rabelais-vertaling, de heer J.A. Sandfort, enige jaren geleden voor mij gemaakt heeft.

Aan de navolging van Rabelais door Marnix valt niet te twijfe-

len, als we hem een woord of een uitdrukking zien gebruiken waarvan vaststaat dat ze het eerst bij Rabelais voorkomen, en in de tweede plaats als we bij hem woorden en uitdrukkingen aantreffen in dezelfde volgorde of ongeveer als bij Rabelais.

Zo bezigt Marnix in zijn Tableau drie of vier maal te zamen in dezelfde volgorde: drogues, gogues, senegogues.... toute espèce de drogues, gogues, senegogues....[1]. Dat 'drogues, gogues, senegogues' nu vindt men precies in dezelfde volgorde bij Rabelais (IV, 52): 'encens, poyvre, gyrofle, cinnamone, safran, cire, espices, casse, reubarbe, tamarins, géneralement tout, drogues, guogues et senogogues'....

Ergens maakt Marnix een toespeling op de pragmatieke sanctie van Bourges, van Karel VII (1438), waarbij de macht van de concilies boven die der pausen werd verheven. Deze pragmatieke sanctie maakte de kerk van Frankrijk los van de pauselijke macht. In 1516 werd de sanctie ongeldig verklaard door het concordaat tussen Leo X en Frans I.

Marnix spot met de pragmatieke sanctie, een oude aftandse juffrouw, met haar brede omslagdoek van paars satijn en haar grote gitten paternosters, en spot evenzeer met haar vriendin, sedert overleden, de vrijheid van de Gallicaanse kerk. 'Car certes nostre pragmatique sanction de bonne vieille damoiselle avec son large tissu de satin pers, et ses grosses patinostres de jaiet, ne nous peut garentir dorenavant: elle n'a pas une dent à la bouche, et la chaleur naturelle commence a lui defaillir, et mesmes sa bonne commere la liberté de l'eglise gallicane, est longtemps passee à l'autre monde, on lui chante pieça force *de profondis*, et messes *de requiem*.' (III, 183).

Rabelais laat, in zijn Derde Boek, rechter Bridoye vertellen van een zekere Perrin Dandin, die beweerde het Concilie van het Lateraan gezien te hebben: 'lequel disoit avoir veu le grand bon home Concile de Latran, avecques son gros chapeau rouge; ensemble la bonne dame Pragmatique Sanction, sa femme, avecques son large tissu de satin pers, et ses grosses patenostres de

1) Drogues .. geneesmiddel, gogues .. ragoût, doch ook: grap' senegogues .. speelse koppeling van sene (sennebladeren) en gogues, doch ook gelijkend op synagogues.

gayet.' Juist dezelfde uitdrukkingen, in hetzelfde verband, als bij Marnix!

Marnix noemt Hervet ironisch (II, 87): 'un homme de haut sçavoir, de profonde doctrine, qui a le cerveau à double rebras, le jugement comme un chaussepied, et la discretion comme une mouffle' (d.w.z. hersenen met dubbele, zeer wijde mouwen, een oordeel als een schoenhoorn, en een onderscheidingsvermogen als een polsmof). Precies zo bij Rabelais. De uitdrukking 'à double rebras' komt drie malen bij hem voor, en in zijn portret van Quaresmeprenant in het Vierde Boek vinden we juist als bij Marnix: 'Le jugement, comme un chaussepied - La discretion, comme une moufle.'

Als Marnix, in zijn hugenootse verbolgenheid op de stad Rome, vertelt wie daar huizen (IV, 192), stort hij een vijftigtal namen uit, van giftmengers, valse munters, woekeraars enz., waarvan we verscheidene reeds bij Rabelais vinden, doch het merkwaardigst is dat drie ervan in dezelfde volgorde staan in de Gargantua, in het hoofdstuk waarin de 'fouaciers', de askoekenkooplieden, de herders uitschelden: riennevaulx (deugnieten), hapelopins (vraten), trainneguainnes (sabelslepers, snoevers).

Er zijn van die uitdrukkingen, die wij het eerst, of veelvuldig, bij Rabelais aantreffen, en die Marnix dus zeer waarschijnlijk aan hem ontleende.

Zo de uitdrukking 'haut allemand'. 'Il n'y entendait que le hault alemant,' hij begreep er niets van. Een bewijs dat die taal werd beschouwd als een soort Baskisch, een onbegrijpelijk bargoens. Marnix gebruikt herhaaldelijk de uitdrukking juist als Rabelais:, b.v. 'Ainsi que nostre curé lisoit son breviaire sans y entendre rien que le haut Alleman.' (II, 19).

Is het niet zeer waarschijnlijk dat Marnix hier weer de schuldenaar is van Rabelais?

Mijn voorbeelden zou ik met vele kunnen vermeerderen. Ik doe slechts een greep uit het materiaal dat ik verzamelde en dat overtuigend bewijst dat Marnix, evenals al de satirici van zijn tijd, een gretig lezer, plunderaar en nabootser van Rabelais geweest is.

Dat, naast het woordelijk of met verandering overnemen van

Rabelais' taal, bij Marnix veel oorspronkelijks valt te waarderen, meen ik eveneens te hebben aangetoond.

Het wordt hoog tijd dat de taalschat en de stilistische eigenaardigheden van Biënkorf en Tableau eens het onderwerp worden van een indringende, volledige studie.

Dit opstel moge daartoe een prikkel zijn!

Hilversum.

P. VALKHOFF

De gemeentelijke bibliotheek van Lyon

Wanneer men, komende uit de drukke handelswijk van centraal Lyon, die omkneld is door de armen van twee rivieren, over den *Pont Tilsitt* wandelt naar het oude stadsgedeelte, ziet men, wondermooi gelegen aan een bocht van de stilvlietende Saône, met als achtergrond de heuvels van Fourvière, het vroegere Aartsbisschoppelijke Paleis, waarboven de machtige torens van de St. Janskathedraal hoog uitsteken. In dit gebouw is thans de gemeentelijke bibliotheek - een van de belangrijkste van Frankrijk - gevestigd. Merkwaardigerwijze vindt men hier een aantal oude handschriften terug, die waarschijnlijk op deze zelfde plaats geschreven zijn en een menigte boeken, die tot de oudste fondsen van het aartsbisschoppelijk kapittel behoord hebben. Na Verona, is geen andere stad bekend die zóóveel belangrijke documenten overhield uit haar vroegste episcopale bibliotheek.

De ontwikkeling der boekerij telt - in groote lijnen geschetst - vier mijlpalen. Tot haar oudste bezit behooren 53 manuscripten, waarvan 13 tusschen de 5de en de 8ste eeuw geschreven zijn en 40 uit de 9de eeuw dateeren. Zij zijn afkomstig deels uit de reeds genoemde bisschoppelijke bibliotheek, deels uit een eertijds op het *Ile Barbe* (een eilandje nabij Lyon) gevestigd klooster. Toen dit in 1562 door de kalvinisten werd geplunderd, voegde men hetgeen van de manuscripten gespaard bleef, bij de collecties van het kapittel In de tweede helft der 17de eeuw kwam, bij het reeds bestaande, de vermaarde verzameling van Camille de Neufville-Villeroy, aartsbisschop en gouverneur van Lyon. Zijn bibliothecaris was een broeder van *Père* La Chaise, den biechtvader van Lodewijk XVI. Door de vorstelijke gunst verrijkte deze de collectie van den bisschop met tal van kostbare boeken, die met het koninklijk wapen prijkten. Het Neufville-fonds, duizen-

den in marokijn gebonden deelen, bestaat voornamelijk uit theologische en philosofische geschriften; het telt bovendien een groot aantal Spaansche boeken. De bisschop vermaakte zijn verzameling aan het *Collège de la Trinité*, dat al een zeer rijke bibliotheek bezat. Zij bleef in die jezuietenschool tot zij, ruim twee eeuwen later, samengesmolten met de boekerij dier school, naar haar oude plaats, het aartsbisschoppelijk paleis, terugkeerde. Reeds in 1765 had het *Collège de la Trinité* de boeken voor het publiek toegankelijk gesteld en men kan dan ook dit jaartal als dat van de opening der stedelijke bibliotheek beschouwen. Ten derde groeide de verzameling tijdens de Revolutie aan, door verbeurdverklaarde boeken uit kloosters in stad en omgeving. Daar staat tegenover dat de Conventie (1792) teneinde Lyon als rebelsche stad te straffen, veertien kisten met boeken en handschriften wegnam en naar de *Bibliothèque Nationale* in Parijs (waar zij nog zijn) liet overbrengen. Godvruchtige boeken en in de haast ook wel andere, van groote waarde, werden bovendien met karrevrachten weggehaald om den magistraten tot brandstof te dienen. Opnieuw zeer ernstig gehavend werd de verzameling door de wandaden van den in 1874 overleden conservator (hoe weinig paste hem deze naam!) Dr. Monfalcon. Deze zonderling heeft handschriften uit elkaar gerukt, belangrijke autografe brieven uit bundels gescheurd om ze in eigen schrifturen te plakken en over de honderd manuscripten, incunabelen en prachtbanden verduisterd. Ook had hij de eigenaardigheid in zijn werkkamer schietoefeningen te houden; fraaie marmeren bustes en wandversieringen droegen hier de sporen van.

De vierde groote aanwas dateert uit het jaar 1912, toen de geheele boekenschat van het *Palais des Arts* te Lyon, naar de Gemeentelijke Bibliotheek overging. Deze bestond aanvankelijk voor het grootste deel uit werken betreffende theologie, rechtswetenschappen, geschiedenis en schoone kunsten. Thans verkreeg zij uit het *Palais des Arts* boeken op het gebied der natuurwetenschappen, technologie en kunst, zoodat zij daardoor in den vollen zin encyclopedistisch werd. De stedelijke bibliotheek bezit, volgens de laatste schatting (1934) 640.119 boeken, 9800 handschriften en 907 incunabelen.

Het aartsbisschoppelijk paleis, waarvan de bouw in de 11de eeuw begon, is een levende herinnering aan de verschillende

politieke gebeurtenissen die zich in Lyon hebben afgespeeld. Van zijn oorspronkelijke architectuur is zoo goed als niets overgebleven. In de 15de eeuw werd het geheel gerestaureerd en de opeenvolgende bisschoppen lieten er veel in veranderen. In 1750 heeft Soufflot, de bouwer van het *Panthéon* te Parijs, er eenige fraaie zalen ontworpen. Tijdens de Revolutie, toen de bisschop was verdreven en de St. Janskathedraal in Tempel van de Rede was omgedoopt, zetelde de rechtbank voor civiele zaken in het oude paleis. Na het Concordaat kreeg het zijn vroegere bestemming terug. Paus Pius VII rustte er eenige dagen uit bij aartsbisschop Fesch (Napoleon's oom) toen hij onderweg was naar de kroning van den keizer. Napoleon en Joséphine logeerden er na de plechtigheid. Toen de Oostenrijkers in 1814 Lyon bezetten, werd de generale staf er ingekwartierd en bij zijn terugkeer uit Elba onderteekende Napoleon er de eerste decreten van de Honderd Dagen. Met de Restauratie keerden de prelaten er weer terug en bleven er tot de scheuring tusschen Kerk en Staat. De burgemeester van Lyon, de heer Herriot, liet het paleis in 1909 door de stad aankoopen en tot Gemeentelijke Bibliotheek verbouwen en inrichten. Toentertijd was dit een groote verbetering, want in het oude *Collège de la Trinité* lekte het op handschriften en incunabelen; de leeszaal werd door het publiek gebruikt om zich 's winters te warmen en op de nauwe, donkere wenteltrap die er toegang verleende, voldeden de bezoekers af en toe aan dringende behoeften.

De Leeszaal van het tegenwoordige gebouw is 24 m lang en telt 180 zitplaatsen. Het onaesthetische meubilair - lange rijen, op ouderwetsche waschtafels gelijkende lessenaren, met bijbehoorende Weener stoelen - is geenszins in overeenstemming met het stijlvolle 17de eeuwsche vertrek. De tentoonstellingszaal, het bureau van den conservator en de Réserve, waar de kostbare werken bewaard worden, zijn historisch interessant. De buitengewoon mooie wandversieringen en meubels herinneren aan de oude praal uit den tijd der bisschoppen.... èn aan vergankelijkheid, want de centrale verwarming doet het houtwerk springen en de witgeschilderde decoraties van muren en plafonds verkleuren. Als die muren konden spreken en verhalen van al wat hier is voorgevallen! Ja, maar zij zwijgen en vervallen en de geheele behuizing eigent zich slecht om de cultureele schatten die er

liggen opgestapeld, in goeden staat te houden. De deels moderne magazijnen rijen zich in reeds te kleine, bedompte lokalen. Een groot tekort aan personeel (het hoogere en lagere vormt te zamen een twaalftal) bemoeilijkt de organisatie en het onderhoud der boeken: de stof heerscht er dan ook oppermachtig.

Tot 1924, het jaar waarop de tegenwoordige conservator, de heer Henry Joly, zijn ambt aanvaardde, moest het publiek zich behelpen met een geschreven catalogus, dateerend uit 1826, gebonden in een lange reeks folianten, die door veelvuldig gebruik in haveloozen toestand zijn geraakt. En nog steeds staan zij ter consultatie, want de nieuwe catalogus, die onder leiding van den heer Joly in bewerking is, en waarin reeds alle aanwinsten sinds 1900 zijn en worden opgenomen, strekt nog maar over een klein gedeelte van het verleden. Het verouderde, onpraktische systeem vervangt men nu door den zoogenaamden Dictionnaire-Catalogus, die, evenals in dictionnaires, niet afzonderlijk, maar in alphabetische volgorde, de namen van de schrijvers en de onderwerpen inhoudt. Hij is analytisch, hetgeen voor den zoeker van groote geriefelijkheid is. Alle boeken en ook de tijdschriften worden zorgvuldig ontleed en ingedeeld in zooveel fiches als zij onderwerpen bevatten. En dit in den ruimsten zin. Wanneer men bedenkt dat vele boeken die zeer uiteenloopende onderwerpen bevatten, of waarvan het onderwerp in allerlei verschillende rubrieken thuisbehoort, soms in twee à driehonderd fiches versneden worden, dan kan men zich een denkbeeld vormen van het nieuwe monnikenwerk dat ondernomen is op dezelfde plaats waar in vroeger eeuwen zooveel perkament geduldig beschreven werd. In Frankrijk bezit, naast Lyon, alleen de Gemeentelijke Bibliotheek van Versailles een analytischen catalogus.

De Bibliotheek leent geen boeken naar buiten uit, ten einde - aldus de burgemeester - ‘de lezers die zich de moeite getroosten ter plaatse te komen, niet te ontrieven’. Naast deze menschlievende gedachte, zullen gebrek aan personeel voor de administratie èn het karakteristieke Fransche standpunt, dat het behoud der boeken gaat boven het publieke belang, óók wel hun rol spelen in dit verbod. Ruim 80000 lezers per jaar, ongeveer 236 per dag, bezoeken het gebouw.

Wat den inhoud der boekerij betreft, die strekt van de 5de eeuw tot heden ten dage, moet ik mij natuurlijk tot een zeer overzichte-

lijke opsomming bepalen. Men kan, bladerende in de met miniaturen verluchte handschriften, onvergetelijke uren in de Leeszaal doorbrengen. Ik denk bijv. aan het 9de eeuwsche carolingische misboek (waarschijnlijk uit het klooster van *Ile Barbe* afkomstig) met zijn prachtig decoratieve, in vierhoekige encadrementen gevatte initialen, die telkens een geheele bladzijde vullen - aan het 13de eeuwsche psalter, uit de oude abdij *Jully*, met de tegen glanzend bladgoud afstekende kleurenweelde van miniaturen, soms haast onbeholpen van teekening, maar altijd aangrijpend van expressie, in haar naïeve mengeling van mystiek en realisme. Ik denk ook aan het 15de eeuwsche Franciscaansche missaal, waarin twaalf schilderingen den arbeid, behoorend bij elke maand, in beeld brengen. Hoe sprookjesachtig teer gepenseeld is de wintersche stad, met haar optorenende witte huizen en bladerloos geboomte, omgeven door sneeuw en ijs; op den voorgrond, in scherp contrast, de zwoegende, op Breughel-figuren gelijkende, sneeuwscheppers: enkele persoonlijke indrukken uit een groote collectie schoonheid. De Bibliotheek publiceert geregeld een en ander uit haar schatten in haar jaarlijksch tijdschrift: *Documents paléographiques*, *typographiques et iconographiques publiés sous la direction de Henry Joly*, dat bekostigd wordt door de *Société des Amis de la Bibliothèque de Lyon*. Naast haar duizendtal incunabelen, waarvan vele afkomstig zijn uit Lyon, dat na Parijs het groote centrum van de eerste boekdrukkunst was en de bakermat van het geïllustreerde boek, is de bibliotheek zeer rijk aan eerste drukken, kostbare uitgaven en plaatwerken uit de 16de en 18de eeuw. Bijzonder belangrijk is haar bezit aan versierde boekbanden: de 16de eeuw vooral is goed vertegenwoordigd. Ik herinner mij o.a. een fraai uitgevoerde band, afkomstig uit de boekerij van Hendrik III. Deze vorst had een cultus aan den dood gewijd en men ziet op den omslag een skelet afgebeeld met een zandlooper in de hand, op een veld bezaaid met tranen. De uitgebreide collectie prenten en teekeningen (meer dan 25000 stukken) vormt op zichzelf een museum. Zij telt ongeveer 400 oorspronkelijke teekeningen van Fransche en buitenlandsche kunstenaars van de 16de tot en met de 18de eeuw. Onder de bijzondere verzamelingen is het locale fonds, dat op Lyon en omgeving betrekking heeft, belangrijk. Verder vindt men er veel oude geographie en reisboeken, eerste uitgaven van de beroemde 16de eeuwsche

Lyoneesche dichters, talrijke geschriften over het jansenisme, de vrijmetselarij, het illuminisme, een rijke documentatie betreffende Marat, honderden zeldzame brochures over de zijdeteelt en alles wat men heeft kunnen bijeenbrengen - boeken, handschriften en prenten - van hetgeen in Frankrijk omtrent den oorlog van 1914 verschenen is. Deze verzameling wordt echter overtroffen door de later gestichte oorlogsbibliotheek te Vincennes. Bezuiniging dwingt thans de bibliotheek zich tot bepaalde richtingen te beperken. Zij koopt voornamelijk werken over paleographie, miniatuur- en bindkunst. Literatuur in vreemde talen wordt zelden gevraagd en daarom nagenoeg niet aangeschaft.

Aldus blijven verleden en heden nauw aaneengeschakeld in het oude gebouw, met zijn oude verzamelingen, tot vreugd van den vriend der traditie, maar tot kommer van den Conservator, die in noodzakelijke hervormingen belemmerd wordt door een ondoelmatig gebouw. Het venerabele paleis, zoo prachtig van ligging, zoo rijk aan geschiedkundige herinneringen, is te hoog bejaard om den last van zijn schatten te kunnen dragen. Ware het slechts een boekenmuseum, dat zich bepaalde tot het hoeden van historisch bezit, dan zou men zich geen passender omgeving kunnen denken. Maar het jonge, het nieuwe dringt onstuimig op en stelt zijn eischen. Binnen tien jaar zijn de magazijnen overvuld, het plaatsgebrek wordt nijpend en men moet het moeilijke probleem van uitbreiding onder oogen zien. Moge het komende geslacht te Lyon een modern en grootsch gebouw zien verrijzen, dat de gemeentelijke bibliotheek, een van Frankrijk's vermaardste gebruiks-boekerijen, op waardige wijze zal huisvesten.

Men consulteere: Pol Neveux et Emile Dacier, *Les Richesses des Bibliothèques provinciales de France* (Paris 1932); *H.* Joly, *La Bibliothèque de Lyon*, in *Revue des Bibliothèques* nr. 12, Dec. 1929 (Paris 1929); Leopold Niepce, *Les Bibliothèques anciennes et modernes de Lyon* (Lyon-Genève-Bâle 1876); J.B. Vanel, *l'Archevêché de Lyon* (Lyon 1912).

C. SERRURIER

Kroniek der Nederlandsche letteren

Ruusbroec en Jan van Leeuwen als dichters

Jan van Ruusbroec - Leven en Werken, uitgegeven onder redactie van het Ruusbroec-genootschap; Mechelen en Amsterdam 1931-1932.

De behandeling van mystische onderwerpen in de volkstaal, schijnt in de Dietsche landen haar oorsprong te hebben gevonden; hier althans komt zij het eerst voor. Men moet een oogenblik nadenken over dit verschijnsel om zich duidelijk te realiseeren, wat het beteekent, dat de leer van *Ruusbroec* haar uitdrukking vond in Nederlandsch proza, en welk een Nederlandsch proza! Niet slechts verrijkte dit feit onze letterkunde met een reeks oorspronkelijke geschriften, wier invloed op het buitenland zeer groot zou zijn, maar deze oorspronkelijke geschriften hadden bovendien hun uitwerking op den eigen volksgeest en wij kunnen ons in de twintigste eeuw nauwelijks voorstellen, hoe breed en diep die uitwerking was. Geestdrift voor het inwendig leven bezielde de teruggetrokken kluizenaars en kloosterlingen, de nonnen en begijnen, zelfs het gewone volk hield zich met de belangstelling voor mystieke onderwerpen bezig, hoorde er van den kansel over spreken en legde zich toe op innerlijke vernieuwing en veredeling. Dat hierbij zekere buitensporigheden zich deden gelden en dat de meest excessieve predikers van strengheid of van godsdienstig individualisme het gretigst gehoor vonden, is slechts de schaduwzijde. Nergens in Europa bloeide het mystieke en extatische zielelev en zoo hoog en zoo algemeen op als in de Zuidelijke Nederlanden der twaalfde en dertiende eeuw. Trekken naar het uitzonderlijke, naar het ‘Catharische’ bleven er, vooral in het

begin, niet vreemd aan. Soms valt moeilijk met nauwkeurigheid te onderscheiden, waar de persoonlijke bezieling nog in overeenstemming is met de kerkleer, waar het persoonlijke element schaadt aan het traditioneel-kerkelijke. De massa, luisterend naar al het boeiende, behoefde voorlichting, en niet de massa alleen, doch ook de kloosterlingen, de priesters en zelfs degenen, die ambtshalve waken en onderscheiden moesten. Stoute theologische bespiegelingen, gedurfde beweringen, nauwelijks betrouwbare ervaringen, werden hoog aangeslagen door de geslachten, die onmiddellijk na den tijd der grootste scolastieke denkers leefden. Het werd noodig, orde te brengen in de weelde en ook theoretisch nauwer aansluiting te zoeken bij de katholieke kerkleer. Krachtige denkers, met de Godservaring persoonlijk vertrouwd, treden op en schrijven in Nederlandsch proza de grondslagen van een mystisch-theologisch stelsel, dat op de kerkvaders en kerkleeraren geïnspireerd, de individueele bezieling der schouwende zielen behoedt tegen dwalingen in werk of woord. *Gheraert Appelmans* levert een theologisch commentaar in de volkstaal op den tekst van het Onze Vader, de *Limburgsche Sermoenen*, vermoedelijk bijeengebracht door een monnik van Sint Truiden, bevatten sterk-dogmatische uiteenzettingen en opzettelijk-intellectualistische bespiegelingen over de grondslagen van het godsvruchtig leven. Ze dateeren waarschijnlijk uit het begin van de veertiende eeuw.

Jan van Ruusbroec werd priester gewijd in 1317. Hij leefde eerst te Brussel, later in de nabijheid dier stad, te Groenendael, teruggetrokken uit het kapelaansambt en onderworpen aan den regel van Sint Augustinus. Hij heeft gestreden tegen de mystieke strooming, veroorzaakt door Heilwych Bloemaerdinne, niet te vereenzelvigen met de dichteres Hadewych. In een elftal, deels zéér omvangrijke prozawerken heeft hij de mystieke leer gezuiverd van allen trek naar heterodox quïetisme, en hij heeft voor de onuitsprekelijke ervaring der bovenzinnelijke genietingen de juiste Nederlandsche woorden vastgesteld. Geïnspireerd op Sint Augustinus en op de werken, toegeschreven aan Dionysius den Areopagiet, heeft hij een hooge, abstracte, heldere leer opgebouwd van de vereeniging der ziel met God: een wederkeer van het schepsel naar zijn onmisbaren Schepper. Ervaringen ontledend en onderscheidend, zet hij uiteen, welke de trappen der contem-

platie zijn en welke de kenmerken harer zuiverheid. En dit alles schreef hij in de volkstaal, niet voor de geleerden, maar voor de geloovigen in de wereld, voor de nonnen, broeders en novicen in de kloosters, voor de poorters der Nederlandsche steden, voor geheel het God-zoekende volk. Meteen schiep hij een kunst van het proza, die niet of nauwelijks geëvenaard werd en een mystischtheologisch idioom, dat nog in de twintigste eeuw door Mgr. Waffelaert kon worden overgenomen. Hij beïnvloedde zijn tijdgenooten, trok velen naar zijn omgeving, werd niet alleen de grootste mystieke theoloog van de Dietsche landen maar mag naast Eckehart gelden als de vader der Duitsche mystiek bewonderd en nagevolgd als hij werd door Tauler en Suso. Hij werd van beslissende beteekenis voor de populaire mystiek der moderne devotie en oefende, door Surius in het Latijn vertaald, zijn invloed ver buiten de taalgrenzen uit. Zijn proza is herhaaldelijk zoo nà verwant aan de poëzie en zijn stelsel heeft voor de ontwikkeling der mystieke dichtkunst zooveel beteekenis gehad, dat hij hierom alleen een belangrijke figuur uit de geschiedenis der Nederlandsche poëzie zou mogen heeten. Maar ook als dichter heeft hij recht op een plaats.

Hij was vermoedelijk stok-oud, toen hij de verzen schreef van het *Boec vanden Twaelf Beghinen*, zijn laatste uitvoerig geschrift, weinig ordelijk ingedeeld en als geheel weinig ontroerend, maar toch een getuigenis van zijn sterk gebleven geest en zuiver uitdrukkingsvermogen. Het kwam meer voor, dat Ruusbroec zijn proza onderbrak door kortere of langere rijmfragmenten, maar in dit laatste werk, waarvan het begin grootendeels berijmd is, doet hij het bij herhaling. Zijn vers is weinig kunstig; het wordt door den stroom van zijn proza gestuwd als een kalme vertakking, het mist de spanning en de strakte van den waarlijk gebonden stijl. Zelden of nooit vormt een gedicht van Ruusbroec een afgesloten geheel; gewoonlijk vertoont het niet meer samenhang dan de alinea van den prozakunstenaar, waarbij men de andere alinea's moet voegen om de eenheid van het betoog te zien. Zwak geconstrueerd en weinig sierlijk, is zijn dichtkunst echter zeer helder van toon. Hij rijmt gemoedelijker dan Hadewych, de regels vloeien over in elkander zonder veel vooruitspringende formuleering, men krijgt den indruk, dat hij zijn gevoel laat glijden op het metrum. Maar hoe zeker is hij daarbij van wat hij zegt! Hoe

weinig laat hij zich verleiden tot opoffering der juistheid van uitdrukking aan de bevalligheid van zegswijze! Als hij den hinder ondervindt van te moeten zoeken naar rijmen, bekent hij eenvoudig:

> Nu moetic rimen laten bliven
> Salic scouwen clare bescriven

want rijmend zou hij de klaarheid verliezen, voor hem de eerste voorwaarde der schoonheid. Deze meesterlijke eenvoud verleent aan zijn dichtstukken een zeldzame bekoorlijkheid. Wanneer de minnende ziel klaagt over den ‘ontrouw van Minne’, hoe aangrijpend is dan de simpele woordkeus, hoe doorvoeld de kwijnende smart, hoe zacht-ootmoedig de bekentenis van onwaardigheid. Welk een gedurfde plastiek in dat andere fragment, een belijdenis van onverzadigbaren Godshonger:

> Heere, is ghiere, ic gape ende ic begheere,
> Ende ic en can U niet verteren.
> Soe ic meer ete, soe mi meer lust.

Naast deze stukken bloeiende lyriek, recht uit het gemoed voortkomstig, gunnen enkele befaamde regels ons de gelegenheid om ons een idee te vormen van Ruusbroec's tot op hoogen ouderdom bewaarde formuleeringszekerheid. Hij omschrijft hier hèt wezen der contemplatie, die de rede te boven gaat en waartoe dan ook alle strikt redelijke werkzaamheid te kort schiet. De schouwende ziel wordt een heldere spiegel der Godheid. Dit overtreft de verstandelijke vermogens, maar het is zonder die vermogens niet te verwerkelijken:

> Scouwen es een weten wiseloes
> Dat boven redene blivet altoes.
> Het en mach in redenen niet dalen,
> Ende redene en maecht boven hare niet herhalen.
> Verclaerde onwise es spieghel fijn,
> Daer God in licht sinen eewighen schijn.
> Onwise die es sonder maniere,
> Daer alle redelijke werken in falieren.
> Onwise en es God niet,
> Maer si es dat licht, daer men mede siet.
> Die in onwisen wandelen in godlijcken lichte,
> Si sien in hem een ongestichte.
> Onwise es boven redene, niet der sonder.
> Si siet alle dinc sonder wonder;
> Verwonderen es daer beneden;
> Sonder verwonderen es scouwende leven.
> Onwise siet, maer si en weet wat,
> Boven al, noch dit noch dat.

In zulk een taal-eenvoud bij het formuleeren van zoo abstracte wetten der mystieke ken-leer toont Jan van Ruusbroec zijn genialiteit. Hoewel het heele fragment strikt doctrinair is en nauwelijks eenige beeldspraak bevat, ontleent het aan zijn feillooze helderheid, zijn kernige bondigheid, zijn volmaakte preciseering een zuiver lyrisch accent en men voelt, dat men dit fragment zou kunnen zingen, zooals men het Credo zingen kan.

Dat Ruusbroec door de eenvoudigen onder zijn tijdgenooten ook inderdaad begrepen werd, bewijzen de geschriften van den ‘goeden kok’ van Groenendael, den leekebroeder *Jan van Leeuwen*, geboortig uit Afflighem, wiens aandoenlijke levensgeschiedenis werd opgeteekend door Pomerius in het derde boek zijner geschiedenis van Ruusbroec's klooster[1]. Broeder Jan kende den lateren prior van Groenendael reeds, toen deze nog kapelaan te Brussel was. Hij volgde hem naar de eenzaamheid van het Zoniënbosch en daar trok hij door zijn nederigen toeleg op de vroomheid en door de buitengewone genadegiften, welke hij ontving, aller bewondering. Ruusbroec stelde hem gaarne ten voorbeeld aan de geleerde contemplatieven, die te liever met hem te doen hadden, omdat hij bij alle heiligheid een slagvaardig en goedmoedig Brabantsch volkstype bleef. Zijn dikke buik, zijn blozend gezicht, zijn kerngezond voorkomen, door geen strengheid van vasten te deren, wekten de vroolijkheid. De goede kok onderhield het kloosterlijke optimisme, ook wanneer hij ondervond, hoe schraal de pot soms wordt in de keuken der heilige armoede. Dit belette hem trouwens niet, de plichten van zijn staat waar te nemen met een ernst en een nauwgezetheid, als gold het steeds een feestmaal. De gasten ontving hij, hetzij ze van edelen huize of bedelaars waren, altijd met een eerbiedig ceremonieel, hij diende hen in de gastenkamer ‘met een blij gezicht, een welwillend voorkomen en een opgewekt gemoed’ - ‘laeta facie’ zegt Pomerius, ‘benigno vultu, alacrique animo’ en de leniging hunner lichamelijke nooden, verschafte hem gelegenheid tot een bescheiden zielzorg, hem door niemand kwalijk aangerekend. In heel Brabant genoot hij de reputatie de meest bekwame kloosterkok des lands te zijn en Pomerius suggereert, dat verscheidene lieden naar Groenendael kwamen, alleen gedreven

1) Vgl. A. Wautier d'Aygalliers - Ruysbroek l'admirable - Perrin, Paris 1923.

door de zucht naar de 'voortreffelijke spijzen', die Jan van Leeuwen bereidde. Ze werden in dit geval, zoo voegt hij er aan toe, niet minder ingenomen door het geestelijk voorbeeld dan door de lichamelijke verkwikking. Groot was zijn ingetogenheid en men vertelde de anecdote, dat broeder Jan, die nooit een nieuw kleed vroeg, rondliep in een habijt, waarop men de sporen zijner ambtsbeslommeringen lezen kon. Toen de prior hem eens vroeg, welke kleur dit habijt nu eigenlijk had, antwoordde de goede kok, dit niet te weten. Hij droeg het kleed al jaren, maar had nimmer op de kleur gelet. Eenmaal, in stervensgevaar, lag hij te kreunen: 'Ter uwer eere, o Heer, ter uwer eere, o Heer....' en de toegesnelde medebroeders hoorden hem den zin voltooien: 'Ter uwer eere, o Heer, wil Jan desnoods verdoemd worden.' Zulke volksaardige uitingen van kloosterlijke ingetogenheid en nederigheid, maakten hem algemeen bemind. Gestegen tot de mystieke schouwing naar het voorbeeld van zijn meester, bewaarde hij in de weergave zijner ervaringen het accent van zijn eenvoud. Een reeks geschriften, rijk aan volkseigen beelden en zegswijzen, maar weinig geordend, leert hem kennen als een oprecht katholiek, die zich nederig onderwierp aan het gezag, maar fel en in kleurige taal kon toornen tegen de dwaling en tegen de godsdienstige wantoestanden van zijn tijd. Jan van Leeuwen importeert den volkstoon in de middelnederlandsche mystiek. Zijn idealen verdedigt hij op een wijze, die steeds aan zijn afkomst herinnert. Men kon naar aanleiding dezer idealen zelfs van een democratische streving gewagen[1)].

De drie-en-twintig boeken van den goeden kok zijn nog nimmer in druk verschenen. Ze genoten nochtans veel populariteit in Noord- en Zuid-Nederland en werden in verschillende handschriften bewaard. Laat in de zeventiende eeuw, wanneer de volksmystiek geheel vergeten is en ruimte heeft gemaakt voor een vrij alledaagsche ascese, herinnert pater Petrus Croon zich nog de gestalte van den 'Bonus Cocus' en noemt er een boektitel naar.

Nader dan van eenig ander mysticus staat de taal van Jan van Leeuwen tot het gesproken Brabantsch zijner dagen. De schrijver kende geen latijn en onderging geen invloed van vreemde zins-

1) Prof. dr. C.G.N. de Vooys in XXe Eeuw, IX.

voegingen. Hij stortte zijn hart uit op dezelfde manier als hij het zijn moeder had hooren doen. De woordkeus is niet altijd even fijn, maar dikwijls raak. Gewoonlijk is hij aan woorden te rijk. Ruusbroec's samenvattend formuleervermogen, dat in één enkelen volzin wel het overdachte van een geheele week zwijgens onderbrengt, zocht hij zeker niet na te volgen. Hij praatte op papier, breeduit, kinderlijk, goedmoedig en soms geniaal. Zijn improvisatie-talent sleept hem mee, zijn vlotte, krachtige verbeelding stelt hem in staat, de Minne te zien als een tegenspeler in het liefde-spel der mystiek en zelfs een dialoog met de Minne te beginnen, waarbij men een oogenblik denken moet aan de vroolijke twistgesprekken der kluchten en boerden. ‘Salen wij ommer moeten paerlementen?’ vraagt hem de Liefde. Dichter bij het alledaagsche leven is de taal der mystiek niet vaak gesproken. Toch vergeet de goede kok onder het schrijven al wat hem met de wereld verbindt. Zijn ongewilde stijl stijgt naar de toppen zonder dat hij eenige moeite doet. Hij schrijft maar, schrijft maar, en bemerkt zelf niet, dat er een schoonheid ontstaat, die gaaf wordt als een boomvrucht, zoodra ze maar groeien mag uit zijn landelijke bezieling.

De klassieke tegenstelling tusschen de werkende Martha en de schouwende Maria vindt men bij alle mystici terug, wanneer zij de contemplatie beschrijven en verdedigen. Bij den goeden kok is dit klassieke, steeds herhaalde voorbeeld eenigszins persoonlijk; immers te ‘spisen ende voeden’ was in het klooster zijn taak, maar dat ‘uitwendighe werc’, hoe nauwkeurig en roemvol hij het ook volbracht, schatte hij lager dan het ‘inwert gaen’ van Maria, door de contemplatieve monniken nagevolgd. Toch prijst hij, evenals Jan van Ruusbroec hem voordeed, de bezorgde Martha hoog.

> Al waert dat sake, dat een mensche alle die werelt leerde
> Ende alle menschen bekeerde.
> Ende alsoe wrachte
> Dat hy se alle te hemelrijc brochte,
> Ende hij oec met sinen tijteliken goede
> Alle d'aerme van eerterike conste spisen ende voeden,
> Ende oec dat hy daertoe van allen saken conste gherechte
> Sentencie ende redene ende ondersceet ende ordeel gheven,
> Ende alle onpeyse te peyse conste beweeven,
> Siet nochtans weettic wel al sonder waen,
> Dat dat uutwendeghe werc niet en mach sijn soe wel ghedaen,
> Wilt hier bij die mensche meer uutwert dan inwert gaen,
> Soe mach hy Martha bliven ende Marien niet verstaen.

Want Gods noch oec ghewaregher gheestelijker oeffeninghen en mach nyemant ghesmaken
Die meer uutwert wilt sien dan inwer haken.
Nochtans prise ic Marthen zeere,
Maer Marien leven prisic meer.

Dit, tot heden ongepubliceerde stukje kinderlijk-eenvoudige didactiek, uitbreiding van een bekenden, duizendmaal verklaarden Schriftuur-tekst, bevat eigenlijk alles wat Jan van Leeuwen over zijn leven te verhalen heeft. Hij is kok en mysticus. Hij moet Martha navolgen en voelt zich geroepen tot de waarderijker taak van Maria. Van dezen tweespalt maakt hij geen tragiek. Hij zal het eene doen en het andere niet laten, Martha 'zeer' Maria meer' prijzend. Technische voortreffelijkheid zal men in het simpele dichtstuk niet bewonderen het treft door hartelijk en levens-waar te zijn. Dat Jan van Leeuwen echter geen geboren kunstenaar was met een natuurlijk en zuiver taalgevoel met een onbedorven smaak voor de welluidendheid der poëzie met een kenmerkend eigen toon zelfs, leeren ten minste de vier regels waarin hij zegt hoe men moet bidden voor allen, zonder iemand buiten zijn liefde te sluiten:

Sydi in al uwer bedinghe ghemeyne,
Soe es al u leven suver ende reyne
Want daeromme stort God in ons sijn caritate,
Opdat sy doer ons vloy tot allen gaten.

Ook deze regels zijn volksaardig simpel en recht-uit-het-hart, maar hoe gehoorzaamt de zanglust aan den levensernst en hoe precies omvatten de woorden de rijmen elkander, hoe zéker is de zegswijze, hoe vloeiend is de pakkende spreuk-v9rm der wijsheid van den goeden kok. Bewonderaar van Hadewych, wier lof hij schreef in zijn boek van de *VII Tekene der Sonne*, leerling van Ruusbroec, wiens spijs hij dagelijks bereidde, vertegenwoordigt hij met zijn helaas onuitgegeven werk de bezieling der eenvoudigen, die, aangegrepen door de idealen van een grooten tijd, zich overgaven in ootmoed des harten. Zijn leven en werk verdienen een dieper dringende aandacht, dan ze tot heden genoten. Zelfs een volledige herdruk van al zijn vele geschriften zou niet overbodig zijn als bijdrage tot onze kennis van een der roemruchtigste tijdperken uit onze letterkundige geschiedenis, terwijl zulk een herdruk wellicht op den modernen mensch eenzelfden veredelenden invloed zou uitwerken als de tijdgenoot er van ondervond.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsch overzicht

Japan, Duitschland, Amerika bij het Italiaansch - Abessijnsche conflict 25 November 1935

Het leek, toen ik mijn vorig overzicht besloot, dat Frankrijk een vrede wilde bemiddelen, en Engeland tot medewerking had overgehaald. ‘Als men eenmaal’, schreef 25 October de Londensche correspondent der *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ‘aan het denkbeeld gewend is, dat Italië eenig profijt moet hebben van zijn oorlog, zal men hier eerder geneigd zijn condities in overweging te nemen, waardoor uitbreiding van het conflict kan worden vermeden.’ En de dagorder, waarmede de Duce 28 October het feit herdacht dat dertien jaar geleden zijn opmarsch naar Rome plaats had, waarschuwde ‘hen, die zich opmaken het zwaarste onrecht aan het Italiaansche volk te voltrekken,’ van dien weg terug te keeren. - Wat Frankrijk bewoog, erkende een door den ‘ster’-correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* geraadpleegde Franschman in de woorden: ‘Wij hebben Italië als buurman te land, en zijn het eerst blootgesteld aan een aanval, als dit, desperaat geworden, om zich heen zou gaan slaan. In ons land is niemand er gerust op, dat Italië hiertoe niet zal overgaan.... *Men denkt bij ons voortdurend aan Duitschland*. Wij waren gelukkig met de, eindelijk verworven, vriendschap van Italië, voelden eindelijk een hooge mate van beveiliging, en nu dit....’ De stoel van den Volkenbond, die de groote meerderheid der Franschen als hun eigenlijken zetel beschouwt, ‘stond nu wat al te dicht bij het vuur’ (29 October).

Maar hoe Italië te bevredigen zonder het goede recht van Abessinië als lid van den Volkenbond met voeten te treden? Een

Engelsch voorstel, 31 October aan Laval overgebracht, dat Abessinië zelf gedeelten van zijn grondgebied wilde doen aanwijzen, die aan Italië zouden kunnen worden afgestaan, op voorwaarde dat Italië aan Abessinië een haven aan de Roode Zee overliet, werd door Mussolini bejegend met de mededeeling, 'dat reeds bezet gebied nimmer door Italië zou worden prijs gegeven' (3 November). 'Niemand,' zegt een Italiaansche nota aan de regeeringen die aan de sancties zullen deelnemen, 'zal het recht van Italië kunnen betwisten om maatregelen te nemen tot verdediging en verzekering van zijn eigen bestaan.' Want zóó ziet Mussolini deze dingen, en zoo heeft hij ze zijn volk *leeren* zien.

Maar ook Engeland heeft iets te verdedigen. Het compenseert de wanverhouding tusschen de 60.000 man Italiaansche troepen die, in Libye, tegen de grens van Egypte staan (waar het zelf maar 25.000 man onderhoudt), door een sterke ontplooiing zijner maritieme machtsmiddelen in de Middellandsche Zee. - Dat het Egypte steeds buiten den Volkenbond heeft weten te houden is geen toeval, maar een onmiddellijk gevolg van de mate waarin Engeland in het Suezkanaal den sleutel zijner macht is gaan zien. Die macht te deelen komt niet in aanmerking; Egypte zelf mag zich dit voor gezegd houden, en niet minder.... Italië.

In de tweede helft der maand hebben de zaken zich verhevigd. Door Italië zijn ongeregeldheden aangestookt te Caïro die een zeer ernstig karakter hebben aangenomen. Nahas pasja, de leider der anti-Engelsche Waïd-partij, hield 13 November eene rede voor eene menigte die op 30.000 menschen wordt geschat en die de volgende resoluties aannam: geen samenwerking meer met Engeland, aftreden der regeering, boycott van iedere regeering die de bestaande betrekkingen met Engeland zou willen handhaven. De volgende dagen herhaalden zich de samenscholingen, en het leed eenigen tijd tot de regeering den moed vatte ze krachtig te keer te gaan. Op 21 November eindelijk werden een 50 personen gearresteerd; ten zelven dage dat de Britsche admiraliteit vóór Alexandrië een indrukwekkende vlootschouw organiseerde. Onderwijl waren (18 November) de sancties van kracht geworden; de Groote Fascistische Raad had te voren besloten dien dag met het uitsteken van vlaggen te doen vieren!

Men zal vragen wat zich in deze maand in Abessinië zelf toedroeg. Nog niet veel beslissends. De Italianen bleven in het voordeel maar niet op vitale punten. Zij verliezen kostbaren tijd in een land dat in regentijd toevoer gemakkelijk belemmeren kan, en tegen een vijand die klaarblijkelijk nu eerst bezig is zich goed te organiseeren. Italië's toeleg den geheelen oorlog tot een einde te brengen eer de sancties werken zouden is mislukt, en reeds ziet men Abessijnsche benden - als voorlang in Atjeh - weder rondwaren in zoogenaamd gepacificeerde gebieden.

Terwijl wat er van den Volkenbond is overgebleven over het geheel gewillig de Engelsche leiding aanvaardt, hoe gedragen zich de natiën die, korter of langer geleden, dien Bond den rug toekeerden?

Dat Japan van de Europeesche verwikkeling partij zou zoeken te trekken was te verwachten. De Engelsche vloot bezig gehouden (en voor onbepaalden tijd) in de Middellandsche Zee! Welnu, den 11den November vernam de wereld, dat de Japansche generaal Doihara, bevelhebber van het Japansche Kwantoengleger te Tientsin (maar thans op bezoek te Peking), de centrale regeering te Nanking den eisch had gesteld, dat Noord-China een zelfstandige regeering zou krijgen, ter voorbereiding natuurlijk van de stichting van een nieuw Mantsjoerije.

Dat Japan daarnaar haakt, komt voor een niet gering deel hiervandaan, dat het oude zoo is tegengevallen. Tegen duizenden Japanners stroomden er millioenen Chineezen binnen en kwamen er eenigermate tot welvaart. Japan wordt daardoor den noodlottigen weg opgedreven, wat het in Mantsjoerije zocht maar niet kon vinden: ruimte voor zijn overbevolking, nu elders te zoeken. Ware de Japansche landbouwer even gemakkelijk verplaatsbaar gebleken als de Chinees, er zouden misschien Mantsjoerijsche problemen genoeg zijn overgebleven, maar zij zouden van anderen aard zijn dan de tegenwoordige. Het is bitter voor Japan zich zwaar te hebben bewapend voor een economisch doel dat vermoedelijk nimmer zal worden bereikt. Maar de militairen weten daar niet van of willen er niet van weten, en zoeken de mislukking der oude goed te maken met nieuwe terreur.

Was Doihara van uit Tokio tot zijn stap voldoende gemachtigd? De ministers van buitenlandsche zaken *en van oorlog*, vernam

men, hadden bedenkingen, die Doihara aanleiding hebben gegeven zich naar Tientsin terug te trekken, hoewel er reeds een ‘president’ voor den nieuw te vormen Noord-Chineeschen staat beschikbaar was. De zaak schijnt te zijn, dat Tokio er de voorkeur aan gaf met Nanking direct, door den Japanschen gezant, te onderhandelen. Die gezant, Arijosji, heeft inmiddels een lang gesprek met Tsjiang-Kai-Sjek gevoerd, waarvan de uitkomst is, dat China zich verplicht heeft geen buitenlandsche leeningen aan te gaan zonder Japan daarin te kennen. Beteekent dit wellicht dat Japan bij nader inzien de voorkeur geeft aan een door China aanvaard *algemeen* protectoraat boven een afgedwongen verdeeling van het Chineesche gebied? Of hoopt men, *beide* zaken te kunnen bewerkstelligen? Er is nu opeens sprake van de oprichting van een ‘autonoom anti-communistisch comité’ in Noord-China, dat wel eens het zusje van den (in naam) verworpen Noord-Chineeschen ‘staat’ zou kunnen worden. Dit comité zal Japansche raadgevers in dienst nemen. Aan den Chineeschen zaakgelastigde te Tokio is beduid, ‘dat zoowel de verlangens van het Noord-Chineesche volk als de gemeenschappelijke belangen van China, Japan en Mantsjoekwo moeten worden bevredigd’; dit blijkt in te houden ‘onderdrukking der anti-Japansche propaganda in China; China's oude politiek, de mogendheden tegen elkander uit te spelen, dient niet meer te worden toegepast; er moet worden opgetreden tegen communistische penetratie.’ Het jongste bericht luidt dat Doihara naar Peking is teruggekeerd, ‘en thans over uitgestrekter bevoegdheden beschikt dan bij zijn vorig bezoek’. Het zou niet de eerste maal zijn, dat er met een zwak, in zichzelf verdeeld tegenstander een listig guichelspel is gespeeld.

In tegenstelling tot Japan, dat besloten schijnt van de omstandigheden ten volle gebruik te maken, staat Duitschland, dat zich even stellig heeft voorgenomen dit nog niet te doen. Het Duitsche nieuwsbureau deelde 8 November mede, dat Duitschland, zijn neutraliteit handhavende en deelneming aan sancties weigerende, evenwel, ‘indien een *buitengewone* vermeerdering van den uitvoer van bepaal de grondstoffen of levensmiddelen merkbaar mocht worden, deze door gepaste maatregelen verhinderen zou.’ Onmiddellijk na den aanvang van het Italiaansch-Abessijnsche

conflict, ‘en dus reeds lang voor de bekende maatregelen van den Volkenbond’, had het den uitvoer van oorlogstuig en munitie naar *beide* staten verboden. ‘Duitschland’, verduidelijkt tegelijkertijd de *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz*, ‘wijst voor zijn deel de rol van oorlogswinstmaker van de hand.’ - ‘Berlijn,’ concludeerde 9 November de *Toestand*-schrijver, ‘heeft terecht ingezien, dat het er bezwaarlijk baat bij zou vinden, zich met zijn natuurlijken tegenstander Italië tegen de door Engeland aangevoerde wereld te verbinden.’

Nader bleek dat een uitvoerverbod naar Italië was uitgevaardigd voor petroleum, vetten, teer, ruw ijzer, ijzerbrokken, gietijzer, bandijzer, spoorwegrails, grondstoffen voor textiel- en rubberindustrie, huiden, vellen en aardappelen. In zeker opzicht was de Duitsche regeering daarmede verder gegaan dan de Volkenbondsstaten, die den uitvoer van petroleum nog niet hadden verboden in de onzekerheid of de Vereenigde Staten daar al of niet toe zullen overgaan,

Door een gesprek met Poncet heeft Hitler duidelijk gemaakt, dat op een eventueel Fransch-Italiaansch conflict geen conflict met Duitschland zou behoeven te volgen, hetgeen Frankrijk niet weinig heeft opgelucht en de kansen voor Italië niet verbeterd heeft.

Waar ligt de verklaring van Duitschlands houding? Zelfs Hoare heeft erkend, dat men voor Italië op koloniaal gebied iets zou willen doen, als het eindelijk verkiest met zich te laten praten. Zou Duitschland zich, met goede reden, met gelijke tegemoetkoming zijn gaan vleien? Er zou dan een geluk bij een ongeluk zijn gekomen, want dat Duitschland geen koloniën mag hebben is een niet goed te praten onrecht.

Amerika heeft geen uitvoerverbod van petroleum willen uitvaardigen, daar het zich voorstelt, door de bouwcredieten en andere vormen van subsidie, die de Amerikaansche tankbootreederijen genieten, het doel indirect te zullen bereiken. De Amerikaansche petroleummaatschappijen zelve verkiezen boven een vrijwillige regeling een embargo, dat, naar zij meenen, bedenkelijke practijken beter zou afsnijden. Of de regeering aan het denkbeeld gevolg zal geven laat zich nog niet voorspellen.

C.

Bibliographie

H.A.L. Fisher, A History of Europe. - Vol. II. Renaissance, Reformation, Reason. - London, Eyre and Spottiswoode, 1935.

Fisher's zeer vlot geschreven tweede deel is niet zonder fouten. Wie zijn b.v. (blz. 461) de '*four* prudent rulers' die Bourgondië hadden opgebouwd vóór Karel de Stoute het bijna verspeelde? De geschiedenis kent er drie. Onder de 'Books which may be consulted' telt blz. 477 drie Erasmiana op, terwijl men in hoofdstuk vijf van Erasmus niet de geringste spraak zal vinden; de geschriften hadden moeten zijn vermeld op blz. 492. Wat beteekent de moedwillige verkorting, dat Erasmus de jaren 1500-1513 te Cambridge, 1514-1535 te Bazel zou hebben doorgebracht (blz. 490, 491), terwijl hij inderdaad vijfmaal in Engeland (1499-1500, 1505-'06, 1509-'14 met een onderbreking, 1516) en driemaal te Bazel heeft vertoefd (1518, 1521 - '29, 1535 - '36) en onderwijl o.a. in de Nederlanden geweest is? Kunnen (blz. 531) de Nederlanders die Karel V aan Philips overdroeg 'fiercely settled in their Protestant conviction' zijn geweest, terwijl ten tijde van Alva (blz. 592) 'Catholic merchants who had not raised a finger te save a heretic frome the stake, were furious when they were asked to pay a ten per cent duty on every sale'? Het toppunt van slordigheid wordt bereikt op blz. 552: St. Quintijn een overwinning van Emanuel Philibert, *Prins van Oranje*!

Dit alles staat den Warden van New College, Oxford, niet fraai. Toch heeft als proeve van beknopte Europeesche staatkundige geschiedenis voor Engelschen het boek verdienste. Geen hoofdpunt is vergeten en veelal worden er verhelderende dingen in gezegd. Met niet-Engelsche zaken wordt voldoende rekening gehouden. Met geestelijke samenhangen laat de schrijver zich niet dikwijls in; doet hij het, hij is weinig oorspronkelijk. Bij den overgang van zeventiende tot achttiende eeuw komt dit sterk uit. Paul Hazard, in *La Crise de la Conscience européenne* (besproken *Gids* 1935, I, 357) heeft daar heel wat beter over geschreven. Fisher is welingelicht maar nooit verrassend.

C.

A. de Kom, Wij slaven van Suriname. - Amsterdam, Uitgevers-Mij. Contact, 1934.

Het geval-De Kom onttrekt zich in zooverre aan de beoordeeling van buitenstaanders, dat dezen niet kunnen oordeelen over de vraag, of deze voor communist versleten surinaamsche neger (hijzelf ontkent lid der

communistische partij te zijn of geweest te zijn) terecht, als gevaarlijk voor de openbare orde, uit Suriname is verwijderd. Best mogelijk, dat zijn bedoelingen zuiver en vreedzaam waren, maar niettemin zijn aanwezigheid onder een onontwikkelde menigte, die hem anders begreep, te bedenkelijk was voor de rust des lands. Het geval is er dan een van politieke noodzaak, maar tevens - dit te zeggen, is den buitenstaander geoorloofd - van schrijnende persoonlijke hardheid jegens een begaafd man, van gloeiende liefde voor zijn volk en zijn land bezeten en van geen heftiger begeerte bezield dan dat het 'Sranang' en zijn zwarte bevolking wel ga.

Nieuws brengt dit boek eigenlijk niet. De nederlandsche geschiedschrijving weet, dat in Suriname de slavernij wreed is geweest, lang heeft geduurd en in menig opzicht op ongelukkige wijze is geliquideerd. En de nederlandsche tijdschriften- en krantenlezer weet, dat nagenoeg alle pogingen om in de laatste driekwart-eeuw Suriname iets te hergeven van zijn ouden bloei, maar dan met dit verschil dat ditmaal het voordeel in belangrijke mate zou moeten komen aan het surinaamsche volk in zijn geheel, tot nu helaas veelal een zoeken zonder vinden zijn gebleven.

Al deze tekortkomingen, fel in dit boek belicht, waren bekend. Het nieuwe is, dat hier een slaven-nazaat het geding spant en dit zóó welsprekend doet.

Er zijn aanmerkingen te maken. Waarom ontbreken de hoofdstukken, waarin het onderwijs, de medische zorg, de Herrnhutters en de missie een verdiend goed woord krijgen? De Kom zelf is product van mishandelde zwarte voorouders en van blanke beschaving beide! Zijn roep (blz. 203) om 'een groot plan van nationale reconstructie...., een plan met collectieve grootbedrijven met moderne outillage in handen van de arbeiders van Suriname' mist, onuitgewerkt, elke constructieve beteekenis.

Deze tekortkomingen stemmen onvoldaan, al valt het licht, ze begrijpend te vergeven als kreet van opgehoopte en waarlijk niet ongerechtvaardigde ergernis.

Sterker hindert de gedachte, dat hier een niet alledaagsch talent voor Suriname, dat niets te missen heeft, dreigt verloren te gaan in ten slotte onvruchtbare critiek. Is daar of hier te lande dan niemand, die dezen bruisenden stroom weet te bedden?

v.B.

J.A.P.G. Boot, De Twentsche katoennijverheid 1830-1873. - Amsterdam, Paris, 1935.

In 1830 valt de afscheiding der zuidelijke, sterk industrieele provinciën; na 1830 kan Noord-Nederland, waar de belangen van handel en landbouw den toon aangeven, den vrijhandelskoers inslaan; 1 Januari 1874 verdwijnen in Indië de Twente begunstigende differentieele invoerrechten en is voor dit katoendistrict de vrijhandelseindpaal bereikt (met het lichte voorbehoud van de zwakke bescherming, die nog in het 5% 's invoerrecht der moederlandsche wet van 1862 stak, voor exportbedrijven als de twentsche inderdaad van geringe beteekenis).

De jaartallen 1830 en 1873 zijn dus niet willekeurig gekozen, doch

inderdaad markant. De rotterdamsche jonge doctor is zoo verstandig geweest, aan 1830 niet strikt zich te houden en uit de oudere geschiedenis het noodzakelijke op te halen.

Wèl hield hij zich aan zijn eindtermijn. Dit is begrijpelijk, want het dan inzettend tijdperk is principieel anders dan zijn voorganger geaard; van Nieuwjaarsdag 1874 af moet Twente op eigen beenen gaan; de hoeders van zijn jeugd (de Nederlandsche Handelmaatschappij, de nederlandsche en de indische tarieven) hadden allen zich teruggetrokken. En glansrijk heeft het de proef doorstaan; van na 1873 dateert zijn forsche ontwikkeling.

Dit laatste leest men niet in het lezenswaarde boek. Is dit een leemte? Neen, inzooverre het tijdperk, dat het zich ter beschrijving koos, volmaakt redelijk begrensd ligt. Maar ja, inzooverre een van dr. Boot's slotsommen, t.w. dat in den opbloei van Twente de bescherming een machtige hand heeft gehad, hierdoor bedenkelijk gaat wankelen. Na 1873 immers komt de groote opbloei; voordien was er een langzamer wasdom geweest, onder protectie weliswaar, maar onder eene, die geleidelijk minderde en die men dus minstens evengoed als geleidelijk winnenden vrijhandel kan aanduiden!

In die vroegere protectie hebben de befaamde geheime lijnwaadcontracten tusschen Regeering en Handelmaatschappij een tijdlang een rol gespeeld; zij hadden ten doel, Engeland om den tuin te leiden, dat, zij het betwistbare, verdrags-aanspraken had op begrenzing van achterstelling bij invoer van katoentjes in Nederlandsch-Indië. Het geheim van die contracten is nog niet lang ontsluierd; bij anderen dan dr. Boot kan men zich hierover onderrichten; toch ware iets méér over deze materie in dit proefschrift over juist deze periode niet misplaatst geweest.

Maar dit is ouds, wat het niet bracht. Belangrijker is het nieuws, dat het wèl bracht. Openbare en particuliere archieven hebben voor den schrijver opengestaan; de twentsche zakenwereld is niet geheimzinnig geweest en van haar gulheid heeft de schrijver ten bate van een stuk economische vaderlandsche geschiedenis een ruim en goed gebruik gemaakt. Tot nu onbekende feiten heeft hij samen met bekends ons in behoorlijke ordening uitgestald; dat niet elk zijner lezers deze feiten in onderling verband eender zal zien en uitleggen als hij, is ten slotte bijzaak.

v.B.

Peter F. Anson en H. de Booy, De visscherman en zijn werk.- Amsterdam, Kirberger en Kesper, 1934.

Het is niet zoo dwaas als 't lijkt, dat men van Saint Malo tot Helgoland overal langs de kust volmaakt gelijke en gelijkvormige terra-cottabeeldjes kan koopen, met ander opschrift alleen, voorstellende bretonsche, normandische, belgische, nederlandsche en duitsche visschers met ringbaard en zuidwester. Ook al moet de aankoop van deze fabrieksproducten worden ontraden, zij bergen dezen diepen zin, dat meer dan de landaard het gemeenschappelijk beroep de visschers teekent.

Het engelsche boek van Anson, door den oud-marineman en oudsecretaris der Noord- en Zuidhollandsche Reddingmaatschappij, den heer H. de Booy, vlot vertaald en door hem met een paar hoofdstukken

over onze eigen Noordzee- en Zuiderzeevisschers vermeerderd, brengt deze waarheid in herinnering.

Van ver in 't verleden (het eerste hoofdstuk gaat over de visschers in prae-historischen tijd) loopt het tot in onze dagen en zijn breed historisch gezichtsveld wordt door het ruime vlak der aarde, dat het omspant, geëvenaard. De walvischvangst ontbreekt er; omdat de walvisch geen visch is?; wie de leemte als hinderlijk voelt kan ze aanvullen uit Kapitän Kircheiss' 'Polarkreis Süd - Polarkreis Nord' (Leipzig, Koehler, 1932).

De techniek van het visschersbedrijf, verschillend o.m. naar den aard van het jachtobject, wordt er in bizonderheden beschreven en de visscherman zelf ziet men ten voeten uit, met zijn geloof en zijn bijgeloof, met zijn eigen opvattingen (niet immer samenvallend met die der wet) over wat mag en wat niet mag.

Gezonde lectuur voor den stadsmensch, die wel eens mag weten, dat er bij landgenooten, vitaler dan hij, een andere moraal dan de zijne heerscht. In ons zeevolk huist nog iets van ouden piratengeest; jutten doet het onbeschroomd, andermans eigendom in gestrande schepen eerbiedigt het niet dan met wrevel en vaak in 't geheel niet: niet langer dan een jaar of tien, vijftien geleden dronk heel onze zeekust met achterland van Ameland tot De Lemmer veel en voortreffelijken wijn uit een amerikaansch schip, dat bij Terschelling was vergaan, wijn, dien de strandvonder niet alle gezien had. Dieverij! Maar als in vliegend weer de reddingboot uit moet, staan diezelfde kerels het eerste klaar.

De stadsmensch heeft meer ontzag voor het eigendomsrecht der wetboeken, maar nog meer voor zijn eigen hachje. Welke moraal per saldo het hoogste staat, blijve in het midden.

v.B.

Dr. J.G. van Dillen, Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, tweede deel, 1612-1632.- 's Gravenhage, Nijhoff, 1933 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 78).

De belangrijke publicatie schrijdt voort. Aan de hand van den uitnemenden gids, dien Van Dillen zich ook hier weer en niet het minst in de knappe essay, die zijn Inleiding is, betoont, bespieden we andermaal een stuk van den groei der groote koopstad.

Een stuk, in meer dan één opzicht: de groote overzeesche handel valt buiten het bestek van deze uitgaaf en, in tegenstelling met deel I (zie De Gids van Februari 1930 blz. 298), dat een volle eeuw besloeg (1512-1611), zet dit tweede ons niet meer dan twintig jaren voor; de stof van deze twee decenniën vulde gemakkelijk het gansche deel.

De economische ontwikkeling van deze jaren is er een van rijker wordende geleding; deze komt uit in vorming van nieuwe gilden, die van oudere zich afsplitsen, en in de opkomst van kapitalistisch grootbedrijf (bij welker beschrijving Van Dillen intusschen de gelegenheid vindt om de voorstelling, dat het Amsterdam der zeventiende eeuw een belangrijke textielstad zou zijn geweest, als legende terug te wijzen).

Amsterdam is met zijn ruim 100.000 inwoners reeds facile princeps onder de hollandsche steden, welker rangorde in zielental nog sterk afsteekt bij die, waarmee wij gemeenzaam zijn: Leiden bijvoorbeeld is nog

nummer twee (haast 45.000 zielen) en Delft (tegen de 23.000) slaat nog Rotterdam, dat de 20.000 en Den Haag, dat de 16.000 nog niet haalt.

De beteekenis der handwerkersgilden in Amsterdam uit zich in een stevig stedelijk protectionisme; het opkomend kapitalisme ontwaren we onder meer in den socialen strijd, in de sfeer der lakenbewerking, van de droogscheerdersgasten tegen hun werkgevers, in welke conflicten de stedelijke overheid placht in te grijpen; dat het evenwel nog maar een kapitalisme in opkomst was, blijkt hieruit, dat de zeer groote fortuinen, die eind zestiende eeuw nog uitzondering waren, eerst thans zich beginnen te vertoonen op grooter schaal.

Bekend is uit Fruin's publicatie van de Informatie van 1514 een ouder gegeven: omstreeks 1500 geven amsterdamsche kooplieden, ten einde meer crediet te kunnen krijgen (om huer geloeve te houden ende updat zy te het zouden moghen leenen ende borgen), zich wel te hoog voor de belasting aan. Deze voor de stedelijke middelen profijtelijke zwakheid bespeurt men niet meer in de zeventiende eeuw; de koopmansstand voelt zich nu mans genoeg en telt leden, die omslaan naar den anderen en meer modernen kant, dien der belastingontduiking.

Tegenwoordig worstelt de nederlandsche staat om zijn geloeve te houden. Hij kan dit ook verzwakken door pennywisdom in de zorg voor onze geestelijke monumenten en onderschatte den voortreffelijken indruk niet, dien publicatiën als deze naar buiten maken.

v.B.

Mr. J.H. Bast, Vauban en Boisguillebert, hun beteekenis voor de economie in verleden en heden. - Groningen, J.B. Wolters, 1935.

'Boisguillebert verdient als gelijkgezinde tijdgenoot met Vauban in één adem te worden genoemd,' heeft Bordewijk (bl. 226 van zijn 'Inleiding tot de economie') gezegd en hem weervoer het geluk, dat een begaafd leerling de twee figuren in één boek uitvoerig beschreef.

De studie verplaatst ons in het tijdperk van Lodewijk den Veertiende en Colbert, als het stelsel van handels- en overige staatspolitiek, dat een paar eeuwen de wereld heeft beheerscht, het mercantilisme, vooral uit handen van Colbert een trek ontvangt, die ons lateren het protectionisme van de eerste helft der negentiende eeuw, dat jonge industrieën wil opkweeken en door bescherming heenhelpen door haar eerste moeilijke jaren, onweerstaanbaar in herinnering brengt; een gelijkenis, die misschien wel het scherpst is geformuleerd, ja wellicht te zeer op de spits gedreven, in de grondige studie, die de russische hoogleeraar Zaleskij aan de wijsgeerige en economische opvattingen der mercantilisten wijdde in de jaargangen V tot VIII (1911-1915) van het Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, een opstellenreeks, die blijkbaar nog den veelbelezen mr. Bast is ontgaan.

Die mercantilisten, met hun overschatting van edel metaal, uitvoerhandel en uitvoerbedrijven, worden in de achttiende eeuw - zoo zien wij tegenwoordig het beloop - bestookt, maar afgelost nog niet, door de physiocraten, die zich verzetten tegen staatsbemoeiïng en protectie en, wederom niet zonder overdrijving, den

landbouw plaatsen in het middenpunt der belangstelling. Dan volgt, met Smith aan de spits, de moderne economie, de onze, die geleidelijk deze en andere eenzijdig-

heden poogt te overwinnen, mogelijk hiermee nog niet geheel klaar is (wat zal het nageslacht zeggen van ons?), die in elk geval tot het huidig oogenblik nog met één jeugdkenmerk, dat van veel fundamenteel meeningsverschil, behept is gebleven.

De hoofdverdienste van mr. Bast's proefschrift nu is gelegen in de met ruim bewijsmateriaal verrichte staving van de stelling, dat zijn twee helden, die men tot nu wel wat heeft verwaarloosd en, als men iets van hen verhaalde, meest indeelde bij de mercantilisten, typische overgangsfiguren tusschen mercantilisme en physiocratisme zijn geweest, belangrijke figuren bovendien, omdat zij scherpe denkers zijn geweest, bij wie, in kiem, maar soms ook wel in meer dan dit, heel wat gedachten, ons modernen gemeenzaam, zijn te vinden.

Dit is sympathiek aandoend eerherstel en, als alle eerherstel, niet overbodig. Reeds op bl. 17 citeert de schrijver een uitlating van Pierson (een der weinige Nederlanders overigens, die van de mercantilistische zoowel als van de physiocratische schrijvers diepgaande studie gemaakt hebben uit de eerste hand), die de economie van vóór Smith meent te mogen teekenen als een zandwoestijn met enkele oasen, waarvan sommige den aangenamen indruk, dien zij te weeg brengen, nog wel daaraan verschuldigd zijn, dat het omliggende land zoo buitengewoon onvruchtbaar is. Mr. Bast uit dan den wensch, dat zijn boek den lezer moge bekeeren tot het beter inzicht, dat de door Pierson aangewezen oasen hun aangenamen indruk veeleer ontleenen aan eigen vruchtbaarheid.

Heeft hij zijn doel bereikt? Ik zou hier willen opmerken, dat Pierson in hetzelfde opstel, waaraan Bast zijn citaat ontleende, ook Boisguillebert als voorlooper der physiocraten aanmerkt en, zij het met meer voorbehoud dan mr. Bast, hem prijst; over Vauban zwijgt hij hier; er is dus zeker niet voldoende reden om aan te nemen, dat hij bij zijn steriele oasen inzonderheid aan deze twee schrijvers heeft gedacht. Leggen wij mr. Bast's uitlating zóó uit, dat in geen geval Pierson's beeldspraak door anderen op deze twee mag worden toegepast, dan heeft hij het in uitzicht gestelde bewijs inderdaad geleverd. Het kòn alleen worden geleverd door aanwijzing van voor de geschiedenis van het wetenschappelijk economisch denken belangrijke uitlatingen van beide auteurs; aan de geschiedschrijving der economische wetenschap heeft derhalve deze groningsche dissertatie een wezenlijken dienst bewezen.

Den overgang van mercantilisme naar physiocratisme zijn wij thans dank zij haar als geleidelijker verloopend dan we wel plachten ons hem voor te stellen, als flauwer, kan men dus zeggen, maar tegelijk is deze flauwheid beter begrijpelijk en inzooverre scherper.

v.B.

Dr. Ch. F. Haje, Taalschut bij het Onderwijs. - N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij, Leiden. 1935

Dr. Haje, bekend strijder voor de zuiverheid van onze taal, heeft door de nieuwe uitgave van zijn Taalschut zijn bemoeiïngen uitgebreid tot het middelbaar onderwijs. Dat is zeer toe te juichen; de opgroeiende jeugd kan niet vroeg genoeg gewaarschuwd worden voor al de gevaren in het taalgebruik, die haar bedreigen, wanneer ze argeloos nazegt en

naschrijft, wat ze van ouderen hoort en ziet; en wie haar die gevaren zoo duidelijk en overtuigend voor oogen weet te stellen, als de schrijver blijkt te kunnen doen, verricht goed en nuttig werk.

Het boekje bevat 300 grootere en kleinere paragraphen, waarin de talrijke ismen, die onze taal ontsieren (zoo worden kortheidshalve alle woorden en zinswendingen genoemd, die met ons taaleigen in strijd zijn), in voorbeelden worden getoond en met een korte en in de meeste gevallen afdoende toelichting worden beoordeeld. Wat men daarbij onder oogen krijgt, is waarlijk ontstellend en men kan ieder, die het streven van den schrijver als vitziek en schoolmeesterachtig wil verwerpen - een niet ongebruikelijk oordeel - den raad geven, zich eens even de moeite te geven, de misstanden te leeren kennen, die hier aan de kaak worden gesteld. Wie nog eenig gevoel voor de zuiverheid van zijn taal heeft, zal zijn ongunstige opinie herroepen.

Hiermee is niet gezegd, dat men het geheele geschrift met onverdeelde instemming zal lezen. Het valt niet te ontkennen, dat de schrijver in zijn strijd tegen de taal-ismen zelf wel eens slachtoffer van een ander isme wordt, nl. van het fanatisme. Wanneer men bezwaar ziet maken tegen uitdrukkingen als *een opmerking maken*, *een geschoolde zangstem*, *regelmatig* (voor *geregeld*), *cultuur*, *onomwonden* en derg., gaat men zich wel eens afvragen, of hier niet zegswijzen worden afgekeurd op geen andere gronden, dan dat ze ook in een andere taal voorkomen en dat er nog wel een andere Nederlandsche term voor bestaat. In zulke gevallen wordt de argumentatie soms ook wel erg gewrongen: men zou b.v. niet mogen zeggen *binnen afzienbaren tijd*, omdat het Duitsch *absehbar* heeft en omdat *afzienbaar* niet zonder nadere bepaling zou kunnen worden gebruikt.

Wat ons erger lijkt, is, dat de schrijver in zijn streven, echte Hollandsche termen in te voeren, vaak met uitdrukkingen aankomt, die misschien wel ooit of ergens gebruikt zijn of die misschien wel gebruikt zouden kunnen worden, maar die nu eenmaal niemand, die behalve de smet der vreemdheid ook het euvel der gemaaktheid wil vermijden, in den mond zal nemen. Wat b.v. te zeggen van *een doodmaker van nog eens zo* (blz. 31); *een woord van klink* of *een pakker* (als synoniem van leus) (blz. 39); *zijn we voorzichtig met die stijve producten* (blz. 47); *In* 1932 *kwam ik met Taalschut uit* (blz. 5).

Tenslotte blijkt de schrijver zelf niet eens vrij van ismen te zijn. Zoo lezen we op blz. 27, dat efficiency *zich soms dekt* met doeltreffendheid; dit kan in een volgenden druk als voorbeeld een plaats vinden in § 166 (gebruik van *zich* voor *elkaar*). En onbekommerd volgt hij ook de steeds meer in zwang komende gewoonte, het lijdend voorwerp van een zin zoover mogelijk naar achter te schuiven, wat òf Fransch òf gewild is. Voor een rubriek van zinnen van het type: *Ik heb gelezen het boek* kan hij op de blz. 5 en 41 mooie staaltjes vinden.

Dit zijn echter slechts kleine vlekjes. Als geheel beschouwd verdient het boek van Dr. Haje echter ruime verspreiding en druk gebruik.

E.J.D.